

63.3(4Чкр3)

1715

ГАЛИЧИНА

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ І КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЙ
КРАЄЗНАВЧИЙ ЧАСОПИС

1909 – 1959

До 100-річчя від дня народження
Степана Бандери

15/16
2009

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Інститут історії і політології

ГАЛИЧИНА

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ
І КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНІЙ КРАЄЗНАВЧИЙ ЧАСОПИС

До 100-річчя від дня народження Степана Бандери

15–16'2009

НБ ПНУС

749828

Івано-Франківськ

63 3(4) (сер 3)

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 Укр.)-8
Г15

ЗМІСТ

КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ І МІЖНАРОДНЕ
ЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ 30–50-х
РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Головний редактор: Микола Кугутяк

Відповідальний секретар: Олександр Марущенко

Редакційна рада: Володимир Грабовецький, Василь Грешук, Олег Жерноклеєв, Леонід Зашкільняк (м. Львів), Олександр Карпенко, Володимир Качкан, Петро Круль, Василь Марчук, Володимир Матвішин, Борис Савчук, Тарас Салига (м. Львів), Михайло Станкевич, Петро Федорчак, Степан Хороб, Ігор Цепенда, Мирон Черепанин, Раїса Чугай (м. Львів)

Редакційна колегія: Микола Кугутяк, Микола Вітенко, Олександр Лисенко (м. Київ), Олександр Марущенко, Ігор Райківський

Адреса редакційної колегії: 76000, Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57

Часопис “Галичина” затверджений фаховим виданням ВАК України з таких галузей наук: історія, філологія, мистецтвознавство

Реєстраційне свідоцтво КВ № 15260–3832 ПР від 05.06. 2009 р.

СТОРІНКИ ЖУРНАЛУ ВІДКРИТІ ДЛЯ ДИСКУСІЙНИХ МАТЕРІАЛІВ, А ТОМУ ЇХ ЗМІСТ НЕ ОБОВ’ЯЗКОВО ВІДОБРАЖАЄ ПОГЛЯДИ РЕДАКЦІЙНОЇ РАДИ

При передруці матеріалів посилання на дане видання обов’язкове
Відповідальність за достовірність фактів, цитат, імен та інших даних несуть автори публікацій

ГАЛИЧИНА. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. 2009. Ч. 15–16. 774 с.

У збірнику вміщено доповіді та повідомлення, виголошені на Міжнародній науковій конференції “Степан Бандера в українському національно-визвольному русі ХХ століття”, яка була присвячена 100-річчю від дня народження провідника ОУН Степана Бандери й відбулась 11 грудня 2008 року в Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника.

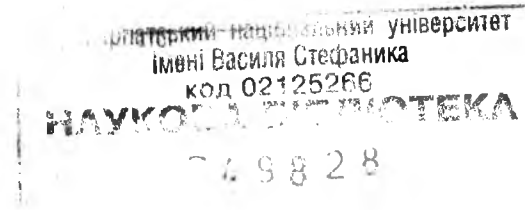
Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться новітньою історією України, національно-визвольними рухами ХХ століття.

GALICIA. To Stepan Bandera’s 100th Anniversary. 2009. № 15–16. 774 p.

The collection contains reports, declaimed at the International Scientific Conference “Stepan Bandera in the Ukrainian National-Liberation Movement of the 20th Century”, which was dedicated to the 100th Anniversary of the OUN Leader Stepan Bandera and was held on December 11, 2008 in Vasyl Stefanyk Precarpathian National University.

For scientists, teachers, graduate students, all who are interested in the modern history of Ukraine, the national-liberation movements of the 20th century.

<i>Олександр РЕСНТ, Олександр ЛИСЕНКО</i>	
БЕНТЕЖНИЙ ДУХ: ЕСКІЗИ ДО ПОРТРЕТА С.БАНДЕРИ.....	17
<i>Олександр УДОД</i>	
ПОСТАТЬ СТЕПАНА БАНДЕРИ В КОНТЕКСТІ ОФІЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ПАМ’ЯТІ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ.....	21
<i>Натан ШИППІ</i>	
ІСТОРІЯ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ: СУЧАСНА УКРАЇНА ТА ОУН І УПА.....	26
<i>Сергій НАУМОВ</i>	
УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ ПОЧАТКУ ХХ ст.: ШУКАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ, ПОШУК ЛІДЕРА.....	30
<i>Микола КУГУТЯК, Микола ВІТЕНКО</i>	
УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ В ГАЛИЧИНІ В КОНТЕКСТІ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ БОРОТЬБИ ЗА ВИБОРЧУ РЕФОРМУ 1900–1914 pp.....	37
<i>Ігор БАРАН</i>	
ОРГАНІЗАЦІЯ І СТАНОВЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ В ГАЛИЧИНІ ТА БУКОВИНІ (1914–1915 pp.).....	47
<i>Дмитро БІЛИЙ</i>	
УКРАЇНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ НА КУБАНІ В 1918–1920 pp.....	53
<i>Володимир КРОЙТОР, Юрій ТОМИН</i>	
ОСОБЛИВОСТІ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ УКРАЇНЦІВ БУКОВИНИ І БЕССАРАБІЇ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1918–1939 pp.).....	61
<i>Ігор РАЙКІВСЬКИЙ</i>	
УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЯ ТА ІНТЕГРАЛЬНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ У ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛІТІЙ: ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМВІДНОСИН.....	68
<i>Олег КУПЧИК</i>	
БОРОТЬБА З УКРАЇНСЬКИМ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИМ РУХОМ ЯК СКЛАДОВА ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УРЯДУ УСРР (ПОЧАТОК 1920-х pp.).....	73
<i>Павло САЦЬКИЙ</i>	
“БЕССАРАБСЬКЕ ПИТАННЯ” У 1921–1924 pp. І СТАТУС УКРАЇНСЬКИХ ЕТНІЧНИХ ТЕРИТОРІЙ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН.....	78
<i>Володимир КОМАР</i>	
ТОВАРИСТВО “ПРОМЕТЕЙ” У ПЛАНАХ ІНТЕГРАЦІЇ НАРОДІВ БАЛТІЙСЬКО-ЧОРНОМОРСЬКОГО РЕГІОНУ ПІД ЕГІДОЮ ПОЛЬЩІ (1926 – 1939 pp.).....	85
<i>Сергій БУТКО</i>	
СТЕПАН БАНДЕРА ТА УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ (1929–1941).....	91
<i>Роман КОБИЛЬНИК</i>	
ПРОБЛЕМА ВЗАЄМВІДНОСИН УКРАЇНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ У ГАЛИЧИНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 30-х pp. ХХ ст.....	98
<i>Володимир КОВАЛЬЧУК</i>	
ІСТОРІЯ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ ТА УСТАШСЬКОЇ ХОРВАТСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ: СПРОБА ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ.....	104
<i>Ігор ЛЮБЧИК</i>	
ПОШИРЕННЯ ВПЛИВІВ ОУН НА ЛЕМКІВЩИНІ.....	110
<i>Валерій ШАЙКАН</i>	
АНЕКСІЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ РАДЯНСЬКИМ СОЮЗОМ НА	

© Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2009
© Інститут історії і політології, 2009

ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ІДЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ.....	113
<i>Ігор ІЛЬЮШИН</i>	
ПОЛЬСЬКА ПРОБЛЕМА В ДЕРЖАВОТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ОУН ТА СПРОБИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОРОЗУМІННЯ В 1940–1941 рр.....	119
<i>Олег РОМАНЬКО</i>	
ВЛАСОВСЬКИЙ РУХ І УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В 1944–1945 рр. ДО ІСТОРІЇ НІМЕЦЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ...	129
<i>Степан ВІДНЯНСЬКИЙ</i>	
УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ В КОНТЕКСТІ МІЖБЛОКО- ВОГО ПРОТИСТОЯННЯ У СВІТІ В РОКИ “ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ”.....	134
<i>Микола СЛИВКА</i>	
ПИТАННЯ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНСЬКОГО НАЦІО- НАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В СПАДЩИНІ СТЕПАНА БАНДЕРИ.....	139
<i>Микола ҐЕНИК</i>	
ПОЛІТИЧНА ОЦІНКА ДІЯЛЬНОСТІ ОУН У ПРОЦЕСІ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬ- КОГО ПРИМИРЕННЯ.....	144
<i>Ольга ЗАБАВСЬКА</i>	
РОЛЬ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ У ГРОМАДСЬКО-ПОЛІ- ТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНСЬКИХ ЕМІГРАНТІВ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ (40– 50-ті рр. ХХ ст.).....	151
<i>Ігор ІВАНЦЕВ</i>	
СТЕПАН БАНДЕРА – БЕЗСМЕРТНИЙ СИМВОЛ ВОЛІ НАРОДУ.....	158
<i>Федір КОКОШКО</i>	
СТЕПАН БАНДЕРА – ПРОВІДНИК УКРАЇНСТВА.....	164
<i>Олександр ПТАЩЕНКО</i>	
ПРАВДУ ПРО СТЕПАНА БАНДЕРУ ТА ПРО ОУН – УКРАЇНСЬКІЙ МОЛОДІ.....	167
<i>Богдан ЛЕВИК</i>	
НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ В ЕПОХУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: ЗАКОНОДАВЧЕ І ПОЛІТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.....	171

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА Й ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ СТЕПАНА БАНДЕРИ

<i>Наталія КОЛЬ</i>	
НАЦІОНАЛЬНО-ПРОСВІТНИЦЬКА І КУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРЕКО-КАТО- ЛИЦЬКОГО ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ В 90-х РОКАХ ХІХ СТОЛІТТЯ.....	177
<i>Володимир КЛАПЧУК</i>	
ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ГУЦУЛЬЩИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст. ТА УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ.....	182
<i>Олександр МАЛЕЦЬ</i>	
ЯЦКО ОСТАПЧУК І РУСЬКО-УКРАЇНСЬКА РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ.....	189
<i>Леся КЛЕБАН</i>	
МИХАЙЛО ВОЗНЯК І НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ УКРАЇНЦІВ В АВСТРО-УГОР- ЩИНІ.....	194
<i>Любомира ФЕДУНИШИН</i>	
ДЕРЖАВНИЦЬКА ІДЕЯ ІВАНА КРЕВЕЦЬКОГО.....	199
<i>Ольга ШВЕД</i>	
СТЕПАН ВИТВИЦЬКИЙ У НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.....	202
<i>Наталія ШУЛЬГАТА</i>	
ДЕРЖАВНИЦЬКІ ПОГЛЯДИ АНДРІЯ ЖУКА.....	208

<i>Лариса КОБУТА</i>	
НАЦІОНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО РОБІТНИЧОГО РУХУ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ В ПОГЛЯДАХ І ДІЯЛЬНОСТІ В.ЛЕВИН- СЬКОГО.....	216
<i>Степан БОРЧУК, Богдан КУПЧИНСЬКИЙ</i>	
ДМИТРО ПАЛІВ У НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ 1914–1923 рр.....	221
<i>Олег ЄГРЕШІЙ, Михайло МОСКАЛЮК</i>	
УКРАЇНСЬКИЙ КЛЕРИКАЛІЗМ ТА НАЦІОНАЛІЗМ У МІЖВОЄННІ РОКИ: ІДЕЙНІ РОЗХОДЖЕННЯ, ВЗАЄМОВПЛИВИ, ПОШУКИ КОМПРОМІСУ.....	225
<i>Назар КІСЬ</i>	
ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА ТА ДИСКУСІЯ ПРО НАЦІОНАЛЬНУ ІДЕНТИЧ- НІСТЬ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	229
<i>Ігор ГАВРИЛІВ, Василь СТЕФАНІВ</i>	
УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА Й ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ: ПРОБЛЕМА ВЗАЄМИН (НА ПРИКЛАДІ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ СТЕПАНА БАНДЕРИ).....	235
<i>Руслана ДАВИДЮК</i>	
НАДДНІПРЯНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ПРОУРЯДОВОГО ПОЛІТИЧНОГО ТАБОРУ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	240
<i>Людмила ДРОГОМИРЕЦЬКА</i>	
ЕКОНОМІЧНІ ПОГЛЯДИ СТЕПАНА БАНДЕРИ.....	246
<i>Володимир САГАНІЮК</i>	
ГРОШОВЕ ГОСПОДАРСТВО У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В УМОВАХ ПОЛЬСЬКОГО ПАНУВАННЯ (1918–1939 рр.).....	252
<i>Андрій СОВА</i>	
ДІЯЛЬНІСТЬ СТЕПАНА БАНДЕРИ В ОРГАНІЗАЦІЇ “ПЛАСТ”.....	260
<i>Ігор СОЛЯР</i>	
КОМІТЕТ ОБОРОНИ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (1923 р.).....	266
<i>Ірина КОСАР</i>	
ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ ВОЛОДИМИРА ОХРИМОВИЧА (ТРА- ВЕНЬ – ГРУДЕНЬ 1923 р.).....	270
<i>Володимир БУЛАЧЕК</i>	
ЮЛІАН РОМАНЧУК У РОКИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ (1914– 1923).....	277
<i>Нестор ФЕДОРАК</i>	
РОЛЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОМУ ЗАХИСТІ ТА РОЗВИТКУ ВЗАЄМНОЇ ДОПОМОГИ СЕРЕД УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ У 20– 30-х рр. ХХ ст.....	282
<i>Ігор ГНИП</i>	
РОЛЬ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У ПРОЦЕСІ ВИХОВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ У 20–30-х рр. ХХ ст. (На матеріалах галицької преси).....	288
<i>Ростислав ЛЕЩИШИН</i>	
ВПЛИВ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ (ОУН) НА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ СТАНИСЛАВІВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА У 30-х рр. ХХ ст...	295
<i>Микола ПОСІВНИЧ</i>	
ДІЯЛЬНІСТЬ СТЕПАНА БАНДЕРИ В КРАЙОВІЙ ЕКЗЕКУТИВІ ОУН (1930– 1934 рр.).....	303
<i>Любов СЛИВКА</i>	
ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДО ВИСВІТЛЕННЯ ЕТНОСОЦІАЛЬНОГО КОНФЛІКТУ 1932 р. У с. БЕРЕЖНИЦЯ ШЛЯХЕТСЬКА ЗА о. АНДРІЯ БАНДЕРИ.....	309
<i>Тетяна ДЕМ’ЯНЧУК</i>	
ВЗАЄМОДІЯ ОРГАНІВ НКВС ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИПРАВНОЇ СИСТЕМИ З	

ЛІКВІДАЦІЯ ПІДПІЛЛЯ ОУН НА ТЕРЕНАХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В 1939–1941 рр...	318
<i>Андрій ЖИВ'ЮК</i>	
ПОЧАТОК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ВОЛИНІ: ДЕРМАНСЬКЕ ПОВСТАННЯ..	321
<i>Галина СТЕФАНЮК</i>	
АКТ ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ 30 ЧЕРВНЯ 1941 р.: ПЕРЕДУМО- ВИ, ХІД, НАСЛІДКИ.....	327
<i>Валерій ВОХМЯНІН, Валентина СУШКО</i>	
ОУН БАНДЕРИ І РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР ПОЧАТКУ 1940-х РОКІВ: СХІДНО- УКРАЇНСЬКІ ПРИСТРАСТІ ТА ІЛЮЗІЇ.....	332
<i>Олексій ГОНЧАРЕНКО</i>	
ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН НА КИЇВЩИНІ В 1941–1944 рр. ЗА ДОКУМЕНТАМИ СПЕЦСЛУЖБ: СПРОБА КРИТИЧНОГО АНАЛІЗУ.....	340
<i>Галина СТАРОДУБЕЦЬ, Володимир СТАРОДУБЕЦЬ</i>	
УЧАСТЬ ОУН(Б) У ЗБРОЙНОМУ РУСІ ОПОРУ В 1942–1943 РОКАХ: ІМАНЕНТНА НЕОБХІДНІСТЬ ЧИ ТРАНСЦЕНДЕНТНИЙ КРОК?.....	346
<i>Сергій ЛИТВИН</i>	
ВИНИКНЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДПІЛЛЯ ОУН НА ЛУГАНЩИНІ (1942–1943 рр.)...	351
<i>Мар'ян ВАХУЛА</i>	
СТАВЛЕННЯ КЕРІВНИКА УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО РУХУ ОПОРУ Р.ШУХЕВИЧА-“ЧУПРИНКИ” ДО БОРОТЬБИ УПА І ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ ТА ПОШИРЕННЯ АНТИКОМУНІСТИЧНОЇ ІДЕОЛОГІЇ Й ІДЕЙ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ СЕРЕД ЧЕРВОНОАРМІЙЦІВ (1943–1944 рр.).....	356
<i>Володимир ТРОФИМОВИЧ, Тарас РЕМАРЧУК</i>	
БОРОТЬБА РАДЯНСЬКИХ ПАРТИЗАН ПРОТИ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ НА ЛЬВІВЩИНІ.....	361
<i>Володимир МАЛКОШ</i>	
СТЕПАН БАНДЕРА І ДИВІЗІЯ “ГАЛИЧИНА”.....	371
<i>Ігор ПИЛИПІВ, Руслан ДЕЛЯТИНСЬКИЙ</i>	
ДО ПИТАННЯ ПРО СТАВЛЕННЯ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА ДО ДИВІЗІЇ “ГАЛИЧИНА” (1943 – 1945 рр.).....	373
<i>Тарас ЛУТЧИН</i>	
ТРАНСФОРМАЦІЯ ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬ- КИХ НАЦІОНАЛІСТІВ У 1943–1950 рр.....	388
<i>Віктор ЦЗЬО</i>	
ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНА ТА ВІЙСЬКОВА СИСТЕМА В СРСР У ПРОТИСТОЯННІ З ОУН І УПА В 1944 РОЦІ ЗГІДНО ЗІ СВІДЧЕННЯМИ ТАЄМНИХ ДОКУМЕНТІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ В МОСКВІ.....	396
<i>Іван ПАТРИЛЯК</i>	
ПЕРЕГОВОРИ МІЖ КЕРІВНИКАМИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ І ПРЕДСТАВНИКАМИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ ТА ВЕРМАХТУ В 1944 РОЦІ – ПРОБЛЕМА ОЦІНКИ.....	408
<i>Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ</i>	
УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ НА ТЕРЕНАХ ДРОГОБИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ (СЕРПЕНЬ 1944 р. – ЛЮТИЙ 1946 р.).....	415
<i>Андрій ЗАРІЧНЯК</i>	
РОЗВИТОК ЛІСОВОЇ ТА ДЕРЕВООБРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ІВАНО-ФРАН- КІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ФАКТОР БОРОТЬБИ З УКРАЇНСЬКИМ НАЦІОНАЛЬНО- ВИЗВОЛЬНИМ РУХОМ (1944 – СЕРЕДИНА 1950-х рр.).....	422
<i>Дмитро ВСДЕНЄСВ</i>	
РОЗВІДУВАЛЬНА Й КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ВАЖЛИВА СКЛА- ДОВА УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ (1945–1950-ті рр.).....	429

Михайло ПАНЬКІВ

УЧАСТЬ УЧИТЕЛІВ, СТУДЕНТІВ І УЧНІВ ПРИКАРПАТТЯ У ПІДПІЛЬНОМУ РУСІ (1945–1951 рр.).....	437
<i>Тарас ФЕДОРІВ</i>	
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ СТЕПАНА БАНДЕРИ В ПІСЛЯВОЄННІ РОКИ (1945–1953 рр.).....	449
<i>Тамара ГАЛИЦЬКА-ДІДУХ</i>	
УКРАЇНСЬКЕ МІСТО У ВІЙСЬКОВІЙ І ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ОУН І УПА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-х рр. ХХ ст. (на прикладі Станіславської області).....	468
<i>Володимир БОРЩЕВИЧ</i>	
ДЕНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ВОЛИНІ В ДРУГІЙ ПОЛО- ВИНІ 40-х рр. ХХ ст.....	479
<i>Валентин МАЗУРОК</i>	
ПРОТИСТОЯННЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ І РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ВОЛИНІ В 1946–1947 рр.....	486
<i>Михайло РОМАНЮК</i>	
ПЕТРО ФЕДУН – “ПОЛТАВА” – ПРОВІДНИЙ ІДЕОЛОГ ЗБРОЙНОГО ПІДПІЛЛЯ ОУН (1946–1951 рр.).....	491
<i>Роман ШЛЯХТИЧ</i>	
РОЗВИТОК ІДЕЙ СТЕПАНА БАНДЕРИ У ТВОРЧОСТІ ПРОПАГАНДИСТІВ ОУН У ПОВОЄННИЙ ЧАС НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ.....	498
<i>Юрій ЯВОРСЬКИЙ</i>	
ПОБУТОВІ УМОВИ ВОЇНІВ УПА НА ТЕРИТОРІЇ ЯРЕМЧАНЩИНИ.....	502
<i>Надія КІНДРАЧУК (Д'ЯЧЕНКО)</i>	
СПОРІДНЕНІСТЬ ІДЕЙ ОУН І УПА ТА ПРОГРАМНИХ ЗАСАД НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ.....	509

СТЕПАН БАНДЕРА В ДЖЕРЕЛАХ Й ІСТОРІОГРАФІЇ. РОДИНА БАНДЕРИ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ І РЕЛІГІЙНО-КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ

Оксана ДРОГОБИЦЬКА

ЖИТЛО СІЛЬСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА В ГАЛИЧИНІ (КІНЕЦЬ ХІХ – 30 рр. ХХ ст.).....	515
<i>Ірина ОРЛЕВИЧ</i>	
БУДІВНИЦТВО ЦЕРКВИ ПРЕОБРАЖЕННЯ ГОСПОДНЬОГО У ЛЬВОВІ.....	523
<i>Борис САВЧУК, Олена ДУТЧАК</i>	
СТАНОВЛЕННЯ ГАЛИЦЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА: ІСТОРІОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕ- МИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ.....	533
<i>Ірина ДМИТРУК</i>	
ГУЦУЛЬЩИНА В ЕТНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ КІНЦЯ ХІХ – ХХ ст.....	538
<i>Лілія БУРАЧОК, Лілія ШОЛОГОН</i>	
ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОСИПА НАЗРУКА.....	547
<i>Василь БУРДУЛАНЮК, Андрій КОРОЛЬКО</i>	
УЧАСТЬ УЧЕНИХ ГАЛИЧИННИ В БОРОТЬБИ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ.....	554
<i>Володимир ВЕЛИКОЧИЙ</i>	
ПРОБЛЕМА КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ СИЛ ГАЛИЧИННИ ЗА ДОБИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ.....	558
<i>Василь ФУТАЛА</i>	
ПОЛЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОРАДИКАЛЬНОГО РУХУ МІЖВОЄННОЇ ДОБИ ХХ ст.....	566

<i>Олександр МАРУЩЕНКО, Наталія НАДУРАК</i> ВИСВІТЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ УВО-ОУН (1920–1941 рр.) В УКРАЇНСЬКІЙ ЗАРУБІЖНІЙ ТА РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЯХ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ.....	572
<i>Ігор АНДРУХІВ, Василь МАРЧУК</i> ПОЧАТОК АКТИВНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПЕРШИЙ АРЕШТ СТЕПАНА БАНДЕРИ (за матеріалами кримінальної справи).....	579
<i>Олег МАЛЯРЧУК</i> ГАЗЕТА “ДІЛО” ЯК ДЖЕРЕЛО ВИСВІТЛЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОУН (1934–1935 рр.).....	582
<i>Тетяна ГУМЕНЮК</i> ПАКТ МОЛОТОВА–РІББЕНТРОПА В ІСТОРИЧНІЙ ДОЛІ ЗАХІДНИХ УКРАЇНЦІВ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.....	587
<i>Лариса ГОЛОВАТА</i> “УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО” У КРАКОВІ–ЛЬВОВІ (1939–1945): ПЕРЕДУМОВИ ЗАСНУВАННЯ.....	594
<i>Микола МИХАЙЛУЦА, Тарас ВІНЦКОВСЬКИЙ</i> УКРАЇНСЬКЕ ПРАВОСЛАВ’Я В УМОВАХ РЕЛІГІЙНОЇ УНІФІКАЦІЇ В “ТРАНСІСТРІЇ” 1941–1944 рр.: ІСТОРИКО-ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ.....	603
<i>Роман КЛЮНЬ</i> СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ТА УТИСКИ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА РАДЯНСЬКОЮ РЕПРЕСИВНО-КАРАЛЬНОЮ СИСТЕМОЮ В 1944–1946 рр.....	609
<i>Віталіна ПИСЦЬО</i> ЧАСОПИС “ВОЛИНЬ” ЯК ЗАСІБ АГІТАЦІЇ ТА ПРОПАГАНДИ ДОБИ ОКУПАЦІЇ....	617
<i>Валентина ШАЙКАН</i> СУЧАСНІ РЕФЛЕКСІЇ НА КНИГУ РІЧАРДА ЛАНДВЕРА “БОРОТЬБА ЗА СВОБОДУ. УКРАЇНСЬКИЙ ДОБРОВОЛЬЧИЙ ПІДРОЗДІЛ ВАФФЕН-СС”.....	623
<i>Марія МАЛЬОВАНА</i> СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УРСР У 1953–1964 рр. У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ.....	630
<i>Олександр СИЧ</i> ЗБІРНИК ТВОРІВ СТЕПАНА БАНДЕРИ: ІСТОРІЯ ВИДАННЯ 1-го ТОМУ Й ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДНИЦЬКОГО ПОШУКУ.....	638
<i>Ольга НАКОНЕЧНА</i> УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРО ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЗАГАЛЬНОЇ КРИЗИ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ (друга. пол. 1980-х рр. ХХ ст.).....	643
<i>Олена ШАНОВСЬКА</i> СТЕПАН БАНДЕРА ТА ЙОГО СПОБОРНИКИ В КНИГАХ ОДЕСЬКИХ ІСТОРИКІВ Г.І.ГОНЧАРУКА ТА О.Ю.НАГАЙЦЕВА.....	652
<i>Василь ШТОКАЛО</i> ДОКУМЕНТИ ПРО УКРАЇНСЬКУ ВІЙСЬКОВУ ОРГАНІЗАЦІЮ В НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ З ФОНДІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	660
<i>Михайло СИГИДИН, Юлія ЗАЯЧУК</i> “ЛІТОПИС УПА” ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ СТЕПАНА БАНДЕРИ.....	669
<i>Роман ПАСТУХ</i> РОДИННИЙ АРХІВ СТЕПАНА БАНДЕРИ.....	677
<i>Богдан ЯНЕВИЧ, Василь ТИМКІВ, Василь ГУК</i> МАТЕРІАЛИ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ І ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ ПРО СТЕПАНА БАНДЕРУ ТА ЙОГО РОДИНУ.....	690

<i>Степан КОСТЮК</i> ФОНД СТЕПАНА БАНДЕРИ В ТЕРНОПІЛЬСЬКОМУ ОБЛАСНОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕЇ.....	699
<i>Сергій АДАМОВИЧ</i> ІДЕЯ СОБОРНОСТІ В ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ С.БАНДЕРИ ТА ЇЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ У ПРОГРАМАХ ТА ДІЯЛЬНОСТІ СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ.....	701
<i>Степан КОБУТА</i> “БАНДЕРИЗАЦІЯ” УКРАЇНИ: ЗАГРОЗИ УЯВНІ Й РЕАЛЬНІ.....	709
<i>Богдан ГАВРИЛІВ</i> ВШАНУВАННЯ ПАМ’ЯТІ ПРОВІДНИКА ОУН СТЕПАНА БАНДЕРИ.....	720
<i>Микола ГАЛІВ</i> ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ СТЕПАНА БАНДЕРИ.....	723
<i>Ганна КАРАСЬ</i> МІСІЯ ДІЯЧІВ МУЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ДІАСПОРИ У ЗБЕРЕЖЕННІ, ДОСЛІДЖЕННІ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ПОВСТАНСЬКОЇ ПІСНІ.....	729
<i>Богдан МИСАК</i> ФОРМУВАННЯ ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНОЇ ГОТОВНОСТІ МОЛОДІ ДО ЗАХИСТУ ВІТЧИЗНИ В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ІДЕЇ.....	735
<i>Галина СОКОЛ</i> ПОВІСТЬ ГАЛИНИ ЖУРБИ “РЕВОЛЮЦІЯ ІДЕ” ЯК ХУДОЖНЯ ХРОНІКА ПРОБУДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА.....	738
<i>Микола ЛЕСЮК, Наталія ДОРОГОВИЧ</i> ВЕРБАЛЬНІ ЗАСОБИ СТВОРЕННЯ ОБРАЗУ ВОРОГА В ЛІТЕРАТУРІ ПРО УПА.....	744
<i>Оксана ЦИПЕРДЮК</i> МОВОСТИЛЬ СТЕПАНА БАНДЕРИ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ.....	753
УХВАЛА МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ “СТЕПАН БАНДЕРА В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ ХХ СТОЛІТТЯ”.....	762
РЕЦЕНЗІЇ	
<i>Тамара ГАЛИЦЬКА-ДІДУХ</i> ВАРТІСНЕ АРХЕОГРАФІЧНЕ ВИДАННЯ.....	763
НАШІ АВТОРИ.....	765

CONTENTS

**CONCEPTUAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS AND
INTERNATIONAL IMPORTANCE OF THE UKRAINIAN NATIONAL-
LIBERATION MOVEMENT OF THE 30-50-S OF THE 20TH CENTURY.**

<i>Olexandr REYENT, Olexandr LYSENKO</i> DISCOURAGING SPIRIT: PORTRAIT SKETCHES OF S.BANDERA.....	17
<i>Olexandr UDOD</i> THE PERSONALITY OF STEPAN BANDERA IN THE CONTEXT OF THE OFFICIAL POLICY OF MEMORY: SOURCE STUDYING AND HISTORIOGRAPHICAL PROBLEMS.....	21
<i>Nathan SHIPPY</i> HISTORY AS A REFLECTION OF THE IDENTITY: MODERN UKRAINE AND THE OUN-UPA.....	26
<i>Serhiy NAUMOV</i> UKRAINIAN NATIONALISM OF EARLY XX C.: SEARCHING FOR IDENTITY, LOOKING FOR A LEADER.....	30
<i>Mykola KUGUTYAK, Mykola VITENKO</i> THE UKRAINIAN NATIONAL IDEA IN GALICIA IN THE CONTEXT OF THE POLISH-UKRAINE FIGHT FOR ELECTORAL REFORM 1900–1914.....	37
<i>Igor BARAN</i> ORGANIZATION AND ATTITUDE OF RUSSIAN OCCUPATION ADMINISTRATION IN GALICIA AND BUKOVINA (1914–1915).....	47
<i>Dmytro BILYY</i> THE UKRAINIAN REBEL MOVEMENT IN THE KUBAN REGION IN 1918–1920.....	53
<i>Volodymyr KROYTOR, Yuriy TOMYN</i> PECULIARITIES OF THE NATIONAL-LIBERATION MOVEMENT OF THE UKRAINIANS OF BUKOVYNA AND BESSARABIA IN THE INTERWAR PERIOD (1918–1939).....	61
<i>Igor RAYKIVS'KY</i> THE UKRAINIAN SOCIAL-DEMOCRACY AND INTEGRAL NATIONALISM IN THE SECOND RICH POSPOLYTA: PROBLEMS OF RELATIONS.....	68
<i>Oleg KUPCHYK</i> FIGHTING AGAINST UKRAINIAN NATIONAL-LIBERATION MOVEMENT AS A COMPONENT OF FOREIGN OF UKRAINIAN SSR' S GOVERNMENT (1920).....	73
<i>Pavlo SATSKYY</i> “BESSARABIAN QUESTION” IN 1921–1924 AND THE STATUS OF THE UKRAINIAN ETHNIC TERRITORIES IN THE EUROPEAN SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS.....	78
<i>Volodymyr KOMAR</i> THE SOCIETY “PROMETHEUS” IN THE PLANS OF INTEGRATING THE PEOPLES OF THE BALTIC AND BLACK SEA REGION UNDER THE AEGIS OF POLAND (1926–1939).....	85
<i>Serhiy BUTKO</i> STEPAN BANDERA AND UKRAINIAN-RUSSIAN RELATIONS (1929–1941).....	91
<i>Roman KOBLYNYK</i> THE PROBLEM OF INTERRELATIONS OF UKRAINIAN AND POLISH NATIONALISTS IN GALICIA IN THE FIRST HALF OF 30-IES XX TH CENTURY.....	98
<i>Volodymyr KOVALCHUK</i> THE HISTORY OF THE ORGANIZATION OF THE UKRAINIAN NATIONALISTS AND THE USTASH CROATIAN REVOLUTIONARY ORGANIZATION: THE ATTEMPT OF COMPARATIVE ANALYSIS.....	104

<i>Igor LIUBCHYK</i> THE DISTRIBUTION OF OUN IMPACT IN LEMKIVSHCHYNA.....	110
<i>Valeriy SHAIKAN</i> THE BEGINNING OF ANNEXATION WEST UKRAINIAN LANDS BY THE SOVIET UNION AT THE BEGINNING OF THE SECOND WORLD WAR. IDEOLOGICAL ASPECT.....	113
<i>Igor ILYUSHYN</i> THE POLISH PROBLEM IN THE STATE-FORMING ACTIVITY OF THE OUN AND THE ATTEMPTS OF THE UKRAINIAN-POLISH UNDERSTANDING IN 1940– 1941.....	119
<i>Oleg ROMAN'KO</i> VLASOV MOVEMENT AND UKRAINIAN QUESTION IN 1944–1945. TO HISTORY OF GERMAN NATIONAL POLICY DURING THE SECOND WORLD WAR.....	129
<i>Stepan VIDNYANSKY</i> THE UKRAINIAN NATIONAL LIBERATION MOVEMENT IN THE CONTEXT OF THE INTER-BLOCK OPPOSITION IN THE WORLD DURING THE COLD WAR.....	134
<i>Mykola SLYVKA</i> THE QUESTION OF INTERNATIONAL COLLABORATION OF UKRAINIAN NATIONAL-LIBERATION MOVEMENT IN THE STEPAN BANDERA'S WORKS....	139
<i>Mykola GENYK</i> POLITICAL APPRAISAL OF OUN'S ACTIVITY IN THE PROCESS OF POLISH- UKRAINIAN RECONCILIATION.....	144
<i>Olga ZABAVS'KA</i> THE ROLE OF THE ORGANIZATION OF UKRAINIAN NATIONALISTS IN COMMUNAL LIFE OF UKRAINIAN EMIGRANTS IN GREAT BRITAIN (1940–1950)..	151
<i>Igor IVANTSEV</i> STEPAN BANDERA – THE IMMORTAL SYMBOL OF THE WILL OF THE PEOPLE...	158
<i>Fedir KOKOSHKO</i> STEPAN BANDERA – THE LEADER OF THE UKRAINIANS.....	164
<i>Olexander PTASHCHENKO</i> THE TRUTH ABOUT STEPAN BANDERA AND OUN – TO THE UKRAINIAN YOUTH.....	167
<i>Bogdan LEVYK</i> NATIONAL SECURITY OF UKRAINE IN THE AGES OF GLOBALIZATION: LEGISLATIVE AND POLITICAL ENSURING.....	171

**SOCIO-POLITICAL AND STATE-CREATIVE ACTIVITIES
OF STEPAN BANDERA**

<i>Natalya KOLB</i> NATIONAL EDUCATIONAL AND CULTURAL ACTIVITIES OF THE GREEK CATHOLIC PARISH CLERGY IN EASTERN GALICIA IN 90'S OF THE 19 TH CENTURY.....	177
<i>Volodymyr KLAPCHUK</i> PUBLIC ORGANIZATIONS IN GUZULSHYNA AT THE END OF XIX – THE BEGINNING OF XX CENTURIES AND UKRAINIAN NATIONAL REVIVAL.....	182
<i>Olexandr MALETS</i> YATSKO OSTAPCHUK AND RUSS-UKRAINIAN RADICAL PARTY.....	189
<i>Lesya KLEBAN</i> MYKHAYLO VOZNYAK AND THE NATIONAL MOVEMENT OF THE UKRAINIANS IN AUSTRIA-HUNGARY.....	194
<i>Liubomyra FEDUNYSHYN</i> IVAN KREVETSKYY'S STATE IDEA.....	199

<i>Olga SHVED</i> STEPAN VYTVYTSKY IN THE NATIONAL-LIBERATION MOVEMENT OF THE FIRST PART OF THE 20 TH CENTURY.....	202
<i>Natalya SHULGATA</i> ANDRIY ZHUK'S STATE VIEWS.....	208
<i>Larysa KOBUTA</i> NATIONAL APPROACHES TO THE ORGANIZATION OF THE UKRAINIAN LABOUR MOVEMENT AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY IN VOLODYMYR LEVYNSKY'S OPINIONS AND ACTIVITY.....	216
<i>Stepan BORCHUK, Bohdan KUPCHYNSKIY</i> DMYTRO PALIYIV IN THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT IN 1914–1923.....	221
<i>Oleg YEGRESHIY, Mykhaylo MOSKALIUK</i> THE UKRAINIAN CLERICALISM AND NATIONALISM IN THE INTERWAR YEARS: IDEOLOGICAL DIFFERENCES, RECIPROCITY, FINDING A COMPROMISE.....	225
<i>Nazar KIS'</i> KEYWORDS: GREEK CATHOLICISM, ORTHODOXY, CHURCH, DISCUSSION, NATIONALISM, CLERGY, LOYALTY, IDENTITY, CELIBACY, TRADITIONS, DISCOURSE.....	229
<i>Igor GAVRYLIV, Vasyl STEFANIV</i> THE UKRAINIAN GREEK CATHOLIC CHURCH AND THE ORGANIZATION OF THE UKRAINIAN NATIONALISTS: THE PROBLEM OF THE RELATIONSHIP (ON THE EXAMPLE OF STEPAN BANDERA' LIFE).....	235
<i>Ruslana DAVYDYUK</i> NADDNIPRYANSKA IMMIGRATION AS A FORMATION FACTOR OF PROGOVERNMENTAL POLITICAL CAMP IN THE WESTERN VOLYN' IN THE PERIOD BETWEEN WARS.....	240
<i>Ljydmyla DROGOMYRETSKA</i> THE S.BANDERA'S ECONOMIC POINTS.....	246
<i>Volodymyr SAGANYUK</i> MONETARY SYSTEM IN WESTERN UKRAINE IN THE CONDITIONS OF POLISH PREVALENCE (1918–1939).....	252
<i>Andriy SOVA</i> STEPAN BANDERA'S ACTIVITY IN THE ORGANIZATION "PLAST".....	260
<i>Igor SOLIAR</i> KOMMITTEE OF THE DEFENSE OF THE WESTERN UKRAINIAN REGIONS (1923).....	266
<i>Iryna KOSAR</i> THE STATE AND POLITICAL CONCEPTION OF VOLODYMYR OKHRYMOVYCH (MAY – DECEMBER 1923).....	270
<i>Volodymyr BULATCHEK</i> YULIAN ROMANCHUK DURING THE NATIONAL-LIBERATION FIGHT (1914–1923)...	277
<i>Nestor FEDORAK</i> THE ROLE OF PUBLIC ORGANIZATIONS IN THE SOCIO-LEGAL PROTECTION AND THE DEVELOPMENT OF THE MUTUAL ASSISTANCE AMONG THE GALICIAN UKRAINIANS IN 20-30'S OF THE 20 TH CENTURY.....	282
<i>Igor HNYP</i> ROLE OF GREEK CATHOLIC CHURCH IN PROCESS OF EDUCATION OF UKRAINIAN YOUTH OF EAST GALICIA IN 20–30TH XX (ON MATERIALS OF GALICIA PRESS).....	288
<i>Rostyslaw LESCHYSHYN</i> THE INFLUENCE OF THE ORGANIZATION OF THE UKRAINIAN NATIONALISTS ON THE DEWELOPMENT OF THE UKRAINIAN PRESS IN WOJEWODZTWO	

STANISLAWIW IN 1930 th.....	295
<i>Mykola POSIVNYCH</i> STEPAN BANDERA'S ACTIVITY IN THE REGIONAL EXECUTIVE OF THE OUN (1930–1934).....	303
<i>Liubov SLYVKA</i> SOME ASPECTS OF THE ETHNO-SOCIAL CONFLICT IN BEREZNICA SZLAHETSCA IN 1932 UNDER THE PRIEST ANDRIJ BANDERA.....	309
<i>Tetyana DEMYANCHUK</i> COOPERATION BODIES OF NKVS AND CRIMINAL-EXECUTIVE SYSTEM FOR LIQUIDATION THE UNDERGROUND WORK OF OUN ON THE GROUNDS OF WESTERN UKRAINE IN 1939–1941.....	318
<i>Andriy ZHYVYUK</i> THE BEGINNING OF THE WORLD WAR II IN VOLYN': DERMAN' REBELLION... ..	321
<i>Galina STEFANJUK</i> THE ACT OF THE RENEWAL OF THE INDEPENDENCE OF UKRAINE, JUNE 30, 1941: PREREQUISITES, COURSE, CONSEQUENCE.....	327
<i>Valeriy VOKHMIANIN, Valentyna SUSHKO</i> BANDERA'S OUN AND THE REGIONAL SURVEY AT THE BEGINNING OF THE 1940-S: EASTERN-UKRAINIAN PREDILECTIONS AND ILLUSIONS.....	332
<i>Olexiy GONCHARENKO</i> THE ORGANIZATIONAL AND POLITICAL ACTIVITIES OF THE OUN IN KYIV DISTRICT IN 1941–1944 ACCORDING TO THE SECRET SERVICE DOCUMENTS: AN ATTEMPT OF CRITICAL ANALYSIS.....	340
<i>Galina STARODUBETS, Volodymyr STARODUBETS</i> PARTICIPATION OF OUN (B) IN ARMED MOVEMENT OF OPPOSITION IN 1942–1943 YEARS: IMMANENT NECESSITY OR TRANSCENDENTAL STEP?	346
<i>Sergiy LYTVYN</i> THE CREATION AND ACTIVITY OF THE OUN UNDERGROUND IN LUGANSHCHINA (1942–1943).....	351
<i>Maryan VAHULA</i> THE ATTITUDE OF THE LEADER OF THE UKRAINIAN NATIONAL CONFRONTATION MOVEMENT R.SHUKHEVYCH-"CHIUPRYNKA" TO THE FIGHT THE URA AND THE RED ARMY AND THE SPREAD OF THE ANTICOMMUNIST IDEOLOGY AND IDEAS OF THE UKRAINIAN NATIONALISM AMONG THE SOLDIERS OF THE RED ARMY (1943–1944).....	356
<i>Volodymyr TROFYMOVYCH, Taras REMARCHUK</i> THE FIGHT OF SOVIET PARTISANS AGAINST THE UKRAINIAN LIBERATION MOVEMENT IN LVOV REGION.....	361
<i>Volodymyr MALKOSH</i> STEPAN BANDERA AND DIVISION "GALICIA".....	371
<i>Igor PYLYPIV, Ruslan DELYATYNSKY</i> TO THE ISSUE OF ATTITUDE OF THE GREEK-CATHOLIC CLERGY TO THE "HALYCHYNA" DIVISION (1943–1945).....	373
<i>Taras LUTCHYN</i> THERE IS TRANSFORMATION OF IDEOLOGICAL AND POLITICAL STRATEGY OF ORGANIZATION OF UKRAINIAN NATIONALISTS IN 1943–1950.....	388
<i>Victor IDZO</i> THE PARTY-POLITICAL AND MILITARY SYSTEM IN THE USSR IN THE OPPOSITION TO THE OUN AND THE URA IN 1944 IN ACCORDANCE WITH THE TESTIMONIES OF SECRET DOCUMENTS OF THE STATE ARCHIVE OF THE RUSSIAN FEDERATION IN MOSCOW.....	396
<i>Ivan PATRYLYAK</i> NEGOTIATIONS BETWEEN THE LEADERS OF THE UNDERGROUND UKRAINIAN	

NATIONALISTS AND THE REPRESENTATIVES OF THE GERMAN OCCUPATION AUTHORITY AND WEHRMACHT IN 1944 – THE PROBLEM OF ASSESSMENT.....	408
<i>Vasil ILNITSKYJ</i>	
THE UKRAINIAN LIBERATION MOVEMENT IN DROHOBYCH REGION (AUGUST 1944 r. – FEBRUARY 1946 r.).....	415
<i>Andriy ZARICHNYAK</i>	
THE DEVELOPMENT OF THE FOREST AND WOODWORKING INDUSTRY OF THE IVANO-FRANKIVSK REGION AS A FACTOR OF THE STRUGGLE AGAINST THE UKRAINIAN NATIONAL-LIBERATION MOVEMENT (1944 – MID 1950'S).....	422
<i>Dmytro VYEDYENYEV</i>	
THE INTELLIGENT AND COUNTERINTELLIGENT ACTIVITIES AS AN IMPORTANT COMPONENT OF THE UKRAINIAN NATIONAL LIBERATION MOVEMENT (1945–1950'S).....	429
<i>Myhaylo PAN'KIV</i>	
THE PARTICIPATION OF TEACHERS, STUDENTS AND PUPILS OF PRECARPATHIA IN THE UNDERGROUND MOVEMENT (1945–1951).....	437
<i>Taras FEDORIV</i>	
STEPAN BANDERA'S SOCIAL-POLITICAL ACTIVITY IN THE AFTER-WAR PERIOD (1945–1953).....	449
<i>Tamara GALYTSKA-DIDUKH</i>	
THE UKRAINIAN CITY IN THE MILITARY AND THE POLITICAL AND IDEOLOGICAL ACTIVITIES OF THE OUN AND THE URA IN THE 2ND HALF OF THE 40-IES OF THE 20 TH CENTURY (ON THE EXAMPLE OF STANISLAVSKY REGION).....	468
<i>Volodymyr BORSHCHEVYCH</i>	
THE DENATIONALIZATION OF THE ORTHODOX CHURCH IN VOLYN IN THE SECOND HALF OF THE 40-TH YEARS OF TWENTIETH CENTURY.....	479
<i>Valentyn MAZUROK</i>	
RESISTANCE BETWEEN UKRAINIAN NATIONALISTS AND THE SOVIET POWER IN VOLYN' IN THE YEARS OF 1946 – 1947.....	486
<i>Myhaylo ROMANIUK</i>	
PETRO FEDUN – “POLTAVA” – THE LEADING IDEOLOGIST OF THE ARMED UNDERGROUND ORGANIZATIONS OF THE UKRAINIAN NATIONALISTS (1946–1951). ..	491
<i>Roman SHLYAKHTYCH</i>	
DEVELOPMENT OF IDEAS OF STEPAN BANDERA IN CREATION OF PROPAGANDISTS OF OUN IN POST-WAR TIME ON TERRITORY OF WESTERN UKRAINE.....	498
<i>Yuriy YAWORSKY</i>	
LIVING CONDITIONS OF THE URA SOLDIERS OF YAREMCHA REGION.....	502
<i>Nadiya KINDRACHUK (DYACHENKO)</i>	
THE CONNECTION BETWEEN THE OUN AND THE URA AND THE PROGRAMME PRINCIPLES OF THE PEOPLE'S MOVEMENT OF UKRAINE.....	509
STEPAN BANDERA IN SOURCES AND HISTORIOGRAPHY. BANDERA'S FAMILY IN THE SOCIO-POLITICAL AND RELIGIOUS-CULTURAL LIFE OF UKRAINE	
<i>Oksana DROHOBYTSKA</i>	
THE DWELLING OF THE RURAL PRIESTS IN GALICIA (THE END OF XIX TH – 30S OF THE XX TH CENTURY).....	515
<i>Iryna ORLEVYCH</i>	
THE BUILDING OF CHURCH OF THE TRANSFIGURATION IN UKRAINE.....	523
<i>Borys SAVCHUK, Olena DUTCHAK</i>	
BECOMING OF STUDY OF LOCAL LORE IN GALICIA: HISTORIOGRAPHICAL PROBLEMS OF INTERPRETATION.....	533

<i>Iryna DMYTRUK</i>	
HUTSULSHCHYNA IN THE ETHNOGRAPHIC RESEARCHES IN THE END OF 19 TH – 20 TH CENTURIES.....	538
<i>Lily BOURACHOC, Lily SHOLOGON</i>	
SOURCES TO THE STUDY OF PUBLIC-POLITICAL ACTIVITY OSIP NAZARUK.....	547
<i>Vasyl BURDULANYUK, Andriy KOROL'KO</i>	
THE PARTICIPATION OF SCIENTISTS OF GALICIA IN THE STRUGGLE FOR THE UKRAINIAN STATEHOOD IN THE FIRST HALF OF THE 20 TH CENTURY.....	554
<i>Volodymyr VELYKOCHYY</i>	
THE PROBLEM OF CONSOLIDATION OF THE UKRAINIAN POLITICAL FORCES OF GALICIA DURING THE FIRST WORLD WAR IN THE UKRAINIAN HISTORY.....	558
<i>Vasyl FUTALA</i>	
THE POLISH HISTORIOGRAPHY OF THE UKRAINIAN RIGHT-RADICAL MOTION OF THE INTER-MILITARY PERIOD IN THE XXTH CENTURY.....	566
<i>Oleksandr MARUSHCHENKO, Natalya NADURAK</i>	
THE INVESTIGATION OF UMO-OUN ACTIVITY (1920–1941) BY UKRAINIAN FOREIGN AND SOVIET HISTORIOGRAPHY: COMPARATIVE ANALYSIS.....	572
<i>Igor ANDRUCHIV, Vasyl MARCHUK</i>	
THE BEGINNING OF THE ACTIVE POLITICAL ACTIVITY AND THE FIRST ARREST OF STEPAN BANDERA (AFTER MATERIALS OF CRIMINAL CASE).....	579
<i>Oleg MALYARCYUK</i>	
“DILO” NEWSPAPER AS THE SOURCE OF DESCRIBING ON THE OUN POLITICALS ACTIVITY (1934–1935).....	582
<i>Tetiana HUMENYUK</i>	
MOLOTOV–RIBBENTROP PACT IN THE HISTORICAL FATE OF WESTERN UKRAINIANS: HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM.....	587
<i>Larysa HOLOVATA</i>	
THE UKRAINIAN PUBLISHING HOUSE IN KRAKOW AND LVIV, 1939–1945: PRECONDITIONS OF ITS APPEARANCE.....	594
<i>Mykola MYKHAILUTSA, Taras VINTSKOVSKYY</i>	
UKRAINIAN ORTHODOXY IN THE CONDITIONS OF RELIGIOUS UNIFICATION IN “TRANSNISTRIA” of 1941–1944: HISTORY SOURCE ASPECT.....	603
<i>Roman KLYUN'</i>	
MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY ABOUT PURSUIT AND OPPRESSIONS OF GRECO-CATHOLIC CLERGY BY THE SOVIET REPRESSIVE PUNITIVE SYSTEM IN 1944–1946.....	609
<i>Vitalyna PISCYO</i>	
PERIODICAL “VOLYN” AS A WAY OF AGITATION AND PROPAGANDA AT THE TIME OF OCCUPATION.....	617
<i>Valentyna SCHAIKAN</i>	
CONTEMPORARY REFLECTIONS FOR BOOK RICHARD LANDWER “FIGHTING FOR FREEDOM: THE UKRAINIAN VOLUNTEER DIVISION OF THE WAFFEN-SS... ..	623
<i>Mariya MALIOVANA</i>	
CIVIL-POLITICAL LIFE OF UKRAINIAN S.S.R. IN THE MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY.....	630
<i>Oleksandr SYCH</i>	
SELECTION OF STEPAN BANDERA'S WORKS: THE HISTORY OF FIRST VOLUME PUBLICATION AND PERSPECTIVES OF RESEARCHES.....	638
<i>Olga NAKONECHNA</i>	
THE UKRAINIANS HISTORIOGRAPHY ABOUT SOCIAL-POLITICAL'S DEVELOPMENT OF UKRAINE UNDER CERTAIN TERMS OF GENERAL'S THE DESTROYING OF THE SOVIET SYSTEM IN THE SECOND PART OF 1980.....	643

<i>Olena SHANOVSKA</i> STEPAN BANDERA AND HIS FELLOW-FIGHTERS IN THE BOOKS OF THE ODESSA HISTORIANS G. I. GONCHARUK AND O. E. NAGAITSEV.....	652
<i>Vasyl SHTOKALO</i> DOCUMENTS ABOUT "UKRAINS'KA VIJS'KOVA" ORGANIZATION IN THE "DERZHAVNYJ ARKHIV IVANO-FRANKIVS'KOYI OBLASTI".....	660
<i>Myhaylo SYHYDYN, Julia ZAYACHUK</i> "CHRONICLE OF THE URA" AS THE SOURCE TO STUDY THE LIFE AND WORK OF STEPAN BANDERA.....	669
<i>Roman PASTUKH</i> FAMILY ARCHIVE OF STEPAN BANDERA.....	677
<i>Bogdan YANEVYCH, Vasyl TYMKIV, Vasyl GUK</i> MATERIALS FROM THE STATE ARCHIVES OF IVANO-FRANKIVSK AND LVIV REGION ABOUT STEPAN BANDERA AND HIS FAMILY.....	690
<i>Stepan KOSTYUK</i> FUND OF STEPAN BANDERA IN TERNOPIL REGIONAL HISTORY MUSEUM.....	699
<i>Serhiy ADAMOVIYCH</i> THE IDEA OF CONSOLIARISM IN S.BANDERA'S CREATIVE INHERTANCE AND ITS REPRESENTATION IN PROGRAMMS AND ACTIVITY OF MODERN POLITICAL PARTIES.....	701
<i>Stepan KOBUTA</i> THE PROCESS OF "BANDERYZATSIIA" OF UKRAINE: IMAGINARY AND REAL THREATS.....	709
<i>Bogdan HAVRYLIV</i> THE HONOURING OF THE COMMEMORATION OF THE OUN LEADER STEPAN BANDERA.....	720
<i>Mykola HALIV</i> THE PEDAGOGICAL VIEWS BY STEPAN BANDERA.....	723
<i>Anna KARAS'</i> THE MISSING OF WEST DIASPORA'S UKRAINIAN MUSICAL CULTURE WORKERS IN CONSERVATION, RESEARCH AND POPULARIZATION INSURGENT SONG.....	729
<i>Bohdan MYSAK</i> FORMATION MILITARY-PATRIOTIC READINESS OF YOUNG PEOPLE TO DEFENCE OF FATHERLAND CONTEXTUALLY TO NATIONAL-LIBERATY IDEA....	735
<i>Halyna SOKOL</i> NARRATIVE OF HALYNA ZHURBA'S "REVOLUTION IS GOING" AS FICTION CHRONICLE OF NATIONAL CONSCIOUSNESS AWAKENING OF UKRAINIAN PEASANTS.....	738
<i>Mykola LESIUK, Natalya DOROGOVIYCH</i> VERBAL MEANS OF CREATING THE IMAGE OF THE ENEMY IN THE LITERATURE ABOUT THE UKRAINIAN INSURGENT ARMY.....	744
<i>Oksana TSYPERDYUK</i> THE LANGUAGE STYLE OF STEPAN BANDERA IN THE CONTEXT OF THE MODERN UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE.....	753
DECISION INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE "STEPAN BANDERA IN THE UKRAINIAN NATIONAL-LIBERATION MOVEMENT OF THE 20 TH CENTURY".....	762

REVIEWS

<i>Tamara GALYTSKA-DIDUKH</i> IMPORTANT ARCHAEOGRAPHICAL PUBLICATION.....	763
OUR AUTHORS	765

КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ І МІЖНАРОДНЕ ЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ 30–50-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 Укр) 6

Олександр РЕЄНТ, Олександр ЛИСЕНКО

БЕНТЕЖНИЙ ДУХ: ЕСКІЗИ ДО ПОРТРЕТА С.БАНДЕРИ

У статті автори на тлі особливостей історичної епохи різнобічно розглядають соціальні умови, середовище, фактори, які вплинули на формування світогляду, становлення особистості Степана Бандери. Авторі вважають, що глорифікація і романтизація в історичній науці, зокрема історичній біографістиці, звужують можливості пізнання досліджуваної особи, не дозволяють цілісно збагнути історичну людину.

Ключові слова: С.Бандера, формування особистості, революційний світогляд, історична наука, методологія, ОУН.

У роботі над історичними портретами митців і науковців є чимало спільного. Можна взяти той чи інший період життя героя або окремих епізод, ба навіть одну мить, передати його внутрішній стан, настрій, переживання. На полотні, як і в тексті, існує можливість підкреслити певні риси характеру, зобразити персонаж у глорифікованому романтичному, трагічному ореолах.

Та майстерня художника водночас істотно відрізняється від творчої лабораторії вченого. Різні завдання, різні стратегії, технології досягнення мети. Вправний маляр тонко акцентує погляд чи поставу, міцно стиснуті губи чи вольове підборіддя, проникливий погляд чи високе чоло. Набір засобів для підкреслення того, що вважає значущим маестро, надзвичайно широкий, як і кольорова палітра.

Проте можливості історика набагато більші вже хоча б тому, що образ, утілений у скульптурі, на полотні, гравюрі тощо, залишається статичним, скільки б асоціацій він не навіював, скільки б емоцій не породжував. Є ще одна річ, яку необхідно брати до уваги. Власне фізичний портрет (яким би виразним він не був) часто не збігається з окремими, інколи визначальними рисами характеру і вдачі людини, не видає глибоко приховані переживання, комплекси, фобії тощо.

Не претендуючи на відкриття, у цій розвідці хотілося б з'ясувати, яким був алгоритм формування С.Бандери як революціонера, простежити вияви його бунтарської натури, спосіб дій, які він обирав для вирішення тих чи інших завдань.

Прийнято вважати, що справжній революціонер має певний набір особистих якостей, які вирізняють його з-поміж пересічних людей. До цього стандарту відносять, насамперед, твердість характеру, непорушну віру в справедливість своєї справи й суспільного покликання, здатність піти на самопожертву заради досягнення мети, рішучість у діях, уміння вести за собою людей. До цього можна додати спроможність узяти на себе відповідальність у разі невдачі. Охоче даючи такі характеристики революціонерам, більшість тих, хто пише про них в апологетичному ключі, не бажать бачити й інші, менш імпозантні властивості: впертість, несприйняття думки й аргументів оточуючих і соратників, самовпевненість, авторитарні методи керівництва, марнославство, зверхність, погорда, владолюбство, жорстокість, маніпулювання людськими долями, відсутність критичної самооцінки й тому подібне. Можна зрозуміти творців цих постатей-монументів – монолітних, бездоганних і непохитних. З таким, вибачайте, "матеріалом" легше й зручніше працювати: перо не чіпляється за шорсткуваті риси характеру, кострубаті й нечемні вчинки, двозначні епізоди в стосунках із рідними й близькими. Глорифікація і романтизація позбавляє необхідності думати, досліджувати, шукати нову палітру, незвичні ракурси, напівтони, давати нестандартні дефініції.

Тернопільський національний університет
імені Василя Стефаника
код 02125266
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

74 58 28

Прийнявши як базову тезу про те, що особистість формується перш за все в сім'ї, згідно з існуючою тенденцією біографістики, спробуємо позначити, що проросло в ще юному С.Бандері з того, чим опікувалися й переймалися в його родині.

Сьогодні сприймається як алогічність, що саме в священницькій сім'ї зростили кількох революціонерів: усі чотири брати – Богдан, Василь, Олекса і Степан – стали борцями за суверенну Українську державу. Ураховуючи те, що до вступу в гімназію Степан виховувався й навчався вдома, можна лише з більшою впевненістю припускати досить вагомий вплив християнського компонента на формування й становлення його індивідуальності.

Намагаючись пояснити радикалізм, жорсткість і непоступливість відомих революціонерів, історики, як правило, дошукуються фактів, пов'язаних із репресіями влади щодо членів їхніх сімей, насильницької смерті рідних, несправедливості з боку правлячого режиму чи окремих його представників. Родині Бандери випало випити гірку чашу до дна. Очільника сім'ї отця Андрія Бандеру більшовики розстріляли в липні 1941 р. Богдан загинув від рук нацистів у складі похідних груп ОУН у південноукраїнському регіоні, Василь і Олекса – у концтаборі Аушвіц-Біркенау. Але переконаним революціонером Степан Бандера став не під впливом цих подій, а значно раніше.

У 13 років юнак став членом “Пласту”, а рік по тому – членом підпільної гімназичної організації. Так і хочеться сказати про романтику, яка, безумовно, супроводжувала ці перші кроки в суспільно-політичне життя. Однак, якщо вона й була, то зовсім не підлітково-відчайдушна, а з невластивими для цього віку зосередженістю й відповідальністю. Сестра Марта згадувала, що коли в родині дізналися про мученицьку смерть у Бригідках Ольги Басараб, вона застала Степана із закривавленими пальцями: він заганяв собі голки під нігті, аби підготуватися до тортур, які на нього могли чекати. Подібні випробування із затискуванням пальців у двері, самобичуванням, припіканням тіла зафіксовані в спогадах співмешканця Бандери – Степана Роденського¹. Але й сучасні для нього події лягали в той світоглядний підмурак юнака й каталізували усвідомлення необхідності революційної боротьби за народну волю. Побувавши у “Великій Україні” в часи Української революції, батько С.Бандери багато розповідав у родинному колі про перипетії 1919–1920 рр., висловлював думки про причини поразки визвольних змагань, що наклало відбиток на вразливе ество хлопця.

Пояснюючи джерела, з яких від самих початків живилася революційність С.Бандери, схилиємося до того, що він формувався переважно не під впливом окремих яскравих, трагічних чи героїчних подій (хоча й ці чинники не скидаємо з рахунку), а органічно пропускаючи через себе історію власного народу, що гальванізувало його національні почуття. У праці “Національність та людство” М.Бердяєв писав: “Прийняття історії є вже прийняття боротьби за національні індивідуальності, за типи культури... Національність є позитивне збагачення буття і за неї слід боротися, як за цінність. Національна єдність глибша за єдність класів, партій та всіх інших минутих історичних утворень у житті народів. Кожен народ бореться за свою культуру і за вище життя в атмосфері національної кругової поруки. І великий самообман – бажати творити опріч національності”².

Очевидно, саме в такому методологічному руслі слід сприймати не тільки національні пріоритети С.Бандери, а й загальне місце українського націоналізму в ієрархії громадсько-політичних сил та ідеологій.

Про свідому підготовку до революційної боротьби в юні роки майбутній лідер ОУН пише в автобіографії “Мої життєписні дані”. Згадуючи про легальні організації “Пласт” і “Сокіл”, він зазначає, що поряд із ними існував “таємний гурток підпільної організації середньошкільників”, яка “була ідейно пов'язана з Українською Військовою організацією – УВО – і мала своїм завданням виховувати підібрані кадри в національно-революційному дусі, впливати в тому напрямі на загал молоді та залучувати старші річники до допоміжних дій революційного підпілля (наприклад, збирання коштів на утримання Українського Таємного Університету), поширювати підпільні і заборонені польським урядом українські закордонні видання, протидіяти способам розколотися національний рух солідарності – бойкотувати польські товариства і перші вибори тощо”.

І далі – про період навчання на агрономічному відділі Високої політехнічної школи: “Найбільше часу й енергії я у студентський період вкладав у революційну національно-виз-

вольну діяльність. Вона полонювала мене щораз більше, відсуваючи на другий план навіть завершення студій”³.

Ще до появи ОУН, у 1928 р., молодий революціонер безпосередньо зіткнувся з польською каральною машиною, коли його арештували за організацію свят-маніфестацій у 10-ліття створення ЗУНР. У 1932 р. він провів три місяці у слідчій в'язниці у зв'язку з атентатом на польського комісара Чеховського. Сповідуючи радикальні засоби протистояння з польською владою, С.Бандера вже як Крайовий Провідник ОУН брав безпосередню участь у підготовці замахів на міністра внутрішніх справ II Речіпосполитої Б.Перацького. У червні 1934 р. його заарештували й під час слідства перевозили з однієї до іншої тюрми у Львові, Кракові, Варшаві. На Варшавському процесі йому оголосили смертний вирок, змінивши його згодом на довічне ув'язнення у зв'язку з амністією. Після цього перебував у в'язницях у “Свенти Кшиж” поблизу Кельць, у Вронках біля Познаня і в Брестю над Бугом, де провів три голодування у 9, 13 та 16 днів й звідки звільнився тільки у вересні 1939 р. Це була не просто школа, а університет революціонера, який не зламав, а лише загартував його, зміцнив переконання й додав рішучості характеру.

Революціонер за своєю природою є справжнім нігілістом. Революціонер-націоналіст, який репрезентує недержавну націю, за визначенням повинен ігнорувати існуючу юридичну систему, оскільки вона не забезпечує умов для реалізації природного права даної нації на власну державність. Цілком зрозуміло, що в цій ситуації революціонер кваліфікується існуючим режимом як правопорушник (в одних випадках як політичний, в інших – як кримінальний злочинець), а отже, свідомо йде на ризик втрати свободи, соціальних переваг та перспектив. Ми якось звикли чути і читати про це й поступово при звичаїлися сприймати таку стратегію поведінки як щось буденне. Та варто лише хоч на мить “приміряти”, прикласти її на себе, спробувати уявити, що переживає людина, вступаючи в нерівне протистояння з потужним державним механізмом, розгалуженими спецслужбами, відразу якось по-новому сприймаються постаті тих, хто не просто в певний спосіб виявив спротив існуючому стану речей, а взяв на себе керівні функції. С.Бандера рано почав виявляти лідерські амбіції і з часом вони тільки зміцнювалися. Не ховаючись за спину товаришів, він цілком свідомо антагонізував із польською, радянською, німецькою владою і, здається, цілковито нехтував реальною загрозою власному життю.

Революційна постать С.Бандери знайшла яскравий вираз у його безкомпромісності. У цьому сенсі він не був політиком, для якого компроміс і тактичний маневр є головним інструментом досягнення стратегічної мети.

Він і надалі діяв як революціонер – радикальними засобами. Нерідко в літературі розкол ОУН подають як конфлікт поколінь. Такий підхід переводить суперечності між двома течіями ОУН у площину особистих амбіцій. Та, хоча в подібних ситуаціях без лідерських претензій не обходиться, усе ж не вони в даному випадку спричинили утворення двох фракцій, а принципово відмінні тактичні платформи. Прихильники Бандери обстоювали безкомпромісний курс, передбачаючи незацікавленість на той час найвірогіднішого союзника – Німеччини – у появі незалежної Української держави.

Ще задовго до падіння Польщі Крайовий Провідник ОУН визначив головного ворога української нації – сталінський імперіалізм. Про це він сказав під час судового засідання у Львові 21 жовтня 1939 р., коли судили організаторів та учасників теракту проти радянського консула Майлова у Львові. Про це писав у своїх працях, наголошував під час нарад керівництва ОУН, контактів із політичними і громадськими діячами інших країн.

У статті “Третя світова війна і визвольна боротьба” С.Бандера писав: “Більшовизм до самого свого кінця намагатиметься втримати всередині все і всіх у таких самих оковах, як і досі, не зменшеними, тільки посиленними методами терору. Більшовики дуже добре знають, що внутрішня революція – це для них найстрашніша загроза і на поборювання кожного зародку її завжди призначатимуть свої найпевніші, найбезоглядніші елементи”⁴.

Оцінюючи перспективи української революції, Провідник ОУН указував, що “державний апарат та удержавлення усіх галузей господарства в цілковитій диспозиції більшовицького режиму та під суворо всебічною контролею комуністичної партії створюють враження непри-

ступної твердині”. У зв’язку із цим головним завданням він вважав “мобілізацію і зорганізування існуючого, але розпорошеного і слабо активного потенціалу антикомуністично налаштованих народних мас і створення з них дійової сили революційної боротьби”. А запоруку успіху С.Бандера вбачав у творенні єдиного фронту поневолених народів⁵.

Виникає питання – чи адекватно уявляв собі лідер ОУН ситуацію в УРСР, перебуваючи впродовж кількох десятиліть за кордоном? Чи не перебільшував він потенціал опозиційних сил, її здатність до організованого революційного зриву?

Акцентуючи на романтичному компоненті революційного світогляду Бандери, Я.Грицак в інтерв’ю польській “Газеті Виборчій” сказав: “Покоління Бандери сформувала гірkota поразки разом із захопленням духом великої степової України. Під час революції 1917–1920 рр. селянські маси робили надзвичайні речі, пронизані природним, вродженим духом українськості. Назвемо цей образ України козацьким, шевченківським, запорозьким. Бандера хотів саме такого націоналізму: з одного боку – ксенофобського, агресивного, радикального, а з іншого – романтичного, героїчного, гарного. Його головною ідеєю була національна революція, національне піднесення”.

Безперечно, переживши багаторічні ув’язнення, втрату друзів і сподвижників, болісні поразки, постійно переховуючись від ворожих спецслужб, С.Бандера суттєво скорегував свої романтичні уявлення про революційний процес, хоча, можливо, вони й не стали від цього реалістичнішими. У другій половині свого життєвого шляху він постає як жорсткий прагматик із твердим характером, який спирається на прагматичний розрахунок. Однак, повторимося, це не гарантувало точної оцінки перспектив революційної боротьби, балансу сил, а головне, глибокого розуміння ситуації, що склалася на батьківщині.

За політичним кредо пізній, зрілий Бандера, напевно, був революціонером-соціалістом. Саме так, а не навпаки, адже для нього незаперечною домінантою залишалось національне – свобода і незалежність українського народу, а вже після цього можна було б вирішувати весь комплекс соціально-економічних проблем.

Як би еволюціонував С.Бандера, яку державу будував, коли б доля надала йому такий шанс? Дуже хочеться вірити, що демократичну. І, напевно, душі його гірко, коли вона бачить апофеоз “корпоративно-кримінального капіталізму” в Україні, такого далекого від кращих світових зразків демократії, як і від образу держави, що її уявляв Провідник ОУН.

Очевидно, нам час поглянути на революції з іншого боку. У громадянському суспільстві для катаклізмів такого порядку немає умов. Отже, революції можливі тільки в тих країнах, в яких народ відчужений від важелів управління, а держава тільки вдає із себе повноважного представника його інтересів, якій ці права делеговані, насправді узурпувавши владу й ігноруючи того, хто є єдиним її носієм.

Історичний досвід указує на те, що революціонери рідко створюють краще суспільство, ніж те, проти якого вони борються. Однак революції несуть іншу важливу місію: вони виплескують критичну масу невдоволення суспільними негараздами, несправедливістю, корупцією, обманом, подвійною мораллю і т. п., демонструючи таким чином справжню волю і інтереси народу. Мудрі політичні лідери чутливо вловлюють ці “підказки” й корегують суспільно-політичні рухи в потрібних векторах. На тих, хто не прислухається, очікує зневага й швидке забуття.

1. Перепічка Є. Феномен Степана Бандери / Євген Перепічка. – Львів : [б. в.], 2006. – С. 16.

2. Бердяев Н. Судьба России / Николай Бердяев. – М., 1918. – С. 6, 7.

3. Цит. за кн.: Перепічка Євген. Феномен Степана Бандери // Євген Перепічка. – Львів : [б. в.], 2006. – С. 54.

4. Бандера С. Третя світова війна і визвольна боротьба / Степан Бандера // Перспективи української революції. – К. : [б. в.], 1999. – С. 358.

5. Бандера С. Третя світова війна і визвольна боротьба / Степан Бандера // Перспективи української революції. – К. : [б. в.], 1999. – С. 476–557.

In this article the authors on the background characteristics of the historical age comprehensively examine social conditions, environment, factors which influenced Stepan Bandera's formation of the outlook, personality. The authors believe that glorification and romanticism in the historical science, particularly

historical biographical science, narrow the possibility of knowledge about the investigated person, can not entirely comprehend the historical person.

Key words: S. Bandera, personality formation, revolutionary outlook, historical science, methodology, the OUN.

УДК 94 (477):930.1

ББК 63.3 (4Укр)6

Олександр УДОД

ПОСТАТЬ СТЕПАНА БАНДЕРИ В КОНТЕКСТІ ОФІЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ

У статті розкривається значення постаті С.Бандери в контексті офіційної політики пам'яті в сучасній Україні, аналізуються джерелознавчі та історіографічні аспекти його громадсько-політичної діяльності.

Ключові слова: історична пам'ять, ОУН, УПА, історіографія, джерелознавство, архів, документ.

Відзначення 100-річного ювілею Степана Бандери вкотре актуалізувало проблему історичної пам'яті та офіційної політики пам'яті в Україні. Історична постать Степана Бандери, як ніяка інша в українській історії, наочно демонструє відсутність в Україні чітко окреслених контурів політики пам'яті. На українському прикладі ми спостерігаємо суперечливі взаємини “пам'яті” (за Мішелем Фуко), тобто того, що держава нав'язує через офіційний історичний наратив, та “контрпам'яті”, тобто того, що не відповідає офіційній версії історичних подій. Якщо погодитись із думкою професора Юрія Шаповала про те, що “після серпня 1991 року національно-демократичні сили в Україні взяли на озброєння наратив національно-визвольної боротьби. Деякі уважні та прискіпливі критики зауважили, що при цьому не було зроблено яких-небудь серйозних спроб “переглянути його, або, у крайньому випадку, найбільш спірні його складові”¹, то конференція в Івано-Франківську “Степан Бандера в українському національно-визвольному русі ХХ ст.” (11 грудня 2008 р.) є певним внеском у дослідження визвольної боротьби українського народу (у його загальноприйнятому європейському розумінні). Про важливість дослідження цього феномена говорять і деякі доповіді учасників конференції – Ігоря Ільюшина (“Проблема ОУН–УПА як виклик для вітчизняної історіографії та українського суспільства”), Світлани Литвин-Кондратюк (“Образ Степана Бандери в уявленнях сучасників як елемент історичної пам'яті”). Для реалізації поставленої нами мети необхідно розглянути три важливі проблеми: проблеми становлення в Україні політики пам'яті; документи Національного архівного фонду про постать Степана Бандери; вплив української історіографії на формування політики пам'яті щодо Степана Бандери.

Проблема формування спільної історичної пам'яті, подолання дуалізму в тлумаченні ключових історичних подій різними соціальними, регіональними та етнічними групами в Україні, формування потужного національного історичного наративу, на противагу заклинам імперсько-радянського, є одним зі стратегічних завдань державної політики в гуманітарній сфері. Основним завданням державної політики є забезпечення консолідації та розвитку українського суспільства, підвищення рівня його історичної свідомості та культури, утвердження власної ідентичності, відновлення та збереження національної пам'яті. Інструментами виконання цієї місії повинні стати історична наука (історіографія), музеї історичного профілю, пропаганда історичних знань, історична освіта, монументальна пропаганда, історичний календар та ін.

Ставлення до неоднозначного минулого та його пам'ятників кожна країна визначає сама. Апелювати до досвіду сусідів – Росії, Польщі чи до прибалтійських держав – немає сенсу. Єдиним критерієм сформованості політики пам'яті є загальнонаціональна згода. Інший суворий закон історичної пам'яті вчить з повагою ставитись до героїв чужої історії, тоді й можна буде досягти шанобливого ставлення до героїв свого минулого.

Україна, за твердженням німецького історика Штефана Трьобста, “єдина республіка СНД, де культура пам’яті стала найважливішим полем битви між двома політичними таборами – посткомуністами і націонал-лібералами”. Офіційна політика пам’яті в Україні так само дуалістична, як і офіційна політика в цілому – внутрішня і зовнішня. А це наслідок гібридної природи режиму, що виник після серпня 1991 р. унаслідок компромісу між ідеологічними противниками – націонал-демократами та суверен-комуністами. Отже, не дивно, що в історичній пам’яті існує нібито дві постаті Степана Бандери. Перша – легендарний націоналіст, борець за свободу України, прапор національно-визвольної боротьби. Але існує й інший образ, створений Інтернет-ресурсами, публікаціями в ЗМІ лівого напрямку: посібник фашистів, бандит, убивця. Особливе місце “бандерофобія” займає в базових конструкціях російської ментальності. “Бандерівець” постає у сприйнятті пересічного росіянина на підсвідомому рівні як свого роду “антиідеал” України, як живе втілення “поганої України”, на відміну від доброї України-Малоросії. Це – модель найгірших рис українця².

На прикладі постаті Степана Бандери ми спостерігаємо в Україні контури офіційної політики пам’яті, що формується. Для неї характерні ті самі ознаки, що традиційно супроводжують історичну свідомість українців – амбівалентність, непослідовність, половинчатість. З одного боку – утворення й активна діяльність Українського інституту національної пам’яті (академік Ігор Юхновський), відкриття архівів, оприлюднення нових документів з історії Голодомору. З іншого – половинчатість компанії з демонтажу символів радянського режиму, відзначення ювілеїв на державному рівні як активних учасників національно-визвольної боротьби (Романа Шухевича, героїв Крут, Івана Мазепи, битви під Конотопом), так і радянського минулого (В.Щербиського, комсомолу, “Молодої гвардії”).

Постать Степана Бандери з початку 1990-х років опинилася в центрі заходів щодо формування офіційної політики пам’яті. Реабілітація С.Бандери стала складовою політики по відношенню до ОУН і УПА, особливо тоді, коли проблема ОУН і УПА в ході відзначення 50-річчя УПА восени 1992 р. набула загальнонаціональної ваги. Прихильники та противники УПА провели в 1993 р. низку наукових конференцій, не контактуючи між собою. Висновки, до яких вони дійшли на цих конференціях, були протилежними за змістом.

1 лютого 1993 р. Верховна Рада України ухвалила постанову “Про перевірку діяльності ОУН-УПА”. На Міністерство юстиції було покладено завдання створити урядову комісію, яка зайнялася б реалізацією постанови. Однак Мін’юст тільки 14 червня 1994 р. скликав нараду із представниками СБУ, МВС та Головного архівного управління, на якій було висунуто пропозицію створити дослідну групу для вивчення проблеми силами позапартійних науковців. Через відсутність фінансування справа не зрушила з місця. Проте суттєвим досягненням був уже той факт, що вперше в урядових колах України визнали необхідність здійснити науково-дослідну роботу з проблеми ОУН і УПА, починаючи з первинного етапу – вивчення архівних документів.

13 вересня 1996 р. Верховна Рада України ухвалила рішення створити тимчасову комісію з метою сприяння у вивченні питань, пов’язаних із перевіркою діяльності ОУН і УПА. Очолив парламентську комісію народний депутат А.Юхимчук. Історичні та юридичні висновки стосовно проблеми ОУН і УПА передбачалося розглянути на Верховній Раді України в березні 1997 р. До комісії А.Юхимчука на паритетних засадах увійшли народні депутати, які представляли політичні сили, що мали протилежні погляди на проблему ОУН і УПА. Унаслідок цього роботу комісії було паралізовано. Ставлення до проблеми ОУН і УПА викликало розкол й у ветеранському русі. Конфронтація в суспільстві стосовно надання статусу учасників війни та відповідних пільг усім ветеранам УПА дедалі більше загострювалася, втягуючи у свою орбіту не тільки ветеранів, але й політичні сили, які прагнули використати їх високий моральний авторитет³.

Неспроможність парламентської комісії розглянути проблему ОУН і УПА змусила Президента України покласти в цій справі на уряд. 28 травня 1997 р. Л.Кучма дав доручення створити Урядову комісію з вивчення діяльності ОУН і УПА. Постановою Кабінету Міністрів від 12 вересня 1997 р. № 1004 така комісія була створена. В Інституті історії України НАН

України була сформована робоча група істориків при Урядовій комісії (керівник групи – заступник директора Інституту, професор С.Кульчицький).

Робоча група, організовуючи свою працю, приділила виняткову увагу формі, в якій мали реалізуватися її висновки. Звичайна форма наукової записки була б малопереконливою як для Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, так і для широкого загалу. У 1992–1993 рр. Інститут історії України подавав такі записки до Верховної Ради і Кабінету Міністрів, але вони сприймалися як точка зору тих науковців, що їх готували, і не більше⁴. Тому головним напрямом в організації роботи стала підготовка трьох взаємопов’язаних документів: короткого історичного висновку з оцінкою дій ОУН і УПА; розгорнутої історичної довідки про ОУН і УПА; фундаментального збірника документів про діяльність ОУН і УПА, на матеріалах якого повинна була готуватися історична довідка. Працюючи безперервно впродовж семи років (1998–2004 рр.), робоча група істориків видрукувала 27 книг загальним обсягом 290 друкованих аркушів, які виконали свою роль – донести до відома Урядової комісії висновки фахових істориків. 2005 року був опублікований фаховий висновок робочої групи істориків⁵, а завершила свою роботу комісія істориків виданням колективної монографії “Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси”.

Досвід діяльності робочої групи істориків із проблеми ОУН і УПА переконливо показує засади формування політики пам’яті в Україні, про що професор С.Кульчицький писав так: “Курс на якнайповніше використання архівних і наявних у науковому обігові джерел може забезпечити довіру широкої громадськості до наших висновків. Публікації з проблем ОУН-УПА, в яких ставилася мета, глорифікувати або морально знищити українських націоналістів, завжди спиралася на просіяну під певним кутом зору і надзвичайно вузьку документальну базу. У минулому такі праці могли виглядати переконливо в очах читачів, тому що основні джерела з діяльності ОУН-УПА залишалися в архівах. Тепер ситуація зовсім інша. У науковому обігові знаходяться десятки томів архівних документів. Якщо ті або інші автори продовжують використовувати для обґрунтування своїх умовиводів лише вибіркові факти, оцінку їх публікацій широкою громадськістю неважко передбачити”⁶.

Таким чином, в основі офіційної політики пам’яті мають бути фахові наукові висновки істориків, які опираються на широку документальну базу, неспростовні факти, які позбавлені політичного впливу партій, груп, громадських чи церковних організацій.

Суперечливість сучасної політики пам’яті в Україні чітко проявилася у ставленні до 100-річного ювілею Степана Бандери. 22 лютого 2008 р. народні депутати Р.Ткач, І.Стойко, Я.Кендзьор внесли на розгляд Верховної Ради проєкт постанови про відзначення 100-річчя з дня народження Степана Бандери. У документі С.Бандера охарактеризований як “видатний борець за свободу і незалежність України, політичний діяч, ідеолог українського національного руху, голова Проводу Організації Українських Націоналістів”. Передбачалося утворити урядовий оргкомітет, затвердити план заходів, провести наукові конференції, видати книги, надати статус Національного історико-меморіального комплексу в селі Старий Угринів Івано-Франківської області, запровадити щорічний фестиваль “Повстанським плаєм”, здійснити випуск ювілейної монети. Пропонувалося також Президенту України оголосити 2009 рік “Роком Степана Бандери в Україні” та присвоїти йому звання Герой України. Рішення так і не прийняли. Прецедент із присвоєнням звання Героя Роману Шухевичу, що супроводжувалося шаленим тиском з боку Російської Федерації, лівих сил, Партії регіонів, прокомуністичних ветеранських організацій зупинили подальші дії української влади. Крок уперед, два назад – такими темпами формується українська політика пам’яті...

Непослідовність і нерішучість центральної влади приводить до регіоналізації політики пам’яті, що підриває власне її основи – консолідацію, загальнонаціональний консенсус. 13 серпня 2008 р. рішення “Про заходи з нагоди відзначення 100-річчя Степана Бандери” прийняла Луцька міська рада, 11 серпня 2008 р. аналогічне рішення прийняла міська рада Тернополя. Ще раніше, і це природно, 28 грудня 2007 р. – Івано-Франківська обласна рада. Розпорядженням голови Івано-Франківської облдержадміністрації 13 грудня 2007 р. було проголошено в області 2008 рік роком Степана Бандери.

Відсутність подібних рішень на Сході, Півдні і в Центрі України, нерішуча позиція влади знову призвели до чергових дій політичних сил на шкоду консолідації нації. Контрпам'ять у реальній політиці виявилася значно міцнішою. Ще наочніше слабкість дій влади прослідковується в реалізації політики пам'ятників. Коли загальнонаціональні постаті удостоюються тільки пам'ятників на своїй малій батьківщині, це не може сприяти формуванню в Україні засад загальнодержавної політики історичної пам'яті. Адже закономірно спрацьовує правило: “пам'ятник в столиці, на площі – це політика, пам'ятник на кладовищі – це пам'ятник”.

Найважливіше значення для формування політики пам'яті, для визначення місця Степана Бандери в українській історії має наявність документальної бази, аналіз документів Національного архівного фонду про постать провідника ОУН. На жаль, справді наукових досліджень про Степана Бандеру, що базуються на архівних джерелах, в Україні досі немає. Спрацьовує стереотип, який побутує серед істориків. Професор Ярослав Грицак стверджував: “...Він [Бандера] був символом повстанської боротьби, але аж ніяк не її лідером”. Ще й сьогодні недостатньо використовується потенційна джерельна база, архівні документи. В обігу, як правило, перебувають ті самі, раніше опубліковані документи, переважно спогади, свідчення очевидців. А тому праці істориків носять переважно популярний, публіцистичний або навчально-методичний характер. З кінця 50-х років ХХ століття науковий загаль (переважно в діаспорі) спромігся на видання одного десятка збірників документів і матеріалів про Степана Бандеру.

1965 року в Мюнхені за редакцією Данила Чайковського було видано збірку матеріалів “Московські вбивці Бандери перед судом”⁷. У незалежній Україні цей збірник було перевидано в Дрогобичі у 1992 році⁸. Тут оприлюднено стенограму судового процесу над Богданом Сташинським та інші судові документи, публікації у світовій пресі, присвячені вбивству С.Бандери та процесу над Сташинським, документи й матеріали української еміграції щодо цих подій.

Невелика збірка документів і матеріалів про вбивство Степана Бандери була видана 1989 р. Світовим українським визвольним фронтом. Книга була видрукувана в Торонто, Нью-Йорку, Лондоні і Мельбурні⁹. Реакція світової спільноти на вбивство провідника ОУН, що була зафіксована в численних газетних і журнальних публікаціях, знайшла відображення в 10 томах, що їх упорядкував і видав Петро Гой у Нью-Йорку у 1959–1999 рр.¹⁰

В Україні найважливіші матеріали зі збірника “Московські вбивці Бандери перед судом” про судовий процес над Богданом Сташинським перед федеральною судовою палатою Карлсруе (на підставі стенографічних записок та нотаток), підбірка публікацій світової преси, присвяченої процесу над Б.Сташинським, були видані у Львові в 1993 р.¹¹. Також добре відомою в діаспорі була невеличка збірка статей і документів про життя Степана Бандери, яку зібрав і видав Леонід Полтава¹².

2005 року у Львові Центр досліджень визвольного руху видав книгу (упорядник Микола Посівнич) “Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів”¹³. У виданні опубліковано “Акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів”, складений 1935 р. прокурорами Варшавського апеляційного суду К.Рудницьким та В.Желенським на основі документів Проводу українських націоналістів з “Архіву Сеника” та свідчень членів ОУН. 1935 р. документ було опубліковано окремим виданням. Матеріали процесу були знищені у Варшаві у вересні 1939 р., копії цих матеріалів частково збереглися у ЦДІА (м. Львів), фонд 371 “Стефан Шухевич. 1939–1940 рр.”. “Акт обвинувачення” перекладено українською мовою для провідних активістів ОУН, цей варіант документа нині зберігається у Львівському історичному музеї. “Акт обвинувачення” містить інформацію про структуру та діяльність ОУН у Польщі, Чехословаччині, Німеччині, Литві, США, Канаді та інших країнах. Особливу увагу приділено ролі Степана Бандери в діяльності ОУН.

Микола Посівнич у 2006 р. у Львові опублікував книгу “Степан Бандера: документи і матеріали (1920–1930 рр.)”¹⁴. У ній уміщено спогади про С.Бандеру Василя Кука, Осипа Бандери, Івана Кульчицького, Миколи Климишина, Григора Мельника, Петра Мірчука, Миколи Сціборського. Також подано документи: довідка про утримання Степана Бандери в Станіславській тюрмі (з фондів Музею української визвольної боротьби імені Степана Бандери в Лондоні); витяг з особової справи студента Львівської політехніки Степана Бандери (Держархів

Львівської області, ф. 27); протокол допиту провідника КЕ ОУН Степана Бандери (ЦДІА, м. Львів, ф. 371 “Стефан Шухевич, адвокат”).

1999 року у Львові було видано спогади про Степана Бандеру С.Мудрика-Мечника¹⁵.

Уперше російською мовою опубліковано автобіографію Степана Бандери у збірнику “Бандеровщина” в Москві 2005 р. у серії “Русский бунт”¹⁶. Тут також опубліковано сім теоретичних робіт С.Бандери, підбірку радянських та німецьких документів про діяльність УПА в 1942–1952 рр., біографічний нарис С.Шумова про С.Бандеру та ін. У книзі, як правило, передруковані матеріали з видання Володимира Сергійчука “ОУН-УПА в роки війни: нові документи і матеріали”¹⁷.

Значно більше існує документів і матеріалів з історії українського національно-визвольного руху, в яких фігурує Степан Бандера.

1960 року в Торонто була опублікована книга Зиновія Книша “Розбрат: спогади і матеріали до розколу ОУН у 1940–1941 рр.”¹⁸. 1991 р. у Львові була перевидана книга Петра Мірчука “Українська Повстанська Армія, 1942–1952: документи і матеріали”, яка вперше була видана до 10-річчя УПА в Мюнхені у 1953 р.¹⁹. Темі розколу в ОУН присвячена книга Володимира Косика “Розкол ОУН, 1939–1940: збірка документів”, що вийшла у Львові 1997 року (друге видання – 1999 р.)²⁰. У збірнику подані документи про розкол ОУН 1939–1940 рр. та роль Степана Бандери в цьому процесі. Більшість документів узяті з видань ОУН початку 40-х років: “Сціборський М. Біла Книга ОУН. Про диверсію-бунт Яри-Бандери”, “Чому була потрібна чистка в ОУН”, “Другий архів Сеника”, “В ім'я правди”, “З ким ідемо, з ким не підємо ніколи”. Також подано документи з фондів Німецького федерального архіву в Кобленці.

Найповніше зібрання документів з історії Української повстанської армії опубліковано в “Літописі УПА: Основна серія” (т. 1–46), що видавалась у Торонто протягом 1989–2009 рр. та “Нова серія” (т. 1–11), яка вийшла в 1995–2007 рр. Корпус документів безпосередньо про Степана Бандеру міститься в т. 20 (1994 р.).

Маловідомі та невідомі раніше матеріали з історії Служби безпеки (СБ) Організації українських націоналістів (бандерівців) за 1941–1947 рр. опубліковані в книзі “Матеріали та документи Служби безпеки ОУН(Б) у 1940-х рр.”²¹. Розглянуто завдання, які ставилися перед службою безпеки ОУН у пізні періоди підпільної боротьби, а також методи та стиль роботи СБ. Документи із фондів ЦДАВО (ф. 3833 “Краєвий провід (керівництво) Організації українських націоналістів на західноукраїнських землях” та ЦДАГО (ф. 1 “Центральний комітет компартії України”) опубліковані в збірнику “ОУН в 1941 р. Документи”²².

Джерельну базу для вивчення історії ОУН і УПА та діяльності Степана Бандери складають також видані праці провідника ОУН – “Перспективи української революції”, “Автобіографія”.

Таким чином, джерельна база з історії ОУН і УПА та постаті С.Бандери є досить репрезентативною, а ось здобутків української історіографії, які б мали вирішальний вплив на формування історичної пам'яті, ще бракує. Історична наука ще не вирвалася з полону політичної кон'юнктури, а невизначеність офіційної політики пам'яті в Україні тільки гальмує цей процес. Явище “бандерофобії” ще тривалий час буде ускладнювати пошук істини та вихід на рівень загальнонаціонального консенсусу.

¹ Шаповал Ю. Роман Шухевич и политика памяти в современной Украине / Ю. Шаповал // www.medianews.com.ua/news-19370.

² Лосев І. Явище “бандерофобії” в російській свідомості / І. Лосев // Сучасність. – 2001. – № 4. – С. 53.

³ Протистояння: Звернення, заяви, листи громадських організацій, політичних партій, громадян України до комісії з вивчення діяльності ОУН-УПА. 1996–1998 рр. / упоряд. Л. Гриневич. – К. : [б. в.], 1999.

⁴ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси. – К. : [б. в.], 2005. – С. 7.

⁵ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – К. : [б. в.], 2005. – 56 с.

⁶ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / передмова С. Кульчицького. – К. : [б. в.], 2005. – С. 14.

7. Московські вбивці Бандери перед судом : зб. матеріалів / за ред. Данила Чайковського. – Мюнхен : Українське видавництво, 1965. – 695 с.
8. Московські вбивці Бандери перед судом : зб. матеріалів / за ред. Данила Чайковського. – Дрогобич : Бескид, 1992. – 695 с.
9. Збірка документів і матеріалів про вбивство Степана Бандери. – Торонто ; Нью-Йорк ; Мюнхен ; Лондон ; Мельбурн : Світовий український визвольний фронт, 1989. – 80 с.
10. Збірка газетних і журнальних матеріалів про вбивство Степана Бандери : у 10 т. / збір. і впоряд. Петро Гой. – Нью-Йорк, 1959–1999.
11. Вбивство Степана Бандери. – Львів : Червона калина, 1993. – 357 с.
12. Життя Степана Бандери : зб. статей і документів / збір. і впоряд. Леонід Полтава. – Нью-Йорк : Асоціація Діячів Української Культури. – 65 с.
13. Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів / упоряд. Микола Посівнич. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2005. – 204 с.
14. Степан Бандера : документи і матеріали (1920–1930 рр.) / упоряд. Микола Посівнич, наук. ред. Григорій Дем'ян. – Львів: [б. в.], 2006. – 246 с.
15. Мудрик-Мечник С. Спогад про Степана Бандеру / Степан Мудрик-Мечник. – Львів : Галицька Визвольна Спілка, 1998. – 48 с.
16. Бандеровщина / сост. : А. Андреев, С. Шумов. – М. : Эксмо, Алгоритм, 2005. – 304 с. – (Русский бунт).
17. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни: нові документи і матеріали / В. Сергійчук. – К. : [б. в.], 1995. – 494 с.
18. Книш З. Розбрат: спогади і матеріали до розколу ОУН у 1940–1941 роках / Зиновій Книш. – Торонто, 1960. – 428 с.
19. Мірчук П. Українська Повстанська Армія, 1942–1952 : документи і матеріали / Петро Мірчук. – Мюнхен, 1953. – 448 с.
20. Косик В. Розкол ОУН, 1939–1940 : зб. документів / Володимир Косик ; Львівський державний університет ім. І. Франка ; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів: [б. в.], 1997. – 136 с.
21. Матеріали та документи Служби безпеки ОУН(Б) у 1940-х рр. / Інститут історії України НАН України ; Київський національний університет ім. Т. Шевченка; ред. С. В. Кульчицький. – К. : [б. в.], 2003. – 254 с.
22. ОУН в 1941 році. Документи : в 2 ч. / Інститут історії України НАН України ; упоряд. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук ; відпов. ред. С. Кульчицький. – К. : [б. в.], 2006. – Ч. 1. – 336 с.; Ч. 2. – 281 с.

The article reveals importance of the personality of S. Bandera in the context of the official policy of memory in the present Ukraine, source studying and historiographical aspects of its socio-political activities are analyzed.

Key words: *historical memory, OUN, UPA, historiography, source study, archive, documents.*

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4Укр)63

Натан ШИППІ

ІСТОРІЯ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ: СУЧАСНА УКРАЇНА ТА ОУН І УПА

Стаття вивчає відмінності між історією й минулим, зв'язок між історією та ідентичністю, а також те, як ці феномени пов'язані з історією ОУН і УПА. Також автором висвітлено роль ОУН і УПА в історії України та відображено українсько-російські стосунки, тощо.

Ключові слова: *ОУН і УПА, історія, ідентичність, націоналізм.*

Ми часто думаємо, що історія нації впливає на її ідентичність. Тому у статті розглянемо цей вислів щодо УПА та інших груп: аргументацію автора про вплив ідентичності нації на написання її історії. У певному розумінні дії УПА не призвели до теперішньої боротьби за

ідентичність України, навпаки, теперішня боротьба за ідентичність України впливає на те, як подається її історія.

Історик Давид Ловенхол писав, що історія та минуле не є одним і тим самим. Згідно з Ловенхолом, минуле відноситься до всіх тих подій, які мали місце до нас: вони не мають глибокого значення самі по собі, але складають багатогранну ланку подій. Однак історія є переказом про минуле, і цей переказ нам подається в контексті сьогодення¹. Багато хто може подавати цю історію: особи, які жили під час діяльності УПА – наприклад, члени УПА чи ветерани Червоної Армії можуть розповісти про ці події, таким чином створюючи історію. Кінопродюсери також можуть створювати історії про минуле, які часто є драматизованими. Історики також подають історії про минуле, хоча вони більше зацікавлені в науковій об'єктивності фактів. Ті, хто подають історію, є оповідачами, або, як говорять французи, “раконтьєрами”.

На нашу думку, суть полягає в тому, що історія не існує в минулому – вона завжди подається в контексті сьогодення. І як будь-яка оповідь, незалежно від намагань бути точними, історія завжди відображає точку зору *раконтьєра*. Наприклад, антрополог Джеймс Фрідман написав, що переказ історії є актом створення ідентичності – як для особистості, так і для нації – тому що історія показує, як ми стали тими, ким ми є сьогодні². Історія, яку ми оповідаємо, відображає наше бачення ідентичності того, про кого ми розповідаємо. Якщо ми опишемо історію Америки як боротьбу за незалежність і права людей, це значить, що, напевно, ми бачимо Америку сьогодення в таких кольорах. Однак, якщо ми будемо розповідати історію про заможних колонізаторів, що прагнули своєї незалежності та влади замість того, щоб платити податки королю Англії, то, звичайно, що наш імідж Америки також є зовсім іншим. Отже, та історія нації, яку ми оповідаємо, є відображенням нашого бачення цієї нації, нашої ролі в ній і становлення цієї нації в майбутньому.

Саме таким є питання ОУН і УПА та інших антирадянських збройних сил, сформованих українцями протягом Другої світової війни, Великої Вітчизняної війни та після них. Чи ці групи мали діалог із німцями? Та чи деякі з них також боролися проти німців? Та незалежно від причин, ці події відбулися – вони є частиною минулого. Та чи УПА та інші групи воювали проти Радянської Армії? Однозначно. Об'єктивно говорячи, це мало місце і також є частиною минулого. Чи деякі групи воювали проти поляків? Та хоча їх причини були різними, починаючи від протиріч за землю до етнічних чисток, конфлікти між українськими націоналістами і поляками мали місце в об'єктивній реальності минулого. Однак такий простий опис подій, хоч і відображає минуле, але мало нам показує історію УПА або як подання цієї історії знаходиться під впливом сьогодення.

Історія УПА є багатогранною, і різні версії цієї історії віддзеркалюють ідентичність України сьогодення в тому, як її бачать оповідачі цієї історії. І ці версії досить відрізняються. Державна комісія, сформована в 1993–1994 роках для оцінки діяльності УПА, є добрим прикладом цього; вона не прийшла до остаточних висновків через розбіжність думок її членів³. Кілька років по тому робоча група істориків почала збирати й вивчати матеріали УПА в широкому обсязі: після тривалого наукового пошуку, протягом якого комісія оцінила багато джерел і знайшла важливу інформацію про УПА, вони загалом також утримались від остаточної оцінки характеру УПА. Це сталося через розбіжність думок оповідачів цієї історії, що й відобразилося в одному з видань цієї групи⁴.

Протягом років існувало багато трактувань історії УПА. Один радянський підхід був просто ігноруванням існування боротьби УПА, зокрема невизнанням публічно. Це була, у певному сенсі, неіснуюча історія. Приховування цієї історії, незалежно від ставлення до УПА, значить свідоме ігнорування націоналізму та антирадянських настроїв в Україні. Іншими словами, ігнорування історії УПА мало за мету презентувати ідентичність України як таку, що не мала жодного бажання до самоутвердження чи стосунків з іншими країнами, окрім колишнього Радянського Союзу. Ця історія мала на меті показати всю Україну як послідовника Росії – що було, говорячи мовою фактів, просто неправдиво. Однак на даний час таке ігнорування є неможливим через ту публічність, яка оточує спроби розгляду цієї теми (починаючи з 1993 років і до сьогодні), як і більш відкриті звернення і конференції, як прихильників УПА,

3. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій Комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – К. : [б. в.], 2005. – С. 56–57.
4. Там само. – С. 50.
5. Чередниченко В. Анатомія зради: Український буржуазний націоналізм – зняряддя антирадянської політики імперіалізму / В. Чередниченко : 2 вид. – К. : [б. в.], 1983. – С. 99–101.
6. Без срока давности / А.Войцеховский, Г. Ткаченко (ред.). – Х. : [б. в.], 2001. – С. 223–240.
7. Мисан В. Оповідання з історії України / В. Мисан. – К. : [б. в.], 1997. – С. 179–181.
8. Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. Коваль. – К. : [б. в.], 1999. – С. 153–154.
9. Ohloblyn O. / A. Zhukovsky, Pavlo Skoropadsky // Encyclopedia of Ukraine, Vol. 4 ; ed. by Danylo Husar Struk. – Toronto, 1993. Retrieved from Encyclopedia of Ukraine Online, 20/01/2009. URL. – Режим доступу. <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkPath=pages\S\K\SkoropadskyPavlo.htm>.
10. Кульчицький С. Українські націоналісти в червоно-коричневій Європі (до 70-річчя створення ОУН) / С. Кульчицький // Історія України. – 1999. – № 5. – С. 6–7.
11. Mummendey A. Nationalism and patriotism: National identification and out-group rejection / A. Mummendey, A. Klink, R. Brown // British Journal of Social Psychology. – 2001. – № 40. – P. 159–172.

This paper addresses the difference between history and the past, the connection between history and identity, and how these phenomena link to the question of OUN and UPA. The role of OUN and UPA in Ukraine's history, and how this role reflects Ukraine–Russia relations, also.

Key words: OUN and UPA, history, identity, nationalism.

УДК 94:323.13(477) “1900/1917”

ББК 63.3(4 Укр)52

Сергій НАУМОВ

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ ПОЧАТКУ ХХ ст.: ШУКАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ, ПОШУК ЛІДЕРА

У статті аналізується еволюція ідеології та політичної практики Української народної партії як головного репрезентанта українського націоналізму на початку ХХ ст.

Ключові слова: націоналізм, український політичний рух, Українська народна партія, ідеологія, ідентичність, соціальна база, лідерство.

За поширеною серед науковців думкою, “найпершим питанням, яке постає перед дослідником націоналізму, є питання про ідентичність”¹. Це багатозначне твердження включає, на наш погляд, два основні положення щодо труднощів: а) встановлення явищ, які можуть бути охоплені поняттям “націоналізм”; б) з’ясування їхнього credo, їхньої самоідентифікації. Повною мірою це стосується й українського націоналізму. Його носії – партії, організації та групи відповідного спрямування, зберігаючи певну сукупність основоположних, визначальних засад, які відрізняли націоналістів як праворадикальну течію в українському русі, разом із тим на різних етапах варіювали структуру та зміст політичної доктрини, комбінації пропонованих суспільству гасел, тактику тощо. Недостатня розробленість теорії націоналізму, пошук соціальної опори, необхідність пристосування до мінливих і загалом несприятливих умов діяльності, складні відносини всередині національно-визвольного табору та інші чинники стимулювали постійне маневрування з доволі широкою амплітудою проголошуваних цінностей та ідейних запозичень.

У статті зроблено спробу простежити процес формування націоналістичної ідеології в українському русі дореволюційного періоду (до 1917 р.), маючи на увазі традиційне “вузьке” розуміння націоналізму. Оскільки першою і єдиною на той час політичною структурою, яка цілеспрямовано вибудовувала ідеологію українського націоналізму й боролася за втілення її в життя, була Українська народна партія, заснована М.Міхновським у 1902 р., саме вона є

об’єктом даного дослідження, хоча такий підхід дещо спрощує історичні реалії, звужує образ українського націоналізму початку ХХ ст.

Окремі фрагменти історії УНП розкриті в сотнях публіцистичних і наукових праць. Але здебільшого це загальні дослідження з історії українського політичного руху та його ідеології (О.Голобуцький і В.Кулик, М.Кармазіна, Г.Касьянов, Ю.Лавров, А.Павко, С.Телешун та ін.) або ж персоналії, присвячені М.Міхновському². Сьогодні це єдина українська партія початку ХХ ст., спеціальна історіографія якої не представлена у форматі монографії й обмежується застарілою апологетичною брошурою та нечисленними статтями³.

До вироблення своєї партійної програми УНП довелося пройти тривалий і не позбавлений драматизму шлях. У перші роки ХХ ст. побачила світ низка концептуальних видань, авторство яких традиційно й загалом виправдано приписується М.Міхновському: “Самостійна Україна” (видана ще в 1900 р. від імені РУП, вона залишалась і в ідеологічному арсеналі УНП), “Десять заповідей УНП”, “Робітницька справа в програмі УНП”, “Справа української інтелігенції в програмі УНП”. Основні ідеї того періоду – пріоритетність національного питання та державної незалежності України, забезпечення прав етнічних українців, боротьба за свідомість, єдність і культурну чистоту нації, проти ворожих українству інонаціональних елементів тощо – у найбільш концентрованому вигляді знайшли відображення в “Десяти заповідях УНП”. У документі містились і ксенофобські заклики, що заздальгидь прирікало його на непопулярність і відторгнення в суспільстві. У ширшому ж плані доктрина УНП видавалася тогочасним українцям надміру радикальною, відірваною від реалій і вже через це неприйнятною. Інша причина відсутності суспільної підтримки криється в самій партії, практичні дії якої, як правило, були локальними, млявими й малоефективними. Важко назвати хоча б один напрям її роботи, який би досяг мети чи викликав позитивний громадський резонанс. Навіть партійна література практично не була відома тогочасному суспільству.

Непопулярність УНП дуже швидко змусила її провід у пошуках прихильників удаватися до творення формально непартійних об’єднань із більш привабливими, популістськими чи поміркованими платформами. На початку 1903 р. М.Міхновський ініціював створення Української партії соціалістичної (УПС). Взірцем для її програми, за словами Ю.Колларда, була взята програма Польської партії соціалістичної, пристосована до українських обставин⁴. На наш погляд, не обійшлося й без використання програми Української соціалістичної партії Б.Ярошевського, схожість з якою свідомо планувалась. УНП мусила враховувати тогочасні суспільні настрої, зокрема захоплення соціалістичною ідеєю, тож її засновникам могло видатися доцільним мімікрувати під відомі програмні засади та організаційну структуру. Утім, УПС, не знайшовши належної підтримки ні з боку очікуваних прихильників, ні з боку “материнської” УНП, припинила своє існування на стадії формування.

Щоб привернути до себе увагу, УНП вдавалася й до демонстративних і шокуючих, епатжних засобів. З нашого погляду, частково саме цим можна пояснити крайнощі “Десяти заповідей”. Демонстративний характер мав демарш М.Міхновського на відкритті пам’ятника І.Котляревському в Полтаві (1903 р.). Найбільш виразно ця лінія партійної поведінки проглядає у спробі висадити в повітря пам’ятник О.Пушкіну в Харкові, здійсненій від імені міфічної “бойової” групи “Оборона України” (1904 р.).

Слід наголосити, що, попри очевидний провал “проекту УНП” як загальноукраїнської партії вже на початковому етапі, її виникнення мало безумовно важливе значення, яке полягало передусім у збагаченні спектра національного руху, розвитку його ідеології, української суспільно-політичної думки. Партія посіла правий фланг українського руху, єдина в ті роки неухильно відстоювала курс на політичну незалежність України, протистояла занедбанню національного питання й захопленню соціалістичними доктринами лівими та ігноруванню безпосередньої політичної боротьби лібералами.

Істотні зміни в ідеології і практиці українського націоналізму сталися в період революції 1905–1907 рр. Як партія націоналістична, УНП спрямовувала свої зусилля й помисли на революцію національну, а не демократичну чи соціальну. З іншого боку, істотні зміни в політичному режимі Росії значно розширили можливості для функціонування партії. Тому діяльність УНП того періоду була підпорядкована таким цілям: вибудувати і, наскільки мож-

ливо, втілити в життя свою, суто національну лінію в революції; встановити зв'язок із широкими масами і сформувати справжню партію; скористатись новими реаліями для розширення й поглиблення партійної роботи.

Керівники УНП не могли не розуміти, що партія не зможе стати відомою без масового тиражування й поширення літератури. Було започатковано українську націоналістичну періодику – вільну, безцензурну (журнал “Самостійна Україна” у Львові) і легальну, підцензурну (газета “Слобожанщина” у Харкові). У цих виданнях та на шпальтах пов'язаних із УНП газет “Хлібороб” і “Запоріжжє”, а в узагальненому вигляді в партійній програмі знайшло відображення оновлене партійне кредо. Зміст тогочасних публікацій відображає основні напрямки розробки партійної ідеології: поглиблення й обґрунтування самостійницького курсу, зокрема визначення правових основ майбутньої Української держави; відхід від відвертої ксенофобії і пропаганди побутового націоналізму; визнання актуальності демократичних інститутів та боротьби за їх запровадження; прихильність до соціалістичного ідеалу.

УНП у роки революції конкретизувала своє бачення майбутнього України. На відміну від інших партій, які тоді розробляли концепцію автономної України у складі федеративної Росії, вона вперше виклала свої погляди щодо облаштування самостійної Української держави. Розробка й публікація першого в національному русі проекту Конституції незалежної України стала вагомим внеском у розвиток української політичної думки, формування національної теорії державотворення. Опублікований у журналі “Самостійна Україна” (вересень 1905 р.) “Основний закон “Самостійної України”, Спілки народу українського” був написаний, як вважає більшість дослідників, М.Міхновським. Лише А.Жук указував на можливу причетність В.Шемета⁵. За винятком основоположної ідеї незалежності та деяких преференцій для українців, проект не містив нічого для того часу екстраординарного й виразно засвідчив прагнення лідерів партії представити її сучасною й демократичною. Конституція дала нації черговий, концептуально більш чіткий орієнтир, порівнюючи із “Самостійною Україною”. Та цей орієнтир не був сприйнятий навіть національною елітою – як через її неготовність, так і через нездатність УНП донести свої ідеї до широкого загалу.

Звільнення проекту Конституції від найбільш одіозних націонал-екстремістських ідей слід вважати симптоматичним. В інших публікаціях того періоду вони теж відсутні або, здебільшого, мінімізовані. Навіть найбільш відверта “Слобожанщина”, скомпонована особисто М.Міхновським, зуміла їх уникнути, в тому числі й у ключовій статті “Націоналізм і космополітизм”. Автор статті обмежився закликком “плекати здоровий націоналізм поневолених народів”, трактований як право боротись за своє людське “я”; його необхідність обґрунтовував не соціальним дарвінізмом, а твердженням, що націоналізм є джерелом творчості та запорукою “народної свободи і ясної будучности”, виявом, продовженням і розвитком ідей космополітизму; гостро виступав проти винародовлення, а також проти національного шовінізму панівних націй під облудою псевдокосмополітизму і псевдоінтернаціоналізму⁶.

Ці публікації відбивають наближення ідеології українського націоналізму до визнання актуальності загальнодемократичних, гуманістичних цінностей та намір партії перейти від загостреного, навіть дражливого декларування своїх найбільш показових постулатів, що вирізняли б її в українському політикумі, до реальної роботи, практичної боротьби за вплив на суспільство. Справджувався прогноз, висловлений свого часу у львівській газеті “Діло” з приводу перших видань УНП: “Нема сумніву, що коли партія приступить до точного сформулювання своєї програми, до обміркованя того, чого треба домагати ся і добивати ся, а не лише говорити, то всі того рода полемічні крайности і екстраваганції відпадуть і лишать ся тим, чим повинні бути і чим de facto суть – агітаційними хвилевими кличами і проявами горячого полемічного тону”⁷.

Програма партії, написана навесні 1906 р., теж вільна від екстремістських ідей. Натомість УНП уперше декларувала пріоритет інтересів трудових верств (а не загальнонаціональних) та соціалізму як стратегічної мети. Документ буквально пронизаний запевненнями у відданості партії соціалістичному ідеалу та прагненні служити інтересам трудівників – робітників і селян: “Українська Народня Партія єсть партія робітницької маси українського народу; єсть партія Українського мійського і сільського пролетаріата. ... Українська Народня

Партія визнає соціалістичний ідеал яко єдиний, котрий може остаточно задовольнити український та інші народи, знищити визиск, безправ'є, знищить сучасний устрій, збудований на насиллі, примусі, нерівности і панованні”⁸.

Запозичення соціалістичних гасел біографи-апологети приписують М.Міхновському, відзначаючи їх суто тактичний, популістський характер⁹. Дивує, втім, що така різка зміна в поглядах ідеолога самостійництва не була помічена сучасниками. Крім того, не існує творів, написаних одноосібно М.Міхновським, в яких би він висловлювався на користь соціалізму¹⁰. Зате вже згадувана стаття “Націоналізм і космополітизм”, написана майже одночасно з програмою УНП, здебільшого присвячена викриттю небезпеки ідеології інтернаціоналізму, з яким нерозривно пов'язане соціалістичне вчення. На нашу думку, полівіння програмних гасел було ініційоване не М.Міхновським, а тією частиною його оточення, котра вважала за необхідне поєднати націоналістичну і соціалістичну ідеології. Це міг бути О.Макаренко, який змолоду був причетний до РУП і цікавився соціалістичними ідеями, а в 1917 р. став провідником трансформації УНП в Українську партію самостійників-соціалістів, поклавши в основу її програми документ 1906 р. А.Жук називав його можливим співавтором програми УНП, яка, до речі, своєю еклетичністю й сухістю зовсім не схожа на твори М.Міхновського. Поряд з О.Макаренко можна поставити О.Степаненка, еволюція якого в загальних рисах дуже подібна. Не слід ігнорувати й присутність уперше залучених до партії робітників. Не випадково робітниче питання так чи інакше зачіпається на кожній третій сторінці програми УНП, а безпосередньо йому присвячено принаймні 1/5 тексту. Проте для партії в цілому це все-таки була політична гра.

Спричинене соціально-політичною мімікрією партії запозичення раніше невластивих їй гасел, виявилось й у визначенні устрою майбутньої Української державності. До програми включені тези про республіканський лад, федеративно-земельний устрій та соціальний характер держави. Крім того, партія вперше заявила про підтримку автономії, але “дійсної” і як етапу на шляху до самостійності¹¹.

Проте в цілому програма не втратила націоналістичного характеру, хоча відповідні ідеї в ній приховані. Унікаючи виразу “націоналізм”, жодного разу не вдаючись до відвертих сентенцій про визначальність національного чинника, автори програми усім її змістом підводять читача до такого висновку й старанно аргументують його правомірність. Національне визволення є пріоритетним і вирішальним завданням, від успіху якого залежить доля політичної і соціальної свободи. Без волі національної демократизація суспільства є пасткою, обернеться пануванням “нової формації аристократії, на національним ґрунті”; неможливе й досягнення соціалізму, і тільки “розв'язане національного питання – єсть тим порогом, через який народи вступають в чистий святий храм соціалістичного устрою...”¹². Сам соціалістичний ідеал трактується своєрідно, через призму національних відносин, як передача засобів виробництва в руки українських робітників і селян. Що поняття “український” у програмі має етнічний зміст, зрозуміло з присутніх тут тверджень про конкурентну боротьбу між трудящими різних націй, недоцільність етнічно неоднорідних організацій¹³.

Загалом програма засвідчує істотні зміни в ідеології УНП, що були відповіддю на виклик часу і політичної ситуації, настрої населення. Але основи ідеології залишилися незмінними: визначальність національного чинника, пріоритетність національного визволення, міжнаціональна боротьба як рушійна сила суспільних відносин, самостійна Україна як стратегічна мета.

Непростий процес адаптації до нових умов діяльності, зміни в ідеології УНП спричинили пошук відповідних організаційних форм та нової тактики, супроводжувалися внутрішньопартійною боротьбою, у тому числі й боротьбою за лідерство в партії. У ній склалася група “автономістів”, які вважали за необхідне замінити проблемне гасло “Самостійна Україна” домінуючим в українському русі пунктом автономії; створити національну правочентристську коаліцію; розгорнути широку легальну діяльність, щоб стати реальною політичною силою та отримати певні здобутки в боротьбі за національні інтереси. У середині 1905 р. або на межі 1905–1906 рр. вони вийшли з УНП і разом із членами УДП та УРП заснували на з'їзді в Полтаві Українську народно-демократичну партію¹⁴ (яка, зрештою, виявилася нежиттєздатною).

Позиції М.Міхновського в УНП, на нашу думку, на той час істотно ослабли, він утратив одноосібне лідерство. Про це свідчить зростаюча, а то й більш помітна, порівняно з ним, роль інших діячів у партійних акціях, визначенні ідейно-тактичних орієнтирів тощо. Більше того, за деякими даними, саме М.Міхновський був натхненником акції “автономістів”, після чого вийшов з УНП, а новим лідером партії став О.Макаренко¹⁵. Утім, до цього твердження відомого діяча РУП–УСДРП і співробітника М.Міхновського А.Жука, верифікувати яке доступна джерельна база не дає можливості, слід поставитися вкрай обережно. Воно було висловлене аж у 1957 р., причому сам автор визнавав: “Мало що я знаю з життя і громадської діяльності Міхновського після 1903 р., коли я був при війську або кількома наворотами сидів в тюрмі і мало був на волі, а восени 1907 р. емігрував”¹⁶. Прийняти його – значить перекреслити всі свідчення сучасників і дослідження, що стосуються УНП і М.Міхновського того періоду. Однієї фрази для цього недостатньо.

Черговою спробою УНП знайти серйозну опору в українському суспільстві було намагання створити Українську селянську партію. Ця справа традиційно асоціюється з М.Міхновським, проте більш імовірно, що її рушіями були брати Шемети, тісно пов’язані із селянством. Саме вони у “Хліборобі” у статті “Якої партії нам треба?” уперше публічно висунули ідею створення партії українських селян, популярно роз’яснивши її суть і завдання¹⁷. Агітація за створення селянської партії була продовжена в газеті “Запоріжжє”. Тут від імені нібито вже існуючої партії була опублікована її програмна декларація “Наші завдання”. Автори документа старанно дистанціюються від ідеології УНП, і близькість проступає тільки при уважному прочитанні. Вона виявляється в постійному наголосі на національному аспекті (національна свідомість, воля, боротьба тощо), у вживанні притаманної лише УНП лексики (боротьба націй, “чужоїди” тощо)¹⁸. Є свідчення про формування партією власних чи асоційованих структур і в інших соціальних прошарках: поліція мала відомості про існування в Харкові “Академічного товариства Січ Самостійна Україна” з учнів і студентів та робітничої організації УНП¹⁹.

Відмова УНП від тактики вичікування, пошук союзників серед різних верств населення сприяли деякому підвищенню її популярності, розширенню кількісного складу і соціальної структури. Проте, порівняно з іншими партіями, результати цієї роботи були незначними.

Важливим етапом в ідейно-організаційному становленні партії мав стати її І з’їзд, який відбувся на початку травня 1907 р. у Харкові²⁰. Він прийняв партійну програму, резолюції про автономію України, ставлення до українських партій та інші. Ці рішення мали важливе значення для вироблення партійної стратегії і тактики. Та виконати свою місію з’їзд не зміг, оскільки революція вже вичерпала себе, і партії не залишалось часу для реалізації його ухвал, розрахованих на умови суспільної активності.

Загалом спроба УНП вийти на рівень реальної політичної сили була невдалою. Революційне піднесення та застосовані УНП засоби впливу на суспільство виявилися недостатньо сильними чинниками, щоб компенсувати її малопомітну діяльність і непопулярність націонал-радикальних ідей. Партія залишалася невідомою для широкого загалу, а її позиції в українському русі за рахунок відносного відставання ще більше ослабли.

У період суспільно-політичної реакції УНП, по суті, припинила існування як політична організація: втратила осередки й безпосередній зв’язок із суспільством, майже нічим не нагадувала про себе. Причиною такого стану були не репресії, а слабкість самої партії. Протягом міжреволюційного періоду вона лише одного разу виступила під власною “фірмою”, видавши у 1913 р. від імені ЦК УНП “Універсал до народу українського усїєї Соборної України”²¹.

Можна припустити, що безвідрадний стан УНП був однією з причин, що спонукали М.Міхновського вдатися до діяльності, яка виходить за партійні рамки, набуває загальноукраїнського характеру. Він стає справжнім лідером українців Харкова, навколо якого гуртуються як націоналісти, так і люди поміркованих поглядів, утворюючи своєрідну “протогромаду” ТУП²². Завдяки цьому вдалося налагодити діяльність цілої низки національних інституцій, активізувати діяльність групи українців у міській думі, виставити на виборах до III і IV Державних Дум окремих український список. У передвибірчій листівці 1912 р.²³ наголошувалося на ідеї націонал-солідаризму: “Українці повинні облишити свої сварки, і всі, як партійні,

так і позапартійні, повинні віддати свої голоси на спільних кандидатів, ухвалених місцевим українством”²⁴. Голосування за неукраїнців оголошувалося зрадою, а за “неухвалених” українців – злочином; якби в окрузі був один українець, він мав подати голос за самого себе. У такому ж дусі були витримані й редакційні статті “Снопа”: “Солідарність національна і самостійні виступи – ось що нам потрібне...”²⁵.

Але не можна виключати ще одного чинника, який доцільно розглядати лише як припущення. Мається на увазі можливий розкол в УНП. Його непрямим підтвердженням можуть слугувати відомі конфлікти між чільними діячами, очевидні ідейно-тактичні розходження в партійному середовищі. Є і вказівка на це З.Книша, який, торкаючись подій 1911–1912 рр., зазначав, що М.Міхновський тоді вже не був у проводі УНП, “правдоподібно навіть не був уже її членом”; натякав і на причину цього: “імпульсивна й непогамована його вдача утруднювала йому співпрацю”²⁶. Утім, дуже ймовірно, що єдиною підставою для цього твердження було вже згадуване свідчення А.Жука, і в такому разі воно не містить нічого нового. Але якщо дотримуватися версії розколу, то серед його ймовірних причин неодмінно має бути постать засновника УНП, із різних причин одіозна як для однопартійців (через його організаторські та людські вади), так і ідейних противників (через його погляди). Позбутися “комплексу Міхновського”, тобто його конфліктності, непримиренності й екстремізму, могло видатись іншим лідерам УНП (насамперед О.Макаренку та М.Базькевичу) вельми спокусливим. Підтвердити чи спростувати факт розколу тепер навряд чи можливо. Незаперечним, утім, є той факт, що спільна ідейна платформа зберігалася, відрізняючи діячів УНП від представників інших течій українського руху. Тому є сенс і надалі говорити про УНП як цілісність – якщо не організаційну, то принаймні ідейну.

Найбільш помітним проявом активності українських націоналістів у міжреволюційний період було видання тижневика “Сніп” (Харків, 1912 р.). У редакційних передових, написаних переважно, якщо не виключно, М.Міхновським, та окремих авторських публікаціях доволі відверто викладалися притаманні УНП погляди на ідеологію, завдання й тактику українського руху, а пов’язана з думськими виборами “Українська платформа”²⁷ фактично була цілісним викладом партійних ідей.

Є свідчення про прагнення націоналістів розширити соціальні рамки українського руху. За спогадами С.Шемета, М.Міхновський займався тоді “пропагандою самостійницьких ідей серед кіл, які нею зовсім не були захоплені...”, – землевласників і підприємців²⁸. Про увагу УНП до “творення української буржуазії” писав Б.Мартос, відповідні заклики містив “Сніп”²⁹.

У передвоєнний період та роки Першої світової війни націоналісти не спромоглися запропонувати свій варіант відповіді на суспільні виклики, не змогли скористатися сприятливою обстановкою – зростанням популярності близьких партій ідей, зокрема сепаратистських і самостійницьких поглядів³⁰, – для поширення й популяризації власної доктрини. У цьому принципова відмінність ситуації даного періоду від перших років ХХ ст., коли основною причиною непопулярності націоналістичної ідеології був об’єктивний (щодо УНП) чинник – неприйняття її іншими суб’єктами українського руху.

Позицію націоналістів щодо світової війни і пов’язаних із нею перспектив розв’язання українського питання з’ясувати важко, оскільки не відомо жодного їхнього документа за роки війни. УНП тих років якщо і згадується в літературі, то винятково “у форматі” М.Міхновського. Проте суперечливість відгуків про його тогочасні погляди гранично ускладнює їх інтерпретацію. Є дані, що він підтримував акцію Союзу визволення України³¹. Проте це суперечило лінії “Універсалу” УНП (авторство якого теж приписують М.Міхновському³²) на поразку Австро-Угорщини та приєднання західноукраїнських земель до Наддніпрянщини у складі Росії. За спогадами, М.Міхновський виношував ідею направити до царя делегацію із запевненнями в лояльності українців і проханням надати права, подібні до тих, які мали українці в Австро-Угорщині, а напередодні падіння самодержавства розробив план порятунку режиму в обмін на створення дуалістичної монархії³³. Розгадка його позиції може бути доволі простою. М.Міхновський тоді віддавав перевагу “легальним формам громадської діяльності, оскільки на це дозволяли загальні обставини життя в Росії, а конспірацію полишав еміграції”³⁴. Його соратник Є.Любарський-Письменний в еміграції став співзасновником СВУ³⁵. Схоже, М.Міхновський

свідомо розмежував ці способи боротьби за визволення України, причому в обох випадках залишався максималістом, не відкидав жодних засобів. Разом із тим ця роздвоєність, фантастичність планів, неспроможність визначити більш реалістичний і перспективний шлях боротьби, відсутність дієвих заходів з боку як М. Міхновського, так і УНП, наочно демонструють внутрішню кризу цієї партійної форми українського націоналізму та його тогочасного лідера, нерозв'язаність проблем, винесених у підзаголовок нашої статті.

В історії українського націоналізму імперської доби, розглянутій крізь призму “шукання ідентичності” УНП, можна виділити три етапи, що відрізняються як змістом партійної доктрини, так і засобами її популяризації. Початковий етап (до 1904 р. включно) характеризувався виробленням основ націоналістичної ідеології та намаганням привернути суспільну увагу екстремістськими, навіть епатажними гаслами. Політична ситуація 1905–1907 рр. змусила націоналістів перенести акцент на істотну модифікацію своєї доктрини з метою її адаптації до суспільних настроїв, налагодження практичної популяризаторської роботи засобами преси та усної пропаганди. Неуспіх “популістського” етапу й депресія міжреволюційного періоду мали своїм наслідком утрату інтересу до теоретичних шукань і звернення до раніше засуджуваної тактики “малих справ”, діяльності, позбавленої ідеологічного пуризму, зате багатообіцяючої в плані впливу на суспільство та визвольної перспективи. З кожним етапом роль М. Міхновського в партії зменшувалася, а висунути альтернативного харизматичного лідера партія не спромоглася. Відсутність цілісної націоналістичної концепції визвольної боротьби українського народу й загально визнаного провідника стала однією з вагомих причин не лише маргінальності націоналістів у роки Української революції, а й своєрідної “зміни віх” в історії українського націоналізму, необхідності вироблення його нової концепції та пошуку вождів у 20–30-і рр. ХХ ст.

1. Націоналізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: [б. в.], 2000. – С. 11.
2. Мірчук П. Микола Міхновський: Апостол української державности / П. Мірчук. – Філадельфія, 1960; Андрієвський В. Микола Міхновський (Нарис суспільно-політичної біографії) / В. Андрієвський // Визвольний шлях. – 1974. – № 6; Голобуцький О. Микола Міхновський / О. Голобуцький // ОУН: минуле і майбуття. – К.: [б. в.], 1993; Мартинець В. Микола Міхновський – піонер українського націоналізму / В. Мартинець // Політологічні читання. – 1995. – № 2; Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: Життя і Слово / Ф. Г. Турченко. – К.: [б. в.], 2006; та ін.
3. Українська партія самостійників-соціалістів (У.Н.П.). – Відень, К., 1920; Головченко В. Українська народна партія: політична реальність чи історико-патріотичний міф? / В. Головченко // Нова політика. – 2000. – № 4; Павко А. І. Становлення та діяльність Української народної партії (початок ХХ ст.) / А. І. Павко // Наукові записки: зб. наук. статей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – К.: [б. в.], 2000. – Ч. 1; Наумов С. О. З початків українського націоналізму: виникнення та перші кроки діяльності УНП (1902–1904 рр.) / С. О. Наумов // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: [б. в.], 2005. – Т. 7.
4. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. 1897–1906. Українська студентська громада в Харкові і Революційна Українська партія (РУП) / Ю. Коллард. – Торонто, 1972. – С. 124, 131.
5. Жук А. Лубенська конституція Української держави / А. Жук // Сучасність. – 1961. – № 11. – С. 98–106.
6. Слобожанщина. – Харків, 1906. – 25 березня.
7. Діло. – Львів, 1905. – 21 черв. (4 лип.). – С. 2; Історія українських політичних партій. Кінець ХІХ ст. – 1917 р.: хрестоматія-посібник. – К.: [б. в.], 2003. – Ч. 1. – С. 203.
8. Самостійна Україна: зб. програм укр. політ. партій поч. ХХ ст. – Тернопіль: [б. в.], 1991. – С. 20.
9. Шемет С. Микола Міхновський / С. Шемет // Хліборобська Україна. – Відень, 1924–1925. – Кн. 5. – С. 11.
10. Список творів М. І. Міхновського // Турченко Ф. Г. Микола Міхновський... – С. 287–294.
11. Самостійна Україна: зб. програм укр. політ. партій поч. ХХ ст... – С. 52–53.
12. Там само. – С. 39.
13. Там само. – С. 20, 21, 26, 29–32.
14. Українська партія самостійників-соціалістів (У.Н.П.). – С. 51; Голобуцький О. Микола Міхновський / О. Голобуцький... – С. 11.
15. Листування Зиновія Книша і Андрія Жука // Молода нація. – 2003. – № 2. – С. 184–185.
16. Там само. – С. 199.
17. Хлібороб. – Лубни, 1905. – 7 студня (грудня).
18. Самостійна Україна: зб. програм укр. політ. партій поч. ХХ ст... – С. 75–77.

19. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 304, оп. 1, спр. 120, арк. 191; Українська партія самостійників-соціалістів (У.Н.П.)... – С. 49; Головченко В. Українська народна партія... – С. 31.
20. Головченко В. Українська народна партія. – С. 35.
21. Історія українських політичних партій. Кінець ХІХ ст. – 1917 р.: хрестоматія-посібник... – Ч. 1. – С. 418–420.
22. Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті рр. ХІХ ст. – лютий 1917 р.) / С. О. Наумов. – Х.: [б. в.], 2006. – С. 227–231.
23. Листівка “До українського громадянства на Україні Російській” була випущена у Львові анонімно, за підписом “Група виборців”. Проте її харківське походження та авторство М. Міхновського можна вважати доведеними вже першим публікатором документа З. Книшем.
24. Книш З. Микола Міхновський і вибори до Четвертої Думи / З. Книш // Самостійна Україна. – Нью-Йорк, 1958. – Ч. 3–5. – С. 9.
25. Сніп. – Харків, 1912. – 29 квіт. – С. 2; 30 верес. – С. 2.
26. Книш З. Микола Міхновський і вибори до Четвертої Думи... – С. 9.
27. Сніп. – 1912. – 27 трав. – С. 3–5.
28. Шемет С. Микола Міхновський... – С. 14–15.
29. ЦДАВО України. – Ф. 4000, оп. 1, спр. 1, арк. 247 зв.; Сніп. – 1912. – 7 жовт. – С. 2.
30. Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі... – С. 275–284.
31. Жук А. Як дійшло до заснування Союзу визволення України (Спомини у 20-ліття Союзу) / А. Жук // Молода нація. – 2002. – № 3. – С. 147.
32. Турченко Ф. Г. Микола Міхновський... – С. 194.
33. Чикаленко Є. Щоденник / Є. Чикаленко. – К.: [б. в.], 2004. – Т. 1: (1907–1917). – С. 340, 358; Андрієвський В. Микола Міхновський... – С. 616.
34. Листування Зиновія Книша і Андрія Жука... – С. 199–200.
35. Патер І. Андрій Жук і Союз визволення України / І. Патер // Молода нація. – 2002. – № 3. – С. 58, 62.

In the paper has been analyzed the evolution of ideology and political practices of Ukrainian People's Party as the main representative of Ukrainian nationalism of early XX c.

Key words: nationalism, Ukrainian political movement, Ukrainian People's Party, ideology, identity, social base, leadership.

УДК: 94 (947: 943) “1900–1914”

ББК 63.3 (4 Укр: 4 П.)

Микола КУГУТЯК, Микола ВІТЕНКО

УКРАЇНЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ В ГАЛИЧИНІ В КОНТЕКСТІ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНЬСЬКОЇ БОРОТЬБИ ЗА ВИБОРЧУ РЕФОРМУ 1900–1914 рр.

У статті розглядаються проблеми польсько-українських відносин, їхній вплив на формування української національної ідеї, яка полягала у здобутті незалежної держави. Одним із методів реалізації цієї ідеї було розширення громадянських і виборчих прав українців Галичини.

Ключові слова: Галичина, польсько-українські відносини, Галицький сейм, виборча реформа.

У 1890–1899 рр. ослабли позиції москвофілів в українському політичному таборі й посилилася роль партій народницького спрямування. Нові ідейно-політичні засади у вирішенні національних і соціальних проблем, які вкорінювалися в українському суспільно-політичному русі, вели до зламу застарілих організаційно-політичних форм. Саме ідеологічні розбіжності в національному і соціальному питаннях призвели до розколу в 1899 р. у РУРП. За твердженням М. Кугутяка, в РУРП ще в 1897 р. виділилося три напрямки: власне радикальний на чолі з М. Павликом, К. Трильовським, Л. Бачинським; соціал-демократичний, очолюваний Р. Ярославичем, М. Ганкевичем, М. Новаківським, та національно-демократичний, керований В. Охримовичем, Е. Левицьким та В. Будзиновським¹. Якщо із самого початку своєї діяльності РУРП заявляла, що “...в справах національних змагати буде до піднесення почуття національної самосвідомості і солідарності в масах усього руско-українського народу” і що виступає “за пановане

у внутрішній політиці Австрії правдивого автономізму, котрий би бачив силу монархії в якнайкращім культурнім і національнім розвою провінцій і народностей...”². Тобто вимоги висувалися не зовсім чіткі і зрозумілі, а вже до 1899 р. усі три напрямки РУРП виступили за поділ Галичини на Східну (українську) і Західну (польську) частини. Радикальна течія заперечувала навіть необхідність співпраці з польськими соціал-демократами, звинувативши їх у польському націоналізмі³.

Саме ставлення до польської соціал-демократії прискорило розбіжності в РУРП. 17 вересня 1899 р. у Львові відбулася установча конференція Української соціал-демократичної партії (УСДП), яку очолили колишні члени РУРП Р.Яросевич та М.Новаківський. Вони одразу заявили, що УСДП є частиною австрійської соціал-демократії, а С.Вітик, Л.Ганкевич та В.Буняк почали схилитися до співпраці між УСДП та Польською партією соціал-демократичною (ППСД)⁴.

Проти зближення з поляками виступала створена 26 грудня 1899 р. у Львові Національно-Демократична партія (НДП). До її складу увійшла більшість народовців, представники правого крила РУРП, комітет львівських русинів. Серед її лідерів були М.Грушевський, І.Франко, Ю.Романчук, К.Левицький, В.Будзиновський та інші. Вони вимагали української національної автономії, скасування на користь селян великої земельної власності, рівноправності, поряд із польською української мови в урядових установах та школах, проведення податкової реформи⁵.

На наш погляд, погіршенню польсько-українських взаємин сприяв розкол студентства Галичини на національній основі. Українське студентство, як і польське, почало консолідуватися на національній платформі. Українські студенти створили в 1896 р. “Академічну Громаду”, яку очолив Л.Цегельський. Вони піддавали критиці політику О.Барвінського щодо поляків і висунули “ідеал самостійної України”⁶. Навіть жіночі товариства, які виникли в 1890–1899 рр. у Галичині, створювалися на національній основі. Ці організації, за словами О.Рибак, “поєднували суто феміністичні, добродійні цілі з національно-визвольними стремліннями”⁷.

Польський політичний табір у 1890–1899 рр. під впливом українського питання дедалі більше радикалізувався. Як писав із цього приводу Я.Грицак: “...у польському русі на перший план виступає україноагресивний і ксенофобний націоналізм з сильним антиукраїнським і антиєврейським звучанням. Останній був пов’язаний передусім з новою партією у польському русі – націонал-демократів”⁸.

Серед поляків наприкінці 90-х рр. XIX ст. виділилася група атеїстів – автономістів, очолюваних В.Дзедушицьким та А.Креховецьким. Вони закликали до зміцнення галицької автономії та сейму як її осередку. Безпосередню підтримку, на наш погляд, атеїсти здобули в особі К.Бадені – намісника в Галичині, а згодом і прем’єр-міністра Австрії. Вони весь український політичний спектр окреслили такими словами: “найгірший гайдамака, москаль або соціаліст” і йти на примирення з кимось із них не бажали.

Найбільш приязними були стосунки українських політиків із польськими людовцями. Для всіх політичних програм людовців було притаманне прагнення до побудови міжнаціональних взаємин на ґрунті рівноправ’я, взаємного поважання прав і згоди з українцями⁹. Однак, як уже було зазначено, у другій половині 90-х рр. XIX ст. у середовищі польських партій визрівала Народова демократія (ендеки). Їх ідеологія була сформована Й.Поплавським, З.Баліцьким та Р.Дмовським. Характерною рисою цієї ідеології стало гасло: “Висміювати жида і ненавидіти русина”¹⁰. Однак, на наш погляд, було б помилкою звинувачувати в небажанні йти на компроміси лише ендеків із польської сторони та радикалів і народних демократів з української.

Розпалюванню міжнаціональної ворожнечі сприяла й політика державної адміністрації Галичини, в якій більшість посад займали поляки. Цьому ж сприяв і Галицький сейм, де більшість місць також посідали поляки, при відвертому потуранні Відня. Так, у 1895 р. у сеймі українці займали лише 14 місць із 150¹¹. Українцям австрійська влада та польські магнати просто ставили перешкоди в ході передвиборчих кампаній, а існуюча куріальна виборча система закріплювала за польськими поміщиками та буржуазією панівне становище в краї. Зрозуміло, що останні проводили політику у власних цілях, нехтуючи інтересами українських селян. Це

вело до дискримінації українського населення Галичини в цілому. Особливо чітко це прослідковується, якщо порівняти тогочасні бюджетні видатки галицького сейму. Зокрема, у 1898 р. видатки на будівництво доріг, укріплення берегів рік для західної і східної частин краю співвідносилися як 1 до 0,33, а на культурні потреби поляків і українців – як 10 до 1, і це тоді, коли розміри податків співвідносилися як 1 до 1,9¹². У той час державна адміністрація у східній частині краю намагалася наймати на роботу з ремонту й будівництва доріг та залізниць насамперед поляків, а не українців, хоча останні кількісно переважали на цій території поляків та євреїв.

Причину цього, звісно, можна шукати в національній дискримінації, як це робить І.Лисяк-Рудницький¹³. Але, на наш погляд, головною передумовою був низький рівень кваліфікації українських робітників. Хоча національний чинник відбору працівників також не слід повністю ігнорувати. Однак виникає запитання: чому рівень кваліфікаційної підготовки українців був нижчим, ніж поляків? На нашу думку, причина цього полягає в незадовільному стані тогочасної української освіти. Якщо ми порівняємо статистичні дані, то переконаємося в тому, що протягом 80–90-х рр. XIX ст. Галицький сейм щороку видавав на друкування безкоштовних книг польською мовою 61 тисячу крон, а на друк українськомовних книг лише 21 тис., і це при тому, що українці мали менше можливостей купувати книги, ніж поляки. Видатки на польські та українські школи у цей період співвідносилися як 3,6 до 1¹⁴. Навіть 1911 р. ситуація в освіті була загрозливою для українців. Так, крайовим бюджетом у 1911 р. передбачалося виділити на освіту 550311 крон, із них на “руські цілі” – 53800 крон, а на польські – 486361¹⁵.

В офіційних документах 90-х рр. XIX ст. влада здебільшого відмовляла в проханнях про матеріальну допомогу українським освітнім та культурним організаціям¹⁶. Водночас крайова влада видавала суми в десятки разів більші на потреби польськомовних шкіл, театрів, товариств¹⁷. Україномовних шкіл у Галичині було значно менше, ніж польськомовних. В українських школах, як видно з матеріалів численних інспекторських перевірок, не вистачало найнеобхіднішого – зошитів, підручників. Власне, навчання проходило в непристосованих приміщеннях, які часто перебували в аварійному стані¹⁸. Українці не мали змоги здобувати освіту не лише через своє скрутне матеріальне становище, але й через те, що навчання в більшості шкіл краю велося польською та німецькою мовами. Не вистачало й кваліфікованих українських учителів. Саме тому в 1890–1899 рр. провідні українські політики Галичини дедалі частіше вимагали створення українського університету, але власне боротьба за його відкриття активізувалася лише на початку XX ст. Українські радикали та народовці в цей час продовжували сприяти відкриттю нових читалень “Просвіти”, активізації діяльності НТШ, але вони зустрічали дедалі більший опір польської адміністрації. Проте більшість українців Галичини в кінці XIX ст. були неписьменними. Про це свідчать численні статистичні дані, сучасники тих подій, а також велика кількість тогочасних документів, в яких замість підписів стоять хрестики¹⁹.

Новий етап польсько-українських взаємин настав наприкінці 1899 р. у зв’язку з появою польських та українських політичних партій, що стояли на національних засадах. За цих умов бажання одного народу до самоствердження ставилося вище інтересів мирного співіснування й вело до боротьби з іншим народом. На цьому етапі навіть на побутовому рівні польсько-українські стосунки із соціальної площини переходять у площину національну.

Провід у польському політичному таборі виборює Народо-демократична партія (НДП), очолювана С.Гломбінським та С.Грабським. Вони висували гасло об’єднання всіх польських земель у рамках Російської імперії. Тим часом Українська національно-демократична партія (УНДП), створена 26 грудня 1899 р. з ініціативи І.Франка, К.Левицького та інших, одержала найбільшу підтримку серед українського населення Галичини²⁰. Вона висувала вимоги перед австрійським урядом – надати українському населенню Австро-Угорщини національно-територіальної автономії, запровадити загальне виборче право, скасувати велику земельну власність, надати рівні права українській і польській мовам у державних установах та освітній мережі краю, зменшити розміри податків. Ці вимоги були близькими й до програмних засад Української соціал-демократичної партії (УСДП)²¹. Незважаючи на те, що цього разу вимоги УСДП були більш радикальними, популярність УНДП серед українського населення була значно більшою.

Спільною для УСДП, УНДП та Української Радикальної партії була ідея визнання існування самостійного українського населення Галичини, як народу відмінного від поляків і росіян.

Для польських політичних партій Галичини цього часу характерним є зближення під гаслами збереження й поширення “стану польського посідання”. Цю політику підтримувала й державна адміністрація краю, яка складалася з поляків і представляла їхні інтереси, а також і польська консервативна більшість у Галицькому сеймі²². Це переконливо доводять матеріали Станіславського магістрату. Зокрема, протягом жовтня 1903 – листопада 1910 рр. до магістрату щомісяця надходили листи від товариства “Руських жінок” із проханнями про матеріальну допомогу розміром від 10 до 80 крон. Жодного разу ці прохання не було задоволено²³. Для порівняння, польське товариство імені Т.Ленартовича, що діяло в Станіславі, одержувало в 1900–1913 рр. по 2000 крон щорічно²⁴. Учителі в україномовних школах одержували щорічно зарплату, яка була майже на 110 крон менша, ніж у вчителів із польськомовних шкіл²⁵. Однак у ряді випадків крайова влада виплачувала українським товариствам невеликі суми грошей. Зокрема, у 1900–1906 рр. товариство “Просвіта” одержувало періодично від Станіславського магістрату суми розміром від 5 до 25 крон²⁶. Але в найважливішому на той час земельному питанні саме українці зазнавали найбільших утисків. За даними, які наводить М.Кугутяк, польським колоністам у 1852–1912 рр. було продано 237 тис. га “розparcelьованих” земель, тоді як українцям – лише 38 тис. га²⁷. На початку ХХ ст. більше 600 тисяч селянських господарств українців у Галичині потерпали від малоземелля і безземелля, що й спричинило еміграцію більше 500 тис. українців до Канади, США, Аргентини, Бразилії²⁸.

Вплив польських шовіністичних сил був відчутний не лише в аграрних відносинах. Головні ідеологи ендеків (“вшехполяків”) С.Габський та С.Гломбінський працювали у Львівському університеті. Українські студенти цього закладу одними з перших зазнали переслідувань за національними ознаками. Проте зростаючий національний тиск поляків зробив, на нашу думку, дещо позитивно вплинувши на українців. На захист своїх інтересів українці почали створювати власні політичні та громадські організації. Першою активізувалася українська молодь. З 1900 р. на противагу польським спортивним товариствам виникають “Січ” та “Сокол” – спортивно-пожежні товариства. Протягом наступних п’яти років мережа осередків “Січі” та “Сокола” покрила всю Східну Галичину²⁹. Українська молодь та українські політичні партії розпочали активну боротьбу за створення у Львові українського університету та проведення виборчої реформи. Остання поклала б край пануванню в Галичині поляків. У руслі цієї боротьби українські студенти Львівського університету 8 жовтня 1901 р. прийняли дві резолюції, в яких містилися вимоги створення в цьому закладі нових українських кафедр і ведення документації українською мовою³⁰. Однак 19 листопада 1901 р. на українське віче напали шовіністично налаштовані польські студенти. У результаті сутички кілька людей одержали поранення, а керівництво університету, звинувативши у провокації українців, звільнило з вузу п’ятьох лідерів української “Академічної громади”. У відповідь на ці дії 440 українських студентів заявили про сецесію (“вихід”) із Львівського університету³¹. Незабаром кількість українських студентів, які залишили цей заклад, досягла 520 чоловік³². Ця акція, поза будь-яким сумнівом, не принесла якоїсь відчутної перемоги жодній зі сторін, але, на нашу думку, засвідчила про наростання міжнаціональних протиріч.

Протягом 1902 р. ситуація в Галичині ускладнилася настільки, що М.Демкович-Добрянський із неприхованим страхом писав: “Ще кілька років тому східногалицькі міста і містечка давали картину товариського співжиття, чисто гармонії і взаємної доброзичливості між обома національностями; від коли ж народова демократія здобула вплив на людську думку, настала картина ферменту, роздрознення й ненависти”³³. Його слова підтверджуються й архівними матеріалами. Так, у 1906 р. у м. Надвірна було поширено чутку про те, що українці готуються до погромів польського та єврейського населення³⁴. Хоча вона виявилася неправдивою, однак викликала паніку серед польського населення міста. Це зайвий раз доводить, що міжнаціональні взаємини в Галичині в 1900–1914 рр. були вкрай загострені.

Наступним кроком, який поглибив міжнаціональні протиріччя в краї, став селянський страйк 1902 р. Він із самого початку планувався як акція соціальна, але переріс у міжнаціональне протистояння.

Перші спроби страйкової боротьби українських селян у Галичині датуються весною 1900 р., але тоді вони були нечисленими, і зі страйкуючими влада легко розправилася³⁵. Проте невдоволення селян і надалі наростало. Як зазначає І.Лисяк-Рудницький, українські селяни опинилися в дуже складному становищі. Біля 40% земель Галичини склали в цей час латифундії, а селянам залишалися найгірші землі. Селяни користувалися примітивними знаряддями праці, а тому рівень її продуктивності був украй низьким. Селяни потрапляли в залежність від лихварів, окрім того, серед них через тиск пропінатії був поширений алкоголізм. Заробітна платня найманих селян-батраків була в Галичині найнижчою по всій Австро-Угорщині³⁶. Через указані причини УРП та НДП вдалося досить легко розпочати організований селянський страйк у червні 1902 р. Він розпочався на землях графа А.Потоцького і до липня охопив більше 500 сіл краю. У страйку взяло участь, за даними, які наводить М.Кугутяк, близько 200 тисяч чоловік³⁷. Українських селян карали не лише за участь у страйку, а й за розгін штрейхбрекерів, які прямували на роботу в сусідні села³⁸.

Хоча влада вжила заходів, щоб придушити страйковий рух, і було заарештовано більше 4 тисяч селян, польські поміщики були змушені йти на поступки. Ці поступки були досить незначними, але вони свідчили про реальні можливості українського національного руху. Не дивно, що поляки вбачали в страйку 1902 р. загрозу своїм національним інтересам. Страйк селян згуртував польські політичні партії в єдиний блок. У цей час погіршилися відносини навіть між українськими партіями і людовцями, чого раніше ніколи не було³⁹. Незважаючи на загострення ситуації, Галицький сейм, де панували поляки, і далі вів дискримінаційну політику щодо українців. Так, за утвердженням у 1902 р. бюджетом краю, видатки на “польські цілі” становили 119 тисяч 700 крон, а на “українські цілі” – лише 12 тисяч 700 крон⁴⁰. У газеті “Діло” в одній зі статей І.Франко писав із цього приводу: “Коли в 1901/1902 р. Галичина з 7 315 939 людности видавала на шкільництво 10 935 359 крон, то Чехія з 63 186 987 людности видавала тоді 35 440 664 крони, а Шлезьк з 680 422 людности видавав 2 565 694 крони”⁴¹.

Польські політики намагалися довести Відню, що українці прагнуть розвалу Австро-Угорщини, чинять опір та антиконституційні дії. Так, наприклад, професор С.Гломбінський намагався довести австрійському парламенту, що “... сецесія студентів 1901 р. та масовий страйк 1902 року є складовими частинами великого українського плану, мета якого полягає у “відбудові українсько-руської держави, вільної незалежної України – як вони кажуть – без хлопа і без пана”⁴². Самі по собі ці вимоги українців, на нашу думку, свідчили про радикалізацію українського національного руху в Галичині і про те, що в українців з’явилася хоч і не зовсім чітка мета створення власної держави, а це суперечило корінним інтересам поляків. Польські політики в цей час продовжують розглядати не лише Галичину, але й цілу Правобережну Україну як суто польську територію, яка має увійти до складу майбутньої польської держави⁴³.

Це підтверджують рішення польського “національного” з’їзду, який відбувся на початку 1903 р. у Львові. У ньому взяли участь представники від більшості польських політичних угруповань Австро-Угорщини, Росії та Прусії. У поглядах на українське питання серед них виникли певні суперечки. Вони були викликані тим, що “...подоляки, національні демократи й людовці стали на бік активної боротьби з страйкуючими. Соціал-демократи підтримали страйкуючих. А краківські “станьчики” заявили, що тільки діалог і “розумний компроміс” з українцями допоможуть зберегти польську домінацію в краї...”⁴⁴. З’їзд розпочав роботу 31 травня 1903 р., але несподіванкою стало те, що соціал-демократи і станьчики вирішили не брати участі в ньому. За таких умов усі депутати з’їзду опинилися під впливом ендеків. З’їзд проголосив Галичину “польським П’емонтом”⁴⁵. Робота з’їзду дедалі більше набувала яскраво вираженого антиукраїнського характеру. Зрештою, цей з’їзд змусив австрійський уряд підтримати станьчиків.

Паралельно з роботою польського “національного” з’їзду, 15–16 серпня 1903 р., відбулася нарада всіх українських депутатів, членів Галицького та Буковинського сеймів та

австрійського парламенту. Вони прийняли текст звернення до австрійського уряду, де містилися вимоги задовольнити всі конституційні права українців, але уряд став на бік поляків⁴⁶.

Водночас із цими подіями розгорнулося польсько-українське протистояння у Львівському університеті. Так, 17 жовтня 1903 р. відбулася демонстрація українських студентів, які виступали проти вибору ректором закладу професора Фіялка. У відповідь “вшехпольська” молодь напала на українську духовну семінарію й розпочала блокаду університету, не пропускаючи до нього українців. Лише після звернення митрополита Андрія Шептицького та єпископа Григорія Хомишина до Відня блокаду було знято⁴⁷. Усе це ще раз загострило питання стосовно відкриття українського університету.

Вимоги українців сформулював у своєму виступі на початку нової сесії галицького сейму в 1904 році депутат Олесницький, проте після тривалих дискусій українцям було дозволено відкрити гімназію в місті Станіславів (тепер м. Івано-Франківськ)⁴⁸. Саме за цих умов почалися розходження між УСДП і польськими соціал-демократами, які з 1899 р. діяли спільно. За твердженням О.Жерноклеєва, це сприяло зміцненню українських соціал-демократів⁴⁹.

Однак усі ці політичні розбіжності й суперечки спочатку мало впливали на відносини між польськими та українськими селянами, а іноді навіть між інтелігенцією. За словами І.Лисяка-Рудницького, “... навіть у часи загострення національних суперечок мішані шлюбні залишалися дуже поширеними”⁵⁰. Я.Дашкевич із цього приводу пише про міфічність міжетнічного напруження в регіоні, що стало проявом сформованих ще в часи козаччини стереотипів⁵¹. Однак, на нашу думку, це не зовсім відповідає реальності. Можна погодитися з А.Кеппелером, який відзначив, що, незважаючи на те, що в українців не було панівних верств, а національна інтелігенція була нечисленною, політична свідомість українських селян Галичини була значно вищою, ніж польських⁵². У газеті “Свобода” за 1 лютого 1906 р. містився заклик до українців Галичини до боротьби за загальне виборче право. Таку боротьбу автори газети розцінювали як перший крок до відновлення незалежності України⁵³. Уже наступного дня у Львові відбулося 40-тисячне віче українського населення, а всього у вічевому русі взяла участь значно більша кількість українців⁵⁴.

Рух за реформу виборчої системи підтримали всі українські партії краю. Вони сподівалися, що ліквідація старої куріальної системи забезпечить перевагу українського представництва в австрійському парламенті та галицькому сеймі, зробить можливим досягнення політичної мети легальним і законним шляхом.

Разом із боротьбою за виборчу реформу тривало польсько-українське протистояння у Львівському університеті. 1906 р., за словами М.Кугутяка, відзначився “кровопролитними барикадними сутичками”, а початок і кінець 1907 р. ознаменувався студентськими заворушеннями, очолюваними Павлом Кратом⁵⁵. В їх ході було заарештовано більше сотні українських студентів⁵⁶. Відбулися збройні сутички на ґрунті національної неприязні. Саме в їх ході, на нашу думку, остаточно викристалізується ідея створення українського університету.

Побоюючись піднесення національно-демократичних рухів, австрійський уряд, очолюваний Беком, пішов на деякі зміни виборчої системи. Зокрема, було видано закон про введення загального виборчого права під час виборів до австрійського парламенту. Порядок проведення виборів на місцях мав бути визначений крайовими сеймами. Сповідуючи в цей час націоналістичні ідеї, польська більшість, яку в Галицькому сеймі склали поляки та ендеки з людовцями, прийняла новий виборчий закон, який був вигідний насамперед польській нації і майже повністю ігнорував інтереси українців⁵⁷. Поляки зробили все для того, щоб і після проведення виборчої реформи зберегти чисельну перевагу польських депутатів над українськими в австрійському парламенті. Вони досить своєрідно розділили виборчі округи у Східній і Західній Галичині. У результаті цього один депутат припадав на 50 тисяч польського населення і аж на 120 тисяч українського⁵⁸. Незважаючи на це, завдяки реформі було суттєво збільшено українське представництво у Відні. Так, до реформи кількість українців у парламенті не перевищувала 11–13 чол., тоді як у поляків 55–60 місць, а після реформи вона значно зросла і склала 27% від усіх послів із Галичини⁵⁹. Реакційний характер виборчих нововведень у цей час підтримали серед польських партій навіть станьчики та людовці. Останні були зацікавлені в “розпарцелюванні” великих латифундій і розподілу їх земель серед польських селян⁶⁰. Тобто у

відносинах між поляками й українцями вже явно проходить не соціальний, а національний конфлікт інтересів у Галичині. У цей конфлікт протягом 1899–1907 рр. втягуються майже всі верстви населення краю. Характерно, що в цей час було спрощено процедуру видачі закордонних паспортів для населення Галичини⁶¹. Це робилося австрійською владою, на нашу думку, для зниження соціальної напруги в краї.

Однак проведення виборчої реформи до австрійського парламенту не змінило куріальної виборчої системи до Галицького сейму. Цей орган перебував під контролем польської більшості і приймав десятки постанов, які з кожним днем зміцнювали позиції поляків у краї. Проте після виборів до австрійського парламенту 1907 р. українські послы могли чинити тиск на віденський уряд. Саме завдяки цьому уряд Бека видав ряд розпоряджень для галицької адміністрації про однакове трактування польського та українського народів. Окрім того, було знято ряд перепон, що заважали відкриттю українських шкіл, кілька українців стали працівниками центральних державних установ, чого раніше не було. Трохи пізніше Ю.Романчука навіть було обрано віце-президентом палати послів⁶². На нашу думку, значною мірою саме завдяки українським послам в австрійському парламенті стала можливою і реформа виборів до Галицького сейму, але їй передувала гостра політична боротьба.

Вона ознаменувалася початком співпраці москвофілів із подоляками. Зараз є очевидною та негативна роль, яку відігравали старорусини, вносячи розкол в український національно-демократичний рух наприкінці XIX ст. Поляки почали використовувати москвофілів при доведенні факту, що українців не існувало, що український рух був “інтригою Бісмарка”⁶³. Характерно, що серед населення Галичини москвофіли одержують усе меншу й меншу підтримку, але під час виборів до Галицького сейму в 1908 р., завдяки численним зловживанням, зініційованим намісником А.Потоцьким, вони одержали 8 мандатів, тоді як інші українські партії – 20⁶⁴. Це, на нашу думку, є яскравим прикладом політики, яку взяли в цей час на озброєння польські політичні сили і яка велася під гаслом: “Поділяй і владарюй”. Однак саме ця політика незабаром негативно відбилася саме на становищі цих польських політичних сил.

Протягом 1908–1910 рр. ситуація в Галичині настільки загострилася, що нагадувала громадянську війну, за сучасною термінологією – локальний міжетнічний конфлікт⁶⁵. Саме в цей час було здійснено замах польськими екстремістами на І.Франка, в результаті чого відомий український діяч був важко поранений. У свою чергу, 12 квітня 1908 р. український студент, член УСДП Мирослав Січинський застрелив намісника Анджєя Потоцького, який вів відверту антиукраїнську політику⁶⁶. У цей період відбуваються масові демонстрації, заворушення серед українських студентів, які переростають у зіткнення з польськими студентами. Під час одного з них, 1 липня 1910 р., загинув один із лідерів українського студентського руху Адам Коцко. У ході цих подій було також поранено ще 10 чоловік, а 127 заарештовано⁶⁷. Похорони Коцка вилилися в масову маніфестацію, а протягом липня 1910 р. у Галичині відбулися десятки мітингів та демонстрацій⁶⁸.

Слід нагадати, що в Європі в цей час уже існувала загроза початку глобальної війни. Це розумів й австрійський уряд, який намагався з 1902 р. організувати в Галичині народне ополчення⁶⁹. Окрім того, радикалізація національних рухів, кровопролиття змушували лідерів як польських, так і українських політичних партій замислитися над своїми діями. Вони усвідомлювали всю небезпеку, яку могло принести подальше загострення польсько-українських відносин. Усе це поволі перетворювалося в основу для налагодження міжнародного діалогу.

Австрійський уряд, починаючи з 1910 р., іде на ряд поступок українцям, виділяє кошти на культурні й господарські потреби українського населення краю. Він фінансово підтримує український Земельний (іпотечний) банк, що був створений у 1908 р. Завдяки діям кредитної спілки “Дністер” та цього банку частка великих латифундій почала поступово зменшуватися на користь дрібного селянського землеволодіння. Якщо в 1899 році вона складала 40,3% усіх земель краю, то в 1912 – 37,8%⁷⁰.

Цісарський намісник граф Михайло Бобжинський намагався безуспішно налагодити польсько-український діалог. Українці відкидали будь-які спроби міжнародного порозуміння до реформи виборчої системи Галицького сейму. Українські вимоги були справедли-

вими, але польська більшість у сеймі не йшла на поступки. У відповідь українські послы влаштували бойкот сейму, перешкоджаючи обговоренню рішень. У результаті цих дій роботу сейму було майже повністю паралізовано протягом 1909–1910 рр.⁷¹. Схожа ситуація мала місце і в наступні два роки. У результаті крайовий бюджет на 1912 р. не було прийнято, що свідчило про парламентську кризу. Імператор розпустив Галицький сейм і назначив новим намісником у краї Вітольда Коритовського. Усе це відбувалося на фоні вічевої боротьби за реформу Галицького сейму.

Під час виборів до сейму 30 червня 1913 р. уперше за кілька десятиліть українці здобули значну кількість мандатів – 31, що дало їм змогу активніше бойкотувати роботу сейму й домагатися вирішення проблем у польсько-українських взаєминах⁷². Сильний тиск на обидві сторони починає чинити в цей час Відень. Зрештою, і польські, і українські політики теж деякою мірою побоюються радикалізації національних рухів, що принесло б нові соціальні й політичні потрясіння.

Уже наприкінці 1913 р. розпочалися переговори, які завершилися в січні 1914 р. укладенням польсько-української компромісної угоди. За словами І.Лисяка-Рудницького, найбільшими її прихильниками і головними архітекторами виступили М.Бобжинський та митрополит А.Шептицький⁷³. Безпосереднім наслідком угоди стало прийняття 14 лютого 1914 р. закону про виборчу реформу. Хоча цей закон був досить недосконалим, зберігав куріальну виборчу систему, але він гарантував українцям 62 мандати з 288 у Галицькому сеймі (27% усього складу сейму)⁷⁴. Тобто українське представництво в крайовому законодавчому органі суттєво збільшувалося й давало змогу посилити позиції українців у краї. Українські послы одержали можливість обирати своїх представників до сеймових комітетів, державних установ краю. Окрім того, польські політики зобов'язувалися не чинити перешкод у розвитку української культурно-освітньої мережі. Уже на осінь 1914 р. було заплановано відкрити 10 нових українських гімназій та український університет у Львові⁷⁵. Усім цим поступкам та домовленостям передувала боротьба між польськими й українськими послами до Галицького сейму, численні мітинги та демонстрації. Лише в результаті попередніх переговорів було відхилено біля десяти проектів польсько-української угоди⁷⁶.

Польсько-українська угода 1914 р. була результатом більш ніж десятилітньої боротьби між українськими і польськими політичними й національними рухами і стала справді компромісом, який засвідчив можливість співпраці між обома народами. Ця угода ставала початком кінця панування польської шляхти у Східній Галичині й давала можливість українцям налагоджувати самим своє політичне, культурне життя, посилити свій вплив на розвиток економіки краю.

У ході боротьби з польським чинником український національно-демократичний рух міцнів, ставив собі більш чіткі цілі й накреслював шляхи до їх досягнення. Саме в протидії з поляками відбулося самовизначення українського населення Галичини, як власне окремої частки великого українського народу. За словами І.Лисяка-Рудницького, "... вони (українці в Галичині) збудували густу мережу добровільних господарських, політичних та освітніх товариств, розвинули міцну пресу і неперіодичні видання та буйне інтелектуальне життя і послідовно зміцнювали свої позиції у віденському парламенті та крайовому сеймі. Але все це були досягнення, здобуті у впертій боротьбі проти польської адміністрації Галичини..."⁷⁷. Дії поляків, що були спрямовані на ущемлення національних та соціально-економічних інтересів українців у Галичині, лише розбудили національне самоусвідомлення останніх, підштовхнули їх до вагомих політичних і культурно-освітніх кроків, стали значною мірою каталізатором українського національного та державного відродження в краї.

¹ Кугутяк М. В. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / М. В. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – С. 93.

² Програма Русько-Української радикальної партії // Українська суспільно-політична думка у 20 столітті. Документи і матеріали : у 3 т. – Мюнхен, 1983. – Т. 1. – С. 11–12.

³ Кугутяк М. В. Назв. праця. – С. 77.

- ⁴ Жерноклеєв О. Український соціал-демократичний рух в Галичині в кінці XIX – на початку XX ст. (1899–1918) : автореф. на здобуття наук. ступ. / О. Жерноклеєв. – Чернівці, 1995. – С. 16.
- ⁵ Кугутяк М. В. Назв. праця. – С. 95.
- ⁶ Жерноклеєв О. Національна ідея "Молодої України" (1900–1903) / О. Жерноклеєв // Галичина. – 1997. – № 1. – С. 30–31.
- ⁷ Рибак О. Перші жіночі організації у Східній Галичині і Північній Буковині / О. Рибак // Україна в минулому. – К. ; Львів, 1992. – Вип. 1. – С. 105.
- ⁸ Грицак Я. Нарис історії України. Формування української модерної нації / Я. Грицак. – К. : Генеза, 1996. – С. 80.
- ⁹ Аркуша О. Політика польських клубів Галицького сейму щодо українського питання (кін. XIX – поч. XX ст.) / О. Аркуша // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 217.
- ¹⁰ Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у XIX сторіччі / М. Демкович-Добрянський. – Мюнхен, 1969. – С. 103.
- ¹¹ Аркуша О. Галицький сейм: Виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. / О. Аркуша. – Львів, 1996. – С. 13.
- ¹² Демкович-Добрянський М. Назв. праця. – С. 78–80.
- ¹³ Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. : в 2 т. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – С. 448.
- ¹⁴ Демкович-Добрянський М. Назв. праця. – С. 80.
- ¹⁵ Діло. – 1910. – Ч. 267. – 30 лист. – С. 3.
- ¹⁶ Державний архів Івано-Франківської області (далі ДАІФО). – Ф. 7, оп. 1, спр. 134, арк. 19–20; спр. 136, арк. 45–65; спр. 141, арк. 4.
- ¹⁷ Там само. – Спр. 172, арк. 3–4, 17, 24, 43, 52.
- ¹⁸ Там само. – Спр. 184, арк. 3, 4, 8, 14; ф. 270, оп. 1, спр. 4, арк. 8–76.
- ¹⁹ Там само. – Ф. 239, оп. 1, спр. 39, арк. 16–74.
- ²⁰ Кугутяк М. В. Назв. праця. – С. 95.
- ²¹ Грицак Я. "Молоді" радикали в суспільно-політичному житті Галичини / Я. Грицак // Записки НТШ. – Т. СС XXII. – Львів, 1991. – С. 108.
- ²² Демкович-Добрянський М. Назв. праця. – С. 78.
- ²³ ДАІФО. – Ф. 7, оп. 1, спр. 211, арк. 6–18.
- ²⁴ Там само. – Спр. 191, арк. 1–45.
- ²⁵ Там само. – Спр. 184, арк. 10, 12, 26.
- ²⁶ Там само. – Спр. 134, арк. 12–20.
- ²⁷ Кугутяк М. В. Назв. праця. – С. 100.
- ²⁸ Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма / С. А. Макарчук. – Львів : Вища школа, 1983. – С. 124.
- ²⁹ Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина XIX ст. – кінець 30-х рр. XX ст.) / Б. Савчук. – Івано-Франківськ : Плай, 1999. – С. 74.
- ³⁰ Макарчук С. А. Москвофільство: витоки та еволюція (середина XIX ст. – 1914 р.) / С. А. Макарчук // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип. 32. – С. 89.
- ³¹ Сецесія з Львівського університету // Українська суспільно-політична думка у 20 столітті. Документи і матеріали : в 3 т. – Мюнхен, 1983. – Т. 1. – С. 106.
- ³² Шаповал Ю. Г. "Діло" (1880–1939 рр.): Поступ української суспільної думки / Ю. Г. Шаповал. – Львів, 1999. – С. 119.
- ³³ Демкович-Добрянський М. Назв. праця. – С. 105.
- ³⁴ ДАІФО. – Ф. 225, оп. 1, спр. 101, арк. 2–8.
- ³⁵ Кугутяк М. В. Назв. праця. – С. 103.
- ³⁶ Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. : в 2 т. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – С. 434.
- ³⁷ Кугутяк М. В. Назв. праця. – С. 103.
- ³⁸ ДАІФО. – Ф. 225, оп. 1, спр. 109, арк. 9–11.
- ³⁹ Левицький К. Українські політики Галичини / К. Левицький. – Тернопіль, 1996. – С. 47.
- ⁴⁰ Макарчук С. А. Москвофільство: витоки та еволюція (середина XIX ст. – 1914 р.) / С. А. Макарчук // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип. 32. – С. 93.
- ⁴¹ Діло. – 1910. – Ч. 10. – С. 2.

42. Расевич В. Засади політичної незалежності України у програмі Української національно-демократичної партії / В. Расевич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 236.
43. Гудь Б. Генеза українсько-польських політичних конфліктів першої половини ХХ століття / Б. Гудь // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 267.
44. Михальський Ю. Польська справа: за чий рахунок? Українсько-польські взаємини в Галичині на початку ХХ століття / Ю. Михальський // Дзвін. – 1997. – № 3. – С. 96.
45. Там само. – С. 97.
46. Грицак Я. Нарис історії України. Формування української модерної нації / Я. Грицак. – К. : Генеза, 1996. – С. 78.
47. Левицький К. Назв. праця. – С. 48.
48. Там само. – С. 49.
49. Жерноклеєв О. Український соціал-демократичний рух в Галичині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. (1899–1918): автореф. на здобуття наук. ступеня / О. Жерноклеєв. – Чернівці, 1995. – С. 16.
50. Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе.: в 2 т. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – С. 424.
51. Дашкевич Я. Східна Галичина: Етнічні відносини, національні міфи та менталітети / Я. Дашкевич // Україна в минулому. – К. ; Львів, 1994. – Вип. 5. – С. 80–81.
52. Кеппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння / А. Кеппелер // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К. : Наукова думка, 1992. – Вип. 1. – С. 107.
53. Діло. – 1910. – Ч. 3. – С. 1–2.
54. Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма / С. А. Макарчук. – Львів: Вища школа, 1983. – С. 77.
55. Кугутяк М. В. Назв. праця. – С. 104.
56. Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения... / С. А. Макарчук. – С. 90.
57. Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням... / І. Лисяк-Рудницький. – С. 439.
58. Кугутяк М. В. Назв. праця. – С. 105.
59. Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения... / С. А. Макарчук. – С. 80.
60. Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе.: в 2 т. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – С. 94.
61. ДАІФО. – Ф. 7, оп. 1, спр. 198, арк. 1–9.
62. Левицький К. Назв. праця. – С. 75.
63. Іван Франко і Леся Українка про шляхи розвитку українського політичного руху // Українська суспільно-політична думка у 20 столітті. Документи і матеріали : в 3 т. – Мюнхен, 1983. – Т. 1. – С. 97.
64. Кугутяк М. В. Назв. праця. – С. 110.
65. Демкович-Добрянський М. Назв. праця. – С. 105–106.
66. Макарчук С. А. Москвофільство: витоки та еволюція... – С. 90.
67. Там само. – С. 92.
68. Діло. – 1910. – Ч. 154. – С. 2.
69. ДАІФО. – Ф. 10-сч, оп. 2, спр. 7, арк. 5–11.
70. Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням... / І. Лисяк-Рудницький. – С. 440.
71. Кугутяк М. В. Назв. праця. – С. 111; Діло. – 1912. – Ч. 8. – С. 1; Ч. 11. – С. 3.
72. Аркуша О. Галицький сейм: Виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. / О. Аркуша. – Львів, 1996. – С. 83.
73. Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням... / І. Лисяк-Рудницький. – С. 442.
74. Там само.
75. Демкович-Добрянський М. Назв. праця. – С. 115.
76. Діло. – 1910. – Ч. 155. – С. 2–3; 1912. – Ч. 3. – С. 5; Ч. 16. – С. 2–3; Ч. 25. – С. 1; Ч. 26. – С. 1.
77. Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії... / І. Лисяк-Рудницький. – С. 97.

The problems of the Polish-Ukraine relations are examined in the article. Their influence is on forming of the Ukrainian national idea consisted in the receipt of the independent state. One of methods of realization this idea there was expansion of civil and electoral laws of Ukrainians of Galicia.

Key words: Galicia, Polish-Ukraine relations, Galicia seym, electoral reform.

УДК 94 (477.8)
ББК 63.3 (4 Укр)

Ігор БАРАН

ОРГАНІЗАЦІЯ І СТАНОВЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ В ГАЛИЧИНІ ТА БУКОВИНІ (1914–1915 рр.)

У статті висвітлюється впровадження російської адміністративної системи у Галичині 1914–1915 рр., показано її імперський характер щодо населення краю.

Ключові слова: Галичина, російська окупація, адміністрація.

Напередодні Першої світової війни на західноукраїнських землях, що належали до Австро-Угорської імперії, проживало біля 4,5 млн українців¹. Вони заселяли три території (Галичина, Буковина і Закарпаття), не однакові за своєю величиною. Найбільша – Східна Галичина, яка разом із Лемківщиною охоплювала простір 56,7 кв. км. Значно меншою була етнографічно-українська частина Буковини – 4,6 кв. км. На Закарпатті українська етнографічна територія складала біля 14,9 кв. км, яка політично належала до Угорщини, а Галичина й Буковина – до Австрії².

Власне проти останніх двох було спрямоване вістря політики російського царизму. Насамперед це була русофільська пропаганда в Галичині та Буковині, а також прагнення до “возз’єднання уярмленої Русі”, тобто приєднання цих країв до Російської імперії. Політика царизму обґрунтовувалася різноманітними територіями на кшталт того, що українського народу не існує, а тільки “русский” народ на неосяжних “русских” просторах, включаючи й Україну³.

Мета статті – проаналізувати процес організації та становлення російської окупаційної адміністрації в Галичині, зокрема діяльність воєнного генерал-губернаторства, поліції, градоначальства, жандармерії щодо українства.

Це питання частково висвітлено в узагальнюючих працях в окремих публікаціях вітчизняних учених, а також закордонних дослідників і збірниках документів⁴.

Зайнявши у вересні 1914 р. Галичину і остаточно в жовтні 1914 р. Буковину, російська влада, що офіційно стала називати ці “території, зайняті по праву війни”, взялася за організацію управління цього обширного простору. З метою організації влади й управління на галицько-буковинських землях російське командування розробило “Тимчасове положення про управління областями Австро-Угорщини, зайнятими по праву війни”, затверджене Верховним головнокомандувачем російською армією Миколою Миколайовичем 1 вересня 1914 р. У ньому подано всі головні питання тимчасового, тобто до офіційного проголошення приєднання, управління Галичиною і Буковиною. Згідно з “Положенням” ліквідовувалися органи австрійської влади й формувалися владні структури російської адміністрації: воєнний генерал-губернатор, губернатори, градоначальники та начальники повітів. Головним їхнім завданням було сприяти всіма засобами задовольнити потреби армії, полегшувати відносини між військом і місцевим населенням. Безпосередніми обов’язками новоутвореної російської адміністрації вважалися: організація місцевого управління, своєчасно повідомляти населення про вимоги для війська, вчасно збирати податки, забезпечувати суворий порядок на місцях, неухильно стежити за виконанням населенням всіх повинностей для потреб армії. За таких умов жителям окупованих країв гарантувалися громадські свободи, життя, майно, правовий захист, місцеве самоврядування під наглядом російської адміністрації.

Чиновники окупаційної адміністрації зобов’язані були контролювати й охороняти казначейства, банки, архіви, склади, казенне майно. Крім того, ними визначався розмір реквізицій, контрибуцій із населення для потреб армії, а вони повинні були дбати про охорону культових споруд, лікувальних закладів, музеїв та історичних пам’яток.

У “Положенні” були визначені повноваження воєнного генерал-губернатора й управління як вищого наглядового органу: керівництва адміністрації, губернаторів та їх канцелярій, а

також начальників повітів. У документі подано примірний тимчасовий штат губернських і повітових управлінь із річними посадовими окладами чиновників⁵.

Згідно з наказом Верховного головнокомандувача російської армії від 11 вересня 1914 р. у Галичині було утворено тимчасове воєнне генерал-губернаторство, яке охоплювало театр воєнних дій в Австро-Угорщині. Генерал-губернаторство поділялося на губернії на чолі з губернаторами та відповідним штатом чиновників, які здійснювали тільки функції контролю над діяльністю повітової адміністрації. Не виключалася можливість збереження тодішніх громадських і адміністративних установ при умові їх підпорядкування російським властям. Губернії, розташовані на окупованих російськими військами територіях Галичини і Буковини, поділялися на повіти, межі яких збігалися з колишнім австрійським адміністративним поділом. Утворення губерній і повітів на території Галичини й Буковини було тісно пов'язане з ходом воєнних дій.

18 вересня 1914 р. до Львова прибув воєнний генерал-губернатор граф Г.Бобринський. Генерал-губернатор мав помічника (генерал-майор Половцев), канцелярію штабу (начальник генерал-майор К.Новогробельський). Відповідно російські міністерства визначили спеціальних представників: для шкільництва – член Державної Думи Д.Чихачов; торгівлі – колишній службовець міністерства торгівлі у Відні А.Остроградський; судівництва – прокурор Варшавської палати О.Гессе. У генерал-губернаторстві працював значний штат офіцерів і чиновників з особливих доручень, серед яких були москвофіли М.Глушкевич і С.Лубенський. Останній очолював філію Петербурзького агентства при воєнній цензурі, яка мала подвійне підпорядкування щодо адміністративної і військової ліній.

“Перед нашою адміністрацією в Галичині, – писав у доповідній записці від 16 вересня 1914 р. Базілі, віце-директор дипломатичної канцелярії при Ставці Верховному головнокомандувачу російськими військами великому князю Миколі Миколайовичу, – поставлені надзвичайно високі та важкі завдання. Обстановка, в якій прийдеться працювати, надзвичайно складна. Австрійська адміністрація, якою б вона не була упередженою і несправедливою, представляла собою дуже вдосконалену машину. Російська влада, яка постає на її місці, не повинна їй поступатися якісно. Виходячи з цих причин, здалося б необхідним управління цим краєм, який покликаний стати корінною частиною Росії, поставити на відповідну висоту і зробити це потрібно з самого початку”⁶.

Генерал-губернаторство в адміністративному порядку спочатку ділилося на 4 губернії: Львівську, Галицьку, Перемишльську і Чернівецьку; згодом замість Галицької утворено Тернопільську. Зазначимо, що губернатори не мали віце-губернаторів і губернських управ, проте були свої канцелярії⁷.

Львів дістав нового градоначальника вже 18 вересня 1914 р. Замість Шереметьєва спочатку призначено генерал-майора Ейхе, а із середини жовтня його замінив полковник О.Скалон, що перед тим був поліцеймейстером у Києві та Мінську⁸. Губернії, як зазначалося, поділялися на повіти на чолі з начальниками, при якому було два помічники: адміністративно-господарський і поліцейський, а також канцелярія, перекладач і секретар. У містах і містечках “далі урядували громадські ради з бургомістрами згідно війтами, але персональний склад не раз змінювався, по селах керували головно самі війти”. У Тернопільській губернії були також “повітові земські управи”, тобто ті ж самі повіти, тільки з певними змінами у складі. Слід додати, що початкову організацію адміністрації на провінції проводили чиновники київської поліції, які в кінці жовтня 1914 р., виконавши свою місію, повернулися назад⁹.

До складу Львівської губернії (губернатор М.Мельников, дійсний статський радник, колишній волинський губернатор) входило 15 повітів: Львівський, Бродівський, Бібрський, Городоцький, Долинський, Дрогобицький, Жидачівський, Жовківський, Золочівський, Камінько-Струмилівський, Перемишлянський, Рогатинський, Рава-Руський, Стрийський, Сокальський.

Тернопільська губернія (губернатор – статський радник І.Чарторижський) складалася з 16 повітів: Тернопільський, Бережанський, Борщівський, Богородчанський, Бучацький, Гусятинський, Заліщицький, Зборівський, Калуський, Підгаєцький, Скалатський, Станіславський, Терехівський, Товмацький, Турківський, Чортківський¹⁰.

На Буковині утворено Чернівецьку губернію, яку почергово очолювали: генерал Навроцький, граф С.Євреїнов, генерали Горяїнов, Лігін. Зайняті райони губернії ділилися на такі повіти: Чернівецький, Вашковецький, Вижницький, Заставнівський, Кіцманський, Коломийський, Косівський, Радівецький, Печеніжинський, Старожинецький, Снятинський.

Із здобуттям Перемишля і прилеглих до нього територій була утворена 4-та галицька губернія – Перемишльська, а Перемишль став її центром. Зі створенням Перемишльської губернії російські власті розглядали питання встановлення повного контролю над Східною Галичиною як доконаний факт. Слід зазначити, що деякий час її управління перебувало в Ярославі. Це засвідчила телеграма Чернівецького губернатора С.Євреїнова тимчасово призначеного виконавцем обов'язків Перемишльського губернатора від 3 квітня 1915 р. до Воєнного генерал-губернатора Г.Бобринського. В ній він повідомляв, що 2 квітня 1915 р. прибув до Ярослава і приступив до управління губернією, а також про призначення начальників повітів і вимагав усі рапорти, донесення і службові листування подавати до губернського управління¹¹.

За задумом російської влади Перемишльська губернія буде “охоплювати найбільш західний рубіж “руського племені”, включаючи й так звану Лемківщину”. В Західній Галичині мало бути утворено 2 польські губернії – Тарнівську і Краківську, які згодом передбачалося приєднати до Царства Польського.

До складу Перемишльської губернії входило 14 повітів, із них 8 суто українських (Перемишльський, Добромильський, Мостиський – центр м. Судова Вишня, Самбірський, Старосамбірський, Чесанівський – центр м. Любачів, Яворівський, Ярославський) і 6 повітів Західної Галичини (Кольбушівський, Ланцутський, Нісківський, Переворський, Ряшівський, Тарнобжезький)¹². Останнє йшло врозріз із сподіваннями польських русофільських кіл, і без того не зовсім задоволених польською політикою російських властей у Галичині. За даними російської жандармерії, в Галичині прагнення польських діячів проявити себе корисними для Росії “навіть чи треба враховувати як дійсне спрямування” польської суспільності, оскільки факти “вказують на легку зміну почуттів” поляків, що згодом підтвердилося при відступі російських військ із Галичини у 1915 р.¹³

В адміністративно-територіальному плані, крім утворених губерній та повітів, було організовано також управи, головами яких в основному призначено москвофілів, зокрема в таких містах: Броди – міський голова Н.Кушпета, Золочів – М.Лонжинський, Зборів – В.Янушкевич, Жовква – С.Козицький, Перемишляни – І.Трофим'як, Кам'янка Струмилова – Н.Залуга, Сокаль – Я.Ярмулович, Самбір – градоначальник Фатіанов, Белз – П.Старко, Станіславів – поліцеймейстер Л.Левкович, Перемишль – М.Глушкевич¹⁴.

Принагідно зазначимо, що в Стрию, після зайняття його 8 вересня 1914 р. донськими козаками, російської адміністрації не встановлено. Тоді Стрийщина знаходилася під “козацьким присудом”, тобто під владою 2-ої бригади Кубанського Козачого Війська, до складу якої входили два “чорноморські полки”: 2-й Уманський і 2-й Полтавський. Ці козацькі частини, вояки яких визначалися високою українською національною свідомістю, були розташовані на Стрийщині для охорони тилу 3-ої російської армії генерала Радка-Дімітрієва, яка наступала на Перемишль і пробула тут аж до австрійського наступу в другій половині жовтня 1914 р. (австрійці зайняли Стрий 21 жовтня). Коли російські війська знову зайняли Стрийщину, сюди замість кубанських прибули російськомовні оренбурзькі козаки, а згодом – т. зв. “дика дивізія”. Тільки після того в Стрию почала діяти російська адміністрація на чолі з поліцеймейстером із Бердянська А.Андреевим і його заступником капітаном жандармерії С.Гавриленком¹⁵.

Після створення на окупованих західноукраїнських територіях воєнного генерал-губернаторства й губерній сформувалася схема управління краями. Воєнне управління залишилося в руках військових, а цивільне – у віданні воєнного генерал-губернатора і губернаторів. Проте цивільне управління Галичиною та Буковиною залишалося в руках військових властей, які з просуванням війська далі вглиб Австро-Угорщини все менше контролювали життя краю, залишаючи вирішення багатьох злободенних питань місцевій адміністрації. Тому посилення цієї гілки влади і особливо поліції ставали кінцевою проблемою. Для того призначення на посади замість австрійських чиновників представників російської адміністрації проводилось відразу після утворення генерал-губернаторства. У згаданій доповідній записці Базілі наголо-

шував на великій ролі в управлінні краєм. “Було би надзвичайно бажаним, – писав він, – щоб на ці посади залучалися особи освічені та незалежні щодо свого особистого становища, на зразок наших предводителів дворянства і кращих місцевих діячів”. Крім того, повітовим начальникам потрібно дати на допомогу достатньо персоналу.

Значимо, що повіти очолювали представники російської знаті, які були також градоначальниками, війтами. У Чернівецькій губернії в 1914–1915 рр. повітовими начальниками були офіцери царської армії, вихідці з князівських родів К.Лобанов-Ростовський, В.Трубецькой, із графських родин – Л.Бобринський, В.Барановський, з інших знатних вельмож – В.Гмелін, А.Зорін, Д.Шеболдаєв, В.Глебов та ін. Створювався штат урядників і стражників, яких у жовтні 1916 р. у північних повітах Буковини нараховувалося 89. На загальну російську адміністрацію формувалася за рахунок військових, поліцейських і жандармських офіцерів, різного рангу чиновників, головним чином із Бессарабської губернії та з місцевих москвофілів. Зокрема, в канцелярії Чернівецького губернатора серед 10 чиновників були й відомі на Буковині лідери москвофілів брати Геровські: Олексій – службовець з особливих доручень, Георгій – перекладачем¹⁶. На середину листопада 1916 р. у повітах Чернівецької губернії вже діяло 59 урядників і 362 чини кінно-поліцейської стражі, у Чернівцях – 174 городових, усього з губернською адміністрацією понад 600 осіб¹⁷.

Аналогічні призначення мали місце в усіх губерніях Воєнного генерал-губернаторства. Так, у Перемишльській губернії начальниками повітів також було призначено російських дворян і чиновників. Наприклад, начальником Ярославського повіту поставлено статського радника, колишнього проводаря дворянства С.Коморного, Яворівського – князя Урусова, Старосамбірського – князя К.Гагаріна, Ряшівського – барона Ю.Мейндорфа, Перемишльського – полковника М.Кирякова¹⁸. Обов'язки поліцеймейстера Перемишльського міського поліцейського управління виконував колезький асесор* Л.Федоров, який перед тим був помічником пристава Петроградської столичної поліції¹⁹.

Слід зазначити, що вже через місяць після зайняття посади Г.Бобринським у Львові відкрилося тимчасове жандармське управління при генерал-губернаторстві. Його діяльність визначав “Приказ о ведомственной компетенции” від 24 грудня 1914 р. У ньому зокрема підкреслювалося, що в обов'язки російських жандармів, які покликані на службу в Галичину і Буковину, входить “вивчення впливу війни на підвладну тепер нашому імператорові територію, визначити міру зруйнувань від бойових дій, повідомляти урядові про наявність місць, які вціліли від знищення”. Крім того, вони повинні були розібратися в різних видах занять місцевого населення і скласти загальну картину щодо економічного потенціалу окремих регіонів. Однак одним із найголовніших завдань був контроль ставлення місцевого населення до Росії, особи “Его Величества”, нової влади, до самого факту “входження галицьких земель до складу держави династії Романових”. Особливо наголошувалося на виявленні “вогнищ ворожого опору, які залишилися ще з минулих літ, і не допускати створення подібних у майбутньому”²⁰. Тобто особливий інтерес у російських жандармів викликала діяльність українських політичних партій і організацій.

Надзвичайно важлива ділянка у роботі тимчасового жандармського управління стосувалася агентури, методів фіксації отриманих оперативним шляхом свідчень, способів їх подальшого опрацювання. Наприклад, щодо агентури рекомендувалося, крім загальних списків, заводити особові справи на всіх без винятку їхніх позаштатних працівників із зазначенням походження, адреси, віку, статі, оперативного прізвища (клички) кожного з них.

Щодо методів фіксації та способів їх опрацювання, то на кожний окремий випадок мала бути заведена окрема папка, до якої вносилися всі, навіть найдрібніші відомості. Отже, як зазначалося у службових листах від 17 до 25 січня 1915 р., у “такій країні, як Галичина, все повинно привертати увагу, нічим не можна тепер не зацікавитися”²¹. Відзначимо, що тільки у Львові жандармам вдалося завербувати для агентурної роботи 14 таємних інформаторів²².

Першим заступником галицького намісника Бобринського у справі політичного розшуку став полковник Мезенцев. Його заступником був підполковник Покришинський, начальник

канцелярії поручник Кульчинський, а безпосередньо Львовом зацікавився ротмістр Камодзінський. 5 листопада 1914 р. у Львові утворено жандармське управління (штат 115 осіб) із безпосереднім підпорядкуванням вищій інстанції на чолі з Мезенцевим²³.

У Тернополі “головним нишпоркою” в антиросійських справах був підполковник Орлов, в Ярославі – ротмістр Лазаревський, а в Станіславові аналогічні функції виконував підполковник Балабанов.

У директиві від 29 грудня 1914 р. помічником начальника новоствореного управління жандармським обер- і унтер-офіцерам визначено 9 районів, що входили в компетенцію їх керівництва. Так, до Львівського району належали Городок, Жовква, Рава-Руська, Сокаль, Рогатин; Бродівського – Золочів, Зборів, Перемишляни; Тернопільського – Збарж, Скалат, Терехів, Підгайці, Гусятин, Чортків, Борщів, Заліщики; Станіславівського – Бучач, Тлумач, Калущ, Богородчани, Надвірна; Стрийського – Дрогобич, Жидачів, Турка, Сколе, Долина; Самбірського – Старий Самбір, Доброміль, Сянок, Ліско; Перемишльського – Мостиська, Яворів, Чесанів, Ярослав; Коломийського – Городенка, Косів, Снятин; Чернівецького – Кіцмань, Вашківці, Вижниця, Сторожинець, Радівці, Серет, Кимполунг, Гура – Гуморський²⁴.

Органи громадської безпеки були досить різноманітні. Справи цивільного населення входили передусім у компетенцію повітових властей, згідно губерній. При начальнику повіту була жандармерія, а жандарми по одному розташовувалися по містечках і в окремих селах. Існувала також “жандармська управа галицьких залізниць” на чолі з начальником, яка мала свої відділи на більших залізничних станціях. Коменданти станційної жандармерії вважалися також властями для цивільного населення – видавали перепустки, проводили арешти.

У грудні 1914 р. Д.Чихачов у доповідній записці воєнному генерал-губернаторові писав, що при формуванні поліцейських органів слід урахувати, що цей край “мав прекрасно організовану поліцію – австрійську. Надто небажано, щоби російські поліцейські порядки виявилися гіршими австрійських”. Російська адміністрація, особливо поліція, повинні, з одного боку, “ліквідувати в корені будь-які рухи, ворожі російській державності, а з другого – енергійно захищати права власності і тим здобувати симпатії та вдячність консервативних кіл суспільства”. Поліцейські штати пропонувалося набрати в Російській імперії, і лише на нижчі посади можливі призначення із числа місцевих жителів²⁵.

У Львові для забезпечення громадського порядку було створено т. зв. “міську гражданську сторожу”, згодом ще й міську поліцію. Проте поволі ці правоохоронні органи втратили свої функції і в кінці лютого 1915 р. їх ліквідовано й замінено російською поліцією. А у зв'язку з новим адміністративним поділом міста на 10 окремих дільниць Міністерство внутрішніх справ Росії відрядило до Львова 12 приставів, 15 їх помічників, 88 наглядачів і 588 городових²⁶.

Незважаючи на вказівку згори про необхідність строгого відбору російських чиновників, які скеровувалися до Галичини і Буковини, запрошені особи із числа поліцейських чинів ні за освітою, ні за загальним розвитком не підходили для того, щоб стати провідником російської державності. Надзвичайно низьким був освітній рівень місцевої адміністрації: ні одного з вищою освітою, із середньою – 6 чоловік, усі решта – з початковою²⁷. Значимо, що серед австрійської місцевої адміністрації переважали особи з вищою освітою. В 1914 р. на посади начальників повітів потрапили особи, які зовсім не були знайомі з Галичиною та Буковиною, у кращих випадках справники або їх помічники, і часто поліцейські пристави.

Дії особового складу російської адміністрації в Галичині та Буковині викликали невдоволення місцевого населення. З Росії скеровувалися “покидьки поліції”, для котрих тут відкривалася можливість скорішого службового росту. За влучним висловом Д.Дорошенка, це були урядовці “найгіршого сорту”, хабарники, злодюги, п'яниці²⁸.

Таким чином, кадрова проблема в Східній Галичині та Буковині виявилася надзвичайно складною для російських властей. Однак активна заміна місцевої адміністрації на окупованих територіях, як уже зазначалося, проводилася практично на всіх рівнях. Російська окупація краю перервала процес національного відродження, але який під час війни переріс із національно-культурної у національно-політичну площину, що згодом вилилося у визвольні змагання українців.

* У дореволюційній Росії – цивільний чин.

1. Кордуба М. Територія і населення України / М. Кордуба. – Відень, 1918. – С. 20–24.
2. Карпинець І. Галичина: військова історія 1914–1921 / І. Карпинець. – Львів : [б. в.], 2005. – С. 70.
3. Украина – это Русь. Литературно-публицистический сборник под редакцией М.И. Туряницы. – С. Пб., 2000. – С. 47.
4. Історія Львова. – Львів, 2007. – Т. 2.; Карпинець І. Галичина: військова історія 1914–1921 / І. Карпинець. – Львів : [б. в.], 2005; Петрович І. Галичина під час російської окупації (серпень 1914 – червень 1915) / І. Петрович. – Львів, 1915; Janusz B. Dokumenty urzędowe okupacji Lwowa / B. Janusz. – Lwów, 1916; Буковина. Історичний нарис. – Чернівці : [б. в.], 1998; Машкин А. Третье отделение в Галиции / А. Машкин // Секретные материалы : [б. г., б. и.], 2008; Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств 1878–1917 гг. – М., 1935 ; та інші.
5. Ботушанський В. Російські плани інкорпорації Буковини (1914–1916 рр.) / В. Ботушанський // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 229–230. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини : зб. наук. праць. – Чернівці : [б. в.], 2004. – С. 27.
6. Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств. 1878–1917 гг. – М. : [б. и.], 1935. – Серия 3. – Т. VI. – Ч. 1. – С. 538.
7. Петрович І. Галичина під час російської окупації (серпень 1914 – червень 1915) / І. Петрович. – Львів, 1915. – С. 13.
8. Janusz B. Dokumenty urzędowe okupacji Lwowa / B. Janusz. – Lwów, 1916. – S. 29.
9. Петрович І. Цит. пр. – С. 13.
10. Там само. – С. 14–15.
11. Центральний державний історичний архів у Львові (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 645, оп. 1, спр. 2, арк. 1–3.
12. ЦДІАУЛ. – Ф. 645, оп. 1, спр. 15, арк. 1.
13. Галиция. Временный военный генерал-губернатор. Отчет временного военного генерал-губернатора Галиции по управлению краем с 1-го сентября 1914 года по 1-е июля 1915 года. Приложение 6. – К., 1916. – С. 8.
14. Петрович І. Цит. пр. – С. 17.
15. Стрийщина. Історико-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болеківщини, Долинщини, Рожнівщини, Журавенщини, Жидачівщини і Миколаївщини. – Нью-Йорк; Торонто; Париж; Сідней, 1990. – С. 143–144.
16. Буковина. Історичний нарис. – Чернівці : [б. в.], 1998. – С. 208–209.
17. Ботушанський В. Цит. пр. – С. 28.
18. ЦДІАУЛ. – Ф. 645, оп. 1, спр. 172, арк. 3–4; спр. 178, арк. 1.
19. Там само. – Спр. 179, арк. 1.
20. Машкин А. Третье отделение в Галиции / А. Машкин // Секретные материалы. – 2008. – № 6. – С. 22.
21. Там само.
22. Історія Львова у трьох томах. – Львів : [б. в.], 2007. – Т. 2. – С. 510.
23. Российский государственный военно-исторический архив. – Ф. 2068, оп. 1, спр. 114, арк. 131.
24. Машкин А. Цит. пр. – С. 22.
25. Центральний державний історичний архів у Києві. – Ф. 361, оп. 1, спр. 107, арк. 10.
26. РГВИА. – Ф. 2068, оп. 1, спр. 114, арк. 10.
27. Отчет временного военного генерал-губернатора Галиции в период с 19 августа 1914 г. по 1-е июля 1915 г. – К., 1916. – С. 4.
28. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 / Д. Дорошенко. – Ужгород, 1932. – Т. 1. – С. 7.

Introduction of the Russian administrative system in Galicia during 1914–1915 is analyzed in the article; its imperial character in relation to the population of the region is shown.

Key words: *Galicia, Russia occupation, administration.*

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4Укр) 613

Дмитро БІЛИЙ

УКРАЇНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ НА КУБАНІ В 1918–1920 рр.

У статті розглянуто період національно-визвольних змагань 1918–1920 рр., коли на Кубані серед місцевого українського населення виник та поширився повстанський рух; визначено його особливості й ідеологічну основу.

Ключові слова: *український повстанський рух, Кубань, збройна боротьба, Таманське повстання, Чорноморія, Кубанська рада, Кубанська республіка.*

Для українців у ХХ ст. збройна боротьба за волю й незалежність відіграла надзвичайно важливу роль. В умовах, коли українські землі були окуповані іншими державами, не маючи можливостей для створення повноцінних регулярних армійських частин, український народ висунув повстанську боротьбу як головну форму збройного опору чужоземній владі, а іноді і єдину можливість для фізичного виживання нації. Хронологія масового повстанського руху охоплює період із 1918 року до середини 50-х рр., його географія – у певні періоди, практично всі українські етнічні землі.

Змінювалися масштаби повстанського руху, змінювались особливості його тактики й організаційних форм, але залишалося незмінним єдине – українці на своїх рідних землях завжди знаходили в собі сили для організації опору чужоземній владі, якою б сильною та жорстокою вона не була. Одним із таких яскравих прикладів є історія українського повстанського руху на Кубані в період національно-визвольних змагань 1917–1920-х рр. Узагалі, повстанський рух українського населення цього регіону поки що є недостатньо дослідженим на відміну від Наддніпрянщини, Волині та Галичини. Це викликано декількома обставинами – виникнення української незалежної держави в 1991 р. відкрило широкі можливості для дослідження українського повстанського руху на українських етнічних теренах, які ввійшли до складу новопосталої держави, натомість історія українців інших регіонів, у т. ч. української спільноти Кубані, поки що залишається поза увагою більшості вітчизняних істориків; із певних політичних причин багато архівних матеріалів, які висвітлюють історію повстанців Кубані, є закритими для ознайомлення; переважна більшість кубанських повстанців загинула під час збройної боротьби, вони не змогли залишити, за нечисленними винятками, ні достатньої кількості спогадів, ні вплинути на загальні процеси створення національно-визвольного українського дискурсу в 20–30-х рр.; радянська та сучасна російська історіографія переважно розглядає повстанський рух на Кубані як складову частину контрреволюційного козацького та білогвардійського руху, відкидаючи домінуючий український характер цього явища. Тому українським дослідникам та українській національній opinio ще належить заново відкрити для себе забуту “українську Атлантиду” – Кубань і повернути з небуття пам’ять про безвісних українських повстанців Кубані.

Як зароджувався український повстанський рух на Кубані? Які форми набув залежно від зміни історичних обставин? Яку еволюцію пройшла ідеологія цього руху і який вплив він мав на формування загальних традицій українського збройного опору? Ці та ще багато інших питань, сподіваємося, стануть у майбутньому темою багатьох досліджень. У статті ми розглянемо період національно-визвольних змагань 1918–1920-х рр., коли на Кубані виник і поширився серед місцевого українського населення повстанський рух, визначимо його особливості й ідеологічну основу.

Кубань як історико-географічний регіон збігається з межами сучасного Краснодарського краю Російської Федерації. Правобережна (північна) частина Кубані – “Степова Кубань”, або Чорноморія, з кінця XVIII ст. заселялася виключно українцями. Першими поселенцями там стали колишні запорізькі козаки, об’єднані в Чорноморське козацьке військо. До середини XIX ст. масова міграція в Чорноморію з українських губерній привела до того, що на 1858 р. українці Північного Кавказу стали в цьому регіоні за своєю чисельністю другою етнічною групою після

автохтонного адигського (черкеського) населення. “З 30-х рр. XIX ст. українська міграційна хвиля в регіоні перевищила російську і в 50-х рр. XIX ст. українці перетворилися в головний етнічний компонент, а Чорномор'я стала українською етнічною територією”¹.

Незважаючи на те, що Чорномор'я як окрема автономна одиниця була ліквідована в 1858 р. і ввійшла до складу новоутвореної Кубанської області, а за рахунок об'єднання Чорноморського та Лінійного козацьких військ у 1860 р. було утворено Кубанське козацьке військо, українські козаки-чорноморці старанно зберігали свої етнічні особливості – мову, звичаї та традиції й не піддалися асиміляційним заходам, притаманним загальній національній політиці Російської імперії. На 1897 р. українці серед населення колишньої Чорноморії продовжували складати абсолютну більшість: в Єйському відділі – 81%, у Темрюцькому (з 1910 р. – Таманському) – 79%, у Катеринодарському – 57%. Загалом по Кубанській області в 1897 р. українці нараховували 908,8 тис. осіб².

Саме територія Правобережної Кубані стає в 1918 р. головним осередком антибільшовицького повстанського руху на Північно-Західному Кавказі. Уряд Самостійної Кубанської Народної Республіки, утвореної на початку 1918 р., не зміг ефективно протистояти захопленню більшовиками влади на Кубані (лютий–березень 1918 р.). Козаки, які спочатку ставилися до радянської влади досить нейтрально, дуже швидко відчули на собі, що таке червоний терор. Більшовики на Кубані опиралися головним чином або на місцеве некозацьке населення – “городовиків” або на прибулі із центральних регіонів Росії червоногвардійські загони. Значну частину “городовиків” і абсолютну більшість нових прибульців склали не українці. Звичні форми козацького устрою та самоврядування, які козаки-чорноморці ретельно зберігали ще із часів Війська Запорізького, були зруйновані, у кожній станиці всю повноту диктаторської необмеженої влади отримали ревкоми, які здебільшого склалися із чужинців, кримінальників, маргіналів станичного соціуму. У цілому більшовики поводитися на Кубані як на окупованій території, а грабунки та звірячі розправи над місцевим населенням стали звичайною нормою. Відповідь не забарилася. Структура козацького суспільства була ідеально пристосована для миттєвої мобілізації її членів. В армії козацькі підрозділи комплектувалися за територіальним принципом, козацькі старшини також були місцевого походження, добре знали своїх козаків і користувалися серед них великим авторитетом. У будь-яку мить мирні кубанські станиці та хутори могли перетворитися на суцільну зону бойових дій. Першими повстали станиці та хутори Єйського відділу. Але якщо з появою більшовиків на Кубані діяли окремі розрізнені й нечисленні загони козаків-повстанців, то вже за два місяці більшовицького панування вся Чорномор'я готова була спалахнути загальним повстанням.

У ніч на 23 квітня 1918 р. у станицях Бриньковській, Должанській, Комишеватській, Канівській, Канелівській, Копанській, Новодерев'янківській, Новоминській, Новоцербинівській, Ольгинській, Привольній, Стародерев'янківській, Староминській, Старощербинівській, Уманській, Шкуринській та Ясенській відбулися таємні збори представників козацьких громад, які винесли рішення про початок загального антибільшовицького повстання³. Спільне керівництво повстанням здійснював полковник Підгорний, повстанські загони очолили козацькі старшини. У станиці Должанській – Є.Жук, М.Кириченко, І.Плоський, Погребняк, Ф.Муравецький. Станицю знов очолив отаман Дорошенко. У станиці Комишеватській повстанців очолили Чинчиковський, Андрієвський, Федько, Гавро. Отаманом був обраний урядник Нецадима. У станицях Новоцербинівській і Старощербинівській повсталих козаків очолили полковник Топорков та осавул Білий. В Ясенській – Іваненко, Сердюк, Чернишов, Гайдаш, Мельник, Дрозд, Токарев, Подопригора. У Копанській – Головин, у Чепігінській – Чибисов, в Ольгинській – Гулий, у Бриньковській – Коваль, в Уманській – полковник Ярошевич, Іван Бабич, осавул Риштога, у Новодерев'янківській – підхорунжий Дробот та ін. Головний штаб повстання знаходився в ст. Ясенській, його очолив прапорщик Кириченко⁴.

Повстання розпочалося на світанку 23 квітня 1918 р. За декілька днів повстанці звільнили більшість станиць Єйського відділу й відновили в них владу козацьких громад та отаманське правління. 26 квітня поблизу станиці Копанської відбувся перший успішний бій повстанців із червоними частинами, висланими на придушення повстання⁵. Далі планувалося розповсюдити повстання на всю Правобережну Кубань, але на заваді стояло важливе портове місто

Єйськ – головна опорна база більшовицької влади на Північній Кубані. Повстанцям не вдалося приховати від червоних свої плани штурму Єйська, тому його оборона була підготовлена заздалегідь, а міський гарнізон поповнений усіма стягнутими туди більшовицькими червоними частинами.

Надвечір 30 квітня всі наявні сили повстанців були підтягнуті до головної лінії оборони Єйська, яка розтягнулася на 15 верств і впиралась одним крилом у Єйський лиман, а іншим – в Азовське море. Загальні сили гарнізону Єйська нараховували близько 2500 червоноармійців, окрім того, з моря своєю артилерією місто прикривала Азово-Чорноморська флотилія. Сили повстанців склалися з трьох тисяч кіннотників і чотирьох тисяч піхотинців. Але, на відміну від червоних частин, повстанці йшли в бій майже обеззброєні. Лише в деяких були гвинтівки, половина була озброєна тільки холодною зброєю, а ледь не половина повстанців виступила в “похід на Єйськ” із косами, вилами, кинджалами, насадженими на держак чи просто голіруч. У них не було ні артилерії, ні кулеметів⁶.

На світанку 1 травня 1918 р. степ навколо Єйська здригнувся від тупоту копит атакуючої козацької кавалерійської лави. Праву колону козацької кавалерії вів полковник Топорков, центральну – осавул Головин, а ліву – осавул Білий. Не зважаючи на великі втрати від кинджального кулеметного вогню, повстанська кавалерія зім'яла зовнішню лінію оборони Єйська й увірвалася у місто. Здавалося, що перемога остаточно схилилася на бік козаків, але на вузьких вуличках міста між дощатими парканами кіннота виявилася безпорадною. Сотні повстанців за лічені хвилини були викошені в провулках кулеметним вогнем, решта організовано відступила. Червоноармійські загони почали переслідування, але не змогли повністю знищити повстанські загони, які навіть після катастрофічних утрат зуміли зберегти бойові порядки та дисципліну. Однак втрати повстанців були дійсно колосальні. За одну ніч кожна станиця втратила більше козаків, ніж за весь попередній період свого існування. Наприклад, загинуло 114 козаків станиці Новодерев'янківської – у декілька разів більше, ніж із часу її заснування в 1826 р.⁷ У цілому повстанці втратили більш ніж половину свого особового складу. Усі полонені та поранені повстанці були розстріляні. Загинула більшість лідерів повстання. Були розстріляні Підгорний і Кириченко, після катувань страчений отаман Єйського відділу Закладний. Колишній командир 2-го Запорізького полку полковник Ярошевич разом із родиною був оточений у своїй хаті в станиці Уманській. Він і вся його родина, у тому числі й двадцятирічна донька, загинули в нерівному бою із червоним каральним загonom, дивом залишився тільки його десятирічний син⁸. У станицях більшовицькі каральні загони розпочали тотальний терор. Тисячі козаків і членів їхніх родин були закатовані. Священника станиці Должанської матроси Азово-Чорноморської флотилії живцем спалили в топці пароплава. Кожен чоловік віком від 15 років у станицях, які взяли участь у повстанні, був розстріляний, представники цих станиць повинні були з'явитися з покайням до Єйського ревкому⁹.

Рештки повстанських загонів були розпорошені й переховувалися від карателів у широкій смузі плавень, які на десятки кілометрів укривали узбережжя, річки та лимани.

Здавалося, що катастрофічна поразка “походу на Єйськ” і терор, розгорнутий червоними в Єйському відділі, призведуть до остаточної покори решти чорноморських станиць. Утім, нове повстання в сусідньому Таманському відділі спалахнуло менш ніж через два тижні й виявилася не менш масштабним, але більш успішним. Якщо поразка єйського повстання була зумовлена тим, що козаки не змогли захопити головну опору більшовиків місто Єйськ “ззовні”, то на цей раз повстанцям удалося захопити одну з головних баз більшовиків у Таманському відділі – велику станицю Тамань “зсередини” (другою базою була станиця Ахтанізівська). 12 травня 1918 р. повстала сотня козаків, мобілізованих до Червоної армії, які склали частину гарнізону. Головним ініціатором повстання та його керівником на першому етапі став командир цієї сотні, колишній отаман станиці Ахтанізівської Микола Гулий (1884–1946 рр.). Окрім нього, повстанців очолили підхорунжий Рябуха, підхорунжий Гуртовий, підосавул Яновський, сотник Сіромаха, сотник Григорій Булах, фельдфебель Капуста, штабс-капітан Чебанець. Повстанці захопили Тамань, знищили її гарнізон і розстріляли головнокомандуючого червоними військами на Таманському півострові Белікова¹⁰. Отримавши необхідний боєзапас і дві гармати, вони в декількох боях розгромили червоні частини на підступах до Тамані й зайняли

оборону, сподіваючись розповсюдити повстання на інші станиці. Повстали станиці Старотитарівська, Голубицька, Запорозька, Фонталівська, Вишестеблівська. Невдовзі козакам удалося вибити червоних зі станиці Ахтанізівської – головного осередку червоної Таманської армії. Очолив війська повстанців полковник Перетятко зі станиці Таманської, колишній командир 3-го козацького Чорноморського полку, повстанський штаб – командир 8-го пластунського полку полковник Бідаков, теж козак Таманської станиці¹¹. Повстанські сили швидко збільшувалися за рахунок козаків станиць відділу, які десятками й сотнями збиралися до антибільшовицьких загонів. У ніч на 18 травня червоні, чисельність яких у 10–15 разів переважала кількість козаків, почали фронтальний наступ на позиції повстанців.

“Заслуга в порятунку півбатареї та, відповідно, положення всього фронту належала особистій звитязі прапорщика Уменка, козака-артилериста ст. Ахтанізівської... Він стріляв і примовляв: “Оце вам, товариші, дві пари волів!”, “Оце вам, вашу... дві пари коней!”, пограбованими товаришами в його батька”¹².

Бій продовжувався до вечора й завершився поразкою червоних військ. Повстанці втратили вбитими, пораненими й полоненими близько 50 бійців, червоні тільки вбитими – більше ніж 500 чоловік. Загинули також командуючі Таманською армією Цибренко та Значко¹³. У наступні дні утворилася справжня лінія фронту, яка пролягала на декілька десятків верств – повстанці в безперервних боях захищали територію, звільнену від більшовиків. Була створена своєрідна повстанська республіка, яка охопила більшу частину Таманського півострова. ... Поступово, під тиском червоних військ, повстанці до 26 травня відступили до Таманської затоки, звузивши лінію фронту. Відчуваючи нестачу набоїв, медикаментів, харчів, вони продовжували відбивати атаки червоних. Успіху оборони сприяли й особливості ландшафту Таманського півострова – велика кількість пагорбів і байраків. За іронією долі козаки завзято боронили саме ту місцевість, на яку вперше висадились їх предки-запорожці в серпні 1792 р. М.Гулий згадує:

“По прибутті на позицію фонталівської сотні я звернув увагу на козака у віці років під 60. Це був типовий чорноморець: на ногах носив постолі, рвана черкеска й стара шапка. На моє запитання, чого дід з'явився на фронт, відповідь: “Прийшов за сина”. – “А син?”. – “Та воно молоде, дурне, а я старий пластун, та ще й к тому охотник, стрілять добре умію... Та й папашу вашого знав, царство йому небесне”. Знаючи душу козака, я відразу зрозумів Орла. Бажання зберегти життя сину та виправдання “папашу вашого знав”. Цим він хотів привернути мене до себе і, звісно, не помилився... Ось що передавали станичники про Порфирія Орла під час відступу козаків з позиції, де відразу з'явилися товариші: деякі бачили, як Орел сидів на вербі й стріляв по товаришах – “дичина гарна була”; інші бачили, як вербу оточили товариші й на ній розстріляли Орла, який звалився на землю і якого з люттю кололи багнетами. “Наряд” за сина Орел відбудув вірніше, ніж міг відбутися за самого себе. Це відповідало традиціям і психології козака”¹⁴.

Велику надію лідери повстанців поклали на допомогу німецьких військових частин, які знаходилися в Криму і з якими повстанський штаб розпочав переговори. Сподівалися на українських гайдамаків Павла Скоропадського, які мають прийти й підтримати повстанців.

Дійсно, гетьманським урядом почалася підготовка до висадки десанту на Кубань. Основні сили десанту повинен був скласти найбільш боєздатний підрозділ української армії – дивізія ген. Зураба Натієва (близько 30 тис. багнетів і шабель). Але проросійські сили в штабі армії загальмували підготовку десанту та повідомили про ці плани російську Добровольчу армію ген. Алексєєва, який вагався – продовжувати боротьбу з більшовиками на Дону чи почати наступ на Кубань¹⁵. Щоб перехопити ініціативу в гетьмана, “великодержавницька” Добровольча армія вирушила на Кубань, де значні основні сили більшовиків (20 тис. багнетів і 50 гармат) зав'язли в боях із таманськими повстанцями. Висадка українських військ на Тамані була зірвана. Невідомо, як би могла скластися доля й Кубані, й України, й усїєї громадянської війни, якби плани з висадки десанту ген. З.Натієва могли здійснитись.

Уранці 30 травня склалася критична ситуація на фронті, коли повстанців, сили яких були вкрай виснажені, атакували свіжі червоні частини. Козаки вимушені були відтягнути свої сили до Тамані, де зав'язалися запеклі бої. Частину козаків – поранених і членів їхніх родин

вдалося евакуювати за допомогою німців до Криму, але решта, як і доля всього повстання, здавалося, були приречені. Ситуацію вирішив німецький десант, який висадився на Тамані 31 травня 1918 р. Участь німецьких частин (57-го Бранденбурзького гренадерського полку) у бойових діях привела до перемоги повстання та очищення всього Таманського півострова від більшовиків¹⁶.

Таманське повстання стало першим найбільш масштабним і найбільш результативним виступом проти радянської влади і, власне, принципово змінило й політичну, й стратегічну ситуацію на Північно-Західному Кавказі. Утім його значення та роль ніколи не отримали належну оцінку. Лідери Білого руху намагалися приписати звільнення Кубані від більшовиків виключно діям Добровольчої армії, окрім того, вони звинувачували керівників повстання в “зраді” – зверненні за допомогою до німців. У самому середовищі Таманської повстанської армії виразно проявилася тенденція до зовсім інших політичних орієнтирів, ніж у Білого руху, спрямованого на відновлення “єдиної неділимої” імперії. Група козацьких старшин, яка складалася з керівників повстання – полковника Перетятка, полковника Іполіта Кам'янського, осавула Горпищенка (очолював оперативний відділ повстанського штабу) і підосавула І.Борчевського, оголосила про створення Кубанського уряду, який спрямовував свої дії проти Добровольчої армії й орієнтувався на посилення союзу з німцями й Українською державою гетьмана П.Скоропадського¹⁷.

Однак зміна геополітичної ситуації після завершення Першої світової війни, посилення Добровольчої армії внаслідок використання білогвардійцями кубанських людських та економічних ресурсів (кубанські козаки стали основними боєздатними частинами Добровольчої армії, а роль козацької кінноти в умовах маневрової війни мала вирішальне значення) призвели до хиткого союзу уряду Самостійної Кубанської Народної Республіки й Білого руху. Ситуація змінилася влітку 1919 р., коли Добровольча армія почала бойові дії проти Української Народної Республіки, у чорноморських станицях почалися репресії та вбивства представників українських громад, почастішали грабунки та насилля з боку білогвардійців. Кубанці-чорноморці виступили проти війни з Україною та імперських планів білогвардійського уряду Півдня Росії. Відносини між кубанськими самостійниками та білогвардійцями ввійшли до стану “холодної війни”. 5 листопада 1919 р. Кубанська Рада й уряд Кубанської республіки були ліквідовані А.Денікіним, який був упевнений у своїй остаточній перемозі в громадянській війні. Це призвело до катастрофічних для Білого руху наслідків. Кубанські козаки, дізнавшись про розгром денікінцями Кубанської ради, залишали Добровольчу армію та розходилися по своїх станицях і хуторах. За один тиждень близько 40 тисяч козаків повернулися додому. Добровольча армія залишилася без кавалерії й була вимушена почати відступ. Білогвардійці відповіли висилкою каральних загонів. На Кубані серед козаків-чорноморців знову розпочинається повстанський рух – на цей раз проти “єдинонеделимців”. Першим повстанський загін створив член Кубанської ради Мусій Пилук, депутат від станиці Єлізаветинської. Невдовзі його загін нараховував до семи тисяч шабель¹⁸. Пилюківці громили білогвардійські каральні загоони й навіть на декілька днів захопили Катеринодар¹⁹.

У боротьбу проти монархістів вступили повстанські загоони Савицького, Чорного, братів Макаренків та ін. Якщо перші антибільшовицькі повстання на Кубані в 1918 р. ще не встигли чітко визначити своєї ідеологічної програми – їх головною метою було звільнення Кубані від більшовиків, то вже повстанський рух, який розпочався в 1919 р., чітко виступав проти будь-якої форми поневолення Кубані – чи то з боку більшовиків, чи то з боку “єдинонеделимців”. Друге захоплення більшовиками Кубані в березні 1920 р. призвело до різкого зростання повстанського руху, який знову набув найбільшого поширення в степовій частині Кубані. Станицями й хуторами покотилася хвиля червоного терору, яка, у свою чергу, викликала все нові й нові повстання й приводила до повстанців усе нових і нових козаків. Козак Федір Удовико, один з активних повстанців, так згадував в еміграції свої враження від споглядання страти заарештованих козаків:

“Все те, що я бачив власними очима, роздувало в моїй душі страшенну лютість і зробило з мене фанатичного ворога червоних як і білих наших катів, і я посвятив все своє життя на боротьбу з ними, доки я буду живий і доки хватить моїх сил. В мені заговорили смертельно

ображені почуття козачої гідності, релігійності і всі найсвятіші, які були брутально зневажені і потоптані червоними варварами”²⁰.

До кінця 1920 р. на Кубані було сформовано багато повстанських загонів – “зелених” або “біло-зелених”. При кожній станиці, кожному хуторі діяли мобільні та відчайдушні козацькі підрозділи, які намагалися захистити населення від червоного терору, знищували продзагони, повертали хліборобам реквізований більшовиками хліб, худобу, майно. Навколо Уманської станиці діяв чисельний, добре озброєний загін осавула Пацюка, в околицях Криловської – загін сотників Дубини та Бандурки, у Старомінській – сотників Дрофи та Гриценка, у Кущівській – отамана Лубенця та урядника Дюка, у Шкуринській – вахмістра Редька, у Канелівській – вахмістра Іванька, у Должанській – підхорунжого Степаненка, в Ясенській – осавула Бардака, у Копанській, Привольній і Канівській – військового старшини Ольшанського²¹.

Окрім того, діяли на Кубані повстанські організації, які визнавали свою політичну організацію як есерівську. Це були повстанські загони отамана Корсюка, хорунжого Башицького, офіцера Заволоки, офіцера Литвиненка, отамана Капусти, Сича й Беляєва, офіцера Довгоносова, прапорщика Кривоносова й Животова, отамана Дятло, отамана Андрієнка, отамана Симонова. Третя частина повстанців формально визначала Головнокомандувача Військ Півдня Росії (ВСЮР). Серед декількох груп повстанців цієї орієнтації відзначалися такі отамани: підхорунжий Слободирь, вахмістр Карієнко, сотник Дрофа, осавул Іваненко, хорунжий Аівалов, хорунжий Шпак, сотник Дубина, отаман Кравченко, хорунжий Мензер, підхорунжий Чуб, козак Радько, загін Дяченко й Божко. В іншій групі загальним керівником був легендарний осавул Василь Рябокінь, при якому був Штаб партизанського загону особливого призначення. Йому підкорялися загони підхорунжого Озерського, Дорошенка, хорунжого Гузика, сотника Растягаєва, отамана Шияна, сотника Черкалова та ще чотири повстанські групи. Доброю організацією відзначилася група повстанських загонів, яка концентрувалася навколо Горно – партизанського загону полковника Трубачова. Довкола нього концентрувалися повстанські загони сотника Хмари, хорунжого Савенка, осавула Сапрунова, осавула Погребняка, осавула Гречкина, офіцера Перем’якова, отамана Безерова, партизанський загін генерала Бекетова, хорунжого Гуляєва, “Вовчий лісовий загін хорунжого Ющенко”, 1-й горнопартизанський загін сотника Мальцева²².

“З метою розвідки бандити іноді засилали своїх представників у наші установи й отримували необхідні їм відомості. Очолювали банди здебільшого офіцери – люди досить освічені, рішучі та відчайдушно хоробрі”²³.

Особливою хоробрістю відрізнявся загін отамана Григорія Сідельника (Седельникова).

“Син заможного козака станиці Староцербинівської, високий, кремезний, він був хоробрим до безтями. У його банді було не більше 25 осіб. Але за своїми справами вона була варта великого загону... Стрілецький підрозділ у складі 120 бійців при трьох кулеметах з Єйська йшов похідним стросом. Між Щербинівською та Старомінською втомлені бійці зупинилися на відпочинок... У Седельникова в той час було 12 вершників, але він наважився вдень напасти на цілу роту червоноармійців. Несподівано вдершись у саму гущавину бійців, бандити почали страшену рубанину. У підрозділі почалася паніка. Бійці й командири, не встигнувши схаменутися, падали під влучними ударами гострих шашок бандитів. Кулеметник тільки відкрив вогонь, як його зарубав сам Седельников. Упродовж короткого часу командири та червоноармійці були порубані до єдиного. Живим бандити залишили лише фельдшера, щоб він перев’язав чотирьох поранених бандитів. Завантаживши, на підводи кулемети, гвинтівки та набої, Седельников зник у степу”²⁴.

Створювалася своєрідна термінологія серед українців Кубані стосовно повстанців. Сам термін “зелені”, “комишинники” як означення повстанців походив від того, що зазвичай повстанці переховувались у лабіринті річкових і приморських плавнів, де очеретяні хащі створювали непрохідний для чужинців лабіринт. Не менше можливостей для оперативної діяльності повстанських загонів, особливо до середини 20-х рр., надавали широкі степові простори Правобережної Кубані. Вираз “пішов у Степ” означав те, що козак приєднався до пов-

станців. Пізніше більша частина повстанських загонів була витіснена в плавні, де вони продовжували боротьбу.

Для придушення повстанського руху на Кубань були перекинуті значні підрозділи Червоної армії, у тому числі й Перша кінна армія С.Будьонного, командуючий якої й очолив штаб боротьби з кубанськими повстанцями. Боротьба з повстанцями проводилася не тільки шляхом безпосередніх бойових дій. Широко практикувалися розстріли закладників, знищення й ув’язнення родин повстанців²⁵, створення сітки агентури в середовищі повстанців і серед станичників.

На 1921 р. загальна чисельність повстанців на Північному Кавказі й Кубані зокрема досягла 40 тисяч осіб²⁶. Повстанські загони в різних регіонах Північного Кавказу дотримувалися різної політичної орієнтації, але в Чорномор’ї вони виступали за самостійність Кубані, підтримували зв’язки з лідерами Кубанської Ради, які опинилися в еміграції, а такі депутати Кубанської Ради, як М.Пилюк, А.Савицький, Ф.Рябокінь, безпосередньо керували повстанськими об’єднаннями.

“Місцева контрреволюція ніколи в цілому не зливалась із загальноросійською. Вона завжди у своєму головному напрямі намагалася йти своїм особливим самостійним шляхом”²⁷.

Властивості українського повстанського руху на Кубані розкриває лист, переданий до козаків-емігрантів від одного повстанця-“комишника”:

“Здрастуйте, дорогий куманек! Сообщаю Вам, куманек, що пишу оце письмо у плавні, в комишах, там, де колись били диких кабанів і я тут не один, а нас до 400 і боримось з комуністами. Не забудь, куманек, що пишемо тобі, а ще пишемо комуністам, так же як колись наші предки писали Султанові Турецькому, так і ми об’являєм, що ми будем битись огнем і мечем, землею і водою до послідньої краплі крові і ми їм не віримо, що вони нам пишуть, щоб ми покались і нам нічого не буде. Дорогой куманек, щастливий ти, що пішов туди і живеш там спокійно, а ми тут воюємо... ми тут не спимо, а б’ємось на живот і на смерть і хочемо наш Край спасти і одстоять костями і кров’ю як Бог нам pomoже і всякий день наше військо прибавляється, приходять до нас козаки, черкеси і городовики і такі приходять, що були у Красній армії, поприходили як ті собаки биті, хвости по прижимали ну ми їх хотіли у куль та у воду, вони почали проситься і ми подивились, посовітувались -- що зробили теж наші козаки – простили, ну, думаємо у тому году щось зробимо або всі погубнем або ослобоним нашу Кубань од кацапської сволоти. Все б було уже давно рішено, но у нас тут дуже багато організацій і одна другій мішали, а тепер прийшли у одно – спасти Край, вигнати отих Ваньків... Щеб писав, так бумага мало, а прокляті комари прямо заїдають. А вчора завоювали большевицький пароход, багато кой-чого забрали, а кой-кого у Кубань потопили, а кой-кого з собою забрали, а кой-кого пустили на свободу. А у Тамані як підложили козачого пороху під совдеп, так рознесло все к чортової матері, двері аж у Фанагорії знайшли, а комуністи всі пропали. Отакі то у нас діла...”²⁸.

Зазвичай повстанські загони нараховували від 25 до 70 бійців, але за потреби могли об’єднуватися для здійснення більш масштабних операцій. До середини 1921 р. відбулася подальша організаційна еволюція українського повстанського руху на Кубані/Чорномор’ї. Більшість повстанських загонів, які виступали за створення незалежної Кубані, були інтегровані в єдину структуру, що координувалася в оперативному відношенні “Кубанським військовим повстанським урядом”, який очолив козацький генерал Марченко (Пржевальський), у загальнополітичному – “Південному уряду”, який очолював підполковник Бич – представник Кубанської крайової Ради²⁹. А у вересні 1921 р. на загальному зібранні командирів повстанських загонів було прийняте рішення про утворення Кубанської повстанської армії³⁰.

Діяльність українських повстанців на Кубані в період із 1921 до 1933 рр. потребує окремого дослідження, але необхідно зазначити, що у 20-х рр. минулого століття кубанські повстанці контролювали значні території степової Кубані, а боротьба з ними не припинялася до початку 30-х рр. Значною мірою особливо жорстокі репресивні заходи радянської влади під час проведення колективізації на Кубані, Голодомор 1932–33 рр., під час якого загинула більшість населення українських кубанських станиць, де українізація та русифікація краю ставили за мету “остаточну ліквідацію” повстанського руху.

Зв'язки українських повстанців на Кубані та Наддніпрянщині, роль кубанських повстанців у загальному українському національно-визвольному русі також потребують окремого дослідження. Утім, необхідно зауважити, що багато кубанських українців відіграли досить значну роль у наддніпрянському повстанському русі. Серед найбільш визначних постатей центральноукраїнського національно-визвольного руху варто згадати кубанців Андрія Чорноту й Олексія Уваріва – одних із керівників легендарного Холодного Яру і багатьох інших. Кубанський поет Гнат Макуха, до речі, теж колишній повстанець – “комишинник”, уже перебуваючи в еміграції, присвятив борцям за волю рідного краю такі слова:

*Тим, хто за волю Кубані загинув,
Тим, хто до смерті рушницю не кинув,
Кров'ю облив своє рідне рілля –
Вічна пам'ять! Пером їм земля.*

(Осіек, Югославія, 1928 р.)

Досвід українського повстанського руху на Кубані відіграв чималу роль у подальшій еволюції організації, ідеології, стратегії та тактики загальноукраїнського повстанського руху. Надалі дослідження історії українських повстанців на Кубані допоможе нам значною мірою розширити уявлення про історію українського національно-визвольного руху.

1. Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса / В. М. Кабузан. – М. : Наука, 2006. – С.187–189.
2. Македонов Л. В. Население Кубанской области по данным вторых материалов листов переписи 1897 г. / Л. В. Македонов. – Екатеринодар, 1906. – С. 502.
3. Дейневич А. В. Станица Новодеревянковская / А. В. Дейневич // Кубанский сборник: сборник научных статей по истории края. – Краснодар : Книга. – Т. 2 (23). – 2007. – С. 109.
4. Хижняк И. Л. Годы боевые / И. Л. Хижняк. – Краснодар : Советская Кубань, 1956. – С. 149.
5. Пархоменко В. С. Они были первыми. К истории антибольшевицких повстанческих движений на Кубани в 1918 г. / В. С. Пархоменко // Белая гвардия. – М. : Посев, 2005. – № 8. – С. 89.
6. Дейневич А. В. Станица Новодеревянковская / А. В. Дейневич // Кубанский сборник : сборник научных статей по истории края... – С. 112.
7. Там само. – С.113.
8. Вольное казачество – Вільне козацтво. – Прага, 1928. – № 54. – С. 15.
9. Казыдуб Г. И. Слово о казачьем роде: дети Марии и Иосифа / Г. И. Казыдуб. – Ростов-н/Д., 2004. – Кн. II. – С. 133.
10. Гулый Н. И. Восстание казаков на Таманском полуострове в мае 1918 года / Н. И. Гулый // Кубанец. Журнал Кубанского казачьего союза. – Нью-Джерси, 1994. – № 5. – С. 20–23.
11. Там само. – С. 26.
12. Там само. – С. 32.
13. Там само. – С. 39.
14. Гулый Н. И. Восстание казаков на Таманском полуострове в мае 1918 года / Н. И. Гулый // Кубанец. Журнал Кубанского казачьего союза. – Нью-Джерси, 1994. – № 5. – С. 41–42.
15. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920) / Д. Дорошенко. – Мюнхен, 1969. – С. 295–296.
16. Білий Д. Німецькі військові частини на Кубані в 1918 р. / Д. Білий // Немцы Приазовья и Причерноморья: история и современность (к 200-летию переселения) : материалы междунар. научн. конф. – Донецк, 2003. – С. 297–302.
17. Державний архів Краснодарського краю (далі – ДАКК). – Ф. Р-6, оп. 1, спр. 81.
18. Щербина Ф. Сім'я слов'янських народів / Ф. Щербина. – Прага, 1923. – С. 16.
19. Тернавский Н. Елизаветинская: история кубанской станицы / Н. Тернавский. – Краснодар, 2005. – С. 77.
20. ЦДАВО України. – Ф. 3979, оп.1, спр. 49, арк. 83в.
21. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 25896, оп. 9, спр. 436, арк. 187; ДАКК. – Ф. Р – 757, оп. 2, спр. 40, арк. 49 ; Хижняк И. Л. Годы боевые / И. Л. Хижняк. – Краснодар : Советская Кубань, 1956. – С. 316.
22. Жупикова Е. Ф. О численности повстанческих сил Северного Кавказа в 1920 – 1925 гг. / Е. Ф. Жупикова // Белая гвардия. – М., 2002. – № 6. – С. 177–181.
23. Хижняк И. Л. Годы боевые / И. Л. Хижняк. – Краснодар : Советская Кубань, 1956. – С. 323.

24. Там само. – С. 325.
25. ДАКК. – Ф. Р-411, оп. 2, спр. 376 (Наказ Кубчорноморського ревкому від 03.09.1920 про арешти всіх дорослих чоловіків, членів родин повстанців та відправку їх до концтаборів та конфіскацію всього майна у родин повстанців).
26. Жупикова Е. Ф. О численности повстанческих сил Северного Кавказа в 1920 – 1925 гг. / Е. Ф. Жупикова // Белая гвардия. – М., 2002. – № 6. – С. 178.
27. Лихницкий Н. Т. Классовая борьба и кулачество на Кубани / Н. Т. Лихницкий. – Ростов н/Д., 1930. – С. 61.
28. Лист з Кубані // Вольное казачество – Вільне козацтво. – Прага, 1930. – № 63–64. – С. 29.
29. ДАРФ. – Ф.25896, оп. 9, спр. 436, арк. 187.
30. Баранов А. В. Повстанческое движение “бело-зеленых” в казачьих областях Юга России (1920–1924 гг.) / А. В. Баранов // Белая гвардия. – М. : Посев, 2005. – № 8. – С. 121.

The article deals with the period of national liberation struggle of 1918-1920, when the Kuban among the local Ukrainian population the rebel movement has appeared and spread, its characteristics and ideological basis are defined.

Key words: *Ukrainian rebel movement, Kuban, armed struggle, Taman rebellion Chornomoriya, Kuban Rada, Kuban republic.*

УДК 94 (477. 85) “1918/1939”

ББК 63.3 (4 Укр) в 13

Володимир КРОЙТОР, Юрій ТОМИН

ОСОБЛИВОСТІ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ УКРАЇНЦІВ БУКОВИНИ І БЕССАРАБІЇ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1918–1939 рр.)

Проаналізовано характерні риси збройної та мирної боротьби українців Буковини і Бессарабії в їх різноманітних проявах у складі румунської держави протягом 1918–1939 рр. як складової і невід'ємної частини загальноукраїнського національно-визвольного руху.

Ключові слова: *окупація, асиміляція, Хотинське повстання, 113-й полк, Татарбунарське повстання, саботаж, непогора, визволення.*

Поява наприкінці ХХ ст. незалежної української держави суттєво змінила політичну карту світу, ставши найбільшою державою Європи. Утвердження України на міжнародному рівні викликає занепокоєння певних політичних формувань тих держав, які тривалий час проводили експансіоністську політику на захоплених свого часу українських етнічних землях. Вони намагалися поставити під сумнів одержану незалежність України, відшукати історичні, політичні чи інші чинники ідеологічної пролонгації багаторічного поневолення нашої Батьківщини. Тому нині існує нагальна потреба в об'єктивному висвітленні тривалого процесу сходування українського народу до своєї державної незалежності, оскільки “протягом століть він був не суб'єктом, а лише об'єктом міжнародних відносин”¹.

Вагомий вклад у національно-визвольну боротьбу українського народу за незалежність і право самостійно обирати свою долю внесли буковинці й бессарабці в міжвоєнний період бурхливого ХХ століття. Перебуваючи у складі румунської держави, українці Буковини, як й інші їхні брати, не полишали надії на кращу долю в єдиній українській державі. Для цього вони використовували всі доступні тогочасні засоби боротьби: збройні повстання, страйки, протести, саботаж різних органів влади і т. д. залежно від конкретних політичних обставин та умов. Український історик А.Жуковський вважає, що в цей період румунська влада намагалася всіма засобами відірвати цей край “від України і включити до новопосталої Румунії”². У відповідь на це українці Буковини, як цілісна, національно самосвідома й організована частина суспільства, що прагнула до об'єднання в єдину незалежну державу, вели перманентну боротьбу проти румунської влади. Це була боротьба проти окупаційної влади, яка намагалася насильницьки поневолити українців Буковини і Бессарабії, а не боротьба проти румунського народу.

Збройна боротьба проти румунської держави була невід'ємною складовою частиною національно-визвольної боротьби українського народу за суверенну й незалежну національну державу в ХХ столітті. Це Хотинське повстання 1919 р., повстання солдатів 113-го полку в Чернівцях того ж року і Татарбунарське повстання селян 1924 р., які відбувалися в різних місцях – Північна Бессарабія, Буковина і Південна Бессарабія. У них брали участь різні соціальні групи: інтелігенція, міщани, військові, селяни. Ці збройні повстання були спрямовані проти румунської влади за право бути в єдиній українській державі. Тривалий час в історичній літературі спотворювалися, а часто й замовчувалися обставини, характер і мета цих збройних повстань на догоду пануючій тоді комуністичній ідеології. З кон'юктурних міркувань вони розглядалися як боротьба “трудящих” Буковини і Бессарабії за встановлення радянської влади під керівництвом місцевих більшовиків. Об'єктивні методологічні підходи сучасних українських і зарубіжних істориків переконливо спростовують суб'єктивні інверсійні підходи марксистської історичної школи. Екстеріоризація історії національно-визвольної боротьби українського народу ХХ ст. вимагає застосування принципово нових підходів історичних досліджень, що базуються на скрупульозному аналізі історичних фактів декількох історичних шкіл. Така резолювентна забезпечить об'єктивний результат наукових пошуків українських істориків – дослідників національно-визвольної боротьби ХХ століття.

У розгортанні українського визвольного руху Бессарабії і Буковини ключова роль належить Хотинському повстанню 1919 року. Воно започаткувало етап збройної боротьби українського народу проти румунської окупації в умовах формування Версальської системи міжнародних відносин, коли ще не було остаточно вирішено проблему державних кордонів після розпаду Австро-Угорщини, Російської, Німецької та Османської імперій. Більшість населення краю сподівалася на прилучення всієї Бессарабії до української держави, оскільки, як підкреслювали селяни Акерманського повіту, “Україна – крупна політична величина”³. Але невдоволення суспільства діями румунської окупаційної влади призвели до необхідності вести збройну боротьбу⁴.

Організатори повстання – безпартійні Є.Лисак та І.Дунгер – висунули ідею створення Бессарабського Національного Союзу (БНС) як перехідного органу державної влади. На засіданні БНС 5 січня 1919 року було обрано Бессарабську (Хотинську) Директорію для того, “щоб народ міг без усякого тиску виявити свою волю на самовизначення”⁵. Командування 4-м армійським корпусом румунської армії було переконане, що у випадку початку збройного повстання в Хотині Директорія Української Народної Республіки віддасть наказ своїм військам, розміщеним на лівому березі Дністра, “перейти в Бессарабію”⁶.

Один із керівників Хотинської Директорії І.Ліскун ще влітку 1917 року був відправлений у Бессарабію за рішенням Центральної Ради як її уповноважений комісар⁷. Румунські війська в Бессарабії нараховували 6275 вояків, 40 кулеметів і 24 гармати. Фактично, майже всі вони були зосереджені на півночі краю, у Хотинському повіті⁸. БНС призначив початок повстання на 17 січня, але вже 10 січня оперативні підрозділи хотинців почали роззброювати армійські та жандармські пости⁹. До боротьби проти румунських окупантів БНС залучив також партизанські загони Бессарабії та провів мобілізаційні заходи¹⁰. Румунські війська зазнали поразки й покинули Північну Бессарабію. Повстанці просили підтримки в Директорії УНР, але марно, оскільки їй самій не вистачало власних ресурсів¹¹.

Румунський прем'єр-міністр І.Братіану спершу вважав, що Хотинське повстання має локальний характер, а тому з ним достатньо буде боротися силами місцевої жандармерії та поліції. Однак після того, як повстання охопило значну частину Бессарабії, він змінив свою думку. Румунський генштаб, генерал А.Катарджіу вважали, що воно може призвести до втрати Румунією всієї Бессарабії, а тому пропонували негайно розгорнути проти повсталих значну кількість війська і техніки¹².

Державні органи Румунії вимушені були провести на захоплених землях Бессарабії додаткову мобілізацію. Проте чимало новоспечених вояків дезертирували, не бажаючи служити окупаційній владі. Для місцевого населення було введено жорсткі репресивні санкції. Навіть будь-якого запідозреного громадянина в співчутті повсталим хотинцям очікувала пожиттєва каторга¹³.

Наприкінці січня румунський уряд зосередив проти повсталих значну кількість військ, більша частина яких була перекинута із центральних регіонів країни, Генштаб віддав наказ 4-му армійському корпусу провести повномасштабні бойові дії на території Хотинського повіту та прилеглих до нього місцевостях Північної Бессарабії. Для цього було використано військові ресурси, спорядження, зброю і набої, що надійшли до Румунії від держав Антанти, яка здійснювала інспекцію румунської армії. Перебуваючи в зовнішній ізоляції, повстанці не могли тривалий час чинити стійкий опір. Представники Антанти не вникали в національний аспект боротьби. Англійський офіцер Маклорен заявив: “Оскільки ваше повстання не національне, а політичне і навіть з більшовицькими лозунгами, тому ніякого співчуття з боку Антанти чекати не можете”¹⁴.

Варто звернути увагу на те, що старший лейтенант британського флоту Маклорен входив до складу комісії, яка проводила збір даних про поведінку румунів у Бессарабії, а тому він вичерпною інформацією не володів. Румунські офіційні особи, з якими він найчастіше контактував, були переконані, що збройну боротьбу в Бессарабії веде не місцеве населення, а озброєні більшовицькі групи. Так, у радіотелеграмі Петлюри українському представнику в Бухаресті повторювалося, що “бессарабське населення, серед якого були і молдавани, піднялось проти румун”. Румунський уряд негайно дав спростування, в якому, зокрема, заявлялось: “Як в Могилівському районі, так і в Хотинському порядок був зруйнований більшовицькими бандитами, які перейшли річку Дністер, підмовляючи населення порушити громадський порядок, місцями навіть силою”¹⁵. Видавати національно-визвольний рух за комуністичний, який загрожував традиційному укладові європейського суспільства, було зручно для румунської держави.

Відчуваючи гостру потребу в зброї та інших матеріальних ресурсах, повсталі спробували захопити їх силою в армії УНР, основні підрозділи якої тоді були дислоковані на Поділлі¹⁶. Проте цих зусиль виявилось недостатньо. Фактично, у повсталих майже не було набоїв, а вся зброя була захоплена в противника. В останній день січня 1919 р. румунські війська, долаючи впертий опір повсталих, підійшли до Хотина, а на світанку 1 лютого захопили його. Більша частина повсталих переправилася на другий берег Дністра, однак дехто з них продовжував нерівну боротьбу. До 4 лютого румунські війська придушили повстання в Північній Бессарабії.

Каральні заходи вдалися до жорстоких і невинуватих репресій не лише проти самих учасників повстання та співчуваючих йому, але й проти звичайних мирних жителів. Навіть майбутній румунський диктатор І.Антонеску, тоді ще офіцер, у своїх мемуарах визнавав, що вони були нічим не виправданими¹⁷. Хотинське повстання було першою ланкою в ланцюжку збройних виступів українців проти румунської окупаційної влади за право жити в єдиній українській державі.

Другою ланкою цієї боротьби було повстання солдатів-українців 113-го піхотного полку в Чернівцях. Воно розпочалося 17 листопада 1919 р. У цьому полку тоді налічувалося близько двох із половиною тисяч вояків, серед яких дві тисячі були українцями. Вони взяли зброю й рушили містом до вокзалу. Прикметно, що решта – 430 вояків-румунів – залишилася в казармах¹⁸, зайнявши таким чином нейтральну позицію. Характерно, що румунські солдати-однопольчани навіть не намагалися зупинити повсталих, у той час як офіцери та деякі вояки інших підрозділів спробували силою повернути їх у казарми. Спалахнула перестрілка, в результаті якої декілька солдатів загинуло, також були поранені з обох сторін¹⁹.

За наказом керівників повстання – Миколи Ігнатенка та Петру Константинеску – солдати обеззброїли пости та пройшли центром міста²⁰. Вони вигукували: “Не будемо служити румунам!”, “Перейдемо на Україну!”, “Хай живе Україна!”²¹. На вокзалі повсталі розділилися на дві частини. Перша з них обеззброїла військові пости на мостах через річку Прут і захопила станцію Моші, розраховуючи здійснювати контроль над рокадними шляхами з Чернівців на північ, до польського кордону. Друга група відправилася до південної околиці Чернівців – станції Градіна-Публіка, і, захопивши вокзал, рушила далі на південь. На станції Валя-Кузьмін солдати захопили поїзд, що прямував із Бухареста, відчепили паровоз, три вагони та за підтримки залізничників попрямували до Глибоки і Радівців, намагаючись таким чином установити стратегічний контроль над Північною Буковиною²².

Тривалий час у радянській історичній науці замовчувався національно-визвольний характер повстання солдатів 113-го полку в Чернівцях 1919 р. Однак системний аналіз історичних джерел, зокрема архівних матеріалів, невідворотно вказує на те, що воно заздалегідь готувалося ззовні з розрахунком на утворення єдиної української держави. Солдати-українці, як і більшість нації, сподівалися на справедливі рішення Паризької мирної конференції. Однак Сен-Жерменський мирний договір, який було підписано 10 вересня 1919 р. з Австрією, передав Буковину як частину Ціслейтанії Румунії всупереч вимогам народного віча Буковини від 3 листопада 1918 року²³. Попри інші об'єктивні причини, що були викликані невдоволенням умовами військової служби, солдати-українці 113-го полку прагнули повернути до себе увагу міжнародної спільноти для перегляду нею державної приналежності північної частини Буковини на користь української держави. Саме на цю обставину і вказують слідчі органи румунської влади від 29 листопада 1919 р.²⁴.

Для придушення повстання, яке загрожувало Румунії втратою Північної Буковини, командування зосередило впр'ятеро більше сил, ніж було в повсталих, а також резерви: 13-й прикордонний полк, уланський полк, розташовані в Чернівцях, піхотний полк, розміщений у Кіцмані та 114-й піхотний полк, розташований у Радівцях. Румунське командування намагалося на станції Адинката вчинити диверсію й пустити під укіс ешелон із повсталими, але місцеві залізничники не дозволили цього зробити²⁵. Ешелон вдалося зупинити лише під станцією Іцкани і Дорменешті. Тут відбувся бій між урядовими військами й повсталими солдатами, який тривав декілька годин. Було багато вбитих і поранених. Повстанці через брак набоїв зазнали поразки²⁶. До суду було притягнуто 149 повстанців: 8 засуджено до страти, решта – до каторжних робіт строком від 5 до 20 років²⁷.

Таким чином, повстання солдатів 113-го піхотного полку було придушене, оскільки вони намагалися силою встановити контроль над українською етнічною частиною Буковини й не допустити її включення до складу румунської держави.

Третьою ланкою в ланцюжку збройної боротьби проти румунської окупаційної влади було Татарбунарське повстання 1924 року в Південній Бессарабії. Воно стало “протестом місцевого населення проти національного і соціального гноблення”²⁸. Повстання розпочалося 11 вересня 1924 року в селі Миколаївка. Головні події цього повстання розгорнулися 16 вересня в селищі Татарбунари. Повстанці захопили жандармський пост, пошту й проголосили радянську владу. Старосту було страчено, а жандармів роззброєно. Татарбунарці, очевидно, небезпідставно розраховували на підтримку свого повстання з боку СРСР та розгортання антирумунського руху щонайменше в Південній Бессарабії. У сусідніх із Татарбунарами селах Чишмі і Миколаївці запровадили радянську владу. Незабаром до повсталих приєдналися мешканці села Нерушай на чолі з керівником Л.Цурканом²⁹.

14 вересня уродженець Бессарабії, революціонер Неніне (Андрій Ключников) у Татарбунарах скликав комуністичний конгрес, який мав оголосити про створення нової радянської республіки. Він заявив, що Радянський Союз звільнить Бессарабію від панування бояр і поміщиків та проголосить Молдавію Радянською республікою³⁰.

Румунський уряд терміново вжив екстрених заходів для придушення Татарбунарського повстання. Повсталі села були негайно оточені урядовими військами, а згодом було підтягнуто значні формування піхоти, кавалерії, а також морський і річковий десанти та артилерію.

Застосувавши артилерію, румунські війська 19 вересня перейшли в наступ³¹. Селище Татарбунари та близько десяти сіл округи були майже повністю спалені, більше тисячі осіб загинуло в бою, було багато поранених, а 500 повстанців притягнуто до відповідальності судом військового трибуналу³². Тисячі мешканців Південної Бессарабії, побоюючись переслідувань румунською владою, покинули свої домівки в пошуках кращої долі за кордоном. Найбільша кількість втікачів рушила до сусідньої Галичини³³. Таким чином, Татарбунарське повстання 1924 р. проти румунської влади зазнало поразки. “Оголошення татарбунарцями радянської влади означало, що в них, на відміну від хотинців у 1919 р., політичної альтернативи не було”³⁴.

Отже, після анексії Румунією Буковини і Бессарабії в кожній частині, де український етнос становив більшість (Північна Буковина, Північна і Південна Бессарабія), здійснилися акти збройного опору, спрямовані проти окупаційної політики румунської влади. Із другої половини

20-х років ХХ ст. румунська політична еліта вимушена була змінити свою політику у відношенні до українців, а з 1927 р. розпочалося піднесення українського національно-визвольного руху. Надалі українці Буковини і Бессарабії до початку Другої світової війни проти румунської влади застосовували інші форми опору в боротьбі за майбутню національну державність.

Останнім часом почастішали звинувачення на адресу сучасних українських істориків із боку недоброзичливців як із-за кордону, так і в межах країни, за нібито надмірне захоплення ними тематикою національно-визвольного руху. Проте необхідно враховувати, що протягом багатьох років тоталітарного режиму ця тема на теренах України була наглухо закрита, а перекручена редуплікація історичних подій, на догоду пануючій тоді комуністичній ідеології, і сьогодні перебуває в латентному стані значної частини суспільства, яка ще не може остаточно позбутися партійного штампів в сучасному житті. Тому й необхідно зробити так, як відзначає відомий український історик Ю.Шаповал, щоб написане істориками збіглося “з реально пережитим”³⁵.

Окрім збройного опору окупантам українці Буковини і Бессарабії використовували інші активні форми боротьби за майбутню незалежність. Вона охоплювала фактично все тодішнє українське суспільство. Важливим фактором румунського ідеологічного впливу на українське суспільство була масштабна акція заміни українських назв міст і сіл румунськими. Показовою в цьому відношенні була заміна назви одного з найдавніших міст Буковини Сторожинця на Флондорень, рішення, яке формально прийняла місцева влада³⁶. Незважаючи на послідовні й наполегливі дії румунської влади ця штучна румунська назва була відштовхнута суспільством, після чого від неї вимушені були відмовитися і її творці.

Румунська влада, налякана радикально налаштованими бессарабцями, ініціювала прискорену аграрну реформу, в результаті чого селяни отримали значну кількість земельних наділів. Лідер цараністської партії І. Міхалаке заявив, що “бессарабці одержали більше землі революційним шляхом, аніж інші селяни мирним”³⁷. Реалізуючи політику асиміляції українського народу, румунська влада зустріла стійкий опір українців Буковини і Бессарабії, який їй так і не вдалося здолати. Відразу після окупації українських етнічних земель було заборонено офіційно вживати українську мову. Після цього влада вирішила ліквідувати українські національно-культурні кооперативні та освітні товариства, які були вогнищем української культури в Буковині та Бессарабії. Боротьба українців за збереження своїх культурно-просвітницьких та інших організацій набула масштабного характеру.

У фокус особливої уваги румунської влади потрапило українське просвітницьке товариство “Руська бесіда”, засноване ще в ХІХ ст. Воно займалося організацією бібліотек, ансамблів, хороших гуртків, народних театрів, різноманітних аматорських труп тощо. Окрім того, воно проводило значну видавничу діяльність та мало свої філіали в усіх містах Буковини й багатьох в Бессарабії³⁸. Товариство на той час виконувало провідну роль у національному житті українців Буковини і Бессарабії. “Руська бесіда” не була політичним об'єднанням і за характером своєї просвітницької діяльності в українському суспільному середовищі не створювала загрози державним інтересам Румунії. Однак вона мала розгалужену мережу організаційних структур, через які могла впливати на формування національної свідомості українців у Румунії. Тому влада вирішила поступово витіснити “Руську бесіду” з авансцени суспільно-політичного життя. На початку 20-х років ХХ ст. своїм тотальним переслідуванням румунська влада фактично паралізувала діяльність цього товариства.

Український національний рух Буковини і Бессарабії розвивався стихійно й набув масового, народного характеру. На початку 20-х років минулого століття легальні політичні діячі, що декларували захист інтересів українства, мало на нього впливали. Однією з форм боротьби проти румунської влади був саботаж українців від служби в армії або ж дезертирство з неї. Молоді юнаки українського походження втікали на територію Польщі. Ці втечі стали такими масовими, що прикордонники Польщі не були спроможними їх затримати³⁹. У зв'язку із цим командування прикордонної служби просило Варшаву надати термінову допомогу⁴⁰.

Окрему галузь активного опору румунській окупації становила студентсько-гімназійна молодь. Протягом 1922–1924 рр. антирумунську діяльність у студентському середовищі очолював “Комітет українських студентів Буковини”, а в 1926 р. були створені підпільні гуртки гімна-

зистів⁴¹. У 30-х роках активізувалася підпільно-революційна діяльність українців, що було пов'язано із впливом Організації українських націоналістів. Так, на початку 30-х років було створено буковинський відділ крайової езекутиви ОУН на західноукраїнських землях. З 1931 р. почав виходити у світ їх журнал "Самостійна думка", а в 1934 р. Орест Зибачинський став Крайовим провідником ОУН у Буковині, Бессарабії і Мараморощині⁴². Активними діячами організації були П.Григорович, І.Бесараба, Д.Квітковський, І.Григорович. Національний рух у Буковині набув особливих форм розвитку: до членства в ОУН керівництво виходило, дотримуючись елітарних принципів прийому залежно від цілої низки вимог щодо кандидатів, в основі яких був глибокий патріотизм, самовідданість і прагнення до саможертвності в ім'я ідеалів соборності України в боротьбі за національну самостійність і державну незалежність. У зв'язку із цим до організації приймали винятково молодь.

У червні 1933 р. Крайова езекутива ОУН на західноукраїнських землях організувала й провела повномасштабну політичну акцію саботажу спільного польсько-румунського громадського "Свята Гуцульщини". Було опубліковано й розповсюджено листівки із закликами "Українці-гуцули! Горді і відважні сини українських Карпат!", які містили звернення до мешканців краю не брати участі в нав'язуваному заході та проігнорувати його⁴³. У результаті активних дій молодих буковинських націоналістів цей міжнародний захід окупаційних властей було зірвано.

Оунівське підпілля в Буковині і Бессарабії проводило значну роботу щодо підготовки українського суспільства до збройної боротьби за державну незалежність. Її активні учасники збирали й переховували зброю, розповсюджували листівки із закликами до боротьби проти румунської окупації, роззброювали прикордонну варту, організували масові зібрання та мітинги з українською символікою й таке інше. У 1937 р. у Чернівцях відбулися два гучні процеси над організаторами ОУН у Буковині і Бессарабії. Румунська влада заборонила офіційній пресі навіть згадувати про цю подію, а органам внутрішніх справ було доручено взяти на облік усіх підозрюваних в антирумунських настроях українців Буковини⁴⁴. Після цього національний рух у Буковині і Бессарабії перейшов у глибоке підпілля.

Починаючи з 1938 р. у Румунії існували тоталітарні режими: спершу королівський, а потім регента І.Антонеску. Конституція 1923 р. була змінена королем Каролом II у лютому 1938 р. Також проведено ряд політичних обмежень, у тому числі навіть заборони проповідей у церквах на політичну тему⁴⁵. Це призвело до посилення репресій проти національно-визвольного руху, який набував поступово сили та організованої форми опору. Таким чином, національний рух із його революційними ідеями та активними діями, особливо в Буковині, викликав занепокоєння з боку комуністичного підпілля, яке вбачало в ньому серйозну загрозу в конкуренції за вплив на українське суспільство в українських етнічних землях. Починаючи з 1938 р. фактично діяльність українських організацій та установ була зведена до мінімуму. Тому єдиною організованою політичною силою залишилося українське підпілля.

Наприкінці лютого 1938 р. румунська королівська диктатура, стурбована активністю українського підпілля, знову ввела військовий стан у Буковині та Північній Бессарабії (Хотинському повіті). Командуючий 8-ю піхотною дивізією, розташованою в цих краях, генерал Дімітров, якому належала вся повнота влади, ввів цензуру та інші численні заборони на громадсько-політичну та культурницьку діяльність товариств і організацій, об'єднань громадян. З усіх багаточисленних українських товариств дозволялася діяльність лише однієї "Руської бесіди", але з умовою, що вона виконуватиме тільки репрезентативні функції стосовно проведення виключно культурних заходів із дозволу румунської влади.

Значний вплив на політичне становище Буковини і Бессарабії мали події 1938–1939 рр. на Карпатській Україні. Багато молодих юнаків із Бессарабії, та особливо із Буковини, рушили нелегально до Хуста, де вступили до "Карпатської Січі". Рішуче відкидаючи всіляку окупаційну владу та чітко дотримуючись ідеї Соборності, Крайовий провід ОУН Буковини налагодив систематичний зв'язок із керівними центрами ОУН в інших українських землях. Завдяки цьому Буковина надавала допомогу українським втікачам із Закарпаття, а дещо пізніше, у 1939 р. – із Галичини.

Наприкінці 1938 – на початку 1939 рр., після різкого загострення міжнародної обстановки, комуністичне керівництво, як і фашистська Німеччина, почало підготовку до світової війни.

У грудні 1938 р. румунська поліція в Чернівцях конфіскувала масові тиражі листівок, маніфестів і т. п. у редакції газети "Земля і воля" із закликами до посилення боротьби за радянську владу⁴⁶. Виступаючи на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) 19 серпня 1939 р., більшовицький вождь Й. Сталін заявив: "Досвід останніх 20-ти років показує, що у мирний час неможливо мати в Європі комуністичний рух сильний до такого ступеня, щоб більшовицька влада змогла би захопити владу. Диктатура цієї партії стає можливою тільки в результаті великої війни. Ми зробимо свій вибір, і він ясний"⁴⁷.

Враховуючи загрозу з боку СРСР, який старанно маскував свої загарбницькі цілі визвольницькою місією, крайова езекутива на Буковині значно посилила антирадянську пропаганду серед мешканців краю. Посилилися підпільний обмін інформацією та матеріальним забезпеченням Буковини і Бессарабії з оунівським підпіллям на інших українських землях. Зростанню поборницьких настроїв цього часу в буковинців і бессарабців сприяло відвідування їх країв такими визначними діячами національно-визвольного руху, як О.Кандиба-Ольжич, М.Сціборський, Я.Барановський та багато інших.

Отже, український визвольний рух Буковини і Бессарабії був складовою і невід'ємною частиною загального українського національно-визвольного руху в боротьбі за створення незалежної держави. Українці Буковини і Бессарабії, дотримуючись ідеї соборності та єдності всього українства протягом міжвоєнного періоду 1918–1939 рр., використовували для цього всі можливі й доступні засоби боротьби. Протягом цього часу вони ніколи не полишали надії на історичну справедливість об'єднання всіх українців в єдиній державі.

¹ Національні відносини в Україні у ХХ ст. : збірник документів і матеріалів. – К. : Наукова думка, 1994. – С. 3.

² Жуковський А. Історія Буковини : в 2 т. / А. Жуковський. – Чернівці : Час, 1993. – Т. 2. – С. 168.

³ Сергійчук В. Українська соборність. Відродження українства в 1917–1920 роках / В. Сергійчук. – К. : Українська видавнича спілка, 1999. – С. 179.

⁴ Там само. – С. 180.

⁵ ЦДАГО України. – Ф. 57, оп. 2, спр. 336, арк. 5.

⁶ Там само. – Спр. 337 б, арк. 59.

⁷ Аппатов С. Українсько-румунські відносини: Історія та сучасність / С. Аппатов, І. Мокан // Український історичний журнал. – К., 1999. – № 5. – С. 91–92.

⁸ ДАЧО. – Ф. 2685, оп. 1, спр. 9, арк. 3.

⁹ ЦДАГО України. – Ф. 57, оп. 2, спр. 337 а, арк. 20.

¹⁰ Там само. – Спр. 336, арк. 8.

¹¹ Юрченко А. Хотинское восстание: К истории борьбы Северной Бессарабии против австро-венгерских и румынских оккупантов в 1918–1919 гг. / А. Юрченко. – К. : [б. в.], 1948. – С. 132.

¹² Margiloman A. Note politice 1897–1924 / A. Margiloman. – București, 1927. – Vol. 5. – P. 270.

¹³ ЦДАГО України. – Ф. 57, оп. 2, спр. 337 б, арк. 20.

¹⁴ Хотинское восстание // Сборник документов. – Кишинев : Штиинца, 1976. – С. 356.

¹⁵ Там само. – С. 258.

¹⁶ ДАЧО. – Ф. 2585, оп. 1, спр. 18, арк. 69.

¹⁷ Buzatu G. România cu și fără Antonescu. Documente, studii, relatări și comentari / G. Buzatu. – Iași : Editura Moldova, 1991. – P. 31.

¹⁸ ЦДАГО України. – Ф. 57, оп. 2, спр. 339, арк. 1.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. – Арк. 2.

²¹ Північна Буковина, її минуле і сучасне / [В. Курило, М. Міщенко, О. Романець та ін.]. – Ужгород : Карпати, 1969. – С. 98.

²² Ципко К. Велика Жовтнева соціалістична революція і боротьба трудящих Буковини за владу Рад та возз'єднання з Радянською Україною / К. Ципко. – Чернівці : [б. в.], 1958. – С. 135.

²³ Советская историческая энциклопедия : в 16 т. – М. : Советская энциклопедия. – 1969. – Т. 12. – С. 760.

²⁴ ЦДАГО України. – Ф. 57, оп. 2, спр. 339, арк. 15–19.

²⁵ Ципко К. Вказана праця. – С. 135.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. – С. 135–136.

28. Газін В. Новітня історія країн Європи та Америки 1918–1945 рр. / В. Газін, С. Копилов. – К. : Слово, 2003. – С. 210.
29. История Румынии : в 2 т. – М. : Наука, 1971. – Т. 2. – С. 111.
30. Хофбаузер Х. Буковина – Бессарабия – Молдавия – Забытая земля между Западной Европой, Россией и Турцией / Х. Хофбаузер, В. Роман. – Черновцы : Прут, 1996. – С. 85.
31. Moldoveanu P. Cum se falsifică istoria / P. Moldoveanu. – Baia-Mare, 1991. – P. 33.
32. Українська Загальна Енциклопедія : в 3-х т. – Львів ; Станіславів ; Коломия : Рідна школа, 1935. – Т. 3. – С. 248.
33. ДАІФО. – Ф. 2, оп. 1, спр. 352, арк. 43.
34. Кройтор В. Українське питання в політиці Румунії (1918–1927 рр.). : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / В. Кройтор. – Одеса, 2007. – С. 15.
35. Шаповал Ю. Доля як історія / Ю. Шаповал. – К. : Генеза, 2006. – С. 14.
36. ДАЧО. – Ф. 12, оп. 1, спр. 115, арк. 7.
37. Monitorul oficial // Desbaterile adunării deputaților 1920–1921. – București, 1921. – P. 953.
38. Українська Загальна Енциклопедія : в 3 т. – Львів ; Станіславів ; Коломия : Рідна школа, 1934. – Т. 2. – С. 1305.
39. ДАІФО. – Ф. 2, оп. 1, спр. 325, арк. 33.
40. Там само. – Арк. 25.
41. Жуковський А. Вказана праця. – С. 128.
42. Там само. – С. 138.
43. ДАЧО. – Ф. 30, оп. 2, спр. 93, арк. 1.
44. ДАЧО. – Ф. 30, оп. 1, спр. 153, арк. 11.
45. История Румынии. – М. : Весь мир, 2005. – С. 580.
46. ДАЧО. – Ф. 30, оп. 2, спр. 151, арк. 1–3.
47. Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст.). – Чернівці : Рута ЧНУ, 2005. – С. 634.

Characteristic features of the armed and peaceful struggle of the Ukrainians of Bukovyna and Besarabiya in their various shows in their being a member of the Romanian state during 1918–1939 have been analyzed. That was the component and integral part of the general Ukrainian national liberation movement.

Key words: occupation, assimilation, Khotin rebellion, 113th Regiment, Tatarbunary rebellion, sabotage, insubordination, liberation.

УДК 94 (477.8)
ББК 63.3 (4 Укр)

Ігор РАЙКІВСЬКИЙ

УКРАЇНЬСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЯ ТА ІНТЕГРАЛЬНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ У ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛІТІЙ: ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОВІДНОСИН

Стаття висвітлює взаємини Української соціал-демократичної партії та націоналістичного підпілля, репрезентованого Українською військовою організацією, пізніше – Організацією українських націоналістів, під польською владою в 1920–1930-х рр. Акцентовано увагу на тенденцію до посилення конфронтації між соціал-демократами і націоналістами в передвоєнне десятиліття.

Ключові слова: соціал-демократія, інтегральний націоналізм, політичний спектр, партія.

Помітне місце в загальноєвропейському політичному процесі кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. займав соціал-демократичний рух, який переломлювався на західноукраїнське суспільно-політичне життя через діяльність Української соціал-демократичної партії (далі – УСДП). Вона виникла в 1899 р. на початку оформлення партійної структури українського політичного руху в Галичині й протягом сорока років своєї діяльності, до встановлення в краї комуністичного партійно-тоталітарного режиму, активно відстоювала національні та соціальні права українських робітничих мас.

У міжвоєнний період українська соціал-демократія була політичною силою, котра мала помітний вплив на суспільно-політичні процеси в Західній Україні. Вона виступала за утвер-

дження незалежної соборної Української соціалістичної держави, намагалася поєднати національну ідею з марксизмом, соціалістичними гаслами. Соціальною базою УСДП було, насамперед, національно свідоме українське робітництво. Загалом діяльність партії українських соціал-демократів із 1918 по 1939 рр. можна умовно поділити на три етапи¹.

Перший етап характеризувався тим, що УСДП взяла активну участь в Українській революції 1917–1920 рр., зокрема в Листопадовому зриві 1918 р. у Галичині, соціал-демократи входили до складу Української Національної Ради та першого уряду ЗУНР. УСДП послідовно обстоювала соборність і незалежність української нації, але водночас мала на меті через реформування, а не революційну ліквідацію капіталізму, побудувати державу із соціалістичним ладом на парламентській основі, що відповідало принципам західноєвропейської соціал-демократії. Після Акта злуки ЗУНР і УНР у січні 1919 р. УСДП перейшла в опозицію до уряду Західної Облaсті УНР, підтримувала діяльність соціалістичних урядів Директорії².

Другий етап у діяльності УСДП міжвоєнного періоду почався з усталенням у Західній Україні військової поразки ЗУНР улітку 1919 р. і після закінчення радянсько-польської війни 1920 р. польського окупаційного режиму. УСДП стала на платформу негачії щодо польської влади, не мала чіткої політичної платформи, за влучним висловом М. Лозинського, перебувала “між Антантою і більшовизмом”³. Під тиском знизу симпатиків радянської України УСДП стала на пробільшовицькі позиції, орієнтуючись на радянську Україну, в якій бачила основу для здійснення своєї мети – будівництва незалежної соборної Української соціалістичної держави. Партійна нарада 14–15 січня 1922 р. у Львові вперше офіційно поставила вимогу возз’єднання всіх західноукраїнських земель з УСРР та утворення “об’єднаної суверенної робітничо-селянської України”. Щоправда, делегати одноставно заявляли, що сучасна радянська Україна не була “повним завершенням наших змагань і кличів”⁴.

Орієнтацією УСДП на соборність навколо радянської України зуміла скористатися нелегальна Комуністична партія Східної Галичини (КПСГ, з 1923 р. – Компартія Західної України (КПЗУ)). Комуністи-“васильківці”, втілюючи в життя проголошену Комінтерном тактику єдиного робітничого фронту, з 1921 р. почали проникати в соціал-демократичні організації й оволодівати керівними структурами. Акція опанування УСДП завершилася на VI партійному з’їзді 18 березня 1923 р. у Львові, що ухвалив комуністичні за духом резолюції. Польська влада заборонила прокомуністичну УСДП у січні 1924 р., під виглядом її ліквідації завдала удару по українству взагалі⁵.

На третьому етапі УСДП відновила діяльність у лівоцентристському спектрі національно-державницького табору, ідейно-організаційну відбудову партії завершив з’їзд 8–9 грудня 1928 р. у Львові – Український соціалістичний конгрес. Радянофільські ілюзії соціал-демократів остаточно розвіяв сталінський погром українства, кінець політики українізації на радянській Україні. Керівництво УСДП виразно відмежувалося від КПЗУ, комуністичного табору, розгорнуло боротьбу проти посилення загрози фашизму і комунізму на міжнародній арені. Останній, VIII конгрес УСДП 17 березня 1937 р. у політичній резолюції закликав “до боротьби з диктатурою, фашизмом і реакцією”, особливу увагу звернув на виступ “проти московської націоналістичної диктатури” та “нищення всіх проявів українського національного життя в УСРР”⁶.

Інтегральний націоналізм перебував у протилежній частині українського політичного спектра. Якщо соціал-демократи відстоювали мирні, парламентські методи боротьби за українську державність, то націоналістичне підпілля вбачало в кожному легальному акті ознаки національної зради, “угодовства” і “хрунівства”. Однак до кінця 1920-х рр. “легальний” сектор в українському таборі, до лівоцентристської частини якого входила УСДП, та сектор “нелегальний” співіснували й взаємодоповнювали один одного. Утворена 1920 року групою офіцерів на чолі з Є.Коновальцем Українська військова організація (далі – УВО) була, по суті, підпільною військовою добудовою до легального українського політичного табору. Попри всю “революційність” УВО, що поставила собі за мету продовження боротьби за самостійність України радикальними засобами, її політична ідеологія не мала екстремістського характеру. УВО не лише не ставила під сумнів діяльність “легального” сектора, а й співпрацювала з його лідерами⁷.

Прихід нового покоління в українському русі призвів до зміни у співвідношенні між “легальним” і “нелегальним” секторами. Молоде покоління, розчарувавшись у можливостях легальної, парламентської боротьби за національно-державницькі права після поразки Української революції 1917–1920 рр., поповнювало лави націоналістичного підпілля. Організація українських націоналістів (далі – ОУН), заснована в результаті злиття УВО і націоналістичних студентських організацій наприкінці січня – на початку лютого 1929 р. у Відні під проводом Є.Коновальця, поставила за мету служіння власній нації як найвищий ідеал, не зупиняючись перед терористичними засобами для його досягнення. У зверненні свого першого конгресу ОУН заявила, що “протиставиться всім партійним і класовим угрупованням” та прагнучим “до забезпечення великій Українській Нації відповідного місця серед інших державних народів”⁸.

Відомий український історик П.Мірчук зауважив, що ОУН “зайняла від самого початку негативну поставу супроти всіх тодішніх українських легалістичних політичних партій”. Оунівці мотивували свою позицію тим, що політика соціал-демократів, як і інших “політичних груп і партій” “легального” сектора, “була наскрізь шкідливою для української визвольної справи, через підірвання в народі віри у свої власні сили та через пропаганду примирення з ворогом і рабством”. У свою чергу, партії парламентського типу “обвинувачували ОУН у монопартійних тенденціях”⁹.

Крайовий провід ОУН трактував терор не як самоціль, а як засіб, що мав привести до загального антипольського повстання. Уже в 1930–1932 рр. Галичиною прокотилася хвиля терористичних актів, до яких було причетне націоналістичне підпілля: саботажна акція, масові підпали господарств польських поміщиків та осадників влітку – восени 1930 р., напад українських бойовиків на пошту в Городку в листопаді 1932 р. Зайнявши пост крайового провідника ОУН, енергійний і рішучий С.Бандера спрямував вістря боротьби проти польських властей, комуністичного підпілля та носіїв радянофільських настроїв (убивство аташе радянського консульства у Львові О.Майлова в жовтні 1933 р., міністра внутрішніх справ Польщі Б.Перацького в червні 1934 р. та ін.). Однак діяльність оунівців викликала репресії з боку польської влади і звужила можливості для легальної роботи в національно-визвольному русі. Згадаймо хоча б створення концтабору для політв'язнів у Березі Картузькій, що наповнився українцями, денонсування урядом закону про захист національних меншин у 1934 р.¹⁰.

Отже, на зламі 1920–1930-х рр. настала смуга відчуження між легальною й нелегальною частинами українського політичного спектра. Початок цьому поклав спільний виступ найбільш впливових українських партій національно-державницького табору – Українського національно-демократичного об'єднання (далі – УНДО), Української соціалістично-радикальної партії (далі – УСРП) та УСДП проти проведеної польським урядом “пацифікації” (“вмиротворення”) у відповідь на хвилю терористичних актів у другій половині 1930 р. Застосувавши принцип колективної відповідальності населення за вияви саботажу, поліція і військові підрозділи громили осередки українських політичних, культурно-освітніх та господарських установ, будинки селян¹¹. ЦК УНДО, Головна управа УСРП і ЦК УСДП опрацювали у вересні 1930 р. спільну заяву, опубліковану в пресі. У ній саботажницькі дії УВО піддано критиці як “з національного погляду безцільні, позбавлені політичного змісту та неоправдані навіть ніякими революційними мотивами”. З другого боку, партії протестували проти “безправних вчинків так званих пацифікаційних відділів” і застосування властями колективної відповідальності невинного населення¹². Керівництво УСДП та інших легальних українських партій мало політичну мужність в “атмосфері терору виступити відкрито з протестом проти “пацифікації”¹³.

Партія українських соціал-демократів обстоювала ідеологічний догматизм, промарксистське доктринерство. В.Темницький, один із лідерів УСДП, писав, що нація має “різні суспільні класи”, між якими точиться “невпинно класова боротьба”. Було сказано про неможливість існування “понадкласової всенациональної солідарності”¹⁴. Найбільш гостру боротьбу УСДП розгорнула проти правої частини політичного спектра. Так, резолюція засідання ширшої партійної управи 22 березня 1931 р. засудила діяльність утворених на початку 30-х рр. католицьких партій – Української народної обнови (далі – УНО) станіславівського єпископа Г.Хомишина та Українського католицького союзу митрополита А.Шептицького, що нібито мали на меті захист “загибаючого капіталістичного світу”¹⁵.

Особливо різкій критиці УСДП піддала націоналістичне підпілля, “нелегальний” сектор в українському таборі. Соціал-демократ Р.Скибінський виступив, з огляду на фашистські тенденції, проти ОУН¹⁶. У статті “Страшна правда” В.Темницький писав, що “ціле українське громадянство” повинно протиставитися “глулій та злочинній демагогії фашистського націоналізму”. На його думку, “молоду енергію підростаючого покоління треба спрямувати до серйозної громадянської праці... на основах демократії та публичної контролі”¹⁷.

VII конгрес УСДП 4 березня 1934 р. у Львові критично відгукнувся про загрозу для соціалістичного руху з боку як лівих, так і правих політичних угруповань, у першу чергу, – комуністів, оунівців і клерикальних партій. Політична резолюція конгресу підтримала співпрацю ЦК УСДП з УСРП у напрямку “створення одноцілого українського соціалістичного фронту для боротьби зі зростаючою реакцією”. Конгрес висловив протест “проти нечуваного терору більшовицької Москви на Великій Україні” – сталінського погрому українства, голодомору 1932–1933 рр., солідаризувався з “усіма його жертвами”¹⁸.

Попри те, що соціал-демократи, як і оунівці, зайняли спільну позицію з осудом сталінізму та утвердження партійно-тоталітарної диктатури в СРСР, що нищила прояви національного життя на східноукраїнських землях, а також виступали проти польського окупаційного режиму в Західній Україні, взаємини між двома політичними силами у другій половині 1930-х рр. були конфронтаційними. УСДП у той час двічі брала участь у спробах консолідації національно-державницьких сил, що боролися за відновлення соборної самостійної Української держави легальними, парламентськими методами. Соціал-демократи були серед семи політичних партій, які підтримали ідею скликання Всеукраїнського Національного Конгресу (далі – ВНК). Наприкінці грудня 1934 р. УСДП разом з УНДО, УСРП, УНО і кількома емігрантськими організаціями провела у Львові передконгресову нараду, що підготувала загальну схему проведення ВНК. “Всі партії згідно ствердили потребу консолідації національних сил”¹⁹, – писала газета “Діло”. У рамках консолідаційних зусиль у середині 1930-х рр. відбулося зближення крайових і емігрантських соціалістичних партій, до якого приєдналися галицькі соціал-демократи та радикали. Резолюція міжпартійного соціалістичного з'їзду 29–30 грудня 1934 р. у Львові, в якому взяла участь УСДП, закликала до боротьби “проти всякого роду реакції, диктатури, темноти й насильства, за вільну незалежну демократичну Україну” і втілення “ідеалу соціальної справедливості”. Водночас було піддано критиці поширення “в українськiм суспільствi різних реакційних течій – фашизму, клерикалізму і т. д.”, діяльність українських націоналістів²⁰.

Однак спроба згуртування сил у “легальному” секторі національно-державницького табору була недовготривалою. Проведення ВНК перекреслила угодовська акція нового керівництва УНДО, що ввійшла в історію як “нормалізація” й мала на меті, за висловом голови партії (з 1935 р.) В.Мудрого, “погодити в Польщі українську національну рацію з польською державною рацією”²¹. Ундівське керівництво сподівалося зміцнити український елемент у краї, відвернути антиукраїнську політику польського уряду, що була небезпечною для існування українського народу в умовах нищення всіх проявів національного життя в СРСР. Політика “нормалізації” викликала гостре заперечення українських партій від ОУН до Компартії Західної України (за винятком Хомишинської УНО і Волинського українського об'єднання), а також опозиції в самому УНДО. Отже, з тактичних міркувань позиції українських соціал-демократів та оунівців зблизилися. Однак УСДП і ОУН по-різному бачили перспективи національно-визвольної боротьби. Соціал-демократи, як і раніше, критично висловлювалися про діяльність ОУН, націоналістичного підпілля. Так, соціал-демократ Є.Домінкевич у грудні 1937 р. заявив, що “націоналістичні і фашистські згуртування шкодять українському народу”²². Ще більш критичну позицію щодо ОУН займав В.Старосольський, що назвав “зрадником нації” тих, хто “пропагує фашизм чи яку іншу диктатуру серед недержавного народу”²³.

Водночас серед лідерів УСДП були адвокати, що на судових процесах неодноразово виступали захисниками УВО-ОУН, обстоювали пріоритет загальнонаціонального над вузько-класовим підходом. Найбільш відомий із них В.Старосольський був адвокатом на гучному судовому процесі проти бойовиків ОУН Д.Данилишина та В.Біласа, звинувачених за напад на пошту в 1932 р.²⁴. “Його (В.Старосольського. – *І.Р.*) виступи на судових процесах, – згадував М.Марунчак, – полонили молоді душі не тільки правними політичними аргументами оборони,

але також його великою красномовністю²⁵. Багатолітній співробітник В.Старосольського О.Хом'як писав: "При одній нагоді негативних, насмішливих осудів і обвинувачень соціал-демократів націоналістами, я запитав професора, чому він не реагує. Професор відповів, що ці питання будемо розв'язувати у власній державі, а тепер вони для нього тільки українці. Того самого дня виголосив в суді першорядну оборонну промову в процесі проти націоналістів"²⁶.

Крах політики "нормалізації" поховав надії на легальне вирішення українського питання у Другій Речі Посполитій. У польському, як і в українському суспільстві, ідея компромісу не користувалася популярністю. Усе це об'єктивно сприяло зміцненню позицій українських націоналістів, що обстоювали радикальні методи боротьби й виявили схильність до контактів із фашистською Німеччиною. Давалася взнаки близькість їх геополітичних інтересів та ідеологічних настанов, бажання ОУН дістати у свої руки зброю й отримати військовий вишкіл²⁷. Характерно, що лідери соціал-демократів усвідомлювали несприятливі суспільно-політичні умови для діяльності своєї партії в 1930-ті рр. "Сьогодні соціалізм уже не в моді, – стверджував секретар УСДП І.Квасниця, – дуже мало інтелігентів остало вірними соціалізму і українській робітничій класі"²⁸.

Отже, українські соціал-демократи й націоналісти у Другій Речі Посполитій боролися проти польського окупаційного режиму, за незалежну соборну Українську державу, але до своєї мети йшли різними шляхами. УСДП обстоювала мирні, парламентські методи боротьби, тоді як ОУН не зупинялася перед радикальними, терористичними засобами. Це стало причиною всезростаючої конфронтації між двома політичними організаціями в передвоєнне десятиліття.

1. Детальніше про діяльність УСДП міжвоєнного періоду див.: Райківський І. Українська соціал-демократична партія (1928–1939 рр.) / І. Райківський. – Івано-Франківськ : [б. в.], 1995. – 67 с.; Жерноклеєв О. Лідери західноукраїнської соціал-демократії. Політичні біографії / О. Жерноклеєв, І. Райківський. – К. : [б. в.], 2004. – 283 с.; Райківський І. Галицька соціал-демократія в Українській революції 1917–1920 років / І. Райківський // Галичина. – 1998. – № 2. – С. 42–55; його ж. Ліворадикальна еволюція УСДП (1920–1924 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 1999. – Вип. II. – С. 112–122 *та ін.*
2. Райківський І. Український соціал-демократичний рух у Галичині міжвоєнного періоду / І. Райківський // Українська соціал-демократія і національна державність : матеріали регіональної наукової конференції, присвяченої 100-річчю української соціал-демократії (Івано-Франківськ – Криворівня) 15 грудня 2000 р. – Івано-Франківськ : [б. в.], 2001. – С. 57, 58.
3. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920 / М. Лозинський. – Відень, 1922. – С. 95.
4. Державний архів Львівської області. – Ф. 256, оп. 1, спр. 38, арк. 1; Вперед. – 1922. – 19 січня.
5. Райківський І. VI з'їзд – рубіжне подія в діяльності УСДП / І. Райківський // Політологічний вісник. Матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції "Політична думка в Україні: минуле і сучасність". – К. : [б. в.], 1993. – Ч. 2. – С. 170, 172.
6. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 2, оп. 1, спр. 1486, арк. 1, 2, 4.
7. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття / Я. Грицак. – К., 1996. – С. 197, 198.
8. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали : у 3 т. – Мюнхен, 1983. – Т. 2. – С. 326, 327.
9. Мірчук П. Нарис історії ОУН / П. Мірчук. – Мюнхен ; Лондон ; Нью-Йорк, 1968. – Т. I. – С. 106, 107.
10. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття. Нарис політичної історії / Т. Гунчак. – К. : [б. в.], 1993. – С. 218, 219; Грицак Я. Нарис історії України... / Я. Грицак. – С. 198, 199.
11. Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років XX ст. / М. Швагуляк // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 115–118, 122.
12. Солідарний голос політичних партій про події в краю // Діло. – 1930. – 1 жовтня.
13. Макух І. На народній службі / І. Макух. – Детройт, 1958. – С. 399.
14. Вперед. – 1931. – Травень.
15. Засідання ширшої управи УСДП // Вперед. – 1931. – Квітень.
16. Praca i życie ukraińskiego ruchu socjalistycznego. Rozmowa "Robotnika" z tow. R.Skibińskim, wiceprezesem U.S.D. // Robotnik. – 1934. – 15 wrzesca.
17. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 309, оп. 1, спр. 1918, арк. 60.
18. Громадський голос. – 1934. – 17 березня; Sprawy narodowościowe. – 1934. – № 2–3. – S. 246.

19. Діло. – 1935. – 2 січня.
20. Громадський голос. – 1935. – 19 січня, 26 січня; Діло. – 1935. – 25 січня.
21. Діло. – 1939. – 26 квітня.
22. ДАІФО. – Ф. 2, оп. 1, спр. 1463, арк. 99 зв.
23. Робітничий голос. – 1938. – Вересень.
24. Володимир Старосольський. 1878–1942. Записки НТШ. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1991. – Т. 210. – С. 333.
25. Там само. – С. 371.
26. Там само. – С. 385.
27. Грицак Я. Нарис історії України... / Я. Грицак. – С. 200, 201.
28. Квасниця І. Виховуймо робітника-соціаліста! / І. Квасниця // Вперед. – 1933. – Травень.

The article deals with the relations of the Ukrainian social-democratic party and the national underground work represented by the Ukrainian Military Organization and later by the Ukrainian nationalists under the Polish authority in the 1920–1930-s. The attention is given to the tendency as to the strengthening of the confrontation between the social-democrats and the nationalists in the pre-war decade.

Key words: social-democratizm, integral nationalizm, political spectrum, party.

УДК 94(477) "1920"
ББК 66.49 (2Укр)

Олег КУПЧИК

БОРТЬБА З УКРАЇНСЬКИМ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИМ РУХОМ ЯК СКЛАДОВА ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УРЯДУ УСРР (ПОЧАТОК 1920-х рр.)

Висвітлено оперативну роботу спецслужб УСРР з боротьби з українським національно-визвольним рухом за кордоном. Подано її як складову радянської таємної зовнішньої політики на початку 1920-х років.

Ключові слова: Закордонний відділ, Іноземний відділ, Розвідувальне управління, агентура, спеціальна служба, розвідка, контррозвідка, інформатор, диверсія, підризна робота, терористичний акт, ліквідація.

Становлення у світі молодого держави, міжнародно-правове визнання її уряду – процес тривалий і складний, а тому вимагає кропіткої роботи, потребує системних заходів як офіційного, так і неофіційного характеру.

У такій ситуації на початку 1920-х років опинився уряд УСРР, який у боротьбі за владу в Україні зіткнувся з урядом УНР в екзилі. Останній тоді був визнаний провідними країнами Європи, мав у них дипломатичні представництва, отримував військово-фінансову допомогу. А відтак радянське керівництво дійшло висновку, що після утвердження в листопаді 1920 р. їхньої влади на території всієї України життєздатність УСРР потрібно буде ще доводити. Без сумніву, розуміли, що уряд УНР в екзилі буде робити перш за все військові спроби, щоб повернути владу. Так воно, зрештою, і трапилося. Згодом відбулися Перший і Другий "Зимові" походи армії УНР, відповідно, у грудні 1920 – травні 1921 рр. і листопаді 1921 р. Досягти міжнародно-правового визнання з боку іноземних країн урядові радянської України було складно, бо в цей час існувала реальна небезпека інтервенції з боку західних союзників або спільно Польщі, Румунії та уряду УНР в екзилі.

З українським національно-визвольним рухом боролися радянські спецслужби, тому ця тема була закритою в радянській історії. Відтак тогочасні історики¹ наводили лише певні уривки інформації. В умовах незалежності, коли архіви стали доступними для дослідників, вони² узагальнили ці події, подали нові факти, нових постатей радянсько-національного протистояння. Але проблемі знову не приділили ґрунтовної уваги. Тому метою статті є висвітлити оперативну бойову, розвідувально-підризну та контррозвідувальну роботу спецслужб УСРР проти уряду УНР.

На початку 1920-х років уряд УНР неофіційно* перебував у Польщі (Тарнів) і намагався організувати, спільно з Польщею і Румунією, війну проти УСРР. Тоді це було можливим, бо армія УНР була інтернована** на території цих сусідніх країн. Відтак завдання спецслужб УСРР (Закордонний відділ при ЦК КП(б)У, Іноземний відділ ДПУ УСРР, Розвідувальне управління Генерального штабу ЗС України й Криму, Закордонна агентура НКЗС УСРР) полягало в тому, щоб здобути інформацію про підготовку агресії. Вони відстежували в прикордонній з УСРР зоні пересування польських і румунських військових підрозділів. Наприклад, 31 травня 1922 р. військова розвідка повідомляла, що до українського кордону передислоковуються румунські військові частини (відправлено 25 ешелонів). Очікували перекидання ще й окремої дивізії. Відстежували також опосередковані ознаки, які могли вказати на підготовку нападу. Зокрема, 14 вересня 1921 р. ДПУ УСРР повідомив про закупівлю Польщею за кордоном значних партій сукна і шкіри, тобто матеріалів, необхідних для пошиття військового обмундирування та виготовлення взуття³.

За переміщеннями інтернованої в Польщі й Румунії армії УНР стежили також⁴. Наприклад, 18 листопада 1921 р. повпредство УСРР у Варшаві інформувало про заплановане найближчим часом перекидання з Каліша до Гусятини 1,5 тис. старшин армії УНР. В оперативно-інформаційному зведенні ДПУ УСРР від 10 січня 1922 р. йшлося про перекидання із Чехословаччини до радянського кордону частин армії УНР. А 22 березня військова розвідка доповіла, що у м. Рівне перебуває ешелон бійців армії УНР, які одягнуті в польську військову форму, що 9 березня вони вирушили в напрямку м. Костопіль. Повідомляли про перебування у м. Тернопіль полку армії УНР, який розгорнувся на радянському кордоні, щоб здійснювати напади на територію УСРР і підняти повстання в радянсько-польській прикордонній зоні⁵. Про таємну передислокацію армії УНР із Польщі до Румунії ІНО ДПУ УСРР повідомляло 16 липня 1922 р.

Ще 21 червня 1921 р. співробітник Закордонного відділу здобув оперативні плани Другого “Зимового” походу армії УНР⁶. Детальну інформацію про його підготовку й проведення надавав і ВУНК-ДПУ. 1921 року працівник Єлизаветградської НК С.Даниленко-Карин під виглядом вояки армії УНР перейшов радянсько-польський кордон, налагодив стосунки з оточенням Командувача українського партизансько-повстанського штабу (УППШ) Ю.Тютюнником, його розвідкою, польськими спецслужбами і в результаті отримав і надав ВУНК план “Листопадового” (1921 р.) походу армії УНР⁷. Уряд УСРР задовго до початку походу армії УНР мав дані про кількісний і особовий склад супротивника, його озброєння, напрями просування повстанських груп⁸, топографічні карти районів їхніх дій. Радянські спецслужби перехопили також листування між Головним отаманом армії УНР – С.Петлюрою та Ю.Тютюнником⁹.

29 і 31 жовтня 1921 р. повпред УСРР у Польщі О.Шумський повідомляв, що має інформацію про план загону Гулого-Гуленка (3 тис. осіб) із території Румунії прорватися на Україну біля м. Могилів. 31 жовтня повідомив про перебування в Рівному Ю.Тютюнника з 1 тис. офіцерів і військовим спорядженням, про їх план прориватися в Україну біля Кам'яця-Подільського.

У свою чергу, повпред УСРР у Чехословаччині М.Левицький 3 червня 1921 р. також інформував про військові приготування в таборах інтернованих у Польщі. У листопаді 1921 р. радянська закордонна контррозвідка виявила, що повстанці мають карти розташування радянських прикордонних військ¹⁰.

* Згідно з Ризьким мирним договором з УСРР і РСФРР від 18 березня 1921 р., уряд Польщі офіційно визнав Українську СРР, зобов'язувався встановити з нею дипломатичні відносини, а також заборонити (ст. 5 договору) перебування на своїй території осіб, організацій і військових формувань, які зазіхали на суверенітет і територіальну цілісність УСРР. – Міровий договір між Україною й Росією з одного боку й Польщею – з другого. – Рига, 1921. – 33 с.

** Армія інтернована, тобто перебуває на території іноземних держав, на її військовослужбовців поширюються всі права військовополонених. Водночас зберігається військова організація армії, можуть проводитися навчання, в тому числі й військові. Інтернована армія УНР – це, по суті, військові підрозділи, які можливо було оперативно повернути в Україну й використати в бойових діях за відновлення УНР.

Завчасна наявність ґрунтовних відомостей дозволила Червоній армії успішно, без значних людських втрат і затрат матеріальних ресурсів, зупинити в листопаді 1921 р. просування армії УНР у глибину території України.

Таємні агенти радянських спецслужб виявляли в польській і румунській прикордонних з УСРР зонах збройні формування, які здійснювали набіги на українські населені пункти, місця їх переходу державного кордону УСРР. У 1921 р. Житомирський відділ ВУНК, отримавши відповідну інформацію від Закордвідділу, захопив під час нелегального переходу кордону націоналістичне формування. 4 лютого 1922 р. військовій розвідці стало відомо про організацію в м. Кишинів націоналістичного розвідувально-диверсійного загону з 400 осіб (очолив Новицький). Він мав провести бойові операції на румунсько-радянському кордоні. Проінформували також про їх намір здійснити набіг на м. Дубосари. 6 жовтня 1922 р. ДПУ УСРР повідомляло про знаходження у м. Шумськ збройного загону Доцента, його план обстріляти радянські прикордонні застави¹¹.

Співробітники радянської закордонної контррозвідки викривали за кордоном шпигунів ще до того, коли вони розпочинали діяти в УСРР. Так, 10 березня 1922 р. ДПУ УСРР повідомляло, що в Україну розвідка УНР перекинула з польської території 120 хлопчиків-підлітків, які пройшли курс навчання в розвідшколі¹². У Румунії радянські спецслужби також виявляли місця-переправи розвідників УНР, слідкували за їх переправою та просуванням радянською територією й заарештовували вже в УСРР.

На територію сусідніх Румунії і Польщі для виконання розвідувальних і контррозвідувальних операцій направлялися також окремі співробітники. Наприклад, співробітник Закордонного відділу – М.Турбілов, як відомо з його доповіді київському відділенню Закордвідділу ЦК КП(б)У від 25 березня 1921 р., прибув у березні в м. Рівне, щоб з'ясувати настрої українського населення Волині, їхнє ставлення до польської влади. Отримавши потрібну інформацію, М.Турбілов здійснив збройний напад на містечко Корець, організував у селах Вдовбиця, Новосяки і Дирма революційні трійки, встановив явки. Водночас він провів розвідку щодо можливості підризу залізничних мостів на території Польщі, розпізнавання польських військових частин, які перекидалися залізницею. Отримавши інформацію, що поблизу Рівного, у с. Дворець, із дозволу поляків діє таємна націоналістична організація, якою керує отаман Голуб, М.Турбілов проник до неї, щоб виявити її плани. Уже як член цієї організації, він і ще двоє з підібраними документами перейшли біля м. Острог кордон з УСРР, де мали провести диверсії. Проте, щойно опинившись у радянській Україні, М.Турбілов розбрав “петлюрівців” і ліквідував їх¹³.

Радянські розвідники й контррозвідники намагалися попередити виникнення політичних, військових осередків УНР, ліквідувати їх ще в зародку на території Буковини. Так, у 1921 р., як відомо з доповіді голови КП(б) Буковини С.Анноті до ЦК КП(б)У від 12 червня 1922 р., у Чернівцях викрили й нейтралізували ще в зародку “націоналістичну” організацію¹⁴. Спецслужби УСРР проводили також роботу з виявлення співробітників контррозвідки УНР¹⁵.

У завдання Закордонного відділу входило підняти в серпні 1921 р. “національне повстання” на західноукраїнських землях, зокрема у Східній Галичині і Західній Волині. У директивах начальника Закордоту Ф.Маркуса співробітникам партійної спецслужби наказувалося організувати, спираючись на національні українські елементи, провокаційні бойові загони, які б діяли від імені підрозділів армії УНР. У результаті створювалися б “докази” про невиконання Польщею положень Ризького мирного договору (18 березня 1921 р.), підтримки нею ворожих УСРР уряду й армії УНР¹⁶. Таким чином, своїми діями Закордвідділ намагався спровокувати нову радянсько-польську війну, щоб останню радянлізувати¹⁷ і в результаті повернути до України землі Східної Галичини й Західної Волині.

Щоб обезглавити політичну й військову еміграцію, спецслужби УСРР прагнули ліквідувати, в тому числі й фізично, їхнє керівництво. У 1921 р., а потім і в 1923 р., уряд УСРР звертався до Польщі, Румунії, Німеччини з вимогою видати П.Скоропадського, С.Петлюру, Ю.Тютюнника і Н.Махна, щоб судити їх в Україні як кримінальних злочинців. Амністувати їх, як інших діячів УНР, військовослужбовців її армії, відмовилися¹⁸. Але уряди іноземних країн також відповіли відмовою.

Спецслужби УСРР мали завдання виявити, схопити, переправити в Україну для суду, а якщо це не можливо, то ліквідувати за кордоном керівників українського національно-визвольного руху, чільних діячів уряду УНР в екзилі, командирів її армії¹⁹. У листопаді 1921 р. закордонна агентура доповідала, що С.Петлюра на прізвище Полтавченко переховується у м. Тарнів (Польща), а ген. Ю.Тютюнник до 31 жовтня перебував у Львові. 8 листопада 1921 р. таємний співробітник Закордонного відділу ВУНК В.Бутенко, який налагодив стосунки з українською еміграцією в Польщі, також повідомляв, що С.Петлюра проживає в Тарнові. В агентурно-інформаційному зведенні розвідувального управління РСЧА від 13 грудня 1921 р. говорилося, що Ю.Тютюнник у той час знаходився вже в межах УСРР. 10 лютого 1922 р. розвідники доповідали, що С.Петлюра на прізвище В.Рейдліх знаходиться у Варшаві, а генерали Ю.Тютюнник і В.Павленко перебувають у Львові. 27 березня доповідали, що Н.Махно на прізвище М.Іванов мешкає в Бухаресті. 27 липня 1922 р. ДПУ УСРР інформувало, що командувач Українського повстансько-партизанського штабу (УППШ) Ю.Тютюнник у Львові мешкає в готелі Жоржа. Водночас повідомляли, що в Рівному перебуває начальник місцевої петлюрівської контррозвідки – Головка (Левицький)²⁰.

Результати роботи спецслужб УСРР у цьому напрямку були вагомими. Ще у квітні 1921 р. заарештували начальника контррозвідки повстанської групи армії УНР Ю.Мордалевича – Козловського²¹. А в червні на радянський бік перейшов і сам Ю.Мордалевич, якого уряд УСРР амністував. Під час вторгнення в територіальні межі УСРР у листопаді 1921 р. армії УНР, радянські спецслужби спробували, щоправда безрезультатно, схопити командувача однієї з повстанських груп – М.Палія. Під час ліквідації повстанської групи Орлика спецслужби затримали координатора дій повстанських груп, спеціального посланця УППШ в Україні – генерала Галкіна²². У липні 1922 р., під час переходу радянсько-румунського кордону в м. Одеса затримали командувача іншої повстанської групи – А.Гулого-Гуленка. З його арештом діяльність УППШ у Румунії фактично припинилася. У 1922 р. у таборі інтернованих у Щепіорно (Польща) був убитий начальник штабу армії УНР під час II Зимового походу – полковник Ю.Отмарштейн²³.

ДПУ УСРР спробувало убити й “батька” – Н.Махна, який із дружиною проживав у Бухаресті. Виконати завдання доручили Д.Медведеву*. Перевдягнувшись у румунського офіцера, він перейшов кордон поблизу м. Маринешти і прибув у м. Бендери, де, згідно з інформацією, мала відбутися зустріч Н.Махна з представниками румунських спецслужб. Але “батько” на зустріч не прийшов, а тому залишився живим. Д.Медведев перестріляв усіх співробітників румунських спецслужб, які зібралися на явочній квартирі.

У серпні 1923 р. співробітники ДПУ УСРР, провівши вдалу операцію, викрали в Польщі й перевезли в Україну Ю.Тютюнника, якого змусили співпрацювати з радянською владою. Офіційно було повідомлено, що командувач УППШ перейшов на радянський бік добровільно, а тому ВУЦВК амністував його²⁴.

Про плани радянських спецслужб фізично ліквідувати керівників української національно-визвольної боротьби свідчив заарештований 22 липня 1922 р. польською поліцією таємний співробітник Закордонного відділу – Бітовт. Він дав покази, що керівник волинської організації партійної спецслужби К.Русаків привіз із Харкова (тоді столиця УСРР) у Луцьк 80 гр. ціаністого калію, щоб отруїти представників вищих органів польської влади і С.Петлюру.

Радянські розвідники проникали в найближче оточення Головного отамана армії УНР С.Петлюри. Серед них були, наприклад, агент П.Жидківський, а також завербована дружина особистого секретаря С.Петлюри – професора Зайцева, яка мала доступ до таємних урядових документів, які передала дипмісії УСРР у Варшаві²⁵.

Таким чином, радянські спецслужби успішно боролися проти українського національно-визвольного руху. Результатом розвідувально-підривної, диверсійної й аналітичної роботи був висновок, що нападати на УСРР Польща і Румунія не планують. Тому спецслужби УСРР правильно оцінили, що головна небезпека виходить від уряду УНР в екзилі, який

* У роки німецько-радянської війни Д.Медведев командував партизанським загonom, отримав звання Героя Радянського Союзу.

намагатиметься повернути владу в Україні військовим способом. Здійснити це мала інтернована в Польщі й Румунії армія УНР. Проте радянським розвідникам вдалося здобути оперативно-тактичні плани так званого Другого “Зимового” (його називають “Листопадним”) походу армії УНР. А тому наступ армії УНР вдало зупинили. Було ліквідовано три з чотирьох командувачів повстанських груп УППШ, його Командувача армії, інших діячів військової еміграції. Радянські спецслужби викрали й перевезли їх для суду в Україні або фізично ліквідували безпосередньо за кордоном.

Звичайно, що розкрити всі напрями боротьби уряду УСРР проти українського національно-визвольного руху в межах однієї статті неможливо. Тому актуальним надалі залишається дослідження проблеми дезорганізації й розколу української політичної еміграції, “зміновихівського” руху чи “поворотівства”.

1. Маймескулов Л. Н. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922) / Л. Н. Маймескулов, А. М. Рогожин, В. В. Сташис. – Харьков: [б. в.], 1990. – 345 с.; Петровский Д. Третий интернационал и польский фронт / Д. Петровский. – М., 1920. – 14 с.; Супруненко М. Комуністична партія – натхненник і керівник боротьби українського народу за створення і зміцнення Української Радянської держави / М. Супруненко. – К., 1954. – 216 с.
2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 т. / І. Білас. – К. : [б. в.], 1994. – Т. 1. – 428 с.; Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР / С. Білокінь. – К. : [б. в.], 1999. – 447 с.; Сидак В. С. Революцію назначить ... Экспорт революции в операциях советских спецслужб / В. С. Сидак, В. А. Козенюк. – К. : [б. в.], 2004. – 248 с.; Піскун В. Політичний вибір української еміграції в 20-ті рр. ХХ ст. / В. Піскун. – К. : [б. в.], 2006.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. Р.-4 сч., оп. 1с., спр. 408, арк. 67, 110; спр. 613, арк. 12; спр. 622, арк. 70–71, 132.
4. На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг. : сборник документов и материалов. – К., 1971. – С. 226.
5. ЦДАВО України. – Ф. Р.-4 сч., оп. 1с., спр. 568, арк. 25; спр. 569, арк. 60, 174.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 20, спр. 408, арк. 30; спр. 1035, арк. 5, 122, 274.
7. Маймескулов Л. Н. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922) / Л. Н. Маймескулов, А. И. Рогожин, В. В. Сташис. – Х. : [б. в.], 1990. – С. 256.
8. Корогодський Р. Довженко в полоні / Р. Корогодський. – К. : [б. в.], 2000. – С. 54–55.
9. ЦДАВО України. – Ф. Р.-4 сч., оп. 1с., спр. 28, арк. 6 зв., 35; спр. 569, арк. 37.
10. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 20, арк. 88; спр. 31, арк. 10; спр. 560, арк. 7; спр. 569, арк. 154, 168 зв.
11. Там само. – Спр. 408, арк. 7; спр. 1758, арк. 86 зв.
12. Спр. 1035, арк. 22, 54, 235.
13. “Закордот” в системі спецслужб радянської України : зб. докум. – К. : [б. в.], 2000. – С. 73.
14. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 398, арк. 9, 15; спр. 408, арк. 30; спр. 1029, арк. 41–44.
15. Документы внешней политики СССР. – М., 1960. – Т. 4. – С. 391.
16. ЦДАВО України. – Ф. Р.-4 сч., оп. 1с., спр. 569, арк. 182.
17. Там само. – Спр. 563, арк. 16 зв.; спр. 567, арк. 24; спр. 569, арк. 37; спр. 668, арк. 50.
18. Советская Украина и Польша : сборник дипломатических документов и исторических материалов. – Харьков, 1921. – С. 45.
19. Советская Россия и Польша : сб. докум. – М., 1921. – С. 40.
20. ЦДАВО України. – Ф. Р.-4 сч., оп. 1с., спр. 569, арк. 182, 185; спр. 675, арк. 187.
21. Павленко М. Українські військові формування на теренах Румунії 1920–1923 рр. / М. Павленко. – К. : [б. в.], 1999. – С. 49–50.
22. Історія українського війська. – Львів : [б. в.], 1992. – С. 627.
23. Волковинський В. Батько Махно / В. Волковинський. – К. : [б. в.], 1992. – С. 42.
24. Божко О. Генерал – хорунжий армії УНР / О. Божко // З архівів ВУЧК – НКВД – КГБ. – К. : [б. в.], 1998. – № 1–2. – С. 25–27.
25. “Закордот” в системі спецслужб радянської України : зб. докум. – К. : [б. в.], 2000. – С. 104.

Operative work of Ukrainian SSR's secret services on fighting against Ukrainian national-liberation movement for abroad is examined. As its component of Soviet secret foreign at first of 1920's is placed.

Key words: Foreign department, Secret service, Intelligence service, network, counter-intelligence, agent, sabotage, demolition work, terrorist act, liquidation.

УДК 94 (477) “1921/1924”

ББК 63.3 (4Укр)

Павло САЦЬКИЙ

“БЕССАРАБСЬКЕ ПИТАННЯ” У 1921–1924 рр. І СТАТУС УКРАЇНСЬКИХ ЕТНІЧНИХ ТЕРИТОРІЙ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

У статті досліджується вплив “бессарабської проблеми” як складової “українського питання” на міжнародні відносини в Центральній Європі в 1921–1924 рр.

Ключові слова: “бессарабське питання”, “українське питання”, Дунайський регіон, Молдавська АСРР.

“Бессарабське питання” в європейській системі міжнародних відносин 1921–1934 рр. посідало чільне місце завдяки геополітичному значенню тієї території, оскільки вона межувала з етнічними українськими територіями, котрі перебували в складі колишньої Австро-Угорщини, – Північною Буковиною й Східною Галичиною, а також прилягала до придунайських територій. Особливість цієї території становив її етнічний склад – українці та молдавани переважали, але проживали компактно, значною була частка румунського та єврейського населення. Бессарабія до її включення до складу Румунії в січні 1918 р. була провінцією Російської імперії й мала складну політичну історію.

Проблемі Бессарабії в 1921–1924 рр. присвячено численні дослідження, зважаючи на її складність і суперечливість. Серед них слід виокремити праці радянських істориків¹, котрі переважно обґрунтовують неправомірність анексії Румунією Бессарабії 1920 р., яка суперечила нормам міжнародного права. Особливо важливими є дослідження українських науковців² із залученням нової, більш широкої, джерельної бази, в яких прослідковується також ставлення до “бессарабського питання” українських національних урядів та ВУЦВК УСРР. Сьогодні поза увагою дослідників залишилося значення “бессарабського питання” в зовнішньополітичних заходах СРСР саме як складової “українського питання”.

Територія Бессарабії була інтегрованою до складу Російської імперії згідно з рішенням Берлінського конгресу 1878 р., а Румунія як компенсацію отримала Північну Добруджу (Болгарську Бессарабію). До того Бессарабія знаходилася у складі князівства Валахія, котре було васальним Османській імперії, а згідно з Паризьким договором 1856 р. Російська імперія мала передати до Валахії три бессарабські повіти. Оскільки Бессарабія мала велике значення в здобутті в європейській системі міжнародних відносин статусу придунайської держави, тому як позбавлення володіння у ній, так і здобуття відіграло для Росії вирішальну роль у прагненні утвердитись як придунайській державі та брати участь у контролі режиму експлуатації найбільшого річкового транспортного шляху в Європі. Проблема Південної Добруджі постала в 1913 р. у ході Другої Балканської війни, коли Болгарія мала відмовитися від тієї території, але її статус актуалізувався в 1915 р., стимулюючи Болгарію до вступу на боці Німеччини і Австро-Угорщини в Першій світовій війні. Вирішення “болгарсько-румунського питання” ускладнювалося на користь Болгарії, оскільки Центральні держави (Німеччина й Австро-Угорщина) прагнули забезпечити собі постачання Румунією нафтопродуктів та продовольства, тому намагалися політично забезпечувати нейтралітет цієї держави. У процесі тривалої торгівельної війни за румунську експортну продукцію між Великобританією та Німеччиною³ Лондонська конференція 1916 р. закладає політичні передумови вступу Румунії у війну на боці блоку Антанта. На статус Південної Добруджі впливала й позиція Туреччини, війська якої в 1916 р. брали активну участь у розгромі на цій території румунських військ⁴. Тому виникали турецько-болгарські суперечності навколо територій колишнього васального Османській імперії князівства Валахія.

Румунія отримала гарантії передачі їй за участь у війні території Австро-Угорщини – Трансильванії. Російська імперія мала гарантувати військову підтримку новому союзникові, що був погано підготований до участі у війні. Росія здобула можливість отримувати румунське продовольство на союзницьких засадах й експлуатувати нафтові родовища, а також використовувати порти Румунії, зміцнивши свої політичні позиції на Дунаї. Румунські війська з початком їх участі у війні розгорнули наступ проти Трансильванії, хоча за попередніми домовленостями, на наполягання Росії, вони мали сприяти звільненню окупованих австро-німецькими та болгарськими військами сербських територій⁵. Це стало першими суперечностями між Росією та Румунією, але незважаючи на них, після поразок румунської армії Російська імперія надає свої території для евакуації румунського стратегічного майна й гарантує його зберігання, а також утворюється у складі російського фронту, спрямованого проти Німеччини та Австро-Угорщини, Румунський фронт, котрий забезпечувався російською армією. Більшість складів із румунським майном розмістилися на території Бессарабії та інших етнічних українських територіях, що стало підвалинами відносин між українськими національними урядами й Румунією в 1917–1920 рр.⁶

Революційні події в Росії та її вихід із війни 10 грудня 1917 р. змінили російсько-румунські відносини та міжнародний статус румунських територій у цілому. У грудні 1917 – лютому 1918 р. румунські війська окупували територію Бессарабії, що мало для Румунії важливе військово-стратегічне значення, оскільки в результаті наступу проти неї австро-німецьких військ у 1916–1917 рр. було окуповано всі її території, що становили продовольчу базу країни. Бессарабські продовольчі склади поліпшили становище Румунії, що було однією із цілей та мотивацій вступу румунських військ у Бессарабію⁷. Румунський уряд декларував, нібито тій території загрожував хаос, пов’язаний із більшовизацією, тому слід було захистити румунське майно та громадян, а також етнічних румун⁸. Також, вийшовши із війни, Російська імперія фактично зняла із себе відповідальність щодо зобов’язань перед Румунією, хоча на мирній конференції у Брест-Литовську в грудні-березні 1917–1918 рр. ні російська, ні українська делегації не мали можливості впливати на румунську позицію щодо участі у війні⁹. Радянська влада здійснила публікацію таємних договорів Російської імперії із союзниками по Антанті, у тому числі тих, котрі відносилися до румунських справ. Цим самим нова влада в Росії зняла із себе всі гарантії та зобов’язання, котрі взяла на себе колишня імперія відносно Румунії. Було також де-факто порушено гарантійні зобов’язання щодо територіальної цілісності Румунії, взяті Російською імперією на Берлінському конгресі й у відповідь па котрі отримано Бессарабію. На тих “гарантіях” базувалися відносини між Росією та Румунією в роки Першої світової війни, а також із союзниками по Антанті щодо питання участі Румунії у війні. Союзники по Антанті мали можливість юридично вмотивувати визнання права Румунії на Бессарабію.

Румунія у 1918 р., утративши військову підтримку з боку Росії, змушена була укласти Бухарестський мирний договір із Німеччиною й Австро-Угорщиною, згідно з яким було де-факто визнано тими державами її право на окупацію Бессарабії¹⁰. Проти вирішення “бессарабського питання” на користь Румунії з боку Центральних держав була Болгарія, оскільки воно було тісно пов’язане з питанням статусу Південної Добруджі¹¹. На Версальській конференції завчасний вихід Румунії з війни було сприйнято як вимушений крок у зв’язку з важкими обставинами, а територія Бессарабії була визнана, фактично, “звільненою” румунськими військами. Відповідно й територіально-правові наслідки Бухарестського мирного договору щодо Бессарабії у Версалі було трансформовано у “справедливий” результат війни.

Міжнародний статус українських етнічних територій у період між двома світовими війнами відзначався значним динамізмом, зважаючи на численні фактори, одним з яких було “бессарабське питання”. Від кінця грудня 1917 р. і до лютого 1918 р. румунськими військами було окуповано провінцію колишньої Російської імперії Бессарабію. Українська Центральна Рада ставилася лояльно до таких дій з боку сусідньої держави. На засіданні Малої Ради від 9 січня 1918 р. М.Грушевський висловився, що вступ румунських військ не можна вважати окупацією, оскільки їх дії зумовлені спробами більшовиків відрізати Румунський фронт від тилу¹². 11 квітня 1918 р. її було інтегровано до складу Румунії за рішенням національно-територіального органу Стафул Церій (Народних Зборів). Протест проти цього рішення висловили не

лише Радянська Росія, а й Українська Народна Республіка¹³. Окупація та включення до свого складу Бессарабії завершилися із приєднанням Хотинського повіту Бессарабської губернії колишньої Російської імперії, проти чого уряд Української Держави висловив рішучий протест і назвав то недружнім актом¹⁴.

На початку 1918 р. у результаті фактичного розвалу Румунського фронту Росії й наступальних операцій військ Німеччини та Австро-Угорщини проти Румунії її війська навесні 1918 р. були притиснені до кордонів колишньої Російської імперії, тобто анексованої Бессарабії. Зі сходу до кордонів Бессарабії підходили війська Радянської Росії, загрожуючи, після завданих поразок військам УНР і встановлення контролю майже над усіма її територіями, завдати вирішальної поразки румунським військам. 5–9 березня 1918 р. Румунія змушена була укласти договір з органами радянської влади в м. Одеса “Про звільнення Бессарабії”, гарантувавши собі можливість відступу на території, контрольовані радянськими військами та використання ресурсів власних складів на бессарабській території¹⁵.

Той договір фактично діяв до розгрому більшовицьких військ на українських територіях й укладення в березні 1918 р. Бухарестського мирного договору між Румунією та країнами Четверного союзу. Фактично, територія Бессарабії залишалася під румунським окупаційним контролем протягом існування на українських територіях національних урядів – УНР та Української Держави. Гетьман П.Скоропадський розглядав територію Бессарабії як губернію колишньої Російської імперії, зайняту румунськими військами, котрою має розпорядитися Україна як правонаступник імперії¹⁶, аналогічно її розглядала й Директорія УНР, не актуалізуючи це питання заради підтримки добросусідських відносин із Румунією¹⁷.

“Бессарабський” фактор відіграв важливу роль у відносинах між Радянською Росією й Угорською Радянською Республікою в 1919 р., коли проти Угорщини вели бойові дії війська Румунії. На березень того року, завдавши поразки військам Директорії УНР і франко-грецьким інтервентам, Червона армія наблизилася до Бессарабії, маючи привід розпочати бойові дії проти Румунії – фактор територіальних суперечностей, відтягнувши її війська з угорського фронту. Угорщина наполягала на здійсненні наступу Червоної армії проти Румунії в напрямку Північної Буковини, щодо якої РСФРР і УСРР у 1919 р. вимагали реалізації права населення на самовизначення, протестуючи проти її анексії Румунією. Нарком закордонних справ Радянської Угорщини Б.Кун наполягав, аби, “визволивши” Буковину, радянські держави (Росія, Україна) об’єдналися з військами Угорщини та утворили спільний фронт проти контрреволюції. Після відступу підрозділів Червоної армії від бессарабських територій у результаті наступу Добровольчої армії А.Денікіна уряд Б.Куна здійснював заходи щодо врегулювання відносин між урядами УНР і РСФРР й УСРР заради утворення на українських територіях коаліційного уряду на радянських засадах¹⁸, розраховуючи на створення спільного фронту, оскільки “бессарабська” проблема залишалася актуальною і для УНР.

Початок війни між Радянськими Республіками, поєднаними угодою 1919 р. “Про об’єднання сил і ресурсів для боротьби із контрреволюцією” з одного боку, та Польщею і УНР з іншого, поєднаними політичним договором і військовою конвенцією квітня 1920 р., був також позначений “бессарабською” проблемою. Румунія прагнула вступити у війну проти Радянських Республік, що закладало певні труднощі в польсько-українських відносинах, оскільки Польща заради збереження з Румунією союзницьких відносин на антирадянських засадах мала визнати територіальну цілісність свого південного сусіда. Для Польщі територіальна цілісність Румунії мала велике значення, зважаючи на те, що польська сторона не бажала вступу військово слабкої Румунії у війну, вважаючи, що своїм нейтралітетом та буде прикривати польський фланг. Уряд Польщі сподівався, що Радянські Республіки не прагнуть втягувати до війни нові держави поза межами територій колишньої Російської імперії, а входження Бессарабії до складу Румунії було визнано Великобританією, Францією, Італією та Японією згідно з Бессарабським протоколом 1920 р. Те, що Бессарабія у складі Румунії й не бажання Радянських Республік вирішити питання її статусу військовим шляхом убезпечувало Польщу від “розтягування” фронту. Поряд із тим, уряд УНР змушений був у 1920 р. відмовитися від актуалізації того питання в міжнародних відносинах, оскільки ними були контрольовані території Поділля, прилеглі до Бессарабії.

У ході радянсько-польської війни проблема західного кордону Радянських Республік у системі міжнародних відносин стає комплексною, оскільки Румунія підтримувала під час війни Польщу, користаючись зі свого геополітичного становища. Зовнішньополітичні відомства УСРР і РСФРР питання статусу Бессарабії та Північної Буковини й Східної Галичини розглядали в комплексі¹⁹. Цей фактор розглядався із 1921 р. як ефективний у здійсненні впливу на європейську політику, регулярно заявляючи про порушення національних прав населення цих територій. Таким чином, у “бессарабському” питанні вагому роль із 1921 р. відіграє польський фактор.

Корективи в “бессарабське питання” було внесено початком у 1922 р. роботи над створенням союзної держави на основі Радянських Республік, котрі утворилися на територіях колишньої Російської імперії. Два проекти створення радянської держави: інтеграція на правах автономії до складу РСФРР (проект Сталіна) і створення Союзу Радянських Республік (проект Леніна), вимагали корекції підходів до вимог щодо перегляду міжнародного статусу Бессарабії. Формування РСФРР за інтеграції до її складу інших Радянських Республік, котрі утворилися на територіях колишньої Російської імперії, у “бессарабському питанні” передбачало декларацію з позиції правонаступника колишньої імперії. Це мало надати РСФРР змогу вимагати визнання за собою права ініціативи у вирішенні долі народів, що проживають на її колишніх територіях. Створення СРСР як союзу радянських держав передбачало зміцнення позицій УСРР у системі міжнародних відносин за обмеженого суверенітету Республіки, що й зумовило створення 1924 р. у складі УСРР Молдавської АСРР із метою створити передумови інтеграції анексованої Бессарабії з нею в єдине ціле²⁰.

Паралельно протягом 1920–1924 рр. відбувався процес інтеграції радянських республік до повосної системи міжнародних відносин. У той самий період у Центральній Європі формувалися системи регіональних союзів, ключову роль в яких відігравали Польща й Румунія. Версальська система пережила кризи (деякі за ініціативи РСФРР): укладення Рапалльського договору 16 квітня 1922 р., Рурську кризу 1923 р. За тих умов “бессарабське питання” не актуалізувалося до 1924 р., а саме країнами Антанти не здійснювалася ратифікація Бессарабського протоколу. РСФРР, не маючи спільного кордону з Бессарабією, вимагала реалізації права її населення на самовизначення, але з бессарабською територією межувала УСРР, союзна згідно з Робітничо-Селянським Союзним договором 31 грудня 1920 р. і Договором “Про створення СРСР” 30 грудня 1922 р. Країнами Антанти до 1924 р. не було визнано УСРР суб’єктом міжнародних відносин (окрім як Польщею 1920 р., Німеччиною 1922 р., Австрією, Угорщиною та Чехословаччиною 1923 р., також Прибалтійськими державами), на міжнародних конференціях делегація РСФРР представляла УСРР, і такі повноваження за нею було визнано державами-учасниками тих конференцій (зокрема Генуезької квітня 1922 р.). Відповідно, країни Європи не прагнули актуалізувати територіальне “бессарабське питання”, доки були гарантії від активного втручання РСФРР у територіальні відносини в Центральній Європі, а УСРР не мала можливості активно впливати на територіальні відносини в регіоні (не будучи суб’єктом міжнародних відносин). Лише зі створенням та інтеграцією до системи міжнародних відносин СРСР, котрий здійснив своє становлення на міжнародно-правовій базі РСФРР, Румунія змушена була регулювати з ним територіальні відносини. Тому був ускладненим процес визнання СРСР як союзної держави Польщею, пов’язаною із Румунією договором про взаємодопомогу та військовою конвенцією.

УСРР не мала правових підстав брати активну участь у вирішенні питання статусу Бессарабії, оскільки була створена на засадах радянського способу самовизначення, як колишня територія Російської імперії. Відповідно, територіальний суверенітет українського радянського уряду мав визначатися за ініціативою російського РНК і за його визнання, а тому й стосовно статусу бессарабської території ініціатива належала урядові РСФРР. Щоправда, збройні підрозділи Червоної Армії на територіях УСРР підпорядковувалися єдиному командуванню згідно з Робітничо-Селянським Союзним договором між УСРР і РСФРР 1920 р., тобто Наркомату військових справ РСФРР²¹. Отже, будуючи військові відносини, Румунія та Польща мали зважати на присутність військ, підпорядкованих РНК РСФРР, на своїх кордонах.

Створення СРСР передбачало делегування права представляти УСРР на міжнародній арені Наркомату в Закордонних Справах РСФФР (котрий трансформувалася в Наркомат СРСР від 1923 р.), а також забезпечувалася союзна єдність зовнішньої політики радянських республік. Таким чином, міжнародний статус територій Республік, котрі інтегрувалися до СРСР, уніфікувався єдиною міжнародною політикою, передовсім із сусідніми державами – Польщею й Румунією. Щоправда, договір “Про поширення Рапальського договору на союзні із РСФФР республіки” передбачав особливу статтю щодо фінансових відносин між Україною та Німеччиною в період 1918 р.²² Тому “український фінансовий фактор” можливо було актуалізувати у вигідний для СРСР момент, формуючи спільну з Німеччиною політику відносно сусідніх із СРСР держав. Спільно з Німеччиною СРСР мав можливість будувати зовнішньополітичний курс щодо Польщі й Литви, а відносини між цими державами було ускладнено Віленською проблемою. Румунії могла стосуватися узгоджувальна політика між СРСР і Німеччиною, зважаючи на потенційну можливість розгортання останньою економічної експансії в Дунайському регіоні, адже більшість держав того регіону були аграрними, у тому числі й Румунія, а Німеччина завдяки значному індустріальному потенціалу й потребі сплачувати непомірні репараційні платежі мала можливість зміцнювати свої політичні позиції в регіоні. Можливим було узгодження політики Німеччини й СРСР з Угорщиною, супроти якої було спрямовано союз Мала Антанта, де чільне місце належало Румунії, а економічну противагу індустріальній Німеччині в регіоні мала складати, згідно з планами Франції, Чехословаччина (також член Малої Антанти).

Потенційні можливості дестабілізації з боку Радянського Союзу політичної ситуації в Дунайському регіоні стимулювали країни цього регіону ініціювати вирішення “бессарабської” проблеми. Її систематична актуальність ускладнювала товарообіг по Дунаю через регулярні суперечності між УСРР й РСФФР, з одного боку, та Румунією, з іншого, щодо статусу дунайських лиманів і встановлення стабільного режиму функціонування сполучення Дунаю й Чорного моря. Спроби вирішення “бессарабського” питання на регіональному рівні не дали позитивних результатів. Зазнали провалу конференції в Тирасполі, Одесі та Варшаві, котрі мали двосторонній характер²³. Віденська конференція 1924 р. була спробою на рівні Середньої Європи збудувати потужний економічний комплекс на базі колишнього господарського комплексу Австро-Угорщини й Російської імперії, долучаючи Румунію та придунайські балканські держави, ліквідувавши попередню “бессарабську” проблему. Урегулювання територіальних відносин між Радянськими Республіками й Польщею та статусу європейських володінь колишньої Османської імперії Лозаннськими договорами 1923 р., створення Малої Антанти заклали підвалини й стимулювали європейські держави до ініціативи остаточного вирішення “бессарабського питання”. Але провал тієї конференції зірвав спробу, не останню роль відіграло встановлення дипломатичних відносин між СРСР і Італією. Італія прагнула зберігати політичну й економічно роздроблену Дунайську Європу, маючи плани поширення своєї гегемонії в тому регіоні й прагнучи добитися розвалу Малої Антанти, котра була вагомим фактором безпеки для Королівства Сербів, Хорватів і Словенців (до тієї держави мала претензії Італія, а саме прагнула інтегрувати до свого складу Далмацію та Фіуме). Також Італія мала намір створити систему союзів у Балкано-Дунайському регіоні, до яких мало бути долучено Болгарію й Угорщину, тобто країни, що зазнали поразки в Першій світовій війні, і на противагу їхнім реваншистським настроям було утворено Малу Антанту, вагому роль відігравав фактор погіршення двосторонніх радянсько-італійських стосунків²⁴.

Ратифікацію Бессарабського протоколу 1920 р. було здійснено Великобританією та Францією напередодні Віденської конференції, розраховуючи на її успіх, оскільки в тексті Протоколу було зазначено, що Росія має право приєднатися до нього. Труднощі тривалого періоду ратифікації були пов’язані також із необхідністю врегулювання територіальних питань на теренах колишніх Російської, Османської й Австро-Угорської імперій, а саме питання кордонів Польщі (зокрема остаточного вирішення проблеми статусу Східної Галичини й Західної Волині та Віленської області, а також Північної Буковини). Важливе місце в бессарабському питанні мала проблема врегулювання статусу європейської “спадщини” колишньої Османської імперії, що було розв’язано на Лозаннській конференції у 1923 р. 1923 року Польщею було

анексовано Східну Галичину і Волинь, українські етнічні території, від претензій на які, згідно з Ризьким договором від 18 березня 1921 р., відмовилися РСФФР та УСРР, але не було відзначено цим договором право Польщі на їх анексію²⁵. Факт анексії вищезгаданих територій Польщею було визнано країнами Антанти, проти чого протестував СРСР, заявляючи, що, відмовившись від права на них претендувати, не давав згоди на анексію, а також проти того, аби доля населення даних територій визначалася без його участі. Також території, яких стосувалися протести Радянського Союзу, охоплювали не лише межі колишньої Австро-Угорщини (Східна Галичина), а й Російської імперії (Волинь) і, відповідно, СРСР як союзна Радянська держава, що претендувала на представництво в системі міжнародних відносин переважної більшості територій колишньої імперії, міг використовувати не лише етнічний фактор заради тиску на Польщу, а й фактор “правонаступності” колишньої імперії.

Ефективність протестів з боку СРСР ускладнювалася процесом визнання Радянського Союзу. Оскільки той процес мав розпочатися Польщею, аби реалізувати остаточно ленінський проект створення союзної Радянської держави на більшості територій колишньої Російської імперії, необхідно було визнання єдиної, утвореної за тими принципами, держави на міжнародній арені. Польща визнала СРСР лише в 1924 р., після прийняття його Конституції, яка встановила межі союзної держави й адміністративно-територіальний поділ. Таким чином, польська сторона виявилася убезпеченою від посягань на свою територіальну цілісність у нових межах, визнаних країнами Антанти. Тому Радянському Союзу необхідно було йти на поступки Польщі заради отримання визнання з її боку союзної Радянської держави. У свою чергу, СРСР було необхідно зберегти інструмент тиску на сусідні країни заради впливу на міжнародні відносини в Центральній Європі, здійснюючи системний політичний вплив через регіональні союзи в Центральній Європі на європейську політику в цілому. Урегулювання територіальних відносин шляхом дипломатичного компромісу Радянський Союз прагнув компенсувати завдяки складним територіальним відносинам із Румунією. Таким чином, у Центральній Європі врегулювання “західноукраїнського” питання цілком компенсувалося за питомою вагою небезпеки “бессарабської” проблеми. Саме тому в Конституції СРСР було закладено правові підвалини політичного конфлікту з Румунією в “бессарабському” питанні – створення у складі УСРР Молдавської АСРР.

У цілому, “бессарабське питання” мало важливе геополітичне значення в період між двома світовими війнами, що засвідчувалося принциповою позицією щодо нього СРСР та країн-переможниць у Першій світовій війні. У 1921–1924 рр. відбувався процес його правового оформлення як однієї з ключових проблем Версальської системи міжнародних відносин, подальші заходи навколо нього лише стимулювали загострення ситуації, створюючи передумови глибокої кризи системи міжнародних відносин, яка була продуктом Версальської конференції й показала недостатню ефективність механізмів вирішення національних та етнічних проблем. Подальше дослідження “бессарабського питання” в системі міжнародних відносин у Центральній Європі в контексті більш широкого “українського питання” дає можливість комплексно дослідити правові засади міжнародного статусу українських етнічних територій і державотворчого процесу в період між двома світовими війнами.

¹ Дембо В. Бессарабский вопрос: Бессарабия, Румыния, Дунай. Как захвачена Бессарабия. Удержится ли Румыния в Бессарабии? / В. Дембо. – М., 1924; Лангу В. Н. Политика террора и грабежа в Бессарабии, 1918–1920 гг. / В. Н. Лангу. – Кишинев, 1979.

² Гакман С. М. Проблема Бессарабии та Буковини у контексті радянсько-румунських міждержавних відносин. 1917–1940 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.02 / С. М. Гакман ; Чернівецький національний ун-т. ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2001; Купчик О. Зовнішньополітична діяльність уряду УСРР (1920–1923 рр.) : Дис. ... канд. істор. наук / О. Купчик. – К., 2005. – 225 с.

³ Докладъ объ экономическомъ положеніи Румыніи преже войны и за время до 1918 года // ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 2, спр. 18, арк. 2 зв. 3.

⁴ Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары министра иностранных дел Австро-Венгрии / О. Чернин. – С. Пб. : Издательский дом Санкт-Петербургского университета, 2005. – С. 284.

⁵ Сазонов С. Воспоминания / С. Сазонов. – М. : Международные отношения, 1991. – С. 328.

6. Журналъ Совѣта Министровъ. – № 147. – 28-го ноября 1918 г. // ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 3, спр. 8, арк. 73–73 зв.
7. Докладъ объ экономическомъ положеніи Румыніи прежде войны и за время до 1918 года // ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 2, спр. 18, арк. 4 зв.
8. Сазонов С. Воспоминания / С. Сазонов. – М. : Международные отношения, 1991. – С. 330–331.
9. Запись совещания рейхсканцлера с представителями всех партий в рейхстаге о заключении перемирия и мира с Россией. Берлин, 20 декабря 1917 г. // Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапальского договора : в 2 т. – М. : 1968. – Т. 1. – С. 105; Протокол переговоров в имперской канцелярии между представителями Германии и Австро-Венгрии. Берлин, 5 февраля 1918 г. // Там само. – С. 280.
10. Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары министра иностранных дел Австро-Венгрии / О. Чернин. – С. Пб. : Издательский дом Санкт-Петербургского университета, 2005. – С. 286.
11. (Лист Посла Української Держави у Австро-Угорщині В. Липинського. – Авт.) до Товариша Міністра. Відень. 28/VII-1918 р. // ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 3, спр. 1, арк. 41.
12. Матеріали засідання Малої Ради. 9 січня 1918 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : в 2 т. – К. : Наукова думка, 1997. – Т. 2. – С. 99.
13. Протокол Засідання Ради Народних Міністрів № 146. 13 квітня 1918 р. // Там само. – С. 273–274.
14. Журналъ Совѣта Министровъ. 21 ноября 1918 г. // ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 3, спр. 8, арк. 60–60 зв.
15. Російсько-румунська угода про звільнення Румунією Бессарабії. Одеса–Ясси. 5–9 березня 1918 р. // Українська РСР на міжнародній арені. – К. : Наукова думка, 1966. – С. 28–29.
16. Відповідь Міністра Закордонних Справ Української Держави Міністрові Земельних Справ. 19 червня 1918 // ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 65, арк. 18.
17. Журнал Ради Народних Міністрів УНР № 72; Журнал Ради Народних Міністрів УНР № 96 // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Документи і матеріали : в 2 т. – К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 2006. – Т. 1. – С. 230–231, 293.
18. Телеграмма Наркома Иностранных Дел ВСР Бела Куна Наркому по Иностранным Делах РСФСР Г. В. Чичерину, для Х. Г. Раковского. Весьма срочно. 1 апреля 1919 г. // Советская Россия – Венгерская Советская Республика. 1919 год. Документы и материалы. – М. : Международные отношения, 1990. – С. 42–43.
19. Тезисы нашей политики в отношении оккупированных Польшей и Румынией украинских областей (запропоновано О. Мануїльським. – Авт.). 17/IV. 1923 // ЦДАВО України. – Ф. Р-4 сч, оп. 1 с, спр. 601, арк. 47–48.
20. Постоянный Представитель АМССР при Правительстве УССР Мальчиков Секретарю ВУЦИК А. И. Буценко. 1924 // ЦДАВО України. – Ф. 1, оп. 20, ч. 4, спр. 7513, арк. 9.
21. Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета про об'єднання Радянських Республік Росії, України, Латвії, Литви і Білорусії для боротьби із збройною інтервенцією. 1 червня 1919 р. // Українська РСР на міжнародній арені. – К. : Наукова думка, 1966. – С. 107–108.
22. Договор о распространении на союзные РСФСР республики договора, заключенного 16 апреля 1922 г. в Рапалло между РСФСР и Германией. 5 ноября 1922 г. // Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапальского договора : в 2 т. – М., 1971. – Т. 2. – С. 562.
23. Сандомирский Г. Венская конференция и судьба “Romania Mare” (Великой Румынии) / Г. Сандомирский // Международная жизнь. – М. : Литературное Издание НКВД, 1924. – № 3–4. – С. 46–53.
24. Хормач А. СССР – Италия. 1924–1939 гг. (дипломатические и экономические отношения) / А. Хормач. – М. : Институт российской истории, 1995. – С. 56–57.
25. Нота правительства СССР правительству Польши в защиту права населения Восточной Галиции на самоопределение. Москва, 5 сентября 1924 г. // Документы и материалы по истории советско-польских отношений : в 16 т. – М. : Наука, 1963. – Т. 4. – 559 с.

In the article is investigated influence “Bessarabien question” – making “the Ukrainian question” on the international relation in the Central Europe.

Key words: Bessarabien question, Ukrainian question, Region of Danube, Moldavian ASSR.

УДК 94 (438) “1918–1939”

ББК 63.3 (4 Пол)

Володимир КОМАР

ТОВАРИСТВО “ПРОМЕТЕЙ” У ПЛАНАХ ІНТЕГРАЦІЇ НАРОДІВ БАЛТІЙСЬКО-ЧОРНОМОРСЬКОГО РЕГІОНУ ПІД ЕГІДОЮ ПОЛЬЩІ (1926 – 1939 рр.)

У статті проаналізовано ідеологію, структуру й діяльність товариства “Прометей”, що у міжвоєнний період реалізувало політику інтеграції народів Балтійсько-Чорноморського регіону під егідою Польської республіки. Під назвою прометеїзм приховувалися великодержавні інтереси Польщі й спроби перетворити Радянський Союз у другорядну країну. Початок Другої світової війни перешкодив реалізації цих намірів.

Ключові слова: федералізм, прометеїзм, Польща, Ю.Піلسудський, українське питання, більшовицька Росія.

Товариство “Прометей” у міжвоєнний період реалізувало політику інтеграції народів Балтійсько-Чорноморського регіону під егідою Польської республіки, влада якої, уклавши мирну угоду з радянськими республіками в Ризі в 1921 р., уже не могла відкрито протистояти більшовицькій державі на міжнародній арені.

Ідеологічною базою діяльності товариства стала концепція прометеїзму. Назва походить від міфічного Прометея, який дарував людям вогонь і став символом свободи й незалежності. Польща, як Прометей, добровільно брала на себе місію нести світло європейської цивілізації на схід.

Прометеїзм як напрямок польської східної політики зародився на базі концепції федералізму в умовах розпаду Російської імперії й становлення Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). Будучи переконаними в недовговічності існування багатонаціональної радянської імперії нового типу, прихильники прометеїзму з табору Юзефа Пілсудського (пілсудчики) прагнули залучити в орбіту своїх політичних впливів неросійські народи шляхом створення окремих національних держав на просторі від Балтійського до Чорного морів (України, Грузії, Азербайджану, Криму, Кубані та інших) і підпорядкувати їх Польщі на основі федераційних зв'язків.

Уперше актуалізована нами тема стала предметом дослідження польських істориків Юзефа Левандовського¹ й Сергіуша Мікуліча². На пріоритетній ролі Тадеуша Голувка в приготуванні ґрунту для створення товариства “Прометей” наголошував Ю.Левандовський. Він також писав, що назва Прометей була співзвучна романтичним традиціям повстанської боротьби за “Вашу і нашу свободу”, які продовжували жити в польському суспільстві й гармонізували з ідеологічною концепцією Ю.Пілсудського³.

Іво Вершлер, опираючись на досягнення своїх попередників, створив цілісну політичну біографію Т.Голувка. Він твердив, що вже в 1925 р. Т.Голувко славився в Міністерстві закордонних справ (МЗС) Польщі авторитетом несперевершеного фахівця в переговорах із представниками еміграційних осередків⁴. У цей період йому вдалося налагодити контакти з представниками кавказької еміграції в Парижі.

Серед засновників товариства “Прометей” польські історики називають також Романа Кнолля⁵. Він був послом Речі Посполитої в Туреччині й поряд з основною діяльністю налагоджував співпрацю з емігрантами, що оселилися в Анкарі й Константинополі. У липні 1925 р. спільно з Т.Голувком і військовим аташе Польської республіки в Туреччині підполковником Тадеушем Шетцелем вони узгодили програму прометеївської діяльності⁶.

Т.Голувко налагодив зв'язки з представниками Комітету визволення Кавказу (КНК), який об'єднував грузинських, азербайджанських і північнокавказьких емігрантів⁷. За його ініціативи в січні 1926 р. у Парижі було створено організацію під назвою “Le Promethee” (“Прометей”), що об'єднала українських, грузинських, азербайджанських, туркестанських, північнокавказьких, татарських, кримських і казанських, а навіть карельських та фінських (інгерман-

ландських) емігрантів⁸. Прометеївська діяльність емігрантів із Кавказу підтримувалася грошовими субсидіями уряду Польщі⁹. Також для фінансування еміграції Української Народної Республіки (УНР) Т.Голувко одержав 8000 злотих, з яких 5000 мав особисто передати Головному отаманові Симонові Петлюрі¹⁰.

В особистому фонді видатного діяча прометеївського руху Владислава Пельца в Бібліотеці Польській у Парижі збереглася його характеристика еміграційних осередків. На першому місці серед представників паризької еміграції, на думку В.Пельца, були грузини. Це, мабуть, завдяки авторитету їх лідера – Ноє Жорданія – колишнього президента Грузії, якого В.Пельц назвав найвизначнішою постаттю зі всіх діячів в еміграції¹¹. Соціал-демократ меншовицького спрямування, Н.Жорданія мав добрі зв'язки з французькими соціалістами, радикал-соціалістами, лівою пресою, міською радою Парижа, спецслужбами Франції. Окрім того, еміграційний уряд Н.Жорданія мав своїх агентів у Лондоні, Женеві, Римі й Туреччині.

Азербайджанську еміграцію в Парижі очолював Мір Якуб Мегтієв, який підпорядковувався голові азербайджанського осередку у Варшаві – Расулу Заде¹². Він мав налагоджені зв'язки в турецькому посольстві в Парижі, звідки постачав польську розвідку необхідною інформацією.

Гірські народи Північного Кавказу мали скромне представництво в Парижі, яке не мало великого значення в плані забезпечення розвідувальною інформацією. Їх лідером був Намітокі – автор праць з етнографії кавказьких горців¹³.

Українців у Парижі очолював колишній прем'єр уряду УНР – В'ячеслав Прокопович. Найближчим його співпрацівником був Олександр Шульгін. Серед видатних українських емігрантів у Парижі називалися також Іларіон Косенко (колишній міністр закордонних справ УНР), генерал Олександр Удовиченко (голова Товариства комбатантів Української армії отамана С.Петлюри), Микола Ковальський (секретар вищеназваного товариства).

Емігрантів із Туркестану в Парижі представляв Мустафа Чокай-Оглу (Чокаєв) – відомий політичний діяч із часів жовтневої революції 1917 р. Він був видавцем і редактором газети “Yasz – Turkiestan” (“Наш Туркестан”. – В.К.). В.Пельц у своїх спогадах характеризує Чокаєва як “інтелігентну, дволичну, гнучку, підступну й безхребетну людину”¹⁴. Чокаєв мав хороші контакти в журналістському середовищі Парижа й таємно співпрацював із німецькими спецслужбами, особливо після 1938 р.

У Парижі осіла козацька еміграція, передусім з Дону і Кубані, а також калмики під керівництвом Шамби Балінова.

В.Пельц у своїх спогадах категорично підкреслює, що в Парижі не існувало жодного представництва татарської еміграції¹⁵. Це однаковою мірою стосувалося кримських татар, яких очолював Джафар Сейдамет і поволзьких татар під керівництвом Аяйса Ісхакі.

Пресовим органом товариства “Прометей” став однойменний місячник “Promethee”, що був створений у листопаді 1926 р. діячами Комітету незалежності Кавказу (КНК), який об'єднував грузинську, азербайджанську та північнокавказьку еміграцію. КНК був одночасно видавцем і власником місячника. Незабаром до співпраці з редакцією долучилися українські емігранти, а від 1927 р. – туркестанська еміграція. До складу редакційної колегії увійшло по одному представнику від кожної національної еміграції. Головним редактором “Promethee” протягом 1926–1938 рр. був видатний грузинський політичний діяч Єжи Гважава. Окрім нього до редакційної колегії входили: азербайджанець Мір Якуб Мегтієв, представник еміграції з Північного Кавказу – Ібрагім Шулік Сулейман, виходець із Туркестану – Мустафа Чокаєв, професор Олександр Шульгін – емігрант з України.

Місячник “Promethee” став політичною трибуною, з якої голосно на весь світ розкривалася облудність і лицемірство національної політики більшовиків. Не випадково перші номери місячника викликали хвилю протестів у пресі лідерів радянських республік¹⁶.

Клуб “Прометей” у Варшаві був створений у 1928 р. До нього, крім поляків, входили карели, інгри, інгерманландці, комі, українці, азербайджанці, грузини, горці Північного Кавказу, туркестанці, вільні козаки¹⁷. Офіційна назва Клубу “Прометей” – Ліга поневолених народів Росії: Азербайджану, Дону, Карелії, Грузії, Ідель-Уралу, Інгрії, Криму, Комі, Кубані, Північного Кавказу, Туркестану й України.

Закулісними ініціаторами створення Клубу були військові з Експозитури №2 Головного штабу Польщі, до яких на початку 30-х рр. ХХ ст. перейшло керівництво всім прометеївським рухом. Варшавський “Прометей” був створений для тісного підпорядкування польській розвідці діяльності окремих еміграційних осередків із колишньої царської Росії. Завданням на найближчу перспективу, яке стояло перед керівниками Клубу, було впливати й виховувати національну еміграцію, а також формувати суспільну думку в польському суспільстві в руслі ідей прометеїзму.

Експозитура №2 Головного штабу Польщі прикладала чимало зусиль, щоб перетворити варшавський “Прометей” в ідеологічний осередок усього прометеївського руху. З Варшави надходили інструкції для окремих відділів і секцій, організованих у Франції (Парижі), Фінляндії, Туреччині та Китаї (Харбіні); відправлялися інструктори до інших відділів і країн із метою налагодження прометеївської співпраці. Зокрема, Залеський Віктор у січні 1932 р. одержав призначення від МЗС Польщі на посаду секретаря консульства в Тифлісі. Напередодні його інструктували в Експозитурі №2 Відділу II Головного штабу Польщі. Окрім виконання своїх службових обов'язків він зобов'язувався: вивчити суспільно-політичну ситуацію в кавказьких республіках СРСР, з'ясувати глибину й характер національно-визвольних рухів у цьому регіоні. Спеціалісти з Експозитури №2 в інструкціях наголошували на тому, що самостійне національне існування кавказьких республік знаходиться в прямій залежності від здобуття незалежної України¹⁸.

Клуб “Прометей” виступав за консолідацію й об'єднання в боротьбі за свободу поневолених Росією народів, приготування організаційно-політичних акцій чи надання допомоги окремим національним організаціям до створення відповідних органів¹⁹.

Починаючи з 1934 р. видавався комунікат Клубу “Прометей”, який мав інструкційно-інформаційний характер і надсилався до всіх філій і відділів товариства. Завданням комунікатів була організація спільних виступів на міжнародній арені.

У лютому 1936 р. з'явився секретний “Комунікат”, яким керівництво Ліги поневолених народів Росії “Прометей” повідомляло свої філіали та окремих представників про стратегію й тактику діяльності²⁰. На першому місці стояло завдання боротьби з русифікацією на території національних республік СРСР. Указувалося на відсутність у “Прометей” загального плану боротьби з русифікацією. Бажаючи заповнити цю прогалину в роботі Ліги, правління “Прометей” прийняло такі постанови: негайно провести широкі акції протесту, у т. ч. і через засоби масової інформації, спрямовані проти русифікації в СРСР. У зв'язку із цим “Прометей” закликав еміграційні національні осередки видавати меморіали, спрямовані проти мовної політики “Москви” й висилати їх на адресу секретаріату Ліги Націй із метою створення спеціальної комісії щодо вивчення цього питання. Наступним завданням для керівництва філіалів “Прометей” повинно було стати проведення масових мітингів, які б завершувалися прийняттям відповідних резолюцій. Ці резолюції з протестами проти антинародної політики більшовицького керівництва також необхідно було відправляти до Ліги Націй. У плани прометеївського керівництва входило також інформування й пікети міністерств закордонних справ, посольств, міжнародних культурно-політичних і наукових закладів. Для антирадянської пропаганди залучали видатних учених-славистів і мовознавців, які виступали з лекціями в Лондоні, Римі, Парижі, Берліні, Варшаві, Бухаресті, Празі, Відні, Будапешті, Софії, Гельсінкі, наголошуючи при цьому на підтримці ініціативи прометеївської акції²¹.

Насамперед планувалося провести масові маніфестації за участю всіх прометеївських народів. Загальна резолюція мала бути опублікована в пресі й передана до Ліги Націй. Окрім загальних директив центром надавалися спеціальні завдання. Українській секції “Прометей” рекомендувалося залучити українців – громадян Польщі, Румунії й Чехословаччини. Українські національні центри в цих державах повинні були шляхом організації публічних лекцій, розповсюдження прокламацій, друкованої пропаганди провести роботу щодо усвідомлення зарубіжними українцями тих процесів, які відбуваються в Радянській Україні. Вважалося доцільним, щоби керівництво “Просвіти”, “Лугу” та інших українських товариств свої протести проти русифікації направляли до Ліги Націй. Пропонувалося залучити до цієї акції українських парламентарів із Польщі, Румунії й Чехословаччини.

Особливе завдання покладалося на численну українську діаспору в США і Канаді. Українське суспільство в Канаді повинно було "... звернути увагу уряду його величності короля Великобританії на варварське переслідування прометеївських мов і посилити захист української мови"²².

Українське суспільство в Румунії мало об'єднатися з відповідними румунськими колами зі зверненням проти русифікації румунської мови в автономному окрузі УРСР й увійти в контакт із татарською меншиною в Добруджі, яка б підтримала акції протесту.

Подібні завдання поклалися на фінський філіал "Прометей". Сценарій був той самий: попередня інформаційна кампанія в пресі, протести фінської громадськості за участю наукових, суспільних, політичних, спортивних, жіночих та інших організацій, які б завершувалися письмовими зверненнями до Ліги Націй²³. Завданням фінського "Прометей" було переконати уряд Фінляндії виступити на форумі Ліги Націй на захист самобутньої карельської мови.

Перед татарською секцією "Прометей" стояли завдання вплинути на своїх земляків – громадян Польщі – виступити на захист татарської мови в СРСР і підтримати вимоги "Прометей" в Женеві. Окрім того, необхідно було вплинути на татар у Румунії – Добруджі, щоби вони приєдналися до акції протесту. Керівництво "Прометей" зверталося до влади Туреччини, яка б виступила на захист татар у СРСР перед політикою русифікації.

Подібні завдання стояли перед азербайджанською, туркестанською і грузинською секціями. Грузинські соціал-демократи були покликані використати можливості соціалістичних партій у всьому світі.

Ініціатива проведення антиросійських виступів була схвально сприйнята представниками прометеївського фронту. Про це довідуємося з листа О.Шульгіна. Повернувшись із подорожі за маршрутом: Фінляндія, Галичина, Підкарпатська Русь, Австрія, він доповідав керівництву Експозитури №2 про свої враження від поїздки. Зокрема, у Хельсінкі після публічної лекції О.Шульгіна представники фінського "Прометей" виступили з ініціативою провести з'їзд ліги "Прометей" до 1 вересня 1936 р., коли мала відкритися чергова асамблея Ліги Націй у Женеві²⁴. Фіни та інші народи запропонували українцям, як найбільшому народові, що терпить від радянської влади, взяти на себе керівництво з'їздом.

Прометеївська акція викликала відповідну реакцію у світі, яка не завжди виходила з боку радянських пресових органів. Чеська преса прорадянського спрямування негативно відреагувала на ініціативу "Прометей". Стаття в чеській газеті називалася "Росія не є тюрмою народів"²⁵. "Провокаційною акцією, яку розгорнула Польща за мовчазною згодою урядових чинників", – так охарактеризували автори статті протести проти русифікації. У статті, зокрема, повідомлялося, що 2–3 червня 1936 р. відбувся у Варшаві з'їзд Ліги поневоленних Росією народів "Прометей", метою якого було дослідження мовних проблем. На з'їзд прибули представники Азербайджану, Грузії, Ідель-Уралу, Інгрії, Карелії, Комі, Криму, Кубані, Північного Кавказу, Туркестану й України. З'їзд відкрив голова Ліги "Прометей", професор Варшавського університету імені Юзефа Пілсудського Роман Смаль-Стоцький. Окремі учасники зібрання у своїх промовах звертали увагу на переслідування білоруської й молдавської мови в СРСР. Чеські журналісти скептично поставилися до того, що поляки говорили про русифікацію білоруської мови в СРСР, у той час коли в самій Польщі 2,5 млн білорусів не визнано окремою нацією. Те саме стосувалося мільйонів українців у Східній Галичині.

На завершення автори статті підкреслили існуючу ненависть влади Польщі щодо Росії й звертали увагу на те, що в міжвоєнній Польщі на 33 млн населення половину становили національні меншини: німці, українці, білоруси, литовці, латвійці, євреї, чехи, словаки, румуни. Чехи радили полякам передусім вирішити національні проблеми всередині своєї країни²⁶.

Як свідчать документи Архіву актів нових у Варшаві, у прометеївському русі від часу створення варшавського "Прометей" постійно відбувалася дискусія про незалежність окремих філіалів товариства. Правління "Прометей" констатувало, що невідповідність принципів, на основі яких були створені функціональні органи кавказьких урядів, України, а також національний комітет Туркестану у Варшаві й Парижі, негативно відображається на ідеї єдності та солідарності народів, що ведуть боротьбу проти Москви за своє національне визволення²⁷. Неузгодженість полягала у відмінному трактуванні так званих прометеївських народів. У вар-

шавському "Прометей", який був створений у 1928 р., народи Азербайджану, Дону, Грузії, Ідель-Уралу, Інгрії, Карелії, Комі, Криму, Кубані, Північного Кавказу, Туркестану й України в революційній боротьбі з російським імперіалізмом займали рівноправне становище. Натомість Комітет приязні в Парижі, створений у 1934 р. як елітарний клуб, поділяв прометеївські народи на дві категорії. До першої належали народи Кавказу, Туркестану й українці. Усі інші позбавлялися права належати до Комітету Приязні в Парижі й мали підпорядковуватися виключно варшавському "Прометею"²⁸. Результатом такого поділу було те, що народи, зараховані до так званої другої категорії, відчували себе скривдженими й ображеними через відлучення від такого важливого політичного центру, яким був Париж у міжвоєнний період. Окремі секції так званих малих народів утрачали довіря до керівництва міжнародного прометеївського руху, а це загрожувало втраті єдності прометеївського фронту. Цей стан відображався не лише на взаємних відносинах варшавського "Прометей" і Комітету приязні в Парижі, які й до того часу були напруженими, а й на всій міжнародній прометеївській діяльності. Тому правління "Прометей" наполягало на необхідності нормалізації відносин усередині організації й усуненні тих перепон, які стояли на перешкоді організаційній єдності та монолітності прометеївського руху. Пропозиція полягала в узгодженні принципів діяльності на платформі варшавського "Прометей", тобто урівняти в правах усі прометеївські народи. Також керівництво наполягало на кооптації до паризького клубу представників інших народів і зміні назви на "Комітет приязні народів поневоленних Москвою"²⁹.

Правління товариства висловило свій погляд на цю проблему. З огляду на те, що варшавський "Прометей" організував прометеївський фронт, створив ідеологічну базу, став ініціатором та ядром усього руху, він повинен залишити за собою право й надалі залишатися ідеологічним центром усього прометеївського руху³⁰. А всі інші прометеївські організації, зберігаючи права самостійних інституцій, повинні не лише формально підпорядковуватися варшавському центру, а й координувати з ним свою діяльність.

У вересні 1937 р. В.Пельц став працювати на посаді аташе амбасад Польщі в Парижі, де й продовжував свою прометеївську діяльність. Ставши першим цивільним співробітником Експозитури №2, він ще з 1933 р. активно здійснював координацію дій окремих секцій "Прометей". В обов'язки В.Пельца входило налагодження контактів із провідниками еміграційних осередків народів, поневоленних Росією: Туркестан, козацькі організації, грузинські соціал-демократи на чолі з Н.Жорданія, українці, горці, азербайджанці³¹.

У зв'язку з приходом В.Пельца на дипломатичну роботу в Париж оживилася діяльність місцевого осередку товариства "Прометей". По-перше, згідно з його особистими пропозиціями було реформовано діяльність часопису "Прометей". Журнал став схожим на інші французькі періодичні видання. Проте, як зазначав В.Пельц, рівень і надалі був посереднім.

Початок Другої світової війни 1 вересня 1939 р. застав В.Пельца в Парижі. Усі його наміри, пов'язані з необхідністю налагодити польсько-прометеївську співпрацю в Парижі на платформі: керівники осередків – представники Польщі, стали неактуальними³². На порядок денний постало питання визволення польських земель від німецьких окупантів.

Отже, товариство "Прометей" у міжвоєнний період виступало в авангарді східної політики Польщі, спрямованої на інтеграцію народів Чорноморсько-Балтійського регіону під егідою Польщі. За кулісами товариства стояли польські спецслужби, які таємно розробляли плани використання національно-визвольних рухів неросійських народів СРСР. Метою реалізації концепції прометеїзму мало стати розчленування Радянського Союзу за національною ознакою й побудова на його "руїнах" Великої Польщі, опертої на засадах федерації з Україною, Грузією, Азербайджаном, Кримом та іншими республіками. Стратегічною помилкою теоретиків прометеїзму було переконання у внутрішній слабкості СРСР. Початок Другої світової війни призупинив реалізацію прометеївських планів Польщі.

¹ Lewandowski J. Imperializm słabości. Kształtowanie się koncepcji polityki wschodniej piłsudczyków 1921–1926 / J. Lewandowski. – Warszawa, 1967. – 225 s.

² Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej / S. Mikulicz. – Warszawa, 1971. – 314 s.

³ Lewandowski J. Imperializm słabości... – S. 141–142.

4. Werszler I. Z dziejów obozu belwederskiego. Tadeusz Hołówko życie i działalność / I. Werszler. – Warszawa, 1984. – S. 215.
5. Bartoszewicz H. Roman Knoll wobec sprawy niepodległości Ukrainy 1917-1921. Z dziejów prometeizmu polskiego / H. Bartoszewicz // Polska i jej wschodni sąsiedzi / pod redakcją A. Andrusiewicza. – Rzeszów, 2005. – T. 6. – S. 28.
6. Ibid.
7. Archiwum Akt Nowych (AAN). Akta Romana Knolla, sygn. 1573, mf. 1573/2, k. 25 (Лист до Р. Кноля від 28 липня 1925 р.).
8. Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.5782, k. 660 (Ideologia walki ciemiejonch przez Rosje narodów zjednoczonych w organizacji “Prometeusz”: Azerbajdżan, Don, Gruzja, Idel-Urał, Ingria, Karelia, Komi, Krym, Kubań, Kaukaz Północny, Turkiestan i Ukraina. 1936 r.).
9. AAN, Akta Romana Knolla, sygn. 1573, mf. 1573/2, k. 30–31 (Do Pana Naczelnika WWsch. MSZagr. w Warszawie. 23 lipca 1925 r.).
10. Ibid., k. 31 zw. (List Romana Knolla do Pana Naczelnika Wydziału Wschodniego MSZ w Warszawie. 23 lipca 1925 r.).
11. Biblioteka Polska w Paryżu (BPP), Archiwum Władysława Pelca, sygn. tymcz. 1, k. 1–5 (Notatka o pracy Władysława Pelca jako Attache Ambasady RP w Paryżu. 1937–1944.), k. 1.
12. Ibid.
13. Ibid.
14. Ibid, k. 2.
15. Ibid.
16. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 3979 (Кубанський закордонний архів у Празі. 1928–1935), оп. 1, спр. 73 (Журнали “Вольные горцы”. 1927–1928 гг.), арк. 14. (“Прометей” // Вольные горцы. Орган народной партии вольных горцев Кавказа. Непериодический журнал. – Прага, 1927. – № 1. – 26 марта. – С. 21).
17. CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.5776, k. 3 (B. Sen. St. Siedlecki. Referat Szulgina p. t. “Ruch Prometeuszowski” wśród narodów podrosyjskich na emigracji w Polsce. Warszawa, 14. I. 1939 r. (У лівому верхньому кутку олівцем приписано Генералу Каспжицькому)).
18. Российский государственный военный архив (РГВА). – Ф. 453 (Документальные материалы о деятельности разведок буржуазной Польши против СРСР (Коллекция) за 1920 – 1953 гг.), оп. 1, д. 2, л. 128 (Залеский Виктор – сотрудничество (Перевод с польского) 26.02.1932 г.).
19. CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.5782, k. 661 (Ideologia walki ciemiejonch przez Rosje narodów zjednoczonych w organizacji “Prometeusz”: Azerbajdżan, Don, Gruzja, Idel-Urał, Ingria, Karelia, Komi, Krym, Kubań, Kaukaz Północny, Turkiestan i Ukraina. 1936 r.).
20. AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ), sygn. 6692, k. 95 (ПРОМЕТЕЙ – Лига угнетенных Россией народовъ: Азербейджанъ, Донъ, Грузія, Идель-Ураль, Ингрія, Карелія, Коми, Крымъ, Кубань, Северный Кавказъ, Туркестанъ, Украина. Февраль 1936 г.).
21. Ibid., k. 96.
22. Ibid., k. 97.
23. Ibid.
24. AAN, MSZ, sygn. 6692, k. 104 (List Pana A. Szulgina do Szefa Ekspozytury 2. Oddz. II Szt. Gł. Pana Majora Charaszkiwicza).
25. AAN, MSZ, sygn. 6692, k. 102 (Rosja nie jest więzieniem narodów // A-Zet, Nr. 130 z dn. 4.VI.36 r.).
26. Ibid., k. 103.
27. AAN, MSZ, sygn. 6692, k. 129 (Memoriał Zarządu “Prometeusza”. 17.01.1938 r.).
28. Ibid.
29. Ibid, k. 130.
30. Ibid, k. 131.
31. BPP, Archiwum Władysława Pelca, sygn. tymcz. 1, k. 3 (CURRICULUM VITAE).
32. Ibid, k. 5 (Notatka o pracy Władysława Pelca jako Attache Ambasady RP w Paryżu. 1937–1944.).

The article deals with the ideology, structure, and activities of the society “Prometheus”. During the interwar period, it followed a policy of integrating the peoples of the Baltic and Black Sea Region under the aegis of the Polish Republic. Behind the name of Prometheism, there were Poland’s great-power interests and attempts to turn the Soviet Union into a peripheral country. The outbreak of World War II interfered with the realization of these intentions.

Key words: federalism, prometheism, Poland, J.Pilsudskij, Ukrainian problem, Bolshevist Russia.

УДК 94 (477.8)“1929/-1941”
ББК 63.3 (4 Укр) 622

Сергій БУТКО

СТЕПАН БАНДЕРА ТА УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ (1929–1941)

На основі аналізу публікацій журналу “Розбудова нації” автор порівнює розробки публіцистів ОУН про кордони майбутньої відновленої незалежної України в контексті українсько-російських відносин у 1929–1934 рр. з поглядами С.Бандери в 1940–1941 рр. та в 40–50-ті роки ХХ ст.

Ключові слова: С.Бандера, журнал “Розбудова нації”, кордони України, українсько-російські відносини.

“Степан Бандера – символ української нації, яка боролася за свою незалежність”, – саме такою стала традиційна оцінка прибічників і противників цього видатного діяча українського національно-визвольного руху 30–50-х років ХХ ст. Ставлення С.Бандери до Російської імперії у вигляді Радянського Союзу, як і до всіх інших держав-окупантів України, теж загальновідоме і є своєрідною візитною карткою або вичерпною характеристикою всього українського організованого націоналістичного руху. У статті з красномовною назвою “З москалями нема спільної мови” (1952) він чітко заявив: “Цілі визвольних змагань України і союзних народів є незмінні і цілком виразні: повне визволення від загарбницького і насильницького імперіалізму московської нації в цілому і його теперішньої форми, большевизму – зокрема. Знищення комуністичної системи й режиму. Повний розрив будь-яких пов’язань із Росією. Побудова суверенних національних держав на етнографічному просторі кожного народу”¹. Одним із найважливіших індикаторів суті ставлення українського інтегрального націоналізму – ОУН у 30-х роках та Закордонних частин ОУН у другій половині 40–80-х років ХХ ст. до Росії як до держави російського народу найбільш чітко можна зрозуміти шляхом з’ясування кордонів майбутньої Української держави, як її уявляли С. Бандера та його соратники.

Спробуємо прослідкувати еволюцію формування уявлень С.Бандери про кордони майбутньої відновленої незалежної України 1929–1934 рр., як вони відобразилися в націоналістичній публіцистиці – на сторінках головного теоретично-інформаційного органу ОУН – “Розбудова нації” (далі – “РН”) до 1940–1941 рр., визначити їхню відповідність позиції, виголошеній у 1952 р. Така постановка питання пояснюється тим, що в 1934–1939 рр. майбутній керівник революційної ОУН був ув’язнений польською владою і не брав участі у формуванні політики Організації.

В українській історіографії питання кордонів майбутньої Української держави в політиці ОУН у 30-х роках ХХ ст., позиція С.Бандери та його Організації в 1940–1941 рр. розглядалася, в основному, побіжно. Серед ґрунтовних досліджень назвемо роботи В. В.Дзьобака, І. І.Ільюшина, Г. В.Касьянова, А. В.Кентія, С. В.Кульчицького, В. А.Гриневича, О. Є.Лисенка². Два останні історики висвітлили позицію ОУН ще до її розколу й появи фракції під проводом Андрія Мельника у 1939–1941 рр.³

Цінним джерелом для дослідження ідеології та політики ОУН є офіційний орган Проводу Українських Націоналістів (далі – ПУН) “РН” у 1929–1934 рр. Її публіцисти уявляли собі кордони майбутньої Української держави в контексті українсько-російських відносин. На нашу думку, найбільш докладно цю тему висвітлили Головний суддя ОУН Макар Кушнір (родом із м. Черкаси⁴) і провідний член організації Осип Бойдуник (родом із м. Долина⁵) у 1929–1930 рр.

М.Кушнір (псевдонім – Богущ В.) у великій статті “Питання господарської самовистарчальности Польщі, Росії та України”⁶ узагальнено висунув дві засади сталого миру на Сході Європи. Перша: необхідність “утворення самостійної соборної України, подібно самостійної Білорусі”, “інших націй чи країн, що не бажають бути під російським панованням”⁷. Друга: без поневоленних народів “Росія хоч і залишиться великою державою [...], буде змушена відмовитися від своєї попередньої імперіалістичної політики [...]. Тоді Росія в силу обставин присвятить усю свою увагу своїм внутрішнім справам, господарським, культурним та ін.”⁸. Він

підкреслив, що “українські землі не мають значіння для господарської самовистарчальности Росії й Польщі; вони є колоніальними теренами для економічного визиску, розгоноюю дошкою для політичної експансії та стратегічними теренами, вможливленими обом нашим ворогам вести свої операції не на власних, але на чужих землях”⁹.

Автор окреслив територію “етнографічної Росії”, яка має утворитися після майбутньої ліквідації імперії шляхом відрахування від колишньої царської держави та СРСР країн і регіонів із неросійським або переважно неросійським населенням. У його викладі ними стали незалежні держави Польща, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія; “незалежні” республіки у складі Радянського Союзу (автор підкреслив, що вони “не витримали натиску з боку російського більшовицького імперіалізму”¹⁰) Україна, Білорусь, закаспійські республіки (Узбекистан, Туркменістан), закавказька федерація (Грузія, Вірменія, Азербайджан)¹¹. З Радянської Федеративної Російської Республіки, на думку М.Кушніра, “[...] беручи на увагу національний склад цих країв й автономних республік, як також змагання їх населення за власну незалежну державність, в будучині, [...] відійдуть також Крим, Північно-Кавказький Край, Дагестан та козако-кіргізька республіка. З них географічно й економічно Крим належить до України; знову ж Дагестан фактично є частиною Північно-Кавказького Краю”¹². Він нагадав: “Десять років тому на цих теренах (Північнокавказький край) утворилися були козацькі держави Донська, Терська та Кубанська, що протягом 1918–1919 рр. боронили свою незалежність, але не витримали тяжкої боротьби й загинули”¹³, і так сформулював позицію українських націоналістів щодо них: “Українська Нація завжди буде підтримувати змагання усіх народів Північно-Кавказького Краю за власну незалежну державність”¹⁴.

Зауважимо, що автор “Булавенко” у серії статей¹⁵ в “РН” за 1933–1934 рр. досліджував історію території Північнокавказького краю від Київської Русі й до вересня 1919 р., оцінював, із прицілом на майбутні визвольні змагання, баланс проукраїнських, самостійницьких і проросійських сил. Він вираховував у статті “До східних проблем України”, що “на землях Північно-Кавказького Краю (що сусідує з сучасною Радянською Україною), на просторах від Воронізької губернії і до Чорного моря, українська людність сидить компактною масою понад річками Донець, Дон, Каяла, [...] понад Маничем, Єсю, Челбасоном, понад Кубанню”¹⁶. І далі М.Кушнір підкреслив, що Україна “не залишить поза своїми державними межами ті північні українські округи (білгородська, острогоська, россоцанська та інші), які ще й досі залишилися в межах Східної Росії, хоч населення їх вже не раз висловлювалося за приєднання до України (на цих теренах нараховується понад 2 міль. українців)”¹⁷.

Член керівництва ОУН М.Кушнір, як і всі його соратники, ставився до сучасної Росії під будь-якими прапорами крізь приціл – “історичний ворог”, “одвічний ворог”. Проте вималював майбутнє постімперської Росії достатньо збалансовано й навіть доброзичливо: “В будучині етнографічна Росія буде значно краще та доцільніше розвивати своє господарство та культуру, бо не потребуватиме утримання великої армії та флоту, як також не буде витратити великих засобів на [о]зброєння тому, що позбудеться можливості провадити ту імперіалістичну політику, яка так дорого коштувала, як російську націю, так особливо усі поневолені нею народи. Природні багатства етнографічної Московщини такі значні (їх ще не використовується як слід), а її простір та населення такі великі, що й без України та інших країн, які борються за власну незалежну державність, Московщина має цілковиту господарську самовистарчальність й на умовах добросусідських відносин та торговельного обміну зможе швидче й від інших легше стати країною заможною та культурною”¹⁸.

Водночас публіцист обґрунтовано формулює принципову ідею, яка мала повну підтримку в націоналістичних колах: “Українська держава у своїх етнографічних межах зможе досягти значної господарської могутності, бо має всі підстави для свого розвитку на засадах самовистарчальності”¹⁹. А в статті “Роля України у світовім господарстві” М.Кушнір далі розвинув свою ідею: “Що Україна може відігравати першорядну й головну роллю на сході Європи, а рівно дуже велику господарську роллю в Європі взагалі та навіть у цілیم світі, це видно з того, яке значіння має вона вже й нині хоч і перебуває у становищі колоніальної та поневоленої країни”²⁰. Це підтвердили й С.Володимирів із Чернігівщини, інженер “Г.П.”²¹ та інші економісти.

Порівняємо. Сумнозвісний політичний діяч державної нації Адольф Гітлер проголосив у своїй відомій праці “Моя боротьба” (1924 р.): “Нам потрібна не західна орієнтація і не східна орієнтація, нам потрібна східна політика, спрямована на завоювання нових земель для німецького народу”²². І пояснив, скільки її треба: “Поки нашій державі не вдалося забезпечити кожного свого сина на століття наперед достатньою кількістю землі, ви не повинні вважати, що становище наше міцне”²³. Отже, нацисти виступали з класичних імперіалістичних позицій. І, навпаки, українські націоналісти, представники поневоленої бездержавної нації, обґрунтували самозабезпеченість України в етнічних кордонах, не виключали в майбутньому цілком добросусідські відносини з постімперськими національними Росією і Польщею. На їхню думку, об’єктивні умови є, необхідно тільки реалізувати ідею створення національних держав та їхнє добросусідське співжиття.

У 1930 р. О.Бойдуник у статті “Соборність України та її східні кордони”²⁴ гостро зауважив, що “не співати тільки та декламувати має кожний член 45-мільонової нації, а боротися за здобуття Української Самостійної Соборної Держави від Сяну по Кавказ”²⁵. Наголосивши на соборності українських земель, він нагадав сумний досвід минулих визвольних змагань: “Замість одного лану – держави з одним центром у Києві й одною оборонною силою, в нас було три “лани” і три центри: один у Львові–Станиславові, другий у Києві, а третій у Катеринодарі; і кожний із тих центрів вів собі окрему політику і мав особну армію”²⁶. Автор, аналізуючи східні українські етнічні межі і спираючись на дослідження вчених, прийшов до висновку: “Етнографи й наші, й чужі, довели, що на Кубані та інших північно-кавказьких землях, як от частині Донщини й Астраханщини, на цілій Ставропольщині й частині Терщини більшість населення (62–75% залежно від області) є українці”²⁷. І окреслив території таким чином: “[...] починаючи на півночі від Новохоперська вздовж ріки Хопра аж до її устя до ріки Дону, звідси в напрямі полудневого заходу, на захід від Дукасова, М.Березівки, на схід од Катеринівки до ріки Донця, Донцем до устя його до ріки Дону, Доном до ріки Сал, Салом до Крилова, звідси на північний схід до Сарепти, звідси на полудневий схід озерами-болотами Хомата, Цяцю, Тундутову, Кошоти, відтак до українських осель над Каспійським морем, починаючи від Михайлівського, вздовж побережжя Каспія аж до устя ріки Терек. Тут починається полуднева границя України, яка йде рікою Терекком аж до устя ріки Малки, Малкою до Кавказького хребта, відтак Кавказьким хребтом аж до Чорного моря”²⁸. Міркуючи далі про співвідношення наведених вище етнічних меж України із встановленням державних кордонів майбутньої Української держави, він виходив із формули, яка була визначена ще на I конгресі українських націоналістів і оприлюднена в офіційній статті В.Мартинця “По Конгресі” в “РН”: “[...] опанування всіх українських етнографічних земель, і [...] здобуття найбільш відборонних природних державних меж, які рівночасно забезпечували б Українській нації господарську самовистарчальність”²⁹. О.Бойдуник зазначив: “Ці етнічні границі України повинні стати вихідною базою й для політичних меж Української Держави. Розуміється, що наведення тих границь не означає, що вони не можуть бути в майбутньому змінені наслідком поширення етнічних меж України кольонізацією, що відбувається безперервно; так, напр., уже сьогодні кольонізаційні здобутки є значні над Волгою і на правому березі Тереку в Грозненській окрузі”³⁰. Автор наголосив на відповідності наведених кордонів вимозі “здобуття найбільш відборонних природних державних меж”: “Наведені межі відповідають не тільки засадам демополітики, бо охоплюють землі, заселені в абсолютній більшості (65–75%) українцями, але й засадами геополітики. Вони дають природні межі – ріки, озера, море, гори, а саме: Хопер – Дон – Донець – Сал – Болота на Астраханщині – Каспій – Терек – Малка – Кавказький хребет – Чорне море. До того є різні вартостю і багатством простори, отже, запевнюють Україні відпорність проти монокультури. Кінець-кінцем забезпечують їй комунікаційний зв’язок на схід”³¹. Такі міркування та висновки провідного члена ОУН прямо вказують на обґрунтування наміру створити гарантований захист від сусідньої Російської держави. Отже, загальна настанова створення національної Української держави й цілої системи дружніх національних держав у цьому регіоні і в цілому у Східній Європі, яка панувала в ОУН, обґрунтування економічної самозабезпеченості України в етнічних межах указує на відсутність імперіалістичних мотивів планування їхньої політики.

Знову порівнюємо ширі висловлювання А.Гітлера, коли він вважав реалізацію своїх планів віддаленою перспективою. Нацист №1 підкреслив, що завоювання нових земель їм потрібно з метою “заселити німцями”³². О.Бойдуник, М.Кушнір та інші провідні діячі ОУН наголошували на відновленні Української держави на землях, де вже жили українці й складала більшість. Отже, різниця принципова. Більше того, у вищезгаданій статті О.Бойдуник пише: “Розуміється, що при встановленні державних кордонів України матимуть вагу й стратегічні моменти, та не менше міркування політичної природи. Остаточне визначення таких меж може наступити щойно тоді, коли на Дону, Кавказі та на Україні будуть національні влади, що зможуть по добросусідськи підійти до вирішення цієї справи”³³. Тому автор, оцінюючи північно-кавказькі землі як “інтегральну частину Української Держави”, виходячи з переконання, що “хребтовим стовпом у політиці України” в цьому регіоні “була, є й буде Кубань [...] як база, на яку зіпреться і звідки ширитиметься політика України”³⁴, не відкидав варіанта створення “федерації північно-кавказьких земель із Україною”³⁵.

Уже в 1931 р. у директивній статті члена ПУН Дмитра Андрієвського (родом із Полтавщини)³⁶ “Українська пропаганда закордоном” на базі всіх попередніх розробок, зокрема, даються-таки засади висвітлення українсько-російських відносин: “Щодо Східної України, що під московською окупацією, треба признати і зазначити факт відрубності України від Росії в “Союзі Соціалістичних Союзів Республік”³⁷. “Непризнання нами радянської державності”, – конкретизував він далі позицію ОУН, – “треба пояснювати мотивами не соціального порядку, а підносячи насильство московського комунізму над волею Української Нації, яким силоміць накинено чужий і ворожий політично-соціальний режим”³⁸. Автор спеціально привернув увагу на територіальний фактор у національно-визвольній боротьбі проти СРСР: “Разом з тим треба нагадувати й доводити наявність червоного централізму і змагання московського імперіалізму, підкреслювати невинуватість відізвання більшовиками від Радянської України, Криму та Кубані, які творять географічну й національну цілість із рештою українських земель”³⁹. Член ПУН зробив категоричний висновок щодо бачення ОУН майбутнього Східної Європи: “Повне розмежування цих трьох народів [Україна, Польща і Росія], зорганізованих у три самостійні, незалежні, національні держави, має стати основою майбутнього політичного статусу Сходу Європи”⁴⁰.

Таким чином, у наріжному питанні території та кордонів майбутньої незалежної Української держави в контексті українсько-російських відносин українські націоналісти виходили з позиції етнічних меж держави. Своєрідним новим офіційним підтвердженням ПУН цього після конгресу можна вважати затвердження ним гімну ОУН. У 1932 р. у “РН” надруковано його текст, автором якого став один із засновників Організації Олесь Бабій. Гімн завершується рядком, в якому територія майбутньої української держави окреслена як “міцна й одна від Сяну по Кавказ”⁴¹. У 1934 р. у відредагованому тексті гімну, який було названо “Марш націоналістів”, визначені етнічні межі Української держави залишилися незмінними⁴². Отже, керівництво ОУН планувало перебудову міжнародних відносин у Східній Європі на основі створення національних держав з Україною як лідером і гарантом системи рівноваги сил і стабільного миру, як умови співіснування з національною Російською державою, територія якої буде в етнічних межах. І саме так це засвоїв і С.Бандера.

Своєрідним підтвердженням того, що вся націоналістична публіцистика виступала за відновлення Української держави в етнічних межах, є оцінки в “Акті обвинувачення Степана Бандери та товаришів” Варшавського процесу 1935–1936 рр., який підготувала Прокуратура Апеляційного суду у Варшаві. У розділі “Завдання ОУН” слідчі прийшли до висновку: “Постанова Конгресу (українських націоналістів 1929 р. – С.Б.) виразно не підчеркує, до яких земель ОУН має аспірації, однак з цілості організаційної літератури виходить, що тут ідеться про: Галичину, Холмщину, Волинь, Велику Україну аж по Кавказ, Буковину, Бессарабію і Підкарпаття”⁴³.

Побіжно зробимо припущення, що розробка керівним активом ОУН питань кордонів майбутньої Української держави й плани перебудови державно-територіальних відносин у Східній Європі стали ще додатковою вагомою причиною для організації керівництвом СРСР Голодомору в 1932–1933 рр. в УСРР та місцях компактного проживання українців на Північ-

ному Кавказі, передусім на Кубані. Тим більше, що спецоперація голодового вбивства проводилася з невід’ємною складовою – репресивним згортанням політики українізації. У такий спосіб Кремль, імовірно, намагався зліквідувати етнонаціональні аргументи своїх противників і звести УСРР як суб’єкта федеративної держави СРСР до рівня звичайної провінції імперії, а також позбутися українського питання на Північному Кавказі. Саме такі думки виникають після порівняння розробок націоналістичних публіцистів із текстами листа Йосифа Сталіна Лазарю Кагановичу від 11 серпня 1932 року та Постановою ЦК Компартії та РНК СРСР “Про хід хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західних областях” від 14 грудня 1932 року⁴⁴. І якщо представники Польської держави у вже згаданому “Акті обвинувачення Степана Бандери та товаришів” на перший план ставили питання про кордони України в завданнях ОУН, то що можна говорити про сталінське керівництво з його маніакальним намаганням фізичного винищення навіть потенційних й уявлених ворогів задля справи вивести нову спільноту “радянський народ” шляхом терористичної “селекції”.

У 1940–1941 рр. відбувся розкол ОУН. Він “не мав специфічно ідеологічного підґрунтя”, а в “центрі конфлікту були питання тактики й конфлікту між краєм і еміграцією”⁴⁵. Фракція на чолі із С.Бандерою (далі – ОУН(б)) у своїх програмних документах – “Маніфесті Організації Українських Націоналістів” (грудень 1940) та “Постановах Другого Великого Збору Організації Українських Націоналістів” – підтвердили створення власної держави в етнічних межах⁴⁶. І вагомих підтвердженням цих декларацій став документ “Меморандум Організації Українських Націоналістів (ОУН) під проводом Степана Бандери” (червень 1941), який 23 червня 1941 р. революційний провід організації передав керівництву Рейху. У меморандумі, котрий став спробою використати Німеччину у справі відновлення незалежної Української держави, було чітко заявлено про боротьбу Організації за “побудову Української держави” й “обов’язок також облаштувати теперішній “російський простір” і принести свободу народам, що знаходяться в російському рабстві”⁴⁷. Провід ОУН(б) не окреслив для німецького керівництва конкретні кордони майбутньої Української держави. Проте достатньо повне уявлення про їхні плани щодо меж України маємо з такого висловлювання: “Коли більшовицька Росія говорить про “самовизначення аж до відокремлення народів”, то цей принцип ні в якому разі не можна перетворювати на протилежний. Але йому треба надати національного змісту, і це в стані зробити Українська Національна Революція”⁴⁸. Пророчо звучало попередження авторів, що шляхом військової окупації Німеччина “не може триматися довгий час у Східній Європі”⁴⁹. Також актуальним є твердження провідників ОУН(б) про можливість загрози з боку Росії: “навіть якщо теперішня імперія буде знищена” і “самостійна українська військова сила, яка відповідає духовним засадам України”, стане таким гарантом стримування російського тиску на Європу⁵⁰. Отже, керівництво бандерівської ОУН передбачало, що навіть після знищення імперії Російська держава буде існувати у своїх етнічних межах. Це наочно характеризує ставлення С.Бандери та інших радикальних націоналістів молодішої генерації до майбутнього українсько-російських відносин.

У повоєнні роки керівництво Радянського Союзу високо оцінило роль і місце Степана Бандери в лавах українського національно-визвольного руху з точки зору збереження та зміцнення комуністичної імперії. Іншими словами, воно 15 жовтня 1959 р. здійснило вбивство лідера ОУН за кордоном. Здатність цього харизматичного лідера власною незламністю та відданістю визвольній справі, його характеристика як людини діла складала серйозну небезпеку для СРСР. Він своїм авторитетом протистояв політиці знесилення та розкладання української еміграції, мобілізував до реальних дій. Однією з них у 1951–1952 рр. була протидія С.Бандери, як і Закордонних частин ОУН, кампанії російської еміграції щодо питання збереження російської імперії після перемоги над комуністичним режимом. У цитованій на початку нашої розвідки статті “З москалями нема спільної мови” і в наступних – “Першородний гріх проросійської концепції” і “Відкриті карти” він виступає за безумовне незалежне державне життя України та інших поневолених народів в етнічних межах⁵¹. Це була аксіоматична позиція, яка в нього сформувалася у 20–30-ті роки й підтверджена в 1940–1941 рр. І тому символічно, що під час судового процесу виконавець убивства С.Бандери Богдан Сташинський простодушньо заявив: “Раніше, до моїх вчинків, скажімо, в усякому разі до жовтня 1957 року, я,

так само, як усі мої керівні офіцери й начальники, бачив у жертвах Ребеті й Бандері, як і в інших противниках СРСР, лише противників і ворогів народу. Українські емігранти та інші – це все були вороги, що працювали проти Росії⁵². Офіцер секретної служби СРСР навіть не помітив, коли українських патріотів назвав ворогами Радянського Союзу й російського народу. Отже, в його уяві, як наслідку виховання й дійсності, СРСР є державою російського народу.

Таким чином, у Степана Бандери в першій половині 30-х років ХХ ст. остаточно сформувалися погляди щодо кордонів майбутньої Української держави в етнічних межах. Він передбачав існування національної Російської держави після перебудови міжнародних відносин у Східній Європі на основі створення національних держав з Україною як лідера й гаранта системи рівноваги сил і стабільного миру. Ці його погляди тільки зміцнилися в повоєнний час.

1. Бандера С. Перспективи Української революції / С. Бандера. – [Б.м.] : Видання Організації Українських Націоналістів, 1978. – С. 269.
2. Прикладом є такі ґрунтовні праці : Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / [Дзьобак В. В., Ільошин І. І., Касьянов Г. В. та ін.] ; НАН України ; Інститут історії України / Станіслав Владиславович Кульчицький (відп. ред.). — К. : Наукова думка, 2005.; Кентій А. В. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси / А. В. Кентій. – К. : [б. в.] , 2005. – Т. 1 : Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920–1942 ; Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси: в 3 т. / Інститут історії України НАН України; Ред. рада: акад. НАН України В. М. Литвин (голова), акад. НАН України І. М. Дзюба, акад. НАН України Я. Д. Ісаєвич, акад. НАН України О. С. Онищенко, акад. НАН України В. А. Смолій, С. В. Кульчицький та ін. ; відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій: Т. 2. В. А. Гриневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко. Радянський проект для України; Інститут історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2004.
3. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Вказана праця. – С. 179–181.
4. Муравський В. Засновники Організації Українських Націоналістів / В. Муравський // Розбудова держави. – 2004. – № 1–3. – С. 11.
5. Там само. – С. 8.
6. Богуш В. Питання господарської самовистарчальности Польщі, Росії та України / В. Богуш // Розбудова Нації. – 1929. – № 6–7. – С. 196–205; Богуш В. Питання господарської самовистарчальности Польщі, Росії та України // В. Богуш // Розбудова Нації. – 1929. – № 8–9. – С. 258–262.
7. Богуш В. Питання господарської самовистарчальности Польщі, Росії та України // В. Богуш // Розбудова Нації. – 1929. – № 6–7. – С. 197.
8. Там само. – С. 197.
9. Там само. – С. 198.
10. Там само. – С. 200.
11. Там само. – С. 200.
12. Там само. – С. 201.
13. Там само. – С. 201.
14. Там само. – С. 201.
15. Булавенко. До східних проблем України / Булавенко // Розбудова Нації. – 1933. – № 7–8. – С. 165–174; Булавенко. Кубань у першому році революції / Булавенко // Розбудова Нації. – 1933. – № 9–10. – С. 219–226; Булавенко. Визволення Кубані згід з большевицької влади в 1918 р. / Булавенко // Розбудова Нації. – 1933. – № 11–12. – С. 265–275; Булавенко. Боротьба на Кубані в другій половині 1918 р. / Булавенко // Розбудова Нації. – 1934. – № 1–2. – С. 14–24; Булавенко. Кубань на переломі / Булавенко // Розбудова Нації. – 1934. – № 3–4. – С. 86–95; Булавенко. Кубань у першій половині 1919 р. / Булавенко // Розбудова Нації. – 1934. – № 5–6. – С. 133–142; Булавенко. Кубань і “московський шлях” / Булавенко // Розбудова Нації. – 1934. – № 7–8. – С. 187–197.
16. Булавенко. До східних проблем України / Булавенко // Розбудова Нації. – 1933. – № 7–8. – С. 169.
17. Богуш В. Вказана праця. – С. 201.
18. Там само. – С. 201.
19. Богуш В. Питання господарської самовистарчальности Польщі, Росії та України / В. Богуш // Розбудова Нації. – 1929. – № 8–9. – С. 260.
20. Богуш В. Роля України у світовім господарстві / В. Богуш // Розбудова Нації. – 1930. – № 1–2. – С. 12.

21. Др. Володимирів. Промисловість України / Др. Володимирів та інж. Г. П. // Розбудова Нації. – 1931. – № 9–10. – С. 238–241.
22. Гітлер А. Моя боротьба / А. Гітлер. – Х. : Свитовид, 2003. – С. 678.
23. Там само. – С. 676.
24. Бойдуник О. Соборність України та її східні кордони / О. Бойдуник // Розбудова Нації. – 1930. – № 3–4. – С. 58–63; Бойдуник О. Соборність України та її східні кордони / / О. Бойдуник // Розбудова Нації. – 1930. – № 7–8. – С. 164–168; Бойдуник О. Соборність України та її східні кордони / О. Бойдуник // Розбудова Нації. – 1930. – № 11–12. – С. 273–280.
25. Бойдуник О. Соборність України та її східні кордони / О. Бойдуник // Розбудова Нації. – 1930. – № 3–4. – С. 59.
26. Там само. – С. 58.
27. Там само. – С. 59.
28. Бойдуник О. Соборність України та її східні кордони / О. Бойдуник // Розбудова Нації. – 1930. – № 7–8. – С. 168.
29. Мартинець В. По Конгресі / В. Мартинець // Розбудова Нації. – 1929. – № 1–2. – С. 6.
30. Бойдуник О. Соборність України та її східні кордони / О. Бойдуник // Розбудова Нації. – 1930. – № 7–8. – С. 168.
31. Там само. – С. 168.
32. Гітлер А. Вказана праця. – С. 664.
33. Бойдуник О. Соборність України та її східні кордони / О. Бойдуник // Розбудова Нації. – 1930. – № 7–8. – С. 168.
34. Бойдуник О. Соборність України та її східні кордони / О. Бойдуник // Розбудова Нації. – 1930. – № 11–12. – С. 273.
35. Там само. – С. 280.
36. Муравський В. Вказана праця. – С. 4.
37. Андрієвський Д. Українська пропаганда закордоном / Д. Андрієвський // Розбудова Нації. – 1931. – № 1–2. – С. 3.
38. Там само. – С. 3.
39. Там само. – С. 3.
40. Там само. – С. 7.
41. Від Проводу ОУН // Розбудова Нації. – 1932. – № 1–2. – С. 30.
42. Марш націоналістів // Розбудова Нації. – 1932. – № 3–4.
43. Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів / упоряд. Микола Посівнич. – Львів : Мс, 2005. – С. 86.
44. До 75-х роковин Голодомору в Україні / Офіційне інтернет-представництво Президента України. – Режим доступу : http://www.president.gov.ua/content/golodomor75_5.html.
45. Дзьобак В. В. Вказана праця. – С. 454.
46. ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929 – 1959 р. – [Б.м. : б. в.], 1955. – С. 21–23, 24–47.
47. Україна в другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних документів / упоряд. та передм. Володимира Косика. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – Т.1 – С. 67.
48. Там само. – С. 67.
49. Там само. – С. 67.
50. Там само. – С. 69.
51. Бандера С. Вказана праця. – С. 267–283.
52. Чайковський Д. Московські вбивці Бандери перед судом / Д. Чайковський. – Дрогобич : Бескид, 1992. – С. 271.

Based on analysis of the publications in the journal Rozbudova Natsii, the author compares the elaborations of the OUN essayists about the boundaries of the future reinstated independent Ukraine in the context of Ukrainian-Russian relations during 1929–1934 with S. Bandera's views in 1940–1941 and during the 1940s and 1950s.

Key words: S. Bandera, journal Rozbudova Natsii, the boundaries of Ukraine, Ukrainian-Russian relations.

УДК 94 (477.83/.86)+94 (438) "ХХ"
ББК 63.3 (4 Укр)6

Роман КОБИЛЬНИК

ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОВІДНОСИН УКРАЇНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ У ГАЛИЧИНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 30-х рр. ХХ ст.

У статті розкривається діяльність Організації українських націоналістів (ОУН), польських націоналістичних партій у Галичині в першій половині 30-х рр. ХХ ст., їх ідеологічні принципи й засади, методи й тактика політичної боротьби та вплив на суспільну свідомість у регіоні.

Ключові слова: націоналізм, український національно-визвольний рух, польські партії, ОУН, ендеки, Галичина.

У 20–30-х рр. ХХ ст. в європейських країнах стрімкого характеру набуває радикалізація суспільно-політичного руху. Вона була представлена течіями від правого до лівого крайніх ідеологічних напрямків, зокрема, від фашизму до комунізму. Однак провідне місце в цій системі зайняв націоналізм. Націоналістичні політичні організації відігравали ключову роль у партійно-політичній системі багатьох країн. Не оминули вони й міжвоєнної Польщі. Особливістю поліетнічної Другої Речі Посполитої стало запекле протистояння польських та українських націоналістів. Саме взаємовідносини між двома антагоністичними угрупованнями залишаються недостатньо вивченими в сучасній історичній науці. Це, власне, зумовило актуальність нашого дослідження.

Історія українського націоналізму 20–30-х рр. знайшла своє відображення в працях дослідників української діаспори П.Мірчука¹, З.Книша², І.Лисяка-Рудницького³ та інших. Серед сучасних українських істориків ґрунтовні свідчення про діяльність ОУН подає А.Кентій⁴. Окремі аспекти українського націоналістичного руху було розкрито в дослідженнях О.Багана⁵, І.Федика⁶, В.Ходека⁷.

Польська історіографія детально висвітлила діяльність польських націоналістичних партій і організацій. Серед значної кількості робіт, слід виділити дослідження Р.Вапінського⁸, Є.Май⁹, А.Хойновського¹⁰, Є.Майхровського¹¹, В.Міха¹² та інших.

Тенденції, які намітилися в польсько-українських відносинах на початку 30-х рр. ХХ ст., указували на загострення ситуації в українських землях. Нездатність польського уряду й проурядових фракцій виробити конкретну програму вирішення українського питання посилила шовіністичні настрої серед польського суспільства й призвела до зростання націоналістичних доктрин у польському політичному русі. На початок 30-х рр. польські націоналісти були репрезентовані Національною партією (Стронніцтво народове, ендеки, НП) і Табором Великої Польщі (Обуз Велькій Польські, ТВП). Ззовні націоналістичний табір виглядав монолітним і організаційно міцним.

Провідне місце в польському націоналістичному русі займала Національна партія. В українському питанні ендеки притримувалися позицій інкорпораційної доктрини. Приймаючи концепцію біологічних національних зв'язків, націонал-демократи виключали з майбутньої національної держави людей непольського походження. Співгосподарем країни, на думку ендецьких ідеологів, не могли бути особи, які не ідентифікують себе з польською культурою й піддаються впливам іноземних національних рухів¹³. У результаті все непольське населення поступово підлягало примусовій колонізації. Національна політика Польської держави повинна була проходити під гаслами "Польща для поляків". Перед ендеками стояла одна мета – національна асиміляція українського населення, однак шляхи її реалізації були різними й визначалися світоглядними позиціями окремих угруповань і течій, що існували всередині партії.

У середовищі націонал-демократів виокремилися три концепції в ставленні до українського питання. Перша передбачала визнання українців за окрему групу, яка піддається національній асиміляції. Прихильники другої концепції трактували українців як збунтованих проти

Польщі братів. Третя концепція, сформована в основному молодим поколінням ендецької партії, визнавала українців як "російське відгалуження" польського народу¹⁴.

Одним із творців концепції про окремішність українського народу в галицьких землях був С.Габський. Він зазначав, що завданням польської політики на кресах мусить бути реставрація давніх польських політичних впливів і консолідація кресів із Польською державою. Прихильники цієї концепції виступали за повну колонізацію українців аж до перетворення їх у поляків¹⁵.

Ідеологом концепції про українців як збунтованих братів виступав І.Бартошевич. Він стверджував, що українське населення позбавлене національної свідомості, "відчуває лише відгалуження мовне і релігійне, і одночасно в нього немає потягу до власної незалежності". На його думку, поляком може бути не лише великополяк чи мазур, але й русин чи українець. І.Бартошевич пропагував думку про багатівковий симбіоз поляків з українським населенням, яке "належить відповідно заохотити до утримання його при польськості"¹⁶. Близькими до цієї теорії були погляди Р.Рибарського, який, опираючись на історичний досвід, указував на потребу національної асиміляції українців. "Та асиміляція, – зазначав він, – значною мірою буде реасиміляцією, стане поворотом до польськості елементів, які виростили під впливом польської культури"¹⁷.

Із цих поглядів викристалізувалася концепція, репрезентована "табором молодих". Для них українське населення було відгалуженням польського народу. Як відзначали представники цієї концепції, упродовж історичних віків українці могли "розвиватися по-іншому як у мовному питанні, так й у звичаях, але коріння в них спільне й повинне привести до об'єднання в єдиний польський народ"¹⁸.

Другу групу польських націоналістів представляв Табір Великої Польщі. Ця політична організація утворилася за ініціативою Р.Дмовського після приходу до влади пілсудчиків у 1926 р. і мала на меті об'єднати польські націоналістичні сили в умовах кризи всередині ендецької партії. По суті, ТВП виступав як загальнопольська громадсько-політична організація. Її мета полягала в тому, щоб кожний свідомий поляк "прагнув сам і наказував іншим мати повагу до своєї віри, до польської цивілізації, до Польської держави"¹⁹. Р.Дмовський вважав, що національне питання треба вирішувати не виключно державними засобами, а безпосередньо силами всього польського суспільства. Прищеплення кожному полякові його виняткової ролі, його особливості, порівняно з іншими націями, які населяли Польщу, дозволило б пришвидшити національну асиміляцію²⁰.

Після травневого перевороту 1926 р. польські націоналісти були усунені від державного управління й значною мірою задовольнилися лише парламентською діяльністю та статусом опозиційної сили. Проте ендеки надалі зберігали вагомий вплив в регіонах, особливо серед польського населення Галичини. Вони постійно декларували прагнення повернутися до влади. Однак на хвилі загальнодержавного піднесення й довіри до пілсудчиків і внутріпартійних пертурбацій та зміни поколінь НП переживала політичну кризу. Реальні зміни в ендецькому таборі відбулися у зв'язку з економічною кризою 1929–1933 рр. і посиленням українського національно-визвольного руху після утворення Організації українських націоналістів (ОУН) у 1929 р.

Український націоналістичний рух у Польщі у 20-х рр. головним чином був представлений нелегальною Українською військовою організацією (УВО), яка складалася з колишніх військових армії УНР та УГА на чолі з Євгеном Коновальцем. Вона, по суті, була закритим військовим клубом. Тому в умовах радикалізації суспільно-політичного руху потрібна була нова політична організація, яка б стала масовою й була представлена в усіх українських землях. Політичною силою, що об'єднала всі українські націоналістичні групи, стала ОУН, яка утворилася в лютому 1929 р. у Відні на Першому Конгресі українських націоналістів. 2 лютого на пленарному засіданні делегати ухвалили Постанови Конгресу й Устрій (Статут) Організації українських націоналістів. Таким чином, ця дата вважається днем створення ОУН. Головою Проводу українських націоналістів (ПУН) одноголосно було обрано полковника Є.Коновальця²¹.

У програмних документах ОУН зазначалося, що "український націоналізм є духовний і політичний рух, зроджений з внутрішньої природи Української Нації, в час її зусильної бороть-

би за підстави та цілі творчого буття”²². Головною політичною метою української нації є “створення політично-правної організації, означеної: Українська Самостійна Соборна Держава”²³. Реалізація цих політичних доктрин покладалася на ОУН, яка “побудована на засадах все українства, надпартійности й монократизму”²⁴.

У своєму ставленні до Польщі оунівці виходили з принципу ворожості до чужих режимів та історичних ворогів України. Досягнення незалежності України вони планували здійснити за допомогою національної революції, шляхом збройного повстання. Польща була представлена лише як ворог національної держави, тому охарактеризувавши Польщу тільки як об’єкт своєї боротьби, націоналісти вилучили питання про стосунки з нею з проекту національної держави²⁵.

У таких умовах ОУН задекларувала себе як сила, яка не буде вести політичну діяльність легальними методами й діяти в правовому полі Польської держави як більшість українських політичних партій. Лише радикальні методи й тактика політичної боротьби могли досягти кінцевої мети – незалежної Української держави. Не випадково, що вже з перших кроків свого існування ОУН прагнула привернути до себе увагу низкою активних дій. У лютому 1930 р. на I конференції ОУН на ЗУЗ було визнано необхідним “організування актуальних протипольських та протимосковських виступів, щоб заманіфестувати далі неприязність окупацій”. Ставилося завдання шляхом пропаганди й преси поборювати на всіх західних землях України польську окупацію, нищити бойкотом і терором полонофілів, москво- і радянофілів, на всіх ділянках життя пропагувати “відмежування українства і польськості”. Противники ОУН у середовищі українства визначалися у такій послідовності: УНР, УНДО, гетьманці тощо²⁶.

Основним місцем поширення й зміцнення українського націоналістичного руху в першій половині 30-х рр. стала територія Східної Галичини як центр тяжіння націоналістичного руху²⁷. Саме тут в основному зосереджувалася Крайова езекутива ОУН на Західно-Українських Землях (КЕ ОУН ЗУЗ), яка включала землі Галичини й Волині. Лише в 1935 р. Волинь була відділена в окремий адміністративний “край”²⁸.

Зростання націоналістичних тенденцій серед польського й українського населення так чи інакше повинно було призвести до зіткнення між обома політичними силами. Це сталося в 1930 р. під час саботажної акції ОУН проти польського населення Галичини й відповіді польського уряду у формі пацифікації. ОУН вирішила презентувати себе як політичну силу не тільки в Польщі, але й на міжнародній арені. Сприятливим для цієї акції був і міжнародний клімат, оскільки в 1930 р. увага міжнародної спільноти була звернена на Польщу, на конфліктну ситуацію з німцями, яка почала загострюватися в 1929 р. у зв’язку з проблемою Сілезії.

Таким чином, літо 1930 р. було ідеальним періодом, щоб завдати удару Польській державі. А вона подала для цього привід: на початку 1930 р. у сеймі було розглянуто нові законопроекти про колонізацію українських земель. У зв’язку із цим ОУН оголосила, що саботажна акція, розпочата в липні 1930 р., була проведена з метою протистояння колонізації українських земель поляками, а також для того, щоб довести до міжнародної спільноти той факт, що українське населення не сприймає влади Речі Посполитої²⁹.

Оунівці провели широкомасштабну акцію підпалів польського майна на території Галичини. Доповненням до цього було нищення телефонних і телеграфних стовпів, напади на поліцейські дільниці, відплатні акції проти польських спортивно-військових організацій “Стшелец”. Усі ці дії були єдиною спланованою акцією, що тривала з липня до жовтня 1930 р.

Із самого початку польські державні й політичні сили та громадськість звинуватили ОУН у зв’язках із німецьким урядом, закидаючи їм несамостійність і зовнішні інспірації. Проте органи безпеки Польщі не мали прямих доказів щодо німецького сприяння саботажній акції українських націоналістів³⁰.

На території Другої Речі Посполитої піднялася масова хвиля виступів із вимогою рішучих дій проти саботажників. Першими з ідеями нанести масовий удар по всьому українському виступили польські націоналісти. Для них діяльність ОУН започаткувала новий період політичної діяльності, який мав посилити їх впливи серед польського суспільства. Розуміючи, що українські націоналісти активізували свою роботу на галицьких землях, представники НП ще 20 лютого 1930 р. утворили у Львові Товариство опіки над кресами, яке мало об’єднати всі

національно свідомі сили під патронатом націонал-демократів. У політичному рефераті В.Тарновського зазначалося, що “поляки, які в цьому регіоні знаходяться в меншості, не можуть бути позбавлені ролі господаря”. Тому головне завдання новоутвореного товариства полягало в “запровадженні польському елементові впливу в майбутньому на гмінні уряди і необхідності отримання 50% мандатів в гмінних радах, навіть в тих умовах, коли польське населення складає лише 10% від загальної кількості”³¹.

Ендеки виступили за об’єднання всіх польських націоналістичних сил задля проведення негайних відплатних акцій проти українців. Намагаючись узяти ініціативу у свої руки й виступити єдиними захисниками польського населення на кресах, вони звинуватили уряд у безпосередній причетності до саботажних акцій і неможливості їх придушення. Ендеки закликали до створення “Союзу оборони східних кресів”, куди увійшли б представники всіх польських політичних партій³². 30 серпня 1930 р. у Львові члени Національної партії утворили “Польський Кресовий Комітет”, мета якого полягала в “об’єднанні польського елемента проти терору УВО і українських боївок... Дана акція не може виглядати як тільки самооборона, а мусить розпочати реванш проти українського населення, а особливо проти українських організацій, як “Кооперативи”, “Просвіти” та інші”³³.

Таким чином, основний удар мав бути завданий по основі українського національного життя в Східній Галичині в цілому. Польська акція мала відбутися за допомогою “боївок, що склалися з молодого елемента, так підбраного, що в часі передвиборної боротьби ті боївки були б в розпорядженні Національної партії”³⁴. Це означало, що ендеки намагаються створити збройні угруповання, легалізувати їх і використати в майбутніх виборчих кампаніях.

Незважаючи на те, що польський уряд сам за допомогою армії й поліції жорстоко розправився з мирним українським населенням, завдав нищівного удару по українському національно-культурному життю в Східній Галичині, польські націоналісти проявили себе активно. Ендеки, будучи політичними опонентами до проурядового Безпартійного блоку співпраці з урядом (ББСУ), питання національної політики, особливо на непольських землях часто вирішували спільно. Так, у багатьох повітах Східної Галичини під час пацифікації 1930 р. члени ББСУ й націонал-демократи діяли спільно³⁵.

Із цього часу, діяльність українських і польських націоналістів стала взаємообумовленою й такою, яка вимагала існування кожного із цих формувань. Наявність відповідних чинників дозволяла перенести радикалізацію на ціле суспільство й почати боротьбу проти домінанти традиційних політичних сил.

Після 1930 р. спостерігаються децентралізаційні тенденції в середовищі польських націоналістів. Почалася боротьба між консервативним старшим поколінням ендеків і більш радикальними молодими представниками партії. Програмні постулати лідерів ендеції в 30-х рр. не зазнали істотних змін, були скомпрометовані у 20-х рр. і не відповідали новим віянням і тенденціям у польському націоналістичному русі.

Один із лідерів націонал-демократів С.Гломбінський уже після пацифікації в 1931 р. зазначав, що головним завданням польської політики є зміцнення польського елемента на кресах, але без застосування пацифікації й при рівноправності українців у краї, у якій їм ніхто досі не відмовляв³⁶. Це один із перших прикладів толерантного ставлення до українського населення, що визначав зміни поглядів ендеків на українське питання й показав розходження всередині їх табору.

На початку 30-х рр. у конфлікт із молодими націоналістами вступив Р.Дмовський. Ідея об’єднання націоналістичних сил, у першу чергу польської молоді, у ТВП себе не виправдала. “Молодь чекала від Дмовського клич до початку боротьби, але він його не дав, вона хотіла бачити в ньому вождя, а він дивився на це критично і з сарказмом. Молодь чекала розповіді і гасел, а Дмовський писав про історію цивілізації”, – так писав польський дослідник Р.Вапінський³⁷. Проте розбіжності виникли частково й через національне питання. У 30-х рр. Р.Дмовський виступав як політик із поміркованими поглядами й не був прихильником радикалізації націоналістичного руху. Він намагався не допустити фашизації польських молодіжних організацій і повторення в Польщі італійсько-німецького сценарію. У 1933 р. ТВП припинив свою діяльність. Члени організації розійшлися по інших політичних силах.

На відміну від старшого покоління “табір молодих” на чолі з Є.Гертихом виступив за радикалізацію у сфері національної політики. Зокрема, він заявляв, що політика в українському питанні повинна полягати в: ліквідації сепаратистських устремлінь; збереженні місцевої культури при одночасному гарантуванні польській мові домінуючої позиції; збільшенні чисельності польського населення на українських землях. Досягнення цих завдань можна було забезпечити завдяки проведенню ряду таких заходів:

- збільшити обсяг викладання польської мови при частковому збереженні української;
- запровадити латинський алфавіт в українських школах;
- ліквідувати українські школи, натомість утворити польські й утравістичні;
- розширити мережі польських суспільно-політичних і культурних організацій;
- провести урбанізацію східних земель;
- обмежити роль місцевого самоврядування;
- позбавити українське населення впродовж одного покоління політичних прав;
- на урядовому рівні закріпити термін “руський”;
- поступово полонізувати православну церкву³⁸.

Виходячи з програмних постулатів українських і польських націоналістів, спроби щодо порозуміння між поляками й українцями відкидалися обома сторонами. Тому будь-які нормалізаційні ініціативи вважалися ворожими й зрадницькими, завдавали удару по самих націоналістичних партіях. Тому не дивно, що в 1931 р. бойовики ОУН у Трускавці вбили одного з ініціаторів польсько-українського порозуміння в таборі пілсудчиків – Т.Голувка. Після його смерті польсько-українське порозуміння втратило своє значення. Це вбивство, якщо не було інспіроване польськими політичними силами, принесло політичні дивіденди декому з них. Противники польсько-українського порозуміння в таборі пілсудчиків усе більше почали схилитися в проведенні національної політики до методів національної асиміляції. А їх політичні противники – ендеки, оцінюючи політичну ситуацію в Польщі, зазначали, що “такі українці, незнані винуватці”, могли б у даному випадку бути дуже корисні³⁹. Терористичні акції ОУН польські націоналісти вмiло використовували як критику національної політики польського уряду й у своїх політичних цілях.

У 1933 р. у Національній партії стався розкол. Із середовища ендецької партії виокремилися радикальні націоналістичні політичні сили: Союз Молодих Націоналістів, Унія Національного Відродження, Національно-Радикальний Табір і Національно-Радикальний Рух.

Одну з провідних позицій посідав Національно-Радикальний Табір (Обуз народо-радикальний, НРТ), який утворився в 1934 р. на чолі з Яном Моздорфом і будував свою політику на намаганні створити ієрархічну й дисципліновану “державу-націю”. НРТ виступав за проведення в Польщі національно-радикальної революції. У політичній програмі радикали виступали за те, що “кордони Польської держави повинні охопити всі землі, де проживає значна частина поляків”, а також території, які перебувають під впливом польської цивілізації. Держава повинна бути військовою організацією народу, у якій духом солдата проникнутий народ (нація), а національним духом – армія. Громадянські права мали можливість отримати тільки ті, які визнають себе спадкоємцями польської цивілізації або зуміють стати її співтворцями⁴⁰. Ідеологи НРТ визнавали певні громадянські права за українським населенням, але відмовляли в цьому плані євреям.

Окреме місце серед польських націоналістичних організацій зайняв Національно-Радикальний Рух (Ruch Narodowo-Radykalny, НРР). Один із лідерів НРР В.Васютинський визнавав існування української нації, пропагував ідеї спільної боротьби поляків і українців до перемін у Центральній Європі, а також допускав можливість утворення української держави, яка могла утворитися тільки за межами Речі Посполитої, але наразі це було неможливо⁴¹.

Для вирішення цієї проблеми необхідно було здійснити асиміляцію українського населення. Представники НРР стверджували, що “русини є поляками або можуть і повинні ними стати. Вони були етнічною групою польського народу – як кашуби, і зберегли при цьому окремішність звичаїв, релігії, рідної мови. Державною й літературною мовою мала бути польська мова. Регіональна окремішність не може бути використана проти держави”⁴². З українців мав бути сформований тип поляків “gente Ruthenus natione Polonus”. Українську меншину

ідеологи НРР поділяли на українців і русинів. З українцями передбачалося вести боротьбу, а з русинами шукати компромісу⁴³. Під “українцями” чільники НРР визначали українські націоналістичні сили.

У першій половині 30-х рр. усе більшої радикалізації набуває український націоналізм. Особливо після того, як Крайову езекутиву очолила група молодого покоління ОУН на чолі із С.Бандерою. Терористичні акти тепер стають головними методами політичної боротьби. Убивство міністра внутрішніх справ Польщі Б.Перацького в 1934 р. стало апогеєм діяльності ОУН і показало, що існування двох радикальних течій могло відбуватися лише в умовах жорсткого протистояння й боротьби, у тому числі збройної.

Таким чином, існування українського й польського націоналістичного руху було викликано об’єктивними історичними чинниками. Зіткнувшись на території Східної Галичини, націоналісти розглядали цю територію як плацдарм для поширення своєї ідеології на широкі верстви суспільства. В умовах постійної політичної боротьби, існування польських націоналістичних партій і ОУН стало взаємовигідне для обох сторін, а більшою мірою для польської. Радикалізація націоналістичного руху засвідчила неможливість мирного співіснування українського й польського націоналізму з існуючими ідеологічними постулатами й принципами на території Західної України. Власне, це показали події Другої світової війни.

1. Мірчук П. Нарис історії ОУН / П. Мірчук. – Мюнхен ; Лондон ; Нью-Йорк : [б. в.] 1968. – Т. 1. – 434 с.
2. Книш З. В сутінках зради. Убивство Тадеуша Голуфка на тлі зради Романа Барановського / З. Книш. – Торонто : Срібна сурма, 1975. – 659 с.
3. Лисяк-Рудницький І. Націоналізм / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – Т. 2. – С. 237–249.
4. Кентій А. Збройний чин українських націоналістів (1920–1956) : історико-архівні нариси / А. Кентій. – К., 2005. – Т. 1. Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів (1920–1942). – 271 с.
5. Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух / О. Баган. – Дрогобич : Відродження, 1994. – 192 с.
6. Федик І. УНДО, ОУН: ставлення до Польщі / І. Федик. – Львів : ВКП “ВМС”, 1998. – 80 с.
7. Ходак В. Суспільно-політична діяльність Організації українських націоналістів (1929–1934 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. спец. : 07.00.01 / В. Ходак ; Прикарпатський нац. ун-т. ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2005.
8. Wapiński R. Narodowa Demokracja 1893–1939 / R. Wapiński. // Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1980. 341 s.
9. Maj E. Mniejszosci narodowe w mysli politycznej Narodowej Demokracji (1918–1989) / E. Maj // Mniejszosci narodowe w polskiej mysli politycznej XX wieku. – Lublin, 1992. – S. 35–58.
10. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939 / A. Chojnowski. – Wrocław, 1979. – 262 s.
11. Majchrowski J. Skice z historii Polskiej prawicy politycznej lut Drugiej Rzeczypospolitey / J. Majchrowski // Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagellonskiego. – Krakow : Wydawnictwo uniwersytetu Jagellonskiego, 1986. – № 313. – 142 s.
12. Mich W. Obcy w polskim domu. Nacjonalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszosci narodowych 1918–1939 / W. Mich. – Lublin, 1994. – 144 s.
13. Wojdyło W. Kwestia ukraińska w mysli społeczno-politycznej obozu narodowo-demokratycznego w Drugiej Rzeczypospolitey / W. Wojdyło // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń, 1997. – S. 370.
14. Maj E. Mniejszosci narodowe w mysli politycznej Narodowej Demokracji (1918–1989) / E. Maj // Mniejszosci narodowe w polskiej mysli politycznej XX wieku. – Lublin, 1992. – S. 41.
15. Grabski S. Z codziennych walki rozważan / S. Grabski. – Poznań, 1923. – S. 42.
16. Bartoszewicz J. Zagadnienia polityki polskiej / J. Bartoszewicz. – Warszawa, 1926. – S. 92.
17. Rybarski R. Narod, jednostka, klasa / R. Rybarski. – Warszawa, 1926. – S. 92.
18. Swirski K. Młodzież a Małopolska Wshodnia / K. Swirski // Goniec Akademicki. – 1928. – № 5.
19. Dmowski R. Obóz wielkiej Polski // Dmowski R. Pisma / R. Dmowski. – Częstochowa, 1939. – Т. X : Od obozu wielkiej Polski do stroniztwa narodowego. – S. 95–97.
20. Dmowski R. O stroniztach // Dmowski R. Pisma / R. Dmowski. – Częstochowa, 1939. – Т. X : Od obozu wielkiej Polski do stroniztwa narodowego. – S. 115–123.

21. Баган О. Указана праця. – С. 48.
22. Постанови Великого Збору Організації Українських Націоналістів (28 січня – 2 лютого 1929 р.) // www.oun-upa.org.ua/dokuments/oun02.htm1.
23. Постанови Великого Збору Організації Українських Націоналістів (28 січня – 2 лютого 1929 р.) // www.oun-upa.org.ua/dokuments/oun02.htm2.
24. Там само.
25. Федик І. Указана праця. – С. 50.
26. Кентій Ф. Указана праця. – С. 84–85.
27. Лисяк-Рудницький І. Указана праця. – С. 252.
28. Мірчук П. Указана праця. – С. 47–48.
29. Федик І. Указана праця. – С. 54.
30. Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація в Західній Україні на початку 30-х рр. ХХ ст. / М. Швагуляк // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 1991. – Т. LXXII. – С. 119.
31. Державний архів Львівської області (ДАЛО). – Ф.110, оп.1, спр.1013 : Спостережна справа за польською буржуазною фашистською партією “Стронніцтво народове” у Львові. – Арк. 124.
32. Wobec niebezpieczeństwa ukraińskiego // Gazeta Warszawska. – 1930. – 27 sierpnia. – S. 1.
33. Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО). – Ф. 2, оп. 1, спр. 729 : Інформаційні свідчення про діяльність польської партії “Стронніцтво народове”. – Арк.51.
34. Там само. – Арк. 51.
35. Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДАУЛ). – Ф. 344, оп. 1, спр. 74. Інформація про пацифікацію на території Східної Галичини. – Арк. 42.
36. Ендеція про польсько-українські взаємини // Діло. – 1931. – 1 квітня. – Ч. 72. – С. 1.
37. Wapiński R. Roman Dmowski / R. Wapiński. – Lublin, 1989. – S. 331.
38. Giertych J. O program polityki kresowej / J. Giertych. – Warszawa, 1932. – S. 9.
39. Archiwum polityczne Ignacego Paderewskiego. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk, 1974. – S. 198.
40. Majchrowski J. Skice z historii Polskiej prawicy politycznej lut Drugiej Rzeczypospolitej / J. Majchrowski // Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagellonskiego. – Krakow : Wydawnictwo uniwersytetu Jagellonskiego. 1986. – № 313. – S. 31.
41. Wasiutyński W. Naród rządzący / W. Wasiutyński. – Warszawa, 1935. – S. 40.
42. Mich W. Obcy w polskim domu. Nacjonalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszości narodowych 1918–1939 / W. Mich. – Lublin, 1994. – S. 92.
43. Mich W. Ibid. – S. 93.

The article runs about the activity of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and Polish nationalistic parties in Galicia in the first half of 30-ies XX th century, their ideological principles and basis, methods and tactics of the political struggle and the influence on the social consciousness in the region.

Key words: nationalism, Ukrainian national-liberation movement, Polish parties, OUN, endeky, Galicia.

УДК 94(4)“1929/1959”: 303.64

ББК 63.3(4 Укр) 61/63+63.3(4 Хор)+60.506

Володимир КОВАЛЬЧУК

ІСТОРІЯ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ ТА УСТАШСЬКОЇ ХОРВАТСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ: СПРОБА ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ

У статті досліджується спільне та відмінне в діяльності двох відомих націоналістичних організацій українського й хорватського народів – ОУН та Усташі. Акцентується увага на політичних передумовах виникнення цих структур, з'ясовується специфіка їхньої ідеології, аналізуються зовнішні джерела підтримки, деякі напрямки діяльності та контакти між організаціями.

Ключові слова: ОУН, Усташа, Хорватія, Павеліч, Бандера, ХПП, ХСП.

Хоча основні віхи діяльності ОУН для широкого кола істориків уже давно не terra incognita, деякі важливі моменти все ще перебувають поза полем дослідницьких студій. Так, досить часто в українській історіографії історія ОУН подається як своєрідний ексклюзив, з від-

ривом від світових політичних процесів, без порівняння з подібними націоналістичними організаціями, що, як гриби після дощу, виникали наприкінці 1920–1930-х рр. у країнах Центральної та Південно-Східної Європи.

Досі не достатньо відомо про контакти між ОУН і дружніми організаціями у слов'янських країнах Південної та Східної Європи, зокрема з Усташською хорватською революційною організацією (далі – Усташа) у Королівстві Югославія. Парадоксально, але в історіографії більше відомостей про те, як ОУН шукала спільників за межами слов'янського світу – у Німеччині¹, Японії², Угорщині³.

Щоб виявити відмінності в історії ОУН та Усташі, з'ясуємо політичні обставини, за яких ці організації з'явилися, дослідимо їхню ідеологію, джерела зовнішньої підтримки, специфіку діяльності та партнерські зв'язки.

Наприкінці 1920-х рр. як для появи ОУН у польській Галичині, так і для створення Усташі на території Югославії витворився сприятливий ґрунт. Виникнення цих структур було зумовлене об'єктивними реаліями повоєнного часу. У Галичині місцеве українське населення потерпало від асиміляційної державної політики Польщі. Відповідно, у Королівстві Югославія хорвати знаходилися в менш вигідному становищі, аніж панівний сербський етнос.

Цікавий збіг: обидві організації – ОУН і Усташа – було започатковано в 1929 році. Як відомо, перша з них утворена на Конгресі українських націоналістів (Відень, 27 січня – 2 лютого 1929 р.) для боротьби за появу “Незалежної Соборної Української Національної Держави”⁴. Так само у 1929 р., коли внаслідок державного перевороту югославський королівський престол здобув серб Олександр, а сербський посол Рачіч у парламенті вбив хорватського провідника Степана Радіча, створюється “збройне” крило Хорватської партії права (далі – ХПП) – Усташа⁵. Її члени, “самостійники-революціонери”, починають боротьбу за незалежність Хорватії⁶. За спостереженням російського дослідника Сергія Белякова, члени Усташі декларували необхідність відновлення моноетнічної (без сербів!) хорватської держави “на усіх історичних і національних землях”⁷, адже були переконані, що хорватський народ має не слов'янське походження, а іранське або готське⁸.

Якщо ідею незалежності (чи хоча б за зміни управління⁹) у Галичині обстоювали хіба що ОУН і Українська військова організація (далі – УВО), то в Хорватії існувало більше сепаратистських сил. Крім Усташі (керівник – Анте Павеліч), це були її “політична надбудова” ХІІІ, а також Хорватська селянська партія (далі – ХСП)¹⁰.

Існує кілька поглядів щодо витоків та сутності націоналістичних ідеологічних засад, які обстоювали апологети ОУН в Україні та Усташі в Хорватії. На зміст оунівських програмних документів у першу чергу істотно вплинуло вчення яскравих представників українського націоналізму – Миколи Міхновського, Дмитра Донцова. Відтак, дослідники Олександр Мотиль і Джон Армстронг ототожили первісну ідеологію ОУН з “інтегральним націоналізмом”¹¹. Ознаки останнього, на думку Армстронга, такі: віра в найвищу цінність нації, єдність представників нації, ірраціоналізм, харизматичний лідер, культ дії, війни та насильства.

Стосовно ідеології Усташі, то вона, як вважає А.Джилас, базувалася на постулатах хорватського етнічного націоналізму. Він за своєю природою кардинально відрізнявся від італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму¹². За даними С.Белякова, ідеологія усташівського руху – це щось середнє між хорватським етнічним націоналізмом й італійським фашизмом¹³.

Усташівський опонент, керівник ХСП Владко Мачек звернув увагу на схожість ідеологій ОУН та Усташі. За його спостереженнями, програма хорватських націоналістів була “дуже подібна до програми Організації українських націоналістів”, адже містила ідеї вождівства, авторитарності, антисемітизму¹⁴. З таким категоричним “діагнозом” хорватського політика важко погодитися, позаяк згадані вище ознаки були притаманні для ідеології ОУН максимум до 1941 року. Відтоді програмові засади організації поступово “демократизуються”.

Важливо з'ясувати зовнішні чинники підтримки ОУН та Усташі. Якщо зосередитися на 1930-х роках, то серед країн, з якими ОУН успішно співпрацювала, слід виокремити Литву, Італію та Канаду. Так, влада Литви упродовж певного часу забезпечувала оунівців фальшивими паспортами, за що вони вимагали від Ліги Націй визнати литовські права на Клайпеду¹⁵. Один

із таких документів у 1928 або 1929 році (точна дата досі істориками не визначена) отримав керівник ОУН Євген Коновалець. Цей паспорт був піддробкою, адже в ньому містилися неправдиві дані про місце народження очільника ОУН – м. Каунас, Литва¹⁶. Насправді Коновалець походить із Жашкова на Львівщині¹⁷. Оунівці успішно розвивали співпрацю й з Італією. Контакти вдалося налагодити як у політичній¹⁸, так і в культурно-освітній¹⁹ сферах. Надходила й фінансова підтримка від української діаспори в Канаді. Тільки в 1928–1939 рр. бойовий фонд УВО і визвольний фонд ОУН отримав \$ 40 тис. (як на той час, досить пристойна сума)²⁰. У 1941 р. оунівцям із фракції Мельника запропонували співпрацю російські білогвардійці, які перебували в еміграції на Балканах. Колишній командир Донської Армії В.Сидорин у листі до А.Мельника від 27 червня 1941 р. обмірковував створення козацьких частин донців-емігрантів у випадку формування мельниківцями Української Армії з метою звільнення СРСР від “більшовицько-жидівської тиранії”²¹. 6 липня 1941 р. генерал-поручник Кубанського козачого війська Андрій Шкуро запевнив керівника ОУН, що готовий “станути під прапори Організованого Українського Націоналізму” під егідою “української самостійної формації”, а коли це неможливо, то в складі “німецького чи хорватського війська”²².

А хто ж допомагав хорватським усташам? Як зазначив неназваний автор оунівського часопису “Сурма”, хорватській “іреденті” (читай – усташам. – В.К.) надавали підтримку країносоюзники Німеччини²³. Дослідник З.Ліппай конкретизував: Усташа мала зв’язки з керівництвом Італії та Угорщини²⁴. Утім, найбільше опертя вона мала в Італії. Лідер усташів Анте Павеліч після 1929 р. “знаходився під високим покровительством” цієї держави²⁵. За даними С.Белякова, усташі у 1930-х рр. мали на Апеннінах штаб і бази²⁶. І справді, їх керівник Анте Павеліч пропонував оунівцю Миколі Лебедю в 1934 році відвідати військовий табір (“хутір усташів”) в Італії²⁷.

Проблема співробітництва між державними діячами Італії та такими структурами, як Усташа в Південно-Східній Європі наприкінці 1920–1930-х рр. в Україні ще чекає на свого дослідника. На нашу думку, хорватські сепаратисти вдало “вписалися” в доктрину з відродження колишньої величі Італії, якою передбачалося розхитати монолітність Королівства Югославія. Було намічено перетворити Адриатичне море в “італійське”²⁸. Також піднімалося питання спірних територій в Істрії та Далмації²⁹. Отже, для цього й налагоджувалися взаємовигідні контакти з націоналістичними структурами, здатними зсередини збурити “пороховий погреб Європи” – Усташею³⁰, Внутрішньою македонською революційною організацією³¹. Зрештою, на підтримку албанських сепаратистів італійський уряд виділяв від 50 до 200 тис. лір щомісяця³².

Як ОУН, так і Усташа нерідко практикували терор та диверсії. Так, хрестоматійним став усташський напад на в’язницю в Брушанах у 1932 році, де серби утримували хорватських політичних в’язнів. Знаними були численні сутички усташів із сербською поліцією³³. Великого резонансу набуло в Європі вбивство усташами югославського короля Олександра (Франція, м. Марсель, 10 жовтня 1935 р.). Після цього Павеліч був змушений виїхати з Югославії за кордон, до Італії³⁴.

У Польщі 1930-х рр. члени ОУН переслідувалися польською владою. У Королівстві Югославія було те ж саме – прихильники незалежності Хорватії зазнавали репресій. Так, у 1934 р. керівник ХСП Іван Пернар був засуджений судом у Загребі на 2 роки за розповсюдження нелегальних видань³⁵. У 1940 р. було заарештовано 30 усташівців, серед яких двоє виявилися помічниками Анте Павеліча – Будак і Бук³⁶.

Останнім часом в історіографії склалася тенденція звинувачувати ОУН й Усташу у вчиненні етнічних чисток у роки Другої світової війни. У випадку з ОУН часто такі закиди бувають голосливими. Так, низка істориків пише про причетність УПА – військового крила бандерівської ОУН – до винищення польського населення Волині³⁷, хоча факт існування одномоментного письмового чи усного наказу про це досі не доведений. Усташів також критикують за геноцид сербів, євреїв та циганів. “...Ненавсний Павеліч ... ліквідував сотні тисяч сербів у Хорватії”, – зазначає лідер югославських комуністів, хорват за походженням Йосип Броз Тіто³⁸. Сербський професор Майкл Маркович, котрий у роки Другої світової війни перебував у Хорватії, пише, що “хорвати вбили дев’яносто тисяч сербів”, оскільки були “фашистами”³⁹. За іншими твердженнями, міністр Незалежної Держави Хорватія Артукович є відповідальним “за геноцид сотень тисяч сербів, євреїв і циган”⁴⁰. На жаль, спростувати чи підтвердити такі відомості

наразі неможливо, оскільки нам важко доступитися до автентичних хорватських документів із відповідної проблематики.

Попри масове знищення хорватським урядом Павеліча сербів у роки війни, після неї хорватська еміграція змогла порозумітися із сербською. Після Другої світової війни в еміграції опинилися як прибічники ХСП на чолі з доктором Владком Мачеком, так і усташі. І ті, й інші, в цілому, підтримували ідею створення південно-слов’янської федерації (Югославія і Болгарія), а також сподівалися на балканський митний союз. “Доктор Мачек від імені хорватів стоїть на югославській лінії, але вимагає ширшої автономії Хорватії”, – йшлося в редакційній статті газети “Іскра”, яка видавалася в Мюнхені. Щоправда, емігрантів не влаштовувала виразна ставка США на югославського лідера Йосипа Броза Тіто. Вони виправдано вважали, що “політика США супроти Тіта в основі помилкова. Американські сподіванки за допомогою Тіта розколоти світовий комунізм ілюзорні, бо для цього Тіто занадто малий і занадто слабкий”⁴¹.

Після Другої світової війни розуміли впливовість в Югославії Тіта не тільки хорватські емігранти з Усташі, але й члени ОУН в еміграції. Визначний ідеолог ОУН, найближчий соратник С.Бандери Степан Ленкавський недвозначно стверджував, що такої масової підтримки, яку здобув Тіто в Югославії, лідери ОУН в Україні не мають. “Тітоїзму штучно насадити нелегко, він мусить вирости з природного ґрунту, якого на Україні, особливо Східній, немає. У віддаленій від сусідства з Росією Югославії він виріс на підложі міцно розвиненого сербського патріотизму, який не витерпить диктату чужинців”⁴².

Між усташами й оунівцями склалися чудові партнерські відносини⁴³. Як писав один із чільних діячів ОУН, вони “вийшли далеко за рамки міжорганізаційної дружби” й “... виявлялися міжнаціональною приязню, стаючи наріжним каменем дружби між українським і хорватським народами”⁴⁴. Так, Павеліч радо приймав оунівських утікачів від польського суду. Автори Акта обвинувачення у вбивстві діячами ОУН МВС Польщі Броніслава Пєрацького на Варшавському процесі 1936 р. висловлювали припущення, що виконавець замаху Мацейко “щасливо втік ... мабуть, до Усташі”⁴⁵.

ОУН та Усташа обмінювалися досвідом. В оунівських часописах 1932 року можна було прочитати, як хорватські “колеги” використовують “скорострільні револьвери”, динаміт і “пекельні бомби”⁴⁶. Для порівняння, ОУН тоді ще навіть не мала власного виробництва вибухівки. Лише в 1933 році провідник Крайової ексекютиви ОУН на Західноукраїнських землях Степан Бандера профінансував створення хімічної лабораторії, аби мати власне виробництво вибухових речовин. Для цього він підмовив знайомого студента, генія-хіміка Ярослава Карпинця створити в Кракові хімічну лабораторію. На підготовчі роботи виділив 150 злотих. Через безгрошів’я знавець хімії не міг навіть навчатися на хімічному факультеті, не те що створити омріяний хімічний осередок. Тому Карпинець радо прийняв пропозицію й дуже швидко на винайманій квартирі поставив на потік синтез важливого компонента вибухівки – екразиту 305⁴⁷.

Радянські чиновники недооцінювали можливість співпраці ОУН та усташів. Так, керівник НКДБ УРСР Савченко в повідомленні від 9 жовтня 1943 р. для секретарів ЦК КП(б)У Хрушова та Коротченка виклав свої підозри щодо можливого зв’язку між бандерівцями і “сербськими та чорногорськими повстанськими загонами Югославії, а також із чеськими націоналістами”. Як бачимо, у переліку не вистачає “хорватських націоналістів”. Оскільки Савченко не навів ніяких конкретних доказів, дослідники Анатолій Кентій і Олександр Гогун назвали його міркування про “закордонні зв’язки українських націоналістів” безпідставними⁴⁸.

У Хорватії досить спокійно сприйняли розкол ОУН на мельниківську та бандерівську фракції в 1940 році. Хоча після поділу організації про “бунт Бандери” для керівника НДХ Павеліча особисто розповів близький до ОУН(б) Крисько, силою традицій пошана до “старої” ОУН, тобто мельниківської фракції ОУН, збереглася⁴⁹. У листі до Андрія Мельника Степан Бандера дивувався, чому так спокійно в Югославії відреагували на появу двох напрямків ОУН: “Мала бути грандіозна кампанія вічева в Югославії, де було б нап’ятовано страшних руйників, але щось і там не вийшло”⁵⁰. Хорватський представник ОУН(м) Василь Войтанівський першим серед українців привітав по загребському радіо суверенітет НДХ. За угодою з урядом цієї держави, Войтанівський очолив українське представництво в Хорватії на правах посоль-

ства. Воно декларувало надання правової допомоги українським емігрантам, мало опікуватися самообороною українських поселень у Боснії, Славонії та Сримі⁵¹.

Німецьке гестапо тримало українських націоналістів Хорватії в полі зору. У 1944 році у Львові, наприклад, до нацистських тенет потрапив член ОУН Євген Мацяк, котрий раніше досить довго мешкав у Сербії та Хорватії. Гестапівцям не сподобалося, що він “слухав чужі радіостанції”, записував найважливіше й готував бюлетені для керівника ОУН(м) Андрія Мельника. Українець відбував покарання в Потсдамі й Заксенхаузені⁵².

Вражають своєю схожістю життєві долі керівників ОУН(б) та Усташі. Як Степан Бандера, так і Анте Павеліч загинули від убивць. Першого порішив радянський агент, а другого – серб. Ось які паралелі між убивствами керівника ОУН(б) Бандери й усташського лідера Павеліча навів у своїй заяві з нагоди смерті керівника бандерівського руху представник центрального комітету хорватських об'єднань в Європі Андре Іліч: “Від імені хорватської делегації до АБН ми засуджуємо це жахливе вбивство... Ми, хорвати, маємо таку само долю, як українці. Югославія є малим “советським союзом” і служницею Москви. У 1957 році београдські великосербські імперіалісти виконали атентат на голову хорватської держави д-ра Анте Павеліча, який внаслідок поранення помер два роки пізніше. Цікавим є те, що перед його смертю, себто у 1959 році, виконано на нього другий атентат, кілька місяців перед смертю Бандери. Це є доказ співпраці великоросійського і великосербського імперіалізмів⁵³. Для порівняння із хорватськими сепаратистами, сербські четники Драги Михайловича склали зброю через рік після приходу до влади Тіто⁵⁴.

Таким чином, в історії ОУН та Усташі є чимало спільного. Витоки ідеології цих організацій тісно переплетені із процесами національного відродження українського й хорватського народів, які активізувалися на рубежі XIX–XX ст. Як ОУН у Галичині, так і Усташа в Хорватії з'явилися 1929 року. Вони мали підтримку серед місцевих патріотичних кіл, оскільки пропонували рецепт вирішення національного питання. Обом організаціям удавалося знаходити союзників на зовнішньополітичній арені. ОУН та Усташа, як формування зі спорідненою ідеологією та методами діяльності, співпрацювали з низки питань. Зрештою, вражає схожість долі лідера ОУН Степана Бандери й керівника Усташі Анте Павеліча – наприкінці 50-х рр. XX ст. вони обидва загинули від руки вбивці.

1. Киричук Ю. ОУН і УПА у загальносвітовому контексті: паралелі, порівняння, аналогії, уроки / Ю. Киричук // УПА в боротьбі проти тоталітарних режимів / Ісаєвич Я. – гол. ред. кол. – Львів : [б. в.], 2004. – С. 32–50.
2. Посівнич М. Деякі аспекти діяльності ОУН на Далекому Сході / М. Посівнич // Український визвольний рух. – 2005. – Зб. 5. – С. 118–130.
3. В'ятрович В. Українсько-угорські переговори / В. В'ятрович // УПА в боротьбі проти тоталітарних режимів / Ісаєвич Я. – гол. ред. кол. – Львів : [б. в.], 2004. – С. 158–163.
4. Посівнич М. Ставлення ОУН до Польщі у міжвоєнний період / М. Посівнич // Український визвольний рух. – 2003. – Зб. 2. – С. 39–52.
5. Із 1933 р. – “Усташський хорватський визвольний рух”. Див: Беляков С. Идеология усташского движения как историческая форма хорватского этнического национализма (1929–1945 гг.) : автореф. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук / С. Беляков. – Екатеринбург : [б. и.], 2006. – С. 16; Семиряга М. Коллаборационизм / М. Семиряга. – М. : [б. и.], 2000. – С. 264; [Б. авт.]. Борьба хорватів за волю // Сурма. – 1934. – № 1–2. – С. 7.
6. Мацяк Є. Українці в Хорватії / Є. Мацяк // Організація українських націоналістів. 1929–1954. – Франція, 1955. – С. 395.
7. Беляков С. Идеология ... – С. 19.
8. Там само. – С. 18. Беляков С. Теория неславянского происхождения хорватов в идеологии усташства / С. Беляков // Политика силы и эволюция систем международной безопасности : сборник материалов конференции молодых исследователей (Екатеринбург, 28 октября – 1 ноября 2003 г.). – Екатеринбург : [б. и.], 2004. – С. 60–61.
9. Архів ОУН у Києві. – Ф. 1, оп. 1, спр. “Листування Коновальця – Онацького (1931–1934)”, арк. 4. Лист Є. Онацького до Є. Коновальця (від 27.02.1931).
10. 12 лютого 1939 р. у Берліні емісар Мачека зустрівся з наближеною до Гесса особою і запропонував проект створення “незалежної хорватської держави”. До неї мали б увійти хорватські, славонські,

далматійські та боснійські землі. Представник Мачека обіцяв, що нове державне утворення, якщо воно буде визнане Німеччиною, увійде до системи “Осі” й Антикомінтернівського пакту. Втім, представник Гесса нічого конкретного не зазначив. Див: Волков В. Балканская Антанта и ее место в международных отношениях в начале 1939 г. / В. Волков // Балканские исследования. Освободительные движения на Балканах. – М. : [б. и.], 1978. – Вып. 3. – С. 189–190; Липпай З. Борьба империалистов в Дунайском бассейне / З. Липпай. – М. : [б. и.], 1939. – С. 141.

11. Касьянов Георгій. До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН) (аналітичний огляд) / Георгій Касьянов. – К. : [б. в.], 2003. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/kasian/kas201.htm#par3> (13.09.2008).
12. Djilas A. The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution. 1919–1953 / A. Djilas. – Cambridge, London, 1991.
13. Беляков С. Идеология усташского движения: между этническим национализмом и фашизмом / С. Беляков // Известия Уральского государственного университета. – 2005. – № 39. – С. 127–135. Про специфіку програмних настанов організації Усташа див. детальніше: Ustasa: Dokumenti o ustaskom pokretu / prired Petar Pozar. – Zagreb, 1995; Ustaski zakoni / prired. G. Babic. – Beograd, 2000.
14. Матчек проти хорватських націоналістів // Народна воля. – 1940. – 12 березня. – Ч. 28. – С. 1.
15. Балеї П. Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 року. Причини і наслідки / П. Балеї. – [Б. м. : б. в.]. – С. 43.
16. Архів ОУН у Києві. – Фонд Євгена Коновальця. Стаття “Спирні і небажані чужинці” з німецького часопису “Ное шорхер цайтунг” (1936, 24 червня, № 1087) (машинопис, переклад українською).
17. Грицай Остап. Життя і діяльність Євгена Коновальця до революції 1917 року / Остап Грицай // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 18.
18. Серед італійських державних і політичних діячів, з якими у 1930-х рр. часто зустрічався й обговорював “українське питання” представник інтересів ОУН в Італії Євген Онацький – особистий секретар дуче Італії Беніто Муссоліні, заступник керівника уряду Россоні, державний секретар Бастіанні, віце-голова МЗС Якомоне, заступник міністра освіти Сольмі, секретар відділу фашистської партії в Римі д'Арома. Див.: Онацький Є. У вічному місті / Є. Онацький. – Торонто, 1985. – Т. 3. – С. 55, 66, 152, 179; Силлаба С. Профсоюзная политика итальянского фашизма / С. Силлаба. – М., 1935; Каменецький І. Українське питання в німецькій зовнішній політиці між двома світовими війнами / І. Каменецький // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 872.
19. Окремі сюжети про навчання та умови проживання українських студентів в Італії, їхню наукову й журналістську діяльність див: Архів ОУН у Києві. – Ф. 1, оп. 1, спр. без назви, арк. 62, 125, 127, 133–134; Там само. – Спр. “Листування голови ПУН А. Мельника”, арк. 69; Онацький Є. У вічному місті / Є. Онацький. – Торонто, 1985. – Т. 3. – С. 21.
20. Мартинович Орест. Полковник Євген Коновалець у Канаді (невідомі його листи, написані у червні 1929 р.) / Орест Мартинович // Пам'ятки. Археографічний щорічник. – 2007. – Т. 7. – С. 378.
21. Архів ОУН у Києві. – Ф. 1, спр. “Документи, зібрані З. Книшом до історії націоналістичного руху”, арк. 8. Відпис листа бувшого командира Донської армії, генерал-лейтенанта В. Сидорина до вождя ОУН А. Мельника (від 27 червня 1941 р.).
22. Архів ОУН у Києві. – Ф. 1, спр. “Документи, зібрані З. Книшом до історії націоналістичного руху”, арк. 11. Лист генерал-поручника Кубанського козачого війська Андрія Шкуро і представника ОУН у Незалежній Державі Хорватія Василя Войтанівського до голови Проводу ОУН Андрія Мельника (від 06. 07. 1941).
23. [Б. авт.]. Пропаганда як фактор воєнної стратегії // Сурма. – 1933. – № 3–4. – С. 5.
24. Липпай З. ... С. 68.
25. Заковский Л. О некоторых методах и приемах иностранных разведывательных органов и их троцкистско-бухаринской агентуры / Л. Заковский // Шпионаж капиталистических государств: сб. статей. – М., 1937. – С. 80.
26. Беляков С. Идеология ... – С. 17.
27. Книш З. Варшавський процес ОУН. – Торонто, 1986. – Т. 1. – С. 102. За російськими джерелами, усташі прагнули закріпитися і в Росії. Див: Заковский Л. ... – С. 80.
28. Мадьяр Л. Фашизм і безпека війни / Л. Мадьяр. – Харків, 1933. – С. 29.
29. Чермель Л. Славянское меньшинство в Италии. Словенцы и хорваты в Юлийской Крайне / Л. Чермель. – Любляна, 1945; Андровский. Внешняя политика фашистской Италии / Андровский. – М. ; Л., 1931; Смирнова Н. Политика Италии на Балканах: очерк дипломатической истории, 1922–1935 гг. / Н. Смирнова. – М., 1979.
30. Беляков С. Идеология ... – С. 16.
31. Липпай З. ... – С. 68.

32. Карасев А. Исторические корни возникновения современного косовского конфликта / А. Карасев // Человек на Балканах : сб. статей. – С. Пб. : [б. и.], 2002. – С. 359.
33. [Б. авт.]. Борьба хорватів за волю // Сурма. – 1934. – № 1–2. – С. 8.
34. Липпай З. Борьба империалистов в Дунайском бассейне / З. Липпай. – М., 1939. – С. 141.
35. Карають хорватських лідерів // Український голос. – 1934. – 3 жовтня. – Ч. 40. – С. 5.
36. Арешти терористів усташі // Народна воля. – 1940. – 12 березня. – Ч. 28. – С. 1.
37. Ї. Волинь 1943. Борьба за землю. – 2003. – № 28. – С. 37, 125.
38. Тито Й. Б. Избранные статьи и речи / Й. Б. Тито. – М. : [б. и.], 1987. – С. 88.
39. Сейфер М. Никола Тесла – повелитель Вселенной / М. Сейфер. – М. : [б. и.], 2007. – С. 563.
40. Дубинянський М. Три перепустки в історичну міфологію / М. Дубинянський // Дзеркало тижня. – 2007. – 24 березня. – № 11. – С. 22.
41. ЦДАВО. – Ф. 5235, оп. 1, спр. 419, арк. 11.
42. Лист С. Ленкавського до П. Полтави (червень 1951 р.) // Український націоналізм. – Івано-Франківськ : [б. в.], 2002. – Т. 1. – С. 304.
43. ЦДАВО. – Ф. 5235, оп. 1, спр. 1671, арк. 56 зв.
44. Мацяк Є. Українці ... – С. 401.
45. Шухевич С. Мое життя. Спогади / С. Шухевич. – Лондон, 1991. – С. 510.
46. [Б. авт.]. Борьба хорватів ... – С. 7–9.
47. Климишин М. В поході до волі / М. Климишин. – Торонто, 1975. – Т. 1. – С. 83–90.
48. “Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...”. Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы / Гогун А., Кентий А. (состав.). – К. : [б. в.], 2006. – С. 375–376.
49. Мацяк Є. Українці ... – С. 399–400.
50. Архів ОУН у Києві. – Ф. 1, спр. “Листування Степана Бандери”, арк. 22. Лист Степана Бандери до Андрія Мельника (від 10 серпня 1940 р.).
51. Киричук Ю. ОУН і УПА ... – Львів, 2004. – С. 38; Мацяк Є. Українці ... С. 399–400.
52. Селешко М. У кігтях гестапо / М. Селешко. – К. : [б. в.], 1996. – С. 137, 174.
53. Московські вбивці Бандери перед судом / Чайковський Д. (ред.). – Мюнхен, 1965. – С. 601.
54. Бондаренко К. Історія, якої не знаємо. Чи не хочемо знати? / К. Бондаренко // Дзеркало тижня. – 2002. – № 12. – 29 березня – 5 квітня.

In the article analysed what it is differed and what alike two the known nationalistic organizations of the Ukrainian and Croatian people are OUN and Ustasha. Attention is accented on political pre-conditions of origin of these structures, the specific of their ideology turns out, the outsourcings of support, some directions activity and contacts between organizations are analysed.

Key words: OUN, Ustasha, Croatia, Pavelich, Bandera, Croatian party of right, Croatian peasant party.

УДК 94 (477)(=411.4)

ББК 63.3 (4Укр) 622

Ігор ЛЮБЧИК

ПОШИРЕННЯ ВПЛИВІВ ОУН НА ЛЕМКІВЩИНІ

У статті на основі архівних документів автор розкриває тему поширення впливів ОУН у галицькій частині Лемківщини, показує роль місцевої інтелігенції в поширенні українських націоналістичних впливів серед лемків. Автор робить висновок, що національні настрої серед українського населення Лемківщини спостерігалися тільки у східних повітах, що було наслідком наближеності їх до Східної Галичини та значно активнішою місцевою національно свідомою інтелігенцією.

Ключові слова: націоналістичний рух, історико-етнографічний район, Лемківщина, національна свідомість.

Найвіддаленішим на захід українським історико-етнографічним районом у міжвоєнний період була Лемківщина. Її етнополітичний розвиток ускладнювався ще й тим, що це була територія етнічного порубіжжя, де відбувалася постійна боротьба сусідів за територію та етнічний кордон. Саме порубіжний характер території, віддаленість від українського етнічного

масиву та незначний національний ресурс в особі української інтелігенції уповільнювали процес зародження українського руху та вплинули на інертність його розвитку в цілому.

Ситуація змінилася наприкінці 20-х рр. ХХ ст., коли на Лемківщині посилювались етноконсолідаційні процеси. Це було пов'язано з активізацією діяльності нечисленної місцевої української інтелігенції, зокрема вчителів та греко-католицьких священників, зростанням кількості громадських культурно-просвітніх товариств та осередків політичних партій. Однак посилення українського національного руху все більше проявлялось у східних лемківських повітах, зокрема Лиському та Сяноцькому. Певні впливи в цих повітах серед націоналістичних організацій наприкінці 20-х рр. мала Українська військова організація. Зокрема, у списку підозрюваних владою до УВО на червень 1929 р. було багато греко-католицьких священників, учителів, студентів-гімназистів, а також пересічних селян¹. У середній та західній частині Лемківщини впливи УВО не спостерігалися. Однак відомо, що у 1930 р. з ініціативи о. Юліана Плешкевича в Маластові Горлицького повіту було створено товариство “Будова України”².

Зі створенням ОУН її впливи поступово проникають у східну частину Лемківщини. Активісти організації зустрічались із населенням у читальнях Просвіти, кооперативах, де закликали до об'єднання навколо української ідеї. Зокрема, як повідомляють документи, Петро Вігловський, будучи окружним люстратором кооператив у Сяноцькому, Лиському та Кросненському повітах, а одночасно й діячем ОУН, у читальнях Просвіти закликав населення до інтенсивнішої праці³. Польська поліція вела за діями ОУН посилене спостереження. Зокрема, приїзд у вересні 1932 р. члена ОУН Михайла Хом'яка до місцевого активіста й прихильника ОУН адвоката в Сяноку Василя Блавацького, за висловом повітового управління поліції, “змусив останнє вести за ними пильне спостереження”⁴. Те саме відбулося з Йозефом Яримовичем, який прибув до Сяноцького повіту зі Східної Галичини⁵. До таких осіб була прикута особлива увага. З ініціативи цих діячів 29 жовтня 1933 р. у Сяноцькому повіті відбулися жалобні урочистості під назвою “Жалоба України”, присвячені голодомору в Україні. Зокрема, Петро Вігловський виголосив у приміщенні Просвіти громад Плонна та Карликів лекцію на тему “Голод і недостаток на Україні радянській”, а Михайло Хом'як у Сяноку виголосив доповідь на тему “Біда України”⁶.

Члени та активні прихильники ОУН намагалися поширювати впливи організації насамперед через розвішування вночі листівок антипольського та націоналістичного характеру. Одним з осередків зібрання активних діячів націоналістичного руху було помешкання о. Миколи Андрейчука у с. Вуйське Сяноцького повіту, двоє синів якого навчалися у Празькому університеті. Як повідомляють документи, до них на таємні зібрання приходили симпатички ОУН – Владислав Пелехович, Микола Шевчук, Антоній Усик, Петро Маркович, Людвиг Совірко та Яніна Пелехович⁷.

Селянське повстання, що спалахнуло влітку 1932 р. у Лиському повіті, пізніше змусило польську владу резюмувати, що приводом до нього, окрім незадоволення кризою, були “діяльність націоналістичних політиків серед темного хлопства” та агітація оунівців. Власне, на запитання львівського воєводи – чого прагне народ – у відповідь голосно пролунало: “Ми хочемо України”⁸. Після повстання, враховуючи піднесення націоналістичних настроїв серед населення Лиського повіту, було прийнято рішення, щоб повітовий інструктор “Сільського господаря” в Ліску Дмитро Мачай під впливом виїздів до місцевих рільничих кружків мав своїм завданням займатися організацією відділів ОУН по селах⁹.

Під впливом національно-визвольного руху на Закарпатті у 1938–1939 рр. спостерігалося піднесення націоналістичних настроїв у східній частині Лемківщини, зокрема у вигляді антипольських та патріотичних плакатів, які писались вручну і масово розвішувались, особливо на сільських школах. Так, у серпні 1938 р. у с. Ставків, Лиського повіту було розвішено афіші з написом: “Українці – ратуйтеся з під окупації польської”¹⁰. У с. Балиця було вивішено плакат із написом: “Україна Наша Самостійна Держава най живе 1000 років”¹¹, в окремих селах вивішували тризуби¹². Улітку 1938 р. читальні “Просвіти” в Лиському повіті прийняли рішення про жалобні дні за Євгеном Коновальцем. Зокрема, як повідомляють документи, всі члени читальні в Лютовичах носять при кошулях чорні стрічки замість краваток, а дівчата – вишивані чорними

нитками кошулі. Відділ читальні готував виступ, присвячений пам'яті Євгена Коновальця, однак поліція це заборонила¹³.

Загалом, польській поліції з цього приводу доводилося констатувати, що русини, які мешкають у громадах лемківських, усе частіше в розмовах між собою порушують українські політичні справи і деякі з них виражають переконання, що скоро на “терені Малопольщі Східної повстане панство українське”. Активно велися розмови про формування на Підкарпатській Русі української армії¹⁴. В окремих селах Лемківщини були організовані зібрання української інтелігенції з метою обговорення визвольних змагань на Закарпатті. Ініціаторами таких зустрічей були: директор школи Павло Гайда в громаді Цшана, адвокат із Дуклі Юліан Налисник, його помічник Лев Букалович, Михайло Запточний, о. Петро Білінський у Гировій¹⁵.

Створення Карпатської Січі мобілізувало лемківську молодь, яка масово почала переходити чехословацький кордон і вливатись у лави січовиків. Відділ польської поліції з цього приводу повідомляв, що в Сяноцькому повіті, особливо у прикордонних громадах, останнім часом відбувається сильне зацікавлення справами Підкарпатської Русі і переходу кордонів¹⁶. За нашими підрахунками, на основі щоденних звітів Львівського воєводського управління, з кінця листопада 1938 р. і до першої половини березня 1939 рр. із території Ліської, Сяноцької і частково Кросненської Лемківщини намагались перейти кордон на Закарпатську Україну, з метою вступу до українського легіону, близько 270 осіб, з яких 40 були затримані під час переходу. Однак ця цифра є далеко не повна, оскільки перехід кордону був нелегальним.

В основному, ініціаторами вербункових акцій були вчителі, а найбільше священники. Серед останніх особливо відзначились о. Василь Бучко, о. Ян Голойда, о. Дмитро Юрчик¹⁷, о. Ян Титирко¹⁸, о. Михайло Терлецький¹⁹. Усі вони були затримані польською поліцією. Були окремі особи, які проводили активну агітаційну роботу. Переходи лемками кордону, бажання вступити до українського легіону, віра у близьке відродження української державності стали яскравим свідченням зростання їх української національної свідомості. Один із таких січовиків із Лемківщини з цього приводу так відзначив у своїх спогадах: “Я ішов на Закарпатську Україну надхненний духом одвічної національної стихії, “десятьма заповідями” українського націоналіста, які запалили моє юнацьке серце незгасним огнем боротьби за права і волю моєї поневоленої, але нескореної батьківщини...”²⁰.

Польська поліція своїми діями всіляко намагалася придушити вербункові акції, а разом із ними й український національний рух серед лемків. Із цією метою організувались часто обшуки в помешканнях лемківської інтелігенції, які виявляли агітаційні листівки або націоналістичну літературу, заборонялось молоді організуватись на великі зібрання. Зокрема, постерунком польської поліції в січні 1939 р. були проведені ревізії в помешканнях о. Яна Голойди, учителя Юліана Бичка, купця Григорія Фенія з Вислока Великого²¹, у члена читальні “Просвіти” Василя Блищака з Ославці²², о. Івана Підгорбія з Ольхівці, в якого було знайдено дві брошури “Світло з неба України” і два календарі, видані філією “Просвіти” в Сяноку²³, а Івана Геряка з Бандрової Ліської повіту за пересилання націоналістичної літератури для ОУН із Чехословаччини взагалі було виселено та заборонено впродовж 10 років перебувати у всіх прикордонних повітах²⁴.

Незважаючи на те, що в березні 1939 р. через захоплення Угорщиною фактично було припинено національно-визвольні змагання закарпатських українців, у Сяноцькому та Ліському повітах і надалі спостерігалось масове розповсюдження націоналістичних відозв патріотичного та антипольського змісту. Показовою в цьому плані є відозва, яка була розповсюджена в Ліському повіті у квітні 1939 р. такого змісту: “Народе мій рідний, воскресла Україна і щезла ненадовго. Воскресне в 1939 р. Тримаймося, народе, поки терні не розрослися. Ще не вмерла Україна”²⁵. Виявом національної свідомості лемків стали насипання могил із написом “Борцям за волю України”, на яких прикріплювалися паперові шарфи з українськими національними кольорами²⁶. Незважаючи на швидке реагування з боку поліції, яке проявлялося, насамперед, у знищенні цих могил, населення наступної ночі їх відновлювало.

Загалом можемо стверджувати, що посилення впливів ОУН у Східній Галичині не залишило осторонь і українське населення Лемківщини. Однак націоналістичні настрої тут

спостерігалися тільки у східних лемківських повітах, що було свідченням їх наближеності до Східної Галичини та наявності тісних зв'язків між місцевою національно свідомою інтелігенцією.

1. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 121, оп. 3, спр. 489, арк. 31–33.
2. Archiwum Panstwa w Krakowie. UWKr. 51. – S. 197.
3. ДАЛО. – Ф. 121, оп. 3, спр. 516, арк. 400.
4. ДАЛО. – Ф. 121, оп. 3, спр. 516, арк. 351.
5. ДАЛО. – Ф. 121, оп. 3, спр. 794, арк. 41.
6. ДАЛО. – Ф. 121, оп. 1, спр. 91, арк. 98.
7. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 228, оп. 1, спр. 11, арк. 1.
8. ДАЛО. – Ф. 121, оп. 2, спр. 148, арк. 31.
9. ДАІФО. – Ф. 68, оп. 2, спр. 164, арк. 20; ДАІФО. – Ф. 228, оп. 1, спр. 24, арк. 13.
10. ДАІФО. – Ф. 2, оп. 1, спр. 1534, арк. 21.
11. ДАІФО. – Ф. 2, оп. 1, спр. 1534, арк. 145.
12. ДАІФО. – 2, оп. 1, спр. 1526, арк. 219.
13. ДАІФО. – Ф. 2, оп. 1, спр. 1533, арк. 169; ДАІФО. – Ф. 228, оп. 1, спр. 91, арк. 92.
14. ДАЛО. – Ф. 121, оп. 1, спр. 343, арк. 3.
15. ДАІФО. – Ф. 2, оп. 1, спр. 1526, арк. 193.
16. ДАІФО. – Ф. 2, оп. 1, спр. 1575, арк. 45.
17. ДАІФО. – Ф. 2, оп. 1, спр. 1575, арк. 49, 23, 99.
18. ДАІФО. – Ф. 2, оп. 1, спр. 1534, арк. 121.
19. ДАІФО. – Ф. 2, оп. 1, спр. 1534, арк. 108.
20. Чечва В. У боротьбі за волю Закарпатської України (закінчення) / В. Чечва // Визвольний шлях. – 1977. – Кн. 5. – С. 612.
21. ДАІФО. – Ф. 2, оп. 1, спр. 1575, арк. 23.
22. ДАІФО. – Ф. 2, оп. 1, спр. 1575, арк. 25.
23. ДАІФО. – Ф. 2, оп. 1, спр. 1575, арк. 35.
24. Новинки // Наш Лемко. – 1938. – 15 вересня.
25. ДАІФО. – Ф. 2, оп. 1, спр. 1575, арк. 219.
26. ДАІФО. – Ф. 2, оп. 1, спр. 1575, арк. 232.

In the article, based on the archived documents, an author exposes the topic of distribution the OUN impact in Galychyna part of Lemkivshchyna, shows the role of local intelligentsia in raising Ukrainian nationalistic influences among lemky. The author draws the conclusion that national spirit among the Ukrainian population of Lemkivshchyna were observed only in the eastern districts, that was the result of their close location to the eastern Galychyna and more active national conscious intelligentsia.

Key words: nationalistic movement, historical ethnographical region, Lemkivshchyna, national conscious.

УДК 94 (477.6): 62.33 “1941/1945”

ББК 63.3 (4 Укр) 624

Валерій ШАЙКАН

АНЕКСІЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ РАДЯНСЬКИМ СОЮЗОМ НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ІДЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті мова йде про початок агресії СРСР проти Польщі та захоплення частини її території.

Ключові слова: агресія, анексія, боротьба, визволення, ідеологія, пропаганда.

В оцінці дій Сталіна в передвоєнний час не варто обмежуватися твердженням того, що Сталін дбав лише про безпеку СРСР. Це була б надто спрощена думка. Він мав величезний досвід закулісної гри як у внутрішній (боротьба з опонентами в партії), так і в зовнішній політиці (керівництво Комінтерном). Тому маловірогідно, що в умовах визрівання війни Сталін

не будував стратегічних планів поширення комунізму за межами СРСР. Секретний протокол до пакту Молотова–Ріббентропа – тому яскравий приклад.

Цілком очевидно, що для українського народу Друга світова війна почалася не з моменту нападу Німеччини на СРСР, як вважала більшість істориків радянської доби, а значно раніше – ще у вересні 1939 р., коли радянські війська, відповідно до секретного протоколу від 23 серпня того ж року, були введені в Західні області України, що тоді належали Польщі. Зауважимо, що до активної військової акції Радянський Союз підштовхувала Німеччина. Так, 15 вересня 1939 р. рейхсміністр Ріббентроп направив послу в Москві Шуленбургу телеграму, зміст якої повинен був бути доведеним до Сталіна. У ній, зокрема, говорилося: “Якщо не розпочнеться російська інтервенція, то неминуче стане питання про те, чи не виникне в районі, що лежить на схід від німецької зони впливу політична пустота... без такої інтервенції Радянського уряду тут можливе утворення нових держав”³. Готувався до війни і СРСР. На сторінках радянських газет 13, 14 вересня 1939 р. з’явилися інспіровані статті про повстання галичан проти Польщі¹², що певною мірою мало слугувати ідеологічним виправданням майбутнього вторгнення. І хоча ці провокаційні виступи радянської преси були спростовані 14 вересня 1939 р. митрополитом А.Шептицьким і головою УНДО В.Мудрим через львівське радіо та польську пресу¹⁶, це не завадило Радянському Союзу здійснити вторгнення, порушивши ряд міжнародних угод, серед яких Пакт про ненапад від 25 липня 1932 р. та Пакт Бріана–Келлога від 28 серпня 1928 р. про відмову від війни як засобу міжнародної політики. Відсутність на цих теренах довготривалих бойових дій зовсім не означала спокійного життя для українців, особливо з огляду на ідеологічні засади, які несла радянська влада “визволеному” народу. А саме так у партійних документах обгрунтовувався похід Червоної Армії на Західну Україну¹⁴.

Для забезпечення ідеологічного контролю над населенням держави до 1939 р. у СРСР був зорганізований потужний пропагандистський апарат, повністю підпорядкований партійним органам, які контролювали правильність утілення ідеологічних засад. Вищим органом, що визначав стратегічну лінію поведінки всіх партійних структур між з’їздами і пленумами, було Політбюро ЦК ВКП(б). Утворене в жовтні 1917 р., воно з 1919 р. стало постійно діючим органом і складалося з обмеженої кількості найбільш авторитетних партійних керівників. На засіданнях Політбюро вирішувалися найважливіші нагальні питання внутрішньої і зовнішньої політики держави, а його рішення були обов’язковими до виконання усіма партійними і державними інстанціями. По суті, Політбюро було робочим органом Центрального Комітету партії і очолювалося, як і ЦК, Генеральним секретарем – на той час Сталіним.

Компартійна система в СРСР була дуже розгалуженою й мала чітку структуру підпорядкування. Так, на рівні республік утворювалися республіканські ЦК, на рівні області – обласні комітети, у районах – районні, у містах – міські. На підприємствах комітети утворювалися, коли партійна організація налічувала 300 і більше членів, а колгоспи – 50 комуністів. Первинні партійні організації очолювалися партійним бюро. Найнижча ланка складалася із трьох комуністів.

Партійна робота в збройних силах проводилася під керівництвом Головного політичного управління, яке існувало на правах відділу ЦК. Йому підпорядковувалися політвідділи, які утворювалися в округах, арміях, флотах, з’єднаннях, дивізіях, військових частинах. Первинні партійні організації утворювалися в дрібних підрозділах – у ротах, батареях, ескадронах, ескадрильях і т. п. Безпосереднє керівництво партійно-політичною роботою здійснювалося політичними керівниками (політруками). Поряд із партійними функціональними обов’язками з 1935 р. по 1942 р., в армії існували спеціальні військові звання “молодший політрук”, “старший політрук”¹⁷. Тобто відбувався процес злиття ідеологічних функцій із військовими, що посилювало вплив комуністичної партії на рядових бійців.

Поширення комуністичної ідеології КПРС здійснювала не тільки через своїх функціонерів, але й через засоби масової інформації – пресу, радіо, кінопродукцію, наочну агітацію. Так, центральним друкованим органом КПРС була щоденна газета “Правда”. Заснована в 1912 р., вона стала рупором офіційної політики КПРС. Її девізом стало гасло, висунуте К.Марксом і Ф.Енгельсом і вперше опубліковане в “Маніфесті Комуністичної партії” в 1848 р. – “Пролетарі всіх країн, єднайтесь!”¹⁷. Зауважимо, що це гасло було притаманне всій радянській пресі й

підкреслювало її ідеологічну спрямованість та класовий характер. Отже, пропаганда пролетарського інтернаціоналізму давала більшовикам можливість відкрито пропагувати зазіхання на світове ідеологічне панування. Президія Верховної Ради СРСР видавала щоденну суспільно-політичну газету “Известия Советов народных депутатов”. Центральною армійською газетою була “Красная Звезда”, заснована у 1924 р. Подібні газети під різними назвами, але під тим самим гаслом видавали всі обласні, районні, міські комітети й навіть парткоми великих заводів, новобудов, громадських організацій, що свідчить про тотальний ідеологічний контроль із боку Комуністичної партії за пресою. Так, профспілки під тим самим гаслом із 1921 р. видавали газету “Труд”. Важливу роль у пропаганді партійної лінії відігравав журнал “Партийное строительство” (1929–1946 рр.), тираж якого в 1946 р. становив 150 тис. екз. Для молоді, що була згуртована у Всесоюзну Ленінську Комуністичну Спілку (ВЛКСМ), видавалася газета “Комсомольська правда”. Мало свої друковані органи і ЦК КП(б)У, і Верховна Рада України, – газети “Радянська Україна” і “Комуніст”. В обласних і районних центрах видавалися, як правило, спільні партійно-радянські газети. Так, “Дніпровська правда” була органом Дніпропетровського обкому КПУ і обласної Ради депутатів трудящих. Органом Херсонського міськкому КПУ і міської Ради депутатів трудящих була “Наддніпрянська правда”. Газета “Червоне Запоріжжя” була органом Запорізького обкому, міськкому й обласної Ради депутатів трудящих, а газета “Прапор соціалізму” – органом Сиваського райкому і районної Ради депутатів трудящих. Для дітей і підлітків виходила газета “Піонерська правда”. Отже, підкреслювалася ідейна спільність компартійної і радянської влади, а ідеологічній обробці підлягало населення всіх вікових категорій. На особливе значення преси в пропаганді марксизму-ленізму наголошувалося в Постанові ЦК ВКП(б) від 16 серпня 1939 р. Ставилися вимоги: “Зосередити ще більшу увагу на організації пропаганди марксизму-ленізму в пресі... Обласні і районні газети зобов’язані висвітлювати не тільки організаційний досвід пропаганди, але й давати оцінку якості змісту лекцій, консультацій, занять гуртків... забезпечивши серйозний контроль Управління пропаганди й агітації ЦК і відділів пропаганди обкомів за статтями, що публікуються...”¹³. На велику значимість партійного керівництва пресою вказував і XV з’їзд КП(б)У, що відбувся у травні 1940 р.: “Звертаючи увагу на необхідність підвищення якості друкованої пропаганди, з’їзд зобов’язує всіх керівників парторганізацій особисто керувати газетами, що являються могутньою зброєю мобілізації і згуртування трудящих на завоювання нових перемог комунізму”, – говорилося в його резолюції¹⁴. Крім того, з 1933 р. ЦК ВКП(б) утворював політвідділи як надзвичайні органи керівництва на найважливіших напрямках народного господарства: транспорті, машинно-тракторних станціях, у будівництві. Ці органи діяли на підставі особливих інструкцій ЦК і мали права партійних комітетів¹⁴. Таким чином, радянське суспільство в кінці 30-х років являло собою замкнутий простір із тотальним партійним контролем за всіма сферами людського життя, тому застосування існуючого досвіду державного будівництва в Західній Україні виглядало цілком природним явищем для компартійного керівництва СРСР.

Уже напередодні та в ході бойових дій проти польської армії Радянський Союз розгорнув активну пропагандистську роботу серед населення Західної України. На територію Польщі через західний кордон СРСР, як стверджує польський історик Чеслав Гжелак, переправлялися підготовлені НКВС особи для проведення підривної пропагандистської та саботажно-диверсійної роботи проти польської держави¹⁹. Звертає на себе увагу той факт, що командувачем Українським фронтом був призначений С.К.Тимошенко. І назва фронту, і прізвище командувача підкреслювало український характер “визвольного” походу й мало справити враження на місцевих жителів. Тільки пересувна друкарня фронтової газети виготовила 120 тис. листівок для розповсюдження серед населення. Радянська авіація розкидала їх над містами і селами Західної України³. Політвідділами Українського фронту, за підрахунками вітчизняних учених, було розповсюджено 10 млн листівок під назвами: “Радянська Батьківщина українського народу – квітуча Радянська Україна”, “Знатні люди Радянської України”, “Боротьба українського народу проти польської шляхти” та ін.¹⁰ Звернення і заклики листівок – забирати до своїх рук панську землю, скидати владу поміщиків, до зброї – не залишали жодних сумнівів щодо мети радянської влади. Так, у газеті “Червона Україна” за 17 вересня 1939 р. було опубліковано

такий заклик: “Забирайте до своїх рук панську землю... Скидайте владу поміщиків, беріть владу до своїх рук, вирішуйте самі свою долю!.. До зброї, наші брати, ми з вами!”²⁰.

Західноукраїнське населення протягом двох десятиліть зазнавало економічних, політичних, культурних та духовних утисків, а з початком війни – відкритих репресій із боку польської влади. За цей час у густонаселеній Західній Україні польський уряд розмістив 200 тис. осадників, яким діставалися кращі землі⁶. Тому українське селянство було досить конформним щодо радянської пропаганди, яка потрапляла на сприятливе підгрунття і, підкріплена військовими успіхами Червоної Армії, підштовхувала українство до активних методів боротьби. Як зазначає В.Р.Ковалюк, “у міру того, як польські сили слабшали і надходили радянські війська жертвами дедалі частіше ставали поляки... Про це йдеться у спогадах поляків, яким пощастило врятуватися”³. Подібні свідчення знаходимо в спогадах очевидця, священика О.П.Олійника: “...Зате в понеділок увечері ми бачили великі зарева вогню в напрямі Глинної і Якубовців (біля Олесина). Це тоді горіли садиби польських колоністів і відбувся бій українських хлопців з довколишніх сіл із стшельцями в Якубовцях, в якому загинуло понад 60 мазурів”⁸ (стшельці – стрільці, які мали право носити зброю й часто тероризували українське населення. Мазурами називали новоприбулих колоністів – поляків із Польщі, які направлялися до Східної Галичини для полонізації українських земель. – *Авт.*) Подібні випадки мали місце в багатьох українських селах. Але локальні виступи проти поляків не переросли в організоване антипольське повстання, на що сподівалися ідеологи як у Берліні, так і в Москві.

Однак уже на цьому етапі закладалися підгрунття майбутньої українсько-польської боротьби, яка в умовах німецької окупації переросла в жорстоке кровопролиття.

Політорганами РСЧА під час вторгнення в Польщу було виготовлено 11 листівок. Усі вони були спрямовані на дискредитацію польського уряду. Серед цих листівок п’ять тем було присвячено втечі уряду за кордон (що було неправдою). Дві теми “викривали” викрадення урядом золотого запасу, одна тема присвячувалася розкішному життю членів уряду⁴. Поширення такої, часто неправдивої, інформації мало на меті посягти серед військовослужбовців недовіру до влади й знизити боєздатність армії.

Головна мета радянської пропаганди – моральне розтління польських збройних сил і злам їх здатності до опору – досягалася й засобами психологічного тиску. Так, поширення чуток, особливо про те, що Червона армія має намір захистити Польщу від німецької агресії², підкреслювання в листівках і в армійських газетах визвольного характеру війни часто дезорієнтувало польських солдат, а солдати української національності, яких було чимало в польській армії, переходили на бік РСЧА. Значний ефект мала усна пропаганда через гучномовці у прифронтовій зоні. Так, В.Г.Крисько, посилаючись на польську емігрантську газету в Детройті (США), наводить такий приклад: “... З перших бронемашин вийшли жінки, нагодували солдатів, пригостили їх цигарками, роздали газети і веліли йти додому... В той же час вони попередили, що, якщо у відповідь на їх миролюбність з боку польської армії буде вчинена протидія, то їм буде непереливки”⁴. Було поширеним таке явище, як відпуск по домівках рядових польських солдатів, що потрапили в полон під час бойових дій. Серед них, як вважає Гурій Бухало, налічувалося 150 тис. українців¹⁹. Знаючи про це, багато інших припиняли опір і також здавалися в полон⁴.

У цілому, населення радо вітало прихід Червоної Армії, бо бачило в ній визволення від польського гніту й поклало великі надії на краще майбутнє. Колишній учасник УПА Д.Л.Лавренюк так згадує зустріч односельчанами червоноармійців: “В центрі села, на перехресті доріг був великий майдан, стояв колодязь-журавель, з дуже смачною чистою водою, там спорудили арку для зустрічі “советських” солдат, окрасили квітами і зверху написали: “Пролетарі всіх країн, єднайтеся”... Под’їхали вони до столу, стали, з танків вийшли солдати спереди командир. Наш промовець виступив і каже: “Здрастуйте дорогі наші пани-товариші ми вас довго ждали”... Солдати плакали, брали малих дітей на руки, люди також плакали... Офіцер виступив також, поговорили і поїхали далі”¹⁸ (збережено орфографію оригіналу. – *Авт.*). Така оцінка зустрічі радянських військ місцевим населенням збігається з офіційними донесеннями радянських військових. Так, маршал Г.І.Кулик у своїй телеграмі Сталіну 21 вересня 1939 р.

повідомляв: “Переважна маса населення зустрічає Червону Армію з піднесенням, однак у великих містах, зокрема у Станіславі, інтелігенція і торгівці зустрічають стримано”³.

Просування радянських військ по Західній Україні супроводжувалося широкомасштабною пропагандистською кампанією, яку проводили політвідділи військових частин. На мітингах, організованих у містах і містечках, виступали червоноармійці, письменники (нерідко єврейської національності), які розповідали про “переваги” радянської влади, демонструючи пролетарський інтернаціоналізм. Так, на мітингу в м. Тернопіль 20 вересня 1939 р. привітали галичан із визволенням письменники В.Шкловський та М.Едель, 21 вересня у м. Єзерно на п’яти мітингах лунали промови українською, російською, польською мовами та мовою їдиш¹⁰.

Підготовка до акції “визволення” Західної України почалася вже 23 серпня 1939 р. У день підписання пакту Молотова–Ріббентропа Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову “Про відбір 4000 комуністів для політроботи в РСЧА”. У п. 1 цієї постанови було сказано: “Дозволити Політуправлінню РСЧА призвати в кадри політпрацівників запасу...”²⁸. При цьому, призовом мали займатися на найвищому рівні – Політуправління РСЧА, обкоми, крайкоми і ЦК компартій союзних республік. Постановою передбачався персональний відбір комуністів, які повинні були бути політично перевірені, фізично здоровими й мати освіту не нижче середньої школи. Відібраних кандидатів повинні були затверджувати на засіданнях бюро обкомів, крайкомів, ЦК компартій і тільки тоді, через Політуправління РСЧА, представляти на затвердження ЦК ВКП(б)²⁸. Прийняття такої постанови свідчило про нестачу кваліфікованих політпрацівників, які були винищені під час чисток в армії 1937–1938 рр., коли було репресовано не менше 44 тис. військовослужбовців⁹, а процедура призовної кампанії підкреслювала велику відповідальність, що буде покладена на політпрацівників.

Окупація Червоною Армією Західної України у вересні 1939 р. ще не означала легітимності її дій на цій території. Тому наступним кроком і нагальною необхідністю для СРСР було встановлення радянської влади, що передбачалося статтею III договору “Про дружбу і кордони” від 28 вересня 1939 р. У ній говорилося: “Необхідну державну перебудову на території західніше вказаної в статті лінії виконує Німецький Уряд, на території східніше цієї лінії – Уряд СРСР”⁵. Виконання цього завдання було покладено на військових. Так, у жовтні 1939 р. Військова рада Українського фронту у складі Тимошенка, Хрущова, Борисова і Кожевникова утворила “Комітет з організації та проведення виборів до Українських Народних Зборів”¹. Не гаючи часу, “Комітет” узявся до діла. Для пропаганди комуністичної ідеології серед населення Західної України була розгорнута широкомасштабна кампанія. Головним засобом привернення населення на бік радянської влади були багатолюдні збори й мітинги селянства. П.Олійник згадує: “Кожного тижня приїжджав з району уповноважений і прикріплений до села. ... Він скликав кожного разу людей на мітинг. ... Населення так було зацікавлене знати все з перших уст, що кожного разу на мітингу народ душівся в просторій виставовій салі, що аж ребра тріщали, а старі жінки втрачали свідомість”⁸.

Для поширення радянських ідеалів військовими широко використовувалися можливості кінематографа, що було новинкою, особливо для сільського населення. Так, у розпорядженні політвідділу Українського фронту знаходилося 250 копій кінофільму “Щорс”, загалом кінотека нараховувала 80 назв популярних радянських фільмів¹⁰.

Під час підготовки і проведення виборів до Народних Зборів 22–29 жовтня 1939 р., що мали визначити юридичний статус західноукраїнських земель, відторгнутих від Польщі, армійськими політорганами РСЧА було виділено 7200 агітаторів і голів комісій різного рівня, які, по суті, поставили під цілковитий контроль хід усієї кампанії¹⁰. Таким чином, демократія за радянським сценарієм означала цілковиту ізоляцію опозиційних більшовикам політичних сил. Вони були повністю позбавлені будь-якої можливості легального впливу на результати виборів, хоча подекуди робили спроби протистояти більшовицькому фарсу. На це звертають увагу й зарубіжні історики². Протести населення у вигляді псування портретів більшовицьких вождів, знищення радянських прапорів і символіки та вивішування українського прапора, а подекуди польського, або розклеювання листівок на кшталт “Хай живе (Західна) самостійна Україна!”, “Нехай живе Польща!” мали місце на Ровенщині, Волині, Станіславщині, Тернопільщині. У м. Костополі з’явилися прокламації тького змісту: “Увага українці! Не накладайте жидівського

ярма собі на шию. Схаменіться!” У Тернополі було знайдено листівки з закликами “бити євреїв”. Подекуди траплялися збройні напади на організаторів зборів¹¹. Подібні документи свідчать про те, що частина українців і польського населення ототожнювала радянську владу із сіоністським засиллям. І хоча ці акції українських і польських націоналістів ще не мали масового характеру, вони свідчили про перші ознаки ідеологічного протистояння в західному регіоні України, яке у воєнній геополітичній обстановці надалі могло лише поглиблюватися. Усе ж вибори відбулися за сценарієм більшовиків. Згідно з радянськими статистичними даними (а інших не було), у них узяло участь 92,8% населення. За пропонованих кандидатів проголосувало 90,4% виборців. Скликані більшовиками Народні Збори 26–28 жовтня 1939 р. ухвалили рішення про возз'єднання Західної України з УРСР. Цілком вірогідно, що радянські статистичні дані не були далекими від істини, адже вибори проводилися в дуже стислі строки, за повної ізоляції антирадянських елементів, під контролем НКВС і під пресом більшовицької пропаганди, що не давало можливості пересічним українцям оговтатися у вирі швидкоплинних подій і пильніше придивитися до радянської влади й розгледіти не тільки її привабливі сторони.

Одним із засобів пропаганди радянського способу життя були організовані для жителів Західної України показові екскурсії в Східну Україну, де вони мали познайомитися з життям у СРСР. Так, у листопаді–грудні 1939 р. Раднарком УРСР спеціальною постановою виділив із резервного фонду уряду облвиконкомам, котрі мали приймати гостей, додаткові значні кошти, які становили сотні тисяч карбованців¹. Вочевидь, партійно-радянська номенклатура не жаліла коштів на ідеологічні заходи, очікуючи відчутної віддачі. Цей захід мав здебільшого сприяти встановленню й укріпленню радянської влади в західному регіоні. Виступи на зборах і мітингах очевидців, що побували на екскурсіях, значно підсилювали ефективність агітаційно-пропагандистської роботи серед населення. Не випадково це питання стало предметом обговорення на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У. Як наслідок – обкомам, райкомам партії було рекомендовано організувати такі виступи на широких зборах робітників, селян, інтелігенції та всебічно висвітлювати в пресі¹.

Таким чином, із самого початку Другої світової війни Радянський Союз змінив вектор своєї зовнішньополітичної діяльності, перейшовши від дипломатичних методів впливу на сусідні держави до агресивних бойових дій. Першим кроком на цьому шляху стала війна з Польщею й анексія західноукраїнських земель, що входили до її складу. Цей процес супроводжувався широкомасштабними пропагандистськими акціями, в яких брали участь як представники військових політвідділів, так і цивільної адміністрації.

Радянсько-польська війна призвела до збурення українського суспільства, загострення стосунків між українським і польським населенням, що в умовах війни могло дати початок відкритому збройному протистоянню.

1. Головка М. Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни 1939–1945 / М. Л. Головка. – А. : Олан, 2004. – С. 200, 202–203.
2. Дейвіс Норман. Європа. Історія / Норман Дейвіс. – К. : Основи, 2006. – С. 1032, 1033.
3. Ковалюк Р. В. Західна Україна на початку Другої світової війни / Р. В. Ковалюк // Український історичний журнал. – 1991. – № 9. – С. 32, 33, 37.
4. Крысько В. Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт) / В. Г. Крысько ; под общ. ред. Тараса. – Мн. : Харвест, 1999. – С. 107, 125, 263, 287.
5. Кульков Е. Н. Война 1939–1945. Факты и документы / Е. Н. Кульков, М. Ю. Мягков, О. А. Ржешевский. – М. : Олма-Пресс, 2001. – С. 307.
6. Кульчицкий С. В. Між двома війнами / С. В. Кульчицкий // Український історичний журнал. – 1991. – № 9. – С. 15.
7. Маркс К. Манифест Коммунистической партии / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Политиздат, 1975. – С. 61.
8. Олійник П. П. Зошити / П. П. Олійник // Український історичний журнал. – 1993. – № 1. – С. 112.
9. Пігідо-Правобережний Ф. Велика вітчизняна війна. Спогади та роздуми очевидця / Ф. Пігідо-Правобережний. – К. : Смолоскип, 2002. – С. 298.

10. Політична історія України ХХ століття : в 6 т. / керівник тому В. І. Кучер. – К. : Генеза, 2004. – Т. 4. Україна у Другій світовій війні. – С. 70.
11. Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / відпов. ред. В. А. Смолій. – К. : Наукова думка, 2002. – С. 576.
12. Правда. – 1939. – 13 септєбря.
13. О районных газетах. Постановление ЦК ВКП(б) // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М. : Политиздат, 1975. – Т. 7. – С. 132.
14. Пятнадцатый съезд КП(б)У. Резолюции съезда по отчетному докладу ЦК КП(б)У // Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК : в 2 т. – К. : Политиздат Украины, 1975. – Т. 1. – С. 980, 1027.
15. Седьмая сессия Верховного Совета СССР. 1–7 августа 1940. – М., 1940.
16. Семененко В. І. Історія України з прадавніх часів до сьогодення / В. І. Семененко, Л. О. Радченко. – Х. : Торсінг, 2000. – С. 399.
17. Советский энциклопедический словарь. – М. : Советская энциклопедия, 1985. – С. 1027.
18. Спогади учасника УПА Лавренюка Д. Л. (архів автора).
19. Україна–Польща: важкі питання. Т. 4. Матеріали ІV міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни” (Варшава, 8–10 жовтня 1999 р.). – Tursa. Світовий союз Армії Крайової, Об’єднання українців у Польщі, 1999. – С. 63–64.
20. Червона Україна. – 1939. – 17 вересня.
21. О военной переподготовке, переаттестации работников партийных комитетов и о порядке их мобилизации в РККА. Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) от 13 марта 1940 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М. : Политиздат, 1975. – Т. 7.

The beginning of aggression of the USSR against Poland and seizing the part of its territory is researched in this article.

Key words: aggression, annexation, struggle, liberation (emancipation), ideology, propagation.

УДК 94 (477)+94 (438) “1940/1941”

ББК 63.3 (4Укр) 624

Ігор ІЛЬЮШИН

ПОЛЬСЬКА ПРОБЛЕМА В ДЕРЖАВОТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ОУН І СПРОБИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОРОЗУМІННЯ В 1940–1941 рр.

У статті на основі архівних й історіографічних джерел аналізуються польська проблема в державотворчій діяльності ОУН та спроби українсько-польського порозуміння в 1940–1941 рр.

Ключові слова: державотворча діяльність ОУН, польська проблема, українсько-польське порозуміння.

Серед багатьох питань періоду державотворення ОУН, які виникли вже на самому початку цього процесу, чи не найважливішим виявилось ставлення до національних меншин, зокрема, до того етносу на західноукраїнських землях, що до війни був тут панівним. В умовах відродження й створення власних державних структур націоналізм ще донедавна цілком гнобленої української нації був приречений на заперечення будь-яких проявів націоналізму колись панівної польської нації, а в багатьох випадках і на відкидання національно-культурної терпимості та толерантності до всього польського. Тому довоєнні гасла та заклики ОУН антипольського спрямування набули в період її державотворчої діяльності програмного оформлення у вигляді конкретних ідейно-політичних засад української внутрішньої політики.

Питання національної політики ОУН у 1940–1941 рр. ще дуже слабо досліджено вітчизняною історіографією, а тим більше – зарубіжною¹. Проте збережені документальні джерела, хоч і нечисленні, але дають змогу це зробити та сформулювати погляд на порушену проблему.

В основу політичної програми так званого Революційного Проводу на чолі із С.Бандерою, покликаною до життя після розколу в ОУН актом від 10 лютого 1940 р., лягли програмні постанови II Великого збору ОУН у Кракові від квітня 1941 р. Згідно з ними головна мета цієї програми полягала “в боротьбі за українську великодержавність шляхом здійснення націоналістичної революції” і “визнання добра української нації – найвищим добром на землі”².

Ця мета “української революції” виходила з визнання лідерами ОУН лише національних засад в організації світу, а також культивування ними ідеї про цілковите національне самовизначення народів і необхідність розбудження всіх національних культур на противагу інтернаціоналізму, що, на їх думку, тільки й могло забезпечити новий європейський і світовий порядок.

Центральне гасло багатьох оунівських програмних документів – “Україна понад усе” – становило самоціль для ОУН. А тому, якщо в майбутній Українській державі й мала бути визнана свобода сумління, то “лише для визнавців тих культур, які не йшли в розріз з добром, мораллю та звичаями української нації”³.

Керівники ОУН визнавали також свободу думки й преси, але знов-таки тільки в “рамках національного добра”. Усе, що “йшло в розріз з національним добром”, на їх глибоке переконання, підлягало суворій забороні.

ОУН визнавала, що навіть громадянином Української держави та або інша особа мала ставати не через самий факт народження на українській землі, але “засвідчивши своєю життєвою поставою гідність їм бути”. Зрозуміло, що постава до нацменшин у майбутній Українській державі визначалася їх власним ставленням до революційної боротьби українського народу. А згідно з “Вказівками на перші дні організації державного життя” польських селян можна було й асимілювати, “переконуючи їх в тому, що вони – українці, тільки латинського обряду”⁴.

Українська воєнна доктрина й організація також мусили бути побудованими на питомих українських вартостях, з урахуванням виключно українських історичних традицій і відповідно до ідеологічно-програмних і політичних завдань і цілей ОУН. Остання приймала концепцію побудови армії лише на націоналістичних засадах і при цьому планувала поширити “мілітарне” виховання на весь народ. Лідери ОУН боролися за “створення ідеологічно і політично вихованої армії, свідомої своєї мети, націоналістичної за духом, опертої на засаді загальної військової повинності”⁵. Представникам нацменшин, звичайно, можна було знайти своє місце в побудованій на таких засадах армії, але дуже важко.

Керівники ОУН вважали, що власником землі на українській території може бути тільки українець. У зв’язку із цим поставало питання про визначення території Української держави. Із Західною Україною (Волиню й Східною Галичиною) було все зрозуміло. У постановах II Великого збору ОУН із цього приводу зазначалося: “Майбутнє Західної України зв’язане нерозлучно з національно-визвольним рухом усього українського народу. Тому ОУН поборює шкідливі для справи визволення думки про можливість сепаратного вирішення долі Західної України”. І далі: “ОУН поборює акцію тих польських угруповань, що змагають до відновлення польської окупації українських земель. Ліквідація протиукраїнських акцій з боку поляків є передумовою унормування взаємин між українською й польською націями”⁶.

Стосовно української етнічної території, що знаходилася західніше так званої лінії Керзона (Холмщина, Підляштя, Надсяння, Лемківщина), питання ставилося так: “ОУН на Західних Окраїнах Українських Земель змагає за скріплення українського характеру тих земель засобами, залежними від умовин і політичної доцільності, й прилучення їх до Української держави, а не до польських земель”⁷.

Період державного будівництва починався з моменту проголошення Української держави, отже, з вибухом революції. На той час згідно з інструкціями служби безпеки Проводу ОУН від травня 1941 р. мали бути зібрані “персональні дані про всіх визначніших поляків, членів підпільних організацій, які у відповідний час пробували б зорганізувати відповідний виступ”. У перші дні революції служба безпеки мусила також подбати про “знищення всіх зовнішніх слідів чужинецького панування (державних знаків, шильд, пам’ятників, назв вулиць і т. д.)”⁸. Провід ОУН давав наказ на “опечатання всіх книгарень й бібліотек, конфіскацію всіх шкід-

ливих книжок”. Служба безпеки повинна була також “виготовити докладний список заборонених книжок і провести акцію за очищення приватних бібліотек”⁹.

За принципом моноетнічності мала бути побудована майбутня Українська держава відповідно й до програмних та ідейно-політичних засад ОУН відламу А.Мельника. У нарисах проекту Основних Законів або Конституції України, підготовлених у 1940 р. одним із провідних оунівських ідеологів Миколою Сциборським, Українська держава проголошувалася “авторитарною, тоталітарною, професійно становою державою”. Її політичний устрій будувався на засадах націократії, основними складовими якої були національна солідарність, надкласовість і позапартійність¹⁰.

Уся повнота влади в Українській державі мала належати українській нації, яку (владу) українська нація здійснювала через Голову держави – Вождя нації, що уособлював її суверенітет і єдність. Державною мовою була мова українська. Національними церквами в державі визнавалися лише Українська православна автокефальна церква з патріархом у Києві й Українська греко-католицька церква з митрополитом у Львові¹¹.

Існування всіх політичних партій, груп, організацій та ідеологічно вільних гуртів заборонялося в Українській державі. Єдиною ідеологією, що “мала виховувати громадян України, була ідеологія Українського Націоналізму, а одинокою формою політичної організації суспільства була ОУН”. Організація українських націоналістів мала служити “підставою державного ладу й чинником виховання нації та організації суспільного життя”¹².

Українське громадянство на час проголошення Української держави мали всі особи української народності, що мешкали в межах Української держави, хоча державні межі України в проекті Конституції М.Сциборським не визначалися. Отримати українське громадянство могли також “особи інших народностей, яких батьки чи вони самі мешкали в межах Української держави з 1 серпня 1914 р.”. Утім, особам інших народностей, як було зазначено в цій статті документа, могло бути й відмовлено в наданні українського громадянства. Окремому законодавці підлягали особи жидівської народності¹³.

Матеріальна та інша участь чужинців у видавничій і пресовій діяльності допускалася лише за окремим дозволом влади й підлягала її контролю. Приватні освітні установи, а також чужомовне навчання й видання на чужих мовах допускалися тільки за дозволом влади в кожному окремому випадку та підлягали її контролю. Навіть на прийняття українським громадянином чужоземного ордену потрібен був дозвіл Голови держави. Цілковито зрозуміло, що чужинці, які перебували на території Української держави, підлягали їй законам на загальних для всіх підставах, хоч і не користувалися з політичних прав українських громадян¹⁴.

У боротьбі за УССД, навіть з огляду на суворість вимог до всіх її учасників, ОУН розраховувала на те, аби мати союзників із числа інших політичних сил і визвольних рухів, які були зацікавлені в розвалі СРСР. У постановах II Великого збору ОУН із цього приводу зазначалося: “Відношення ОУН до інших держав та політичних угруповань вирішуватиметься їхнім протимосковським наставленням, а не більшою чи меншою політичною співзвучністю з українським націоналістичним рухом”. І далі: “ОУН поборює всі опортуністичні течії, які не йдуть на повний розрив з Москвою, а надіються на частинні уступки зі сторони Москви та стоять на становищі поступової перебудови СРСР шляхом еволюційних змін”¹⁵.

Проте дуже дивним виглядає переконання керівників Революційного Проводу на чолі із С.Бандерою в тому, що такими опортуністичними партіями й емігрантськими групами є всі інші учасники українського національного руху, зокрема, “дрібно-міщанська група попутників націоналізму А.Мельника, гетьманці, УНР, есери, есдеки, ундисти, ФНС, радикали, клерикали та всі ті, що розбивають одноцілий фронт боротьби українського народу та узалежнюють українську справу виключно від зовнішніх так званих сприятливих умов”¹⁶.

Так само нереалістичним виявилось уявлення лідерів ОУН про можливість порозуміння з польським антикомуністичним рухом на підставі висунутих ними основних засад, здатних, на їхню думку, забезпечити “трівку співпрацю”. Згідно з розробленими Проводом ОУН так званими “вихідними позиціями для розмов з представниками польського визвольного руху”, сторони мали взяти на себе зобов’язання визнати за обома народами право на незалежні суверенні держави на їхніх етнографічних територіях. Крім того, українська й польська сторони

повинні були зобов'язатися “не вести протисоветських партизанських акцій на етнографічних землях іншого народу без попереднього узгодження плану таких акцій між військовими штабами обох визвольних армій”. Остання домовленість передбачала, зокрема, видання польським емігрантським урядом заяви “про негативне ставлення до таких польських акцій на українському терені, за які спадали б репресії на населення того терену”¹⁷.

Утім, видання польським урядом подібної заяви було лише першим кроком до переговорів. ОУН вимагала від його представників “застосовувати на підсоветських теренах суворої кари до власних шовіністичних елементів, що в советському адміністративному апараті допомагають окупантам винищувати інший нарід, які є прийняті у відношенні до шкідників власного народу, та трактувати їх на рівні з агентами НКВД”. Крім того, українська й польська сторони повинні були взяти на себе зобов'язання припинити “в краю і поза його межами не тільки всяку письменницьку, але й усну пропаганду як на відтинку внутрішньої, так і закордонної політики та протидіяти й поборювати образливі для честі і почувань іншого народу виступи власних нездисциплінованих шовіністичних кіл”¹⁸.

ОУН закликала польську сторону до вилучення “імперіалістичних основ із системи національного виховання, які заторкають суверенні права обох народів”, і, навпаки, до популяризації в пропаганді й вихованні ідеї суверенності обох народів на їх етнографічних територіях. Українське й польське представництво мало організувати “на закордонному форумі спільні виступи з метою оборони інтересів національно-визвольної політики обох народів перед чужинцями”. До часу створення законних урядів суверенних держав обох народів на їх етнографічних землях “виразниками їх політичної думки, політичних устремлінь визнавалися керівники визвольної боротьби тих народів”¹⁹.

У разі прийняття на себе сторонами всіх вищеперахованих зобов'язань Провід ОУН ставив питання про можливість створення спільного “українсько-польського бюро для підготовки опінії обох народів у напрямі майбутнього союзу між обома державами та для узгодження спільних акцій закордонної політики перед аліянтами”. На думку керівників ОУН, мала бути створена також “правнична комісія для перевірки кордонів у відповідності до давніших міжнародних зобов'язань, для вироблення проектів майбутнього державного союзу та забезпечення прав національних меншин”. Можливими формами співробітництва ОУН визнавала й участь представників польських кіл в Антибільшовицькому блоці народів (АБН), а українців у польській армії²⁰.

Укотре постає питання про те, чи могла бути позитивною відповідь на ці пропозиції ОУН польських емігрантських властей і керівників польського визвольного руху, які були насправді дуже зацікавлені в залученні українців до “проальянтського антибільшовицького союзу” навіть з огляду на поступову переорієнтацію впродовж 1940–1941 рр. Лондона на союз із Москвою. Адже наявні польські документальні джерела яскраво свідчать про те, що як в уряді, так і серед польських підпільників на окупованих територіях було на той час чимало осіб, які пропонували таки опрацювати й видати офіційну декларацію, котра б відповідала українським вимогам і могла бути прийнята українською стороною за платформу для налагодження українсько-польського співробітництва.

Однією з перших таких осіб був тодішній референт із національних справ польського Міністерства інформації і документації професор Ольгерд Гурка. Він ретельно збирав інформацію про будь-які контакти з українцями, а також неодноразово особисто зустрічався з новим головою українського уряду в еміграції В.Прокоповичем, міністром закордонних справ О.Шульгіним, іншими колишніми й тодішніми діячами уряду УНР.

У доповіді, поданій професором О.Гуркою ще в лютому 1940 р. на ім'я міністра Станіслава Стронського, містився загальний аналіз чинних на той момент українських політичних угруповань: “скоропадчиків”, комуністів, старорусинів, ундовсько-петлюрівської спілки, націоналістів (ОУН) тощо. Говорячи про боротьбу між двома найвпливовішими з-поміж цих угруповань – ундовсько-петлюрівською спілкою й націоналістами – за право репрезентувати всіх українців, О.Гурка підкреслював, що лише перші мають законні повноваження на забезпечення континуїтету державності УНР, яка існувала протягом 1918–1920 рр. Проте вплив спілки на українське оточення в еміграції був, на думку польського референта, набагато

слабшим, ніж вплив ОУН, і це незважаючи на те, що саме діячі спілки сформували новий український уряд і підтримували постійний контакт з офіційними представниками французького й британського міністерств закордонних справ²¹.

Наголошуючи на існуванні фінансової залежності ундовсько-петлюрівських політичних кіл від польського уряду, так само як оунівців від Берліна, професор Гурка зазначав, що ані перших, ані других не можна сприймати за безідейних найманців, нездатних у разі потреби виступити й проти Польщі, і проти Німеччини в ім'я перемоги українських інтересів. В оцінці ставлення польського суспільства до українців референт дотримувався тієї думки, що по кількох місяцях “советської окупації Східної Галичини і Волині” там спостерігалось прагнення польської й української інтелігенції до зближення й порозуміння. Цього, на жаль, із погляду Гурки, не можна було сказати про Генерал-губернаторство й еміграцію, де польська громадськість у своїй більшості ставилася до українців традиційно вороже, до того ж на території ГГ такому ставленню сприяло й “співробітництво переважної більшості українських націоналістів з німцями”²².

У своїх висновках референт наполягав на необхідності проведення активнішої політики щодо українців, спрямованої на порозуміння з ними. Він зазначав, що відсутність активної позиції в українському питанні польського уряду протягом кількох місяців від початку війни вже призвела до значних змін у свідомості українців, які були не на користь поляків. Серед таких змін професор Гурка називав, зокрема, дві: 1) прагнення всіх українських угруповань, незалежно від їхніх політичних переконань, до створення власного українського легіону, а не в складі польського війська, як домагалися українці раніше (зауважимо, що ОУН саботувала призов громадян української національності до польського війська на території Франції. – *І. І.*); 2) відмову визначити свого представника до складу Польської Національної Ради або інших органів польської державності, на чому також спочатку наполягали петлюрівці й ундівці. Сильно вразила українців, на думку Гурки, і героїчна боротьба з більшовиками нечисленного фінського народу, досвід якої міг бути використаний ними як приклад для боротьби за власну державність²³.

У зв'язку з викладеним професор радив негайно від імені польського уряду видати декларацію про незалежність Української держави. Лише такого змісту декларація, на його переконання, могла б покласти початок справжній польсько-українській співпраці. Другим важливим кроком, який невідкладно мусив зробити уряд для польсько-українського зближення, радив Гурка, було спрямування всіх зусиль уряду на співпрацю з українцями у військовій (“революційно-диверсійній”) галузі з метою зруйнування Радянської Росії. З погляду референта, по-перше, польсько-українська військова діяльність була єдиним чинником в Європі, здатним знищити Росію, а по-друге, лише ініціатор і керівник такої повстансько-диверсійної боротьби мав можливість у майбутньому визначити долю довоєнних східних кордонів Речіпосполитої²⁴.

Схожим до позиції урядового референта з національних питань був підхід до української справи й представника Міністерства закордонних справ, викладений у нотатці від 20 лютого 1940 р., підготовленій для самого прем'єра В.Сікорського. Автор нотатки був стурбований тим, що відсутність чіткої офіційної позиції уряду в українському питанні не давала можливості польській стороні знайти якусь спільну з українцями платформу для порозуміння. Він указував на певну радикалізацію “претензій” українців до Польщі (навіть із боку таких полонофілів, як Олександр Шульгін), маючи на увазі висування ними останнім часом як необхідної умови польсько-українського діалогу згоди поляків на створення “соборної” великої України з обов'язковим включенням до її складу Східної Галичини й Волині (і навіть Полісся та Холмщини). За таких обставин референт Міністерства закордонних справ пропонував негайно опрацювати офіційну інструкцію, яка б відповідала українським вимогам і могла бути прийнята українською стороною за платформу для налагодження польсько-українського співробітництва. На його переконання, ця інструкція мала б містити такі положення:

а) польський уряд визнає право українського народу на власну державність і готовий підтримувати ці прагнення на дипломатичному рівні в міру розвитку сприятливої для цього міжнародної ситуації;

б) польський уряд визнає потребу тісної співпраці з майбутньою Українською державою, аж до створення федерації;

в) справа територіального розмежування між обома країнами може бути вирішена лише після створення реального загальноукраїнського уряду, до того ж це залежатиме від характеру політичного співробітництва між ними;

г) польський уряд визнає право українців, що мешкають у Польщі, на всебічний національний і культурний розвиток у межах автономії. У будь-якому випадку українці в Польщі користуватимуться тими самими правами для розвитку свого національного й культурного життя, що й поляки, котрі залишаться в кордонах Української держави.

На думку автора цих пропозицій, офіційна інструкція подібного змісту мала бути негайно розіслана довіреним представникам польського уряду, уповноваженим вести переговори з українцями на окупованих німцями й Радами територіях зі змішаним населенням²⁵.

Проте такий підхід до українських справ, котрий визначався як політика федералізму, не був, на жаль, домінуючим у поглядах і діяльності тих польських урядовців, які несли відповідальність за відносини з національними меншинами. Виразником думок протилежного табору – національних демократів та їхніх прихильників – став певною мірою доктор Богуслав Лонгхампс, який підготував і 24 лютого подав на розгляд відповідних осіб зауваження на реферат професора О.Гурки²⁶.

Лонгхампс розкритикував плани щодо організації повстансько-диверсійної боротьби заради зруйнування більшовицької імперії та створення Української держави. На його думку, подібні плани фактично були спрямовані не стільки проти Радянської Росії, скільки проти російського народу, який, стоячи перед загрозою втрати Наддніпрянської України, тільки ще більше згуртувався б у боротьбі із Заходом (у тому числі і з Польщею). Доктор Лонгхампс пропонував інші засоби знищення комуністичної влади на Сході, зокрема, поширення серед росіян гасел: цивілізовані західні країни (і в тому числі Польща) прагнуть до зміни економічної й політичної ситуації в Росії на краще, вони прагнуть, передусім, до розкріпачення селян і надання їм дрібної приватної власності, до забезпечення всього російського населення речами першої потреби, що із цією метою Захід буде робити все можливе, наприклад, ліквідує всілякі перепони для проникнення в Росію цих речей, і т. ін. Лонгхампс вважав, що такого роду пропаганда цінностей західного світу поступово мала привести до змін у ставленні російського народу до своїх керівників і, у кінцевому результаті, до повалення ним комуністичного режиму. За надану західними країнами допомогу в знищенні ненависної всім системи російський народ мусив бути вдячним і Польщі²⁷.

У питанні створення Української держави доктор дотримувався тієї думки, що коли така й постане, то вона завжди буде залишатися невдячною полякам, до того ж її постійно використовуватимуть для антипольських інтриг німці, незалежно від того, як завершиться війна. Допомога французів або англійців у цій справі українцям мала розглядатися як порушення взятих ними на себе перед Польщею зобов'язань. Доктор Лонгхампс робив висновок, що в найближчий час польський уряд повинен заявити про таке:

1. Польський уряд виступає проти утворення в будь-якій формі українського легіону або будь-якого іншого українського військового формування із числа громадян Речіпосполитої та створення таких формувань розглядатиме як дії, що суперечать зобов'язанням, які союзницькі держави взяли на себе.

2. Польський уряд вважає, що видання зараз декларації про створення Української держави було б передчасною й недоцільною дією з огляду на її ворожий характер не стільки щодо радянського уряду, скільки стосовно російського народу; подібна дія могла б ускладнити в майбутньому порозуміння з визволенням від більшовицького ярма російським народом.

3. Польський уряд приступить до справедливого розв'язання українського питання на своїй території відразу ж по її поверненні й зробить це тільки на засадах непорушності кордонів Речіпосполитої, а також на підставі постанови парламенту, обраного демократичним шляхом²⁸.

Цю позицію поділяла переважна більшість працівників польського Міністерства внутрішніх справ, яка знайшла відображення в нотатці, підготовленій у квітні 1940 р. для міністра

Станіслава Кота²⁹. Власне, у компетенції цього міністерства й знаходилися розгляд і вирішення всіх справ, що торкалися національних меншин.

В українській проблемі автори нотатки "Політика Польщі стосовно України в часи Другої світової війни" бачили два аспекти: 1) внутрішньопольський – проблема Волині й Східної Малопольщі (Східної Галичини. – *I. I.*); 2) міжнародний – питання про визволення України взагалі. На їх думку, польський уряд у своїй діяльності мусив урахувати обидва ці аспекти. Одним із найефективніших засобів впливу на українців з еміграції, Східної Малопольщі й Наддніпрянської України з метою їх перетягнення на бік Польщі й залучення до антинімецької й антирадянської коаліції вони вважали пропагандистську діяльність. Через радіопередачі українською мовою, листівки, брошури, підпільну пресу, а також за посередництвом спеціально підготовлених емісарів для роботи з українцями на окупованих Німеччиною й СРСР територіях уряд повинен був пропагувати ідею єднання між поляками й українцями, а також думку про те, що однією з головних цілей війни є перемога в ній союзників, визволення Польщі та створення на землях Радянської України великої незалежної Української держави. Ідея створення такої держави мала бути підтримана всілякими засобами й на міжнародній арені. Ініціатива в цьому повинна належати польському урядові, який, використовуючи свої дипломатичні й консульські можливості, домагатиметься визнання союзниками необхідності створення по завершенні війни "Великої" України³⁰.

Співробітники Міністерства внутрішніх справ пропонували урядові взяти на себе дипломатичну опіку над усіма українцями (як над колишніми польськими громадянами, так і над "радянськими" українцями), активізувати дії щодо створення при польській армії невеличких українських загонів (переважно зі східних українців) з українськими офіцерами на чолі із числа колишніх петлюрівських офіцерів і т. ін.³¹.

Арбітром у полеміці між представниками протилежних таборів, виразниками поглядів яких можна вважати О.Гурку й Б.Лонгхампса, голова уряду генерал В.Сікорський зробив доктора Людвіка Гродзіцького на підставі, що той був представником Селянської партії й галичанином за походженням, а тому мав добре знати настрої основної маси тамтешнього українського населення.

У своїх зауваженнях від 7 березня 1940 р. на доповіді Гурки й Лонгхампса доктор Гродзіцький указував на принципові помилки обох референтів у підході до українського питання й, насамперед, на недооцінку ними ступеня розвиненості українців у Галичині. Він писав: "Українці мають цілком розвинену національну свідомість, власні національні ідеали, власні історію і традиції, нарешті, власні літературу і мистецтво. Український народ має за теперішнього часу на цих землях майже всі суспільні верстви населення, необхідні для нормального розвитку нації і, зокрема, численну інтелігенцію. Українці мають великі організаційні здібності, завдяки яким, а також самовідданій праці одиниць і всього суспільства в цілому створили тут розвиненішу, ніж поляки, кооперацію...". На переконання Гродзіцького, українці Галичини були повноцінною сформованою нацією в західноєвропейському розумінні цього поняття, а тому, незважаючи на значний економічний і культурний внесок поляків у розвиток цієї землі, вони (поляки) мали бути готові до можливої її втрати³².

З погляду представника однієї з найвпливовіших у довоєнній Польщі партій існувало декілька можливих шляхів розв'язання проблеми довоєнних східних територій Речіпосполитої й водночас урегулювання української проблеми. Серед перших двох він називав такі: ці території входили до складу новоутвореної української держави або до складу СРСР. За таких обставин українське питання могло бути вирішене без участі Польщі. У разі, якщо б Східна Галичина й Волинь залишалися за Польщею, Гродзіцький пропонував застосування "кантонального" розподілу території з одночасним добровільним переміщенням населення. Можливим кордоном, який мав відокремити український "кантон", доктор називав лінію, що проходила по р. Буг до залізничної станції Красне, далі по р. Гнила або Золота Липа до їхнього гирла, потім по р. Дністер до гирла р. Лімниця і вздовж цієї річки аж до угорського кордону. Таким чином, Польща залишала б собі Львів і, за невеликим винятком (район Биткова), майже весь нафтовий басейн. На думку Гродзіцького, саме ця лінія в найбільш справедливий спосіб поділяла місцеву людність за принципом, хто якою мовою розмовляв. Однак прийняття зараз

будь-яких рішень стосовно української проблеми, а тим більше здійснення будь-яких дій (у тому числі видання декларації про підтримку ідеї створення незалежної України), Гродзіцький вважав передчасним кроком і пропонував чекати на завершення війни³³.

Незважаючи на відсутність офіційних директив із боку польського емігрантського уряду щодо переговорів з українцями, у складі підпільної організації Союз збройної боротьби (СЗБ) у Львові був створений спеціальний український відділ, який вивчав українські справи й намагався такі переговори започаткувати. Результати цих починань обговорювалися в травні-червні 1940 р. на конференції в Белграді за участю представників польського уряду, комендантів будапештської й бухарестської баз зв'язку з окупованою Польщею, а також членів СЗБ із Варшави й Львова³⁴.

Представник штабу Головнокомандувача Польськими збройними силами на Заході полковник Франчишек Демель ("Хечка") на конференції заявив, що всі авторитетні українські політики, котрі б могли мати повноваження для переговорів із польською стороною і з якими уряд міг би вести офіційні розмови щодо майбутнього статусу Східної Малопольщі, знаходяться в німців. Дії уряду, спрямовані на порозуміння з українською стороною, підсумував на конференції його уповноважений полковник Тадеуш Василевський ("Джевіца"): "Польський уряд в українському питанні визначитися не може. Усі спроби порозумітися виявляються марними, оскільки українці, що знаходяться за кордоном, походять виключно зі Східної Малопольщі й вороже ставляться до поляків"³⁵.

В останніх словах міститься відповідь на поставлене вище питання, чи могла бути позитивною відповідь на пропозиції ОУН польських емігрантських властей і керівників польського визвольного руху, які прагнули хоча б якоюсь мірою порозумітися з українцями та залучити їх до "проальянтського антибільшовицького союзу". Про відсутність реальних можливостей такого порозуміння на той час свідчила під час допитів у НКВС у грудні 1940 р. керівник політвідділу, член і секретар Національної ради при командуванні організації СЗБ-2 заарештована Владислава Пеховська. У протоколі її допиту від 17 грудня 1940 р. зазначено, зокрема, так: "Я розмовляла з Шептицьким про те, що якщо вибухне повстання (антирадянське. – *I. I.*), то нам необхідно заздалегідь узгодити, що належатиме полякам, а що українцям. Проте, ці бесіди з Шептицьким я вела з власної ініціативи і жодних розмов щодо контакту між українськими націоналістами і СЗБ у нас не було"³⁶.

Утім, польські підпільники охоче йшли на контакт із представниками ундовсько-уенерівських кіл. Як повідомляв прибулий 9 липня 1940 р. до будапештської бази зв'язку з окупованою Польщею керівник розвідки організації СЗБ-2 у Львові Кароль Троянівський ("Радван"): "...унаслідок переговорів відповідальних за це осіб зі складу польського підпілля з представниками якогось собі отамана на прізвище Муха була досягнута домовленість про те, що СЗБ є уповноваженим у справі встановлення контактів між українцями та урядами союзників"³⁷.

Далі "Радван" називав умови, за яких українці погоджувалися на співпрацю зі союзниками:

1. Визнання коаліцією права українського народу на політичну самостійність і самовизначення;
2. Створення при коаліції українського представництва. Про персональний склад такого представництва українська сторона мала повідомити пізніше;
3. Започаткування всілякими засобами, що є в розпорядженні коаліції, проукраїнської пропагандистської діяльності;
4. Українці підтримають польсько-чесько-українське співробітництво, спрямоване проти Німеччини;
5. Питання про приналежність Східної Малопольщі має бути врегульовано лише по закінченні війни, до того ж, за взаємної згоди з боку Польщі й України;
6. Організаційно поляки і українці мусять виступати окремо, своєю діяльністю не перешкоджають один одному, у разі потреби узгоджують дії, але в жодному випадку не повинні діяти в складі єдиної організації;

7. На підготовку до збройного повстання українці поки що не погоджуються. Однак у випадку виникнення південного фронту Українські Національні Збори могли б висловитися за вихід зі складу Радянського Союзу, і якщо б це спричинило збройний конфлікт з Москвою, то за умови підтримки з боку коаліції, українці також були б здатні на повстання"³⁸.

Інформація про висунуті українцями умови 23 липня була передана представниками будапештської бази зв'язку до Лондона, де вже на той час після капітуляції Франції знаходилася польська емігрантська влада. Водночас із бази зв'язку звернулися до уряду з проханням негайно дати інструкцію щодо того, якою має бути офіційна відповідь СЗБ у Львові на пропозиції української сторони.

Незважаючи на поміркованість вимог українців, після поразки Франції й переорієнтації Лондона на союз із Москвою, ані польська сторона не бажала брати на себе жодних зобов'язань, ані тим більше британська виступати гарантом польських обіцянок. Дотеперішні прагнення Департаменту політичної розвідки Великобританії примирити обидві сторони та залучити українців на бік союзників незабаром будуть спрямовані на досягнення такого порозуміння між урядом Владислава Сікорського та Кремлем³⁹.

Через це в тому ж таки липні 1940 р. від генерала Казімежа Соснковського на ім'я "Громадянина Ракоя" (Головного коменданта СЗБ генерала Стефана Ровецького) надійшла до Варшави інструкція № 5, у якій указувалося на те, що вирішення українського питання в політичній площині належить виключно до компетенції польського уряду й що всі спроби дійти в цьому питанні якогось порозуміння, які, можливо, робитимуться з українського боку, слід обмежити лише до прийняття від українців відповідних заяв без надання їм будь-якої політичної, а тим більше військової інформації з польського боку. Відомості про всі подібні спроби негайно мали бути передані до уряду⁴⁰.

29 вересня 1940 р. цю інструкцію генерал С.Ровецький передав до виконання польським підпільникам на радянській території⁴¹. Зберігаючи актуальність до часу нападу Німеччини на СРСР, вона позбавляла українські й польські підпільні організації ґрунту для налагодження взаємодіючого співробітництва.

Одна з останніх інструкцій щодо ставлення до українських організацій у випадку початку німецько-радянської війни, передана польським командуванням 13 червня 1941 р. за посередництвом стамбульської бази зв'язку на радянську територію, укотре залишала питання про вирішення української справи в компетенції виключно емігрантського уряду⁴².

Таким чином, завершуючи висвітлення питання про державотворчу діяльність ОУН у сфері національних відносин і, зокрема, у сфері цих відносин із польським народом, акцентуємо увагу на декількох моментах. По-перше, незаперечним є те, що головним у ній було визнання права українського й польського народів на самовизначення та розбудову незалежних самостійних держав. До того ж політична програма ОУН передбачала побудову шляхом національної революції "соборної" Української держави, а це означало повернення від Польщі в державні кордони майбутньої повоєнної України принаймні Східної Галичини й Волині та значне послаблення польських впливів на цих територіях.

Якщо інші українські політичні сили були й згодні на якийсь компроміс у цьому питанні, скажімо, на відкладення вирішення справи територіальної суперечки з поляками на пізніший час, то українські націоналісти намагалися досягнути своїх програмних цілей, відкидаючи будь-які сепаратні домовленості. Варто підкреслити, що в українській державотворчій і суспільно-політичній думці часів війни стосовно польського питання домінуючою виявилася саме позиція ОУН бандерівської фракції. ОУН(Б) стала єдиною силою, що перейшла до практичного втілення в життя своїх програмних цілей шляхом доконаних фактів, формуючи підстави української державності по стороні Німеччини.

По-друге, незважаючи на непримиримість підходів української й польської сторін до вирішення територіальної суперечки як в українських військово-політичних колах, у тому числі в таборі ОУН, так і в польському національно-визвольному підпіллі, було чимало діячів, які прагнули до налагодження співпраці та створення в перспективі єдиного фронту боротьби. Через безліч вищевикладених причин ці намагання виявилися безпідставними.

Після невдалої спроби відновити українську державність у 1941 р. обидві фракції ОУН – бандерівці й мельниківці – часто корегуватимуть свою тактику стосовно Польщі й поляків, проте їхня стратегія в цьому питанні залишатиметься незмінною. У конкретних воєнних умовах реальна повстанська діяльність українських партизанських загонів, підпорядкованих ОУН(Б), нерідко відбігатиме від проголошених у програмних документах гасел.

1. Трофимович В. Польське питання в українській політичній думці в роки Другої світової війни / В. Трофимович // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння : дослідження, документи, спогади / [голова ред. Я. Ісаєвич]. – Львів: [б. в.], 2003. – С. 139–160; Зашкільняк Л. Ідеологічні та програмні засади ставлення українських політичних сил до Польщі і поляків в роки Другої світової війни / Л. Зашкільняк // Матеріали XI міжнародного семінару істориків, 26–28 квітня 2005 р. – Україна-Польща: важкі питання. – Варшава, 2006. – Т. 10. – С. 37–77; Стасюк О. Позиція ОУН стосовно українсько-польських взаємин / О. Стасюк // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України. – К. : [б. в.], 2006. – Вип. 10. – Ч. 2. – С. 124–146; Berkhoff K. The Organization of Ukrainian Nationalists and Its Attitude toward Germans and Jews: Iaroslav Stets'ko 1941 Zhyttiepys / K. Berkhoff, M. Carynyk // Harvard Ukrainian Studies. – 1999. – Vol. 23. – № 3–4.
2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) у Києві. – Матеріали про основи, структуру і світогляд ОУН. – Ф. 3833, оп. 1, спр. 37, арк. 34.
3. Там само.
4. Там само. – Спр. 69, арк. 37.
5. Там само. – Спр. 37, арк. 35.
6. Там само. – Спр. 61, арк. 13, 17.
7. Там само. – Арк. 18.
8. Центральний державний історичний архів України (ЦДІАУ) у Львові. – Ф. 309, оп. 1, спр. 2887, арк. 25.
9. Там само. – С. 37.
10. ЦДАВО України. – Нарис проекту основних законів (конституції) “Української держави”. – Ф. 3833, оп. 1, спр. 7, арк. 1.
11. Там само. – Арк. 2–3.
12. Там само. – Арк. 5–6.
13. Там само. – Арк. 7.
14. Там само. – Арк. 8–9.
15. Там само. – Постанови II Великого збору ОУН. – Спр. 61, арк. 8.
16. Там само. – Арк. 17.
17. Там само. – Краєвий провід ОУН на ЗУЗ. Політична референтура. Пропагандистський матеріал, вказівки для відправ, мітингів та зборів ОУН. – Спр. 68, арк. 35.
18. Там само. – Арк. 36.
19. Там само. – Арк. 37.
20. Там само.
21. Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego (ZHRL) w Warszawie. Archiwum prof. St. Kota. Referat “Obecny stan spraw ukraińskich” prof. Olg. Górki z 4.II.1940 r. – Sygn. 396. – K. 109–110.
22. Ibidem. – K. 111–112.
23. Ibidem. – K. 113–114.
24. Ibidem. – K. 115–117.
25. Ibidem. – Notatka dla Pana Premiera w sprawie ukraińskiej z 20.II.1940 r. – Sygn. 396. – K. 136–141.
26. Ibidem. – Uwagi o “uzupełnieniu promemoria” prof. Górki i koreferatu Dr. B. Longchamps z 24.II.1940 r. – Sygn. 402. – K. 28–37.
27. Ibidem. – K. 28–32.
28. Ibidem. – K. 34–36.
29. Ibidem. – Notatka “Polityka Polski w stosunku do Ukrainy w czasie II wojny światowej” z kwietnia 1940 r. – Sygn. 410. – K. 16–22.
30. Ibidem. – K. 17–19.
31. Ibidem. – K. 21.
32. Ibidem. – Uwagi na marginesie promemoria prof. Dr. O. Górki i koreferatu Dr. B. Longchamps z 7.III.1940 r. – Sygn. 402. – K. 42–50.
33. Ibidem. – K. 51–56.

34. Zamojski J. Konferencja belgradzka w 1940 r. / J. Zamojski // Najnowsze Dzieje Polski 1939–1945. – 1960. – T. X. – S. 191–238.
35. Materiały i Dokumenty Archiwumu Wojskowego Instytutu Historycznego (MID WIH) w Rembertowie. Zespół akt Armii Krajowej. Program i przebieg chronologiczny konferencji Belgradzkiej w maju 1940 r. – Sygn. III / 21 / 16. – Cz. IV (a). – K. 56–57.
36. Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939–1941: в 2 кн. – Варшава ; М., 2001. – Кн. 2. – С. 1114.
37. ZHRL. Korespondencja pomiędzy gen. W. Sikorskim i gen. K. Sosnkowskim za 1940–1941 rr. (raporty o sytuacji politycznej w kraju). – Sygn. 34. – K. 176.
38. Ibidem. – Sprawozdanie “Radwana” z 9 lipca 1940 r. – Sygn. 42. – K. 24–25.
39. Anglo-American Perspectives on the Ukrainian Question 1938–1951. A Documentary Collection by L. Luciuk, B. Kordan. – Kingston; New-Jork, 1987. – P. 70–79.
40. Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. – Londyn, 1970. – T. 1. – S. 267.
41. Ibidem. – S. 297–299.
42. Ibidem. – S. 544.

In this article, based on archival sources and historiographical analysis, the Polish problem in the state-forming activity of the OUN and the attempts of the Ukrainian-Polish understanding in the 1940–1941 are analysed.

Key words: state-forming activity, the Polish problem, Ukrainian-Polish understanding.

УДК 355/359(091) “1944/1945”

ББК 63.3(2) 612

Олег РОМАНЬКО

ВЛАСОВСЬКИЙ РУХ І УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В 1944–1945 рр. ДО ІСТОРІЇ НІМЕЦЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті зроблено спробу проаналізувати взаємовідносини Власовського та Українського визвольного рухів у 1944–1945 рр. через призму німецької національної політики.

Ключові слова: Власовський рух, українське питання, національна політика.

Національна політика нацистської Німеччини є однією з маловивчених сторінок історії Другої світової війни. Проте вона багато в чому є визначальною під час розгляду проблеми співпраці радянських громадян із німецьким військово-політичним керівництвом. З іншого боку, аналіз цієї політики є необхідний для розуміння тих взаємин, які склалися між організаціями антисталінського протесту.

Не можна сказати, що німецька національна політика не розглядалася в працях вітчизняних і зарубіжних істориків. Проте її віддзеркалення на співпраці або антагонізмі колабораціоністських організацій практично не знайшло місця в історіографії Другої світової війни. Так, стосовно проблеми, винесеної в заголовок статті, можна назвати роботи тільки двох істориків – американського А. Далліна і французького В. Косика. Але навіть у цих, багато в чому фундаментальних монографіях, автори обмежилися простою констатацією загальновідомих фактів. Історія взаємин Власовського руху та українських національних організацій розглядається у них як поза контекстом німецької національної політики, так й ізольовано від історії інших національних рухів того періоду¹.

У зв'язку із цим метою даної публікації є всебічний розгляд проблеми відносин українських національних організацій і Власовського руху, які відбувалися на заключному етапі Другої світової війни. Для цього необхідно відповісти на такі запитання: яка була концепція національної політики власовського провладу; як лідери різних угруповань українських націоналістів реагували на пропозиції німців та власовців; що являв собою реальний рівень співпраці українських націоналістів із Власовським рухом; і, нарешті, яка була реакція німецького

військово-політичного керівництва на взаємовідносини між двома антикомуністичними рухами.

Як відомо, у німецького військово-політичного керівництва не було єдиного погляду на окупаційну політику в СРСР узагалі й національне питання зокрема. Зі всього різноманіття думок, у цілому, можна виділити дві основні точки зору: “проросійську” і “національну”. Носіями першої були здебільшого офіцери Вермахту середньої й частково вищої ланки, які вважали, що для успішного проведення окупаційної політики треба налагодити відносини тільки з російським народом як найчисленнішим і впливовішим у Радянському Союзі. Національні рухи інших народів здавалися їм слабкими і не здатними на серйозну опозицію більшовизму. Тут слід підкреслити, що багато хто із цих офіцерів опинився згодом замішаним у змові проти Гітлера 20 липня 1944 р. Основним недоліком цього угруповання було те, що воно не мало яскраво вираженого лідера за наявності великого числа прихильників. Головним апологетом другої точки зору був міністр у справах окупованих східних областей А.Розенберг. На відміну від своїх опонентів, він вважав, що у СРСР треба опиратися виключно на неросійські народи й національні меншини. І всю національну політику тут треба звести до того, щоб якомога глибше роз’єднати росіян і всіх інших. Розенберг був головним ідеологом і теоретиком нацистської партії. Проте він не мав серйозної політичної ваги в очах її лідерів. І прихильників проведення своєї політики Розенберг мав значно менше, ніж попереднє угруповання².

У ході Другої світової війни носії обох точок зору так чи інакше прагнули використовувати населення СРСР у своїх цілях. Але, слід визнати, що це був зустрічний процес: до червня 1941 р. у Радянському Союзі була маса незадоволених існуючим режимом, настрої яких не міг не використати завбачливий ворог. Ця незадоволеність мала різні джерела – від політичних до національних, також різними були причини, що спонукали представників майже всіх народів СРСР до співпраці з німцями. У результаті, до осені 1944 р. цей процес оформився в явище, яке в науковій літературі (перш за все, західній і емігрантській) було визначено як “Визвольний рух народів Росії” – ВРНР. Із причин його багатонаціонального складу, у рамках цього руху прийнято розглядати окремі рухи народів СРСР³.

Таким чином, відносини національних рухів із різними угрупованнями німецького керівництва та взаємовідношення між собою і є, у даному випадку, національною складовою вказаної проблеми. Проте це тільки один її бік. У середині 1944 р. через ряд змін події в німецькій зовнішній і внутрішній політиці, а також у загальному міжнародному стані, найбільш впливовим у ВРНР стає так званий Власовський рух. Його взаємини з німцями, а також з іншими національними організаціями, і є, по суті, другим боком вказаної проблеми⁴.

Українське питання було одним із ключових у період Другої світової війни. І керівництво Німеччини розуміло, що від його правильного рішення багато в чому залежить уся окупаційна політика на “східних територіях” і результат битв на Східному фронті в цілому. Проте вирішувати його нацисти намагалися, знову-таки, в руслі своїх переконань. Тобто і в цьому випадку єдиної національної концепції не було. Розенберг вважав, що українці є саме тим народом, на який повинні спертися німці і, більше того, зробити їх своїми союзниками. Його плани йшли так далеко, що після закінчення війни він бачив самостійну Українську державу (правда, васальну Третьому рейху), до складу якої, крім українських етнографічних земель, будуть також включені Курськ, Воронеж, Тамбов і Саратов. У політичному ж відношенні васальна Німеччині Україна має грати роль ключової ланки антиросійського санітарного кордону, плани щодо створення якого виношував Розенберг. Що стосується його опонентів, то рішення українського питання вони бачили тільки в контексті своїх “проросійських” симпатій. Проте головним супротивником національної політики Розенберга виявився сам Гітлер, який вважав, що на Сході немає ніякого національного питання взагалі, а є тільки три завдання: “захопити, управляти й експлуатувати ці території”. До того ж він вважав, що не можна довіряти жодному національному руху, оскільки його представники тільки й мріють, щоб, за прикладом Польщі в період Першої світової війни, використовувати Німеччину у своїх цілях⁵.

Як відомо, 30 червня 1941 р. бандерівське крило Організації українських націоналістів (ОУН) спробувало проголосити незалежну Україну. Зрозуміло, що в тих умовах це було

передчасно й ні до чого хорошого не привело. Усе керівництво ОУН – найбільш впливової й організованої сили українського національного руху – було арештоване й відправлене до концтаборів, сотні її рядових членів були страчені, а сама організація почала переслідуватися німцями нарівні з комуністичним підпіллям. Проте головним результатом цих подій стало те, що політичне рішення українського питання було надовго зняте Німеччиною з порядку денного⁶.

Усю згубність своєї національної політики німці усвідомили тільки восени 1944 р. На той момент уся українська територія була вже ними втрачена, і мова могла йти тільки про вплив на українських біженців, “східних робітників”, емігрантів і добровольців у німецьких збройних силах. Попередня німецька національна політика призвела до того, що українська складова ВРНР не становила серйозної політичної сили, навіть на тлі таких національних рухів, як, наприклад, білоруський, який в ідейному й організаційному відношенні був завжди набагато слабшим. Фактично, вирішувати українське питання німці мали з нуля. З урахуванням існуючих думок, були два шляхи такого рішення: сприяти створенню самостійного українського політичного комітету із сильним лідером, який очолив би увесь український антикомуністичний національний рух, і створення такого комітету з тими ж завданнями, але як складової частини великої загальноросійської організації⁷.

Пошуки “українського генерала де Голля” почалися у вересні 1944 р., коли з концтабору Заксенгаузен були звільнені лідери ОУН С.Бандера і Я.Стецько, а через місяць – А.Мельник. Ще одним претендентом на роль політичного лідера української еміграції вважався колишній гетьман П.Скоропадський. Незабаром стало зрозуміло, що кандидатура останнього не пройде: Бандера і Мельник навідріз відмовилися з ним співробітничати, до того ж він не мав серйозної політичної ваги. Після низки консультацій відмовився й Бандера, запропонувавши замість себе В.Горбового – віце-президента краківського Українського національного комітету. Мельник спочатку погодився й навіть подав через тиждень після свого звільнення документ, на основі якого мали складатися взаємини між німцями і майбутнім українським політичним центром. Головною ідеєю цього документа було те, що Німеччина має офіційно заявити, що в неї немає ніякого інтересу до українських територій. Якщо ж німецькі війська знов опиняться на Україні, то вони зобов’язані поважати її суверенітет. Але навіть у тій ситуації такі умови були німцями знехтувані⁸.

До осені 1944 р. антикомуністичні національні організації, що знаходилися в Німеччині, мало співробітничали між собою. Поштовхом до більш інтенсивних відносин послужило проголошення Комітету визволення народів Росії (КВНР). Ця організація була створена на основі Власовського руху і виявилася, по суті, перемогою “проросійської” лінії в німецькій національній політиці, яку підтримав рейхсфюрер СС Г.Гімлер, один із найвпливовіших на той час політиків Німеччини, за спиною якого, до того ж, стояла реальна військова сила. Слід зазначити, що Гімлер пішов на це не через якусь любов до російського народу: він вважав, що тільки об’єднання всіх “східних” народів в одній організації може врятувати Німеччину.

16 вересня 1944 р. Гімлер зустрівся з колишнім генерал-лейтенантом Червоної армії А.Власовим – лідером однойменного руху. У ході бесіди Власов висунув перед рейхсфюрером три основні умови, без виконання яких він вважав за неможливе нормальне функціонування КВНР. Це розпуск усіх національних організацій і включення їх членів у майбутній комітет, створення Збройних сил КВНР, до яких мали ввійти всі “східні” добровольчі формування німецьких збройних сил, поліпшення стану “східних робітників” і передача опіки над ними у відповідні структури комітету. Окремо було підняте питання про припинення всілякої антиросійської пропаганди, якою займалося відомство Розенберга. На закінчення зустрічі Гімлер прийняв усі докази Власова й дав свою остаточну згоду на створення КВНР⁹.

14 листопада 1944 р. на урочистому засіданні в Празі ця організація була створена. За задумом Власова, цей орган мав бути “широким антисталінським фронтом”, що об’єднує у своїх рядах різні шари радянського суспільства та всі народи СРСР, із функціями “російського уряду у вигнанні”. У разі ж перемоги він ставав тимчасовим урядом “Нової Росії”¹⁰.

Щоб додати комітету дійсно загальноросійський характер, до складу його президії було запропоновано увійти лідерам усіх національних організацій. Як зазначалося вище, це було

однією з умов, які обіцяв виконати Гіммлер. Проте, незважаючи на його підтримку, цей процес зайшов у глухий кут. Річ у тім, що під впливом Розенберга лідери більшості національних організацій побачили в самій ідеї КВНР усього лише “чергову російську витівку”. У результаті його діяльності, вони, ще на стадії переговорів із Власовим, відмовилися від своєї кооптації в комітет. А після проголошення Празького маніфесту оголосили, що його основний принцип, згідно з яким встановлювалася “рівність усіх народів Росії і дійсне їх право на національний розвиток, самовизначення і державну самостійність”, є всього лише тактичним ходом і буде забутий за першої слушної нагоди¹¹.

Згодом, уже 18 листопада 1944 р. у Берліні, за ініціативою Розенберга відбулося засідання “представників народів, що поневолені Росією”. У ньому взяли участь голова Бойового союзу поволзьких татар А.Шафаєв, голови Вірменського, Азербайджанського, Грузинського і Северо-кавказського комітетів В.Саркисян, А.Фаталібейлі, М.Кедія і А.Кантемір, голова Кримськотатарського національного центру Е.Киримал, президент національного комітету Туркестану Велі Каюм-хан, президент Білоруської центральної ради Р.Островський і лідери низки українських політичних груп під загальним керівництвом А.Мельника¹².

Політики, які брали участь у цьому засіданні, ставили перед собою таку мету: продемонструвати єдину волю національних організацій “до боротьби за свободу своїх народів і своєї землі від російської окупації, яка повинна була привести до відродження їх національних держав”. Практичним результатом зустрічі стало підписання угоди, за якою вони зобов’язалися спільно працювати над указаними питаннями та взаємно підтримувати один одного. Для втілення в життя рішень засідання лідери націоналістів обрали спеціальну комісію¹³.

Після закінчення засідання всі його учасники звернулися з меморандумом до Розенберга (фактично, до німецького уряду), в якому поставили вимогу припинити всі спроби Власова, спрямовані на втручання у внутрішні справи їх народів. Інакше, підкреслювали автори меморандуму, вони відмовляються нести відповідальність за ті наслідки, що можуть відбутися¹⁴.

Але далі за спільне засідання і меморандум справа не пішла. Як з’ясувалося пізніше, деякі національні лідери тільки під тиском Розенберга погодились взяти участь у цій авантюрі. Про те, що це була саме авантюра, свідчить той факт, що, уклавши політичну угоду, лідери неросійських організацій залишили без уваги питання будівництва спільних збройних сил. Адже зрозуміло, що в умовах війни воно було одним із головних. Це усвідомлювали навіть рядові члени національних еміграцій. Так, наприклад, відомий протест білоруських офіцерів, який вони відправили своєму політичному керівництву, де в ультимативній формі поставили вимогу приєднатися до “акції генерала Власова”, який, на їх думку, “знаходиться тепер в перших рядах боротьби з більшовизмом”¹⁵.

Переговори Власова і Гіммлера показали, що, незважаючи на військові умови, національне питання було одним із головних для майбутнього керівника КВНР. Виступаючи 18 листопада 1944 р. на берлінських зборах “представників народів Росії” з нагоди урочистого обнародування Празького маніфесту, Власов говорив, що “народи Росії чудово усвідомлюють, що доля кожного з них залежить від загальних зусиль. Хіба їм є через що сваритися зараз, коли більшовизм відняв у них усе. Тільки загальними зусиллями, свято зберігаючи принципи маніфесту КВНР, вони повалять більшовицький лад і лише після цього в мирному співжитті вирішать усі питання свого національного буття”¹⁶. За свідченням близьких до Власова осіб, він мав намір об’єднати всі народи СРСР, а після війни скликати Установчі збори. Тільки там і лише після перемоги над більшовизмом, на його думку, народи могли вирішити: залишатися в союзі з російським народом або виділитися в самостійну державу¹⁷.

Для вирішення ж поточних питань національної політики й забезпечення представництва народів Росії в керівному центрі ВРНР у складі КВНР були створені відповідні органи – національні ради. І серед них – Українська національна рада (УНР), на чолі якої був поставлений професор Ф.П.Богатирчук. Це відбулося в грудні 1944 р. на другому засіданні КВНР. Найвизначнішим кроком УНР на шляху розв’язання українського питання стала підготовка спеціального звернення, в якому йшлося, що вирішувати його можна тільки після закінчення

війни та перемоги над більшовизмом. Поки ж думати про будь-яке відділення України від Росії передчасно¹⁸.

Усі наведені перипетії боротьби всередині ВРНР свідчать про те, що німці, навіть напередодні своєї поразки, не виробили єдиної концепції національної політики. Природно, що без підтримки Розенберга жоден із лідерів національних організацій не пішов би на конфронтацію із Власовим, за спиною якого стояв Гіммлер. Але й Розенберг на той момент сам по собі вже майже нічого як політична фігура не означав. Таким чином, можна говорити про якусь подвійну гру, яку вели німці, що не бажали остаточного політичного і військового об’єднання всієї антикомуністичної еміграції. Цілий ряд фактів свідчить про те, що німці, практично відразу, почали саботувати виконання майже всіх домовленостей, досягнутих Власовим і Гіммлером. Усі національні комітети продовжили свою роботу, “східні” добровольці не були об’єднані під командуванням Власова, а антиросійську пропаганду ніхто й не думав припиняти. Тільки навесні 1945 р. у цих питаннях відбулися деякі зрушення. Проте було вже запізно – Червона армія стояла на Одері¹⁹.

Урешті-решт, апогеєм такої подвійної політики стало визнання цілого ряду національних комітетів “повноважними представниками своїх народів”. Рішення українського питання подібним шляхом відбулося 12 березня 1945 р., коли загальними зусиллями відомства Розенберга і Головного управління СС був створений Український національний комітет (УНК). На чолі цієї організації був поставлений старий емігрант – генерал П.Шандрук. Жоден із керівників комітету не був пов’язаний з ОУН, а був або післяреволюційним емігрантом, або колишнім співробітником німецької окупаційної адміністрації. Відразу після створення комітету установив зв’язки зі всіма неросійськими національними організаціями. Щодо КВНР, то він навіть не згадувався в програмних документах УНК. Одночасно зі своїм призначенням головою комітету генерал Шандрук був призначений головнокомандувачем Української національної армії (УНА), до складу якої мали ввійти 14-та українська гренадерська дивізія військ СС та інші, дрібніші, добровольчі формування. У цілому, із цього проекту німців нічого не вийшло: процес створення комітету та його армії був перерваний капітуляцією Німеччини²⁰.

У висновках слід зазначити, що національне питання виявилось нерозв’язним завданням для німецького військово-політичного керівництва. І його український аспект – яскраве тому підтвердження. Ні окремо, ні в рамках ВРНР німці його так і не вирішили. Результатом такої політики стало те, що на момент закінчення війни українська еміграція на території Німеччини опинилася, фактично, розколеною на три частини. Деякі з її лідерів узагалі відмовилися співробітничати зі створеними німцями організаціями, інші приєдналися до генерала Власова, а треті залишилися на позиціях крайнього колабораціонізму. І об’єднати їх уже не вважалося можливим: не було ні часу, ні засобів, а головне – бажання в самих лідерів української еміграції.

1. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні / В. Косик. – Львів : [б. в.], 1993; Dallin A. German Rule in Russia 1941–1945: A Study of occupation policies / A. Dallin. – London, 1957.
2. Alexiev A. Soviet Nationalities in German Wartime Strategy, 1941–1945 / A. Alexiev. – Santa Monica, 1982. – P. 3–8; Dallin A. Op. cit. – P. 46–58.
3. Цурганов Ю. Власовское движение. Известные оценки и малоизвестные альтернативы / Ю. Цурганов // Посев. – М. : [б. и.], 2001. – № 6. – С. 1.
4. Детальніше про розвиток Власовського руху див.: Андреева Е. Генерал Власов и Русское Освободительное Движение / Е. Андреева // Дружба народов. – М. : [б. и.], 1991. – № 5. – С. 170–205.
5. Alexiev A. Op. cit. – P. 1–17; Нюрнбергский процесс : сб. материалов : в 8 т. / под ред. А. М. Рекункова. – М. : [б. и.], 1991. – Т. 5. – С. 290–293.
6. Косик В. Знач. праця. – С. 112–120.
7. Dallin A. Op. cit. – P. 620–624.
8. Косик В. Знач. праця. – С. 440–442.
9. Толстой Н. Д. Жертвы Ялты / Н. Д. Толстой. – М. : [б. и.], 1996. – С. 322–323.
10. Андреева Е. Знач. праця. – С. 193–196.
11. Кромиади К. За землю, за волю. На путях Русской освободительной борьбы, 1941–1947 гг. / К. Кромиади. – Сан-Франциско, 1980. – С. 174–182.

12. Persönliches Archiv des Joachim Hoffmann, Ebringen, Deutschland, Grundlagen der Zusammenarbeit der Vertreter der von Rußland unterjochten Völker. Protokoll der tagung der Vertreter der von Rußland unterjochten Völker vom 18. November 1944. – S. 1–2.
13. Ibid. – S. 2.
14. Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg, Deutschland (далі – BA-MA), MSg 149. Sammlung Vladimir Pozdnakoff (Vlasov-Bewegung), MSg 149/7, bl. 131.
15. Національний архів Республіки Білорусь, Мінськ, Білорусь. – Ф. 383. Головне управління військових справ Білоруської центральної ради. 1942–1945, оп. 1, спр. 6, арк. 3–4.
16. Цит. за: Поздняков В. В. Андрей Андреевич Власов (Документы и воспоминания) / В. В. Поздняков. – Сиракузы (США), 1973. – С. 153.
17. Раманичев Н. М. Власов и другие / Н. М. Раманичев // История. – М. : [б. и.], 2001. – № 34. – С. 14.
18. BA-MA (Freiburg, Deutschland), MSg 149. Sammlung Vladimir Pozdnakoff (Vlasov-Bewegung), MSg 149/8, bl. 152RS–153RS.
19. Ibid, MSg 149/15, bl. 130–134.
20. Шандрук П. Українська національна армія / П. Шандрук // Сурмач. – Лондон, 1995. – № 357. – С. 7–11.

In the article the attempt to analyze relationships of Vlasov movement and Ukrainian national liberation movement in the period of the Second world war through a prism of German national policy is undertaken.

Key words: Vlasov movement, Ukrainian question, national policy.

УДК 94(477)

ББК 63.3 (4 Укр) 625

Степан ВІДНЯНСЬКИЙ

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ У КОНТЕКСТІ МІЖБЛОКОВОГО ПРОТИСТОЯННЯ У СВІТІ В РОКИ “ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ”

У статті розглядаються різноманітні аспекти українського національно-визвольного руху в умовах наростання “холодної війни” у світі. Показано ставлення СРСР і США щодо розвитку цього руху.

Ключові слова: “холодна війна”, збройний конфлікт, Організація Об’єднаних Націй, ОУН і УПА.

Українська РСР була однією з основ фундаменту СРСР, тому в умовах глобального протистояння часів “холодної війни”, особливо в її ідеологічних і геополітичних аспектах, т. зв. українське питання іманентно було присутнє постійно. По закінченні Другої світової війни воно з’являється на порядку денному міжнародного життя, насамперед у зв’язку зі створенням ООН, коли Сталін, порушуючи питання про членство України в цій міжнародній організації, переслідував насамперед мету посилення міжнародного впливу СРСР в умовах “холодної війни”, що розгорталася, і аж ніяк не мав на увазі інтереси власне українського народу. Це ж саме стосується й питання повоєнних кордонів. Відстоюючи визнання лідерами країн антигітлерівської коаліції нових західних кордонів СРСР, Сталін вирішував питання не української соборності, а російських імперських інтересів. Не випадково, наприклад, у зв’язку з появою делегації УРСР на установчій конференції ООН у Сан-Франциско на початку травня 1945 р. на її адресу посипалося чимало гострих критичних зауважень, переважно з кіл української діаспори США та Канади. Найбільше нарікань викликав склад делегації на чолі із заступником голови Ради народних комісарів і народним комісаром закордонних справ УРСР Д. Мануїльським як “слухняних виконавців волі Москви”. Провід ООН у травні 1945 р. прийняв спеціальну декларацію, у якій зазначалося... – “ми якнайрішучіше виступаємо проти того, щоб український народ був заступлений на міжнародній конференції делегацією, складеною зі сталінсько-більшовицьких агентів. Це є найбільшим насильством над принципами демократії і над самим українським народом”. Більше того, націоналістичні українські організації навіть

направили до Сан-Франциско “паралельну делегацію”, безуспішно наполягаючи, щоб її прийняли, як справжню делегацію України.

Звичайно, треба визнати, що, розв’язуючи власні геополітичні проблеми, радянська наддержава, до складу якої після Другої світової війни потрапили практично всі українські землі, опосередковано грала на користь українських національних інтересів. Але, і це слід підкреслити, для Сталіна позитивне вирішення питання про членство України в ООН було також украй важливим з огляду на той негативний резонанс, який спричинився у світі у зв’язку з геноцидом, розв’язаним ним у Західній Україні. Йому конче потрібно було створити видимість особливої турботи про Україну, чий внесок у спільну боротьбу антигітлерівської коаліції проти фашизму був добре відомий на Заході. Залучення України до ООН вбачалося Сталіну своєрідною індульгенцією перед її народом за минулі, тогочасні та майбутні злочини проти нього. Адже із завершенням Другої світової війни сталінське керівництво отримало можливість зосередити всі свої сили на придушення українського національно-визвольного руху, розгорнувши варварські акції проти мирного населення Західної України й каральні операції проти Української повстанської армії. За словами італійського історика Дж. Боффи, “майже вся західна частина СРСР, яка прилягала до кордону, палала у вогні герильї. Її основним вогнищем була саме Західна Україна, де збройна боротьба проти комуністичного режиму найбільше затягнулася, характеризувалася жорстокими боями й фактично набула рис не поодиноких сутичок, а справжньої війни”.

Аналогічної думки дотримуються відомі дослідники зовнішньополітичної діяльності спецслужб СРСР часів “холодної війни” Кристофер Ендрю й Олег Гордієвський, котрі вважають, що “основним центром опору сталінському режимові у післявоєнний час була Україна”.

Дійсно, землі Західної України в 1939–1950-х роках стали ареною запеклого протистояння між радянським режимом й озброєним підпіллям під політичним керівництвом ОУН(Б), яке спробуємо розглянути в контексті міжблокового протистояння у світі часів розгортання “холодної війни”.

Події в Західній Україні в 1945–1950-х роках являли собою складне переплетення національно-визвольних змагань із громадянською війною, причому глибинними причинами цієї “неоголошеної війни” були небажання правлячих кіл СРСР давати реальний суверенітет суб’єктам федерації та ініційований керівництвом тоталітарного режиму радикальний, форсований характер зміни суспільно-економічного, політичного, духовно-культурного устрою вельми специфічного, зважаючи на особливості історичного розвитку, західного регіону України.

Безсумнівно, це був і конфлікт на грані цивілізаційних анклавів, що формувалися століттями, і конфлікт між традиційним укладом господарювання, духовно-культурного життя та новою моделлю розвитку, яка виникла після перемоги радянської влади й енергійно насаджувалася на нових, і приєднаних до СРСР територіях, а також підпорядкованими Москві режимами “народних демократій” у країнах Центральної та Східної Європи. Протистояння в Західній Україні в післявоєнний період доцільно розглядати в контексті боротьби між двома глобальними цивілізаційними векторами – західним, капіталістичним, і комуністичним світом (адже після завершення Другої світової війни на європейському континенті політична атмосфера характеризувалася посиленням ролі комуністичних та інших партій лівої орієнтації в суспільно-політичному житті багатьох західних країн), кожен з яких мав свої вади й докорінні переваги й намагався виграти змагання на арені історії. “Після Другої світової війни, – як справедливо вважає сучасний російський історик О. Зінов’єв, – на планеті склалися два табори або два світи – комуністичний й західністський (західний. – С.В.). Вони стали “точками зростання” еволюції людства. Між ними йшла непримиренна боротьба за роль лідерів світового еволюційного процесу і за світову гегемонію. Ця боротьба утворила основний зміст соціального життя людства в ХХ столітті, особливо у другій його половині...”.

Те, що збройний конфлікт у Західній Україні потрапив в орбіту катаклізмів світової історії ХХ ст., які безпосередньо охопили територію України або мали до неї пряме відношення як до суб’єкта радянської федерації – Другої світової війни 1930–1945 рр. і “холодної війни” 1945–1991 рр., додавало йому особливого драматизму.

Дії радянської влади в регіоні доцільно розглядати й через призму формування нових доктринальних основ зовнішньої політики СРСР. Ще з 1930-х років у СРСР, на думку дослідників, в області національно-державного будівництва почала реабілітуватися ідея державності, а точніше, процес реставрації, відродження тканин російського імперського соціуму. Тобто доктрина геополітичної експансії “до дідових кордонів” у вищому радянському керівництві оформилася ще до того, як СРСР перетворився на велику державу після перемоги над нацизмом. Історичним рубежем остаточного утвердження доктрини геополітичної експансії можна умовно розглядати 1943 р., коли Тегеранська конференція за участю керівників провідних держав антигітлерівської коаліції почала розгляд проблеми післявоєнних кордонів і розмежування сфер впливу в Європі після перемоги над нацизмом. Тоді ж відбувається розпуск Комуністичного Інтернаціоналу, що знаменувало вже й формальну відмову від ленінсько-троцькістського гасла “світової революції”. Як зауважив один із творців теоретичних основ зовнішньої політики США та її геополітичних підвалин Г.Кіссінджер, “Сталін, великий ідеолог, насправді поставив свою ідеологію на службу реальній політиці”. Ялтинська та Потсдамська конференції закріпили прагматичний великодержавний курс “збирання земель”, що входили до складу “імперії Рюриковичів” і Російської імперії, створення геополітичного щита або ланцюга з так званих “країн народної демократії” на Сході Європи та Балканах, закріплення радянського впливу на ці країни, у тому числі – методами військової присутності й таємної дипломатії.

Разом із тим неупереджені зарубіжні історики неодноразово відзначали історичну справедливість вилучення земель Західної України зі складу іноземних держав, у тому числі, розцінюючи це як ліквідацію наслідків агресії Польщі та інших держав за умов розпаду й переподілу земель Російської й Австро-Угорської імперій після Першої світової війни. За критикою сталінської політики та цілком справедливим засудженням методів інтеграції Західної України в радянську систему не можна не помічати глибинної історичної справедливості припинення іноземного володарювання на етнічних українських землях.

По-друге, прискорене поглинання Західної України радянською державою й системою неможливе без жорсткого придушення руху опору під політичним проводом самостійницької орієнтованої ОУН, із геополітичного погляду диктувалося міркуваннями закріплення СРСР своїх здобутків як держави-переможниці, утримання стратегічно важливого карпатського регіону, який мав безпосередній вихід до території нових прокремлівських східноєвропейських країн і розглядався на Заході як один із плацдармів у можливій війні із СРСР, а також мав значні нафтові ресурси.

Нарешті, початок “холодної війни” з ядерним шантажем проти СРСР, котрий поки що не мав атомної зброї, актуалізував для Сталіна завдання усунення вогнища збройного опору в Західній Україні як потенційної п’ятої колони зовнішніх противників на випадок глобальної війни із Заходом. Ескалація “холодної війни” та формування двох потужних воєнно-політичних блоків робили неминучими термінові збройні санкції радянської сторони з придушення антирадянського руху опору в Західній Україні.

Глобальне протистояння в повоєнному світі прямо позначилося й на українському визвольному русі, котрий організаційно розпався на озброєне підпілля в Західній Україні та закордонні центри націоналістичного руху, які підпали під контроль противників СРСР по “холодній війні”. Воно, зокрема, продовжило повстансько-підпільний рух у Західній Україні, стимулюючи антирадянський, антикомуністичний опір ОУН і УПА, що розраховували на допомогу західних держав. З метою розірвати інформаційну блокаду довкола кривавого протистояння між радянським режимом і повстанцями й поширення антирадянського фронту за рахунок нещодавно підкорених СРСР народів Центрально-Східної Європи, Головне командування УПА вдалося протягом 1945–1950 рр. до проведення військово-пропагандистських рейдів теренами сусідніх з українцями народів – Білорусі, Польщі, Чехословаччини та Румунії.

Дійсно, обстановка “холодної війни” та неминучого (як вважали до певного часу провідники ОУН) глобального збройного конфлікту змушували антирадянський рух опору до пошуку нових союзників. Ними, за зрозумілою логікою протиборства, виступали так само

прагматично й своєкорисливо геополітично налаштовані великі держави Заходу. Це стало черговим проявом перманентної трагедії українських державно-самостійницьких сил із часів Б.Хмельницького й І.Мазепи, яких несприятливі історичні обставини змушували шукати кон’юнктурного співробітництва з-поміж агресивних держав, не зацікавлених в існуванні суверенної України (за принципом “ворог мого ворога – мій друг”).

Варто окремо зупинитися на ставленні Проводу ОУН в Україні до перспективи відкритого глобального конфлікту Захід – СРСР, яку здебільшого оминають сучасні дослідники, а радянські вчені зводили до “прислужництва буржуазних націоналістів імперіалістичній реакції”. Як відомо, теза про неминучий масштабний конфлікт Захід – СРСР і його використання для реалізації програмних настанов ОУН була надзвичайно поширена в інструктивних і пропагандистських документах українських націоналістів. Однак завдяки зусиллям офіційної радянської історіографії ця обставина й до сьогодні сприймається неадекватно, так само як дискредитація радянською владою українських націоналістів як колаборантів і “недобитків німецьких прислужників”.

Дійсно, за конкретно-історичних умов повоєнного часу сподівання на самостійну перемогу над СРСР було б вочевидь примарним. Однак у тактичних настановах українського самостійницького підпілля з 1945 р. панувало критичне ставлення до США й Великої Британії, які нерідко відверто іменувалися “імперіалістичними”. Наприклад, у документі від 26 жовтня 1945 р., укладеному Карпатським крайовим провідником ОУН Я.Мельником, ішлося, що прихід англо-американських військ є для підпілля “бажаним”. Проте конфлікт великих держав слід розглядати як допоміжний фактор: ОУН виступає за державну самостійність України без опіки іноземних країн і за умов будь-якої окупації продовжуватиме боротьбу. В іншій інструкції Крайового проводу від 20 травня 1946 р. говорилося, що війна із Заходом – це історичний шанс для визволення України від радянського режиму, однак самі по собі США й Англія не несуть свободи, необхідно вживати зусиль для зміцнення власних сил. З початком війни, ішлося в іншій інструкції Центрального проводу в Україні в 1950 р., підпілля активізує діяльність, розгортає широку диверсійну діяльність на комунікаціях, терор проти представників органів влади, захоплює адміністративні центри, веде розклад військовослужбовців, схилиючи їх до капітуляції, створює передумови для того, щоб англо-сакси рахувалися з підпіллям як із реальною військово-політичною силою. І хоча лідери ОУН та УПА в Україні Р.Шухевич, В.Кук, П.Федун, В.Галаса в цілому досить скептично ставилися до перспективи війни Захід – СРСР і готовності США поважати суверенні права українського народу, у пропагандистських документах теза про війну широко застосовувалася для підтримки бойового духу учасників повстансько-підпільного руху.

Отже, особливості ставлення воюючої ОУН до західних великих держав дають підстави для твердження про імперативність для національно-визвольного руху гасла державної самостійності України, несприйняття ним будь-якого нав’язування політичної волі або соціально-економічної моделі ззовні. Це ж підкреслює й тактико-кон’юнктурний, вимушений характер співробітництва націоналістичного руху як із нацистською Німеччиною на початку війни, так і із західними демократіями після її завершення.

Не можна не помітити, що ставлення до західних держав лідерів підпілля в Україні та закордонних центрів ОУН мали певні відмінності. Перші, знаходячись у вирі боротьби з радянським режимом, загострено сприймали прагматичне ставлення Заходу й нерозуміння ним особливого становища підпілля та соціально-політичної ситуації на західноукраїнських землях. Обнародовані останнім часом документи свідчать, наприклад, що провідні діячі ОУН–УПА на початку 50-х років критикували політичні настанови адміністрації США (зміст радіопередач на Україну “Голосу Америки” тощо), зокрема, її нерозуміння несприйняття капіталізму значною частиною населення УРСР і того, що український національно-визвольний рух виступає за плюралізм форм власності. Не випадково, наприклад, не бажаючи жертвувати знесиленим нерівною боротьбою підпіллям у чужих інтересах, останній Головний командир УПА В.Кук у травні 1952 р. заборонив своїм підлеглим вести цілеспрямовану розвідку на користь іноземних спецслужб.

Що ж стосується закордонних центрів ОУН, то співробітництво з провідними державами Заходу та їх спецслужбами слугувало не тільки засобом протидії СРСР, а й умовою існування та підтримки дієздатності самих цих угруповань.

Важливою передумовою порозуміння із Заходом стали зміни програмних настанов ОУН. Націоналістичний рух під впливом досвіду роботи на Сході України, а також намагаючись утворити адаптовану до перспективного союзництва із західними демократіями ідейно-політичну платформу, радикально переглянув свої програмні настанови, відкинувши “інтегральний націоналізм” із його помітними точками дотику з фашистськими та іншими тоталітарними доктринами. У “Програмних постановах” III Надзвичайного великого збору ОУН (серпень 1943(8) р.) достатньо детально визначалися наріжні підвалини суспільно-економічного ладу в майбутній незалежній і соборній Україні. Сама нова програма за змістом була виразно соціал-демократичною або навіть соціалістичною. При провідній ролі держави й колективів в економічній сфері й гарантувався весь комплекс прав і свобод людини, громадянина, усувалися ксенофобські мотиви, забезпечувалася рівність громадян усіх національностей тощо.

І все ж, як відомо, широка повстансько-партизанська боротьба в західних областях України й пропагандистська діяльність ОУН у повоєнний період не здобули прихильності на Заході: ні серед українства на еміграції, ні серед провідних демократичних держав світу. І тут треба погодитися із С.Бандерою, який, виступаючи 25 травня 1958 р. у Роттердамі на могилі Є.Коновальця, сказав: “Не пригожі зовнішні обставини не дали змоги підняти всенародне повстання проти большевиків і здобути державну незалежність України”.

Таким чином, підсумовуючи сказане, можна стверджувати, що саме післявоєнне глобальне протистояння у світі виявилось одним із важливих факторів, які спонукали СРСР вдатися до масштабних військових і репресивних дій для забезпечення форсованого поглинення Західної України – важливого в геополітичному й військовому відношенні анклаву з погляду можливого збройного протидіяння, знищення осередків опору національно-визвольного руху, який обґрунтовано вважався союзником Заходу. Міжблокове протистояння, поряд із неможливістю своїми силами протистояти Кремлю, підштовхнуло ОУН до пошуку союзницьких відносин із західними державами. Сам визвольний рух опинився в жорнах міжблокового протистояння часів розгортання “холодної війни”, яке, до того ж, сприяло його внутрішньому розшаруванню: між підпіллям в Україні та закордонними центрами, між самими закордонними центрами, що орієнтувалися на різні іноземні держави й конфліктували за вплив на “воюючу Україну”.

Але зусилля українських повстанців, їх нерівна збройна боротьба, яка тривала понад півтора десятиліття, не пропали даремно, зокрема, не залишилися не поміченими на Заході. У 1959 р. Конгресом США ухвалено публічний закон 86–90 про “Тиждень (декаду) пригноблених націй”, до яких під четвертим номером увійшла Україна. Згідно із цим законом, покликанням шляхом “війни нервів” сприяти поступовій ерозії радянської системи, відбувалися щорічні прокламації президентів США про пригноблені народи СРСР, постанови й резолюції конгресу (лише в 1970-ті роки кількість законодавчих ініціатив з української тематики перевищувала 150), масові мітинги протесту, виступи американської преси на захист прав народів і націй СРСР і т. д. Серед таких акцій слід відзначити й численні антирадянські заходи Українського конгресового комітету Америки (УККА), і відкриття 1966 р. у Вашингтоні пам’ятника Т.Шевченку, і створення 1976 р. у США Української громадської групи допомоги виконанню Гельсінських узгоджень і захисту прав людини в Україні, і слухання в Конгресі США в 1980-ті роки питання про штучно спровокований радянською владою голодомор в Україні 1932–1933 років та інші акції психологічної війни проти СРСР. Адміністрація Р.Рейгана поставила національне питання в центр свого курсу стосовно СРСР. Радянські дисиденти, правозахисники, борці за розпад “імперії зла”, у т. ч. українці В. Марченко, В. Мороз та інші, стали “совістю вільного світу”. Особливого загострення ідеологічні баталії Х.в. набули після аварії на Чорнобильській АЕС. Через цю трагічну подію про Україну знову заговорили у світі як про суб’єкт, який формально не є частиною Росії. Протягом перших п’яти років після аварії, наприклад, саме Україна найчастіше згадувалася у виданні американського конгресу “Конгрешенел Рекорд”.

Українське питання знову загострилося за часів “перебудови” в СРСР, а Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. став не лише результатом голосування депутатів Верховної Ради, а насамперед результатом багаторічних змагань і боротьби не однієї генерації українців, серед них і сотень тисяч членів ОУН і вояків УПА.

Перед сучасною незалежною й соборною Україною стоїть справді цивілізаційний виклик: засвоївши історичні й геополітичні уроки героїчного й складного минулого, через мобілізацію передусім власних джерел росту, на шляхах досягнення злагоди й гармонізації стосунків між соціальними групами, етносами, конфесіями, спільнотами історичних земель утвердити себе як стабільну, демократичну й самодостатню європейську державу, поважну не лише за територіальними розмірами.

This article discusses various aspects of the Ukrainian national liberation movement under conditions of the intensification of the Cold War in the world. The attitude of the USSR and the United States to the development of this movement was shown.

Key words: the Cold War, armed conflict, the United Nations Organisation, the OUN-UPA.

УДК 94(477) “1944/1959” (092)
ББК 63.3(4Укр) 62

Микола СЛИВКА

ПИТАННЯ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В СПАДЩИНІ СТЕПАНА БАНДЕРИ

У статті на основі аналізу праць Степана Бандери робиться спроба систематизації поглядів провідника ОУН на питання зовнішньополітичного співробітництва українського національно-визвольного руху. Деякі ідеї С.Бандери розглядаються в порівнянні з поглядами інших чільних представників руху.

Ключові слова: Степан Бандера, міжнародне співробітництво.

Територія України протягом усієї своєї історії була точкою перетину торгових шляхів, культурних впливів та геополітичних інтересів держав. З давніх-давен через нашу землю кочували різні народи, а після їхнього державного оформлення українські землі ставали об’єктом експансії багатьох із них. Зовнішньополітичний фактор часто справляв вирішальний вплив на долю державницьких змагань українців. Не випадково в декалозі українського націоналіста є згадка про “грань двох світів”, що є відображенням геополітичних реалій України, які завжди повинні враховуватися її державними діячами всіх часів.

Не був винятком із цього правила Степан Бандера. У його працях другої половини 40–50-х років ХХ ст. значне місце займає висвітлення міжнародного аспекту боротьби за незалежність України, зокрема питання зовнішньополітичного співробітництва організованого українського національно-визвольного руху. Утім, нам не зустрічалася робота, яка системно розглядала це питання. Окремі аспекти зовнішньополітичних поглядів С.Бандери розглядалися В.Скрипничуком. Він у статті “Ідеї державного будівництва у науково-публіцистичній спадщині Степана Бандери” висвітлив погляд провідника ОУН на зовнішню політику Української держави¹. У наявному історіографічному доробку не висвітлено деяких зовнішньополітичних ідей провідника ЗЧ ОУН, зокрема ідеї “фронту поневолених народів”, ставлення керівництва ОУН та особисто С.Бандери до ролі російського народу у справі антирадянської боротьби. Немає також системного висвітлення зовнішньополітичної стратегії С.Бандери.

Стратегічною метою ОУН було утворення незалежної соборної української держави. Уся діяльність організації, в тому числі зовнішньополітична, на думку її лідера, мала бути підпорядкованою цьому імперативові. “...Ми впевнені в тому, що український народ не припинить безкомпромісової боротьби за свою суверенну і соборну державу аж до повного реалізування цієї мети, не дасть собі її підмінити порожніми, без повного змісту формами чи

половинчатими розв'язками, у вигляді федерації, союзів тощо. Не може більше повторитися лихо з 1917 року, коли федералістична концепція сплутала будівництво української державності, приголомшила здоровий національно-політичний інститут народу й обеззброїла його перед большевицьким підступом і наступом. Не сміє тепер відживати подібна хвороба в українській політиці, у старій чи новій формі, як нові протисамостійницькі федералістичні, унійні, всесвітнянські тенденції...².

Тому питання про взаємодію з тими чи іншими силами у світі залежало від її ставлення до ідеї незалежності України. Одним із найважливіших було питання про співробітництво із західними державами проти СРСР. С.Бандера песимістично оцінював можливості такої взаємодії: "...Сторонні сили та міжнародна політична кон'юнктура можуть мати значення допоміжних, але не вирішальних сприятливих чинників. Беремо їх до уваги в такому розумінні й використовуємо їх, але відкидаємо всякі орієнтації на посторонні сили чи зовнішню кон'юнктуру, що вони самі принесуть визволення і що досить обмежитися вичікуванням їх і достосовуватися до них..."³. Публіцист, маючи гіркий досвід Другої світової війни, писав, що політика Заходу керується не ідеологічними міркуваннями, а політичними інтересами. Ідеологічна риторика є лише ширмою для досягнення практичних цілей⁴. У протистоянні із СРСР метою західних держав буде швидке знищення суперника з найменшими втратами. А тому вони шукатимуть способу максимального ослаблення СРСР. Недооцінюючи фактор поневоленних народів, західні політики враховують як політичний фактор лише росіян. Бажаючи схилити їх на свій бік, Захід намагатиметься знищити комуністичний політичний режим, не зачіпаючи російських національних інтересів. Водночас він намагатиметься використати у своїх цілях і національно-визвольні рухи в СРСР, котрі, не маючи вибору, все одно своєю боротьбою діятимуть на користь інтересів західних держав. Тому С.Бандера закликав не ставити справу українського національного визволення в повну залежність від західних держав, котрі намагалися механічно об'єднати антирадянські сили всіх народів, країни котрих знаходилися під радянським контролем⁵.

Думки С.Бандери розділяли й публіцисти українського національного підпілля, які працювали на території України. П.Федун – "Полтава" у статті "Підготовка третьої світової війни та завдання українського народу" висловив занепокоєння із приводу ймовірних політичних планів англо-американського блоку. Засудження на Заході ідей В.Вільсона про право націй на самовизначення й підтримка тамтешніми політиками російської політичної еміграції викликали в нього думку про можливий "протівизвольний" характер майбутньої війни з боку країн Заходу. У зв'язку із цим публіцист закликав українців до консолідації навколо національного підпілля⁶.

Однак С.Бандера не вважав співробітництво із західними чинниками повністю неможливим. На його думку, у повоєнний період у західній громадській думці поступово визрівало розуміння небезпеки, яку несе поєднання радянського комунізму з російським імперіалізмом. Але англо-американський політичний істеблішмент намагався здобути перемогу через розділення цих політичних факторів, задовбуючи російські національні почуття. Та це не вважалося правильною стратегією. "...Навіть коли б західні держави мілітарне перемогли при політичній невдачі, коли б російська імперія надалі залишилась цілою, – то це була б програна Заходу..."⁷. Проте провідник ОУН бачив вихід: "...Нам треба робити все можливе, всіма доступними нам способами, щоб завернути політику західних держав з такого погубного шляху концепції компромісу з російським імперіалізмом навіть у війні. Всі українські самостійницькі політичні чинники за кордоном, без уваги на внутрішні розбіжності, ціла українська еміграція, мусять використати всі доступні дороги й засоби, щоб у політичних колах і публічній opinio західних народів переламати той блудний напрям і причинитися до направи. Це треба робити кожноразом, вперто, не дивлячись на брак розуміння і тимчасову безвислідність. Коли політика Америки й Англії ще ліпше обіб'є собі чоло на російському імперіалізмові і на комуністичній східності, тоді й наші накликування знайдуть бодай деяке розуміння.

Але не можна обмежитися тільки на роз'яснюванні, на апелях. Так, як і не можемо пасивно ждати з власною боротьбою, поки Захід нас не зрозуміє й належно не оцінить. Наші змагання мусять іти своїм власним розвитком, м. ін., теж з розрахунком на те, щоб західній світ

наглядно побачив їхній напрям і їхню силу, щоб сам прийшов до висновку, яке значення має наша боротьба для повалення імперіалістичної Росії й комунізму..."⁸.

Таким чином, слід зазначити, що С.Бандера, не відкидаючи співробітництва із західними державами як такого, не переоцінював можливостей такої співпраці. Тому слід визнати тенденційними твердження радянської історіографії та пропаганди, котра перебільшувала масштаби співпраці українського визвольного руху із західними чинниками⁹.

Головним напрямком міжнародної політики українського національно-визвольного руху С.Бандера вважав співробітництво з антирадянськими національними рухами інших народів СРСР та соціалістичного табору, зокрема об'єднаними в Антибільшовицькому Блоці Народів (АБН). "...У самій основі нашої революційної концепції лежить ідея і програма спільної визвольної, революційної боротьби всіх народів, поневоленних московсько-большевицьким імперіалізмом. Большевицизм мусить бути покопаний і повністю знищений, скрізь, де він панує. Тільки таким чином можна його подолати. Московський імперіалізм у большевицькій формі повинен бути знищений в усіх підбитих ним країнах, на місці СРСР мають постати незалежні національні держави, а російська держава має бути обмежена етнографічно-російськими землями..."¹⁰.

Формулюючи цю ідею, С.Бандера визнавав, що в період між двома світовими війнами українська політична думка, в тому числі й націоналістична, не приділила належної уваги політичному втіленню ідеї спільної боротьби поневоленних націй. Лише в 1943 р. під час формування Української Повстанської Армії цей політичний фактор почав працювати, коли неукраїнські учасники УПА утворили Антибільшовицький Блок Народів¹¹.

Варто додати, що С.Бандера, як і інші ідеологи українського національно-визвольного руху, переоцінював досягнуті в 1943 р. успіхи в плані практичного формування антирадянського фронту народів СРСР. Загальновідомим є факт, що більшість неукраїнських вояків УПА з поверненням в Україну радянської влади покинула лави повстанців. Можна багато дискутувати щодо причин цього явища, але фактом є те, що з 1944 р. українці в УПА залишилися наодинці в боротьбі з радянським режимом¹².

Якими ж були теоретичні міркування українського націоналіста С.Бандери щодо взаємодії з національно-визвольними рухами інших народів? Він вважав, що поєднання інтересів поневоленних націй збігається зі здоровим егоїстичним інтересом кожної з них зокрема. Практично це означало, що національно-державне визволення всіх підрадянських народів є в інтересах України і, водночас, єдиною гарантією безпеки майбутньої Української держави. "...Коли б, наприклад, Україна державне відірвалась від російської імперії, а Казахстан чи нації Кавказу залишились в складі цієї імперії, то це було б рівнозначним з тим, що суверенність української нації і держави перебуває у величезній небезпеці від московського імперіалізму. Тому стан, коли Україна стала б вільною, а якась інша поневолена Москвою нація, залишилась в складі поневоленних імперією, треба було б уважати за неосягнення Україною цілей українського націоналізму, а лиш етапом до того, станом часового перепочинку в боротьбі, павзою..."¹³.

Цей принцип С.Бандери мав і зворотну дію. Це означало, що й "поневолені нації" мають бути зацікавленими в незалежності України як гарантії їх суверенітетів. Цими національно-державними одиницями вважалися: Литва, Латвія, Естонія, Польща, Грузія, Вірменія, Азербайджан, Козацька Держава (підкреслено автором), Казахстан, Узбекистан, Туркменістан та ін. Окремо виділялися Болгарія, Румунія, Туреччина, Греція та країни, що знаходилися біля азійських кордонів СРСР. Публіцист вважав їх наступними потенційними жертвами радянської експансії.

Мабуть, не був би С.Бандера українським націоналістом, якби не підкреслив особливе значення України як серцевини системи національно-визвольного фронту, чия боротьба мала б відіграти вирішальну роль у сподіваній спільній перемозі¹⁴.

Ця концепція нагадує ідеї польського "прометеїзму", розробленого в міжвоєнний період. Вони передбачали підтримку Варшавою визвольних рухів підрадянських народів. Однак при цьому Польща не збиралася поступатися власними національними інтересами, зокрема передбачалося збереження польського суверенітету над західноукраїнськими землями.

Компенсацією для України мали б стати територіальні здобутки на сході. Позиція ж С.Бандери була гнучкішою. "...Україна є готовою зректися гравітуючого до неї національного простору і населення – Кубані в ім'я і для добра цілого великого козацького простору, що створив би свою Козацьку федеральну державу, в якій українська козацька Кубань вклала б у розбудову її українську культуру, українську духовність, українську систему внутрішньої організації. В суверенній козацькій державі Україна здобуде вірного, історично-традиційного, доброго сусіда..."¹⁵.

Як же мала відбуватися реалізація ідей "фронту поневоленних народів" на практиці? "...Фронт поневоленних націй – це взаємопізнання історії, культури, міжнаціональних відносин, економіки, соціальних систем, релігії поневоленних Москвою націй, з національних джерел цих націй, а не крізь московське густе сито або в її кривому дзеркалі; фронт поневоленних націй – це кристалізація і взаємоузгодження політики, стратегії і тактики національно-визвольної боротьби цих націй між собою, а не снобістичне вороження на чорній каві про "політику великих" і на яку ногу нині встав з постелі Трумен чи Черчїл, або який колір обличчя був на останній параді у Сталіна. Фронт поневоленних націй – це творення революційно-повстанських армій з усіх поневоленних націй, це національні узбекські, азербейджанські, грузинські сотні, курені, полки, дивізії в УПА і такі ж національні українські, білоруські, може й польські, литовські, латвійські сотні, курені, полки, дивізії в Казахській, Узбекській чи єдиній туркестанській УПА. Фронт поневоленних народів – це національно-визвольні революції десятків поневоленних народів від залізної заслони до Тихого Океану, в яких прийматимуть участь всі поневолені нації на цьому просторі – казах чи корєсець, закинтий окупантом в Україну, є й буде вояком УПА, як і українець, закинтий окупантом у далекий Казахстан або Корею чи Карелію, або інший край поневоленого народу, стане вояком тамошньої національної УПА, воюючи за Україну..."¹⁶.

Скоординована загальна повстанська боротьба визвольних рухів народів СРСР мала б перешкоджати радянському режимові локалізувати визвольну боротьбу й використовувати людські ресурси інших народів для перемоги над повстанцями. Це вважалося запорукою успіху¹⁷.

При здійсненні на практиці цього плану виникла проблема залучення народних мас до боротьби. С.Бандера не бачив потреби займатися налаштуванням їх проти режиму. Він вважав, що радянський режим уже є непопулярним. Головною проблемою здавалася зневіра людей у можливості успішної антирадянської революції. Подоланням цієї зневіри вважалася демонстрація можливостей збройної боротьби, котра пов'язувалася з діяльністю УПА, зокрема з її рейдами¹⁸.

Закономірним видається питання щодо життєвої реальності цієї концепції. Діяльність АБН висміювалася радянською пропагандою, однак С.Бандера вважав ідею перманентної антирадянської боротьби в середовищі народів соціалістичного табору цілком реальною. Події в Угорщині та Польщі 1956 року він вважав проявом можливостей визвольного руху. Масовий виступ угорського народу, зокрема молоді та робітників, а також деморалізацію радянських військ, базованих у країні, публіцист трактував як визрівання у свідомості народів необхідності всезагальної визвольної боротьби. Причина поразки угорських повстанців убачалася в млявій реакції Заходу та в тому, що "з боку революційних сил інших поневоленних народів не було своєчасно достосованих революційних дій у таких розмірах, щоб на більшу скалю зв'язати більшовикам руки і відтяжати мадярські змагання"¹⁹.

Підсумовуючи події 1956 р., провідник ЗЧ ОУН вважав, що поразка визвольної боротьби в Угорщині є тимчасовим успіхом комуністів. Він підкреслював наявність значних суперечностей у соціалістичному таборі й вважав, що загалом зовнішньополітичний курс М.Хрущова, спрямований на відмежування від непривабливої спадщини сталінізму, зазнав краху. Щодо подальших перспектив національно-визвольного руху С.Бандера писав: "...Спонтанні революційні зриви можуть з незначних початків розширитися у великі повстанські дії, охоплювати цілі народи й на певній території знищувати всі ворожі сили. Але закріплення здобутків революції та забезпечення її остаточної перемоги великою мірою залежить від того, чи революційна боротьба набере організовані форми та чи матиме одноцілий провід, який діятиме за доцільним пляном. Дуже трудно, щоб плян, стратегія і провід революції зформувались імпровізовано в самому розпалі революційної боротьби, якщо для того нема задалегідь підготованих основ. З цього випливає конечна вимога, щоб усіма можливими зусиллями втри-

мати в Краю ядра організованої революційної сили ОУН. Діяльність Закордонних Частин в цьому напрямі стоїть на першому місці серед всіх інших завдань..."²⁰.

Таким чином, можна прийти до висновку, що ідея союзу національно-визвольних рухів усіх народів соціалістичного табору вважалася С.Бандерою запорукою успішної боротьби за їхню незалежність.

Важливою проблемою публіцистичної спадщини С.Бандери є проблема його ставлення до Росії. Публіцист вважав, що "...російський народ зв'язав свою долю з большевизмом. Вирішальним у тому був російський національний імперіалізм, що ввійшов у кров цілого російського народу, а не симпатії до самого большевизму. Навпаки, в масах російського народу живе теж сильна ненависть до комунізму та бажання позбутися його. Але переважили імперіалістичні тенденції і свідомість, що якраз большевизм, як доктрина, система і режим, реалізує цілі російського імперіалізму з найбільшою енергією, радикальніше й безоглядніше від кожного іншого російського режиму. В політичному думанні та в бажаннях імперіалістично наставлених кіл російського народу живе концепція, що треба послужити большевизмові у здійснюванні російських імперіалістичних цілей, а у відповідний час усунути большевицьку систему еволюційним порядком, або шляхом державного перевороту. Зате оборонена і скріплена большевизмом російська імперія має остатись, як спадщина по ньому..."²¹.

Ця ідея С.Бандери не знайшла одностайної підтримки в середовищі ідеологів українського національного руху. Існувала концепція, базована на тому, що російський народ можна використати як союзника в антирадянській боротьбі. Яскравим її прихильником був виходець із Вінниччини, член Української Головної Визвольної Ради Йосип Позичанюк. Очної полеміки між ним та С.Бандерою, у силу історичних обставин, очевидно, не було, однак ідеї, пізніше підтримувані останнім, рішуче відкидалися керівником пропагандистського відділу Головного військового штабу УПА. Він вважав, що вміла пропаганда українського національно-визвольного руху зможе переконати росіян не виступати проти незалежності України, а стати найкращим союзником українців в антирадянській боротьбі²².

С.Бандера песимістичніше сприймав такі ідеї. Він вважав, що в ході антирадянської визвольної боротьби поневоленних народів росіяни також можуть виступити проти комуністичного режиму. "...Але рівночасно наново підійме голову московський імперіалізм, може, в кількох різних формах, напевно і в протибольшевицькій революції, та цілою силою звернеться проти визвольних революцій інших народів, насамперед проти України..."²³. Організованим носієм імперських ідей провідник ЗЧ ОУН бачив російські емігрантські політичні сили, котрі користувалися підтримкою Заходу, а тому виступав проти співробітництва з ними²⁴.

Таким чином, можна вважати, що С.Бандера вважав перешкодою на шляху здобуття незалежності України як комуністичний режим, так і російські імперські ідеї і був безкомпромісним у боротьбі з ними.

Підводячи підсумки огляду зовнішньополітичних ідей Степана Бандери, можна згадати таке його висловлювання: "...Союзників нам теж треба мати в нашій визвольній боротьбі якнайбільше і якнайкращих, а передусім справжніх. І їх Україна може мати. Але тільки тоді, коли сама буде боротися і коли сама буде сильна. Бо союзництво – це відношення обопільності. Його може мати той, хто сам щось дає і добуває. Визволителів, "освободителів", які б здобували для нас волю і її нам дарували, – напевно ми ніколи не діждали би..."²⁵. Тому С.Бандера не бачив надійних союзників у країнах Заходу та Росії, а лише у визвольних рухах народів, котрі боролися проти радянського режиму та російського імперіалізму.

Подальші дослідження в цій сфері можуть стосуватися конкретних дипломатичних заходів визвольного руху, зокрема утворення АБН та відображення їх у публіцистичній спадщині С.Бандери.

¹ Скрипничук В. Ідеї державного будівництва в науково-публіцистичній спадщині Степана Бандери / В. Скрипничук // Матеріали наукової конференції, присвяченої 90-річчю від дня народження славного сина України, Провідника ОУН – Степана Бандери (Івано-Франківськ, 25 грудня 1998 р.). – Івано-Франківськ : [б. в.], 1999. – С. 9–10.

2. Бандера С. Слово до українських націоналістів-революціонерів за кордоном. / Степан Бандера // Перспективи української революції // http://www.stepanbandera.org/bandera_perspective_content.htm.
3. Його ж. Три фази революції / С. Бандера // Вказ. публ.
4. Його ж. Українська національна революція, а не тільки протирежимний резистанс. / С. Бандера // Вказ. публ.
5. Його ж. Національна революція – єдиний шлях до визволення / С. Бандера // Вказ. публ.
6. Полтава П. Підготовка третьої світової війни та завдання українського народу. / П. Полтава // Літопис УПА / ред. кол.: Потічний П. Й., Штендера Є. – Торонто : Літопис УПА, 1994. – Т. 10. – С. 367–373.
7. Бандера С. Національна революція – єдиний шлях до визволення / Степан Бандера // Вказ. публ.
8. Там само.
9. Ржезач Т. Розшукуються... / Т. Ржезач, В. Цуркан. – К. : Вид-во політичної літератури України, 1989. – С. 7; Мигаль Т. У націоналістичних джунглях / Т. Мигаль // З-під ганебного стовпа. – К. : Дніпро, 1974. – С. 14.
10. Бандера С. До засад нашої визвольної політики / С. Бандера // Вказ. публ.
11. Його ж. Фронт поневолених націй / С. Бандера // Вказ. публ.
12. Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія / В. В. Дзьобак, І. І. Льюшин, Г. В. Касьянов [та ін.] // http://history.org.ua/oun_ura/ura/index.htm.
13. Бандера С. Фронт поневолених націй / Степан Бандера // Вказ. публ.
14. Там само.
15. Там само.
16. Там само.
17. Його ж. До засад нашої визвольної політики / Степан Бандера // Вказ. публ.
18. Його ж. Пляновість революційної боротьби в краю / Степан Бандера // Вказ. публ.
19. Його ж. Висновки з новіших подій і процесів для української визвольної боротьби / Степан Бандера // Вказ. публ; Мигаль Т. У націоналістичних джунглях / Т. Мигаль // З-під ганебного стовпа. – К. : Дніпро, 1974. – С. 29–30.
20. Бандера С. Пляновість революційної боротьби в краю / Степан Бандера // Вказ. публ.
21. Там само.
22. Шахай Д. Тактика щодо російського народу / Д. Шахай // Літопис УПА / ред. кол.: Потічний П. Й., Штендера Є. – Л. : Літопис, 1992. – Т. 8. – С. 203–240.
23. Бандера С. Війна в Кореї і національно-визвольна політика / Степан Бандера // Вказ. публ.
24. Його ж. З москалями нема спільної мови / Степан Бандера // Вказ. публ.
25. Його ж. Слово до українських націоналістів-революціонерів за кордоном / Степан Бандера // Вказ. публ.

In this article an attempt is made to systematize OUN-leader views on the question of Ukrainian national-liberation movement's foreign policy. Some Stephan Bandera's ideas are views in comparison with opinions of other prominent representatives of Ukrainian movement.

Key words: *Stephan Bandera, international collaboration.*

УДК 327.7

ББК 66.4

Микола ІЕНИК

ПОЛІТИЧНА ОЦІНКА ДІЯЛЬНОСТІ ОУН У ПРОЦЕСІ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПРИМИРЕННЯ

Важливе місце в процесі польсько-українського примирення займало подолання міжнаціональних стереотипів, зокрема, стосовно діяльності ОУН. Основні теми дискусій зводилися до проблеми обґрунтованості боротьби ОУН проти Польської держави, оцінки окремих епізодів і результатів. Досягнення порозуміння щодо складних сторінок спільної історії сприяло загальній справі польсько-українського примирення.

Ключові слова: *польсько-українські відносини, міжнаціональне примирення, міжнаціональні стереотипи, ОУН.*

Польсько-українське примирення стало однією з найграндіозніших подій післявоєнної історії Центрально-Східної Європи, позитивно вплинувши на успіх боротьби за незалежність, демократію й геополітичні трансформації. Важливе місце в процесі міжнаціонального примирення займало подолання міжнаціональних стереотипів, зокрема, стосовно діяльності ОУН і УПА. Вагоме значення подоланню стереотипів і польсько-українському примиренню надавав Іван Павло II, який у зверненні з нагоди 60-ї річниці подій на Волині зазначив, що нове тисячоліття вимагає, щоб українці й поляки не залишалися поневоленими сумними споминами минулого: “Роздумуючи над минулими подіями в новій перспективі й будуючи краще майбутнє для всіх, нехай подивляться на себе взаємно поглядом примирення. (...) Заохочую обидва братні народи, щоб безмірно й наполегливо прагнули до пошуків співпраці й миру”¹. У своєму коментарі Я.Новак-Єзьоранський відзначив, що “лист Папи є дуже міцним виразом підтримки й заохочення для польсько-українського примирення, зокрема, пробачення провин і кривд, які обидва народи заподіяли в минулому”².

У зверненні Я.Новака-Єзьоранського до учасників зустрічі “Україна перед вибором” відзначалося, що “ворожі стереотипи, які виростають з поганого минулого, продовжують бути дуже міцними. Їхнє подолання вимагає величезної терпеливості й часу, а передусім співпраці, зустрічей і взаємного пізнання людей доброї волі, яких не бракує з обох сторін”. Усвідомлюючи необхідність подолання стереотипів, Я.Новак-Єзьоранський звертав увагу на те, що “обидві сторони повинні погодитися на незбігання в інтерпретації свого минулого”. Акцентуючи увагу на необхідності польсько-українського примирення, він зазначав, що для цього “з обох сторін необхідне взаєморозуміння, добра воля, спрямування погляду в майбутнє, а не в минуле, і терпеливість, терпеливість і ще раз терпеливість”³. “Подолання взаємних упереджень і стереотипів, що виростають з минулого, не буде легким і вимагатиме великої терпеливості та взаємної поблажливості”⁴.

Проблема оцінки діяльності ОУН у польсько-українських дискусіях не знайшла належного висвітлення. Слід згадати праці Р.Тожецького, Г.Мотики, В.Сергійчука, Т.А.Ольшанського та інших⁵. Метою статті є висвітлення оцінки діяльності ОУН у процесі польсько-українського примирення.

Друга світова війна дала могутній імпульс усвідомленню необхідності кардинального переосмислення політичними елітами взаємовідносин українського й польського народів. В одному з інтерв’ю Я.Стецько згадував, що керівники ОУН, зокрема С.Бандера, перебуваючи в концтаборі Заксенхаузен, нав’язали контакт із польськими в’язнями, серед яких був генерал С.Грот-Ровецький і один з ад’ютантів Ю.Пілсудського. “(...) Ми дійшли до однозначного висновку, що взаємини між нашими народами треба буде укласти під кутом нової світової констеляції”⁶.

У період біполярності єдиним форумом польсько-українських дискусій стала еміграція. “Іронія долі хотіла, щоб на еміграції опинилися ті польські керівні політики чи політична еліта, що до 1939 року майстрували пляни “на знищене Русі”, і ті українські політики, які в організаційній формі ОУН намагалися свідомо погіршувати польсько-українські стосунки, викликати взаємну ненависть і кінець кінцем збройним повстанням відірвати Західну Україну від Польщі, отже, практично розвалити Польщу”⁷.

Основні теми дискусії зводилися до проблеми обґрунтованості боротьби ОУН проти Польської держави, оцінки окремих епізодів і результатів. Стосовно обґрунтованості боротьби УВО-ОУН проти Польської держави в міжвоєнний період українська сторона захищала право на самовизначення. Велику частину вини за стан міжнаціональних відносин Т.Лапичак покладав на польський уряд, який своєю діяльністю створював сприятливі умови для діяльності ОУН: “Коли б варшавська влада дала українцям хоча б частину тих прав і привілеїв, до яких вона зобов’язалася перед Радою Амбасадорів (...), то належить припускати, що ОУН не мала б підстав, сприятливих обставин і прихильного вітру для своїх радикально революційних і терористичних виступів”⁸.

Українські аргументи зводилися до того, що на західноукраїнських землях відбувалася законна боротьба народу за державну незалежність проти польської окупації, “тому застосовані польським урядом репресії, терор і злочинства були такими, що їх, за новим назовництвом

останніх років, можна назвати злочинами проти гуманності, народовбивством і діянням на шкоду народів з намаганням їх поневолити й закріпачити". Українська боротьба була такою ж справедливою, як антинімецька боротьба польського народу в період Другої світової війни та післявоєнні намагання звільнитися від радянської залежності⁹. П.Терещук із цієї нагоди стверджував, що боротьбу, яка з польської точки зору була антидержавною, українці оцінюють як законну й легальну, аналогічно як поляки оцінюють боротьбу АК¹⁰.

Стосовно польсько-українського конфлікту періоду Другої світової війни Б.Цимбалістий пригадував, що він відбувався не тільки на Волині, але й на Холмщині, де нападаючою стороною були поляки. На його думку, не слід шукати загального балансу жертв цих конфліктів. Відповідальність за події 1942–1943 рр. він покладав на обидві сторони. Українці повелися так, як поводяться інші жертви поневолення, вибухаючи в сліпій деструктивній ненависті й бажанні помсти. "У цій ситуації не було б справедливим винити тільки жертви поневолення. Винні й ті, які своєю діяльністю довели до бурління й сіяли серед поневолених ненависть. Можна навіть сказати, що правлячі є більш винні, оскільки мали свободу дій і могли дбати про добро всіх, не визискувати й не чинити кривди. Невільник не має свободи у своїх діях – його реакцією є бунт проти поневолювачів в ім'я своїх людських прав"¹¹.

Польська сторона вказувала на відносно ліберальний устрій II Речіпосполитої, яка давала можливості українцям для національного розвитку. На підтвердження наводилася позиція ідеолога українського інтегрального націоналізму Д.Донцова, який був прихильником польсько-українського порозуміння. Він зазначав, що в інтересі України було б створення сильного блоку держав від Балтики до Чорного моря в складі Румунії, Угорщини й Польщі¹².

Аналізуючи період Другої Речіпосполитої, В.Бончковський висував версію про радянську інспірацію польсько-української конфронтації. Зокрема, убивство Т.Голувка та Б.Перацького він приписував боївкам ОУН, що перебували під впливом радянських агентів. На думку В.Бончковського, завданням СРСР було обмежити акції ОУН польськими кордонами та не дозволити їм поширитися на Велику Україну. Це завдання не було б досягнуто, якби не короткозорі політика польської адміністрації, пацифікація та застосування принципу колективної відповідальності, що налаштувало українців проти польської державності¹³.

Таємниче вбивство С.Бандери дало поштовх пресовій дискусії стосовно деяких аспектів діяльності ОУН та її провідника. Тижневик "Атегука-Ечо" (Тоledo, Огайо) пригадував, що в теорії бандерівці боролися проти Росії та Польщі, хоча на практиці вістря їхньої боротьби було звернено проти поляків, і наводив приклади антипольських акцій на Волині й у Східній Галичині в 1940-х роках. "Nowy świat" (Нью-Йорк) у своєму коментарі зазначав, що С.Бандера, подібно до Б.Хмельницького, не пішов шляхом І.Виговського чи С.Петлюри, і цей шлях не привів українського народу до свободи¹⁴.

Особливо важкі стереотипи в міжнародних відносинах були пов'язані з подіями Другої світової війни, зокрема, проголошенням української держави у Львові 30 червня 1941 р. і вбивством львівської інтелігенції. Певне напруження у двосторонніх відносинах було спричинене обвинуваченням С.Бандери й ОУН у вбивстві польської інтелігенції у Львові в червні 1941 р., з яким виступив на шпальтах "Daily Telegraph" лідер Руху національного відродження Юліуш Сокольніцький. "Шлях перемоги" опублікував заперечення та обвинуватив польську еміграцію в небажанні досягнення порозуміння й створенні додаткового фронту. Захоплення з приводу навіть тимчасового загострення польсько-українських відносин не приховувала прорадянська преса, яка називала процес двостороннього зближення "идилією між українськими націоналістами та польськими магнатами, що плачуть за своїми маєтками в Україні"¹⁵.

На початку 1960-х рр. була розпочата акція з переслідування й дискредитації німецького міністра в справах переселенців д-ра Т.Оберлендера, який у період війни був політичним офіцером батальйону "Nachtigall" і контактував із діячами українського визвольного руху. Напад на Т.Оберлендера автоматично був також нападом на український визвольний рух. Режимна та прокомуністична преса обвинувачувала ОУН і Т.Оберлендера в убивстві 38 львівських професорів-поляків у перші дні німецько-радянської війни¹⁶. На його захист виступили українські та деякі польські журналісти на еміграції. Заперечення української сторони найбільш чітко були сформульовані Борисом Левицьким і опубліковані в "Kulturze". Автор ствер-

джував непричетність українських військових частин, зокрема батальйону "Nachtigall", до вбивства 38 львівських польських професорів і покладав відповідальність за цю акцію на спеціальну групу СС бригаденфюрера Е.Шьонгарта та штандартенфюрера Ф.Гайма. Він розкривав куліси формування українського батальйону, який опозиційні А.Гітлерові кола Вермахту з метою конспірації підпорядкували полку Абверу "Brandenburg", тоді як Einsatzkommando підлягали військам СС Г.Гімлера. Одночасно Б.Левицький не заперечував, що "при укладенні списків польських інтелектуалістів гітлерівцям допомагали українці з націоналістичних кіл, яким ішлося про "депольонізацію Львова"¹⁷.

Власне, останнє твердження дало поштовх до внутріукраїнської дискусії стосовно діяльності ОУН у червні 1941 р. Твердження Б.Левицького про пасивну причетність деяких членів ОУН до загибелі польських професорів відкинув В.П.Стахів, який заявив, що "у націоналістичних колах (...) списків польських інтелектуалістів не готовлено, гітлерівцям в укладанні таких списків не допомагало і про "депольонізацію Львова" чи західних областей України навіть не дискутовано – і тим самим не опрацьовувано та не давано якихось інструкцій у цьому напрямі". Заяви Б.Левицького він називав "звичайним фальсифікатом або виплодом клінічної (бо народженої з ненависництва) фантазії, тобто "виссані з власного пальця"". В.Стахів стверджував, що такі "наклепи мають завдання далі затруювати клімат у налаштанні приязних українсько-польських взаємин". "Ми свідомі того, що створення такого клімату вимагає, щоб обидві сторони з'ясували правду й тільки правду, якщо мова про недавнє минуле, тобто якщо мова про події з нашої спільної поточної історії. Таку саму правду треба також говорити про історичне минуле"¹⁸.

У 1960-х рр. дискусія поступово переходить від громадських до наукових кіл. Тракування подій Другої світової війни польським істориком В.Побуг-Маліновським викликало обвинувачення в суб'єктивності. Аналізуючи твердження В.Побуг-Маліновського, П.Терещук заявляв про "необ'єктивність автора й шкідливість однобічного ставлення до фактів, що в сумі діють на шкоду, а не на користь справі справедливого й (...) остаточного замирення між обома народами". Стосовно подій Другої світової війни Збігнев Ясінський у листі до "Kultura" (№ 4/162, 1961) заявляв, що не можна обтяжувати весь український народ відповідальністю за дії українських вояків у складі німецької армії. Для аналогії він навів приклад жорстокості польської формації СС у Бор у Сербії в боротьбі проти четників ген. Мілорадовіча, оскільки серби не обтяжували польський народ за дії цього підрозділу. З.Ясінський стверджував, що єдиною умовою порозуміння є "обабічна добра воля"¹⁹.

Велика заслуга в подоланні польсько-українських стереотипів належить редактору "Kultura" Є.Гедройцю, який інспірував багатьох авторів до написання текстів, що розкривали маловідомі сторінки двосторонніх відносин. Зокрема, це стосувалося спогадів прокурора на варшавському процесі С.Бандери В.Желенського "Вбивство міністра Перацького"²⁰. Ці спогади викликали великий резонанс. У рецензії на статтю В.Желенського про вбивство Б.Перацького М.Стиранка розкритикував деякі твердження й висновки автора, які, на думку рецензента, не відповідають історичній правді й таким чином можуть "розвогнювати й торпедувати сучасні польсько-українські стосунки". Одне з таких тверджень стосувалося антиєврейських ексцесів з боку української міліції на початку Другої світової війни. При цьому автор посилався тільки на одне джерело – статтю Веслава Шоти "Нарис розвитку ОУН і УПА", надруковану у "Wojskowym Przeglądzie Historycznym", тобто в ПНР. М.Стиранка стверджував відсутність антиєврейської ідеології в ОУН, навпаки, доказом українсько-єврейської політичної співпраці були спільні блоки під час виборів до польського сейму. М.Стиранка не заперечував наявності допоміжної поліції, що складалася з українців і поляків, яку нацисти використовували для різних акцій, у тому числі антиєврейських. "Проте ні обидва відлами ОУН, ні УПА ніколи, і це слід підкреслити, не організували й не вели антижидівських ексцесів. Усі після війни поширювані про це вістки мають явний характер советських провокацій з метою компрометації українського визвольного руху".

Ще одна справа, яка викликала заперечення М.Стиранки, – це твердження В.Желенського про використання німцями під час убивства 38 польських професорів у Львові списку, складеного українськими націоналістами, які співпрацювали з гестапо. Український рецензент

не заперечував наявність серед колаборантів українців, так само як і поляків, однак стверджував, що неправомірним є обвинувачення в цьому разі українських націоналістів, так само як неправомірним було б обвинувачення в подібних обставинах польських націоналістів. М.Стіранка закидав В.Желенському замовчування антиукраїнських акцій польського підпілля та фактів співпраці УПА й АК. На його думку, це було наслідком того, що “традиційний сенкевичівський дух зневажливого ставлення до “гайдамаків” опановує ще уми деяких поляків як на еміграції, так і в сучасній комуністичній Польщі й затемнює й деформує будь-який об’єктивізм оцінки тих чи інших недавніх історичних явищ”²¹.

Розгляду багатьох стереотипів і темних плям двосторонніх відносин періоду Другої світової війни була присвячена докторська дисертація Ришарда Тожецького “Problem ukraiński w polityce III Rzeszy” (1933–1945)”. Написана на основі значного джерельного матеріалу, праця Р.Тожецького розглядала різні аспекти політичної стратегії й тактики українських політичних сил, зокрема обох течій ОУН. Згадана монографія одразу ж зустріла схвальні відгуки як із польського, так і з українського боку. У рецензії Володимира Мартина наголошувалося на об’єктивності автора при аналізі польсько-українських відносин²². Застосовуючи висновки Р.Тожецького в праці “Problem ukraiński w polityce III Rzeszy” про наявність в оточенні М.Сціборського осіб, що працювали на польську розвідку, Є.Пастернак припускав, що вбивство Б.Перацького могло бути інспіровано саме цими особами²³.

Публікація книги Антоні Б.Щенсяка й Веслава З.Шоти з Військового Історичного Інституту “Дорога в нікуди” була прорецензована Романом С.Голіагом у нью-йоркській “Свободі” (№ 100 і 101, 24 і 28 травня 1975 р.). Незважаючи на суб’єктивне висвітлення двосторонніх відносин, український рецензент відзначав добру документальну базу дослідження²⁴.

Тема оцінки ролі ОУН стала предметом обговорення на польсько-українській конференції 1977 р. в університеті Мак-Мастера, де Є.Штендера виступав із доповіддю про спроби порозуміння на рівні підпільних організацій УПА й WiN у 1945–1947 рр. У висновках Є.Штендера звертав увагу на встановлення польсько-українського порозуміння по всій лінії польсько-українського кордону, що свідчило про масове бажання обох суспільств до примирення²⁵.

Поступово проблеми оцінки ОУН ставали предметом дискусій дисидентських середовищ у самій ПНР. У жовтні 1955 р. у Варшаві було створено дискусійно-політичний клуб – Клуб Кривого Кола (ККК). Вітольд Єдліцький зазначав, що серед найцікавіших зборів ККК була дискусія щодо українського питання. Доповідачем виступав історик Войцех Сулевський – радник Міністерства внутрішніх справ щодо українських питань. Доповідь В.Сулевського викликала запеклу дискусію про польсько-українські відносини періоду Другої світової війни. Аудиторія поділилася на два табори: “на тих, які в націоналістичному засліпленні зуміли спостерегти, з одного боку, тільки шляхетну Польщу, а з другого, – тільки гітлерівських вислужників, колаборантів і бандитів, і на тих, які були спроможні зрозуміти українську точку зору, спостерегти вину також і з польського боку й в українській колаборації з Гітлером бачити тактичний союз, зрозумілий супроти факту, що плани екстермінації українського народу насамперед народилися в Москві, а якщо також і в Берліні, то лише пізніше”²⁶.

Складну проблему становила оцінка результатів діяльності ОУН. Критичній переоцінці піддавалися також результати польсько-української конфронтації. Оглядач “Українського Життя” Т.Лапичак із перспективи 40 років піддав критиці обидві сторони конфлікту, тобто польський уряд і ОУН. На його думку, польська й українська сторони зазнали поразки в реалізації своїх прагнень і це спонукає до переоцінки колишніх вчинків. Критика ґрунтувалася на морально-релігійних консервативних цінностях оточення А.Шептицького, зокрема, позиції газети “Мета”, яка в номері від 15 грудня 1935 р. заявляла: “Суспільність нап’ятовує тих, про яких митрополит ще перед роком писав, а саме тих провідників українських терористів, які, сидячи безпечно поза границями краю, уживають наших дітей до вбивства своїх власних батьків, а самі в безіменній ареолі геройства тішаються вигідним життям, стягаючи пожертви від закордонних патріотів, призначені для народу, якого добро вони нищать”. Виходячи із цього, Т.Лапичак вважав, що інтереси обох народів не вимагали такої акції й вона не приносила добра ні українцям, ні полякам. Єдиною її метою було використання вбивства як пропагандистсько-агітаційного заходу для проведення успішного збору коштів серед американської еміграції.

Автор стверджував, що міжвоєнна Польща впала зовсім не під ударами ОУН, а під дією факторів, стосовно яких українська сторона була безсилою. Однак він задавався питанням, чи упадок Польщі для українців був здобутком чи ще гіршим нещастям, і приходив до висновку, що “всі ці великанські жертви життя молодих і ідейних людей, всі ці збірки американських українців, всі ці терпіння в тюрмах і Березі Картузькій наставлених “націоналістично” українських людей показали непотрібними, змарнованими, задурно принесеними”. На його думку, слід було рухатися методом органічної праці, формувати свою інтелігенцію та розбудовувати національний потенціал. Цьому зашкодила політика ОУН. “Молоді, ідейні люди пішли за приманою здобути легку славу героїв і далися обманути дешевим обіцянкам політикуючих конспіраторів, що справа нашого визволення легка й коротка, треба лише дещо хотіння і посвяти”.

Показником якісних зрушень у польсько-українських відносинах став факт, що на конференції в Мюнхені 1980 р. зустрілися головний прокурор на варшавському процесі С.Бандери В.Желенський та один з основних обвинувачуваних В.Янів. Відкриваючи конференцію, В.Янів зазначив, що ця зустріч не випадкова і є виявом еволюції політичної думки обох народів у напрямку порозуміння. “Від згаданих процесів минуло півстоліття і напевно ще мине, поки настане хвиля узгодження позицій наших політичних середовищ. Але цю хвилю, коли дійде до розмов між політиками, ми, інтелектуали, маємо готувати вже сьогодні, щоб уникнути ситуації, у якій вирішує насильство й ненависть, бо (...) дійшло б до трагедії, коли у вирішальний момент змін на Сході, які наближаються, ми мали б розпочати новий розділ історії тим, чим ця історія закінчилася в трагічні роки війни чи одразу після її закінчення”²⁸.

Багаторічні польсько-українські дискусії привели до вияснення багатьох маловідомих фактів діяльності ОУН, зближення позицій і подолання стереотипів. Досягнення порозуміння стосовно складних сторінок спільної історії допомагало знаходженню консенсусу в інших галузях двосторонніх відносин і сприяло загальній справі польсько-українського примирення.

¹ Zakład Narodowy im. Ossolińskich (ZNiO). – Dział Rękopisów (DR). – Akc. 115/06. – Npgn. Fax. Katolicka Agencja Informacyjna. Jan Paweł II wystosował list z okazji 60. rocznicy wydarzeń na Wołyniu. 08.07.2003. – S. 2; Papież w 60. rocznicę wydarzeń na Wołyniu. Konieczność pojednania // <http://www2.tygodnik.com.pl/tp/2819/main01a.php>.

² ZNiO. – DR. – Akc. 115/06. – Npgn. Jan Nowak-Jeziorański. Fax. 08/07/03.

³ ZNiO. – DR. – Akc. 115/06. – Npgn. Nowak-Jeziorański J. Kilka uwag o porozumieniu polsko-ukraińskim przekazanych uczestnikom spotkania “Ukraina przed wyborem” zorganizowanego w “Kole Podkowy” 22 marca 1998 roku.

⁴ ZNiO. – DR. – Akc. 115/06. – Npgn. List J.Nowaka-Jeziorańskiego do P. Sardaczuka. – Waszyngton, 1998. – 24. II.

⁵ Jasiak M. Działalność OUN-UPA w południowo-wschodnich powiatach dzisiejszej Polski w latach 1941–1946 / Marek Jasiak // Polska-Ukraina: trudne pytania. – T. 7 : Materiały VII międzynarodowego seminarium historycznego [“Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”], Łuck, 24–26 maja 2000. – Warszawa: Karta, 2000. – S. 88–124; Serhijczuk W. Działalność OUN-UPA w południowo-wschodnich powiatach dzisiejszej Polski w latach 1941–1947 / Wołodmyr Serhijczuk // Polska-Ukraina: trudne pytania. – T.7: Materiały VII międzynarodowego seminarium historycznego [“Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”], Łuck, 24–26 maja 2000. – Warszawa: Karta, 2000. – S. 125–152; Motyka G. Spór o UPA w najnowszej polskiej i ukraińskiej historiografii / Grzegorz Motyka // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – Warszawa, 2002. – № 13–14. – S. 127–132; Gołębiewski M. Od walki do porozumienia i współdziałania. AK i WiN z UPA w Lubelskiem / Marian Gołębiewski // Między sąsiedzami. – Kraków, 1993. – № 3. – S. 128–131; Ольшанський Т. А. Польсько-український конфлікт 1943–1947 / Тадеуш А. Ольшанський // Ї. – 1997. – № 10 : Україна-Польща наприкінці століття. – С. 34–54; Torzecki R. Problemy porozumienia polsko-ukraińskiego w okresie II wojny światowej / Ryszard Torzecki // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – Warszawa, 1994. – № 2. – S. 117–120; Motyka G. Konflikt polsko-ukraiński w latach 1943–1948: aktualny stan badań / Grzegorz Motyka // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – Warszawa, 1999. – № 8–9. – S. 316–329.

⁶ Les Archives de l’Institut Littéraire a Paris (AILP). – Les coupures de presse (CP). – 1979. – Vol. 2; Гейденкорн Б. Надії Ярослава Стецька (Інтерв’ю в польському місячнику “Культура”, число за вересень) / Бенедикт Гейденкорн // Гомін України. – 1979. – № 49. – 28. II. – С. 1, 3.

7. AILP. – CP. – 1973. – Vol. 1; Білинський А. Дещо про польсько-українські стосунки / А. Білинський // Українське Життя (Чикаго). – 1973. – № 3 (646). – 11. II.
8. AILP. – CP. – 1974. – Vol. 1; Т.Л. Історична пригадка і висновки / Т.Л. // Українське Життя (Чикаго). – 1973. – 9. XII. – С. 2, 6.
9. AILP. – CP. – 1955; Чи марииво 1930 року має повторитися? // Гомін України. 1955. – № 29. – 24.09.
10. AILP. – CP. – 1974. – Vol. 2; Терещук П. Прокурор у власному дзеркалі (Праця В.Желенського “Вбивство мін. Перацького”) / П.Терещук // Визвольний Шлях. – 1974. – Кн. 9–10 (318–319). – С. 1015–1026; Терещук П. Прокурор у власному дзеркалі (Праця В.Желенського “Вбивство мін. Перацького”) / П.Терещук // Гомін України. – Мюнхен, 1974. – № 36 (1319). – 31. VIII. – № 37 (1310). – 7. IX; № 38 (1311). – 14. IX; № 39 (1312). – 21. IX; AILP. – CP. – 1975. – Vol. 2; Prokurator we własnym zwierciadle // Koło Lwowian. Biuletyn. – London, 1975. – № 28. – VI. – S. 66.
11. AILP. – CP. – 1975. – Vol. 1; W niewoli przeszłości // Polska w Europie. – 1975. – № 1/2; W niewoli przeszłości // Przegląd prasy ukraińskiej w opracowaniu p. A.Hermaszewskiego. – London: MSZ, 1975. – Luty. – S. 1–3.
12. Archive of Sikorski Institut in London (ASIL). – Stanisław Paprocki. – Sygn. 30/1/1. – P. 5–8. Wywody D.Doncowa w dziele p.t. “Podstawy naszej polityki” na temat “Ukraińska sprawa narodowa nie musi być sprzeczna z racją narodu i Państwa Polskiego”.
13. AILP. – CP. – 1952. – Vol. 2; ПК. В. Бончковський про українську справу / ПК // Українські Вісті. – 1952. – № 56 (623). – 10.08. – С. 4.
14. AILP. – CP. – 1959. – Vol. 3. – P. 105; Гриневич Я. Невже зміна ментальности? / Я. Гриневич // Шлях Перемоги. – 1959. – № 47(300). – 22.XI. – С. 4.
15. AILP.-CP.-1959. – Vol. 3. – P. 81; Кінець ідиллі // За синім океаном. Літературно-художній та політично-громадський журнал. – Нью-Йорк, 1959. – № 3. – XI–XII.
16. AILP. – CP. – 1960. – Vol. 1. – P. 109; Sulewski W. Obrońcy Oberländera / Wojciech Sulewski // Tygodnik Demokratyczny. – Warszawa, 1960. – N 8. – 24.II – 1.III; AILP. – CP. – 1960. – Vol. 2. – P. 170; Sulewski W. Niestrudzeni obrońcy z paryskiej “Kultury” / Wojciech Sulewski // Tygodnik Demokratyczny. – Warszawa, 1960. – № 14. – 6–12.IV.
17. Lewicki B. Sprawa dra Oberländera / Borys Lewicki // Kultura. – 1960. – № 147/148. – I–II; AILP. – CP. – 1960. – Vol. 2. – P. 199; Romanów-Głowacki W. O ukraińskim batalionie “Nachtigall” / W.Romanów-Głowacki // Orzeł Biały – Syrena, 1960. – № 19. – 12.V. – S. 2.
18. AILP. – CP. – 1960. – Vol.1. – P. 102; Стахів В. П. Важке обвинувачення / Володимир П. Стахів // Сучасна Україна. – Мюнхен, 1960. – 21.II. – С.3.
19. AILP. – CP. – 1961. – Vol. 1. – P. 121; Терещук П. По сторінках найновішої політичної історії Польщі / П.Терещук // Гомін України. – 1961. – № 23 (629). – 3.VI.
20. AILP. – W.Żeleński. – List J.Giedroycia do Wł. Żeleńskiego. – Maisons-Leffitte, 1956. – 14 VI; AILP. – W. Żeleński. – List Wł. Żeleńskiego do J. Giedroycia, Paryż, 1973. – 3 I.
21. AILP. – CP. – 1974. – Vol. 1; Стиранка М. Перекручення історичної правди / М. Стиранка // Українське Слово. – Париж, 1974. – № 1690. – 21 IV.
22. Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933–1945) / Ryszard Torzecki. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1972. – 378 s.; AILP. – CP. – 1973. – Vol. 1; Мартин В. Червоний поляк про українську проблему і III Райх / В. Мартин // Вісник. – 1973. – IV.
23. AILP. – CP. – 1974. – Vol. 1; Пастернак Є. Убивство Перацького / Євген Пастернак // Український Голос. – Вінніпег, 1974. – 9. I;
24. Szczeńiak A. B. Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce / Antoni B. Szczeńiak, Wiesław Z. Szota. – Warszawa : Ministerstwo Obrony Narodowej, 1973. – 588 s. ; AILP. – CP. – 1975. – Vol. 2; Droga do nikąd // Przegląd prasy ukraińskiej w opracowaniu p. Antoniego Hermaszewskiego. – London : MSZ, 1975. – R. XIX. – № 217. – IX. – S. 1–3.
25. Sztendera J. W poszukiwaniu porozumienia: Ukraiński i polski ruch podziemny w latach 1945–1947. Współpraca między UPA i WiN / Jewhen Sztendera // Obóz. – 1988. – № 14. – S. 1. : CDN, IX. – S. 46.
26. AILP. – CP. – 1963. – P. 132; Стахів В. П. Останній анклав свободи слова / Володимир Стахів // Сучасність. – 1963. – № 10 (34). – IX. – С. 113–115; Jedlicki W. Klub Krzywego Koła. – Seria “Dokumenty”, nr 12 / W. Jedlicki. – Paryż : Instytut Literacki, 1963. – S. 121–123.
27. AILP. – CP. – 1974. – Vol. 1; Т. Л. Історична пригадка і висновки / Т. Л. // Українське Життя. – Чикаго, 1973. – 9. XII. – С. 2, 6.
28. Janiw W. Ukraińsko-polska konferencja naukowa 6–7 października 1980 roku / W.Janiw // Zeszyty Historyczne. – 1981. – № 55.

The overcoming of international stereotypes in particular concerning Organization of Ukrainian Nationalists' (OUN's) activity took an important place in the process of Polish-Ukrainian reconciliation. Main topics of discussions reduced to the problem of reasonability of OUN's struggle against Polish state, the appraisal of certain events and results. The achievement of mutual understanding concerning complicated chapters of common history furthered the general affair of Polish-Ukrainian reconciliation.

Key words: Polish-Ukrainian relations, international reconciliation, international stereotypes, Organization of Ukrainian Nationalists (OUN).

УДК 94(420): 94(477)– 054.72

ББК 63.3 (4Укр) 625

Ольга ЗАБАВСЬКА

РОЛЬ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ У ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНСЬКИХ ЕМІГРАНТІВ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ (40–50-ті рр. ХХ ст.)

У статті зроблено спробу дослідити вплив двох найбільших партій націоналістичного спрямування на суспільне життя українських емігрантів у Великій Британії.

Ключові слова: Організація українських націоналістів, еміграція, громадські організації, політичні партії.

Друга світова війна й пов'язані з нею геополітичні зміни стали могутніми каталізаторами світового міграційного процесу, невід'ємною частиною якого була українська еміграція. За визначенням сучасних дослідників, післявоєнна еміграція українців належить до третьої хвилі їх масового переселенського руху за межі Батьківщини¹. Наголошуючи на політичному характері цієї еміграційної хвилі, відомий українсько-американський історик та політолог В.Маркусь зауважує, що саме вона “залишила помітний слід на структурі, методах дії та концепції еміграції”².

Що стосується історії поселення українців у Великій Британії, можна стверджувати, що саме емігранти третьої хвилі сформували численну українську діаспору на Британських островах, яка за рівнем організації громадського життя випереджала українські спільноти в багатьох інших державах Заходу. Характерними рисами суспільного життя українських емігрантів на цій території був високий рівень його політизації та активна боротьба за вплив на нього між партіями націоналістичного спрямування (Закордонними частинами ОУН (ЗЧ ОУН) та ОУН (м)).

Незважаючи на актуальність даної проблеми, вона залишається малодослідженою у вітчизняній історіографії. Понад півстоліття в Україні з політично-ідеологічних причин її вивченню не приділялося належної уваги.

З огляду на це значну цінність для дослідників мають праці українських діаспорних істориків. Серед них відзначимо працю В.Маруняка “Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. 1945–1951”³, в якій автор окреслив основні риси політичного життя українських емігрантів, що склалися під час їх перебування в таборах для біженців та переміщених осіб і стали визначальними для суспільного життя українців після переселення до Великої Британії. Історію виникнення, структуру, чисельність та різні аспекти діяльності політичних партій українських емігрантів висвітлив В.Маркусь у статтях “Українські політичні партії на еміграції в 1945–1955 роках”⁴ та “Півстоліття ОУН”⁵.

Цінними для дослідників є праці мемуарного характеру, написані відомими політичними та громадськими діячами української діаспори у Великій Британії. Серед них виокремимо книгу Б.Панчука “Герої їхніх днів”⁶, яка містить не тільки авторську оцінку тогочасних подій та явищ, а й ряд офіційних документів і статистичні дані. Еволюцію стосунків між найбільшою громадською організацією – Союзом Українців у Великій Британії (СУБ) та Територіальним Проводом ЗЧ ОУН у Великій Британії, а також їх пресо-інформаційну діяльність описав В.Олесків⁷.

В українській історіографії однією з перших комплексних праць, присвячених проблемам громадського життя українських емігрантів у Великій Британії, є дисертаційне дослідження Г.Шигельської “Союз українців у Великій Британії”⁸. Автор розглянула етапи становлення, організаційну структуру, напрями діяльності СУБу. Однак поза увагою дослідниці залишилися проблеми діяльності політичних партій та їх вплив на організоване життя української громади. Слід відзначити також працю Ю.Киричука⁹, в якій розкрито деякі аспекти співпраці ЗЧ ОУН із британською розвідкою в 40–50-х рр. ХХ ст.

У статті зроблено спробу дослідити фактори, що зумовили домінуючий вплив двох найчисельніших партій націоналістичного спрямування на суспільно-політичне життя українських емігрантів у Великій Британії, проаналізувати їх роль у процесі збереження українцями своєї національної ідентичності та зв'язку з Батьківщиною.

Слід відзначити, що історія української діаспори в Об'єднаному Королівстві Великої Британії та Північній Ірландії бере свій початок ще наприкінці ХІХ ст., коли до цієї країни прибули перші українські заробітчани з Галичини. У результаті двох міграційних хвиль у Великій Британії сформувалася невелика українська громада (близько 500 осіб), головним осередком якої було місто Манчестер на півночі країни. Післявоєнний переселенський рух українців до Великої Британії був потужним за своїми масштабами. За оцінками різних дослідників, під час і після Другої світової війни до Об'єднаного Королівства переселилося від 35 до 39 тис. українців.

У структурі післявоєнної хвилі переселення українців до Великої Британії можна виділити 3 основні групи. Першу групу становлять українці, які прибули до Великої Британії у складі союзної польської армії (близько семи тисяч осіб) у 1940–1946 рр. Переважна більшість із них були вихідцями із західноукраїнських земель, серед яких було чимало членів і прихильників Організації українських націоналістів. Насамперед до них відносимо вояків Української Повстанської Армії, що навесні та влітку 1944 р. потрапили в німецький полон і були насильно вивезені до Франції. Рятуючи власне життя, вони вступили до Першого польського корпусу під британським командуванням¹⁰. З таких самих міркувань лави польської армії поповнили військовослужбовці Української Дивізії “Галичина”, які потрапили в полон до військ союзників у 1944–1945 рр.¹¹. Учасник тих подій Василь Олеськів у своїх спогадах наводить дані, що в роки війни в Об'єднаному Королівстві у складі польських військових частин опинилися понад тисячу українців, які брали активну участь у визвольній боротьбі на рідних землях. З їх числа провідниками націоналістичного руху на еміграції стали Григорій Драбат, Михайло Кунька, Богдан Лихолат, Теодор Лихолат, Йосиф Осичко, Петро Широкий, Василь Олеськів, Петро Пігічин, Михайло Ткачук та ін.¹²

Другу групу становили вояки 1-ї Української Дивізії Української Національної Армії (8500 осіб), які прибули у травні–червні 1947 р. із британського табору для військовополонених поблизу Ріміні в Італії. Природно, що, як і в першій групі, тут переважали колишні мешканці західноукраїнських земель. Хоча, як стверджує відомий діаспорний історик Василь Верига, “Дивізія не була підпорядкована жодній політичній групі”¹³, все-таки найбільшою прихильністю у вояків користувалися обидві фракції ОУН. Як відомо, Провід Організації українських націоналістів таємно відсилав своїх членів до Дивізії “Галичина” з метою підвищення рівня їх військової підготовки¹⁴. Отримавши належний вишкіл, чимало з них поповнили старшинські кадри УПА¹⁵, а решта проводили активну пропаганду серед дивізійників. Відомі також факти переходу до 1-ї УД УНА вояків Українського Волинського Легіону Самооборони та інших воєнних формувань під керівництвом ОУН. У групі дивізійників до Великої Британії прибули такі активні діячі ОУН(б) та ОУН(м), як Ілля Дмитрів, Іван Равлюк, Клим Роснецький, Володимир Вашкович, Богдан Микитин, Іван Джеджора, Микола Довбуш, Василь Томків, Володимир Нагайло, Яків Панасюк, Остап Чуйко¹⁶, Маркіян Шептицький, Дмитро Бартків, Андрій Бідось, Мирон Матчак, Роман Старосольський, Євген Попівський, Олександр Марків, Федір Стасів¹⁷, Богдан Маців, Михайло Климчук, Михайло Дябога та інші.

Третю велику групу українців (21–24 тисячі) становили особи, які прибули на Британські острови з таборів для біженців у 1947–1949 рр. Це були в основному ті, хто був вивезений німцями з України на примусову роботу до Німеччини – так звані остарбайтери, а також

колишні в'язні німецьких концентраційних таборів та політичні втікачі з України¹⁸. Серед цієї групи іммігрантів, що прибули до Об'єднаного Королівства в рамках урядової програми запрошення “європейських добровільних робітників”, були вихідці з різних регіонів України. Проте всіх їх об'єднували потужні антирадянські та антикомуністичні настрої. Тому не дивно, що добре організована в структурному та ідейному плані ОУН досить швидко здобула в них найбільшу підтримку. Серед великої кількості українських політичних партій, які виникли та розгорнули діяльність на еміграції (Українська Революційно-Демократична партія, Український Національно-Державний Союз, Союз Земель Соборної України, Союз конструктивно-творчих сил, Українська Соціал-Демократична Робітничка Партія та інші), Організація українських націоналістів вигідно вирізнялася чіткою програмою національного збереження українців в умовах проживання в іншоетнічному середовищі. Адже діячі ОУН сформулювали певні суспільні та психологічні норми, які виявилися надзвичайно адекватними й легко засвоюваними в середовищі емігрантів, такі як патріотизм, революційність, жертвність, опора на власні сили та вимога безкомпромісної боротьби за визволення поневоленої Батьківщини¹⁹. Говорячи про українську діаспору у Великій Британії, слід відзначити ще один фактор, який визначив швидкі темпи збільшення членів і прихильників ОУН серед українських іммігрантів. Як свідчать джерела, ними здебільшого ставали молоді чоловіки у віці 18–40 років, відсоток яких у статеві-віковій структурі української еміграції у Великій Британії був непропорційно високим і становив близько 70%²⁰.

З-поміж усіх політичних партій, які діяли серед українських іммігрантів у Великій Британії, саме ОУН претендувала на керівну роль у громадсько-політичному житті діаспори в цій країні. Проте поділ ОУН у 1940 р. на дві конкуруючі між собою організації ОУН(б) та ОУН(м) та їх запекла боротьба за вплив на громадське життя українських емігрантів не дозволили Організації українських націоналістів відіграти консолідуючу роль у житті української громади у Великій Британії. Протистояння між представниками ОУН(м) та ОУН(б) (з 1946 р. – ЗЧ ОУН) розпочалося ще в період їх перебування в таборах для переміщених осіб у Німеччині й Австрії та таборі для військовополонених в Італії. Зокрема, краще організована й чисельніша ЗЧ ОУН зуміла взяти під свій контроль найбільше громадське об'єднання “Просвіта”, що діяло в таборі для полонених дивізійників в італійському місті Ріміні²¹, а також відновлену на еміграції Спілку української молоді. Політична конфронтація між ОУН(б) та ОУН(м) і між ОУН(б) та іншими політичними партіями посилювалася під час переговорів щодо створення єдиного координаційного центру українського політичного життя на еміграції, який не тільки повинен був виконати об'єднувачі функції, але й стати представництвом української еміграції перед англо-американським командуванням та німецькою владою²². Ним стала утворена в червні 1948 р. Українська Національна Рада. Практично всі українські еміграційні партії (за винятком Союзу Гетьманців Державників) визнали Українську Національну Раду як український передпарламент і політичну базу Державного Центру УНР в екзилі. Офіційно ЗЧ ОУН увійшли до складу Української Національної Ради як конструктивна опозиція, однак на практиці нерідко чинили перешкоди на шляху зміцнення авторитету та фінансової підтримки УНРади серед українських емігрантів²³. Усе це негативно вплинуло на спроби українських політичних діячів зробити УНРаду реально діючою законодавчою установою.

Предметом запеклих суперечок між представниками ОУН(б) та діячами інших партій, які увійшли до УНРади, стала революційна боротьба УПА та визнання її вирішальним фактором у справі звільнення України від радянської влади. Більшість представлених в Українській Національній Раді політичних партій надавала перевагу легальним методам роботи, відмовляючись від партизанської боротьби²⁴. Натомість керівництво ЗЧ ОУН виступало за активну підтримку українського підпілля, роблячи ставку на неминучу, з його погляду, Третю світову війну. Більше того, починаючи з 1948 р., Провід ЗЧ ОУН активно співпрацював з урядами США і Великої Британії у справі підготовки та висилки в Україну агентів, які, окрім збору розвідувальної інформації, повинні були встановлювати зв'язок із місцевим підпіллям²⁵. Зокрема, у 1950 р. група колишніх дивізійників у складі Левка Баглая, Теодора Рача, Книша, Малика, Ясінського та інших були скинуті на парашутах із британських літаків на територію Західної України²⁶. Парашутні висадки збройних груп ОУН на українські землі тривали до 1953 р.

однак були малорезультативними через інформування про них радянських органів безпеки, яке здійснював британський агент Кім Філбі²⁷.

Як стверджує В.Маркус, ЗЧ ОУН була єдиною еміграційною партією, що налагодила практичний зв'язок із рідними землями²⁸. Для більш ефективної допомоги УПА фракція ОУН(б) запропонувала створити у Виконному (Виконавчому. – О.З.) Органі УНРади окремих ресорт (відділ. – О.З.). Однак представники інших партій цю пропозицію не підтримали, що стало приводом відмови представників ОУН(б) увійти до складу Виконного Органу²⁹. Конфлікт досягнув апогею на початку 1950 р., коли делегація ЗЧ ОУН на чолі з професором І.Вовчуком поставила перед Президією УНРади ультимативні вимоги принципового характеру:

1. Зайняти чітке й виразно позитивне становище до революційно-визвольної боротьби українського народу, яку веде його збройна сила, УПА, очолена й керована діючим на Україні революційно-визвольним центром Українською Головною Визвольною Радою.

2. Зайняти окреслене й чітке становище до зовнішньополітичних протисамостійницьких членів УНРади та близьких співробітників Виконного Органу й дати цим виступам відповідну оцінку з погляду самостійницької політики.

3. Змінити антидемократичну конституцію УНРади, яка спирається на штучно механічний партійний паритет та ігнорує волю всього громадянства³⁰.

Після відхилення вимог Провід ЗЧ ОУН 16 травня 1950 р. заявив про вихід зі складу Української Національної Ради, назвавши її не “загально-політичним центром за кордоном, а маловартісним об'єднанням кількох еміграційних партій”³¹. З того часу ЗЧ ОУН зайняли відверто ворожу позицію щодо УНРади й розпочали проти неї боротьбу. Володимир Маруняк, автор монографії “Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні” із приводу цих подій відзначає, що “створення УНРади було для ЗЧ ОУН черговим політичним маневром і засобом до мети – опанувати українське громадське життя і стати єдиним речником визвольної боротьби українського народу. Зорієнтувавшись, що використати УНРаду для їхніх цілей неможливо і що перебування в її складі тільки зв'яже їм руки, ОУН(р) вийшла з УНРади”³².

Політична боротьба та протистояння між різними партіями, які мали місце в таборах для переміщених осіб та військовополонених, поступово входили в життя української діаспори у Великій Британії. Головним об'єктом боротьби стала загальноукраїнська громадська організація Союз Українців у Великій Британії (СУБ), створена у 1946 р. Протягом перших років існування (1946–1949 рр.) вона охопила своїм членством більше 60% українських емігрантів на Британських островах і здійснювала широкомасштабну культурно-освітню та інформаційно-видавничу діяльність. Згідно зі статутом СУБ не мав права займатися політичною діяльністю³³ й об'єднував українців різних політичних поглядів. Перші керівники Союзу українців у Великій Британії Микита Бура та Богдан Панчук намагалися створити рівні умови для представників усіх партій та безпартійних членів. Цей факт наводить у своїх спогадах безпартійний член ради Союзу Володимир Гоцький: “Коли ж обирали Управу Відділу, то всі групи мали в ній своїх представників. Така розв'язка показала правильною й корисною, бо з місця неутрализувала всякі розлами, інтриги та ін. Правда, що така комбінована Управа не давала монополію одній політичній групі для проведення якихось акцій, але теж була доброю школою взаємного пізнання, пошанівку та співпраці для загального добра”³⁴. Однак такий стан речей не влаштував Провід ЗЧ ОУН. Своєрідне ставлення керівництва організації до громадської праці відзначив голова політичної ради ЗЧ ОУН Борис Андрієвський: “Ми найменше цікавилися соціальною суттю громадського органу чи його суспільним призначенням, здебільша розглядаючи його як арену для політичної гри. Там, де ми відчували силу, опановували громадську організацію цілком, а ті організації, де наших сил бракувало, ми робили форумом боротьби з іншими політичними групами”³⁵.

Протягом 1946–1948 рр. між керівництвом СУБу та представниками ОУН(б) у цій громадській організації відбулися перші конфлікти. Так, у 1946 р. територіальний провід ЗЧ ОУН у Великій Британії видав журнал “Друг”, в якому чимало уваги приділялося подіям в Україні і, зокрема, боротьбі загонів УПА проти радянського режиму. Як бачимо, видання мало відверто політичний характер, однак було надруковане в друкарні СУБу. Проти використання

матеріальних та технічних засобів організації в інтересах однієї політичної сили виступило керівництво Союзу українців у Великій Британії. Тому, не виходячи із лав СУБу, члени ОУН(р) у 1947 р. створили своє видавництво “Основа”, яке розпочало друкувати тижневик “Український клич” на противагу офіційному виданню СУБу “Українська думка”³⁶. Головним співробітником газети був Дмитро Донцов, який тоді проживав у Лондоні. До редакційної колегії входили також колишній редактор “Української думки” Петро Пігічин та публіцист Григорій Драбат. Керівники СУБу з осудом поставилися до появи нового українського часопису на території Об'єднаного Королівства, вважаючи його проявом “отаманії” й прагненням певної групи політичних діячів підпорядкувати власним інтересам громадське життя українців у цій країні³⁷. Після того як видавництво “Основа” перестало існувати з матеріальних причин, Територіальний Провід ЗЧ ОУН заснував Українську Видавничу Спілку. У січні 1948 р. замість тижневика “Український клич” почали друкувати журнал “Визвольний шлях”, який до 1950 р. розповсюджувався виключно серед членів та симпатиків ОУН(р)³⁸. Головним редактором журналу протягом довгих років був Григорій Драбат. Спочатку “Визвольний шлях” вміщував переважно розвідки та матеріали на ідеологічні, політичні та міжнародні теми й був головним друкованим органом ОУН(р) на території Великої Британії. Згодом він вийшов за рамки суто політичного видання й перетворився на науково-літературний, суспільно-політичний часопис, зорієнтований на широку українську громадськість за кордоном.

У 1948 р. стосунки між Територіальним Проводом ЗЧ ОУН та керівництвом СУБу знову загострилися. Цього разу незгода виникла через суперництво за контроль над діяльністю Спілки української молоді (СУМ) у Великій Британії. Центральний Комітет СУМу в Мюнхені перебував під ідеологічним впливом Закордонних частин Організації українських націоналістів³⁹. Відповідно Територіальний Провід ЗЧ ОУН підтримував і сприяв розбудові осередків СУМу в Об'єднаному Королівстві, намагаючись зробити її альтернативною щодо СУБу організацією. Водночас управа Союзу українців у Великій Британії спробувала підпорядкувати цю молодіжну організацію та оформити її секцією СУБу⁴⁰. Хоча Організаційному бюро СУМ при підтримці Центрального комітету в Мюнхені вдалося відстояти власну незалежність, процес легалізації Спілки у Великій Британії затягнувся на тривалий період. Позитивні зрушення у взаєминах двох організацій відбулися тільки після кадрових змін у керівництві Союзу українців у 1949 р.

12–13 березня 1949 р. на загальних зборах СУБу Проводу ЗЧ ОУН нарешті вдалося усунути від керівництва найбільшого політичного опонента – Богдана Панчука, який протягом свого головування в СУБі забезпечував матеріальну та моральну підтримку ним Української Національної Ради і практично був її уповноваженим представником на території Великої Британії⁴¹. Хоча новим головою СУБу був обраний безпартійний О.Фундак, до складу керівних органів увійшло чимало членів ОУН(б), які кардинальним чином змінили позицію Союзу українців щодо УНРади та інших громадських організацій. Уже наступного 1950 р. річні загальні збори СУБу прийняли резолюцію, що “Українська Національна Рада не виправдала їхніх сподівань”⁴², унаслідок чого її фінансова підтримка була зведена до мінімуму⁴³. Натомість у 1949–1950 рр. значну матеріальну допомогу від Союзу українців отримала пробандерівська Спілка української молоді⁴⁴.

Зміна керівництва СУБу, що відбулася 12–13 березня 1949 р. унаслідок добре спланованої акції ЗЧ ОУН, проходила в гострій формі взаємних звинувачень із боку різних політичних сил і мала далекосяжний негативний вплив на розвиток громадського життя українських емігрантів у Великій Британії. Частина делегатів на чолі з Б.Панчуком, покинувши зал загальних зборів, того ж дня провела ділову нараду та проголосила про заснування іншої організації – Українського Бюро, яка одразу ж повела активну агітацію проти СУБу, закликаючи українців виходити із СУБу та не платити членських внесків⁴⁵. Загалом до нової організації в 1949 р. вступило 600 українців – прихильників УНРади, члени ОУН(м), УРДП та ОУН(з) (Організації Українських Націоналістів за кордоном). Невдовзі Українське Бюро було перейменоване на Об'єднання українців у Великій Британії (ОУУВБ), кількість членів якого на початку 50-х рр. ХХ ст. становила близько 2000 чоловік. За характером діяльності ця організація дублювала Союз українців, створюючи за його зразком жіночі, молодіжні та комбатантські організації.

Взаємна боротьба двох найбільших партій націоналістичного характеру за вплив на громадські організації українських емігрантів призвела до виразного розмежування української діаспори на два ворогуючі табори. До першого табору увійшли Союз українців у Великій Британії, Організація українських жінок, Об'єднання колишніх вояків українців, Спілка української молоді, які перебували під впливом ЗЧ ОУН, до другого – Об'єднання українців у Великій Британії, Товариство українських жінок, Союз українських колишніх вояків, Організація української молоді, які знаходилися під контролем ОУН(м).

Попри негативний вплив, який справила на суспільне життя українців міжпартійна боротьба всередині ОУН, слід відзначити й позитивні моменти. Насамперед ідеться про те, що завдяки ідеології українського націоналізму з її виразним патріотично-революційним характером рівень національної свідомості серед українських емігрантів залишився доволі високим. Більшість із них не робили особливих зусиль, щоб реалізуватися в британському суспільстві, а скоріше мріяли про можливість повернення до незалежної України⁴⁶. Це дозволило українцям значною мірою зберегти свою ідентичність і протистояти об'єктивному процесу асиміляції в англомовному середовищі. Цей факт відзначали й британські урядовці. Наприклад, Державний Секретар Великої Британії з питань науки й освіти лорд Свонн, виступаючи у 1985 р. у парламенті, у своїй доповіді відзначав, що “українська громада намагається зберегти свою національну першооснову... І, хоча, асиміляції запобігти неможливо, але схоже на те, що ця спільнота буде існувати в нашій країні як певна етнічна група у ближчому майбутньому”⁴⁷.

Таким чином, рівень політизації української громади у Великій Британії в післявоєнний період був досить високим. Найбільшою популярністю серед українських емігрантів користувалися дві партії націоналістичного спрямування: ОУН(б) та ОУН(м). Чисельнішою та краще організованою в структурному плані була ОУН(б), яку переважно підтримували емігранти – вихідці з Галичини. ОУН(м) спиралася на підтримку емігрантів із Волині та, меншою мірою, із Центральної України. Незважаючи на сприятливі передумови, ОУН не вдалося відіграти консолідуючу роль у житті української діаспори на Британських островах. Атмосфера політичних інтриг, взаємних наклепів і звинувачень, як і розкол спочатку по лінії ОУН(б) – ОУН(м), а потім ОУН(б) – УНРада, відштовхнули частину українських емігрантів від участі в організованому житті громади. Однак саме завдяки широкомасштабній патріотично зорієнтованій діяльності ЗЧ ОУН українцям у Великій Британії вдалося зберегти свою національну ідентичність і зв'язок із Батьківщиною.

1. Трошинський В. П. Українці в світі / В. П. Трошинський, А. А. Шевченко. – К. : Альтернативи, 1999. – Т. 15. – С. 34.
2. Маркусь В. Українські політичні партії на еміграції в 1945–1955 роках (II) / Василь Маркусь // Сучасність. – 1984. – Ч. 12. – С. 28.
3. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. 1945–1951 / Володимир Маруняк. – Мюнхен : Академічне видавництво д-ра Петра Белея, 1985. – 432 с.
4. Маркусь В. Українські політичні партії на еміграції в 1945–1955 роках (II) / Василь Маркусь // Сучасність. – 1984. – Ч. 12. – С. 66–81.
5. Маркусь В. Півстоліття ОУН (1929–1979) / Василь Маркусь // Сучасність. – 1979. – Квітень. – С. 45–63.
6. Panchuk V. Heroes of Their Day. The Reminiscences of Bogdan Panchuk / V. Panchuk // edited and with an introduction by Lubomyr Y. Luciuk. – Ontario : The Multicultural History Society. Ontario Heritage Foundation, 1983. – 168 p.
7. Олесків В. Короткий нарис розвитку “Визвольного шляху” і “Української Видавничої Спілки” / Василь Олесків // Визвольний шлях. – 1962. – Кн. 4–5. – С. 516–526.
8. Щигельська Г. О. Союз українців у Великій Британії: етапи становлення, організація та діяльність (1945–1949 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / Г. О. Щигельська. – Чернівці, 2006. – 18 с.
9. Киричук Ю. Українські емігрантські партії повоєнного часу (1945 – кінець 1950-х років) / Юрій Киричук // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2002. – Вип. 37/1. – С. 364–378.
10. Олесків В. Короткий нарис розвитку “Визвольного шляху” і “Української Видавничої Спілки”... – С. 516–517.
11. Гайва М. Все здається, начебто – недавно. Спомини / Мар'ян Гайва. – Лондон : 1998. – С. 35–36.

12. Олесків В. До початків Союзу українців у Великій Британії / Василь Олесків // Гомін України. – Торонто, 2001. – С. 107–108.
13. Верига В. Дорогами Другої світової війни. Легенди про участь українців у здушуванні Варшавського повстання в 1944 р. та про Українську Дивізію “Галичина” / Василь Верига. – Торонто, 1981. – С. 175.
14. Малецький М. У 30-ліття 1-ої УД УНА / М. Малецький // Вісті комбатанта. – 1973. – Ч. 5–6. – С. 19.
15. Верига В. За межами Батьківщини: [збірник наукових статей і доповідей] / В. Верига ; [упоряд. М. Литвин]. – Львів : Інститут ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – С. 131.
16. Верига В. За рідний край, за нарід свій або хто такі дивізійники? / Василь Верига. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – С. 83–88.
17. Гоцький В. На другому етапі (спомини) / Володимир Гоцький. – Лондон : З друкарні Української Видавничої Спілки, 1990. – С. 131.
18. Трошинський В. П. Українці в світі... – С. 149.
19. Маркусь В. Півстоліття ОУН (1929–1979)... – С. 61.
20. Кравець Р. Українці у Великобританії / Роман Кравець // Українська діаспора. – 1994. – Ч. 5. – С. 47.
21. Ріміні 1945–1947. Перша Українська Дивізія Української Національної Армії у британському полоні в Італії : збірник I / [упоряд. В. Будний]. – Нью-Йорк, 1979. – С. 283.
22. Кейданський К. Табори для переміщених осіб у Німеччині та Австрії. Погляд на структуру й діяльність / Кирило Кейданський // Українська діаспора. – 1994. – Ч. 6. – С. 112.
23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 5235, оп. 1, спр. 67, арк. 9.
24. Там само. – Арк. 10.
25. Киричук Ю. Українські емігрантські партії повоєнного часу... – С. 375.
26. Сокольський О. Дивізія “Галичина” та Українська Повстанська Армія / Остап Сокольський // Вісті комбатанта. – 1995. – Ч. 1. – С. 89.
27. Киричук Ю. Українські емігрантські партії повоєнного часу... – С. 376–377.
28. Маркусь В. Півстоліття ОУН (1929–1979)... – С. 61.
29. ЦДАВО. – Ф. 5235, оп. 1, спр. 67, арк. 9.
30. ОУН в світлі постанов Великих Зборів. Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. : збірка документів. – [Б. м. ; б. в.], 1955. – С. 339. (Бібліотека Українського Підпільника).
31. Там само.
32. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні... – С. 247.
33. Данилів Т. Із суспільно-громадської зроблено СУБ політичною організацією / Теодор Данилів // За нашу майбутність. – 1984. – № 78. – С. 1–2.
34. Гоцький В. На другому етапі (спомини)... – С. 132.
35. Данилів Т. Опінія про СУБ одного із найвидатніших діячів бандерівської партії / Теодор Данилів // За нашу майбутність. – 1986. – № 100. – С. 15–16.
36. Олесків В. Короткий нарис розвитку “Визвольного шляху”... – С. 519.
37. Нездорові прояви // Українська думка. – 1947. – 31 серпня. – С. 4.
38. Покальчук Ю. Преса і книговидання українців у Великобританії (повоєнний період) / Юрій Покальчук // Бібліотечний вісник. – 1996. – № 2. – С. 37.
39. Panchuk V. Heroes of Their Day... – P. 115.
40. Спілка Української Молоді на Чужині : фотоальбом / [упоряд. : І. Федчиняк, Я. Деремєнда]. – Лондон : Меркуріус Прес, 1954. – С. 14.
41. ЦДАВО. – Ф. 5235, оп. 1, спр. 139, арк. 10.
42. Шості звичайні загальні збори Союзу українців у В.Британії // Українська думка. – 1950. – 30 березня. – С. 5–6.
43. ЦДАВО. – Ф. 5235, оп. 1, спр. 139, арк. 13.
44. Спілка Української Молоді на Чужині... – С. 14.
45. Марченко І. Десять років діяльності Союзу українців у Великій Британії (1946–1956) / І. Марченко // Українська думка. – 1996. – 30 травня. – С. 1.
46. Кравець Р. Українці у Великобританії... – С. 55.
47. Трошинський В. П. Українці в світі... – С. 152.

This article is the effort to investigate the influence of two the biggest nationalist parties on communal life of Ukrainian emigrants in Great Britain.

Key words: *the Organization of Ukrainian Nationalists, emigration, public organizations, political parties.*

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 Укр) 6

Ігор ІВАНЦЕВ

СТЕПАН БАНДЕРА – БЕЗСМЕРТНИЙ СИМВОЛ ВОЛІ НАРОДУ

У статті висвітлюється роль Степана Бандери, провідника ОУН, у боротьбі за створення української самостійної незалежної держави у національно-визвольних змаганнях українського народу проти іноземної окупації у 40–50-х рр. ХХ століття.

Ключові слова: ОУН, УПА, національно-визвольна боротьба, Друга світова війна, Українська держава.

Український народ у своїй віковій боротьбі за свободу і незалежність зродив чимало героїчних постатей безстрашних борців, які своєю ідейністю, сильною волею, провідницьким талантом, працьовитістю та жертвовною самопосвятою дають нам приклад до наслідування.

У найновішій добі нашої історії, добі змагань за визволення з-під панування загарбницьких імперій, однією з найбільш яскравих постатей, що стала символом цілого періоду національно-визвольної боротьби, особистістю, ім'я якої записано на знаменах епохи, був провідник Організації Українських Націоналістів (ОУН) Степан Бандера.

Степан Бандера з'явився на українській політичній сцені в найбільш критичний момент окупаційного панування загарбників на Україні. Міжвоєнна Польща зі своїми політичними гаслами “од можа до можа” і “на знищенє Русі” та політикою колонізації українських земель польським елементом і полонізацією шкільництва й адміністративного життя була сприятливим ґрунтом для розвитку українського революційного руху, що знайшов своє ідеологічне втілення в Організації Українських Націоналістів під загальним керівництвом Євгена Коновальця, який перебував поза межами України.

“Здобудеш Українську Державу або згинеш у боротьбі за неї!” – такий найголовніший наказ українських націоналістів¹. Усе життя Степана Бандери проходило під цим гаслом. З юних років до загибелі на 51-му році життя Степан Бандера був у передових лавах активних борців за вільну і незалежну Україну.

Народжений 1 січня 1909 р. у селі Старий Угринів Калуського повіту на Прикарпатті в сім'ї священика, Степан Бандера виховувався в українському патріотично-державницькому і релігійному дусі². Приклад його батька, священика Андрія Бандери, який 1918 року обраний послом до парламенту ЗУНР–УНР, а з початком війни добровільно згодився до служби в Українській Галицькій Армії і був організатором суспільно-громадської праці у своєму селі, дав насагу молодому Степанові присвятити своє життя справі визволення рідного народу з ворожої неволі.

Навчаючись у Стрийській українській гімназії, зустрічаючись із товаришами, які разом із ним болісно переживали утиски української нації після програних визвольних змагань 1917–1920 років, юний Степан формував свій світогляд, характер і волю, робив перші кроки в підпільному опорі проти ворожого польського окупаційного режиму. Він став активним членом таємної організації учнів гімназії, однієї з ланок, з яких пізніше сформувалася ОУН. Згодом він стає одним із найактивніших організаторів Союзу Української Націоналістичної Молоді.

Створення Організації Українських Націоналістів шляхом злиття ряду націоналістичних організацій у 1929 р. застає Степана Бандеру у Львові, куди він переїхав, навчаючись на відділі агрономії Львівської політехніки. Степан Бандера вступає в члени ОУН із моменту її створення й стає її активним організатором.

Саме в ті часи, коли ворожа окупація в Україні сягнула zenіту жорстокості стосовно українського народу, коли в Західній Україні тюрми наповнювалися свідомим українським населенням, а в Наддніпрянщині під московською орудою вирував жажливий геноцид у формі штучного голоду на початку 30-х років, у 1932 р. 23-річний Степан Бандера став заступником, а 1933 р. – Крайовим Провідником Організації Українських Націоналістів на західноукраїнських землях³.

Вихованець молодшої організації “Пласт”, у керівництві якої були колишні старшини українських армій, пройшовши початковий вишкіл у юнацьких відділах УВО, непересічно здібний студент Степан Бандера приступив до виконання свого високого завдання в ОУН із максимальною програмою політичних і революційних дій. Із цього часу почалася нова славна, героїчна сторінка в історії національно-визвольного руху проти польської окупації на західно-українських землях.

За час виконання Степаном Бандерою обов'язків Крайового Провідника УВО й ОУН вирішують повністю об'єднатись. ОУН усе більше набирає ваги як організація. Акції проти польських державних установ замінені бойовими акціями проти національно-політичного утиску й поліційного терору польської влади стосовно українців. Розгорнуто нову форму роботи – масові акції: протимонопольну (бойкот продуктів тютюнових та алкогольних виробів); шкільну (повернення української мови в українські школи). Кульмінацією тих акцій було вбивство польського міністра внутрішніх справ генерала Броніслава П'єрацького у Варшаві 15 червня 1934 р., за наказом якого відбувалися масові арешти і знищення українців у Східній Галичині⁴. Степан Бандера доручив здійснити такі акти індивідуальної помсти над представниками влади, що проводили політику поневолення українського народу, зокрема волинським воєводою Юзефським, а також підкомісаром тюремної поліції у Львові Кособудським, який жажливо знущався над українськими політичними в'язнями. У червні 1934 р. Степан Бандера був ув'язнений польською поліцією і перебував у в'язницях Львова, Кракова, Варшави⁵.

Процес над Степаном Бандерою та іншими провідними членами ОУН у Варшаві 1935 р. перетворився у протест проти польської окупації західноукраїнських земель й отримав широкий відгомін у краї та за кордоном. Захищаючись у польському суді українською мовою, Степан Бандера висловлював протест і обурення проти польського судочинства й переслідування українців. Гідна поведінка Бандери на суді стала прикладом для інших підсудних, здобула шану серед українського народу й навіть серед чужинців. Засуджений на кару смерті з пізнішою заміною на досмертну в'язницю, Бандера не перестає бути символом українства в боротьбі проти польського поневолення, високим прикладом борця за свободу і самостійність українського народу. У другій половині 1939 р. німецька агресія припинила існування польської держави. Брами польських тюрем розкрились, і тисячі українських політичних в'язнів, а між ними і Степан Бандера, вийшли на волю⁶.

Та розвал Польщі не розв'язував проблеми самостійності України, польсько-німецька війна не тільки не зачепила московського панування на східних і центральних українських землях, але й віддала в московське ярмо західні українські землі. Визвольна боротьба ОУН продовжилася і далі. Степан Бандера не знає, що таке відпочинок, він постійно там, де формується політика й кадри для подальшого опору.

Керівництву ОУН, у тому числі й Степанові Бандері, стає зрозуміло, що акт, підписаний Ріббентропом і Молотовим, є лише спробою Берліна й Москви обдурити один одного. Сталін готувався до війни за реалізацію “світової революції”, точніше, за поширення московської імперії. Гітлер натомість – за “нову Європу”, тобто за життєвий простір, у якому Україна посідала важливе для Німеччини значення⁷.

Західні держави також виявили свою позицію. Вони стали на боці Москви, мовчазно змирившись із захопленням Гітлером Австрії, відтак Польщі й Чехо-Словаччини. Оцінивши напруженість міжнародної ситуації, в якій Україна була кордоном між ворогуючими таборами, Степан Бандера пробивається на Захід. Він прагне припинити розлад, який почався в ОУН, зробити тверду загальну політичну лінію української самостійницької політики.

Із вибухом Другої світової війни протиріччя, що довгий час нуртували в ОУН, вирвалися назовні. Між ветеранами боротьби 1917–1920 рр. із закордонного проводу ОУН і молодими галицькими радикалами, котрі вступили до організації у 30-х роках, виникли гострі суперечності. Група радикалів вела на теренах Західної України активну боротьбу проти польського уряду, і її члени часто опинялися у в'язницях. Обидва табори не мали розбіжностей у принципових питаннях, бо підтримували основні засади українського інтегрального націоналізму. Проте їх розділяла вікова різниця, особисті погляди щодо питань тактики. Після вбивства Є.Коновальця 1938 р. його наступником бачили близького соратника Андрія Мельника. Молоді

радикали зі свого боку доводили, що для керівництва ОУН у тяжкі часи, які наближалися, більше підходить їхній діяльний і вольовий товариш Степан Бандера.

Ще до виходу С.Бандери з ув'язнення на закордонний провід ОУН крайовими організаціями було спрямовано шквал критики. А.Мельника засуджували за те, що він дещо покладався на підтримку чужоземних держав й особливо Німеччини, нехтуючи потребою розвивати органічні зв'язки з осередками ОУН на Західній Україні, за повільність і пасивність дій на політичній сцені, за дозвіл займати керівні посади ненадійним особам.

У вересні 1939 р. Степан Бандера зажадав, щоб ОУН утворила підпільну армію, готову боротися з кожним, хто стоятиме на шляху до української незалежності, навіть якщо це будуть німці. Він вимагав, щоб ОУН зав'язала із західними союзниками такі ж контакти, як із Німеччиною. Але А.Мельник відкидає таку позицію, доводячи необхідність збереження пріоритетної орієнтації на Німеччину⁸.

Найсильніші пристрасті розгорілися навколо питання про новий провід ОУН. У серпні 1939 р. прихильники А.Мельника скликали в Римі конференцію та проголосили його головою ОУН. Проте 10 лютого 1940 р. Степан Бандера зібрав конференцію в Кракові, на якій його фракція відкинула рішення Римської конференції. Не в змозі досягти компромісу, кожне угруповання оголосило себе єдиним законним проводом ОУН. Ті, що стали на бік С.Бандери (а це була молодіжна більшість організації), стали називатися ОУН-Б, чи ОУН-Р (революційна), або просто бандерівцями; прибічників Мельника називали ОУН-М, або мельниківцями. Без сумніву, розкол у рядах ОУН завдав великої шкоди всьому українському національно-визвольному руху.

Незважаючи на розкол, ОУН на чолі зі Степаном Бандерою плекає надію й намагається здійснити плани відновлення незалежної української держави. З початком радянсько-німецької війни в червні 1941 р. така нагода стала реальністю. Українські націоналісти розглядали напад німців на СРСР як можливість утворення самостійної України. Та хоч ОУН і Німеччина мали спільного ворога, їхні цілі були далеко не однакові. З точки зору німців, основна користь з ОУН полягала в тому, щоб служити диверсійною силою для створення хаосу в радянському тилу. Зі свого боку, бандерівці поставили собі за мету скористатися війною та відновити українську державу.

Вже на першому тижні війни, як тільки радянські війська втекли зі Львова, ОУН без узгодження з німцями 30 червня 1941 р. проголосила відновлення української держави. У залі "Просвіти" у Львові відбулися Національні збори, які одностайно прийняли історичну постанову: "Волею українського народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення української держави...". І далі: "На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядковується українському національному урядові, що створиться у столиці України – Києві"⁹. Цю постанову, яка мала величезне значення для українського народу, благословив митрополит Андрей Шептицький¹⁰. На посаду прем'єр-міністра було обрано близького соратника Степана Бандери – Ярослава Стецька.

Перспективи ОУН не обмежувалися одноразовою демонстрацією народом власної перемоги, що виразилось у проголошенні Акту відновлення української державності. За планами ОУН Акт незалежності мав стати наріжним каменем для розширення і поглиблення української національної революції і звільнення України від усіх загарбників. Незабаром унаслідок гітлерівського окупаційного режиму Організація Українських Націоналістів і створена нею збройна сила – Українська Повстанська Армія, яку очолив Роман Шухевич, були змушені продовжити боротьбу на два фронти – проти німецьких і московсько-більшовицьких загарбників.

Заслуга Степана Бандери і революційної ОУН у тому, що вони не дали заплямувати честі української нації під час найважчих умов і страждань народу в роки Другої світової війни. Арештований німцями разом із членами Тимчасового уряду під проводом Ярослава Стецька в липні 1941 р. Степан Бандера рішуче відмовився відкликати Акт 30 червня. За це він був запропорений до німецького концтабору в Заксенгаузені, де пробув, не зламавшись морально та психічно, майже до кінця війни¹¹.

Відповідальність за збереження української державності в умовах безсилля за колючим дротом стала причиною глибоких переживань Степана Бандери. Особистий важкий біль він

замкнув у собі. Його родичів більшовики утримували на засланні за те, що С.Бандера став ініціатором відновлення самостійної української держави. Німецький жорстокий кат замучив у млинах смерті – концтаборах двох братів Степана – Олексу і Василя.

Упродовж усього періоду Другої світової війни ОУН залишалася єдиною політичною силою, яка консолідувала патріотичні сили в боротьбі за самостійну й незалежну українську державу. Реалізатором планів ОУН стали похідні групи українських націоналістів-революціонерів, які ціною свого життя організували національно-визвольну боротьбу на теренах всієї України проти московського-більшовицької окупації.

Благородна душа підказувала Степанові Бандері, що йому судилося без нарікань пройти тернистий шлях, боротися та нести важкий хрест відповідальності за долю українського народу аж до кінця свого життя. Він зрозумів, що повинен стати мужнім провісником живучості української нації.

Степан Бандера та його ім'я стали прапором для ОУН і створеної нею УПА. "Бандера мав вартість цілої армії, – писав німецький в'язень сибірських гулагів Артур Фурман, – слава його революційних вчинків, блиск його імені й творча динаміка його незвичайної особистості, що впливали на нас з велетенською незламною силою, зрівноважували силу танків і літаків, яких не мав". І далі: "Бо Бандера уособлював у собі всі найкращі і найбільші чесноти українського народу, був для сотень тисяч, для мільйонів вимірним символом волі й незалежності"¹².

Не пішов Степан Бандера на співпрацю з Гітлером і тоді, коли той перед закінченням війни і крахом рейху, звільнивши його й кількох його друзів, у грудні 1944 р., примарно пообіцяв створити українську армію.

У лютому 1945 р. Крайова Конференція ОУН знову передала провід усієї ОУН Степанові Бандері, який залишився за кордоном, а його заступником і головою Проводу ОУН на рідних землях став Роман Шухевич-Чупринка¹³.

В умовах московсько-більшовицького режиму після закінчення війни Степан Бандера орієнтує ОУН на продовження безкомпромісної боротьби з ворогом на всій Україні. Широкомасштабну збройну боротьбу проводить Українська Повстанська Армія. Навіть під найжахливішими ударами московських окупантів, без підтримки й розуміння з боку вільного світу ОУН не капітулює, а лише змінює тактику боротьби відповідно до обставин. Перебуваючи в еміграції, Степан Бандера прагне мобілізувати сили вільного світу для допомоги українському народові в його національно-визвольних змаганнях. Він постійно обороняє самостійницьке, незалежне становище української визвольної справи, не піддається на різні намовляння про пристосування ОУН до існуючої політики західних держав щодо СРСР. Сумління Степана Бандери не дозволяє йому допустити, щоб організація, яка взяла на себе відповідальність за історичну долю нації, зійшла на ідейне бездоріжжя.

Ім'я Бандери в Україні стало легендою. Воно насичувало наш народ духом незалежності та героїзму впродовж довгих післявоєнних років. Слово "бандерівці" чи прикметник "бандерівський" стали синонімом українського патріотизму й високої національної свідомості.

Проти ідейних і політичних засад ОУН, поглядів Степана Бандери сталінський режим повів жорстоку боротьбу. Активність українського національно-визвольного руху на рідних землях була дуже небажаною для кремлівських політиків, бо підривала авторитет СРСР. Тому радянська імперія докладала всіх зусиль, щоб цей рух зламати. Спочатку московські злочинці планували заподіяти моральну смерть Степану Бандері, використавши внутрішні незгоди в ОУН і нездорові амбіції окремих політичних діячів української еміграції. Але цей план провалився. Залишився один вихід – фізично знищити Степана Бандеру.

Здійснити вбивство людини, що перебувала в еміграції, не було важким завданням для більшовицької Москви, яка мала величезний апарат платних агентів-головорізів за кордоном. Проблему становив тільки морально-політичний аспект справи. Глузуючи з усяких моральних принципів, кремлівські політики в той же час видавали себе перед усім світом борцями за правду, справедливість і свободу людини. Вбивство політичного противника на чужій території зірвало б маску миротворця з СРСР. Тому московські керівники вирішили здійснити вбивство Степана Бандери таємно, щоб не залишилося ніяких доказів їх причетності до цієї смерті.

Кремлівські агенти намагались посяяти думки, що це вчинили люди з оточення української політичної еміграції з причин внутрішніх суперечок і міжпартійної боротьби.

Обережність самого Бандери та пильність служби безпеки ОУН звели нанівець декілька дбайливо підготовлених упродовж років таких замахів московських агентів. І все ж на 15-му році після закінчення війни більшовицькій Москві вдалося реалізувати цей ганебний вчинок. 15 жовтня 1959 р. Степан Бандера став жертвою замаху, запланованого кремлівськими злочинцями. Медична експертиза виявила, що причиною смерті була отрута. Два роки пізніше німецькі судові органи проголосили, що вбивцею Степана Бандери був працівник КДБ Богдан Сташинський, який здійснив цей вчинок із наказу Москви¹⁴. Він убив Степана Бандеру пострілом з газового пістолета, зарядженого синильною кислотою. Сташинського було засуджено на 8 років в'язниці. Він сам зізнався у скоєному злочині і назвав своїх покровителів. Розрахунки Москви на те, що справу вбивства Степана Бандери не буде розкрито, виявились марними¹⁵.

З того часу проминуло багато років. Із позицій сьогодення ми бачимо, що головне значення Степана Бандери для українського визвольного руху полягає в тому, що він зумів у різних обставинах захищати ідею незалежності і самостійності України, знайти способи й методи ведення не тільки ідеологічної і політичної, але й збройної боротьби.

Визначальними для характеристики діяльності Степана Бандери були три етапи:

I етап – 1933–1934 рр.: Степан Бандера – голова ОУН у західноукраїнських землях. За активну боротьбу проти польського окупаційного режиму був ув'язнений довічно.

II етап – 1940–1941 рр.: Степан Бандера – голова ОУН-Б. Після проголошення у Львові Акта відновлення української держави був заарештований німецькими властями в липні 1941 р. і перебував у концтаборі до грудня 1944 р.

III етап – 1945–1959 рр.: перебуваючи в еміграції, Степан Бандера як голова ОУН очолює боротьбу українського народу проти московсько-більшовицької окупації, залишається ідеологом національно-визвольного руху, непохитно стоїть на шляху до наміченої мети, якою завжди була незалежність і суверенність українського народу та його право вільно жити у своїй незалежній державі.

Практична національно-визвольна діяльність Степана Бандери знаходила обґрунтування і в його теоретичних працях. Щоправда, не збереглося статей, писаних ним на першому етапі його діяльності. З того часу (1933–1934 рр.) залишився лише урядовий опис польської прокуратури на 140 сторінках, оформлений на основі довготривалого слідства у справі вбивства міністра П'єрацького, а також заяви Степана Бандери, висловлені на судових процесах у Варшаві та Львові в 1935–1936 рр. Про перший етап своєї діяльності Степан Бандера пише у статті “Командир-Провідник”, виданій у 1957 р. Теоретичні обґрунтування національно-визвольних змагань другого періоду діяльності Степана Бандери містяться у постановках ОУН того часу, а також в інструкції, виданій 1941 р. під назвою “Боротьба і діяльність ОУН під час війни”. Під час третього етапу діяльності, крім численних статей на ідеологічні й політичні теми, є дві праці Степана Бандери: “Лист до членів ОУН” і теоретична праця “Перспективи української національної революції”¹⁶. У них містяться конкретні завдання, які стояли перед ОУН на шляху до національного визволення України.

Багатогранна, надзвичайно результативна й корисна діяльність С.Бандери ще потребує ґрунтовних досліджень. Ми повинні сприяти знайомству широкої громадськості з визначним борцем за волю України, який у ті далекі роки дав тверді, реалістичні орієнтири в національно-визвольній боротьбі, визначив пріоритети поступу відповідно до історії та ментальності українського народу.

Здійснилась мрія українського народу, який на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. заявив про свою незалежність. Після довголітніх жакіть неволі українці вибороли свою свободу, знову стали господарями на власній землі й рівноправними членами сім'ї вільних народів. Україна сказала світові своє остаточне слово, а народи інших країн простягають їй свою дружню руку. Листопадово-грудневий зрив (помаранчева революція) 2004 р. показав незламність духу українців і прагнення жити у вільній державі.

Пам'ять про С.Бандеру глибоко вшановується всіма українськими патріотами, особливо на батьківщині Національного Героя. На 1990 р. у селі Старий Угринів Калуського району Іва-

но-Франківської області, де народився С.Бандера, з ініціативи Спілки Української Націоналістичної Молоді було закладено символічний камінь, а 14 жовтня цього ж року на його місці відкрито перший пам'ятник Провідникові ОУН. У грудні 1990 р. він був знищений невідомими диверсантами. 30 червня 1991 р. на цьому ж місці було відкрито другий монумент Національному Герою. 10 липня 1991 р. о 3 год. 20 хв. ночі шістьма військовими у масках пам'ятник повторно знищено та важко поранено одного з охоронців.

17 серпня 1992 р. під час Всеукраїнського свята “Гомін Чорного лісу” Степану Бандері відкрито бронзовий пам'ятник, а 1993 р. хату, в якій народився Провідник ОУН, взято під охорону як пам'ятку культури і засновано музей місцевого значення. У травні 1996 р. музей отримує обласне підпорядкування.

У 2000 р. на території меморіального комплексу відкрито модерну будівлю експозиційного призначення, яка своєю архітектурною побудовою нагадує розвіяний вітром прапор.

У 2002 р. музей здобуває статус науково – методичного і навчально – виховного підрозділу Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника, коштом якого обладнуються приміщення, досліджуються першоджерела, розробляється нова експозиція, проводяться наукові конференції. Музей постійно приймає велику кількість відвідувачів.

1 січня 2009 р. до 100-ліття з дня народження Степана Бандери в Івано-Франківську в урочистій обстановці був відкритий пам'ятник провідникові ОУН і музейно-меморіальний комплекс борцям за волю України. Звертаючись до святочної громади, голова Івано-Франківської обласної ради Ігор Олійник відзначив, що Україна зараз існує під символами, за які боровся Степан Бандера. Його життя є прикладом того, як воля і цілеспрямованість досягають результату¹⁷.

Український народ не забуває своїх героїв, вклоняється їх стійкості, відданості, самопожертві, глибоко шанує пам'ять про них. Сьогодні у нашій вільній Українській державі ми з гордістю говоримо про Степана Бандеру як про визначного політичного діяча, ідеолога і стратега національно-визвольного руху, невтомного й мужнього борця за самостійну і незалежну Україну.

¹ Сватко Я. Місія Бандери / Я. Сватко. – Львів : [б. в.], 2003. – С. 62.

² Степан Бандера: Документи і матеріали (1920–1930 рр.). – Львів : [б. в.], 2006. – С. 3–4.

³ Рог В. Життя для України / В. Рог. – К. : [б. в.], 2003. – С. 38.

⁴ Мірчук П. Нарис історії ОУН / П. Мірчук. – Мюнхен ; Лондон ; Нью-Йорк : [б. в.], 1968. – Т. 1. – С. 373–374.

⁵ Вбивство Степана Бандери. – Львів : [б. в.], 1993. – С. 8.

⁶ Там само. – С. 8–9.

⁷ Стецько Ярослав. 30 червня 1941 / Ярослав Стецько. – Торонто ; Нью-Йорк ; Лондон : [б. в.], 1967. – С. 28–29.

⁸ Мірчук П. Нарис історії: ОУН / П. Мірчук. – Мюнхен ; Лондон ; Нью-Йорк : [б. в.], 1968. – Т. 1. – С. 582.

⁹ Стецько Ярослав. 30 червня 1941 / Ярослав Стецько. – Торонто ; Нью-Йорк ; Лондон : [б. в.], 1967. – С. 330.

¹⁰ Там само. – С. 332.

¹¹ Визвольний шлях. – Лондон : [б. в.], 1989. – Кн. 10. – С. 1172.

¹² Фурман А. Під прапором Бандери / А. Фурман. – Лондон : [б. в.], 1964. – С. 8.

¹³ Визвольний шлях. – Лондон : [б. в.], 1989. – Кн. 10. – С. 1172–1173.

¹⁴ Вбивство Степана Бандери. – Львів : [б. в.], 1993. – С. 26.

¹⁵ Там само. – С. 250.

¹⁶ Бандера Степан. Перспективи української революції / Степан Бандера. – Торонто, 1978.

¹⁷ Західний кур'єр. – 2009. – 15 січня.

The article demonstrates the role of Stepan Bandera, the leader of the OUN, in the struggle for the creation of the sovereign Ukrainian independent state in the national liberation struggle of the Ukrainian people against foreign occupation in the 40-50's of the 20th century.

Key words: the OUN, the UPA, the national liberation struggle, the Second World War, the Ukrainian State.

УДК 94(477) "19"
ББК 63.3(4Укр)62-4

Федір КОКОШКО

СТЕПАН БАНДЕРА – ПРОВІДНИК УКРАЇНСТВА

У статті подано спробу висвітлити деякі аспекти російсько-української інформаційної війни в поглядах на спільне історичне минуле, у неможливості однакових оцінок багатьох подій, процесів і явищ, а особливо щодо такої видатної особистості, як Степан Бандера.

Ключові слова: націоналізм, терор, насильство, самосвідомість, підпільник, самопожертва, українство.

Провідникові ОУН і національно-визвольному рухові присвячено тисячі видань. Ті з них, що написані в радянський період, таврували український буржуазний націоналізм, сьогоднішні здебільшого піднімають прапор з образом підступно вбитого Бандери.

Незважаючи на те, що Степан Бандера посів третє місце в десятці "Великих українців", це зовсім не означає, що його життя й суспільно-політичні погляди знайомі й близькі широкому загалу. Бандера залишається для багатьох здебільшого містичним стягом національно-визвольного руху, аніж реальною людиною.

За часів радянської влади стараннями партійної ідеології ім'я Степана Бандери було оповите страхом і презирством. Досить неоднозначні оцінки щодо цієї непересічної особи лунають і сьогодні, бо ця особистість бентежить спокій не тільки в Україні, а й за її межами.

У четвер, 15 жовтня 1959 року, службовець однієї з контор Стефан Попель, скромний мешканець будинку № 7 на вулиці Крейштмарштрассе, залишив машину біля гаража, вийняв із багажника корзину з помідорами і твердою ногою почав підніматися на третій поверх. Він уже встромив ключ у замкову щілину, як несподівано очі його стали скляними, ноги підкосилися, і з горла вирвалося хрипіння... Сходами покотилися червоні помідори...

На прізвище Попель у Мюнхені проживав керівник Проводу закордонних частин Організації українських націоналістів Степан Бандера.

Слідство тривало одинадцять місяців і у вересні 1960 року було припинено. Правосуддя констатувало: самогубство.

Як тільки "непорушний Союз" виявився не таким вже й непорушним, колишні "вільні республіки" узялися за переосмислення загальної історії. Саме цій темі восени 2007 року була присвячена дводенна конференція за участю викладачів історії з країн Співдружності та Балтії, організована Інститутом країн СНД у Москві.

Матеріали конференції були опубліковані в журналі "Смисл", де читачам пропонувалося поспіяти над підручниками з історії Азербайджану, Молдови, Латвії, Естонії, Узбекистану та ін. От тільки історія України викликала люту та обвинувачення на свою адресу, а тодішній президент Росії Путін визнав за можливе звинуватити українців у бажанні переписати історію, заздалегідь зазначивши, що подібне переписування є справою, не гідною порядних людей¹.

Чому саме така реакція? Адже хочуть цього історики чи ні, але суспільство та держава намагаються змусити науку бути частиною панівної ідеології. У цьому біда історії як науки й складність і навіть трагедія для тих рідкісних дослідників-ентузіастів, які мріють, щоб в історичній науці панувала "правда й нічого, крім правди".

Потерпілими й жертвами певних історичних подій є не лише окремі особи, а й великі групи та класи населення, як і цілі народи. Цілком природно, що оцінки відповідних подій у них відрізнятимуться від оцінок, які дають групи населення або народи, які виграли внаслідок тих чи інших подій або навіть здійснили насильство.

І події свого існування, життя, і життя інших людей кожна людина по-різному оцінює в певні періоди свого життя: те, що нам здавалося нормальним у момент дії, іноді викликає власне несхвалення й навіть сором через деякий час, і навпаки.

Був у моєму житті такий епізод, коли у квітні 1994 року я і ще двоє ентузіастів-патріотів ходили від хати до хати й агітували за кандидата в народні депутати до Верховної Ради Олексія Юзюка – офіцера військово-морських сил України. Ми говорили людям, що на Олексія комуністи зводять наклепи, називаючи його рухівцем, бандерівцем, і хоча це не відповідало дійсності, але переконати народ у зворотному було майже неможливо. У зросійщеному регіоні тавро націоналіста – це карта, яка не б'ється. Та одного разу вийшов із воріт літній чоловік і на нашу напам'ять вивчену промову відповів: "Я вам хочу сказати, я сам – бандерівець!" Не сподіваючись подібне почути, я був тоді надзвичайно вражений. Якби подібне сталося сьогодні, то цю фразу я б не запам'ятав, настільки змінилася свідомість і моя, й інших людей.

То звідки ж така пильна увага й ревниве ставлення Путіна та інших закордонних і вітчизняних "істориків" до нашого минулого? Причин декілька, але головна з них – це постколоніальний синдром. Чимало людей у Росії, та й в Україні теж, унаслідок імперського комплексу "втрачених територій", не можуть припустити, що "хохли", ці другосортні росіяни, які "заблукали у своєму минулому", матимуть власну історію. Для всіх українофобів це дорівнює катастрофі, адже власна історія означає незалежну національну самосвідомість, а зміцнення такої самосвідомості допускати, на думку московських ідеологів, не можна, інакше плани щодо повернення українців під батьківську владну руку Москви не збудуться ніколи. Крім цього, розв'яжуться уявлення деяких українців про особливе "родинне" ставлення "великоросів" до "малоросіян", бо історія свідчить: там, де порушувались імперські інтереси Москви, вона була до українців так само корисливою й жорстокою, як і до будь-якого іншого народу.

Родина Бандери належала до тогочасної еліти, у домівці була хороша бібліотека, часто заходили відомі особистості визвольного руху, місцева інтелігенція.

Того вечора в домі отця Андрія Бандери було багатолюдно. Обговорювали жахливу подію. Днями, 12 лютого 1924 року, у польській в'язниці загинула українська підпільниця Ольга Басараб. Вона була добре поінформованою, і про це знала польська поліція. Утім, ні довіги допити, ні тортури не потьмарили свідомості зв'язкової провідника УВО Євгена Коновальця. Вона так і не розкрила підпільної мережі. На ранок, після чергової хвилі тортур, її тіло знайшли повішеним у тюремній камері... 15-річний Степан уважно слухав розповіді дорослих, а потім кудись зник. Через деякий час старша сестра Марта застала брата із закривавленими пальцями в іншій кімнаті. Уже уявляючи себе підпільником, підліток загнав собі під нігті голки і таким чином випробовував свою витривалість, якби йому довелося потрапити в поліцейські лабеті².

Маючи погане здоров'я (через ревматизм суглобів йому відмовляли ноги, часом він навіть не міг ходити), на своєму прикладі Степан Бандера показував, що для боротьби треба гартувати тіло й дух. Тому, окрім спортивних вправ, майбутній Провідник ОУН часто займався самокатуванням. Брав батіг і бив себе до крові. У селі цього не розуміли, а він мовив, що так готує себе до майбутніх катувань³.

Ось про що зараз пишуть російські шовіністи. Основними завданнями НКВС були знищення перших осіб обласних, надрайонних і районних Проводів ОУН, командирів УПА, ліквідація бойових груп та служби безпеки ОУН. Безумовно, це були правильні заходи, але доктринери-комуністи не враховували ані національний фактор, ані психологію людей. Вони явно плутали Західну Україну з Тамбовською губернією. Під час бойових дій із тамбовськими бандитами (а насправді – із селянами) з обох сторін діяли росіяни, і розпалення національної ворожнечі було неможливим.

А на Західній Україні націоналісти у відповідь на всі акції НКВС або Червоної Армії стверджували місцевому населенню – ось прийшли москалі, які хочуть вас усіх повбивати.

У цих умовах навіть уведення постів чи воєнних груп у село не гарантувало безпеки громадян, які були лояльними до радянської влади. Прийдуть уночі бандити-бандерівці, уб'ють чоловіка, та й шукай їх у лісі.

Якби все повернути назад, то єдино правильною політикою для тогочасної ситуації російські шовіністи бачать таку. Усім лояльним до комуністичного режиму треба було передати зброю для самозахисту від бандитів-націоналістів. Підкреслюється, що саме мирне населення слід було озброювати. При цьому не виключається, що частина зброї могла потрапити до оунівців. Але морально-психологічний ефект від передачі зброї в десятки разів перевершив би всі витрати.

Наприклад, убили оунівці вночі голову сімейства за співробітництво з владою, а вранці вдова й сини убитого беруть автомат і йдуть з'ясовувати стосунки із сусідами, члени сімей яких знаходяться в лісі з бандитами. А через півгодини після початку стрілянини з'являються вантажівки із солдатами. І ось лейтенант МВС урезонує сім'ю убитого: "Как же это можно, что же вы наделали – 30 человек поубивали. Будя, идите по хатам".

Кровна помста – серйозний аргумент у боротьбі з терором. Приклад – події в Чечні⁴. Так вважають сучасні російські шовіністи. Їх не цікавить навіть свій народ.

Ні, Бандера не покінчив життя самогубством, як про це звітувало німецьке правосуддя. Він сам став жертвою терору, який був возведений у ранг державної політики⁵. Хрущов особисто консулював Сташинського перед здійсненням операції щодо вбивства провідника ОУН.

Специфіка українського питання, на відміну від литовського, естонського, вірменського, – у відсутності національної консолідації, і проблема ця буде залишатися й на майбутнє.

З вищезазначеного однозначно можна стверджувати, що українці і росіяни не тільки не брати, а навіть і не родичі. Це дві зовсім різні цивілізації, але ж комплекс утрачених територій бісить тих, хто й надалі намагається стверджувати, що в нас спільне коріння.

Проте зрозуміло, що нерівноправні за своєю сутністю колоніальні відносини в минулому аж ніяк не виключають наявності спільних тактичних або навіть стратегічних інтересів тепер і в майбутньому. На жаль, російська влада, втручаючись у наші справи, поступово зменшує наші симпатії до російського народу. І потенційний вступ України до НАТО не може служити для цього виправданням, адже бажання вступити до НАТО – це насамперед наслідок політики Москви щодо незалежної України.

Нам потрібно самим писати свою історію, і Бандера в цьому сенсі – це наше все. І всі події, які з ним пов'язані, через велику заполітизованість будуть ще довго актуальними. Треба про це пам'ятати, а доповненням до цього можуть бути слова В.Симоненка:

Народ мій був,
Він є, він завжди буде
Ніхто не переkreслить мій народ!
Пощезнуть всі перевертні й прибуду
І орди завойовницьких заброд...

¹ День. – 2008. – 1 березня.

² Україна молода. – 2008. – 23 травня.

³ Експрес. – 2007. – 13–14 жовтня.

⁴ Широкоград А. Б. Россия и Украина. Когда заговорят пушки... / А. Б. Широкоград. – М. : АСТ Москва : Хранитель, 2007. – С. 325–326.

⁵ Комсомольская правда. – 1990. – 27 июня.

Stephan Bandera – guide of Ukrainian ship. In the article the author tried to throw light on some aspects of the Russian-Ukrainian information war about different events, processes and phenomenon especially touching such an outstanding person as Stephan Bandera.

Key words: nationalism, terror, violence, self-consciousness, one working illegally, self-sacrifice, Ukrainian ship.

УДК 94 (477.8)

ББК 63.3 (4 Укр) 622

Олександр ПТАЩЕНКО

ПРАВДУ ПРО СТЕПАНА БАНДЕРУ ТА ПРО ОУН – УКРАЇНСЬКІЙ МОЛОДІ

У статті аналізується роль Степана Бандери в розробці стратегії й тактики ОУН, висвітлюються соціальні умови, в яких розгорталася боротьба ОУН проти окупантів та методи цієї боротьби. Наводиться текст думи "Варшавський суд Степана Бандери", написаної автором.

Ключові слова: Степан Бандера, ОУН, стратегія, методи боротьби, Варшавський суд.

Під час більшовицького володарювання історія героїчної боротьби за незалежність України в 1917–1920 р., геноциду 1932–1933 років (коли внаслідок штучного голодомору вимерло біля 10 мільйонів українців), масової підпільної і збройної боротьби ОУН і УПА проти польських, німецьких і більшовицьких окупантів (у цій боротьбі брало участь близько 500 тисяч українців) або замовчувалась, або ж подавалась у спотвореному, наклепницькому вигляді. Великі постаті української історії, такі як Іван Мазепа, Михайло Грушевський, Симон Петлюра, Степан Бандера, – піддавались анафемі, їхні імена згадувалися лише із прокляттям. Такому шаленому нищенню історичної пам'яті, яке супроводжувалося репресіями й фізичним знищенням інтелігенції як її носія (наприклад, у 30-ті роки розстріляно й замучено в таборах три чверті від числа українських письменників), не міг дієво протистояти український народ, що знаходився під окупацією більшовиків. За таких умов у збереженні історичної пам'яті нашого народу неоціненну роль відіграла українська діаспора¹. У незалежній Україні публікуються спогади учасників про героїчну боротьбу УПА проти німецьких і більшовицьких окупантів², про жорстокі випробування, що їх зазнали колишні воїни УПА в тюрмах і таборах ГУЛАГу³.

Постать Степана Бандери як Провідника Революційної ОУН, стратега й організатора боротьби за Суверенну Соборну Українську Державу особливо цікавить дослідників і популяризаторів історії України⁴. Проте наклад цих видань малий. Потрібно правду про ОУН і УПА доводити до широкого кола читачів, особливо – молоді, за допомогою невеликих за обсягом книжок та науково-популярних статей, а також електронних ЗМІ.

Умови, за яких виникла ОУН, сформувалась її структура, стратегія і тактика, висвітлені в роботах Степана Бандери⁵. У монографії П.Мірчука на основі аналізу свідчень світової преси (польської, чеської, австрійської, англійської та ін.) переконливо показано, що збройна боротьба українців проти поневолювачів була відповіддю на масовий терор і геноцид, що цвіт нації – її інтелігенція – очолювала боротьбу, не шкодуючи свого життя. І прапором цієї боротьби, її ідеологом і натхненником був Провідник Революційної ОУН – Степан Бандера. До речі, "Бандера" іспанською (Bandera), італійською (Bandiera) означає "прапор, знамено, стяг".

Характерними є події, які показали світовій громадськості, що українці ведуть справедливу боротьбу проти окупантів¹. Із 16 листопада 1935 р. до 13 січня 1936 р. у Варшаві відбувся гучний політичний процес над 12 членами ОУН (Організації Українських Націоналістів), що звинувачувалися у співучасті у вбивстві (15 червня 1934 р.) польського міністра внутрішніх справ генерала Броніслава Перацького. Усі підсудні були молоді люди: найстаршому – 31 рік, а наймолодшій – 21 рік; усі мали вищу або середню освіту. Степанові Бандері, студентові агрономії 4-го (заклучного) року навчання Львівської політехніки, було 26 років (нар. 1 січня 1909 р. у с. Угринів Старий Калуського повіту на Станіславщині, нині Івано-Франківської області, в сім'ї сільського греко-католицького священика, активного учасника визвольної боротьби на Україні в 1917–1922 рр.). Під час слідства підступними методами було встановлено, що таємничий Провідник ОУН ("Баба", "Лис") – це Степан Бандера. Його відразу перевели в "одиначку", закували в кайдани. На суді підсудним заборонялося говорити українською мовою. Мужня поведінка Степана Бандери, який заявив, що буде відповідати на запитання судді тільки українською мовою, окришила більшість підсудних. У своїй промові (українською мовою) на наступ-

ному суді (у Львові 25 травня – 26 червня 1936 р.) Бандера заявив, що генерала було засуджено на смерть судом ОУН, і що він, Бандера, власноручно ствердив цей присуд.

Аналізуючи причини такого присуду й самого атентату, П.Мірчук наводить цитати з англійської газети “Манчестер Гардіан” від 22 листопада 1935 р.: “Генерал Перацький був міністром внутрішніх справ; він був теж відповідальний за ганебну “пацифікацію” (“умиротворення”. – *О. П.*) України в 1930 році. Українці видержували важкий гнет (правопис книги¹. – *О. П.*) з пасивністю гідною подиву, аж поки дехто з крайніх кругів почав палити стирти польських дідичів (поміщиків. – *О. П.*). У відповідь на те наїхали відділи польської кінноти та поліції на українські села, арештували селян без розбору і били їх. Ці операції робилися в тайні, але для теперішньої історії не було найменшого сумніву, що тут відбувався один з найбільших актів насильства, що був колись переведений у новітніх часах. Не відомо докладно, скільки селян побито, але обережне обчислення вказує на кругло 10000, з яких майже всі були невинними. Побиття були такі жорстокі, що багато з селян лежали тижнями в ліжку, а кількох померло від ран”. У числі від 3 грудня, у відповідь на “спростування” польського пресового бюро в Лондоні, було додано в “Манчестер Гардіан”: “Ми не писали, що ген. Перацький був міністром внутрішніх справ під час “пацифікації”. Тоді він був головою польської тайної поліції у складі міністерства Складовського. Як такий, ген. Перацький був відповідальний за проведення “пацифікації” в Східній Галичині в 1930 році. Він був також відповідальний за “пацифікацію” в Ліському повіті в 1931 р. та на Волині й Поліссі в 1932 р., про які не згадувано в польській пресі ні словом”¹.

В окупованій Західній Україні колишні українські школи переводились у двомовні, так що частину предметів викладали польською мовою; українських учителів замінювали польськими; національно свідомих греко-католицьких священників заарештовували (як батька С.Бандери). Генералом Перацьким було розроблено план “остаточної полонізації” Західної України.

У Варшаві “... Степана Бандеру... Миколу Лебеда і Ярослава Карпинця засуджено на кару смерті, двох на кару досмертної тюрми, а решту підсудних від 7 до 15 років тюрми”¹. Але, враховуючи різкий осуд процесу з боку світової (і польської) громадськості, смертну кару було замінено довічним ув’язненням. На Варшавському процесі були присутні кореспонденти з багатьох країн. Замість осуду ОУН, результатом процесу було розголошення на весь світ правди про польський геноцид проти українського населення в окупованій Західній Україні.

Прозвучавши вперше на Варшавському суді, ім’я Степана Бандери у всьому світі стало символом безкомпромісної боротьби проти національного поневолення, знаменом боротьби за незалежність України. Члени й прихильники Револуційної ОУН стали називати себе бандерівцями. Під проводом Степана Бандери ОУН вела героїчну боротьбу за незалежність України, проти польських, німецьких і більшовицьких окупантів.

Одними з основних стратегічних засад ОУН, сформульованих Степаном Бандерою і перевічених часом, є такі: а) Суверенну Соборну Українську Державу можуть вибороти тільки самі українці. У цій боротьбі необхідно враховувати міждержавні протиріччя; б) для завоювання незалежності України необхідно використовувати всі легальні та нелегальні форми боротьби, в тому числі й збройні; в) для здобуття і відстоювання своєї незалежності Україна повинна створити свої, згуртовані національною ідеєю, добре споряджені та вишколені збройні сили⁵.

Серед методів боротьби ОУН основне місце займала легальна, “органічна” робота⁵. Це доказано документально: у 1935 р. чеська поліція захопила й передала польській поліції так званий “архів Сеника”, в якому містилися звіти низових організацій ОУН і протоколи засідань Проводу. З даних документів видно, що в легальних організаціях, таких як “Студентська громада”, “Просвіта”, “Рідна школа”, “Відродження”, “Соколи” та ін., близько 50% від числа членів належало до ОУН. Вказаних організаціях члени ОУН не займали провідних посад, щоб у випадку арешту не ставити їх під удар. Але 90% обсягу роботи цих організацій виконували саме члени ОУН. Вони робили доповіді, організували хоріві та музичні гуртки, спортивні секції, школи для неписьменних, проводили театральні вистави, святкові концерти, спортивні змагання, вишколи спортсменів. Особлива увага приділялася антиалкогольній агітації та бо-

ротьбі з палінням. Метою цієї боротьби було не тільки поліпшення здоров’я народу, але й суттєве зменшення надходжень у бюджет польської держави, яка мала монополію на виготовлення алкогольних і тютюнових виробів. Важливою формою боротьби було спорудження символічних могил героям боротьби за волю України. Результатом усіх цих легальних та напів-легальних дій було, говорячи сучасними термінами, створення українського громадянського суспільства, здатного до самоорганізації та захисту своїх суспільних та індивідуальних інтересів.

Важливою ланкою роботи ОУН було видання та розповсюдження нелегальної літератури. На початку своєї роботи в Крайовій Екзекутиві ОУН Степан Бандера блискуче організував саме цю роботу.

Глибоко законспірована підготовка кадрів для збройної визвольної боротьби проти польських, німецьких і більшовицьких окупантів була предметом особливого піклування Крайової Екзекутиви ОУН.

Револуційну ОУН часто звинувачують у використанні індивідуального терору. Але в монографії П.Мірчука¹ та книзі⁵ переконливо показано, що виконані ОУН атентати були лише окремими елементами збройної боротьби, фактично – війни, в якій брали участь з обох сторін десятки й сотні тисяч чоловік. Генерал Перацький був засуджений судом ОУН за масовий геноцид проти українців. Засуджувалися зрадники й таємні інформатори ворожої поліції. Характерним є епізод із професором Антоном Крушельницьким, який видавав прорадянський журнал “Новий шлях”, прославляв “щасливе життя” в окупованій більшовиками Східній Україні (якраз під час голодомору 1932–1933 років), зводив наклепи на ОУН. Він був засуджений ОУН, але із сім’єю переїхав до Східної України. Через кілька місяців А.Крушельницький був заарештований більшовиками, двох його синів було відразу розстріляно в тюрмах НКВД, а згодом сам він разом із сім’єю був знищений більшовиками⁶.

У своїй самовідданій і безкомпромісній боротьбі за незалежність України Степан Бандера п’ять із половиною років провів у польських тюрмах найсуворішого режиму й понад три роки – у німецьких тюрмах і концтаборах. Два його брати були по-звірячому замордовані в німецьких концтаборах, а батько – розстріляний НКВД.

Ім’я Степана Бандери завжди викликало жагучу ненависть у поневолювачів народів, і 15 жовтня 1959 р. кагебівський агент Богдан Сташинський цівкою синильної кислоти з пристрою, сконструйованого в лабораторіях КДБ, обірвав життя Провідника⁷. Офіційні органи Радянського Союзу заперечували свою причетність до вбивства. У книзі, (яка, до речі, вийшла друком до 50-річчя УПА) Д.Чайковський наводить копії документів і протоколів допиту Сташинського в німецькому суді (який відбувся в 1961 р.), що показують увесь шлях убивці від студентських років і вишколу в КДБ до убивства (цівкою синильної кислоти) професора Льва Ребета 12 жовтня 1957 р., убивства Степана Бандери (з “удосконаленого” пристрою) 15 жовтня 1959 р., отримання з рук голови КДБ Шелепіна ордена бойового Червоного прапора 6 грудня 1959 р. (за постановою Президії Верховної Ради від 6 листопада 1959 р.) та втечі разом із дружиною до Західного Берліна 12 серпня 1961 р.

На основі історичних свідчень, у традиційному стилі української народної думи, автором написана дума “Варшавський суд Степана Бандери”.

ВАРШАВСЬКИЙ СУД СТЕПАНА БАНДЕРИ

Ой чого ж це хвилюється люд, ой чого ж це вирує-нуртує Варшава?
Ой, чого ж це поліція, мов сарана, усі вулиці вкрила?
То ж готується суд, то ж сьогодні тут буде розправа
над синами Вкраїни, їм будуть обрізувать крила.

І от їх уводять до зали розправи – на суд чужинський, на суд на неправий:
першим – Бандеру Степана – Провідника-отамана...
Сьогодні хоч він – не в кайданах, та кров запеклася на ранах...
А за ним – то не дев’ять зелених дубків і не віття червоне калини:

ой то гурт юнаків-парубків і дві юних голубки-дівчини...
 Ой які ж молоденькі ви, діти!
 Ой чого ж вам по тюрмах сидіти
 та на шибениці на наругу висіти?
 Чи не краще вам було б любитись
 і кохатись, діток народжати,
 ніж із владою-кривдою битись,
 генерала-міністра вбивати
 і життя своє юне страчати?
 – Ой нащо ж то нам, юнакам, та літа молоденькі,
 ой нащо ж то нам, молодим, та життя наше миле,
 коли чужоземці-враженьки наш край, наш народ уярмили?
 З діда-прадіда наші, землі віднімають,
 Малопольщею край наш український називають,
 мову нашу українську зневажають,
 школи наші українські закривають,
 наших вчителів і священників-отців у тюрми саджають,
 кінне і піше військо в край наш насилають,
 тисячі невинних селян-хліборобів б'ють-побивають,
 а то й до смерті забивають!
 То ж чи можемо ми, молоденькі, та кохатися, та любитися?
 То ж чи можемо ми та малих діточок народжати?
 То ж чи можемо ми мордування людей споглядати?
 І взялися ми не на життя, а на смерть із чужинцями битися,
 чужоземців із наших земель виганяти,
 край наш український з неволі-наруги звільняти.

Отакі думки, як пташки-ластівки,
 в головах юнаків пролетіли,
 поки судді взяли за діло...
 Першим питають Бандеру Степана –
 Провідника-отамана:
 “То ж розкажіть нам, хто ви і що ви,
 тільки тримайтеся польської мови!”
 Їм одвічає Бандера Степан
 та й Провідник-отаман:
 “Мову я знаю польську – чужинську,
 але вживаю свою – українську!”
 –“Ніц, не позвалям! То есць Варшава!!!”
 –“А я – українець, і я маю право!”
 –“У карцер! В темницю! В залізо! В кайдани!!!” –
 Виводять із зали Бандеру Степана...
 Суддя викликає: “Лебідь Микола!”
 Що ж то він скаже – тиша довкола...
 “Я теж знаю мову вашу, чужинську,
 але вживаю свою – українську!”
 У карцер, в темницю ведуть і Миколу,
 але слова – полетіли на волю!
 А Віра Свенціцька, дзвенить це й понині,
 вітає підсудних: “Слава Україні!”
 І рознеслось по всіх землях-країнах:
 Нема Малопольщі, а є – Україна!
 Чужинці цей край у неволі тримають,

землі українські поляки займають,
 мову українську – забороняють,
 школи українські та й закривають,
 військо каральне в той край насилають,
 селян-хліборобів б'ють-побивають,
 до смерті невинних людей забивають!
 А ще рознеслось по всіх землях-країнах,
 що не скорилась чужинцям Україна,
 що її лицарі мужні, завзяті
 за її волю готові віддати
 юне життя, свою кров до краплини, –
 є майбуття у такої країни!

Бандеру Степана судила Варшава,
 та Богом судилася честь йому й слава:
 Бандера – це прапор, знамено свободи,
 це – смерть окупантам, що гноблять народи!
 І вічно гримітиме клич в наших лавах:
 “Слава Україні!” – “Героям слава!”

1. Мірчук Петро. Степан Бандера. Символ революційної безкомпромісовости / Петро Мірчук. – Нью-Йорк ; Торонто : ООЧСУ, ЛВУ, 1961. – 144 с. : іл. – (Репринтне відтворення: Хмельницький : Поділля, 1992.).
2. Андрусак Євгенія. Спогади / Євгенія Андрусак. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2002. – 128 с.
3. Андрусак Михайло. Брати грому / Михайло Андрусак. – Коломия : Вік, 2001. – 800 с.
4. Кук Василь. Степан Бандера (1909–1999 рр.) / Василь Кук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1999. – 48 с.
5. Бандера Степан. Перспективи Української революції. – Мюнхен : Видання ОУН, 1978. – 640 с.
6. Крушельницька Л. І. Рубали ліс... (Спогади галичанки) / Л. І. Крушельницька. – Львів ; Нью-Йорк : Видавництво М. П. Коць, 2001. – 260 с. : 34 с. іл.
7. Чайковський Данило. Московські вбивці Бандери перед судом / Данило Чайковський. – Мюнхен : Українське видавництво в Мюнхені, 1965. – 696 с. – (Передрук : Дрогобич : Бескид, 1992).

In popular form the role of Stepan Bandera in working out of the OUN strategy and tactic is analyzed. The social background of the OUN struggle against occupants is elucidated, as well as the methods of the struggle. The text of a ballad “Warsaw trial against Stepan Bandera”, written by the author, is presented.
Key words: Stepan Bandera, OUN, strategy, methods of the struggle, Warsaw trial.

УДК: 94:324(477) “19/20”
 ББК 63.3 (4Укр) 63

Богдан ЛЕВИК

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ В ЕПОХУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: ЗАКОНОДАВЧЕ Й ПОЛІТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

У статті проаналізовано стан законодавчого та політичного забезпечення національної безпеки України в період 1992–2008 рр.

Ключові слова: національні інтереси, національна безпека, загроза, виклик, стратегія, доктрина.

Формування Україною власної системи безпеки є малодослідженою проблемою. Її актуальність очевидна, оскільки якісний стан національної безпеки вказує на ступінь захищеності націо-

нальних інтересів, у першу чергу їх складових: незалежності, соборності, територіальної цілісності, конституційного устрою. Творити сучасну стратегію національної безпеки без глибокої наукової розробки фундаментальних проблем організації розвитку людського суспільства, вивчення природи його інтересів і суперечностей, механізмів їх вирішення, раціонального використання ресурсів практично неможливо. Спроби емпіричного вирішення не дають результатів.

Найвдалішим дослідженням на сьогоднішній день із проблем забезпечення національної безпеки України слід назвати праці В.Ліпка. У монографії “Воєнна безпека України: методологія дослідження та шляхи забезпечення” В.Богданович на основі аналізу подій, які характеризували збройні конфлікти останніх десятиліть, визначив базову множину показників для оцінювання рівня воєнної небезпеки. Ця наукова праця заслуговує на спеціальну увагу, оскільки автор уперше вводить поняття індикаторів – показників стану національної безпеки країни¹.

Дане дослідження має на меті проаналізувати еволюцію поглядів на стан національної безпеки в період 1992–2008 рр. інституцій влади й українських політичних партій.

Відповідно до вимог Закону України “Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами” ст. 19 ч. 4 гарантується можливість “проводити наукові дослідження з проблем військового будівництва, організації оборони, забезпечення безпеки країни, боротьби зі злочинністю, проводити публічне обговорення їх результатів, створювати для цього громадські фонди, центри, колективи експертів тощо”².

Поняття національної безпеки недостатньо досліджене вітчизняними науковцями. Часто воно має широку й необґрунтовану інтерпретацію. Поняття безпека можна подати, як стан захищеності від можливих загроз, ризиків, небезпек. У тлумачному словнику В.Далю безпека визначається як відсутність небезпеки, схоронність, надійність³.

Національна безпека є багатшаровим поняттям, його можна також визначати через окреслення певних показників (індикаторів): надійне забезпечення особистої безпеки відповідно до чинного законодавства; забезпечення конституційних прав; рівень захисту громадян країни за її межами; забезпечення збереження матеріального й духовного потенціалу, рівня розвитку національної свідомості, визначення культури, мови та самобутності; конституційний лад, державний суверенітет, територіальна цілісність, недоторканість кордонів; наявність і ведення державної політики національної безпеки; ефективне функціонування розвідувального та контррозвідувального співтовариств для оптимального інформування уповноважених державних органів влади з метою прийняття ними раціональних рішень у сфері національної безпеки; ефективне функціонування системи моніторингу національної безпеки; функціонування механізмів геополітичного моделювання поведінки партнерів по системі безпеки при реалізації загрози або небезпеки; функціонування механізму демократичного цивільного контролю; надійний рівень забезпечення державної таємниці; забезпечення соціально-економічної та внутрішньополітичної стабільності в країні; розвиненість громадянського суспільства, рівень демократизму, сформованість і дієвість законодавчої бази правової, соціальної, демократичної держави; геополітичні претензії держави, зумовлені її гео економічним потенціалом, геостратегічними й геоінформаційними можливостями; стан збройних сил, їхня боєздатність і боєготовність, ефективність системи міжнародних зв'язків на основі партнерства й співробітництва; рівень розвитку всебічних і взаємовигідних зв'язків із країнами Євросоюзу та СНД; рівень включеності в системи регіональної безпеки; наявність загальної стратегії національного розвитку, сформованої національної мети, національної ідеї та системи національних інтересів; національна єдність і згода; готовність і здатність політичних сил реалізувати національні інтереси⁴.

Безпосередній відбір, перелік індикаторів національної безпеки не є вичерпними, це – результат інтегрального підходу до аналізу процесів у сфері національної безпеки. Важливе значення мають не тільки самі показники, а їх допустимі порогові значення та структура, недотримання яких може призводити до формування негативних руйнівних тенденцій у національній безпеці⁵.

Спадщина СРСР залишила Україну в 1991 р. серед наймілітаризованіших країн світу. До цього Україна посідала третє місце після Росії та США за сумарним ядерним потенціалом. У цей час на її території, яка складає 603,4 тис. кв. км, знаходилося 176 міжконтинентальних балістичних ракет, тактичну ядерну зброю було представлено 2605 боєприпасами, які міг донести до цілі

41 стратегічний бомбардувальник. Верховна Рада України 3 лютого 1994 р. у повному обсязі ратифікувала Договір про обмеження стратегічних наступальних озброєнь. Україна в односторонньому порядку відмовилася від ядерної зброї. Цей крок був позитивно сприйнятий державами – учасницями “ядерного клубу”. Україні були надані міжнародні гарантії незалежності, що викладено в Тресторонній заяві президентів України, Росії і США 14 січня 1994 р. У свою чергу Україна 16 листопада 1994 р. прийняла Закон “Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р.”.

Крім цього, Україна успадкувала від СРСР потужне угруповання військ, величезний і незбалансований воєнно-промисловий сектор економіки. Саме на цій базі українській владі доводиться здійснювати реформування, нове будівництво й розвиток власних Збройних сил (далі – ЗСУ), конверсію й переорієнтацію оборонної промисловості.

Головні загрози Україні на теперішній час (2009 р.) не мають воєнного характеру, вони несуть більше внутрішній фактор, серед яких: відсутність чіткого зовнішнього політичного вектора та бажання його узгодити провідними політичними силами країни; наростаюче зубожіння населення, поглиблення політичної й економічної криз, вплив світової економічної кризи; наявність інформаційних війн між правлячою елітою та її політичними опозиціонерами, відсутність єдності дій між першими особами країни: Президентом і Прем'єр-міністром; наслідки Чорнобильської катастрофи, можливість настання інших екологічних лих; відсутність національної єдності в суспільстві, у тому числі в питаннях релігії, історії; зростаюча криміналізація суспільства (корупція, наркоманія, алкоголізм, проституція, торгівля людьми, крадіжки); загрози демографічні показники, ріст захворюваності й смертності, зниження народжуваності.

Україна як “буферна” територія між Заходом і Сходом повинна досконало оволодіти мистецтвом політико-дипломатичного співробітництва, превентивної дипломатії, воєнно-політичної довіри. Їй необхідно розробити власну модель регіонального стримування. У разі агресії щодо себе Україна повинна бути готовою завдати неприйнятної збитку агресору, у результаті якого він має утратити стимул до подальших воєнних дій⁶.

Національна безпека України при вирішенні своїх стратегічних завдань зобов'язана взяти до уваги такі зовнішні та внутрішні фактори, які суттєво впливають на наявність адекватного рівня національної безпеки й оборонної здатності:

1. Зміна геополітичної ситуації у світі й у Східній Європі зокрема.
2. Закінчення біполярного військово-політичного протистояння: капіталізм–комунізм, НАТО – країни Варшавського договору, США–СРСР і т. д.
3. Створення нових світових центрів сили.
4. Загострення глобальних загроз, які вимагають створення міжнародних колективних систем безпеки.
5. Наявність величезних запасів ядерної зброї, у тому числі в Європі та Росії.
6. Спроби розв'язати регіональні військові конфлікти на міжнародній основі (Югославія, Придністров'я, Кавказ).
7. Наявність міжнародних терористичних організацій, їх підтримка країнами Сходу (Афганістан, Пакистан, Іран, Палестина і т. д.).
8. Розширення кількості країн – учасниць НАТО, що викликає невдоволення з боку Росії, Китаю, Індії, Ірану, Іраку.
9. Наявність і загострення міжнародних економічних конфліктів.
10. Наявність світової економічної кризи.
11. Відсутність індикаторів-показників рівня національної безпеки України, теорії й системних сучасних наукових досліджень та обґрунтувань з цієї теми.

12. Невиконання вимог Воєнної доктрини з питань своєчасного та якісного забезпечення рівня національної безпеки й оборони (реформування воєнної організації, входження в систему колективної міжнародної безпеки, стратегічне партнерство тощо). Рівень національної безпеки повинен відповідати вимогам принципу достатності оборони, напряду пов'язаний із рівнем військово-економічного потенціалу країни. Наприклад, наявність у держави зброї масового ураження (ЗМУ – ядерна, хімічна, бактеріологічна, радіоактивна, біологічна, токсична), сучасної високоточної або засобів її доставляння стримує агресора. Ядерна зброя обмежує стратегічні

прагнення будь-якого агресора, бо тут діє правило: “Застосовуєш перший, вмираєш другий”. Нині розроблені нові види озброєння, так звана нелетальна зброя: технологічна, екологічна, яка в першу чергу діє на середовище проживання людини (СПЛ).

Національна безпека держави – стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства й держави від внутрішніх і зовнішніх загроз. Життєво важливі інтереси – сукупність потреб, задоволення яких надійно забезпечує існування й можливості прогресивного розвитку особи, суспільства й держави.

Держава, реалізуючи доктрини, програми, стратегію національної безпеки України, повинна визначити національні інтереси та пріоритети, виявити й оцінити внутрішні й зовнішні загрози національним інтересам, намітити засоби та шляхи відвернення цих загроз, створити державний механізм щодо їх виконання в політичній, економічній, соціальній, військовій, екологічній, духовній, міжнаціональній, науково-технологічній, інформаційній сферах.

Нереалізація національних інтересів, які є стрижнем нації, указує на недостатню ефективність системи національної безпеки (далі – СНБ).

Особа, суспільство й держава виступають одночасно як суб'єкти національної безпеки (далі – НБ) і як її об'єкти. Хоча провідну роль у забезпеченні НБ має відігравати держава. Україна має власну СНБ, яка повинна захищати національні інтереси (далі – НІ), категорію більш ширшу. Сама НБ є складовою національних інтересів. Правове визначення терміна “національні інтереси” подано в Законі України “Про основи національної безпеки України” ст. 1: “Національні інтереси – життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток”⁷.

Безпека – стан захищеності життєво важливих інтересів держави, суспільства й особистості від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Загроза – це стадія крайнього, найвищого загострення протиріч, безпосередньо передконфліктний стан, коли в наявності готовність одного із суб'єктів політики застосувати силу стосовно іншого конкретного об'єкта для досягнення своїх політичних та інших цілей. Загроза має завжди персоналізований характер, реальний (явний), а небезпека – безадресна, має загальний характер.

У стратегії національної безпеки США використовують ще такі терміни: виклик – це можливість протидіяти та ризик – можливість завадити досягненню мети безпеки. Воєнно-політичний виклик є початковою фазою ескалації напруженості й виявляється в прагненні однієї із сторін воєнно-політичних відносин протидіяти іншій стороні для реалізації своїх життєво важливих інтересів.

Національна безпека досягається виваженою політикою в політичній, економічній, соціальній, військовій, екологічній, науково-технологічній, інформаційних сферах.

Пріоритетами національних інтересів України визначені: створення громадянського суспільства; досягнення національної злагоди; забезпечення державного суверенітету; створення ринкової економіки; гарантування екологічних і технологічно безпечних умов прожиття; збереження та зміцнення науково-технологічного потенціалу; зміцнення генофонду українського народу; розвиток української нації; налагодження рівноправних і взаємовигідних взаємовідносин з усіма державами; інтегрування в європейську та світову спільноту.

16 січня 1997 р. Верховна Рада України за № 3/97-ВР прийняла нову постанову “Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України”. У ній було рекомендовано Президенту України, Кабінету Міністрів України, Комісії ВРУ з питань оборони і державної безпеки разом із профільними комісіями прискорити розробку й подання на розгляд ВРУ проектів законів про національну безпеку України, про Раду національної безпеки і оборони України, про зовнішню розвідку⁸.

Згодом цей документ, як і згадана Концепція, утратив свою чинність і 19 червня 2003 р. ВРУ був прийнятий ЗУ “Про основи національної безпеки України” № 964-IV, зі змінами, внесеними 15 грудня 2005 р.

Серед принципів забезпечення національної безпеки слід відзначити пріоритет договірних (мирних) засобів у розв'язанні конфліктів, своєчасність та адекватність заходів захисту, демокра-

тичний цивільний контроль над Воєнною організацією, використання в інтересах України міждержавних систем і механізмів міжнародної колективної безпеки.

Стратегічними пріоритетами у сфері національної безпеки залишаються: досягнення національної єдності та консолідації суспільства; підвищення ефективності системи державного управління та місцевого самоврядування; удосконалення системи взаємодії органів державної влади з інститутами громадянського суспільства; забезпечення прийняттого рівня економічної безпеки; забезпечення енергетичної безпеки; досягнення високих соціальних стандартів; вирішення нагальних демографічних проблем; створення безпечних умов життєдіяльності населення; реформування сектора безпеки – ЗСУ, правоохоронних сил та інших військових формувань; проведення судової реформи; розвиток системи демократичного цивільного контролю над Воєнною організацією та правоохоронними органами держави; забезпечення сприятливих зовнішніх умов для розвитку та безпеки держави, у тому числі співпраця з Північноатлантичним альянсом, формування умов для вступу України до НАТО⁹.

Реформування системи управління національною безпекою передбачає, передусім, удосконалення законодавства в цій сфері, оптимізацію планування, посилення прогностичної функції, ефективність отримання упереджувальної інформації щодо можливих загроз, інформаційно-аналітичну підтримку, удосконалення захищеності органів влади, моніторинг порогових індикаторів-показників, що характеризують рівень національних інтересів і виникнення реальних загроз, розробку державної програми входження в НАТО, проведення порівняльного аналізу секторів безпеки з країнами-сусідами, активізацію механізмів координації, підвищення рівня науково-технічної кооперації¹⁰.

Стосовно питань ставлення до проблеми національної безпеки України політичні партії можна поділити на три групи. Партії, які допомогли прийти до влади Президенту В.А.Ющенку й потім підтримували його. Однак із часом вони почали втрачати народну підтримку й відповідно не змогли потужно підтримати політику В.А.Ющенка, активно сприяти її реалізації. Президент виступав і продовжує дотримуватися думки про створення колективної системи національної безпеки з інтеграцією в міжнародні організації НАТО і ЄС. Проте сам він не зумів зберегти єдність коаліції, що призвело до її фактичного розколу й початку міжусобиць (БЮТ, НСНУ, Народна самооборона і т. д.). Політичний вакуум улітку 2008 року почали заповнювати штучно утворені партії типу “Єдиний центр” (голова – І.Кріль). В.А.Ющенко не зумів зберегти і єдності в НСНУ. Друга група – це ті політичні партії, які перейшли в легальну опозицію до Президента, відмовилися співпрацювати з новим урядом, виступають за скасування інституту президентства, бажають парламентсько-президентську, а то й парламентську форму правління. Ці партії не хочуть брати участі в керівних державних органах, тим самим впливати на реалізацію державних програм, у тому числі у сфері національної оборони. Вони прагнуть нейтралітету України, закликають до федералізації країни, створюють опозиційний уряд, ведуть роботи з дискредитації всіх гілок влади. Третя група політичних партій, як правило, це партії лівого крила, відкрито виступають проти державної самостійності й незалежності України, у них проросійська спрямованість, вони закликають до створення різних союзів із Росією, іншими пострадянськими країнами, прагнуть реставрації СРСР. Різко виступають проти входження України в міжнародні організації колективної безпеки НАТО, ЄС. Ці партії за деукраїнізацію державотворчих процесів і воєнної організації країни. Від них не надходить конструктивних пропозицій щодо напрямків і критеріїв розбудови національної безпеки й оборони. Цьому є об'єктивне пояснення. Серед українських партій немає внутрішньопартійної єдності. Проводиться гостра боротьба між партійними лідерами. Політичні блоки, коаліції розколюються, що приводить до утворення нових політичних утворень. Міжпартійні відносини не сприяють консолідації українського суспільства та зміцненню державності. Відсутній національний компроміс між політичними силами на основі державотворення. Вимальовується протистояння між Президентом України й партійно-політичними силами. Відсутній центр із координації стратегічних дій українських політичних партій та організацій. Політичні партії так і не усвідомили пріоритетності національної й державницької ідей над соціальною й класовою. Вони не беруть активної участі у військовому будівництві національної оборони країни. Останні помилкові кроки президентської політики, які перекреслюють багато позитивного, що було зроблено для української державності, приводять до серйозного

перегрупування політичних сил. У суспільстві все частіше звучать пропозиції “сильної руки”. Політичне протистояння яскраво відобразилось і на побудові системи національної безпеки й оборони, у тому числі на реформуванні Збройних сил.

Стабілізація політичної системи в процесі евристичного пошуку оптимальних моделей відбувалася паралельно з процесом пошуку векторів зовнішньополітичної орієнтації для інтеграції України у світові соціально-політичні та соціально-економічні процеси. Відповідно до нормативно-правового документа “Засади зовнішньої політики України”, затвердженого Верховною Радою України ще в 1993 році, базовою вимогою в здійсненні зовнішньої політики України є якнайповніше і якнайефективніше забезпечення національних інтересів країни, які поділяються на: 1) стратегічні та геополітичні інтереси, пов’язані із забезпеченням національної безпеки України та захистом її політичної незалежності; 2) економічні інтереси, пов’язані з інтегруванням економіки України у світове господарство; 3) регіональні, субрегіональні, локальні інтереси, пов’язані із забезпеченням різноманітних специфічних потреб внутрішнього розвитку України.

- ¹ Богданович В. Воєнна безпека України: методологія дослідження та шляхи забезпечення / В. Богданович. – К. : [б. в.], 2003. – С. 227–229.
- ² Закон України “Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави” // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2003. – № 46. – С. 366.
- ³ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – М., 1989. – С. 67.
- ⁴ Ліпкан В. Теорія національної безпеки : підручник / В. Ліпкан. – К. : КНТ, 2009. – С. 364–365.
- ⁵ Ліпкан В. Указана праця. – С. 366.
- ⁶ Богданович В. Указана праця. – С. 227–229.
- ⁷ Закон України “Про основи національної безпеки України” // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2003. – № 39. – С. 351.
- ⁸ Закон України “Про раду національної безпеки і оборони України” // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1998. – № 35. – С. 237.
- ⁹ Закон України “Про основи національної безпеки України” // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2003. – № 39. – С. 351.
- ¹⁰ Богданович В. Указана праця. – С. 227–229.

The author analyzed the state of legislative and political ensuring of the national security of Ukraine the period of 1992–2008.

Key words: national interests, national security, threat, defiance, strategy, doctrine.

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА Й ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ СТЕПАНА БАНДЕРИ

УДК 28:94 (477.83/.86)

ББК 63.3 (4 Укр) 52

Наталія КОЛЬ

НАЦІОНАЛЬНО-ПРОСВІТНИЦЬКА І КУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА СХІДНОЇ ГАЛИЧНИНИ В 90-х РОКАХ ХІХ СТОЛІТТЯ

У дослідженні окреслено основні напрями, завдання і проблеми просвітницько-культурної діяльності греко-католицького парафіяльного духовенства Східної Галичини кінця ХІХ століття.

Ключові слова: Галичина, греко-католицькі парахи, читальні, просвітницько-культурна діяльність.

Політичні процеси, які невідворотно вели до запровадження в Австро-Угорській імперії загального виборчого права, виводили громадське життя у Галичині за межі впливу нечисельної інтелігентної верстви та надавали нового значення загалові. У цих обставинах справою національної ваги стало піднесення освітнього й культурного рівня українського простоліуду та перетворення його в освічену, національно й політично свідому верству. Виконання цього завдання припало насамперед на греко-католицьких парафіяльних священиків, які були по селах часто єдиними представниками національної еліти, верствою, що мала належний освітній рівень, авторитет і вплив на селян¹. Основними напрями просвітницько-культурної діяльності душпастирів була політична, економічна й мистецько-культурна робота.

Мета дослідження – окреслити основні напрями і завдання просвітницько-культурної діяльності греко-католицького парафіяльного духовенства Східної Галичини кінця ХІХ ст., указати на її сильні й слабкі сторони. Розвідка написана на основі публікацій тогочасних українських часописів “Душпастир”, “Прапор”, “Діло”, “Галичанин”, “Руслан”, матеріалів 201 фонду (Львівська митрополія греко-католицька консисторія, м. Львів) Центрального державного історичного архіву України у Львові і фонду 11 (Барвінські) відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, а також із використанням досліджень істориків І.-П. Химки, О. Турія, І. Орлевич, В. Пашука, Л. Кияновської.

Основними просвітницько-культурними осередками на місцях були читальні – центри, у яких зосереджувалося політичне, економічне, літературно-мистецьке життя громади, де селяни могли почерпнути найрізноманітніші знання й інформацію, взяти участь у заходах політичного, економічного чи культурного характеру. Існували читальні трьох типів: народовецькі товариства “Просвіта”, русофільські товариства ім. М. Качковського² та незалежні. У 90-х рр. ХІХ ст. число українських читалень зростало. Дуже часто парахи ставали в них ключовими фігурами³. Саме священики найчастіше ставали ініціаторами та промоторами створення читалень⁴, обиралися їх головами, замісниками й секретарями⁵, були організаторами й активними учасниками їх діяльності⁶. Відсутність читальні в громаді вважалася фактором, що суттєво послаблювала її національно-політичний потенціал і сприймалася як провина насамперед місцевого духовенства⁷.

У священицьких колах панувала теза про неабияку вагомість збереження духовенством провідних позицій у читальнях. Ця доцільність часто вважалася не тільки патріотичним обов’язком кліру, а й необхідністю забезпечення інтересів Церкви у суспільстві⁸. Займаючи в читальні чільні позиції, священик отримував можливість запобігати поширенню ліберальних і соціалістичних гасел⁹ і скеровувати просвітницький рух у русло релігійності¹⁰, проводячи іншими, ніж у церкві, методами релігійно-духовне виховання народу¹¹. Тому священики ґрунтовно підходили до питання цих просвітницько-культурних осередків, обговорюючи його на деканальних соборчиках¹² і в чисельних газетних публікаціях, вносили пропозиції щодо їх розвитку¹³, розробляли заходи для підвищення ефективності їхнього функціонування¹⁴ і власної

просвітницької діяльності¹⁵. У 1895 р. ієромонах Чину святого Василя Великого о. Платонід Філяс констатував, що священники, постійно поглиблюючи свої політологічні, господарсько-економічні, культурологічні знання, все частіше дискутували і писали про них, впливали на етичний бік літератури та преси¹⁶.

Одним із напрямів діяльності читалень було політичне виховання селянства. Цей аспект неодмінно був присутнім у діяльності кожного читальняного осередку з огляду на національні змагання галицьких українців. Священники ставили собі за завдання прищеплювати парафіянам почуття власної гідності, відваги до самостійних дій, знання своїх громадянських і станових прав¹⁷. На зібраннях у читальнях душпастирі ознайомлювали селян із головними подіями політичного життя, пояснювали суть заходів українських політиків, виступали з доповідями на політичні теми. Під час виборів читальняні осередки часто ставали базою для створення виборчих комітетів. Відсутність чи брак читалень (а отже, відсутність належного рівня політичної підготовки і організації населення) вважалися однією з вагомих причин поразки українців під час виборів і зазвичай ставилися у вину парафіяльному духовенству¹⁸.

За політичними вподобаннями українські священники поділялися на прихильників русофільства й народовства¹⁹. Відтак, створюючи читальню (русофільську Товариства ім. М. Качковського чи народовецьку товариства “Просвіта”), священник автоматично пропагував між населенням власні політичні симпатії і переконання: формував відповідного типу бібліотеку, проводив відповідні заходи. Часом незбіг політичних поглядів пароха і його парафіян ставали причиною напруги, непорозумінь, а навіть ворожнечі між ними²⁰.

Великої ваги українська інтелігенція надавала економічному розвитку краю. Визріло розуміння, що національну незалежність здатний здобути тільки економічно заможний народ²¹. Оскільки на кінець XIX ст. українці Галичини залишалися переважно селянською нацією, її майбутнє нерозривно пов'язувалося з долею селянина та з хліборобським питанням²². Тому робота над поглибленням економічних знань селян була одним із важливих завдань парафіяльного духовенства. Священники брали активну участь у поширенні знань із раціонального господарювання, городництва, бджільництва, рибальства, скотарства, пропагували розвиток і паралельне використання різних галузей господарювання. Парохи дбали про формування добірки необхідної економічної літератури, проводили господарські лекції. Часто при читальнях практикувалося створення шпихлірів, крамниць, позичкових кас й інших інституцій само-допомоги²³. Такі знання сприяли матеріальному зміцненню населення, а також допомагали протидіяти здирицтву з боку євреїв²⁴.

Вагомим аспектом просвіти селянства вважалося його культурно-мистецьке виховання²⁵. На той час звичною практикою було проведення вечорниць, вокально-декламаційних вечорів, концертів²⁶. Священники часто ставали організаторами (співорганізаторами) та учасниками різноманітних мистецьких заходів, сприяли проведенню виступів приїжджих колективів і залученню населення до участі в них²⁷, популяризували творчість видатних українських діячів (зокрема Маркіяна Шашкевича²⁸, Тараса Шевченка²⁹, Юрія Федьковича³⁰ та ін.), привчали вшановувати визначні події національної історії.

Найпопулярнішим видом музичного мистецтва серед українського загалу був хорівий спів³¹. Відповідно до основних завдань і пріоритетів у розвитку тогочасного українського суспільства репертуар хорівих колективів містив твори церковно-релігійного і народно-патріотичного характеру³². Священники часто ставали засновниками³³ й керівниками селянських і міщанських хорів³⁴, переймалися питанням уніфікації навчання азів хорового мистецтва, видання підручника співу³⁵, укладення якнайповнішої збірки народних³² і побожних пісень, припасованих до виконання сільськими й міськими хорами³⁶.

Також душпастирі долучалися до популяризації в народі театрального мистецтва³⁷: заохочували парафіян до перегляду вистав українських труп³⁸, ставали ініціаторами і організаторами селянських аматорських вистав³⁹, писали музичний супровід до п'єс⁴⁰. На знак підтримки розвитку національного професійного театрального мистецтва священники вступали до “Товариства будови руско-народного театру ім. Котляревського”⁴¹, надавали пожертви на будівництво першого українського театру⁴² й заохочували до цього парафіян⁴³.

Греко-католицьке духовенство було активним учасником українського літературного руху. Священники дбали про поповнення фондів читальняних бібліотек, даруючи їм книги⁴⁴, передплачуючи для них пресу⁴⁵. При тому духовна влада зобов'язувала формувати в читальнях бібліотеку насамперед духовно-релігійного змісту⁴⁶. Також душпастирі мали контролювати якість літератури і часописів у читальнях, не допускаючи примірників, які приховано чи відверто виступали проти Бога, Церкви чи духовенства⁴⁷. Виконання священниками цього завдання контролювалося на консисторському рівні⁴⁸. Однак, попри приписи духовної влади, при формуванні бібліотеки парохі часто надавали перевагу політичним часописам, що сприймалося як свідчення про надмірну заангажованість греко-католицького кліру до політики⁴⁹.

Чимало парафіяльних священників захоплювалися письменницькою діяльністю⁵⁰. Душпастирі були авторами як релігійно-духовної⁵¹, так і різножанрової художньої літератури (історичний роман⁵², поема⁵³, повість, оповідання, гумореска⁵⁴, поезія), які – найчастіше під псевдонімами – публікувалися на сторінках галицької преси і окремими виданнями. Письменницька діяльність кліру мала сприяти формуванню смаків читачів до гарної, змістовної і моральної літератури⁵⁵. Не для одного з парохів літературна діяльність стала невід'ємною частиною життя, способом самовираження. Також окремі священники захоплювалися збиранням і систематизацією українського етнографічного матеріалу⁵⁶, ставали авторами етнографічних розвідок⁵⁴.

Парафіяльне духовенство опинилося безпосередньо причетним до розвитку українського (насамперед, церковного) малярського, різьбярського й архітектурного мистецтва, адже прикметою часу було інтенсивне будівництво нових і реставрація існуючих греко-католицьких церков⁵⁷, їх оздоблення образами, іконостасами, різьбою⁵⁸. Виявом патріотичної позиції духовенства була співпраця і підтримка українських мистецьких кадрів⁵⁹, популяризація їх праць у довколишніх громадах, сприяння мистецьки обдарованим юнакам в отриманні фахової малярської освіти⁶⁰. Втілювати ці завдання мало створене 1898 р. у Львові “Товариство для розвою рускої церковної и світської штуки”, серед засновників якого було й духовенство⁶¹. Чимало священників стало членами⁶² й замовниками послуг⁵⁹ новоствореного товариства.

Попри усвідомлення важливості просвітницько-культурної діяльності парафіяльного духовенства, а насамперед, їх участі у створенні й ефективному функціонуванні читалень, чимало священників залишалися пасивними в цьому питанні⁶³. Такі душпастирі пояснювали свою позицію браком підтримки з боку греко-католицької ієрархії⁶⁴ та світської інтелігенції, низьким освітнім рівнем і хитким матеріальним становищем селян, перешкодами з боку євреїв⁶⁵. Однак жодні аргументи українською громадськістю не визнавалися достатніми для виправдання громадсько-патріотичної пасивності греко-католицького кліру. Навпаки – такі випадки сприймалися як свідчення про байдуже⁶⁶ або й вороже ставлення духовенства до зросту освітнього рівня народу⁶⁷. Несхвальні відгуки пасивна позиція душпастирів викликала і в самому священницькому середовищі. Духовенство декларувало позицію про збереження за верствою права й обов'язку провідного впливу на просвітницько-культурне виховання народу⁶⁸.

Наприкінці XIX ст. греко-католицьке парафіяльне духовенство відіграло вагому роль у просвітницько-культурному вихованні селянства Галичини. Будучи засновниками й активними учасниками місцевих культурно-просвітницьких осередків (читалень), священники працювали над підвищенням політичного, економічного, літературно-мистецького рівня знань своїх парафіян, а відтак – їх становлення як повноцінної частини українського галицького суспільства.

¹ Химка І.-П. Релігія й національність в Україні другої половини XVIII–XX століть / І.-П. Химка // Ковчег. – Науковий збірник із церковної історії. – Ч. 4: Еклезіяльна й національна ідентичність греко-католиків Центрально-Східної Європи. – Львів: [б. в.], 2003. – С. 62.

² Орлевич І. Культурно-освітні інституції / І. Орлевич, В. Пашук // Історія Львова. У трьох томах. – Львів: [б. в.], 2007. – С. 376–379, 381–383. – Т. 2.

³ Др. о. Бартошевській І. Читальня народні / др. о. І. Бартошевській // Душпастьєр (Львів). – 1894. – Ч. 19. – 15 (27) жовтня. – С. 467–472

4. [И. М. Пр...па]. Зъ Махнѡвки, повѣта сокальського, пишуть намъ / [И. М. Пр...па] // Дѣло (Львѡвъ). – 1891. – Ч. 70. – 27 марта (8 цвѣтня); Покривдженї. Дописи “Дѣла” // Дѣло. – 1890. – Ч. 247. – 1 (13) падолиста.
5. Рухъ въ рускихъ товариствахъ // Дѣло. – 1894. – Ч. 41. – 21 лютого (5 марта).
6. Рухъ въ рускихъ товариствахъ // Дѣло. – 1891. – Ч. 21. – 25 сѣчня (6 лютого); Рухъ въ рускихъ товариствахъ // Дѣло. – 1896. – Ч. 54. – 8 (20) марта.
7. [-w-] Гадки на тему нашої організації / [-w-] // Дѣло. – 1895. – Ч. 257. – 16 (28) падолиста.
8. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові). – Ф. 201, оп. 1, спр. 4821, арк. 7.
9. Хроніка суспѡльної працѣ духовенства надъ рускимъ народомъ // Прапоръ (Перемышль). – 1899. – Ч. 1. – За сѣчень. – С. 29–32.
10. Допись із Скалатчини // Руслан. – Львів, 1897. – Ч. 134. – 15 (27) червня.
11. Духовный въ читальнѣ // Прапоръ. – 1899. – Ч. 2. – За лютий. – С. 45–48.
12. Селюхъ. Дописи “Дѣла” // Дѣло. – 1894. – Ч. 154. – 12 (24) липня.
13. Два заг. збори въ Рогатинѣ // Дѣло. – 1895. – Ч. 36. – (27) лютого.
14. Знакомскїй. Письмо зъ Тернопѡльського / Знакомскїй // Дѣло. – 1896. – Ч. 182. – 14 (26) серпня.
15. Організація повѣтова Клиру // Прапоръ. – 1898. – Ч. 2–3. – За лютий и мартъ.
16. о. Філясь П. Право революціи / о. П. Філясь // Душпастьрь. – 1895. – Ч. 10. – 30 травня (11 червня). – С. 261–265.
17. Будучнѡсть Руси // Прапоръ. – 1899. – Ч. 6. – За червень. – С. 168.
18. Священникъ изъ Бережанщины. По выборѣ въ Бережанахъ // Червоная Русь (Львовъ). – 1890. – № 154. – 11 (23) іюля.
19. Himka J.-P. Religion and nationality in Western Ukraine : the Greek Catholic Church and Ruthenian National Movement in Galicia, 1867–1900 / J.-P. Himka. – Montreal & Kingston–London–Ithaca, 1999. – P. 143–149.
20. Читальники. Дописи “Дѣла” // Дѣло. – 1892. – Ч. 159. – 16 (28) липня.
21. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 / К. Левицький. – Львів, 1926. – С. 310.
22. Рефератъ д-ра Евг. Олесницкого на вѣчи народному въ Станиславѡвъ въ справахъ економічныхъ // Дѣло. – 1892. – Ч. 143. – 26 червня (8 липня).
23. [Н. Н.] Зъ Каменецкого пишуть намъ / [Н. Н.] // Дѣло. – 1894. – Ч. 153. – 11 (23) липня.
24. Дръ. о. І. Бартошевскїй. Читальнѣ народнї / дръ. о. І. Бартошевскїй // Душпастьрь. – 1894. – Ч. 18. – 30 вересня (11 жовтня). – С. 443–447.
25. Кияновська Л. Галицькі священники-композитори ХІХ століття та їхня роль в українській і світовій культурі / Л. Кияновська // Київська церква. – Львів : [б. в.], 1999. – № 2–3. – С. 40–43.
26. о. Богачевскїй Петро. Кѡлька увагъ що до внутрѣшної організації парохїй / о. Петро Богачевскїй // Душпастьрь. – 1895. – Ч. 3. – 15 (27) лютого. – С. 72–74.
27. Руслан. – 1899. – Ч. 263. – 23 падолиста (5 грудня).
28. Въ Карловѣ коло Снятина // Дѣло. – 1895. – Ч. 3. – 4 (16) сѣчня.
29. Дописи “Дѣла” // Дѣло. – 1891. – Ч. 60. – 14 (26) марта; Дописи “Дѣла” // Дѣло. – 1895. – Ч. 63. – 18 (30) марта.
30. Выдѣль філіи “Просвѣты” въ Стрию // Дѣло. – 1894. – Ч. 275. – 10 (22) грудня.
31. Бесѣда пос. Романчука // Дѣло. – 1890. – Ч. 258. – 15 (27) падолиста.
32. о. Гарматѣй Иван. Въ справѣ науки нотного хорального спѣву по нашихъ селахъ / о. Иван Гарматѣй // Дѣло. – 1898. – Ч. 255. – 14 (26) падолиста; ч. 256. – 16 (28) падолиста.
33. Зъ Бучача пишуть намъ // Дѣло. – 1891. – Ч. 125. – 4 (16) червня.
34. Гѡсть. Дописи “Дѣла” // Дѣло. – 1895. – Ч. 71. – 29 марта (10 цвѣтня).
35. Матюкъ Викторъ. Въ справѣ науки нотного хорального спѣву у насъ по селяхъ и мѣстахъ / Викторъ Матюкъ // Дѣло. – 1898. – Ч. 275. – 10 (22) грудня.
36. [Е. Ш.] Дописи “Дѣла” / [Е. Ш.] // Дѣло. – 1891. – Ч. 52. – 5 (17) марта; Коляды // Дѣло. – 1897. – Ч. 288. – 22 грудня (3 сѣчня 1898).
37. Дирекція руско-народного театру // Дѣло. – 1891. – Ч. 265. – 25 листопада (7 грудня); Изъ Тернополя // Червоная Русь. – 1890. – Ч. 40. – 21 февраля (5 марта).
38. Про гостину нашої дружини театральной въ Долинѣ // Дѣло. – 1897. – Ч. 11. – 15 (27) сѣчня.
39. Гѡсть. Изъ Збаражского // Галичанинъ (Львовъ). – 1893. – Ч. 35. – 16 (28) лютого; [Й. П. К.] Зъ Тербовлѣ пишуть намъ / [Й. П. К.] // Дѣло. – 1898. – Ч. 36. – 16 (28) лютого.

40. Зъ Пѡдгасць пишуть намъ // Дѣло. – 1897. – Ч. 119. – 28 мая (9 червня); Руслан. – 1898. – Ч. 235. – 20 жовтня (2 падолиста).
41. Въ члены “Товариства будовы руско-народного театру им. Котляревского” // Дѣло. – 1899. – Ч. 105. – 12 (24) мая.
42. Правдиво князѣвскїй даръ // Дѣло. – 1891. – Ч. 176. – 7 (19) серпня.
43. На будову руского театру // Дѣло. – 1890. – Ч. 219. – 28 вересня (10 жовтня); На доходъ фонду будовы руского народного театру // Дѣло. – 1891. – Ч. 208. – 16 (28) вересня.
44. Выдѣль читальнѣ народной въ Товмачи // Дѣло. – 1891. – Ч. 72. – 29 марта (10 цвѣтня).
45. Новинки // Руслан. – 1898. – Ч. 13. – 17 (29) сїчня.
46. Голосы Клиру // Прапоръ. – 1899. – Ч. 6. – За червень. – С. 185–186; о. Долинскїй А. Обвѣщенье / о. А. Долинскїй // Душпастьрь. – 1892. – Ч. 2. – 18 (30) сѣчня. – С. 68–70.
47. о. Філясь П. Рецензія / о. П. Філясь // Душпастьрь. – 1895. – Ч. 3. – 15 (27) лютого. – С. 81–83; о. Рожанковскїй Юл. Допись / о. Юл. Рожанковскїй // Душпастьрь. – 1891. – Ч. 13. – 3 (15) липня. – С. 405–407; о. Селецкїй К. Допись / о. К. Селецкїй // Душпастьрь. – 1891. – Ч. 23. – 3 (15) грудня. – С. 731–736; [о. Е.] Дописи / [о. Е.] // Душпастьрь. – 1894. – Ч. 23. – 15 (27) грудня. – С. 577–582.
48. ЦДІА України у Львові. – Ф. 201, оп. 1, спр. 4718, арк. 2, 5, 6.
49. Оповѣстка о часѡвѡмъ завѣшеню Парохїяльной Бібліотеки // Прапоръ. – 1899. – Ч. 4. – За цвѣтень. – С. 122–127.
50. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів. – Ф. 11. (Барвінські), спр. 1633/109, арк. 1.
51. Вѡдъ Вп. Кирила Селецкого зъ Жужеля // Дѣло. – 1899. – Ч. 282. – 17 (29) грудня; Розмышленїя о страстяхъ Господа нашего Иисуса Христа // Дѣло. – 1892. – Ч. 31. – 8 (20) лютого; Вп. о. Емилианъ Криницькїй зъ Бобятина // Дѣло. – 1898. – Ч. 19. – 23 сѣчня (4 лютого).
52. 35-лѣтіе литературной дѣятельности // Галичанинъ. – 1895. – Ч. 277. – 13 (25) декабръ.
53. о. Иванъ Озаркевичъ // Дѣло. – 1892. – Ч. 8. – 11 (23) сѣчня.
54. Владиміръ И. Хилякъ // Галичанинъ. – 1893. – Ч. 132. – 16 (28) червня.
55. Літературна дѣяльнѡсть автрїйского нѣмецкого клиру // Прапоръ. – 1897. – Ч. 7. – За липень. – С. 219–220.
56. Вѡдозва // Дѣло. – 1893. – Ч. 141. – 26 червня (8 липня).
57. Нагѡрный В. Товариство для розвою рускои штуки / В. Нагѡрный // Дѣло. – 1898. – Ч. 218. – 1 (13) жовтня.
58. о. Мосора Мих. Дописи “Дѣла” / о. Мих. Мосора // Дѣло. – 1896. – Ч. 148. – 4 (16) липня.
59. Зъ Тербовлѣ // Дѣло. – 1897. – Ч. 292. – 30 грудня (11 сѣчня 1898); Подьяка // Дѣло. – 1897. – Ч. 158. – 15 (27) липня.
60. Новинки // Дѣло. – 1890. – Ч. 202. – 6 (18) вересня.
61. Рухъ въ рускихъ товариствахъ // Дѣло. – 1898. – Ч. 143. – 1 (13) липня; Товариство для розвою рускои штуки // Прапоръ. – 1898. – Ч. 7. – За липень. – С. 201–204.
62. Vivant sequentes! // Дѣло. – 1898. – Ч. 260. – 21 падолиста (2 грудня).
63. [В. зъ С.] Дописи “Дѣла” / [В. зъ С.] // Дѣло. – 1890. – Ч. 51. – 5 (17) марта.
64. “Шедше, научите...” // Прапоръ. – 1900. – Ч. 6. – За червень. – С. 184–190.
65. о. Стефан К. Дописи “Дѣла” / о. К. Стефан // Дѣло. – 1891. – Ч. 10. – 12 (24) сѣчня.
66. Виннї – “обставины” // Прапоръ. – 1899. – Ч. 8. – За серпень.
67. [А. Т.] Зъ нагоды ѡтбувшихъ ся вѣчь / [А. Т.] // Душпастьрь. – 1894. – Ч. 1. – 15 (27) сѣчня. – С. 253–256.
68. Будучнѡсть Руси // Прапоръ. – 1899. – Ч. 6. – За червень. – С. 168; Турїй О. Греко-католицька церква та українська національна ідентичнїсть у Галичині / О. Турїй // Ковчег. Науковий збірник із церковної історїї. – Число 4: Еклезїяльна й національна ідентичнїсть греко-католиків Центрально-Східної Европи. – Львів : [б. в.], 2003. – С. 82–83.

In this research it is found out the main directions, tasks and problems of the educational-cultural activity of the greek-catholic parish clergy of East Galicia of the end of XIX century.

Key words: *Galicia, greek-catholic parish clergy, reading-rooms, educational-cultural activity.*

УДК 94 (477.85/.87):323.12/.13 "XIX–XX"
ББК 63.3 (4 Укр)615

Володимир Кланчук

ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ГУЦУЛЬЩИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст. ТА УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ

Наприкінці ХІХ – у першій третині ХХ ст. населення Гуцульщини зазнавало значного впливу політичних партій та громадських організацій, метою яких було українське національне відродження та проголошення суверенної держави. Серед них Українська соціал-радикальна партія, Організація українських націоналістів, товариства "Січ", "Луг", "Просвіта" та ін. У статті подається інформація про діяльність громадських організацій на Гуцульщині та їх вплив на народні маси.

Ключові слова: Гуцульщина, Організація українських націоналістів, "Січ", "Луг", "Просвіта".

У різних частинах Гуцульщини впродовж ХІХ–ХХ ст. існували численні політичні партії та громадські організації, які безпосередньо чи опосередковано впливали на громадськість українського походження. Особливо багато таких організацій виникло на початку ХХ ст. В українському середовищі мала місце тенденція до політичної диференціації. Охоплюючи ідеологічний простір від крайніх лівих до крайніх правих поглядів, українці мали декілька політичних партій, які, крім того, відображали дуже різноманітні політичні традиції. Серед них виокремлювались Українська народно-демократична організація, Українська радикальна (пізніше – соціал-радикальна) партія, Комуністична партія Західної України та Організація українських націоналістів. У рамках українського національного відродження на теренах Галичини, Гуцульщини на зламі ХІХ–ХХ ст. значний вплив мали товариства "Січ", "Просвіта", "Союз українок" та ін. У міжвоєнний період діяло близько десяти українських товариств і партій, з яких найбільш впливовою серед українського населення та осередків громадських організацій була Організація українських націоналістів.

Метою статті послужили нові матеріали щодо діяльності політичних партій і громадських організацій на Гуцульщині в другій половині ХІХ – першій третині ХХ ст.

Діяльність політичних і громадських організацій Гуцульщини стала об'єктом вивчення багатьох дослідників – П.Арсенича¹, Р.Гандзюка², В.Грабовецького³, В. та М.Кланчуків⁴, П.Середжука⁵ та ін. Окремі аспекти висвітлені в колективних монографіях "Історія Гуцульщини"⁶ та "Історія міст і сіл Української РСР"⁷. Значний матеріал отримано із фондів Державного архіву Івано-Франківської області⁸ та Центрального державного історичного архіву у Львові⁹, у тогочасній пресі¹⁰ та друкованих органах громадських організацій¹¹.

На території Гуцульщини діяло багато громадських організацій різного спрямування, діяльність яких впливала на соціальну й політичну свідомість місцевого населення. Деякі з них мали надзвичайно велике значення для українського населення краю, інші – незначний вплив і функціонували лише "на папері".

Найстаріше українське товариство "Просвіта" було засновано у Львові 8 грудня 1868 р. Через деякий час філії "Просвіти" виникли в більшості містечок Східної Галичини, зокрема в Кутах (1897), Надвірній (1908), Косові (1909) та Делятині (1912)¹².

Просвітянський рух на Гуцульщині виник на межі ХІХ та ХХ ст. У 1895 р. було створено читальню в Довгопіллі та Печеніжині, у 1896 – у Космачі, у 1897 – у Микуличині та Кутах. Відтак читальні "Просвіти" виникли в Тюдіві (1898), Косові Старому (1899), Ростоках (1900), Ільцях, Кобаках, Рожневі (1901), Делятині, Нижньому Березові, Шешорах, Старих Кутах, Жаб'ї-Слупейці (1902), Криворівні, Косові, Зелені, Заріччі й Ворохті (1903), Красноліллі, Головах, Ланчині, Сморному, Пістині, Прокураві та Горішньому Ясеніві (1904), Верхньому Березові, Дорі, Устеріках, Микитинцях, Полянках, Гриняві (1905), Бабині, Лючі, Замагорі, Малому Рожневі, Стебні (1906), Чорному Потоці, Білих Ославах, Баня-Березові, Текучі, Соколівці, Яворові (1907), Зелениці (1908), Чорних Ославах (1909), Чорному Потоці, Татарові, Хороцеві, Пасічні, Гриняві, Брустурах, Білоберізці (1910), Акрешорах та Кривопіллі (1912)¹³.

У 1906–1907 рр. Надвірнянська "Просвіта" нараховувала 158 членів, хоча офіційно філію товариства тут створено 29 вересня 1908 р.¹⁴. Філія і читальня не мали своїх приміщень, проте чисельність зростає в 1909 р. до 234 осіб. Цього ж року було організовано касово-крамарські курси, в яких взяло участь 36 осіб. Викладалося книгознавство, торговельне листування, діловодство в крамницях і касах, організація хліборобських спілок тощо. Після занепаду роботи в 1911 р., під керівництвом о. В.Лисинецького вона дещо покращилась, проте прийшла нова біда – 5 серпня 1914 р. згоріла читальня, і робота припинилася на ще довший період¹⁵. Велику роль у суспільно-політичному житті краю відігравала Косівська читальня "Просвіти". У 1911 р. тут відбулися звітні збори, які обрали новий виділ під головуванням П.Побігущого¹⁶.

Певний поступ був і на буковинській Гуцульщині. У Берегометі існували читальні "Української Бесіди" та "Імені Остапа Юрія Федьковича" (присілок – Підкрай)¹⁷. Перша мала багатокімнатний будинок із театральним залом та новою сценою. У читальнях відбувалася різноманітна культурно-освітня робота: діяли театральні, танцювальні та вокальні гуртки; відбувалися театральні вистави, музично-співочі концерти, доповіді на різні теми, вечірні курси української історії та географії, коляди тощо. Багатогранній діяльності читальень румуни всіляко перешкоджали, а згодом всіх їх закрили¹⁸. У цей же час діяли осередки товариства "Руська бесіда" в Банилові¹⁹, Багнах та Дихтинці²⁰. Слід зазначити, що до війни читальні "Просвіти" були майже по всіх селах Вишницького повіту.

У цей же час на порядку денному мешканців долини Пруту стало питання про створення повітової філії в Делятині²¹. Загальні збори відбулися 21 квітня 1912 р. за участю 150 членів. Відкривав їх місцевий організатор, посол до крайового сейму та Віденського парламенту, тоді вже голова Української соціал-радикальної партії, адвокат М.Лагодинський. Створено повітову філію товариства на чолі з Г.Онуферком²².

Цього ж року в Косівській філії (45 сіл) діяло 25 читальень, у Кутській (17 сіл) – 13, а в Делятинській (19 сіл) – 16. Косівська філія в 1912 р. мала 190 членів, з яких лише 7 жінок²³. Делятинська філія охоплювала 16 читальень із 700 членами, зокрема 99 членів матірнього товариства. Цікаво, що серед членів був 31 інтелігент з 54, що проживали в повіті. Три читальні мали свої приміщення. Діяли дві аматорські групи та хор²⁴.

Початок післявоєнної діяльності філій припадає на 1922 р. Установчі збори відновленої Надвірнянської філії відбулися 8 жовтня²⁵. У 1923 р. Делятинській філії підлягало 80 членів матірнього товариства, з яких 58 селян, 7 міщан та 15 інтелігентів. У 18 читальнях нараховувалося 500 членів. При виділі створили бібліотеку, фонд якої становив 100 книжок. Протягом року читальні провели 45 вистав та 2 фестини. У 1924 р. тут нараховувалося близько 600 членів, у бібліотеках було близько 200 книг та виписувалося 28 газет²⁶.

Із закарпатської Гуцульщини достовірним є факт існування товариства "Просвіта" в Діловому²⁷ та Лугах, яка мала безкоштовне приміщення й бібліотеку, що нараховувала 300 книжок. При товаристві діяли хор, танцювальна група і театральний гурток, який щорічно давав 5–6 вистав²⁸.

У 1926 р. Надвірнянська філія нараховувала 128 осіб, а в читальні було 350 книг²⁹. Повітова філія та читальня "Просвіти" за сприяння львівського адвоката Л.Ганкевича отримала власне приміщення, яке до того ділила з повітовою шкільною радою. У цьому приміщенні розташовувалися також читальня, повітова філія "Просвіти", товариство "Луг" та дитячий садок "Рідна школа"³⁰.

У березні 1923 р. поновила свою роботу Космацька "Просвіта". З 1 липня 1926 до 30 червня 1927 рр. просвітянські артисти дали 5 концертів і провели тематичний вечір. В 1936 р. було організовано одне свято, 6 вечорниць та 12 тематичних вечорів. У роки Першої світової війни постраждала просвітянська бібліотека; її книжковий фонд скоротився з 247 (1910 р.) до 150 (1923 р.) примірників. Але завдяки піклуванню самих просвітян, кількість книг щороку зростала. У 1936 р. бібліотека вже мала 462 книжки, у т. ч. твори Т.Шевченка, І.Нечуя-Левицького, Л.Мартовича, В.Стефаніка та ін., виписувала ряд газет ("Громадський голос", "Діло", "Покутське слово", "Свобода") та журнал "Життя і знання". При читальні в 1927 р. почав діяти театральний гурток, репертуар якого складали п'єси класиків української літератури: "Олекса

Довбуш”, “Сватання на Гончарівці”, “Наталка Полтавка”, які ставились не тільки перед односельчанами, але й жителями Брустурів, Прокурави та інших сіл³¹.

У 1924 р. в Акрешорах функціонували читальня та бібліотека “Просвіти”, діяли аматорський та хоровий гуртки³². У 1927 р. згадуються такі ж гуртки в Бані-Березові³³. При читальні “Просвіти” у с. Зелена Косівського повіту діяли вокальний, драматичний та куховарський гуртки³⁴. У міжвоєнних роках у Жаб’ї був Народний дім із читальнею “Просвіти”. У цей самий час згадуються читальні у Брустурах, Білоберізці та Вербовці³⁵.

У 1925 р. у Косівській філії було відновлено діяльність 16 читалень і засновано одну нову, у Кутській – 14, у Печеніжинській – 18, у Делятинській – 13 та в Надвірнянській – 15 читалень (до війни тут нараховувалось 32 читальні)³⁶.

Чисельність членів “Просвіти” з кожним роком зростала. Відбувалось і збільшення бібліотечного фонду, кількості аматорських гуртків, хорів, різноманітних секцій тощо. Лише в 15 читальнях Делятинської філії в 1928 р. нараховувалося 976 членів, бібліотеки мали 1388 книг і виписували 31 газету, гуртківці поставили 22 вистави та 3 концерти³⁷. У 1932 р. кількість членів філії виросла до 114, а всіх членів – до 1500 осіб. При читальнях працювало 40 аматорських груп, один хор, два оркестри й два дитячі садки. Відбулось 23 вистави, 6 концертів та 12 лекцій. Наприкінці 1934 р. 28 читалень філії мали вже 1908 членів, а в їх бібліотеках знаходилося 3635 книжок³⁸. На кінець 1938 р. Делятинській філії підлягало вже 45 читалень із 3487 членами. У 29 бібліотеках нараховувалось 8360 книжок; 21 драматичний гурток із 336 аматорами дав 90 вистав, а 7 хорових ансамблів із 195 співаками влаштували 35 концертів. Зокрема, 12 концертів на честь Шевченка, 13 – на ювілейних вечорах “Просвіти”, 5 – на честь героїв Крут, 2 – на честь героїв Базару, 2 – із приводу проголошення Західно-Української Народної Республіки та один – на честь проголошення акта Соборності. При читальнях діяли теж 2 оркестри, 3 самоосвітні гуртки, 3 дитячі садки та 2 жіночі гуртки. Протягом року відбулася виставка книжок, члени виділу зробили 150 виїздів на збори, свята і провели 63 огляди читалень³⁹.

У 1932 р. філією “Просвіти” в Надвірній було організовано “Свято “Просвіти” і концерти на честь І.Мазепи та М.Шашкевича⁴⁰. Наприкінці 1930-х рр. влаштовувалися різні імпрези, курси; разом із “Лугом” відзначено 80-річчя матірнього товариства. Водночас у Верхньому Березові було побудовано великий Народний дім, тут існував хор, лижний клуб, аматорський і гурток “Сільського господаря”⁴¹.

У 1935 р. у Жаб’ї функціонували Народний дім та Гуцульський регіональний театр, у Слупейці існувала читальня “Просвіти”, яка мала 63 члени, а бібліотека нараховувала 165 книжок. Членами читальні в Жаб’ї було 106 осіб, проте нараховувалося лише 16 книжок⁴².

Наприкінці 1930-х рр. Косівська філія “Просвіти” мала 1134 члени, з яких 269 жінок. Бібліотеки нараховували 1849 книжок та виписували 23 часописи. При читальні було 8 аматорських гуртків, які дали 49 вистав, а також було проведено 7 ювілейних свят, організовано 4 курси з ведення домашнього господарства. У гуцульських селах Коломийського повіту було 12 читалень і 949 членів, працювало 11 бібліотек (1438 книжок), 24 театральні групи (поставили 18 вистав)⁴³.

Визначну роль у піднесенні національної свідомості по всіх гуцульських селах відіграла “Січ”. У 1904 р. К.Трильовський за допомогою Ю.Соломійчука-Юзенчука заснував “Січ” у Жаб’ї, що стало могутнім стимулом до січового руху на всій Гуцульщині⁴⁴. Співорганізаторами першої “Січі” були також П.Лаврук зі Спаса, який у 1914 р. був послом до віденського парламенту, і проф. Я.Голота, що був директором гімназії у Вашківцях на Буковині, а після Першої світової війни – директором і вчителем на Закарпатті. Він брав активну участь і в боротьбі за самостійність Карпатської України. За часів панування Чехословаччини йому пощастило організувати “Січ” в Ясінях у 1920 р. Помічником К.Трильовського в організації “Січей” був житель Печеніжина І.Чупрей, який допомагав у виданні січових співаників, календарів “Запорожець” та “Отаман”, місячника “Зоря”.

Дещо пізніше виникають “Січі” у Печеніжині, Микуличині та трьох Березовах – важливих центрах просвітницького і національно-визвольного руху. Тут нараховувалося 300 січовиків, а всього по Гуцульщині на 1910 р. їх було вже декілька тисяч⁴⁵.

Січовики передплачували українські газети і журнали, організовували святкові концерти, займалися спортивними іграми тощо. Багато з них брало активну участь у хорах, музичних секціях. У цих патріотичних починаннях головну роль відігравали, як уже зазначалось, осередки товариства “Просвіта”. Хоча “Січі” за своїм статутом були гімнастично-пожежними товариствами, проте відроджували серед гуцулів давні козацькі традиції, організовували лекції з історії України, закликали до освіти та господарського навчання. “Січі” ставали популярними серед місцевого населення, що викликало антипатію євреїв та польської шляхти⁴⁶. Переслідування січовиків урядовими колами набрало такого розмаху, що головний кошовий д-р К.Трильовський із групою депутатів та 18 січовиками виїхав восени 1905 р. до Відня у справі захисту січових товариств⁴⁷.

У 1904–1905 рр. виникають “Січі” в Шешорах та Москалівці. Січовики з останнього села брали активну участь у відзначенні сторіччя від дня народження Т.Шевченка та спорудження йому пам’ятника⁴⁸. Наприкінці 1905 – 1906 рр. “Січі” створено в Саджавці, Красній, Делятині, Заріччі, Гориші⁴⁹.

Гуцульські відділи січовиків брали участь у січових святах, які відбулися в Коломиї (1909 р.), Станіславові (1911 р.) та Снятині (1912 р.). У 1914 р. з нагоди 100-річчя уродин Тараса Шевченка відбувся великий збір Січей зі всієї Галичини, серед яких чи не найкраще презентувалися саме гуцульські січовики.

Загартувавши себе в довоєнних “Січах”, гуцули на початку Першої світової війни долучилися до створення Українського Січового Стрілецьтва. Товариства були створені практично по всіх селах Гуцульщини та проводили різну за значимістю просвітницьку роботу, яка не надто потужно, але все ж сприяла суспільно-політичному розвитку селянства.

На Гуцульщині початки “Лугів” відносяться до 1926 р.⁵⁰. До товариства почали вступати колишні вояки Українських Січових Стрільців, Української Галицької Армії, члени підпілля та молодь⁵¹.

У 1928 р. “Луг” у Надвірній нараховував 50 чол. Щоосені в місті відбувалися змагання, на яких луговики урочистим маршем проходили до стадіону. Восени 1930 р. товариство на деякий час припинило свою діяльність, проте вже на початку 1931 р. воно було відновлено за безпосередньої участі адвоката В.Банаха⁵² та сприяння сотника і командира кінноти УСС Франца Бориса, сотника УСС і командира Гуцульського куреня УГА Гриця Голинського, чотаря УГА М.Дем’янчука, хорунжих УСС В.Хроменка та О.Саноцького⁵³. У 1932 р. у Надвірній та Делятині відбулось Кооперативне свято, в якому взяли участь “Луги” з навколишніх сіл. У 1932–1933 рр. товариство було засновано в Биткові⁵⁴ та Саджавці⁵⁵. У червні 1933 р. у Надвірній відбулися курси луговиків зі 119 учасниками⁵⁶. Найактивнішим був гурток у Делятині, заснований з несподівано великої кількості молоді 15 вересня 1935 р. Дівчата й хлопці жваво взялися до праці, і вже 6 жовтня з Делятина на повітове зібрання “Лугів” у Надвірній пішла добре вишколена чота луговиків. 13 жовтня 1935 р. організатор “Лугу” з Надвірної адвокат Банах був на зборах “Лугу” в Заріччі та Ланчині, а 27 жовтня члени “Лугу” влаштували в Делятині вечорниці⁵⁷.

У 1936 р. гуртки “Лугу” діяли в Делятині, Дорі, Лузі, Заріччі, Білих Ославах, Чорному Потоці, Добротові, Ланчині, Саджавці, Лосевій та Горішньому Майдані⁵⁸. 15 березня 1936 р. вони влаштували великий концерт на честь героїв Крут, а у вересні 1936 р. – показове повітове свято⁵⁹. Улітку 1937 р. через заборону властей не вдалося провести свято на вшанування пам’яті хорунжої УСС Софії Галечко⁶⁰.

Польська поліція часто переслідувала керівників “Лугу”. Після проведення міського свята 7 травня 1939 р., коли луговики пройшли маршем із піснями центром Надвірної, голова товариства був звинувачений у порушенні статуту, а діяльність міської організації заборонили⁶¹. Справжньою причиною розпуску “Лугу” було те, що товариство перебувало під впливом Організації Українських Націоналістів, – і це найбільше лякало польську владу. Невдовзі була заборонена й повітова організація⁶².

Певну роботу щодо національно-патріотичного виховання місцевого населення проводили й інші громадські організації Гуцульщини, до яких слід віднести товариства “Рідна школа”, “Каменярі”, “Відродження”, “Союз українок” та інші.

На основі вищенаведеного можна зробити такі висновки:

1. На Гуцульщині перші осередки створено тільки в 1880-х рр. У 1886 р. на Гуцульщині загалом (за неповними даними) існувало 30 читалень із 1512 членами. Філії “Просвіти” започатковано в Коломиї (1890), Кутах (1897), Надвірній (1908), Косові (1909) та Делятині (1912). Незважаючи на неповні звітні дані, все ж можна констатувати, що читальні “Просвіти” діяли в більшості сіл галицької та буковинської частин Гуцульщини, а на Закарпатській – тільки в окремих селах. У 1890-х рр. засновано 8 читалень, у 1900-х – 41, а у 1910-х – 9. У 1912 тут діяло 54 читальні, у т. ч.: у Косівській філії – 25, у Кутській – 13, Надвірнянській – 32, а в Делятинській – 16. У 1906–1907 рр. членами “Просвіти” (17 читалень), за неповними даними було 1340 членів, а в 1908–1909 – 1774. Кількість книг бібліотеки, відповідно, складала – 1849 та 1974.

2. У передвоєнних роках у Берегометі існували читальні “Української Бесіди” та “Імені Остапа Юрія Федьковича”. У Банилові, Багнах та Дихтинці діяли осередки товариства “Руська бесіда”. У 1910–1914 рр. читальні “Просвіти” були майже по всіх селах Вижницького повіту. Одним із достовірних по закарпатській Гуцульщині є факт існування товариства “Просвіта” в Діловому та Лугах. У цей час у галицькій Гуцульщині залишилося діяти 69 читалень.

3. Під час та одразу ж після Першої світової війни читальні практично не працювали, їхні приміщення переважно були зруйновані або сильно пошкоджені, призупинилась і активність гуцулів, які були морально пригнічені внаслідок політичних подій тих часів. Певний ріст активності спостерігався на початку 1920-х рр. У 1925 р. у Косівській філії було відновлено діяльність 16 читалень і засновано нову, у Кутській – 14, у Печеніжинській – 18, у Делятинській – 13 та в Надвірнянській – 15 читалень. Загалом у галицькій частині Гуцульщини – 77 читалень, в яких було понад 4 тисячі членів та нараховувалося понад 8 тисяч книг. Наприкінці 1920-х рр. ця кількість зросла на 20 %.

4. При читальнях Делятинської філії на поч. 1930-х рр. працювало 40 аматорських груп, хор, 2 оркестри й 2 дитячі садки. Відбулося 23 вистави, 6 концертів та 12 лекцій. Наприкінці 1934 р. 28 читалень філії мали 1908 членів, а в бібліотеках читалень знаходилося 3635 книжок. На кінець 1938 р. Делятинській філії підлягало вже 45 читалень із 3487 членами. У 29 бібліотеках нараховувалося 8360 книжок; 21 драматичний гурток із 336 аматорами дав 90 вистав, а 7 хороших ансамблів із 195 співаками влаштували 35 концертів. У той період Косівська філія “Просвіти” мала 1134 члени, з яких 269 жінок. Читальні мали бібліотеки, що нараховували 1849 книжок та виписували 23 часописи. Функціонувало 8 аматорських гуртків, які дали 49 вистав, провели 7 ювілейних свят, організували 4 курси з ведення домашнього господарства. У гуцульських селах коломийського повіту було 12 читалень і 949 членів, працювало 11 бібліотек, що мали 1438 книжок, 24 театральні групи (поставили 18 вистав).

5. Перша на Гуцульщині “Січ” була заснована в Жаб’ї в 1904 р. К.Трильовським та Ю.Соломійчуком-Юзенчуком. Тоді ж створено осередки в Печеніжині, Бані-Березові, Нижньому та Верхньому Березовах, Микитинцях, Шешорах, Микуличині та Москалівці, через декілька років – у Саджавці, Красній, Делятині, Гориші, Річці та Тюдові, а в довоєнних роках – практично по всіх селах Гуцульщини, проводячи певну просвітницьку роботу, яка, деякою мірою сприяла суспільно-політичному розвитку селянства. Що стосується закарпатської Гуцульщини, то відомо, що єдину тут “Січ” удалося відкрити в Ясінях у 1920 р.

Гуцульські січовики передплачували українські газети і журнали, організували святкові концерти, спортивні ігри, а також роботу в різноманітних гуртках, хорах, музичних студіях. Вони брали участь у Січових святах, які проводилися в Коломиї, Станіславові та Снятині, а також у Великому зборі Січей зі всієї Галичини, що відбувся в 1914 р. з нагоди 100-річчя народження Тараса Шевченка. Загартувавши себе в довоєнних Січах, гуцули на початку Першої світової війни долучилися до створення Українського Січового Стрілецтва.

6. Товариство “Луг” було безпосереднім спадкоємцем “Січей”, закритих владою до 1925 р. На Гуцульщині початки “Лугів” відносяться до 1926 р., коли в товариство масово стали вступати колишні вояки Українських Січових Стрільців, Української Галицької Армії, члени підпілля та молодь. Гуртки були нечисленними. Луговики брали участь у Кооперативних святах, організували курси, займалися та пропагували фізичну культуру, вели просвітницьку

та драматичну діяльність. Осередки “Лугу” в міжвоєнний період існували практично по всіх селах, проте, проводили різну за значимістю роботу.

1. Арсенич П. “Просвіта на Гуцульщині” / П. Арсенич // Гуцульщина. – Торонто, 1994. – Ч. 37. – С. 21–22; Арсенич П. Мати українських товариств / П. Арсенич, Л. Варзарук. – Новий час. – 1990. – 6 грудня.
2. Гандзюк Р. Надвірна. Історичний нарис / Р. Гандзюк. – Івано-Франківськ : Сіверсія, 1999. – 276 с.; Гандзюк Р. “Просвіта” у Надвірній і повіті / Р. Гандзюк // Народна воля. – 1994. – 1, 4 січня.
3. Грабовецький В. В. Нариси історії Прикарпаття / В. В. Грабовецький. – Івано-Франківськ : Акорд, 1995. – Т. 8. Гуцульщина в другій половині XIX – поч. XX століть. – 222 с.
4. Клапчук В. М. Делятинщина: історико-географічне дослідження / В. М. Клапчук, М. М. Клапчук. – Делятин : Фоліант, 2007. – 584 с.
5. Сіреджук П. Діяльність “Просвіти” в Космачі / П. Сіреджук // Гуцульщина. – Торонто, 2000. – Ч. 59. – С. 22–25.
6. Історія Гуцульщини / за ред. М. Домашевського. – Чикаго : Basilian Press, 1985. – Т. II. – 508 с.; Історія Гуцульщини / за ред. М. Домашевського. – Чикаго : Basilian Press, 1986. – Т. III. – 442 с.
7. Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. – 704 с.
8. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 2 “Станіславське восводське управління. Справи організацій, союзів і товариств, 1921–1939”, оп. 3, од. зб. 216 “Листування з Надвірнянським повітовим староством про ліквідацію відділень українського націоналістичного спортивно-воєнізованого товариства “Луг” в окремих селах повіту, 1926–1931”, арк. 1–127.
9. ¹ Центральний державний історичний архів у Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 146 “Галицьке намісництво, м. Львів, 1772–1921”, оп. 58, од. зб. 2270 “Прохання засновників гімнастичних товариств “Січ” в місцевостях на літери “Д-Ж” про затвердження статутів, 1906”, арк. 73–86; ЦДІАЛ. – Ф. 146 “Галицьке намісництво, м. Львів, 1772–1921”, оп. 58, од. зб. 2282 “Прохання засновників гімнастичних товариств “Січ” в місцевостях на літери “Г-З” про затвердження статутів, 1908”, арк. 67–81; ЦДІАЛ. – Ф. 146 “Галицьке намісництво, м. Львів, 1772–1921”, оп. 70, од. зб. 1153 “Прохання мешканців Надвірнянського повіту на заснування товариства “Січ”. Статути, 1904”, арк. 22–128. ЦДІАЛ. – Ф. 348 “Товариство “Просвіта”, м. Львів, 1868–1939”, оп. 1, од. зб. 6347 “Журнал реєстрації читалень товариства на території Західної України за 1891–1913 рр.”, арк. 1–191.
10. Громадський голос. – 1913; Громадський Голос. – Львів, 1927. – Ч. 9. – С. 2; Діло. – 1933. – 10 листопада; Життя Покуття. – 1932. – 4 грудня. – С. 7; Жіноча доля. – Коломия, 1927. – Ч. 2. – С. 4; Жіноча доля. – Коломия, 1930. – Ч. 6. – С. 2; Календар Святого Йосафата на 1924 рік. – Жовква, 1923; Нова зоря. – 1933. – 25 червня; Нове слово. – 1912. – Квітень. – С. 7.
11. Вісти з протиалкогольного руху // Відродження. – 1932. – Ч. 6. – С. 86; Звіт Товариства “Просвіти” від 1.01.1906 до 31.12.1907. – С. 87; Звіт Товариства “Просвіти” за час 1.01.1908 до 1909. – С. 20–185; Звіт Т-ва “Просвіти” за час 1.01.1910 до 1911 року; Календар “Просвіти” на 1911 рік. – Львів, 1910. – С. 60; Календар “Просвіти” на 1939 рік. – Львів, 1938. – С. 191–197; Каменярі. – 1934. – Ч. 2. Письмо з “Просвіти”. – Львів, 1914. – Ч. 1. – С. 13; Письмо з “Просвіти”. – Львів, 1922. – Ч. 27–28; Пропам’ятна книга Січей / упоряд. П. Трильовський. – 1965. – С. 131; Рідна школа. – 1938. – 15 лютого. – С. 62–63.
12. Арсенич П. “Просвіта на Гуцульщині” / П. Арсенич // Гуцульщина. – Торонто, 1994. – Ч. 37. – С. 21–22.
13. ЦДІАЛ. – Ф. 348 “Товариство “Просвіта”, м. Львів, 1868–1939”, оп. 1, од. зб. 6347 “Журнал реєстрації читалень товариства на території Західної України за 1891–1913 рр.”, арк. 1–191.
14. Гандзюк Р. Надвірна. Історичний нарис / Р. Гандзюк. – Івано-Франківськ : Сіверсія, 1999. – С. 150–151.
15. Гандзюк Р. “Просвіта” у Надвірній і повіті / Р. Гандзюк. – Народна воля. – 1994. – 1 січня; Письмо з “Просвіти”. – Львів, 1914. – Ч. 1. – С. 13.
16. Громадський голос. – 1913.
17. Історія Гуцульщини / за ред. М. Домашевського. – Чикаго : Basilian Press, 1985. – Том II. – С. 41.
18. Там само. – С. 41–42.
19. Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. – С. 114.
20. Історія Гуцульщини / за ред. М. Домашевського. – Чикаго : Basilian Press, 1985. – Том II. – С. 23, 178.
21. Нове слово. – 1912. – Квітень. – С. 7.
22. ЦДІАЛ. – Ф. 348 “Товариство “Просвіта”, м. Львів, 1868–1939”, оп. 1, од. зб. 6347 “Журнал реєстрації читалень товариства на території Західної України за 1891–1913 рр.”, арк. 1–2.
23. Арсенич П. “Просвіта на Гуцульщині” / П. Арсенич // Гуцульщина. – Торонто, 1994. – Ч. 37. – С. 21–22.

24. ЦДАЛ. – Ф. 348 “Товариство “Просвіта”, м. Львів, 1868–1939”, оп. 1, од. зб. 6347 “Журнал реєстрації читалень товариства на території Західної України за 1891–1913 рр.”, арк. 3.
25. Гандзюк Р. Надвірна. Історичний нарис / Р. Гандзюк. – Івано-Франківськ : Сіверсія, 1999. – С. 152.
26. ЦДАЛ. – Ф. 348 “Товариство “Просвіта”, м. Львів, 1868–1939”, оп. 1, од. зб. 6347 “Журнал реєстрації читалень товариства на території Західної України за 1891–1913 рр.”, арк. 7–38.
27. Історія Гуцульщини / за ред. М. Домашевського. – Чикаго : Basilian Press, 1985. – Том II. – С. 180.
28. Там само. – С. 337.
29. Гандзюк Р. “Просвіта” у Надвірній і повіті // Р. Гандзюк // Народна воля. – 1994. – 4 січня.
30. Гандзюк Р. Надвірна. Історичний нарис / Р. Гандзюк. – Івано-Франківськ : Сіверсія, 1999. – С. 155.
31. ДАІФО. – Ф. 2 “Станіславське воєводське управління. Справи організацій, союзів і товариств, 1921–1939”, оп. 3, од. зб. 216 “Листування з Надвірнянським повітовим староством про ліквідацію відділень українського націоналістичного спортивно-воєнізованого товариства “Луг” в окремих селах повіту, 1926–1931”, арк. 24–25.
32. Календар Святого Йосафата на 1924 рік. – Жовква, 1923.
33. Громадський Голос. – Львів, 1927. – Ч. 9. – С. 2.
34. Історія Гуцульщини / за ред. М. Домашевського. – Чикаго : Basilian Press, 1985. – Том II. – С. 229.
35. Там само. – С. 71, 77, 88, 93, 105, 118.
36. Арсенич П. “Просвіта на Гуцульщині” / П. Арсенич // Гуцульщина. – Торонто, 1994. – Ч. 37. – С. 22.
37. ЦДАЛ. – Ф. 348 “Товариство “Просвіта”, м. Львів, 1868–1939”, оп. 1, од. зб. 6347 “Журнал реєстрації читалень товариства на території Західної України за 1891–1913 рр.”, арк. 45.
38. Там само. – Арк. 53, 57.
39. Там само. – Арк. 103–108.
40. Гандзюк Р. Надвірна. Історичний нарис / Р. Гандзюк. – Івано-Франківськ : Сіверсія, 1999. – С. 157.
41. Історія Гуцульщини / за ред. М. Домашевського. – Чикаго : Basilian Press, 1985. – Том II. – С. 100.
42. Там само. – С. 122.
43. Арсенич П. “Просвіта на Гуцульщині” / П. Арсенич // Гуцульщина. – Торонто, 1994. – Ч. 37. – С. 22.
44. Історія Гуцульщини / за ред. М. Домашевського. – Чикаго : Basilian Press, 1985. – Том II. – С. 118.
45. Грабовецький В. В. Нариси історії Прикарпаття / В. В. Грабовецький. – Івано-Франківськ : Акорд, 1995. – Т. 8 : Гуцульщина в другій половині XIX – поч. XX століть. – С. 109–110.
46. Там само. – С. 109–113.
47. ЦДАЛ. – Ф. 146 “Галицьке намісництво, м. Львів, 1772–1921”, оп. 70, од. зб. 1153 “Прохання мешканців Надвірнянського повіту на заснування товариства “Січ”. Статути, 1904”, арк. 22.
48. Історія Гуцульщини / за ред. М. Домашевського. – Чикаго : Basilian Press, 1986. – Том III. – С. 215, 395–396.
49. Центральний державний історичний архів у Львові (далі – ЦДАЛ). – Ф. 146 “Галицьке намісництво, м. Львів, 1772–1921”, оп. 58, од. зб. 2270 “Прохання засновників гімнастичних товариств “Січ” в місцевостях на літери “Д–Ж” про затвердження статутів, 1906”, арк. 73–86; ЦДАЛ. – Ф. 146 “Галицьке намісництво, м. Львів, 1772–1921”, оп. 58, од. зб. 2282 “Прохання засновників гімнастичних товариств “Січ” в місцевостях на літери “Г–З” про затвердження статутів, 1908”, арк. 67–81; ЦДАЛ. – Ф. 146 “Галицьке намісництво, м. Львів, 1772–1921”, оп. 70, од. зб. 1153 “Прохання мешканців Надвірнянського повіту на заснування товариства “Січ”. Статути, 1904”, арк. 46–62, 79–95, 113–128.
50. ДАІФО. – Ф. 2 “Станіславське воєводське управління. Справи організацій, союзів і товариств, 1921–1939”, оп. 3, од. зб. 216 “Листування з Надвірнянським повітовим староством про ліквідацію відділень українського націоналістичного спортивно-воєнізованого товариства “Луг” в окремих селах повіту, 1926–1931”, арк. 119.
51. Гандзюк Р. Надвірна. Історичний нарис / Р. Гандзюк. – Івано-Франківськ : Сіверсія, 1999. – С. 103.
52. Діло. – 1933. – 10 листопада.
53. Гандзюк Р. Надвірна. Історичний нарис / Р. Гандзюк. – Івано-Франківськ : Сіверсія, 1999. – С. 104.
54. Історія Гуцульщини / за ред. М. Домашевського. – Чикаго : Basilian Press, 1985. – Том II. – С. 57.
55. Життя Покуття. – 1932. – 4 грудня. – С. 7.
56. Нова зоря. – 1933. – 25 червня.
57. Клапчук В. М. Делятинщина: історико-географічне дослідження / В. М. Клапчук, М. М. Клапчук. – Делятин : Фоліант, 2007. – С. 251.
58. ДАІФО. – Ф. 2 “Станіславське воєводське управління. Справи організацій, союзів і товариств, 1921–1939”, оп. 3, од. зб. 216 “Листування з Надвірнянським повітовим староством про ліквідацію відділень українського націоналістичного спортивно-воєнізованого товариства “Луг” в окремих селах повіту, 1926–1931”, арк. 33.
59. Гандзюк Р. Надвірна. Історичний нарис / Р. Гандзюк. – Івано-Франківськ : Сіверсія, 1999. – С. 105–106.

60. Гриневич Я. Гей у Лузі / Я. Гриневич // Альманах Станіславівської землі. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1985. – Т. II. – С. 772.
61. ДАІФО. – Ф. 2 “Станіславське воєводське управління. Справи організацій, союзів і товариств, 1921–1939”, оп. 3, од. зб. 216 “Листування з Надвірнянським повітовим староством про ліквідацію відділень українського націоналістичного спортивно-воєнізованого товариства “Луг” в окремих селах повіту, 1926–1931”, арк. 127.
62. Гандзюк Р. Надвірна. Історичний нарис / Р. Гандзюк. – Івано-Франківськ : Сіверсія, 1999. – С. 108.

At the end of XIX – first third of the XX centuries on the population of Guzulshyna political parties and public organizations the purpose of which was the Ukrainian national revival and proclamation of nation-state had a considerable influence. Among them Ukrainian social-radicaly party, Organization of the Ukrainian nationalists, society of “Sich”, “Luh”, “Prosvita” and other. In the article information is pointed about activity of public organizations on Guzulshyna and their influence on folk masses.

Key words: Guzulshyna, Organization of the Ukrainian nationalists, “Sich”, “Luh”, “Prosvita”.

УДК: 94:329(477):929 ОСТАПЧУК
ББК 63.3 (4 Укр) 52

Олександр МАЛЕЦЬ

ЯЦКО ОСТАПЧУК І РУСЬКО-УКРАЇНСЬКА РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ

Проаналізовано процес формування політичного світогляду Я. Остапчука. Відображено еволюцію його політичних поглядів, висвітлено діяльність у Русько-Українській радикальній партії загалом та в Збаразькому повіті зокрема. Особливу увагу приділено дослідженню причин появи ідеологічної кризи в партії й утворення на її основі нової політичної сили соціал-демократичного спрямування.

Ключові слова: РУРП, віче, Збаразький повіт, УСДП.

Утворена в 1890 р. у Львові Русько-Українська радикальна партія (РУРП) вивела на політичну арену низку відомих громадсько-політичних діячів. Програмні положення партії, що поєднували соціальні й національні складові, знаходили підтримку значної частини населення західноукраїнських земель, сприяли поширенню радикальних ідей, які після перенесення на український ґрунт пристосовувалися до потреб українського національного відродження. Одним з яскравих представників і прихильником ідей радикального руху в Східній Галичині був Яцко Остапчук – постать несправедливо забута сучасною українською історіографією.

Метою статті є аналіз організаційно-політичної діяльності Я. Остапчука в РУРП у 1890-х рр., еволюція його поглядів у бік соціал-демократичного руху. Дана проблема мало вивчена. Епізодично постать Я. Остапчука у своїх дослідженнях згадували М. Стахів, Я. Грицак, М. Кугутяк, О. Жерноклеєв та ін.

Свою політичну кар'єру Я. Остапчук розпочинав у РУРП, підвалини якої заклали І. Франко та М. Павлик у 1890 р. На установчому з'їзді партії, що відбувся 4–5 жовтня за участю 30 делегатів, було прийнято програмні положення, у яких ішлося про потребу “переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціалізму”. Відповідно члени політичного формування виступали за колективний устрій праці й колективну власність “середств продукційних”¹. Висувалися також вимоги демократичних свобод, якнайширшої автономії громад, країн, забезпечення умов культурного розвитку кожного народу, реалізму в мистецтві, використання надбань науки й культури на благо людини.

Крім загальнотеоретичних положень, з'їзд виробив конкретні механізми реалізації програмних положень. Зокрема, в економічній сфері пропонувалося звільнити від екзекуції ті ґрунти, що є засобом утримання сім'ї; розвивати різноманітні форми кооперації; здійснити “найширшу організацію всіх робітних людей без різниці заняття з ціллю самооборони проти визиску з боку капіталу і для взаємної помочі”². У галузі освіти члени партії виступали за вве-

дення безкоштовного навчання, підвищення “видатків на просвіту взагалі”, безперешкодне навчання “в школах народних, середніх і університетах для всіх без різниці пола” тощо³.

Значну увагу партійці приділяли національному питанню. Однак положення про перебудову Австро-Угорської імперії на федеративних засадах з’явилося тільки на IV з’їзді партії, який відбувся 29 грудня 1895 р. у Львові⁴. У підсумковій постанові із цього приводу зазначалося: “Стоячи на ґрунті наукового соціалізму і годячись на всі впливаючі з цього конвенції, на полі політичній, економічній і культурній (заявляє Українська Радикальна Партія, що здійснення усіх її соціалістичних ідеалів можливе при повній політичній самостійності українського народу і повнім неограниченим праві його рішати самому у всіх справах його дотикаючих. Зокрема в Австрії стремить вона до утворення окремої руської політичної території з руських частей Галичини і Буковини з якнайширшою автономією”⁵. За словами І.Франка, “русські радикали де в чому сходяться з соціалістами. Сходяться в загальному змаганні до вільності думок, сумління і громадського життя, в змаганні до громадського уладження вжитків із добутків тої праці. Різниця між радикалами і соціалістами впливає з того, що одні і другі працюють на різних нивах і серед різних обставин і для досягнення своєї цілі мусять уживати різних способів”⁶.

Від інших політичних партій, що будуть створені згодом, РУРП відрізнялася строкатим партійним складом. До її лав входили декілька груп. Першу впливову становили т. зв. “старі” радикали – І.Франко, М.Павлик, О.Терлецький. До них примикали молоді соціалісти – С.Данилович, І.Герасимович, К.Трильовський, Т.Окуневський⁷.

Окрему групу склали “молоді” радикали – Ю.Бачинський, В.Будзиновський, С.Вітик, М.Ганкевич, О.Коллеса, Є.Левицький, В.Охримович. До складу цієї групи в різні часи також входили І.Гриневецький, Є.Вацик, В.Лаврівський, Д.Лукиjanович, Л.Лопатинський, О.Партицький, Л.Турбацький.

Щодо Я.Остапчука, то активну політичну діяльність він розпочав на Збаражчині в середині 90-х рр. XIX ст. Як політик свій ораторський хист демонстрував на зборах, вічах та інших масових зібраннях. Так, 6 липня 1895 р. молодий радикал разом з одностудцями взяв участь у звітному вічі посла віденського парламенту графа Пінінського. Під час обговорення фінансово-господарської політики австрійського двору граф був розкритикований місцевою громадою. Водночас сформовано перший організаційний комітет РУРП на Збаражчині⁸.

12 липня 1895 р. понад 200 селян села Лозівка Збаразького повіту на нараді за участю Я.Остапчука, С.Шмігера, А.Шмігельського й А.Гарматюка “говорили про все, що лежало їм на серці, що підказувало їм життя: про старі народні кривди і про нові, які дедали множаться, про ту тьму кромішню, яку так старанно підтримують наші “опікуни”, про бездонні злидні бідняків і мало менші злидні так званих середняків”⁹. Після цієї наради про радикальний рух говорили “від села до села, від хати до хати”. Наляканий поширенням радикального руху, міський староста Збаража заборонив збори, заплановані на 19 липня 1895 р.¹⁰. Подібна ситуація склалася в Тернополі 26 липня 1895 р. – віче, на якому мав виступати Я.Остапчук, скликане Г.Гарматієм (голова Академічної громади), В.Загайкевичем (правник), П.Кордубою та А.Онуферком (матуринти) було заборонене повітовим старостою¹¹.

Подією, що пожвавила політичне життя в Збаразькому повіті, стали вибори до сейму 1895 р. Надалі основною “зброєю” радикалів залишалися масові зібрання. Здебільшого передвиборні віча заборонялися органами місцевої влади. Так було зі зборами, що мали відбутися в повітовому центрі, а також селі Тарасівці на подвір’ї Дмитра Остапчука (батька Яцка). В останньому випадку заборона прийшла в переддень віча, коли його учасників у тодішніх умовах неможливо було повідомити про це¹². Усе ж таки радикали зуміли охопити вічевим рухом більшість сіл повіту, що принесло свої результати – до сейму вибрано трьох послів: Т.Окуневського, С.Новаківського з Перемищини й батька Яцка – Дмитра Остапчука¹³.

Батько Яцка, як посол виборчого округу Тернопіль – Збараж – Скалат, у період роботи Галицького сейму проживав на квартирі І.Франка, де його часто відвідував син. Каменяр справляв значний вплив на політичні погляди родини Остапчуків, позитивно відгукувався про громадську роботу Яцка, який, за його переконанням, увійшов “глибоко в мужицьке життя” і за

такий недовгий час зробив чимало корисного для партії й народної справи. Натомість батько отримував корисні поради та характеристики окремих послів Галицького сейму.

Зима 1895–1896 рр. у Збаразькому повіті започаткувала нову вічеву хвилю. На зборах громади, за словами Я.Остапчука, “менше говорили про старе, а більше – про нове, про ту мету, яку ми ставили перед собою. Це нове захоплювало людей”¹⁴.

Піднесення національної свідомості незаможного українського населення краю стало особливо помітним під час виборів повітової Ради в середині жовтня 1896 р. Законом передбачався куріальний принцип виборів – населення ділилося на три курії й кожна курія вибирала своїх представників до Ради окремо:

- курія селян (50000 чол.) – 12 радних;
- курія міщан (10000 чол.) – 3 радних;
- курія поміщиків (30 чол.) – 11 радних.

Представники Радикальної партії усвідомлювали утопічність ситуації для українського селянства, тому слідкували за тим, щоб у “виборах по селах вийшли виборцями тверді, непохитні люди, бо тільки тоді ми могли б мати надію на таких самих радних”. Із цією метою в Збаражі було скликано повітову довірочну нараду, на якій мали затвердити список кандидатів до Повітової Ради й дати їм доручення, як вони повинні вести себе на засіданнях Ради.

У вересні 1896 р. на повітовій нараді було обрано перший організаційний комітет Української Радикальної Партії в Збаражчині в складі п’яти членів на чолі з Я.Остапчуком¹⁵. Зрештою, радикали домоглися перемоги під час виборів до Повітової Ради.

Знаковою подією для жителів Збаражчини стало віче, що відбулося в листопаді 1896 р. Його особливістю було те, що участь у ньому взяв І.Франко. За словами Я.Остапчука, “за ним роєм йшли люди..., вони хотіли доторкнутись до нього, потиснути йому руку, або бодай побачити та почути його голос”¹⁶. Агітація приносила плоди – на віче прибули селяни Збаразького, Тернопільського, Скалатського повітів¹⁷. Вони із зацікавленням вислухали промову Каменяра, у якій йшлося, здебільшого, про наступні вибори до австрійського парламенту¹⁸.

У цей самий день І.Франко побував у будинку батьків Я.Остапчука, де обговорив з чільними діячами РУРП Збаразького повіту проблеми розбудови партії. За його оцінкою, у повіті було створено такий ідеальний апарат, якому можна передати навіть ведення Головної управи партії¹⁹. Зрештою, ці слова підтвердила передвиборна агітація – кандидатом від партії у виборчому окрузі став Сафат Шмігер. Щодо Я.Остапчука, то його було заарештовано напередодні виборів і звинувачено в незаконному проведенні наради в с. Базаринці Збаразького повіту.

Під час агітації члени партії Збаразького повіту вміло використовували авторитет І.Франка, водночас підтримуючи його кандидатуру на виборах. Так, Каменяр 16 травня 1898 р. відвідав віче в с. Тарасівці, що приурочувалося 50-літньому ювілею скасування панщини. І.Франко у своїй промові зазначив: “Ваше завзяття і невтомна праця, ваша незламність проти пострахів і переслідувань, мусить кожного наповнити вірою і надією, що ще не вмерла наша доля. Ті переслідування, які Ви перетерпіли в цій боротьбі, не пропадуть марно, а будуть початком нового життя, нового розвою”²⁰.

Цього ж дня на вічі в Тернополі І.Франко виступив із промовою “Панщина після панщини”, після якої його обрали кандидатом на посла до австрійського парламенту. Цей день став “початком велетенської своєїми розмірами і своїм піднесенням виборчої агітації за Франка, яка швидко розіллалася по галицькому Поділлі, в повітах Тернопільському, Збаразькому і Скалатському”²¹.

Агітаційна робота радикалів не могла конкурувати з грубими порушеннями, підкупамі й тиском на виборців їх конкурентів. Із цих причин успіхи Радикальної партії були мінімальні. Я.Остапчук констатував: “Хоч під час цих виборів діялись грубі надужиття і насильства, ми не подали протесту парламентові, бо знали, що з того нічого не вийде. Задовольнились тим, що описали ті горезвісні вибори в пресі для майбутніх поколінь, для історії”²². Пресовий орган РУРП – “Громадський голос” – ряснів повідомленнями про Я.Остапчука, які, здебільшого, зводилися до успіхів і невдач в агітаційній роботі. Так, в одному з них йшлося про те, що “19 грудня на зборах в Нижчих Луб’янках жандарми домогалися від Я.Остапчука (бо він ті збори

скликав), щоб він показав позволення від староства на проведення тих зборів. На те Я.Остапчук відповів, що на відбуття таких зборів не потрібно ніяке позволення²³.

Молодий радикал продовжував підтримувати тісні зв'язки з Каменярем. На урочистостях із нагоди 25-літнього ювілею літературної діяльності Івана Франка в 1899 р. він під час святкового концерту у Львові, як представник від селян Збаражчини, продекламував вірш поета "Наймит" і виконав пісню на слова Франка "Мій краю зелений", до якої склав мелодію. Із цього приводу І.Франко відзначив: "Ви зрозуміли мене добре і передали "Наймита" так, як я думав про нього, коли писав"²⁴.

У другій половині 1890-х рр. у РУРП почала назрівати ідеологічна криза, основною ознакою якої стало розходження в баченні національної й соціальної програми партії. Частина партійців основний акцент робила на національно-визвольній програмі, нівелюючи соціально-економічну платформу. Я.Остапчук належав до тих членів партії, які вважали, що радикальна партія стала пристановищем заможних і середньозаможних селян, які ставляться байдуже, а то й неприхильно до сільського й міського пролетаріату. Згідно з його переконаннями домогтися соціальної справедливості можна було лише страйковими методами боротьби з поміщиками, оскільки "по містах Галичини жили в темноті і злиднях тисячі наших некваліфікованих робітників-доглядачів будинків, рубачів, послугачів та інших чорноробів, які поступово денационалізувались. Їх треба було не тільки рятувати від денационалізації, але також організувати для боротьби за кращі умови праці і платню, навчити їх"²⁵. Із цих причин молодий радикал виступав за повну реорганізацію політичної та соціально-економічної платформи партії або ж, якщо це видається неможливим, створення нової політичної сили.

Перші кроки на цьому шляху були зроблені на VI з'їзді РУРП (вересень 1897 р.), коли частина партійців вимагала перейменування партії в соціал-демократичну. Проте після численних суперечок розколу вдалося уникнути, а в підсумковій резолюції з'їзду зазначалося: "Стоячи на ґрунті наукового соціалізму, русько-українська радикальна партія бажає іти спільно з соціал-демократичною партією в границях своєї програми і задержати певну свою самостійність"²⁶.

VI з'їзд партії не вирішив наболілих проблем, а тільки поглибив розходження, породив кризу. Це показав VII партійний з'їзд, що відбувся 30 жовтня 1898 р. Виступаючи на ньому, І.Франко заявив: "Розваживши всі за і проти, мусимо признати, що так як тепер річ стоїть, – польські соціал-демократи є наші найтяжчі вороги. Розбивають нам віча, шкалюють наших працівників, віддерають молодіж, котра в нас видить всі неконсеквенції, в них – одні консеквенції. Може ми вступленням до соціал-демократів спаралізували тоту шкідливість, але то ще квестія. Певна річ лише те, що кроком тим ослабимо себе на ново"²⁷. Аналогічної позиції дотримувалися делегати з'їзду, що представляли селян: Г.Гарматій, П.Думка, С.Новаківський, І.Сандуляк, голова віденського робітничого товариства "Родина" М.Богайчук та інші. Я.Остапчук і Р.Яросевич були чи не єдиними, хто обстоювали ідею перетворення партії в соціал-демократичну²⁸.

Вектори політичного розвитку партії були не єдиною проблемою, що розглядалася на з'їзді. Після виступу В.Будзиновського з доповіддю "Страйки по громадах" у підсумкову резолюцію було внесено пункт про початок підготовки селянських страйків і бойкотів, а після виступу М.Бачинського – теза про поділ Галичини на українську й польську частини²⁹.

Гостроти конфлікту додавав VI з'їзд польської соціал-демократичної партії (ГСДП), що відбувся 6–8 січня 1899 р. у Кракові. Проблеми РУРП не були в центрі обговорення, проте не залишилися поза увагою делегатів. Окремі з них підкреслювали, що в партії стався розкол, а її лави залишили С.Вітик, М.Новаківський, І.Міхас, Я.Остапчук, А.Шмигельський. Заяви викликали осуд "молодих радикалів", які запідозрили ГСДП у політиці шовінізму. Зазначалося, що метою партії є Україна *ingredenta*, а не "Польська історична од можа до можа"³⁰.

Однак, незважаючи на заяви польських соціал-демократів, 7 травня 1899 р. центральний провід партії ухвалив рішення про зміну назви партії, що викликало хвилю обурення селян Скалатського, Станіславівського, Снятинського, Тернопільського, Товмацького, Мостиського й Городенського повітів³¹. У листах, зокрема, зазначалося: "Та ж злиття з польською соціал-демократичною партією – се зрада українсько-руської нації (а наслідок був би такий, що руські

хлопи при виборах мусіли би голосувати на соціал-демократів польських, яких певно польська екекутива поклала б кандидатами!), прийняти соціал-демократичну програму, добру для фабричних робітників, се зрада хлопських інтересів, за котрі доси радикальна партія розпиналася..."³². Я.Остапчук підтримав рішення центрального проводу, рівночасно застерігши, що воно потребує схвалення партійного з'їзду³³.

Остаточо розкол партії відбувся 21 травня 1899 р. У цей день конференція членів заряду й делегатів від місцевих організацій прийняла рішення про збереження політичної платформи партії РУРП, що означало відмову від соціал-демократичних принципів. Після прийняття такого рішення Р.Яросевич і М.Новаківський покинули її лави й перейшли до соціал-демократичної партії.

Таким чином, Я.Остапчук послідовно втілював у життя ідею реорганізації РУРП у соціал-демократичну партію, був одним із найактивніших її членів. Як член радикальної партії виступав за перебудову Австро-Угорської імперії на федеративних засадах, соціальне й національне визволення. Різне бачення національної й соціальної програми партії – основна причина розходження між "молодими" й "старими" радикалами. Я.Остапчук, що належав до перших, критикував однопартійців за нівелювання інтересів сільського й міського пролетаріату, виступав за організацію масового страйкового руху.

¹ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті : документи і матеріали : у 3 т. – Мюнхен : Сучасність, 1983. – Т. 1. – С. 58.

² Там само. – С. 57.

³ Левинський В. Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині / В. Левинський. – Харків ; К. : Держвидав України, 1930. – С. 27.

⁴ Грицак Я. "Молоді" радикали в суспільно-політичному житті Галичини / Я. Грицак // Записки Наук. тов. ім. Т. Шевченка. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 99.

⁵ Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914: на підставі споминів / К. Левицький. – Львів, 1926. – С. 284.

⁶ Франко І. Радикали і радикалізм / І. Франко. – Львів, 1896. – С. 21.

⁷ Грицак Я. "Молоді" радикали в суспільно-політичному житті Галичини / Я. Грицак // Записки Наук. тов. ім. Т. Шевченка. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 98.

⁸ Сімейний архів О. Мальця (м. Мукачеве, вул. А. Волошина, 25). – Ф. 1 (Яцко Остапчук), оп. 1, спр. 3, арк. 98.

⁹ Остапчук Я. Подих з недавньої бувальщини / Я. Остапчук // Збаражчина... – Торонто, 1964. – С. 294–295.

¹⁰ Головченко В. Від "Самостійної України" до Союзу визволення України : нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. / В. Головченко. – Харків : ХДУ, 1996. – С. 8.

¹¹ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Оп. 1, спр. 167, арк. 14.

¹² Остапчук Я. Указана праця. – С. 299.

¹³ Аркуша О. Парламентська традиція галицьких українців у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / О. Аркуша // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2000. – Вип. 6. – С. 78.

¹⁴ Сімейний архів О. Мальця (м. Мукачеве, вул. А. Волошина, 25). – Ф. 1, оп. 1, спр. 3, арк. 42.

¹⁵ Тернопільський краєзнавчий музей. – Спр. ТКМ РД-2736, арк. 5.

¹⁶ Остапчук Я. Указана праця. – С. 316.

¹⁷ Тернопільський краєзнавчий музей. – Спр. ТКМ РД-2798, арк. 2.

¹⁸ Остапчук Я. Указана праця. – С. 317.

¹⁹ Сімейний архів О. Мальця (м. Мукачеве, вул. А. Волошина, 25). – Оп. 1, спр. 3, арк. 19.

²⁰ Грицак Я. "Молоді" радикали в суспільно-політичному житті Галичини / Я. Грицак // Записки наук. тов. ім. Т. Шевченка. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 193.

²¹ Остапчук Я. Указана праця. – С. 327.

²² Там само. – С. 324.

²³ Громадський голос. – 1898. – 24 грудня.

²⁴ Остапчук Я. Указана праця. – С. 329.

²⁵ Там само. – С. 334.

²⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Львові(далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 1.

²⁷ ЦДІАУЛ. – Ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 21.

²⁸ ЦДІАУЛ. – Ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 18–22.

²⁹ ЦДІАУЛ. – Ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 13.

³⁰ Громадський голос. – 1899. – № 3.

³¹ ЦДІАУЛ. – Ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 103–104, 106, 203–204, 213–215.

³² ЦДІАУЛ. – Ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 203.

³³ ЦДІАУЛ. – Ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 105.

The process of the formation of the political viewpoint of Ya. Ostapchuk is analyzed. The evolution of his political outlooks, his activity in the Russ-Ukrainian Radical Party generally and in Zbarazh district particularly was described. The special attention is given to the investigation of the reasons of the ideological crisis in the party and the creation of the new political power of the social and democratic direction on its basis.

Key words: RURP, veche, Zbarazh district, USDP.

УДК: 94.329.73(477)929 ВОЗНЯК
ББК 63.3 (4 Укр) 52

Леся КЛЕБАН

МИХАЙЛО ВОЗНЯК І НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ УКРАЇНЦІВ В АВСТРО-УГОРЩИНІ

У статті проаналізовано початки наукової та громадсько-політичної діяльності М.Возняка в контексті суспільно-політичних процесів на західноукраїнських землях на початку ХХ ст. Відображено маловідомі біографічні відомості, розкрито особливості формування його наукових інтересів, охарактеризовано політичні погляди та переконання.

Ключові слова: наукова діяльність, СВУ, еміграція.

На початку ХХ ст. українці Галичини залишалися однією з найбезправніших націй в Австро-Угорській імперії. Домінування поляків у всіх без винятку інституціях загострювало суспільно-політичну ситуацію в краї, змушувало творчу українську інтелігенцію об'єднуватися задля піднесення українського національного руху на якісно новий вищий рівень. Одним із тих, хто своєю науковою та громадсько-політичною працею долучився до піднесення національної свідомості українського населення був Михайло Возняк, наукові інтереси якого, як справедливо відзначив М.Мороз, “визначилися й сформувалися в першому десятилітті нашого віку (ХХ ст. – Авт.). У цей час М.С.Возняк познайомився з творами І.Франка, глибоко засвоївши ідеї революціонера-демократа. Цей вплив визначив зміст і напрям його наукової й громадської діяльності. Поряд з В.М.Гнатюком, Ф.М.Колесою, В.Г.Щуратом М.С.Возняк був носієм славних традицій Івана Франка в розвитку науки й культури на західноукраїнських землях”¹.

Метою статті є аналіз наукової та громадсько-політичної діяльності М.Возняка в перші десятиліття ХХ ст. Досліджувана проблема недостатньо висвітлена сучасною українською історіографією. Частково вона порушена в дослідженнях М.Мороза, І.Денисюка, М.Нечиталюка, В.Лесика та ін. Джерельною основою статті є документи відділу рукописів Львівської національної бібліотеки ім. В.Стефаника.

Засновник франкознавства народився 3 жовтня 1881 р. у селі Вільки-Мазовецькі (нині – с. Волиця Жовківського району Львівської області) у сім'ї селян. Незважаючи на скрутне матеріальне становище сім'ї, він здобув початкову освіту спочатку в рідному селі, а згодом закінчив старші класи семирічної школи в місті Рава-Руська, що дозволило вступити до Академічної гімназії у Львові.

Після її закінчення, у 1904 р., продовжив навчання на філософському факультеті Львівського університету (відділення української філології). Незабаром став членом “Руського педагогічного товариства”².

У 1911 р., за поданням К.Студинського, молодого науковця, який, на думку Володимира Дорошенка, належав до його улюблених учнів³, було обрано дійсним членом філологічної секції. Проте рішення секції не затвердив Виділ товариства, бо його члени, зокрема С.Тома-

шівський і С.Рудницький, вважали за необхідне підвищити вимоги до кандидатів на вступ у Товариство (більш науково виважені праці та звання доктора). Оскільки молодий дослідник не відповідав установленим вимогам, його не прийняли в НТШ. Із цих причин “Возняк був страшенно ображений ... і на НТШ і, зокрема, на Студинського. І хоч завинили властиво Томашівський з Рудницьким, а не Студинський і секція, Возняк до кінця свого життя мав жаль і уразу до Студинського, як спричинника, хоч і мимовільного, його пониження”⁴.

Упродовж 1909–1914 рр. М.Возняк опублікував близько шістдесяти праць різноманітної тематики. Ці роки видалися найбільш плідними в його науковому житті довоєнного періоду. Водночас громадська робота забирала практично увесь час науковця, не залишала місця для відпочинку, спілкування з родиною. В одному з листів його брат Григорій писав: “Отець не може навіть зрозуміти як то можливо так безупинно працювати і ні на хвилинку не відпочити”. Прохання матері “загостити бодай на кілька днів на Вільки” так і залишилося не почутим⁵.

Зосередженість М.Возняка на науковій і громадсько-політичній роботі приносила свої плоди. Його праця не залишилася непоміченою Каменярем, який у рецензії на книгу М.Возняка “Маркіян Шашкевич як фольклорист” відзначив, що “розвідка... визначається всіма прикметами совісно виконаної, переважно бібліографічної праці, якої метою було на основі рукописних матеріалів виявити та виказати працю Маркіяна Шашкевича над збиранням та записуванням галицько-руських народних пісень, а також те, як тою працею покористувалися видавці збірок тих пісень, Вацлав з Олеська, Жегота Павлі та Яків Головацький”⁶. Про самого автора І.Франко відгукувався як про літературознавця, у якого “треба признати найбільшу працюовитість та найліпше вироблену методу точного, скрупульяного до найменших дрібниць досліду язикових та літературних явищ”⁷.

Хвалебні слова І.Франка, адресовані М.Возняку, варто сприймати дещо критично, оскільки цим Каменярем спонукав молодого науковця до нових творчих пошуків. На підтвердження цієї думки варто навести цитату з рецензії І.Франка на другий том коломишок, виданих у 1908 р. В.Гнатюком, у якій він також відзначив, що фольклорист-початківець “феноменально щасливий збирач усякого етнографічного матеріалу...”⁸.

Перші вдалі наукові спроби додали сил і впевненості М.Возняку, допомогли здобути авторитет і повагу у відомих громадсько-політичних діячів Західної України. Особливо дружні відносини склались із В.Дорошенком – упорядником архіву І.Франка та І.Кревецьким – директором бібліотеки Наукового товариства ім. Т.Шевченка (з 1909 до 1937 рр. із перервами). У 1909 р. М.Возняк підтримав починання останнього під час створення бібліографічної комісії Наукового товариства ім. Т.Шевченка. Основне її завдання полягало в розробці української бібліографії. За основу роботи Комісії (голова І.Левицький) брався критерій вичерпності наукових робіт. Її члени планували видати:

1. Серію “Матеріали до української бібліографії”.
2. Бібліографічний покажчик україномовних праць, що з'явилися в ХІХ ст.
3. Бібліографію української книги, виданої до 1798 р.

М.Возняк, як член Комісії, повинен був “реєструвати все, що було надруковане українською мовою, незалежно від змісту, національних, політичних, громадянських переконань авторів чи видавців, правопису, шрифту (латинка, т. зв. “гражданський” чи кириличний)”.

Після початку Першої світової війни М.Возняк покинув Україну та переїхав до Відня, куди емігрувала значна кількість відомих громадсько-політичних діячів, українських організацій та інституцій, у т. ч. і Союз визволення України (далі – СВУ), чільні діячі якого головним своїм політичним постулатом проголосили державну самостійність і соборність України. Згадуючи ці події, М.Возняк у своїй автобіографії писав: “Я виїхав перед москалями зо Львова; по дорозі прийшло комусь на думку завести мене до Телергофу, однак через якусь помилку кондуктора повезли мене далі до S.Veit an der Glain у Каринтії. Звідти витягнула мене організація Союз визволення України” на технічного редактора його двотижневика “Вістник”, що видавався для національного освіднення російських українців в австро-німецьких таборях”⁹. До цього варто додати, що арештували майбутнього академіка через підозри в русофільстві¹⁰. Таким чином, емігрувавши за кордон, М.Возняк:

- уникнув репресій і служби в армії;
- утратив контакти з родиною, у т. ч. із рідними братами;
- став одним з активних “просвітителів” СВУ;
- отримав можливість продовжити наукову роботу.

У списку, складеному одним із лідерів СВУ А.Жуком, нараховувалося 250 членів товариства, співробітників і активу із числа військовополонених українців, з них 40 становили галичани й буковинці. Вони належали до різних політичних напрямів та ідейних переконань, але сприймали основне положення СВУ – державну незалежність України¹¹. Власне, у списку А.Жука значився також М.Возняк, який тяжів до націонал-демократичного напрямку.

Політичні переконання М.Возняка сформувалися в ранньому дитинстві – виростаючи в українській національно свідомій родині, він упродовж усього життєвого шляху не зраджував своїм ідеалам. Брат Кирило також поділяв його політичні переконання. В одному з листів (1912 р.) він писав: “Будучи у Львові, задивлявся я ідеально на ту справу (піднесення національного духу. – *Авт.*), думав, що за один місяць зроблю зі свого села непереможну українську твердиню, а тут ні трохи не сповнюється мої мрії”¹². Як уже зазначалося, з початком Першої світової війни “в московській в’язниці перестудився старший брат, дістав “гальопуючі” сухоти, заразив молодшого брата і один по другім закінчили свій життєвий шлях”¹³. За словами М.Панаса, Кирила (молодший брат): “Проводили його на місце вічного відпочинку цілі Вільки”¹⁴. Його смерть була несподіваною для всіх, оскільки в листі до М.Возняка від 1912 р. він писав: “Ніколи ще не почувався так добре і гарно та свобідно, як тепер. Якраз тепер є все в мене повна гармонія; чуюся і здоровим і веселим, одним словом – щасливець з мене неабиякий. Цікавий я лишень чи довго буде в мене той стан?”¹⁵. Про долю Атанаса нічого не відомо після того, як він пішов служити в російську армію в роки Першої світової війни.

Загалом відомостей про родину майбутнього академіка залишилося небагато. У 1913 р. мати “держалася ще досить кріпко”¹⁶. Одна з останніх згадок про батьків М.Возняка – лист його шкільного товариша Миколи Панаса від 17 березня 1916 р., у якому він пише: “По stratі трьох синів в них тільки й думки що про Вас, пане Професор... Про Федька нема відомостей від самого початку війни. Отже 99% можливості що помер, а тільки 1% що ще жив... Хоч вашій матері я все говорю, що він ще поверне”.

Варто відзначити двояку тенденцію. З одного боку, М.Возняк надзвичайно переживав за долю своєї родини загалом і братів зокрема. З іншого, – науковець не прагнув підтримувати тісних зв’язків із ними. Так, не повідомляючи батьків про своє місцезнаходження, перебуваючи в еміграції у Відні, його брат Кирило тільки наприкінці 1915 р. завдяки членам НТШ довідався його адресу та зміг написати листа¹⁷. Проте листувався М.Возняк украї неохоче, зазвичай не відписуючи. Тенденція зберігалася в майбутньому – він практично “забув” про свою родину, повернувшись на батьківщину, не допомагав їй матеріально, маючи змогу це робити. Так, не увінчалися успіхом спроби його сестри Анастасії нав’язати контакти з професором¹⁸. Його близький родич Яків Возняк, що просив “подати яку небуть поміч” чи “пару карбованців”, також не отримав схвальної відповіді¹⁹. Зважаючи на це, можна погодитися з І.Денисюком, який вважав, що “сувора школа життя привчила сина убогих селян до ошадливості, до аскетизму”²⁰.

Щодо М.Возняка, то, перебуваючи в еміграції, він активно включився в громадсько-політичну роботу. У Відні Союз почав видавати свій головний пресовий орган “Вістник Союзу визволення України”, який виходив із жовтня 1914 р. до листопада 1918 р. (в останньому році – під назвою “Вістник політики, літератури й життя”). Редагування й коректуру текстів здійснювали М.Возняк і В.Дорошенко, котрий знав М.Возняка ще з передвоєнних років, працюючи бібліотекарем НТШ, і за його сприянням став співробітником “Вістника”. У редакції часопису працювали близько 60 осіб. На його сторінках друкувалися А.Жук, І.Крип’якевич, Б.Лепкий, О.Назарук, О.Кобилянська, С.Томашівський, В.Темницький, В.Винниченко, М. і Л.Ганкевичі, Є.Левицький, П.Карманський, В.Сімович, М.Лозинський та інші відомі українські вчені, публіцисти, політики. Тут друкувалися твори й зарубіжних діячів науки, культури й політики, зокрема І.Шишманова, З.Арборе, Дж.Рафаловича, А.Єнсена, Ф.Діреріха, Онезорге, Р.Ойкена, І.Ястровата. Він мав великий вплив на формування національної свідомості військовополонених, галичан. Крім цього, журнал поширювався в Наддніпрянщині²¹.

Завдяки копіткій редакторській праці М.Возняка на сторінках “Вістника” з’являлися ґрунтовні публікації, що присвячувалися діяльності Союзу, тогочасним воєнним подіям, проблемам українського національно-визвольного руху, міжнародним аспектам українського питання, подавалися історико-культурологічні огляди, друкувалися матеріали іноземних авторів про Україну, її роль у світовому історичному процесі. “Вістник” як позапартійний орган об’єднував українців різного суспільного спрямування, які прагнули до національного визволення²².

М.Возняк був не тільки співробітником редакції “Вістника”, але й активним його дописувачем. Однак варто відзначити, що політична тематика, яка домінувала в еміграційних працях науковця, не відзначалася вираженістю в підходах. За свідченням його сучасників, “він зовсім серйозно дивувався, чому Винниченко, Грушевський, Петлюра і Скоропадський не можуть погодитися... як би то було гарно коли б вони разом працювали. Возняк ладен був прийняти який-будь лад на Україні, аби цей лад очолювали українці”²³.

Свою національно-культурну працю він проводив у трьох вимірах: культурна спадщина, національна ідея, державність. У цей період з-під його пера виходить низка праць – роздумів про українську державність. Він позитивно відгукувався про проведену СВУ національно-просвітницьку роботу між українськими полоненими в Німеччині.

Серед найголовніших проблем для утворення Української держави М.Возняк вважав національну ідею. Учений підкреслював, що вона має глибокі історичні корені, адже в українському народі завжди переважав принцип широкого демократизму та визнання рівного політичного права кожній суспільності. За княжих часів цей принцип виявився у вічевім устрою, громадському й виборно-церковному житті, а згодом він виступив на повну силу в козащині, передусім у Запорізькій Січі²⁴.

М.Возняк не схвалював переконання багатьох українських партій про федерацію автономних держав Росії, називав їх “федеративними мріями”. Наголошуючи на незалежності кожної держави, він відразу зазначав, що будь-яка держава, якщо вона не в змозі забезпечити собі самостійний внутрішній розвиток чи зовнішню безпеку, мусить об’єднатися у вільні союзи²⁵.

Науковець визначив внутрішні й зовнішні причини нетривкості попередніх українських держав. Він вважав, що багато держав принижували українців, прагнучи “переробити їх на свою подобу”, будь-якими способами заволодіти Україною, визискувати природні багатства, мати користь з її торговельних шляхів і культурних зв’язків. Окрім зовнішніх причин занепаду Української держави, він відзначав і внутрішні – “в минулім точив її червак незгоди власних горожан”. Ретроспективно оцінюючи існування Української держави за Б.Хмельницького, М.Возняк відзначав, що вже під час самого повстання відбувалися чвари між багатими й біднішими козаками, селянством, міщанством і козацькою верхівкою.

Персональна унія України з Московщиною призвела до занепаду всіх українських вольностей. Козаки зіткнулися з повним безправ’ям у Московській державі, адже устрій козащини був подібний до устрою конституційних європейських держав, якого ніколи не мало ні Московське царство, ні пізніша Російська держава аж до вибуху Лютневої революції 1917 р.: “Що не змогла вдяти Польща, те доконала Московщина: на руїнах самостійності й автономії України почала вона всесильні заходи над новим винародовленням українського народу й інтелігенції. Тому, якщо думати про будь-яку федерацію з Росією, значить свідомо гнати в могилу живий національний організм українського народу”²⁶.

Будучи членом СВУ, М.Возняк повністю підтримував його політику, нарідним каменем якої була державна самостійність України. Він пов’язував утворення української державності з поваленням царату – “того самого павука, котрий не тільки не дає жити українському народові Росії, але й простяг свою ведмежу лапу й на той шмат української землі, де бодай пробоєм здобуває собі український народ умови самостійного національного життя”²⁷.

Перебуваючи на чужині, М.Возняк цікавився подіями на батьківщині, де з приходом російської армії запанували терор і насилля. Уже 18 вересня 1914 р. генерал-губернатор Галичини видав указ “Про заборону функціонування різного роду клубів і товариств та про тимчасове закриття існуючих в Галичині учбових закладів, інтернатів і куренів, за винятком учбових

майстерень”. Запроваджено жорстоку цензуру, закрито товариство “Просвіта”, розпочато “інвентаризацію” (фактично грабіж) банків, музеїв, книгарень. Протягом кількох місяців, на підставі детальних списків, які склали москвофіли, очолювані В.Дудикевичем, у Львові арештовано 1200 українських патріотів, у глибину Росії вивезено 578 українців, з них 34 священники, серед яких митрополит А.Шептицький. На початку березня 1915 р. у Східній Галичині було знову арештовано близько 300 українців, насамперед інтелігенції: адвокатів А.Чайковського, Д.Стахура, посла Т.Старуха, працівників страхового товариства “Дністер” – С.Британа, О.Кузьмича, М.Губчака та ін.²⁸. За висновком І.Крип’якевича, “відношення до наших інституцій і людей загалом не толерантне”²⁹. Стосовно оселі вченого зазначав, що “бібліотека непорушна, а меблі (господиня. – *Авт.*) врятувала перед московітами так, що сама заняла покій – зате повинні Ви бути їй вдячні, бо москалі багато кавалерів зграбували”³⁰.

Занепокоєння М.Возняка викликали не стільки особисті речі, скільки залишені без нагляду книжки та старовинні рукописи. У листі до літературознавця (1917 р.), описуючи його помешкання у Львові, А.Рудий писав: “Річи всі стоять спаковані... є там передусім шафи-полиці, набиті повні книжками, маю вражіння, що звідтам нічого не зрушено, бо всі полиці щільно заповнені. Подібно стажерка. Так само одна шафа з полицями робить вражіння, що звідтам не рушено нічого, бо всі річи лежать в можливим порядку”³¹.

Після закінчення Першої світової війни й повернення в Україну М.Возняка прийнято дійсним членом НТШ. Однак, пам’ятаючи події 1911 р., він “не схотів прийняти висланої йому грамоти й не дався ніколи намовити її взяти. Не вважав себе дійсним членом НТШ, хоч усе своє життя в ньому працював, колишній улюблений учень і протеже професора Студинського, Возняк тепер відкинувся від нього й не визнавав його вже своїм учителем, і не раз давав це йому відчуття”³². Водночас, за висловлюванням М.Нечиталюка, з 1916 р. науковець “не займав ніяких офіціальних посад і займався виключно науковою роботою, живучи з випадкових і мізерних гонорарів”³³.

Таким чином, початок ХХ ст. став часом формування наукового світогляду М.Возняка. Незважаючи на те, що науковець відомий широкому загалу як засновник франкознавства, у цей період написана значна кількість праць, присвячених провідним постатям української історії та літератури. Складна суспільно-політична ситуація в краї, як і військові дії в роки Першої світової війни, значно ускладнила наукову та громадсько-політичну діяльність академіка. Проте надзвичайна працьовитість у поєднанні з самовідданістю науковій справі принесли М.Возняку всеукраїнське визнання, поставили в один ряд із провідними літературознавцями ХХ ст.

1. Мороз М. Фольклористична діяльність М. Возняка / М. Мороз // Народна творчість та етнографія. – 1981. – № 6. – С. 33.
2. Відділ рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника. – Ф. 29. – Воз. 691/п.161.
3. Нечиталюк М. Честь праці: академік Михайло Возняк у спогадах та публікаціях / М. Нечиталюк. – Львів : Видавничий центр Львівського нац. ун-ту ім. Івана Франка, 2000. – С. 372.
4. Там само. – С. 373.
5. Возняк Г. С. Листи до Возняка Михайла Степановича / Григорій Степанович Возняк // Відділ рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника. – Ф. 29. – Воз. 522.
6. Нечиталюк М. Указана праця. – С. 181.
7. Мороз М. Невтомний трудівник науки / М. Мороз // Жовтень. – 1981. – № 10.
8. Рецензія І. Франка на другий том коломийок, виданих В. Гнатюком 1908 р. // ЦДІА у Львові. – Ф. 309, оп. 1, спр. 286.
9. Возняк М. С. Автобіографія / М. С. Возняк // Відділ рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника. – Ф.29. – Воз. 1.
10. Ювілейна книга Української академічної гімназії у Львові. – Філадельфія, 1978. – С. 139.
11. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / І. Патер. – Львів, 2000. – С. 77.
12. Возняк Г. С. Листи до Возняка Михайла Степановича / Григорій Степанович Возняк // Відділ рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника. – Ф. 29. – Воз. 522.
13. Відділ рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника. – Ф. 29. – Воз. 1.
14. Панас М. Листи до Возняка Михайла Степановича / Микола Панас // Відділ рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника. – Ф. 29. – Воз. 412.

15. Возняк Г. С. Листи до Возняка Михайла Степановича / Григорій Степанович Возняк // Відділ рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника. – Ф. 29. – Воз. 522.
16. Возняк Г. С. Листи до Возняка Михайла Степановича / Григорій Степанович Возняк // Відділ рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника. – Ф. 29. – Воз. 522.
17. Там само. – Ф. 29. – Воз. 523.
18. Труш А. С. Листи до Возняка Михайла Степановича / Анастасія Степанівна Труш // Відділ рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника. – Ф. 29. – Воз. 526.
19. Возняк Я. Листи до Возняка Михайла Степановича / Яків Возняк // Відділ рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника. – Ф. 29. – Воз. 525.
20. Денисюк І. Академік з легенди / І. Денисюк // Українське літературознавство. – 2006. – Вип. 68. – С. 405–406.
21. Наріжний С. Українська еміграція: культурно-освітня праця між двома війнами / С. Наріжний. – Прага, 1942. – С. 14.
22. Літа Ю. Союз визволення України / Ю. Літа. – Одеса, 1917. – С. 12.
23. Нечиталюк М. Указана праця. – С. 383.
24. Возняк М. Українська державність / М. Возняк. – Відень, 1918. – С. 149.
25. Там само.
26. Там само. – С. 151.
27. Вістник. – 1915. – № 55–56. – С. 2.
28. Мазур О. Перша світова війна / О. Мазур, І. Патер // Історія Львова. – Львів, 2007. – Т. 2. – С. 512–514.
29. Крип’якевич І. Листи до Возняка Михайла Степановича / І. Крип’якевич // Відділ рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника. – Ф. 29. – Воз. 522.
30. Там само.
31. Рудий А. Листи до Возняка Михайла Степановича / А. Рудий // Відділ рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника. – Ф. 29. – Воз. 444.
32. Нечиталюк М. Указана праця. – С. 373.
33. Там само. – С. 181.

The autor analyzed the beginning of the scientific, public fctivity of M.Voznyak in the context of the social and politic process in the west-ukrainien territory in the beginning of XX century. She reflected the little-known biographycal information, Lessya Klabun described the perticularities of the formation of his scientific interests, she characterised the politic reierus and persuasions.

Key words: *scintific activity, SVU, emmigration.*

УДК 94 (477.8)
ББК 63.3 (4Укр) 6

Любомира ФЕДУНИШИН

ДЕРЖАВНИЦЬКА ІДЕЯ ІВАНА КРЕВЕЦЬКОГО

У статті розкрито державницьку ідею І.Кревецького. Висвітлено суспільно-політичні погляди галицького історика як гімназиста, студента, члена НТШ та представника львівської історичної школи М.Грушевського. На основі праць І.Кревецького проаналізовано українську традицію національного державо-творення і вказано про перевагу на Україні анархічних елементів над державницькими.

Ключові слова: *І.Кревецький, національно-державна ідея, українська анархія, Галичина.*

Маловідомим сучасній історичній науці залишається ім’я видатного галицького історика І.Кревецького (1883–1940). Він належав до державницького напрямку української історіографії, був представником львівської історичної школи М.Грушевського. І.Кревецький у своїх працях розкрив українську традицію національного державотворення, починаючи від часів Київської Русі і закінчуючи прикладами з української історії ХХ ст. З огляду на складні процеси у нашій країні, різні протиріччя в суспільно-політичній сфері, особливо важливим є вивчення і врахування позитивних та негативних моментів державотворчих процесів в Україні,

особливо у ХХ ст. У зв'язку із цим, на нашу думку, актуальним є розгляд формування державницької ідеї І.Кревецького та її аналіз у даній статті.

Лише в 90-х роках ХХ століття з'явилася низка публікацій про І.Кревецького, де водночас з описом життєвого шляху коротко висвітлювалися багатогранні наукові інтереси вченого, подавався перелік основних праць, розглядався його внесок в окремі галузі науки¹. Уперше простежив процес формування І.Кревецького як репрезентанта державницької школи української історіографії ХХ ст. у своїй книжці Ф.Стеблій². Він висвітлив історіографічний і політологічний доробок ученого з питань державності. Проте епістолярна спадщина, багато праць І.Кревецького залишаються не опублікованими, відсутній детальний їх аналіз, а його національно-державницька концепція не стала предметом окремого дослідження.

Формування державницької ідеї І.Кревецького почалося під час навчання в Українській академічній гімназії у Львові, яку він закінчив у 1903 р. На випускному табло всі студенти гімназії у вишиваних сорочках. Фотографія І.Кревецького поміщена третьою у першому ряді. Це свідчить про його авторитет серед студентів, а також творчі та інтелектуальні здібності. Викладання у гімназії велося українською мовою. Значна частина учнів були членами української молодіжної організації “Пласт”. У 1920–1930-х роках в академічній гімназії діяли нелегальні юнацькі осередки Української військової організації та Організації українських націоналістів. Оскільки гімназія була складовою частиною Львівського університету, то її випускники зараховувалися до університету без вступних іспитів.

Важливу роль у становленні суспільно-політичних поглядів І.Кревецького мала зустріч із майбутнім істориком І.Крип'якевичем у 1904 р. на так званих наукових курсах. Це були курси підготовки до університету, яке організувало “Товариство прихильників української літератури, науки і штуки”, створене у Львові 1904 р. за ініціативою М.Грушевського. Основним завданням товариство вважало сприяти розвитку української науки і культури, підтримувати інтелігенцію з усіх українських земель. Згодом сам І.Кревецький став активним членом цього товариства разом з І.Джиджорою, І.Франком, В.Липинським, В.Винниченком, С.Томашівським та ін. Вони видавали твори українських науковців, влаштовували лекції, виставки³. Із початком Першої світової війни товариство припинило існування. Самі підготовчі курси можна вважати першим кроком формування історичної школи у Львові. Це була скромна організація, проте в той час питанню підготовчих курсів приділяли велику увагу. Їх організатором був відомий уже в цей час історик з європейською славою М.Грушевський.

Наступний етап становлення державницьких поглядів І.Кревецького пов'язаний із його роботою в історичному семінарі, яким керував М.Грушевський. І.Кревецький був активним учасником семінару як студент історичної групи філософського факультету Львівського університету, який закінчив у 1907 р. До семінару М.Грушевський залучав студентів із першого курсу. Це була спроба самостійної роботи молодих істориків. М.Грушевський давав їм велику свободу у виборі методики роботи, залучав їх до праці в архівах. Так, І.Кревецький студіював період П.Дорошенка у краківських архівах⁴, збираючи матеріали для збірника документів з історії українського козацтва.

Потрапивши під могутній вплив професора М.Грушевського, І.Кревецький і сам почав займатися дослідженнями з історії України. В історіографії М.Грушевського молодого історика особливо приваблювала ідея української державності. В основу своїх історичних досліджень він поставив вивчення держави й еліти як рушійної сили історичного процесу. У цей час український національний рух вступив у найвищу – політичну – стадію свого розвитку, швидкими темпами йшло формування сучасної української нації. Ідея української держави буквально носилась у повітрі, нею жила учнівська та студентська молодь, політичні партії, її обговорювала преса. Захопила вона й майбутнього історика.

Із 26 листопада 1903 р. І.Кревецький став членом НТШ і вже 2 грудня 1904 р. на одному із засідань історично-філософської секції товариства вперше виступив із доповіддю та репрезентував свою працю під назвою “Оборонна організація руських селян на галицько-угорським пограниччю в 1848–1949 рр.”⁵, яку відразу ухвалили надрукувати. Професор звернув увагу на талановитого юнака та 1905 р. влаштував його на роботу в бібліотеку НТШ⁶. Працьовитість молодої людини, поїздки за кордон із метою наукового дослідження, робота в архівах і написані

ним ряд наукових праць, дозволили академічній Раді НТШ присвоїти І.Кревецькому в 1907 р. почесне звання “дійсний член НТШ”. Молодому вченому на той час було 24 роки. Із 1909 по 1937 рр. він працює на посаді головного бібліотекаря Наукового товариства ім. Т.Шевченка з невеликою перервою під час Першої світової війни.

У рамках НТШ проходив процес становлення І.Кревецького як талановитого дослідника історії України. Він вивчав проблеми історії Галичини у складі Австрійської імперії в кінці XVIII–XIX ст., зокрема велику увагу приділив політичній історії Галичини періоду революції 1848–1849 рр. Історик досліджував боротьбу українців за національно-територіальну автономію, концепція якої висувала на перший план завдання політичної організації національно-територіального комплексу, отже, проблему влади, а у майбутньому – і проблему держави. І.Кревецький актуальним політичним завданням початку ХХ ст. вважав “необхідність національно-територіальної консолідації поодиноких відокремлених і відчужених українських земель у собі й зі собою”⁷ на шляху до створення власної національної державності.

Фундаментальними є дослідження І.Кревецького з історії українських військових та воєнізованих формувань у Галичині періоду революції 1848–1849 рр.: про українську національну гвардію, селянську самооборону в Карпатах, батальйон руських гірських стрільців⁸. Ці українські військові формування представляли українців Австрії та мали завдання захищати їх національні права. Історик простежив формування офіцерського складу батальйону, керівний склад, структуру й забезпечення збройних утворень. Звернув увагу на те, що більшу частину його складу становили особи української національності. Отже, як історик-державник І.Кревецький важливу роль відводив у процесі українського державотворення національним збройним силам, які повинні захищати права українців на самостійний розвиток. Ці ідеї вчений розвивав також як керівник наукового семінару з української військової історії у Львівському (таємному) українському університеті (1921–1925 рр.). Як стверджував спеціаліст з української воєнної історіографії Л.Шанковський, І.Кревецький здобув собі заслужене визнання як перший український воєнний історик у Західній Україні⁹.

І.Кревецький як активний учасник національно-визвольного руху першої чверті ХХ століття, національно свідомий історик і патріот своєї держави головним завданням вважав з'ясувати ті причини та обставини, в силу яких усі спроби відродити Українську державу зазнали невдачі. В листі до С.Томашівського 1922 р. І.Кревецький писав: “Я передовсім бажав би написати як найскорше “Державність й анархія”, бо вважаю її найбільш актуальною зі всіх тем”¹⁰. Історик висловив думку, що найбільшим і найгірнішим ворогом України, який переслідує її постійно, є анархія. Підтвердженням вважав події в Україні XII–XIII ст., відомі під назвою болохівщини, татарських людей і княжих міжусобиць. Свідчення української анархії знайшов І.Кревецький і в козащині: “Державотворчі зусилля найкращих представників козащини в XVII–XVIII ст. не мали успіху... Причиною є козацька анархія... Вперше здисциплінувати козацьку масу вдалося галичанину гетьману Петру Конашевичу-Сагайдачному. Другим був Богдан Хмельницький, що виховався в Галичині... Закріплення волі в формі української держави українська козащина, хоч існувала майже 3 століття, не виконала... Занадто багато було в ній анархії”¹¹. Ф.Стеблій зазначив, що історик негативно оцінював вимушену Переяславську угоду України з Росією 1654 р., яка призвела до ліквідації автономії України, заборони українського письменства, зазіхання Росії на Галичину, врешті хижацького господарювання на українській землі московсько-більшовицького тоталітарного режиму, що спричинило голод 1921 р. та масові людські жертви¹².

І.Кревецький, оцінюючи революційні події 1917–1918 рр. в Україні, був переконаний, що у той час український народ ще не збагнув ваги власної державності, а політичний провід не був здатний повести за собою маси. Тому знову повторилися події 1240 р., 1648–1657 рр., 1768 р. Історик відзначав, що катастрофи з українською державністю засвідчили про перевагу на Україні анархічних елементів над державницькими. У зв'язку із цим закликав вивчати й урахувати уроки минулого та відповідно виховувати нове покоління. Вважав, що Галичина повинна відіграти велику політичну, культурну і навіть економічну роль в українській історії¹³.

Таким чином, І.Кревецький був яскравим представником державницької школи, ідеалом для якого була незалежна держава і суверенність нації. Він в українській історіографії на перше

місце поставив завдання виробити національно-державну ідею для досягнення ідеалу – незалежності України. Порівняння, аналогія, системність, фаховий підхід до проблеми дали можливість галицькому історичному простежити еволюцію державотворення в українській історії. Слід відзначити, що великий вплив на становлення поглядів І.Кревецького мала робота в найбільшому центрі української науки – НТШ, спілкування зі С.Томашівським, І.Крип'якевичем, В.Липинським, а також палка любов до рідної землі. Його ідеї є актуальні й сьогодні.

1. Стеблій Ф. Іван Кревецький – вчений і бібліотекар / Ф. Стеблій // Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка : книги і люди: матеріали круглого столу / Упоряд. та заг. ред. текстів Л. Ільницької. – Львів, 1996. – С. 86–102; Качкан В. “Реальні образи сумної правди” (основні консеквенції у діяльності Івана Кревецького) / В. Качкан // Хай святиться ім'я твоє / В. Качкан. – Львів, 1998. – С. 189–205; Черниш Н. І. Кревецький – книгознавець, видавець, бібліограф / Н. Черниш // Українська періодика: Історія і сучасність / Доп. та повід. шостої Всеукр. наук.-теорет. конф. 11–13 трав. 2000 р.; за ред. М. Романюка. – Львів, 2000. – С. 460–468.
2. Стеблій Ф. Іван Кревецький – історик-державник / Ф. Стеблій. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – 2003. – 40 с.
3. Довідник з історії України (А – Я) / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К. : Генеза, 2001. – С. 867.
4. Крип'якевич І. Історично-філософська секція НТШ під керівництвом М.Грушевського в 1894 – 1913 роках / І. Крип'якевич // Записки НТШ. – 1991. – Т. 222. – С. 409.
5. Хроніка НТШ. – 1904. – Вип. IV. – Ч. 20. – С. 5.
6. ЦДІАЛ. – Ф. 362 – Студинський Кирило – академік, оп. 1, спр. 55, арк. 13.
7. Кревецький І. Справа поділу Галичини в рр. 1846–1850 / І. Кревецький // Літературно-науковий вісник. – 1910. – Т. 52, ч. 10. – С. 59.
8. Кревецький І. Оборонна організація руських селян на галицько-угорським пограниччю в 1848–1849 рр. / І. Кревецький // Записки НТШ. – 1905. – Т. 63. – С. 1 – 26; Т. 64. – С. 27 – 58; Його ж. Батальйон руських гірських стрільців, 1849 – 1850 // Записки НТШ. – 1912. – Т. 107. – С. 52–73; Його ж. Проби організування руських національних гвардій в Галичині 1848–1849 // Записки НТШ. – 1913. – Т. 113. – С. 77–146.
9. Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії / Л. Шанковський // Український історик. – 1973. – № 3–4. – С. 113, 121.
10. ЦДІАЛ. – Ф. 368 – Томашівський Степан – історик, оп. 1, спр. 173, арк. 38.
11. ЦДІАЛ. – Ф. 406 – Редакція газети “Нова Зоря”, м. Львів, оп. 1, спр. 202, арк. 45–51.
12. Стеблій Ф. Іван Кревецький – історик-державник / Ф. Стеблій. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – 2003. – С. 10.
13. ЦДІАЛ. – Ф. 368 – Томашівський Степан – історик, оп. 1, спр. 173, арк. 45.

The article deals with Ivan Krevetsky's state idea. It outlines social and political ideas of the Galychyna's historian, the pupil of the gymnasium, the student, the member of the Scientific Society named after Taras Shevchenko and the representative of the M.Hrushevskiy's Lviv historical school. Ukrainian tradition of national state formation is analysed as well as the advantages of the anarchy elements in comparison with the state ones in Ukraine are pointed out in the article.

Key words: I.Krevetsky, national and state idea, Ukrainian anarchy, Galychyna.

УДК: 94:329.733] (477) ВИТВИЦЬКИЙ
ББК 63.3 (4 Укр) 6

Ольга ШВЕД

СТЕПАН ВИТВИЦЬКИЙ У НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

У статті розглядається громадсько-політична діяльність С.Витвицького в державних інституціях ЗУНР та Українській національній раді в еміграції. Відображено його участь у державотворчих процесах 1917–1923 рр., проаналізовано політичні погляди та їх концептуальне значення.

Ключові слова: громадсько-політична діяльність, адвокатська справа, еміграція.

Складна суспільно-політична ситуація на західноукраїнських землях на початку ХХ ст. впливала на піднесення національної свідомості української молоді. Студентські роки стали часом формування політичного світогляду Степана Витвицького – відомого громадсько-політичного діяча, президента УНР в еміграції. Своєю працею в національно-культурній сфері, меценатською діяльністю він здійснив вагомий внесок у процес національного самоусвідомлення українців.

Дана проблема є епізодично досліджена. Постать С.Витвицького згадували у своїх працях Р.Ковалюк, М.Кугутяк, К.Кондратюк, І.Патер та ін. Метою даної статті є аналіз громадсько-політичної діяльності С.Витвицького, його внеску в національно-визвольний рух українців у першій половині ХХ ст.

Степан Витвицький народився 13 березня 1884 р. у селі Угорники Коломийського повіту на Станіславщині. У 1902 р. закінчив місцеву гімназію, після чого вступив на правничий факультет Львівського університету. У вузі його обрали головою студентського товариства “Академічна громада”, що виникло після об’єднання двох студентських організацій – “Ватри” й Академічного братства. Друкованим органом товариства стала газета “Молода Україна”¹.

В умовах полонізації системи середньої і вищої освіти в Галичині, члени товариства, серед яких слід виділити Василя Панейка, Осипа Назарука, Степана Барана та ін., основні сили зосередили на вирішенні питання заснування українського університету. Значний вплив на членів “академічної громади” справляли відомі громадсько-політичні діячі. Із цього приводу С.Витвицький зазначав: “Часто сходилися, щоб виготовити всілякі відозви, запрошення, програмки, оголошення, тощо, бо такі чинності входили в обсяг президіальних завдань. Коли не було на те місця чи часу в “Академічній Громаді”, то ходили ми до дуже любленої студентами “Європейської кав’ярні”, що містилася на Марійській площі. До тої кав’ярні ходили студенти на чорну каву, що коштувала 10 центів і на стирти часописів та журналів. Заходили там також Іван Франко, Володимир Гнатюк, Іван Труш, Юліан Бачинський, автор відомої праці “Україна ingredienta”, Василь Щурат, Василь Пачовський та інші письменники, музики і мистці”². Політичним інструментом студентів у боротьбі за свої права стали бойкоти, відмови від навчання, віча тощо.

25 липня 1902 р. товариство організувало у Львові віче, що зібрало близько шестисот студентів, на якому в ультимативній формі вимагалось від влади вирішення не тільки проблем студентської молоді, а й широкого кола назрілих соціально-політичних перетворень. На зібранні С.Витвицький “склав подяку тим старшим товаришам, що вказали нам високі кличі патріотизму та любови народних мас, і що своїм непохитним становищем в обороні українських прав та демонстративним відходом з університету вулицями Львова до далеких міст дали нам, молодшим, гарний примір до наслідування”³. Він підтримав заклики більшості студентів, які вважали за необхідне продовжити бойкот Львівського університету.

У підсумковій резолюції студентського мітингу зазначалося, що необхідно приступити до систематичної праці серед народу під гаслами боротьби проти національно-політичного і соціального поневолення, для чого необхідно: а) провести політичне освітлення і підготовку цих мас до здобуття національно-територіальної автономії з повними громадянськими правами; б) організувати “українських робочих класів до здобуття соціальної рівності та справедливості”⁴.

У 1904 р. С.Витвицький продовжив навчання у Віденському університеті. Організаторський досвід, здобутий під час навчання у Львові, ораторські здібності, працьовитість та наполегливість стали тими основними факторами, які сприяли тому, щоб С.Витвицький у Відні очолив студентське академічне товариство “Січ”.

Завершивши у 1908 р. навчання у Відні, С.Витвицький розпочав адвокатську практику спочатку у канцелярії адвоката Володимира Охримовича, а після одруження з Меланією Стельмах і переїзду на постійне місце проживання у Дрогобич – у канцелярії Ярослава Окуневського. “Були це часи, – писав у спогадах молодий адвокат, – коли українська національна свідомість тільки що почала прозябати в народних масах. І в цьому відношенні Дрогобиччина, хоч і славила як вужча Батьківщина Івана Франка, не була винятком. Освідомна праця невеликої горстки української інтелігенції в місті, опанованому здебільша чужим елементом, натрапляла на

різні труднощі. Я пригадую з того часу в Дрогобичі таких громадських діячів, як гімназійний учитель д-р Володимир Бірчак, д-р Ярослав Окуневський, о. Василь Кункевич, о. Полієвкт Кміт, суддя Дроздовський. По селах трудилися серед народу наші вчителі й священники. Їхня праця, хоч здавалась непомітною, залишила тривалий слід”⁵.

Після початку Першої світової війни С.Витвицький покинув адвокатську діяльність, натомість вступив до легіону Українських січових стрільців (УСС). Упродовж 1915–1918 рр. працював у редакціях газет “Діло” та “Свобода” у Львові. Відчуття змін, що панувало в суспільстві, зважаючи на ослаблення Австро-Угорської імперії, змушувало західноукраїнський політикум шукати способів протидії намірам поляків перебрати владу в Галичині.

18–19 жовтня 1918 р. у Львові відбулися збори українських депутатів Австрійського парламенту, членів галицького та буковинського сейму, на яких було утворено Українську Національну Раду (УНР) на чолі із Євгеном Петрушевичем. С.Витвицький як представник УНР брав активну участь у підготовці Листопадового зриву, відповідав за переобрання влади від австрійців у Дрогобичі. 4 січня 1919 р. його призначено секретарем УНР.

Після невдалих спроб закріпитися у Львові уряд ЗУНР був змушений переїхати спочатку до Тернополя, а згодом до Станіслава, де 12 лютого 1919 р. С. Витвицький став першим заступником Державного секретаря закордонних справ. Згодом йому доручено провести переговори з польською стороною, які завершилися безрезультатно. Описуючи ці події, він констатував: “Ми побачили польських вояків у невиданих досі одностроях. Це були вояки армії генерала Галлера. Ми ждали на відповідь з Варшави, але не діждалися”⁶.

Відступаючи під натиском вісімдесятитисячної армії польського генерала Й.Галлера, УГА разом з урядом ЗУНР змушені були відступити за Збруч, де зустріли опір денікінців і радянських військ. Порозумівшись із С.Петлюрою, урядом ЗУНР було вирішено шукати порозуміння з польською стороною. Для переговорів була вислана делегація у складі міністра закордонних справ А.Лівицького (голова), Л.Михайлова та С.Витвицького (заступники).

Наприкінці 1919 р. Є.Петрушевич та уряд ЗУНР були змушені переїхати до Відня, де безуспішно намагалися позитивно для української сторони вирішити питання приналежності території Галичини. Так, уже в червні 1919 р. Найвища Рада в умовах наступу радянських військ погодилася на тимчасову окупацію Східної Галичини польськими військами.

1 серпня 1920 р. С.Витвицького призначено уповноваженим закордонних справ в екзильному уряді ЗУНР. 24 жовтня 1920 р. він подав Є.Петрушевичу проект реорганізації свого підрозділу, згідно з яким передбачалося: 1) утворення чотирьох секцій при закордонному відомстві, а також окремого референта для них; 2) запровадження посади референта, основне завдання якого – аналіз закордонної періодики. Пріоритетним напрямом зовнішньополітичної діяльності уряду, на думку С.Витвицького, мав стати союз із Чехословаччиною, який би забезпечив політичну рівновагу у східноєвропейському регіоні та дозволив ЗУНР стримати військову агресію поляків.

Оскільки забезпечити власними силами економічну стабільність у державі урядові ЗУНР було надзвичайно важко, С.Витвицький пропонував узяти в Чехословаччини кредит у розмірі 101 млн. чеських корон.

Загалом у своїй оцінці тогочасної зовнішньополітичної ситуації дипломат відзначав, що “заграниця досі ще не є про нас точно і правдиво поінформована”. Це вимагало від зовнішньополітичного відомства ЗУНР активної роботи в цьому напрямі. 28 листопада 1920 р. УНР надіслала до Ліги Націй ноту протесту з вимогою визнання незалежності Східної Галичини, а також визнання УНР як вищого органу влади на цій території, в якій ішлося про вимогу визнання незалежності. Варто відзначити, що активні кроки в цьому напрямі були здійснені С.Витвицьким, який із грудня 1921 р. обстоював інтереси УНР та ЗУНР на мирній конференції в Парижі та одночасно вів дипломатичні переговори в Лондоні. Їх результати не були переконливими, проте завдяки дипломату міжнародна спільнота отримувала правдиву інформацію про становище в Галичині. На захист українців виступили такі громадсько-політичні організації, як Союз товариств Ліги Націй, Французька Ліга оборони прав людини, Товариство Союзу народів, Англійська Ліга миру і свободи тощо.

Ще до укладення Ризького мирного договору в березні 1921 р., який анулював Варшавські домовленості Польщі з УНР, С.Витвицький передбачив, що “російські більшовики не бажають самостійності Східної Галичини, ні її прилучення до радянської України”. Він покладав надії на Антанту, проте, дізнавшись, що 15 березня 1923 р. кордон між РСФРР та Польщею по р. Збруч затвердила Рада Амбасадорів у Парижі, зробив висновок, що “ніяка з держав Антанти в теперішнім політичному положенню не схоче утруднювати становище Польщі видвиженням галицької справи”⁷. Рада Амбасадорів, за його переконанням, “була формально зобов’язана берегти правний лад, встановлений мировими договорами, однак на зовні вона могла діяти тільки посередньо, шляхом інтервенцій окремих урядів, що їх вона репрезентувала”⁸. Таким чином, Ризький мирний договір, за словами С.Витвицького, був, “по суті, перекресленням Варшавського, але оба вони опісля заважили видатно на долі Галичини на міжнародному форумі”⁹.

У квітні–травні 1922 р. проблеми польсько-українських взаємин у Східній Галичині обговорювалися на конференції в Генуї. С.Витвицький разом із К.Левицьким, С.Рудницьким представляли українську делегацію на цьому зібранні. Після завершення роботи конференції у французькому часописі “Нова Європа” С.Витвицький опублікував статтю “Незалежність Східної Галичини”, у якій відобразив складну суспільно-політичну ситуацію в краї та шляхи її розв’язання, а саме – надання автономного статусу Східній Галичині.

22 вересня 1922 р. Третя асамблея Ліги Націй прийняла резолюцію, в якій ставилася вимога до країн Антанти вирішити проблему приналежності Східної Галичини. С.Витвицький підкреслив, що польськими колами поширюється неправдива інформація з метою дискредитації екзильного уряду ЗУНР. Зокрема, йшлося про ніби укладений договір УНР з РСФРР і вирішення східногалицького питання Польщею шляхом надання краю широкої автономії.

Остаточна проблема приналежності краю була вирішена 14 березня 1923 р. на засіданні Ради держав Антанти. Рішенням міжнародного органу визнавалися фактичні кордони Польщі на Сході, що означало анексію Східної Галичини.

Повернувшись через рік у Дрогобич, С.Витвицький активно включився в громадсько-політичне життя краю – відкрив власну юридичну справу, очолював філії “Просвіти”, “Сільського господаря”, “Маслосоюзу”, належав до Українського національно-демократичного об’єднання (УНДО) – очолював його Дрогобицький повітовий комітет.

Значну увагу приділяв спілкуванню з простими людьми. Дипломат ЗУНР у своїх спогадах відзначав: “Мої поїздки (по селах – авт.) відбувалися при допомозі загальноживаного в той час транспорту – простого селянського воза. Звичайно в неділю, а коли довше треба було їхати, то в суботу по мене приїздила підвода і ми їхали на село. До читальні сходились люди, заповнювали невелику залю і так відбувалася наша зустріч. Часом траплялися бешкети з боку лівих активістів, але мушу сказати, що назагал мене приймали прихильно, гостинно, і ці зустрічі з селянами в їх домівках належать до моїх найкращих спогадів”¹⁰.

За короткий проміжок часу С.Витвицький перетворив Дрогобицький повіт в один з осередків національно-культурного відродження Галичини, де успішно функціонували філії українських товариств, громадсько-політичні формування, кооперативи.

У вересні 1936 р. старанням С.Витвицького у Дрогобичі відбувся Кооперативний день, в якому взяли участь повітові національно-культурні організації. На урочистому зібранні з цієї нагоди виступив С.Витвицький, який, зокрема, відзначив: “Нація, це як людський організм, кожна частина, себто кожна верства нації мусить сповняти свої обов’язки, – завзято і послідовно, у згоді з другими членами, кожний на своєму пості і призначенні, – такий нарід буде жити і рости!”¹¹.

Не менш значимою була адвокатська діяльність С.Витвицького. За захистом до адвоката зверталися селяни, що були незаконно заарештовані 1929 р. польською поліцією під час загальних зборів читальні “Просвіти”, жителі села Брониці, яких побила поліція 1938 р. при посвяченні читальні тощо.

У 1935 р. дипломат виборов посольський мандат, а згодом став одним із найактивніших членів Української парламентарної репрезентації у сеймі.

Після завершення Другої світової війни С.Витвицький переїхав на постійне місце проживання у Німеччину, де став одним із ініціаторів створення Української Національної Ради. 16–20 липня 1948 р. в Авгсбурзі (Баварія) відбулася перша сесія УНРади, на якій С.Витвицького обрано заступником голови Ради. Із 1949 р. – дипломат обійняв посаду заступника голови Виконавчого органу УНРади (ВО УНРади) і керівника відділу закордонних справ.

24 червня 1951 р. Виконавчий орган УНРади, з уваги на важливу роль США в тогочасній міжнародній політиці, ухвалив “делегувати доктора С.Витвицького, як заступника Голови і Керівника... до ЗДА з тим, що по мірі потреби він має приїздити до Державного Центру або й зовсім вернутися до місця осідку ВО”. Головне його завдання полягало у встановленні безпосереднього зв'язку з американським урядом, з ООН та іншими міжнародними установами, а також – з уповноваженими екзильних урядів та іншими представниками поневолених народів для донесення правдивої інформації про українське питання та для захисту інтересів України від імені виконавчого органу УНРади. Для виконання цих завдань і з метою встановлення тіснішого контакту з місцевою українською громадою С.Витвицькому доручено сформулювати в найкоротші терміни Представництво ВО УНРади в ЗДА під своїм головуванням. Представництво мало складатись, окрім голови, його заступника та секретаря, також з уповноважених окремих ресортів і почесних радників. Кандидатури на ці посади й бюджет Представництва мав затвердити ВО УНРади за пропозицією С.Витвицького¹².

Представництво ВО в США мало проводити свою діяльність у тісному контакті з уповноваженими ВО УНРади в інших країнах американського континенту. С.Витвицькому делеговано право (як керівнику ресорту закордонних справ) безпосередньо надавати за своїм підписом після попереднього порозуміння з ВО, а в надзвичайних випадках – і без такого порозуміння, потрібні меморіали, заяви та інші петиції до уряду США, ООН та інших міжнародних установ. Щокварталу він мав подавати письмовий звіт про свою діяльність на ім'я голови ВО.

Своє бачення розв'язання українського питання на тлі тогочасної міжнародної ситуації висловив С.Витвицький у заяві 6 вересня 1951 р. на прес-конференції. Передусім, у вступі він зазначив суть міжнародних відносин 1950-х рр.: “Проблеми Європейського Союзу, а подекуди й частини Азії, на територіях яких розпростерся СРСР, стоять в центрі уваги міжнародної політики. Це, безперечно, тому, що ми є свідками конфлікту двох світів: демократичного, під проводом Америки, і тоталітарного, під проводом СРСР. Українському народові, як найбільшому після російського, серед народів, що знайшлися під владою комуністичної Москви, припадає значна доля в справі упорядкування відносин на Європейському Сході. Від постави українців й інших поневолених Москвою народів буде у великій мірі залежати, на чиєму боці буде остаточна перемога: по боці світу демократії чи світу советсько-російського імперіалізму”¹³.

Формуючи “українське становище” до зазначених тенденцій, С.Витвицький підкреслив прихильність українців до миру: “Коли вони (українці – О.Ш.) виступають проти советсько-російського імперіалізму і тоталітарно-деспотичного режиму, то це не значить, що вони стремлять до викликання війни. Вони вважають, що тривалий мир може бути встановлений лише на базі засад індивідуально-людської, національної, політичної, релігійної і соціальної свободи...”¹⁴. Водночас він заявив, що “не може бути тривалого миру, доки на величезній території, контрольованій московсько-большевицьким урядом, панує режим, що є цілковитим запереченням цих засад. Не може бути також тривалого миру, доки СРСР провадить провокаційно-агресивну політику, що змагає до викликання світового конфлікту, з метою опанування світом”¹⁵.

За словами С.Витвицького, в конфлікті демократичного і тоталітарного світів українці стояли на боці демократії та свободи. А їх першим завданням було звільнення території України від ворожої окупації та відновлення демократичної влади УНР, створеної 1918 р. Ширшим завданням українців була перебудова тогочасного СРСР на підставі відновлення чи створення незалежних держав неросійських народів: “Тільки з програмою повного національного визволення для всіх нині поневолених Москвою народів, як т. зв. сателітів, так і тих, що входять в склад СРСР, а не лише з гаслами зміни соціально-економічного і політичного режиму в СРСР, можна перемогти в боротьбі, що вже й тепер відбувається під назвою “холодної війни”. Тільки тоді понад 100 мільйонів “неросіян” в СРСР стануть рішуче по боці Заходу”¹⁶.

С.Витвицький відповів і на закиди російських емігрантів про те, що програма національно-державного визволення неросійських народів СРСР зробить із росіян непримиримих ворогів західної демократії і примусить їх боротися “до останку за СРСР”. Голова представництва ВО УНРади в США підкреслив: “Переконаних великоросійських імперіалістів, які сьогодні радіють з панівного становища російської імперії, жодними програмами й обіцянками західні демократії на свій бік не притягнуть, бо вони не тільки від сьогоденного впливу Росії відмовити не збираються, але й хочуть його ще значно розширити. Що ж до російських народніх мас і справжніх російських демократів, то їх сподіваємося переконати, що інтереси російського народу лежать не в поневолюванні чужих народів і необмеженій експансії назовні, а у всебічному розвитку власної самостійної держави в етнографічних межах російського народу”¹⁷.

Поділяючи принципи ООН, українці, – за словами С.Витвицького, – підтримували програму створення в майбутньому регіональних блоків незалежних держав, що мали спільні економічні й політичні інтереси. УНРада висувала проект регіонального блоку держав між Балтійським і Чорним морями, до якого мали б увійти: Естонія, Латвія, Литва, Білорусь, Польща, Чехія, Словаччина, Україна, козацькі землі між Україною та Кавказом і республіки Кавказу. Він також вважав, що кожна з названих держав мала б увійти до Об'єднаної Європи: “Щодо України, – підкреслив С.Витвицький, – то вона культурно, економічно і стратегічно належить до Європи. Тому вже тепер ми дбаємо про встановлення зв'язків із народами Західної Європи, що приготувало б майбутню участь незалежної України в спілці народів Об'єднаної Європи”¹⁸.

Союзниками українців він вважав народи, які тоді опинилися “за залізною заслоною”: “Нашим гаслом є спільний фронт усіх поневолених нині Советською росією народів, як т. зв. сателітів, так і примусових членів СРСР. В майбутньому поміж цими народами мали б встановитися щонайбільше добросусідські відносини, якщо не регіональні бльоки...”¹⁹. Територіальні спірні питання між Польщею, Румунією, Угорщиною, Чехією та Україною планувалось розв'язати на підставі етнографічного принципу.

Одним із найважливіших завдань місії С.Витвицького в США була консолідація українських еміграційних сил. Вже в листі від 11 грудня 1951 р. до голови УНРади І.Мазепи він повідомляв: “Я відбув розмови з представниками усіх груп політичних, які входять до УНРади, і всі вони заявили свою готовність усіма своїми можливими засобами матеріальної і моральної натури підтримати мене в тутешній праці. Тільки загально доторкнув в тих розмовах питання сформування Представництва, і заступники всіх політичних груп заняли становище, яке вказує на їх серйозний, конституційний підхід до справи, бо всі вони погодилися на те, щоби я по своєму власному необмеженому рішенню дібрав собі співробітників як ділового, так і дорадного характеру. Представники всіх політичних груп виявили чимало заінтересовання нашими політичними справами і чимало якнайкращої волі допомогти праці УНРаді і ВО”²⁰. У березні 1954 р., після смерті Андрія Лівницького, С.Витвицький був обраний Президентом УНРади.

Таким чином, в основу своєї громадсько-політичної діяльності С.Витвицький поклав принцип незалежної української держави. Він зазначав: “Якою безвиглядною не була б наша теперішня дійсність, ми знаємо, що вона не вічна. Ми віримо в силу українського народу, що виявив стільки непотрібної стійкості у довгій боротьбі за свою незалежність. Ми віримо, що він врешті таки доб'ється свого права і займе належне йому місце в колі вільних народів світу...”²¹.

¹ Степан Витвицький – президент Української Народної Республіки в екзилі : документи і матеріали / упоряд. О. Кучерук. – К. : [б. в.], 2007. – С. 3.

² Ковалюк Р. український студентський рух в другій половині XIX – на початку XX ст. / Р. Ковалюк. – Л. : [б. в.], 2001. – С. 74–75.

³ Там само. – С. 77.

⁴ Кондратюк К. Степан Витвицький / К. Кондратюк, І. Патер // ЗУНР. Уряди. Постаті. – Л. : [б. в.], 2009. – С. 93.

⁵ Дрогобиччина – земля Івана Франка ; НТШ. Український архів. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1973. – Т. XXV. – С. 153.

⁶ Там само. – С. 172.

⁷ Західно-Українська Народна Республіка. 1918 – 1923. Ілюстрована історія / гол. ред. М. Кугутяк. – Л. ; Івано-Франківськ : [б. в.], 2008. – С. 203–204.

⁸ Там само.

- ⁹ Литвин М. Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – Л. : [б. в.], 1998. – С. 134.
- ¹⁰ Дрогобиччина – земля Івана Франка ; НТШ. Український архів. – Дрогобич, 1997. – Т. 4. – С. 242.
- ¹¹ Діло. – 1936. – 28 вересня.
- ¹² Степан Витвицький – президент Української Народної Республіки в екзилі : документи і матеріали / упоряд. О. Кучерук. – К. : [б. в.], 2007. – С. 3.
- ¹³ Державний центр Української Народної Республіки в екзилі : документи і матеріали / упоряд. О. Кучерук. – Філадельфія ; К. ; Вашингтон, 1993. – С. 193.
- ¹⁴ Українська проблема на тлі нинішньої міжнародної ситуації (Заява д-ра С. Витвицького на пресовій конференції 6 вересня 1951 р. // Степан Витвицький – президент Української Народної Республіки в екзилі : документи і матеріали / упоряд. О. Кучерук. – К. : [б. в.], 2007. – С. 27.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Там само. – С. 29.
- ²⁰ Державний центр Української Народної Республіки в екзилі : документи і матеріали / упоряд. О. Кучерук. – Філадельфія ; К. ; Вашингтон, 1993. – С. 207.
- ²¹ Там само. – С. 209.

The autor considers the social and politic activity of S. Vytytsky in the state institutions of ZUNR and Ukrainian national advice in the emmigration. She reflected his part in the state-formational process of 1917–1923 years, analyzed politic views and their conceptual meaning.

Key words: social and politic activity, advocatory affair, emmigration.

УДК: 94:323(477)19:929 ЖУК

ББК 63.3.(4Укр)

Наталія ШУЛЬГАТА

ДЕРЖАВНИЦЬКІ ПОГЛЯДИ АНДРІЯ ЖУКА

У статті висвітлюється еволюція поглядів А.Жука від марксизму до самостійництва, його боротьба за реалізацію національної ідеї, діяльність в українських політичних і кооперативних організаціях і державних установах у першій третині ХХ століття.

Ключові слова: державність, самостійність, національна ідея, політика, кооперація.

Постать відомого українського громадсько-політичного діяча, кооператора й публіциста Андрія Жука постійно привертала увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників. Окремі аспекти його всебічної діяльності висвітлено в багатьох монографічних працях, наукових збірниках, споминах соратників¹. Тому ми поставили перед собою мету висвітлити питання становлення А.Жука як самостійника й державника, оскільки в українській історіографії воно розкрито доволі фрагментарно.

Андрій Жук (1880–1968) походив із збіднілої козацької родини з Лубенщини на Полтавщині. Після закінчення 3-річної церковно-приходської школи працював у волосному правлінні писарем у рідному селі Вовчок, згодом у волосному суді. Однак завдяки самоосвіті, наполегливій праці, за висловом В.Дорошенка, “волосний писарчук Жук дуже швидко переступає зачароване коло, зачеркнене його становою й писарською професією”².

Вирішальним у житті юного Жука був перехід на посаду урядовця до Лубенської повітової земської управи. Тут він здобув чималий практичний досвід, пізнав правні та суспільно-політичні відносини в українському селі завдяки складанню різних звідомлень і збору статистичних даних. На земській і державній службі, зрозуміло, працювали українофіли чи національно свідомі українці, під впливом і доглядом яких виростала студентська молодь, яка розвивала національну свідомість, і власне з нею зблизився А.Жук. Від 1901 р. він почав брати активну участь у діяльності Революційної Української Партії (РУП), членом якої, за його слова-

ми, “почувався від середини 1900 р., довідавшись про її існування від С.Андріївського і В.Кошового, членів статистичної експедиції Полтавського губерніального земства”³. Через свою активну діяльність у Лубенському осередку РУП Жук утратив роботу в повітовому земстві.

У Полтаві, куди він переїхав у травні 1901 р., за допомогою В.Кошового й С.Петлюри, тогочасного провідника полтавської молоді, А.Жук отримав працю в статистичному бюро О.Русова, батько якого, Михайло Русов, був ініціатором і одним із засновників РУП. Він активно включився в роботу партії, брав діяльну участь у роботі її конференції (1901 р.), став співробітником рупівських часописів “Гасло” і “Селянин”, які видавалися в Чернівцях і Львові. Жук був автором кількох відозв від Харківської вільної громади РУПу на актуальні тогочасні життєві події.

У 1902 р. у РУПі відбувалася боротьба двох течій – марксизму й національного соціалізму. Головним речником першого напрямку був Д.Антонович, а виразниками другого – О.Коваленко й Л.Мацієвич, підтримувані М.Міхновським, що тоді вже очолював Українську Народну Партію (УНП). У цій ідейній суперечності А.Жук поділяв соціал-демократичну позицію Антоновича, вважаючи її більш відповідною до інтересів українського руху⁴.

Зазначимо, що від 1903 р. РУП почала відходити від самостійницьких позицій, усе більше набираючи характеру соціал-демократичної партії. Остаточний розкол стався на І з’їзді РУП наприкінці 1904 р. унаслідок ідеологічно-програмних і тактичних розбіжностей. Меншість (група М.Меленевського й О.Скоропис-Йолтуховського) у січні 1905 р. злилася з російськими соціал-демократами й згодом діяла як автономна українська Спілка в складі РСДРП. Більшість (М.Порш, С.Петлюра, В.Садовський та ін.) інтернаціонально й самостійницькою орієнтацією продовжувала діяти як РУП і тільки на II з’їзді в грудні 1905 р. прийняла назву Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), головним політичним постулатом якої була вимога національно-територіальної автономії України. На цьому з’їзді А.Жука обрано членом Центрального Комітету партії.

За свою революційну діяльність, головним чином у середовищі українського села, Жук у 1903–1904 рр. просидів у тюрмі й у 1906 р. знову, разом із В.Дорошенком і С.Сфремовим, потрапив до в’язниці. “Разом з іншими товаришами, – відзначав В.Дорошенко, – переходить еволюцію від бунтарства до марксизму й соціалізму. В партії завдяки своїй енергії, начитаності й працездатності, займає скоро головне місце, як агітатор, пропагандист, партійний організатор і публіцист, та невдовзі стає членом ЦК УСДРП. А далі так звана доля революціонера і арештування, тюрма й еміграція...”⁵.

У зв’язку із черговим судовим процесом, призначеним на 12 жовтня 1907 р. у Києві, наприкінці вересня А.Жук нелегально виїхав до Галичини з наміром перебратися до Америки. Однак через брак коштів осів у Львові⁶. Тут він із В.Винниченком і В.Степанківським разом із галицькими соціал-демократами обговорювали план фінансової підтримки київського збірника “Дзвін”, що мав стати спільним партійним виданням галичан і наддніпрянців. Крім того, вони відвідали редакцію “Діла”, як писав Жук, “ворожого” для нас органу преси”, однак підкреслювали його загальноукраїнське значення.

У Львові під впливом К.Паньківського, тодішнього директора союзу кредитового, і редактора кооперативного часопису “Економіст”, адвоката М.Новаківського (соціал-демократа й палкого прихильника райффайзенівської кооперативи, та І.Петрушевича й, узагалі, під дією галицького національного життя А.Жук прилучився до українського кооперативного руху, ставши одним із провідних його діячів.

У “Листах з Галичини”, опублікованих під псевдонімом А.Вовчанський у київському “Слові” (орган УСДРП) у 1908 р., А.Жук піддав сумніву необхідність розпалювання класової боротьби серед поневоленої нації, висловився за національну, а не соціальну революцію в Україні та за працю для економічного й культурного зміцнення нації.

Зрозуміло, що такій позиції його поглядів сприяло ближче знайомство із соціально-економічним і громадсько-політичним життям українців у Галичині, вивчення ним праць відомих діячів політичного й кооперативного руху. Згодом А.Жук відзначав, що під впливом галицького середовища й набутих знань у нього стався крутий перелом у світогляді. “Досі, – писав він, – я був у полоні теорії класової боротьби, непримиренності інтересів робітництва і

буржуазії та пролетарського інтернаціоналізму, а галицька дійсність мені показала, що цей “теплій кожух не для нас шитий”, що інтернаціональними гаслами прикривається національна нетерпимість, шовінізм пануючих націй”⁷.

У 1909 р., ставши редактором двох органів Кураєвого Ревізійного Союзу – “Економіст” і “Самопоміч”, А.Жук повністю поринув у галицьке життя. У виступі на Першому просвітньо-економічному конгресі 1–2 лютого 1909 р. у Львові з нагоди 40-ліття товариства “Просвіта” він підкреслив значення кооперації в національному визволенні українського народу, під яким розумів тоді політичну автономію українців у межах Австрії та Росії. На його переконання, коли всі українські політичні партії, незважаючи на різні світогляди та класові інтереси, матимуть один спільний ідеал – визволення народу від національного й економічного поневолення, тоді український народ може бути впевненим, що в невпинній боротьбі за своє існування він досягне свого національного ідеалу. Для цього потрібні лише його усвідомлення та відповідна політична боротьба й економічна організація.

Досягати національної самосвідомості, вважав Жук, можна двома взаємодоповнюючими шляхами. По-перше, шляхом політичної боротьби, пронизаної національними цілями й стремліннями, що ведеться на основі демократизму. Адже завоювання демократичних політичних реформ даватимуть законну гарантію національних та індивідуально-громадянських прав населенню. По-друге, шляхом народної самодіяльності в усіх галузях економічного й культурного життя через економічні та культурно-освітні інституції, які охоплюють усі сторони національної дійсності, становитимуть необхідну силу для успішного ведення національно-політичної боротьби аж до повної перемоги⁸.

А.Жук вважав найголовнішу роль кооперації в організації українців у націю. Лише тоді, коли розрізнена народна маса, на його думку, зорганізована в економічні та культурно-просвітні інституції, які об’єднуються в національні союзи й федерації, український народ прибере форму нації. “І коли цей процес самоорганізації нації завершиться, – відзначав Жук, – тоді наступить найбільш важливий акт національно-політичної боротьби. Тоді ми поставимо дах на нашій національній будівлі, тоді введемо купол, на якому поставимо прапор самостійної нації”⁹.

Він став одним із лідерів галицького кооперативного руху, активно публікувався в кооперативних виданнях, часописі “Діло”, подаючи огляди економічного й кооперативного життя в Європі та краю, видав свою ґрунтовну працю “Українська кооперація в Галичині” (Київ, 1913).

А.Жук став одним з ініціаторів створення у Львові товариства “Наша кооперація”, завданням якого було об’єднати кооперативи, ширше розгорнути кооперативний рух українців. На установчих зборах товариства в 1913 р. його обрано секретарем, доручено розробити програму організації. Товариство планувало провести кооперативний конгрес і виставку, проте Перша світова війна перешкодила реорганізації цих планів¹⁰.

Галицька дійсність змінила А.Жука, а його свідоме “обгаличанення”, про що пізніше писав В.Дорошенко, лише стверджувало факт існування єдиного неподільного українського ментального субстрату – справжнім, усвідомленим, теоретичним і практичним самостійником він став у Львові¹¹.

Зрозуміло, що його погляди засадничо відрізнялися від ідеологічних настанов керівництва Української соціал-демократичної партії. Однак Жук ще десь сподівався й вірив, що партія зможе очолити український національно-визвольний рух, поставивши цю справу головним пунктом своєї програми на найближчу перспективу¹².

Наради наддніпрянських політичних емігрантів 4–11 березня 1911 р. у Львові були останньою спробою поставити через УСДРП проблему самостійності України. Промотором цієї справи був А.Жук. Крім того, у ній взяли участь соціал-демократи В.Степанківський і А.Юркевич, а також В.Липинський (на той час перебував у Кракові) і В.Кушнір (редактор “Ukrainische Rundschau” у Відні). Мета цих нарад – започаткування активної діяльності, яка б ґрунтувалася на національній самостійності (тепер уже йшлося про державну незалежність українських земель). Першим кроком у цьому напрямі мало бути видання друкованого органу під назвою “Вільна Україна”, що мав трактувати різні питання українського життя, виходячи з

інтересів нації. Згодом навколо журналу повинна була утворитися відповідна політична організація. Після дискусії за програму проєктованої організації прийнято запропоновані А.Жуком тези, суть яких зводилася до того, що “тільки національна незалежність може бути забезпеченням всестороннього культурного й економічного розвитку українського народу, а незалежна Україна може бути витвором тільки української національної революції”¹³.

Учасники нарад навіть визначили зміст першого номера журналу, у якому Жук мав вести організаційні справи, тобто фактично ставав його редактором. До співпраці були залучені В.Дорошенко, М.Залізник, В.Темницький, І.Крип’якевич.

Однак задуми наддніпрянських політемігрантів не були реалізовані. Підготовлене до друку перше число часопису, через суперечку між В.Липинським і В.Кушнірем та В.Степанівським щодо назви, відмову Л.Юркевича надати кошти, не вийшло.

У жовтні 1912 р. з ініціативи А.Жука у Львові був заснований Український інформаційний комітет, який об’єднав майже всіх українських емігрантів, що самотужки проводили інформаційну роботу за кордоном, а також зав’язав стосунки з деякими політичними діячами Наддніпрянщини.

Комітет був організацією позапартійною й складався виключно з галичан. Очолював його професор Роман Залозецький, на той час англійський корпус у Львові, заступником був доктор Володимир Бачинський, секретар “Народного комітету Української народно-демократичної партії”, секретарем – Андрій Жук. До складу комітету входили тодішній редактор “Діла” Василь Панійко, а також Ярослав Весоловський, Василь Пачовський, Іван Петрушевич та ін.

Поставивши собі за мету пропагувати в Європі справи національно-політичного визволення України, зацікавити ними офіційні чини Австро-Угорщини та інших держав, Український інформаційний комітет намагався зібрати всі важливі відомості про суспільно-політичне життя в місцях компактного проживання українців і створити архів-бібліотеку газет і журналів, які містили подібні факти. Він, окрім того, розвинув діяльність у напрямі пропаганди української справи в Західній Європі, опублікувавши низку брошур і статей про Україну багатьма європейськими мовами.

УІК еволюціонував від сугубо пропагандистських дій – ознайомлення світової громадськості зі становищем українського народу до заснування з вибухом Першої світової війни 4 серпня 1914 р. політичної організації – Союзу визволення України. Власне, А.Жук, поряд із В.Дорошенком, Д.Донцовим, М.Залізником і О.Назарієвим, був одним із його організаторів. Він був автором політично-державницької платформи Союзу¹⁴.

Союз, як безпартійна політична репрезентація національно-політичних та економічних інтересів українського народу в Росії, своїм основним політичним постулатом проголосив державну самостійність і соборність України, виробив концепцію щодо ролі України в європейській політиці. Реалізацію всіх національних змагань Союз визволення України пов’язував із поразкою Росії у війні й поваленням царату, унаслідок чого “на руїнах Російської імперії, цієї тюрми народів, встане Вільна Самостійна Україна”¹⁵.

У зв’язку з російською інтервенцією в Галичині Союз визволення України після одномісячного перебування у Львові переніс свій осідок до Відня, де репрезентував національну справу перед урядами Центральної Європи та її популяризацію серед інших народів, а також пропаганду визвольних ідей серед власної суспільності, особливо серед полонених. Для цього Союз визволення України скеровував у ці країни своїх представників, які налагоджували зв’язки з урядами та журналістськими колами й виступали з доповідями й статтями в місцевій пресі. Час від часу їздив до Швейцарії, Болгарії, Туреччини й А.Жук. Як державник і соборник він ратував за національно-територіальну самостійність України, акцентував на тому, що всі українці, незважаючи на політичні кордони, мають свою окремішність від сусідніх народів, змагають до визволення, групуючись не тільки на внутрішній потребі національного розвитку, а й на історичному праві та традиціях своєї визвольної боротьби. А.Жук був одним із творців відозви Загальної української ради (утворена 5 травня 1915 р.) “До культурних народів світу!”, у якій наголошувалося, що “український народ не хоче бути погноєм для чужих культур і пануючих над ним народів, а хоче бути самостійним господарем своєї землі”, а це звучить – “бути

політично самостійним народом”, що давало б йому “повну спромогу свобідного національного розвитку, вільного від верховенства сусідніх народів”¹⁶.

Союз визволення України виступив проти листопадових актів 1916 р.: з приводу проголошення Польського королівства й відокремлення Галичини, можливого включення до складу Польщі окупованих Центральними державами українських земель Холмщини, Підляшшя й Волині. А.Жук чітко окреслив позицію Союзу визволення України в статті “Не заманите й не злякаєте!” (1916). “Ми знаємо, – підкреслював він, – що ніхто нічого не дасть, коли самі не придбаємо. Нічого Німець нам не дасть і нічого ми від нього не ждемо. Але бажаємо розбиття тої тюрми, в якій наш народ уже понад 250 літ не діє. І чи це зробить Німець, чи хто інший – нам все одно, аби тюрму розбити й аби наш нарід найшовся в інших умовах національно-політичного існування. Німці ведуть війну для себе, в ім’я власних інтересів. Не брали вони на себе ніяких “визвольних” задач, як це робила Росія, і нам нічого не обіцяли”¹⁷.

Після лютневої російської революції А.Жук продовжував репрезентувати Союз визволення України в Австрії. Відповідно до ухвал Президії від 2 травня 1917 р. він активно займається розвитком національного життя українців Холмщини, Волині, Полісся та інших земель, окупованих Центральними державами, зокрема, організовує збір пожертв на розбудову тут національного шкільництва. А.Жук проводив культурно-просвітню роботу серед військово-полонених наддніпрянців, влаштував для них школи, драматичні гуртки, кооперативні курси, на яких навчалися сотні людей.

З проголошенням державної незалежності України з точки зору членів Союзу визволення України його мета була досягнута, отож ухвалою від 1 липня 1918 р. він був розпущений. А.Жукові довелося займатися ліквідацією справ Союзу визволення України у Відні. Крім того, протягом березня-квітня 1918 р. він об’їхав усі табори українських військовополонених в Австро-Угорщині та Німеччині, займаючись безпосередньо комплектуванням дивізій “Сіро”- і “Синьожупанників”, проводив неофіційні переговори в Брест-Литовському із членами української делегації та німецьким командуванням про відправку дивізій в Україну.

За часів Гетьманату А.Жука призначено радником з особливих доручень українського посольства у Відні (послом був В.Липинський). Він опікувався обміном військовополоненими та поверненням на батьківщину інтернованих українців із Холмщини й Волині. З травня до жовтня 1919 р. А.Жук перебував у складі “похідної канцелярії” міністра закордонних справ Української Народної Республіки В.Темницького. Як радник міністра А.Жук брав участь у двох нарадах голів закордонних представництв України, які В.Темницький провів у Відні (18–22 червня) та в Карлсбаді (6–14 серпня) і на яких обговорювалися головні засади української зовнішньої політики з урахуванням тогочасної міжнародної ситуації. У вересні 1919 р. після відставки В.Темницького А.Жук разом із ним виїхав до Кам’янець-Подільського, де тоді перебувала Директорія. Ішлося про призначення його послом у Відні (В.Липинський через хворобу не міг більше виконувати ці обов’язки), однак воєнні та політичні події кінця 1919 р. змусили А.Жука звільнитися з державної служби¹⁸.

Зокрема, він розійшовся з керівництвом Української Народної Республіки щодо проблеми Західноукраїнської Народної Республіки й українсько-польського союзу, оскільки вважав, що Галицька армія, національна свідомість населення та залишки державної адміністрації в Галичині є соліднішою підставою для боротьби за незалежність, ніж реальна ситуація на Наддніпрянщині. Свою позицію А.Жук виклав у великому листі до С.Петлюри, написаному після Варшавської угоди між Україною та Польщею (1 лютого 1920 р.)¹⁹.

Будучи членом Всеукраїнської Національної Ради (утворена 4 січня 1921 р. у Відні), А.Жук належав до тієї її половини, яка вважала відбудову майбутньої Української держави з утвердженням незалежності Галичини²⁰. У той самий час він, за свідченням Є.Коновальця, будучи прихильником селянської земельної власності й монархізму, визнавав за можливе укладення федерації з більшовиками²¹. Такий політичний крок на шляху здобуття Україною незалежності А.Жук розглядав як можливість “ще пробувати збирання земель з більшовиками, а в крайнім разі хоч забезпечення якоїсь суми державних прав для України без західних земель (коли більшовики не захотять із-за Галичини і Холмщини воювати з поляками) – наразі в советській Росії”. У листі до С.Петлюри від 1 лютого 1920 р. він писав: “Самостійної, об’єдна-

ної і суверенної держави ми не збудуємо вже; прогаяли, змарнували час. Об’єднувати всі українські землі тепер також вже, мабуть, пізно, але ще можна таку ціль поставити”²².

Сучасна українська дослідниця Т.Осташко зазначає, що таку “хвилеву “більшевицьку орієнтацію” А.Жука не варто сприймати як еволюцію його соціально-політичного світогляду. Вона лежала в площині використання російсько-польських суперечностей, у низці ймовірних політичних комбінацій для реалізації державницьких змагань українців”²³.

З лютого 1921 р. до березня 1923 р. А.Жук працював референтом в уряді Західноукраїнської Народної Республіки у Відні, а згодом у Комітеті оборони західноукраїнських земель (1923–1927). Він брав участь у підготовці різноманітних довідок, документів, заяв, резолюцій, меморандумів про становище в Галичині, Волині, Бессарабії, Буковині, Закарпатті, що надсилалися до Ліги націй у Женеву, а також у посольства різних держав та громадським організаціям. Водночас А.Жук продовжував журналістську діяльність як співробітник різних часописів Галичини, дописував до української преси в США, надсилав статті й замітки до друкованих органів Ревізійного союзу українських кооператорів.

Вірний своїм ідеалам і прагнучи працювати для народу, А.Жук мав намір повернутися на Наддніпрянську Україну. Зрозуміло, що невдача національно-визвольних змагань, рішення ради Амбасадорів 14 березня 1923 р. щодо Східної Галичини, політика українізації на Великій Україні не могли не вплинути на свідомість багатьох політичних українських діячів. Вони вважали більшовицьку владу в Радянській Україні перехідним явищем, яке раніше чи пізніше еволюційним чи революційним способом відійде, а тоді до влади в Росії прийде справжня демократія. Але наразі, на думку А.Жука, більшовизм є силою, з якою рахується Європа, і коли українці при тій силі зможуть знову організуватися й зміцніти, то “тій державності, яку нам признають більшовики, надамо такий зміст, на який нас стане. Як будемо мати сили і потрібно буде, то й суверенність можемо привернути...”²⁴.

Однак він підкреслював, що успіхи національної політики залежні від національної свідомості й політичної активності народу, здатність передбачення політиків, їх уміння досягти в кожній ситуації й при будь-яких обставинах максимуму, політичних користей для народу та його самостійного життя, протидіяти нескореним впливам на хід і зміст національного життя. Вирішальне значення, на його переконання, у державотворчому процесі періоду Української революції мали недостатній рівень політичної культури українського громадянства та прагматичні дії політичної еліти. “Всього цього, – наголошував А.Жук, – нам бракувало в роках творення української державності по революції 1917”²⁵.

Він дорікав М.Грушевському за федералістські погляди та вважав помилкою його відмову з вибухом Першої світової війни залишитися за кордоном і обняти провід української політики. Адже тоді зовсім були б інакші наслідки діяльності Союзу визволення України, який би виріс в авторитетну організацію як “в очах чужих політичних чинників, так і власного суспільства по обох боках фронту”. Зрозуміло, що тоді зовсім по-іншому розгорталися б події й у Наддніпрянщині²⁶.

У той час А.Жук, як і деякі наддніпрянці-політемігранти та галичани з національно-демократичного табору, займав радянське орієнтацію, висловлювався за приєднання Західної України до УРСР. У листі до В.Дорошенка в 1928 р. він зазначав: “Я вважаю, що орієнтацію єдино правильною і очевидно з усієї сили поборюю рецидиву польсько-румунсько-уєнерівської орієнтації деяких наддніпрянців. Думаю, що я є в згоді своїми поглядами з усіма національно думуючими елементами української суспільності по той бік ризької лінії”²⁷.

Значимо, що чимало колег-емігрантів А.Жука на чолі з професором М.Грушевським виїхали на Радянську Україну. Однак Жук, ніби передчуваючи їхню трагічну долю, не здійснив свого задуму.

Переїхавши в 1930 р. до Львова, А.Жук знову активно включився в кооперативне життя. Він очолив статистичний відділ Ревізійного союзу українських кооперативів, обирався секретарем Товариства українських кооператорів (засноване в 1936 р.), редагував часопис “Кредитова кооперація”, повернувся до вивчення історії кооперативного руху на українських землях, публікував свої розвідки в журналах “Кооперативна республіка”, “Господарсько-кооперативний часопис”, а також окремими виданнями. Популяризуючи серед галичан ідею коопе-

рації, А.Жук продовжував вкладати в неї політичний зміст – зміцнення самодостатності та відродження нації²⁸.

У Львові він став членом Товариства допомоги емігрантам з України, членом статистичної комісії при історичній секції НТШ, підтримував тісні зв'язки й був редактором видавничого кооперативу “Хортиця” (1928–1939 рр.). А.Жук не стояв осторонь громадсько-політичного життя в Галичині, прагнувши, перш за все, налагодити тіснішу співпрацю між галицьким суспільством і наддніпрянськими політемігрантами через товариства “Просвіту”, “Рідну школу”, “Сільський Господар”.

У середині 30-х років А.Жук у своїх поглядах щодо утворення самостійної Української держави дотримувався проницької орієнтації. Така його орієнтація пояснювалася колишнім перебуванням Жука в Союзі визволення України, який у здійсненні свого найголовнішого політичного постулату – державної незалежності України орієнтувався на Центральні держави. Власне, він відзначив, що Центральна Рада не змогла належним чином скористатися з “признання державної самостійності від чотирьох великих держав, а до того ще дістати збройну поміч для викинення з краю ворога”. Узагалі, причиною занепаду української державності Жук вважав недостатнє взаєморозуміння та взаємодовір'я між українськими й іноземними політичними чинниками, що “після Берестя почали чинно впливати на хід і зміст українського національно-державного життя”²⁹. Тому він вважав Німеччину єдиною державою, здатною зруйнувати існуючу в Європі політичну систему, і це потрібно використати українцям, але “так, щоб не попасти під німецький чобіт”. Він визнавав, що у випадку успіху імперіалістичних планів Німеччини вона “хотіла б собі нас цілковито підпорядкувати”. Проте Жук підкреслював, що для здобуття української державності потрібне “витворювання найкорисніших для нас зовнішніх обставин, наскільки є на це сила й змога, і своєчасне використання корисних для нас зовнішніх обставин, що складаються без нашої участі”³⁰.

Друга світова війна застала А.Жука на відпочинку на Гуцульщині. Захоплення Польщі й підхід німецького війська аж до Львова вселяли надію українців, що Галичина, Волинь, Холмщина й Підляшшя будуть зайняті німцями й тоді можна повторити Листопадовий чин 1918 року. Однак для західних українців створилася неочікувана ситуація. Червона армія на підставі пакту Молотова–Рібентропа зайняла українську етнічну територію, що входила до складу Польщі, по річки Сян і Західний Буг. “Вони (західні українці), – згодом писав у своїх споминах А.Жук, – правда, мріяли про об'єднання з головним пнем українського народу на сході, але в не такий спосіб, як воно наступило. Не совітська армія мала б цього доконати, займаючи західні українські землі, а німецька армія, займаючи східні українські землі, що дало б змогу українцям відновити свою національну державність з 1917–1918 рр.”³¹.

З наближенням Червоної армії до Львова почалася масова еміграція українців за Сян – на Засяння, Лемківщину, Холмщину – територію, окуповану німцями, і далі до Австрії, Німеччини, Чехії. Найбільше виїжджало людей політично незаангажованих, просто зі звичайного почуття страху перед спопуляризованою на Заході більшовицькою системою правління, натомість на місцях залишалося багато людей загальновідомих своїм антибільшовицьким ставленням, провідних громадсько-політичних і культурних діячів Західної України. Вони з почуття обов'язку не покидали рідної землі й народу в найважчих обставинах його життя, до останньої можливості стояли на своїх суспільних становищах. Багато з них за цю свою посвяту опинилися в більшовицьких таборах і там загинули.

“Великої трагедії з більшовицького об'єднання я не робив, – пізніше згадував А.Жук, – це було скріплення національних сил на великій Україні, де ці сили були здештовані продовж десяти років. Але я помилився”³².

Зрозуміло, що й Жук був скомпрометованим в очах “визволителів”, але він залишався у Львові доти, доки це було можливим. За його словами, “контрабандним” шляхом виїхав за кордон, адже його теж чекав арешт і вивезення в глиб Росії, де його очікувала доля раніше вивезених. Він емігрував до Відня. Тут він не полишав громадсько-політичної роботи, публікував свої праці на політичну тематику, до останніх днів свого життя залишався послідовним українським державником, працював для блага українського народу.

1. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк, 1964; Витанович І. Андрій Жук (Ільченко), кооператор-громадянин / І. Витанович. – Львів, 1938; Дорошенко В. Людина чину / В. Дорошенко // Календар-альманах “Дніпро”. – Львів, 1939; Патер І. Андрій Жук : політик, кооператор, публіцист / І. Патер // Вісник Львівської комерційної академії. – Львів, 1998. – Т. 2. – Ч. 3; Патер І. Андрій Жук / І. Патер, Р. Пастушенко // Українські кооператори. – Львів, 1999. – Т. 1; Патер І. Союз визволення України, проблеми державності і соборності / І. Патер. – Львів : [б. в.], 2000; Адамович С. Наддніпрянська політична еміграція в суспільно-політичному житті західноукраїнських земель (1914–1918 рр.) / С. Адамович. – Івано-Франківськ : [б. в.], 2003; Качмар Л. Галичина в політичному житті наддніпрянських емігрантів на початку ХХ ст. / Л. Качмар. – Львів : [б. в.], 2002; Молода нація. Альманах. – К., 2002. – № 3; та ін.
2. Дорошенко В. Цит. пр. – С. 127.
3. Жук А. Моя журналістична діяльність. Бібліографічно-біографічні замітки / А. Жук // Український самостійник. – Мюнхен, 1960. – № 7–8. – С. 31.
4. Там само. – С. 32.
5. Дорошенко В. Цит. пр. – С. 128.
6. Жук А. Як ми їхали до Америки / А. Жук // Сучасність. – 1964. – № 5. – С. 90–98.
7. Молода нація. Альманах. – К., 2002. – № 3. – С. 214.
8. Ільченко А. Роля кооперації в нашій національній боротьбі / А. Ільченко // Економіст. – Львів, 1909. – № 3. – С. 1–5.
9. Там само.
10. Патер І., Пастушенко Р. Цит. пр. – С. 288.
11. Гирич І. У тіні В. Липинського (Андрій Жук як політичний мислитель й дослідник історії визвольного руху) / І. Гирич // Молода нація. Альманах. – К., 2002. – № 3. – С. 12.
12. Там само. – С. 18.
13. Патер І. Цит. пр. – С. 54.
14. Наша платформа // Вісник Союзу визволення України (далі – Вісник). – Відень, 1914. – № 1. – Р. 1–2.
15. Там само.
16. Центральний державний історичний архів у Львові (далі – ЦДАУЛ). – Ф. 682, оп. 1, спр. 80, арк. 1–2.
17. Вісник. – 1916. – № 58. – 634.
18. Патер І., Пастушенко Р. Цит. пр. – С. 292.
19. Осташко Т. А. Жук в добу національно-визвольних змагань / Т. Осташко // Молода нація. Альманах. – С. 55.
20. Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 256.
21. Там само.
22. Осташко Т. Цит. пр. – С. 56–57.
23. Молода нація. Альманах. – С. 236.
24. Молода нація. Альманах. – № 3. – С. 236.
25. Жук А. Чому ми втратили державу? / А. Жук // Новий Час. – Львів, 1937. – 5 квіт.
26. Жук А. Чи могло бути інакше? / А. Жук // Діло. – Львів, 1938. – 23 січ.
27. National Library and Archives of Canada (The Andriy Zhuk collection) MG 30. – Vol. 23. – File 19. – С. 167.
28. Жук А. Кредитова кооперація і організація ощадностей / А. Жук. – Львів, 1934. – С. 57–61.
29. Жук А. Чи могло бути інакше? / А. Жук // Діло. – Львів, 1938. – 23 січ.
30. Жук А. Чому ми втратили державу? / А. Жук // Новий Час. – Львів, 1937. – 5 квіт.
31. Молода нація. Альманах. – № 3. – С. 219.
32. Там само. – С. 220.

The article deals with the evolution of the views of Andriy Zhuk from Marxism to the concept of national independence, his struggle for the realization of national idea, and his activity in Ukrainian political and cooperative associations and state institutions during the first third of the 20th century.

Key words: statehood, independence, national idea, politics, cooperation.

УДК 329.14: 316.652.3

ББК 66.050.13

Лариса КОБУТА

НАЦІОНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО РОБІТНИЧОГО РУХУ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ В ПОГЛЯДАХ І ДІЯЛЬНОСТІ В.ЛЕВИНСЬКОГО

Стаття присвячена аналізу поглядів представника української соціал-демократії першої половини ХХ століття В.Левинського щодо принципів політичної та професійної організації українського робітничого руху на національній основі.

Ключові слова: національне визволення, професійні спілки, робітничий рух, соціал-демократія.

Проблема дослідження розвитку українського робітничого руху на початку ХХ століття, незважаючи на доволі значну історіографічну спадщину радянського періоду, залишається ще малодослідженою, з точки зору нових методологічних підходів, проблемою сучасної вітчизняної науки. Причини цього криються як у певній непопулярності проблематики, з огляду на її пріоритетність у часи комуністичної держави, так і об'єктивній вузькості самого об'єкта дослідження – українського робітництва як самостійної соціальної верстви з визначеними соціально-політичними, економічними та духовними пріоритетами. Розчленованість у рамках Російської й Австро-Угорської імперій України, її колоніальний статус, за умов утвердження промислового капіталізму, не дозволили українцям витворити самостійну структуровану на національній основі робітничу спільноту та її ефективних політичних репрезентантів. Як показали революційні події 1917–1920 рр., відсутність добре організованого, вихованого в національному дусі українського робітництва була однією із серйозних причин практичної втрати новоутвореними національними державностями сталої соціальної опори в містах, що негативно позначилося на стійкості та тривалості існування самих держав.

На початку ХХ століття робітничий рух на українських землях залишався під впливом і контролем російських, австрійських і польських робітничих соціал-демократичних організацій, за своєю внутрішньою природою мав навіть не декларований інтернаціональний, а суто національний характер панівних народів. У контексті такого розвитку українські за національним походженням робітники в боротьбі за свої соціальні та професійні права неминуче підпадали під вплив теоретичних й ідеологічних постулатів російської та польської соціал-демократії, підтримували їхні організації. Новопосталі українські політичні партії, що декларували ідеї соціальної революції й намагалися заручитися підтримкою українських робітників: Революційна українська партія, Українська соціал-демократична спілка (“Спілка”), Українська соціал-демократична робітничая партія (УСДРП) на Наддніпрянщині й Українська соціал-демократична партія Галичини і Буковини (УСДП), змушені були не тільки протистояти диктату офіційної влади, але й впливам і діяльності відповідних політичних партій Росії й Австро-Угорщини. Виникла гостра потреба витворити певну ідейно-теоретичну базу, яка б забезпечила функціонування українських робітничих партій як самостійних політичних суб'єктів. Сформувався хоч нечисленна, але достатньо активна плеяда ідеологів і теоретиків національного соціал-демократичного робітничого руху (“українського марксизму”) на підросійській Україні: В.Винниченко, С.Петлюра, М.Порш, Л.Юркевич (Рибалка) та Ю.Бачинський і В.Левинський у Галичині.

Серед цих історичних постатей наша увага звернена на Володимира Левинського, галицького соціал-демократа, одного з лідерів УСДП, члена ЦК УСДРП, який упродовж 1905–1912 рр. займався активною політичною, організаційною, ідеологічною, агітаційно-пропагандистською роботою в цих партіях. Його теоретичні праці відзначалися серйозним аналізом тогочасного соціально-економічного стану українського населення, містили пропозиції щодо вдосконалення й адаптації положень соціал-демократичної ідеології на український ґрунт. Тому мета статті – розкрити теоретичні та практичні підходи В.Левинського до питання розвитку українського робітничого руху й перетворення українських соціал-демократичних організацій у національні за формою та змістом партії.

Наукові оцінки постаті й творчості В.Левинського в радянський період були доволі суперечливими. З одного боку, урахувався той факт, що В.Левинський по суті був одним із перших українських дослідників українського робітничого соціалістичного руху, автором багатьох друкованих праць, у яких популяризувався соціалізм і які відіграли певну роль у процесі поширення соціалістичних ідей в Україні. Позитивна оцінка діяльності В.Левинського в контексті цих питань була подана в ряді праць львівських науковців: С.Злупка, М.Олексюка, К.Плаксука¹, хоч ці автори у звичний для радянського періоду спосіб критикували діяча за його “вужько-класовий підхід” до сприйняття соціалізму, інші ідеологічні гріхи. Частина авторів згадували про В.Левинського при висвітленні проблем, пов'язаних із відображенням позиції В.Леніна щодо українського питання, його особистих контактів із більшовицьким лідером у довоєнний період².

Та все ж більшість дослідників радянського часу, сповідуючи методологічні принципи партійності та класовості, різко негативно оцінювала прихильність В.Левинського до ідеї національного визволення українського народу, його зацікавленість у творенні національної за змістом і духом української соціал-демократичної партії, стандартно висувачучи звинувачення в “націоналізмі і дрібнобуржуазності”. Його характеризували як представника “реформістської соціал-демократичної історіографії”, який із йому подібними діячами нібито “підтасовували і перекирчували факти, намагаючись у фальшивому світлі зобразити історію революційного руху, фальсифікувати історію робітничого класу Галичини”. Вартісна з наукової точки зору книга В.Левинського “Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині” кваліфікувалася як приклад націоналістичного перекирчування соціально-економічної історії України, що вона написана “з буржуазно-націоналістичних позицій”, а її автора звинувачували в націоналістичних підходах до принципів формування робітничих організацій, у тому, що штучно намагався довести “закономірність існування і своєрідність вигаданого ним “українського марксизму”³.

Зрештою, дискусії науковців про роль і місце В.Левинського в історії робітничого руху стали предметом уваги партійних ідеологічних органів, зокрема, бюро Львівського обкому компартії України, у постанові якого в листопаді 1971 року було визнано “ідеологічно шкідливою” оцінку окремими вченими Львова діяльності В.Левинського та деяких інших політичних діячів, що нібито “нанесли серйозної шкоди ідейно-виховній роботі”⁴. Після таких заяв тогочасних комуністичних партійних структур частина дослідників змушені були розкаятися у своїх позитивних оцінках В.Левинського, а в “Українському історичному журналі” було вміщено статтю київського науковця О.Юрченка з промовистою назвою “Всупереч фактам. (Про ідейно-політичне обличчя В.П.Левинського)”, у якій піддавалися гострій критиці як сам В.Левинський, так і роботи тих дослідників, які присвятили йому свої публікації. В.Левинський зображався “переконаним та войовничим націоналістом”, який “усе життя відстоював націоналістичні ідеї сепаратизму і федералізму у робітничому соціал-демократичному русі, в роки першої світової війни стояв на позиціях українського націонал-патріотизму, поділяв погляди буржуазно-націоналістичної УСДП Галичини”, а “його літературні вправи 30–40-х років свідчать про завершення еволюції цього дрібнобуржуазного націонал-соціала від активної участі в націоналістичній УСДП Галичини до табору запеклої буржуазно-націоналістичної реакції, до оскаженого антикомунізму”⁵.

Як наслідок, на двадцять років дослідження діяльності та творчості В.Левинського було унеможливлене, і тільки в 90-х роках його прізвище знову попало в перелік досліджуваних політичних діячів України початку ХХ століття. Окремі аспекти діяльності В.Левинського знайшли свою оцінку в працях сучасних українських науковців О.Босака, А.Голуба, О.Жерноклеєва, С.Злупка, Г.Касьянова, Л.Нагорної, Миколи Олексюка, А.Павка, І.Патера, А.Портнова, С.Телешуна та інших.

Партійно-політична діяльність В.Левинського в 1905–1912 рр. підпорядковувалася ідеї усамостійнення партійної організації від впливів польської соціал-демократії, організаційною частиною якої вважалася УСДП. Він займався питаннями партійної агітації й пропаганди, був провідним партійним ідеологом, редагував партійні видання, друкувався в спільному для УСДП та УСДРП журналі “Наш голос”. Обіймаючи посаду секретаря партії по зв'язках з інши-

ми соціал-демократичними партіями, налагодив тісну співпрацю з українськими соціалістами Наддніпряни, особливо з лідерами УСДРП В.Винниченком, Л.Юркевичем, входив до складу Закордонного комітету УСДРП, представляючи його на соціал-демократичних партійних форумах в Австрії.

Діяльність очолюваного В.Левинським “молодого крила” УСДП суттєво пожвавила її організаційну та пропагандистську роботу, сприяла зростанню авторитету української соціал-демократії. Важливою формою ефективної пропагандистської роботи серед українських робітників В.Левинський вважав популяризації соціалістичних ідей саме рідною національною мовою. Це також зумовлювало перспективи їх організаційного єднання в окремі групи, збори на принципах ідеологічної солідарності. В.Левинський дотримувався думки, що з урахуванням прагнення робітників поневоленних народів до національного визволення (“внутрішньої державно-національної самостійності”) принцип національної організації пролетаріату, як партійної, так і професійної, ставав домінуючим⁶. Перспективу децентралізації профспілкового робітничого руху в австрійській державі він розглядав із позицій боротьби за політичну децентралізацію імперії, вважаючи, що в її основі закладені значно глибші принципи – національної автономії й національного федералізму, що живили політичні сили, які виступали за перебудову Австрії на засадах політичної автономії кожного народу. Такий підхід він обґрунтовував у своїх численних виступах у партійній пресі, під час внутрішньопартійних дискусій на партійних форумах, в окремих друкованих працях, спрямованих на ознайомлення широких мас із базовими соціалістичними положеннями.

Намагання надати УСДП виразного національного обличчя й дистанціювати її організаційно від Польської партії соціал-демократичної (ППСД) викликало в самій організації внутрішньополітичні суперечності. Визнані на той час лідери партії С.Вітик і М.Ганкевич вважали ініціативу “молодих” посяганням не тільки на усталену тактику діяльності партії і її зв’язок із ППСД, але й як спробу підірвати їхній партійний авторитет. Зміцнення проукраїнського (за формою і змістом) напряму в УСДП неминуче висувало на порядок денний і питання становлення автономного українського профспілкового руху, що вимагало організаційних та інших змін. Про це було чітко заявлено й у виступах на партійній конференції УСДП 29 січня 1911 року (В.Левинський виступив із тригодинною доповіддю, яка стала початком жвавої дискусії), і в ухваленій резолюції. У ній указувалося на “ненормальність” стосунків між українською і польською соціал-демократичними партіями, зумовлених з точки зору української сторони соціал-патріотичною ідеологією ППСД, її прагненням представляти увесь робітничий рух у Східній Галичині, дискримінацією українських робітників у фахових організаціях і касах взаємодопомоги. Тож не випадково в резолюції були зафіксовані пропаговані В.Левинським заклики до українських робітників тримати найтісніший організаційний зв’язок з УСДП, вимагати дотримання своїх національних прав у профспілкових організаціях, “віддавати свій час і сили українській партії”⁷. Зусилля В.Левинського спрямовувалися не тільки на організаційну розбудову УСДП і забезпечення зростання соціалістичних впливів на українські маси, але й на перетворення партії у вагомий політичний силу з виразним національним обличчям, готову відстоювати національні пріоритети за умов бездержавності українського народу.

На сторінках партійного органу “Наш Голос” тривала дискусія про необхідність становлення національних за формою і змістом українських робітничих профспілок, у якій В.Левинський узяв найактивнішу участь, виступаючи популяризатором і рушієм цих ідей. Він відзначав, що головною причиною протистояння в політичному й профспілковому середовищі галицького робітничого руху було загострення конкуренції за впливи на українських міських робітників. Гострота протистояння в самій партії досягла свого апогею на IV конгресі УСДП (3–4 грудня 1911 року) і, урешті-решт, призвела до розколу в партії. Самостійницьке крило видало відозву “До українських робітників”, у якій констатувався факт поділу партійного керівництва на дві течії. Перша, до якої входив В.Левинський, стояла на позиції, “щоби кожда національна соціалдемократична партія мала повну свою національну самостійність, але щоб всі разом творили міжнародну єдність і одноцільність. Другі знов дивляться на справи українського соціалізму і українського соціалістичного руху через шкла польської партії соціалдемократичної, серед котрої вони працюють і ділають”⁸. Прикметно, що лідери австрійської соціал-

демократії, побоюючись поширення сепаратистських тенденцій в УСДП, однозначно підтримали “старе” керівництво та негативну позицію польських соціалістів.

Внутрішньопартійний розкол змусив самого В.Левинського, проти якого спрямовувалося основне вістря критики, відійти від активної політичної діяльності. Він зосередився на публіцистичній і науковій роботі. Безперечною науковою заслугою В.Левинського стала його книга “Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині”, опублікована в 1913–1914 рр. на сторінках київського журналу “Дзвін” та окремим виданням⁹. Її можна вважати однією з перших удалих спроб наукового аналізу розвитку соціалістичного руху в Україні в кінці XIX – на початку XX століття. Ця праця для сучасників В.Левинського до певної міри визначила характер оцінок соціально-економічної та політичної ситуації українського суспільства в Австро-Угорській імперії, процесу формування й становлення робітничого руху й соціал-демократичних організацій у Галичині. У ній було відображено не тільки картину виникнення та становлення українського робітничого руху, його організаційних структур, але й дано авторське бачення перспектив подальшого розвитку соціалістичного руху в Україні, яке він тісно пов’язував із перспективою формування українського робітничого руху. Він вважав, що творче використання марксистського вчення в національних умовах дозволить сформулювати національну соціалістичну доктрину, спроможну розв’язати пекучі проблеми пригнобленої нації.

У його розумінні органічне застосування соціалістичної ідеології “до конкретних умов серед поодиноких народів надає соціалізму кожної окремої нації специфічне забарвлення”, завдяки чому формувалися “різні типи соціалізму із специфічною власною фізіономією”¹⁰. Ідейний соратник В.Левинського, один із чільних провідників УСДРП Л.Юркевич (Рибалка), у своїй передмові до книжного видання радив наддніпрянським соціалістам будувати свою організаційну структуру на національній основі, посиляючись на досвід діяльності В.Левинського та його однодумців в УСДП.

Намагання автора обґрунтувати взаємозалежність боротьби за соціальні й національні права українців, теоретичні спроби адаптації модної й популярної в той час марксистської ідеології саме до українських умов викликали негативну реакцію вже в представників російської соціал-демократії. Зокрема, лідер більшовицького крила В.Ленін різко негативно сприйняв викладені В.Левинським думки з приводу принципу формування соціал-демократичних партійних організацій на національній основі, назвавши саму книгу “дуже шкідливою”¹¹. Заклики Л.Юркевича до наддніпрянських соціал-демократів використовувати досвід творення соціал-демократичних організацій на національній основі з практики розвитку соціал-демократії в Австро-Угорській імперії обурили вождя більшовиків, який жорстко розкритикував Л.Юркевича, заявивши: “...мушу сказати, що проповіддю відділення українських робітників в окрему с.-д. організацію обурений глибоко”¹².

При особистому спілкуванні в 1915 році В.Левинський намагався пояснити В.Леніну свою позицію. Він указував, що національні організації пролетаріату – признана австрійською соціал-демократією форма організації робітництва, яка в багатонаціональній австрійській державі мала чималі успіхи. На гостре заперечення цієї тези більшовицьким лідером В.Левинський заявив, що “українські соціал-демократи в Росії ще слабкі, щоб організуватися національно, сподіваємося дійти до сили, як цього вчить приклад робітничого руху в Австрії, і в кінці, що можливо по яких 10 роках, коли переконаємось, що національна форма організації нашого робітничого руху в Росії не веде до бажаної мети, – змінимо свою думку і підємо за вашим прикладом”¹³. Але позиція В.Леніна залишалася однозначно негативною. Він стояв на позиціях неприйняття будь-якої національної специфіки при побудові соціал-демократичної партії, що загрожувало утвердженню ним же принципу партійного централізму, підкреслюючи, що “національна боротьба в Австрії повинна бути нам пересторогою”, і категорично заявляючи, що “...тієї мерзоти, що в Австрії, у нас не буде. Не пустимо!”¹⁴.

Глибинну суть подібного підходу, притаманного багатьом тогочасним соціалістам – представникам пануючих націй, В.Левинський вбачав у тому, що вони цілком ігнорували національне питання у своїх країнах або ж ставилися напружено до прагнень поневоленних народів здобути національні права. “Не дасться заперечити, – пояснював В.Левинський, – що з

поневолення народів користуються не тільки визискуючи кляси угнітаючого народу, але також і визискувані¹⁵. Отримання за допомогою апарату державного примусу надприбутків із пригноблених народів і націй забезпечувало краще життя не тільки буржуазії, але й робітникам державної нації, формуючи в них певний тип політичної поведінки, що неминуче зумовлював протидію прагненням представників поневолених народів. Тому В. Левинський робив серйозне застереження соціалістам панівних націй, підкреслюючи, “що без визволення поневолених народів не має і не може бути соціалізму, і що кождий робітник, а тим більше соціаліст угнітаючого державного народу, котрий таким чи іншим способом, в тій чи іншій формі, бажає задержати поневолений нарід у залежності від держави свого народу, є самим нікчемним шовіністом”¹⁶.

Загалом, Перша світова війна, а згодом і революційні події в багатьох європейських країнах продемонстрували силу та вплив на розвиток суспільних процесів організованого робітничого руху. В Україні робітництво як соціальна верства під час революційних потрясінь в основному залишилося пасивним спостерігачем за стараннями української інтелігенції реалізувати національно-державницькі прагнення народу у формі Української Народної Республіки, що не в останню чергу зумовило її поразку.

Намагання В. Левинського на основі використання певних прийомів організаційної й ідеологічної роботи в УСДП теоретично обґрунтувати потребу формування національних соціал-демократичних робітничих організацій лишилося на рівні теоретичних розробок, не отримало практичної реалізації в діяльності українських партійних організацій напередодні 1917 року. Однак це не применшує значення його підходів та узагальнень, які стали складовою частиною розвитку української суспільно-політичної думки початку ХХ століття.

1. Злупко С. До 90-річчя від дня народження В. П. Левинського / С. Злупко // Український історичний журнал. – 1970. – № 7. – С. 116–118.; Олексюк М. Прапор боротьби / Мирослав Олексюк // Жовтень. – 1970. – № 4. – С. 109–112; Плаксюк К. Життя – на олтар боротьби / Казимир Плаксюк // Жовтень. – 1969. – № 3. – С. 127–130.
2. Юрченко О. Ліві з УСДРП / О. Юрченко // Вітчизна. – 1970. – № 10. – С. 160–171; Ярошенко А. Д. В. І. Ленін і революційний рух на західноукраїнських землях / А. Д. Ярошенко. – Львів : Каменяр, 1969. – 167 с.
3. Макаєв В. Робітничий клас Галичини в останній третині ХІХ ст. / В. Макаєв. – Львів, 1968. – С. 7.; Шаблій Є. А. З історії марксистсько-ленінської економічної думки на Україні / Є. А. Шаблій // Республіканський міжвідомчий науковий збірник. – К., 1966. – С. 40–41.
4. Галайчак Т. Інститут суспільних наук : сторінки історії / Т. Галайчак, О. Луцький // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 43.
5. Юрченко О. Т. Всупереч фактам (Про ідейно-політичне обличчя В. П. Левинського) / О. Т. Юрченко // Український історичний журнал. – 1972. – № 5. – С. 45–47.
6. Левинський В. За форму професіональних організацій / Володимир Левинський // Наш Голос. – 1910. – № 1. – С. 20–37.
7. Резолюція партійної конференції УСДП // Земля і Воля. – Львів, 1911. – 5 лют.
8. До українських робітників // Вперед. – Львів, 1911. – 17 груд.
9. Левинський В. Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині / Володимир Левинський. – К., 1914. – 112 с.
10. Там само. – С. 64.
11. Левинський В. Мої спомини про Леніна / Володимир Левинський // Вільна Україна. – 1968. – № 58. – С. 41.
12. Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання / В. І. Ленін // Повне збір. творів.. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1972. – Т. 24. – С. 143.
13. Левинський В. Мої спомини про Леніна / Володимир Левинський // Вільна Україна. – 1968. – № 58. – С. 40.
14. Юрченко О. Ліві з УСДРП / О. Юрченко // Вітчизна. – 1970. – № 10. – С. 161.
15. Левинський В. Народність і держава / Володимир Левинський. – К.; Відень, 1919. – С. 122.
16. Там само. – С. 124.

This article is devoted to the analysis of the points of view of Volodymyr Levynsky, the representative of the Ukrainian Social-Democratic Party in the first half of the XX century, on the principles of the political and professional organization of the Ukrainian labour movement on the national basis.

Key words: national liberation, trade union, labour movement, social-democracy.

УДК 94 (477.8) “1914/1923”

ББК 63.3 (4 Укр) 61

Степан БОРЧУК, Богдан КУПЧИНСЬКИЙ

ДМИТРО ПАЛІЇВ У НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ 1914–1923 рр.

Вагому роль у національно-визвольних змаганнях галицьких українців 1914–1920 рр. відіграв Дмитро Паліїв – політик, журналіст, військовик. Саме він, як організаційний референт Військового комітету, підготував розгорнутий стратегічний план військового виступу 1 листопада 1918 р., що ознаменувався утворенням Української держави.

Ключові слова: маніфест, січові стрільці, військовий комітет, Листопадовий Чин, громадські комітети.

Дмитро Паліїв народився 17 травня 1896 р. у селі Перевозець Калуського повіту на Прикарпатті в родині священика. Освіту здобув у гімназії в Станіславові, де рівень викладання був не дуже високий, тож згодом батьки перевели його до Перемишльської гімназії.

Перша світова війна загострила й активізувала на міжнародній арені українське питання і змусила політиків шукати нові підходи до консолідації національно-патріотичних сил. 2 серпня 1914 р. у Львові утворено міжпартійну Головну Українську Раду (ГУР). Маніфест від 3 серпня 1914 р. закликав український народ “стати однодушно проти царської імперії, при тій державі, в якій українське національне життя нашло свободу розвитку... Побіда Австро-Угорської Монархії буде нашою побідою. І чим більше буде поразення Росії, тим швидше виб’є година визволення України... Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України”¹.

Тоді ж для організації українського війська ГУР утворила із політиків та українських військовиків Українську боеву управу. До неї ввійшли представники стрілецької секції Українського січового союзу, львівських організацій Січових стрільців. Бойова управа звернулася до уряду Австрії з проханням дозволити сформувати легіон Українських січових стрільців. Невдовзі згода була отримана.

Серед тих, хто пішов на службу в легіон, був Дмитро Паліїв. Після загалом вдалих бойових дій жовтня–листопада 1914 р. легіон зазнав реорганізації. Його розділено на два курені – Степана Шухевича і Сеня Горука. Тоді ж Дмитро Паліїв перейшов до сотні Дмитра Вітовського, що входила до куреня С. Шухевича.

Згодом Д. Палієва відправили на вишкіл до школи запасу в Єгендорфі (Моравія), яку закінчив у ранзі підхорунжого. Він прихильно характеризує населення Закарпаття, що добре ставилося до молодого стрілецтва й намагалося завжди допомогти в побуті. Навіть тоді, коли “прийшов час покидати цю землю, селяни просили, чи не могли б вони ще побути серед них на Закарпатті. Стрільці, вдячні їм за прихильне ставлення до “рідного війська”, вели серед селян просвітницьку роботу”².

На фронт Д. Паліїв повернувся у вересні 1916 р. під час боїв на горі Лисоня. Тут УСС втратили 700 вояків. 29 вересня 1916 р. полк стрільців, що стояв у Потуторах на Бережанщині, після короткого бою був майже повністю взятий у російський полон. “На горі Лисоні і в Потуторах, – як зазначав Дмитро Паліїв, – УСС-и втратили майже весь свій актив, зовсім осиротіли. По цих боях не стало найактивніших і найвідважніших”³. Російським полоненим був і Д. Паліїв.

У липні 1917 р. цей полк знову розформовано. Недавні полонені стали 1917 р. основою формації Січових Стрільців у Києві як Кіш УСС, де служив у другій половині 1916 р. і в першій

половині 1917 р. Д.Паліїв. У цей час штабіст займався канцелярською роботою. Він вітав відставку російського царату й створення в Києві широкопредставницького органу – Центральної Ради на чолі з Михайлом Грушевським (його Д.Паліїв знав як авторитетного історика і лідера довоєнного НТШ).

У революційні дні Д.Паліїв повернувся до легіону УСС. Після бою під Конюхами влітку 1917 р. розпочалася німецько-австрійська офензива проти російської армії, що почала українізуватися й була вже у стадії розкладу. У ході цієї операції було звільнено всю Галичину від російської військової адміністрації. Стрільці стояли над Збручем, проте згодом їх перевели до Залісся, куди з вишколу прийшов також курінь під проводом отамана М.Тарнавського, в якому служив підхорунжий Дмитро Паліїв⁴.

Водночас у Росії відбулася Лютнева революція. На початку березня 1917 р. революційна хвиля охопила Київ. Утворилася Центральна Рада, яка взяла курс на відродження державної незалежності України. Її діяльність активізувала національно-визвольний рух і на західноукраїнських землях. У грудні 1917 р. в полку УСС (перебував постої в Густині) з ініціативи Д.Вітовського відбулася нарада старшин, на якій обговорювалася поточна суспільно-політична ситуація. На ній Дмитро Паліїв виступив за повний розрив з Австро-Угорщиною, мотивуючи своє рішення тим, що вона має намір віддати Галичину полякам. Поручник І.Цюкан зазначав, що УСС опинилися проти українського фронту і не повинні воювати проти братів-наддніпрянців. Він закликав не брати участі в бойових діях і зачекати до більш вигідної геополітичної ситуації. Останню пропозицію підтримав Д.Вітовський, який вважав за необхідне зберегти й посилити легіон УСС, який незабаром буде потрібний для вирішення завдань національного і державного відродження краю. На нараді створено таємну організацію українських старшин, представник якої Д.Паліїв виїхав до Відня на переговори з галицькими послами австрійського парламенту та діячами українських партій⁵.

На початку жовтня 1918 року всі формування УСС (фронтові частини, Вишкіл, Кіш) було переведено на Буковину. Ще в серпні 1918 р. Народний Комітет Української національно-демократичної партії утворив політичну комісію у складі Івана Кивелюка, Степана Барана, Василя Панейка, Володимира Бачинського, Льонгіна Цегельського з метою вирішення питань про необхідність утворення української таємної організації. Отож у вересні у Львові створено таємну старшинську організацію – Військовий Комітет – у складі поручника І.Рудницького, четарів О.Каравана, Л.Огоновського, хорунжих І.Ватрана, М.Бараника, студента В.Полянського. Згодом до них приєдналися поручник Т.Мартинець, поручник Герасимович. 12 жовтня до комітету увійшли делегати від Українських Січових Стрільців: четар доктор В.Старосольський, сотник доктор Н.Гірняк і підхорунжий Дмитро Паліїв⁶.

12 жовтня 1918 р. відбулося засідання Військового комітету, про яке Дмитро Паліїв згадував: “На засідання йшов я в переконанню, що ЦВК працює, як правдивий штаб, перед яким таке велетенське завдання. Яке ж було моє здивування, коли я почув теоретичні балачки про потребу праці, а від членів довідався, що вони зайняті цілими днями у своїх військових частинах і тільки вечером можуть сходитися на спільні засідання. Я зголосився з пропозицією, що виготовлю на найближче засідання проект праці Ц.В.К., на що всі радо погодилися. 14 жовтня ми знову зійшлися на засідання в помешканні чет. Л.Огоновського. Мій організаційний проект прийнято. Вирішено приступити до фактичної організації тих військових частин у Львові, в яких були українці, а край поділено на округи і вирішено для кожної округи створити Окружну команду. Рівночасно з тим треба було шукати зв’язків з усіма полками й кадрами з українською більшістю, розкиненими на всіх фронтах і всіх краях Австрії, Угорщини, в Україні і в Польщі”⁷.

Плановість та цілеспрямованість у роботі ЦВК з’являється 14 жовтня 1918 р. На засіданні вирішено запросити на посаду організаційного референта Комітету політика і письменника Осипа Назарука, який від пропозиції відмовився. У таких умовах 15 жовтня 1918 р. ЦВК змушений доручити Д.Паліїву реалізацію плану захоплення влади в Галичині.

У подальшому Центральним Військовим Комітетом й особисто Дмитром Палієвим була проведена належна військово-організаційна робота, яка в житті українського народу стала початком нової революції⁸.

Комітет приступив до організації збройного виступу, покликаного революційним шляхом перебрати владу від австро-польської адміністрації в Галичині і Буковині та організувати незалежне національно-політичне життя на своїх етнографічних землях. “Організацією міста Львова займався цілий наш комітет, – зазначав Д.Паліїв, – полягала вона, передусім, на приєднанні для справи революції українських військових частин, що стояли постоем у Львові, а далше на зорганізуванні українського населення Львова, себто робітників, міщан, залізничників, поштовців, приватних урядовців, студентів для допомоги військові”⁹. Зрозуміло, що така організаторська робота вимагала від Д.Палієва великої самовідданості.

У результаті діяльності ЦВК у Львові мобілізовано такий військовий потенціал: 600 стрільців із 15 піхотного полку, 500 стрільців у 19-му полку стрільців, 450 стрільців у 41-му супровідному курені, 800 стрільців у 50-му вартовому курені, 150 стрільців у військовій поліції, 90 стрільців у курені 30-го піхотного полку, 30 відсотків штатного персоналу жандармерії. У цілому, під проводом ЦВК були готовими виступити у Львові 60 старшин і 2400 стрільців¹⁰.

З 16 жовтня 1918 р., згідно з планом Д.Паліїва, у кожному повіті за вказівками ЦВК розпочато утворення Окружних військових команд. Ця робота здійснена в Перемишлі, Самборі, Стрию, Станиславові, Коломиї, Тернополі, Золочеві, Рава-Руській, Чернівцях, де стояли 45-й піхотний полк (у Перемишлі), 9-й піхотний полк (у Журавцях), 77-й піхотний полк (в Ярославлі), 20-й і 95-й піхотні полки (у Станіславі), 24-й і 36-й піхотні полки (у Коломиї) і 35-й піхотний полк (у Золочеві). В інших повітах утворено громадські комітети¹¹.

18–19 жовтня 1918 р. у Львові за участю політиків, послів і представників церкви сформовано Українську Національну Раду на чолі з адвокатом Євгеном Петрушевичем. 19 жовтня УНР опублікувала “Прокламацію Української Національної Ради”, в якій Східна Галичина і Північна Буковина проголошені українською територією, що уконституїювалася як Українська держава. Шостий пункт цієї “Прокламації” застерігав: “Теперішньому австро-угорському міністрові заграничних справ гр. Бурянові відмовляється право переправляти іменем тієї української території”. За словами поручника В.Старосольського, “настрій стрілецьтва, старшин і мужви супроти рішення з 18 і 19. X був просто бунтарський. Усі домагалися проголошення з’єднання з Великою Україною”. Резолюції з цією вимогою приймалися на зборах сотень і пересилалися до Головної Національної Ради¹².

На спільній нараді членів Національної Ради і Військового комітету, що відбулася 31 жовтня 1918 р. у Народному домі, Д.Вітовський від імені комітету переконав своєю промовою парламентарів К.Левицького, Л.Цегельського та інших політиків, насамперед поважних послів сейму, в необхідності виступити в ніч із 31 жовтня на 1 листопада і взяти владу у свої руки. Напередодні, 30 жовтня, Д.Паліїв провів таємну нараду з учнями старших класів гімназій, членами “Пласту”. 80 гімназистів виконували розвідувальні завдання Військового комітету в четвер 31 жовтня 1918 року, а звіти про виконання здавали Д.Паліїву о 18 годині у пластовому офісі¹³.

Д.Паліїв від імені Центрального Військового Комітету доручив Миколі Чубатому організувати розвідку з українських студентів Львівського університету і виконувати кур’єрську службу. М.Чубатий встановив, що польські військові з розпущеного на початку 1918 р. австрійською владою польського легіону збираються в школі Сінкевича недалеко від верхньої частини вулиці Листопадової. Небезпечним також був польський Дім техніків та Академічний дім, будинки польських залізничників біля головного двірця. “В часі Листопадової ночі важливо було не тільки слідкувати, що діється по згаданих небезпечних місцях, – згадував М.Чубатий, – але також, що діється по поліційних станціях, які були розкидані по цілім Львові. Важливим також було по півночі Першого Листопада слідкувати, що діється біля військових касарень, які мали бути опановані нашими частинами о 4-й годині досвіта”¹⁴.

Тоді ж (31 жовтня 1918 р.) о 20-й годині Д.Вітовський розпочав у Народному Домі нараду за участю 40 українських та австрійських старшин. Командири доповіли про кількісний та якісний стан вояків, яких залучено до збройної акції у Львові та повітах. З’ясувалося, що в повстанні можна буде розраховувати лише на 1400 стрільців і 60 старшин. Він заявив: “Наша честь вимагає, щоби ми перші взяли владу в краї, хоч би навіть прийшлося зараз її втратити. Зрештою, в край виїхали вже з наказами кур’єри, а в Перемишлі вже навіть зачалось”.

Більшість дослідників вважають, що Військовий комітет, а особливо підхорунжий Дмитро Паліїв, відіграв помітну роль у підготовці Листопадового Чину. Зокрема, Д.Паліїв, як організаційний референт Військового комітету, підготував розгорнутий стратегічний план організації взяття влади по всій Східній Галичині.

Після вдалого військового перевороту в ЗУНР Д.Паліїв опікувався військовим будівництвом. Започатковано Державний секретаріат військових справ на чолі з полковником Д.Вітовським, створений 9 листопада 1918 р. Його першим розпорядженням від 13 листопада проголошено часткову мобілізацію демобілізованих з австро-угорської армії¹⁵. Вищим органом керівництва збройних сил ЗУНР залишалася Начальна Команда Галицької Армії (до 8 листопада – Українська Генеральна Команда). На початку свого існування НКГА мала невелику кількість старшин і спрощену структуру. Крім головного команданта і його заступника – начальника штабу отамана УСС Сеня Горука, до її складу увійшли референти: артилерійський, муніципальний, зв'язку, розвідки, харчування, санітарний, польової жандармерії, самохідний, обозний, поповнень і пресовий. Ці посади обійняли молоді галицькі старшини: Іван Рудницький, Василь Панчак, Дмитро Паліїв, Петро Бубела та інші¹⁶.

Будучи ад'ютантом полковника Д.Вітовського, Д.Паліїв приймав іноземних дипломатів. 1 січня 1919 р. його піднесено до чину четаря (лейтенанта) УГА. Згодом Дмитро Паліїв провів конференції Окружних військових комендантів.

У нових суспільно-політичних умовах, після фактичної втрати влади, Д.Паліїв не змінив своїх політичних переконань. Після комуністичної революції в Угорщині (21 березня 1919 р.) він розумів, що нові обставини вимагають примирення між польською та українською сторонами. Цю проблему, на його думку, могла вирішити Найвища Рада в Парижі, в іншому випадку, уряд ЗУНР був би змушений дозволити перехід Червоної Армії через Галичину на допомогу комуністичній Угорщині.

У подальшому Д.Паліїв працював над відновленням єдності з армією УНР. За допомогою Української Крайової Ради в Хмельнику, яку очолював Іван Макух, зав'язано контакт із наддніпрянським командуванням.

23 грудня 1919 р. делегати Начальної Колегії отаман Лисняк і четар Паліїв та делегати командування армії УНР полковники Н.Никонів і О.Вишнівський, четар Веремієнко і четар Макаренко підписали “Умову між уповноваженими представниками Придніпрянської і Придністрянської армій”. За цією умовою УГА підпорядковувалася єдиному українському урядові й одному Начальному Комендантові – генералу М.Омельянович-Павленкові¹⁷.

24 грудня 1919 р. на нараді в Літині за участю прем'єра Ісаака Мазепи, членів уряду УНР і делегатів наддніпрянських партій ухвалено до відома умову, що стала платформою відновлення Української Народної Республіки на теренах, зайнятих Галицькою Армією¹⁸. Проте плани залишалися нереалізованими.

Визвольні змагання 1914–1920-х років стали для Д.Паліїва школою не лише військового вишколу, але й політичної боротьби за соборність українських земель. Він не поділяв соціалістичних переконань більшості керівників УНР, відстоюючи думку про збройну боротьбу за державно-національне визволення українців по обидва береги Збруча.

¹ Українська суспільно-політична думка в 20 ст. Документи і матеріали. – 1983. – Т. 1. – С. 212.

² Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Колекція документів родини Паліїв.

³ Паліїв Д. Листопадова революція: З моїх споминів / Д. Паліїв. – Львів : [б. в.], 1929. – С. 24.

⁴ Литвин М. Історія галицького стрілецтва / М. Литвин, К. Науменко. – Львів : Каменяр, 1991. – С. 24.

⁵ Там само. – С. 24.

⁶ Там само. – С. 52.

⁷ Паліїв Д. Вказана праця. – С. 25.

⁸ Волинець С. Предвісники і творці листопадового зриву. Західноукраїнські громадські і політичні діячі / С. Волинець. – Вінніпег : Тризуб, 1965. – С. 67.

⁹ Паліїв Д. Вказана праця. – С. 26.

¹⁰ Гордієнко Д. Листопад. Сходження на Голгофу / Д. Гордієнко // Літопис Червоної калини. – 1991. – Ч. 1. – С. 6.

¹¹ Там само. – С. 7.

¹² Макаруч С. Українська республіка галичан / С. Макаруч. – Львів : Світ, 1997. – С. 45.

¹³ Ковалюк Р. Український студентський рух на західноукраїнських землях XIX–XX ст. / Р. Ковалюк. – Львів : [б. в.], 2001. – С. 190.

¹⁴ Чубатий М. Перший листопад 1918 р. / М. Чубатий // Українська Галицька армія : матеріали до історії. – Вінніпег, 1966. – Т. 3. – С. 40.

¹⁵ Гуцуляк М. Перший листопад 1918 р. на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину / М. Гуцуляк. – К. : Либідь, 1993. – С. 87.

¹⁶ Литвин М. Українсько-польська війна / М. Литвин. – Львів : [б. в.], 1998. – С. 124–125.

¹⁷ Паліїв Д. Зимовий похід / Д. Паліїв // Літопис Червоної калини. – 1935. – Ч. 7–8. – С. 10.

¹⁸ Там само. – С. 10.

Dmytro Paliyiv, who was a politician, journalist and military, played an important role in the national liberation events of the Galician Ukrainians in 1914 – the 1920's. It was he, as an organizing assistant of the Military Committee, who had made up a deployed strategic plan of the military actions in November 1, 1918, which ended with the formation of the Ukrainian State.

Key words: manifesto, Sich Strelets, Military Committee, November Revolution, public committees.

УДК 94 (477. 83/86) + 329

ББК 63.3 (4 Укр) 6

Олег ЄГРЕШІЙ, Михайло МОСКАЛЮК

УКРАЇНСЬКИЙ КЛЕРИКАЛІЗМ ТА НАЦІОНАЛІЗМ У МІЖВОЄННІ РОКИ: ІДЕЙНІ РОЗХОДЖЕННЯ, ВЗАЄМОВПЛИВИ, ПОШУКИ КОМПРОМІСУ

У статті розкриваються взаємовідносини між галицькими клерикалами міжвоєнної – митрополитом А.Шептицьким, єпископом Г.Хомішиним та українським націоналістичним підпіллям. Автори намагаються визначити уроки й досвід цих взаємин для сучасного покоління.

Ключові слова: український націоналізм, клерикалізм, митрополит А.Шептицький, єпископ Г.Хомішин.

Видається, що сучасні політики не до кінця готові сприйняти відомий латинський вираз – “Historia est magistra vitae” – історія – учителька життя. Адже нині, в умовах державної незалежності, соборності українських земель варто звертатися до минулого не лише заради з'ясування історичної правди, збереження історичної пам'яті, а й вивчення досвіду, осягнення певних історичних уроків націо- і державотворення минулих поколінь. Вірогідно, правильно розставлені акценти, справедливо зроблені узагальнення, слушно здійснені історичні екстраполяції та аналогії із сьогоденням сприятимуть гармонізації взаємин між українськими організаціями різних ідеологічних напрямків. Віриться, що постановка подібних тем хоча б частково зможе забезпечити нинішнє українське суспільство від деструктивних настроїв, застерегти від схожих помилок.

Вважаємо, що українське націотворення, формування громадянського суспільства на сучасному етапі маломожливі без виваженого, співрозмірного компромісу держави і церкви. До того ж, однією з найнагальніших соціальних проблем, що постали перед нинішнім українським суспільством є, на наш погляд, проблема дегуманізації. У свою чергу, втрата гуманності, на наше переконання, безпосередньо пов'язана з дехристиянізацією сучасного суспільства, поширенням в її середовищі релігійної індиферентності. Певною мірою, це можна пояснити особливостями менталітету людини “ринкової економіки”, атрибутом котрої є жорстка конкуренція, меркантилізм, превальювання мети над засобами тощо. У цих умовах історикам-науковцям, на нашу думку, варто активніше шукати історичні паралелі, відстежувати схожі епізоди, ситуації (у нашому випадку з релігійно-церковного життя) в історичній ретроспективі, адже цілком зрозуміло, що перед минулими поколіннями українців також поставали подібні пробле-

ми. Відтак з'явиться можливість набиратися історичного досвіду, враховувати “уроки минулого”. Адже не секрет, що в минулих покоління українців є що запозичити (та ж релігійність, національна свідомість, патріотизм, потяг до дідівських традицій тощо).

У цьому контексті дуже повчальним видається історичний досвід боротьби за державність та збереження національних традицій галицьких українців у міжвоєнний період. Цей період характеризується посиленням крайнощів у середовищі європейського загалом і галицько-українського зокрема суспільств. Скажімо, відповіддю на активізацію антиукраїнської діяльності польських урядових структур, ускладнення міжнародної атмосфери в Західній Європі, посилення релігійного індивідуалізму серед громадськості стала поява ідеологічно цілком протилежних сил – українських націоналістів та клерикалів. Перші 1920-ого року організувалися в Українську Військову Організацію, котра невдовзі трансформувалася в Організацію Українських Націоналістів. Другі – на історичній арені були представлені низкою релігійних організацій: Українською Християнською Організацією (УХО), Українською католицькою народною партією (УКНП), товариством “Скала” та ін. Попри те, що націоналісти й клерикали були ідеологічно різнорідними силами, вони по-своєму намагалися оздоровити громадське життя Галичини в міжвоєнний період.

Наше завдання – з'ясувати взаємовпливи між українськими націоналістами та одним із найбільш відомих греко-католицьких ієрархів першої половини ХХ століття – станіславівським єпископом Григорієм Хомишином, а також роз'яснити сутність та особливості суперечностей між ними. Намагатимемось також збагнути історичний досвід, що диктує нам зазначений сюжет із нашого історичного минулого.

Відомо, що впродовж 30-х рр. ХХ ст. мало місце помітне загострення українсько-польських взаємин у Галичині. Усе частіше українські націоналісти переходили до тактики саботажів. Так, з вересня по жовтень 1930 р. було зареєстровано близько 2 200 антипольських виступів, що охопили 30 повітів Галичини. Польський уряд відреагував масовою репресивною акцією, що отримала назву “пацифікація” (умиротворення), застосувавши принцип колективної відповідальності всього українського населення. У місцях позбавлення волі опинилися сотні українців, серед них – усі члени президії найвпливовішої галицької партії Українського Національно-Демократичного Об'єднання на чолі з Дмитром Левицьким¹. Загалом із 1 липня по 1 грудня 1930 р. у Львівському, Тернопільському та Станіславівському воєводствах поліція арештувала 1 739 осіб, з яких 1 143 були віддані до суду².

10 вересня 1930 р. станіславівський єпископ Григорій Хомишин підготував Пастирський лист “Духовенство і світська влада”, в якому рішуче засудив антиукраїнські дії поляків та відзначив, що миряни й духовенство мають повне право відреагувати гідним способом та відстояти свою честь і гідність³. 2 жовтня 1930 р. релігійний часопис “Нова зоря” писав: “... В якій державі карають загаль за злочин одиниць? І де карають безсумнівних злочинців без переведення судової розправи і без судового вироку?... Ми ніколи не були і не є прихильниками УВО... Вважали терористичну роботу високошкідливою для нашого народу... Але ми виступаємо рішуче і проти актів реванжу... пацифікації. Чому? Бо політикою пацифікації поляки тільки заженуть молодші і живіші елементи до УВО і до більшовиків”⁴.

4 жовтня 1930 р. у Львові відбулася конференція єпископату за участю митрополита Української греко-католицької церкви Андрея Шептицького, перемишльського єпископа Йосафата Коциловського і згадуваного вище Григорія Хомишина. Ієрархи засудили як “пацифікацію” польських властей, так і діяльність українських таємних організацій, однак підкреслили, що вчинки націоналістів – це здебільшого реакція на провокації поляків. Зазначимо, що Пастирський лист до духовенства і вірних, підготовлений владиками з приводу антиукраїнської політики властей, був конфіскований урядом. Невдовзі про злочини польської адміністрації в Галичині стало відомо Ватикану, куди єпископат Греко-католицької церкви надіслав меморіал, де наводилися факти бичування священників, збещення жінок, приниження гідності людини⁵.

1931 року єпископ Г.Хомишин написав спеціального Пастирського листа “Про політичне положення українського народу в польській державі”, де писав: “...Є всякі познаки, які вказують, що шовіністичні чинники польської суспільності прямують до того, щоб нас, укра-

їнців, по-можности знищити! ...Українці в польській державі трактовані майже як горожани другої кляси, ... не виконано супроти нас не тільки міжнародних зобов'язань щодо автономії, але навіть ухвал польського сойму, наприклад, щодо так званої воєвідської автономії, котра, як тепер існуюча, є радше пародією”⁶.

За таких обставин для Г.Хомишина не було дивним, що виникають українські таємні організації, які обирають тактикою своєї боротьби терор і саботаж. Станіславівський владики дав зрозуміти полякам, що така політика не принесе добра і їхній державі, що “пацифікаційним” методом українську проблему не вирішити і це може призвести до подальшого загострення взаємин, спричинити збільшення кількості антипольських виступів й актів протесту. Знищити українців, за словами єпископа, поляки не зможуть через високий рівень їхньої національної самосвідомості⁷. Акцентується на тому, що ескалація протиборства між сусідніми народами ослабить саму Польщу, зробить її беззахисною перед німецьким натиском із Заходу і російським більшовизмом зі Сходу.

У квітні 1933 р. єпископ Г.Хомишин дав інтерв'ю польському часопису “Gazeta ropanna”, в якому зазначав: “Сусідні держави хочуть використати невдоволення меншин сусідньої держави... Отже, розходиться про те, щоби дана держава заспокоїла слушні домагання меншини і тоді відбере сусіднім ворогам їх шкідливі агути (апетити – *O.C.*)”⁸. В іншому інтерв'ю польським журналістам ієрарх сказав: “Обидві сторони мусять для здійснення визначеної цілі змінити і багато поглядів, програми піддати ревізії. Обидві сторони багато завинили. Але є ще досить часу, щоб зачати нове життя”⁹.

Отже, першу умову врегулювання українсько-польських взаємин Г.Хомишин убачав у зміні ставлення польських властей до українців як повноцінної нації. Але для здійснення цього необхідно, щоб і українці переглянули своє ставлення до польської держави. Тому владики звернувся з думками до українських провідників.

До діяльності українських націоналістів Г.Хомишин також підходив по-особливому. Розумів, що радикальна тактика ОУН викликана шовіністичним ставленням польського уряду. Однак розглядав оунівців як деструктивні елементи, які здатні більше нашкодити, ніж принести користі¹⁰. Єпископ підтверджував висловлену думку прикладом “пацифікації” польської влади 1930 р., що була спрямована не тільки проти прихильників саботажних акцій, а й усього українського населення. Г.Хомишин припускав, що вияви політичного терору в цей час були б на руку “шовіністичним чинникам польської суспільности”, щоб мати можливість виправдовуватися за свої злочини перед європейськими миротворчими організаціями¹¹.

Критичне ставлення Г.Хомишина до ОУН пояснювалося й тим, що націоналісти, на думку владики, відкидали необхідні для творення держави релігійні засади. В одному зі своїх Пастирських листів “Про грозу духової руїни” він писав: “І тому всякий вчинок, хотя й би як повний жертви навіть з відданости свого життя для свого народу, коли він противний Божим правам, є завжди злочином, є гріхом, а народови не принесе добра, а навпаки шкоду... Коли ввійде в звичай, що злочин сповнений в ім'я народу чи для народу і для своєї держави добрий і дозволений, тоді зітреться розуміння і почуття правдивої чесноти і правдивої моральности, тоді в такім народі чи державі будуть сповнятися злочини і проти своїх... і тоді злочини будуть уходити за геройство, бо вони будуть сповнятися в ім'я України і для України”¹².

Якщо ж завдяки тактиці ОУН і буде здобуто незалежність, то така держава, за твердженням Г.Хомишина, не зможе достатньо самореалізуватися, бо виникне державоруйнівний, антирелігійний, “анархічно-конспіративний систем”¹³.

Зауважимо, що ставлення станіславівського владики до українських націоналістів викликало деякі непорозуміння з іншим клерикалом – митрополитом А.Шептицьким. Справа в тому, що митрополит стосовно діяльності ОУН займав більш дипломатичну позицію – не осуджувати все, що мало зв'язок із націоналістичними ідеями, а, навпаки, старатися привернути націоналістів до Церкви. В іншому випадку, вважав А.Шептицький, молоді люди, що симпатизували ідеям ОУН, “будуть назавжди втрачені для України”. 10 квітня 1932 р. релігійний часопис “Мета” вмістив статтю А.Шептицького “УКС і політика”. Митрополит відзначав, що католикові можна належати до будь-якого партійно-політичного угруповання, програма якого не суперечить католицькій вірі й етиці, а отже, бути монархістом, консерватором, демократом,

угодовцем, в окремих виняткових випадках навіть екстремістом¹⁴. Якраз останнє твердження ймовірно надихало ОУН на подальшу боротьбу, водночас спонукаючи до активніших дій проти угодівців, до яких було зараховано і Г.Хомишина. До речі, у листі до А.Шептицького від 2 травня 1932 р. станіславський владика певною мірою дорікав митрополиту за надто поблажливе ставлення до націоналістів¹⁵.

На нашу думку, програма станіславського єпископа щодо нормалізації українсько-польських взаємин не була капітулянтською. Г.Хомишин вважав, що за тих суспільно-політичних обставин політика непримиренності, яку обстоювали націоналісти, здатна лише загострити етнополітичну ситуацію в регіоні. Вважаємо, що критичне ставлення до діяльності ОУН зовсім не означало ренегатства Г.Хомишина. Очевидно, священнослужитель (а це цілком зрозуміло) не сприймав політичних методів боротьби українського націоналістичного підпілля, що суперечили нормам християнської моралі. З іншого боку, авторів цих рядків не вдалося знайти підтвердження тезі, що насправді Григорій Хомишин не був самостійною фігурою в політиці, а лише “знаряддям в руках” польських спецслужб. До речі, таке припущення висувалося представниками Комуністичної Партії Західної України в міжвоєнний період.

Достеменно відомо інше – галицькоукраїнські клерикали не однаково відреагували на діяльність українських націоналістів. Більш поміркована позиція асоціюється з особою митрополита А.Шептицького, категоричніша – з постаттю єпископа Григорія Хомишина.

Для нас, людей, що проживають на початку ХХІ ст., важливим є історичний досвід минулих поколінь. Як уже зазначалося, попри те, що націоналісти і клерикали були ідеологічно різнорідними силами, вони по-своєму намагалися оздоровити громадське життя Галичини в міжвоєнний період, покращити життя українцям у Польщі. Разом із тим, як показують суспільно-політичні події другої половини 30-х рр., польські урядові структури намагалися використати опозиційне реноме галицьких клерикалів, зокрема єпископа Г.Хомишина, у своїх інтересах. Переслідувалася мета – через свідоме загострення взаємин між А.Шептицьким і Г.Хомишином ослабити не лише позиції Греко-католицької церкви в Галичині, а й ослабити національно-визвольний рух у регіоні на загал. Це концептуальне узагальнення повинно ще раз переконати нас у правильності сентенції, що деконсолідація, відсутність єдності в діях українських сил, непомірні та нездорові амбіції окремих осіб завжди призводять до послаблення єдиного українського організму, відтак слугують притокою до антиукраїнської діяльності ворожих українству сил.

Ця конкретна історична ситуація також учить, що в сучасних умовах церковні структури повинні, на наш погляд, активніше займатися громадською роботою, боротися з поширенням релігійного індивідуалізму в середовищі українського суспільства. Приклад тому – діяльність владика Г.Хомишина, що в дуже несприятливий час (відсутність національної державності, етнічна роз’єднаність, наявність українсько-польського конфлікту в Галичині) не боявся зайняти чітку (хоча мабуть уже *a priori* “конфліктогенну”) позицію, котра засуджувала будь-яку діяльність, що йшла в розріз із християнськими постулатами.

1. Кугутяк М. Українсько-польські стосунки 20–30 рр.: від конфронтації до “нормалізації” / М. Кугутяк // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 22.
2. Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація в Західній Україні на початок 30-х рр. ХХ ст. / М. Швагуляк // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 123.
3. Духовенство і світська влада. Письмо Григорія Хомишина // Нова зоря. – 1930. – Ч. 78. – 12 жовтня.
4. Нова зоря (Орган Української християнської організації, Української католицької народної партії, з 1932 р. – орган Української народної обнови). – 1930. – Ч. 75. – 2 жовтня.
5. Відділ рукописів Львівської Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника (ЛНБ, ВР). – Ф. 9 (Окремі надходження), спр. 1069 (Протоколи конференцій єпископів Львівського, Перемишльського, Станіславського, 1902–1939 рр.), арк. 40, 41.
6. Пастирський лист Григорія Хомишина до Всечесного клира і вірних Станіславської єпархії про політичне положення українського народу в польській державі. – Львів, 1931. – С. 13.
7. Там само. – С. 21.
8. *Gazeta poranna*. – 1933. – № 10269. – 16 квітня.

9. Нова зоря (Орган Української християнської організації, Української католицької народної партії, з 1932 р. – орган Української народної обнови). – 1933. – Ч. 9. – 9 лютого.
10. Пастирський лист Григорія Хомишина до Всечесного клира і вірних Станіславської єпархії про політичне положення українського народу в польській державі. – Львів, 1931. – С. 12.
11. Там само. – С. 11.
12. Пастирський лист Григорія Хомишина про грозу духової руїни. – Станіславів, 1933. – С. 35, 36.
13. Пастирський лист Григорія Хомишина до Всечесного клира і вірних Станіславської єпархії про політичне положення українського народу в польській державі. – Львів, 1931. – С. 10, 11.
14. Мета (Орган Українського католицького союзу). – 1932. – Ч. 12. – 10 квітня.
15. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (ЦДІАУЛ). – Ф. 358, оп. 1, спр. 164 (Листи Станіславського єпископа Григорія Хомишина. Т. 2, 1931–1938), арк. 10, 11.

Interrelations between Galician clericals of the period between the wars – metropolitan A. Sheptytskyi, bishop G. Homyshyn and Ukrainian nationalistic underground – are revealed in the article. The author makes an attempt to show the lessons and the experience of this relationship to modern generation.

Key words: *Ukrainian nationalism, clericalism, metropolitan Sheptytskyi, bishop G. Homyshyn.*

УДК 28:94 (477)

ББК 63.3 (4 Укр)6

Назар КІСЬ

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА ТА ДИСКУСІЯ ПРО НАЦІОНАЛЬНУ ІДЕНТИЧНІСТЬ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Досліджено актуальність церковної тематики міжвоєнного періоду в контексті національних і політичних проблем. Визначено місце кліру та керівників Греко-католицької церкви в національному проекті та громадському житті з точки зору представників різних суспільно-політичних груп. Досліджено роль інтелігенції та “народу” в житті церкви в процесі становлення течій восточників і західників.

Ключові слова: *греко-католицизм, православ'я, церква, дискусія, націоналізм, духовенство, лояльність, ідентичність, celibat, традиції, дискурс.*

У першій половині ХХ ст. в середовищі греко-католицького духовенства та інтелігенції тривала дискусія стосовно візантинізації. Існувало дві альтернативні точки зору стосовно минулого й майбутнього церкви, викликаних її внутрішньою двоїстістю. Прихильники візантинізації – восточники – вбачали майбутнє церкви в єдності з Апостольським престолом, проте української за духом і близької до православних українців, росіян, білорусів. Для них важливим був зв'язок із “староукраїнською традицією”. Їх опоненти – західники – наголошували на католицькому характері Греко-католицької церкви та близькості до західної моделі християнства. Православну традицію вважали такою, що спричинила занепад візантійської та російської церков. У час націоналізму такий плюралізм переставав бути предметом лише канонічного права чи обрядової традиції, оскільки релігійна приналежність часто визначала національну (особливо в Галичині). Оскільки українська нація на той час не була державною, то церква з точки зору націоналізму мала б перебрати на себе державотворчу функцію. Поділ на два протилежні табори в самій церкві спонукав до пошуків відповідних зовнішніх орієнтирів. Відповідно можна говорити про модель “галицького автономізму” єпископа Григорія Хомишина та модель “Великої України”, яка підтримувалась митрополитом Шептицьким і більшістю національного політикуму. У свою чергу це викликало масу взаємних закидів у відході від традицій на угоду новим політичним обставинам, що, певною мірою, було правдою у випадку обох сторін.

Малодослідженість теми та відкриття для дослідників багатьох архівів зробили цю проблему досить актуальною. У зв'язку з недавнім перенесенням Митрополії УГКЦ до Києва (влітку 2005 року було перенесено резиденцію глави Греко-католицької церкви та освячений

новий катедральний собор) питання візантинізації знову набуло жвавого обговорення в українському суспільстві та за кордоном. Дискусія, яка тривала на початку минулого століття, фактично продовжилася і в наш час. Вона виразно засвідчує актуальність для самої церкви проблеми пошуків її ролі і місця в нових обставинах.

Метою статті є аналіз церковної тематики в українській галицькій пресі в контексті національних і політичних проблем: визначення місця греко-католицького кліру в національному проекті та громадському житті, ролі інтелігенції й народу в житті церкви.

Хронологічні рамки теми окреслюються періодом між світовими війнами. У цей час у церкві остаточно оформлюються (у тому числі й організаційно) течії восточників та західників. Триває процес організаційного та ідеологічного становлення української політичної нації.

Коли мова в роботі йтиме про українську націю, матиметься на увазі *модерну* українську націю, під формуванням “модерної української нації” маються на увазі процеси, що розгорталися в ХІХ–ХХ ст.¹

Культурологічні та обрядові дискусії прихильників восточництва й західництва, а також суперечки стосовно взаємовідносин церкви і суспільства відображали глобальну зміну ставлення до релігії в епоху націоналізму. *Релігія* в першу чергу цінується не як самодостатнє явище, а як *засіб, що допомагає консолідувати спільноту*, є вираженням національної культури². Під впливом націоналістичного світогляду головною функцією греко-католицької традиції й обряду стало збереження національної культурної ідентичності, тобто головним став зв'язок із попередніми поколіннями, а не з Богом.

У цьому контексті надзвичайно важливою є *дискусія стосовно целібату* в Греко-католицькій церкві. Головним ідеологом впровадження целібату був станіславівський єпископ Григорій Хомишин, який вважав його важливою складовою обрядового питання. Східну традицію одруженого духовенства він трактував як шкідливу для Греко-католицької церкви (зрештою, як й інші східні церковні традиції). У 1920 році єпископ Григорій запровадив у своїй єпархії загальнообов'язковий целібат, 1925 року з подібною пропозицією виступив перемишльський єпископ Йосафат Коциловський.

Розвиваючи тезу про прийняття загальнообов'язкового целібату, оточення єпископа Хомишина пропагувало думку, що одружене духовенство більше зайняте сімейними, а не духовними справами, і тим самим сприяє поширенню атеїзму та комуністичних ідей у суспільстві.

Із метою пропаганди про-целібатних настроїв у 1923 році в Станіславові засновано Товариство Безжених Священиків ім. св. Йосафата. Його члени виступили зі зверненням до Риму з проханням запровадження обов'язкового целібату для греко-католицького духовенства³.

Противники целібату аргументували свою позицію культурною традицією, тим, що для Греко-католицької церкви східні (візантійські) традиції мають першорядне значення, що факт існування одруженого духовенства у Греко-католицькій церкві сприяє зближенню католицької і православної гілок християнства й тим, що одружене духовенство є основою тогочасної галицької української інтелігенції.

У тодішніх умовах питання впровадження целібату набуло важливого національного та політичного значення. 8 лютого 1925 року у Львові відбулося антицелібатне віче, ухвалено рішення про створення Головного церковно-народного комітету Галицької Землі для збору підписів і складання заяви-протесту до Ватикану. Подібне віче відбулося й у Станіславові, готувалося в Перемишлі. Станіславівський єпископ Хомишин, зайнявши у питанні впровадження целібату безкомпромісну позицію, писав у листі до митрополита Шептицького: “Знаю, що ця справа свята і конечна. Вулиця може кричати і вживати всяких тих неетичних висловів, але з обраної дороги ми не зійдемо”³.

У березні 1925 року через упровадження целібату Перемишльську духовну семінарію залишили учні перших двох років навчання, із 43 першокурсників освіти продовжували 15.

У серпні 1925 року прихильники єпископа Хомишина утворили Українську Християнську Організацію (УХО), завданням якої була пропаганда західних впливів у Греко-католицькій церкві.

Тема целібату була ключовою в публікаціях народовецької газети “Діло”. Трактуювання газетою проблеми було різко негативне й ґрунтувалося на аргументах національної доцільності. *“Домінуючою проблемою, яка до глибини порушила все наше громадянство, у вужчому розумінні, є справа насильного целібату, а в ширшому латинізаційні замаху на Гр. кат. церкву. Не уважаючи себе покликаним розглядати цю проблему з церковного становища, звернемо увагу на національний і соціальний бік целібатної квестії. Мусимо зробити це тим більше, що, з одного боку, за нами деякі занедбання під тим оглядом, а з другого – що ця проблема стала всенародною, що вона порушила всю нашу масу, що викликала напружену уважливість не лише вірних Гр. кат. церкви, але й римо-католиків та православних. Можна сміливо твердити, що тут, в Галичині, на межі між католицьким і православним світом в питанні целібату можуть потахнути всі надії, які досі зв'язувані з унією”*⁴.

Редакцією “Діла” використовувались різноманітні аргументи проти целібату: від історії вселенських соборів до резолюцій зборів громадських організацій. Сама ідея целібату розглядалась як спроба насильної латинізації, загроза для унії, акція всупереч волі не лише народу, а й самого духовенства. Целібат трактувався як причина реформації церкви в Німеччині та чеських гуситських воєн.

Джерела впровадження целібату в Греко-католицькій церкві, на думку редакції “Діла”, слід шукати у Варшаві. Целібат спричиняє поширення сектантства, розколює українське суспільство, тому він підтримується владою. Окрім того, одружене духовенство – основа української інтелігенції, а впровадження примусового целібату знищить цей суспільний прошарок.

Іншим прикладом того, як релігійна приналежність використовувалась для консолідації суспільства, було створення громадсько-політичних організацій за участі церковних ієрархів.

1925 року було засновано Українську Християнську Організацію (УХО). 1930 року група діячів, які гуртувались навколо газети “Нова Зоря” утворили замість УХО Українську Католицьку Народну Партію (УКНП), яка 1932 р. змінила назву на Українську Народну Обнову (УНО).

1 січня 1931 року за ініціативою митрополита Андрея Шептицького утворено Український Католицький Союз (УКС), який підтримувала провізантиністично налаштована частина духовенства та вірних. УКС підтримував УНДО, і завдяки авторитетові митрополита Шептицького був популярним у суспільстві⁵.

Якщо ставлення до участі церкви в громадському житті було приблизно однаковим у середовищах західників і восточників, то у ставленні до участі в політиці існували принципові розходження.

Український Католицький Союз позиціонується як громадська організація, ніяк не пов'язана з політикою, покликана пропагувати католицькі цінності та консолідувати суспільство. Участь священика в політичному житті не віталася. Моделлю для всього католицького світу мав би стати приклад Греко-католицької церкви, де митрополит заборонив священикам брати участь у виборах. *“Навіть у незалежних націй, де політика куди лєкша, сильне ангажування в політичному житті не дуже виходить на добро католицькові. Напр., у Бельгії, де католицький світ виступає як сильна політична партія, духовенство може має й більший вплив, зате куди менший престиж, ніж у нас. Заборона участі у виборах, яку видав наш Митрополит перед кількома роками, може служити не лише як напрямна для нашого духовенства, але й як зразок для всього католицького світу”*⁶.

Позиція редакції “Нової Зорі” як репрезентанта позиції західників щодо стосунку церкви до політики відрізнялася. Західники стверджували, що церква завжди мала якнайтісніший стосунок до політики, тому розвиток католицької партії є нормальним процесом для суспільства. Більше того, кожен католик не просто має право, а зобов'язаний брати участь у політиці, оскільки самоусунення католиків від політичного процесу в умовах демократії та виборчого права означає передачу влади не католикам. Обов'язком кожного католика є захист Католицької церкви. Оскільки існують такі політичні партії, які є ворожими до Католицької церкви, то обов'язком католика є працювати в такій партії, яка б боролася проти антирелігійних та антикатолицьких партій. Єпископ Хомишин відкрито виступав також за посилення впливу

церкви на громадський сектор: *“за те, щоб в усіх установах “Рідної школи” був застережений вплив Католицької Церкви”*⁷.

У зв'язку з приходом до влади в країнах Європи представників правих політичних рухів, а також зростання популярності в Галичині прихильників радикального націоналізму питання стосунків релігії та націоналізму набуло актуальності. У цій ситуації редакція народовецької газети “Діло” пояснювала занепад церковного життя на Волині і Поліссі недооцінкою національного фактора польськими місіонерами та владою, яка їх підтримує. *“Найважливішою причиною є нехтування національного чинника, такого живого мотору у всіх проявах теперішнього світу. Чужий органічно і психічно польський римо-кат. єпископат і таке саме його духовенство, що не зрослося з трупом і не в силі навіть відчувати потреб наvernених, на успіх можуть навіть не розраховувати.”*

Важливою темою було становище Греко-католицької церкви на Лемківщині, де церкву було вилучено з-під юрисдикції митрополії і передано під пряме підпорядкування папського адміністратора. Головною проблемою Лемківщини, як виглядає з позиції “Діла”, було поширення москвофільських тенденцій і у зв'язку із цим перехід лемків на православ'я та денаціоналізація.

У трактуванні прозахідницької “Нової Зорі” навіть поміркований, нерадикальний націоналізм був не об'єктивною реальністю (як у трактуванні “Діла”), а загрозливою тенденцією політичного життя, що витісняє християнські цінності, коли віра в абсолют Бога змінилась вірою в абсолют Нації і Держави.

Греко-католицькій церкві відводилася ключова роль у задоволенні головної вимоги націоналізму: *одна держава – одна культура*². У цьому контексті діяльність частини греко-католицького духовенства, спрямовану на культурне зближення греко-католиків із православними українцями (так зване відродження східних візантійських традицій) можна розглядати як один з етапів формування національної культури.

“Відродження культурних традицій Київської Русі” та “візантійська спадщина” були одними з головних тем публікацій про-восточницької “Мети”. Попри забезпечення тягlosti традиції та зв'язку з попередніми поколіннями, “візантійський обряд” мав би об'єднати греко-католиків із православними українцями, а також полегшити місійну діяльність серед росіян і білорусів.

З іншого боку, в народовецькому “Ділі” та радикальному “Громадському Голосі” в 30-х роках ХХ ст. усе частіше почало використовуватися визначення “українська церква” без означення конфесії. Це свідчить про домінування національного над конфесійним у випадках, коли конфесія не визначала національність⁸.

Для Греко-католицької та Православної церков міжвоєнної Речі Посполитої все ще актуальною була проблема *“священної мови”*⁹. На практиці це означало боротьбу за впровадження народної мови під час богослужінь, проповідей, у церковній канцелярії і т. д. При цьому, з одного боку, “священною мовою” була старослов'янська як мова богослужінь, з іншого боку, такою “священною мовою”, яка б об'єднувала всіх громадян у єдину спільноту, держава прагнула зробити польську.

Боротьба за функціонування української мови в церкві була частиною формування української уявленої спільноти на противагу таким уявленим спільнотам, як “православні” чи “польські громадяни”. Так, 1931 року в “Ділі” з'явився ряд публікацій під назвою “Захист прав рідної мови в Греко-католицькій церкві”. Головними аргументами в цих статтях були законодавчі акти польської держави, які мали забезпечувати вільне вживання мов національних меншин і свободу віросповідань. Ці статті стосувалися також і Православної церкви, в якій почався процес упровадження польської (як державної) мови в церковне діловодство, листування і частково – у богослужіння (попри фактичне вживання російської та суржику).

Греко-католицька церква першої половини ХХ ст. не залишилась осторонь т. зв. процесу *винайдення традиції* – невід'ємного елемента процесу модерного націотворення¹⁰. Прихильники восточництва апелювали до “візантійської традиції” не лише як до спадщини пращурів, *“віри батьків і прадідів”*, тобто до зв'язку з предками задля консолідації спільноти¹¹. “Східна традиція” за умов “відродження” її в УГКЦ легітимізувала б участь світських осіб у

церковному житті. *“Згідно з обичаями східної церкви, її світським членам можна забирати голос у церковних справах... Світська людина навіть повинна висловити свої міркування в одній чи другій церковній справі”*¹¹.

У середовищі греко-католицького кліру міжвоєнного періоду тривала дискусія стосовно узгодження польської та української лояльності, а також про конкурування західницької “автономної галицької” та восточницької “соборно української” ідентичностей¹². Залишки москвофілів не створювали реальної конкуренції як у силу своєї непопулярності, так і через те, що не були представлені серед керівництва УГКЦ.

Лояльність до польської влади офіційно декларувалася легальною пресою та греко-католицькими ієрархами. Після україно-польської війни вимушеність такого стану була очевидною (в цьому випадку ситуація кардинально відрізнялась від часів Австро-Угорської імперії). 1923 року у редакційній політиці “Діла” відбулася фундаментальна зміна: на зміну пропаганді негайної незалежності від Польщі територій колишньої ЗУНР читачам було запропоновано ідею незалежної Соборної України в майбутньому¹³. 1923 року “Діло” задекларувало принцип, згідно з яким греко-католицький клір не може працювати на державу, оскільки вона польська, а клір – український¹⁴. Це головним чином стосувалося педагогічної функції духовенства: УГКЦ не повинна була виховувати молодь у душі польського патріотизму¹⁵.

1925 року Ватикан і Польща підписали Конкордат (угоду). Редакція “Діла” розцінила це як відмову Ватикану від проведення унійної акції зі збереженням східного обряду. Рим, на думку редакції “Діла”, підтримує польську асиміляційну політику. Ще однією причиною критики Конкордату був пункт про лояльність церковних ієрархів щодо польського уряду: *“Люде, діяльність котрих суперечить безпеці Польщі, не можуть одержати парохій. Перед іменуванням на парохії дух. влада має поінформуватися в компетентного міністра, чи іменуванню не стоїть що на перешкоді”*¹⁶.

Дискусія стосовно майбутнього Галичини набула особливо гострого характеру після публікації єпископом Хомишином у 1931 році двох Пастирських листів: “Про політичне положення українського народу в Польській державі” та “Про візантійство”. Єпископ ставив під сумнів доцільність українського соборного національного проекту як у силу реальних історичних обставин¹⁷, так і через цивілізаційні відмінності між Греко-католиками та православними українцями¹⁸, чим наразився на критику практично всього українського політикуму.

Дискусія про приналежність греко-католицької церкви до латинської чи православної традиції стала частиною ширшої дискусії про моделі національної ідентичності галицьких українців. Потужніше була представлена модель соборної України, яку підтримували і прихильники візантинізації УГКЦ. Противники візантинізації відповідно вважали за краще існування Галичини (принаймні, в досяжній перспективі) на правах автономії в рамках Польщі, ближчої, з точки зору західників, у культурному та релігійному сенсі, ніж православна Наддніпрянина.

Кожна з груп активно формувала свою уявну спільноту: українську на культурному фундаменті візантійської традиції та галицьку на основі приналежності до католицької спільноти. У процесі дискусії питання власне релігії відійшли на задній план, відбулася т. зв. секуляризація релігії, цінність конфесійної приналежності визначалася не лише можливістю спілкування з Богом, а й можливістю зберегти власні, відмінні від іногородців традиції. Елементи релігійного дискурсу стали частиною дискурсу національного, а конфесійна приналежність стала активно використовуватись у політиці.

Дискурс, який можна умовно назвати соборноукраїнським, опирався на твердження про тяглість культурної традиції, спільної для українців Галичини, Закарпаття, Буковини та Наддніпрянської України. Важливою частиною цієї моделі була східна традиція християнства, прийнята з Візантії. У цьому контексті поляки були чужими відносно галичан, які вважалися частиною великого українського народу. Така позиція не передбачала, що належність до Греко-католицької церкви є ключовою національною ознакою, оскільки українцями були і православні (таким чином, політична спільнота програмувалась як поліконфесійна). Греко-католицизм був тією ознакою, яка відрізняла галичан від поляків. Тобто конфесія прямо не ототож-

нювалася з етносом. Аргументація прихильників соборно української моделі знаходилася переважно в площині культурної спадщини, спільної історії.

Конкуруючий дискурс можна назвати галицьким. Для прихильників цієї моделі важливими були відмінності між галичанами греко-католиками та православними українцями. Східна модель християнства, візантійська спадщина була тим, що зумовило відсталість православного суспільства порівняно із Заходом, поширення комуністичних ідей та перемогу більшовизму. Якщо візантиністи апелювали до почуттів, вірності традиції, то аргументи західників лежали в площині раціональності. Галичанам греко-католикам пропонувалося відмовитися від ілюзій про побудову незалежної України та інкорпоруватися в систему Польської держави. При цьому конфесійна належність, з одного боку, мала б стати ключовою національною ознакою (оскільки передбачалося, що галицька україномовна спільнота повністю відповідатиме політичній спільноті), з іншого боку – відмова від усього, що пов'язує греко-католицизм із православ'ям по ідеї привела б до зникнення відмінностей із римо-католиками. Тоді відмінними від поляків галичани залишалися б завдяки мові.

Дискусія між прихильниками цих двох моделей точилася в галицькій пресі впродовж першої половини ХХ ст., формуючи тим самим образ Української греко-католицької церкви. Головними складовими цього образу були питання про впровадження celibату, обрядові питання, проблеми з трактуванням традиції (кожна із сторін традицією вважала свою модель, тоді як традиції, підтримувані опонентами, трактувалися як чужорідні запозичення). Питання мови було таким, що не викликало суперечок.

Відкритим залишалося питання про участь духовенства в громадсько-політичному житті суспільства. Якщо прихильники візантинізації в середовищі духовенства виступали проти такої участі, то їх світські однодумці підтримували активність кліру в національному проекті та громадському житті. Противники візантинізації виступали за активну участь у політичному процесі, що було не складно з огляду на їх лояльну позицію.

У ставленні до націоналізму як ідеології позиції восточників і західників теж були протилежними. Оскільки на той час домінуючою в суспільстві була думка про існування великого українського народу, то й націоналізм, відповідно, передбачав майбутнє об'єднання Галичини з Наддніпрянщиною. Тому в газеті “Діло” з'явилася теза про необхідність урахувати національний чинник у релігійному житті. Західники відкидали націоналізм, аргументуючи це тим, що Нація посуває на задній план Віру. Відповідно для західників УКГЦ була церквою, перш за все, католицькою, для восточників – українською.

1. Грицак Я. Дилеми українського націотворення, або ще раз про старе вино у нових міхах / Я. Грицак // Український гуманітарний огляд. – К. : Критика, 2000. – Вип. 4. – С. 11–33.
2. Гелнер Е. Нації та націоналізм / Е. Гелнер // <http://litopys.narod.ru/gellner/gel.htm>
3. Москалюк М. Проблема celibату в християнсько-суспільному житті Галичини 20-х – 30-х років ХХ століття / М. Москалюк // Галичина. – 1997. – Ч. 1. – С. 58–62.
4. В напруженому положенні. Кілька уваг на церковно-народні теми. I // Діло. – 1925. – Ч. 26. – 25 лютого. – С. 2.
5. Єгрешій О. Взаємовідносини митрополита Андрея Шептицького і єпископа Григорія Хомишина / О. Єгрешій // Галичина. – 2001. – Ч. 5–6. – С. 315–320.
6. Священик як громадянин // Мета. – 1937. – Ч. 5. – 7 січня. – С. 2–3.
7. Два виступи станиславівського владики в національно-громадських справах // Діло. – 1931. – Ч. 63. – 21 березня. – С. 1–2.
8. Масові процеси проти українських священиків // Діло. – 1937. – Ч. 282. – 22 грудня. – С. 7.
9. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон // <http://litopys.narod.ru/anders/and.htm>
10. Hobsbawm E. Invention of Tradition; Mass Producing Traditions: Europe, 1870–1914 / E. Hobsbawm // Hobsbawm E. The Invention of Tradition / E. Hobsbawm, T. Ranger [eds.]. Cambridge; New York; Port Chester; Melbourne; Sydney, 1983.
11. За східний обряд // Діло. – 1931. – Ч. 125. – 9 червня. – С. 2.
12. Магочий П. Р. Кінець національних держав / П. Р. Магочий. – Критика. – 2000. – Рік IV. – Ч. 4 (30). – С. 11–13.
13. Спільна плятформа // Діло. – 1923. – Ч. 18. – С. 1.

14. За церковні землі. Вірнопідданчий лист митрополита Діонізія до Вітоса // Діло. – 1923. – Ч. 200. – С. 2.
15. Знову клевета на українського священника // Діло. – 1938. – Ч. 4. – С. 7.
16. Найважливіші постанови конкордату // Діло. – 1925. – Ч. 39. – 21 лютого. – С. 3.
17. Хомишин Григорій. Пастирський лист “Про політичне положення українського народу в Польській державі” / Г. Хомишин // Нова Зоря. – 1931. – Ч. 21. – 23 лютого. – С. 5–9.
18. Хомишин Григорій. Пастирський лист “Про византійство” / Григорій Хомишин // Нова Зоря. – 1931. – Ч. 29. – 23 березня. – С. 3–9.

There was investigated the topicality of church themes in the period between world wars in the context of national and political problems. The role of clergy and leaders of Greek-catholic church in the national project and public life in view of representatives of different social and politic groups was determined. There was shown the role of the intellectuals and public in church activity in the process of formation of “oriental” and “occidental” trends in the Church.

Key words: Greek Catholicism, Orthodoxy, church, discussion, nationalism, clergy, loyalty, identity, celibacy, traditions, discourse.

УДК 94:329.17](4778)(092)

ББК Ф 69 (4Укр3) ОУН 8 Бандера

Ігор ГАВРИЛІВ, Василь СТЕФАНІВ

УКРАЇНЬСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА Й ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНЬСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ: ПРОБЛЕМА ВЗАЄМИН (НА ПРИКЛАДІ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ СТЕПАНА БАНДЕРИ)

У статті проаналізовано розвиток стосунків між Греко-католицькою церквою та Організацією українських націоналістів. Основна увага в статті приділена провіднику ОУН Степанові Бандері. Автори дослідили як вплинуло виховання у священничій родині на подальше формування української національної позиції в С.Бандері. На прикладі особи С.Бандері, в статті висвітлено питання ролі ГКЦ у формуванні національної ідентичності українців Галичини.

Ключові слова: Степан Бандера, Греко-католицька церква, Організація українських націоналістів, Адрей Шептицький.

Світові глобалізаційні процеси на початку III тисячоліття з Різдва Христового ставлять перед людством нові виклики, які досить непросто вирішувати. Особливо гостро це відчуваємо ми – українці, адже боротьба за утвердження й розбудову власної держави коштувала надзвичайних зусиль декількох поколінь в умовах тотального винищення чужоземцями найбільш свідомих й активних представників нації, що поклали своє життя на олтар свободи народу. Найбільш трагічними для України видалися 20–50 рр. ХХ століття. Саме тоді на чолі національно-визвольного руху стає нове покоління борців, серед яких особливо виділяється Степан Бандера, ім'я якого порівнюється з такими визначними історичними постатями, як гетьман Іван Мазепа, головний отаман Симон Петлюра. Українські патріоти, борці за волю й незалежність Української держави, у XVIII–XIX століттях названі мазепинцями, на початку ХХ століття – петлюрівцями, у середині ХХ століття – бандерівцями.

Про С.Бандеру говорено й написано чимало, останнім часом появилася низка фундаментальних видань, які охоплюють усі сфери діяльності провідника ОУН¹. Важко перелічити наукові та публіцистичні праці про український визвольний рух 20–50 рр. ХХ ст., у яких згадується й аналізується постать С.Бандері на тлі тогочасних історичних подій. У контексті цього особливо полемічною й гостродискусійною є тема методів і форм боротьби в дослідженні поставленої мети українськими націоналістами. Деякі автори засуджують “терористичні” акції оунівців, очевидно, під впливом сучасної негативної opinio щодо поширення міжнародного тероризму у світі². У сучасних дослідженнях також превалує теза про конфронтацію націоналістів із представниками так званого національно-демократичного табору, підкреслю-

ється засудження ієрархами ГКЦ убивств тих українців, які йшли на співпрацю із супротивниками в міжвоєнний період. Чомусь тих українців, які співпрацювали з німецьким окупаційним режимом, потрібно визнати “колобораціоністами”, а тих, хто співпрацював із поляками та радянською владою, – ні. Тому видається важливим порушити малодосліджену тему взаємин ОУН і ГКЦ, узявши як приклад життєвий шлях С.Бандери та його соратників.

У сучасній історіографії дискутується тема ідеології націоналізму та її сумісність із християнським ученням. О.Лисенко доводить, що антропоцентризм релігії протистоїть націоналізму ОУН, який суперечить низці християнських положень³. Йому опонує П.Кононенко: “ОУН – спадкоємець українських політичних традицій – з одного боку та одна з ланок міжнародного руху борців за права людини і націй, за рівнозначність соціальної, національної, духовної свободи, за реальний гуманізм, а тому в основу кладе еволюційний розвиток, однак в ім’я торжества найвищих ідеалів визнає і чин життєвої волі, революційної боротьби. Боротьби як вимушеного шляху до рівності й волі, свободи й братерства, миру й гармонії, заснованих на фундаменті демократії та верховенства Закону; торжества духовного ідеалізму, найвищою мірою та цінністю є Людина”. При цьому посилається на німецького філософа XVIII ст. Йогана Г.Гердера, який визначив, що націоналізм – гуманізм, свобода й рівність людей і націй, це – найвищий ідеалізм, порив до прекрасного, етичного й морального, до Бога; це – повага до всіх народів, але на основі неподільної любові до України⁴.

Зрештою, критик основоположника теорії інтегрального націоналізму Дмитра Донцова доводив: “Справжній націоналізм – це добро нації, а не її руїна, це піднесення людської гідності, а не її обмеження до звірини, справжній націоналізм – це сполука релігійних почувань з національними, а не ставлення між ними вражди, це піднесення особистої й громадської моралі на найвищий рівень, а не аморальність у всіх ділянках, це згуртування здорових, сильних духом і активних людей, а не взаємне самопоїдання з кістками, це дух високої культурної й етичної людини, а не примітивної аморальної звірини, це світогляд з Богом і його заповідями, бо тільки такий світогляд може обнови́ти і відродити Націю”⁵.

Практично вся галицька інтелектуальна еліта (у тому числі й усеукраїнська) так чи інакше була пов’язана з духівництвом. Ще від “Руської Трійці” (семінаристи М.Шашкевич, І.Вагилевич, Я.Головацький) і Головної Руської Ради (голова єпископ ГКЦ Г.Яхимович) будителями й проповідниками української національної ідеї стало священство. Батько Степана Андрія Бандера, закінчивши богословський факультет Львівського університету, був призначений парохом у с. Угринів Старий Калуського повіту на Станіславщині. Одружився з Мирославою Глодзинською, яка походила з давньої священничої родини. Степан був другим із восьми дітей і отримав відповідне сімейне, релігійне та патріотичне виховання. Отець Андрій – один з організаторів захоплення влади в листопаді 1918 року в Калуському повіті, активний будівничий державницького життя. Став послом до УНРади Західно-Української Народної Республіки, капелан у Галицькій армії, з якою пройшов увесь бойовий шлях у 1919–1920 рр., як і всі чоловіки великої родини Бандерів-Глодзинських. Неодноразово А.Бандера зазнавав арешту від польської влади за свою патріотичну позицію. Донесення польської поліції свідчать: “С.Бандера 19 р. і А.Бандера – 56 р. – поширювали листівки 4. 11. 1928 р. в яких кали український люд до збройного повстання і тим самим вербували до УВО. 9. 11. 1928 р. ревізія будинку кооперативи “Єдність” в Березниці, ревізія церкви і дому священника А.Бандери знайшли – листівки УВО друковані в Львові 1. 11. 1928 р.”⁶.

У той час духовенство було в перших рядах борців за національні права. Під час панахид на могилах січових стрільців, освячення насипаних символічних могил “Борцям за волю України”, богослужін у церквах священники часто закликали: “Ліпше загинути, ніж служити ворогові”, “ліпше загинути, ніж жити в ярмі”, “заприсягнемо на тому хресті, що кожен з нас з усмішкою на устах віддасть своє життя за справу України”, “тут спочили найкращі сини і герої, котрі воліли смерть понести, ніж жити в ярмі”⁷.

Ієрархи ГКЦ на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким постійно обстоювали права українського народу. Сам екселенція потерпав від польської влади, був арештований 26 вересня 1923 р. за виступи про самостійність України й антипольські настрої. Під час пацифікації 1930 року було ув’язнено 30 священників. Церква багато уваги приділяла вихованню молоді, зокрема,

спортивно-патріотичному товариству “Пласт”. Митрополит А.Шептицький особисто опікувався пластунами. Ректор Богословської академії Йосип Сліпий переховав і виніс пластовий прапор під час поліційної облави на горі Маківка.

Особливо активно українське громадянство відзначало десяту річницю Листопадової національно-демократичної революції. З.Книш, бойовий референт УВО, так це описує: “День Першого Листопада всі українські установи проголосили вільним від праці. На десяту годину вранці заповіджену урочисту Службу Богу в Преображенській Церкві і ще далеко перед тим люди вщерть виповнили не тільки церкву, але й суміжні з нею вулиці. Богослужбу відправив о. мітрат Базюк в асисті багатьох духовників”. Співав відомий у Львові хор під управою радника Купчинського. Це пройшло спокійно, поважно і в піднесеному дусі. Патріотичної проповіді не виголошено. На півшосту визначено панахиду в церкві св. Юра. Десять тисяч людей, о. Базюк й Войнаровський всього 30 священників, чоловічий хор “Сурма” під батутом композитора д-ра Неділка. Над собором св. Юра – жовто-блакитний прапор з вишитими на ньому буквами УВО. Такі самі прапори на будинку університету та шпилі Високого Замку. Похід рушив вулицею Міцкевича вниз. Польська кінна і піша поліція заступила дорогу біля дирекції залізниць. Йшли співали “Ще не вмерла Україна...”, “Гей у лузі червона калина...”. Полетіло каміння в поліцію, яка на конях напірала на демонстрантів: “смерть ляхам! ганьба поліції!”. Перестрілка. Перший стріляв Лесь Музичка в поліцію з дерева. Вбитих не було, але багато поранених...”⁸.

Очевидно, що в 20-х рр. “легальна опозиція” (УНДО, УСРП, УСДП та ін.), ГКЦ та УВО репрезентували визвольний рух на Західно-Українських Землях (ЗУЗ). Використовували як мирні, так і революційно-бойові методи й форми боротьби з польською окупаційною владою. У той час не було чути голосних осудів бойових акцій увіствів, від яких гинули не лише представники польської влади та репресивних органів, але й українці, що співпрацювали з поляками (т. зв. “хруні”). Коли в 1929 р. було створено Організацію українських націоналістів, то політичні партії Західної України недоброзичливо поставилися до її заснування. Це було пов’язано з їх пересторогою щодо посилення конкурентної боротьби за вплив у західноукраїнському суспільстві.

Апогей діяльності ОУН припадає на 1933–1934 рр., коли Крайову екзекутиву ОУН на ЗУЗ очолив студент Львівської політехніки С.Бандера. Він змалку включився в активну громадську та підпільну діяльність. Незважаючи на набуту з дитинства хронічну хворобу (ревматизм), майбутній провідник став усебічно розвинутою особистістю. “До моїх спортивних занять належали біги, плавання, лещетарство, кошиківка і передусім мандрівництво. У вільний час я залюбки грав у шахи, крім того співав у хорі та грав на гітарі і мандоліні. Не курих і не пив алкоголю”, – згадує він в автобіографії. Учився в Стрийській гімназії, де допомагав учням молодших класів у навчанні. Пізніше здобував вищу освіту й фах на агрономічному відділі Львівської політехніки, поєднуючи її з активною діяльністю в спортивно-патріотичних організаціях “Пласт”, “Луг”, “Сокіл-Батько”, товариствах “Просвіта”, “Основа”, “Сільський Господар”⁹. З юнацького віку готувався до визвольних змагань, гартуючи розум і душу знаннями та патріотичними настановами, перейнявшись ідеологією націоналізму, тіло піддавав жорстким випробуванням. Так, почувши розповідь про героїзм членкині УВО Ольги Басараб, що загинула під час тортур у польській тюрмі у Львові, чотирнадцятирічний Степан почав проводити над собою такі самі тортури, які застосовувала польська поліція щодо Басараб. Цей вчинок мотивував бажанням перевірити свою витривалість і силу волі. Хотів підготувати себе до майбутньої боротьби¹⁰.

Соратники його характеризували так: “Він був невисокого зросту. Десь 166–167 см. в грудях і плечах широкий. В Стрийській гімназії Бандера був найліпшим учнем, найкраще вчився. Фізично готував себе до перебування у в’язниці”¹¹. С.Бандеру декілька разів арештовувала поліція, але його витримка, стійкість, а подекуди саркастична зухвалість допомагали уникнути довготривалого присуду. Так, під час арешту в червні 1931 року на одному з допитів слідчі повідомили, що його затримали, бо українці замордували порядну людину – Березницького (був польським донощиком “конфідентом”. – *Авт.*). С.Бандера вигукнув: “То мусіли бути

мурові хлопаки. Ви знаєте, що то був хрунь?”. Поліцаї Степана відразу відпустили. Натомість перестрашених “маминих синків” допитували цілими тижнями¹².

Під час арешту в червні 1934 р. як стверджують протоколи слідства, С.Бандера поведився спокійно й гідно. Відразу на першому допиті відмовився відповідати польською мовою. Відкидав усі звинувачення в приналежності до ОУН. Слідчі проводили зізнання із застосуванням фізичного та психологічного тиску. Одного разу проводився безперервний допит підсудного з 9 години 6.08.1934 року до 20 години 11.08.1934 року. С.Бандера витерпів тортури і ні в чому не зізнався¹³.

Один із чільників КЕ ОУН на ЗУЗ Григорій Мельник згадував, як поведив себе провідник у товаристві: “Степан переплітав всякі дискусії доречними дотепами, деякими цитатами із Святого Письма, висловами народної філософії, чи з української літератури, переважно поезії і т. п...”¹⁴.

Коли С.Бандера відбував довічне ув’язнення, незважаючи на особливо строгий режим, проявив себе лідером і у в’язничній камері. Постійно проводив із співкамерниками політичні диспути, покращуючи свої знання з допомогою тюремної бібліотеки, керував хором, де учасники, в’язні, училися співати в чотири голоси церковних пісень.

Виборюючи належні права для політичних в’язнів щодо утримання націоналістів, змушений був приступити до тяжкого голодування, але запевняв, що ніколи не покінчить життя самогубством. Митрополит А.Шептицький призначив сповідником для українських в’язнів о. д-ра Й.Кладочного. Він постійно контактував з оунівцями, виконував функції зв’язку між тюремним життям і волею. Степана Бандеру сповідав тричі на рік: “Він був побожний, релігійний, сповідався, приступав до Святого Причастя все коли я був у в’язниці, і хоч ми були під сильною обсервацією, – він сам не зраджувався і змушував надзирателів в часі сповіди бути на приличній віддалі”. І ще: “Від нього біла сила волі і стремління поставити на своєму. Якщо є іберменш (надлюдина), то він власне був з такої рідкісної породи – іберменшу і він був тим, який ставив Україну понад усе”¹⁵.

У стратегічних цілях і в багатьох спільних акціях представники “легальної опозиції” і діячі революційного підпілля тісно співпрацювали, але в першій половині 30-х років намітилося певне протистояння. Уже в 1930 р. після масової саботажної акції ОУН, полякани польськими репресіями, пацифікацією, проводили трьох партій УНДО, УСРП, УСДП опублікували спільне офіційне повідомлення, у якому зазначалося: “Зокрема в справі масових пожеж, стверджується, що поскільки вони справді є ділом українських рук, то вони з національного погляду безцінні, позбавлені політичного змісту та неоправдані навіть ніякими революційними мотивами”¹⁶.

Особливо гостру полеміку в західноукраїнському політикумі викликали низка бойових акцій ОУН, зокрема, убивство в 1934 році директора Академічної гімназії у Львові, колишнього старшини УГА, який не приховував своєї співпраці з польською владою. Видавав поліції гімназистів, яких було запідозрено у зв’язках з ОУН. Коли вчителі та гімназисти солідарно бойкотували урочистості з нагоди дня народження Начальника Польської держави маршалка Й.Пілсудського, заборонив відзначати Шевченкове свято. Він привселюдно виступив проти націоналістів, його не залякали неодноразові застороги та побиття оунівцями. У результаті Революційний трибунал ОУН виніс І.Бабію смертний вирок не за політичні погляди, а за його співпрацю з ворожою владою, спрямованою супроти українського визвольного руху¹⁷.

Унаслідок появилася низка публікацій, у яких діяльність оунівців вважали деструктивною й шкідливою за їхні методи боротьби, насильство, терор, саботажі¹⁸. Митрополит А.Шептицький осудив терор у листі “Святій справі не можна служити закривавленими руками”¹⁹. Тут слід наголосити, що І.Бабій був директором Архієпископського інституту й одним із головних організаторів першого свята “Українська молодь Христові”, яке відбулося сьомого травня 1933 року. Крайова Екзекутива ОУН виступила проти участі у святі польських достойників. Очевидно, що мотиви непорозуміння були суто політичні, а не релігійні.

Незважаючи на те, церква залишилася захисником і оборонцем прав українського народу. С.Бандера й Р.Шухевич організували пропагандистську акцію, коли 22 грудня 1932 р. у Львові поляки стратили бойовиків ОУН В.Біласа й Д.Данилишина. О шостій годині ранку в момент виконання вироку (повішення) по всій Галичині пройшли заупокійні Служби Божі. Та-

кож під час оголошення вироку Варшавським судом (Львівським) у 1936 р. чільникам ОУН в українських церквах дзвонили дзвони, національні інституції вивісили жалобні прапори. Варшавський процес проходив із 18 листопада 1935 р. до 13 січня 1936 р., на якому судили 12 членів КЕ ОУН на ЗУЗ. Українських націоналістів звинувачували в тероризмі, у тому, “що не вміють цінити чуже життя”. С.Бандера на це звинувачення відповів: “Ми вміємо цінити життя своє та інших, але наша ідея вартує, щоб посвятити мільйони жертв для її реалізації. Міра нашої ідеї – це віддати своє життя та інших їй”²⁰.

Отже, підсумовуючи, можна наголосити на тому, що взаємини ГКЦ та ОУН у 1920–1930-х роках ґрунтувалися на основі спільної мети, а саме: боротьби за незалежну Українську державу. Життєвий шлях С.Бандери є добрим прикладом, який показує, наскільки важливу роль у національному вихованні брала церква. Чільне місце в ОУН та в інших українських громадсько-політичних організаціях у Західній Україні дуже часто посідала молода українська інтелігенція, яка в багатьох випадках мала подібне до С.Бандери походження та виховання.

1. Дужий П. Степан Бандера – символ нації. Ескізний нарис про життя і діяльність Провідника ОУН : у 2 ч. / П. Дужий. – Львів : Галицька Видавнича Спілка, 1996; Кук В. Степан Бандера (1909–1959 рр.) / В. Кук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1999; Мудрик-Мечник С. Спогади про Степана Бандеру / С. Мудрик-Мечник. – Львів : Галицька Видавнича Спілка, 1999; Перепічка С. В. Феномен Степана Бандери / С. В. Перепічка. – Львів : СПОЛОМ, 2006; Степан Бандера : документи і матеріали (1920–1930 рр.) / [упоряд. М. Посівнич]. – Львів : [б. в.], 2006; Частий Р. В. Степан Бандера : мифы, легенды, действительность / Р. В. Частий. – Харьков : ФОЛИО, 2007.
2. Киричук Ю. Український національний рух 40–50 років ХХ століття : ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Львів : Добра справа, 2003; Коваль М. В. Организация украинских националистов (ОУН): уроки истории / М. В. Коваль // Отечественная история. – 2003. – № 1; Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. Критика / Я. Грицак. – К. : [б. в.], 2004.
3. Лисенко О. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХ ст. / О. Лисенко // Укр. іст. журнал. – 2000. – № 6. – С. 29–30.
4. Кононенко П. Акт 30 червня 1941 року в історії і сучасності / П. Кононенко // Українознавство. – 2002. – Ч. 1–2. – С. 224.
5. “Дзвони”. Літературно-науковий журнал. – Львів : [б. в.]. – 1934. – Ч. 1–2. – С. 72.
6. Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО). – Ф. 2, оп. 1, спр. 526, арк. 201–201 зв.
7. Там само. – Спр. 63, арк. 49–51.
8. Книш З. Далекий приціл. Українська Військова Організація в 1927–1929 роках / З. Книш. – Торонто : Срібна Сурма, 1967. – С. 227, 240.
9. Бандера С. Мої життєписні дані / С. Бандера // Перспективи Української революції : 2-ге репринтне вид. – Дрогобич : Видавнича фірма “Відродження”, 1999. – С. 4–5.
10. Степан Бандера : документи і матеріали (1920–1930 рр.)... – С. 5.
11. Мудрик-Мечник С. Спогади про Степана Бандеру... С. 27–33.
12. Макар В. Бойові друзі : зб. спогадів з дії ОУН (1929–1945) / В. Макар. – Торонто, 1993. – Т. 2 : Гомін України. – С. 130.
13. Центральний Державний історичний архів України (ЦДІАУ), м. Львів. – Ф. 371, оп. 1, спр. 76, арк. 6 зв.
14. Макар В. Бойові друзі... – С. 118.
15. Шкраб’юк П. Виноградник Господній. Історія життя о. д-ра Йосифа Кладочного / П. Шкраб’юк ; Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. Вид-во Отців Васильян “Місіонер”. – Львів, 1995. – С. 69.
16. Центральний державний архів громадських об’єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 6, оп. 1, спр. 265, арк. 70.
17. Мірчук П. Степан Бандера – символ революційної безкомпромісовості / П. Мірчук. – Нью-Йорк : Торонто, 1961. – Репр. вид. – Хмельницький : Поділля, 1992. – С. 29–30, 56.
18. ЦДІАУ, м. Львів. – Оп. 1, спр. 2042, арк. 26–27.
19. Мета. – 1934. – 12 серпня.
20. ЦДІАУ, м. Львів. – Ф. 371, оп. 1, спр. 76, арк. 12.

The development of relations between the Ukrainian Greek Catholic Church and the Organization of Ukrainian Nationalists has been analyzed. The leader of the OUN Stepan Bandera is endowed with primary attention. The authors have made researches concerning the influence of upbringing in a priestly family on further formation of Bandera's Ukrainian national principles. The question of the role of the UGCC in formation of national identity of the Ukrainians in Halychyna on the example of the person of S. Bandera is clarified.

Key words: Stepan Bandera, the Greek Catholic, the Organization of Ukrainian Nationalists, Andrej Sheptyckyj.

УДК 94 – 05472 (477. 81 /.82) “1921-1939”

ББК 63.3 (4 Укр) 6

Руслана ДАВИДЮК

НАДДНІПРЯНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ПРОУРЯДОВОГО ПОЛІТИЧНОГО ТАБОРУ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У науковій статті досліджується роль і місце представників наддніпрянської еміграції, у минулому соратників Симона Петлюри, у налагодженні співпраці з польською владою на території Волинського воєводства. Прослідковуються їхні політичні погляди, практичні дії, активізація діяльності в період “волинського експерименту” Генрика Юзевського.

Ключові слова: політична еміграція, Український Центральний Комітет, Українська народна партія, Волинське українське об'єднання, українсько-польське порозуміння.

Події Першої світової війни та поразка Української національно-демократичної революції через низку несприятливих внутрішніх і зовнішніх факторів, об'єктивних і суб'єктивних причин спричинили могутню хвилю політичної еміграції. Чимала кількість діячів УНР, уродженців Наддніпрянської України, опинилася в еміграції на території Другої Речі Посполитої, частина з них осіла на Волині. Маючи досвід національно-визвольної боротьби, у нових умовах вони продовжували активну суспільну, громадську діяльність. У міжвоєнний період викристалізувалися політичні погляди представників наддніпрянської еміграції: частина була симпатиками національного центристського політичного табору, інші тяжіли до ОУН. Значна група, як і раніше, поділяла погляди Симона Петлюри, зокрема ідеї Варшавської угоди 1920 р., сподівалася на порозуміння з польською владою та стала важливим чинником у формуванні українського проурядового політичного табору краю.

Дослідження спроб українсько-польського діалогу в міжвоєнний період мають велике значення, адже закладають розуміння та підвалини майбутньої співпраці між двома народами.

У міжвоєнний період з'явилися паростки польсько-української співпраці, до чого долучилися представники наддніпрянської еміграції. У даній статті на основі широкого кола архівних, опублікованих матеріалів, історіографічних доробків сформульовано низку висновків щодо місця й ролі наддніпрянської еміграції у виникненні та функціонуванні проурядового політичного табору Західної Волині.

Джерельну базу наукової статті складають документи, виявлені в Державному архіві Волинської області (ДАВО) та Державному архіві Рівненської області (ДАРО), а також матеріали тодішньої періодичної преси, збірники документів. Історія міжвоєнної Волині досить широко досліджується сучасними істориками, але дана проблема розглядається побіжно.

В умовах Другої Речі Посполитої існували політичні об'єднання, що були речниками польсько-української співпраці. До їх утворення на території Західної Волині серед інших долучилися колишні соратники Симона Петлюри, які, підписавши Варшавську угоду, зважилися пожертвувати соборністю в ім'я збереження державності. Однак підписання Ризького мирного договору 1921 р. означало ліквідацію армії, виїзд уряду УНР в еміграцію та крах надій зберегти національну державність хоча б на частині української території. Як наслідок цих подій, у Польщі опинилося 35¹ – 40 тисяч українських біженців². Переважну більшість із них склали особи, пов'язані з Українською Народною Республікою, її державними структурами й армією. Польський уряд розмістив емігрантів у восьми таборах для інтернованих. Владні структури спочатку підтримували Державний центр УНР у Тарнові, очолюваний С.Петлюрою. Однак дипломатичні демарші радянських республік змусили польський уряд створити видимість його

ліквідації. Виникла потреба заснування аполітичної організації, яка б репрезентувала інтереси українських емігрантів³. Такою організацією став створений у середині 1921 р. Український Центральний Комітет (УЦК), який фінансувався урядом Польщі.

Починаючи із 1923 р. УЦК вживав усіляких заходів для консолідації розпоршених по всій Польщі емігрантів, створюючи із цією метою місцеві відділи. Упродовж усього міжвоєнного періоду в Польщі було засновано й діяло близько ста таких філій різного організаційного рівня⁴.

Частина емігрантів осіла на території західноукраїнських земель. Важливо, що у Західній Волині вони потрапляли до українського середовища, у переважаючій більшості православних віруючих. Наддніпрянці стали ядром формування лояльного до польської влади політичного табору, частина з них, особливо після травневого перевороту 1926 р. та повернення до керівництва країною Ю.Пілсудського, зайняла проурядову, часто угодовську позицію.

На початку 20-х років становище емігрантів було досить складним. Про це писав український часопис “Дзвін” – пресовий орган Української народної партії (УНП). 1924 р. на шпальтах газети було опубліковано статтю “Спасаймо еміграцію”, де наголошувалося на трагічності становища української еміграції в Польщі: “... вимирання, холод, голод, напівскотячий безправний стан... Трагічність такого положення ще більше посилюється, коли згадаємо “Суд над Віслою”, коли порахуємо, скільки полягло борців за “нашу і вашу вольність!” і нарешті, коли ще раз перечитаємо “союзні зобов'язання”... Українська еміграція в Польщі (голодна, кинута), щоб врятуватися, почала розбігатися в Чехію, на роботу у Францію, дехто навіть повертається додому, в лапи “Чека”. Але тих, хто лишився, досить багато (кілька тисяч). Українська громадськість Волині мусить рятувати тих кілька тисяч чоловік...”⁵.

Зауважимо, що Українська народна партія була утворена 1922 р. з ініціативи колишнього отамана, генерал-хорунжого армії УНР, командувача Північної групи військ Директорії, який здійснив невдалу спробу перевороту в квітні 1919 р. у Рівному проти Симона Петлюри Володимира Оскілка та виступала за порозуміння з польською владою⁶. За період своєї діяльності УНП намагалася проводити роботу щодо піднесення економічного та культурного життя українців. Партія організувала власне культурно-освітнє товариство “Світло”, заснувала видавництво часопису “Дзвін”. Проте, зазнавши поразки на виборах 1922 р., Українська народна партія не мала великого авторитету та впливу в регіоні.

Політичний напрям газети репрезентували передовиці головного редактора та голови УНП Володимира Оскілка. Після поразки революції він перебував у польському таборі для інтернованих, згодом переїздить до Відня, а 1921 р. повертається до Рівного⁷. Володимир Оскілка був представником уенерівської еміграції, хоча народився на Волині⁸.

Серед діячів УНП вирізнявся емігрант із Великої України Ананій Волинець – людина з надзвичайно цікавою і не менш трагічною долею. Народився він у селі Карбівці Гайсинського повіту Подільської губернії (нині Вінницька область). Після поразки Української національно-демократичної революції був інтернований, поневірявся по таборах. Польська поліція ретельно стежила за діяльністю Волиня, наголошуючи, що він “вороже налаштований щодо Польської держави”⁹. У грудні 1921 р. його за звинуваченням у державній зраді помістили до рівненської в'язниці. За сприянням Володимира Оскілка Ананію Гавриловичу 1922 р. вдалося звільнитися. Після цього він став членом заснованої в Рівному Української народної партії, співпрацював із редакцією газети “Дзвін” (пресового органу УНП).

Убивство 1926 р. В.Оскілка¹⁰ призвело до втрати впливу УНП на західноволинське суспільство та припинення в 1928 р. випуску газети “Дзвін”. Коли у Луцьку виникла регіональна проурядова партія Волинське українське об'єднання (ВУО), Ананій Волинець став членом Головної управи партії від міста Рівного та Головної ради ВУО від рівненського повіту¹¹, секретарював на округовому з'їзді ВУО Рівненщини в березні 1935 р.¹². Після приходу на Рівненщину радянської влади його двічі заарештовували. Перший раз у жовтні 1939 р. і через 10 днів відпустили, другий раз – у січні 1940 р. Після вироку кримінальної колегії Вінницького обласного суду Ананій Гаврилович Волинець був розстріляний¹³.

Активізація політичної діяльності наддніпрянських емігрантів на Волині, які схилилися до проурядової позиції, розпочалася після травневого перевороту Ю.Пілсудського та запо-

чаткованого Генриком Юзевським “волинського експерименту”. Волинський воєвода для налагодження польсько-українських взаємин шукав порозуміння та підтримки у середовищі вихідців із Наддніпрянщини. Окрім того, з багатьма представниками уенерівської еміграції в нього були дружні відносини ще із часів функціонування Директорії. На думку Г.Юзевського, Волинь мала найміцніші засади українсько-польської співпраці, які базувалися на Варшавській угоді 1920 р., і тому саме волинські території він вважав плацдармом для втілення ідей порозуміння між двома народами.

Г.Юзевський згадував: “Немалу роль відігравали об’єднання петлюрівців, колишніх міністрів УНР, політичних діячів. На Волині вони стали постійно проживати. Незалежність України й український самостійницький рух не були “забороненою темою”. Цим шляхом українське змішувалося з польським, змішувалося в рамках польсько-української та українсько-польської співпраці і співжиття громадян Речі Посполитої”¹⁴.

Наддніпрянські ж емігранти, підтримуючи “волинську програму”, “приступили до ідеї польсько-української співпраці із захопленням, тому що це були справи того самого роду, які після програної боротьби повели їх на скитальщину”¹⁵.

Напередодні парламентських виборів 1928 р. помірковані українські діячі Волині утворили дві організації. 15 грудня 1927 р. у Луцьку виник Український народний комітет на північно-західних українських землях під керівництвом директора українського Кредитного банку Олександра Ковалевського. 15 січня 1928 р. також у Луцьку з’явилося Українське господарське об’єднання, що гуртувалося навколо “Народного вісника”, який виходив у воєводському центрі під редакцією Василя Сегейди (пізніше члена Головної Ради ВУО).

Народний комітет був пов’язаний із середовищем колишніх петлюрівців, із газетою “Українська нива”, що до цього виходила у Варшаві. Саме редакція “Української ниви” згідно із задумом Г.Юзевського мала стати центром згуртування українських проурядових сил Волині. Тому 1928 р. редакція газети була перенесена до Луцька та зайняла приміщення ліквідованого “Народного вісника”. У Луцьку “Українська нива” виходила тричі на тиждень і мала разовий тираж до 2000 примірників.

Діячі колишньої УНР, що поселилися на Волині, добре розуміли, що не можна ризикувати втратою парламентської трибуни, тому брали активну участь у виборах. Напередодні виборів 1930 р. у Волинському воєводстві поширилися арешти лідерів незалежницьких угруповань. Звичайно вибори у таких умовах ставали покірним засобом у руках влади. Не дивно, що у подібній атмосфері, під тиском влади, Безпартійний блок співпраці з урядом (BBWR) одержав бажану більшість. Серед нових послів була й українська група, до якої ввійшли наддніпрянські емігранти П.Певний, М.Тележинський, С.Скрипник, М.Маслов та інші. З їх ініціативи було створено проурядову регіональну партію Волинське українське об’єднання, яка зайняла позицію лояльності до польської держави, вважала, що вирішення української проблеми є її внутрішньою справою¹⁶.

Установчий конгрес ВУО відбувся в Луцьку в червні 1931 року, на якому було офіційно заявлено про готовність співпрацювати з воєводською адміністрацією¹⁷. У Декларації партія наголошувала на лояльності до Другої Речі Посполитої й на прагненні розвивати національну самосвідомість волинян. При ВУО виникали різні організації, які відстоювали ідею польсько-українського співжиття, однак вони контролювалися владою, що накладало відбиток несамостійності та нерішучості на їх діяльність.

Отож, утворення вищеназваної політичної партії на Західній Волині яскраво демонструє внесок наддніпрянських емігрантів у розбудову політичної системи Другої Речі Посполитої та утворення проурядового політичного табору краю.

Очолив ВУО Петро Певний, який народився 1888 р. у Полтаві, навчався в Харківському технологічному інституті й Московському університеті, був активним учасником української революції. За участь у Зимовому поході 1920 року був нагороджений Залізним Хрестом і за рішенням Ради депутатів фронту – Хрестом св. Юрія. Спочатку П.Певний працював як журналіст, зокрема був співредактором щоденників “Відродження” (1918) у Києві та редактором “України” (1919), що виходила у Кам’янці-Подільському. Після поразки національно-визвольних змагань, емігрувавши до Польщі, проживав у Варшаві, а 1928 р. переїхав до Луцька,

очоливши редакцію газети “Українська нива”, включився в активне політичне життя. Петро Певний, перебуваючи на посаді Голови ВУО в 1931–1935 рр., водночас виконував функції радника Рільничої палати на Волині, був головою Товариства імені Лесі Українки, головою українського клубу “Рідна Хата”, членом ревізійної комісії Товариства імені митрополита Петра Могили. У період 1930–1936 рр. Певний обирався послом до польського сейму. Після початку Другої світової війни емігрував до США, помер у 1957 р. у Нью-Йорку¹⁸.

Яскравим представником наддніпрянської еміграції на Волині був Степан Скрипник, активний громадський і політичний діяч, посол до польського сейму. Народився він 10 квітня 1898 р. у Полтаві, там же закінчив класичну гімназію¹⁹. За часів Української національної революції брав участь у боях проти більшовиків у лавах армії УНР, був старшиною першого кінного полку імені К.Гордієнка та кінного полку імені М.Залізняка. З 1919 р. займав посаду старшини для спеціальних доручень при головному отамані військ УНР С.Петлюри, з яким він був у родинних стосунках. Степан Скрипник працював у земському самоуряді на Волині, сприяв роботі Українського театрального товариства, Українського спортивного клубу “Горинь” та інших товариств Рівного, активно виступав за українізацію православної церкви в Польщі²⁰.

Крім лояльного відношення до польської адміністрації, характерною рисою діяльності ВУО була критика і негативне ставлення до більшовицької влади. Це особливо виявилось в період голодомору 1932–1933 рр. у радянській Україні. 17 жовтня 1933 р. у Луцьку представники українських організацій Волині утворили Волинський громадський комітет допомоги голодуючим у радянській Україні (ВГКДГУ). Очолив цей комітет сенатор Микола Маслов, заступниками голови стали інженер Сергій Тимошенко та професор Іван Власовський²¹. Усі вони були представниками наддніпрянської еміграції, членами ВУО.

Микола Маслов народився 1880 р. у Лубнах на Полтавщині. У молоді роки був активним діячем студентської громади в Петербурзі. Під час Першої світової війни працював учителем у Києві та Житомирі. З 1920 р. проживав на території Польщі. Працював в окружному земському самоуряді в Луцьку, був адвокатом. Заарештований більшовиками 1939 р., помер на заслання в Казахстані в 1942 р.

Іван Власовський народився 15 серпня 1883 р. на Харківщині. У 1908–1918 рр. працював у гімназіях на Полтавщині. Пізніше був директором гімназії у Луцьку, але 1924 р. звільнений із цієї посади польськими властями. Один з організаторів Луцької “Просвіти”, член комісії для перекладу богослужбових книг, редактор журналу “Церква і нарід”, посол до польського сейму. Власовський ув’язнювався польською владою, утримувався в таборі Береза Картузька. З 1948 р. проживав у Канаді, де й помер²².

Першочерговим завданням управи ВГКДГ була організація зібрання грошей і збіжжя голодуючим. Управа опублікувала звернення “До українського громадянства Волині”, де наголошувалося: “Громадяни! На Великій Україні ... шаліє лютий ворог – голод, що все більше і більше забирає жертв. Від голоду вмирають цілі села. Люди їдять відпадки. Трапляються випадки людоїдства.

Серце від болю горить, коли чуєш про той страшний голод. А як же почувають його ті, хто той голод переносить?... Кров леденіє, страх огортає, коли читаєш про те лихоліття на Великій Україні. Та тож від голоду вмирають наші брати, та тож нищиться нашу націю, нищиться православних християн.

Не можемо допустити до винищення нашої нації. Одними лише протестами не врятуємо голодних. Їм потрібна негайна допомога. Голодного в першу чергу треба нагодувати, зміцнити його сили.

Допоможімо ж їм громадою. Хай серед нас не буде байдужих”²³.

Однак усі протестні, збіркові, міжнародні акції західноукраїнської спільноти не могли в той час досягти результату, адже факт голодомору категорично заперечувався більшовицьким режимом.

Діячі проурядового табору Західної Волині підтримували всі ініціативи воєводи Г.Юзевського, навіть ті, що приносили шкоду західноукраїнській громаді. Зокрема політику регіоналізму, ідею “сокальського кордону”. Подібна позиція викликала критику на представників ВУО серед радикальної частини українських діячів. Їх звинувачували в запродавстві,

називали “хрунцями”, говорили, що проблеми волинян для них маловажливі – “...вони розбудували ВУО, “Рідну хату”, “Українську ниву”, районні кооперативи, різні товариства, братства, театри, посли, сенатори – все й скрізь наддніпрянці. Вони відривають волиняків від буденної праці “високою політикою” й мріями про державу над Дніпром”²⁴.

Смерть Ю.Пісудського, криза “волинського експерименту”, еволюція поглядів частини партійних діячів активізували у середині 30-х рр. зміни всередині Волинського українського об’єднання. У цей час на перші ролі в партії виходять інші представники наддніпрянської еміграції. У 1936 р. ВУО очолює Сергій Тимошенко, а редактором пресового органу партії – газети “Українська нива” (з 1937 р. – “Волинське слово”²⁵) стає Олександр Ковалевський²⁶. Із цього часу ВУО намагалося стати більш самостійним угрупованням, хоча його нове керівництво не відмежовувалося від ідеї польсько-української співпраці.

Новий лідер ВУО Сергій Тимошенко народився 1881 р. у Чернігівській губернії, був за фахом інженером. До революції належав до Української громади на Харківщині. Був один з основоположників РУП. За часів УНР виконував обов’язки міністра шляхів сполучення. Пізніше був професором Подєбрідської академії, інженером будівництва при відділі рільництва та рільничої реформи на Волині, головою Товариства імені Петра Могили, послом до польського сейму.

Олександр Ковалевський народився 1890 р., у роки революції був засновником Української народно-республіканської партії. У квітні 1919 р. він підтримав спробу заколоту Володимира Оскілка в Рівному. У 1920 р. Ковалевського призначили міністром рільництва УНР. Із 1921 р. він оселився в Луцьку, де очолив правління “Українського банку”²⁷.

Наддніпрянські емігранти прагнули захищати права українців під час роботи Сейму, започаткували спеціальний День Волині, постійно порушували проблеми розвитку українського шкільництва, освіти, церкви.

Виступаючи в грудні 1936 р. у сеймі, посол С.Скрипник наголошував на важливості проблеми українсько-польських відносин на Волині. “... Не можна забувати, що Волинь є воротами, що поєднують захід із сходом. У зв’язку з цим вона має індивідуальне, окреме релігійне місце, окрему господарську структуру і навіть відмінні шляхи політичної думки ... Хочемо, щоб ставлення поляків до нас було досить чітким, відвертим і зрозумілим для нас”²⁸.

У 1938–1939 рр. ідеї нормалізації польсько-українських взаємин потрапляють на все більші перешкоди та критику. Переведення у квітні 1938 р. воєводи Г.Юзевського до Лодзі, політика “зміцнення польськості” нового волинського адміністратора О.Гауке-Новака, активізація радикальних сил, як польських, так і українських, призводить до чергової кризи в лавах ВУО. С.Скрипник, схилившись до вимог автономії українських земель, наголосив, що вийде з партії, оскільки не згідний “із тактикою сліпого послуху владі”²⁹.

Польська влада не залишила це без уваги й відкрила справу щодо звинувачення Степана Скрипника в тому, що “його метою було об’єднання найбільшої кількості українців і через використання легальності ВУО вести боротьбу за національну українську свідомість і тим самим готувати на Волині ґрунт для ОУН”³⁰. Цікаво, що у справі надкомісар Будзінський цитує слова Скрипника, які він сказав у 1937 році на зібранні діячів “Рідної хати” в Рівному: “Хотів би краще замігати вулиці на Хрещатику у Києві, ніж бути послом у Польщі”³¹.

Думку про те, що наддніпрянські емігранти завжди мріяли про соборність України, засвідчують і слова О.Ковалевського, який писав: “Ми, що боролися за ідеал державницької незалежності України і у свої юнацькі роки, і в роки зрілої молодості, і власними силами, і в союзі з німцями чи поляками, завжди були переконані, що утвердження Незалежної України є історичною необхідністю”³².

У політичній пропаганді ВУО рішуче відхилялося від націоналістичних угруповань, хоча впродовж 30-х рр. частина діячів об’єднання, особливо в низових структурах, почала їм симпатизувати. Однак більшість представників українського проурядового табору на Волині в особі наддніпрянських емігрантів все ж сподівалися на можливість українсько-польського порозуміння. Вже в момент вибуху Другої світової війни вони заявляли про підтримку Речі Посполитої, Степан Скрипник закликав забути образи й потурбуватися про долю Польської держави.

У міжвоєнний період діячі ВУО були активними учасниками місцевих осередків УЦК. Один із перших відділів Українського Центрального Комітету у січні 1924 р. було утворено в

Ковелі на чолі з Данилом Ковпаненком, який одночасно був головним уповноваженим УЦК у Волинському воєводстві, а його заступником був Олександр Ковалевський. Із 1925 р. відома організована група українських емігрантів у Рівному, коли Данило Ковпаненко переїхав до міста³³. Він цілком поділяв погляди українсько-польського порозуміння, у 30-ті рр. був скарбником округової управи ВУО в Рівному³⁴, членом Головної Управи, активним учасником з’їздів партії³⁵.

Активістами ВУО стали також інші представники УЦК у Ковелі, зокрема Платон Доманіцький – член ревізійної комісії ВУО на Ковельщині, Гнат Стадник – член Головної Управи ВУО від Ковельщини³⁶, Михайло Тележинський – посол до польського сейму. Голова окружної управи ВУО на Ковельщині, генеральний секретар ВУО. Михайло Тележинський народився 26 січня 1886 р. у Бердичівському повіті на Житомирщині (за іншими даними, на Поділлі). Закінчив Києво-печерську церковну школу і Київську духовну семінарію. За фахом будучи вчителем музики, певний час працював диригентом церковного хору. У 1939 р. Михайла Тележинського заарештували представники органів НКВС, помер він у в’язниці³⁷.

У березні 1932 р. у приміщенні “Рідної хати” був утворений Український центральний комітет політичних емігрантів у Луцьку, що нараховував 49 членів. Ініціатором утворення цього комітету став Андрій Долюд, колишній полковник армії УНР, представник УЦК у Варшаві³⁸. Наголосимо, що значна частина членів даного комітету були діячами або симпатиками ВУО. Зокрема, колишній генерал армії УНР Олексій Алмазов, який працював у Головній раді ВУО від луцького повіту³⁹. Народився він 6 січня 1886 р. у Херсоні. Після закінчення реального училища в Тифлісі його направили до Петербурга в Михайлівську артилерійську школу. У роки Першої світової війни він воював на Західному й Південно-Західному фронтах у чині офіцера. У період УНР Алмазов брав активну участь у формуванні української армії, брав участь у боротьбі проти більшовицьких військ М.Муравйова. Як учасник першого Зимового походу був нагороджений військовою відзнакою – “Залізним Хрестом”, отримав чин генерал-хорунжого. 1921 року перебував у таборі для військовополонених у м.Вадовіце. У 1926 р. переїхав до Чехословаччини, вчився в Українській гідротехнічній академії в Подєбрадах. 1930 р. переїхав до Луцька, де включився в активну громадську роботу, працював у Товаристві ім. Лесі Українки. Помер Олексій Алмазов у 1936 р. у Луцьку⁴⁰.

Таким чином, наддніпрянська еміграція на території Західної Волині приенесла значний вклад у розвиток політичної структури краю. Частина її представників виступала ініціатором утворення філій УЦК, була засновником проурядових політичних структур, послом до польського сейму, дописувачем до легальних українських газет, намагаючись таким чином захищати права української спільноти легальним шляхом. Критикуючи політику більшовиків у радянській Україні, вони, виступаючи за українсько-польське порозуміння, не полишали надій на реалізацію ідеї незалежної соборної України. Їхня діяльність активізувалася після травневого перевороту 1926 р. і “волинського експерименту” Генрика Юзевського. Однак, незважаючи на досвід легальної боротьби емігрантів із Великої України, який відіграв важливу роль у протистоянні політиці асиміляції українців, у міжвоєнний період ідея польсько-українського порозуміння так і залишилася не реалізованою.

¹ Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939 / E. Wiszka. – Toruń, 2004. – С. 653.

² Колянчук О. Українська-військова еміграція у Польщі (1920–1939) / О. Колянчук. – Львів, 2000. – С. 7.

³ Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів : Видавництво ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – С. 462.

⁴ Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939 / E. Wiszka. – Toruń, 2004. – 752 с.

⁵ Спасаймо еміграцію // Дзвін. – 1924. – 22 березня. – Ч. 48. – С. 1.

⁶ Holzer Jerzy. Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej / Jerzy Holzer. – Warszawa, 1974. – S. 253.

⁷ http://www.umoloda.kiev.ua/regions.

⁸ Kolańczuk A. Nekropolie i groby uczestników ukraińskich walk niepodległościowych w latach 1917–1921 / A. Kolańczuk. – Przemyśl, 2003. – С. 224.

⁹ ДАРО. – Ф. 30, оп. 18, спр. 1135, арк. 124.

¹⁰ ДАРО. – Ф. 33, оп. 1, спр. 3040, арк. 41–43.

¹¹ ДАВО. – Ф. 198, оп. 1, спр. 11, арк. 3.

12. ДАРО. – Ф. 30, оп. 20, спр. 841, арк. 48.
13. Коваль Р. Трагедія отамана Волинця / Р. Коваль, К. Завалюк. – К., 2002. – С. 18.
14. Юзевський Генрик. Замість щоденника / Генрик Юзевський // Роде наш красний... “Волинь у долях краян і людських документах”. – Луцьк, 1996. – С. 196.
15. Сивіцький М. Записки сірого волиняка / М. Сивіцький. – Львів, 1996. – С. 64.
16. ДАВО. – Ф. 198, оп. 1, спр. 7.
17. ДАВО. – Ф. 198, оп. 1, спр. 5, арк. 1–12.
18. Давидюк Р. П. Петро Певний і Волинське українське об’єднання / Р. П. Давидюк // Роде наш красний... Волинь у долях краян і людських документах. – Луцьк, 1996. – Т. 2. – С. 268–271.
19. ДАРО. – Ф. 33, оп. 2, спр. 2454, арк. 3.
20. Кучерепа М. Волинське українське об’єднання (1931–1939 рр.) / М. Кучерепа, Р. Давидюк. – Луцьк, 2001. – 419 с.
21. До українського громадянства Волині // Українська Нива. – 1933. – Ч. 38–39 (399–400). – 9 листопада. – С. 1.
22. Кучерепа М. Волинське українське об’єднання (1931–1939 рр.) / М. Кучерепа, Р. Давидюк. – Луцьк : Надстир’я, 2001. – С. 118.
23. До українського громадянства Волині // Українська Нива. – 1933. – Ч. 38–39 (399–400). – 9 листопада. – С. 1.
24. Нова доба. – 1936. – 28 червня.
25. ДАВО. – Ф. 36, оп. 13 а, спр. 785, арк. 3.
26. Українська Нива. – 1936. – 14 червня. – № 1. – С. 1.
27. Кучерепа М. Волинське українське об’єднання (1931–1939 рр.) / М. Кучерепа, Р. Давидюк. – Луцьк, 2001. – С. 371.
28. Wiadomości Ukrainskie. – 1936. – 14. XII.
29. ДАРО. – Ф. 479, оп. 1, од. зб. 7, арк. 1–2.
30. ДАРО. – Ф. 33, оп. 2, спр. 2454, арк. 3.
31. Там само. – Арк. 4.
32. Волинське слово. – 1939. – 19 січня. – № 3. – С. 2.
33. Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939 / E. Wiszka. – Toruń, 2004. – С. 582.
34. ДАРО. – Ф. 30, оп. 20, спр. 841, арк. 9–10.
35. Там само. – Арк. 41–48.
36. ДАВО. – Ф. 198, оп. 1, спр. 12, арк. 24.
37. Kolańczuk A. Nekropolie i groby uczestników ukraińskich walk niepodległościowych w latach 1917–1921 / A. Kolańczuk. – Przemysl, 2003. – С. 265–266.
38. ДАВО. – Ф. 45, оп. 1, спр. 1036, арк. 3.
39. ДАВО. – Ф. 198, оп. 1, спр. 11, арк. 29–34.
40. Дмитрук В. Генерал-хорунжий армії УНР О. Алмазов / Дмитрук В. // Вони боролися за волю України / В. Дмитрук. – Луцьк, 2004. – С. 245–249.

The scientific article researches the role and place of the representatives of Naddnipyrianska immigration, in the past the supporters of Symon Petlyura, in arranging cooperation with polish authorities on the territory of Volyn' district. It investigates their political views, practical actions, increase of activities in the time of "Volynian experiment" of Henrik Yuzevskiy.

Key words: *political immigration, Ukrainian Central Committee, Ukrainian national party, Volynian Ukrainian Union, Ukrainian-Polish understanding.*

УДК 94 (477)

ББК 63.3 (4 Укр)

Людмила ДРОГОМИРЕЦЬКА

ЕКОНОМІЧНІ ПОГЛЯДИ СТЕПАНА БАНДЕРИ

На основі аналізу праць С.Бандери авторка прослідкувала еволюцію його поглядів щодо визначення основних напрямів економічного розвитку майбутньої Української держави. Наголошується, що С.Бандера вважав національну економіку підґрунтям справжнього політичного суверенітету незалежної України.

Ключові слова: *економічні процеси, національна економіка, Організація українських націоналістів, економічний розвиток, Українська держава.*

Серед численних наукових праць, присвячених висвітленню громадсько-політичної й державотворчої діяльності Степана Бандери, небагато знайдеться тих, які висвітлювали б його економічні погляди. Причиною цього відомий львівський учений С.Злупко, автор чи не єдиної статті, в якій знайшла відображення дана проблема, вважав те, що С.Бандера не писав економічних трактатів, не займався економічним аналізом¹.

Проте аналіз ідеологічно-теоретичних праць С.Бандери свідчить, що як один із керівників національно-визвольної боротьби українського народу, він, безперечно, мав своє бачення щодо перспективи розгортання економічних процесів в Україні. Потреба дати об’єктивну й цілісну оцінку світоглядних принципів С.Бандери, а також необхідність з’ясувати його внесок у розвиток української економічної думки визначили актуальність порушеної нами проблеми.

Національно-політична свідомість С.Бандери формувалася із самого дитинства. В автобіографії він згадував, що свої дитячі роки провів у “атмосфері українського патріотизму та живих національно-культурних, політичних і суспільних зацікавлень”. Частими гостями в батьківському домі були активні учасники українського національного життя Галичини: один із засновників “Маслосоюзу” та “Сільського Господаря” Павло Глодзінський, посол до Віденського парламенту Ярослав Весоловський та ін. Батько Степана, греко-католицький священник Андрій Бандера, в час проголошення Західноукраїнської Народної Республіки був членом Української національної ради в Станіславові та брав активну участь у формуванні державного життя на Калушині². “Особливий вплив на кристалізацію моєї національно-політичної свідомості, – писав С.Бандера, – мали величні святкування і загальне одушевлення злуки ЗУНР з Українською Народною Республікою в одну державу в січні 1919 р.”³.

Юнацькі роки С.Бандери проходили в той час, коли на західноукраїнських землях розгортався український кооперативний рух із метою піднесення господарської культури села активно діяло товариство “Сільський господар”, велася широка пропаганда суспільної агрономії тощо. Під впливом цих процесів відбувалося формування першооснов економічного світогляду юнака. Після закінчення у 1927 р. Стрийської гімназії він мав намір продовжити навчання в Українській господарській академії в Подєбрадах. Проте польська поліція не видала Степану закордонного паспорта. “Того ж року я залишився в батьківському домі, – згадував він, – займаючись господарством та культурно-освітньою працею в рідному селі (працював у читальні “Просвіти”, провадив театральну-аматорський гурток і хор, заснував руханкове товариство “Луг” та належав до основників кооперативу)”⁴.

Участь у діяльності громадських організацій переконувала в необхідності здобуття фахової економічної освіти. Тому в 1928 р. С.Бандера став слухачем агрономічного відділу Львівської політехнічної школи. Навчання юнак поєднував із громадською працею: був членом українського товариства студентів Політехніки “Основа” та членом правління гуртка студентів-рільників, деякий час працював у товаристві “Сільський Господар”⁵. Знання і досвід, здобуті в студентські роки, допомагали С.Бандері засвоїти демократичні та морально-етичні засади в поглядах на економічні процеси, події та явища, усвідомити, що українському народу притаманні риси колективізму та взаємодопомоги, і що тільки спільними зусиллями всіх українців можна домогтися покращення умов життя українського народу.

Але найбільше енергії уже в студентські роки С.Бандера вкладав у революційну, національно-визвольну діяльність. 1928 р. він став членом Української військової організації (УВО). Після створення у 1929 р. Організації українських націоналістів був прийнятий до її складу, спочатку займався розповсюдженням підпільної націоналістичної літератури, у 1931 р. очолив референтуру пропаганди в крайовій ексекутиві, а вже 1932 р. виконував обов’язки заступника крайового провідника ОУН. Кожним своїм учинком С.Бандера доводив вірність ідеалам націоналізму, проявляючи водночас неабиякі організаторські здібності. У червні 1933 р. на конференції центрального керівництва Організації його було призначено Крайовим провідником ОУН⁶.

Як керманіч ОУН, С.Бандера мужньо стояв на позиціях боротьби проти всіх окупантів: і Польщі, і нацистської Німеччини, і СРСР, які, на його погляд, нічим не відрізнялись між

собою, бо були ворожими для України. Власне сферою діяльності, в якій С.Бандера сказав нове слово в розвитку ОУН, була ідеологічно-організаційна робота. Аналіз теоретичних праць С.Бандери засвідчує, що він демонстрував уміння бачити наскрізь, яким чином структура, утворена із самих людей, проектується на суспільство, як її поєднати з такими ж ланками, щоб отримати потрібний результат – готовність народу до боротьби за незалежну Україну. І що, на нашу думку, було найважливішим, він умів визначити основні завдання національно-визвольної боротьби українців відповідно до конкретних історичних умов.

Економічна програма ОУН у міжвоєнні десятиліття базувалася на принципах, сформульованих у 1929 р. Зокрема, ОУН переконливо стверджувала, що буде прагнути до “розбудови всіх галузей народного господарства”, а зокрема “дбати про розвиток сільсько-господарської виробності шляхом підтримання середнього селянського господарства, сільсько-господарської кооперації і промисловості”⁷.

ОУН представляла себе як домінуючу силу українського суспільного життя, наголошувала на важливості формування національної солідарності й опори на “свої власні сили”. Майбутнє незалежної соборної Української держави в загальних рисах уявлялося націоналістам в основному як аграрне, що буде спиратися на співпрацю між державою, кооперацією та приватним капіталом. Одним із шляхів успішної розбудови національної економіки ОУН вважала кооперацію й визнавала необхідність проведення державою такої економічної політики, яка “створить найкращі можливості розвитку для всіх форм національної кооперації”, і, зокрема “буде підтримувати розвиток сільсько-господарської кооперації”, “сприяти розвитку сільсько-господарської промисловості в формах виробничої кооперації”, “подбає про організацію виробничої та збутової ремісничої кооперації, підпираючи ремісництво в межах, що відповідають сучасному характерові продукції та ринків”, “торговельні операції, як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках, будуть розподілені між приватним капіталом, кооперацією і державою”⁸.

Принцип “опори на власні сили”, якого дотримувалася у своїй діяльності ОУН, і клич кооператорів “свій до свого по своє” допомогли знайти порозуміння керівникам української кооперації та лідерам національно-визвольного руху й завдяки цьому організувати масштабну антимонопольну акцію, яку ОУН провела під керівництвом С.Бандери у 1933 р. у відповідь на введення державної монополії на тютюнові вироби та алкоголь, ОУН виступила з відозвою до українців: перестати вживати спиртні напої і тютюн, оскільки їх виробництво та продаж контролювала польська влада. Українські кооперативи перестали викуповувати патенти на торгівлю тютюном, ОУН вела боротьбу з курінням і пияцтвом серед своїх членів, а на громадськість впливала через легальні товариства “Просвіту” й “Відродження”. Як результат, державному бюджетові Польщі було завдано значних збитків⁹.

С.Бандера був переконаний у тому, що тільки вкрай несприятливі для українського народу історичні обставини не дозволили реалізувати ідею створення самостійної соборної Української держави у міжвоєнні десятиліття та в роки Другої світової війни. Продовження національно-визвольної боротьби українського народу в післявоєнний час він вважав неминучою та необхідною умовою подальшого розвитку української нації. “Нема чого зупинятися над питанням, чи вона (боротьба. – Л.Д.) є можливою, – писав він, – тільки відразу треба шукати відповідних доріг і способів для її успішного ведення”¹⁰.

Кінцевою метою діяльності ОУН її очільник уважав “визволення України, повалення стану поневолення України більшовицькою Росією, відбудову Самостійної Української Держави на українській етнографічній території, знищення російського імперіалізму, розподіл ССРСР на самостійні національні держави всіх поневолених Москвою народів”¹¹.

Для досягнення цієї мети, твердив С.Бандера, потрібно було, щоби в національно-визвольній боротьбі брали участь не одиниці, а маси, і щоб ці маси мали ідейне переконання в потребі існування Української держави. У праці “Значення широких мас та їх охоплення” він писав: “Наша внутрішньополітична праця скерована на те, щоб дослівно охопити весь загаль громадянства, щоб дійти до кожного українця, як причетного, так і непричетного до загального громадянського життя”. Там же Бандера застерігав: “Отже, якщо ми не охопимо мас, то вони

частинно підуть не з нами чи частинно проти нас та великою мірою здеморалізуються. А ми потребуємо мас у нашій політичній боротьбі”¹².

Щоби сформулювати політичний світогляд українців у дусі ідей націоналізму, тобто завоювати маси, твердив С.Бандера, їх необхідно було “опанувати своїми ідеями”. Саме цьому завданню він присвятив свою діяльність, перебуваючи в еміграції.

Організувати національно-визвольну боротьбу українського народу, розпалити вогнище української національної революції С.Бандера вирішив шляхом формування в українців непереможного прагнення “до національної незалежності й особистої свободи, до кращих умов життя і свободного розвитку в усіх ділянках”¹³. Тому багато уваги у своїх післявоєнних теоретичних працях, що увійшли до збірки під назвою “Перспективи національної революції”, він приділяв існуючій у СРСР системі політичних і економічних відносин.

С.Бандера переконував, що тоталітарна система має на меті деморалізувати, денационалізувати та врешті-решт знищити поневолений український народ, щоб унеможливити його згуртування під прапором власної національної ідеї задля здобуття незалежності. Свої суспільно-економічні погляди він порівняно повно виклав у праці “До засад нашої визвольної політики”. Московсько-більшовицький імперіалізм, на думку С.Бандери, “прямує до панування над усім світом і з тією метою поневолює, визискує і нівечить народи та людину”, тому українська національна революція – це “боротьба проти режиму і тиранії більшовицько-комуністичної партії, що з жадоби необмеженої самовільної влади і своїх користей обернула в невірників та найбільших жебраків маси поневолених народів; це боротьба за оборону самого існування волі й розвитку всіх народів, поневолюваних більшовизмом, і за оборону людського, вільного і гідного життя народніх мас та кожної людини”¹⁴.

Економічну політику радянського уряду С. Бандера характеризував як “цілком протилежну прагненням і життєвим потребам українського народу” та протиставляв їй “основні правди” націоналістичних ідей. “Український націоналізм, – переконував С.Бандера, – має свій уклад позитивних вартостей, які визначають зміст і форми життя та розвитку народу й одиниці в усіх ділянках”. Ідею “гідності й пошанування людини, її вільного розвитку, власної ініціативи” С.Бандера вважав діаметрально протилежною до “більшовицької тиранії, уярмлення і визискування людини, топтання її гідності, нівечення свободи”, а ідею “позитивної, творчої ролі держави, яка має обороняти, організувати і сприяти вільному життю і розвитку культурного поступу та господарського добробуту народу й людини” протиставляв “більшовицькій системі гноблення, визиску і нівечення людини та народніх мас державою”¹⁵.

Націоналістичну ідеологію він уважав дієвою зброєю у боротьбі проти тоталітарної системи. “З одного боку, – писав він, – доказуємо фальшивість, непослідовність і суперечність комуністичних тез і засад із законами життя, а зокрема з природою і життєвим наставленням української людини й українського народу; з другого боку – протиставляємо їм засади і мету українського націоналістичного руху”¹⁶.

Центральне місце в економічній програмі Степана Бандери займає ідея особистої та господарської свободи людини. “Удержавлення цілого життя, в першу чергу господарського, – писав він, – створює такий стан, що режим безпосередньо володіє всіма засобами до життя, а громадянин, позбавлений їх і всякої можливості самостійної діяльності і прожитку, постійно живе “на ласці” і на голодовій пайці від держави, а за найменшу спробу неслухняності його позбавляють змоги жити”. Радянська тоталітарна система, на думку С.Бандери, не була зацікавлена в розвитку творчої господарської ініціативи пересічного громадянина, тому що ставила собі за мету “звести людину до ролі невірника, який, опанований лише журбою, як би то не втратити мінімальних засобів прожитку, що їх він може одержати тільки через підкорення режимові, буде в усьому слухняним знаряддям”¹⁷.

“Український народ матиме змогу вільно жити й розвиватися тільки тоді, – переконував С.Бандера у своєму зверненні “Слово до українських націоналістів-революціонерів за кордоном”, – коли визволиться з гніту й визиску російсько-більшовицького імперіалізму, коли позбудеться всякого поневолення і стане сам господарем на своїй землі, в Самостійній Соборній Українській Державі”¹⁸.

Суттєвий наголос у працях С.Бандери ставився на необхідності спільної боротьби всіх поневолених “московсько-большевицьким імперіялізмом народів”. “Єдиний шлях до визволення, – писав він у своїй праці “Плянність революційної боротьби в краю”, – це національно-визвольна протибольшевицька революція цілого українського народу, в спільному фронті з іншими народами, поневоленими большевизмом”¹⁹.

Створюючи соціалістичну систему під прикриттям взаємної співпраці соціалістичних країн, радянське керівництво, на думку С.Бандери, проводило “щораз сильнішу централізацію з панівним становищем Москви”, мотивуючи свою політику бажанням допомогти країнам, що стали на шлях соціалістичного розвитку, “розвивати їх промисел у протилежність до засад капіталістичної економічної політики”. “Насправді ж, – переконував він, – Москва старається таким способом якнайбільше використати господарські спроможності васальних країн, розкладаючи поміж них часткові завдання своїх господарських плянів. Рівночасно вона хоче цілковито узалежнити ці країни під економічним оглядом від себе, позбавляючи їхнє господарство змоги самостійно розвиватися й існувати без функційного пов’язання з нею і з цілим большевицьким бльоком”²⁰.

Ті ж самі засади господарського централізму, повного господарського узалежнення, зауважував С.Бандера, використовувало керівництво СРСР і стосовно союзних республік, які теоретик ототожнював з “адміністративними експозитурами московської влади, що виконують доручення большевицького центру”²¹.

Уже в 1950-х рр. С.Бандера помітив непропорційність розвитку радянської економіки. “Більшовицька економічна політика, – писав він, – ставить ціле господарство на послуги імперіялістичної експансії, зокрема на непомірне збільшення мілітарного потенціалу ССРСР”. “Важку промисловість, – переконував С.Бандера, – на словах трактується як “основу розвитку всіх галузей соціальної економіки, зміцнення обороноздатності батьківщини, поліпшення добробуту народу”, та на ділі для большевиків вирішальним є значення важкої промисловости у піднесенні мілітарного потенціалу, а про поліпшення добробуту народу говориться тільки для пропаганди й декорації”²².

“Але навіть при такому стані, – зауважував він, – Москва боїться надати господарську самостійність республікам”. Реформу управління народним господарством, проведену в період “відлиги”, С.Бандера охарактеризував так: “Москва встановлює пляни, накладає завдання, а республіки мають вже самі розв’язувати питання, як їх виконати і перевиконати”²³.

Антинародна суть радянської економічної системи, на думку С.Бандери, найяскравіше виявилася в аграрній сфері. Сільське господарство, на думку С.Бандери, стало “власністю советської держави” і не було навіть надії на те, що селянин має якесь право бути співгосподарем. “На селі, – зауважував він, – всім кермує наставлений большевиками бюрократичний апарат, а на місці селянина вже навіть не колгоспний, тільки радгоспний кріпак”²⁴.

Читача творів Степана Бандери не може не дивувати глибокий аналіз і розуміння дійсної сутності та наслідків провадження колоніальної господарської політики Москви для майбутнього України. Послідовне, щораз сильніше, тотальне “пов’язування народного господарства України з московським”, на думку С.Бандери, переслідувало далекоюсяжну мету. “Вона (Росія. – Л.Д.), – твердив Степан Бандера, – керується не економічними, а більше політичними раціями, щоб з часом відділення України від Росії було з економічного боку неможливим, чи дуже трудне, щоб господарство України завмирало автоматично, коли Москва спинить кровообіг у відповідних артеріях, чи коли б вони були перервані відділенням України від Москви”²⁵.

Цю думку, висловлену С.Бандерою у 1950 р. у статті “Українська національна революція, а не тільки протирежимний резистанс”, відомий українських науковець С.Злупко назвав пророцтвом. Важко не погодитись із цим твердженням. Степан Бандера зумів побачити справжню суть економічної політики Москви, за допомогою якої Україна й інші союзні республіки, на думку С.Бандери, поступово, крок за кроком, приковувались до московської імперії. Метою цієї політики С.Бандера вважав “... щораз сильніше, тотальне пов’язування народного господарства України з московським, ... щоб з часом відділення України від Росії було з економічного боку неможливе, чи дуже трудне”²⁶.

“Вся большевицька економічна політика, – підсумовуючи аналіз радянської системи народного господарства, писав С.Бандера, – спирається на засаді, що советське господарство має служити московсько-комуністичному імперіялізмові, а не людині й народові. Люди й народи стоять у большевиків на службі советського господарства, як один з діючих чинників, як той об’єкт, з яким можна поводитися найбезоглядніше, з якого можна найбільше витискати та його коштом вирівнювати всі недостатки й нестачі інших господарських факторів”²⁷.

Засуджуючи сутність командно-адміністративної системи управління народним господарством, Степан Бандера руйнував самі основи комуністичного режиму. Маючи на меті “побудувати в Українській державі свій власний суспільний лад, відповідно до потреб і бажань усього українського народу, що запевнить українській нації найкращий розвиток, усім громадянам України – всебічну свободу, справедливість і добробут, український націоналізм, – писав С.Бандера, – іде своїми власними шляхами, беручи за підставу і вирішальні критерії: український народ, українську родину, природні дані, життєві умови і потреби України”²⁸.

Таким чином, основою економічного світогляду Степана Бандери була програма українського націоналізму, в основу якої було поставлено принцип вільного економічного розвитку України та перетворення її народу в господаря на власній землі. Розбудову національної економіки С.Бандера вважав підґрунтям справжнього політичного суверенітету незалежної України, тому, як справжній український патріот, був непримиренним і безкомпромисним до тоталітарної системи, що стояла на перешкоді здобуття економічної незалежності України. Цінним у його поглядах на розвиток української економіки є врахування традицій і надбань української економічної думки та вміле поєднання цих традицій із реаліями часу.

¹ Злупко С. Економічні погляди Степана Бандери та економічні проблеми суверенної України // С. Злупко // Визвольний шлях. – 1999. – № 10. – С. 1194.

² Арсенич П. Родина Бандерів : до 90-ліття від дня народження та 40-річчя трагічної смерті провідника ОУН С.Бандери (1900–1959) / П. Арсенич, Т. Федорів. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 1998. – С. 35.

³ Бандера С. Мої життєписні дані / С. Бандера // Воля і Батьківщина. – 1999. – Ч. 1 (14/30). – С. 5–7.

⁴ Там само.

⁵ Іванцев І. Степан Бандера – безсмертний символ волі народу / І. Іванцев. – Івано-Франківськ : Плай, 1998. – С. 4.

⁶ Посівнич М. Степан Бандера – провідник / М. Посівнич // Степан Бандера : документи й матеріали (1920–1930 р.) / упоряд. М. Посівнич. – Львів, 2006. – С. 40.

⁷ Від Конгресу Українських Націоналістів // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті : документи і матеріали. – Сучасність, 1983. – Т. II. – С. 326.

⁸ Постанови Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в днях 28.1. до 2.2.1929 р. // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. – Бібліотека українського підпільника, 1955. – С. 7–9.

⁹ Посівнич М. Молодість Степана Бандери / М.Посівнич // Степан Бандера : документи й матеріали (1920–1930 р.) / упоряд. М. Посівнич. – Львів : [б. в.], 2006. – С. 12.

¹⁰ Бандера С. Перспективи української національно-визвольної революції / С.Бандера // http://www.stepanbandera.org/bandera_perspective_41.htm.

¹¹ Бандера С. Перше інтерв’ю провідника ОУН Степана Бандери з чужинними журналістами / С.Бандера // Перспективи української революції // http://www.stepanbandera.org/bandera_perspective_48.htm.

¹² Бандера С. Значення широких мас та їх охоплення: [про тактику політичної роботи серед мас] / С. Бандера // Визвольний шлях. – 1969. – Кн. 10. – С. 1139.

¹³ Бандера С. Можливості докорінних змін на підбольшевицькому обширі / С.Бандера // Перспективи української революції // http://www.stepanbandera.org/bandera_perspective_41.htm

¹⁴ Бандера С. До засад нашої визвольної політики / С. Бандера // Визвольний шлях. – 1977. – № 7. – С. 773.

¹⁵ Бандера С. Необхідність національно-визвольної революційної боротьби: [про проблеми національного визволення. Із вступу до праці “Перспективи Української Національної Революції”] / С. Бандера // Визвольний шлях. – 1969. – Кн. 7–8. – С. 772.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Бандера С. До засад нашої визвольної політики / С. Бандера // Визвольний шлях. – 1977. – № 7. – С. 775.

¹⁸ Бандера С. Слово до українців-революціонерів за кордоном / С. Бандера // Перспективи української революції // http://www.stepanbandera.org/bandera_perspective_7.htm.

- ¹⁹ Бандера С. Пляновість революційної боротьби в краю / С. Бандера // Перспективи української революції // http://www.stepanbandera.org/bandera_perspective_6.htm.
- ²⁰ Бандера С. В національній політиці Хрушов іде слідами Сталіна / С. Бандера // Перспективи української революції // http://www.stepanbandera.org/bandera_perspective_29.htm.
- ²¹ Там само.
- ²² Бандера С. Сталінізм Хрушова у внутрішній політиці / С. Бандера // Перспективи української революції // http://www.stepanbandera.org/bandera_perspective_30.htm.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Бандера С. Українська національна революція, а не тільки протирежимний резистанс / С. Бандера // Перспективи української революції // http://www.stepanbandera.org/bandera_perspective_8.htm.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Там само.

Having analyzed the works by S. Bandera, the author traced the evolution of his points on determination of the main tendencies of the economic development of the future Ukrainian State. It is emphasized that S. Bandera considered the national economy as the background of the real political sovereignty of the independent Ukraine.

Key words: economic processes, national economy, Organization of Ukrainian Nationalists, economic progress, Ukrainian State.

УДК 94(477.8):336.74“1918-39”
ББК 63.3 (4 Укр) 61

Володимир САГАНЮК

ГРОШОВЕ ГОСПОДАРСТВО У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В УМОВАХ ПОЛЬСЬКОГО ПАНУВАННЯ (1918–1939 рр.)

У статті досліджуються особливості формування й розвитку монетно-грошових стосунків та специфіка грошового господарства на західноукраїнських землях у міжвоєнний період (1918–1939 рр.).

Ключові слова: Західна Україна, Польща, грошова реформа, марка, злотий, інфляція, деноніація, світова економічна криза.

Із завершенням Першої світової війни, незважаючи на те, що населенню західного регіону України вдалося проголосити Західно-Українську Народну Республіку, у кінцевому підсумку країні Антанти зуміли посприяти Польщі військовими методами захопити етнічні українські землі Галичини та Волині. У листопаді 1918 р. польські військові формування окупували Перемишль та Львів і витіснили Українську Галицьку армію й уряд ЗУНР на схід. Наприкінці лютого 1919 р. Паризька мирна конференція спрямувала до Галичини військову місію на чолі із французьким генералом С.Бертельмі. Він запропонував демаркаційну лінію, за якою третина Східної Галичини зі Львовом і Бориславом залишалася за Польщею, однак цієї пропозиції не прийняв уряд ЗУНР¹. Згодом, із закінченням польсько-української війни (листопад 1918 – липень 1919 рр.) 18 березня 1921 р. в Ризі було підписано мирний договір, згідно з яким територіальні вимоги Польщі були задоволені: за нею залишалися українські землі аж до рік Збруч та Дністер. Ризький договір став підставою для клопотання Польщі перед міжнародними організаціями щодо визнання прав на Східну Галичину та Волинь. Населення цих територій заперечувало польські претензії. Попри це, 14 березня 1923 р. Рада Послів Ліги Націй ухвалила рішення про визнання Східного кордону Польщі, погодившись тим самим із приналежністю Східної Галичини, Волині, Західної Білорусі і Віленщини до Польської держави².

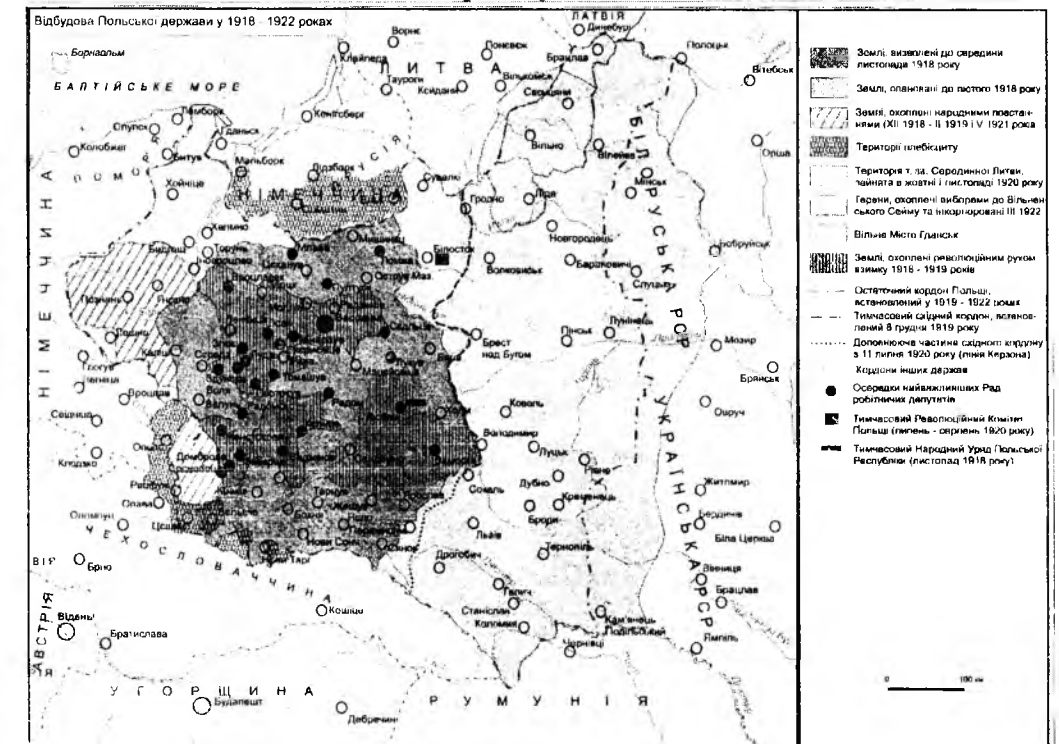
Доля Галичини вирішувалася на конференції Амбасадорів у Парижі, де було ухвалено прилучити її до Польщі з умовою надання їй автономних прав³.

Західні держави 15 березня 1923 р. остаточно визнали інкорпорацію Східної Галичини до Польщі. У світлі міжнародного права вона відтоді становила частину теренів польської держави⁴.

Землі, які увійшли до складу Польщі, різнилися за рівнем економічного розвитку, тому першочерговими завданнями польського керівництва були всебічна їх інтеграція та створення єдиного господарського організму. Потрібно було не просто об'єднати економіки окремих частин, але й “перебудувати їх” з урахуванням потреб країни⁵. Держава мала відігравати активну роль в економіці, впроваджуючи систему регламентації, примусове управління промисловими підприємствами і фінансову монополію.

Після проголошення незалежності Польської держави 11 листопада 1918 р. на її території величезними масами в обігу знаходилися паперові банкноти колишньої Австро-Угорщини, царської Росії, Німеччини, Румунії⁶, українські гривні й карбованці, а також велика кількість місцевих грошових замінників, що випускалися найрізноманітнішими емітентами (органами місцевого самоврядування, національними громадами, приватними особами тощо)⁷.

Західна Україна у складі Польщі

Аж до 1924 р. потужний вплив на економіку країни чинила інфляція. У листопаді 1919 р. було впроваджено уніфіковану грошову одиницю – польську марку, яка замінила різну валюту, що перебувала в обігу. 24 березня 1920 р. розпочався обмін австро-угорських крон, які в травні цього ж року перестали бути законним засобом платежу на землях Галичини. У Міністерстві фінансів було вироблено схеми обміну крон на марки в такій послідовності:

Схема 1

Обмін		Ставка			
у валюті австро-угорській (крони)	у валюті польській (марки)	у кронах		у марках	
		крони	гелери	марки	пфеніги
до 100 крон	до 70 марок	—	10	—	10
понад 100 до 150 крон	понад 70 до 105 марок	—	20	—	20

понад 150 до 300 крон	понад 105 до 210 марок	–	40	–	30
понад 300 до 600 крон	понад 210 до 420 марок	–	80	–	60
понад 600 до 900 крон	понад 420 до 630 марок	1	20	–	90
понад 900 до 1200 крон	понад 630 до 840 марок	1	60	1	20
понад 1200 до 1500 крон	понад 840 до 1050 марок	2	–	1	40
понад 1500 до 1800 крон	понад 1050 до 1260 марок	2	40	1	70
понад 1800 до 2400 крон	понад 1260 до 1680 марок	3	20	2	30
понад 2400 до 3000 крон	понад 1680 до 2100 марок	4	–	2	80
понад 3000 до 4500 крон	понад 2100 до 3150 марок	6	–	4	20
понад 4500 до 6000 крон	понад 3150 до 4200 марок	8	–	5	60

Схема 2

Обмін		Ставка			
у валюті австро-угорській (крони)	у валюті польській (марки)	у кронах		у марках	
		крони	гелери	марки	пфеніги
до 40 крон	до 28 марок	–	20	–	20
понад 40 до 80 крон	понад 28 до 56 марок	–	40	–	30
понад 80 до 120 крон	марок понад 56 до 84 марок	–	60	–	50
понад 120 до 200 крон	понад 84 до 140 марок	1	–	–	70
понад 200 до 400 крон	понад 140 до 280 марок	2	–	1	40
понад 400 до 600 крон	понад 280 до 420 марок	3	–	2	10
понад 600 до 800 крон	понад 420 до 560 марок	4	–	2	80
понад 800 до 1600 крон	понад 560 до 1120 марок	8	–	5	60
понад 1600 до 2400 крон	понад 1120 до 1680 марок	12	–	8	40
понад 2400 до 3200 крон	понад 1680 до 2240 марок	16	–	11	20
понад 3200 до 4000 крон	понад 2240 до 2800 марок	20	–	14	–
понад 4000 до 4800 крон	понад 2800 до 3360 марок	24	–	16	80

Схема 3

Обмін		Ставка			
у валюті австро-угорській (крони)	у валюті польській (марки)	у кронах		у марках	
		крони	гелери	марки	пфеніги
до 20 крон	до 14 марок	–	20	–	20
понад 20 до 40 крон	понад 14 до 28 марок	–	40	–	30
понад 40 до 60 крон	марок понад 28 до 42 марок	–	60	–	50
понад 60 до 100 крон	понад 42 до 70 марок	1	–	–	70
понад 100 до 200 крон	понад 70 до 140 марок	2	–	1	40
понад 200 до 300 крон	понад 140 до 210 марок	3	–	2	10
понад 300 до 400 крон	понад 210 до 280 марок	4	–	2	80
понад 400 до 800 крон	понад 280 до 560 марок	8	–	5	60
понад 800 до 1200 крон	понад 560 до 840 марок	12	–	8	40
понад 1200 до 1600 крон	понад 840 до 1120 марок	16	–	11	20
понад 1600 до 2000 крон	понад 1120 до 1400 марок	20	–	14	–
понад 2000 до 2400 крон	понад 1400 до 1680 марок	24	–	16	80

Дані схеми були опубліковані у відповідному розпорядженні 15 січня 1920 р.⁸ та доведені до відома широкого загалу. Однак відомі випадки, коли населення не завжди розуміло специфіку обмінних операцій. Зокрема, жителі Косова не спішили до обмінних пунктів, оскільки вважали, що для Польщі одна шкала обміну, а для західноукраїнських земель – інша. Для детального роз'яснення староста Косова Яворський подав запит до Міністерства фінансів під № L: 13999/1920⁹, де просив детального тлумачення фінансових операцій. Відповідь надійшла від кредитного департаменту Міністерства фінансів під № 3295/DK, де йшлося про таке: «У відповідь на запит з дня 4 лютого цього року, Міністерство фінансів повідомляє, що згідно уставу з дня 24 березня 1920 р. про штемелювання та вимінювання австро-угорських банкнот в повіті Косівським на марки польські звичайне»¹⁰.

Майже одночасно, з 29 квітня 1920 р., у Польщі було заборонено використання рублів, і станом на початок 1921 р. в обігу Польщі та, відповідно, у Західній Україні, залишилися тільки польські марки.

Однак надходження до державного бюджету станом на 1920 р. склали тільки 16% довоєнного рівня. Водночас державні видатки в 5 разів перевищували доходи. Уряд, намагаючись покрити державний дефіцит, шукав допомоги за кордоном: в 1918–1920 рр. було отримано кредитів на загальну суму 272 млн доларів¹¹.

Однак головну частину державних доходів становили паперові гроші, які друкувалися в необмеженій кількості. Усього протягом 1919–1932 рр. було випущено грошових знаків на астрономічну суму – 2 135 756 398 108 762 польських марок¹².

Купюри випускалися в 10 000 000, 5 000 000, 1 000 000, 500 000, 250 000, 1 000 000, 50 000, 10 000, 5 000, 1 000, 500, 100, 50, 20, 10, 5, 1 і ½ марки¹³.

Згідно з офіційним звітом Польської Крайової Позичкової Каси, датованим 20 листопада 1921 р., в обігу знаходилося 244 216 025 411 польських марок, а 7 березня 1922 р. кількість паперових грошей перевищила 250 мільярдів¹⁴.

Польща переживала зростаючу інфляцію, яка у 1923 р. переросла в гіперінфляцію. Погіршення економічного становища висвітлювалось у тодішніх засобах масової інформації. Ось як газета "Свобода" писала про це: "Стан польського скарбу погіршується чим раз більше. Загальний обіг паперових грошей виносив в Польщі в половині грудня 661 мільярдів. В першій половині грудня друкують денно 4 мільярди 200 мільонів польських марок. Тепер друкують значно більше. Се побільшує з кожним днем загальну господарську скруту в сій державі..."¹⁵.

Станом на 1921 р. інфляція перевищувала 450%¹⁶. Необмежений випуск паперових грошей сприяв заохоченню спекуляції та фальшування. Зокрема, як повідомляє газета "Українське життя": "У Львові арештовано бувшого власника друкарні в Богородчанах Гольдштайна та 5 його поплічників. Тайна друкарня "працювала" вже від 4 літ і тільки в трьох останніх днях перед викриттям видрукувала у Львові фальшивих маркових, коронових і долярових банкнотів на 32 мільйони марок"¹⁷.

Улітку 1921 р. уряд скасував державний контроль за торгівлею продуктами, що призвело до зростання цін, адже грошова маса в обігу збільшувалася вищими темпами, ніж це було потрібно для нормального обслуговування господарського обороту.

Станом на березень 1922 р. у м. Львові було встановлено такі ціни: жито (за 100 кг) – 9 500, пшениця (за 100 кг) – 14 500, овес (за 100 кг) – 8 800; картопля (за 1 кг) – 35, морква (за 1 кг) – 40, буряки (за 1 кг) – 40, квасоля (за 1 кг) – 150, цибуля (за 1 кг) – 160; молоко (за 1 л) – 90, сир (за 1 кг) – 320, яйця (за 1 шт.) – 40; солонина (за 1 кг) – 700; яблука (за 1 кг) – 120 польських марок¹⁸. У порівнянні з 1918 р. вартість однієї житньої хлібини (1 кг) зросла у 1923 р. з 9 до 1300 польських марок.

Тенденція до збільшення вартості прослідковувалась і в курсах валют. Так, у 1919 р. за 1 американський долар платили 120 польських марок, а в 1923 р. – 6 400 000¹⁹.

За статистичними даними, вміщеними на шпальтах газети "Свобода", дорожнеча в грудні 1922 р. зросла на 27%²⁰.

Ще до початку економічної кризи Міністерство фінансів, окрім випуску паперових грошових знаків, планувало чеканити металеві монети номінальною вартістю 20, 50, 100 та 500 марок, але у зв'язку з тим, що польська валюта катастрофічно падала, недоречно було б налагоджувати їх випуск, оскільки такі металеві гроші не мали б ніякої вартості²¹.

У грудні 1923 р. прем'єр В.Грабський запропонував якісно нову програму стабілізації фінансової системи країни. Він розпочав свою роботу в уряді з наведення порядку у фінансовій сфері, а саме – встановлення твердої валюти та бездефіцитного бюджету. Для цього В.Грабський отримав спеціальні прерогативи на шість місяців від сейму. У квітні 1924 р. одночасно з деномінацією (перейменування, зменшення номінальної вартості паперових грошей при різкому падінні їх курсу. – В.С.) була введена нова грошова одиниця – злотий, який дорівнював 100 грошам і містив 0,3226 г золота 900-ї проби. Було встановлено терміни обміну марок на злоті: з 1.06.1924 р. до 30.11.1924 р.²². Вартість злогого на перше півріччя була встановлена у співвідношенні 1:18000²³. Новою державною емісійною установою став Польський банк, який і розпочав свою роботу з вимінювання старої валюти на нову. Банк отримав монополієне право емісії банкнот. Найперше в обіг були введені банкноти номіналом 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100 та 500 злотих, випущені ще у 1919 р., а згодом Польський банк налагодив власне виробництво банкнот. На перших порах розмірної монети нових екземплярів не з'явилося. Тимчасову заміну їй знайшли доволі-таки просто. Банкноту вартістю в 500 тис. марок розрізали на дві частини, на кожній зробили надпечатку, яка означала, що вона являє собою один грош, і пускали в обіг. На два знаки по 5 грошей різали навпіл банкноту в 10 млн марок і ставили відповідну надпечатку²⁴.

Дещо пізніше вдалося налагодити випуск власної дзвінкої монети вартістю: 1, 2, 5, 10, 20, 50 грошів (виготовлені з бронзи та нікелю) і 1, 2, 5, 10 (зі срібла).

Зображення монет, які перебували в обігу на теренах Західної України з 1918 по 1939 рр.

Введення в обіг злогого й тимчасове залишення в обігу марок викликало нову хвилю фінансових спекуляцій, що призвело до фінансової паніки. Незважаючи на оптимістичні прогнози уряду, становище польських фінансів продовжувало погіршуватися. Золоте покриття банкнот упало з 65% в січні 1925 р. до 49% в липні того ж року. У прихованому вигляді здійснювалася нова хвиля інфляції: з червня 1924 р. по липень 1925 р. кількість розмірних грошових знаків та монет, які знаходилися в обігу, збільшилася на 219%, а білетів Польського банку – на 22%²⁵. Знову були зафіксовані факти підробки грошей. Зокрема, у Станіславі з'явилася велика кількість фальшивих грошей вартістю 5 злотих, ймовірно румунського походження²⁶. Підробляли також іноземну валюту. У тому ж таки Станіславі з'явилися фальшиві банкноти вартістю 5 і 10 американських доларів. Перші відрізнялися тим, що лівий їх бік був більш блідий і не вистачало на папері шовкових ниточок, не збігалися й номери (на лицевому боці 1783, а на зворотному – 3899). Другі банкноти розпізнавали по тому, що вони мали фальшиві номери 63630101 Д, 936 і 1446. Обидві серії були випущені в 1914 р.²⁷.

З кожним роком ситуація в економічній сфері Польщі ставала нестабільною. Наприкінці 1929 р. сюди докотилася світова економічна криза. Ось як газета “Нова зоря” сповістила своїх читачів про неї: “Господарський стан Польщі вправді не можна ще назвати катастрофічним ані розпачливим. Однак він вже погіршується. І на разі не видно ще нічого, що могло б подати надію на поліпшення. Загальне явище, се виразна тенденція споживачів до обмеження своїх потреб і видатків. “Бракує гроша” і через те люди стараються менше витратити, менше купувати”²⁸.

Згідно із бюджетом Львова на 1929–1930 рр. тут проживало 239 324 чол. і на одну людину припадало 86 злотих 28 грошів міських видатків, у Кракові з населенням 204 962 чол. – 97 злотих 22 гроші, у Познані з населенням 236 265 чол. – 86 злотих 22 гроші, у Варшаві з населенням 1 006 277 чол. – 85 злотих 46 грошів²⁹.

Львів офіційно вважався найдорожчим містом у Польщі, адже коли дорожнечу у Варшаві позначити цифрою 100, то Львів має 120, Станіславів 104, Тернопіль 117. Луцьк – найдешевший³⁰.

Дорожнечу у Львові можна прослідкувати і за цінами на збіжжя, про що дає уявлення нижченаведена таблиця³¹.

Місто	Пшениця	Жито	Ячмінь	Овес
Львів	47,50	34,37	37,50	32,00
Краків	46,08	35,25	36,50	35,00
Варшава	44,56	35,35	35,00	33,35
Познань	42,33	33,00	35,00	30,75
Прага	48,31	44,35	46,59	45,14
Брно	47,52	43,30	43,56	43,30
Гамбург	48,00	44,50	38,85	36,70
Берлін	46,53	44,10	47,50	43,04
Ліверпуль	46,50	–	–	40,80
Нью-Йорк	46,81	43,78	–	37,55
Чикаго	42,54	39,60	–	33,10
Буенос-Айрес	37,15	–	–	30,15

Ціни вказані у злотих за 100 кг продукції

На початку 30-х рр. економічна криза набрала розмаху. Продукція промисловості в 1932 р. скоротилася порівняно з 1929 р. до 54%. Ціни на сільськогосподарську продукцію впали на 50–70%, що призвело до зростання заборгованості села. Результатом кризи став масовий відплив капіталів із польських банків (на суму 2,5 млрд злотих)³². Національний дохід за цей період зменшився з 26 млрд до 12,5 млрд злотих (станом на 1935 р.)³³. Не обійшлося й без жертв, спричинених кризою. Газета “Діло” за 7 липня 1931 р. на одній зі сторінок помістила оголошення під назвою “Жертва господарської кризи”, в якому йшлося: “На залізничному шляху коло Кульпаркова під Львовом кинувся під потяг і загинув на місці Вл. Негребецький, слюсар зі Львова. Мав власну робітню, але не міг дати собі ради з грошовими клопотами”³⁴.

Необхідного динамізму польській економіці в 30-ті рр. так і не вдалося досягти. І хоча економічна криза в країні закінчилась у 1935 р., виробництво у провідних галузях промисловості у 1938 р. так і не досягло рівня 1913 р. Найгірше економічне становище було в Малій Польщі, у Західній Білорусії та Західній Україні³⁵, як видно зі статистики: наприклад, у Варшаві середньостатистична тижнева заробітна плата складала 39 злотих, на Волині – 11 злотих, у Станіславському воєводстві – 14 злотих. У Варшаві менше 10 злотих заробляли 4,7% працівників, у Львівському воєводстві – 23,6%, у Станіславському – 28,9%, Тернопільському – 36,4%, на Волині – 41,5%³⁶.

Остаточо Польща почала виходити з кризи у 1935 р., хоча економічно розвиненим країнам вдалося це вже з 1933 р.³⁷. Забрало часу, щоб належним чином підготуватися до війни, що неухильно насувалась і в кінцевому підсумку призвела до територіальних утрат Польщею західноукраїнських земель, які були включені до складу Української РСР.

Таким чином, упродовж 1918–1939 рр. на теренах Західної України функціонувала польська грошова система. Поступово, починаючи з 1919 р., тут було введено в обіг нову валюту – марку, яка витіснила австро-угорську крону і стала законним засобом платежу. Однак унаслідок економічної кризи в першій половині 20-х рр. марка повністю знецінилася, що призвело до наростання кризових явищ в економіці Польщі та хаосу на грошовому ринку. У країні почалася господарська розруха, гіперінфляція, зростання цін, що, у кінцевому підсумку, негативно відобразалося на становищі населення. У 1924 р., унаслідок проведення грошової реформи було запроваджено нову валюту – злотий. Проте з кожним роком становище польських фінансів погіршувалося: здійснювалася в прихованому вигляді нова хвиля інфляції, було зафіксовано факти підробки грошей, а з 1929 по 1933 рр. країну охопила світова економічна криза, яка була найбільш відчутною в Західній Україні.

- 1 Зашкільняк Л. Історія Польщі / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Л. : [б. в.], 2002. – С. 452.
- 2 Там само. – С. 456.
- 3 Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К. : [б. в.], 1995. – Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. – С. 544.
- 4 Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990 / Г. Дильонгова ; пер. з пол. Кірсенка М. – К. : [б. в.], 2007. – С. 112.
- 5 Яровий В. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн ХХ століття / В. Яровий. – К. : [б. в.], 2005. – С. 264.
- 6 Краузе С. В. Монети та грошовий обіг Галичини: короткий науково-популярний історико-економічний огляд / С. В. Краузе. – Коломия : [б. в.], 2000. – С. 89.
- 7 Шуст Р. М. Нумізматики: історія грошового обігу та монетної справи в Україні / Р. М. Шуст. – К. : [б. в.], 2007. – С. 280.
- 8 Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1920. – № 14. – S. 166–167.
- 9 Центральний державний архів у Львові. – Ф. 146, оп. 8, спр. 5228.
- 10 Там само.
- 11 История Польши : у 3 т. / под. ред. Зуева Ф. Г., Манусевича А. Я., Хренова И. А. – М. : [б. и.], 1958. – Т. 3. – С. 169.
- 12 Шуст Р. М. Назв. праця. – С. 282.
- 13 Зварич В. В. Нумізматичний словник / В. В. Зварич. – Л. : [б. в.], 1972. – С. 89.
- 14 Обіг польських банкнотів // Громадський вістник. – 1922. – 7 березня. – С. 4.
- 15 На світових базарах // Свобода. – 1923. – 14 січня. – С. 2.
- 16 Зашкільняк Л., Крикун М. Назв. праця. – С. 463.
- 17 Друкарня фальшивих банкнотів // Українське життя. – 1921. – 17 квітня. – С. 3.
- 18 Витичні ціни на март // Громадський вістник. – 1922. – 11 березня. – С. 6.
- 19 Краузе С. В. Назв. праця. – С. 89.
- 20 Як у Польщі росте дорожнеча // Свобода. – 1923. – 21 січня. – С. 4.
- 21 Там само.
- 22 Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1924. – № 44. – S. 691.
- 23 Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1924. – № 53. – S. 777.
- 24 Щелоков А. А. Увлкательная бонистика / А. А. Щелоков. – М. : [б. и.], 2007. – С. 36–37.
- 25 Suchanek A. Katalog popularny monet polskich I z polska związanych wybitych po roku 1915 oraz monet zastępczych władz lokalnych z ziem polskich / A. Suchanek, A. Kurpiewski. – Gdansk. – S. 1–17; 42–48.
- 26 Зуев Ф. Г., Манусевич А. Я., Хренов И. А. Назв. праця. – С. 240.
- 27 Фальшиві гроші // Діло. – 1926. – 26 жовтня. – С. 3.
- 28 Фальшиві банкноти // Нова зоря. – 1929. – 24 січня. – С. 4.
- 29 Економічна криза в Польщі // Нова зоря. – 1929. – 26 вересня. – С. 1.
- 30 Бюджет Львова // Нова зоря. – 1929. – 14 лютого. – С. 4.
- 31 Львів найдорожче місто в Польщі // Нова зоря. – 1929. – 10 лютого. – С. 8.
- 32 Ціни збіжжя в різних містах // Нова зоря. – 1929. – 10 березня. – С. 1.
- 33 Зашкільняк Л., Крикун М. Назв. праця. – С. 476.
- 34 Яровий В. Назв. праця. – С. 272.
- 35 Жертва господарської кризи // Діло. – 1931. – 7 липня. – С. 5.
- 36 Яровий В. Назв. праця. – С. 273.
- 37 Дильонгова Г. Назв. праця. – С. 127.

The article reveals the peculiarities of forming and development of monetary relationships and the specification of monetary household at Western Ukrainian land in the interwar period (1918–1939).

Key words: Western Ukraine, Poland, monetary reform, zlotyj, mark, inflation, denomination, world economical crisis.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 Укр) 621

Андрій СОВА

ДІЯЛЬНІСТЬ СТЕПАНА БАНДЕРИ В ОРГАНІЗАЦІЇ “ПЛАСТ”

У статті на основі архівних матеріалів висвітлено маловідомі сторінки з життя Степана Бандери та його діяльності в організації “Пласт” упродовж 1922–1930 рр., зокрема, його участь у роботі 5-го пластового куреня імені князя Ярослава Осмомисла та 2-го куреня старших пластунів “Червона Калина” у Стрию та Львові.

Ключові слова: Степан Бандера, “Пласт”, 5-й пластовий курінь імені князя Ярослава Осмомисла, 2-й курінь старших пластунів “Червона Калина”.

Сьогодні, незважаючи на появу низки монографій, збірників документів, розвідок і статей про діяльність провідних діячів українського визвольного руху ХХ ст., приділено недостатньо уваги Провіднику Організації українських націоналістів (ОУН) Степанові Бандері. Життєвий шлях визначного борця за волю України ще не став предметом глибокого дослідження істориків. У цьому контексті недостатньо вивченими залишаються окремі аспекти його біографії, зокрема, роль у створенні та розбудові спортивних і пластових гуртків, участь у громадському житті Стрия та Львова в міжвоєнні часи, хоча саме завдяки організації “Пласт”, Організації вищих клас українських гімназій (ОВКУГ), товариству “Луг” та інших Степан Бандера зумів набути великого досвіду, яким пізніше скористався, перебуваючи в лавах націоналістичного підпілля 30–50-х років.

Мета статті – у стислій формі висвітлити маловідомі сторінки з життя та діяльності Степана Бандери в організації “Пласт”, зокрема його участь в роботі 5-го пластового куреня імені князя Ярослава Осмомисла та 2-го куреня старших пластунів “Червона Калина” у Стрию та Львові. Хронологічно робота охоплює період з 1922 р. (часу вступу в пластовий курінь) до 1930 р. (заборони організації польською владою). У статті використано документи Центрального державного історичного архіву України у Львові (ЦДІА України у Львові), зокрема із фонду 389 (Верховна пластова команда, м. Львів), пластові видання та спогади сучасників.

Навчаючись у стрийській гімназії в 1919–1927 рр., Степан Бандера активно поринув у громадську та політичну роботу. Цьому сприяла діяльність організації “Пласт”, яка займалася патріотичним вихованням української молоді. В автобіографії про свою участь у пластовому русі Степан Бандера у квітні 1959 р. писав так: “До Пласту я належав від 3-ої гімназійної класи (від 1922 р.); у Стрию був у 5-му пластовому курені ім[ені] кн[язя] Ярослава Осмомисла, а після матури – в 2-му курені старших пластунів “Загін Червона Калина”, аж до заборони Пласту польською державною владою в 1930 р. (Мої попередні старання вступити до Пласту в 1-й, згл. 2-й класі були безуспішні через ревматизм суглобів, на який я хворів від раннього дитинства, не раз не міг ходити, і в 1922 р. був ок[оло] два місяці в лічниці на водну пухлину в коліні)”¹. Так стисло описано значний період життя, що суттєво вплинув на характер майбутнього Провідника ОУН.

На жаль, першу облікову картку члена організації Степана Бандери за 1922 р. виявити не вдалося. У цей період пластова організація щойно починала відновлювати діяльність, перервану Першою світовою війною, тому звіти осередки складали й надсилали нерегулярно. Проте зберігся пізніший документ, який свідчить, що Степан Бандера був прийнятий до 5-го пластового куреня імені князя Ярослава Осмомисла в гурток “Вовк”. Ця подія сталася 1 жовтня

1922 р.². У документі зазначена дата складання пластової присяги та першого пластового іспиту – 26 лютого 1923 р.³.

Невід’ємною складовою виховання юнаків 5-го пластового куреня були мандрівки і табори, що відбувалися переважно в околицях міста Стрия та в Карпатах. 12–14 липня 1924 р. Степан Бандера взяв участь у першій обласній пластовій зустрічі на “Писаному Камені” біля Косова (тепер – Косівський р-н Івано-Франківської обл.)⁴. Керував нею Северин Левицький. За наказом Верховної пластової команди (ВПК) (обрана на Верховному пластовому з’їзді 14 квітня того ж року), 12 липня о 12⁰⁰ на пункті “1222” вишикувалися пластові полки зі Львова, Стрия, Станіслава (Івано-Франківська), Перемишля, Тернополя, Золочева, Яворова, Калуша та інших міст. Усього на зустріч прибуло близько 100 представників⁵. Стрийська делегація, до складу якої входили Степан Бандера, Ярослав і Роман Раки, Ярослав Падох, Угрин, Ярославич, виконуючи наказ ВПК, до потрібного місця діставалася 10 днів. Маршрут пролягав через Ворохту (тепер – Яремчанської міськради Івано-Франківської обл.) та Криворівню (тепер – Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.). Дорогою пластунів застала велика буря. Однак, незважаючи на перешкоди, 14–15-літні юнаки виконали поставлене завдання. Про те, якою ціною це вдалося стріянам, свідчить той факт, що жоден із них не повернувся додому з уціленими черевиками.

До програми зустрічі входили теренова гра, вправи із сигналізації, дві ватри, обговорення суспільно-політичної ситуації та ін. З доповідями виступили Северин Левицький, Іван Чмола, Михайло Горбовий із Косова, Петро Козіцький, Петро П’ясецький, Іван Чепига (редактор журналу “Український Пласт”, який виходив друком у Станіславі) та ін.⁶

Степан Бандера брав участь і в інших заходах, до яких долучався або безпосередньо проводив 5-й пластовий курінь імені князя Ярослава Осмомисла. Це засвідчують численні фотографії, які збереглися. Наприклад, на одній із них, датованій 1925 р., бачимо Степана Бандеру із пластунами на залізничній станції у с. Любинці під час мандрівки до с. Розгірче (тепер – села Стрийського р-ну Львівської обл.).

Завершивши навчання у стрийській гімназії, у вересні 1928 р. Степан Бандера переїхав до Львова, де записався на агрономічний відділ сільськогосподарсько-лісного факультету Львівської політехніки⁷. Упродовж навчання у 1928–1934 рр. він брав активну участь у громадській роботі, зокрема як член “Просвіти”, Українського студентського спортивного клубу, деякий час – товариств “Сокіл-Батько”, “Луг” та ін.⁸. До Уладу українських старших пластунів (УУСП) Степан Бандера вступив 15 жовтня 1927 р.⁹, перейшовши у 2-й курінь старших пластунів “Червона Калина”. Разом із ним до куреня прибуло 15 членів, а саме: Роман Ерденбергер – “Пурцель”, Остап Каратницький, Степан Мішкевич – “Капуста”, Володимир Найда, Ярослав Падох – “Босняк”, Ярослав Рак – “Мортик”, Іван Стефанків – “Заяць”, Осип Тюшка – “Пінка”, Степан Янів – “Комар”, Богдан Чехут – “Марко”, Роман Щуровський – “Щур”, Осип Гіба, Малюца, Осип Гаврилюк – “Дараба”. Наступного року членами куреня стало 12 осіб, а саме: Гриць Барабаш – “Машинка”, Остап Верхола, Олекса Гасин – “Лицар”, Петро Гресько – “Шустка”, Володимир Дармохвал – “Слон”, Павло Клим – “Кньоб”, Гриць Мельник – “Прищипка”, Богдан Озінкевич, Степан Охримович – “Охрим”, Мирослав Петріна – “Когутик”, Михайло Поточняк – “Палеолог”, Остап Савчинський – “Медвідь”. У 1929–1930 рр. курінь поповнився ще 23 новими членами, а станом на вересень 1930 р. налічував 64 члени¹⁰.

У свідоцтві про відхід Степана Бандери з 5-го куреня імені князя Ярослава Осмомисла, датованому 3 жовтня 1927 р., зазначалося: “Оден з чільних пластунів V. куріня. Брав дуже видну діяльність в курені, як рівно ж в великій мірі причинився до здобуття першости для нашого куріня. Також, яко впорядчик, багато дослужився для куріня”. Документ підписаний курінним Ярославом Раком та курінним суддею Михайлом Малиновичем¹¹. Степан Бандера мав у своєму активі відзнаки III і II: перша означала визнання і похвалу Полкової команди, друга – похвальне визнання і подяку Полкових сходи, рішення про які ухвалювалося одностайно¹². Згідно з вимогами посібника “Життя в Пласті”, укладеного 1921 р. одним із засновників “Пласту” Олександром Тисовським, в організації було запроваджено відзнаки за “вислужені роки і заслуги у Пласті”. Як зазначалося у згаданому документі, другу відзнаку Степан Бандера отримав “за живу діяльність для добра куріня”¹³.

З такими досягненнями Степан Бандера поринув у роботу 2-го куреня старших пластунів “Червона Калина”. На той час утворилися три центри життя куреня: Стрий, Краків і Львів. Найактивнішим і найчисленнішим осередком був Львів. У Кракові навчалосся не більше десяти членів, а в Стрию залишилися ті, хто не мав змоги вчитися, і ті, хто доїжджав до Львова. Степан Бандера належав до львівського осередку. 2-й старшопластунський курінь “Червона Калина” став знаменитим осередком поширення націоналістичних ідей. Крім виховання молоді, курінь опікувався стрілецькими могилами на г. Маківка, проводив мандрівки і табори, різнопланові заняття з топографії, історії України та ін. Серед членів куреня були відомі особистості: Степан Охримович, Ярослав Рак, Олекса Гасин, Ярослав Падох, Осип Тюшка, Остап Каратницький, Дмитро Яців, Богдан Чехут, Роман Щуровський та ін. Більшість із них згодом стали визначними діячами українського визвольного руху. У цей курінь подав прохання про прийняття і молодший брат Степана Бандери – Олександр (складений у Львові документ датовано 3 червня 1930 р.)¹⁴.

Крім пластової роботи Степан Бандера провадив громадську діяльність у рідному селі Старий Угринів (тепер – Калуський р-н Івано-Франківської обл.). Зберігся датований 1 березня 1928 р. документ, яким Степан Бандера звертався з проханням до ВПК про звільнення його від участі в інструкторському таборі. Із цього приводу він писав: “Низше підписаний, розвідчик П. К[уреня] Ст[арших] Пл[астунів] ім[ені] Ів[ана] Богуна в Стрії просить Хвальну В[ерховну] П[ластову] Команду о звільнення його від вимоги до П. Пл[астового] Іспиту відбуття інструкторського табору. Вимоги цієї не міг виповнити тому, що цілі вакації був зайнятий працею в Читальні і Кооперативі в рідному селі, Угринові Старім коло Калуша. Село це, цілком темне, спало до 1925 р. В Читальні не було жодної діяльності, Кооперативі не було взагалі. Щойно на вакаціях 1925. Підписаний дав 1-аматорську виставу, в 1926. Заложив Театрально-Співацький Гурток а в 1927 р. Кооперативу. Тепер закладає Т-во “Луг”. В селі немає нікого, щоб занявся цією працею, тому підписаний мусів бодай вакації посвячувати цій справі. В тій самій цілі не запікувався в році 1927/28 на університет, та лишився на рік в селі. З тої причини не може взяти участі в сьогорічному таборі. В таборі міг би бути найвище 2 тижні, бо колиб лишив розпочату працю на довший час, то опісля годі булоб зібрати все до купи. Тим більше що ново-заложене Т-во “Луг” вимагає безупинного проводу та піддержування початкової охоти до праці членів. Бож колиб з самого початку розвою Т-ва був застій в праці, а що за тим слідує, й знеохочення то в цьому селі на довгий час замкнена була дорога для всяких спроб освітньої та організаційної праці. Думаю, що причини зовсім оправдані, та що Хвальна В[ерховна] П[ластова] Команда узгляднить це прохання”¹⁵. ВПК, розглянувши це прохання, задовольнила його¹⁶. Зацитовані рядки свідчать, що Степан Бандера добре розумів і аналізував ситуацію, мав організаційські здібності, умів мислити і прогнозувати розвиток подій.

Збереглися матеріали, які свідчать що 1928 р. Степан Бандера здав III пластовий іспит. Серед іспитів умілостей були зараховані: “Картографія” (1 червня), “Ратівництво” (29 травня), “Знакування” (1 червня), “Самостійність” (Прогулька) (29 травня), “Плавання” (1 червня), “Ощадність” (1 червня), “Служба” (1 червня)¹⁷. Процедура іспитів у ті часи в “Пласті” була значно складнішою, ніж сьогодні. Степан Бандера навчився точно визначати відстані за топографічними картами й планувати мандрівки. У його свідоцтві III пластового іспиту зазначено, що похибка в розрахунках становила лише 15% з допустимих 25%¹⁸.

У 1928–1929 рр., у перші два роки навчання у Львівській політехніці, Степана Бандеру двічі обирали до проводу пластового куреня “Червона Калина”. 21 жовтня 1928 р. на Другій Курінній раді, яка відбулася у Львові в Академічному домі, було обрано: курінним – Ярослава Рака, суддею – Володимира Ерденбергера, писарем – Осипа Тюшку, підскарбієм – Степана Бандеру. 19 грудня 1929 р. на Третій Курінній раді (відбулася там, де і попередня) було вибрано: отаманом – Ярослава Рака, генеральним суддею – Володимира Ерденбергера, канцлером – Осипа Тюшку, генеральним підскарбієм – Степана Бандеру¹⁹.

Особливе зацікавлення викликає Друга Курінна рада, на якій були присутні Ярослав Рак, Богдан Чехут, Степан Бандера, Ярослав Падох, Володимир та Роман Ерденбергери, Михайло Поточняк, Юліан Гошовський, Осип Тюшка, Роман Щуровський, Степан Новицький, Остап Каратницький, Євген Пеленський, Степан Охримович, Осип Грицак, Володимир Кали-

нович. На Раді розгорілася дискусія навколо питання про зміну назви куреня (офіційна назва на той час була – 2-й курінь УУСП імені Івана Богуна). Було висловлено три пропозиції: курінь імені “Боїв на Маківці” (Ярослав Рак), курінь імені “1-го листопада” (Степан Бандера), курінь “Червона Калина” (Євген Пеленський). Проект Степана Бандери підтримували Ярослав Падох і Степан Охримович. Унаслідок обговорення більшістю голосів вирішено змінити назву на “Червону Калину”²⁰.

Функції підскарбія Степан Бандера виконував не випадково, адже ще в гімназії, починаючи з четвертого класу, навчав слабших учнів і в такий спосіб заробляв собі на кишенькові видатки, зокрема пластові. Плекаючи традицію пластового заробітку, він успішно склав іспит на пластові вмілості, зокрема “Рільництво”, “Огородництво”, “Годівля дробу”, “Молочарство”, “Щіткарство”, “Переpletництво”²¹, “Ощадність”²². Про “Ощадність” Олександр Тисовський писав: “Щоби щадити, мусиш уміти заробити. Хто дістає гроші даром, цей звичайно не вміє оцінити вартости гроша, не вміє найти міри у видаванню його і очевидно не може як слід обчислитися з своїм доходом. Багато у вас заробляє собі лекціями. Коли твої родичі так маючи, що ти не потребуєш заробляти на удержання, то саме задля Пласту мусиш подбати про нагоду до зарібку. [...] В цей спосіб одиниця ощадности вимагає досить значного розумного обороту заробленими грішми. Треба отже вміти бути ощадним, не будучи скупим”²³. Степан Бандера добре засвоїв ці настанови. Збереглася посвідка, датована 28 травня 1928 р., в якій зазначалося: “Остсим посвідчуємо під словом чести що Бандера Степан, розвідчик П. К[уреня] Ст[арших] Пл[астунів] ім[ені] Ів[ана] Богуна в Стрії за заощаджені гроши купив собі однострій пл[астовий] та мандоліну”. Документ підписали старші пластуни розвідники Ярослав Падох та Осип Грицак²⁴.

На посаді підскарбія Степан Бандера розгорнув широку діяльність. Передусім слід відзначити налагодження ним за допомогою львівських членів куреня “Червона Калина” виготовлення невеличких срібних пластових відзнак, які мали великий попит і давали чималий зиск. Степан Бандера організував також інші форми пластового заробітку, зокрема пакування кориці та какао для “Народної торгівлі” за посередництвом Кооперативі пластового постачання, розповсюдження газет тощо. Для залучення коштів організувалися також всілякі виступи та концерти. Курінь придбав невеликий кінопроектор і демонстрував глядачам за плату короткометражні фільми²⁵.

З 1 липня 1929 р. Степан Бандера взяв участь у тритижневому мандрівному таборі “Червоної Калини”. Разом із ним учасниками були: Степан Охримович, Володимир Ерденбергер, Богдан Чехут, Лев Сенишин, Осип Грицак, Ярослав Падох, Євген Пеленський, Роман Яримович, Ярослав Петріна, Остап Каратницький, Степан Янів, Іван Галій, Степан Генік, Михайло Грицишин, Осип Карачевський, Степан Новицький, Остап Верхола, Остап Савчинський, Володимир Дармохвал, Ярослав Спольський, Іван Стефанів та ін. Маршрут пролягав карпатськими верхами Горган і Бескидів (тепер – Івано-Франківська та Львівська обл.)²⁶. За сучасними мірками його можна віднести до другої, зважаючи на погодні умови – до третьої, категорії складності пішого туризму: пластовий табір на “Соколі” – г. Висока – г. Ігровище – г. Сивуля – г. Клива – г. Попада – г. Спіскова – г. Яворова Кичера – полонина Мшана – г. Яйко-Ілемське – с. Людвиківка (тепер – с. Мислівка Долинського р-ну Івано-Франківської обл.) – г. Магура – с. Либохора (тепер – Сколівського р-ну Львівської обл.) – г. Маківка. В околицях гір Спіскова – Яворова Кичера відбулася зустріч із закарпатськими пластунами. Після неї таборовики розділилися: одна група понесла до Підлютого підпільну націоналістичну літературу, інша, дотримуючись маршруту, досягла Маківки. Незважаючи на велику складність мандрівки, стрийським пластунам вдалося досягнути мети. На думку Остапа Савчинського, саме під час цієї подорожі Степан Бандера отримав пластове псевдо. Упродовж усієї мандрівки він жартував, а коли западала найбільша тиша, починав співати “Курінь є створений для нас, не треба нам бабів!” Через те й отримав псевдо “Баба”²⁷.

Степан Бандера ходив із пластунами куреня “Червона Калина” на панахиди, які щороку відбувалися на могилах січових стрільців на Маківці. Він дав рекомендації для вступу в курінь Теодору Вішці, Осипу Николишину, Богдану Петріні, Володимирі Салдану²⁸. Брав активну участь у багатьох дискусіях, які точилися у курені. Наприклад, на зборах 28 лютого 1929 р.

виникла дискусія щодо повноважень керівництва куреня. Євген Пеленський вважав, що повинна панувати диктатура, тобто керівник сам має обирати решту членів Команди (вищого керівництва куреня). Степан Охримович наполягав, щоб усе залишити без змін, лише керівнику куреня надати дещо більших повноважень. Степан Бандера вважав, що диктатура прийнятна лише тоді, коли на цю посаду є відповідна особа²⁹.

У липні 1930 р. відбувся одномісячний табір за участю Степана Бандери і ще 27 членів біля с. Крушельниця (тепер – Сколівського р-ну Львівської обл.) поблизу г. Парашка³⁰. Комендантом табору був Ярослав Рак, бунчужним – Степан Новицький, писарем і референтом ватр – Ярослав Падох, кухарем – Володимир Ерденбергер, референтом піонерки та таборовим лікарем – Богдан Чехут, тереново-військовими референтами – Осип Карачевський і Михайло Поточняк, диригентом – Ярослав Рудницький³¹. Крім звичайної таборової програми, багато уваги приділялося організаційній розбудові куреня, зокрема усталенню його устрою, звичаїв і церемоніалу, плануванню роботи. Після закриття табору пластуни помандрували на Маківку, де було відправлено панахиду на могилах полеглих вояків УСС та 3 серпня таємно посвячено курінний прапор. Кошти на виготовлення прапора вдалося зібрати саме завдяки наполегливій праці Степана Бандери. На прапорі був вигиптуваний клич: “Не принести сорому українській землі!” Його проект розробили Орест Гладкий та Юліан Буцманюк, а посвячення здійснив о. мітрат Йосиф Сліпий³². Фактично, це була одна з останніх ініціатив куреня. У вересні 1930 р. польська влада заборонила діяльність організації.

Отже, навчаючись у Стрию та Львові, Степан Бандера активно займався громадською діяльністю. Упродовж 1922–1930 рр. він був членом організації “Пласт”, сумлінно і в повному обсязі виконуючи всі обов’язки та доручення, покладені на нього старшиною 5-го пластового куреня імені Ярослава Осмомисла, а згодом – 2-го куреня старших пластунів “Червона Калина” у Стрию та Львові. У пластовій організації він отримав прекрасну фізичну підготовку. Цьому сприяли піші походи околицями Стрия, мандрівки Карпатами, різного роду змагання й вишколи. У цей період свого життя Степан Бандера займався легкою атлетикою, плаванням, лецетарством, баскетболом (попри свій низький ріст), пішим туризмом, у вільний час грав у шахи, співав у хорі, грав на гітарі й мандоліні, не палив і не вживав алкоголю. Перебуваючи у пластових куренях, Степан Бандера набув широких знань з історії України, народознавства, картознавства, основ медицини, військової справи та ін. Та найголовніше, що “Пласт” виховував у своїх членах високу мораль і сильну волю. Участь Степана Бандери в організації “Пласт” можна вважати однією з визначальних у гартуванні характеру та формуванні світогляду майбутнього Провідника ОУН.

1. Бандера С. Мої життєписні дані / Степан Бандера // Перспективи Української революції. – Мюнхен : Видання Організації Українських Націоналістів, 1978. – С. 4.
2. ЦДІА України у Львові. – Ф. 389, оп. 1, спр. 731, арк. 5; Круковський О. Архівні джерела про Степана Бандеру – пластуна / О. Круковський // Воля і Батьківщина. – 1999. – Ч. 1 (14/30). – С. 78.
3. ЦДІА України у Львові. – Ф. 389, оп. 1, спр. 731, арк. 5.
4. Падох Я. Стрийський Пласт. Нарис історії / Я. Падох // Стрийщина. Історико-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болехівщини, Долинщини, Рожнятівщини, Журавенщини, Жидатівщини і Миколаївщини / ред. І. Пеленська, К. Баб’як. – Нью-Йорк ; Торонто ; Париж ; Сідней, 1990. – Т. 1. – С. 446–447.
5. Левицький С. Український Пластовий Улад в роках 1911–1945 у спогадах автора (Причинки до історії Пласту) / С. Левицький. – Мюнхен : Молоде Життя, 1967. – С. 43.
6. Падох Я. Стрийський Пласт. Нарис історії / Я. Падох // Стрийщина. Історико-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болехівщини, Долинщини, Рожнятівщини, Журавенщини, Жидатівщини і Миколаївщини / ред. І. Пеленська, К. Баб’як. – Нью-Йорк ; Торонто ; Париж ; Сідней, 1990. – Т. 1. – С. 447.
7. Державний архів Львівської області. – Ф. 27, оп. 5, спр. 377, арк. 1, 2.
8. Бандера С. Мої життєписні дані / Степан Бандера // Перспективи Української революції. – Мюнхен : Видання Організації Українських Націоналістів, 1978. – С. 5.
9. ЦДІА України у Львові. – Ф. 389, оп. 1, спр. 731, арк. 5.
10. Падох Я. Загін “Червона Калина” / Я. Падох // Загін Червона Калина. Ювілейне видання пластового загону “Червона Калина”. – Стрий ; Нью-Йорк, 2000. – С. 25.

11. ЦДІА України у Львові. – Ф. 389, оп. 1, спр. 731, арк. 5.
12. Тисовський О. Життя в Пласті. Основи пластового знання для української молоді / О. Тисовський. – Львів : Накладом Верховної Пластової Ради у Львові, 1921. – С. 26.
13. ЦДІА України у Львові. – Ф. 389, оп. 1, спр. 731, арк. 5.
14. ЦДІА України у Львові. – Ф. 389, оп. 1, спр. 888, арк. 1, 2.
15. ЦДІА України у Львові. – Ф. 389, оп. 1, спр. 883, арк. 5, 5 зв.
16. ЦДІА України у Львові. – Ф. 389, оп. 1, спр. 883, арк. 5 зв.
17. ЦДІА України у Львові. – Ф. 389, оп. 1, спр. 883, арк. 1, 6.
18. ЦДІА України у Львові. – Ф. 389, оп. 1, спр. 883, арк. 2–4, 7–8 зв.; Тисовський О. Життя в Пласті. Основи пластового знання для української молоді / О. Тисовський. – Львів : Накладом Верховної Пластової Ради у Львові, 1921. – С. 104.
19. Падох Я. Загін “Червона Калина” / Я. Падох // Загін Червона Калина. Ювілейне видання пластового загону “Червона Калина”. – Стрий ; Нью-Йорк, 2000. – С. 30.
20. ЦДІА України у Львові. – Ф. 389, оп. 1, спр. 884, арк. 2–4.
21. ЦДІА України у Львові. – Ф. 389, оп. 1, спр. 887, арк. 1.
22. ЦДІА України у Львові. – Ф. 389, оп. 1, спр. 883, арк. 1 зв., 4.
23. Тисовський О. Життя в Пласті. Основи пластового знання для української молоді / О. Тисовський. – Львів : Накладом Верховної Пластової Ради у Львові, 1921. – С. 92–93.
24. ЦДІА України у Львові. – Ф. 389, оп. 1, спр. 883, арк. 4.
25. ЦДІА України у Львові. – Ф. 389, оп. 1, спр. 885, арк. 3, 10, 24, 25; ЦДІА України у Львові. – Ф. 389, оп. 1, спр. 886, арк. 17 зв., 20; Падох Я. Загін “Червона Калина” / Я. Падох // Загін Червона Калина. Ювілейне видання пластового загону “Червона Калина”. – Стрий ; Нью-Йорк, 2000. – С. 29.
26. Падох Я. Загін “Червона Калина”. Нарис історії / Я. Падох // Стрийщина. Історико-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болехівщини, Долинщини, Рожнятівщини, Журавенщини, Жидатівщини і Миколаївщини / ред. І. Пеленська, К. Баб’як. – Нью-Йорк ; Торонто ; Париж ; Сідней, 1990. – Т. 1. – С. 483.
27. Савчинський О. Виконане завдання / О. Савчинський // Загін Червона Калина. Ювілейне видання пластового загону “Червона Калина”. – Стрий ; Нью-Йорк, 2000. – С. 207.
28. ЦДІА України у Львові. – Ф. 389, оп. 1, спр. 888, арк. 3, 19, 20, 21, 27.
29. ЦДІА України у Львові. – Ф. 389, оп. 1, спр. 885, арк. 9 зв.
30. Детальніше див.: Савчинський О. Табір Загону в Крушельниці / О. Савчинський // Загін Червона Калина. Ювілейне видання пластового загону “Червона Калина”. – Стрий ; Нью-Йорк, 2000. – С. 235–240.
31. Падох Я. Загін “Червона Калина” / Я. Падох // Загін Червона Калина. Ювілейне видання пластового загону “Червона Калина”. – Стрий ; Нью-Йорк, 2000. – С. 27.
32. Падох Я. Загін “Червона Калина”. Нарис історії / Я. Падох // Стрийщина. Історико-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болехівщини, Долинщини, Рожнятівщини, Журавенщини, Жидатівщини і Миколаївщини / ред. І. Пеленська, К. Баб’як. – Нью-Йорк ; Торонто ; Париж ; Сідней, 1990. – Т. 1. – С. 482–483.

On the basis of archival materials in the article there are enlightened little known pages from Stepan Bandera's life and work in the “Plast Organization” during 1922–1930. There is paid attention on his participation in the 5th scout's dwelling work named after Yaroslav Osmomysl and the 2nd dwelling of older scouts “Chervona Kalyna” (Guelder rose) in Struj and Lviv.

Key words: Stepan Bandera, the 5th scout's dwelling work named after Yaroslav Osmomysl, the 2nd dwelling of older scouts “Chervona Kalyna” (Guelder rose).

УДК 94 (477.8)
ББК 63.3 (4 Укр)

Ігор СОЛЯР

КОМІТЕТ ОБОРОНИ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (1923 р.)

Проаналізовано внутрішньопартійні відносини в Західній Україні наприкінці 1922–1923 рр., політичну платформу Комітету оборони західноукраїнських земель, основні напрями організаційної діяльності та причини нереалізації цього проекту.

Ключові слова: політичні партії, Західна Україна, Комітет оборони західноукраїнських земель, політична платформа.

Загострення відносин політичних сил краю та екзильного уряду Західно-Української Народної Республіки (далі – ЗУНР) у 1922 – на початку 1923 рр. негативно впливало на міжнародне розв’язання українського питання. У політичних колах української еміграції в Європі в цей період дискутувалася проблема створення організації чи інституції, яка би, з одного боку, усунула негативні тенденції у внутрішньоукраїнському житті, а з другого – виразно заявила про українські вимоги на міжнародній арені. Частина української еміграції у Відні, окремо від урядового центру ЗУНР, утворила 17 січня 1923 р. Комітет оборони західноукраїнських земель (далі – КОЗЗ), сподіваючись на реалізацію ним зазначених вище завдань.

Метою статті є аналіз політичної платформи та організаційної діяльності КОЗЗ. Автор поставив завдання з’ясувати: 1) характер відносин краю та екзильного уряду ЗУНР напередодні та після рішення Ради послів країн Антанти; 2) організаційно-політичну діяльність КОЗЗ.

Об’єктом даного дослідження є діяльність Комітету оборони західноукраїнських земель (КОЗЗ), а предметом – політичні відносини краю та еміграції в першій половині 20-х рр.

Дана проблема є малодослідженою. Діяльність КОЗЗ залишилась поза увагою вітчизняних і зарубіжних дослідників. Проте відносини краю та еміграційного уряду стали об’єктом досліджень М.Швагуляка, Ю.Сливки, М.Кугутяка, О.Красівського, О.Зайцева, Р.Торжецького та ін.

Еміграційний уряд ЗУНР у Відні на чолі з Євгеном Петрушевичем, котрий вів наполегливу дипломатичну боротьбу за відновлення державності на західноукраїнських землях, в існуючих зовнішньополітичних умовах не міг здійснити цієї мети, бо, як справедливо підкреслював відомий політик, журналіст Іван Кедрин у своїх спогадах, “...процес за визнання державної незалежності Галичини (ЗУНР) був згори засуджений на програ, бо не було і не може бути галицької проблеми, тільки проблема українська, і абсурдом було вірити, що Антанта погодиться створити маленьку “буферну” державу поміж Польщею і Советським Союзом, насправді Російською імперією, державу, яка б не була у таких умовах життєздатною та яку кожного дня міг би під будь-яким формальним претекстом (формальною умовою. – І.С.) проковтнути будь-котрий з отих двох сусідів”¹.

Починаючи з першого Міжпартійного з’їзду 3–4 червня 1921 р. в окремих політичних колах Західної України лунала критика на адресу діяльності екзильного уряду ЗУНР. Одним із лідерів Української радикальної партії (далі – УРП) Лев Бачинський на цьому з’їзді виголосив публічно вперше критику уряду ЗУНР у Відні, особливо Євгену Петрушевичу: “Він став Диктатором без порозуміння з УНР (Українською Національною Радою. – І. С.), він увів у Відні фамілійну систему, де всі найважливіші місця у правительстві займають члени його родини, проти того слід якнайрішучіше виступити. Правительство не подбало про зв’язь з краєм, правительство не надсилає звідомлень, так, що ми не знаємо тут в краю, що діється. Манить нас стало надіями, що все добре, однак ми не знаємо, на чім доброта опирається. Сей оптимізм може нам принести лихі наслідки. Правительство не прислало тоді грошей на допомогу краєви, коли їх мало, а противно урядовці його були дуже заосмотрені і вели розтратне життя народнім грошем! Наш оптимізм і оптимістичні запевнення Уряду у Відні спричинили пасивність в краю, так що в краю робота завмерла, всі леліють надію, що хтось нам допоможе”².

Незважаючи на декларації підтримки та визнання уряду ЗУНР як єдиної легальної влади, репрезентанта населення Східної Галичини, критика дій цього уряду наростала в 1922 р. із боку всіх політичних сил краю та еміграції. Навіть один із лідерів закордонної групи Української народно-трудова партії (далі – УНТП) (опори уряду ЗУНР) Лев Левицький 30 квітня 1922 р. у листі до крайових членів УНТП відверто писав: “П(ана. – І. С.) Президента д-ра Петрушевича окружили, користаючись фамілійним зв’язком, люде молоді, в політиці цілком неосвітчені, а за те маючи наклін до інтриг. В найближшій окруженню Президента є один його братанич, один сестрінець та два–три їх особисті приятелі – все те цілковиті нулі народнім життю до передостаннього року. Справи народні не рішаються таким компетентним збором вибраних, досвідчених представників, а в тіснім кружку сих кількох людей. Їх слово рішає про уживанне фондів, номінації, місії, послів, акти політичні і т. д. Навіть т. зв. “уповноважені” – ніби міністри – не мають тут голосу, оскільки не належать саме до того тісного особистого кружка”³. Чим далі відкладалось розв’язання східногалицького питання на міжнародній арені, тим більше загострювались відносини між краєм та урядом, інтенсивнішим ставав пошук винних. Найбільшої гостроти внутрішньопартійні відносини досягли наприкінці 1922 – на початку 1923 рр.⁴, особливо помітним стало відхилення від нього у діяльності молодшої генерації політичних діячів в еміграції.

17 січня 1923 р. за ініціативою Іллі Семаки, Володимира Кушніра, Романа Перфецького, Андрія Жука та інших окремо від урядового центру ЗУНР утворився у Відні КОЗЗ – безпартійна національно-революційна організація⁵. Стоячи на позиціях національної єдності та державності всього українського народу, Комітет поставив перед собою мету “протиділати захватній і винародовлюючій політиці супроти українського народу, дбати про збереження територіального і національного стану володіння на західноукраїнських землях, робити і підтверджувати заходи в напрямі усамостійнення західноукраїнських земель, сприяти розвитку українського життя у всіх його сферах і т. п.”⁶.

Ухвала Ради послів країн Антанти про анексію Східної Галичини Польщею від 14 березня 1923 р., з одного боку, викликала обурення українського народу потоїтанням його права на самовизначення, а з другого – поглибила кризу в політичному житті Західної України, ставши останнім акордом у взаєминах між урядом ЗУНР і краєвими політичними партіями. Останні, відмовившись від підпорядкування закордонному прововоді, розпочали перегляд програм і концепцій діяльності, пристосовуючи їх до нових реалій.

Найбільш впливова в уряді ЗУНР УНТП на травневому з’їзді 1923 р. прийняла автономістичну резолюцію, що й призвело до її розколу. УРП порвала з одноцілим національним фронтом і виступила за єдиний соціалістичний фронт українських партій. Українська соціал-демократична партія (далі – УСДП) на своєму VI з’їзді в березні 1923 р. перейшла на комуністичну платформу. Українська парламентська репрезентація (УПР), котра була основною політичною силою на Волині, Холмщині, Поліссі і Підляшші (як і УНТП), виступила за національно-територіальну автономію.

Таким чином, протягом березня – вересня 1923 р. національно-державницькі партії Західної України були розколоти; взаємне поборювання, перепалка в пресі стали прикметою цього періоду. За умов правління у Польщі ендецького уряду й одноцілого польського фронту в краї таке становище було вкрай небажане.

Першими вдарили на сполох в еміграції, і саме КОЗЗ, котрий із березня по вересень 1923 р. не виявляв помітної організаційної активності. Розуміння потреби згуртування всіх національно-державницьких сил, їх тісної співпраці привело до того, що за ініціативою КОЗЗ було утворено організаційний комітет для скликання з’їзду еміграції в другій половині жовтня 1923 р. У зверненні від 1 вересня до політичних організацій Західної України визначено завдання цього з’їзду: а) виявити політичну думку щодо ідейних основ визвольної боротьби; б) створити відповідну громадську організацію; в) налагодити нормальні відносини в краї, а також між краєм і еміграцією для уможливлення одноцілої акції цілої української суспільності західноукраїнських земель без огляду, де вона перебуває⁷. На з’їзді пропонувалося заслухати реферати на наступні теми:

1. Міжнародне положення й українська справа.

2. Західноукраїнська державна справа у зв'язку із загальною українською справою.
3. Визвольні змагання на західноукраїнських землях.
4. Організаційні справи⁸.

11 жовтня 1923 р. оргкомітет з'їзду західноукраїнської еміграції надіслав листа до партійних організацій Західної України, де були вміщені проекти семи резолюцій цього з'їзду. Водночас у ньому рекомендувалося “в цілі з'ясованні до них (резолюцій. – І. С.) становища краєвих наших кругів, що вибрали шлях рішучої і безоглядної визвольної боротьби проти Польщі в цілі виборення власної державності, скликати по змозі якнайскоріше тайні збори однодумців у Львові без огляду на їх партійну приналежність”⁹. Після розгляду надісланих проектів резолюцій, пропонувалось вибрати делегатів на з'їзд західноукраїнської еміграції 1 листопада 1923 р., “коли би се з відомих обставин було неможливим – наділити відповідні особи з наших емігрантських кол мандатом виступити на нашім з'їзді Вашим іменем”¹⁰.

Крім цього, оргкомітет з'їзду 1 листопада 1923 р. надіслав проект резолюції дій Львівського конгресу. У ньому пропонувалось: 1) ствердити єдність українських земель, які опинилися в містах Польщі; 2) утвердити Західно-Українську Національну Раду, яка мала стати “найвищим виразником національно-політичних змагань українського народу західноукраїнських земель”; 3) висловлювалося переконання, що “європейська і заоканська західноукраїнська еміграція сповнить свій обов'язок супроти рідного краю, згідно з його інтересами і потребами та згідно з волею народу, виявленого в жовтні 1918 р. і січні 1919 р.”¹¹. Однак у краї досить скептично поставилися до запропонованих ідей оргкомітету і, відповідно, не було проведено крайового з'їзду.

Сім резолюцій з'їзду 1 листопада 1923 р. – по суті, це консолідаційна платформа, котра мала би згуртувати всі політичні сили в краї та еміграції Західної України. Вона повинна “...дати відповідь на те, хто має повести всю революційну нашу боротьбу, хто має нею керувати і репрезентувати наші національні змагання на західноукраїнських землях та в яких організаційних формах має відбуватися визвольна боротьба, та якими шляхами простувати”¹². В її основі – відокремлення західноукраїнських земель від держав-загарбників і відновлення ЗУНР із поширенням західноукраїнського державного права не тільки в Східній Галичині, а й на Волині, Холмщині, Поліссі та Підляшші. З огляду на те, що “Закарпаття має дістати... гарантовану міжнародним договором політичну автономію в рамках Чехословацької Республіки, з якою хочемо жити в мирі, сей край усувається зі сфери практичної західноукраїнської політики”¹³.

Найвищим органом визвольної боротьби проголошувались конгреси західноукраїнської революційної організації, котрі накреслювали б напрями національної політики на західноукраїнських землях, а органами практичної політики ставали Західноукраїнська революційна рада і Західноукраїнський виконавчий комітет.

Запропоновано таку схему дій: 1) легальну боротьбу ведуть українські партії та парламентська репрезентація під контролем Західноукраїнської революційної ради, що складається із 17 членів (із них – 7 обирається даним з'їздом, 10 – пропорційно делегуються крайовими й еміграційними політичними чинниками); 2) президентом Західноукраїнської революційної ради обирається президент Української Національної Ради, котрий репрезентує населення західноукраїнських земель за кордоном; 3) центр нелегальної революційної боротьби знаходиться за межами краю, однак мусить мати коріння в краю.

У резолюції “Про т. зв. “Всеукраїнський фронт” і “Всеукраїнський центр” відхилено ідею “всеукраїнського фронту”. У легальній революційній боротьбі на західноукраїнських землях, – підкреслювалось у згаданому листі, – “мусимо йти одноцільним, але не “всеукраїнським”, тільки західноукраїнським фронтом. Т. зв. “всеукраїнський фронт і “всеукраїнський центр” є політичною романтикою, нічим більше. Сі практичні проблеми висувають політичні мрійники, демагоги, всеукраїнські політичні банкрути і політична вулиця в ім'я політичної фікції – самостійної соборної України, яка є вправді нашим ідеалом, але яка на довгі часи є річчю нереальною. До соборности мусимо йти іншими дорогами, як досі йшли – не від уроєної фантастичної цілості до часті, тільки від частей до цілості, рахуючись з конкретними обставинами життя”¹⁴. Причинами такої позиції було: 1) Варшавська угода 1920 р.; б) досвід

короткотривалого існування Всеукраїнської національної ради 1921 р. у Відні, котра розпалася через непорозуміння з наддніпрянськими політичними силами.

Оцінка міжнародної ситуації дана в резолюціях “Про міжнародне положення”, “З приводу рішення Ради Амбасадорів з 14.03.1923 р.”. У першій із них розкритиковано діяльність ліги Націй, передбачено її короткотривале існування: “Дотеперішня діяльність заснованого державами Антанти Союзу Народів зовсім не справдує тих пересадних надій, які на нього покладаються для мирного улаштування міжнародних конфліктів. Будучи союзом не народів, тільки держав, покликаним в першій черзі охоронювати непорушність державно-територіальних меж своїх членів, Союз народів є безсильний в полагоджуванні національних конфліктів взагалі, а спеціально є без вартости для тих народів, які не мають своїх держав, або національні території яких є втілені до чужих держав”¹⁵.

В іншій резолюції – “З приводу рішення Ради Амбасадорів з 14.03.1923 р.” – висловлено протест щодо політики держав Антанти в українському питанні: “З'їзд п'ятуює насильне розшматованне державами Антанти західноукраїнських земель та протестує проти рішення Ради Амбасадорів з 14 марта 1923 р. відносно західних українських земель під Польщею як також проти постанов Севрського мирового договору, оскільки він відноситься до української частини Буковини, яку загарбала собі Румунія”¹⁶.

Для з'ясування ставлення до цієї програми планувалося скликати конгрес західноукраїнських земель, на якому були би присутні члени Української Національної Ради, члени УПР, представники Греко-католицької і Православної церков, представники політичних партій і культурно-освітніх і економічних організацій. КОЗЗ навіть надіслав проект резолюції конгресу в краї. Однак через протиріччя в програмах, амбіції керівників партій, недовіру до еміграційних політичних чинників такий конгрес не відбувся.

Тому у Відні 1–3 листопада відбулась лише політична конференція західноукраїнської еміграції, в котрій узяли участь 40 учасників – “представників активної політично старшої інтелігенції, академічної молоді і військової еміграції напрямку народницько-трудового, радикального і соціал-демократичного”¹⁷. На ній ухвалено три резолюції – “Про державні основи визвольної боротьби”, “Про міжнародне положення”, “Про практичні завдання визвольної боротьби” та прийнято гасло національно-визвольної боротьби: “Відірвання західноукраїнських земель від заборчих держав і їх злука з Великою Україною, без огляду на її державний устрій”¹⁸. Створення єдиного західноукраїнського революційного центру доручено КОЗЗ.

Ідеї КОЗЗ значно збагатили українську суспільно-політичну думку ХХ ст., започаткували консолідаційну акцію національно-державницьких сил Західної України після ухвали Ради послів країн Антанти 14 березня 1923 р. Однак реалізувати її в політичних умовах середини 20-х рр. виявилось нереальним.

¹ Кедрин І. Життя–події–люди : спомини і коментарі / І. Кедрин. – Нью-Йорк, 1976. – С. 100.

² Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 581, оп. 1, спр. 105, арк. 3; Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали. – Т. 3. – Кн. 2 : Суспільно-політичні процеси. Національно-культурне відродження. – Івано-Франківськ : [б. в.], 2005. – С. 333.

³ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали. – Т. 3. – Кн. 2 : Суспільно-політичні процеси. Національна культура відродження. – Івано-Франківськ : [б. в.], 2005. – С. 486–487.

⁴ Докладніше див.: Зайцев О. Екзильний уряд ЗУНР і українські політичні організації Галичини (1918–1923) / О. Зайцев // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 6 : Західно-Українська Народна Республіка : історія і традиції. – Львів : [б. в.], 2000. – С. 188–194; Соляр І. Я. Відносини краю та закордонного уряду ЗУНР (грудень 1922 – березень 1923 рр.) / І. Я. Соляр. – [б. м., б. в.] ; Там само. – С. 194–201.

⁵ Archiwum akt nowych w Warszawie. Ministerstw.. Spraw Zagranicznych (далі ААН. – MSZ). Sygn. 2247. – S. 209; А. Ж. Еволюція еміграції / А. Ж. // Діло. – 1923. – 17 листопада.

⁶ А. Ж. Назв. праця.

⁷ ААН. – MSZ. – S. 133–134.

⁸ Ibid.

9. Ibid.
10. Ibid.
11. Ibid.
12. Ibid. – S. 137.
13. Ibid. – S. 145.
14. Ibid. – S. 138.
15. Ibid. – S. 141.
16. Ibid.
17. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 6, оп. 1, спр. 49, арк. 18.
18. Там само.

Internal party relations in the Western Ukraine in the end 1922-1923, a political platform of Committee of the defense of the Western Ukrainian regions, basic directions of the organizational activities and reasons of the unrealisation of its project are investigated.

Key words: political parties, the Western Ukraine, Committee of the defense of the Western Ukrainian regions, a political platform.

УДК 94 (477) "1923"

ББК 63.3 (4 Укр) 6

Ірина КОСАР

ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ ВОЛОДИМИРА ОХРИМОВИЧА (ТРАВЕНЬ – ГРУДЕНЬ 1923 р.)

У статті проаналізовано суть державно-політичної концепції Володимира Охримовича як голови Української народно-трудової партії (УНТП), а також досліджено його партійно-організаційну та публіцистичну діяльність у напрямі її відстоювання та пропаганди. Звернуто увагу на сприйняття концепції у внутріпартійному середовищі, еміграційним урядом і крайовими політичними силами.

Ключові слова: Володимир Охримович, Українська народно-трудова партія, Народний комітет, державно-політична концепція, національно-територіальна автономія, українська незалежна й соборна держава.

На сучасному етапі перед історичною наукою постало завдання відновлення історичної правди щодо багатьох відомих і вимушено малознаних українських діячів, імена яких в умовах панування радянської тоталітарної системи перебували поза межами наукових досліджень. Об'єктивний аналіз діяльності та ідейно-теоретичної спадщини визначних особистостей української історії, переосмислення їх ролі в державотворчих процесах дозволить, з одного боку, поглибити реконструкцію історичної дійсності, пояснити часто вкрай суперечливі її аспекти, а з іншого – сприятиме консолідації українського суспільства навколо національної ідеї, усвідомленню народом національної та соціальної значущості власної державності в контексті свого історичного минулого, сьогодення й у проєкціях на майбутнє.

До незаслужено забутих й досі малодосліджених постатей належить і визначний громадсько-політичний діяч, адвокат, журналіст, учений Володимир Охримович (1870–1931 рр.). Важливим етапом його біографії була політична діяльність як організатора, ідеолога та одного з лідерів найвпливовішої політичної сили західноукраїнських земель – Української національно-демократичної партії (1899–1919 рр.), яка в березні 1919 р. була перейменована на Українську народно-трудова партію (УНТП) (1919–1925 рр.). В.Охримовичу як політику був властивий високий рівень аналітичного мислення, критичного аналізу актуальних суспільно-політичних проблем і раціонального обґрунтування шляхів їх вирішення, що дало підстави сучасникам назвати його "найбільшим логіком Галицької землі"¹. Разом із тим він користувався у партії великим авторитетом². Ці особисті якості, на нашу думку, і детермінували той факт, що в складний і суперечливий період (березень–грудень 1923 р.) пошуку УНТП адекватних

політичним реаліям стратегії і тактики вирішення проблеми української державності, він узяв на себе відповідальність обґрунтування і відстоювання нової політичної лінії партії.

Проблема внеску В.Охримовича у випрацювання державно-політичної концепції УНТП, його позиція стосовно перспектив українського державотворення, як і загалом багатогранна діяльність не знайшли належного висвітлення та оцінки в українській історіографії. Обґрунтована В.Охримовичем нова програма партії зустріла неоднозначну реакцію з боку сучасників. Різку критику концепції містила написана з позицій непримиренного ідейно-політичного протиборства публікація політичного діяча української еміграції М.Лозинського³. Першими спробами об'єктивного аналізу його світоглядних позицій і діяльності можна вважати некрологи⁴, написані безпосередньо після смерті діяча. Діаметрально протилежні оцінки політики УНТП під керівництвом В.Охримовича, репрезентованої ним програми та її наслідків для внутріпартійних відносин знаходимо в спогадах однопартійця І.Кедрина⁵ та діяча Української радикальної партії І.Макуха⁶. Серед сучасних досліджень варто виділити праці М.Кугутяка⁷, О.Красівського⁸, І.Соляра⁹, І.Васюти¹⁰, які в контексті розгляду формування ідейно-політичної платформи УНТП більшою чи меншою мірою розкрили роль у цих процесах В.Охримовича. Загалом постать В.Охримовича як автора політичної концепції та керівника УНТП згадується чи не в кожному узагальнюючому дослідженні з історії України першої половини ХХ ст.¹¹, проте увага вчених до його діяльності була незначною.

Таким чином, вищеокреслена проблема не була предметом спеціальних системних досліджень, а висвітлювалась епізодично, опосередковано і, крім того, досить неоднозначно. Тому метою даної розвідки є всебічний аналіз державно-політичної концепції В.Охримовича, з'ясування її місця й ролі в національно-визвольному русі. У статті зроблена спроба розкрити обставини формування й розвитку концепції, її зміст, особливості сприйняття як у внутріпартійному середовищі, так і загалом в українському політикумі, дослідити діяльність В.Охримовича, спрямовану на її відстоювання та пропаганду.

Після рішення Ради послів Антанти від 15 березня 1923 р. про анексію Східної Галичини Польщею для українського суспільно-політичного руху розпочався період пошуку нових орієнтирів і концепцій розв'язання українського питання в Галичині, як і загалом на всіх поневолених іноземними державами землях України. Надії на допомогу з боку держав Антанти у відбудові української державності остаточно розвіялися. В УНТП, яка займала провідне місце в західноукраїнському політичному спектрі, процес формування нової політичної лінії проходив досить контрверсійно. Слід зазначити, що до березня 1923 р. офіційний провід партії, підпорядковуючись еміграційному уряду ЗУНР Є.Петрушевича, дотримувалася концепції боротьби за державну незалежність Галичини та займав позицію абсолютної негації польської окупаційної адміністрації. Разом із тим, чимала група діячів УНТП, серед них і В.Охримович, схилилася до думки про можливість створення національно-територіальної автономії українських земель у складі Польщі, покращання соціально-економічного й національно-культурного становища українського народу шляхом нормалізації польсько-українських відносин¹². Генезис цих тенденцій був зумовлений невдачами та прорахунками західноукраїнської дипломатії на міжнародній арені у вирішенні проблеми державно-правового статусу Галичини, прорадянською зовнішньополітичною орієнтацією уряду Є.Петрушевича, а також погіршенням соціально-економічного й політичного становища західноукраїнського населення¹³.

Крах політики екзильного уряду, спрямованої на відродження самостійної західноукраїнської держави, посилив серед крайових провідних діячів УНТП переконання в недалекоглядності його стратегії, хибності політичної тактики. Під керівництвом В.Охримовича, В.Бачинського й А.Говиковича в партії зміцнилась опозиція, котра, виходячи з нових політичних умов, заявила про недоцільність дотримання попередньої політичної програми УНТП, яка "не відображає інтересів українського народу"¹⁴. Не бачачи можливості швидкого вирішення української проблеми міжнародними чинниками, в умовах інкорпораційної політики польського уряду, спрямованої на побудову однонаціональної Польської держави шляхом примусової асиміляції національних меншин, ця група вважала за доцільне підготувати національні сили до тривалої боротьби за державну незалежність, докласти максимум зусиль для їх консолідації та зміцнення, зрештою, вивести український національно-політичний рух на легальні засади¹⁵.

У зв'язку із цим під час дискусій над головними засадами програми й тактики УНТП на засіданні Народного комітету (керівного виконавчого органу партії) 19 квітня В.Охримович підкреслив, що з метою мобілізації українців під час тимчасового перехідного періоду необхідним є перегляд тактики партії в напрямі надання переваги легальним методам боротьби над нелегальними. Підсумовуючи багаторазове обговорення Народним комітетом подальшої програми дій, він заявив: “У короткі часі будемо переводити ревізію тактики”¹⁶, що й було зроблено на з'їзді УНТП 21 травня 1923 р.

У центрі уваги учасників з'їзду – близько 600 делегатів зі всіх західноукраїнських земель – була доповідь В.Охримовича “Сучасне політичне положення й наша тактика”¹⁷. Характеризуючи важке національно-політичне, соціальне й економічне становище, в якому опинився український народ після Першої світової війни та національно-демократичної революції, доповідач назвав головним здобутком визвольних змагань факт задекларування державності над Дніпром і Дністром, у результаті чого “суверенність і соборність перестали бути романтичними мріями”, а “співпраця двох частин народу скріпила національну свідомість і скристалізувала ідеали нації”¹⁸.

В.Охримович заявив, що політичною програмою національно-визвольного руху є побудова незалежної соборної української держави. Однак, ураховуючи історичні уроки боротьби за державну незалежність 1918–1923 рр. і зважаючи на акт “узаконення” анексії Східної Галичини, він закликав до ґрунтовної зміни дотеперішньої політичної тактики як засобу реалізації поставленої мети. Зокрема, В.Охримович пропонував відмовитись від попереднього “беззастережного оптимізму” стосовно вирішення проблеми української державності, від розрахунку на чужу допомогу, дотримання тактики пасивної опозиції. Відкинувши принцип єдності в методах боротьби українських партій за національний ідеал, доповідач заявив: “Треба йти різними шляхами до спільної мети... Треба зірвати з поглядом одної тактики для різних груп і партій”¹⁹.

Виходячи із конкретних історичних обставин, В.Охримович визначив найближчу мету українського державотворення: “Тепер, найшовшись під Польщею вкупі з землями Волині, Холмщини, Підляшшя й Полісся, треба йти до повного з'єднання з отими землями... Мусимо використати цю обставину якнайповніше. Тому мусимо домагатися повної територіальної одноцілої автономії для всіх українських земель під Польщею... це гасло буде гаслом найдалшого етапу до повного з'єднання з цілістю українських земель у власній державі”²⁰. Тобто, автономістська концепція В.Охримовича не означала відмови від національно-державницької ідеології, вона була розрахована на поетапне відновлення державної незалежності та соборності. Висунення автономістської програми розглядалося підґрунтям створення єдиного національного фронту, платформою об'єднання Галичини з іншими західноукраїнськими землями, послі яких у польському сеймі також домагались здобуття автономії. Доцільність таких політичних завдань на найближчу перспективу В.Охримович пояснював їх реалістичністю, більшою доступністю для реалізації, хоча визнавав, що “ми цього (національно-територіальної автономії – І. К.) швидко не досягнемо, може, взагалі не досягнемо”. Доповідач застеріг від будь-якого отождоження ідеї автономії з угодами і заявив, що з боку Народного комітету УНТП “не було ані одної угодової спроби”²¹.

Нова політична платформа передбачала також заміну опозиційної тактики на програму позитивної реальної праці в усіх сферах суспільного життя. Насамперед вона мала бути скерована на організаційний і культурно-освітній напрям із метою “освідомлення українців з національної точки зору”²².

Більшість делегатів підтримала ідейно-політичну концепцію В.Охримовича й були прийняті запропоновані ним політичні резолюції²³. Концептуальні їх положення впливали з виголошеної доповіді та зводились до наступного: не відмовляючись від ідеї соборної, незалежної, демократичної української держави як головної, перспективної мети національно-визвольного руху, найближчим завданням політики партії визначалось об'єднання всіх західноукраїнських земель у складі Польщі в одну адміністративно-територіальну одиницю та боротьба за надання їй автономних прав. Зауважимо, що новим у програмі УНТП стало розширене поняття “західноукраїнські землі”, яке включало Східну Галичину, Волинь, Холмщину,

Полісся, Підляшшя і Лемківщину²⁴. Вимога національно-територіальної автономії для цих земель стала свого роду контрпропозицією до запропонованого польським урядом ще в 1922 р. проекту воєводської автономії для Східної Галичини, який у разі своєї реалізації зміцнив би т. зв. “сокальський” кордон між Східною Галичиною та північно-західними землями (у минулому – державний кордон між Російською й Австро-Угорською імперіями).

Виявом підтримки делегатами політичної концепції, представлені В.Охримовичем, було одностороннє обрання його на з'їзді головою Народного комітету УНТП, але, очевидно, усвідомлюючи неминучість майбутніх провокацій і політичного протиборства (як це було під час головування В.Бачинського), він зрікся посади²⁵. Тільки після одностороннього обрання його головою партії на засіданні Тіснішого народного комітету 26 травня В.Охримович змушений був прийняти посаду²⁶ й тим самим став, як писав часопис “Український голос”, “керманічем нашої (української – І. К.) національної політики в Галичині”²⁷.

Прийнята з'їздом автономістська резолюція означала відмежування від політичної концепції боротьби за державну незалежність західноукраїнських земель, репрезентованої президентом Є.Петрушевичем, під впливом якого діяла закордонна група УНТП. Разом із тим, аналіз резолюцій закордонної групи, прийнятих 20 квітня 1923 р.²⁸, та політичної програми Є.Петрушевича, викладеної у зверненні до Народного комітету від 28 квітня²⁹, дає підставу твердити, що при єдиній меті – здобуття української незалежної соборної держави, між концепціями, репрезентованими В.Охримовичем і екзильним представництвом, існували розбіжності з питань тактики реалізації цієї мети, а також відносно ролі й місця еміграційного уряду, очолюваного Є.Петрушевичем, оцінки процесів у радянській Україні.

Попри те, гасло національно-територіальної автономії для українських земель у межах Польщі як часткова вимога, етап до реалізації української державної незалежності, потрактувалося закордонним представництвом як відмова від стратегічної, кінцевої мети, загалом як капітуляція та вияв угоди з окупаційним режимом. Через газети “Український прапор”, що представляв екзильний уряд, та лояльне до його політики “Слово” Народний комітет УНТП на чолі з В.Охримовичем був звинувачений у зраді національних інтересів, угодовстві, зриві єдиного національного фронту, намаганні ліквідувати державний закордонний центр і підірвати авторитет президента, а також розкритикований за негативне ставлення до уряду радянської України³⁰.

Джерело цих та подібних звинувачень впливало, як зазначав В.Охримович на сторінках неофіційного органу УНТП – газети “Діло”, з надмірного сподівання опонентів на допомогу більшовиків у позитивному вирішенні східногалицького питання³¹, а також з односторонньої, занадто оптимістичної оцінки подій у радянській Україні, надій на швидке перетворення української радянської державності в національно-демократичну, а отже, й можливості опертися на її допомогу для швидкої реалізації програми державної незалежності та соборності України. Звідси обґрунтовувалась тактика, яка відкидала перехідні етапи боротьби за досягнення кінцевої мети. Голова ж Народного комітету вважав, що “будувати цілу політику нашої партії виключно на тім пророцтві було би щонайменше легкодушним”³², адже розважливий аналіз тодішніх внутрішніх і зовнішньополітичних обставин підважував перспективи швидкої реалізації національного ідеалу.

На початку червня 1923 р. загострились конфронтаційні взаємини між Народним комітетом і закордонною групою УНТП, що стало наслідком відвертих розкольніцьких дій останньої³³. До звинувачень керівництва УНТП в угодовстві та навіть зрадницьких намірах і діях приєдналися інші українські політичні партії та польська преса, яка не хтувала будь-якими засобами для посилення деконсолідаційних процесів у національно-державницькому таборі³⁴. Так, “Gazeta Lwowska” 6 червня 1923 р. подала провокаційну й неправильну інформацію про те, що В.Охримович у приватній розмові визнавав можливою для УНТП тільки політику торгів, а самостійницькі гасла назвав фантастичними. Публічно спростовуючи такі наклепи, голова УНТП їх мету вбачав у тому, щоб підірвати його авторитет і викликати недовіру в українському суспільстві³⁵.

У відповідь на різні закиди Народний комітет 9 червня 1923 р. виступив із заявою, в якій ствержувалося, що боротьба за здобуття повної національно-територіальної автономії для

всіх українських земель, які тимчасово опинилися під владою Польщі, “ні трохи не противиться українській національній державницькій і самостійницькій ідеї, але навпаки є її потвердженням і проявою”, а прийняті на з’їзді 21 травня резолюції не дають підстави робити висновок, “немов би то Народний З’їзд, або Народний Комітет признали без застережень польську державність, або відступили від державности західноукраїнських земель за територіальну автономію під Польщею”³⁶.

Однак заява Народного комітету не зняла політичної напруги. Закордонна група УНТП на своїй конференції у Відні 15 червня прийняла резолюції, в яких висунула ультимативну вимогу до краєвого партійного центру – або відмовитись від ухвал травневого з’їзду та стати на платформу еміграційного уряду, або неминучим стане розкол партії³⁷. У відповідь голова УНТП удався до рішучих заходів і на засіданні Народного комітету 16 червня 1923 р. висунув на обговорення питання щодо подальшої політичної лінії партії: некритично підкорятися наказам Є.Петрушевича чи “поступати так, як се уважасмо корисним для загальної справи? Коли маємо поступати по своїй волі, то що в такому разі маємо робити з Др.Петрушевичем і його урядом?”, а також які вжити заходи щодо членів УНТП, котрі виступають проти керівних органів партії та її офіційної платформи – “чи маємо їх зацитькувати, як дотепер, чи піти назустріч їх змаганням до розділу партії?”³⁸. У результаті дискусій Народний комітет прийняв вимоги, адресовані закордонному урядові, в яких ішлося про те, що “галицький уряд повинен розв’язатися”, а замість нього потрібно створити “за границею всеукраїнський політичний центр”. Закордонна група УНТП за порушення партійної дисципліни й перевищення компетенції оголошувалась такою, що припиняє свою діяльність, “як шкідливу для партії”³⁹.

В умовах наростаючого політичного протиборства, що вельми ускладнювало виконання програми, схваленої травневим з’їздом, Народний комітет 30 червня 1923 р. прийняв рішення про ліквідацію закордонного уряду. У резолюції стверджувалося, що “дотеперішній галицький уряд перестав існувати з днем 15 березня 1923 року”, тому за кордоном слід створити всеукраїнський політичний центр “для пропаганди всеукраїнської державности та для оборони прав й інтересів українського народу в поодиноких окупаціях”⁴⁰. Мотиви цієї ухвали В.Охримович пізніше пояснював, по-перше, крахом політики уряду ЗУНР, який став “урядом національної катастрофи”, по-друге, його нелегітимністю, оскільки “дотеперішній галицький уряд” був тільки репрезентантом земель ЗУНР, тобто Східної Галичини, Буковини та Закарпаття, які на дійсний момент опинилися в різних політичних умовах, по-третє, утратою ним впливу на міжнародній арені. За таких обставин голова УНТП вважав доцільнішим і більш перспективним створення нового політичного представництва західноукраїнських земель за кордоном, яке пропонував назвати Українським Національним Комітетом⁴¹.

Із метою стримання деконсолідаційних процесів у національно-державницькому таборі, що різко послаблювали його вплив на розв’язання нагальних проблем суспільно-політичного життя, В.Охримович змушений був неодноразово виступати на сторінках органу УНТП із спростуванням закидів критиків, провокаційних публікацій закордонної та крайової преси, доводити доцільність прийнятої Народним з’їздом програми дій⁴². Усвідомлюючи свою відповідальність за ідейні засади партії, голова виступив на захист автономістської платформи у статті “За автономію”. Автор укотре доводив, що висунування менших вимог – здобуття повноти національних і політичних прав, не є зреченням від найвищого національного ідеалу, а дорогою до його досягнення, у той час як “політика цілковитої й безоглядної негачії (відносно польської влади – І. К.), абстиненції й пасивности була би дуже шкідлива для нашого народу”⁴³. Відповідаючи на звинувачення опонентів в угодовості, В.Охримович наголошував, що “національно-територіальна автономія – се не угодове, але боеве гасло, боевий постулат, бо лише боротьбою можемо його здобути”⁴⁴.

Доцільність висунення гасла національно-територіальної автономії він аргументував тим, що, по-перше, воно є “максимальним легальним постулатом”, потрібним для організації легальної діяльності партії, по-друге, у напрямі реалізації національної мети воно зорієнтовано на власні сили, а не на сумнівну міжнародну допомогу, по-третє, ця політика зумовлена не абстрактними проектами щодо позитивного вирішення проблеми української державности зовнішніми факторами, а критичною оцінкою реальних політичних обставин, по-четверте, “в

сім постулаті міститься найвища повнота прав, яку наш нарід під Польщею може досягнути”, тобто це лінія принципової політики, яка передбачала відкинення дрібних компромісів, і, врешті, по-п’яте, боротьба за “повну й одноцілу національно-територіальну автономію” є водночас опозицією до накинення поляками так званої “воєвідської” автономії. В.Охримович визнавав, що “сей клич і сей постулат не є популярний, та коли він для нашої справи необхідно потрібний, то ми не можемо його зрікатися, лише мусимо його зробити популярним, хоч би через се ми самі мусили стати менше популярними”⁴⁵.

Проте ні аргументи голови Народного комітету, ні зиніційовані ним партійно-організаційні заходи не зупинили наростання опозиції супроти керівництва УНТП. Навпаки, посилення внутріпартійних суперечностей перенесло їх із площини суто теоретичних дискусій до формування окремих ідейно-політичних груп, що почало становити реальну загрозу розколу партії. Одна з них офіційно заявила про себе на засіданні Ширшого народного комітету 2 листопада 1923 р. Опозиція на чолі з П.Евином, що солідаризувалася із закордонним центром, оголосила про створення “незалежної групи трудової партії”, яка ставила за мету відміну автономістської резолюції та прийняття нової програми партії⁴⁶.

Крім того, позиції В.Охримовича підважувала й та обставина, що польська адміністрація на українських землях послідовно проводила політику державної та етнічної асиміляції і не йшла на компроміси в національному питанні⁴⁷. Це загалом ставило під сумнів можливість успішно захистити національно-політичні права українців, а тим більше сподіватися на здобуття автономії. З іншого боку, серед значної частини західноукраїнського суспільства поширювались радянське настрої, чому сприяла політика українізації, розпочата більшовиками в радянській Україні⁴⁸. У зв’язку із цим посилювалася впевненість, що саме з допомогою радянського керівництва вдасться чим скоріше возз’єднати українські землі в єдиній державі. Усі вищезазначені обставини значною мірою унеможливили реалізацію автономістської концепції.

Під тиском внутріпартійної опозиції, знеохочений постійним протиборством, і, водночас, усвідомлюючи велику відповідальність перед національно-визвольним рухом, В.Охримович разом з усією президією Народного комітету на засіданні 8 грудня 1923 р. добровільно склав свої повноваження. Аргументуючи свою відставку черговою спробою запобігти поглибленню партійного розколу та створити сприятливі умови для консолідації не тільки власної партії, але й усіх національно-патріотичних сил, він, усупереч амбіціям політичного діяча, заявив: “Уступає тому, щоби не стрінутись колись із закидом, що – мовляв, коли б в той час прийшло було його уступлення, то положення могло бути врятоване”⁴⁹. Разом із тим, рішення про відставку, а отже, і відмова репрезентувати офіційну політичну лінію партії не означали зречення власних переконань. В.Охримович наголосив на тому, що він залишається й надалі прихильником концепції “повної й одноцілої національно-територіальної автономії всіх українських земель по цім боці риської лінії”, оскільки “не є це ані капітуляція перед поляками, ані відступство від наших державних змагань, ані відсування тих змагань у сферу недосяжного ідеалу, тільки тверезий рахунок з нинішніми політичними умовами”⁵⁰.

Відділившись від новообраного керівництва УНТП, репрезентованого, в основному, Незалежною групою, яке скасувало автономістську ухвалу від 21 травня 1923 р. і стояло на платформі прорадянської орієнтації⁵¹, В.Охримович разом з однопумцями об’єднався навколо газети “Діло”⁵². Незважаючи на ідейні розходження між діячами так званої групи “Діла” УНТП і офіційним проводом партії, В.Охримович усвідомлював необхідність консолідації національно-демократичних сил для захисту національно-політичних, культурних та економічних прав українського народу. Заради реалізації цієї ідеї він увійшов до створеної на початку 1925 р. консолідаційної комісії, яка, узгодивши шляхом взаємних компромісів політичні програми різних груп і партій національно-демократичного табору, підготувала платформу для їх злиття 11 липня 1925 р. у нову політичну партію – Українське національно-демократичне об’єднання (УНДО)⁵³. Адекватна політичним реаліям платформа об’єднання ґрунтувалася на засадах пріоритету соборної незалежної Української держави, єдності західноукраїнських земель, орієнтації на власні національні сили й різкої опозиції до польської окупаційної адміністрації⁵⁴, оскільки безкомпромісовість польської влади та послідовна дискримінаційна політика стосовно українського народу позбавляли перспектив автономістську ідею.

Отже, теоретично обґрунтована В.Охримовичем державно-політична концепція, основним змістом якої в силу нових історичних умов була проблема шляхів і засобів боротьби за відновлення української державності, протягом травня – грудня 1923 р. мала статус офіційного політичного курсу УНТП. Викристалізувавшись на основі переосмислення як внутрішніх, так і зовнішньополітичних причин поразки національно-визвольних змагань, а також сприйняття втрати власної державності як доконаного факту, його концепція була розрахована на тривале, поетапне відновлення державної незалежності й соборності, якому підпорядковувались тактика здобуття національно-територіальної автономії західноукраїнських земель як першого етапу до реалізації цієї стратегічної мети та відповідні засоби – власні національні сили, конструктивна праця в напрямку їх консолідації і зміцнення та легальні методи діяльності. Зважаючи на ряд обставин, декларовані діячем ідеї не були втілені в життя, однак до кінця міжвоєнного періоду знаходили місце в ідеології українських політичних партій.

1. Д-р В. Охримович // Нова зоря. – 1931. – 12 листопада.
2. Д-р Володимир Охримович // Новий час. – 1931. – 11 листопада.
3. Лозинський М. З новим роком 1924. Теперішній стан будови Української Держави і задачі західно-українських земель / М. Лозинський. – Женева, 1924. – 76 с.
4. Д-р Володимир Охримович // Діло. – 1931. – 8 листопада; Д-р Володимир Охримович // Новий час. – 1931. – 11 листопада; Д-р В. Охримович // Нова зоря. – 1931. – 12 листопада.
5. Кедрин І. Життя – події – люди: спомини і коментарі / І. Кедрин. – Нью-Йорк, 1976. – 724 с.
6. Макух І. На народній службі / І. Макух. – Детройт, 1958. – 628 с.
7. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929) / М. Кугутяк. – К. ; Івано-Франківськ : [б. в.], 2002. – Т. 1. – 536 с.
8. Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ ст.: Проблеми польсько-українських стосунків / О. Красівський. – Львів : [б. в.], 2000. – 416 с.
9. Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925–1928) / І. Соляр. – Львів : [б. в.], 1995. – 70 с.
10. Васюта І. Політична історія Західної України (1918–1939) / І. Васюта. – Львів : [б. в.], 2006. – 335 с.
11. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К. : [б. в.], 1993. – 288 с.; Кульчицький С. Україна між двома світовими війнами (1921–1939 рр.). – К. : [б. в.], 1999. – 336 с.; та ін.
12. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 2, оп. 1, спр. 139, арк. 17; Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929) / М. Кугутяк. – Т. 1. – С. 158; Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ ст.: Проблеми польсько-українських стосунків / О. Красівський. – С. 242–243.
13. Центральний державний історичний архів (далі – ЦДІА) України у Львові. – Ф. 309, оп. 1, спр. 2605, арк. 1.
14. Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ ст.: Проблеми польсько-українських стосунків / О. Красівський. – С. 328.
15. Бадьорі “Дон-Кіхоти” // Діло. – 1923. – 12 травня; Засоби // Діло. – 1923. – 20 травня.
16. ЦДІА України у Львові. – Ф. 581, оп. 1, спр. 111, арк. 23–24.
17. Народній З'їзд // Діло. – 1923. – 23 травня.
18. Охримович В. Сучасне політичне положення й наша тактика / В. Охримович // Діло. – 1923. – 24 травня.
19. Там само.
20. Там само.
21. Там само.
22. ДАІФО. – Ф. 2, оп. 1, спр. 163, арк. 65.
23. Народній З'їзд // Діло. – 1923. – 23 травня.
24. ЦДІА України у Львові. – Ф. 372, оп. 1, спр. 15, арк. 14–17, 19–20.
25. Народній З'їзд // Діло. – 1923. – 23 травня; Після Народнього З'їзду // Діло. – 1923. – 26 травня.
26. Конститууюче засідання Тіснійшого Народнього Комітету // Діло. – 1923. – 30 травня.
27. Др. Володимир Охримович // Український голос. – 1923. – 17 червня.
28. ЦДІА України у Львові. – Ф. 372, оп. 1, спр. 16, арк. 46–52.
29. Там само. – Арк. 53–54.
30. Testimonium paupertatis // Діло. – 1923. – 15 червня; На чисту воду! // Діло. – 1923. – 9 жовтня.
31. Охримович В. За автономію (Моя відповідь) / В. Охримович // Діло. – 1923. – 1 липня.

32. Там само.
33. Удар в спину // Діло. – 1923. – 17 червня.
34. Вода на чужий млин // Діло. – 1923. – 14 червня.
35. Охримович В. Заперечення / В. Охримович // Діло. – 1923. – 9 червня.
36. ЦДІА України у Львові. – Ф. 372, оп. 1, спр. 15, арк. 16–17, 31, 35–36.
37. Кугутяк М. Українська націонал-демократія (1918–1939) / М. Кугутяк. – К. ; Івано-Франківськ : [б. в.], 2004. – Т. 2. – С. 326–327.
38. ЦДІА України у Львові. – Ф. 372, оп. 1, спр. 16, арк. 59.
39. Там само. – Спр. 17, арк. 18–19.
40. Там само. – Спр. 15, арк. 18, 21, 32; спр. 16, арк. 60–61.
41. Визване інтерв'ю. Розмова з п. головою Нар. Комітету д-ром В.Охримовичем // Діло. – 1923. – 17 листопада.
42. Охримович В. Замість відповіді / В. Охримович // Діло. – 1923. – 12 липня; Охримович В. Проти неправди / В. Охримович // Діло. – 1923. – 15 липня.
43. Охримович В. За автономію (Моя відповідь) / В. Охримович // Діло. – 1923. – 1 липня.
44. Там само.
45. Там само.
46. ДАІФО. – Ф. 2, оп. 1, спр. 144, арк. 22; Ширший Народній Комітет // Діло. – 1923. – 6 листопада.
47. Кульчицький С. Україна між двома світовими війнами (1921–1939 рр.) / С. Кульчицький. – К. : [б. в.], 1999. – С. 293.
48. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929) / М. Кугутяк К. ; Івано-Франківськ : [б. в.], 2002. – Т. 1. – С. 280.
49. ДАІФО. – Ф. 2, оп. 1, спр. 144, арк. 44; Народній Комітет. Уступлення урядуючої Президії. – Вибір нової // Діло. – 1923. – 19 грудня.
50. Там само.
51. Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925–1928) / І. Соляр. – Львів : [б. в.], 1995. – С. 46–47.
52. Кедрин І. Життя – події – люди: спомини і коментарі / І. Кедрин. – Нью-Йорк, 1976. – С. 184.
53. Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925–1928) / І. Соляр. – Львів : [б. в.], 1995. С. 25–26.
54. Там само. – С. 50.

The article analysed the essence of the state and political conception of Volodymyr Okhrymovych as the Head of the Ukrainian Labour Party (ULP) and also disclosed his party organizing and publicist activity in the direction of its defence and propaganda. It paid attention to the perception of the conception in the inner party surroundings, by emigratory government and regional political forces.

Key words: Volodymyr Okhrymovych, Ukrainian Labour Party, the Public Committee, the State and Political Conception, National and Territorial Autonomy, Ukrainian Independent United State.

УДК: 94(477):929 РОМАНЧУК “1914/1923”
ББК 63.3 (4 Укр) 6

Володимир БУЛАЧЕК

ЮЛІАН РОМАНЧУК У РОКИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ (1914–1923)

У статті розглядається громадсько-політична діяльність Ю.Романчука в роки національно-визвольних змагань. Визначено його вплив на тогочасні суспільно-політичні події, проаналізовано участь в Українському допомоговому комітеті, Українській Національній Раді.

Ключові слова: Перша світова війна, УНРада, ЗУНР, Західна Україна.

Ю.Романчук – знакова постать в українській історії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Пік його громадсько-політичної роботи припав на час національно-визвольних змагань 1914–1923 рр., коли під впливом внутрішніх і зовнішньополітичних чинників західноукраїнські землі стали ареною протистояння провідних європейських держав, у планах яких не залишалося місця для неза-

лежної української держави. Ю.Романчук, використовуючи свій досвід політичної роботи, був одним із тих, хто намагався сконсолідувати різношерсті політичні українські угруповання, убагаючи в єдності основний козир у боротьбі за поступ у національно-культурній сфері.

Метою статті є аналіз громадсько-політичної діяльності Юліана Романчука в роки національно-визвольних змагань. Дана проблема у вітчизняній історіографії малодосліджена, оскільки такі дослідники, як І.Чорновол, В.Расевич, О.Аркуша, М.Мудрий, І.Райківський, І.Дейчаківський та інші звертали увагу на австрійський період діяльності громадсько-політичного діяча.

Після початку Першої світової війни він, як і більшість впливових українських громадсько-політичних діячів краю, покинув Львів і переїхав до Відня, що на деякий час став центром українського політичного життя. Уже з перших днів перебування в столичному місті Ю.Романчук разом із К.Левицьким і М.Васильком звернувся до урядових кіл із вимогою допомогти українським біженцям. Як результат – створено “Український Комітет допомоги для біженців Галичини і Буковини” (очолив Ю.Романчук). На початку січня 1915 р. уряд визнав Комітет державною структурою й перерахував із бюджету 64 тис. корон. Загалом із вересня 1914 р. до першої половини 1917 р. утримання таборів переселенців, фінансування культурно-освітніх потреб, щомісячна грошова допомога українським біженцям обійшлися австрійській скарбниці приблизно в 69 млн корон¹.

Не зупиняючись на досягнутому, 16 лютого 1915 р. Ю.Романчук і К.Левицький від імені українських послів подали до Міністерства закордонних справ черговий меморандум Головної Української Ради (ГУР) у справі утворення коронного краю, що, на їхню думку, не тільки розв’язало б українське питання, а й позбавило б росіян можливості здійснювати будь-які антиавстрійські провокації в Галичині. Цей меморандум було передано новопризначеному шефові зовнішньополітичного відомства баронові С.Буріану, який, за словами К.Левицького, прийняв українських представників холодно. У політичних колах це було сприйнято як небажання вирішувати українське питання².

15 грудня 1914 р. Ю.Романчук скликав конференцію парламентських і сеймових послів Галичини та Буковини. Основна мета заходу – обговорення Статуту загальноукраїнської організації, що його розробила комісія, створена 10 грудня 1914 р. Згідно з проектом до Національної ради мали ввійти представники всіх парламентських клубів і делегати УСДП і СВУ. Після тривалих дискусій конференцію було перенесено.

Така організація була утворена тільки 30 квітня 1915 р. У цей день представники НК УНДП, Українського парламентського клубу, буковинців і СВУ підписали статут Загальної Української Ради, а 5 травня відбулося перше засідання ЗУР. Хоча в новій організації найширше була представлена галицька делегація, а в ній УНДП, Ю.Романчук не ввійшов до складу ЗУР.

Основне завдання ЗУР, як загальноукраїнської організації, полягало в забезпеченні незалежності української держави на всіх її етнічних землях. Першим викликом для членів ЗУР став маніфест, підписаний 23 жовтня 1916 р. німецьким кайзером та австро-угорським цісарем про “відновлення” Польської держави на землях т. зв. Конгресової Польщі, тобто на землях, які окупувало німецько-австрійське військо. Новоутворена держава фактично опинилася під німецьким протекторатом.

1 листопада 1916 р. відбулося засідання ЗУР, на якому обговорювали ситуацію щодо задуманої зміни правно-державного становища Галичини, а 2 листопада на зборах українських послів Галичини й Буковини ухвалили із цього приводу вислати до австрійського уряду делегацію в складі Л.Бачинського, Є.Левицького, К.Левицького, Є.Петрушевича, Ю.Романчука й М.Спинула³.

Ю.Романчук був одним з авторів ухваленної резолюції УПР (“Українська парламентарна репрезентація”) 4 листопада 1916 р., у якій вона рішуче виступила проти нового упорядкування державно-правових відносин у Галичині, спрямованих на розширення крайової автономії, тобто на відокремлення коронного краю. Цього ж дня на зустрічі з новим австрійським прем’єром Кербером українська делегація заявила, що український народ може розвиватися тільки в складі австрійської держави, українці – противники галицької автономії, у якій поляки

мають перевагу. Українська делегація наголосила на необхідності історично-етнографічного поділу краю на польську й українську частини та на передачі українських земель національній владі. У відповідь Кербер точно переказав зміст маніфестів і намагався довести, наскільки шкідливо відокремлювати Галичину з “виданням на поталу українського елемента”. У дискусії Ю.Романчук та інші учасники делегації підкреслювали, що українцям уже багато набіццали, і будь-які гарантії щодо забезпечення їхніх національних прав у новій відокремленій Галичині не мають жодної реальної вартості.

Незважаючи на спротив української делегації, що репрезентувала настрої значної частини українського населення, 5 листопада 1916 р. австро-угорський цісар і німецький кайзер проголосили маніфести про утворення Польської держави й відокремлення Галичини, що послужило приводом до остаточного розколу ЗУР.

6 листопада 1916 р. відбулося надзвичайне засідання ЗУР, на якому всі члени президії організації – К.Левицький, М.Меленевський, В.Темницький, Л.Бачинський і А.Лукашевич склали свої мандати. Тоді ж Л.Цегельський вніс пропозицію розпустити ЗУР у зв’язку з “конфліктами з Українським парламентським клубом” та існуванням багатьох “занедбань”.

Водночас 8 листопада 1916 р., після саморозпуску українських парламентських клубів, українські послі австрійського парламенту утворили “на основі найсторожішої солідарності всіх українських послів і членів палати панів оперту клубову організацію “Українську парламентарну репрезентацію (УПР)” [Вістник СВУ. – 1916. – С. 748]. Президентом нової організації став Ю.Романчук, а заступниками – Л.Бачинський та Є.Петрушевич. До парламентської комісії вибрали: Є.Левицького та К.Трильовського, а їх заступниками – В.Сінгалевича й М.Лагодинського (Є.Левицький через сімейні обставини не зміг працювати, його місце зайняв В.Сінгалевич)⁴.

Опозиційні депутати від УНДП пришвидшили процес розширення компетенції УПР, щоб згодом підмінити нею ЗУР. Президія УПР розпочала дублювання всіх структур ЗУР. На нарадах УПР 9–14 листопада 1916 р. було вирішено створити спеціальні комісії: господарську й відбудови краю, у справах евакуйованих і заснувати “Фонд національної самооборони”. На засіданнях УПР 24–25 листопада склад УПР розширився за рахунок приєднання галицьких сеймових послів і представників партій.

Ю.Романчук покладав великі надії на з’їзд нотаблів УНДП, що відбувся в лютому 1917 р., який би мав зняти протистояння між партійним проводом та опозицією. Більшість УПР оприлюднила свої сподівання в газеті “Українське слово”: “Одним словом з’їзд повинен згідно з постановами уставу партії, згідно з ухвалою ТНК рішити, що самотнім заступником нашого народу на зверх є УПР”⁵.

Однак з’їзд не примирив політичний провід українського руху. К.Левицький, отримавши мандат довіри від з’їзду нотаблів, реанімував ЗУР, інтереси якої зіткнулися із чинною вже УПР. Спроба Ю.Романчука об’єднати всіх українських послів на зборах УПР від 7 червня 1917 р. провалилася. 28 червня 1917 р. УПР ухвалила рішення про створення Загального українського парламентського заступництва, проте до узгодження статуту не дійшло. 25 вересня 1917 р. Є.Петрушевич змінив Ю.Романчука на посаді голови УПР.

Рівночасно, з ініціативи НТШ і Загально-Української культурної ради, для допомоги молодим науковцям, а також здібним студентам у навчанні 1 червня 1916 р. засновано “Комітет наукової допомоги” на чолі з Ю.Романчуком. До його керівного складу ввійшли О.Колесса, В.Вергановський та І.Раковський. Повідомлення про заснування комітету з пропозиціями співпраці були надіслані І.Горбачевському, І.Пулюю, С.Смаль-Стоцькому, С.Дністрянському, С.Рудницькому й С.Томашівському⁶.

І.Пулюй 12 вересня 1916 р. привітав Ю.Романчука із заснуванням “організації наукової помочі для виховання наукових сил”: “Я спочуваю задуманому важному ділу і рад буду кожного часу подавати людям поміч, на яку мене стане”⁷. До того ж він запропонував, щоб управа організації “передала правительству меморіал, а в тому меморіалі представила всі ті митарства, які українська молодь при габілітації переходила і тепер переходити мусить. Від правительства треба жадати не тільки як найскорішого заснування українського університета у Львові, але також, щоб воно давало відповідні стипендії для наукового виховання нових фахових

сил українських, але не такі жебрацькі підмоги (250 гульденів!) як то колись, за часів славної “нової ери”, обіцяв давати міністер Гартель, а що найменше 2400 корон річно”⁸.

18 жовтня 1918 р. у залі “Української бесіди” в Народному домі Ю.Романчук узяв участь у засіданні членів УНРади, призначених УПР, за участю 25 парламентських послів із Галичини й Буковини, 14 послів колишнього Галицького сейму, 2 членів палати панів – митрополита А.Шептицького й радника двору О.Барвінського й 3 представників від кожної української політичної партії Галичини й Буковини. Керував засіданням Є.Петрушевич, який проголосив вступну промову про цілі й завдання наради. Виголошено також два політичні реферати – С.Барана й Є.Левицького. Основним результатом засідання було ухвалення Статуту УНРади.

УНРада 19 жовтня 1918 р. утворила три делегації: репрезентативну й виконавчу (як тимчасовий уряд) – у Відні, галицьку – у Львові й буковинську – у Чернівцях. За словами львівського дослідника О.Павлишина, основну роботу щодо організації української влади в республіці в зазначений період проводила галицька делегація УНРади. Вона уконституювалася під проводом Ю.Романчука на засіданні у Львові 27 жовтня 1918 р.⁹ Головою галицької делегації обрали К.Левицького, заступниками – І.Кивелюка та І.Макуха, скарбником – І.Куровця, секретарями – В.Бачинського й О.Назарука.

Ю.Романчук був утаємничений у план переобрання влади у Львові 1 листопада 1918 р., вітав перехід влади в повітах Східної Галичини до Укрази. 9 листопада 1918 р. на засіданні Укрази за рекомендацією К.Левицького було затверджено перший уряд – Тимчасовий державний секретаріат.

Однак радість перших кроків державного життя українців була затьмарена відходом 21 листопада 1918 р. зі Львова українських військ і окупацією поляками міста. У ніч з 11 на 12 грудня 76-літнього Ю.Романчука разом із членами УНРади В.Бачинським, І.Куровцем і В.Старосольським було арештовано й відправлено до табору для інтернованих у Домб’є. Польські власті не зважали ні на вік українського політика, ні на важкий стан його паралізованої дружини, яка залишалася без жодної опіки. Тільки завдяки енергійним заходам українських політиків, зокрема соціал-демократів, вдалося в Перемишлі повернути Ю.Романчука до Львова, звільнивши з-під варті.

Істориком В.Расевичем віднайдено проект “Основ державного устрою Галицької Республіки”, який підготував Ю.Романчук. Документ (чотири машинописні сторінки формату А4) датовано 1918 роком, на його першій сторінці рукописна позначка “Ю.Романчук” і відтиск овалової печатки “Бібліотека Наук. Тов. Шевченка у Львові”.

Конституційний проект Ю.Романчука складався із 42 артикулів (параграфів), об’єднаних у 12 розділів (“Державна суверенність”, “Державна територія”, “Державні народності”, “Форма правління”, “Загальні права горожан держави”, “Державна рада”, “Президент держави”, “Державна міністерія”, “Національні права”, “Судівництво”, “Адміністрація”, “Оружна сила”), і перехідних положень.

У цьому проекті Галицька Республіка проголошувалася незалежною, суверенною й правовою державою, влада в якій мала б належати народу. “Державними народностями” визнано українців, поляків та євреїв, за іншими – закріплено статус національних меншин. Територія держави обіймала всі етнічні українські землі колишньої Австро-Угорської монархії.

Артикул 5 конституційного проекту визначав правовий статус особи й громадянина в Галицькій Республіці, в основу якого покладено принцип рівності. Серед конституційних прав і свобод автор виділяв право доступу всіх громадян до “державних урядів”, “свобідне право побуту і розпорядження своїм майном”, право на працю й професійну освіту, неприпустимість “невільництва” в будь-яких формах та право на особисту недоторканість, право на недоторканість житла, “тайну листів і прочих переписок”, право на збори та створення товариств, свобода слова, письма, друку, неприпустимість цензури, свободу віросповідання, науки тощо.

За формою правління держава мала стати парламентсько-президентською республікою, у якій законодавча влада належала б парламенту – Державній раді, виконавча – Президенту й уряду – Державній міністерії, судова – судам республіки.

Парламент (Державна рада) мав обиратися народом на підставі “загального, без ріжницького, рівного, безпосереднього, тайного і пропорційного виборчого права”. До його компе-

тенції “як тіла законодавчого належать всі справи, що відносяться до держави як такої, до області держави та до горожан держави, як справи договорів з іншими державами та ратифікація постанов про війну та мир” (арт. 7).

Парламент також “виконує право контролю цілої адміністрації держави” (арт. 7). Термін повноважень парламенту становив 5 років. Депутати парламенту з-поміж себе обирали його голову – Президента Державної ради та чотирьох заступників. Голова парламенту мусив бути українцем за національністю, два його заступники – поляком та євреєм.

Головою держави, на думку Ю.Романчука, мав бути Президент Галицької Республіки, який обирався народним голосуванням на 6 років. Він представляв державу, призначав державних міністрів, приймав їхню відставку, був “найвисшим комендантом державної армії” та призначав військових комендантів, укладав договори з іншими державами за згодою парламенту, а також разом з урядом вирішував питання війни й миру з обов’язковим пізнішим затвердженням цього рішення парламентом. Президент скликав засідання парламенту, мав право його розпуску, підписував ухвалені парламентом закони, призначав вищих державних службовців, здійснював помилування. Уряд – Державна міністерія складався з його голови (президента міністрів) і державних міністрів для “поодиноких ресортів”. Усіх членів уряду призначав Президент. Уряд був відповідальним перед парламентом, який міг висловити йому недовіру та відправити у відставку. Проект передбачав незалежність суддів.

Значна частина проекту присвячена національним питанням. Детально визначено статус мов у Галицькій Республіці, а саме: “...школи народні і середні мають бути зорганізовані в міру потреби, зокрема для всіх трьох головних народностей, та наука в сих школах має подавати в матірній мові учеників” (арт. 22), “...внутрішньою мовою урядовою всіх державних урядів Галицької Республіки є мова українська. Зовнішніми мовами урядовими в Галицькій Республіці, в устних і письмєнних зносинах, є мови: українська, далі польська і жидівська” (арт. 23); “закони, урядові розпорядження і урядові прилюдні оповіщення мають бути виготовлені в згаданих трьох мовах” (арт. 26).

Перехідними положеннями проекту передбачалося створення із числа представників країн Антанти “Міжкоаліційної комісії для Галицької держави”, яка мала б “покликати до життя Адміністраційну раду”, у складі: 7 представників Української Національної Ради Східної Галичини, 3 представників польського й 2 – єврейського населення. Адміністраційна рада протягом 3 перших місяців мусила організувати й провести вибори парламенту, після того протягом 6 тижнів – вибори Президента, а через 2 тижні після виборів Президента скликати перше засідання парламенту. Після створення Президентом Державної міністерії, повноваження Адміністраційної ради припинялися. За словами дослідника П.Стецюка, останні положення дали йому підстави датувати проект Ю.Романчука зламом 1919–1920 років.

Багато уваги Ю.Романчук надавав налагодженню взаємин краю із закордонним урядом ЗУНР, які загострилися в 1922 – на початку 1923 рр. Ухвала Ради послів держав Антанти від 14 березня 1923 р. про приєднання Східної Галичини до Польщі глибоко обурило Ю.Романчука, перекреслила надії на справедливе міжнародне розв’язання українського питання. 18 березня 1923 р. у Львові відбулася двадцятитисячна демонстрація, учасники якої висловили протест гапєбному рішенню послів держав Антанти. Цього ж дня на площі св. Юра десять тисяч українців під проводом 82-річного Ю.Романчука склали присягу на вірність Українській державі, не визнаючи чинності Ухвали Ради послів: “Ми, український народ, клянемося, що ніколи не погодимося на пануванє Польщі над нами й кожну нагоду використаємо, щоб ненависне нам ярмо неволі зі себе скинути, та злучитися з цілим великим українським народом в одній незалежній соборній державі”¹⁰.

Нові політичні реалії після 14 березня 1923 р. спонукали до пошуку нових політичних програм. Ю.Романчук у листі до Т.Войнаровського чітко висловив своє бачення української політики: “Нам пора тепер тримаючися зложеної 18/3 на Святоюрській площі у Львові присяги, не оглядаючися ні на кого, правною дорогою приналежних нам прав і не вдаючися в ніякі експерименти і проби, і авантюри повинні домагатися не так властивої амністії як уневажнення всіх політичних засудів, процесів, слідств і арештовань, яко неправних актів, повної та неограніченої вільності повороту нашим емігрантам до краю. В краю добиваймося як найширшої

автономії, самоуправи в адміністрації, судівництві, шкільництві і т. д. та все в зовсім правний, але заховуючий певний такт, рішучий спосіб, не уближаючи з одної сторони в нічім ладу і спокою в краю, вистерігаючи всяких заворушень, тепер впрочім спізнених й притім безвиглядних”¹¹.

У 1923–1924 рр. Ю.Романчук співпрацював із Західноукраїнським товариством Ліги Націй (ЗУТЛН), утвореним 20–22 січня 1922 р. у Відні. Після ухвали Ради послів держав Антанти Галичина втратила статус окремої міжнародно-правової одиниці й вступ до Союзу товариств Ліги Націй став проблематичним.

Чимало організаційних зусиль докладав Ю.Романчук до практичної реалізації об’єднання політичних партій Західної України. Він вітав створення 11 липня 1925 р. Українського національно-демократичного об’єднання (УНДО), був обраний до складу першого ЦК УНДО¹².

Таким чином, період 1914–1923 рр. був переломним в історії українських визвольних змагань. Ю.Романчук, усвідомлюючи вагу політичного моменту, доклав чимало зусиль задля консолідації українських політичних сил. В останні роки життя він намагався зберегти зацікавлення суспільними проблемами, проте обтяжений немічністю та хворобами не завжди міг зберігати оптимізм і віру в краще майбутнє.

1. Расевич В. Засади політичної незалежності України у програмі УНДП / В. Расевич // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Л. : [б. в.], 2000. – Вип. 7. – С. 232–233.
2. Патер І. Український рух в роки Першої світової війни / І. Патер // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Л. : [б. в.], 2000. – Вип. 6. – С. 119.
3. Вістник СВУ. – 1916. – № 65. – С. 746–747.
4. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 146, оп. 4, спр. 5193, арк. 6.
5. Свобода. – 1917. – 1 лютого.
6. ЦДІАУЛ. – Ф. 391, оп. 1, спр. 14, арк. 12.
7. Там само. – Ф. 382, оп. 1, спр. 41, арк. 33.
8. Там само. – Ф. 382, оп. 1, спр. 41, арк. 34.
9. Українське слово. – 1918. – 29 жовтня.
10. Литвин М. Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – Л. : [б. в.], 1998. – С. 127.
11. ЦДІАУЛ. – Ф. 382, оп. 1, спр. 60, арк. 18.
12. Соляр І. Українське національно-демократичне об’єднання: перший період діяльності (1925–1928) / І. Соляр. – Л. : [б. в.], 1995. – С. 42.

In the article the author considers Yu.Romanchuk during the national-liberation fight. He determined his influence on the social and political events of that time; he analyzed the part of Yu.Romanchuk in the Ukrainian Help Committee, in the Ukrainian National Council.

Key words: First World War, UPR-council, WUPR, Western Ukraine.

УДК 94 (477.83/.86)“20/30”, XX ст.
ББК 63.3 (4Укр)62

Нестор ФЕДОРЯК

РОЛЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОМУ ЗАХИСТІ ТА РОЗВИТКУ ВЗАЄМНОЇ ДОПОМОГИ СЕРЕД УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ У 20–30-х рр. XX ст.

У статті на цікавому першоджерельному матеріалі простежується роль українських громадських товариств Галичини у вирішенні різноманітних проблем в соціальній сфері у міжвоєнний період. Відображено зміст, форми та напрями роботи громадських організацій.

Ключові слова: громадські організації і товариства, соціальна сфера, кредитні спілки, благодійництво.

Вагомим чинником національного розвитку українського народу Східної Галичини у другій половині XIX ст. – 30-х роках XX ст. стало виникнення й діяльність добровільних громадських об’єднань. Українська історична наука у своєму арсеналі сьогодні має чимало досліджень з історії діяльності українських товариств у Галичині наприкінці XIX – у першій третині XX сторіччя (І.Андрухів, О.Вацеба, І.Зуляк, Л.Рева-Родіонова, Б.Савчук, М.Сенюк, Б.Трофим’як, Л.Шологон та ін.). Утім, учені чимало уваги присвятили показу ролі масових організацій у розбудові культурно-освітньої царини, проте майже не висвітленою залишається їх важлива діяльність у соціальній сфері. Ідея взаємної моральної та матеріальної допомоги є однією з ключових у гуманістичній ідеології як масових (“Просвіта” та ін.), так і станових (учительських, студентських та ін.) українських громадських організацій. Вона стала важливим фактором внутрішньої консолідації членів і водночас сприяла популяризації їхніх завдань і піднесенню авторитету серед широких верств населення. Зміст, форми та напрями такої роботи зумовлювалися пануючими в Галичині суспільними умовами, а також потребами національного розвитку українського народу.

Австрійська імперія в XIX – на початку XX ст. і Польська держава в 20–30-х роках були типовими мілітарно-поліцейськими державами. Значна частина їхніх бюджетних витрат призначалася саме на силові відомства, а на соціальне забезпечення населення виділялися мізерні кошти. Зокрема в Польщі протягом 20–30-х років близько третини бюджетних витрат призначалися на військове відомство, 10% – на Міністерство внутрішніх справ і лише 1% – на соціальне забезпечення. За таких умов громадські організації були змушені компенсувати прогалини політики держави в цій сфері.

Розвиваючи такий важливий напрям діяльності, як соціально-правовий захист населення, громадські товариства прагнули протидіяти сваволі владних структур, домагаючись виконання прав і свобод українства, що існувало в межах чужих держав. Перебуваючи під австрійським пануванням, виховані в дусі конституціоналізму, українці активно апелювали до адміністративних органів у справах розв’язання соціальних проблем, але це давало незначні наслідки. За міжвоєнних років українські масові та станові об’єднання вже активніше намагалися вирішувати соціальні проблеми власними силами. Тоді ж для цього вони почали створювати спеціальні громадські інституції.

Головним шляхом розв’язання проблеми соціального захисту членів громадських товариств стало налагодження “самодопомогової” (взаємна допомога) діяльності, яка розвивалася в різних формах. Серед об’єднань інтелігенції найширшу працю у цій царині проводили вчительські товариства. Початковий етап мав “петиційний” характер. Першу “декларацію” з “проханням” припинити дискримінацію українських освітян і вжити заходів щодо поліпшення їхнього соціального та правового становища “Руське товариство педагогічне” (з 1912 р. – Українське педагогічне товариство, з 1926 р. відоме в Галичині та поза її межами як “Рідна школа”) направило до крайової адміністрації в 1899 р.¹. Із цього часу протягом двох наступних десятиріч воно спільно з товариством “Взаїмна поміч галицьких і буковинських учителів і учительок” та “Учительською громадою” постійно “бомбардувало” галицький сейм і віденський парламент проханнями й вимогами поліпшити матеріальне становище українських педагогів, із чим навіть пов’язувалося загальне піднесення народної освіти. Але, крім вирішення окремих справ, цим шляхом не вдалося досягти вагомих очікуваних зрушень.

За таких умов відбулася переорієнтація на власні сили. Товариство “Взаїмна поміч українського вчителства” (ВПУВ) активно розбудовувало кредитні спілки: “Взаїмну поміч учительську” (1911–1924), “Учительську крайову спілку” (1924–1932), “Учительську касу” (1932–1938) та ін. Спираючись на досвід і значні грошові засоби, “Учительська каса” досягла визначних успіхів: налічувала 1870 осіб і мала 42,5 тис. зл. капіталу. На такій основі при ньому діяв “допомоговий фонд”, з якого щороку понад сто вчителів отримували кредит на загальну суму 5–10 тис. зл. Із “фонду посмертних допомог” ВПУВ видавали 12–50 тис. зл. Широку діяльність у цьому напрямі проводили відділи товариства². Членам “Учительської громади” на різні види соціальної допомоги щороку виділялося по 7–9 тис. зл.³. Зібравши потрібні кошти, ці дві вчительські організації звели оселі відпочинку у Ворохті, Черчому, Ямнім і Рожанці (Карпати), які стали важливими осередками культурного життя та єднання інтелігенції.

Отже, саме кредитні установи “Взаїмна поміч учительська”, “Учительська крайова спілка”, “Учительська каса” творили підґрунтя для розгортання “взаємодопомогової” діяльності товариства “Взаїмна поміч українського вчителства”. Діяльність товариства “Учительська громада” у сфері взаємного кредитування була менш значною, хоча, як зазначалося в часописі “Українська школа” (1938 р., ч. 7), на різні види соціальної допомоги її членам щороку виділялося по 7–9 тис. зл.

У руслі боротьби за поліпшення соціальних умов життя розгортався й професійний рух українських службовців, який, однак, не зміг реалізувати свій величезний потенціал. Засноване в травні 1914 р. “Товариство українських приватних урядовців” під проводом відомого громадського діяча А. Жука встигло лише висунути програму зміцнення матеріального становища та соціального статусу працівників культурних і кооперативних установ⁴, але не розпочало праці в цьому напрямі. Ця програма стала реалізовуватися створеним у жовтні 1931 р. “Союзом українських приватних службовиків” (“Супруга”). Роль “трибуни” та “зв’язкового” у формуванні національної свідомості всього українства покликаний був відіграти його орган “Службовик”, який редагували В. Цмайла та П. Подлевський.

Після тривалого застою він активізував працю лише в 1938 р., коли в 13 міських філіях гуртувалося 1187 членів⁵. При бюджеті у розмірі 45,7 тис. зл. лише 1934 р. членам “Супруги” через фонди “безробітних”, “допомоговий”, “посмертний” та інші було видано 15,6 тис. зл. Розгортала діяльність його кооператива “Суспільний промисел”, де знайшли роботу понад 200 звільнених службовців⁶. Чималі перспективи обіцяла розпочата “Супругою” в 1938 р. акція посередництва в укладанні двосторонніх угод, яка ставила за мету ліквідувати диктат працедавців над службовцями⁷. Усе це було вагомими здобутками, проте до товариства належало всього 19% українських службовців, а багато з них, особливо тих, які посідали державні посади, віддавали перевагу членству в польських і напівдержавних об’єднаннях.

На тлі боротьби за поліпшення соціальних умов життя різних станів української спільноти Галичини загальнонаціонального характеру набирала проблема матеріальної допомоги студентству. Вона ставала дедалі актуальнішою у зв’язку з демократизацією вищої освіти й великою мірою впливала на загальний процес відтворення української інтелігенції. Про значущість цього питання свідчить і той факт, що за передвоєнне десятиріччя через брак засобів до існування до 600 студентів під час навчання перебували вдома, а ще 300 у Львові були змушені займатися додатковим заробітком⁸. У 20–30-х роках більшість української молоді, яка здобувала вищу освіту, також була приречена на злиденне існування.

На перешкоді перетворенню справи допомоги студентству у всенародний патріотично-благодійницький рух стояв конфлікт “батьків і дітей”. Саме в такій площині вперше ця проблема була поставлена на лютневих 1912 і 1913 рр. “анкетах” у Львові, де “старші” діячі, що представляли провідні політичні партії й економічні та культурні організації, закидали студентам “ідейну незрілість” і “нехіль до навчання”. Тоді їм було відмовлено у наданні сталої матеріальної підтримки, бо вона мала б сприяти тільки здобуванню знань, а не “заняттям політикою”⁹.

Власне із цієї причини не були реалізовані значні можливості у розв’язанні даної проблеми. Це яскраво продемонструвала кампанія підтримки акції “сецесії” 1901–1902 рр., коли, протестуючи проти колонізації Львівського університету, 440 українських студентів демонстративно виїхало на навчання за кордон. Тоді зусиллями всіх галицьких об’єднань було зібрано 100 тис. кр.¹⁰. Утім, ця кампанія стала передусім демонстрацією галицьким українством свого національного “Я”, а вже відтак турботою про саме студентство.

У п’ятиріччя перед Першою світовою війною та протягом 20–30-х років, як фіксують численні матеріали преси, осередки “Просвіти”, УПТ, “Сокола”, “Пласту”, “Лугу”, “Союзу українок” та інших товариств постійно улаштовували “збірки” пожертв на допомогу студентству, які пересічно давали від 5 до 80 і більше злотих.

З іншого боку, через “необов’язковість членів” постійних невдач зазнавала “взаємодопомогова” діяльність студентських організацій, яка, до речі, оголошувалася одним із пріоритетних напрямів їх розвитку. Через “епідемію несплати позичок” від кредитної діяльності були змушені відмовитися вже такі перші відомі організації, як “Дружній лихвар” та “Академічна

поміч”¹¹. Намагаючись позбавитися старих хиб, “Академічна громада” вирішила притягти боржників до “товариського суду”¹². Але ця “хвороба” так і залишилася невиліковною, тому з 1905 р. товариство припинило “внутрішнє кредитування” та обмежалося перерозподілом субсидій, що виділяв Львівський університет. Така ж доля спіткала й створені українською молоддю в 1929–1933 рр. кредитні спілки під назвою “Студентський лихвар” і “Студентська шадниця”.

Зважаючи на такий сумний досвід, нові принципи були покладені в основу праці заснованого 1931 р. “Товариства прихильників освіти”. Йому передали всі до- й післявоєнні боргові “скрипти” членів шести крайових і закордонних студентських організацій на суму 30 тис. дол. Проте домагання повернення боргів не мали успіху. Вагоміші результати приносили загально-крайові акції збору добровільних пожертв на користь студентства. Лише 1931 р., незважаючи на економічну кризу, повітові студентські організації зібрали 14,5 тис. зл.¹³, але з 1934 р. такі кампанії давали значно менші прибутки.

Капітали “Товариства прихильників освіти” мали творити постійний, зростаючий “залізний фонд”, з якого могла б користати кожна генерація студентства. Воно взяло на себе керівництво основними ланками його соціального забезпечення у Львові, зокрема в 1930–1934 рр. товариство утримувало “Академічний дім”, а також їдальню, де на пільгових умовах харчувалося 200 студентів. Воно також виділяло одноразові позики й допомоги¹⁴. Успіх цієї діяльності значною мірою зумовлювався підтримкою з боку старших “реальних політиків”, що таким чином намагалися зробити цю інституцію опорою для поширення своїх впливів.

Окрім загальної державної політики, дискримінація українських студентських організацій також зумовлювалася культурно-освітнім характером їхньої діяльності, яка обмежувала можливості отримання дотацій з інших фондів. Про це свідчить такий приклад. У 1927–1930 рр. українські студенти склали 60 тис. зл. у “фонд допомоги” при Львівському університеті, але вони нічого не одержали з нього на розвиток своїх “фахових товариств”, оскільки той був перерозподілений на користь польської “Братньої допомоги” (“Bratnej pomocy”), що мала офіційне право на здійснення кредитування¹⁵.

Таке становище своєю чергою зумовило відповідну еволюцію українських “академічних” (культурно-професійних) об’єднань. У 1930 р. спочатку “Медична громада” й “Основа”, а в 1934 р. – “Правнична громада” та “Союз студентів філософії” змінили свої статuti на “самодопомогові” товариства, хоча й залишили за собою право проводити культурно-освітню працю. Завдяки цьому від навчальних закладів, при яких вони діяли, – Львівського університету й Політехніки – ці організації стали одержувати субсидії, але керівництво цих вищих шкіл отримало можливість широкого контролю за їхньою діяльністю.

“Матеріальна і моральна самодопомога” була одним із головних завдань міщанських і ремісничих організацій, але кредити чи інші форми допомоги переважно надавалися у випадках хвороби та смерті членів, їхні розміри були незначними. Так, у найбільшому серед таких інституцій Львівському ремісничому товаристві “Зоря” річні суми фондів “посмертних допомог” перед війною становили 1,3–1,7 тис. кр., у 1924–1933 рр. – лише 600–900 зл.¹⁶. Ще меншим був бюджет “суспільної обезпечальні” львівського робітничого товариства “Сила” (1913–1938). З огляду на таке становище більшість українського робітництва віддавала перевагу польським “самодопомоговим союзам”¹⁷. До речі, саме нерозвинутість цієї сфери діяльності зумовила досить низький загальний рівень національно-громадської активності студентства.

За рівнем розвитку інституцій благодійницького характеру українці Галичини істотно поступалися полякам, а особливо євреям. Це значною мірою зумовлювалося низьким рівнем життя та майже повною відсутністю шляхетського стану, який би здійснював меценатство. Окремі інституції такого характеру здебільшого виникали за протекцією церкви й мали локальний характер. Серед них як найбільш помітні явища відзначимо “Товариство св. о. Николая” в Станіславові, яке в 90-х роках надавало допомогу бідним і бездоглядним через улаштування безкоштовних обідів і притулків¹⁸. Діяльність “Товариства св. Апостола Петра”, заснованого о. Танчаковським і о. Джулинським наприкінці 1896 р. у Львові, переважно обмежувалася опікою родин духовенства. На 1909 р. воно зросло до 600 членів, а його “фонд” становив 52 тис. кр.¹⁹. Створене у вересні 1925 р. о. Дуткевичем “Товариство доброї смерті” при церкві

св. Петра і Павла у Львові, крім утримання бюро для “гідного поховання членів”, здійснювало благодійницьку працю та опікувалося Личаківським цвинтарем. За десять років воно зросло до 300 осіб, мало 20 тис. зл. майна²⁰. Актуалізовані архівні матеріали та інші джерела фіксують діяльність інституцій із такою ж назвою та завданнями в інших галицьких містах, серед них найбільшою чисельністю виділялося засноване в січні 1932 р. товариство в Богородчанах²¹. Відзначимо, що хоча такого роду інституції фактично діяли під протекторатом Греко-католицької церкви, з формально-правової точки зору вони ґрунтувалися на тих самих засадах, що й інші світські інституції.

За підтримки духовенства відбувалося об'єднання в окремі товариства українських служниць і домашніх робітниць. Організації цього численного прошарку українського населення (лише у Львові їх було понад 10 тис. осіб) не приділяли належної уваги, тому жіноцтво, потрапляючи здебільшого до польських чи єврейських сімей, деморалізувалося, а, вступаючи до “чужих” товариств, піддавалося денационалізації²².

Окремі спроби щодо організації цього стану переважно не приносили тривких наслідків. Так, за прикладом створеного в лютому 1912 р. у Стрию “Товариства опіки над слугами та робітницями” (голова О. Бачинська) за два довоєнні роки подібні організації виникли в Дрогобичі, Станіславові та інших містах, але за короткий час не встигли зміцнитися. Початок створенню широкої розгалуженої загальнокрайової структури мало дати організоване в липні 1929 р. за почином А.Шептицького просвітньо-благодійницьке товариство “Будучність” у Львові, яке очолювала Є.Тишинська. Воно складалося із семи гуртків, але не вийшло за межі міста. Водночас у 30-х роках ХХ сторіччя, як засвідчує преса, існування численних подібних за характером і завданнями польських організацій в українських містах, зокрема краківське “Товариство св. Зити”, ставило головною метою розгорнути мережу своїх філій на “кресах”²³.

Зі встановленням польського режиму в Галичині загострилася проблема соціального захисту українського населення, особливо тієї його частини, що постраждала внаслідок воєнного лихоліття, а також державної шовіністичної політики. Це повною мірою стосувалося “зльокавтованих” (звільнених) службовців та “емеритів” – пенсіонерів-інтелігентів та осіб, що жили на пенсію померлих годувальників. Усунення з державної служби українських залізничників, зв'язківців та урядовців за відмову скласти присягу на вірність Польській державі вже 1919 р. прирікало на злидні 10 тис. членів їх родин²⁴. Розпорядження Міністерства внутрішніх справ від 18 січня 1922 р. про недопущення такого роду адміністративних переслідувань²⁵ відверто нехтувалося на місцях. На 1925 р. у важкому становищі перебувало 3 тис. звільнених службовців, які часто вдавалися до самогубства, божеволіли. “Безробітним станом” стало українське вчительство. Так, уже в травні 1922 р. 800 освітян було позбавлено посад²⁶, а відтак їхня кількість коливалася в межах 1,8–2,5 тис. осіб.

Важливо зауважити, що на початках таке становище, як не парадоксально на перший погляд, певною мірою сприяло розвитку національної самоорганізації, оскільки більшість безробітної української інтелігенції пішла працювати в національні суспільні установи. Проте їх місце посіли службовці із центральної Польщі, яких часто називали “кресовими кациками”. Цей “найгірший елемент” серед державної бюрократії був просякнутий ненавистю до місцевого населення. У той час, коли лише в системі судочинства та шкільництва в Західній Україні працювало 60–70% некваліфікованих польських службовців²⁷, багато української інтелігенції залишалося без роботи або переводилось у польські воеводства.

Для правового захисту українського населення при станових і масових товариствах на початку 20-х років стали активно створюватися “правні” секції та комітети. Вони апелювали до влади з приводу фактів зловживань, а також давали поради щодо вирішення різних соціальних проблем за умов нового режиму, насамперед повернення реквізованого поляками майна.

Порівняно з масовими організаціями (“Просвітою”, Українським педагогічним товариством та ін.) вагоміші наслідки із соціально-правового захисту членів приносила діяльність станових об'єднань. Так, протести “Взаємної помочі українських вчителів” у другій половині 1919 р. до реабілітаційної комісії крайової шкільної ради вплинули на вирішення долі десятків безпідставно звільнених освітян. Винятковим фактом стала виплата на його вимогу Міністерством освіти Польщі в 1919–1920 рр. дотацій понад ста сім'ям за вчителів, що загинули в

українській армії. Зусиллями ВПУВ у три наступні роки понад тисячу українських педагогів були відновлені на посадах, а щонайменше 160 повернені з таборів. Окрім того, було вирішено сотні справ про надання матеріальної допомоги вчителям або їхнім сім'ям²⁸. Надалі щороку ВПУВ полагоджувала 600–700 справ щодо поліпшення побуту та працевлаштування своїх членів.

Аналогічною була й діяльність “Учительської громади”, яка в першій половині 20-х років урятувала сотні українських педагогів від примусового набору до польського війська. Товариство активно виступило проти їх переведення до західних воеводств²⁹. Значні перспективи розвитку мав створений на серпневому 1922 р. учительському з'їзді “Комітет безробітних учителів”, що мав перерости у самостійну інституцію³⁰. Однак влада відразу відмовила у наданні йому правового статусу й подальші кроки в цьому напрямі не принесли реальних результатів.

Курс на створення окремих інституцій для розв'язання соціальних проблем службовців теж не приніс вагомих наслідків. Це стосується організованого за польським зразком 22 травня 1925 р. “Союзу емеритів” “Поміч” (голова – А.Добрянський), покликаною захищати станові, матеріальні, культурні інтереси членів³¹. Схожу мету мало створене після дворічних підготовчих заходів у серпні 1926 р. “Товариство зльокавтованих службовців “Взаємна допомога”, організаторами та керівниками якого виступили такі авторитетні діячі, як В.Целевич і С.Біляк³². Запорукою успіху цих інституцій могла бути лише масовість. Проте вони налічували всього по 60–80 осіб, оскільки багато українських службовців, як і робітників, продовжували орієнтуватися на отримання допомоги з державних фондів, а також віддавали перевагу членству в подібного роду польських інституціях. Улаштовані названими українськими товариствами кілька “збірок” дали незначні суми. Вони спричинилися до популяризації проблеми соціального захисту “зльокавтованих” і “емеритів” завдяки проведеній узимку 1928–1929 рр. широкої вічової акції, а також виступам у пресі. Але вже наступного року “Поміч” та “Взаємна допомога” здебільшого через внутрішні організаційні хиби й адміністративні перешкоди занепали.

Таким чином, українські громадські товариства, що діяли в Галичині у 20–30-х роках ХХ сторіччя, долаючи адміністративні перешкоди, всупереч антиукраїнській політиці Польщі, вагомо спричинилися до розв'язання суспільних проблем. За умов нерозвинутості соціальної сфери вони, крім іншого, були змушені компенсувати прогалини політики пануючої держави щодо пенсійного забезпечення, допомоги малозабезпеченим, опіки над бездоглядними дітьми тощо. Українські громадські організації відіграли також важливу роль у внутрішній консолідації українців Галичини.

¹ Учитель. – Річник 1899. – С. 91–92.

² Учительське слово. – 1935. – Ч. 5. – С. 169; Річник 1938. – С. 148–149; Товариство Взаємна Поміч Українського Вчительства (1905–1930). – Львів, 1932. – С. 186; Ясінчук Л. 50 літ Рідної Школи (1881–1931) / Л. Ясінчук. – Львів, 1931. – С. 30–32, 185–186.

³ Українська школа. – 1938. – Ч. 7. – С. 179–181.

⁴ Діло. – 1914. – 15, 21. 05.

⁵ Звідомлення про стан і діяльність Союзу Українських приватних службовиків “Супруга” в 1938 р. – Львів, 1939. – С. 3–9; Хто такий український працівник (приватний службовець). – Львів, 1935. – С. 30–33.

⁶ Хто такий український працівник (приватний службовець). – Львів, 1935. – С. 33–34.

⁷ Трудові договори між окрешними союзами “Супруги” і кооперативними організаціями. 1937–1938 // Центральний державний історичний архів України у Львові (далі ЦДІА у Львові). – Ф. 343, оп.1, спр.1, арк.1–2.

⁸ Шляхи. – 1913. – Ч. 8–9. – С. 115.

⁹ Савчук Б. Студентство в боротьбі за український університет у Львові (1919–1923 рр.) / Б. Савчук // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історичні науки. – 1999. – Вип. 2. – Ч. 4. – С. 101–111.

¹⁰ Студентський вісник. Бюлетень Центрального Союзу Українського Студентства в Празі ЧСР. – 1931. – Ч. 7. – С. 169.

¹¹ Новий час. – 1913. – Ч. 11. – С. 162.

¹² Судові повідомлення членам товариства за несплату грошових допомог. 1 січня 1882 – 26 квітня 1904 р. // ЦДІА у Львові. – Ф. 296, оп. 1, спр. 1, арк. 14.

13. Студентський шлях. – 1931. – Ч. 1–2. – С. 45–56; Студентський вісник. Бюлетень Центрального Союзу Українського Студентства в Празі ЧСР. – 1931. – Ч. 7–8. – С. 170.
14. Студентський вісник. Бюлетень Центрального Союзу Українського Студентства в Празі ЧСР. – 1931. – Ч. 7–8. – С. 164–168, 659; 1934. – Ч. 7–8. – С. 240–241.
15. Студентський вісник. Бюлетень Центрального Союзу Українського Студентства в Празі ЧСР. – 1931. – Ч. 7–8. – С. 169–170.
16. Діло. – 1901. – 17. 02; 1926. – 20. 02; 1933. – 5. 04.
17. Чайковський Д. Білас і Данилишин / Д. Чайковський. – Нью-Йорк, 1969. – 277 с.
18. Слюсарчук С. Міщанські товариства у Станіславові / С. Слюсарчук // Альманах Станіславівської землі. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1975. – Т. 1. – С. 464–467.
19. Діло. – 1899. – 22, 23. 11; 1909. – 24. 04.
20. Товариство Доброї смерті // Новий час. – 1935. – 1 жовтня.
21. Місячні звіти староств про політичну обстановку в повітах за грудень 1931 р. – Січень 1932 р. // Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 2 сч., оп. 1, спр. 782, арк. 2.
22. Діло. – 1930. – 2, 4.02.
23. Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.) / Б. Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998. – 278 с.
24. Кривава книга. Передрук видань 1919 та 1921 років. – Дрогобич: Відродження, 1994. – 279 с.
25. Листування з повітовими старостами про звільнення з роботи службовців української національності, що відмовилися прийняти польське громадянство під час перепису населення. Січень 1922 р. // (ДАІФО). – Ф. 2 сч., оп. 1, спр. 99, арк. 1–2.
26. Громадський вісник. – 1922. – 24.08.
27. Діло. – 1923. – 8.06; 1925. – 10.11.
28. Товариство Взаємна Поміч Українського Вчительства (1905–1930). – Львів, 1932. – 339 с.
29. Двадцять'ятиліття Товариства “Учительська громада”. Ювілейний науковий збірник. – Львів, 1935. – С. 26, 40.
30. Громадський голос. Орган Української радикальної партії. – 1922. – 24.08.
31. Діло. – 1925. – 23.08.
32. Діло. – 1926. – 6.08.

In the article on the interesting primary source material the role of the Ukrainian public companies of Galicia in solving various problems in the social sphere in the interwar period is observed. The content, forms and ways of work of public organizations are shown.

Key words: public organizations and companies, public sphere, credit unions, charity.

УДК (477.83/86):322.2

ББК 86.37 Г 56[070]1920/1930

Ігор ГНИП

РОЛЬ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У ПРОЦЕСІ ВИХОВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ У 20–30-х рр. ХХ ст. (На матеріалах галицької преси)

У статті на основі аналізу української галицької преси з'ясовано основні принципи освітньої концепції Греко-католицької церкви, розкрито головні напрями діяльності греко-католицького духовенства у справі виховання української молоді та встановлено перешкоди на шляху реалізації церковної освітньої програми в міжвоєнні роки на території Східної Галичини.

Ключові слова: освітня концепція, Греко-католицька церква, національне виховання, ідея “української школи”, християнські ідеали.

На теренах Східної Галичини в міжвоєнний час українська преса була основним засобом масової інформації для українського населення краю, виразником різних соціальних і політичних інтересів, інструментом формування громадської думки та розвитку духовної

культури. Жодна сфера тогочасного життя не залишалася поза увагою та знаходила своє відображення на шпальтах галицьких газет. Серед тем, які зазнали найактивнішого обговорення, була проблема виховання української молоді. Політичні реалії того часу часто позбавляли українців Галичини можливостей на здобуття якісної освіти. Після війни багато сімей не були матеріально спроможними посилати своїх дітей до школи, залишилась велика кількість сиріт. Соціальне зубожіння населення супроводжувалось падінням освітнього рівня. Тільки незначна частина української молоді могла здобути вищу освіту. Українське шкільництво міжвоєнного періоду перебувало у катастрофічному стані. Національна політика польського уряду лише ускладнювала загальну ситуацію. Тож питання виховання й освіти, як важливий фактор збереження національної ідентичності населення регіону, постійно дискутувалося серед української галицької еліти, представники якої на сторінках своїх періодичних видань пропонували шляхи виходу з освітньої кризи, пропагували ідеї “української школи”, висвітлювали досягнення української громадськості в освітній сфері. Вже поверхневий огляд таких публікацій підтверджує значну роль Греко-католицької церкви у процесі виховання підростаючого покоління Східної Галичини у 20–30 рр. ХХ ст.: деякі статті розглядали напрями діяльності духовенства серед української молоді, інші, нерідко за авторства українських священників, висвітлювали концепції та підходи до викладання в школі, окреслювали важливість позакласної роботи з учнями та студентами, визначали основні вектори “української освіти”.

Розгляд поставленого питання в ракурсі української преси дає можливість не лише встановити особливості бачення процесу виховання української молоді Греко-католицькою церквою, реальні кроки духовенства в цьому напрямі та перешкоди на шляху їх досягнення, а й з'ясувати ставлення різних політичних сил краю до позиції церкви в цій справі, адже кожна газета відображала й оцінювала тогочасні події через призму політичних і соціальних поглядів, які вона представляла.

Основна частка освітніх закладів Східної Галичини була державною. Відповідно до Ризького договору від 18 березня 1921 р. і конституції Польської держави українці мали право на навчання дітей рідною мовою в початкових класах. Крім того, “шкільним законом 1924 р.” передбачалося відкриття окремих шкіл для національних і релігійних меншин за умови, якщо в межах округу однієї школи є 40 дітей шкільного віку відповідної приналежності та волевиявлення жителів, яке буде підтверджено плебісцитом. Українська громадськість за участі Греко-католицької церкви намагалася використати цей шанс для розвитку українського шкільництва. Однак політика місцевих властей, а також офіційна заборона агітації церкви за проведення плебісциту не дала бажаних результатів. Підтримана Греко-католицькою церквою ідея “української школи”, де навчання буде провадитися українською мовою, а вчителями могли бути українці греко-католицького віросповідання, суперечила основним принципам національної політики польської держави¹. Лише після підписання в 1925 р. Конкордату між польським урядом і Ватиканом за Греко-католицькою церквою були визнанні деякі повноваження у державній освітній сфері, а саме у справі викладання релігії в школі серед своїх вірних. Завдання проводити навчання релігії покладалося на катехитів, обраних ординаріями і затвердженими шкільною владою². Митрополит А.Шептицький висловив щирі сподівання, що перебування священників у школі сприятиме вихованню підростаючого покоління в дусі “совісної і глибокої праці” і зможе звести до мінімуму в майбутньому випадки переходу в латинський обряд серед українського населення³.

Наперекір домовленостям на найвищому рівні у справі викладання релігії греко-католицьке духовенство постійно наражалося на перешкоди з боку місцевої шкільної влади. Так Конкордатом визнавалася “конечність порозуміння шкільної влади з церковною у всіх справах, зв'язаних з навчанням релігії у школах”⁴. Вибір учителів покладался на канонічну комісію при ординаріаті, яка мала можливість у будь-який момент відкликати запропоновану кандидатуру. Насправді часто на місцях відбувалося “одностороннє віддавання науки релігії світським вчителям без апробати церковної влади”, у школі самовільно зменшували кількість годин на предмет, викладачам-священникам платили менше, ніж іншим педагогам⁵, ставили уроки релігії наприкінці навчального дня або у вечірній час, коли діти вже були втомленими і неуважними⁶, намагаючись таким чином зменшити вплив українського духовенства серед молоді. Крім того,

з моменту обов'язковості уроків релігії, деякі школи стали ареною “боротьби за душі”. Періодика міжвоєнної доби переповнена статтями з характерними назвами: “Змушують молитися українських дітей по-польськи”⁷, “Ревність польського священника”⁸ тощо, де заручниками ситуації неодноразово виступали діти.

Навчання в державних закладах за тогочасних умов не вирішувало, на думку української громадськості, освітньої проблеми для українського населення, а інколи з національного погляду навіть шкодило. Українська еліта, шукаючи підтримку серед широких мас, намагалася втілити в життя свою освітню концепцію, основу якої становило християнське виховання дітей у “своїй” родині та “своїх” навчальних закладах⁹. Систему недержавної національної освіти очолила “Рідна школа”⁹, до її заслуг належить заснування низки початкових шкіл приватного, громадського та церковного характеру й освітніх гуртків майже в кожному повіті. Товариство тісно співпрацювало з греко-католицьким духовенством і церковною адміністрацією. Так 25% усіх провідників “Рідної школи” були українські священники, а із 69 голів повітових гуртків 24 мали духовний сан¹⁰.

“Історія нашого народу свідчить, що в найбільш критичних його хвилях все приходила йому в певну поміч наша церква і її духовенство. Сьогодні критичний стан Рідної Школи – це важка національна потреба, се критична хвиля народу, яка може повести за собою страшну трагедію”, – підкреслювалося на шпальтах “Ниви”¹¹. Автор статті закликав духовенство не лише й надалі пропагувати ідею “рідного шкільництва”, а й переконувати, що її існування, таке важливе для українського народу, “мусить удержуватися його жертвністю”¹². Аргументи автора чітко відображали позицію керівництва Греко-католицької церкви, яке за будь-якої нагоди намагалася достукатися до кожного серця українця у справі матеріального забезпечення українського шкільництва. “Жертви на “Рідну Школу” є необхідною національною konieczністю, від якої не сміє відмовлятися ні одна українська одиниця... нехай ідея “Рідної Школи” з’єднає всіх українців в одну велику солідарну громаду, яка мусить доконати і доконає великого діла”, – наголошується у спільному зверненні митрополита А.Шептицького, представників вищої школи та громадських організацій¹³.

Майже кожне релігійне свято, а особливо Різдво та Паска, відбувалися під гаслами “Рідної школи” та “християнського виховання”¹⁴. Під час святкових проповідей і повчань духовенство закликала до посильних пожертв на освіту, гроші збиралися також шляхом колядування. “Світлий празник Різдва Христового нехай буде і надалі днем “Рідної Школи”... цей зв’язок мусить стати народною маніфестацією. І тому суспільність мусить однодушно подбати, щоби у всіх громадах і навіть найдальших закутках нашого краю колядували всі на “Рідну Школу”¹⁵. Духовенство пропагувало збірку пожертв на “Рідну школу” під час родинних свят, хрестин, весілля, іменин тощо. Приклади таких “жестів християнської волі” обговорювалися на сторінках повітової преси, ставились у приклад, благословлялись¹⁶. У зв’язку з гострою кризою бюджету товариство вдалося до кардинального заходу – внутрішньої безвідсоткової позички, яка мала становити 250 тис. зл.¹⁷. Незважаючи на те, що більшість населення проігнорувала цю ідею, упродовж лише 1932–1934 рр. надійшло 141 тис. зл., з якої 10 тис. вніс митрополит А.Шептицький¹⁸.

Великий рівень безграмотності, який сягав за підрахунками працівників “Рідної школи” 75%, неможливість значної частини населення платити за навчання та діяльність товариства лише на основі одноразових пожертв, не вирішував освітньої проблеми в регіоні. Товариство висувало нездійснені вимоги: “1) кожен Українець стане членом “Рідної Школи”; 2) кожен Українець платить на “Рідну Школу” 1% свого доходу; 3) всі наші (українські. – Авт.) установи платять 1/4 % від обороту; 4) власники облігацій “народової позички” відступають хоч половину своїх облігацій; 5) ті, хто п’ють і курять – 20% від прокуреного і випитого на “Рідну Школу”; 6) картярі – 20% від виграного; 7) члени громадських рад і повітових відділів подбають про призначення в бюджеті відповідної суми на “Рідну Школу”; 8) щорічно призначить кожна місцевість 1 виставу та 1 фестин на “Рідну Школу”; 9) Коляда і писанка на “Рідну Школу”¹⁹.

* До 1926 р. Українське педагогічне товариство.

У цій ситуації потрібний щомісячний фінансовий фонд духовенство намагалася організувати своїми силами. На питання “що ж мають вчинити наші священники зі свого боку для Рідної Школи?”, автор статті “Рідна Школа і духовенство” повчає: “В кожному деканаті заявити преміяльно своєму отцю деканови, що годиться на стягання зі своєї місячної платні по кілька злотих чи якого там дрібного проценту на Рідну Школу, а отці декани донесуть про те своєму Ординаріатови з проською, щоб цей потручував згори дотичну суму і відіслав до каси Товариства. Таким чином запевнити можна товариству трівку місячну підмогу... Так роблять німецькі, чеські й польські священники, чому не мали б робити так і наші?”²⁰. Однак питання скоріше було риторичним, оскільки справа проголошувалася добровільною та залежала як від переконань самого священника, так і від зовнішнього на нього тиску. Представники “Рідної школи” були стурбовані періодичними заборонами польської влади “всенародних” збірок як таких, що “загрожують публічній безпеці”²¹, із часом на окремі з них стали вимагати спеціальні дозволи, а за активними агітаторами встановлювався контроль.

У системі недержавної освіти цільне місце посідали навчальні заклади, якими опікувалося греко-католицьке чернецтво. Початкову освіту сироти отримували в захоронках і захистах. Окремі чернечі чини мали цілу сітку розгалужених дитячих притулків і сиротинців, зокрема сс. Службниць та оо. Студитів. Репортаж Б.Кадимири з монастиря сс. Студиток у Яхторові, опублікований на сторінках “Мети”, яскраво змальовує повсякденну працю сестер, які “займаються вихованням дітей, провадять захисти, захоронки, передшкілля, піклуються немовлятами... Тут кожна дитина мусить покінчити 7 клас науки, здібніших висилають до Львова до українських шкіл, в яких вчать практичного ремесла”²². Монастирська освіта була спрямована насамперед на практичні навички, однак не забувалось і про “виховання душі”: “дають вистави, академії (релігійні й національні), мають свою бібліотеку, читають свою пресу”²³.

Особливо високими показниками якості освіти відзначалися створені сс. Василіанками гімназії, інститути, ліцеї, фахові школи. Навчання в цих закладах було платним, дітям із незаможних родин надавалися часткові знижки. У міру можливості монастиря окремі найбідніші діти перебували на утриманні сестер. Шкільне виховання не обмежувалося відвідуванням уроків і виконанням домашнього завдання. Позашкільна робота спрямовувалась на гармонійний усебічний розвиток дитини з акцентами на добродійність, милосердя та, водночас, мала переважно національне забарвлення.

Особливої уваги заслуговують добродійні акції вихованок сс. Василіанок. Лише в 1937 р. учениці Львівської гімназії власноручно виготовили 90 трикотажних і 159 кравецьких виробів, 116 прикрас на ялинки й забавки для дітей із бідних родин і сиріт. Кошти необхідні для такої важливої справи збиралися під час проведення концертів, вистав, через збір склотари тощо. Для організації добродійної діяльності в деяких навчальних закладах створювалися спеціальні товариства на кшталт “Шкільної самопомічі” у Львівській гімназії чи “Комітету допомоги бідним учням” в учительській семінарії. Останній був створений з ініціативи митрополита Греко-католицької церкви А.Шептицького²⁴.

Для пропаганди “християнської школи для української молоді” Греко-католицька церква разом із керівництвом шкільних установ організувала щорічне свято “День молоді Рідної школи та Української Захоронки”. У Львові в цей день збиралися представники української дітвори зі своїми наставниками, зустрічалися з митрополитом А.Шептицьким, брали участь у концертах, ставили вистави тощо. Українські газети були переповнені враженнями від святкування: “Вся публіка й молодь привітала довготривалими оплесками й окликами “слава” ВПреоув. Митрополита, який приїхав на площу відкритим самоходом з о. крил. Ковальським... Мимо непривітної погоди наше львівське громадянство, між ними було багато священників, дало доказ, що живо інтересуються своєю молоддю, яка здала свій черговий іспит прегарно”²⁵. Водночас глава Греко-католицької церкви за будь-якої нагоди висловлював подяки всім тим, хто причетний до виховання підростаючого покоління: “...стільки вкладаєте і трудів, і праці, і щирого серця, і жертв у ту потрібну жертвенну працю”²⁶ на освітній ниві.

Незважаючи на низку переваг, навчання за монастирськими стінами чи в закладах під егідою чернечих чинів не було можливим для всіх українських дітей. Це зумовлювалося не ли-

ше обмеженістю місць, значною платою, а й, у деяких випадках, позицією самих батьків. Навчання в державній польській школі надавало більше можливостей подальшої освіти та працевлаштування. Крім того, окремі бідніші родини насторожено ставились до такої освіти, навіть початкової, вважали її не потрібною в суворих реаліях тогочасного села. “Хоч село Яхторів бачить корисний вплив виховання в захисті, – родичі держать своїх дітей осторонь. Ця байдужість селян є дуже сумним явищем”, – із жалем зазначила настоятелька монастиря сс. Студиток в інтерв’ю, розміщеному на сторінках “Мети”²⁷.

Фахова освіта в Галичині також не залишалася без уваги Греко-католицької церкви. Насамперед це стосувалося матеріальної допомоги. У 1921 р. митрополичий ординаріат звернувся із закликом до духовенства надати допомогу Українській промисловій школі – “важливій інституції культурного і економічного життя”²⁸. Крім того, священники не раз виступали ініціаторами заснування навчальних закладів подібного типу. Так, у м. Стрий за ініціативи повітового комітету праці на чолі з о. Й.Савицьким у 1934 р. була організована професійна сільськогосподарська школа для молоді, яка готувала “добрих господарів... борців за віру”²⁹. Така сентенція підтверджує намагання Греко-католицької церкви поставити “українську освіту” на релігійне підґрунтя. Вона визначає, що “добрий освічений господар” є “добрим” греко-католиком – “борцем за віру”, тобто противником римо-католицького “польського” обряду, а відповідно – свідомим українцем.

Надаючи проблемі виховання української молоді центральне місце у своїй діяльності, вище духовенство Греко-католицької церкви не забувало про освіту поза школою не лише для найменших, а й дорослих. Митрополичий ординаріат видав розпорядження, в якому на духовенство покладалася обов’язок засновувати парафіяльні бібліотеки з відділом для дітей, проводити спільні читання періодичної преси. Додавався список рекомендованої літератури. В умовах інформаційної обмеженості галицької глибинки була вигадана ціла система поширення католицької періодики, яка полягала у “влаштуванні відповідних шафок чи столиків на притворах” церкви. В цьому місці розміщували “призначену для поширення добру пресу... а побіч прикріплюється міцну залізну скарбонку. Вірні приходять, беруть, що їм подобається, і кидають за плату до скарбонки... Коли б навіть і трапилося, що хтось узяв би дрібну брошуру, то справа на тому не потерпить. Якщо взяв, то видно зацікавився нею. Зрештою наш нарід віруючий. І коли зрозуміє значення цієї кольпортажі і її ціль, а тим більше в церкві, то без сумніву ніщо задармо не візьме”³⁰. На духовенство також покладалася завдання контролю за літературою в бібліотеках і пресою “в шафках”, щоб там “не було ні сміття, ні полови”³¹. До поширення “католицької книжки” залучалися також католицькі організації, зокрема Марійське товариство. Його члени виручені кошти від продажу літератури використовували на добродійні цілі, у першу чергу для закупівлі молитвеників для в’язнів, військовослужбовців, незаможної молоді народних і фахових шкіл³².

За активної підтримки Греко-католицької церкви на теренах Східної Галичини стрімко розвивалася сітка молодіжних товариств, таких як “Сокол”, “Січ”, “Пласт” тощо. Довкола “Сокола” об’єднувалися українська інтелігенція, молодь, діячі церкви. При сприянні центральної установи цієї організації “Сокола-Батька” у Львові було засновано Вищий музичний інститут, театр, низку кредитних спілок. Головним духівником “соколят” був о. І.Гриньох. Подібно до сокольських товариств проводилася робота “Січей”³³. Особливе ставлення митрополита було до “Пласту”. Глава Греко-католицької церкви став опікуном цієї молодіжної організації. Він віддав частину свого маєтку для облаштування літніх таборів пластуновів і пластунок³⁴. Часто священники виступали в ролі пластуновських опікунів. Ці молодіжні організації, окрім вираженого національного характеру, займалися просвітницькою діяльністю серед галицького українського населення, що стало причиною їх заборони польським урядом.

Кожна ініціатива українського пароха у справі позашкільного виховання на місцях підтримувалася церковним керівництвом, а успіхи ставали прикладом до наслідування. Товариство св. Андрея, почесним членом якого був митрополит А.Шептицький, навіть оголосило конкурс творів, які висвітлюють “участь українського католицького духовенства в розбудові культури народу”³⁵.

Греко-католицька церква намагалася не втрачати зв’язок із тією частиною молоді, яка після закінчення школи вступала до вищих навчальних закладів. І жовтня 1937 р. з ініціативи митрополита у Львові було відкрито Християнський інтернат для учнів і студентів. У ньому проживало 40–60 хлопців віком 14–22 років, які здобували професійну освіту за напрямками швацтво, кравецтво, радіотехніка, перукарство, монтажні роботи. Християнські та національні принципи були пріоритетними засадами діяльності цієї установи³⁶. Керівництво церкви намагалася розширити можливості української молоді здобути вищу освіту, особливо це стосувалося найбідніших і сиріт. Було відкрито декілька закладів для позбавлених батьківського піклування, де діти перебували на повному утриманні чернечих чинів, окремих відомих релігійних і публічних українських діячів того часу. Так, при Святоіванській лаврі оо. Студитів у Львові ігумен К.Шептицький заснував Виховно-науковий сирітський інститут. Заклад очолював о. С.Савицький³⁷. Дітям із незаможних сімей надавалися стипендії коштом церкви, самого митрополита чи єпископів, католицьких організацій. Не забували і про “своїх”. Товариство ім. св. Андрея заснувало стипендіальний фонд для “помочі священичим дітям на студії й науки”³⁸. А.Шептицький активно підтримував діяльність фонду, адже на дітей української інтелігенції, зокрема духовенства, покладалася великі надії у справі розвитку свого народу та державності.

Українська громадськість не раз піднімала питання “українського університету” та навіть досягла в 1922 р. прийняття закону про створення цієї установи. На спільному засіданні всіх секцій Товариства ім. Т.Шевченка 11 лютого 1936 р. у цій справі д-р В.Старосольський наголосив на необхідності втілення в життя закону 1922 р.: “Український університет створить відповідні рямці для нормального життя нашої молоді. Ми не можемо вже тепер згодитися на “Студіум Рутеніум” ні на українські катедри, бо ми не можемо обмежитися до “україніків”... Заснування українського університету на українських землях в межах польської держави є необхідною умовою і для розвитку української науки, і для виховання нових кадрів української інтелігенції”³⁹. Глава Греко-католицької церкви доклав максимум зусиль для реалізації проекту “український університет”. Він пропонував відкрити цю установу на базі Богословської академії, “відповідно до цього її розбудувати на низку дальших відділів, згідно з найбільш життєвими потребами української нації”⁴⁰. Справа до кінця 30-х рр. ХХ ст. так і не була вирішена.

Не всі українські періодичні видання Галичини однозначно позитивно оцінювали діяльність греко-католицького духовенства у справі виховання молоді. Причиною цього були переважно не особисті переконання авторів статей, а загальне політичне спрямування часопису. Так, основним опонентом “Мети”, “Діла” та “Ниви” у справі “Рідної Школи” виступив “Громадський голос”, із 1926 р. – друкований орган Української соціально-радикальної партії (УСРП). Необхідність посилення впливу УСРП у масових організаціях “Просвіті” та “Рідній Школі”, за твердженням партійного лідера І.Макуха, зумовлюється відстороненістю керівництва цих організацій від проблем українського села, що поставило їх на “грань добра і зла”⁴¹. До головної управи “Рідної Школи” було “всаджено представників єпископських консисторій та заїдких ундівських партійників”, котрі дотепер увесь час вносили тільки замішання в організацію”. Представники УСРП на сторінках радикального часопису називали керівництво “Рідної Школи” “ундівсько-клерикальним”, результат діяльності якого зведеться тільки до передачі всієї жіночої школи сс. Василіанкам, а чоловічої – оо. Василіанам⁴². Вони виступали за остаточну секуляризацію українського суспільства, особливо в освітній сфері. Поступаючись організаційно УНДО в краї, радикали не змогли зайняти керівні посади в “Рідній Школі”, “Просвіті” чи очолити їхні повітові союзи. Не останню роль у цьому зіграла й антицерковна спрямованість ідеології партії.

У 30-х роках ХХ ст. польські служби безпеки констатували поширення впливу радикально-націоналістичних сил серед студентства: “Українська католицька організація “Обнова”, яка внаслідок своєї ідеології мала бути послідовницею програми Католицького союзу, в останній час зазнає впливу радикально-націоналістичних студентських організацій... які під час

* До 1926 р. Українська радикальна партія (УРП) або Русько-українська радикальна партія.

** УНДО – Українське націонал-демократичне об’єднання, створене в 1925 р.

виборів на 1932 р. прагнули за всяку ціну увійти до керівного органу “Обнови”⁴³. Вище греко-католицьке духовенство реально оцінювало загрозу таких впливів. В умовах неефективності поміркованої програми інших українських сил українська молодь, вихована в національному дусі, все більше схилилась до потреби жорсткішої поведінки на політичній арені. Керівництво Греко-католицької церкви неодноразово намагалось достукатися до серця кожної молодої людини, яка вважала терор єдиним дієвим способом вирішення національного питання. “Любов (до Батьківщини. – *Авт.*) не може йти в парі з ненавистю, бо ненависть чим більше звужена, тим більше з любови робить якийсь егоїзм. Можна своїх прав боронити і своїх прав доходити, але не шляхом ненависти до других людей”, – наголошував А.Шептицький у своєму зверненні до української молоді⁴⁴. Греко-католицька церква намагалась зміцнити свої позиції серед українського студентства, зокрема організувала Католицьку асоціацію української молоді. Усі зусилля церковного керівництва зосереджувалися на те, що молодь, за словами о. І.Бучка, “витривала під прапором Христа, то можемо бути безпечні за її майбутність”⁴⁵.

Опрацювання української періодики Східної Галичини міжвоєнного періоду дає підстави стверджувати про провідну роль Греко-католицької церкви у процесі виховання української галицької молоді. Жодна ділянка освітньої сфери від початкової школи до вищих навчальних закладів і позакласної роботи не залишалась без уваги духовенства. Офіційна освітня концепція Греко-католицької церкви базувалась на принципах “християнського навчання для української молоді” та “національного виховання, яке не суперечить християнським ідеям”.

1. Шептицький А. Наука катехиту / А. Шептицький // Львівські архієпархіальні відомості. – 1934. – 15 серпня. – С. 172.
2. Конкордат. Дослівний текст польсько-ватиканської угоди // Діло. – 1925. – 24 лютого.
3. Шептицький А. Послання до всечесного духовенства Львівської архієпархії / А. Шептицький // Львівські архієпархіальні відомості. – 1926. – 30 березня. – С. 14.
4. В обороні науки релігії // Мета. – 1936. – 26 січня.
5. Там само.
6. Школа і релігія // Мета. – 1936. – 26 квітня.
7. Змушують українських дітей молитися по польськи // Нова зоря. – 1932. – 20 листопада.
8. Ревність польського священика // Мета. – 1936. – 1 листопада.
9. о. Й. О. В IV річницю оснування Українського Католицького Союзу / о. Й. О. // Мета. – 1936. – 1 листопада.
10. Білавич Г. Товариство “Рідна школа” (1881–1939 рр.) / Г. Білавич, Б. Савчук. – Івано-Франківськ : [б. в.], 1999. – С. 39.
11. М. Рідна школа і духовенство / М. // Нива. – 1928. – Жовтень. – С. 342.
12. Там само.
13. Український народі! // Діло. – 1924. – 2 січня.
14. Христос Воскрес! // Мета. – 1936. – 12 квітня.
15. Український народі! // Діло. – 1924. – 2 січня.
16. Весільна збірка на Рідну Школу // Мета. – 1936. – 14 червня.
17. Ясінчук Л. Фінансові потреби Р.Ш. та внутрішня позичка / Л. Ясінчук // Рідна школа. – 1934. – 1 березня. – С. 49–52.
18. Центральний державний історичний архів у м. Львові. – Ф. 206 : Українське педагогічне товариство “Рідна школа”, оп. 1, спр. 280, арк. 31.
19. Важна нарада Рідної Школи // Мета. – 1936. – 8 березня.
20. Рідна школа і духовенство // Нива. – 1928. – Жовтень. – С. 342.
21. Жертовність. Грошові джерела “Рідної школи”. Коляда // Рідна школа. – 1937. – 20 грудня. – С. 368.
22. Кадимира Б. оо. Студити при праці. Репортаж з Унева і Яхторова / Б. Кадимира // Мета. – 1936. – 30 серпня.
23. Там само.
24. Діти дітям // Мета. – 1937. – 26 грудня.
25. День української молоді // Мета. – 1936. – 14 червня.
26. Промова ВПреоув. Митрополита Кир Андрея до українського Духовенства і представників національних установ, зібраних у Митрополичій палаті дня 16 січня 1936 з нагоди 35-ліття вступлення на Митрополичий престол // Мета. – 1936. – 26 січня.

27. Кадимира Б. оо. Студити при праці. Репортаж з Унева і Яхторова / Б. Кадимира // Мета. – 1936. – 30 серпня.
28. У справі Руської бурси промислової // Львівські архієпархіальні відомості. – 1921. – 10 березня. – С. 5–6.
29. Відозва повітового комітету в Стрию до всечесного духовенства стрийського протопресвітерату // Львівські архієпархіальні відомості. – 1933. – 15 грудня. – С. 177.
30. о. Ч. Я. Деякі засоби пропаганди книжки / о. Ч. Я. // Мета. – 1936. – 16 лютого.
31. Там само.
32. Пропаганда католицької книжки // Мета. – 1936. – 7 червня.
33. Гнот С. І. Добродійна діяльність Греко-католицької церкви в 1921 – 1939 рр. (на матеріалах Галицької митрополії) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / С. І. Гнот ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів : [б. в.], 2003. – 19 с.
34. Бучацький О. Альбом столових маєтків греко-католицької митрополії / О. Бучацький // Мета. – 1932. – 21 лютого.
35. Хроніка // Мета. – 1936. – 1936. – 14 червня.
36. Християнський інтернат для української студіюючої молоді // Мета. – 1937. – 3 жовтня.
37. Виховно-науковий сирітський інститут у Львові // Нива. – 1932. – Жовтень. – С. 373.
38. Загальні збори Товариства ім. св. Андрея // Мета. – 1936. – 1 березня.
39. За Український університет // Мета. – 1936. – 19 січня.
40. Святочна інавгурація // Мета. – 1936. – 11 жовтня.
41. Громадський голос. – 1926. – 2 січня.
42. Громадський голос. – 1927. – 18 серпня.
43. Державний архів Івано-Франківської області. – Ф. 2-сч : Станіславське воєводське управління, м. Станіслав, оп. 1, спр. 937, арк. 5.
44. Шептицький А. Слово до Української Молоді / А. Шептицький // Мета. – 1932. – 22 травня.
45. Українська молодь Христові // Новий час. – 1933. – 20 січня.

In the article on the basis of analysis of the Ukrainian Galicia press fundamental principles of educational conception of the Greek Catholic church are found out, main directions of activity of Greek Catholic clergy in matters of education of the Ukrainian young people are being revealed and hindrances on the way of realization of the church educational program in the inter-war years on territory of East Galicia are being setting.

Key words: educational conception, Greek Catholic church, national education, idea of “Ukrainian school”, Christian ideals.

УДК 94 (477) 477.86

ББК 63. 3 (4Укр) 623

Ростислав ЛЕЩИШИН

ВПЛИВ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ (ОУН) НА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ СТАНИСЛАВІВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА У 30-х рр. ХХ ст.

У статті досліджується вплив Організації українських націоналістів (ОУН) на розвиток української преси Станіславівського воєводства у 30-х рр. ХХ ст., основні форми цього впливу та роль, яку відіграла ОУН у матеріальному та організаційному забезпеченні роботи часописів. Також у статті розглянуто репресивні санкції польської окупаційної влади щодо цих видань.

Ключові слова: українська преса, Станіславівське воєводство, польська поліція, ОУН.

Під час окупації Галичини Другою Річчю Посполитою важливим засобом українців у боротьбі за власні політичні та національні права була преса, яка сприяла їх консолідації довкола національних цінностей і висвітлювала політичне, духовне й економічне життя краю з українських позицій. Великий вплив на розвиток значної кількості українських часописів Станіславівського воєводства мали легальні й нелегальні політичні структури, зокрема й ОУН. Цей вплив здійснювався таємно, адже через нелегальність ОУН жоден легальний часопис не

міг відкрито проводити політичну пропаганду на її користь. Та попри це, деякі українські часописи Станіславівщини перебували під її впливом.

Метою написання цієї статті було охарактеризувати вплив ОУН на розвиток української преси Станіславівського воєводства у 1921–1939-х рр.

Наразі питання впливу ОУН на розвиток української преси Станіславівського воєводства 1921–1939-х рр. в історіографії висвітлене неповністю. Це пов'язано з недостатньою дослідженістю історії української преси періоду 1919–1939 рр. у цілому. А також через брак джерел окремі аспекти ролі ОУН у розвитку української преси Станіславівщини залишаються невідомими. Кожна політична структура Галичини міжвоєнного періоду мала власну пресу для ведення пропаганди¹. Проте ОУН, як свідчить аналіз змісту часописів та секретної інформації польської поліції Станіславівщини, почала безпосередньо створювати свої часописи на терені воєводства тільки з 1935 р. Це пов'язано з тим, що основний масив друкованої продукції ОУН виходив або у Львові, найбільшому тогочасному українському видавничому центрі, або друкувався за кордоном, а потім різними каналами надходив до Галичини. До того ж, саме у Львові мешкала більшість читачів преси ОУН – націоналістичні студенти. Разом із тим уже із самого початку створення легальної преси ОУН її видавали й поза межами Львова. Так, зокрема, перший легальний часопис ОУН “Український голос” (1919–1932, з перервами) виходив у Перемишлі². Не лише ОУН намагалася налагодити видання власних легальних часописів поза Львовом, у т. ч. і на терені Станіславівського воєводства. Схоже діяли й противники націоналістів – комуністи, які, сподіваючись уникнути цензури, створили в Коломиї журнал “Дзеркало” і газету “Голос Покуття”³.

Подібні надії були марними. Через порівняно невелику кількість часописів, що виходили у Станіславівському воєводстві, влада контролювала їх набагато жорсткіше, аніж у Львові. Саме цензура та хронічні фінансові труднощі були головними проблемами для видання легальних часописів, які б опосередковано, між рядків, пропагували ідеологію ОУН. Та й у Львові тамтешня періодика ОУН, ледь розпочавши свій вихід, майже одразу розкривалась польською поліцією, і до неї застосовувались каральні санкції⁴.

Проте з часом практичні потреби проведення політичної агітації на терені краю не могли не викликати появи часописів, які перебували під впливом ОУН. Серед українських часописів Станіславівського воєводства ОУН мала найбільший вплив на “Стрийську думку” (Стрий, 1933–1935), “Рідний грунт” (Коломия – Львів, 1935), “Світ перед нами” (Станіславів, 1935), “Наш світогляд” (Стрий, 1935–1936), “Думку” (Стрий, 1936–1939), “Друг дітей” (Коломия, 1936), “Авангард” (Коломия, 1937–1939), “Станіславівські вісті” (Станіславів, 1937–1938). Вплив цей мав різні форми: таємне фінансування з боку ОУН, співпраця в часописах її членів, допомога в розповсюдженні та надання інформації. У статті розглядаються лише найважливіші серед часописів. Також осторонь неї залишаються українські часописи Станіславівського воєводства, які були рекомендовані для читання членам ОУН – “Жіноча доля” та “Жіноча воля”⁵, що були цілком самодостатніми виданнями, які не потребували прямої підтримки з боку націоналістів.

Першим часописом, що, на нашу думку, перебував під впливом ОУН, була “Стрийська думка” та її наступниця “Думка”, які в період 1933–1939-х рр. видавав у Стрию колишній офіцер УГА й відомий підприємець А.Козак⁶. Він зумів налагодити настільки ефективний вихід своїх часописів, що вони з позитивним фінансовим балансом виходили протягом усього часу видання⁷. Довгий час поліція не мала жодних підозр стосовно особи видавця й головного редактора, а також щодо його газет. В анкетах, які створювала на А.Козака поліція Стрийського повіту, не міститься жодних натяків на якісь його стосунки з ОУН⁸. На відміну від анкет щодо решти українських видавців, чиновники Стрийського повітового староства не мали в 1933 р. стосовно нього жодних зауважень. Можливо, це пов'язано з тим, що, як згадує співробітник обох газет А.Козака, він “умів обійти староство, і те все при мінімальних “білих плямах” на часописі – ознаках діяльності старостинської цензури”⁹. Завдяки цікавій інформації та розумній редакційній політиці “Думка” належала до найбільш читабельних серед часописів українською мовою, що виходять у воєводстві”¹⁰.

Насправді впливи ОУН у редакції обох видань були, що відображалось і на їх статтях. Основним джерелом впливу ОУН на редакцію обох часописів і на їх зміст був колишній студент Д.Дмитришин, який, як згадує його колега по роботі Я.Падох, свого часу був покараний трьома роками в'язниці за членство в ОУН¹¹. Характерно, що саме він писав у “Стрийській думці” передові статті на політичні теми¹². Часто в цих статтях, попри брак місця на сторінках газети, ішла мова саме про ОУН, арешти її членів і суди над ними, а також про діяльність українських націоналістів. Причому, як на невелике видання локального рівня, на сторінках “Стрийської думки” й “Думки” матеріалів про ОУН було багато. У цей самий час інші часописи, що їх нині ідентифікують як такі, що безпосередньо видавались ОУН, узагалі практично не згадували про неї. Особливо дивно з огляду цензурної політики Польщі щодо української преси є стаття в “Думці” від 23 жовтня 1936 р. “На шляху боротьби проти визиску”, де автор, ім'я якого, на жаль, не подається, прямо заперечує причетність ОУН до підпалів єврейської власності, наголошуючи на тому, що такі акції шкідливі й непотрібні для української справи¹³. Натомість підкреслювалося, що з єврейським домінуванням у бізнесі слід боротися виключно економічними, а не силовими засобами для того, щоб це не “витворило би нам опінію підпалювачів, погромщиків”¹⁴. Ця стаття була, по суті, прямим виправданням ОУН та її захистом проти критики в антисемітизмі з боку політичних противників. У цей самий час інші українські часописи Станіславівщини, які писали про діяльність ОУН і політичні процеси, безжально конфісковувалися за статтею 154 § 2 Карного кодексу Польщі через те, що їх публікації “мають на меті виправдання злочину”¹⁵. Так, № 23 від 1 грудня 1935 р. коломийського жіночого часопису “Жіноча доля” був конфіскований лише за те, що передрукував із польської та єврейської періодики матеріали про так званий “Варшавський процес ОУН” із власними коментарями щодо поведінки підсудних під час суду та їх відмову свідчити польською¹⁶. Проте постійні публікації “Думки” про ОУН – в останні роки її існування – практично в кожному номері проходили майже безкарно.

Загалом часописи А.Козака практично не конфісковувалися. Можливо, це пояснювалося не лише відносною поміркованістю їх публікацій і вмінням власника поводитися з владою, а й тим, що ці видання й сам А.Козак не асоціювалися в суспільній свідомості з ОУН. У влади відкрились очі лише в червні 1939 р., коли А.Козака було заарештовано (на свободу він вийшов лише після початку Другої світової війни)¹⁷. “Думка” припинила своє існування¹⁸.

Інші націоналістичні часописи, що виходили в Станіславівському воєводстві, не могли змагатися з газетами А.Козака ні за тривалістю виходу, ні за якістю матеріалів, ні за безмарністю стосунків із польською владою. Вихід більшості з них був припинений владою або, як мінімум, за ними було встановлено стеження. До того ж, на відміну від знаного підприємця А.Козака та його команди, видавцями й співробітниками решти часописів була недосвідчена в бізнесових справах молодь, через що решта періодики, пов'язаної з ОУН, мала хронічні фінансові проблеми, що пришвидшувало їхній крах.

Типовою в цьому плані виявилася доля коломийсько-львівського часопису “Рідний грунт”, який від початку свого існування перебував під повним контролем ОУН. Часопис був, як вважає знаний дослідник історії ОУН Р.Висоцький, єдиним на той час існуючим у Галичині легальним періодичним виданням, яке безпосередньо контролювалося Крайовою езекутивною ОУН¹⁹. Польська поліція Станіславівського воєводства була переконана, що “Рідний грунт” “є органом українських націоналістів”²⁰. Стосовно його першого видавця М.Никифорчука вказувалося, що він – член “Юнацтва” ОУН, є в поліційних списках ОУН і свого часу був покараний 9-ма місяцями тюрми за розповсюдження нелегальної націоналістичної літератури²¹. На жаль, у поліційній анкеті немає нічого про те, що джерела фінансування “Рідного грунту” ішли від ОУН.

Надалі видання “Рідного грунту” було перенесено до Львова та змінилися його видавці й редактори. У Львові його видавала фірма “Українська реклама”²². Розмір накладу двотижневика зріс до 4000 примірників²³. Це було серйозним кількісним поступом для нього, адже наклад першого номера, який вийшов у Коломиї, становив лише 2500 примірників²⁴. Але фінансово становище “Рідного грунту” було важким від самого початку виходу в Коломиї²⁵, адже, на думку Коломийської повітової поліції, видання не отримувало сторонньої підтримки, існуючи з передплати та продажу при ціні одного примірника в 5 грошів²⁶. Та не фінансові труднощі

припинили вихід “Рідного ґрунту” – ним зацікавилася поліція, тож у серпні 1935 р. Львівське староство закрило часопис одночасно з “Дажбогом” та “Юними друзями”, що теж були під впливом ОУН²⁷. Формально це було зроблено через “невідповідного відповідального редактора”, але, як заявив на суді львівський прокурор, насправді це сталося через те, що “Рідний ґрунт” “пропагував ідеологію ОУН”²⁸.

Однією з причин такого швидкого закриття видання було й те, що контролюючи пресу органи Львівського воєводського управління завчасно – одразу після переїзду “Рідного ґрунту”, послали запит до Станиславова щодо цього часопису, отримавши два примірники № 1²⁹, що вийшов у Коломиї, таким чином швидко отримавши необхідну інформацію про двотижневик. Як видно з поліцейних зведень, навіть після перенесення видання двотижневика до Львова органи державної влади в Станиславівському воєводстві продовжували відслідковувати підозрілі, на думку польських чиновників, публікації “Рідного ґрунту”³⁰.

Зрештою, інакше бути не могло, адже на своїх сторінках “Рідний ґрунт”, агітуючи передплатників, писав про себе як про націоналістичний часопис: “Розуміти виховне значення націоналістичної преси – це значить спричинятися активно до того, щоб вона розходила як найширше, щоби читали її як найширші народні маси”³¹. Більше того, його журналісти проголосили в одній із редакційних статей, що це єдиний націоналістичний тижневик, що наразі виходить³². Натомість видання, що відкрито не проголошували себе націоналістичними, існували довше й не мали таких проблем із владою.

Естафету “Рідного ґрунту” перехопив у Станиславівському воєводстві стрийський часопис “Наш світогляд”, що мав підзаголовок “Науково-виховний журнал”³³. Майже повністю повторюючи долю попередника, він із часом переїхав до Львова³⁴. Націоналістичне спрямування часопису очевидне не тільки з публікацій, але й з особи його головного редактора П.Мірчука³⁵, знаного діяча націоналістичного руху й автора “Нарису історії ОУН”. Як згадує П.Мірчук, “Наш світогляд” швидко припинив існування через поліцейні конфіскації та фінансові труднощі³⁶. Щодо конфіскацій, № 1 “Нашого світогляду” був конфіскований тричі, а другий – один раз³⁷. Розповсюджувався журнал в основному на Волині за допомогою тамтешнього референта “Юнацтва” Крайової езекутиви ОУН на північно-західних українських землях І.Шубського³⁸. Польська поліція характеризувала журнал як “крайньо націоналістичний”³⁹.

Стосовно публікацій “Нашого світогляду”, то слід ОУН тут ще виразніший. Так, у журналі було опубліковано матеріали про “Варшавський” процес ОУН, переказано зміст і процитовано статтю Д.Донцова “Що таке інтернаціоналізм”⁴⁰. З переліку тем, які мали висвітлюватися на сторінках часопису, очевидно, що провідною серед них була політична тематика, що типово для націоналістичних часописів⁴¹. “Наш світогляд” прямо проголошував прагнення об’єднання України “від Сяну до Кавказу”, за що номер від 23 лютого 1936 р. було конфісковано⁴². Та навіть попри польську цензуру, яка вихолощувала найгостріші публікації “Нашого світогляду”, зрозуміло, що це політичне видання, яке видавалося для пропаганди серед українців націоналістичних ідей.

Доволі своєрідним був вплив націоналістичної ідеології на станиславівський молодіжний журнал “Світ перед нами”. Станиславівська поліція не мала прямих доказів, що до його видання причетна ОУН, натомість зазначала про його ідеологічне обличчя: “Власне є і має бути воно редаговане в дусі ідеології націоналістичній, бо його метою є пропагувати у не дражливій літературній формі серед молоді середніх шкіл народні гасла”⁴³. Разом із тим підкреслено: “Це видання, попри те, що пропагує українські народні гасла, не є офіційним націоналістичним органом”⁴⁴. Можливо, ця невизначеність була пов’язана з тим, що на учнів Станиславівської української гімназії, які були причетні до видання “Світу перед нами”⁴⁵, через їх молодість у поліції просто не було матеріалів.

Фактично “Світ перед нами” був частиною процесу створення ОУН легальних часописів для впливу на молоді і виховання її в дусі націоналізму, хоча прямо це, звичайно, і не декларувалося⁴⁶. На масовість цього явища вказує знаний діяч УВО–ОУН З.Книш. Те, що “Світ перед нами” належить до видань саме такого типу, стверджують і його публікації. Зокрема, свідченням націоналістичного напрямку часопису є стаття в ньому про роль молоді у фашистській Італії⁴⁷. Наголос на ролі молоді був особливо сильним саме серед націоналістів,

адже в 1930-х рр. власне молоді люди масово поповнювали ОУН. Особливо націоналістичні настрої були сильними, як згадують свідки подій, серед українських гімназистів Станиславівщини⁴⁸. А в цей самий час в Італії, якою керували фашисти на чолі з Б.Муссоліні, саме на молоді робився основний наголос⁴⁹. Окрім того, на сторінках журналу були сильними антикомуністичні настрої. Зокрема, лунали заклики до української молоді не вірити комуністичним закликам: атеїстичній пропаганді, пацифізму й інтернаціоналізму⁵⁰.

На жаль, більше після цього “Світ перед нами” не виходив, тож важко сказати, про що б писав журнал надалі, але за вищенаведеними ознаками очевидно, що це видання перебувало під ідеологічним впливом ОУН.

Стосовно інших українських часописів Станиславівського воєводства другої половини 1930-х рр., які перебували під впливом ОУН, то, на відміну від “Світу перед нами”, щодо них у польської поліції не було жодних сумнівів у прямому контролі над ними з боку націоналістів.

До першого із цієї безсумнівно націоналістичної періодики можна зарахувати “Малих друзів”, яких почало друкувати в Коломиї в 1936 р. видавництво “Українська дівора”⁵¹. Спершу, поки цей дитячий місячник перебував у Коломиї, він мав назву “Друг дітей”⁵². Пізніше, у листопаді 1936 р., видання було перенесене до Львова, де й було змінено його назву⁵³. У своєму рапорті від 27 листопада 1936 р. Воєводському уряду в Станиславові староста Коломийського повіту Я.Віммер пояснював це зі слів першого видавця й головного редактора Я.Ткачука, що у Львові мала бути лагідніша цензура українських часописів⁵⁴. Як свідчить цей рапорт, Львівське гродзьке староство було поінформоване про скору появу на підзвітній йому території “Малих друзів”⁵⁵.

Зважаючи на все, оунівці намагалися переміщенням із міста в місто заплутати польську поліцію, але, як і у випадку з “Рідним ґрунтом”, нічого не вийшло. Видання було викрите як таке, що належить ОУН. З погляду поліції, воно належало до тієї групи українських молодіжних видань, які були “неофіційними пресовими органами “Юнацтва”, і розповсюджувались “юнаками” на провінції”⁵⁶. Це була цілком правильна інформація, адже видавцем “Малих друзів” у Львові був Б.Гошовський, ідеологічний референт “Юнацтва” ОУН⁵⁷. Журнал був закритий Львівським гродзьким староством.

Серед української періодики Станиславівського воєводства найбільше інформації про вплив на них ОУН є про “Станиславівські Вісті” й “Авангард”.

“Станиславівські Вісті”, перший номер яких вийшов 2 травня 1937 р., на перший погляд не відрізнялися від решти не комуністичної української періодики. У цілому вони наголошували на єднанні українців навколо національних цінностей без партійної чи станової різниці, протиставляли себе деструктивним силам і критикували правлячий польський режим. Та за цим фасадом ховалися націоналісти, а за тижневиком стежила поліція, яка отримувала інформацію про справи часопису від таємних інформаторів. Коли спочатку часописом керував І.Ставничий (1937 р., № 1–24), особливих підозр не було. Проте коли головою редколегії на початку 1938 р. став Б.Кравців, за часописом був одразу встановлений таємний нагляд⁵⁸. Це було викликане тим, що Б.Кравців був знаним у 1930-х рр. львівським націоналістичним публіцистом⁵⁹. На думку поліції, “з тої пори тижневик “Станиславівські Вісті” мав бути провінційною пропагандистською пресою крайнього націоналізму, подібно як “Голос”, що виходить у Львові, і “Авангард”, що виходить у Коломиї”⁶⁰.

У самих “Станиславівських Вістях” як за даними поліцейних інформаторів, так і першого голови редколегії І.Ставничого відбувалася боротьба між прихильниками ФНС та ОУН. І.Ставничий про це пише опосередковано, вважаючи, що тижневик за часів його редагування й після нього – це два різні видання: “тижневик з тією ж назвою”⁶¹. Матеріали польської поліції подають нам більш конкретну інформацію. Згідно з даними інформаторів, у редакції розгорілася полеміка між прихильниками орієнтації тижневика на ФНС та ОУН, у якій інтереси партії Д.Паліва захищав М.Кушнір, що свого часу й створив часопис⁶². Б.Кравців навіть хотів, реорганізувавши “Станиславівські Вісті”, підвищити його рівень із регіонального видання до загальноукраїнського⁶³. Проте всі ці плани перекреслив тотальний брак коштів, який був викликаний тим, що націоналістичні організації не передали редакції тижневика гроші⁶⁴. Унаслідок цього вже в лютому 1938 р. “Станиславівські Вісті” припинили вихід.

Більш щасливою виявилася доля коломийського націоналістичного тижневика “Авангард”, № 1 якого з’явився 23 травня 1937 р. В історіографії висловлюється сумнів щодо його належності ОУН, мовляв, “своїм тоном “Авангард” різнився від вищезгаданих органів пресо-вих ОУН” і взагалі, можливо, не мав до неї стосунку⁶⁵. Р.Висоцький аргументує це тим, що публікації “Авангарду” були нетипово вульгарними, антисемітськими, нетолерантними й навіть расистськими⁶⁶. Насправді подібними публікаціями була наповнена тогочасна періодика, адже, на думку І.Лисяка-Рудницького, у 1930-х рр. у середовищі українців Західної України різко впав рівень політичної культури з одночасним посиленням ура-патріотизму та радикалізму⁶⁷. Для “Авангарду” були типовими статті на кшталт серії “Четвертий інтернаціонал”, у якій пояснювалося, що комунізм й інтернаціоналізм – зброя “жидівства” для захоплення світу⁶⁸. Також схвалено расову політику гітлерівської Німеччини, зокрема, заборону євреям родичатися з “арійцями”⁶⁹. Подібні антисемітські публікації з’являлися постійно, адже в другій половині 1930-х рр. у Західній Україні зріс рівень нетерпимості⁷⁰.

Насправді із самого початку “Авангард” належав ОУН. Ще до виходу № 1, на етапі його реєстрації, воєводська поліція прекрасно знала не лише про політичну приналежність коломийського тижневика, а й про те, що його фінансують зареєстровані члени ОУН – О.Сливинський, Р.Малашук, Б.Войтків⁷¹. Вищевказані особи разом із ще одним членом ОУН Я.Ткачуком і надалі співпрацювали таємно в “Авангарді”⁷². Також поліції вже тоді було ясно, що видавець і головний редактор із Коломиї, набірник у друкарні М.Жураківський тільки “дає часопису своє ім’я”⁷³. Крім них, на “Авангард” має вплив Б.Кравців⁷⁴. Попри це, він конфісковувався тільки один раз – № 6 за 1938 р. Це було викликано тим, що тижневик практично ніколи не торкався справ політики Польщі щодо українців. Єдине місце, де “Авангард” хоч якось зачіпав питання життя українців під Польщею, – це листування із читачами. Це було свідоме уникання, спрямоване на те, щоб не дати приводу для конфіскації. Проте поліція стежила за редакцією тижневика з метою дізнатися щось про ОУН⁷⁵.

Серед публікацій “Авангарду” були й максимально наближені до вчення Д.Донцова. Тижневик різко засуджував ідеї та діяльність М.Драгоманова, М.Грушевського, В.Винниченка, Українську Центральну Раду, П.Скоропадського та ін. Усе це було суголосним із тим, що писав Д.Донцов у “Націоналізмі”⁷⁶. Дуже схожими на ідеї Д.Донцова були й “імперіалістичні” постулати “Авангарду”. Так, висловлювалася віра в майбутній імперський статус Великобританії й узагалі в те, що імперіалізм є абсолютно природний⁷⁷. Усі ці гасла знаходили відгук в окремих колах українства, адже, за даними поліції, “Авангард” належав до найбільш читабельної української періодики воєводства⁷⁸. Однак тижневик уже взимку 1938 р. мав значні фінансові труднощі⁷⁹, що, напевне, і викликало його закриття в липні 1938 р.

Отже, майже всі з проаналізованих українських періодичних видань Станіславського воєводства, на які впливала ОУН, відіграли значну роль у пропагуванні української націоналістичної ідеології та ідеї незалежності на терені Західної України. У дуже нелегких умовах окупації їх працівники донесли до читачів свої ідеї. Виховані на цих виданнях українці надалі взяли активну участь у національно-визвольній боротьбі. Також ці видання залишили яскравий слід в історії української преси Галичини 1930-х рр.

¹ Глаголюк В. Українська преса Покуття і національно-політичний та партійний рух краю (20–30 рр. ХХ ст.) / В. Глаголюк // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики / за ред. М. М. Романюка. – Львів : ЛНБ ім. В. Стефаника, 2001. – Вип. 9. – С. 127–128.

² Wysocki R. Organizacja ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929 – 1939. Geneza, struktura, program, ideologia / R. Wysocki. – Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. – Lublin, 2003. – S. 204.

³ Цьох Й. Т. Комуністична преса Західної України. Роль друкованої пропаганди в ідеологічній діяльності КПЗУ / Й. Т. Цьох. – Львів : Вид-во Львівського університету, 1966. – С. 235.

⁴ Wysocki R. Указана праця. – S. 207–208.

⁵ Там само. – S. 215.

⁶ Передирій В. Козак Альфред Омелян / В. Передирій // Українська журналістика в іменах: матеріали до енциклопедичного словника / за ред. М. М. Романюка. – Львів : Львівська національна бібліотека ім. В. Стефаника, 1994. – Вип. 1. – С. 214.

⁷ Падох Я. “Стрийська Думка” – літопис Стрийщини / Я. Падох // Стрийщина. Історико-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болахівщини, Долинщини, Рожнятівщини, Журавенщини, Жидачівщини, Миколаївщини : в 3 т. / за ред. Пеленська І., Баб’як К. – Нью-Йорк ; Торонто ; Париж ; Сідней : Комітет Стрийщини, 1991. – Т. 1. – С. 120.

⁸ Державний архів Івано-Франківської області (Далі – ДАІФО). – Ф. 2, оп. 1, спр. 1238. Листування зі Станіславським, Стрийським і Коломийськими повітовими старостами про реєстрацію періодичних видань, що виходять на території повітів. – 11 січня 1932 – 20 січня 1934. – Арк. 25.

⁹ Падох Я. “Стрийська Думка” – літопис Стрийщини... – С. 121.

¹⁰ ДАІФО. – Ф. 2, оп. 1, спр. 1516. Листування з Міністерством Внутрішніх справ про вилучення з продажу газет, що засуджують діяльність уряду, списки газет і журналів, що видаються на території воєводства. – 2 березня – 8 листопада 1937. – Арк. 42.

¹¹ Падох Я. “Стрийська Думка” – літопис Стрийщини... – С. 121.

¹² Там само.

¹³ На шляху боротьби проти визиску // Думка. – 1936. – 23 жовтня.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Центральний державний історичний архів України у Львові (Далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 205, оп. 1, спр. 1413. Повідомлення прокурора окружного суду в м. Коломиї про конфіскацію номерів журналу “Жіноча Доля”. Конфіскований екземпляр. – 4 грудня 1935. – Арк. 1.

¹⁶ Там само. – Арк. 4 – 5.

¹⁷ Падох Я. Стрийські журналісти / Я. Падох // Стрийщина. Історико-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болахівщини, Долинщини, Рожнятівщини, Журавенщини, Жидачівщини, Миколаївщини : в 3 т. ; за ред. Пеленська І., Баб’як К. – Нью-Йорк ; Торонто ; Париж ; Сідней : Комітет Стрийщини, 1991. – Т. 1. – С. 139.

¹⁸ Мартинюк М. Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914–1939 рр.) : матеріали до бібліографії / М. Мартинюк ; передмова М. Вальо. – Львів, 1998. – С. 77.

¹⁹ Wysocki R. Указана праця. – S. 210.

²⁰ ДАІФО. – Ф. 8, опис 1, спр. 581. Анкетні картки обліку періодичної преси, що видається в Коломийському повіті. – 8 лютого 1936. – Арк. 67.

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Wysocki R. Указана праця. – S. 210.

²⁴ ДАІФО. – Ф. 8, опис 1, спр. 581, арк. 67.

²⁵ Wysocki R. Вказана праця. – S. 210.

²⁶ ДАІФО. – Ф. 8, опис 1, спр. 581, арк. 67.

²⁷ Wysocki R. Указана праця. – S. 211.

²⁸ Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939. – Мюнхен ; Лондон ; Нью-Йорк : Українське видавництво, 1968. – Т. 1. – С. 479.

²⁹ ДАІФО. – Ф. 2, оп. 1, спр. 1373. Листування з повітовими старостами і поліційними органами про спостереження за українськими націоналістичними виданнями і літературою, що розповсюджуються на території Станіславського воєводства. – 23 травня 1935 – 29 січня 1936. – Арк. 58.

³⁰ ДАІФО. – Ф. 2, оп. 1, спр. 1373, арк. 68.

³¹ Об’яви // Рідний грунт. – 1935. – 21 липня.

³² За нову дійсність // Рідний грунт. – 1935. – 9 червня.

³³ Наш світогляд. Науково-виховний журнал. – 1935. – 3 листопада.

³⁴ Wysocki R. Указана праця. – S. 213.

³⁵ Дроздовська О. Українські часописи повітових міст Галичини (1865–1939): історико-бібліографічне дослідження / О. Дроздовська. – Львів : ЛНБ ім. В. Стефаника, 2001. – С. 270.

³⁶ Мірчук П. Указана праця. – С. 478.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само.

³⁹ ДАІФО. – Ф. 2, оп. 2, спр. 1835. Список українських буржуазно-націоналістичних часописів, що видаються на території Станіславського воєводства. – Б/д., арк. 5.

⁴⁰ Дроздовська О. Вказана праця. – С. 272.

⁴¹ Про наш журнальчик // Наш світогляд. Науково-виховний журнал. – 1935. – 3 листопада.

⁴² ДАІФО. – Ф. 2, оп. 1, спр. 1842. Постанови міського комітету у Варшаві про вилучення з продажу і конфіскації літератури, що заборонена польською цензурою. – 3 січня – 2 квітня 1938. – Арк. 112.

⁴³ ДАІФО. – Ф. 2, оп. 1, спр. 1373, арк. 55.

⁴⁴ Там само.

45. Там само. – Арк. 56.
46. Книш З. Становлення ОУН / З. Книш. – К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 1994. – С. 44.
47. Б. Х. Молодість, молодість, весно краси! / Б. Х. // Світ перед нами. Журнал української середньо-шкільної молоді. – 1935. – № 1. – С. 104–105.
48. Дмитрів Г. Проти хвиль (спогади лікаря) / Г. Дмитрів. – Канада : Накладом автора, 1964. – С. 14–15.
49. Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим століттям / Р. Конквест ; пер. з англ. О. Мокровольська. – К. : Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2003. – С. 272.
50. Н. Н. Про небезпеку наших днів / Н. Н. // Світ перед нами. Журнал української середньо-шкільної молоді. – 1935. – № 1. – С. 28–29.
51. ДАІФО. – Ф. 2, оп. 2, спр. 1835. Список українських буржуазно-націоналістичних часописів, що видаються на території Станіславського воєводства. – Б / д., арк. 4.
52. Там само. – Арк. 5.
53. Там само.
54. Там само.
55. Там само.
56. ДАІФО. – Ф. 2, оп. 1, спр. 1550. Інформація секретних інформаторів про роботу видавництв української націоналістичної літератури. – 11 лютого – 24 жовтня 1938. – Арк. 4.
57. Там само.
58. ДАІФО. – Ф. 69, оп. 1, спр. 860. – Інформація секретних інформаторів Станіславського повіту про діяльність членів редакції української націоналістичної газети “Станіславські Вісті”. – 19 січня 1938 – 30 червня 1938. – Арк. 2.
59. Мірчук П. Указана праця. – С. 121.
60. ДАІФО. – Ф. 69, оп. 1, спр. 860, арк. 2.
61. Ставничий І. Українська преса у Станіславові / І. Ставничий // Альманах Станіславської землі : збірник матеріалів до історії Станіславова і Станіславщини : в 2 т. / ред.-упор. Б. Кравців, Слюсарчук С. – Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1975. – Т. 1. – С. 529.
62. ДАІФО. – Ф. 69, оп. 1, спр. 860, арк. 3–4.
63. Там само. – Арк. 11.
64. Там само. – Арк. 13.
65. Wysocki R. Указана праця. – S. 215.
66. Там само. – С. 215.
67. Лисяк-Рудницький І. Націоналізм / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. : в 2 т. / відповід. ред. Ф. Сисин. – К. : Основи, 1994. – Т. 2. – С. 254.
68. Що таке другий і третій інтернаціонал? // Авангард. – 1937. – 9 травня.; Що таке другий і третій інтернаціонал? // Авангард. – 1937. – 6 червня.
69. Жидівство // Авангард. – 1937. – 23 травня.
70. Гон М. “Комуністичний” фактор українсько-єврейських взаємин у Західній Україні (1935–1939 рр.) / М. Гон // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2003. – № 9. – С. 99.
71. ДАІФО. – Ф. 69, оп. 1, спр. 1840. Інформація коломийського повітового старства про періодичну літературу, що видається на території повіту. – 6 березня 1937 – 2 вересня 1937. – Арк. 6–7.
72. ДАІФО. – Ф. 8, оп. 1, спр. 581, арк. 53.
73. ДАІФО. – Ф. 69, оп. 1, спр. 1840, арк. 6.
74. ДАІФО. – Ф. 69, оп. 1, спр. 860, арк. 12.
75. ДАІФО. Ф. 69, оп. 1, спр. 1840, арк. 7.
76. Донцов Д. Націоналізм / Д. Донцов. – Торонто : Українська видавнича спілка. Ліга визволення України, 1966. – С. 27.
77. Наша доба й імперіалізм (Чи сумерк Англії?) // Авангард. – 1937. – 11 липня; Наша доба й імперіалізм (Чи сумерк Англії?) // Авангард. – 1937. – 6 серпня; Наша доба й імперіалізм (Чи сумерк Англії?) // Авангард. – 1937. – 22 серпня; та ін.
78. ДАІФО. – Ф. 2, оп. 1, спр. 1516, арк. 42.
79. ДАІФО. – Ф. 69, оп. 1, спр. 860, арк. 13.

The article deals with the influence of the organization of the Ukrainian nationalists on the development of the Ukrainian press in wojewodztwo Stanislawiw 1930 th., main forms of this influence and the role, played by OUN in material and organizational providing the functioning of the press. The sanctions of the Polish Government directed on this press is redacted in the article too.

Key words: Ukrainian press, Stanislawow wojewodztwo, Polish police, OUN.

УДК 94 (477.8) “1930/1934”

ББК 63.3 (4 Укр) 622

Микола ПОСІВНИЧ

ДІЯЛЬНІСТЬ СТЕПАНА БАНДЕРИ В КРАЙОВІЙ ЕКЗЕКУТИВІ ОУН (1930–1934 рр.)

У статті на основі архівних документів і спогадів висвітлено один із найактивніших періодів життя й діяльності Степана Бандери, коли він був членом і Провідником Крайової екзекутиви ОУН у 1930–1934 рр. Показано роль її лідера в тогочасних суспільно-політичних процесах у Західній Україні та його формування як визначного й провідного керівника українського визвольного руху.

Ключові слова: Крайова екзекутива Організації українських націоналістів, ідеологія, пропаганда, Польща, Радянський Союз, бойові акції, підготовка й навчання кадрів.

В українському націоналістичному русі ХХ століття яскраво виділяється постать Степана Бандери, з ім'ям якого асоціюється увесь національно-визвольний рух. Окупанти охрестили всіх учасників цієї боротьби за прізвиськом Провідника ОУН – бандерівцями. Сам же Бандера став символом безкомпромісно-революційної боротьби. Його особі присвячено багато праць, статей, публікацій і монографій¹, але дати належної йому оцінки та визначити місце в історії сучасна українська історіографія й досі ще не спромоглася.

Одним із найактивніших періодів діяльності Бандери припадає на 1930–1934 рр., коли він працював у Крайовій екзекутиві (далі – КЕ) ОУН на західноукраїнських землях (далі – ЗУЗ). До прийняття в ОУН Степана Бандеру рекомендував його давній товариш по Пласту Степан Охримович. Спочатку Бандеру призначили відповідальним за загальноорганізаційний стан ОУН у Калуському повіті та роботу студентських осередків. Одночасно він був задіяний у референтурі пропаганди. У 1930 р. очолював технічно-видавничий відділ КЕ ОУН, згодом розповсюдження підпільних видань на західноукраїнських землях. У 1931 р. у відання Бандери передали відділ постачання підпільних видань із-за кордону. Того ж року Бандера був призначений референтом пропаганди в КЕ ОУН, яку на той час очолював Степан Охримович, а в 1932 р. – заступником Крайового Провідника ОУН².

У середовищі Академічного дому у Львові, яке представляли Степан Бандера-“Лис”, Степан Ленкавський, Дмитро Мирон-“Орлик”, Ярослав Стецько-“Карбович”, Я.Старух, Зенон Коссак-“Тарнавський”, Михайло Колодзінський-“М.Будзьяк”, Іван Мітрінга-“Сергій Орелюк” та інші, виробили свою тактику. Вона лягла в основу концепції “перманентної (постійної) революції”, згідно з якою український народ міг здобути свободу тільки шляхом збройної боротьби. Тому ОУН мала підготувати суспільство до всенародного повстання. Для цього потрібно було організувати широку пропаганду ідей революції та безкомпромісної боротьби, що мала виховати в народі нестримне бажання здолати свого ворога. Морально-психологічна мобілізація мас – перше завдання для ОУН.

Другим напрямом діяльності ОУН було повсякчасне й непохитне протистояння польській окупаційній системі. Кожен метр української землі повинен був горіти під ногами ворога. Це, у свою чергу, мало налаштовувати широкі верстви українського суспільства на боротьбу, гартувати його військовий дух і спонукати до безпосередніх дій. Організація намагалася виховати в учасників революційного руху вольову стійкість, надати добру військову підготовку для успішного проведення повстання проти польської держави³.

Отже, головними напрямками перманентної революції, згідно з концепцією ОУН, мали бути:

- 1) підвищення політичної освіти населення, пропаганда ідеї відновлення УССД – головної мети української революції;
- 2) активізація на українських землях бойових дій проти польської окупаційної влади;
- 3) розгалуження мережі ОУН, організаційне та політичне її зміцнення;
- 4) поступове підсилювання революційних настроїв народу аж до проривного моменту – повстання⁴.

У 1931–1934 рр. Бандера активно співпрацював з Ярославом Раком-“Мортек” та Фединою Андрієм, Сеніком Омеляном і Барановським Ярославом, які керували кур’єрами між КЕ ОУН і Проводом Українських Націоналістів (далі – ПУН). Вони розробляли маршрути переправлення нелегальної літератури та зброї через кордони Литви, Чехо-Словаччини, Румунії та міста Данціг. Для провідних діячів ОУН Микола Климишин виробив посвідчення членів польського туристичного товариства, що давали право вільно перетинати польсько-чеський кордон. Із цими документами члени КЕ ОУН могли з 1932 р. безперешкодно приїздити на наради ПУН⁵.

Набагато важче відбувалося транспортування газети “Сурма” у Галичину, що супроводжувалося постійним ризиком потрапити до рук чеської, польської чи румунської поліції. Щоб зберегти в таємниці місце друкування, із Каунаса почергово висилали поштові пакунки до кількох пунктів за кордоном, зокрема до Данціга, Берліна та Праги. З Данціга часопис переправляли в Галичину, а з Берліна й Праги пересилали до Тешина й далі, на Закарпаття. Було розроблено три маршрути доставки “Сурми” із Чехо-Словаччини до Львова. Перший пролягав через Студене, Лавочне, Стрий; другий – через Воронянку; третій проходив через Карпати. Однак перший напрямком поліція дуже швидко заблокувала, перехопивши майже всі транспорти літератури, які в 1931 р. організував Богдан Кордюк. Із Праги на Закарпаття “Сурму” висилали більшими пакунками на адреси членів ОУН, які приносили їх до кордону й там закопували в умовлених місцях. Через деякий час приходили зв’язкові з Польщі й забирали передачі. Ще один перехід існував у найвіддаленішій частині Горган через Чорноріцький верх. Туди можна було дістатися шляхом з Осмолоди до Дарова попід гору Трофу, далі через гору Попадю. Протягом 1931–1934 рр. Микола Климишин та Ярослав Карпинець-“Циган” займалися переправкою нелегальної літератури з міст Тешин і Бельско. Ці пункти переправки було організовано за наказом Степана Бандери. За його ж розпорядженням Я.Карпинець-“Циган” організував хімічну лабораторію в Кракові, отримавши на це в 1932 р. 150 злотих особисто від С.Бандери⁶.

Щоб зменшити ризик перехоплення літератури і пришвидшити її прибуття до пунктів призначення, Крайова екіпіатура ухвалила рішення організувати підпільні видавництва на місцях. Наприкінці 1930 р. у селі Завадів Стрийського повіту було створено ще одну підпільну друкарню, яка згодом була перенесена в село Монастирєць. Матриці виготовляли в одній із львівських друкарень під наглядом членів редакційної колегії на чолі з Ярославом Старухом, а потім перевозили до криївки. За видання матеріалів відповідав Олекса Гасин-“Сук”, який співпрацював із референтом пропаганди КЕ ОУН С.Бандерою. Їхнім зв’язковим був Григорій Мельник, в обов’язки якого входило постачання паперу, фарби, нафти, харчів тощо⁷. Гроші на потреби друкарні й транспортування літератури Г.Мельникові передавав сам Бандера, інколи його заступники Іван Малюца чи Ярослав Стецько-“Березовський”. З ініціативи Бандери улітку 1931 р. Г.Мельник привіз друкарську машину. Підпільна друкарня працювала, поки 17 січня 1934 р. її не викрила поліція. Там виготовляли брошури, листівки, відозви, декларації. Листівки приурочувалися здебільшого певним історичним датам, як-от: річниці Листопадового чину, Акта злуки українських земель, смерті бойовиків Біласа і Данилишина, Ярослава Любовича, Григорія Пісецького, Свято могил та інші. Кожну велику акцію – шкільну, саботажну, відплатну тощо – ОУН супроводжувала виданням відозв і звернень. Наклад листівок і брошур коливався від декількох десятків до 100 тисяч. Тільки під час шкільної акції було розповсюджено 98 тисяч листівок “Український народ”, “Українські школярі” та 6 тисяч брошур “У боротьбі за душу української дитини”. Інколи за допомогою довірених осіб летючки видавали в державних або приватних друкарнях Львова (“Час”, “Слово”, НТШ, “Вікторія”)⁸.

23 грудня 1932 р. у Львові поляки стратили бойовиків ОУН Василя Біласа-“Оса” та Дмитра Данилишина. Референт пропаганди С.Бандера разом із Романом Шухевичем організував пропагандистську акцію: о 6 год., у момент повішення бойовиків, по всіх українських церквах Львова били дзвони. По всій Галичині референтурою пропаганди були організовані служби Божі за упокій душ страчених бойовиків. Також на знак протесту ОУН провела по цілій Західній Україні антимонопольну кампанію, спрямовану проти вживання алкогольних і тютюнових виробів, запропонувавши клич: “Борці за Волю не вживають алкоголю, борці за Україну не вживають нікотину”. Крайова екіпіатура ОУН розраховувала, що антимонопольні акції

завдадуть державному бюджетові великих збитків і принесуть користь українському населенню. Боротьбу з курінням і пияцтвом Організація проводила передусім серед своїх членів, а на громадськість впливала через легальні товариства “Просвіту” й “Відродження”. Кількамісячне утримання від тютюну й алкоголю було масовим явищем, унаслідок чого польська держава зазнала значних матеріальних утрат⁹.

Якби Польща розпочала війну проти своїх сусідів, ОУН скористалася б цією ситуацією для створення Української держави та потужної армії. У разі потреби ОУН вступила б у конфлікт і боролася би проти польських окупантів усіма можливими способами. Таку позицію націоналісти виробили в результаті зустрічей членів ОУН з Євгеном Коновальцем, що, згідно з даними польської поліції, відбувались у серпні 1931 р. у Карлсбаді (Чехо-Словаччина). У них брав участь і С.Бандера. У 1932 р. він був учасником Віденської конференції ОУН, яку з метою конспірації провели в Іразі. 1933 р. у Данцігу та Берліні Бандера мав декілька зустрічей з Євгеном Коновальцем, під час яких вони обговорювали стратегію і тактику та подальші плани революційно-визвольної боротьби на західноукраїнських землях¹⁰.

В ОУН С.Бандера зарекомендував себе як талановитий стратег, організатор та конспіратор, що давало йому змогу досягати вражаючих успіхів. Після того, як у січні 1933 року, а у червні вже офіційно КП ОУН став Степан Бандера-“Лис” (також користувався псевдами “Малий”, “Сірий”, “Баба”), бойова діяльність Організації зазнала деяких змін. Експропріація державних установ і кас тепер припинилася, а всі бойові акти скеровувалися проти найважливіших представників польської державної адміністрації на західноукраїнських землях і польських прислужників, а також проти популяризаторів радянофільства. Перейнявши керівництво ОУН на ЗУЗ, новий Провідник дещо змінив і розширив особовий склад Крайової екіпіатури. Організаційним референтом став І.Малюца-“Чорний”, який досі був заступником З.Коссака. Ідеологічно-політичну референтуру було розділено: політичним референтом залишився Володимир Янів, а його заступником після виходу з тюрми в 1933 р. став Б.Кравців; керівництво ідеологічної референтури перебрав Я.Стецько-“Карбович”. У віданні окремої пропагандистської референтури залишилося тільки розповсюдження підпільної літератури, видаваної на ЗУЗ і за кордоном. Цю референтуру очолив Ярослав Спольський-“Бір”, а його заступниками стали Осип Николишин-“Голота” та Андріян Горницький¹¹.

З ініціативи С.Бандери було проведено резонансну Шкільну акцію, метою якої стало повернення української мови в школи. У 1933 р. заходами КЕ ОУН було надруковано 98 тисяч листівок і відозв та 6 тисяч брошур. У листівці “Українські батьки й матері” керівництво КЕ ОУН зазначало: “Ми мусимо перейти від оборони до рішучого наступу проти польського панування, то є проти польської держави й польського духа на всіх ділянках нашого життя, в першу чергу в школах”¹².

У відозві “Молоді друзі! Українські школярі!” керівники ОУН зверталися до учнів: “Поляки хочуть через школу і при допомозі вчителів зробити з Вас вірних рабів, слухняних і покірливих горожан Польщі; вони хочуть Вас навчити ненавидіти все українське й кохати все польське. Вони хочуть зробити Вас зрадниками Українського Народу [...] Тому не дайте, щоб з Вас вороги зробили яничарів! Не дайте, щоб ляхи обернули Вас у своїх слухняних рабів! Ви маєте бути лицарями й борцями за волю України! Перед Вами велика свята боротьба”¹³.

Важливим напрямком роботи КЕ ОУН на чолі з Бандерою було розповсюдження друкованої продукції, без якого видавнича діяльність не мала сенсу. У 1933–1934 рр. були створені два додаткові осередки переправки літератури – у Кракові (під керівництвом Миколи Климишина, Ярослава Карпинця, Левка Зацного) і на Гуцульщині (під керівництвом Миколи Левицького та Євгена Онищука). Центром, куди звозилась підпільна література й де проходив її розподіл, був Львів. Тут існувало декілька конспіративних квартир і осередків, власники яких переховували цілі партії нелегальних видань. Завдяки кольпортерам ця література вчасно потрапляла до читача. Певна кількість видань за вказівками С.Бандери переправлялась на Волинь, Холмщину, Буковину, надсилалася на адреси радянських наукових і культурних установ. Окремі екземпляри потрапляли навіть на Кубань¹⁴.

У період, коли Крайовим Провідником був С.Бандера, важливим аспектом діяльності ОУН стали антирадянські агітаційно-пропагандистські та бойові акції. Маючи фінансову

підтримку з-за кордону, Комуністична партія Західної України (КПЗУ) активізувала свою діяльність. У журналі “Розбудова нації” зазначалося, що ОУН буде поборювати ідеологію протилежних політичних угруповань і вживати рішучі заходи проти всіх ворогів, передусім проти своїх найбільш крайніх противників – “угодовців-хрунів” і “радянфілів-ікроїдів”¹⁵. У 1932–1933 рр., під час голодомору, організованого комуністичним режимом у Східній Україні, ОУН проводила потужну роз’яснювальну антибільшовицьку кампанію, трактуючи загибель мільйонів українців на східноукраїнських землях як наслідок спланованої акції, з допомогою якої радянська влада прагне ослабити українську націю. КЕ ОУН на чолі з С.Бандерою доручила найліпшим пропагандистам виголосити в усіх студентських осередках спеціальні доповіді. Користуючись мережею легальних українських товариств і організацій, ОУН у зазначений час провела політичну кампанію, спрямовану на викриття злочинних дій СРСР. Ця акція ОУН ударила по радянських позиціях у Західній Україні. Боротьбу за допомогою усного й друкованого слова доповнювали акти індивідуального терору щодо комуністів. Одночасно з поборюванням прибічників комуністичного режиму серед інтелігенції ОУН розгорнула таку саму акцію й на низовому рівні. Про це ставало відомо всій окрузі й зацікавлювало навіть тих, хто був байдужим до того, хто такі советофіли-комуністи і чим вони можуть зашкодити українцям. У декількох місцевостях, де КПЗУ мала сильні позиції, дійшло до масових сутичок, зокрема на Дрогобиччині, в Яворові та інших місцях¹⁶.

На знак протесту проти штучного голодомору 1932–1933 рр., улаштованого радянською владою, 22 жовтня 1933 р. Микола Лемик учинив замах на високопоставленого чиновника й розвідника НКВД Алексея Майлова, який працював на той час у радянському консульстві у Львові. Актентат було здійснено з наказу С.Бандери. 12 травня 1934 р. відома активістка ОУН Катерина Зарицька заклала бомбу під редакцію газети “Праця”¹⁷.

За рекомендацією С.Бандери Євген Коновалець доручив Івану Мітринзі–“Сергій Орелюк”–“Бирон” організаційний зв’язок зі Східною Україною. Мітринга очолив референтуру з підсоветських справ (згодом був призначений спеціальним референтом із соціальних питань) і діяв окремо від основної мережі ОУН. Він особисто підібрав у референтуру помічників, безпосередньо контактував із Коновальцем й Бандерою. Працівники референтури переправляли нелегальну літературу в радянську Україну й отримували звітти потрібну інформацію. З наказу С.Бандери Я.Карпинець виготовив у Кракові спеціальні повітряні балони для переправлення й розкидання оунівських відозв і летючок над Східною Україною. Також було виготовлено два радіоприймачі для зв’язку з організаційними кур’срами¹⁸.

Проти українських націоналістів польська поліція використовувала різні методи, зокрема підсилала своїх агентів, вербувала донощиків і провокаторів. У той час, коли КЕ керував С.Бандера, ОУН розгорнула нещадну боротьбу з “хрунями-угодовцями”, тобто тими українцями, які добровільно йшли на співпрацю з польською владою. Бойова діяльність ОУН базувалася на принципах, сформульованих у 1929 р. й опублікованих у газеті “Сурма”¹⁹. Зокрема, Організація мала застосовувати революційний терор як засіб самооборони. Він був найстрашнішою зброєю в руках підпільної організації, її останнім і найвагомішим аргументом, коли всі інші були вже випробувані. Революційний терор ОУН має моральне виправдання, тому що він був відповіддю на насильство ворога. Безперечно, це був не надто ефективний спосіб боротьби проти польської влади, але достатньо дійовий, коли йшлося про самозахист. Політичне значення революційного терору полягало в тому, що він створював атмосферу напруженості й нестабільності, перешкоджаючи ворожій владі утвердитися на чужій території. Дії оунівців підривали авторитет і силу противника й підтримували дух поневоленого народу. Крім того, українські націоналісти використовували революційний терор і як засіб ідеологічного впливу:

- а) на власний народ, змушуючи його мислити політично;
- б) на окупантів, переконуючи в тому, що український народ веде постійну боротьбу проти Польщі й не припинить її, доки не здобуде самостійності;
- в) на світову громадськість, показуючи таким чином, що український народ є окремим об’єктом і прагне своєї незалежності²⁰.

Особливого розголосу набуло вбивство директора Львівської гімназії Івана Бабія, що сталося 25 липня 1934 р., о 7.30, на вулиці Личаківській. Смертний вирок, винесений револю-

ційним трибуналом ОУН, виконав Михайло Цар. Значний резонанс у суспільстві викликав замах на Якова Бачинського, учинений 31 березня 1934 р. Після тривалого стеження суд ОУН виніс вирок, виконавцями якого стали Роман Мигаль і Роман Сеньків²¹.

Одним із найгучніших виступів, які виявляли ставлення ОУН до польської влади, було вбивство міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького, скоєне 15 червня 1934 р. у Варшаві, на вул. Фоксаль, 3. За наказом Бандери атентат виконав бойовик ОУН Григорій Мацейко–“Гонта”, декілька разів вистріливши в урядовця²².

У 1934 р. діяльність ОУН досягла найбільшого розмаху за міжвоєнний період. КЕ ОУН під проводом С.Бандери ухвалила рішення про організацію на ЗУЗ т. зв. “зелених кадрів”. Цей план виник у зв’язку з можливістю нової пацифікації та посилення терору. Усі розконспіровані члени ОУН мали перейти в глибоке підпілля й вести з окупантами непримиренну боротьбу, об’єднуючись у збройні партизанські загони. На думку М.Климишина, проект Бандери зі створення зелених кадрів, передусім на Волині і в Карпатах, передував створенню УПА. Їхнім основним завданням мало бути визволення заарештованих членів ОУН²³.

Один із найбільших опонентів С.Бандери в ОУН Лев Ребет так характеризував у спогадах його діяльність на посаді Крайового провідника: “Його організаційний сприт і реалістичний підхід до справ, що особливо корисно виділявся на тлі загального молодечого романтизму середовища ОУН, спричинили те, що (хоч він порівняно короткий час очолював організацію в Західній Україні і не вклав нічого особливо питомого та основоположного), серед оточення “Академічного Дому” він зумів здобути тривкіше місце. Він попросту став символом піднесення цього середовища, а посередньо всієї молоді того часу, і цю позицію не змогли захитати ні пізніший великий провал апарату, за який він формально відповідав, ні довгі роки його неприязності в роботі ОУН”²⁴.

За активну діяльність в ОУН С.Бандеру польська поліція заарештовувала: 14.XI.1930 р. – разом із батьком за антипольську пропаганду; влітку 1931 р. – затриманий на декілька днів у с. Войнилів біля Калуша за спробу переходу польсько-чеського кордону; 22.III. – 1.VII.1931 р. – просидів у слідчій тюрмі у зв’язку із замахом на комісара бригади політичної поліції Е.Чеховського у Львові; 10.III.1932 р. – затриманий у м. Тешин; 11–12.XI. та 2–3.XII.1932 р. у Львові; 2.VI.1933 р. – заарештований у м. Тчев під час поїздки зі Львова до Данціга²⁵.

У 1933 р. до рук польської розвідки потрапив т. зв. архів Сеника – 418 оригіналів і 2055 копій організаційних документів, унаслідок чого поліція підготувилася до проведення масових арештів членів ОУН. Так у березні 1934 р. на центральному пункті розподілу літератури пропагандистсько-політичної референтури КЕ ОУН, що знаходився у Львові в помешканні священика Теодозія Андруховича на вул. Кривчицькій, № 95, поліція викрила: 1653 примірники підпільної літератури, фінансові документи, матриці та затримала кур’єрів, які прибули за літературою, – Мирославу й Марію Голувко та Мирославу Крохмалюк. 15 березня на львівському вокзалі було заарештовано кур’єра Николишина, у якого вилучили 272 одиниці нелегальної преси. Також 23 травня 1934 р. поліція ліквідувала осередок пропагандивної референтури КЕ ОУН, що знаходився у Львові в помешканні Стефанії Куйбиди. Там було знайдено 10 матриць (дві з них мали запис “На зелені свята”), 26 нотаток, записи, листи, друкарські машини. Тоді ж було заарештовано працівниць референтури Галину Танчаківську, Дарію Дацько й Ольгу Чемеринську. Під час обшуку на квартирі Галини Танчаківської поліція конфіскувала дві записані матриці, призначені для видання “Бюлетеня КЕ ОУН на ЗУЗ” № 4–5 на квітень–травень 1934 р., та летючки “Визволи нас з лядської неволі”. Бюлетень так і не з’явився друком. Створенню нових матриць перешкодили в червні 1934 р. арешти польської поліції²⁶.

Розрив усталених зв’язків різко позначився на діяльності Організації. Особливо постраждала ідеологічна ділянка роботи. Унаслідок ліквідації підпільних друкарень перестали виходити “Бюлетень КЕ ОУН на ЗУЗ”, “Юнак”, “Юнацтво”. Майже припинилося надходження нелегальної літератури з-за кордону. 14 червня 1934 р. поліція викрила кольпортерську станицю ОУН у Кракові, за активну участь у роботі якої були заарештовані її члени М. Климишин і Я. Карпинець. Також було ліквідовано пункти розподілу літератури, затримано багато редакторів, видавців, технічних працівників підпільних друкарень, розповсюджувачів²⁷.

Більшість керівного активу організації, у т. ч. і Степана Бандеру, було заарештовано 14 червня 1934 р., о 5–6 год. ранку, в Академічному домі у Львові. Під час поліцейських допитів на Бандеру постійно чинили психологічний і фізичний тиск. Так його допитували з 9 год. 6 серпня до 20 год. 11 серпня 1934 р., не даючи змоги поспати. Але Провідник ОУН повопився гідно й був зразком для інших в'язнів²⁸.

Степан Бандера протягом тридцяти двох років був активним учасником і провідником визвольного руху. Він став основоположником цілого ряду політико-ідеологічних, стратегічних і тактичних засад визвольного руху. Його громадсько-політична, організаційна та публіцистична діяльність багатогранна й дуже важлива саме сьогодні. Своє життя, талант і працю він повністю присвятив ідеалам боротьби за визволення України. Сучасним дослідникам належить дати ґрунтовну оцінку Степанові Бандері як людині, творцю й інтерпретатору націоналістичної ідеології, організаторові й лідеру ОУН 1930–1950 рр., політикові й полемісту.

- ¹ Мірчук П. Степан Бандера – символ революційної безкомпромісовості / П. Мірчук. – Нью-Йорк, 1961; Московські вбивці Бандери перед судом / за ред. Д. Чайковського. – Дрогобич : [б. в.], 1992; Народознавчі зошити. Присвячується 90-річчю з дня народження Провідника ОУН Степана Бандери. – Інститут народознавства НАН України : [б. м.], [б. в.], 1999. – Ч. 1; Кук В. Степан Бандера (1909–1999) / В. Кук. – Івано-Франківськ : [б. в.], 1999; Дужий П. Степан Бандера – символ нації / П. Дужий. – Львів : [б. в.], 1996; Воля і Батьківщина. Спеціальний випуск до 90-х роковин народження Степана Бандери. – Ч. 1 (14 / 30). – 1999; Гаврилів І. Степан Бандера на чолі Крайової Екзекутиви ОУН / І. Гаврилів // Дрогобицький краєзнавчий збірник / під ред. К. Кондратюка : спецвипуск. – Дрогобич : [б. в.], 2002. – С. 232–241; Сватко Я. Місія Бандери / Я. Сватко. – Львів : [б. в.], 2002; Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів / упоряд. М. Посівнич. – Львів : МС, 2005. – 199 с.; Посівнич М. Степан Бандера – життя, присвячене свободі / М. Посівнич. – Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2008. – 112 с. (Серія “Події і люди”. Кн. 3). Докладніший список джерел і літератури див.: Дем’ян Г. Степан Бандера. Життя і діяльність. (Вибрані матеріали до бібліографії) / Г. Дем’ян // Життя й діяльність Степана Бандери: документи й матеріали / ред. і упоряд. Микола Посівнич. – Тернопіль : Астон, 2008. – С. 351–374.
- ² Лист Лева Шанковського до Орача [Ярослава Стецька] від 2.11.1959 р. [Машинопис] // Копія зберігається в Архіві Центру досліджень визвольного руху у м. Львів (перебуває в стадії формування). – С. 1; Климишин М. В поході до волі / М. Климишин. – Торонто, 1975. – Т. 1. – С. 109, 129; Бандера С. Мої життєписні дані / С. Бандера // Воля і Батьківщина. – Львів : [б. в.], 1999. – Ч. 1 (14 / 30). – С. 9.
- ³ Мірчук П. Нарис історії ОУН / П. Мірчук ; за ред. С. Ленкавського, Д. Штикала, Д. Чайківського. – Мюнхен ; Лондон ; Нью-Йорк : Українське Видавництво, 1968. – С. 138–139.
- ⁴ Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух. Історія та ідеї / О. Баган. – Дрогобич : Відродження, 1994. – С. 36.
- ⁵ ДАВО. – Ф. 46, оп. 9а, спр. 3573, арк. 3; Климишин М. В поході до волі / М. Климишин. – Торонто, 1975. – Т. 1. – С. 78–79; Макар В. Спомини і роздуми / В. Макар. – Торонто ; К. : [б. в.], 2001. – Т. 3. – С. 186.
- ⁶ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 108, оп. 1, спр. 336, арк. 142 зв; Ф. 121, оп. 3, спр. 733, арк. 1; Климишин М. В поході до волі / М. Климишин. – Торонто, 1975. – Т. 1. – С. 64–69, 78, 79, 83; Ревера Б. Часопис УВО “Сурма” (1927–1934): проблеми видання і розповсюдження / Б. Ревера // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Вип. 9 / 10. – Львів : [б. в.], 2002. – С. 221.
- ⁷ Дем’ян Г. Генерал УПА Олекса Гасин – “Лицар” / Г. Дем’ян. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2003. – С. 71–73; Мельник Г. Друкарня ОУН на Стрийщині (1930–1934 рр.) / Г. Мельник // Макар В. Спомини і роздуми / В. Макар. – Торонто ; К. : [б. в.], 2001. – Т. 3. – С. 86.
- ⁸ ДАЛО. – Ф. 121, оп. 3, спр. 869, арк. 174–176 зв; Мельник Г. Друкарня ОУН на Стрийщині (1930–1934 рр.)... – Т. 3. – С. 86–88; Мірчук П. Нарис історії ОУН... – С. 331.
- ⁹ ДАЛО. – Ф. 121, оп. 3, спр. 844, арк. 74–77; Савчук Б. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у ХІХ – 30-х роках ХХ ст. / Б. Савчук. – Івано-Франківськ : [б. в.], 2001. – С. 188–192.
- ¹⁰ ДАЛО. – Ф. 121, оп. 3, спр. 1020, арк. 17 зв; Бандера С. Мої життєписні дані / С. Бандера // Воля і Батьківщина. – Львів : [б. в.], 1999. – Ч. 1 (14 / 30). – С. 8; ДАВО. – Ф. 46, оп. 9а, спр. 2762, арк. 3.
- ¹¹ Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів / упоряд. Микола Посівнич. – Львів : МС, 2005. – С. 55, 58, 128; Климишин М. В поході до волі / М. Климишин. – Торонто, 1975. – Т. 1. – С. 133; Центральний державний історичний архів України у місті Львові (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 371, оп. 1, спр. 75, арк. 202; Мірчук П. Степан Бандера – символ революційної безкомпромісовості / П. Мірчук. – Нью-Йорк, 1961. – С. 26; Баган О. Націоналізм... – С. 96.

- ¹² ДАЛО. – Ф. 121, оп. 1, спр. 339, арк. 10.
- ¹³ Там само. – Оп. 3, спр. 866, арк. 9–9 зв.
- ¹⁴ ДАЛО. – Ф. 121, оп. 3, спр. 866, арк. 357–359; Климишин М. В поході до волі / М. Климишин. – Торонто, 1975. – Т. 1. – С. 136; Малащук Р. З книги мого життя / Р. Малащук. – Торонто, 1987. – Т. 1. – С. 66; Н. Н. Лист до редакції / Н.Н. // Розбудова Нації. – 1934. – № 3–4. – С. 206.
- ¹⁵ Розбудова Нації. – 1932. – № 7–8. – С. 174.
- ¹⁶ Мірчук П. Нарис історії ОУН... – С. 451.
- ¹⁷ ЦДІАУЛ. – Ф. 371, оп. 1, спр. 74, арк. 10; Там само. – Спр. 75, арк. 147; Климишин М. В поході до волі / М. Климишин. – Торонто, 1975. – Т. 1. – С. 85; Науменко К. Генеральне консульство СРСР у Львові / К. Науменко // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів : [б. в.], 2000. – Вип. 7. – С. 397.
- ¹⁸ Бойко Ю. Націоналізм на східноукраїнських землях у добу Коновальця / Ю. Бойко // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен : Видання фундації ім. С. Коновальця, 1974. – С. 611–612; ЦДІАУЛ. – Ф. 371, оп. 1, спр. 75, арк. 147.
- ¹⁹ Терор – як засіб самооборони // Сурма. – 1929. – № 16.
- ²⁰ Терор – як засіб агітації // Сурма. – 1929. – № 17–18.
- ²¹ ЦДІАУЛ. – Ф. 371, оп. 1, спр. 74, арк. 17; Баган О. Націоналізм... – С. 99.
- ²² Там само. – Ф. 205, оп. 1, спр. 3125, арк. 10–12.
- ²³ Мірчук П. Степан Бандера – символ революційної безкомпромісовості / П. Мірчук. – Нью-Йорк, 1961. – С. 31; Климишин М. В поході до волі / М. Климишин. – Торонто, 1975. – Т. 1. – С. 161.
- ²⁴ Ребет Л. Світла і тіні ОУН / Л. Ребет. – Мюнхен : Український самостійник, 1964. – С. 59.
- ²⁵ ДАВО. – Ф. 46, оп. 9а, спр. 2762, арк. 4–7; Климишин М. В поході до волі / М. Климишин. – Торонто, 1975. – Т. 1. – С. 109, 129; Бандера С. Мої життєписні дані / С. Бандера // Воля і Батьківщина. – Львів, 1999. – Ч. 1 (14 / 30). – С. 9.
- ²⁶ ДАЛО. – Ф. 121, оп. 3, спр. 866, арк. 259, 357–359.
- ²⁷ Мірчук П. Нарис історії ОУН... – С. 435.
- ²⁸ Климишин М. В поході до волі / М. Климишин. – Торонто, 1975. – Т. 1. – С. 140; ЦДІАУЛ. – Ф. 371, оп. 1, спр. 76, арк. 33–37.

In the article based on the original archival documents and memoirs is provided one of the most active periods of life and activities of Stefan Bandera during his leadership of the National executive of the OUN (the Organization of the Ukrainian Nationalists) in the years 1930–34.

Key words: National Executive of the Organization of Ukrainian Nationalists, ideology, propaganda, Poland, Soviet Union, battle campaigns, preparation and training of personnel.

УДК 94 (477.8) “1932”

ББК 63.3 (4Укр) 624

Любов СЛИВКА

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДО ВИСВІТЛЕННЯ ЕТНОСОЦІАЛЬНОГО КОНФЛІКТУ 1932 р. У с. БЕРЕЖНИЦЯ ШЛЯХЕТСЬКА ЗА о. АНДРІЯ БАНДЕРИ

Стаття присвячена передумовам і причинам розвитку етносоціального конфлікту 1932 р. у с. Бережниця Шляхетська Калузького повіту. Тоді отець Андрій Бандера, батько Степана Бандери, заборонив соціально-становий поділ у церкві на “шляхту і селян”, що призвело до переходу 60 шляхетських родин (близько 300 осіб) на римо-католицизм.

Ключові слова: дрібна шляхта, селяни, етносоціальний конфлікт, священник Андрій Бандера, с. Бережниця Шляхетська.

Родина Бандери посідає визначне місце в історії України. На формування суспільно-політичних поглядів керівника ОУН Степана Бандери мав вплив його батько, священник Андрій Бандера. У свій час він у с. Бережниця Шляхетська заборонив соціально-становий поділ в церкві на “шляхту і селян”, чим спровокував перехід близько 60 шляхетських родин (приблизно 300 осіб) на римо-католицизм. Звичайно ж, на рівні Галичини перехід 300 осіб із греко-католици-

му на римо-католицизм, очевидно, не був особливо помітним. Насправді ж ця подія набула розголосу, оскільки не часто навіть у воєводстві чи єпархії одночасно змінювали віросповідання одразу ж 300 осіб, а для повіту чи села це відбулася справжня “революція”. Отже, розглянемо передумови формування цього конфлікту.

Джерельну базу дослідження становлять документи Центрального державного історичного архіву України у Львові (метричні книги народження та шлюбу парафіян с. Бережниця Шляхетська, Францисканська метрика, матеріали товариства “Просвіта”¹), Івано-Франківського музею визвольних змагань Прикарпатського краю (автобіографія о. Андрія Бандери “Мої особисті зізнання”²), Історико-меморіального музею Степана Бандери у с. Старий Угринів Калуського р-ну Івано-Франківської обл. (“Хроніка парафії с. Бережниця Шляхетської Калуського повіту Львівської дієцезії”³) тощо.

Метричні книги про народження та шлюб віруючих парафії Бережниця Шляхетська містяться у 201 фонді “Греко-католицька митрополича консисторія, м. Львів” ЦДІАУ у Львові (спр. 59, 202). У них священники вели записи всіх народжених, померлих і шлюбів у своїй парафії. У графі “conditio” вони вказували соціальний стан особи, фіксування якого представляє особливу наукову цінність. Так, більшість селян зазначали як “agrikola”, “rustici”, що з латинської перекладається селянин, хлібороб, або “rolnik”, що з польської означає селянин, землероб. Шляхту записували як “nobilis”, що з латинської означає шляхетний (знатний). Метричні книги є цінним джерелом для дослідження процесів етнічної та соціальної ідентифікації населення Галичини.

Матеріали діяльності читальні Товариства “Просвіти” в с. Бережниця Шляхетська (ф. 348 ЦДІАУ у Львові) ілюструють участь дрібної шляхти в українському просвітньому русі та відображають рівень національної свідомості жителів села. Матеріальне становище шляхти ілюструє “Францисканська метрика” (ф. 20 ЦДІАУ у Львові), в якій виділяли домінікальну, рустикальну та вільну власність. До останньої й відносилися шляхетські угіддя.

Серед неопублікованих документів особливий науковий інтерес представляє “Хроніка парафії с. Бережниця Шляхетської Калуського повіту Львівської дієцезії”, написана парохом Дмитром Березовським від 4 травня 1934 р., в якій відтворюються національні та соціальні відносини у великому осередку шляхти с. Бережниця Шляхетській. Статистичні дані про релігійний склад громади села знаходимо в шематизмах греко-католицьких єпархій⁴.

Бачення тих подій самим о. Андрієм Бандерою (11.12.1882–10.07.1941) знаходимо в його спогадах “Мої особисті зізнання”. Їх опублікував директор Історико-меморіального музею Степана Бандери у с. Старий Угринів Степан Лесів у журналі “Краєзнавець Прикарпаття” від 2008 р.⁵ Відомо, що отець Андрій написав автобіографічні спогади під час перебування у в’язниці. В документі не уточнено час його створення, але спогади закінчуються датами арешту отця Андрія 22 травня 1941 р. і перевезенням його до в’язниці в Київ 31 травня 1941 р. Уточнюють картину подій спогади Степана Бандери (01.01.1909–15.10.1959) “Мої життєписні дані” від 1959 р.⁶

Останніми роками багато наукових досліджень присвячено постаті Степана Бандери. Проблема ж етносоціального конфлікту 1932 р. пов’язана з його батьком о. Андрієм Бандерою ґрунтовно не вивчалася. У праці польського вченого міжвоєнного періоду В.Стиса “Rozdrabnianie gruntów chłopskich w b. Zaborze austriackim od r. 1787–1931” знаходимо детальну інформацію про земельну власність селян і шляхти с. Бережниця⁷. У дослідженнях сучасного українського вченого Р.Кирчіва та польського науковця К.Слюсарєка в контексті вивчення дрібношляхетської верстви Галичини згадується про шляхту с. Бережниця Шляхетська⁸. Сьогодні для нас подія в с. Бережниця Шляхетській 1932 р. – тільки незначний епізод з історії одного села. Однак у свій час цей випадок призвів до загострення відносин між селянами та шляхтою однієї громади, спонукав задуматися мешканців села над своїм етнічним походженням і самоідентифікацією.

Отже, в XIX ст. серед сільського населення Галичини виділялася соціальна група – дрібна шляхта. Її походження українські вчені виводять від нащадків дрібного руського боярства, яке охороняло державні кордони, княжі замки. Під владою Речі Посполитої більшість із них отримала шляхетський титул, однак упродовж століть демографічний чинник призвів до їх зубожіння. Серед сільських жителів дрібна шляхта відзначалася збереженням станової свідо-

мості, що проявлялося в громадській відособленості, шлюбній замкнутості, особливості матеріально-побутової культури.

У науковій літературі до сьогодні тривають суперечки про етнічне походження та приналежність цієї верстви – польське чи українське. Польські дослідники, зокрема К.Слюсарєк, відстоюють концепцію “русинізації”⁹ нібито дрібної польської шляхти під впливом українців у Галичині (а отже, і шляхти с. Бережниця. – С. Л.)⁹. Український учений Р.Кирчів на користь автохтонності дрібної шляхти в Галичині наводить доказ того, що села, які вони замешкували, – дуже давні, здебільшого середньовічні, і що їх назви генетично пов’язані з широко розгалуженими найменуваннями шляхетських родів, зокрема в с. Бережниця мешкали родини Бережницьких¹⁰.

Одним із таких шляхетських центрів було с. Бережниця Шляхетська в Калуському повіті. Загалом у цьому та сусідньому Долинському повітах знаходилася низка подібних сіл, заселених шляхетськими родинами, а саме: Підмихайля, Сваричів, Голинь, Креховичі, Струтин Верхній, Гошів, Гериня, Витвиця, Розточки, Добрівляни.

У метричних книгах 30–40-х років XIX ст. шляхту с. Бережниця Шляхетська (Лещинські, Бережницькі, Ясінські, Струтинські, Новицькі, Крушельницькі, Просяновські) ідентифікували як “nobilis”, протиставляючи селянам Андрухів, Манелюк, Юрків, Мельник – “rustici”¹¹. З 1854 р. і впродовж другої половини XIX ст. у метриках даного села шляхту Бережницьких Мишкович, Бережницьких Злотник, Новицьких, Лещинських, Сас, Омецінських, Просяновських, Якимович записували як “nobilis agrikola” (шляхтич-хлібороб), що, очевидно, було зумовлено подіями скасування панщини та свідчило про нівеляцію соціально-станової свідомості¹².

Відомо, що родини Бережницьких, Крушельницьких, Струтинських належали до гербу Сас, Новицьких – до гербу Порай. За О.Стекертом, придомок XVII ст. Бережницьких гербу Сас “на Русі” мали такі прізвища: Абрамович, Ганат, Гуменович, Кулеша, Мишка¹³.

Порівняння даних із метричних книг народження про відсоток новонароджених шляхтичів від усієї кількості дітей дозволяє уточнити відносну кількість шляхти по селах. Однак потрібно допускати ймовірність шляхетських родин, в яких не народжувалися діти, і вони не були зареєстровані в документі. За нашими підрахунками, відносна кількість народжених дітей шляхетського походження в Бережниця Шляхетській становила приблизно 33 %. Для порівняння, у с. Березів Нижньому Коломийського повіту ця цифра дорівнювала 88 %, а в Креховичах Калуського повіту – майже 10 % (табл. 1).

Таблиця 1

Відносна кількість народжених дітей шляхетського походження

Село	Шляхетські родини	Період	Народилося всього в селі селян, 100 %	Народилося шляхти, %
Бережниця Шляхетська	Бережницькі Мишкович, Бережницькі Злотник, Новицькі, Лещинські Сас, Омецінські, Просяновські, Якимович	1838–1865 рр., окрім 1840, 1851, 1857, 1864	<u>841 осіб</u> 100 %	<u>279 осіб</u> 33,17 %
Березів Нижній	Ільницькі, Генік, Уруські, Кузич, Урбанович, Білавич, Негрич, Арсенич	1829–1845 рр.	<u>569 осіб</u> 100 %	<u>500 осіб</u> 88 %
Креховичі	Волковецькі, Дрогомирецькі, де Букатка Креховецькі, де Максимович, Струтинські, Ільницькі, де Чепелевич Креховецькі, Словаковські	1866–900 рр.	<u>1980 осіб</u> 100 %	<u>196 осіб</u> 9,9 %

Примітка: складено за джерелами див.¹⁴

⁹ Русинізація – похідне від “русини” – етноніму українців Галичини XIX ст.

Матеріальне становище шляхти свідчило про процес її поступового зубожіння. Ще на початку XIX ст. шляхта за власністю будинків була дещо заможнішою порівняно з селянами і складала майже половину мешканців села. Згідно з Францисканською метрикою (1819–1821 рр.), у с. Бережниця Шляхетська зафіксовано 58 “халуп хлопських” і 51 “дім шляхетський” (табл. 2).

Таблиця 2

Кількість будинків шляхти і селян с. Бережниця Шляхетська, 1820 р.

Власність	Будинок шляхтича, %	Будинок селянина, %
1 будинок	41,2 %	67,2 %
1 будинок + 1 комора	15,7 %	25,9 %
2 будинки	15,7 %	3,4 %
2 будинки + 1 комора	21,5 %	1,7 %
3 будинки	5,9 %	1,7 %
	Усього 51 будинок	Усього 58 будинків

Примітка: складено за джерелом див.¹⁵

Однак, за підрахунками В.Стиса, при порівнянні шляхетських і селянських земель у с. Бережниця Шляхетська з кінця XVIII ст. і впродовж XIX ст. спостерігалось постійне подрібнення ґрунтів як шляхти, так і селян¹⁶. До зубожіння шляхетських родин у Галичині прямо спричинився демографічний чинник: сім'ї постійно збільшувалися, а площа сільськогосподарських угідь залишалася, як правило, та сама. Разом із тим, ця економічна неможливість відіграла важливу роль “бар'єру” в житті дрібношляхетської верстви, “захистивши” її від колонізаційних процесів, яким піддавалися вищі стани суспільства в Галичині.

Разом із тим, історична пам'ять про благородне походження не дозволяла шляхті зрівнятися із селянами і спонукала постійно підкреслювати своє вище становище. У “Хроніці парафії с. Бережниця Шляхетської” зазначається, що в цьому селі шляхтичі та шляхтянки “відчували себе на ціле небо вищими від “хлопа” (селянина)¹⁷. За таких умов шляхетські родини Бережницькі, Лещинські, Струтинські, Новицькі, Крушельницькі, Просяновські, Ясінські, намагаючись зберегти кастову замкнутість, укладала шлюби тільки між собою. Про це свідчать записи в метричних книгах одруження. Крім того, і в куми шляхта кликала осіб зі свого кола, а селянам було за честь кликати її за хресних. Так, у 1849 р. із 38 новонароджених дітей тільки в одному випадку шляхтянка Анна Ясінська кумувала в селян Якова та Марії Сусликів¹⁸.

Проживаючи разом із селянами, шляхта намагалася виділитися серед громади, зокрема елементами одягу. Наприклад, однотонні строгі кольори були характерною ознакою шляхетського вбрання. На початку XX ст. дрібношляхетська верства в с. Бережниця Шляхетська, на відміну від селян, більше “носила по-панськи”, в однотонному одязі без вишивки, або робила її вузькою смужкою¹⁹. Наші дослідження показали, що це було характерно для багатьох шляхетських сіл краю. За умови популярності вишивання, яке стало елементом народної (сільської) культури, шляхта мало використовувала його, оскільки протиставляла себе селянам. З іншого боку, польські родини також менше використовували вишивки, а віддавали перевагу в оздобленні одягу більше мереживу. Однак, на нашу думку, відсутність цієї техніки оздоблення одягу в шляхті не слід трактувати однозначно як її польську ідентичність. Респонденти в с. Бережниця розповідали, що серед шляхетських родин були і українці, і поляки²⁰.

Загалом одяг, який носила дрібна шляхта, відповідав за змістом загальноукраїнському, але за формою часто підкреслював відмінне соціальне походження його носія. Соціальними ознаками шляхта підкреслювала й забезпечувала собі виокремлення із сільського загалу.

Під час польових досліджень у с. Бережниця Шляхетська нами виявлено цікаву особливість у весільному вбранні шляхти: наречена шляхтянка одягала біле плаття з головним убором, схожим на фату, а селянка – народний костюм із вишитою сорочкою, вінком і стрічками. Ця тенденція у весільному вбранні шляхти простежувалася на початку XX ст. і була спільною для багатьох сіл краю (Матків, Кульчиці, Верхнє Висоцьке, Нижнє Гусне, Боднарів, Корчин, Збру-

чанське)^{*}. Такий весільний одяг став черговим маркером, за допомогою якого шляхта змогла підкреслити свою відмінність від селян. Окрім того, на нашу думку, біла весільна сукня з фатою була елементом міської моди, якої дотримувалися українські міщани. Цей одяг виражає прагнення шляхти уподібнитися до іншої, зокрема не сільської (народної), а міської культури.

Міський фасон був обраний шляхтою не випадково. Міська культура Галичини сприймалася нею як більш “цивілізована” порівняно з простонародною сільською. Усвідомлене чи підсвідоме бажання вести притаманній аристократії XIX ст. спосіб життя змушувало дрібних шляхтичів у міру матеріальних статків копіювати зразки “міської моди”, що не завжди відповідало дійсному сільському укладу. Отже, вивчення одягу дрібної шляхти дозволяє простежити процес взаємовпливу двох культур – міської та сільської.

Наприкінці XIX ст. – початку XX ст. з активізацією українського просвітницького руху в Галичині загострилися національні відносини між поляками й українцями. Основним етнічним маркером ідентифікації двох народів виступав релігійний чинник. Серед сільських мешканців розрізняли українця – греко-католика та поляка – римо-католика. Винятком були “латинники”.

Населення Бережниця Шляхетської за релігійною приналежністю становило більшість греко-католиків і незначну кількість римо-католиків. У “Хроніці парафії с. Бережниця Шляхетської” вказується: “Латинників (римо-католиків. – С. Л.) в Бережниці було дуже мало і виключно серед шляхти, котрі “напливали” до села через шлюбні зв'язки. Найдавніша метрика за 1765 р. датує тільки дві або чотири особи римо-католиків. Решту всі мешканці села, як шляхта, так і селяни, були греко-католиками”²¹.

“Географічний словник Польського королівства та інших слов'янських країв”, виданий 1880 р., подає дані, що в селі на той час проживало 860 (78%) греко-католиків, 242 (22%) римо-католики та 25 іудеїв²². Із підрахунку даних метричних книг греко-католицької парафії за 1838–1865 рр. (див. табл. 1) відомо, що шляхта складала приблизно 33% греко-католицького населення Бережниця Шляхетської. Це джерело свідчить, що на той час були поодинокі випадки “змішаних” шлюбів між шляхтою різних обрядів. Так, шляхтичі римо-католики женилися відповідно на шляхтянках греко-католицького обряду: 1854 р. М.Ясінський – К.Просяновська, 1859 р. М.Старчевський – К.Бережницька, 1860 р. П.Просяновський – К.Бережницька, 1862 р. М.Адамовський – Т.Новіцька²³. Отже, певна частина шляхти належала до римо-католицького обряду. У змішаних сім'ях членам родини було зручно відзначати релігійні свята тільки одного обряду, тому що доводилося б оплачувати податки на церкву та костюл і двох священників²⁴.

Із шематизму за 1910 р. відомо, що в с. Бережниця Шляхетська проживало 1412 греко-католиків, 230 латинників (римо-католиків. – С. Л.) і діяли дві окремі школи з українською та польською мовами викладання. У шематизмі за 1931 р. зафіксовано 1350 греко-католиків, 300 латинників, 5 інших²⁵. У бланку повідомлення “Просвіти” за 1930 р. вказується, що в цьому селі серед загальної кількості “домів” 357 нараховувалося 240 будинків українців, 31 – осіб латинського обряду й 86 – греко-католицької дрібної шляхти²⁶.

У XIX ст. римо-католицька парафія знаходилась у Калуші. До зведення костелу в 1912 р. у с. Бережниця Шляхетська римо-католицький ксьондз із дозволу місцевого священника Володимира Глодзінського відправляв богослужіння в церкві з лівого боку. У тій частині церкви стояли шляхетські родини й не допускали туди селян. Старожили розповідали, що шляхта прикрашала свій бік у церкві “ружами” (квітами), а селяни – вишитими рушниками²⁷. Однак навіть після зведення костюлу частина шляхетських родин греко-католицького обряду продовжувала ходити до церкви й “не мішалася” зі всіма віруючими²⁸.

Родина священника В.Глодзінського зробила багато для розвитку села. о. В.Глодзінський був парохом с. Бережниця Шляхетська впродовж 30 років із 1883 по 1913 рр. Під його керівництвом було відкрито читальню “Просвіти” (1906 р.), де він намагався об'єднати селян і шляхту. Однак шляхетська громада не зовсім активно підтримувала просвітницький рух. З-поміж засновників читальні “Просвіти” було більшість селян і шляхтичів С.Бережницький та О.Глодзінський, син священника²⁹. На кошти пароха відкрили 4-класну школу, де директором

* Детальніше див.: Сливка Л. Галицька дрібна шляхта в Австро-Угорщині (1772–1914 рр.). – Івано-Франківськ: [б. в.], 2009. – 218 с.

був його син Олекса Глодзінський. Дружина О.Глодзінського Марія організувала молодіжний гурток. Його учасники брали участь у виставці 1909 р., організованій “Маслосоюзом”, і були нагороджені похвальною грамотою та золотою медаллю за представлені вишиті хоругви³⁰.

Дочка о. В.Глодзінського Мирослава в 1906 р. вийшла заміж за священника Андрія Бандеру, який упродовж 20 років із 1913–1933 рр. був парохом Бережниць Шляхетської та Старого Угринова. Ось як пише про свого батька Степан Бандера: “Мій батько Андрій Бандера, греко-католицький священник, був у той час (час народження С.Бандери 1909 р. – С. Л.) парохом в Угринові Старому (до парафії належало ще сусіднє село Бережниця Шляхетська). Батько походив із Стрия. Він був сином міщан-рільників Михайла Бандери і Розалії, дівоче прізвище якої було Білецька. Моя мати, Мирослава Бандера, походила зі старої священницької родини. Вона була донькою греко-католицького священника з Угринова Старого – Володимира Глодзінського і Катерини з дому Кушлик³¹. Як бачимо, в родині А.Бандери був присутній шляхетський “елемент”: його мати, Розалія, походила з роду Білецьких³², а дружина – з родини Глодзінських.

Час парохування о. Андрія Бандери в с. Бережниця Шляхетська припав на період перебування західноукраїнських земель під владою Другої Речі Посполитої. о. А.Бандера писав у своїх спогадах про політику Речі Посполитої: “...З опанування Галичини поляками настав час посиленого натиску влади в цілі польщення українського населення, а головню робітничого класу, тоді мусяв я обмежитись тільки на свою парохію, а головну увагу звернути на задержання при обряді греко-католицькому, яко знаку української нації, шляхту Бережниць Шляхетської³³. Особливу увагу польська влада звернула на шляхетську верству в Галичині. У 30-х роках ХХ ст. урядом був організований рух “шляхти загородової” – “повернення” ніби-то “українізованої” колишньої польської шляхти в лоно польського народу. Вихідцям із дрібної шляхти надавали привілеї за умови, що вони визнають себе поляками. Незважаючи на аргументи, що шляхта розмовляла українською мовою, ходила до греко-католицької церкви, польський уряд уважав їх поляками тільки тому, що вони пам’ятали про своє шляхетське походження. Однак більшість українських шляхетських родин відмовилася брати у цій акції участь.

Владою поширювалися думки, що в українців ніколи не було власної шляхти й ця елітарна верства може бути виключно польського походження. З іншого боку, серед української громадськості переважали національно-радикальні, соціальні погляди на рівність усіх людей у суспільстві, заперечення його становості, і, найголовніше, українці переймалися проблемами відновлення власної держави в умовах польського панування.

Тоді, як і зрештою тепер, у суспільстві панував стереотип – несприйняття, відторгнення українським суспільством шляхетства як такого, що асоціювалося тільки з поляками. З одного боку, погляди про ополячення української шляхти, про репрезентацію українського народу виключно селянськими масами поширювалися українською інтелігенцією, а з іншого, – вигідно накидалися ідеї польськими агітаторами про ототожнення шляхтича з поляком.

Представники доби європейського та українського романтизму кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. вважали селянські маси вирішальним чинником і носієм національної самосвідомості³⁴. Як наслідок вивчалось життя та культура простого народу, чим применшувалася роль традиційних еліт у формуванні української нації. Із зародженням ринкових відносин шляхетське походження не відіграло жодного значення. Широке поширення радикально-соціалістичних ідей про соціальну справедливість наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. (у працях І.Франка, Лесі Українки, М.Драгоманова) заперечувало існування будь-яких станів, зокрема й дрібної шляхти. Т.Коструба в 1937 р. писав: “Псевдо-демократична доктрина (соціалісти. – С. Л.) ХІХ ст., що своїм корінням сягає до раціоналістичного ХVІІІ ст., заперечувала сей найбільш очевидний життєвий факт – існування еліти. Доктрина та мала впровадити ніби-то “рівність”, але насправду – відіпхнути стару, родову аристократію від влади, щоби владу віддати іншим елементам³⁵”.

На думку М.Демкович-Добрянського, настроєні ліберально-демократично галичани сприймали “шляхетство не тільки як історичний пережиток без ніякого значення, але й щось таке, що трохи навіть дискваліфікує людину в громадянським огляді”. Такі погляди настільки міцно вкоренилися, що особа, яка виходила з низів загонової шляхти та вступала в ряди української інтелігенції, під тиском “громадянської опінії” намагалася затерти сліди свого шляхетства й рішуче та радикально його зрєктися, щоби тільки не бути запідозреною в “назадницт-

ві”³⁶. Інший відомий громадський діяч Є.Олесницький у своїх спогадах писав: “Мої сестри, значно старші за мене, згадували не раз, що наші шляхетські документи покійна мама зужила в кухні під пляшки”³⁷.

Як наслідок, ідеї доби романтизму та радикально-соціалістичні погляди заперечували виняткову роль еліти аристократичного походження в минулому українців, рушієм історичного процесу вважалися народні маси. Відповідно відкидалися будь-які прояви соціальної диференціації суспільства за критерієм родового походження, а дрібна шляхта з її традиціями станової вишості щодо селян сприймалася як пережиток минулого. “Суспільний побут ходачкової шляхти через її дивовижні нориви вважався анахронізмом на противагу розумним змаганням простого мужика”, – зауважував галицький громадський діяч О.Огоновський³⁸.

Отже, така атмосфера не сприяла надто прихильному ставленню до шляхти з боку частини демократично налаштованої галицької громадськості кінця ХІХ – початку ХХ ст., а поготів у 20–30-х роках, коли українці перейнялися ідеєю відновлення власної держави в умовах польського панування. За таких обставин шляхетські родини, які визнавали себе українцями, ходили до церкви й розмовляли українською мовою, тільки через те, що вказували на своє відмінне соціальне походження, були відкинуті українською громадськістю і натомість приязно прийняті польською владою. М.Ліщинський, парох с. Брюховичі, що на Львівщині, звітуючи про діяльність парафії, писав: “Деякі парохі роблять собі хлопоти зі шляхтою тим, що відносяться до неї з погордою і кпинами, а цим відтручують їх і від своєї особи, і від греко-католицької церкви”³⁹. Для багатьох шляхтичів важливими були традиції, передані від предків, навіть якщо вони суперечили тогочасним вимогам суспільства.

Натомість о. Андрій Бандера, який потрапив у таке шляхетське середовище, ще навчаючись у гімназії 1902 р., “набув націоналістичних переконань, як священник належав до національно-демократичної партії.” Він активно працював в економічній організації “Сільський господар”, а з початком Першої світової війни очолив її Калуську філію. Як голова цієї організації захищав інтереси селян, на яких польські поміщики перекинули свої військові контрибуції щодо зборів сільськогосподарських продуктів. Будучи священником, о. Андрій зібрав велику бібліотеку творів українських письменників, книг з історії та економіки, придбав усі видання НТШ, “Літературний вісник”, передплатував газету “Діло” та видання “Сільського господаря”. Після створення ЗУНР у листопаді 1918 р. входив до складу керівного органу Національної Ради в Калуші. Як військовий священник брав участь у відступі Української Галицької Армії за р. Збруч на Центральну Україну. Після повернення додому Андрій Бандера застав важкохвору дружину, яка померла 1921 р., залишивши його із сімома малими дітьми. Його сини, навчаючись у польських гімназіях, намагалися пізнати рідну історію, вступили до Пласту. о. Андрій писав: “Через приєднання їх до Пласту там розвивався і кристалізувався їх світогляд політичний в напрямі крайньо націоналістичним з уваги на положення українців-галичан під Польщею”⁴⁰. Син Степан після закінчення гімназії в 1929 р. брав активну участь у діяльності Пласту й ОУН у Калуському повіті. Через заборону Пласту в 1930 р. польською владою розпочалися арешти пластунів і членів ОУН. Неодноразово велися обшуки в домі Андрія Бандери через діяльність його сина Степана, якого кілька разів арештовували.

Діяльність Андрія та Степана Бандери ілюструє поділ українського громадсько-політичного руху міжвоєнного періоду на два умовні табори – “батьки” і “діти”. До першого належали представники старшого покоління, які, реально оцінюючи ситуацію на світовій арені, намагалися працювати на благо українців і відстоювати їхні права легальним законним шляхом. До них відносився й Андрій Бандера. Його син, Степан Бандера, належав до табору “дітей”, які бачили вирішення проблеми української державності тільки військовим шляхом⁴¹.

Тому, спостерігаючи впродовж багатьох років “станову нерівність” у селі Бережниця Шляхетська під впливом пануючих суспільно-політичних поглядів, о. Андрій Бандера 1932 р. заборонив поділ парафій у церкві на шляхту та селян, незважаючи навіть на своє частково шляхетське коріння. Такі дії священника призвели до переходу 60 шляхетських родин (близько 300 осіб), за винятком семи родин, на римо-католицизм⁴². Крім цього, о. А.Бандера ввів нововведення в церкві, зокрема т. зв. стояння під час освячення і Святого причастя та скасував дзвоніння під час Святої Літургії.

Ось бачення тих подій самим отцем Андрієм Бандерою: “Тим часом в селі Бережниця Шляхоцькій, моїй парохії, зайшла подія голосна і масовий перехід греко-католицької шляхти на латинський обряд, а тим самим дезарція (дезертування) від української нації. Шляхта бережницька ніколи не почувалася українцями, від них, як колишніх панцизняних хлопів, сторонила, а зверталась в сторону поляків, а тепер за польської влади, видячи переслідування українців, заманена обіцянками старости ріжних посад дорожників чи роботи на салінах (соляних копальнях. – С. Л.) калуських, подачок, а то куплена дрібними дарунками влади для їх дітей, покинула предківську віру і перейшла на латинський обряд, зчинивши на входнім в церкві бійку за місця з хлопцями українськими, яка мала цей наслідок, що потерпівші хлопці пересиділи по кілька днів в калуських арештах. За цей здобуток для Польщі староста калуський дістав орден “Polonia restituta”, а я, як програвший нерівну кампанію, зістав примушений владою церковною відречись парохії і піти на далеко меншу віддалену парохію: Воля Задеревацька Болахівського деканату”⁴³. У Бережниці Шляхотській священником призначили о. Володимира Соломку (01.04.1933–31.03.1934 рр.), а після того – о. Дмитрія Березовського, автора “Хроніки”.

Отже, вищенаведені події послужили причиною зміни шляхтою віросповідання. Цей приклад ілюструє зіткнення двох світів, двох різних епох, які, можливо, в інших, більш сприятливих умовах, діяли б у спільному напрямку. З одного боку шляхта, українська за вірою та мовою, але з гонором, претензіями на вищий соціальний статус, що асоціювався з Польщею. З іншого боку, український національний рух, інтелігенція в особі священника, з прагненнями відновлення української держави в умовах польського панування.

1. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУ у Львові). – Ф. 20 : Францисканська метрика, 1807–1902 рр., оп. XVI, спр. 2 : Село Бережниця Шляхотська, 285 арк.; ф. 201 : Греко-католицька митрополічна консисторія, м. Львів, Канцелярія, 1300–1945 рр., оп. 4а, спр. 59: Метричні книги церкви с. Бережниця Шляхотська за 1846–1860 рр., 91 арк.; спр. 202: Метричні книги церкви с. Бережниця Шляхотська за 1835–1865 рр., 100 арк.; ф. 348 : Товариство “Просвіта”, м. Львів, 1868–1944 рр., оп. 1, спр. 1040: Звіти, протоколи та ін. документи про діяльність читальні “Просвіта” в с. Бережниця Шляхотська, повіт Калуш, 1906–1939 рр., 63 арк.
2. Івано-Франківський музей визвольних змагань Прикарпатського краю. – Допоміжний фонд. – 72. – 7 арк.
3. Історико-меморіальний музей Степана Бандери. Основний фонд 22.: Хроніка Парохії Бережниця Шляхотська і Угринова Старого Калуського деканату, того ж повіту дієцезії Львівської, за пароха о. Дмитрія Березовського, від 4 травня 1934 р., 11 арк. (далі – Хроніка Парохії Бережниця Шляхотська і Угринова Старого).
4. Шематизмъ Всего Клира Греко-Католицкого митрополічної архієпархії Львовскої на рокъ 1910. – Львовъ, 1910. – 500 с.; Шематизм греко-католицького духовенства Львівської архієпархії на рік 1931/1932. – Річник LXXVI. – Львів, 1931. – 330 с.
5. Лесів С. З життя славетної родини. Андрій Бандера “Мої особисті зізнання” / Степан Лесів // Краєзнавець Прикарпаття. – 2008. – № 12. – Липень–грудень. – С. 6–12.
6. Бандера С. Мої життєписні дані / Степан Бандера // Воля і Батьківщина. – 1999. – Ч. 1(14/30). – С. 5–15.
7. Styś W. Rozdrabnianie gruntów chłopskich w b. Zaborze austrjackim od r. 1787–1931 / W. Styś. – Lwów, 1934. – 400 s.
8. Кирчів Р. Цикл шляхотських повістей Андрія Чайковського / Роман Кирчів // Чайковський А. Твори у 8 т. – Т. 5 : У чужому гнізді. Повісті з XIX століття. – Львів : Червона калина, 1994. – С. 5–25; Ślusarek K. Szlachta zagrodowa w Galicji 1772–1939. Stan i przeobrażenia warstwy pod zaborem austriackim i w okresie niepodległości / K. Ślusarek // Galicja i jej dziedzictwo. – Т. 2 : Społeczeństwo i gospodarka. – Rzeszów, 1995. – S. 111–124.
9. Ślusarek K. Назв. праця. – S. 118.
10. Кирчів Р. Назв. праця. – С. 7.
11. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 201, оп. 4а, спр. 59, арк. 28–29; спр. 202, арк. 4–5, 11–12.
12. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 201, оп. 4а, спр. 202, арк. 50–52.
13. Stekert A. Przydomki Polskie, Litewskie i Rusińskie / A. Stekert. – Kraków, 1899. – S. 11, 40, 49, 65.
14. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 201, оп. 4а, спр. 59, 91 арк.; спр. 202, 100 арк.; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України. Відділ рукописів. Архів Арсенича П. І. Неописаний. Метрична книга народження парафіян с. Нижній Березів, 1818–1851 рр., 50 арк.; Державний архів Івано-Франківської області. – Ф. 631 : Колекція метричних книг церков, костелів, синагог Станіславського воеводства

- реєстрації народження, шлюбів та смертей, 1754–1927, 1933, 1938 рр., оп. 1, спр. 490. Метрична книга про народження парафія церкви с. Креховичі за 1852–1910 рр., 272 арк.
15. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 20, оп. XVI, спр. 2, арк. 279–288.
  16. Styś W. Назв. праця. – S. 247–259.
  17. Хроніка Парохії Бережниця Шляхотська і Угринова Старого. – Арк. 11.
  18. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 201, оп. 4а, спр. 202, арк. 38.
  19. Науковий етнографічний архів Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаніка. – Ф. 1: Рукописний фонд, оп. 1. спр. 7 : Розповідь Базюк Ярослави Євстахівни, 1924 р. н., місце народж.: с. Бережниця Калуського р-ну Івано-Франківської обл.; проживає: с. Бережниця; освіта: 5 класів школи; працювала різноробочим, пенсіонерка. Записано Сливкою Л. В. 21.04.2004 р. у с. Бережниця Калуського р-ну Івано-Франківської обл., 2 арк.; спр. 8. Розповідь Лесюк Анни Іванівни, 1922 р.н.; місце народж.: с. Бережниця Калуського р-ну Івано-Франківської обл.; проживає: с. Бережниця; освіта: 6 класів школи, працювала різноробочим, пенсіонерка. Записано Сливкою Л.В. 21.04.2004 р. у с. Бережниця Калуського р-ну Івано-Франківської обл., (2 арк.).
  20. Там само.
  21. Хроніка Парохії Бережниця Шляхотська і Угринова Старого. – Арк. 7.
  22. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich. – Warszawa, 1880. – Т. 1. – S. 149.
  23. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 201, оп. 4а, спр. 59, арк. 39; спр. 202, арк. 50–52, 70, 86.
  24. Хроніка Парохії Бережниця Шляхотська і Угринова Старого. – Арк. 10.
  25. Шематизмъ ... на рокъ 1910. – С. 201; Шематизм ... на рік 1931/1932. – С. 94.
  26. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348, оп. 1, спр. 1040, арк. 9.
  27. Науковий етнографічний архів Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаніка. – Ф. 1, оп. 1, спр. 8, арк. 2.
  28. Хроніка Парохії Бережниця Шляхотська і Угринова Старого. – Арк. 6–7.
  29. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348, оп. 1, спр. 1040, арк. 28–29.
  30. Там само.
  31. Бандера С. Мої життєписні дані / С. Бандера // Воля і Батьківщина. – 1999. – Число 1(14/30). – С. 5.
  32. В “Реєстрі галицької та буковинської шляхти” (Poczet szlachty Galicyjskiej i Bukowińskiej. – Lwów, 1857. – 335 s.) зафіксовано вісім осіб із родини Білецьких, які підтвердили своє шляхетство з 1782 по 1833 рр. – С. 15.
  33. Лесів С. Назв. праця. – С. 7.
  34. Балагутрак М. Українська етнопсихологія XIX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.05 “Етнологія” / М. Балагутрак. – Львів : [б. в.], 2004. – С. 6.
  35. Коструба Т. Галицька шляхта, її початки й сучасний стан / Теофіл Коструба // Нова Зоря. – 1937. – Ч. 13. – 21 лютого. – С. 4.
  36. Грушевський М. Українська шляхта в Галичині на переломі XVI–XVII в. / Михайло Грушевський. – Львів, 1938. – С. 3.
  37. Олесницький Є. Сторінки з мого життя / Євген Олесницький. – Львів, 1935. – Ч. 1 (1860–1890 рр.). – С. 4–5.
  38. Огоновській О. Історія літератури рускої. Періодъ новий / Омелян Огоновській // Зоря. – 1889. – Ч. 5. – 1 (13) марта. – С. 83.
  39. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 408: Греко-католицький митрополічний ординаріат, м. Львів, 1531–1945 рр., оп. 1, спр. 104. Листи парафіяльних священників про діяльність парафій на букву “Бр-Бу”, 1899–1938 рр., арк. 15 зв.–16.
  40. Лесів С. Назв. праця. – С. 7.
  41. Там само, С. 7–9.
  42. Хроніка Парохії Бережниця Шляхотська і Угринова Старого. – Арк. 7.
  43. Лесів С. Назв. праця. – С. 9.

The article is devoted to preconditions and causes of the ethno-social conflict in Bereznica Szlahetsca of Kalush District in 1932. Stepan Bandera's father, Priest Andrij Bandera prohibited the social division inside of village church between petty nobility and local peasantry. As a result, 60 noble families have change their religios self-identification from Greek-Catholic into Rome-Catholic.

Key words: petty nobility, peasantry, ethno-social conflict, priest Andrij Bandera, village of Bereznica Szlahetsca.

УДК 94: 351.74(477):343.8 “39/41”
ББК 63.3 (44 Укр) 167.309

Тетяна ДЕМ'ЯНЧУК

ВЗАЄМОДІЯ ОРГАНІВ НКВС ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИПРАВНОЇ СИСТЕМИ З ЛІКВІДАЦІЇ ПІДПІЛЛЯ ОУН НА ТЕРЕНАХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В 1939–1941 рр.

У статті висвітлюється взаємодія органів НКВС та кримінально-виконавчої системи в ліквідації підпілля ОУН на західноукраїнських землях у перший період радянізації; показано нормативно-правову базу, на основі якої проводилися репресії проти “націоналістичних елементів”.

Ключові слова: НКВС, ОУН, кримінально-виконавча система, західноукраїнські землі.

Із проголошенням державної самостійності України діяльність ОУН 30–50-х рр. ХХ ст. постійно перебуває в центрі наукових зацікавлень українських та зарубіжних істориків. Цій тематиці присвячено чимало монографій, статей і нарисів¹. Водночас, досліджуючи масштабність репресій, форми й методи їх проведення, ще недостатньо приділяється увага висвітленню в цих процесах взаємодії органів НКВС та кримінально-виконавчої системи (КВС). Тому метою статті є аналіз нормативно-правової бази, на основі якої функціонував цей репресивний комплекс.

Репресивні акції на західноукраїнських землях були започатковані директивою НКВС СРСР “Про організацію роботи у звільнених районах західних областей України і Білорусії” від 15 вересня 1939 р., в якій наказувалося спеціально створеним оперативним групам НКВС, які мали прийти із Червоною армією, арештовувати “найбільш реакційних” представників польської адміністрації, активних членів українських та польських громадсько-політичних об'єднань, а в захоплених тюрмах “організувати нову тюремну адміністрацію із надійних людей на чолі з одним зі співробітників НКВС” та забезпечити в них “суворий режим утримання арештованих”². Таким чином, ще до офіційного включення Західної України до складу СРСР ухвалою позачергової сесії Верховної Ради СРСР від 1 листопада та наказу НКВС СРСР “Про організацію органів НКВС Західної України” від 6 листопада 1939 р. оперативні групи вже з перших днів анексії західноукраїнських земель активно знешкоджували “антирадянські елементи”. Новостворена тюремна мережа функціонувала на основі “Положення про тюрми НКВС СРСР для осіб, які перебувають під слідством”, затвердженого наказом НКВС СРСР 28 липня 1939 р. У п. 2 положення говорилося, що такі тюрми створюються в союзних, автономних республіках і УНКВС країв та областей, а керівництво ними здійснює Головне тюремне управління НКВС СРСР через тюремні відділи (відділення) при УНКВС³.

Арешти здійснювалися на основі наказу НКВС СРСР від 11 жовтня 1939 р. “Про запровадження єдиної системи оперативного обліку антирадянських елементів, виявлених агентурною розробкою”. До “ворожих соціалістичному ладу елементів” було віднесено значну категорію місцевого населення, поділену на 18 груп, які “в силу свого соціального і політичного минулого, національно-шовіністичних настроїв, релігійних переконань, моральної і політичної обмеженості” могли скласти загрозу новому режиму⁴. На кінець вересня 1940 р. у приєднаних західних областях, Північній Буковині та Бессарабії вже функціонувало 26 в'язниць і дві внутрішні тюремні камери з лімітом на 8228 в'язнів та штатом працівників на 1695 осіб⁵. Однак цей ліміт ніколи не дотримувався. Так, упродовж жовтня – грудня 1939 р. у Львівській, Волинській, Дрогобицькій, Рівненській, Станіславській та Тернопільській областях було арештовано 9667 осіб, упродовж 1940 р. – 41585 осіб, а за два перших місяці 1941 р. – 3052 особи. Усього – 54304 особи (21449 поляків, 19982 українці, 12695 євреїв, 178 білорусів)⁶. Зазначимо, що арешти в 1941 р. не припинялися фактично до останнього дня окупації цих територій фашистськими військами.

Найбільш небезпечну категорію для більшовицького режиму, згідно з наказом НКВС від 11 жовтня 1939 р., становили “всі колишні члени націонал-шовіністичних антирадянських партій, організацій і груп (українських, білоруських, грузинських, вірменських, тюрко-татарських, фіно-карельських та інших)”. На теренах західних областей це, перш за все, члени та прихильники ОУН. Саме Крайовий провід ОУН на західноукраїнських землях, який після перебування в тюрмі знову очолив С.Бандера, з грудня 1939 р. до грудня 1940 р. кілька разів намагався підняти проти більшовицького режиму повстання. Однак через арешти активу керівних груп на Львівщині, Станіславщині й Тернопільщині повстання так і не вдалося розпочати. Загалом, за цей час було арештовано близько 35 тис. членів та прихильників ОУН⁷.

Кримінально-виконавча система, як складова структура НКВС, включала в себе тюрми, виправно-трудова табори та колонії. Вони були сформовані відповідно до “соціальної небезпеки” засуджених, яких наказ НКВС СРСР №1461 “Про порядок направлення засуджених у виправно-трудова табори НКВС” від 10 грудня 1939 р. поділяв на сім груп. Найбільш “небезпечними” були представники першої та другої груп. До першої відносилися засуджені “за участь у право-троцькістських контрреволюційних організаціях, зраду батьківщини (ст. 58-1 “а” і “б”), шпигунство (ст. 58-6, 193-24), диверсію (ст. 58-9), терор (ст. 58-8)”, а також “керівники контрреволюційних фашистських, повстанських, націоналістичних організацій і антирадянських політпартій”. Вони відбували ув'язнення в семи таборах: “Севвостлаг” (Далекий Схід, район р. Колима), “Воркутлаг” (Заполяр'я, Комі АРСР), “Ухтижлаг” (північні райони Комі АРСР), “Норильлаг” (Заполяр'я, Таймирський округ), “Севжелдорлаг” (Заполяр'я, Комі АРСР), “Локчимлаг” (Комі АРСР), “Устьвимлаг” (Комі АРСР).

До другої групи належали засуджені “за шкідництво (ст. 58-7), перебіжчики (ст. 59-10, ст. 84), бандитизм (ст. 56, 59-3 “а”), збройний напад (ст. 167, ч. 3), мали судимість за втечу з таборів і тюрем, а також “активні учасники контрреволюційних фашистських, повстанських і націоналістичних організацій” і колишні члени політпартій (есери, меншовики, анархісти, грузмеки, дашнаки, мусаватисти та ін.), керівники й організатори масових безпорядків (ст. 59-2 “а”). Для цієї категорії було визначено 14 таборів, розміщених у Новосибірській (“Сиблаг”, “Томасимлаг), Карагандинській (“Карлаг”), Свердловській (“Севураллаг”, “Івдельлаг”), Пермській (“Усольлаг”), Горьківській (“Унжлаг”), Кіровській (“В'ятлаг”), Архангельській (“Каргопольлаг”, “Онеглаг”, “Кулойлаг”) областях, Узбецькій РСР (“Сазлаг”), Комі АРСР (“Севжелдорлаг”) та Красноярському краї (“Краслаг”).

Засуджені першої та другої груп направлялися у ВТБ винятково за персональними нарядами Головного управління таборів НКВС СРСР “незалежно від працездатності, за винятком інвалідів і хворих, які не могли їхати в табори без сторонньої допомоги, а також інфекційно хворі”⁸.

Відповідно до наказу НКВС СРСР від 10 грудня 1940 р. “Про порядок вислання у віддалені північні райони СРСР членів сімей зрадників батьківщини, які втекли або здійснили переліт за кордон”, репресіям підлягали не лише безпосередні учасники ОУН, а й члени їх сімей. Перш за все це стосувалося членів ОУН, які перейшли в німецьку окупаційну зону або перебували на нелегальному становищі, що прирівнювалося до “втечі за кордон”, якщо члени сім'ї не могли надати органам НКВС достовірної інформації про їх місцеперебування. Такі “соціально небезпечні” сім'ї підлягали “засланню у віддалені північні райони СРСР на термін від 3 до 5 років” із повною конфіскацією майна на користь держави. Крім того, як відзначалося в наказі, “неповнолітні члени сім'ї зрадника батьківщини їдуть разом зі своїми рідними”⁹. Для цієї категорії спецпоселенців були визначені такі регіони, як: Башкирська, Калмицька, Кара-Калпакська, Комі, Марійська та Якутська автономні республіки; Красноярський край, Кіровська, Новосибірська, Омська та Чкалівська області – у Російській Федерації; Хорезмська область – в Узбецькій РСР; Актюбінська,

Українські самостійницькі політичні сили, зокрема ОУН, виразно усвідомлювали неминучість великого воєнного конфлікту в Європі. Більше того, вони очікували його, маючи на меті реалізацію проекту відновлення української державності. Початком визвольного походу бачилася Карпатська Україна, а після невдачі на Закарпатті ОУН розпочала інтенсивну погітвлю на Галичині й Волині, що входили до Польщі.

Від 29 липня до вересня 1939 р. у військових таборах, розташованих у різних місцевостях Галичини, пройшли вишкіл не менше 967 членів і симпатиків ОУН. Текстів інструкцій Крайової ексекютиви ОУН на західних українських землях, яку із червня 1939 р. очолював Володимир Тимчій-Лопатинський, про підготовку та проведення повстання наразі не виявлено, але окремі положення з них можна реконструювати за іншими джерелами – спогадами, слідчими зізнаннями, а також за реальними подіями.

Досить докладно описує передвоєнні приготування ОУН тодішній окружний провідник Дрогобиччини Адольф Гладилевич: “На наших побаченнях у Львові Провідник [Володимир Тимчій] давав усе докладніші інформації й доручення, що робити на випадок війни. Перш за все, нашим членам не вільно ночувати в себе вдома. “Коли вибухне війна, – казав він, – всіх націоналістів чекає або Береза Каргузька, або фронт. Нам треба уникнути одного і другого. Тому всі мають так робити, щоб не попасти в руки поліції, ані не піти на війну”. У разі загальної мобілізації українці не мали йти до польського війська, тільки вступати до відділів, що їх буде організовувати ОУН”¹.

Зрозуміло, що силами однієї тільки ОУН успішно воювати проти Польщі було неможливо, тому початок виступу українських партизанських загонів залежав від ситуації на польсько-німецькому фронті. Дочекавшись відступу поляків, підпільні групи повинні були долучитися до Українського Легіону, який мав прибути разом із німецькими частинами, і зорганізувати з ним українське військо та проголосити власну державу. Якщо ж Західну Україну займуть більшовики, проти них не потрібно чинити опору, але використати момент для здобуття польської зброї.

Оскільки націоналісти не сподівалися, що Польща так швидко програє війну, повстання розпочалося не одночасно й було не таким масовим, як планувалося. Окрім того, на початку війни поляки посилювали репресії проти українців. Уже в перші дні було інтерновано біля 7000 активістів українського громадсько-політичного життя.

Сприятливі умови для розгортання збройного повстання українських націоналістів, зокрема в Галичині, виникли в другій декаді вересня 1939 р. унаслідок поразки польської армії на фронті та деморалізації суспільства. Як відзначається в сучасній українській історіографії, найбільшими осередками повстанської боротьби стали Миколаївщина, Стрийщина й Сколівщина, де впродовж 10–15 вересня 1939 р. розгорілися значні бої між українськими повстанцями та польською поліцією, підсиленою військами.

Так, 10 вересня в Миколаєві повстанці роззброїли станицю поліції й перебрали владу у свої руки. За короткий час було встановлено українську владу у 12 селах, вивішено синьо-жовті прапори, розпочато мобілізацію чоловіків віком від 18 до 35 років, захоплено декілька мостів. У польських поліційних і військових частинах, кинутих на придушення повстання на Миколаївщині, загалом налічувалося 3000 вояків.

12 вересня німецька авіація бомбардувала Стрий, поліція та військо залишили місто, щоб уникнути втрат. У такій ситуації контроль над містом узяли озброєні члени ОУН. Проте наступного дня, 13 вересня, польське військо й поліція повернулися та придушили виступ, хоча бої за місто тривали кілька днів. Один із повстанських відділів у Стрию очолював крайовий провідник ОУН В.Тимчій-Лопатинський. Особливо запеклий спротив польській армії вчинив відділ чисельністю 900 осіб, який було створено 12 вересня в с. Дуліби: у боях 51 повстанець загинув, а село на дві третини було спалене².

У загальному звіті “Результати повстань на Західній Україні у вересні 1939 р.” сказано, що виступи, підготовлені членами ОУН, відбулися у 20 повітах і 183 місцевостях. Утрати ОУН становили 160 убитими та 53 пораненими, утрати польської сторони – 796 убитими (!) і 37 пораненими³.

Однак у жодному з досліджень, присвячених протипольському українському повстанню на Західній Україні у вересні 1939 р., не згадуються хоча б якісь збройні виступи, інспіровані

ОУН на Волині⁴. Водночас відома інформація про підготовчі заходи ОУН на Волині напередодні війни. Зокрема, Ярослав Гайвас, переказуючи слова Микити Опришка-“Медведя”, зазначав: “Тимчій вислав вас на Волинь творити зелені кадри на випадок війни й будувати основи під майбутню політичну роботу”⁵.

Відомо, що серед 36 керівників відділів, які проходили вишкіл у військових таборах улітку 1939 р., були переважно галичани, окрім двох оунівських функціонерів із Волинського воєводства: один представляв Володимир-Волинський, другий – Здолбунівський повіти⁶. Цей останній не хто інший, як уродженець с. Спасів Анатолій Монь (1920–1945), котрий згодом, у 1943–1945 рр., під псевдами “Гамалія”, “Дяченко” очолював сотню УПА в курені Я.Ждана-“Острога”⁷.

Саме на Волині, в історично відомому с. Дермань (тодішньої Мізоцької гміни Здолбунівського повіту Волинського воєводства) 2–3 вересня 1939 р. відбулося перше з початку війни антипольське збройне повстання на Західній Україні. Ще в 1990-х рр. кілька публікацій про нього з’явилися з-під пера покійного нині рівненського історика Гурія Бухала⁸. Однак автор, опираючись лише на спогади очевидців, помилково вказав датою повстання 22–23 серпня 1939 р., мимовільно дезорієнтувавши інших дослідників. Окрім того, перебіг повстання висвітлювався досить поверхово й суперечливо.

Перш ніж вести мову власне про сам виступ, спробуємо відповісти на питання: чому він відбувся не деінде, а в Дермані; чому розпочався вже 2 вересня; наскільки був спонтанним або організованим?

Як можна судити з таємної доповіді суспільно-політичного відділу Волинського воєводського управління щодо діяльності ОУН на Волині, датованої травнем 1935 р., у Дермані існувало численне оунівське середовище, до якого польські органи влади зараховували 26 чоловік. Комендант постерунку поліції в Дермані Титус Попеловський в інформації для Здолбунівського повітового староства 20 лютого 1938 р. зазначав, що “Просвітянська хата” в селі “не проявляє жодної діяльності”, а “коли б “Просвітянська хата” проявила тут будь-яку діяльність, то, безсумнівно, що розвивалася б вона на бажання українських націоналістів” завдяки націоналістичним елементам, які вступили до її членів і до управи⁹.

Серед дерманських діячів ОУН варто виділити Андрія Кисіля та Олексу Скоропаду. Обидва – випускники Рівненської української гімназії, подальші студії здійснювали у Львові, де належали до середовища Академічного дому, контрольованого Крайовою ексекютивою ОУН на ЗУЗ. А.Кисіль за свою націоналістичну діяльність відбув ув’язнення в концтаборі Береза Каргузька в 1934 р.; О.Скоропада потрапив туди на початку вересня 1939 р. Знаходилися під постійним наглядом польської поліції, про що свідчить кримінально-слідча справа, заведена на них прокуратурою Рівненського окружного суду в листопаді 1938 р.¹⁰. А.Кисіль та О.Скоропада користувалися значним впливом серед національно-свідомої дерманської молоді, маючи в неї незаперечний авторитет. Пізніше вони займали помітне становище в УПА. Таким чином, упродовж 1930-х рр. у Дермані підготовлено сприятливий ґрунт для поширення діяльності ОУН, зростання кількості її членів і симпатиків.

Один із місцевих націоналістичних осередків виник у кінці 1930-х рр. на кутку Залужжя (кутками в Дермані називають відокремлені від решти села вулиці, своєрідні хутори, яких тут існує чимало – Залужжя, Застав’є, Запорожжя, Пропастище тощо). Як можна судити з кримінально-слідчої справи Олексія Максися, заарештованого згодом органами НКВС, засновником залужького осередку ОУН у Дермані був Микола Кульчинський, син місцевого священика о. Євгена Кульчинського, відомого на Волині організатора українського культурницького руху.

Микола Кульчинський, шоста дитина в сім’ї Євгена й Марії Кульчинських, закінчив Рівненську українську гімназію, студював на богословському факультеті Варшавського університету. Після встановлення радянської влади був головою сільради, а потім учителював у с. Тесів Острозького району; за німецької окупації працював експедитором Бабинського цукрозаводу. У часі створення УПА став до її лав, загинув 17 лютого 1944 р. у бою з підрозділом НКВС, похований у с. Тесів¹¹.

Безпосереднім керівником осередку залужців, що нараховував 13 членів, став Анатолій Турчин, який народився в селянській сім’ї в Дермані 1919 р., отримав початкову освіту¹². За свідченням згаданого О.Максися, окрім Турчина Анатолія Максимовича, до місцевої оунівської

організації належали: Шавронський Андрій Гнатович, Шавронський Василь Гнатович, Шавронський Антон Терентійович, Костюк Трохим, Рудий Іван Максимович, Логвин Степан Трохимович, Логвин Прокіп Трохимович, Ушинський Микола Іванович, Кравчук Микола Гаврилович, Борис Андрій Арсенович, Гребінь Василь Аникійович і Максись Олексій Григорович¹³.

Хлопці періодично збирались у когось із них удома, у літній час – у чиємусь садку, у лісі чи на лузі. Мову вели про те, щоб купувати товари в українців, а не в поляків (“свій до свого по своє”); читали націоналістичну літературу; ішлося також про повалення польської влади¹⁴. А.Турчин побував у Львові, звідки приїхав із переконанням, що для здобуття своїх прав перед поляками українцям необхідно об’єднуватись¹⁵.

Серед завдань, які ставила перед собою організація, О.Максись на слідстві вказав такі: 1) з початком війни підготувати людей до повстання проти поміщиків, які гнобили український народ; 2) добувати зброю; 3) здійснювати терор стосовно представників польської влади; 4) вести пропаганду й агітацію серед місцевого населення, спрямовуючи її проти поляків, доводячи населенню, що поляки живуть на українській землі¹⁶. Члени організації мали на озброєнні 2 карабіни, наган і кинджал¹⁷.

Імовірно, що безпосереднім поштовхом до початку повстання в Дермані стали арешти національно-свідомих людей, проведені в селі 1 вересня 1939 р., у день нападу Німеччини на Польщу. Як відомо, у ніч із 1 проти 2 вересня 1939 р. біля 7 тис. опозиційно налаштованих до влади українців Польщі були арештовані й вивезені до концтабору Береза Каргузька¹⁸. Тільки в Дермані в ту ніч забрали о. Євгена Кульчинського, Олексу Скоропаду, Миколу й Григорія Фридрихів, Євгена Кисільчука, Василя Рудого, Ничипора Шпичака¹⁹. Залузькі хлопці, очевидно, вирішили не чекати, коли черга дійде до них.

Спроба дерманського осередку ОУН підняти повстання й захопити владу в селі не видається лише спонтанним і позбавленим якоїсь реальної перспективи кроком, коли зважити на тодішню тактичну настанову керівництва організації. За твердженням Я.Гайваса, тактика проголошення незалежності, якої дотримувалася в той час ОУН, базувалася на т. зв. теорії “будови держави від першого села”. Автором її був військовий референт Крайової езекутиви ОУН, відомий військовий теоретик полковник Михайло Колодзінський (загинув на Закарпатті в березні 1939 р.). Відповідно до цієї теорії, у разі захоплення під час військових дій членами ОУН влади в будь-якому населеному пункті на своїй етнічній території, вони, незалежно від обставин, мають проголошувати українську державу й народну революційну владу. Таким чином, цей населений пункт стає територією Української держави, а всі сторонні чинники постають перед доконаним фактом²⁰.

Таким чином, 2 вересня 1939 р. учасники повстання на чолі з А.Турчином зібралися на лузі біля річки, де він проголосив присутнім, що “настав час звільнити Україну”. Там же було вироблено план заходу й розподілено ролі кожного: Анатолій Турчин з Андрієм Шавронським і Прокопом Логвином мали напасти на поліцейський постерунок, решта – Степан Логвин, Андрій Борис, Олексій Максись, Василь Шавронський, Антон Шавронський, Василь Гребінь і Микола Кравчук – отримали завдання виступити проти осадників і конфідентів (освідомлювачів) поліції. Першочерговою метою для всіх було здобуття зброї, щоб з її допомогою “утворити Українську самостійну соборну державу” (слідчий НКВС витлумачив її назву як “українську самостійну селянську державу”)²¹.

Однак захопити осадників, зокрема Павляка, зненацька не вдалося. Окрім того, дружина одного з поліційних конфідентів Андрія Головача (іншим був Петро Шавронський) повідомила про напад на постерунок поліції. На Залужжє прибув посилений поліцейський підрозділ, з яким у повстанців зав’язався бій²². Жертвами цієї сутички стали Андрій Шавронський, Андрій Борис, Прокоп Логвин і Трохим Костюк²³. За спогадами очевидців, тіла загиблих юнаків поліцейські відправили до Острога, де закопали. Пізніше, уже після встановлення радянської влади, вони були з почестями перепоховані на сільському цвинтарі²⁴ (як можна судити з поховання, віддано землі було не четверо, а п’ятеро тіл, хоч ім’я п’ятого – Іллі Лавренюка – ніким не згадувалося серед залузьких повстанців).

Варто відмітити, що повстання на Залужжі нарбило переполюху серед місцевих польських осадників. Зокрема, Адам Танкель, який мав осаду на сусідньому Застав’ї, виїхав до повітового Здолбунова, боячись розправи “бандитів”²⁵.

Організатор повстання Анатолій Турчин разом з Олексієм Максисем декілька днів перехувались у лісі, а згодом, за порадою батька А.Турчина, перейшли через польський кордон на бік СРСР. При цьому О.Максись мав із собою карабін і набої до нього. 6 вересня 1939 р. вони затримані на ділянці Ямпільського прикордонного загону НКВС²⁶.

Слідство в їхніх справах (вони були розділені) почергово велося в Кам’янці-Подільському, Луцьку, Рівному, Харкові й тривало більше року, що вказує на неабияку зацікавленість органів НКВС історією дерманського повстання. В одній із постанов слідчого управління НКВС Кам’янець-Подільської області Куща від 13 листопада 1939 р. наголошувалося, що свідчення А.Турчина й О.Максиса “zasлугують на великий інтерес”²⁷.

У звинувачувальному висновку щодо О.Максиса, підготовленому 16 вересня 1940 р. старшим слідчим управління НКВС Харківської області молодшим лейтенантом держбезпеки Зубом, зокрема, ішлося:

“У процесі слідства в дійсній справі встановлено, що в селі Дермань Мізоцького району, колишня Польща, нині Волинська область УРСР (тут помилка, насправді Рівненська область. – Авт.), існувала організація українських націоналістів “ОУН”, яка в перших числах вересня 1939 року вчинила озброєний напад на поліцейську дільницю і деяких осадників для захоплення зброї й підняття збройного повстання проти польського уряду та організації самостійної України. Під час сутички з поліцією частина учасників “ОУН” були останньою розстріляні, а багато учасників “ОУН” зникли”²⁸. З усього видається, що саме оті зниклі повстанці найбільше й цікавили енкаведистів.

Зрештою, 7 травня 1941 р. Олексій Максись засуджений Особливою нарадою при НКВС СРСР на 3 роки ув’язнення у виправно-трудовому таборі “за нелегальний перехід кордону”²⁹. Інакше кажучи, слідчі та каральні органи НКВС уникли у своїх вердиктах прямої оцінки дерманського повстання: з одного боку, організувала його ненависна їм ОУН із метою утворення самостійної України, з іншого боку, повстанці виступили проти не менш ненависних для радянської влади польських осадників, поліцейських і польського уряду. Своє покарання О.Максись відбував на будівництві Воркути. 11 вересня 1941 р. амністований як польський громадянин і відправлений у м. Бузулук Чкаловської (нині Оренбурзької) області³⁰.

Саме там знаходився штаб Армії Владислава Андерса, яка, відповідно до домовленості між СРСР та еміграційним польським урядом В.Сікорського від 30 липня 1941 р., формувалася з колишніх громадян Другої Речі Посполитої (звільнених військовополонених, в’язнів таборів, висланих), щоб воювати на радянському боці. Проте влітку 1942 р. Армія Андерса виведена до Ірану й згодом брала участь у воєнних діях на Західному фронті. З усних розповідей жителів Дерманя відомо, що О.Максись пройшов воєнний шлях із цією армією, а після закінчення війни опинився в Англії.

На початку 1941 р. радянські каральні органи заарештували за підозрою в приналежності до ОУН ряд жителів с. Дермань. Серед них знаходимо учасників вересневого повстання 1939 р. Миколу Кравчука, Степана Логвина, Івана Рудого, Антона Шавронського³¹. Слідчих, які провадили допити цих та інших арештованих, серед іншого цікавила їх причетність до подій 2–3 вересня. Так, старший слідчий управління НКВС Рівненської області старший лейтенант держбезпеки Харитонов домагався відповіді Антона Кучерука на питання, чи брав він або його брат Василь “участь у нападі на колишню польську поліцію 3.09.39 р.”³².

Подальша доля керівника повстання Анатолія Турчина остаточно не з’ясована. За інформацією “Книги пам’яті і слави Волині”, він загинув у сталінських концтаборах. У цій самій книзі знаходимо, що п’ятеро учасників повстання 1939 р. на Залужжі – Степан Логвин, Іван Рудий, Микола Ушинський, Василь Шавронський, Антон Шавронський – полягли, як вояки УПА, у 1943–1944 рр. Василь Гребінь відбував покарання в радянських таборах³³.

Таким чином, дерманське, як й інші протипольські повстання в Західній Україні в першій половині вересня 1939 р., організовані ОУН, зазнало невдачі. Основними причинами цього стали слабка організаційна підготовка та несприятливі зовнішні чинники.

1. Шпіцер В. Крайовий провідник Володимир Тимчій-“Лопатинський” / В. Шпіцер, В. Мороз. – Львів : Афіша, 2004; див. <http://forum.milua.org/vietopic.php?t=2325>.
2. Там само.
3. Руккас А. Бойові дії загонів ОУН у вересні 1939 р. / А. Руккас // Дрогобицький краєзнавчий збірник / [за ред. К. Кондратюка]. – Дрогобич : [б. в.], 2002. – С. 393.
4. Окрім вищевказаних авторів, див.: Кучерук О. Українське повстання вересня 1939 року на Західній Україні / О. Кучерук // Пам'ять століть. – 2000. – № 5. – С. 143–151; Гривул Т. Протипольське повстання на Західній Україні у вересні 1939 р. / Т. Гривул // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: історичні науки. – Острог : [б. в.], 2003. – Вип. 3. – С. 230–237; Дзюбан О. Українсько-польське протистояння у вересні 1939 року у тогочасній пресі та споминах очевидців / О. Дзюбан // Український визвольний рух. – Зошит 2 : Українсько-польський конфлікт під час другої світової війни. – Львів : [б. в.], 2003. – С. 74–85; та ін.
5. Шпіцер В. Крайовий провідник Володимир Тимчій-“Лопатинський” / В. Шпіцер, В. Мороз. – Львів : Афіша, 2004; див. <http://forum.milua.org/vietopic.php?t=2325>.
6. Кучерук О. Українське повстання вересня 1939 року... – С. 148–149.
7. Реабілітовані історією. Рівненська область : науково-документальне видання / [упоряд. А.Жив'юк]. – Рівне : Рівненська друкарня, 2009. – Кн. 2. – С. 144.
8. Бухало Г. Ви жертвою впали в нерівнім бою: до 55-річчя збройного виступу у Дермані / Гурій Бухало // Волинь. – 1994. – 12 серпня; Бухало Г. За Україну, за її волю! / Гурій Бухало // Дзвони Дерманя : зб. спогадів та документів. – Рівне : Азалія, 1998. – С. 13–14.
9. Кучерепа М. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.) : монографія / М. Кучерепа, Р. Давидюк. – Луцьк : Надстир'я, 2001. – С. 339–340.
10. Державний архів Рівненської області (ДАРО). – Ф. 033, оп. 2, спр. 2256.
11. Шморгун Є. Рано-вранці вітри заголосять... Життєпис родини Кульчинських : документальний нарис / Є. Шморгун. – Рівне : Рівненська друкарня, 1994. – С. 20–22.
12. ДАРО. – Ф. Р-2771, оп. 2, спр. 3308, арк. 36.
13. Там само. – Арк. 19.
14. Там само. – Арк. 18зв.
15. Там само. – Арк. 20.
16. Там само. – Арк. 11зв.
17. Там само. – Арк. 17.
18. Пурат А. Українці у вересневій кампанії / А. Пурат // 1939 рік в історичній долі України і українців : матеріали Міжнар. наук. конф., 23–24 вересня 1999 р. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – С. 137.
19. Дзвони Дерманя : зб. спогадів та документів. – Рівне : Азалія, 1998. – С. 3.
20. Шпіцер В. Крайовий провідник Володимир Тимчій-“Лопатинський” / В. Шпіцер, В. Мороз. – Львів : Афіша, 2004; див. <http://forum.milua.org/vietopic.php?t=2325>.
21. ДАРО. – Ф. Р-2771, оп. 2, спр. 3308, арк. 25–28.
22. Там само. – Арк. 13–14.
23. Там само. – Арк. 28.
24. Бухало Гурій. За Україну, за її волю!.. – С. 14.
25. ДАРО. – Ф. Р-2771, оп. 2, спр. 2916, арк. 10зв, 49зв.
26. ДАРО. – Ф. Р-2771, оп. 2, спр. 3308, арк. 3.
27. Там само. – Арк. 31.
28. Там само. – Арк. 38.
29. Там само. – Арк. 39б.
30. Там само. – Арк. 41.
31. ДАРО. – Ф. Р-2771, оп. 2, спр. 2895, арк. 54а, 71.
32. Там само. – Арк. 38.
33. Книга Пам'яті і Слави Волині. Рівненська область / [упоряд. О. Денишук]. – Рівне : ППДМ, 2004. – Т. 7 : Здолбунівський район. – С. 209–253.

The article reports the attempt of Ukrainian Nationalist Organization to start the antipolish uprising in Galychyna and Volyn' regions in the beginning of the World War II in order to proclaim the independence and unity of the Ukrainian nation. Particularly, the article describes the preconditions, the course of events and effects of the armed conflict between the members of Ukrainian Nationalist Organization and polish police in the village of Derman', Volyn' region on the 2nd–3rd of September, 1939; the first one of the other similar risings. Concurrently it analyzes the position of the affiliates of the soviet punishing agencies – the structures of the National Committee of domestic affairs in antipolish actions on UNO.

Key words: World War II, Ukrainian Nationalist Organization, antipolish uprising, Derman', National Committee of domestic affairs.

УДК 94 (477) “1941”
ББК 63.3 (4 Укр) 624

Галина СТЕФАНЮК

АКТ ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ 30 ЧЕРВНЯ 1941 р.: ПЕРЕДУМОВИ, ХІД, НАСЛІДКИ

У статті проаналізовано самостійницьку позицію Організації Українських Націоналістів, висвітлено процес проголошення Акта 30 червня 1941 року та визначено взаємовідносини ОУН із німецькою окупаційною владою.

Ключові слова: Організація українських націоналістів, українська державність, українська нація, Третій рейх, Українська держава.

Сьогодні досить актуальною залишається проблематика, що стосується діяльності ОУН як головного ідеолога, активіста національно-визвольної боротьби, сили, яка завжди протистояла поневоленню. Розбудова незалежної держави вимагає глибокого й критичного осмислення історичного досвіду. Тому цілком закономірним є зосередження уваги науковців на кардинальних питаннях, пов'язаних із державотворчими змаганнями патріотичних сил. У цьому контексті актуальним є висвітлення Акта відновлення державності України 30 червня 1941 р.

Після проголошення незалежності України вітчизняна історична наука з позицій історизму підійшла до оцінки досліджуваної проблеми. В основному, дану тематику вивчали науковці О.Лисенко, О.Марущенко, В.Сергійчук, В.Косик, Я.Малик, Б.Вол, В.Чуприна та інші. Використавши здобутки історичної науки з проблеми дослідження, автор вважає одним із важливих завдань залучення до наукового обігу нових джерел. Основна частина документів з даної проблематики зосереджена в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України, зокрема у фонді 3833 “Крайовий провід Організації українських націоналістів на західноукраїнських землях”.

Мета статті полягає в об'єктивному висвітленні процесу проголошення Акта 30 червня 1941 року та визначенні взаємовідносин ОУН із німецькою окупаційною владою.

Період після “золотого вересня” 1939 р., котрий не приніс населенню Західної України очікуваної радості від возз'єднання, став одним із найскладніших етапів діяльності та підпільної боротьби ОУН. Машина смерті, що вже набула досвіду на Сході України і в СРСР у цілому, після возз'єднання запрацювала на повну потужність і в Західній Україні, перемелюючи все, що не вписувалося в рамки її ідеології. Під гаслами боротьби з “українським буржуазним націоналізмом” чимало представників української інтелігенції та діячів національно-визвольного руху, які виступали проти політики радянізації Західної України, були звільнені з роботи та репресовані. Першими під репресії також потрапили політичні діячі, лідери і члени партій, які діяли на теренах регіону й самоліквідувалися в перші дні після возз'єднання. Спершу ОУН постраждала найменше завдяки конспіративному характеру своєї діяльності. До 1941 р. діяльність організації зводилася до того, щоб врятувати свої кадри та свідому частину населення, котра могла зазнати репресій¹.

Масові репресії, депортації, винищення десятків тисяч безневинних людей, зокрема під час відступу Червоної Армії, коли у в'язницях Львова, Станіслава, Дрогобича, Золочева, Самбора та багатьох інших міст було розстріляно тисячі ув'язнених (у тому числі й інтелігенції), викликали загальну ненависть населення західних земель України до радянської влади. Керівники ОУН(Б), а також ієрархія Української греко-католицької церкви, які мали значний вплив на формування громадсько-політичної думки та поведінку широкого загалу, далі сподівалися, що, оскільки Німеччина розпочинає боротьбу проти головного, на їх думку, ворога україн-

ського народу – Радянського Союзу, то все ж таки вдасться якщо не повністю реалізувати українську національну ідею, то хоча б створити кращі умови для національно-політичного і культурно-освітнього життя України.

Саме у зв'язку із цим українське населення Східної Галичини і Західної Волині зустрічало німецьку армію, сподіваючись на кращу долю. Відомо, що цей факт радянські пропагандистські і наукові кола впродовж багатьох десятиліть використовували як головний аргумент для паплюження національно-визвольних змагань українського народу в роки Другої світової війни, звинувачуючи його ідейних і політичних керівників – ОУН і греко-католицьке духовенство – у колабораціонізмі. Водночас замовчувалося найголовніше – що саме Радянський Союз разом із Німеччиною розв'язав Другу світову війну, що братання двох тоталітарних систем, скріплене злочинними таємними угодами і договорами, принесло українському народові страхотливе воєнне лихоліття².

Важливим етапом на шляху оформлення ідеології, політичної платформи були постанови Другого Великого збору ОУН(М) (серпень 1939 р.) та ОУН(Б) (квітень 1941 р.). Слід указати, що, незважаючи на всі моменти розколу, основними розбіжностями між двома ОУН були політико-стратегічні завдання щодо організації боротьби в умовах світової війни. Негативним моментом був моральний бік розколу, який вплинув на процес консолідації національно-патріотичних сил навколо ОУН як однієї з реальних сил, спроможної очолити керівництво національно-визвольним рухом³.

Початок війни між Німеччиною та СРСР ОУН зустріла у всеозброєнні. Передусім було офіційно задекларовано самостійницьку позицію організації, яка у своїй діяльності керувалася насамперед загальнонаціональними інтересами України. Зокрема, представники ОУН зазначали, що борються за самостійну Україну, а не за “чужі імперіалізми”, що державну соборність України не визнають. Вони наголошували, що “не заміна одного окупанта на іншого, а самостійна Україна. Не надія на допомогу і ласку чужих імперіалістичних сил, а власні організовані сили – це наша орієнтація”⁴.

Після Другого Великого збору ОУН розпочалася всебічна підготовка до визвольної боротьби і творення суверенної соборної Української держави. У травні 1941 р. визвольна державницька політика була чітко сформована в політичних указівках “Боротьба і діяльність ОУН під час війни”. Передбачалося, що ОУН використовує війну із СРСР для розгортання боротьби за суверенну соборну Українську державу, за неподільну владу українського народу на українських землях. Зважаючи на неминучість війни, коли Україна буде окупована військами воюючих із Радянським Союзом держав, ОУН ставила завдання не допустити, щоб українські землі стали об'єктом чужого володіння. Воюючі держави могли сприйматися як союзники тільки в тому випадку, якщо вони визнаватимуть і шануватимуть суверенність і соборність України⁵.

ОУН ужила ряд заходів для консолідації українських політичних сил під прапором боротьби за відновлення Української держави. 14 червня 1941 р. була прийнята відозва до всіх українців, яку підписали 116 політичних, військових і суспільних діячів. У ній підкреслювалося: “Великий історичний час, в якому живемо, вимагає від нас залишити на боці всі непорозуміння і стати разом до служби тільки одній найбільшій справі визволення українського народу і відновлення суверенної, ні від кого не залежної держави”⁶.

У червні 1941 р., після нападу Німеччини на СРСР, перед українською нацією та її провідниками виникла проблема творення української влади на українських етнічних землях. Керівництво ОУН(Б) поставило собі за мету створення всеукраїнського представницького органу, до якого б увійшли всі українські політичні партії та організації і який би виконував консолідуючу роль серед патріотичних сил українства⁷. Це важливе завдання покладалося на утворений 21–22 червня 1941 р. на з'їзді Української політичної еміграції в Кракові Український національний комітет (УНК). До складу комітету увійшли представники всіх політичних сил за винятком ОУН(М), які відмовилися від участі, оскільки вважали себе “єдиними носіями і представниками української політики”. Головою УНК був обраний В.Петрів, першим заступником – В.Горбовий, другим – В.Андріївський, секретарями – С.Шухевич і В.Мудрий. УНК видав “Маніфест напередодні війни”, в якому заявив, що український народ є єдиним законним

власником території, на якій живе, і що воля народу може бути виражена тільки у формі власної держави. Висловлювалися сподівання на відновлення української державницької традиції.

22 червня 1941 р. на схід України рушили три похідні групи ОУН, у тому числі спеціальна група у складі 100 осіб із дорученням оголосити Акт відновлення Української держави. До цієї групи під керівництвом Я.Стецька входили Я.Старух, Д.Яців, Л.Ребет, І.Равлик, В.Кук, В.Охрімович.

Керівники українських національних організацій добре усвідомили ті страхоття, які ніс із собою більшовицький режим, але вони нічого не знали про плани нацизму щодо України. У меморандумі ОУН(Б) до А.Гітлера від 23 червня 1941 р. зазначалося: “Основи німецько-українських дружніх взаємин творяться на початку німецького походу на схід Європи. Зважаючи на те, що українські націоналісти несуть відповідальність за майбутнє України, для них вирішальне значення має настанова Німеччини щодо будівництва Української держави”⁸. Однак тут також зазначалося: “Хоч населення України вітатиме німецьке військо як визволителів, ця прихильна настанова може змінитися, якщо Німеччина не прийде з метою відновлення Української держави та відмовиться розповсюджувати відповідні гасла”⁹.

З таких позицій 30 червня 1941 р. до Львова увійшов відділ дружини українських націоналістів під командуванням Р.Шухевича. Прибула також група Я.Стецька. Було вирішено скликати громадські збори в Домі товариства “Просвіта”, де і створити органи державної влади.

У Національних зборах взяло участь близько 100 львів'ян. Від імені проводу ОУН Я.Стецько проголосив “Акт відновлення Української держави”¹⁰. Після проголошення Акта Національні збори обрали головою державного правління Я.Стецька та уповноважили його підготувати Крайове правління. 3 липня 1941 р. голова Українського державного правління Я.Стецько видав постанову про створення Українського державного правління¹¹. Українські церкви – греко-католицька і православна – не тільки визнали рішення Національних зборів, а й закликали український народ об'єднатися навколо державного управління й працювати на благо Української держави. Зокрема, митрополит А.Шептицький 1 липня 1941 р. видав пастирський лист із нагоди відновлення Української держави¹².

Державне правління 3 липня 1941 р. надіслало урядові Німеччини та інших держав декларацію, в якій зазначалося: “Український народ відновив і проголосив у Львові Українську незалежну державу. Вона має за собою тисячолітню традицію. Його остання історична форма – це УНР 1917, 1918 – 1920 рр., яка була визнана урядами Німеччини, Австрії та інших центральних держав”¹³. Листи про відновлення Української держави 3 липня 1941 р. голова Українського державного правління Я.Стецько надіслав до дуче Італії Б.Муссоліні в Римі¹⁴, генералісимуса Ф.Франко в Мадриді¹⁵, глави Хорватії А.Павеліча в Загребі¹⁶. 4 липня 1941 р. такий самий лист було направлено до рейхсканцлера А.Гітлера¹⁷.

4 липня 1941 р. німецька поліція заборонила оголошення цього акта. Проте спонтанні збори українців, на яких представники ОУН(Б) проголошували відновлення української державності, відбувалися. Такі маніфестації проходили подекуди й на Волині, звільненій від радянських військ. У Галичині, зокрема, утворилися органи місцевого управління, які визнавали УДП і якийсь час були толеровані військовою німецькою й угорською владою. Уряд був затверджений 5 липня 1941 р. в такому складі: Я.Стецько – голова; М.Панчишин – перший заступник голови і міністр здоров'я, Л.Ребет – другий заступник голови, ген. П.Петрів – оборона, В.Лисий – внутрішні справи, М.Лебедь – державна безпека, В.Стахів – закордонні справи, Ю.Федусевич – судівництво, Є.Храпливий – сільське господарство, І.Ольховий – фінансовий, П.П'ясецький – лісництво, В.Радзикович – освіта й віровизнання, О.Гай-Головко – інформація і пропаганда, І.Климов-Легенда – політична координація, Н.Мороз – пошта й телеграф, М.Росляк – державна канцелярія. Крім того, призначено заступників міністрів і державних секретарів¹⁸.

Керівництво ОУН добре розуміло, що Українська держава, існування якої заперечував А.Гітлер, довго не встоїть, проте вважали, що Акт від 30 червня 1941 р. продемонструє окупантам та й усьому світові незламне прагнення українців до створення власної самостійної держави.

Але спробам відродження української державності було швидко покладено край. Подія, що трапилася у Львові, викликала невдоволення в Берліні. Помічник державного секретаря Німеччини вимагав від національного комітету оголосити Акт недійсним. Проте С.Бандера

відмовився зробити це, наголосивши, що, віддаючи накази, він спирався на мандат, який мав від українців. Уже 5 липня 1941 р. був заарештований С.Бандера¹⁹, а новостворений уряд Я.Стецька розігнано.

Позитивне ставлення нацистів до проголошення Української держави на окупованій території об'єктивно (тобто незалежно від намірів і бажань провідників ОУН) перетворило б українських націоналістів на колабораціоністів. Відповідно, небажання націоналістів відкликати Акт 30 червня 1941 р. перетворювало їх на силу, ворожу нацистській Німеччині. Українські націоналісти повинні були виробити нову лінію поведінки щодо Німеччини, яку вони так довго вважали союзником у боротьбі з більшовицькою Росією. Проблема полягала в тому, що після 30 червня 1941 р. ОУН опинилася між двома ворогами, які перебували у стані війни один з одним²⁰. «Українським націоналістам довелося остаточно розчаруватися в сподіваннях на гітлерівську допомогу у відродженні самостійної України і після відмови провідників ОУН Степана Бандери та Ярослава Стецька відкликати Акт 30 червня 1941 року вони були заарештовані»²¹.

Після невдалої спроби відновити під егідою Німеччини незалежність України стало остаточно зрозуміло, що в особі гітлеризму український народ має непримиренного ворога, який виконує щодо нього суто імперіалістичні наміри. Керівництво ОУН(Б), роблячи ставку на Третій рейх, не врахувало, що Німеччина не тільки не має жодного бажання відновлювати українську державність, а, навпаки, ставить за мету колонізацію України, поневолення її населення, веде політику на знищення культури та освіти.

Потрібно відзначити, що українська громадськість із піднесенням зустріла проголошення 30 червня 1941 р. у Львові Акта про відновлення Української держави. Так, жителі Підгаєцького повіту Тернопільщини у своєму зверненні, яке підписало більше 450 осіб, висловлювали впевненість, що український народ буде самостійним, що «єдність і солідарність усіх суспільних верств української нації дасть можливість розвинути всі її творчі сили»²². У звіті з північно-західних українських земель до Проводу ОУН(Б) від 27 липня 1941 р. зазначалося про багатотисячні демонстрації українського населення на підтримку відновлення української державності, організації, яка, згідно з даними, обіймала в краї приблизно 1000 осель, 7000 членів, прихильників – 80% населення²³.

Акт від 30 червня 1941 року підтримала значна частина населення Західної України. На зборах громадян, проведених за ініціативою ОУН(Б), створювалися низові органи української адміністрації. ОУН тим часом усюди відновлювала свою організаційну мережу. Відповідальний за державну безпеку в УДП, а пізніше – урядуючий провідник ОУН(Б) – ОУН СД (самостійників-державників), Микола Лебедь згадував, що «на багатьох теренах, ще до приходу німців, українці перебрали владу у свої руки. На інших – в найближчому часі після проголошення самостійності, дослівно майже впродовж кількох днів, український народ дав вияв своїх організаційних здібностей і підготовки до державного будівництва, перебираючи в цілому своє державне життя у свої руки і випередивши всі плани німців»²⁴.

Українці встановили державну адміністрацію на всіх західних землях із Житомирською, Вінницькою й Кам'янець-Подільською областями включно, відбулися «акти проголошення відбудови Української держави в містах і селах та маніфестації народу (останній акт проголошення відбувся у місті Василькові – 30 км від Києва)»²⁵, – підсумовувала перша конференція ОУН(Б) у вересні 1941 року. Цю конференцію провів другий заступник Степана Бандери Микола Лебедь, який перебрав на себе Провід ОУН(Б). На той час німцями вже були заарештовані Степан Бандера, Ярослав Стецько, Лев Ребет, Володимир Стахів, Роман Ільницький та інші. Пропозиції німців щодо відкликання Акта від 30 червня 1941 року провідники ОУН(Б) відхилили.

Відповідаючи на вимоги німецьких органів припинити ОУН будь-яку партійно-політичну пропаганду, обмежити дії організації до загальноукраїнських пропагандистських гасел, у своєму листі до рейхсміністра А.Розенберга 14 серпня 1941 року Степан Бандера писав: «Домагання ліквідувати Українське державне правління має як для українства, так і для українсько-німецьких відносин і, на нашу думку, для дальшого розвитку політики нових порядків для Східної Європи далекосяжне значення. Не можна зводити це домагання до коротких «так» чи

«ні», але конечно потрібно розглядати його у зв'язку з нероздільно зв'язаними з ним чинниками»²⁶.

Зрозуміло, що ніяких такого роду вимог ОУН прийняти не могла. Різниця в поглядах на урядових верхах німецької армії і партії щодо методів ліквідації українського спротиву продовжувалась. Даючи пояснення перед спеціальною комісією Рейху з приводу подій у Львові 30 червня, Е.Кох наголосив, що останніми днями він зустрівся з рядом відомих львівських українців у своїй канцелярії в ратуші, яких він проінформував про несхвальну реакцію німецьких органів стосовно Стецька і його крайового уряду. Він наголошував, що може прийняти Стецька лише як приватну особу, але для Німеччини немає ніякого українського уряду. Поки що він знає тільки дружній український народ, а не союзу українську державу²⁷.

ОУН(Б) зосередилася на розгортанні революційної антинімецької боротьби. До цього провідників та провідних діячів організації (вона згодом дістала назву ОУН СД), що залишилися на волі (М.Лебедь, І.Климів, М.Прокоп, М.Арсенич, Д.Мирон, Я.Старух, В.Кук, Д.Маївський та ін.), зобов'язували не тільки німецькі репресії і переслідування українців, а ще й постанови другого (квітневого 1941 р.) Великого збору ОУН. Доктор А.Каменський із цього приводу підкреслював, що саме «психологічна настанова на власні сили ще на еміграції допомогла ОУН дуже швидко переставитися на антинімецький фронт з їхнім приходом на українські землі»²⁸.

Таким чином, історія українсько-німецьких взаємин 1941–1944 рр. – історія планової, нещадної боротьби, жорстокого знищення українського населення з боку німецьких окупантів, з одного боку, та безкомпромісної революційно-збройної боротьби українського народу проти німецьких окупантів – з другого. Факти свідчать про те, що німецький нацизм не підтримував прагнення ОУН створити Українську незалежну державу. Уся подальша боротьба ОУН і УПА свідчить про намагання створити свою незалежну державу.

Масові арешти означали не тільки активну боротьбу з ОУН(Б), а й повний та остаточно розгром державницьких зусиль українських націоналістів, розпочатих 30 червня 1941 року²⁹.

ОУН розпочала підготовку до відкриття нового фронту своєї боротьби – цього разу проти Німеччини, яку ще донедавна вважала союзником. Проте справі визвольних змагань проти стояли дві могутні сили – гітлерівський і сталінський режими. Головним чинником боротьби українського народу могла бути тільки організована збройна сила. Такою силою стала УПА, яка була створена в 1942 році.

¹ Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та правовий аспекти / Ю. Сливка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів : Інститут українознавства, 1997. – Вип. 3–4. – С. 22.

² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО). – Ф. 3833, оп. 1, спр. 37, арк. 25.

³ ЦДАВО. – Ф. 3833, оп. 1, спр. 87, арк. 87.

⁴ Малик Я. Історія української державності / Я. Малик, Б. Вол, В. Чуприна. – Львів : [б. в.], 1993. – С. 174. Там само.

⁵ ЦДАВО. – Ф. 3833, оп. 1, спр. 31, арк. 31.

⁶ Зайцев Ю. Історія України / Ю. Зайцев. – Львів : Світ, 1988. – С. 300.

⁷ Українська суспільно-політична думка в ХХ ст.: документи і матеріали. – Мюнхен ; Нью-Йорк, 1983. – Т. 3. – С. 29.

⁸ ЦДАВО. – Ф. 3833, оп. 1, спр. 5, арк. 3.

⁹ ЦДАВО. – Ф. 3833, оп. 1, спр. 6, арк. 6.

¹⁰ ЦДАВО. – Ф. 3833, оп. 1, спр. 66, арк. 1.

¹¹ Малик Я. Історія української державності / Я. Малик, Б. Вол, В. Чуприна. – Львів : [б. в.], 1993. – С. 174.

¹² ЦДАВО. – Ф. 3833, оп. 1, спр. 22, арк. 2.

¹³ ЦДАВО. – Ф. 3833, оп. 3, спр. 7, арк. 190.

¹⁴ ЦДАВО. – Ф. 3833, оп. 1, спр. 22, арк. 1.

¹⁵ ЦДАВО. – Ф. 3833, оп. 3, спр. 7, арк. 26.

¹⁶ Панченко О. «Декрет» Степана Бандери. Акт відновлення Української держави та його місце в нашій історії / О. Панченко // Політика і час. – 2001. – № 7. – С. 86.

¹⁷ Літопис УПА. – Торонто ; Львів : Літопис УПА, 1988. – Т. 8. – С. 38.

- ¹⁹ Сучасність. – 2001. – № 2. – С. 53.
²⁰ Сучасність. – 2001. – № 3. – С. 77.
²¹ ЦДАВО. – Ф. 3833, оп. 1, спр. 23, арк. 67.
²² ЦДАВО. – Ф. 3833, оп. 1, спр. 15, арк. 9.
²³ Лебедь М. Українська Повстанська Армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Самостійну Соборну Державу / М. Лебедь. – Дрогобич : [б. в.], 1993. – С. 28.
²⁴ Там само.
²⁵ Панченко О. “Декрет” Степана Бандери. Акт відновлення Української держави та його місце в нашій історії / О. Панченко // Політика і час. – 2001. – № 7. – С. 93.
²⁶ Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні / В. Косик. – Львів : [б. в.], 1997. – С. 142.
²⁷ Каменський А. Край, еміграція і міжнародні за куліси / А. Каменський. – Манчестер ; Мюнхен ; Нью-Йорк, 1982. – С. 36.
²⁸ Малик Я. Історія української державності / Я. Малик, Б. Вол, В. Чуприна. – Львів : [б. в.], 1993. – С. 174.

In the article the self-reliant position of the Ukrainian Nationalists is analysed, the process of the Proclamation of the Act in June 30, 1941 is described, and the relationship between the Organization of the Ukrainian Nationalists and the German occupation authorities is determined.

Key words: Organization of the Ukrainian Nationalists, and the Ukrainian statehood, the Ukrainian nation, the Third Reich, the Ukrainian State.

УДК 94(477.54/.62) “1920/1940”

ББК 63.3 (4 Укр) 624

Валерій ВОХМЯНИН, Валентина СУШКО

ОУН БАНДЕРИ І РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР ПОЧАТКУ 1940-х РОКІВ: СХІДНОУКРАЇНСЬКІ ПРИСТРАСТІ ТА ІЛЮЗІЇ

Стаття містить ретроспективний погляд на умови, специфіку діяльності осередків ОУН(б) на Слобожанщині початку 1940-х років, торкається причин ускладнення їхньої роботи в одному з найвіддаленіших країв України. Суттєвим чинником процесу автори вважають недооцінку лідерами та Проводом ОУН необхідності чіткої регіональної політики, а також змісту й впливу регіонального фактора – ваду, що була притаманною всім закордонним протирадянським рухам не лише кінця 1930-х – початку 1940-х, а й подальших років. В умовах ХХІ ст. регіональний фактор залишається впливовим та ускладнюючим чинником внутрішньої політики Української держави.

Ключові слова: Бандера, ОУН, ОУН(б), регіональний, Слобожанщина, Україна, Харків.

Ідея створення Великої Самостійної Соборної Української Держави¹, виголошена на етапі становлення ОУН 1927–1929 років, стала змістом життя й сенсом боротьби кількох поколінь патріотів України. У задекларованому, хоч і не повністю реалізованому, вигляді вона закріплена Конституцією України 1996 року, ст.ст. 1, 2 якої визначають Україну як суверенну, незалежну, демократичну, соціальну, правову, унітарну державу. Зовні це ніби втілює ідею УССД (Української Самостійної Соборної Держави), проголошену 1-м Великим збором ОУН 1929 року. Насправді не так.

З визначень як майбутньої, так і існуючої держави зникла принципова для ідеології ОУН складова – “національна”, що її містили попередні декларації УВО², ПУН³ і 1-ї Конференції українських націоналістів 1927 року⁴. Прикінцеві документи 1-го Великого збору ОУН наводили не одну, а одразу три дефініції: Незалежна Соборна Українська Держава, Незалежна Соборна Українська Національна Держава, Українська Самостійна Соборна Держава⁵.

Іншою вадою, успадкованою ОУН, а згодом і ОУН(б) від попередників, стала невизначеність регіональної політики. УВО Є.Коновальця від початку 1920-х років “відмовилася від сподівань мати вплив на становище у Наддніпрянській Україні й зосередилася на підпільній роботі у Галичині”⁶. А програмні документи ОУН, сповнені прагнень національного ідеалу, національної революції, “спайності нації”, соборності й охоплення “всіх українських етно-

графічних теренів”, відкладали “узгляднення відмінностей окремих земель, що ввійдуть до складу Української Держави”, до часів “після відновлення державності”⁷. Домогтися за таких умов реального впливу у віддалених краях України, а тим більше – всеукраїнського, всенародного революційного зриву було навряд чи можливо.

Проблеми регіональності, її дійсних і можливих наслідків “лякають” багатьох і сьогодні, адже унітарність держави (ст. 2 Конституції України) кореспондується з нормою “урахування історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій” регіонів (ст. 132 Конституції). Поринати в трясовину їхніх взаємовідносин, меж регіональних особливостей і традицій мало хто хоче. Регіональні відмінності, вплив і значення регіонального фактора належать до найгостріших питань у житті України: у форсованому й скривленому вигляді вони легко залучаються до антидержавницької діяльності. На часі той самий виклик, що постав перед лідерами та Проводом ОУН на початку 1940-х років, коли Друга світова війна охопила не лише західні, а й центральні та східні регіони України, спричинивши нагальну необхідність поширення свідомого політичного впливу на ці землі.

Обставини, зміст і форми діяльності ОУН на Сході належать до найменш вивчених і висвітлених історичною наукою. На Харківщині єдиних і чітких уявлень із цих питань не існує взагалі. На регіональному рівні стикаються діаметрально протилежні погляди, сформовані на ґрунті мізерної, порівняно з іншими регіонами України, фактологічно-джерельної бази та політичної кон’юнктури: від безапеляційних заяв “У нас тут, на щастя (!), УПА–УНСО (!) не було” (саме так формулює ідеологічну та просвітницьку стратегію Харківського історичного музею його директор – заслужений працівник культури України) до перебільшень впливу ОУН(б) та ОУН(м) на Харківщині, аби втішити місцеву гордість і відчути себе “не гірше за інших”.

Розв’язання проблем було започатковане в 1990-х роках уведенням в обіг не історичних джерел (документів ОУН і СБУ), а суб’єктивної мемуарної літератури й праць, створених на еміграції, – спогадів діячів харківського самоврядування часів німецької окупації Івана Відмиха (доповнених Любов’ю Дражевською), Петра Бабака, Олександра Семененка, інженера Тромси та ін.⁸ Вони стали підґрунтям наступних гуманітарних розвідок Р.Рибальченка⁹ й заснованих на матеріалах вітчизняних і закордонних архівів наукових досліджень А.Скоробогатова¹⁰. Крім останнього, ніхто інший у діяльність ОУН(б) та ОУН(м) на Харківщині не заглиблювався. Не оприлюднено тут ані довідок-характеристик районів області (склалися територіальними відділами НКВС після 1943 року), ані її загального паспорта-характеристики (готувався УНКВС, згодом УМДБ УРСР по Харківській області), як це зроблено по Радомишльському району Житомирщини¹¹, частково – по Одеській області¹², – діяльності ОУН вони приділяли окрему увагу. У багатій на документи збірці В.Сергійчука “Український здви́г: Наддніпрянщина. 1941–1955”¹³ Харків і Слобожанщину, як, зрештою, і Запоріжжя, Луганськ, Маріуполь, Одесу, усупереч історико-етнографічному районуванню України взагалі, включено до складу Наддніпрянщини. Результат видається близьким до “середньої температури по лікарні”: чіткої уяви про стан національно-визвольного руху в регіонах це не дає, оскільки на Київщині та Житомирщині кількість членів ОУН вимірювалася сотнями, а в Харкові не перевищувала кількох десятків. Та й умови на Слобожанщині були суттєво іншими.

Зосередивши увагу на зміцненні та розширенні осередків у Західній і Прикарпатській Україні, ОУН(б) не мала часу та змоги опанувати східними територіями. Спроби поширення впливу ОУН у Наддніпрянському й Слобожанському краях були епізодичними й потенційних наслідків не мали – потужних осередків і суттєвого впливу ОУН(б) тут не мала. Найсвідомішому українству Харкова прізвище Бандери не було відомим навіть восени 1941 року. У разі подвоєння зусиль результат виявився б майже тим самим. Деструктивних чинників цього, вочевидь, було два.

По-перше, 20 років перебування краю в пазурах радянської влади, агітпропу й органів безпеки дарма не минули. Активна репресивна політика, керівним і координуючим центром якої Харків був упродовж 15 років свого столичного панування, мала для місцевого українства руйнівні наслідки: лави найсвідомішого, здатного до сприйняття ідей національно-визвольної боротьби населення були тут істотно “вичищені”.

Політичні звинувачення 1920–1930-х років містили закиди щодо приналежності не лише до троцькістських, есерівських, анархо-терористичних, сіоністських, польських, німецьких та інших антирадянських організацій, а й до підпільних українських: УВО, УНЦ тощо. В останніх випадках жертвами переслідувань ставали представники наукової, творчої, технічної інтелігенції, вихідці із Західної України, учасники визвольних змагань 1918–1920 років, меншою мірою – студентство, робітники, колишні повстанці (у сільських справах, пов'язаних із протидією колективізації та проведенням радянських заходів на селі, зазначалась, як правило, не національна, а класова природа виступів)¹⁴.

Остання хвиля вилучень припала на Харківщині на літо – осінь 1941 року. З початком війни УНКВС області підняло справи всіх, хто відбув покарання, був звільнений за недоведеністю провин чи з огляду на соціальне походження, а також перебував у німецькому й австрійському полоні Першої світової війни. За директивою НКДБ і НКВС СРСР від 4 липня 1941 року на облік із метою подальшого етапування з прифронтової смуги було взято осіб, перебування яких визнавалося соціально небезпечним і небажаним (разом із родинами, за винятком непрацездатних старших за 60 років). Загальної статистики етапованих у Харкові не оприлюднено¹⁵.

Відхід радянської влади разом з усіма її інституціями й важелями впливу уможливив пенетрацію похідних груп та емісарів ОУН до східноукраїнських земель. Але склад потенційних симпатиків виявився тут специфічним. Більшість тих, хто активно співпрацював на Харківщині з ОУН, іншими формаціями національно-визвольного й антирадянських рухів, зазнала попередніх особистих чи родинних утисків і покарань. З урахуванням тривалості, масштабу репресій і розгалуженості “провин” це не дивно. Для радянської влади ці реалії створювали привід твердити про політично-кримінальний склад учасників руху й запеклу антирадянську налаштованість “зрадників”. Останніми роками тема ледь не поголового кримінально-шпигунсько-терористичного змісту “п’ятої колони” в Україні (а водночас на Кавказі й у Балтії) набула чергового розкручування в російських виданнях і частині ЗМІ¹⁶.

Демографічних змін, зумовлених обставинами війни, не міг передбачити ніхто. Найактивніша, працездатна частина населення залишила край у зв'язку з I та II хвилями військових мобілізацій (червень-липень, серпень-жовтень 1941 р.) та евакуацією області (вересень-жовтень 1941 р.). До початку окупації людність Харкова – четвертого за кількістю мешканців міста СРСР і другого в Україні (понад 928 тис. осіб на червень 1941 року й майже 1,5 млн у серпні за рахунок напливу евакуйованих і біженців¹⁷) – скоротилась удвічі:

Національність	Чисельність населення Харкова		
	За радянським переписом 1939 р.	За окупаційними даними 1941 р.	
		Перепис 06–14.12.1941 р. ¹⁸	Реєстрація 15–16.12.1941 р. ¹⁹
Українці	403606 (48,5%)	305000 (66,9%)	306946 (67,2%)
Росіяни	274173 (33,4%)	122000 (26,7%)	122947 (26,9%)
Євреї	130250 (15,6%)	10271 (2,2%)	10271 (2,2%)
Поляки	4613 (0,55%)	6300 (1,4%)	3528 (0,77%)
Білоруси	4193 (0,50%)	1700 (0,3%)	2119 (0,46%)
Вірмени	4056 (0,49%)	3250 (0,6%)	2970 (0,65%)
Татари	2824 (0,34%)	1818 (0,4%)	2232 (0,49%)
Німці	2116 (0,25%)	2000 (0,5%)	2074 (0,45%)
Інші	7082 (0,85%)	4300 (1,0%)	3553 (0,78%)
РАЗОМ	832913 (100 %)	456639 (100%)	456639 (100%)

Кількість євреїв наприкінці 1941 року насправді була більшою. Зазнавши утисків і відчуваючи недобре, найпередбачливіші намагалися приховати своє походження й обернутися росіянами, ліпше – українцями. Те саме стосувалось обліку дітей від змішаних шлюбів, скривлюючи чисельність українців, росіян і поляків. Крім того, за даними окупаційних переписів, 60,5% мешканців у грудні 1941 року становили жінки (у квітні 1943-го – 66,9%). У цілому

жінки, діти й старі складали 78% населення окупованого Харкова²⁰. У такому контингенті змушені були шукати своїх прибічників ОУН та інші протирадянські рухи.

По-друге, обидві формації ОУН, як і інші закордонні рухи, потрапили до однакової пастки: спрямовуючи діяльність на потенційні й знайомі регіони, де традиції визвольної боротьби мали глибокі корені й давали швидкі паростки, провідники слабо уявляли стан інших країв СРСР і зміни в психології мешканців, що відбулись упродовж радянського періоду. Ветерани визвольних змагань мислили категоріями громадянської війни й широкого повстанського руху, молодь – мрією про запалення смолоскипа ОУН у Центрі та на Сході. Чимало сподівань виявились ідеалістичними, помилковими, а в підсумку – нездійсненими.

Що не виправдалось у загальноукраїнському масштабі? Сподівання на те, що радянські люди, ізольовані впродовж тривалого часу від світу та “найвищих істин”, одностайно (чи масово) сприймуть заклик до нового державотворення. Що знедолений владою селянин візьме зброю й битиме ненависних “комісарів”. Що період утвердження нових ідей і підготовки загальноукраїнського зриву буде швидким, а зверхність провідників буде загальноновизнаною.

“Ізольованість радянського життя недобре пожартувала з найкращими прагненнями емігрантів. Навряд чи їм було відомо, що за 20 років у свідомості багатьох людей, тих, хто народився, зріс і жив за радянської влади, трапилися різкі зміни. Було втрачено віру, зруйновано звичний побут і моральні настанови, змінено погляди на роль держави в житті індивіда. Усе, що раніше створювало фундамент Російської імперії (література, філософія, прикладні науки й сама історія держави), слугувало тепер, щонайкраще, підсобним матеріалом у створенні нових принципів життєдіяльності держави. А найголовніше відкриття полягало в тому, що радянська влада, начебто відкидаючи національну ідею, спромоглась організувати небачену відсіч Німеччині, зумівши викликати національну самосвідомість і почуття образи за зганыблену державну гідність”²¹. Наскільки та свідомість була “національною”, залишимо на совісті автора, хоч у найголовнішому він правий. Різниця й наслідок недооцінок і “відкриттів” полягали в тому, що російськоорієнтовані закордонні кола “проколотись” у російських регіонах, а національно-свідомі українські – у більшості південно- та східноукраїнських.

Ідеалістичні прагнення й згадки про українців 20-річної давнини не враховували не лише загальнодержавних змін, а й відмінностей у ментальності та мовної ситуації у віддалених краях. Вплив російського фактора тут не тільки існував, а й невпинно зростав. Наочним процес був у Харкові, де збільшення етнічного українства не супроводжувалося розширенням сфери панування української мови²²:

Рік	Харківщина				м. Харків		
	склад населення		вважали за рідну мову		склад населення		вважали за рідну мову
	українців	росіян	українську	російську	українців	росіян	російську
1926	74,9%	20,18%	70,6%	26,7%	38,5%	7,1%	64,2%
1939	71,3%	21,5%	65,1%	32,8%	48,5%	3,4%	63,8%

Різними мовами оформлювалися тут навіть рішення й постанови керівних органів влади: облвиконкому й обкому КП(б)У – українською, міськвиконкому та міськкому партії – російською.

Для ОУН, котра обґрунтовано вважала мову однією із засад утвердження української ідентичності, це мало стати важливим “дзвіночком” і приводом для роздумів. Яким чином, якою мовою, з якими акцентами планувала вона вести ідеологічну роботу й здобувати вплив у другому місті України, 64% мешканців якого не вважали українську мову за рідну?

Стратегічна переконаність у необхідності дотримання єдиної мови була схвальною, але призводила до тактичного програшу в справі залучення місцевих кадрів. Комуністична пропаганда виявилася гнучкішою: її матеріали (листівки, газети, летючки) були одразу двомовними. Про те, що кордони піднімецької “України” мають простягнутися далеко на схід – за

Сталінград і Саратов²³, провідники ОУН не здогадувались і над тим, вести чи не вести пропаганду ще й там, не замислювались.

Мовні прагнення ОУН ситуативно збіглися з другою складовою мовної політики окупантів у піднімецькій “Україні”: державна мова – німецька, з дозволом української й забороною російської. Обиватель трактував це не на користь ОУН: вважав, що запровадження української принесли саме гітлерівські окупанти, на користь яких “грають” українські націоналісти.

Переконати у зворотному було важко, оскільки впливав інший, не менш хибний для ОУН аргумент – ставлення до “єврейського питання”. З боку німців кампанія проти “жидоросійського більшовизму” була відверто розгнужаною, з боку ОУН – край жорсткою. Різниця між ними обиватель не вбачав. Брутальне знищення зондеркомандою 4а в Дробицькому Яру на рубежі 1941–1942 років щонайменше 13000 “жидів” справило гнітюче враження. Пригнічувала й участь місцевої допоміжної поліції в розшуку та ліквідації тих, хто переховувався. Нищили виявлених не лише кулю, а й “ощадливо”: забиваючи кийками й обрізками труб. Створювачем і першим начальником харківської поліції був “вірний, надійний, енергійний українець” – член ОУН(м), галичанин Богдан Коник. І носили тоді поліцаї синьо-жовті пов’язки, вправно виконували “Ще не вмерла Україна” і марширували під українські пісні²⁴. Пам’ятають про це в Харкові й сьогодні. Те, що націоналістичні погляди лише в 10% випадків штовхали українців на співпрацю з німцями²⁵, пересічних харків’ян не турбує – перевага надається зовнішнім проявам.

Третя вада полягала в змісті пропаганди. Від 1941 року керівництво ОУН розглядало Харків не лише як кінцевий пункт руху похідних груп, а як перспективну базу впливу й забезпечення роботи на Сході. Конспіративне розгортання бази Провід ОУН(б) започаткував у 1942 році, поклавши чимало сподівань на створення підпільної друкарні. Зростання кількості бандерівських листівок харківська команда поліції безпеки та СД (штурмбанфіюрер СС Краненбіттер) швидко зафіксувала, після чого друкарню було виявлено й у жовтні 1942 року ліквідовано разом із групою активістів ОУН(б)²⁶. Вражає не це (комуністичне підпілля в Харкові обезглавили ще швидше: комсомольське – у січні, партійне – у травні 1942-го), а зміст продукції. Радикальна риторика видань сприймалась як русофобська й викликала настороженість не лише в зрусифікованому Харкові, а й в українізованій Полтаві. В “Інформації та повідомленнях з території східних областей України, з Полтавщини”, що надійшла 1943 року до Крайового проводу ОУН(б) на ЗУЗ, зазначалось:

“Поганим є те, що знайшлися українці (і то з категорії “свідомих”), які майже раділи, дізнавшись про варварську розправу з музеєм (пограбування німцями музею Короленка в Полтаві. – Авт.). “Для української культури, мовляв, тут шкоди немає. Інша річ, коли б це був музей Мирного”. При цьому Короленко дістає обвинувачення в усіх смертних гріхах: чому він (вихованець російської культури) не писав по-українськи, чому не був антисемітом і т. д. Не перешумувала ще ця піна в національному русі. Є ще люди, світогляд яких складається лише з двох заперечень: заперечення всього російського і всього жидівського. Час уже обтяжити свою голову більш ідейним вантажем. Пора дорозумітися, що не пристало нам малювати німців у їх зоологічній ненависті і зневазі до всього чужого. Хочемо, щоб шанували нашу культуру, шануймо чужу. Не з Короленком нам треба воювати і не з Пушкіним, проти якого нацьковує мельниківський “характерник” у своїй книжці, настільки ж неписьменній, наскільки шкідливій”²⁷.

За 1,5–2 роки емісари ОУН(б) зрозуміють те, що мали знати ще до початку маршу похідних груп: на схід від Сум, Полтави, Дніпропетровська й Запоріжжя застосування звичних загально- і західноукраїнських матеріалів є недостатнім. Зрозумівши, битимуть на сполох:

“Потрібний дуже обережний підхід до національного питання, уникати чогось різко антиросійського... З літератури найбільш потрібні: брошура “За що нам боротися”, листівки російською мовою, щось про діяльність львівського уряду, писати простішою мовою, уникати галицьких зворотів”²⁸.

“Для Донбасу потрібно більше листівок і то писаних російською мовою. Листівки, писані українською мовою, мають багато галицизмів, і тому дехто говорить, що вони є

незрозумілі і не писані для нас... Уже час, щоб не було галицизмів, бо інакше ОУН усе є лиш галицькою організацією, накидуваною силою на СУЗ”²⁹.

“Для вироблення листівок і звернень до народу обов’язково залучити творчий, але місцевий (східноукраїнський) елемент, бо конче треба позбавитися суто галицьких і ополячених слів і виразів, що зустрічаються в кожній листівці, брошурі чи книжці. Місцевому простому люду обов’язково треба говорити про його думки і його власне горе, його бажання і завдання його власною, а не чужою (чи з чужим домішком) мовою”³⁰.

Думки – правильні, але з’явилися вони не 1929 чи 1941 року, а лише 1943-го. Аналіз звітно-оглядових матеріалів ОУН(б) літа – осені 1941 року свідчить про ейфорію та захват емісарів і членів похідних груп від того, що підрадянська маса виявилася не безнадійно затурканою. Тож і висновки були надто оптимістичними: німецьким уродженням важко було не сприймати все за чисту монету (відрізнити наявне від уявного, зовнішню зацікавленість від внутрішніх переконань, формальну згоду від готовності стати до боротьби).

Завищені оцінки потенціалу, стану свідомості й можливостей згуртування залишилися у краї нереалізованими. Ідеї революційного українського руху й національного зриву до широких мас донесено не було, а необхідність виживання спонукала до конформізму. Задавленість життям на окупованій території, відсутність підстав для реального, а не уявного оптимізму не створювали ґрунту для підтримки будь-яких закликів (ані націоналістичних, ані комуністичних). Для 1941 року – не дивно, для 1943-го – уже діагноз:

Маріуполь, 15.05.1943 р.: *“Для народу тут “Америка” і ідея УССД, і існування цілої партії, яка за неї бореться. Про акт 30 червня не знав до останнього часу майже ніхто... Народ здеморалізований вкрай і в масі співчуває більшовикам, бо вони є реальна сила, а наша справа майже невідома і національний ґрунт поганий... Підсоветські люди звикли разраховувати на визволителів звідкись, тільки не на самих себе”³¹;*

Дніпропетровськ, 20.08.1943 р.: *“Показалось, що дуже багато людей ще про нас взагалі не чуло. Маса бажала б остатись на місцях, яка влада не була... Село: свідомість у звітних звітках є. Люди назагал чули про нашу справу й симпатизують. Зате активність слаба”³²;*

Подніпров’я, 10.10.1943 р.: *“Назагал можна сказати, що маса інертна. Маса уявляє собі, що боротись за Україну повинна Західна Україна. Коли сьогодні більшовики стоять на Дніпрі, коли виринає потреба організувати збройні відділи, щоб цілому народові стати до боротьби, то наша сільська чи міська інтелігенція заявляє: “Ми будемо евакуюватися до Галичини, бо лиш у Галичині можна ставити збройний спротив”. Коли говоримо, що треба боротись на Східній Україні, що ми можемо боротись, але вони не хочуть. І так усюди – і в Холодноярщині, і в Чорному лісі, і в Криворіжчині, і у Миколаївщині. Маса думає, що хтось за неї буде боротись – УПА чи ОУН. Забувають, що УПА і ОУН – це нарід, це вони самі”³³.*

По двох роках пропаганди – жодної ейфорії. Результатів – обмаль. Уявити існування боївків УПА в слобожанських селах, зміївських чи ізюмських лісах не можуть навіть найоптимістичніші фахівці та патріоти краю.

Крім властивих більшості центральних і східних регіонів України чинників, діяльність ОУН на Харківщині ускладнював “внутрішній фактор” – протистояння місцевого національного руху (“традиційного громадянства Харкова”) на чолі з Володимиром Доленком, подолати який ОУН не змогла.

Корінний слобожанин, адвокат за фахом, знаний у місті з 1917 року як політичний і релігійний діяч, Доленко спирався на досвід згуртування української громади Харкова 1917–1920-х років. Постулатів ОУН, зверхності й керівництва “галицьких молодиків” доленківці не визнавали. Головним козирем Доленка й створеного ним “Громадського комітету” стало протиставлення двох різновидів українства: “традиційного” (місцевого, толерантного в поглядах і тактиці дій) і “безтрадиційного” (зайшлого, радикального в поглядах і формах боротьби).

Місцева концепція українського націоналізму визнавала ідею створення УССД (проте не тоталітарної, а демократичної) і відкладала її на майбутнє (у тому, що “Самостійна Україна може постати лише через 50 років”³⁴, доленківці не помилились). Поточні завдання виглядали конкретними й зрозумілими: виховання національної самосвідомості та кадрів, українізація всіх сфер життя, вирішення невідкладних муніципальних проблем, боротьба з голодом тощо.

“Крім прикладної спрямованості, звертала на себе увагу відсутність агресивних, ворожих закидів на адресу російського та російськомовного населення. Сформований в умовах східно-українського національного розмаїття, увібравши певною мірою менталітет місцевої людності, східноукраїнський націоналізм був більш толерантним до етнічних неукраїнців, особливо росіян”³⁵.

За інформацією НКВС УРСР, “здійснення цієї платформи передбачало об’єднання усіх, незалежно від партійної приналежності та діяльності у минулому... Доленко був послідовним і в ставленні до колишніх комуністів і радянського активу. Він стверджував думку, що не час наводити довідки щодо кожного, це можна зробити по війні, а до того треба дати людині можливість працювати і показати себе ворогом чи другом України... “Треба ширше розуміти націю та приналежність до української нації. Поняття “Україна” та “українська нація” слід розширити до таких меж, щоб усі українці за походженням не відчували себе в Україні безбатченками, хоча б і не мали, внаслідок умов і виховання, нічого спільного з українською культурою. Таких треба поодинокі відривати від ворогів України усіма засобами”³⁶.

Позиціонуючи себе як третю (насправді – четверту чи п’яту) силу, доленківці послідовно зміцнювали вплив однодумців, витискуючи конкурентів з органів самоврядування, легальних установ та об’єднань (“Просвіти”, Союзу українок, Комітету українського купецтва, епархіального управління УАПЦ), переманюючи на свій бік більшість свідомого українства, у т. ч. неофітів-мельниківців. Зваблювати прихильників ОУН(б), переконаних у необхідності рішучих заходів і засад безкомпромісної боротьби, доленківцям не вдавалось.

У сплетенні цих подій більшість сучасних дослідників краю орієнтується важко – твердять зазвичай про абстрактну ОУН, не розрізняючи бандерівців, мельниківців і доленківців. Головною перешкодою є брак фактичного матеріалу й відомостей про діяльність ОУН(б) на крайньому сході України.

Дехто ігнорує національно-визвольний рух свідомо. Обласна редакція “Книги Пам’яті України” прізвищ полеглих патріотів не увічнила. Декларуючи в передмові кожного тому, що до мартиролога мають увійти не лише воїни Червоної армії, партизани, підпільники, а й “борці, котрі віддали життя за свободу і незалежність України”³⁷, про останніх “забули”, а досвід інших областей України проігнорували. Закатованих німцями націоналістів Харкова, на відміну від радянських патріотів, “розчинили” у списках жертв терору, голоду й хвороб без зазначення приналежності до ОУН: “Горбань Микола Іванович – геолог, розстріляний фашистами за активну участь в органах самоврядування”³⁸. Незграбно й безглуздо!

Не відшукати слідів ОУН і в харківських музеях. В Історичному впродовж 1998–2005 років експонувалася створена за нашою концепцією виставка “Харків 1941–1943”, матеріали якої містили перший номер підкупаційної харківської газети “Нова Україна”, що виходила під орудою ОУН(м), згодом – доленківців. Логотип із тризубом Володимира Великого (1942 року на вимогу гітлерівців його буде знято) одразу впадав в очі й спонукав екскурсоводів торкатися питань діяльності ОУН у Харкові. З весни 2005 року “поліпшений” варіант виставки цих матеріалів уже не містить.

Наукова концепція експозиції музею “Харківщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років”, розроблена нами у 2004 році, передбачала розширене розкриття теми ОУН: не лише у розділі про рух Опору 1941–1943 років, а й у залі повоєнної відбудови Харківщини, що формувало об’єктивну уяву про трагедію України воєнних і повоєнних років. Саме в такому вигляді концепція була затверджена тодішнім головою облдержадміністрації Є.П. Кушнар’ювим – необхідність усунення “білих плям” історії (зокрема, оунівської) розумів і підтримував навіть він. Та чи є сьогодні в експозиції музею, що 4-й рік діє в складі Національного меморіального комплексу “Висота маршала І.С. Конєва” (статус Національного отримав від Президента України у 2008 році), хоч би одна націоналістична газета, листівка чи світлина? Жодної! Тобто у фондах вони є (як оригінали, так і “безпечні” повнокольорові копії), а в залах – ні. На яку ідею працюють ці музеї? Чи є вона національною та державницькою? Чи варто дивуватися, що в Харкові вперто руйнують пам’ятні знаки на честь героїв Крут і вояків УПА?

Справа поширення об’єктивних знань й утвердження пам’яті про жертвовну боротьбу ОУН на Слобожанщині є складнішою за ту, що існувала в краї з увічненням пам’яті про

Голодомор 1932–1933 років. Вона потребуватиме ще більших зусиль і цілеспрямованої роботи заради України та її майбутнього – мети, що була сенсом життя Степана Бандери й очолюваних ним українських націоналістів-державників.

- ¹ Книш З. Становлення ОУН / З. Книш. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1994. – С. 14.
- ² З новим роком // Сурма. – 1928. – Січень.
- ³ Мартинець В. По Конгресі / В. Мартинець // Розбудова Нації. – 1929. – Ч. 1–2. – Січень–лютий.
- ⁴ Новий почин! // Розбудова Нації. – 1928. – Ч. 1. – Січень; Книш З. Становлення ОУН. – С. 59, 93.
- ⁵ Книш З. Становлення ОУН... – С. 95, 97, 98, 104.
- ⁶ Коваль В. За честь, за славу, за народ... / В. Коваль // Культура і життя. – 1992. – 25 липня.
- ⁷ Книш З. Становлення ОУН... – С. 98.
- ⁸ Дражевська Л. Діяльність органів самоврядування і громадських організацій у Харківській області в 1941–43 рр. / Л. Дражевська // Український Засів. – 1993. – Ч. 5 (9). – С. 83–93; Бабак П. “Смолоски” ОУН на Слобожанщині / П. Бабак // Там само. – С. 94–103; Семененко О. Харків, Харків... / О. Семененко. – Х. : Березіль, 1992; Тромса Д. І. Дещо про В.А. Доленку і Харків / Д. І. Тромса. – Нью-Йорк, 1988.
- ⁹ Рибальченко Р. Харківська культурна еміграція 1942–1943 років / Р. Рибальченко. – Х. : [б. в.], 2004.
- ¹⁰ Скоробогатов А. В. Харківське міське самоврядування в 1941–1943 роках / А. В. Скоробогатов // Березіль. – 1996. – № 7–8, 9–10; його ж. Харків у часи німецької окупації (1941–1943 рр.). – Х. : Прапор, 2004.
- ¹¹ Сергійчук В. Український здви́г: Наддніпрянщина. 1941–1955 / В. Сергійчук. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2005. – С. 471–503.
- ¹² Бажан О. Г. Одеська область у дзеркалі радянських спецслужб / О. Г. Бажан // Лукомор’я : археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор’я. – Одеса : Паллада, 2007. – Вип. 1. – С. 233–244.
- ¹³ Сергійчук В. Український здви́г: Наддніпрянщина. 1941–1955 / В. Сергійчук. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2005.
- ¹⁴ Реабілітовані історією. Харківська область. – Кн. І. – Ч. 1 / ДП “Редакційно-видавнича група Харківського тому серії “Реабілітовані історією”. – К. ; Х. : Оригінал, 2005.
- ¹⁵ Вохмянин В. К. Харьков, 1941-й. У края грозы / В. К. Вохмянин, А. И. Подопригора. – Х. : Райдер, 2008. – Ч. 1. – С. 41.
- ¹⁶ Великая обогнанная война-2. Нам не за что каяться! Сборник / [А. Дюков, Д. Макеев, И. Пыхалов и др.] ; ред.-сост. А. Дюков. – М. : Язуз, Эксмо, 2008; Дюков А. Второстепенный враг. ОУН, УПА и решение “еврейского вопроса” : монография / А. Дюков. – М. : REGNUM, 2008; Низка статей того ж автора 2007–2008 рр. у тижневику “2000” (Київ), московських газетах “Известия”, “Комсомольская правда” та ін.; Масловський В. З ким і проти кого воювали українські націоналісти в роки Другої світової війни / В. Масловський. – М., 1999; Смыслов О. С. Проклятые легионы. Изменники Родины на службе у Гитлера / О. С. Смыслов. – М. : Вече, 2006; та ін.
- ¹⁷ Вохмянин В. К. Харьков, 1941-й. У края грозы / В. К. Вохмянин, А. И. Подопригора. – С. 14–15, 41.
- ¹⁸ Книга пам’яті Дробицького Яру : слогади, нариси, документи / [авт.-укл. В. П. Лебедєва, П. П. Сокольський]. – Х. : Прапор, 2004. – С. 10.
- ¹⁹ Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943 рр.)... – С. 32.
- ²⁰ Там само. – С. 20, 22.
- ²¹ Гончаренко О. Г. Белоэмигранты между звездой и свастикой / О. Г. Гончаренко. – М. : Вече, 2005. – С. 184–185.
- ²² Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943 рр.)... – С. 28, 29.
- ²³ Nolte, Hans-Heinrich. Der deutsche Überfall auf die Sowjetunion 1941. Text und Dokumentation / Nolte, Hans-Heinrich. – Hannover, 1991. – S. 77.
- ²⁴ Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943 рр.)... – С. 61, 63.
- ²⁵ Веденев Д. В. Украинский фронт в войнах спецслужб. Исторические очерки / Д. В. Веденев. – К. : К.И.С., 2008. – С. 328.
- ²⁶ Косик В. Україна під час другої світової війни 1938–1945 / В. Косик. – К. ; Париж ; Нью-Йорк ; Торонто, 1992. – С. 655–660.
- ²⁷ Андрієць В. “Культурне життя Полтавщини під опікою “визволителів...”. Інформація Крайового проводу Організації українських націоналістів / В. Андрієць, Г. Журавель, В. Мокляк // Подвигу народному жити у віках : матеріали наук.-прак. конф., 19 квітня 2000 р. – Полтава : АСМІ, 2000. – С. 57.
- ²⁸ Сергійчук В. Український здви́г: Наддніпрянщина. 1941–1955... – С. 235.
- ²⁹ Там само. – С. 193.
- ³⁰ Там само. – С. 199.

- ³¹ Там само. – С. 234.
³² Там само. – С. 282–283.
³³ Там само. – С. 289.
³⁴ Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943 рр.)... – С. 192.
³⁵ Там само. – С. 212–213.
³⁶ Сергійчук В. Український здиґ: Наддніпрянщина. 1941–1955... – С. 247, 252.
³⁷ Книга Пам'яті України. Харківська область. – Т. 1–20. – Х. : Обласна пошуково-видавнича наукова редакція Книги Пам'яті України, 1994–2003.
³⁸ Книга Скорботи України: Харківська область / [гол. ред. кол.: І. О. Герасимов (голова) [та ін.]; обл. ред. кол.: В. Г. Дулуб (керівник) [та ін.]. – Х. : Обласна пошуково-видавнича наукова редакція Книги Пам'яті України, 2003. – Т. 1. – С. 199.

The article is presenting a retrospective view of the conditions, features and reasons that complicated OUN(B) activities in the early 1940's in Slobodian Ukraine – one of the remote areas of Ukraine. In the authors' opinion, OUN leaders and their Provid didn't estimate the regional factor and the regional policy, their real content, influence and effect. It was common for all anti-Soviet movements abroad not only in the late thirties and the early forties but subsequently as well. In the beginning of the 21th cent. the regional factor is still one of the influential and complicating features of the home policy of Ukraine.

Key words: Bandera, OUN, OUN(B), regional, Slobodian Ukraine, Ukraine, Kharkiv.

УДК 94 (47.7–25) “1941/1944”

ББК 63.3 (4 Укр) 624

Олексій ГОНЧАРЕНКО

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН НА КИЇВЩИНІ В 1941–1944 рр. ЗА ДОКУМЕНТАМИ СПЕЦСЛУЖБ: СПРОБА КРИТИЧНОГО АНАЛІЗУ

У науковій статті на основі критичного аналізу документів Державного архіву Служби Безпеки України розглядається організаційно-політична діяльність Організації Українських Націоналістів на Київщині впродовж 1941–1944 рр. Автор доходить висновку, що радянські спецслужби у своїх інтерпретаціях перебільшували вплив ОУН на Київщині. Це здійснювалося задля пояснення невдач радянського партизанського руху, проведення післявоєнних репресій проти інтелігенції.

Ключові слова: Організаційно-політична діяльність, Організація українських націоналістів, “похідні групи”, Київщина, документи спецслужб.

Однією зі складних і загалом малодосліджених проблем Другої світової війни є діяльність ОУН. Незважаючи на офіційне проголошення принципів плюралізму в наукових дослідженнях, чинники внутрішньополітичного характеру продовжують впливати на процес вивчення проблеми. Рудиментарні залишки радянської ментальності, непрості обставини становлення державності, що проходить у складних умовах системної кризи, перешкоджають об'єктивному, україноцентричному дослідженню цієї важливої проблеми. У цих умовах важливими є дослідження, які своїм предметом визначають діяльність ОУН у Наддніпрянській Україні.

Проблема діяльності ОУН обох напрямків частково розкрита в окремих роботах українських дослідників. Так зокрема І.Патриляк, розглядаючи повстанську діяльність ОУН (б) у західних регіонах України, зупиняється на проблемі взаємовідносин націоналістів із вермахтом. Автор аргументовано доводить, що організаційно-повстанська діяльність ОУН велась ще до виникнення плану “Барбаросса”. Переконливими є твердження автора про те, що ОУН (б) вдалось перетворитися на “третю силу”, яка змогла оволодіти частиною України, організувавши органи місцевого самоврядування¹. Особливості організації походу ОУН на Київ, діяльність антинацистського націоналістичного підпілля розглядає С.Кот. Він визначає напрями руху похідних груп ОУН, визначає етапи діяльності організації в окупованому Києві². Окремі аспекти організаційно-політичної діяльності ОУН у Наддніпрянській Україні розглянуто Т.Струтинською³ та О.Ходанович⁴.

Таким чином, проблема діяльності ОУН у Наддніпрянській Україні є малодослідженою. В основному окреслені певні контури проблеми, що стосуються переважно діяльності похідних груп ОУН у 1941 р. У зв'язку з цим актуальності набувають комплексні дослідження діяльності ОУН в окремих регіонах Наддніпрянщини, прикладом яких є Київщина.

Звинувачення націоналістів, які формувалися радянськими спецслужбами, не відрізняються від тодішньої політичної позиції державно-партійного керівництва УРСР. Прибувши із заходу країни, українські націоналісти співпрацювали з окупантами, створюючи місцеві органи влади та поліцію, узявши під свій контроль засоби масової інформації. Таким чином, усі злочини, вчинені нацистами та місцевими колаборантами, автоматично перекладалися на ОУН. Визнавши факти репресій проти націоналістів, радянські спецслужби формували тезу, що і в цих випадках члени організацій не відмовлялися від співпраці з окупантами, активно працюючи на нацистські спецслужби. Фактично всі ці ретушовані чорним кольором звинувачення націоналістів із закінченням війни були пропаговані радянською історіографією, а подекуди використовуються й сьогодні.

Формування ОУН, а саме “похідні групи”, потрапляють на територію Київщини в результаті динамічного перебігу подій на радянсько-німецькому фронті. Рухаючись за наступаючими німецькими військами, націоналісти потрапляють на територію області. Так восени 1941 р. троє націоналістів, не зумівши вийти в Східну Україну, зупинились у м. Рокитно⁵. Після цього вони розпочинають формувати органи місцевого самоврядування. Ці дані, отримані на допитах членів ОУН, виглядають повним абсурдом, оскільки, навіть володіючи відповідними професійними якостями, трьом членам організації здійснити завдання формування органів влади мало бути досить непростим. Окрім того, вони потрапили до міста восени 1941 р., а воно було окуповане 25 липня 1941 р.⁶ Таким чином, або окупанти чекали послуг націоналістів, або органи місцевої влади на момент прибуття їх до міста вже були створені. Звісно, що друга обставина більш реальна. Таким чином, звинувачення, як і вихвалювання націоналістів у створенні органів місцевого самоврядування, є явним перебільшенням.

Частина “похідних груп” потрапила до таких міст, як Фастів, Біла Церква, Васильків, Макарів ще до захоплення вермахтом м. Київ. Фактичним центром, з якого здійснювалось оперування інтеграцією націоналістів у місцеві органи влади у серпні–вересні 1941 р., було м. Житомир. Рух “похідних груп” у східні регіони України не можна вважати безперешкодним, при мовчазному спогляданні та спостереженні вермахту. Сама по собі поява в ближньому армійському тилу, ще не досить ешелопованому й хаотичному, груп молодих чоловіків викликала прогидію армійських спецслужб, зокрема польової жандармерії. З таким же успіхом армійським тилом вермахту могли пересуватись і радянські оточенці та диверсійні загони. Тому вільне пересування груп ОУН на Київ є також перебільшенням. Розповідає член ОУН, якому довелося зупинитись у м. Іванків: “Ми дібрались до Житомира. Там німці хотіли нас заарештувати, прискіпуючись як до націоналістів. Там я загубив [Н] і поїхав з іншими товаришами на Бердичів. Я перебував у с. Райки. Староста повідомив нам, що нас розшукує райшеф. Нас було троє. Ми вирішили йти далі за фронтом і дійшли до Фастова”. У цьому місті він був заарештований та відправлений до відділення місцевої поліції. Один із поліцаїв не лише відпустив цього націоналіста, а й надав чужі документи. Під час перебування у с. Бишів він зустрівся з іншою групою націоналістів, яка також складалась із трьох чоловік, і разом із нею відправився до м. Бородянка. Пізніше один із націоналістів зупинився в м. Димер, а двоє інших відправились до м. Іванків⁷.

Таким чином, групи націоналістів були досить малочисельні. Ще меншою була кількість членів організації, яким удалось інтегруватись в органи місцевої влади. Політична підготовка направленої молоді бажала бути кращою. Так один із націоналістів зазначав: “На Східну Україну я приїхав лише з цікавості, як турист...”⁸.

Кількість виявлених радянськими спецслужбами учасників ОУН є явно завищеною. Так, станом на 12 березня 1945 р. згідно з Доповідною запискою “Про результати оперативної роботи УНКДБ по Київській області” було виявлено 1641 чол.⁹ В одному лише Ржищівському районі було виявлено 110 націоналістів¹⁰. Доповідна записка не повідомляє про реальні зло-

чини “націоналістів”, окрім сумнівних фактів агітаційно-пропагандистської діяльності та виконання обов’язків учителів і директорів шкіл.

Окремою проблемою, яку також необхідно розглянути, є репресії нацистів, проведених щодо націоналістів. За інтерпретацією радянської історіографії, боротьба окупантів із націоналістами розпочалась восени 1941 р. Дійсно, німецькими спецслужбами активно розшукувались і заарештовувались українські націоналісти. У поліції безпеки та СД існували окремі відділи з боротьби з комуністичним підпіллям, партизанами та з українськими націоналістами¹¹. Подібна спеціалізація вказує на факт дійсного існування націоналістичних організацій, оскільки для боротьби з ними і працював відповідний відділ. Німецька агентура, завербована з місцевого середовища, працювала й проти націоналістів. Лише так можна зрозуміти текст відповідної підписки осіб, що погоджувалися працювати як агенти: “[...] буду давати відомості поліції про наступне: [...] про учасників секретних нарад, спрямованих проти радянської влади”¹². Оперативно-розшукові заходи давали свої результати. Влітку 1943 р. був заарештований і розстріляний бургомістр м. Біла Церква, звинувачений у націоналізмі. Цей громадянин походив із Галичини, був офіцером УГА, навчався в Перемишлі. До війни працював у Білоцерківській вечірній школі вчителем німецької мови. Разом із ним був розстріляний редактор газети “Дзвін волі”¹³. Сьогодні важко визначити, настільки обвинувачення цих громадян у націоналізмі відповідали істині. Так начальник Білоцерківської районної поліції отримав відповідну посаду за рекомендацією бургомистра міста. Проте жодних спроб його вербування в ОУН бургомістр не проводив, хоч вони були добрими довоєнними знайомими по спільній роботі. На квартиру до заарештованого бургомистра була поселена агент спецслужб, яка в розмові з його дружиною дізналася про факти ворожої діяльності проти окупантів¹⁴. Проте матеріали справи не називають фактів, що кваліфіковані як “ворожа діяльність”. Нею могли бути будь-які неправомірні дії бургомистра, а не обов’язково націоналізм. Разом із тим досить часті факти звільнення обвинувачених у належності до націоналістичних організацій указують на те, що нацистські спецслужби (як і радянські) перебільшували реальну силу та впливовість організацій, користуючися принципом: “краще покарати невинного, ніж не покарати винного”.

Про те, що нацистські спецслужби не володіли реальною ситуацією й перебільшували загрозу ОУН, свідчать матеріали допиту агента, завербованого для роботи серед інтелігенції м. Кагарлик. Заступник начальника жандармерії вказував завербованому ним агенту: “Ви за спеціальністю вчитель, а серед вчителів багато націоналістів, яких потрібно виявити”¹⁵.

Окреме місце в діяльності ОУН належить організації місцевих органів влади, зокрема так званих органів місцевого самоврядування. Було б дивним, якби військові адміністрації відносились до цих спроб нейтрально. Порядок був не таким простим. У будь-якому випадку “обрані” особи підлягали затвердженню німецькими органами влади. Так голова Ставищанської районної управи 17 серпня 1941 р. був призначений так званим “українським національним комітетом”. Проте вже 22 серпня 1941 р. до міста прибуло гестапо (можливо, польова жандармерія, оскільки гестапо на момент перебування території в юрисдикції вермахту не діяло. – *О.Г.*). У цей же день він був допитаний офіцером цього органу. “Того ж числа помічник начальника гестапо викликав мене до себе і, впевнившись, що я дійсно районний староста, став мене запитувати, як я ставлюсь до радянської влади. Я відповів: “А як би Ви ставились до радянської влади, якби вона заарештувала Вашого батька?” – свідчив колишній службовець окупаційної влади в січні 1944 р. під час допиту слідчим НКДБ¹⁶. Громадянин, що перебував під слідством, згадав про своє призначення німецькою військовою комендатурою. Отже, затвердження призначених службовців перебувало в компетенції німецьких спецслужб, а не делегувалось ними націоналістам.

За інтерпретацією радянських слідчих, в ОУН “перебували” і дівчата, які мали інтимні зв’язки з німецькими військовослужбовцями. Так у с. Велика Снітинка Фастівського району 18 листопада 1943 р. була заарештована громадянка 1927 р.н., – тобто їй на момент арешту було 16 років. За “легендою” слідчого ВКР “СМЕРШ” 3 гв. армії, вже через 3–4 дні після окупації вона вступила в ОУН (тобто в 14 років. – *О.Г.*), де виконувала різні доручення керівника організації в селі, зокрема агітувала мешканців села вступати в організацію. Проте все ж причинами арешту були інші обставини, зокрема доноси сусідів, які, можливо, й мали місце: “Вона часто

гуляла по селу, обнявшись з німцями і перед відступом німецьких військ говорила дівчатам, що вона вийде заміж і поїде жити в Німеччину. Мала тісний зв’язок з одним німецьким офіцером, який перебував у них на квартирі і її часто можна було бачити на городі з офіцером. На це батьки нічого їй не говорили, і навіть заохочували. В даний момент її мати [Н] часто говорить, що радянська влада буде тут недовго і знову прийдуть німці”¹⁷.

Критичний аналіз змісту матеріалів кримінальних справ указує на ту обставину, що діяльність організацій націоналістів в основному стосувалась агітаційно-пропагандистської роботи. Під “прикриттям” українських клубів націоналісти здійснювали відповідний напрям роботи. Так обвинувачений за відповідною справою свідчив: “Чорний” запропонував мені організувати в Білій Церкві клуб, в якому облаштувати йому кабінет, де б він міг під прикриттям клубу вести підпільну роботу організації. Я, виконуючи це завдання, з’явився в житловий відділ міської управи до завідуючого, прізвища якого не знаю, а потім до бургомистра міста. Останній дозволив мені відкрити клуб, видав ордер на право зайняти приміщення по вул. Зелений ряд”. Із матеріалів кримінальної справи відомо, що під час перевезення типографії та розміщення її у виділеному приміщенні він був заарештований німецькими спецслужбами. Інший обвинувачений указує, що саме цей громадянин і був керівником місцевої організації ОУН: “[Н] себе поставив вище, ніж бургомістр і його відділи. У серпні місяці числа 15–16 1941 р. [Н] зайшов в управління Бургомистра і став рішуче вимагати від бургомистра і всіх завідуючих відділами при Бургомістрі в подальшому звітуватись перед ним про проведену роботу. Цим самим [Н] показав, що керівним органом в м. Білій Церкві є організація українських націоналістів на чолі з [Н]”. У подальшому обвинувачений свідчив, що в перших числах жовтня 1941 р. німці припинили дії ОУН, замінили весь керівний склад в установах місцевої влади¹⁸.

Свідчення, отримані радянськими спецслужбами, не є переконливими, оскільки в багатьох кримінальних справах доводиться лише факт належності обвинувачених до ОУН. При цьому слідчі й не намагаються отримати докази злочинної діяльності, зокрема участь у злочинах проти мирного населення. “Проживаючи в окупованому німецько-фашистськими загарбниками с. Саливоньки Київської області, у серпні 1941 р. встановив злочинний зв’язок з емісаром ОУН, що мав націоналістичну кличку “Чернота”, внаслідок чого був завербований в антирадянську організацію українських націоналістів”¹⁹, – цього було достатньо для винесення обвинувачення. Виступів службовців цивільної адміністрації перед населенням також було достатньо для обвинувачення в націоналістичній діяльності. При цьому остання обставина виступала додатковою обтяжуючою провиною дій. Так за даними кримінальної справи фактично весь керівний склад Фастівської районної управи належав до ОУН. Жодних доказів, які б доводили їх членство в організації, не було наведено. Єдиний факт стосується виступу голови районної управи перед населенням міста в 1941 р., в якому він “вихваляв німецько-фашистську владу, доблесні війська Німеччини і тут-же оскверняв більшовиків і радянську владу з додаванням антисемітських слів”²⁰. Цього факту слідчому ВКР “СМЕРШ” було достатньо для віднесення керівного складу управи до ОУН.

Про те, що слідчі постійно прагнули вияснити ставлення заарештованих до проблем націоналістичної діяльності, свідчить той факт, що під час допиту один з обвинувачених у довільному порядку, розповідаючи про свою службу в управі м. Фастів, безапеляційно заявив слідчому: “Роботи по спеціальності не було, електромонтером працювати не мав бажання, а тому пішов працювати в міську управу на керівну посаду, не переслідуючи цим жодної мети. [...] Мене ніколи не цікавили національні проблеми і націоналістом я не був”²¹. Він був засуджений до 10 років позбавлення волі.

З особливою увагою радянські слідчі ставились до працівників поліції, адже у разі доведення їх націоналістичної діяльності на організацію перекладались усі злочини, вчинені поліціями, зокрема при виконанні акцій знищення мирного населення. Так колишній заступник начальника Ставищанської районної поліції, поляк за національністю, 5 жовтня 1944 р. на судовому засіданні військового трибуналу КВО змінив свої попередні свідчення, розкривши й “технологію” їх отримання: “Протокол підписав під тиском слідчого, причому сам не знав, що підписую протокол, в якому було зафіксовано мою участь в організації “ОУН” і розстрілах єврейського населення. Я лише служив як рядовий поліцай”²². Характерно, що ці свідчення не

були підкріплені ні свідченнями інших учасників кримінального процесу, ні речовими доказами, а отже, можуть бути визнані безпідставними.

Один із відповідальних працівників Макарівської поліції розповів під час проведення допиту про відомі йому збори, проведені ОУН. На перших зборах, проведених “емісаром” ОУН (б) у липні 1941 р., був обраний керівний склад місцевих органів влади, у т. ч. і поліції. Другі збори у вересні 1941 р. були проведені представником ОУН (м). Наприкінці 1941 р. цей поліцай був завербований в організацію. Діяльність полягала в допомозі друку націоналістичних листівок у місцевій типографії²³. Більше в матеріалах справи про контакти поліцай з націоналістами не вказується. У цій же кримінальній справі існують матеріали ще на одного націоналіста, колишнього начальника Макарівської та Бородянської районної поліції, затриманого 26 серпня 1941 р. у Станіславській області та відправленого на місце вчинення злочинів для проведення слідства. Даючи свідчення про свій шлях в ОУН та службу в поліції, він розповів, що в серпні 1941 р. під час перебування в таборі для військовополонених у м. Житомир, до присутніх звернувся з націоналістичною промовою невідомий, який запропонував звільнення в обмін на службу в поліції. Буквально через кілька днів він змінив свідчення, визнавши себе членом ОУН із 1939 р., учасником “похідної групи”, який отримав завдання влаштуватись на керівну посаду в поліцію. За новою “легендою”, він мав підбирати особовий склад поліції з молодих чоловіків, здатних на військові дії у випадку, коли ОУН віддасть вказівку щодо початку збройного повстання в тилу німецької армії²⁴. Характерно, що в матеріалах кримінальної справи не існує даних щодо зв'язків цього члена “похідної групи” з націоналістами у подальшому. Без сумніву, навіть якщо він і був націоналістом, то вже через певний час утратив зв'язок з організацією.

Для доведення аргументу щодо відсутності зв'язку призначених за сприянням ОУН поліцаїв з організацією, наведемо такий факт. Так колишній начальник Фастівської міської поліції, засуджений до війни за націоналістичну діяльність у т. зв. “Полуботківській громаді”, яка начебто діяла в Білій Церкві 1928 р., розповів на допиті: “Після вступу німців в м. Фастів, на третій день до мене на квартиру прийшов одоселець [Н] із ще одним невідомим мені чоловіком, прізвище якого я не знаю, але знаю, що він був із Західної України. [Н] працював у Західній Україні в редакції, але в якості кого – мені невідомо. Вони відрекомендувалися українськими націоналістами, сказавши, що їм потрібна своя людина, запропонувавши дати згоду працювати начальником міської поліції. Я дав згоду і з'явився на міські збори, де обирали голову міської управи і начальника поліції. На зборах я був обраний начальником міської поліції, після чого мене викликав ортскомендант, який дав вказівки для організації районної поліції. Я став комплектувати апарат поліції, слідкувати за порядком і виконувати всі вказівки і розпорядження ортскомендатури. З [Н] я став зустрічатися дуже рідко, а невідомого мені громадянина, який приходив до мене разом з [Н], я більше не зустрічав”²⁵. Таким чином, участь начальника Фастівської поліції в ОУН була формальною, а з юридичної точки зору її взагалі не існувало. Окрім того, призначені при номінальній участі ОУН працівники поліції більше не підтримували з організацією зв'язків, виконуючи прямі вказівки німецького командування. У грудні 1941 р. начальник поліції був заарештований і обвинувачений у належності до ОУН. Після звільнення, без поновлення на попередній посаді, він дав підписку, в якій зобов'язувався не брати участі в “політиці”.

Цілком очевидно, що значна частина “виявлених” членів ОУН не мала жодного відношення до організації. Будь-який рівень співробітництва громадян з окупантами, їх антирадянські висловлювання та виступи приводили до винесення типових звинувачень у націоналістичній діяльності. “Він систематично проводив серед робітників РПС антирадянську агітацію, з наклепами на радянську владу, комуністичну партію, радянський уряд і Вождя Радянського народу”, – такими були дії мешканця м. Обухів, тричі судимого, колишнього члена так званої “банди Зеленого”, звинуваченого в належності до ОУН²⁶.

Подальша доля членів “націоналістичних організацій” була різною. Так, мешканець м. Обухів, який вступив в організацію в серпні 1941 р., зайнявши при цьому посаду заступника голови Обухівської районної управи, з листопада 1943 р. по вересень 1945 р. перебував у Діючій Армії, був нагороджений медалями “За отвагу”, “За боевые заслуги”, отримав дев'ять

подяк від командування²⁷. Цілком очевидно, що належність цього громадянина до націоналістів є нав'язаною радянськими слідчими.

Звісно, що організації ОУН діяли на території окупованої Київщини. Так, у документі “Український визвольний рух і бандитизм”, що належить жандармському посту м. Васильків за 1942 р., відзначається факт активізації діяльності кількох груп націоналістів, які проводили агітацію та організували ряд нелегальних зібрань. Проте й цей документ викликає певні сумніви. Один із громадян, про якого згадується в цьому німецькому документі, в післявоєнний час був засуджений. В особистих речах обвинуваченого виявлено посвідчення про те, що він разом із сім'єю брав активну участь у боротьбі з окупантами, зокрема надавав допомогу 4-му Київському партизанському батальйону. Посвідчення було підписане та скріплене печаткою уповноваженим з організації бойових груп цього партизанського формування²⁸. З незрозумілих причин слідчий навіть не звернув уваги на цей документ. Очевидно, що нацистські і радянські спецслужби помилилися, вважаючи цього громадянина учасником націоналістичної організації. Свідчення, отримані під час слідства, нічим не відрізняються від аналогічних документів, присутніх в інших кримінальних справах. Проте слідчий не помітив, що серед “місцевих” українських націоналістів, які потрапили на роботу в газету “Васильківські вісті”, присутні й кандидати в члени партії, члени Спілки письменників України, дані на яких присутні в свідченнях обвинувачених по інших кримінальних справах²⁹.

Таким чином, аналіз названих матеріалів радянських спецслужб указує на ряд обставин, яких необхідно дотримуватися, розглядаючи проблему діяльності ОУН.

Некритичне ставлення до використаних документів радянських спецслужб може призвести до двох діаметрально протилежних результатів дослідження. З одного боку, можливе ретушування діяльності ОУН виключно в чорному кольорі, а з іншого – не виключена й “героїзація” відповідної діяльності.

Як кількісні, так і якісні складові в організаційно-політичній діяльності ОУН на окупованій території Київщини в інтерпретації і оперативно-розшукових діях радянських і нацистських спецслужб є перебільшеними.

Усі матеріали, отримані радянськими спецслужбами з приводу діяльності ОУН, були використані в офіційній пропаганді та історіографії Великої Вітчизняної війни. Усі первинні матеріали кримінальних справ були використані для аналізу та проведення відповідних узагальнень, які направлялись партійним органам. Після обробки ідеологічними відділами КП(б)У ці документи отримували статус “вторинних” і саме до користування ними була допущена офіційна історична наука УРСР.

Дискредитація ОУН мала різну спрямованість, у т. ч. для пояснення невдач радянського підпільного та партизанського руху, проведення післявоєнних репресій проти інтелігенції, що перебувала на окупованій території країни.

Організаційно-політична діяльність ОУН не може бути визнана вдалою. Порівняно малочисельні “похідні групи” ОУН розчинились у місцевому середовищі, не маючи суттєвого впливу на ситуацію, що динамічно змінювалась в окупованій Київщині. Значна кількість осіб, що прийшли до керівництва органами місцевого управління, не мала реального зв'язку з організацією. Втратили зв'язок з організацією й учасники “похідних груп”.

У більшості випадків діяльність ОУН була зведена до елементарної агітаційно-пропагандистської діяльності, яка мала значну антирадянську складову, поєднану з відродженням державотворчих і національних ідей. Найбільшою мірою це мало місце в 1941 р.

¹ Патриляк І. Повстанські групи ОУН (б) як “третья сила” в перші тижні Великої Вітчизняної війни (червень–липень 1941 р.) / І. Патриляк // Історичний журнал. – № 9. – 2004. – С. 25–33.

² Кот С. Підпілля ОУН в окупованому Києві. 1941–1943 / С. Кот // Друга світова війна і доля народів України: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – К.: Сфера, 2005. – С. 126–140.

³ Струтинська Т. Організаційно-політична діяльність похідних груп ОУН на Наддніпрянщині (1941 р.) / Т. Струтинська // Україна соборна: зб. наук. статей. – К.: [б. в.], 2005. – Вип. 2. – Ч. III. – С. 414–422.

⁴ Ходанович О. Діяльність похідних груп ОУН у роки німецько-фашистської окупації України (1941–1942 рр.) / О. Ходанович // Національні рухи Опору в Східній і Центральній Європі кінця 1930-х –

середини 1950-х років : матеріали Міжнар. наук.-теор. конф. – К. : КМПУ імені Б. Д. Грінченка, 2005. – С. 24–28.

5. ДА СБУ. – Ф. 6, спр. 68035-ФП, арк. 16, 17, 20.
6. ЦДАГОУ. – Ф. 166, оп. 3, спр. 200, арк. 203.
7. ДА СБУ. – Ф. 5, спр. 57736, арк. 191, 192.
8. ДА СБУ. – Ф. 5, спр. 57736, арк. 198.
9. ДА СБУ. – Ф. 79, оп. 1 (2001), спр. 5, т. 1, арк. 101.
10. ДА СБУ. – Ф. 79, оп. 1 (2001), арк. 141.
11. ¹ ДА СБУ. – Ф. 79, оп. 1 (2001), спр. 2, т. 1, арк. 58.
12. ДА СБУ. – Ф. 5, спр. 56527, арк. 77.
13. ДА СБУ. – Ф. 5, спр. 55733, т. 1, арк. 117, 141.
14. ДА СБУ. – Ф. 6, спр. 73402-ФП, арк. 20.
15. ДА СБУ. – Ф. 6, спр. 74346-ФП, арк. 74.
16. ДА СБУ. – Ф. 5, спр. 50670, арк. 12, 14.
17. ДА СБУ. – Ф. 6, спр. 70823-ФП, арк. 1, 34.
18. ДА СБУ. – Ф. 6, спр. 73523-ФП, арк. 24, 147.
19. ДА СБУ. – Ф. 6, спр. 68197-ФП, арк. 195.
20. ДА СБУ. – Ф. 6, спр. 69520-ФП, арк. 49.
21. ДА СБУ. – Ф. 6, спр. 73086-ФП, арк. 11.
22. ДА СБУ. – Ф. 5, спр. 11906, арк. 80.
23. ДА СБУ. – Ф. 5, спр. 39831, т. 2, арк. 287.
24. ДА СБУ. – Ф. 5, спр. 39831, т. 1, арк. 84.
25. ДА СБУ. – Ф. 5, спр. 46872, арк. 194, 195.
26. ДА СБУ. – Ф. 6, спр. 72467-ФП, арк. 2.
27. ДА СБУ. – Ф. 6, спр. 72251-ФП, арк. 314, 315.
28. ДА СБУ. – Ф. 6, спр. 71889-ФП, арк. 67, 68.
29. ДА СБУ. – Ф. 6, спр. 68672-ФП, арк. 25, 26.

In the scientific article on the basis of the critical analysis of documents of State archives of the Security Service of Ukraine the organizational and political activity of the Organization of the Ukrainian Nationalists in Kyiv district during the 1941–1944 was considered. The author came to the conclusion that the Soviet Secret Services in their interpretations exaggerated the influence of the OUN in Kyiv District. It was carried out in order to explain failures of the Soviet partisan movement, post-war repressions against intellectuals.

Key words: *Organizational and political activities, the Organization of Ukrainian Nationalists, derivatives group, Kyiv district, secret service documents.*

УДК 94 (477)“1942/1943”

ББК 63.3 (4Укр)624

Галина СТАРОДУБЕЦЬ, Володимир СТАРОДУБЕЦЬ

УЧАСТЬ ОУН(б) У ЗБРОЙНОМУ РУСІ ОПОРУ В 1942–1943 РОКАХ: ІМАНЕНТНА НЕОБХІДНІСТЬ ЧИ ТРАНСЦЕНДЕНТНИЙ КРОК?

У статті аналізуються причини переходу ОУН(б) на шлях збройної боротьби проти німецьких окупантів. Визначено чинники, що спонукали лідерів бандерівського руху до прийняття рішення про творення потужної мілітарної сили – УПА.

Ключові слова: *український національно-визвольний рух, ОУН(б), УПА, Поліська Січ, Друга світова війна, німецько-радянська війна.*

Український національно-визвольний рух періоду Другої світової війни в останні десятиліття став об'єктом пильної уваги багатьох вітчизняних науковців. Багатогранність цієї проблеми дозволила вченим-історикам виокремити низку таких предметів дослідження, як діяльність окремих складових самостійницького руху (ОУН(б), ОУН(м), “Поліська Січ–УПА” – отамана Т.Бульби-Боровця, ФУР В.Яворенка та ін.); взаємостосунки ОУН(б) та УПА з

представниками польського руху Опору та радянськими партизанами; функціонування повстанського заплілля; антифашистська та антирадянська спрямованість української повстанської боротьби тощо. Проте цим аж ніяк не вичерпується глибина пізнання та вивчення даної проблематики. Зовнішнім виявом цього є гострота наукових і політичних дискусій із приводу ролі й місця українського повстанського руху в загальному тлі Другої світової війни, що нерідко виливаються зі сторінок наукових видань на шпальти ЗМІ.

Мета статті полягає в тому, щоб, по-перше, визначити, наскільки бандерівська ОУН була готовою до участі в збройній боротьбі проти ворогів Української незалежної держави впродовж першого року німецько-радянської війни, зокрема, у 1942 р. По-друге, що спонукало її керівництво навесні 1943 року включитися в безкомпромісну боротьбу зі своїми ідеологічними соратниками за право очолити збройний національний рух Опору, згодом матеріалізувавши його в УПА.

Більшість вітчизняних дослідників, зокрема, Ю.Киричук, І.Патриляк, А.Русначенко, А.Кентій, П.Брицький сходяться на думці, що впродовж 1941–1942 років ОУН(б) не виступала за розгортання збройної антифашистської боротьби. Підтвердження цього знаходимо у матеріалах Другого великого збору (квітень 1941 р.), Першої (вересень 1941 р.), Другої (квітень 1942 р.) і Третьої (лютий 1943 р.) конференцій. У жодному з підсумкових документів цих форумів не йдеться про негайне розгортання збройного опору окупантам. Радше навпаки, бандерівці великі надії покладали на так званий “фактор часу”, і тільки в слушний момент, що мав настати з “розбиттям Москви, загальним виснаженням, зовнішнім і внутрішнім потрясінням Німеччини, українці зможуть вибороти свою незалежність”. У тогочасній же ситуації, “аби енергія народу не вилілася в партизанщину, але оформилася в широкий всенародний рух, ставилося завдання планово організувати і мобілізувати сили на всіх ділянках”¹.

Своєрідним лакмусовим папірцем визначення іманентності потреби бандерівців в організації збройного спротиву в першій половині 1942 року можна вважати їхнє ставлення до партизанської форми боротьби, оприлюднене у відомій листівці “Партизанщина і наше ставлення до неї”, що розповсюджувалася серед українського загалу в червні того ж року.

Поява летючки була реакцією на активізацію діяльності партизанських загонів “Поліської Січі” отамана Т.Бульби-Боровця на теренах волинського Полісся. На фоні жорсткого посилення окупаційного режиму, що супроводжувався відвертим грабежем українського населення, масовим забиранням “ясиру” на роботу до Третього рейху, чимраз збільшувалася хвиля людського незадоволення, котра шукала виходу назовні. Місцеві жителі бачили в “Поліській Січі” свого захисника, що значно піднімало авторитет останньої і, відповідно, загрожувало політичній позиції ОУН(б). Іншою, на нашу думку, не менш важливою причиною появи цієї листівки стала активізація радянського партизанського руху у волинсько-поліському регіоні, що спонукало бандерівців улітку 1942 року активно виступити проти партизанської боротьби як такої, ототожнюючи її виключно із “советсько-польською диверсією”. “Партизани, – указувалось у летючці, – це агенти Сталіна і Сікорського, які хотіли охоронити – один московське, другий – польське населення від німецької відплати. Вони хотіли, щоб якраз ми – українці платили рахунки за прорахунки їхніх земляків. Саме завдяки політиці Росії і Польщі німці мають можливість вдаватися до масових репресій, спалення сіл, розстрілів цивільного населення”².

На підставі таких узагальнень робився висновок про негативне ставлення до партизанщини. Бандерівці вважали, що масовий збройний опір окупантам підіймати ще рано. Автори листівки застерігали щодо необдуманих учинків, які йдуть на користь ворогам. Єдино вірний шлях у цій ситуації – не поспішати, тому що “наш час” ще не настав, головне завдання вбачалося в об'єднанні навколо Організації українських націоналістів. Вельми суттєвим є те, що в листівці конкретно наголошувалося на необхідності опиратися на власні організовані сили, а не союз із Берліном чи Москвою.

Проблема правильного вибору часу й місця розгортання партизанської боротьби була для бандерівців настільки актуальною на початку літа 1942 року, що основні тези листівки “Партизанщина і наше ставлення до неї” знайшли своє висвітлення в низці інших документів, датованих цим періодом. Так, автори “Вказівок для праці між робітниками зі західноукраїнських земель”, даючи відповідь на питання “Чому ми проти партизанки?”, підкреслюють, що “сьогод-

нішня партизанка на Україні – це боротьба за інтереси Польщі і Москви, тому в партизанці беруть участь переважно поляки, москалі й жида, що бажають повернути Сталіна”. Це й слугує поясненням того, що “ці вороги цілево проводять її на українській території, щоб таким чином спричинити репресії на українців і німецькими руками нищити українське населення”³. Бандерівці були переконані, що час розгортання партизанської боротьби вибрано неправильно, оскільки, по-перше, гітлерівці мають достатньо сил, щоб не допустити її поширення на значні території, по-друге, вони небезпідставно вважали, що “це злочин безпечно стріляти з лісу і болота, чим наражувати безборонне населення на терор”.

Офіційна позиція оунівців стосовно “партизанщини” не була таємницею для окупантів, опосередкованим свідченням чого слугують німецькі джерела. Так, в одному з німецьких повідомлень про ситуацію на Сході досить детально описуються причини негативного ставлення бандерівців до партизанського руху: “Поляки і більшовики можуть гратися в партизани скільки їм хочеться, нас це не цікавило б, якби вістря партизанської боротьби не спрямовувалося проти нас. Областю більшовицької партизанської діяльності частково є українська земля. Ні в Московщині, ні в коронній Польщі немає партизанів. Сталін і Сікорський свідомо для цих цілей вибрали наші області. Сталін і Сікорський хотіли вберегти російське і польське населення від німецьких каральних акцій. Ми вороже ставимось до партизанів і тому знищуємо їх. Наш час ще не прийшов. Наша мета – не зміна однієї окупаційної влади на яку-небудь іншу, а – самостійність, наша мета – не партизанська боротьба, а національно-визвольна революція українських мас”⁴. Безумовно, аргументи оунівців є досить спірними, адже наївно було би вважати, що життя простого росіянина для Сталіна було вартіснішим, ніж українця, тим більше, що в партизанських загонах пліч-о-пліч воювали представники різних національностей. Не витримує критики й аргумент про відсутність партизанського руху в інших республіках СРСР, зокрема Росії. Важливим є інше – у цьому документі, як і в низці подібних, бандерівці чітко зафіксували власне бачення тактичної домінанти тогочасного етапу національно-визвольного руху – збирання й накопичення сил для вирішального удару заради досягнення стратегічної мети. Прояв будь-якої демонстрації сили у вигляді організації збройного спротиву окупантам розглядався ними як провокація, що матиме наслідком безглузді втрати.

Летючку “Партизанщина і наше ставлення до неї” місцеве населення зустріло несхвально, бо, незважаючи на наявність цікавих думок і слушних застережень, вона закликала до спокою під час страхіть окупаційного режиму. Люди ж, змордовані репресіями, голодом, постійним страхом смерті, були готові до застосування радикальних дій і тільки чекали силу, здатну організувати їх для захисту власних осель і життя. Тому офіційна позиція ОУН(б) жителям краю була незрозумілою й неочікуваною.

Загалом, до весни 1942 року діяльність бандерівської ОУН, як, до речі, і мельниківської, ще не набула рис чітко вираженого антинімецького спрямування. Проте після масових репресій проти оунівців узимку – навесні 1941–1942 рр. і перші, і другі постали перед дилемою – як діяти далі?

Своє бачення виходу із ситуації ОУН(б) частково виклала на Другій Конференції, що відбулася у квітні 1942 року. У її постановках зазначалася необхідність урахування “близької можливості збройної боротьби в слушний час”, тобто тоді, коли обидва суперники виснажаться. Досі ж оунівці вважали завчасним розгортання масового збройного виступу, оскільки розраховували, що “час гратиме на них”. У слушний момент, що мав настати з “розбиттям Москви, загальним виснаженням, зовнішнім і внутрішнім потрясінням Німеччини”, українці зможуть вибороти свою незалежність за тих часів, “аби енергія народу не вилілася в партизанщину, але оформилася в широкий всенародний рух, ставилося завдання планово організувати і мобілізувати сили на всіх ділянках”⁵.

Оунівці засуджували окупаційну політику Німеччини стосовно України, визнаючи її колоніальний характер, але збройна боротьба проти неї відсувалася на невизначений час. Не виключаючи можливості збройного зіткнення з німецьким окупантом, Конференція однозначно визнала, що головним фронтом ОУН(б) залишається “фронт боротьби з московським імперіалізмом, під якою маскою він би не виступав (білогвардійщина, більшовизм, слов’янофільство тощо)”. Отож, тактична лінія ОУН(б) полягала в тому, щоб, з одного боку, критикувати німець-

кий окупаційний режим, а з іншого, – вести в різних формах боротьбу проти Москви, зокрема, проти радянського партизанського руху.

Початком активної діяльності бандерівців у напрямку творення повстанської армії можна вважати кінець літа – початок осені 1942 року. Усупереч позиції Центральних проводів як ОУН(м), так і ОУН(б), на території Волині–Полісся, особливо на Кременеччині, восени 1942 року мали місце виступи з власної ініціативи місцевих боївків ОУН, які здійснили низку антинімецьких акцій, що виглядало самообороною населення. Незворотність процесу розгортання антифашистського руху Опору стала цілковитою очевидністю. Місцеве населення було незадоволене пасивністю оунівців, які, узявши на себе роль лідера, не поспішали братися за зброю. Кількість боївків постійно збільшувалася, але моральний стан її членів (бойовиків) був невисоким, оскільки причини вичікувальної позиції керівництва вони не розуміли.

На початку грудня 1942 р. керівництвом ОУН(б) було вирішено провести Конференцію для розгляду військових питань. Такого роду зібрання проводилося вперше. Її учасниками були: М.Лебедь, військовий референт головного Проводу Д.Грицай (“Дуб”, “Перебийніс”), військові референти краю “Північ” – Василь Івахів (“Сом”), “Схід” – Михайло Медвідь (“Крук”, “Карпевич”), Іван Климів (“Легенда”) та інші. Головна мета зібрання полягала в тому, щоб чіткіше окреслити позицію бандерівської ОУН щодо її місця й ролі в загальній структурі антиокупаційного руху Опору, що швидкими темпами розгортався на українських теренах, зокрема ПЗУЗ. Із цього приводу було висловлено дві точки зору. Одну з них відстоював Л.Павлишин (“Вовк”), військовий референт краю “Захід”. Він стояв на позиціях збереження тактики “накопичення сил” й пропонував зосередити увагу на підготовці до збройного виступу шляхом організації військових вишколів, забезпечення необхідної кількості зброї тощо. На його думку, доти, доки українці не матимуть міцного війська, воювати на два фронти – проти Німеччини й Росії було б самогубством. Проте більшість членів Конференції його не підтримала. Зокрема, військовий референт краю “Північ” Василь Івахів, виходячи із ситуації на Поліссі та Волині, виступив за негайне створення повстанської армії. Його висновок базувався на тому, що в північно-західному регіоні України вже йшов процес стійкого створення партизанських загонів. Завдання ОУН(б) полягало лише в тому, щоб спрямувати його в єдине русло, узяти під свою опіку. Із цією думкою загалом погодився й М.Лебедь, який підкреслив, що потрібно приступити до створення власних збройних сил, але цю роботу вести обережно.

Результатом проведеної Конференції стало прийняття відповідної постанови, у якій головним ворогом української незалежності було визнано Москву. Тактика й стратегія бандерівської ОУН визначалися такими, які залежать від вирішення військового конфлікту між Німеччиною та СРСР. На шлях збройної боротьби бандерівці закликали стати тоді, коли обидва вороги залишатимуть ще деякий час рівносильні позиції. На випадок перемоги Радянського Союзу націоналісти вважали, що слід буде перейти від тактики використання широких військових антибільшовицьких акцій, які викличуть велику кількість жертв, до виключно пропагандистської роботи. Але незалежно від того, які методи будуть найдоцільнішими для ведення боротьби, учасники Конференції переконливо наполягали на необхідності створення власної армії.

Прийняття ОУН(б) ряду теоретичних рішень військово-політичного характеру поклало початок якісно новому періоду в розвитку визвольної боротьби українського народу – періоду розгортання масового повстанського руху. Найбільшого розмаху він набуває на Поліссі та Волині. Так, на початку січня 1943 р. бойові відділи ОУН(б) уже діяли в окрузі Сарн (командир І.Литвинчук “Дубовий”), у районі Колки-Степань (командир М.Семенюк “Ярема”), у Пустомитських лісах (командир “Дорош”). Але всі ці формування не були єдиним цілісним організмом, оскільки діяли досить розрізнено. Керівництво ОУН(б), підштовхуване зовнішніми обставинами, ініціює проведення низки заходів, спрямованих, по-перше, на консолідацію повстанських загонів в єдине ціле, по-друге, на перехід до збройних форм боротьби.

15 лютого 1943 року в селі Піддубці Теремненського району Волинської області під головуванням крайового військового референта “Сома” (В.Івахіва) відбулася нарада з питань ство-

рення націоналістичних партизанських загонів. Підсумком наради стало прийняття рішення про необхідність:

1. Визначення кількості людей у кожній окрузі, які повинні влитись у ряди повстанчих відділів на випадок відкритого виступу.
2. Визначення й розподілу по округах командного складу.
3. Розподілу зброї за тим самим принципом.
4. Строго конспіративного проведення на місцях військового вишколу з усіма, хто вступає до лав повстанчих відділів. Власне, на цій нараді місцеві провідники ОУН отримали конкретні вказівки щодо практичних заходів на місцях з організації майбутньої повстанської армії. Вона стала логічним завершенням підготовчої теоретичної роботи, розпочатої грудневою військовою Конференцією ОУН(б)⁶.

17 – 19 лютого 1943 р. відбулася Третя Конференція ОУН(б), на якій було проаналізовано результати роботи націоналістів протягом 1942 року й чітко визначено ставлення бандерівської Організації до участі в антифашистському збройному спротиві. Фактично тільки після Конференції ОУН(б) офіційно визнала необхідність використання збройних методів боротьби проти окупантів і, підштовхувана об'єктивними реаліями часу, активно включилася в жорстоку боротьбу за лідерство в українському національно-визвольному русі.

Проте чільним діячам Організації прийняття такого рішення давалося нелегко, ілюстрацією чого слугує динаміка протікання внутріпартійного конфлікту, що мав місце в 1943 р. На думку вітчизняного історика В.Дзюбака, його суб'єктами, з одного боку, виступала група М.Лебеда та Р.Шухевича, а з іншого, – В.Кук, М.Степаняк, Р.Клячківський та ін.⁷ Суть конфлікту полягала в тому, що керівництво Організації українських націоналістів бандерівської течії в 1941–1944 роках реально ігнорувало або гальмувало розв'язання низки важливих проблем, у тому числі – необхідність розгортання збройного руху Опору не тільки проти Москви, але й Німеччини. І тільки під тиском як зовнішніх обставин, так і наполегливо послідовних практичних дій Кліма Савура в напрямку організації УПА на Волині керівництво бандерівської ОУН приймає рішення про необхідність розгортання збройної боротьби.

Упродовж весни–літа 1943 року, завдяки активності Крайового Проводу ПЗУЗ, ОУН(б) зуміла “підім'яти” під себе таку потужну в той час на теренах волинсько-поліського регіону збройну формацію, як “Поліська Січ – УПА” під керівництвом Т.Бульби-Боровця та збройні загоони ОУН(м), які користувалися значним авторитетом і підтримкою чималої кількості місцевого населення Волині. Результатом цілеспрямованої діяльності бандерівської ОУН стало створення впливової мілітарної сили – Української повстанської армії, яка впродовж тривалого часу залишалася важливим чинником формування військово-політичної ситуації в Україні.

Отже, проаналізовані нами джерела дають підстави стверджувати, що ОУН(б) упродовж двох перших років німецько-радянської війни намагалася мінімізувати використання збройних методів боротьби з німецькими окупантами. Також категорично негативним було її ставлення до умасовлення повстанського руху шляхом перетворення його на “партизанщину”. Разом із тим у трансцендентній реальності через емпіричний спротив населення об'єктивно виникла загроза політичній домінанті ОУН(б) в українському національно-визвольному русі, що могло позбавити останню активної соціальної опори. Усезростаюча сила збройних формувань та їх авторитет серед місцевого населення волинсько-поліського регіону вимагали інтегрального оформлення єдиного координаційного центру. Бандерівська ОУН, реально оцінивши ситуацію, пішла шляхом трансформації тактичних положень своєї боротьби за незалежну українську державність, зокрема, ставлення до використання збройних методів, завдяки чому зуміла перехопити ініціативу з рук своїх політичних опонентів і стати лідером національно-визвольного руху в період Другої світової війни.

¹ Літопис УПА. – Торонто, 1995. – Т. 24. – С. 48–52.

² Державний архів у Рівненській області. – Ф. Р-30, оп. 1, спр. 19, арк. 55–56.

³ Центральний державний архів вищих органів влади в Україні. – Ф. 3833, оп. 2, спр. 5, арк. 114.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 22, спр. 81, арк. 70–71.

⁵ Літопис УПА. – Торонто, 1995. – Т. 24 – С. 48–52.

⁶ Стародубець Г. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941–1943 рр.) / Г. Стародубець. – Тернопіль : [б. в.], 2002. – С. 93.

⁷ Дзюбак В. Конфлікти в ОУН(б) і їх вплив на український Рух Опору (1941–1944 рр.) / В. Дзюбак. – К. : [б. в.], 2005. – С. 71.

In the article the reasons of crossing of OUN (b) to the way of armed struggle against German occupiers are analyzed. The factors, which prompted leaders of Bandera's movement to accept decisions of creating of a powerful military force – UPA, are determined.

Key words: the Ukrainian national-liberation movement, OUN (b), UPA, Sich of Polissia, The World War II, the German-Soviet war.

УДК 94(477.61)“1942/1943”

ББК 63.3(4Укр)624

Сергій ЛИТВИН

ВИНИКНЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДПІЛЛЯ ОУН НА ЛУГАНЩИНІ (1942–1943 рр.)

У статті розглядається малодосліджена проблема утворення та функціонування осередку Організації Українських Націоналістів на теренах окупованої нацистами Луганщини.

Ключові слова: ОУН, Ворошиловград, М. Бернацький, “Нове життя”.

Поряд із найбільш актуальними аспектами у вивченні національно-патріотичного руху ОУН та УПА знаходиться проблема дослідження діяльності цих структур на рівні окремих регіонів України. Зокрема, чи не найбільш обділеними в цьому плані залишаються східні області нашої держави, які, згідно з упередженою, штучно формованою протягом десятиліть, точкою зору були вотчиною суто радянського підпілля, комуністичного руху Опору. Дана стаття покликана висвітлити спроби ОУН щодо налагодження своєї організаційної та пропагандистської діяльності на теренах Луганщини – краю, що тривалий час вважався “terra incognita” для націоналістичного руху. Чи не вперше зазначене питання підняв у своїй публікації дослідник із Луганська В.Семистяга¹, також заслуговують на увагу статті М.Бублика², Ю.Єременка³, А.Северіної⁴. Окремі факти стосовно діяльності луганського підпілля ОУН на сторінках своєї монографії (створеній на основі документів з архівів СБУ) подає В.Нікольський⁵.

Ще в лютому 1942 р. представники ОУН бандерівського напрямку Іван Клим та Євген Стахів за допомогою українських перекладачів при німецькій армії почали організувати самостійницьке підпілля на Донбасі, яке, як справедливо стверджує Л.Шанковський, виявилось найміцнішим форпостом націоналістів у Південно-Східній Україні після Дніпропетровщини. Уже в травні 1942 р. у ряді міст Донецької області (тоді – Сталінської) існували відносно міцні осередки ОУН⁶, перші ж заходи щодо створення націоналістичного підпілля на Луганщині припали на початок серпня 1942 р. Саме тоді під час проведення вчительських зборів при міській управі Луганська (тоді – Ворошиловграда) відбулася зустріч Є.Стахіва, який щойно дістався до окупованого нацистами міста з Маріуполя, з керівником кафедри української мови місцевого педагогічного інституту, професором Максимом Бернацьким (хоч прізвище першого в матеріалах кримінальної справи М.Бернацького жодного разу не зазначалося і скрізь він фігурував не інакше, як “Євген”, немає сумнівів, що це був саме Є.Стахів, оскільки він сам згадає вищезазначену подію на сторінках автобіографічного нариса)⁷.

До війни М.Бернацький був добре знаний у наукових колах. Свій учений ступінь він отримав без захисту докторської дисертації – за сукупністю опублікованих праць, а викладання української мови у школах проводилося за його підручниками⁸. Народився М.Бернацький на Київщині в родині бідних селян, вищу освіту здобував у Вінницькому учительському інституті. У 1915 р. був призваний на військову службу, яку проходив у Сімферополі, отримав військове звання прапорщика. Коли восени 1917 р. у Києві почалося формування національних збройних сил України, М.Бернацький не залишився осторонь та приєднався до полку ім. Сагайдачного.

Під час війни з більшовиками брав участь у київських вуличних боях, боронив доступ до столиці перед військами Муравйова, а після поразки евакуювався у складі збройних формувань С.Петлюри. З 1918 р. працював учителем у селі на Полтавщині, на початку 20-х брав участь у діяльності організації “Просвіта”, починаючи з 1922 р., викладав українську мову та літературу спочатку в Миколаївському педінституті, а згодом у Черкаському педучилищі, друкувався в різноманітних наукових виданнях. М.Бернацький завжди був відомий як переконаний прибічник української національної самобутності та розвитку вітчизняної мови і культури, тому його активна життєва позиція не залишилася поза увагою каральних органів тоталітарного режиму. У 1930 р. він був заарештований і звинувачений у націоналістичній діяльності та зв'язках із колишніми офіцерами, однак через брак доказів суд над ним так і не відбувся. На Донбас М.Бернацький переїхав у 1935 р., де на перших порах викладав свій курс у міському педагогічному технікумі, а потім став доцентом Ворошиловградського педуніверситету, кафедру української мови якого очолював у 1939 р.⁹ Із наближенням нацистів до Ворошиловграда після нападу Німеччини на СРСР він не скористався своїм евакуаційним листом та залишився в місті, до якого 16 липня 1942 р. увійшли гітлерівські окупанти. Надалі ім'я М.Бернацького було нерозривно пов'язане з розгортанням самостійницького руху в краї.

Познайомив його з “Євгеном” керівник відділу культури при міській управі Ковальов. М.Бернацькому було запропоновано очолити редакцію обласної газети, що мала б виходити українською мовою, однак, сумніваючись, той не зміг одразу прийняти остаточне рішення.

Через два дні “Євген” зустрівся з М.Бернацьким у нього вдома та розповів йому про боротьбу українських патріотів за незалежність, про проголошення за ініціативи ОУН(б) Акта відновлення Української державності 30 червня 1941 р. у Львові та подальші репресії проти націоналістів із боку німців, передав бюлетені ОУН, в яких указувалася необхідність виступу самостійників на два фронти – проти радянської влади та гітлерівців. “Обов'язок кожного українця, – наголошував він, – включитися в цю боротьбу, і ви, як представник національної інтелігенції, також зобов'язані це зробити”. Заплановане видання, за словами “Євгена”, повинно відображати інтереси українського народу та націоналістичного руху. Уже наступного дня М.Бернацький був затверджений редактором газети “Нове життя”¹⁰.

Будучи, таким чином, фактично завербованим в ОУН, М. Бернацький отримав від “Євгена” вказівки, згідно з якими він мав залучити до співпраці “людей націоналістичних настроїв, антирадянщиків, яких треба виховувати у націоналістичному дусі та займатися вихованням кадрів націоналістів, які в свою чергу повинні проводити активну роботу в тому ж напрямі”¹¹.

До середини жовтня 1942 р., дотримуючись конспірації, М.Бернацький займався підбором нових членів підпільної організації як серед місцевих жителів, так і українців, що перебували на службі в німецькій армії, намагаючись залучити їх до роботи в газеті. Серед них були студент Львівського університету, перекладач однієї з військових частин О.Городиський, студент Чернівецького університету, перекладач відділу пропаганди В.Якубович та ін.

Станом на жовтень 1942 р. відбулося оформлення обласного Проводу ОУН(б). Крім самого М.Бернацького, що очолював ворошиловградський націоналістичний осередок, туди увійшли Олександр Василенко, Павло Данилейченко, Володимир Максимович. Редакція фактично перетворилася на штаб підпілля, звідки розповсюджували спеціальну літературу, листівки, бюлетені ОУН¹² як українською, так і російською мовами¹³, а також українські газети зі Львова, Кракова, Станіслава, Берліна тощо¹⁴.

На кожного члена Проводу покладалися певні функціональні обов'язки. Так, О.Василенко відповідав за ділянку роботи, пов'язану із селом та сільськогосподарськими установами в місті, зокрема, виїжджав у Попаснянський та Старобільський райони області. П.Данилейченко охоплював своєю роботою культурно-освітнянські заклади (театри, хорову капелу, капелу бандуристів, школи). Він систематично зв'язувався з робітниками театрів та шкіл, уживав заходів до насичення репертуарів і програм національним змістом. В.Максимович ретельно вивчав отримувану М.Бернацьким націоналістичну літературу та на основі вказівок із бюлетенів ОУН вивчав відвідувачів редакції, що приїжджали із села. Він мав підбирати з їх числа

найнадійніших для націоналістичного руху з тим, щоб отримувати кадри організаторів підпілля¹⁵.

Щодо вертикалі керівництва, то в інтересах конспірації перед усіма учасниками підпілля Провід не афішувався: зокрема, про проведення “заходів керівного порядку” були обізнані лише окремі особи. Проявлялося керівництво, як бачимо, у тому, що члени Проводу відправлялися на периферію чи приймали приїжджих у редакції, де й давали вказівки стосовно роботи¹⁶. Відомо, що в листопаді 1942 р. М.Бернацького відвідала делегація з м. Попасна. Попасняни відзначали роковину окупації й привезли матеріали для газети про досягнення району. Заступник тамтешньої управи Сизоненко розповідав, що в районі всі школи переведено на українську мову навчання. З його слів виходило, що в Попасній націоналісти дуже згуртовані й активно проводять роботу, але їм потрібна література та зв'язки із Проводом¹⁷.

Особисто М.Бернацький, окрім того, що керував своїми помічниками та “обробляв” людей, які прибували з луганської периферії, також спрямовував роботу кур'єрів, що приїздили з-за меж краю¹⁸. Про прибуття таких представників від Організації, які мають допомогти “продовжувати роботу”, його завчасно попередив “Євген” перед тим, як покинути місто (надовго він у Ворошиловграді не затримався)¹⁹. Так, ще у вересні 1942 р. за рішенням розташованого в Дніпропетровську крайового Проводу ОУН(б) (який займався організацією підпілля у Східній Україні), у Ворошиловград дісталися емісари – Теодор Лічман і Митрофан Іванов – і встановили зв'язок із М.Бернацьким. Після звіту перед крайовим Проводом про попередньо проведenu роботу в листопаді того ж року в область на допомогу підпільникам прибула Катерина Мешко-Худенко – “Оксана”²⁰. Саме ці люди, молоді й натхненні патріоти, студенти вищих навчальних закладів, забезпечили місцевий Провід оунівськими листівками, художньою та спеціальною літературою, передали інструкції щодо роботи, в яких, між іншим, ішлося про необхідність посилення системи конспірації у зв'язку з поширенням німецьких репресій проти бандерівців. М.Бернацький підібрав для приїжджих надійні квартири та владнав проблеми з міською поліцією²¹, а щоб емісари ОУН мали можливість безперешкодно пересуватися територією області, видав їм посвідчення працівників редакції “Нового життя”²². Згодом, із метою налагодження організаційної роботи Т.Лічман та М.Іванов відвідали такі міста і села Луганщини, як Алчевськ (тоді – Ворошиловськ), Слов'яносербськ, Красний Луч²³, Біле, Вільшани, Лозно-Олександрівку²⁴, побували в Біловодському, Попаснянському, Старобільському районах²⁵. Пізніше, через знайомого заступника начальника міської поліції Шаповала М.Бернацький влаштував М.Іванова на роботу старшиною у вергунську поліцію (селище на околиці Ворошиловграда)²⁶, але, як він стверджував, не задля заробітку, а з метою розширення можливостей пропагандистської роботи під прикриттям служби в німців; через М.Іванова здійснювався і зв'язок із галичанами, що перебували в стані німецької армії.

Із цією ж метою, окрім суто освітянської, у Ворошиловграді були організовані курси української мови, які М.Бернацький вважав “серйозною та компактною базою для ОУН”. Викладали на курсах п'ять педагогів, не враховуючи самого М.Бернацького²⁷, який очолював їх із 15 листопада 1942 р. до 5 лютого 1943 р. і вів теоретичний курс української мови. Організатори пропагували ідею вільної й незалежної України, розкривали на конкретних прикладах катастрофічні наслідки зросійщення України та нищення її самобутності радянською владою²⁸. На курси також з'являлися і М.Іванов та Т.Лічман, проводили бесіди зі слухачами (до 150 чоловік, переважно молодь), а також роздавали привезену зі Львова нелегальну літературу²⁹.

Було відроджено й діяльність міського товариства “Просвіта”, статут якого М.Бернацький склав особисто. На організаційному засіданні ініціативної групи статут затвердили й зареєстрували в міській управі, через газету оголосили про прийом до товариства нових членів³⁰. До складу “Просвіти” входив навіть тодішній голова міської управи Ф.Зубовський³¹.

Окремої уваги потребує газета “Нове життя”, що випускалася з 18 серпня 1942 р. до 7 лютого 1943 р. накладом від 3000 до 30000 примірників тричі на тиждень³² і розповсюджувалася територією області спеціальним штатом, який тільки в самому Ворошиловграді складався із 20 осіб³³. Друкувалося видання в Ворошиловградській типографії, переважно на двох (рідше – на чотирьох) сторінках українською мовою, та коштувало 1 крб. Редакція розта-

шовувалася спочатку на вул. Казанській (К.Маркса), №6, а згодом переїхала в будинок №34 на вул. Ворошилова (Єкатеринославській)³⁴.

Загалом у штабі редакції, укомплектованому М.Бернацьким, були задіяні не менше як 12 працівників, їх статті розміщувалися на сторінках газети після особистого редагування головним редактором “Нового життя”³⁵. Перед ним із самого початку стояло чітке завдання – “забезпечити роботу таким чином, щоб у ній крізь рамки німецької цензури висвітлювати питання націоналістичного руху і навкруги неї збиралися кадри українських націоналістів”³⁶. Однак матеріали, підготовлені безпосередньо колективом ворошиловградського часопису, складали лише третю, якщо не четверту, частину від усього обсягу.

Українська тематика видання проглядалася переважно в рецензіях на театральні постановки³⁷, які писали А.Полтавець та Данилейченко (“Наталка-Полтавка”, “Циганка Аза”, “Ой, не ходи, Грищо...”)³⁸, а також у публікаціях про минуле Донбасу³⁹ та України. Так, стаття “Сторінка з нашого минулого” описувала Слов’яносербію та роль сербських вихідців Шевича і Демпрядовича у становленні Луганщини. Історичній проблематиці присвячувалася і стаття “Вивчаймо минуле нашого краю”. А в номері за 20 вересня 1943 р. анонсувалося відкриття у Ворошиловграді історичного музею⁴⁰. У статті “Будова України та її інтелігенція” автор її Ковальов зробив революційно-актуальні висновки стосовно української історії: “Україна на протязі історії була тричі самостійною: в Київський період, під час Мазепи і в останні роки під головуванням Петлюри”⁴¹.

Періодичною в “Новому житті” була “Літературна сторінка”, яка пропонувала читачу ознайомитися з текстами колядок, народних пісень, уривками з української класики, віршами місцевих поетів⁴² і розстріляних митців пера, біографією Лесі Українки.

Тавруючи радянський устрій, газета викривала діяльність НКВС (“За ґратами НКВД”)⁴³, в іронічно-гострій формі писала про виточки і прояви культу особистості Сталіна⁴⁴ (“Таємниці кремлівського палацу”, “Джугашвілі – людина, що пнеться у боги”, “Джугашвілі – плазуйте і добре вам буде!”)⁴⁵. Цілу низку антибільшовицьких матеріалів і статей із філології підготував і розмістив на сторінках часопису сам М.Бернацький. Серед них – “Слова і справи більшовицькі”, “Загибель більшовизму неминуча”, “Півроку без совітів”, “Орфографічні питання”, “Підготовка викладачів української мови”, “Українська мова – державна”, “Методичне керівництво шкільною сторінкою”, “Більшовизм і завдання української преси”, “Кожному селянину – своя земля” та ін.⁴⁶

Цілком зрозуміло, що газета, гроші на випуск якої виділяло німецьке командування⁴⁷, об’єктивно не могла уникнути статусу рупора окупаційної влади. Чималу площу на її сторінках займали накази окупаційних установ та каральних органів⁴⁸, траплялися статті антисемітського характеру, активно передруковувалися матеріали з різних пронацистських видань⁴⁹. У великій кількості друкувалися й матеріали відділу пропаганди про “блискучі” воєнні дії німецької армії⁵⁰ (“Советські втрати під Сталінградом жакливі”, “Перемога німецького соціалізму”, “Німеччина перемагає”, “Рік великих перемог” і т. д.). Намагаючись зобразити Червону армію розбитою та агонізуючою, “Нове життя” виступало не інакше як засобом масової дезінформації в контексті висвітлення подій Другої світової війни – адже лінія фронту тим часом неухильно наближалася до Ворошиловграда.

22 січня 1943 р. М.Бернацький тимчасово виїхав із міста разом із відділом пропаганди, але вже наприкінці місяця повернувся й відновив роботу редакції. Повторна евакуація в перших числах наступного місяця стала для нього останньою. 14 лютого 1943 р. Ворошиловград зайняли радянські війська. З того часу вже колишній керівник ворошиловградського осередку ОУН, що проіснував лічені місяці, змінив багато місць свого перебування. У 1944 р. доля закинула його в Одеську область, де він працював регентом церковного хору в с. Покрова, доки в серпні не був заарештований органами НКВС. 2 березня 1945 р. Військовим Трибуналом військ НКВС Ворошиловградської області М.Бернацький був засуджений до розстрілу...⁵¹

Незважаючи на те, що незабаром українська незалежність “розміняє” свій третій десяток років, до цього часу М.Бернацького не реабілітовано помертню. Та є всі підстави сподіватися, що зняття з його імені клейма “зрадника” – це справа часу, адже він виявив себе палким патріотом України та вправним організатором. На жаль, М.Бернацький і його сподвижники так

і не встигли створити повноцінну й самодостатню мережу підпілля ОУН на Луганщині, оскільки на заваді цьому стала ціла низка обставин: тут треба врахувати й неблаганний тиск із боку німецької цензури, і особливий національний та соціальний склад населення краю (велика частка російського та російськомовного елемента, а також високий рівень аполітичності серед робітників, які були представлені значною кількістю мешканців Донбасу в цілому та Луганщини зокрема), і, зрештою, банальний брак часу. Однак, можна впевнено констатувати, що Луганський край не залишався осторонь від діяльності українських самостійників-націоналістів.

- ¹ Семистяга В. Лицар боротьби за незалежність України / В. Семистяга // Бахмутський вісник. – 1995. – № 3–4. – С. 34–36.
- ² Бублик М. Історія окупації Луганщини, написана не Олександром Фадєєвим / М. Бублик // Україна молода. – 2001. – № 47. – 14 березня. – С. 4–5.
- ³ Еременко Ю. Между Сциллой и Харибдой. Националистическое подполье в Ворошиловграде / Ю. Еременко // Ракурс. – 2001. – № 9. – 28 февраля. – С. 12.
- ⁴ Северина А. Семь месяцев “Нового життя” / А. Северина // Вечерний Луганск. – 2005. – № 9. – 3 марта. – С. 20–21.
- ⁵ Нікольський В. Підпілля ОУН(б) у Донбасі / В. Нікольський. – К. : [б. в.], 2001. – 178 с.
- ⁶ Шанковський Л. Похідні групи ОУН / Л. Шанковський. – Мюнхен : [б. в.], 1958. – С. 163.
- ⁷ Стахів Є. Останній молодоговардієць / Є. Стахів. – К. : [б. в.], 2004. – С. 136.
- ⁸ Еременко Ю. Назв. праця. – С. 12.
- ⁹ Семистяга В. Назв. праця. – С. 35.
- ¹⁰ Еременко Ю. Назв. праця. – С. 12.
- ¹¹ Нікольський В. Назв. праця. – С. 40.
- ¹² Семистяга В. Назв. праця. – С. 35–36.
- ¹³ Абакумова В. Рух Опору на Луганщині в роки Великої Вітчизняної війни / В. Абакумова // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – 2002. – № 9. – С. 8.
- ¹⁴ Семистяга В. Назв. праця. – С. 36.
- ¹⁵ Нікольський В. Назв. праця. – С. 41–42.
- ¹⁶ Там само. – С. 43–44.
- ¹⁷ Бублик М. Назв. праця. – С. 5.
- ¹⁸ Нікольський В. Назв. праця. – С. 41.
- ¹⁹ Стахів Є. Назв. праця. – С. 137.
- ²⁰ Абакумова В. Назв. праця. – С. 8.
- ²¹ Семистяга В. Назв. праця. – С. 36.
- ²² Еременко Ю. Назв. праця. – С. 12.
- ²³ Абакумова В. Назв. праця. – С. 8.
- ²⁴ Бублик М. Назв. праця. – С. 5.
- ²⁵ Семистяга В. Назв. праця. – С. 36.
- ²⁶ Бублик М. Назв. праця. – С. 5.
- ²⁷ Еременко Ю. Назв. праця. – С. 12.
- ²⁸ Семистяга В. Назв. праця. – С. 36.
- ²⁹ Еременко Ю. Назв. праця. – С. 12.
- ³⁰ Семистяга В. Назв. праця. – С. 36.
- ³¹ Бублик М. Назв. праця. – С. 5.
- ³² Северина А. Назв. праця. – С. 20.
- ³³ Нікольський В. Назв. праця. – С. 49.
- ³⁴ Северина А. Назв. праця. – С. 20.
- ³⁵ Державний архів Служби безпеки України (Луганськ). – Спр. 5204, арк. 240–244.
- ³⁶ Нікольський В. Назв. праця. – С. 49.
- ³⁷ Еременко Ю. Назв. праця. – С. 12.
- ³⁸ Северина А. Назв. праця. – С. 21.
- ³⁹ Еременко Ю. Назв. праця. – С. 12.
- ⁴⁰ Северина А. Назв. праця. – С. 21.
- ⁴¹ Там само. – С. 20.
- ⁴² Еременко Ю. Назв. праця. – С. 12.
- ⁴³ Северина А. Назв. праця. – С. 21.

44. Еременко Ю. Назв. праця. – С. 12.
 45. Северина А. Назв. праця. – С. 21.
 46. Семистяга В. Назв. праця. – С. 36.
 47. Северина А. Назв. праця. – С. 20.
 48. Семистяга В. Назв. праця. – С. 36.
 49. Еременко Ю. Назв. праця. – С. 12.
 50. Семистяга В. Назв. праця. – С. 36.
 51. Еременко Ю. Назв. праця. – С. 12.

The article is dedicated to the scantily explored problem of creation and functioning of cell of the Organization of Ukrainian Nationalists on the territory of Luganshchina during the period of Nazi occupation.

Key words: OUN, Voroshylovgrad, M. Bernatskyi, "New life".

УДК 94: 355. 426:355. 424.4 (477.8) "1943/1944"

ББК 63.3 (4 Укр) 624

Мар'ян ВАХУЛА

СТАВЛЕННЯ КЕРІВНИКА УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО РУХУ ОПОРУ Р.ШУХЕВИЧА-“ЧУПРИНКИ” ДО БОРТЬБИ УПА І ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ ТА ПОШИРЕННЯ АНТИКОМУНІСТИЧНОЇ ІДЕОЛОГІЇ Й ІДЕЙ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ СЕРЕД ЧЕРВОНОАРМІЙЦІВ (1943–1944 рр.)

Розглянуто реалізацію заходів Головнокомандувача УПА Романа Шухевича щодо відвернення братовбивчого кровопролиття між українцями в 1943–1944 р.

Ключові слова: Українська повстанська армія, рух Опору, радянізація, окупація, тоталітарний режим.

У найважчий і найскладніший період розвитку українського визвольного руху 40-х рр. ХХ ст. його очолював видатний діяч і стратег – Головний Командир Української повстанської армії (УПА), Провідник Організації українських націоналістів (ОУН), Генеральний секретар Української Головної Визвольної Ради (УГВР) – Роман Шухевич-“Тарас Чупринка”.

Після переломної в історії Другої світової війни битви під м. Сталінград радянські війська почали поступовий, нестримний наступ на захід, із кожним днем наближаючись до території України. Український націоналістичний рух Опору готувався до зустрічі нового противника. Головним Командуванням УПА було розроблено ряд тактичних і стратегічних планів, що передбачали діяльність збройного підпілля в умовах радянського тоталітарного режиму й нові методи та способи боротьби з ворогом.

З ініціативи Р.Шухевича-“Чупринки” було розроблено низку стратегічних планів, що мали не допустити до загибелі українського населення за умов панування радянського тоталітарного режиму та поширити націоналістичну ідеологію не лише серед українців-червоноармійців, але й представників інших національностей Радянського Союзу з метою його повалення шляхом національних революцій. Із літа 1943 р., за ініціативи Р.Шухевича як керівника ОУН було розпочато широкомасштабну видавничу кампанію підпілля. У надзвичайно короткий час почав діяти ряд повстанських друкарень і типографій¹. Очевидно, що ініційовані Р.Шухевичем ідеологічні заходи мали великий успіх, оскільки ряди націоналістичного підпілля масово поповнювалися представниками інших національностей². Пропагандисти УПА та ОУН почали більше уваги приділяти соціальним питанням³. Широко пропагувалася ідея антиімперської боротьби проти всіх поневолювачів і створення незалежних національних держав⁴. ОУН, очолювана Р.Шухевичем, що займалася ідеологічним і політичним напрямом роботи руху Опору, також ужила ряд заходів, спрямованих на творення широкого антикомуністичного фронту⁵.

УПА відповідально готувалася до приходу Червоної армії (ЧА) і проводила активну пропагандивну роботу⁶. Було здійснено ряд спроб порозуміння і творення спільного фронту боротьби проти нацистів і комуністів із бійцями радянських партизанських загонів. Перед загрозою повернення радянського тоталітарного режиму було здійснено ряд спроб полагодження польсько-українського конфлікту⁷.

24 грудня 1943 р. ГК УПА видало розпорядження не воювати з бійцями ЧА, сподіваючись таким чином досягнути перемир'я, зменшити кадрові втрати та поширити ідеї національної й соціальної революції⁸. Ці ідеї знайшли вираження у повстанських листівках⁹.

Початок 1944 р. ознаменувався блискучими перемогами радянських військ і швидким просуванням на Захід. 6 січня 1944 р. ГК УПА видало наказ про методи діяльності у “радянській дійсності”. Бійцям УПА суворо наказувалося не вступати в бойові дії із частинами ЧА¹⁰. У наказі Командувача УПА-Північ від 25 січня 1944 р. також наголошувалося на тому, щоб не вступати в бойові дії із червоноармійцями, а лише виключно з каральними частинами Народного Комісаріату Внутрішніх Справ (НКВС)¹¹. Намір УПА не воювати із частинами ЧА підтверджували й керівники радянських партизанських загонів¹².

Із наближенням до території Західної України радянське керівництво розпочало безпосередню підготовку до боротьби з ОУН і УПА¹³. Проти націоналістичного руху Опору були задіяні значні військові сили¹⁴.

На нараді вищого командування УПА у свою чергу розглядалися питання боротьби проти нового ворога та методи опору. Р.Шухевич у черговий раз віддав наказ не вступати в сутички із частинами ЧА. Полонених червоноармійців наказувалося роззброювати та після пропагандивної розмови відпускати на волю¹⁵. Ці заходи, на думку Головнокомандувача УПА, мали сприяти побудові широкого антикомуністичного руху опору в цілому СРСР.

Із наказу Р.Шухевича ОУН і УПА розпочали своєрідну “ідеологічну війну”. В усіх видних місцях на наступаючі радянські війська чекала демонстрація гасел і закликів українського націоналістичного підпілля, що проголошувало знищення німецького та радянського режимів, проведення національних революцій і соціально-аграрних змін¹⁶. Підпільникам було заборонено використовувати радикальні гасла ОУН¹⁷. Про масову пропаганду ідеологів ОУН і УПА серед червоноармійців у таємній доповідній від 5 лютого 1944 р. Микиту Хрущова інформував начальник політуправління 1-го Українського фронту, генерал Шатілов¹⁸. Він також повідомляв про вступ українських підпільників у ряди ЧА з метою вести підривною роботу ізсередини, створення у військових частинах націоналістичних організацій і клітин ОУН, поширення незалежницьких ідей серед бійців¹⁹. Про захоплення в полон і звільнення червоноармійців бійцями УПА також доповідав начальник управління контррозвідки “Смерш” (“смерть шпигунам”) 1-го українського фронту генерал Осетров. Він же повідомляв про арешт ряду осіб серед кадрового складу ЧА, що поширювали ідеї ОУН і УПА серед червоноармійців²⁰.

Саме в цей час (літо 1944 р.) активну пропагандивну роботу серед червоноармійців розпочав створений підпільний уряд України – Українська Головна Визвольна Рада (УГВР)²¹.

У ході наступу радянських військ, 27 липня – 6 серпня 1944 р. ЧА захопила територію Західної України, скерувавши великі військові сили на боротьбу з ОУН і УПА. ГК УПА, прагнучи відвернути чергове в історії кровопролиття українців між собою за чужі інтереси, вирішило застосувати всі доступні націоналістичному підпіллю методи та засоби, щоб його відвернути. Вже в липні 1944 р. підпільні друкарні видавали багатотисячними тиражами листівки, що поширювались між бійцями ЧА із закликами не вступати у братовбивчу війну з воїнами УПА²², місцеве населення та підпільники ОУН писали й поширювали аналогічні лозунги серед місць дислокацій ЧА²³. Траплялись випадки, коли бійців УПА про наближення загонів НКВС попереджали “червоні донські козаки”²⁴.

Вже невдовзі між червоноармійцями та повстанцями було досягнуто неписаного мирного договору, через який радянське керівництво, боячись поширення визвольних ідей ОУН і УПА серед багатонаціонального складу ЧА, перестало залучати частини останньої до боротьби з УПА²⁵. Функція боротьби з націоналістичним рухом Опору була покладена на багатотисячні каральні частини НКВС²⁶. Із метою влиття в ряди ОУН і УПА загони НКВС почали знищувати

демобілізованих червоноармійців²⁷. Частим і повсякденним явищем стали випадки незаконних грабунків і реквізицій майна мирних мешканців бійцями цих формувань²⁸.

Безперечно, бої відділів УПА та ЧА все-таки відбувалися, та й повернення радянських військ, що часто поводитися доволі брутально, більшість населення Галичини зустріла непринятно. До кінця жовтня 1944 р. було захоплено Закарпаття, й уся територія України опинилася під контролем радянської армії.

Незважаючи на всі заходи керівництва УПА щодо збереження власних сил, у ході широкомасштабних боїв протягом короткого часу УПА понесли значні кадрові втрати. Почався масовий терор частин НКВС проти мирних мешканців²⁹. Наприкінці 1944 р. розпочались виселення населення західних областей України у віддалені райони СРСР³⁰. Розпочались також масові процеси заселення захоплених територій прийшлими елементами, що посилює процеси русифікації суспільного життя. Займаючи керівні посади, новоприбулі стали надійною соціальною та політичною опорою радянської ідеології й адміністрації³¹. На “звільнених” територіях швидкими темпами розпочалась радянська громадянська війна³².

Жорстокість комуністичних каральних органів і безкомпромісна й героїчна боротьба українських повстанців із ними, як і здійснені ідеологічні заходи підпілля сприяли тому, що ідеї, пропаговані ОУН, почали знаходити відгук серед вихідців з інших регіонів України, у тому числі – червоноармійців. Наведений нижче текст листа (мову та пунктуацію оригіналу збережено), що зберігається у фондах колишнього партійного архіву Львівської області, ілюструє реальний вплив і реалізацію ідей ОУН і УПА на зміну свідомості й поглядів уродженців Радянської України:

“6 грудня 1944 р.

Секретарю Кам’яно-Бузького району.

Друже паливода (Авт.– І.Паливода – секретар Кам’яно-Бузького районного комітету Комуністичної партії (більшовиків) України у 1944–46 рр.).

Не знаю як інакше до Вас звернутись. Читав я Ваше розроблення питання “українсько-німецькі націоналісти – найлютіші вороги українського народу”, виголошене на районній нараді рабів-виступників дня 26 листопада 1944 року. Інакше назвати не можна ні Вас ні всіх інших, що були на Вашім зборі, а радше на передачі волі “дурного” Сталіна селянам району. Правильно робите, розкриваючи роль Гітлера у винищуванні селян і робітників України. Та знову у вашому низько-підданчому базіканні про роль Сталіна у відбудові України Ви являєтесь підлим рабом та служачою найлютішого ворога українського народу, більшовицько-сталінського імперіалізму.

Ви, що відважуєтесь у сьогоднішній час схвалювати роль Сталіна у відбудові України, являєтесь помічником-сліпцем, бо ніби не завважаєте тих мільйонів жертв, які тепер найлютіші в історії людства как – Сталін. Ви очорнюєте бандерівців та інших. Знайте, що політичних партій на Україні зараз немає. Боротьбу із Сталінським маревом очолює Українська Головна Визвольна Рада і збройна сила українського народу УПА.

Нас, що пролягли в боротьбі з тираном-Гітлером сотні тисяч жертв – море крові, Ви називаєте виступниками Гітлера. – Це найбільш огидна видумка брехливої Сталінської пропаганди, на яку можна тільки здобутись. Та цим брехливим гавканням Сталін не обдурить українського народу, як під час великої Жовтневої Революції. Український народ повірив більшовицькій пропаганді тоді і це коштувало його мільйони жертв та втрату людських прав. Сталін довів до знищення моральної остой українського народу, українське селянство та закабалив його в колгоспну неволю. Чи Ви знаєте, що за час панування Сталіна загинуло мільйони українців.

Їх знищили самі українці власними руками. Де маєте сьогодні Коцюбинського, Скрипника, Хвильового, Петровського, Любченків і інших. Чи вони зрадили український народ. Ні. Ще раз – ні. Вони почали протестувати проти звірячого винищування українців. Тому їх знищено, а Сталін, який зв’язався зпершу з гітлерівською реакцією, а зараз з Англо-американськими капіталістами, не зрадив ідеалу Жовтневої революції, не зрадив її завоювань. Він сьогодні злигується з найбільшими в світі реакціонерами і він не зрадник. А Ви – українці, тягаєтесь в хвості реакцій і оплескуєте базікання на розум хворого ката народів.

Нищете власними руками тих, які без лічної помочі хочуть здобути для українського народу, та всіх поневолених народів, кращу долю гідну народу. Ви – це справді не українці. А ви служники чужинців, бо як-би Ви хоча одробину думали власними категоріями, то не допустили б до серця розриваючих датеїських сусимордів вивозив українських родин на Сибір в голодну дійсність.

Мільйон червоноармійців добивають на фронті гітлерівсько-фашистську навалоч, а їхні родини помирають голодом. Де ту честь, тих, які висилають мільйони чесних людей на явну смерть, а дома одбирають із останньої крихти хліба. В тім суть, що чести в сталінських людей ні якої. Її викинуть силою, а виховано людей терору, мору і грабунку. Ці люди увійшли в Європу, побачили життя вільної людини і тепер наростає наше могутнє відродження, наш ренесанс.

Одурені більшовицькою кликою народи СРСР могутнім ударом розторощать чудовище терору і визиску якого на світі не було, а яке ви по-своєму називаєте визволенням. Треба в історії затамити, що народи одурені клікою метять грізно. Час в якому гряде упадок сталінського апарату гноблення і визиску, не далеко. Могутній фронт поневолених народів несе його на вістрях багнетів.

В Україні на терені цілого СРСР мусить запанувати дійсність справедливий лад. Ми несема його на своїх прапорах. Він вписаний нашою кров’ю. “Воля народам і людині”. Це прогресивний клич нової людини. Він виник із здорової душі українського робітника і селянина. А не в жидівських головах. Нам треба тямити одно, що кращу долю для України здобуде тільки сам український народ. А не приніс її ані Гітлер, ані Сталін. Про те, тямте. Бо ще трохи і може бути пізно. Між будівничими нового щасливого ладу не слід бракувати ані одного українця, бо коли українці прогавять цей великий момент, то вони стануть знову помочи більшовизму. А Ви пучтесь щасливі серед марева безперервного терору і злочину. Чи напевно ні. Це я знаю, я що відбув трирічну службу Ч.А. в боротьбі з гітлерівськими бандитами із щирої душі кличе всіх українців отямтесь, бо може бути пізно. Включайтесь фронтові боротьби проти сталінської реакції, досить крові української пролитаю українцями. Хай жоден українець не бореться за інтереси чужинців, а віддасть всі свої сили боротьбі кращій політичній економічній та соціальному лад на Україні і цілому СРСР. Свабідно заживуть українці тільки в своїй хаті – українській самостійній соборній державі. Сподіваюсь, що вкортці з вами особисто поговорю про всі справи, яких падлиття розпірає моє серце.

Геть гітлерівсько-сталінських реакціонерів і інших виступників.

Хай живе українська, самостійна, соборна держава.

Слава Україні.

Ваш І. П. Іванюк. Старший лейтенант³³

Аналізуючи текст листа, писаного, очевидно, в емоційному настрої після багатьох роздумів і переосмислення тогочасного буття та власного життя, старший лейтенант Червоної армії І.Іванюк не мав шансів залишитись вільною людиною чи, можливо, й живою. На жаль, автору не вдалося нічого дізнатись про цю людину та її подальшу долю, проте безперечно зрозуміло, що комуністичний тоталітарний режим не міг йому пробачити таке “вільнодумство”. Проте важливо інше: ідея спільного фронту українців проти всіх окупантів України, створення власної національної держави, забезпечення людських, національних, економічних і соціальних прав, проголошені ОУН, УПА та УГВР під керівництвом Р.Шухевича-“Чупринки”, знаходили розуміння й підтримку у вихідців із Радянської України, і лише цілеспрямована політика радянського тоталітарного режиму, підкріплена могутньою репресивною машиною, не дала можливості їх здійснення.

¹ Макар В. Споми́ни та роздуми / В. Макар. – Торонто ; К. : [б. в.], 2001. – Т. 3 : Бойові друзі. – Кн. 2. – С. 462.

² Тис-Крохмалюк Ю. До джерел історії УПА / Ю. Тис-Крохмалюк // Вісті комбатанта. – Чикаго. – 1966. – № 3. – С. 44.

³ Літопис УПА. Нова серія. – К. ; Торонто, 1999. Т. 2. – С. 77.

- ⁴ Лебедь М. Українська Повстанська Армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу / М. Лебедь. – Дрогобич : Відродження, 1993. – Ч. 1. – С. 166.
- ⁵ Мірчук П. Революційний змаг за Українську Самостійну Соборну Державу / П. Мірчук. – Нью-Йорк, 1985. – Т. 1. – С. 210.
- ⁶ Горновий О. Українська Повстанча Армія – носій ідей визволення і дружби народів / О. Горновий // Ідея і чин. Повна збірка творів. – Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1968. – С. 113.
- ⁷ Прокоп М. Роман Шухевич-Чупринка й ОУН-УПА в 1943–44 роках / М. Прокоп // Сучасність. – Мюнхен. – 1976. – № 1. – С. 68.
- ⁸ Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси. – К. : Наукова Думка, 2005. – С. 210.
- ⁹ Горновий О. Українська Повстанча Армія – носій ідей визволення і дружби народів... – С. 114.
- ¹⁰ Літопис УПА. Нова серія... – Т. 2. – С. 48–50.
- ¹¹ Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія... – С. 208.
- ¹² Там само. – С. 208.
- ¹³ Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939–1955 / В. Сергійчук. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2005. – С. 426.
- ¹⁴ Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50 років ХХ століття / Ю. Киричук. – Львів : [б. в.], 2000. – С. 98.
- ¹⁵ Шанковський Л. Історія українського війська. 1917–1995 / Л. Шанковський. Львів : [б. в.], 1996. – С. 399.
- ¹⁶ Лебедь М. Українська Повстанська Армія... – С. 176.
- ¹⁷ Українська Головна Визвольна Рада : матеріали наук. конф., присвяченої 50-річчю створення. – К. : [б. в.], 1994. – С. 78.
- ¹⁸ Літопис УПА. Нова серія. – К. ; Торонто, 2002. – Т. 4. – С. 151.
- ¹⁹ Там само. – С. 153.
- ²⁰ Там само. – С. 177.
- ²¹ Дужий П. Роман Шухевич – політик, воїн, громадянин / П. Дужий. Львів : Галицька Видавнича Спілка, 1998. – С. 165–173.
- ²² Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху... – С. 95.
- ²³ Літопис Нескороної України. – Львів : [б. в.], 1993. – Кн. 1. – С. 428.
- ²⁴ Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945) / А. Боляновський. – Львів : [б. в.], 2003. – С. 307.
- ²⁵ Перекрест Н. У нас был свой “момент истины” / Н. Перекрест // Известия. – Москва. – 12.10. 2003. – С. 4.
- ²⁶ Михайленко П. Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР у період Великої вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / П. Михайленко, В. Довбня // Міліція України. – 2005. – № 9. – С. 9.
- ²⁷ Дем’ян Г. Українські повстанські пісні 1940–2000-х років (історико-фольклористичне дослідження) / Г. Дем’ян. – Львів : Галицька Видавнича Спілка, 2003. – С. 159.
- ²⁸ Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі в 1944–1953 роках. Нові документи і матеріали / В. Сергійчук. – К. : Дніпро, 1998. – С. 170.
- ²⁹ Літопис УПА. Нова серія. – К. ; Торонто, 2001. – Т. 3. – С. 133–136.
- ³⁰ Мороз О. Українське селянство першої половини ХХ століття. Трагедія і героїзм / О. Мороз, О. Злупко. – Львів : [б. в.], 1987. – С. 159.
- ³¹ Головка М. З історії відбудови і розвитку вищої та середньої освіти педагогічної школи УРСР (1943–1950 рр.) / М. Головка // Український історичний журнал. – 1986. – № 5. – С. 66.
- ³² Центральний державний архів громадських організацій України. Ф. 1, оп. 23, спр. 96, арк. 10.
- ³³ Державний архів Львівської області. – Ф. 3, оп. 1, спр. 217, арк. 119.

The article is issued the realization police caution fratricide between Ukrainian of Commander in Chief of the UPA – Roman Shuhevych (1943–1944).

Key words: *Ukrainian Insurgent Army (UPA), Resistance Movement, sovietization, occupation, totalitarian regime.*

УДК 94(477).094
ББК 63.3(4 Укр)

Володимир ТРОФИМОВИЧ, Тарас РЕМАРЧУК

БОРОТЬБА РАДЯНСЬКИХ ПАРТИЗАН ПРОТИ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ НА ЛЬВІВЩИНІ

У статті проаналізовано причини протистояння радянських партизан із відділами УПА, мережею ОУН наприкінці Другої світової війни на території Львівщини, розкрито основні форми боротьби з визвольним рухом партизанських з'єднань та їх використання у повоєнний період.

Ключові слова: *український визвольний рух, радянські партизани, Український штаб партизанського руху, агентурно-бойові групи, українська народна самооборона.*

Друга світова війна. Поряд із загарбницькою політикою великих держав активізувалися й визвольні змагання на той час бездержавних народів. В Україні це протистояння особливо посилювалось на завершальному етапі вигнання німецьких військ, коли в тил ворога, на західно-українські терени, що вже були насичені відділами УПА, УНС і підпільною мережею ОУН, Українським штабом партизанського руху (далі – УШПР) направлялись партизанські з'єднання для диверсійно-терористичних акцій. Розпочате протистояння радянських партизан та українського визвольного руху на території західних областей України невдовзі переросло у масштабну боротьбу повоєнного періоду.

Після здобуття Україною незалежності активізувалися дослідження з історії ОУН і УПА, боротьби з ними тоталітарного режиму. Поряд із цим об'єктивніше почали вивчати діяльність радянських партизан на території України і, зокрема, взаємовідносини останніх з українським визвольним рухом. Нині видано ряд праць дослідників А.Кентія¹, Ю.Шаповала², Д.Веденєва³, І.Біласа⁴, В.Сергійчука⁵, І.Патриляка⁶, в яких на рівні окремих статей та підрозділів монографій висвітлено історію протистояння радянських партизанських загонів із визвольним рухом. Проте, на наш погляд, через всеохоплюючий характер ці дослідження повноцінно не розкривають даний процес і його особливості в окремих регіонах Західної України. Також значну джерельну базу із цієї тематики опубліковано у фундаментальному виданні “Літопис УПА” (Т. 31, Т. 36, Т. 12. Нова серія, Т. 4. Бібліотека).

Мета статті – дослідити боротьбу радянських партизан з українським визвольним рухом на Львівщині. Її масштаби й наслідки.

Наприкінці 1943 р. лінія радянсько-німецького фронту впритул наблизилася до західних областей України. Маршал Радянського Союзу Г.Жуков згадує в спогадах, що на той час у нікого не було сумнівів, що Німеччина війну програє, відкритими залишалися питання, як скоро це станеться та якими будуть воєнно-політичні результати для учасників війни⁷.

Переважаюча більшість населення Львівщини з острахом усвідомлювала неминучість повернення радянської влади й надавала активну підтримку українському визвольному рухові.

Керівництво Радянського Союзу в 1941–1943 роках робило неодноразові спроби перевести окремі партизанські відділи на територію Львівщини⁸. Проте під час переходу до потрібної області ці загоны або були розбиті німецькими військами, або ж зав'язли в сутичках із німецькою адміністрацією в інших областях України.

Однак, у листопаді 1941 р. лікар Рава-Руського військового шпиталю П.Кундіус, що залишився на окупованій території, утворив з осіб переважно польської національності загін радянських партизан і почав оперувати на території Золочівського, Олеського та Помор'яньського районів. Зі спогадів повстанця Д.Куп'яка дізнаємося, що до складу загону Кундіуса увійшли теж “терористичні банди” (грабіжницькі. – Р.Т.)⁹. Із жовтня 1942 р. на Перемишлянщині та Глинянщині стала діяти комуністична підпільна організація “Визволення вітчизни” (керівники – В.Дорожко та Й.Головченко); у квітні 1943 р. у Кам'янка-Бузькому та Буському районах утворено партизанську групу “Патріоти слов'ян” (командував червоноармієць П.Попов). А в обласному центрі від середини 1942 року почала діяти підпільна комуністична організація “Народна гвардія”¹⁰.

Завданням радянських партизан було наносити ударів по інфраструктурі окупаційного режиму, зривати доставки зброї, провізії на фронт і т. п. Окрім того, починаючи з 1942 р., у радіограмах радянського керівництва та Українського штабу партизанського руху (далі – УШПР, створений у травні 1942 р. на чолі з Т.Строкачем¹¹) до командирів партизанів, що діяли на території України, з'явилися вимоги: поряд з антифашистською, розпочати й антинаціоналістичну роботу. Саме ОУН і УПА були стримуючим фактором для розгортання партизанського руху в західних областях України.

Нарком оборони Й.Сталін у наказі від 5 березня 1942 р. “Про завдання партизанського руху” поставив вимогу всім радянським партизанам, що діяли на території УРСР, збирати інформацію про українських повстанців, засилати своїх агентів в їхні структури¹².

15 січня 1943 р. начальник Центрального штабу партизанського руху (далі – ЦШПР) П.Пономаренко затвердив план першочергових заходів партизанського руху в Україні, в якому передбачалося в січні того ж року передислокувати українські партизанські загони з Росії та Білорусі в Україну та провести ряд заходів, направлених на розкладання націоналістичних формувань¹³. А 3 листопада 1943 р. начальники і розвідвідділи ЦШПР надіслали в партизанські штаби директиву, в якій ставили завдання брати на облік всі місцеві й інші націоналістичні формування та формувати там внутрішню агентуру¹⁴.

Тож бачимо, що в перших указівках керівництва партизанським рухом до своїх відділів в Україні не йшлося про відкриту збройну боротьбу, а лише про здобування максимуму розвідувальної інформації про націоналістичні формування та сприяння деморалізації особового складу цих відділів. Тобто комуністична влада при слабкій позиції партизанських загонів у Західній Україні намагалася не наражати останній на відкритий фронт ще й проти визвольного руху, плануючи покінчити з ним за більш сприятливих умов.

Необхідно зауважити, що у Львівській області до кінця 1943 року ще не діяла УПА¹⁵. Оскільки німецький окупаційний режим на території генерал-губернаторства, до якого входила Львівщина, був легший порівняно з політикою на землях Райхскомісаріату “Україна”, то місцеве населення під керівництвом ОУН організувало лише локальні самооборонні відділи з метою протистояти на рівні сіл грабіжницьким рейдам німецьких солдатів і польських чи радянських боївків.

Проте, на початку 1943 р. почалися перші сутички. С.Голяш в одному з досліджень зазначає, що в лютому 1943 р. поблизу с. Руда Брідська Бродівського району збройні формування націоналістів вели бій із радянським загonom, у результаті чого партизани були розбиті¹⁶. Також через цей район проходив партизанський відділ Попудренка, який активно використовувався для боротьби з визвольним рухом, і його бійцями було вбито 45 українських повстанців та підпільників¹⁷.

Кардинально змінив цю ситуацію Карпатський (інша назва – “Сталінський”) рейд партизанського з'єднання під керівництвом С.Ковпака (12 червня – вересень 1943 р.) через Рівненську, Тернопільську й Станіславську (нині – Івано-Франківську. – *Р.Т.*) області. Зі спогадів командира цього з'єднання дізнаємось, що головним завданням такого маршу західними областями було виведення з ладу нафтових вишок на території Івано-Франківщини й агітаційно-пропагандистська робота серед місцевого населення¹⁸. Історик П.Потічний указує також на інше важливе завдання цього рейду – перевірка сили українського визвольного руху¹⁹.

Ще до початку цього рейду, 23 березня 1943 р., на ім'я партизанських ватажків С.Ковпака й С.Руднева було надіслано листа від М.Хрушова, в якому, на думку А.Кентія, уперше була визначена офіційна лінія поведінки радянських партизанів щодо ОУН і УПА. Зокрема, в листі писалося: ...“Необхідно врахувати, що керівники націоналістів – це німецькі агенти, а деяка частина рядових учасників у цих загонах палко бажає боротися з німецьким окупантом, але вони обдурені буржуазними націоналістами”²⁰. Тож радянські партизани мали чітко уявлення щодо своїх дій відносно упівців і членів ОУН. С.Ковпак зазначає про те, що ще до переходу Дністра група розвідників під керівництвом Гаркунова дісталася під Львів для отримання інформації про дії противника²¹.

Через сильні акції німецьких військ проти ковпаківців при поверненні назад у серпні з'єднання розділилося на невеликі групи та пробивалося на Полісся також через територію Львівської області.

Про перебування партизанів із з'єднання С.Ковпака влітку 1943 р. у с. Нестаничі Радехівського району згадує учасниця оунівського підпілля Я.Романина-Левкович: “... В Баранову вулицю, яка іде від лісу, увірвалася невелика група червоних партизан, десь чоловік з 10, обстріляли село й увірвалися в нього... Розбіглися партизани по хатах і почали грабувати. В основному вони підходили до кращих хат. Забирали сало, хліб, ліжники, білизну й усе, що їм подобалося”²².

Сам С.Ковпак у звіті за період із 12.06 по 1.10.1943 р. повідомляв керівництво УРСР: “... Частина Львівської області сходжена партизанами, які залишали по собі сліди в селах, агітуючи проти здачі хліба, знищуючи і роздаючи запаси, розстрілюючи ненависних народів німецьких служак”²³. Зрозуміло, що до категорії “німецьких служак” червоні партизани зараховували також і українських націоналістів.

Зауважимо, що до осені 1943 р. при партизанських з'єднаннях С.Ковпака, М.Наумова, О.Сабурова діяло 9 резидентур органів держбезпеки УРСР, більша частина з яких використовувалася для протидії українському визвольному рухові²⁴.

Рейд партизанського з'єднання С.Ковпака теренами Західної України був для ОУН і УПА “холодним душем”. Останній керівник українського підпілля В.Кук-“Леміш” згодом згадував: ...“Радянські партизани були серйознішим ворогом, як поляки, краща зброя і навчені загони... Відділ Ковпака – це був серйозний ворог”²⁵.

Тому на Львівщині від середини 1943 р. під командуванням військового референта обласного провладу ОУН О.Линди-“Яреми” почали формуватися збройні відділи під назвою “Українська народна самооборона” (далі – УНС), що мали завдання не допустити в майбутньому проникнення радянських партизан на ці землі, а також протидіяти німецькій окупаційній владі, зокрема розпочатому набору молоді до створеної дивізії “Галичина”²⁶. На Радехівщині 6 лютого 1944 р. у Тоболівському лісі появилася великий відділ радянських партизан, і як наслідок, місцеве керівництво ОУН прийняло рішення пришвидшити організацію відділів УНС²⁷. Щоправда, у Львівській області через відмінність у рельєфі та лісистості, порівняно з Івано-Франківською та Дрогобицькою областями, самооборонні формування утворено чисельністю до чоти (30–40 чол.). У грудні 1943 р. ці самооборонні відділи були перейменовані в УПА-“Захід”²⁸.

На початку 1944 р. на Львівщині зростає кількість збройних сутичок радянських партизан з українським підпіллям. Зокрема, 27 січня 1944 р. у с. Нивиця, що на Радехівщині, сотня УНС під керівництвом І.Козярьського-“Корсака” напала на штаб партизанського відділу та вбила 6 його членів. Радянські партизани, що нараховували близько 1000 осіб, спочатку відступили із села, але, оговтавшись і зрозумівши свою перевагу в озброєнні та кількості бійців, почали контрнаступ, при цьому використовуючи легкі гарматки. Самооборонний відділ змушений був відступити із села, в якому після повернення радянських партизан було закатовано приблизно 43 його жителі²⁹. Також у результаті цього бою загинув командир відділу УНС В.Федишин-“Кармелюк”, “Рудий”³⁰. 9 лютого в с. Радванця загін радянських партизан розбив чоту Роя із сотні УНС, убивши 13 повстанців, а решта розбіглася³¹. Того ж дня в с. Яструбичі Сокальської округи (нині – Радехівський р-н. – *Р.Т.*) сотня УНС зводила бої із червоними партизанами³². П.Кундіус у звіті про проведену роботу від травня 1943 по липень 1944 рр. начальнику УШПР Т.Строкачу пише, що наприкінці лютого 1944 р. його партизанський загін проводив бої проти українців (читай: проти українського визвольного руху. – *Р.Т.*) у районі села Гута Пеняцька³³.

Лінія фронту наближалася до Галичини, тому для червоних партизан ставилося завдання активніше проводити диверсійні акції в тилу ворога й безпосередньо знищувати повстанські відділи, оунівську мережу³⁴. У відповідь на диверсії німецька влада розстрілювала заручників по тюрмах (часто серед них було багато членів націоналістичної організації), а також проводила каральні операції на українські населені пункти. Тому ОУН і УПА намагалися ліквідувати червоних партизан, принагідно захопивши їхнє озброєння.

У спогадах упівця З.Соколюка знаходимо інформацію про знищення чотою із сотні УПА “Ема” групу радянських партизан-розвідників, яку було скинуто з літака із завданням розвідати становище повстанських відділів на території ТВ “Розточчя” та підірвати шляхи сполучення в зоні німецької окупації. Трофеями повстанців стали автомати, чимало амуніції, рація, а також гвинтівка з глушником (повстанці називали її “тихострілка”). У цій сутичці загинуло двоє вояків УПА³⁵.

12 січня 1944 р. в області поширене Звернення до населення окупованих районів України про боротьбу з українськими націоналістами за підписами голови Президії ВР УРСР М.Гречухи, голови Раднаркому УРСР Л.Корнійця й секретаря ЦК КП(б)У М.Хрушова. В документі зазначалося: “Ваш ворог не тільки німецькі розбійники. Ваш ворог – зграя німецько-українських націоналістів... Українсько-німецькі націоналісти, зрадники народу і гітлерівські прихвостні, допомагають німцям грабувати український народ... Знищуйте цих шахраїв – агентів німецьких загарбників! Разом з червоними партизанами бийте німців і німецьких холуїв”³⁶.

17 січня 1944 р. ЦК КП(б)У затвердив оперативний план бойових дій партизанів України на січень–березень того ж року, в якому радянським партизанам ставилася вимога розвивати підпільний рух найперше в західних областях України та зверталася увага на необхідність ліквідації ОУН та УПА³⁷.

У свою чергу керівники українського визвольного руху теж розробили план заходів відносно радянських партизан. Наприклад, в інструкції підпільника “Беркута” підлеглому “Денису” про дії у випадку появи радянських партизан (Львівщина) від 18 березня 1944 р. указувалося: “... б) у випадку нападу більшовицьких партизан на село населення нехай ховається в бункерах, а майно повинно бути збережено і сховано в бункерах (тут мова ведеться в першу чергу про молодий боздатний елемент, оскільки можуть бути випадки насильної мобілізації...); г) вести пропагандивну кампанію шляхом поширення серед більшовицьких партизанських загонів пропагандистських листівок; д) менші частини роззброювати і ліквідувати (робити це обережно і таємно, щоб потім не навести на це село розплати з боку інших загонів); е) звернути увагу на всі рухи поляків і комуністів. Можливо очікувати, що вони будуть сприяти більшовицьким партизанам в знищенні українського національного елементу...; ж) дезорієнтувати більшовицький загін в місцевих відносинах. Якщо була б можливість, то можна неправдивими інформаціями направити один більшовицький загін на інший... Можна направляти більшовицьких партизан на німецькі частини, при цьому проінформувавши ці частини”³⁸.

У повстанських звітах за 6 січня 1944 р. згадується про рейдуючий загін червоних партизан в кількості близько 500 чол., який переходив із Волині південно-західною Жовківщиною на територію Сокальщини. “Через ці села, що банда (радянські партизани. – Р.Т.) переходила, переводила грабежі та вбивала наших людей. В деяких селах зловили наших вартових, де зараз розстрілювали... Банда нищили тризуби, глузуючи при цім портрети Коновальця, Петлюри, Шевченка, Франка і до образів святих стріляли... Банда розкидає летючки, що за три дні прийде Ча. Що банда розбила УПА в районі Кам’янець-Подільського, що вже УПА не існує”³⁹. В одному із сіл цей відділ партизан мав бій із чотою УНС, убивши 11 осіб.

На початку 1944 р. селяни одного з сіл Львівщини жалілися місцевому повстанському відділу на червоних партизан: “Нападають на села, грабують і палять хати, забирають худобу і женуть до лісу. Коли хтось щось каже проти них, то вбивають”⁴⁰. Автор історії – повстанець сотні “Кочовики”, що діяла на території Львівщини, пише наступне: “...Для кращої характеристики тих т. зв. “народних месників”, як їх зовуть тепер сталінські писаки, вистачить навести той факт, що протягом одного дня в с. Яструбичі вони забрали 70 шт. свиней, кільканадцять штук худоби і “висвободили” майже ціле село від чобіт, кожухів і перинів, убиваючи при тім 3 невинних людей”⁴¹.

Про зlodіяння радянських партизанів згадується й у документах військових частин, що квартирували на Львівщині вже після звільнення краю від німецької окупації. Зокрема, в повідомленні політуправління Першого українського фронту за травень 1944 р. відмічено, що в селах Угнівського району партизани із загонів Чапаса з’єднання Героя Радянського Союзу ген. Сабурова силою забирали у селян багато коней, одягу, продуктів харчування та згвалтували три жінки⁴².

У відповідь на такі дії партизан українське населення Львівщини вимушене було чинити їм опір. Наприклад, селяни с. Бутіни в 1944 р. брали активну участь у ліквідації групи радянських партизан⁴³. Крім того, селяни радо запрошували повстанські відділи до сіл, тим самим забезпечуючи себе від пограбувань комуністичних загонів.

9 лютого 1944 р. ЦК КП(б)У видало постанову, згідно з якою партизанське з’єднання С.Маликова загальною чисельністю 4460 бійців переводилося у Львівську й Тернопільську області для боротьби з “націоналістичними загонами”⁴⁴. Цим же рішенням для ліквідації УПА спрямовано партизанські загоны В.Бегми (2660 чол.), Н.Таратури (780 чол.), І.Шитова (780 чол.).

24 лютого 1944 р. поблизу с. Тур’я Буського району в ході перестрілки із заставою червоних партизан був поранений командир ВО “Буг” Василь Левкович-“Вороний”, а тиждень перед тим повстанець “Кобза” був розстріляний партизанами⁴⁵.

У березні того ж року партизанський загін під керівництвом Г.Ковальова почав діяти на нових для себе територіях Радеківського та Рава-Руського районів, а опісля згідно з наказом командування форсував р. Західний Буг і направився в бік обласного центру⁴⁶. Щоправда, тут він не зміг довго втриматися та змушений був перейти на територію Польщі.

Упродовж 25 січня – 22 березня 1944 р. відбувався рейд Українського кавалерійського партизанського з’єднання М.Наумова (приблизно 1,5 тис. чол.) через Волинську та Львівську області до Дрогобиччини. Ще напередодні цього маршу 23 грудня 1943 р. М.Наумов у щоденнику писав: “Я молю свого бога, щоб німці до мого прибуття вигнали бандерівські банди з Крем’янецьких лісів і взагалі зі Західної України”⁴⁷. Та його прохання не були почуті і в ході рейду в радіограмах керівник з’єднання зазначав, що будь-яка поява партизанів неодмінно наражалася на атаку загонів УПА. А заступник командира з розвідки цього відділу О.Гаврилук звітував про ухиляння українських повстанців від прямого бою з партизанами й широке застосування упівцями методу боротьби “з-за рогу та індивідуального терору, що становить чималу загрозу, так можна пройти без бою значну територію, втративши значну кількість бійців від пострілів з-за кута”⁴⁸. Тому в ході рейду було прийнято рішення пробиватися в район Рава-Руських лісів, але скоро з’єднання було оточене німецькими військами, і 1–2 березня 1944 р., прорвавши кільце, партизани перебралися на східний берег Західного Бугу і протягом 5–22 березня загоны М.Наумова тримали оборону в селах на північ від м. Броди, активно виступаючи в ліквідації націоналістичного підпілля і згодом зустрілось із наступаючими радянськими військами⁴⁹.

5 січня 1944 р. із ціллю пробитись на Станіславщину вирушила Перша партизанська дивізія ім. С.Ковпака під керівництвом П.Вершигори. Але цьому відділу вдалося з труднощами дістатись лише на Львівщину. Тут у районі Рава-Руської вони зіткнулися із сильними акціями німців і спротивом націоналістичного підпілля, внаслідок чого партизани форсували річку Західний Буг і перейшли до Польщі, а потім до Білорусі. У ході цього рейду радянські партизани провели 139 боїв із ворогом, із них 21 бій проти націоналістичних загонів⁵⁰, та відмічали неприємне ставлення галичан до них, бо в Галичині почували себе, наче вони діють на території Німеччини⁵¹.

Із партизанського загону Д.Медведева, що діяло в районі Цуманських лісів на Ковельщині, в напрямку Гановичеського лісу поблизу Львова була відправлена група партизан у складі 6 радянських розвідників, 1 радиста і їх прикриття на чолі з партизаном Крутківим. Вони мали завдання не пізніше 20 січня 1944 р. дістатися обласного центру, організувати там кілька конспіративних квартир і розпочати активну розвідувальну й диверсійну роботу. Зі спогадів Д.Медведева дізнаємось, що згадана група вирушила в похід під виглядом спеціальної групи бандерівців, які нібито прямують на зв’язок до свого керівництва. Про причини такого кроку партизанський ватажок не вказує, хоча, на нашу думку, це є найкращим свідченням того, що на Львівщині радянський партизанський рух не мав підтримки, тому вони змушені були вдавати з себе українських націоналістів і за організаційними зв’язками діставатися заданого місця. Також потрібно відзначити, що члени цієї групи отримали завдання поводитися з населенням нахабно і при потребі забирати в селах вози, продукти, а у випадку сутички з ворогом викрикувати бандерівські лозунги. У селах Нестаничі та Радованець Радеківського району партизани-медведівці замордували 5–7 чоловік із місцевого населення⁵². Тобто почала на практиці використовуватися ідея дискредитації українського визвольного руху через псевдоформування

УПА перед місцевим населенням, що в повоєнний період набула особливого розмаху в діяльності агентурно-бойових груп (далі – АБГ)⁵³.

Але скоро група Крутікова була розконспірована розвідкою ОУН. Д.Медведев згадує: “Все виявилось важче, ніж партизани уявляли. Вони втратили товаришів, рації, знеслилися, а попереду кілометри і кілометри шляху”⁵⁴. Після численних боїв із німцями, мельниківськими та бандерівськими збройними відділами, партизанська група змушена була розділитися й повернутися до села Гута Пеняцька Бродівського району, переважна кількість населення якого були поляки, що погодилися на поміч радянським партизанам узамін на підтримку останніх у разі нападу відділів УПА. Поляки дали львівські адреси своїх знайомих, на які відправили розвідників Пастухова і Кобеляцького. Також до Гановичеського лісу дісталися учасники групи партизани Дроздов і Преступа, але, не знайшовши тут інших учасників, за спогадами Д.Медведева, вони почали діяти самостійно і, назбиравши десяток селян, організували диверсії проти гітлерівців⁵⁵.

Стовсно допомоги польського населення Львівщини радянським партизанам, то про це згадує також В.Кук, відмітивши, що “батальйони хлопські” на території Волині й Галичини діяли спільно із червоними партизанами, нападали на повстанські формування⁵⁶. В 1944–1945 рр. на території Львівської та Дрогобицької областей активно діяв проти УПА радянський партизанський загін ім. Сталіна на чолі з поляком М.Куніцьким “Мухом”⁵⁷.

Весною 1944 р. УШПР вислав на територію Львівщини партизанське з’єднання під керівництвом Л.Іванова, та партизани “замість його виконання зайнялися пошуком баз і складів націоналістів і втратило можливість прориву в заданий район”⁵⁸.

Окрім збройної боротьби з визвольним рухом, радянські партизани вдавалися до агітаційно-пропагандистських заходів. 9 березня 1944 р. по області було поширено антинаціоналістичну листівку від імені Военної ради Організації партизанського руху в західних областях України (реорганізована 25 липня 1943 р. із “Народної гвардії”. – Р.Т.): “Громадяни! Ми закликаємо, переконуємо, але також і попереджуємо. Пам’ятайте всі ті, ... які стали на шлях сприяння ОУН-івським злочинам, – Червона армія не за горами і немає тієї сили, яка б зупинила її переможний похід...”⁵⁹. Тож, на переконання авторів листівки, скоро всі винні будуть відповідати “справедливим Народним Судом”. Також чимало статей із “розвінчанням українських буржуазних націоналістів” містилося в газетах, які видавалися “Народною гвардією”⁶⁰.

Важко визначити загальну кількість учасників радянських партизанських загонів, що діяли на початку 1944 р. у Західній Україні. Зокрема, згідно з підрахунками дослідника В.Надім’янова, до лютого того ж року в західноукраїнському регіоні діяло більше 60 тис. радянських партизан і підпільників⁶¹, тоді як П.Содоль подає, що в березні 1944 р. в Україні в німецькому заплілі діяло у складі з’єднань, груп і загонів близько 24 тис. радянських партизан⁶². Водночас А.Кентій звертає увагу, що через діяльність у Львівській та інших західних областях ОУН і УПА червоні партизани в січні–серпні 1944 р. діяли в складних оперативних обставинах, унаслідок чого ЦК КП(б)У й УШПР не вдалося вивести на Львівщину необхідну кількість партизанських формувань⁶³.

У ході боротьби червоних партизан з українським визвольним рухом на Львівщині загинув один із найвідоміших радянських розвідників М.Кузнецов. Його та Яна Камінського було вбито українськими повстанцями вночі 9 березня 1944 р. у с. Боратин Радехівського району⁶⁴. Саме Кузнецов місяць до своєї загибелі у Львові застрелив заступника губернатора Галичини О.Бауера і з метою провокативного переведення підозр на український визвольний рух вигукнув “Слава Україні”⁶⁵.

7 травня 1944 р. при в’їзді в с. Яструбичі Сокальського району кінний загін радянських партизан почав бій із відділом УПА “Сіроманці”. У результаті сутички партизани втекли, залишивши 17 убитих⁶⁶. 11 травня 1944 р. до УШПР надійшов інформаційний звіт від командира партизанського з’єднання ім. С.Будьонного І.Артюхова, яке діяло на півдні Волинської та півночі Львівської областей. У документі зазначалося, що в районі діяльності партизанських загонів спостерігається велика концентрація націоналістичних сил, які постійно нападають на радянських партизан. Унаслідок цього дії в складі роти неможливі, а “населення, особливо в Галичині, повністю підтримує націоналістів”⁶⁷. 24 травня на фільварку Нивки с. Лісова, що на

Равщині, група радянських партизан у кількості 11 чоловік вступила в сутичку із чотою відділу “Галайда”, в результаті чого мала 6 убитих, 2 схоплених повстанцями партизанів і втрачену амуніцію та вибухові матеріали⁶⁸.

4 червня 1944 р. біля обласного центру відбувся бій радянських партизан із “Чорною сотнею” під командуванням “Пісні”⁶⁹. Того ж місяця поблизу с. Кути відділ радянських партизан чисельністю до 1500 бійців, що просувався в напрямку фронту, вів короткий бій із чотою сотні “Тигри”⁷⁰.

У другій половині липня 1944 р. відділи УПА-“Захід” під керівництвом Василя Андрусяка-“Різуна” та “Вдалого” завдали удару скупченню червоних партизан у Майданських лісах під Туркою та Сколем. У результаті двогодинного бою партизани втратили понад 80 чол. убитими й значну кількість амуніції та вимушені були відступити на захід і північ⁷¹. У середині того ж року на Сокальщині й Равщині сотня УПА “Ема” мала ряд боїв із червоними партизанами⁷². 19 серпня 1944 р. упівці напали на групу червоноармійців-зв’язківців у с. Рекленець Велико-Мостівського району. Після півгодинного бою лише загін червоних партизан, який надійшов на допомогу, зумів уберегти солдатів ЧА від повного винищення⁷³.

Після переходу фронту територією Львівщини повстанські відділи вдавалися до організації засідок на менші загоны радянських партизан із метою здобування зброї та боеприпасів, як, наприклад, це робили літом 1944 р. вояки із сотні “Тигри”⁷⁴.

У вересні на Львівщині була поширена повстанська листівка “Червоні партизани!”, в якій, окрім іншого, йшлося про споконвічне право українського народу жити у вільній державі та пропонувалося партизанам приєднатися до “революційного фронту всіх поневолених народів” та знищувати партійних діячів, енкаведистів⁷⁵.

28 жовтня 1944 р. вважається датою звільнення території України від німецької окупації. Можна було б припустити, що із цього часу радянські партизани можуть повернутися до мирного життя. Але не такі плани виношувало центральне керівництво республіки. Оскільки ОУН і УПА не припиняли боротьби, то для очільників УРСР потрібні були люди з досвідом протинаціоналістичної боротьби, на які можна було б опертися в процесі цілковитої радянзації західноукраїнських областей. І якраз червоні партизани мали цей досвід.

Тому ще 18 серпня 1944 р. політбюро ЦК КП(б)У постановою включила Українську партизанську дивізію ім. С.Ковпака до складу НКВС “для проходження подальшої служби, використовуючи її найперше для швидшої ліквідації націоналістичних банд”⁷⁶.

У повоєнний період радянських партизан активно залучали до діяльності агентурно-бойових груп, які діяли під виглядом українських повстанців із метою отримання розвідувальних даних, компрометації та в цілому ліквідації антирадянської боротьби⁷⁷. Наприклад, до рейдуючої АБГ “Хмара” входило 60 колишніх радянських партизан і 40 переверованих повстанців. Протягом свого існування ця група вбила 1958 і захопила 1142 підпільників⁷⁸.

Також багато партизан було включено до складу винищувальних батальйонів (далі – ВБ), що вели боротьбу з українським визвольним рухом⁷⁹.

Загалом протягом лютого–травня 1945 р. було розформовано понад 20 партизанських загонів і з’єднань, що діяли в Західній Україні, та підпорядковано Представництву при Військовій раді Першого Українського фронту на партійну роботу 406 чол., а 2518 партизанів передано в обласні органи НКВС для укомплектування їх апарату⁸⁰.

Підсумовуючи, потрібно зазначити, що протистояння радянських партизан та ОУН і УПА – це був початок братовбивчої війни, що спалахнула в повоєнний період у Західній Україні. І.Патриляк подає дані, що за національною ознакою серед червоних партизан України було 54,4% українців, а в складі УПА їх була переважна більшість⁸¹. Починаючи від рейду С.Ковпака й утворення УНС, населення Львівщини все більше втягувалось у це протиборство, жертвами якого стало багато мирних мешканців. Із наближенням лінії радянсько-німецького фронту до Львівської області з рейдами вирушило чимало загонів червоних партизан, як наслідок, частішають сутички їх із відділами УПА. Під час жорстокої боротьби зустрічаються й випадки взаємодопомоги, як, наприклад, літом 1944 р. у Сокальському районі санітарка з повстанської сотні командира “Недолі” лікувала 4-х радянських партизанів, що були поранені в ході сутички з німецьким військом⁸². Та це було радше винятком із правил. І хоча більшість насе-

лення регіону підтримувала український визвольний рух, все ж таки до осені 1944 р. Львівщина була зайнята радянськими військами, за якими прибули партійні та карально-репресивні органи УРСР. Розпочався новий етап у протистоянні комуністичного режиму й ОУН і УПА.

- 1 Кентій А. В. Партизанський рух на завершальному етапі визволення території України від фашистських загарбників (січень-серпень 1944 р.) [Текст] / А. В. Кентій // Сторінки воєнної історії. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 2. – С. 379–388; Кентій А. В. Стратегія і тактика українських націоналістів (осінь 1941 – літо 1944 рр.) [Текст] / А. В. Кентій // Проблема ОУН-УПА: Попередня історична довідка / Інститут історії України НАНУ; ред. С. В. Кульчицький. – К.: [б. в.], 2000. – С. 43–95.; Кентій А. Партизанський рух 1941–1944 рр. в Україні [Текст] / А. В. Кентій, В. С. Лозицький // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 3–15.
- 2 Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії [Текст] / Ю. І. Шаповал. – К.: Наукова думка, 1993. – 350 с.; Шаповал Ю. Війна після війни [Текст] / Юрій Шаповал // Українська Повстанська Армія в боротьбі проти тоталітарних режимів / голова ред. колегії Ярослав Ісаєвич, упоряд. і відпов. ред. Юрій Сливка; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 11. – Львів: [б. в.], 2004. – С. 184–201.
- 3 Веденєєв Д. В. “Повстанська розвідка діє точно й відважно...”. Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки [Текст] / Д. В. Веденєєв, Г. С. Биструхін. – К.: К. І. С., 2006. – 568 с.; Веденєєв Д. Украинский фронт в войнах спецслужб: исторические очерки [Текст] / Дмитрий Веденеев. – К.: К. И. С., 2008. – (Книга шестая серии “Тайные войны – история и современность”) (Украинский институт военной истории). – 432 с.
- 4 Білас І. Репресивний апарат тоталітарного суспільства у боротьбі з національно-визвольним рухом в часи Другої світової війни [Текст]: матеріали наукової конференції Всеукраїнського братства вояків УПА (Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія: історія, уроки, сучасність) [16–17 січ. 1993., м. Івано-Франківськ] / Іван Білас. – Стрий: УВІС, 1993. – С. 3–22.; Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз [Текст] / Іван Григорович Білас. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – 648 с.
- 5 Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Нові документи й матеріали [Текст] / Володимир Сергійчук. – К.: Дніпро, 1998. – 941 с.; Сергійчук В. Радянські партизани про ОУН-УПА [Текст] / В. Сергійчук // Самостійна Україна. – 1992 – Ч. 3. – Липень – вересень. – С. 44–50.
- 6 Патриляк І. К. Радянські партизани та українські повстанці (порівняльна характеристика за віком, освітою, соціальним походженням і національністю) [Текст] / І. К. Патриляк // Сторінки воєнної історії. – К., 2003. – Вип. 7. – Ч. 2. – С. 19–27.
- 7 Жуков Г. К. Спогади і роздуми [Текст] / Г. К. Жуков; [пер. з рос. А. М. Шевченка, А. О. Стася, Г. Г. Кулінича]. – К.: Політвидав України, 1985. – С. 658.
- 8 Черненко А. “Народная гвардия” [Текст] / А. М. Черненко. – Режим доступу до журн.: <http://www.molodguard.ru/heroes115.htm>.
- 9 Куп'як Д. Спогади нерозстріляного [Текст] / Дмитро Куп'як. – Львів: Каменяр, 1993. – С. 23.
- 10 Черненко А. Народная гвардия... Режим доступу до журн.: <http://www.molodguard.ru/heroes115.htm>.
- 11 Калюк О. М. Основні напрямки діяльності військ НКВС на території України в умовах війни (червень 1941 – жовтень 1944 р.) [Текст] / О. М. Калюк // Сторінки воєнної історії. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 3. – С. 52.
- 12 Потічний Петро Й. Боротьба проти підпілля в Західній Україні 1944–1959 [Текст] / Петро Й. Потічний // Літопис УПА. – Торонто; Львів: вид-во “Літопис УПА”, 2002. – Т. 38. – С. 22.
- 13 Білас І. Репресивний апарат... – С. 9.
- 14 Там само. – С. 12.
- 15 Ткаченко С. Повстанческая армия: (Тактика борьбы) [Текст] / Сергей Ткаченко: [под общ. ред. А. Е. Тараса]. – Мн.: Харвест; М.: АСТ, 2000. – С. 512.
- 16 Голяш С. За волю України. Боротьба УПА в повіті Броди [Текст] / Степан Голяш // Броди і Бродщина: історично-мемуарний збірник / ред. Ярослав Чумак. – Торонто; Онтаріо, 1988. (Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Український архів. – Т. XLVII. – С. 184).
- 17 Там само. – С. 183.
- 18 Ковпак С. Від Путивля до Карпат [Текст] / Сидір Ковпак. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1973. – С. 154.
- 19 Потічний Петро Й. Боротьба... – С. 10.

- 20 Кентій А. В. Стратегія і тактика... – С. 79.
- 21 Ковпак С. Від Путивля до Карпат... – С. 156–157.
- 22 Романина-Левкович Я. Життя підпілля [Текст] / Ярослава Романина-Левкович // Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини та Любачівщини (Літопис Української Повстанської Армії. Бібліотека. – Т. 4.) / ред. П. Й. Потічний, Володимир В'ятрович. – Торонто; Львів: Вид-во “Літопис УПА”, 2003. – С. 156–157.
- 23 Гогун О. Як “народні месники” мстили народів: про деякі особливості советського партизанського руху на території України в роки Другої світової війни [Текст] / О. Гогун // Визвольний шлях. – 2004. – Березень. – № 3 (672). – С. 87.
- 24 Веденєєв Д. Військово-польова жандармерія – спеціальний орган Української повстанської армії [Текст] / Д. Веденєєв // Воєнна історія. – 2002. – № 5–6. – Режим доступу до журн.: http://warhistory.ukrlife.org/5_6_02_4.htm.
- 25 Гогун А. Украинская повстанческая армия в воспоминаниях последнего главнокомандующего: [интервью с Василием Куком] [Текст] / Александр Гогун // Новый часовой. – СПб., 2004. – № 15–16. – Режим доступу до журналу.: <http://lib.oun-upa.org.ua/gogun/pub06.html>.
- 26 Українська повстанська армія. Історія нескорених [Текст] / відповід. ред. В. В'ятрович; [Р. Грицьків, І. Дерев'яний, Р. Забілий та ін.]. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2007. – С. 48.
- 27 Літопис УПА. Нова серія [Текст] / упоряд. В. Мороз, О. Вовк. – К.; Торонто: Вид-во “Літопис УПА”, 2009. – Т. 12. – Кн. 1. – С. 514.
- 28 Українська повстанська армія... – С. 70.
- 29 Літопис УПА. Нова серія [Текст] / упоряд. В. Мороз, О. Вовк... – С. 513.
- 30 Там само. – С. 651.
- 31 Там само. – С. 514.
- 32 Мороз В. Вступ [Текст] / Володимир Мороз // Літопис УПА. Нова серія: документи і матеріали 1943–1952. – К.; Торонто: [б. в.], 2009. – Т. 12. – Кн. 1. – С. 18.
- 33 Литвин М. Гута Пеняцька: нацистський слід польської трагедії 1944 року [Текст] / Микола Литвин // День. – 2009. – № 35. – 28 лютого. Режим доступу до журн.: <http://www.day.kiev.ua/265297/>.
- 34 Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: історичні нариси [Текст] / відп. ред. С. В. Кульчицький; НАН України; Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 207.
- 35 Соколюк З. (“Зенон Семенів”). Прощайте, друзі... / Зинівій Соколюк: УПА на Львівщині і Ярославщині: спогади і документи вояків УПА ТВ “Розточчя” 1943–1947. [ред. Іван Лико] // Літопис Української повстанської армії. – Торонто; Львів: Вид-во “Літопис УПА”, 2001. – Т. 31. – С. 126–129.
- 36 Сергійчук В. Десять буремних літ... – С. 16.
- 37 Кентій А. В. Партизанський рух... – С. 380.
- 38 “... Создают невыносимые условия для врага и всех его пособников...”. Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории: документы и материалы / авт.-сост. А. Гогун, А. Кентий [Текст]. – К.: Украинский издательский союз, 2006. – С. 391–392.
- 39 Галузевий державний архів Служби безпеки України [Текст]. – № 376. – Т. 79. – Арк. 40.
- 40 Максимович В. Боротьба УПА за волю України [Текст] / В. Максимович. – Львів: [б. в.], 1989. – С. 9.
- 41 Літопис УПА. Нова серія [Текст] / упоряд. В. Мороз, О. Вовк... – С. 365.
- 42 Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 3 (Львівський обласний комітет Комуністичної партії України), оп. 1, спр. 66, арк. 113. зв.
- 43 ДАЛО [Текст]. – Ф. 3, оп. 3, спр. 90, арк. 96.
- 44 Ярош Б. О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30–50-ті рр. ХХ ст.) [Текст] / Б. О. Ярош. – Луцьк: Ред.-вид. відділ “Вежа” ВДУ ім. Лесі Українки, 1999. – С. 71.
- 45 Левкович-“Вороний” В. Сторінки з пережитого комбатанта УПА [Текст] / Василь Левкович-“Вороний” // Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини та Любачівщини / ред. Петро Й. Потічний, Володимир В'ятрович. – Торонто; Львів: Вид-во “Літопис УПА”, 2003. – С. 29. – (Літопис Української Повстанської Армії. Бібліотека. – Т. 4.).
- 46 Говорит большая земля [Текст] / [лит. запись П. Позняка]. – 2-е изд. – К.: Политиздат Украины, 1990. – С. 245.
- 47 Організація українських націоналістів... – С. 206.
- 48 Там само. – С. 207.
- 49 Кентій А. В. Партизанський рух... – С. 382.
- 50 Замлинський В. О. З вірою у перемогу. Комуністична партія на чолі партизанської боротьби проти німецько-фашистських загарбників у західних областях України. 1941–1944 [Текст] / Володимир Олександрович Замлинський. – К.: Вища школа, 1976. – С. 176.

- ⁵¹ Організація українських націоналістів... – С. 210.
- ⁵² Романина-Левкович Я. Життя підпільниці... – С. 157.
- ⁵³ Веденеев Д. Легендированные группы УПА [Текст] / Д. Веденеев // Однострій. – 2000. – № 5. – С. 14–16.
- ⁵⁴ Медведев Д. Сильные духом [Текст] / Дмитрий Медведев. – К. : Издательство политической литературы Украины, 1978. – С. 422.
- ⁵⁵ Там само. – С. 427.
- ⁵⁶ Гогун А. Украинская повстанческая армия... – Режим доступу до журналу. : <http://lib.oun-ura.org.ua/gogun/pub06.html>.
- ⁵⁷ Лопатинський Ю. Сотня проти бригади (бій сотні УПА “Галайди 1” проти бригади ВВ НКВД на Жовківщині) / Ю. Лопатинський, Л. Шанковський // Вісті комбатанта. – 1961. – № 1–2. – С. 9.
- ⁵⁸ Кентій А. Партизанський рух... – С. 385.
- ⁵⁹ Черненко А. “Народная гвардия”... – Режим доступу до журн.: <http://www.molodguard.ru/heroes115.htm>.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ Надимьянов В. Ф. Оружием правды: идейно-политическая работа партийных организаций и партизанских формирований среди населения западных областей Украины в годы Великой Отечественной войны [Текст] / В. Ф. Надимьянов. – Львов : Изд-во при Львов. ун-те “Вища шк.”, 1985. – С. 158.
- ⁶² Содоль П. Українська Повстанча Армія... – С. 50.
- ⁶³ Кентій А. В. Стратегія... – С. 82–83.
- ⁶⁴ Давиденко В. А. “Українська повстанча армія” – шлях ганьби і злочинів / В. А. Давиденко. – К. : Знання, 1989. – С. 14.
- ⁶⁵ Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50 років ХХ століття [Текст] / Юрій Киричук. – Львів : ЛДУ імені Івана Франка, 2000. – С. 107.
- ⁶⁶ Літопис УПА. Нова серія [Текст] / упоряд. В. Мороз, О. Вовк... – С. 276–277.
- ⁶⁷ Організація українських націоналістів... – С. 210.
- ⁶⁸ Літопис УПА. Нова серія [Текст] / упоряд. В. Мороз, О. Вовк. – С. 277–279.
- ⁶⁹ Там само. – С. 642.
- ⁷⁰ Там само. – С. 530.
- ⁷¹ Архів Центру досліджень визвольного руху (далі – ЦДВР) [Текст]. – Ф. 7. – Т. 5. – Арк. 3.
- ⁷² Левкович-“Вороний” В. Сторінки з пережитого комбатанта... – С. 63.
- ⁷³ ДАЛО [Текст]. – Ф. 3, оп. 1, спр. 66, арк. 14.
- ⁷⁴ Літопис УПА. Нова серія [Текст] / упоряд. В. Мороз, О. Вовк... – С. 529.
- ⁷⁵ ЦДРВ. – Ф. 7 (Агітація ОУН та УПА). – Т. 3. – Арк. 51.
- ⁷⁶ Літопис УПА. Нова серія [Текст]. – К. ; Торонто : [б. в.], 2001. – Т. 3 : Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943–1959. – С. 88.
- ⁷⁷ Ткачук А. В. Перед судом истории Сотрудничество германских фашистов и украинских националистов в годы второй мировой войны и борьба против них советских органов государственной безопасности [Текст] / А. В. Ткачук. – 2-е изд., испр. и доп. – К. : [б. в.], 2000. – С. 9.
- ⁷⁸ Веденеев Д. Прояви терору і тероризму у протистоянні радянської влади та ОУН і УПА в західно-українському регіоні післявоєнної доби [Текст] / Д. Веденеев, О. Лисенко // Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст. : історичні нариси / відп. ред. В. Смолій. – К. : Наукова думка, 2002. – С. 758.
- ⁷⁹ Кірсанова О. Розвиток суспільно-політичної активності трудящих західних областей УРСР у процесі будівництва основ соціалізму [Текст] / О. А. Кірсанова. – К. : Наукова думка, 1981. – С. 44.
- ⁸⁰ Замлинський В. О. З вірою у перемогу... – С. 175.
- ⁸¹ Патриляк І. К. Радянські партизани... – С. 25.
- ⁸² Літопис УПА. Нова серія [Текст] / упоряд. В. Мороз, О. Вовк... – С. 409.

In the article is analyzed cause of confrontation between soviet partisans and units of Ukraine Insurgent Army, underground network of Organization of Ukrainian Nationalist at the end of Second World War in Lvov region, discover main forms of struggle with Ukrainian liberation movement partisan formations and their using in postwar period.

Key words: *Ukrainian liberation movement, soviet partisans, Ukrainian staff of partisan movement, agent-combat groups, Ukrainian national self-defense.*

УДК 94 (477.83/86)
ББК 63.3 (4 Укр) 624

Володимир МАЛКОШ

СТЕПАН БАНДЕРА ТА ДИВІЗІЯ “ГАЛИЧИНА”

У статті досліджується роль Степана Бандери у формуванні дивізії “Галичина”. Звернено увагу на передумови створення й організації діяльності Українського Національного Комітету.

Ключові слова: *дивізія “Галичина”, ОУН(б), ОУН(м), Українська Повстанська Армія, Український Національний Комітет, Українська Національна Армія.*

Немає сумніву, що ідею дивізії “Галичина” підхопили комбатанти УСС, УГА й армії УНР, які, маючи досвід із Визвольних змагань часів Першої світової війни, вважали, що вибороти незалежність Україні зможе тільки добре озброєна й вишколена військова формація, а розсварені та розрізнені повстанські загони, без вишколу й доброї зброї цього зробити не зможуть. Також вони прийняли до уваги досвід сусідніх та інших народів, які з допомогою легіонів, створених на стороні противників ворогів їхніх народів, домоглися незалежності. Україна в Другій світовій війні знаходилася в дуже важкій ситуації. Дві імперії, які боролися між собою, фактично, щоби колонізувати Україну, не хотіли допустити до її незалежності. Комуністична Росія фізично й духовно нищила український народ, а нацистська Німеччина, спочатку перемагаючи більшовиків, поділила Україну на дві зони. Одна – це була Галичина, де окупаційний режим завдяки губернатору Вехтеру був набагато лагідніший, ніж у другій т. зв. Райхскомісаріяті, де правив Еріх Кох – відомий україножер, після війни виявилось, що він був більшовицьким агентом. Крім цього, у 1943 році вже було видно, що Німеччина війну програє, а ще деякі урядові та військові чинники були проти політики Гітлера і намагалися з допомогою агентатів усунути його від влади, що, на жаль, їм не вдалося. Деяким із них довелося заплатити за ці намагання своїм життям, серед них були й прихильники українців. Коли Німеччина почала програвати війну, то була змушена вдатися за допомогою до окупованих нею європейських народів. Галичани вибрали “менше зло” й погодилися на формування дивізії “Галичина”, надіючися, що після того, коли Німеччина програє, то західні альянти будуть змушені боротися також проти СРСР, бо комуністи намагалися загарбати весь світ. Це саме думали в ОУН і УПА, що почала діяти на Волині вже з 1942 року й боролася проти німців, червоних партизан і польських відділів АК, які допомагали червоним. Фракція ОУН(м) відразу погодилася на організацію дивізії “Галичина”, а ОУН(р) вирішила не підтримувати, але й не боротися проти концепції дивізії. Це було в результаті того, що Гітлер був проти проголошення відновлення незалежності України у Львові 30 червня 1941 р. Крім цього, ОУН(р), а також УПА намагалися поширити свою діяльність на Сході України, де населення відразу виступало проти нацистських репресій. Коли Роман Шухевич став командувати УПА, то зрозумів, що дивізія потрібна, і сам направляв до неї своїх людей, також особистих друзів. Пізніше дивізія допомагала УПА зброєю, медикаментами та спорядженням. Після битви під Бородами багато вояків дивізії, які не змогли вирватися з оточення, перейшли в УПА часто зі зброєю в руках і боролися в її рядах до кінця.

Як відомо, Провідник ОУН(р) Степан Бандера був ще в 1941 р. запроторений у нацистський концтабір у Заксенгаузен, де знаходився до вересня 1944 р. і не міг виступати за чи проти дивізії. Там теж знаходилися А.Мельник, Я.Стецько, Бульба-Боровець і багато інших відомих українців. Батько С.Бандери о. Андрій Бандера був капеланом УГА, діяв і працював так, як усі комбатанти УГА. На жаль, більшовики його розстріляли ще перед наступом німців на СРСР. Дивізія “Галичина” прославила себе в битві під Бородами, пізніше боролася проти більшовиків та їх союзників у Словаччині, Словенії та на терені Австрії. Багато українців мали нагоду рятуватися від репресій більшовиків, тікаючи на Захід до Німеччини. Німецька влада дозволила, беручи до уваги цю боротьбу дивізії проти більшовиків, і надавала втікачам дах над головою та харчування, що не було легко під час бомбардувань і браку продуктів. Німеччина була змушена пом’якшити свою політику. Генерал Власов за згодою німців створив “Комитет

Освобождения Народов России”, в який увійшли підкомітети від окремих республік СРСР, а також Русскую Освободительную Армію (РОА), в яку завербовано біля 40% колишніх полонених українців. Очевидно, що українці не могли із цим погодитися, бо могли потрапити з-під комуністичного червоного ярма під біле російське. На той час німецька армія була змушена відступити з України, і німцям не було сенсу тримати в концтаборі українських націоналістів. Президент УНР на вигнанні Андрій Лівіцький почав переговори з німцями про створення окремого українського комітету. До цих переговорів він долучив Степана Бандеру, полковника Андрія Мельника й колишнього гетьмана Павла Скоропадського. Українців підтримали білоруси, прибалти, грузини та представники інших народів СРСР, які не мали бажання бути підпорядкованими Власову й росіянам. Ішлося про програму Українського Національного Комітету та вибору голови. Вибір голови зайняв багато часу, бо українці, як звичайно, завжди сваряться і кожний мав бажання стати головою. Врешті А.Лівіцький запропонував на голову позапартійного колишнього петлюрівського генерала Павла Шандрука. Інші погодилися, і тоді П.Шандрук почав вести переговори з німцями, які намагалися затягнути українців до Власова. Довелося йому також переговорювати з Власовим. А.Мельник був проти цього, але С.Бандера довіряв П.Шандрукові, говорячи: “Ми не боїмося, що він може Вас обдурити, і нашим обов’язком є говорити навіть із ворогами, щоб довідатися про їхні бажання”. Переговори з Власовим відбулися 30 січня 1945 р., і Шандрук рішуче відмовився піти в російський комітет. Врешті німці визнали окремий Український Національний Комітет і погодилися, що буде створена окрема Українська Національна Армія, до якої увійдуть усі українські військові формування чи поодинокі вояки, які служать у німецькій армії. Підраховано, що їх могло бути до 200000 осіб. Узгіднено, що в УНК буде п’ять членів – голова П.Шандрук, заступник – проф. В.Кубійович, що представлятиме Західну Україну, адвокат О.Симоненко – Східну Україну, секретарем зі Сходу – П.Терещенко. А.Мельник із помічниками радили П.Шандрукові, що коли червоні будуть перед Берліном, а альянти перейдуть ріку Рейн, тоді найкраще було б іти на Захід і чекати на альянтів. Цим самим він застеріг собі право вийти з УНК. С.Бандера зайняв протилежне становище: “Без уваги, що станеться, ми вповні підтримуємо Вас до кінця”, – це були слова, сказані ним П.Шандрукові. У своїх мемуарах Шандрук написав далі: “Організація ОУН(б) та її членство завжди були доброї волі і помагали до припоручених мені рішень та завжди давали свою підтримку, так довго, як довго існував УНК. 12 березня 1945 р. німецьке міністерство закордонних справ проголосило свою декларацію визнання УНК і УНА. 15 березня 1945 р. президент Лівіцький назначив генерала Шандрука командиром УНА. Дивізію “Галичина” перейменовано на Першу Дивізію УНА. Почалась організація Другої Дивізії. Обидві вони прийняли присягу на вірність Україні. Але Німеччина капітулювала, і Перша Дивізія відірвалася з більшовицького фронту й перейшла в англійський та американський полон. Америку чекала ще війна проти фанатичної Японії, і тому західні альянти, жалюючи своїх вояків, не пішли на конфронтацію з комуністами, на що надіялися українці. Радянська армія не в силі була перемогти Японію та США, довелось використати атомні бомби. Війна закінчилася, західні альянти зрозуміли й визнали роль Першої дивізії УНА (Друга існувала коротко і не змогла себе проявити так, як Перша. – В. М.) і не видали полонених дивізійників на знищення комуністам, як це зробили з власовцями й козаками.

Між Першим українським легіоном УСС і Другою Дивізією є суттєва різниця. Після програних у Першій світовій війні Визвольних змагань їхнє перебування в польському й більшовицькому полоні було набагато гірше, ніж дивізійникам в англійському й американському в Другій світовій. Але довкруги них був ореол героїв – своїми й чужими вони були визнані борцями за волю народу. Ці, що попали в руки комуністів, викликали тільки жалість або зневагу ворогів. Дивізійникам спочатку на еміграції, а частині України й до сьогодні приписувано клеймо колаборантів, а також варварські злочини, ними не здійснені. Героями називають тільки воїнів УПА, не всі хочуть зрозуміти, що з армією, яка має літаки, танки, артилерію, ракети, могла боротися тільки така ж повноцінна збройна сила. Нею й була Дивізія. Це у свій час зрозумів Степан Бандера та Роман Шухевич, і дивізійники вдячні їм за це. Як відомо, більшовики, відкинувши з Галичини німецьку армію, негайно мобілізували понад 170 тисяч галичан у Червону армію і через тиждень-два послали їх на фронт у Карпати, на Дукельський

перевал, під німецькі танки – ненавчених, слабо озброєних, навіть погано вдягнених, де вони масово гинули, як гарматне м’ясо. Коли так звані фашисти, програючи війну, протягом року вчили вояків Дивізії, добре вдягнули їх і надали найновіший одяг і зброю, яку мали на той час – усе, крім літаків і танків, яких брак відчували самі, а вивчити їх вимагало багато часу.

Наприкінці процитуємо сказані Головним Командиром УПА Василем Куком слова із книги “УПА в запитаннях та відповідях Головного Командира” 10.02.2007 р. : “І УПА, і Дивізійники боролися проти советської комуністично-більшовицької чуми, яка ордою сунула на Україну. Безумовно, треба знати різницю поміж УПА й Дивізією “Галичина”, але треба трактувати їх однаково, як героїв України. Указ Президента України В.Ющенка 879/2006 від 14 жовтня 2006 р. проливає світло на відтворення справедливості стосовно воїнів УПА, але, на мою думку, це треба розуміти, що повинна бути відтворена історична справедливість стосовно всіх учасників національно-визвольного руху у II Світовій війні, в тому числі повинні бути й Дивізійники. Слава Україні!”.

- ¹ Броди: збірник статей. – Мюнхен : Вид. Братства ІУД УНА, 1951,
- ² Крохмалюк Р. Заграва на Сході / Р. Крохмалюк. – Торонто ; Нью-Йорк, 1978.
- ³ Шандрук П. Сили доблесті : мемуари / П. Шандрук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2008.
- ⁴ Буртик І. Тернистий шлях Другої дивізії УНА / І. Буртик. – Нью-Йорк ; Кліфтон, 1994.
- ⁵ Кук В. УПА в запитаннях і відповідях Головного Командира / В. Кук. – Львів : [б. в.], 2007.

In this paper the role of Stepan Bandera in the formation of the Division “Galicia” is investigated. The attention is given to the prerequisites of the creation and organization of the Ukrainian National Committee.

Key words: Division “Galicia”, the OUN (b), the OUN (m), the Ukrainian Rebellious Army, the Ukrainian National Committee, the Ukrainian National Army.

УДК 94 (477.83/86)
ББК 63.3 (4 Укр) 624

Ігор ПИЛИПІВ, Руслан ДЕЛЯТИНСЬКИЙ

ДО ПИТАННЯ ПРО СТАВЛЕННЯ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА ДО ДИВІЗІЇ “ГАЛИЧИНА” (1943 – 1945 рр.)

Автор на підставі аналізу опублікованих архівних джерел, періодики та мемуарів намагається дати відповідь на питання: які чинники спонукали ієрархію та частину духовенства УГКЦ підтримати набір до дивізії “Галичина”?

Ключові слова: Греко-католицька церква, митрополит, єпископи, духовенство, дивізія “Галичина”, військові капелани.

Формування української політичної нації на сучасному етапі потребує вивчення і врахування “уроку історії”, особливо ХХ століття, які стають не тільки предметом наукової дискусії фахових істориків, але й часто сприяють політичним спекуляціям чи маніпуляціям суспільною свідомістю. У Конституції України 1996 р. указується, що держава повинна сприяти “консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості”¹. Президент В.Ющенко, зокрема, виступає з ініціативами суспільного примирення*. Завдання істориків – сприяти формуванню об’єктивних оцінок суперечливих подій минулого.

Однією з дискусійних проблем є формування у 1943–1944 рр. дивізії “Галичина”. Її суперечливість пов’язана з проблемою “колабораціонізму” в період німецької окупації, що має “ідеологічно-політичний підтекст”, проте досі так чи інакше використовується як вітчизняни-

* Варто згадати, наприклад, Указ Президента України В.Ющенка “Про всебічне вивчення та об’єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху та сприяння процесу національного примирення” від 14.10.2006 р. Див.: <http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/lawsmain.cgi?nreg=879%2F2006>.

ми, так і зарубіжними (зокрема, російськими) істориками². Радянські історики негативно оцінювали дивізію “Галичина”, не відмежовуючи її особливо від “буржуазно-націоналістичних формувань” УПА. Українські діаспорні історики, навпаки, розмежовували дві військові формування – дивізію “Галичина” та УПА, виходячи із симпатій щодо двох фракцій ОУН; подібні дискусії можна простежити і в новіших публікаціях діаспорних авторів³. Очевидно, стереотипні оцінки стають “історіографічним раритетом”⁴, а водночас у вітчизняній історіографії з’явилися декілька ґрунтовних досліджень, зокрема, А.Боляновського⁴, І.Дерейка⁵, В.Шайкан⁶, присвячених проблемі “колабораціонізму” взагалі та українським воєнізованим формуванням у складі збройних сил Німеччини періоду Другої світової війни.

Серед них особливо вирізняються дослідження львівського історика А.Боляновського, який на підставі архівних матеріалів, періодики та мемуарів проаналізував історію дивізії “Галичина”. Він, зокрема, вказав ініціаторів формування дивізії у складі збройних сил Німеччини, висвітлив відмінності у ставленні різних українських політичних сил (ОУН(М), ОУН(Б), УЦК та ін.) щодо самої концепції та щодо процесу її формування, показав бойовий шлях на фронті, процес її реорганізації в 1-шу дивізію Української Національної армії, розформування в таборах полонених в Австрії та Італії. “Оцінюючи історичну роль дивізії “Галичина” – 1-ої УД УНА в контексті національно-визвольного руху, – А.Боляновський підкреслив, – що для нього ця військова частина мала не так бойову, як морально-політичну вартість. У політичному аспекті дивізія впродовж свого існування була носієм ідеї національного визволення України з допомогою збройної сили”⁷. Власне, політичні розрахунки щодо дивізії “Галичина” як основи майбутньої української армії, на думку автора, спонукали підтримати її формування значну частину українського суспільства, деяких українських політиків і навіть митрополита, єпископів та частину духовенства Греко-католицької церкви.

Нашу увагу особливо привертає позиція ієрархії та духовенства Української греко-католицької церкви (УГКЦ) щодо дивізії “Галичина”. На нашу думку, ця проблема виглядає не чітко розв’язаною у вітчизняній історіографії, а тому потребує розстановки деяких акцентів. Насамперед зауважимо, що дослідники О.Сурмач та А.Кравчук, досліджуючи різні аспекти розвитку УГКЦ у період німецької окупації, простежили, зокрема, еволюцію ставлення ієрархії та духовенства до окупаційного режиму – від “християнської лояльності” до “християнського пасивного опору”⁸. Звідси можна зробити висновок, що ієрархія і значна частина духовенства вважали неприйнятними збройні методи досягнення національного ідеалу – створення Української держави. Це підтверджують й опубліковані документи, що відображають позицію митрополита А.Шептицького, єпископа Г.Хомишина, окремих священників⁹. Утім, А.Боляновський на підставі численних джерел доводить, що, зокрема, митрополит А.Шептицький підтримав ідею створення української армії, зародком якої повинна була стати дивізія “Галичина”¹⁰. Виникає питання: чи не існувало суперечності між позицією митрополита А.Шептицького, висловленого, наприклад, у посланні “Не убий” та підтримкою набору до дивізії “Галичина”? Утім, не вдаючись до морально-богословського аналізу цієї проблеми, мусимо наперед зауважити, що в даному випадку ієрархія та духовенство УГКЦ керувались і національними мотивами – перспективою відновлення Української держави.

Власне тому в даній статті, аналізуючи відомі факти та акцентуючи на окремих джерелах, спробуємо також узагальнити проблему відношення ієрархії та духовенства УГКЦ до ідеї української державності в період німецької окупації.

Вже на початку радянсько-німецької війни ОУН виступила з ініціативою відновлення Української держави, проголошеної Актом 30 червня 1941 р. Практично з перших днів відновлену Українську державу підтримали ієрархія й духовенство УГКЦ, закликаючи дотримуватися

* Деякі історики стверджують суперечливість проблеми (див., наприклад: Пилипів І. Українська Греко-Католицька Церква в період німецької окупації (1941–1944 рр.) / І. Пилипів // Галичина. – Івано-Франківськ, 2002. – Ч. 8. – С. 110), а деякі – наполягають на виробленні більш виваженої оцінки (див.: Вол Б. Зарубіжна історіографія діяльності УГКЦ в роки німецької окупації (1941–1944 рр.) / Б. Вол, О. Сурмач // Історія релігій в Україні: праці XI Міжнародної наукової конференції (Львів, 16–19 травня 2001 року). – Львів: [б. в.], 2001. – Кн. 1. – С. 152–158).

християнських принципів¹¹. Митрополит А.Шептицький ініціював створення Української Національної Ради, а також безуспішно намагався поладити внутрішній конфлікт в ОУН для уникнення “домашньої війни”¹². Однак “радикальна лінія” ОУН(Б) не тільки суперечила “поміркованій” позиції ієрарха, але й “підсилювала” репресії німецького режиму. Мусимо зауважити, що арешти провідного активу ОУН(Б), проведені гестапо у серпні–вересні 1941 р., у лютому 1942 р., урешті, обернулися проти мирного населення¹³.

Тим часом, “християнсько-консервативна” позиція представників Церкви, на нашу думку, дозволила пізніше визначити “лінію співпраці” з німецькою окупаційною адміністрацією у формі УЦК–УОК. Підкреслимо, що така співпраця відділів (делегатур) УОК із німецькою цивільною адміністрацією дистрикту не може вважатися проявом колабораціонізму, оскільки передбачала, насамперед, захист інтересів “українського громадянства перед державними чинниками”¹⁴. Звичайно, під впливом деяких факторів (наприклад, заяви першого губернатора дистрикту Ляша (до лютого 1942 рр.)¹⁵, відозв ліквідованих українських обласних управ¹⁶, інформації про страти арештованих органами НКВС¹⁷, самостійницької пропаганди¹⁸) у суспільній свідомості набувала поширення ідея, що після закінчення війни, в якій українці повинні виступити союзниками Німеччини, українська державність як стратегічна ціль буде обов’язково реалізована¹⁹. Утім, необхідно підкреслити, що серед “консерваторів” не бракувало тверезих оцінок. Так, голова УКК д-р К.Паньківський наголошував, що “німці... були черговим окупантом, і так як із попередніми, чи то... австрійці, чи росіяни 1914–1917 років, чи поляки..., чи большевики у 1939–1941 рр., – ми як нація мусіли жити”²⁰. Окремі співробітники відділів УЦК на знак протесту проти репресій німецької адміністрації чинили пасивний опір: наприклад, голова УОК у Коломиї о. О.Русин у листопаді 1942 р. “зрезигнував” із посади²¹.

Власне, УЦК розглядався як єдина, легітимна, з точки зору окупаційної адміністрації, українська установа, яка могла хоча б якось захистити інтереси українців. Із цією метою 1 березня 1942 р. проведено реорганізацію керівництва українськими комітетами: створено два головних відділи УЦК – у Кракові та Львові, які поширили свої повноваження в межах Генерал-губернаторства²². УГКЦ підтримала “нозитивну працю” УЦК. В одному з послань митрополит А.Шептицький так визначив основні, “консервативно-християнські” за характером, принципи відносин із новим режимом: “завдання українського народу буде в тому, щоб створити такі суспільно-християнські обставини, які запевнювали б громадянам правдиве і стале щастя та мали досить внутрішньої сили, щоб поборювати відосередні тенденції внутрішнього розкладу й успішно захищали межі від зовнішніх ворогів”²³. Духовенство також поділяло ідею такої “християнсько-консервативної праці”: із 68 комітетів районних і повітових делегатур УЦК у Галичині 29 очолювали священники²⁴. Наприклад, о. Олександр Русин був головою УОК у Коломиї, о. Володимир Микитюк – заступником голови УОК у Станіславові; повітові делегатури УОК очолювали: о. Володимир Пилипець – у Делятині, о. Йосиф Праць – у Снятині, о. Роман Добрянський – у Заліщиках, о. Василь Мельник – у Бучачі, о. Р.Бахталовський – в Яблоніві²⁵. Працю в структурних ланках УЦК згадані священники розглядали як прямий душпастирський та суспільний обов’язок – дбати про своїх співгромадян у скрутний воєнний час.

Серед частини духовенства, особливо тієї, що працювала в структурах УЦК, якийсь час існувало переконання в необхідності лояльного ставлення до німецької цивільної адміністрації з метою уникнення репресивних заходів, які застосовувалися у разі антинімецької політичної агітації чи саботажу господарських робіт²⁶. Лояльності священників сприяла також невизначеність політичної лінії в середовищі ОУН, адже “одні люди з організації співпрацювали з адміністрацією, принаймні з українським залишками, а другі вели пропаганду проти неї”²⁷. Врешті, християнсько-консервативний світогляд духовенства, підкріплений настановами ієрархії у відомих посланнях, наче диктував священникам певну лінію поведінки: до кінця війни, яка може завершитися поразкою Німеччини, необхідно поступово скріплювати власні національні сили й уникати репресій окупаційної влади. Не заперечуючи авторитету й популярності в українському суспільстві ОУН, навіть поділеної на дві фракції – під проводом А.Мельника та С.Бандери, більшість духовенства, напевно, вважала структуру УЦК компромісним варіантом для об’єднання національних сил українців. Так, на думку о. В.Микитюка, саме українські

комітети “твердою працею, наповненням нашого національного життя змістом зуміли дати те, чого від нас вимагає добро нації”²⁸. Очевидно, тут проглядається розрахунок на можливість формування кадрів адміністрації для майбутньої Української держави, але поступово – не радикальним, а консервативним шляхом – домагатися зміцнення українських позицій у цивільній адміністрації**.

Зрештою, в середовищі проводу та структур УЦК помітним ставало прагнення об’єднати навколо Комітету інші українські політичні, господарські та культурно-просвітницькі організації. Очевидно, без якихось особистих амбіцій, але з деякою претензійністю представники УЦК прагнули досягнути порозуміння з політичними силами. У зв’язку з цим на початку січня 1943 р. УЦК видав окрему відозву, в якій підкреслював, що в “переломові хвилини нашої історії” через покладені на нього завдання “наш Комітет мусить мати авторитет серед громадянства, коли від нього вимагаємо правильної праці, яка має бути корисна для цілого народу”, тому “всякі критики”, на думку провідників УЦК, діють “на шкоду цілого народу”²⁹. Але досягнути компромісу не вдалося: ОУН(Б) продовжувала формування збройних загонів руху Опору – Української повстанської армії (УПА).

Власне, в цей час й актуалізується ідея створення дивізії “Галичина”, висловлена двома, до певної міри незалежними один від одного, головними ініціаторами – губернатором округу Галичина О.Вехтером і провідником УЦК В.Кубійовичем, які переслідували різні цілі. Так, губернатор О.Вехтер, амбіційно розраховуючи створити власну модель східноєвропейської політики й закріпити “особливий статус” округу Галичина, висунув ідею створення з українців краю окремої стрілецької дивізії, що мало б сприяти налагодженню співпраці домінуючого українського населення з німецькою адміністрацією³⁰. Тим часом 8 березня 1943 р., незалежно від О.Вехтера, голова УЦК В.Кубійович написав листа до генерал-губернатора Г.Франка “з проханням вжити заходів у справі створення добровольчої української збройної формації на території Генеральної Губернії, яка разом з німцями воювала б проти большевиків”³¹. Невдовзі губернатор округу просив К.Паньківського та В.Кубійовича про “запевнення успіху” у справі створення дивізії, і провідник УЦК розпочав відповідні переговори як із німецькими чинниками, так і з українськими політиками, комбатантами та ієрархами УГКЦ³².

Спершу провідник УЦК звернувся до митрополита А.Шептицького, авторитетне слово якого повинно було стати вагомим аргументом у підтримці організації дивізії. Під час розмови, як згадував пізніше В.Кубійович, митрополит А.Шептицький сказав: “Немає майже ціни, яку не треба б дати для створення української армії”³³. Цей вислів митрополита УГКЦ³⁴, що став пізніше відомим не тільки серед співробітників підрозділів УЦК, але й серед широкої української громадськості³⁵, переконав В.Кубійовича в необхідності організації дивізії.

Слід звернути увагу на сумніви щодо автентичності безпосереднього авторства вказаної цитати митрополитові А.Шептицькому, висловлені пізніше заступником голови УКК у Львові М.Демковичем-Добрянським³⁶. Його аргументи щодо авторства цитати Д.Палієва виглядають більш переконливими, якщо враховувати декілька моментів. По-перше, справу дивізії “Галичина” ще в березні 1943 р., тобто задовго до офіційного проголошення її утворення 28 квітня, пропагував серед українців у Львові відомий полковник А.Бізанц, завдяки чому ідея дивізії вийшла за рамки “довірочної”, таємно обговорюваної у вузьких колах, теми***. Очевидно, її

* А.Боляновський наголошує: “На думку лідерів УЦК, кадри адміністративних службовців, сформовані під егідою німецької влади, у майбутньому могли стати кістяком управлінських структур Української держави...” (див.: Боляновський А. Дивізія... – С. 24).

** Так, В.Кубійович, пізніше викладаючи аргументи щодо підтримки українцями ідеї дивізії, писав так: “Завдяки створенню Дивізії автоматично лагіднів би політичний режим у Генеральній Губернії, а тим самим здержувалася б українська субстанція. Рівночасно, шляхом дрібних поступок, а не шляхом підписання договорів, можна було б скріпити українські позиції, зайняти нові становища в адміністрації краю, добути нові осяги на полі господарства і культури” (Кубійович В. Початки української дивізії “Галичина” / В. Кубійович // Українська дивізія “Галичина”: іст.-публіцист. зб... – С. 21).

*** Із цього приводу В.Кубійович згадував: “З кінцем березня і в перших днях квітня, коли Вехтер ще не почав переводити офіційні розмови з українцями, його співробітник – полковник Бізанц широко розпові-

обговорення могло викликати навіть згадану думку, адже чимало учасників дискусії насамперед проводили паралелі із виникненням легіону УСС у складі австрійської армії періоду Першої світової війни. По-друге, сам митрополит А.Шептицький, безперечно, визнавав потребу створення української армії, однак, слід підкреслити, був поміркований у висловлюваннях політичного характеру. Для прикладу, слід згадати його пастирський лист від 10 серпня 1943 р. із застереженнями української молоді від політичного тероризму, “може, навіть в добрих намірах, але з жахливими наслідками для народу”. Архієрей усіх закликав: “Життя і добра ближнього стережіть в ім’я християнської любові ближнього і християнської цивілізації, в ім’я того християнського суспільного ладу, який ми бажали б бачити колись у нашій самостійній, соборній Українській державі”³⁷. В умовах війни, яка вже “наближається до кінця”, – наполягав він, – необхідно зберігати “всюди суспільний порядок”. Отже, створення української дивізії митрополит А.Шептицький розглядав крізь призму забезпечення суспільного порядку в краї та перспективу відновлення після війни Української держави. Звичайно, митрополит ураховував реалії воєнного часу, зокрема й можливість створення української дивізії, а водночас прагнув застерегти свій народ від “нерозважних кроків, які могли б, а навіть мусіли б стягнути на наш нарід великі шкоди”³⁸.

Характерно, що в одній із приватних бесід у травні 1943 р. митрополит А.Шептицький заявив, що, на його думку, “створення української армії є необхідністю”. “Якщо німці, – додав він, – і далі будуть зазнавати поразок й наступить час анархії та хаосу, то ми будемо дуже раді мати у своєму розпорядженні національну армію, що буде підтримувати порядок та класти край будь-яким безчинствам”³⁹. Власне, аргумент забезпечення суспільного порядку українською дивізією в умовах анархії наприкінці війни був для митрополита УГКЦ найбільш переконливим в обґрунтуванні підтримки ідеї створення дивізії. Принагідно зауважимо, що в згаданому пастирському листі архієрей акцентує увагу вірних саме на дотриманні християнських заповідей і суспільного порядку, особливо “у хвилинах замішання й анархії”⁴⁰. Очевидно, А.Шептицький припускав, що до завершення війни українська армія, складена із кількох дивізій, буде зосереджуватися в навчальних таборах, а згодом забезпечить відновлення Української державності.

Повернемось до питання: чи не було тут певної суперечності в позиції ієрарха? Для відповіді треба повернутись до аналізу соціально-етичної концепції А.Шептицького, в якій відсутні якісь “подвійні стандарти”: з одного боку, засуджуючи гріх “чоловіковбивства”, митрополит застерігав українців від партійних суперечок і політичних убивств, а з іншого – закликав їх “не противитись ніякому справедливому наказові влади”, адже насамперед її вважав відповідальною за збереження суспільного порядку. Аргумент брата митрополита, Станіслава Шептицького, що “добровольці такої армії не будуть добровольцями у прямому розумінні цього слова”, очевидно, дозволяв покладати політичну відповідальність за створення дивізії головним чином на німецьку адміністрацію. Характерно, що пізніше, у серпні 1944 р., митрополит в одній із приватних розмов знову заявив, що виправдовує “мельниківців та людей, які перебувають в дивізії СС-Галичина”, адже “наміри їх були добрі”⁴¹. Отже, на нашу думку, позиція митрополита А.Шептицького в питанні підтримки створення дивізії була однозначною: дивізія, яка стане зародком української армії, є необхідною в умовах воєнного часу для відновлення та забезпечення “того християнського суспільного ладу, який ми бажали б бачити колись у нашій самостійній, соборній Українській державі”⁴². Тут водночас чітко розмежовано й ураховано політичну необхідність воєнного часу та морально-етичні аспекти.

Зрозуміло, що ієрархи УГКЦ, як зазначає о. П.Кам’янський, опинились у найбільш складному становищі, адже як українські політичні сили, так і німецька адміністрація прагнули вплинути на їхню позицію⁴³. Утім, підкреслимо, митрополит А.Шептицький мав власне розу-

дав по Львові про творення українського війська, починав розмови з поодинокими комбатантами і просто вербував вже людей до неіснуючої української формації...” (Кубійович В. Початки української дивізії... – С.17). Так само К.Паньківський, згадуючи про вже офіційну, але таємну розмову з О.Вехтером у справі дивізії, зазначив: “Я не був заскочений словами Вехтера, бо Бізанц згадував вже раніше про ці заходи...” (Паньківський К. Військові справи дивізії... – С. 33–34).

міння концепції дивізії: по-перше, в умовах війни, що може завершитися перемогою “комуністів”, яка “хоч неправдоподібна, а все ж можлива”⁴⁴, українська дивізія відновить “суспільний порядок”; по-друге, лише така дивізія, яка створена “офіційно, за вказівкою німецької влади”⁴⁵ (хоча й окупаційної, проте легітимної з точки зору міжнародного права), після закінчення війни може претендувати на офіційний статус і стати зародком української національної армії; по-третє, особовий склад української дивізії нестиме відповідальність не так за “злочинні вказівки німецької влади”, як за “наміри” щодо захисту власної батьківщини перед черговим окупантом. Така позиція була дуже подібною (але не цілком тотожною) до концепції дивізії, яку пропагували УЦК та ОУН(М), а водночас більш чітко вираженою, порівняно із розбіжностями щодо концепції дивізії в середовищі ОУН(Б)⁴⁶. Погоджуємося із думкою А.Боляновського, що митрополит УГКЦ “навіть чи симпатизував запропонованому командуванню військ СС у Берліні її регіональному характерові”, йому, “натомість, імпувала ідея створення української армії на основі кількох дивізій, укомплектованих з українців і озброєних німецьким командуванням”⁴⁷. Отже, важливе значення мав також аргумент “офіційного, легітимного” створення дивізії “Галичина”, яка, на відміну від інших формувань “зброї СС”, на вимогу УЦК і за згодою німецької адміністрації отримувала українських греко-католицьких капеланів⁴⁸. У зверненні губернатора О.Вехтера від 28 квітня 1943 р. передбачалося, що “релігійне піклування добровольцями спочиватиме в руках українських духовників”⁴⁹.

Уже в середині – наприкінці квітня 1943 р. митрополит А.Шептицький, імовірно, порозумівся з єпископами та духовенством щодо підтримки набору до дивізії⁵⁰. Водночас ієрархи намагаються підкреслити відносно нейтральну позицію в організованих із нагоди офіційного проголошення створення дивізії урочистостях 28 квітня 1943 р. Характерно, що урочисті Богослужіння з цієї нагоди й у Львові, у храмі святого Юра, і в Станиславові, у храмі Воскресіння Христового, проводили, як правило, не правлячі ієрархи – відповідно митрополит А.Шептицький (очевидно, через поганий стан здоров’я) та єпископ Г.Хомишин (мабуть, із тієї ж причини), а єпископи-помічники – Й.Сліпий та І.Лятишевський в асисті священників⁵¹. Показово, що урочисте Архієрейське Богослужіння з нагоди утворення дивізії єпископ-помічник Іван Лятишевський в асисті 6-х священників відправив не 30 квітня, коли з ініціативи УОК влаштовано свято за участю заступника голови УОК о. В.Микитюка⁵², а 2 травня 1943 р., тобто в Топину неділю, першу неділю після Великодніх свят⁵³. Крім того, єпископ Г.Хомишин лише після наполегливої розмови з окружним старостою Альбрехтом підписав укладену референтом Консистерії о. М.Гірняком відозву до духовенства із закликом провести агітацію щодо набору до дивізії “Галичина” у своїх парафіях, однак особисто не агітував і заборонив священникам вступати до дивізії⁵⁴.

Тим часом митрополит А.Шептицький, за свідченнями сина львівського рабина К.Левіна, відмовився благословити дивізію, що загострило відносини з німецькою владою⁵⁵. Можливо припустити, що він відмовився видати “офіційного” пастирського листа, який би засвідчував “акт архієрейського благословення” для дивізії зброї СС “Галичина”, чим підкреслив

* Імовірно, саме тому пізніше, на допиті в слідчому ізоляторі НКДБ 9 травня 1945 р., митрополит Йосиф Сліпий категорично заявляв: “Митрополит Андрей Шептицький, особисто я і більшість духовенства греко-католицької церкви були проти створення дивізії “СС-Галичина”, це так було насправді, оскільки ми бачили, що німці затягнули війну програють...” (див.: Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи... – Т. 1. – С. 646). Тим самим, на нашу думку, Й.Сліпий прагнув чітко розмежувати різні концепції дивізії – німецьку та українську, зрозуміло, щоб підкреслити, що відповідальність за її створення покладається на німецьку владу.

** Описуючи хід переговорів у квітні 1943 р. із губернатором О.Вехтером, заступник голови УЦК К.Паньківський пізніше записав: “Ми поставили німцям по військовій лінії вимоги: ...2) творення дивізії в рамках вермахту, бо частини зброї СС не мали духовної опіки над вояцтвом. Нашою категоричною вимогою *sine qua non* була якраз духовна опіка. Крім цього, *pro domo sua*, ми знали, що ім’я СС не втішалося доброю славою навіть серед німців...”. Утім із усіх вимог лише три були дотримані, зокрема у справі духовної опіки було вирішено наступним чином: “Для нас зламали основний припис СС і наша дивізія, єдина в числі різнонаціональних дивізій СС, дістала духовників” (див.: Паньківський К. Військові справи дивізії... – С. 37).

незгоду із порушеннями німецькою владою домовленостей, досягнутих у квітні 1943 р. із представниками УЦК. Зазначимо, що пастирського листа, на зразок послання від 1 липня 1941 р. з нагоди проголошення Української держави⁵⁶, зрозуміло, тепер, у квітні 1943 р., митрополит не міг видати. У той час А.Шептицький, як пізніше влучно зауважив заступник голови УЦК у Львові М.Демкович-Добрянський, добре “усвідомлював, що означає архієрейський акт благословення”⁵⁷. Німецька адміністрація, переслідуючи власні політичні цілі, прагнула домогтися офіційної підтримки митрополитом А.Шептицьким створення дивізії. Але ієрарх зумів зберегти своєрідний нейтралітет: у приватних розмовах із діячами УЦК він підтримав ідею “української армії”, але офіційно не видав жодного пастирського листа чи звернення зі схваленням (а тим більше, з актом “архієрейського благословення”) “державного акта проголошення створення дивізії”. Із цього приводу у травні 1944 р. шеф правління губернатора дистрикту Галичина К.Нойман в одному із звітів зауважив, що А.Шептицький, який від Першої світової війни активно не підтримував жоден із владних режимів у регіоні, зберіг нейтралітет також щодо адміністрації райху, тому “не може характеризуватися ні як ворожий до німців, ні як дружній до німців”⁵⁸.

Торкаючись питання про “благословення дивізії”, мусимо відзначити, що відмінні, навіть діаметрально протилежні, свідчення сучасників створюють враження або “суперечливої позиції ієрарха”, або ж “неправдоподібності” когось із сучасників. Однак, на нашу думку, ця начебто очевидна суперечність може бути розв’язана через аналіз змістовного навантаження (семіотичний аналіз) самого виразу “архієрейське благословення”. Так, відповідно до канону 867 Кодексу канонів Східних Церков (ККСЦ) від 1991 р., що є чинним і для УГКЦ, виразно зазначається, що “через посвячення і благословення, що є священними знаками на подобу тайн, завдяки молінню Церкви позначаються й осягаються наслідки, особливо духовні...”, цим актом також “освячуються різні обставини життя”. Власне, привілей посвячення і благословення церков належить виключно єпископові, і лише в окремих випадках може делегуватися від єпископа до священника⁵⁹. Відповідно, акт архієрейського благословення “різних обставин життя” означатиме насамперед духовне освячення, а тим самим і публічне схвалення з боку церковної влади, наприклад, якогось вчинку або дії. Тим часом акт благословення окремих осіб (наприклад, подружжя) має дещо відмінне значення: схвалення та заохочення їхніх добрих намірів. Таким чином, у нашому випадку – створення дивізії “Галичина” – на цій підставі, очевидно, можемо розмежувати акт архієрейського благословення для самої дивізії, яка була створена державою та включена до складу “зброї СС”, та стосовно осіб, а саме – ініціаторів

* Про це побічно свідчить заступник голови УЦК М.Демкович-Добрянський: “...Митрополит Шептицький був не тільки душпастирем, але й громадським діячем, політично виробленим, досвідченим, дуже відповідальним за свої громадські виступи. Він усвідомлював, що означає архієрейський акт благословення. Так врешті вийшло, що – незважаючи на усилені наполягання з української сторони, щоб “Дивізія Галичина” була незалежною формацією на боці німців проти Сталіна, губернатор Вехтер відповів: “У Берліні вирішили, що вона має бути включена в систему “SS” – так, як усі інші чужинецькі дивізії. Або її взагалі не буде”. А він не має змоги це змінити. І вона дістала черговий номер “14-та гренадерська”... Наша була єдина, що мала католицьких священників-капеланів. Дивувались фіняндці та японці: “Як ви зуміли досягти цього”. У той час, коли творилась “Дивізія Галичина”, ніхто не говорив, що митрополит Шептицький благословив її. І десятки років після того ніхто не говорив. Бо такого акта взагалі не було. Але усе і завжди з Богом. У цьому дусі, напередодні вимаршу перших частин, у Львові на площі біля Стрийського парку мала місце урочиста Літургія. Відслужив її головний Капелан Дивізії, о. мітрат Василь Лаба” (Демкович-Добрянський М. Митрополит Шептицький і “Дивізія Галичина”... – С. 10).

** Семіотичний аналіз – аналіз системи культурних значень. Історик мусить узяти до уваги: а) значеннєву розбіжність між способом мислення і поведінковими стереотипами, що можуть ховатися за певним висловом чи твердженням, б) систему символіко-культурних значень, властиву певному часові та певній спільноті. На практичному рівні – це вичленування присутніх у джерелі “натяків” – сповнених символічного змісту дій чи фраз; згадок про предмети, що мали втрачене нині культурне навантаження; специфіки побутових ритуалів чи манери спілкування; акцентів схвалення/осуду тощо (див.: Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2007. – С. 241).

створення української армії, також самих добровольців та їхніх родин, наміри яких “були добрими”. Власне, в такому значенні можемо трактувати повідомлення часописів “Львівські вісті” та “Станіславське слово” й пізніші мемуарні свідчення майора Є.Побігущого про благословення А.Шептицьким представників Військової Управи дивізії на аудієнції у травні та липні 1943 р.⁶⁰.

Послідовно дотримуючись власної концепції дивізії, глава УГКЦ використав можливість організації духовної опіки добровольців через призначення вже у травні 1943 р. 10 греко-католицьких священників дивізійними капеланами⁶¹. Серед них були о. д-р Василь Лаба, колишній капелан УГА, професор Львівської богословської академії, віце-ректор Львівської духовної семінарії, який став головним капеланом дивізії та референтом душпастирства Військової Управи дивізії; о. Роман Лободич, теж колишній капелан УГА, крилошанин Митрополичої Капітули та інші. Акт призначення капеланів, напевно, мав засвідчити не стільки підтримку заходів німецької адміністрації щодо формування дивізії, як, насамперед, духовну опіку ієрарха над добровольцями та продовження власної “політичної лінії” щодо дивізії як зародку української армії. Із цією метою, ймовірно, митрополит хотів призначити окремим польовим єпископом дивізії єпископа Івана Бучка, який на той час знаходився в Римі та прагнув повернутися до Галичини⁶². Цей дивізійний єпископ, наприклад, у відповідний момент міг би прийняти присягу вояків дивізії на вірність Україні, а тим самим вивести її з-під німецького командування.

Таку тенденцію в діях митрополита вбачав і шеф німецької поліції безпеки й СД обергрупенфюрер СС Е.Кальтенбруннер, який у листі до райхсфюрера СС Г.Гімmlера від 28 червня 1943 р. писав, що греко-католицькі капелани можуть стати “зряддям митрополита А.Шептицького в дивізії”⁶³. Однак в офіційному листі з особистого штабу Г.Гімmlера від 16 липня 1943 р. зазначалося: “Райхсфюрер СС дозволив на вступ священників. Найкраще буде, коли обергрупенфюрер СС Бергер викличе митрополита і повідомить йому, що допоки священники матимуть добрий вплив на військо, вони залишаться. Якщо вони діятимуть інакше, ми їх усунемо, а провину за це перекинемо на митрополита. На думку райхсфюрера СС, вступ священників до стрілецької дивізії СС “Галичина” справить позитивне враження”⁶⁴. Таким чином, вищі німецькі чини прагнули нейтралізувати можливий “національний” вплив митрополита та греко-католицьких капеланів на вояків та офіцерів дивізії шляхом політичного тиску на главу УГКЦ.

На 26 липня 1943 р. шеф особистого штабу райхсфюрера Бергер призначив митрополитові А.Шептицькому зустріч у Берліні, але останній не міг виїхати через частковий параліч, тому надіслав особистого представника – о. д-ра В.Лабу. Очевидно, під час бесіди референтові душпастирства Військової Управи дивізії “Галичина” наголошено на позиції райхсфюрера СС, який “жодним чином не погоджується на менший експеримент в напрямку національної України чи для подібних прагнень”⁶⁵.

Німецька адміністрація дистрикту, у свою чергу, прагнула оперативно нейтралізувати будь-які заяви греко-католицьких капеланів, які б пропагували ідею дивізії як зародку української національної армії. Так, 28 квітня 1943 р., після урочистого Богослужіння у храмі святого Юра, яке відправив єпископ Йосиф Сліпий в асисті крилошан Митрополичої Капітули о. д-ра Г.Костельника і о. Р.Лободича⁶⁶, проповідь виголосив о. В.Лаба. Проповідник підкреслив: “Чому ми маємо радіти в цей так важкий воєнний час? Бо... дістаємо змогу створити стрілецьку дивізію. А це воскресення Української Галицької Армії, це нав’язання до нашої військової традиції... Це єдиний засіб здобути волю... До цього нас кличе Бог так, як колись кликав хрестоносців боротися за визволення Святої Землі...”⁶⁷. Проповідь о. В.Лаби, за вказівкою губернатора, записали на 4 платівки й переслали до Берліна, де 13 липня їх передано шефові ССГА, а 22 липня – шефові особистого штабу Гімmlера. Характеризуючи її, Бергер

* Так, наприклад, у листі на адресу добровольців дивізії від 25 лютого 1944 р. митрополит А.Шептицький, зокрема, писав: “...Нехай Бог дасть Вам усім віднести з того вишколу багато хісна, а ніякої втрати на душі, ні на тілі. Дякую Вам особливим способом за Вашу так добру пам’ять. Нехай Вам Бог благословить за добре серце (підкреслення моє. – Р.Д.)” (цит. за : Боляновський А. Дивізія... – С. 125).

наголосив: “У промові є деякі небезпечні мовні звороти; але ми “вирвемо зуба”!”. Після прослуховування Гімmlером проповіді о. В.Лаби з німецьким перекладом були повернені Вехтеру; при цьому дивізія була названа як “колишня українська” в сенсі того, що такого окреслення на той час вже не було в її назві⁶⁸.

Значну підтримку формуванню дивізії “Галичина” надало духовенство УГКЦ у цілому краї. Із цього приводу шеф правління губернатора дистрикту Галичина К.Нойман 31 травня 1944 р. писав уповноваженому МЗС Німеччини при генерал-губернаторові Шумбург: “З приводу створення українського з’єднання СС священництво усієї церковної провінції закликало до добровільного зголошення до нього”⁶⁹. При цьому очевидним є те, що більшість священників сприйняли факт створення дивізії як зародка майбутньої української армії, проводячи аналогії з формуванням 1914 р. легіону УСС, що став основою УГА. З цього приводу член Митрополичої Капітули о. д-р Г.Костельник пізніше згадував, що “часто-густо на запитання, що означають літери СС, вербувальники відповідали, що це традиційна назва – січові стрільці”⁷⁰. Власне, свідомо прив’язка до традицій УГА відображала насамперед сподівання щодо створення на основі дивізії в недалекому майбутньому української національної армії. Показовим є факт: 29 квітня 1943 р. на урочистому святі в Кам’янці-Струмиловій о. І.Цегельський передав у руки представництва Військової Управи дивізії прапор організації “Сокіл”, на якому на вірність Україні присягали вояки УГА в 1918 – 1919 рр.⁷¹ Із закликом зголошуватися до дивізії на зборах 2 травня 1943 р. у Делятині виступив колишній старшина УГА, голова місцевої делегатури УОК о. В.Пилипець⁷². Закликав молодь у своїй проповіді під час Богослужіння перед повітовою нарадою в справі набору до дивізії 23 травня 1943 р. також долиньський декан і референт суспільної опіки УОК о. М.Чорнега⁷³.

Чимало священників прагнули подати особистий приклад для молоді. Так, під час набору добровольців 14 травня 1943 р. у громаді Пнів Надвірнянського повіту до дивізії виявляли бажання вступати не тільки селяни та учителі, але й навіть священники⁷⁴. У Золочівському повіті лише протягом 8 травня до повітового центру з с. Утішкова прибуло відразу 40 добровольців на чолі зі сільським парохом Беєм⁷⁵. У Болехові 24 травня 1943 р. під час військово-медичного набору добровольців зголосився о. Б.Соколовський із Гошева, але йому відмовили “тільки тому, що Ексц. Митрополит Андрей Шептицький уже визначив відповідне число полевих духівників для Дивізії”⁷⁶. Також виявили бажання піти до дивізії 23 абітурієнти Малої Духовної семінарії у Львові⁷⁷, серед яких були Скасків із Рогатинщини, М.Демчишин зі Львова та інші⁷⁸. Із власної ініціативи декілька священників (парох Космирина Бучацького деканату о. Р.Косович, парох Дрищева Єзупільського деканату о. І.Дубчевський і парох Глибочка Скальського деканату о. Р.Головатий) спершу записалися до дивізії, а потім поставили єпископа Г.Хомишина перед фактом, але ієрарх письмово заборонив їм, і вони погодилися залишитися на своїх парафіях⁷⁹. Лише одному священникові, пароху Скоморох Бучацького деканату, о. І.Галібею єпископ Г.Хомишин дозволив стати капеланом дивізії, але той невдовзі повернувся на свою парафію⁸⁰. Деколи батьки-священники віддавали до дивізії навіть двох своїх синів – як, наприклад, член Митрополичої Капітули о. д-р Г.Костельник, парох Грімно Комарнівського повіту о. Я.Пасічинський⁸¹, парох Чорнокінців Чортківського району о. Г.Хомчук⁸² та багато інших.

Необхідно зауважити, що основним мотивом підтримки духовенством набору до дивізії була ідея відновлення Української держави. З цього приводу заступник голови УОК у Станіславові о. В.Микитюк на зборах 9 травня 1943 р. за участю окружного старости Альбрехта та представників УОК і Військової Управи дивізії у своєму виступі виразно підкреслив, що “в сьгоднішній війні йде між іншим про буття чи небуття української нації і тому до Дивізії повинен голоситися кожний, хто може носити зброю”⁸³. У Коломиї 23 травня 1943 р. відбулося “свято зброї” з нагоди набору до дивізії, яке розпочалося зранку урочистою Службою Божою і

* Характерно, що подібне “свято зброї” в Коломиї відбулося 31 серпня 1941 р., символічно з нагоди 22-ї річниці здобуття Києва об’єднаною армією УНР і ЗУНР, щоб таким чином продемонструвати перед німецькою адміністрацією самостійницькі прагнення та здатність до збройної боротьби з “більшовицьким режимом” українців, які з тактичних міркувань визнають німецьку армію союзницькою (див.: Деля-

завершилося походом 27 сотень добровольців з округу⁸⁴. Таким чином, можемо підтвердити раніше висловлену нами тезу, що “підтримка духовенством УГКЦ формування дивізії “Галичина” базувалася, по-перше, на політичних розрахунках УЦК і ОУН(М) щодо створення “зародку української армії”, а по-друге, формування дивізії державною (окупаційною, але легітимною) владою було своєрідним гарантом визнання іншими державами”⁸⁵.

Разом із тим, спрацював й інший фактор – реальна загроза відновлення радянського режиму в Галичині, яку духовенство УГКЦ сприймало особливо боляче. Мабуть, тому духовенство активно відгукнулося на звернення УЦК “В роковини з дня масакри” від 27 червня 1943 р. із проханням відправити панахиди з нагоди вшанування пам’яті жертв репресій⁸⁶. Так, перед Зеленими святами, 3 і 4 липня 1943 р. УОК у Станіславові влаштував “церковне свято поминок за поляглих у боях Героїв за краще майбутнє народу”, під час якого на міському цвинтарі місцеве духовенство відправило панахиду “на стрілецьких гробах та на гробах большевицьких жертв”⁸⁷. Такі ж панахиди відправили о. Одинський у Жаб’ї та о. Могильняк у Городі Косівського деканату⁸⁸. У Львові 4 липня 1943 р. “урочисті панахиди за жертвами большевицького терору” відправили польовий духівник дивізії “Галичина” о. В.Лаба та крилошанин Львівської митрополічної капітули о. Л.Куницький в асисті 10 священників⁸⁹. Згадані заходи, на нашу думку, мали підтекст пасивної форми протесту проти встановлення радянської влади в Галичині, чим підкреслювалося, що активною формою може бути лише збройна боротьба в лавах дивізії проти “більшовизму”.

Відзначена тенденція особливо простежується в усіх наступних публічних виступах духовенства УГКЦ, зокрема під час урочистостей із нагоди від’їзду добровольців дивізії до навчальних таборів у липні та жовтні 1943 р. Так, 11 липня 1943 р. у Станіславові після польової Архієрейської Служби Божої, яку відправив єпископ-помічник І.Лятишевський в асисті о. В.Лаби зі Львова та ректора духовної семінарії о. А.Бойчука, промовив о. В.Микитюк, який запевнив, що “будем працювати однодушно з німецьким проводом у тому переконанні, що тут йде про життя або смерть, у тій певності, що ця боротьба скінчиться перемогою над спільним ворогом...”⁹⁰. Вже 18 липня 1943 р. у Львові з тієї ж нагоди Богослужіння відправили єпископ-помічник Микита Будка, крилошанин о. В.Лаба й о. С.Сапрун. Головний капелан дивізії виголосив промову такого змісту: “Йдете в похід не тільки за Батьківщину, але й за віру, за Христа, за Христову моральність, за свободу совісті, за культуру людства. Йдете боротися проти орди, що шляхом татарви суне на наші землі...”⁹¹. У Надвірній 21 жовтня 1943 р. із нагоди прощання з добровольцями парох Надвірної о. Цюпик “відправив молебень та довершив благословення добровольців”⁹². У Станіславові 22 жовтня 1943 р. у своєму виступі з цієї ж нагоди о. В.Микитюк “прощав добровольців, указуючи на їхнє велике завдання супроти народу та на потребу творити збройну силу...”⁹³. Отже, частина духовенства УГКЦ розглядала створення дивізії “Галичина” як вимушену необхідність співпраці з окупаційною владою виключно задля відвернення “загрози більшовизму”. Водночас постійні акценти згаданих священників у своїх публічних виступах на створенні дивізії як української збройної формації не дозволяють сумніватися в їхній щирій переконаності щодо можливості відновлення Української держави в найближчій перспективі.

Водночас необхідно згадати й про іншу тенденцію: попри значну активність під час набору, зокрема на Тернопільщині, Коломийщині та Косівщині⁹⁴, спостерігалися й відмови вступати до дивізії. Так, Станіславівський окружний староста Альбрехт на сесії волосних старшин 22 листопада 1943 р. у Делятині говорив про те, що українська молодь “зійшла на бездоріжжя”, створюючи “боївки”, тоді як можна ще вступати до дивізії “Галичина”⁹⁵. Наразі важко ствердити, наскільки тоді духовенство підтримувало тенденцію переходу до підпілля

тинський Р. І. Участь греко-католицького духовенства Станіславівської єпархії у формуванні української адміністрації (липень – серпень 1941 р.) / Р. І. Делятинський // Ціннісно-смысловий вимір буття українського суспільства і перспективи українського націоналізму : матеріали III Міжнар. наук. конф. (Івано-Франківськ, 17–18 листопада 2007 р.) / науковий редактор О. Сич. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2007. – С. 217–218).

УПА. Зрештою, після тривалих дискусій Провід ОУН(Б) восени 1943 р. прийняв компромісне рішення: продовжити офіційно критикувати концепцію військової частини “Галичина”, але припинити бойкот набору добровольців⁹⁶. Очевидно, серед духовенства УГКЦ були відомі суперечності в середовищі ОУН(Б) щодо дивізії. Про це свідчить, зокрема, такий факт: у жовтні 1943 р. парох Більче Золотого Скальського деканату о. С.Гребенюк у виступі в читальні заявив: “Навіщо нам ховатися в лісі із заржавілими гвинтівками. Що ми цим собі завоюємо. Краще йти в лави СС і разом з німцями будемо бити спільного ворога – більшовизм. Німці нам дадуть добру зброю...”⁹⁷. Тим часом інший священник УГКЦ – о. І.Гриньох – на той час входив до складу Крайового Проводу ОУН(Б) на ЗУЗ⁹⁸, і навіть став співавтором відкритого листа на адресу губернатора О.Вехтера від 1 жовтня 1943 р.⁹⁹. Однак такі поодинокі факти ще не свідчать про якісь глибші суперечності між духовенством у відношенні до дивізії “Галичина” та формувань УПА. Натомість, підкреслимо, значна частина духовенства УГКЦ протягом травня – жовтня 1943 р. підтримувала формування дивізії “Галичина” як української формації. Однак активізація репресій із боку гестапо з 10 жовтня 1943 р. кардинально змінила ставлення духовенства до німецького режиму.

Достатньо доброю запорукою збереження національних традицій серед вояків дивізії стала діяльність капеланів. Рішення про включення їх до штату дивізії остаточно було прийняте, напевно, десь перед згаданою зустріччю Бергера з о. В.Лабою 26 липня 1943 р. Повернувшись із Берліна, референт душпастирства Військової Управи особисто повідомив митрополита, що всіх капеланів у дивізії має бути 12, а їхній вишкіл відбудеться від 20 серпня до 3 жовтня 1943 р. у навчальному таборі в Зенгаймі, що містився в Ельзасі¹⁰⁰. За поданням головного капелана дивізії “Галичина” о. В.Лаби за період між 26 липня та 20 серпня 1943 р. митрополит А.Шептицький призначив дивізійними капеланами 12 священників, які канонічно належали до Львівської архієпархії УГКЦ. Капеланами дивізії стали: о. Іван-Всеволод Дурбак, колишній капелан куреня імені Є.Коновальця, завідателю у Лучинцях; о. Емануїл Кордуба, завідателю у Містках на Самбірщині; о. Василь-Всеволод Лещинин, Чину Святого Теодора; о. Роман Лободич, крилошанин Митрополічної Капітули; о. Юрій Ванчицький, завідателю у Середопільцях; о. Ісидор Нагасвський, завідателю у Білявцях; о. Данило Ковалюк, катехит із м. Сколе; о. Северин Сапрун, завідателю у Львові; о. Михайло Левенець, священник зі Львівщини; о. Осип Карпінський; о. Йосиф Кладочний; о. Іван Голойда. Пізніше до них як капелан приєднався о. Богдан Левицький¹⁰¹, а в січні 1944 р. капеланами були також о. Євген Лабинський, о. Юліян Микитиш, о. Омелян Шупалт ЧСВВ¹⁰². Крім того, на прохання Військової Управи дивізії у серпні 1943 р. Варшавський архієпископ Польської православної церкви Палладій, призначив православного духівника о. О.Новицького¹⁰³. Очевидно, офіційне затвердження німецьким командуванням згаданих священників “польовими духівниками Галицької добровольчої дивізії” відбулося 6 листопада 1943 р.¹⁰⁴, тобто після завершення військового вишколу.

Слід зазначити, що з перших днів вишколу капелани дивізії добросовісно виконували свої обов’язки: проповідували, відправляли богослужіння, проводили бесіди з вояками. У цей час о. В.Лаба розпочав роботу над підготовкою до друку спеціального молитовника для вояків дивізії, а о. М.Левенець склав указівки для польових духівників дивізії¹⁰⁵. Дивізійні капелани підтримували регулярне листування з митрополитом А.Шептицьким.

Насамкінець згадаємо, що в січні – лютому 1944 р. дивізія “Галичина” була сформована: в її складі було чотири полки, до штабів яких призначено згаданих капеланів. Однак діяльність капеланів дивізії заслуговує на окреме дослідження.

Таким чином, ставлення духовенства УГКЦ до дивізії “Галичина” визначалося насамперед політичними розрахунками щодо можливості сформування на її основі української національної армії, яка в умовах завершення війни сприятиме відновленню суспільного порядку й відновить Українську державність. Такої концепції розуміння дивізії дотримувався митрополит А.Шептицький, єпископи Й.Сліпий і М.Будка, Г.Хомишин та І.Лятишевський, а також значна частина духовенства.

Разом з тим, наші висновки не є остаточними, адже залишаються відкритими деякі проблемні питання. Так, важливо, на нашу думку, було б показати “рівень” підтримки духовенством УГКЦ набору до дивізії по окремих регіонах, зокрема по округах і повітах дистрикту,

по спархіях і деканатах, детальніше з'ясувати, хто з колишніх капеланів УГА став капеланом дивізії "Галичина". На особливе дослідження, як вже зазначалось, заслуговує сам інститут капеланства в дивізії "Галичина", зокрема діяльність капеланів дивізії у військово-вишкільних таборах у серпні – жовтні 1943 р., на радянсько-німецькому фронті в лютому – липні 1944 р. і в британському полоні в Ріміні в 1944–1945 рр. Зауважимо, звичайно, що є декілька досліджень діаспорних істориків, однак нині історія капеланства в дивізії потребує переосмислення, зокрема у зв'язку із практичними потребами створення та діяльності інституту капеланів у Збройних Силах України.

1. Конституція України. – Ст. 11.
2. Див.: Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль // Україна крізь віки : у 15 т. – К. : Альтернативи, 1999. – Т. 12. – С. 126–127, 146–147, 157; Ткаченко С. Н. Повстанческая армия: Тактика борьбы / С. Н. Ткаченко. – Минск ; Москва : Харвест – АСТ, 2000. – С. 298.
3. Верига В. Дорогами Другої світової війни : Дивізія "Галичина" / В. Верига. – Торонто, 1998. – 345 с.; його ж. За рідний край, за нарід свій, або Хто такі дивізійними? – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – 288 с.; Побігуший-Рен Є. Мозаїка моїх споминів / Є. Побігуший-Рен. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2002. – 188 с.; Українська дивізія "Галичина" : іст.-публіцист. зб. / ред.-упоряд. М. Слабошпицький. – К. ; Торонто : Негоціант-Плюс ; Братство кол. вояків 1-ої УД УНА – УВКР ; редакція газети "Вісті з України", 1994. – 164 с.; 2-ге вид. – К. : Ярославів Вал, 2007. – 232 с.
4. Боляновський А. Дивізія "Галичина" : історія / А. Боляновський. – Львів: [б. в.], 2000. – 528 с.; його ж. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). – Львів : [б. в.], 2003. – 686 с.
5. Дерейко І. Українські допоміжні воєнізовані формування німецької армії і поліції в генеральній окрузі Київ у 1941–1943 рр. / І. Дерейко // Архіви окупації 1941–1944. – К. : [б. в.], 2006. – Т. 1. – С. 796–804.
6. Шайкан В. Ідеологічне підґрунтя колабораціонізму в Україні в роки фашистської окупації // Архіви окупації 1941–1944 / В. Шайкан. – К. : [б. в.], 2006. – Т. 1. – С. 849–853; Перелік дисертацій, які були затверджені ВАК України у січні–червні 2007 р. : 07.00.01 "Історія України". Докторські дисертації: Шайкан В. О. Колабораціонізм на території Рейхскомісаріату "Україна" та військової зони в роки Другої світової війни / В. О. Шайкан // Укр. іст. журнал. – 2008. – № 2. – С. 217–218.
7. Боляновський А. Дивізія... – С. 394.
8. Див.: Гуркіна С. Митрополит Андрей (Шептицький) у період німецької окупації Галичини : найновіша історіографія питання (1989–2000 роки) / С. Гуркіна // Ковчег. – Львів, 2001. – Ч. 3. – С. 563–565.
9. Див. документи № 192, 206, 211, 229, 234, 244, опубліковані в зб. Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Церква і Церковна єдність. Документи і матеріали (1899–1944). – Т. II : Церква і суспільне питання. – Кн. 2 : Листування. – Львів : Місіонер, 1999. – С. 925–926, 950–953, 960–961, 982–986, 990–994, 1007–1008.
10. Боляновський А. Дивізія... – С. 69–71.
11. Пастирські листи Князів Церкви у велику хвилину // Самостійна Україна. – 1941. – 9 липня. – Ч. 2. – С. 2; Григорій Хомишин Божою Милостію і Апостольського Престола благословенням Станіславівський Єпископ Всечесному Духовенству й Вірним Станіславівської Дієцезії мир і архиерейське благословення. ... Дано при Катедра́льнім Храмі Воскресення Господа Нашого Ісуса Христа в Станіславові в день Свята Царя Христа 24 жовтня н. ст. 1941 р. – С. 2–3.
12. Митрополит Андрей Шептицький... – Т. II. – Кн. 2. – Львів : [б. в.], 1999. – С. 925; Сурмач О. І. Греко-католицька церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941–1944 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спеціальність 07.00.01 "Історія України" / О. І. Сурмач. – Львів : [б. в.], 2001. – С. 14.
13. Яшан В. Під брунатним чоботом: Німецька окупація Станіславівщини в Другій світовій війні (1941–1944) / В. Яшан. – Торонто, 1989. – С. 71–72, 75, 77–87; Мірчук П. УПА. 1942–1952 : документи і матеріали / П. Мірчук. – Львів : [б. в.], 1991. – С. 18.
14. Паньківський К. Роки німецької окупації (1941–1944) / К. Паньківський. – Нью-Йорк, 1965. – С. 14, 25–26; Українська Національна Рада у Львові. Окружний Український Комітет у Станіславові // Воля Покуття. – 1941. – 19 жовтня. – Ч. 23. – С. 3.
15. Так, під час візиту 14 серпня 1941 р. до Станіслава губернатора дистрикту Ляш заявив про "спеціальне зацікавлення українським народом з боку Фірера Адольфа Гітлера", який пізніше мас

- нібито "вирішити позитивно змагання всього українського народу до об'єднання в одному суцільному національно-державному організмі" (див.: Станіславів вітає Губернатора Д-ра Ляша // Українське слово. – 1941. – 17 серпня. – Ч. 12. – С. 1–2).
16. Наприклад, голова Станіславської Обласної Управи у відозві 15 серпня 1941 р. підкреслював, що із створенням дистрикту "нову організацію адміністрації не належить уважати за рівнозначну з остаточним вирішенням нашого політичного майбутнього..., мабуть, воєнні та господарські причини вирішили створення дистрикту Галичина, з влученням його до Генерал-Губернаторства, проте ж всі ми твердо віримо, що українська справа буде все ж таки вирішена для нас позитивно та корисно" (див.: Україні Станіславської Області. Станіславів, 15 серпня 1941. Обласна Управа // Українське слово. – 1941. – 28 серпня. – Ч. 16. – С. 1).
  17. Див.: Як шаліло НКВД у Станіславові, Золочеві і Чорткові // Воля Покуття. – 1941. – 10 серпня. – Ч. 10–11. – С. 3; Мучеництво українського духовенства // Самостійна Україна. – 1941. – 10 липня. – Ч. 3. – С. 2; Шанують пам'ять героїв (Надвірна) // Українське слово. – 1941. – 31 липня. – Ч. 5. – С. 3.
  18. Так, 31 серпня 1941 р. в Коломиї та Станіславові за участю греко-католицького духовенства, представників українських організацій, офіцерів німецької та угорської армії відбулося "свято української зброї", присвячене 22-ій річниці здобуття Києва об'єднаною армією УНР і ЗУНР, що символізувало тактичний союз з Німеччиною (див.: Е. З. Свято української зброї / Е. З. // Воля Покуття. – 1941. – 7 вересня. – Ч. 17. – С. 3; Яшан В. Під брунатним чоботом... – С. 66–68).
  19. Так, журналіст "Українського слова" І. Смолинський стверджував, що "з покінченням війни... Адольф Гітлер і нашу країну – дистрикт Галичину влучить до Великої України, щоб ми, нарешті, зажили державним вільним життям в дружбі з націями, що в ім'я вселюдських загальних ідеалів визволили Україну від варварської большевицької навали" (див.: По наших округах: Хриплин. Іван Смолинський // Українське слово. – 1941. – 28 серпня. – Ч. 16. – С. 3–4).
  20. Паньківський К. Роки німецької окупації... – С. 6–7.
  21. Див.: Паньківський К. Роки німецької окупації... – С. 305–307; Коломия і Коломийщина : збірник споминів і статей про недавнє минуле. – Філадельфія : Вид-во Ком. коломиян, 1988. – С. 397–398, 466, 467; 3 діяльності УОК в Коломиї // Станіславівське слово. – 1942. – 22 листопада. – Ч. 16. – С. 6; Новорічне свято в Коломиї // Воля Покуття. – 1942. – 18 січня. – Ч. 2. – С. 3.
  22. Український Краєвий Комітет – єдина українська організація в Галичині // Воля Покуття. – 1942. – 7 січня. – Ч. 1. – С. 5; Координація нашого організованого життя в ГГ. Краків – Львів, дня 27 лютого 1942. Др. Володимир Кубійович, Провідник УЦК. Др. Кость Паньківський, заступник Провідника УЦК // Українське слово. – 1942. – 11 березня. – Ч. 29. – С. 3.
  23. Цит. за: Паньківський К. Роки німецької окупації... – С. 32.
  24. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки. – К. : [б. в.], 2006. – Т. 1. – С. 206; Сурмач О. І. Греко-католицька церква... Автореферат... – С. 8–9, 14, 15.
  25. Паньківський К. Роки німецької окупації... – С. 305, 307, 308; На твердому та ясному шляху: Рік праці УОК в Станіславові // Станіславівське слово. – 1942. – 27 грудня. – Ч. 21. – С. 6; 3 діяльності УОК в Коломиї // Станіславівське слово. – 1942. – 22 листопада. – Ч. 16. – С. 6; Хроніка: Селянська національна солідарність // Українське слово. – 1941. – 14 грудня. – Ч. 34. – С. 4; В місті Стефаніка і Черемшини. А.Ш.Д. // Станіславівське слово. – 1942. – 13 грудня. – Ч. 19. – С. 6; Праця Делегатури УОК в Снятині // Станіславівське слово. – 1943. – 21 лютого. – Ч. 8. – С. 6; 3 діяльності делегатури УОК в Яблоніві. Ур. // Станіславівське слово. – 1943. – 28 лютого. – Ч. 9. – С. 6.
  26. Праці в селі є дуже багато. Сільські інтелігенти, не дримайте! // Станіславівське слово. – 1943. – 4 квітня. – Ч. 14. – С. 7; Дзвін на тривогу! Священики та вчителі подайте руку німцям! В. Б. // Станіславівське слово. – 1943. – 14 березня. – Ч. 11. – С. 2.
  27. Яшан В. Під брунатним чоботом... – С. 75.
  28. На твердому та ясному шляху: Рік праці УОК в Станіславові // Станіславівське слово. – 1942. – 27 грудня. – Ч. 21. – С. 6.
  29. За пошану для проводу. УЦК // Станіславівське слово. – 1943. – 3 січня. – Ч. 22. – С. 2.
  30. Боляновський А. Дивізія... – С. 24, 27. Див. також: Кубійович В. Початки української дивізії... – С. 16–17; Паньківський К. Військові справи дивізії "Галичина" / К. Паньківський // Українська дивізія "Галичина" : іст.-публіцист. зб... – С. 32–33; Шанковський Л. УПА і Дивізія / Л. Шанковський // Українська дивізія "Галичина" : іст.-публіцист. зб... – С. 70–71; Колісник Р. Військова Управа "Галичина" / Р. Колісник // Українська дивізія "Галичина" : іст.-публіцист. зб... – С. 96–97.
  31. Кубійович В. Початки української дивізії... – С. 16.
  32. Паньківський К. Військові справи дивізії... – С. 33–35; Колісник Р. Військова Управа "Галичина"... – С. 98.
  33. Кубійович В. Початки української дивізії... – С. 22.

34. Їх прямо, без особливого критичного розгляду, цитують і сучасний український дослідник А. Боляновський, покликаючи на спогади В. Кубійовича (див.: Боляновський А. Дивізія... – С. 68), і діаспорний дослідник Р. Колісник (див.: Колісник Р. Військова Управа “Галичина”... – С. 99).
35. Характерно, що згаданий вислів наводить й один із сотників дивізії та учасників битви під Бродами М. Малецький (див.: Малецький М. “У моїй долі вирішальну роль відіграв митрополит Андрей Шептицький” / М. Малецький // Українська дивізія “Галичина”: іст.-публіцист. зб... – С. 225).
36. Так, заступник голови УКК у Львові М. Демкович-Добрянський пізніше стверджував: “Дмитро Паліїв, який один із перших зголосився до української дивізії, сформулював думку: немає такої ціни, якої ми не мали б заплатити, щоб мати власну збройну силу. Ця думка загально прийнялась і її повторювали в різних варіантах і за різних обставин. Найбільш активно поширював її Дмитро Паліїв. І він заплатив за неї найвищу ціну: загинув у невияснених обставинах під Бродами. Схилию голову в пошані перед його світлою пам’яттю. Проф. Кубійович приписав авторство Палієвої думки митрополитові Шептицькому. Завжди правдолюбивий у своїх публічних заявах, Кубійович тут помилився. Правильніше записав д-р Паньківський: “Митрополит висловився позитивно про справи дивізії”...” (див.: Демкович-Добрянський М. Митрополит Шептицький і “Дивізія Галичина” / М. Демкович-Добрянський // Патріархат. – 1999. – Ч. 7–8. – С. 10).
37. Послання Їх Ексцеленції Митрополита Кир Андрея до Духовенства і Вірних // Станиславівське слово. – 1943. – 15 серпня. – Ч. 33. – С. 2, 4; Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали (1899–1944). – Т. II: Церква і суспільне питання. Кн. I: Пастирське вчення і служіння. – Львів: Місіонер, 1999. – С. 537, 539.
38. Митрополит Андрей Шептицький... – Т. II. – Кн. I. – Львів, 1999. – С. 539.
39. Цит. за: Боляновський А. Дивізія... – С. 70.
40. Митрополит Андрей Шептицький... – Т. II. – Кн. I. – Львів, 1999. – С. 539.
41. Цит. за: Боляновський А. Дивізія... – С. 70.
42. Послання Їх Ексцеленції Митрополита Кир Андрея до Духовенства і Вірних // Станиславівське слово. – 1943. – 15 серпня. – Ч. 33. – С. 2, 4; Митрополит Андрей Шептицький... – Т. II. Кн. I. – Львів, 1999. – С. 537, 539.
43. Андрухів І. О. Історія релігійного життя в Галичині та на Прикарпатті: історико-правовий аналіз / І. О. Андрухів, о. П. Є. Кам’янський. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. – С. 142.
44. Митрополит Андрей Шептицький... – Т. II. Кн. I. – Львів, 1999. – С. 539.
45. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи... – Т. I. – С. 646–647.
46. Див.: Яшан В. Під брунатним чоботом... – С. 88; Паньківський К. Військові справи дивізії... – С. 35. Детальніше про еволюцію відношення ОУН(Б) та ОУН(М) щодо ідеї дивізії див.: Боляновський А. Дивізія... – С. 101–108.
47. Боляновський А. Дивізія... – С. 69.
48. Кубійович В. Початки української дивізії... – С. 22.
49. Промова Губернатора д-ра Вехтера: До боездатної молоді Галичини! // Станиславівське слово. – 1943. – 2 травня. – Ч. 18. – С. 1–2.
50. Боляновський А. Дивізія... – С. 68.
51. Див.: СС–Стрілецька Дивізія Галичина: У храмі св. Юра // Станиславівське слово. – 1943. – 2 травня. – Ч. 18. – С. 2; Торжественне Богослуження // Станиславівське слово. – 1943. – 9 травня. – Ч. 19. – С. 6.
52. Зібрання громадянства // Станиславівське слово. – 1943. – 9 травня. – Ч. 19. – С. 6.
53. Торжественне Богослуження // Станиславівське слово. – 1943. – 9 травня. – Ч. 19. – С. 6.
54. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи... – Т. I. – С. 581–582.
55. Цит. за: Гуркіна С. Митрополит... – С. 560.
56. Див.: Митрополит Андрей Шептицький... – Т. II. – Кн. I. – Львів: [б. в.], 1999. – С. 516–517.
57. Демкович-Добрянський М. Митрополит Шептицький і “Дивізія Галичина”... – С. 10.
58. Боляновський А. Дивізія... – С. 71–72.
59. Кодекс канонів Східних Церков проголошений Іваном Павлом II / авториз. переклад Й. Кобів; Канонічна комісія: о. Протоарх. І. Патрило, о. С. Мудрий, о. К. Корчагін і о. Т. Галицький. – Львів: Вид-во ОО. Василян, 1995. – Кан. 867, 871 § 2. – С. 231; Поспішил Д. Східне Католицьке Церковне право / Д. Поспішил. – Львів: Свічадо, 1997. – С. 458.
60. Станиславівське слово. – 1943. – 2 травня. – Ч. 18. – С. 1–2; 1 серпня. – Ч. 31. – С. 4; Львівські вісті. – 10 липня 1943. – Ч. 153 (573). – С. 1; 14 липня 1943. – Ч. 166 (576). – С. 2; Полк. Євген Побігуций-Рен. Мозаїка моїх споминів... – С. 131–132.
61. Див.: Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи... – Т. I. – С. 210, 646. Порівн.: о. Гриньох І. Спогади Патріарха Йосифа: Вул. Короленка, 33 – Київ // Патріархат. – 1993. – Ч. 3. – С. 14.
62. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи... – Т. I. – С. 623.

63. Див.: Боляновський А. Дивізія... – С. 44.
64. Там само.
65. Там само. – С. 45.
66. СС – Стрілецька Дивізія Галичина: У храмі св. Юра // Станиславівське слово. – 1943. – 2 травня. – Ч. 18. – С. 2.
67. СС – Стрілецька Дивізія Галичина: Проповідь о. д-ра Лаби; Військова Управа // Станиславівське слово. – 1943. – 2 травня. – Ч. 18. – С. 2–3.
68. Див.: Боляновський А. Дивізія... – С. 44–45.
69. Там само. – С. 72.
70. Даниленко Т. Дорогою ганьби і зради. Історична хроніка / Т. Даниленко. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 214.
71. Боляновський А. Дивізія... – С. 73.
72. Народні збори у Надвірнянщині // Станиславівське слово. – 1943. – 9 травня. – Ч. 19. – С. 6.
73. Народа справі набору добровольців // Станиславівське слово. – 1943. – 6 червня. – Ч. 23. – С. 6.
74. Набір добровольців проходить успішно даліше // Станиславівське слово. – 1943. – 6 червня. – Ч. 23. – С. 6.
75. Див.: Боляновський А. Дивізія... – С. 82–83.
76. Військово-лікарський перегляд Добровольців // Станиславівське слово. – 1943. – 6 червня. – Ч. 23. – С. 6.
77. Добричев В. У тіні святого Юра / В. Добричев. – Львів: Каменяр, 1970. – С. 156.
78. Див.: Боляновський А. Дивізія... – С. 71.
79. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи... – Т. I. – С. 582, 621.
80. Станиславівське слово. – 1943. – 6 червня. – Ч. 23. – С. 6; Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи... – Т. I. – С. 619.
81. Боляновський А. Дивізія... – С. 77.
82. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи... – Т. I. – С. 223, 351.
83. Маніфестація в Станиславові з нагоди набору добровольців // Станиславівське слово. – 1943. – 23 травня. – Ч. 21. – С. 6.
84. Велике свято зброї з участю Губернатора Д-ра Вехтера в Коломиї // Станиславівське слово. – 1943. – 30 травня. – Ч. 22. – С. 6.
85. Пилипів І. До питання про греко-католицьких капеланів в Українській Повстанській Армії (1942–1946 рр.) / І. Пилипів, Р. Делятинський // Галичина: Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ: Плай, 2008. – Вип. 14: 100 років від дня народження Романа Шухевича. – С. 305.
86. В роковини дня масакри: До всіх Українських Освітніх Товариств Галичини і Надсяння. Український Центральний Комітет // Станиславівське слово. – 1943. – 27 червня. – Ч. 26. – С. 4.
87. Поклін Героям: Зелено святочні торжества могил у Станиславові // Станиславівське слово. – 1943. – 4 липня. – Ч. 27. – С. 6.
88. Панахида за замученими більшовиками в Жаб’ю Ільці // Станиславівське слово. – 1943. – 25 липня. – Ч. 30. – С. 6; Посвячення могил в Городі // Станиславівське слово. – 1943. – 25 липня. – Ч. 30. – С. 6.
89. Величава панахида за жертви більшовицького терору // Станиславівське слово. – 1943. – 11 липня. – Ч. 28. – С. 2.
90. Ми готові до боротьби: Величає свято СС. Стрілецької Дивізії Галичина у Станиславові // Станиславівське слово. – 1943. – 18 липня. – Ч. 29. – С. 6; Величає свято добровольців. Перші добровольці поїхали // Станиславівське слово. – 1943. – 1 серпня. – Ч. 31. – С. 6; За Батьківщину. Станіславів прощає своїх добровольців // Станиславівське слово. – 1943. – 1 серпня. – Ч. 31. – С. 6; пор.: Марчук В. В. Церква, духовність, нація: УГКЦ в суспільному житті України ХХ ст. / В. В. Марчук. – Івано-Франківськ: Плай, 2004. – С. 214.
91. Величава маніфестація Львова з нагоди від’їзду перших добровольців СС. Стрілецької Дивізії Галичина // Станиславівське слово. – 1943. – 25 липня. – Ч. 30. – С. 1–2.
92. Надвірна прощає своїх добровольців // Станиславівське слово. – 1943. – 14 листопада. – Ч. 46. – С. 6.
93. Станиславівщина прощає своїх стрільців: Добровольці СС Стрілецької Дивізії Галичина на вишкіл // Станиславівське слово. – 1943. – 28 листопада. – Ч. 48. – С. 6.
94. У військові ряди: Великий наплив добровольців // Станиславівське слово. – 1943. – 30 травня. – Ч. 22. – С. 2; 320 добровольців з одного села // Станиславівське слово. – 1943. – 30 травня. – Ч. 22. – С. 6.
95. Яшан В. Під брунатним чоботом... – С. 111.
96. Боляновський А. Дивізія “Галичина”: історія. – С. 105–106.
97. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи... – Т. I. – С. 224.
98. Див.: о. Гриньох І. Ще раз у справі українського військового духівництва / о. І. Гриньох // Патріархат. – 1992. – Ч. 2. – С. 22–25.

- ⁹⁹ Боляновський А. Дивізія... – С. 106.
¹⁰⁰ Там само. – С. 45.
¹⁰¹ Там само. – С. 121.
¹⁰² Представники наших добровольців у губернатора д-ра Вехтера й полк. Бізанца // Станиславівське слово. – 1944. – 2 січня. – Ч. 1. – С. 2.
¹⁰³ Православний польовий духовник для Галицької СС Стрілецької Дивізії // Станиславівське слово. – 1943. – 29 серпня. – Ч. 35. – С. 8.
¹⁰⁴ Боляновський А. Дивізія... – С. 122.
¹⁰⁵ Там само.

Basing on the analysis of published archival sources, press and memories, the author attempts to answer the following question: which factors made a part of the Ukrainian Greek-Catholic church support the enrollment to the "Halychyna" division?

Key words: *Greek-Catholic church, metropolitan, bishops, the clergy, the "Halychyna" division, chaplains.*

УДК 329.71
ББК 66.5

Тарас ЛУТЧИН

ТРАНСФОРМАЦІЯ ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ У 1943–1950 рр.

У статті викладено основні засади ідеології "інтегрального націоналізму", апологетом якого був Д.Донцов, та "організованого націоналізму", що був основою ідеології Організації українських націоналістів. Також показано ревізію ідеологічних засад ОУН після III Надзвичайного великого збору ОУН у 1943 році й перехід на позиції соціалізму, демократії та гуманізму. Талановиті ідеологи ОУН П.Полтава, О.Дяків та ін. обґрунтували новий суспільно-економічний лад і політичну систему майбутньої України, що було значним поступом у розвитку суспільно-політичної думки повоєнного періоду.

Ключові слова: *націоналізм, український національно-визвольний рух, інтегральний націоналізм, ідеологія, соціалізм, демократія, гуманізм, суспільно-економічний лад, підпільні групи.*

У генезі й еволюції українського націоналізму головну роль відіграло трагічне становище українського народу кінця 1920–1930-х рр. В УРСР політика Сталіна загрожувала фізичному існуванню нації, а на українських землях під владою Польщі панував режим адміністративної сваволі. До цього приєднувалися несприятливі соціальні відносини на західноукраїнських землях: господарський застій, аграрне перенаселення, безробіття інтелігенції. Ця дійсність підірвала довір'я до доцільності легальних засобів політичної дії, радикалізувала настрої та посилювала крайню течію. Явна криза демократично-парламентарного устрою в європейському масштабі підірвала престиж демократії серед українського громадянства.

Від початкового етапу існування в ОУН склався певний набір світоглядних принципів, які не змінювалися десятиліттями. Але їх сума не була монопольним ідеологічним продуктом лише самої ОУН. Вона в основному збігалася з базовими світоглядними засадами будь-якого націоналізму. Разом із цим трактування цих принципів, способи їх реалізації та взаємодії з іншими ідеологіями мали свою специфіку. Вони змінювалися різними темпами й у різних спрямуваннях в окремих відгалуженнях руху.

Як правило, будь-який визвольний рух звертає свою увагу в основному на соціологічні моменти. Це закономірно, адже його діяльність стосується насамперед практичної площини й спрямована на перебудову існуючих суспільних інститутів. Однак прагнення вибудувати цілісний світогляд поступово розширює коло зацікавлення.

Український національно-визвольний рух 1940–1950-х рр. передусім зосереджується на ідеї національної самоідентифікації, питаннях організації владних стосунків, державних

структур, фактора формування активної еліти суспільства тощо. Тому певною мірою загально-світоглядні питання залишаються поза увагою. Проте існує бажання витворити цілісний світогляд, підвести глибоке теоретичне підґрунтя під політичні ідеї веде у сферу зацікавлення такими категоріями, як воля, мораль, емоція, сила, рух, спокій, цивілізація, раціональне, ірраціональне, дух, матерія.

Найбільш уживаним терміном для визначення ідеології ОУН 1930-х рр. у західній науковій літературі став "інтегральний націоналізм"¹. Раніше цим терміном визначалися світоглядні орієнтири французького радикального монархічного націоналізму початку ХХ ст. Потім термін "інтегральний націоналізм" став родовим поняттям для європейських праворадикальних рухів першої третини ХХ ст.

Дж.Армстронг визначив такі світоглядні параметри "інтегрального націоналізму": віру в те, що нація є найвищою цінністю, якій мають бути підпорядковані всі інші цінності; апеляцію до містичної ідеї єдності всіх осіб, які складають націю, яка базувалася на припущенні, що національну спільність об'єднують у цілісний організм біологічні характеристики чи незворотні наслідки спільного історичного розвитку; підпорядкування раціональної, аналітичної думки "інтуїтивно правильним" емоціям; наявність харизматичного лідера, який є уособленням "волі нації"; культ дії, війни та насильства як вираження вищої біологічної життєздатності нації².

Ці риси були спільними для націоналістичних рухів, що розвинулися в Європі в 20-х рр. Тобто "інтегральний націоналізм" ОУН значною мірою був продуктом копіювання європейських зразків.

О.Мотиль указує, що термін "інтегральний націоналізм" відповідає ідеології ОУН. Порівнюючи французький інтегральний націоналізм з ідеологічними засадами ОУН, він звернув увагу на спільні ознаки: колективізм (колектив підпорядковує особистість); детермінізм (доля індивідуума визначається його належністю до нації); антиінтелектуалізм; релятивізм (відстоюється погляд, що кожна нація має свою правду); емпіричну орієнтацію (вважається, що національну істину можна пізнати лише в реальному житті, а не за допомогою теорії); традиціоналізм; антипарламентаризм; мілітаризм³.

Апологетом українського "інтегрального націоналізму" був Д.Донцов. Виходячи з того, що він справляв великий вплив на молоде покоління українців 20-х рр., а воно заклало основу ОУН 30-х рр., деякі дослідники визначають ідеологію українських націоналістів як донцовський "чинний націоналізм". Однак спорідненість "чинного націоналізму" й "організованого націоналізму" ОУН не є достатньою підставою для того, щоб представляти Д.Донцова як родоначальника ідеології ОУН. Між обома різновидами націоналізму існують серйозні розбіжності.

"Організований націоналізм" ОУН пропонував конструктивну політичну програму, окреслював певну політичну доктрину й мав риси систематизованого світогляду. "Чинний націоналізм" Д.Донцова був зразком тотальної критики й будовався на публіцистичних посилках – надзвичайно яскравих і привабливих за формою, але позбавлених реального змісту.

Є всі підстави розглядати ідеологію ОУН як ідеологію "націоналізму", а "чинний націоналізм" Донцова як "ультранационалізм". Вони є двома абсолютно окремими політичними напрямками, які відрізняються не лише ідеологічно, тобто сповідують різні ціннісні ідеї, але й методологічно, тобто способом підходу до розв'язання проблем суспільного життя.

Націоналізм – напрямок, орієнтований насамперед на примат ідеї нації. Справедливий соціальний устрій бачиться не з точки зору особистої свободи, не як повна соціальна рівність, а лише у зв'язку з повним державницьким унезалеженням нації. Націоналізм на філософському рівні представляють такі постаті, як Є.Коновалець, Я.Стецько, В.Мартинець, Ю.Вассиян, П.Полтава, О.Дяків-Горновий, а організаційно – УВО, ОУН, УПА, УГВР.

Те, що націоналізм та ультранационалізм не тотожні взаємно, доводить і той факт, що в націоналізмі яскраво виявляється прагнення відмежуватися від ультранационалізму Донцова. Як стверджує В.Мартинець, "Д.Донцов не тільки не був і не є батьком українського націоналізму..., але ідеологія Донцова... не є ані ідеологією ОУН, ні УГВР, ні ОУН(Б)... отже, Донцов із своєю ідеологією не персоніфікує націоналістичного табору ні в цілості, ні ча-

стинно"⁴. Праці Донцова відсутні у вишкільних матеріалах, які вивчали члени, симпатички ОУН і бійці УПА.

В.Потульницький зауважує, що в інтегральному націоналізмі (ультранационалізмі) відсутня методологічна основа підходу до держави⁵. Справді, ультранационалізм Донцова не виробив будь-якої конструктивної ідеї державності. Цей напрямок характерний декларованим проголошенням ідеї нації, але основна його функція полягала в тотальній критиці вартостей, витворених українським соціал-лібералізмом. Роль Донцова – це роль деструктора, розвінчувача цінностей, вона не потребує методологічного, а тим більше конструктивістського підходу. Донцов настільки деструктивний, що фактично піддає знищенню навіть формально проголошену ним ідею нації. Тому його позиція може бути прийнята як спрямованість на ворожі чинники, але її не можна застосовувати у внутрішньоорганізаційній справі, оскільки вона нічого, крім руйнації, не несе⁶.

Здавалося б, в ультранационалізмі, де велике значення надається волі, вірі, ірраціональному, інтуїції, повинна б сформуватися чітка спіритуалістична онтологічна картина, однак є лишень абстрактні посилання на ідеалізм. Вишукана критика Донцовим матеріалізму зробила йому ореол безкомпромісного ідеаліста.

З онтологічного незбігу бере початок і кардинальна різниця між націоналізмом і ультранационалізмом. Ідея гармонійного єдиного Всесвіту в націоналізмі й ідея боротьби в ультранационалізмі формують дві абсолютно відмінні світоглядні конструкції, ототожнювати які неправомірно. Ідея органічного Єдиного в націоналізмі обмежує надмір "онтологічної" боротьби й нівелює всеосяжний деструктивізм і негативізм Донцова.

Проте в націоналізм ОУН частково проникають ідеї ультранационалізму, насамперед волюнтаризм і несприйняття соціал-лібералізму, але ці ідеї не творять основи філософсько-політичних поглядів націоналізму.

Структурування національно-визвольного руху, проведене на основі світоглядно-ідеологічного поділу, виявляє цілісність і взаємопов'язаність різних напрямів руху. На засадах соціал-лібералізму, консерватизму й ультранационалізму формуються філософсько-політичні ідеї націоналізму.

Події воєнної доби поставили націоналізм перед важким іспитом. Незважаючи на труднощі, які впливали з його внутрішньої істоти та з міжнародної ситуації, націоналізм як найбільша політична сила того часу очолив рух Опору, що спрямувався одночасно проти гітлерівської Німеччини й комуністичної Росії.

Роки Другої світової війни були періодом найбільшого піднесення й одночасно організаційної та ідейної кризи націоналістичного руху. З моменту радянської окупації Галичини й Волині в 1939 р. і поширення контролю Німеччини на майже весь європейський континент усі партії та політичні осередки припинили своє існування. Залишилися тільки націоналісти, які й під радянською владою зберегли підпільну організацію. Три групи подій мали вирішальне значення для розвитку українського націоналізму в той час: розлам в ОУН, окупація України німцями в 1941–1944 рр. і конфронтація з українським Сходом і радянською системою.

Приєднання Західної України до УРСР означало для націоналістичного підпілля перехід з антипольського на антирадянський фронт. Водночас відкрився доступ до східноукраїнського масиву. Це дало націоналізмові, що оперував із галицько-волинської бази, нові перспективи. У цій конфронтації з радянською дійсністю націоналісти виявляли гідну подиву ініціативу та геройську відвагу. Патріотизм і жертвність націоналістів викликали симпатії й довір'я до них і бажання включитися до руху серед свідоміших кіл Наддніпрянщини. Але брак відповіді на питання соціально-економічного ладу, як і тоталітарні риси, був великою перешкодою для його популяризації серед населення, якому досвід із комуністичним режимом відбив бажання приєднатися до будь-якої диктатури. За роки німецької окупації (1941–1943) націоналізм, незважаючи на жорстокі репресії окупаційної влади, поширився на простори Наддніпрянщини, і підпільна мережа ОУН поповнилася багатьма місцевими жителями.

Але цих успіхів було досягнуто завдяки проведенню ревізії, головним чином, у фракції ОУН(Б), традиційної націоналістичної ідеології. Робота членів ОУН із населенням радянської

України ще раз показала, що інтегрально-націоналістична ідеологія не сприймалася більшістю українського населення Наддніпрянщини. Першими, хто прийшов до цього висновку, були члени "похідних груп". Не можна заперечити, що "похідні групи" ОУН, які прибули із Заходу, спочатку допустилися цілого ряду серйозних промахів, що були наслідком недостатньої ознайомленості з радянською дійсністю. Але незабаром вони зуміли здобути на місцях чималу підтримку. Визнання й підтримка їх діяльності зростали в міру того, як оунівські організатори навчилися пристосовувати свою програму й тактику до вимог нового оточення. В ОУН влилося багато молодих людей із центральних і східних земель. Місцеві патріотичні середовища не були так добре організовані, як оунівські підпільні осередки, керівництво перебувало в руках людей, що в роки радянського панування зберегли між собою особисті контакти й навчилися один одному довіряти. Від них годі було сподіватися чіткого партійно-політичного профілю, але на загал вони проголошували свою відданість традиціям демократичної Української Народної Республіки 1917–1920 рр.

Постанови III Надзвичайного збору ОУН(Б) 1943 р. і платформа УГВР 1944 р. накреслили теоретичні засади переходу від вождизму до колективізму, заклали у свою програму значні елементи плюралізму. Основні відхилення щодо традиційної націоналістичної доктрини такі: 1) відречення від обов'язкового "ідеалізму" та допущення філософсько-світоглядного плюралізму як у визвольному русі, так і в майбутній Українській державі; 2) відмова від расизму й етнічної винятковості та визнання засади рівноправ'я всіх громадян України, без уваги на етнічне походження; 3) висунення досить детальної соціально-економічної програми, що окреслювала майбутній господарський лад в Україні як комбінацію усуспільненого, кооперативного та приватновласницького секторів.

Програмовими постановами III Збору були:

"1) а) За знищення большевицької й німецької експлуататорсько-кріпацької системи в організації сільського господарства. Виходячи з того, що земля є власністю народу, українська державна влада не накидуватиме селянам однієї форми користування землею. Тому в Українській державі допускатиметься індивідуальне та колективне користування землею, в залежності від волі селян.

б) За безплатну передачу селянам західних українських областей всіх поміщицьких, монастирських та церковних земель.

2) а) За те, щоб велика промисловість була національно державною власністю, а дрібна кооперативно-громадською.

б) За участь робітників у керівництві заводами, за фаховий, а не комісарсько-партійний принцип у керівництві.

3) а) За загальний восьмигодинний робочий день. Понаднормова праця може бути тільки вільною, як і кожна праця взагалі, і робітник отримує за неї окрему плату.

б) За справедливу оплату праці, за участь робітників у прибутках підприємства. Робітник отримуватиме таку зарплату, якої потрібно для забезпечення матеріальних духових потреб цілої його сім'ї (...)

в) За вільну працю, вільний вибір професії, вільний вибір місця праці.

г) За свободу профспілок. За знищення стахановщини соцзмагань, підвищення норм та інших способів експлуатації працюючих.

4) За вільне ремесло, за добровільне об'єднання ремісників у артілі, за право ремісника вийти з артілі та індивідуально виконувати працю й вільно розпоряджатися своїм заробітком.

5) За національно-державну організацію великої торгівлі, за громадсько-кооперативну дрібну торгівлю та за дрібну приватну торгівлю, за вільні базари.

6) За повну рівність жінки з чоловіком в усіх громадських правах і обов'язках (...) За державну охорону материнства (...)

7) а) За обов'язкове середнє навчання. За піднесення освіти і культури широкої народньої маси шляхом поширення мережі шкіл, видавництва, бібліотек, музеїв, кіно, театрів тощо.

б) За поширення вищого й фахового шкільництва, за непинний ріст висококваліфікованих кадрів фахівців на всіх ділянках життя.

в) За вільний доступ молоді до всіх вищих навчальних закладів. За забезпечення студентства стипендіями, харчами, мешканням та навчальними приладами.

г) За всебічний гармонійний розвиток молодого покоління – моральний, розумовий та фізичний (...)

8) За пошану до праці інтелігенції (...)

9) а) За повне забезпечення всіх працюючих на старість та на випадок хвороби чи каліцтва.

б) За широке запровадження охорони народнього здоров'я, за поширення сітки лікарень, санаторій, курортів та будинків відпочинку, за збільшення лікарських кадрів. За право працюючих на безплатне користування всіма закладами охорони здоров'я.

в) За особливу державну опіку над дітьми й молоддю (...)

10) а) За свободу друку, слова, думки, переконань, віри і світогляду. Проти офіційного накидання суспільності світоглядних доктрин і догм.

б) За вільне визнання і виконання культів, які не суперечать громадській моралі⁷.

Отже, програма послідовно обстоювала принцип усупільнення засобів виробництва й ідею безкласового суспільства, що сприяє розвитку продуктивних сил і ліквідує класові антагонізми. Майбутній суспільно-економічний лад має опиратися на національно-державну й кооперативну власність у промисловості, торгівлі, на національно-державну власність на землю при індивідуальному чи колективному господарюванні.

Зміни в ідеології та політиці були життєвою потребою й впливали з конкретних обставин, які склалися на окупованих українських землях, і проголошення соціалістичних ідей було необхідне, оскільки ці ідеї найкраще відповідали народним інтересам. Положення про суспільну власність у програмі ОУН(Б) не відповідало теорії тотального соціалізму, а було системою “часткового соціалізму”, яка передбачала усупільнення там, де це господарськи та технічно можливо, соціально та політично доцільно. Теза про побудову безкласового суспільства не передбачала нівеляції соціального розшарування суспільства, а означала знищення інструменту експлуатації одного класу іншим унаслідок запровадження контролю над використанням засобів виробництва.

ІІ Надзвичайний збір одногосно виступив за повне право національних меншин розвивати свої національні культури й відкинув гасло “Україна для українців”, яке домінувало на ІІ Зборі. Проте в 1943–1944 рр. український національно-визвольний рух ще не перейшов на демократичні позиції, це відбулося трохи пізніше. Його основною ідеологією залишався націоналізм.

“Український націоналізм був єдиним динамічним антикомуністичним рухом, що спромігся розгорнути широку пропаганду на Східній Україні під німецькою окупацією. Він мав когорту відданих послідовників, які виступали як його організатори: він умів пробуджувати ентузіазм і дух жертвовності”. Однак, продовжує Дж.Армстронг, національно-визвольний рух не сягав глибоко в маси, він не репрезентував усього народу. “Основні маси залишилися незаангажовані”⁸.

За повоєнні роки український рух Опору, хоч і був генетично пов'язаний з ОУН, устиг позбутися специфічних рис інтегрального націоналізму. Його платформою стало швидше демократичне самостійництво. Творчість крайових публіцистів кінця 1940-х і початку 1950-х рр. виразно ілюструють цю еволюцію. Так, О.Горновий писав, що ОУН надає повну свободу всім своїм членам у виборі сповідання філософського ідеалізму або матеріалізму. На його думку, повний розвиток української нації в незалежній, об'єднаній Українській державі, створення справді національного правління й безкласового суспільства, знищення імперіалізму та встановлення згоди поміж вільними й цілком рівними державами всіх народів – фундаментальні віхи українського націоналізму, що не залежать від того, чи ми визнаємо первинність духу чи матерії. “Це твердження показує і для політичних засад тогочасної публіцистики. Її центральною ідеєю була ідея нації, а через неї – концепція самостійної України”⁹.

Визначну роль у цих дискусіях відігравав Д.Маївський, який підтримував ідеологічний ревізіонізм. Публіцисти ОУН розпочали потужну критику нацистського й більшовицького імперіалізму. Відкинувши політичну модель однопартійної диктатури, вони пропагують кон-

цепцію українського націоналізму як революційно-демократичної сили, завданням якої є ведення безпощадної боротьби проти обох тоталітарних держав. Із цього приводу П.Потічний писав: “В цій боротьбі Україна мала рахувати в першу чергу на власні сили, хоча й в зв'язку з революційними рухами других поневолених народів. В цьому переосмисленні ідеологічних постулатів минулого знову повернено обличчя до змагань 1917-20 рр. і визнано фундаментальну тяглість боротьби як продовження національної революції того періоду”¹⁰.

Зміни відбувалися в напрямку лібералізації ідеології інтегрального націоналізму: більший наголос зроблено на правах особи, демократії та гуманізму. Зроблено перші спроби сформулювати привабливу соціальну й економічну програму, яка поєднала б найкращі риси соціалізму та капіталізму. І.Лисяк-Рудницький зазначає, що в післявоєнний період програмові заяви підпілля на той час уже втратили специфічні риси старої ідеології ОУН, за винятком мети – національної незалежності, і їхній загальний зміст відповідає світоглядіві демократичного соціалізму¹¹.

Постанови ІІІ Надзвичайного великого збору ОУН(Б) 1943 р. і платформа Української Головної Визвольної Ради 1944 р. внесли значні корективи в традиційні націоналістичні доктрини¹².

Однак переорієнтація ОУН не пройшла так легко. Для багатьох її членів організація залишилася єдиним революційним авангардом, провід якого має право диктувати свою політику не лише цілій організації, але й усьому українському народові. Гарячі дискусії між прихильниками централізму й плюралізму тривали декілька років і врешті-решт завершилися розколом ОУН(Б) на еміграції¹³.

Починаючи з 1944 р., серед членів ОУН з'явилася група талановитих публіцистів, які у своїх підпільних публікаціях намагалися теоретично обґрунтувати зміну політичної програми ОУН. Їхні праці є кульмінаційним пунктом розвитку української націоналістичної ідеології в напрямі до економічного та суспільного добробуту й оборони індивідуальних прав. До їхньої плеяди належали О.Дяків-Горновий, О.Бродовий, Я.Бусел, о. І.Гриньох, Ю.Херсонєць, В.Мудрий, М.Прокоп, А.Панасенко, Р.Шухевич, П.Полтава, Я.Старух та інші.

Одним із найбільш впливових теоретиків народно-соціалістичної ідеології в ОУН став член проводу ОУН П.Полтава. Важливим внеском у політичну думку ОУН слід вважати дві його статті, а саме: “Наше вчення про національну державу” та “Концепція Самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу”. Визнавши в першій статті, що “доктрина держави виросла з ідеологічної і політичної боротьби на два фронти, проти імперіалістичних поглядів великих потуг і проти марксистського поняття держави”, Полтава піддає серйозній критиці деякі ключові положення марксизму. Він вважає, що марксистське пояснення утворення держави не відповідає історичній правді. П.Полтава підкреслює, що висновок марксистів про те, що нації в майбутньому зможуть обійтися без держави, є утопічним, фантастичним і без реальної бази в житті. На його думку, власне система вільних національних держав усіх народів визначить найбільш справедливу розв'язку міжнародних проблем. Для того, щоб держава не стала знаряддям експлуатації й поневолення робочого люду в руках багатих, “потрібно перебудувати суспільний механізм в безкласове суспільство”. Тільки тоді держава буде, як це було на самому початку, організацією економічного й культурного життя нації й знаряддям оборони перед зовнішньою агресією. Зі створенням справедливого міжнародного порядку навіть оборонна функція держави стане непотрібною, і вона повністю займатиметься організацією внутрішнього економічного й культурного життя нації. У статті “Концепція Самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу” П.Полтава вважає, що вироблені людством цінності народної демократії є не менш важливими, ніж ідея національна. Силою, що діє паралельно з ідеєю нації, є ідея конституційної, парламентарної держави, ідея демократії¹⁴. “Щоб забезпечити найбільш повний і гармонійний розвиток нації, держави, необхідно мати демократичний режим і соціоекономічну систему, яка б “елімінувала” всякі визиски людини людиною”¹⁵.

Демократія розглядається П.Полтавою як один із найбільш важливих чинників розвитку національної свідомості. “Боротьба за демократичні перетворення, яка розгорнулася в ХІХ ст. серед усіх народів Європи, ніколи не була скерована проти ідеї національної незалежності

народів. Навпаки, ця боротьба, охоплюючи широкі маси, підносила національну свідомість, оздоровлювала внутрішні відносини й через те скріплювала саму націю. Можна просто сказати, що ця ідея нації може існувати лише поряд з ідеєю політичної демократії¹⁶.

П.Полтава показав нерозривну єдність національного й соціалістичного рухів. На його думку, цей процес поєднання двох течій відбувся в XIX ст., коли “європейська буржуазія на національних гаслах отримала перемогу над “абсолютизмом”, а потім відмовилася від національних гасел – перетворилася в імперіалістичну і намагалася прикрити т. зв. національними інтересами свої імперіалістичні прагнення до загарбання щораз нових територій, до підкорювання щораз нових, слабших народів”¹⁷.

На думку ідеолога, “пролетаріат залишався єдиним носієм національної ідеї народів”. Про силу цієї ідеї, підкреслює він, свідчить хоча б той факт, що навіть інтернаціональна ідеологія марксизму, при всій її теоретичній міцності й популярності, не змогла повністю вихолостити у свідомості пролетаріату різних країн національні прагнення. Не випадково соціалісти, об’єднані в II Інтернаціонал, уже на початку XX ст. фактично відмовилися від підготовки всесвітньої пролетарської революції й боротьби за диктатуру пролетаріату. Вони стали на шлях “мирної боротьби за найконечніші соціальні реформи, dokonувані в межах окремих національних держав у залежності від особливих умов кожної країни”¹⁸.

У середині XX ст. у зв’язку з розвитком національно-визвольних рухів у різних державах роль національного чинника в зовнішній політиці держави значно посилилася. П.Полтава зазначав, що, ураховуючи ці умови, помилковим є диференціювати соціальні й національні прагнення. Усі соціальні перетворення здійснюються поневоленними народами в напрямку соціалістичного будівництва лише через призму національних інтересів. Формулюючи концепцію самостійної України, автор підкреслював: “Концепція Самостійної України – це також концепція такого суспільного економічного ладу в Україні, при якому не існуватиме експлуатація людини людиною... Суспільно-економічні переміни, які dokonувалися в період між двома світовими війнами і які продовжують dokonуватися в останні роки чи то по большевицькому, чи то по протилежному боці бар’єру, виразно показують, що суспільно-економічний розвиток світу йде саме в напрямі усупільнення основних галузей народного господарства”¹⁹.

“Ця тенденція, – пише П.Полтава, – прослідковується майже в усіх державах світу: принцип повної економічної свободи сьогодні вже всюди, за винятком хіба що США, дуже основно захитаний”²⁰. На місце законів економічної свободи й ринку “приходять принципи суспільного контролю, чи, в деяких випадках, просто принципи суспільної власності в основних галузях народного господарства”²¹. Таким чином, П.Полтава основним завданням українського національного руху вважав створення соціалістичного суспільства в Незалежній Соборній Українській державі. Він був переконаний, що “саме постулати соціалізму повинні стати основним змістом побудови української самостійної держави”²².

Проголошуючи ідею національного соціалізму, публіцист одночасно спрямовує основне вістря своєї критики проти СРСР, вважаючи його “більшовицькою тюрмою народів”²³. У своїй роботі “Чому СРСР повинен бути перебудований на принципі незалежних національних держав всіх підсовєтських народів” П.Полтава оцінює СРСР як імперіалістичну й загарбницьку державу, що не вирішила справедливо ні національного, ні соціального питання. Стосовно цього він зазначав: “Скрізь на загарбаних територіях більшовицькі імперіалісти встановили режим нечуваного національного гніту і експлуатації, режим, який в багатьох випадках залишає далеко позаду найреакційніші режими в колоніях капіталістичних країн. Тому розвал СРСР і створення на його територіях незалежних державних формувань являється основною метою боротьби українських націоналістів в післявоєнний період”²⁴. Автор передбачав загибель імперій і заміну їх незалежними національними державами, які будуть у рівноправних відносинах між собою. Тому, на його думку, український визвольний рух знаходився в гармонії із сучасними тенденціями світової політики, а отже, мав перемогти.

Значно просунулися українські націоналісти у визначенні соціально-економічного статусу майбутньої Української держави. Незважаючи на звинувачення в полівішанні націоналістичної ідеології, П.Полтава й О.Дяків послідовно обстоювали принцип усупільнення засобів виробництва й ідею безкласового суспільства. “В Українській державі всі засоби і

засобів виробництва (земля і її надра, води і ліси, фабрики, заводи, транспорт) перейдуть до народу”²⁵, стануть народною власністю і народ буде керувати ними через вільно вибраних своїх справжніх представників”, – писав О.Дяків²⁶. Парламентський контроль унеможливить появу експлуататорських класів, що стане основою утворення безкласового суспільства, тобто суспільства без соціальної нерівності, суспільства, яке не роздиратимуть класові суперечності, в якому повністю здійсниться єдність нації²⁷.

Полемізуючи з опонентами з націоналістичного середовища, яких лякало використання соціалістичних ідей, П.Полтава писав, що суспільно-економічний розвиток світу прямує саме до усупільнення основних галузей народного господарства й що економічну програму організації необхідно будувати відповідно до загальносвітових тенденцій²⁸. До того ж, як показує історична практика, усупільнення власності не загрожує існуванню нації, а, навпаки, сприяє розвиткові продуктивних сил і ліквідує класові антагонізми. Конкретизуючи, публіцист наголошував, що майбутній суспільно-економічний лад в Україні “буде спиратися на національно-державну й кооперативну власність у промисловості, банківості, торгівлі, на національно-державну власність на землю при індивідуальному або колективному, в залежності від волі населення, землекористуванні”²⁹.

Відповідаючи на закиди представників ЗЧ ОУН на чолі із С.Бандерою, які звинувачували крайовиків у переході на націонал-комуністичні позиції, П.Полтава писав, що зміни в ідеології та політиці ОУН(Б) є життєвою потребою організації й впливають із конкретних обставин, які склалися на окупованих українських землях, і що проголошення окремих соціалістичних ідей – це не ухил у бік комунізму, а служіння народним інтересам, оскільки ці ідеї якнайкраще їм відповідають: “Кажу, що ми щонайменше тільки до деякої міри “наближуємося” до соціалістичних теорій, тому що ці свої погляди ми зформуваємо не як в Маркса, не як послідовники соціалізму, а в боротьбі з марксизмом, як цілісною ідеологією, без найменшого захоплення марксизмом, в боротьбі з усіма практичними шкідливими наслідками марксизму на українському ґрунті. Ці свої погляди ми формуємо і формуємо цілком емпірично, виходячи з наших націоналістичних позицій. На якій же тоді основі можна зв’язувати з марксизмом нас, учасників сьогоденного українського визвольного руху в Україні, якщо наше становище неомарксизму таке, як це ми вище з’ясували, тобто, коли ми виступаємо проти марксизму майже по всіх лініях? Такий погляд на нас цілком невірний. Ми рішуче спростуємо такі твердження про нас”³⁰.

У середині 50-х років широкий збройний опір сталінському режимові був придушений, але продовжували діяти ще десятки підпільних груп, організаційно пов’язаних з ОУН і УПА. Цей період національно-визвольного руху характеризується переходом до мирних засобів боротьби, у тому числі й легальних, відбувалася певна ревізія ідейних програмових засад руху в напрямку їхньої демократизації та соціалізації.

¹ *Інтегральний націоналізм* – один із напрямів націоналізму або цілої низки його різновидів, таких як радикальний, екстремістський, войовничий, агресивно-експансіоністський, реакційний, правий тощо. Виступає проти іноземних впливів, ставить націю над людиною, пропагує завоювання незалежності мілітарними засобами.

² Armstrong John A. *Ukrainian Nationalism* / John A. Armstrong. – Englewood (Colorado), 1990. – P. 287–288.

³ Цит. за: Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – К. : [б. в.], С. 36.

⁴ Дичковська Г. Філософсько-політичні основи українського національно-визвольного руху 20–50-х років XX століття / Г. Дичковська. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – С. 24.

⁵ Потульницький В. Теорія української політології : курс лекцій / В. Потульницький. – К. : Либідь, 1993. – С. 103.

⁶ Дичковська Г. Філософсько-політичні основи українського національно-визвольного руху 20–50-х років XX століття... – С. 26.

⁷ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті : документи і матеріали / [упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник]. – Мюнхен : Сучасність, 1983. – Т. III. – С. 66–67.

⁸ Armstrong John A. *Ukrainian Nationalism* / John A. Armstrong. – Englewood (Colorado), 1990. – P. 387.

9. Українська державність у XX столітті : історико-політологічний аналіз / [кер. авт. кол. О. Дергачов]. – К. : [б. в.], 1996. – С. 98.
10. Потічний П. Політична думка українського підпілля 1943–1951 рр. / П. Потічний // Зустрічі. – 1991. – № 2. – С. 137.
11. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України / І. Лисяк-Рудницький. – К. : [б. в.], 1991. – С. 71.
12. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : у 2 т. – К. : [б. в.], 1994. – Т. 2. – С. 255–256.
13. Потічний П. Політична думка українського підпілля 1943–1951 рр. // Зустрічі. – 1991. – № 2. – С. 138.
14. Полтава П. Концепція Самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу / П. Полтава // Збірник підпільних писань. – Мюнхен, 1959. – С. 25.
15. Там само.
16. Там само. – С. 25–26.
17. Там само. – С. 26.
18. Там само. – С. 31.
19. Там само. – С. 56.
20. Там само. – С. 57.
21. Там само.
22. Там само. – С. 70.
23. Там само.
24. Полтава П. Хто такі бандерівці та за що вони борються / П. Полтава. – Б.м.в., 1953. – С. 16.
25. Пункти 1, 2, 3, 5 програмних постанов.
26. Стасюк О. Ідейно-політична стратегія ОУН(Б) повоєнного періоду / О. Стасюк // Український визвольний рух. – 2006. – № 8. – С. 267.
27. Там само.
28. Полтава П. Концепція Самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу / П. Полтава // Літопис УПА. – Торонто, 1982. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 61.
29. Там само. – С. 17.
30. Дума П. Большевицька демократизація Європи / П. Дума // Літопис УПА. – Торонто ; Львів : [б. в.], 1996. – Т. 2 : Ідея і чин: Орган проводу ОУН, 1942–1946. – С. 377–378.

Basic principles of ideology are expounded in the article "integral nationalism", the apologist of which was D. Doncov and "organized nationalism", that was basis of ideology of Organization of Ukrainian Nationalists. The revision of ideological principles of OUN is also shown after Extraordinary large collection of OUN in 1943 years and transition on position of socialism, democracy and humanism. Talented ideologists of OUN of P. Poltava, O. Dyakiv but other motivated new social-economic line-up and political system of future Ukraine, that was considerable advancement in development of social and political opinion of post-war period.

Key words: nationalism, Ukrainian national liberation motion, integral nationalism, ideology, socialism, democracy, humanism, social-economic line-up, underground groups.

УДК 94(477. 81/82)"1944"

ББК 63.3 (Укр 7)

Віктор ІДЗЬО

ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНА ТА ВІЙСЬКОВА СИСТЕМА В СРСР У ПРОТИСТОЯННІ З ОУН І УПА В 1944 РОЦІ ЗГІДНО ЗІ СВІДЧЕННЯМИ ТАЄМНИХ ДОКУМЕНТІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ В МОСКВІ

У статті розглядається проблема партійно-політичної та військової системи СРСР у протистоянні з ОУН і УПА у 1944 році.

Основний акцент концентрується на свідченнях надзвичайно таємних документів Державного Архіву Російської Федерації в Москві.

Ключові слова: СРСР, Україна, УПА, ОУН, НКВС, МДБ, ДАРФ, національно-визвольний рух, партійно-політична та військова система, протистояння, надзвичайно таємні документи.

Розглядом діяльності партійно-політичної та військової системи Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) у протистоянні з Організацією Українських Націоналістів

(ОУН) та Українською повстанською армією (УПА) у 1944 році в Україні за останні роки активно займалась когорта вчених в Інституті історії України Національної академії наук України, яка в колективній монографії "Політичний терор та тероризм в Україні. Історичні нариси. XIX–XX століття" правильно апробувала дану проблему⁴.

У Москві, в Російській Федерації проблемою діяльності партійно-політичної та військової системи в СРСР у протистоянні з ОУН і УПА в 1944–1945 роках в Україні упродовж довгих років займався академік Російської Академії Наук М. Семиряга, який апробував свої дослідження в науковій праці "Размышления о борьбе Организации украинских националистов (ОУН) в годы Второй мировой войны"⁵.

Сьогодні в Україні та Росії розсекречуються партійні та військові архіви, тому проблема "Протистояння ОУН і УПА з партійно-політичною та військовою системою в СРСР у 1944–1945 роках" постає перед дослідниками більш детально. Вона апробована в наукових монографіях, зокрема в такій як "Українська повстанська армія – згідно аналізу свідчень німецьких та радянських архівних джерел"³.

Нещодавно проблема протистояння партійно-політичної та військової системи СРСР з ОУН і УПА в 1944 році згідно зі свідченнями таємних документів Державного Архіву Російської Федерації в Москві, розглянута автором у науковій статті "Репресивна сутність партійно-політичної та військово-поліцейської системи СРСР у придушенні національно-визвольного руху: УГВР, ОУН, УПА згідно зі свідченнями надзвичайно таємних документів Державного Архіву Російської Федерації", яка була опублікована в 2005 році в VII томі "Наукового Вісника Українського Університету"².

Як засвідчують апробовані в статті архівні документи Державного Архіву Російської Федерації (ДАРФ), весною – літом 1944 року радянське військо та радянська військово-політична машина, вступивши на територію України, розпочали масові репресії та депортації в Сибір представників українського селянства, робітничого класу та інтелігенції¹.

Слід наголосити, що українське суспільство, як засвідчують архівні документи Державного Архіву РФ, залишалося пасивним до радянської ідеї "Вітчизняної війни радянського народу". Власне, нова окупація є цілком зрозумілим явищем, якщо подивитися на неї з точки зору радянських архівних джерел, згідно з якими "всі, хто перебував під німецькою окупацією", з точки зору нової окупаційної влади, "були зрадниками Батьківщини", "зрадниками радянського народу".

У 1944 році особливі відділи "Смерш" розпочали репресії над мирним українським населенням. Особливо наголошувалося радянською владою на "співпраці українського народу з німецьким окупаційним режимом". За таких обставин Червона армія, окупувавши українську землю, поширила репресії на безневинних, потерпілих від німецького режиму, синів і дочок українського народу.

Мотивацію таких учинків комуністичним режимом як "співпраці з окупаційним німецьким режимом", слід вважати неправильною, оскільки в загальному, як засвідчують ці ж документи ДАРФ, наголошувалося на тому, що український народ чинив спротив німецьким окупантам, а для забезпечення свого існування була створена Українська Головна Визвольна Рада (УГВР) та її збройний підрозділ – Українська повстанська армія (УПА).

У цей же час слід наголосити, що вже в 1944 році сталінський режим, прийшовши на українську землю, не вступив у переговorni процеси з УГВР та УПА, а розпочав безпрецедентне протистояння, арешти та розстріли українських активістів органів українського самоврядування³.

Так, у цей час, згідно зі свідченнями таємних архівних документів ДАРФ, було арештовано 66,5 тисячі українців, які працювали в громадських і німецьких закладах під час окупації, а також 12,8 тисячі чоловік, чий найближчі родичі відступили з німцями. Як засвідчують документи Державного Архіву РФ, безневинно за таких обставин були заарештовані 66,1 тисячі людей, 34,3 тисячі посібників німецьких військ, 419 зрадників і членів їх родин¹.

Документи ДАРФ наголошують, що "нострфікація", а практично кримінальна справа була заведена на кожного українця, хто перебував під німецькою окупацією. Як засвідчують документи Державного Архіву РФ, в анкетах із 1944 року існували питання:

1. Чи були ви чи ваші родичі на окупованій території?

2. Чи були ви або ваші найближчі родичі в полоні або інтерновані в період Великої Вітчизняної війни. Де, коли, за яких обставин звільнені?

Всі вищезначені особи, які або родичі яких перебували в лавах УПА, ОУН або перебували за кордоном у капіталістичних країнах, у різний спосіб насильно провокувалися, а в подальшому насильно залучилися до “співпраці” з органами Народного Комісаріату Внутрішніх Справ (НКВС), Міністерства Державної Безпеки (МДБ) і тим самим склали великий прощарок провокаторів, агентуру, яка діяла проти українського народу.

Зі вступом в Україну в 1944 році до регіональних управлінь НКВС і МДБ було надіслано інструкції та циркуляри, інші секретні розпорядження, які мали за мету перевірити все українське населення.

Уже 5 квітня 1944 року НКВС УРСР виробив “Інструкцію про порядок заслання членів родин оунівців та активних повстанців у віддалені райони СРСР”.

У серпні 1944 року перший секретар Львівського обкому партії І.Грушецький звернувся до першого секретаря ЦК КП(б)У М.Хрущова з пропозицією “вжити репресії до сімей керівників та активних учасників банд – висилкою до Сибіру. Організувати показові суди й засуджених головних злочинців покарати на смерть привселюдно. Спалити їхні хати, негайно”.

У цей же час у західних областях України розпочався кривавий терор і нелюдські розправи над цивільним населенням. Як засвідчують документи, 31 жовтня 1944 року, проїжджаючи дорогою в Залісовському районі Тернопільської обл., четверо нетверезих оперативників, троє з них – офіцери НКВС, затримали працюючих у полі трьох жінок із с.Костельники і на місці розстріляли їх. В однієї із жінок чоловік тоді служив у Червоній армії.

З 1944 року окупаційний режим, як засвідчують архівні документи ДАРФ, розпочав масове знищення українських селян. Так, інспекція НКВС Білобожицького райвідділу НКВС у Тернопільській області в 1944 році в с. Звинич без будь-яких обставин підпалали 4 будинки, 3 з яких належали своїм же червоноармійцям. Уявимо собі, які знущання витерпіли ті українські родини, чоловіки і сини яких не були в рядах Червоної армії, а, наприклад, в УПА.

Наступні свідчення наголошують, що в с. Кривеньки Тернопільської обл., у 1944 році підрозділ НКВС спалив 45 будинків і розстріляв 10 українців віком від 60 до 80 років.

У Волинській обл. поблизу Сетяських хуторів Жацького району під час рейду НКВС було затримано й розстріляно 10 мирних жителів, серед них – 3 дітей віком від 5 до 7 років.

У масові репресії комуністичного режиму були задіяні Червона армія й репресивні органи НКВС і МДБ. Як засвідчують документи ДАРФ, за період із 1944 по 1945 роки, тобто за 11 місяців окупації України, військовими трибуналами у західних областях України було сфабриковано близько 52 тисяч політичних і кримінальних справ проти “ворогів народу”. Слід наголосити, що кожна справа була організована проти груп людей. Звірства репресивної машини НКВС і МДБ, що увірвалася на мирні землі, відображені в таємних документах ДАРФ¹. Так, за свідченнями архівних джерел, за 11 місяців окупації України було розглянуто “військовими трибуналами” 237 справ про “порушення революційної законності”. Було покарано за явні жорстокі злочини проти українського народу 326 працівників органів НКВС – МДБ. Як наголошував у липні секретар ЦК КП(б) України О.Кириченко, “російськомовні чекісти, які не знають специфіки України, чинять жорстокі масові вбивства, терор населення, гвалтування жінок та дітей, що використовують націоналісти у своїй пропаганді проти радянської влади”. Однак російськомовні чекісти, незважаючи на зауваження партійної влади в Києві, які, як ми бачимо з документів, нехтували наказами з Києва, оскільки підпорядковувалися виключно керівництву спецорганів НКВС-МДБ у Москві. Внаслідок секретних наказів з Москви вони продовжили масові репресії проти українського народу. За необґрунтованими підставами тільки у 1944 році, за офіційними даними джерел із ДАРФ, було відправлено в Сибір більше як 200 тисяч українців та українок.

Як бачимо з документів ДАРФ за 1944 рік, окупаційні репресивні органи НКВС і МДБ провели 6,5 тис. військових “операцій” проти українського народу.

Згідно зі свідченнями документів ДАРФ, до кінця 1944 року було безкарно вбито українців до 100 тисяч, поневолено теж до 100 тисяч, вислано в Сибір мирного населення – більше 200 тисяч українців.

Усі вищепроаналізовані й подані нами джерела про масові вбивства, боротьбу з національно-визвольним рухом під проводом УГВР і УПА, ув'язнення та депортації українського населення новим окупаційним режимом СРСР, який вступив на територію України, підтверджуються найсекретнішими документами та перепискою найвищого керівництва тоталітарного режиму СРСР, УРСР і карально-репресивних органів НКВС – МДБ.

Унаслідок загострення боротьби з новими окупантами нова окупаційна влада розпочала жорстокі каральні операції проти українського народу та її всенародно визнаного органу УГВР і її бойового підрозділу УПА³.

Так, у документі від 5 серпня 1944 року №849/6 під грифом “Надзвичайно таємно”, який народним комісаром внутрішніх справ Л.П.Берія був направлений Й.В.Сталіну, В.М.Молотову, Г.М.Маленкову (усього чотири екземпляри) наголошено: “За останній час, у зв'язку з приходом і просуванням Червоної армії на Захід і відходом окремих підрозділів військ НКВС, які дислокувалися в районах Рівенської області, оунівське підпілля і бандформування УПА активізували свою діяльність.

Відзначається перехід оунівських банд із Польщі і Львівської області в район Волинської, Тернопільської і Рівенської областей.

Через ріку Західний Буг перейшло в район Волинської області декілька банд, загальною чисельністю до 1000 чоловік.

За останні дві неділі виросли випадки вбивств радянського і партійного активу, членів сімей червоноармійців і бувших бандитів, що явилися з повинною в органи НКВС.

Маються випадки насильного захоплення оунівськими бандитами призовників на призовних пунктах і на шляху слідування.

28–30 липня банди УПА, які діють в районах Волинської області, захопили і забрали в ліс декілька команд призовників, загальною кількістю 1.130 чоловік.

Для прийняття мір та здійснення заходів, – наголошує в доповідній записці Л.П.Берія, – по припиненню діяльності оунівських банд на місце відправлений в відрядження зам. Наркому внутрішніх справ СРСР тов. С.Н.Круглов. В райони дій УПА перекинуті підрозділи військ НКВС.

Для припинення переходу банд оунівців з польської території в район Львівської, Волинської і Рівенської областей приймаються міри для встановлення прикордонних частин по кордону між СРСР та Польщею.

За час проведення чекістсько-військових операцій по ліквідації оунівських банд (лютий – липень) вбито 17 тис. 550 чоловік і захоплено живими 17 тис. 480 бандитів. З'явилася з повинною в органи НКВС 3 тис. 795 чоловік. Арештовано 4 тис. 743 активних учасників ОУН і УПА.

Захоплено зброї та боєприпасів: пушок – 14, мінометів – 85, крупнокаліберних, станкових та ручних кулеметів – 660, ПТР – 30, автоматів – 1075, гвинтівок – 43390, пістолетів і револьверів – 436, гранат – 6567, патронів – 600.000, мін – 6060, снарядів – 6110, відібрано – 20 радіостанцій. Захоплено 158 продуктивних складів.

В результаті проведеної роботи по затриманню осіб, які не бажали служити і бути мобілізованими до Червоної армії, направлено в райвоєнкомати 270 тис. 600 чоловік.

При проведенні операцій вбито 700 і ранено 562 оперативних працівників, офіцерів і бійців військ НКВС і Червоної армії.

Нарком внутрішніх справ СРСР Л.П. Берія”⁴.

Таким чином, із проаналізованого таємного документа ми бачимо, що радянська окупаційна система, яка вступила на територію України, організувала українському національному опору УГВР та УПА жорстоку, безкомпромісну військову кампанію, яка була поєднана з безпрецедентним терором і насиллям. Безпосередньо терор над українським народом очолив заступник Л.П.Берія, С.Н.Круглов, який на чолі великої армії та підрозділів НКВС і МДБ розпочав “боротьбу з оунівським підпіллям та бандформуваннями УПА, які активізувалися у

зв'язку з входом з Червоною армією в Україну"... Привертає увагу під грифом "Надзвичайно таємно" його звіт про перебування в Україні в серпні 1944 року.

Із архівного документа від 25 серпня 1944 року під № 927/6, екз. №2, під грифом "Надзвичайно таємно", який був направлений Й.В.Сталіну народним комісаром внутрішніх справ СРСР Л.Берія, наголошувалось: "Направляю Вам копію доповідної записки Зам. Наркома Внутрішніх Справ СРСР тов. Круглова С.Н. про хід очищення Львівської області від оунівських бандитів"¹.

Як бачимо, уже 24.VIII.1944 року така "Доповідна Записка" Л.Берією була розіслана: т. Сталіну, т. Молотову, т. Маленкову, т. Антонову:

"Надзвичайно таємно", "Без права опублікування"

Із Львова, Москва НКВС СРСР – товаришу Берія Л.П.

"Доповідна Записка про результати боротьби з оунівським бандитизмом на території Львівської області".

"На території Львівської області, в результаті проведених операцій включно по 22 серпня, вбито 1 тис. 252 бандита, із них 100 чоловік німців, захоплено бандитів 1 тис. 316 чоловік, в тому числі 86 чоловік ранених, затримано 1 тис. 828 чоловік, які ухилялися від служби в рядах Червоної армії, затримано 195 "банд-посібників", 26 німців.

За цей час органами НКВС арештовано 720 чоловік, учасників ОУН.

За час проведення чекістсько-військових "операцій" з 5 по 22 серпня 1944 року захоплені наступні трофеї: 1 протитанкова гармата, 18 станкових кулеметів, 50 ручних кулеметів, 8 мінометів, 4 протитанкових рушниць, 89 автоматів, 370 гвинтівок, 34 різних пістолетів, 658 ручних гранат, 12 протитанкових гранат, 1931 мін і артилерійських снарядів, 137662 патронів до гвинтівок, 90 кг. толу, 30 кг динаміту, 60 кг мілеміту, 1 ручна типографія, 9 радіоприймачів, 10 – коней.

Окрім цього, захоплено 14 складів з продуктами і спорядженням. Продукти і спорядження віддані у військові частини, а самі склади знищені.

Наші втрати за час проведення операцій і при бандитських нападах за цей час склали вбитими: офіцерів і молодшого керівного складу – 26 чоловік, рядових червоноармійців – 72 чоловіка, співробітників НКВС-МДБ – 12 чоловік.

Проведені військово-чекістські операції, в результаті яких нанесені значні втрати встановленим бандгрупам, в ряді районів позитивно подіяли на місцеве населення.

Після проведення чекістсько-військових операцій в районі сіл: Нова Сквашна і Стара Сквашна, Золківського (Жовківського) району, 16 серпня в районні центри з'явилась делегація від населення на чолі з священником Гайдою Степаном з проханням в їх селах більше операцій не проводити, гарантуючи при тому, що молодь, що переховується, із лісів повернеться і в селах ніяких банд не буде.

В Яворівському районі, в результаті проведених чекістсько-військових операцій, за останній час відзначалося значне збільшення явки у військовий комісаріат "призивного контингенту".

Одночасно з цим мають місце випадки провокаційного характеру, які зробили "оунівські бандити":

17 серпня ц. р. в селі Єкимово Ново-Милятинського району при проведенні операції було вбито 2 бандита, які були зариті в землю. На другий день бандитами ці трупи з ціллю провокації були викопані, і у жахливому стані показані місцевим жителям як факт знущання співробітниками НКВС над трупами.

Не дивлячись на проводиму оунівцями посилену антирадянську агітацію серед населення про ухиляння від вступу в Червону армію та збору хлібу, все ж мобілізація в Червону армію в районах області проходить задовільно...

Із числа осіб, які повинні були призвані в Червону армію, 45 тис. 996 на 20 серпня 1944р. призвано 27 тис. 244 чоловік. Із цієї кількості 6000 тисяч чоловік взяті в армію проходившими передовими частинами Червоної армії. Мобілізація по області продовжується.

Збір врожаю по області проходить до кінця, колосові культури на полях в основному зібрані.

З метою ліквідації оперативних оунівських бандитів і вичищення області від бандитського елементу призначені проведення ряду великих чекістсько-військових операцій в "поражених" районах області.

22 серпня ц. р. прикордонними військами управління прикордонних військ Українського округу, охорони тилу 1-го Українського фронту при участі спеціально виділеного 1-м Українським фронтом двох мотоциклетних і одного кавалерійського полку, почата операція в Сокальському, Мостовельському, Магерівському, Городецькому, Краковецькому, Немирівському, Янівському і Жолківському районах області.

Завдання операції: ліквідувати в цих районах оперуючі оунівські банди, виявити і направити в воєнкомат призивний контингент, який ухиляється від служби в Червоній армії і проведення по ходу операції різних заходів серед населення, в сфері звернення уряду Української РСР до учасників УПА, ОУН.

Одночасно підрозділами 17 та 25 бригад і 18 кавалерійського полку внутрішніх військ НКВС при участі міліцейських загонів і оперативних груп НКВС розпочата аналогічна операція в Радехівському, Каменка-Струмилівським, Ново-Яричевським, Ново-Милятинським, Буським, Глинянським і Красневським районах області.

Про результаті цих операцій донесу додатково.

Зам. наркома внутрішніх справ СРСР – С.Н. Круглов"¹.

У подальшому Червона армія вступила в Західну Україну. Услід за нею туди вступили органи НКВС і МДБ. У зв'язку із цим тут розпочався безпрецедентний терор і насилля над мирним українським населенням, інтереси якого захищали ОУН та УПА. За перебігом жорстокого насилля слідкував його головний організатор, нарком НКВС СРСР Л.П.Берія, якому про хід "операцій у Західних областях України" доповідала його підструктура НКВС Української РСР.

У доповідній записці від 18 вересня 1944 р., №986/6 із грифом "Надзвичайно таємно" народний комісар внутрішніх справ Л.П.Берія наголошує: "НКВС Української РСР повідомляє про складну ситуацію, яка склалася внаслідок боротьби з оунівськими бандитами в Західних областях України.

З 10 серпня по 5 жовтня ц. р. проведено 853 чекістсько-військових операцій. У всіх районах Львівської області і прикарпатських районах Станіславської, Дрогобицької і Тернопільської областей була проведена перевірка населених пунктів і прочесано лісисті райони. Провірка проводилась спільно з підрозділами внутрішніх і прикордонних військ НКВС, військ МДБ та армійських частин, які забезпечують охорону тилу 1 і 4 українських фронтів.

У результаті проведених операцій убито 11 тис. 076 і захоплено в полон 10 тис. 293 бандитів. З числа вбитих і поранених 100 німців. Затримано не бажавших вступати в Червону армію 3 тис. 804 чоловік.

У зв'язку з тим, що в бандах є велика кількість офіцерів розгромлених німецьких частин, а також офіцери командного складу української дивізії "Галичина", бандити ведуть вогонь з кулеметів і гвинтівок, а також вогонь із мінометів організовано і продумано. Банди організують оборону, облаштовують окопи і одинокі стрілецькі укріплення та дерево-земляні укріплення на повний ріст досить професійно.

Учасники більшості великих і малих банд одягнуті в німецьку та радянську форму обмундирування.

Найвні великі бандитські формування діляться на менші банди, які ховаються в лісах і рідко появляються на дорогах і населених пунктах, за таких обставин зменшилась кількість бандпроявлень. Значна кількість бандитів з'являється за останній час з повинною в органи НКВС, збільшилась явка призовників на призовні пункти. Мобілізація в західних областях України проходить задовільно, не дивлячись на протидію бандитів, збір врожаю в основному закінчений. Населення виконує план поставок хліба і м'яса державі.

З метою ліквідації бандитських формувань, які переховуються в окремих гірсько-лісистих районах, проводяться чекістсько-військові операції в західних і південних районах Львівської області, в південних районах Тернопільської області і в прикарпатських районах Станіславської і Дрогобицької областей.

За наявними агентурними даними в районах Східної Польщі та прилеглих до лінії кордону між СРСР та Польщею відзначається посилення активності оунівців. Оунівці проводять мобілізацію в УПА, починаючи з 17-літнього віку і формують банди для подальшого виходу на територію Західної України.

Прикордонними військами Українського округу та військами НКВС по охороні тилу 1-го Українського фронту проводяться операції по розгромі формувань ОУН в цих районах.

Всього за час проведення чекістсько-військових операцій по ліквідації оунівських банд (лютий – серпень) вбито 24 тис. 928 і захоплено живими 25 тис. 616 бандитів. Явилось з повинною в органи НКВС 6 тис. 634 чоловіка.

Захоплені наступні трофеї: гармат – 21, мінометів – 90, кулеметів – 817, протитанкових рушниць – 33, автоматів – 1.398, гвинтівок – 5.830.

Значна кількість зброї знищена при бойових зіткненнях з бандитами.

В результаті операцій по розгромі діючих банд і підпільних націоналістичних формувань, а також в результаті проведених органами НКВС заходів по затримці осіб, добровільно з'явилося у військкомати 276 тис. 716 призовників.

При проведенні операцій вбито 883 і ранено 738 оперативних працівників, офіцерів і бійців військ НКВС та Червоної армії”.

Народний комісар внутрішніх справ СРСР Л.Берія”¹.

Таким чином, у поданому Й.В.Сталіну документі нарком внутрішніх справ Л.П.Берія фактично підтвердив неоголошену війну між законними збройними військовими частинами українського народу УПА та вступившими після відходу німців Червоною армією та військами НКВС і МДБ. Із документа ясно видно, що нова окупаційна влада, так само як німецькі окупанти, не збиралася визнавати УГВР, ОУН і УПА та проводити з ними переговори про врегулювання політичних взаємовідносин в Україні, визнавати незалежність України, уряд якої представляли УГВР і УПА.

Як бачимо з документів, відновивши свою маріонеткову, в усьому по-рабськи послушну підструктуру УРСР, поневолювачі з Москви повели зразу, як наголошував у звіті Й.В.Сталіну Л.П.Берія, “боротьбу з оунівськими бандитами”.

Коротко охарактеризувавши “труднощі і несприйняття українським народом російської партійської і військової громадськості”, як і “громадсько-окупаційні представництва влади”, Л.Берія наголосив у звіті Й.В.Сталіну на необхідності швидкого, шляхом залякування та репресій, вирішення питання “із бандитами ОУН та УПА”, щоб всесторонньо приборкати населення в західних областях України. Однак боротьба в 1944 році з окупантами України тільки розпочиналась.

Як засвідчує сукупність архівних джерел ДАРФ, УПА активно захищала український народ від прийшлих зайд і створеної маріонеткової військово-політичної структури УРСР, якій було передано всю повноту влади та застосування репресивних методів боротьби з УГВР, ОУН та УПА.

У цей час, інформуючи комуністичне керівництво, а саме: Й.В.Сталіна, В.М.Молотова, Г.М.Маленкова, Л.П.Берія в доповідній записці, яку було відправлено 30 вересня 1944 року №1042/6 під грифом “Надзвичайно таємно”, наголошував: “НКВС Української РСР, доповідаючи, подає наступні матеріали про боротьбу з оунівськими бандитами в Західних областях України. Так з 5 по 20 вересня ц. р. проведено 596 чекістсько-військових операцій. В результаті військових сутичок вбито 6 тис.092 і захоплено живими 3 тис. 467 бандитів.

Затримано 178 дезертирів і 3 тис. 018, що побажали вступати в Червону армію.

Захоплені наступні трофеї: бронемашина – 1, пушок – 6, мінометів – 14, гранатометів – 5, вогнететів – 1, ПТР – 25, станкових і ручних кулеметів – 326, автоматів – 304, гвинтівок – 1 тис. 960, пістолетів і револьверів – 129, гранат – 13 тис. 278, снарядів і мін – 3 тис. 417 і 83 ящика, патронів – 423 000, зривчатка – 385 кг. Складів зі зброєю і боеприпасами – 22, продуктових і складів з одягом – 15, типографій – 6, радіоприймачів – 6, радіопередавачів – 3.

Арештованих 62 активних членів ОУН і керівників УПА.

В числі заарештованих: командир сотні УПА – Б.Т.Киюк, замісник командира куреня “Гамалій” по військовій частині Шабаровський Алем, полковник УПА – Є.М.Васюк, бувший секретар окружного комітету УЦК – Кузняк.

Явилось з повинною бандитів і осіб, які не бажали служити в рядах Червоної армії, 1 тис. 694 осіб.

У вересні 1944 року мали місце наступні найбільш серйозні бандпроявлення:

Львівська область.

3 вересня бандою, не встановленою чисельно, зроблено напад на села Великий і Малий Желихів, Ново-Милятинського району. Бандити вбили і пограбували 7 польських сімей.

В ніч на 6 вересня до 100 бандитів, одягнутих у форму бійців Червоної армії і в форму німецьких солдат, зробили напад на млин в с. Гай. Бандити були озброєні 4 ручними кулеметами, гвинтівками і гранатами. Погрузивши на підводу 2 тонни пшениці і 1 тонну муки, бандити щезли.

В ніч на 11 вересня із села Стрептів Ново-Милятинського району бандою чисельністю 50 чоловік забрано 14 мужчин призовного віку.

11 вересня в Желехівському лісі бандитами перехоплена група чоловіків в кількості 18 осіб, які йшли в райвійськомат.

В ніч на 9 вересня в місті Кам’янка-Буська бандитами були розкинуті і розклеєні контрреволюційні оунівські листівки.

В ніч на 10 вересня банда, чисельністю 100 чоловік зчинила напад на село Гжейда Львівського району. В 24.00 по сигналу ракет бандити з криками “варта” почали розбій, який продовжувався до 3 годин ночі. Під час нападу бандити вбили 25 місцевих жителів, із них 24 поляків і 1 українець і 4 чоловіка було ранено. Розграбувавши майно, бандити на підводах і пішком відійшли із села. Прийнятими заходами банда була догнана і повністю розгромлена.

Дрогобицька область.

2 вересня 1944 року поблизу села Лешки-Горипи, Ходорівського району, бандою чисельністю 50 чоловік із засади обстріляна оперативна група НКВС в кількості 10 чоловік, яка конвоювала 2 бандитів. В результаті обстрілу були поранені оперуповноважений НКВС, міліціонер, два бійці винищувального батальйону і два бійці цього винищувального батальйону пропали безвісти.

5 вересня 1944 року в с. Високічі, Стрийського району невідомими бандитами вбитий командир батальйону 18 армії 1-го Українського фронту старший лейтенант Габардеев.

Тернопільська область.

4 вересня ц. р. в с. Пташки, Дремайлівського р-ну, зайшла банда, чисельністю 100 чоловік, озброєна автоматами і гвинтівками. За три години перебування в селі бандити пограбували 12 польських сімей і щезли.

15 вересня ц. р. із села Талашевка в м. Шумськ йшла група партактиву в кількості 12 чоловік. По дорозі група була оточена бандою 100 чоловік. В перестрілці було вбито 11 партактивістів.

17 вересня в с. Митьківці Гусятинського району 12 бандитів, одягнутих у форму офіцерів Червоної армії, розгромили приміщення сільської ради, спалили документи, пограбували магазин і забрали в ліс старшого зоотехніка колгоспу.

19 вересня ц. р. в с. Гаяківці, Підволочиського району вбитий секретар райкому партії Норгранцев.

Рівенська область.

6 вересня ц. р. в селі Барбіно Острожецького району бандою невстановленої чисельності був зроблений напад на групу працівників райвиконкому, які прибули в село для перевірки виконання хлібопоставок. Бандитами були вбиті завідувач торговим відділом Єршов і зав. відділом держзабезпечення Мельник. 5 бійців винищувального батальйону після побиття шомполами були відпущені.

13 вересня ц. р. по дорозі із м. Млинів на с. Демківку пройшла кінна банда чисельністю 50 чоловік, яка називала себе “партизанами – ковпаківцями”.

На шляху свого руху бандити перевіряли в селах документи, а всіх затриманих направляли на хутір Поляни Демидівського району, звідкіля відводили їх в ліс, де їх там вбивали, а потім вбитих кидали в колодязь. Вислана в район опергрупа витягнула із колодязя і впізнала вбитих бандитами: старшого лейтенанта Червоної армії Зозулю, техніка – лейтенанта військової частини №14272 Харченко, бійця цієї ж частини Васильєва, участкового міліціонера Чернеєва, міліціонера Зайцева, фельдгера Кічнікова і поштаря Стильнік. Кореспонденція контори зв'язку забрана бандитами”.

Народний комісар внутрішніх справ Союзу РСР Л.Берія”¹.

Доповідна записка (4 екз.) наркома внутрішніх справ Л.Берія, яку він 14 жовтня 1944 року за №1093/6 із грифом “Надзвичайно таємно” направив Й.В.Сталіну, В.М.Молотову, Г.М.Маленкову, засвідчує: “Після визволення західних областей України і Білорусії, а також районів Литовської РСР, органами НКВС-МДБ проведена значна робота по ліквідації створених і залишених німецькими розвідувальними органами антирадянських організацій і озброєних банд.

Приведем деякі цифрові дані, які характеризують оперативну діяльність органів НКВС-МДБ та військ НКВС, які переслідували антирадянське підпілля та озброєні банди в цих районах.

По західних областях України. В період лютого – вересня ц. р. при проведенні операцій по ліквідації оунівських банд вбито 38 тис. 087 і захоплено живими 31 тис. 808 бандитів. Явилися з повинною – 11 тис. 518, арештовано учасників антирадянських організацій – 7 тис. 968.

По західних областях Білорусії. При проведенні операцій по ліквідації біло-польських банд вбито 444 і захоплено живими 927 бандитів, арештовано антирадянського елементу і дезертирів із Червоної армії – 9 тис. 670.

По Литовській РСР. Вбито в результаті переслідування 415 і захоплено живими 1 тис. 533 бандитів, захоплено антирадянського елементу – 4 тис. 561 чоловік.

При проведенні цієї операції у бандитів вилучено: гармат – 30, кулеметів – 2 тис. 991, протитанкових рушниць – 283, гвинтівок – 33 тис. 871, автоматів – 10 тис. 495, пістолетів – 1 тис. 583, мінометів – 257, гранат – 32 тис. 740, боепатронів – біля 4 млн. штук, мін – 14.074, артснарядів – 7.941, радіостанцій – 78, розгромлено – продуктових баз бандитів – 532.

При зіткненні з бандитами вбито співробітників НКВС-МДБ, офіцерів і бійців військ НКВС – 1 тис. 226 чоловік і поранено – 1 тис. 038 чоловік.

Становище в західних районах України і Білорусії в цей час значно покращилось, що підтверджується успішним проведенням призову в Червону армію, хлібозаготовок і господарських та політичних кампаній.

Покращенню загального становища сприяли також заходи по вилученню і виселенню в Сибір членів сімей активних оунівців і учасників бандитських згай.

Однак бандитські прояви, особливо політика зриву призову в Червону армію, терористичні акти проти партійно-радянського активу, військовослужбовців Червоної армії та чекістів, окремі диверсії на залізничних шляхах, які організували оунівські бандити та білополяки, все це продовжує мати місце.

НКВС СРСР в доповнення до раніше вжитих заходів розроблені і проводяться заходи по забезпеченню остаточної ліквідації антирадянського підпілля і озброєних банд в західних областях України і Білорусії, а також в Литві.

Підсилені й укріплені райони і обласні апарати НКВС і МДБ.

Районні відділення НКВС реорганізовані в районні відділи зі створенням при них відділів по боротьбі з бандитизмом.

В наркоматах внутрішніх справ України і Білорусії замість відділів створені управління по боротьбі з бандитизмом, на чолі яких поставлені керівні сили.

В найбільш охоплених бандитизмом областях начальники НКВС-МДБ замінені більш сильними товаришами.

Для закріплення районних органів направлені на місця із східних районів Радянського Союзу 3 тис. 800 оперативних працівників.

Додатково перекинута в ці райони необхідна кількість військ НКВС.

Вжиті заходи по зачистці прикордонної зони від шпигунів та бандитських елементів.

Організовані необхідні заходи по підсиленню охорони й проти диверсійної роботи на Білоруській, Брест-Литовській і Віленській залізничних дорогах.

Робота органів НКВС-МДБ та військових частин НКВД по боротьбі з бандитизмом і антирадянським підпіллям в західних областях України, Білорусії і Литви об'єднана і очолена: Народним комісаром внутрішніх справ Української РСР, комісаром держбезпеки 3-го рангу тов. Рясним (по Львівській, Станіславській, Дрогобицькій і Чернівецькій областях УРСР), заступником наркома внутрішніх справ УРСР генерал-лейтенантом тов. Строкачем (по Рівенській, Волинській і Тернопільській областях УРСР).

По Білорусії – народним комісаром внутрішніх справ Білоруської РСР, комісаром держбезпеки тов. Бельченком (по Барановичській, Молодечненській, Гроднінській, Пінській і Брестській областях).

По звільнених районах Литви – народний комісар внутрішніх справ Литовської РСР – комісар держбезпеки тов. Бартайунас.

В зв'язку з тим, що в подальшій роботі по викорчуванню бандитсько-повстанського підпілля органами НКВС-МДБ прийдеться опиратися на сільський партійно-радянський актив та місцеве населення, поряд з роботою, яку проводять органи НКВС-МДБ, необхідно провести міри по ще більшому зміцненню керівництва сільських, районних і деяких обласних партійно-радянських органів західних областей України, Білорусії і охоплених бандитами районів Литви, а також прийняти міри по посиленню і покращенню партійно-політичної роботи на селі (газети, радіо, кіно, поширення радянської літератури і т. д.).

Враховуючи обмежені можливості висування нових кадрів партійно-радянських працівників на місці, вважаємо, що слід піти хоча на тимчасове перекидання досвідчених працівників із східних областей України і Білорусії.

Зміцнення партійно-радянського апарату і посилення політичної і культурної роботи на селі створює необхідні умови для закріплення результатів оперативної роботи органів НКВС-МДБ по ліквідації антирадянського підпілля і озброєних банд оунівців і білополяків”.

Народний комісар внутрішніх справ Союзу РСР Л.Берія”¹.

Як бачимо із вищенаведених документів, карально-репресивний апарат СРСР, вступивши на території України, Білорусії, Литви, насильницькими методами встановлював жорстокий режим, в якому будь-який супротив придушувався, а більш активні його народні представники вбивалися без суду і слідства або виселялися в Сибір.

Як засвідчують документи, в окупованих районах України, Білорусії, Литви каральні органи НКВС і МДБ жорстоко придушували збройний спротив прийшлим окупантам. Розуміючи, що тільки одними карально-репресивними методами ці народи не здолати, партійне та військово-політичне керівництво опутало ці народи масовою політичною пропагандою, за допомогою якої намагалося підмінити національну культуру поневолених народів чужою, російсько-комуністичним масовим психозом, щоб прикрити масові злочини репресивно-каральних органів. Для такого роду діяльності були задіяні всі найкращі фахівці масового політично-культурного, на російській масовій комуністичній культурі апарату.

Однак, як бачимо, всі ці заходи не спрацьовували, оскільки внаслідок культурно-політичного та господарсько-економічного насилля український народ ще з більшою силою повставав, що заставило окупаційну владу силами формальної підструктури УРСР іти на ще більші злочини шляхом збільшення карально-репресивних органів, про що наголошено у вищенаведеному документі, який нарком внутрішніх справ Л.Берія відправив на ім'я Й.В.Сталіна.

Із документів ДАРФ за 1944 рік, які пов'язані з окупацією України, бачимо, що військово-партійне керівництво СРСР посилювало репресії проти українського народу заради утвердження своїх російсько-комуністичних “політичних ідеалів”, які були не притаманні українському народу і в західних областях України. Прихід репресивного режиму в Україну в 1944 році, як бачимо із надзвичайно таємних документів, листування наркома внутрішніх справ Л.Берія з головою Державного Комітету Оборони СРСР Й.Сталіним, говорить про санкціоноване насилля й перетворення в послушних рабів режиму мільйонів українців. Для

виконання цього завдання та стимулювання водночас як військовими нагородами, так і подяками вищого партійного й військово-репресивного керівництва була задіяна фактично вся окупаційна військово-політична та репресивна система СРСР.

У доповідній записці у “Державний Комітет Оборони, тов. Сталіну Й.В.” та клопотанні наркома внутрішніх справ СРСР Л.П.Берії від 14 жовтня 1944 року за №1091/б наголошується на великій роботі, яку ведуть війська НКВС і МДБ у західних областях України в “тяжких умовах спротиву ОУН та УПА”, від рук яких уже в короткий час загинуло майже 12 тисяч офіцерів НКВС і МДБ. Задля заохочення “боротьби з українським народом”, “підвищення стимулу та духу у цій боротьбі” нарком внутрішніх справ Л.Берія складає клопотання до Й.В.Сталіна про нагородження державними нагородами СРСР активних терористів і вбивць із репресивних органів НКВС-МДБ, які найактивніше взяли участь у поневоленні українського народу та учасників українського національно-визвольного руху.

Інший “надзвичайно таємний документ”, який складений у 2-х екземплярах від 14 жовтня 1944 року №1091/б засвідчує: “З початком звільнення від військ противника західних областей України НКВС СРСР проводяться заходи по ліквідації оунівських банд, які діють в тилу Червоної армії.

Протягом лютого – вересня 1944 року проведено 2 тис. 573 чекістсько-військових операцій. При проведенні операцій вбито 38 тис. 087, захоплено живими 31 тис. 808 бандитів.

Арештовано активних учасників ОУН і УПА – 7 тис. 968 осіб.

Захоплені зброя та боєприпаси: гармат – 28, станкових і ручних кулеметів – 1. тис. 720, ПТР – 163, гвинтівок – 10 тис. 646, автоматів – 2 тис. 365, мінометів – 236, пістолетів і револьверів – 960, гранат – 20 тис. 450, патронів – 2 млн. 575 тис. 165, мін – 14 тис. 074, артснарядів – 6 тис. 618, вилучено 54 радіостанцій, захоплено 532 продуктових склади.

Всього при проведенні операцій вбито 1 тис. 123, поранено 1 тис. 038 оперативних працівників, офіцерів і бійців військ НКВС.

В результаті проведених операцій більша частина оунівських банд ліквідована. Знайдені в останній час в убитих оунівців документи і отримані нами агентурні свідчення засвідчують тому, що “рішучі переслідування бандитів поставило залишки діючих банд в тяжке становище”.

Ці обставини примусили рядових учасників банд до добровільної явки з повинною в органи НКВС. Всього за період проведення операцій з’явилося з повинною 11 тис. 518 чоловік.

Одночасно з операціями по ліквідації оунівських банд проводилась робота по затриманню осіб призовного віку, які не бажали вступати в Червону армію. Працівники НКВС виявляли також допомогу в організації і зміцненні місцевих органів радянської влади в районах західних областей України і проведенні роз’яснювальної роботи серед населення.

НКВС СРСР просить про нагородження орденами і медалями СРСР працівників НКВС-МДБ, генералів, офіцерів, сержантського і загального складу військ НКВС, які особливо відзначилися при проведенні операцій по ліквідації оунівських банд в західних областях України.

Надаючи при цьому проект Наказу Президії Верховної Ради СРСР, прошу Вашого рішення.

Народний комісар внутрішніх справ СРСР Л.Берія”¹.

Таким чином, як бачимо із доповідної записки, у 1944 році Л.Берія клопотав перед Й.Сталіним, як верховним правителем та диктатором СРСР, за окупацію України і знищення українського національно-визвольного руху нагородити найвизначніших убивць і терористів високими радянськими нагородами.

Як бачимо із “надзвичайно таємного документа”, формальним свідченням волі Й.В.Сталіна та Л.П.Берії є указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження тих, хто найбільше відзначився в репресіях і терорі проти українського народу головорізів з Наркомату внутрішніх справ УРСР та наркомату держбезпеки Української РСР найвищими військовими нагородами СРСР: орденами Кутузова II ступеня, орденами Богдана Хмельницького II ступеня, орденами Вітчизняної війни I та II ступеня, орденами Червоної зірки¹.

Слід наголосити, що останнім за клопотанням КДБ і за рішенням цієї ж Президії Верховної Ради СРСР за вбивство провідника ОУН Степана Бандери був нагороджений доморошений убивця Богдан Сташинський³.

Нагородження високими нагородами та орденами яскраво засвідчують, що СРСР уже в 1944 році вів проти ОУН і УПА жорстоку боротьбу, в якій несли втрати як учасники національно-визвольних змагань, так і представники каральних органів, яких, за свідченнями вищого керівництва НКВС, тільки у 1944 році полягло 12 тисяч офіцерів і солдатів. Слід наголосити, що зафіксовані та задокументовані факти, які стоять за цими таємними рішеннями та нагородами Й.Сталіна та Л.Берії, ще потребують подальшого дослідження¹.

У висновку дослідження “надзвичайно таємних документів СРСР за 1944 рік”, які почерпнуто в Державному Архіві Російської Федерації, можемо наголосити, що, вступивши на українську землю у 1944 році, СРСР розпочав боротьбу проти українського народу, його політичного органу УГВР і військової організації УПА, яка боролася за своє національне визволення³.

Апробовані “надзвичайно таємні документи керівництва СРСР”, які наведені в нашому дослідженні, проливають світло на проблему репресій і злочинів військово-політичного керівництва СРСР проти українського народу, які відомі в довоєнний період.

Слід наголосити, що дослідження злочинів СРСР під час Другої світової війни та протистояння партійно-політичної і військової системи СРСР з ОУН і УПА в 1944 році, вивчення цього протистояння згідно зі свідченнями таємних документів ДАРФ та інших архівів Москви та Російської Федерації, є метою нашого подальшого дослідження.

¹ Государственный Архив Российской Федерации (ГАРФ). – Москва. – Дела № 66, л.: 130–131, л.: 245–248, л.: 285–287, л. 356–359, л.: 401–418, л.: 401–418.

² Ідзьо В. С. Репресивна сутність партійно-політичної та військово-поліцейської системи СРСР у придушенні національно-визвольного руху : УГВР, ОУН, УПА згідно зі свідченнями надзвичайно таємних документів Державного Архіву Російської Федерації / В. С. Ідзьо // Науковий Вісник Українського Університету. – М. : [б. в.], 2005. – Т. VII.

³ Ідзьо В. Українська Повстанська Армія – згідно аналізу свідчень німецьких та радянських архівних джерел / В. С. Ідзьо. – Львів : Сполом, 2005. – С. 90–124, 170, 134–192.

⁴ Політичний терор та тероризм в Україні. XIX – XX століття: історичні нариси. – К. : Наукова думка, 2002. – С. 548–589, 650–677, 788–797.

⁵ Семиряга М. И. Размышления о борьбе Организации украинских националистов (ОУН) в годы второй мировой войны / М. И. Семиряга // Историко-Филологический Вісник Українського Інституту. – М. : [б. и.], 1997. – Т. I. – С. 233–234.

This article considers the problem of the party-political and military system of the USSR in the opposition to the OUN and the UPA in 1944.

The emphasis focuses on the testimonies of secret documents of the State Archive of the Russian Federation in Moscow.

Key words: USSR, Ukraine, the UPA, the OUN, the People's Commissariat of Internal Affairs, Ministry of State Security, State Archive of the Russian Federation, national-liberation movement, party-political and military system, opposition, secret documents.

УДК 94 (477): 94 (430) "1944"
ББК 63.3 (4 Укр) 624

Іван ПАТРИЛЯК

ПЕРЕГОВОРІ МІЖ КЕРІВНИКАМИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ І ПРЕДСТАВНИКАМИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ ТА ВЕРМАХТУ В 1944 РОЦІ: ПРОБЛЕМА ОЦІНКИ

У статті на основі архівних матеріалів відображена оцінка непростих відносин між ОУН і УПА й німецьким військовим командуванням та окупаційною владою в 1944 р. Наголошується на складності цих переговорів і стверджується думка про продовження антинімецького характеру боротьби УПА.

Ключові слова: УПА, ОУН, вермахт, окупаційна влада, військова розвідка і контррозвідка.

Стосунки між українськими націоналістичними організаціями і Німеччиною в роки Другої світової війни досі залишаються однією з найбільш дражливих і мало вивчених проблем у сучасній історіографії. Особливо "скромно" у працях вітчизняних та зарубіжних істориків висвітлюються питання переговорів між керівництвом українського підпілля й представниками німецької окупаційної адміністрації в останні місяці гітлерівської окупації українських земель. З одного боку, у старій радянській історіографії² (і сучасній "лівій" українській "історіографії"³) згадана проблема подавалася у викривленому дзеркалі пропаганди – мовляв, "запроданці показали своє істинне обличчя"⁴, а з другого – у працях таких дослідників, як В.Косик, А.Кентій, А.Русначенко, Ю.Киричук, Г.Мотика та ін. вона розглядається в ширшому контексті проблематики українського визвольного руху. Хоча нам видається, що з'ясувати мотивацію обох сторін стосовно взаємних контактів, розкрити основний хід і зміст переговорів, показати їхні результати є справою надзвичайно важливою для розуміння всього комплексу питань з історії українського визвольного руху.

Останні місяці 1943 року чітко продемонстрували всьому світові, що гітлерівський "тисячолітній" рейх прямує до свого безславного кінця. Вермахт "тріщав" під могутніми ударами зі Сходу, а союзники Німеччини, після виходу з війни Італії, мріяли тільки про те, щоб швидше розірвати свої стосунки з майбутнім політичним трупом. За таких умов командування УПА провело переговори з Бухарестом і Будапештом, а також низку локальних перемовин із командирами окремих частин і з'єднань угорців, італійців, словаків, румунів, латишів. Сенс розмов зводився до укладення угод про ненапад, підтримки УПА зброєю в обмін на продовольство й спокійний прохід підконтрольними повстанцям територіями. Переговори ж у Бухаресті і Будапешті, на думку більшості дослідників, також були спробою вивести українське питання на міжнародну арену, можливо, налагодити контакти з країнами Заходу.

Тим часом, в останній місяць 1943 і в перший місяць 1944 року, фронт відкотився безпосередньо на територію діяльності УПА-"Північ" та УПА-"Південь", бої йшли в Житомирській, Вінницькій, Рівненській областях. Повстанські загони опинилися у фронтовій смузі. Перед ними постали два найголовніші противники – радянські партизани й диверсанти, які масово закидалися в ліси за лінією фронту великими групами по 500–1000 осіб і німецькі частини, які намагалися придушити як повстанський, так і червоний партизанський рухи у своєму безпосередньому тилу. Важкі бої загонів УПА з німцями, козачими частинами при німецькій армії та поліційними загонами, складеними з різних народів СРСР, відбувалися на зламі 1943–1944 рр. у лісах коло Маневичів, Кудриня, Кременця, Дубна, Острога, Кам'янця-Подільського⁵.

Намагаючись вивести свої загони з-під ударів німецької армії, червоних партизанів і радянських військ, Головне командування УПА 24 грудня 1943 р. затвердило "Тактичну інструкцію", згідно з якою на "німецькому фронті" слід було подбати про якнайбільше збереження всіх "фізичних, духовних і моральних сил і засобів нації для вирішального моменту боротьби", а тому проводити лише самооборонні акції, уникаючи "зачіпних боїв" проти німців. Битися з німцями можна було лише у разі їхнього нападу, під час захисту населення від караль-

них експедицій, з метою "відстрашення" їх від подальших антиповстанських заходів, для здобуття зброї та амуніції. При цьому підкреслювалося, що найголовніше – перезимувати без власних утрат. Також командуванням і штабом УПА наказувалося, за можливості, стягнути всі повстанські відділи і з'єднання до великих лісових масивів для того, щоб перечекаати перехід фронту⁶. Найважче в цій ситуації було куреням УПА-"Південь", яким довелося покидати територію Поділля й Уманщини та виходити в напрямку Кременецького і Славутського лісових масивів або за Збруч на територію Галичини. Про вихід одного з куренів УПА-"Південь" на Захід у січні 1944 р. зберігся звіт командира "Гармаша", який дозволяє скласти уявлення про ці події: "Дня 1.1.1944 р. від командира Остапа дістав я наказ виїхати до Вінниці з Умані. Тож виїхав я 1.1.1944. Прибув до Вінниці 3.1.1944 р. де зустрівся з другом Батьком. Батько отримав мене з курінним Бистрим, котрий має йти зі мною з двома сотнями на Уманщину. В той час на Вінничині було около чотири сотні війська. (...) В тих днях ще, ато в селі Лисогірка, де стояло наше військо, мали бій з німаками, котрий був по нашій стороні виграний. Німоту відбито з більшими втратами людськими й матеріальними. Німота лишила 35 своїх трупів на полі бою і оставила 2 полкових міномети, 13 скорострільів легких "Кольт", 80000 амуніції до гвинтівков, 400 ручних гранат, 3 радіоапарати, 3 автомобілі, багато печеного хліба і іншого дечого. Той бій провадив сотенний Довбуш. Хотя й військо було добре, однак, тоді в тих теренах не можна було перебувати. Ато з таких причин, що німаки відступали з фронтом і заповнили всі села своїм військом, а ліси були опановані більшовицькими партизанами і в додатку ще й ми. Значить наш рух був більшовикам дуже знаний, тому що бачили наше військо і навіть мали з нами переговори і т. д. Тож ми рушили в напрямку на захід. По дорозі мали ми іще два поважні бої, один в селі Перогівка, котрий теж зістав по нашій стороні виграний. Німаків було 185, а наших одна сотня, котрою провадив сотенний Довбуш. Німаки оставили на полі бою 37 вбитими, ми здобули одну автомашину, пару "Кольтів" і амуніції, а з наших двох забитих. А третій бій відбувся в селі Канівка. Це село Канівка лежить в степу Кам'янець-Подільської області, над Збручем. З обставин маршруту ми заквартирували вже днём в цім селі. В других селах стояло довкола повно німаків. В десятій годині дня зачався бій з кількакратно більшою силою німаків. Німаки зайняли вже були половину села, коли сотенний Сокіл у завзятім бою вигнав німаків із села. Було так, що ішли на рукопашні бої, кидали гранати через хати і так вигнали німаків із села. У той час командир Саблюк вислав горою за селом чоту, котра спричинила собою панічний відступ німаків. Цілий день німаки наступали, щоб знову захопити село, але всі наступи були відбиті з великими німецькими втратами. Аж надвечір німці вжили танків і літаків та й запалили те село, де наше військо містилось. Тоді ми мусіли відступити. Скористалися ми тим, що дим із горючого села нісся на поле і тим зробив нам добру заслону до відступу. Втрати по нашій стороні 4 убитими, а німаків 222. (...) Далі відділ потяг у Галичину"⁷.

Очевидно, що не всі бої з німцями виглядали так блискуче, як подано в цитованому вище звіті, однак всеодно основні кадри повстанських загонів удалося зберегти перед німецьким натиском у момент просування фронту через Волинь, Полісся та Поділля. А це означало, що Повстанська армія продовжувала мати доволі потужний вплив на ситуацію в західно-українському регіоні, який змушував німецьке командування та спеціальні служби спробувати знайти порозуміння з українськими повстанцями наприкінці свого панування над Україною.

Упродовж 1943 р. керівництво ОУН та УПА вело переговори з угорцями, італійцями, словаками, румунами про координацію дій на міжнародній арені. Паралельно українське підпілля намагалося зацікавити українською проблемою західних альянтів через своїх емісарів у Каїрі, Стокгольмі, Стамбулі. Усі ці контакти були спрямовані на пошуки союзників для майбутньої боротьби з більшовизмом. Набагато складнішими й загадковішими виявлялися контакти підпілля з німцями на зламі 1943–1944 рр. та влітку 1944 р. Слід відзначити, що переговори, які проводилися з німцями, необхідно поділити на дві групи – домовленості, яких досягали окремі польові командири УПА з окремими німецькими частинами або з'єднаннями про нейтралітет та обмін зброї на продовольство чи розвідувальну інформацію про червоних партизанів або польське підпілля та переговори між німецькими військовими й поліційним командуванням та командуванням УПА й керівництвом ОУН про досягнення приязного нейтралітету та про співпрацю в боротьбі зі спільним ворогом – більшовизмом. Очевидно, що головним приво-

дом, який підштовхнув керівництво ОУН і УПА до поновлення контактів українського визвольного руху з німцями було бажання заощадити власні сили на антинімецькій боротьбі. Протинімецький повстанський “фронт” з точки зору здорового глузду виглядав наприкінці 1943 і в першій половині 1944 р. нелогічним. Після важких поразок на Сході, після втрати Африки і виходу з війни Італії ставало дедалі очевидніше, що вермахт найближчим часом буде витіснений із території України. Українському підпіллю належало невдовзі зіштовхнутися з набагато грізнішим за німців противником – більшовицькою владою, владою, яка вже мала колосальний досвід у знищенні українського визвольного руху та в пацифікації українського. Вступати в бій з німцями, що втікали на Захід, не було найменшого сенсу. Однак ситуація, яка склалася, дозволяла керівництву українського резистансу скористатися німецькою слабкістю, щоб виторгувати в німців в обмін на нейтралітет і надання послуг в боротьбі з більшовизмом зброю, боєприпаси, медикаменти, одяг, звільнення з концтаборів українських політичних в'язнів, свободу пересування українським повстанським загонам у прифронтній смузі. Крім того, німці самі шукали контактів із підпіллям ще з вересня 1943 р., збираючи через свою розвідку детальну інформацію про українське підпілля й роздумуючи над тим, як можна залучити українців до спільної боротьби проти більшовизму*.

Перші переговори з німецькими чинниками, як уже відзначалося, здійснювали польові командири УПА без погодження з вищим керівництвом руху. Так, 9 грудня 1943 р. командир загону імені Богуна ВО “Тури” П.Антонюк “Сосенко” вступив у контакт із німцями через старосту Володимир-Волинського повіту. 20 грудня “Сосенко” уклав угоду з командуванням німецьких військ у регіоні про взаємний нейтралітет. Повстанці обіцяли надати німцям достатню кількість продовольства для армії, взамін німці обіцяли припинити каральні акції проти цивільних громадян та бомбардування авіацією сіл. Також було домовлено, що обидві сторони спільно воюватимуть проти радянських і польських партизанів, а загін УПА отримає для цієї мети зброю та боєприпаси. Подібні домовленості були досягнуті командирами деяких окремих сотень УПА в районі Каменя-Каширського в січні 1944 р. на Поліссі, де німці, відступаючи, залишили для повстанців склади зі зброєю⁸. 12 березня 1944 р. у районі Верби і Деражного на півдні Волині місцеві командири УПА провели переговори із шефом СС та поліції в райхскомісаріаті *Україна* бригаденфюрером Бренером, на яких домовилися про взаємний нейтралітет, обмін розвідувальною інформацією та передачу повстанцям частини озброєння відступаючих військ. Німці також зобов'язалися утримуватися від “самовільних ревізій” продовольства в населення. Тоді ж було досягнуто угоди з командувачем німецьким XIII корпусом генералом Гауффе про дозвіл повстанським загонам переходити лінію фронту в німецький тил й обмін паролями. У Галичині локальні переговори з німцями вели командир УПА в районі Кам'янки-Стурмилової В.Олійник “Орел” та командир повстанців на Станіславщині В.Андрусак “Різун”***.

Спонтанні контакти між командирами повстанських загонів і німцями турбували командування УПА й Провід ОУН. За самочинні переговори було віддано під суд їхнього першого ініціатора Порфирія Антонюка “Сосенка”, якого 7 березня 1944 р. за вироком військово-польового суду УПА розстріляли⁷. Також 15 квітня 1944 р. перед сотнею вояків за вироком суду УПА був розстріляний В.Олійник “Орел”⁹. Керівництву українського визвольного руху здавалося, що дрібні домовленості з німцями не можуть вирішити проблеми взаємин українців із німецькою державою-окупантом і не дозволять досягнути максимального ефекту від подібних контактів. Крім того, вважалося, що з допомогою таких переговорів німці “підкуплюють” окремих польових командирів обіцянками допомоги зброєю, розпалюють їхні “анархістські схильності” й цим компрометують український повстанський рух. Зокрема, у ході слідства над згадуваним “Орлом” (В.Олійником) було встановлено й інкриміновано як вину такі факти: “Свою діяльність розпочав Орел від протипольських акцій і тому зробився голосним на цілу Кам'яничину. (...) Про це дійшли чутки до крайсгаупмана Нейрінга, який прислав

* У кінці статті подано документ – німецьке донесення про УПА.

** У кінці статті подано німецькі звіти про переговори з В.Олійником за квітень 1944 р.

*** У кінці статті подано німецький звіт про переговори з В.Андрусак за травень 1944 р.

письмо до “людей з лісу”, з метою устійнення взаємовідносин між німцями і УПА, тобто з бажанням нав'язати пакт неторкальності, а навіть співпраці з вермахтом по питанні ліквідації польського свідомого елемента. У відповідь на це письмо, Орел особисто поїхав в Кам'янку Стурмилову до крайсгаупмана. (...) В Кам'янці відбулись з крайсгаупманом і представниками вермахту цілий ряд нарад. Устійнили слідує: 1. Орел має право палити польські села навіть при допомозі німців, однак крайсгаупман застерігає собі половину здобичі. 2. Орел має боронити визначений йому відтинок фронту перед большевиками. На тому відтинку має покопати окопи і забезпечити засіки. 3. З відділом має він перебувати у зазначеному крайсгаупманом терені. 4. Про всі події Орел має крайсгаупманові звітувати. 5. Має провести агітацію за співробітництво інших відділів УПА з вермахтом”⁹. Засвідчені справою “Орла” тенденції могли призвести до “розкладу” УПА, і командування було зобов'язане жорстоко припинити будь-які самочинні переговори. Після розстрілів “Орла” та “Сосенка”, більшість повстанських польових командирів на прохання німців про переговори давали стандартну відповідь: “Договоріться собі з нашим провідником Степаном Бандерою, наказам якого ми підпорядковуємося і якого ви маєте в своїх руках”⁷ або “Останні минулі роки викопали між нами і німцями непроходиму пропасть. Ми вели боротьбу із московським большевизмом, але життя й інтереси українського народу, якого ми є вірними синами, нас заставили воювати і з німцями. Зараз же вести боротьбу з Вами, до певної міри, уважаємо недоцільною, бо ворог нашого ворога є нашим союзником, а німці, опустивши українські землі перестануть бути нашими ворогами. Говорити з Вами ми не можемо, бо і так до нічого не договоримося. На це ми не маємо ані офіційного, ані морального права. Нашою політикою керує наш політичний Провід, військовими справами – Головний Командир УПА. До них прошу ласкаво звертатися”¹⁰.

Німці одразу ж після початку слідства проти П.Антонюка та заборони польовим командирам контактувати з вермахтом збагнули, що їм потрібно шукати контактів безпосередньо з керівниками Організації¹¹. У січні 1944 р. представники Верховного командування вермахту (ОКВ) нав'язали контакти із симпатиком ОУН П.Кратом, який передав зміст своїх розмов із представниками вермахту керівництву ОУН: “Мій німецький знайомий сказав мені, що він стоїть дуже близько до німецького командування і що йому доручено шукати зв'язку з УПА. Тоді я сказав, що в разі потреби для добра української справи, я можу ризикувати і стратися про зв'язок. (...) Таким чином принагідно попав я до ОКВ. Це сталося 14 січня 1944 р. Мене приватного симпатика державницького руху прийняв NN і заявив: “Тепер ми бачимо до чого привело Гестапо і тепер ці наслідки має полагоджувати ОКВ. Покищо партія передала нам рішення в справі українського питання й може навіть дійти до політичних переговорів. Але наразі нас цікавлять тільки технічні і військові питання, виходячи з того заложення, що ворог мого ворога – мій приятель. У данім випадку УПА, про яку ми чули дуже багато, навіть переходячого границі фантазії, являється нашим природнім контрагентом і тому ОКВ носить із задумом зброєю допомогти УПА. ОКВ має лише сумніви чи УПА не зрадить його і не перейде на сторону большевиків”. (...) Мої висновки з проведеної розмови. 1. Німецькі чинники змушені зовнішніми обставинами до нав'язання дружніх стосунків з українською зброєю. 2. Перед небезпекою втрати своєї держави будуть проводити розмови з нашими міродайними чинниками й врешті, коли біда притисне, погодяться на Українську Державу. 3. Якщо зайдуть між УПА і ОКВ переговори треба за всяку ціну роздобути зброю (вони не знають якою силою ми розполагаємо), в політичні розмови не вступати, ОКВ, врешті, й не піде на це. 4. Про реченечь переговорів вони через мене повідомлять”¹².

Можна припустити, що саме через П.Крата керівництво українського руху опору вийшло на контакти з німецькими чинниками. Очевидно, що протягом лютого 1944 р. у Проводі ОУН вирішувалося питання кого відправити на переговори та які умови висунути на перемовинах.

5 березня 1944 р. у Львові відбулася зустріч представників німецького СД з уповноваженим Центрального Проводу бандерівської ОУН отцем І.Гриньохом. “Герасимівським”¹³. Отець Іван під час переговорів наголосив на тому, що ОУН не прагнула починати війни з німцями і поляками, а тому їхня сучасна війна є наслідком ворожої діяльності німців і поляків проти спроби українців відродити власну державу. Керівництво ОУН висувало німцям такі

умови для порозуміння: німецька поліція безпеки та СД припинить практику арештів українців і звільнить усіх українських політичних в'язнів із тюрем та концтаборів, насамперед жінок та їхніх дітей, німці згорнуть свою агітацію, що ганьбить ОУН як більшовицьку агентуру, ОУН отримує свободу організаційної праці та приготування до боротьби з більшовиками після відступу німців, німецька поліція має захистити цивільне українське населення від польського терору та провокацій. У випадку виконання цих умов керівництво ОУН обіцяло, що загони УПА не руйнуватимуть німецьких комунікацій та не знищуватимуть німецького постачання; не нападуть на німецькі колони; ОУН передасть німецьким спецслужбам здобуті її СБ документи про радянських партизанів і диверсантів; УПА припинить виганяти та знищувати поляків, а лише повідомлятиме німців про терор із боку польських партизанів проти українського населення й вимагатиме швидкого захисту; повстанці активізують боротьбу з червоними партизанами і диверсантами¹².

Друга зустріч між о. І.Гриньохом та німецьким представником оберштурмбанфюрером СС доктором Вітіска відбулася у Львові 23 березня 1944 р. на вулиці Войтовській 8/1. На переговорах було досягнуто угоди про звільнення окремих політв'язнів (Д.Гнатківської-Лебедь та її дитини) і про передачу Повстанській армії зброї для боротьби в більшовицькому тилу. Фактично, німці, не довіряючи своїм візаві, теоретично погодившись давати зброю лише тим повстанським загонам, які мали перетнути лінію фронту і вийти в радянський тил¹².

Чергова зустріч між “Герасимівським” і оберштурмбанфюрером доктором Вітіска відбулася 28 березня у Львові на вул. Дубовій, 25, кв. 10. Німецький учасник переговорів звинуватив українських націоналістів у тому, що вони продовжують напади на німецькі війська, поліцію, господарські установи, проводять антинімецьку пропаганду й “розкладають” дивізію “Галичина”. “Герасимівський” пообіцяв посприяти припиненню ворожих дій щодо німців¹².

30 березня 1944 р. керівництво ОУН і командування УПА вислало лист до Головного командування німецької армії в Галичині, в якому окреслило умови, на яких УПА могла б скоординувати свої дії проти більшовиків із вермахтом: “1. Командування німецької армії доб'ється від уряду Німеччини звільнення з в'язниць і повернення на рідні землі Провідника ОУН Степана Бандеру та всіх політичних в'язнів (...). 2. Частини німецької армії, адміністрації та поліції припинять акції нищення населення українських земель, як також їхнього майна чи особистої свободи. 3. Чинники німецького війська, адміністрації та поліції не будуть перешкоджати мобілізації українського народу до УПА. 4. Німецькі війська, адміністрація та поліція не будуть вмішуватися у внутрішні справи українських земель і не будуть перешкоджати нам у поборюванні елементів, які співпрацюють з большевиками або хочуть з ними співпрацювати. 5. Німецьке командування видасть зі своїх складів для доозброєння відділів УПА: 10 тисяч гвинтівок, 250 тисяч набоїв до них, 200 штук скорострілів “Кольт” і по чотири ленти набоїв до них, 20 польових коротких гармат, 30 штук гранатометів “Штокесів”, 10 гармат протилетунських, 500 більшовицьких “фінок” (ППШ. – І. П.) або німецьких “МГР”, 500 револьверів бельгійських “НФ” калібру 9 мм, 10 тисяч гранат, 100 мін та відповідну кількість набоїв для гармат, гранатометів і пістолів. 6. Німецькі військові і поліційні частини не будуть перешкоджати УПА проводити бойові, політичні й розвідувальні операції. 7. Німецькі частини зобов'язуються дати нам можливу допомогу авіацією. На тих умовах ми згідні виступити проти большевиків та очистити терен від червоної армії. При тому зазначаємо, що маємо великі сумніви відносно перемоги самої Німеччини над большевиками, а це тому, що: а) в найбільш критичний момент Німеччину опускають всі її дотеперішні союзники; б) безглузда політика божевільного Гітлера і його бандитсько-партійної кліки наставила проти Німеччини поневолені народи Сходу і Заходу Європи; в) німецька армія здеморалізована і втратила віру в перемогу...”¹⁴.

З умови виставлених повстанським командуванням до німців чітко видно, що вони були занадто претензійними й німецьке командування або політичне керівництво за жодних обставин не могли б піти на їхнє повне виконання. Також образи стосовно Гітлера і партії свідчили про не надто велике бажання з боку українських націоналістів добитися реальної співпраці. Така позиція української сторони була для німців очевидною. 15 квітня 1944 р. доктор Вітіска надіслав детальний звіт про свої переговори з представниками ОУН і УПА, в якому

відзначив, що повстанці надають доволі цікаві дані про Червону армію та більшовицьких партизанів, однак взамін командування УПА вимагає передати українцям усі склади зброї на території Галичини, що для німців було неприйнятним. Також Вітіска відзначив, що свобода пересування отримана загонами лісової армії призвела до її активізації, нападів на німецькі господарські об'єкти та посилення власних лав. Він підкреслив, що повстанці своєю пропагандою деморалізують полк українських есесівців та військово-будівельні частини, складені з українців, переманюючи їх на свій бік. Особливо обурливим фактом, на думку німецького переговорника, було те, що в Прикарпатті та Карпатах загони УПА продовжують нападати на німецькі підрозділи з метою їхнього роззброєння. Німецький офіцер робить висновок про те, що командування УПА й керівництво ОУН веде переговори з метою досягнати свої власні інтереси. У німців залишається два виходи: або знищити загони УПА, або вести з повстанським командуванням переговори, намагаючись тим самим пом'якшити конфлікт з українцями. У зв'язку з відсутністю достатніх сил для ліквідації УПА доктор Вітіска рекомендував продовжити переговори з метою “стримати УПА від диверсій на німецьких лініях комунікацій” та для отримання від повстанців розвідувальної інформації¹³.

Через тиждень, 22 квітня 1944 р., доктор Вітіска відправив нове повідомлення до Берліна про питання контактів з УПА. У ньому, зокрема, відзначалося, що 19 квітня 1944 р. відбулася нарада керівників німецької контррозвідки групи армій “Південь”, на якій обговорювалися питання контактів з УПА. Німцям довелося визнати, що вони не можуть здійснювати нормальної розвідувальної роботи за лінією фронту без допомоги з українського боку: “Без контактів з УПА розвідувальна і контррозвідувальна діяльність Абверкоманди 101 неможлива взагалі. Отримані від УПА розвідувальні матеріали воєнного характеру надзвичайно об'ємні (10–15 донесень щодня). Більша частина цих матеріалів є цінними з військової точки зору і використовуються військами. Крім того, слід додати, що в окремих випадках підрозділи українських банд вели бойові дії спільно з вермахтом проти Червоної Армії і більшовицьких банд. Важливість цього факту поки що не знайшла належної оцінки. І все ж частини УПА понесли важкі втрати і вже надали нам в деяких ситуаціях неоціненну допомогу. Важливо те, що українські банди припинили бойові дії проти німців у прифронтовій зоні. Але з іншого боку, не слід забувати про суттєві порушення в роботі служби підвезення і постачання німецьких військ, які є наслідком атак українських повстанців”¹³. Інші керівники німецької військової розвідки на відтинку групи армій “Південь” наголошували на тому, що потрібно надати для УПА озброєння, активізувати контакти з Головною командою УПА, допомогти перекидати частини УПА в більшовицький тил. Однак при цьому наголошувалося, що зброю слід давати українським повстанцям лише перед виходом у тил Червоної армії, щоб вони не могли її використати проти німецького вермахту¹³. Аналізуючи вигідні для німецької сторони аспекти контактів з УПА, доктор Вітіска у своєму донесенні від 22 квітня 1944 р. (як і в попередньому документі від 15 квітня) наголосив на нещирій поведінці з боку українських повстанців стосовно німців (складно сказати, на яку ширість розраховували останні після років терору і знущань над українцями): “З одного боку вермахт зацікавлений у співробітництві з УПА. Але з іншого боку УПА скористається отриманою можливістю свободи пересування та неофіційного визнання для посилення своїх власних лав. Здійснювана командуванням УПА практично в усіх округах мобілізація негативно впливає на господарську діяльність в регіоні (убивства польських спеціалістів на німецькій службі, мобілізація сільськогосподарських контингентів тощо). Добровольчий полк СС, будівельні організації, рівно ж як і українська допоміжна поліція перебувають на межі розкладу. Здійснюючи терор проти поляків УПА виступає в дистрикті “Галичина” як поважна дестабілізуюча сила, вона має намір посилювати в майбутньому свою діяльність, прагнучи залучити до своєї роботи всю українську молодь, захопивши її так званою “лісовою ідеєю”. До цього слід додати, що окремі групи, особливо в південних районах дистрикту, не бояться нападати навіть на підрозділи вермахту. Порівнюючи вказані Абвером і вермахтом переваги з викладеними вище негативними моментами, я доходжу до висновку, що негативні аргументи вагоміші, ніж позитивні. А це означає, що необхідно заборонити німецьким інстанціям всяке співробітництво з УПА. Але при цьому слід врахувати, що така заборона потягне за собою необхідність негайної і безпосередньої ліквідації

банд УПА. У цей же час ми не диспонуємо потрібними для цього поліційними і військовими силами. Тому я вважаю, що з тактичних міркувань буде правильним якщо ми будемо продовжувати переговори з метою стримування актів саботажу і диверсій на німецьких комунікаціях з боку УПА, а також з метою отримання від неї розвідувальних даних та недопущення проведення загонами УПА підривної роботи проти нас. Водночас. На переговорах не слід давати жодних серйозних обіцянок, як наприклад, щодо передачі для УПА зброї¹³.

Дотримуючись такої лінії, німці продовжували переговори з о. І.Гриньохом ще й у червні–липні 1944 р., однак, через взаємну недовіру особливих успіхів досягти не вдалося. 7 червня 1944 р. домовилися про підготовку для УПА радистів у німецьких військових школах та передачу для УПА декількох сотень радянських трофейних гвинтівок, автоматів і кулеметів, а також боєприпасів⁸. У вересні 1944 р. німці відправили до командування УПА свого зв'язкового капітана Вітцеля із Абвера, який намагався схилити Шухевича до координації дій загонів УПА з німецькою розвідкою. Своїм “жестом доброї волі” німці звільнили 27 вересня 1944 р. із концтаборів С.Бандеру, Я.Стецька, Ю.Лопатинського, А.Мельника та ін. відомих націоналістичних діячів⁸. Однак чергові переговори закінчилися нічим. Німецькі пропозиції були неактуальні, нецікаві, запізнілі, а відтак відкинуті українським підпіллям.

Таким чином, німецько-повстанські переговори 1943–1944 рр. з обох боків були вимушеним тактичним кроком, завданням якого було уникнути масштабної воєнної конфронтації між УПА та німецьким вермахтом і поліцією в умовах наступу Червоної армії. Умови, висунуті на переговорах обома сторонами, були заздалегідь неприйнятні й неможливі для реального виконання. Німецька сторона вдалася до ведення переговорів із “лісовою” армією задля встановлення стабільності у своєму безпосередньому тилу, для отримання розвідувальної інформації та для здійснення руками повстанців диверсій проти Червоної армії та радянської адміністрації. Лідери підпілля пішли на контакти з німцями, щоб використати останній шанс звільнити з німецьких тюрем політичних в'язнів на чолі із С.Бандерою, отримати можливість зберегти свої військові сили від знищення німецькими військами й посилити їх з допомогою німецької матеріально-технічної допомоги. Нещирість переговорних сторін та їхнє бажання ошукати своїх візаві врешті-решт завели переговорний процес у тупик. Із втратою німцями практично всіх українських земель і після звільнення ними українських політичних в'язнів керівництво ОУН і командування УПА остаточно втратило інтерес до спілкування з представниками вмираючого “тисячолітнього райху”, чим підтвердило, що попередні контакти носили винятково ситуативний характер. Наявність переговорів між УПА та німцями не тільки не заперечує антинімецький характер боротьби УПА, але й підтверджує його, адже якби не було війни між УПА й німцями, то не потрібно було б і вести переговори про припинення бойових дій. Зрештою, ми знаємо, що керівництво українського визвольного руху, виходячи винятково з інтересів цього руху, вело також переговори з поляками про спільні бойові дії проти більшовиків у 1944–1946 рр., і наявність таких переговорів ніколи не дозволяла звинуватити УПА в пропольських позиціях чи заперечити гострий конфлікт між українським і польським визвольним рухами.

1. Без срока давности. – Харьков : [б. и.], 2001.

2. Документы изоблачают : сборник документов и материалов о сотрудничестве украинских националистов со спецслужбами фашистской Германии. – К. : [б. и.], 2004.

3. Іваненко В. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології / В. Іваненко, В. Якунін. – Дніпропетровськ : [б. в.], 2006.

4. Масловський В. З ким і проти кого воювали українські націоналісти в роки Другої світової війни / В. Масловський. – М. : [б. в.], 1999.

5. Архів Центру Досліджень Визвольного Руху (м. Львів). – Ф. “Архів М. Лебеда”, спр. 34021 “Із хроніки боротьби українського народу проти німецьких наїзників”.

6. Кентій А. В. “Двофронтова” боротьба УПА (1943 – перша половина 1944) / А. В. Кентій // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. – К. : [б. в.], 2006.

7. Літопис УПА. Нова серія. – К. ; Торонто, 2006. – Т. 8.

8. Motyka G. Ukrainka partyzantka. 1942–1960 / G. Motyka. – Warszawa, 2005.

9. Архів Центру Досліджень Визвольного Руху (м. Львів). – Ф. “Архів М.Лебеда”, спр. 345505 “Протокол з діяльності Орла та виконання присуду смерти”, арк. 1.
10. Архів Центру Досліджень Визвольного Руху (м. Львів). – Ф. “Архів М. Лебеда”, спр. 540813 “Лист шефові СД в Кобрині від командира загону УПА “Пімста Полісся”, арк. 44.
11. Галузевий Державний Архів СБ України. – Ф. 13, спр. 376, т. 36, арк. 61–64 “Німецькі донесення про Орла і його страту за переговори з німцями”.
12. Архів Центру Досліджень Визвольного Руху (м. Львів). – Ф. “Архів М. Лебеда”, спр. 540807 “Звіт П. Крата до Проводу Організації Українських Націоналістів Самостійників Державників”, арк. 44–45, 175–176, 183–190, 194–199.
13. ЦДАВОВ України. – Ф. 4628, спр. 10. “Донесення про переговори з УПА”, арк. 218–224, 259, 260, 263–264.
14. Архів Центру Досліджень Визвольного Руху (м. Львів). – Ф. “Архів М. Лебеда”, спр. 540811 “До головного командування Німецької Армії на відтинку Галичина”, арк. 1.

The article on the basis of archival materials the assessment of the difficult relationship between the OUN-UPA and the German military high command and the occupation authorities in 1944 was reflected. The complexity of these negotiations was emphasized and the idea of the further UPA anti-German straggle character was confirmed.

Key words: UPA, OUN, the Wehrmacht, the occupying power, military intelligence and counterintelligence.

УДК 94:329(477.83) “1944 – 1946”

ББК 63.3(4УКР-4ДРО)62

Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ НА ТЕРЕНАХ ДРОГОБИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ (СЕРПЕНЬ 1944 р. – ЛЮТИЙ 1946 р.)

У статті показано основні організаційні форми та методи боротьби визвольного руху проти утвердження радянської влади. На основі невідомих і маловідомих архівних документів дано характеристику діяльності ОУН та УПА в Дрогобицькій області (серпень 1944 р. – лютий 1946 р.), звернено увагу на структуру українського підпілля.

Ключові слова: ОУН, УПА, визвольний рух, Дрогобицька область, структура, бойова діяльність.

Історія українського визвольного руху 1940–1950-х рр. привертала й продовжує привертати увагу дослідників. Наукову цікавість учених підживлюють гострі політичні дискусії навколо ОУН та УПА, що точаться як в Україні, так і за її межами. Українське значення ставлення в українському суспільстві до оцінки діяльності самостійницького руху диктує необхідність висвітлення його мовою документів і неспростовних фактів, що, безумовно, сприятиме національному примиренню в незалежній Українській державі. Актуальність порушеної нами проблеми зумовлена й недостатнім її висвітленням у сучасній українській історичній науці.

Важливими з погляду методології вивчення даної теми є роботи Ю.Киричука, А.Кентія, А.Русначенка, а також колективна монографія робочої групи по дослідженню діяльності ОУН та УПА, однак у них питання діяльності ОУН та УПА в Дрогобицькій області висвітлюються фрагментарно¹. Більш детально ці питання відображені в працях В.Мороза². Важливе значення мають опубліковані В.Сергійчуком збірники нових документів³. Є також окремі роботи, у яких порушується питання розвитку визвольного руху в Дрогобицькій області протягом 1945–1946 рр.⁴. Окремий аспект діяльності ОУН і УПА в указаний період містить праця автора цієї статті⁵. Проте, у зв'язку з виявленням нових

документів, виникла необхідність переосмислити та внести корективи в інтерпретацію розгортання визвольного руху в окреслений період. Саме в цьому й полягає мета статті.

Хронологічні рамки дослідження вибрані у зв'язку з тим, що це був період найбільшого піднесення визвольного руху, проведення масштабних військових операцій, спрямованих проти встановлення радянської влади.

Дрогобицька область на серпень 1944 р. нараховувала 8 тис. кв. км, мала 960 тис. населення, з них 660 тис., або 68,8%, – українці⁶. У 19-ти районах області були організовані районні проводи. Дослідник історії ОУН та УПА Л.Шанковський указує, що за звітами на липень 1944 р. у Дрогобицькій області нараховувалося 3240 членів ОУН, не враховуючи бійців у вишкільних сотнях. Паралельно існувало 5 вишкільних сотень і старшинська школа УПА “Олені”, разом 1100 старшин і вояків. Тобто кількісний склад ОУН і УПА становив 4340 озброєних бійців. Неозброєних членів було принаймі вдесятеро більше⁷. Натомість дані Галузевого Державного архіву Служби безпеки України засвідчують, що станом на серпень 1944 р. на території Дрогобицької області нараховувалося близько 100 військових формувань (курень, сотень, кушів і боївок) з 12500 бійців⁸. Іншу цифру наводить історик А. Кентій, за даними якого Дрогобицька Воєнна округа (далі – ВО) складалася з куреня “Бойків” (800–900 стрільців) і сотень “Бея” (150–160 стрільців) і “Явора” (80–100 стрільців)⁹.

Станом на 1 січня 1945 р. у Дрогобицькій області нараховувалося 89 військових формувань (сотень, кушів і боївок) із загальною кількістю в них 2946 членів¹⁰. На 25 липня 1945 р. енкаведисти звітували про 31 повстанську групу із 725 членами¹¹, а 1 грудня 1945 р. було 59 груп із 753 членами¹².

Виникнення УПА на Дрогобищині припадає на літо 1943 р., коли в Карпатах появилися перші вишкільні табори Української народної самооборони (далі – УНС). Обласним військовим референтом у період УНС у Дрогобицькій області був Богдан Вільшинський-“Орел”. У грудні 1943 р. УНС була підпорядкована Центральному проводу та перейменована на УПА-Захід. Територія УПА-Захід була поділена на ВО, які на той час були ідентичними з організаційним поділом ОУН-СД на області. Відповідно територія Дрогобицької області входила до ВО-5 “Маківка”, командиром котрої призначено Івана Белейловича-“Дзвінчука”. ВО-5 “Маківка” була поділена на п'ять тактичних відтинків (далі – ТВ): на Турківщині – “Тур'я”, Старосамбірщині – “Булава”, Бориславщині – “Басейн”, Сколівщині – “Бойки”, Журавненщині – “Журавлі”. Як зазначає Л.Шанковський, у листопадовому святі 1944 р. узяло участь 1160 старшин і вояків УПА¹³.

25 листопада 1944 р. був виданий наказ УПА-Захід ч. 9/44, який передбачав утворення із шести ВО чотирьох. До ВО-4 “Говерля” була прилучена Дрогобицька область. Кожну нову ВО поділено на тактичні відтинки, які одержали криптоніми відповідно Дрогобицькій області з районами Стрий, Дрогобиць, Самбір, Турка відповідав ТВ-24 “Маківка”. Командиром ТВ-24 “Маківки” став Олег Вітовський-“Зміюка”, “Андрієнко”, а в 1946 р. “Богдан”¹⁴.

У Дрогобицькій області в 1943 р. існувало 2 вишкільні табори: на Сколівщині для вишколу куреня “Бойки” та біля с. Недільної Старосамбірського району для вишколу сотень “Леви” і “Булава”, а 1944 р. додався ще один, біля Верхньої та Нижньої Рожанок Сколівського району¹⁵.

18 липня 1944 р. у Славському районі закінчив навчання перший випуск Старшинської школи УПА “Олені” – 250 старшин. Поряд із нею діяла підстаршинська школа УПА “Беркути”, радіошкола та курси медсестер. 15 жовтня 1944 р. був знищений командний склад Старшинської школи “Олені”, проте сотні “Левів” вдалося вийти з оточення¹⁶.

Матеріали ГДА СБУ містять опис основних повстанських формувань у Дрогобицькій області на серпень 1944 р. Відповідно до цього можна виділити такі бойові формування.

1. Курінь “Євгена” нараховував близько 1080 осіб. Дислокувався в лісових масивах Сколівського району Дрогобицької області й на Станіславщині¹⁷. На озброєнні були станкові й ручні кулемети, автомати, гвинтівки та гранати. У жовтні 1944 р. курінь “Євгена” було розбито, загинуло 258 осіб і 28 взято в полон, основний керівний склад знищено, а дрібні групи, які залишилися, відступили на територію Польщі. У районі Сянок при переході кордону частина з них була знищена прикордонними військами¹⁸.

2. Курінь Василя Мізерного-“Рена” нараховував 750 осіб, складався з 5 сотень під керівництвом сотенних “Байди”, “Білаша”, “Карпенка”, “Ворона”. На озброєнні мали 3 важких міномети, 8 станкових кулеметів, приблизно 35 кулеметів, автомати, гвинтівки й гранати. Із засобів зв'язку мали радіостанцію. Райони дій: Сколівський, Дрогобицький, Підбузький, Самбірський і Старосамбірський. 16 листопада 1944 р. у с. Сторона Підбузького району дислокувалася частина куреня чисельністю приблизно 300 осіб. 17 листопада 1944 р. під час бою загинуло 218 осіб і 2 потрапили в полон¹⁹. Залишки розбитого куреня “Рена” перейшли в ліси, але 27 і 28 листопада 1944 р. погранвідділом військ НКВС і оперскладом Підбузького РВ НКВС була проведена операція, у результаті якої вбито 105 осіб. Після цього залишки куреня “Рена” передислокувалися на територію Старосамбірського й Самбірського районів з метою поповнення особового складу за рахунок місцевих боївок. 6 і 7 грудня 1944 р. загинуло 146 осіб і взято в полон 23. Усього було вбито 469 осіб і 25 взято в полон²⁰.

3. Курінь Василя Андрусяка-“Різуна”, чисельністю близько 400 осіб, дислокувався на території Журавнівського району в лісових масивах²¹. На озброєнні мали станкові й ручні кулемети, автомати, гвинтівки, гранати. Терен дії – Журавнівський і Стрийський райони Дрогобицької області та Станіславська область, на територію якої вони передислокувалися. На початку серпня 1944 р. курінь “Різуна” в районі с. Ясенка-Стецьова Турківського району в 6 км східніше від м. Турки напав на відділ німців і полонив приблизно 100 осіб, захопив багато зброї та продовольства. Усіх полонених, серед яких було багато узбеків, грузинів і представників інших народностей, відпустили, попередньо знявши з них обмундирування. Наступного дня курінь “Різуна” було розбито. Частині вдалося відійти й примкнути до сотні “Месників”, якою командував “Благий”²².

4. Курінь Левів, чисельністю приблизно 400 осіб. У жовтні-листопаді 1944 р. був розгромлений, унаслідок чого загинуло 242 особи, а решта розсіялися дрібними групами²³. Однак основний керівний склад куреня, об'єднавшись в окрему групу, у березні 1945 р. у Сколівському районі був розбитий²⁴.

5. Боївка “Пугача”, чисельністю близько 400 осіб, дислокувалася біля с. Татаринів (тепер – Рубанівка) Комарнівського району. На озброєнні мала станкові й ручні кулемети, автомати, гвинтівки й гранати. 19 серпня 1944 р. здійснила напад на райцентр Комарно. Частина бійців була знищена, у тому числі керівник “Пугач”. Однак була поновлена й почала діяти під керівництвом мешканця с. Татаринів Росяк Василем-“Водяний”. У січні 1945 р. загинуло 292 особи й 348 затримано²⁵.

6. Сотня Дубика Миколи-“Богуна”, чисельністю близько 350 осіб, дислокувалася на території Жидачівського району. Озброєна станковими й ручними німецькими кулеметами, автоматами й гвинтівками. Протягом лютого-березня 1945 р. загинуло 226 осіб із сотні “Богуна”, а залишки розсіялись²⁶.

7. Сотня Антона Микловича, чисельністю близько 100 осіб, дислокувалася на території Жидачівського району. На озброєнні мали кулемети, автомати й гвинтівки. Протягом березня 1945 р. загинуло 62 особи із сотні, а 6 було взято в полон²⁷.

8. Сотня, очолювана Солданом Антоном, чисельністю близько 200 осіб, дислокувалася на території Жидачівського району. На озброєнні мали кулемети, автоматами й гвинтівки. Протягом лютого-березня 1945 р. сотня була розгромлена, загинуло 82 особи, 36 з'явилося з повинною і 6 захоплено в полон²⁸.

9. Група, очолювана Богданом Дверковцем-“Орликом”, чисельністю близько 70 осіб, діяла на території Сколівського району. На озброєнні мали кулемети, автомати, гвинтівки й гранати. На початку березня 1945 р. загинуло 60 осіб із цієї групи, у тому числі й сам “Орлик”²⁹.

10. Боївка “Гореня”, чисельністю до 60 осіб, діяла на території Новострілищанського району в районі с. Дев’ятники. На початку 1945 р. загинуло 24 особи, а 28 захоплено в полон³⁰.

11. “Юнацька школа” під керівництвом “Поля” в кількості 310 осіб, які проходили тут військову й відповідну політичну підготовку. Школа до того часу розміщувалася в с. Рожанка Сколівського району (околицях гори Магури)³¹.

Фактичним місцем дислокації відділів групи УПА-Захід були райони: Сколе-Турка-Устрики Долішні³². За регіональним принципом походження бійців в групі УПА-Захід нараховувалося приблизно 75% галичан, 10% волинян, 15% уродженців східних областей³³.

На початку 1945 р. у Дрогобицькій області існувало 75 Самооборонних кущових відділів. У той час відбувається розчленування відділів УПА й відхід їх до своїх територіальних районів³⁴.

Згідно з підпільним адміністративним поділом, Дрогобицьчина спочатку як область (1940–1945 рр.) входила до складу Західно-українських земель (далі – ЗУЗ), а потім як округа (1945–1950 рр.) до складу Карпатського краю. Область включала три округи: Дрогобицький, Самбірський, Стрийський³⁵. Водночас документи засвідчують, що Дрогобицька область не була ліквідована до літа 1945 р. і Дрогобицьчина, як і колись, називалася Областю³⁶. Ще однією особливістю, очевидно й причиною довшого (порівняно з іншими регіонами) існування в повстанському адміністративному поділі структурної одиниці “Дрогобицька область”, була, за словами провідника округи “Нечая”, велика укомплектованість референтур. Крім того, останній зазначав, що не мав наміру розпускати УПА, оскільки не було потреби поповнювати й зміцнювати оунівські референтури³⁷. Передбачалося, у разі посилення репресій, довести кількість їх членів до 15–20 і навіть менше. Решта мали легалізуватися й належати до симпатиків. Частина мала піти в глибоке підпілля: зробити бункери, заготовити продукти, зброю й технічні засоби для друку націоналістичної літератури. Обласні, надрайонні й окружні проводи ОУН також повинні були зменшитися³⁸. Після цієї “чистки”, яка проводилася як серед рядового, так і серед офіцерського складу, в УПА мали залишитися тільки боездатні бійці та добровольці. Р. Шухевич говорив, що до 20 липня 1945 р., тобто до останнього терміну явки з повинною, яку встановив уряд УРСР, ця “чистка” була завершена. З УПА для явки з повинною було відправлено 20–25 % особового складу³⁹.

У другій половині 1945 р. унаслідок вищезгаданих причин Дрогобицьку область реорганізовано в Округ, яка складалася з трьох надрайонів: Дрогобицького (Дрогобицький міський і районний, Підбузький, Дублянський, Боринський, Турківський районні проводи)⁴⁰, Стрийського (Стрийський, Сколівський, Славський, Меденицький райони)⁴¹, Самбірського (Самбірський, Старосамбірський, Стрілківський, Хирівський, Добромільський, Нижньо-Устрицький)⁴², а з липня 1947 р. був створений ще один надрайон – Турківський, який включав такі райони: Турківський, Боринський, Славський і Закарпаття (ввійшло внаслідок повного розгрому проводу й відсутності відповідної заміни). Закарпатський округ на надрайони не був розділений, до нього входила вся область. Тому з липня 1947 р. підпільна структура Дрогобицької округи складалася із чотирьох надрайонів: Дрогобицького (Дрогобицький міський і районні проводи, Підбузький, Дублянський, Меденицький районні)⁴³, Стрийського (Стрийський, Сколівський районні проводи), Самбірського (Самбірський, Старосамбірський, Стрілківський, Хирівський, Добромільський,

Нижньо-Устрицький), Турківського (Турківський, Боринський, Славський і Закарпатського).

Улітку 1945 р. у Дрогобицькій окрузі була проведена ще одна реорганізація, унаслідок якої підрайони були розформовані й створені кущі, а замість повітів були створені надрайони. Керівний склад середнього “звена” був повністю замінений за рахунок перекидування в інші райони й надрайони. Усі керівні працівники отримали нові псевда. Райони реорганізовані у відповідності з новим адміністративним поділом.

Однак за повстанським поділом до складу Дрогобицької округи не входили окремі адміністративні одиниці згідно з офіційним радянським поділом, а саме: Миколаївський, Рудківський, Комарнівський райони входили до складу Миколаївського надрайону Львівської округи, Судово-Вишнянський, Мостиський, Крукеницький утворювали Яворівський надрайон Львівської округи, Жидачівський і Журавнівський утворювали Жидачівський надрайон Калуської округи.

Основними напрямками бойової діяльності було проведення великих військових операцій, знищення документації сільських рад, радянських плакатів і лозунгів, терор проти представників влади, а також тих, хто з ними співпрацював. Так, 14 жовтня повстанці знищили літак на Хітарі, 12 травня 1946 р. цей самий відділ збив літак біля с. Верецьке на Закарпатті. 13 травня 1945 р. між селами Біличі й Стрільбище Старосамбірського району боївка СБ “Чорного” ліквідувала практично весь актив Старосамбірського району на чолі з першим секретарем РК КП(б)У В.Нудьгою⁴⁴. 20 червня 1945 р. у с. Нижня Рожанка боївкою в 100 осіб були знищені документи сільради⁴⁵, а 12 жовтня 1945 р. відділ “Бойків” ім. Хмельницького здійснив напад на прокурора с. Славська.

Поряд із бойовими операціями, ОУН та УПА широко використовували пропагандистську діяльність⁴⁶. Масово також використовували рейди. Так, у жовтні-листопаді 1944 р. через Дрогобицьку область пройшов великий рейд наддніпрянців та інших сотень із Закарпаття до Перегінська під проводом майора Петра Байди-Миколенка. Рейд мав на меті піднести моральний дух населення Дрогобицької й Станіславської областей. Протягом травня-листопада 1945 р. по території Дрогобицької області рейдував курінь “Підкарпатський” із ТВ-22. Весною цього ж року через Дрогобицьчину рейдував Львівський курінь “Холодноярці”, а сотні ТВ-24 рейдували на Закарпаття. Улітку 1945 р. із Дрогобицьчини відділи УПА під командуванням О.Вітовського здійснили великий рейд у Словаччину. У 1946 р. відбувся другий рейд у Словаччину під командою “Мирона”⁴⁷.

Вибори до ВР СРСР 10 лютого 1946 р. сталінський режим розглядав як стратегічні. Оскільки українське питання набрало міжнародного розголосу, радянська влада, як і колись польська в 1922 р., прагнула показати перед світовою громадськістю законність свого перебування на окупованих територіях, а також відсутність політичної опозиції. Крім того, планувалося використати вибори як метод боротьби та придушення визвольного руху, який набирав величезних масштабів на західноукраїнських землях. За підрахунками Л.Шанковського, туди було кинуте 585000 прикордонних військ і дивізій ВВ НКВС. На Дрогобицьку область припадало 81000⁴⁸. Практично в кожне село були розквартировані гарнізони в кількості 25–100 бійців, на район 2000–5000⁴⁹.

Форми боротьби визвольного руху проти організації радянською владою виборів ілюструє “Інформація секретаря Дрогобицького обкому КП(б)У С.Олексенка про активізацію українського націоналістичного підпілля в зв’язку з підготовкою до виборів до Верховної Ради СРСР” від 17 грудня 1945 р. “В Хирівському районі у сільських радах сіл Ліскувате, Велика Сушиця і Старява – в ніч на 3 грудня бандитами знищені підготовлені списки виборців”⁵⁰, а в с. Корчин Сколівського району повстанці обстріляли виборчу дільницю⁵¹. 18 лютого 1946 р. підвідділ УПА роззброїв станицю “стрибків” у с. Добрянник Стрийського району⁵².

Для підпілля вибори закінчилися великими втратами. Так, на теренах Дрогобицької області ОУН і УПА зазнали значних утрат. Протягом січня–квітня 1946 р. органи НКВС-

НКДБ разом з військами Червоної армії провели проти повстанців 4394 операції, у ході яких було розбито 41 бойову одиницю УПА й ліквідовано 112 низових осередків ОУН, знищено 1489 осіб⁵³. Як пише Л.Шанковський, за півроку “великої блокади” підпілля втратило вп'ятеро більше, ніж за наступні три роки⁵⁴. Велика більшовицька блокада 1946 р. призвела в збройних силах ТВ-24 “Маківка” до ще більших утрат. З п'яти сотень уціліло лише три й то з поріділими рядами⁵⁵.

У структурах Самооборонних кушових відділів (СКВ) утрати були ще відчутнішими, а 30 березня 1946 р. у Сколівському районі Дрогобицької області був затриманий колишній командир Тактичного відтинку “Маківка” УПА-Захід О.Вітовський (“Андрієнко”, “Зміюка”)⁵⁶.

Найсильніший удар був завданий ОУН та УПА в період з 11 січня до 10 квітня 1946 р. Кількісний склад ОУН Карпатського краю в той час був нечисленним. Дуже великі утрати змусили ОУН у 1947 р. розпустити УПА, щоб поповнити за їх рахунок власні кадри й головним чином СБ⁵⁷.

За неповними даними, з 1944 до 1946 рр. на терені ТВ-24 “Маківка”, використовуючи офіційну радянську термінологію, було здійснено 1005 “бандпроявів”: у 1944 р. – 162, 1945 р. – 564, 1946 р. – 279⁵⁸. За вказаний період з повинною з'явилося в 1944 р. – 569, 1945 р. – 2847, 1946 р. – 614 осіб⁵⁹. Було арештовано в 1944 р. – 2719, 1945 р. – 4264, 1946 р. – 2113 повстанців⁶⁰. Із серпня 1944 до 18 січня 1945 рр. проведено 446 бойових операцій, під час яких убито 4139 осіб, арештовано 2452, з'явилися з повинною 1603⁶¹.

Про масштаби боротьби в Дрогобицькій області протягом 1944 – початку 1946 рр. свідчить кількість загиблих серед особового складу органів Народного комісаріату внутрішніх справ при виконанні службових обов'язків: у 1944 р. – 32, 1945 р. – 129, за січень-лютий 1946 р. – 4⁶².

Для боротьби проти підпілля, крім бойових дій, радянська влада масово застосовувала виселення населення, яке було його соціальною базою. Про це свідчать наведені в таблиці дані⁶³.

№ п/п	Рік	Виселених	Усього	Дрогобицька
1.	1944	Сімей Людей	4724 12762	460 1285
2.	1945	Сімей Людей	7393 17497	668 1746
3.	1946	Сімей Людей	2612 6350	849 2241

Отже, після закінчення Другої світової війни український визвольний рух здійснює перехід на нові організаційні форми боротьби. За допомогою різних форм і методів діяльність ОУН та УПА на Дрогобищині охоплювала всі верстви українського населення. Період 1944–1946 рр. – один із найважчих в історії визвольних змагань 1940–1950-х років. Прагнучи не допустити утвердження радянської влади, протидіючи заходам окупаційної влади, ОУН та УПА зазнали непоправних втрат. Однак, коли поразка національно-визвольного руху стала очевидною, визвольна боротьба спрямовувалася на перспективу.

Перспективним напрямом дослідження є вивчення подальшого розвитку та діяльності українського національно-визвольного руху наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст.

¹ Див.: Кентій А. В. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946–1956 рр.) / А. В. Кентій. – К., 1999; його ж. Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. – К., 1999; Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50 років ХХ століття / Ю. Киричук. – Львів, 2000; Русначенко А. М. Народ збурений: національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках / А. М. Русначенко. – К., 2002; Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія: історичні нариси. – К., 2005.

- ² Мороз В. Структура референтури пропаганди ОУН на Дрогобищині (1944–1950-і рр.) / В. Мороз // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск. – Дрогобиць, 2002. – С. 188–200; Мороз В. Технічні засоби пропаганди в діяльності ОУН / В. Мороз // Український визвольний рух. – Львів, 2004. – Зб. 3. – С. 205–234.
- ³ Див.: Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали / В. Сергійчук. – К., 1996; його ж. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали. – К., 1998; його ж. Український здвиг: Прикарпаття. 1939–1955. – К., 2005.
- ⁴ Мисів Л. Діяльність ОУН-УПА на Дрогобищині у перші повоєнні роки (1945–1946) / Л. Мисів // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск. – Дрогобиць, 2002. – С. 158–169; Футала В. Боротьба радянської влади з національно-визвольним рухом на території Дрогобицької області у 1945–1946 рр. / В. Футала, Л. Мисів // Там само. – С. 170–181; Гаврилюк М. Збройна боротьба УПА на теренах Дрогобищини / М. Гаврилюк // Дрогобицьчина – земля Івана Франка. – Дрогобиць, 1997. – Т. 4. – С. 421–436; Фриз. З подій в Дрогобищині в 1944–1947 роках / Фриз // Дрогобицьчина – земля Івана Франка. – Дрогобиць, 1993. – Т. 1. – С. 123–125.
- ⁵ Ільницький В. Пропагандистська діяльність ОУН і УПА в Дрогобицькій області у 40-х – на поч. 50-х рр. ХХ ст. / В. Ільницький // Проблеми гуманітарних наук: наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. – Дрогобиць, 2007. – Вип. 12. Історія. – С. 56–65.
- ⁶ Шанковський Л. УПА на Стрийщині / Л. Шанковський // Стрийщина. Історико-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болехівщини, Долинщини, Рожнівщини, Журавенщини, Жидачівщини і Миколаївщини. – Т. 1. – Нью Йорк; Торонто; Париж; Сидней, 1990. – С. 202.
- ⁷ Шанковський Л. УПА на Стрийщині. – С. 202.
- ⁸ Галузевий Державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 13, спр. 372, т. 5. арк. 316; Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 5001, оп. 6, спр. 49, арк. 103.
- ⁹ Кентій А. Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. / А. Кентій. – К., 1999. – С. 93.
- ¹⁰ ДАЛО. – Ф. 5001, оп. 6, спр. 56, арк. 5.
- ¹¹ ДАЛО. – Ф. 5001, оп. 6, спр. 57, арк. 283 зв.; Спр. 51, арк. 90.
- ¹² ДАЛО. – Ф. 5001, оп. 6, спр. 60, арк. 110 зв.
- ¹³ Шанковський Л. УПА на Стрийщині. – С. 208.
- ¹⁴ Гаврилюк М. Збройна боротьба УПА на теренах Дрогобищини / М. Гаврилюк // Дрогобицьчина – земля Івана Франка. – Дрогобиць, 1997. – Т. 4. – С. 425.
- ¹⁵ Шанковський Л. УПА на Стрийщині. – С. 198–199.
- ¹⁶ Там само. – С. 206.
- ¹⁷ ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 372, т. 5, арк. 316.
- ¹⁸ ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 372, т. 5, арк. 317; ДАЛО. – Ф. 5001, оп. 6, спр. 55, арк. 97–98.
- ¹⁹ ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 372, т. 5, арк. 317.
- ²⁰ ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 372, т. 5, арк. 318; ДАЛО. – Ф. 5001, оп. 6, спр. 55, арк. 98–99.
- ²¹ ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 372, т. 5, арк. 318.
- ²² ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 372, т. 40, арк. 254; ДАЛО. – Ф. 5001, оп. 6, спр. 55, арк. 99.
- ²³ ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 372, т. 5, арк. 319.
- ²⁴ ДАЛО. – Ф. 5001, оп. 6, спр. 55, арк. 100.
- ²⁵ ДАЛО. – Ф. 5001, оп. 6, спр. 55, арк. 99–100.
- ²⁶ ДАЛО. – Ф. 5001, оп. 6, спр. 55, арк. 100.
- ²⁷ ДАЛО. – Ф. 5001, оп. 6, спр. 55, арк. 100.
- ²⁸ ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 372, т. 5, арк. 320; ДАЛО. – Ф. 5001, оп. 6, спр. 55, арк. 101.
- ²⁹ ДАЛО. – Ф. 5001, оп. 6, спр. 55, арк. 101.
- ³⁰ ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 372, т. 5, арк. 321; ДАЛО. – Ф. 5001, оп. 6, спр. 55, арк. 101.
- ³¹ ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 372. – Т. 40, арк. 260.
- ³² ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 372, т. 40, арк. 263.
- ³³ ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 372, т. 40, арк. 266.
- ³⁴ Шанковський Л. УПА на Стрийщині. – С. 208.
- ³⁵ ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 372, т. 9, арк. 17; Ф. 13, спр. 372, т. 1, арк. 327.
- ³⁶ ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 372, т. 1, арк. 324.
- ³⁷ ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 372, т. 9, арк. 19.
- ³⁸ ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 372, т. 2, арк. 2.
- ³⁹ ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 372, т. 2, арк. 3.
- ⁴⁰ ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 376, т. 78, арк. 260–261 зв., 274–288.
- ⁴¹ ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 376, т. 78, арк. 271–273 зв.
- ⁴² ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 376, т. 39, арк. 7 зв. – 8 зв.; Т. 78, арк. 258–259 зв., арк. 289–296, 350–371.

- ⁴³ ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 376, т. 78, арк. 392 – 462.
⁴⁴ Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: нові документи і матеріали / В. Сергійчук. – К., 1998. – С. 294–295.
⁴⁵ ДАЛО. – Ф. 5001, оп. 6, спр. 57, арк. 16.
⁴⁶ Ільницький В. Указана праця. – С. 56–65.
⁴⁷ Шанковський Л. УПА на Стрийщині. – С. 210.
⁴⁸ Шанковський Л. Українська Повстанча Армія / Л. Шанковський // Історія Українського війська. – Вінніпег, 1953. – С. 762.
⁴⁹ Там само. – С. 633.
⁵⁰ Сергійчук В. Український здвиг: Прикарпаття. 1939–1955 рр. / В. Сергійчук. – К., 2005. – С. 409.
⁵¹ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942–1950 рр. – Б. м., 1957. – Ч. 1. – С. 347.
⁵² Русначенко А. М. Народ збурений: національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках / А. М. Русначенко. – К., 2002. – С. 289.
⁵³ Кентій А. В. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946–1956 рр.) / А. В. Кентій. – К., 1999. – С. 15.
⁵⁴ Шанковський Л. Українська Повстанча Армія. – С. 812.
⁵⁵ Літопис УПА, т. 18. – С. 11.
⁵⁶ Кентій А. В. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні... – С. 15.
⁵⁷ ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 372, т. 9, арк. 31.
⁵⁸ ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 372, т. 92, арк. 188.
⁵⁹ ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 372, т. 74, арк. 162.
⁶⁰ ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 372, т. 74, арк. 160.
⁶¹ ДАЛО. – Ф. 5001, оп. 6, спр. 49, арк. 112.
⁶² ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 372, т. 59, арк. 12.
⁶³ ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 372, т. 74, арк. 165.

The main organizational forms and struggle methods of liberation movement against the Soviet Power strengthening is shown in the article. On the basis of unknown archived materials the characteristics of OUN and UPA activity in Drohobych region (august 1944 r. – february 1946 r.) is given; the attention is paid to the ukrainian underground structure.

Key words: OUN, UPA, liberation movement, Drohobych region, the structure, military activity.

УДК 94(477.86):630*83+674 “1944/1950”

ББК 63.3(4Укр)

Андрій ЗАРІЧНЯК

РОЗВИТОК ЛІСОВОЇ ТА ДЕРЕВООБРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ФАКТОР БОРОТЬБИ З УКРАЇНСЬКИМ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИМ РУХОМ (1944 – СЕРЕДИНА 1950-х рр.)

У статті на прикладі лісової та деревообробної промисловості Івано-Франківської області висвітлюється протистояння радянських органів влади й українського націоналістичного підпілля у сфері промислового будівництва. Аналізується вплив соціально-економічних чинників на згортання боротьби ОУН і УПА. Звертається увага на напрями й тактичні засоби боротьби українських націоналістів проти насильницької радянізації краю.

Ключові слова: лісова та деревообробна промисловість, Івано-Франківська область, трест “Станіславліспром”, агітаційно-пропагандистська діяльність, радянізація, робітництво, профспілка.

Одним із пріоритетних завдань, поставлених перед сучасною вітчизняною історичною наукою, є поглиблене вивчення й об'єктивна оцінка проблеми складного й кровопролитного протистояння між силами українського національно-визвольного руху й радянськими органами влади в Західній Україні в 1944 – середині 1950-х рр. Ці події викликали й продовжують викликати значний суспільний резонанс, неоднозначні оцінки в історіографії, громадсько-політичному житті держави.

За роки державної незалежності новітня українська історіографія збагатилася низкою фундаментальних праць, ґрунтовних документальних розвідок і мемуарних видань, збірниками документів, великою кількістю статей з історії українського національно-визвольного руху середини ХХ ст.¹ Аналізуючи сучасний стан дослідження проблеми, необхідно зазначити, що основний акцент передусім робиться на ідеологічному та військовому протистоянні сторін.

Метою статті є спроба охарактеризувати роль соціально-економічних чинників у боротьбі з українським національно-визвольним рухом на теренах Івано-Франківської області, розглянути методи опору збройних формувань ОУН і відділів УПА насильницькій радянізації краю. Вона не претендує на вичерпність, але певною мірою дозволить акцентувати увагу в площині господарського протистояння українського націоналістичного підпілля та радянських органів влади.

Для Івано-Франківської (до 9 листопада 1962 р. – Станіславської) області приклад лісової та деревообробної промисловості є показовим і дає можливість прослідкувати перебіг і характер соціально-економічних процесів у регіоні. Ця галузь є традиційною для області й однією з провідних. Її зародження та розвиток були зумовлені наявністю значних ресурсів деревини – за різними оцінками лісистість території області становить від 34 до 43 %². Перші дрібні приватні лісопильні підприємства (тартаки) були споруджені наприкінці ХVІІІ ст.³ Протягом ХІХ – першої третини ХХ ст. лісозаготівлі мали здебільшого сезонний характер, виробництво залишалося напівкустарним. У промисловості регіону домінував іноземний капітал. Найбільшими виробниками галузі були “Шмідт і компанія”, “Гредель і компанія”, “Галицько-буковинське акціонерне товариство деревообробної промисловості”, “Берлінська деревна контора”, “Польська фореста” та ряд інших. Річний експорт лісу й пиломатеріалів із Галичини складав близько 80 – 85 тис. вагонів⁴.

Радикальні зміни в промисловому розвитку області були зумовлені входженням західноукраїнських земель до складу Української РСР у 1939 р. Одним із головних завдань партійних органів стала інтеграція господарства регіону до загальносоюзної системи. Із цієї метою в Західній Україні швидкими темпами мали бути здійснені індустріалізація, колективізація, “культурна революція”, утвердження “диктатури пролетаріату”. Основним напрямком освоєння краю стала зміна системи виробничих відносин. Передусім була ліквідована приватна власність на засоби виробництва. Одночасно почалося перенесення сюди радянських управлінських структур і господарського механізму, що переважно робилося без урахування реальних потреб і можливостей тогочасного суспільства. Економічна система на західноукраїнських землях приводилася у відповідність з тією системою, що вже існувала в СРСР. В управлінні націоналізованою промисловістю запанувала жорстка централізація, яка практично не залишала простору для самостійних рішень господарських керівників⁵.

В Івано-Франківській області на базі націоналізованих підприємств лісової та деревообробної промисловості протягом 1939–1941 рр. було створено 8 ліспромкомбінатів, до складу яких увійшло 13 лісопильних заводів, 4 ліспромгоспи, 2 деревообробні комбінати та меблеву фабрику⁶.

Форсований розвиток промисловості в західних областях Української РСР був перерваний подіями Другої світової війни, яка завдала значних збитків незміцнілому в економічному плані регіону. Згідно з висновками Надзвичайної державної комісії, загальна сума збитків по Станіславській області склала 14332324 тис. крб. Державними установами, підприємствами й організаціями області було подано 301 акт про завдану шкоду на суму 444015 тис. крб.⁷ Підприємства лісової та деревообробної промисловості зазнали збитків у розмірі 57453,9 тис. крб.⁸

У жовтні 1944 р. радянські війська завершили визволення Західної України⁹. Відновлення об'єктів лісової та деревообробної промисловості області набувало особливої ваги для партійного керівництва – зруйноване війною господарство країни потребувало значних ресурсів деревини¹⁰. “Боротьба за ліс” була проголошена загальнонародним завданням, від успішного вирішення якого залежало “виконання і перевиконання програми відновлення і подальшого розвитку нашого народного господарства, будівництво фабрик, шахт, заводів, шкіл, житла, видобуток вугілля, випуск залізничних вагонів, автомобілів, сільськогосподарських та інших машин”¹¹.

Відповідно до Закону “Про п’ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 рр.” (18 березня 1946 р.) загальний план заготівлі й вивезення ділової деревини по республіці на 1946–1950 рр. установлювався в розмірі 47,6 млн м³. Його реалізація передбачала збільшення лісозаготівель у західних областях республіки при обмеженні вирубки в східних¹².

В умовах повоєнної розрухи, через необхідність виконувати високі планові показники та розпорядження центральних органів влади, вибір було зроблено на користь екстенсивної моделі розвитку лісової та деревообробної промисловості. Зростання обсягів випуску продукції здійснювалося за рахунок збільшення кількості лісозаготівельних підприємств і чисельності зайнятих на виробництві.

Першочергова увага приділялася відбудові тих підприємств галузі, які найменше постраждали в роки війни й відновлення роботи яких не вимагало значних витрат. Протягом жовтня 1944 р. на території Івано-Франківської області випуск промислової продукції розпочали два деревообробні комбінати (Брошнівський і Надвірнянський), чотири ліспромкомбінати (Болехівський, Вигодський, Долинський і Калуський), Станіславська меблева фабрика¹³. До кінця 1944 р. відновив роботу Станіславський ліспромисловий трест (трест “Станіславліспром”) Народного Комісаріату лісової промисловості Української РСР (з 1947 р. – Міністерство лісової промисловості Української РСР). До складу тресту увійшло 8 ліспромкомбінатів (Болехівський, Вигодський, Ворохтянський, Делятинський, Долинський, Калуський, Микуличинський, Татарівський), 4 ліспромгоспи (Жаб’ївський, Надвірнянський, Перегінський, Рожнятівський), 3 тимчасові ліспромгоспи (Галицький, Коломийський, Отинійський), 2 деревообробні комбінати (Брошнівський і Надвірнянський) і Станіславська меблева фабрика. Тимчасові ліспромгоспи були створені для поставки дров залізниці й ліквідовані наприкінці 1945 р.¹⁴

Одночасно з відновленням роботи підприємств, підпорядкованих Народному Комісаріату лісової промисловості Української РСР, прискореними темпами проходило формування великої кількості лісозаготівельних господарств інших міністерств і відомств, республіканських промислових об’єднань та організацій. Станом на 1947 р. на території Івано-Франківської області діяло 165 лісозаготівельних організацій союзного й республіканського підпорядкування¹⁵.

Розбудова промислових об’єктів супроводжувалася зростанням і зміцненням робітництва. Залучення нових кадрів до роботи на підприємствах лісової та деревообробної промисловості стало одним із пріоритетних завдань для партійного керівництва. Воно набувало значення не лише як необхідна складова промислового зростання в умовах екстенсивної моделі розвитку галузі (за рахунок збільшення кількості зайнятих на виробництві вирішувалася проблема низького рівня механізації, забезпечувалося виконання високих планових показників), але й у силу ідеологічних міркувань. Цей процес збігся в часі зі становленням і зміцненням радянських органів влади в регіоні. Робітники мали стати міцною опорою для нової влади. Залучення місцевого населення до роботи на підприємствах лісової та деревообробної промисловості також мало особливий підтекст: зумовлювало звуження соціальної бази національно-визвольного руху.

На кінець 1944 р. на підприємствах лісової та деревообробної промисловості Станіславської області працювало близько 4,5 тис. чоловік¹⁶. У 1945 р. їх кількість зросла до 7513 осіб (близько 35 % усіх промислових робітників області)¹⁷. Акцент у розвитку галузі було зміщено в напрямку лісозаготівель. У структурі виробництва продукція деревообробної промисловості складала лише 2,7 %¹⁸. Станом на 1945 р. у лісопильній промисловості, на лісорозробках і лісосплаві працювало 95 % усіх робітників галузі (як правило, чоловіки працездатного віку)¹⁹. При цьому поширеною була практика, відповідно до якої робітники постійно проживали поблизу місць вирубки в спеціально створених гуртожитках і бараках і не мали права самовільно їх покидати²⁰. Протягом усього часу вони перебували під контролем місцевої адміністрації.

Це створювало сприятливі умови для проведення партійними організаціями масових агітаційно-пропагандистських кампаній у робітничому середовищі й дозволяло обмежити вплив формувань УПА та підпілля ОУН. Органи влади розгорнули на підприємствах області інформаційну війну, спрямовану проти українських націоналістів. Масово-політична робота мала на меті прищепити мешканцям регіону віру в соціалістичний ідеал і комуністичні цінності, викликати вороже ставлення до членів ОУН і УПА, їхньої боротьби²¹.

У четвертому кварталі 1946 р. на підприємствах лісової та нафтової промисловості Станіславської області було створено 30 агітколлективів, до складу яких входило 608 осіб. Протягом цього часу в одному лише Надвірнянському районі на підприємствах лісової та деревообробної галузі агітатори провели 2112 бесід, якими вдалося охопити 27465 чоловік²². Ці акції також мали опосередкований вплив на ситуацію в селах краю, оскільки більшість робітників були сільськими жителями.

Зміцнити позиції радянської влади в регіоні також дозволило розгортання мережі профспілкових організацій. 18 жовтня 1944 р. розпочав роботу Станіславський обласний комітет професійної спілки працівників лісу та сплаву²³. Перед її керівниками було поставлено такі завдання: поширити профспілкове членство на всіх працівників галузі, здійснювати активну агітаційно-пропагандистську роботу, забезпечити проведення соціалістичних змагань²⁴. Виконання цих завдань проходило зі значними труднощами. Місцеве населення, пам’ятаючи репресивний характер процесу радянзації краю в 1939–1941 рр., пасивно реагувало на ініціативи партійного керівництва. На середину лютого 1945 р. членами профспілки працівників лісу та сплаву стало тільки 350 чоловік (8 % від загальної кількості працюючих). Створені на підприємствах робітничі та місцеві комітети існували формально²⁵.

Така ситуація викликала серйозне занепокоєння республіканських партійних і профспілкових органів²⁶. Проблеми вирішувалися командно-адміністративними методами, які продемонстрували свою ефективність. До кінця квітня 1945 р. членами профспілки стало 1150 чоловік (понад 26 % усіх працюючих)²⁷. Станом на 1 січня 1946 р. в області працювало 3 місцевих і 20 робітничих комітетів, до складу яких входило 2650 осіб²⁸.

Партійні та профспілкові організації стали основними провідниками політики центру на місцях, налагодження соціалістичних форм господарювання, позаекономічного стимулювання праці. Крім того, здебільшого з їхньої ініціативи здійснювалися широкомасштабні, агітаційно підкріплені акції, спрямовані на “зміцнення обороноздатності країни”. Зазвичай такі кампанії ідеологічний апарат приписував “ініціативі мас” знизу, однак насправді вони скеровувалися із центру й обставлялися відповідною атрибутикою (урочистою передачею військової техніки радянським воїнам, вдячними листами Сталіна, публікаціями в пресі тощо). Режим усіляко використовував бажання людей якомога швидше покінчити з наслідками війни, перейти до мирного життя²⁹.

Значні кошти державний бюджет отримували від реалізації облігацій державних позик. Як правило, партійні й профспілкові організації нав’язували трудовим колективам масову підписку, відраховуючи певний відсоток заробітної платні у вартість облігацій. Так, протягом першого тижня підписки на 4-ту державну воєнну позику (4–11 травня 1945 р.) робітники й службовці Станіславської області купили облігацій на 21935 тис. крб.³⁰. Колектив Брошнівського лісозаводу імені 17 вересня повністю передплатив позику готівкою на суму 51 тис. крб., що відповідало розміру місячного фонду заробітної плати підприємства³¹.

Іншим джерелом грошових надходжень стали профспілкові внески, а також кошти, отримані від соціального страхування. У перші повоєнні роки сума річних членських внесків у профспілці працівників лісу та сплаву становила близько 30–40 тис.³² Одночасно активно розгорнулася кампанія щодо проведення соціального страхування. У 1945 р. в області ним було охоплено всі підприємства лісової та деревообробної промисловості. Сума зібраних страхових внесків склала близько 200 тис. крб.³³ У 1946 р. профспілці працівників лісу та сплаву вдалося отримати від соціального страхування понад 637 тис. крб.³⁴

Широко розрекламовані політичні акції забезпечували поповнення державного бюджету та сприяли повоєнній відбудові країни. З іншого боку, вилучення далеко не зайвих коштів і матеріальних засобів у населення області об’єктивно зменшувало можливості підтримки самостійницького руху. Установивши контроль над фінансами, компартійне керівництво значно звужувало ресурси забезпечення повстанських формувань харчами, медикаментами, предметами першої необхідності³⁵.

Політика радянських органів влади у сфері промислового будівництва на теренах Івано-Франківської області, головною складовою якої став розвиток лісової та деревообробної промисловості, викликала активний спротив збройних формувань ОУН і відділів УПА. Пік цього

протистояння припав на кінець 1944–1947 рр. Напрями й тактичні засоби боротьби українського націоналістичного підпілля були різноманітними: агітація серед працівників лісової та деревообробної промисловості, заклики не виконувати постанов і розпоряджень органів влади; індивідуальний терор, спрямований проти представників адміністрації, місцевих активістів, передовиків виробництва; напади на підприємства галузі, місця лісорозробок; диверсії на залізничних станціях і коліях, обстріли потягів, мінування залізничних і шосейних доріг.

Про характер заходів військових формувань ОУН та відділів УПА в перші місяці відновлення радянської влади в регіоні свідчать факти, наведені в спільному звіті секретаря Станіславського обкому КП(б)У й начальника обласного управління НКВС секретарю ЦК КП(б)У Д.Коротченку від 28 лютого 1945 р.: “В ніч на 18-ге жовтня 1944 р. в Рожнятівському районі було спалено 11 мостів загальною протяжністю 783 погонних метри. З цієї кількості 5 мостів на вузькоколійці, що з’єднує райцентр з лісозаготівлями. 10 грудня 1944 р. велика група бандитів з’явилася на лісозаготівлі, де працювало 30 лісорубів, провели з ними збори, відібрали у них мобілізаційні повідомлення і під загрозою смерті заборонили заготовляти ліс. Особливо тероризували вивіз лісу”³⁶.

При цьому радянські органи влади та представники силових відомств виявилися нездатними забезпечити рівень безпеки достатній для безперебійної роботи підприємств галузі. Згідно з постановою Політбюро ЦК КП(б)У “Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами у західних областях України” від 10 січня 1945 р., функції охорони промислових об’єктів поклалися на групи самооборони, сформовані з робітників³⁷. Однак власні ресурси підприємств лісової та деревообробної промисловості в Станіславській області були обмеженими. Їх вистачало лише для охорони найбільших підприємств, керівних та інженерно-технічних кадрів. Представники нижчої керівної ланки (передусім начальники та майстри лісодільниць) залишалися незахищеними. Саме ця категорія працівників стала основним об’єктом терору з боку збройних формувань українських націоналістів. Протягом 1945 р. трест “Станіславліспром” утратив убитими та пропалими безвісти 38 працівників середньої кваліфікації³⁸.

Найефективнішим засобом боротьби українського націоналістичного підпілля стали диверсії на залізничному й автомобільному транспорті. Цьому сприяли особливості тогочасної транспортної інфраструктури Івано-Франківської області. Основні об’єми вантажних перевезень здійснювалися за допомогою залізниці. У лісовій і деревообробній промисловості широко використовувалися можливості вузькоколійної залізниці, яка перебувала в підпорядкуванні тресту “Станіславліспром” і станом на 1 січня 1945 р. складала 575 км. Значна протяжність доріг, їх перенасичення залізничними мостами (до 30 % складних інженерних споруд), наявність чималої кількості крутих поворотів і схилів створювали сприятливі умови для диверсійної діяльності. Протягом 1945 р. заганами націоналістів було знищено 23 паровози, 41 вагон, підірвано 76 мостів. Унаслідок терористичних актів збройних формувань ОУН і відділів УПА прямі матеріальні втрати тресту “Станіславліспром” склали 6678,5 тис. крб.³⁹

Саме активним опором українського націоналістичного підпілля керівники лісової та деревообробної промисловості пояснювали низькі виробничі показники⁴⁰. У 1945 р. виконання плану з основних напрямів виробничої діяльності перебувало на рівні 30–40 %⁴¹. Станом на 1947 р. виконання плану з випуску валової продукції вдалося збільшити до 80 %⁴². При цьому представники адміністрації часто замовчували інші вагомі причини слабого розвитку галузі: низький рівень технічного й технологічного забезпечення, дефіцит кваліфікованих кадрів, недоліки планування, службові зловживання окремих керівників та ряд інших.

Суттєві труднощі в розвитку галузі спонукали партійне керівництво до активних дій. Вирішальну роль у протистоянні радянської системи та українського націоналістичного підпілля у сфері розбудови лісової та деревообробної промисловості в західних областях України відіграла спільна постанова Ради Міністрів УРСР і Політбюро ЦК КП(б)У “Про забезпечення осінньо-зимових лісозаготівель у сезон 1947–1948 рр.” від 3 листопада 1947 р. Перед силовими відомствами республіки було поставлено ряд невідкладних завдань. Керівника Міністерства державної безпеки (МДБ) УРСР С.Савченка зобов’язали дислокувати війська в районах лісозаготівель, організувати із числа селян, залучених до роботи на лісозаготівлях, винищувальні батальйони, які мали діяти без відриву від виробництва. На них покладалася охорона

лісосік, складських приміщень і промислових об’єктів. У перспективі учасники винищувальних загонів мали організувати робітників на боротьбу проти українських націоналістів. На МДБ також покладалася завдання посилити групи самооборони в населених пунктах, розташованих поблизу районів вирубки лісу. Відповідно до постанови Міністерство внутрішніх справ (МВС) мало посилити боротьбу з підпільними формуваннями українських націоналістів, які діяли в районах лісозаготівель. Ставилося завдання організувати систематичну перевірку працівників, які проживали в гуртожитках і бараках, а також жителів розташованих поблизу населених пунктів із метою не допустити проникнення українських націоналістів у середовище робітників лісової та деревообробної промисловості. На співробітників МВС було покладено контроль за охороною складських приміщень і вузькоколійної залізниці. Окрім того, перед керівництвом Міністерства лісової промисловості було поставлено завдання протягом місяця налагодити роботу відділів постійної охорони ліспромгоспів і лісокомбінатів. МВС мало надати допомогу в підборі кадрів для цієї охорони, забезпечити її озброєнням і боеприпасами⁴³.

Реалізація положень постанови остаточно окреслила неспівмірний потенціал воюючих сторін. Виснажені тривалою боротьбою українські націоналісти не змогли протидіяти системним заходам радянських органів влади в напрямку забезпечення безперебійної роботи підприємств лісової та деревообробної промисловості. Розпочалося зміщення активності збройних формувань ОУН і відділів УПА в площину колгоспного будівництва⁴⁴. Протягом першої половини 1948 р. формуваннями українських націоналістів було здійснено лише 5 диверсійно-терористичних актів на підприємствах Міністерства лісової промисловості УРСР в Івано-Франківській області, жертвами яких стало 7 осіб⁴⁵.

З кінця 1948 – до середини 1950-х рр. в області на об’єктах лісової та деревообробної промисловості силовими відомствами фіксувалися лише поодинокі акції невеликих груп українських підпільників, які не мали впливу на розвиток галузі⁴⁶. Підприємства лісової та деревообробної промисловості стали надійними форпостами радянської адміністрації. Станом на 1950 р. на них працювало 67% усіх промислових робітників Станіславської області⁴⁷. Підприємства галузі виробляли 50% валової промислової продукції області⁴⁸. Щорічно вони заготовляли понад 3 млн кубометрів деревини⁴⁹.

Таким чином, у досліджуваний період лісова та деревообробна промисловість Івано-Франківської області не лише забезпечувала господарські потреби республіки, але й стала важливим інструментом у боротьбі з українським національно-визвольним рухом. Розвиток галузі супроводжувався зростанням кількості робітників за рахунок залучення до виробництва місцевих жителів, що, у свою чергу, звужувало соціальну базу націоналістичного підпілля. У робітничому середовищі партійними та профспілковими організаціями насаджувалися соціалістичні ідеали, пропагувалося вороже ставлення до українських націоналістів, їх боротьби. Ряд заходів, які проводилися на підприємствах області й мали на меті надходження додаткових коштів до державного бюджету (на зразок реалізації облігацій державних позик), суттєво обмежували можливість забезпечення повстанських формувань харчами, медикаментами, предметами першої необхідності.

Політика радянських органів влади у сфері промислового будівництва, головною складовою якої став розвиток лісової та деревообробної промисловості в регіоні, викликала активний спротив збройних формувань ОУН і відділів УПА. В умовах Івано-Франківської області найефективнішим методом боротьби стали диверсійно-терористичні акції на автомобільному та залізничному транспорті. Боротьба українських націоналістів і радянських силових відомств продемонструвала неспівмірний потенціал ворогуючих сторін. Дислокація в районах вирубки лісу й на промислових об’єктах винищувальних батальйонів МДБ і військ МВС не лише забезпечила безперебійну роботу підприємств галузі, але й дозволила перетворити їх на опорні пункти радянської адміністрації.

¹ Андрухів І. Правда історії: Станіславщина в умовах терору і репресій: 1939–1959 рр.: історико-правовий аспект, документи і матеріали / І. Андрухів. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2008. – 448 с.; Андрухів І. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / І. Андрухів, А. Француз. – Рівне; Івано-Франківськ: [б. в.], 2001. – 335 с.;

- Організація українських націоналістів і Українська Повстанська армія : фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – К. : Наукова думка, 2005. – 72 с. ; Організація українських націоналістів і Українська Повстанська армія : історичні нариси / [відп. ред. С. Кульчицький]. – К. : Наукова думка, 2005. – 496 с. ; Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / уряд. Ю. Сливка. – Львів : [б. в.], 2004. – 296 с. ; Сергійчук В. Український здви́г : Прикарпаття. 1939–1955 / В. Сергійчук. – К. : Українська видавнича спілка, 2005. – 840 с.
2. Лесной комплекс в Карпатах / [Верес В. Ф., Горошко С. К., Оксанич Э. Я. и др.]. – М. : [б. и.]: Лесная промышленность, 1983. – С. 8 ; Лесное хозяйство и лесная промышленность западных областей УССР / [Чекин В. П., Герушинский З. Ю., Оксанич Э. Я., Ивашова А. П.]. – Львов : Изд-во Львовского ун-та, 1967. – С. 31.
  3. Клапчук М. Ліси та тартаки Делятинщини в 1880–1939 рр. / М.Клапчук, В. Клапчук // Історія Гуцульщини. – Львів : Логос, 1999. – Т. 4. – С. 303.
  4. Сироїд П. Я. Іноземний капітал в економіці Східної Галичини (початок ХХ ст.) / П. Я. Сироїд // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1962. – № 4. – С. 65.
  5. Даниленко В. П. “Інтернаціоналізація” радянської України (друга половина ХХ ст.) / В. П. Даниленко // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. : зб. наук. праць, присвячений пам’яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора : у 2 т. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. – Т. 2. – С. 211.
  6. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. Р-296, оп. 2, спр. 9, арк. 1.
  7. ДАІФО. – Ф. Р-98, оп. 1, спр. 1, арк. 87.
  8. Там само. – Ф. Р-296, оп. 2, спр. 2, арк. 2.
  9. Історія міст і сіл УРСР: Івано-Франківська область. – К. : Ін-т історії АН УРСР, 1971. – С. 36–37.
  10. Із звернення робітників, інженерно-технічних працівників Солотвинського лісгоспу до всіх працівників лісового господарства та лісової промисловості України із закликом ширше розгорнути соціалістичне змагання з виконання виробничих завдань першого року 4-ї п’ятирічки (7 вересня 1946 р.) // Радянське Прикарпаття (1939–1959) : документи і матеріали. – Ужгород : Карпати, 1964. – С. 200.
  11. Известия. – 1947. – 24 декабря. – С. 1.
  12. Закон про п’ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 рр. // Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР (1939–1979) : зб. документів і матеріалів. – К. : Наукова думка, 1980. – С. 155–156.
  13. Прикарпатська правда. – 1944. – 24 жовтня. – С. 3–4.
  14. ДАІФО. – Ф. Р-296, оп. 2, спр. 8, арк. 11.
  15. Назустріч мрії : нариси історії Прикарпаття. – Ужгород : Карпати, 1978. – С. 138.
  16. ДАІФО. – Ф. Р-296, оп. 2, спр. 7, арк. 7.
  17. Там само. – Ф. Р-302, оп. 6, спр. 8, арк. 11–16.
  18. Онікієнко В. В. Природа і господарство Станіславської області УРСР / В. В. Онікієнко, Я. І. Жупанський. – Чернівці : Вид-во Чернівецького ун-ту, 1960. – С. 72.
  19. ДАІФО. – Ф. Р-302, оп. 6, спр. 8, арк. 13–15.
  20. Там само. – Ф. Р-296, оп. 2, спр. 32а, арк. 40.
  21. Літопис УПА. – К. ; Торонто : Літопис УПА; НАН України, 2003. – Т. 6. – С. 23.
  22. Звіт Станіславського обкому партії ЦК КП(б)У про ліквідацію формувань УПА і підпілля ОУН на території області за 1946 р. // Літопис УПА. – К. ; Торонто : Літопис УПА; НАН України, 2002. – Т. 5. – С. 294.
  23. ДАІФО. – Ф. Р-331, оп. 1, спр. 19, арк. 5.
  24. Там само. – Арк. 14–15.
  25. Там само. – Ф. Р-331, оп. 1, спр. 3, арк. 16.
  26. Там само. – Ф. Р-331, оп. 1, спр. 1, арк. 38–40.
  27. Там само. – Ф. Р-331, оп. 1, спр. 7, арк. 9.
  28. Там само. – Ф. Р-331, оп. 1, спр. 19, арк. 14.
  29. Організація українських націоналістів і Українська Повстанська армія : історичні нариси. / [відп. ред. С. Кульчицький]. – К. : Наукова думка, 2005. – С. 310.
  30. Прикарпатська правда. – 1945. – 12 травня. – С. 3.
  31. Там само. – 1945. – 8 травня. – С. 3.
  32. ДАІФО. – Ф. Р-331, оп. 1, спр. 3, арк. 32.
  33. Там само. – Ф. Р-331, оп. 1, спр. 7, арк. 9.
  34. Там само. – Ф. Р-331, оп. 1, спр. 19, арк. 5.
  35. Організація українських націоналістів і Українська Повстанська армія : історичні нариси. / [відп. ред. С. Кульчицький]. – К. : Наукова думка, 2005. – С. 311.

36. Звіт Станіславського обкому КП(б)У про наявність на території області формувань УПА і підпілля ОУН, хід і результати боротьби з ними (28 лютого 1945 р.) // Літопис УПА. – К. ; Торонто : Літопис УПА; НАН України, 2002. – Т. 4. – С. 377.
37. Постанова політбюро ЦК КП(б) “Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами у західних областях України” (10 січня 1945 р.) // Літопис УПА. – К. ; Торонто : Літопис УПА; НАН України, 2001. – Т. 3. – С. 122.
38. ДАІФО. – Ф. Р-296, оп. 2, спр. 8, арк. 22.
39. Там само. – Арк. 29.
40. Там само. – Арк. 14.
41. Там само. – Арк. 11.
42. Там само. – Ф. Р-296, оп. 2, спр. 15, арк. 1.
43. Постанова Ради Міністрів УРСР і Політбюро ЦК КП(б)У “Про забезпечення осінньо-зимових лісозаготівель у сезон 1947–1948 рр.” (3 листопада 1947 р.) // Літопис УПА. – К. ; Торонто : Літопис УПА; НАН України, 2001. – Т. 3. – С. 294–295.
44. Звіт Станіславського обкому партії ЦК КП(б)У про хід ліквідації формувань УПА і підпілля ОУН на території області за третю декаду листопада і першу декаду грудня 1948 р. (13 грудня 1948 р.) // Літопис УПА. – К. ; Торонто : Літопис УПА; НАН України, 2003. – Т. 6. – С. 424.
45. Довідка про диверсії в західних областях УРСР на підприємствах Міністерства лісової промисловості УРСР в 1948 р. // Літопис УПА. – К. – Торонто : Літопис УПА; НАН України, 2003. – Т. 6. – С. 164–165.
46. Літопис УПА. – К. ; Торонто : Літопис УПА; НАН України, 2003. – Т. 7. – С. 414.
47. Народне господарство Станіславської області за 20 років радянської влади : статист. збірник. – Львів : Держстатвидав, 1960. – С. 14.
48. Народне господарство Станіславської області в 1961 році : статист. збірник. – Львів : Держстатвидав, 1962. – С. 24.
49. Там само. – С. 25.

In the article on the example of the forest and woodworking industry of the Ivano-Frankivsk region the light is shed on the confrontation of the soviet authority with Ukrainian nationalistic underground movement in the sphere of industrial development. The influence of social and economic factors is being analyzed. The attention is turned to the trends and tactical means in the struggle of the Ukrainian nationalists against the forced sovietization of the region.

Key words: forest and woodworking industry, Ivano-Frankivsk region, Stanislavlisprom trust, propagandist activity, sovietization, working class, trade union.

УДК 94(477) “1945–1950”

ББК 63.3 (4 Укр) 625

Дмитро ВЕДЕНЕСЬ

РОЗВІДУВАЛЬНА Й КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ (1945–1950-ті рр.)

У статті на основі маловідомих документів націоналістичного руху та радянських спецслужб розглядаються розвідувальні й контррозвідувальні підрозділи національно-визвольного руху в Західній Україні та закордонних осередків ОУН у 1945–1950-х рр., провідні напрями, форми й методи їх спеціальної діяльності. Особливо висвітлюється особиста роль С.Бандери в організації спеціальних заходів Закордонних частин ОУН.

Ключові слова: національно-визвольний рух, ОУН(Б), УПА, розвідка, контррозвідка, розвідувально-диверсійна діяльність, спецслужби, С.Бандера, Закордонні частини ОУН.

Землі Західної України в 1939–1950-х рр. стали ареною запеклого протистояння між радянським режимом і його силовими структурами та повстанськими формуваннями й озброєним підпіллям, які діяли під політичним керівництвом Організації українських націоналістів. У післявоєнний період протистояння між націоналістичними формуваннями й радянськими

спецслужбами тривало у формі протиборства в розвідувально-підривній площині й після придушення руху опору в Західній Україні, ставши, водночас, складовою міжблокового протистояння у світі за доби “холодної війни”, яку вчені все частіше кваліфікують як “Третю світову війну”.

Події в Західній Україні являли собою складне переплетення національно-визвольних змагань із громадянською війною, причому глибинною причиною цієї “неоголошеної війни” були небажання правлячих кіл СРСР давати реальний суверенітет суб’єктам федерації й ініційований керівництвом тоталітарного режиму радикальний, форсований характер зміни суспільно-економічного, політичного, духовно-культурного устрою вельми специфічного, у силу особливостей історичного розвитку, західного регіону України.

Протистояння в Західній Україні в післявоєнний період доцільно розглядати в контексті боротьби між двома глобальними цивілізаційними векторами – капіталістичним і комуністичним світом, кожен з яких мав свої вади й докорінні переваги й намагався виграти змагання на арені історії.

Водночас прискорене поглинення Західної України радянською державою й системою, неможливе без жорсткого придушення руху Опору під політичним проводом самостійницьки орієнтованої ОУН, з геополітичного погляду диктувалося міркуваннями закріплення СРСР своїх здобутків як держави-переможниці, утримання стратегічно важливого регіону, що мав нафтогазові ресурси, безпосередній вихід до території нових прокремлівських східноєвропейських країн, був наближений до Балкан і розглядався на Заході як один із плацдармів у можливій війні із СРСР, а також усунення вогнища збройного опору як потенційної п’ятої колони зовнішніх противників на випадок глобальної війни із Заходом.

Поряд із цим обстановка “холодної війни” та неминучого (як вважали до певного часу провідники ОУН) глобального збройного конфлікту змушувала антирадянський рух опору до пошуку нових союзників. Ними, за зрозумілою логікою протиборства, виступили так само прагматично, своєкорисливо геополітично налаштовані великі держави Заходу (з 1949 р. – блоку НАТО), які реальне ставлення до національно-визвольних рухів у своїх колоніальних і залежних територіях демонстрували масштабними військово-поліцейськими кампаніями з їх придушення. Це стало черговим проявом перманентної трагедії українських державно-самостійницьких сил із часів Богдана Хмельницького, яких несприятливі історичні обставини змушували шукати кон’юнктурного співробітництва з-поміж агресивних держав, не зацікавлених в існуванні суверенної України.

До Західної України перенесли вже апробовану на решті населення СРСР модель модернізації, неодмінною рисою якої ставало карально-репресивне “супроводження”. Форсованими методами здійснювалася уніфікація життя регіону відповідно до стандартів усього СРСР. Головними рисами такої уніфікації виступали усунення плюралізму громадсько-політичних форм життя (ліквідація багатопартійності, широкого кола не комуністичних громадських організацій тощо), націоналізація промисловості й природних багатств, ліквідація приватновласницького сектора як такого й суцільна колективізація як найбільш масова форма одержавлення продуктивних сил, насадження єдиної офіційної ідеології та пов’язана із цим політика державного атеїзму, директивне втручання держави у сферу освіти та культури.

Водночас, у міру стабілізації обстановки, усе більше й більше мешканців регіону – за власним усвідомленим бажанням, у силу конформізму або примусу – інтегрувалися в нову політичну й соціально-економічну систему, користувалися багатьма її безперечними благами. За таких умов рух опору був приречений на втрату масової бази підтримки, яка завжди виступала неодмінною умовою успіху будь-яких антиурядових рухів, а ескалація оперативно-військових заходів поступово звела нанівець активні форми супротиву компартійному режимові, зруйнувала систему нелегального опору.

У зв’язку з радикальними змінами співвідношення сил, у повоєнний період зросла особлива роль підрозділів розвідки та контррозвідки в структурі й діяльності руху українських націоналістів в Україні та за кордоном. Пріоритетність спеціальних заходів розвідувально-підривного, контррозвідувального й диверсійно-терористичного характеру була зумовлена такими факторами:

- екстремальними історичними умовами діяльності руху українських націоналістів, переважно силовими способами реалізації його стратегічних і тактичних настанов;
- потребами захисту націоналістичного руху та його збройних формувань від розвідувально-підривних, оперативного-бойових та інших заходів спецслужб противника;
- політичною диференціацією руху українських націоналістів, конфліктним характером відносин між окремими його складовими, у тому числі – і в діаспорі;
- специфікою ідеології та суспільно-психологічної настроєності учасників руху ОУН та УПА;
- обстановкою “холодної війни” та міжблокового протистояння у світі.

У післявоєнний період основними організаційними формами спеціальних підрозділів націоналістичного руху виступали:

- спеціальні підрозділи УПА (у 1945–1949 рр.) – розвідка, військово-польова жандармерія, “відділи особливого призначення”;
- Служба безпеки (СБ) ОУН(Б) в Україні;
- Служба безпеки, розвідка та деякі інші спеціальні структури Закордонних частин (ЗЧ) ОУН;
- Політико-інформаційна референтура Закордонного представництва Української головної визвольної ради (ЗП УГВР);
- Служба безпеки, розвідка та деякі інші спеціальні структури Проводу українських націоналістів (ПУН – ОУН А.Мельника)¹.

Завдання по лінії спеціальної діяльності відображалися в рішеннях з’їздів, конференцій, нарад керівного складу ОУН, тактичних схемах націоналістичного підпілля, конкретизувалися в численних нормативних, інструктивно-роз’яснювальних документах. Вони регламентували роботу спецпідрозділів певного організаційного рівня, визначали завдання за конкретним профілем діяльності (розвідувальним, контррозвідувальним, слідчим, оперативно-бойовим). Диференційовано розроблялися інструкції для окремих категорій співробітників або негласних помічників спецпідрозділів.

Організаційна побудова спецпідрозділів переважно здійснювалася за територіально-функціональним принципом. Залежно від воєнно-політичної та оперативної обстановки визначалася певна організаційна структура спецпідрозділів у вигляді функціонально-лінійних (управлінських, розвідувально-інформаційних, контррозвідувальних, слідчих, оперативно-бойових, диверсійно-терористичних, навчальних, технічних тощо) або об’єктових підрозділів (з протидії спецслужбам і військовим формуванням СРСР, Польщі, опонентам у стані націоналістичного руху тощо).

Особовий склад спецпідрозділів у соціологічному відношенні принципово не відрізнявся від решти учасників руху ОУН та УПА. Водночас він рекрутувався з найбільш відданих, патріотично налаштованих представників практично всіх соціальних прошарків населення, відрізнявся доволі молодим середнім віком, невисоким, у цілому, освітнім рівнем, достатньо тривалим стажем участі в національно-визвольному русі. Незважаючи на відмову ОУН(Б) після III Великого надзвичайного збору серпня 1943 р. від ідеології інтегрального націоналізму, особовий склад СБ ОУН багато в чому так і залишився на ортодоксальних світоглядних позиціях, зокрема, постулатах “революційного аморалізму”, вождізму й авторитарності “класичного” інтегрального націоналізму.

Серед керівного складу спецпідрозділів значною була частка вихідців із забезпечених або заможних сімей, родин греко-католицького духовництва (з традиційною для них високою соціальною активністю, патріотизмом), осіб із вищою або незакінченою вищою освітою, а також спеціальною підготовкою в навчальних закладах німецьких спецслужб. Практично всі вони стали учасниками національно-визвольного руху за часів польського панування, переслідувалися санаційним режимом, мали солідний досвід нелегальної діяльності. Не випадково керівний склад СБ ОУН розглядався як кадровий резерв на заміщення посад керівників територіальних ланок ОУН різних ступенів.

Окремо варто відзначити, що закордонні націоналістичні центри та їх спецпідрозділи, перебуваючи на території чужих держав та у вирі зростаючого глобального протистояння, неминуче підпали під контроль відповідних структур держав блоку НАТО. Тому спеціальні завдання, які закордонні центри спільно з іноземними розвідками відпрацьовували для підпілля та своїх емісарів, залучення можливостей закордонних організацій ОУН у формуванні сил спецпризначення, здебільшого спрямовувалися на задоволення потреб розвідувального забезпечення можливого глобального збройного конфлікту й не мали вже нічого спільного з власними завданнями самостійницького підпілля.

Доцільно окремо висвітлити зміст, форми й методи провідних напрямів діяльності спеціальних підрозділів націоналістичного руху:

1. Перманентним напрямом їх функціонування виступала *розвідувальна діяльність*. При цьому пріоритетні завдання розвідки визначалися як потребами руху Опору власне в Україні, так і вказівками розвідувальних центрів тих держав, які поставили під контроль закордонні центри націоналістичного руху та їх спецпідрозділів. Розвідувальні зусилля, насамперед, спрямовувалися на здобуття й аналіз інформації стосовно збройних сил, військово-промислового потенціалу, організації, форм і методів роботи спеціальних служб і військ (правоохоронних органів) СРСР, їх політико-адміністративного устрою, економіки, соціального становища, міжнародних відносин і комунікацій, а також відомостей про конкурентів у таборі українських націоналістів, націоналістичні рухи інших народів.

Розвідувальна діяльність опиралася на агентурно-інформаційну мережу. Більше того, збір інформації вважався обов'язком кожного учасника націоналістичного руху або особи, що надавала йому підтримку. Оперативні джерела спецпідрозділів запроваджувалися за об'єктивним і територіальним принципами у власному середовищі, органах державного управління та місцевого самоврядування, політичних партіях і громадських організаціях, на об'єктах промисловості, інфраструктури, у культурно-освітніх закладах, у збройних силах та окремих правоохоронних органах противника.

У придбанні інформаторів наголос робився на осіб, що мешкали легально й мали достатні розвідувальні можливості. Однією з характерних особливостей агентурно-інформаційної мережі була масовість. До неї залучали представників практично всіх соціальних верств, професійних і вікових груп місцевого населення. Практикувалося створення резидентур, письмове закріплення вербування. Провідною основою співробітництва була ідейно-патріотична, хоча поширеними можна вважати й випадки співпраці на ґрунті залежності, під тиском залякування. Для здобуття розвідувальної інформації використовувалися й відкриті джерела.

Упродовж періоду, що розглядався, провід націоналістичного руху вживав заходів із налагодження *контактів і співробітництва зі спеціальними службами іноземних держав* (Великої Британії, США, згодом – Італії, ФРН). Головною метою співробітництва слід вважати бажання, за умов нестачі власних сил, залучення військово-політичних, оперативних і матеріальних можливостей держав-противників основного ворога націоналістичного руху для досягнення стратегічної мети ОУН – відновлення незалежності України.

Наріжними напрямками такого співробітництва стали постачання зарубіжних спецслужб розвідувальною інформацією, проведення бойових і диверсійних акцій проти радянської сторони в обмін на допомогу (можливість створювати організаційну мережу на території іноземних держав, забезпечення лояльності їх урядів, фінансові дотації, постачання зброєю та боеприпасами, підготовка спеціальних кадрів тощо).

Слід зазначити, що українські націоналісти, змагаючись за свободу Батьківщини, у драматичних історичних обставинах змушені були взаємодіяти з державами, котрі виношували плани наступальної ядерної війни проти СРСР (а відтак і проти суб'єкта радянської федерації, яким на той час була Україна із зрозумілими наслідками для населення) з подальшим територіальним розчленуванням наддержави-супротивника. За таких умов навряд чи існувала гарантія здобуття Україною суверенітету як наслідку глобального зіткнення між військово-політичними блоками (тим більше, що з розвитком ракетно-ядерних арсеналів війн п'ятого покоління по суті виключалося поняття переможців у війні з масованим застосуванням зброї масового знищення).

2. *Контррозвідувальні зусилля* спецпідрозділів спрямовувалися на протидію створенню противниками агентурно-інформаційних позицій у повстансько-підпільному середовищі та в закордонних організаціях, перевірку надійності його учасників. Вживалося заходів до впровадження власних інформаторів у силові та інші офіційні структури противників, а також націонал-патріотичні організації, що розглядалися як конкуренти. Служба безпеки ОУН(Б) спромоглася здійснити низку вдалих оперативних комбінацій (у тому числі з використанням перевербування оперативних джерел противника) з дезінформування радянських органів держбезпеки. Набув поширення такий метод виявлення ворожої агентури, нелояльних осіб у своїх лавах або їх оточенні, як створення легендованих під противника спецгруп. Основним засобом знешкодження виявленої агентури слугувала фізична ліквідація.

Попри відчутні здобутки в справі контррозвідувального захисту визвольних змагань, гору взяли оперативні зусилля спецслужб держав – противників ОУН та УПА, що, у свою чергу, стало одним із головних факторів поразки повстансько-підпільного руху на Західній Україні. Оперативно-військові удари радянських спецслужб, їх заходи з компрометації лідерів та учасників руху Опору призводили до утворення атмосфери шпигуноманії, а відтак – до ескалації невиправданого внутрішнього терору, насильства проти населення, розкладання повстансько-підпільних рядів.

Важливою складовою контррозвідувальних заходів були *забезпечення конспірації та контроль за її дотриманням*. Зокрема, однією з передумов тривалого існування й активності підпілля стала розгалужена мережа конспіративних квартир, законспірованих і замаскованих місць укріття, ліній і пунктів кур'єрського зв'язку. Широко застосовувалася система псевдонімів, криптонімів, шифрів та умовностей.

3. Контррозвідувальна діяльність доповнювалася *слідчою роботою*. В основі слідчих дій лежали методичні, тактичні, психологічні прийоми, запозичені багато в чому в правоохоронних органах противника. Об'єктами слідства були співробітники силових структур та адміністрації противника, особи, що активно допомагали владі, підозрілі учасники повстансько-підпільного руху. Слідчі дії проводилися поза правовим полем. Головним критерієм оцінки доказів вини підслідного було його зізнання. Слідчі керувалися міркуваннями шкідливості тих чи інших вчинків особи для повстансько-підпільного руху, а також ідеологічними постулатами. Широко вживалися методи фізичного та психологічного тиску, що призводило до збільшення кількості безневинних жертв (у тому числі серед самих учасників ОУН та УПА).

4. *Терористична діяльність* спецпідрозділів ОУН та УПА викликала, у першу чергу, екстремальними історичними умовами існування національно-визвольного руху, відсутністю реальних легітимних чинників боротьби за відродження незалежності України й багато в чому була реакцією на репресивні методи радянської Західної України.

Основними об'єктами терактів ставали представники радянських управлінських і силових структур, цивільні особи, які активно допомагали владі, учасники повстансько-підпільного руху, котрі стали на шлях співробітництва з противниками ОУН та УПА або безпідставно в цьому звинувачувалися, учасники націонал-патріотичних організацій – конкурентів ОУН(Б). Метою терористичних актів було не тільки фізичне усунення певних осіб, що перешкоджали реалізації завдань націоналістичного руху, але й блокування заходів влади з радянської регіону шляхом залякування населення.

У міру нейтралізації повстансько-підпільного руху силовими структурами збільшувалася частка терористичних та інших насильницьких проявів із кримінальним забарвленням (насамперед для забезпечення матеріальних умов існування інсургентів). Терор підпілля, для якого не були винятком відверто нелюдські прояви, активізував карально-репресивні акції офіційного режиму, гальмував об'єктивно-прогресивні заходи в суспільно-економічній сфері. Однак треба враховувати й те, що кількість жертв терору націоналістів не можна порівняти з втратами українського етносу від репресивної політики сталінізму – на офіційно визнаній радянською стороною 25–30 тис. знищених ОУН та УПА військовиків і цивільних осіб припадало майже півмільйона вбитих, страчених, підданих позбавленню волі або насильницько депортованих громадян. До цього слід додати жертви репресій польського прокремлівського режиму, близько 150 тис. примусово депортованих у ході акції “Вісла” етнічних українців Закароння.

Терористичні акції здійснювалися окремими бойовиками або бойовими підрозділами ОУН та УПА. Сумною реальністю стали масові фізичні чистки учасників повстансько-підпільного руху, однією з причин яких стали заходи з компрометації, до яких вдавалися радянські органи держбезпеки. Внутрішній терор сприяв розкладанню лав повстансько-підпільного руху, полегшував оперативну діяльність його противників.

Оперативно-бойові підрозділи ОУН та УПА брали участь не тільки в розвідувальних або диверсійно-терористичних акціях, але й у бойових діях зі збройними силами, військами відомств внутрішніх справ і безпеки держав-противників, їхніми парамілітарними формуваннями. Найпоширенішими формами бойових дій були напади на невеликі підрозділи, комунікації, тилові об'єкти противника, гарнізони, що прикривали адміністративні центри або інші об'єкти, прикордонні застави, іррегулярні підрозділи з охорони громадського порядку, а також оборона місць базування повстансько-підпільних угруповань від військових та оперативновійськових операцій противника.

В основі морально-психологічних якостей співробітників спецпідрозділів націоналістичного руху, безсумнівно, перебували патріотичні переконання та державницька налаштованість борців за самостійність і свободу України. Водночас матеріали дослідження дають підстави для висновку, що в співробітників спецпідрозділів українського націоналістичного руху закономірно проявилися характерні морально-психологічні риси *екстремально налаштованої особи* – беззастережна відданість ідейним переконанням, готовність до ризику, самопожертви, зневага до цінності власного й чужого життя, норм законності та моралі, примат доцільності в досягненні корпоративної мети, нерідко – цілеспрямована або немотивована жорстокість, кастовий, “орденський” дух і своєрідний романтизм боротьби, високі дисциплінованість і субординованість, конфронтаційний стиль мислення.

Було налагоджено *професійне навчання* в системі вишкочів (курсів), де готували керівників референтур СБ, спеціалістів з агентурно-інформаційної, слідчої, оперативно-бойової роботи. Наголошувалося на вивченні методів збирання й обробки інформації, виявлення агентури противника, тактики й психологічних основ слідчої роботи, організації конспіративного зв'язку, веденні оперативного обліку, службового діловодства, студіюванні оперативновійськових сил противників.

З огляду на тематику конференції, доцільно зупинитися на особистій участі Степана Бандери як одного з провідників визвольного руху в організації його спеціальної діяльності. У 1945 р. виразно оформлюється намагання С.Бандери проводити одноосібну політику, його небажання визнати рішення III Великого збору ОУН серпня 1943 р. щодо демократизації внутрішнього життя організації, колегіальності в її керівництві. З його точки зору ОУН мала й надалі залишатися “орденом вірних” під кермом Провідника, дотримуватися тоталітарної ідеології, контролювати діяльність УГВР².

До початку 1946 р. оформлюються підконтрольні С.Бандері Закордонні частини (ЗЧ) ОУН. Після відмови членів УГВР запровадити, на пропозицію С.Бандери, окрему фракцію ОУН в УГВР на вузькій нараді членів ЗЧ ОУН у листопаді того ж року обирається його бюро в складі С.Бандери (голова), Я.Стецька та Р.Шухевича. С.Бандера виключає з ОУН, накладає стягнення на ряд членів УГВР, погрожує їм “організаційним судом”. Після привласнення ним (шляхом обману касира ЗП УГВР З.Марцюка) бюджету цієї організації розкол між ЗЧ ОУН та УГВР стає доконечним фактом³.

Стосовно інших осередків політичної еміграції “Бийлихо” обрав політику “блискучої ізоляції”. У липні-серпні 1945 р. після політичних консультацій у Бад-Кіссенгені відмовляється підписати фінальну декларацію щодо порозуміння з ПУН, не сталося цього й з ватажками УГВР після відповідних зустрічей 1946–1948 рр. у Мюнхені, а також Альпійської та Міттенвальдської конференцій ОУН 1947–1948 рр.⁴

Розгорнуте бачення ЗЧ ОУН(Б) актуальних завдань у сфері спеціальних заходів було вперше в повоєнний період закріплено в рішеннях I Конференції ЗЧ ОУН у вересні 1947 р. Зазначалося, що праця ЗЧ повинна тісно пов'язуватися з визвольною боротьбою на етнічних українських землях. При цьому відокремлювалися два основних напрями протидії радянському режимові: організація допомоги “крайовій боротьбі” (тобто підпіллю на ЗУЗ) і “поборювання за

кордоном большевицьких акцій і диверсій проти українського самостійницького руху та цілої української еміграції”. Запроваджувалося концептуальне поняття “безпосередньої боротьби”: протидія органам МВС і МДБ, їх агентурі, розвідувально-підривному і терористичним акціям, заходам із розкладу націоналістичних осередків за кордоном і в Україні, а також політична, кадрова й матеріально-технічна допомога руху Опору на ЗУЗ⁵.

Широке коло завдань у сфері розвідувальної та контррозвідувальної діяльності визначила й VI Конференція ЗЧ ОУН (травень 1953 р.). Серед них:

– в галузі розвідувально-підривної та бойової роботи: збір інформації про Україну шляхом обробки радіоповідомлень, радянської й іноземної преси, даних радянології, здобуття відомостей про радянські Збройні Сили, підтримка зв'язку з підпіллям в Україні, підготовка кадрів організаторів “революційної дії”, військова підготовка націоналістів на спеціальних курсах і в арміях інших держав, розробка тактики партизансько-повстанських дій тощо;

– в галузі контррозвідувальної роботи: подальша розбудова апарату та зміцнення кадрів, збільшення фінансування СБ у Проводі ЗЧ ОУН та її “теренових проводах” і “клітинах”, протидія “явній та засекреченій большевицькій, і як також агентури інших комуністично-сателітних держав” як першочергове завдання СБ, запровадження власних агентурних позицій в інших політичних осередках діаспори, посилення конспірації в ЗЧ ОУН, організація курсів для вивчення методів роботи спецслужб СРСР і його союзників⁶.

Станом на травень 1951 р. референтура СБ ЗЧ ОУН складалася з таких підрозділів:

- сектора внутріорганізаційної роботи в складі відділів: зв'язку з референтами СБ територіальних проводів; контррозвідувальної роботи всередині ЗЧ; підготовки кадрів; архіву; охорони керівного складу ЗЧ; підрозділу з роботи в середовищі інших націонал-патріотичних організацій діаспори;

- сектора зовнішньої роботи: кур'єрський зв'язок з Україною, оперативне обслуговування АБН, слідча ділянка;

- референтури зі зв'язку з іноземними розвідками, що підпорядковувалася безпосередньо референту СБ Проводу⁷.

Для забезпечення внутрішньої безпеки в середовищі самої СБ із 1948 р. існувала так звана “дисциплінарна комісія”⁸.

Важливим підрозділом спецпризначення ЗЧ ОУН виступала референтура Крайового зв'язку. На неї покладалися контакти з підпіллям в Україні, підбір і підготовка емісарів-розвідників у взаємодії з іноземними розвідками, організація опитування громадян СРСР за кордоном щодо політичних, соціальних, економічних і військових аспектів життя держави⁹.

На протигагу ЗЧ ОУН спецпідрозділи формує і ЗП УГВР. На пленумі УГВР наприкінці 1945 р. створили “Політико-інформаційну службу”. До основних її завдань, крім власне пропаганди, входило ведення розвідки в середовищі інших політичних об'єднань еміграції, підготовка під контролем американської розвідки емісарів для засилання до УРСР, вербування радянських громадян за кордоном, контррозвідувальний захист власних лав¹⁰.

Гострі суперечності між закордонними осередками ОУН швидко стали відомі керівникам підпілля в Україні. Улітку 1950 р. очільник повстанців В.Кук у пошті за кордон дискредитував “Бийлиха” й видав директиву про зняття його імені з гасел підпілля та заборону називатися “бандерівцями”¹¹.

Прагнучи встановити контроль над підпіллям, С.Бандера направив своїм представником в Україну шефа референтури СБ ЗЧ ОУН Мирона Матвієйка (“Усміха”), поставивши йому такі завдання: активізувати діяльність підпілля на ЗУЗ, налагодити канали зв'язку із Заходом, збирати інформацію про обороноздатність СРСР для її передачі іноземним спецслужбам, розслідувати обставини загибелі Р.Шухевича в березні 1950 р. Крім того, він мав переконати В.Кука визнати верховенство ЗЧ ОУН, а в разі відмови – організаційно або фізично усунути останнього й самому очолити підпілля.

Наприкінці червня 1951 р. за участю захопленого МДБ і залученого до негласного співробітництва М.Матвієйка розпочалася радіогра із ЗЧ ОУН та англійською розвідкою СІС, з якою співробітничали ЗЧ ОУН (російськомовна назва “Звено”)¹². Її основними завданнями

вважалися: підпорядкування “Усміху” підпілля в регіоні; дезінформування закордонних структур ОУН; виведення на територію УРСР лідерів та емісарів зарубіжних центрів ОУН; запровадження власної агентури до СІС і ЗЧ ОУН; компрометація перед іноземними розвідками й ЗЧ ОУН ватажків націоналістичного підпілля на ЗУЗ. Перед закордоном ретельно імітували перебування “Усміха” на базах “вірного зверхнику Бийлиху” Львівського крайового проводу, діяли легендовані Яворівський, Дрогобицький, Добромільський надрайонні проводи, “Північний окружний провід”, контрольовані лінії кур’єрського зв’язку.

Під час гри “Звено” в 1951–1959 рр. знешкоджено 33 агенти СІС і ЦРУ (18 з них убито); здобуто трофеї – 10 радіостанцій, зброю, цінні оперативні документи. П’ять емісарів і радистів використали в оперативних іграх. Одним із наслідків гри стала фабрикація органами держбезпеки так званого “Меморандума” (мандата) підпілля ОУН, що багато в чому спричинилося до розколу ЗЧ ОУН. Шляхом фабрикації відповідних повідомлень докладалося зусиль для розпалювання ворожнечі між ЗЧ ОУН і ЗП УГВР. У рамках гри “Траса” від імені В.Охрімовича передали повідомлення, що “Леміш” повністю перейшов на бік УГВР і відмовляється від зустрічей з “Усміхом”, а той підпорядкував собі Львівський крайовий провід. Як наслідок, М.Лебедь звинуватив С.Бандеру в розколі організації, що, врешті-решт, призвело до залишення останнім посади лідера ЗЧ ОУН.

У той час, коли С.Бандера, Л.Ребет і З.Матла вели переговори про створення єдиного органу націоналістичного руху за кордоном (Колегії уповноважених), сфабрикована за грою пошта остаточно зруйнувала шанси на досягнення компромісу, підштовхнула до формування “ОУН за кордоном”. У 1963 р. конференція ЗЧ ОУН за пропозицією Я.Стецька ухвалила рішення вважати чинними тільки ті рішення Проводу ОУН в Україні, які були прийняті до 1950 р., а також відмінити всі рішення щодо структури керівних органів ОУН, що стали наслідком “ліквідаційних і провокаційних акцій КГБ в Україні”.

З 1955 р. загострилися відносини між С.Бандерою й англійською розвідкою. Як політичний діяч, С.Бандера вів своєрідну подвійну гру – з одного боку, вимагав від підпілля постачати англійцям розвідувальну інформацію про СРСР (це завдання було, вочевидь, нереальним), з іншого, – закликав робити акцент на боротьбі власними силами за незалежність України. Коли співробітники СІС зрозуміли тактику “Бийлиха”, то відсторонили його від операцій, заборонили в’їзд до Великої Британії, припинили розвідувальне співробітництво із ЗЧ ОУН. Однак у листопаді 1955 р. С.Бандера спромігся сам відновити кур’єрський зв’язок з емісарами в Західній Україні, а з лютого 1957 р. – і по радіо. Проте, трагізм полягав у тому, що посланці ЗЧ ОУН (свідомо або “втемну”) працювали під контролем і за сценарієм радянської контррозвідки.

З 1955 р. установлюються контакти ЗЧ ОУН із Федеральною розвідувальною службою ФРН (БНД). У липні 1955 р. із ФРН через Австрію й Чехословаччину в Україну направили групу в складі І.Хом’яка, Ф.Ткача, Ю.Балабана й І.Рибакка, які пройшли підготовку в спецшколах розвідок Англії й Італії. У липні 1957 р. до “Усміха” направили групу в складі 4 випускників італійської розвідшколи.

3 травня 1957 р. до співробітництва із ЗЧ ОУН приєдналася італійська Служба воєнної розвідки (SISMI). Тоді ж в Україну направили групу в складі Балабана, Рибакка, Ткача й Хом’яка, причому перші двоє загинули при перетині кордону, а решта добралася до Західної України й була затримана. Після цього SISMI згорнула фінансування підготовки розвідників-емісарів, і розвідка СБ ЗЧ ОУН готувала розвідників своїми силами, їм викладав і особисто С.Бандера. У 1959 р. ЗЧ ОУН надіслали в Україну останню групу (вихованців розвідшкіл І.Ганяка та М.Давидяка).

У цілому ж можна стверджувати, що без кваліфікованого розвідувального й контррозвідувального забезпечення змагання національно-визвольного руху були б приречені на швидку поразку. Саме ефективно діючі спеціальні підрозділи стали одним із наріжних чинників тривалості, активності й масштабності українського націоналістичного руху як феномену вітчизняної політичної історії ХХ століття.

¹ Розбудову та діяльність структур розвідки й контррозвідки національно-визвольного руху в 1945–1950-х роках докладніше досліджено автором, зокрема, у таких працях: Веденєєв Д. В. Меч і тризуб.

Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945) : монографія / Д. В. Веденєєв, Г. С. Биструхін. – К. : Генеза, 2006. – 408 с.; Веденєєв Д. В. “Повстанська розвідка діє точно і відважно...”. Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА. 1940–1950-ті роки / Д. В. Веденєєв, Г. С. Биструхін. – К. : К.І.С., 2006. – 568 с.; Веденєєв Д. В. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки : монографія // Д. В. Веденєєв, Г. С. Биструхін. – К. : К.І.С., 2007. – 568 с.; Веденєєв Д. В. Прояви терору і тероризму у протистоянні радянської влади та ОУН і УПА в західноукраїнському регіоні післявоєнної доби / Д. В. Веденєєв, О. Є. Лисенко // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст. Історичні нариси. – К. : Наукова думка, 2002. – С. 744–775.

² Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні / В. Маруняк. – Мюнхен : Академічне вид-во д-ра Петра Белея, 1985. – Т. 1 – С. 247.

³ Галузевий державний архів СБ України (ГДА СБУ). – Ф. 5, спр. 445, т. 2, арк. 31.

⁴ Там само. – Т. 1, арк. 230; Маруняк В. Указ. праця. – Т.1. – С. 246–248.

⁵ ГДА СБУ – Ф. 13, спр. 398, т. 33, арк. 8–9.

⁶ ГДА СБУ. – Ф. 16, оп.1, спр. 8, арк. 110–111; ОУН у світлі постанов Великих зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. – Б. м. : Вид-во ЗЧ ОУН, 1955. – С. 299–303.

⁷ Бурдин Л. С. Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов против СССР и борьба с ними органов государственной безопасности / Л. С. Бурдин, И. Н. Хамазюк. – М., 1955. – С. 95.

⁸ ГДА СБУ. – Ф. 6, спр. 51997, арк. 91.

⁹ Там само. – Ф. 13, спр. 490, арк. 248.

¹⁰ В/ч Є-6035. – Од. зб. 2287. – С. 127.

¹¹ ГДА СБУ. – Ф. 2, оп. 70, спр. 3, арк. 180.

¹² Для підготовки огляду гри “Звено” використано: ГДА СБУ. – Ф. 6, спр. 56232; В/ч Є-6035. – Од. зб. 2296; В/ч Є-6251. – Спр.140; Яремко М. На світлу дорогу (покаяння колишніх оунівців) / М. Яремко, І. Жилавий, Ю. Стефюк. – Львів: Книжково-журнальне вид-во, 1962. – 48 с.; Топольчук Л. За фальшивим мандатом / Л. Топольчук. – К. : Політвидав України, 1962. – 75 с.

In the article on the basis of the little-known documents of the nationalist movement and Soviet Secret Services the intelligent and counter-intelligence units of the national liberation movement in Western Ukraine and foreign centres of the OUN during 1945-1950's were considered. The leading tendencies, forms and methods of the OUN underground activity were shown. The role of S. Bandera in the organization of the special activities of foreign parts of the OUN was separately covered.

Key words: national liberation movement, the OUN (B), the UPA, intelligence, counterintelligence, intelligence-subversive activities, secret services, S. Bandera, foreign parts of the OUN.

УДК 94 (477.83/.86)

ББК 63/3(4 Укр)62

Михайло ПАНЬКІВ

УЧАСТЬ УЧИТЕЛІВ, СТУДЕНТІВ І УЧНІВ ПРИКАРПАТТЯ У ПІДПІЛЬНОМУ РУСІ (1945–1951 рр.).

Українська інтелігенція завжди брала активну участь у національно-визвольній боротьбі за незалежність своєї країни, у тому числі й у 30–50-х роках ХХ століття. Серед неї немало було працівників освіти, студентів, учнів старших класів, представників Західної та Східної України. Комуністичний режим жорстоко розправлявся з ними. Документи й розповіді респондентів свідчать про нелюдські катування арештованих учасників боротьби, яких потім засуджували до смертної кари або засідали на довгі роки (10–25 років) у табори ГУЛАГу. Проте ці репресії не змогли зламати мужніх патріотів. Вони до кінця залишалися вірними ідеї незалежної України. Автор на прикладі 515 учасників розкриває особливості підпільної боротьби та види розправи режиму над ними.

Ключові слова: ОУН, УПА, вчителі, школярі, студенти, Прикарпаття, підпілля.

Українська інтелігенція завжди брала активну участь у національно-визвольній боротьбі за самостійну державу, у тому числі й у 30–50 роках ХХ століття. Серед них немало було працівників освіти, студентів, учнів старших класів. Вони були активними членами ОУН,

борилися в рядах УПА, надавали матеріальну допомогу підпіллю, виконували обов'язки зв'язкових Організації, попереджували вояків УПА про небезпеку, переховували під час облав партизанів, укладали та розповсюджували листівки, зберігали заборонену літературу та знайомили з нею людей та ін. Серед керівників проводу ОУН – УПА були колишні вчителі, студенти. Лише частину з них викрито й репресовано більшовицькими каральними органами, решті вдалося утаїти свою участь у цій боротьбі. Деякі з них і до цього часу залишилися невідомими. І тому визначити хоча б приблизну кількість учасників національно-визвольного руху зазначеного періоду цієї категорії інтелігенції поки ще не вдалося. Про їхню участь ми можемо судити лише по кількості репресованих або полеглих у цій боротьбі.

Серед працівників освіти, що брали участь у підпільному русі, були представники як Західної, так і Східної України. Формування світогляду вчителів і студентів, уродженців Західної України, здійснювалося в першій третині ХХ століття. Тут діяли різноманітні таємні проукраїнські товариства й організації, яким удалося шляхом багаточисленних патріотичних акцій, активної пропагандистської діяльності направити виховний процес серед більшості населення краю на прищеплення таких рис, як нетерпимість до колоніального гноблення, любові й самопожертви в боротьбі за самостійну Україну, підготувати цілу плеяду провідників нації, які зосередили свою діяльність в ОУН, а пізніше і в УПА. Провідна роль у цьому процесові належала працівникам освіти та студентській молоді.

Більшовицький режим, який прийшов на зміну польському шовіністичному, вбачав перш за все у цьому прошарку інтелігенції найнебезпечніших противників, яких потрібно якщо не поголовно знищити, то хоча б найбільш непокірних не допустити до шкільної та вишівської праці. Натомість на їхнє місце направлялись педагогічні кадри зі Східної України, навіть із Росії та інших союзних республік Радянського Союзу. В основі їх були випускники педагогічних навчальних закладів, вихованих у дусі проросійського марксистсько-ленінського світогляду, нігілістичного ставлення до всього українського, презирства та зверхництва до місцевого населення. Деяких із них удалося завербувати сексотами МВС – КДБ. Проте і серед цієї категорії вчителів виявились українські патріоти, які не лише співчували, але й активно включилися в боротьбу за незалежність України. Таких радянська репресивна машина особливо жорстоко карала як “зрадників”. Багато хто з них, витримавши катування під час слідства, були засуджені на тривалі строки ув'язнення, інші загинули в гулагівських каторжних таборах.

В Івано-Франківській області за період радянсько-компартиїного й німецько-нацистського режимів нами з різних джерел виявлено 515 заарештованих працівників освіти й навчальної молоді (табл. 1 про арешти по роках) [1–19].

Таблиця 1

Час арешту	Чоловіки			Жінки			Усього учителів	Усього учнів і студентів	Разом
	учителі	учні і студенти	разом	вчительки	учениці і студентки	разом			
1939	7	-	7	-	-	-	7	-	7
1940	15	7	22	9	-	9	34	7	41
1941	15	7	22	6	1	7	21	8	29
1942	2	-	2	-	-	-	2	-	2
1944	23	5	28	5	1	6	28	6	34
1945	27	3	30	29	3	32	56	6	62
1946	24	13	37	32	10	42	56	23	79
1947	25	4	29	22	2	24	47	6	53
1948	12	8	20	25	3	18	37	11	48
1949	8	6	14	8	3	11	16	9	25
1950	39	17	56	17	7	24	56	24	80
1951	14	10	24	6	-	6	20	10	30
1952	5	6	11	2	-	2	7	6	13
1953	1	-	1	1	-	1	2	-	2
1954–1963	5	1	6	-	-	-	5	1	6
1964–1973	6	-	6	-	-	-	-	6	6
разом	236	87	323	162	30	192	398	117	515

Таким чином, серед заарештованих було 62,7% чоловіків і 37,3% жінок. Відношення кількості вчителів до кількості учнів і студентів становило як 77,3% до 22,7%, що свідчить про постійний для першої половини ХХ століття високий патріотичний рівень студентської молоді.

У 1939 і 1945 роках було заарештовано 7 учителів польської національності, яких обвинуватили у пропаганді польського націоналізму⁹. У 1940–1941 рр. до цієї категорії заарештованих долучились активні діячі із числа педагогів (40 осіб) та 14 учнів і студентів української національності. Переважно це були члени ОУН. Арешти членів ОУН НКВС проводило за спеціально залишеною польською поліцією картотекою та за доносами сексотів, які набирались найчастіше з колишніх членів КПЗУ.

Як видно з таблиці, наймасовіші арешти серед освітянської інтелігенції відбулися у 1946 році, всього 15,3% від загальної кількості заарештованих. Це були ті, що брали активну участь у діяльності ОУН у роки німецько-нацистської окупації, котрі ще не встигли піти в підпілля, залишаючись на викладацькій посаді. У більшості їх видавали місцеві донощики. Хто ставав донощиком у майже стовідсотковій масі патріотично й революційно налаштованій масі населення Західної України? Найчастіше це були декласовані елементи, сільський і міський люмпен, інші – залякані репресивними заходами й шантажем більшовицьких властей, або ті, що не витримали варварських катувань каральних органів. Після закінчення Другої світової війни вся репресивна машина НКВС була кинута на боротьбу з національно-визвольними рухами в Прибалтиці, на Кавказі й особливо в Україні. Найбільше потерпіла місцева інтелігенція, яку як найнебезпечнішу для режиму знищували в наново окупованих західних землях “великим і могутнім союзом”. Досить було найменшої підозри або відмови від співпраці з каральними органами, щоб бути заарештованим. Масові арешти інтелігенції відбулися в 1950 році. У цей час партизанський рух послабився. Найпоширенішими формами боротьби українського підпілля, яке було розчленоване на невеликі групи і переховувалося у схоронах, стали організовані диверсії, розповсюдження листівок, української патріотичної літератури тощо. Зменшилось поповнення повстанських рядів молоддю, яких насильно мобілізували до червоної армії або висилали на роботу в шахти Донбасу. Ініціатива перейшла до каральних загонів МГБ. Крім виявлення партизанських схоронів, вони сконцентрували свої сили на виявленні не легалізованих підпільників, серед яких немало було вчителів та студентської молоді.

Особливо великих репресій зазнала освітянська інтелігенція та студентська молодь, яка була чи не найактивнішою в національно-визвольному русі. Таким чином, протягом 1946 і 1950 років було заарештовано 40% від загальної кількості репресованої освітянської інтелігенції за всі роки боротьби. Особливо впевнено себе почували окупанти в містах, де були сконцентровані каральні гарнізони.

Найбільше чоловіків заарештовано у 1945–1946 та 1950 роках (47%), а жінок – у 1945–1946 та 1948 роках (53,1%) (табл. 2).

Таблиця 2

Кількість заарештованих учителів по районах

	Райони														Міста			
	Богородчанський	Верховинський	Галицький	Городенківський	Долинський	Калузький	Коломийський	Косівський	Надвірнянський	Рогатинський	Снятинський	Тисменицький	Тлумачський	Рожнятівський	Івано-Франківськ	Болехів	Коломия	Разом
Чоловіків	11	3	12	26	11	16	17	20	12	27	17	20	11	9	15	3	4	234
жінок	10	3	12	14	9	8	6	25	12	12	13	16	8	4	1	2	9	164
разом	21	6	24	40	20	24	23	45	24	39	30	36	19	13	16	5	13	398

Отже, з наведеної таблиці видно, що найменше заарештовано у Верховинському, Рожнятівському, Долинському й Надвірнянському районах, тобто гірських і передгірських та в рівнинному Тлумачському районі. Можна припустити, що там найменше було місцевих педагогічних кадрів оскільки в ці райони направлено найбільше вчителів зі східних областей. У районах із найбільшою кількістю репресованих педагогів працювало багато випускників

Городенківської, Коломийської, Рогатинської і Станіславської гімназій, де особливо на високому рівні проводилось патріотичне виховання та була найбільше згуртована молодь у часи другої Речі Посполитої. Там успішно діяли законспіровані організації ОУН, що мали значний вплив на гімназистів. Матеріальний рівень селян у гірській і передгірській місцевості та у Тлумацькому повіті був нижчим, як в інших родючих хліборобських повітах, тому й кількість студіюючих українських дітей у гімназіях тут була меншою. А це значить, що кількість активної проукраїнсько налаштованої молоді та місцевих педагогів була меншою. Серед репресованих – 22 педагоги зі східних областей СРСР, у тому числі три директори шкіл, котрі допомагали або брали участь у боротьбі за незалежність України.

Кількість заарештованих учнів і студентів [1–19]:

– учнів середніх шкіл або тих, які недавно закінчили школу – 5 (із них один учень Станіславської СШ №1 та чотири з Городенківської СШ №1).

Учнів педагогічних шкіл – 56, у тому числі:

- Коломийської – 30;
- Станіславської – 19;
- Рогатинської – 6;
- Стрийської – 1 (уродженець Івано-Франківської області);
- учнів Станіславського музикального училища – 3;
- студентів Станіславського педагогічного інституту – 23;
- слухачів курсів підготовки вчителів – 10;
- студентів Чернівецького університету (уродженців Прикарпаття) – 11;
- студентів Львівського університету (уродженців Прикарпаття) – 3;
- одного студента не визначено, до якого навчального закладу належав, але він був уродженцем Прикарпаття – 1.

Всього 117 учнів і студентів⁹.

Таким чином, найбільше було репресовано учнів Коломийської та Станіславської педагогічних шкіл і Станіславського педагогічного інституту, що свідчить про високий рівень національно свідомої молоді в названих навчальних закладах.

Розглянемо кількість заарештованих учителів (табл. 3).

Таблиця 3

	Кількість років																											
	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38					
Чоловіків	2	6	5	4	15	18	13	13	13	10	16	11	6	4	6	7	5	1	2	3	6	4	2					
Жінок	2	3	7	8	20	24	10	19	3	9	10	5	2	2	5	5	1	1	3	3	2	-	2					
Разом	4	9	12	12	35	42	23	32	16	19	26	16	8	6	11	12	6	2	5	6	8	4	4					
	Кількість років																											
	39	40	41	42	43	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	57	58	59	60	62	63	64					
Чоловіків	-	4	2	6	2	3	4	2	4	4	1	1	1	6	2	2	4	-	2	2	1	1						
Жінок	1	1	2	-	1	1	-	1	-	-	3	-	-	3	2	2	-	-	-	-	-	-						
Разом	1	5	4	6	3	4	4	3	4	4	4	1	1	9	4	4	4	-	2	2	2	1	1					
	Кількість років						усього																					
	65	67	68	69	72																							
Чоловіків	1	1	1	1	2	234																						
Жінок	-	-	-	-	-	164																						
Разом	1	1	1	1	2	398																						

Таблиця 4

	Кількість років														
	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	Усього
Чоловіків	1	12	17	12	9	15	8	2	3	2	3	-	1	2	86
Жінок	1	3	6	4	9	2	3	3	-	-	-	-	-	-	31
Разом	2	15	23	16	18	17	10	5	3	2	3	-	1	2	117

Отже, дані за віком свідчать, що в національно-визвольній боротьбі 40–50 років ХХ ст. брали участь освітяни всіх вікових груп – від 16 до 72 років, у тому числі 37,9% – жінки. В ній найактуальнішу участь брала молодь. Так, частка неповнолітніх становила 5,8%. До речі, каральні органи розправилися з ними так же, як і з дорослими, що не відповідало навіть радян-

ському законодавству. Молодь віком 18–20 років становила 23,7%, а віком 21–25 років – 32,8%. Серед учителів репресовано найбільше 21-літніх, особливо жінок, а серед учнів і студентів – 18-літніх. Типовим прикладом серед репресованих була доля Неміша Юрія Дмитровича, колишнього учня Коломийської гімназії, уродженця села Чернятин Городенківського району, 1928 року народження, однокласника Дмитра Павличка й Лук'яна Варзарука. Гімназію закінчити він не встиг. Після війни поступив у Коломийську педагогічну школу на заочне відділення та працював вчителем молодших класів у Вербівській школі. Вступив до ОУН під псевдонімом Буря. Заарештований у Коломії під час зимової сесії в 1950 році. Засуджений на 10 років позбавлення волі. Після відбуття ув'язнення повернувся на Україну йому було заборонено. Зараз він проживає в Омську, де бере активну участь у діяльності української діаспори³.

Серед заарештованих працівників освіти було 36 директорів шкіл. У 40-х роках окупаційні органи зразу не змогли підібрати лояльних до влади керівників шкіл. Одинадцять із них засуджено на 25 років каторжних робіт і 5 років позбавлення громадських прав із конфіскацією майна. Серед них були:

– Зайнега Наталія (1908 р. н.), директор школи села Микулинці Снятинського району, заарештована 1949 року. Звинувачення: зв'язкова УПА. Померла в ув'язненні. Місце поховання невідоме.

– Карабчук Петро (1926 р. н.), директор школи села Голови Верховинського району, вояк сотні Хмари, псевдо Буревій. Заарештований і засуджений у 1950 році.

– Кіт Ганна (1926 р. н.), директор школи села Білозорина Надвірнянського району.

Серед директорів шкіл, засуджених на такий тривалий строк, були уродженці східних областей України, тобто ті, які повинні були укріпляти більшовицький режим, а саме:

– Яценко Вікентій (1914 р. н., уродженець села Нововознесенськ Високопільського району Херсонської області), директор школи села Дем'янів Галицького району. Звинувачення: інформатор станичної ОУН. Заарештований у 1950 році.

– Панченко Василь (1924 р. н., уродженець села Середівка Яготинського району Київської області), директор школи села Медуха Галицького району. Заарештований у 1949 році за зв'язки з ОУН та ін.⁹

Із 22 заарештованих педагогів зі східних областей 9 засуджено на 25 років каторжних робіт та 5 років позбавлення громадських прав із конфіскацією майна. Серед них:

– Розенберг Марію (1925 р. н., уродженку села Серебрянка Артемівського району Донецької області), вчительку Надорожанської школи Тлумацького району. Заарештована в 1951 році. Звинувачення: розповсюджувала націоналістичну літературу та постачала продукти партизанам.

– Оцеберух Параску (1923 р. н., уродженку села Гусакове Звенигородського району Черкаської області), вчительку Делятинської школи Надвірнянського району. Заарештована 1950 року. Звинувачення: інформатор ОУН та інше.

– Соколову Олену (1923 р. н., уродженку села Криворіжжя Добропільського району Донецької області), вчительку села Підлісся Тисменицького району. Заарештована 1945 року.

– Похиденко Ганну (1924 р. н., уродженку Алма-Ати, Казахстан), вчительку села Підлісся Тисменицького району. Заарештована 1945 року.

– Кривенка Володимира (1914 р. н., уродженця села Гусакове Зачепилівського району Харківської області), вчителя Вишнівської школи Рогатинського району, заарештованого 1950 року.

– Веселовського Бориса (1889 р. н., уродженця села Мала Струмка Новоушицького району Хмельницької області), вчителя Станіславської СШ №1. Звинувачення: написав 8 антирадянських листівок. Заарештований 1957 року.

– Зімрай Варвару (1925 р. н., уродженку села Уланово Глухівського району Сумської області), вчительку Великоком'янської школи Коломийського району. Заарештована 1950 року. Звинувачення: розповсюджувала листівки й біфони.

– Сидоренко Валентину (1922 р. н., уродженку міста Білгород, РРФСР) вчительку Нижньоберезівської школи Косівського району, брала активну участь у діяльності підпілля. 1948 року її було заарештовано. Під час допитів перенесла неймовірні катування, але не призналась про свою участь у діяльності Організації й нікого не видала. Слідство лише змогло звинуватити її в "Передачі ОУН преси", і навіть за це вона отримала 10 років позбавлення волі і

5 років позбавлення громадянських прав із конфіскацією майна. Мужня патріотка загинула в таборах ГУЛАГу⁹.

Усього було репресовано вчителів із 13 областей Східної України:

Ворошиловградської, Донецької, Одеської, Київської, Харківської та інших, а також Росії й Казахстану⁹.

Залишилися невідомими ті, що не були викритими, а потім виїхали з Івано-Франківської області. Їх участь у національно-визвольній боротьбі є свідченням того, що це була боротьба, в якій брало участь учительство всієї України. Довічна слава цим патріотам, які віддали свої молоді роки, а хто й життя в боротьбі за самостійну Україну.

Види покарання учасників боротьби за незалежність України (табл. 5) [1–19].

Таким чином, із 515 заарештованих 19 було засуджено до страти, і їх розстріляно, двом учителькам і трьом студентам розстріл був замінений відповідно 25-ма і 10-ма роками позбавлення волі. За які провини засуджували до вищої міри покарання?

Гуцул Володимир (1918 р. н., уродженець села Рожнів Косівського району), учитель Рожнятівської школи, заарештований у 1940 р. і Жмендяк Степан (1916 р. н., уродженець с. Любківці Снятинського району), учитель Любківської школи, заарештований 1940 р. Вони були керівниками підрайонних проводів ОУН. Їх розстріляли у Києві.

Караванович Володимир (1910 р. н., уродженець села Ямниці Тисменицького району), учитель с. Ямниці, звинувачення: член ОУН, станичний ОУН, заарештований 1941 р. Засуджений до розстрілу 23 квітня 1941 р. Вирок устигли виконати до початку війни.

Ремезовський Омелян (1904 р. н., уродженець міста Надвірна), учитель Томашівської школи Калуського району, заарештований 1941 року. Звинувачення: підтримував зв'язки з ОУН. Засуджений до розстрілу 14 червня 1941 року. Розстріляний у Станіславі до початку війни.

Сеньків Михайло (1911 р. н., уродженець села Побережжя Тисменицького району), учитель Тязівської школи того ж району, заарештований 1940 року. Звинувачення: член ОУН, керівник окружного проводу ОУН. 31 березня 1941 року засуджений до розстрілу і зразу розстріляний.

Харжевський Нестор (1919 р. н., уродженець села Панівці Борщівського району Тернопільської області), учитель у місті Коломия, заарештований 1940 року. Звинувачення: член молодіжного ОУН, керівник окружного проводу ОУН⁹. Засуджений до розстрілу 14 лютого 1941 року. Усі вони були заарештовані за даними картотеки польської поліції. Керівників проводів ОУН у 1940 році вивозили до Лук'янівської тюрми міста Київ, щоб вибити дані про структуру ОУН на визволених західноукраїнських, а потім розстрілювали. Інших розстрілювали в Станіславській тюрмі. Отже, вже з перших років радянської влади на Західній Україні органи НКВС розпочали безпощадну боротьбу з керівництвом ОУН усіх рівнів.

Винищення продовжувалось і в післявоєнний час. Така доля судилася сорокап'ятирічній Олександрі Паєвській (1908 р. н., уродженці села Нижній Березів Косівського району), учительці Лісківської школи Коломийського району. В 1926 році закінчила Коломийську учительську семінарію й учителювала на Волині. Під час німецької окупації повернулася до села Брустури Косівського району та зразу включилася в підпільну роботу. Була кур'єром між окружним Коломийським і окружним Буковинським проводами ОУН (псевдо Орися, код – М-35). За завданням проводу ОУН 1947 року влаштувалася вчителькою Бабинської школи Косівського району, де провчителювала до 1950 року. Під приміщенням школи була влаштована криївка. Друкувала в підпільній пресі гострі публіцистичні статті, невеликі новели. Із 1950 року перейшла в підпілля. 1952 року Олександра Паєвська разом із неповнолітнім сином була заарештована й розстріляна у Лук'янівській в'язниці, а сина засуджено на 25 років позбавлення волі. 1996 року на фасаді школи села Бабин їй встановлено пам'ятну дошку⁹.

Бобрецький Йосип (1922 р. н., уродженець села Дичка Рогатинського району) закінчив Рогатинську гімназію та педагогічну школу. Вчителював у селі Княгиничі Рогатинського району, де вступив до ОУН (псевдо – Око) та перейшов у підпілля, заступник провідника школи радистів. Після війни перейшов на Волинь, де був заарештований органами КДБ у 1957 році. Засуджений до розстрілу. Того ж року його розстріляли у місті Рівному⁹.

Таблиця 5

Види покарання учасників боротьби за незалежність України [1–19].

	Учителів і викладачів													Усього							
	Засуджено до розстрілу	Загинули під час слідства	Загинули в бою	Строки ув'язнення в роках											Вивезено до Сибіру	Невідома доля	Не в'ячено виду покарання	Випущено на волю			
				1	3	4	5	6	7	8	10	12	15						20	25	
Чоловіків	14	12	9	2	1	1	9	2	4	9	83	-	13	3	51	6	2	2	11	234	
Жінок	2	3	3	-	-	1	6	-	2	5	84	1	7	1	27	3	-	1	8	164	
Усього	16	15	12	2	1	2	15	2	6	15	167	1	20	4	78	9	2	3	19	398	
Учнів і студентів																					
Чоловіків	3	3	4	3	-	2	3	1	3	4	39	-	1	-	19	-	-	-	1	86	
Жінок	-	-	-	2	-	-	1	1	1	-	17	-	1	-	8	-	-	-	-	31	
Усього	3	3	4	5	-	2	4	2	4	4	56	-	2	-	27	-	-	-	1	117	
Разом																					
Чоловіків	17	15	13	5	1	3	12	3	7	13	123	-	14	3	70	6	2	2	12	320	
Жінок	2	3	3	2	-	1	7	-	3	5	101	1	8	1	45	3	-	2	8	195	
Усього	19	18	16	7	1	4	19	3	10	18	224	1	22	4	115	9	2	4	20	515	

Під час слідства в'язні піддавалися страшним катуванням. Про такі допити можна багато розповісти. Згадує Стефанія Климковецька, яка пройшла муки надвірнянської катівні: "Там били ногами, кулаками, повибивали всі зуби. Кати кидали мене на землю і ходили по мені кованими чобітьми, затискали пальці ніг у спеціальний прес. Коли і це не допомогло, замкнули у залізному сейфі й тримали там від рання аж до вечора. Після цього знову били так, що кров пускалася з носа і рота". Таке варварське катування застосовувалося до молодої дівчини. А для чоловіків видумували страшніші муки. До речі, про такі допити катовані згадують неохоче, щадячи себе і слухачів. Жах допитів їм часто сниться. Не витримали цих допитів і загинули 15 учителів, у тому числі три жінки, троє студентів. Щоб уникнути катування, які чекали заарештованого, і які, мабуть, не мали аналогів у світі, та вірність клятві воїна УПА не зрадити і не видати таємниць підпілля, вони підривали себе гранатами або стрілялися. Тому кожний воїн УПА зберігав для себе гранату або останню кулю в обоймі. Особливо багато підпільників так загинуло у криївках.

Із числа вчителів вийшло немало керівників проводу УПА. Майже всі вони загинули в боях із каральними загонами МВС–КДБ. Відомим діячем проводу УПА був Мельник Ярослав (1920 р. н., уродженець села Бережниця Калуського району, псевдо Роберт). Народився Ярослав Мельник у селянській родині, в 1937–1939 роках навчався у Рогатинській гімназії, де був провідником юнацтва ОУН, за що був виключений із гімназії. З 1939 року вчителював у рідному селі. Під час спроби НКВС заарештувати Ярослав Мельник перейшов у підпілля. Талановитий і відданий справі визволення України, він поступово виходить на керівні позиції підпільного руху: заступник калуського повітового провідника ОУН, з 1941 року – референт ОУН Калуського округу, пізніше – окружний провідник ОУН у Коломиї, обласний провідник ОУН Станіславщини та член крайового проводу ОУН, а з 1945 року – керівник крайового проводу. Загинув разом із дружиною 30 жовтня 1946 р., обороняючись від спецвідділу МВС на схилах гори Яворина Долинського району. Нагороджений бронзовим (1945 р.) та срібним (1947 р. посмертно) Хрестами Бойової Заслуги⁹.

Стебельський Степан (1914 р. н., уродженець села Голинь Калуського району, псевдо – Хрін). Після закінчення гімназії вчителював. Із 1932 року член ОУН, за що переслідувався польською поліцією. В 1939 році С.Стебельський – в'язень Берези Картузької. У цьому ж році він – член окружної ексекютиви ОУН на Стрийщині. Під час німецької окупації – організатор Української самооборони й УПА на Лемківщині, з 1944 року – сотник УПА, а з 1947 року – командувач тактичного відтинку "Маківка". Його група знищила польського міністра оборони генерала К.Сверчевського. Загинув у бою із чеськими жандармами 1949 року при відході на Захід. Нагороджений срібним і золотим Хрестами Бойової Заслуги I класу⁹.

Рядові члени підпільної боротьби:

Ганна Пеца–Довбуш (1923 р. н., уродженка села Тишківці Городенківського району, псевдо – Зірка) в 1942–1943 роках працювала вихователькою дитячої захоронки в селі Вербівці цього району, яка була організована при місцевій читальні "Просвіти"⁶. З другим приходом більшовиків Ганна стала зв'язковою у підпіллі. Восени 1947 року під час виконання доручення вона вночі потрапила в засідку карателів, недалеко від бункера, який був пунктом призначення передачі естафети. При втечі її поранили в ногу, а це означало – полон, катування, розкриття паролів, схронів, секретних даних, що були при ній. Ганна встигла проковтнути естафету і підірвати себе гранатою. Три дні її тіло лежало серед поля під охороною спецвідділу МВС. Коли спостереження було зняте – селяни таємно поховали героїню на Топорівському цвинтарі⁷.

Інший приклад: два дев'ятнадцятилітні партизани, уродженці села Чернятина і випускники тільки що закінченої Городенківської СШ №1, вересневого туманного ранку 1950 року вступили в бій біля села Вербівці з двома взводами червонопогонників (біля 60 бійців). Поранені юнаки підірвали себе гранатами, перед тим знищили всі записи, які були при них і дали можливість відступити своєму провідникові¹⁴.

Таким чином, із 515 виявлених учасників визвольної боротьби 53 загинули в боях, у більшовицько-чекістських катівнях і розстріляні у станіславській і київській в'язницях. Інші майже всі були вивезені в табори ГУЛАГу, раз потрапивши до рук НКВС–МВС–КДБ, вже не повертались до своїх родин. Радянська репресивна машина не жаліла українським в'язням каторжних років. На 25 років було засуджено 22,3% від усіх заарештованих. Причому частка

молоді, засуджена на цей строк від усього числа учнів і студентів, становила 23,1%, зокрема жінок – 39,1%. Багато з них загинули по сибірах, колимах, казахстанах. За які злочини засуджували антиконституційні "трійки", інші органи радянського "правосуддя" на чвертьстолітні терміни українських педагогів та учнів і студентів?

Їх можна поділити на такі категорії:

– заміна засуджених до розстрілу 25 роками ув'язнення. Така доля спіткала повстанців: Пастернака Василя (1912 р. н., уродженця села Замістя Львівської області, псевдо Сусід) – учителя, учасника національно-визвольної боротьби ОУН і УПА. У 1940–1946 роках – директор школи у с. Кремидів Галицького району. Керівник ідеологічного відділу Галицького надрайонного проводу ОУН. Заарештований у 1946 році. Засуджений до смертної кари, яку замінено на 25 років каторги; Пепелейка Петра – про нього розповідь буде пізніше⁹.

– матеріальна допомога підпіллю. До цієї категорії належать: Кіт Ганна, директор школи села Білоторина Надвірнянського району, родом із Львівської області. Повторно заарештована у 1951 році. Звинувачення: купувала канцелярські товари для підпільників. До речі, тоді ж був заарештований і засуджений на такий же строк її чоловік Михайло. Звинувачення: підтримував зв'язки з ОУН.

Романюк Іван (1923 р. н., уродженець села Горішне Залуччя Снятинського району, псевдо Зеленецький), директор школи у рідному селі. Заарештований у 1950 році. Звинувачення: вояк УПА, член ОУН, забезпечував повстанців зошитами, поширював листівки⁹.

Крук Олександр (1923 р. н., уродженець села Братишів Тлумацького району), учитель у рідному селі, заарештований 1948 року. Звинувачення: зібрав і передав повстанцям 500 крб.⁹.

Никорович Ганна (1930 р. н., уродженка с. Люча Косівського району), учителька с. Космач цього ж району, заарештована 1951 року. Звинувачення: підтримувала зв'язки з підпіллям – передала аж 20 зошитів.

Уродженці зі Східної України⁹.

Лаврович Єфросинія (1923 р. н., уродженка села Гусакові Звенигородського району Черкаської області), вчителька села Міжгір'я Долинського району, заарештована 1948 року. Звинувачення: постачала продукти партизанам. За те ж саме засуджена Розенберг Марія (1925 р. н., уродженка села Серебрянка Артемівського району Донецької області), учителька села Задорожна Тлумацького району, заарештована 1951 року. Звинувачення: постачала продукти підпільникам і розповсюджувала націоналістичну літературу⁹.

Звичайно, участь у підпільній боротьбі заарештованих була активніша, але звинувачення пред'являлися на основі слідства, те, що вони могли вибити із допитуваних.

– Зв'язки з підпіллям і передача розвідданих:

До таких належали двадцятирічна учениця Станіславської педагогічної школи Заєць Емілія, родом із Словаччини, Старещук Михайло – директор Липівської школи Рогатинського району. А вчителька Товмацької школи Коломийського району Стасюк Параска була засуджена на цей строк лише за те, що зустрілася із сотенним Спартаном і його дружиною та передала їм російсько-український словник.

– Розповсюдження листівок і забороненої літератури. За це були засуджені:

– 21 річний Тимків Павло, учитель села Луг Надвірнянського району, член молодіжної ОУН; піонервожатий Незвиської школи Городенківського району Цимбал Олег (розповсюджував антирадянську літературу); Карабчук Петро – директор школи села Голови Верховинського району; Пашак Мирослав – інспектор Снятинського району та інші⁹.

– Участь у діяльності підпільної організації: серед них Синітович Олексій, учитель Перехрестинської школи Верховинського району – вояк УПА (сотня Хмари, псевдо Біскет); Карачевський Теодор – директор Іванівської школи Рожнятівського району – член ОУН (псевдо Когут)⁹.

– творчі працівники – композитори, поети, художники. Наприклад, Когут Ганна-Зиновія, вчителька, потім бухгалтер, диригент у Косові. Звинувачення: член ОУН, псевдо Лоза, Христя, авторка повстанських пісень. Паньків Михайло, учитель військової підготовки у школі села Михальче Городенківського району. Звинувачення: писав і розповсюджував націоналістичні пісні. Починаючи від Тараса Шевченка, за вірші й пісні російські шовіністичні власті карали нашу творчу інтелігенцію постійно. Попенюк Зиновій, уродженець села Княже

Снятинського району, студент Чернівецького університету, який “писав націоналістичні пісні та розповсюджував листівки”. Більше “пощастило” директорів Космацької школи Богородчанського району: за складання текстів листівок його засудили лише на 10 років! Засуджували навіть тих, хто з’являвся з провиною, – хоча режим обіцяв простити участь у підпільній боротьбі. Так, студент Станіславського фізкультурного технікуму Демедюк Микола з’явився з провиною. Влада ніби простила йому, але через кілька років його заарештували і засудили на 25 років. Мабуть, він відмовився бути сексотом або брати участь у спецбоївках⁹.

До речі, виконання повстанських пісень, розповідей про героїв – вояків УПА переслідувалось аж до розпаду СРСР. Не дивно, що сьогодні окремі письменники, художники, науковці уникають писати на цю тему. Страх, що тоді їх охопив, не відпускає до цього часу.

Наступним найбільш розповсюдженим терміном покарання було 10 років. Цим строком ув’язнення покарано 43,3%, у тому числі від усіх заарештованих частка засуджених жінок становила 51,8%, учнів і студентів була 48%. За що карали на цей великий строк?

До цієї категорії належали молоді дівчата-зв’язкові, обслуговуючий медичний персонал, які пройшли відповідні навчання, постачальники ліків, ті, що переховували рядових вояків УПА, підозрювані у зв’язках із підпіллям.

Так, учителька з Коломиї Костюк Марія намагалася передати керівництву кущового проводу списки вчителів⁷. Було й таке: 17-літній учитель Трофанівської школи Угринчук Роман кинув каменем у портрет Сталіна і отримав цей же строк. Проте переважну більшість засуджували на 10 років ув’язнення за участь у підпільній діяльності та зв’язки з ОУН. Таким чином, якщо до розстрілу або 25 років засуджували провідників УПА та тих, що відзначилися у боротьбі з карателями, то 10-літній строк був призначений для рядових бійців УПА або тих, хто їм допомагав. Таке робилося з метою застрашити населення краю великими строками ув’язнення і тим самим створити прірву між населенням і повстанцями. Проте це їм не вдалося. Підтримка місцевим населенням була до кінця боротьби, тобто до середини 50-х років.

З усіх заарештованих випущено на волю лише 20 (3,9%) як таких, що не виявлено злочину. Серед них були заарештовані в 1939–1941 роках, та в післявоєнний період. До таких належали ті, що мужньо витримали катування і не признались у своїй участі або взагалі не брали участі в національно-визвольній боротьбі. Були й ті, що погодились співпрацювати з карателями – сексоти. Так, студент Станіславського учительського інституту Смицюк Василь, учасник УПА, псевдо Ворон, під час катування погодився працювати інформатором. Коли його випустили, то він від співпраці ухилився. Тоді його заарештували й засудили на 10 років позбавлення волі.

Чи існували окремі шкільні та студентські підпільні організації? Офіційних документів про них не виявлено. ОУН і УПА якщо і користувались послугами тих, хто навчався, то організовували їх у підпільні п’ятірки, які очолювали досвідчені керівники, і тим самим було зменшено кількість жертв серед юнацтва з причини організованого конспіративного досвіду. Така політика керівництва ОУН повністю виправдала себе. Із числа керованих Організацією вийшло немало провідників УПА, активних борців за самостійну Україну. Таким прикладом є ветеран УПА Петро Підлетейчук².

Народився він 15 вересня 1930 року в селі Хімчин Косівського району. Батько був ветераном УГА. Зв’язаний з ОУН був його старший брат. Вони й сформували світогляд юнака. Вже в школі він допомагав підпіллю. Після закінчення середньої школи поступив на історичний факультет Станіславського педінституту, будучи вже членом ОУН. Та через зраду з другого курсу змушений був перейти у підпілля, де пройшов вишкіл і отримав звання хорунжого. Працював у референтурі пропаганди. У червні 1952 року Підлетейчука агенти КДБ заарештували. У числі 60 заарештованих його відправили до Києва, де 13 місяців просидів у одиночній камері, перебуваючи під слідством. У 23 роки мужнього юнака засудили до розстрілу. Три місяці просидів у камері смертників Лук’янівської тюрми. Потім кару смерті йому замінили на 25 років каторги. Відбув 10 років у таборах Норильська й Тайшета. За хрущовської відлиги Підлетейчука було звільнено, проте він перебував під постійним наглядом. Працював у Івано-Франківській мехколоні, пізніше – електриком у рідному селі. Тут він організовував осередки Руху, Братства УПА, демократичної партії, виїжджав у східні області України як агітатор за незалежну Україну².

Існували підпільні організації у Тлумацькій, Тишківській середній школах і в Нижньому Березові. Поки що документальних підтверджень про їх діяльність ми не маємо, а опираємось на розповіді окремих людей. Так, створення Тлумацької підпільної організації було спровоковано органами КДБ, адже один із її учасників був провокатором. Юним підпільникам, мабуть, не вдалося зв’язатися з ОУН, інакше були б паралельні арешти її членів. Усі вони заарештовані та засуджені, а провокатора перевели в інший район на керівну комсомольську роботу. Прізвиська провокатора ми не подаємо, щоб не травмувати його рідних⁵.

Є свідчення про існування такої організації у Тишківській СШ Городенківського району. Учасники підпілля були заарештовані після закінчення школи й засуджені на 25 років позбавлення волі (Ярослав Пиндус і Микола Бабинський). За всіма ознаками зв’язок із Організацією в них був. Нерозкритою залишилась юнацька підпільна організація у Нижньому Березові, та її члени не були репресовані. Дослідник УПА Григорій Дем’ян вважає її осередком УПА, який утворився в 1949 році з 15–16 річних юнаків: Петра Арсенича – псевдо Заруба, Ярослава Геніка, Миколи Геніка, Степана Геніка – псевдо Беркут, Івана Геніка, Василя Арсенича – псевдо Клен, Івана Ільницького – псевдо Ліска. Юні підпільники займалися виготовленням і розповсюдженням листівок, читанням підпільної літератури, прослуховуванням заборонених радіопередач, а потім їхній зміст передавали людям.

Ще про молодших двох юних підпільників розповіла відома підпільниця, уродженка села Рошнів Тисменицького району Ольга Гросберг – псевдо Степанівна. Уривок розповіді про двох юних Петрусів цитую з її спогадів:

“...Я застала їх у Голині вже сиротами (1945 року. – М.П.). В одного з них, десятилітнього, маму спалили живцем у хаті за підтримку УПА. Спалили би й Петруся, але його врятували сусіди. Тата в нього вже тоді не було – не знаю, що з ним сталося. У другого, одинадцятирічного, тата й маму вивезли до Сибіру. Спалили хату, їх згарища були по сусідству. Петрусі були стрієчними братами. Я забрала їх до себе. Була я в Новиці чи Кадобні – шукала їм поряд квартиру. Хлопці добре знали всі села. Вороги не звертали на них уваги, а то були перші мої помічники. Хто б міг подумати, що діточки, які тягнуть, як коненята, у поле гній, мають під ним на санках коробку від фугасних бомб, повну ліків для повстанців? Лиш недавно я довідалася, що Петрусі бігли за мною, як мене везли непритомну, і плакали. Як їх тоді не постріляли душоуби! (19 грудня 1946 року. – М.П.).

Вони прожили ще два роки. Викопали собі в полі біля Новиці криївку. Коли її вислідили – розірвалися гранатою. Мали її, напевно, від станичного, якому помагали”⁴.

Отже, загинули вони десь у кінці 1948 року. Чому підірвалися? Вони знали багато явок, людей, які їм допомагали. Тому під час катування хлопці могли все це видати. Потерпіло б немало через них людей. Цілих три роки вони жили в підпіллі. Загинули вони приблизно у 13–14-річному віці.

Ми навели лише окремі приклади участі юнаків у боротьбі за визволення України, а ця тема заслуговує на більш детальне вивчення.

Ми звертаємося до всіх небайдужих людей із проханням. Якщо комусь відомо про участь викладачів вищих і середніх навчальних закладів, учителів, студентів, учнів у підпільному русі, у боротьбі в рядах УПА, то пишіть про них у пресі, збирайте про них матеріал для музеїв, зберігайте у своїх родинних архівах, щоб не дати забути про їхній героїзм заради незалежності України. Небагато знайдеться ще країн, в яких інтелігенція так самовіддано, героїчно боролася за самостійність своєї Вітчизни. Істинно кращі представники української інтелігенції завжди являли собою сіль землі нашої.

Які можна зробити висновки з нашого повідомлення?

Наголосити ще раз про жертвовну участь прикарпатської інтелігенції, наших юнаків і юначок, і навіть дітей, у боротьбі за незалежну соборну Україну? Боролися, хоча добре знали, що проти них була кинута в согню разів могутніша мілітариська машина. Знали про те, які катування чекають на них після арештів. Звичайно, можна. Але ми вирішили перекинути місток у сьогоднішній день, коли вже проголошено незалежність нашої Вітчизни. Спитаємо у себе, чи всі ми захочемо стрілятися, підірватися на гранатах-трибівках, витримувати небачені у світі катування, а потім на багато років іти на каторгу?

- ¹ Спогади Козина Євгена Олексійовича, 1926 року народження, народився в с. Яблунів Галицького району, освіта середня спеціальна, вчитель, пенсіонер. Колишній вояк УПА, на засланні перебував у 1950–1960 роках / Музей освіти Прикарпаття. – Кн.1, інвентарний № 1142.
- ² Спогади Петра Підлетейчука, 1930 року народження, народився в с. Хімчин Косівського району, освіта 1–2 курс Станіславського педагогічного інституту, пенсіонер. Арештований 1952 р., звільнений у 1958 році / Музей освіти Прикарпаття. – Кн.1, інв. № 1646.
- ³ Спогади записані автором від Неміша Юрія Дмитровича, народився 1928 року в селі Чернятині Городенківського району. Освіта вища, пенсіонер, проживає в Омську / Архів автора. Записано у травні 2008 р.
- ⁴ “Будеш другою Степанівною” Спогади повітової провідниці юначок ОУН Ольги Гросберг-Наконечної // Слово про отчий край. Короткий історичний нарис села Рошнева. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2005. – С. 31.
- ⁵ Записано від К.В.І., 1930 – 1986, уродженця Тлумацького району, освіта вища, вчитель. Записано 1972 р. / Архів автора.
- ⁶ Записано від Кульчицького Івана Васильовича, 1929 р. н., у селі Тишківці Городенківського району, освіта вища, пенсіонер. Записано 28 травня 2006 року / Архів автора.
- ⁷ Записано від Мохорука Дмитра Івановича, 1948 р. н. у селі Топорівцях Городенківського району, освіта вища, пенсіонер. Записано у жовтні 2007 року.
- ⁸ Дем’ян Григорій. Подвижник краєзнавства / Григорій Дем’ян // Історико-культурна спадщина Прикарпаття.– Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2006. – С. 65–66.
- ⁹ Полек Володимир. Відомі педагоги. Біографічний довідник / Володимир Полек, Дмитро Дзвінчук, Юрій Угорчак. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 1999. – Т. II. – 283 с.
- ¹⁰ Романюк Іван. “Як ви вмирили, вам дзвони не грали...” / Іван Романюк // Край. – 1992. – 19 травня (про Романа Ємчука і Теодозія Бітовського).
- ¹¹ Мартиролог загиблих учасників ОУН–УПА вихідців із Городенківського району // Край. – 1992. – 26 травня (про Дороша Володимира Миколайовича (1873–1940)).
- ¹² Мартиролог загиблих учасників ОУН–УПА вихідців із Городенківського району // Край – 1992. – 26 вересня (про Василенка Ярослава Олексійовича (1922–1946), Василика Мирона Олексійовича (1924–1945), Лабача Леся Васильовича (1929–1949), Морозевича Юліана Михайловича (1916–1945)).
- ¹³ Мартиролог загиблих учасників ОУН–УПА вихідців з Городенківського району // Край – 1992. – 28 вересня (Боднарчук Микола Іванович (1927–1945)).
- ¹⁴ Мартиролог загиблих учасників ОУН–УПА вихідців із Городенківського району // Край. – 1992. – 3 жовтня (Парашук Іван Васильович (1924–1940), Парашук Іван Федорович (1934–1950), Човганюк Юрій (1932–1950), Онищук з Серафінців (1932–1950)).
- ¹⁵ Мартиролог загиблих учасників ОУН–УПА вихідців із Городенківського району // Край. – 1993. – 13 лютого (Маряш Микола Григорович (1924–1947)).
- ¹⁶ Мартиролог загиблих учасників ОУН–УПА вихідців із Городенківського району // Край. – 1993. – 19 лютого (Лютак Петро Григорович (1906–1946)).
- ¹⁷ Мартиролог загиблих учасників ОУН–УПА вихідців із Городенківського району // Край. – 1993. – 13 березня (Дерпак Іван Дмитрович (1932–1951), Кушнірук Михайло, Книгіницький Михайло, Микитюк Микола, Попадюк Ганна).
- ¹⁸ Іван Гринджук. Дівоча честь // Народна воля. – 1992. – 6 жовтня (Ірина Павликович (1922–1945)).
- ¹⁹ Ганна Шепетюк. Ми таки вистояли /про учениць Коломийської СШ №2 8–10 класів Томенко, Зарицьку, Урбанович, Скільську, Ганну Шепетюк, яких арештували за участь у підпільній організації.

Ukrainian intelligentsia always accepted active voice in a national liberation fight for independence of the country, including in 30-50th of XXth century. Among it quite a bit was workers of education, students, students of higher, formsrepresentatives of Western and East Ukraine. The communist mode cruelly fallen out with them. Documents and stories of respondents testify to superhuman tortures of the arrested participants of fight, which was then reprobated to death punishment or sent on long years (10-25 years) in the camps of Gulagu. However able these repressions were to break brave patriots. They to the end remained faithful the idea of independent Ukraine. Author on an example 515 participants expose the features of underground fight and types of violence of the mode above them.

Key words: OUN, UPA, teachers, schoolboys, students, Prikarpattya, underground.

УДК 929 : 94 (477.8)
ББК 63.3 (4 Укр) – 8

Тарас ФЕДОРІВ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ СТЕПАНА БАНДЕРИ В ПІСЛЯВОЄННІ РОКИ (1945–1953 рр.)

Висвітлюється тема громадсько-політичної діяльності Степана Бандери в післявоєнний період. Розглядаються такі проблеми, як формування структур ОУН (Бандери) в еміграції, налагодження контактів із Воюючою Україною, боротьба Провідника ОУН з інспірованими радянськими спецслужбами справами розколоту ЗЧ ОУН, міжнародний аспект діяльності С.Бандери та очолюваної ним Організації в 1945–1953 рр.

Ключові слова: Організація Українських Націоналістів (ОУН), Українська Повстанська Армія (УПА), Українська Головна Визвольна Рада (УГВР), Закордонні Частини ОУН (ЗЧ ОУН), Провідник ОУН, Степан Бандера, післявоєнний період, холодна війна, рейдові групи, націоналістичне підпілля.

Життя та діяльність Степана Бандери, як і всієї його родини, нерозривно переплетені з долею України. Одним із найбільш значущих та малодосліджених є післявоєнний період політичної біографії Провідника Організації Українських Націоналістів (ОУН). Хронологічні рамки досліджуваної теми визначені важливими подіями в історії всієї, а особливо Східної, Європи. Завершення воєнних дій між фашистською Німеччиною та СРСР (травень 1945 р.) призвело до радикальних територіальних змін між державами, встановлення тотального контролю сталінського режиму над більшістю країн-сусідів на західних кордонах Радянського Союзу, що, у свою чергу, змушувало керівництво таких антикомуністичних формацій, як ОУН і УПА, шукати нові форми опору. Кінцевою датою післявоєнного періоду в контексті життєпису Степана Бандери зокрема та українського національно-визвольного руху в цілому, можна вважати ряд таких важливих, хоч і дещо різнопланових, подій: смерть Й.В.Сталіна (1953 р.), боротьба за владу в комуністичній верхівці та утвердження на керівних постах ВКПб вихідця з України Микити Хрущова, становлення ЗЧ ОУН, повернення після тимчасового добровільного відходу до керівництва за рішенням Четвертої конференції Організації і повторного обрання Степана Бандери (травень 1953 р.), Саме в цей час стає все більш помітною тенденція до загострення протистояння між великими державами (після кількох років відносно мирного співіснування різнополюсних глобальних суспільно-політичних систем розпочинається “холодна війна”).

Приблизно до 1990-го року єдиним джерелом інформації про факти біографії провідника ОУН (Револьюційної) були здебільшого погромні статті в газетах – “Радянській Україні”¹, “Правде України” та інших подібних виданнях, які повторно передруковувались і в наш час², та книжки про українських буржуазних націоналістів “штатних” радянських “дослідників”³. Між лайкою і брехнею цікаві до історії навчалися вилловлювати якісь факти. На зорі незалежності, попри буянню перебудовної свободи, статей про Бандеру та УПА було не так і багато⁴. Револьюційними були публікації Юрка Покальчука в популярному тоді тернопільському тижневику “Заповіт” під назвою “Бандера, Лебідь та інші”⁵. Запам’яталася перша, очевидно, чесна стаття Юрія Панкова в московській пресі – у газеті “Мегаполис-Експрес” під дещо викличною назвою “Степан-Барабан” (виявилось, таким було його дитяче прізвище)⁶.

Першими, хто писав про Бандеру як національного героя були автори видань СНУМу – Спілки Незалежної Української Молоді⁷. Слід згадати Дмитра Корчинського, Олега Вітовича, Віктора Рога, Андрія Шкіля, Карпінського та Парубя, Тараса Чорновола, бо саме в “Замковій горі”, “Молодій Україні”, “Націоналістичній Україні”, “Молодому націоналісті”, “Спадщині” виходили перші публікації, які давали матеріал для дискусій і роздумів⁸.

Період еміграції С.Бандери висвітлювався у всіх цих публікаціях дуже фрагментарно. Післявоєнний період діяльності Степана Бандери є менш дослідженим, ніж, скажімо, міжвоєнні роки. Перебування у вимушеній еміграції послаблювало безпосередні, оперативні, зв’язки провідних діячів ОУН із підпіллям на Західній Україні, усі контакти здійснювалися в умовах

крайньої конспірації, тож легальних достовірних тогочасних документів про збройну боротьбу бандерівців проти більшовицької влади небагато. Цінну інформацію про особисту участь Степана Бандери у визвольних змаганнях того часу дають офіційні документи керівних органів ОУН, УПА⁹, особисті документи¹⁰, кореспонденція Провідника¹¹, спогади його найближчих соратників¹², рідкісні збережені документи радянських органів держбезпеки¹³, рішення та постанови компартійних інстанцій щодо боротьби з “партизанкою”¹⁴. Важливим джерелом для даного дослідження є матеріали тогочасної преси як української (бандерівські офіціози та видання їх опонентів)¹⁵, так і радянської¹⁶, польської¹⁷, німецької¹⁸. У вказані роки вийшли деякі статті Степана Бандери, присвячені актуальним на той час проблемам¹⁹.

Окремого монографічного дослідження теми на даний час нема. Історіографію проблеми складають публікації дослідників із табору прихильників бандерівського крила ОУН²⁰, статті та окремі видання критиків ЗЧ ОУН, зокрема із числа мельниківців та “двійкарів”²¹, численні тенденційні “праці” радянських²², польських авторів²³, що висвітлюють їхній погляд на історію взаємин ОУН із владою СРСР та ПНР. Міжнародну політику ОУН Бандери дотично доповнюють нові фактичні дані, зокрема й відповідні дипломатичні документи Західних країн²⁴. Чимало сучасних авторів торкаються окремих аспектів громадсько-політичної діяльності Степана Бандери в післявоєнні роки, найбільша кількість таких статей та книг вийшла напередодні 100-річного ювілею Провідника, проведено ряд науково-практичних конференцій, значний обсяг фактичного матеріалу зібрано у фондах історико-меморіального музею Степана Бандери²⁵.

Уже наприкінці 1944 р. у зв'язку з намаганням німецьких властей притягнути й ОУН до формованого ними “Українського Комітету”²⁶, були звільнені з концтаборів Степан Бандера, Ярослав Стецько й кільканадцять інших, серед яких і Лев Ребет²⁷. Усіх їх було взято під поліційний нагляд, та, використавши хаос, що вже опановував навіть органи гестапо, вони зуміли втекти з-під тієї опіки²⁸. Лев Ребет відшукав свою дружину у Відні, де їх і застав кінець війни. Однак вони опинилися в радянській зоні Відня й тому у вільній частині Австрії, а потім Німеччині Лев і Дарія Ребет перебували якраз на переломі 1945–1946 років²⁹.

У вересні 1944 року Провідник ОУН вийшов із концтабору “Саксенгаузен”, однак до грудня ще перебував під німецьким наглядом³⁰. Після звільнення С.Бандера винаймав будинок у Бурмайстра в Брайбруку над озером Амерзе, жив деякий час біля Штамберзького озера в лісі, а потім, нарешті, перебрався на Крайтмарштрассе в Мюнхені³¹. Саме в Баварії Степан Бандера провів 40–50-ті роки ХХ ст., проживаючи під паспортом на ім'я Штефан Попель. За однією з версій, паспорт дістався йому від львівського шахіста Стефана Попеля, який у 1944 р. покинув Україну, на поч. 50-х років жив у Парижі, а в 1956 р. переїхав до США³².

Починаючи з 1941 р. і до кінця життя, Бандера не зі своєї волі перебував поза межами Батьківщини, але всі його зусилля на громадсько-політичній ниві підпорядковувалися виключно імперативам справи визволення України. Після виходу з концтабору Степану Бандері потрапити до України вже не вдалося, хоч такі плани в нього були, із цього приводу він листувався через кур'єрів із Головнокомандувачем УПА Романом Шухевичем³³.

Центральні органи ОУН гнісля закінчення війни знаходилися на території Західної Німеччини. Провідні члени ОУН, що вийшли з концтаборів, зустрівшись із крайовими членами Проводу, що як члени ЗП УГВР виїхали на еміграцію, створили Закордонний Центр ОУН (ЗЦ ОУН). Після капітуляції Німеччини мережу ОУН на чужині розбудовано й ЗЦ ОУН перейменовано на Закордонні Частини ОУН (ЗЧ ОУН)³⁴. До проводу ЗЧ ОУН ввійшли і Степан Бандера, Ярослав Стецько, Степан Ленкавський та інші, що вийшли з німецьких концтаборів, і Микола Лебідь, Мирослав Прокоп і ті, що були членами Проводу ОУН в Україні й опинилися згідно з його дорученнями на чужині. Почалася розбудова сітки ОУН на чужині й налагодження контактів із проводом ОУН в Україні³⁵.

Закінчення великої війни принесло нові реалії на простори Європи, зміни в обставинах спричинили й значні корективи в тактиці й стратегії діяльності очолюваної С.Бандерою ОУН. Згідно з Ялтинським договором, підписаним 11 лютого 1945 р. між Рузвельтом (США), Черчиллем (Великобританія), Сталіним (СРСР), усі громадяни СРСР підлягали репатріації. У лютому 1945 р. відбулась Ялтинська конференція. Наступним кроком формування нових умов світо-

вого розвитку стало створення Організації Об'єднаних Націй. Відбувається поділ Європи на різнополіусні табори³⁶.

Важливим фактором суспільно-політичного розвитку залишався антикомуністичний та національно-визвольний рух, що продовжувався, зокрема, і на теренах України³⁷. У листі до Й.Сталіна від 15 листопада 1945 р. М.Хрущов писав, що розгром Німеччини та Японії, зміцнення воєнно-економічної могутності й зростання міжнародного авторитету СРСР викликають розгубленість і почуття приреченості серед “залишків банд українсько-німецьких націоналістів”³⁸. Життя показало, однак, що велетенська наддержава не могла придушити підпільно-партизанську активність у західних областях УРСР упродовж десятка років – майже до середини 1950-х.

Попри величезні втрати від оперативно-військових ударів комуністичних силових структур, у Західній Україні тривала боротьба озброєного підпілля націоналістів. Влада не могла вважати себе цілковитим господарем там, де діяли ланки Львівського, Карпатського, Волинського крайових проводів (КРП), відповідних структур на Волині, Поліссі, а також декілька десятків окружних, надрайонних та районних проводів, численні “легальні” осередки ОУН у населених пунктах, різних організаціях та навчальних закладах³⁹.

Опір підпілля породжував у закордонних центрах ОУН сподівання на можливість повалення комуністичної влади (надії при цьому покладалися на глобальне зіткнення Захід – СРСР, а ескалація “холодної війни”, монополія США на ядерну зброю давали на це підстави)⁴⁰. Провід руху опору в Україні намагався координувати свої дії з еміграційними колами. Уже в кінці 1944 р. за кордон виїхала частина членів УГВР і тут оформила Закордонне Представництво (ЗП УГВР), головою якого став о. І.Гриньох⁴¹. Зовнішні зв'язки та інформацію провадив генеральний секретар закордонних справ М.Лебедь, який у 1945-му встановив зв'язки з альянтами в Італії⁴².

Українські націоналісти намагалися знайти спільну мову з іншими антикомуністичними організаціями та структурами, робили спроби винести українську справу на міжнародний рівень. Ще на початку 1944 р. представники визвольного підпілля, що діяли від імені ініціативної комісії УГВР, вели розмови та досягли деяких узгоджень (взаємний ненапад на спільній території дій) із польським підпіллям (Армія Крайова) та урядовими і військовими представниками Румунії й Угорщини⁴³. Уже в еміграції вислано низку меморіалів на Мирову конференцію в Парижі (спільно з представником екзильного уряду УНР), ведено інтенсивну інформативну діяльність (Українська Пресова Служба)⁴⁴.

Пріоритетним напрямком діяльності ЗЧ ОУН у перші повоєнні роки було підтримання постійного зв'язку із Краєм, що в тогочасних умовах було надскладним завданням. Щодо складності кур'єрських контактів із Воюючою Україною, Степан Бандера згодом розповідав: “Втримування зв'язку між Батьківщиною і закордоном належить до найважчих завдань, які Організація мусить виконати в своїй революційній боротьбі і підпільній діяльності проти большевизму. Для цієї служби вибирається і на Батьківщині, і за кордоном найкращих характером, з ідеологічно-моральними вартостями членів Організації, найвідважніших, найжертівніших і в практичних питаннях найспритніших. Члени зв'язку вишколюються і заправляються всебічно і спеціально. Попри всі намагання з нашого боку і повний вишкіл, під час виконання своїх обов'язків гине пересічно половина зв'язкових. Часами втрати є ще більші. Буває, що цілі групи найкращих борців за свободу, вишколених і вивінуваних з великим трудом і коштами, повністю знищуються ворогом. Однак, переривані зв'язки відновлюються знову новими групами”⁴⁵.

Контакт Проводу на чужині з Батьківщиною мав не тільки важливе оперативнотактичне значення з огляду на рації збройної боротьби, але й інформація з України серйозно впливала на стратегію ОУН у цілому. “Вістки, документи і пояснення окремих подій і тенденцій розвитку ситуації, що передається в обидва напрями, мають не тільки значення стосовно їх змісту. Вони уможливають правильно розуміти вістки, які передаються через залізну заслону в обох напрямках через радіо, пресу і різні публікації. Завдяки власним інформаціям про процеси і події в Советському Союзі, які приховуються урядом перед Заходом, ЗЧ ОУН

мають можливість правильно коментувати офіційні інформації советського уряду, що поширюються через радіо і пресу перекрученими і однобічно насвітленими”⁴⁶.

Позначалися на розвитку подій, особливо в Західній Україні, і складності у стосунках між різнонаціональним населенням краю, що загострилися під час жорстоких воєнних дій. Під кінець 1944 р. німців в Україні не стало: під напором радянських військ німецька армія втекла з України, а перед тим німецька окупаційна влада. Ворогом для України залишався, здавалося, лише один. Та несподівано з’явився ще один: комуністична Польща. Договором від 16.8.1945 р. Москва віддала Польщі західну смугу української землі: Лемківщину, Засяння, частину Любачівщини, Равщини, Сокальщини, Холмщину і Підляшшя, разом 19000 кв. кілометрів із півтора-мільйонним населенням⁴⁷. Цю смугу назвали “Закерзоння”. Споконвіку цю землю заселяв український нарід і він був єдиним законним її власником⁴⁸.

Українське населення потребувало охорони і її забезпечували ОУН і УПА. Положення загострилося, коли Польщу окупували “совети” і створили комуністичну польську державу. “Польська влада, спираючись на поліцію й військо, повела дуже гостру нагінку проти українців і приступила до насильного виселювання українців з Закерзоння”⁴⁹.

З установленням комуністичної Польщі на допомогу тим бандам прийшла польська міліція та “Баталіон Операційних Внутрішніх Військ”. Навесні 1945 р. кинено на боротьбу проти УПА три бригади “Внутрішніх Військ” із Любліна та запасні полки польського війська. У квітні 1945 р. сформовано для боротьби з УПА на Закерзонні окрему військову формуцію “Ряшів”, що складалася із двох дивізій. Однак акцію примусового переселення всіх українців із Закерзоння УПА зірвала. У березні 1947 р. на Закерзоння приїхав заступник міністра оборони ген. Свєрчевський, герой війни в Іспанії, для керування знищенням УПА, проте він загинув при першій зустрічі з УПА⁵⁰. Польський уряд уклав спеціальний договір з урядом УРСР та Чехословаччини про спільні дії для ліквідування УПА⁵¹. Акція “Вісла” тривала до 10 серпня 1947 р.⁵²

Найдошкульнішою зброєю в тій акції було виселення всіх мешканців Закерзоння на польські терени. Не стало джерела доставки харчів. Тому після важких боїв, в яких бійці УПА виявили неперевершений героїзм, близько 600 бійців перейшло рейдом до західної Німеччини, а решта – на терени УРСР. За польськими офіційними даними в тих боях з УПА в 1944–1947 рр. польські збройні частини втратили 2199 осіб убитими; утрати УПА становили близько 1500 вбитих⁵³.

У післявоєнній міжнародній ситуації ЗЧ ОУН, як провідна сила збройної національно-визвольної боротьби, шукає своє місце та роль. У лютому 1945 року нарада Центрального проводу ОУН(Б) у Відні ухвалює: не розриваючи остаточно зв’язків із німцями, увійти в контакт з англо-американськими зацікавленими органами, що й було зроблено того самого року в Римі. Улітку 1945-го представники ЗП УГВР досягають домовленості з командувачем американських військ в Європі Д.Ейзенхауером про співпрацю⁵⁴.

На переконання Провідника ОУН Степана Бандери, Організація мала виконувати завдання значно ширші, ніж звичайна політична структура. У його творах читаємо: “Організація Українських Націоналістів (революціонерів) – це визвольна політична організація, що своїм характером, своїми цілями, своїм ідейним змістом і своєю діяльністю істотно відрізняється від усіх українських політичних партій. Вона не стає речником інтересів якоїсь окремої частини народу, не виводить своїх цілей, своєї програми з якоїсь абстрактної, теоретичної суспільно-політичної програми, її основне завдання і посвята – це боротьба за визволення України, змагання за Самостійну Соборну Українську Державу, що єдина може забезпечити українському народові повну волю, всебічний свободний розвиток, добробут, соціальну справедливість і справжнє народоправство. Коли ця мета буде досягнена, тоді рацією існування і змістом діяльності ОУН буде дальша жертвенна служба Україні відданою працею і творчим змаганням за найкращий розвиток і досягнення українського народу у всіх ділянках життя, за розквіт і велич Української Держави, боротьба з усім, що стоїть тому на дорозі”⁵⁵.

Наслідком складності обставин в яких відбувався обмін інформацією та координація дій між закордонними представниками та активними повстанцями на території України, стали непорозуміння, що переросли в протиріччя та розколи. При ЗП УГВР діяла Місія УПА. До 1948 р.

Закордонні Частини ОУН (С.Бандери) підтримували ЗП УГ ВР, але незабаром виникли між ними розходження – ідеологічні, тактичні й особисті⁵⁶.

Восени 1949 р. УГВР разом із Головним Командуванням УПА і Проводом ОУН на Українських Землях переслали за кордон незабутнє “Звернення Воюючої України до всієї української еміграції”, що було опубліковане на чужині всією українською самостійницькою пресою⁵⁷. Першим під цим зверненням був підпис о. проф. М.Лаврівського, члена УГВР⁵⁸, голови підпільної Української Католицької Церкви. Це Звернення стало новим заповітом для кожної чесної української людини, для кожного щирого українського патріота на чужині⁵⁹.

Після Великого Збору УГВР видала “Універсал УГВР до Українського Народу” та “Звернення до всіх насильно вивезених з України і тих, що мусили покинути Рідні Землі, братів і сестер наших, до всіх українців на чужині” і “Звернення до всіх українських вояків, що перебувають поза межами батьківщини”. Усі ті звернення УГВР друкувалися в 1944–1945 роках в офіціозах УГВР в Україні і в підпільних виданнях ОУН і УПА й окремими виданнями масово розповсюджені по всій Україні, окупованій більшовицькою Москвою⁶⁰.

Восени 1946 р. мережа ОУН і УПА масово поширила по всій Україні нове звернення УГВР “До Українського Народу під московсько-більшовицькою окупацією” з приводу нової хвилі більшовицького терору, а на початку 1947 р. “Заклик УГВР до Українського Народу в справі бойкоту виборів з січня 1947р.” Проведений українцями на заклик УГВР бойкот більшовицьких виборів був дошкульним моральним ударом для московських окупантів, бо виявляв справжнє ставлення до них усього українського народу⁶¹.

Різниця в умовах життя та діяльності “підсовецьких” українців і тих, що опинилися за кордоном, була разючою. Опинившись у вільному світі, українські *неповоротці* (“діпісти”)⁶² відновили свою політичну діяльність, відновили своє існування майже всі довоєнні українські політичні партії: УНДО, УСРП та ін.⁶³, й постали нові, як от УРДП, УНДС та інші. Це висунуло потребу консолідації політичних сил у формі створення єдиної, верховної політичної формації, що об’єднувала б діючі українські політичні партії й “середовища”.

В Україні таку консолідацію було завершено створенням у липні 1944 р. Української Головної Визвольної Ради – УГВР. Для репрезентування за кордоном і керування політичною дією українців на чужині УГВР вислала за кордон “Закордонне Представництво УГВР”. “На жаль, ЗП УГВР не зуміло сповнити своє завдання, не приєднало до себе еміграційні партії й середовища і, в додатку заплуталось у внутрішній конфлікт в ЗЧ ОУН, і так перетворилось фактично у ще одно еміграційне “середовище”. Тому з’явилася ініціатива консолідувати українську спільноту на чужині на якійсь іншій базі. Після неуспішного намагання здійснити це у формі “Координаційного Українського Центру”, зініціюваного о.др. В.Кушнірем із Канади, прийшла спроба здійснити це у формі еміграційної “Української Національної Ради”. Її зініціювало середовище “Державного Центру УНР” і тому відразу поза тією ініціативою стала організація українських гетьманців. Про становище ОУН до вищезгаданої ініціативи писав Степан Бандера у своєму “Слові до Українських Націоналістів”⁶⁴. Із цього приводу він висловився так: “Ми рішуче проти засади відокремлювання нашого руху і нашої політичної акції від решти українського організованого політичного життя й акції, засади двоподілу. Ми визнаємо і реалізуємо засаду змагання до однієї скоординованої самостійницької політичної дії, засаду співдіяння в ній всіх українських самостійницьких політичних середовищ”⁶⁵. Згідно із цим, Провід ЗЧ ОУН вислав до підготовчої Комісії УНРади своїх представників, які брали участь у першій сесії тієї еміграційної УНРади. Але, вже при оформленні УНРади виявилися надто великі протиріччя в розумінні такої формації між ОУН та партіями, що стали членами УНРади⁶⁶.

Степана Бандеру гнітили чвари та конфлікти, що побутували серед українців-емігрантів; він вважав, що є інші, не менш важливі, пріоритети. “Очевидно, що еміграція має й інші завдання. Плекати, розвивати українські вартості в різних ділянках життя, зокрема такі, що для них у підбольшевицькій дійсності немає місця. Виховувати і підготовляти на чужині кадри для повноцінної участі у визвольних змаганнях і в державному будівництві. Підготовляти фахові сили для збройної боротьби і визвольної політичної праці. І багато інших завдань стоїть перед еміграцією”⁶⁷.

Окремою сторінкою взаємовідносин у діаспорному середовищі є суперечка між прихильниками Бандери й так званими “двійкарями”, яких очолював Лев Ребет. Друга, надзвичайна, Конференція ЗЧ ОУН у Міттенвальді (Німеччина) приділяє цій справі особливу увагу. Л.Ребетові, його дружині Дарії та їх однодумцям було дано необмежений час для представлення учасникам конференції суті їхніх тверджень, закидів і критики ЗЧ ОУН, а після широкої дискусії учасники конференції переважаючою більшістю засудили дію “опозиції” як шкідливу для ОУН і для української визвольної справи, їхні “позиції” як оперту на демагогію диверсію проти ОУН, і тому усунуено обох Ребетів і ще кількох їхніх спільників з “опозиції” з ОУН⁶⁸.

Про все це повідомлено Провід ОУН на Українських Землях. Звідти прийшли листи з виявами найглибшого здивування, гіркоти й докорів, що в час, коли в Україні в неймовірно важких умовах боротьби гинуть щодня найкращі члени ОУН, на еміграції члени тієї самої ОУН витрачають час та енергію на незрозумілі Красві внутрішні конфлікти⁶⁹. “Тур”-Шухевич в імені Проводу ОУН на Українських Землях “заквестіонував” доцільність викинення членів “опозиції” з ОУН і запропонував даліше шукання полагодження конфлікту, подаючи різні пропозиції, а якщо зліквідувати конфлікт згодою буде таки неможливо, то хай провід ЗЧ ОУН від себе, а “опозиція” від себе пришлють до Краю свого представника, який вяснить Проводові в Україні суть конфлікту⁷⁰.

Обидві сторони конфлікту в ЗЧ ОУН постановили виконати останню пропозицію Краю: вислати свого представника до Краю, щоб вони там, в Україні, з’ясували вичерпно суть конфлікту Проводові ОУН на Українських Землях, який повинен остаточно прийняти рішення. Пожвавлення міжпартійних та міжфракційних дискусій підштовхнули Степана Бандеру до активізації написання та публікації статей на актуальні тогочасні теми. У січні 1946 р. у циклоstileвому виданні “Визвольна політика” (ч. 1. – рік 1, Прага) за підписом С.Сірий надрукована перша стаття Степана Бандери “Значення широких мас та їх охоплення”⁷¹.

У липні 1948 р. окремою брошурою вийшла за підписом “Степан А.Бандера” як видання ЗЧ ОУН на 69 сторінках стаття “Слово до українських націоналістів-революціонерів за кордоном”⁷². У цій праці він намагався конкретизувати завдання та перспективи ОУН. “Внутрішньо-українська політика Організації Українських Націоналістів є і завжди мусить бути визвольницькою, а не партійною. Тобто, вона змагає до формування такого внутрішньо-українського життя, до створення такого укладу і взаємовідношення українських сил, які за всякої ситуації найкорисніші для визвольних змагань, а не тільки для скріплення позицій самої ОУН. Наше ставлення до всіх інших українських політичних течій, концепцій і організованих сил завжди нормується відповідно до того, як вони, програмово і практично ставляться до актуальної боротьби. Вирішальне значення має їхня роль, яку вони вже виконують чи можуть виконати в актуальній визвольній політичній дії”⁷³. По-своєму Провідник ОУН бачив шляхи до здобуття незалежності: “Самостійну державу може здобути собі український народ тільки власною боротьбою і трудом. Сприятливий розвиток міжнародної ситуації може значною мірою спричинитися до нового розгорнення й успіху нашої визвольної боротьби, але він може відограти тільки допоміжну, хоч дуже корисну роль. Без власних змагань українського народу найсприятливіші ситуації не дають нам ніколи державної незалежності, хіба тільки зміну одного поневолення на інше. Росія, із своїм глибоко вкоріненим, а в сучасну добу найбільш розпаленим загарбницьким імперіалізмом у кожній ситуації, у кожному стані, всіма силами, з усією запеклістю буде кидатися на Україну, щоб утримати її в складі своєї імперії чи наново поневолити. Як визволення, так і оборона самостійності України може в основі спиратися тільки на власні українські сили, на власну боротьбу і постійну готовість до самооборони”⁷⁴.

Особисте життя для Бандери весь цей час було на другому плані. Напруженими для сім’ї були повоєнні роки, адже радянські спецслужби полювали не лише за провідником національного руху, а й за його дітьми⁷⁵. Наприклад, до 1948 року сім’я шість разів змінюватиме місця проживання: Берлін, Інсбрук, Зеєфельд, Мюнхен, Гільдесгайм, Штарнберг⁷⁶. Біля нього в різний час були охоронцями: перекладач Ярослав Бичкович, колишній старшина УПА Василь Ніновський (кур’ер “Чупринки”), Дмитро Міськів, Чуйко, Василь Шушко⁷⁷.

Загострення конфлікту відбувалося досить швидко. Доходило й до крайнощів. Як свідчив пізніше Матвієйко, шеф СБ ОУН, 1948 року розлучений критикою ЗП Бандера був навіть

наказав фізично ліквідувати “розкольників”, і лише найближчому оточенню ледве вдалося його розрадити. До речі, Служба безпеки ОУН підтримала “Бийлиха” і влаштувала “чистку” ЗЧ від прихильників УГВР⁷⁸. Щоправда, з огляду на нижчевикладені перипетії з перебуванням Матвієнка під наглядом московських спецслужб, ці його твердження не можна вважати безспірними.

Робилися спроби шляхом структурних змін вийти із протистояння. У лютому 1945 р. на Крайовій ширшій нараді Проводу ОУН на УЗ, що була трактована як частина Великого Збору ОУН, обрано нове БЮРО Проводу: Бандера, Шухевич, Стецько⁷⁹. Конференція ЗЧ ОУН (так звана Альпійська), яка відбулася в 1948 р., підтвердила обрання Бандери Головою Проводу всієї ОУН⁸⁰. У квітні 1948 р. Бандера запропонував Лебедю перебрати головування Проводу, однак уже в липні 1948 р. Лебедь “повернув” керівництво ЗЧ ОУН Бандері⁸¹.

Позначилась і різниця в поглядах на доцільність участі ОУН у створенні та діяльності УНРади. Насамперед виринула справа суті запланованої формації та її структура. ОУН висунула вимогу, щоб це було об’єднання всіх українських самостійницьких партій та організацій на чужині, із включенням “Державного Центру УНР” та гетьманської організації як окремих партій, без висування ними якихось їхніх надрядних претензій⁸². Керівні органи такого політичного представництва всієї української еміграції повинні бути вибрані демократичним голосуванням всієї еміграції, і кількість представників кожної із партій в УНРаді мусила бути відповідною до одержаних голосів. А щодо змісту праці УНРади, ОУН вимагала, щоб УНРада базувала всю свою дію на протинімецькій і протибільшовицькій боротьбі українського народу і тому була в контакт з УГВР та командуванням УПА. При вступних розмовах Андрій Лівицький погоджувався на це й висував свій “Державний Центр УНР” як початкову базу⁸³. У такій обстановці для Закордонних Частин ОУН не було найменшого глузду ставати членом УНРади як органу “Державного Центру УНРади”. Тому на другій сесії УНРади представник Закордонних Частин ОУН склав заяву, що ЗЧ ОУН членом УНРади не є⁸⁴.

Найкращою розв’язкою всіх формальних питань було скликання четвертого Великого Збору ОУН, тому провід ЗЧ ОУН уже в середині 1945 р. переслав цю пропозицію до проводу ОУН в Україні. Збір повинен бути двохетапний: в Україні повинен відбутися Великий Збір ОУН на Українських Землях, а в західній Німеччині – Великий Збір ЗЧ ОУН. Узгіднення постанов обох частин проведе спеціальна комісія, обрана збором обох частин. Але з Краю прийшло повідомлення, що в існуючих там умовах відбутися Великий Збір неможливо⁸⁵. Замість цього Провід ОУН в Україні прийняв таку постанову: Провідником усієї ОУН є Степан Бандера; в Україні керівником ОУН є “Провід ОУН на Українських Землях” зі своїм Головою Проводу, а за кордоном – “Провід Закордонних частин ОУН” із своїм обраним головою Проводу. В Україні “Головою Проводу ОУН на Українських Землях” є “Тур” (Роман Шухевич); ЗЧ ОУН вибирає свого голову Проводу згідно зі своїм устроєм⁸⁶. Цю постанову Проводу ОУН на Українських Землях повинні доручити проводові ЗЧ ОУН і Степанові Бандері спеціальні уповноважені, ген. “Перебийніс” – Дмитро Грицай, член Проводу ОУН на Українських Землях і шеф штабу УПА, і “Тарас” (Дмитро Маївський), член Проводу ОУН на Українських Землях. Обидва члени УГВР⁸⁷.

У грудні 1945 р. Д.Маївський і генерал Д.Грицай, шеф штабу УПА, одержали доручення зустріти Степана Бандеру, щоб особисто передати в імені Проводу ОУН пост Голови Проводу ОУН, що його в час ув’язнення Бандери перебрав був Микола Лебедь, а у травні 1943-го Роман Шухевич – “Тур”, як голова Бюро Проводу ОУН. При переході чесько-німецького кордону вони несподівано натрапили на засідку НКВС⁸⁸. Постанова Проводу ОУН на Українських Землях усе ж прийшла до Проводу ЗЧ ОУН. А оскільки два члени Бюро Проводу, обрані на Третньому Великому Зборі, загинули, то обидві частини ОУН повинні обрати новий склад Бюро. Ця пропозиція була прийнята, й ОУН на Українських землях провела такі вибори в 1946 р., а ЗЧ ОУН на своїй конференції у вересні 1947 р. Членами Бюро Проводу ОУН були обрані: Степан Бандера – голова Бюро і Голова Проводу всієї ОУН і члени Бюро: “Тур” – Роман Шухевич і “Карбович” – Ярослав Стецько⁸⁹.

Детонатором конфлікту продовжував бути Л.Ребет. Справа Ребета була вже й без того аж надто “делікатною”. У 1935 р. його призначив Крайовим Провідником ОУН Ярослав

Барановський усупереч пропозиціям провідних членів Організації на ЗУЗ, у результаті чого стало багато серйозних конфліктів всередині ОУН. Сам Ребет пише у своїх споминах: “В лютому 1939 р. він мусів зразигнувати з того посту, бо недовіря до нього зі сторони членства ОУН ставало нестерпне”. По розвалі Польщі, під кінець 1939 р. його було поставлено перед суд ОУН: Роман Шухевич обвинувачував його у поповненні багатьох серйозних “недотягнень” на пості крайового провідника й шкідливому інтригантстві”. Василь Кук обвинувачував його, що він відіграв загадкову роллю у справі нападу на Ясінських. Тоді Ребет як крайовий провідник здержав був усяку бойову діяльність ОУН. Але брати Кук, Ілярій і Василь, та В. Качор і П. Цица з власного почину виконали напад боївки ОУН на дідичів Ясінських. Ребет візвав їх на зустріч для організаційних зізнань. Василь Кук не пішов на зустріч. Ілярій Кук та Петро Цица пішли і там їх, дивним дивом, застукала несподівано польська поліція й заарештувала. Ілярія Кука засуджено на кару смерті і 25 серпня 1938 р. повішено, а Цицу засуджено на досмертну тюрму⁹⁰.

Маючи все це на увазі, Бандера доручив все забути, не дражнити Ребета ані минулим, ані підозріннями у зв'язку з його перебуванням із дружиною на протязі багатьох місяців у радянському секторі Відня, де гуляли “Смерш” та НКВД. Проте, як уже згадувалося, “при першій же зустрічі з Ребетам на засіданню Проводу ЗЧ ОУН таки прийшло до прикрого зудару: Ребет вже на початку засідання виступив з пристрасною “пригадкою”, що Шухевич як Провідник ОУН уповажнив його дружину, Дарію Ребет, перебрати провід ОУН на чужині і тому Бандера має стати “на струнко” перед нею і здати їй звіт з того, Що він як голова ЗЧ ОУН, а потім проводу ЗЧ ОУН, робив і передати їй, Ребетовій, пост голови проводу ЗЧ ОУН. Але провід ЗЧ ОУН потрактував цей прикрий інцидент як вибух гістерії, спричиненої побутом Ребета у концлагері і перейшов до денного порядку. Сама Дарія Ребет зрозуміла, що видвиганя таких претенсій у відношенні до Бандери – не на місці⁹¹.

Підривна робота Ребета проги Степана Бандери продовжувалась. У приватних розмовах із членами ЗЧ ОУН він пристрасно виступав проти того, щоб Бандера залишався далі на посту Провідника ОУН, бо це, мовляв, дає ворогам змогу деградувати справу ОУН-УПА-УГВР до “бандерівства”, до персональної авантюри Бандери й кучки його прихильників, закидав йому застосування диктатури тоді, коли ОУН мусить демонструвати скрізь демократичність, і підсував думку, що ОУН в Україні перейшла на позиції соціалізму, а Бандера рішуче відкидає соціалізм і цим спричинює конфлікт між ЗЧ ОУН і ОУН в Україні⁹². На диво, незабаром, Ребет знайшов пристрасного прихильника – Василя Охримовича, а згодом ще кількох провідних членів ЗЧ ОУН. Так зародилася всередині ЗЧ ОУН – опозиція, яку й очолив її творець – Лев Ребет⁹³.

На переконання бандерівців, це не було питання взаємовідносин між різними націоналістичними формаціями, а виключно суперечка персонального характеру. “Конфлікт постав на еміграції. Не між УГВР і ОУН, але між Закордонним Представництвом УГВР і Закордонними Частинами ОУН, вскороченню, між ЗП УГВР і ЗЧ ОУН. Конфлікту між УГВР і ОУН в Україні ніколи й не могло бути вже з тієї простої причини, що там, в умовах безпосередньої боротьби з окупантом, членами УГВР є члени проводу ОУН на Українських Землях. Не було зразу ніякого конфлікту й на еміграції між Закордонним Представництвом УГВР і Закордонними Частинами ОУН. Голова ЗП УГВР, Микола Лебедь, був одночасно першим головою проводу ЗЧ ОУН⁹⁴. Але, коли з'явилася “опозиція” Ребета і “двійка”, Лебедь дав їм пристановище в ЗП УГВР і фінансову основу. ЗП УГВР стало базою ОУН(з). Це сильно вплинуло на характер, напрями і способи дії ЗП УГВР⁹⁵.

Розрив поглиблювався і загострювався. У складі ЗЧ ОУН діяла референтура СБ. Її ланки створювалися в країнах, де мешкало чимало українців-емігрантів, у різноманітних громадсько-політичних об'єднаннях, таборах для переміщених осіб. Агентурні позиції запроваджувалися у структурах політеміграції, що конфліктували із ЗЧ. На СБ покладалася й охорона “провідника Бийлиха”, тобто Степана Бандери⁹⁶. Власні спецпідрозділи формує і Закордонне представництво (ЗП) Української головної визвольної ради (УГВР) під проводом Миколи Лебеда та Лева Ребета. Це представництво стало в опозицію до Бандери. З початку 1946 року в

ЗП УГВР організовано політичну інформаційну службу, яка відповідала за розвідку на ЗУЗ та в середовищі політичних опонентів. Її очолив Василь Охримович⁹⁷.

За принципом “ворог мого ворога – мій друг” спецоргани закордонних центрів руху українських націоналістів співпрацювали зі спецслужбами основних противників СРСР – Англії та США. Ще 1944 року представники англійської розвідки *Сікрет інтелідженс сервіс* (СІС) встановили контакт із командуванням УПА, бо майбутню конфронтацію із союзником по антигітлерівській коаліції (із приводу перерозподілу сфер впливу в Європі) передбачити було неважко⁹⁸.

У цей час на Україні тривають бої та кровопролиття. Вояки УПА не складають зброї. Черговий етап уже повоєнного протистояння повстанців і влади був пов'язаний із виборами до Верховної Ради СРСР у лютому 1946 р. Прагнучи забезпечити високу явку, органи радянської влади в добровільно-примусовому порядку залучили до пропагандистської кампанії західно-українську інтелігенцію⁹⁹. Зі свого боку, УПА широко розповсюджувала серед населення заклики до бойкоту виборів. Повстанці писали в листівках: “Сталінські вибори – це глум над демократією. Геть такі вибори! Ні один не підемо до виборів! Хай живуть справлені вільні вибори в Українській самостійній державі!”¹⁰⁰.

Зміна обставин вимагала відповідного коректування тактики. Виконуючи наказ командування УПА, командири територіальних частин повстанської армії і місцеві проводи ОУН перейшли до дій дрібними групами із засідок. Унаслідок цього великі військові операції проти УПА втратили сенс. За 1946 р. було зареєстровано 1619 повстанських акцій – диверсій на транспорті і в промисловості, нападів на адміністративні установи, на військовослужбовців, партійних працівників і активістів тощо¹⁰¹. Масштаби сутичок ілюструються цифрами. У січні–березні 1947 р. боївки ОУН і підрозділи УПА здійснили, за даними радянських джерел, 272 акції. 5 квітня 1947 ЦК КП(б)У ухвалив постанову “Про посилення боротьби із залишками банд українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР”. За квітень–червень 1947 р. сили збройного підпілля здійснили 195 акцій¹⁰².

Питання боротьби з націоналістами для комуно-більшовицького керівництва залишалось одним із першочергових. 17 серпня 1947 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову – “Про хід боротьби із залишками банд і підпілля українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР”. Кількість військово-чекістських операцій різко зросла. У віддалені регіони СРСР було вивезено в 1947 р. 26 332 родини (понад 77 тис. осіб) “банд пособників”¹⁰³.

Характеризуючи стан боротьби з повстанцями, М.Хрущов у рапорті Сталіну від 10 березня 1948 р. доповідав, що за три роки були ліквідовані всі великі формування УПА й значна кількість підпільних осередків ОУН, а залишки повстанців перейшли виключно до терористичних дій окремими бойовиками і групами у складі не більше п'яти осіб. В умовах, що склалися, він пропонував обмежити кількість бойових операцій і надати перевагу діям спецгруп і чекістсько-військових груп МДБ¹⁰⁴.

Москва та її ставленики в УРСР не зупинялися перед будь-якими засобами. Пріоритетним завданням для силових органів радянської влади ставало проникнення в підпільні організації, але не для того, щоб одразу знищити яку-небудь конкретну боївку, а для систематичної й тривалої роботи з розшифрування зв'язків, розкладу визвольного руху зсередини, компрометації командного складу ОУН і УПА перед СБ ОУН. Ця тактика набула особливого поширення після призначення у 1949 р. на посаду міністра державної безпеки УРСР М.Ковальчука (у роки війни він працював на високих посадах в органах військової контррозвідки СМЕРШ)¹⁰⁵.

Під жорстоким силовим тиском лави повстанців рідшали. Унаслідок військово-чекістських операцій та агентурно-оперативних дій МДБ і МВС, постійних депортацій у віддалені регіони СРСР прихильного до повстанців та підпільників населення і колективізації сільського господарства зникла масова база, на яку завжди спирався визвольний рух. УПА як збройна формація вичерпала свої можливості. У зв'язку із цим і на підставі рішення УГВР головний командир УПА Р.Шухевич 3 вересня 1949 р. видав наказ, згідно з яким усі повстанські відділи і штаби припиняли свою діяльність як бойові одиниці й органи управління. Особовий склад відділів і штабів впливався в підпільні структури ОУН(Б)¹⁰⁶. Однак в окремих місцевостях напівавтономні бойові одиниці й далі активно діяли. Наприклад, у листопаді 1950 р. біля рідного

села Степана Бандери Старого Угринова на Калушині було викрито енкаведистами надрайонний провід Калушини в кількості семи чоловік, усі вони зі свої керівником Степаном Слободяном загинули, відмовившись здаватися у полон¹⁰⁷.

У постанові президії ЦК КПРС “Про політичний і господарський стан західних областей Української РСР” від 26 травня 1953 р. було підбито перші підсумки боротьби в цьому регіоні від 1944 р. до 1952 р. включно: репресовано державою до 500 тис. осіб, в тому числі заарештовано понад 134 тис., убито понад 153 тис., вислано довічно з України понад 203 тис. осіб¹⁰⁸. Більш повні дані подані КДБ у 1957 р. у відповідній довідці четвертого управління КДБ при Раді міністрів УРСР. У ній зазначалося, що за 1944–1956 рр. у ході бойових операцій, у результаті самогубств та “внутрішнього” терору безповоротні втрати підпілля становили 155 108 осіб. У 1943–1956 рр. за всіма “забарвленнями” націоналістичної діяльності було заарештовано 103 866 осіб.

Наприкінці 1949 р. у тривалі (майже півроку) відрядження до Львова прибув П.Судоплатов¹⁰⁹. Він особисто очолював бригаду оперативників, яка займалася пошуками Р.Шухевича. 5 березня 1950 р. неподалік від Львова, у с. Білогорща голова генерального секретаріату УГВР, голова проводу ОУН в Україні та головнокомандувач УПА Роман Шухевич загинув, оточений оперативниками. Його смерть істотно підірвала потенціал націоналістичного підпілля. У його особі Україна втратила також і Головного Командира УПА, члена Бюро Проводу ОУН, Голову Секретаріату УГВР – легендарного генерала “Тараса Чупринку”¹¹⁰. У жовтні 1950 р. Бандера дізнається про смерть Чупринки-Шухевича¹¹¹.

Наприкінці 40-х рр. ХХ ст. радикально мінялися тенденції в міжнародних відносинах. 1949 р. – створення НАТО, СРСР випробує ядерну бомбу, Берлінська криза, створення ФРН та НДР. У 1950–1953 рр. триває корейська війна¹¹². Падає “Залізна завіса”. Загострення відносин між великими державами змушували думати про реальність третьої світової війни. Верхівка підпілля намагалася гнучко перебудувати його тактику, аби зберегти сили до вибуху “Чуми” – так у документах ОУН зашифровувався початок збройного конфлікту між країнами Заходу й СРСР. Запроваджуються тактичні схеми – “Орлик” (створення позицій у східних областях УРСР), “Олег”, що передбачала виховання молоді для поповнення організації (тільки протягом січня–вересня 1950 року ліквідовано 335 молодіжних груп ОУН, в яких нараховувалося 2488 учасників і 340 одиниць зброї)¹¹³. Провідною була схема “Дажбог”, що передбачала перехід до глибокого підпілля, легалізації членів ОУН, упровадження їх в офіційні структури. Вимоги цих документів конкретизувалися в численних інструкціях на зразок “Мурашки”, “Бджоли” або “Ігумена” (тактика дій в умовах міста)¹¹⁴.

Неабияк “псували кров” Кремлю обидва тодішні закордонні центри українських націоналістів – насамперед Закордонні частини (ЗЧ) ОУН на чолі зі Степаном Бандерою та Закордонне представництво (ЗП) Української Головної Визвольної Ради (УГВР) Миколи Лебеда. Вони докладали всіх зусиль для пропаганди державних прав українського народу, викриття репресивної політики режиму, привертати увагу світу до боротьби підпілля. Крім того, в умовах “холодної війни” їхні можливості намагались активно використовувати для розвідувальної діяльності спецслужби Англії та США¹¹⁵.

Усе це спровокувало зусилля радянських спецслужб, спрямовані на нейтралізацію керівництва ОУН, а також на дискредитацію всього бандерівського руху. У 1948–1949 рр. органи МДБ і МВС із метою нищення і компрометації підпілля різко розширили ареал і активність так званих спеціальних, або агентурно-бойових груп. Діючи під виглядом повстанців і підпілля, спецгрупи виявляли й знищували справжніх учасників визвольного руху або тих, хто їм співчував. Оцінюючи діяльність спецгруп, керівники МДБ УРСР відзначали, що в ряді випадків з їх допомогою “вдалося створити у середовищі оунівців атмосферу взаємної недовіри, яка призводила часто до самознищення банд та їх ватажків”. З метою ізоляції учасників визвольного руху від місцевого населення, спецгрупи грабували й розстрілювали людей, палили садиби, знищували худобу, гвалтували жінок.

Спільні дії оунівців із різних сторін кордону все більш ускладнювались, лідер ЗЧ ОУН прагнув підтримувати високу динаміку контактів. У своєму інтерв’ю німецькій радіостанції в Кельні Степан Бандера так сказав про зв’язок проводу ОУН на еміграції з підпіллям в Україні :

“Організація Українських Націоналістів, що організує і провадить боротьбу українського народу, розвиває свою дію так само в Україні, як і поза її кордонами, головню в західних країнах, де поселилась українська еміграція. Між цими двома частинами українського визвольного руху втримується через залізну заслону зв’язок, який базується на кур’єрським принципі. З України за кордон та навпаки висилається озброєні групи зв’язкових, що рекрутуються з членів ОУН і вояків УПА ... Вони пробиваються таємними шляхами, способом, який відомий лише відповідним органам, але часто прориваються з допомогою зброї від однієї частини Організації до другої”¹¹⁶.

Тривалі суперечності гнітили Степана Бандеру. У грудні 1950 р. він повністю залишив керівну посаду в ЗЧ ОУН і планував перейти в Україну¹¹⁷. Не припиняються пошуки шляхів до порозуміння. З метою консолідації сил Провідник ОУН здійснив ряд поїздок до Англії, Канади, Італії, Австрії, Нідерландів, вів переговори з єпископом Бучком, Андрієм Мельником¹¹⁸. Продовжуються роботи для розширення бази підтримки національно-визвольного руху на Україні. Коли американські ракети були виставлені на Україну, Бандера намагався протестувати, побував для цього в Бельгії та Франції (Париж)¹¹⁹.

У своїх статтях Провідник ОУН детально роз’яснював свої погляди та позицію щодо гострих питань. Показово в цьому плані є, наприклад, стаття “Чому не дійшло до поєднаної дії “трійки”?” У цій статті, надрукованій за підписом Степана Бандери в тижневику “Гомін України” (Торонто, рік VII, ч. 13/254 з 27-го березня 1954 р.) і в “Шляху Перемоги”, (Мюнхен, рік I, ч. 4, з 21 березня 1954 р.), автор публічно виявляє багато справ, пов’язаних із диверсією ЗП УГВР і “двійки” (два члени т. зв. “Колегії трьох уповноважених”, Лев Ребет і Зиновій Матла, які в лютому 1954 р. визнали себе “Колегією” і “вступили в дію”, щоб насильницьким способом перебрати владу над ЗЧ ОУН). Бандера доводить, що, за планом Ребета і Матла, насамперед “Трійка” мала дістати диктаторську і безконтрольну владу в ЗЧ ОУН, а вони двоє мали б нею скористатись, діючи разом проти третього. Це мало б дати їм формальну змогу так зреорганізувати цілість ЗЧ ОУН, щоб на ділі змінити ідеологічну й політичну лінію ЗЧ ОУН, накинувши їм механічною диктатурою лінію групи ЗП. Щоб приховати свої справжні плани, а рівночасно забезпечити собі можливість їх зреалізувати проти волі й наставлення цілості Закордонних Частин ОУН, Ребет і Матла домагались особливого правно-формального становища Колегії, а саме – що вона діє тільки з мандата Проводу ОУН на УЗ, що вона має надзвичайні, диктаторські компетенції, вищі від усіх органів ЗЧ ОУН, та що її завдання є реорганізувати ЗЧ ОУН на основі твердження, що ця частина Організації дістала вотум недовір’я від Проводу на Українських Землях¹²⁰.

Продовжується публікація статей, підготовка й розповсюдження окремих брошур та видань, організуються контакти Степана Бандери з пресою.

31 березня 1950 р. відбулось перше інтерв’ю Провідника з чужинними журналістами в околиці Мюнхена. Матеріал про цю прес-конференцію був поданий часописами 72 країн¹²¹. Цей сегмент роботи в ЗЧ ОУН вважали вкрай важливим, тому коли було втрачено вплив на газету “Український самостійник”, було вжито відповідних заходів. Навесні 1954 р. Бандера реєструє новий офіціоз ЗЧ ОУН “Шлях Перемоги” – таку назву носив військовий орган округи УПА “Говерля”¹²².

Коли Бандера залишив пост Голови Проводу ЗЧ ОУН, при цьому продовжував виконувати функції члена Проводу на чолі зі Степаном Ленкавським (обраний Головою 3 грудня), а з квітня 1951 р. – Ярослава Стецька¹²³. Тоді ж розгортається епопея навколо емісарів еміграційних центрів до України, які опинились у руках спецслужб. Особливо руйнівними були наслідки опіки Москви над посланцем ЗЧ ОУН. Винуватцем був Мирон Васильович Матвієйко. З 1944 року працював у Мюнхені в референтурі Служби безпеки (СБ) ЗЧ ОУН, а з 1947 року очолював СБ. Під псевдом “Модді” навчався в англійській розвідшколі. Належав до близького оточення Степана Бандери. Дружина Матвієйка Євгенія Кошулинська – хрещена мати сина Бандери Андрія¹²⁴. Приїзд шефа СБ в Україну мав, зокрема, мету забезпечити контроль над підпіллям з боку Закордонних частин ОУН і С.Бандери. Не гаяли часу й конкуренти: 20 травня 1951 року з такою самою місією прилетіла на ЗУЗ група на чолі з керівником розвідки ЗП УГВР Василем Охримовичем. Саме за завданням Бандери в ніч з 14 на 15 травня 1951 року

Матвієйко і ще п'ять розвідників-емісарів приземлилися неподалік села Бишки в Тернопільській області. Їх скинув англійський військовий літак, що стартував з острова Мальта в Середземному морі¹²⁵.

Напередодні було проведено парашутну підготовку на летовищі в Абінгдоні. Відтак напередодні бойового завдання з випускниками зустрілися провідник “Бийлихо” та “Аскольд”. Уже на Мальті вихованцям розвідшколи видали автомати “Стен” (командирам груп – із пристроєм для безшумного вогню), по два пістолети “Іспано-Лама”, гранати, ампули з отрутою, фіктивні документи, гроші, рації та пошту до керівників підпілля на ЗУЗ. “Усміх” мав передати В.Кукові особисте послання провідника “Бийлиха”¹²⁶.

На посланців з-за кордону чекали. Товариш “Том” (радянський розвідник Кім Філібі), обіймаючи високу посаду в СІС, регулярно інформував розвідку СРСР про підготовлені до закидання групи емісарів ОУН (це він згодом опише в книзі “Моя німа війна”, виданій 1982 року в СРСР під назвою “Моя таємна війна”). Крім того, 1950 року “польські друзі” надали в розпорядження МГБ УРСР свого агента “Владека”. Спритний “Владек”, недавній функціонер ОУН, очолив кур’єрську групу Центрального проводу, доставляв пошту від “Лемеша” Бандері до Мюнхена. Нагороджений Срібним хрестом бойової заслуги 2-го класу¹²⁷. “Грузина” (Охримовича) не знайшли. Він дійшов до “Лемеша” у вересні 1951-го, зимував у його криївці й остаточно схилив однодумця на бік ЗП УГВР. Затримали його пізніше, 6 жовтня 1952 року¹²⁸.

Наприкінці червня 1951 року за участю Матвієйка розпочинається радіогра з англійською розвідкою та ЗЧ ОУН (назва гри – “Метеор”), яка вважається класичною в історії оперативного мистецтва органів безпеки України. Її основні завдання були масштабні: підпорядкувати “Четвертому” підпілля в регіоні; дезінформувати відомі закордонні структури ОУН; вивести на територію УРСР лідерів та емісарів зарубіжних центрів ОУН; запровадити власну агентуру до СІС та ЗЧ ОУН; скомпрометувати перед іноземними розвідками і ЗЧ ватажків націоналістичного підпілля на ЗУЗ¹²⁹.

Усе це надихнуло МДБ УРСР на радіогра із закордонними центрами українських націоналістів і на створення легендованих проводів ОУН. У 1951 р. були створені Калуський, Коломийський, Кам’янець-Подільський “окружні проводи”, чотири “районні проводи” і шість окремих “підпільних груп”. З кінця 40-х років підпільна мережа ОУН настільки була просякнута ворожою агентурою, що важко відрізнити, де починався справжній бандерівець, а де закінчувався провокатор із МДБ¹³⁰. Як писав у лютому 1950 року на ЗУЗ “провідникові Лемешу” (Василеві Кукові) сам “Усміх”, “усю цю емігрантську нісенітницю оплутала мережа більшовицької агентури і вправно використовує її... В демократичному “гуляй-полі” Заходу МГБ почуває себе як вдома, українські політичні партії більше борються проти ОУН, ніж проти більшовиків”.

22 серпня 1952 р. С.Бандера відмовляється від поста Провідника через розходження з Крайовим Проводом ОУН¹³¹. У січні 1953 р. приходять повідомлення “від “Лемеша” з вимогою реорганізувати ЗЧ ОУН згідно з позиціями Проводу в Україні, наслідком радіограми було створення “Колегії Уповноважених”, виникає ОУН за кордоном¹³². На Україні ж продовжувався розгром підпільної мережі. Завдяки проникненню в підпільну мережу органам радянської влади вдалося ліквідувати в 1951–1952 рр. найбільш досвідчених і авторитетних керівників повстанського руху – Р.Кравчука, І.Литвинчука, П.Федуна (Петра Полтаву)¹³³. 23 травня 1954 р. був схоплений останній голова генерального секретаріату УГВР, голова проводу ОУН в Україні й головнокомандувач УПА Василь Кук (Коваль, Леміш)¹³⁴.

Значний вплив на протистояння націоналістичного підпілля з комуністичною владою відігравали перипетії боротьби за лідерство всередині постсталінської верхівки партії. Непередбачуваними кроками на цій ниві відзначився один із найближчих соратників “вождя народів” – Лаврентій Берія. Після приходу до влади він підготував до Президії ЦК записки про серйозні помилки в проведенні колективізації в Прибалтиці та в Західній Україні, про брутальні порушення національної політики, репресії в Прибалтиці, Білорусії, в Україні, в яких порушувалося питання підтримки розвитку національних культур, мов, пропозиція заснувати національні ордени¹³⁵.

Саме Л.Берія чи не першим у тодішньому керівництві вважав за доцільне виключити з політичного лексикону слово “бандит”, яким зазвичай називали учасників повстанського руху. Він казав, що в Україні немає “ніяких бандитів, а є лише націоналістично налаштована частина населення”. За наказом Л.Берії, до Москви привезли керівника розвідки ЗП УГВР Василя Охримовича (закинтий літаком в УРСР і захоплений у жовтні 1952 року), через якого чекісти намагалися вийти на націоналістичне підпілля, щоб переконати в недоцільності подальшої боротьби. Із цієї самою метою до тодішньої столиці СРСР із сибірського заслання привезли сестер Бандері¹³⁶, із Володимирської в’язниці – Президента УГВР Кирила Осьмака¹³⁷, а також митрополита Йосифа Сліпого¹³⁸, якого також намагалися використати для розв’язання західноукраїнських проблем.

28 травня 1953 року Бюро ЦК КПУ ухвалило рішення “Про постанову ЦК КПРС від 26 травня 1953 року “Питання західних областей Української РСР” і доповідну записку тов. Л.П.Берії до Президії ЦК КПРС”. Пленум ЦК КПУ 4 червня 1953 року ухвалив постанову і “довідну записку тов. Л.П.Берії до Президії ЦК КПРС”. Цим рішенням, по суті, було визнано серйозні масштаби й наслідки брутальних дій режиму на західноукраїнських землях. Зокрема підкреслювалось, що “боротьбу з націоналістичним підпіллям не можна вести лише шляхом масових репресій і чекістсько-військових операцій, що безглузде застосування репресій викликає лише невдоволення населення...”¹³⁹.

Під впливом цього документа Пленум ЦК КПУ 4 червня 1953 року звільнив із посади першого секретаря ЦК КПУ Леоніда Мельникова. Новим лідером КПУ став Олексій Кириченко, який підкреслив: “Нам мало визнати хиби і недоліки. Наше завдання полягає в тому, щоб глибоко усвідомити політичний зміст припущених помилок, величезне значення тієї допомоги, яку надає нам ЦК КПРС своєю постановою від 26 травня, – і з настирністю, властивою комуністам, взятися за ліквідацію хиб і недоліків у керівництві західними областями”¹⁴⁰.

За таких обставин міністром внутрішніх справ УРСР у березні 1953-го став генерал П.Мешик, заступником до якого Берія призначає С.Мільштейна. У членів парткому МВС очі лізли на лоба, коли Мешик запросто заявляв: “... Із задоволенням вивчаю “Історію України” Грушевського”. “Як це так, – обурювалися ідейно закомплексовані, – міністр приймає у себе для розмов “прихованих націоналістів” Володимира Сосюру та Остапа Вишню, який відсидів 10 років!” Безперечно, такі новації підбурили проти Мешика й Мільштейна чималу частину оперативного складу, особливо в Західній Україні. Адже під сумнів ставилась апробована роками тактика, заснована на масованих “чекістсько-військових операціях”, “активних допитах на місці”, жорстких способах вербування (“такого-то завербувати, в разі відмови – підготувати документи на висилку до віддалених районів СРСР”)¹⁴¹.

Вузловим моментом плану Мешика з “паціфікації” Західної України стала ідея створення легендованого Центру (Проводу) підпілля ОУН у регіоні. За глибиною й розмахом цей проект був справді унікальним. ... У Львові працював агент органів держбезпеки з 20-річним стажем “Бард”. Як авторитетний учасник українського визвольного руху 1917–1920 років, член Центральної Ради, який був знайомий із Грушевським, Винниченком, Петлюрою, а згодом засуджений, він користувався довірою визначних представників місцевої інтелігенції. “Бард” тоді й не уявляв, що саме його планують зробити “керівником” легендованого Центру ОУН. За тиждень, 27 травня, у столичному готелі “Москва” з агентом зустрілися керівники 4-го Управління МВС СРСР генерал-лейтенант Сазикін і генерал-майор Утехін. Підкреслювалося, що цей захід ініціював сам “товариш Берія”¹⁴².

Основне завдання центру полягало в підпорядкуванні підпілля та нав’язуванні думки про радикальну зміну тактики – перехід до пропагандистських засобів боротьби, роботі з молоддю й інтелігенцією, пошуку компромісу із владою. Безперечно, виведення ватажків із підпілля супроводжувалося б арештами. Проте, погодьтеся, перебувати у внутрішній в’язниці в Києві на Володимирській вулиці в “ліберального” Мешика (який ділом демонстрував готовність до поблажливості) набагато краще, ніж спочити вічним сном в ямі з негашеним вапном на території “об’єкта № 39” Львівського УМВС чи бути розірваним гранатою в карпатській “криївці”.

Міністр мав намір безпосередньо розпочати мирні переговори з керівником підпілля в краї “полковником Ковалем” – Василем Куком (єдиним, хто вцілів із 18 членів Центрального проводу в регіоні). Складати листа до підпілля чекісти запросили відставного полковника С.Каріна-Даниленка, “живу легенду” органів держбезпеки. Свого часу він укоріювався в петлюрівське підпілля та закордонні центри української політеміграції¹⁴³. Після засудження в грудні 1953-го Л.Берії факт затримання Охримоновича набув розголосу. Оскільки сам він неодноразово ухилявся від виконання завдань органів держбезпеки, із санкції ЦК КПРС гру з американською розвідкою було припинено. Військовий трибунал КВО 23 березня 1954 року засудив емісара до найвищої кари. Українське радіо 19 травня повідомило про виконання вироку¹⁴⁴.

Реформи скінчилися так само несподівано, як і почалися: 26 червня взято під варту як “змовника” Берію, заарештовано й відправлено до Москви Мешика та Мільштейна. Після того, як з Л.Берії зробили діяча, який нібито мав на меті сприяти націоналізму, Й.Сліпого відправили на заслання, К.Осьмака – до Владимирської в’язниці¹⁴⁵.

З 1955 року вже Італія, союзниця Англії по НАТО, готувала в римській розвідшколі емісарів ОУН. На той час були знешкоджені кілька закинутих груп (частина з них на території Польщі та Чехословаччини). Степан Бандера, як і раніше, довіряв “Усміху” й на підставні пункти надсилав йому пошту¹⁴⁶.

22 січня 1952 р. в бункері в селі Лани Ширецького району був узятий Крайовий Провідник ОУН Львівського краю Євген Пришляк (“Ярема”)¹⁴⁷. У бункері Іванцєвицького лісу Олеського району на Львівщині 23 травня 1954 року схоплено “полковника Ковалю” – Василя Кука¹⁴⁸. Фактично підпілля припинило існування, за винятком окремих озброєних нелегалів. Ставало політично не вигідно імітувати перед закордоном наявність руху опору ОУН в Україні.

У 1953 р. працює “Колегія Уповноважених” (Л.Ребет, З.Матла, С.Бандера), яка “з волі Краю” робила невдалі спроби домовитися на форумі. Травень 1953 р. – Четверта Конференція ЗЧ ОУН знову обрала Головою Проводу ЗЧ ОУН Степана Бандеру. Серпень 1953 р. – Бандеру обирають Провідником ЗЧ ОУН¹⁴⁹.

Ще раніше, восени 1952 р. Празьке відділення КДБ посилав в Мюнхен своїх агентів “Лемана” і “Легуду”. Починається полювання на Бандеру. На щастя, операція провалилася, бо була викрита західними спецслужбами¹⁵⁰.

Масштаби бойових дій на Західній Україні неухильно падають. Після 1954 р. спостерігалися тільки одиничні акції вже зовсім пригаслого повстанського руху. Останньою його жертвою з радянського боку став оперуповноважений УКДБ у Тернопільській області 22-річний лейтенант В.Стороженко, застрелений із дробовика нелегалом ОУН П.Пасічним 12 жовтня 1959 р. у лісі біля села Тростянець Бережанського району. Останніми жертвами з боку ОУН стали нелегали П.Пасічний і О.Цетнарський, убиті в ході оперативно-військової операції біля хутора Лози Підгаєцького району Тернопільської області 14 квітня 1960 р.¹⁵¹.

ЗЧ ОУН реалізувалася через зніційовану бандерівцями структуру – Антибільшовицький Блок Народів (АБН), очолений одним із найближчих товаришів Степана Бандери – Ярославом Стецьком¹⁵². Відбуваються резонансні акції АБН. 12–14 червня 1950 р. проходить конференція АБН в Единбурзі, до якої Бандера написав статті “Війна в Кореї і національно-визвольна політика”, “Фронт поневоленних націй”¹⁵³.

Продовжується пошук варіантів для стабілізації діяльності ОУН. У липні 1954 р. С.Бандера виїжджав до Іспанії, де йому обіцяв утримання Франко, але цей варіант був відкинтий через віддаленість від України, що значно ускладнило б безпосередні зв’язки з підпіллям¹⁵⁴. Усупереч особистій небезпеці Провідник ОУН залишився в Західній Німеччині, у безпосередній близькості до епіцентру міжнародних подій та до України, куди спрямовувалися нові зусилля для піднесення визвольного руху на якісно новий рівень, в тих умовах, що на той час складались.

Наступний етап життя та діяльності Степана Бандери був часом посилення його авторитету, відновлення старих і налагодження нових зв’язків і плідної роботи на благо української справи. Значних зусиль ЗЧ ОУН докладали для поширення інформації про український національно-визвольний рух серед держав Заходу. Усе це все більше починало тривожити тодіш-

нього кремлівського вождя М.Хрущова, який вважав, що вже остаточно втягнув Україну під весоюзне крило.

Отже, громадсько-політична діяльність Степана Бандери в післявоєнний період (1945–1953 рр.) переслідувала ту ж головну мету, що і його попередня антипольська та антифашистська боротьба, подальші дії, спрямовані на визволення України від комуно-більшовицької влади в останні роки життя – створення Української Самостійної Соборної Держави. Міжнародне становище, значно складніші умови збройного протистояння ОУН і УПА, що залишилась єдиною опонуючою сталінському режиму силою на теренах Східної Європи, усій багатомільйонній військовій потузі СРСР, яка до того ж активно залучала до своїх акцій на придушення українського національно-визвольного руху каральні формування країн-сателітів: ПНР і ЧССР, відсутність будь-якої зовнішньої підтримки, змушували провід ОУН (Бандери) вносити значні корективи в тактику та стратегію своєї роботи.

Окрім суто військових заходів проти ОУН і УПА, було задіяно весь можливий арсенал контрдій. На власне українських територіях СРСР, поряд із масованими бойовими діями, радянське керівництво використовувало й інші засоби, спрямовані проти мирного населення, які мали позбавити бандерівців підтримки: псевдобойвки ОУН і УПА, масове виселення в Сибір “посібників” ОУН, членів родин повстанців, а часто й цілих сіл та околиць, поширення інфекцій, терор, залякування й обстрілювання.

З іншого боку реалізувалися міри ідеологічного характеру. У 1946 р. була насильно ліквідована УГКЦ, що, значною мірою, була духовною опорою самостійницького руху. Поширювалися присилувані заклики відомих українців до повстанців скласти зброю. Оголошувалось кілька амністій. Під час Нюрнбернського процесу представниками СРСР була зроблена спроба безпосередньо пов’язати ОУН Бандери із злочинами фашизму, неодноразово до західних союзників скеровувалися вимоги про видачу оунівців та інших патріотів України, що опинились у вимушеній еміграції, у першу чергу такі вимоги стосувалися Степана Бандери. Водночас імітувалися певні, здебільшого суто формальні, кроки на підтримку української культури, створювалася видимість державотворення (Українська РСР навіть стала членом ООН). За наслідками Другої світової війни, нарешті, в одній державі, хоч і з дуже обмеженим суверенітетом, об’єдналися основні українські етнографічні землі.

Якщо перші повоєнні роки були періодом масової збройної боротьби українського населення, особливо в Галичині, проти радянської влади, а метою цієї боротьби було здобуття Самостійної України, то наприкінці 40-х рр. і в перші роки 50-х рр. ХХ ст. масштаби протистояння суттєво скоротились. З одного боку, не виправдалися сподівання повстанців Воюючої України на конфлікт сталінського СРСР із демократичним Заходом, з іншого боку, роки жорстокої боротьби, які супроводжувалися післявоєнним голодом, масовими репресіями й депортаціями виснажили внутрішні ресурси ОУН і УПА, позбавленої підтримки ззовні.

Непоправною втратою для бандерівського руху стала трагічна загибель Головнокомандувача УПА Романа Шухевича. Повстанці переходили у все глибше підпілля. Значним і надзвичайно деструктивним був і негативний вплив проникнення до повстанської мережі чисельних агентів НКДБ, які підривали УПА зсередини.

Смерть кривавого диктатора Сталіна у 1953 р. стала переломним моментом і для суспільно-політичного життя України та визвольного руху. З’явилися надії на відродження паростків свободи, зокрема й національно-культурне відродження поневоленних народів СРСР. Прихід до влади Микити Хрущова етнічного українця, мав вагомий символічний вплив на свідомість української інтелігенції, яка повірила в незворотність позитивних змін (звільнення політв’язнів, деяка лібералізація в духовній сфері, ознаки терпимості до інакодумства). Відкриті бойові дії УПА практично припинилися. Замість збройних сутичок прийшла пора ідеологічного протистояння, боротьби за свідомість мас. Згодом боротьба за волю відродилась у покоління “шестидесятників” та дисидентів.

Зміни в Краї спричинили аналогічні процеси і в еміграційному середовищі. Хитання в настроях “підсовецьких” українців ретранслювались у доволі гострі дискусії стосовно тактики і стратегії визвольної боротьби, що точились у лавах бандерівців та й усіх політично-активних українців, що перебували на чужині. Наслідком кількарічних суперечок, непорозумінь та розко-

лів стало становлення ЗЧ ОУН (Закордонних частин ОУН) й обрання Степана Бандери їх керівником. Активізується діяльність Антибільшовицького Блоку Народів на чолі з Ярославом Стецьком.

ОУН Бандери активізується за такими двома основними напрямками: відновлення та розширення мережі спротиву в Україні, особливо у східних землях, та формування союзницьких відносин із національно-визвольними рухами інших народів, поневолених комуністичною системою. Очевидно, певні успіхи, яких змогла досягнути Організація у своїх починаннях, стривожили нове керівництво СРСР на чолі з Микитою Хрущовим, який вважав, що з українським буржуазним націоналізмом практично покінчено. Це й стало причиною поновлення замахів на життя Провідника ОУН.

- ¹ Дорошенко М. Ще не вмер Степан Бандера... / М. Дорошенко // Радянська Україна. – 1989. – 2 вересня; Радянська Україна. – 1990. – 14,16 жовтня; Павличко Д. До молодих українців Нью-Йорка / Д. Павличко // Радянська Україна. – 1989. – 26 грудня; Чечелюк А. Чорні справи “Сірого” / А. Чечелюк // Радянська Україна. – 1990. – 9 вересня.
- ² Безпалій В. Степан Бандера – політичний портрет / В. Безпалій // Радянська освіта. – 13 липня; Безпалій В. Ще раз про Бандеру / В. Безпалій // Освіта. – 1991. – 12 лютого; Довгань В. Кем был Бандера? / В. Довгань // Правда Украины. – 1990. – 13 – 16 грудня; Морозова Е. Тень Бандеры над Украиной / Е. Морозова // Правда. – 2009. – 18 жовтня; Федуняк А. А правда то одна / А. Федуняк // Комуніст. – 1996. – № 8; Масловський В. Бандера: прапор чи банда / В. Масловський // Радянська Україна. – 1996. – 18 жовтня; Хто такий Бандера // Трибуна лектора. – 1990. – № 5. – С. 29.
- ³ Дмитрук К. Безбатченки / К. Дмитрук. – К. : [б. в.], 1980. – 240 с.; Даниленко С. Дорогою ганьби і зради. – К. : [б. в.], 1972. – 280 с.; Римаренко Ю. З ким і проти кого / Ю. Римаренко. – К., 1983. – 250 с.
- ⁴ Михайлюк Б. Бунт Бандери: сторінки історії / Б. Михайлюк // Прикарпатська правда. – 1992. – 18, 22, 29 липня, 1, 5, 8, 12 серпня; Степан Бандера: повернення національного героя // Західний кур’єр. – 1990. – 18 жовтня; Степан Бандера: погляд у минуле // Галичина. – 1990. – 13 червня; Степан Бандера: поза міфами, діалог – портрет зі спогадів і прозрінь // Україна. – 1992. – № 33. – С. 1–5; Тимошенко Б. Білий цвіт чорниць, або правда про націоналістів: І.Мазепа, С.Петлюра, С.Бандера / Б. Тимошенко // Самостійна Україна. – 1991. – № 11.
- ⁵ Покальчук Ю. Бандера, Лебідь та інші / Ю. Покальчук // Прикарпатська правда. – 1990. – 31 жовтня.
- ⁶ Федорів Т. У рідному селі Степана Бандери / Т. Федорів // Освіта. – 1998. – 25 лютого – 4 березня.
- ⁷ Марченко В. Степан Бандера – Польща его приговорила к смерти. гитлер бросил в концлагерь, агент КГБ убил его в Мюнхене / В. Марченко // Вісн. укр. іст. клубу. – М. : [б. в.], 2000. – Т. IV. – С. 148.
- ⁸ Кузьмінець О. Степан Бандера як теоретик та ідеолог визвольної боротьби українського народу / О. Кузьмінець // Матеріали конференції. – Стрий : [б. в.], 1993. – С. 111–112; Кіпіані В. Ярослав Мудрий переміг у “Великих українцях” завдяки маніпуляціям / В. Кіпіані // Телекритика. – 2008. – 18 травня; Інший погляд на Степана Бандеру // www.glavport.net.
- ⁹ ОУН в світлі Постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. – 370 с.; УПА в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. – 450 с.
- ¹⁰ Донат. Бандера С. Мої зізнання в справі опозиції / Донат // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. – Ф. 2022, арк. 2.
- ¹¹ Лист Марка Босслава до Степана Бандери // Андрухів І. Станіславщина : Двадцять буремних літ (1039 – 1959) / І. Андрухів, А. Француз. – Рівне; Івано – Франківськ, 2001. – С. 232–237; Бердник М. “Якщо хочемо мати з американцями взаємини, то треба ставити на провідні пости приемливых їм людей” – писав в письмах на Україну Степан Бандера / М. Бердник // “2000”. – 2007. – 19 жовтня; Лист Степана Бандери до дружини Ярослави // Вісник Історико- меморіального музею Степана Бандери. – 2006. – С. 131–132.
- ¹² Кушпета О. Знав його особисто / О. Кушпета // Літературна Україна. – 1992. – 23 січня; Стецько Я. В перші роковини смерті героя національної революції / Я. Стецько // Українська визвольна концепція. – Мюнхен, 1987. – Ч.1. – С. 381 – 395; Малащук Р. З книги мого життя / Р. Малащук. – Торонто, 1988. – Т. 2. – 416 с.; Мудрик-Мечник С. Спогади про Степана Бандеру / С. Мудрик-Мечник. – Львів, 1999. – 120 с.; Шушко В. Завдання виконав / В. Шушко. – Львів : [б. в.], 2000. – 420 с.
- ¹³ Центральний державний архів громадських об’єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 263, спр. 33285, арк. 41; Галузевий державний архів Служби Безпеки України ГДА СБУ). – Ф. 13, спр., 490, арк. 83.; ГДА СБУ. – Ф. 6, спр. 56232.
- ¹⁴ Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО). – Ф. ІП, оп. 1, спр. 1211.

- ¹⁵ Фонди Історико-меморіального музею Степана Бандери в Старому Угринові (ФІММСБ). – О.Ф., од. зб. 1048, 1132, 1357, 1359, 1361, 1473.
- ¹⁶ Листівка ОУН // Радянська Україна. – 1943. – 25 червня.
- ¹⁷ Bakunowicz J. Stepan Bandera. Terrorysta, czy bohater / J. Bakunowicz // Kurier Poranny. – 2007. – 31 października.
- ¹⁸ Гой П. Збірка газетних і журнальних статей про вбивство Степана Бандери / П. Гой. – Нью-Йорк, 1959–1999. – Т. 8. – 625 с.; Petlura, Kopovalets, Bandera. – Munich, 1962.
- ¹⁹ Бандера С. Слово до українських націоналістів-революціонерів за кордоном. – На чужині, 1948р. / С. Бандера // ФІММСБ. – О.Ф., од. зб. 0343; Бандера С. Значення широких мас та їх охоплення; До проблем консолідації; До засад нашої визвольної політики; Плянність революційної боротьби в краю; Українська Національна Революція, а не тільки проти режимний резистанс; В десятку річницю створення Революційного Проводу ОУН (10.02.1940 р.; війна в Кореї; Фронт поневолених націй; Третя Світова війна і визвольна боротьба; Друзі – українські націоналісти!; Проти ідейного роззброювання визвольної боротьби; Завдання ОУН під сучасну пору; З москалями нема спільної мови; Первородний гріх проросійської концепції; Відкриті карти; До питання основний кадрів національно -визвольної революції / С. Бандера // Перспективи Української Революції. – К. : [б. в.], 1999. – С. 27–280.
- ²⁰ Мірчук П. Степан Бандера – символ революційної безкомпромісовости / П. Мірчук. – Нью-Йорк, 1961. – 158 с.; Дужий П. Степан Бандера – символ нації / П. Дужий. – Львів: [б. в.], 1996. – Ч. II. – 383 с.; Кук В. Степан Бандера (1909–1999) / В. Кук. – Івано-Франківськ : [б. в.], 1999. – 48 с.
- ²¹ Ребет Л. Світла і тіні ОУН / Л. Ребет. – Мюнхен : [б. в.], 1964. – С. 9.
- ²² Сватко Я. Наукові проблеми, зв’язані з вивченням особи С.Бандери й ОУН / Я. Сватко // <http://maidan.org.ua/static/mail/1235914408.html>
- ²³ Дем’ян Г. Всеукраїнська і світова велич Степана Бандери / Г. Дем’ян // Визвольний шлях (ВШ). – 1999. – № 3. – С. 301–305.
- ²⁴ В’ятрович В. Закордонний рейд УПА в документах американської розвідки / В. В’ятрович // Воля і Батьківщина. – 1999. – № 1. – С. 67–69.
- ²⁵ Арсенич П. Степан Бандера та його родина / П. Арсенич, Г. Бурнашов, Б. Яневич. – 2008. – 368 с.; Перепічка Є. Феномен Степана Бандери / Є. Перепічка. – Львів : [б. в.], 2006. – 740 с.; Федорів Т. Наш Бандера / Т. Федорів. – Івано-Франківськ : [б. в.], 2008. – 90 с.; Частый Р. Степан Бандера: мифы, легенды, действительность / Р. Частый. – Харьков : [б. в.], 2007. – 382 с.; Шлях Бандери (збірник статей). – К. : [б. в.], 2008. – 48 с.
- ²⁶ Баган О. Вказ. праця. – С.75.
- ²⁷ Степан Бандера – життя, присвячене свободі. – Львів : [б. в.], 2008. – С. 103.
- ²⁸ Українські політичні в’язні в нацистських концентраційних таборах / за ред. М. Марунчака. – Вінніпег, 1996. – С. 68.
- ²⁹ Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і в Австрії по Другій світовій війні / В. Маруняк. – Мюнхен, 1985. – Т. 1. – С. 247.
- ³⁰ Ковальчук В. Степан Бандера / В. Ковальчук. – К. : [б. в.], 2008. – С. 38
- ³¹ Федорів Т. Степан Бандера на чужині: громадсько – політична діяльність провідника ОУН в роки вимушеної еміграції (1939–1959 рр.) / Т. Федорів // Український вимір: зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. – Вип. 6. – Ніжин, 2007. – С. 100–105.
- ³² Яремко І. Романтик шахів / І. Яремко // Львівська газета. – 2007. – 17 серпня.
- ³³ Федорів Т. Степан Бандера й Роман Шухевич: до питання про взаємини провідних діячів ОУН 30–50-х рр. XX ст. / Т. Федорів // Галичина. – № 14. – С. 469–476.
- ³⁴ Михальченко М. Військова політика Закордонного Центру ОУН в умовах нагнітання “Холодної війни” (лютий 1945 – лютий 1946 рр.) / М. Михальченко, О. Сич // Галичина. – 2008. – № 14. – С. 407.
- ³⁵ Мечник С. Революційна ОУН під проводом Бандери: причинки до історії / С. Мечник. – Стрий : [б. в.], 1993. – 130 с.
- ³⁶ Дюррозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Ж.-Б. Дюррозель. – К. : [б. в.], 1995. – С. 410.
- ³⁷ Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний Рух в Україні й національні рухи Опору в Булорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–1950-х роках / А. Русначенко. – К. : [б. в.], 2002. – С. 138.
- ³⁸ Митюрин Д. У каждого своя Украина / Д. Митюрин // Секретные материалы. – 2004. – № 25. – С. 6.
- ³⁹ ФІММСБ. – ОФ, од. зб. 1440, 1449.
- ⁴⁰ ФІММСБ. – ОФ, од. зб. 1357.
- ⁴¹ Галаса В. наше життя і боротьба / В. Галаса. – С. 7.

42. Українська Головна Визвольна Рада (збірка документів за 1944–1950рр.). – [Б. м.] : Видання ЗЧ ОУН, 1956. – С. 100.
43. Перепічка Є. Вказ. праця. – С. 348.
44. Українська Головна Визвольна Рада: зб. документів за 1944–1950 рр. – С. 29–32.
45. Бандера С. Інтерв'ю німецької радіостанції в Кельні / С. Бандера // Перспективи Української Революції. – С. 572.
46. Там само.
47. В'ятрович В. Спроби українсько-польського порозуміння в роки Другої світової війни: позиції сторін / В. В'ятрович // Український визвольний Рух. – Львів : [б. в.], 2003. – Зб. № 2. – С. 128.
48. ФІММСБ. – ОФ, од. зб. 1382.
49. Сливка Ю. УПА і українсько-польське протистояння / Ю. Сливка // Український визвольний Рух. – С. 126.
50. Сергійчук В. Український Здви́г: Закерзоння. 1939–1947 / В. Сергійчук. – К. : [б. в.], 2004. – С. 228.
51. Дюрозель Ж.-Б. Вказ. праця. – С. 448.
52. 52. Кафарський В. Комунізм і український національно-визвольний рух / В. Кафарський. – Івано-Франківськ : [б. в.], 2002. – С. 534.
53. В'ятрович В. Закордонний рейд УПА ... – С. 69.
54. Веденєєв Д. Організація Українських Націоналістів і зарубіжні спецслужби (1920–1950-ті рр.) / Д. Веденєєв, О. Лисенко // Український історичний журнал. – 2009. – № 3. – С. 135.
55. Бандера С. Слово до українських націоналістів-революціонерів за кордоном / С. Бандера // Перспективи Української Революції. – С. 84.
56. Стецько Я. Степан Бандера / Я. Стецько // Новий час. – 1994. – 12 січня.
57. Українська Головна Визвольна Рада. – С. 87–100.
58. Перепічка Є. Вказ. праця. – С. 460.
59. Мірчук П. Українська визвольна справа і українська еміграція / П. Мірчук. – Торонто, 1954. – С. 51.
60. Українська Головна Визвольна Рада. – С. 17–23.
61. ДАІФО. – Ф. 1П, оп. 1, спр. 417. арк. 43.
62. Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах. – С. 68.
63. Мудрик-Мечник С. Революційна ОУН під проводом С.Бандери / С. Мудрик-Мечник. – Львів : [б. в.], 1993. – С. 123.
64. Бандера С. Слово до українських націоналістів-революціонерів за кордоном / С. Бандера. – С. 89.
65. Там же. – С. 96.
66. Мудрик-Мечник С. Спогади про Степана Бандеру / С. Бандера. – Львів : [б. в.], 1999. – С. 24.
67. Бандера С. Слово ... – С. 112.
68. ОУН в світлі постанов... – С. 171.
69. Кук В. Ю. Леміш. До історії конфлікту між ЗЧ ОУН і ЗП УГВР / В. Кук // Воля і Батьківщина. – 1999. – № 1. – С. 86.
70. Дужий П. Степан Бандера... – С. 305.
71. Сірий С. Значення широких мас та їх охоплення / С. Сірий // Визвольний шлях. – 1969. – № 10. – С. 1138–1140.
72. ФІММСБ. – ОФ, од. зб. 343.
73. Бандера С. Із його писань і промов / С. Бандера // ВШ. – 1964. – № 10. – С. 1060.
74. Там же. – С. 1069.
75. Степан Бандера: поза міфами (розмова з рідними С.Бандери) // Україна. – 1992. – № 33. – С. 4.
76. Арсенич П. Родина Бандерів / П. Арсенич, Т. Федорів. – Івано-Франківськ : [б. в.], 1998. – С. 45.
77. Шушко В. Завдання виконав / В. Шушко. – Львів : [б. в.], 2000. – С. 81.
78. Веденєєв Д., Лисенко О. Вказ. праця. – С. 135.
79. Фостун С. Степан Бандера – символ визвольної боротьби / С. Фостун // Українська думка. – 2004. – 5 лютого.
80. ОУН в світлі постанов... – С. 223.
81. Кушпета О. Вказ. праця.
82. Шлях Бандери. – С. 25.
83. Мудрик-Мечник С. ОУН під проводом Бандери / С. Мудрик-Мечник. – Львів : [б. в.], 1993. – С. 102.
84. Бале́й П. Вказ. праця. – С. 27.
85. Кук В.– Ю. Леміш. До історії конфлікту між ЗЧ ОУН і ЗП УГВР... – С. 90.
86. Сватко Я. Місія Бандери. – С. 48.
87. Мудрик-Мечник С. Спогад про Степана Бандеру. – С. 30.
88. Перепічка Є. Вказ. праця. – С. 415.
89. Степан Бандера : документи і матеріали ... – С. 43.

90. Мірчук П. Степан Бандера ... – С. 112.
91. Мудрик-Мечник С. Революційна ОУН під проводом С. Бандери. – С. 113.
92. Стецько Я. Степан Бандера / Я. Стецько // Новий час. – 1994. – 6 січня.
93. Дем'ян Г. Оцінка УГВР у теоретичних працях та публіцистичних виступах Степана Бандери / Г. Дем'ян // ВШ. – 1999. – № 10. – С. 1190.
94. Мірчук П. Степан Бандера публічно задекларував свої власні погляди і ЗЧ ОУН в питанні суспільно-політичного ладу: за здорову демократію західного зразка / П. Мірчук // За чистоту позицій українського визвольного руху. – Мюнхен ; Лондон, 1955. – С. 44–47.
95. Сватко Я. Місія Бандери. – С. 51.
96. Веденєєв Д., Лисенко О. Вказ. праця. – С. 140.
97. Куделя Д. Першоджерела до вивчення історії ОУН: кримінальні справи з фондів Служби Безпеки України / Д. Куделя // ВШ. – 2003. – Кн. 1. – С. 12.
98. В'ятрович В. Закордонний рейд УПА ... – С. 82.
99. 99. Галан Я. Те, чого не задувають / Я. Галан. – Львів : [б. в.], 1951.
100. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 3833, оп. 1, спр. 63, арк. 183, 184, 208, 219.
101. Галицька-Дідух Г. Політика радянських органів влади у сфері промислового розвитку Станіславської області (1944–1953 рр.) / Г. Галицька-Дідух // Галичина. – 2008. – № 14. – С. 380.
102. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 16, спр. 29, арк. 13.
103. Сивирин М. Радянська політика депортації учасників українського націоналістичного руху і їхніх сімей у 1945–1953рр. / М. Сивирин // Галичина. – 2008. – № 14. – С. 385.
104. Таболкин Д. Никита Хрущев / Д. Таболкин // 100 знаменитых политиков. – Харьков: [б. и.], 2004. – С. 476.
105. Ратник. Основні елементи партизанської тактики УПА / Ратник // УПА в світлі документів ... – С. 60.
106. Мірчук П. УПА. – С. 51.
107. ДАІФО. – Ф. 1П, оп. 1, спр. 1211, арк. 135–138.; Останній бункер // Вісник музею Степана Бандери. – 1997. – № 1. – С. 2, 6.
108. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 / І. Білас. – К. : [б. в.], 1994. – С. 310.
109. Судоплатов П. Спецоперації / П. Судоплатов. – М. : [б. и.], 1998. – С. 54.
110. Ярошевський Л. Спомини про Т.Чупринку / Л. Ярошевський // Авангард. – 1980. – Ч. 4. – С. 164.
111. Бандера С. Перспективи Української Революції. – С. 284.
112. Дюрозель Ж.-Б. – С. 488.
113. Киричук Ю. Український національно-визвольний рух 40-х–50-х рр. ХХ ст.: ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Львів : [б. в.], 2003. – С. 94.
114. Motyka G. *Ukrainska partysanka. 1942–1960* / G. Motyka. – Warszawa, 2005.
115. Стецько Я. Рушійні кличі нашої боротьби / Я. Стецько // Україна проти Москви : збірка статей. – 1955. – С. 330; ФІММСБ. – ОФ, од. зб. 493, 495, 500, 501, 502, 505, 511, 512.
116. Бандера С. Інтерв'ю німецької радіостанції в Кельні... – С. 571.
117. Климишин М. Значення Степана Бандери в історії ОУН / М. Климишин // ВШ. – 1999. – № 2. – С. 139.
118. Мудрик-Мечник С. ОУН під проводом Степана Бандери. – С. 132.
119. Кушпета О. Вказ. праця.
120. 120. Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух / О. Баган. – Дрогобич : [б. в.], 1994. – С. 181.
121. Бандера С. Перше інтерв'ю з чужинними журналістами // Перспективи Української Революції. – С. 592–599, 622.
122. Кізко П. Степан Бандера як публіцист / П. Кізко // ВШ. – 1960. – Кн. 5. – С. 582.
123. Заблоцький Ю. Степан Бандера – символ волі народу / Ю. Заблоцький // ВШ. – 1969. – Кн. 10. – 1017.
124. Матвієйко М. Чорні справи ЗЧ ОУН / М. Матвієйко. – Львів : [б. в.], 1993. – С. 93.
125. Перепічка Є. Вказ. праця. – С. 450.
126. Веденєєв Д., Лисенко О. Вказ. праця. – С. 141.
127. Мудрик-Мечник С. Служба Безпеки Революційної ОУН у боротьбі з НКВД-НКГБ-КГБ / С. Мудрик-Мечник. – Тернопіль : [б. в.], 1994. – С. 85.
128. Там же. – С. 91.
129. Веденєєв Д., Лисенко О. Вказ. праця. – С. 142.
130. Шаповал Ю. Руйнівний “Усміх” / Ю. Шаповал // Український Журнал. – 2006. – 14–19 вересня. – С. 33.
131. Васькович Г. Життя і діяльність Степана Бандери / Г. Васькович // Українська Кореспонденція. – 1964. – Ч. 8. – 1 жовтня. – С. 7.
132. ФІММСБ. – ОФ, од. зб. 207.
133. Баган О. Вказ. праця. – С. 168.

- ¹³⁴ Шимчишин О. УПА в хронології / О. Шимчишин. – Івано-Франківськ : [б. в.], 1994. – 198 с.
- ¹³⁵ Шаповал Ю. Чи був Берія українським націоналістом? / Ю. Шаповал. – : [б. м. : б. в.].
- ¹³⁶ Дем'ян Г. Степан Бандера та його родина в народних піснях, переказах та спогадах / Г. Дем'ян. – Львів : [б. в.], 2006. – С. 73.
- ¹³⁷ Кирило Осьмак – Президент Української Головної Визвольної Ради / Літопис УПА. – Т. 41. – С. 115.
- ¹³⁸ Куделя Д. Першоджерела до вивчення історії ОУН / Д. Куделя // ВШ. – 2003. – Кн. 1. – С. 9; ДА СБУ. – Спр. 51279, т. 6, спр. 79, арк. 82, 83.
- ¹³⁹ Кафарський В. Вказ. праця. – С. 450.
- ¹⁴⁰ Верстюк В. Україна від найдавніших часів до сьогодення : Хронологічний довідник / В. Верстюк, О. Дзюба, В. Репринцев. – К. : [б. в.], 1995. – С. 514.
- ¹⁴¹ Шаповал Ю. Чи був Берія українським націоналістом?
- ¹⁴² Там само.
- ¹⁴³ Веденєв Д., Лисенко О. Вказ. праця. – С. 144.
- ¹⁴⁴ Частий Р. Вказ. праця. – С. 312.
- ¹⁴⁵ Дебрицький Р. Два роки з Степаном Бандерою / Р. Дебрицький // Літопис Червоної Калини. – 1994. – № 3. – С. 41.
- ¹⁴⁶ Мудрик-Мечник С. ОУН під проводом Степана Бандери. – С. 119.
- ¹⁴⁷ Ковальчук В. Степан Бандера / В. Ковальчук. – К. : [б. в.], 2008. – С. 38.
- ¹⁴⁸ Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі в 1944–1953 рр. / В. Сергійчук. – К. : [б. в.], 1998. – С. 154.
- ¹⁴⁹ Баган О. Вказ. праця. – С.
- ¹⁵⁰ Перепічка Є. Вказ. праця. – С. 483.
- ¹⁵¹ Частий Р. Вказ. праця. – С. 305.
- ¹⁵² Пспективи Української Революції. – С. 188–194.
- ¹⁵³ Там же. – С. 195–203.
- ¹⁵⁴ Стецько С. З ідеями Степана Бандери за його життя і по смерті : спогади / С. Стецько // Шлях Перемоги. – 1999. – 7 квітня.

The topic of socially-political activity of Stepan Bandera in postwar period is elucidating. The questions to consider are a building of the frameworks of OUN (of Bandera) in the time of emigration, an establishment of relations with belligerent Ukraine, OUN leader's fight against inspired Soviet secret services and attempts of OUN separation, an international aspect of Stepan Bandera's activity.

Key words: *Organisation of Ukrainian Nationalist (OUN), Ukrainian Main Liberation Soviet (UGVR), Ukrainian Insurgent Army (UPA), Stepan Bandera, postwar period, cold war, raid groups.*

УДК 94 (477.86)

ББК 63.3 (4Укр) 625

Тамара ГАЛИЦЬКА-ДИДУХ

УКРАЇНСЬКЕ МІСТО У ВІЙСЬКОВІЙ І ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ОУН І УПА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-х рр. ХХ ст. (на прикладі Станіславської області)

У статті на основі широкого кола джерел досліджується військова і політико-ідеологічна діяльність ОУН і УПА на Станіславщині у другій половині 40-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: *Друга світова війна, ОУН, УПА, українське місто, політико-ідеологічна діяльність, національно-визвольний рух.*

Друга світова війна “зумовила функціональні зрушення в суспільстві, а отже, і зміни у свідомості, які ніколи б не змогли відбутися самі по собі, без воєнних подій”¹. Боротьба між радянською владою й визвольним рухом у 1944–1953 рр. велася у військовій, політико-ідеологічній і господарській площинах. Відділи УПА отримали широку морально-психологічну й матеріальну підтримку з боку західноукраїнського населення, продовжуючи збройну боротьбу з тоталітарним режимом протягом десяти повоєнних років. Характерними рисами радянської історіографії (М.Тесленко, В.Чердиченко, В.Трошинський, І.Васюта, М.Загорулько) є

практично повна відсутність принципів об'єктивності й історизму, упереджений підхід до українського націоналізму.

Українські вчені діаспори (П.Мірчук, З.Книш, А.Качор, Р.Шпорлюк, Б.Винар) першими розпочали роботу над створенням історії ОУН і УПА в повоєнний період.

Історія діяльності ОУН і УПА в останні роки перетворюється на одну з найбільш актуальних проблем вітчизняної історіографії. Здебільшого історики зосереджуються на дослідженні політичної, військової, суспільної діяльності. Певне узагальнення сучасних досягнень вітчизняної історичної науки представлено у фаховому висновку робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА (голова робочої групи – С.Кульчицький). Дослідженням українського національно-визвольного руху в умовах незалежності України займаються М.Коваль, М.Головко, А.Кентій, О.Рубльов, А.Русначенко, І.Патриляк, В.Деревінський, С.Ткаченко, В.В'ятрович, В.Сергійчук, І.Андрухів, Т.Андрусак та ін. Особливості організації агітаційно-пропагандистської роботи у своїх працях висвітлюють О.Стасюк, О.Дмитерко, І.Марчук, В.Мороз, Г.Стародубець.

Однак у сучасній вітчизняній історіографії поза комплексним дослідженням залишається цілий ряд проблем, що дає простір для подальшого вивчення українського національно-визвольного руху 40-х–поч. 50-х рр. ХХ ст. Мета статті – на основі залучення широкого кола джерел дослідити військову й політико-ідеологічну діяльність ОУН і УПА на Станіславщині у 2-й половині 40-х рр. ХХ ст.

Події повоєнних років продемонстрували безкомпромісне протиборство між підпільниками та сталінським тоталітарним режимом у різних сферах. Сподіватися на зовнішню підтримку сенсу не було, оскільки, за визначенням Франсуа Фюре, боротьба проти нацистської Німеччини надавала територіальним зазіханням уряду СРСР “демократичної легітимності”². Єдиною опорою націоналістичного підпілля в повоєнні роки залишалося населення західноукраїнських земель.

Перед провідниками ОУН і УПА постало завдання отримати морально-психологічну й матеріальну підтримку не тільки в західноукраїнському селі, але й місті: “Коли українські патріоти – патріоти-селяни, робітники та інтелігенція, що живуть легально, дадуть потрібну дійову підтримку підпіллю, – з одного боку, та коли всі українські патріоти ставитимуть відважний опір московсько-большевицьким загарбникам – з другого боку, – ми переможемо в нашій визвольній боротьбі!”³. Однак це було проблематичним, оскільки міста залишалися центрами радянської адміністрації, у яких розмішувалися збройні частини й війська НКВС, винищувальні загони і т. п. Окрім того, лісовий рельєф Станіславської області давав можливість більшої маневреності збройним відділам УПА саме в сільській місцевості. Незважаючи на несприятливі умови, провідники ОУН і повстанські командири намагалися поширити націоналістичні впливи серед міського населення та посилити свою присутність у містах.

Унікаючи зіткнень із регулярними частинами Червоної армії, загони УПА основними об'єктами операцій восени 1944 р. обирали районні центри як осередки радянської влади, місця дислокації військ НКВС і винищувальних загонів. Пріоритетними залишалися засоби збройної боротьби: напади на гарнізони й пости МВС, на компартійно-радянські установи; засідки; нищення комунікаційних споруд і засобів зв'язку; саботажні акції, у тому числі руйнування промислових об'єктів, виробничих приміщень, клубів; терористичні акції проти представників радянських силових структур і партійно-комсомольського активу, а також проти місцевих мешканців, які співпрацювали з радянською владою, та ін. Зокрема, у серпні 1944 р. відділи УПА–Захід захопили містечка Перегінське й Рожнятів на Станіславщині. Об'єктом нападів протягом травня–червня 1945 р. стали районні центри Надвірна, Галич, Яворів, Солотвино, Делятин, Радехів, Жаб'є, Яблунів, Ланчин, Корець⁴. Райвідділ НКВС, райвоєнкомат Тисмениці були об'єктами наступу повстанців 5 грудня 1947 р.⁵

Одним із напрямів дій ОУН і УПА стала боротьба проти мобілізаційних та експропріаційних заходів радянського режиму. Зокрема, повстанцями проводилася акція щодо зірвання мобілізації до лав Червоної армії: нищилися списки обліку військовозобов'язаних, страчувалися відповідальні працівники. У Станіславській області на 21 серпня 1944 р. передбачалося

30268 призовників, але фактично до райвійськкоматів прибуло близько 15 тис. осіб. Працівники партапарату визнавали: “Серйозною перешкодою для успішного проведення призову і мобілізації є терористична діяльність націоналістичних банд”⁶. У період виборів повстанці здійснювали диверсійні акції, пошкоджували лінії зв’язку, знищували списки виборців. Зокрема, у лютому 1946 р. у Рогатинському районі був перерваний зв’язок з 15-ма виборчими ділянками⁷.

Відділи УПА використовували різні тактичні прийоми, аби продемонструвати свою боєздатність. У звіті заступника Надвірнянського РВ МДБ майора Шитикова секретарю Надвірнянського РК КП(б)У повідомлялося про проведення диверсійних акцій УПА: “...невідомою бандгурпою протитанковою міною підірваний паротяг і кулеметним вогнем обстріляний потяг навантажений лісом, в результаті чого були вбиті три бійці із Внутрішніх військ, які охороняли потяг, вбито три робітники із ліспромгоспу, які обслуговували вузькоколіїну дорогу...”⁸. 12 вересня 1944 р. у Богородчанах здійснено напад на будинок воєнкомату⁹. 24 листопада 1944 р. “відділ УПА в силі двох роїв напав на будинок нкгб у Станіславові. Обстріляно кулеметами стійкових”. 4 грудня 1944 р. у районному центрі Тисмениця знищено “будинки нкгб, нквд і воєнкомату, вбито біля 30 большевиків”¹⁰. Начальник обласного НКВС Завгородній на зборах партійного активу Станіславської області повідомляв про напади упівців у грудні 1944 р. на Солотвино, Більшівці, Тлумач, Тисменицю¹¹.

Індивідуальний терор був одним із найпоширеніших форм боротьби повстанців у містах. Зокрема, 10 листопада 1944 р. у Перегінському районі було вбито 26 пропагандистів¹². У довідці начальника УМДБ Станіславської області вказувалося: “4 квітня 1948 року в селі Грабів бандитами були повішані голова сільради і военрук сільської школи... 18 липня цього року в 23 годину в місті Рожнятові був вбитий пожежний інспектор Рожнятівського РО МВД ст. лейтенант Старостін Микола Тимофійович”¹³. “18 липня 1946 року о 23 годині в квартиру начальника першої частини Тисменецького Райвоєнкомату Станіславської області капітана Травкіна проникли три бандити і розстріляли його із автомату”¹⁴. З метою недопущення терактів доручалося “в усіх містах і районних центрах організувати посилене патрулювання в нічний час”¹⁵. Радянським керівництвом ставилося завдання “ізолювати ОУН і УПА від місцевого населення”¹⁶.

У радянських документах неодноразово згадуються диверсії УПА на промислових об’єктах. 28 жовтня 1945 р. був здійснений підпал на Битківському нафтопромислі¹⁷. 4 лютого 1946 р. повстанцями була знищена слюсарна майстерня в Калуші, а також виведена з ладу кочегарка нафтової бурової свердловини¹⁸.

Збройні напади на міста здійснювалися повстанцями також із метою звільнення заарештованих побратимів, одержання ліків та одягу. Зокрема, 24 вересня 1944 р. дві чоти повстанців у Солотвино звільнили близько 80 в’язнів¹⁹. 17 листопада 1944 р. у Товмачі “знищено тюремну сторожу та визволено 150 ув’язнених українських громадян, а тюрму підміновано й висаджено в повітря”²⁰. 20 грудня 1944 р. у Товмачі силами повстанців було звільнено з в’язниці “45 в’язнів. У вуличних боях убито біля 60 большевиків, знищено будинок міліції і тюрму”²¹. У січні 1945 р. було здійснено збройний напад на Косівську лікарню, у якій перебували поранені упівці²². У Солотвино 29 квітня 1945 р. “здобуто шевську артіль, з якої взято 30 одягів”²³. У липні 1945 р. збройні відділи УПА захопили аптеку в Калуші²⁴. У ніч з 1 на 2 лютого 1946 р. у ході нападу на міську лікарню Станіслава вилучено хірургічні інструменти, марлю, спирт та ін.²⁵.

Як свідчать джерела, систематичними були руйнування мостів. Начальник обласного НКВС Завгородній на зборах партійного активу Станіславської області 8 грудня 1944 р. повідомляв, що міст на Тисменицю “руйнують кожен день”²⁶. Тільки по Солотвинському району в період з 1 січня 1945 р. до 20 січня 1945 р. було підірвано 8 мостів²⁷.

Найбільший розмах збройної боротьби ОУН і УПА припадав на 1944–1946 рр., коли діяли великі повстанські формування. З 1947 р. партизанська боротьба здійснювалася малими рухливими групами, зміцнювалися підпільні організації. Хоча потужний наступ на позиції ОУН та УПА не зламав до кінця опір повстанців і підпільників, усе ж зменшилася кількість нападів на районні й обласні центри. Найбільш поширеним залишався індивідуальний терор. Про

страсти есбістами місцевих активістів свідчать численні факти²⁸. 23 березня 1947 р. у м. Рогатин вбито капітана МДБ Аносова, начальника Рогатинського РВ МДБ²⁹.

З кінця 40-х рр. у тактиці націоналістичного підпілля відбулися зміни. Зокрема, було поставлено завдання проникнути в радянські державні установи, громадські організації, учбові заклади й проводити роботу в легальних умовах³⁰. За повідомленням начальника обласного управління МДБ Сараєва, “у місті Станіславі в другій половині 1948 року було заарештовано до 100 чоловік оунівців. Звертає на себе увагу той факт, що арештовані працювали в різних установах міста, навчалися в учбових закладах і проводили серйозну антирадянську ворожу діяльність”³¹. У звіті Станіславського обкому КП(б)У “Про роботу Станіславського обкому КП(б)У за перше півріччя 1950 року” секретарю ЦК ВКП(б) Г.Маленкову зазначалося про виявлення “значної кількості націоналістичних елементів в школах та учбових закладах області, серед учнів і 37 націоналістів викрито серед учительського персоналу...”

На протязі цього року викрито терористичні групи серед студентів Коломийського педучилища і Станіславського учительського інституту. Викрито і вигнано із медичного інституту 53 студентів-націоналістів³².

Слід зауважити, що загалом міське населення потерпало як від радянських репресій, так і терористичних акцій УПА. У цій ситуації сталінське керівництво володіло ширшим простором для маневрування: постійна зміна кадрів, розгалужена система засобів ідеологічного впливу та ін. Зокрема, користуючись обізнаністю СБ, радянські спецслужби всіляко компрометували родини учасників націоналістичного підпілля, викликаючи й відпускаючи їх. Звільнення служило підставою до обвинувачень у співпраці з окупантами: “Вправді є випадки, коли люди вертають з тюрми по кількох чи кільканадцяти днях і оповідають, що зістали звільнені з браку компромітуючих матеріалів... це є звичайні “легенди”...ціллю яких є змаскувати вербовку та показати перед нами типа невинного”³³, унаслідок чого представники СБ часом страчували безневинних людей, що підривало довіру місцевого населення до підпільної мережі ОУН та УПА.

Серед завдань ОУН і УПА на протибільшовицькому фронті найважливіше місце займала боротьба за підтримку національно-визвольного руху серед місцевого населення. У цьому напрямі велику увагу провів ОУН і УПА акцентував на питаннях ідейно-виховної роботи, вбачаючи основну проблему в тому, що “маса не вихована, не зреволюціонізована”³⁴. Важливим було плекання віри місцевого населення в беззаперечну перемогу Української національної революції. Ставилось завдання “ширше і краще заговорити про УПА і зв’язати УПА з українським народом”³⁵. Масштаби соціальної підтримки ОУН і УПА залежали значною мірою від якості проведення ідеолого-політичної роботи. Це було важливим в умовах широкої радянської пропагандистської акції, спрямованої на підірив соціальної бази національного підпілля: “Треба протиставити населення бандитам, потрібно, щоб саме населення бандитів било. Адже не мислима одностороння військова робота. До того часу, поки населення не залучимо до боротьби з бандитами, наші успіхи будуть не дуже суттєві”³⁶.

Суб’єктом політико-пропагандистської діяльності була ОУН(б). Програмові положення, агітаційний матеріал, розроблений націоналістичними діячами, широко використовувалися в повстанському запіллі.

Агітаційно-пропагандистською діяльністю в лавах ОУН і УПА, а також серед місцевого населення займалися спеціальні пропагандистські відділи та референти політичних відділів, які очолювалися політичним штабом. “Політичний штаб розробляв програми ідеологічної та політичної роботи з населенням”, а курував політико-ідеологічною роботою референт пропаганди Проводу ОУН(б), якому підпорядковувалися крайові, обласні, окружні, повітові осередки пропаганди³⁷. Референтура пропаганди складалася з підреферентур: кадрів, суспільно-політичної, вишкільної, шкільної, юнацтва; жіночого юнацтва³⁸. Протягом 1944–1945 рр. розбудовувалися повітові осередки пропаганди, які проводили політичні вишколи пропагандистів, віднаходили дописувачів до підпільної преси (особлива увага зверталася на інтелігенцію), подавали тижневі й щоденні радіопресові новини, забезпечували циклостиллі, машини до письма, папір, фарби, кальку, радіоапарати і т. д.³⁹.

У кожному підрозділі УПА мав бути, окрім пропагандиста, політвиховник, призначений за узгодженням із політвиховником при штабі ВО із числа “ідейно-сильних та найкраще політично вироблених членів ОУН”. На них покладалося зобов’язання посилення політико-виховної роботи як серед вояків УПА, так і серед місцевого населення, яке мало бути не тільки пасивним симпатиком націоналізму, але активним учасником національно-визвольної боротьби. Нерідко пропагандистами були вчителі або молоді люди із семирічною (3–5-річною) освітою⁴⁰.

З метою посилення ідеологічної роботи створювалися т. зв. вишкільні трійки, силами яких здійснювалися “жіночі і мужескі вишколи в даному терені”⁴¹. Вишкільна програма передбачала вивчення основ українознавства, історії, економіки, географії, політології, культури й літератури України⁴². Особлива увага зверталася на підготовку масових пропагандистів, які могли б пояснити завдання боротьби українських повстанців, викрити суть радянського тоталітаризму.

Як свідчать архівні документи, “крайове керівництво мало при собі інститут націології, працівниками якого були науковці, які розробляли сукупність проблеми націоналістичної теорії”⁴³. Пропагандистську діяльність серед населення здійснював також “Український червоний хрест”⁴⁴.

Свої ідеї й інформаційні матеріали ОУН і УПА поширювали різними способами. Головний осередок пропаганди й інформаційної служби, очолюваний з 1944 р. П.Федуном, проводив пропагандистську й видавничу діяльність. Лев Шанковський у книзі “УПА і підпільна література” (Філадельфія, 1952) наводить 21 назву газет і журналів, 60 назв брошур і книжок, 81 назву листівок у період 1944–1950 рр. Серед періодичних видань відзначимо: “Ідея і чин”, “До зброї”, “Повстанець”, “Шлях Перемоги”, “Чорний Ліс”, “За волю України”, у яких публікувалися В.Гапас, О.Дяків-Горновий, Д.Маївський, П.Полтава та ін. Окремо друкувалися брошури, теоретичні статті ідеологів націоналізму, контрпропагандистські матеріали. У підпільній літературі містилися як публікації теоретичного й навчально-практичного характеру, так і патріотичні пісні й вірші, прозові й сатиричні твори і т. п.

У пропагандистській діяльності УПА і ОУН серйозною проблемою була нестача технічних засобів (радіопередавачів, видавничо-поліграфічного обладнання, друкарського паперу, а також спеціально підготовлених кадрів: “Літератури замало. Не вистачає навіть по одному примірнику на кожен станицю і через те маси замало з нашою літературою знайомлені”⁴⁵. Деколи вдавалося скористатися обласними друкарнями. Так, 7 листопада 1944 р. у Станіславській друкарні були випущені листівки ОУН і УПА⁴⁶.

Головним видом інформаційно-пропагандистських друкованих видань були все ж листівки, короткі за об’ємом і емоційні за змістом. Розрізняють інформаційні, листівки-документи, листівки-лозунги, листівки-звернення. Вони в доступній і популярній формі повідомляли населення про цілі повстанського підпілля, характеризували радянські заходи і т. ін. Друкувалися по 10–30 тис. примірників, множилися на циклостилях, шапірографах. Через відсутність технічних засобів листівки часом переписувалися вручну. З іншого боку, у руках радянського апарату знаходилися значні сили для придушення не тільки збройної боротьби, але й усунення націоналістичної агітації, зокрема, “вилучення розкидуваних і розклеюваних оунівцями антирадянських листівок”⁴⁷.

Розрізняють інформаційні, листівки-документи, листівки-лозунги, листівки-звернення. Прикметним є той факт, що під загрозою відповідальності заборонялося редагувати зміст листівок, оскільки це “суто політична робота й вона забезпечується тільки за керівними осередками організації”⁴⁸.

Характерною рисою психологічної війни ОУН і УПА було масове розвішування лозунгів на стінах будинків, радянських закладів, на парканах, інколи на деревах. “Простий у виготовленні, легкий в поширенні (лозунг. – Т.Г.-Д.) – блискуче виконує свої завдання: донести слово Правди в найдавніші закутки сіл і міст, покерувати боротьбою покритих аж до повної перемоги над ненависним большевизмом”⁴⁹. У звіті про стан боротьби проти ОУН і УПА за червень-липень 1945 р. повідомлялося: “В Болехові зареєстровано декілька випадків,

коли бандити розклеювали друковані листівки контрреволюційного змісту на вітринах районних закладів”⁵⁰.

Серед закликів були поширені, зокрема, такі: “Німецька каторга не гірша від сталінської! Геть загарбників з української землі!”, “Україна не буде колонією гітлерівсько-сталінських імперіалістів!”, “Геть берлінсько-московських “визволителів” та “оборонців!”⁵¹.

Широко використовувалися в роботі з місцевим населенням усні методи – бесіди, мітинги, збори, святкування національних і релігійних свят та ін., що вимагали від їх організаторів високого рівня теоретичної підготовки. Зокрема, активно на теренах нашого краю відзначався день проголошення незалежності України – 30 червня. “Всі відділи не оминали нагоди під час перебування в населених пунктах для переводжування гутірок і мітингів з населенням... Відділи перевели листкові акції: в лютому проти виборів, у квітні Великодні і до сексотів і комсомольців”⁵². В оунівській інструкції щодо агітаційної роботи за вересень 1945 р. радилося “посилювати шептову пропаганду в індивідуальних розмовах”⁵³.

Основними складовими ідеологічної роботи була критика суті сталінського тоталітаризму, його мети й форм досягнення, пояснення справжніх причин війни та її наслідків, ролі в ній російського народу й партократичної верхівки, а також роз’яснення завдань ОУН і УПА, визначення їх внеску в боротьбу за незалежну соборну Українську державу, плекання віри в перемогу, піднесення бойового духу й витривалості народу⁵⁴.

Одним із завдань психологічної війни українських повстанців була протидія пропаганді противника. Зокрема, розвінчувалася поширювана радянською ідеологічною машиною теза про українських націоналістів як поплічників нацистської Німеччини: “Партійні організації повинні викривати злочини українсько-німецьких націоналістів... Необхідно більш рішуче викривати українсько-німецьких націоналістів у пресі, як агентів і пособників німців”⁵⁵. У жовтні 1944 р. була поширена відповідь вояків УПА на звернення більшовицької влади Прикарпаття: “Називаєте нас гітлерівськими запродавцями, німецькими наймитами і т. д. Про те, яке наше ставлення до гітлерівської Німеччини, знає весь український народ, знає цілий світ. Гітлерівська Німеччина такий самий ворог України, як і Росія. Отже, були б ми підлими лицемірами, коли б били по рилі одного ката з його НКВДівськими опричниками, а поминали такого самого другого ката Гітлера з його гестаповськими бандами. Дволичними вмієте бути тільки ви, довгорилі слони та ваш найгеніяльніший брехун Сталін. Це ви підписували всякі союзи з Німеччиною. Це ви віддали були Україну на поталу зажерливій Німеччині”⁵⁶.

На радянську виборчу кампанію оунівське підпілля відгукнулося активною пропагандистською діяльністю “серед населення, закликаючи останніх не приймати участь в голосуванні, систематично сприяти в постачанні продуктами харчування... розвідувальними даними про дислокацію військових частин, розташування виборчих дільниць і членів виборчих комісій”⁵⁷.

Слід зауважити, що окупаційна політика радянської влади давала простір пропагандистській референтурі ОУН, яка, опираючись на антирадянські настрої серед населення, забезпечувала собі його підтримку. У документах партійних і силових структур УРСР неодноразово повідомляється про порушення “радянської законності”. “Якщо за перше півріччя 1946 р. було 2629 випадків незаконних арештів, відкриття карних справ і незаконних затримань громадян, то за друге півріччя 1946 року таких порушень було 372 випадки”⁵⁸, – повідомлялося у звіті секретаря Станіславського обкому КП(б)У Слоня за 1946 рік. Націоналістичним проводом ставилося завдання зібрати детальну інформацію про більшовицький терор із метою використання її для пропаганди як на західноукраїнських теренах, так і за кордоном⁵⁹.

Загальноприйнятим є твердження про підтримку ОУН і УПА насамперед сільським населенням Західної України. Однак велику увагу націоналістичним підпіллям відводилося агітаційній діяльності в українському місті.

Ставлення націоналістичного підпілля до населення міст було неоднозначним. З одного боку, на думку провідників ОУН, соціальною базою для формування сексотів є вчителі, медики, працівники господарських і фінансових інституцій, сторожі, залізничники та ін. “Це ви, українські інтелігенти, допомагаєте большевикам одурманювати українські народні маси, беручи участь у масовій агітаційній чи там “культурно-освітній” роботі. Напхавшись больше-

вицької брехні в школах, ви потім стараєтеся поширювати її серед українських колгоспників, робітників”⁶⁰, – писав один із провідних ідеологів національно-визвольної боротьби П.Федун-“Полтава”. Націоналістична пропаганда стверджувала: “В Західній Україні большевицька влада, зустрівшись з широким визвольним повстанським і підпільним рухом та рішучим спротивом українських народних мас, кинула на боротьбу з ними не тільки поліційні загони мвд і мгб, але теж і службовців різних установ – адміністративних, заготівельних, кооперативних, культурно-освітніх і т. д. Мало того, большевицька влада озброїла їх і дала їм повну свободу в переслідуванні і тероризуванні населення. Багато дехто із рад службовців, маючи таку свободу і будучи вірними наймитами большевицьких гнобителів, допускається різних злочинів супроти населення на території дій УПА та підпілля та супроти українського народу в цілому!.. Зрозуміло, що українське підпілля вважає таких “службовців” за ворогів українського народу, за вислужників московсько-більшовицьких окупантів і судить їх революційним судом”⁶¹.

З іншого боку, зверталася увага на необхідність ведення роз’яснювальної роботи серед мешканців міст: “Це відомо, що до міст, особливо більших, нашому підпіллю сьогодні важко дістатися. А саме там найбільше тих людей, що серед них нам у першу чергу треба вести нашу роз’яснювальну роботу... І їм треба вміти підкидати (чи в будь-який інший спосіб доручувати) нашу підпільну літературу, підсилати відповідного змісту роз’яснювальні листи (анонімні і писані зміненим почерком, очевидно), підсувати різні національно-освідомлені, патріотичні книжки, видані в Західній Україні...”⁶². Про те, що пропагандистська робота в повстанському таборі перетворювалася в домінуючу, свідчить практика введення “трудоих карток”, у яких фіксувалися всі пропагандистські заходи, підтверджені підписами теренових командирів чи провідника СБ⁶³.

В інструкції до надрайонних провідників ОУН на зиму 1945–1946 рр. доручалося біля “кожного районного центру створити спецбоївку, яка буде мати спецзавдання (індивідуальні акти терору, саботажу і т. п.). В боївці можуть бути не члени, що знають добре місто і боеві... Кожний провідник даної боївки веде хроніку”. Усвідомлюючи необхідність поширення впливу ОУН і УПА на українське місто, націоналістичний провід наполягав: “Навіть коштом послаблення роботи по селах, а опанувати міста. Ширити пропаганду, вести терористичні акти, шукати своїх людей і т. п. Вести пропаганду між українцями східних областей... Ми мусимо пам’ятати, що здобуваючи схід робимо більш як половину революційної роботи. Без Сходу Української Держави нам не здобути. Тому “Лицем до Сходу”. Агітувати робітників, інтелігенцію, партійців, москалів, грузинів, і всіх інших, навіть енкаведистів. Останніх словом і кулею”⁶⁴.

Реакцією на кадрову політику радянського режиму стали листівки націоналістичного підпілля, у яких зазначалося, зокрема: “Українці! Московсько-большевицькі гнобителі з метою русифікації України масово насилають шовіністично-російський елемент до наших міст і сіл, до наших фабрик і заводів, до наших шкіл, до всіх інституцій державного і господарського життя!

Геть з України русифікаційний елемент! Українці зі східних областей! Не говоріть в Україні російською мовою це ганьба на власній землі говорити чужою мовою – мовою окупантів!.. Скрізь у світі кожний народ говорить на власній землі тільки рідною мовою. Чому ми маємо бути гірші від них. Ганьба всім тим українцям, які в Україні говорять по-російськи!”⁶⁵. Аналізуючи настрої східних українців, націоналістичні ідеологи писали: “Під впливом російського вітру східні українці, ізольовані від Європи, вирости понівечені з національної точки зору. Якщо для нас російська мова є звуками іноді чужими, хоча часто і мелодійними, то для східного українця вона є близькою. Зростання України з Росією наскільки сильне, що у багатьох випадках неможливо з’ясувати, де починається українське і де закінчується російське”⁶⁶. Націоналістичний провід усвідомлював потребу ідеологічної роботи з українцями, скерованими більшовиками на західноукраїнські землі зі східних регіонів України. Зокрема, в інструкції, вилученій енкаведистами у вбитого Калуського районного політреферента ОУН “Тараса” 25 вересня 1945 р., зазначалося: “Вести пропаганду між українцями східних областей. Ми, щоб здобути Схід у 1941 р. вислали туди багато людей, які пробиваючи цей рухомий

кордон платили життям. Сьогодні ж цих українців маємо тут. Ми мусимо пам’ятати, що здобуваючи схід робимо більш, як половину революційної роботи. Без Сходу Української Держави нам не здобути. Тому “Лицем до Сходу”⁶⁷. Ставилося завдання “до східняків ставитися якомога краще, допомагати їм продуктами, шукати з ними зв’язок, виховувати в націоналістичному дусі”⁶⁸.

У методичних порадах “На допомогу пропагандистам” (1944 р.) указувалося на необхідність використання радянської риторики та пропагандистських прийомів проти самих більшовиків, зокрема, у робітничому питанні. Викриваючи “успіхи” індустріалізації, націоналістичні політвиховники зазначали: “...закували українську робітничу клясу кайданами, т. зв. трудової дисципліни та потогінними “соцзмаганнями” і приневомили її працювати на нового, найжорстокішого експлуататора – советську державу. Так приковували колись на суднах-галерах рабів-невільників”⁶⁹. У націоналістичному звіті за січень 1945 р. по м. Солотвино вказувалося: “Ставлення робітників до большевицької влади сильно вороже, причиною є соціалістичне змагання, низька зарплатня, експлуатація робітників, які працюють тільки на те, щоб мати документ. До нашого руху робітники ставляться приємно”⁷⁰. “Працюючі України ненавидять стахановщину, соцзмагання, терплять від незвичайно низької заробітної плати, від постійного браку товарів ширвжитку, харчових продуктів, від високих цін на промислові товари і на продукти, від браку житла, від терору МГБ, від диктатури партії, від імперіалізму большевицької кліки”⁷¹. В інструкції УПА від 20 січня 1946 р. відділам, які відправлялися в рейд до Чехословаччини, повідомлялося: “У робітників відібрали роботу, свободу і справедливий заробіток. Всіх громадян більшовики зробили безправними тероризованими рабами держави, в якій править партійна кліка нових червоних буржуїв”⁷².

На початок четвертої п’ятирічки націоналістичні агітатори відгукнулися листівками й лозунгами такого змісту: “Четверта п’ятирічка – це не чуваний дотепер грабіж України. Україна і далі використовується як сировинна база і ринок збуту для російської промисловості. Не дозвольте Сталінській кліці грабувати наші багатства. Геть колоніальний грабіж України. Сталін, вельможі хочуть так господарювати в Україні, як господарять в Африці капіталістичні грабіжники”⁷³. В іншій зазначалося: “Разом з тим Москво людиноненависники стосують ще визиск господарських засобів України. На наших землях переважно форсується лише видобувна промисловість, що побіч грабежів плодів землі являється головним предметом зацікавлення господарського планування ворога. Виробничий промисел розбудовується лише в корінно московських і зауральських просторах, зате зовсім не відбудовуються українські заводи”⁷⁴.

У націоналістичній пропаганді суть стахановщини бачилася в тому, що “більшовицька стахановщина і соціалістичне змагання, норми “добровільного збільшення продуктивності” – це нечувана експлуатація робочих сил, висмоктування поту і крові робітників, смертельне виснаження працюючих”. Мета економічної політики Радянського Союзу, на думку повстанців, – це підготовка до завойовницьких походів: “Праця і продуктивність в СРСР іде не на користь і добро працюючим, але на наживу нової партійної буржуазії – на Кремлівські банкети і паради, на агентурно-підривну роботу в цілому світі, необхідну для їх імперіалістичних цілей і більше всього на підготовку загарбницьких війн”⁷⁵.

“Організація Українських Націоналістів під керівництвом Степана Бандери бореться за побудову в Українській Самостійній Державі такого суспільно-економічного ладу, в якому не буде експлуатації людини людиною. Ми боремося за цілковиту соціальну рівність, за справжнє безкласове суспільство”⁷⁶, – зазначав Федун-“Полтава” у своїй праці “Основна мета нашої боротьби та шляхи до неї”, обстоюючи принципи усупільнення основних засобів виробництва та державний контроль над головними галузями виробництва. У народному господарстві незалежної України передбачалося національно-державна та громадсько-кооперативна власність.

Особлива увага націоналістичних політвиховників зверталася на національне й релігійне виховання молоді з метою усунути її з-під впливу більшовицького агітпропу, піонерських і комсомольських організацій. “Молодь виказує дуже слабе ознайомлення з нашою боротьбою, але ставиться до неї з великою повагою та прихильністю”⁷⁷, – повідомлялося в націоналістичному звіті з пропагандистської роботи в Калуському районі за вересень 1945 р. Один з

ідеологів ОУН Петро Федун-“Полтава” в праці “Україна погибає! Хто винуватий у цьому?”, написаній у лютому 1948 р., зазначав: “Скрізь у світі оця патріотична, ідейна молодь – майбутнє народу. Інакше тільки в нас в Україні. В нас – повторюємо ще раз – майже немає української молоді. В нас тисячі яничарів, готових кожночасно боротися не за Україну, але згідно з волею своїх московсько-большевицьких наставників, проти України”⁷⁸.

У своїх виданнях для молоді провідники ОУН і УПА закликали “їх бойкотувати всі большевицькі організації, зокрема: комсомол, піонерську організацію, гуртки т[ак] зв[аної] художньої самодіяльності, бойкотувати всі большевицькі пропагандивні чи товариські імпрези”⁷⁹.

Гаслом націоналістичної пропаганди було таке твердження: “Ми за навчання дітей, але проти викорінювання душ”⁸⁰. У 1945 р. ОУН поширила звернення до всіх директорів, завідувачів і вчителів, у якому зазначалося: “Ми, Українські Повстанці, допоможемо вчителям в охопленні молоді шкільним навчанням, але рівночасно допомагаємо і наказуємо, щоби в виховуванні української молоді зникло вироблювання радянського патріотизму та вщиплювання любові до “найкращого друга – батька Сталіна”⁸¹. Основним завданням учителя є “в теперішній жорстокий час визвольних революційних змагань українського народу зберегти молодь у моральному здоров’ї, та підготувати її до нового життя в Українській Соборній Самостійній Державі, в якій вони мають стати вартісними, творчими силами”⁸².

У боротьбі за українську молодь на противагу радянському гаслу інтернаціоналізму лідерами націоналістичного підпілля висувалося гасло соборності й незалежності України. “Національна єдність, солідарність і гаряча братня любов українського народу хай стануть святим законом для всіх 50 мільйонів українців! – Геть збручанський духовий кордон!.. Хай слово “Соборність” не буде тільки книжковою фразою, але щоденним хлібом та правдивою Ідеєю наших буднів!”⁸³. У листівках закликалося до єднання українців: “Шукайте зв’язків з ними (східними українцями. – Т. Г.-Д.), постійно затіснюйте і поглиблюйте свої знайомства з ними. Чи то в селі, чи на підприємстві, чи в школі жийте з українцями зі Східних областей дружньо і близько. Допомагайте собі взаємно, по-братньому”⁸⁴.

Про активну роботу ОУН у молодіжному середовищі свідчать також і радянські джерела. Заступник секретаря ЦК КП(б)У Стоянцев на зборах партійного активу Станіславської області 12 липня 1947 р. застерігав, що “оунівці тримають курс на молодь, за рахунок цього підтримують своє існування, а ми в своїй політичній роботі погано працюємо серед молоді, не протиставляємося цій роботі, яку проводять ОУНівці особливо явно в учбових закладах... Так що у справі роботи з молоддю потрібно приділити більше уваги”⁸⁵. “По місту Надвірна викрито дві молодіжні організації (ОУН. – Т. Г.-Д.) в склад яких входить в основному молодь, що навчається в школах і працююча в Радянських закладах”⁸⁶ – звітували місцеві партпрацівники взимку 1946 р. Виступаючи на зборах партійного активу Станіславської області, помічник прокурора округу Федотов зазначав: “Звичайно, якщо ця категорія (дітей і підлітків. – Т. Г.-Д.) дійсно із зброєю в руках стріляє в нас, підпалює наші заводи, пускає під укіс поїзди, ми не будемо дивитися на їх вік, ми будемо судити”⁸⁷. Перед радянськими партпрацівниками стояло завдання “відірвати молодь та інтелігенцію з-під націоналістичного впливу”⁸⁸.

Одним із способів придушення національно-визвольного руху в Західній Україні був вивіз молоді на роботи в східні й південні регіони УРСР і СРСР. Націоналістична пропаганда різко засудила такі дії більшовицького режиму: “Одним із засобів фізично винищити український народ є широко застосовуване масове вивожування українського населення на Сибір, на каторжні роботи в Донбас, Урал і т. д.

Зокрема, масові вивози проводить окупант на західноукраїнських землях, де найширше розгорнулася визвольна протибольшевицька боротьба українського народу...

Вони думають, що в снігах Сибіру і в темних підземеллях рудників і шахт зламається Ваш волелюбний дух і згасне, здушений морозним вітром, Ваш патріотизм”⁸⁹.

Український національно-визвольний рух рішуче виступив проти рішень Львівського собору. Ставилось завдання “боротися з агентурою у церкві, бойкотувати усіх священників, що

перейшли на православ’я чи підписали заяву приступлення до ініціативної групи Котельника”⁹⁰.

Основною причиною труднощів пропагандистської діяльності повстанців у робітничому середовищі було те, що міста були аванпостами радянської влади в регіоні. Зокрема, у четвертому кварталі 1946 р. на підприємствах лісової та нафтової промисловості області діяло 30 радянських агітбригад (608 чол.)⁹¹. У містах Станіславської області в 1944 р. працювало 75 шкіл, 16 кіноустановок, кінотеатри в Станіславі, Коломиї, Городенці, Снятині, Калуші, Станіславська й Коломийська музичні школи, державна філармонія та ін.⁹². Таким чином, можливості радянської системи були потужними не тільки у військовому, але й ідеологічно-політичному плані.

Результатом пропагандистської діяльності ОУН і УПА була широка підтримка з боку західноукраїнського населення, яке, “незважаючи на жорстокі репресії мвд, масово бойкотує большевицькі мітинги, збори, організації, большевицькі клуби, знищує большевицьку пресу. Між большевицькими окупантами і українськими народними масами існує глибока прірва”⁹³.

Систематичний і планомірний наступ більшовиків на позиції українських повстанців і підпільників на всіх теренах західного регіону як у військовій сфері, так і у сфері ідеології ставив питанням часу придушення руху Опору. Сподівання націоналістичного проводу на нову війну й допомогу західних країн не виправдались.

Таким чином, у перші повоєнні роки національно-визвольний рух, очолюваний ОУН і УПА, розгорнувся у військовій та ідеологічно-психологічній площині. Значна увага відводилася заходам, спрямованим на паралізування діяльності в західних областях усіх інститутів радянської влади: напади на гарнізони й пости МВС, на компартійно-радянські установи; засідки; нищення комунікаційних споруд і засобів зв’язку; саботажні акції, у тому числі руйнування промислових об’єктів, виробничих приміщень, клубів; терористичні акції проти представників радянських силових структур і партійно-комсомольського активу, а також проти тих, хто співпрацював із радянською владою. Збройна боротьба створювала перешкоди на шляху радянзації західноукраїнських міст, не даючи змоги проявити всю агресивність тоталітарного режиму. Масштабна соціальна підтримка ОУН і УПА свідчить про високу якість проведення ідеолого-політичної роботи, у тому числі й серед мешканців міст (гуманітарної й технічної інтелігенції, учнів і студентів, робітників). Незважаючи на переваги радянської сторони в матеріальних і людських ресурсах та ізоляцію ОУН і УПА від міжнародних чинників, національно-визвольний рух, маючи підтримку з боку місцевого населення, ще протягом майже десяти років продовжував боротьбу за незалежну Україну. Саме українські міста згодом стануть центрами опозиційного руху Опору радянському режимові, який триватиме до падіння СРСР і проголошення самостійної Української держави.

¹ Козеллек Райнгарт. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Козеллек Райнгарт ; пер. з нім. – К. : [б. в.], 2006. – С. 299.

² Франсуа Фюре. Минуле однієї ілюзії. Нарис про комуністичну ідею у ХХ столітті / Франсуа Фюре ; пер. з фр. – К. : [б. в.], 2007. – С. 559.

³ Петро Федун-“Полтава”. Концепція Самостійної України. Твори / Петро Федун-“Полтава” ; [упоряд. і відп. ред. М. В. Романюк] ; НАН України ; Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича ; Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Львів : [б. в.], 2008. – Т. 1. – С. 536.

⁴ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія : історичні нариси / [відп. ред. С. В. Кульчицький]. – К. : [б. в.], 2005. – С. 366.

⁵ Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто : Вид-во Літопис УПА, 1978. – Т. 3: Чорний ліс: видання команди Станіславського тактичного відтинка УПА (Чорний ліс). 1947–1950. – С. 186–189.

⁶ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 23, спр. 928, арк. 1.

⁷ Там само. – Спр. 2965, арк. 11.

⁸ Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. Р-25-П, оп. 1, спр. 43, арк. 80.

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВ України). – Ф. 3833, оп. 2, спр. 89, арк. 250зв.

10. Там само. – Арк. 251.
11. ДАІФО. – Ф. 1-П, оп. 1, спр. 70, арк. 35.
12. ЦДАВОВ України. – Ф. 3833, оп. 2, спр. 89, арк. 272.
13. ДАІФО. – Ф. П-31, оп. 1, спр. 59, арк. 82–83.
14. Там само, спр. 35, арк. 6.
15. Там само. – Арк. 63в.
16. Там само. – Ф. Р-3-П, оп. 1, спр. 16, арк. 25.
17. Там само. – Ф. П-25, оп. 1, спр. 22, арк. 46.
18. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 2965, арк. 15.
19. ЦДАВОВ України. – Ф. 3833, оп. 2, спр. 89, арк. 251.
20. Там само. – Арк. 272.
21. Там само. – Арк. 252.
22. ДАІФО. – Ф. Р-21-П, оп. 1, спр. 3, арк. 3.
23. ЦДАВОВ України. – Ф. 3833, оп. 2, спр. 89, арк. 7.
24. ДАІФО. – Ф. Р-17-П, оп. 1, спр. 33, арк. 7.
25. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 2965, арк. 15.
26. АІФО. – Ф. 1-П, оп. 1, спр. 170, арк. 38.
27. Там само. – Ф. Р-33-П, оп. 1, спр. 113, арк. 3.
28. Там само. – Ф. Р-25-П, оп. 1, спр. 43, арк. 70зв, 100, 102.
29. Українська Повстанська Армія: зб. документів за 1942–1950 рр. – Ч. 1. Видання Закордонних частин Організації Українських Націоналістів, 1957. – С. 180.
30. ДАІФО. – Ф. ІП, оп. 1, спр. 938, арк. 197.
31. Там само. – Арк. 197–198.
32. Там само. – Спр. 1211, арк. 59–60.
33. ЦДАВОВ України. – Ф. 3833, оп. 1, спр. 238, арк. 84.
34. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1716, арк. 15.
35. ЦДАВОВ України. – Ф. 3833, оп. 1, спр. 48, арк. 2.
36. ДАІФО. – Ф. ІП, оп. 1, спр. 170, арк. 39.
37. Марчук І. Структура ОУН на Волині у період Другої світової війни / І. Марчук // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху. Ін-т українознавства імені І. Крип'якевича НАН України. – Львів: [б. в.], 2004. – 36. 3. – С. 200.
38. Стародубець Г. Генеза українського повстанського запілля / Г. Стародубець. – Тернопіль: [б. в.], 2008. – С. 284.
39. ЦДАВОВ України. – Ф. 3836, оп. 1, спр. 2, арк. 94.
40. Там само. – Спр. 1, арк. 5.
41. Літопис УПА. Нова серія. – К.: Торонто, 1999. – Т. 2. – С. 250.
42. Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБ України). – Фонд друкованих видань 375, т. 15, арк. 585.
43. Там само. – ФДВ 376, т. 10, арк. 58.
44. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1705, арк. 28.
45. Там само. – Спр. 1716, арк. 17.
46. Там само. – Спр. 1421, арк. 101.
47. ДАІФО. – Ф. Р-25-П, оп. 1, спр. 43, арк. 53.
48. ЦДАВОВ України. – Ф. 3833, оп. 1, спр. 62, арк. 22зв.
49. Стародубець Г. Указ. праця. – С. 331.
50. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1701, арк. 14.
51. ДА СБ України. – ФДВ 376, т. 10, арк. 403.
52. ДАІФО. – Ф. Р-31-П, оп. 1, спр. 35, арк. 5.
53. Там само. – Ф. Р-33-П, оп. 1, спр. 11, арк. 71.
54. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 2968, арк. 44–54.
55. Там само. – Оп. 16, спр. 29, арк. 274.
56. Там само. – Оп. 23, спр. 1677, арк. 22.
57. ДАІФО. – Ф. Р-25-П, оп. 1, спр. 43, арк. 107.
58. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 4974, арк. 66.
59. Там само. – Спр. 1705, арк. 36.
60. Петро Федун-“Полтава”. Указ. праця. – С. 253.
61. ДА СБ України. – ФДВ 376, т. 10, арк. 140.
62. Петро Федун-“Полтава”. Указ. праця. – С. 535.

63. ЦДАВОВ України. – Ф. 3836, оп. 1, спр. 67, арк. 44.
64. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1716, арк. 16.
65. ДА СБ України. – ФДВ 376, т. 10, арк. 412.
66. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 2968, арк. 38.
67. Там само. – Спр. 1716, арк. 3.
68. Там само. – Спр. 1705, арк. 30.
69. Там само. – Спр. 4972, арк. 22.
70. ДАІФО. – Ф. Р-33-П, оп. 1, спр. 11, арк. 72.
71. Петро Федун-“Полтава”. Указ. праця. – С. 585.
72. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 3939, арк. 81.
73. ДА СБ України. – ФДВ 376, т. 10, арк. 406.
74. ДА СБ України. – ФДВ 376, т. 5, арк. 11.
75. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 3939, арк. 87.
76. Петро Федун-“Полтава”. Указ. праця. – С. 18.
77. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1716, арк. 2.
78. Петро Федун-“Полтава”. Указ. праця. – С. 246.
79. Там само. – С. 375.
80. ДАІФО. – Ф. Р-33-П, оп. 1, спр. 11, арк. 70.
81. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1716, арк. 3.
82. Там само. – Арк. 3зв.
83. Боеслав Марко. За соборний моноліт / Марко Боеслав. – 1950. – С. 9.
84. Літопис нескореної України: документи, матеріали, спогади / [підгот. Я. Лялька, Р. Коритко, М. Онишкевич та ін.]; авт. передмови Я. Лялька. – Львів: Галицька видавнича спілка, 1997. – Кн. 2. – С. 346.
85. ДАІФО. – Ф. 1-П, оп. 1, спр. 588, арк. 106.
86. Там само. – Ф. Р-25-П, оп. 1, спр. 43, арк. 70–70зв.
87. Там само. – Ф. 1-П, оп. 1, спр. 277, арк. 5.
88. Там само. – Спр. 169, арк. 53.
89. До насильно вивожуваних на Сибір і на большевицькі каторжні роботи // Сурма. – 1947.
90. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1716, арк. 17.
91. Там само. – Спр. 4974, арк. 51.
92. Там само. – Спр. 893, арк. 17–35.
93. Петро Федун-“Полтава”. Указ. праця. – С. 375.

The article, based on a wide range of sources, investigates the military and political and ideological activities of the OUN and UPA Stanislawschyni in the second half of the 40-ies of the 20th century.

Key words: World War II, OUN, UPA, the Ukrainian city, political and ideological activities, national-liberation movement.

УДК 94 (477.8) “1946 – 1950”

ББК 63.3 (4 Укр) 625

Володимир БОРЩЕВИЧ

ДЕНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ВОЛИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-х рр. ХХ ст.

Стаття присвячена особливостям денаціоналізації церковного життя Волині протягом першого післявоєнного п'ятиліття. З'ясовано, що у співпраці з Російською церквою сталінський режим розгорнув повномасштабну репресивну кампанію проти українського духовенства, намагався ліквідувати вияви національного православ'я в краї. Особливу увагу радянської влади привертало мовне питання, елементи автохтонної обрядовості, сакральної архітектури.

Ключові слова: денаціоналізація, Православна церква, духовенство, сталінський режим, Волинь.

Одним із виявів національно-духовної ідентичності українців у ХХ ст. стало утворення автокефальної Православної церкви. Під час німецько-радянської війни протягом кількох років українське православ'я на Волині досягнуло значних здобутків, котрі сталінський режим намагався ліквідувати відразу після встановлення контролю в краї. Попри зусилля Москви національне обличчя церкви на Волині збережено, що підтвердили події в релігійному просторі кінця 80-х – початку 90-х рр. Вивчення проблеми дає відповіді на питання сьогодення про характер і форми державно-церковних відносин, національної складової церковного життя.

Питання русифікації Православної церкви на Волині в перші післявоєнні роки принагідно розглянули у своїх працях Ганс Кох¹, Наталія Полонська-Василенко², Олександр Воронин³ та інші. Однак спроба сталінського режиму денационалізувати українське православ'я краю так і не знайшла свого дослідника. Тому, використовуючи архівні й опубліковані документи та матеріали, спробуємо показати особливості русифікаційної політики радянської влади спільно з Московською патріархією церковного життя Волині протягом другої половини 40-х рр. минулого століття.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Відразу після вигнання німецьких військ із Волині сталінський режим і Російська православна церква виступили об'єднаним фронтом проти українського православ'я. У серпні 1945 р. Збори благочинних і місіонерів Волинсько-Рівненської єпархії в Луцьку виробили додаткові положення до циркуляра Єпархіального управління від 25 липня 1945 р. за №3384, шостий пункт яких наказував вилучити з практики в єпархії всі партитури й молитвослови з молитвою за Україну⁴. Ієрархія РПЦ прагнула якнайшвидшої обрядової уніфікації православної Волині, що також відповідало інтересам радянської влади.

Керівництво радянських спецслужб і Московської патріархії усвідомлювало малоефективність боротьби з традиціями Автокефальної церкви в краї без відповідно підготовлених священних кадрів. На цьому етапі сталінський режим зовнішньо відступив від власної антицерковної позиції й дозволив відкрити в Луцьку духовну семінарію. Її випускники, виховані в радянському дусі, мали замінити всіх священників краю, які в роки війни перебували в юрисдикції Автокефальної церкви або співчували її ідеям. Одночасно нові кадри повинні були росіянізувати паству, виховувати її в інтернаціональному, тобто в російському дусі. На початках, оскільки Волинь мала велику кількість автокефального духовенства, у боротьбі з ними режим робив ставку на колишніх автономістів, яким, однак, також повністю не довіряв.

Певні поступки на користь РПЦ із боку сталінського режиму пояснювалися ще й тактичною грою. Православна Волинь використовувалась як своєрідна кадрова база для нищення Української Греко-католицької церкви в Галичині. Із цією метою ще в березні 1945 р. Рада у справах РПЦ планувала дозволити створити в Луцьку Православне братство з правами місіонерської та благодійницької діяльності⁵, відкрити “для підготовки кадрів священнослужителів і місіонерів за типом і програмою Московських пастирсько-богословських курсів” у Києві, Львові та Луцьку⁶. Для посилення антигреко-католицького фронту Почаївську лавру та православні парафії Крем'янецьчини вилучено зі складу Волинської єпархії й приєднано до Львівсько-Тернопільської.

Кадрова ситуація у Волинсько-Рівненській єпархії, на думку уповноваженого М.Діденка, була загрозливою, восени 1945 р. він навіть “радив” єпископу Миколі (Чуфаровському) призначати благочинними людей, “які мають хоча б якісь заслуги перед Радянською Батьківщиною”. Не виправдав сподівань уповноваженого й викладацький склад відкритого в Луцьку духовного училища. Переважна їх більшість характеризувалась як “ворожий елемент”. Зокрема, про Є.Богуславського уповноважений писав: “...був статс-секретарем Петлюри... Глибоко ворожий радянській владі”. Про настоятеля Св.Троїцького собору о. Є.Грушка в тому ж документі знаходимо, що він у минулому – права рука єпископа Полікарпа, член полікарпівської консисторії. Навіть автономіст о. О.Соколовський удостоївся бути названим націоналістом⁷. Після такої характеристики уповноважений резюмував: “На мою думку, крім Богуславського та Грушко можна допустити до викладання 4-х чоловік, а в процесі вивчення цих осіб, в разі

потреби, можна замінити іншими”. Характеризуючи духовенство, М.Діденко зазначав, що всі особи достатньо ще не вивчені, а інших навряд чи можливо підібрати в умовах Волині.

4 листопада 1945 р. уповноважений Ради у справах РПЦ при Волинському облвиконкомі М.Діденко подав на ім'я секретаря Волинського обкому КП(б)У І.Профатілова під грифом “цілком таємно” докладний аналіз діяльності духовного училища в Луцьку. У документі давалась характеристика 70 з 90 абітурієнтів училища. У віковому розрізі це виявилася, головним чином, молодь від 18 до 28 років. Причинами такого явища автор звіту називав “вплив німецько-українських націоналістів, церкви та старої українсько-польської фашистської школи”. Усі абітурієнти за національністю були українцями, у соціальному плані переважали (46%) “сини куркулів і заможних селян”, якщо таке визначення можна застосувати до волинських селян у післявоєнний час. Однак найбільше обурення в уповноваженого викликав факт незнання вступниками історії Росії. На іспитах трапився казус – на запитання М.Діденка до М.Охримчука з Рівненської області: “Кого з видатних російських людей ви знаєте?” Почув відповідь: “Російської історії не знаю, а знаю українську, а Симон Петлюра – головний отаман України”⁸. М.Діденко з обуренням зазначав: “З російської мови і російської літератури також нічого не знають. Молитви більшість знає і читає тільки українською мовою, слов'янською ніхто не знає”. Тому, заявляв уповноважений, випускники будуть шкідливими для суспільства, потрібно, щоб у семінарії обов'язково панував радянський вплив.

Пізніше виявилось, що і єпископ Микола (Чуфаровський) не є відповідною особою для втілення партійних вказівок. В інформаційному звіті за четвертий квартал 1945 р. М.Діденко наводив київському та московському керівництву приклади “шкідливих” для справи кроків єпископа. Зокрема, Микола (Чуфаровський) рукоположив у священника диякона А.Телеглова та висвятив в ієродиякона Календу з Камінь-Каширського району, які повернулися з Німеччини в 1945 р. До провин зараховано також нехтування порадами уповноваженого й призначення осіб, репатрійованих із Німеччини, священниками та дияконами на парафії без належної перевірки, усупереч домовленості. В інтересах справи М.Діденко радив єпископу перемістити деяких священників з одного району в інший. Єпископ Микола, зокрема, розголосив таку вимогу щодо усунення о. Фербечука з Луцька в північні райони Рівненської області, а о. Грицяя – до Володимир-Волинського. М.Діденко також зазначав, що на Волині є багато священників, офіцерів царської армії, поверненців із Німеччини: о. Є.Шиприкевич, о. М.Сукманський та інші⁹. Не оминув доносу на свою адресу й настоятель Св. Троїцького собору о. С.Грушко. До уповноваженого у справах РПЦ у кінці 1945 р. попросилася на прийом дружина настоятеля Св. Покровської церкви Луцька о. Давидовича. Вона розповіла про участь о. Стефана в проголошенні 12 липня 1942 р. єпископом Полікарпом з амвона собору Акта 30 червня про утворення Самостійної України¹⁰.

Сталінський режим вів боротьбу з українським православ'ям не тільки через ідеологічну несумісність як атеїстичний та імперський за своєю природою, але ще й тому, що, репрезентуючи українську душу, волинські церкви своєю красою, урочистістю й зрозумілістю богослужінь приваблювали молодь. Сам М.Діденко писав, що на молодь впливає “внутрішній урочисто український вигляд церкви, куди молодь ходить подивитись на ці ікони, на службу, на спів”¹¹. Серед молоді були вихідці із селян та інтелігенції. Особливо обурював уповноваженого той факт, що навіть радянські офіцери, одружившись на місцевих, вінчаються в церкві, констатуючи безсилість радянської ідеології перед традицією віків.

Типовим щодо методів боротьби з українським православ'ям на Волині можна назвати випадок із Благовіщенським храмом у Ковелі. У червні 1942 р. на замовлення о. В.Вишневського та старости М.Пирогова в церкві над входом художник Сайкович намалював ікону “Благословіння Ісусом Христом народу”. На ній, окрім святих угодників Божих, митець, у дусі народної традиції, зобразив і чільних українських провідників: Б.Хмельницького, І.Мазепу, Т.Шевченка, І.Франка, Є.Коновальця, І.Огієнка та інших. Під іконою помістив напис: “Боже, Великий, Єдиний, нам Україну храни”. Крім цього, усі храмові розписи гармонійно поєднували в собі українські національні кольори. Про виявлення такої, за мірками уповноваженого, “мистецької антирадянщини” М.Діденко повідомив у Київ та Москву в інформаційному звіті за четвертий квартал 1945 р. Однак церковна влада не вжила відповідних заходів, і вже у квітні

1946 р. волинський уповноважений знову повернувся до цієї теми, зауваживши в офіційному листуванні, що ікону не замальовали, а лише завісили зверху іншим образом. Нарешті, 18 травня того ж року М.Діденко рапортував у таємному донесенні П.Ходченку (Київ) та Г.Карпову (Москва): “В доповнення до звіту за I-й квартал 1946 р. повідомляю, що ікона, на якій були зображені українські фашистські націоналісти в Благовіщенській церкві Ковеля, ліквідована художником епархіального управління таким чином: фарбою зафарбована під колір стіни, а на це місце повішена ікона на зразок давніх ікон Православної церкви”¹². Офіційно справу оформили як реставрацію храму згідно з розпорядженням Єпархіального управління від 26 квітня 1946 р. за №848.

Значне занепокоєння в уповноваженого викликала діяльність колишнього автокефального духовенства. Умовно розділивши священників області на чотири групи, до найнебезпечніших 3 та 4 груп він зарахував духовних осіб середніх років, які під час війни співчували національним ідеям і на 1946 р. найбільш активно виступали проти закриття храмів, і священників, рукоположених митрополитом Полікарпом. До впливових серед парафіян, особливо молоді, що служили українською мовою, М.Діденко назвав о. М.Абрамовича, о. О.Марковського й о. М.Сукманського¹³. Така позиція священників викликала до них особливу увагу каральних органів.

Уповноважений особисто відвідував храми, які раніше перебували в юрисдикції Автокефальної церкви, і влаштовував там обшуки з метою компрометації настоятелів. У другому кварталі М.Діденко побував у Св. Василівській і Миколаївській церквах Володимира-Волинського. У настоятелів о. Герштанського й о. Марковського вилучено “контрреволюційну літературу, серед якої шість примірників “Молитви за Україну”¹⁴. Обтяжуючою обставиною для священника Марковського виявилось відправлення ним служби Божої “виключно українською мовою”. З огляду на цей та інші подібні випадки, М.Діденко рекомендував єпископу Варлааму посилити викоренення української мови з храмів Волині. Виконуючи волю режиму, Єпархіальне управління дало вказівку на день пам’яті св. Кирила і Мефодія у всіх парафіях відслужити церковно-слов’янською мовою¹⁵. Однак розпорядження не дало очікуваного результату. В окремих парафіях, як-от: у містечку Торчин, селі Забороль та інших, духовенство відправило службу українською мовою. Крім цього, як повідомляв уповноважений, у багатьох парафіях Камінь-Каширського, Заболотівського та Седлищанського районів Волинської області священники не поминали московського патріарха та єпархіального архієрея, що, згідно із церковними правилами, трактувалось як невизнання влади Московської патріархії.

У 1946 р. здійснено заходи щодо ліквідації ще однієї з форм вияву українського православ’я – символічних могил. Масова поява таких на Волині в 1941–1943 рр. була пов’язана з ушануванням пам’яті борців за волю України. Питання про їх усунення в червні 1946 р. порушив у своєму інформаційному звіті М.Діденко. Він писав: “В області і до цього часу за деякими огорожами церков підносяться символічні могили українсько-німецьких банд (с. Шельвів Локачинського району, с. Озденіж Луцького району та в інших селах). Дивлячись на те, що єпископу Варлааму часто заявлялось про небажаність цих могил, і останній повинен був вжити відповідних заходів, однак ні священники, ні єпископ доки що в цьому відношенні не роблять нічого”¹⁶.

Наприкінці місяця з Києва надійшла секретна інструкція. Уповноважений Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів УРСР П.Ходченку радив підлеглому піти іншим шляхом і вирішити питання через комунальні відділи місцевих виконкомів, у компетенції яких знаходилися кладовища¹⁷. Про те, як руйнувалась одна з таких символічних могил, розповів у своїх спогадах М.Куделя¹⁸.

Джерелом живлення українського православ’я були також прицерковні бібліотеки. У міжвоєнний період український національно-церковний рух напрацював значну кількість друкованих матеріалів. Серед них журнали “Православна Волинь”, “На варті”, “За соборність”, “Церква і нарід”, переклади українською мовою богослужбових чинів, україномовна богословська та катехитична література. Попри воєнне лихоліття більшість таких бібліотек зберегла і становила ідеологічну небезпеку для радянської влади. Секретною інструкцією від 11 жовтня 1946 р. за №441/с Голова Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР Г.Карпов зобов’язав

уповноваженого Ради в УРСР П.Ходченку перевірити всі церковні бібліотеки й вилучити з них “фашистську та антирадянську літературу”. У храмах дозволялося тримати лише необхідні церковно-богослужбові книги¹⁹.

Про перші результати виконання вказівок із Москви М.Діденко доповідав 17 квітня 1947 р. Згідно з представленою ним інформацією, на початок квітня перевірено 92 храми Волинської області й вилучено 2086 примірників різних книг, переважно журнали “Церква і нарід”. Конфісковані видання передано в обліт. М.Діденко обіцяв керівництву до кінця другого кварталу перевірити всі церкви. Волинський уповноважений дещо переоцінив свої можливості, бо, як видно з його звіту, вилучення “контрреволюційної” літератури завершилося лише наприкінці 1947 р. У підсумку з 395 храмів області реквізовано 4703 екземпляри різних видань²⁰.

Під постійним контролем уповноваженого перебувало кадрове забезпечення Волинської духовної семінарії в Луцьку, здійснювалися заходи з метою створення лояльного режиму викладацького колективу. В інформаційному звіті за четвертий квартал 1946 р. повідомлялося про розмову уповноваженого з єпископом Варлаамом щодо “заміни в духовній семінарії викладачів, які через свою минулу діяльність в період німецької окупації не можуть бути ідеологічними вихователями”. Єпископ поінформував М.Діденку про клопотання до патріархії про звільнення о. С.Грушка, однак дозвіл не надійшов. Після інформаційної інтервенції уповноваженого його не тільки звільнили з посади викладача, але й від обов’язків настоятеля Луцького Св. Троїцького кафедрального собору, призначивши до Хрестовоздвиженської церкви Луцька.

Архієреї РПЦ активно боролися з виявами українського православ’я. У доповіді на ім’я Московського патріарха Олексія на початку 1947 р. єпископ Варлаам окреслив напрям розвитку єпархії в нових соціально-економічних умовах. Він констатував нежиттєздатність характерних для Волині малих парафій і потребу їх організації на нових засадах. “При призначеннях і переміщеннях, – писав єпископ, – враховуючи місцеві умови, я ставлю перед новопризначуваними священниками завдання переходу до традиційної богослужбової мови, що виконується і, Слава Богу, без хворобливих наслідків”²¹. Доповідь висловлювала цілковиту згоду єпископа на закриття церков і зменшення парафій у керованій ним єпархії. Що ж до впровадження “традиційної богослужбової мови”, то, як підтверджують документальні дані, справа не виглядала так оптимістично, як представляв її керівництву єпископ Варлаам. Станом на червень 1947 р. у Волинсько-Рівненській єпархії використовували під час богослужінь: церковно-слов’янську – 297 громад, українську для літургій, а церковнослов’янську для всеношної і треб – 174, українську – 214, при загальній кількості парафій 685²².

На Крем’яччині, парафії якої раніше входили до складу Волинської єпархії, також відправлялось українською мовою. У 150 громадах служба правилася рідною мовою²³. Наведені дані свідчать про тривкість традицій українського православ’я в краї. Такими виявами духовенства та віруючі Волині підтверджували вірність ідеалам національної церкви, її автокефальному устрою.

Відсутність поступу в русифікації богослужінь констатував уповноважений. У звіті за перший квартал 1947 р. він наводив приклад, як у с. Сілець у церкві існувало два хори: один співав тільки церковнослов’янською, а другий, під керівництвом “націоналіста” регента Єременка, – виключно українською. У названому звіті М.Діденко критикував заходи єпископа Варлаама із запровадження церковно-слов’янської мови, назвавши їх одиничною спробою, що виникла в силу миттєвого настрою, оскільки значна більшість священників області й надалі здійснювала богослужіння українською. Уповноважений звинуватив єпископа й у “старанній турботі про полікарпівців-націоналістів”²⁴, які працювали в духовній семінарії викладачами (оо. Грушко, Тучемський, Богуславський) та “сидять” на кращих парафіях єпархії. Після переліку всіх “провин” єпископа Варлаама М.Діденко резюмував: “Усе це переконує в необхідності замінити єпископа на Волині іншим, не зв’язаним ні в минулому, ні в сьогоденні з націоналістами”. Інакше кажучи, за те, що Варлаам належним чином не співпрацював з режимом, його самого звинуватили в націоналізмі. Система потребувала єпископа “радянського” зразка, для якого вказівка партії стояла б вище за Бога.

Формування православних священників “нового типу” можна простежити на прикладі роботи Волинської духовної семінарії в Луцьку. Візьмемо хоча б проведення виховних заходів. Педагогічні збори правління семінарії від 28 квітня 1947 р. постановою №2 затвердили програми урочистостей до 1 і 9 травня та дня пам’яті св. Кирила і Мефодія 30 травня. Серед творів, запланованих до виконання семінарським хором: “Пісня про Сталіна”, “Про батька народного, про Сталіна рідного”, “Победа” та кілька духовних піснеспівів. Подібний компроміс між “кесаревим і Божим” спостерігався й в інших ділянках церковного життя.

Щораз більший тиск змушував багатьох священників виїжджати в Східну Україну та Росію, де переслідування набирали не таких розмірів, як на Волині. Серед тих, хто виїхав, отці В.Дубневич та І.Галюк. Місцем служіння вони обрали Кіровоградську єпархію. Однак у середині 1948 р. М.Діденко інформував про них Київ як про “елемент близький до українсько-німецьких націоналістів”. Тоді ж єпископа Варлаама переведено з Луцької кафедри в Кам’янець-Подільський. На його місце 3 червня 1948 р. Московська патріархія призначила Панкратія (Кашперука), який у роки війни був монахом у Почаївській лаврі й завідував при ній Пастирськими курсами Автономної церкви²⁵. Вважалося, що він краще виконуватиме поставлені радянською владою завдання.

Уповноважений М.Діденко й далі виявляв “націоналістичні моменти” в церквах Волині. На початку травня 1948 р. він оглянув храм у с. Порськ Голобського району. Результати вразили уповноваженого: Царські ворота формою нагадували тризуб, Вівтар прикрашений стрічками тільки синього та жовтого кольорів, хрест на могилі попереднього настоятеля та ще один біля самого храму з вирізаними тризубами²⁶. В додаток до виявлених крамол він з’ясував, що настоятель о. І.Трилеський висвячений під час німецької окупації в 1943 р. Безперечно, що після такого візиту українські ознаки названого храму знищено.

Тим часом кадрова політика режиму дала результати. Ставка на єпископа Панкратія як виконавця розпоряджень виправдала себе. На початку серпня 1948 р. він звільнив від обов’язків викладачів семінарії о. М.Самохваленка та Є.Богуславського²⁷. Інтелектуальний рівень викладацького колективу й сам навчальний процес послаблювався під дією зовнішніх сил із метою пониження освітнього рівня майбутніх священників.

Усе ж сам М.Діденко на початку 1949 р. констатував наявність серед священників “ворогів радянської держави – націоналістів”. У храмі с. Піддубці церковний хор виконував піснеспіви, покладені на мелодії українських пісень. Святкування 500-річчя автокефалії РПЦ також не знайшло значного відгуку серед волинського духовенства, що дало підставу уповноваженому вкотре зробити висновок про його ворожість до Московської патріархії²⁸.

Хоч того не бажала радянська влада, однак церква й надалі залишалася центром духовного життя. У с. Пожарки о. І.Кресовичу, незважаючи на “будівництво соціалізму”, вдалося зберегти авторитет українського священника. Це підтверджували бездіяльні витвори радянської системи – колгосп і місцевий клуб. Голова колгоспу не насмівся піти проти віри й охрестив свого сина²⁹.

На початку 50-х рр. режим почав діяти ще брутальніше. Відкинувши маскування, працівники радянських органів влади знищували хрести-фігури. У с. Стрельськ Сарненського району Рівненської області 3 червня 1950 р. о 20 годині 10 хвилин голова місцевої сільради Зикун власноруч зрубав хрест. На запит настоятеля парафії с. Стрельськ о. Г.Коленди, на якій підставі знімаються хрести, голова відповів: “Є вказівки з боку району всі хрести, поставлені в час німецької окупації, зняти, як поставлені на честь українсько-німецьких націоналістів”³⁰.

Отже, протягом другої половини 40-х рр. минулого століття церковна політика сталінського режиму на Волині у співпраці з Московською патріархією мала першорядним завданням ліквідацію носіїв українського православ’я, ідей національної церкви. Адміністративними заходами створено нестерпні умови праці для українських священників, використовуючи для цього й колишніх автономістів. Відкрита в 1945 р. семінарія мала на меті підготувати нові кадри духовенства, які б із часом замінили свідомих священників. Уповноважений розгорнув широку кампанію проти українського богослужбового обряду й рідної мови в церкві та народних елементів сакрального мистецтва. Потворних форм набуло нищення характерних українській релігійно-національній свідомості на Волині хрестів-фігур.

1. Кох Г. Теорія III Риму в історії відновленого Московського патріархату: 1917–1952 / Ганс Кох. – Мюнхен : Церковно-археографічна комісія апостольського візитатора для українців у Західній Європі, 1953. – 40 с.
2. Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ / Наталія Полянська-Василенко. – Мюнхен : Вид. Ю.Г., 1964. – 127 с.
3. Воронин О. Історичний шлях УАПЦ / Олександр Воронин. – Кенсінгтон : Воскресіння, 1992. – 136 с.
4. Додаткові пункти до циркуляра Волинського єпархіального управління № 3384, 25 липня 1945 р. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. Р-204, оп. 11, спр. 11, арк. 5–6.
5. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. / Іван Григорович Білас. – К. : Либідь-Військо України, 1994. – Кн. 1. – С. 312.
6. Там само. – С. 316.
7. Донесення уповноваженого Ради у справах РПЦ по Волинській області №139/с, 7 жовтня 1945 р. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. Р-393, оп. 3, спр. 2, арк. 70–71.
8. Донесення уповноваженого Ради у справах РПЦ по Волинській області, 4 листопада 1945 р. ДАВО. – Ф. Р-393, оп. 3, спр. 3, арк. 1–4.
9. Інформаційний звіт уповноваженого Ради у справах РПЦ по Волинській області за IV квартал 1945 р. ДАВО. – Ф. Р-393, оп. 3, спр. 3, арк. 40–48.
10. Там само. – Арк. 43.
11. Там само. – Арк. 40.
12. Донесення уповноваженого Ради у справах РПЦ по Волинській області № 0-26/с, 18 травня 1946 р. ДАВО. – Ф. Р-393, оп. 3, спр. 4, арк. 50.
13. Інформаційний звіт уповноваженого Ради у справах РПЦ по Волинській області за I квартал 1946 р. ДАВО. – Ф. Р-393, оп. 3, спр. 5, арк. 49–56.
14. Інформаційний звіт уповноваженого Ради у справах РПЦ по Волинській області за II квартал 1946 р. ДАВО. – Ф. Р-393, оп. 3, спр. 5, арк. 69–87.
15. Там само. – Арк. 78.
16. Там само. – Арк. 72.
17. Циркуляр уповноваженого Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів УРСР № 131/с, 25 липня 1946 р. ДАВО. – Ф. Р-393, оп. 3, спр. 4, арк. 85.
18. Куделя М. Кобзар у моєму житті : автобіографічний нарис / Микола Куделя. – Луцьк : Ініціал, 1998. – С. 48–49.
19. Циркуляр уповноваженого Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів УРСР № 441/с, 11 жовтня 1946 р. ДАВО. – Ф. Р-393, оп. 3, спр. 4, арк. 101.
20. Інформаційний звіт уповноваженого Ради у справах РПЦ по Волинській області за IV квартал 1947 р. ДАВО. – Ф. Р-393, оп. 3с., спр. 6, арк. 115–138.
21. Доповідна записка єпископа Варлаама, січень 1947 р. ДАРО. – Ф. Р-204, оп. 11, спр. 16, арк. 46.
22. Інформація про мову богослужінь у Волинсько-Рівненській єпархії та на Крем’яничині, червень 1947 р. ДАВО. – Ф. Р-393, оп. 3, спр. 7, арк. 132–133.
23. Там само. – Арк. 132.
24. Інформаційний звіт уповноваженого Ради у справах РПЦ по Волинській області за I квартал 1947 р. ДАВО. – Ф. Р-393, оп. 3с., спр. 7, арк. 19–43.
25. Борщевич В. Т. Автономна православна церква на Волині / Володимир Трохимович Борщевич. – Луцьк : Ред.-вид. відділ Волинського держуніверситету ім. Лесі Українки, 1998. – С. 62–63.
26. Інформаційний звіт уповноваженого Ради у справах РПЦ по Волинській області за II квартал 1948 р. ДАВО. – Ф. Р-393, оп. 3, спр. 9, арк. 45–56.
27. Інформаційний звіт уповноваженого Ради у справах РПЦ по Волинській області за III квартал 1948 р. ДАВО. – Ф. Р-393, оп. 3, спр. 9, арк. 135–146.
28. Інформаційний звіт уповноваженого Ради у справах РПЦ по Волинській області за IV квартал 1948 р. ДАВО. – Ф. Р-393, оп. 3, спр. 11, арк. 9–28.
29. Там само. – Арк. 17–18.
30. Запит настоятеля села Стрельськ Сарненського району Рівненської області священника Григорія Календи, № 13, 5 червня 1950 р. ДАРО. – Ф. Р-204, оп. 11, спр. 43, арк. 32.

The article is devoted of specificity of denationalisation of church life in Volyn during the first postwar fifth. It is found that, in cooperation with the Russian church the Stalin's repressive regime has launched a full-scale campaign against the Ukrainian clergy, tried to eliminate the expression of national Orthodox in the

province. The especial attention of the Soviet power was involved with a language question, elements of local ceremonialism, sacral architecture.

Key words: denationalization, the Orthodox Church, the clergy, the Stalinist regime, Volyn.

УДК 94 (477.84)
ББК 63.3 (4 Укр) 625

Валентин МАЗУРОК

ПРОТИСТОЯННЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ І РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ВОЛИНІ В 1946–1947 рр.

У статті на основі архівних даних, документів, спогадів краян проаналізовано процеси встановлення радянської влади на Волині у 1946–1947 рр.

Ключові слова: “радянська”, силові структури, протистояння, боротьба, повстанці, боївка.

З утвердженням України як незалежної суверенної держави відкрився доступ до архівних джерел, зарубіжної літератури, більш відвертими стали спогади очевидців цих буремних подій. Ці чинники створили умови для більш повного, глибокого й об’єктивного висвітлення нашої історії. І хоча історики за роки незалежності зробили багато напрацювань із цієї проблематики, однак існує нагальна необхідність для їх подальшого спеціального дослідження на рівні регіонів. Не виняток і Волинь. Не достатньо вивченими сьогодні залишаються відомості про протистояння українського націоналістичного підпілля та радянських силових структур у регіоні, практика “другої радянської” Волині, методи радянського керівництва, якими забезпечувалась інтеграція краю в загальносоюзну економічну систему.

Суспільна актуальність цієї теми полягає в тому, що виведення її з ідеологічно-тенденційного трактування в наукову площину не лише сприятиме кращому осмисленню ситуації на Волині в згаданий період, а й допоможе консолідації українського суспільства в наш час.

У вересні 1945 р. закінчилася Друга світова війна, однак суспільно-економічна ситуація на Волині залишалася досить складною. Це було зумовлено низкою причин: значними руйнуваннями, завданими бойовими діями та окупацією, системним викачуванням сировинних і трудових ресурсів, слабкістю економічного потенціалу регіону, особливостями менталітету місцевого населення, яке неоднозначно сприйняло соціалістичні перетворення, що відбувалися на Волині у 1939–1941 рр., військово-політичним протистоянням українського націоналістичного підпілля й силових структур і спецслужб.

Сутність перетворень на Волині полягала в тому, щоб у найкоротший термін включити регіон у загальносоюзну економічну і соціокультурну систему Радянського Союзу. Із цією метою на Волині планувалося швидкими темпами здійснити індустріалізацію, колективізацію, культурну революцію, утвердити владу “диктатури пролетаріату”. Ознакою політичного життя в краї стало залучення до владних структур місцевого населення. На перший повоєнний рік було призначено вибори до Верховної Ради СРСР.

Передвиборча політична кампанія супроводжувалася додатковими зусиллями в боротьбі з “українськими буржуазними націоналістами” і УПА. Москва вимагала рішучих заходів щодо очищення західноукраїнського регіону від “націоналістичних банд”. Відповідно до цих вимог ЦК КП(б)У 22 січня 1945 р. видав постанову “Про встановлення щоденної звітності обкомів КП(б)У західних областей України про хід боротьби з бандитизмом”¹. У першу чергу необхідно було розширити агентурну сітку в регіоні. Так, Рівненський обком партії ставить завдання силовим структурам довести число резидентів до 128 осіб, агентів – до 146, інформаторів – до 137 осіб².

Уживалися заходи щодо підризу соціальної та матеріальної баз повстанського руху супротиву. Наприклад, із 40 сіл Камінь-Каширського району Волинської області вивезено в

середньому по 20–30 жителів за звинуваченням в участі в підпільній боротьбі або підтримці українських повстанців³. Із с. Четвертня Ківецького району на початку лютого 1946 р. вивезено 80 осіб, із с. Яромоль і Рафалівка – 50, із с. Лище – 70 осіб⁴.

З метою дискредитації свідомих українців чекісти викликали їх по декілька разів у РВ НКДБ, поширюючи чутки про співпрацю з представниками радянської влади. Такі особи або знищувалися бандерівською СБ, або змушені були переходити на інший бік, під захист радянської влади⁵. Від січня до лютого 1946 р. у Шумському районі Тернопільської області викликано у РВ НКВС жителів сіл: Сошище – 50 осіб, Ходаки – 56, Людвигівці – 70, Боложівка – 65, Антонівці – 70, Кордишів – 80⁶. У такий спосіб спецслужби домагалися скорочення соціальної бази повстанського руху.

У 1946 р. на Волині збільшилася кількість винищувальних батальйонів. У Ківецькому районі Волинської області на 29 квітня 1946 р. створено 20 винищувальних груп загальною кількістю 218 бійців⁷, Камінь-Каширському районі на 10 травня – 30 груп “стрибків”, які нараховували 247 бійців⁸. У селах Вербського району (Рівненщина) діяло 11 винищувальних підрозділів⁹. На 20 травня 1946 р. у Дубнівському районі несло патрульну службу в селах 17 винищувальних груп, в яких нараховувалося 180 бійців. У березні – квітні й за 20 днів травня 1946 р. “стрибки” вбили двох повстанців, затримали 12 учасників українського націоналістичного підпілля, захопили 2 автомати, 2 пістолети, 6 гвинтівок, 300 штук патронів. Під час перевірки окремих підрозділів виявлена їхня низька надійність та боєздатність, що примусило розформувати групи в селах Олибів, Тараканів, Страклів Український. Партійний актив району поставив вимогу “очистити” всі винищувальні групи від “нестійкого елементу”. Для персональної перевірки особового складу винищувальних підрозділів утворено три оперативні групи у складі представників райкому КП(б)У, органів МВС і МДБ. Усіх виявлених учасників ОУН та УПА, зв’язкових, які проникли в загони “стрибків”, за наявності достатньої кількості компрометуючих матеріалів вимагали арештовувати й передавати до військових трибуналів. Ставилося завдання докорінно покращити агентурну роботу серед особового складу винищувальних підрозділів. Для координації дій із силовими структурами до кожного винищувального загону залучалося не менше 2–3 таємних співробітників, здатних своєчасно повідомляти про факти діяльності націоналістів, які проникли у винищувальні формування¹⁰.

Згідно з протоколом Соснівського РК КП(б)У Рівненської області від 8 червня 1946 р., винищувальні підрозділи с. Маренино, Велика Соснівка були роззброєні як ненадійні. Проведено “чистки” від “націоналістичного елементу” у винищувальних батальйонах сіл Духово та Погоріловка. Водночас розширювалась агентурна мережа. У повстанський відділ “Крюка”, що діяв у Ківерцівському районі Волинської області, були закинуті агенти “Лев” і “Андрій”, зв’язок забезпечував таємний співробітник НКВС “Баласька”, у виявленні зв’язків повстанців із підпіллям були задіяні агенти “Хмелевська”, “Петро”, “Гудзик”¹¹.

У 1946 р. військово-політична ситуація в краї була складна, і з нею сталінський режим рахувався, одночасно нарощуючи свою присутність у регіоні, шукаючи своїх прихильників серед місцевого населення, використовуючи конфліктну релігійну ситуацію.

УАПЦ у період окупації активно підтримувала оунівське підпілля на Волині, у цей час священики Автономної церкви зайняли більш нейтральну позицію, а іноді виступали проти ОУН¹². Та навіть ті священнослужителі, які співчували ідеї УССД, не підтримували крайні засоби боротьби, зокрема вбивства цивільних громадян. Націоналістичне підпілля здійснювало репресії проти духовних отців, які мали власну позицію щодо розвитку подій. Його жертвами стали: архієпископ Волинський і Житомирський Олексій (Громадський), єпископ Володимир-Волинський Мануїл, ігумен Загаєцького монастиря Магістріан, протоієрей Кременецького собору Ф.Бахмач, протоієрей Ковельського собору Червинський, священики В.Гаськевич, О.Гуменюк, Черетянко¹³.

Намагаючись перетворити Російську православну церкву в домінуючу, радянський уряд розпочав цілеспрямоване обмеження впливу інших конфесій. Першими жертвами цієї кампанії в Україні, і в тому числі на Волині, стали представники УАПЦ, яким інкримінували співпрацю з нацистами.

Декілька священників загинули від куль НКВС у себе вдома як “посібники бандформувань ОУН-УПА”. У ніч на 30 жовтня 1944 р. у с. Смordova Млинівського району Рівненської області група чекістів, очолювана уповноваженим райвідділу НКВС Климентом, без суду і слідства розстріляла місцевого пароха О.Прибитковського в нього на подвір’ї. Іншого священника – І.Тарнавського – убито в червні 1944 р. у власному будинку, його енкаведисти вже мертвого переодягнули в однострій повстанця, поклавши поруч гвинтівку, щоб фотографічно задокументувати його належність до УПА. Труп священника було виставлено на показ селянам декількох сіл¹⁴.

Підсилюючи міжконфесійну неприязнь, силові структури впливали на свідомість мирян, що полегшувало контроль над регіоном. Позиції УАПЦ у регіоні витіснялися поступово: священників примушували визнавати юрисдикцію московської патріархії, лише після цього вони одержували право залишатися у своїх приходах. Непокірних духовних отців переслідували. За “зраду батьківщини” вже в 1944–1946 рр. на максимальні терміни ув’язнення були засуджені отці Д.Шандрук, П.Місевич, Н.Пашкович, А.Ковалевський, М.Федорук, О.Сатаневич, А.Полоцький. Їх сім’ї були депортовані у віддалені регіони СРСР¹⁵. Репресії проти священників продовжувалися і в 1946–1947 рр. Усі заходи радянської держави стосовно релігії в краї були спрямовані на уніфікацію суспільного життя, ідеологічну монополію, викорінення будь-яких виявів вільномислення та опозиційності. Надаючи Православній церкві перевагу над іншими конфесіями й певні юридичні права, тоталітарна система через церковні інституції отримувала можливість суспільного контролю за всім населенням регіону. Поступова ліквідація чи витіснення на периферію суспільного життя всіх великих конфесій, окрім РПЦ, перетворило останню на слухняне знаряддя сталінського тоталітарного режиму. Православне духовенство шляхом тиску, шантажу та привабливих обіцянок мало стати інструментом протидії і розколу націоналістичного підпілля на Волині.

У січні 1946 р. розпочалася широкомасштабна операція військ МВС щодо знешкодження УПА на Волині. Майже в кожному селі були створені гарнізони по 25–100 бійців, де зосереджувалося приблизно половину сил, призначених для знищення українських повстанців, з іншої частини формувалися мобільні групи, які постійно рейдували в краї. Певна частина рейдуючих груп видавала себе за повстанців.

У свою чергу, керівництво національно-визвольним рухом намагалося зірвати вибори до Верховної Ради СРСР, поєднуючи агітаційні форми протидії з бойовими акціями¹⁶. На півдні Волині у січні 1946 р. рейдував курінь “Герасима” в кількості 100 вояків, а також “Дока” чисельністю 200 українських повстанців. Партизани були одягнені в радянську військову форму, озброєні 10 ручними кулеметами, автоматами, гвинтівками. Сотні “Мишка” і “Гармаша” дислокувалися в Антоновецьких і Гурбенських лісах¹⁷. 4 червня 1946 р. у Дубровицькому районі Рівненської області в лісовому масиві поблизу с. Крупове боївка СБ “Стіжок” здійснила напад на робітників, які заготовляли ліс, і захопила автомобілі. У Червоноармійському районі був роззброєний винищувальний батальйон у с. Гаї Степанські. Повстанці захопили ручний кулемет, два автомати, шість гвинтівок, пістолет. Після проведення акції вони зникли¹⁸. Підпільна мережа ОУН постійно поповнювалася новими людьми, які замінювали своїх побратимів, котрі полягли в боротьбі за українську державність.

Однак системні “військово-чекістські” операції завдавали українським націоналістам усе більше втрат. У Мізочському районі (Рівненщина) силовим структурам вдалося ліквідувати 32 боївки ОУН і УПА. З їх особового складу арештовано 118 повстанців, убито – 50, з’явилася з повинною – 48, захоплено 66 одиниць зброї, патронів – 4274, гранат – 25, різних дисків – 30, детонаторів – 13, димових шашок – 1¹⁹. Від 1 жовтня до 25 листопада 1946 р. із новоствореної мережі ОУН-УПА крайового проводу вбиті керівник СБ “Сивич”, відповідальний за дії диверсійних груп “Юрко”, він же “Іпрокіп”, затримана відповідальна працівниця ОУН “Варка”, загинули надрайонний провідник Сарненського надрайону “Хмелик”, член Корецького надрайонного проводу “Орленко”, міжкrajовий шеф зв’язку “Гадич – Борисенко” разом із районним комендантом СБ “Лебедевим” і його заступником “Твердим”. Ліквідовані районні провідники ОУН Демидівського району “Перепилиця”, Гошанського – “Книж” і його заступник “Рибак”. Затримані слідчі СБ Костопільського надрайону “Данько” і “Явір”. У Володими-

рецькому районі ліквідовано відділ “Льотчика”, який свого часу захопив типографський верстат із районної друкарні. У результаті операції було вбито 11 повстанців, захоплено в полон – 7²⁰.

Про масштабність сутичок між повстанцями і чекістами свідчить указівка РВ МВС Кременецького району (південна Волинь) від 29 листопада 1946 р. про будівництво інженерних оборонних споруд для відбиття можливого нападу повстанців у місцях розквартирування винищувальних груп у с. Дунаїв і Старий Кокорів²¹.

Та навіть зазнаючи відчутних утрат, націоналістичне підпілля, боївки ОУН, підрозділи УПА на Волині продовжували виявляти значну активність. Станом на 30 листопада 1946 р. органами МДБ у Рівненській області встановлено, що підпільна мережа ОУН активно діяла в Рівненському педінституті, фельшерсько-акушерському пункті, пивзаводі та районних центрах – Здолбуніві, Гощі, Костополі, Березно²². У ніч з 19 на 20 лютого 1947 р. у с. Підзамче Червоноармійського району Рівненської області підрозділ УПА “Вишні” вбив заступника виконкому районної ради, депутата Петрикова, завідуючого відділом кадрів райради Крама, голову сільради вищезгаданого села – Турика. У ніч із 6 на 7 квітня 1947 р., рейдуючи, боївка ОУН здійснила напад на військовий підрозділ, який дислокувався на околиці м. Червоноармійськ у приватному будинку. У результаті сутички загинуло двоє військовослужбовців. Цієї ж ночі був обстріляний товарний поїзд, унаслідок чого зазнав смертельного поранення головний кондуктор. У цей же період інший відділ УПА на автомагістралі знищив автомашину й здійснив терористичний акт проти сім’ї одного з активістів с. Копачі М.Манзюка²³. 22 квітня 1947 р. у Камінь-Каширському районі Волинської області відбулася сутичка між боївкою ОУН та опергрупою РВ МВС, у результаті чого один міліціонер загинув, інший був поранений. Не бажаючи здатися ворогу живим, один бійовик підірвав себе гранатою²⁴.

Протягом шести місяців 1947 р. лише в Дубнівському районі Рівненської області органами МВС і МДБ проведено 75 операцій зі знищення УПА, убито 10 вояків, арештовано – 30, з’явилася з повинною – 2, ліквідовано бункерів і криївок – 93, захоплено зброї – 47 одиниць, патронів – 19750. Однак і після вжитих силовими структурами заходів ліквідувати націоналістичне підпілля в районі не вдалося. На теренах продовжували протидіяти радянській краї повстанський підрозділ “Гонти” в кількості п’яти вояків, боївка підрайонного проводу “Хмари”, (він же “Омелян”) чисельністю три особи та надрайонного провідника “Малого” (7 осіб). У районі нараховувалося 20 повстанців-одинаків²⁵.

У жовтні 1947 р. відбулося виселення жителів сіл Кременецького району Тернопільської області, які звинувачувалися радянською владою у співпраці з УПА. У відповідь на ці дії в районі підпільниками ОУН убито 4 голови сільрад у населених пунктах Богданівна, Двірець, Малі Бережці, Веселівка. У день виборів до місцевих рад 21 грудня 1947 р. у с. Богданівна побито українськими націоналістами шість громадян села, у тому числі кандидата до сільської ради – громадянку Є.Сухотську. За цей період чекістами ліквідовано п’ять повстанських груп, убито 31 бійовика ОУН-УПА, заарештовано значну кількість підпільників²⁶.

Тоталітарний режим прагнув підірвати соціально-економічну базу націоналістичного руху на Волині. Повстанські підрозділи поповнювали харчові запаси переважно завдяки жертвам населення та реквізіціям. Саме цей канал і прагнув перекрити сталінський режим. Із цією метою бюро райкому КП(б)У Дубнівського району Рівненської області вирішило зібрати сільськогосподарські постачання з населення краю в максимальних обсягах. Місцеві селяни протистояли поборам. На 17 листопада 1947 р. мешканці с. Жорнів не додали державі 96 т картоплі, 5 т городини, 18 т сіна, 3450 л молока, 758 кг м’яса, 428 кг тютюну. У с. Оливів селяни “заборгували” заготівельним органам 65 т картоплі, 7 т сіна, 5 т городини, 19 тис. літрів молока, 1000 кг м’яса. У села Кривуха, Малі Садки, Великі Садки виїхала група відповідальних працівників під керівництвом Володька з метою прискорення заготівлі сільськогосподарської продукції, однак домогтися виконання постачання усіх видів продукції так і не вдалося. Обласне партійне керівництво вимагало від своїх підлеглих шляхом суцільної перевірки селянських господарств, виявити порушників в усіх видах постачань, виписати попередження, описати майно²⁷.

Безкомпромісна боротьба ОУН і УПА на Волині впродовж 1946–1947 рр. проти сталінського тоталітарного режиму поступово знекровлювала сили українського визвольного руху, схилила шальки терезів на бік радянської влади, хоча позиції українського підпілля в краї були ще досить вагомими. Водночас радянські силові структури, виконуючи вказівку Москви щодо ліквідації залишків збройного підпілля ОУН і УПА, продовжували наступ на позиції визвольного руху. У боротьбі з націоналістичним підпіллям органи МВС–МДБ широко використовували сумнозвісні спецгрупи або агентурно-бойові групи. Велика увага партійно-радянського керівництва в подоланні опору ОУН і УПА зосереджувалася на здійсненні колективізації сільського господарства в краї, звідки черпав свої сили визвольний рух. Упродовж 1946–1947 рр. змінилася тактика боротьби націоналістичного підпілля. Були розформовані великі повстанські підрозділи. Поряд із проведенням диверсійно-терористичних дій, значна увага зосереджувалася на створенні мережі підпільних націоналістичних осередків, особливо в містах. Велике значення надавалося залученню до лав визвольного руху студентської та учнівської молоді. Тривала збройна боротьба між ОУН і УПА та потужною репресивною машиною тоталітарного режиму супроводжувалася застосуванням з обох боків усіх можливих засобів насильства, а в результаті – великою кількістю жертв.

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 16, спр. 29, арк. 56.
2. Там само. – Оп. 23, спр. 2962, арк. 39.
3. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. П-13, оп. 1, спр. 60, арк. 2.
4. Там само. – Ф. П-11, оп. 1, спр. 97, арк. 44.
5. Там само. – Ф. П-13, оп. 1, спр. 6, арк. 3.
6. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. П-24, оп. 1, спр. 27, арк. 2.
7. ДАВО. – Ф. П-11, оп. 1, спр. 97, арк. 2.
8. Там само. – Ф. П-13, оп. 1, спр. 60, арк. 13.
9. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. П-27, оп. 1, спр. 32, арк. 67.
10. Там само. – Ф. П-69, оп. 1, спр. 35, арк. 38.
11. ДАВО. – Ф. П-11, оп. 1, спр. 97, арк. 43.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ України). – Ф. 3836, оп. 1, спр. 1, арк. 37, 42.
13. Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943 – 1946 рр. / О. Лисенко. – К., 1998. – С. 16.
14. Пацула Й. Волинь – мій біль моя надія / Й. Пацула. – Рівне, 2005. – С. 191.
15. Там само. – С. 192.
16. ДАТО. – Ф. П-61, оп. 1, спр. 14, арк. 3.
17. Там само. – Ф. П-24, оп. 1, спр. 27, арк. 3.
18. Там само. – Ф. П-61, оп. 1, спр. 14, арк. 93 – 94.
19. ДАРО. – Ф. П-91, оп. 1, спр. 65, арк. 60.
20. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 2962, арк. 75 – 76.
21. ДАТО. – Ф. П-61, оп. 1, спр. 14, арк. 138 – 139.
22. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 2962, арк. 80.
23. ДАРО. – Ф. П-91, оп. 1, спр. 65, арк. 21.
24. ДАВО. – Ф. П-13, оп. 1, спр. 136, арк. 9.
25. ДАРО. – Ф. П-4, оп. 1, спр. 79, арк. 160.
26. ДАТО. – Ф. П-61, оп. 1, спр. 33, арк. 18.
27. ДАРО. – Ф. П-4, оп. 1, спр. 84, арк. 170.

On the basis of the archive data, historical documents, personal memories of the countrymen the article presents the analysis of the processes of the Soviet Power enforcement in Volyn' during the period of 1946 – 1947.

Key words: Soviet Power enforcement, enforcement structures, resistance, struggle, insurgent, boyivka.

УДК 94(477) + 325.86(477) “19”

ББК 63.3(4Укр) 625

Михайло РОМАНЮК

ПЕТРО ФЕДУН – “ПОЛТАВА” – ПРОВІДНИЙ ІДЕОЛОГ ЗБРОЙНОГО ПІДПІЛЛЯ ОУН (1946 – 1951 рр.)

У статті на основі документальних матеріалів висвітлено процес становлення особистості провідного ідеолога збройного підпілля ОУН Петра Федуну – “Полтави”, проаналізовано ключові аспекти його творчої спадщини.

Ключові слова: Петро Федун – “Полтава”, ОУН, УПА, УГВР, пропаганда, націоналізм, безкласове суспільство, Фронт українських патріотів.

Особливе місце у визвольній боротьбі українського народу 20–50-х рр. минулого століття займає постать Петра Федуну – провідного ідеолога та публіциста, керівника Головного осередку пропаганди Проводу ОУН (далі – ГОСП), редактора й автора багатьох підпільних публікацій, відомого за псевдонімами “Петро Полтава”, “Волянський”, “П.Савчук”, “Север” та ін.

Петро Федун народився 23 лютого 1919 р. у с. Шнирів Бродівського повіту (тепер – Бродівський район Львівської області) у сім'ї місцевих селян. Після закінчення народної школи у с. Шнирів навчався у Бродівській гімназії ім. Ю.Коженьовського (1931–1939), Львівському університеті ім. Я.Казимира (1939), Львівському медичному інституті (1940), Державних медико-природничих курсах у Львові (04.1942–03.1944).

У червні 1940 р. примусово мобілізований до Червоної армії. Улітку 1941 р. потрапив у німецький полон, після звільнення з якого працював референтом Українського Допомогового Комітету в Бродях.

Будучи членом ОУН із середини 1930-х рр., Петро Федун відразу після повернення з полону восени 1941 р. відновив свої організаційні зв'язки з націоналістичним підпіллям. Дізнавшись про розкол ОУН й ознайомившись із політичними платформами обох відламів, Петро Федун, не вагаючись, приєднується до революційної ОУН, очолюваної Степаном Бандерою, яка ставила собі за мету збройним шляхом, спираючись на сили українського народу, боротися за створення Української Самостійної Соборної Держави.

З 1942 р. і до переходу на нелегальне становище навесні 1944 р. був членом Крайового проводу Юнацтва ОУН ЗУЗ, безпосередньо працював з її керівником Ярославом Скасківим – “Моряком”, а також редагував друкований орган проводу – журнал “Юнак” (1943–1944).

Саме на час праці в крайовому проводі Юнацтва ОУН ЗУЗ припадає початок публіцистичної творчості Петра Федуну, який друкувався під криптонімом “Вол.”. Зокрема, у 1943 р. у журналі “Юнак” було опубліковано дві його статті: “Про ще один героїзм” та “Чи традиція зобов'язує?”, де наголошувалося на моральному аспекті виховання української молоді як наступного покоління борців за волю України та продовження традицій визвольних змагань початку ХХ ст.

У 1944–1945 рр. Петро Полтава працює в референтурі пропаганди крайового проводу ОУН ЗУЗ, референтурі політичного вишколу Проводу ОУН, крайовому військовому штабі УПА-Захід, референтурі пропаганди Карпатського крайового проводу ОУН.

Після загибелі Якова Бусла – “Галини” (вересень 1945 р.) та Дмитра Маївського – “Тараса” (грудень 1945 р.) керівництво всією пропагандистською роботою на українських землях, відповідно до рішення Проводу ОУН в Україні, перебрав на себе Петро Федун – “Север”. На нього покладено обов'язки референта пропаганди та керівника Головного осередку пропаганди і інформації при Проводі ОУН в Україні. Одночасно він очолив політвиховний відділ ГВШ УПА та Бюро Інформації УГВР.

У 1946–1951 рр. Петро Федун як керівник Головного осередку пропаганди, начальник політвиховного відділу ГВШ УПА та керівник Бюро інформації УГВР задавав тон у розробці напрямків і тематики пропагандистської роботи. Він керував усією роботою ГОСП, відповідав за підпільні видання, їх друк та поширення, організацію пропагандистської роботи на всьому

терені дії ОУН. Редагував, зокрема, періодичні видання збройного підпілля: “Ідея і чин” (1946–1947 рр.), “Самостійність” (1946–1948 рр.), “Бюро інформації Української Головної Визвольної Ради (УГВР)” (1948–1951 рр.), “Дискусійна трибуна” (1948–1950 рр.), “Осередок пропаганди та інформації при Проводі Організації Українських Націоналістів (ОУН)”¹, а також чотири частини збірника вишкільних матеріалів 1-го ступеня “Шлях до волі”.

Постійними членами ГОСП у той час, крім керівника, були Осип Дяків – “Наум” (редагував журнал “Повстанець”, писав ідеологічні праці), Богдана Світлик – “Доля” (відповідала за інформаційну сторінку в тодішніх виданнях ГОСП, а також виконувала обов’язки зв’язкової між П.Федуном та Р.Шухевичем, писала літературні твори), Хризанф Гонтар – “Кузьменко” (займався літературним редагуванням та коректурою, писав літературні твори). Деякий час у ГОСП працювали Василь Галаса – “Орлан” зі своєю дружиною Марією Савчин – “Марійкою”, Галина Голояд – “Марта Гай” та ін.

Після загибелі 5 березня 1950 р. у Білгородці під Львовом Романа Шухевича – “Тараса Чупринки” відбулися зміни в керівництві воюючої України. У червні 1950 р. на конференції ОУН керівником Проводу ОУН на українських землях було обрано Василя Кука – “Леміша”, його ж затверджено на посаді Головного командира УПА та Головою Генерального секретаріату УГВР. Тоді ж рішенням УГВР від 15.07.1950 р. П.Федуна – “П.Савчука” було затверджено заступником Головного Командира УПА², а відтак він обійняв ще й пост заступника Голови Генерального Секретаріату УГВР³.

Упродовж 1944–1951 рр. Петро Федун, як один із керівників визвольного руху в Україні, постійно перебував у полі зору органів МГБ, які докладали величезних зусиль задля його розшуку та нейтралізації. Загальний контроль над усіма оперативними заходами щодо розшуку П.Полтави здійснював 1 відділ управління 2-Н МГБ УРСР⁴. У 1949 р. на П.Федуна завели окрему розшукову справу під кодовою назвою “Шакал”⁵. У 1950 р. створено спеціальну міжобласну опергрупу МГБ (нараховувала 20 співробітників), яка займалася винятково його пошуками.

Особливо натиск облавників П.Федун відчув восени 1951 р. З огляду на це, він вирішив перезимувати в Жидачівському районі Львівської області, де базувався крайовий провідник ОУН Роман Кравчук – “Петро”. 18 листопада 1951 р. “Полтава” разом зі своєю охоронною боївкою прибув на місце постою останнього у Вишнівецькому лісі⁶.

У грудні 1951 р. співробітники МГБ отримали інформацію, що в районі сіл Вишнів і Новошини переховується хтось із членів Проводу ОУН. Зважаючи на це, управління 2-Н МГБ УРСР спільно з управліннями МГБ у Дрогобицькій та Станіславській областях ретельно розробило план військово-чекістської операції. Передбачалося щільно заблокувати лісові масиви та населені пункти, аби не допустити втечі підпільників, а потім провести ґрунтовний пошук криївок. Район пошуку був розділений на 9 секторів. Керівникові кожного сектора було поставлено завдання – уважно оглянути місцевість щодо наявності підземних сховищ, розшукати підпільників і, по можливості, захопити їх живими. До операції було залучено 4574 офіцерів та солдатів, із них – 75 співробітників УМГБ у Дрогобицькій області та 78 співробітників УМГБ у Станіславській області, 60 інструкторів із 110 службово-розшуковими собаками, 500 курсантів навчального загону МГБ, 230 автомашин⁷. Операція тривала з 21 по 28 грудня.

Уранці 21 грудня 1951 р. війська МГБ заблокували згаданий район на межі тодішніх Букачівського району Станіславської області та Журавнівського району Дрогобицької області (тепер – територія на стику Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. та Жидачівського р-ну Львівської обл.) і розпочали пошуки.

У перший день операції одна з пошукових груп неподалік с. Вишнів Букачівського району Станіславської області (тепер – Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.) виявила на поверхні біля криївки трьох підпільників. Зав’язався бій, в результаті якого два підпільники були вбиті (крайовий провідник ОУН на ЗУЗ Роман Кравчук – “Петро” та референт СБ Букачівського районного проводу ОУН Богдан Паньків – “Буря”), а третьому (кур’єру “Петра” Євгенів Якиміву – “Богдану”) вдалося втекти. Проте через день він загинув у цьому ж лісовому масиві.

23 грудня об одинадцятій годині тридцять хвилин у лісі біля с. Новошини Журавнівського району Дрогобицької області (тепер – Жидачівського р-ну Львівської обл.) курсанти навчального полку МГБ за струменями пари з вентиляційних отворів виявили підземний бункер із підпільниками всередині. Їм запропонували здатися, але вони відмовились і відкрили вогонь з автоматів. Через деякий час, побачивши, що становище безвихідне, підпільники підпалили бункер і застрелилися. Криївку розкопали солдати і з неї витягнули тіла чотирьох повстанців: члена Проводу ОУН Петра Федуну – “Полтави”, референта пропаганди Журавнівського надрайонного проводу ОУН Богдана Зобніва – “Миронича”, провідника Букачівського районного проводу ОУН Михайла Сенюка – “Скритого” та бойовика “Миронича” Григорія Ярему – “Зенка”.

Того самого дня тіла семи загиблих повстанців вантажівкою були доправлені до Львова. У приміщенні Управління МГБ у Львівській області було проведено процедуру їхнього впізнання заарештованими учасниками підпілля, у ході якої остаточно було встановлено факт загибелі одного з керівників національно-визвольної боротьби в Україні, провідного її ідеолога Петра Федуну – “Полтави”. Коли ж через кілька днів постало питання, що робити з тілами вбитих, було вирішено їх таємно поховати. Уночі 28 грудня 1951 р. співробітники МГБ закопали тіла Р.Кравчука, П.Федуну, Б.Зобніва, М.Сенюка, Г.Яреми, Є.Якиміва та Б.Панькова у триметровій ямі з негашеним вапном на території “об’єкта №39” УМГБ у Львівській області⁸.

Внесок Петра Федуну у визвольний рух належно оцінило командування. У 1946 р. його як начальника 6-го політвиховного відділу КВШ УПА-Захід відзначено в наказі командира УПА-Захід⁹. Згодом П.Федун був нагороджений трьома хрестами заслуги УПА: у 1947 р. – Срібним хрестом заслуги¹⁰, у 1951 р. – Золотим хрестом заслуги¹¹, а в 1952 р., уже посмертно, – Золотим хрестом бойової заслуги I-го класу¹², окрім того – медаллю “За боротьбу в особливо важких умовах”¹³.

Творчість П.Федуну – “Полтави” вимагає неупередженого, глибокого скрупульозного вивчення, суворого наукового осмислення. Тут ми зупинимось лише на її вузлових проблемах.

Після падіння Німеччини національно-визвольна боротьба була скерована проти однієї з найсильніших тоталітарних держав у світі, в якій панував сталінський абсолютизм. Цей період відзначався утвердженням необмеженої влади Й.Сталіна, відсутністю демократії та всесиллям карально-репресивних органів. Усі прогресивні норми конституції повністю нехтувалися й залишалися дійсними лише на папері.

На протигагу тоталітарній системі український визвольний рух висунув ідею демократизації суспільства, національного самовизначення, свободи та рівності всіх людей. Більше того, українські повстанці зі зброєю в руках при масовій підтримці населення боролися за впровадження в життя цих основних положень. П.Полтава був одним із провідних ідеологів цієї боротьби, безпосередньо причетним до розробки програмових положень українського національно-визвольного руху, формування його стратегічних завдань.

До сьогодні побутує стереотип, що український націоналізм у своїй історії завжди опирався виключно на теорію “інтегрального націоналізму” Дмитра Донцова¹⁴, тоді як історичні факти вказують на інше. У 30–50-х роках минулого століття програма ОУН постійно змінювалася та вдосконалювалася. Важливим етапом цих змін стали рішення III Надзвичайного Великого Збору ОУН (серпень 1943 р.), популяризації яких П.Федун присвятив багато зусиль. На Великому Зборі до програми ОУН було введено низку соціально-економічних положень. Стратегія організації будувалася на нових ідеологічно-програмових принципах: соціальної справедливості, демократії, поваги до прав людини й національних меншин, боротьби проти всіх форм імперіалізму та розбудови вільних національних держав. Саме цим питанням була присвячена стаття Петра Федуну “Про програмові постанови III НВЗ” (січень 1946). До них він неодноразово повертався в подальших своїх працях.

Виступаючи за побудову безкласового суспільства, Петро Федун послідовно обстоював принципи усупільнення основних засобів виробництва, вважаючи, що контроль держави над основними галузями виробництва сприятиме формуванню такого суспільного устрою. Він писав: “Організація Українських Націоналістів під керівництвом Степана Бандери бореться за побудову в Українській Самостійній Державі такого суспільно-економічного ладу, в якому не

буде ні поміщиків, ні капіталістів, ні партійних вельмож, в якому не буде експлуатації людини людиною. Ми боремося за цілковиту соціальну рівність і справедливість, за справжнє безкласове суспільство”¹⁵. Основою такого суспільства, на його думку, мала бути національно-державна та громадсько-кооперативна власність на основні знаряддя й засоби виробництва в народному господарстві.

Щодо земельного питання П.Полтава був прихильником національно-державної власності на землю в майбутній Українській державі при індивідуальному або колективному, залежно від волі селян, користуванні землею. Цю позицію він обстоював і після 1950 р., незважаючи на те, що в Програмі ОУН було внесено зміни й задекларовано принцип приватної власності на землю. Зокрема, у 1951 р. він написав статтю “Принцип приватної трудової власності на землю в Програмі ОУН”, де роз’яснював зміни, внесені в Програмі ОУН, хоча сам вважав, що це ще не є остаточним вирішення питання. Так, у листі до Василя Кука П.Полтава констатував: “Я так цю справу пояснив, як на неї дивлюся і розумію. Зрештою, так вона була і подумана (зміняємо цей пункт у першу чергу з мотивів політ[ичної] доцільності. Я вважаю це за потрібне пояснити і підкреслити. Вважаю, що нам доволі швидко прийде боротися за реформу цієї справи, і тому не доцільно нам нашого тепер[ішнього] рішення представляти, як найрозумнішої, найкращої з усякого погляду усі розв’язки”¹⁶.

Однією з найважливіших робіт П.Полтави є “Концепція Самостійної України і основна тенденція ідейно-політичного розвитку сучасного світу” (1946), де міститься цікавий аналіз європейської історії XIX століття у розрізі становлення національних ідей та національно-визвольних рухів, творення колоніальних систем, а також критика марксистських постулатів теорії національного питання та бачення місця України у світовій історії.

“Концепція Самостійної України” передбачала побудову на українських етнічних землях незалежної української держави, в якій уся повнота влади належала б народу. Розглядаючи етапи розвитку української державності, автор приходив до висновку про притаманне природне прагнення українців до самостійного державного існування, а отже, закономірною є збройна боротьба проти більшовицьких окупантів.

Розглядаючи проблему державного устрою в майбутній Українській державі, Петро Федун однозначно висловився за встановлення демократичної форми правління парламентського типу, пропагував відхід від однопартійної системи та створення багатопартійного суспільства, пропонував внести до програми ОУН пункт про боротьбу з однопартійною системою, яка в рамках тодішнього СРСР уособлювалася з владою невеликої групи партійних функціонерів. На його думку, саме в парламентській республіці верховна влада належатиме справді всьому народу України. Водночас вважав за необхідне в період здобуття та розбудови української держави запровадження т. зв. “організованої демократії”, яка б за умови низької політичної культури українського народу дозволила запобігти анархії. У цей період планувалося обмеження діяльності антинаціональних груп і партій та сприяння розвитку національно свідомим політичним силам. Передбачаючи нестабільність молодого українського держави через міжпартійну незгоду, пропонував створити Фронт українських патріотів, який мав би консолідувати всі національно-державницькі сили. Фронт повинен був залучити всіх “українських патріотів, увесь національний актив до якнайживішої роботи в національному і державному будівництві” і стати “тією жердкою, за допомогою якої ми хочемо щасливо для українського народу і Української Держави перескочити через перші місяці нашого незалежного державного життя”. Автор вважав, що лише після закріплення української держави та стабілізації національного життя Фронт можна було б розпустити й дати можливість розвиватися тим політичним партіям, які б сповідували цілі та цінності нашого народу¹⁷.

Значне місце відведено критиці комуністичної системи. Викриття суперечностей усередині окупаційного ладу було одним із найпоширеніших методів боротьби українського визвольного руху проти більшовизму і становило найважливіший елемент ідеології ОУН. П.Полтава, як і інші публіцисти підпілля, розвінчував у своїх творах положення комуністичної ідеології, її аргументацію, термінологію, цитуючи праці Леніна, Маркса і Сталіна. Декларовані положення комуністичної ідеології, які мали прогресивний характер і належали до загальнолюдських цінностей: демократичні права і свободи, права націй на самовизначення, недопусти-

мість експлуатації людини людиною, розвиток промисловості, міст, ліквідація неписьменності, несправедливого розподілу бюджетних коштів, виразно контрастували з реальною дійсністю радянського режиму – тотальним визиском працюючих верств, жорстокою колоніальною системою господарювання на землях поневолених народів, повною відсутністю будь-яких прав і свобод тощо¹⁸.

Підкреслюючи суперечності між теорією і практикою комунізму, Петро Полтава мав на меті дискредитувати комуністичний режим, викликати недовіру читача до його основних ідеологічних постулатів, досягнути несхвалення, засудження, а відтак і поборювання поневолюючого ладу.

Значну увагу у своїх працях П.Федун уділив поглибленню та пропаганді міжнароднополітичної концепції ОУН, що була сформульована у квітні 1942 р. на II Конференції ОУН, виступаючи за перебудову міжнародних відносин на принципі самостійності держав усіх народів. Особливе несприйняття в нього викликали багатонаціональні держави, які вважав знаряддям національного гноблення та експлуатації поневолених народів і які, на його думку, вимагали перебудови на засадах національного самовизначення та демократії¹⁹.

Визвольну боротьбу українського народу Петро Федун розглядав як органічну частину світового історичного процесу, закономірне явище людського прогресу²⁰. Вагомим є його внесок у розробку концепції антитоталітарної боротьби поневолених народів Центрально-Східної Європи, в яких він бачив природних союзників українського народу в боротьбі проти спільних ворогів – сталінського режиму та будь-яких форм міжнародного імперіалізму. На його думку, український визвольний рух, як найпотужніший та наймасовіший, узяв на себе роль координатора збройного протибільшовицького спротиву в Європі, одним із виявів якого було проведення пропагандистських рейдів на терени сусідніх держав – Румунії, Чехословаччини, Польщі, Білорусії та країн Прибалтики. Полтава писав: “...Нам треба змагати до того, щоб разом з нами, разом з усім українським народом боролися проти кремлівських імперіалістів усі інші народи, поневолені большевицькою Москвою, щоб разом з нами боролися проти большевицької експлуаторської системи працюючі маси всього Советського Союзу...”²¹.

У повоєнний період в умовах загострення міжнародної політичної ситуації на сторінках підпільних видань розгорнулася дискусія щодо дій українського визвольного руху з огляду на можливість початку Третьої світової війни. Серед керівництва підпілля існували різні погляди на те, як можна використати розгортання “холодної війни” на користь української справи. Петро Федун був серед тих, хто вважав, що український народ у майбутній війні повинен покладатися лише на власні сили. Зокрема, у статті “Підготовка третьої світової війни та завдання українського народу” він наголошував, що жоден “визволитель” не буде відстоювати національні права українського народу, а лише дбатиме про зміну суспільно-політичного і соціально-економічного ладу. Отже, у випадку вибуху нової війни необхідно використати ситуацію для створення незалежної української держави. Він писав: “На війну між СРСР і його противниками ми розраховуємо як на допоміжний момент у нашій боротьбі, як на ту сприятливу обставину, яка полегшить нам визволитися власними силами. Ми завжди ставили і ставимо сьогодні на сили українського народу, на сили всіх поневолених народів Советського Союзу”²².

Значне місце в працях П.Федуна займає питання перспектив подальшої боротьби. Проблеми неодноразово обговорювалися на нарадах Проводу ОУН, де зважувалися альтернативи збройній боротьбі. П.Полтава у статті “Про наш плян боротьби за визволення України в теперішній обстановці” (квітень 1950 р.) стоїть на позиції продовження збройної боротьби з огляду на неможливість в умовах СРСР вести політичну опозиційну діяльність. Він вважав, що зі знищенням підпілля буде перекреслено всі надії на визволення українського народу, а також особливо наголошував на потребі протидіяти русифікаторській політиці окупантів в Україні.

Важливим джерелом правдивої інформації про міжнародну ситуацію та загострення відносин між двома ворогуючими блоками були передачі західних радіостанцій: “Голосу Америки”, “Свободи” та ін. У серпні 1950 р. П.Полтава підготував статтю-листа щодо змісту радіопередач “Голосу Америки” для України, де виступив із критикою політичних настанов адміністрації США, що, на його думку, свідомо замовчувала правду про збройну протибіль-

шовицьку боротьбу в Україні. У статті він закликав ураховувати національні почуття окремих народів СРСР, особливо українського, їх прагнення до самостійності й державності, наголошував на тому, що значна частина населення УРСР не сприймає капіталізм як суспільний устрій, що український визвольний рух виступає за різноманіття форм власності в майбутній українській державі.

Стаття не залишилася поза увагою керівництва збройного підпілля ОУН в Україні. На весні 1951 р. Василь Кук – “Леміш” у листі до Петра Федуна писав про деякі позитивні зміни в підготовці радіопередач “Голосу Америки”, проте відзначав, що в них і далі відсутні матеріали про визвольну боротьбу в Україні, які могли б підняти революційно-політичну свідомість народу. З огляду на це, він звернувся до Полтави з проханням написати ще одного листа на цю тему²³. Виконати це завдання П.Федун уже не встиг, і таке звернення до “Голосу Америки” у 1953 р. написав один із керівників підпілля в Україні Василь Галаса – “Орлан”.

Твори П.Федуна вражають своїм рівнем передбачення не лише загальних причин, форм і шляхів розпаду СРСР, а й деталей цього процесу. Усяка політична еміграція, наголошував П.Полтава, має сенс за умови, коли вона працює з переконанням, що обов’язково повернеться на батьківщину і візьме активну участь в її державному відродженні, коли вона працює в безпосередньому зв’язку з народом на рідних землях і тими політичними чи військовими силами, що в умовах окупації ведуть завзяту національно-визвольну боротьбу. На думку П.Федуна, більшовицька влада може бути ліквідована лише внутрішніми революційними силами внаслідок тих політичних, соціальних та національних суперечностей, що наростають у СРСР, ведуть до нового вибуху, який у підсумку зруйнує імперію.

Своїм аналізом більшовицької системи П.Полтава на кілька років випередив популярну критичну працю югославського комуніста Мілована Джіласа “Новий клас” (1957 р.). П.Федун вдало описав експлуататорський режим у СРСР, очолений новим класом, який він назвав “класом большевицьких вельмож упривілейованою політично і, вслід за цим, – економічно”. М.Джілас пише про “тоталітарне панування партбюрократії”, т. зв. нового класу, що володіє монополією на владу, ідеологію та власність²⁴.

Погляди П.Федуна знайшли відображення в самвидавівських творах, поширюваних Українським національним фронтом, Українською загальнонародною організацією і т. п. Так, ідеї, викладені у самвидавівській статті “Класова та національна боротьба на сучасному етапі розвитку людства”, багато в чому перегукуються із працею П.Полтави “Концепція Самостійної України і основна тенденція ідейно-політичного розвитку сучасного світу”. Крім того, дисиденти використовували погляди публіциста під час підготовки своїх програмних документів. Зокрема, в одній із найбільш значущих, примітних, на наш погляд, статей самвидаву “Про сучасне і майбутнє України (неповні тези для обговорення)” зазначено: “...З соціального погляду сучасна радянська держава є знаряддям панування державно-партійної касті, ядро якої складає численна група людей, зайнятих виключно в сфері управління. Економічною основою панування цієї касті є державна власність на засоби виробництва і на результати праці людей...”²⁵. У подальшому ідеї П.Федуна продовжували активно використовувати й інші покоління опозиціонерів.

Твори Петра Федуна – “Полтави” не втратили актуальності й через шістьдесят років після написання. Адже в них він подекуди дуже вдало передбачив сучасний суспільно-політичний устрій України з його міжпартійною гризнею та нестабільністю. Саме проти такого варіанта розвитку молодій українській державі виступав публіцист, пропонуючи на перші роки запровадити “організовану демократію”.

Значна частина висновків та оцінок П.Федуна, зроблених у другій половині 1940-х років, підтверджена ходом суспільного розвитку. Творчість Полтави забезпечила йому гідне місце в скарбниці європейської суспільно-політичної думки ХХ ст.

¹ Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.) / О. Стасюк. – Львів : [б. в.], 2006. – С. 240–257.

² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 13, спр. 376, т. 5, арк. 9.

- ³ Повідомлення [про смерть П. Федуна] // Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 10. Українська Головна Визвольна Рада: документи, офіційні публікації, матеріали. Кн. 3: 1949–1952. – Торонто, 1984. – С. 53–54; Мороз В. Історія створення і діяльності Української Головної Визвольної Ради / В. Мороз // Визвольний шлях. – 2004. – Кн. 7. – С. 104–106.
- ⁴ Ішук О. Розшук органами державної безпеки УРСР керівника Головного осередку пропаганди ОУН(б) Петра Федуна у 1944–1951 рр. / О. Ішук. – К. : [б. в.], 2008. – С. 1–32.
- ⁵ Веденєєв Д. “Повстанська розвідка діє точно й відважно...”. Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки : монографія / Д. Веденєєв, Г. Биструхін. – К. : К. І. С., 2006. – С. 134.
- ⁶ Акт-звідомлення про обставини й згодні причини загибелі сл[авної] п[ам’яті] “Максима” й “Полтави” та друзів // ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 376, т. 47, арк. 154.
- ⁷ Ішук О. Розшук органами державної безпеки УРСР керівника Головного осередку пропаганди ОУН(б) Петра Федуна у 1944–1951 рр. / О. Ішук. – К. : [б. в.], 2008. – С. 31.
- ⁸ Там само. – С. 32.
- ⁹ ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 376, т. 62, арк. 200.
- ¹⁰ Там само. – Т. 60, арк. 256.
- ¹¹ Там само. – Арк. 276.
- ¹² Там само. – Арк. 279–280.
- ¹³ Повідомлення [про смерть П. Федуна] // Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 10. – С. 57.
- ¹⁴ Ткаченко В. Іронія історії, або “Монументальні колізії сьогодення” / В. Ткаченко // День. – 2008. – 12 лютого.
- ¹⁵ Полтава П. Основна мета нашої боротьби та шляхи до неї / П. Полтава // Федун Петро – “Полтава”. Концепція Самостійної України. Т. 1. Твори / упоряд. і відп. ред. М. В. Романюк ; Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України ; Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Львів : [б. в.], 2008. – С. 272.
- ¹⁶ Лист П. Федуна до В. Кука. Ч. 3/51 від 23.06.1951 р. // ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 376, т. 87, арк. 90–91.
- ¹⁷ П. П. За тип організованої демократії в майбутній незалежній Українській державі / П. П. // Федун Петро – “Полтава”. Концепція Самостійної України. Т. 1. Твори / упоряд. і відп. ред. М. В. Романюк ; Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України ; Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Львів : [б. в.], 2008. – С. 379–436.
- ¹⁸ Див. детальніше: Мороз В. Критика комуністичної системи Петром Полтавою // Україна ХХІ століття: Шлях і мета : матеріали науково-теоретичної конференції. – К., 2002. – Ч. 1. – С. 15–18.
- ¹⁹ Полтава П. Чому ми називаємо себе націоналістами [Друга редакція] / П. Полтава // Федун Петро – “Полтава”. Концепція Самостійної України. Т. 1. Твори / упоряд. і відп. ред. М. В. Романюк ; Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України ; Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Львів : [б. в.], 2008. – С. 463–486; Полтава П. Елементи революційності українського націоналізму / П. Полтава // Федун Петро – “Полтава”. Концепція Самостійної України. Т. 1. Твори / упоряд. і відп. ред. М. В. Романюк ; Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України ; Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Львів : [б. в.], 2008. – С. 117–142.
- ²⁰ Полтава П. Концепція Самостійної України і основна тенденція ідейно-політичного розвитку сучасного світу / П. Полтава // Федун Петро – “Полтава”. Концепція Самостійної України. Т. 1. Твори / упоряд. і відп. ред. М. В. Романюк ; Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України ; Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Львів : [б. в.], 2008. – С. 143–186.
- ²¹ Полтава П. Основна мета нашої боротьби та шляхи до неї / П. Полтава // Федун Петро – “Полтава”. Концепція Самостійної України. Т. 1. Твори / упоряд. і відп. ред. М. В. Романюк ; Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України ; Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Львів : [б. в.], 2008. – С. 273.
- ²² [Федун П.]. Хто такі бандерівці та за що вони борються / [П. Федун] // Федун Петро – “Полтава”. Концепція Самостійної України. Т. 1. Твори / упоряд. і відп. ред. М. В. Романюк ; Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України ; Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Львів : [б. в.], 2008. – С. 336–337.
- ²³ Лист В. Кука до П. Федуна ч. 1/51, весна 1951 р. // ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 376, т. 87, арк. 226–227.
- ²⁴ Ребет Д. Вступ / Д. Ребет // Полтава П. Збірник підпільних писань. – Мюнхен : Український Самостійник, 1959. – С. 8; Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні / І. Майстренко. – Едмонтон, 1985. – С. 400; Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. Баран. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1996. – С. 22.

²⁵ Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області (далі – Архів УСБУ ЛО). – Спр. П-20227, т. 16, арк. 322.

In the article on the basis of documentary materials there is enlightened the process of stabilizing the personality of leading ideologist of the secret work revolt of OUN Petro Phedun – “Poltava”, analysed key aspects of his creative inheritance.

Key words: Petro Fedun, “Poltava”, OUN, UPA, UHVR, propaganda, nationalism, classless society, Front of Ukrainian patriots.

УДК 94(477.8)

ББК 63.3(4Укр)625

Роман ШЛЯХТИЧ

РОЗВИТОК ІДЕЙ СТЕПАНА БАНДЕРИ У ТВОРЧОСТІ ПРОПАГАНДИСТІВ ОУН У ПОВОЄННИЙ ЧАС НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена ідеям Степана Бандери та їх розвитку у творчості пропагандистів ОУН у повоєнний час на території Західної України.

Ключові слова: Україна, ідеї, ОУН, більшовизм, пропаганда, боротьба.

З 1940 року Степан Бандера – беззаперечний лідер ОУН(б). Незважаючи на те, що він змушений був після звільнення з німецького концтабору жити за кордоном, всі його погляди та ідеї були спрямовані до рідного краю, до тієї непримиренної боротьби, яка там точилася, особливо в повоєнний час. Державницькі, політичні, соціально-економічні ідеї Степана Бандери були добре відомі серед українських підпільників, які безпосередньо вели боротьбу з ворогами України. У той час, після 1947 року одним із провідних завдань ОУН на території Радянського Союзу стає агітація. Тому ідеї Степана Бандери творчо перероблялися й розвивалися таким чином, аби бути зрозумілими й актуальними як для населення, так і для рядового складу підпілля. Деякі з його ідей не втратили глибини й актуальності навіть для сьогодення.

Для написання цієї статті були використані праці Степана Бандери¹, які дають вичерпне уявлення про його ідейну спадщину, також праці пропагандистів і публіцистів ОУН: П.Полтави², В.Рамзенко³, О.Горнового⁴, Р.Моха⁵ та інших. Для більш широкого висвітлення теми при написанні статті були використані також різноманітні листівки ОУН, які знаходяться в Галузевому Державному архіві Служби Безпеки України.

Мета статті – розкриття світу ідей, в якому жили українські повстанці повоєнного часу, відбиття й розвиток ідей зверхників, зокрема С.Бандери, у підпільній повстанській пропагандистській літературі.

У перше повоєнне десятиліття на території Західної України точилася безкомпромісна боротьба між радянською владою та Організацією Українських Націоналістів. Дуже важко було здобути перемогу невеликому регіону України над багатомільйонним Радянським Союзом. Усвідомлюючи це, Степан Бандера продовжує розвивати ідею Фронту Поневоленних Народів. Так, в одній зі своїх статей, опублікованій 1946 року, він зазначає, що в основі української революційної концепції лежить ідея і програма спільної, визвольної боротьби всіх народів, поневоленних московсько-більшовицьким імперіалізмом¹. Ця ідея отримала практичне втілення в УПА, де пліч-о-пліч воювали вихідці з різних регіонів Радянського Союзу за свою незалежність.

В Україні ця ідея мала два втілення: перше було розповсюджене переважно серед населення та рядового складу ОУН і УПА, які вважали, що позитивна розв'язка українського питання лежить виключно в руках західних держав², Фронт Поневоленних Народів – це така сила, від загального вкладу якої в майбутню війну залежить, визнають чи ні держави Заходу незалежність країн, які його складають. Друге втілення було пов'язане з професійними пропагандистами ОУН, які по-іншому сприймали концепцію Фронту Поневоленних Народів.

Надалі під пропагандистами ми будемо мати на увазі людей, які в умовах підпілля писали різноманітні брошури, листівки, статті до підпільних журналів. Зрозуміло, що таких людей було чимало, проте ми спробуємо навести думки провідних діячів.

Отже, головною метою Фронту Поневоленних Народів є боротьба всіх поневоленних Радянським Союзом народів, й Україна в цій боротьбі повинна спиратися лише на ті народи і нації, які не будуть заперечувати право України на незалежність і визнаватимуть його не на словах, а на ділі³. Заклик до боротьби лунав від ОУН до всіх поневоленних народів. О.Горновий визнавав, що і російський народ може піднятися на боротьбу проти більшовиків разом з Україною й іншими народами, але за певних умов. Власне, що російський народ перестане бути зняряддям у руках зграї більшовицьких загарбників, стане на шлях боротьби проти кремлівських поневолювачів і почне будувати свою державу тільки на своїх землях⁴. Подібні заклики-вимоги були спрямовані до польського, румунського, чеського народів. А ефективність цієї боротьби ставилася в залежність від початку Третьої світової війни⁵.

Ідея Третьої світової війни була актуальною для українських підпільників, які діяли в радянській дійсності, принаймні протягом другої половини 40-х років. Навіть війна в Кореї С.Бандерою сприймалася як передвісник початку глобальної війни між двома антагоністичними таборами. Але в плані визволення України сподівання на Третю світову війну були дуже обережними – занадто болючим був приклад з Актом проголошення Незалежності 30 червня 1941 року. Тому й прораховувалися як С.Бандерою, так і місцевими пропагандистами варіанти, аби подібного не сталося в майбутній війні.

Так, С.Бандера пропонує формувати позитивну для України суспільну думку в Європі й Америці і цим змусити їх зважати на інтереси України в майбутній війні¹. У той же час П.Федун (“Полтава”) зазначає, що спиратися на країни Європи та Америку не можна, але бажано тільки використовувати їх суперечності з Радянським Союзом. Адже геополітичною реальією світу є його поділ між цими країнами, які мають уже усталені інтереси в певних регіонах². Тому спиратися потрібно на власні сили. Концепція власних сил у національно-визвольній боротьбі фігурує і в працях С.Бандери. Хоча в нього вона передбачає два аспекти: спирання на власні сили в безпосередній, збройній боротьбі на землях України та консолідація українських сил в еміграції з метою розповсюдження ідеї незалежності України серед світової громадськості³.

У працях українських підпільників, очевидно, зважаючи на реалії їхнього життя, основну увагу приділено революційній концепції власних сил. Зокрема, П.Федун пропонує розглядати концепцію власних сил не лише як сил тільки українського народу, але й революційних протиімперіалістичних сил інших поневоленних народів⁴. Таке розуміння концепції, з одного боку, посилювало оптимізм серед українських повстанців, мовляв, ми не одні в боротьбі з ворогами, а з другого боку, – надавало іншим поневоленим народам ідейне підґрунтя для боротьби за власну незалежність.

У той же час поставало питання: як об'єднати у спільній боротьбі досить різні народи і нації? Відповідь очевидна: потрібно виробити єдині об'єднуючі для дії політичні ідеї, єдину стратегію національно-визвольної боротьби, єдину тактику боротьби¹. Такою політичною ідеєю стала ідея боротьби проти більшовицького тоталітаризму, а також несприйняття капіталістичного імперіалізму й побудова міжнародної системи на основі вільних національних держав усіх народів світу². Єдину стратегію, як і тактику, пропонувалося формувати відповідно до реальних умов. Але акцент ставився на те, що здобути незалежність в умовах тоталітаризму можливо лише революційним шляхом.

Ідею революційності визвольної боротьби підтримував як С.Бандера, так і українські пропагандисти. Зокрема, В.Рамзенко у своїй брошурі на прикладі Індонезії доводить, що незалежність в умовах колоніальної системи здобувається лише в боротьбі³. Узагалі, ідея революційної боротьби є наріжним каменем повоєнної пропаганди ОУН. Так, ще 1946 року С.Бандера писав, що в підбільшовицькій дійсності немає місця на животіння, а є лише безоглядна боротьба або смерть⁴. Зрозуміло, що ця теза отримала розвиток у працях пропагандистів в Україні. В одній із брошур ОУН повоєнного часу зазначається, що основним засобом боротьби проти окупанта є насилля, фізична боротьба з ворогом, цілком незважаючи на те, що це,

очевидно, суперечить законам окупанта⁴. Таке уявлення про боротьбу має своє підґрунтя. По-перше, після жахів Другої світової війни люди звикли до смерті, особливо в умовах постійної боротьби з ворогами. Тому дуже легко переступали цю тонку грань між життям і смертю, вбиваючи інших. У той час, коли це було необхідно, не замислюючись, убивали самі себе. По-друге, учасники руху ОУН і УПА та переважна частина населення, що їм допомагала, не визнавали радянський режим своїм і легітимним для себе². Тому й не дивно, що ідея фізичного знищення ворога була для українського підпілля повоєнного часу цілком прийнятною й логічною.

З іншого боку, як свідчать і радянські джерела, і джерела українського підпілля, після 1947 року революційність має починати катастрофічно знижуватися. Неухильно зменшується й кількість самих повстанців. Таким чином, поступово втрачається контроль над цілими територіями, а це, у свою чергу, веде до поразки. Це розумів С.Бандера, тому він й зазначав, що боротьба ОУН і УПА повинна спрямовуватися на революціонування та активізацію народних мас¹. У цьому контексті в працях пропагандистів ОУН в Україні розповсюджуються ідеї: боротьби з ворожою агентурою; розповсюдження пропаганди ОУН на жителів міста та залучення сільського населення до різноманітних акцій протесту; пропагандистська робота серед приїжджих і недостатньо інформованих про події в Західній Україні людей.

У повоєнний час однією з нагальних проблем ОУН і УПА стає боротьба з ворожою агентурою як серед місцевого населення, так і в лавах повстанців. У чисельних листівках цього періоду, які розповсюджувало підпілля ОУН, містяться заклики до населення не вступати в різноманітні сфабриковані органами МГБ “націоналістичні” організації, доповідати повстанцям про можливих агентів МГБ, займатися розвідкою на користь підпілля⁶. Узагалі, на думку сучасних українських істориків Д.В.Веденєєва та Г.С.Биструхіна, наприкінці 40-х років серед українських повстанців прогресувала шпигуноманія, яку більш цинічні повстанці використовували собі на користь: знищували людей, які їх не влаштовували². Одночасно така позиція дозволяла зберігати пильність і мобілізувати населення та повстанців на боротьбу проти режиму.

Важливим чинником для посилення революційної активності має стало розповсюдження ідей українського підпільного руху в містах. Про це, зокрема, йшлося на зустрічі керівників Центрального Проводу ОУН улітку 1948 року. В інформації до керівництва всіх ланок ОУН вимагалось спрямувати в міста своїх найкращих агентів для проведення антирадянської пропаганди й агітації, а також для збирання політичної, економічної та військової інформації³. З іншого боку, серед сільського населення продовжували розповсюджувати листівки із закликами бойкотувати вступ до колгоспів⁶, не вступати до винищувальних батальйонів⁹, вимагати кращих умов праці та матеріального становища⁶. На тлі поступового зменшення зацікавленості має боротьбою повстанців такі дії сприяли розповсюдженню їх ідей серед ширших прошарків населення й збереженню свого впливу серед уже ознайомих з ідеями українського повстанського руху.

Кадрова політика радянської влади призвела до того, що в повоєнний час у регіон приїхало чимало вихідців зі східних областей України або навіть з Росії та інших республік СРСР. Здебільшого, ці особи не були обізнані з місцевою специфікою, займаючи при цьому, як правило, керівні посади. Серед українських повстанців були різні варіанти співпраці з такими особами. Так, на вже згадуваній нараді керівників Центрального Проводу ОУН було запропоновано довести до відома росіян, які жили в селах Західної України, аби вони виїхали з регіону, бо в разі невиконання до них буде застосовано силу³. Інший погляд на цю проблему висловив в одній зі своїх статей С.Бандера. Зокрема, він писав, що можна вирвати з рядів режиму ідейним і моральним наступом лише елементи ідейно і морально вартісні, але таких елементів там небагато. Стрижень режиму – це безідейний та аморальний елемент, який можна тільки знищити¹. Отже, пропаганду серед таких осіб вести потрібно, але дуже обережно, й акцентувати увагу лише на загальних положеннях ідеології, обережно критикуючи режим і в той же час розвінчувати міфи про українських підпілляників. Яскравим прикладом розповсюдження ідей повстанців серед немісцевого населення є праця П.Федуна “Хто такі бандерівці та за що вони воюють?”⁴. Тут поверхневе уявлення про ідеї націоналізму поступово переходить у критику

радянського режиму й завершується ідеєю створення Української Самостійної Соборної Держави на тлі міжнародної системи незалежних держав.

Ще С.Бандера зазначав, що тільки поставивши перед українським народом цілком ясні, чисті, безкомпромісні цілі визвольної національної революції, можна повести його на найтяжчу боротьбу, яка вимагає незмірних жертв і яка єдина може принести волю нації¹. Провідною ціллю боротьби українських повстанців було побудувати незалежну українську державу. Тому значний обсяг ідейної спадщини пропагандистів ОУН присвячено саме майбутній Українській державі та її устрою.

Однією з провідних ідей є концепція Української Самостійної Соборної Держави (УССД). В основі цієї концепції лежить принцип побудови УССД на етнічних українських землях і панування в державі титульної нації⁸. Визнається природне право українців на створення своєї держави. У той же час українські пропагандисти усвідомлювали, що поява незалежної Української держави призведе до геополітичних змін у Східній Європі: Польща і Росія вже не будуть контролювати цей регіон бо з’явиться нова держава – Україна⁴. Але поява незалежної Української держави неодмінно передбачає й створення іншими народами своїх незалежних держав, як основної гарантії незалежності України. Тому що таким чином навколо Росії буде створено систему незалежних держав, і вона вже не зможе виступати з імперіалістичною агресією¹.

Що стосується внутрішнього економічного й політичного устрою майбутньої Української держави, то він має формуватися на засадах національної політики. Так, передбачалося, що велика промисловість буде націоналізована, а дрібна й середня – перейде в приватну власність. Буде знищено колгоспи, а земля перейде в приватну власність селян⁸. У свою чергу, це повинно забезпечити перехід до демократичного безкласового суспільства. Тобто до такого суспільства, в якому не буде ні класу багатих, ні класу бідних⁴. А демократичність повинна забезпечуватися закріпленими свободами й невід’ємними правами громадян. Таким чином, УССД повинна повною мірою відповідати інтересам саме українського суспільства й одночасно бути тим ідеалом, за який можна віддати навіть своє життя.

Отже, ідеї Степана Бандери були не тільки відомі в Україні, але й отримували свій розвиток у працях українських підпілляників. Загалом, вони формували своєрідний світ ідей, в якому жили повстанці й та частина населення, яка їх підтримувала. Тому можна зробити такі висновки: найбільш актуальною в повоєнний час була ідея створення Фронту Поневолених Народів, яка отримала свій початок ще з часів німецької окупації. На жаль, зважаючи на зовнішньополітичну ситуацію, ця ідея не отримала свого практичного втілення. Концепція власних сил і революційної боротьби були не менш важливими для досягнення перемоги над ворогом і підтримки бойового духу повстанців. В умовах поступового спаду революційного руху необхідно було змобілізувати населення та рядовий склад підпілля, тому основний акцент робився на пропаганду і боротьбу з ворожою агентурою. Велике місце серед ідейної спадщини С.Бандери та українських пропагандистів, особливо в повоєнний час, займали плани створення незалежної української держави, адже був потрібен ідеал, прагнучи до якого, можна було пожертвувати всім, у тому числі й своїм життям.

¹ Бандера С. Перспективи Української революції / Степан Бандера. – Дрогобич : Відродження, 1998. – 656 с.

² Веденєєв Д. В. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки : монографія / Д. В. Веденєєв, Г. С. Биструхін. – К. : К.І.С., 2007. – 568 с.

³ Галузевий Державний архів Служби Безпеки України (далі ГДА СБУ). – Ф. 13, спр. 372, т. 6.

⁴ ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 372, т. 14.

⁵ ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 376, т. 6.

⁶ ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 376, т. 65.

⁷ Деревінський В. Концепція ОУН фронту спільної боротьби поневолених народів / В. Деревінський // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху ; Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України : збірник 4: Боротьба народів Центрально-Східної Європи з тоталітарними режимами в ХХ столітті. – Львів : [б. в.], 2005. – С. 43–52.

⁸ Рамзенко В. Чому ми за Самостійну Соборну Українську Державу / В. Рамзенко. – <http://www.cdvr.org.ua>

The article is devoted the ideas of Stepan Bandery and their development in creation of propagandists of OUN in post-war time on territory of Western Ukraine

Key words: Ukraine, ideas, OUN, bolshevism, propagation, struggle.

УДК 94 (477.86)

ББК 63.3 (4 Укр) 624

Юрїї ЯВОРСЬКИЙ

ПОБУТОВІ УМОВИ ВОЇНІВ УПА НА ТЕРИТОРІЇ ЯРЕМЧАНЩИНИ

У статті досліджено побутові умови воїнів УПА на території Яремчанщини. Розкрито технологію будівництва повстанських криївок та їх історію. Висвітлено проблему одягу та харчування, яка постала перед повстанцями Яремчанщини. Проаналізовано складність побутових умов повстанського руху в умовах підпільної діяльності.

Ключові слова: УПА, криївка, повстанець, Яремчанщина, НКВС, харчування, одяг.

Історія Української повстанської армії є цікавою не тільки військовими діями, але й повстанським побутом. Повстанський рух в Західній Україні в 1942–1953 рр. не мав аналогів у світовій історії. Через переслідування НКВС УПА в середині 40-х рр. довелося йти в підпілля. На всій території Західної України повстанці переховувалися в бункерах і криївках, при цьому створюючи умови для існування.

Повстанські криївки на Яремчанщині почали з'являтися в 1946–1947 рр. До цього часу повстанці переховувалися по хатах. Починаючи з 1946 року, коли переслідування НКВС посилювалося, вони почали переховуватись у карпатських лісах. Саме тут їм було найбезпечніше.

Призначення криївок було найрізноманітнішим. Спершу їх використовували для зберігання зброї, амуніції, харчів та ін. Пізніше їхні функції значно розширилися: криївки почали використовувати як шпитали для поранених і надійні схованки²⁰.

Восени повстанці збиралися на останні збори перед зимівлею. На цих зборах домовлялися про місце наступних зборів, які повинні були відбутися вже навесні. І на цих зборах повстанці ділилися на невеличкі групи по 3–4 людини. Ці заходи приймалися для того, щоб у разі викриття криївки, енкавеєсники не могли знищити велику кількість вояків².

При спорудженні криївки підпільники змушені були дотримуватися всіх правил конспірації. Перші криївки були примітивними, напівземлянкового типу. Верхня їхня частина майже на 1 м виступала над поверхнею землі. Така криївка в 1946 році існувала на території с. Ворохта в урочищі “Войту” неподалік полонини “Лабі”. Розміри криївки були приблизно 2х3 м. Нижня її частина розміщувалася в землі, а верхня частина над землею й була ретельно прихована кущами. Вхід, як і сама криївка, ретельно маскувався лісовими заростями¹¹.

Криївка таких розмірів могла помістити до 2–3-х вояків. Цікавим є той факт, що повстанці однієї криївки з міркувань безпеки не знали місця розташування іншої криївки. Аналогічною була криївка в урочищі “Росіш”, що в с. Микуличин. Вона була також напівземлянкового типу, з розмірами 3х2 м. Верхня її частина виступала над землею приблизно на півметра. У криївці було невелике віконце.

З 1947 р. НКВС кинуло всі свої сили на придушення повстанців. Саме із цього періоду помітно змінюється тип криївок і їх розміщення. Виходити з криївок навіть за найбільшої потреби ставало вкрай небезпечним. Тому повстанці вибирали місце розміщення криївки так, щоб по воду виходити взагалі не доводилося, притому підпільники перебували в криївці, не виходячи, усю зиму. Із цього часу криївки стають уже землянкового типу, тобто їх розміщували повністю під землею.

Криївки такого типу існували в с. Дора й представлені чотирма прикладами. 9 березня 1947 р. енкавеєсниками було викрито криївку в урочищі “Стайка”. У ній перебували три повстанці: Михайло Ключба – псевдо “Юрш”; Микола Платко – псевдо “Яструб”; Тоодот Тимчук – псевдо “Дмитрик”. Криївка була викопана в земляному насипі, розміри її були приблизно 3 х 4 м. Вхід замаскувався кущами. Криївочка знаходилася при самому вході до криївки, тому повстанцям потрібно було тільки зачерпнути води, не виходячи на сніг¹¹.

Ще одна криївка в 1946 р. була під горою Яворова. У ній перебувала боївка СБ із Тернопільської області. Розміри криївки 3х3 м. Вхід приховувався за старим, порослим мохом пеньком.

Така ж криївка була в урочищі “Дебриця” в 1947 р. У ній знаходилося четверо повстанців: Ілько Гнип’юк, Іван Тимчук, Василь Семенюк, Микола Федорчук. Криївка знаходилася в місці, де практично ніколи не ходили люди, а саме: у стрімкому схилі. Вхід повстанці замаскували товстим шаром старого листя й кущем ліщини¹⁰.

Остання криївка в с. Дора була знищена 29 грудня 1952 р. в урочищі “Скала”. У криївці було чотири повстанці: Василь Орфенюк – псевдо “Чорноморець”; Юрїї Струк – псевдо “Гора”; Микола Дудзяний – псевдо “Чорноус”; Василь Гнип’юк – псевдо “Табулка”. Вона складалася з кімнатки, де перебували повстанці, розміром 3х3 м і коридорчика розміром 1х2 м. Крізь криївку проходило джерело, звідки повстанці брали воду. Вхід до неї був прихований ліщиновим кущем. Криївка розташовувалася над прірвою й була викопана в землі. Повітря надходило через отвір у землі, який був замаскований невеликим кущиком¹³.

Щоб приховати викопану землю, її викидали в річку неподалік або виносили у свіжозоране поле. Критеріями вибору місця будівництва криївки були непомітність, недоступність для ворога й добра можливість для відступу. Криївки мали бути так замасковані, щоб під час рейдів НКВС їх не знайшли, бо в разі викриття криївки в дев’яти випадках із десяти повстанці гинули від рук ворога, а часто покінчували з життям, щоб не здаватися живими в полон. Саме тому техніка будівництва криївок виокремилася в окрему сферу діяльності УПА¹⁷.

Криївка використовувалася лише протягом однієї зими, до іншої зимівлі викопувалася й облаштовувалася інша. Криївки не ліквідовувалися, вони залишалися порожніми й із часом руйнувалися. Нині від них залишилися тільки ями й хрести.

Ще один цікавий факт. Виявляється, повстанці копали ще й запасні криївки. Якщо одну викривали, то вони могли заховатися в іншій. Звичайну криївку три повстанці могли викопати за два-три дні.

У середині криївки стіни обносилися деревом. Перекриття також було дерев’яним, зазвичай використовувалися матеріали з хвойних порід. Нерідко повстанці використовували для перебиття й укріплення стін матеріали зі старих хат чи інших господарських приміщень, які вдавалося роздобути⁵.

У криївках облаштовувалися лежанки, на яких спали повстанці. У різних криївках лежанки були різними. В одних вони виготовлялися зі старих дощок, зверху застелялися кожухами, в інших, не маючи можливості роздобути дощок чи якихось інших матеріалів, повстанці використовували смерекове гілля й застеляли його ліжниками з овечої вовни чи тими ж кожухами. Деякі криївки були далеко від води, тому повстанцям часто доводилося виходити серед зими з криївки. Один із вояків УПА на Яремчанщині згадує, як у 1946 р. зима затягнулася, харчів не вистачило й він із товаришами змушений був вийти з криївки. Змайстрували ходулі, підбили їх копитами оленя й таким чином, щоб не залишати слідів на снігу, добиралися до протоптаних стежин, щоб дістатися до села¹¹.

Упродовж зими повстанці проводили заняття з вивчення історії України, кожного дня за розкладом проводилися заняття з бойової підготовки. Також активно вивчалися теорія й практика маскування, організація засідок і рейдів, деякі повстанці були обізнані з криміналістикою й ознайомлювали з нею товаришів. Релігійні свята проходили виключно в колі товаришів. У повстанців була своя молитва до України.

Також у криївках повстанці лікувалися. Найчастіше лікування проходило народними методами. Цивільні лікарі надавали допомогу лише у випадку важкого поранення. У такому

разі лікареві зав'язували очі й приводили до пораненого. Лікарі або ті, хто був хоч якось знайомий із медициною, були й серед самих повстанців¹⁷.

Під час рейду повстанці розкладали табори. Звичайно їх розміщували близько біля води. Улітку вояки будували невеличку наземну колибу, у якій перебували деякий час. Такі колиби будували з гілля дерев, добре маскували, так щоб їх не можна було помітити серед лісових гущавин. У таких колибах вояки спали на вистелених гілках, які застелялися верхнім одягом. Вогонь розкладали під деревами, щоб не було видно диму, а в разі займання дерева, щоб його швидко погасити⁴.

Тактичною військовою одиницею УПА був курінь, який мав 3–4 бойові сотні. Сотня складалася з трьох стрілецьких чот і однієї кулеметної. Чота складалася з трьох роїв. Сотня в середньому нараховувала 130–200 повстанців. Командували цими підрозділами відповідно ройовий, чотовий, сотенний, курінний.

Процедура призову новобранців була чітко продумана. Штаби вказували нижчим проводам кількість потрібних новобранців для формування відділів. Тоді станичні відправляли на призовні пункти групи добровольців. Усіх їх оглядала призовна комісія, до якої входили лікар, член обласного й окружного провідів, окружний організаційно-мобілізаційний референт, а також референт Служби безпеки. Лікар вирішував, хто з добровольців придатний для служби. Ті, що не пройшли комісію, відправлялися додому, з рештою далі працювали представники провідів.

Після проходження комісії добровольці склали присягу на вірність Україні. Вони повинні були також знати 10 заповідей українського націоналіста або, як їх називали, Декалогом¹¹. Церемонія складання присяги відбувалася так: повстанці вишиковувалися в каре зі зброєю, у середині споруджувався польовий вівтар для відправлення Служби Божої. До церемонії приводили один відділ. Представник вищого командування робив огляд вишикуваних загонів, пояснював важливість і значення події, що відбувалася, і приймав командування над відділами. Після завершення огляду на середину каре виносився тризуб і складалася присяга¹⁸. Присяга закінчувалася виконанням гімну “Ще не вмерла Україна” й урочистим винесенням тризуба. Після присяги повстанцям давався псевдонім. Це було необхідним, щоб не наражати на небезпеку родичів. Звичайно, що багато псевдонімів повторювалися.

Одяг повстанців. Питання про військову форму для вояків УПА стало актуальним у 1943 р., коли розпочалося масове поповнення лав повстанців добровольцями. УПА не була забезпечена військовою формою, і це не дивно, тому що вона була підпільною армією.

Військову форму для повстанців повинна була підготувати мережа ОУН. Деякі запаси, звичайно, були зроблені. Накопичена оунівською мережею форма являла собою в основному однострої різних армій. Переважно цих запасів не вистачало, щоб обмундирувати навіть незначну частину армії. ОУН та УПА практично не мали змоги налагодити пошиття форми для повстанської армії, а якщо така можливість була, то не в усіх районах Західної України¹².

На Яремчанщині вояки УПА змушені були самотужки здобувати собі одяг. Лише окремі повстанці отримували військовий одяг, коли приходили в УПА. Деякі з них мали вдома військовий одяг, який колись якимсь чином потрапив до них. Це, наприклад, могла бути військова форма австрійської армії ще часів Першої світової війни або частини цієї форми, а також форми різних армій. Деякі повстанці здобували одяг у бою з ворогом¹⁰.

Оскільки воїни УПА почали війну з німцями, то трофеями, крім зброї, ставали й новенькі німецькі уніформи. Бували випадки, коли цілий рій чи навіть сотня були одягнуті в уніформи німецької поліції. Трофейний одяг повстанці перероблювали, викидаючи нашивки й різні розпізнавальні знаки ворожих армій. Ветерани згадують, що деколи вояка УПА практично неможливо було відрізнити від німецького чи будь-якого іншого солдата ворожої армії, якби на комірці чи паску не виблискував тризуб. Деякі загоны УПА були обмундировані мадярською уніформою, деякі формою польських чи словацьких військ⁸.

З головними уборами було те ж саме, одягали хто що міг. Головні уборами в повстанців були різноманітні, узимку вони одягали теплу шапку-вушанку, або петлюрівку, з однаковими тризубами. Поширеною була й так звана мазепинка, на якій також в обов'язковому порядку прикріплювався тризуб.

Траплялися випадки, коли повстанський однострій був пошитий із конопляного полотна, і повстанці, не маючи спеціальної фарби, качалися по кущах чорних лісових ягід і таким чином отримували своєрідний камуфляж, який був схожим на німецькі маскувальні халати²¹.

З появою в Західній Україні радянських військових частин і під час просування радянсько-німецького фронту на захід німецька армія розпочала відступ. Армія була вже достатньо виснажена й деморалізована й цим, звичайно, скористалися вояки УПА. У них з'явилася можливість “обновити” однострої завдяки нападам на німецькі тилові частини. Бували випадки, коли повстанці вимінювали одяг у німецьких солдат. Так само за харчі форму вимінювали в деморалізованих вояків угорської армії. Відомі випадки, коли повстанці вимінювали форму словацьких і польських військ. Найходовішим предметом обміну були гроші. Крім амуніції, на них купляли й зброю¹⁰.

Іноді на мундирах вояки УПА носили деякі знаки ворожої армії. Це було потрібно для маскуванн на теренах із великою кількістю ворожої армії або в ході виконання спеціальних завдань. Під мундиром могли носити цивільний одяг¹⁸.

Після витіснення Червоною армією німців із теренів Західної України простежуються зміни в повстанському обмундируванні. Фактично радянська військова форма, як офіцерська, так і рядових солдатів, стала загальноновживаною серед повстанців. Звичайно, що методи її здобуття не мінялися, ця форма була лише трофейною, про її обмін чи купівлю не могло бути й мови – енкавєсники були найзапеклішими ворогами УПА.

У її комплект входили штани галіфе, гімнастерка, кирзові чоботи. До речі, кирзові чоботи, або, як їх називали упівці, “кирзаки”, були основним взуттям повстанців. Немає жодних відомостей про те, що повстанці взували черевики чи ще якесь інше взуття. Такі випадки якщо й траплялися, то дуже рідко⁵.

Носили вояки й змішаний одяг. Наприклад, багато повстанців могли носити німецький мундир, а галіфе радянське або навпаки. Одягалися вони в цивільний одяг, але щоб один одного впізнати й відрізнити від цивільного домовлялися одягати якусь частину одягу військового: наприклад, галіфе військове, а сорочка цивільна або одяг повністю цивільний, а головний убір – мазепинка. До речі, мазепинка була обов'язковим атрибутом повстанського обмундирування. Ще однією обов'язковою деталлю одягу був тризуб, який розміщувався на комірці та поясі. Його був зобов'язаний носити кожний вояк УПА для розпізнання між собою¹.

Виключно у військові однострої одягалися командири УПА. Такий однострій міг бути перероблений із німецької чи радянської форми. Сам він мало чим відрізнявся від звичайного повстанського однострою, окрім розпізнавальних знаків. На рукавах розміщувалися смужки, які визначали військовий чин. Наприклад, на рукаві ройового розміщувалася червона пряма смужка, у чотового – дві червоні смужки, у бунчужного сотні – три смужки жовтого кольору, у сотенного – три червоні смужки, курінний бунчужний носив на рукаві одну гострокутну смужку жовтого кольору. На рукаві курінного розміщувалася одна червона гострокутна смужка, командир загону мав дві гострокутні смужки червоного кольору, командир воєнної округи – три гострокутні смужки, крайовий командир УПА на рукаві мав одну гострокутну смужку й тризуб червоного кольору, а головний командир УПА носив на рукаві перо й тризуб білого кольору.

Однострої доповнювалися ременями з пряжками. Власні пряжки повстанці почали використовувати вже в перші місяці існування армії. Їх переробляли з німецьких, польських, радянських пряжок, вирізаючи ворожу символіку (зірку, свастику), і накладали тризуб. Найпоширенішими були пряжки, виготовлені з гарматних гільз. Траплялися також пряжки, виготовлені за проектами самих вояків – їх відливали з металу в саморобних формах¹⁰.

Загалом побутовими питаннями, у тому числі й підбором одягу в повстанців, відав станичний. Станичний рідко переховувався в криївці, він жив у селі як простий селянин, а тому повинен був бути вкрай обачним. Одягався виключно в простий цивільний одяг і знаків розпізнання свого чину не носив.

Так, Михайло Марчук пригадує про Олексія Ткачука, станичного УПА в селі Дора, що він одягався в простий цивільний одяг: штани галіфе, полотняну сорочку. Верхній одяг скла-

дався з ватяної куфайки, яку Олексій одягав взимку, а навесні й улітку одягався в саморобний гуцульський кептар. Такі кептарі були буденним одягом селян. Також станичний як цивільний носив і святковий гуцульський одяг. Головний убір – кашкет – був пошитий зі старої солдатської шинелі місцевими умільцями⁷.

Станичний постачав повстанцям одяг, який можна було швидко й легко роздобути. Звичайно, що в першу чергу вдавалося добути тогочасний повсякденний селянський одяг: кашкет, куфайку, чоботи. Окрім цих речей, станичний добував для вояків УПА й теплі речі, наприклад ліжник – тепле вовняне покривало, яким часто повстанці застеляли в криївці на лежку.

Харчування вояків УПА. Особливо цікавим є харчування повстанців УПА. Масово, переховуватися в криївках повстанці почали з 1946–1947 рр. До цього часу вони харчувалися переважно по людських хатах. Вечорами приходили до хати, господарі якої частували повстанців вечерєю. В основному господарів про їх прихід повідомляв станичний. У такому випадку господарі готували їжу, якої повинно було вистачити на всіх вояків.

Харчувалися повстанці тим, що їли прості селяни. Основу харчування становили продукти землеробства й тваринництва. Це, насамперед, зернові (кукурудза, ячмінь, жито), а також овочі (картопля, буряк, капуста, морква тощо) та бобові (горох, біб, квасоля). Важливу роль у харчуванні населення відігравало молоко та продукти, які можна було виготовити з нього – сир, бринза, сметана. Споживання м'яса було обмежене, проте в раціон харчування м'ясо все ж входило¹⁴. Найпоширенішою м'ясною стравою, яку готували селяни, була юшка переважно з копченим м'ясом. Таке м'ясо ще називають буженицею. Найбільш розповсюдженою стравою була кулеша з кукурудзяного борошна. Споживали її із салом, кислим молоком, а найчастіше з бринзою¹¹.

Серед овочевих культур найпопулярнішою була картопля, яку варили або пекли в печі. До неї додавали квашену капусту й бринзу. З рідких страв найчастіше готували росільницю. Її варили з квашеної капусти та кукурудзяного борошна. Також готували голубці з кукурудзяною, вівсяною або ячмінною крупкою. Зварені голубці змащували олією або салом. Хліб випікали прісний із вівсяного (корж) і кукурудзяного (мелайного) борошна. Інколи домішували до хлібного тіста варену картоплю – такий хліб називався ріпняником⁹. Споживали селяни багато цибулі й часнику. Із часнику робили також саламаху. Важливу роль у харчуванні відігравали бобові (горох, біб, квасоля), які споживали з картоплею або капустою замість хліба.

Наявність у горах великої кількості грибів зумовила широке вживання їх у харчуванні. З грибів варили юшку, яку заправляли борошном. У відварені із цибулею гриби висипали підсмажене борошно, додавали сметану або олію. Гриби з олією часто заправляли товченим часником. Замість солі мешканці Яремчанщини часто вживали розчин солі (соровицю, ропу), якої багато було в Делятині. Надзвичайно обмеженим було споживання цукру, його купували заможні селяни переважно для святкових страв⁶.

З 1946–1947 рр., коли повстанці змушені були йти в підпілля, у них з'явилися деякі проблеми, пов'язані з харчуванням. Однією з найважливіших була та, що повстанці змушені були взимку перебувати в криївці. Виходити з криївки було небезпечно, тому їм доводилося запасатися харчами на всю зиму. У цей час простежуються зміни в харчуванні вояків. Буденною їжею стали кулеша, картопля, сало, бринза. Таким чином, повстанських криївок, в урочищі "Скала", в с. Дора повстанці в запасі мали дві діжки бринзи¹³.

Розпалювати вогнище було ризиковано, тому повстанці варили їжу на примусі. Нафту для примусу постачав станичний. Вогонь розпалювали дуже рідко, переважно вночі, коли не видно було диму. Приготування їжі в повстанських умовах було схожим на домашні, але очевидно, що раціон звужився. Ветеран повстанського руху Олекса Хомин пригадує, що кожний із повстанців за зиму в середньому з'їдав 150–200 кг. картоплі¹¹.

Харчувалися повстанці й консервами, які їм вдавалося здобути під час рейдів чи нападів на склади німецьких, а згодом і радянських військ. Вони були досить частими. Вояки здійснювали напади й на радянські автоколонії, які транспортували, крім зброї та одягу, і продукти харчування. У таких нападах повстанцям навіть вдавалося здобувати копчене м'ясо. Усі захоплені продукти вояки зберігали в окремій криївці, яка розміщувалася далеко в лісі, де практично

не ходили люди. Такі криївки були добре замаскованими, про їх місцезнаходження знав тільки відповідальний за постачання армії харчами. Продуктові криївки були своєрідними повстанськими складами, де в будь-який момент можна було отримати продукти харчування чи сухий пайок на час рейду. Сухий пайок складався з консервованих виробів, хліба, часто сухарів, а також будзу, тобто сиру, виготовленого з овечого молока, він довго зберігався й не псувався влітку⁴.

Коли харчі закінчувалися, вояки змушені були виходити з криївки й тим самим наражали себе на небезпеку. Так, колишній повстанець Петро Гринюк пригадує, як зимою 1944 р. його товариші із с. Татарова, під загрозою викриття криївки, змушені були покинути її й заховатися в іншій. Повстанці заховалися в покинутому бункері часів Другої світової війни. Запаси харчів у них були мізерними, вони встигли забрати лише 3 кг кукурудзяного борошна, тому їли тільки по одній ложці кулеші на день. Активну підтримку в постачанні харчування вояки УПА отримували від населення. Жінки вночі випікали хліб, готували інші харчі й через станичного передавали повстанцям. Місцева молодь активно брала участь у передачі повстанцям харчів. Марія Вінтоняк із с. Дора розповідає, як вона 14-річною дівчиною носила у визначене місце до лісу повстанцям їжу, а саме: картоплю, бринзу, сало, хліб. У літній період, коли воки не перебували в криївках, селяни готували обіди й приносили в ліс, де повстанці часто сідали до обіду прямо біля куща. Також селяни сушили для повстанців сухарі. Їх використовували як сухий пайок або замість хліба, який не завжди був. Зимою сухарі замінювали воякам хліб¹⁴.

Часто вояки УПА приходили на полонину, де пастухи давали їм бринзу та інші молочні продукти. Степан Якуб'як, який усе своє життя був вівчарем на полонині, згадує, як одного дня восени, коли худоба була вже на осенівці, на полонину "Щівка" вийшли двоє вояків УПА. Вони були з іншого села, але вівчарі їх знали. Вони дали повстанцям 10 кг будзу й одну діжку бринзи. Де ці повстанці переховувалися і куди вони пішли ніхто, звичайно, не знав¹⁶.

Традиційно вояки УПА святкували великі релігійні свята, особливо Різдво й Великдень. Їх повстанці намагалися святкувати серед цивільного населення, але не завжди так виходило. Часто такі свята відзначали скромно. Увечері усі дружно молилися, свята вечеря складалася з кулеші, сухарів, деколи повстанці могли мати квашену капусту й дуже рідко сушені гриби, куті не було.

Більш багатші страви повстанці вживали на Великодні свята та Спаса. На Великдень вони збиралися разом й обідали у лісі. Деякі повстанці приходили в село, де брали свячені яйця, а також інші великодні страви, і приносили товаришам. Проте переважно селяни готували великодній обід і приносили повстанцям у ліс. Великодній повстанський обід не був особливо багатим на різноманітні страви. Він складався з яєць, домашнього сиру, в обов'язковому порядку будзу, інколи домашньої ковбаси, і то тільки, щоб кожен із повстанців попробував, ну і, звичайно, хліба й солі, якої було в достатку. На Спаса повстанці споживали свячені фрукти: яблука, груші й сливи. Харчувалися в повстанському колі всі однаково. Командири харчувалися разом зі своїми підлеглими⁵. Командири відділів за жодних обставин не мали права забувати про безпеку відділу та збереження його боєздатності. У святкові дні повстанці виставляли посилену охорону й намагалися додержуватися конспірації²⁰.

Воякам УПА категорично заборонялося вживати горілку чи інші алкогольні напої. Узагалі пияцтво в УПА суворо каралося. За вживання алкоголю командир міг висікти любителя випити березовими різками. Споживання горілки в малій кількості командир міг дозволити лише під час урочистих свят. Схожою була ситуація з палінням. Повстанці палили рідко, адже сигаретний дим міг легко видати їх. Хоча були вояки, які палили. Зазвичай палили так звані "самокрутки", які виготовлялися так: повстанці скручували сушений листок тютюну трубочкою й дрібно його різали. Нарізаний тютюн зберігали в полотняному мішечку. Потім брали 2–3 невеликих пучки такого тютюну, рівенько його розміщували на приготовленому прямокутному клаптику газети, газету з тютюном скручували трубочкою й "самокрутка" готова. Від паління такої сигарети виділявся густий дим і різкий запах тютюну¹⁶.

Таким чином, побутові умови вояків УПА були надзвичайно важкими. Криївки на Яремчанщині почали з'являтися в 1946–1947 рр. До цього часу повстанці переховувалися по хатах місцевих жителів. Спочатку криївки призначалися в основному для господарських по-

треб, але після посилення енкавеєського переслідування в 1946–1947 рр. вони перетворилися для вояків у схованки. Повстанці виробили основні правила конспірації й систему швидкого будівництва криївок, яка виокремилася в окрему сферу діяльності повстанців. УПА з початку своєї діяльності не була забезпечена військовим одягом. Забезпечити вояків уніформою повинна була мережа ОУН, але накопичених запасів було дуже мало, і вони швидко вичерпалися. Повстанці в основному одягалися в трофейну форму, яку здобували в боях із ворогом. Часто вояки УПА носили цивільний одяг, а також комбінований. Питання харчування для них були завжди актуальними, особливо починаючи з 1946–1947 рр., коли повстанці перейшли в підпілля й змушені були запасатися харчами на зиму, а в разі нестачі продуктів ризикувати життям заради їх здобуття. Активну підтримку в постачанні продуктами повстанці отримували від місцевого населення. Деякі запаси харчів вояки здобували в результаті рейдів і нападів на ворожі склади й автоколони, часто повстанцям доводилося обмежуватися однією ложкою кулеші в день.

- ¹ Білінкевич Мирослав Михайлович, 1938 р. н., народився в с. Заріччя Надвірнянського району Івано-Франківської обл., проживає в м. Яремче, освіта початкова, пенсіонер. Записав автор у 2008 р.
- ² Бойко Василь Миколайович, 1921 р. н., народився в с. Дора Надвірнянського району, Івано-Франківської обл., освіта початкова, пенсіонер, помер 17 грудня 2007 р. Записав автор у 2007 р.
- ³ Вінтоняк Марія Дмитрівна, народилася 1929 р. н., народилася в с. Дора Надвірнянського району Івано-Франківської обл., освіта початкова, пенсіонерка. Записав автор у 2008 р.
- ⁴ Генік Сильвестр Йосипович, 1927 р. н., народився в м. Яремче Івано-Франківської обл., освіта початкова, пенсіонер. Записав автор у 2007 р.
- ⁵ Гринюк Петро Петрович, 1929 р. н., народився в с. Дора Надвірнянського району Івано-Франківської обл., освіта початкова, пенсіонер. Записав автор у 2008 р.
- ⁶ Клим'юк Василина Тимофіївна, 1936 р. н., народилася в с. Дора Надвірнянського району Івано-Франківської обл., освіта початкова, пенсіонерка. Записав автор у 2008 р.
- ⁷ Марчук Михайло Іванович, 1925 р. н., народився в с. Дора Надвірнянського району Івано-Франківської обл., освіта середня, пенсіонер. Записав автор у 2007 р.
- ⁸ Мельник Василь Михайлович, 1932 р. н., народився в с. Дора Надвірнянського району Івано-Франківської обл., освіта початкова, пенсіонер. Записав автор у 2008 р.
- ⁹ Семенюк Миланія Григорівна, 1931 р. н., народилася в с. Дора Надвірнянського району Івано-Франківської обл., освіта початкова, пенсіонерка. Записав автор у 2007 р.
- ¹⁰ Сішук Дмитро Онуфрійович, 1931 р. н., народився в с. Дора Надвірнянського району Івано-Франківської обл., освіти не мав, помер у 2009 р. Записав автор у 2007 р.
- ¹¹ Хомин Олекса Юрійович, 1929 р. н., народився смт. Ворохта Надвірнянського району Івано-Франківської обл., освіта початкова, пенсіонер. Записав автор у 2008 р.
- ¹² Яворський Іван Дмитрович, 1940 р. н., народився в с. Дора Надвірнянського району Івано-Франківської обл., освіта середня, пенсіонер. Записав автор у 2007 р.
- ¹³ Яворський Юрій Дмитрович, 1948 р. н., народився в с. Дора Надвірнянського району Івано-Франківської обл., освіта середня-спеціальна, пенсіонер. Записав автор у 2007 р.
- ¹⁴ Якуб'як Ганна Дмитрівна, 1934 р. н., народилася в с. Дора Надвірнянського району Івано-Франківської обл., освіта початкова, пенсіонерка. Записав автор у 2008 р.
- ¹⁵ Якуб'як Іван Йосипович, 1933 р. н., народився в с. Дора Надвірнянського району Івано-Франківської обл., освіта початкова, помер 2008 р. Записав автор.
- ¹⁶ Якуб'як Степан Васильович, 1924 р. н., народився в с. Дора Надвірнянського району Івано-Франківської обл., освіти не мав, пенсіонер. Записав автор у 2008 р.
- ¹⁷ Літопис Української Повстанської Армії : у 5 т. – Торонто, 1976–1981.
- ¹⁸ Андрусак М. Брати грому / М. Андрусак. – Коломия. – “Вік”. – 2006. – 830 с.
- ¹⁹ Сокаль П. УПА 1943 – 1949 / П. Сокаль. – “Пролог”. – Нью-Йорк, 1994. – 286 с.
- ²⁰ Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / В. В'ятович (відповід. ред.), Р. Грицьків, І. Дерев'яний, Р. Забілий, А. Сова, П. Соболев. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2007. – 352 с.
- ²¹ <http://www.wz.lviv.ua>.

In the article it is investigational domestic terms of warriors of URA on territory of Yaremche region. It characterizes the construction methods of “kryivkas”, and their history is exposed. The problem of clothes and

feed, which appeared before the insurgents of Yaremche region, is reflected. Complication of domestic terms of insurgent motion is analysed in the conditions of underground activity.

Key words: UPA, “kryivka”, insurgent, Yaremche region, soviets army units, feed, clothes.

УДК 94(477): 329.7

ББК 63.3(4Укр) 6-4

Надія КИДРАЧУК (Д'ЯЧЕНКО)

СПОРІДНЕНІСТЬ ІДЕЙ ОУН І УПА ТА ПРОГРАМНИХ ЗАСАД НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ

У статті показана спорідненість ідей ОУН і УПА та програмних засад Народного руху України. Теоретичне й практичне надбання попередніх поколінь українських патріотів 40–50-х рр. ХХ ст. у справі національно-визвольної боротьби свого народу стало корисним здобутком ініціаторів створення НРУ, розробки його політичної платформи на шляху відродження незалежності України. Про це свідчить порівняльний аналіз ідейної спадщини ОУН і УПА та програмних засад Руху.

Ключові слова: ідейні витоки, спорідненість, НРУ, ОУН і УПА, програмні засади, відродження національної державності, незалежність, культурно-пропагандистські заходи.

Розбудова демократичної Української держави неможлива без чіткого уявлення про державницькі змагання з найдавніших часів до сьогодення. Засвоєння історичного досвіду минулих поколінь, їхніх традицій, інтересів і цінностей є джерелом духовності, що лежить у витоків національної самосвідомості, історичного самопізнання людей нового часу.

Процес зародження й розвитку ідей державної незалежності України виявився складним і багатограним. Це зумовлено надзвичайно непростією історичною долею українського народу, численними перешкодами на шляху становлення його етнічної самосвідомості, жорстокими переслідуваннями тих, хто намагався підняти національне питання в умовах чужоземного поневолення.

Історія українського визвольного руху засвідчує неперервність ідей державної незалежності України в поколіннях. У цьому аспекті надзвичайно актуальним нині є дослідження спорідненості ідей ОУН і УПА та програмних засад Народного руху України, що полягали в боротьбі за відродження незалежності України.

Дане питання частково висвітлено в історичній літературі. Це, зокрема, праці О.В.Гараня “Убити Дракона. З історії Руху та нових партій України”¹, Г.І.Гончарук “Народний Рух України: Історія”², колективні монографії “Українська національна ідея і сучасність”³, й “Український патріотизм – фактор державності, стабільності, добробуту”⁴ за загальною редакцією Г.І.Гончарука. Цінними для вивчення зазначеної проблеми є матеріали наукової конференції “Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія (історія, уроки і сучасність)”⁵. Однак у науковій літературі дана тема до кінця не вивчена. Багато питань цієї проблеми мають дискусійний характер і залишаються малодослідженими. Це дає можливість продовжити роботу в цьому перспективному напрямку наступним поколінням істориків, які покликані з'ясувати перебіг відродження української національної державності.

Завданням даного дослідження є детальний розгляд процесів українського державотворення ХХ ст., вивчення споріднених ідей ОУН і УПА та програмних засад Народного руху України в боротьбі за незалежність, проведення історичних паралелей діяльності цих організацій у відродженні національної державності.

Боротьба за Українську Самостійну Соборну Державу – найбільш яскрава сторінка визвольних змагань українського народу ХХ ст. Для українців, які століттями були позбавлені власної державності, розірвані на частини між сусідніми країнами, проблема соборності завжди була актуальною. Один з активних лідерів НРУ В.Чорновіл підкреслив, що важко назвати іншу націю, окрім української, яку б так часто знищували й так нещадно шматували, ділячи між

жадібними сусідами, і яка б знову поставала до життя як фенікс із попелу, народжувала нову еліту, знаходила сили для самоствердження. “Ми – трохи різні, бо нас так довго тримали в розлуці. Але ми українці – нащадки високочоліх ариїв-орачів, спадкоємці руської слави і козацької звитяги. Ми хочемо нарешті стати нероз’єднаним народом, стати державою”⁶.

Після встановлення на території України радянської влади національно-визвольний рух за відновлення самостійності Української держави не припинявся, він проявився в діяльності Організації українських націоналістів. “Здобудем українську державу або загинемо в боротьбі за неї” – з таким гаслом сотні вояків ОУН змагалися за здійснення віковичної мрії – відродження власної державності⁷. Бажаючи здобути українському народові волю, зробити його власником своєї землі, її багатств, ОУН під проводом Степана Бандери, використовуючи воєнну ситуацію, за всіляку ціну намагалася здобути незалежність України. Ця мета висловлена дуже точно в програмових і політичних Постановах II Великого збору ОУН, що відбувся у квітні 1941 року, де сказано: “Організація Українських Націоналістів бореться за Українську Суверенну Соборну Державу, за визволення поневолених Москвою народів Східної Європи й Азії, за новий справедливий лад на руїнах московської імперії СРСР. Організація Українських Націоналістів продовжуватиме всіма силами боротьбу за визволення українського народу, без огляду на всі територіально-політичні зміни на терені Східної Європи”⁸.

Уже на самому початку війни ОУН Бандери була ініціатором Акта 30 червня 1941 року, який став знаменним ланцюгом боротьби українського народу за свою незалежність, у якому, зокрема, йшлося: “Волею українського народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Державності, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України; ОУН ...закликає увесь український народ не складати зброї доти, доки на всіх українських землях не буде створена Суверенна Українська Влада, яка забезпечить українському народові лад і порядок, всесторонній розвиток всіх його сил та заспокоєння його потреб; На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядковується українському національному уряду, що створиться у столиці України – Києві; Українська національно-революційна Армія, що твориться на українській землі, боротиметься далі проти московської окупації за Суверенну Соборну Державу і новий справедливий лад у цілому світі. Хай живе Суверенна Соборна Українська Держава!”⁹.

Хоча ця мета не реалізувалася, проте вона засвідчила, що Україна не зречеться свого повного права панувати на своїй Землі¹⁰. Ця подія, яка, здавалося б, зовні не мала значних історичних наслідків, несла в собі велику внутрішню вагу своєю спрямованістю в майбутнє. Сталінізм не зміг остаточно зламати український народ і його національно-визвольну ідею створення своєї незалежної держави, боротьба за її реалізацію здійснювалася в Україні й у наступні роки, спричинивши новий виток національного руху. Один із вояків ОУН Д.Круп’як у своїх спогадах на риторичне запитання: “Чи варто було проливати стільки крові без надії на перемогу?” відповів: “На крові мучеників народжується нове покоління, яке з гордістю перебере прапор від полеглих героїв і понесе до подальшої боротьби за волю свого народу”¹¹.

Перехопивши ідейну естафету з утомлених рук попередників, Народний рух України в кінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття вже в інших історичних умовах спромігся зорганізуватися й очолити визвольну хвилю українського народу за незалежність¹². Заслуга рухівських керівників полягає, передусім, у тому, що вони використали історичні здобутки воїнів ОУН і УПА й застосували їх у нових політичних і соціально-економічних умовах у змаганнях за незалежність України.

Заклики реалізувати природне право українців на національне самовизначення, повернути народу віру у свої сили й можливості були основними завданнями Руху на шляху відродження й розбудови власної державності. Особливе значення в цьому процесі відіграв II Всеукраїнський з’їзд НРУ, під час проведення якого була запрограмована вимога повної незалежності України, що на той час викликала величезний політичний резонанс. Опіраючись на національні кадри, на тих, хто вважав звільнення України історичною подією для всього українського народу, Другі збори Руху зайняли позицію однозначну й чітку: не приховувати, що мета НРУ – вирвати Україну із СРСР, а головне завдання – боротьба за її незалежність.

Видатний теоретик і практик українського націоналізму майор УПА Петро Полтава писав: “Ідеал власної незалежної національної держави впливає з найглибших прагнень і національних почуттів кожного народу. Народи хочуть бути господарями на своїй землі, хочуть бути вільними. Цього від них вимагає почуття національної честі, почуття національної гордості, їхній патріотизм. Народи ненавидять неволю, народи завжди прагнуть до свободи. Справжню і повну свободу може їм дати виключно незалежна національна держава. Хто ж гнобить та знищує інші народи, не дозволяє їм розвиватися, той є ворогом не тільки поневолених народів, але й людства в цілому”. Таким лютим ворогом підрадянських народів, на думку майора УПА, є більшовицький СРСР¹³. У документах Других всеукраїнських зборів НРУ підкреслювалося також, що трагедія українського народу в тому, що Україна стала невід’ємною частиною СРСР – унітарної держави з єдиним центром і єдиною правлячою партією, яка запровадила тоталітарну систему й довела народи до межі економічної, екологічної й духовної катастрофи¹⁴. Дмитро Павличко, виступаючи на з’їзді Руху, дійшов висновку, що тільки незалежна Україна й незалежна Росія окремо можуть відродити й розвинути свою духовність, що тільки окремо вони можуть увійти до спільного європейського дому, що тільки разом вони здатні завалити “власну тюрму” так, щоб, падаючи, вона нічого не розвалила: “Знаємо, коли впадуть ті мури й склепіння, брудка пелюка стане до небес, і ще довго вижиратиме нам очі її отрута, ми повинні вийти з неї живі й видючі, якщо ми справді належимо до мудрих благородних і великих народів”¹⁵.

Слід відмітити велику цінність Програми НРУ, яка в цілому відображає радикалізацію ідеї незалежності України, що полягає в переході від бездержавного до державного статусу української нації. Програма НРУ, прийнята на першому з’їзді й доповнена на другому з’їзді, визначила поступ цієї громадської національно-демократичної організації до головної мети за такими етапами:

- 1) ненасильницьке досягнення суверенітету України в складі оновленої радянської федерації;
- 2) ненасильницьке завоювання народом України своєї незалежності.

Положення про незалежність Батьківщини в Програмі найголовнішої громадсько-політичної організації – Народного руху України – ще раз засвідчило спорідненість із головними ідеями ОУН і УПА.

Якщо проводити історичні паралелі, то НРУ із самого початку мав багато спільного з ОУН часів Є.Коновальця. Однак, на думку Ю.Киричука, Програма ОУН мала абстрактний, неконкретний розпливчатий характер. Тому в оунівському середовищі, за його словами, знайшли своє місце представники лівих поглядів І.Мітринга та Б.Левицький, християнський демократ В.Янів, люди крайніх поглядів Я.Стецько та С.Ленкавський, а також професійні революціонери без чітко визначених ідеологічних переконань М.Лебідь і Р.Шухевич. ОУН була політичним рухом із власною ідеологією, яку, за переконанням Ю. Киричука, необхідно було розвинути¹⁶.

Та, не зважаючи на великі простори часу, численні перешкоди на багаторічному шляху національного відродження, активна боротьба українських патріотів увінчалася проголошенням 24 серпня 1991 року Акта про незалежність України. Головні ідеї ОУН і УПА та програмну мету НРУ – незалежність України – було досягнуто.

Однак не всі крайові організації Руху позитивно оцінювали діяльність Організації українських націоналістів. Так, спроба радикальної частини рухівського активу посилити національний фактор (виступити за рішучіше українізацію, реабілітацію ОУН і УПА) призвела до розколу Харківської організації НРУ. Аналогічні розколи мали місце в рухівських організаціях Чернігова, Дніпродзержинська, Кривого Рогу¹⁷.

У даній ситуації одним із найважливіших чинників багатогранного й різноманітного за своїми проявами процесу розширення культурного фонду народу є включення до нього історичної спадщини, повернення до скарбниці нашої історії українських національних пам’яток дат, висвітлення правдивих сторінок діяльності ОУН і УПА. Більшість членів Народного руху України організовували різні політичні заходи, що проходили під національно-демократичними гаслами й здійснили сильний вплив на свідомість пересічних громадян.

Так, 23 червня 1990 р. у Луцьку на Замковій площі відбувся масовий (майже 40 тисяч осіб) мітинг-реквієм за загиблими від рук радянських “енкаведистів” у луцькій тюрмі. Цього разу вперше проводили мітинг спільно Народний рух і Луцька міська рада. Також уперше на мітингу виступив член ОУН і колишній в’язень цієї тюрми Микола Куделя, якому дивом вдалося уникнути в ті часи розстрілу¹⁸.

Ушанування пам’яті воїнів ОУН і УПА доволі активно проводилося членами Руху західних областей України. Так, 9 вересня 1990 року делегація Коломийської територіальної організації НРУ “Покуття” брала активну участь в освяченні могил загиблих у бою з гітлерівськими загарбниками 29 членів чоти УПА “Береза”, яке проходило в с. Новий Загорів на Волині¹⁹. 23 грудня того ж року на засіданні науково-теоретичної конференції НРУ міста Коломиї розглядалося питання діяльності ОУН і УПА та їх внеску у відродження української державності, що ще раз доказало підтримку рухівцями ідей Організації українських націоналістів.

Велика робота в справі пропаганди історії ОУН і УПА велась у ряді районних ланок НРУ Івано-Франківської області. Так, у м. Заболотів Снятинського району в 1989 р. рухівці стали ініціаторами відкриття майдану імені С.Бандери. Осередок НРУ “Воля” с. Рожеві-Поля цього ж району в 1990 р. відзначив 50-річчя створення УПА. На свято були запрошені герої національно-визвольних змагань, які залишилися живими. Їм були вручені квіти й листівки з текстом “Ще не вмерла Україна”. Ці люди, як згадує колишній голова осередку Народного руху М.Гуцуляк, зі сльозами на очах дякували рухівцям за повагу та пошану до них²⁰.

Організація НРУ с. Дружів під назвою “Відродження” в 1990 році до 50-річчя УПА впорядкувала могили чотирьох вояків УПА, котрі полягли в нерівному бою за волю України. У цьому заході взяли активну участь рухівці Коломийщини, які після церковної панахиди виступили з концертом патріотичних пісень²¹. Відзначення 50-ї річниці створення УПА відбулося 11 жовтня 1992 р. у м. Снятин. На стадіоні міста зіграно виставу з участю братчиків Станиці ОУН і УПА (більша частина з них – члени НРУ) під назвою “Степан Бандера”²².

Тисменицька районна організація НРУ, що на Івано-Франківщині, теж доклала чималих зусиль для відродження пам’яті героїв національно-визвольних змагань 40–50-х років. День 2 вересня 1990 року став особливо пам’ятним для мешканців і членів Руху с. Клубівці. На освячення відновленої могили загиблим борцям за відродження національної державності зібралася вся громада, гості з навколишніх сіл, районного й обласного центрів. Спершу могилу висипано в 1941 році, коли була проголошена незалежна Українська держава. Тоді вона символічно увіковічувала пам’ять жертв сталінських репресій 1940–1941 років, яких зазнали члени підпільної Організації українських націоналістів: Д.Досюк (керівник), М.Левандовський, Ф.Лещук, О.Качурак, М.Палагіцький, С.Портуняк, І.Рекетчук, В.Савчук, І.Старчук та ін. Після війни, у 1945 році, могилу було зруйновано, але не знищено живу пам’ять про героїв. Уже через 45 років над її відновленням працювали не тільки члени сільського осередку НРУ (хоч вони були ініціаторами цього), ТУМу, але й похилі люди, які висипали її ще в 1941р., діти й онуки репресованих і загиблих воїнів, усі свідомі й патріотично настроєні громадяни. У день освячення вони принесли до могили десятки вінків і багато квітів. З їхньої волі ця символічна могила знову піднялася й воскресила імена тих, хто на полі нерівної битви поклав свою голову за незалежність Батьківщини. На могилі встановили кам’яну плиту з надписом “Борцям за волю України”.

Священик клубовецької Греко-католицької церкви о. Григорій відправив службу Божу, він же освятив могилу й посіяв по ній землю, узятую з могил Дем’янового Лазу. Також був освячений національний синьо-жовтий прапор, який підняли біля могили колишній воїн УПА М.Івасюк і голова місцевого осередку НРУ М.Семенюк. З промовами до народу звернулися: дочка керівника партизанського куща Г.Пронюк, депутат ВР УРСР Б.Рокетський, голова сільської ради Б.Рекетчук, голова осередку НРУ М.Сименюк та ін. У виступах говорилося про те, що пам’ять борців ОУН і УПА за волю невмируща, вона закликала до здобуття повної незалежності Української держави²³.

Плідна робота рухівців проходила й у багатьох інших селах Тисменицького району. Так, у с. Ганусівка члени НРУ провели похід на могилу вояків УПА. Про цей мітинг 17 жовтня 1989 р. інформувала нью-йоркська газета “Svoboda”²⁴. 14 жовтня 1990 р. рухівці організували

поїздки в с. Старий Угринів Калуського району Івано-Франківської області на відкриття першого в Україні пам’ятника Степану Бандері²⁵.

У с. Клубівці, за рішенням осередку Руху, 16 січня 1993 року розпочато розкопки й реставрацію колишньої криївки районного проводу УПА. У них взяли участь як рухівці, так і їх прихильники – М.Семенюк, Б.Рекетчук, Я.Івасюк, Я.Лосюк, С.Бойко, Й.Михайлишин, Я.Пронюк, Й.Старчук, Ф.Лещук та ін. На цьому місці 13 березня 1951 року 8 воїнів УПА вбили себе, щоб не здатися живими в руки НКВС. Унаслідок пошукової роботи їх прізвища стали відомі – це, зокрема, В.Бардюк, Г.Волошук, М.Каратницький, Т.Рев’юк, Є.Самуляк, В.Сисак, О.Соколовський, Й.Шешурак²⁶. Починаючи з 1993 р., тут щороку 14 жовтня відбувається відзначення річниці створення УПА, відправляється панахида, виступають із промовами політичні діячі, лунають патріотичні пісні.

12 березня 2000 року в с. Клубівці відбулося посвячення меморіальної плити й відновленої криївки вояків УПА. Під час віча виступили голова крайової організації НРУ народний депутат України Б.Костинюк, голова Тисменицької організації НРУ Я.Єфімчук, голова всеукраїнського братства вояків ОУН і УПА М.Зеленчук, голова братства вояків Карпатського краю Ф.Володимирський, члени братства ОУН і УПА, рідні й близькі загиблих. Виступаючі поділилися спогадами про тернистий шлях боротьби, поневіряння в сталінських концтаборах, наголошували на необхідності повного визнання з боку держави воїнів ОУН і УПА воюючою стороною в Другій світовій війні²⁷.

На цьому наполягали й делегати III Всеукраїнських зборів Народного руху України. Відзначаючи видатну роль ОУН і УПА в боротьбі за свободу й незалежність України, послідовну політичну й збройну протидію людиноненависницьким тоталітарним системам А.Гітлера і Й.Сталіна, рухівці схилилися перед жертвами національно-визвольних змагань, перед пам’яттю про героїв і ухвалили порушити перед Президентом України Л.М.Кравчуком питання про прийняття історичного рішення – визнання боротьби Організації українських націоналістів та інших збройних формувань Української повстанської армії, що були воюючою стороною, невід’ємною складовою частиною боротьби українського народу за свою свободу й незалежність, за створення самостійної, соборної Української держави²⁸.

Відродження української незалежності виношувалося впродовж століть кращими представниками нашого народу. Як стверджувала рухівська газета “Час–Time”, в основі нашої незалежності лежить діяльність українських героїв Коновальця, Мельника, Петлюри, Бандери, Шухевича, героїв Крут, а також борців-політв’язнів новітнього часу, організаторів Народного руху України²⁹. Постулати про суверенність і незалежність української нації, що з’явилися в Україні в кінці 80-х на початку 90-х рр. XX століття, а згодом увійшли до програми НРУ, мали теоретичне підґрунтя ідеологів українського національного відродження 40–50-х рр. Про це свідчить порівняльний аналіз ідейної спадщини ОУН і УПА та програмових засад Руху, проведення рухівцями різних політичних заходів, спрямованих на повернення до скарбниці нашої історії українських національних пам’ятних дат, висвітлення правдивих сторінок діяльності воїнів Організації українських націоналістів та Української повстанської армії.

З упевненістю можемо зробити висновок, що теоретичне, практичне надбання попередніх поколінь українських патріотів, зокрема ОУН і УПА, у справі національно-визвольної боротьби свого народу стало корисним здобутком ініціаторів створення НРУ, розробки його політичної платформи на шляху відродження незалежності України.

¹ Гарань О. В. Убити Дракона. З історії Руху та нових партій України / О. В. Гарань. – К. : Либідь, 1993. – 200 с.

² Гончарук Г. І. Народний Рух України : історія / Г. І. Гончарук. – Одеса : Астропринт, 1997. – 380 с.

³ Українська національна ідея і сучасність. – Одеса : Астропринт, 1999. – 253 с.

⁴ Український патріотизм – фактор державності, стабільності, добробуту. – Одеса : Астропринт, 2002. – 303 с.

⁵ Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія : історія, уроки і сучасність. – Стрий : УВІС, 1993. – 124 с.

⁶ Час Руху. – 2008. – № 1. – 15 січня. – С. 1.

7. Арсенич П. Сторінки збройної боротьби УПА на Прикарпатті / П. Арсенич // Матеріали наукової конференції “Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія : історія, уроки, сучасність”. – Стрий : УВІС, 1993. – С. 58–62.
8. Дужий П. ОУН – організатор збройних сил України / П. Дужий // Матеріали наукової конференції “Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія : історія, уроки, сучасність”. – Стрий : УВІС, 1993. – С. 33–35.
9. За вільну Україну. – 1991. – № 115. – 29 червня. – С. 2.
10. Там само.
11. Круп’як Д. Спогади нерозстріляного / Д. Круп’як. – Львів : Каменяр, 1993. – 431 с.
12. Гончарук Г. І. Народний Рух України : історія / Г. І. Гончарук. – Одеса : Астропринт, 1997. – 380 с.
13. Нація і держава. – 2006. – № 23. – 13 червня. – С. 6.
14. Літературна Україна. – 1989. – № 37. – 14 вересня. – С. 3.
15. Літературна Україна. – 1990. – № 45. – 8 листопада. – С. 2.
16. Киричук Ю. Український національний рух 40-х – 50-х років ХХ століття : ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Львів : Добра справа, 2003. – 464 с.
17. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі ЦДАГО). Про деякі негативні тенденції у розвитку громадсько-політичних формувань на Україні. – Ф. 1, оп. 32, спр. 2767, 172 арк.
18. Народна справа // Інформаційний вісник Волинської регіональної організації Народного руху України. – 1990. – № 13. – С. 5
19. Коломийська територіальна організація НРУ “Покуття”. – Коломия, 1993. – 20 с.
20. “Січ Покуття”. Кроки становлення НРУ на Снятинщині. – Снятин : Над Пруттом, 1996. – 175 с.
21. Там само. – С. 129.
22. Там само. – С. 168.
23. На зорі національного відродження: Тисменицька районна організація Народного руху України. – Івано-Франківськ, 2001. – 122 с.
24. Там само. – С. 94.
25. Там само. – С. 22.
26. Там само. – С. 84.
27. Там само. – С. 71.
28. Народна газета. – 1992. – № 12. – квітень. – С. 1.
29. Час – Time. – 1997. – № 14. – 4 січня. – С. 4

This article shows the resemblance between the ideas of OUN and UPA and the program tenets of Narodnyi Rukh Ukrainy. Theoretical and practical heritage of the previous generations of Ukrainian patriots of 1940s-1950s in the matter of struggle for national liberation of their nation became a constructive accomplishment for the sponsors of the NRU's creation, for working out its policy for the revival of the Ukrainian independence. The evidence of this can be seen through a comparative analysis of the ideological resemblance between OUN and UPA and the program foundation of NRU.

Key words: *ideological background, resemblance, NRU, OUN and UPA, program tenets, revival of national statehood, independence, cultural-propagandist activities.*

СТЕПАН БАНДЕРА В ДЖЕРЕЛАХ Й ІСТОРИОГРАФІЇ. РОДИНА БАНДЕРИ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ І РЕЛІГІЙНО-КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ

УДК 39 (477)“1890/1939”
ББК 63.3-7

Оксана ДРОГОБИЦЬКА

ЖИТЛО СІЛЬСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА В ГАЛИЧИНІ (КІНЕЦЬ ХІХ – 30 рр. ХХ ст.)

У статті характеризується житло галицького сільського священика наприкінці ХІХ – 30 рр. ХХ ст., а саме: особливості планування та інтер'єру оселі, господарські забудови на території двору. На думку автора, помешкання пароха поєднувало європейські модні тенденції і традиції народної архітектури.

Ключові слова: *сільський священик, житло, інтер'єр, Галичина.*

Останнім часом вийшло друком чимало видань, присвячених ролі Української Греко-католицької церкви в суспільно-політичному, культурно-освітньому та соціально-економічному русі Галичини та внеску духовенства в процес формування національної свідомості селян. Незважаючи на це, чимало аспектів повсякденного життя представників кліру й досі залишаються нез'ясованими. До них, насамперед, відносимо житлово-побутові умови, особливості планування та інтер'єру оселі сільського священика в Галичині наприкінці ХІХ – 30 рр. ХХ ст.

Окремі згадки про житло духовенства знаходимо в працях А.Данилюка¹, де автор характеризує парафіяльні резиденції різних населених пунктів Галичини. Однак найбільше відомостей про помешкання сільських священиків зустрічаємо в спогадах самих представників кліру, а також членів їхніх сімей. Чимало матеріалу можна почерпнути з інвентарних описів рухомого й нерухомого майна парафій, які зберігаються у фондах Державного архіву Івано-Франківської області. Зокрема, із документа, який містить опис майна парафії у с. Долина Товмацького повіту, дізнаємося, що цегляний будинок зведено у 1898 р. Він складається із трьох кімнат і передпокою. Далі подається інформація щодо внутрішнього планування: “Двері з елового матеріалу, двокрилеві, а виходячі на ганок до половини ошклені. Вікна подвійні. Печі з цегли. Кухня з печею пекарнею і кухонкою”².

Не менш достовірним джерелом виступають фонди музеїв, де зберігаються предмети інтер'єру домівок сільського духовенства. Серед них – Тернопільський обласний краєзнавчий музей, в якому широко представлені особисті речі пароха с. Терпилівка Збарзького повіту о. В. Герасимовича.

Варто зазначити, що важливим кроком на шляху вивчення вищезазначеного стала відбудова хати о. Андрія Бандери у с. Старий Угринів Калуського району Івано-Франківської області на базі місцевого Історико-меморіального музею Степана Бандери. Відтворений у ній інтер'єр дозволяє скласти більш-менш цілісну картину уявлень про житло галицького сільського священика кінця ХІХ – 30 рр. ХХ ст.

Будинок, в якому жив служитель культу, називався плебанією, резиденцією, приходством чи попівством. Він, як правило, розташовувався в центрі села поблизу церкви³. Від звичайних селянських хат плебанії відрізнялися більшими розмірами, висотою стін, величиною вікон, ускладненим плануванням, часто наявністю підшивної стелі та підсуфітків (дошок із внутрішнього боку стелі)⁴. Однак за архітектурним стилем домівка священика, як і заможного селянина, здебільшого зберігала основні риси, притаманні пересічній хаті тієї чи іншої місцевості. Так само практично не відрізнялися за зовнішнім виглядом будинки сільського і маломістечкового духовенства (рис. 1, 2).

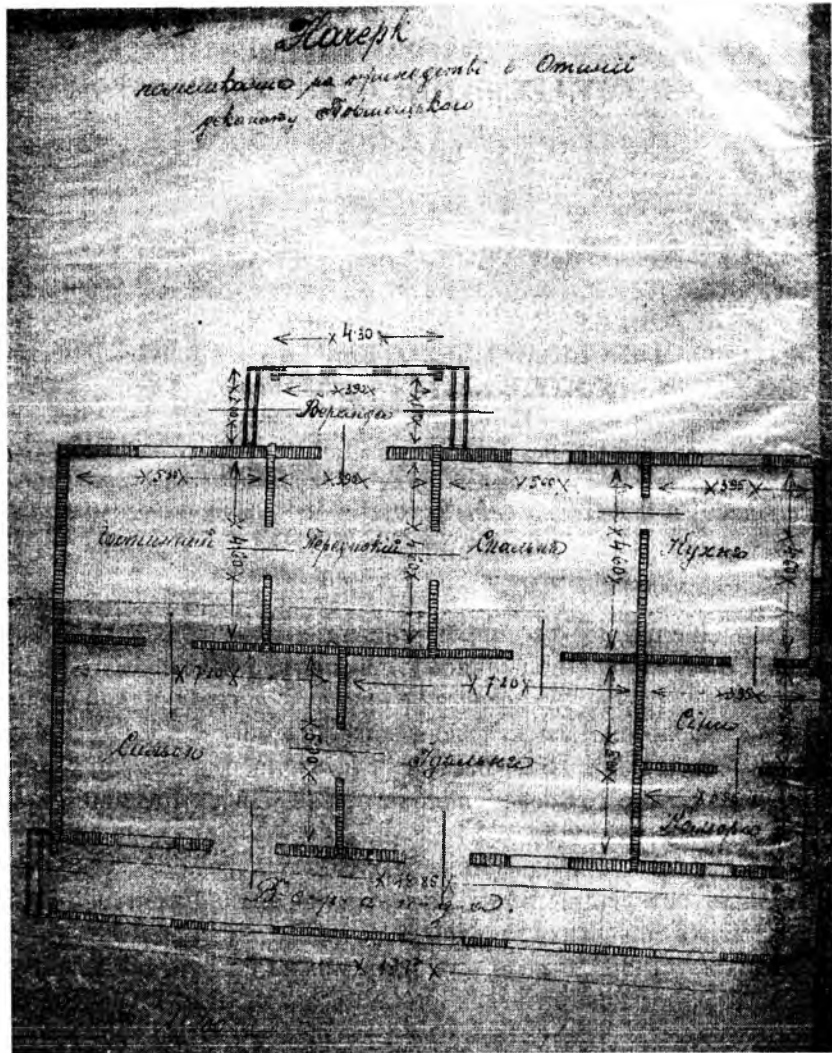

Рис. 1. План резиденції священика м. Отинія Товмацького повіту (20–30 рр. XX ст.)

Джерело: ДАІФО. – Ф. 504, оп. 1, спр. 948, арк. 38 зв.

При зведенні плебаній кращі традиції народної архітектури поєднувалися із модерними впливами міста, що виявлялося, насамперед, у внутрішньому оздобленні кімнат та ускладненому їх плануванні. Локальні особливості регіону в першу чергу впливали на вибір матеріалу будівництва. Як правило, парафіяльні резиденції споруджували з матеріалів, що побутували в даній місцевості: у Карпатах – з дерева, на Поділлі – з глиносолом'яних вальків, каменю⁵.

Практично більшість плебаній мали ганок – невелику прибудову з площадкою і сходами, а подекуди з покрівлею. Зводилися резиденції і з двома ганками чи верандою. Старі приходства часто були під солом'яною покрівлею, нові парафіяльні будинки початку XX ст. зазвичай уже мурували із цегли, покривали дахівкою або оцинкованою бляхою. У 20–30 роках під бляхою чи дахівкою зводили й господарські споруди, про що свідчать угоди, укладені між інженерами і парохами⁶. Під самою хатою розташовувалися винні погребі чи пивниці.

Проекти парафіяльних забудов і джерела мемуарного характеру першої половини XIX ст. свідчать, що вже на той час окремі плебанії вирізнялися ускладненим плануванням. Згідно з планом від 1825 р. приходство у с. Тур'я Велика складалося із шести кімнат⁷. Священик М.Стрільбицький у спогадах про побут своєї родини в першій половині XIX ст. писав, що в домі його батька, сільського пароха, навпроти входу знаходилося “міністерство публичного

огріня” – приміщення з великою піччю площею близько 4 м². Зліва від сіней розташовувалася кухня, справа – вітальня, паралельно до якої примикали ще дві кімнати⁸.

Типове парафіяльне житло кінця XIX – 30 рр. XX ст. мало чотири-п'ять кімнат (дві-три спальні, бібліотека, кухня). Будинок найчастіше поділявся сіньми на дві частини: в одній знаходилися “салон” (вітальня), канцелярія з бібліотекою і приймальною для відвідувачів, а в іншій – кухня, спальня, комора. У середній частині сіней розміщувалася “вуджарня” – спеціальне приміщення, яке використовувалося для димлення м'яса та зберігання овочів, господарських речей⁹.

Прикладом такого внутрішнього планування хати священика є резиденція 20–30 років XX ст. у с. Уст'є Зелене на Станіславщині. Будинок складався з п'яти кімнат, кухні, сіней, комори, пивниці і ганку. З одного боку від сіней були чотири кімнати, а з другого – кімната, кухня і комора¹⁰ (рис. 2). Менше кімнат мала плебанія у с. Воля Задеревацька, в якій із 1933 по 1937 рр. мешкала родина о. Андрія Бандери. Зокрема, помешкання складалося з вітальні (її ще називали “фортепіанною”), спальні, великої кухні та невеличкої кухоньки, канцелярії, сіней між ними, а пізніше – ще й ганку та веранди¹¹.

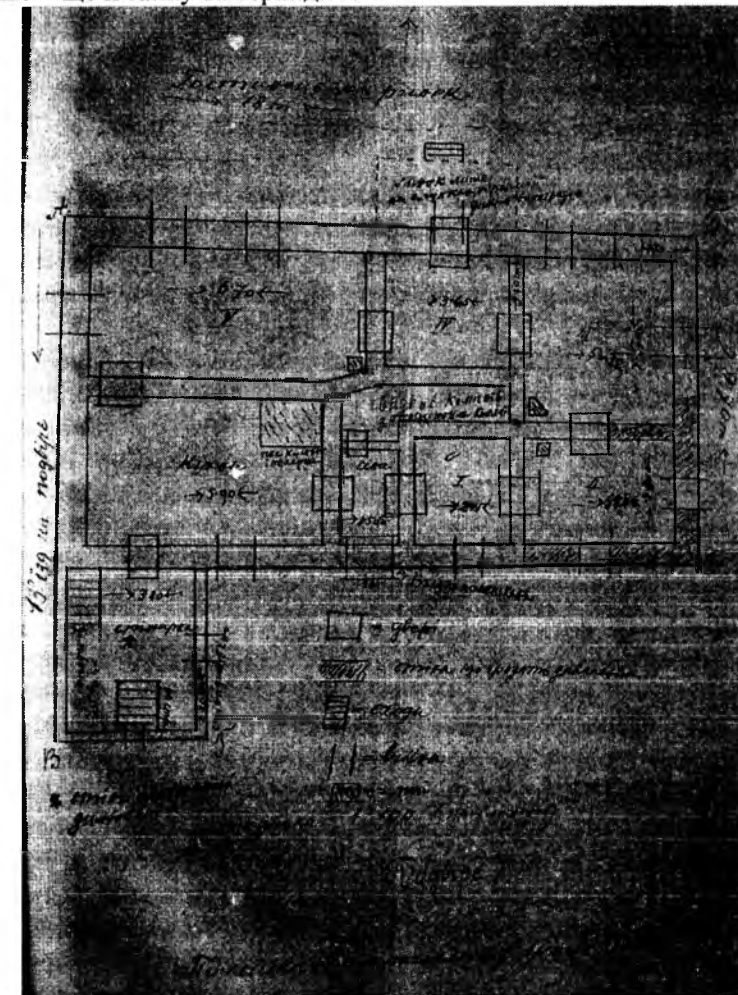

Рис. 2. План помешкання пароха с. Уст'є Зелене на Станіславщині (20–30 рр. XX ст.)

Джерело: ДАІФО. – Ф. 504, оп. 1, спр. 944, арк. 104.

Житло служителя культу вигідно відрізнялося від традиційної оселі селянина не тільки кількістю кімнат, а й розмірами. Окремі парафіяльні будинки займали площу 300 м² і більше¹². Натомість на кінець 30-х років XX ст. на території Польщі 59% селян мешкало в однокімнатних приміщеннях (на кімнату припадало не менше 5 осіб) і тільки 29% – у двокімнатних¹³. До того

ж, селяни використовували хату як місце для утримання взимку молодняка худоби, виконання різноманітних господарських робіт. Розглядаючи цю проблему, газета “Правда” за 1937 р. робила наголос на тому, що “одна хлопська кімната служить рівночасно за спальню, кухню, їдальню, комірку, дитячу світлицю, курник, а часто навіть за хлів”¹⁴.

Загалом у родинях заможного сільського духовенства, активніше впроваджувалися зміни інтер’єру оселі. Наприклад, у нових парафіяльних резиденціях часто ставили двокрилі міжкімнатні двері. В окремих плебаніях двері до головного входу чи ганку до половини закладалися склом. Вікна в таких помешканнях, як правило, відзначалися великими розмірами й подвійною конструкцією. Підлогу робили дерев’яною, воскованою до блиску (особливо у світлиці). Якщо в кухні піч могла бути звичайна, мурована із цегли, то в кімнатах зводили вже кахлеві печі.

Поряд із вдосконаленням планування осель, значної модернізації під впливом європейської моди зазнали меблі.

Ще в першій половині XIX ст. предмети хатнього облаштування в домівках більшості священників були доволі простими. У світлиці під вікном стояла дерев’яна канапа, кілька крісел із високими спинками, звичайний стіл, на стіні висіла полиця для посуду (мисник)¹⁵. Водночас саме на цей період припадає своєрідний перелом у побуті духовенства, який традиційно пов’язують із реформами імператора Йосифа II і характеризують як засвоєння стилю життя та цінностей міського середнього класу¹⁶. Тоді звичайні меблі замінили більш вишуканими, виготовленими в ренесансному стилі¹⁷.

З другої половини XIX ст. у моду ввійшли масивні м’які меблі, оббиті оксамитом. Як згадувала відома громадська діячка М.Рудницька, їх можна було побачити в домівках усіх галицьких інтелігентних родин¹⁸. Такі пишні інтер’єри відбивали європейські тенденції у сфері внутрішнього облаштування житла, характерними ознаками яких вважалися дорогі тканини, багато килимів, порт’єри тощо.

Елементи внутрішнього облаштування житла представників духовенства суттєво відрізнялися від аналогічних предметів інтер’єру, притаманних помешканням переважної більшості сільського населення. Характерно, що деякі складові інтер’єру в їхніх домівках мали конкретне функціональне призначення. Так, зокрема, було із невеликими столами, які використовувалися виключно для гри в карти чи шахи¹⁹. Подібні речі свідчать як про способи проведення дозвілля, популярні у священничих колах, так і про безпосередній вплив духовної сфери на предмети повсякденного побуту.

Інтер’єр кожної з кімнат будинку мав свої особливості. Також різними були функції та призначення цих кімнат.

Великими розмірами, як правило, вирізнялася кухня. Значну частину кухні займала піч. Вона була місцем для сушки конопель, льону, збіжжя, спальнею для служниць, а у випадку недуги когось із челяді – шпиталем. Крім свого звичного функціонального призначення, це приміщення часто відіграло ще й роль приймальні для селян, центру вирішення їх побутових проблем, розгляду громадських справ.

Кухня, особливо взимку, слугувала осередком товариського та господарського життя священничого дому. Вечорами в ній збиралася вся челядь. Дружина священника разом зі служницями і дівчатами, що приходили на вечорниці, пряли, шили й гаптували. Інколи сюди сходилися селяни дерти пір’я чи лущити кукурудзу. За роботою священник або його дружина вели бесіди із селянами, читали їм часописи, художню літературу²⁰. Окремі представники кліру відводили кухню навіть для репетицій хору²¹. Таку специфічну роль кухня відіграла не тільки в домівках служителів культу, а й у помешканнях багатьох представників світської інтелігенції.

Для відзначення різноманітних урочистостей існували окремі кімнати – їдальні. Така їдальня була в будинку пароха с. Миколаїв Бродівського повіту Д.Танячкевича. У ній стояв довгий стіл, кілька дерев’яних крісел і канапа. У стіні знаходилося невелике вікно, через яке під час гостини подавали страви з кухні²².

¹ Такий стіл можна побачити в експозиції Історико-меморіального музею Степана Бандери.

Здебільшого гостей приймали у вітальні (“покої”). Детальний опис світлиці священника у с. Крегульці Гусятинського повіту залишив у своїх спогадах відомий письменник і поет Б.Лепкий. Згідно з його описом, у цій кімнаті розміщувалися: велика канапа, обита темно-зеленою шкірою, менша канапа, накрита дорогою тканиною, довгий стіл із фігурними ніжками та шухлядою, кілька крісел із вигнутими спинками, невеличкий секретер тощо. Під вікном стояли декоративні сходи з вазонами. Підлогу, натерту воском, вкривав килим. Стіни прикрашали велике дзеркало в широкій позолоченій, різьбленій рамі, картини, родинні фото, а також 32 фотопортрети видатних постатей світової культури²³.

Ще однією складовою інтер’єру вітальні священника були старовинні ікони. Крім того, на стелі висів великий кришталевий ліхтар на свічки (так званий “павук”), а на стіні – годинник. Наявність годинника – характерна риса інтер’єру сільської інтелігенції, у той час як для більшості селян були “рано годинником когут, увечері – кури, в обід – сонце”²⁴.

Невід’ємним елементом світлиці кожного більш-менш заможного пароха також вважалось фортепіано²⁵. Ще в середині XIX ст. російський мандрівник В.Кельсієв писав, що в Галичині “въ домъ каждого священника найдется если не фортепьяно, то скрипка или флейта”²⁶.

Чи не найважливіше місце серед кімнат займала бібліотека (у священників – парафіяльна канцелярія). У ній знаходилися бюро, шафа з метричною документацією, стелажі з книгами тощо. Письменниця Марійка Підгірянка, підкреслюючи, що всю зиму і в негоду її дідо, парох с. Білі Ослави Надвірнянського повіту, М.Волошин проводив у канцелярії, зазначала: “Тут стояло ліжко, стіл, великий фотель, бюро з багатьма ящиками та 2 тяжкі дубові крісла. В куті стояла велика шафа”²⁷.

Загалом, кожна з кімнат у домівці священника мала конкретне призначення, що закономірно впливало на елементи внутрішнього облаштування. Останні поєднували як основні риси селянського побуту, так і новітні тенденції європейської культури.

Однак парафіяльні резиденції не завжди були в належному стані. Наприклад, помешкання Лепких у с. Поручин Бережанського повіту кардинально відрізнялося від вищезгаданого житла у с. Крегульці. Автор писав: “Ганок на карбованих стовпах, дебели двері, густо цвяховані, з таким штуцерним замком, що чужий чоловік не вмів його ні відчинити, ні замкнути, дерев’яні стелі з грубезними сволоками і двері з покою до покою на чопах, колени, не мебльовані і без лямок, тільки з затичками, врешті, малі вікна й височезні пороги, – все воно нагадувало ті часи, коли люди казали собі, що хата є не лиш до мешкання, але й до оборони життя і маєтку... У хаті тій були три невеличкі кімнатки, кухня, передпокій при ганку й сімки при кухні. Тільки всього”²⁸.

З описом старого помешкання зустрічаємося також в автобіографії відомого історика І.Крип’якевича. Згадуючи про душпастирювання свого батька у с. Гнилиці Великі Збарзького повіту, автор зазначав: “Парохія була багата, але приходство старе – дім критий стріхою, не мурований, а, мабуть, ліплений; одного разу обвалилась частина стіни і була наскрізь діра; зимою було дуже холодно. Вікна були такі низькі, що ми, малі діти, без труду перелазили ними до саду”²⁹.

Окремі резиденції взагалі не відповідали жодним санітарно-гігієнічним нормам. Тому священники неодноразово зверталися до вищих ієрархів Української Греко-католицької церкви з приводу незадовільних умов проживання³⁰. Наприклад, з листа о. В.Левицького від 18 липня 1922 р. до станіславської єпископської консисторії дізнаємося, що він “вже 4 роки мучиться в курній хаті, разом з родиною, в хаті в одній убікації (кімнаті – О. Б.), де вариться, білизну переться і де разом і канцелярія парохіальна поміщується”³¹.

Парох с. Горохолина Богородчанського повіту прохав дозволу єпископського ординаріату на продаж церковної землі для відбудови резиденції, оскільки, як стверджував автор листа, “ініціативи від парохіян годі вимагати, бо через позицію в 1914–17 роках ціла парохія була до тла спалена; ще й тепер є господарі які у стайнях або бараках мешкають, а село по вуха задовжене”³².

Опис плебанії, який навів у своїх спогадах під назвою “Моє життя” відомий адвокат, громадський діяч С.Шухевич (1877–1945), також свідчить про погані умови проживання його

родини. Згадуючи про помешкання, він пише: “Як всі хати в Красові, разом зі школою, це була ліплянка... Від села мав цей будинок п’ять вікон, а з противної сторони був вхід до хати через німецький ганок на двох точених стовпах. У хаті було чотири кімнати, один передпокій від “парадного” входу, спіжарня, кухня і сіни між входом і входом до кухні. Тільки кухня була доволі велика, прочі убікації були малі, деякі наче мініатюри. На поівщині була ще стайня з трьома убікаціями, пивниця і стодола з двома токами. Все було вже старе, похилене, дах поріс мохом”³³.

Проте, якщо порівняти наведений опис хати з умовами проживання більшості тогочасного галицького селянства, то батько автора спогадів, о. Євген Шухевич, перебував у значно кращому становищі. Характерно, що він прагнув покращити не тільки власний побут, але й життя селян, заохочуючи їх перейти від будівництва низьких курних хат, які опалювалися піччю без димаря, до більш високих і просторих, з великими вікнами, окремою кухнею³⁴.

Такі нововведення сприяли покращенню побутових і санітарно-гігієнічних умов проживання селянства, що відповідно позитивно відбивалося на зменшенні ризику інфекційних захворювань і дитячої смертності.

Поганий стан парафіяльних забудов часто ставав причиною переходу на інше місце праці. Зокрема, упродовж 1908–1920 рр. у с. Бібшани Зборівського повіту через незадовільні побутові умови змінилося 10 священиків³⁵. Подібні випадки не могли залишатися поза увагою церкви, тому 24 червня 1933 р. станіславський єпископський ординаріат видав розпорядження, яким зобов’язав ретельно дбати про збереження та реставрацію резиденцій³⁶.

Крім хати, на території садиби священика знаходилися різні господарські будови (рис. 3). Серед них зазвичай виділяють декілька груп: для утримання свійських тварин і птиці; зберігання продуктів сільського господарства; розміщення реманенту й транспортних засобів³⁷. Кількість і величина цих будівель залежали від рівня заможності власника та типу господарських занять, яким він надавав перевагу.

Як правило, великих розмірів сягали клуні (у Карпатах побутує назва “боїще”, на Прикарпатті – “стодола”). У них знаходився тік, на якому обмолочували збіжжя, а також засторонки, де тримали снопи пшениці, жита чи солому. Крім господарського призначення, такі приміщення часто були місцем для виступів аматорських гуртків, сільських хорів, тобто до певної міри відігравали роль культурно-просвітніх установ³⁸.

Оскільки в розпорядженні духовенства перебували значні земельні ділянки, що, у свою чергу, вимагало відповідних господарських забудов, деякі стодоли могли сягати в довжину понад 20, а в ширину – 10 м³⁹. Окремі відомості про величину подібних споруд на подвір’ї священика подає угода, укладена 1 червня 1925 р. між парафіяльним комітетом із питань будівництва та майстром В.Сасевичем у с. Уст’є Зелене на Станіславщині. Документ передбачав будівництво стодоли площею 170 м² на бетонному фундаменті, яка мала містити два засіки, тік для молотьби збіжжя, а також відгороджену стіною з дощок возівню, горище⁴⁰.

Значну площу території двору займав хлів (у Карпатах “кошара”, на Прикарпатті – “стайня”) для утримання худоби. Стайні заможних власників також відзначалися великими розмірами. Наприклад, парох с. Угринківці В.Нанаси в листуванні зі станіславським єпископським ординаріатом 6 січня 1927 р. писав, що на вилучені від продажу церковного поля кошти збирається звести стайню із п’ятьма відділеннями розмірами 6×23 м²⁴¹.

До господарського комплексу обов’язково входили “шопи” – навіси, відкриті з одного боку будівлі для складання дров, сільськогосподарського знаряддя. Для возів і саней зводили спеціальні приміщення – возівні чи колешні. Важливу роль у господарстві відігравала комора, призначена для зберігання збіжжя, запасів харчових продуктів, а також господарського реманенту. Для неї в господарстві священика відводилася окрема споруда або частина хати.

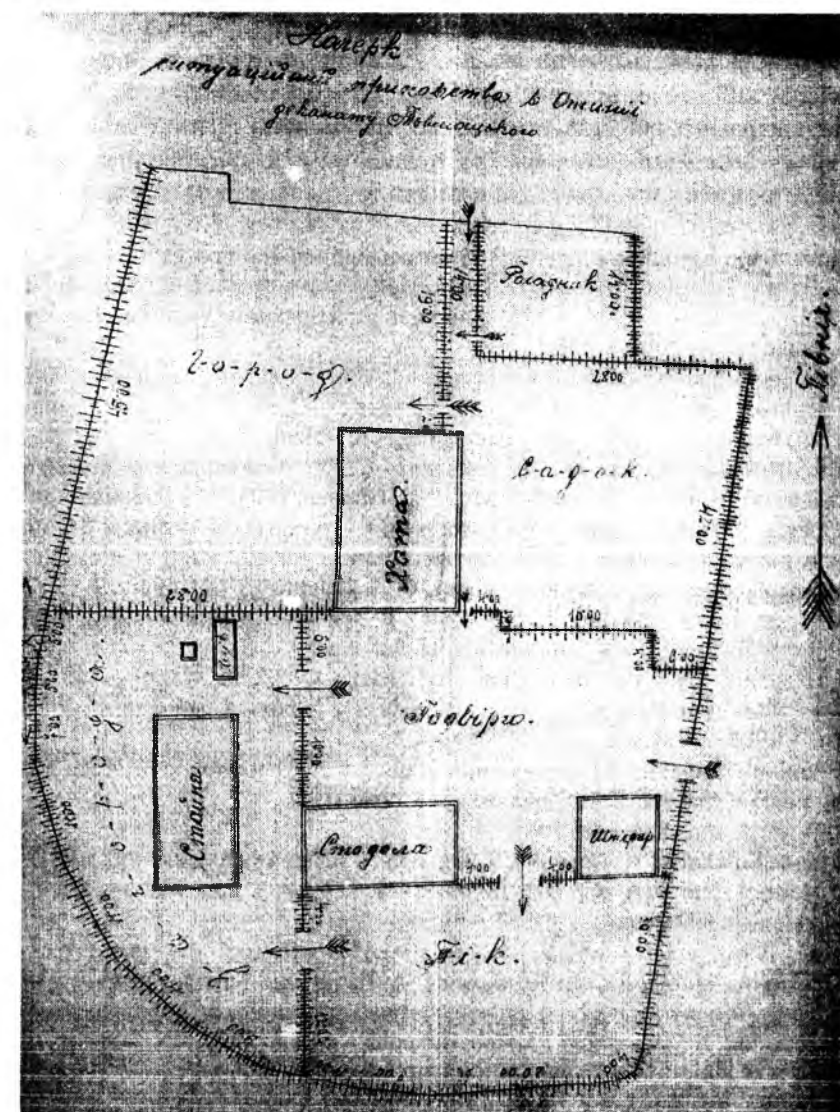

Рис. 3. План парафіяльних забудов священика м. Отинія Товмацького повіту (20–30 рр. XX ст.)

Джерело: ДАІФО. – Ф. 504, оп. 1, спр. 948, арк. 39.

Крім господарських приміщень, на обійсті окремих парохів розташовувалася капличка. Біля хати – квітник із шавлією, рум’янок, рутою та іншими рослинами, який, крім естетичної функції, виконував роль ще й домашньої аптеки. Неподалік основних забудов часто був сад із пасікою. Усі споруди двору оточувала огорожа, яку найчастіше зводили з вертикально збитих дощок. Іноді її робили у вигляді муру з каміння⁴².

Таким чином, житло галицького сільського священика кінця XIX – 30 рр. XX ст., як правило, характеризувалося ускладненим плануванням, великими розмірами й чисельністю різних приміщень, кожне з яких мало чітко диференційоване призначення. Зокрема, кухню використовували не тільки для приготування їжі, а й для вирішення побутових справ населення. Осередком прийому гостей і відзначення свят слугувала їдальня чи вітальня, а бібліотека була робочим кабінетом господаря. Такий розподіл простору становить одну з найважливіших особливостей житла духовенства порівняно із селянством, в якого одна кімната часто поєднувала різні функціональні зони.

Вплив європейської моди, а відтак і міської культури, найсильніше позначався на зміні предметів інтер'єру оселі, насамперед меблів. Останні від простих дерев'яних форм через масивні м'які конструкції еволюціонували до більш простих і практичних.

Щодо господарських забудов, то не було принципової різниці між спорудами, які належали священикам і заможним селянам. Як перші, так і другі, використовували кращі надбання народної архітектури в поєднанні з новітніми будівельними матеріалами.

1. Данилюк А. Поклонися народному зодчому: Етнографічні нариси про народну архітектуру України / А. Данилюк. – Львів : Свічадо, 1995. – 64 с.; Данилюк А. Хата Маркіяна Шашкевича / А. Данилюк // Жовтень. – 1983. – № 2. – С. 134 – 135; Данилюк А. Шляхами України: Етнографічний нарис / А. Данилюк. – Львів : Світ, 2003. – 256 с.
2. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 504, оп. 1, спр. 900, арк. 5 зв.
3. Данилюк А. Поклонися народному зодчому... / А. Данилюк. – С. 37; Етнографія України : навч. посібн. / за ред. проф. С. А. Макарука. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Львів: Світ, 2004. – С. 223.
4. Данилюк А. Хата Маркіяна Шашкевича... / А. Данилюк. – С. 135; Українське народознавство : навч. посібн. / за ред. С. П. Павлюка. – 2-е вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2004. – С. 456; Файник Т. Народна будівельна термінологія українців Карпат і Прикарпаття : загальна концепція. Принципи укладання. Матеріали до словника / Т. Файник // Народознавчі зошити. – 2003. – № 3–4. – С. 579.
5. Українське народознавство : навч. посібн. / за ред. С. П. Павлюка... – С. 456.
6. ДАІФО. – Ф. 504, оп. 1, спр. 840, арк. 51; ДАІФО. – Ф. 504, оп. 1, спр. 890, арк. 12; ДАІФО. – Ф. 504, оп. 1, спр. 944, арк. 35; ДАІФО. – Ф. 504, оп. 1, спр. 948, арк. 32.
7. Центральний державний архів у м. Львів (далі – ЦДАЛ). – Ф. 726, оп. 1, спр. 1440, арк. 1.
8. Стрільбицький Н. Дім галицько-руського священика в І. половині минулого століття / Н. Стрільбицький // Нива. – 1908. – Ч. 4. – С. 117.
9. Данилюк А. Шляхами України: Етнографічний нарис... / А. Данилюк. – С. 120; Українське народознавство : навч. посібн. / за ред. С. П. Павлюка... – С. 456.
10. ДАІФО. – Ф. 504, оп. 1, спр. 944, арк. 104.
11. Арсенич П. Родина Бандерів / П. Арсенич, Т. Федорів. – Івано-Франківськ : [б. в.], 1998. – С. 10.
12. ДАІФО. – Ф. 504, оп. 1, спр. 944, арк. 104; ДАІФО. – Ф. 504, оп. 1, спр. 945, арк. 83.
13. Як мешкають люди на селі // Правда. – 1937. – Ч. 34. – С. 6.
14. Там само. – С. 6.
15. Вахнянин А. Споми́ни з життя (Посмертне видане) / А. Вахнянин. – Львів, 1908. – С. 136–137.
16. Заярнюк А. Соціальні аспекти статі в дискурсі греко-католицького духовенства Галичини другої половини ХІХ століття / А. Заярнюк // Україна модерна. – Львів, 2000. – Ч. 4–5. – С. 72.
17. Кобринська Н. Руське жіноцтво в Галичині в наших часах / Н. Кобринська // Перший вінок. Жіночий альманах, виданий коштом і заходом Наталії Кобринської і Олени Пчілки. – Львів : З друкарні НТШ, 1887. – С. 73.
18. Мілена Рудницька. Статті. Листи. Документи / упоряд. М. Дядюк. – Львів, 1998. – С. 42.
19. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка, відділ рукописів (далі – ЛНБ НАН України, відділ рукописів). – Ф. 3, оп. 1, спр. 121, п. 1, арк. 82.
20. Лугова Л. Стежками минулого (Спогади) / Л. Лугова. – Буенос-Айрес, 1984. – С. 45–46.
21. Пристай О. З Трускавця у світ хмародерів. Споми́ни з минулого і сучасного : у 4 т. / О. Пристай. – Львів ; Нью-Йорк, 1935. – Т. II. – С. 208.
22. Тарнавський Ф. Спогади: Родинна хроніка Тарнавських як причинок до історії церковних, священицьких, побутових, економічних і політичних відносин у Галичині в другій половині ХІХ сторіччя і в першій декаді ХХ сторіччя / Ф. Тарнавський. – Торонто : Добра книжка, 1981. – С. 30.
23. Лепкий Б. Казка мого життя / Б. Лепкий. – 2-ге вид., випр. і доп. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 1999. – С. 63–65.
24. Дівчата, ану, може б ви це направили // Жіноча воля. – 1936. – Ч. 15–16. – С. 11.
25. Венгринович С. Моя рідня: Спогади / С. Венгринович. – Мельбурн, 1992. – С. 10; Тарнавський Ф. Спогади: Родинна хроніка Тарнавських... / Ф. Тарнавський – С. 140; Лукіянович Д. Франко і Беркут / Д. Лукіянович // Лукіянович Д. Вибрані твори. – К. : Дніпро, 1973. – С. 121.
26. Кельсієв В. Галичина и Молдавия, путевыя письма Васи́лія Кельсієва / В. Кельсієв. – С.-Петербургъ, 1868. – С. 23.
27. ЛНБ НАН України, відділ рукописів. – Ф. 175, спр. 32, п. 1, арк. 28.
28. Лепкий Б. Казка мого життя / Б. Лепкий. – С. 181–182.

29. Крип'якевич І. Спогади / І. Крип'якевич // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / відп. ред. Я. Ісаєвич, упоряд. Ф. Стеблій. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – С. 78.
30. ЦДАЛ. – Ф. 358, оп. 2, спр. 181, арк. 131 зв.; ЦДАЛ. – Ф. 408, оп. 1, спр. 110, арк. 58 зв.; ЦДАЛ. – Ф. 408, оп. 1, спр. 683, арк. 15, 45; ЦДАЛ. – Ф. 408, оп. 1, спр. 689, арк. 229; ДАІФО. – Ф. 504, оп. 1, спр. 944, арк. 100 зв.
31. ДАІФО. – Ф. 504, оп. 1, спр. 843, арк. 291 зв.
32. ДАІФО. – Ф. 504, оп. 1, спр. 1111, арк. 45.
33. Шухевич С. Моє життя: Спогади / С. Шухевич. – Лондон : Видання Української видавничої спілки, 1991. – С. 39.
34. Шухевич С. Там само. – С. 44.
35. Кучкуда О. Про відбудову парохіяльних резиденцій / О. Кучкуда // Нива. – 1935. – Ч. 7–8. – С. 256.
36. В справі відбудови парохіяльних будинків // Вісник Станіславівської єпархії. – 1933. – Ч. VII–IX. – С. 40.
37. Етнографія України : навч. посібн. / за ред. С. П. Павлюка... – С. 238.
38. Данилюк А. Українська хата / А. Данилюк. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 80.
39. ДАІФО. – Ф. 504, оп. 1, спр. 840, арк. 51; ДАІФО. – Ф. 504, оп. 1, спр. 847, арк. 11.
40. ДАІФО. – Ф. 504, оп. 1, спр. 944, арк. 35.
41. ДАІФО. – Ф. 504, оп. 1, спр. 945, арк. 83.
42. ДАІФО. – Ф. 504, оп. 1, спр. 900, арк. 5 зв.

The dwelling of the galician rural priest at the end of XIXth – 30s of the XXth century is analyzed in the article. So peculiarities of planing and interior of the dwelling, household buildings on the area of the yard. To the thought of the author, europian fashionable tendencies and traditions of the folk architecture are combined in the priest's dwelling

Key words: a dwelling, interior, a rural priest, Galicia.

УДК 94 (477.8)

ББК 63.3 (4Укр)5

Ірина ОРЛЕВИЧ

БУДІВНИЦТВО ЦЕРКВИ ПРЕОБРАЖЕННЯ ГОСПОДНЬОГО У ЛЬВОВІ

Діячі Народного дому спорудили Преображенську церкву у Львові та заснували її парафію. Вони надали перевагу будівництву головного будинку Народного дому, придбанню нерухомості та формуванню основного фонду інституції перед виконанням культурно-просвітницьких завдань, одним із котрих було спорудження храму.

Ключові слова: Львів, Народний дім, Преображенська церква, русофільство.

Револьюційні події 1848 р. внесли пожвавлення в суспільно-політичні та культурні процеси всіх народів Австрійської держави, поставили на порядок денний питання про захист їхніх національних інтересів і свобод. Про свої політичні права заявили й галицькі українці. Відтоді почалося заснування українських інституцій, здебільшого культурно-просвітницького спрямування (до того часу існувала лише єдина українська інституція – Ставропігійський інститут).

Мета статті – показати основні етапи будівництва Преображенської церкви, проаналізувати фінансові аспекти процесу та вплив політичної орієнтації керівництва Народного дому на них.

Цю проблему частково досліджували, у контексті вивчення питання заснування Народного дому, історики національно-демократичного спрямування О.Барвінський¹, В.Дідошак², О.Стефанович³. Вони розглядали Народний дім як русофільську інституцію, котра не виконала поставлених завдань через ідейні погляди своїх діячів. Дослідження безпосередніх учасників цього процесу, членів Народного дому Д.Вінцковського⁴ та Ф.Свистуна⁵, розкривають взаємини керівництва Народного дому з владою із цього питання, дискусії, що точилися серед членів

інституції. Джерельною базою послужили протоколи засідань Комісії Народного дому й Інституту “Народний дім”, звіти про прибутки та видатки, фінансові документи, що стосувалися безпосередньо виконаних робіт. Із сучасних істориків дану проблему досліджували Р. Могитич⁶, котрий подав коротку історію заснування храму і його архітектурно-мистецький аспект, та О. Сухий⁷ – у контексті дослідження Народного дому. Ми теж порушували цю тему в попередніх публікаціях⁸.

Ініціатива заснування української установи під назвою “Народний дім” і другої греко-католицької міської церкви виходила від Головної Руської Ради (далі – ГРР) – першого політичного органу українців Галичини. 25 серпня 1849 р. рескриптом міністерства віросповідань, згідно з волею австрійського цесаря Франца Йосифа I, українцям міста Львова було подаровано згарища університетської бібліотеки, колишній костел монахів тринітаріїв і частину згарищ університетського будинку. ГРР планувала просити приміщення поезуїтського костелу, але губернатор А. Голуховський задумав передати костел давньої спаленої академії⁹. Ці площі призначалися для будови другої греко-католицької міської парафіяльної церкви та парафіяльного дому¹⁰.

Питання побудови другої міської греко-католицької церкви на цей час стало особливо актуальним. Міська церква Успенія Пресвятої Богородиці поміщала близько ста людей, і це не задовольняло потреби українського населення. Головна Руська Рада планувала використовувати нову церкву для відвідування українською молоддю та військовими, які могли б бувати на богослужіннях після прийняття присяги¹¹.

ГРР планувала заснувати український народний інститут під назвою “Народний дім”, котрий мав стати установою науково-просвітнього характеру й містити національну бібліотеку із читальнею, музеї, кабінети, заклади для навчання церковних дяків, бурсу для вбогої української молоді, передусім сиріт греко-католицьких священиків, друкарню й товариство “Галицько-руську матицю” для підвищення освітнього рівня селянства¹². Із цією ініціативою 3 (15) червня 1849 р. на засіданні ГРР виступив Лев Трещаківський, і вона була підтримана¹³.

8 листопада 1849 р. уряд видав указ про передачу решток руїн університетського будинку з площею ГРР в особі її голови М. Куземського, сеньйора Ставропігійського інституту І. Товарницького, П. Лозинського, І. Заржицького, І. Жуковського та З. Авдиківського¹⁴. 21 січня 1850 р. ГРР звернулася до президії Галицького намісництва з проханням дозволити збір пожертв у всьому краї на будівництво храму й Народного дому, а 4 лютого 1850 р. цей дозвіл отримала¹⁵. ГРР утворила “Комісію собирательную”, котра займалася збиранням пожертв. Її очолив о. Петро Лозинський, а помічниками було обрано І. Товарницького та Г. Білинського. 16 (28) лютого 1851 р. “Комісія” для кращого ведення справ вирішила збільшити кількість своїх членів і утворити ще “Комісію строительную”. До її складу обрано А. Шушкевича, В. Хоминського, І. Товарницького, Л. Трещаківського, Г. Білинського, П. Лозинського, А. Коцюбу, І. Дмитрикова, І. Заржицького, П. Кадерножку, І. Бачинського. Обидві комісії об’єдналися 21 березня 1851 р. в одну під назвою “Комісія справами Дома народного завѣдующая”. Головою обрано М. Шушкевича, його заступником – І. Заржицького¹⁶.

У зв’язку з ліквідацією в Австрійській державі політичних товариств, 17 (30) червня 1851 р. на засіданні ГРР голова М. Куземський запропонував, щоб Рада як політичне зібрання ліквідувалася й перейменувала себе в “Комісію управляючу ділами “Народного дому”, оскільки з липня 1849 р. будівництво Народного дому було одним з основних завдань ГРР. Це рішення затвердило намісництво рескриптом від 11 липня 1851 р. 6 вересня 1851 р. Комісія визначила напрями своєї діяльності: відносини з окрешними й деканальними комісіями для збору пожертв на Народний дім і його церкву; відносини з урядом у справах Народного дому та його церкви; складання статуту для Народного дому. Як виконавчий орган Комісії було обрано відділ, до складу котрого увійшли: М. Куземський як голова, І. Заржицький, І. Гуркевич, В. Хоминський, Л. Трещаківський, Й. Кульчицький. 18 жовтня 1851 р. “Комісія” урочисто прийняла імператора, котрий відвідав Галичину й особисто заклав наріжний камінь для спорудження церкви та Народного дому. 30 листопада 1851 р. Комісію своїм розпорядженням затвердив намісник Галичини Агенор Голуховський¹⁷.

У свідомості українських діячів створення Народного дому й другої міської церкви були нерозривно пов’язаними завданнями¹⁸. Однак, визначаючи напрями діяльності, Комісія спершу вирішила збудувати приміщення для Народного дому, розраховуючи згодом використати його для надходження коштів при спорудженні церкви. На засіданні Комісії 6 вересня 1851 р. її голова М. Куземський визнав, що такий план дій викликав чимало критики. За його словами, ця критика, мала “якись позоръ правды за собою, абисьмо могли на тоє цѣлкомъ не-звѣжати [...] Внутреннее чувство Богочтенія радо изъявится въ цѣлой полнотѣ, склоняло къ тому, чтобы храмъ Божій якъ найскорше создати, оне зауваживши вси обстоятельство, казалъ розумъ що иного”. На цей момент на будівництво було зібрано 14000 золотих римських. Розпочинати із цією сумою спорудження церкви означало б “приліпити собрани гроши до стремашихъ муровъ безъ пожитку и оставити ихъ на всяки пригоды неозначеного и непевного времени, абы пропадали”. Керівництво Комісії також прагнуло якнайшвидше отримати приміщення для своїх засідань, для роботи віділу “Галицько-руської матиці” й збереження книг, які вона видавала. На цьому засіданні йшлося про те, щоб розпочати коло Народного дому роботи призупинити, “вознесеніє дальшихъ частей не розпочинати”, а принаймні захистити церковні стіни від подальшої руйнації¹⁹.

На засіданні Комісії 26 грудня 1851 р. знов обговорювалася можливість одночасного спорудження приміщення для Народного дому й церкви. Л. Трещаківський застеріг присутніх, що спроби одночасно виконати ці завдання можуть призвести до тривалих незавершених будівництв. Він висловив побоювання, що пожертви із часом можуть припинитися, натомість збудоване для Народного дому приміщення можна буде здавати в оренду, отримуючи таким чином додаткові надходження. Позицію Л. Трещаківського підтримав Й. Кульчицький. Члени Комісії ухвалили розпочати будівництво церкви лише після накопичення необхідної суми коштів²⁰.

У справі спорудження храму від початку ставилося питання, чи залишити майбутній церкві костелоподібний вигляд, що було б дешевше, чи змінити його (будувати п’ять куполів або лише добудувати один великий посередині). Перший план, що залишав за основу колишній костел, склав архітектор галицького намісництва Антон Фрех 1850 р., за що отримав 60 золотих римських²¹. Проект церкви активно обговорювався членами Комісії й громадськістю. Лунало чимало критики. Так, дописувач часопису “Зоря Галицька” (1852) (ймовірно, М. Устиянович) наполягав, аби вітвар був повернутий на схід, а із західного боку розмістився головний вхід, а також пропонував змінити місце розташування парафіяльного будинку. Із цим зауваженням погоджувалися члени Комісії, оскільки воно відповідало закладеній у грецькому обряді традиції споруджувати церкви лицевим боком або жертovníком на схід. Однак автори проекту мали справу не з будівництвом нової церкви, а з перебудовою колишнього костелу тринітаріїв, що був споруджений згідно з традиціями латинського обряду (вітвар – у західній частині, вхід – у східній). Тому зміна розташування була фактично неможливою через внутрішнє облаштування колишнього костелу, який складався із середнього простору й двох бічних прибудов. У разі повернення в протилежний бік жертovníка потрібно було б зруйнувати хори, а з ними – і склепіння. Однак і після цього бічні вітвари не вдалося б розмістити як слід. Оскільки при встановленні іконостаса залишалася замало місця для жертovníка, Комісія пропонувала зруйнувати стару вітварну стіну й неподалік спорудити нову²². Дописувачу також не подобалося те, що вузька вулиця Краківська у святкові дні не зможе помістити багатьох людей, які виходитимуть із церкви. Тому в проекті був передбачений ще один додатковий вихід із церкви²³. Відповідь на критичні зауваження підготував Я. Головацький. Через ці непорозуміння плани щодо будівництва церкви часто змінювалися. Імовірно, А. Фрех відмовився змінити плани без окремої винагороди або Комісію не влаштував його проект, тому виготовлення планів передали зодчим Непомуцькому, Зелинському й Лерху²⁴. На засіданні 4 (16) грудня 1852 р. Комісія доручила складати проект В. Шміду й провести тільки захисні роботи коло церкви. Він зумів подати план тільки 1 лютого 1862 р., посилаючись на зайнятість іншими роботами²⁵. Однак згідно з проектом і цього архітектора церква не була споруджена. План, котрий обрала комісія, склав С. Гавришкевич. 26 червня (8 липня) 1853 р. вона вирішила поставити дах над церковними стінами, щоб захистити їх від руйнації. Комісія вирішувала, чи може бути

придатним старе церковне склепіння й чи можна використовувати його в новобудові. Із цією метою вона звернулася до уряду з проханням провести огляд²⁶. У звіті Комісії за 1853 р. є інформація щодо проведених робіт стосовно збереження старих церковних стін²⁷.

У 1862 р. спорудження Народного дому було завершено. Одночасно з будівельними роботами Комісія систематично вкладала кошти в придбання нерухомості. Так, було закуплено три суміжні з приміщенням Народного дому будинки. Придбання нерухомості й постійне зволікання з будівництвом церкви викликало невдоволення й критику як української суспільності, так і окремих членів Народного дому. Так, у часописі “Слово” стверджувалося, що керівництво Народного дому не мало права довільно змінювати призначення коштів, які населення жертвувало на церкву, бажаючи бачити в ній своєрідний пам’ятник скасуванню панщини. Часопис застерігав керівництво Народного дому, що розчарування населення його діями призведе до суттєвого зменшення пожертвувань²⁸.

1867 р. Комісія продовжила захисні роботи коло Прсображенської церкви: розібрано частково прилягаючу до церковної будівлі каплицю; підвищено обидві церковні стіни; відремонтовано дах – покрито поцинкованою бляхою, знижено стіну між Народним домом і церквою; збудовано нову стіну замість розваленої, що знаходилася в протилежному боці від згаданої каплиці, і покрито новим дахом; стіну, розвалену на вимогу магістрату між брамою й церквою, збудовано заново. На ці роботи Народний дім витратив 1274 злр. 49 кр.²⁹.

На основі свого рішення від 10 травня 1867 р. магістрат утворив Комісію, котра 16 травня 1867 р. провела огляд стану церкви й вирішила, що для спорудження храму можна використати давній костел. Голова Народного дому Й.Кульчицький запевнив, що церква буде збудована за шість років. Нову вулицю керівництво Народного дому висловило готовність відкрити із застереженням, що вона служитиме не для загалу, а лише для використання Комісією Народного дому³⁰.

Ще в 1860-х рр. почало обговорюватися питання про назву другої міської греко-католицької церкви. В.Ковальський згадував про спеціально присвячене цьому питанню засідання, на якому головував митрополит Г.Яхимович. Його учасники погоджувалися, що назва церкви повинна нагадувати одночасно про “память даной свободы Руси [...], так въ Галичинъ и благодарность русиновъ австрійському цѣсарскому домови”. Лунали пропозиції назвати церкву “св. Володимира і св. Ольги”, “св. Кирила і Мефодія”, В. Ковальський пропонував – “Воскресіння Христового”. Г.Яхимович запропонував назву “Спаса Господнього”, оскільки “нѣтъ во Львовѣ церкви Богородицы и Святых, но нѣтъ Храма Господского – та можбы удовлетворило назване “Спаса” всѣмъ”. Найприйнятнішою для присутніх виявилася пропозиція тогочасного голови Комісії М.Куземського: “Най буде те титло новой церкви “Преображеніе Господа!” въ немъ бо совокупляется наше благодареніе и наша надежда – и созидаетъ въ той праздникъ также торжество родинъ нашего августѣйшого монарха, Францъ Йосифа I”. Із цього часу в документах друга міська церква називалася Преображенською. У 1895 р., коли постало питання про зміну назви храму, В.Ковальський прогнозував загальне невдоволення “первыхъ жертволюбцѣвъ” і неохоту населення до подальших пожертвувань³¹.

Товариство уконституювалося на загальних зборах його членів 5 і 6 грудня 1872 р. (11 лютого 1869 р. намісництво затвердило статут Інституту). Головою Народного дому обрано Й.Кульчицького. До складу управління увійшли Сильвестр Гавришкевич, Теофіл Павликів, Яків Шведицький, Василь Ковальський, Михайло Малиновський, Юліан Геровський, Гавриїл Крижановський, Онуфрій Лепкий. Заступниками членів правління стали Антоній Писулінський, Йосиф Делькевич, Антін Петрушевич і Діонісій Кулачковський³². Усе керівництво Народного дому складалося головн з представників старорусинського табору.

Діячі Народного дому дедалі більше відходили від поставлених перед ними статутних завдань і переходили на русофільські позиції, використовуючи майно Народного дому для своїх вузькопартійних цілей. Про зловживання говорилось уже на першому засіданні товариства. Члени Народного дому поставили перед керівництвом питання, чому приміщення Інституту винаймає В.Ковальський за 500 злр. річних, коли за це можна отримати 13 тис. злр., і чому з фундаційного майна виплачують голові керуючої ради по 600 злр. преміальних, якщо згідно зі статутом ця посада не повинна оплачуватися взагалі. Народний дім безкоштовно

надавав приміщення русофільським товариствам “Русское Казино” та “Академическій кружок” і водночас у 1872 р. відмовив українофільському товариству “Руська Бесіда”³³. У 1884 р. правління розмістило капітали Народного дому в “Общіймъ рольничо-кредитному заведенію”, незважаючи на непорядки в цьому банку. Причиною розміщення капіталів було те, що керували в ньому представники русофільської партії³⁴.

За час своєї діяльності “Комісія” сформувала основну частину доходного фонду Інституту з пожертв, котрі надходили від населення для будівництва Народного дому та церкви (причому на церкву пожертви були більші, ніж на Народний дім), чиншу за винайм інститутських будинків та пивниці, що розміщувалася під церквою, відсотків від заставних листів і грошей, продажу книжок та ін. Надаючи пріоритет купівлі й спорудженню будинків, Народний дім намагався поставити їхню оренду на комерційну основу й зробити одним з основних джерел фінансування будівництва церкви, бібліотеки, музею та ін.

Влада вимагала від Народного дому, перш за все, реалізації культурно-освітніх завдань, тим паче що пожертви надходили саме на ті цілі. У 1867 р. Львівський магістрат почав звертати увагу на діяльність “Комісії” з причин, чому вона не будує церкви, і погрожував відібрати імператорську даровизну³⁵. Із цим питанням магістрат знову звернувся в 1870 р. до керівництва Народного дому. На це керівництво відповіло, що не має для цього достатньо фондів, і “злбно” додало, що магістрат міг би також причинитися до її будови³⁶.

Питання побудови другої міської церкви обговорювалося на першому засіданні членів Інституту. За цей час пожертви, що надійшли на користь церкви, не були виділені в окремий фонд і використовувалися спільно з іншими пожертвами та надходженнями для загальних цілей Народного дому. Зокрема, у протоколі першого загального зібрання членів Інституту зазначалося, що є легати на богослужіння, котрі в майбутньому будуть відправлятися в ново-збудованій церкві – Ничая Михаїла, Лотоцького Йосифа, Созанського Михайла, Гуменного Григорія, Метели Йосифа, Шарчинського Йоакима та ін., котрі не є складовою інститутського майна, і будуть введені в життя як тільки постане церква³⁷. На другому засіданні 23 листопада (5 грудня) 1873 р. був затверджений план будівництва церкви, запропонований С.Гавришкевичем. Для будівництва церкви обрали комісію в складі Антонія Добрянського – голова, Дениса Кулачковського – референт та О.Боднара – секретар. На першому засіданні було ухвалено, що керуюча рада розпочне будівництво церкви й реалізуватиме його в міру надходження коштів, звернеться до руського народу з проханням збирати кошти для будівництва церкви, а також до обох руських ординаріатів, аби вони заохотили духовенство та населення до цієї справи, з проханням до уряду – надати дозвіл на участь у державному лотерейному розіграші на користь Інституту³⁸.

Запланований на 1873 р. початок будівництва церкви був відкладений ще на два роки. Керуюча рада на засіданні 1 вересня 1874 р. ухвалила відкласти будівництво до весни 1875 р., пояснюючи це тим, що “плани будівництва з магістратськими не настigli в пору”, і ще з причини надто високих цін у цьому році як на робочу силу, так і на будівельні матеріали³⁹. У 1875 р. “постройка началась лишь какъ бы для формы, чтобы избѣгнутьъ налагаемыхъ магистратомъ каръ”⁴⁰.

Пожертви на будівництво церкви продовжували надходити від духовенства та населення Галичини, однак їхня кількість була значно меншою, ніж цього вимагали затрати, тому більшу частину коштів Народний дім виділяв з основного фонду. Так, у 1875 р. пожертв надійшло 204 злр. 42 кр., а витрачено 1314 злр. 98 кр., у 1876 р. пожертви становили 439 злр. 18 кр., а витрати – 788 зр. 83 кр.⁴¹.

23 листопада (5 грудня) 1876 р. помер голова Народного дому Йосиф Кульчицький. Його наступником став В.Ковальський. На загальних зборах членів Інституту до складу правління увійшли: М.Малиновський (заступник голови), о. Й.Лопатинський, М.Сивуляк, А.Петрушевич, Т.Павликів, І.Добрянський, О.Лепкий, Ю.Геровський, С.Гавришкевич, о. Ю.Літинський, о. Г.Крижановський, П. Черлунчакевич.

З 1877 до 1879 рр. будівництво церкви було призупинено й велися лише незначні ремонтні роботи, у зв’язку з браком коштів. У 1878 р. борг Інституту становив 35505 злр. 55 кр.

Причиною цього були як борги за придбані будинки, так і загальна економічна криза, що спричинила зниження чиншу за оренду приміщень у Народному домі⁴².

У 1878 р. магістрат вимагав від Інституту відкриття нової вулиці, завершення робіт до 1881 р., у протилежному разі погрожував розібрати будову, а вартість стягнути з рахунку Народного дому. “Кто другой может быть и перепугался бы такого рѣшения Львовского магистрата, но не управляющей совѣтъ, для котораго та угроза магистрата не была первою, а и тѣ угрозы, [...] имѣли свою хорошу сторону, такъ какъ совѣтъ зналъ ними воспользоватись. Они переводились къ прошениямъ въ Вѣдень” – таке прохання керуюча рада направила 7 березня 1877 р. до уряду, однак на цей раз отримала відмову⁴³. 2 вересня 1880 р. Інститут відвідав імператор Франц Йосиф I. Голова Народного дому В.Ковальський ознайомив його з планами церкви, про які монарх схвально відгукнувся. На питання імператора, коли буде завершено будівництво, В. Ковальський відповів, що за наявності коштів будівництво закінчиться за три роки. Франц Йосиф I відзначив, що церква “буде хорошою пам’ятною спорудою і причиниться до прикраси міста”⁴⁴.

У 1880 р. було відновлено будівельні роботи й виведено до потрібної висоти нову стіну для пресвітерію, на що витрачено 13482 злр. 56 кр.⁴⁵. У 1881 р. справу будівництва церкви провадили М.Малиновський, Т.Павликів, С.Гавришкевич і зодчий Альберт Гаар. За цей рік проведено перебудову 1/3 частини старих стін будівлі, згідно з прийнятим планом, і витрачено 13058 злр. 70 кр. Голова Народного дому Й.Делькевич наголошував, що побудова церкви є найважливішим завданням для Інституту, і “церква засвідчить нашим нащадкам, що ми дбали про нашу народність і твердо вірили в наше майбутнє”⁴⁶. У 1882 р. продовжували перебудову розвалин колишньої університетської бібліотеки: розібрано всі старі стіни, вимурувано на цементі чотири срібні пілястри, на яких виведено аркади під головний купол; на пресвітерії поставлено дах і покрито мідною бляхою; над пресвітерієм повністю викладено головний гзимс. На ці роботи витрачено 17387 злр.⁴⁷.

У 1883 р. відбулися зміни в керівництві Інституту: 15 (27) липня склав повноваження голова Народного дому В.Ковальський, який отримав призначення радника двору у Відні, а на його місце обрано М.Малиновського, заступниками – Т.Павликова й А.Петрушевича. До складу правління увійшли: І.Величко, С.Гавришкевич, Ю.Геровський, І.Добрянський, Г.Крижановський, О.Лепкий, К.Літинський, А.Яновський⁴⁸. На VII загальних зборах Народного дому 26 вересня (8 жовтня) 1884 р. новим головою обрано Ю.Геровського, а до складу правління, окрім осіб, що були в попередній керуючій раді, увійшли нові – Д.Вінцковський, М.Король, І.Костецький, О.Лепкий, А.Нечай та Я.Шведицький⁴⁹.

У 1883 р. продовжено реконструкцію церковних стін, поставлено головний гзимс із тесаного каменю на три метри вниз, збудовано всю споруду церкви, виведено стіни під купол над дахом⁵⁰. Коштів для будівництва було недостатньо. Загальноінститутські борги надалі зростали. На VIII загальному засіданні членів Народного дому 26 листопада 1885 р. вирішено взяти позику для будівництва церкви з депозиту М.Качковського в розмірі 24471 злр. 63 кр. і з депозиту Целевича 1737 злр. 43 кр.⁵¹. Однак і це не врятувало ситуацію. Упродовж 1886–1887 рр. Інститут лише розраховувався з боргами за рахунки, за будівництво церкви в 1884–1885 рр. у розмірі 3538 злр. 50 кр. Загальні витрати на церкву становили 82270 злр. 75 кр., не враховуючи несплачені рахунки за мулярські роботи 1562 злр. 78 кр. На IX загальному засіданні членів Народного дому в 1887 р. було вирішено призупинити будь-які роботи, пов’язані з будівництвом як церкви, так і будинків, із причини спорудження нового будинку під номером 77, на котрий витратили великі суми. Як зазначав голова Народного дому Й.Делькевич, належало думати про пошуки подальших фондів для продовження й закінчення будівництва церкви, обсяг яких дорівнюватиме витраченій до цього часу сумі, а можливо, і перевищить її⁵².

Таким чином, за час із 1874 до 1887 рр. було виконано приблизно 2/3 робіт. Потрібно було ще закінчити спорудження головного купола, фронтову частину з двома куполами й дзвонами, упорядкувати площу, що прилягала до церкви із західної сторони. Загальні витрати на цей час сягнули 84 тис. гульденів. Виконані роботи отримали позитивні відгуки спеціалістів.

Як відзначали сучасники, уся побудова церкви є в “повному значенні того слова солідною і хорошою”⁵³.

29 травня 1887 р. голова Народного дому Ю.Геровський унаслідок переїзду в Інсбрук склав свої повноваження. На його місце керівна рада обрала Й.Делькевича, а 28 листопада цей вибір зробили й IX загальні збори Народного дому. До складу керівництва увійшли – Т.Павликів, о. Рейтаровський, І.Костецький, В.Лагола, А.Добрянський, А.Петрушевич, О.Лепкий, І.Величко, Д.Вінцковський, а відповідальними за будівництво церкви обрано о. С.Гавришкевича, о. Й.Делькевича, о. Ю.Літинського⁵⁴.

У 1889 р. роботи по спорудженню церкви вдалося відновити. З 1889 до 1890 рр. розібрано старий дах на фронтівій частині на вул. Краківській і демонтовано зверху під тією частиною зіпсовані мури, натомість збудовано нові, до такої висоти, що можна було на них збудувати обидва куполи, котрі покрито в 1890 р. мідною бляхою й поставлено хрест. Його виготовив коваль Осип Пендюк⁵⁵. Витрати на церкву з 1888 до 1890 рр. сягали 98102 злр. 44 кр. З 1874 до 1890 рр. пожертв на користь церкви надійшло 6351 злр. 78 кр.

31 серпня 1893 року магістрат Львова звернувся до Народного дому з вимогою в тридцятиденний термін подати план огорожі, котрою площа за церквою Народного дому буде відгороджена від вул. Театральної, розібрати старі стіни, що там залишилися, закрити двері від вул. Скарбківської, що вели до пивниці під церквою, і слідкувати, щоб довкола церкви завжди був порядок і чистота. З (15) вересня 1893 р. на засіданні керівництво Народного дому просило С.Гавришкевича підготувати необхідні плани. Проект огорожі подвір’я розробляли архітектори Теофіл Жулинський і Михайло Гулейко. Тяганина навколо питання огороження церковного подвір’я точилася кілька років. Рішенням від 19 червня 1896 р. магістрат повідомляв Народний дім, що не вдовольняє його прохання про спростування лінії за церковною площадкою від вул. Театральної, з метою приєднання півкруга до церковної площі. На цьому півкрузі магістрат планував поставити лавки, а пізніше – якийсь пам’ятник⁵⁶. Щоб відстояти своє рішення, С. Гавришкевич запропонував віддати місту смугу землі⁵⁷.

З 1894 до 1896 рр. завершено всі внутрішні роботи в середньому куполі, поставлено там фігури дванадцяти апостолів і засклено 12 вікон. Від вул. Краківської розширено головні хори. На обох ризницях від вулиць Скарбківської й Корняків побудовано куполи, споруджено на них хрести й засклено в пресвітерії три вікна, у вікнах від вул. Скарбківської вміщено зображення св. Кирила і Мефодія, від вул. Корняків – св. Володимира і Ольги, у вікні під хорами – зображення Спасителя. Відгороджено площу коло церкви від вул. Театральної, Корняків і Скарбківської кам’яним фундаментом. У 1896 р. Інститут залучав для будівництва церкви не тільки власні інститутські доходи, але й кошти, отримані від надзвичайних прибутків із фонду М.Качковського. Вичерпавши таким чином інститутські запаси на будівництво церкви, зважаючи на нестачу матеріальних засобів із чистих доходів Інституту, керуюча рада не могла виконати попереднього рішення загальних зборів щодо відкриття бібліотеки із читальнею (її було відкрито лише в 1903 р.). Зважаючи на те, що завершення церковних робіт вимагало великих коштів і Народний дім не міг би ще тривалий час зробити нічого важливого для наукових цілей, голова Народного дому Й.Делькевич запропонував на загальних зборах Народного дому в 1896 р. змінити дотеперішній план будівництва таким чином, щоб у Преображенській церкві виконати лише ті роботи, котрі необхідні для її відкриття, а гроші, котрі кожного року залишатимуться для завершення цих робіт, використати для відкриття бібліотеки, музею, нумізматичної колекції та ін.⁵⁸. Щодо терміну завершення будівництва, то називалася дата 1898 рік.

Починаючи з 1896 р. Інститут у фінансових звітах показував, що його доходи перевищували видатки. При цьому окремо вказувалася заборгованість за позичені кошти в літературної фундації ім. М. Качковського, котрі він залучав включно до 1900 р., та ін., гарантом яких виступала власна нерухомість. За користування цими коштами Інститут сплачував 4% щорічно⁵⁹. Таким чином, відокремивши власні та позичені кошти, Інститут намагався показати прибутковість своєї діяльності. Це доводило, що Інститут усе ж знаходиться в задовільному стані, і відкривало можливість і надалі брати кредити.

Руська суспільність вимагала якнайшвидшого відкриття церкви Народного дому. 7 (19) січня 1898 р. о. Стефан Кобилянський звернувся до керівництва Народного дому з пропозицією об'єднати відкриття церкви та святкування 25-ї річниці Товариства ім. М. Качковського. Цього ж року звернення до Народного дому про відкриття церкви 6 серпня 1899 р. підписали тридцять дев'ять львів'ян греко-католицького обряду⁶⁰.

У 1898 р. за продовження мулярських і каменярських робіт усередині церкви (збудовано поміст в усій церкві, закуплено 5 дзвонів (“Василій”, “Борис”, “Георгій”, “Гліб” і “Безіменний”), виготовлених фірмою Антона Серафима в Калуші й Карла Швабе в Бялій, споруджено поміст і в ложах викладено мідними плитами). У травні 1898 р. установлено ще шість вітражів у вікнах бічних нав із сюжетами: “Борис і Гліб”, “Великомучениця Параскевія”, “Великомученик Георгій” – у північній наві; “Св. Антоній і Феодосій”, “Великомученик Дмитрій”, “Великомучениця Варвара” – у південній. Їх виконала тірольська скляна гута в Інсбруку. 1898 р. споруджували великий престол, кошти на котрий (1000 злр.) Інститут отримав від жертводавця⁶¹. Роботи з установлення підлоги в церкві виконав зодчий І. Левитський. Керамічні плитки доставляли з Праги та Відня, пісковик на сходи – зі Струсова, мармур – з Кжешовіц (родинний маєток Потоцьких під Краковом).

Незважаючи на постійні скарги, важке фінансове становище та нестачу коштів у 1901 р., борги перед фондом ім. М. Качковського та іншими фондами, Народний дім купив будинок під номером 75, для чого взяв позику в приватної особи Ундеркової⁶².

У справі внутрішнього оздоблення церкви чималу роль відіграв комітет руських жителів греко-католицького обряду, до складу котрого входили М. Шпортун, Василь Король, В. Цвикловський, Кароліна Король, Анна Косиба та А. Гуменюк. Вони зібрали хоругви, прапори, фелони та ін.⁶³. Було створено церковний комітет для обговорення внутрішнього облаштування церкви, до якого входили члени Народного дому Й. Делькевич, Т. Павликів, С. Гавришкевич, Є. Герасимович, Д. Кулачковський, О. Лепкий і секретар Народного дому В. Лагола. Для вирішення найважливіших і спірних питань щодо внутрішнього оздоблення церкви комітет запрошував членів керуючої ради Народного дому⁶⁴. У Народному домі вже зберігалися декілька фелонів, чаш (деякі з них – срібні), підсвічників, підлампадників, хрестів та ін. Їх подарували Володимир Терлецький, Іван Назарович (парох із Вербижан), Григорій Шашкевич та ін.⁶⁵.

У 1901 р. будівництво церкви в основному завершено. За два останні роки збудовано та встановлено іконостас, ковчег, два великі підсвічники перед іконостасом, дві пролам'ятні таблиці, одну з яких присвячено Францу Йосифу I як засновнику цього храму, іншу – руському народові, що жертвував кошти. Іконостас збудовано згідно з вимогами греко-католицького обряду. Керуюча рада Народного дому намагалася, щоб ікони також відповідали візантійським мистецьким канонам⁶⁶. Церква могла помістити близько 3500 осіб. Такої просторої церкви досі не було в Галичині.

Художник Теофіл Копистянський брав участь в оформленні церкви й створив запрестольний образ Преображення Господнього. Висота ікони сягала близько трьох метрів, а ширина – двох метрів. Полотно впродовж трьох років керівництво Народного дому повертало йому на доопрацювання, що зіпсувало їхні взаємини. Згодом для виконання образів в іконостасі запросили польського живописця Тадеуша Попеля. Серед полотен, розміщених в інтер'єрі церкви, є два відомі твори Корнила Устияновича – “Христос перед Пилатом” і “Мойсей”, твори М. Осінського, А. Коверка та дві високомистецькі картини невстановленого автора⁶⁷.

У 1903–1905 рр. Народний дім заплатив борги 14483 к. за роботи, виконані в 1901–1902 рр. Загалом на будівництво церкви витратили 467052 к. 91 гел. З 1902 р. Народний дім нових робіт у церкві не проводив, а біжучі витрати покривав уже з доходів церкви. На загальних зборах членів Народного дому 25 листопада 1905 р. було ухвалено утворити окремий церковний фонд, з відсотків від якого можна було б покривати всі витрати для закінчення будівництва Преображенської церкви⁶⁸.

З 5 до 13 квітня 1902 р. у Преображенській церкві вже відбувалися місійні великопісні богослужіння з проповідями й причащеннями. Місіонерами були львівські василіани. Перед

початком місійних богослужінь великий престол із дозволу митрополита благословив о. Мартин Пакиж.

Освячення храму відбулося 16 (29) квітня 1906 р. Здійснив його митрополит Андрей Шептицький разом з єпископами Перемишльським і Станіславівським Костянтином Чеховичем і Григорієм Хомишиним. 20 січня 1908 р. Митрополичий ординаріат визнав за Народним домом право патронату над Преображенською церквою⁶⁹.

Галицькі українці усвідомлювали потребу спорудження греко-католицького храму у Львові, оскільки існуюча Успенська церква не відповідала потребам віруючих. Це завдання взяла на себе Головна Руська Рада як перший політичний орган українців Галичини й захисник їхніх прав та інтересів. Із заборонаю діяльності політичних організацій у краї ГРР реорганізувалася в Комісію, завідуєчку справами будівництва Народного дому та другої міської греко-католицької церкви, а згодом уконституювалася як Інститут “Народний дім”. Уряд, що подарував нерухомість для спорудження храму, та українське населення, що жертвувало кошти, сподівалися на швидке виконання керівництвом Народного дому одного з найважливіших своїх завдань. Однак русофільське керівництво Інституту надало перевагу спорудженню головного будинку, придбанню нерухомості, що приносила прибутки від оренди, перед виконанням таких завдань, як спорудження церкви, заснування бібліотеки, музею та ін. Майно Народного дому керівництво використовувало для своїх політичних цілей і відтягнуло спорудження церкви майже на тридцять років.

- ¹ Барвінський О. Історичний огляд засновин Народного Дому у Львові / О. Барвінський. – Львів, 1908.
- ² Дьдошак В. Руско-народна інституція “Народный Домъ во Львовѣ си початокъ, основане и теперѣшний станъ / В. Дьдошак. – Львовъ, 1885
- ³ Стефанович О. Причинки до історії “Народного Дому” у Львові / О. Стефанович. – Львів, 1906.
- ⁴ Вьнцковскій Д. Вторая городская церковь во Львовѣ / Д. Вьнцковскій. – Львовъ, 1893.
- ⁵ Свистунъ Ф. И. Освященіе второй Львовской городской Преображенской церкви “Народного Дома”. 1906 г. / Ф. И. Свистунъ // Вѣстникъ “Народного Дома”. – Львовъ, 1906. – 16(29) апрѣля; Левъ Трещаконскій его жизнь и общественная дѣятельность. – Львовъ, 1910.
- ⁶ Могитич Р. Преображенська церква. Історико-архітектурний атлас Львова / Р. Могитич. – Львів, 1997. – Серія : II. Визначні будівлі. – Зошит 2.
- ⁷ Сухий О. Від русофільства до москвофільства. Російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ столітті / О. Сухий. – Львів : [б. в.], 2003.
- ⁸ Орлевич І. З історії будівництва Преображенської церкви у Львові / І. Орлевич // Історія релігій в Україні. – Львів : [б. в.], 2005. – Кн. I. – С. 436–446; Заходи Народного дому щодо будівництва Преображенської церкви та заснування її парафії // Історія релігій в Україні. – Львів : [б. в.], 2006. – Кн. I. – С. 430–442.
- ⁹ Зоря Галицка. – Львів. – 1849. – Ч. 34. – 16 (28) цвітня.
- ¹⁰ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 130, оп. 1, спр. 6, арк. 40.
- ¹¹ Барвінський О. Історичний огляд засновин Народного Дому у Львові / О. Барвінський. – Львів : [б. в.], 1908. – С. 6.
- ¹² ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 130, оп. 1, спр. 6, арк. 41.
- ¹³ Дьдошак В. Руско-народна інституція “Народный Домъ во Львовѣ си початокъ, основане и теперѣшний станъ. – Львовъ, 1885. – С. 8; Вьнцковскій Д. Вторая городская церковь во Львовѣ / В. Дьдошак // Галичанинъ. – 1893. – Ч. 154. – 14 (26) липня.
- ¹⁴ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 130, оп. 1, спр. 6, арк. 41.
- ¹⁵ Там само. – Ф. 130, оп. 1, спр. 328, арк. 1.
- ¹⁶ Справозданіе комісії завідуєщої справами дома народного на засіданію Ради головної дня 15(27) мая 1851 // Зоря Галицка. – 1851. – Ч. 49. – 13 (25) червня.
- ¹⁷ Дьдошак В. Руско-народна інституція “Народный Домъ во Львовѣ си початокъ, основане и теперѣшний станъ / В. Дьдошак. – Львовъ, 1885. – С. 15.
- ¹⁸ Вьнцковскій Д. Вторая городская церковь во Львовѣ / Д. Вьнцковскій // Галичанинъ. – Львів, 1893. – Ч. 140. – 26 червня (8 липня).
- ¹⁹ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 130, оп. 1, спр. 70, арк. 8, 11–15.
- ²⁰ Зоря Галицка. – 1852. – Ч. 10. – 6 лютого.
- ²¹ Могитич Р. Преображенська церква... – С. 5–6.

22. Зам'ячання на статью Г.Н.У. въ отношеніи Дома Народного и второй городской церкви Русской въ Львовѣ, в Зорѣ Галицкой Ч. 102 м. г. помещеную // Зоря Галицкая. – 1852. – Ч. 27. – 9 квітня.
23. Комисія предстоящая дѣламъ созиданія второго въ Львовѣ городского греко-католического храма Божого, и основанія руско-народного Института, приносит до всенародной вѣдомости справоположеніе дѣланій своихъ, вкупѣ съ прилижающимъ виказомъ приходовъ и тихъ же опредѣленія за 1853 и 1854. – Львовъ, 1856.
24. Вѣнцковскій Д. Вторая городская церковь во Львовѣ / Д. Вѣнцковскій. – Львовъ, 1893. – С. 172.
25. Там само. – С. 177.
26. ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 130, оп. 1, спр. 70, арк. 97–98.
27. Комисія предстоящая дѣламъ созиданія второго въ Львовѣ городского греко-католического храма Божого, и основанія руско-народного Института, приносит до всенародной вѣдомости справоположеніе дѣланій своихъ, вкупѣ съ прилижающимъ виказомъ приходовъ и тихъ же опредѣленія за 1853 и 1854. – Львовъ, 1856. – С. 2.
28. Наши дѣла // Слово – Львів, 1872. – Ч. 123. – 18 (30) листопада.
29. ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 130, оп. 1, спр. 3, арк. 119, 120.
30. Там само. – Арк. 113–115.
31. Там само. – Ф. 130, оп. 1, спр. 899, арк. 3–4.
32. Протоколъ засѣданій первого общаго собранія членовъ русскаго Института “Народный Домъ” во Львовѣ на дняхъ 23 і 24 листопада (5 і 6 студня) 1872 г. – [б/д, б/м. в]. – С. 10.
33. Дѣдошакъ В. Руско-народна інституція “Народный Домъ” во Львовѣ си початокъ, основане и теперѣшний станъ / В. Дѣдошак. – Львовъ, 1885. – С. 17–18; 40–41.
34. ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 130, оп. 1, спр. 78.
35. Вѣнцковскій Д. Вторая городская церковь во Львовѣ / Д. Вѣнцковскій. – Львовъ, 1893. – С. 177.
36. ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 130, оп. 1, спр. 78.
37. Протоколъ засѣданій первого общаго собранія членовъ русскаго Института “Народный Домъ” во Львовѣ на дняхъ 23 і 24 листопада (5 і 6 студня) 1872 г. – [б/д, б/м. в]. – С. 8–9.
38. Там само. – С. 15–22.
39. Протоколъ засѣданій второго общаго собранія членовъ русскаго Института “Народный Домъ” во Львовѣ на дняхъ 17(29) и 18(30) сентября 1874 г. – Львовъ, 1875. – С. 4.
40. Вѣнцковскій Д. Вторая городская церковь во Львовѣ / Д. Вѣнцковскій. – Львовъ, 1893. – С. 176.
41. Протоколъ засѣданій третього общаго собранія членовъ русскаго Института “Народный Домъ” во Львовѣ на дняхъ 17 (29) и 18 (30) сентября 1875 г. – [б/д, б/м. в]. – С. 1, 4; Протоколъ засѣданій надпорядочного общаго собранія членовъ русскаго Института “Народный Домъ” во Львовѣ бывшего дня 3 (15) сентября 1876. – [б/д, б/м. в]. – С. 1, 4.
42. Росчетъ приходовъ и расходовъ Института “Народный Домъ” в Львовѣ за 1879 г. – С. 1.
43. Вѣнцковскій Д. Вторая городская церковь во Львовѣ / Д. Вѣнцковскій. – Львовъ, 1893. – С. 172.
44. Отчетъ о дѣтельности Управляющаго Совѣта русскаго народнаго Института “Народный Домъ” во Львовѣ за 1880 г. и предосчетъ на 1881 г. – Львовъ, 1882. – С. 10.
45. Там само. – С. 45.
46. Отчетъ о дѣтельности Управляющаго Совѣта русскаго народнаго Института “Народный Домъ” во Львовѣ за 1881 г. с протоколомъ VI Общаго Собранія членовъ Института “Народный Домъ” во Львовѣ. – Львовъ, 1882. – С. 5.
47. Отчетъ о дѣтельности Управляющаго Совѣта русскаго народнаго Института “Народный Домъ” во Львовѣ за 1882 г. и предосчетъ на 1883 г. – Львовъ, 1883. – С. 3.
48. Вѣстникъ “Народнаго Дома”. – 1883. – Ч. 9. – 1(13) августа. – С. 85.
49. VII Общее Собрание членівъ Института. 26 сентября (8 октября). 1884 // Вѣстникъ “Народнаго Дома”. – 1884. – Ч. 23. – 1(13) октября. – С. 207.
50. Отчетъ о дѣтельности Управляющаго Совѣта русскаго народнаго Института “Народный Домъ” во Львовѣ за 1883 г. и предосчетъ на 1884 г. – Львовъ, 1884. – С. 3.
51. VIII Общее Собрание членівъ “Народнаго Дома” 26 ноября (8 декабря) 1885 // Вѣстникъ “Народнаго Дома”. – 1885. – Ч. 37. – 1(13) декабря. – С. 328.
52. IX Общее Собрание членівъ “Народнаго Дома” 26 ноября (8 декабря) 1887 // Вѣстникъ “Народнаго Дома”. – 1887. – Ч. 61. – 1(13) декабря. – С. 540, 571.
53. Вторая городская церковь во Львовѣ // Вѣстникъ “Народнаго Дома”. – 1889. – Ч. 74. – 1(13) января. – С. 553.
54. IX Общее Собрание членівъ “Народнаго Дома” 26 ноября (8 декабря) 1887 // Вѣстникъ “Народнаго Дома”. – 1887. – Ч. 61. – 1(13) декабря. – С. 553.
55. Могитичъ Р. Преображенська церква... – С. 9.

56. ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 130, оп. 1, спр. 927. – С. 3, 46.
57. Могитичъ Р. Преображенська церква... – С. 15.
58. Отчетъ о дѣтельности Управляющаго Совѣта русскаго народнаго Института “Народный Домъ” во Львовѣ за время отъ 26 листопада (8 грудня) 1893 по день 26 листопада (8 грудня) 1896 г. и о нынѣшнемъ состояніи находящихся в Народномъ домѣ научныхъ пособій и сборовъ // Вѣстникъ “Народнаго Дома”. – 1896. – Ч. 169. – 1(13) декабря. – С. 1240–1241.
59. Вѣстникъ “Народнаго Дома”. – 1897. – Ч. 173. – 1 (13) апрѣля. – С. 2284.
60. ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 130, оп. 1, спр. 919, арк. 2–3, 5–6.
61. Там само. – Ф. 130, оп. 1, спр. 915, арк. 2.
62. Вѣстникъ “Народнаго Дома”. – 1900. – Ч. 210. – 1(14) мая. – С. 1524, 1530.
63. Там само. – 1899. – Ч. 210. – 1(13) июня.
64. Там само. – 1899. – Ч. 201. – 1(13) августа. – С. 1445.
65. Вторая городская церковь во Львовѣ при “Народномъ домѣ” // Временникъ Ставропигійскаго Института. – Львовъ, 1892. – С. 146.
66. Вѣстникъ “Народнаго Дома”. – 1902. – Ч. 238. – 1(14) сентября. – С. 1690; Вѣстникъ “Народнаго Дома”. – 1900. – Ч. 212. – 1(14) сент. – С. 1544.
67. Могитичъ Р. Преображенська церква... – С. 15.
68. Преображенская (вторая городская) церковь во Львовѣ при “Народномъ домѣ” // Временникъ Ставропигійскаго Института мѣсяцесловомъ на годъ 1901. – Львовъ, 1901. – С. 92, 155, 164.
69. ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 130, оп. 1, спр. 909, арк. 7–8.

The member of the National house (Narodnyi Dim) build up the Preobrazhenska church in L'viv and founder her parish. They preferred the construction of the main building of the National house, buying of the property and creating the basic fond of the institution above the fulfilment of the cultural-educational tasks, one of those was the building of the church.

Key words: L'viv, National house (Narodnyi Dim), Preobrazhenska church, Russophiles

УДК 930.1: 908 (477.83/.86)

ББК 63.3 (4 Укр) 5

Борис САВЧУК, Олена ДУТЧАК

СТАНОВЛЕННЯ ГАЛИЦЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА: ІСТОРИОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Стаття присвячена розгляду проблем становлення галицького краєзнавства в українській і польській історіографії. Виокремлено основні чинники, що визначали тематику й методологічну спрямованість наукових праць на кожному з етапів розвитку української та польської історичної науки наприкінці XIX – на початку XX ст. Зроблено висновок про недостатню наукову розробку проблеми становлення галицького краєзнавства.

Ключові слова: історіографія, краєзнавство, туристично-краєзнавчий рух.

Наукознавство як окрема галузь знання сформувалося близько ста років тому. Незважаючи на це, дослідження історії української науки практично не проводилися. Характеризуючи історіографічну ситуацію, що склалася нині в сучасній українській історичній науці, можна констатувати відсутність узагальнюючих праць, присвячених дослідженню процесу розвитку української науки загалом і становленню краєзнавства як наукового напрямку зокрема.

У сучасній українській історичній науці практично відсутні узагальнюючі історіографічні праці академічного характеру, що проливають світло на процес формування методологічного інструментарію як історичного, так і будь-якого іншого напрямку краєзнавства. Ця тенденція є характерною не тільки для галицького краєзнавства. З одного боку, на загальнонаціональному рівні здійснено досить мало спроб систематизації краєзнавчих досліджень учених попередніх поколінь. З іншого боку, у сучасній історичній науці спостерігається збільшення зацікавленості вчених краєзнавчою тематикою. Упродовж останніх років така тенденція

тільки посилюється – зростає кількість наукових краєзнавчих видань, а також конференцій із цієї тематики. Однак більшість наявних публікацій характеризуються звуженістю у виборі предмета дослідження, фрагментарністю й описовістю, тому далеко не вичерпують усієї глибини й складності проблеми. Наявна наукова література з даної проблеми не дає повної відповіді на значне коло питань, пов'язаних із визначенням впливу ряду чинників, що мали безпосередній вплив на формування наукового підґрунтя краєзнавчих досліджень, що здійснювалися у контексті такого масштабного суспільного явища, як туристично-краєзнавчий рух другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Особливої актуальності та суспільної значущості ця проблема набуває сьогодні, на зламі століть, коли українські науковці намагаються переосмислити основні віхи розвитку української науки, дати належну оцінку її здобуткам і передбачити можливі шляхи розвитку. Саме з інтенсивністю й глибиною таких досліджень пов'язане гостре усвідомлення кризових явищ, прояви яких відчутні не тільки в цілому комплексі соціогуманітарних наук, а й навіть у низці наук економічного спрямування.

Упродовж останніх двох десятиліть українські науковці, перебуваючи в стані пошуку можливих шляхів виходу з методологічної кризи, притаманної всьому посткомуністичному простору, одним із можливих способів вирішення проблеми пропонують перейняття теоретико-методологічних напрацювань учених західноєвропейських країн. Але механічне перенесення на український науковий ґрунт здобутків західної історіографії не завжди приносить очікувані результати у зв'язку з відсутністю готовності вітчизняної історіографії сприйняти й належним чином апробувати запропоноване. Власне тому надзвичайної актуальності набуває проблема дослідження глибинних основ формування та розвитку вітчизняної історичної науки з урахуванням сукупності всіх чинників, що мали безпосередній вплив на її становлення.

Формування краєзнавства як наукового напрямку на території Галичини почалося в другій половині ХІХ ст. і до початку Першої світової війни проходило у формі двох протилежних і одночасно взаємопов'язаних і взаємозумовлених процесів. Наукові краєзнавчі дослідження Івана Франка та інших українських науковців, зокрема й членів НТШ, а також відповідні здобутки польських і німецьких учених, об'єднаних у Товариство приятелів наук, татранське, краєзнавче та ряд інших товариств, – усі ці напрацювання були здійснені в єдиному соціокультурному просторі, єдність якого була зумовлена не тільки територіально-сусідськими зв'язками, державними кордонами й особливостями політичних реалій Австро-Угорської імперії, а й кількостолітніми традиціями співіснування українців і поляків на території Галичини.

На жаль, проблема становлення краєзнавства на території Галичини не стала предметом окремих досліджень як українських, так і польських істориків. Зокрема, не вивчалася вона як складова краєзнавчого руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Усе ж окремі аспекти досліджуваної теми знайшли висвітлення в працях учених різних періодів і наукових напрямів: Б.Гаврилів¹⁻², З. Зайцевої³⁻⁴, В.Кубійовича⁵, Л.Лазурка⁶, О.Яся⁷ та ін. Але їхні дослідження не розкривають цілісної картини формування краєзнавства на території Галичини, висвітлюючи лише певні аспекти цього процесу.

Характерною рисою української історіографії туристично-краєзнавчого руху є однобічність і, як наслідок, необ'єктивність у висвітленні краєзнавчих напрацювань галицьких науковців другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Головним недоліком української історіографії виступає глорифікація краєзнавчих здобутків українських учених, здійснених упродовж другої половини ХІХ ст., оскільки в цей період значно масштабнішими та ґрунтовнішими були здобутки польських і німецьких дослідників Галичини. Лише на зламі ХІХ і ХХ століть українське краєзнавство набирає обертів.

Протягом ХХ ст. в українській історіографії утвердилася традиція дослідження краєзнавчих здобутків лише українських науковців, що унеможливило об'єктивну реконструкцію процесу становлення краєзнавчих досліджень у Галичині. Особливо актуальним є вказане твердження стосовно другої половини ХІХ ст., коли українське краєзнавство перебувало в стані формування. У працях польських і німецьких науковців того періоду можна побачити цілі розділи, присвячені методологічним проблемам збору та наукової інтерпретації зібраного матеріалу⁸⁻¹⁰.

На початковому етапі становлення краєзнавчих досліджень на території Галичини проходило у формі мандрівництва, у процесі якого здійснювався збір краєзнавчого матеріалу. Воно постало в рамках національно-культурного відродження галицьких українців і було спрямоване на етнографічне, історичне, мовознавче дослідження території Галичини. Таку спрямованість українського руху сучасний український науковець О.Ясь пояснює запізнілим проникненням і поширенням територією українських земель ідей романтизму: “Подібно до західноєвропейських теренів хвиля романтизму привнесла з собою зацікавлення етнографічним матеріалом, медієвізацію інтересів ряду вчених і освіченої громадськості, ностальгічні настрої, що дивним чином сполучилися з залишками автономіського патріотизму, та поширення праць з обсягу місцевої старовини і обласної (регіональної) історії... Романтичні тенденції доволі швидко та виразно проступають в українській історичній думці ХІХ ст. у вигляді кількох типів історіографічних практик: “мовної”, “етнографічної” та “історичної”, які часто-густо співіснували в науковій творчості того чи іншого історика”¹¹.

Характерними особливостями “польського мандрівництва” було те, що воно, по-перше, пов'язувалося з терміном “туристичне освоєння Галичини” (в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. у колах польської інтелігенції спостерігалася так звана “мода на туризм”), по-друге, краєзнавчі дослідження польських учених проводилися із точки зору вивчення території як однієї із земель, що споконвіку належала Польщі¹²⁻¹³.

Патріотизм у працях українських і польських краєзнавців другої половини ХІХ – початку ХХ ст. часто виступав як наріжна теоретико-методологічна складова, яка часто була орієнтиром при виборі тематики та постановці завдань дослідження. На жаль, вивчення впливу ідеологічно-патріотичних і ментальних орієнтирів дослідника на вибір ним теми дослідження та подальше проведення евристичної й аналітико-синтетичної діяльності не здійснювались. Ураховуючи велику кількість праць як польських так і українських науковців, де вищевказані чинники мали достатньо вагомий вплив на формування концепції дослідження, – перед сучасними істориками відкриваються нові простори для реалізації плідної наукової діяльності. Яскравим прикладом наведеному є праця польського вченого Ясека Ібужевського під назвою “Креси”¹⁴. На сторінках розділу “Kresy drugiej gzeszyzypolitej”, присвяченого огляду суспільного життя українських земель, він наводить їх власну класифікацію. Правобережну Україну вчений називає “втраченими кресами”, а про Галичину говорить як про “одвічні польські землі, які зараз перебувають у складі іншої держави”¹⁵. Схожі висловлювання можемо знайти й про білоруські та литовські “креси”.

Аналізуючи праці польських та українських краєзнавців, на категоріально-понятійному рівні можна прослідкувати зіткнення двох діаметрально протилежних “принципів історизму” – українського та польського. Практично всі праці польських авторів, що стосуються проблеми становлення галицького туристично-краєзнавчого руху, містять викривлення, що аж ніяк не відповідають реальному стану речей. Під заголовком “Туристика в Польщі” містяться відомості про розвиток туризму в Українських Карпатах¹⁶⁻¹⁹, часто під словосполученням “Польські Карпати” малося на увазі гірську систему не тільки на польській території, а й на території українських земель...

Аналіз розвитку науки неможливий без огляду чинників, що безпосередньо впливали на її формування. До останніх, безумовно, належать міфи та стереотипи, що сформувалися в галицькому суспільстві й були результатом тривалого українсько-польського протистояння, яке поклато свій відбиток на всі без винятку сфери суспільного життя Галичини не тільки ХІХ, а й упродовж першої половини ХХ ст. Найбільш виразно відгомін протистояння було відчутно в тогочасній політичній ситуації та науках гуманітарного спрямування.

Українсько-польське протистояння було перешкодою для об'єктивної оцінки українськими науковцями здобутків польських учених, що досить негативно позначилося на розвитку українського краєзнавства, зумовлюючи його відставання насамперед у “конструюванні” теоретико-методологічного інструментарію.

* У досліджуваній період терміна “туризм” не існувало. У польській, а також, відповідно, і в українській мові вживалися терміни “туристика” (“turystyka”) та “мандрівництво” (“wandrownictwo”).

Леонід Зашкільняк основною причиною відкидання та несприйняття українськими істориками напрацювань польських науковців вважає те, що “впродовж двох останніх століть українські історіографи були змушені вести непримиренну “війну пер” за формування самостійної версії(й) історії України із сусідніми історіографіями ... за утвердження в історичній свідомості перш за все українців, але також поляків і росіян, історичного “портрету” України”²⁰.

Незважаючи на те, що майже в усіх працях, що стосуються тих чи інших аспектів історичного розвитку галицького суспільства, іде мова про поляків, протягом усього ХХ ст. в українській історичній науці не було здійснено жодного історіографічного дослідження, присвяченого процесу формування польського туристично-краєзнавчого руху. Виняток становить праця Івана Франка “Галицьке краєзнавство”²¹, яка досі залишається однією з найбільш вдалих спроб показати стан розвитку краєзнавчих досліджень на території Галичини наприкінці ХІХ ст. Унікальність цієї праці полягає в тому, що автором максимально об’єктивно висвітлено наукові здобутки представників усіх етнічних груп Галичини, а також іноземних мандрівників. Жоден із всіх наступних поколінь науковців не здійснив схоже за методикою дослідження. Саме Іван Франко, оцінюючи стан розвитку українського краєзнавства, указує на значну якісну перевагу здобутків польських науковців [12].

У польській історичній науці, відповідно, також спостерігається відсутність узагальнюючих праць стосовно процесу формування українського краєзнавства. Польська історіографія українського туристично-краєзнавчого руху представлена незначною кількістю напрацювань. Це, як правило, невеликі за обсягом історіографічні огляди наукової діяльності видатних українських науковців – І.Франка, М.Грушевського. Достатньо велика кількість краєзнавчих розвідок була надрукована на сторінках “Історичного квартальника”, який був друкованим органом польського Історичного товариства у Львові²²⁻²⁷. Особливу цінність для нашого дослідження становлять відгуки та рецензії польських учених на праці українських науковців і, на жаль, нечисленні відгуки українських учених на відповідні здобутки поляків. “Війна пер”, про яку вже згадувалося вище, особливо яскраво проявилася на сторінках саме цього видання.

Плідну краєзнавчу діяльність у другій половині ХІХ ст. проводив польський науковець Вінцентій Поль, присвятивши дослідженням Східної Галичини значну частину свого життя. Їхня цінність як історіографічних джерел полягає насамперед у тому, що вони проливають світло на стан розвитку подібних досліджень у польській історичній науці та вказують на наявність ґрунтовного методологічного інструментарію. Наукова діяльність ученого була спрямована на географічне, а також історичне дослідження Галичини. Особливо промовистою є назва однієї з його праць “Historyczny obszar Polski”, значна частина якої присвячена історії Галичини²⁸.

Практично всі праці ще одного польського вченого другої половини ХІХ ст., Оскара Кольберга, присвячені дослідженню фольклорної спадщини різних етнічних груп Галичини. Основні віхи життєвого й творчого шляху, а також детальний аналіз наукової спадщини вченого ґрунтовно висвітлені на сторінках біографічного нарису Річарда Гурського²⁹.

У другій половині ХІХ ст. активізуються краєзнавчо-статистичні й етнографічні дослідження німецьких учених. Надзвичайно плідними були наукові здобутки професора Чернівецького університету Раймонда Фрідріха Кайндля³⁰⁻³³, які досі становлять потужну наукову базу для розгортання подальших досліджень Гуцульщини сучасними українськими вченими. Серед найбільш вдалих наукових надбань Фрідріха Кайндля можна назвати праці “Haus und Hof bei den Huzulen” (“Будинок та двір у гуцулів”)³⁴, “Bei den Huzulen im Pruthland” (“Про гуцулів у долині Пруту”)³⁵, які досі є чи не найбільш ґрунтовним зібранням етнографічного матеріалу про цю етнічну групу. Характерною особливістю праць Фрідріха Кайндля є логічність викладу та чітка структурованість матеріалу. Крім того, у передмові до кожної зі своїх праць він подає історіографічний огляд праць із досліджуваної ним проблеми, акцентуючи увагу на малодосліджених аспектах життя гуцулів, а також подає опис методики збору краєзнавчого матеріалу, ілюструючи їх конкретними прикладами³⁶.

Чи не єдиною спеціальною працею в сучасній українській історіографії, присвяченою вивченню етнографічної спадщини Фрідріха Кайндля, є стаття Г.Кожолянка “Гуцульщина у

етнографічних дослідженнях кінця ХІХ ст.”³⁷, яка являє собою огляд життєвого й творчого шляху видатного німецького дослідника.

Аналізуючи відображення процесу становлення галицького краєзнавства на сторінках наукових праць учених різних періодів і напрямів, можна зробити такі висновки:

По-перше, процес формування краєзнавства на території Галичини, що тривав протягом другої половини ХІХ ст., проходив у непростих умовах взаємодії багатьох чинників. Це значною мірою впливало на становлення історіографічного процесу, формування якого відбувалося в руслі українсько-польського протистояння та так званої “війни пер” між українськими та польськими вченими за “свою” історичну правду;

По-друге, краєзнавчі дослідження німецьких і польських учених другої половини ХІХ ст. якісно та кількісно переважали відповідні здобутки українських науковців. Незважаючи на це, в українській історичній науці досі спостерігається глорифікація здобутків українських учених.

По-третє, становлення краєзнавства на території Галичини проходило в руслі загальноєвропейських тенденцій розвитку науки, але з деяким запізнілим їх проникненням в українську науку;

По-четверте, становлення краєзнавства проходило у формі діалектичної взаємодії польських та українських здобутків. З одного боку, саме це міжетнічне протистояння частково унеможливило адекватне сприйняття та взаємообмін методологічними напрацюваннями. З іншого боку, воно виступало каталізатором для розвитку українського краєзнавства, спрямованого на відстоювання власної самобутності. Однак проблема становлення галицького краєзнавства як і в українській, так і в польській історичній науці досі залишається недостатньо дослідженою.

1. Гаврилів Б. М. Прикарпаття в історико-краєзнавчих дослідженнях НТШ кінця ХІХ – початку ХХ ст. / Б. М. Гаврилів // Наукові записки НТШ. – Івано-Франківськ, 1999. – Вип. 4. – С. 20–25.
2. Гаврилів Б. М. Розвиток історичного краєзнавства на Прикарпатті в ХІХ ст. / Б. М. Гаврилів // Матеріали VI Всеукр. наук. конф. з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 372.
3. Зайцева З. І. “Записки Наукового Товариства ім. Т.Г. Шевченка”: започаткування та шлях до академічного стандарту (1892–1914) / З. І. Зайцева // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 104–112.
4. Зайцева З. І. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець ХІХ – початок ХХ ст. : монографія / З. І. Зайцева. – К. : Київський національний університет ім. В. Гетьмана, 2006. – 336 с.
5. Кубійович В. Нарис історії Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові (1873–1949) / В. Кубійович. – Львів : Вид-во НТШ, 1991. – 53 с.
6. Лазурко Л. Галицьке краєзнавство на сторінках часопису “Історичний квартальник” (львівський період) / Л. Лазурко // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич : Коло, 2005. – Вип. ІХ. – С. 310–327.
7. Ясь О. Монографічні студії в українській історіографії другої половини ХІХ ст. / О. Ясь // Історіографічні дослідження в Україні / відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 2004. – Вип. 14. – С. 365–399.
8. Kaindl R. F. Bei den Huzulen im Pruthland. Ein Betrag zur Hausforschung in Osterreich / R. F. Kaindl // Globus. – Wien, 1897. – S. 127–163.
9. Mikłowski K. Sztuka ludowa w Polsce / K. Mikłowski. – Lwow, 1903. – 552 s.
10. Matusiak S. O zbieraniu imion własnych / S. Matusiak // Pamiętnik zjazdu naukowego etnografów polskich, urządzonego staraniem Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie w Dniach 10 i 11 czerwca 1905 r. Z powodu obchodu dziesięcioletniej swojej działalności. – Kraków : Drukarnia uniwersytetu Jagiellońskiego, 1906. – S. 46–55.
11. Ясь О. Монографічні студії в українській історіографії... – С. 368.
12. Trembicki I. Historia i geografia Galicyi dla szkół ludowych / I. Trembicki. – Kolomyja : Nakl. autora, 1884. – 80 s.
13. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich w 15 t. : [pod redakcją F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego]. – Warszawa : WIEK, 1880. – T. I. – 960 s.
14. Ibuszewski J. Kresy / J. Ibuszewski. – Wrocław : Wydawnictwo Dolnośląskie, 1998. – 256 s.
15. Ibuszewski J. Kresy... – S. 101.
16. Pol W. Historyczny obszar Polski / W. Pol. – Kraków : Drukarnia uniwersytetu Jagiellońskiego, 1869. – 74 s.
17. Mann M. Wincenty Pol. Studjum biograficzno-krytyczne w 2 t. / M. Mann. – Kraków, 1904. – T. II – 462 s.

- ¹⁸ Niemkówna S. Wincenty Pol jako geograf / S. Niemkówna. – Krakow: ORBIS, 1923. – 95 s.
- ¹⁹ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego... – 960 s.
- ²⁰ Зашкільняк Л. Канонічна історія стереотипного сусіда / Л. Зашкільняк [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті : <http://krytyka.kiev.ua>. – С. 12.
- ²¹ Франко І. Я. Галицьке краєзнавство / І. Я. Франко // Твори у 50-ти томах. – К., 1986. – Т. 46. – Кн. 2. – С. 116–150.
- ²² Udziela M. Kreek Franciszek: Pisanki w Galicyi. Zestawienie materiału, zebranego w r. 1892. Odbitka ze Szkoły / M. Udziela. – Lwów, 1893. – 20 s. ; Kwartalnik historyczny. Organ Polskiego Towarzystwa Historycznego / [pod redakcją A. Semkowicza]. – Lwów, 1895. – Roczn. IX. – Zeszyt I–IV. – S. 362–363.
- ²³ Wittyg W. Talko-Hryncewicz Julian: Zarysy lecznictwa ludowego na Rusi południowej / W. Wittyg. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1893. – 461 s. ; Kwartalnik historyczny. Organ Polskiego Towarzystwa Historycznego / [pod redakcją A. Semkowicza]. – Lwów, 1895. – Roczn. IX. – Zeszyt I–IV. – S. 245–251.
- ²⁴ Prochaska A. Milkowicz Włodz: Studija krytyczni nad istoriejo rusko-polskoju / A. Prochaska. – Lwow, 1893. – Czast. 1. – S. 1340–1387 ; Kwartalnik historyczny. Organ Polskiego Towarzystwa Historycznego / [pod redakcją O. Balzera]. – Lwów, 1893. – Roczn. VII. – Zeszyt I. – S. 690–697.
- ²⁵ Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Historycznego // Kwartalnik historyczny. Organ Polskiego Towarzystwa Historycznego / [pod redakcją A. Semkowicza]. – Lwów, 1886. – Roczn. I. – Zeszyt III. – S. 246–249.
- ²⁶ Kwartalnik historyczny. Organ Polskiego Towarzystwa Historycznego / [red. R. Tyszkowcki]. – Lwów, 1888. – Roczn. II. – Zeszyt III. – 680.
- ²⁷ Kwartalnik historyczny. Organ Polskiego Towarzystwa Historycznego / [red. R. Tyszkowcki]. – Lwów, 1888. – Roczn. II. – Zeszyt III.
- ²⁸ Pol W. Historyczny obszar Polski... – 74 s.
- ²⁹ Górski R. Oskar Kolberg. Zarys życia i działalności / R. Górski. – Warszawa : LSW, 1914. – 286 s.
- ³⁰ Kaindl R. F. Bei den Huzulen im Pruthland... – S. 127–163.
- ³¹ Kaindl R. F. Haus und Hof bei den Huzulen. Ein Betrag zur Hausforschung in Osterreich / R. F. Kaindl // Globus. – Wien, 1896. – S. 147–183.
- ³² Kaindl R. F. Die Huzulen. Ihr Leben, ihre Sitten und ihre Volksüberlieferung geschildert / R. F. Kaindl. – Wien : A. Hölder, 1894. – 130 s.
- ³³ Kaindl R. F. Die Huzulen sind Shythen. Ein Betrag zur Heimatskunde / R. F. Kaindl. – Czernowitz, 1887. – 26 s.
- ³⁴ Kaindl R. F. Bei den Huzulen im Pruthland... – S. 147–183.
- ³⁵ Kaindl R. F. Bei den Huzulen im Pruthland... – S. 127–163.
- ³⁶ Там само. – С. 210–211.
- ³⁷ Кожоляно Г. Гуцульщина у етнографічних дослідженнях кінця XIX ст. / Г. Кожоляно // Морально-патріотичне виховання дітей та молоді: етнографічні засади. – Снятин : Прут Принт, 2006. – С. 87–92.

The article is devoted to the problem of becoming the study of local lore in Galicia in Ukrainian and Polish historiography. Selected the basic factors, which are determined problems and methodological orientation of scientific researches on each of the stages of development of Ukrainian and Polish historical science at the end of XIX – to beginning of XX century. A conclusion is done about the scientific under exploitation of problems of becoming of the study of local lore in Galicia.

Key words: historiography, study of local lore, tourist and local lore movement.

УДК 39(477.83/.86)

ББК 63.52(4 Укр)

Ірина ДМИТРУК

ГУЦУЛЬЩИНА В ЕТНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ КІНЦЯ XIX – XX ст.

У статті зроблено спробу вивчити етнографічні дослідження про Гуцульщину у XX ст. і зробити загальний огляд джерел та історіографії. Особлива увага приділена основним етапам у процесі етнографічного дослідження Гуцульщини та їх характеристики.

Ключові слова: Гуцульщина, етнографічні дослідження, історіографія, джерела.

Проблема етнографічного дослідження Гуцульщини є нині доволі актуальною. За минулі роки було написано багато різноманітних монографій і наукових статей, у яких знайшли висвітлення окремі питання з життя та побуту гуцулів. Протягом XX ст. українські та зарубіжні дослідники неодноразово зверталися до даного питання. Залежно від рівня розвитку етнографічної науки та пануючого політичного режиму в Україні, науковці вивчали різні питання з етнографії Гуцульщини та використовували різні підходи до тлумачення тих чи інших явищ із життя гуцулів.

Мета даної наукової розвідки полягає в здійсненні загального аналізу етнографічних досліджень Гуцульщини, здійснених вітчизняними та зарубіжними дослідниками протягом XX ст.

Етнографічні дослідження Гуцульщини у XX ст. можна умовно поділити на кілька періодів. Перший період охоплює час із кінця XIX – до першої половини XX ст., тобто до включення всіх українських земель у склад СРСР. Це був період нагромадження фактологічних даних, час розробки основних проблем у дослідженні етнографії гуцулів і формування перших етнографічних осередків в Україні. Наступний період – це час перебування України в складі Радянського Союзу, коли етнографічна наука перебувала під жорстким диктатом цензури, яка вимагала написання праць згідно з марксистською ідеологією. Третій період розпочався після проголошення Україною своєї незалежності в 1991 р. і триває досі. Саме в останні десятиліття вітчизняні науковці змогли переосмислити висновки своїх попередників і розпочати дослідження тем, які були забороненими й маловивченими в попередні роки. Окрему групу досліджень становлять праці науковців української діаспори та зарубіжних учених.

Загалом початок етнографічного дослідження Гуцульщини сягає ще кінця XVIII – початку XIX ст., бо саме тоді окремі іноземні дослідники, після подорожей по Гуцульщині, почали публікувати свої враження й аналізувати окремі аспекти етнографії гуцулів (одним із перших таких науковців був Б.Гакет¹). Українці, у свою чергу, також почали проводити численні наукові експедиції та збирати етнографічні матеріали. Проте спеціалізованих наукових праць з даної проблеми практично не було. Хоча великою заслугою дослідників даного періоду є постановка багатьох питань, які знайшли своє висвітлення в працях наступних років. Так, завдяки активній дослідницькій роботі діячів “Руської трійці” було поставлено на науковий рівень питання вивчення таких цікавих і складних у науковому плані проблем, як міфологічний світогляд гуцулів та їх походження як історико-етнографічної групи. Цікавилися дослідники XIX ст. і проблемами гуцульського житла, одягу, способом ведення господарства, народною творчістю та декоративно-прикладним мистецтвом.

Першу половину XX ст. можна вважати часом серйозних наукових зрушень у даній галузі наукових знань. Саме в цей час було створено Наукове товариство ім. Т.Шевченка (далі – НТШ), при якому діяла Етнографічна комісія. Членами даного Товариства стали відомі українські науковці, серед яких слід назвати І.Франка, В.Гнагюка, Ф.Вовка та інших. Вони зуміли налагодити активну збирацьку роботу етнографічних матеріалів на місцях, упорядкували й опублікували численні збірники цих матеріалів і видали багато наукових монографій і статей, у яких висвітлювали окремі аспекти з духовної та матеріальної культури гуцулів.

Окрім професійних досліджень, які проводились у наукових товариствах та освітніх центрах, вивчення етнографії Гуцульщини здійснювалося ще й за рахунок роботи дослідників-аматорів, які жили та працювали по гуцульських селах. До даної когорти науковців слід віднести представників української сільської інтелігенції: вчителів, священиків, студентів. Ними було досліджено календарну та родинну обрядовість гуцулів, їхні міфологічні уявлення, фольклор і побут.

Саме завдяки титанічній праці цих науковців сучасні дослідники мають змогу ознайомитися з багатьма традиціями та звичаями гуцулів, які побутували ще в минулих століттях і через процеси модернізації та урбанізації, які особливо активізувалися в останні роки, а також через тривалу заборону їх дотримання в радянську добу, зникли або надзвичайно спростились і втратили своє первісне значення.

У радянській період змінюються пріоритети наукових досліджень з етнографії Гуцульщини. Радянські науковці більше уваги приділяли проблемам матеріальної культури гуцулів, а питання духовного життя відходять на другий план і тлумачаться з точки зору марксист-

сько-ленінської ідеології. У таких умовах радянські науковці були змушені знехтувати своїми науковими зацікавленнями та писати праці згідно з пануючою радянською ідеологією. Багато проблем із даної тематики дослідники були змушені відкинути, що пригальмувало процес всебічного етнографічного дослідження Гуцульщини.

Усе ж повністю відкидати наукові здобутки радянських науковців не можна, бо за кілька десятиліть було опубліковано багато наукових праць і зібрано численний фактологічний матеріал. У радянський період було ґрунтовно досліджено, як уже згадувалося, специфіку господарства гуцулів, їхнього житла, одягу, традиційного мистецтва. Безумовно, сучасним науковцям слід переосмислити деякі висновки, зроблені їхніми попередниками, проте радянські дослідження, поряд із працями кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., складають основу для сучасних наукових розробок даного питання.

В останні роки вітчизняні дослідники розпочали всебічне вивчення етнографії Гуцульщини. Так, були здійснені значні дослідження у сфері духовної культури гуцулів; вивчено їхнє походження та територіальні межі проживання. Нині українські етнографи мають змогу по-новому переосмислити окремі аспекти з етнографії Гуцульщини та незаангажовано підходити до їх вивчення.

Багато наукових досліджень було проведено діаспорними науковцями. Проте через віддаленість від предмета їхнього дослідження та брак матеріалу діаспорні праці, зазвичай, мають описовий та узагальнюючий характер і базуються на матеріалах українських науковців початку ХХ ст., бо радянські праці їм були недоступні. Аналогічна ситуація була й з радянськими дослідниками, які не мали змоги ознайомитися з науковими розробками своїх колег із діаспори, оскільки радянська влада оголосила їх “ворогами народу” і їхні праці вважалися забороненими для вивчення. Така неузгодженість негативно позначилася на дослідженні етнографії Гуцульщини. Лише з кінця 80-х рр. вітчизняні етнографи отримали змогу співпрацювати з науковцями діаспори.

За кордоном українці змогли організувати своє культурне та громадське життя за рахунок створення культурно-просвітницьких товариств, музеїв, шкіл, видання українських часописів, у яких публікувалися різноманітні наукові статті про звичаї та побут гуцулів, наукових монографій, спогадів і художніх творів про рідний край. Яскравими прикладами таких узагальнюючих робіт є книги І.Сеньківа² та М.Домашевського³. У них автори висвітлюють історію міст і сіл Гуцульщини, її природу й населення, заняття гуцулів, їхнє мистецтво, фольклор й обрядовість. Такий підхід до написання етнографічних праць про Гуцульщину значно обмежує дослідника в можливості вичерпно висвітлити всі питання, які стосуються етнографії гуцулів. Проте слід мати на увазі, що діаспорним науковцям, які знаходилися далеко від об'єкта своїх досліджень і не мали достатньої джерельної бази, було важко писати ґрунтовні монографії з даного питання. Тому не дивно, що їм часто доводилося користуватися спогадами або записами, які були зроблені ще в роки їхнього перебування на Гуцульщині, оскільки в радянський час шлях в Україну цим людям був закритий. Нині ці праці відіграють вагомий роль у подальшому вивченні етнографії Гуцульщини.

Зараз у діаспорі залишилося мало представників із першого покоління емігрантів, які добре пам'ятали й прагнули зберегти свої звичаї та традиції на чужині. В основному українська діаспора на цей час представлена вже другим і третім поколіннями емігрантів, які, переважно, повністю асимілювалися в іноетнічне середовище, у якому вони живуть від свого народження й серед яких згас інтерес до рідного краю. Тому останніми роками, ми можемо спостерігати закриття багатьох діаспорних україномовних часописів, у яких розміщувалося багато наукових статей про Гуцульщину, і зменшення кількості наукових праць з даної проблематики.

Долучилися до вивчення цієї проблеми й зарубіжні науковці, серед яких слід виділити польських, румунських, російських етнографів. Вони зібрали багато етнографічних матеріалів та опублікували ряд наукових праць з етнографії Гуцульщини. Так, було вивчено календарну та сімейну обрядовість, гуцульський одяг, житла, особливості харчування та господарства. Зарубіжні науковці спробували проаналізувати походження гуцулів, хоч їхні версії не завжди відповідали дійсності й опиралися на неперевірені факти.

Проте на дослідження іноземців вагомих вплив мала політика їхніх держав щодо України загалом і Гуцульщини зокрема. Багато питань з даної проблеми не завжди тлумачилися правильно. На це впливало, зазвичай, незнання мови та небажання місцевих жителів співпрацювати з іноземцями, а також контроль держави. Незважаючи на це, іноземні етнографічні праці про Гуцульщину є цінним джерелом для вивчення даного питання та розуміння “духу епохи”, до якої вони належали.

Отже, як бачимо, етнографічних досліджень про Гуцульщину є багато. Проте майже немає праць, які б комплексно показали рівень етнографічного вивчення Гуцульщини, проаналізували основні досягнення українських та іноземних науковців у галузі дослідження матеріальної та духовної культури гуцулів, а також виявили б, у якому саме напрямі потрібно продовжувати роботу. Тому важливо з'ясувати рівень етнографічного вивчення Гуцульщини в наш час.

Етнографічні дослідження про Гуцульщину представлені рядом опублікованих збірників текстів гуцульських пісень, легенд, приповідок, спогадів, пресою, численними науковими монографіями та статтями, авторефератами й художньою літературою.

Практично всі джерела були опубліковані в першій половині ХХ ст. на сторінках етнографічних видань НТШ. До цих видань належать: “Етнографічний збірник”, “Матеріали до українсько-руської етнології” та “Записки НТШ”. Вони являють собою оригінальні тексти гуцульських гаївок, коломийок, колядок і щедрівок, легенд і переказів. Ці матеріали були записані як відомими тодішніми етнографами під час численних експедицій і подорожей Карпатами, так і науковцями-аматорами на місцях, які пересилали свої матеріали до НТШ. Ці записи були впорядковані та видані окремими збірниками завдяки роботі В.Гнатюка, І.Франка та інших членів НТШ.

Вивчаючи вказані етнографічні збірники, можемо ознайомитися з гуцульським діалектом, бо їх видавали в незміненому вигляді; прослідкувати територіальне поширення цих пісень чи легенд, оскільки упорядники збірників вміщували інформацію про респондентів, і виявити їх застосування в традиційній обрядовості та повсякденному житті. Цікавим фактом при роботі із цими збірниками є те, що гуцульські етнографічні матеріали, зазвичай, публікували разом із матеріалами, записаними в інших місцевостях краю, що дозволяє порівнювати їх тематику та поширення.

Цінними джерелами є такі збірники, як “Гаївки”⁴, “Коломийки”⁵, “Колядки і щедрівки”⁶, “Галицько-руські народні легенди”⁷, упорядковані В.Гнатюком, “Галицько-руські народні приповідки” І.Франка⁸, “Матеріали до гуцульської демонології” А.Онищука⁹ та ряд інших. На жаль, нині таких збірників мало, оскільки багато гуцульських етнографічних матеріалів утрачено й забуто, тому дослідникам не вистачає джерельної бази для подальших наукових розробок даної проблеми.

Багато цікавого можна почерпнути зі сторінок української преси першої половини ХХ ст. У цей час великою популярністю серед читачів користувалися такі часописи, як “Календар Гуцульський”, “Жіноча доля”, “Діло”, “Нова хата”, “Гуцульське слово” та інші. На їх сторінках можна знайти інформацію не лише про суспільно-політичне й економічне становище краю, а й про розвиток культури на Гуцульщині. Також часто публікувалися тексти пісень (у газеті “Жіноча доля”¹⁰ за 1933 р.), спогади подорожуючих по гуцульських селах (статті О.Кисілевської “Дещо про нашу Гуцульщину”¹¹), описувалися традиції святкування тих чи інших релігійних і родинних свят (статті В.Іваненка “З колядою по Криворівні (Гуцульщина)”¹², “Різдво на Гуцульщині. Святий Вечір”¹³).

Загалом зацікавлення етнографією Гуцульщини серед української міської інтелігенції було великим. Для них традиції та життя гуцулів були певного роду екзотикою, тому в першій половині ХХ ст. багато представників інтелігенції подорожували та відпочивали в Карпатах, збирали зразки традиційного гуцульського мистецтва для приватних і музейних колекцій, захоплювалися гуцульськими піснями, танцями. Тому й не дивно, що вони охоче знайомилися із традиціями гуцулів, які описувалися на сторінках тодішніх часописів.

Не менш вагомою роль відіграли й спогади, які писали науковці та мандрівники після відвідання Гуцульщини. Зазвичай – це спогади іноземців, хоч є й праці вітчизняних дослідників.

Так, цікавими є спогади Я.Головацького¹⁴, М.Коцюбинського¹⁵ та Г.Цбіндена¹⁶, які були написані ще в кінці XIX – на початку XX ст. З них ми можемо почерпнути багато цікавої інформації про те, що найбільше вразило мандрівників на Гуцульщині. Зокрема, Я.Головацький описав у своїх листах одяг гуцулів, їхні церкви, житла, характер і звичаї.

Швейцарський мандрівник Ганс Цбінден, подорожуючи Карпатами, із захопленням описує світогляд гуцулів та їхні незвичайні танці. Для іноземця гуцульські уявлення про будову світу та незвичні традиції відзначати різноманітні свята були дуже цікавими й оригінальними, тому їх опис і займає більшу частину спогадів. Праця Г.Цбіндена знайомить читачів із таким своєрідним звичаєм, як святкування “Рахманського Великодня” (відзначали на четверту середу після Великодня). Мандрівник не оминув своєю увагою й гуцульські житла та одяг.

Загалом, аналізуючи мемуарну літературу з даного питання, можемо прослідкувати цікаву тенденцію. Так, практично всі дослідники, які писали свої спогади про відвідання Гуцульщини, у першу чергу звертали увагу саме на те, що є найбільш оригінальним у гуцулів, тобто описували їхні, несхожі на інші, хати, одяг, церковну архітектуру, оригінальні традиції та вірування. Проте глибокого аналізу цих проблем вони не дали, а обмежилися лише описом.

Загалом при вивченні даного типу джерел необхідно враховувати суб’єктивний фактор, який відіграв важливу роль при їх написанні. Це пояснюється тим, що мандрівники описували те, що вражало їх у той чи інший момент і в певній місцевості. Іноді ці описи не стосуються всієї Гуцульщини, а дослідники подають їх саме як такі, що притаманні всім гуцулам. Співпрацювати іноземним мандрівникам із місцевим гуцульським населенням було важко й через незнання гуцульської говірки й, часто, обережне та насторожене ставлення місцевих мешканців до іноземців. Окрім усього вищезгаданого, іноземці не завжди правильно тлумачили ті чи інші традиції й звичаї, які побутували на Гуцульщині, що призвело до перекручених і неперевіраних свідчень, які іноді можна знайти на сторінках мемуарної літератури.

Незважаючи на ці недоліки, значення спогадів велике, бо саме з них ми можемо почерпнути відомості про т. зв. “дух епохи”, який панував у період їхнього створення, і побачити, які саме питання хвилювали мандрівників і науковців на Гуцульщині в той чи інший період.

Що стосується історіографії, то вона в основному представлена працями радянських і сучасних українських авторів. Ці праці можна поділити на кілька груп. Зокрема, до першої групи варто віднести спеціалізовані наукові видання, присвячені історії етнографічного вивчення України загалом і Гуцульщини зокрема, а також праці про видатних етнографів, які досліджували дану проблему. Наступну групу становлять спеціалізовані наукові монографії, у яких подається аналіз окремих проблем з етнографії Гуцульщини (як приклад, можна навести праці, які аналізують житло, одяг, господарство, звичаї гуцулів та інші питання). Також окрему групу праць становлять узагальнюючі монографії з етнографії України, довідники й енциклопедії, преса, тези конференцій і художня література про Гуцульщину.

Проте, незважаючи на цей великий перелік, монографії, яка б комплексно висвітлювала етнографічні дослідження про Гуцульщину нині немає. Більшість праць з даної тематики торкаються лише окремих періодів у дослідженні етнографії гуцулів. Серед них можемо виділити книги О.Сапеляк про етнографічні дослідження в Науковому товаристві ім. Т.Шевченка¹⁷; Р.Кирчіва про наукову діяльність учасників “Руської трійці”¹⁸; З.Болтарович про польські етнографічні дослідження України загалом і Гуцульщини зокрема¹⁹; В.Маланчук про розвиток етнографічної думки в Галичині в кінці XIX – на початку XX ст.²⁰; В.Білоус про дослідження кінця XIX ст.²¹; П.Арсенича про наукову спадщину відомого дослідника В.Шухевича, родину Заклинських і ряд його наукових розвідок про окремих відомих етнографів першої половини XX ст., які займалися вивченням Гуцульщини²².

Ці праці дозволяють нам ознайомитись зі станом дослідження етнографії Гуцульщини в кінці XIX – першій половині XX ст. Так, у праці З.Болтарович зібрано цікаві відомості про польських науковців, які писали про Гуцульщину. Дослідниця аналізує їхні праці, описує ті проблеми, які отримали об’єктивне або неповне висвітлення в цих роботах, а також, як ці праці оцінювали їхні сучасники в Україні²³.

П.Арсенич у своїх наукових монографіях і статтях пише про таких відомих етнографів, як В.Шухевич²⁴, А.Онищук²⁵, В.Гнатюк²⁶, П.Шекерик-Доників²⁷ та інших. З даних праць ми

отримуємо інформацію не лише про їхні наукові зацікавлення, але й дізнаємось про основні віхи їх життя та наукової діяльності. Саме це дозволяє зрозуміти, у яких умовах доводилося працювати етнографам першої половини XX ст., які питання з етнографії Гуцульщини були їм ближчі, а також прослідкувати, як походження та місце роботи впливали на рівень даних досліджень.

Так, вивчаючи життя та наукову діяльність П.Шекерика-Дониківа, П.Арсенич акцентує увагу читачів на тому, що дослідник не був дипломованим науковцем і все своє життя прожив на Гуцульщині (хоч і був обраний послом до Віденського сейму), тому його праці написані на гуцульському діалекті, який доволі важко зрозуміти сучасним читачам²⁸ (роман “Дідо Іванчик”²⁹). При порівнянні робіт П.Шекерика-Дониківа з працями В.Шухевича чи В.Гнатюка можна побачити, що останні, хоч і містять гуцульську говірку, проте пройшли ґрунтовну літературну та наукову обробку. Незважаючи на ці відмінності, значення всіх цих робіт є надзвичайно важливим, на чому наголошує П.Арсенич.

Наступну групу монографій становлять праці, присвячені окремим питанням з етнографії Гуцульщини, яких є дуже багато. Ці праці описують окремі аспекти розвитку матеріальної та духовної культури гуцулів. Серед них слід згадати книги М.Тиводара та М.Мандибури про розвиток тваринництва на Гуцульщині³⁰; С.Павлюка про народну агротехніку українців Карпат³¹; Ю.Гошка про побут і заселення Карпат³²; І.Чеховського про демонологію українців Карпат³³; М.Городенка та З.Болтарович про традиції народного лікування гуцулів³⁴ та багато інших. Загалом ці праці стосуються лише окремих питань з етнографії Гуцульщини й практично не містять огляду історіографії даного питання.

Варто зазначити, що праці, написані в радянську добу та в роки незалежної України, різняться науковими зацікавленнями їх авторів. Так, у радянську добу основна увага зверталася на вивчення матеріальної культури гуцулів. У цей час ми знаходимо багато робіт, у яких висвітлено господарство, житлобудівництво, одяг, харчування та народне мистецтво гуцулів, а також зібрано багато цінного фактологічного матеріалу з даних питань. Проте практично не зустрічаються книги, у яких висвітлюються питання духовного життя гуцулів. Ці проблеми вважалися в той час не вартими наукового зацікавлення, оскільки більшість гуцульських звичаїв і традицій тлумачилися як віджилі архаїзми, які слід викоренити та заборонити, що й робила радянська влада. В останні роки ми спостерігаємо зростання інтересу до питання духовності гуцулів, свідченням чого є велика кількість праць, у яких досліджується календарна та сімейна обрядовість, міфологія гуцулів.

Також вагому роль в етнографічному дослідженні Гуцульщини відіграють і узагальнюючі монографії та довідково-енциклопедична література. Ці праці дозволяють досліднику уявити сферу поширення тих чи інших явищ матеріальної та духовної культури на всій території України й порівняти окремі із цих явищ із гуцульськими. Зокрема, у таких монографіях, як “Українці: народні вірування, повір’я, демонологія”³⁵, “Українське народознавство: Навчальний посібник”³⁶ та інших можна побачити, як їх автори висвітлюють різноманітні традиції й обряди, специфіку господарства населення різних регіонів України, їхній одяг та особливості харчування. У ході написання цих праць ми можемо прослідкувати велику кількість інформації, яка показує етнографічні особливості Гуцульщини, що дає нам змогу порівняти їх із загальноукраїнськими, визначити їх відмінності та схожість. Тому значення цих праць велике.

Не менша роль і в довідково-енциклопедичній літературі. Саме з праць П.Арсенича, І.Пелипейка “Дослідники та краєзнавці Гуцульщини. Довідник”³⁷ та І.Пелипейка “Гуцульщина в літературі. Довідник”³⁸ ми дізнаємось про більшість науковців, які вивчали етнографію Гуцульщини, а також про відомих письменників, які писали про гуцулів. Праці написані у формі коротких довідників, у яких подано відомості про кожного із цих етнографів, а також розміщені їхні фото та бібліографія наукових праць. Це значно полегшує дослідницьку роботу, оскільки дозволяє побачити, хто саме й куди працював над тією чи іншою проблемою з історії й етнографії Гуцульщини. На жаль, ці відомості досить фрагментарні, а при описі наукового доробку дослідників перелічені лише назви їхніх праць і не подається їх характеристика, але це не применшує їхнього значення, оскільки схожих праць на дану тематику практично немає.

Важливу роль у дослідженні історичного розвитку етнографічної науки відіграють і бібліографічні збірники, що показують, які наукові праці з тієї чи іншої проблеми були опубліковані протягом зазначеного періоду. Яскравим прикладом таких збірників є «Бібліографія українського народознавства у 3-х томах», упорядкована М.Морозом³⁹.

Історія й етнографія Гуцульщини розглядаються і на сторінках багатьох часописів. Так, в Україні та діаспорі видається багато спеціалізованих журналів і газет, які слідкують за культурним і громадським життям краю. До таких часописів належать у першу чергу, журнали «Народна творчість та етнографія», «Гуцульщина», «Гуцулія», «Календар Гуцульський», «Гражда» та багато інших. Більшість з них почали видаватися ще за радянських часів і не втрачають своєї актуальності й досі. Окремі із цих журналів, серед яких можемо виділити «Гуцулію» та «Гуцульщину», публікуються за межами України, у діаспорі, і є одним з основних джерел популяризації гуцульської етнографії та історії в середовищі українських емігрантів в Америці та Західній Європі.

Безумовно, при вивченні журнальних і газетних статей слід ураховувати, що окремі з них написані не професійними етнографами, а дослідниками-аматорами чи місцевими краєзнавцями, які не завжди можуть підтверджувати свої висновки джерелами та науковою літературою. Тому, в окремих випадках, деякі статті мають літературно-публіцистичний характер. Проте саме з них ми можемо почерпнути багато відомостей, зібраних краєзнавцями від багатьох респондентів, що є важливим у наш час, оскільки дуже мало людей ще пам'ятають окремі традиції та звичаї, які побутували на Гуцульщині в минулі століття. Також є багато й спеціалізованих часописів, у яких публікуються наукові статті з етнографії Гуцульщини.

Проблеми матеріальної та духовної культури Гуцульщини розглядаються на численних наукових конференціях, які проходили як у радянський час, так і активно проводяться нині. Так, гуцульські фестивалі, які включають не лише доповіді науковців, а й презентації виробів народних гуцульських умільців і виступи мистецьких колективів, уже стали щорічною традицією. У багатьох науково-дослідних центрах і вузах України проводяться тематичні конференції з історії та етнографії Гуцульщини. Яскравим прикладом таких конференцій є щорічні т. зв. «Кайндлівські читання»⁴⁰, які традиційно відбуваються в травні в Чернівецькому національному університеті ім. Ю.Федьковича; Вижницька конференція «Гуцулі буковинського краю: реалії, проблеми, перспективи розвитку»⁴¹, яка пройшла в 1994 р.; міжнародна конференція в Ужгороді під назвою «Українські Карпати: етнос, історія, культура»⁴² та ряд інших.

Під час конференцій дослідники розглядають багато різноманітних питань, пов'язаних із різними аспектами розвитку матеріальної та духовної культури Гуцульщини; мають нагоду подискутувати з приводу окремих спірних питань та обмінятися думками. Це дозволяє глибше вивчити окремі проблеми та виділити маловивчені аспекти даного питання.

Відчуті атмосферу неповторної культури гуцулів дозволяють літературні твори, написані вітчизняними й іноземними письменниками про Гуцульщину. Безумовно, їх не можна відносити до спеціалізованих наукових праць, але саме із цих творів ми маємо можливість ознайомитися з окремими гуцульськими традиціями, які мало вивчені в наукових працях, гуцульським фольклором. Так, на сторінках повісті польського письменника Станіслава Вінченца «На високій полонині (правда старовіку)»⁴³ можна прочитати про гуцульську магію та численні легенди й перекази, пов'язані із цією невід'ємною частиною життя гуцулів у минулих століттях, а роман П.Шекерика-Дониківа «Дідо Іванчик»⁴⁴, написаний живою гуцульською говіркою, є джерелом вивчення духовної культури Гуцульщини.

Зрозуміло, що художні твори не є основою для дослідження етнографії Гуцульщини, але вони значно збагачують вивчення окремих аспектів даної проблеми, оскільки їх автори писали ці твори після перебування (або проживання) на Гуцульщині й були добре знайомі зі специфікою гуцульського життя й побуту.

Таким чином, бачимо, що джерельна й історіографічна база дослідження етнографії Гуцульщини є великою. Вона представлена багатьма спеціалізованими науковими монографіями та статтями, фольклорними й етнографічними збірниками, художніми творами, мемуарною літературою та енциклопедично-довідковими виданнями. Усі ці праці були створені в різні періоди, які відрізнялися політичними режимами в Україні, зацікавленнями науковців і дер-

жавною політикою у сфері етнографічної науки. Серед цих періодів виділяємо кінець XIX – першу половину XX ст., радянську добу й період незалежної України. Окрему групу становлять праці вчених української діаспори й іноземних дослідників. У них було проаналізовано матеріальну культуру гуцулів, мистецтво та народну творчість, частково духовну культуру. Менше праць було присвячено проблемам походження гуцулів, їхньої території проживання, етнічної свідомості та психології. Також недослідженими залишилися окремі питання у сфері матеріальної та духовної культури, серед яких можемо назвати такі, як гуцульське збиральництво, садівництво, мисливство, обряди, пов'язані з ініціацією молоді, родильною обрядовістю, міфологією та ряд інших.

Незважаючи на всі ці дослідження, спеціалізованої етнографічної праці, у якій би, комплексно було показано рівень етнографічного вивчення Гуцульщини у XX ст., немає. Тому дослідження даної проблеми не може вважатися вичерпним, зберігає свою актуальність і потребує активізації наукових зусиль вітчизняних і зарубіжних науковців.

- ¹ Бальтазар Гакет і Україна. Статті і матеріали / [упоряд. М. Вальо]. – Львів, 1997. – 134 с.
- ² Сеньків І. Гуцульська спадщина: Праці з життя і творчості гуцулів / І. Сеньків. – К. : Українознавство, 1995. – 512 с.
- ³ Домашевський М. Історія Гуцульщини / М. Домашевський, Н. Библюк. – Львів : Логос, 1999. – Т. 4. – 575 с.; Домашевський М. Історія Гуцульщини / М. Домашевський, Н. Библюк. – Львів : Логос, 2000. – Т. 5. – 623 с.; Домашевський М. Історія Гуцульщини / М. Домашевський, Н. Библюк. – Львів : Логос, 2001. – Т. 6. – 675 с.; Домашевський М. Історія Гуцульщини / М. Домашевський. – Чикаго ; Львів, 1985. – Т. 1. – 502 с.; Домашевський М. Історія Гуцульщини / М. Домашевський. – Чикаго, 1986. – Т. 2. – 507 с.; Домашевський М. Історія Гуцульщини / М. Домашевський. – Чикаго, 1986. – Т. 3. – 441 с.
- ⁴ Гнатюк В. Гаївки / В. Гнатюк // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1909. – Т. XII. – С. 11–267.
- ⁵ Гнатюк В. Коломийки. Т. 1 / В. Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів, 1905. – Т. XVII. – 260 с.; Гнатюк В. Коломийки. Т. 2 / В. Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів, 1906. – Т. XVIII. – 315 с.; Гнатюк В. Коломийки. Т. 3 / В. Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів, 1907. – Т. XIX. – 254 с.
- ⁶ Гнатюк В. Колядки і шедрівки. Т. 1 / В. Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів, 1914. – Т. XXXV. – 270 с.; Гнатюк В. Колядки і шедрівки. Т. 2 / В. Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів, 1914. – Т. XXXVI. – 380 с.
- ⁷ Гнатюк В. Галицько-руські народні легенди. Т. 1 / В. Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів, 1902. – Т. XII. – 215 с.; Гнатюк В. Галицько-руські народні легенди. Т. 2 / В. Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів, 1902. – Т. XIII. – 287 с.
- ⁸ Франко І. Галицько-руські народні приповідки. Т. 1. Вип. I / І. Франко // Етнографічний збірник. – Львів, 1901. – Т. X. – 200 с.; Франко І. Галицько-руські народні приповідки. Т. 1. Вип. II / І. Франко // Етнографічний збірник. – Львів, 1905. – Т. XVI. – С. 200–600; Франко І. Галицько-руські народні приповідки. Т. 2. Вип. I / І. Франко // Етнографічний збірник. – Львів, 1907. – Т. XXIII. – 300 с.; Франко І. Галицько-руські народні приповідки. Т. 2. Вип. II / І. Франко // Етнографічний збірник. – Львів, 1908. – Т. XXIV. – С. 300–612; Франко І. Галицько-руські народні приповідки. Т. 3. Вип. I / І. Франко // Етнографічний збірник. – Львів, 1909. – Т. XXVII. – 300 с.; Франко І. Галицько-руські народні приповідки. Т. 3. Вип. II / І. Франко // Етнографічний збірник. – Львів, 1910. – Т. XXVIII. – С. 301–542.
- ⁹ Онищук А. Матеріали до гуцульської демонології. Записані в Зелениці, Надвірнянського повіта: 1907–1908 / А. Онищук // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1909. – Т. XI. – С. 1–139.
- ¹⁰ Гуцульські весільні пісні // Жіноча доля. – 1933. – Ч. 2. – 15 січня. – С. 1.
- ¹¹ Кисілевська О. Дещо про нашу Гуцульщину / О. Кисілевська // Жіноча доля. – 1937. – Ч. 5. – 1 березня. – С. 6–7; Кисілевська О. Дещо про нашу Гуцульщину / О. Кисілевська // Жіноча доля. – 1937. – Ч. 6. – 15 березня. – С. 5–6; Кисілевська О. Дещо про нашу Гуцульщину / О. Кисілевська // Жіноча доля. – 1937. – Ч. 7. – 1 квітня. – С. 6; Кисілевська О. Дещо про нашу Гуцульщину / О. Кисілевська // Жіноча доля. – 1937. – Ч. 8–9. – 15 квітня – 1 травня. – С. 15–16.
- ¹² Іваненко В. З колядою по Криворівні (Гуцульщина) / В. Іваненко // Краківські вісті. – 1944. – Ч. 4. – С. 6–7.
- ¹³ Різдво на Гуцульщині. Святий Вечір // Мета. – 1933. – 19 січня. – С. 3.
- ¹⁴ Головацький Я. Подорож по Галицькій та Угорській Русі, описана в листах до приятеля у Л. «Лист 4» (2 серпня 1839 р.) / Я. Головацький // Подорожі в Українські Карпати. – Львів : Каменяр, 1993. – С. 22–102.

- ¹⁵ Коцюбинський М. Твори в чотирьох томах / М. Коцюбинський. – К. : Дніпро, 1985. – Т. 4. – 335 с.
- ¹⁶ Цбінден Г. Мандрівка по гуцульських горах / Цбінден Г. // Подорожі в Українські Карпати. – Львів : Каменяр, 1993. – С. 220–272.
- ¹⁷ Сапеляк О. Етнографічні студії в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка (1898–1939 рр.) / О. Сапеляк. – Львів, 2000. – 208 с.
- ¹⁸ Кирчів Р. Етнографічно-фольклористична діяльність “Руської трійці” / Р. Кирчів. – К. : Наукова думка, 1990. – 344 с.
- ¹⁹ Болтарович З. Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. / З. Болтарович. – К. : Наукова думка, 1976. – 140 с.
- ²⁰ Маланчук В. Розвиток етнографічної думки в Галичині кінця XIX – початку XX ст. / В. Маланчук. – К. : Наукова думка, 1977. – 204 с.
- ²¹ Білоус В. Етнографічні дослідження на західноукраїнських землях у третій чверті XIX ст. / В. Білоус. – Львів : Ахіл, Ін-т народознавства НАН України, 2000. – 188 с.
- ²² Арсенич П. Рід Шухевичів / П. Арсенич. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2005. – 264 с.; Арсенич П. Ролина Заклинських / П. Арсенич. – Івано-Франківськ, 1995. – 56 с.
- ²³ Болтарович З. Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. / З. Болтарович. – К. : Наукова думка, 1976. – 140 с.
- ²⁴ Арсенич П. Рід Шухевичів / П. Арсенич. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2005. – 264 с.
- ²⁵ Арсенич П. Етнографічна діяльність Антона Онищука / П. Арсенич // Народна творчість та етнографія. – 1989. – № 4. – С. 22–28.
- ²⁶ Арсенич П. Етнографічна діяльність В. Гнатюка / П. Арсенич // Народна творчість та етнографія. – 1982. – № 2. – С. 69–72
- ²⁷ Арсенич П. Народознавець і громадський діяч Гуцульщини Петро Шекерик-Доників / П. Арсенич // Гуцульський календар на 1999 р. – С. 26–29.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Шекерик-Доників П. Дідо Іванчик / П. Шекерик-Доників. – Верховина : Гуцульщина, 2007. – 496 с.
- ³⁰ Тиводар М. Традиційне скотарство українців Карпат другої половини XIX – першої половини XX ст.: історико-етнологічне дослідження / М. Тиводар. – Ужгород : Карпати, 1994. – 560 с.; Мандибур М. Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX – 30-х рр. XX ст. / М. Мандибур. – К. : Наукова думка, 1978. – 190 с.
- ³¹ Павлюк С. Народна агротехніка українців Карпат другої половини XIX – початку XX ст. / С. Павлюк. – К. : Наукова думка, 1986. – 171 с.
- ³² Гошко Ю. Населення українських Карпат XV–XVIII ст. Заселення. Міграції. Побут / Ю. Гошко. – К. : Наукова думка, 1976. – 205 с.
- ³³ Чеховський І. Демонологічні вірування і народний календар українців Карпатського регіону / І. Чеховський. – Чернівці : Зелена Буковина, 2001. – 303 с.
- ³⁴ Городенко М. Чарівне зілля / М. Городенко. – Косів : Писаний Камінь, 2007. – 272 с.; Болтарович З. Народне лікування українців Карпат кінця XIX – початку XX ст. / З. Болтарович. – К. : Наукова думка, 1980. – 118 с.
- ³⁵ Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К. : Либідь, 1991. – 638 с.
- ³⁶ Українське народознавство : навчальний посібник / [за ред. С. Павлюка, Г. Горинь, Р. Кирчіва]. – Львів : Фенікс, 1994. – 608 с.
- ³⁷ Арсенич П. Дослідники та краєзнавці Гуцульщини : довідник / П. Арсенич, І. Пелипейко. – Косів : Писаний Камінь, 2002. – 280 с.
- ³⁸ Пелипейко І. Гуцульщина в літературі : довідник / І. Пелипейко. – Косів : Писаний Камінь, 1997. – 112 с.
- ³⁹ Бібліографія українського народознавства у 3-х томах. Фольклористика / [упоряд. М. Мороз]. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 1999. – Т. 1. – Кн. 1. – 495 с.; Бібліографія українського народознавства у 3-х томах. Фольклористика / [упоряд. М. Мороз]. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 1999. – Т. 1. – Кн. 2. – 1095 с.
- ⁴⁰ Буковина: історичні та етнокультурні студії // Матеріали IV Міжнародної наукової конференції [“Кайндлівські читання”], (16–17 травня 2007 р.). Ч. 2. – Чернівці : Прут, 2007.
- ⁴¹ Гуцули буковинського краю : реалії, проблеми, перспективи розвитку (матеріали наук.-практ. конф. 13–14 січня 1994 р. Вижниця). – Вижниця, 1994.
- ⁴² Українські Карпати : матеріали міжнар. наук. конф. [“Українські Карпати: етнос, історія, культура”], (Ужгород, 26 серпня – 1 вересня). – Ужгород : Карпати, 1993.
- ⁴³ Вінценз С. На високій полонині (правда старовіку) / С. Вінценз. – Львів : Червона калина, 1997. – 452 с.
- ⁴⁴ Шекерик-Доників П. Дідо Іванчик / П. Шекерик-Доників. – Верховина : Гуцульщина, 2007. – 496 с.

This article is the effort to study the ethnographic researchers about Hutsulshchyna in the 20th century and to make the universal review of sources and historiography. The special attention is given to study the main stage in process of ethnographic researchers of Hutsulshchyna and their character.

Key words: Hutsulshchyna, ethnographic researchers, historiography, sources.

УДК 94 (477.83.86)

ББК 63.3 (4 Укр) 52

Лілія БУРАЧОК, Лілія ШОЛОГОН

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОСИПА НАЗРУКА

У статті аналізуються архівні та опубліковані документи, що містять інформацію про життя та громадсько-політичну діяльність О. Назарука. Джерела дозволяють з'ясувати найважливіші аспекти його громадської, політичної та видавничої праці.

Ключові слова: джерела, О. Назарук, громадсько-політична діяльність, студентський рух, католицизм, консерватизм.

Розбудова української демократичної держави кінця XX – початку XXI ст. відкрила можливості для об'єктивного дослідження історичного минулого українського народу. Дедалі більшу зацікавленість у наукових колах та серед широкої громадськості викликає творча спадщина діячів, які брали активну участь у процесах українського національного відродження. Серед відомих громадсько-політичних діячів кінця XIX – початку XX ст. складно оминати увагою постать Осипа Назарука. Його багатогранна діяльність припала на час національного руху початку XX ст., Першої світової війни та української революції 1917–1920 рр., міжвоєнного періоду перебування Західної України у складі Другої Речі Посполитої та початку Другої світової війни.

Для належного вивчення життєвого шляху та громадсько-політичної діяльності О. Назарука необхідно ретельно проаналізувати чимало архівних і неопублікованих джерел – як результат його творчої та політичної праці. У першу чергу варто звернути увагу на документи, які зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Львів (далі – ЦДА у м. Львів). Матеріали 359 фонду “Назарук Осип (1883–1940), адвокат, журналіст і публіцист, письменник, громадський і політичний діяч” можна умовно поділити на кілька груп. До першої належать особисті документи: свідоцтва про народження та освіту, паспорти, посвідчення, медичні книжки, фінансові документи, які дають змогу дослідникові детально з'ясувати події його життєвого шляху. Вони цінні з огляду на те, що О. Назарук ретельно записував приватні офіційні виступи, що виголошувалися на різноманітних засіданнях тощо¹.

До другої відносимо щоденники й записні книжки, бесіди, робочі нотатки. Він занотував окремі подробиці із щоденного життя, коментував політичні події. Ці записи зроблені різним чорнилом, з масою абревіатур та скорочень, почерком, який не так легко прочитати. Можливо, тому вони ще не стали надбанням масового читача. У згаданому фонді зберігаються 43 записні книжки та щоденники літератора і громадського діяча. Першу він розпочав у 1914 р., а в останній – писав про нараду 31 березня 1940 р., де йшла мова про об'єднання української еміграції². Упродовж зазначеного часу (з 1914 по 1940 рр.) жодного року не залишилося поза увагою щоденника. Окрім цього в багатьох записних книжках містяться виписки автора, що стосуються історії Росії, лекцій з історії України, різних історичних наукових праць, філософських і літературних творів, віршів В. Сосюри, М. Бажана та критичних зауважень до них.

Третю групу становлять матеріали, що відображають героїчний шлях легіону Українських січових стрільців (УСС). Поряд із порадами О. Назарука тим, хто буде писати історію січового стрілецтва³, можна знайти характеристики на старшину УСС О. Степанівну та старшого десятника М. Гаврилка⁴, різні оповідання, спогади, хроніки О. Назарука, що вийшли згодом окремими виданнями⁵.

До четвертої групи слід віднести окремі праці, присвячені проблемі українсько-польського протистояння. Значна їх частина ще не побачила світ окремими виданнями. Серед них особливої уваги заслуговують: “Україна та Східна Європа”⁶, “Слова і дійсність. Польські відповідальні чинники та українська проблема”⁷, “Експериментальна політика”⁸ та ін. Окремо зберігаються в зазначеному фонді більше 50 статей, присвячених актуальним проблемам політичного та релігійного життя Західної України і Наддніпрянщини в 1917–1939 рр. Значна їх частина побачила світ окремими виданнями та в газетних публікаціях автора⁹.

П’яту групу складає епістолярна спадщина О.Назарука. Серед осіб, з якими найбільш плідно вів листування, можна виділити А.Бойчука¹⁰, С.Лося¹¹, П.Скоропадського¹² та його родину¹³, Г.Хомишина¹⁴, о. І.Чорнодолю¹⁵.

До шостої групи належать матеріали службової діяльності О.Назарука – як редактора газети “Нова зоря” та адвоката¹⁶.

До сьомої групи доцільно віднести матеріали громадсько-політичної діяльності. Це протоколи засідань Української Національної Ради ЗУНР¹⁷, статuti, програми і резолюції політичних партій: Української радикальної партії (УРП), Української католицької народної партії (УКНП), Української народної обнови (УНО); документи Гетьманської управи об’єднаних хліборобських та інших класових організацій, групи українських консерватистів у Львові, комісії з підготовки Всеукраїнського національного конгресу у Львові, товариства “Скала” у м. Станіслав, виступи на засіданнях їх керівних органів, з’їздах. Ці документи дають можливість прослідкувати за еволюцією політичних поглядів О.Назарука, оцінити його внесок у діяльність окремих політичних партій як на батьківщині, так і в середовищі української еміграції¹⁸.

Окрему групу становлять матеріали літературної діяльності О.Назарука. Він був автором історичних романів, які сам називав “повістями”: “Роксолана”, “Проти орд Джінгісхана”, “Князь Ярослав Осмомисл: історична повість з 12 століття з генеалогічним деревом князів Рюрикового роду”. Деякі оповідання (“Гуцульський ярмарок”, “Один з роду Шкрібляків”) є незавершеними. Частина повістей (про козацького отамана Морозенка), легенд (“Кий, Щек і Хорив”, “Про золоту корону в Дністрі”) знаходяться в рукописному варіанті. Проте численні історичні етюди й есеї, оповідання (“Суд Олекси Довбуша” “Огні Срібної Землі”, “Улюблена жінка Володимира Великого”. “Київ і значення традицій”. “Про карпатських опришків”) побачили світ ще за життя автора.

Загалом жоден громадсько-політичний діяч краю першої половини ХХ ст. не може похвалитись аналогічною збереженою документальною спадщиною. Вона вражає глибоким аналізом досвіду національно-визвольних змагань, політичного та релігійного життя Західної України, Наддніпрянщини, української еміграції, унікальною інформацією про життєві дороги не тільки О.Назарука, а й усіх, із ким йому доводилось зустрічатись і працювати.

Надзвичайно цікава інформація знаходиться і в інших фондах ЦДІАУ у м. Львів. Зокрема, у 406 фонді (Редакція газети “Нова Зоря”) збереглися матеріали, що розкривають журналістську діяльність О.Назарука, його погляди на проблеми суспільно-політичного життя Західної України в 1928–1939 рр.; редакційні “портфелі”, газети¹⁹.

Матеріали 201 фонду (Греко-католицька митрополічна консисторія) та 358 фонду (Шептицький Андрей – уніатський митрополит) висвітлюють взаємини Г.Хомишина і митрополита А.Шептицького, їхні погляди на організацію клерикальних політичних партій, напрямки діяльності УГКЦ²⁰.

Фонди державних архівів Львівської та Івано-Франківської областей дозволяють з’ясувати візію політичної ситуації польськими владними чинниками в Західній Україні наприкінці 1920–1930-х рр., конкретизувати діяльність Української християнської організації (УХО), Української католицької народної партії (УКНП), Української народної обнови (УНО), вплив на ідеологію та діяльність яких значною мірою мав і О.Назарук²¹.

Під час дослідження громадсько-політичної діяльності О.Назарука не можна обійтись без використання матеріалів періодичних видань. Насамперед, іде мова про ті газети, в яких він працював: “Громадський голос” (Львів), “Стрілець” (Кам’янець-Подільський – Станіславів), “Український прапор” (Львів), “Січові вісті” (Чикаго), “Америка” (Філадельфія), “Нова зоря”

(Львів–Станіславів)²². У їхніх редакційних статтях показано позицію О.Назарука щодо найнагальніших проблем міжнародного, політичного та релігійного життя. В інших виданнях: “Діло”, “Свобода”, “Воля”²³ – він публікував статті, присвячені найактуальнішим проблемам розвитку українського політичного руху. Часто редакції газет, що перебували під впливом політичних партій, вступали в полеміку з О.Назаруком. Жодна політична подія як у світі, так і в краї не залишалася поза його увагою. Частина статей журналіста з’являлась окремими виданнями в серіях “Бібліотека “Стрілець”, Бібліотека “Громадського голосу” та інших періодичних видань, що виходили за сприяння окремих організацій.

Чимало документів, що розкривають діяльність О.Назарука, опубліковано. Передусім варто звернути увагу на видання Східно-європейського дослідного інституту ім. В.К.Липинського, в якому вміщено листи Осипа Назарука до В. Липинського за редакцією І.Лисяка-Рудницького²⁴. Вони характеризують не тільки взаємини двох політичних діячів, але дають можливість розкрити еволюцію політичних поглядів кожного з них. Листи містять цікаву інформацію про окремі політичні події, характеристику громадських діячів цієї доби. У 147 листах, опублікованих у названому виданні, можна простежити за зміною світоглядних позицій Осипа Назарука, адже більшість їх хронологічно припадає на еміграційний період.

М.Антонович у передмові до згаданого видання зауважив, що в листах багато повторень, деякі з них надто довгі й тому часто “втомлювали Липинського”. Автор указав, що “у листах О.Назарука перемішана полова з зерном. Він любив писати, а делікатний В.Липинський не завжди мав настрій спиняти цей потік монологів. Все ж таки інколи він тратив терпеливість і питався О.Назарука, наприклад, нащо він своїми словами популярно переказує його (В.Липинського) ідеї”. Також з усмішкою В.Липинський, на думку М.Антоновича, сприймав тиради О.Назарука про те, що столицею України треба зробити Одесу.

М.Антонович критикує редакцію видання за те, що вона вирішила не публікувати паралельно листів В.Липинського до О.Назарука, які збереглися. На думку автора рецензії, видання тільки виграло б, оскільки науковець мав би змогу ознайомитися хоч із деякими листами-відповідями В.Липинського²⁵.

Певні епізоди політичної діяльності О.Назарука (студентський рух, підготовка програми УКНП) розкриває збірник документів і матеріалів “Українська суспільно-політична думка в 20 столітті”, упорядкований Т.Гунчаком і Р.Сольчаником²⁶.

Участь Осипа Назарука в консолідаційних процесах у 1930-х роках, погляди на жіночий рух у Західній Україні висвітлено частково в збірнику, присвяченому Мілені Рудницькій²⁷.

Важливий матеріал для з’ясування політичних позицій О.Назарука можна почерпнути з пастирських послань Г.Хомишина²⁸. Публіцистична та мемуарна спадщина О.Назарука опублікована ще за його життя. Вона є надзвичайно цінним джерелом для дослідження. Для широкого загалу західноукраїнського суспільства він був передусім відомим публіцистом, автором кількох тисяч статей у різних українських та зарубіжних періодичних виданнях. Загалом праці О.Назарука можна поділити на декілька груп.

До першої доцільно віднести роботи, пов’язані з його перебуванням у лавах радикальної партії: “Що се є суспільні кляси, боротьба кляс, буржуазія, пролетаріат, капіталізм і організація”, “Що то є нарід або нація”, “Як називається наш рідний край і нарід”. У них автор, насамперед, розтлумачив галицькій суспільності теоретичні основи програми УРП, охарактеризував програму та діяльність впливової польської ендецької партії, проаналізував результати перших виборів в Австро-Угорщині на основі загального виборчого права 1907 р. і тактику українських партій під час виборчої кампанії²⁹.

У другу групу можна об’єднати праці, присвячені героїчному шляху легіону УСС: “З кривавого шляху УСС”³⁰, “Над Золотою Липою”, “В таборах українських січових стрільців”³¹, “Слідами українських січових стрільців” та ін. Серед них варто звернути увагу на працю, видану Союзом визволення України в 1916 р. у друкарні Наукового товариства імені Шевченка. У вступі О.Назарук зазначив, що, не знаючи, коли йому доведеться завершити цю працю, він змушений її писати у формі щоденника вражень (“дневника вражень”). Він вважав її “сирим матеріалом для будучого історика”³². Праця, яка збагачена 21 ілюстрацією, складалася зі вступу, 19 розділів та кінцевого слова. Слід звернути увагу, що О.Назарук розпочав роботу над нею

наприкінці травня 1915 р., а вийшла вона у світ вже у квітні 1916 р. Автор вважав своїм обов'язком подякувати за допомогу та поради отаману Січового Коша д-ру Н.Гірнякові, членам “Пресової Квартири УСС”, д-ру І.Крип'якевичу (“за перечитання цілого скрипту і поробленне ріжних уваг, з яких я скористав у великій мірі”), вістунам УСС І.Озаркевичеві та В.Панькову (“за поміч при коректі”). Майбутнім дослідникам О.Назарук порадив детально переглянути архів Союзу визволення України і використати для наукової роботи.

Третю групу становлять праці, написані О.Назаруком у період національно-визвольних змагань 1917–1923 рр. Їхня проблематика надзвичайно широка: військо і політика³³, корупція в державному управлінні³⁴, роль політичних партій у державно-політичній системі³⁵, студентство й політика³⁶ тощо. Надзвичайно цінними є спогади “Рік на Великій Україні”³⁷, в яких насамперед проаналізовано політичні події в Наддніпрянщині на завершальному етапі національної революції.

Еміграційний період діяльності журналіста та політичного діяча (у Канаді й США) багатий на публіцистичні праці, які відносимо до четвертої групи. У них, зокрема, відображено зміни світоглядних позицій О.Назарука. Це такі праці: “Робітництво і релігія: ідея-пресавкладка”³⁸, “Світогляд Івана Франка. Чи може християнський нарід прийняти і ширити культ його?”³⁹, “Наш єпископат в Америці і боротьба проти нього”⁴⁰, “В'ячеслав Липинський – відновитель державної ідеології України і монархізм український і французький”⁴¹.

До п'ятої групи належать роботи, написані після повернення в Західну Україну. Їх проблемний спектр достатньо широкий, про що говорять самі назви: “Галичина й Велика Україна”⁴², “Жінка і суспільність”⁴³, “Замах на церкву”⁴⁴, “Значіння партій. Про різницю між партійністю і партійництвом”⁴⁵, “Ідеологічні основи української Народної католицької партії”⁴⁶, “Греко-католицька Церква й українська ліберальна інтелігенція”⁴⁷.

У праці “Значіння партій” О.Назарук намагався з'ясувати питання сутності політичних партій та їх значення в боротьбі українського народу за державний суверенітет. Під партіями автор розумів “групи людей, які мають: а) однакові погляди або інтереси; б) охоту до спільної боротьби за ті погляди або інтереси; в) проявляють ту охоту до боротьби в організований спосіб”.

На відміну від більшості дослідників цієї проблематики, О.Назарук вважав, що вік політичних партій такий самий, як і вік держави. Він дотримувався думки, що партії – важливий фактор у житті кожної держави, однак їм притаманні й негативні ознаки. О.Назарук поділяв партії на “здорові” та “нездорові”. “Здоровими” називав партії, які проводять діяльність в інтересах тієї частини суспільства, що делегувала їм свої повноваження, відсуваючи партійні інтереси на останній план. Діяльність “нездорових” партій, на його думку, була спрямована передусім на задоволення потреб партійної олігархії. Автор також розмежував два поняття – “партійність” та “партійництво”. Якщо партійність була продуктом “здорових” партій і позитивно впливала на розвиток демократичних процесів у суспільстві, то партійництво виростало в “нездорових” партіях і було регресом у житті демократичних суспільств.

Щодо діяльності політичних партій, то в 30-х рр. О.Назарук висловив низку цікавих думок, актуальних і сьогодні. Так, він вважав, що партії найкраще можуть розвиватися лише в демократичних суспільствах. Найменш пристосованими до партійного життя, на думку громадського діяча, є тоталітарні держави, зокрема СРСР. В умовах абсолютизму, вважав він, пануючою є лише одна партія чи ідеологія, всі інші, які стоять в опозиції, повинні діяти нелегально. Після перебування в Канаді й США у 1922–1927 рр. О.Назарук став прихильником двопартійної системи, що вносила в суспільство дух здорової конкуренції між партією влади та опозицією. Багатопартійність, як і однопартійність, вважав небезпечними для держави, оскільки вони породжували хаос та роздвібували суспільство на велику кількість малих груп. О.Назарук обґрунтував роль політичних партій у житті “недержавних” народів: якщо народ, котрий має власну державу, може певний час існувати без партій, то “недержавний” народ у цьому випадку буде приречений на національну загибель. “Нація, – зазначав він, – яка не має своєї держави, не може створити інакшого політичного проводу, як партійний”⁴⁸.

Йому належить також спроба класифікації галицьких політичних партій. У часи української революції О.Назарук до центру зараховував Українську народно-трудова партію, теоре-

тиком якої вважав В.Будзиновського. Цю партію називав продуктом польського гніту в Галичині. І цим пояснював той факт, що вона об'єднала найширші соціальні групи українського населення, розпочавши “від духовенства, скінчивши на значній частині робітництва по містах”. На лівому крилі центру стояла українська радикальна партія, яку називав селянською партією із соціалістичною програмою. До лівих у Західній Україні зараховував УСДП – найменшу й найслабшу, хоча мала досить інтелігенції у своїх рядах. Слабкість її вбачав О.Назарук у малочисельності українського пролетаріату в Галичині.

Журналіст звертав увагу на те, що будь-який політичний рух не може витворитися без відповідної літератури, без політичної традиції. “Коли не підемо сим шляхом, яким ідуть всі європейські народи та взагалі всякі рухи (...), то вічно матимемо тільки якісь групки з шумними назвами, з невідомими загалом провідниками, без тріркої традиції, – групки, про які все буде можна сумніватися, чи се клуби, чи просто спілки акул для вимушування субвенцій від держави”⁴⁹.

Публіцистичні матеріали дозволяють стверджувати, що О.Назарук чітко виступав за об'єднання УПР та УПР Волині. На засіданні Головної Управи УНО ухвалили “всіма силами до того, щоб Українська Парламентарна Репрезентація Галичини получила в одно національне представництво з Українською Парламентарною Репрезентацією Волині, що не виключає окремих регіональних організацій для місцевих потреб”. Проти цього виступив В.Мудрий у газеті “Неділя” за 5 січня 1936 р., натомість О.Назарук назвав його Українцем, який не має “ніякої виробленої політичної думки про змагання своєї нації”⁵⁰.

Щодо спогадів Осипа Назарука, то особливо цікавими були ті, які написав автор після приходу Червоної армії в Західну Україну. Рукопис спогадів був одним з останніх творів у житті О.Назарука. Хоча в тексті основне місце займає опис подорожніх вражень і переживань автора, все ж за своїм змістом він виходить за межі звичайного репортажу. О.Назарук подав конкретні події, свідком та учасником яких довелося бути, у контексті тогочасних великих воєнних і політичних потрясінь. Власне бачення тих чи інших подій він намагався поєднувати з аналізом суспільно-політичних явищ. Звичайно, авторові не завжди вдавалося зберегти належну об'єктивність і безсторонність. Та попри це спомини (а саме так відомий вітчизняний історик Михайло Швагуляк називає нотатки Осипа Назарука) складають безперечний інтерес як джерело з історії Західної України та українського суспільно-політичного життя початку Другої світової війни⁵¹.

Також цінним джерелом для дослідження громадсько-політичної діяльності О.Назарука є спогади В.Кучабського, І.Кедрина, І.Крип'якевича, Є.Коновальця, І.Макуха, А.Чернецького⁵². У них О.Назарука згадують як відомого студентського політика, вмілого вічевого промовця, фахового адвоката, редактора “Громадського голосу”.

А.Чернецький у своїх спогадах відзначав, що О.Назарук вважав себе соціалістом на початку ХХ ст., коли видавав у Бучачі з д-ром А.Мазлером польсько-український двотижневик “Двірська служба”. Автор спогадів відзначав “фатальний” вплив на С.Петрушевича восени 1919 р. В.Панейка та О.Назарука. А.Чернецький називав О.Назарука “циніком”, який свідомо поширював наклепи. Відзначаючи талант журналіста, автор стверджував, що О.Назарук “... в засобах не перебирав. Що нині хвалив, то завтра опльовував”. Як доказ, А.Чернецький підкреслював, що О.Назарук “пустив, наприклад, байку, немовби Б.Мартос сказав: “Як не буде соціалістичної України, то нехай не буде ніякої”. О.Назарук це зробив з помсти, що Мартос відмовив виплатити йому гроші, на які Назарук не мав права”. Іншим доказом вищезгаданого твердження А.Чернецький вважав елегійний опис О.Назаруком похорону Івана Франка у формі листа до матері. Проте пізніше, в 1923–1927 рр., перебуваючи в США і Канаді, між католиками він “повів брутальну нагітку на покійного Франка, як на безбожника”⁵³.

Підсумовуючи огляд джерел, можна зробити висновок, що нині маємо велику кількість архівних й опублікованих документів про громадську та політичну діяльність О.Назарука. Виявлені джерела, різноманітні за своїм походженням та інформаційною насиченістю, дозволяють прослідкувати за перипетіями життєвого шляху О.Назарука, з'ясувати його погляди щодо найважливіших проблем українського громадсько-політичного життя та гострих питань міжнародного політичного життя, вивчити його публіцистичну та літературну працю тощо.

Окрім цього вони, у комплексі з іншими документами, дозволяють досліднику розкрити чимало важливих подій національно-культурного й суспільно-політичного характеру першої половини ХХ ст., свідком та учасником яких був О. Назарук.

1. Центральний державний історичний архів у м. Львові. – Ф. 359 (Назарук Осип Тадейович, 1883–1940 рр. – адвокат, письменник, громадський і політичний діяч), оп. 1, спр. 1. Свідectво про народження та освіту, паспорти, посвідчення, автобіографія та інші особисті документи (1902–1940), 214 арк.
2. Спр. 9. Щоденник (1927–1931), 73 арк.; Спр. 19 – записна книжка (про перебування в Канаді як галицького посла) (1923), 43 арк.; Спр. 26 – записна книжка (1933–1935), 117 арк.; Спр. 47 – записна книжка (записи про політичні справи) (1939), 93 арк.
3. Спр. 71. План збирання матеріалів до історії Українських Січових Стрільців, складений Назаруком О. (1915), 2 арк.; Спр. 72 – проект статуту Стрільцької Ради, складений Назаруком О. (1915), 2 арк.
4. Спр. 74. Характеристики на старшину УСС Степанівну О. і старшого десятника Гаврилка М., написані Назаруком О. (1915), 7 арк.
5. Спр. 81. Хроніка діяльності Комісаріату УСС у Володимир-Волинському від 10 березня 1916 р., описана Назаруком О. (1916), 7 арк.; Спр. 82 – спогади Назарука О. “Над Стрипою” (1917), 122 арк.
6. Спр. 93. Стаття “Україна та Східна Європа” (б/д), 20 арк.
7. Спр. 106. Стаття “Слова й дійсність. Польські відповідальні чинники та українська проблема” (б/д), 18 арк.
8. Спр. 110. Стаття “Експериментальна політика” (1933), 29 арк.
9. Спр. 94. Стаття про відносини Східної України та Галичини (б/д), 92 арк.
10. Спр. 194. Листи до Бойчука А., т. I (1932–1937), 106 арк.
11. Спр. 202. Листи до Лося С. (1933–1939), 180 арк.
12. Спр. 205. Листи до Скоропадського П. (1935–1939), 205 арк.
13. Спр. 206. Листи до Скоропадських Єлизавети і Данила (1936–1939), 55 арк.
14. Спр. 209. Листи до Хомишина Г., т. II (1936–1939), 207 арк.
15. Спр. 210. Листи до о. Чернодолі І. (1936–1939), 57 арк.
16. Спр. 215. Листування з Генеральним консульством Польщі в Нью-Йорку, Національними банками про отримання грошового вкладу (б/д), 66 арк.
17. Спр. 371. Статут, декларації, резолюції та інші документи про діяльність Української національної ради (1918–1922), 56 арк.
18. Спр. 371. Статут, декларації, резолюції та інші документи про діяльність Української національної ради (1918–1922), 56 арк.; Спр. 381 – протоколи, обіжники, повідомлення та інші документи про діяльність комісії з підготовки Всеукраїнського національного конгресу у Львові (1934–1937), 269 арк.; Спр. 383 – статuti, протоколи, резолюції та інші документи про діяльність товариства “Скала” в м. Станіславі (1935–1940), 238 арк.
19. Ф. 406 (Редакція української газети “Нова зоря”, Львів), оп. 1, спр. 16 – листування з культосвітніми релігійними організаціями і приватними особами про вислання і поміщення статей, об’яв та інформацій, т. 1. (1926–1936), 109 арк.; Спр. 22 – листи передплатників газети “Нова Зоря” з критикою діяльності УХО і “Нової Зорі” (1928–1939), 62 арк.
20. Спр. 18. Листування з товариством “Скала” про поміщення статей, участь у зборах товариства та інше (1933–1939), 34 арк.
21. Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО). – Ф. 2 (Станіславське воєводське управління, м. Станіславів 1921–1939 рр.), оп. 1, спр. 744 – щотижневі звіти Станіславського управління про політичну ситуацію у воєводстві (20 вересня 1930 – 31 січня 1931), 18 арк.; Спр. 749 – щомісячні звіти Станіславського воєводського управління про політичну ситуацію у воєводстві (9 травня 1931 – 9 грудня 1931), 22 арк.; Спр. 937 – статті митрополита Шептицького про діяльність Українського Католицького Союзу, що були поміщені в газетах “Мета”, “Діло” (29 квітня 1932 – 22 липня 1932), 8 арк.
22. Громадський голос. – Львів, 1904–1939; Стрілець. – Кам’янець-Подільський; Станіславів, 1919–1920; Український прапор. – 1921–1923; Січові вісті. – Чикаго, 1923, 1924; Америка. – Філадельфія, 1925–1927; Нова зоря. – Львів; Станіславів, 1923–1939.
23. Діло. – Львів, 1907–1939; Свобода. – Львів, 1907, 1922–1939.
24. Архів. – Т. 7 : Листи Осипа Назарука до В’ячеслава Липинського. – Філадельфія (Пенсильванія), 1976. – 530 с.
25. Антонович М. В’ячеслав Липинський, твори, архів, студії / М. Антонович // Український історик. – 1978. – Т. 7 : Листи Осипа Назарука до В’ячеслава Липинського (рецензії). – № 1–3.
26. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті : документи і матеріали. – Сучасність, 1983. – Т. 1–2. – 426 с.

27. Рудницька М. Статті – Листи – Документи / М. Рудницька; упор. М. Дядюк. – Львів : [б. в.], 1998. – 844 с.
28. Пастирський лист Григорія Хомишина до Всечесного клира і вірних Станіславівської єпархії про політичне положення українського народу в польській державі. – Львів, 1931. – 37 с.; Пастирський лист трьох владик про Католицьку Акцію. – Львів, 1937. – 13 с.
29. Назарук О. Що се є суспільні кляси, боротьба кляс, буржуазія, пролетаріат, капіталізм і організація / О. Назарук. – Львів, 1907. – 48 с.; Назарук О. Що то є нарід або нація / О. Назарук. – Львів, 1911. – 28 с.; Назарук О. Як називається наш рідний край і нарід / О. Назарук. – [Б. м.], 1915. – 16 с.
30. Назарук О. З кривавого шляху УСС / О. Назарук. – Львів, 1917. – 142 с.
31. Назарук О. Над Золотою Липою: В таборах українських січових стрільців / О. Назарук. – Відень, 1918. – 104 с.
32. Назарук О. Слідами українських Січових стрільців / О. Назарук. – [Б. м.] : Видання СВУ, 1916. – 153 с.
33. Назарук О. Військо й політика. Просвітні листки УСС / О. Назарук. – Крем’янець, 1919. – 16 с.
34. Назарук О. Галицька делегація в Ризі. Спомини учасника / О. Назарук. – Львів : Накладом УХО, 1930. – 170 с.
35. Назарук О. Про політичні партії / О. Назарук. – Крем’янець на Волині, 1917. – 46 с.
36. Назарук О. Терор в минувшині / О. Назарук. – Львів, 1931. – 42 с.
37. Назарук О. Рік на Великій Україні / О. Назарук. – Відень, 1920. – 344 с.
38. Назарук О. Робітництво і релігія; ідея-преса-вкладка. Найкоротша історія України: Наука для діячів / О. Назарук. – Чикаго, 1926. – 30 с.
39. Назарук О. Світогляд Івана Франка. Чи може християнський нарід прийняти і ширити культ його? / О. Назарук. – Філадельфія, 1926. – 32 с.
40. Назарук О. Наш Єпископат в Америці і боротьба проти нього / О. Назарук. – Філадельфія, 1926. – 32 с.
41. Назарук О. В’ячеслав Липинський – відновитель державної ідеології України і монархізм український і французький / О. Назарук. – Чикаго, 1926. – 32 с.
42. Галичина й Велика Україна. Трактат присвячений українським жінкам і військовим. – Львів : Нова зоря, 1936. – 156 с.
43. Назарук О. Жінка і суспільність : реферат / О. Назарук. – Львів, 1934. – 48 с.
44. Назарук О. Замах на церкву / О. Назарук. – Львів, 1939. – 94 с.
45. Назарук О. Значіння партій: Про різницю між партійністю і партійництвом / О. Назарук. – Львів, 1934. – 82 с.
46. Назарук О. Ідеологічні основи української народної католицької партії / О. Назарук. – Львів, 1931. – 64 с.
47. Назарук О. Греко-католицька церква й українська ліберальна інтелігенція: загальний огляд сучасної української кирилі на церковній області в краю і на еміграції / О. Назарук. – Львів : Нова зоря, 1929. – 148 с.
48. Назарук О. Значіння партій: Про різницю між партійністю і партійництвом / О. Назарук. – Львів, 1934. – 82 с.
49. Назарук О. Про політичні партії / О. Назарук. – Крем’янець на Волині, 1917. – 46 с.
50. Назарук О. Ерема кай аноніми: Політична брошура, призначена для гартування будучих українських провідників / О. Назарук. – Львів, 1936. – 126 с.
51. Назарук О. Зі Львова до Варшави. Утеча перед совітами в пам’ятних днях 2–13 жовтня 1939 / О. Назарук. – Львів : [б. в.], 1995. – 95 с.
52. Кедрин І. Життя, події, люди. Спомини і коментарі / І. Кедрин. – Нью Йорк : Видавнича кооператива “Червоної калини”, 1976. – 724 с.; Коновалець Є. Спомини й уваги. Причинки до історії української революції / Є. Коновалець // Історія січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. – К. : Україна, 1992. – С. 287–346; Крип’якевич І. П. Спогади : автобіографія (Іван Крип’якевич у родинній традиції, науці, суспільстві) / І. П. Крип’якевич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. наук. праць. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2001. – Вип. 8. – С. 19–57; Кучабський В. Від першопочинів до проскурівського періоду / В. Кучабський // Історія січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. – К. : Україна, 1992. – С. 12–201; Макух І. На народній службі. Спогади / І. Макух. – К. : Основні цінності, 2001. – 226 с. – (Серія “Спадщина”).
53. Чернецький А. Спомини з мого життя / А. Чернецький. – К. : Основні цінності, 2001. – 168 с. – (Серія “Спадщина”; кн. 15).

The unpublished archived and published documents and materials are analysed in the article, where the contained information is about the life and public-political activity of O. Nazaruk. They allow to find out the most important aspects of his public, political and publishing labour.

Key words: sources, O. Nazaruk, public-political activity, student motion, catholicism, conservatism.

УДК 94 (477.83/.86) “ХХ”
ББК 63.3 (4 Укр) 6

Василь БУРДУЛАНЮК, Андрій КОРОЛЬКО

УЧАСТЬ УЧЕНИХ ГАЛИЧНИНИ В БОРОТЬБІ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглядається участь учених Галичини в боротьбі за українську державність у I половині ХХ століття. Зокрема акцентується на їх участі в діяльності Головної Української Ради, Легіоні УСС, державотворчих процесах періоду ЗУНР, боротьбі за державність у 20 – на початку 40-х років ХХ століття.

Ключові слова: Галичина, наука, НТШ, українська державність.

Вивчення проблеми участі вчених Галичини в боротьбі за українську державність у I половині ХХ століття є актуальним завданням вітчизняної історичної науки. Однак воно ще не отримало комплексного розв'язання в українській історіографії.

На початку ХХ століття основним центром української науки в Галичині, як відомо, було Наукове товариство імені Шевченка. Але з початком Першої світової війни влітку 1914 року його нормальна діяльність була припинена, а значна частина вчених включилася в національно-визвольний рух.

На початку серпня 1914 року у Львові було утворено Головну Українську Раду, яку очолив відомий політик і багаторічний член НТШ Кость Левицький. Одним із його заступників став письменник, учений і громадський діяч, член НТШ Михайло Павлик¹. Тоді ж було вирішено з числа добровольців сформувати Легіон УСС. Його створення доручили Українській бойовій управі, до якої серед інших ввійшов і відомий історик Степан Томашівський², а секретарем став природознавець Іван Раковський³. З 1917 року Головою Бойової управи УСС був професор Чернівецького університету, відомий філолог Степан Смаль-Стоцький⁴. Він доклав тоді чимало зусиль, щоб піднести статус Бойової управи, зробити її діяльність конкретнішою, наблизити до потреб стрілецтва.

Ряд молодих науковців, зокрема Микола Голубець, Володимир Гребенюк, Василь Кучабський, Богдан Заклинський, Олена Степанів, Петро Франко та інші разом із багатьма діячами культури вступили тоді до Легіону УСС і пройшли важкий шлях його перемог і поразок⁵. Археолог В.Гребенюк у червні 1915 року загинув у бою під Галичем, що стало відчутною втратою для української науки, бо молодий науковець ще до війни заявив про свій талант рядом цікавих публікацій. Василь Кучабський та Осип Думин разом з Євгеном Коновальцем, Андрієм Мельником, Романом Дашкевичем та багатьма іншими галичанами деякий час перебували в Курені січових стрільців в Києві⁶.

Будучи прихильниками ідеї соборності України, ряд галицьких учених, зокрема, історики Мирон Кордуба, Іван Кревецький, Іван Крип'якевич та Омелян Терлецький, філологи Василь Сімович і Степан Смаль-Стоцький, етнографи Володимир Гнатюк, Зенон Кузеля, географ Степан Рудницький та інші співпрацювали зі створеним українськими емігрантами з Наддніпрянщини в 1914 році Союзом Визволення України⁷. У своїх працях цього періоду, зокрема “Ukraina und die Ukrainer” (“Україна і українці”) (2 т, 1914–1915 рр.), “Чому ми хочемо самостійної України?” (1915), “Україна з політично-географічного становища” (1916), “Ukraina. Land und Volk” (“Україна. Край і народ”) (1916), С.Рудницький усебічно обґрунтував роль географічного фактора у становленні й розвитку української державності, популяризував знання про Україну серед народів Європи⁸.

Відомі українські вчені, що працювали в Празі, хімік Іван Горбачевський та фізик Іван Пулюй разом з іншими українськими вченими та громадськими діячами на початку Першої світової війни заснували там Комітет допомоги українським біженцям із Галичини, окупованої російськими військами, а також пораненим воякам-українцям і військовополоненим українцям, які були у складі російської армії. У 1914–1918 роках І.Горбачевський брав активну участь у

роботі Української парламентарної репрезентації у Відні, відстоював право українців Галичини на незалежну державу⁹.

І.Пулюй відомий низкою наукових відкриттів в царині фізики та електротехніки. Він справжній винахідник Х-променів, які нині відомі як рентгенівські промені. Разом із П.Кулішем та І.Нечуєм-Левицьким він уперше переклав Біблію українською мовою¹⁰. Турбуючись про майбутнє свого народу, він у роки Першої світової війни написав праці “Україна та її міжнародне політичне значення” та “Польські русофіли і масові арешти вірних державі українців у Галичині”, в яких обґрунтував необхідність створення незалежної української держави¹¹.

Активну допомогу біженцям із Галичини надавав також відомий вчений-медик і громадський діяч Євген Озаркевич, перебуваючи в 1915 році на посаді головного лікаря шпиталю для біженців у Вольфсберзі в Австрії¹².

Політичний діяч і вчений Олександр Барвінський під час Першої світової війни перебував у Відні та Празі, працював у Червоному хресті та в Комітеті захисту від війни. У той час він опублікував ряд науково-популярних праць, в яких намагався історично та політично обґрунтувати загальноєвропейську роль українського народу¹³.

Учені Галичини активно включилися також у державотворчі процеси восени 1918 року. Так, членами Української Національної Ради, утвореної 18 жовтня 1918 року, стали Кость Левицький, Олександр Колесса, Степан Смаль-Стоцький, Олександр Барвінський та Мирон Кордуба. Після проголошення ЗУНР у листопаді 1918 року Головою Ради державних секретарів став К.Левицький, а О.Барвінський був тоді державним секретарем, тобто міністром у справах освіти і віросповідань в уряді ЗУНР¹⁴. За короткий час перебування на цій посаді він намітив багато планів і почав їх здійснювати. Одинадцять українських учених у січні 1919 року стали членами Української Національної Ради ЗУНР. Це, зокрема, Богдан та Олександр Барвінські, Іван Горбачевський, Станіслав Дністрянський, Олександр Колесса, Мирон Кордуба, Кость Левицький, Володимир Охримович, Кирило Студинський, Степан Смаль-Стоцький і Степан Томашівський¹⁵. Відомий учений правознавець Станіслав Дністрянський став автором проекту Конституції ЗУНР¹⁶. Географ Степан Рудницький був експертом та радником при уряді ЗУНР з економіки і політично-географічних проблем¹⁷. Степан Смаль-Стоцький після Листопадового зриву 1918 року очолював військово-представництво ЗУНР у Відні, а з 19 грудня 1918 року до 9 вересня 1921 року був послом ЗУНР у Празі¹⁸.

Член Лікарської комісії НТШ Тит Бурачинський у часи ЗУНР був отаманом-лікарем УГА, завідував українським військовим шпиталем у Тернополі¹⁹, а вчений-медик Максим Музика заснував та очолив у Станіславові санітарно-бактеріологічну лабораторію УГА²⁰.

Активну участь у визвольних змаганнях взяли відомі історики НТШ. Так, з листопада 1918 до лютого 1919 року делегатом УНРади ЗУНР – ЗОУНР для спеціальних доручень був Степан Томашівський. Пізніше він перебував на дипломатичній роботі, зокрема в 1919–1921 роках був керівником делегації ЗУНР і радником делегації УНР на Паризькій мирній конференції²¹. І.Кревецький вступив до УГА та редагував у Станіславові офіційний орган ЗУНР – газету “Республіка”. Улітку 1919 року разом з УГА він опинився за Збручем, працював у пресовому відділі УГА в Кам'янці-Подільському. Там організував видання історичного журналу “Українська старовина” та через несприятливі умови опублікував лише один його випуск²². Іван Джиджора до грудня 1918 року перебував на посаді військового коменданта ЗУНР у Раві-Руській на Львівщині, але через важку хворобу змушений був залишити посаду й невдовзі помер.

Незважаючи на несприятливі умови для наукової роботи, вчені Галичини все ж опублікували в час визвольних змагань ряд цікавих публікацій. Зокрема, тоді з'явилися дослідження Олександра Барвінського “Погляди Миколи Костомарова на задачі української інтелігенції й літератури”, І.Крип'якевича – “З козацької сфрагістики”, “Археологічні праці Миколи Костомарова”, “Серби в українським війську 1650–1660 рр.”, “Український державний скарб за Богдана Хмельницького”, Івана Кревецького – “Галичина й Росія”, “Чому ми не маємо своєї держави?”, “Українська державна ідеологія”, “Традиції українських революцій”, Мирона Кордуби – “Територія й населення України”, “Між Замостям та Зборовом”, Степана Томашів-

ського – “Галичина. Політико-історичний нарис з приводу світової війни”, “Українська історія: Нарис І. Стародавні і середні віки”²³ тощо.

Восени 1918 року ряди УГА поповнилися також рядом молодих учених. Зокрема, мистецтвознавець і краєзнавець М.Голубець брав участь у боях за Львів. Географ В.Кубійович служив в артилерії УГА. Воїнами УГА були також пізніше відомі вчені: історики Іван Карпинець, Василь Кучабський та Лев Шанковський, археологи Ярослав Пастернак та Іван Борковський, мистецтвознавець та етнограф Гнат Колцуняк, етнограф Богдан Заклинський, хімік Петро Франко та інші²⁴. До речі, Петро Франко спочатку брав участь у боях за Львів, а потім був ініціатором створення та організатором авіації УГА. 1 грудня 1918 року його було призначено комендантом Летунського відділу і референтом летунства при Державному Секретаріаті військових справ ЗУНР. Перебував він на службі в Красному на Львівщині й здійснив біля п'ятдесяти бойових вильотів за лінію фронту, здійснюючи розвідку та співдіючи з піхотою УГА в її боротьбі з польськими військами²⁵.

Слід відзначити, що в післявоєнні роки окремі вищезгадані вчені присвятили ряд своїх досліджень історії національно-визвольного руху. Зокрема, Осип Думин написав праці “Історія легіону УСС”, “Нарис історії українсько-польської війни 1918–1919 рр.”, був співавтором “Історії українського війська”²⁶. Василь Кучабський – автор праць “Січові стрільці. Воєнно-історичний нарис”, “Українська дипломатія і держави Антанти в 1919 р.”, “Україна і Польща”, “Польська дипломатія і східно-галицьке питання на Паризькій мировій конференції в 1919 р.”, “Західна Україна в боротьбі з Польщею і більшовизмом у 1918–1923 роках”²⁷ тощо. Іван Карпинець опублікував дослідження “Історія 8-ї Галицької бригади”, “1-й курінь 8-ї бригади УГА”, “Панцирний поїзд, ч. 2”, а праці вченого “Чортківська офензива” та “Український народ Австро-Угорщини в часи Першої світової війни” залишилися у рукописах²⁸. Перу Лева Шанковського належать “Матеріали до історії УГА” та “Українська Галицька армія”²⁹ тощо.

У цей час І.Борковський досліджував археологічні пам'ятки Праги та її околиць. Введений ученим у науковий обіг термін “празька культура” та його знахідки археологічних пам'яток дали змогу усунути білі плями в середньовічній історії Чехії³⁰. Я.Пастернак активно співпрацював із НТШ та Національним музеєм у Львові. Він провів археологічні розкопки в 72 місцевостях, зокрема в Крилосі – колишньому князю Галичі, де виявив фундаменти Успенського собору та останки князя Ярослава Осмомисла³¹.

У міжвоєнні роки українські вчені та діячі культури приділяли чимало уваги збору та збереженню матеріалів про національно-визвольний рух. Із цією метою створювалися спеціальні музеї. Так, уже 1921 року з ініціативи кооперативу “Червона калина” у Львові було створено новий відділ музею НТШ – історичних пам'яток із часів Першої світової війни та визвольних змагань, де почали формуватися збірки експонатів про боротьбу УСС та УГА за незалежність України. 1936 року товариство “Молода громада” придбало для музею велику збірку воєнно-історичних пам'яток, а “Українське крайове товариство допомоги інвалідам” у своєму будинку надало приміщення для його експозиції. 21 листопада 1937 року відбулось урочисте відкриття музею історико-воєнних пам'яток, в якому тоді було 1270 експонатів. З 1937 по 1939 рік музей очолював І.Карпинець, який скрупульозно збирав та опрацьовував матеріали для його експозиції. На кінець 1938 року в музеї вже нараховувалося 3524 експонати³².

У Празі ініціатором створення організації для збереження документальних та речових свідчень про національно-визвольну боротьбу в Україні був Український вільний університет. За його ініціативою в 1925 році було створено товариство “Музей визвольної боротьби України” та обрано Управу Товариства в такому складі: голова – професор Іван Горбачевський, заступник голови – професор Олександр Лотоцький, члени: генерал Михайло Омелянович-Павленко, професор Олександр Колесса, професор Василь Біднов, професор Володимир Старосольський, доктор Мирон Коновалець (секретар). Директором музею було обрано професора Дмитра Антоновича. До музею надходили матеріали від українців із багатьох країн світу, і за кілька років було зібрано велику кількість експонатів. Сюди було передано архіви УСС, СВУ, Головної команди УГА, дипломатичних місій УНР тощо. 27 жовтня 1930 року музей було урочисто відкрито. Із цього часу товариство “Музей визвольної боротьби України” входило до складу Українського Академічного Комітету в Празі й таким чином за посередництвом Між-

народної Комісії для інтелектуальної співпраці при Лізі Націй співпрацювало з науковими установами ряду країн світу³³.

У міжвоєнний період деякі вчені Галичини теж брали активну участь у боротьбі за українську державність. Зокрема, членами УВО стали Василь Кучабський та Осип Думин, активними діячами ОУН – Юліан Вассиян та Володимир Янів³⁴. Після проголошення відновлення Української держави 30 червня 1941 року у Львові членами Українського Державного Правління стали вчені Мар'ян Панчишин, Олександр Марітчак, Володимир Радзикович та Євген Храпливий³⁵. Лев Шанковський з 1943 року перебував в УПА. У січні 1944 року він був обраний головою ініціативної комісії для створення Української Головної Визвольної Ради, а в липні 1944 року взяв участь в установчих зборах УГВР. Згодом був членом Закордонного представництва УГВР у Німеччині й США³⁶.

Як бачимо, учені Галичини брали активну участь у національно-визвольній боротьбі галицьких українців за створення та утвердження незалежної Української держави, а також внесли вагомий вклад у вивчення національно-визвольної боротьби, збереження й популяризацію матеріалів про український національно-визвольний рух.

1. Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: ідея, формування, боротьба / М. Лазарович. – Тернопіль : Джура, 2005. – С. 75.
2. Там само. – С. 76.
3. Головацький І. Іван Раковський. 1874–1949. Життєписно-бібліографічний нарис / І. Головацький. – Львів, 2004. – С. 25–26.
4. Даниленко В. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність / В. Даниленко, О. Добржанський. – К. ; Чернівці, 1996. – С. 142.
5. Арсенич П. Родина Заклинських / П. Арсенич. – Івано-Франківськ, 1995. – С. 17–18; Костюк С. Микола Голубець. Бібліографічний покажчик / С. Костюк, Т. Стефанишин. – Львів, 2005. – С. 7–8; Кос А. Героїня України Олена Степанів / А. Кос. – Львів : Галицька видавнича спілка, 2005. – С. 11–21; Кучабський Ю. Василь Кучабський (1895–1944) / Ю. Кучабський // Україна в минулому. – К. : Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 128–129; Кучабський Ю. Петро Франко: сторінки життя / Ю. Кучабський, П. Франко. – Львів : [б. в.], 1999. – С. 41–50 та ін.
6. Лазарович М. Названа праця. – С. 93; Пастух Р. Стрілецький сотник, керівник розвідки УВО та історик – одна особа. Призабута історією... / Р. Пастух // За вільну Україну. – 2004. – 6 квітня.
7. Адамович С. Наддніпрянська політична еміграція в суспільно-політичному житті західноукраїнських земель (1914–1918 рр.) / С. Адамович. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2003. – С. 35.
8. Географ-академік Степан Рудницький. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2007. – С. 12–14, 21–26; Довідник з історії України / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К. : Генеза, 2001. – С. 684–685.
9. Головацький І. Іван Горбачевський. 1854–1942. Життєписно-бібліографічний нарис / І. Головацький. – Львів : [б. в.], 1995. – С. 31–33.
10. Влох О. Доля вченого в долі України // Аксіоми для нащадків. Українські імена у світовій науці / О. Влох, Р. Гайда, Р. Пляско. – Львів : Меморіал, 1992. – С. 187–196.
11. Шендеровський В. Нехай не гасне світ науки / В. Шендеровський. – К. : Рада, 2003. – С. 261.
12. Озаркевич Є. Праці / Євген Озаркевич. – Львів : Каменяр, 1999. – С. 296.
13. Олександр Барвінський. 1847–1927 : матеріали конф., присв. 150 річниці від дня народження Олександра Барвінського (Львів, 14 травня 1997 р.). – Львів : [б. в.], 2001. – С. 24–25.
14. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії. 1918–1929 / М. Кугутяк. – К. ; Івано-Франківськ : Плай, 2002. – Т. I. – С. 464–467.
15. Там само. – С. 472–476.
16. Мушинка М. Академік Станіслав Дністрянський. Бібліографія / М. Мушинка. – К. : [б. в.], 1992. – С. 26.
17. Географ-академік Степан Рудницький. – С. 44.
18. Даниленко В. Назв. праця / В. Даниленко, О. Добржанський. – С. 148–150.
19. Арсенич П. Священничий рід Бурачинських / П. Арсенич. – Івано-Франківськ : Нова зоря, 2004. – С. 122.
20. Даценко І. Максим Музика / І. Даценко. – Львів : [б. в.], 2004. – С. 7.
21. Довідник з історії України. – С. 869; Томашівський С. Під колесами історії / С. Томашівський. – Нью-Йорк : Булава, 1962. – С. 13.
22. Стеблій Ф. Іван Кревецький. Історик-державник Ф. Стеблій. – Львів, 2003. – С. 6–7.
23. Західно-українська Народна Республіка. 1918–1923. Ілюстрована історія. – Львів ; Івано-Франківськ : Манускрипт – Львів, 2008. – С. 423.

- ²⁴ Там само. – С. 423–424.
²⁵ Кучабський Ю. Петро Франко: сторінки життя / Ю. Кучабський, П. Франко. – Львів : [б. в.], 1999. – С. 50–54.
²⁶ Довідник з історії України. – С. 228.
²⁷ Кучабський Ю. Василь Кучабський / Ю. Кучабський // Україна в минулому. – Київ – Львів : [б. в.], 1992. – Вип. 2. – С. 133–134.
²⁸ Довідник з історії України. – С. 290.
²⁹ Головацький І. З когорти першорядних / І. Головацький // За вільну Україну. – 2003. – 13 вересня.
³⁰ Левкун Я. Першовідкривач празької культури / Я. Левкун // Галичина. – 2007. – 11 вересня; Гладиш Р. Іван Борковський повертається в Україну / Р. Гладиш // Галичина. – 2007. – 23 вересня.
³¹ Коваль І. Дослідник підземного архіву України / І. Коваль. – Галич : Львів, 1999. – С. 24–29.
³² Бурдуланок В. Музеї Наукового Товариства імені Шевченка / В. Бурдуланок // Вісник Прикарпатського університету. Вип. XV. Історія. – Івано-Франківськ : [б. в.], 2009. – С. 8.
³³ Головацький І. Іван Горбачевський. – С. 72–80.
³⁴ Довідник з історії України. – С. 101, 228, 388, 1123.
³⁵ Бедрій А. Українська держава відновлена Актом 30 червня 1941 року / А. Бедрій // Дзвони Підгір'я: Толока. – 1991. – Вип. 5. – С. 11.
³⁶ Довідник з історії України. – С. 1069.

The article deals with the participation of the scientists of Galych region in the fight for ukrainian independence in the first part of the XX century. Attention is given to their activity in the Main Ukrainian Soviet, USS Legion, stateforming processes during the period of ZUNR and to the fight for independence in the 20–40-th years of the XX century.

Key words: Galych region, science, the Taras Shevchenko Scientific Association, ukrainian independence.

УДК 930.1:94(477.83/.86) “1914-1919”

ББК 63.3(4Укр) 6

Володимир ВЕЛИКОЧИЙ

ПРОБЛЕМА КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ СИЛ ГАЛИЧНИНИ ЗА ДОБИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті робиться спроба аналізу здобутків української історіографії з розробки проблем консолідації національних політичних сил Галичини під час Першої світової війни. Окреслюються етапи та еволюція в історіографічному осмисленні суспільно-політичного руху в Україні цього періоду. Означуються тенденції та пріоритетні напрямки дослідження вказаної проблеми сучасною українською історіографією.

Ключові слова: український національно-визвольний рух, національні партійні і політичні чинники, історіографічні оцінки, теоретико-методологічні принципи і методи дослідження.

З вибухом Першої світової війни українська партійно-політична система Галичини зазнала суттєвих трансформаційних змін. Їхній головний зміст полягав у згортанні функціонування старих партійних структур та створенні їхніми лідерами нових міжпартійних об'єднань – Головної української ради (ГУР), Загальної української ради (ЗУР), поруч з якими функціонували й інші національні політичні інституції, об'єднання парламентарів тощо.

Упродовж дев'яти десятиріч із цієї тематики нагромадився значний масив різножанрової літератури, яка потребує наукового аналізу задля визначення досягнутого стану та перспектив подальшого розвитку. Це й визначає мету даної статті, суспільна і наукова актуальність та практична значущість якої зумовлюються ще й сучасною суспільно-політичною ситуацією в Україні. Зростання інтересу до історичного досвіду консолідації національно-політичних сил у переломні періоди історії посилюється необхідністю формування політичної активності широких верств суспільства та партійної толерантності в представників національної еліти.

Вивчення партійно-політичного становища українців Галичини за воєнної доби 1914–1918 рр. розпочалося відразу ж за, так би мовити, “гарячими слідами”. У міжвоєнний період, на нашу думку, була закладена його фактологічна база, передусім у вигляді документально-мемуарних праць, яка стала розширюватися, поглиблюватися вітчизняними істориками лише в 1990-х роках. Зокрема, уже у статтях М.Лозинського й В.Темницького, вміщених у віденському виданні “Пам’яткова книжка Союзу Визволення України і Календар на 1917 рік”, зроблено першу спробу спеціального з’ясування проблеми виникнення та діяльності Головної української ради у Львові¹ та Загальної української ради у Відні². Висвітлюючи процес становлення та різнобічної праці цих інституцій, їхній партійний і особовий склад та інші аспекти функціонування, автори намагалися оминати гострі кути партійно-політичних суперечностей. Таким чином, вони заклали традицію, яка продовжує домінувати в сучасній історіографії щодо визначення суті та характеру діяльності ГУР і ЗУР на основі ними ж виданих програмових документів – маніфестів, звернень, заяв і т. ін.

Такий самий підхід притаманний для першої, умовно кажучи, “комплексної” праці С.Барана (1916) про організаційно-ідеологічне становлення та різнопланову діяльність громадсько-політичних організацій галицьких українців, які під час російської окупації Галичини 1914–1915 рр. перебралися до Відня³. Виходячи з позицій представника національно-демократичної течії, автор у проблемно-хронологічній послідовності розкрив виникнення й діяльність ГУР, ЗУР, Спілки визволення України (СВУ), їхні стосунки з Народним комітетом Української національно-демократичної партії (УНДП), Українською парламентською репрезентацією (УПР), Українською бойовою управою, а також економічними, культурно-освітніми товариствами, об’єднаннями інтелігенції тощо. Показавши особовий склад та головні напрями й здобутки діяльності в соціально-економічній, культурно-освітній, видавничій сферах названих інституцій, С.Баран відтворив палітру громадсько-політичного руху українців Галичини, не занурюючись у складні взаємини й суперечності між його окремими суб’єктами.

Цього останнього моменту, насправді, не зміг уникнути К.Левицький у своїй монументальній “Історії визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918” (1928, 1929)⁴. Її вплив на українську історіографію, що стосується заявленої у статті проблеми, важко переоцінити. Адже в багатьох узагальнюючих працях із політичної історії, що з’явилися в 1990-х роках в Україні, не говорячи вже про суто компіляційні роботи різних періодів, міститься значна частина як фактичного, так й аналітичного матеріалу з вказаної праці автора. Масштабну, безмежно складну й суперечливу панораму розгортання національно-політичного руху галицьких українців К.Левицький відтворює на тлі кардинальних зрушень в Європі під час світової війни. Попри дискусійність запропонованої автором періодизації цього процесу, слід визнати її науково-теоретичну вартість, що полягає у визначенні пріоритетів і динаміки розгортання національно-політичної діяльності галицького українства, яка з “орієнтаційної” й оборонної” у другій половині 1914 р. змінилася на “організаційну і пропагандистську” працю в 1915 р. При цьому орієнтація на зовнішню допомогу – Відень – не ставилася під сумнів.

Розкриваючи своє, знову ж таки “національно-демократичне”, бачення процесу інституціоналізації українського національно-політичного руху, К.Левицький мимоволі чи свідомо показав його беззастережний зв’язок (чи то, пак, залежність) від урядових австрійських чинників. Автор-мемуарист-політик повсякчас доводить, що провід уживав наполегливих заходів задля покращення долі української людності за страшної доби лихоліття, однак зі всього видно, що їхні успіхи й невдачі значною мірою залежали від ставлення офіційного Відня. Однак така позиція повністю узгоджується з проукраїнською зорієнтованістю автора, який щиро вірив у правильність обраного шляху здобуття прав і можливостей самостійного розвитку українства. Його праця, написана на засадах позитивізму, містить численні тексти оригінальних документів, завдяки чому вони ставали доступнішими широкому колу дослідників, швидше запроваджувалися в науковий обіг.

Зорієнтовані на читацькі запити патріотично налаштованого українства Галичини, історики міжвоєнного періоду, вважаємо, фактично не просунулися далі К.Левицького у висвітленні зазначеної проблематики. В окремих науково-популярних публікаціях та в “причинкових” студіях вони зверталися до неї хіба що з проекцією на сучасні злободенні питання на-

ціонально-політичного становища краю. Показовим у цьому відношенні стала й “Велика історія України”, де, згадавши про факт виникнення ГУР як представниці всіх українських партій і угруповань, М.Голубець зосередив увагу на стосунках між нею та урядовими чинниками з приводу поділу Галичини, чим явно “збіднив” складну палітру українського політичного руху⁵.

Не виявило особливого ентузіазму у вивчення цієї проблематики й українське зарубіжжя, яке спричинилося до її розробки хіба що окремими оригінальними думками. З таких позицій заслуговують на увагу доволі схожі у структурно-змістовому відношенні статейна публікація М.Лозинського “Українське представництво в Австрії”⁶ та “причинковий” розділ “Галицькі Українці в світовій війні” з його книги⁷, що з’явилися відповідно у 1921 і 1922 рр. Сформульовані в їхніх назвах проблеми автор (до речі, один із перших і загалом небагатьох дослідників) аналізує на тлі спричинених війною доленосних зрушень в Європі та через порівняння з визвольними перспективами інших “бездержавних” народів. Дійшовши висновку, що з-поміж них галицькі українці перебували в “найгіршому положенні”, він обстоює думку, що “австрофільсько-германофільська” орієнтація була вимушеною, але виправданою, єдино правильною. Варто віддати належне авторові – талановитому дипломату, професору міжнародного права Українського вільного університету в Празі, який зумів детермінувати й показати взаємозалежність між діями національно-політичних угруповань Галичини (ГУР, ЗУР, УПР, СВУ та ін.), змінами в міжнародній ситуації (Брестський договір, політика Антанти і Троїстого союзу) та розгортанням державно-політичних процесів у Наддніпрянщині (Центральна Рада, Гетьманат П.Скоропадського) тощо. При цьому залишилися майже непоміченими політичні уподобання самого М.Лозинського, націонал-демократа, який, на відміну від своїх партійних соратників, передусім намагався показати той націотворчий потенціал, з яким українство Галичини входило в добу глибоких революційних потрясінь.

Важливі уявлення про роль, місце, значення діючих у Галичині в період Першої світової війни українських партійно-політичних об’єднань дають загальні праці з історії України та спеціальні узагальнюючі дослідження про національні суспільно-політичні рухи і політичні партії ХХ ст. У такому ракурсі прийнятним і цікавим вважаємо порівняння історіографічних джерел, що з’явилися в українському зарубіжжі після Другої світової війни та в Україні в 1990-х – на початку ХХІ ст. Стосовно першої групи відзначимо відоміші репрезентативні праці В.Вериги⁸, Т.Гунчака⁹, Д.Дорошенка¹⁰, І.Нагаєвського¹¹, П.Феденка¹² та ін. Попри відмінності, пов’язані із хронологічними межами, характером змістовного аналізу подій й іншими аспектами, їхні праці мають чимало спільного у висвітленні окресленого кола питань. Виникнення та діяльність ГУР, ЗУР, УПР подаються в них не як вузлові, визначальні аспекти суспільного розвитку галицького українства за воєнної доби, а радше як чинники, покликані сприяти вирішенню “більш значущих” проблем, зокрема, пов’язаних із формуванням Легіону УСС, поділом Галичини, регулюванням стосунків з офіційними урядовими колами тощо. Таким чином, партійно-політичні процеси часто лише “вкраплюються” в загальне полотно воєнної епопеї, а характеристика його інституцій обмежується фіксацією часу їхнього виникнення, керівного складу, засадами ідейної платформи. Це призводить до спрощеного, часто неадекватного трактування окремих аспектів національно-політичного руху (наприклад: ЗУР виникла внаслідок “розширення” ГУР¹³ та ін.), так що складні суперечливі стосунки між його окремими суб’єктами нерідко залишалися поза увагою істориків.

Новочасна література узагальнюючого та навчального характеру найрельєфніше відображає еволюцію історіографічного осмислення суспільно-політичного руху в Україні за доби світової війни, оскільки вона підсумовує результати попередніх, зокрема й спеціальних досліджень, а також визначає, апробує прийнятність новітніх концептуально-методологічних схем і підходів до висвітлення доленосних подій минувшини. Аналіз найбільш репрезентативних, на наш погляд, публікацій із цієї обширної групи праць¹⁴ спонукає передусім до двох важливих висновків. По-перше, спостерігається посилення уваги до досліджуваного кола національно-політичних процесів, так що їхні інституціональні та ідеологічні аспекти вже не розглядаються як “другорядні елементи”, а стають предметом окремого спеціального розгляду. По-друге, починає переважати позитивна тенденція щодо комплексного, паралельного, компара-

тивістського висвітлення динаміки розгортання національного руху у Східній – “підросійській” та Західній – “підавстрійській” частинах України.

За вихідний критерій їхнього аналізу й градації здебільшого береться орієнтаційний принцип – підтримка, так би мовити, “своїх” імперій у війні. Це дозволяє визначати головні магістральні напрями розвитку українського громадсько-політичного життя в Галичині та Наддніпрянщині, однак нерідко призводить до абсолютизації їхніх відмінностей. У такому ключі можна ставити питання про виправданість назви підрозділу “Розкол національно свідомого українства” в репрезентативному академічному виданні, де в концентрованій формі відображено його національно-політичне становище за доби Великої війни¹⁵. Інше, також репрезентативне, але вже навчальне видання дає типовий приклад побутуючого в літературі прагнення до уніфікації “підімперських” умов розвитку українських політичних партій. Це знаходить вияв у сентенції, буцімто як у російській, так і в австро-угорській частинах України вони діяли “в умовах заборони й переслідування з боку центральних властей і місцевої адміністрації”¹⁶ тощо. Сучасна історіографія також поступово відмовляється від беззастережної позиції, згідно з якою український національний рух лише однозначно втрачав від світової війни, бо проти нього посилювалися репресії з боку обидвох ворогуючих коаліцій¹⁷. Натомість у ній зміцнюється точка зору, що за тих несприятливих умов він зростав, гартувався, перетворюючись на реальний фактор європейської політики, з яким змушені були рахуватися сусідні держави, намагаючись використати його у своїх інтересах.

У сучасній історіографії виокремлюється група колективних та індивідуальних досліджень у вигляді історичних нарисів, монографій, навчальних посібників, присвячених розвитку національного суспільного руху в ХІХ–ХХ ст. в Україні¹⁸, зокрема й у Галичині¹⁹. Порівняно з попередньою групою ці історіографічні джерела, з одного боку, виразніше засвідчують роль і місце суспільного руху галицьких українців за воєнно-революційної доби в політичній історії України ХХ ст., а також у концентрованому вигляді передають його вузлові змістові характеристики. З іншого боку, проблемно-хронологічний виклад організаційно-ідеологічного становлення різних політичних структур часто витісняє аналітику, надаючи таким працям більш “довідниково-узагальнюючого” характеру, що частково виправдано для книг дидактичного характеру.

Маємо відносно небагато спеціальних наукових публікацій, безпосередньо присвячених феномену національних політичних об’єднань українців Галичини періоду Першої світової війни – Головній українській раді, Загальній українській раді, Українській парламентській репрезентації. Однак, зважаючи на їхню ґрунтовну документальну базу, достатньо високий рівень теоретичних узагальнень та, зрештою, небезпідставні претензії окремих авторів на комплексний характер досліджень, маємо підстави стверджувати, що порушена проблема достатньо мірою розроблена в сучасній вітчизняній історіографії. Це передусім завдячується творчому здобутку О.Добржанського²⁰, В.Ковальчука²¹, І.Михальського²², П.Лепісевича²³, І.Патера²⁴, В.Расевича²⁵ та інших науковців, які активно спиралися на напрацювання своїх попередників. Така оцінка не означає відсутності вузьких місць і потреби подальшого вивчення зазначеної теми, тим більше, що спостерігаємо дві різні магістральні лінії висвітлення зазначених національно-політичних процесів, які акцентують на їхній інтеграційній або дезінтеграційній спрямованості.

Своєрідне місце в історіографії партійно-політичного життя українців Галичини досліджуваного періоду займають дослідження І.Михальського²² (1995) та В.Ковальчука (1996)²¹. Вони виразно відображають особливості її пострадянського становлення, коли відмова від старих ідеологем гальмувалася інертністю мислення та супроводжувалася певною ідеалізацією, глорифікацією історії українських політичних чинників із наголошуванням на їхній боротьбі за національну і державну незалежність. Вироблені за міжвоєнного періоду в Галичині та в українському зарубіжжі підходи й схеми вивчення національно-політичних процесів історички намагалися наповнити, вдосконалити завдяки залученню якісно нових джерел, передусім архівних матеріалів.

З таких позицій В.Ковальчук показав процес формування української партійної системи в Галичині в 1890–1916 рр. з однією центристською (національно-демократичною) та двома

опозиційними до неї партіями (радикальною і соціал-демократичною), розкрив їхні організаційні структури, політичні програми, соціальну базу, арсенал форм і методів боротьби тощо. Важко погодитися з обґрунтованістю визначеної автором нижньої межі хронологічних рамок роботи (революція 1917 р.), а втім, це спонукало його відстежити складні політичні трансформаційні зміни, яких зазнало українство Галичини на початковому етапі війни²¹.

Праця І.Михальського може претендувати на одне з перших спеціальних комплексних досліджень з історії українського національно-визвольного руху в період Першої світової війни. Обравши об'єктом дослідження українські політичні партії та організації, що діяли в зазначений період (до лютого 1917 р.) у межах Російської та Австро-Угорської імперій, автор дещо гіперболізує їхню національну зорієнтованість, доводячи, що вони спрямовували діяльність виключно на здобуття української державності. Зі схожих позицій, правда, за відсутності чіткого розмежування окремих партій від міжпартійних об'єднань, також розглядається діяльність ГУР, ЗУР, СВУ тощо²².

Вивчаючи історію Загальної української ради, І.Патер виокремив її із загального спектра насиченого суспільного-політичного життя, що дозволило більш цілісно й структуровано відтворити процес виникнення цього органу, простежити його ідейно-організаційну еволюцію й узагальнити здобутки й особливості діяльності²⁴. До цієї проблеми автор звертався і в контексті стосунків між ЗУР і СВУ, розкриваючи широкий комплекс складних суперечливих відносин між галицьким політикумом та наддніпрянськими політемігрантами²⁶. Учений наполегливо проводить думку, що ЗУР виступила головним репрезентантом національних інтересів галицьких українців у період Першої світової війни та, рішуче відстоюючи державницькі, соборницькі устремління українського народу, докладала зусиль для консолідації українських національно-демократичних сил в Австро-Угорській та Російській імперіях. Однак перешкоди з боку інших політичних сил та внутрішня опозиція завадили втіленню в життя цих намірів, що й призвело до кризи та самоліквідації ЗУР.

Схожу концептуальну лінію проводить у своїй дисертаційній роботі П.Лепісевич, її, власне, відображає й назва: "Загальна Українська Рада: проблема консолідації національно-демократичних сил (1914–1916 рр.)"²³. Автор детально в проблемно-хронологічному порядку розкрив комплекс питань щодо ідеології, організаційного становлення та діяльності ГУР і ЗУР, яка супроводжувалася постійними внутрішніми суперечностями. Показовим є той момент, що головні мотиви й оціночні характеристики цих процесів і трансформацій виводяться передусім із самих програмних документів цих політичних організацій (ідеї соборності, державності тощо), а не з реальних суперечностей їхнього розвитку²³. Таким чином, маємо доволі типове явище, коли в науково-аналітичній літературі утверджуються ті самі оцінки й характеристики певних партійно-політичних інституцій, які свого часу задекларували їхні лідери, тому вони не завжди адекватно відображають справжню роль і місце політичних партій та організацій в історії.

Важко дати однозначну оцінку і праці В.Расевича з означеної теми. З одного боку, її назва "Діяльність українських політичних організацій у Відні під час Першої світової війни"²⁵ не зовсім відповідає змісту, бо насправді автор фактично оминув увагою їхню реальну продуктивну працю в різних царинах суспільного життя, а зосередився на з'ясуванні стосунків між ними. Задля порівняння ще раз згадаємо публікацію В.Темницького², якій властива інша крайність: показ планів і здобутків праці українських політичних організацій за "віденського періоду" фактично витіснив аналіз внутрішніх стосунків між ними. Так само і К.Левицький⁴ зосереджувався переважно на першому, а не на другому аспекті.

З іншого боку, цілковитого схвалення заслуговує здійснений В.Расевичем ґрунтовний аналіз стосунків між українськими політичними інституціями під час перебування в еміграції у Відні. На відміну від більшості праць описового характеру, його публікація відзначається глибокою аналітикою суперечливих відносин між головними суб'єктами українського політичного процесу: ГУР, ЗУР, СВУ, Народним комітетом УНДП, УПР, Комітетом українців Львова, студентськими організаціями, представниками буковинського політикуму та іншими політичними угрупованнями, кожне з яких переслідували не лише загальнонаціональні, а й вузькопартійні інтереси²⁵. Висновки В.Расевича про негативний вплив такої внутрішньополітичної

боротьби за стабільність та реалізацію політичного курсу українських національних сил має й чимале науково-методологічне значення. Ще раз відзначаємо необхідність відмовитися від практики оцінювання "історичного значення" і "практичних досягнень" певних політичних структур лише на основі декларованих в їхніх програмних документах прагнень і намірів, які нерідко істотно розходилися з реаліями і практикою політичного життя.

Прикметною особливістю політичного розвитку українців Галичини і Буковини на початку ХХ ст. стало існування поряд з окремими партійними структурами ще одного самостійного впливового чинника – Клубу українських парламентських та сеймових діячів, який у листопаді 1916 р. остаточно оформився в осібну структуру – Українську парламентську репрезентацію. Вона мала міжпартійний характер, тож приналежні до неї депутати, хоча формально й представляли свої партії, на практиці часто виступали самостійно від імені свого корпоративного об'єднання. В історичній літературі докладніше вивчена діяльність цієї політичної сили наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (О.Аркуша, І.Чорновіл), а стосовно періоду Першої світової війни вона розглядається, як правило, в загальному спектрі політичних процесів і взаємин із різними партійними організаціями.

Такий підхід дає не завжди чіткі уявлення про цей феномен, тому особливий інтерес викликає спеціальна публікація О.Добржанського²⁰, де простежуються ідейно-організаційні метаморфози, яких зазнало об'єднання українських парламентарів Галичини і Буковини в 1914–1918 рр., динаміка зростання й падіння його впливів, усебічна суспільна діяльність тощо. При з'ясуванні мотивів і причин суперечностей в українському політичному таборі науковець акцентує не на міжпартійному аспекті, зокрема претензіях націонал-демократів на збереження, посилення своїх впливів (як, наприклад, В.Расевич), а на міжособових стосунках і напружених взаєминах між окремими галицькими та буковинськими діячами. Головна причина неспроможності депутатського корпусу виконати свою місію в переломний історичний час убачається в надмірному австрофільстві, так що лише незворотність розпаду монархії Габсбургів примусила його вдаватися до запізнілих кроків у напрямі реалізації власних самостійницьких ідеалів.

Необхідність поглибленого вивчення цієї проблеми засвідчує й дослідження В.Дмитрушко, присвячене історіографії розвитку парламентаризму в Україні у другій половині ХІХ ст. – 1920 р.²⁷ З'ясовуючи кристалізацію його засад на західноукраїнських землях до 1918 р., дослідниця зосередилася на аналізі літератури, в якій висвітлюється ідея парламентаризму в програмних документах політичних партій, з одного боку, та національній політиці Відня стосовно українців, з іншого. Хоча поза увагою автора залишилися важливі історіографічні джерела, результати проведеної нею дослідницької роботи засвідчують потребу спеціального вивчення еволюції українського парламентаризму в Галичині та Буковині за воєнно-революційної доби. Зазначимо, що стосовно періоду ЗУНР це питання, на нашу думку, розроблене значно краще.

Якісно інший "вектор" дослідження історії українських міжпартійних та політичних інституцій у Галичині представлений у праці О.Кураєва²⁸, який показав їхнє місце і значення в політиці Берліна й Відня в Першій світовій війні. Йдеться передусім про діяльність зовнішньополітичного відомства Німеччини восени 1915 – на початку 1916 рр. щодо забезпечення міжнародної підтримки планів українського державотворення, які висувалися ЗУР, УПР, СВУ. У такому контексті особливий інтерес викликає докладне з'ясування важливих і маловідомих сторінок історії міжнародних відносин (місія П.Рорбаха до Стокгольма; стосунки з впливовими політичними колами Великої Британії тощо), які могли істотно вплинути на вирішення "українського питання" політичними чинниками Європи. Це стосується й висвітлення автором заходів і прагнень Берліна щодо збереження довіри українських політичних сил в Австрії і Росії через співпрацю із представниками ЗУР та українськими емігрантськими колами тощо.

Здобуток О.Кураєва доводить, що стосунки українського політикуму Галичини з різними міжнародними чинниками – невід'ємна складова українського визвольного руху періоду світової війни, тому пов'язаний із нею комплекс питань повинен ураховуватися при дослідженні порушеної теми. Це дозволить, по-перше, позбутися витворених історіографією уявлень і стереотипів, нібито український рух, так би мовити, "консервувався лише у власній юшці";

по-друге, виявлення, врахування реальних впливів європейських політичних сил на його розвиток відкриває якісно нові перспективи вивчення цього явища.

Обмежені рамки статті не дозволили докладніше зупинитися на студіях про функціонування окремих партійних структур, публікаціях джерелознавчого й історико-біографічного характеру, дослідженнях, проведених на рівні мікроісторії та інших групах історіографічних джерел, які потребують спеціального аналізу.

Таким чином, проблема консолідації українських національних сил, що за доби Першої світової війни проявилась у виникненні нових політичних структур та стосунках між ними, знайшла достатнє висвітлення в українській історіографії. Окремі етапи її розвитку приносили різні здобутки у вивчення цієї теми. Праці галицьких авторів міжвоєнного періоду – творців т. зв. партійної історіографії через приналежність до певних політичних угруповань відзначалися суб'єктивізмом, упередженістю у трактуваннях суспільно-політичних подій, але разом із тим вони представили чимало емпіричну базу у вигляді власних спогадів і документальних матеріалів, що є унікальним джерелом їхнього вивчення. Українське зарубіжжя через брак фахового потенціалу, відірваність від джерельного комплексу та інші причини не запропонувало якийсь помітний дослідницький здобуток із цієї теми.

Головні якісні зрушення у вивченні суспільно-політичних процесів у Галичині в період Першої світової війни пов'язуються із сучасним етапом розвитку вітчизняної історіографії. Для його представників характерне прагнення застосувати міждисциплінарний історико-політологічний підхід до їхнього вивчення, який передбачає обробку якнайширшого кола документальних матеріалів на основі нових комплексних методів дослідження. За останні півтора десятиріччя в Україні з'явилося чимало спеціальних і таких, що претендують на комплексний характер, досліджень з історії виникнення і діяльності ГУР, ЗУР, СВУ, УПР й інших політичних угруповань. Науковці помітно просунулися у вивченні їхньої суспільної діяльності та з'ясуванні міжпартійних стосунків, що й визначає зміст об'єднаних політичних процесів у Галичині в зазначений період.

Головні перспективи їх подальшого вивчення пов'язуємо, по-перше, з необхідністю критичнішого ставлення до декларованих у програмних документах завдань, прагнень, сподівань стосовно політичних змін, які далеко не завжди ставали дійсністю, тож на цій основі не можна судити й оцінювати суспільні реалії. По-друге, при вивченні заявленої в назві статті теми доцільно активніше використовувати структурно-функціональний, компаративістський методи дослідження. Це дозволить, розчленувавши складний поліфакторний об'єкт дослідження (консолідаційний процес) на певні складові, вивчати спочатку кожен з його елементів, відтак зв'язки й стосунки між ними та, врешті, з'ясувати їхню роль і значення у функціонуванні цілого (національно-політичного руху). Актуальним науковим завданням також залишається вивчення того, як політичні процеси та явища переломної доби історії сприймалися й відображалися у свідомості широких верств суспільства.

1. Лозинський М. Українська Головна Рада / М. Лозинський // Пам'яткова книжка Союзу Визволення України і Календар на 1917 рік. – Відень, 1917. – С. 175–177.
2. Темницький В. Загальна Українська Рада / В. Темницький // Пам'яткова книжка Союзу Визволення України і Календар на 1917 рік. – Відень, 1917. – С. 356–364.
3. Баран С. Австрійські українці на воєнній еміграції у Відні в рр. 1914/5 / С. Баран // Ілюстрований народний календар товариства "Просвіта" з терміном на переступний рік 1916. Річник-XXXIX. – Відень, 1916. – С. 164–175.
4. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918 / К. Левицький. – Львів, 1929. – Ч. 1. – 288 с.; Ч. 2. – С. 289–496; Ч. 3. – С. 497–774.
5. Велика Історія України : у 2 т. / передм. д-ра І. П. Крип'якевича ; з упоряд. М. Голубець. – К. : Глобус, 1993. – Т. II. – С. 310–312.
6. Лозинський М. Українське представництво в Австрії / М. Лозинський // З великого часу: Український альманах. – К. ; Відень ; Львів, 1921. – С. 304–324.
7. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920 / М. Лозинський. – Нью-Йорк : Червона Калина, 1970. – С. 12–25.

8. Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1913–1923 : у 2 т. / В. Верига. – Львів : Інст. українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. – Т. 1. – С. 17–21; 49–55.
9. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст.: Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – С. 63–78.
10. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. / Д. Дорошенко. – Ужгород, 1932 ; Нью-Йорк, 1954. – Т. I : Доба Центральної Ради. – С. 17–37.
11. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К. : [б. в.], 1993. – С. 52–63.
12. Феденко П. Український рух у 20-столітті / П. Феденко. – Лондон : Наше слово, 1959. – С. 94–99.
13. Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1913–1923 : у 2 т. / В. Верига. – Львів : Інст. українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. – Т. 1. – С. 49.
14. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття / Я. Грицак. – К. : Генеза, 1996. – С. 102–111; Історія України: нове бачення : у 2 т. / О. Гуржій, Я. Ісаєвич, М. Котляр [та ін.] ; за ред. В. Смолія. – К. : Україна, 1995. – Т.1. – С. 17–178; Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (ХІХ–ХХ ст.) навч. посіб. / Малик Я. Й., Вол Б. Д., Гелей С. Д. [та ін.] ; за заг. ред. Малика Я. Й. – Львів : Світ, 2001. – С. 51–57; Нариси з історії українського національного руху / відп. ред. В. Г. Сарбей. – К. : [б. в.], 1994. – 190 с.; Новітня історія України (1900–2000) : підручник / О. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. М. Литвин [та ін.]. – 2-ге вид. – К. : Вища школа, 2002. – С. 130–134, 141–146; Сарбей В. Г. Національне відродження України / В. Г. Сарбей. – К. : Альтернативи, 1999. – С. 298–302.
15. Сарбей В. Г. Національне відродження України / В. Г. Сарбей. – К. : Альтернативи, 1999. – С. 298–302.
16. Новітня історія України (1900–2000) : підручник / О. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. М. Литвин [та ін.]. – 2-ге вид. – К. : Вища школа, 2002. – С. 132–133.
17. Історія України: нове бачення : у 2 т. / О. Гуржій, Я. Ісаєвич, М. Котляр [та ін.] ; за ред. В. Смолія. – К. : Україна, 1995. – Т. 1. – С. 178.
18. Кондратюк К. Історія України: від половини ХІХ століття до 1917 року / К. Кондратюк. – Тернопіль : [б. в.], 1994. – 176 с.; Михальський І. С. Український національно-визвольний рух і розвиток ідеї української державності в роки першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / І. С. Михальський. – К. : [б. в.], 1995. – 20 с.; Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (ХІХ – ХХ ст.) навч. посіб. / Я. Й. Малик, Б. Д. Вол, С. Д. Гелей [та ін.] ; за заг. ред. Я. Й. Малика. – Львів : Світ, 2001. – 296 с.
19. Ковальчук В. Б. Ідея державності та національної незалежності у діяльності українських партій Східної Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. (історико-політологічний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : Львів : [б. в.], 1996. – 21 с.; Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. – 1939) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ : [б. в.], 1993. – 200 с.; Лепісевич П. М. Загальна Українська Рада: проблема консолідації національно-демократичних сил (1914–1916 рр.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / П. М. Лепісевич. – Львів : [б. в.], 2005. – 194 с.; Патер І. Союз визволення України / І. Патер. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 346 с.
20. Добржанський О. Українські депутати австрійського парламенту та місцевих сеймів у роки Першої світової війни / О. Добржанський // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи : матер. міжн. наук. конф., присв. 80-річчю Буковинського народного віча (Чернівці, 22–24 верес. 1998 р.). – Чернівці : Рута, 2000. – С. 42–46.
21. Ковальчук В. Б. Ідея державності та національної незалежності у діяльності українських партій Східної Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. (історико-політологічний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук / В. Б. Ковальчук. – Львів : [б. в.], 1996. – 21 с.
22. Михальський І. С. Український національно-визвольний рух і розвиток ідеї української державності в роки першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / І. С. Михальський. – К. : [б. в.], 1995. – 20 с.
23. Лепісевич П. М. Загальна Українська Рада: проблема консолідації національно-демократичних сил (1914–1916 рр.) : дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / П. М. Лепісевич. – Львів : [б. в.], 2005. – 194 с.
24. Патер І. Загальна Українська Рада: проблема консолідації національно-демократичних сил / І. Патер // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. на пошану професора Юрія Сливки. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. – Вип. 7. – С. 256–259; Патер І. Союз визволення України / І. Патер. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 346 с.
25. Расевич В. Діяльність українських політичних організацій у Відні під час Першої світової війни / В. Расевич // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 317–330.

- ²⁶ Патер І. Союз визволення України / І. Патер. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – С. 159–166.
- ²⁷ Дмитрушко В. М. Парламентаризм в Україні другої половини XIX ст. – 1920 р.: історіографія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.06 / В. М. Дмитрушко. – К. : [б. в.], 2007. – 20 с.
- ²⁸ Кураєв О. О. “Українська проблема” у політиці Берліна й Відня у Першій світовій війні (1914–1918) / О. О. Кураєв. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2006. – 312 с.

In the article is given a shot to analyze the achievements of Ukrainian historiography from the elaboration development of problems of consolidation the national and political forces of Galician in time of First World War. Stages and evolution are outlined in the historiography comprehension of social and political movement in Ukraine of this period. Tendencies and priorities directions of research of the exact problem by modern Ukrainian historiography are designated.

Key words: Ukrainian national liberation movement, national parties and political factors, historiography values theoretical-methodological principles and research methods.

УДК 94 (438 + 477) “ХХ”

ББК 63.3 (4 Пол) 6

Василь ФУТАЛА

ПОЛЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОРАДИКАЛЬНОГО РУХУ МІЖВОЄННОЇ ДОБИ ХХ ст.

У статті проаналізовано праці польських істориків, присвячені революційній діяльності Української військової організації (УВО) та Організації українських націоналістів (ОУН). Звернена увага на питання типологізації та ідейних засад українського радикального націоналізму. Підбито підсумок вивчення теми польськими вченими й окреслено шляхи можливих наукових пошуків і дискусій.

Ключові слова: історіографія, ідеологія, “інтегральний націоналізм”, праворадикальний рух.

Історія та політична практика українського радикального націоналізму привертала й продовжують привертати увагу дослідників, у т. ч. і зарубіжних. Наукову цікавість учених підживлюють гострі політичні дискусії навколо УВО й ОУН, що точаться як в Україні, так і за її межами. Створена в Польщі значна кількість наукової та науково-публіцистичної літератури потребує її аналітичного огляду, тим більше, що такої роботи історики майже не проводили. У нашому розпорядженні є лише невеликі історіографічні дискурси польських суспільствознавців Є.Коко, Р.Тожецького, В.Менджецького та ін., у яких означена тема лише порушується¹. Тому метою статті є проаналізувати історіографічні джерела, присвячені революційній практиці УВО й ОУН, виявити основні напрями та тенденції розвитку проблеми в польській історичній науці, визначити малодосліджені й не вивчені питання.

Перші сегменти польського бачення українського праворадикального руху появились на початку 1930-х рр. Працівники Відділу національностей Міністерства внутрішніх справ Польщі у своїх аналітичних розвідках не помилилися в оцінці завдань і кінцевої мети УВО, слушно акцентували на відсутності в неї чітко сформульованої політичної програми та дотриманні принципу незалежності від будь-яких партійних впливів. Не викликає заперечення трактування ОУН як політичного відповідника й надбудови УВО. Автори звернули увагу й на зовнішньополітичні орієнтири останньої. Військова організація, на їхню думку, тісно співпрацювала з німецьким розвідувальним відомством і за його підтримки проводила в Польщі шпигунську діяльність².

У цей час була сформульована офіційна версія саботажницького руху західних українців. Так, у колективній праці згаданого вже польського відомства зазначалося, що антидержавну акцію 1930 р. розв'язала УВО. Її метою було загальмувати реальне позитивне ставлення української суспільності до Польської держави, піднести в очах українських мас авторитет

УВО та інших націоналістичних організацій, що перебували за кордоном³. Звісно, таке твердження не відповідає дійсності, бо УВО й ОУН розгорнули антиурядовий виступ на знак протесту проти політики колонізації українських земель. Примітно, що карально-репресивні дії польської влади щодо українців автори назвали “пацифікацією”.

Після закінчення Другої світової війни тривалий час аналізована проблема не вивчалася. Очевидно, причиною цього було те, що в пам'яті тодішнього покоління свіжими ще були події українсько-польського протистояння 1940-х рр. Лише до 20-річчя волинської трагедії вийшла друком стаття військового історика В.Шоти⁴, у якій зроблено спробу представити розвиток та організаційну структуру українського націоналістичного підпілля в Польщі. Застосовуючи класовий підхід, автор поділив український політикум міжвоєнного періоду на чотири групи. До четвертої, яку він назвав “націоналістично-фашистською”, зараховано УВО та ОУН. Їх діяльність на західноукраїнських землях дослідник звів тільки до індивідуального терору, шпигунства й провокацій, а зовнішньополітичний курс націоналістичних організацій – до “тісної співпраці” з Німеччиною, наслідком якої мало стати в перспективі возз'єднання всієї України, відірвання її від СРСР і “впровадження фашистсько-націоналістичних урядів”. З таких самих позицій написана невелика праця Т.Цесляка⁵, яка вийшла окремою брошурою й мала радше пропагандистський характер. Обидва автори використали мало джерельного матеріалу, часто зв'язали свої погляди з висновками радянських істориків сталінської доби та допустили немало фактологічних помилок. У В.Шоти керівник крайової ОУН С.Бандера зображений як організатор “п'ятої колони на території Польщі”⁶. Зазначене свідчить, що історики 1950–1960-х рр. ще толерантно ставилися до міжвоєнної Польської держави, у їхніх працях превалював соціальний чинник на шкоду національному.

70–80-ті рр. ХХ ст. позначені якісними змінами в польській україністиці: відбулася переоцінка національної політики II Речі Посполитої, праці польських учених, на відміну від досліджень їхніх радянських колег, відзначалися багатшою джерельною базою та, нерідко, нестандартними оцінками-висновками. Наприклад, А.Хойновський висунув тезу, що більшість українців опинилася в складі Польської держави всупереч своїй волі⁷. Варта уваги думка Р.Тожецького, що український радикальний націоналізм був породжений багатомірковою суспільно-політичною дискримінацією українців “на своїй власній території під іноземним пануванням”, у т. ч. і в міжвоєнний період⁸. В іншій праці вчений наводить порівняльно-аналітичні паралелі з аналогічними рухами в інших країнах. Він вважає, що ОУН стояла близько до таких праворадикальних рухів тогочасної Європи, як “Залізна Гвардія” в Румунії, “Стріла і Хрест” в Угорщині, “Усташа” в Хорватії та ін.⁹

Помітним історіографічним фактом стала монографія Т. Домбковського “Український національний рух у Східній Галичині. 1912–1923” (Варшава, 1985). У книзі з'ясовано політичні й соціально-економічні підстави виникнення українського підпілля в умовах польської окупації Східної Галичини. Автор звернув увагу й на роль психологічного фактора. З плином часу, писав він, українське населення все більше сентиментально згадувало період власної державності, преса підносила до рангу символу боротьбу Української галицької армії; народилася, з одного боку, палка любов до самопожертви та внеску у визвольні змагання, а з іншого, – ненависть до Польщі як окупанта¹⁰. Цікаво, що український визвольний рух Домбковський розглядав у площині діяльності національно-державницьких сил, серед яких найпомітнішу роль відігравала УВО. Бойкот виборів до польського парламенту 1922 р., на його думку, засвідчив “національну єдність і прагнення українців до повалення польської окупації, відбудову власної державності”¹¹. В актив дослідника варто віднести й те, що він показав організаційну й ідейну кристалізацію військової організації, зважено охарактеризував її провідних діячів, використавши при цьому праці Є.Коновальця, В.Мартинця, Л.Ребета, архівні матеріали тощо. Однак автор не з'ясував справжніх причин поразки визвольних змагань західноукраїнців у 1918–1923 рр., неправильно потрактував еволюцію українського національного руху, а історичну перспективу українців пов'язував лише з класовою державою.

У період панування тоталітарної ідеології не було написано глибокого узагальнюючого дослідження з історії українського праворадикального руху. Погляди істориків, особливо військових¹², були сфокусовані на “диверсійно-терористичній” діяльності націоналістичних органі-

зацій. При цьому замовчувалося, що терор був не метою, а засобом для досягнення кінцевої мети – установа незалежної соборної національної держави на всій етнічній українській території. До найбільш резонансних антипольських виступів віднесено саботажницьку акцію 1930 р. Масові хвилювання західних українців розглядалися в площині господарської кризи того часу й стверджувалося, що важким економічним становищем скористалася ОУН “для проби сил”. Р.Тожецький зауважив, що “було піднято широку терористичну акцію на зразок ірландської, але у більшому масштабі і кривавішу”¹³. Звичайно, таке твердження є перебільшенням, так само, як і суттєво завищеними є дані автора про кількість актів саботажу – 2200¹⁴. К.Левандовський подав трохи меншу кількість випадків нищення майна – 2191¹⁵. Але й ця інформація є далекою від істини. А.Хойновський з’ясував: між липнем і груднем 1930 р. у трьох південно-східних воеводствах Польщі було скоєно 191 акт саботажу (головно підпалень), більшість з яких (172) була в приватному секторі. Крім того, невелика частина підпалень була справою рук власників маєтків, які прагнули отримати від держави відшкодування¹⁶. Дослідник не робив жодних підрахунків, а взяв готову цифру зі звіту міністра внутрішніх справ Польщі Ф.Славой-Складковського на засіданні бюджетної комісії сейму 9 січня 1931 р.

Польські історики засудили не тільки терористичну діяльність УВО й ОУН, а й каральну акцію силових структур держави проти українського населення. Р.Юрись і Т.Шафар правильно зазначили, що дії ОУН були лише приводом до пацифікації. “Насправді, – писали історики, – йшлося про ліквідацію українського визвольного руху, легального і нелегального”¹⁷. Подібну думку висловив А.Хойновський: пацифікація Галичини була своєрідною формою передвиборної кампанії уряду. Оцінюючи політику “втихомирення” під кутом зору, хто виграв і хто програв від подій 1930 р., дослідник дійшов висновку, що політичну перемогу здобула УВО й ОУН. “Були досягнуті, – писав Хойновський, – дві принципові мети цієї організації у вигляді зросту напруження і зміцнення настроїв ненависті щодо держави, а також надання українському питанню широкого міжнародного розголосу”¹⁸. Дослідник життя й діяльності Ю.Пісудського А.Гарліцький, погодившись із висновком Хойновського, додав: “...зламавши опір українців, уряд досяг піррової перемоги”¹⁹.

Предметом підвищеної уваги істориків стало питання про обставини смерті міністра внутрішніх справ Польщі Б.Перацького. Є.Люксенбург уперше висловив думку, що після укладення з Варшавою пакту про неагресію райхсвер наказав Є.Коновальцю утриматися від будь-якої терористичної діяльності проти Польщі²⁰. Цю версію повторив В.Побуг-Маліновський, додавши: “Виконуючи цю вимогу, Коновалець спричинив розлам – невелика частина організації на чолі з Рико Ярим спробує залишитися на попередніх позиціях і 15 червня 1934 р. здійснить смертельний замах на міністра Перацького у Варшаві”²¹. Тезу про опозицію Ярого підтримав М.Войцеховський, який стверджував: “Метою вбивства було зірвати розпочату польсько-німецьку співпрацю; у цьому були зацікавлені військове відомство і міністерство закордонних справ Німеччини”²². Ці думки відкинув В. Желенський. Він вважає, що райхсвер не був ініціатором убивства, авторство й ініціатива були на боці українців. “Ця акція терору, – зауважив дослідник, – відповідала ментальності українських націоналістів, логічно впливала з традиції їх попередніх виступів і добре в’язалася, поряд з концепцією “помсти”, з їх розчаруваннями та організаційними приниженнями”²³. На таких позиціях у цьому питанні стоїть і Р.Тожецький. На його думку, немає жодних підстав вважати, що вбивство міністра було результатом спротиву Крайової езекутиви (КЕ) вказівкам Проводу²⁴. Проте автор у черговий раз зробив несподіваний висновок. За його твердженням, польський уряд до середини червня 1934 р. не вважав за потрібне виступити проти українських націоналістів з огляду на очікування більш слушного моменту для викриття крайової сітки ОУН. Не обійшлося тут і без “класового аспекту”: ОУН була опосередкованим “співробітником” у знищенні радикально-суспільних елементів, зокрема комуністів у Західній Україні²⁵.

В українських студіях започатковано ще один напрям – дослідження персоналій. Першу спробу висвітлити життя й діяльність Є.Коновальця, С.Бандери та Р.Шухевича зробив Е.Прус²⁶. Однак ідеологічна заангажованість автора не дозволила йому створити об’єктивні портрети видатних діячів українського визвольного руху. Монографія Пруса викликала велике зацікавлення польських читачів, але водночас зазнала фахової критики. У 1987 р. із розгромною

рецензією виступив Р.Тожецький. Автор почав із найголовнішого: рецензована праця є “більше політологічною, ніж історичною”. “Вже сама назва, – продовжує він, – містить у собі сарказм, бо якими півбогами, героями були Коновалець чи Бандера ... Це були просто завзяті націоналісти, які вирости у боротьбі за незалежність”²⁷. Далі Тожецький навів важливі штрихи до політичних портретів провідників ОУН. Зокрема, історик пише, що Є.Коновалець – “...один із видатних командирів армії УНР.., був типовим політиком, який виріс у війську.., створив Організацію Українських Націоналістів, яка мала значення загальноукраїнське, а не тільки галицьке...”; С.Бандера “...був добрим організатором.., зайняв непохитну позицію на процесі за вбивство Броніслава Перацького.., виявляв недовір’я до німців...”²⁸ тощо.

Вагомий внесок у дослідження біографії С.Бандери зробив Б.Цибульський. У своїй монографічній статті автор аналізує з правової точки зору Варшавський і Львівський процеси ОУН, а також долю провідника КЕ націоналістичної організації. Дослідник доводить, що Бандера та його товариші повинні були перебувати в слідчій в’язниці Варшави до часу узаконення вироку, тобто до 22 червня 1936 р. Тому їх передчасне переведення до в’язниці “Свенти Кшиж” у середині березня 1936 р. було грубим порушенням ст. 523 Кримінально-процесуального кодексу. Це, на думку історика, є “найтяжче обвинувачення” судовій системі довоєнної Польщі²⁹. Проаналізувавши побут С.Бандери в польських в’язницях, Цибульський висловив сподівання, що доля лідера крайової ОУН, як в’язня, буде повніше з’ясована за умови дальшого поступу в дослідженні тюремного життя ув’язнених II Речі Посполитої³⁰.

У демократичній Польщі зростає зацікавленість учених до ідеології й політичної практики праворадикального руху. Першу спробу дослідити процес ідеологічного формування ОУН зробив Я.Радзейовський. Залучивши до наукового аналізу праці Дж.Армстронга, О.Мотилля, Д.Донцова, П.Мірчука, М.Сосновського та ін., автор показав генезу українського націоналізму від 1917 до 1929 рр. Радзейовський погоджується з поширеним в американській історіографії терміном “інтегральний націоналізм”, розглядає його як протиставлення окресленню “фашизм”, але при цьому зазначає, що на ідеології українського радикального націоналізму позначилися “значні впливи італійського фашизму, а на пізнішій стадії і німецького”³¹.

Набагато глибше ідеологічні й програмні засади ОУН висвітлені в монографії історика Люблінського університету імені Марії Кюрі-Склодовської, етнічного українця Р.Висоцького. Проаналізувавши теоретичну спадщину відомих представників української суспільно-політичної думки першої половини ХХ ст. (Д.Донцова, Ю.Вассяна, М.Сціборського, С.Ленкавського та ін.), автор дійшов важливих висновків: а) Д.Донцов був не ідеологом ОУН, а творцем одного з крайніх напрямів націоналізму, який став для оунівців джерелом інспірації до вироблення власної ідеології; б) процес творення світоглядних принципів, які стали ідеологією ОУН, розпочався ще до того, як Донцов опублікував свій “Націоналізм”; загалом, його праці були лише одним із багатьох чинників, які сформували ідейні засади націоналістичної організації³². Р.Висоцький не оминув і питання типологізації українського радикального руху. Варта уваги його думка, що виникнення ОУН не було результатом прищеплення ідеології італійського фашизму чи німецького націонал-соціалізму на український ґрунт, а продовженням націотворчих процесів у Східній Європі³³.

Ще й сьогодні більшість польських суспільствознавців традиційно обмежується коротким твердженням про вплив Донцова на молоде покоління Галичини в міжвоєнний період або спрощено інтерпретує його ідеологію – як різновид фашизму. Крім Р.Висоцького, цієї схеми позбулися В.Павлючук³⁴, Т.Стриек³⁵ та ін. Вони трактують політичні погляди Донцова з перспективи історії ідей, а ідеологію українського інтегрального націоналізму не в контексті українсько-польського протистояння в першій половині ХХ ст., а в ширшій порівняльній площині, яка розглядає інші явища такого типу в масштабі тогочасної загальноєвропейської епохи. Застосовуючи метод компаративістського аналізу, Т.Стриек дійшов висновку, що між хорватською “Усташа” й ОУН були подібні риси: обидві організації, принаймні до 1939 р., великою мірою спиралися на зовнішню допомогу, застосовували терористичні методи й не спромоглися створити масового політичного руху. Однак мали місце й істотні відмінності. Зокрема, українські націоналісти не одержали від держав Осі шансу створення такої держави, якою була незалежна Хорватія під керівництвом Павеліца в 1941–1945 рр.³⁶

До фахових досліджень історії українського радикального націоналізму належить уже згадана монографія Р.Висоцького. Автор детально показав перебіг подій, пов'язаних із процесом формування націоналістичного руху, генезу ОУН і середовищ, які започаткували її. Багато уваги приділено висвітленню внутрішнього устрою та розбудови Організації в перші роки її діяльності, факторів, що сприяли кристалізації ідеології та програми. Окремий розділ присвячено внутрішнім змінам в ОУН від часу перебрання керівництва крайовим Проводом С.Бандерою. Тут порушені питання організації вишколу й бойового апарату, методів здобуття засобів фінансування тощо. Поважне місце в книзі посідає проблема розвитку націоналістичного руху в другій половині 1930-х рр., у т. ч. і на Волині. Незаперечною заслугою Висоцького є те, що він подав розрахункову чисельність ОУН. На основі документів Центрального військового архіву дослідник довів, що напередодні Другої світової війни Організація нараховувала близько 8–9 тис. членів³⁷, а не 20 тис., як стверджує А.Хойновський³⁸, і тим більше не 30 тис., як подає В.Серчик³⁹.

Дискусії з приводу трагічних подій на Волині влітку 1943 р. змусили окремих істориків звернути погляд на суспільно-політичну ситуацію в краї в міжвоєнний період. Так, В.Філяр слушно зауважив, що національна політика Польщі здійснювалася за старою формулою ягеллонської ідеї без урахування умов, що склалися після Першої світової війни⁴⁰. До позитиву слід віднести й те, що автор виділив три періоди в розвитку структур ОУН на Волині: 1929–1934 рр. – час формування й зміцнення ланок Організації на базі існуючих осередків УВО; на наступні три роки припадає бурхливий організаційний розвиток ОУН і витіснення впливів лівих сил; 1938–1939 рр. – період поширення впливу ОУН майже на всю Волинь⁴¹. Разом із тим дослідник, як й інші історики (А.Айненкель, З.Запоровський, К.Гринберг, Б.Шпренгель), намагається виправдати політику уряду на Волині. Наприклад, примітивним є таке твердження: “Українське населення одержало можливість суспільного, політичного, господарського і культурного розвитку, що в кінцевому підсумку спричинилося до пробудження серед українців Волині національного почуття, а відтак розвитку націоналістичного руху”⁴².

Підбиваючи підсумок аналізу історіографічних джерел, можна констатувати, що історія українського праворадикального руху міжвоєнної доби ХХ ст. почала вивчатися в Польщі на науковому рівні лише в 1970–1980-х рр. Причому для істориків ПНР характерні суперечливі підходи до висвітлення української проблематики: від однозначно негативних оцінок до розуміння національних прав українців, їхньої боротьби за національну свободу й власну державність. Після 1989 р. з'явилася низка фахових праць, присвячених ідеології й політичній практиці ОУН. Окремі автори демонструють нове бачення проблеми, яке за багатьма параметрами наближається до українського. Однак більшість дослідників оцінює діяльність націоналістичних організацій крізь призму українсько-польського конфлікту 1940-х рр. У майбутньому вченим демократичної Польщі варто зосередити своє наукове зацікавлення на таких питаннях: причини радикалізації українського націоналістичного руху, різновекторна зовнішня політика ОУН, взаємини Організації з т. зв. “легальним сектором” і Греко-католицькою церквою, культурно-освітня діяльність оунівців, політичні портрети визначних діячів українського визвольного руху. Було би добре розгорнути дискусію про достовірність т. зв. “архіву Сеника”, причетність чи непричетність польських спецслужб до організації замаху на відомого політика Т. Голувка, місце й роль судової системи в боротьбі польської влади з українським підпіллям тощо.

¹ Koko E. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1918–1939 w historiografii wydawanej w Polsce po 1945 r. / E. Koko // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – 1994. – Z. 2. – S. 105–113; Mędrzecki W. Druga Rzeczpospolita w historiografii polskiej po 1989 roku / W. Mędrzecki // Historycy Polscy i Ukraińcy wobec problemów XX wieku. – Kraków, 2000. – S. 11–20; Torzecki R. Na temat historiografii stosunków polsko-ukraińskich w latach 1918–1956 / R. Torzecki // Dzieje Najnowsze. – 1998. – № 3. – S. 103–111.

² Feliński M. Ukraińcy w Polsce odrodzonej / M. Feliński. – Warszawa, 1931. – S. 129–131; Urbański Z. Mniejszości narodowe w Polsce / Z. Urbański. – Warszawa, 1932. – S. 66–73.

³ Sabotaż ukraiński i akcja pacyfikacyjna. – Warszawa, 1931. – S. 7.

- ⁴ Szota W. Zarys rozwoju Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii / W. Szota // Wojskowy Przegląd Historyczny. – 1963. – № 1. – S. 163–177.
- ⁵ Cieślak T. Hitlerowski sojusz z nacjonalizmem ukraińskim w Polsce / T. Cieślak. – Warszawa, 1968.
- ⁶ Szota W. Op. cit. – S. 173.
- ⁷ Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939 / A. Chojnowski. – Wrocław, 1979. – S. 5.
- ⁸ Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy. 1933–1945 / R. Torzecki. – Warszawa, 1972. – S. 11.
- ⁹ Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929 / R. Torzecki. – Kraków, 1989. – S. 265.
- ¹⁰ Dąbkowski T. Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej 1912–1923 / T. Dąbkowski. – Warszawa, 1985. – S. 204.
- ¹¹ Ibidem. – S. 217.
- ¹² Szcześniak A. B. Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce / A. B. Szcześniak, W. Z. Szota. – Warszawa, 1973.
- ¹³ Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy... – S. 65.
- ¹⁴ Ibidem.
- ¹⁵ Lewandowski K. Sprawa ukraińska w polityce zagranicznej Czechosłowacji w latach 1918–1932 / K. Lewandowski. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk, 1974. – S. 294.
- ¹⁶ Chojnowski A. Koncepcje polityki... – S. 157–158.
- ¹⁷ Juryś R. Pitaval polityczny. 1918–1939 / R. Juryś, T. Szafar. – Warszawa, 1971. – S. 307.
- ¹⁸ Chojnowski A. Koncepcje polityki... – S. 159.
- ¹⁹ Garlicki A. Józef Piłsudski. 1867–1935 / A. Garlicki. – Warszawa, 1989. – S. 590.
- ²⁰ Luxenburg J. Kulisy morderstwa Bronisława Pierackiego / J. Luxenburg // Wiadomości (Londyn). – 1954. – 4 lipca.
- ²¹ Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. 1914–1939 / W. Pobóg-Malinowski. – Londyn, 1961. – S. 754.
- ²² Wojcechowski M. Stosunki polsko-niemieckie 1933–1938 / M. Wojcechowski. – Poznań, 1965. – S. 235–239.
- ²³ Żeleński W. Zabójstwo ministra Pierackiego / W. Żeleński. – Warszawa, 1995. – S. 77–78. Уперше праця опублікована в 25 числі “Zeszytów Historycznych” (“Історичних записок”) за 1973 р.
- ²⁴ Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy... – S. 138.
- ²⁵ Ibidem. – S. 130.
- ²⁶ Prus E. Herosi spod znaku tryzub: Konowalec–Bandera–Szuchewycz / E. Prus. – Warszawa, 1985.
- ²⁷ Torzecki R. O nacjonalistach-Ukraińcach kontrowersyjnie... / R. Torzecki // Dzieje Najnowsze. – 1987. – № 2. – S. 161–162.
- ²⁸ Ibidem. – S. 162–163.
- ²⁹ Cybulski B. Stepan Bandera w więzieniach II Rzeczypospolitej i próby uwolnienia go przez OUN / B. Cybulski // Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo. – 1989. – № 172. – S. 74–75.
- ³⁰ Ibidem. – S. 94.
- ³¹ Radziejowski J. Kształtowanie się oblicza ideowego radykalnego nacjonalizmu ukraińskiego (1917–1929) / J. Radziejowski // Polska – Polacy – mniejszości narodowe. – Wrocław, 1992. – S. 312.
- ³² Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939. Geneza, struktura, program, ideologia / R. Wysocki. – Lublin, 2003. – S. 82–88, 160–174.
- ³³ Ibidem. – S. 402.
- ³⁴ Pawluczuk W. Ukraina. Polityka i mistyka / W. Pawluczuk. – Kraków, 1998.
- ³⁵ Stryjek T. Europejskość Dmytra Doncowa, czyli o cechach szczególnych ideologii ukraińskiego nacjonalizmu / T. Stryjek // Antypolska akcja OUN–UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje. – Warszawa, 2002. – S. 19–32.
- ³⁶ Ibidem. – S. 31–32.
- ³⁷ Wysocki R. Op. cit. – S. 337.
- ³⁸ Chojnowski A. Ukraina / A. Chojnowski. – Warszawa, 1997. – S. 87.
- ³⁹ Serczyk W.-A. Historia Ukrainy / W.-A. Serczyk. – Wrocław, 2001. – S. 321.
- ⁴⁰ Filar W. Kwestia ukraińska w okresie międzywojennym (1918–1939) / W. Filar // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2005. – Вип. 13 : Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. – С. 248.
- ⁴¹ Ibidem. – S. 255.
- ⁴² Ibidem. – S. 256.

The works of the Polish historians, which are devoted to revolutionary activity of the Ukrainian military organisation (UMO) and the Organization of the Ukrainian nationalists (OUN), are analysed in the article. The attention is paid to the questions of the typologization and ideological principles of the Ukrainian radical

nationalism. The author has brought the result of studying of the theme by the Polish scientists and has drawn ways of possible scientific searches and discussions.

Key words: historiography, ideology, "integrated nationalism", right-radical motion.

УДК 930.1: 94(477) "1920–1941"

ББК 63.3 (4 Укр)

Олександр МАРУЩЕНКО, Наталія НАДУРАК

ВИСВІТЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ УВО-ОУН (1920–1941 рр.) В УКРАЇНСЬКІЙ ЗАРУБІЖНІЙ ТА РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЯХ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Аналізуються основні особливості дослідження українською зарубіжною й радянською історіографіями діяльності Української військової організації та Організації українських націоналістів (1920–1941 рр.). Здійснюється історіографічне осмислення й порівняльний аналіз праць діаспорних і радянських авторів із даної проблеми.

Ключові слова: українська зарубіжна історіографія, радянська історіографія, Українська військова організація, Організація українських націоналістів, український націоналістичний рух.

Сьогодні надзвичайно актуальним є питання об'єктивного висвітлення діяльності Української військової організації та Організації українських націоналістів (1920–1941 рр.) українською історіографією. Зважаючи на те, що сучасні умови існування української історичної науки дозволяють об'єктивно й всесторонньо дослідити зазначену проблему, особливе зацікавлення викликає аналіз особливостей висвітлення діяльності УВО-ОУН (1920–1941 рр.) українською зарубіжною та радянською історіографіями. Адже саме українські зарубіжні й радянські історики були першодослідниками проблеми та формували образ українського націоналістичного руху для світової громадськості. Перенесення центру діяльності руху українських націоналістів після Другої світової війни за межі України спричинило до того, що до початку 90-х рр. центром вивчення історії УВО-ОУН була українська зарубіжна історіографія, а започаткували ці дослідження безпосередні учасники руху українських націоналістів. Однак чимало праць із даної проблеми написано й радянськими істориками, які, через обставини, підпорядковуючись пануючій ідеології, витворили власне досить тенденційне, суто негативне бачення проблеми. Водночас вони ввели в науковий обіг чимало цінного джерельного матеріалу.

Висвітленням особливостей української зарубіжної та радянської історіографій історії руху українських націоналістів займалися у своїх розвідках дослідники Л.Гриневиц, А.Русначенко, Д.Веденеев, Г.Биструхін, В.Іваненко, В.Якунін, В.Косик, О.Вовк, М.Варварцев¹. Однак і досі немає комплексного дослідження, яке б висвітлювало цілісну картину розвитку та особливості української зарубіжної і радянської історіографій діяльності УВО-ОУН (1920–1941 рр.). Метою даного дослідження є саме історіографічне осмислення й порівняльний аналіз праць діаспорних і радянських авторів із даної проблеми.

Українська зарубіжна і радянська історіографії виникли й існували за досить відмінних політичних умов. Адже після Другої світової війни вільна історична наука на Україні фактично перестала існувати, а історіографія цілком підпорядковувалася догмам пануючої ідеології, політичним цілям комуністичного режиму. Це диктувало методологію, тематику, фразеологію і висновки праць дослідників, в яких не варто було й сподіватися на об'єктивне вивчення причин виникнення та діяльності УВО-ОУН². Радянська історіографія виробила суто негативістський алгоритм висвітлення феномену українського націоналістичного руху, густо "озлобивши" його мереживом ярликів і штампів на кшталт "український буржуазний націоналізм", "прислужники імперіалізму", "найбільший ворог українського народу". У той час, коли Україна була у складі СРСР, лише українські зарубіжні дослідники, живучи та працюючи в демократичних країнах, мали можливість відкрито, без жодних офіційних ідеологічних нашарувань вивчати діяльність

УВО-ОУН (1920–1941 рр.). Потрібно водночас зауважити, що значна частина цих досліджень має певні недоліки. Зокрема, праці українських зарубіжних істориків також несуть на собі відбиток ідеологічних переконань їх авторів, що були учасниками націоналістичного руху, і є досить політизованими. Писані переважно на основі спогадів і повідомлень пресових органів, вони не позбавлені суб'єктивізму та ґрунтуються на вузькій джерельній базі. Українська зарубіжна і радянська історіографії, зважаючи на політичні умови свого існування, від початку виникнення були активними учасниками психологічно-політичного протистояння демократичної й комуністичної систем. Досить часто саме це протистояння було головною ціллю дослідження, яке не мало нічого спільного з об'єктивністю.

Щодо обставин дослідження проблеми, також слід відзначити, що на зміст діаспорних досліджень вплинули суперечності між політичними таборами націоналістичної організації – "бандерівцями", "мельниківцями", "двійкарями". Чимало праць діаспорних авторів присвячені висвітленню міжфракційної боротьби "бандерівців" та "мельниківців"³. Проблеми історії українського націоналістичного руху часто ставали засобом ідейно-політичного протистояння опонентів. Діаспорні історики нерідко свідомо приховували факти і матеріали, здатні завдати шкоди іміджеві закордонних центрів в очах громадськості. Тому характерною рисою значної частини публікацій є виразна "фігура замовчення" навколо невігідних для еміграційних політичних угруповань проблем⁴. У першу чергу це стосувалося таких специфічних питань, як неоднозначне ставлення населення заходу України до методів дій підпілля УВО-ОУН, терористичної діяльності, жорстокості проти цивільних противників і соратників, що стали на інші позиції, співробітництво з іноземними спецслужбами, які не вкладалися в концептуальні схеми науковців політичної еміграції. Графаретним і демонізованим поставало зображення противників націоналістів. На повноті й об'єктивності праць діаспорних авторів позначилася обмеженість джерельної бази та брак доступу до документальних пам'яток національно-визвольної боротьби в Україні. Однак енергійно залучалися до наукового обігу матеріали урядових органів іноземних держав, повстансько-підпільні видання, мемуарна література.

До недоліків радянської історіографії досліджуваної проблеми, крім ідеологічної зашореності, стандартної лайливої фразеології, упередженого й критичного висвітлення діяльності УВО-ОУН (1920–1941 рр.), а особливо провідників руху, можна віднести перекручування фактів або й відверту фальсифікацію подій, відсутність докладних посилань, що свідчить про низьку наукову цінність цих досліджень. Тому праці радянських істориків із даної проблеми скоріше нагадують пропагандистські памфлети. Вони містили ряд псевдонаукових кліше про те, що націоналізм – продукт політичної волі "експлуаторських класів", "реакційна" течія, а УВО-ОУН – явище виключно "колабораційне", що було прислужником держав-противників СРСР, різновид політичного або кримінального бандитизму. Одночасно свідомо замовчувалася низка важливих обставин, без урахування яких абсолютно неможливо відтворити наукову картину минулого націоналістичного руху. Поза полем зору радянських авторів залишалася сукупність історичних причин, що викликали виникнення згаданого руху. Ігнорувалася або компрометувалася стратегічна мета УВО-ОУН – відродження суверенної держави на етнічних українських землях. Контакти з іноземними спецслужбами розглядалися не як закономірний захід існування руху націоналістів. Однак потрібно враховувати, що, на відміну від зарубіжних колег, частина радянських істориків мала доступ до закритих широкому загалу оригінальних документів, літератури й періодики націоналістичних формувань, еміграційних видань зі спецсховищ, що суттєво підвищує інформативну цінність їхніх праць. І без критичного урахування доробків радянських авторів неможливе всебічне висвітлення історії руху українських націоналістів.

До здобутків української зарубіжної історіографії досліджуваної проблеми можна віднести перше поглиблене вивчення різних аспектів діяльності українського націоналістичного руху й створення перших узагальнюючих праць із проблеми, що стали базою для сучасної української історіографії, введення до наукового обігу великого масиву документальних матеріалів, підпільних видань й мемуарної літератури. Завдяки науковим дослідженням українських зарубіжних авторів, на міжнародному рівні викривалася антиукраїнська політика поль-

ського і радянського режимів та інформувалася світова спільнота про прагнення української нації до створення та розбудови власної держави. Ці праці містять також багатий матеріал про внутрішньо-організаційні відносини в УВО-ОУН, що важливо для відтворення цілісної картини її діяльності. Водночас, ці твори стали серйозним внеском для вивчення націоналістичного руху на початкових стадіях його опрацювання в Україні в кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст.

Найгрунтовніше вивчення діяльності УВО-ОУН (1920–1941 рр.) в українській зарубіжній історіографії репрезентують П.Мірчук та З.Книш, які належать, відповідно, до “бандерівського” та “мельниківського” угруповань організації. В їх працях зібрано й узагальнено значний фактичний матеріал із даної проблеми. Головними недоліками є політизованість, певний суб’єктивізм та обмежена джерельна база досліджень. У монографії П.Мірчука “Нарис історії ОУН” зроблено першу спробу узагальнення й систематизації історії УВО-ОУН, проведено кропіткий збір інформації від учасників подій, реконструйовано та детально висвітлено фактологічну історію УВО-ОУН від створення й до кінця 1939 р., охарактеризовано ідеологічні принципи, політику та стратегію націоналістичної організації, найбільші протестаційні акції та політичні процеси над її членами⁵. Значним досягненням його дослідження стала спроба показати діяльність УВО-ОУН на широкому тлі політичних подій даного періоду. Однак у праці присутні елементи пропагандизму, а її головним джерелом була міжвоєнна преса, що й стало причиною певних неточностей у роботі. Автор, не заглиблюючись, досить побіжно розглянув ідейно-політичну платформу УВО-ОУН та її зовнішньополітичну стратегію. Та все ж, монографія є першою і єдиною спробою комплексного дослідження діяльності УВО-ОУН міжвоєнного періоду українськими діаспорними істориками. Чималим також є науковий доробок П.Мірчука, присвячений висвітленню діяльності таких провідних постатей націоналістичного руху, як Є.Коновалець, С.Бандера та Р.Шухевич⁶.

Безперечно, провідне місце в діаспорній історіографії посідає творчість З.Книша – одного з провідних публіцистів українського націоналістичного руху. Його творча спадщина різноманітна й включає популярну літературу, публіцистичні твори, праці в збірниках і періодичних виданнях, спогади, мемуари та монографії, присвячені окремим аспектам історії УВО-ОУН⁷. Питанню створення ОУН присвячена праця З.Книша “При джерелах українського організованого націоналізму”, де автор ґрунтовно розкрив передумови становлення ОУН, участь у цьому процесі молодіжних націоналістичних організацій, ідеологію майбутнього утворення⁸. Однак скупо висвітлено участь УВО в цьому процесі. Виклад матеріалу надто емоційний та політизований, а основним джерелом дослідження є преса, спогади та праці довоєнних авторів, що стало причиною фактологічних помилок. Важливим внеском у висвітлення окремих епізодів терористично-бойових дій ОУН і Варшавського та Львівського процесів над членами КЕ ОУН стало двотомне дослідження “Варшавський процес ОУН”⁹. Передвоєнному становищу в ОУН, проблемі розколу присвячена книга “Розбрат”¹⁰. Проте жодна із праць З.Книша не є комплексним дослідженням і не охоплює всіх аспектів діяльності УВО-ОУН міжвоєнного періоду. Також у роботах помітна тенденційність щодо інтерпретації діяльності КЕ ОУН, особливо у ставленні до С.Бандери й “молодшого покоління” організації, через належність автора до ОУН(м).

Важливим доробком діаспорної історіографії є твори одного з керівників ОУН Л.Ребета. У праці “Світло і тіні ОУН” він дав критичний аналіз розвитку українського націоналістичного руху¹¹. Автор досить об’єктивно вказав на недоліки й промахи в діяльності ОУН на Західній Україні, розкрив передумови та причини кризової ситуації, в якій опинилася ОУН у 1934 р. Однак джерельна база дослідження є досить обмеженою.

З-поміж чисельних праць також слід згадати дослідження В.Мартинця, С.Мечника, В.Косика, Б.Кравціва, П.Дужого, М.Прокопа, Ю.Бойка, Р.Єдинака, С.Галамая, М.Сосновського, І.Лисяка-Рудницького, в яких ґрунтовно висвітлювалися різноманітні аспекти діяльності УВО-ОУН (1920–1941 рр.)¹². Проте брак достатньої кількості архівних матеріалів, намагання глорифікувати український націоналістичний рух та його учасників знижує їх наукову цінність.

Окрему нечисельну групу українських зарубіжних авторів склали прихильники лівої, прорадянської орієнтації: Ю.Косач, В.Поліщук, С.Шевчук та ін.¹³. Їх праці мають критичний та політизований характер, незважаючи на досить стриману й коректну мову викладу, в цих

дослідженнях особлива увага приділялася критиці ідеології українського націоналізму, керівників руху та бойових акцій УВО-ОУН. Варто враховувати, що часто ці дослідження стимулювалися спецслужбами СРСР із метою компрометації ватажків закордонних націоналістичних центрів і минулого націоналістичного руху.

Свої характерні риси мала радянська історіографія діяльності УВО-ОУН (1920–1941 рр.). Абсолютна більшість радянських публікацій, присвячених різним аспектам історії українського націоналістичного руху, носила суто пропагандистське спрямування та використовувала весь набір таких ідеологічних прийомів і методів, які в сучасній соціології вміщуються в поняття “маніпулююча інформація”¹⁴. Ці розвідки є шаблонними, в них наявні невиправдані фактологічні помилки й інтерпретації. У світлі окремих фактів, вирваних із контексту подій, УВО-ОУН показана посібником польського та німецького фашизму. Деякі автори намагалися штучно показати нерозривний зв’язок між УВО-ОУН та Українською греко-католицькою церквою. Такий підхід характерний для публікацій К.Дмитрука, С.Даниленка, В.Замлинського, В.Черденченка, Ю.Римаренка, В.Добрецової, І.Миговича й ін.¹⁵. А Л.Гамольський, В.Шевцов і деякі інші автори намагалися долучити до цього “альянсу” навіть світовий сіонізм¹⁶.

Якщо приблизно до початку 60-х років численні публікації на тему “злочинів українських буржуазних націоналістів” носили майже виключно публіцистично-викривальний характер, то з початку 60-х років, відповідаючи на заклик компартії до “широкого організованого наступу по всьому фронту” на буржуазну ідеологію й “перекручення історичної правди”, радянські історики посилили увагу до написання ґрунтовніших наукових досліджень. Згадана тематика посіла одне з провідних місць серед досліджень Інституту історії АН УРСР та Інституту суспільних наук АН у Львові. Висвітлення проблем історії українського націоналістичного руху стимулювалося потребою цілеспрямованої критики відповідних наукових доробків учених діаспори. У 1968 р. в Інституті історії відкривається відділ зарубіжної історіографії, провідним завданням якого й була критика “буржуазних фальсифікацій історії України”¹⁷.

Незважаючи на ідеологічну тенденційність праць радянських дослідників, до наукового обігу вводилося чимало документальних пам’яток, котрі давали додаткову інформацію про діяльність УВО-ОУН (1920–1941 рр.). Історики, розглядаючи основні етапи розвитку націоналістичного руху, чимало уваги приділили висвітленню його ідейних основ, бойових акцій, співпраці з іноземними розвідками (Німеччини, Литви, Японії, США, Великої Британії, Італії)¹⁸.

Узагальнюючий історичний нарис діяльності українського націоналістичного руху прагнули дати деякі радянські автори, зокрема К.Дмитрук, С.Даниленко, В.Замлинський, В.Масловський та ін., які використали у своїх дослідженнях, крім преси, листування та спогадів, ще й документальні джерела радянських спецорганів, в яких подавалися численні факти співпраці населення з УВО-ОУН та її активної діяльності на Західній Україні. Звичайно, інтерпретація цих джерел викривлена, і УВО-ОУН в їх дослідженнях постає лише невеликою групою, “бандою” людей, котрі прагнули влади та грошей від Польщі, Німеччини чи навіть Ватикану. Скажімо, К.Дмитрук у праці “Безбатченки” використав чимало цікавого джерельного матеріалу, цитуючи навіть праці діаспорних авторів – П.Мірчука, З.Книша та М.Лебеда, однак ці цитати вирвані з контексту та інтерпретовані за бажанням автора¹⁹. Ідеологію УВО-ОУН автор називає фашистською, навмисне акцентує увагу на співпраці організації з Німеччиною. Замахи та експропріаційні акти бачить єдиними засобами та способами існування організації, а розкол – боротьбою за владу та гроші німецьких наймачів. Натомість героїзується роль КПЗУ. Значна частина праці присвячена висвітленню діяльності організації в 1939–1941 рр. Чимало цікавої інформації подано про сутички учасників руху з червоноармійцями.

Схожий характер мають розвідки С.Даниленка. У своїх працях основну причину створення й існування УВО-ОУН автор бачить у прагненні протистояти радянській владі на Україні й називає її “диверсійною, шпигунсько-терористичною організацією українського буржуазного націоналізму”²⁰. С.Даниленко звинувачує організацію у співпраці з польською владою, а мету бойових акцій бачить лише в прагненні скомпрометувати СРСР. Керівником всіх замахів УВО-ОУН, на думку автора, є німецька розвідка.

В.Замлинський у своїй праці “Шлях чорної зради”, залучивши джерельні матеріали, висвітлює ідеологію, бойову діяльність УВО-ОУН, її розкол та становище перед Другою сві-

товою війною²¹. Звичайно ж, у трактуванні діяльності УВО-ОУН автор не відступає від ідейних постулатів комуністичної партії. Організацію він бачить посібником буржуазно-поміщицької Польщі та фашистської Німеччини, яка боролася за власні привілеї та багатства, а її основною метою – підживити діяльність проти радянської України.

Надзвичайно критичним й упередженим в оцінці діяльності УВО-ОУН є В.Масловський, який “розвінчує облудну ідеологію українського буржуазного націоналізму, викриває злочини оунівців проти радянського народу...”²². Автор перекидає факти й робить нелогічні висновки. А ідеологічним та політичним кредо українського націоналізму бачить “політичний бандитизм проти українського народу і Радянської держави”.

З тих самих позицій написано ряд праць В.Чередниченка, Ю.Римаренка, Т.Ржезача, В.Цуркана, В.Євдокименка й інших авторів. Варто сказати, що така кількість праць із цієї проблеми підкреслює її значимість та актуальність і в радянській час²³.

Значно інформативнішими та коректнішими в мові викладу, об’єктивнішими у висновках є праці В.Трошинського, С.Макарчука, Ю.Сливки, П.Сардачука і М.Швагуляка²⁴. Автори позбуваються звичної для радянської історіографії лайливої фразеології, фальсифікації фактів та перекидання цитат. Більш об’єктивними є висновки про причини й наслідки співпраці УВО-ОУН із Німеччиною, зроблені Ю.Сливкою у праці “Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939)”. Незважаючи на ідеологічну зашореність дослідження, автором використано чимало цінних архівних джерел. Досить ґрунтовно висвітлили діяльність УВО-ОУН на Західній Україні та за кордоном П.Сардачук і М.Швагуляк. Автори дослідили зв’язки організації з іноземними спецслужбами, розглянули “українське питання” в політиці Німеччини.

Специфічна ситуація в історіографії українського національно-визвольного руху утворилася в роки “перебудови”. На її розвиток почали впливати певна лібералізація політичного життя та різке похвалення громадського інтересу до маловідомих або заборонених сторінок вітчизняної історії, а також процес реабілітації жертв незаконних політичних репресій. Коли 11 листопада 1989 р. Колегія КДБ УРСР ухвалила план заходів з утвердження гласності в діяльності органів держбезпеки республіки, було введено до публічного обігу матеріали радянських спецслужб, що об’єктивно сприяло вивченню історії УВО-ОУН міжвоєнного часу, накопиченню актуального й донині фактичного матеріалу. Вийшло чимало й закритих відомчих праць органів держбезпеки²⁵. Зрозуміло, що в них панували такі ж ідейно-політичні оцінки та пропагандистська фразеологія, разом із тим ці праці спиралися на солідну базу матеріалів, що перебували на спеціальному зберіганні.

Підсумовуючи, варто зазначити, що і українська зарубіжна, і радянська історіографії мають чимало недоліків, серед яких ідейно-політична заангажованість, відчутне пропагандистське забарвлення, емоційно-описовий характер, брак глибокого аналізу історичних обставин, в яких функціонував націоналістичний рух, та виважених узагальнень історичного матеріалу. При аналізі групи праць українських зарубіжних авторів потрібно врахувати вплив політичної диференціації націонал-патріотичного табору за кордоном. Звичайно, на науковій цінності цих робіт позначилася вузька джерельна база досліджень. Подекуди цим працям шкодили намагання гіперболізувати місце і роль українського націоналізму в українському національно-визвольному русі ХХ ст. Разом із тим не варто забувати про значні здобутки української зарубіжної історіографії, зокрема перше поглиблене вивчення різних аспектів діяльності українського націоналістичного руху та створення перших узагальнюючих праць із проблеми. Діаспорні історики зробили вагомий внесок у вивчення діяльності УВО-ОУН (1920–1941 рр.), окреслили головні напрями дослідження проблеми, їх праці стали базою всіх сучасних вітчизняних розробок теми.

Варто враховувати й те, що так само як і діаспорна, радянська історіографія слугувала одним із генераторів пропагандистських матеріалів для потреб “психологічної війни”, і ці праці носять відверто пропагандистську, викривальну спрямованість, містять стандартну лайливу фразеологію, яка нічого спільного не мала з науковою лексикою. Перекидання фактів, фальсифікація діяльності УВО-ОУН (1920–1941 рр.) та нав’язування заздалегідь визначених оцінок – ще одні недоліки. Усе це виключало можливість об’єктивного наукового визначення

ролі і місця УВО-ОУН в українському національно-визвольному русі міжвоєнного періоду радянською історіографією. Проте той факт, що діяльність українського націоналістичного руху була в особливому полі зору радянських дослідників та досліджувалася науковими установами як історична проблема, має вагоме значення. У працях радянських дослідників міститься ряд цінних архівних матеріалів. Загалом внесок радянської історіографії у вивчення діяльності УВО-ОУН міжвоєнного періоду є незначним. Однак критика діяльності українського націоналістичного руху, хоча б із позицій марксистської методології, свідчила про значення діяльності УВО-ОУН та існуючі труднощі радянського режиму в подоланні наслідків національно-визвольної боротьби українського народу. Ураховуючи все сказане, варто відзначити, що цінність та рівень науковості праць українських зарубіжних істориків є набагато вищим, ніж у радянських авторів, і їх науковий доробок є базовим у дослідженні діяльності УВО-ОУН (1920–1941 рр.).

1. Гриневич Л. В. Історія ОУН, УПА на тлі політичної боротьби в сучасній Україні / Л. В. Гриневич // Протистояння. Звернення, заяви, листи громадських організацій, політичних партій, громадян України до Комісії з вивчення діяльності ОУН-УПА – 1996–1998 рр. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1999. – С. 4–61; Русначенко А. М. Народ збурений. Національно-визвольний Рух в Україні й національні Рухи Опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках / А. М. Русначенко. – К.: Унів. вид-во “Пульсари”, 2002. – С. 7–9; Веденєєв Д. В. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945 / Д. В. Веденєєв, Г. С. Биструхін. – К.: Генеза, 2006. – С. 22–94; Іваненко В. В. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології: монографія / В. В. Іваненко, В. К. Якунін. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2006. – 424 с.; Косик В. “Український історик” про ОУН-УПА / В. Косик // Укр. історик. – 1994. – № 1–4. – С. 82–89; Вовк О. Висвітлення тематики ОУН і УПА в журналі “Український історик” / О. Вовк // Укр. історик. – 1994. – № 1–4. – С. 90–95; Варварцев Н. Н. Национализм в обличье советологии (Критика современной буржуазной историографии Украины) / Н. Н. Варварцев. – К.: Наук. думка, 1984. – 262 с.
2. Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію / О. Оглоблин. – Нью-Йорк: ООЧСУ, 1963. – С. 5.
3. Михайлюк Б. Бунт Бандери / Б. Михайлюк. – [Б. м.], 1950. – 104 с.; Книш З. В сутінках зради / З. Книш. – Торонто: Срібна сурма, 1975. – 659 с.; Балеї П. Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 року / П. Балеї. – [Б. м.: б. в.]. – 118 с.
4. Веденєєв Д. В. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945 / Д. В. Веденєєв, Г. С. Биструхін. – К.: Генеза, 2006. – С. 23.
5. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів / П. Мірчук. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968. – 639 с.
6. Мірчук П. Євген Коновалець (У 20-річчя смерті) / П. Мірчук. – Торонто: Ліга визволення України, 1958. – 108 с.; Його ж. Роман Шухевич (Ген. Тарас Чупринка). Командир армії безсмертних. – Нью-Йорк; Торонто; Лондон: Т-во колишніх вояків УПА, 1970. – 269 с.; Його ж. Степан Бандера. Символ революційної безкомпромісовості. – Нью-Йорк: [б. в.], 1961. – 158 с.
7. Книш З. Б’є Дванадцять / З. Книш. – Торонто: Срібна Сурма, 1993. – 384 с.; Його ж. Бойові дії в початках ОУН // Книш З. Так перо пише... Вибрані статті. – Торонто: Срібна сурма, 1985. – С. 5–26; Його ж. В сутінках зради. – Торонто: Срібна сурма, 1975. – 659 с.; Його ж. Городок. – Торонто: Срібна Сурма, 1973. – 552 с.; Його ж. Дух, що тіло рве до бою... (Юліян Головінський, Крайовий Командант У.В.О.). – Вінніпег: Накладом 4 Відділу ОДВУ ім. Ю. Головінського, 1951. – 199 с.; Його ж. На життя і смерть. – Торонто: Срібна сурма, 1980. – 256 с.; Його ж. ОУН до світової війни // Календар-Альманах “Нового Шляху”. 1979 р. – Торонто: Новий Шлях, 1979. – С. 39–51.
8. Книш З. При джерелах українського організованого націоналізму / З. Книш. – Торонто: Срібна сурма, 1970. – 186 с.
9. Книш З. Варшавський процес ОУН: у 2 т. – Торонто: Срібна сурма, 1986. – Т. 1. – 674 с.; Його ж. Варшавський процес ОУН: у 2 т. / З. Книш. – Торонто: Срібна сурма, 1986. – Т. 2. – 535 с.
10. Книш З. Розбрат: Спогади й матеріали до розколу ОУН у 1940–1941 роках / З. Книш. – Торонто: Срібна сурма, 1993. – 431 с.
11. Ребет Л. Світла і тіні ОУН / Л. Ребет. – Мюнхен: Український самостійник, 1964. – 131 с.
12. Мартинець В. Ідеологія організованого й т. зв. волевого націоналізму. Аналітично-порівняльна студія / В. Мартинець. – Вінніпег: Новий Шлях, 1954. – 200 с.; Його ж. Українське підпілля. Від У.В.О. до О.У.Н. – [Б. м.: б. в.], 1949. – 535 с.; Мечник С. ОУН і розбудова української держави: роздуми та спостереження довголітнього члена ОУН / С. Мечник. – Львів: Каменярь, 1993. – 63 с.; Його ж. Під

- трьома окупантами: Спогади українського революціонера-підпільника. – Лондон : УВС, 1958. – 208 с.; Його ж. У боротьбі проти московської агентури. – Мюнхен : Укр. вид-во, 1980. – 176 с.; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик ; пер. з фр. Р. Осадчука. – Париж ; Нью-Йорк ; Львів : Атлас, 1993. – 659 с.; Кравців Б. Людина і воєн. В другу річницю смерті сл. п. Романа Шухевича-Чупринки / Б. Кравців. – Нью-Йорк, 1952. – 30 с.; Дужий П. Роман Шухевич – політик, воїн, громадянин / П. Дужий. – Львів : Галицька видавнича спілка, 1998. – 256 с.; Його ж. Степан Бандера – символ нації. Ескізний нарис про життя і діяльність Провідника ОУН : у 2 т. – Львів : Галицька Видавнича Спілка, 1996 – Т. 1. – 190 с.; Його ж. Степан Бандера – символ нації. Ескізний нарис про життя і діяльність Провідника ОУН : у 2 т. – Львів : Галицька Видавнича Спілка, 1997. – Т. 2. – 384 с.; Прокоп М. Україна і українська політика Москви / М. Прокоп. – 3-тє вид. – [Б. м.] : Сучасність, 1981. – Ч. 1. Період підготовки до Другої світової війни. – 176 с.; Бойко Ю. Євген Коновалець і Осередньо-Східні Землі / Ю. Бойко. – [Б. м. : б. в.], 1947. – 62 с.; Його ж. Основи українського націоналізму. – [Б. м. : б. в.], 1951. – 128 с.; Єдинак Р. Дмитро Донцов ідеолог українського націоналізму / Р. Єднак. – Мюнхен : Українське Видавництво, 1955. – 176 с.; Галамай С. П. Боротьба за визволення України. 1929–1989. [Репринтне видання] / С. П. Галамай. – Львів : Каменяр, 1993. – 343 с.; Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет. З історії розвитку ідеології українського націоналізму / М. Сосновський. – Нью-Йорк ; Торонто : Trident International Inc., 1974. – 420 с.; Лисяк-Рудницький І. Націоналізм / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака : у 2 т. – К. : Основи, 1994. – Т. 2. – С. 248–259.
13. Косач Ю. Від феодалізму до неофашизму. Нариси / Ю. Косач. – Нью-Йорк : за синім океаном, 1962. – 95 с.; Поліщук В. В. Гірка правда: злочинність ОУН-УПА (сповідь українця) / В. В. Поліщук. – Донецьк : Донеччина, 1996. – 496 с.; Шевчук С. Пора сказати правду про наші визвольні змагання / С. Шевчук. – Торонто : [б. в.], 1967. – 112 с.
14. Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка... – С. 36.
15. Дмитрук К. Е. Безбатченки. Правда про участь українських буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу фашистської Німеччини на СРСР / К. Е. Дмитрук. – Львів : Каменяр, 1974. – 239 с.; Його ж. Свастика на сутанах. – М. : Политиздат, 1976. – 192 с.; Його ж. Уніатские крестоносцы: вчера и сегодня. – М. : Изд-во политической литературы, 1988. – 381 с.; Даниленко С. Т. Дорогою ганьби і зради / С. Т. Даниленко. – К. : Наукова думка, 1970. – 360 с.; Замлинський В. Шлях чорної зради / В. Замлинський. – Львів : Каменяр, 1969. – 168 с.; Чередниченко В. Анатомія зради. Український буржуазний націоналізм – зняряддя антирадянської політики імперіалізму / В. Чередниченко. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1978. – 336 с.; Римаренко Ю. И. Буржуазный национализм и клерикализм / Ю. И. Римаренко. – К. : Издательство политической литературы Украины, 1986. – 140 с.; Його ж. Український буржуазний націоналізм – ворог інтернаціонального єднання трудящих. – К. : Наукова думка, 1970. – 160 с.; Добрецова В. В. Націоналізм і релігія на службі антикомунізму: Про контрреволюційну діяльність буржуазно-націоналістичних і клерикальних організацій на західноукраїнських землях у 20-х – 30-х роках та боротьбу проти них прогресивних сил / В. В. Добрецова. – Львів : Вища школа, 1976. – 204 с.; Мигович И. И. Преступный альянс: О союзе униатской церкви и украинского буржуазного национализма / И. И. Мигович. – М. : Политиздат, 1985. – 190 с.
16. Гамольський Л. В. Тризуб і “зірка” Давида / Л. В. Гамольський. – Дніпропетровськ : Промінь, 1975. – 192 с.; Шевцов В. Д. Український буржуазний націоналізм у коричневій уніформі / В. Д. Шевцов. – К. : Наукова думка, 1981. – 150 с.
17. Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка... – С. 36.
18. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / Ю. Ю. Сливка, В. І. Масловський, М. М. Швагуляк [та ін.] ; відп. ред. Ю. Ю. Сливка ; АН УРСР ; Ін-т суспільних наук. – К. : Наукова думка, 1989. – 488 с.
19. Дмитрук К. Безбатченки. Документально-публіцистичний нарис / К. Дмитрук. – Вид. третє, доп. – К. : Дніпро, 1980. – 318 с.; Його ж. Причетні: Буржуазно-націоналістичні та уніатські провокатори на послугах фашизму та імперіалістичної реакції. – Львів : Каменяр, 1981. – 327 с.; Його ж. Утверджуючи ідеологію соціалістичного інтернаціоналізму. – К. : Політвидав України, 1987. – 293 с.
20. Даниленко С. Т. Дорогою ганьби і зради / С. Т. Даниленко. – Вид. друге, доп. – К. : Наукова думка, 1972. – 339 с.; Його ж. Уніати. – М. : Политиздат, 1972. – 223 с.
21. Замлинський В. Шлях чорної зради / В. Замлинський. – Львів : Каменяр, 1969. – 167 с.
22. Масловський В. И. В борьбе с врагами социализма / В. И. Масловский. – Львов : Вища школа, 1984. – 187 с.; Його ж. Дорога в безодню. – Львів : Каменяр, 1978. – 208 с.; Його ж. Жовто-блакитна мафія. – Львів : Каменяр, 1975. – 144 с.

23. Чередниченко В. Націоналізм проти нації / В. Чередниченко. – К. : Політвидав України, 1970. – 190 с.; Римаренко Ю. И. З ким і проти кого : Документально-публіцистичні нариси й статті / Ю. И. Римаренко. – К. : Дніпро, 1983. – 348 с.; Його ж. Антикоммунистический альянс. – К. : Наукова думка, 1981. – 216 с.; Ржезач Т. Разыскиваются... / Т. Ржезач, В. Цуркан. – М. : Прогрес, 1988. – 326 с.; Євдокименко В. Ю. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму / В. Ю. Євдокименко. – К. : Наукова думка, 1967. – 272 с.
24. Трошинський В. П. Найманці фашизму (Українські буржуазні націоналісти на службі гітлерівців у міжвоєнний період 1921–1939 рр.) / В. П. Трошинський. – К. : Наукова думка, 1981. – 140 с.; Макаруч С. А. Етносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма / С. А. Макаруч. – Львов : [б. в.], 1983. – 255 с.; Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939) / Ю. Ю. Сливка. – К. : Наукова думка, 1985. – 272 с.; Сардачук П. Д. Насувалась воєнна гроза... / П. Д. Сардачук, М. М. Швагуляк. – Ужгород : Карпати, 1984. – 208 с.
25. Цуркан В. Холостий хід ОУН / В. Цуркан. – Львів : Каменяр, 1989. – 95 с.

The main features of investigation of activity of the Ukrainian Military Organization and Organization of Ukrainian Nationalists (1920–1941) by Ukrainian foreign and soviet historiography are analyzed in the article. Historiographical perception and comparative analysis of the works of soviet and diaspora authors from this problem are realized.

Key words: *Ukrainian foreign historiography, soviet historiography, Ukrainian Military Organization, Organization of Ukrainian Nationalists, Ukrainian nationalistic movement.*

УДК 94 (477.86)

ББК 63.3 (4Укр)621

Ігор АНДРУХІВ, Василь МАРЧУК

ПОЧАТОК АКТИВНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПЕРШИЙ АРЕШТ СТЕПАНА БАНДЕРИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ)

У статті висвітлюється маловідома сторінка з нелегальної діяльності С. Бандери як члена УВО та його перший арешт наприкінці 1928 р. за розповсюдження антипольських листівок під час відзначення 10-ї річниці Листопадового зриву у с. Бережниця Калуського повіту.

Ключові слова: *нелегальна діяльність, С. Бандера, УВО, арешт.*

Степан Бандера в автобіографії згадував, що з дитинства виховувався “в атмосфері українського патріотизму й змагань за державну самостійність України”, а навчаючись у Стрийській гімназії, вступив до “Організації середньошкільників”, де й познайомився з діяльністю Української Військової Організації (УВО). У старших класах гімназії він “почав виконувати деякі допоміжні завдання в діяльності УВО”, а саме: “поширювання її кличів, підпільних видань та служби зв’язку”. Офіційно членом УВО він став у вересні 1928 р., навчаючись на першому курсі агрономічного факультету “Львівської Політехніки”. Тоді він отримав спочатку “призначення до розвідувального, а потім до пропагандистського відділу”¹. Однак в автобіографії С. Бандера жодним словом не згадує події, що призвели до першого в його житті арешту й були пов’язані з відзначенням 10-ї річниці Листопадового Зриву в с. Бережниця Калуського повіту, де мав парафію його батько.

Слід зазначити, що ініціатива відзначення річниці Листопадового зриву належала УВО, що таким чином намагалася не лише відреагувати на реакційну антиукраїнську політику уряду Пілсудського, який прийшов до влади в 1926 р., а й підняти національний дух серед українського громадянства краю. Саме з цією метою керівництво УВО віддрукувало для розповсюдження тисячі примірників листівок антипольського змісту, а також звернулося до громадськості й духовенства краю організувати в перший тиждень листопада широкомасштабне відзначення 10-ї річниці національної революції – поминальні молебні в церквах та на

кладовищах за тих, хто загинув у боротьбі за самостійну Україну, а також велелюдні віча-мітинги.

Як член пропагандистського відділу УВО, С.Бандера разом зі своїм товаришем (ім'я якого невідоме) приїхали 3 листопада до с. Старого Угринова Калуського повіту, де проживав його батько, й привезли кілька пачок листівок УВО. Увечері того ж дня, за словами очевидців, вони зустрілися в читальні “Просвіти” з членами місцевого осередку “Лугу”, роздавали листівки й агітували вступати до УВО. У розданих листівках говорилося:

“Українці!

Надійшов день 1 листопада, десята річниця Великого зриву, свято боротьби та кривавого труду за волю і славу Українського Народу. Десять літ минає від часу, як західні землі України по довговічній неволі спалахнули полум'ям боротьби за Державу. І за тих десять літ на кривавих полях України від Сяну аж по Дон, лютує знову жорстокий ворог і закріплює свою владу, заповнює тюрми синами України. Доки ж триватиме той гніт?

Український Інтелігенте! На твоїх плечах лежить подвійний національний обов'язок. Хай же Велика Річниця натхне твою працю новим, стихійним гоном до національної боротьби!!!

Український Робітнику! Пам'ятай, що не буває злиднів у власній та незалежній хаті. Готуй зброю, щоб у слушний час бути приготованим до боротьби за самостійність України.

Український Селянине!

Знай, що золоте сонце Волі видасть з Твоєї ниви подвійний колос плоду!

Український Жовніре!

Пам'ятай, що те, чого навчить тебе ворог у кадрах своєї армії, ти повинен у слушний час звернути проти нього самого. На дні душі ховай бажання відплати та будь готов зрадити гнобителя тоді, коли Народ від тебе цього зажадає!

Українська Жінко!

Хай кров твоїх упавших мужів й синів спалахне у твоєму серці новим полум'ям помсти! Хай це полум'я переллється у груди твоєї дитини, в якій ворог старається заглушити українську душу!

Весь Український Народе! День 1 Листопада є днем великого національного свята – днем перемоги й слави. Не забуваймо, що боротьба за новий Листопад ще не покинчена. Від наших Героїв берімо велику міць на дні нових змагань нової слави, а по всій Україні хай залунає могутній клич:

Хай живе 1 Листопада!

Хай живе Національна Революція!

Хай живе Самостійна Українська Держава!²

4 листопада, у неділю, його батько о. Андрій, який обслуговував парафію у с. Бережниця, відправив у церкві, а потім на кладовищі панахиду за полеглими в боях за волю України бійцями УСС та УГА. Під час молебню на кладовищі він, за словами очевидців, “часто звертався до присутніх із націоналістичними випадками проти поляків”, що вони “тут є тимчасовими колонізаторами, які притискають українців, тому їх треба звідси вигнати”. А закінчивши молебень заспівав пісню “Не пора, не пора...”, яку підхопило понад 300 осіб³. Водночас присутній на панахиді С.Бандера та активісти зі староугринівського й бережницького осередків “Лугу” роздавали листівки.

Оскільки акція з відзначення 10-ї річниці Листопадової революції була завчасно спланована, то за наказом коменданта поліції 7–9 листопада були проведені профілактичні обшуки в домівках керівників осередків “просвіти”, “Сільського господаря”, “Лугу”, “Самопоміч” та інших щодо виявлення забороненої літератури націоналістичного та антипольського змісту. Однак ці обшуки не дали нічого, за винятком с. Тужилова, де в Івана Струтинського було знайдено три примірники часопису “Сурма”, а також у будинку о. Андрія Бандери в Старому Угринові. Зокрема, як сказано в протоколі обшуку, “в покою (кімнаті. – *Авт.*) його сина Степана, в печі було знайдено спалені листівки УВО⁴. Батька і сина було звинувачено в організації несанкціонованого заходу та “антидержавній” діяльності. Але оскільки С.Бандера вже 5 листопада виїхав до Львова, то йому вдалося уникнути арешту. Поліція розпочала слідство, відби-

раючи покази свідків, які стверджували, що С.Бандера та його товариш агітували до вступу в УВО й роздавали листівки.

Калуський суд, який 14 листопада розпочав розгляд судової справи про події в Бережниці, направив С.Бандері виклик з'явитися до суду. Відомо, що 17 грудня він прибув до Стрия, де проживав його дід Михайло і, взявши від рідних листи для батька й стрія Петра, прибув 19 грудня до Старого Угринова. Наступного дня, о 8-й годині ранку, до помешкання зайшов постерунковий із с. Новиця Калуського повіту Рухлевич Владислав, який у присутності свідка, заступника голови сільської гміни Васитюна Антона, провів обшук у будинку, під час якого з політичної літератури не було знайдено нічого. З особистих речей було вилучено записну книжку, в якій серед інших записів вартують уваги є хіба що прізвища студентів-аграріїв – членів гуртка “Сільський господар”, який очолював С.Бандера при агрономічному факультеті і до якого входили: Гаврилук Осип, Гошовський Юлій, Грицак Осип, Ерднерберг Володимир, Ендерберг Роман, Івасик Омелян, Калинович Володимир, Каратницький Остап, Карачевський Осип, Кульчицький Омелян, Лях Осип, Мельник Андрій, Мішкевич Степан, Найда Володимир, Ничай Володимир, Новицький Степан, Охримович Степан, Парох Ярослав, Поточник Михайло, Пеленський Євген, Рак Ярослав, Стефанків Іван, Тюшка Осип, Чехут Богдан, Шпіцер Орест, Щуровський Роман, Янів Степан. А також, можливо, перша поетична проба пера у вигляді невеликого вірша, присвяченого Юлії Якимович із Бережницьі, який дозволимо собі оприлюднити в оригіналі:

“Сі говорять: твоя хіба – молода ти і пуста.

Ті говорять: до лица се молодятам пустота.

Та чи хіба, чи прикмета люблять всі тебе проте.

З хіби кожної у тебе вже й прикмета наросте”⁵.

Після обшуку С.Бандеру, щоб “не впливав на свідків і не утруднив слідство”, постерунковий В.Рухлевич припровадив до поліцейського постерунка в Калуші, де 21 грудня на нього було заведено кримінальну справу під номером Z 735/28, в якій, крім інших анкетних даних, було зазначено, що як студент у Львові він проживав на вул. Садовника, 27. Крім того, до справи додано показання свідків та вилучений записник.

Наступного дня С.Бандеру в супроводі конвою поїздом було привезено до Станіславської тюрми на “Діброві” (нині – вул. В.Чорновола). Про це свідчить запис у “Книзі обліку і переміщення засуджених Станіславської тюрми за 1928/29 роки”, в якій зроблено запис під № 1854/28⁶, а також доповідна начальника тюрми на ім'я прокурора Станіславського окружного суду, в якій, зокрема, говориться, що “22 грудня 1928 р. о 7 годині по обіді до в'язниці з Калуша привезено в розпорядження прокуратури для допиту С.Бандеру”⁷.

Після допиту 23 грудня С.Бандери представником прокуратури Станіславський окружний суд ухвалив рішення, що в його діях не було “злісного антидержавного злочину” і 24 грудня о 14 год., як свідчить “Довідка про звільнення”, що присутня в кримінальній справі, його було звільнено з тюрми⁸. Згодом він виїхав до Львова для продовження навчання.

Таким чином, проведена нами наукова розвідка дала можливість, по-перше, заповнити одну з “білих плям” в автобіографії С.Бандери, пов'язану з його першим арештом; по-друге, частково уточнити в хронологічному порядку місцевості, де він перебував і проживав, та коло людей, з якими навчався й займався громадською й політичною роботою; по-третє, показати один із багатьох конкретних епізодів його політичної діяльності як члена УВО, спрямованої на підняття національної свідомості та увіковічення пам'яті героїв, які загинули за волю України.

¹ Вбивство Степана Бандери. – Львів : [б. в.], 1993. – С. 6.

² ДАІФО. – Ф. 230, оп. 1, спр. 181, арк. 15.

³ Там само. – Арк. 20–25.

⁴ Там само. – Арк. 5.

⁵ Там само. – Арк. 25.

⁶ Там само. – Ф. 67, оп.1, спр. 68, арк. 360.

⁷ Там само. – Ф. 230, оп. 1, спр. 181, арк. 55.

⁸ Там само. – Ф. 67, оп. 1, спр. 68, арк. 362.

The article deals with a not popular page from illegal activity of S. Bandera as UMO's member and his first arrest at the end of 1928 for distribution of the antipolish postals during marking of 10-th anniversary of November Revolution in the Berezhnysya village of Kalush district.

Key words: illegal activity, S. Bandera, UVO, arrest.

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 Укр) 6

Олег МАЛЯРЧУК

ГАЗЕТА “ДІЛО” ЯК ДЖЕРЕЛО ВИСВІТЛЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОУН (1934–1935 рр.)

У статті аналізується політична концепція і тактика нелегальної боротьби Організації українських націоналістів із точки зору легального партійного утворення – Українського Національно-Демократичного Об'єднання.

Ключові слова: Східна Галичина, суспільно-політичні течії, сільський соціум, український націоналізм.

Міжвоєнний період історії Східної Галичини і, зокрема, становлення такої політичної сили, як Організація українських націоналістів (ОУН), постійно привертає увагу дослідників і зацікавлених осіб “від великої політики”. Міфи і вигадки про неї цілеспрямовано продукуються й поширюються з певною корисливою метою. Універсальну ідеологічну “обробку населення” здійснювали тоталітарні режими своїм ідеологічним апаратом, а сьогодні – спеціальні політичні технологи й журналісти. Вітчизняна українська політична думка не в змозі протистояти інформаційній експансії сусідніх держав. Аргументована полеміка науковців мала хоча б епізодично слугувати відповідною “контрвідповіддю”.

На теренах Східної Галичини у 30-х роках ХХ століття викристалізувалося кілька українських суспільно-політичних течій, насамперед, традиційна – націонал-демократична в особі УНДО (об'єднавчий з'їзд українських політичних угруповань відбувся 11 липня 1925 р. у Львові). УНДО не стало домінуючою українською політичною силою в краї й мало у своєму середовищі різні політичні течії, однак йому належала першість, особливо у східногалицьких містечках і селах. Поряд з існуванням української легальної опозиції (УНДО), виникло нелегальне об'єднання радикальних політичних сил – Організація українських націоналістів (ОУН, установчий конгрес якої відбувся наприкінці січня – на початку лютого 1929 р. у Відні). Розчарування частиною греко-католицького духовництва політикою УНДО і ОУН покликало до життя у вересні 1930 р. Українську Католицьку Народну Партію на чолі зі станіславським єпископом Г.Хомишиним (УКНП). З ініціативи митрополита Греко-католицької церкви (ГКЦ) А.Шептицького в січні 1931 р. створено Український Католицький Союз (УКС). У суспільно-політичному та культурно-просвітницькому житті українського села найавторитетнішою силою залишалася ГКЦ. Маючи вагому фінансову й політичну підтримку з боку СРСР, у краї діяла Комуністична Партія Західної України (КПЗУ). Її вплив поширювався на ряд інших політичних партій та організацій. КПЗУ пропагувала орієнтацію на Радянську Україну, як нібито справді Українську державу “соціальної справедливості робітників і селян”. Східногалицьке суспільство опинилося під “перехресним вогнем” як з боку офіційної великодержавної політики Польщі, так і впливових демократичних засад, потужної пропаганди українського націоналізму, одвічних християнських ідей, міфологем про “комуністичний рай” та цінностей інших національних меншин. Ці найвпливовіші політичні течії виступили виразниками волі різних соціальних верств українців-галичан. Не обминуло їх і тривале протиборство та взаємне поборювання, що свідчило про відсутність єдиної політичної сили, здатної очолити народні маси.

Не слід упускати з уваги численні польські, єврейські, німецькі політичні партії та різноманітні товариства. Окрім політичних перешкод у консолідації українців-галичан залишалася складною й етноконфесійна строкатість.

На тлі складних взаємовідносин у середовищі українського тогочасного політикуму чітко окреслилися два напрями: табір еволюційної боротьби за народні права, репрезентований легальними політичними партіями, і табір революційної боротьби, згуртований довкола підпільної ОУН. Наша мета – розглянути методи дій у Східній Галичині конспіративної ОУН з точки зору легальної УНДО та її друкованого органу, популярної щоденної газети “Діло”. Ундівськими політичними органами вважалися “Свобода” та гумористичний двотижневик “Жорна” (Нова зоря // Політичні вісти. 18 січня 1934 р.).

Специфікою політичного життя Східної Галичини (Малопольщі) було активне функціонування в її просторі багатьох течій: панівної польської, яка не відзначалася єдністю; пригнобленої української (русинської); іншокультурних цінностей євреїв (у тогочасному дискурсі – жидів) і німців, які орієнтувалися на свої історичні батьківщини. У такій ситуації східногалицький геополітичний простір був відкритим впливу ззовні й одночасно опирався на відстоювання своєї самобутності українців-галичан. Гострота польсько-українських стосунків поглиблювалася – євреї, традиційно тримаючи у своїх руках важелі впливу на економіку і фінанси (буржуазія, якої не мали українці в доленосні моменти історії!), ставали на сторону поляків, тобто сильнішого.

Світова економічна криза (велика депресія) і нова розстановка політичних сил спонукали до чергових пошуків вирішення одвічного “українського питання”. Загал польського суспільства продовжував сприймати національні почуття українців (близько 6 мільйонів осіб) як чужу, ворожу польській молодій державності інтригу. Польська преса устаєно повторювала тезу про “русинів”, як інструмент політики різноманітних ворожих Речіпосполитій агентур. Виходячи з потрактування – “за це оплачено гроші” – тому вона “морально нечиста і перебуває на службі чужих інтересів”, що й давало “законні підстави” для ворожого ставлення широкого польського загалу до всіх починань українців-галичан. У Польщі посилилась антиукраїнська спрямованість офіційної політики. У свою чергу, переоцінка українською спільнотою суспільних вартостей штовхала в обійми як крайніх лівих, так і правих сил, насамперед найбідніші верстви населення і молодь.

Почуття національного приниження та масове безробіття спричинили до поширення інтегрального націоналізму Д.Донцова. Ідеологи українського націоналізму запропонували зрозуміле для молограмотних селян і романтичне для молоді вирішення суспільно-політичних та соціально-економічних проблем. Друкований орган УНДО “Діло” у своїй постійній рубриці “Із польської преси” від 26 липня 1934 р. подає коментар до статті “За дійсність у Східній Галичині”, вміщеній у газеті львівських комбатантів Польщі “Редута”. Її автор ставить запитання: “Як довго триватиме нинішній стан?” і дає виважену відповідь: “Як давно не зміняться обставини настільки, щоби ОУН не мала бази в настроях і щоби ті настрої не залежали від карно-адміністративних розпорядків, а від конструктивної політики влади... Українська культура тяготить до заходу, із заходом пов'язане українське майбутнє і тому методи боротьби не можуть бути запозичені зі сходу (збірної відповідальності)... Середовище в якому “процвітає” конспірація: дитяче замилювання до всього таємного...”. Справою педагогів, а не поліції було виховувати молодь. Поведінка польських учителів і представників влади у школі підштовхувала молодь у ряди українських націоналістів¹.

Кульмінацією стало вбивство оунівцем Г.Мацейком 15 червня 1934 р. міністра внутрішніх справ Польщі генерала Б.Перацького². Цим резонансним подіям передувала ціла низка експропріаційних актів: напади на поштові транспорти 30 липня під м. Бібрка і 28 жовтня 1930 р. – під Белзцем; 31 липня 1931 р. – “екси” під Бірчою і Печеніжином; 30 листопада 1932 р. – пошта в Городку і т. д. Убивстві відомого польського політичного діяча Т.Голувки, львівського комісара поліції Чеховського та кількох поліцейських агентів

примусили захвилюватися всю громадськість незалежно від національності. 22 жовтня 1933 р. М.Лемик застрелив працівника радянського консульства О.Майлова у Львові. “Наглі (термінові) суди” провели десятки офіційних розправ над запідозреними, виконавцями атентатів і членами ОУН, залучаючи до цього пресу, яка мала висвітлювати події в потрібному владі руслі³.

У цій ситуації тільки 16 липня 1934 р. друкується спільна постанова Президії Українського Національно-Демократичного Об'єднання і Президії Української Парламентарної Репрезентації. На спільному засіданні 13 липня 1934 р. ними дана оцінка політичного положення на західних українських землях у зв'язку з останніми подіями: “... під впливом шкідливої, безвідповідальної і безконтрольної діяльності конспіративної Організації Українських Націоналістів (О.У.Н.) анархізується, атомізується і забагнується щораз більше внутрішнє українське життя. Засада перманентної національної революції, акти індивідуального терору, а зокрема в останньому часі, як це виходило би з заяви міністра справедливості, вбивство міністра внутрішніх справ, та акти саботажів як засоби бротьби у службі цієї засади, стосовані через ОУН наносять необчислимі шкоди життю і розвиткові української нації. Втягання нелітньої молоді в підпілля, стосування неморальної засади, що всі засоби є добрі в боротьбі зі своїми і чужими, довели до розколу і повної анархізації самого підпілля. Масове самовинищення молоді, без ніякої користі для нації в теперішності та зі шкодою для неї у майбутності, поширення провокації – отсе страшні жалюгідні наслідки діяльності О.У.Н. Поведінка ОУН утруднює, а то й унеможливує конструктивну працю українських освітніх, господарських і політичних організацій, йде на руку польським екстремізаційним течіям у відношенні до українського народу і веде націю на небезпечний шлях політики катастроф”⁴.

Звернімося до огляду тогочасних публікацій з офіційної польської преси. Так, “Курер Львовскі” від 18 липня присвятив велику статтю останнім політичним процесам над членами ОУН, які відбулися або ще тягнулися в судах Галичини та Волині. У статті “Устійнім подійсний стан”, окрім нарису історії ОУН та її ідеології, зазначається: “Отже стоїмо проти організації, яка все, що польське, вважає за вороже. Стоїмо проти сили, яка не числиться навіть з тінею людяности, етики, релігії, а револьвер, бомбу, вбивство підносить до гідности “святої місії” овіяної фанатизмом посвячування ножів, вил і кіс за козацько-гайдамацьких часів (різунство)”⁵. У статті “Вязнична келія й еунціяція УНДО” від 19 липня читаємо: “УНДО і прибудівки не є нині ніякою силою, яка може змінити положення в українському таборі. Процеси виявили, що члени ОУН на всіх відтинках параліжують діяльність УНДО. “Сидять” в “українських кооперативах, сидять в просвітніх організаціях, не сплять у суспільних союзах, толеруючи тільки фактично вивіску УНДО. Тому то еунціяцію УНДО треба вважати паперовим актом, за яким не підуть діла...” “Під якою адресою спрямовує УНДО свою еунціяцію. Якщо це має бути плястер на заспокоєння польської опінії, то і цей момент поцілів. Тому то еунціяція УНДО, хоча як дуже хотіли б, не можемо прикладати ніякої ваги і не хочемо, щоби далася приспати нею польську опінію. Ні!”⁶. Отже, ОУН була не групою терористів, як її намагалися представити офіційні партії та польська влада, вона охоплювала своїм впливом маси й мала підтримку в різних верствах української спільноти. Багатівікове протистояння “козак – шляхтич” трансформувалося відповідно до нових реалій часу. Діяльність організації поширювалася й на господарські, просвітницькі, культурні об'єднання, що давало змогу скеровувати народну думку й виступати виразником національних інтересів в умовах польської окупації краю. Закономірно, що найбільшу підтримку вона мала серед найбідніших верств населення краю, тобто сільського соціуму.

Газета “Діло” рясніє повідомленнями “Із судової салі” про політичні процеси. Так, привертає увагу стаття “За пісню про Біласа і Данилишина”. “В квітні ц. р. окружний карний суд з Самбора на виїздній сесії у Старім Самборі судив справу Івана Скоця на 9 міся-

ців, Степана Монастирського на 7 місяців, Петра Гриба с. Стефана на 6 місяців і Петра Гриба с. Софрона на 8 місяців, яким акт обвинувачення закинув, що в другій половині 1933 р. в їхньому селі Страшевичах, Ст. Сам. Повіту розширювали пісні про Біласа і Данилишина, засуджених вироком доразового суду у Львові в 1932 р. на кару смерті”⁷. Практично, сторінки легальної преси, як і трибуни судів, перетворилися в засіб розгорнутого викладу ідеології і політики українських націоналістів. Окрім підпільної націоналістичної літератури (“Розбудова Нації”, “Сурма”, “Український націоналіст”, “Юнацтво” та ін.), розпочалася “пропаганда” націоналізму в різноманітних вороже налаштованих виданнях.

Незабаром ОУН досягла широкого впливу на народні маси, особливо український сільський соціум. Масштабним засобом ідеологічного впливу на українське село став культ насипання символічних могил героям, що полягли за Україну. Польська влада відразу стала на перешкоді цих велелюдних заходів, чим викликала чергову хвилю негативного ставлення до себе. Так, у статті “За недозволене сипання могили. 26 осіб на лаві обвинувачених” читаємо: “В окружному суді в Чорткові розпочався великий процес проти Прокопа Струка і 26 інших обвинувачених селян із Тростянців, пов. Бучач. На основі акту обвинувачення в ночі на 3 червня ц. р. під церквою в Тростянцях усипано могилу 4 широко і півтора метра високу, а на могилі установлено високий березовий хрест з написом: “На вічну пам'ять героям поляглим за Україну”. Крім того уміщено на таблиці знак тризуба. Поліція ствердила, що могилу висипали члени місцевого Лугу а місцевий парох о. Левицький посвятив її. Довідавшись про це, повітовий староста звелів могилу усунути і вислав двох постерункових, які наказали вийтові це виконати. Війт вислав людей із возами і коли почалося розкопування могили, зібралася гурма місцевих селян, які почали сваритися з поліцією, мовлячи, що вона не має права усувати могили. Нараз роздався голос дзвонів і на місце прибігло кількасот селян. З юрби випало кілька стрілів, а на підводи посипалося каміння. Постерункові відійшли до Устя Зеленого і повідомили про все команданта станиці. На другий день прийшов до села більший відділ поліції, але селяни знову почали дзвонити і недопускати до розкопання могили. На третій день приїхав до села автом сам староста, а одночасно стягнуто до села з різних станиць кількадесят постерункових. І цим разом відозвалися дзвони, збіглося ціле село. Люди, як каже акт обвинувачення, були “озброєні сокирами, вилами, лопатами і камінням”. Юрба не допускала старосту до голосу, кидала камінням. Аж коли явилися ще нові відділи поліції, наряд почав розходитися, а тим часом інший гурт людей розкопав і усунув зовсім могилу. Арештовано кільканацять осіб і врешті в селі настав спокій. Обвинувачені до вини не признаються і виказують своє алібі”⁸. Щодо твердження “настав спокій”, це явно не відповідало дійсності. У консервативній за своєю природою селянській психології закарбовувався “дух боротьби і протесту”, який чекав чергової нагоди вилитися в акції спротиву чужій владі. Українське східногалицьке село відкрито дотримувалося своїх народних звичаїв і релігійних обрядів, виховувало молодь згідно зі своїми переконаннями.

Упродовж міжвоєнного періоду проводилася політика насильницької колонізації українців у II Речіпосполитій. Однак ані за десять років, як передбачав міністр освіти С.Грабський, ані за п'ятнадцять, як переконував лідер Національно-Демократичної Партії Р.Дмовський, українці-галичани не були колонізовані. “Старий і затятий ендек” С.Грабський особисто заперечував тезу щодо “німецького винаходу” українців: “Часто повторюване у нашій пресі пересвідчення, що руский народ не має свідомості своєї національної окремішності і що український (при цьому терміни “руский” і “український” вживаються ним без будь-якої різниці. – О.М.) рух є штучною агітацією, яку витворили та підтримують німці, – це нині фраза, якій заперечують підставні факти щоденного життя”. Щодо “німецької інтриги”, то він допускає, що німці лише допомогли українцям у листопадовому зриві 1918 року, але вирішальним було те, що “народні маси піднесли у власній волі, аби здобути для “Східної Галичини незалежність”. С.Грабський робить висновок: “Нині українська

націоналістична інтелігенція має значно більший авторитет і послух серед руского народу, ніж польська серед народу польського”⁹.

Систематично на сторінках “Діла” робиться огляд польської преси, яка фанатично “поборювала українську небезпеку”. Можливе відродження Української держави сприймалося “найбільшим нещастям” Польщі й польськості. Східна Галичина розглядалася як “пантеон цвіту польського рицарства”, “охоронного валу”, “передмур’я – християнського муру (саме польське християнство вважалося форпостом проти нехристиянського світу. – О.М)” і т. д. Національні права місцевого непольського населення демонстративно ігнорувалися¹⁰, незважаючи на міжнародні зобов’язання. Так, у статті “Пашквілі чи осередок правди?” знаходимо характеристику тогочасної політичної ситуації у Східній Галичині зі слів науковця: “по-перше, ендецька національна політика викликала переоцінку в західній прилюдній opinii про всіх поляків; по-друге, та політика супроти українців була головним товчком і головною спонукою до витворення українського націоналізму в його нинішніх формах скрайньої ненависті; по-третє, ендецькі політики вміли бути відважними супроти українців, які не мали сили, але присідали і підлещували супроти москалів, яких силу обожнювали, вбачаючи у них свого антиукраїнського союзника...”¹¹.

У міжвоєнний період українці-галичани витворили дійову політичну самооборону в особі Організації українських націоналістів. Політична й економічна криза, що охопила Польщу наприкінці 20-х на початку 30-х років ХХ століття, сприяла організаційному становленню та зміцненню позицій ідеології українського націоналізму в широких селянських масах. Своєю діяльністю оунівці сприяли зміні ментальності сільського соціуму – підвищенню його політичної свідомості й активності. Діяльність ОУН охоплювала широкий спектр питань життя тогочасного галицького села, ураховувала насущні проблеми сільських мешканців, відображала їхнє прагнення до державної незалежності.

¹ Становище комбатантів // Діло. – 1934. – 26 липня.

² Вбивство мін. Перацького. Атенат і втеча. Надзвичайне засідання уряду. Відгомін за кордоном. 100 тисяч нагороди // Діло. – 1934. – 18 червня.

³ Відгомін атентату у большевицькому консуляті. 14 молодих українців перед судом присяглих у Львові. Перший день розправи // Діло. – 1934. – 8 липня.

⁴ Президія УНДО й УПР про теперішнє положення. Українському громадянству й українській молоді під зрілу розвагу // Діло. – 1934. – 16 липня.

⁵ Устійнім подійний стан // Діло. – 1934. – 18 липня.

⁶ Вязнична келія й енуціяція УНДО // Діло. – 1934. – 19 липня.

⁷ За пісню про Біласа і Данилишина // Діло. – 1934. – 25 липня.

⁸ За недозволене сипання могили. 26 осіб на лаві обвинувачених // Діло. – 1934. – 29 жовтня.

⁹ “Еволюція” проф. Станислава Грабського // Діло. – 1934. – 6 січня.

¹⁰ Українське шкільництво у цифрах // Діло. – 1934. – 22 січня.

¹¹ Пашквілі чи осередок правди? Відгуки виступу проф. Пінія // Діло. – 1935. – 25 січня.

The article analyzes the political concept and tactics of the underground struggle of the Ukrainian Nationalists Organization from the viewpoint of the legal party formation – the Ukrainian National-Democratic Amalgamation.

Key words: Eastern Galychyna, social-political trends, rural socium, the Ukrainian nationalism.

УДК 930.1:94 (477.8)

ББК 63.3 (4 Укр) 624

Тетяна ГУМЕНЮК

ПАКТ МОЛОТОВА–РІББЕНТРОПА В ІСТОРИЧНІЙ ДОЛІ ЗАХІДНИХ УКРАЇНЦІВ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті проаналізовано праці українських істориків, які найбільш аргументовано й об’єктивно з використанням нових документів висвітлюють передісторію підписання Пакту Молотова–Ріббентропа та його наслідки. Лише в останнє десятиліття на основі виявлених архівних документів і творчих здобутків сучасних незаангажованих дослідників утверджується висновок, що саме змова між Гітлером і Сталіним – лідерами двох тоталітарних режимів відкрила шлях до Другої світової війни.

Ключові слова: Пакт Молотова–Ріббентропа, Друга світова війна, західноукраїнські землі, українська історіографія, зовнішня політика.

Аналізуючи стан розробки проблеми, необхідно визнати, що її історіографія включає величезну кількість досліджень, які мають контроверсійний характер, несуть відбиток повоевничної політичної кон’юнктури та пануючої в Східній Європі ідеології. Це стало наслідком того, що впродовж десятиліть історична наука в СРСР, зрештою, як й інші гуманітарні студії, розглядалася тоталітарним режимом насамперед як інструмент державної політики. Вона отримувала підтримку влади лише в тій мірі та межах, в яких була здатна виконувати потрібну державі функцію. З науки усувалися, а в часи сталінських репресій – здебільшого назавжди – дослідники, які намагалися об’єктивно, всупереч ідеологічному тиску, висвітлити неоднозначні процеси національно-державного будівництва СРСР. Потужному тиску піддавалися вчені УРСР, які розглядали політичні події під національним кутом.

Аналіз історіографії проблеми свідчить, що однією з ключових подій, яка привернула увагу широкого загалу дослідників, було підписання радянсько-німецького договору 23 серпня 1939 р. – так званого Пакту Молотова–Ріббентропа. Упродовж півстоліття ця подія брутально фальсифікувалася радянською історіографією з метою виправдати зовнішньополітичну діяльність Кремля, яка спричинила трагічні наслідки для народів Європи, зокрема України, що зазнала важких демографічних утрат у цій війні.

Власне, у бібліографічній студії А. Трубайчука і П. Полянського “Історико-публіцистична література 1988–1991 рр. про договори 1939 р. між СРСР та Німеччиною” проаналізовано здобутки радянських російських і українських дослідників у період розпаду СРСР й утворення незалежної України. Насамперед, автори звертають увагу на те, як історики зреагували на оприлюднення приховуваних раніше документів. Київські автори констатували, що вони розділилися на дві групи, причому водорозділом стала проблема впливу Пакту Молотова–Ріббентропа та його таємних протоколів на вибух (детонацію) Другої світової війни. Якщо автори дискусійних праць: Ю. Афанасьєв, Д. Волкогонов, В. Коваль, М. Коваль – намагаються докорінним чином переосмислити подію (насамперед відзначимо Ю. Афанасьєва), то група відомих істориків, зокрема С. Волков (директор Інституту балканістики РАН), Ю. Ємельянов, П. Севостьянов, Г. Сергєєва, В. Фалін та інші оминали негативні аспекти пакту й протоколів скоромовкою, наполегливо протягували “традиціоналістські, неосталінські, імперські оцінки подій”. Концептуальною основою виправдання радянсько-німецьких угод стала формула про вимушеність кроку з боку СРСР унаслідок не тільки ігнорування союзу із західними державами, але їх нібито намаганнями зіштовхнути Німеччину з Радянським Союзом. Історіографи слушно відзначають, що в роки перебудови радянська наука загалом еволюціонувала в бік перегляду усталених концепцій, проте дуже обережно й повільно¹.

Серед сучасних українських істориків чи не найбільший внесок у дослідження Другої світової війни зробив М. Коваль (Інститут історії України НАН України). Насамперед, він аргументував, що “деформація історичної правди свідомо і цілеспрямовано почалася вже з перших днів війни”. Згодом однобічно (позитивно) висвітлювалися сталінська зовнішня політика,

“зокрема дії СРСР, спрямовані на створення системи колективної безпеки, радянсько-німецькі переговори та угоди, заходи щодо обмеження сфер агресії”².

Загалом у науково-історичних виданнях радянського періоду домінувала теза, висловлена сталінським керівництвом, мовляв, це був вимушений крок Кремля, спричинений відмовою урядів країн Заходу, насамперед Франції та Англії, створити спільно із СРСР систему колективної безпеки в Європі. Характерним прикладом може бути фундаментальне 10-томне видання “Історія Української РСР”, автори якої стверджували: “Незважаючи на неодноразові пропозиції Радянського Союзу, правлячі кола західних держав в умовах загострення суперечностей із державами фашистського блоку відхиляли пропозиції СРСР щодо створення системи колективної безпеки і приборкання агресора, провокаційно нацьковували Німеччину на Радянську країну... у ситуації безперервних спроб західних держав спровокувати збройний конфлікт між Німеччиною та СРСР радянський уряд із метою самооборони був поставлений перед необхідністю погодитися на пропозиції Німеччини і укласти угоду про ненапад”³.

Щоб обґрунтувати цю міфологему, критикувалася діяльність англо-французької військової делегації на переговорах у Москві з наркомом оборони К.Ворошиловим у середині серпня 1939 р., які були обірвані радянською стороною у зв’язку з підписанням Пакту Молотова–Ріббентропа. “Після того, як переговори з Англією і Францією довели, що позиція урядів Чемберлена і Даладье виключає можливість укладання англо-франко-радянського договору про взаємодопомогу і чесне співробітництво з Радянським Союзом, – стверджував 1951 р. київський історик С.Білоусов, – радянський уряд прийняв пропозицію Німеччини щодо укладення пакту про ненапад”⁴.

Власне, таку оцінку переговорів започаткував центральний орган Комуністичної партії – газета “Правда” 27 серпня 1939 р.

Нині вже є чимало свідчень про те, що на переговорах Сталіна з Ріббентропом 23–24 серпня 1939 р. ішов елементарний поділ території Польщі і сфер впливу в Європі, а про долю населення, зокрема західноукраїнського, навіть не згадувалося. Серед них свідчення Ріббентропа, який перед стратою за вироком Нюрнберзького процесу у в’язниці писав, що саме Сталін запропонував означений поділ. “Вже у ході першої половини переговорів, – зазначив нацистський дипломат, – Сталін заявив, що бажає встановлення визначних сфер інтересів...”. Зокрема, щодо територій інших країн, Ріббентроп зауважував: “Були поділені сфери інтересів у країнах, які лежали між Німеччиною і Радянським Союзом. Фінляндія, переважна частина Прибалтійських країн, а також Бессарабія були оголошені як належні до радянської сфери”⁵.

Інший німецький дипломат і учасник переговорів у Москві Г.Хільгер відзначив, що підписаний пакт був вигідним для задоволення імперських прагнень Кремля.

В унісон із кремлівськими постулатами виправдовували угоду з Німеччиною й звинувачували західні держави московські автори праці “СССР в боротьбі проти фашистської агресії. 1933–1945”, які стверджували: СРСР щиро прагнув створити колективний фронт захисту миру в Європі, але “англійські і французькі мюнхенці, а також реакційні кола Польщі й Румунії, засліплені класовою ненавистю до Радянської країни, виявилися нездатними тверезо оцінити розвиток подій. Подвійна гра реакційних сил Англії та Франції, Польщі та Румунії завела англо-франко-радянські переговори в тупик”⁶.

До подібних висновків схилявся 1991 р. український дослідник В.Прибилов, який у статті “Осінь 1939-го” визнав, що пакт “викликав у наші дні палкі спори і різні інтерпретації”, пропонуючи оцінювати його з позиції внеску щодо “забезпечення національних інтересів держави”. Автор вважав, що він був укладений “у повній відповідності з міжнародним правом, відповідав усім етичним і юридичним нормам”, а головне, підтвердив далекоглядність радянської дипломатії і відсунув війну з Німеччиною не лише в часі, але й у території далеко на захід. Утім, історик прагнув використати висновки західних науковців, насамперед тих, які збігаються з його твердженнями, а також на досвід Леніна як “основоположника радянської зовнішньої політики”⁷. Слід відзначити, що значний загальний істориків України, зокрема західного регіону, у 1960–1980-х роках, усвідомлюючи наслідки угоди з Німеччиною, нерідко оминав політичних оцінок 1939 р. або ігнорував узагалі, як це сталося при виданні колективної праці “Торжество історичної справедливості”, підготовленої Інститутом суспільних наук АН УРСР у

Львові 1968 р. У колективній книзі того ж інституту “Возз’єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною” (видала “Наукова думка” в Києві 1989 р.) цій визначальній події присвячено лише абзац: “В таких складних умовах, які характеризувалися ізоляцією СРСР на міжнародній арені, нацистська дипломатія звернулася до Радянського уряду з пропозицією підписання договору. Переговори завершилися 23 серпня підписанням радянсько-німецького договору про ненапад, в якому містилося взаємне зобов’язання утримуватися від агресивних дій у відношенні один до одного”⁸. Тобто знову подавалася традиційна точка зору.

Як бачимо, висвітлення подій серпня – вересня 1939 р., насамперед підписання Пакту Молотова–Ріббентропа, таємних протоколів про поділ сфер впливу, договору від 28 вересня про дружбу і кордони з Німеччиною, формулювання концепцій та оцінок щодо них, було чітко регламентовано партійно-ідеологічними структурами й відступ від них не допускався. Одним із таких документів, яким мали керуватися історики, було видання “Фальсифікатори історії (історична довідка)”, що містила офіційну точку зору Комуністичної партії і радянського уряду. Брошура вийшла 1948 р. накладом п’ять мільйонів примірників і служила дороговказом для всіх інтерпретаторів зазначеної проблеми. До речі, дослідники тривалий час були позбавлені можливості ознайомитися з більшістю документів дипломатичного відомства СРСР – Росії, оскільки після війни їх запроторили в суворо засекречений Особливий архів ЦК КПРС (у 90-ті рр. реорганізований в Архів Президента Російської Федерації, доступ до якого дуже обмежений)⁹.

Лише на третьому, сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки, який розпочався з відродженням незалежності України, нарешті з’явилися праці, вільні від ідеологічного контролю і політичної цензури. Саме вони започаткували відтворення правди про переддень і початок світової війни, зокрема на базі архівних документів досліджують геополітичні передумови підписання та міжнародні наслідки Пакту Молотова–Ріббентропа, що зіграв непересічну роль у долі західноукраїнських земель. Глибоким й об’єктивним дослідженням сприяють реальні можливості поєднати зусилля вітчизняних істориків і науковців українського зарубіжжя, які мають чималі історико-археографічні здобутки, в єдине русло розвитку національної історичної науки.

Отже, у ході дослідження історіографії проблематики узагальнено праці значного загально вітчизняних істориків, зокрема Я.Грицака, М.Ковалюка, С.Кульчицького, М.Литвина, О.Луцького, С. і В.Макаручків, К.Науменка, Ю.Шаповала та інших¹⁰. На наш погляд, найбільш аргументовано, глибоко й об’єктивно, з використанням нових документів і матеріалів, висвітлено передісторію підписання Пакту Молотова–Ріббентропа та проаналізовано його наслідки у праці науковців Інституту українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України М.Литвина, О.Луцького і К.Науменка “1939. Західні землі України” (Львів, 1999)¹¹.

Насамперед львівські історики спростовують офіційні твердження щодо “вимушеного” кроку до укладення угоди з Гітлером і відмови союзу з країнами Заходу. “Історіографія цього питання налічує величезну кількість монографій, збірників документів, спогадів учасників подій трагічного 1939 року, – зазначають автори. – Ще й сьогодні дискутується проблема – чи була альтернатива у Сталіна в серпні 1939 р. при виборі партнера і який вплив мав його зовнішньополітичний курс на вибух війни – поділяє істориків на два поляри угруповання. Відповідь на це пекуче питання дав сам Сталін у виступі перед членами Політбюро ЦК ВКП(б) 13 серпня 1939 р.” Отож, коли одночасно велися переговори з англо-французькою делегацією щодо заключення воєнної конвенції та водночас таємні контакти з Берліном, Сталін виклав свій курс на політику СРСР. У праці львівських істориків уперше в українській історіографії наведено текст цієї заяви, в якій, зокрема, говорилося: “Якщо ми заключимо договір про взаємодопомогу з Францією і Великобританією, Німеччина відмовиться від Польщі, війна буде відвернена... Якщо ми приймемо пропозицію Німеччини щодо пакту про ненапад, вона, безперечно, нападе на Польщу, і втручання Франції та Англії в цю війну стане невідворотним”. Таким чином, підсумував Сталін: “Ми повинні прийняти німецьку пропозицію і ввічливо відіслати назад англо-французьку місію. Першою перевагою, яку ми отримаємо, буде ліквідація Польщі... включаючи українську Галичину”. Більше того, диктатор заявив: “в інтересах СРСР, щоб війна між Німеччиною і західними державами точилася якомога довше, Москва буде надавати Гітлерові потуж-

ну допомогу, насамперед стратегічною сировиною”¹². Далі автори слушно резюмують: Сталін обрав курс на світову війну спільно з Гітлером і тому за це несе однакову з ним відповідальність. Ураховуючи таємні протоколи до угоди, Пакт Молотова–Ріббентропа став змовою двох диктаторів щодо поділу Європи й поставив на карту долю багатьох народів континенту¹³.

Аналогічної точки зору дотримувався покійний нині київський історик В.Коваль. Пакт мав тяжкі наслідки для народів сталінської імперії, підсумовує В.Коваль, оскільки він виявився вигіднішим для Німеччини. Отже, “за “мудру” комуністичну зовнішню політику радянському народові довелося заплатити десятками мільйонів зайвих людських жертв та руїною західної частини СРСР, найбільше України”⁴.

М.Швагуляк (Львівський національний університет ім. І.Франка), розглядаючи й аналізуючи радянсько-німецькі угоди 1939 р., звернув увагу на український чинник проблеми. Плани нацистської Німеччини, насамперед Гітлера, щодо експансії на схід і захоплення України ніколи не знімались з порядку денного фюрера. Та коли зондувалася можливість змови з Москвою влітку 1939 р., його закордонне відомство чітко висловлювало радянським дипломатам: Берлін не має ніяких посягань на Україну. Більше того, як стверджував М.Швагуляк, під час переговорів у Москві було вирішено, що Західна Україна відходить до СРСР, тобто німецькі війська у ході бойових дій проти Польщі дійдуть лише до Сяну. “Ведучи торг із Гітлером за території у Східній Європі, – наголошує автор, – Сталін мав на меті свої цілі. Західна Україна цікавила його передусім як нове володіння імперії і “зона безпеки” на її західних рубежах. А водночас сталінський режим прагнув якомога скоріше покласти край ненависним йому національній свідомості та визвольному рухові українського населення. Гасла возз’єднання українських земель були використані при цьому як прикриття злочинних намірів”¹⁵.

Услід за М.Швагуляком, львів’янин М.Гетьманчук (Національний університет “Львівська політехніка”) вважав, що Сталін та його оточення “намагалися насамперед використати українське питання, зокрема факт окупації Польщею Західної України як один із дійових способів експорту комуністичної революції та російської експансії в країни Центральної і Західної Європи”. Як слушно резюмує М.Гетьманчук, “українське питання відіграло важливу роль як у процесі радянсько-німецького зближення, так і в ході пакту Ріббентропа–Молотова”¹⁶.

Одним із перших українських істориків (ще до проголошення незалежності України) М.Панчук (нині завідувач відділу Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України) при аналізі серпневих подій 1939 р. визначив радянсько-німецькі угоди прямим відступом від загальноприйнятих принципів зовнішньої політики. Він назвав аморальними заяви Молотова і Сталіна на прийомах, а також надіслані Гітлеру поздоровлення. Автор закликів колег негайно очистити вітчизняну історичну науку від нашарувань тоталітаризму. Утім, підсумовуючи результати і наслідки воєнно-дипломатичних заходів СРСР, автор вважав акт входження західноукраїнських земель до УРСР історично справедливим і доленосним для української соборності¹⁷. Із цієї думкою київського історика, відомого дослідника ліворадикальної течії національно-визвольного руху на Західній Україні, важко не погодитися.

Резюмуючи сказане, слід погодитися із Ю.Сливкою, який зазначив, що радянсько-німецькі договори, як і подальші дії їх творців, мали відверто імперський характер, були спрямовані проти незалежності багатьох держав і народів Центральної Європи; вони “не були просякнуті й турботою про долю українського народу, не несли свободи населенню Західної України та Північної Буковини. Це була злочинна змова найреакційніших у тогочасній Європі тоталітарних режимів”¹⁸.

Багатогранною й неоднозначною є зарубіжна історіографія. Насамперед, заслуговують уваги праці російських істориків, які зробили чималий внесок в історіографію проблеми, зокрема оцінку одіозного Пакту Молотова–Ріббентропа. Зауважимо, що дехто з них, навіть достатньо відомих і авторитетних, наприклад Д.Волкогонов, А.Якушевський та інші, у часи значного послаблення ідеологічного тиску з боку режиму або його падіння на початку 90-х років, усе ще дотримувалися старих постулатів. Договір із Німеччиною, спекулятивно стверджує автор, “надавав СРСР більше можливостей, ... ніж договір з Англією і Францією”. Відтак,

резюмує А.Якушевський, “рішення уряду СРСР укласти договір з Німеччиною про ненапад було вимушеним, але цілком логічним у тодішніх умовах”¹⁹.

У монументальній та оригінальній праці “Тріумф і трагедія” Д.Волкогонов загалом об’єктивно оцінив діяльність Сталіна, що став кривавим тираном більшовицької імперії. Аналіз праці Волкогонова свідчить, що він не звільнився від деяких пропагандистських тверджень сталінської верхівки. За ним Сталін пішов на угоди з Гітлером, оскільки “ні Англія, ні Франція не виявили готовності до такого союзу”, який би забезпечив мир в Європі. Автор ставить на одну дошку відповідальності обидві сторони: “І Сталін, і західні демократії виявилися не на висоті справді державної мудрості”²⁰.

Безпідставно виправдовувала підписання радянсько-німецьких угод 1939 р. і Г.Сергеева, яка на основі вивчення документів і матеріалів радянської дипломатії зробила висновок, що вони забирали в агресора – Німеччини всяку можливість виправдати можливий напад на СРСР, отже створювали серйозні перешкоди для просування німецької агресії на схід. Підписанням Пакту Молотова–Ріббентропа радянська дипломатія зірвала, на думку автора, спроби утворення єдиного антирадянського фронту й отримала, таким чином, переконливу перемогу, уникнувши війни із силами імперіалізму²¹.

У досить поважній за обсягом монографії П.Севостьянова щодо зовнішньої політики СРСР у 1939–1941 рр. безпосередньо стверджується, що Москва провадила миролюбну політику й відкидається звинувачення “буржуазних” істориків у “змові” з нацистською Німеччиною. Усі військово-дипломатичні заходи СРСР, тобто підписання Пакту Молотова–Ріббентропа та приєднання шляхом спільного з вермахтом розгрому Польщі, західноукраїнських земель та окупацію Прибалтійських країн, автор вважає законними засобами забезпечення безпеки і, на відміну від значної частини американських, англійських та західнонімецьких істориків, аж ніяк не “агресією”. П.Севостьянов повторив давно офіційну тезу Кремля: світову війну зупинити було неможливо з вини західних держав і Польщі, отже, СРСР змушений був в односторонньому порядку забезпечити себе від нападу Німеччини”²².

Відомий російський історик дипломатії В.Сіполєв усупереч Д.Волкогонову, який наголошував, що уникнути нападу Німеччини на Польщу було неможливо, на основі німецьких документів акцентує увагу: Гітлер серйозно побоювався зближення СРСР з Англією і Францією. При цьому він навіть висловлення фюрера: “У випадку завершення переговорів у Москві укладенням союзу між західними державами і СРСР він змушений буде відмовитися від нападу на Польщу. Якщо ж західні держави не підпишуть союзу з СРСР, то шлях для розгрому Польщі буде відкрито”. Водночас автор стверджує: радянський уряд робив усе можливе, щоб домогтися щодо політичного та воєнного співробітництва з Англією і Францією, а також із Польщею з метою не допустити війни”²³.

Сучасний російський історик М.Мельтюхов убачає в Пакті Молотова–Ріббентропа навіть позитивний аспект, який проявився в тому, що “завдяки цій угоді Радянський Союз уперше за всю свою історію домігся визнання своїх інтересів у Східній Європі з боку великої європейської держави. Москві вдалося ... знизити для СРСР загрозу загальноєвропейської консолідації на антирадянській основі”. Водночас автор визнає, що угода розв’язала Гітлеру руки й створила для нього сприятливі умови для нападу на Польщу й розв’язання Другої світової війни. На основі нових архівних документів М.Мельтюхов слушно резюмує: Сталін був зацікавлений у вибуху світової бійні, про що він відверто заявляв лідеру Комінтерну Г.Димитрову. Завдання Москви полягало в тому, щоб підштовхувати обидві сторони до війни, тобто західні держави та Німеччину, і допомагати всіляко останній. Польщу, нагадує автор, Сталін назвав фашистською державою, яка гнобить українців і білорусів, і планував після її розгрому “розповсюдити соціалістичну систему на нові території і населення”²⁴.

Ізраїльський історик Г.Городецький всіляко (і безпідставно) захищає військово-політичний статус СРСР у 1939–1941 рр. Сталін, на його думку, підтримуючи колективну безпеку, “прагнув дипломатичними способами створити буферну зону від Галичини до Чорного моря”, тож Пакт 1939 р. не був ні “військовим союзом з Німеччиною, ні відродженням старої мрії про безмежну експансію”²⁵. Утім, на основі методу систематичного аналізу, біль-

шість російських дослідників відійшли від заідеологізованих підходів в оцінці зовнішньополітичних дій СРСР як “безгрішної сторони”.

Слід відзначити, що в радянській історіографії до 1989 р. таємний протокол до Пакту про фактичний поділ Європи Гітлером і Сталіном не був визнаним і лише після його відкриття 1992 р. склалися умови для глибокого переосмислення й об’єктивного висвітлення подій 1939 р. Але частина істориків, зокрема Р.Медведев, аналізуючи дипломатичні та військові прорахунки Сталіна у 1939–1941 рр., слушно вважав: Пакт повинен був бути доповнений конкретним таємним протоколом, оскільки подальші події після його укладення були спланованими, розвивалися за чітким сценарієм, зокрема вступ у війну проти Польщі СРСР й окупація Прибалтики. Водночас, вважає автор, оскільки зупинити напад Німеччини на Польшу було неможливо, СРСР змушений був піклуватися про безпеку власних західних кордонів. Він піддав критиці істориків, які стверджували, що вступ Червоної армії у війну був нібито “четвертим” поділом Польщі”, адже йшлося про визволення українців і білорусів, які двадцять років боролися за національне визволення²⁶.

Публікація на Заході повного тексту таємних протоколів викликала інформаційно-емоційний вибух не лише в історіографії, але й громадській думці. Різко посилювався національний рух у західних регіонах СРСР, особливо в Прибалтійських республіках. Навколо правочинності пакту розгорнулася широкомасштабна кампанія щодо визнання його з таємними додатками незаконним від самого початку. З’являлася підстава для відділення народів Балтії від СРСР. У зв’язку із цим на замовлення агонізуючого режиму провладні історики видали низку праць на захист Пакту Молотова–Ріббентропа. Серед них була книга С.Волкова і Ю.Ємельянова “До і після секретних протоколів”. Автори знову обстоювали заявлені постулати про “саботаж наполегливих спроб СРСР створити систему колективної відсічі гітлерівській агресії” і вимушеність угод із нацистською Німеччиною. Водночас вони піддали критиці тих істориків, які вважали, що саме СРСР зірвав переговори із західними державами й підписанням пакту сприяв Гітлеру розв’язати світову війну, здійснив акт агресії по відношенню до Польщі та Прибалтійських держав, що договір із Гітлером був важким злочином проти народів. Відтак автори зробили спробу повернути нове трактування історії в старе русло²⁷.

Один із провідних учених-істориків Російської академії наук В.Роговін у книзі “Світова революція і світова війна” глибоко проаналізував події, пов’язані з підготовкою й підписанням радянсько-німецького пакту 23 серпня 1939 р. Використовуючи й ретельно зіставляючи радянські і зарубіжні джерела дипломатичної історії 30-х років, автор переконує: підписання Пакту Молотова–Ріббентропа – злочинна змова двох диктаторів, що стала безпосередньою причиною вибуху Другої світової війни. При його розробці, підкреслює історик, “начисто проігноровано конституційно-правовий механізм формування зовнішньої політики... усунено не лише Верховну Раду і уряд СРСР, але навіть і Центральний Комітет ВКП(б)”. У серпневому Пакті, за висловом автора, сповна відбилися імперські замисли Сталіна, які склали суть його зовнішньої політики. Вони особливо проявилися в таємних протоколах, які дозволяли здійснити окупацію частини Польщі та поглинути Прибалтійські держави. У книзі наведено слушний вислів гітлерівського дипломата, учасника переговорів Гауса: “За ці позиції майже два з половиною століття назад від 21 рік війну цар Петро Великий, а Сталіну... вони без усілякої боротьби падали з неба завдяки підписанню пакта з Гітлером”²⁸. Загалом вищезгадана праця досить детально відтворює події, пов’язані з Пактом Молотова–Ріббентропа, зокрема аналізує реакцію світового співтовариства на московсько-берлінську змову.

Дискусії щодо пакту російських істориків можна підсумувати висновком директора Інституту всесвітньої історії РАН академіка А.Чубар’яна, який у праці “Європа в ХХ столітті” наголосив, що у 1939 р. Сталін керувався аргументами безпеки країни, а також ідеєю “зіткнення імперіалістичних країн”. Він діяв, власне, як й інші країни, що керувалися своїми інтересами, не рахуючись із нормами міжнародного права. Але в тих умовах Сталін “відкинув усі моральні, ідеологічні й правові судження і пішов на далекоюсяжне співробітництво з нацистським режимом”²⁹.

Отже, навіть через шість десятиліть після радянсько-німецьких угод серед істориків не досягнуто концептуального консенсусу. Вважаємо, що найближчими до істини є праці сучас-

них українських істориків, які зробили вагомий внесок в історіографію проблеми. Проте в нинішній ситуації не повністю використано можливості для створення фундаментальних праць із цього питання, зокрема, й із залученням документальних колекцій і методик істориків Західної Європи та Америки.

Більшість сучасних вітчизняних і зарубіжних студій доводять: возз’єднання переважної частини західноукраїнських земель з основним масивом української території у 1939 р. (як, зрештою, в 1940 і 1945 рр.) стало наслідком радянсько-німецької угоди про поділ Східної Європи. Однак зроблено це було Кремлем не в ім’я “пошматованого” українського народу, а задля інтересів більшовицької імперії, зміцнення й розширення її західних прикордонних теренів. Імперіалістична змова диктаторів тоталітарних держав, як стверджують зарубіжні автори, надовго вирішила й долю інших країн і народів Східної Європи, полегшила Гітлерові й Сталіну виконання їхніх експансіоністських планів.

- ¹ Трубайчук А. Ф. Історико-публіцистична література 1988–1991 рр. про договори 1939 р. між СРСР та Німеччиною / А. Ф. Трубайчук, П. Б. Полянський // Укр. іст. журнал. – 1992. – № 1. – С. 78–89.
- ² Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення / М. В. Коваль. – К. : [б. в.], 1994. – С. 7.
- ³ История Украинской ССР. – К. : УСЭ, 1984. – Т. 7. – С. 561.
- ⁴ Білоусов С. М. Возз’єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі / С. М. Білоусов. – К. : [б. в.], 1951. – С. 75.
- ⁵ Риббентроп И. Между Лондоном и Москвой / И. Риббентроп. – М. : [б. и.], 1996. – С. 13–37.
- ⁶ СССР в борьбе против фашистской агрессии 1933–1945. – М. : [б. и.], 1976. – С. 131.
- ⁷ Прибилов В. Осінь 1939-го / В. Прибилов // Політика і час. – 1991. – № 15. – С. 79–80.
- ⁸ Возз’єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / відп. ред. Ю. Ю. Сливка. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 299.
- ⁹ Советская историография / под ред. Ю. Афанасьева. – М. : [б. и.], 1996. – С. 275, 277.
- ¹⁰ Марущенко О. “Золотий вересень” 1939 року: деякі проблеми історіографії / О. Марущенко // 1939 рік в історичній долі України і українців : матеріали міжнар. наук. конф. 23–24 вересня 1999 р. – Львів : [б. в.], 2001. – С. 183–186; Марущенко О. В. Актуальні проблеми сучасної української історіографії Другої світової війни / О. В. Марущенко // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ : [б. в.], 2000. – Вип. III. – С. 145–158; Марущенко О. Україна в Другій світовій війні: історіографічні дослідження 90-х років / О. Марущенко // Історія в школі. – К. : [б. в.], 2000. – № 5–6. – С. 2–4.
- ¹¹ Литвин М. Р. 1939: Західні землі України / М. Р. Литвин, О. І. Луцький, К. Є. Науменко. – Львів : Ін-т українознавства НАНУ, 1999. – 152 с.
- ¹² Литвин М. Р. 1939: Західні землі України / М. Р. Литвин, О. І. Луцький, К. Є. Науменко. – Львів : Ін-т українознавства НАНУ, 1999. – С. 32–33.
- ¹³ Литвин М. Р. 1939: Західні землі України / М. Р. Литвин, О. І. Луцький, К. Є. Науменко. – Львів : Ін-т українознавства НАНУ, 1999. – 152 с.
- ¹⁴ Коваль В. Друга світова війна і доля України: причини і наслідки (фрагменти історичного досвіду) / В. Коваль // Сучасність. – 1999. – № 9. – С. 68.
- ¹⁵ Швагуляк М. М. “Українська карта”: Українське питання у міжнародній політиці напередодні та на початку Другої світової війни / М. М. Швагуляк // Дзвін. – 1990. – № 7. – С. 91–95.
- ¹⁶ Гетьманчук М. П. Українське питання в зовнішній політиці Радянського Союзу на початковому етапі Другої світової війни (вересень – листопад 1939 р.) / М. П. Гетьманчук // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”, “Держава та армія”. – 2005. – № 528. – С. 106–107, 111.
- ¹⁷ Панчук М. Повертаючись до вересня 1939-го року / М. Панчук // Вільна Україна. – 1990. – 18 вересня. – С. 1–2.
- ¹⁸ Случ С. З. Речь Сталина, которой не было / С. З. Случ // Отечественная история. – 2004. – № 1. – С. 113–138.
- ¹⁹ Якушевский А. С. Советско-германский договор о ненападении: взгляд через годы / А. С. Якушевский // Страницы истории советского общества. – М. : [б. и.], 1989. – С. 263–264.
- ²⁰ Волкогонов Д. А. Триумф і трагедія: Політичний портрет Й. Сталіна : у 2 кн. / Д. А. Волкогонов. – 1990. – Кн. 2. – С. 28–30.
- ²¹ Сергеева Г. Документы и материалы кануна второй мировой войны / Г. Сергеева // Новая и новейшая история. – 1982. – № 4. – С. 156–162.

- ²² Севостьянов П. П. Перед великим испытанием. Внешняя политика СССР накануне Великой Отечественной войны. Сентябрь 1939 г. – июнь 1941 г. / П. П. Севостьянов. – М. : [б. и.], 1981. – С. 29, 41.
- ²³ Сиполс В. Я. Тайны дипломатические. Канун Великой Отечественной. 1939–1941 / В. Я. Сиполс. – М. : [б. и.], 1997. – С. 73.
- ²⁴ Мельтюхов М. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918–1939 гг. / М. Мельтюхов. – М. : [б. и.], 2001. – С. 279.
- ²⁵ Городецкий Г. “Ледокол” Сталин и путь к войне / Г. Городецкий // Война и политика. 1939–1941. – М. : Наука, 1999. – С. 244–252.
- ²⁶ Медведев Р. А. Дипломатические и военные просчеты Сталина в 1939–1941 гг. / Р. А. Медведев // Новая и новейшая история. – 1989. – № 4. – С. 140–164.
- ²⁷ Волков С. В. До и после секретных протоколов / С. В. Волков, Ю. В. Емельянов. – М. : [б. и.], 1990. – С. 3–11.
- ²⁸ Роговин В. Мировая революция и мировая война / В. Роговин. – М. : [б. и.], 1998. – С. 274.
- ²⁹ Чубарьян А. Европа в XX веке / А. Чубарьян // Мир в XX веке. – М. : [б. и.], 2000. – С. 272–273.

The given clause analyses the works of the Ukrainian historians who light up the pre-history of signing the Molotov–Ribbentrop pact and its results using new files found in archives.

The authors came to the conclusion that the way to the World War II had been opened just by the conspiracy between Hitler and Stalin, the leaders of the most powerful totalitarian regimes.

Key words: Molotov–Ribbentrop Pact, World War II, Western Ukrainian lands, Ukrainian historiography, foreign policy.

УДК 655.41.(477+438) “1939-1945”(091)
ББК 63.3.(4 Укр) 624

Лариса ГОЛОВАТА

“УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО” У КРАКОВІ–ЛЬВОВІ (1939–1945): ПЕРЕДУМОВИ ЗАСНУВАННЯ

Статтю присвячено передісторії найбільшого видавництва періоду Другої світової війни, етапові його заснування, що збігся в часі з переломним моментом світової й української історії, на якому представники нової хвилі еміграції зуміли досягти юридичних домовленостей із властями щодо закладення видавничого підприємства, подолати бюрократичні перепони, урегулювати фінансовий бік справи, налагодити матеріальну базу, згуртувати видавничі та журналістські кадри, щоб забезпечити вихід книг і періодики для більш ніж півмільйонного українського населення Генеральної губернії.

Ключові слова: Друга світова війна, видавнича справа, цензура, історія друкарень, Організація українських націоналістів, Генеральна губернія, українська еміграція в Кракові.

Ідея створення потужного еміграційного видавництва виникла у зв'язку з новою політичною ситуацією в Європі й Україні, коли окупована німцями (вересень 1939) Друга Річпосполита перестала існувати на політичній карті: її західні землі включено до Третього райху, східні – до СРСР, а в центральній частині Польщі 12 жовтня проголошено нову колоніальну територіальну одиницю під назвою Генеральна губернія. Зайнятий військами вермахту 6 вересня 1939 року Краків, отримавши в межах Генеральної губернії “столичний” статус, водночас перетворився на головний осередок української антибільшовицької еміграції, де скупчилася велика кількість політичних діячів, численні біженці з окупованої радянськими військами Східної Галичини.

Українська спільнота Кракова потроху формувала еміграційну інфраструктуру. Її елементи репрезентували насичене політичне життя, зокрема діяльність ОУН, яка за наявності в місті лідера крайовиків Степана Бандери намагалася перебудувати роботу організації відповідно до нової політичної ситуації. Для опіки над великою масою громадянства було створено Український допоміжний комітет, секретарем якого призначено Ярослава Старуха. Період становлення переживав Український центральний комітет, до якого також входили члени ОУН,

водночас дописувачі видавництва Ярослав Рак, Ярослав Дзиндра, Микола Ценко та ін. На вул. Льоретанській і Яблоновських розмістили два найбільші табори біженців, де тимчасово перебувало кілька сотень колишніх політв'язнів польських тюрем, а серед них Микола Климишин, Клавдій Білинський та ін. Діяла старшинська школа імені полковника Євгена Коновальця, комендантом якої був сотник Степан Сулятицький, заступником – Олександр Кузьмінський¹. У головній квартирі ОУН (вул. Зелена, 26) урядували Микола Сціборський, Омелян Сенік, Роман Сушко. Крім політичних представництв, у Кракові працювали невеликі промислові й торговельні підприємства, як-от: Український консум (вул. Гродська, 34), що забезпечував своїх членів продуктами; спілка з обмеженою відповідальністю “Аграрія” (вул. Страшевського, 12); мистецька крамниця “Гуцульське мистецтво” – пл. Старий Ринок, 18; Торговельна централь Української господарської акційної спілки (УГАС) – вул. Зелена, 18, яка обслуговувала всі українські окружні й повітові союзи кооператив, індивідуальних покупців та ін. Урешті, на Плянтах полковник Альфред Бізанц відкрив кав'ярню “Полтава”, де збиралися представники мистецького й літературного середовища.

Щодо розгортання культурної праці, як і щодо справи створення еміграційного видавництва, більшість впливових осіб і структур була налаштована одностайно, тим паче, що серед мешканців Кракова восени 1939 року опинилося чимало журналістів, відомих письменників, видавців-підприємців, молодих фахівців, готових працювати на розвиток еміграційного книговидання, а саме: Роман Бжеський, Лідія Бурачинська, Ірина Винницька, Святослав Гординський, Катря Гриневичева, Микола Денисюк, Федір Дудко, Ростислав Сндик, Василь Кархут, Іван Кедрин (Рудницький), Осип Назарук, Роман Купчинський, Богдан і Лев Лелкі, Петро Постолок, Олена Теліга, Іван Тиктор, Михайло Хом'як, Микола Чирський, Лев Чубатий, Ігор Федів, митці, малярі й скульптори – Василь Дядинок, Михайло Черешньовський, Наталя Мілян, Осип-Роман Касараб, Нестор Кисілевський, Едвард Козак, Андрій Наконечний.

Дану статтю присвячено передісторії найбільшого видавництва періоду Другої світової війни, етапові його заснування, що збігся в часі з переломним моментом світової й української історії, на якому представники нової хвилі еміграції зуміли досягти юридичних домовленостей із властями щодо закладення видавничого підприємства, подолати бюрократичні перепони, урегулювати фінансовий бік справи, налагодити матеріальну базу і, нарешті, згуртувати видавничі та журналістські кадри, щоб забезпечити вихід книг і періодики для більш ніж півмільйонного українського населення Генеральної губернії.

Усі ці заходи досить ґрунтовно описано в праці Володимира Кубійовича “Українці в Генеральній Губернії. 1939–1941”, де не лише видавничі справи, але й життя українського суспільства в цілому подано через призму діяльності Українського центрального комітету, який із листопада 1939 року докладав зусиль для свого легального оформлення і, врешті, очолив усі ті ділянки національного життя, що в даних територіальних і хронологічних межах могли існувати легально. Відповідно, точка зору автора, що “історія українців у Генеральній Губернії покривається у великій мірі з історією Українського Центрального Комітету”², впливає на інтерпретацію історії легального “Українського видавництва”³. Діяльність “Українського видавництва” опрацьована В.Кубійовичем як компонент діяльності комітету, відтак вступне авторське застереження, що преса й видавництво все ж не були безпосередньо пов'язані з УЦК⁴, належної ваги не набирає й надалі у викладі матеріалу губиться.

Іншим джерелом до вивчення питання є публікація Євгена-Юлія Пеленського в щоденнику “Краківські вісті”⁵. Це рефлексія одного з організаторів і першого керівника видавництва на події дворічної давності, спроба в безпосередній часовій близькості відтворити стихію організації справи. Зрозуміло, що за умови навмисного викривлення, “відполіровання” процесу й деталей цих подій, перебільшення в них своєї особистої ролі й применшення внеску співзасновників виступ Є.-Ю.Пеленського, на той час уже экс-директора видавництва, неминує викликати в середовищі краківських емігрантів полеміку чи бажання з боку очевидців і співучасників створення видавництва внести корективи на шпальтах щоденника. Оскільки незгоди чи якихось уточнень не було, то можна прийняти свідчення автора як ще одне варте уваги джерело, об'єктивне документальне доповнення до відповідного розділу в ретельно опрацьованій праці В.Кубійовича “Українці в Генеральній Губернії”. Саме на останню найчастіше й

опираються сучасні дослідники при висвітленні культурних (видавничих) справ краківської еміграції. Усе ж акценти, зроблені в газетній публікації Є.-Ю.Пеленським, до певної міри зрівноважують відомості, подані головою УЦК із великої часової дистанції. Зокрема, зв'язок між заснуванням видавництва й діяльністю українського комітету в згаданій статті виступає слабшим: новостворений комітет на той момент не мав ще тієї суспільної ваги, яку здобув УЦК у наступні роки, а статут центрального органу для українського населення ще тоді не був затверджений владою – на його юридичне оформлення німці дали дозвіл шойно в червні 1940 року. Відповідно, надміру абсолютизувати роль УЦК в організації видавництва нема підстав.

Перший директор краківського осередку й головна постать на етапі його організації – Євген-Юлій Пеленський, літературознавець, бібліолог, бібліограф, редактор, у недавньому минулому був засновником і директором львівських видавництв (“Вогні”, “Дажбог”), управителем друкарні НТШ, одним словом, фахівцем із поважним, різноплановим досвідом роботи. Шойно емігрувавши за Сян, встиг ініціювати в Ярославі українські торговельні курси: 3 листопада 1939 року отримав дозвіл на їх відкриття, 10 листопада – став їх директором. Усе це відбувалося буквально напередодні заснування краківського “Українського видавництва”, і вже в кінці листопада, передавши керівництво курсами Леонідові Бачинському, їх засновник відбув до Кракова⁶, щоб поринути в роботу, значно ближчу своєму покликанню, – заснувати й очолити безпрецедентне за розмахом еміграційне видавництво.

Основу розбудови громадського життя на теренах Лемківщини, Посяння, Холмщини й Підляшшя складала українські повітові комітети з різними секціями й референтурами, численні споживчі та кредитні кооперативи, читальні “Просвіти” й Общества ім. Качковського, гуртки “Сільського господаря”, які керували суспільним життям на своїх теренах, у Кракові ж – згаданий Український центральний комітет.

Одним із перших організаційних кроків із налагодження громадського життя була нарада в Коросно, повітовому місті, яке після відступу німців за лінію Сяну–Бугу стало осідком військової групи ОУН, відомої під назвою легіон Сушка, що відійшла сюди з окупованого радянськими військами Самбора. Власне, діячами цієї групи – Романом Сушком та Осипом Бойдуником було скликано згадану нараду за участю емігрантів, чільних представників українського громадянства (полковник УГА й Армії УНР Гнат Стефанів, адвокати й громадські діячі Сянїччини Василь Блавацький і Степан Ваньчицький, священник Осип Бачинський, адвокат Григорій Ничка, педагог Никифор Гірняк, діяч УНДО Степан Витвицький, письменник і журналіст Анатоль Курдидик, адвокат Іван Петрук, літературний критик, журналіст Лука Луців та ін.)⁷. Деякі з них пізніше стали активними учасниками культурного життя на окупованих німцями територіях, зокрема, постійними співробітниками й дописувачами “Українського видавництва”. До планів ОУН входило створення єдиної громадсько-політичної організації, центрального органу на зразок Українського національного об’єднання в Німеччині, який би в Генеральній губернії представив українські культурні, церковні, економічні та допомогові інтереси. На засіданні було накреслено комплекс заходів, спрямованих на розвиток українського національного життя в Генеральній губернії, а підготовчу роботу для оформлення центральної організації покладено на Р.Сушка й О.Бойдуника.

Є.-Ю.Пеленський пов’язав передумови створення видавництва з політичними можливостями трьох тогочасних національних представництв – Української національної ради Лемківщини в Сяноку, Українського національного комітету в Ярославі й Українського центрального комітету для Холмщини й Підляшшя в Холмі, що утворилися після приходу німців⁸. Усі вони розуміли потребу в єдиному політичному центрі, здатному ефективно координувати національну роботу серед українського населення Генеральної губернії, і кожне з трьох регіональних представництв мало свої аргументи для опанування загального проводу: Сянок – добре розбудовану організаційну мережу, багато народних шкіл і великий інтелігентський актив; Ярослав – зв’язки з окупаційною владою й перші в Генеральній губернії середні навчальні заклади (торговельна школа й гімназія); Холм був адміністративним центром території, на якій проживало дві третини українського населення Генеральної губернії. Усі регіональні комітети прагнули заснувати видавничі фірми, зокрема, для випуску шкільних і періодичних видань, і всі вони подбали про українські друкарні.

Відповідно до відомих на сьогодні джерел, перших домовленостей з окупаційною владою стосовно налагодження українського видавництва було досягнуто під час зустрічі української делегації з генеральним губернатором 17 листопада 1939 р., який у відповідь на оприлюднений українськими представниками меморіал дав усні гарантії щодо можливості заснування видавництва й пресових органів⁹. До позитивного вирішення справи причетний також тогочасний працівник відділу народної освіти і пропаганди при губернському уряді Гайнріх Курц – історик, археолог, перед війною працівник німецького консульства у Львові. Саме він організував найпершу зустріч із губернатором, порадив засновникам оформити “Українське видавництво” як спілку з обмеженою відповідальністю, домігся також дозволу влади на реєстрацію. Крім того, деякий час він був цензором книжкових видань “Українського видавництва”¹⁰.

Спільне засідання українських національних комітетів скликали в листопаді. У передовій статті першого числа щоденника “Краківські вісті” (7 січня 1940) датою його проведення названо 19 листопада, натомість у публікації Є.-Ю.Пеленського “Перед двома роками” – 21 листопада. Зібравшись, представники комітетів висловили узгоджену позицію щодо створення українського національного об’єднання й прийняли меморандум до німецької влади з переліком заходів, які мали забезпечити повноцінне існування української меншини¹¹. Серед іншого було вирішено заснувати видавниче товариство “Українська книга”, яке б, випускаючи й поширюючи друковану продукцію, здійснювало в нових політичних умовах національно-культурний вплив на українців Генеральної губернії. На цьому ж засіданні головою товариства призначили проф. В.Кубійовича, директором – Є.-Ю.Пеленського, після чого останній і перебрався з Ярослава до Кракова.

Отже, створенню “Українського видавництва” в кінці листопада 1939 року передувала спроба заснувати комерційне товариство “Українська книга” (Verlag “Ukrainisches Buch”) – саме таку назву початково отримав краківський видавничий осередок. Серед архівних документів знайдено зразок листівки-звернення (не датоване, написане від імені керівництва в особах В.Кубійовича – голови, І.Зілінського – заступника голови, Є.-Ю.Пеленського – директора) до українських громадян із проханням про моральну та матеріальну підтримку видавничої фірми, створеної нібито “за дозволом влади” для випуску “українських шкільних, популярних і наукових книжок, щоденника і інших часописів, образів, мап, нот і інших друків”¹². Новий осередок облаштувався за тими ж адресами, які незабаром перейшли в спадок “Українському видавництву” (адреса редакції – вул. Кармелітська, 34 II, адміністрації – вул. Елізи Ожешко, 7), і, щоб якомога швидше забезпечити населення друкованою продукцією, відразу ж почав збір коштів. Крім згаданої вище листівки, вдалося знайти й зареєструвати два видання з маркою “Української книги”, що ними були перероблений підручник для неписьменних В.Полянського “До сонця: Початки письма й рахунків для старших”, уперше виданий львівською “Просвітою” в 1938 р., і “Календарець на 1940 рік”. Оце на сьогодні й усі відомі матеріальні сліди її діяльності.

Оскільки видавничий уряд заборонив заснувати структуру на комерційних засадах (т. зв. товариство-фондація), то з огляду на зміни в статусі пайовикам “Української книги” через газету пообіцяли повернути їхні паї-позички¹³, а з усіх уже зібраних пожертв створили окремий громадський фонд, призначений для купівлі українських підручників для убогої дітвори. Цими заходами, інші, принаймні тим часом, не відомі, діяльність “Української книги” вичерпується. Її ж пріоритети, продиктовані гострими та всебічними потребами українського населення Генеральної губернії, як видно, підхопили працівники фірми-наступниці.

Офіційною датою створення товариства з обмеженою відповідальністю під назвою “Українське видавництво” стало 27 грудня 1939 року – день перших загальних зборів і реєстрації: спочатку в конторі краківського нотаріуса Еміля Стампора, що знаходилася на вул. св. Яна, 6, а 16 січня – в Окружному суді. Нотаріальний акт, підписаний Володимиром Кубійовичем, Іваном Зілінським, Євгеном-Юлієм Пеленським, Степаном Шухевичем, Михайлом Хронов’ятом, Іваном Коцуром, Осипом Бойдуником і Юліаном Геником-Березовським, оголошував заснування спілки з обмеженою відповідальністю з осідком у Кракові (вул. Кармелітська, 34) на правах “виключності для українських друків у Генерал-Губернаторстві”. Її завданням було “видавати книжки, часописи, брошюри, образи, ноти, мапи й інші друки в укра-

їнській мові” (п. 4 статуту)¹⁴. Основний капітал виносив 10000 золотих. У загальній кількості паїв, усього двадцять, тринадцять належало В.Кубійовичу, іншим співзасновникам – по одному. Нотаріальна умова (п. 11) застерігала від розподілу прибутку між членами товариства й дозволяла використовувати його тільки на заснування резервного фонду, тобто на розбудову видавництва або на культурні цілі, інакше кажучи, видавництву було надано виключно громадського, некомерційного характеру. Розподіл прибутку належав до повноважень загальних зборів¹⁵. Управа спілки складалася з однієї особи – одноголосно обраного управителя Євгена-Юлія Пеленського. До першого складу надзірної ради входили Володимир Кубійович (голова), Іван Коцур, Осип Бойдуник. Надалі склад її змінювався, однак завжди був тричленним, а постійним членом залишався голова Українського центрального комітету й найбільший пайовик підприємства В.Кубійович. Директором призначено досвідченого видавця Євгена-Юлія Пеленського, головним редактором – мовознавця Івана Зілинського, що невдовзі, у травні 1940, змінив Пеленського на його посаді.

В.Кубійович указує, що “підготовні праці” він провадив разом з Є.-Ю.Пеленським¹⁶. Останній, натомість, констатує, що сам залагоджував формальності з владою – у справі отримання дозволу на випуск часопису ходив до керівника уряду пропаганди і народної освіти та шефа преси; один раз його супроводжував д-р Стецюк, який повинен був стати головним редактором українського щоденника (насправді ним став і пробув до останнього числа колишній співробітник “Діла” Михайло Хом’як). У статті Пеленським не зроблено жодних уточнень стосовно особи Стецюка, не наведено його імені чи ініціалів. Можна припустити, що редакцію щоденника первісно хотіли доручити Юрію (Григорію) Стецюку, журналістові, головному редакторові півтижневика “Наш прапор” у Львові (1932–1939), пізніше – редакторові берлінської газети для українських робітників у Німеччині “Вісті” (1942–1944).

Матеріальна база. Від початку німецької окупації краківські друкарні підпорядковано спеціальному адміністративному нагляду Уряду повірника друкарських закладів на краківський і радомський дистрикт (вул. Велополе, 1)¹⁷. “Українське видавництво” розгортало свою діяльність на основі двох поліграфічних підприємств – “Нової друкарні Денникової” (вул. Елізи Ожешко, 7) і “Друкарні поспішної” (вул. Кармелітська, 34).

У спеціальному підрозділі в справах освіти і преси (Abteilung für Volksaufklärung und Propaganda im Amt des Generalgouverneurs), передбаченому в уряді Генеральної губернії від часу її офіційного проголошення, Є.-Ю.Пеленському, як директору, видали доручення від імені генерал-губернатора, на основі якого він зміг отримати в завідування колишню, на той час уже нечинну, єврейську друкарню часопису “Nowy dziennik” (вул. Елізи Ожешко, 7). Крім того, скориставшись дозволом набувати необхідні для діяльності допоміжні фірми й підприємства, видавництво придбало гуртову книгарню, склад шкільного й канцелярського приладдя, а також налагодило співпрацю з українськими книгарнями й розповсюджувачами Генеральної губернії¹⁸.

Від самого початку друкарню планували використовувати для випуску періодики, усе ж, оскільки підбір редакційного колективу вимагав певного часу, першими в ній з’явилися неперіодичні друки: відозва до громадянства, фототипічне видання букваря, зрадагований Левом Лепким “Народний колядник” та укладені Іваном Зілинським “Українські читанки” для II–VI класів. Саме їх і можна вважати першими виданнями краківського осередку. Згодом у друкарні на вул. Елізи Ожешко, 7 виготовляли пресу, частину книжок, тут-таки розташували редакцію щоденника “Краківські вісті”¹⁹. Упорядкувати занедбане підприємство допомагали львівські друкарі-емігранти Олександр Костик (кол. директор друкарні видавничої спілки “Діло”) і Григор Андрійович (у 1942 році став директором київської друкарні) – вони дібрали технічний персонал; книговодство налагодив В.Дяків. На берлінській фабриці лінотипів Мергенталера було замовлено матриці, українські черенки прибули з Варшави – одне й друге підіпіло до 1 січня 1940 року²⁰.

На якомусь етапі роботи Є.-Ю.Пеленському, мабуть, важливо було засвідчити перед владою власну компетентність і досвід у веденні друкарських справ, тому він звернувся до Виділу НТШ із проханням надіслати йому підтвердження своєї передвоєнної посади референта

друкарні НТШ, про що в протоколах засідання Виділу від 7 лютого 1942 р. залишено відповідний запис²¹.

Друге поліграфічне підприємство, потужності якого використовувало “Українське видавництво”, мало назву “Drukarnia a rośpieszna” і знаходилося за адресою: Кармелітська, 34. Про його організаційний і матеріально-технічний стан дає уявлення частково збережений фонд, який знаходиться в Державному міському архіві Кракова. У передвоєнний період, коли одноособовим власником “Друкарні поспішної” був Абрам Лергафт (1928–1939), вона обслуговувала єврейські громадські товариства, різні краківські видавничі осередки – “Nowicki i Ska”, “Księgarnia powszechna”, “Zakłady Graficzne Styl” та ін., від 19 вересня 1939 року – перейшла під німецьку комісаричну управу і з того часу склад її клієнтів цілковито змінився. Перше та єдине в 1939 році українське замовлення зазначене в “Щоденнику” друкарні в тому ж таки листопаді: його при новому власникові зробив Український допомоговий комітет. Іншими українськими замовниками друкарні були: у Кракові – УЦК, реферат “Українська станиця”, УДК, УОТ, УГАС, Український ревізійний союз, один із таборів українських біженців²², фабрика “Беркут”, українська народна школа, релігійне товариство “Нове життя”; поза Краковом – Ярославське відділення “Українбанку”, Грубешівський кооператив “Пробоем”, Союз українських кооперативів у Холмі, Союз українських кооперативів “Криниця”²³, а також українські діячі – Богдан Липський, Гриць Лучаківський – згодом голова правничої секції при відділі суспільної опіки УЦК²⁴, адвокат Володимир Горбовий²⁵, педагог Микола Касперович, Григорій Онуферко – прокуратор і голова краківського УДК та ін. Серед клієнтів фігурують також польські приватні видавництва, урядові служби, представництво НСДАП, театри, аптеки, книгарні, краківські підприємці, приватні особи, у т. ч. Альфред Бізанц. “Щоденник” друкарні реєструє дані про склад замовників від січня 1939 до грудня 1941 рр., узагальнення яких показує істотне зростання частки замовлень з боку українців. Можна припустити, що й надалі цей відсоток залишався високим, оскільки в управі друкарні до кінця 1943 р. були українці. Роботу підприємства налагоджував той-таки Григор Андрійович, отримуючи за це найвищу платню (673 зл.). Починаючи з вересня 1941 року, на посаду уповноваженого німецької комісаричної управи сюди влаштувався директор “Українського видавництва” Іван Зілинський (його щомісячна платня складала 500 злотих)²⁶.

Аби реалізувати видавничі плани повністю, краківських друкарень було недостатньо. Видавці намагалися розмішувати замовлення у Варшаві, Ярославі, Сяноку, але, як згадує В. Кубійович, спроби були безуспішними з огляду на труднощі транспортування з Варшави (переїзд з одного дистрикту до іншого вимагав дозволу) та нестачу виробничих потужностей поліграфічних закладів у Сяноку чи Ярославі²⁷. Функції розповсюджувачів українських друків у Генеральній губернії взяли на себе місцеві комітети, кооперативні союзи, торговельні спілки, склади шкільних інспекторатів, а також українські книгарні²⁸.

Правні засади видавничих відносин у Генеральній губернії і юридичне утвердження “Українського видавництва”. Культурною діяльністю на території Генеральної губернії займалися органи управління пропагандою та пресою, на неї безпосередньо впливала сукупність законів і виконавчих приписів, спрямованих на встановлення повного контролю за діяльністю культурних інституцій. За час від 31 жовтня 1939 до 21 березня 1940 рр. у цій сфері були прийняті розпорядження й постанови, спрямовані на монополізацію видавничих і книготорговельних відносин, цілковите підпорядкування їх урядовій пропагандистській вертикалі (персонально – керівникові відділу народної освіти і пропаганди (Abteilung für Volksaufklärung und Propaganda im Amt des Generalgouverneurs)²⁹, а після реорганізації влади та створення 12 жовтня 1940 року уряду Генеральної губернії – керівникові головного відділу пропаганди (Hauptabteilung Propaganda der Regierung des Generalgouvernements), закріплення за відділом пропаганди беззастережного права цензури, заборону несанкціонованого книгодрукування, обмеження випуску й розповсюдження окремих видів книжкової продукції.

Усі законодавчі акти стосовно видавничої справи Генеральної губернії передавали вимоги режиму через нечіткі, розпливчасті формулювання, імовірно, щоб зберегти для відповідних контрольних служб можливість їх довільної, найширшої інтерпретації.

Перше розпорядження, підписане генерал-губернатором Гансом Франком у перший же день перебування на посаді³⁰, повідомляло, що для розповсюдження різного роду друків, періодичних чи неперіодичних, необхідно отримати дозвіл відділу народної освіти і пропаганди уряду Генеральної губернії³¹.

Далі це розпорядження було деталізоване іншими приписами: на виготовлення всіх видів друкованої продукції (книг, брошур, акцидентних видань, листівок, програм, адресних книг, друків на правах рукописів, карт, атласів, глобусів, путівників, планів міст, інформаційних календарів, картин, плакатів, альбомів, стінних видань з написами, листівок, розмальовок, відбиток, ігор, нот, ілюстрованих наочних матеріалів, призначених для навчання) слід було отримати санкції влади. Також належало оголошувати про видання щоденників, часописів, фахової, інформаційної та професійної періодики, архівних джерел, річників, календарів, альманахів, poradників і матеріалів, необхідних для професійної діяльності³².

Наступним розпорядженням влада вимагала отримання дозволу на ведення, заснування й облаштування всіх видавничих підприємств, а також передбачалося створити спеціальний підрозділ у межах відділу народної освіти і пропаганди, т. зв. видавничого уряду, який би займався випуском офіційного “Денника розпоряджень Генерального Губернатора” та іншого роду урядових і напівурядових друків³³. Підрозділ, щоправда, дуже швидко зліквідували (21 березня 1940)³⁴, і робота його на практиці ніяк не виявилась.

Без погодження з відділом освіти і пропаганди не можна було налагодити роботу й провадити поліграфічні підприємства (друкарні, літографічні майстерні, фотохімічні лабораторії, клішарні)³⁵. Для продовження роботи діючих книгарень і відкриття нових належало отримати санкції шефа округу. Якщо ж книготорговці планували відкрити підприємства в більш ніж одному окрузі Генерального губернаторства, то дозвіл на це мусив видати керівник відділу освіти і пропаганди при уряді генерального губернатора. Назву “Deutsche Buchhandlung” (“Німецька книгарня”) дозволялося застосовувати тільки підприємцям, що були німецькими громадянами³⁶.

Попередньо заборонивши розповсюдження книг через комівояжерів³⁷, влада обмежила книготорговельний асортимент польських книгарень: без спеціальних застережень дозволили торгувати єдино польською фаховою літературою й белетристикою. Якщо поблизу польської книгарні знаходилася німецька, з метою захисту комерційних інтересів останньої, польським книгарям могли заборонити торгівлю німецькомовною літературою.

Під заборону опинився продаж польськомовної літератури світоглядного й політичного характеру³⁸, зрозуміло, що не тільки продаж, але й видавництво. Наприклад, не вдалось отримати дозволу на випуск перекладного варіанта політологічної праці Івана Кедрина-Рудницького “Причини упадку Польщі”, у якій проаналізовано політичні взаємини в поверсальській Польщі. Працю спочатку опублікував щоденник “Краківські вісті”, пізніше вона вийшла окремою книжкою, яку безперешкодно розповсюджували українські книготорговельні фірми, тоді авторський переклад на польську мову відредагував літературний референт львівського часопису “Wiek nowy” Казімеж Буковський, а вступ до польського видання написав колишній львівський воевода, згодом – воевода познанський, Пйотр Дунін-Борковський. Однак з огляду на вищезгадане розпорядження від 8 березня 1940 року, переклад уже не міг вийти друком. Як згадував автор: “...німці, у своїй тупості не дозволили видати ту книжку польською мовою, бо, мовляв, хоча вона дуже критична, проте таки це політична література, а полякам політичної літератури давати не можна...”³⁹.

Окреме розпорядження зобов'язувало видавців не пізніше ніж через чотири тижні після виготовлення тиражу надсилати безкоштовно обов'язковий примірник до державних бібліотек у Кракові й Варшаві, тому й нині видання, що вийшли друком у Генеральній губернії, у них представлено найповніше. Якщо тираж перевищував тисячу, треба було надсилати по одному додатковому примірнику з кожної наступної тисячі. Підлягав закону про обов'язковий примірник і кожен наступний тираж видання (виняток становили торговельні папери, формуляри, акцидентні друки). Кошти на пересилання обов'язкового примірника належало покривати друкарням⁴⁰.

Порушення встановлених приписів каралось ув'язненням і штрафами, а визначення міри покарання належало до компетенції німецького судівництва.

Отже, заснування “Українського видавництва” – вислід зусиль численного й неоднорідного емігрантського середовища в Кракові, представники якого – політики різного спрямування, журналісти, видавці, літератори, митці – виявились одноставними в прагненні створити осередок для забезпечення українського населення найнеобхіднішими виданнями – підручниками, популярною, науковою літературою, пресою тощо. Українським діячам і структурам вдалось оформити легальний статус видавництва, налагодити його матеріальну базу (дві друкарні), забезпечити кадрове наповнення майбутніх видавничих проектів, поставити систему інформування про видання і їх розповсюдження.

За час від 31 жовтня 1939 до 21 березня 1940 рр. влада прийняла розпорядження та постанови, що залишилися чинними до кінця окупації й були спрямовані на монополізацію видавничих і книготорговельних відносин, установа жорсткого контролю за друкованою продукцією й обмеження випуску окремих її видів, тим самим створюючи серйозні перешкоди на шляху формування повноцінного видавничого репертуару і їх розповсюдження серед читачів. Однак і в цих рамках “Українське видавництво” розгорнуло безпрецедентну для свого періоду роботу, залишивши в культурі цікавий і різноплановий масив видань, книжкових і пресових, що становить досі ще не освоєне джерело до історії Другої світової війни.

1. Курсантом школи був також автор видань “Українського видавництва” Ярослав Рак. Більшість її випускників влились у підпільну роботу (див.: Мечник С. Люди, роки, події: спогади. Ч. 4 / С. Мечник. – Мюнхен: Укр. вид-во, 1986. – С. 21).
2. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939–1941: історія Українського Центрального Комітету / В. Кубійович. – Чикаго, 1975. – С. 9.
3. “Українському видавництву” тут присвячено окремий розділ, де матеріал викладено на підставі власних спогадів і документів із частково збережених архівів УЦК і “Українського видавництва” (див.: “Українське видавництво” й преса. – С. 249–285).
4. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії... – С. 15.
5. Пеленський Є.-Ю. Перед двома роками / Є.-Ю. Пеленський // Краківські вісті: щоденник. – 1942. – 2 січня. – С. 3.
6. Однорічний торговельний курс у Ярославі в шкільному році 1939–40 // Ярославщина і Засяння. 1931–1947: історично-мемуарний збірник / [ред.-упоряд. М. Семчишин, співред. В. Бородач]. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1986. – С. 338.
7. Бойдуник О. На переломі / О. Бойдуник. – Париж: Націоналістичне видавництво в Європі, 1967. – С. 52.
8. Пеленський Є.-Ю. Перед двома роками / Є.-Ю. Пеленський // Краківські вісті: щоденник. – 1942. – 2 січня. – С. 3.
9. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії... – С. 64. До складу делегації, яка від українців вручала меморандум генерал-губернаторові, входили учасники наради в Коросно: Р. Сушко, В. Кубійович, С. Ваньчицький, В. Блавацький, В. Глібовицький, Є.-Ю. Пеленський, О. Бойдуник, а також німці А. Бізанц і Г. Курц, які представили українську делегацію Г. Франкові (див.: Бойдуник О. На переломі... – С. 68).
10. Кубійович В. Мені 85 / В. Кубійович. – Мюнхен: Вид-во “Молоде життя”, 1985. – С. 170.
11. Кубійович В. Мені 85. – С. 88–89; влада статуту Українського національного об'єднання не затвердила й лише влітку 1940 р. дала дозвіл на оформлення УЦК.
12. ЦДАВОВУ. – Ф. 3574, оп. 1, спр. 5, арк. 58зв.
13. Краківські вісті: щоденник. – 1940. – 7 січня.
14. Нова книга: книжковий бюлетень-цінник “Українського видавництва” в Кракові. – Краків: Укр. вид-во, 1940. – С. 3; Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії... – С. 522.
15. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії... – С. 523.
16. Там само. – С. 250.
17. Rozporządzenie o zalozeniu Urzędu Powierniczego dla Generalnego Gubernatorstwa z dnia 15. IX. 1939 // Dziennik rozporządzeń Generalnego Gubernatorstwa. – 1939. – № 6. – С. 36.
18. Пеленський Є.-Ю. Перед двома роками / Є.-Ю. Пеленський // Краківські вісті. – 1942. – С. 3.
19. Там само.

- ²⁰ Там само. Цими черенками видано відозву до громадянства, фототипічним способом надруковано буквар, далі підготовлено перші друковані книги – малий “Народний колядник”, зредагований Л. Лепким, й “Українські читанки” для II–VI класів, укладені І. Зілинським.
- ²¹ ЦДІАУ, м. Львів. – Ф. 309, оп. 1, спр. 36.
- ²² Табори біженців існували в Сяноку, Перемишлі, Ярославі, Коростенку, Ванівці. Ними опікувались українські комітети, намагаючись знайти працю для втікачів. Згодом ці табори було ліквідовано, а частину втікачів, що залишалися без роботи, відіслано до краківських таборів. У Кракові їх було чотири – зокрема, на початку еміграції в них перебували Ю. Павликовський, інж. А. Палій, дир. А. Мудрик, інж. Є. Храпливий, інж. С. Яріш, дир. С. Кузик та багато інших українських діячів, у т. ч. молодих, які з таборів скеровувалися для організації культурно-просвітної роботи в українські села.
- ²³ У Генеральній губернії існувало десять українських кооперативних союзів, з них – три передвоєнних (у Перемишлі, Ярославі, Сяноку) і сім новоутворених: Український союз кооператив у Криниць, Окружний союз кооператив у Томашеві, “Пробоем” у Грубешові (хліборобська кооперація), Союз українських кооператив у Холмі, повітовий Союз кооператив у Володаві, Підляський союз кооператив у Білій Підляській.
- ²⁴ Правничка секція діяла з 20.XI.1940, членами її були П. Савойка (заст. голови), мгр. Ничай (секретар), мгр. Л. Ребет (бібліотекар), мгр. М. Богун (організаційний референт), д-р Я. Падох, др. П. Конюх (див.: Вісник УЦК. – 1940. – Ч. 6. – С. 21).
- ²⁵ Горбовий Володимир – адвокат, діяч ОУН, з жовтня 1939 р. голова Українського комітету допомоги біженцям, у 1941 р. очолив Український національний комітет у Кракові.
- ²⁶ Держ. архів Кракова, 2-й відділ, D/Dpo-1.
- ²⁷ Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії... – С. 257.
- ²⁸ “Атенеум” у Кракові (вул. Вісльна, 1), Ігоря Шубського у Володаві, Петра Балка й спілки в Грубешові, Катерини Шиманів у Замості, Ігоря Руденського в Криниць, Неофіта Кибалюка в Любліні, “Логос” Івана Дендирица й спілки в Лежайську, “Засяння” Марії Негребецької в Перемишлі, Володимира Габрусевича в Сяноку, Володимира Лопушанського в Холмі, Ярослава Ждана в Чесанові, “Логос” у Ярославі.
- ²⁹ Керівник відділу у справах освіти і пропаганди (Abteilung für Volksaufklärung und Propaganda), водночас шеф преси д-р Макс Фрайгер дю Прель (Max Freiherr du Prel) – перед тим керував відділом преси в берлінській Reichspressestelle der NSDAP; на посаді керівника видавничих справ в уряді Генеральної губернії перебував від жовтня 1939 до липня 1940 рр. У другій половині 1940 року управління пресою зазнало реорганізації й поруч з урядом преси, що існував у структурі відділу пропаганди (Abteilung Presse in der Hauptabteilung Propaganda, згодом перейменований на Presseabteilung), 15 серпня було затверджено окремий підрозділ – Pressechef der Regierung des Generalgouvernements. Керівництво обох служб знаходилося в одних руках – найдовше в період існування Генеральної губернії їх очолював Еміль Гасснер (Emil Gassner), а головним відділом пропаганди після М. Ф. дю Преля, тобто з 1 лютого 1941 до 17 січня 1945 рр., керував Вільгельм Оленбуш (Wilhelm Ohlenbusch).
- ³⁰ 12 жовтня 1939 року Ганс Франк (Hans Frank) був призначений керівником управління в справах населення окупованої польської території, посаду генерал-губернатора обіймав від 26 жовтня 1939 до 17 січня 1945 рр..
- ³¹ Rozporządzenie o wydawaniu utworów drukarskich z dnia 26 października 1939 r. // Prawo Generalnego Gubernatorstwa w układzie rzeczowym z objaśnieniami i szczegółowym skorowidzem. – Kraków, 1941. – Док. В 730.
- ³² Drugie postanowienie wykonawcze do rozporządzenia z dnia 26 października 1939 r. o wydawaniu utworów drukarskich. Z dnia 5 września 1940 roku // Prawo GG... – Док. В 732.
- ³³ Rozporządzenie o wydawictwach w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 31 października 1939 r. // Prawo GG... – Док. В 745.
- ³⁴ Drugie rozporządzenie o wydawictwach w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 31 października 1939 r. // Prawo GG... – Док. В 746.
- ³⁵ Pierwsze postanowienie wykonawcze do rozporządzenia z dnia 26 października 1939 r. o wydawaniu utworów drukarskich. Z dnia 20 marca 1940 r. // Prawo GG... – Док. В 731.
- ³⁶ Trzecie postanowienie wykonawcze do rozporządzenia z dnia 26 października 1939 r. o wydawaniu utworów drukarskich. Z dnia 24 października 1940 r. // Prawo GG... – Док. В 733.
- ³⁷ Pierwsze postanowienie wykonawcze do rozporządzenia z dnia 8 marca 1940 r. o działalności kulturalnej w Generalnym Gubernatorstwie. Z dnia 5 lipca 1940 r. // Prawo GG... – Док. В 701.
- ³⁸ Czwarte postanowienie wykonawcze do rozporządzenia z dnia 26 października 1939 r. o wydawaniu utworów drukarskich. Z dnia 24 października 1940 r. – Prawo GG... – Док. В 734.

- ³⁹ Кедрин І. Життя – Події – Люди : спомин і коментарі / І. Кедрин. – Нью Йорк : Вид. кооператива “Червона калина”, 1976. – С. 169–170.
- ⁴⁰ Rozporządzenie o dostarczaniu egzemplarzy obowiązkowych do bibliotek państwowych Krakau i Warschau. Z dniem 1 września 1940 r. – Prawo GG... – Док. В 795.

In my article I examine the prehistory of the largest Ukrainian publishing house of the II World War period and its definition phase, which coincided in time with a crucial moment in world and Ukrainian history. During this phase newly arrived émigrés managed to achieve a legal agreement with authorities about founding a publishing enterprise, to overcome bureaucratic obstacles, to solve financial issues, to organize the equipment, and to consolidate publishing and media staff to provide the release of books and periodicals for more than half a million Ukrainian population of the General Government.

Key words: II World War, publishing process, censorship, General Government, Ukrainian émigrés in Poland, Organization of Ukrainian Nationalists.

УДК 94(477)“1939/1945”:285.9

ББК 63.3(0)62(2 Укр):86.372

Микола МИХАЙЛУЦА, Тарас ВІНЦКОВСЬКИЙ

УКРАЇНСЬКЕ ПРАВОСЛАВ'Я В УМОВАХ РЕЛІГІЙНОЇ УНІФІКАЦІЇ В “ТРАНСІСТРІЇ” 1941–1944 рр.: ІСТОРИКО-ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Автори статті через аналіз документів переважно румунського походження, що зберігаються в архівосховищах України (ДАМО, ДАОО, ДАВО) та Румунії (АНВ), характеризують політику румунського “християнського місіонерства” в “Трансїстрії”, здійснюють обрис етноконфесійної ситуації, доводять румунську антиукраїнськість на прикладах заборони українського православ'я тощо.

Ключові слова: “Трансїстрія”, УАПЦ, Румунська православна місія, уніфікація, етнорелігійна ситуація, окупаційна політика.

Поза сумнівом, дискурс довкола історико-релігійної проблематики в сучасній науковій літературі залишається актуальним. Поява останнім часом у вітчизняній історіографії нових підходів до вивчення конфесійного життя в Україні ХХ ст., трактування духовно-релігійного минулого як низки трансформацій та взаємовпливів, зростання цікавості до недосліджених і альтернативних джерел активізували малодосліджені тематики історії національної Православної церкви в роки Другої світової війни. Це праці провідних українських істориків – В.Пашенка, О.Лисенка, Ю.Волошина, В.Гордієнка, І.Грідіної, Н.Стоколос та інших. Широка джерельна база, незаангажований аналіз окупаційної політики у сфері релігійних культів дали можливість В.Пашенку¹ одним із перших розкрити проблему становлення національних православних конфесій. Ю.Волошин² досліджував динаміку політики нацистів щодо українського автокефального церковного руху в Центральній Україні. Проаналізував політику німецьких окупантів по відношенню до православ'я й виділив певні особливості в релігійній політиці румунських властей у своїх працях О.Лисенко³. У розвідках В.Гордієнка⁴ подається аналіз політичних, ідеологічних та соціальних факторів, що впливали на ставлення окупантів до Православної церкви в Україні. Модерновий підхід реалізовано в дисертаційному дослідженні І.Грідіної⁵, яка об'єктом свого дослідження обрала віруючу людину, з її соціально-психологічною складовою та розмаїттям проявів. Важливі методологічні підходи реалізує Н.Стоколос у дослідженні релігійно-церковних трансформацій в Україні під час Другої світової війни, канонічно-юрисдикційного статусу Православної церкви в Україні в 1939–1944 рр., конфесійної політики німецької окупаційної влади, міжконфесійного, внутрішнього конфлікту й розколу в Українському православ'ї тощо⁶. Окремі нариси окресленої теми знаходили відбиток і в працях одного з авторів цієї статті⁷.

Проте малодослідженою сторінкою в історії владно-конфесійних відносин сьогодні залишається етноконфесійна ситуація в окупованих румунами українських землях між Дністром і Південним Бугом (губернаторство “Трансністрія”) та, зокрема, ставлення до Української автокефальної православної церкви румунської окупаційної влади. Виклики минулого ставлять перед нами певні дослідницькі завдання, а саме – через аналіз джерел і характеристику політики румунського “християнського місіонерства” в “Трансністрії” здійснити обрис етноконфесійної ситуації, довести румунську антиукраїнськість на прикладах заборони УАПЦ і цькування її прихильників, ігнорування релігійних потреб українських парафій і духовенства, з’ясувати роль священнослужителів у протистоянні місцевого населення румунській окупаційній владі тощо.

Документальною базою статті в першу чергу слугували використані вперше джерела румунського походження, що перебувають на збереженні в архівосховищах України (ДАМО, ДАОО, ДАВО) та Румунії (ANB).

Значний археографічний пласт, який надає цілком реальні можливості перспективного й глибокого дослідження румунської політики на окупованих землях Буго-Дністровського межиріччя в 1941–1944 рр. зосереджений у сховищах Державного архіву Миколаївської області (ДАМО). Оскільки адміністративно до складу утвореного румунами “губернаторства Трансністрія” увійшла територія Голтського (м. Голта, нині – м. Первомайськ Миколаївської області) та Очаківського повітів, то саме тут знаходимо низку документів із фонду “Церковних організацій протоієрея Голтського повіту” (Ф. Р-2704, 1942–1944 рр.). Різноманітні записки старост релігійних громад, рапорти на ім’я благочинних повітів, “прошення” від колишніх представників місцевого духовенства (священиків, псаломщиків) про надання пастирського місця в парафіях відображають картину активізації національно-релігійного життя на Півдні України (Ф. Р-2704, оп. 1 с., спр. 2, 4, 7, 9, 10). Матеріали фонду репрезентують різноманітні сторони економічного, соціального, повсякденно-побутового життя православного кліру в глибинці “Трансністрії”: циркуляри Румунської православної місії (далі – РПМ), списки служителів культу, які працювали в її складі, листування субпротоієрейств із питань ведення релігійної пропаганди серед населення, інформація про різноманітні християнські конфесії (католиків, протестантів) та релігійні секти (євангелістів, баптистів, штундистів, старообрядців). Певні статистичні дані надають можливість окреслити обриси етноконфесійної карти регіону (спр. 12, 16).

Цікаві документи (листування, звіти, відомості та розпорядчі документи – постанови, декрети, обіжники) губернаторства, румунських районних та сільських органів влади про організацію відбудови, реставрації та відкриття православних культових споруд у містах і селах “Трансністрії” зібрано у фондах “Префектура Очаківського повіту” (Ф. Р-1028, 1941–1942 рр.) та “Префектура Голтського повіту” (Ф. Р-2178, 1941–1944 рр.), фондах “претур” Александрфельдського, Варварівського, Доманівського та Кривоозерського районів (Фф. Р-1588, Р-1591, Р-2418, Р-2689) та сільських “примарій” названих районів (Фф. Р-1605, Р-2179, Р-2402, Р-2610, Р-2638 та ін.).

Одеський період діяльності (з жовтня 1942 р. до початку 1944 р.) “Румунської православної місії в Трансністрії” (Misiunea Ortodoxă Română în Transnistria), хоч і з певними хронологічними прогалинами, через те що частина документів була вивезена або знищена румунськими окупантами ще в роки війни під час відступу, розкривають документи Державного архіву Одеської області (ДАОО). Неабияке значення для вивчення історії церковно-релігійного життя в “Трансністрії” має фонд “Румунська православна місія” (Ф. Р-2270, 1942–1943 рр.). Переважно, це інструкції та циркуляри РПМ, доповідні записки, звіти духовенства про діяльність церковних організацій, статистика, листування служителів церков районних протопопій з адміністративними установами (спр. 1–3, 6, 67), відомості про грошові винагороди штату місії (17 справ), про особовий склад служителів місії, Одеської духовної семінарії, списки релігійних сект тощо. Украй бідний за кількістю справ, але інформаційно насичений фонд Р-7514, який містить рапорти священиків про проведені церковні служби.

У фонді Р-7525 зберігається повідомлення регіонального інспекторату поліції міста Ізмаїл про діяльність українських священників та їхню роль в українському самостійницькому русі на території “Трансністрії”. Документ датується 15 листопада 1942 р., отже, часом, коли в румунсько-німецькій окупаційній зоні оунівці відновили підпільну мережу після арештів осені 1941 року. Шеф регіональної служби безпеки зазначав, що система пропаганди з боку бандерівців у “Трансністрії” поставлена на нову основу. А українські священники мають відігравати роль інформаторів про настрої в середовищі українського суспільства⁸. Румунська поліція відзначала, що священники мали перевагу перед іншими бандерівськими агітаторами за рахунок більш високої культури спілкування, відтак більшого впливу на молодь. Ще однією перевагою було те, що вони, маючи близький та постійний контакт з місцевим населенням, могли під виглядом здійснення церковних ритуалів, збуджувати національну самосвідомість, реалізовувати націоналістичну пропаганду. Повідомлялося, що церковна діяльність, можливо, була прикриттям для легшого переміщення по території України, переїжджаючи з однієї окупаційної зони до іншої⁹.

Значний блок автентичних документів Державного архіву Вінницької області (ДАВО) дає можливість цілісно вивчити історію православ’я в усіх трансністрійських повітах, окупованих румунами, а також отримати етноконфесійні матеріали задля здійснення порівняльного аналізу й визначення специфічних рис релігійної політики румунської окупаційної влади в окремо взятих регіонах губернаторства. Джерельна база фондів Могилів-Подільської (Ф. Р-2966, оп. 1–2, 1941–1944 рр.), Тульчинської (Ф. Р-2888, оп. 1, 1941–1943 рр.) та Ямпільської (Жугастрівської) (Ф. Р-2988, оп. 1, 1941–1943 рр.) повітових управ дозволяє науково осмислити й простежити основні напрямки реалізації політики румунського християнського місіонерства в поліконфесійному південно-західному подільському регіоні. Накази, розпорядження цивільного губернатора “Трансністрії” професора Г.Алексяну та його кабінету, листування, статистичні дані, списки й таблиці стосовно релігійної пропаганди та розповсюдження румунських видань релігійної тематики, інформація про національно-конфесійний склад повітів, донесення повітових жандармських легіонів про неблагонадійність і морально-політичний стан віруючого населення та інше можуть стати емпіричною основою для написання низки сюжетів зазначеної теми.

Якщо на початку війни йшлося про обіцянки щодо надання права населенню на відправлення культу рідною мовою, то з часом уже наголошувалося на “рехристиянізації” та вихованні населення в румунському християнському дусі, а ще далі – реалізовувалася програма повного церковно-релігійного підпорядкування місцевого кліру та віруючих Румунській Патріархії і Синоду. Про існування осередків українських церков взагалі не йшлося. Навіть тоді, коли німці, на перших порах, дивилися крізь пальці на спроби українських сил відродити свою національну церкву в західних та центральних українських областях, румуни виступали проти утворення й існування в “Трансністрії” українських церков. В одному з письмових урядових обіжників, направлених у повіти (у даному випадку маємо документ, який було отримано префектурою Голти) і датованому 15 лютого 1942 р. та адресованому безпосередньо префектам, містилися “важливі інструкції”, в яких зверталась увага на те, що керівництво на місцях має рішуче діяти проти “будь-якої національної української тенденції”¹⁰. Як маршал І.Антонеску наказував висилати з губернаторства “українських шовіністів” та всіх, хто якимось чином підтримує український націоналізм¹¹, так і губернатор Г.Алексяну продовжував ту саму політику, спрямовану проти українськості місцевих церков та парафій. 4 березня 1942 р. він видав таємне розпорядження префектам про ліквідацію будь-якої діяльності, навіть культурної, яка б тяжіла до відродження незалежної України¹². Результатом такої релігійної політики, що виходила з далекоглядних анексіоністських планів Румунії на ці землі, мав стати перехід українського населення, як і інших народів, що населяли губернаторство, під омофор Румунської православної церкви. Подібна моноцерковність була б ідеальним результатом для обслуговуючої режим маршала Антонеску духовної інституції. Однак такі підходи не знаходили значної кількості прихильників серед місцевого духовенства й особливо серед інших віруючих верств, які не сприймали місіонерства румунського зразка.

Неоднозначним було ставлення РПМ до священників виразно українського спрямування – представників Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Представники цієї церкви підпадали під жорсткий тиск як з боку парафіяльних священників інших конфесій, так і з боку адміністрації РПМ. Збільшення кількості парафій українських автокефалістів та їхнього впливу на населення обурювало прихильників румунізації й проявлялося в доносах, скаргах та листах до повітових релігійних чиновників. Прикладом міжконфесійної боротьби є лист протоієрея Кіндрата Мощенка на ім'я благочинного Голтського повіту о. Іоанна від 11 липня 1942 року¹³. Серед іншого, в ньому висловлюється застереження стосовно організації священниками М.Климентієвим та П.Величком приходів УАПЦ у селах Секретарка, Ольвіополь та інших. У таких випадках розгляд справ “липківців” перебував винятково в компетенції Священного Синоду Румунської православної церкви. До того ж і спецслужби окупаційної влади здійснювали контроль над морально-релігійним станом населення “Трансністрії” і вдавалися до запобіжних заходів проти розповсюдження українського іредентизму та незалежності (“independența Ucrainei”, “manifesta sentimentul lor național”) у будь-якому вигляді. Так, серед документів та агентурної інформації, яка надходила до Ямпільського жандармського легіону протягом 1941–1943 рр., знаходимо підтвердження сказаного стосовно українських священників згаданого повіту – Іонікія Брицького, Івана Волощука, Василя Корнійка¹⁴.

Така зблідла конфесійна палітра в “Трансністрії” була наслідком комплексного політичного курсу Бухареста, який прагнув до абсолютної уніфікації в усіх сферах суспільної життєдіяльності й, зокрема, у релігійній царині як у межах усього губернаторства, так і відповідно до цілковитого унормування з “Țară” (Румунською державою).

Подібні факти не залишалися поза увагою української самостійницької преси, яка виходила, звичайно ж, у глибокому підпіллі. Передусім жорсткій критиці ідеї румунського “післанництва”, методи “поширення православного християнства” в “Трансністрії” піддавав часопис “Ідея і чин” (її видавав провід ОУН С-Д). Самостійники-державники писали, що румуни вважають своїм “найбільшим досягненням” повне викорінення в Трансністрії “липківщини або самосвятів” та створення “єдиної святої православної церкви”, надіславши задля цього “в українські землі так звану “Православну місію”, що охоплює кілька сот румунських ченців та «місіонерів» під проводом україножера “отця” Скрібана, ці «місіонери» ведуть скандальне життя, а при тому, биттям та іншими засобами фізичного насильства, змушують українців ходити до церкви, хрестити дітей і т. п.”¹⁵.

У першому кварталі 1942 р. значно активізувалася діяльність місії. Церковні чиновники на місцях провели інспекції та обстеження майже кожної парафії та церковної громади. Усі процеси, що відбувалися в повітах, населених переважно українцями, проаналізовані у звіті архімандрита Антіма (Ніки)¹⁶. Румунська церковна адміністрація зазначала, що українське населення в Балтському, Березівському, Голтському, Могилівському, Тульчинському та Ямпільському повітах із релігійної точки зору можна поділити на кілька категорій: перша – ревні прибічники дійсної віри, люди похилого віку; друга – байдужі, які не цікавляться релігією зовсім, і, нарешті, треті – вороги релігії, безбожники, атеїсти та пособники комуністів. Незважаючи на те, що молодь дуже далека від проблем віри, все ж переважна більшість українців тяжіють до релігії.

Попри свідчення румунських релігійних чиновників, що українці є дуже релігійними й з повагою ставляться до Церкви, все ж їх тенденційність й українофобія рельєфно проступали в реальних кроках влади, особливо коли йдеться про забезпечення українських парафій кадрами духовенства.

Незважаючи на те, що в березні 1942 р. кількість церковнослужителів у приходах збільшилася до 285¹⁷ (203 священники, 15 дияконів та 67 канторів), все ж більшість повітів, особливо українських, залишалися без духовних поводитирів. А якщо взяти до уваги той факт, що із 607 парафій, які існували в “Трансністрії”, лише 62 були населені румунами (тобто молдаванами), 98 були змішаними і 477 населяли українці, росіяни та болгари¹⁸, то спостерігаємо різку кадрову священницьку диспропорцію не на користь слов'янського населення.

Національна і релігійна палітра спостерігається за статистичними даними Фонду “Протоієрея Голтського повіту за 1942–1943 рр.” та ілюструє явну перевагу українців, що підтверджує таблиця, укладена на прикладі Врадіївського району¹⁹:

Населені пункти	Наявність			Національна приналежність
	церковної споруди	дворів	душ	
Врадіївка-В і 6 присілків	Церква св. Прасков'ї відкр. у вересні 1942 р.	1268	4811	3394 укр., 466 молд., 2 нім.
Врадіївка-А і хут. Григорівка	Церква знищена більшовиками	911	3005	2758 укр., 246 рум., 31 нім.
Колендове і 11 присілків	Церква св. мученика Димитрія	635	2596	укр. і рум. (молд.)
Березки	Церква зруйнована у 1926 р., богослужіння відбувались у клубі	454	1712 (родин)	1693 укр., 19 молд.
Новопавлівка і 16 присілків	Церква відкр. у 1782 р.	769	5036	40 родин рум., решта – укр.
Іванівка і 10 присілків	Церква Іоанна Богослова	837	3882	укр. і 10 родин молд.
Новоолексіївка і 5 присілків	Церква св. Мойсея, відкр. у жовтні 1942 р.	533	2243	укр. і рум. (молд.)

Однак українофобські настрої румунів відчувалися в повітах “Трансністрії”, де компактно проживали українці: там катастрофічно не вистачало людей духовного звання або їх взагалі не було. На весь Голтський повіт нараховувалося 8 священнослужителів, семеро з яких – прибульці з “Țară”, і всі вони зосереджувалися в Любашівській волості²⁰. В Овідіопольському повіті була така ж кількість кліру (7 священників та один кантор), в Очаківському – 6, у Березівському – лише 4²¹. Не на користь українства склалась ситуація у Веселінівській волості Березівського повіту, де один священник обслуговував 50 сіл²². Бракувало кліриків і в Савранській волості Балтського повіту: там на 25 тис. мешканців припадало всього 4 священники²³. За нашими підрахунками, у двох волостях Голтського повіту, Любашівській та Кривоозерській, на 55 тис. православних прихожан припадало лише 15 священників та 8 канторів²⁴.

Натомість парафії з молдавським населенням були забезпечені священниками повністю. Так, лише у трьох повітах, де мешкало молдавське населення, – Тираспольському, Дубоссарському та Рибницькому – нараховувалося 103 представники духовенства, це майже третина від усієї кількості служителів культу в 13 провінціях губернаторства “Трансністрія”.

Матеріали Державного архіву Румунії (м. Бухарест) підтверджують висловлені вище міркування про активне використання українськими самостійниками священнослужителів для власних цілей. Деталізуючи занепокоєння румунських спецслужб, зазначимо, що в повідомленні мова йшла про такі тенденції: у межах “Трансністрії” у 1942 р. з'явилася значна кількість духовних осіб, у тому числі іконописців, що представляли або УАПЦ, або РПЦ (прихильників патріарха Тихона). Завдяки здійсненню ритуалів хрещення, весілля, сватання тощо, вони обговорювали політичні питання, вихваляли минуле України²⁵, чим викликали негативну реакцію румунської адміністрації.

Таким чином, можна стверджувати, що джерельна база, представлена українськими і румунськими архівами, дає підстави активно досліджувати стан українського православ'я в умовах румунської окупації Західної України впродовж 1941–1944 рр. Головним чином, у документах можна відшукати інформацію, яка репрезентує політику румунської адміністрації в церковній сфері. Емпірична основа дозволяє зробити висновки про намагання уніфікувати православне життя до румунського взірця. При цьому румунська держава використовувала жорсткі методи тиску, репресій, ідеологічної обробки та націоналістичної пропаганди. Опрацьовані нами документи свідчать про певні досягнення для румунської окупаційної політики в даній царині. Заслуговує на увагу підтверджена документами теза про залучення священнослужителів до співпраці з українським самостійницьким рухом у “Трансїстрії”. Отже, загалом маловідомі джерела румунського походження сприяють подальшому вивченню різноманітних аспектів окупаційної політики в Україні під час Другої світової війни.

1. Пашенко В. О. Православ'я в новітній історії України / В. О. Пашенко. – Полтава : [б. в.], 1997. – Ч. 1. – 357 с.
2. Волошин Ю. В. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.) / Ю. В. Волошин. – Полтава : [б. в.], 1997. – 126 с.
3. Лисенко О. Є. До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни / О. Є. Лисенко // УІЖ. – 1995. – № 3. – С. 73–81; Його ж. Християнство в умовах Другої світової війни (історіософська ретроспектива) // Друга світова війна і Україна : матеріали наук. конф. (27–28 квітня 1995 р.). – К. : НАН України, Ін-т історії України, 1996. – С. 192–194; Його ж. Діяльність духовенства та релігійних громад України по зміцненню обороноздатності СРСР у роки Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. праць / відп. ред. В. А. Смолій. – Ін-т історії України НАН України, 1998. – Вип. 2 – С. 120–148; Його ж. Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр. – К. : НАН України, Ін-т історії НАН України, 1998. – 403 с.; Його ж. Друга світова війна і доля українських церков // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – Вип. 4. – С. 101–108 та ін.
4. Гордієнко В. В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні / В. В. Гордієнко // УІЖ. – 1998. – № 3. – С. 107–119; Його ж. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Гордієнко В. В. ; Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : [б. в.], 1999. – 18 с.
5. Грідіна І. М. Православна церква в Україні під час II світової війни 1939–1945 рр.: людський вимір : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / І. М. Грідіна ; Донецький національний ун-т. – Донецьк : [б. в.], 2001. – 20 с.
6. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) / Н. Г. Стоколос. – Рівне : РІС КСУ – “Ліста-М”, 2003. – 480 с.
7. Михайлуца М. І. Релігійна політика румунської окупаційної влади у Південній Бессарабії і Трансїстрії (кінець 1930-х – 1944 рр.) / М. І. Михайлуца. – Одеса : Optimum, 2006. – 237 с.; Його ж. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945). – Одеса : ВМВ, 2008. – 392 с.
8. ДАОО. – Ф. Р-7525, оп. 1, спр. 71, арк. 7.
9. Там само.
10. ДАМО. – Ф. Р-2178 сч, оп. 1с, спр. 2, арк. 21.
11. Там само. – Спр. 31, арк. 6.
12. Див.: Там само. – Ф. Р-2358 сч, оп. 1с, спр. 10.
13. Там само. – Ф. Р-2178, оп. 1, спр. 7, арк. 16.
14. ДАВО. – Ф. Р-2988, оп. 3, спр. 75, арк. 1, 23, 141, 156, 174, 207, 209.
15. Ідея і чин. – 1943. – № 4. – С. 27.
16. Transnistria creștina. – București. – 1943. – № 8. – Р. 50–61.
17. Ibid. – Р. 30, 48.
18. Solovei R. Activitatea Guvernamentului Transnistriei... / R. Solovei. – Р. 117.
19. Укладено за матеріалами ДАМО. – Ф. Р-2704, оп. 1, спр. 16, арк. 1–10.
20. ДАМО. – Ф. Р-2704, оп. 1, спр. 9, арк. 32–33, 49, 51.
21. Transnistria creștina. – București. – 1943. – № 8. – Р. 48.
22. Ibid. – Р. 30.

²³ Ibid. – Р. 55.

²⁴ ДАМО. – Ф. 2704, оп. 1, спр. 16, арк. 1–17.

²⁵ АНВ (Державний архів Румунії). – Ф. Генеральний інспекторат жандармерії Румунії, оп. 1, спр. 60/1942, арк. 1–10.

The authors of the article through the analysis of documents of the mainly Romanian origin, which are kept in archive depositories of Ukraine (DAMO, DAOO, DAVO) and Romania (ANB) give description to the policy of Romanian “christian missionary work” in “Transnistria”, carry out the outline of etnokongfessional situation, lead to Romanian antiukrainian policy on the examples of prohibition of Ukrainian orthodoxy and others like that.

Key words: “Transnistria”, UAPC, Romanian orthodox mission, standardization, etnoreligious situation, occupation policy.

УДК 930.1+282/288(477)

ББК 63.3(4 Укр) 624

Роман КЛЮНЬ

СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ТА УТИСКИ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА РАДЯНСЬКОЮ РЕПРЕСИВНО-КАРАЛЬНОЮ СИСТЕМОЮ В 1944–1946 РР.

У статті проаналізовано розвиток і здобутки сучасної української історіографії у вивченні переслідувань та утисків греко-католицького духовенства радянською репресивно-каральною системою в 1944–1946 рр., а також розкрито внесок українських істориків у справі реабілітації арештованих священників.

Ключові слова: УГКЦ, релігійно-церковна політика, сучасна українська історіографія, мартирологія, реабілітація, священники.

Ураховуючи надзвичайно важливу роль релігії та церкви в житті сільського населення західних областей України, радянська влада відразу ж після повторного приходу сюди повела лінію на повне підпорядкування цієї сфери духовного життя регіону своїй політиці. Ця лінія була складовою курсу більшовицького партійно-державного керівництва, спрямованого на встановлення тотального світоглядного контролю над населенням областей Західної України та цілковите знищення непідвладних йому конфесійних формувань.

Почалися відразу ж масові арешти греко-католицького духовенства, переслідування й знищення. Радянським керівництвом розпочалася підготовка до знищення УГКЦ – національно-духовного провідника українського народу.

Історія церкви в Україні являє собою досить значний пласт історичних фактів і подій. І ми маємо наразі велику кількість публікацій і досліджень у цьому напрямі. При цьому історики вивчають найрізноманітніші аспекти: політичні, економічні, соціальні, національно-культурні, в яких висвітлюється роль церкви у розвитку суспільства і держави. Немало місця в цих роботах відводиться й діяльності окремих особистостей, їх участі у вирішенні певних суспільно-політичних проблем. Разом із тим це досить непросте завдання – написання суто біографічного нарису – може не дати відповіді на поставлене автором питання. Тому досліднику необхідно аналізувати діяльність певної особи через призму не тільки існуючих у суспільстві проблем, але й через її особисті прагнення. У цьому відношенні цілком справедливо зауважує І. Власовський: “... в тому, що називається «судом історії» над окремими особами, треба завжди бути дуже обережним, приймаючи під увагу всі, безумовно, знані й здогадані, на певних підставах, обставини, при яких доводи чьось тій чи іншій особі діяти”¹.

Виходячи з вищевикладеного, маємо на меті в даній статті проаналізувати стан сучасної української історіографії про переслідування та утиски греко-католицького духовенства радянською репресивно-каральною системою в 1944–1946 рр.

У радянський період дослідники не звертали увагу на постать священників, які були репресовані й переслідувані. На думку дослідника з Житомира Б.Кругляка, “церква вважалась лише як розсадник опіуму для народу, а постать священника подавалась у негативному світлі”².

Серед перших праць, в яких висвітлювалася дана проблематика, слід назвати “Сталінізм і Українська греко-католицька церква”³, В.Гордієнка та П.Арсенича “Греко-католицькі священники в національних змаганнях українців Галичини”⁴.

Протягом 90-х років ХХ ст. в Україні відбулося декілька конференцій про визначних представників УГКЦ. Пам’яті Й.Сліпого було присвячено конференцію 1992 року, яка вийшла окремим збірником під назвою “Пам’яті Патріарха Йосифа Сліпого”⁵, редакційна колегія: о. Іван Музичка – керівник, Еммануїл Мисько – відповідальний за випуск, Володимир Бадяк – упорядник. У збірнику вміщено матеріали наукової конференції, присвяченої перенесенню тлінних останків Патріарха Й.Сліпого з Риму до Львова (27 серпня 1992 р.). Конференція відбулася в Політехнічному інституті (нині Державний університет “Львівська Політехніка” 28 серпня 1992 р., учасники якої обнародували багато фактів із життя Блаженнішого, висловили низку теоретичних міркувань, що викличуть зацікавлення під час прочитання цього збірника. У ній розміщена цікава стаття О.Мишанича “Митрополит Йосиф Сліпий за матеріалами судових справ 1945–1946 і 1958–1959 рр.”⁶. На думку автора, “після реабілітації у 1991 році митрополита Й.Сліпого став можливим доступ до його двох судових справ, що зберігаються в архіві Служби Безпеки України (№68069, №63258)”. Тому О.Мишанич у своєму дослідженні взяв за основу саме ці дві судові справи і частково їх надрукував зі своїми коментарями. Як зазначає автор, “митрополита Й.Сліпого заарештовано органами внутрішніх справ СРСР у Львові 11 квітня 1945 р., після чого 29 травня – 3 червня 1946 р. 3-го червня оголошено вирок: для митрополита Сліпого – вісім років виправно-трудова таборів, три роки позбавлення прав і конфіскація майна. Вся судова справа 1945–1946 рр. обіймає сім томів – близько 3-х тисяч сторінок. Це тяжкий матеріал, – продовжує автор, – який сьогодні нелегко читати, бо на кожній сторінці видно упередженість і заздалегідь підготовлене рішення – компрометація і ліквідація УГКЦ в Західній Україні”⁷. Також дослідник висвітлив на сторінках своєї статті зміст монументальної праці Й.Сліпого “Історія Вселенської церкви на Україні”, яка була ще не надрукована, яку не дозволяли друкувати радянська атеїстична держава. Автор також подає ті сфальшовані свідчення проти митрополита, які писались за розписаним сценарієм, зокрема наведено обвинувачення Григорія Хомишина, який на допиті дав, не відомо яким чином добуто, таке потрібне свідчення. Автор робить висновок, що всі інші звинувачення Й.Сліпого у 1945–1946 рр. мали загальний характер, фабрикувалися за стереотипною радянською системою в 30-х рр.⁸

Підсумовуючи щодо збірника, слід наголосити на недостатній кількості фахових науковців на конференції. Також мало уваги приділено періоду бурхливих подій 1939–1946 рр. Тому в збірнику недостатньо саме наукового аналізу цього періоду.

Протягом десяти років у місті Рогатин відбулося ряд конференцій, присвячених різним проблемам історії України, історії краю, а також релігійному життю минулого століття. Варто відзначити першу конференцію, а також виступи учасників⁹. Нас зацікавлять дві статті: Б.Лемішко “Отець Денис Теліщук (епізоди із політичного життя)”¹⁰ та П.Арсенича “Культурно-громадська діяльність греко-католицьких священників другої половини ХІХ та початку ХХ ст.”¹¹. Перший розкриває цікаві сторінки з життя о. Дениса Теліщука, а саме акцентує увагу на його національному патріотизмі. Розкриваються його погляди на політичну ситуацію в краї з початком Другої світової війни, а також його роль у національно-визвольній боротьбі 40-х років. Говориться, що “після 30-го червня 1941 року о. Дениса Теліщука обирають головою Українського уряду в м. Рогатині. Він вітає акт відновлення Української Державності”. Теліщук приєднується до боротьби за примирення двох гілок ОУН, ОУН (А.Мельника) і ОУН (С.Бандери), сприяючи організації УПА. Особливе місце в запропонованому дослідженні приділено його життю з другим приходом Радянської влади на Західну Україну й початком переслідування та утисків священників, серед яких був о. Денис Теліщук. “У кінці 1944 р. і на початку 1945 р., – говорить автор, – о. декан Теліщук був заарештований більшовиками і засуджений в Станіславі на 10 років”¹².

Інший дослідник висвітлює свою тему вперше на основі вивчення архівних джерел та публікацій, що в радянський час замовчувалися. На думку автора, “багато священників брали участь у громадсько-культурному житті, зазнавали переслідувань з боку австрійської (І.Попель), царської (І.Ратич), польської (Глібовицький) влад. Але найбільше зазнали репресій священники від світської влади за те, що не хотіли зрадити своїх традицій і не перейшли на російське православ’я”. Автор також наводить список заарештованих єпископів у 1945–1946 рр., до яких відносить Станіславського єпископа Г.Хомишина та його помічника І.Лятишевського, священника С.Баслядинського (с. Черче), І.Готру (с. Руда), М.Петрива (с. Підкамін), І.Ратича та багато інших¹³. Такі самі судження про переслідування й утиски священників у досліджуваній нами період висловлюють автори Ю.Кучабський, М.Поташ та інші¹⁴.

Дослідник В.Лаба у книзі¹⁵ подав спогади та окремі статті В.Кармазина (1899–1993), який у 1936–1944 роках був парохом міста Поморяни на Львівщині. Розповідається про переслідування в 1943–1944 рр. і його вимушену поїздку в 1950 р. до Америки.

І.Петрів, досліджуючи життя та діяльність Йосифа Сліпого¹⁶, найбільшу увагу звернув на початок його переслідування та заарештування до тюрми. Насамперед відмічається той факт, що “11 квітня 1945 р. радянські карні органи приступили до планової фізичної розправи над віруючим УГКЦ і її духовенства. Так почалася драматична вісімнадцятирічна одиссея Владика Йосифа, заарештованого за наказом Сталіна, який на той час зумів примиритися з Московським патріархом”. Дослідник зазначає, на основі якого параграфа судили митрополита Йосифа Сліпого, і відмічає, що “в той час у в’язницях і таборах, каторжних робіт можна було зустріти чимало духовних осіб, засуджених по статті 541 а Карного кодексу УРСР”¹⁷.

“Преосвященний Владика Кир Павло Василик” В.Гука¹⁸ – це книга про одного з найвизначніших сучасних діячів в історії нашої церкви, багатолітнього політв’язня московського ГУЛАГу, преосвященного Владика Кир Павла Василика. Автор розповідає про неоціненний внесок у справу легалізації до утвердження УГКЦ, важкі часи підпілля, боротьбу за підняття нашої церкви до гідності Патріаршої, участь у правозахисному та екуменічному русі. Розкриває дослідник процес переслідування та його перше ув’язнення 1947 року. В іншому своєму дослідженні В.Гук розглядає життєві шляхи близько 400 людей, які відігравали велику роль в історії УГКЦ, більша частина з яких була переслідувана й ув’язнена або страчена за любов до своєї Церкви і до своєї Батьківщини¹⁹.

Неодмінно вагому лепту в дослідженні утисків та переслідувань ієрархії радянським режимом уніс П.Мельничук у своєму дослідженні “Владика Григорій Хомишин. Патріот – місіонер – мученик”²⁰. Спочатку ця книга вийшла друком за кордоном²¹. У дослідженні описується арешт Григорія Хомишина, який, на думку автора, відбувся ще 1939 р., але відразу його було відпущено додому. Другий арешт припав на другий прихід радянської влади. Також у книзі надруковано документи з кримінальної справи єпископів Григорія Хомишина та Івана Лятишевського. Як зазначає автор, ця архівна кримінальна справа складається з двох томів, в яких на семистах двадцятьох чотирьох аркушах можна знайти все: біль, надії, відчай, суворий, навіть жорстокий самоприсуд, лицемірство тодішнього законодавства і його слуг та багато іншого²². У книзі дуже докладно подано життєпис Владика Григорія від його юних літ до мученицької смерті в радянській тюрмі.

Вартісною науковою розвідкою є дослідження А.Кушніра²³. Андрій Кушнір, автор цих спогадів, колишній учасник визвольних змагань, кур’єр-зв’язковий УПА, а пізніше – учень Малої Семінарії у Львові, учитель, делегат 1-го та 2-го з’їздів НРУ, організатор осередку Всеукраїнського об’єднання ветеранів Другої світової війни в Рудно. У спогадах розповідається про дитячі, юнацькі та зрілі роки отця Антона Будзана. Як зазначено у спогадах, він був серед тих, які за дорученням Митрополита Андрея Шептицького піклувалися про безпеку євреїв, що переховувалися від фашистського геноциду на території Святоюрської гори. Йому належить шана за неоцінену допомогу тим, кому не пощастило дістатися на Захід в американську окупаційну зону Німеччини. Також автором відмічається, що в найстрашніші часи більшовицької сваволі отець Будзан не перейшов до РПЦ²⁴. Слід зазначити, що спогади про Будзана ввійшли в альманах “Львівська Богословська Духовна Академія”.

Н. Пікулин та Л. Сеник у своїй книжці на основі документальних матеріалів розповідають про життя та діяльність Климентія Шептицького – подвижника та ісповідника християнської віри, архімандрита оо. Студитів. Книжка складається із двох частин. Поділена вона за авторством, а ще важливіше – за специфічною тематикою. У першій частині розповідається про рід Шептицьких, у другій – про час його зрілості, монаршого подвигу в монастирі в Умані. Зокрема відзначаються погляди Климентія Шептицького на дві жорстокі системи – німецьку і радянську, остання переслідувала його в період свого другого приходу на Західну Україну і, ув'язнивши його, як і майже всіх священників, забрала життя в одній із тюрем в 1947 р.²⁵

Стаття В. Бадяка “Велич і драма Йосафата Кациловського” розповідає про видатну постать Української греко-католицької церкви Перемишльського, Самбірського і Снятинського єпископа (1917–1947 рр.) Йосафата Кациловського, одного із соратників Митрополита Андрея Шептицького. Як зазначає автор, своїми діями, жертвністю в ім'я Христової віри він здобув шану серед пастви, розділив із нею і драму воєнного лихоліття, жорстокість сталінського сатанінського режиму і депортаційні поневіряння²⁶.

Потрібно згадати розвідку О. Соколовського. Ця книжка унікальне документальне джерело з історії Церкви Христової на теренах України, і ширше – в СРСР, у період найтяжчий для неї не тільки в ХХ сторіччі, а в усій її двохтисячолітній історії. У книзі описано священнослужителів і мирян, чоловіків і жінок різних за віком. Тут опрацьовані справи, зокрема архівні КДБ, СБУ та ФСБ. Автор наголошує, що Церкву знищували не тільки фізично, але й, що не менш згубно, морально, підточуючи із середини²⁷.

У книзі “Священники – мученики, сповідники вірності”²⁸ С. Бендаса, Д. Бендаса зібрані біографічні дані та спогади про 127 репресованих священників та одну монахиню Мукачівської греко-католицької єпархії, ув'язнених або вбитих за період з 1944 року до повернення з таборів та реабілітації. Зокрема розповідається, як ці священники, не піддавшись натиску, відмовилися перейти на російське православ'я і цим засвідчили свою вірність Апостольському престолу.

На увагу заслуговує дослідження Б. Головина, де зібрано опубліковані в періодиці та збірниках нариси, статті, дослідження, а також листування про репресії УГКЦ, служителів та мирян у період окупації краю московсько-більшовицькою імперією. У виданні використано матеріали Тернопільського обласного державного архіву, Тернопільської обласної універсальної наукової бібліотеки, спогади репресованих священників, монахів, черниць, їх близьких родичів та краєзнавців. Неабияка увага приділена періоду 1944–1946 рр., зокрема робиться висновок, що “з другим приходом червоних військ на західноукраїнські землі політика комуністичної влади УГКЦ, її мирян не змінилася. Була такою ж ворожою як і в першому періоді окупації (1939–1941 рр.)”²⁹. В окремих публікаціях названо душпастирів, знищених під час і після війни Німеччини з Радянським Союзом. Окремо автор підкреслює надзвичайну стійкість Митрополита Й. Сліпого, владик М. Чернецького, А. Бойчука і В. Величівського, які переносили страждання в сталінських концтаборах, показуючи тим самим приклад стійкої віри священникам та монахиням.

Анізія Путько-Стех у статті “Пам'ять єпископам і священникам-мученикам Української Греко-Католицької Церкви”³⁰, яка надрукована у двох частинах в журналі “Визвольний шлях”, у першій частині розповідає про замордованих у 1940–1948 роках українських єпископів і священників на українських етнічних землях, що після Другої світової війни були прилучені до території комуністичної Польщі. Він подає перелік із 69 імен. Друга частина присвячена репресованим 1940–1950 рр. єпископів і священників з українських етнічних земель Закарпаття (перелік із 54 імен).

Закарпатський історик о. Ласло Пушкаш здійснив спробу комплексно дослідити життя і смерть єпископа Кир Теодора Ромжа³¹. Життєпис єпископа Мукачівської греко-католицької єпархії написаний на основі широкого кола джерел, передусім спогадів сучасників. Автор докладно розповідає про формування особистості Теодора Ромжі, духовні студії, душпастирювання у верховинських селах, викладання в ужгородській семінарії.

Особливу увагу приділено висвітленню його архіпастирської діяльності, боротьбі за збереження єпархії, стійкій обороні віри в умовах шаленого тиску, заборон і переслідувань, спрямованих комуністичним режимом проти Греко-католицької церкви в 40-х роках. З'ясовано

обставини мученицької смерті владики, причетність до організації його таємного вбивства найвищого керівництва УРСР і СРСР. Книга багата на документальні світлини.

Етнополітичні орієнтації Греко-католицької церкви у ХХ ст. накреслили релігієзнавці отець Борис Гудзяк, Михайло Чайковський, Надія Стоколос, Олег Турій, Олег Гринів у колективній роботі “Католицизм”, що вийшла 2001 р. під загальною редакцією доктора філософських наук П. Яроцького як четвертий том десяти томника “Історія релігії в Україні” (Київ, 1996–2002)³². У книзі, зокрема, досить широко висвітлено репресії радянського тоталітарного режиму проти УГКЦ та її вірних у 40–80-х рр. ХХ ст.

Про нищення зверхниками комуністичної партії ієрархії та вірян УГКЦ йдеться на сторінках праці професора В. Сергійчука “Нескорена церква”. Автор, залучивши до свого дослідження значну кількість невідомих, таємних документів, подає велику правду про важкі часи існування УГКЦ у 1940–1980-х роках, яка протягом останніх 400 років була спільно зі своїм народом у боротьбі за його незалежність. Дослідник висвітлив умови, за яких була створена греко-католицька церква на Берестейській унії 1596 року і ліквідацію її на Львівському Соборі 1946 року. В. Сергійчук виділяє три етапи трагедії церкви: перший – 1944–1946 рр.; другий – 1946–1949 рр.; третій – 1949–1990 рр. У першому періоді акцентується увага на методах, якими користувалася радянська влада для репресій греко-католиків, і чому саме це не було зроблено в першу радянську окупацію в 1939–1941 рр. Зокрема, автор говорить, що репресії проти греко-католиків більшовицька влада розпочала звичними для неї підступними методами. Одразу ж після звільнення Львова від гітлерівців вона прийняла таємну ухвалу про закриття митрополичої друкарні “Студіон”, що вже було вчинено з іншими подібними закладами в 1939–1940 рр. Наступ проти церкви більшовицька церква розпочала руками Ярослава Галана, який надрукував статтю “З Хрестом чи з Мечем”. Це був, на думку В. Сергійчука, своєрідний сигнал початку репресій проти УГКЦ – у ніч на 12 квітня 1945 року було заарештовано митрополита Йосифа Сліпого та багатьох інших священників та церковного активу³³.

Отже, значення наукового доробку В. Сергійчука полягає в тому, що історик проаналізував початковий етап репресивної політики більшовицької влади щодо греко-католиків 1944–1946 рр., підтверджуючи це достатньою кількістю архівних документів.

У книзі “Блаженні новомученики Чину святого Василя Великого” (відповідальний за випуск Й. Будаї³⁴) подано короткі життєписи двох священномучеників – Павла Гойдича, Йосафата Коциловського та трьох преподобномучеників – Северіяна Бараника, Йоакима Сеньківського, Віталія Байрака. Як зазначено в книзі, усі ці блаженні присвятили свої життя церкві і були за це переслідувані й знищені жорстокою репресивно-каральною системою радянського режиму під час та після Другої світової війни. Усі вони без винятку були засуджені за свою пропаганду в ім'я церкви, і в ім'я України. Слід наголосити на тому, що ця книга вийшла через рік після того як Святіший Отець Іван Павло II проголосив Блаженними Католицької Церкви майже 30 мучеників та ісповідників віри УГКЦ, про п'ятьох із них йдеться в даній книзі.

Не багато можна назвати істориків, які протягом свого життя не зрадили своїм поглядам й не писали тільки те, що насаджувала радянська атеїстична держава. До цієї когорти істориків, безумовно, можна віднести, дослідника з Прикарпаття Петра Арсенича. Його перу належить ряд статей, брошур і монографій як з історії свого краю, так і з історії УГКЦ, а особливо про ієрархів і священників. Однією з таких доробок є стаття під назвою “Йосиф Сліпий та Його Соратники – репресовані священники”. Це дослідження є доказом того, що священники УГКЦ та вихідці з їхніх родин під проводом митрополита Андрея Шептицького та його послідовника Йосифа Сліпого відігравали велику роль у боротьбі проти ополчення. Це й призвело, як зазначає автор, до їх арештів і засудження на різні терміни покарання. Незважаючи на репресії, завдяки непохитності владик-мучеників, стійкості Й. Сліпого і більшості духовенства, відданості мирян, УГКЦ вистояла й нині сприяє духовному та національному відродженню³⁵.

Отже, в дослідженні П. Арсенича аналізуються процеси, які відбулися в Україні в 1944–1946 роках стосовно УГКЦ. Так, на основі архівних даних названо велику кількість – близько 80-ти чоловік, які були переслідувані й ув'язнені в найсуворіші концтабори, що призвело до їхньої передчасної смерті.

Цікавим є фундаментальне дослідження (упорядник О.Турій), під назвою “Церква мучеників”³⁶. У книзі на основі біографічних та документальних матеріалів, а також свідчень очевидців про життєвий шлях, служіння Церкві та народу, перенесені терпіння за віру, а часто й героїчну смерть блаженних новомучеників УГКЦ – проголошення канонізації яких здійснив Римський Вселенський Архієрей Іван Павло II під час свого візиту в Україну в червні 2001 р., – представлено образ самої церкви-мучениці, яка впродовж десятиліть протистояла безбожним тоталітарним режимам, черпаючи свої сили лише з безмежної віри й повної відданості Господу її пастирів та вірних. У книзі представлено 28 біографій, а також фото людей, які віддали життя з 1939-го року і в період катакомбної історії церкви.

Перспектива повернення радянської влади в Західну Україну після поразки німецьких військ на західному фронті не могла не викликати в ієрархії та мирян УГКЦ тривожних передчуттів щодо долі Церкви. Надто болісними були, на думку О.Турія, ще зовсім свіжі спогади про насилля комуністичного режиму над сумлінням віруючих за неповних два роки попередньої радянської займанщини”. Після другого приходу більшовиків разом з єпископами було заарештовано близько 500 священників по всій Західній Україні, зокрема, майже всі професори богословської академії та духовних семінарій, найвидатніші душпастирі³⁷.

М.Зимомря у своїй книзі³⁸ привернув увагу до життя й діяльності одного з духовних подвижників рідного народу – єпископа УГКЦ Івана Маргітича. У дослідженні старанно зібрано матеріал, який усебічно характеризує особу єпископа. Автор розповідає про ранню духовну просвітленість і патріотичну талановитість юного Івана Маргітича. Зі сторінок книжки постає страдницький шлях незламного служителя Української церкви в умовах тоталітаризму. Словесно-біографічний матеріал поданий професором М.Зимомрею натхненно, з високою професійною майстерністю. Багатий візуальний матеріал також доносить живу правду про героя книжки. Безсумнівно, цінним у книзі є те, що в ній розміщено список греко-католицьких священників Мукачівської єпархії, репресованих у 1945–1948 рр. (близько 33-х чоловік). Також книжка багата на документи і фотографії.

Варто згадати збірник “Українська Греко-Католицька Церква і релігійне мистецтво (історичний досвід та проблеми сучасності)”³⁹, пізніше було надруковано другу частину⁴⁰, яка містить цікаву статтю Івана Паславського “Патріарх Йосиф Сліпий: Свідок Христа і Атлант нескореної Церкви”. Автор розповідає про арешт Й.Сліпого та шістьох інших владик, підсумовує, що протягом неповного року, з квітня 1945 по березень 1946 рр. заходами державно-партійних органів за активної підтримки з боку офіційної Православної церкви була фактично знищена помісна Церква цілого народу. До Сибіру були вивезені тисячі греко-католицьких священників, ченців і монахинь. Мартирологія УГКЦ, зазначає автор, тривала⁴¹. Вартують уваги погляди на вищезгадані події Й.Сліпого після ув’язнення.

Значну увагу діяльності УГКЦ у 40-х роках ХХ століття приділяє івано-франківський дослідник В.Марчук у статті “УГКЦ під проводом Йосифа Сліпого у 40–80-х рр. ХХ ст.: національно-духовна опозиція тоталітаризму”⁴². На думку В.Марчука, найважчими для Церкви були останні роки сталінського режиму. Уже у квітні 1945 року вся вища церковна ієрархія – митрополит Й.Сліпий і десять єпископів – були заарештовані й за вироками військових трибуналів ув’язнені на довгі терміни. Однак, попри переслідування, значна частина греко-католицького духовенства надалі чинила впертий опір комуністичному режимові. Він мав різні форми та методи: активні – відверті відмови прийняти православ’я, агітація серед вірних або пасивні – офіційна відмова від своїх парафій та підпільна відправа церковних обрядів. Отож, слушно зауважує В.Марчук, повна уніфікація суспільно-політичного, економічного та церковно-релігійного життя західноукраїнського регіону відповідно до загальносоюзних взірців не відбулася⁴³.

Інший дослідник М.Бубній у дослідженні “Іван Зяттик” розповідає про коротке життя, сповнене драматизму та героїчної боротьби священника УГКЦ о. Івана Зяттика, що поповнив когорту вихідців із Лемківщини – єпископа Перемиського Йосафата Кациловського та єпископа Пряшівського Петра-Павла Гойдича, яких Папа Іван Павло II зачислив до лику святих. У дослідженні сказано, що “більшовики весною 1946 року арештували всіх єпископів, зігнали всю братію Редемптористів з Тернополя, Станіслава, Львова та Збоїська до Голоська, одного

з їхніх монастирів, і помістили в неопалюваній частині великого монастиря. Серед них був також І.Зяттик. Більшовицька міліція, наголошує М.Бубній, немилосердно змушала над ними. 58 осіб-ченців змушені були розміститись там, де було місця ледве на 15-х. Два роки вони там перебували під особливим наглядом”⁴⁴. Також у книжці надруковано ряд фотодокументів і розміщено список мучеників УГКЦ ХХ ст.

Цікавою для дослідників є брошура І.Яківчика, де докладно описано й обґрунтовано відповідними документами життя священномученика о. Віталія Байрака від раннього дитинства до смерті. Зокрема, звертається увага на той факт, що в 1945 році о. Віталія заарештували в Бориславі до дрогобицької в’язниці “Бригідки”, після чого його було засуджено до 8 років позбавлення волі за наклеп на радянську владу⁴⁵.

Івано-франківський дослідник О.Єгрешій у науковому дослідженні “Єпископ Григорій Хомишин: портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча”⁴⁶ на основі багатой джерельної бази об’єктивно аналізує пастирську та суспільну діяльність видатної постаті Української греко-католицької церкви – блаженного мученика Григорія Хомишина, Єпископа Станіславського (1867–1945). Книга допоможе глибше збагнути складні релігійні та суспільно-політичні процеси в Галичині в першій половині ХХ ст., безпосереднім та активним учасником яких був Григорій Хомишин – Архієпископ, Патріот України та мученик за єдність святої Церкви.

Потрібно зауважити, період радянської західноукраїнських земель і період німецько-фашистської окупації не були об’єктами дослідження автора, однак для здійснення комплексного аналізу діяльності владики розкрито позицію Г.Хомишина і в роки Другої світової війни. Праця багата на фактичний матеріал. Автор наводить ряд документів, які свідчать про вороже ставлення радянської влади до постаті Г.Хомишина після Другої світової війни, а також на основі архівних матеріалів доведено до читача, якими методами було позбавлено волі і життя єпископа. Як зазначає автор, Г.Хомишин не емігрував у час відступу німецької армії 1944 р., залишився у Станіславі, вважаючи, що священники за будь-яких обставин повинні залишатися зі своїм народом, а невдовзі після приходу радянських військ владики був заарештований і через місяць помер у в’язниці 1945 р.⁴⁷.

У 2006 р. була надрукована книга Б.Головина⁴⁸, в якій зібрано матеріали про монахинь Української греко-католицької церкви. Ця книга є тематичним продовженням попередньої, що вийшла нещодавно. Зокрема, в книзі описано біографії 21 сестер монахинь, частина з яких були беатифіковані (причислені до лику блаженних). Праця Б.Головина, виконана у формі біографічних нарисів, є своєрідною історією в особах, а легкий стиль автора робить її доступною широкому колу читачів.

Таким чином, можна сказати, що наукова думка про утиски греко-католицької церковної ієрархії, як форма наукового дослідження й висвітлення теми історії церкви в Україні, з’явилася на початку 90-х років ХХ ст. З розвитком історичної науки в Україні цей напрям продовжував розвиватися у зв’язку зі зверненням уваги дослідників на місцеву, регіональну історію. Переважно питанням дослідження історичних біографій діячів церкви займалися представники духовенства, близького до найвищих кіл церковної ієрархії, зокрема, у стінах Київської Духовної Академії, Львівського католицького університету та при єпархіальних церковних управліннях, де готувалися до друку офіційні видання. У свою чергу, цей факт сприяв розвитку історичної критики й відходу від стандартів радянської церковної історичної науки. Після періоду панування радянської історичної науки у ХХ ст. саме ця форма наукового дослідження у вітчизняній науці ще не набула рис самостійності й поширеності в науковому середовищі.

¹ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / І. Власовський. – К. : [б. в.], 1998. – Т. III. – С. 9.

² Кравченко О. Велетень з Святоюрської гори / О. Кравченко // Бібліотека Логосу. – Канада, 1963. – Т. XXXIV. – С. 123–131.

³ Гордієнко В. Сталінізм і Українська греко-католицька церква / В. Гордієнко // Матеріали Міжнар. конф., присвяченої життю і діяльності митрополита Андрея Шептицького (Львів, 4 травня 1990 р.) / орг. “Меморіал” ; Наук. тов-во ім. Т. Г. Шевченка. – Львів : Місіонер, 1990. – С. 41–51.

4. Арсенич П. Греко-католицькі священики в національних змаганнях українців Галичини / П. Арсенич // Нова Зоря. – 1991. – Ч. 5–6. – Квітень.
5. Пам'яті Патріарха Йосифа Сліпого : матеріали наук. конф. – Львів : Монастир Монахів Студійського Уставу. Видавничий відділ “Свічадо”, 1994. – 128 с.
6. Мишанич О. Митрополит Йосиф Сліпий за матеріалами судових справ 1945–1946 і 1958–1959 рр. / О. Мишанич // Пам'яті Патріарха Йосифа Сліпого : матеріали наук. конф. – Львів : Монастир Монахів Студійського Уставу. Видавничий відділ “Свічадо”, 1994. – С. 68–110.
7. Мишанич О. Вказана праця. – С. 68.
8. Мишанич О. Вказана праця. – С. 71–71.
9. Рогатинська земля: історія та сучасність : матеріали першої наук. конф. (Рогатин, 24–25 березня 1995 р.) / Ін-т Українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ; ЛДУ ім. І. Франка та ін. – Львів ; Рогатин, 1995. – 288 с.
10. Лемішко Б. Отець Денис Телішук (епізоди із політичного життя) / Б. Лемішко // Рогатинська земля: історія та сучасність : матеріали першої наук. конф. (Рогатин, 24–25 березня 1995 р.) / Ін-т Українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ; ЛДУ ім. І. Франка та ін. – Львів ; Рогатин, 1995. – С. 188–191.
11. Арсенич П. Культурно-громадська діяльність греко-католицьких священиків другої половини ХІХ та початку ХХ ст. / П. Арсенич // Рогатинська земля: історія та сучасність : матеріали першої наук. конф. (Рогатин, 24–25 березня 1995 р.) / Ін-т Українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ; ЛДУ ім. І. Франка та ін. – Львів ; Рогатин, 1995. – С. 193–196.
12. Лемішко Б. Вказана праця. – С. 90–91.
13. Арсенич П. Вказана праця. – С. 196.
14. Кучабський Ю. Отець Стефан Головацький (1673–1950) / Ю. Кучабський // Рогатинська земля: історія та сучасність. Т. 4 : Матеріали третьої наукової конференції (Рогатин, 26 березня 2002 р.). – 2005. – С. 243–249; Поташ М. Життя, віддане богові. Життєпис Преосвященного Павла Гойдича / М. Поташ. – Львів : Місіонер, 1994. – Кн. 1. – 224 с.; Поташ М. Життя, віддане богові. Життєпис Преосвященного Павла Гойдича / М. Поташ. – Львів : Місіонер, 1995. – Кн. 2. – 352 с.; Патріарх Йосиф Сліпий і духовне відродження України : наук.-практ. конф. (Львів – Дубляни 26 листопада 2002 р.) / упоряд. Тетяна Мандюк. – [Б. м.] : Видавн. відділ Соколовської Єпархії “Джерело Життя”, 2003. – 112 с.; Тимчишин В. Кризь роки та бурі / В. Тимчишин. – Львів, 1998. – 48 с.
15. Кармазин В. Спогади та статті / В. Кармазин ; упор. Василь Лаба. – Львів : [б. в.], 2001. – 96 с.
16. Петрів І. Патріарх Йосиф Сліпий / І. Петрів // Берестейська унія (1596–1996) : статті й матеріали / Ін-т релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії та ін. ; ред. кол. : М. Гайковський та ін. – Львів : Логос, 1996. – С. 214–221.
17. Петрів І. Вказана праця. – С. 218.
18. Гук В. Преосвященний Владика Кир Павло Василік / В. Гук. – Коломия : Вік, 1996. – 30 с.
19. Гук В. Священики Української Католицької церкви / В. Гук. – Коломия : [б. в.], 1999. – 80 с.
20. Мельничук П. Владика Григорій Хомишин. Патріот – місіонер – мученик / П. Мельничук. – Львів : Вид-во Отців Василян “Місіонер”. – 1997. – 414 с.
21. Мельничук П. Владика Григорій Хомишин. Патріот – місіонер – мученик / П. Мельничук. – Рим. – Філадельфія, 1979. – 367 с.
22. Мельничук П. Вказана праця. – С. 15.
23. Кушнір А. Наш душпастер, учитель і вчений о. Антоній Будзан: Спогади. / А. Кушнір. – Львів : [б. в.], 1998. – 39 с.
24. Кушнір А. Вказана праця. – С. 13–16.
25. Пікулин Н. Климентій Шептицький – Слуга Божий: Популярний нарис / Н. Пікулин, Л. Сенік. – Львів : Свічадо, 1998. – С. 23.
26. Бадяк В. Велич і драма Йосафата Кациловського / В. Бадяк // Київська Церква. – 1999. – № 6. – С. 63.
27. Соколовський О. К. Церква хрестова 1920–1940. (Переслідування християн в СРСР) / О. К. Соколовський. – Кайрос ; К., 1999. – С. 226.
28. Бендас С. М. Священики – мученики, сповідники вірності / С. М. Бендас, Д. С. Бендас. – Ужгород ; Закарпаття, 1999. – 412 с.
29. Головин Б. Мученики та ісповідники Української церкви ХХ століття. Нариси. Статті. Дослідження / Б. Головин. Тернопіль : Просвіта, 2000. – С. 22.
30. Путько-Стех А. У пам'ять єпископам і священикам-мученикам Української Греко-Католицької Церкви (частина II) / А. Путько-Стех // Визвольний шлях. – 2002. – Кн. 5. – С. 70–78.
31. Пушкаш Л. Кир Теодор Ромжа: Життя і смерть єпископа / Л. Пушкаш. – Львів : Ін-т Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. – 244 с.
32. Історія релігій в Україні : в 10 т. / за ред. П. Яроцького. – К. : [б. в.], 2001. – Т. 4. Католицизм. – 598 с.

33. Сергійчук В. Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / В. Сергійчук. – К. : [б. в.], 2001. – С. 16, 20.
34. Блаженні новомученики Чину святого Василя Великого / [відповід. за випуск Й. Будаї]. – Львів : Місіонер, 2002. – 128 с.
35. Арсенич П. Йосиф Сліпий та Його Соратники – репресовані священики / П. Арсенич // Кардинал Йосиф Сліпий і сучасність. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – С. 122–128.
36. Церква мучеників / упоряд. Олег Турій. – Львів : Свічадо, 2002. – 56 с.
37. Церква мучеників. Вказана праця. – С. 21–27.
38. Зимомря М. Людина та вимір її образу: від голови до неба: До 80-річчя єпископа Мукачівської Греко-Католицької єпархії Івана Маргітича / М. Зимомря ; Науково-культурологічне товариство “Бойківщина”. – Дрогобич : [б. в.], 2002. – 67 с.
39. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне мистецтво (історичний досвід та проблеми сучасності) : матеріали наук. конф. (Львів – Рудно, 30 лист. 2002 р.) : наук. зб. – Львів ; Рудно, 2002. – Вип. 1. – 132 с.
40. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне мистецтво (історичний досвід та проблеми сучасності) : наук. зб. / упоряд. Андрій Цибко. – Львів : [б. в.], 2003. – Вип. 2. – 150 с.
41. Паславський І. Патріарх Йосиф Сліпий: Свідок Христа і Атлант нескореної Церкви / І. Паславський // Українська Греко-Католицька Церква і релігійне мистецтво (історичний досвід та проблеми сучасності) : наук. зб. / упоряд. Андрій Цибко. – Львів : [б. в.], 2003. – Вип. 2. – С. 5–8.
42. Марчук В. УГКЦ під проводом Йосифа Сліпого у 40–80 х рр. ХХ ст.: національно-духовна опозиція тоталітаризму / В. Марчук // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2002. – Вип. IV. – С. 135–149.
43. Марчук В. Вказана праця. – С. 140.
44. Бубній М. Іван Зятік / М. Бубній. – Львів : Євросвіт, 2003. – С. 12–13.
45. Яківчик І. Життя блаженного священномученика о. Віталія Байрака / І. Яківчик. – Львів : Вид-во ТзОВ Дизайн-студія “Папуга”, 2006. – С. 28.
46. Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин: портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча / О. Єгрешій. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2006. – 168 с.
47. Єгрешій О. Вказана праця. – С. 137.
48. Головин Б. П. Христові обручниці : [матеріали про монахинь Української Греко-Католицької Церкви] / Б. П. Головин. – Тернопіль : Просвіта, 2006. – 155 с.

In the article development and achievements of modern Ukrainian historiography is analysed in the study of pursuits and oppressions of greco-catholic clergy by the soviet repressive punitive system in 1944–1946., and also payment of the Ukrainian historians is exposed in matters of rehabilitation of the arrested priests.

Key words: UGKC; religiously church policy; modern Ukrainian historiography; rehabilitation; priests.

УДК 94 (051) (477.81/.82) “1941/1944”

ББК 63.3 (4 Укр) 6

Віталіна ПИСЦЬО

ЧАСОПИС “ВОЛИНЬ” ЯК ЗАСІБ АГІТАЦІЇ ТА ПРОПАГАНДИ ДОБИ ОКУПАЦІЇ

У статті аналізується пропагандистська діяльність часопису “Волинь” та її вплив на процес вивезення українців на роботи в Німеччину. Паралельно прослідковуються основні напрями агітації окупаційної влади.

Ключові слова: агітація, пропаганда, оstarбайтери, часопис “Волинь”, Рейх, окупаційний режим.

Газета “Волинь” належить до числа значимих легальних українських періодичних видань окупаційного періоду. Це було видання, організоване в Рівному силами української національної інтелігенції на початку вересня 1941 р., яке проіснувало до кінця грудня 1943 р.,

хоча за деякими даними два останні номери “Волині” вийшли в січні 1944 року (вони, головним чином, були наповнені новорічно-різдвяними матеріалами¹).

На сторінках часопису висвітлювалося політичне, громадське, соціально-економічне, господарське й культурне життя регіону, подавалися хроніка й опис воєнних подій, окремі світові новини, розпорядження, вказівки генерального комісара Волині та Поділля й рейхскомісара, різноманітні оголошення. Переважна більшість публікацій “Волині” мала агітаційно-пропагандистське спрямування, з’ясування змісту яких є важливим аспектом для висвітлення обставин окупаційного періоду.

Означеної теми торкалися українські вчені, які досліджували життя краю в період німецької окупації, зокрема А.Жив’юк², Р.Радчик³, Ю.Шаповал⁴, а також К.Курилишин у двотомному історико-бібліографічному виданні⁵ та інші.

Основною джерельної бази наукової статті стали матеріали публікацій газети “Волинь” і документи Державного архіву Рівненської області – фонди Українського видавництва газети “Волинь”.

Висвітлення агітаційно-пропагандистського характеру публікацій часопису “Волинь”, їх комплексне дослідження та розкриття в контексті тодішніх історичних подій є метою статті. Для її досягнення було визначено основні напрями агітації й пропаганди; через зміст друкованих статей часопису показано способи здійснення акцій вивезення населення до Німеччини, а також вплив німецької влади на засоби масової інформації з метою поширення ідеологічного впливу на читачів.

Газета “Волинь” була лише одним із структурних елементів організованого в Рівному видавництва “Волинь”, яке забезпечувало її підготовку, випуск, розповсюдження, транспортування, рекламу й розгортання діяльності низки інших видань. З початку свого заснування часопис виходив лише в неділю (за винятком надзвичайних чи спеціальних видань), однак уже дев’ятий номер “Волині” (від 23 жовтня 1941 р.) з’являється в четвер. Із цього часу газета виходить двічі на тиждень (щонеділі й четверга). Початкова роздрібна ціна видання становила 50 копійок за примірник, а з 19 жовтня 1941 р. – 1 карбованець. Цікавим є той момент, що впродовж усього періоду видання у вихідних даних газети жодного разу не зазначався її тираж (це питання залишається дискусійним і на сьогоднішній день).

До колективу співробітників редакції входили відомі громадські діячі: Улас Самчук, Степан Скрипник, Іван Тиктор, Петро Зінченко, Петро Колесник, Андрій Мисечко, Олександр Петлюра, Іван і Віра Шеккери, Василь Штуль, Антон Кучерук, Семен Корж, Анатоль Миськів та багато інших, які в загальній кількості більше 20 осіб утворювали колектив видавництва “Волині”⁶.

Упродовж існування названого видання, у силу різних обставин, склад редакції періодично змінювався. З початку заснування й до березня 1942 р. редактором був Улас Самчук. З березня до травня 1942 р. цю посаду обіймав Степан Скрипник, з травня 1942 р. до липня 1943 р. – Андрій Мисечко, а з липня до грудня 1943 р. (січень 1944 р.) – Петро Зінченко⁷.

Редакція працювала в досить складному ритмі окупаційної доби й зміст публікацій залежав від обставин часу. З 19 квітня 1942 р. “Волинь” набуває статусу “Український часопис”, однак тогочасні обставини призвели до того, що вже в номері від 9 вересня 1943 р. за вказівкою німецького видавничо-друкарського товариства “Преса України” вказану типологічну ознаку було знято. Без цього означення газета виходила до 7 січня 1944 р.⁸

Часопис користувався попитом не лише на Рівненщині, але й у багатьох інших регіонах України, зокрема начальник Кіровоградського обласного управління зв’язку О.П.Каймакан у своєму зверненні до редакції від 11 лютого 1942 р. просить надати повноваження для розповсюдження всіх видань “Волині” на теренах 30-ти районів Кіровоградської області⁹, а також у Києві та Білорусії.

Газету передплачували різні установи, організації та значна кількість людей, які намагалися визначитися у вирі тогочасних подій. Відбувався обмін газетами з іншими редакціями. У матеріалах видавництва газети “Волинь” знаходимо таку інформацію: “Просимо надсилати нам в порядку обміну 2 екземпляри газети “Волинь”. Наші видання почнуть надходити до Вас з 1 вересня 1943 р. – головний редактор “Білоруської газети”. Мінськ”¹⁰.

На початку окупаційного періоду німецька цензура не надто вникала в зміст друкованих статей “Волині”, хоча головні редактори видань несли відповідальність за подану інформацію. Однак поступово до видавництва почали надходити вказівки стосовно того, що бажано друкувати, а що варто викладати в іншій формі, поволі позиція німецької влади ставала все більше дискримінаційною та жорсткою.

З огляду на те, що в 1941 р. пропагандистська робота в рейхскомісаріаті “Україна” була дещо призупинена повільним формуванням структури адміністративного апарату, у цей період на сторінках часопису “Волинь” трапляються лише окремі статті агітаційно-пропагандистського змісту, натомість активно друкуються матеріали націоналістичного спрямування. Наприклад, 7 вересня 1941 р. з’явилася публікація про маніфестацію молоді в Рівному під націоналістичними гаслами “Україна для українців”, “Хай живе Бандера – вождь України”¹¹, про боротьбу “Поліської Січі” Т.Бульби-Боровця¹², надруковано інформацію про смерть членів ОУН – В.Робітницького¹³, М.Сціборського¹⁴.

З 1942 р. ситуація дещо змінюється у зв’язку з розпорядженням рейхскомісара Еріка Коха від 20 листопада 1941 р. під назвою “Тимчасове зарядження охорони порядку в пресових справах”, яке опублікували 22 січня 1942 р. Згідно з документом окупаційна преса піддавалася обов’язковій цензурі, яка передбачала видання й розповсюдження будь-якої друкованої продукції лише з дозволу рейхскомісара Коха¹⁵. Очевидно, що таку ситуацію спровокував послаблений контроль за попередніми публікаціями, які пропагували державницькі ідеї, а це, відповідно, суперечило німецьким планам.

У березні 1942 р. Уласа Самчука заарештовують. Підставою для арешту стала вміщена в газеті “Волинь” стаття “Так було, так буде” протинімецького спрямування, № 32(51) видання був конфіскований і 21 тисячу примірників цього номера було знищено¹⁶. У цей самий час при рейхскомісаріаті організують відділ Берлінського інформаційного бюро – “Дойчес Нахріхтенбюро” (ДНБ) і його “Української кореспонденції” (УК). Названі структури цілком перебрали монополію повідомлення офіційних і військових відомостей та основних статей українською мовою. Із цього часу починається період повної залежності легальної української періодики (в тому числі й “Волині”) від німецьких офіційних чинників¹⁷.

Загалом, можна виділити кілька напрямів німецької агітації та пропаганди, що містила на своїх сторінках газета “Волинь”.

Упродовж існування газети лейтмотивом змісту її статей і важливим напрямом роботи була ідея “визвольної місії Німеччини”. На сторінках часопису містилися портрети А.Гітлера, А.Розенберга, Ф.Коха (ключовою темою 46 номера стала річниця з дня народження Е.Коха, де на першій сторінці містилося його фото й ішла мова про основні моменти політичного життя¹⁸) та інших німецьких політичних діячів, публікації, присвячені німецьким посадовцям, їхні промови. В одній із статей ішлося про Г.Герінга, де зазначалося, що це найближча до “фюрера особа, хороший дипломат, наділений почуттями справедливості, мудрістю тощо”¹⁹; в іншій публікації поряд із переліком заслуг А.Розенберга перед батьківщиною значиться те, що “чим успішніше український народ своєю співпрацею допомагає при поборюванні більшовизму, тим швидше досягнуть цілі нової відбудови і Україна прилучиться до загальноєвропейського життєвого простору”²⁰. Періодично прослідковувалася думка, що Німеччина “принесла свободу, звільнивши українців від кривавого більшовизму”²¹.

Близьким за змістом до попереднього напрямку було висвітлення дружніх українсько-німецьких відносин. 7 грудня 1941 р. часопис “Волинь” подавав інтерв’ю з комісаром м. Рівне Вернером Беєром під назвою “Найважливіше – перемогти більшовизм”, у якому висловлювалося сподівання на перемогу над більшовизмом “разом з українським народом через співпрацю з органами місцевого управління”²². Репортаж про відвідини А.Розенберга (25 червня 1942 р.) міста Рівного 20 червня 1942 року свідчив, що “Райхсміністер для окупованих теренів Сходу непохитно зберігає націонал-соціалістичну ідею, і в цьому аспекті є настільки відданим, що в будь-який час, в разі потреби, готовий пожертвувати життям заради фюрера та ідеї”²³ та ін. Підтекст даних публікацій є зрозумілим – вони мали за мету виховання в читачів лояльності до нової влади.

Одним із багатьох цікавих аспектів, що містила “Волинь”, була пропаганда європейського способу життя, зокрема, через репортажі з німецьких міст, у яких описувалися різноманітні принади та переваги життя за кордоном. До того ж 1942 рік було оголошено роком “Німецької політики в Україні”. Із цього приводу в одній із серпневих статей публікували головні завдання німецької політики в Україні, які склав Ерік Кох, серед них було й “включення України в сім’ю європейських народів”²⁴, зокрема, шляхом українсько-німецької співпраці, оскільки мова йшла про те, що українці їдуть на роботу до Німеччини, щоб пізнати німецькі методи трудової діяльності²⁵. Газета публікувала нотатки про те, що для розвитку українського ремесла рейхскомісаріат запрошує німецьких майстрів, які повинні стати керівниками підприємств²⁶.

Кожному номеру часопису була притаманна антирадянська пропаганда, публікувалися статті про сталінські репресії, злочини НКВС, примусову колективізацію тощо. Видавництво “Волинь” навіть оголосило конкурс на тему “Що я пережив за останні два роки більшовицького панування” з метою висвітлення подій тих трагічних років і поширення негативу про радянські часи. За найкращі спомини видавництво навіть призначило “почесну” винагороду²⁷.

Не оминалася й проблема євреїв, усіляко ущемлялися їхні права, зокрема, 21 вересня 1941 р. було опубліковано оголошення про те, що єврейське населення має носити розпізнавальні знаки, у разі невиконання даного розпорядження на винуватців чекало покарання²⁸. Отже, через “Волинь” поширювалася антисемітська пропаганда, що була складовою німецького політичного курсу. Це свідчило про те, що газета публікувала статті на замовлення представників німецького окупаційного порядку.

“Волинь” пропагувала ідеї відбудови сільського господарства, організації районних і сільських товариств “Сільський господар”²⁹, що мало сприяти налагодженню життя та господарства села. Однак здебільшого на господарських питаннях спеціалізувався щомісячний сільськогосподарський журнал “Український хлібороб”, який виходив у видавництві “Волинь” упродовж січня-жовтня 1942 р. (пізніше видання було перенесено до Києва)³⁰.

Складовою соціально-економічного напрямку роботи преси були заклики, спрямовані на підтримку вербування робочої сили до Німеччини. Це відбувалося в таких формах: заохочувальних статтях Е.Коха та відозвах із закликом до українських селян до від’їзду в Німеччину³¹, зверненнях чільних представників Української автокефальної православної церкви до мирян зголошуватися до виїзду на роботу в Рейх, оскільки це – “священна повинність і честь в першу чергу для себе, своєї сім’ї і країни”³².

На сторінках газети велися розповіді про “казкове життя українців” у Рейху, про їхню працю, зразкові соціально-побутові умови, гарну організацію дозвілля, ретельно продуману систему охорони здоров’я³³, неодноразово наголошувалося на тому, що праця українців у Рейху є працею для самої України, адже на німецьких фабриках повстають плуги, трактори, нова техніка й, таким чином, для України відкриваються нові можливості та перспективи³⁴.

Уміщувався матеріал про те, що оstarбайтери в Німеччині перебувають у хороших умовах, про це ніби свідчили численні повідомлення, що там “їжа здорова і поживна, робітники можуть споживати свою їжу в їдальні або забирати до бараків і їсти серед своїх товаришів; вони можуть посилати додому свої заощадження, діставати чотириохтижневу відпустку. Раз на тиждень приходять до табору представник з господарського уряду, якому робітники можуть зголошувати, що вони потребують з одягу”³⁵; для українських робітників “влаштовують різні концерти, циркові представлення, екскурсії, вони задіяні у різноманітних гуртках, ходять на прогулянки в місто, дивляться кіно, ходять в театри, лише в Німеччині українці зрозуміли, що таке пошана до праці і до людей”³⁶.

Періодично публікувалися листи оstarбайтерів (звичайно, вони були ретельно перевірені цензурою й мали заохочувальний зміст; основною сюжетною лінією тут було те, що українські робітники щасливі за кордоном, вдячні за шанс змінити своє життя й пізнати інший, кращий світ)³⁷, а також репортажі про відвідини таборів, де проживали українські робітники (повідомлялося про те, що після відвідин німецьких сільськогосподарських підприємств, фабрик і заводів, де працювали українці, почуто лише позитивні відгуки, люди задоволені самою працею та її умовами, і жоден із них не жалкує про те, що поїхав на чужину, наголо-

шується на тому, що робітник у Німеччині є вільною людиною, яка може самостійно розпоряджатися своїм часом і заробленими коштами”³⁸.

У численних інтерв’ю добровольці, які виїхали до Німеччини й уже певний час працювали там, розповідали про своє “щасливе” життя в Рейху й нові можливості, що відкрилися їм після виїзду з України³⁹. До того ж у “Волині” друкували інформаційні відомості щодо матеріального забезпечення оstarбайтерів та їх родин⁴⁰, а також одна з вересневих статей 1943 р. містила пояснення сутності категорії “ostarбайтер”⁴¹.

Експлуататорська праця прикривалася матеріалами, у яких наголошувалося на перевагах перебування українських робітників у Німеччині: “Опіка над заграничними робітниками”⁴², “У робітничому таборі для українських жінок та дівчат”⁴³ тощо. Згідно з пропагандистськими закликами, іноземні робітники на місцевих підприємствах мали замінити тих, хто воював⁴⁴.

У статті під назвою “Брехня Молотова про набір до праці” від 23 травня 1943 р. йшла мова про те, що в ноті В.Молотова “нахабно” стверджується, що людей на працю до Німеччини вивозять силоміць, а тих, хто цього прагне уникнути, катують або навіть розстрілюють, до того ж українці й білоруси zatrudнені в Німеччині до найважчих і найнебезпечніших робіт. У статті категорично заперечувалася подана інформація, указувалося на те, що це є “звичайним безглуздом, нісенітницею і просто брехнею з його вуст”⁴⁵. Зрозуміло, що все це подавалося лише для того, щоб завести в оману й заплутати людей, забезпечити вивіз місцевого населення до Німеччини. Про проблеми, труднощі, поневіряння українців на чужині, звичайно, не йшлося.

В опублікованих статтях постійно наголошувалося на тому, що люди добровільно виїжджають до Німеччини, наводилася інформація про те, що подекуди плани добровільних поставок українців до Рейху навіть перевиконуються (для дезінформації населення публікуються статті “Проводи добровольців на працю до Німеччини”⁴⁶, “500.000-ий українець від’їхав до Німеччини”⁴⁷, “Українські селяни хочуть їхати до Німеччини”⁴⁸). Отож, основним завданням зазначених публікацій являлося заспокоєння українського населення, що було налякане примусовим вивезенням до Німеччини, і налаштування людей на діаметрально протилежну позицію стосовно виїзду.

Зі сторінок газети “Волинь” постають матеріали, на основі яких мало скласти враження, що люди виявляли величезне бажання їхати до Німеччини, що вони там живуть радісно й щасливо, заробляючи гроші, які надсилали додому своїм сім’ям. Іншими словами, це була відверта дезінформація населення, виконання німецького замовлення для пропаганди виїзду на роботи на користь Рейху. Безсумнівно, подана в часописі інформація не відповідала жахливим умовам вивезення та перебування оstarбайтерів у Німеччині, про що населення переконалося на власному досвіді.

В умовах жорстокого окупаційного режиму все життя цивільного населення мало бути підпорядковане інтересам німецького режиму. Не була винятком і газета “Волинь”. Як і більшість легальних видань періоду німецької окупації часопис контролювався відділом пропаганди нової влади й слугував його інтересам, насамперед формуванню позитивного образу Рейху серед українців. На сторінках газети автори змушені були вміщувати матеріали агітаційного та пропагандистського характеру, вихвалити життя в Німеччині, заохочувати населення на виїзд туди на роботу. У той час досягнення компромісу з німецькою окупаційною владою було єдиним шансом зберегти видання, в іншому випадку газета була б заборонена німецькою адміністрацією.

Щодо однозначно пропагандистського спрямування часопису говорити не доводиться, адже між рядками можна було прочитати завуальований заклик до відновлення української державності та національної єдності. Звичайно, не кожен пересічний громадянин у складних тогочасних реаліях життя міг помітити той наявний підтекст, тому видання за тогочасними стандартами мало справити певний ідеологічний вплив на читача й спрямувати хід його думок у чітко визначене русло. Саме в такий спосіб планувалося корегувати свідомість людей і нав’язати їм думку про те, що Німеччина є “добрим другом” для України, її “наставником і прикладом для наслідування”. Проте жахи окупаційного часу, розстріли, вивезення на роботи до Рейху переконували населення у зворотному.

1. Шаповал Ю. Г. Газета "Волинь" як український часопис (1941–1944 рр.) / Ю. Г. Шаповал // Збірник праць науково-дослідного центру періодики. – Львів, 1994. – Вип. 1. – С. 135.
2. Жив'юк А. А. Між Сциллою політики і Харибдою творчості: громадсько-політичний портрет Уласа Самчука : монографія / А. А. Жив'юк. – Рівне : Ліста-М, 2004. – 184 с.
3. Радчик Р. Літопис буремних днів: видавництво "Волинь" (1941–1944 рр.) у ствердженні української державності / Р. Радчик. – Рівне : [б. в.], 2006. – 188 с.
4. Шаповал Ю. Г. Газета "Волинь" як український часопис (1941–1944 рр.) / Ю. Г. Шаповал // Збірник праць науково-дослідного центру періодики. – Львів, 1994. – Вип. 1. – С. 122–138.
5. Курилишин К. Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.) : історико-бібліографічне дослідження : у 2 т. / К. Курилишин ; [наук. ред.-консульт. М. М. Романюк ; відп. ред. Л. В. Сніцарчук] / НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, Відділ україніки, Відділення "НДЦ періодики". – Львів : [б. в.], 2007. – Т. 1 : А–М. – 640 с.
6. Державний архів Рівненської області (ДАРО). – Ф. Р. – 280 (Українське видавництво газети "Волинь"), оп. 1, спр. 1, арк. 205.
7. Шаповал Ю. Г. Газета "Волинь" як український часопис (1941–1944 рр.) / Ю. Г. Шаповал // Збірник праць науково-дослідного центру періодики. – Львів, 1994. – Вип. 1. – С. 122–138.
8. Радчик Р. Літопис буремних днів: видавництво "Волинь" (1941–1944 рр.) у ствердженні української державності / Р. Радчик. – Рівне : [б. в.], 2006. – С. 29.
9. ДАРО. – Ф. Р. – 280 (Українське видавництво газети "Волинь"), оп. 1, спр. 15, арк. 30.
10. ДАРО. – Ф. Р. – 280 (Українське видавництво газети "Волинь"), оп. 1, спр. 3, арк. 103.
11. Оголошення // Волинь. – Рівне, 1941. – Ч. 2. – 7 вересня. – С. 1.
12. Оголошення // Волинь. – Рівне, 1941. – Ч. 4. – 21 вересня. – С. 1.
13. Оголошення // Волинь. – Рівне, 1941. – Ч. 1. – 1 вересня. – С. 4.
14. Оголошення // Волинь. – Рівне, 1941. – Ч. 2. – 7 вересня. – С. 3.
15. Тимчасове зарядження охорони порядку в пресових справах // Волинь. – Рівне, 1942. – Ч. 6 (34). – 22 січня. – С. 4.
16. Документ доби: публіцистика Уласа Самчука 1941–1943 років / [упоряд. А. Жив'юк]. – Рівне : ВАТ "Рівненська друкарня", 2008. – С. 15–16.
17. Жив'юк А. А. Між Сциллою політики і Харибдою творчості: громадсько-політичний портрет Уласа Самчука : монографія / А. А. Жив'юк. – Рівне : Ліста-М, 2004. – С. 59–60.
18. День уродин Райхскомісара Коха // Волинь. – Рівне, 1942. – Ч. 46 (74). – 18 червня. – С. 1.
19. Райхсмаршал Герман Герінг кінчає 12 січня 1943 р. 50 літ життя // Волинь. – Рівне, 1943. – Ч. 3 (138). – 14 січня. – С. 2.
20. 50-ліття народження Райхсміністра Альфреда Розенберга // Волинь. – Рівне, 1943. – Ч. 3 (138). – 14 січня. – С. 2.
21. Українці! // Волинь. – Рівне, 1942. – Ч. 45 (73). – 14 червня. – С. 3.
22. Найважливіше – перемогти більшовизм (інтерв'ю з обласним комісаром в Рівному п. д-ром Вернером Беєром) // Волинь. – Рівне, 1941. – Ч. 22. – 7 грудня. – С. 3.
23. Райхсміністер Розенберг у Рівному. // Волинь. – Рівне, 1942. – Ч. 48 (76). – 25 червня. – С. 2.
24. Рік німецької політики в Україні // Волинь. – Рівне, 1942. – Ч. 65 (93). – 23 серпня. – С. 1–2.
25. Українські робітниця ідуть до Німеччини по науку // Волинь. – Рівне, 1942. – Ч. 91 (119). – 22 листопада. – С. 4.
26. Німецькі робітники з Райху в Україні // Волинь. – Рівне, 1942. – Ч. 94 (122). – 3 грудня. – С. 4.
27. Оголошення // Волинь. – Рівне, 1941. – Ч. 2. – 7 вересня. – С. 4.
28. Оголошення // Волинь. – Рівне, 1941. – Ч. 4. – 21 вересня. – С. 4.
29. Практичні вказівки про організацію районних і сільських товариств "Сільський господар" // Волинь. – Рівне, 1941. – Ч. 5. – 28 вересня. – С. 3.
30. Жив'юк А. А. Між Сциллою політики і Харибдою творчості: громадсько-політичний портрет Уласа Самчука : монографія / А. А. Жив'юк. – Рівне : Ліста-М, 2004. – С. 75.
31. Райхскомісар України Кох до українських селян // Волинь. – Рівне, 1942. – Ч. 30 (58). – 23 квітня. – С. 1.
32. Єпископ української Автокефальної Церкви про працю українців в Німеччині // Волинь. – Рівне, 1942. – Ч. 44 (72). – 11 червня. – С. 3.
33. Широка охорона здоров'я робітників зі Сходу // Волинь. – Рівне, 1943. – Ч. 99 (229). – 19 грудня.
34. Праця українців в Райху // Волинь. – Рівне, 1942. – Ч. 43 (71). – 7 червня.
35. Українські робітники в Східній Пруссії // Волинь. – Рівне, 1942. – Ч. 80 (108). – 15 жовтня. – С. 34.
36. Зустріч з українськими робітниками з Райху // Волинь. – Рівне, 1942. – Ч. 81 (109). – 18 жовтня. – С. 3–4.

37. Листи українських робітників з Німеччини // Волинь. – Рівне, 1942. – Ч. 36 (64). – 14 травня. – С. 4; Листи українських робітників з Німеччини // Волинь. – Рівне, 1942. – Ч. 37 (65). – 17 травня. – С. 2; Лист українського робітника з Німеччини // Волинь. – Рівне, 1942. – Ч. 38 (66). – 21 травня. – С. 2.
38. Відвідини українських робітників у Райху // Волинь. – Рівне, 1942. – Ч. 76 (104). – 1 жовтня. – С. 4; У робітничому таборі для українських жінок та дівчат // Волинь. – Рівне, 1942. – Ч. 102 (130). – 31 грудня. – С. 4.
39. Відвідини українських робітників у Райху // Волинь. – Рівне, 1942. – Ч. 76 (104). – 1 жовтня. – С. 3.
40. Опіка над заграничними робітниками в Райху // Волинь. – Рівне, 1942. – Ч. 74 (102). – 24 вересня. – С. 3.
41. "Остарбайтер" // Волинь. – Рівне, 1943. – Ч. 69 (199). – 5 вересня. – С. 2.
42. Опіка над заграничними робітниками в Райху // Волинь. – Рівне, 1942. – Ч. 74 (102). – 24 вересня.
43. У робітничому таборі для українських жінок та дівчат // Волинь. – Рівне, 1942. – Ч. 102 (130). – 31 грудня.
44. Курилишин К. Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.) : історико-бібліографічне дослідження : у 2 т. / К. Курилишин ; [наук. ред.-консульт. М. М. Романюк ; відп. ред. Л. В. Сніцарчук] / НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, Відділ україніки, Відділення "НДЦ періодики". – Львів : [б. в.], 2007. – Т. 1 : А–М. – С. 171.
45. Брехня Молотова про набір до праці // Волинь. – Рівне, 1943. – Ч. 39 (169). – 23 травня. – С. 2.
46. Проводи добровольців на працю до Німеччини // Волинь. – Рівне, 1942. – Ч. 54 (82). – 16 липня. – С. 3.
47. 500.000-ий українець від'їхав до Німеччини // Волинь. – Рівне, 1942. – Ч. 62 (90). – 13 серпня. – С. 3.
48. Українські селяни хочуть їхати до Німеччини // Волинь. – Рівне, 1943. – Ч. 27 (157). – 8 квітня. – С. 4.

The article analyses the propaganda activities of the Volyn newspaper and its influence on the process of Ukrainians' removal for to carry out forced labour in Germany. At the same time the main directions of agitation, made by the occupational authorities, are traced.

Key words: ostarbeiter, agitation, "The Volyn" newspaper, Reich, the occupational regime.

УДК 94(477.6):62.33 "1941/1945"

ББК 63.1

Валентина ШАЙКАН

СУЧАСНІ РЕФЛЕКСІЇ НА КНИГУ РІЧАРДА ЛАНДВЕРА "БОРОТЬБА ЗА СВОБОДУ. УКРАЇНСЬКИЙ ДОБРОВОЛЬЧИЙ ПІДРОЗДІЛ ВАФФЕН-СС"

Стаття присвячена аналізу книги Річарда Ландвера "Fighting for Freedom: The Ukrainian Volunteer Division of the Waffen-SS", в якій висвітлено причини виникнення та бойовий шлях української дивізії Ваффен-СС.

Ключові слова: Україна, більшовизм, політичні репресії, війна, вермахт, окупаційний режим, колабораціонізм, пособник, добровольці, національні формування.

Колишнім членам "міжнародної антикомуністичної армії Ваффен-СС", а також воякам 14-го українського Ваффен-гренадерського підрозділу СС присвячена книга американського історика Річарда Ландвера "Fighting for Freedom: The Ukrainian Volunteer Division of the Waffen-SS", яка, хоча й вийшла друком у 1993 р. у США¹, й досі залишається для багатьох українських істориків невідомою. Це досить велике дослідження, що складається з передмови, 11 розділів, післяслів'я, епілогу, документів, багатьох фотодокументів, цікавої бібліографії.

Автор книги наголошує на тому, що участь українських добровільних підрозділів на боці Німеччини в роки Другої світової війни була шокуючою вже тому, що аж ніяк не пов'язувалася з расовою теорією фашистів. Як підкреслює Р.Ландвер, це було дивно і через те, що німці вважали слов'ян нижчими істотами, крім цього, із самого початку війни фашисти погано ставилися до українського населення.

Історик намагається висвітлити причини виникнення українського підрозділу Ваффен-СС, його бойовий шлях, а також дати відповідь ще й на таке важливе питання: як два народи – українці та німці – змогли стати надійними братами по зброї, не звертаючи уваги на те, що

один із них із самого початку намагався домінувати. На його думку, це стало можливим завдяки тому, що і для німецької нації, і для української спільним ворогом був радянський комунізм. Саме це, вважає історик, стало основою військового співробітництва. Крім того, члени українського підрозділу були справжніми націоналістами. Після закінчення Другої світової війни їх зв'язок із Ваффен-СС став для багатьох великою проблемою, тому що Нюрнберзький трибунал вважав Ваффен-СС злочинною організацією. Сьогодні, за висновком автора, існує декілька точок зору щодо оцінок діяльності українських добровольців дивізії “СС-Галичина” в роки Другої світової війни. Одна з них: настав час вибачитися перед українським підрозділом за несправедливі оцінки щодо їхньої діяльності на боці німців, тому що вони були більш благородними, ніж їх колеги по Ваффен-СС з інших західних європейських народів, які мало чим відрізнялися від “зрадників”, “найманців”. Хоча серед них були й такі, які також, як і українці, бажали боротися проти комунізму заради кращого майбутнього Європи.

Автор книги висвітлює жахливе становище західноукраїнського населення після возз'єднання Західної України з Радянською у вересні 1939 року. До цього часу, підкреслює історик, Східна Україна вже пережила штучно створений голодомор 1932–1933 років, репресії 30-х років. Тепер така сама доля спіткала й народ західноукраїнських земель, які належали до Польської держави. Етнічні меншини Польщі: німці, українці, литовці, білоруси – готові були виступити проти Польського уряду з причин економічного, культурного, національного терору, що полегшило Радянському Союзу завдання приєднання західноукраїнських земель.

За поглядом Р.Ландвера, немає ніякої таємниці в тому, що польська жорстокість щодо німецької меншості стала головною причиною збройних військових дій, що призвели до Другої світової війни. Таке твердження автора, на наш погляд, є досить сумнівним, оскільки не враховує всіх політичних аспектів міжнародних відносин напередодні Другої світової війни.

Ландвер вважає, що Ваффен-СС – це унікальний експеримент, котрий створив міжнародну єдність, високі ідеали для боротьби проти радянського комунізму та його союзників. З початком війни Німеччини проти Радянського Союзу репресивна політика більшовицького уряду по відношенню до свого населення спровокувала його співробітництво з німцями. Навіть німецькі солдати та окупаційні функціонери були приголомшені, коли зіткнулися з масовими фактами вбивства населення радянськими органами в таких містах, як Львів, Стрий, Станіслав, Тернопіль, Золочів, Луцьк та ін. Доктор Ганс Франк, який, як відомо, ніколи не був м'якосердечним, залишив опис того, що побачив у Львівській тюрмі: 2400 трупів чоловіків, а навколо мертвих тіл – вдови та сироти... Тому не дивно, що в деяких випадках українське населення з радістю зустрічало вояків Німеччини. Але з часом, особливо завдяки діяльності гауляйтера України Еріха Коха, більшість населення втратила надію в так званих “визволителів” Європи. Еріх Кох поводився з Україною, як із плантацією Німеччини. На думку Р.Ландвера, Е.Кох був радянським агентом, тому йому вдалося після війни надовго зникнути, уникнувши переслідувань. Піхто, вважає він, краще за Е.Коха в Україні не виконав цю чорну роботу. Тільки Західній Україні пощастило, тому що її було включено до генерал-губернаторства “Галичина”. Це було єдине місце в Україні, де умови життя наближалися до “нормальних”. Ось чому саме тут почалася історія Українського Добровільного підрозділу Ваффен-СС. Автор називає причини, за якими українці почали співробітничати з окупаційними органами. Найбільш важливою причиною, на його думку, було встановлення відносно добрих стосунків між населенням і владою. Цьому сприяло те, що більшість населення сповідувала католицьку або греко-католицьку віру. Окупаційна адміністрація також вважала, що західні українці більше орієнтовані на Захід, ніж східні, які за вірою належали до Грецької ортодоксальної церкви. Саме ці факти, за Р.Ландвером, підштовхнули населення Західної України до співробітництва з Німеччиною.

8 березня 1943 р. доктор В.Кубійович – голова Українського Центрального Комітету Соціального Забезпечення на території Галичини – направив листа генерал-губернатору Г.Франку з пропозицією створити український підрозділ для допомоги німцям у боротьбі проти радянських комуністів. Історик підкреслює, що Український Центральний Комітет Соціального Забезпечення був створений із метою організації громадської служби охорони здоров'я, нагляду за хворими людьми, безпритульними дітьми, для організації освіти і т. ін. Але керівництво цього органу запропонувало співробітництво ще й на політичному, а також воєнному

рівнях. При цьому лідери УЦК мали далекосяжні плани щодо створення Української національної армії для майбутньої незалежної Української держави. Для німців озброєні націоналісти були вигідні і з точки зору пропаганди, і як військова допомога. Українські націоналістичні підрозділи задовольняли німців і з релігійної точки зору, тому що більшість їх членів були католиками.

На нашу думку, необхідно знести деякі пояснення у зв'язку з тим, що існують розбіжності в питанні, хто був ініціатором створення добровольчого підрозділу українців – німці чи українці. Так, на думку канадського історика О.Субтельного, навесні 1943 року, після поразки німців під Сталінградом, нацистська влада прийшла до запізнілого рішення – набрати до своєї армії ненімецьких жителів східних територій. Відтак губернатор Галичини О.Вехтер звернувся до УЦК із пропозицією сформувати українську дивізію у складі німецької армії. Після тривалих суперечок і попри незгоду ОУН-Б, В.Кубійович – керівник УЦК та його прибічники погодилися².

Починаючи з 18 квітня 1943 року, як стверджує Р.Ландвер, УЦК за допомогою Українського Військового Правління контролював набір до українського підрозділу Ваффен-СС. За О.Субтельным, УЦК оголосив набір добровольців тільки в червні 1943 року. Як бачимо, щодо датування цієї події немає єдиної точки зору.

У монографії також наведено текст звернення до українського населення, який було написано на основі проекту Володимира Кубійовича. Цікаво, що головними відправними точками звернення були такі ідеї: по-перше, основною метою створення українського підрозділу “СС-Галичина” була боротьба проти комуністів, по-друге, усім добровольцям, а також їх родинам гарантувалися такі самі пільги і права, які були в німецьких солдатів, по-третє, український військовий підрозділ – ядро майбутньої української армії. Але відомо, що Гітлер заборонив організацію національних батальйонів на території Східної Європи. Із цих причин український добровільний підрозділ у складі військ вермахту вирішено було назвати “Галіція”. За визначенням Гітлера, ця територія тривалий час належала Австро-Угорщині, тобто це була германська земля.

Річард Ландвер дійшов висновку, що в українському підрозділі вищі посади займали особи, які майже не мали досвіду роботи з українцями. З 20 жовтня 1943 р. командуючим українського підрозділу було призначено обер-фюрера СС Ф.Фрайтага. Як відмічає автор, він не був “людожером”, але деяка культурна і психологічна дистанція між ним і більшістю українських керівників все ж таки була.

У жовтні 1943 р. Українське добровільне формування у складі військ вермахту отримало нову назву 14-го СС Добровільного підрозділу “Галіція”. Починаючи з листопада 1943 р., близько 3000 українців проходили військову підготовку в німецьких таборах. Інструктори вважали українців інтелектуально розвинутими і патріотично налаштованими особами, але у військових справах, як указує автор, вони не мали досвіду.

Цікавим є й те, що історик ретельно проаналізував вікову структуру українського підрозділу й дійшов висновку, що, в основному, вік вояків коливався від 18-ти до 30-ти років. А до молодшого офіцерського складу належали українці, які служили ще в роки Першої світової війни в австро-угорській армії, хоча більшість із них пройшла службу у військових силах Української Народної Республіки протягом національно-визвольних змагань 1918–1920 рр. Їх вік коливався від 45-ти до 55-ти років. Дехто з них служив у польській армії у період між двома світовими війнами.

До сьогодні точаться дискусії з питань історії дивізії “СС-Галичина”. Як наголошує автор, немає єдиної думки щодо відповіді на запитання, чому німецьке командування вважало Український підрозділ СС другорядним формуванням. З іншого боку, дехто з істориків вважає вояків 14-го гренадерського дивізіону СС справжніми німецькими СС. Так, Дітріх Хайке, один із керівників цього дивізіону, написав повоєнну історію дивізії “Галичина”, в якій відкидає належність Українського добровольчого підрозділу СС до німецького Ваффен-СС, навіть при тому, що на фотографіях деякі вояки позували у формі СС.

Р.Ландвер підтверджує й причетність українських добровольців до військових дій проти ковпаківців разом із німецькими поліцейськими й армійськими формуваннями. Архівні

документи, як стверджує він, свідчать про те, що на початку лютого 1944 р. надійшов наказ спрямувати українців для боротьби проти радянського генерала С.А.Ковпака. Хоча підрозділ і проявив незадоволення, але наказ уже було схвалено рейхсфюрером СС Гімлером та його необхідно було виконувати. Під час боєвих дій зареєстровані були перші випадки дезертирства з боку українського підрозділу. Можливо, на думку автора, це пояснювалося поганим ставленням німецьких командирів до українців. Але, в цілому, підрозділ виконав завдання та навіть заслужив повагу й похвалу з боку німців.

Населення деяких міст, у тому числі й Львова, також схвально сприймало заохочення німців щодо вояків дивізії “СС-Галичина”, оскільки в ній служили члени багатьох родин. Це мало місце і в лютому 1944 р. під час похорону вбитого голови адміністративного округу Вехтера. Тоді 14-й підрозділ відправив на цю церемонію свій оркестр і почесний караул.

У березні 1944 р. вояки Українського підрозділу СС повинні були прийняти присягу. Ураховуючи національну гордість українців, німці дозволили розробити присягу спеціально для добровольців. Тексти присяг, наведені в монографії, дозволяють зробити деякі висновки: по-перше, різниця між німецькою та українською присягами вже прослідковується на рівні семантики, по-друге, німецькі СС-добровольці клялися Гітлеру, як лідеру, канцлеру рейху, служити вірно до самої смерті, а українські Ваффен-СС клялися Богом у цій святій присязі, що в боротьбі проти більшовизму вони віддадуть Головнокомандуючому Німецьких Збройних Сил Гітлеру абсолютну покору, а якщо на те буде його бажання, вони, як безстрашні вояки, будуть завжди готові віддати своє життя заради цієї присяги.

Однією з найбільших проблем в Українському підрозділі СС була неспроможність німецьких та українських офіцерів співробітничати разом. Стосунки між ними завжди були напруженими, зазначає історик. Із часом німецьке керівництво вирішило замінити більшість німецьких офіцерів етнічними німцями зі Словаччини, які були в непоганих стосунках з українськими добровольцями.

Існувала ще одна проблема, яка була пов'язана зі стосунками вояків Української дивізії “СС-Галичина” і УПА. Німецьке керівництво намагалося зробити все, щоб перекрити всі шляхи до контактів добровольців і членів УПА, які відверто заохочували дезертирство з підрозділу.

Щодо участі 14-тої гренадерської дивізії СС “Галичина” в боях під Бродами проти Радянської Армії, то Р.Ландвер наводить цікавий матеріал, який свідчить, що німецьке командування XIII Армійського Корпусу 4-ї танкової Армії було дуже здивоване, коли дізналося про підрозділ українців і поставилося до них скептично. У книзі детально описано історію боїв трьох полків – 29, 30, 31–14-ої гренадерської дивізії СС під Бродами проти Радянської Армії. До ранку 23 липня 1944 р. XIII Корпус 4-ї танкової німецької Армії разом із формуваннями 14-го Українського гренадерського підрозділу СС були розгромлені. Німці під Бродами втратили близько 20 тисяч вояків, тобто дві третини своїх сил. Українські добровольці – близько 11 тисяч чоловік. Але з часом, як відмічає Р.Ландвер, радянська історіографія внесла до списку німецьких утрат під Бродами 2 генералів, 30 тисяч убитими, 17 тисяч взятими в полон. За його підрахунками, втрати українських підрозділів під Бродами склали близько 73% (11 тисяч), тобто більше, ніж втрати німецьких частин XIII Корпусу. Лише три тисячі гренадерів залишилися живими, їм вдалося вийти з оточення, а 7 тисяч було вбито, поранено або взято в полон. Одна тисяча зникла безвісти. Існує думка, підкреслює автор, що зниклі вояки з часом з'єдналися з Українською Повстанською Армією для боротьби проти комуністичного режиму, яка продовжувалася до 1954 р.

У книзі широко використані мемуарні джерела: спогади полковника П.Зеленка, лейтенанта Л.Ортинського, Ф.Кордуби, вояка В.Молодецького. Слід відмітити, що спогади друкуються уривками і без коментарів, що, на наш погляд, взагалі характерно для книги Р.Ландвера. Записи щоденника лейтенанта Любомира Ортинського фіксують події під Бродами з 15-го по 20-те липня 1944 р. У щоденнику відображено політику гестапо на території Західної України по відношенню до рідних вояків дивізії “СС-Галичина”. Сестра Л.Ортинського, якій удалося уникнути фашистського ув'язнення, розповіла своєму братові, що гестапо провело велику кількість арештів серед українського населення, не звертаючи уваги на те, що вони мали рідних

у дивізії. Особливо багато було заарештовано студентської молоді. Сама вона втекла, тому що їй стало відомо, що гестапо мало компроматний матеріал і проти неї.

Спогади полковника П.Зеленка свідчать про великі людські втрати під час боїв за населені пункти Пожари, Князеве як серед українських гренадерів, так і серед радянських вояків, місцевого населення.

Рідна земля, за спогадами Ф.Кордуби, обернулася для вояків 14-го гренадерського підрозділу СС справжнім пеклом. Під час бою за Пожари ніхто не звертав уваги на поранених товаришів, медперсоналу не вистачало. Небагатьом вдалося вирватися з оточення. Вижили тільки сильні духом.

Після розгрому під Бродами до дивізійників від вояків УПА надійшли пропозиції переходити на бік повстанців або передати їм зброю. Можливо, дехто й перейшов або передав зброю. Більшість не захотіла залишитися серед вояків УПА, хоча їх усіх об'єднувала одна мета – боротьба проти більшовизму, проте різними шляхами. Вояки УПА дозволили гренадерам мирно пройти через свої території. До кінця серпня 1944 р. від 14-го підрозділу СС залишилося 3000 гренадерів.

Незважаючи на поразку Українського Добровольчого підрозділу СС під Бродами, Гімлер позитивно оцінив діяльність вояків у такій складній ситуації, а бригаденфюрера Фрайтага, який керував цим підрозділом, представив до нагороди. Усіх українських вояків було відправлено до навчального табору в Силезію. За новим призовом до гренадерів знову записалися тисячі українців, які відступали разом із німцями. Командирами українських підрозділів призначалися вже угорські та словацькі німці, які краще знали українців, ніж німці рейху. У книзі детально висвітлено період переформування підрозділу. Цього разу бригаденфюрер СС Фрайтаг призначив у кожний підрозділ одного або навіть декількох німецьких офіцерів із метою підсилити дисципліну. Така практика існувала у всіх національних підрозділах Ваффен-СС і причина була одна: уникнути заколотів, які вже були серед російських і мусульманських вояків. Незважаючи на утиски німецького командування, дехто з українців все ж таки зумів закінчити війну командуючими підрозділом або батальйоном.

Після недовгої підготовки у військових таборах Німеччини 14-й СС підрозділ “Галиція” прибув до Словаччини 15–16 жовтня 1944 р. на допомогу німецькому танковому підрозділу “Татри”. Загальна чисельність загонів українських добровольців складала 22 тис. вояків. Спочатку підрозділ у Словаччині повинен був нести охоронну службу. Українські вояки охороняли залізницю, дехто з членів підрозділу охороняв військові заводи і фабрики. Але з часом українські добровольці взяли участь у боротьбі проти словацьких повстанців. До складу 3-х німецьких батальйонів SS – Kampf – Gruppe “Wittenmeyer”, які виступили проти словацьких партизанів, приєдналися 4 тисячі українців. До інших “нових” німецьких одиниць належав 271-й Народний гренадерський підрозділ чисельністю 7 тис. 200 вояків; 708-й Народний гренадерський підрозділ чисельністю 6 тис. і полкове формування чисельністю 3 тис. вояків. Проти словацьких повстанців німці кинули також 3 групи Словацької етнічно-німецької поліції і 2 групи протисівців, а також 18-й СС танковий гренадерський підрозділ чисельністю 8 тисяч вояків. Після жорстоких боїв із військами рейху, на 17 жовтня втрати словацьких повстанців становили 2 150 вбитими, 7 тис. пораненими, 850 полоненими, близько 1000 дезертирів. Протягом 26 і 27 жовтня 1944 р. словацькі партизани в районі Банська-Бистриця і Губойтовцька Осада втратили ще 5 тис. убитими, 15 тис. полоненими, 20 тис. пораненими. На цей час залишилося близько 7 тис. повстанців, яких підтримували 3 тис. співчуваючих. Таким чином, наприкінці жовтня 1944 р. сили словацьких повстанців склали близько 10 тис. вояків, які продовжували битися за визволення своєї землі від німецьких окупантів. Саме проти них, підкреслює Р.Ландвер, до середини січня 1945 р. воювали добровольці з Українського підрозділу Ваффен-СС. Аналізуючи бойову діяльність українських вояків проти словацьких повстанців, він констатує, що українські вояки вели “цивілізовану” війну: із цивільним населенням обходилися добре, полонених повстанців не розстрілювали – вони ставали військовополоненими. Керівництво Українського підрозділу Ваффен-СС, як вказує автор, по можливості, намагалося не контактувати з дивізією обер-фюрера Дірлевангера, який прибув у Словаччину 16 жовтня 1944 р. із Польщі з каральною місією. До складу цієї дивізії ввійшли вояки штрафних батальйонів

концентраційних таборів, більшість із них гуманістю не відрізнялася. Сам Дірленвангер серед вояків бригади користувався поганою репутацією. До складу цієї бригади, з метою її укріплення, увійшли етнічні німці.

Протягом листопада 1944 р. українці воювали поряд із підрозділом Туркестанських добровольців. Мусульманські вояки були завербовані німцями ще на території Криму та Кавказу і їх було поділено на 3 відділи: збройні групи “Урал”, “Туркестан”, “Крим”. У березні 1945 р. до них було приєднано групу “Азербайджан”. Вояки мусульманських підрозділів, як відомо, відрізнялися надзвичайною жорстокістю.

Словацькі повстанці проводили інтенсивну більшовицьку пропаганду. Восени 1944 р. 14-й Український підрозділ СС втратив 20 вояків, які перейшли на бік партизанів Словаччини. Але більшість дезертирів-вояків серед українців перейшла до Української Повстанської Армії, яка продовжувала вести війну проти Радянської Армії на території Галіції. У цілому, дисципліна і мораль серед українських вояків залишалися непоганими. Стосунки з місцевим населенням Словаччини були добрими, можливо, як помічає автор, це пояснювалося слабкою підтримкою населенням повстанців. З українськими добровольцями шукали союзу члени Словацької Народної партії, більшість з яких стояли на антикомуністичних позиціях. Узагалі, словаки вважали українців етнічними родичами. Дружніми були стосунки українських вояків підрозділу з населенням Словенії, Австрії.

На території Словаччини 14-й Український підрозділ Ваффен-СС воював і проти частин Червоної Армії. За оцінками німецького командування, Український підрозділ зарекомендував себе здатним воювати в суворих кліматичних умовах, при цьому нещасні випадки серед вояків-українців були мінімальними.

Протягом лютого 1945 р. відбулося переформування 14-го підрозділу СС у зв'язку з тим, що з Волині прибув батальйон самозахисту. Ще у 1943 р. цей військовий підрозділ було сформовано українськими націоналістами для боротьби проти Радянської Армії та німців, коли це було необхідно. Цей підрозділ був законспірований, а контролював його діяльність А.Мельник. На початку 1944 р. підрозділ отримав назву “Легіон”, його командуючим залишався український армійський полковник Квітка. На підступах до Словенії відбувся церемоніал входження “Легіону” до 14-го Українського підрозділу СС. Але волиняни не захотіли носити розпізнавальні знаки Ваффен-СС. Розпочалося дезертирство, були зареєстровані випадки злочинства й непокори.

Під час бойових дій у Словенії 14-й Український підрозділ втратив близько 150 вояків через смертельні випадки, дезертирства. На думку Р.Ландвера, дезертирство не завжди реєструвалося, але навіть того, що було зафіксовано, досить, щоб зробити певний висновок. З початку формування цього підрозділу й до березня 1945 р. випадків дезертирства було близько 600, хоча, як підкреслює автор, це дуже умовна цифра.

За розпорядженням Гімлера від 20 березня 1945 р. надійшов наказ до штаб-квартири 14-го Українського підрозділу здати зброю, увесь провіант німецьким формуванням. Цей наказ було викликано відкриттям Гітлера, що Український підрозділ не був на лінії фронту протягом 8 місяців. Для українців виникла жахлива ситуація: 22 тисячі вояків 14-го Українського підрозділу Ваффен-СС могли залишитися без зброї, а передові частини Радянської Армії знаходилися вже майже за 40 кілометрів на схід від них. Тому 21 березня 1945 р. бригаденфюрер Фрайтаг негайно прибув до штаб-квартири РФ-СС Гімлера в Зальцбург (Австрія) з проханням відмінити роззброєння українського підрозділу. Під час цих переговорів на захист підрозділу виступив й губернатор Галіції. А тим часом радянські передові частини почали швидко просування до Марбурга і Граца. Український підрозділ змушений був почати роботу з укріплення Марбурга. 28 березня 1945 р., після восьми днів переговорів, розпорядження стосовно роззброєння 14-го підрозділу Українських добровольців були відмінені, але за цей час, як відмічає історик, дисципліна і мораль уже послабились.

Наприкінці березня 1945 р. український підрозділ отримав наказ відступити до кордонів Австрії та взяти участь у боях проти Радянської Армії. Українські добровольці 14-го підрозділу Ваффен-СС зіткнулися з військами 3-го Українського фронту. Співвідношення сил, як відмічає автор, було не на користь добровольців: 3:1. За іронією долі, 3-й Український фронт склався,

головним чином, із призовників Східної України, а 14-й підрозділ, переважно, – із Західної України. У перервах між боями радянські підрозділи проводили активну пропагандистську роботу серед українських вояків. Результатом був перехід 98 добровольців на бік Червоної Армії. Бої між радянськими частинами і 14-ю гренадерською дивізією СС тривали до 16-го квітня 1945 р. і закінчилися перемогою добровольців, яким удалося вибити радянські частини з території старого замку Глейхсберга.

Після цих подій історія 14-го Українського підрозділу добровольців Ваффен-СС вступила у свою завершальну стадію. Уже 18 квітня 1945 р. генерал Української Національної Армії Павло Шандрук почав переговори з німецьким командуванням в австрійському місті Фелькермаркт про включення цього підрозділу до УНА. Після тривалих переговорів німецьке командування погодилося на це. За своїми політичними поглядами П.Шандрук був далекий від німецьких націонал-соціалістів і належав до українських націоналістів. Палкий прихильник створення національної армії, він робив усе заради формування українських збройних підрозділів. 25 квітня 1945 р. 14-й СС підрозділ був приведений до присяги як 1-й Український підрозділ Української Національної Армії. Із цього часу він припиняє своє існування як частина Ваффен-СС. Дивним було те, звертає увагу Р.Ландвер, що значна кількість німців із 14-го СС підрозділу, хоча від них цього й не вимагали, прийняла також нову присягу. Члени підрозділу повинні були з цього часу демонструвати тонку подвійну лояльність і до свого нового українського командуючого, і до німецького, які контролювали діяльність одиниці.

На початку травня 1945 р. Український 1-й підрозділ контактував із 16-м СС танковим гренадерським підрозділом “Рейхенфюрер-СС”.

З крахом військ німецького рейху найголовнішим завданням вояків 1-го Українського підрозділу було врятуватися. Почалися тривалі переговори з британцями. Але загальноновизнані “чемпіони свободи і демократії” продемонстрували свою незацікавленість цією справою. Їх відповідь зводилася тільки до того, що це “югославське питання”.

Ще більше не пощастило власівцям, тому що, незважаючи на їх прохання не видавати вояків РВА Радянському Союзові, союзники зробили все навпаки.

Автор монографії наводить цінний матеріал, висвітлюючи останні дні 1-го Українського підрозділу. Так, вражає допомога відступаючих німців українцям, яким вони допомагали переправитися через річку в місті Грац. Німці знали, що буде з полоненими українськими націоналістами, коли вони потраплять до полону. Усі вояки Українського підрозділу переправилися й залишилися живими, а німці опинилися в радянському полоні. Тільки 12 травня 1945 р. 1-й Український підрозділ здався союзникам і, завдяки тому, що Український підрозділ класифікувався як “Галіція”, “розчаровані поляки”, це врятувало їх від репатріації до Радянського Союзу. Українських вояків було відправлено до таборів Італії. Генерал Шандрук, знаючи, що ще існує небезпека, продовжував шукати вихід із цієї ситуації. Йому вдалося налагодити контакт із головним Українським адміністратором із релігійних питань у таборах для інтернованих – отцем В.Войковським для того, щоб він допоміг українцям. В.Войковський почав переговори з Архієпископом Греко-католицької церкви в Римі, а потім справа дійшла й до Римського Папи Піуса XII. На захист Українських добровольців став Папа Римський, він сам просив союзників захистити Український підрозділ, не видавати їх Радянському Союзу. Таким чином, їм було дозволено протягом декількох років іммігрувати вільно у США та держави Британської Співдружності.

За словами автора книги, він не претендує на останнє слово в оцінках діяльності Українського підрозділу Добровольців Ваффен-СС. Річард Ландвер дав досить ґрунтовний огляд цього формування, проаналізував його бойовий шлях, показав долю тих українців, які служили в німецькій армії, німецькому Червоному Хресті, поліційних батальйонах. Жахливою була доля багатьох українських медсестер, які служили в німецькому Червоному Хресті і яких було передано радянським органам. Не менш трагічною була й доля тих українців, які разом із латишами й естонцями вступили у бій проти Червоної Армії в Праг-Девитці (Богемія–Моравія). Після боїв вони здалися радянським військам. 9 травня 1945 р. у районі Бориславки всіх полонених, серед них і 200 українських вояків, було розстріляно без суду й поховано у братській могилі. На Нюрнберзькому процесі ця справа не розглядалася, тому що, як відмічає

автор, “переможців не судять”. Ця розправа, можливо, повинна була стати уроком для тих, хто виступив проти комуністів.

Як уже зазначалося, автор книги широко використовує фотодокументи. За допомогою фотографій історик прослідковує увесь бойовий шлях вояків дивізії “Галичина”, починаючи з перших місяців навчання в німецьких спецтаборах, під час боїв, відпочинку й до їх перебування після закінчення війни в таборах Італії.

У цілому, Р.Ландвер так і не дає відповіді на гостре питання, яке й сьогодні ще однаково хвилює людство: були чи ні колаборантами українські добровольці з дивізії “СС-Галичина”. У книзі наведено багато прикладів, документів, які свідчать про військову співпрацю українських вояків із німцями. Але, водночас, можна стверджувати, що колабораціонізму на ідейному рівні не було, хоча таких висновків автор монографії також не робить. Він наводить матеріал, а також аналізує його, на наш погляд, однобоко й лише на користь учасників українського національного руху, навіть не припускаючи помилок і прорахунків із боку його лідерів, що не є історично справедливим. Незважаючи на це, книга Р.Ландвера допомагає сучасним українським історикам відійти від тих стереотипів, що склалися в повоєнний час та за допомогою нових архівних матеріалів і документів розставити всі крапки над “і”.

¹ Landwer Richard. Fighting for Freedom: The Ukrainian Volunteer Division of the Waffen-SS / Richard Landwer. – Maryland : Manufactured in the United States of America, 1993. – 225 p.

² Субтельний Орест. Україна: історія / Орест Субтельний ; пер. з англ. Ю. І. Шевчука ; вст. стаття С. В. Кульчицького. – К. : Либідь, 1991.

This article is devoted to the analysis of the book by Richard Landwer “Fighting for Freedom: The Ukrainian Volunteer Division of the Waffen-SS” where the author reseaches the reasons of Ukrainian division Waffen-SS forming and its fighting way.

Key words: Ukraine, bolshevism, political represson, a war, wehrmacht, occupational regime, collaboration, subsidiary, volunteers, national formations.

УДК 930.1:94(477)“1953/1964”

ББК 63.1 (4 Укр)

Марія МАЛЬОВАНА

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УРСР У 1953–1964 рр. У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Стаття містить короткий огляд сучасної вітчизняної історіографії, присвяченої вивченню історії суспільно-політичних процесів в УРСР у 1953–1964 рр. Указано особливості розгляду даної тематики в українській історичній науці після здобуття незалежності нашою державою, а також проаналізовано здобутки провідних вітчизняних дослідників у вивченні політичних, соціально-економічних і культурних процесів у республіці в 1953–1964 рр.

Ключові слова: історична наука, сучасна вітчизняна історіографія, суспільно-політичні процеси, деєталінізація, хрущовська “відлига”, реабілітація, дисидентський рух.

1950–1960-ті рр. в історії України є особливою віхою: на зміну сталінському тоталітаризму та національно-визвольному руху ОУН і УПА прийшов новий політичний лад, іменованій хрущовською “відлигою”. Він недостатньо висвітлений у вітчизняній історіографії, провідними напрямками в якій до останнього часу були події національно-визвольних революцій середини XVII і початку XX ст. Ця обставина визначає актуальність теми дослідження.

Об’єктом дослідження у статті виступає українська вітчизняна й діаспорна література, у якій висвітлено суспільно-політичні процеси в житті УРСР у 1953–1964 рр. (роки перебування при владі М.С.Хрущова). Метою дослідження є аналіз опублікованих (в основному в збірниках) документів, а також історичної літератури, що відповідає об’єкту дослідження. При цьому

постають такі завдання: 1) вивчити наявні роботи з історії УРСР даного періоду; 2) визначити й проаналізувати особливості висвітлення часу хрущовської “відлиги” в різних джерелах: документах, мемуарах, статтях, узагальнюючих працях з історії УРСР 1953–1964 рр.

Загалом учені донині не здійснили комплексного критичного дослідження історіографії суспільних процесів в Україні в 1953–1964 рр. Причини цього різні для кожного історичного періоду.

У часи брежнєвського “застою” і, по суті, аж до другої половини 1980-х рр. усе, що стосувалося М.С.Хрущова і його політичної діяльності, розглядалося у виключно негативному світлі. Зрушення в питаннях дослідження цієї теми з усім зрозумілих причин з’явилися аж у другій половині 1980-х рр. Ситуація значно покращилася в 1990-х, а в останні роки вивчення проходить під знаком оформлення сучасної парадигми української історії.

Необхідність аналізу історіографії даного періоду визначається низкою причин. По-перше, існує необхідність подолання залишків радянського мислення в суспільстві, яка неможлива без знання шляхів формування останнього. По-друге, період 1953–1964 рр. неоднозначно висвітлений в історичній літературі, що було пов’язано зі складністю тих суспільно-політичних процесів, які відбувалися в радянській державі (з одного боку, – лібералізація всіх сфер життя, з іншого – непослідовність процесів деєталінізації, коли під виглядом очищення органів влади від “перегинів” в управлінні країною відбувалося зміцнення режиму особистої влади наступників усунених керівників). Усі ці обставини наклали свій відбиток на висвітлення подій хрущовської “відлиги” в літературі, особливе місце в якій займає діаспорна, оскільки саме в ній містяться перші спроби вивчення й осмислення даного історичного періоду.

Наприклад, П.Василюк звернув увагу на невідповідність між дійсним становищем професійних спілок в УРСР та офіційними гаслами партійного керівництва Радянського Союзу, коли на V Світовому конгресі комуністичних профспілок Хрущов заявив: “Якщо представити собі всю господарську, культурну і громадську діяльність у нашій країні як корабель, яким керує ... Комуністична партія, то поряд з нею на капітанському містку ... стоять і професійні спілки”¹. Дані слова погано поєднуються із цитатою з “Історії КПРС”, виданої 1959 р.: “Професійні спілки мають завданням боротьбу за підвищення продуктивності праці і зміцнення трудової дисципліни”², тобто, по суті, виконують наглядацькі функції.

Критичну статтю з даної тематики знаходимо й в І.Луцишина, який, розглядаючи проблему кризи радянської системи колективного господарювання, відзначає, що “в СРСР колгоспи ... створила партія-держава шляхом насильства ... як свої власні державно-партійні підприємства, а з селянами – нібито членами колгоспів – поводитья як з кріпаками чи безправними наймитами”³.

Матеріал з оглядом тенденцій зовнішньої політики СРСР подав В.Голубничий, котрий відзначив, що тоді як військові витрати країни Рад сягали 30% її національного доходу, на Заході вони становили лише 10% і менше⁴. Учений навів розрахунки американських економістів, згідно з якими темпи зростання радянської економіки в середньому щороку знижувалися на 1%, і прогноз про те, що “зріст національного доходу СРСР припиниться зовсім біля 1970 року, а зріст промисловості – біля 1980 року”⁵. Ці дані автор вважає однією з основних причин пацифістських закликів Радянського Союзу, оскільки скорочення й заборона різних видів озброєнь вивільнили б значну частину робочої сили й капіталів, які можна було б залучити для розвитку економічної сфери.

Національне питання в СРСР крізь призму святкування 150-річчя Бородінської битви розглянув М.Стиранка. Він відзначив, що війну проти Наполеона було визнано Першою вітчизняною (як прототип Другої вітчизняної, веденої проти гітлерівської Німеччини). При цьому замовчувався той факт, що французький імператор на руїнах Російської імперії планував створити цілий ряд незалежних держав – бар’єр для поширення російського імперіалізму в Європі.

На думку дослідника, план будівництва комунізму в СРСР передбачав “дальше вимішування і розпорошення неросійських народів; їхню мовну і культурну русифікацію”⁶. Такі заходи неминуче викликали спротив, тому в 1958 р. відбулася масова чистка націоналістичних елементів партій окремих республік, зокрема й України.

У цьому контексті важко не відзначити об'ємну статтю Д.Солов'я, у якій критикувалася здійснювана в УРСР політика в галузі культури. Загальний стан справ із виданням у республіці художньої літератури й преси рідною мовою автор проілюстрував на прикладі міста Львова, навівши витяги з надрукованого в "Радянській Україні" повідомлення ревізійної бригади, котра ознайомилася з роботою книготорговельної мережі. Аналізуючи стан справ із передплатою видань українською мовою на різних підприємствах і в установах, перевіряючи, приміром, написали: "Завком електроламного заводу передплатив ... "За рубежом", "Вокруг света", не забув про журнал "Дон", "Неву", "Сибирские огни", "Факультет литературы и искусства", "Садоводство", "Рыбоводство и рыболовство" (оце вже прямий професійний зв'язок!) – всього понад 100 назв, але між ними – жодного республіканського (себто українського. – Д.С.) журналу"⁷. Далі Д.Соловей відзначив: "Із зібраних тут фактів ясно видно, чого варті слова Хрущова ... про те, що "партія й далі забезпечуватиме вільний розвиток мов народів СРСР"⁸.

Початок обережного, поступового висвітлення періоду хрущовської "відлиги" у вітчизняній історіографії припадає на кінець 1980-х – початок 1990-х рр. Велику роль у цьому процесі відіграло введення до наукового обігу нових документів, наприклад, таких, як доповідь М.С.Хрущова "Про культ особи і його наслідки" на XX з'їзді Комуністичної партії (25 лютого 1956 р.), де гостро засуджено тоталітарне правління Сталіна⁹.

Про страх перед надмірною демократизацією й спроби зберегти ідеологічні засади комуністичного вчення без змін свідчить постанова ЦК КПРС "Про подолання культу особи і його наслідків" від 30 червня 1956 р., де, між іншим, про "вождя народів" сказано, що він "активно боровся за втілення в життя ленінських заповітів ... В цій політичній і ідейній боротьбі ... здобув великий авторитет і популярність"¹⁰.

Про умови утримання в'язнів у радянських концтаборах можна дізнатися з уривків із відкритого листа останніх до відділу прав людини Організації Об'єднаних Націй, датованого 30 вересня 1955 р.¹¹

Окрім документів, виданих в основному в збірниках, певне значення має й мемуарна література, наприклад, мемуари самого М.С.Хрущова¹², які складаються із чотирьох частин, характерним для яких є публіцистичний стиль викладу. Загальним недоліком цієї праці є те, що в ній надто мало місця присвячено власне історії УРСР, хоч, у цілому, мемуари, які написані без використання архівних документів, несуть значне інформаційне навантаження, оскільки це дані "з перших рук", розповідь очевидця подій, яка містить такі нюанси (скажімо, особисті характеристики політичних діячів, емоційно-вольова мотивація вчинків самого автора та ін.), про які ми б ніколи не дізналися з інших джерел.

Поглянути на суспільно-політичні процеси в УРСР досліджуваного періоду з несподіваного (особисто-побутового) ракурсу дають можливість і мемуари першого секретаря ЦК КПУ в 1963–1972 рр. П.Ю.Шелеста. Вони створені на основі щоденникових записів і містять надзвичайно цікаву інформацію перш за все про політичний і господарський розвиток УРСР.

Будучи учасником антихрущовської змови, П.Шелест, однак, писав про М.Хрущова: "Навколо ... плелися інтриги, готувалась політична розправа за його принциповість і нетерпіння до марнослів'я і байдужості до справ. Головним інтриганом ... виступав Брежнев. ... Він хитро перетягував на свій бік немало керівних працівників. Мотив був один: змістити Хрущова, якого він смертельно боявся і перед яким догідливо загравав"¹³.

Загалом дані спогади є цінним джерелом для вивчення суспільних процесів в УРСР у 1953–1964 рр., оскільки ґрунтуються на щоденних записах, які доволі точно фіксували події й зберегли свідчення про факти, що дають змогу сконструювати доволі цілісну (хоча й із суб'єктивної точки зору) картину минулого.

Незважаючи на значущість мемуарних даних, перевагу слід усе ж таки віддати власне історичним дослідженням як більш об'єктивному способу осмислення історичного досвіду.

Одним із перших розпочав вивчати період 1953–1964 рр. І.П.Кожукало. Говорячи про економічні реформи М.Хрущова, дослідник відзначає, що спроби подолання надмірної централізації в народному господарстві шляхом передачі окремих важелів управління із центру у відання республіканських урядів не принесло бажаних результатів, "оскільки економічні проблеми намагалися вирішувати не економічними, а суто політичними, організаційними методами

в рамках існуючої командно-адміністративної системи"¹⁴, що не вплинуло на реальний економічний і політичний суверенітет республіки в складі СРСР.

Майже в один час з І.Кожукалом проводив дослідження М.Ф.Бугай¹⁵. Вивчаючи проблеми реабілітації в'язнів сталінських тюрем і концтаборів, він зупинився, зокрема, на проблемі повернення осіб, депортованих із території України.

Цікаві свідчення про суспільно-політичні процеси в УРСР 1950–60-х років можна знайти в матеріалах учасника дисидентського руху 1960-х В.Мороза, епіграфом до даних якого можна вважати слова цитованого ним дослідника Ізраїля Клейнера: "Успадкувавши від Російської імперії розмаїтий національний склад і складні національні проблеми, Радянський Союз протягом всієї його історії намагався вирішити національне питання як найголовніше завдання своєї внутрішньої політики"¹⁶.

"Український національний комітет", "Український Національний Фронт", які боролися за реформування суспільного ладу в СРСР, В.Мороз називає "перехідними" групами між націоналістичним підпіллям ОУН і УПА й новим на той час дисидентським рухом. Самі "перехідні" групи автор вважає "пошуками найраціональніших форм опозиції в нових умовах", які стали можливими завдяки низці причин: 1) зникненню збройної конфронтації між українським рухом і радянською владою; 2) пом'якшенню політичного режиму внаслідок хрущовської "відлиги"; 3) нормалізації стосунків між СРСР і Заходом, що унеможливило збройний конфлікт між останніми, а це давало надію на звільнення"¹⁷.

Фактор, що зумовлював такі бурхливі суспільні події 1960-х рр., автор називає "вітром епохи": "Це неймовірно, але тюрма в атмосфері 1965–1966 років була романтичною мрією! На процесі Горинів та Масютка у Львові 1966 року великий натовп людей кричав "Слава!", коли в'язнів вели до залу. Осадчий пише, що тодішній табір був своєрідним університетом, де зібралися найкращі інтелектуали СРСР". Автор наводить дані Ізраїля Клейнера про те, що цифра 1200 (кількість українців, засуджених від 1957 р.) – це 10% реальної кількості переслідуваних"¹⁸.

Схожу тематику розробляє Г.Касьянов. Зокрема, розглядаючи діяльність Української Гельсінської Групи як однієї з провідних правозахисних організацій, дослідник підсумував, що "рух опору органічно виріс з попередніх етапів визвольної боротьби, зокрема, подій 1960-х рр., і закінчився тоді, коли Україна стала незалежною"¹⁹.

Однією з перших узагальнюючих праць з історії України, що вийшли друком у пост-радянський період, є книга професора Йоркського університету в Торонто (Канада) О.Субтельного, який тезово аналізує весь спектр суспільно-політичних подій в УРСР описуваного періоду, зупинившись при цьому на проблемі політичної реабілітації в'язнів концтаборів, ліквідацію системи яких "прискорив ряд табірних повстань, зокрема, у Воркуті та Норильську (1953 р.), Караганді (1954 р.), в яких провідну роль відіграли колишні члени ОУН і УПА"²⁰.

Не дивно, що проблема реабілітації в'язнів сталінських тюрем і концтаборів була в центрі уваги українських дослідників. Серед них слід виділити В.Барана, стаття якого "Десталінізація в Україні: перша спроба" містить аналіз трьох етапів цього процесу й, між іншим, дані Міністерства безпеки Російської Федерації про те, що в 1954–1961 рр. у СРСР було реабілітовано понад 737 тис. чол.²¹ На свої місця все розставляє цитата з видання "Социалистический вестник": "...За свідченнями деяких репатрійованих із різних таборів німців, поляків та інших, кількість політичних, звільнених із таборів, була відносно набагато нижчою, ніж кількість карних"²².

До когорти науковців, які займаються даними проблемами, належить і Н.Жарікова, хронологічні рамки дисертації якої охоплюють середину 1950-х – 1991 рр. Як зазначає автор, реабілітаційний процес показаний нею в контексті зміни поглядів суспільства на історичний досвід соціалістичного експерименту в цілому²³. Кульмінацію цього процесу Н.Жарікова пов'язує з XXII з'їздом партії, на якому Сталін був публічно викритий як справжній винуватець беззаконня й свавілля.

Окремий блок становлять дослідження дисидентського руху на території України в 1950–1960-х роках. Наприклад, у книзі "Украинская государственность в XX веке: Историко-

политологический анализ”²⁴ висвітлені як ідеї опозиційних у другій половині 1950–1960-х рр. радянській владі нелегальних організацій, так і окремих дисидентів.

Р.Дудка, вивчивши суспільно-культурну діяльність інтелігенції України періоду “відлиги”, дійшла до висновку, що дисидентство започаткувало політичну лінію опозиції владним структурам²⁵. Автор доводить, що, хоч українські інтелігенти й вирости на ґрунті цінностей радянської системи, вони домагалися послідовного втілення проголошених “зверху” перетворень, повної реабілітації незаконно репресованих громадян, підняття суспільного статусу та престижу української мови, національно-культурних надбань українського народу взагалі²⁶.

Вагомий вклад у дослідження питання дисидентського руху вніс також В.Баран. Дослідник відзначив, що не слід забувати про той факт, що певна лібералізація політичної системи й деяке покращення рівня життя народу затьмарювалися переслідуваннями інакомислячих (“шістдесятників”), що й спричинило виникнення такого суспільного явища, як дисидентство (Л.Лук’яненко, Є.Сверстюк, В.Чорновіл та інші). Треба пам’ятати й те, що хоч обставинами своєї політичної біографії М.Хрущов і був пов’язаний з Україною, її він часто використовував як лабораторію для своїх політичних й економічних експериментів, окремі з яких навіть фахові історики розглядають з іронією.

Загалом автор, опрацювавши величезний обсяг архівних документів і наукової літератури, провів дослідження генези концепції тоталітаризму, становлення радянського тоталітаризму в Україні, процесу десталінізації, усіх основних аспектів хрущовської “відлиги”. Оцінюючи ситуацію в цілому, В.Баран відхилив положення про зміни радянського суспільства з тоталітарного в авторитарне, оскільки певні внутрішні зміни ґрунтувалися на старих принципових засадах (контроль режиму над усіма сторонами життя, а не лише над політичною сферою).

Особливе місце серед видань даної тематичної спрямованості посідають надруковані окремою брошурою матеріали “круглого столу”, присвяченого 40-річчю закритої доповіді М.Хрущова на XX з’їзді КПРС²⁷, що відбувся в Інституті історії України НАН України. Теми виступів охопили широкий спектр проблем: від “закритої доповіді” М.Хрущова (Ю.Шаповал) до національних аспектів десталінізації режиму (М.Панчук, В.Котигоренко).

Причини й умови розвитку національно-визвольного руху в УРСР аналізує А.Русначенко²⁸. На його думку, не останню роль у цьому (хоча й опосередковано) відіграв М.Хрущов, завдяки якому відбулося зміщення політичних акцентів: партійний апарат став першим у трикутнику влади, потіснивши поліцейський.

Автор прослідковує перехід визвольної боротьби в нових умовах від збройних форм до спроб мирного досягнення незалежності, якого зазнали й постані із середини 50-х рр. підпільні групи після закінчення діяльності ОУН і УПА. Хоча програмові цілі нових формувань і вказували на зв’язок з останніми, звучали й критичні ноти на адресу цих двох організацій та їхніх провідників²⁹.

Варто відзначити й ґрунтовні статті С.В.Кульчицького, який, між іншим, зазначає, що в 1953 році за амністією було звільнено 1,2 млн в’язнів зі строком позбавлення волі до 5 р. (карні злочинці), у той час як чесні громадяни, засуджені за членство в ОУН і УПА та під гаслом “українського буржуазного націоналізму”, амністії не підлягали³⁰.

Вийшли друком і нові матеріали, які стосуються питань реабілітації жертв сталінського режиму.

Вивченням проблем поновлення в правах репресованих громадян займається також Є.Цокур³¹. Його дослідження містять цілком закономірні висновки: реабілітація була призупинена в період її найбільшого розвитку, оскільки з-під контролю партії вийшла інформація про форми та наслідки репресивної політики держави, що склало неабияку загрозу існуючій владі. Проте, незважаючи на згортання, реабілітація спонукала до змін не лише в правовій системі, а й у світогляді цілих поколінь радянського суспільства.

Схожі питання досліджував В.Пристайко³², який через аналіз уривчастих і непослідовних дій влади в процесі реабілітації показав усю недосконалість проведення останньої (половинчастість, нездатність охопити всіх постраждалих, а лише частину їх та ін.).

О.Бажан³³, досліджуючи процес повернення зі спецпоселень учасників національно-визвольного руху західного регіону України, виявив, що після повернення ці люди знову намагалися відновити втрачені зв’язки й навіть створювали нові підпільні організації.

Становище населення України в повоєнний період розглянув В.Кононенко³⁴, відзначивши, що демографічні втрати призвели до зміни вікової структури суспільства та дисбалансу між чоловічим і жіночим населенням, а внаслідок відчутного зростання питомої ваги росіян і змін у національній структурі суспільства з багатонаціонального перетворилося на двонаціональне.

Загострення суспільно-політичної ситуації в УРСР, яке вилилося в певні соціально-політичні конфлікти в період “відлиги”, опинилося в центрі уваги В.Докашенка³⁵. Переглядаючи документи ЦК Компартії України в Центральному державному архіві громадських об’єднань, він зробив висновок, що виникнення конфліктних ситуацій провокували два фактори: політичний і соціально-економічний, а географія виступів охоплювала 19 регіонів України.

Реформування системи влади в республіці, спрямоване на усунення протиріч і покращення її функціонування, досліджує В.Тимцуник. Проаналізувавши ідейні засади й методи втілення в життя цих реформ, він дійшов висновку, що всі основні положення й напрями побудови комуністичного суспільства були закладені ще в проект Програми ВКП(б), підготовлений у 1947 р.³⁶

Не можна обійти увагою й дисертаційне дослідження цього ж автора “Реформування системи влади та державного управління в УРСР: зміст, особливості, наслідки (1953–1964 рр.)”, де дисертант наголошує на незавершеності процесів демократизації суспільного життя, оскільки не зникли, а навіть посилювалися пропаганда й агітація, причому релігія розглядалася ідеологами КПРС як суттєва перешкода на шляху до комунізму. Такий взаємовплив позитивних і негативних факторів породив особливу політичну ситуацію, підсумовуючи аналіз якої, В.Тимцуник пише: “Історичний розвиток України 1950-х – середини 1960-х рр. відображав у цілому процес переходу суспільства від тоталітаризму до авторитаризму. ... Це детермінувало неможливість проведення кардинальних реформ системи влади ... уможливило їх реверсивність”³⁷.

Варто згадати й узагальнюючі праці з історії України, у яких розглянуто суспільні процеси в республіці в 1953–1964 рр.

Це, наприклад, “Історія України”³⁸, керівником авторського колективу якої є Ю.Зайцев. У книзі багато місця відведено опису святкування 300-річчя возз’єднання України з Росією, у результаті чого Крим було передано до складу УРСР.

Слід відзначити й роботу “Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.)” В.Барана й В.Даниленка, що належить до серії “Україна крізь віки”. Дослідники подають інформацію окремими блоками, серед яких: 1) початок десталінізації; 2) перехід Криму до складу УРСР; 3) аграрна й соціальна політика; 4) перебудова управління промисловістю; 5) держава й церква; 6) “відлига” в культурному житті. Загалом робота вражає насиченістю фактичним матеріалом, вдало підкріпленими цитатами з офіційних документів, виступів на партконференціях, публіцистичних творів, документів особистого користування, а також фотографіями. Тексти доволі компактні у викладі, але разом із тим засвідчують значну глибину осягнення теми. Автори формують у читача закріплення матеріалу на емоційному рівні, що підтверджує, наприклад, таке речення: “Доповідь М.Хрущова багатьох комуністів буквально шокувала; ... кілька делегатів втратили свідомість і їх тихенько винесли із зали”³⁹.

Цікавий, не перевантажений надмірною кількістю фактів і статистичних даних, виклад подій 1950-х – початку 1960-х рр. міститься в “Історії України” Я.Грицака. У розділі під назвою “Відродження контрольованого автономізму” йде мова про політичну боротьбу у верхах після смерті Сталіна, результатом якої стала перемога М.Хрущова. У середовищі зміцнілої української політичної еліти поширилися автономістичні настрої, про які Я.Грицак пише: “Цей автономізм мав мало спільного з самостійницькими прагненнями українського національного руху. Його історичним попередником була не сепаратистська політика Мазепи, а політична лінія тих українських гетьманів, які шукали у Петербурзі розширення своїх автономних прав, не ставлячи під сумнів питання про цілісність Російської імперії”⁴⁰.

Останні роки “відлиги” історик характеризує як політику “закручування гайок”, яка відрховує свій початок від антирадянських виступів в Угорщині в 1956 році.

У завершальному шостому томі серії “Політична історія України. ХХ століття” окремих розділ присвячено суспільно-політичним процесам в УРСР другої половини 1950-х – початку 1960-х рр. Автори багато уваги приділяють соціально-економічним реформам⁴¹, а також процесам лібералізації національно-культурного життя, що проявилися у з’яві нових періодичних видань (хоча багато з них виходили російською мовою), поживленні літературного життя⁴².

Вміщено цікаві дані про діяльність органів цензури. Наприклад, підлягала контролю закордонна література, що потрапляла в СРСР, заглушувалися іноземні радіопередачі (мережа станцій заглушування становила 1,4 тис. радіостанцій, на експлуатацію яких щорічно витрачалися десятки мільйонів карбованців)⁴³. Значну увагу приділено й становищу церкви⁴⁴.

Усе вищесказане підводить нас до ряду висновків.

Події хрущовської “відлиги” (1953–1964 рр.), в основі своїй складні й неоднозначні, отримали таке ж саме висвітлення в історіографії. Діаспорні дослідники, у силу політичних причин будучи упередженими, сприймали суспільно-політичні процеси в республіці у виключно негативному забарвленні (криза системи колективного господарювання, придушення розвитку національно-культурного життя, утиски української мови), залишаючи поза увагою той факт, що “відлига” стала альтернативою (причому не найгіршою з усіх можливих) сталінському терору.

Сучасна українська історіографія до розгляду даних подій підійшла більш об’єктивно. Праці початку 1990-х рр. відзначаються певною обережністю у висвітленні “гострих” питань, але вже з другої половини десятиліття всі обмеження для досліджень зникли. Учені зосередилися в основному на питаннях реабілітації жертв сталінських репресій, національно-культурному житті (зокрема, приділяють велику увагу вивченню питань дисидентського руху як його складової частини). Проте поступово з’являються й нові напрями: вивчення реформ системи державного управління, соціально-політичних конфліктів того періоду та ін. Це свідчить про розширення й поглиблення досліджень даної теми.

1. Василюк П. Советські професійні спілки і “Ленінські норми” / П. Василюк // Вільна Україна. – 1962. – Ч. 35–36. – С. 6.
2. Там само. – С. 7.
3. Лучишин І. Колгоспне баламутство на еміграції / І. Лучишин // Там само. – С. 82.
4. Голубничий В. Тенденції зовнішньої політики СРСР / В. Голубничий // Там само. – С. 21.
5. Там само. – С. 25.
6. Стиранка М. Апотеоза шовінізму і імперіялізму / М. Стиранка // Там само. – С. 29–30.
7. Соловей Д. Про фальшиву й глумливу конституційну самостійність і суверенність України / Д. Соловей // Там само. – С. 56–57.
8. Там само. – С. 59.
9. Україна в ХХ столітті (1900–2000) : зб. документів і матеріалів. – К. : [б. в.], 2000. – С. 158.
10. Там само. – С. 160.
11. Там само. – С. 157–158.
12. Хрущев Н. С. Время. Люди. Власть : воспоминания : в 4 кн. / Н. С. Хрущев. – М., 1999.
13. Шелест П. “Справжній суд історії ще попереду” : спогади, щоденники, документи, матеріали / за ред. Ю. Шаповала / П. Шелест. – К. : [б. в.], 2004. – С. 161.
14. Кожукало І. П. Компартія України в добу “відлиги” / І. П. Кожукало // Український історичний журнал. – 1990. – № 11. – С. 49.
15. Бугай М. Ф. Депортації населення з України в 30–50-ті роки / М. Ф. Бугай // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 32–38; № 11. – С. 20–26.
16. Мороз В. Шістдесяті роки в Україні / В. Мороз // Всесвіт. – 1993. – № 9–10. – С. 184; № 11–12. – С. 152–156.
17. Там само. – С. 187.
18. Там само. – С. 153, 155.
19. Касьянов Г. Шістдесятники. Дисиденти. Неформали. Знайомі незнайомці / Г. Касьянов // Віче. – 1994. – № 11. – С. 146.
20. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К., 1992. – С. 435.

21. Баран В. К. Десталінізація в Україні: перша спроба / В. К. Баран // Сучасність. – 1995. – № 11. – С. 115.
22. Там само. – С. 114.
23. Жарікова Н. А. Реабілітація жертв сталінізму і тоталітаризму в Україні (середина 50-х – 1991 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Н. А. Жарікова. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 14.
24. Украинская государственность в ХХ веке: историко-политологический анализ. – К., 1996. – 448 с.
25. Дудка Р. А. Суспільно-культурна діяльність інтелігенції України у другій половині 50-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Р. А. Дудка. – К., 1996. – С. 20.
26. Баран В. К. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук / В. К. Баран. – Львів, 1997. – 46 с.
27. Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя “закритої доповіді” М. Хрущова на ХХ з’їзді КПРС) : матеріали “круглого столу”. – К., 1997. – 132 с.
28. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні (середина 1950-х – початок 1990-х років) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук / А. М. Русначенко. – К., 1999. – С. 14.
29. Там само. – С. 28.
30. Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956–1964) / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1998. – № 2. – С. 107, 108; № 4. – С. 91–102.
31. Цокур Є. Г. Реабілітація жертв політичних репресій в Україні у 1953–1964 роках : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Є. Г. Цокур. – Запоріжжя, 2000. – 18 с.
32. Пристайко В. Реабілітація жертв сталінізму / В. Пристайко // Історія в школах України. – 2001. – № 2. – С. 12–16.
33. Бажан О. Політика десталінізації в Україні (друга половина 50-х – початок 60-х рр.) / О. Бажан // Історичний журнал. – 2004. – № 1–2. – С. 18–26.
34. Кононенко В. В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / В. В. Кононенко. – К. : [б. в.], 2004. – 22 с.
35. Докашенко В. Соціально-політичні конфлікти в період “відлиги” / В. Докашенко // Нова політика. – 2001. – № 5. – С. 32–35.
36. Тимцуник В. Ідеологічне підґрунтя державно-управлінських реформ у повоєнний період / В. Тимцуник // Вісник Української Академії при Президенті України. – 2002. – № 4. – С. 29.
37. Тимцуник В. Реформування системи влади та державного управління в УРСР : зміст, особливості, наслідки (1953–1964 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра наук з держ. упр. / В. Тимцуник. – К. : [б. в.], 2005. – С. 23, 28–29.
38. Історія України / [кер. авт. кол. Ю. Зайцев]. – Львів, 1998. – 488 с.
39. Україна крізь віки : у 15 т. – К., 1998–1999. – Т. 13 : Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – 1999. – С. 69.
40. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. : навчальний посібник. – К. : [б. в.], 2000. – С. 278.
41. Політична історія України. ХХ століття : у 6 т. – К. : [б. в.], 2002–2003. – Т. 6 : Від тоталітаризму до демократії (1945–2002). – 2003. – С. 143–166.
42. Там само. – С. 166–178.
43. Там само. – С. 183, 184.
44. Там само. – С. 185–196.

The article contains a short review of modern home historiography, devoted to the study of social and political processes in Ukrainian Soviet Socialist Republic in 1953–1964. The peculiarities of the consideration of the given subjects in Ukrainian historical science after our country became independent are pointed out; the achievements of the leading home researchers for the study of political, social and economic, cultural processes in the republic in 1953–1964 are analysed.

Key words: historical science, modern home historiography, social and political processes, destalinization, Khrushcov's “thaw”, rehabilitation, dissident movement.

УДК 329.17(477)
ББК 63.3 (4 Укр)627

Олександр СИЧ

ЗБІРНИК ТВОРІВ СТЕПАНА БАНДЕРИ: ІСТОРІЯ ВИДАННЯ 1-ГО ТОМУ Й ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДНИЦЬКОГО ПОШУКУ

У статті досліджується історія підготовки та публікації творів Степана Бандери. Висловлюється аргументована точка зору про те, що перспективи досліджень повинні бути зосереджені на вивченні архівів ОУН за кордоном, та підготовці до друку другого тому творів С.Бандери і монографію про нього.

Ключові слова: Провід ЗЧ ОУН, Провідник ОУН, збірник творів, монографія, редактор, друкарня.

Провідник Організації українських націоналістів (ОУН) С.Бандера навіть на 17-му році Незалежності залишається для українського суспільства контраверсійною історичною постаттю.

В оцінці його впливу на перебіг новітньої української історії розставляються діаметрально протилежні акценти. Причому характерним є їх регіональний поділ: у західноукраїнській частині суспільства переважають позитивні характеристики й, навпаки, чим далі на схід і південь України, тим густішою є концентрація негативних оцінок.

Хоча логіка підказує, що коли в діяльності С.Бандери й очолюваної ним ОУН і мали місце негативні прояви, то судити про них може саме західноукраїнська частина суспільства, на терені якої переважно здійснювалася їх політична діяльність.

Оскільки реальна дійсність не відповідає такій логіці, то слід констатувати, що негативне сприйняття С.Бандери поза межами Західної України більшою мірою є інерційним наслідком “плідної” діяльності радянської пропаганди й сьогоднішніх зусиль представників тих політичних сил, які свої позиції завойовують та утримують завдяки консервації витворених радянським режимом штучних регіональних відмінностей і спекуляції на них. Тому актуальними залишаються наукові дослідження постаті, політичної діяльності й творчої спадщини С.Бандери, особливо напередодні відзначення 100-річчя від дня його народження. Окремо слід наголосити на дослідженні творчості С.Бандери, оскільки інтерпретація ніколи не в змозі замінити першоджерела.

Від часу смерті С.Бандери українськими еміграційними й сучасними істориками та публіцистами видано значну кількість праць і документальних збірників про його життя й діяльність, перелік яких опрацьовано Г.Дем’яном¹. Хоч аналіз показує, що він поки що не вичерпаний. Свої праці з указаної проблеми опублікував і автор статті².

Однак, незважаючи на велику кількість публікацій про С.Бандеру, його постать у сучасній українській історіографії так і не стала предметом серйозних дисертаційних досліджень, не опрацьовано академічного життєпису діяча, не здійснено повного видання його творів. Зрештою, оцінюючи ситуацію з позицій дослідника життя й творчості Провідника та ідеолога ОУН С.Ленкавського, ми характеризуємо цей факт не як виняток, а як прикря закономірність. Персоналістика в історіографії українського націоналістичного руху є нерозвинутою й одночасно надзвичайно перспективною для науково-дослідницької діяльності.

Завданням статті є відобразити історію підготовки та видання в умовах еміграції збірника творів С.Бандери “Перспективи української революції” й окреслити “білі плями” в цій частині бандерознавства.

Питання про літературне увічнення пам’яті С.Бандери постало перед Проводом Закордонних Частин (ЗЧ) ОУН невдовзі після його вбивства. Як тільки громадськості стало відомо, що злочин проти С.Бандери вчинив агент КДБ Б.Сташинський, Провід розпочав активну пропагандистську підготовку до передбачуваного судового процесу³.

Складовою частиною розробленого плану було інформування міжнародної громадськості про постать С. Бандери, українську національно-визвольну боротьбу та злочинну сутність

радянського тоталітарного режиму. Серед виданих іноземними мовами та поширених серед європейських і американських політиків видань слід відмітити фундаментальний майже 450-сторінковий збірник німецькою й англійською мовами “Російський колоніалізм в Україні” (“Russische Kolonialismus in der Ukraine”⁴).

Уже в цьому збірнику були поміщені праці С.Ленкавського, Д.Чайковського та Г.Васьковича про С.Бандеру й ряд документальних матеріалів, які стосувалися вбивства. До речі, названий збірник і поміщені в ньому праці не ввійшли до згадуваного вище бібліографічного переліку Г.Дем’яна.

Після закінчення судового процесу в 1965 р. було підготовлено й видано збірник документів і матеріалів “Московські вбивці Степана Бандери перед судом”. У ньому зібрано величезний масив документального матеріалу, що відображає етап підготовки до вбивства, деталі його здійснення, реакцію світової громадськості на злочин і перебіг судового процесу над убивцею⁵.

У нерозривному тематичному зв’язку з указаними книгами стоїть видання збірника творів С.Бандери “Перспективи української революції”. До здійснення всіх трьох видавничих проектів безпосереднє відношення мав тодішній Провідник ЗЧ ОУН, ідеолог і талановитий редактор С.Ленкавський.

Перша згадка про підготовку до видання творів С.Бандери в доступних для автора матеріалах закордонних архівів зустрічається при аналізі протоколу засідання Проводу ЗЧ ОУН, що відбувалося 28 березня 1961 р. Ставлячи на обговорення порядку денного питання про зведення пам’ятника на могилі С.Бандери та виділення на ці цілі відповідних коштів із Фонду Визвольної Боротьби ім. С.Бандери, тодішній голова Проводу С.Ленкавський-“Залужний” зауважив, що, “крім цього, має бути опрацьована біографія Ст[епа]на Бандери. Варто б тут намітити авторів”⁶.

Цікаво відмітити, що в обговоренні питання активну участь брав представник центральноукраїнських земель А.Микулин-“Карий” – колишній майор радянської армії, родом із Черкащини⁷. Він запропонував “устійнити висоту видатків, зв’язаних з поставленням пам’ятника і написанням монографії” і в той самий час відзначив, що не знає, кому можна було б запропонувати її написання⁸.

Принагідно слід наголосити, що в ЗЧ ОУН достатньою мірою були репрезентовані не тільки представники із Західної України, але й наддніпрянці, що заперечує усталений пропагандистський стереотип про ОУН і загалом націоналістичний рух як винятково західноукраїнське явище.

У свою чергу протокол зафіксував пропозицію С.Ленкавського, яка мала б викликати велику цікавість у дослідників творчості С.Бандери: “Залужний вважає, що праця повинна складатися з двох томів (виділено нами. – О.С.). В першому повинна міститися персональна праця автора. В другому вибрані писання Ст[епа]на Бандери”⁹.

Очевидно, що в обговоренні брали участь й інші присутні на засіданні члени Проводу, Головної Ради та Головного Суду ЗЧ ОУН. Особливо детальну увагу привернуло питання про визначення автора монографії та відповідальних за збір відповідних матеріалів. “Розважаються можливості заангажування Лісовського або Софрона, Дніпровий, Попівський. Збирати матеріали, а то й писати мають ще Климишин, Стебельський”, – лаконічно занотовує секретар засідання¹⁰.

Отож, від самого початку було заплановано видання не тільки творів С. Бандери, але й наукової монографії про його життя й діяльність. До того ж, як вбачається з протоколу, збірник творів повинен би мати характер вибраних, але не всіх його творів, у тому числі й не підписаних чи підписаних криптонімом, однак, тим не менше, відомих членам Проводу.

Серед названого переліку осіб, потенційно причетних до підготовки збірника творів С.Бандери й монографії про нього, власними іменами названі лишень М.Климишин – у майбутньому доктор філософії й автор спогадів “В поході до волі”¹¹ та Б.Стебельський – відомий український графік, мистецтвознавець, журналіст і громадський діяч¹². Аналіз архівних джерел та українських еміграційних публікацій дає підстави вважати, що псевдонімом “Лісовський” позначений Д.Чайковський – журналіст, редактор і політичний діяч¹³, “Софрон” – журналіст і

редактор Д.Штикало¹⁴, “Дніпровий” – журналіст і редактор Г.Драбат¹⁵. Неідентифікованою для автора залишається особа, прихована за псевдонімом “Попівський”.

Урешті-решт, за підготовку збірника творів С.Бандери взявся Д.Чайковський. Однак 3 липня 1972 р. він помер, а збірник за його життя так і не був виданий. На нашу думку, для цього було ряд причин:

1. Д.Чайковський у період підготовки збірника виконував достатньо об’ємні політичні та професійні повноваження в структурі ЗЧ ОУН (голова Головної Ради та головний редактор газети “Шлях перемоги” – друкованого органу Проводу), які не дозволяли повністю сконцентруватися на його підготовці. Зокрема, про стиль і характер його праці на посаді головного редактора красномовно писав С.Ленкавський: “Обсягу праці його життя, зокрема цього періоду, неможливо характеризувати кількісними визначеннями. Морочлива редакторська праця над підвищенням рівня й якості чужих писань і окультуренням їх стилю та мови проходить завжди безіменно. Для Данила давала вона задовільну винагороду: почуття виконання обов’язку супроти вимог нашої культури”¹⁶.

2. Слід припустити, що відповідно до погодженого Проводом ЗЧ ОУН плану Д.Чайковський одночасно готував збірник вибраних творів С.Бандери та монографію про його життя й діяльність і розглядав їх видання як одну цілість. Зрозуміло, що підготовка монографії була справою значно складнішою й могла гальмувати видання збірника.

3. У 60-х роках ХХ ст. Провід ЗЧ ОУН був перевантажений планами різноманітних видань, що мали фундаментальний характер і в той самий час потребували значних фінансових ресурсів і кадрових зусиль. До таких, перш за все, слід віднести вже згадані вище видання “Російський колоніалізм в Україні” (1962), “Московські вбивці Бандери перед судом” (1965) та “Історія ОУН” П.Мірчука (1968)¹⁷ й “Історія України” Н.Полонської-Василенко (1-й том – 1972, 2-й том – 1976)¹⁸, участь у виданні збірника “Свєген Коновалець та його доба” (1974) тощо. Достеменно відомо, що Д.Чайковський брав участь у підготовці принаймні трьох перших указаних видань.

4. Усі свої видання Провід ЗЧ ОУН здійснював на власній поліграфічній базі – у кооперативній друкарні “Ціцєро”. У той самий час, як свідчать архівні джерела, у кінці 60-х – на початку 70-х років вона потрапила в скрутний фінансовий стан¹⁹.

5. Помінялися побутові обставини життя Д.Чайковського – у 1967 р. він переїхав на постійне проживання до США²⁰. Очевидно, що клопоти, пов’язані з таким переїздом, також могли вплинути на темпи підготовки праць, планованих для вшанування С.Бандери.

Як свідчить аналіз листа фінансово-господарського референта Проводу ОУН (у 1968 р. Закордонні Частини ОУН було трансформовано в єдину цілісну ОУН) Є.Сидоренка до С.Ленкавського, після смерті Д.Чайковського його дружина підписала угоду з Проводом ОУН(р) про те, що передає напрацювання Д.Чайковського для продовження роботи над збірником²¹. Завершити підготовку збірника до друку Провід доручив С.Ленкавському.

Таке рішення було цілком органічним і впливало з паралелей життєвого шляху, теплих приятельських стосунків, спільних професійних зацікавлень і світоглядних позицій між обома цими знаковими для націоналістичного руху особистостями.

Як і С.Ленкавський, на п’ять років молодший Д.Чайковський походив зі священничої родини, навчався в Станіславській гімназії, належав у ній до підпільної Організації Вищих Кляс Українських Гімназій, а потім у Львові – до Спілки Української Націоналістичної Молоді й, урешті, до ОУН. Ті ж польські переслідування й арешти (правда, на відміну від С.Ленкавського, у Д.Чайковського – без ув’язнення). Починаючи від 1939 р. С.Ленкавський, який тоді очолював Референтуру пропаганди в Проводі ОУН, тісно співпрацював із Д.Чайковським у Кракові. Останній стає його заступником у цій Референтурі. Після арешту німцями С.Ленкавського у Львові в 1941 р. на короткий час у керівництві Референтурою його заступив Д.Чайковський. Однак невдовзі його чекала та ж доля й цілком аналогічна в’язнична дорога – через львівську в’язницю на Лонцького та краківську Монтелюпіх – до концтабору Освенцим (Авшвиц). Після звільнення з концтабору – знову спільна діяльність у Проводі ЗЧ ОУН, співпраця в часописі “Шлях перемоги”. Під псевдонімом О.Данський у 1946 р. Д.Чайковський опублікував пережите в концтаборі в книзі “Хочу жити”²², де зобразив С.Ленкавського під

прибраним ім’ям “Луковського”. Творчу співпрацю С.Ленкавського та Д.Чайковського пов’язують спільні редакційні проекти: збірники “Російський колоніалізм в Україні” та “Московські вбивці Бандери перед судом”. Про високий рівень поцінування С.Ленкавським Д.Чайковського свідчить той факт, що в його творчій спадщині біографічний нарис про Д.Чайковського є одним із надзвичайно рідких винятків²³.

Однак однією з умов договору Л.Чайковська встановила термін виходу збірника – 31 грудня 1976 р. Невідомо, у якому стані готовності С.Ленкавський перебрав напрацювання Д.Чайковського, однак архівні матеріали вказують, що справа завершення збірника просувалася нелегко. “Буду невимовно вдячний, коли зможете поінформувати мене, скільки набрано вже друком монографії С. Б. і коли остаточно появиться наклад першого тому (виділено нами – О.С.). Хочу звернути Вашу увагу, що згідно з підписаною мною умовою в ВПанею Л.Чайковською, копію якої маєте в себе, в 6-тій т. сказано: “Реченець появи 1-го тому кінчиться з днем 31 грудня 1976 року. Якщо до цього часу перший том не появиться, тоді п. Любомира Чайковська має право цю умову уневажнити без будь-якого зобов’язання так видавничого, як і матеріального характеру”. Чи часо: не загрожує така небезпека?”, – потерпав у згаданому вище листі Є.Сидоренко²⁴. Однак до кінця року збірник творів С.Бандери так і не вийшов.

З аналогічними побоюваннями в січні 1977 р. до С.Ленкавського звертався і Я.Пришляк із Монреаля (Канада). “Не гарно з моєї сторони псувати Вам святочний настрій діловими справами. Немає ради, роблю це в ім’я нашого добра. Робіть, будь-ласка, все, що у Ваших силах, щоб якнайскоріше появився друком збірник сл[авної] п[ам’яті] Ст[епана] Б[андери] т. І. (виділено нами. – О.С.) Боюся, що п-ні Люба Чайк[овська] розіб’є мені голову, бо не дотримано умови. Ще гірше, коли приїде до М[юнхену] і наробить Вам авантури. Уважайте. Бороніть себе й мене”, – пише він у притаманному самому С.Ленкавському стилі легкого гумору в різдвяній вітальній картці²⁵.

Сам С.Ленкавський помічає на конверті листа з Канади: “Пришляк з Монреалу. – Різдвяне. – Спішитися з виданням зб[ірника] творів Коновальця (помилково замість “Бандери”. – О.С.), бо Люба грозить приїздом і зірванням умови. – Січень 1977”²⁷.

Як і в аналізованому вище протоколі засідання Проводу ЗЧ ОУН, вчергове привертає увагу факт, що мова йде як мінімум про два томи видання. Важко поки що зрозуміти, чи такими томами є збірник творів С.Бандери й монографія про нього, а чи два томи творів окрім монографії. Бо в першій частині того ж листа Є.Сидоренко повідомляє С.Ленкавського про розмір установленого для нього Проводом ЗЧ ОУН грошового пенсійного утримання, а натомість: “...Ви маєте зредагувати до кінця цього року *перший том творів С.Бандери* (виділено нами. – О.С.) ...”²⁶.

Однак від самого С.Ленкавського, очевидно, не багато залежало. У цей час, як прийнято висловлюватися в таких випадках, він вже стояв на дорозі до вічності. З 1974 р. стан його здоров’я різко погіршився²⁸. Від 1 липня 1976 р. Провід ЗЧ ОУН установив для С.Ленкавського постійне пенсійне забезпечення, що означало неможливість виконання ним обов’язків у Проводі на постійній професійній основі²⁹. А 30 жовтня 1977 р. С.Ленкавський помер³⁰. І лише після його смерті в 1978 р. збірник творів С.Бандери “Перспективи української революції” побачив світ³¹.

Однак так і не виданою залишилася монографія про С.Бандеру. Поки що невідомо, чи працюючи над нею, С.Ленкавський також продовжував розпочату Д.Чайковським роботу, а чи за власною ініціативою реалізовував прийняте свого часу під його ж керівництвом рішення Проводу ЗЧ ОУН. Адже лист М.Климишина до нього в лютому 1977 р. дає можливість стверджувати, що цій справі він напружено віддавав навіть останні місяці свого життя.

“Я вже давно до Тебе не писав і Тебе здивує мій лист. А справа ось в чому. Ти знаєш, що Осип Мащак помер при кінці минулого року. Отже, Оленка Галібей є вдовою. Вона була в нас два рази по два дні після смерті Осипа. Ми зговорилися про Тебе і я їй сказав, що *Ти пишеш якусь більшу працю* (виділено нами. – О.С.) й що Тобі потрібно було б когось, щоб переписував те, що Ти на брудно пишеш. Вона мені сказала, що вона Тобі дуже радо допоможе, як би це тільки причинилося, щоб Ти скорше скінчив писати”, – повідомляв він С.Ленкавського³².

У підсумку можна стверджувати, що прийняте в 1961 р. рішення Проводу ЗЧ ОУН про видання творів С.Бандери та монографії про його життя й діяльність здійснювалося протягом 1961–1978 рр. і було частково завершене випуском збірника вибраних творів С.Бандери “Перспективи української революції”.

Стаття не вичерпує порушеної теми й дозволяє розвивати перспективу дослідницьких пошуків. Адже цитовані в ній архівні матеріали дають підстави стверджувати, що надрукований збірник був усього лиш першим томом із запланованих до видання творів на вшанування пам'яті С.Бандери. Як мінімум ще один том (монографія) або навіть і два (монографія та 2-й том вибраних творів) чекають у закордонних архівах ОУН на свого дослідника.

- ¹ Степан Бандера : документи і матеріали (1920–1930 рр.) / [упоряд. М. Посівнич]. – Львів : [б. в.], 2006. – С. 185–205.
- ² Сич О. Два провідники: Степан Бандера і Степан Ленкавський / О. Сич // Степан Бандера – символ нації : матеріали наук. конф., присвяченої 90-річчю від дня народження Степана Бандери. – Івано-Франківськ : Галичина, 1999. – С. 35–42; Сич О. Пласт в житті Бандери та очолюваної ним ОУН / О. Сич // Визвольний шлях. – 1999. – Кн. 7. – С. 811–818; Сич О. Вбивство Степана Бандери та протистояння закордонних частин Організації українських націоналістів і радянських спецслужб у сфері пропаганди (1959–1962) / О. Сич // Питання історії України : зб. наук. статей. – Чернівці : Зелена Буковина, 2006. – Т. 9. – С. 66–71.
- ³ Детальніше див.: Сич О. Вбивство Степана Бандери та протистояння закордонних частин Організації українських націоналістів і радянських спецслужб у сфері пропаганди (1959–1962) / О. Сич // Питання історії України : зб. наук. статей. – Чернівці : Зелена Буковина, 2006. – Т. 9. – С. 66–71.
- ⁴ Russische Kolonialismus in der Ukraine. Berichte und Dokumente. – Munchen : Ukrainischer Verlag, 1962. – 447 s.
- ⁵ Московські вбивці Бандери перед судом : зб. матеріалів за ред. Данила Чайковського. – Мюнхен : Українське вид-во, 1965. – 695 с.
- ⁶ Протокол Проводу ЗЧ ОУН від 28.3.1961 // Архів С. Ленкавського при Українському інституті освітньої політики в Мюнхені. – Арк. 1.
- ⁷ Сич О. Референтура Підсоветських Справ – аналітичний орган Проводу Закордонних Частин ОУН / О. Сич // Вісник Прикарпатського університету. Політологія. – Івано-Франківськ, 2006. – Вип. 1. – С. 41.
- ⁸ Там само.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ Климишин М. В поході до волі : спомини : у 2 т. / М. Климишин. – Детройт : Передрук Української Книгарні, 1987. – Т. 1. – 429 с.; Б. м. : б. в. – Т. 2. – 387 с.
- ¹² Стебельський Богдан // Енциклопедія українознавства. – Париж ; Нью-Йорк : Вид-во “Молоде життя”, 1976. – Т. 8. – С. 3042.
- ¹³ Чайковський Данило // Енциклопедія українознавства. – Париж ; Нью-Йорк : Вид-во “Молоде життя”, 1984. – Т. 10. – С. 3693.
- ¹⁴ Там само. – С. 3896.
- ¹⁵ На службі нації // Шлях перемоги. – 1977. – Ч. 42.
- ¹⁶ Ленкавський С. Данило Чайковський (життя й діяльність) / С. Ленкавський // Шлях перемоги. – 1972. – Ч. 29.
- ¹⁷ Детальніше див.: Сич О. Класика історіографії націоналістичного руху / О. Сич // Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки. – 3-тє вид., доповн. – К. : Українська видавнича спілка, 2007. – С. 3–5.
- ¹⁸ Сич О. Роль закордонних частин ОУН у виданні “Історії України” Н. Полонської-Василенко / О. Сич // Збірник наукових праць. Серія “Історія та географія” / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків : Майдан, 2008. – Вип. 29–30. – С. 100–102.
- ¹⁹ Мечник С. Люди, роки, події : спогади. Ч. 4 / С. Мечник. – Мюнхен : Українське вид-во, 1986. – С. 126–130.
- ²⁰ Ленкавський С. – Цит. праця.
- ²¹ Лист керівника фінансово-господарського сектора Проводу ОУН(р) Є. Сидоренка до С. Ленкавського від 30.VI.[19]76 // Архів С. Ленкавського при Українському інституті освітньої політики в Мюнхені. – 1 арк.
- ²² Данський О. Хочу жити / О. Данський. – Мюнхен : Українська Видавнича Спілка, 1946. – 163 с.

- ²³ Ленкавський С. – Цит. праця.
- ²⁴ Лист керівника фінансово-господарського сектора Проводу ОУН(р) Є. Сидоренка... – 1 арк.
- ²⁵ Різдвяна вітальна картка Я. Пришляка (Монреаль, Канада) до С. Ленкавського в січні 1977 // Архів С. Ленкавського при Українському інституті освітньої політики в Мюнхені. – 1 Арк.
- ²⁶ Там само (конверт).
- ²⁷ Лист керівника фінансово-господарського сектора Проводу ОУН(р) Є. Сидоренка... – 1 арк.
- ²⁸ Шушко В. Завдання виконав / В. Шушко. – 2-ге вид., доповн. та випр. ; Інститут українознавства НАНУ. – Львів, 1999. – С. 253.
- ²⁹ Лист керівника фінансово-господарського сектора Проводу ОУН(р) Є. Сидоренка... – 1 арк.
- ³⁰ Сл. п. Степан Ленкавський // Визвольний шлях. – 1977. – Кн. 12. – С. 1349–1351.
- ³¹ Бандера С. Перспективи української революції / С. Бандера. – Мюнхен : Видання Організації Українських Націоналістів, 1978. – 640 с.
- ³² Лист М. Климишина до С. Ленкавського 23 лютого 1977 // Архів С. Ленкавського при Українському інституті освітньої політики в Мюнхені. – 1 арк.

The article researches the history of preparation and publication of Stepan Bandera's works. The author expresses a substantiated point of view that the perspective of researches should be focused on analysis of the OUN (Organization of Ukrainian Nationalists) archives abroad that aims to find prepared to publication second volume of works and the monograph about the OUN Leader.

Key words: Leadership ZCH OUN, the OUN Leader, a selection of works, a monograph, an editor, a printing house.

УДК 930.1:94 (477) “XX”

ББК 63.3 (4 Укр)

Ольга НАКОНЕЧНА

УКРАЇНЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЗАГАЛЬНОЇ КРИЗИ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ (друга пол. 1980-х рр. XX ст.)

У статті проаналізовано праці українських істориків про суспільно-політичні процеси в УРСР у другій половині 1980-х рр. Автор показує, як саме перебудова торкнулася історіографічної ситуації в Україні; у статті висвітлено основні напрямки досліджень після проголошення незалежності.

Ключові слова: перебудова, ідеологія, історична наука, історіографія, суспільно-політичні процеси.

У нинішніх умовах значно зріс дослідницький інтерес до історії суспільних процесів. Своєрідність суспільно-політичного руху на рубежі 80-х – 90-х рр. полягала в тому, що його стрижнем була боротьба за суверенізацію і незалежність України. Дана тема вже давно стала предметом численних досліджень. З огляду на це, актуальність дослідження та його наукове значення зумовлюються об'єктивною потребою в підведенні підсумків, осмисленні основних надбань із проблеми. Важливість теми пов'язана з провідними тенденціями сучасного історіографічного процесу, з появою численних праць, присвячених даній проблематиці, що висуває на порядок денний необхідність їх історіографічного осмислення. Підведення підсумків дослідження теми, осмислення тенденцій приросту знань сприятиме подоланню прогалин, створенню нових праць із проблеми, підвищенню їх теоретичного рівня та практичної значущості. Необхідність дослідження суспільних процесів рубежу 80-х – 90-х рр. XX ст. продиктована й тим, що вони не припинялися і після проголошення незалежності. Разом із тим, у сучасних умовах недостатньо об'єктивна інформація часто ставала причиною конфліктів у суспільстві. Тому особливо перспективними є дослідження, орієнтовані на підвищення рівня поінформованості політичного та наукового загалу щодо основних досягнень у дослідженні суспільно-політичних трансформацій в Україні в умовах кризи тоталітарної системи.

Тому у зв'язку з вищеописаною постановкою проблеми мета нашого дослідження полягає в тому, щоб розкрити провідні тенденції нагромадження знань з історії суспільно-політичних відносин у колишній УРСР, з'ясувати стан, повноту і достовірність досліджень, окреслити перспективи подальшого вивчення. Завдання нашого дослідження впливає з поставленої мети і полягає у виявленні, систематизації і характеристиці основних праць із проблеми, з'ясуванні, коли й ким були започатковані дослідження в історичній науці основних складових розвитку суспільних процесів і їх найголовніших здобутків.

Основна особливість і специфіка вітчизняної історіографії суспільно-політичного розвитку України в умовах кризи радянської тоталітарної системи другої половини 80-х рр. ХХ ст. полягає в тому, що процес нагромадження історичних знань із проблеми відбувався паралельно з наростанням кризових явищ. Саме в цей час руйнувалися ідеологічні стереотипи й водночас на їх місці будувалися нові світоглядні орієнтири, зміцнювалася суспільно-політична обстановка, пов'язана з ідеєю відновлення української незалежної держави. Історіографічний процес розгортався в руслі цих демократичних перетворень, і зацікавленість дослідників даною тематикою все збільшувалася разом із необхідністю утвердження нового історичного мислення.

Особливістю формування історичних знань було і те, що в історіографічному процесі продовжували брати участь ті ж самі наукові установи і дослідники, які були продуктом тоталітарної системи. У розвитку знань із проблеми умовно можна виділити три етапи. Перший охоплює відрізок часу з 1988 р. по 1991 р., коли на тлі перебудовних процесів і закладається історіографія проблеми, створюються перші історичні дослідження з теми; другий етап, якісно новий, розпочався з проголошення незалежності України і тривав до середини 90-х років. Третій етап зумовлений появою принципово нових, узагальнюючих праць у другій половині 90-х років і продовжується в сучасних умовах. Звичайно, що на кожному з них оновлювалися методи дослідження, поглиблювалася постановка питань суспільно-політичного розвитку України, долалися ідеологічні стереотипи, зменшувався тиск політичних сил на історичну науку. При цьому варто також урахувати такі фактори, як розширення кола досліджуваних проблем, збагачення джерельної бази, поступову демократизацію різних сфер суспільного життя, включаючи й саму історичну науку, якісні зміни в її організації, в характері наукових публікацій.

Як уже зазначалося, перший історіографічний етап охоплює час від появи праць, що започаткували переосмислення української історії, заповнення так званих “білих плям”, підготували певне підґрунтя для якісно нового трактування історії на основі традицій української національної історіографії. За інерцією радянської доби більшість істориків, насамперед істориків КПРС, зосереджувалися на вивченні перебудовних процесів. Не було жодного журналу чи газети як центрального, так і республіканського чи місцевого рівнів, на сторінках яких не обговорювалися б проблеми реформ М.Горбачова та їх результати. Ряд книг, брошур, багато статей побачили світ у центральних видавництвах. Вони присвячувалися різноманітним аспектам суспільно-політичного життя в СРСР, включаючи й УРСР. Водночас в українських видавництвах теж була оприлюднена велика кількість публікацій²⁰ стосовно розгортання суспільно-політичних трансформацій²⁹ в Україні³⁵ в умовах “перебудови”⁴¹. Характеризуючи ці видання, можна виокремити декілька спільних рис: по-перше, ці публікації, як правило, мали публіцистичний характер, аргументували правильність політики КПРС, замовчували кризові явища; по-друге, їм була притаманна традиційна заідеологізованість, прагнення виправдати діяльність КПРС і КПУ в усіх суспільно-політичних процесах, зберегти існуючу систему; по-третє, більшість із них мали пропагандистський характер. Із цього приводу можна погодитися з думкою відомого історика О.Бойка, який зазначав, що “...такий стан справ пояснюється, очевидно, тим, що, з одного боку, значна частина викликаних реформами процесів та явищ ще не виявила себе повною мірою, а з іншого – абсолютна більшість авторів цих робіт була включена у суспільні трансформації і відіграла в них не роль безпристрасного спостерігача, а активного учасника”¹⁵.

Означений етап ознаменувався виходом, насамперед, публікацій безпосередніх учасників радикально-політичних процесів в Україні, провідників новоутворених громадських об'єднань, рухів, нових політичних партій, українських депутатів. Вони відбивали гостру політичну

боротьбу, були насичені гарячою полемікою, закладали основи нових напрямів в історіографії. Перш за все варто відзначити статті та інтерв'ю лідерів новоутворених партій³², які були розміщені переважно в періодичній пресі і мали публіцистичний характер. Водночас у них містяться важливі відомості про формування нових партій та їх стосунків із КПУ. Були зроблені перші спроби власних, часто суб'єктивних, оцінок розвитку України в умовах загострення кризи радянської тоталітарної системи. Автори торкалися внутрішньої та міжпартійної боротьби, взаємостосунків засновників партій, їх громадсько-політичної діяльності.

Крім цих матеріалів, тогочасна періодична преса вміщувала великий масив публікацій наукового характеру, які можна трактувати як історіографічні джерела. Опозиційно налаштовані історики для висловлювання своїх поглядів використовували “неформальну” пресу. У ній, поряд із поточною інформацією, вміщувалися й документи, аналітичні матеріали про ту чи іншу подію з історії опозиції. У цілому, за даними О.Кравчука, вже на початку 90-х років в Україні видавалося понад триста найменувань “неформальних” видань⁴². І.Курас називає 180 найменувань партійних видань у 1991 р.⁴⁴. Матеріали, вміщені в “неформальній” пресі, важливі тим, що дають змогу порівнювати відомості з іншими джерелами (особливо тими, які підпали під ідеологічний диктат КПРС–КПУ), зіставляти ці дані з іншими, які фігурують у працях істориків. Неформальна преса, а також певною мірою й офіційна (особливо друкований орган Спілки письменників України – “Літературна Україна” та інші), сприяли науковому осмисленню особливостей суспільно-політичного розвитку України в період її суверенізації та унезалежнення.

Певне значення для наукового вивчення проблем українського буття в умовах кризи і краху радянської тоталітарної системи мало прийняття “Республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР”, підготовленої науковцями Академії наук УРСР⁶⁶. Зокрема, пріоритетними напрямками історичних досліджень були визначені такі: інтелігенція України і перебудова; виникнення громадських організацій за перебудову; перебудова та оновлення КПУ; нові політичні партії, громадські організації і рухи тощо. Отже, офіційно на партійно-державному рівні, в умовах ще відносно сильної монополії КПУ в суспільних науках, історикам “дозволялося” займатися дослідженням різних аспектів розгортання горбачовської “перебудови” в Україні.

Тому вже наприкінці 1990 р. з'явилися перші праці зі спробою аналізу процесу становлення багатопартійності з урахуванням досвіду минулого, що належали перу професійних дослідників. У цьому контексті досить ґрунтовною була стаття В.Литвина, у якій досліджувалося створення нових політичних партій в Україні⁴⁶. У 1990 р. в Мюнхені вийшла книга А.Камінського, яка висвітлювала різні аспекти перебудови в республіці. Велике місце відводилося у ній партійній тематиці, зокрема історії Народного руху України³⁹. Зрозуміло, що ці та інші публікації далеко не розкривали всіх нових явищ суспільно-політичного життя в Україні, а за своїм рівнем ще не відповідали стандартам наукової літератури, також не відзначалися належною джерельною базою.

Паралельно розпочалося збирання документів громадських рухів і партій. У ці роки було видано декілька збірників³⁴ документів³⁸. З цікавістю була прийнята праця А. Слюсаренка і М. Томенка, яка містила не лише витяги з програмних документів політичних партій, а й теоретичні узагальнення та історичні відомості про них⁷⁰. На жаль, археографічне опрацювання документів не в усьому відповідало вимогам історичної науки. Поряд із цим, саме в цей період чимало документів і матеріалів опозиційного руху взагалі не відкладалося в архівах. Тому все це значно ускладнювало роботу дослідників у перспективі, гальмувало введення до наукового обігу багатьох джерел, що не могло не позначитися на відтворенні дійсно правдивої та об'єктивної історії суспільно-політичних трансформацій України на рубежі 80–90-х рр. ХХ ст.

Протягом 1991 року спостерігалось помітне поживлення досліджень проблеми, викликане такими факторами: скасуванням статті 6 Конституції СРСР про КПРС як керівну та спрямовуючу силу в суспільстві, визнанням багатопартійності на державному рівні, яка стала новим явищем у суспільстві; активізацією суспільно-політичного життя в республіці, і як наслідок – зростання інтересу до теми. Над проблемами партієтворення розпочали працювати такі дослідники, як К.Астахова³, Є.Базовкін⁵, Є.Болтарович¹⁷, Д.Видрін²³, О.Гарань^{24,26}, В.Литвин⁴⁷

та інші⁵⁰. Вони порушували не лише конкретно-історичні питання багатопартійності, але й теоретичні засади. Базувалися вказані праці переважно на матеріалах преси, поточних архівах, а також на власних спостереженнях.

Загалом праці першого історіографічного етапу лише в загальних контурах окреслювали нові явища в суспільно-політичному житті на етапі суверенізації та незалежності України. На них відбивався слід заідеологізованого й заполітизованого підходу до оцінки суспільних процесів, мали місце суперечливі або й помилкові положення. Водночас історичні та публіцистичні розвідки цих років дають змогу усвідомити поступовий відхід істориків від стереотипів минулого, їх переорієнтацію на українську проблематику. Саме в цей період започатковано формування джерельної бази, розпочато видання збірників документів і матеріалів, присвячених українському відродженню. Історики разом із публіцистами, журналістами, громадсько-політичними діячами висвітлювали участь населення в процесах становлення багатопартійності в Україні. Особлива увага приділялася зародженню НРУ, популяризації національно-демократичного руху. Загалом у ці роки був закладений наріжний камінь у фундамент історіографії проблеми суверенізації України.

Другий етап історіографії суспільно-політичного життя в умовах загальної кризи тоталітарної системи, який був зумовлений відновленням державної незалежності України й тривав до середини 90-х рр., характеризується не тільки поживленням досліджень із проблеми, залученням значно ширшої джерельної бази, але й новою якістю праць. Важливу роль відіграли наукові конференції з участю зарубіжних істориків, нові навчальні посібники, зазнала змін тематика докторських і кандидатських дисертацій.

У перші роки після проголошення незалежності України розпочалося системне й цілеспрямоване вивчення суспільних процесів кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. Започаткували цей процес циклом статей такі дослідники, як Є.Болтарович¹⁷, О.Гарань²⁷, В.Литвин⁴⁸, В.Михайлів^{54,55}, М.Пашков⁶¹, Ф.Рудич⁶⁷, А.Слюсаренко, М.Томенко⁷¹ та інші. Статті цих дослідників вирізнялися науковістю, об'єктивністю, спиралися на різноманітні джерела.

Одними з перших наукових досліджень монографічного характеру другого етапу стали праці О. Гараня²⁵, які охоплювали вузлові аспекти історії розгортання національно-демократичного руху за суверенізацію та незалежність України²⁸. Дослідник досить детально, спираючись на різноманітні джерела та власні спостереження, проаналізував передумови створення НРУ, на тлі Руху змалював створення перших політичних партій в Україні, особливо приділивши увагу особливостям створення таких партій, як УРП і ДемПУ.

У 1992 році було захищено й перші дисертації, присвячені становленню багатопартійності в Україні. Зокрема, К.Богомаз висвітлив історію створення та діяльності нових суспільно-політичних рухів і партій, показав їх еволюцію та основні віхи історії¹² – пізніше на її основі було видано монографію¹¹. У кандидатській дисертації М.Томенка на основі аналізу програмних документів партій і матеріалів періодичної преси було досліджено їх ставлення до державності⁷⁴. Із часом дисертаційні дослідження, присвячені проблемі українського партієтворення як складової частини суспільно-політичного життя, продовжили інші науковці, зокрема такі, як В.Бусленко¹⁹, Т.Болбот¹⁶, Л.Білоус¹⁰, О.Назарчук⁵⁷, О.Пилипенко⁶² та інші.

Слідом за дослідженнями О.Гараня світ побачили й інші праці, присвячені проблемі багатопартійності. Це, насамперед, монографії Є.Базовкіна⁶, А.Білоуса⁹, Ф.Джоса³¹, В.Кременя. Поряд із працями О.Гараня вони вперше в українській історіографії досить докладно показали динаміку створення політичних партій в Україні, їх соціальний, віковий і національний склад, безпосередню участь у національному державотворенні, взаємодію партійних утворень із законодавчими і виконавчими органами тощо. Автори цих праць показали й певні труднощі, які виникали перед новими партіями. Але більш важливо інше: українська історіографія національного партієтворення, ґрунтуючись на доволі широкому комплексі історичних джерел, почала поступово на науковому рівні розкривати динаміку політичної трансформації України на рубежі 80–90-х рр. ХХ ст.

Отже, під час другого історіографічного етапу дослідники вже розпочали цілеспрямоване вивчення суспільних процесів часів перебудови, відбувався обмін досвідом із зарубіжними вченими, змінилася тематика наукових робіт. Найчастіше історики висвітлювали історію

вітчизняної багатопартійності в контексті більш широких тем і напрямів новітньої історії України. Зокрема І.Андрусак, Є.Петренко², В.Іванишин³⁷, В.Кафарський⁴⁰, А.Русначенко⁶⁸ висвітлювали історію українського партієтворення в руслі історії національно-визвольної боротьби, а, наприклад, В.Литвин – у контексті політичного портрета та діяльності Л.Кравчука⁴⁵ та інших державних діячів⁴⁹.

Із другої половини 90-х рр. окреслюється третій етап дослідження проблеми. Появилася перша узагальнююча праця з історії Народного Руху України Г.Гончарука³⁰. Підготовлена в загальноісторичному плані, ця праця значно відрізнялася від іншої літератури з історії Руху, що вийшла друком в Україні раніше⁷². Перш за все тому, що дослідник широко використав доробок попередників, і в той же час залучив досить великий новий джерельний матеріал, у тому числі з поточних архівів НРУ, а також газетні матеріали. Не випадково, що вчені оцінили цю монографію досить високо, незважаючи на те, що праця мала й певні недоліки. Зокрема, дещо схематично і неповно висвітлено процес кристалізації з надр Руху таких політичних утворень, як УРП, ДемПУ та інших, взаємостосунки між ними.

Чимало цікавих матеріалів, спостережень і спроб аналізу тогочасних подій, містять праці В.Базива⁴, В.Бичека, О.Волчан²², С.Здіорука³⁶ та інших.

Новим явищем української історіографії третього етапу стало створення політичних біографій керівників партій. При цьому праці Т.Батенка⁷, Г.Василишина²¹ та інших концентрують увагу на діяльності певних лідерів політичних партій⁸, тоді як інші – подають біографії багатьох керівників⁵⁹ та активних членів партійних утворень⁷⁶.

Важливу роль в активізації досліджень із партійної проблематики відіграла Перша Всеукраїнська наукова конференція “Народний рух України: місце в історії та політиці”⁶⁰. Ця конференція сприяла концентрації наукових пошуків істориків у цій площині. Зауважимо, що й наступні конференції, які проводилися регулярно, позитивно вплинули на розвиток історіографії проблеми⁵⁶.

Низка наукових праць, виданих у хронологічних межах третього історіографічного етапу, містить відомості про створення багатопартійності в регіонах України⁵². Ці праці заклали основи висвітлення регіональної історії політичних партій⁷³.

Однією з найбільш гострих проблем, які постали перед історіографією суспільно-політичного розвитку України кін. 80-х – поч. 90-х рр. ХХ ст., була розробка навчальних курсів з історії політичних партій. Без теоретичних, історичних праць, без навчальної літератури, які б об'єктивно розкривали весь складний процес розвитку багатопартійності в Україні, неможливий би був і синтез історичних знань із проблеми. Серед тих, хто започаткував вирішення цього завдання⁵⁸, були дослідники зі Львова та Києва⁷⁷.

Важливим напрямом історіографічного процесу було подальше видання збірників документів і матеріалів⁵³, які віддзеркалюють, насамперед, найважливіші аспекти історії багатопартійності⁵¹ в Україні⁷⁵. Ці видання значно збагачували джерельне підґрунтя наукових розвідок і розширювали дослідницькі можливості вчених.

Доволі помітним і новим явищем в історіографічному процесі стала поява мемуарної літератури про суспільно-політичні процеси в Україні на етапі її суверенізації та незалежності. Маємо на увазі книги І.Драча³³, М.Поровського⁶⁵, Л.Лук'яненка, В.Яворівського⁷⁸ та інших. Підготовлена безпосередніми учасниками тих подій, ця література стала для науковців додатковим джерелом інформації, оскільки містить багатий фактичний матеріал.

Варго відмітити монографію О.Бойка¹⁵ та навчальний посібник Ю.Алексєєва, С.Кульчицького та А.Слюсаренка¹, які, на нашу думку, досить повно, систематизовано й об'єктивно висвітлюють суспільно-політичні процеси в Україні в період “перебудови”¹.

Як бачимо, кількості праць, що висвітлюють українські суспільні процеси в умовах загальної кризи радянської тоталітарної системи, не бракує. Постає інше питання: яка їх якість, яка повнота відображення суспільно-політичних процесів?

Більшість українських істориків і політологів схильна розглядати події в суспільно-політичному житті України в період горбачовської “перебудови” лише як відгомін того, що відбувалося в Москві та СРСР загалом. Частково з такою думкою можна погодитися, оскільки фактично КПУ не могла самотійно очолити суперечливі процеси перетворень у республіці, її

консервативне керівництво від самого початку гальмувало перебудовчі процеси. Чому саме так сталося? Можна виділити принаймні декілька суджень авторів щодо цього. По-перше, будь-яка спроба КПУ виступити лідером українського народу могла оцінюватися як прояв сепаратизму і підлягала покаранню; по-друге, розробка теоретичних і загальнополітичних питань була прерогативою ЦК КПРС, у свою чергу, завдання КПУ обмежувалось виконанням відповідних рішень; по-третє, серед керівництва України виробився комплекс так званого “провінціалізму”, який стримував прийняття самостійних рішень і глушив ініціативу працівників. На думку дослідників, довіра до керівної ролі партії особливо похитнулася після Чорнобильської катастрофи та спроби керівництва КПРС приховати масштаби трагедії привели до остаточного падіння авторитету компартії¹⁸ і наростання опозиційного руху²⁸.

Історіографічний аналіз наявної літератури дає підстави для висновку, що більшість науковців розглядає 1988–1989 рр. як переломний момент не лише горбачовської “перебудови”, але й усієї новітньої історії України з 1991 р. Саме ці роки позначилися на активізації та радикалізації опозиційного руху в республіці. Слушно зауважують дослідники, що перебудова, яка почалася як справа партійно-державних верхів, породила рух “знизу”. С.Кульчицький назвав рубіж 80–90-х рр. ХХ ст. в історії України “третьою українською революцією”⁴³. Новим явищем опозиційного руху в Україні стали страйки шахтарів, що розпочалися влітку 1989 р. Ці питання особливо плідно досліджував А.Русначенко, доводячи, що головною причиною страйків була не лише невирішеність багатьох економічних і соціальних питань, але й протест проти існуючої системи⁶⁹.

Більшість науковців сходиться на думці, що в процесі перебудовчих реформ адміністративний вплив партійних структур суттєво знижувався, натомість наростала громадянська активність, зароджувалися елементи демократії та гласності, політичного плюралізму, закладалися основи формування багатопартійності, загострювалась критика існуючої державної системи і дій уряду, викривалася нездатність КПУ реагувати на реалії життя. За цих умов зближувалися інтереси різних соціальних груп населення, і на перший план висувалася ідея суверенітету України. Своєрідний імпульс цьому процесові надала передвиборча кампанія до Верховної Ради Української РСР у березні 1990 р., у ході яких зіткнулися два основних блоки політичних сил – прокомуністичний і антикомуністичний, національно-демократичний. Цьому новому аспектові суспільно-політичного життя в Україні вітчизняні дослідники приділяють багато уваги, зазначаючи, що представникам національно-демократичного руху вдалося завоювати майже третину місць у Верховній Раді, сформувати опозиційну фракцію “Народна рада”. Більшість науковців вважає, що саме завдяки їй 16 липня 1990 р. вдалося прийняти Декларацію про державний суверенітет України. Разом із тим, ряд авторів наголошує, що й частина прокомуністичної більшості в тодішніх умовах, урахувавши настрої широких мас і беручи приклад із Російської Федерації, підтримала і проголосувала за цей величезної ваги історичний документ. Після його прийняття суспільно-політична трансформація України вступила в новий стан – рух за її державну незалежність. Протистояння КПУ й опозиції, на думку О.Гараня, в кінцевому підсумку разом із провалом спроби державного перевороту в СРСР, привели до проголошення незалежності України²⁷.

Це питання досить детально висвітлює О.Бойко. Спираючись на архівні документи, дослідник доводить, що у період із серпня 1989 по березень 1990 р. в епіцентрі політичної боротьби перебували питання про вибори до Верховної Ради УРСР і місцевих органів влади; майбутня модель СРСР; доцільність збереження 6-ї статті Конституції СРСР; перспективи багатопартійності; статус мов; визнання національної символіки; вирішення екологічних проблем; легалізація греко-католицької церкви; умови вирішення проблеми кримських татар; ліквідація білих плям історії¹³. Водночас дослідник, чи не єдиний в Україні, ґрунтовно аналізує і події, що відбувалися наприкінці 1991 р., в умовах безпосереднього розпаду СРСР¹⁴.

Підсумовуючи доробок третього історіографічного етапу історії суспільно-політичних трансформацій України на рубежі 80–90-х рр. ХХ ст., можна зробити висновок про те, що історіографія проблеми помітно збагатилася новими знаннями й узагальненнями. Дослідники досить докладно показали зміст і динаміку громадсько-політичних перетворень, формування багатопартійності, її соціальний, віковий і національний склад, безпосередню участь у державо-

творчих процесах, їх взаємодію з громадськими об’єднаннями та органами влади тощо. Проте ставити крапку в дослідженні даної проблематики ще рано, оскільки залишилося величезне поле для подальших наукових пошуків.

Сучасний етап історіографії проблеми засвідчує, що в Україні сформувалась досить велика професійна група дослідників-фахівців із цієї галузі. Серед них – історики та політологи А.Білоус, О.Бойко, О.Гарань, Г.Гончарук, Ф.Джос, В.Литвин, М.Примуш, А.Русначенко та багато інших. Зусиллями цих та інших учених були видані друком практично всі вагомні праці з означеної теми. Хоч переважна більшість наявних досліджень виконана з позицій політології, вони збагатили й історичну науку, особливо в тій частині, яка стосується політичної історії України.

Із виходом у світ шостого тому “Політичної історії України ХХ століття”⁶⁴ історіографія проблеми вийшла на якісно новий щабель вивчення. Насамперед більш вагомою стала аргументація наукових висновків і узагальнень, зріс теоретичний рівень праць. Новітні дослідження характеризуються залученням ширшої джерельної бази, більшою об’єктивністю, збагаченням дослідницької тематики.

- ¹ Алексеев Ю. М. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.): навч. посібн. / Ю. М. Алексеев, С. В. Кульчицький, А. Г. Слюсаренко. – К. : [б. в.], 2000. – 296 с.
- ² Андрусак І. Близькість і злиденність української націонал-демократії. Політичне есе / І. Андрусак, Є. Петренко. – К. : [б. в.], 1999. – 79 с.
- ³ Астахова Е. В. Становление многопартийности в СССР: некоторые аспекты / Е. В. Астахова. – Х. : [б. в.], 1991. – 160 с.
- ⁴ Базів В. А. Політичні партії в незалежній Україні: генеза і типологія / В. А. Базів. – Л. : [б. в.], 1999. – 54 с.
- ⁵ Базовкін Є. Г. Шляхи становлення, форми прояву багатопартійності / Є. Г. Базовкін // Політика і час. – 1991. – № 10. – С. 40–46.
- ⁶ Базовкін Є. Г. Політичні партії України: порівняльний аналіз програмних документів / Є. Г. Базовкін, В. Г. Кремень. – К. : [б. в.], 1993. – 92 с.
- ⁷ Батенко Т. Опозиційна особистість: др. пол. ХХ ст.: Політичний портрет Б. Гориня / Т. Батенко. – Л. : [б. в.], 1997. – 350 с.
- ⁸ Батенко Т. Свіча М. Гориня. Штрихи до портрету / Т. Батенко. – Л. : [б. в.], 1995. – 283 с.
- ⁹ Білоус А. Політичні об’єднання України / А. Білоус. – К. : [б. в.], 1993. – 108 с.
- ¹⁰ Білоус Л. Правозахисний рух у відродженні української держави: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук / Л. Білоус. – Л. : [б. в.], 1994. – 25 с.
- ¹¹ Богомаз К. Е. Політичні партії і громадські організації на Україні (др. пол. 80-х – поч. 90-х рр.) / К. Е. Богомаз. – К. : [б. в.], 1992. – 142 с.
- ¹² Богомаз К. Е. Общественно-политические движения и партии в Украине во второй половине 80-х – начале 90-х гг.: автореф. дис. на соиск. науч. степени д-ра ист. наук / К. Е. Богомаз. – К. : [б. в.], 1992. – 38 с.
- ¹³ Бойко О. Політичне протистояння та опозиції в Україні: основні прояви, характерні риси та особливості (літо 1989 р. – лютий 1990 р.) / О. Бойко // Людина і політика. – 2003. – № 2. – С. 46–49.
- ¹⁴ Бойко О. Україна в останні місяці імперії (серпень-грудень 1991 р.): хроніка та аналіз / О. Бойко // Людина і політика. – 2003. – № 6. – С. 61–79.
- ¹⁵ Бойко О. Д. Україна в 1985–1991 рр.: Основні тенденції суспільно-політичного розвитку : монографія / О. Д. Бойко. – К. : [б. в.], 2002. – С. 5.
- ¹⁶ Болбот Т. В. Національне питання в діяльності громадських об’єднань Донбасу (др. пол. 80-х – поч. 90-х рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Т. В. Болбот. – К. : [б. в.], 1993. – 19 с.
- ¹⁷ Болтарович Є. Соціалістична партія України: ідеологія, політика, перспектива / Є. Болтарович // Розбудова держави. – 1992. – № 4. – С. 5–9.
- ¹⁸ Бураковський О. З. Історія Ради Національностей НРУ, 1989–1993 рр.: Політологічний аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук / О. З. Бураковський. – К. : [б. в.], 1999. – 18 с.
- ¹⁹ Бусленко В. В. Становлення і трансформація політичних інституцій західного регіону України в 90-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / В. В. Бусленко. – Чернівці : [б. в.], 2002. – 23 с.

20. Василенко В. К. З позиції ідеологічного оновлення: З досвіду роботи партійних організацій України з ідеологічними кадрами і активом / В. К. Василенко, О. П. Нехай, В. А. Одинцов. – К. : [б. в.], 1990. – 192 с.
21. Васишин Г. Призначено дійти. В. Чорновіл. Політика та правда життя / Г. Васишин. – К. : [б. в.], 1998. – 103 с.
22. Волчан О. Ф. Грани политической жизни: теория и практика / О. Ф. Волчан. – Симферополь : [б. и.], 2001. – 180 с.
23. Выдрин Д. И. Многопартийность: “за” и “против” / Д. И. Выдрин // Социально-политические науки. – 1990. – № 6. – С. 3–10.
24. Гарань О. Багатопартійність на Україні стає реальністю / О. Гарань // Золоті ворота. – 1991. – № 1. – С. 48–57.
25. Гарань О. Від створення Руху до багатопартійності / О. Гарань. – К. : [б. в.], 1992. – 48 с.
26. Гарань О. Нові партії на політичній сцені України / О. Гарань // Зустрічі. – 1991. – № 2. – С. 23–33.
27. Гарань О. Рух і політичні партії в умовах “патової” ситуації в Україні (осінь 1990 – літо 1991 рр.) / О. Гарань // Quo vadis, Україно? : матеріали 3 (зимової) сесії міжнар. Школи україністики (Київ, січень 1992 р.). – Одеса, 1992. – С. 146–157.
28. Гарань О. Убити дракона: З історії Руху та нових партій України / О. Гарань. – К. : [б. в.], 1993. – 197 с.
29. Голоса с мест: кому это нужно? // Правда Украины. – 1989. – 22 февраля. – С. 1.
30. Гончарук Г. І. Народний рух України. Історія / Г. І. Гончарук. – Одеса, 1997. – 380 с.
31. Джос Ф. Х. Політична палітра сучасної України / Ф. Х. Джос. – К. ; Вінниця, 1993. – 130 с.
32. Драч И. “Рух”: обретение пути / И. Драч // Дружба народов. – 1990. – № 4. – С. 191–199.
33. Драч І. Політика: статті, доповіді, виступи, інтерв'ю / І. Драч. – К. : [б. в.], 1997. – 392 с.
34. Другі Всеукраїнські Збори Народного руху України (25–28 жовтня 1990 р.) : документи. – К. : [б. в.], 1990. – 72 с.
35. Духовне оновлення суспільства. – К. : [б. в.], 1990. – 199 с.
36. Здіорук С. І. Проблеми функціонування політичних партій України в системі владних відносин / С. І. Здіорук, В. В. Бичек. – К. : [б. в.], 2001. – 142 с.
37. Іванишин В. Нація. Державність. Націоналізм / В. Іванишин. – Дрогобич : [б. в.], 1992. – 179 с.
38. Ідейні засади ДемПУ : з матеріалів Установчого з'їзду / О. М. Війтик (ред.). – К. : [б. в.], 1990. – 48 с.
39. Камінський А. На перехідному етапі: Гласність, перебудова і демократія на Україні / А. Камінський. – Мюнхен, 1990. – 624 с.
40. Кафарський В. І. Комунізм і український національно-визвольний рух / В. І. Кафарський. – Івано-Франківськ : [б. в.], 2002. – 832 с.
41. Кравчук Л. Мы готовы вести диалог / Л. Кравчук // Диалог. – 1989. – 2 сент.
42. Кравчук О. А. Преса України на порозі національного відродження / О. А. Кравчук // Україна 90-х: шлях до незалежності: зб. наук.- попул. ст. / авт. кол.: Н. П. Барановська [та ін.]. – К. : [б. в.], 1992. – 152 с.
43. Кульчицький С. В. Нотатки про українські революції / С. В. Кульчицький. – К. : [б. в.], 2001. – 97 с.
44. Курас І. Етнополітологія: запити життя і відповіді вчених / І. Курас // Політика і час. – 1992. – № 3. – С. 57–64.
45. Литвин В. Політика, політики, власть на фоні політичного портрета Л. Кравчука / В. Литвин. – К. : [б. в.], 1997. – 336 с.
46. Литвин В. Громадсько-політичні формування на Україні: становлення, тенденції розвитку / В. Литвин // Під прапором ленінізму. – 1990. – № 23. – С. 44–55.
47. Литвин В. Демократична партія України / В. Литвин // Політика і час. – 1991. – № 2. – С. 56–58.
48. Литвин В. Ліві, праві і центр / В. Литвин // Політика і час. – 1992. – № 4. – С. 65–71.
49. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці / В. Литвин. – К. : [б. в.], 1994. – 495 с.
50. Литвин В. Сучасні політичні блоки та об'єднання на Україні / В. Литвин // Політика і час. – 1991. – № 4. – С. 58–62.
51. Ліберальна партія в газетних повідомленнях (1991–1993) / Ю. А. Аладуров (упоряд.). – К. : [б. в.], 1994. – 75 с.
52. Лялька Я. Галицький політикум / Я. Лялька, П. Романюк. – Л. : [б. в.], 2002. – 248 с.
53. Матеріали I–V з'їздів СПУ. – К., 1997. – Т. 1: 1991–1994 / О. О. Мороз (голова ред. кол.). – 236 с.
54. Михайлів В. Українська національна партія / В. Михайлів // Політика і час. – 1992. – № 2. – С. 64–68.
55. Михайлів В. Політичне об'єднання “ДСУ” / В. Михайлів // Політика і час. – 1992. – № 3. – С. 72–75.
56. На сьогоднішній день проведено п'ять таких конференцій.
57. Назарчук О. М. Відродження та розвиток соціал-демократичного руху в Україні в 90-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / О. М. Назарчук. – К. : [б. в.], 2003. – 16 с.

58. Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX–XX ст.) : навчальний посібник / Я. Й. Малик (заг. ред.) – К. : [б. в.], 2001. – 296 с.
59. НРУ. Довідник: 60 біографій. Інформація станом на 1 вересня 1996 р. / уклад.: Д. Кублицький та ін. – К. : [б. в.], 1996. – 420 с.
60. НРУ: місце в історії та політиці : тези доповідей I Всеукраїнської наукової конференції (14–16 вересня 1994 р., м. Одеса). – К. : [б. в.], 1994. – 96 с.
61. Пашков М. Ю. Генезис многопартийности на Украине / М. Ю. Пашков // Вопросы политического лидерства / авт. колл.: А. Булавин и др. – К. : [б. в.], 1992. – С. 53–72.
62. Пилипенко О. О. Національно-демократичний рух в Україні (друга пол. 80-х – поч. 90-х рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / О. О. Пилипенко. – Донецьк : [б. в.], 1997. – 24 с.
63. Погребняк Я. П. Не предаю забвению... Записки профессионального партийного работника / Я. П. Погребняк. – К. : [б. в.], 1999. – 415 с.
64. Політична історія України. ХХ століття : у 6 т. / ред. кол.: І. Ф. Курас (гол.) та ін. – К. : [б. в.], 2003. – Т. 6 : Від тоталітаризму до демократії (1945–2000) / [О. Майборода, Ю. Шаповал, О. Гарань та ін.]. – 696 с.
65. Пороський М. Забутий заповіт борцям за Україну : публіцистичні статті, доповіді. Виступи / М. Пороський. – Коломия : [б. в.], 1996. – 258 с.
66. Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 11. – С. 3–9.
67. Рудич Ф. Становлення нових політичних структур (методологічні підходи і аналіз, прогноз) / Ф. Рудич // Політика і час. – 1992. – № 7–8. – С. 59–64.
68. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні (середина 1950-х – поч. 1990-х рр.) / А. М. Русначенко. – К. : [б. в.], 1998. – 720 с.
69. Русначенко А. Проблеми робітничого руху в сучасній Україні / А. Русначенко // Сучасність. – 1992. – № 12. – С. 39–45 та інші праці вказаного автора із зазначеної тематики.
70. Слюсаренко А. Нові політичні партії України : довідник / А. Слюсаренко, М. Томенко. – К. : Знання, 1990. – 48 с.
71. Слюсаренко А. Спроба класифікації політичних партій України / А. Слюсаренко, М. Томенко // Політологічні читання. – 1992. – № 1. – С. 102–109.
72. Так, наприклад, праця В. Ковтуна “Історія Народного руху України”, видана в 1995 р., була написана дещо тенденційно й менш об'єктивно.
73. Тиский М. Г. Історія виникнення НРУ на Волині / М. Г. Тиский. – К. : [б. в.], 2000. – 207 с.
74. Томенко М. В. Проблема державності в програмних документах та діяльності сучасних політичних партій України (історико-політичний аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / М. В. Томенко. – К. : [б. в.], 1992. – 20 с.
75. Три дні вересня вісімдесят дев'ятого : матеріали Установчого з'їзду НРУ за перебудову / М. Горинь (гол. ред. ради). – К. : [б. в.], 2000. – 496 с.
76. УРП. Довідник: 46 біографій. Інформація станом на 25 травня 1996 р. / уклад. Д. Кублицький та ін. – К. : [б. в.], 1996. – 276 с.
77. Шевченко В. Ф. Історія українських політичних партій : навчальний посібн. / В. Ф. Шевченко, М. І. Павленко, Г. Г. Потапов. – К. : [б. в.], 1999. – 116 с.
78. Яворівський В. Що ж ми за народ такий? Публіцистика / В. Яворівський. – К. : [б. в.], 2002. – 348 с.

Much attention has been paid to analyzing scientific works of Ukrainian historian's, which are wrote about the social-political problems in Ukraine in 1985–1991. The author shows historiography situation in Ukraine, in the article to devoting discoveries after independence.

Key words: reorganization, ideology, historical science, historiography, the social-political processes.

УДК 929Бандера:94(477)“1940/1944”:930
ББК 63.211(4Укр)7

Олена ШАНОВСЬКА

СТЕПАН БАНДЕРА ТА ЙОГО СПОБОРНИКИ В КНИГАХ ОДЕСЬКИХ ІСТОРИКІВ Г.І.ГОНЧАРУКА ТА О.Ю.НАГАЙЦЕВА

У статті аналізуються історіографічні дослідження про УПА одеських істориків Григорія Гончарука й Олександра Нагайцева, зокрема щодо висвітлення діяльності провідника ОУН Степана Бандери та його споборників.

Ключові слова: ОУН і УПА, повстанський рух, українські націоналісти.

З-поміж усіх тем вітчизняної історії, інтерпретація подій, пов'язаних із націоналістичним рухом часів Другої світової війни (Української Повстанської Армії, дивізії СС “Галичина”), на сьогодні є предметом чи не найбільш гострої полеміки. Безупинні політичні суперечки навколо діяльності українських повстанців, наукові дискусії, різні, навіть діаметрально протилежні оцінки повстанського руху свідчать про нагальну необхідність правдиво показати місце і роль УПА в українській історії, а також звільнити фальсифіковану історію часів Другої світової війни від неправди, міфів і застарілих стереотипів.

Неупереджене й незаангажоване (у політичному та ідеологічному сенсах) подання діяльності українського повстанського руху в історичній літературі неможливе без уважного студіювання історичних джерел (первинних і вторинних) та їхньої інтерпретації в категоріях і вимірах історичного часу і простору того періоду, коли вони відбувалися.

Знання опублікованих праць, які містять огляд вторинних джерел інформації, уявляється важливим етапом для сучасного наукового дослідження історії ОУН і УПА. У цьому розумінні заслуговує на увагу серія історіографічних досліджень про УПА одеських істориків Г.І.Гончарука та О.Ю.Нагайцева, в яких аналізуються опубліковані вітчизняні та зарубіжні видання, написані на радянських, німецьких та оунівських документальних джерелах. По суті, одеські історики спростили й полегшили роботу істориків – дослідників повстанського руху, значною мірою з'ясувавши стан вивченості цієї теми.

Мета даної статті полягає в тому, щоб на працях одеських істориків, присвячених УПА, показати рівень наукової розробки українського національно-визвольного руху часів Другої світової війни, зокрема діяльності провідника ОУН Степана Бандери та його споборників.

У своїй першій монографії Г.І.Гончарук та О.Ю.Нагайцев здійснили розгорнутий аналіз змісту та методології опублікованих у 40–90-ті роки вітчизняних і зарубіжних праць про УПА, написаних на основі документальних джерел, з метою визначення правомірності аргументації, доказів і висновків авторів¹. Серед залучених до наукового обігу видань – мемуарні дослідження українських повстанців Миколи Лебеда, Петра Мірчука, Ярослава Стецька, отамана Тараса Бульби-Боровця, збірник документів польського Центрального військового архіву, які упорядкував Євген Місило, та дві ґрунтовні праці – Володимира Косика, що базується на німецьких документах, і Володимира Сергійчука, яка містить документи ОУН, німецьких і радянських архівів². Усі представлені на огляд праці інформують про діяльність С.Бандери та його споборників.

Значне місце у вищенаведених працях займає Акт 30 червня 1941 року, який проголосив суверенною українську владу. У документі згадуються керівники ОУН Бандера та голова уряду Стецько, прославляються німецька армія та її фюрер Гітлер. Щоб показати міжнародне значення Акта, Ярослав Стецько представив фотокопію повідомлення американської газети “Свобода”³. На його думку, УНР – не творіння 1941 року, вона виникла ще 1848 року, існувала всупереч польським переслідуванням до війни і має великі традиції⁴.

Г.І.Гончарук і О.Ю.Нагайцев звернули увагу на те, що Акт від 30 червня 1941 р. був неоднозначно сприйнятий у повстанському русі. Зокрема, розгорнута критика Акта міститься в мемуарах Т.Бульби-Боровця.

Колишній командир УПА Тарас Бульба-Боровець пише, що створення уряду Української держави Степана Бандери благословив митрополит української греко-католицької церкви граф А.Шептицький⁵. Саме до нього о 4-й ранку з'явилися д-р Гриньох і Я.Стецько, вони заявили від імені С.Бандери, що їм доручено на підставі угоди зі всіма політичними партіями під назвою Український Національний Комітет проголосити українську незалежну державу. Того ж дня до Шептицького прибула делегація німецьких офіцерів (Ганс Кох і Кайт), які заявили, що місцева команда німецької армії не має заперечень проти проголошення. Ці та інші німецькі офіцери були присутні на зборах, де проголошувався відповідний декрет С.Бандери. Тарас Бульба-Боровець С.Бандеру назвав паном, саме ж проголошення Акта визначив як політичну диверсію групи Бандери й несерйозну акцію. На підтвердження такої думки він зазначив, що вже 2 липня 1941 року німці відібрали в бандерівців львівську радіостанцію, а 13 липня розігнали уряд, узявши під арешт прем'єра та чимало інших законспірованих людей. За оцінкою Т.Бульби-Боровця, в Україні склалася ситуація, коли одні закликали ще чекати, інші говорили, що потрібно організувати громадянську адміністрацію та інші установи, а Іван Клімів, як “головком збройних сил”, під іменем лейтенанта Легенда наказував, під загрозою смертної кари, всім підкорятися йому та його розпорядженням. Будь-яка політична партія, – зазначав Бульба-Боровець, – намагалася поширити свій вплив через легальні й нелегальні зв'язки, а це не легко було зробити. Цю обережність група С.Бандери витлумачила як доказ слабкості й почала направляти на схід недосвідчену молодь сотнями для завоювання України, а самі стали претендувати на провідну роль. ОУН Мельника також посилала в Центральну та Східну Україну свої провідні кадри під керівництвом Сциборського. Розпочалися гонки між бандерівцями та мельниковцями. Перші досягли успіху у Львові, Ровно, Галичині та Волині, другі – в Житомирі, Києві, Харкові. А із еміграції таємно зізжались на рідні землі люди, які не належали ні до яких партій. Всяку політичну роботу німці заборонили, крім антикомуністичної. “Держава” С.Бандери зникла, як булька на воді”⁶. І ця організація змушена була піти в підпілля, як й інші. У військовій галузі все складалося по-іншому. Молодь бралася за зброю, але німці розпускали формування, залишаючи одного міліціонера на 100 жителів. Рух військових розповсюджувався по всій Україні з трьох головних баз: з польської – за наказом уряду УНР; з буковинської – за наказом ОУН та з львівської – за наказом групи С.Бандери. Останні вслід за німецькими військами під керівництвом Шухевича силою в 100 багнетів рушили в центральні землі. Їх спочатку визнавали як окреме українське військо, а за пару тижнів розігнали.

Т.Бульба-Боровець зазначив, що і в 1941 р., і в 1942-му не було єдиного погляду на стан в Україні та на загальні дії проти зовнішніх ворогів. Перебуваючи на боці УПА, він далі пише, що в той час, коли командування УПА виступало за активний і пасивний опір, група С.Бандери, якою керував Микола Лебідь, виступала тільки за пасивний спротив без партизанських диверсій.

За повідомленням того ж Т.Боровця, 9 квітня 1943 року розпочалися переговори між командуванням УПА та військовими представниками ОУН – Бандери. Від військового відділу ОУН у переговорах брав участь поручик Сонар (Юрко), а від головному УПА – Бульба-Боровець і Щербатюк-Зубатий. Поручик Сонар привіз від Миколи Лебеда такі пропозиції: 1. Не визнавати підпорядкованості уряду УНР і підкоритися ОУН – Бандері. 2. Визнати державний акт від 30.06.1941 р. і за цією концепцією вести визвольну боротьбу. 3. Не створювати при армії політичних рад, а виконувати директиви ОУН – Бандери. 4. Військові відділи ОУН – Бандери включити в ряди УПА, створити спільний штаб і діяти під назвою УПА. 5. Командуючий УПА Т.Бульба-Боровець залишається на своїй посаді як досвідчений партизанський командир. 6. Запровадити в УПА посаду партійних комісарів та службу безпеки. 7. Оголосити загальний революційно-повстанський призов по всій Україні проти німців та примусову мобілізацію в УПА. 8. Очистити всю повстанську територію від польського населення, яке заважає тим, що співробітничать з німцями та СРСР. На ці вимоги ОУН – Бандери, які Т.Бульба-Боровець називає диктаторськими, головне командування УПА не погодилося, мотивувавши це тим, що, по-перше, УПА не може бути військом однієї якоїсь партії, а повинна бути всенародною збройною силою під політичним керівництвом законного уряду УНР, де представлені всі партії; по-друге, УПА визнає ту державність, яка проголошена 1918 року – суверенна Україна, Акт від 30.06.41 р.

– незаконний і не відповідає часу; по-третє, політрада при армії повинна бути органом між-партійної консолідації і допоміжним чинником у політичних питаннях, а політична лінія однієї партії – це тотальна диктатура; нарешті, всі окремі військові підрозділи всіх партій зливаються в УПА і створюють спільний оперативний штаб.

В останньому пункті, як коментують Г.І.Гончарук і О.Ю.Нагайцев, обидві сторони дійшли згоди.

Таким чином, висновок Т.Бульба-Боровець, у березні 1943 року революційним шляхом виникли дві УПА, як і в 1940 році – дві ОУН. Група Лебеда – Бандери знову привласнила собі назву, організаційну структуру, усі статuti іншої організації й почала спішно реалізовувати свою політичну програму. Командиром нової армії Микола Лебідь призначав по черзі декілька членів своєї партії, котрі не мали необхідної військової кваліфікації. За деякий час на цю посаду був призначений член військового керівництва партії поручик Роман Шухевич, який став підписувати всі акти псевдонімом Тарас Чупринка. Трохи пізніше йому присвоїли звання генерала. А всьому польському населенню був винесений колективний вирок і наказано дотла випалювати всі польські села, також проводилася масова примусова мобілізація в армію, реалізовувалися інші вимоги їхньої програми⁷.

Т.Бульба-Боровець повідомляє про те, що в 1944 р. УПА під командуванням Р.Шухевича змушена була вести затяжні бої з багаточисельними радянськими частинами, щоб перейти в радянське підпілля. У Поліській улоговині відбулася зміна окупантів, а прочісування лісів призвело до чисельних жертв⁸. У розділі про трагічну долю цієї армії він пише, що навесні 1944 року командування УПА партії Бандери і Лебеда таємно перенесло свою штаб-квартиру з Волині в Карпатські гори. Усі частини УПА отримали наказ залишатися на місцях, переходити під радянську окупацію й продовжити боротьбу з росіянами. Політичне керівництво УПА на Волині і в Поліссі було доручено членам партії рангом нижче. Майже всі вони належали до служби безпеки й мали право віддавати накази, командувати досвідченими фахівцями, які були проти репресій національних меншин і братовбивчого терору. Автор критикує Лебеда та його соратників за створення Української Головної Визвольної Ради при УПА як вищого політичного органу, оскільки в прокламації УГВР немає назв тих політичних угруповань, які ввійшли до неї, а всі відомі особи та угруповання заявили, що вони в цьому участі не брали, що платформа і програма УГВР були сфальсифіковані, що УГВР – це та ж сама ОУН Бандери – Лебеда. Т.Бульба-Боровець повідомляє, що в жовтні 1944 р. УГВР, УПА, ОУН і Служба безпеки М.Лебеда організовано виїхали в еміграцію в Німеччину через Словаччину. Там вони об'єдналися з Бандерою і Стецьком, які були звільнені від німецького ув'язнення, і проголосили себе не як УГВР і УПА, а тільки як закордонні частини ОУН і закордонне представництво УГВР, а УПА нібито виконувало їх накази, перебуваючи в Україні. Усі лідери записалися в дипломатичні служби. Вони не визнавали ні уряд УНР, ні політцентр монархістів, ні колишню націоналістичну організацію полковника Мельника. Вони самі проголосили себе і парламентом, і урядом, і генштабом, і дипломатичним корпусом. Але ніхто з них, крім Р.Шухевича, в армії не був. Утеча всього керівництва групи С.Бандери за кордон, зауважив Т.Бульба-Боровець, викликала в рядах УПА констернацію: війська почали ділитися на партійні й непартійні, а радянські війська стали знищувати українську армію. Ряди 100-тисячної армії рідшали, з великих об'єднань вона перетворилася на малі групи, які ще вели бої з частинами НКВС, а потім намагалися піти в глибоке підпілля.

Т.Боровець повідомив, що в останніх числах жовтня 1944 р. німці визволили Бандеру та його товаришів, Мельника з його людьми, Ждановича, а визволення політ'язнених затягували, врешті-решт, відпустили не всіх, частину залишили заручниками. Переговори з німцями розпочалися в листопаді 1944 р. і тривали до кінця лютого 1945 р. Зрештою, німці були змушені визнати Український Національний Комітет у Німеччині як орган, який представляє український народ. Йому довірили всі політичні угруповання, і німці дали згоду в кінці лютого на організацію нової української армії⁹.

Т.Боровець відзначає, що реакція на створення комітету була різною. Група Бандери вважала, що з німцями вже немає про що говорити й потрібно переборювати їх опір. Тому вони не прислали своїх представників ні в комітет, ні в штаб армії. А самі окремо вели переговори з

німцями. Республіканці, націоналісти полковника Мельника, монархісти і представники суспільних комітетів (Доленко в Харкові, Кубийович у Галичині), вважали, що, навпаки, перебуваючи на німецькій землі, потрібно організувати офіційний комітет та якусь збройну силу і разом із німцями воювати проти СРСР до кінця війни, що дозволило б організовано врятувати сотні тисяч людей, отримати дорожні документи на організовану евакуацію транспортом на захід. Ця більшість вважала, що війна між Німеччиною та СРСР завершується, тоді як війна України з Москвою не припиняється, а продовжується.

Оцінюючи значення праці Т.Боровця, одеські історики зазначили, що дані мемуарні спомини містять важливий критичний аналіз складних процесів, які відбувалися в лавах націоналістичного руху, багато суджень автора є досить аргументованими, деякі – спірними, а окремі – сумнівними¹⁰. У тому, що вони мають рацію, запевняють інші джерела, які висвітлюють діяльність С.Бандери та його людей.

Г.І.Гончарук та О.Ю.Нагайцев надали інформацію про авторів розглянутих ними мемуарів – про одного з відомих керівників ОУН Миколу Лебеда, Ярослава Стецька, який очолював бандерівський уряд у Львові та керував ОУН у 1968–1986 рр., командира УПА Тараса Боровця. Історики зазначають, що на всіх цих та інших авторів мемуарної літератури про УПА за кордоном значний вплив здійснила праця М.Лебеда, яка була першим документальним виданням. Загалом, достоїнством документальних джерел одеські історики справедливо вважають те, що всі вони пройняті націоналістичною ідеєю – ідеєю створення самостійної й незалежної соборної української держави.

Документи, які висвітлюють діяльність С.Бандери та його сподвижників, містять німецькі державні архіви. Серед цих документів: Маніфест Організації Українських націоналістів під проводом Степана Бандери (грудень 1940 р.), Програмні постанови ОУН – Бандери (квітень 1941 р.), Політичні вказівки ОУН – Бандери (травень 1941 р.), Меморандум ОУН – Бандери до уряду рейху (15 червня 1941 р.), Уривки розмови представників німецької влади із членами Українського Національного Комітету і Степаном Бандерою (Краків, 3 липня 1941 р.), Службова записка німецькому міністру закордонних справ із приводу радянської пропаганди проти ОУН і Бандери (8 вересня 1941 р.), Наказ СД про страту членів ОУН Бандери (25 листопада 1941 р.), Уривок із листівки ОУН – Бандери (березень 1943 р.), Німецька листівка проти Бандери й українських націоналістів (червень, 1943 р.). Ці та інші документи представлені в дослідженні В.Косика. Він інформує про створення УПА, зокрема пише, що нацистам була відома структурна побудова ОУН – Бандери, оскільки їхня служба безпеки зуміла захопити частину оунівських документів. Структура була такою: на чолі організації був головний провід, якому підпорядковувалися місцеві проводи. Україну було поділено оунівцями на три регіони: західні землі (Галичина), північно-західні землі (Волинь), центральні та східні землі (Київщина, Харківщина, Донецька область та Південь). Тільки в Київській області ОУН – Бандери в серпні 1942 р. нараховувала тисячу членів¹¹. В.Косик посилається на донесення німців з окупованих східних територій про дії націоналістів, а також на фрагменти з листівок ОУН – Бандери в Горохові та в Дніпропетровську, які містять витяги з інструкції С.Бандери, що всяке співробітництво з окупантами вважається зрадою й каратиметься смертю. Як зазначають одеські історики, В.Косик звернув увагу на вплив, який здійснила ОУН своїми кадрами на процес зародження та розвитку УПА. Посилаючись на дослідження Осипенка щодо цієї проблеми, опубліковане в Мюнхені в 1957 р., а також на німецькі документи, В.Косик заявляє, що протягом вересня й на початку жовтня 1942 р. у районі Сарн зібралося перше значне формування українських бійців – націоналістів на чолі з відомим членом ОУН – Бандери Остапом (Сергієм Качинським). Інше формування під командуванням зібралося за декілька днів під командуванням відомого члена ОУН – Бандери сотника Довбешки – Коробки – Івана Перегійняка. Інші великі формування створювалися впродовж наступних тижнів у районах Колки, Пустомит і Кам'янця. Саме ці загони повстанців-націоналістів стали називати себе Українською Повстанською Армією. Перші бойові дії УПА ілюструються автором документальними даними від 4 грудня 1942 р.

Одеські історики звернули увагу на розбіжність між даними про створення УПА, яка спостерігається в інтерпретації В.Косика і Т.Боровця. Останній, зокрема, писав про “Поліську

Січ” як зародок УПА, надав схему цієї військово-революційної організації, яка діяла вже в 1940–1941 рр. Вона була побудована за територіальним принципом радянського адміністративного поділу, при цьому дві–чотири області утворювали окружну січ, область мала обласну бригаду, а район – районний полк, два – п’ять сіл мали курінь, а село – сотню, неповна сотня називалася “відділом”. Назви присвоювалися місцеві. Над всіма стояла “головна команда”. Група з 2–4 округів називалася Група–Північ, Група–Південь, Група–Захід, Група–Схід. Структура організації мала два сектори: політичний і військовий. Перший займався підпільною діяльністю, явками, транспортуванням, пропагандою, постачанням. Військовий – навчанням, підготовкою акцій, їх проведенням. Поліція утворювалася окремо. Кожне велике місто створює окремі курені та сотні. У цілому, нова організація мала назву Українська Повстанська Армія.

В.Косик повідомив також про те, що німці мали небагато відомостей про УПА. Вони добре знали партизан Т.Боровця, з якими іноді вели переговори. Про УПА вони знали тільки те, що це широкий повстанський рух, організований та очолюваний ОУН Бандери. І тільки з вересня 1943 р. німці стали отримувати більш точну інформацію.

Радянські документи під грифом “цілком таємно”, представлені в праці В.Сергійчука, містять розвіддані про націоналістів і міністерську інформацію, в якій визнається підпільна збройна боротьба оунівців із гітлерівцями за самостійну Україну по всій території, включаючи й Лівобережжя; інформацію про арешт Бандери та його прихильників; заборону фашистами використовувати бандерівців у боротьбі з партизанами та ін. Посилаючись на радянські та нацистські документи фондів колишнього Радянського Союзу, В.Сергійчук інформує, що нацистам були відомі наміри українських націоналістів створити свою незалежну державу. Про це ще 21 червня 1941 р. повідомляв у листі в МЗС Німеччини шеф поліції безпеки. У ньому, зокрема, говорилося, що в намірі українських націоналістів створити всеукраїнську раду утворилося два табори. Один із них очолював професор В.Кубийович, а другий – С.Бандера¹². Незабаром після проголошення незалежної української держави уряд Я.Стецька і С.Бандеру, як ініціатора Акта, було заарештовано, вони пробули в концтаборі до 1944 р. А восени того ж 1941 р. каральним службам Німеччини був розісланий наказ про арешти, допити та фізичне знищення бандерівців. Бандерівці організували школи міліції, які розглядалися підпільниками як бойові організації. Тим, хто там навчався, говорили про нелегальність майбутньої роботи, роз’яснювалося, що мова йде про визвольну боротьбу України з Німеччиною, що в разі затримання кожен із них зобов’язаний не подавати ніяких відомостей, а в разі зради – буде знищений. У школах також роз’яснювалося, що вільну й незалежну українську державу можна завоювати тільки зі зброєю. Тому особлива увага приділялася вивченню правил поведінки зі зброєю. Був таємний наказ міліцейським структурам не здавати німцям трофейну зброю та боєприпаси, а ховати їх. Коли в районі Костополя було знайдено декілька складів зі зброєю, керівники міліції намагалися перекласти вину на інших. А тоді було вилучено німцями 600 гвинтівок, 12 кулеметів, 1200 протигазів, 20 тисяч артснарядів, 4 тисячі гранат та інші боєприпаси¹³.

Ще один напрямок діяльності бандерівців, визначений у німецьких документах, які навів В.Сергійчук, – це спроби проникнути в учбові команди допоміжної поліції з метою перетягнути на свій бік прихильників Мельника, а в разі невдачі – витиснути їх із поліції за допомогою фальшивих обвинувачень. До цієї справи залучалися крапці пропагандисти. Відзначається також суворі конспірація в бандерівців. Кожний мав один або декілька псевдоімен, для явок устанавлювалися особливі паролі, використовувалися нові фальшиві паспорти, російські документи. В одному з документів наводиться текст присяги повстанця із клятвою до смерті стояти на бойовому посту, щоб побудувати національну українську державу під керівництвом ОУН, очолювану С.Бандерою. Підпільники повинні були збиратися по 3–4 особи, а рішення зборів розвозити на веломашинах. Німці вважали, що бандерівський рух фінансується в основному з Галичини. Члени організації сплачували внески, а деякі надавали допомогу харчами. Згідно з документом, навіть євреї вносили гроші, таким чином встановилося активне співробітництво бандерівців з євреями, і навіть із НКВС¹⁴.

У радянських джерелах про ОУН і УПА значне місце посідає антифашистська діяльність. Антифашистську спрямованість мали друковані листівки в Києві, пропагандистські

інструкції, статті нелегального бандерівського органу “Прапор молоді”. У них підкреслювалися патріотичні мотиви учасників боротьби за незалежну Україну, містилася критика політики Берліна та Москви, заклики до об’єднання всіх сил і підготовки загального виступу, час якого призначить ОУН.

Інформація німців із радянських архівів стосується чисельної кількості осіб із груп бандерівського руху, яку можна отримати з даних про кількість арештованих німцями в листопаді 1942 р. Так, у Лейпцигу, Берліні, Ганновері, Гамбурзі, Гельдесхаймі та Потсдамі нацисти заарештували 210 осіб, у Дрездені – 10, Брауншвейзі – 48. У Берліні, наприклад, було арештовано чотирьох кур’ерів із Галичини. В арештованих знаходили фальшиві пропуски, бланки документів, хлібні картки, листівки¹⁵. Також у Берліні в грудні 1942 р. був заарештований український студент, який керував у Німеччині групою “бандитів” і мав безпосередній зв’язок із бандерівським центром у Львові¹⁶. У січні 1943 р. у Магдебурзі та Готі було заарештовано 25 осіб. Серед 136 осіб, заарештованих у Берліні в лютому 1943 р., були: головний керівник групи ОУН у Німеччині, референти з питань просвітництва, контролю, фінансів, зв’язку, керівник жіночих груп бандерівського руху. Були захоплені агітаційні матеріали 15 найменувань. А в цей час у Києві заарештували 38 осіб бандерівської групи ОУН, які володіли чималими коштами¹⁷. У документах за березень і травень 1943 р. уперше надається німецька оцінка озброєння ОУН Бандери: 15 тисяч гвинтівок, 45 тисяч ручних гранат, 1550 пістолетів¹⁸.

Історіографічний огляд німецьких документів про УПА поданий в окремій праці Г.І.Гончарука та О.Ю.Нагайцева¹⁹. Вони зазначають, що вперше німецькі джерела про УПА були опубліковані за ініціативою та на кошти української діаспори в багатотомному Літописі УПА, на кінець 90-х років було опубліковано 20 томів. Збірники “УПА в світлі німецьких документів” вийшли у трьох книгах²⁰, у перших двох документи зібрав і впорядкував дослідник Тарас Гунчак, який працював в архівах Німеччини та США, а в третій – Омелян Антонович. Більшість документів цієї книги він узяв із Державного архіву США у Вашингтоні, його роботу також доповнили матеріали особистих архівів Дмитра Зленка та Мирослава Лабунька.

Одеські історики звернули увагу на певні розходження, які спостерігаються у визначенні загальної кількості повстанців УПА. Німецькі документи називають різні цифри: у документі, який датується жовтнем 1944 р., сили УПА оцінюються в 40 тисяч бійців, в іншому документі (листопад, 1944 р.) йдеться про 80–100 тисяч осіб, хоча й зауважується, що деякі українські джерела називають цифру від 400 000 до 2 000 000. У німецьких джерелах наводяться також інші дані – півмільйона осіб (листопад і грудень 1944 р.). Канадський історик О.Субтельний оцінює чисельність УПА на початок 1944 р., яку надають українські діаспорні дослідники, – у 30–40 тисяч осіб. Парешті, В.Сергійчук, посилаючись на радянські джерела, зазначає, що тільки кількість загиблих повстанців за 1944 р. становила 29204 чол.²¹

Інформація про діяльність ОУН–Бандери суттєво доповнюється з німецьких документів. За протоколом із переслухання С.Бандери та членів Українського Національного Комітету в Кракові з 3 липня 1941 р., проголошення Акта 30 червня 1941 р. відбулося за наказом С.Бандери без попереднього дозволу німецьких властей. Цікавим є витяг із документа з виступу С.Бандери, де він підтвердив і прояснив відносно всіх його наказів, що ні один наказ ні з якою німецькою службовою інстанцією не узгоджував. Утім, С.Бандера зауважив, що будівництво та організація українського життя, якого прагнуть українські націоналісти на чолі з ОУН, можуть бути реалізовані насамперед українцями на їхній території, а це можливо буде лише тоді, коли для цього будуть залучені українські фактори, і що він прихильник тої думки, що тимчасово це можливо при розумінні німців²².

Німецькі документи інформують про помітний зріст радикальної бандерівської пропаганди вже з липня 1941 р., наслідком її стало проголошення незалежності в окупованих німцями Тернополі та Луцьку; на терені Вінниці, Умані, Могилева велася посиленна агітація бандерівців; вони в більшості мали контроль на території Галичини та Волині, в Галичині спостерігалася співпраця бандерівців із церквою, там проводилися поліцейські акції проти бандерівців, які схвально сприйняли поляки, що надіялися на загострення німецько-українських відносин. Повідомлялося, що українська поліція у Львові просякнута бандерівцями.

Про акції переслідувань бандерівців та їх арешти німцями документи свідчать, починаючи з осені 1941 р. У Наказі, адресованому станицям служби безпеки в Києві, Дніпропетровську, Миколаєві, Рівному, Житомирі й Вінниці, у справі ОУН (рух Бандери) сказано: “Безсумнівно встановлено, що бандерівці підготували в Райхскомісаріаті повстання з ціллю створити самостійну Україну. Всі функціонери бандерівського руху мусять бути зараз арештовані й після досконалого допиту в найбільшій таємниці знищені як нищителі. Це письмо після прочитання комендантом зараз знищити”²³. Також у німецьких документах є відомості про діяльність бандерівського руху в Криму, у Сімферополі та його околицях, у Херсонщині та Харкові. Про дії бандерівців можна дізнатися з повідомлень про арешти бандерівців. Арешти бандерівців у Німеччині розпочалися ще в грудні 1942 р.²⁴

Згідно з німецькими документами, керівні члени бандерівського руху переважно належали до інтелігенції (професори, вчителі, студенти, поети). З допомогою пропаганди, здебільшого веденої функціонерами із Західної України, рух досягнув широку підтримку населення. Бандерівська пропаганда була характерна антинімецьким ставленням. Є відомості, що бандерівці мали окремий пропагандистський відділ для Східної України.

Українським повстанцям у радянських документах і літературі одеські історики присвятили окремі видання²⁵. Вони містять дослідження документальної основи радянських мемуарів із партизанської теми С.А.Ковпака, О.М.Сабурова, М.І.Наумова, Т.Ф.Новака, О.Ф.Федорова, П.П.Вершигори, Д.М.Медведева²⁶. Як пишуть про авторів даних мемуарних досліджень одеські історики, всіх їх об’єднує певна ефектність при відображенні партизанських акцій, нетерпиме відношення до націоналістичного руху, що виражається в однаковій термінології (використання кримінальних термінів “банда”, “ватага”, “ватаг” та ін.), однаково негативній оцінці²⁷. Радянські джерела підтверджують дані про співпрацю ОУН і УПА з гестапо. Загалом вони відзначаються порівняно мізерністю інформації про діяльність бандерівців, декларативністю обвинувачень на адресу націоналістів.

Також із праць одеських істориків дізнаємося, що опубліковано збірники радянських документів про УПА²⁸.

Книга, що завершує цикл видань про УПА одеських істориків, містить інформацію про трагічний фінал лідерів повстанського руху – загибель Романа Шухевича (1950), захват Василя Кука (1954) та його реабілітацію (1961), убивство Льва Ребета (1957) і Степана Бандери (1959). Як повідомляють одеські історики, убивству Степана Бандери присвячено окрему книгу, яка й має відповідну назву²⁹. У ній представлено документальні матеріали судового процесу над Б.Сташинським – агентом КДБ у Карлсбурзі (ФРН).

Отже, навіть побіжний огляд праць про УПА одеських істориків запевняє в тому, що сьогодні в арсеналі дослідника повстанського руху представлений різноманітний джерельний матеріал, який має бути залучений до наукового обігу. Діяльність Степана Бандери та його сподвижників висвітлюють і документальні, й опубліковані джерела, серед документальних джерел представлено дані трьох протиборчих сторін – української, радянської та німецької. Представлена інформація про напрямки, географію діяльності, структурну побудову ОУН–Бандери, програмні засади повстанського руху, чисельність. Джерельна база достовірна, досить широка, вона є основою для постановки та розкриття наукових завдань.

¹ Гончарук Г. И. Украинская Повстанческая Армия в литературе и документах / Г. И. Гончарук, А. Е. Нагайцев. – Одесса : Астропринт, 2001. – 180 с.

² Лебедь М. Українська Повстанська Армія УПА, її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську самостійну соборну державу / Микола Лебедь. – Мюнхен : Видання Пресового Бюро УГВР, 1946. – 126 с.; Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952 / Петро Мірчук. – Мюнхен : СІСКРО, 1953. – 319 с.; Стецько Я. С. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державності України / Я. С. Стецько. – Торонто : Гомін України, 1967. – 465 с.; Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади / Тарас Бульба-Боровець. – Вінніпег : Накладом Товариства “Волинь”, 1981. – 327 с.; УПА в світлі польських документів. – Торонто : Літопис УПА, 1992. – Кн. 1 : Військовий суд оперативної групи “Вісла”. – 630 с.; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж ; Нью-Йорк ; Львів : [б. в.], 1993. –

660 с.; Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали / В. Сергійчук. – К. : Дніпро, 1996. – 496 с.

- ³ Стецько Я. С. Вказ. праця. – С. 281.
⁴ Там само. – С. 303.
⁵ Отаман Тарас Бульба-Боровець. Армія без держави. – С. 117.
⁶ Там само. – С. 119.
⁷ Там само. – С. 253.
⁸ Там само. – С. 291.
⁹ Там само. – С. 306.
¹⁰ Гончарук Г. И., Нагайцев А. Е. Украинская Повстанческая Армия в литературе и документах... – С. 59.
¹¹ Косик В. Вказ. праця. – С. 273.
¹² УПА в світлі німецьких документів. – Торонто : Літопис УПА, 1991. – Кн. 3. – С. 173.
¹³ Сергійчук В. ОУН – УПА в роки війни. – С. 177.
¹⁴ Там само. – С. 176.
¹⁵ Там само. – С. 204.
¹⁶ Там само. – С. 209.
¹⁷ Там само. – С. 220.
¹⁸ Там само. – С. 223.
¹⁹ Гончарук Г. И. Нацистские документы об УПА. Разночтение / Г. И. Гончарук, А. Е. Нагайцев. – Одесса : Астропринт, 2003. – 216 с.
²⁰ УПА в світлі німецьких документів. – Торонто : Літопис УПА, 1983. – Кн. 1 : 1942 – червень 1944. – 270 с. – (Літопис УПА ; Т. 6); УПА в світлі німецьких документів. – Торонто : Літопис УПА, 1983. Кн. 2 : червень 1944 – квітень 1945. – 270 с. – (Літопис УПА ; Т. 7); УПА в світлі німецьких документів. – Торонто : Літопис УПА, 1991. Кн. 3 : червень 1941 – травень 1943. – 271 с. – (Літопис УПА ; Т. 21).
²¹ Гончарук Г. И., Нагайцев А. Е. Нацистские документы об УПА... – С. 86.
²² Там само. – С. 95–96.
²³ УПА в світлі німецьких документів. Кн. 3. – С. 186.
²⁴ Там само. – С. 199.
²⁵ Гончарук Г. И. Украинские повстанцы в советских литературе и документах 1944–1953 годов / Г. И. Гончарук, А. Е. Нагайцев. – Одесса : Астропринт, 2004. – 344 с.; Гончарук Г. И. Расправа (Украинское повстанчество в советских документах 1954–1964 годов) / Г. И. Гончарук, А. Е. Нагайцев. – Одесса : Астропринт, 2006. – 392 с.
²⁶ Ковпак С. А. Воспоминания, очерки, статьи / С. А. Ковпак ; сост. и предисл. В. А. Замлинского. – К. : Политиздат Украины, 1984. – 388 с.; Сабуров А. Н. За линией фронта / А. Н. Сабуров. – Петрозаводск : Карельское книжное изд-во, 1965. – 588 с.; Наумов М. И. Степной рейд / М. И. Наумов. – К. : Молодь, 1961. – 257 с.; Наумов М. И. Западный рейд / М. И. Наумов. – К. : Политиздат Украины, 1985. – 283 с.; Новак Т. Ф. Пароль знали немногие / Т. Ф. Новак. – М. : Военное изд-во Министерства обороны СССР, 1966. – 566 с.; Фёдоров А. Ф. Подпольный обком действует / А. Ф. Фёдоров. – К. : Политиздат Украины, 1986. – 783 с.; Вершигора П. П. Люди с чистой совестью / П. П. Вершигора. – Кишинев : Картя Молдовеняскэ, 1983. – 570 с.; Медведев Д. Н. Сильные духом / Д. Н. Медведев. – Кишинев : Литература артистикэ, 1985. – 437 с.
²⁷ Гончарук Г. И., Нагайцев А. Е. Украинские повстанцы в советских литературе и документах 1944–1953 годов. – С. 157, 161.
²⁸ Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України. 1943–1959. – К. ; Торонто : Літопис УПА. – 2001. – Т. 3. – 652 с. (Нова серія Літопису УПА); Видання Головного Командування УПА / упоряд. Ю. Черченко, В. Кук, В. Галяса, О. Вовк. – Київ-Торонто: Літопис УПА, 1995. – 282 с. (Нова серія Літопису УПА).
²⁹ Вбивство Степана Бандери. – Львів : Червона калина, 1993. – 353 с.

The author analyzes the historiography studies about the UPA of the Odessa historians Grigoriy Goncharuk and Olexander Nagaitsev, specifically the activity of the leader OUN Stepan Bandera and his fellow-fighters.

Key words: OUN and UPA, insurrectional movement, Ukrainian nationalists.

УДК 94(477)+329.733:930.253
ББК 63.3 (4Укр) 6

Василь ШТОКАЛО

ДОКУМЕНТИ ПРО УКРАЇНСЬКУ ВІЙСЬКОВУ ОРГАНІЗАЦІЮ В НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ З ФОНДІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Дане дослідження розпочинає аналіз збережених джерел про Українську Військову Організацію (УВО) як суб'єкта Національно-визвольного руху ХХ сторіччя. У статті розглядаються та зводяться в єдине ціле документи (зшиті в архівні справи), що були заведені на українських землях (Прикарпаття) окупаційним режимом Другої Речпосполитої Польської. Одночасно до наукового обігу вводяться розтаємнічені одиниці, які утримувалися в радянських "спецчастинах".

Ключові слова: заборони, перевірки, перешкоди, переміщення, звільнення, розшук, конфіденти, агентура, інформатори, донощики, провокатори, затримання, вигучення, розслідування, умиротворення, скарги, протести, заклики, бойкот, розповсюдження, боротьба, в'язні, полеглі, повстання.

Документи про УВО в Державному архіві Івано-Франківської області та інших подібних установах можна згуртувати в п'ять розділів: I. Про утвердження загарбницького правління в Східній Галичині й УВО; II. справи з окремими джерелами про УВО або її представників; III. справи, зшиті виключно джерелами про УВО і її діячів; IV. Про суміжні до УВО об'єднання; V. Про ворожу агентуру та розвідку щодо Українського визвольного руху й УВО. Вони виявлені у фондах: 2 – "Станіславське воєводське управління" (опис 1), 68 – "Станіславське воєводське управління державної поліції" (опис 2), 69 – "Станіславське повітове управління державної поліції" (опис 1), 71 – "Рогатинське повітове управління державної поліції" (опис 1), 90 – "Коломийський окружний суд" (опис 1) тощо.

Зокрема, за документами першого розділу відтворюються кроки Варшави на шляху опанування загарбаних українських земель і УВО. Для більш повного представлення їх доцільно поділити на тринадцять таких підрозділів.

1. Усування української мови. [Окупаційні] листування [воєводського правління] з: Міністерством внутрішніх справ (МВС) і повітовими староствами про введення польської мови в службу діяльність установ, скарги греко-католицького духовенства на заборону застосовувати в листуванні українську мову (за час: 24 вересня 1921 – 3 липня 1925 років) [спр. 45, оп. 1, ф. 2]; Кураторією Львівського шкільного округу про насильне введення польської мови в службу діяльність українських шкіл (5 грудня 1924 – 3 грудня 1925 років) [спр. 227, оп. 1, ф. 2]; староствами щодо протестів українського населення у зв'язку з веденням навчання польською мовою в українських школах (15 січня – 18 травня 1925 року) [спр. 309, оп. 1, ф. 2] і а[г]ітації [українського] греко-католицького духовенства й Українського Педагогічного Товариства про навчання в початкових школах українською мовою (16 грудня 1925 – 25 грудня 1927 років) [спр. 369, оп. 1, ф. 2]. Інтерпеляції українських депутатів с[о]йму і сенату про перешкоди [правлінських установ у] збиранні підписів серед українського населення з вимогою введення в школах навчання українською мовою (3 квітня – 20 листопада 1925 року) [спр. 295, оп. 1, ф. 2]. Листівка ["Komunikat Lwowski"] із закликом про заборону навчання українською мовою в школах (28 вересня 1927 року) [спр. 485, оп. 1, ф. 2] тощо.

2. Насильний перепис 1921-го. [Окупаційні] донесення воєводського [правління] для МВС про бойкот перепису населення українцями (26 вересня – 15 листопада 1921 року) [спр. 31, оп. 1, ф. 2] тощо.

3. Безчинства поліції. [Окупаційне] листування зі староствами про розгляд скарг окремих осіб на безчинства поліції (5 січня – 14 листопада 1922 року) [спр. 102, оп. 1, ф. 2] тощо.

4. Запровадження цензури над особовим листуванням, друком книг, засобами масової інформації, критикою польської влади; облік діяльності українських організацій, спілок; провідників політичних партій, товариств, громадян із виїздом за кордон. [Окупаційні] списки осіб, листи яких підлягають перевірці цензурою (9 січня – 24 грудня 1922 року) [спр. 128, оп. 1,

ф. 2]. Листування з [правлінськими] і поштовими [установами] про відміну перевірки приватних листів цензурою (5 квітня – 5 вересня 1922 року) [спр. 121, оп. 1, ф. 2]. Список книг і брошур, дозволених МВС друкувати (13 травня 1922 року) [спр. 129, оп. 1, ф. 2]. Розпорядження – МВС про заборону друкувати в пресі матеріали з осудом дій президента Польщі, с[о]йму і сенату (20 – 22 грудня 1922 року) [спр. 50, оп. 1, ф. 2], конфіскацію газет, заборонених цензурою (4 січня – 27 грудня 1923 року) [спр. 134, оп. 1, ф. 2], вилучення літератури, забороненої польською цензурою (3 січня – 9 жовтня 1924 року) [спр. 194, оп. 1, ф. 2]; воєводського [правління] про конфіскацію газет із статтями осуду дій польського керівництва (20 листопада 1922 – 7 лютого 1931 років) [спр. 57, оп. 1, ф. 2]. Квартальні звіти воєводських [правлінь] про кількість постановок, заборонених цензурою (6 травня 1924 – 13 травня 1929 років) [спр. 336, оп. 1, ф. 2]. Листування зі староствами про видачу дозволу окремим особам і товариствам на право проведення вечорів художньої самодіяльності, списки театральних труп, діючих у воєводстві, відомості про членів УВО і ОУН (29 квітня 1928 – 23 січня 1934 років) [спр. 1249, оп. 1, ф. 2]. Списки вибулих за кордон українців із воєводства від 1919 до 1925 років (7 серпня 1925 – 7 січня 1927 років) [спр. 378, оп. 1, ф. 2], (20 листопада 1925 – 22 грудня 1926 років) [спр. 379, оп. 1, ф. 2]. Інформації повітових [команд] поліції про мітин[г]и і маніфестації робітників у зв'язку з встановленням у Польщі влади Пілсудського (17 – 31 травня 1926 року) [спр. 93, оп. 2, ф. 68]. Розпорядження МВС про заборону розповсюдження листів польських ле[г]іонерів із висвітленням терористичних дій Пілсудського (11 – 30 липня 1926 року) [спр. 383, оп. 1, ф. 2]. Відомості воєводських правлінь Польщі про припинення діяльності різних організацій і союзів у 1927 році (22 січня 1927 – 5 лютого 1928 років) [спр. 536, оп. 1, ф. 2]. Списки діючих українських організацій і товариств у воєводстві (18 травня – 6 листопада 1928 року) [спр. 649, оп. 1, ф. 2]. Циркулярні розпорядження МВС і листування зі староствами про списки й облікові картки на лідерів політичних партій (23 липня 1928 – 12 серпня 1929 років) [спр. 574, оп. 1, ф. 2] тощо.

5. Насильне збирання податків. [Окупаційні] розпорядження Міністерства фінансів і листування зі староствами про заходи з ліквідації спротиву населення сплачувати податки (16 січня – 10 жовтня 1922 року) [спр. 49, оп. 1, ф. 2] тощо.

6. Обмеження перетину кордону та режим паспортизації. [Окупаційні] листування з: староствами й військовою владою про розташування військових підрозділів і польової жандармерії в повітах воєводства для охорони кордонів і "підтримки існуючого ладу" (27 лютого – 29 грудня 1922 року) [спр. 114, оп. 1, ф. 2]; МВС і Снятинським староством про встановлення порядку пересування на польсько-радянському кордоні (20 лютого 1923 – 29 травня 1929 років) [спр. 330, оп. 1, ф. 2]. Вказівки – воєводсько[ї] [команди] поліції про перешкоди переходу [польського] державного кордону окремими особами з УСРР в інші країни Європи (5 квітня 1922 року) [спр. 58, оп. 1, ф. 2]; МВС про порядок видачі паспортів на виїзд за кордон... (3 січня – 17 серпня 1923 року) [спр. 133, оп. 1, ф. 2]. Розпорядження МВС і листування зі староствами про видачу паспортів на виїзд за кордон і умови служби прикордонної охорони (1 грудня 1924 – 7 жовтня 1925 років) [спр. 195, оп. 1, ф. 2]. Вказівки МВС, листування зі староствами про порядок видачі паспортів на виїзд за кордон і відомості про кількість виданих паспортів (25 квітня – грудень 1925 року) [спр. 249, оп. 1, ф. 2], (9 липня – 2 жовтня 1925 року) [спр. 250, оп. 1, ф. 2], (2 жовтня – 2 грудня 1925 року) [спр. 252, оп. 1, ф. 2]. Донесення Надвірнянського староства про затримання Кульганика Антона при перетині кордону з Чехо[С]ловаччини (11 – 28 травня 1923 року) [спр. 167, оп. 1, ф. 2]. Іменні списки осіб виселених і тих, що виїхали з Польщі в СРСР (13 вересня – 11 грудня 1923 року) [спр. 189, оп. 1, ф. 2]. Місячні звіти староств про кількість виданих паспортів на виїзд за кордон (14 січня – 11 квітня 1926 року) [спр. 435, оп. 1, ф. 2], (5 червня 1926 – 28 грудня 1927 років) [спр. 434, оп. 1, ф. 2], (3 липня – 6 грудня 1926 року) [спр. 433, оп. 1, ф. 2], (16 жовтня 1926 – 14 листопада 1929 років) [спр. 552, оп. 1, ф. 2]. Статистичні дані староств про кількість виданих паспортів на право виїзду за кордон [мешканцям] воєводства за 1928 рік (2 травня – 13 грудня 1928 року) [спр. 612, оп. 1, ф. 2], (10 січня – 7 грудня 1929 року) [спр. 701, оп. 1, ф. 2]. Списки й діаграми розташування прикордонних загонів у воєводстві (19 лютого – 12 березня 1929 року) [спр. 713, оп. 1, ф. 2] тощо.

7. Насильні вибори 1922-го та фальсифікації виборів 1928-го. [Окупаційні] донесення – Косівського і Стан[и]слав[ів]ського староств про бойкот українським населенням виборів у с[о]йм і сенат (11 – 22 вересня 1922 року) [спр. 92, оп. 1, ф. 2]; Долинського і Косівського староств про розповсюдження українськими націоналістами листівок із закликом до українського населення бойкотувати вибори в польській с[о]йм (29 жовтня – 18 листопада 1922 року) [спр. 78, оп. 1, ф. 2]. Відомості староств про хід передвиборної кампанії до польського парламенту в повітах воеводства (31 жовтня – 18 листопада 1922 року) [спр. 90, оп. 1, ф. 2]. Щоденні рапорти староств інспекторові П'ятої Армії про стан безпеки в повітах напередодні і під час виборів у сенат і с[о]йм (24 грудня 1922 – 5 січня 1923 років) [спр. 82, оп. 1, ф. 2].

Записки староств про хід мітин[г]ів, організованих УНДО щодо позиції українського населення на майбутніх муніципальних виборах (27 травня – 14 грудня 1927 року) [спр. 480, оп. 1, ф. 2]. Листівки УНДО із закликом до українського населення про вибори місцевого самоврядування (30 травня – 22 червня 1927 року) [спр. 484, оп. 1, ф. 2]. Донесення староств про участь політичних партій, союзів і організацій у передвиборній кампанії, листування зі староствами про розгляд протестів українських депутатів польського парламенту проти махінацій при виборах у с[о]йм і сенат 1928 року (2 березня – 3 грудня 1928 року) [спр. 624, оп. 1, ф. 2]. Статистичні звіти й діаграми староств про співвідношення політичних сил під час парламентських виборів для складення політичної карти воеводства (28 березня – 15 липня 1928 року) [спр. 592, оп. 1, ф. 2] тощо.

8. Переслідування українських службовців. [Окупаційні] листування зі староствами про: звільнення з роботи службовців української національності, що відмовилися визнати польське громадянство під час перепису населення (21 січня 1922 – 2 січня 1923 років) [спр. 99, оп. 1, ф. 2]; подачу відомостей на службовців державних установ і їхню національну приналежність і списки службовців держустанов (20 липня 1922 – 21 травня 1924 років) [спр. 116, оп. 1, ф. 2]. Особові списки українців, що працюють у державних установах воеводства (5 жовтня 1923 – 8 липня 1924 років) [спр. 191, оп. 1, ф. 2], (30 травня – 7 червня 1924 року) [спр. 247, оп. 1, ф. 2], (20 червня 1924 – 4 березня 1925 років) [спр. 248, оп. 1, ф. 2], (5 квітня – 27 травня 1927 року) [спр. 246, оп. 1, ф. 2]. Вказівки МВС про порядок... атестації службовців установ та інші питання (3 січня – 17 серпня 1923 року) [спр. 133, оп. 1, ф. 2] тощо.

9. Обмеження прав українського шкільництва. [Окупаційні] розпорядження Кураторії Львівського шкільного округу про заборону учням українських гімназій брати участь у діяльності українських політичних партій (19–25 жовтня 1922 року) [спр. 59, оп. 1, ф. 2]. Листування з: шкільними й судовими [установами] про розслідування фактів української націоналістичної діяльності учнів Долинської української гімназії (13 – 21 листопада 1922 року) [спр. 108, оп. 1, ф. 2]; Кураторією Львівського шкільного округу про пересилку їй брошури о. Осипа Проця “Чим воюють проти нас поляки” (7 березня – 24 червня 1924 року) [спр. 231, оп. 1, ф. 2]; поліцією і [правлінськими установами] про вилучення з друку брошури “Українські школи під польською владою” (2 квітня – 25 жовтня 1924 року) [спр. 230, оп. 1, ф. 2]; Кураторією Львівського шкільного округу й староствами про переміщення українських учителів із Стан[и]слав[ів]ського воеводства в західні воеводства Польщі (1 липня 1924 – 9 червня 1925 років) [спр. 228, оп. 1, ф. 2] тощо.

10. Умиротворення українського населення та польська політика в “східних” воеводствах. [Окупаційні] вказівки інспектора П'ятої Армії про пацифікацію населення Західної України (3 – 23 листопада 1922 року) [спр. 56, оп. 1, ф. 2]. Скарга “Українського Народного Комітету” про переслідування українського населення в Польщі, направлена на розгляд Ліги Націй (14 травня 1924 року) [спр. 229, оп. 1, ф. 2]. Вказівки про національну політику в східних воеводствах Польщі (9 – 12 квітня 1926 року) [спр. 381, оп. 1, ф. 2]. Листування з МВС про пацифікацію українського населення у воеводстві [члени УВО] (10 квітня 1928 – 17 лютого 1931 років) [спр. 724, оп. 1, ф. 2]. Листування зі староствами про здійснення пацифікації над українським населенням у повітах воеводства (4 березня 1930 – 12 січня 1931 років) [спр. 764, оп. 1, ф. 2]. Відомості [правлінських установ] і поліції про

пацифікацію українського населення у воеводстві (27 листопада 1930 – 5 квітня 1931 років) [спр. 747, оп. 1, ф. 2] тощо.

11. Насильний призов 1922-го. [Окупаційні] листування з повітовими [командами] поліції про діяльність українських націоналістів під час проведення призову українців у польську армію (5 грудня 1922 – 12 квітня 1923 років) [спр. 41, оп. 2, ф. 68]. Рапорт інспекторату П'ятої Армії про призов (2 – 15 січня 1923 року) [спр. 171, оп. 1, ф. 2]. Донесення воеводської [команди] поліції про дії в Надвірнянському й Богородчанському повітах озброєних груп дезертирів із польської армії (9–23 травня 1923 року) [спр. 165, оп. 1, ф. 2]. Листування з поліцією про подання відомостей кількості дезертирів польської армії, що знаходяться у воеводстві (3 березня – 13 грудня 1924 року) [спр. 242, оп. 1, ф. 2] тощо.

12. Перешкоди святкувань українських політичних річниць. [Окупаційні] відомості староств про проведення українськими націоналістами зібрань і процесій, присвячених пам'яті полеглих стрільців колишньої УГА (29 травня 1923 – 12 червня 1926 років) [спр. 327, оп. 1, ф. 2]. Розпорядження військового міністерства про використання військових частин у придушенні революційного руху (1 листопада 1924 – 14 вересня 1925 років) [спр. 193, оп. 1, ф. 2]. “Донесення повітових староств про розповсюдження на території повітів комуністичних листівок, присвячених 3-й річниці з дня розстрілу комуністів Шеремети, Мельничука та Ціпка” (31 березня 1925 – 13 жовтня 1926 років) [спр. 363, оп. 1, ф. 2] тощо.

13. Утвердження таємного справочинства, виявлено [окупаційні] вказівки про введення таємного діловодства (14 квітня – 2 грудня 1926 року) [спр. 382, оп. 1, ф. 2] тощо.

Другий розділ дає додаткові відомості про діяльність УВО або її окремих представників. Такі документи можна поділити на два підрозділи.

1. Загальноорганізаційні – це [окупаційні] вказівки МВС і листування зі староствами, поліцією про тимчасове стримання реемі[г]рантів, учасників армії Петрушевича у зв'язку з розформуванням армії в Чехо[-С]ловаччині (8 жовтня – 14 листопада 1921 року) [спр. 3, оп. 2, ф. 68]. Розпорядження МВС і листування зі староствами про порядок обліку, видачі посвідчень особи й дозволу на право проживання особам, що перебували в таборах для інтернованих (28 березня 1922 – 12 жовтня 1923 років) [спр. 51, оп. 1, ф. 2], том 2 [спр. 51а, оп. 1, ф. 2].

Донесення: [команд] поліції про підготовку українськими націоналістами збройного повстання в Західній Україні (1 червня – 22 вересня 1921 року) [спр. 27, оп. 1, ф. 2]; донесення, рапорти й телефонограми польської дефензиви про діяльність українських націоналістичних “банд” і військових з'єднань у Польщі й Чехо[-С]ловаччині (6 січня – 14 грудня 1922 року) [спр. 75, оп. 1, ф. 2]; Косівського староства про розповсюдження українськими націоналістами листівок із закликами українського населення до боротьби з польською владою (18 квітня – 17 червня 1922 року) [спр. 77, оп. 1, ф. 2]; слідчого відділу Коломийської повітової [команди] поліції і листування зі слідчими органами про випадок розгрому поміщицького маєтку, убивства поміщиці Кенцевої Павлини й арешт учасників убивства (4 березня 1925 – 2 жовтня 1926 років) [спр. 71, оп. 2, ф. 68]; староств і [команд] поліції про діяльність українських націоналістів у воеводстві (31 липня – 7 грудня 1928 року) [спр. 627, оп. 1, ф. 2]; донесення і телефонограми староств про підпали й крадіжки, скоєні невідомими особами у воеводстві (21 серпня – 16 жовтня 1930 року) [спр. 753, оп. 1, ф. 2]; староств про підпали, крадіжки, скоєні українськими націоналістами у воеводстві (2 січня 1931 – 21 січня 1932 років) [спр. 796, оп. 1, ф. 2]. Відомості староств про діяльність українських націоналістів у повітах воеводства (24 лютого – 27 жовтня 1925 року) [спр. 282, оп. 1, ф. 2]. Повідомлення інспектора П'ятої Армії про підготовку українськими націоналістами, що проживають у Чехо[-С]ловаччині, збройного повстання в Західній Україні (8 листопада 1922 року) [спр. 86, оп. 1, ф. 2]. Інформації: [команди] поліції ІХ Тернопільського округу про діяльність окремих озброєних груп українських націоналістів на території [їхнього] воеводства (18 жовтня – 3 листопада 1922 року) [спр. 37, оп. 2, ф. 68]; Міністерства закордонних справ про діяльність українських націоналістів за кордоном (25 жовтня 1922 – 23 травня 1923 років) [спр. 73, оп. 1, ф. 2]; Волинського воеводського [правління] про існування і діяльність українських “буржуазно-націоналістичних” партій і організацій у Польщі, ЧСР, Болгарії і Німеччині (26 лютого – 29 травня 1927 року) [спр. 524, оп. 1, ф. 2]; МВС про діяльність колишніх членів Української [Національної] [Р]ади, українських націоналі-

стичних організацій і їх лідерів у Франції, Румунії, Болгарії та інших країнах (3 липня 1931 – 26 вересня 1932 років) [спр. 789, оп. 1, ф. 2]; Львівського воєводського [п]равління і Стан[и]слав[ів]ського слідчого управління про кількість скоєних членами українських націоналістичних організацій підпалів, пошкоджень телефонних ліній у Львівському, Стан[и]слав[ів]ському й Тернопільському воєводствах (17 вересня – 10 листопада 1930 року) [спр. 749, оп. 1, ф. 2]. Телефоніграми Тернопільської воєводської [команди] поліції про підпали поміщицьких угідь (11 вересня – 5 листопада 1923 року) [спр. 170, оп. 1, ф. 2].

Особові списки військовослужбовців Української народної армії в Стан[и]слав[ів]ському воєводстві (14 березня – 28 червня 1921 року) [спр. 11, оп. 2, ф. 68] і статистичні дані про кримінальних і політичних в'язнів у повітах воєводства, звільнених із в'язниць у зв'язку з амністією 1928 року (8 вересня – 12 грудня 1928 року) [спр. 647, оп. 1, ф. 2].

Листування з: повітовими [командами] поліції про посилення уваги поліції у зв'язку з підготовкою українськими націоналістами в Чехо[С]ловаччині збройного повстання в Західній Україні (9 квітня 1921 – 27 січня 1922 років) [спр. 14, оп. 2, ф. 68]; староствами про діяльність осіб, запідозрених в українському націоналізмі (18 березня 1922 – 20 листопада 1923 років) [спр. 109, оп. 1, ф. 2]; [командами] поліції про появу в повітах воєводства окремих озброєних загонів (23 червня – 28 грудня 1922 року) [спр. 115, оп. 1, ф. 2]; [командами] поліції і [п]равлінськими установами про діяльність націоналістичних організацій у повітах воєводства (16 вересня – 27 жовтня 1922 року) [спр. 41, оп. 1, ф. 2]; МВС і [командами] поліції про діяльність українських націоналістів і білоемі[г]рантів Тютюнника (7 грудня 1922 – 24 листопада 1923 років) [спр. 40, оп. 2, ф. 68]; МВС про видачу дозволу на в'їзд у Польщу членам і службовцям колишнього керівництва “ЗУНР” (15 травня – 20 серпня 1924 року) [спр. 236, оп. 1, ф. 2]; староствами про здійснення нагляду за діяльністю окремих українських націоналістів (16 травня – 11 серпня 1924 року) [спр. 232, оп. 1, ф. 2]; МВС і староствами про діяльність українських націоналістів (27 червня – 22 жовтня 1924 року) [спр. 233, оп. 1, ф. 2]; староствами і поліційними [командами] про нагляд за діяльністю окремих осіб (2 жовтня 1924 – 28 жовтня 1925 років) [спр. 240, оп. 1, ф. 2]; повітовими [командами] поліції про розслідування випадку нападу українськими націоналістами на поштову карету в районі міста Калуш (29 листопада 1924 – 30 березня 1925 років) [спр. 65, оп. 2, ф. 68], (2 січня – 20 липня 1925 року) [спр. 74, оп. 2, ф. 68]; староствами й поліційними [командами] про діяльність колишніх військовослужбовців УГА (10 січня – 5 жовтня 1925 року) [спр. 299, оп. 1, ф. 2]; Долинською і Стрийською повітовими [командами] поліції про розслідування випадку крадіжки, скоєної українськими націоналістами в районі села Креховичі Долинського повіту (22 вересня 1925 – 1 грудня 1926 років) [спр. 78, оп. 2, ф. 68]; МВС, Львівським і Стан[и]слав[ів]ським воєводськими [п]равліннями про діяльність українських націоналістичних організацій у Німеччині (3 грудня 1925 – 9 квітня 1926 років) [спр. 2304, оп. 1, ф. 2]; староствами й поліційними [командами] про діяльність українських націоналістичних товариств і організацій у Стан[и]слав[ів]ському воєводстві (11 січня – 11 вересня 1926 року) [спр. 451, оп. 1, ф. 2], (11 лютого – 12 грудня 1926 року) [спр. 450, оп. 1, ф. 2]; повітовими [командами] поліції про виявлення діяльності українських націоналістів у зв'язку з підготовкою ними повстання в Західній Україні (18 лютого 1926 – 7 лютого 1927 років) [спр. 94, оп. 2, ф. 68]; староствами про розшук осіб, запідозрених у підготовці українського націоналістичного повстання (10 березня – 25 травня 1926 року) [спр. 2306, оп. 1, ф. 2] тощо.

2. Про окремих осіб. [Окупаційні] донесення: староств про діяльність осіб, запідозрених в українському націоналізмі (7 січня – 8 листопада 1924 року) [спр. 215, оп. 1, ф. 2]; Косівського староства на Тисяка Василя, запідозреного в українському націоналізмі (25 квітня – 20 липня 1924 року) [спр. 214, оп. 1, ф. 2]. Інформації староств про осіб, запідозрених у комуністичній і українській націоналістичній діяльності у воєводстві (12 листопада 1921 – 21 липня 1922 років) [спр. 20, оп. 1, ф. 2].

Листування з: повітовими [командами] поліції про розслідування діяльності Пожоля Ізидора, запідозреного в українській націоналістичній діяльності (11 травня – 5 серпня 1921 року) [спр. 17, оп. 2, ф. 68] і Федоровича Володимира та інших військовослужбовців української націоналістичної армії (12 вересня – 8 грудня 1921 року) [спр. 18, оп. 2, ф. 68],

розшук Туровича Теодора, запідозреного в українській націоналістичній діяльності (8 жовтня 1921 – 9 січня 1922 років) [спр. 16, оп. 2, ф. 68]; Стан[и]слав[ів]ською повітовою [командою] поліції про розслідування діяльності Дутки Володимира, запідозреного в українській націоналістичній діяльності (21 жовтня – 1 грудня 1921 року) [спр. 19, оп. 2, ф. 68]; Стрийською повітовою [командою] поліції про розслідування діяльності конфідентки польської армії Устянович Марії, запідозреної в розвідувальній діяльності на користь українських націоналістів (26 листопада 1921 – 6 березня 1922 років) [спр. 20, оп. 2, ф. 68]; Коломийською повітовою [командою] поліції про розшук Гайового Мойсея, запідозреного в українській націоналістичній діяльності (16 лютого 1923 року) [спр. 58, оп. 2, ф. 68]; староствами про розшук Яреми Володимира, запідозреного в українській націоналістичній діяльності (23 травня 1923 – 23 серпня 1924 років) [спр. 59, оп. 2, ф. 68]; повітовими [командами] поліції про підтвердження діяльності й розшук Бузенка Симона, Дерев'янка Михайла, Павлюка Івана та інших запідозрених в а[г]ітаційній роботі на користь українських націоналістів (10 грудня 1923 – 31 грудня 1924 років) [спр. 60, оп. 2, ф. 68]; Богородчанською повітовою [командою] поліції про нагляд за діяльністю білоемі[г]ранта Водяного Якова, запідозреного в українській націоналістичній діяльності (22 вересня 1925 – 19 лютого 1926 років) [спр. 80, оп. 2, ф. 68] та подібне [Справи 81 – 84, оп. 2, ф. 68] тощо.

Третій розділ – документи безпосередньої боротьби УВО та її діячів. Такі джерела можна поділити на чотири підрозділи.

1. Загальноорганізаційна діяльність. [Окупаційні] відомості староств про діяльність УВО в повітах Стан[и]слав[ів]ського воєводства (31 жовтня 1925 – 14 липня 1927 років) [спр. 360, оп. 1, ф. 2]. Інформації [команд] поліції і листування зі староствами про діяльність УВО у воєводстві (19 липня 1927 – 22 лютого 1929 років) [спр. 526, оп. 1, ф. 2]. Донесення староств про діяльність УВО, облікові картки членів УВО (15 січня – 19 липня 1929 року) [спр. 694, оп. 1, ф. 2]; українських організацій “Рідна Хата”, УВО та інших (16 січня – 7 жовтня 1929 року) [спр. 691, оп. 1, ф. 2]. Детальні відомості староств про діяльність членів УВО у воєводстві (23 – 31 січня 1929 року) [спр. 698, оп. 1, ф. 2]. Донесення староств і детальні звіти про діяльність УВО у воєводстві. Облікові картки на членів УВО (12 лютого – 8 березня 1929 року) [спр. 690, оп. 1, ф. 2]. Донесення староств про діяльність УВО (6 травня 1929 року) [спр. 692, оп. 1, ф. 2]. Повідомлення МВС про діяльність УВО в Західній Україні, складене в травні 1929 року [спр. 126, оп. 2, ф. 68]. Донесення староств і [команд] поліції про діяльність українських націоналістичних організацій ОУН і УВО у воєводстві (5 березня – 21 вересня 1931 року) [спр. 794, оп. 1, ф. 2], (20 серпня 1931 – 5 січня 1932 років) [спр. 795, оп. 1, ф. 2].

Рапорти службовців поліції про діяльність членів УВО в Стан[и]слав[ів]ському повіті (2 березня – 28 вересня 1928 року) [спр. 32, оп. 1, ф. 69]. Звіт Рогатинського староства про діяльність УВО (26 квітня 1930 року) [спр. 2315, оп. 1, ф. 2].

Листування з: староствами й воєводською [командою] поліції про діяльність УВО й ОУН у повітах Стан[и]слав[ів]ського воєводства (3 лютого – 9 березня 1931 року) [спр. 807, оп. 1, ф. 2]; МВС і староствами про діяльність ОУН і УВО у воєводстві (9 грудня 1931 – 18 березня 1932 років) [спр. 808, оп. 1, ф. 2]; поліцією і староствами про діяльність ОУН і УВО у воєводстві (9 травня – 23 липня 1932 року) [спр. 894, оп. 1, ф. 2] тощо.

2. Про окремі дії УВО. [Окупаційні] листування з МВС і староствами про забезпечення охорони президента Польщі під час його перебування в Стан[и]слав[ів]ському воєводстві (1 січня 1924 – 17 червня 1925 років) [спр. 243, оп. 1, ф. 2]. Вказівки воєводського [п]равління про охорону президента Польщі Войцеховського на території воєводства (4 вересня 1924 року) [спр. 198, оп. 1, ф. 2] тощо.

Листування з повітовими [командами] поліції про виявлення учасників [нападу на] пошту в місті Срем Познанського воєводства, скоєного членами УВО (22 лютого – 13 липня 1926 року) [спр. 101, оп. 2, ф. 68] тощо.

3. Про окремих осіб. [Окупаційні] інформації повітових [команд] поліції про діяльність окремих членів УВО в повітах Стан[и]слав[ів]ського воєводства (29 вересня 1925 – 13 серпня 1926 років) [спр. 69, оп. 2, ф. 68].

Справи про нагляд за діяльністю членів УВО – Боднарука Юлі[я]на (14 вересня 1933 – 15 липня 1938 років) [спр. 1610, оп. 1, ф. 2], Бриндзєя Степана (9 квітня 1929 – 25 травня 1939 років) [спр. 1620, оп. 1, ф. 2], Гасина Олексі (1 вересня 1929 – 30 вересня 1934 років) [спр. 1651, оп. 1, ф. 2]; листування з МВС і [командами] поліції про діяльність Гасина Олексі, Чубки Івана та інших членів ОУН у Стан[и]слав[ів]ському воєводстві (25 серпня 1937 – 4 серпня 1938 років) [спр. 1508, оп. 1, ф. 2], Голуба Ярослава (24 березня 1932 – 31 жовтня 1934 років) [спр. 1667, оп. 1, ф. 2], Грицуляка Йоси[п]а (15 травня 1930 – 21 липня 1934 років) [спр. 1672, оп. 1, ф. 2], [Г]іна Олексі (17 травня 1932 року) [спр. 1657, оп. 1, ф. 2], Дашка Миколи (25 червня 1931 – 27 липня 1935 років) [спр. 1688, оп. 1, ф. 2], Салевича Григорія (24 березня 1929 – 28 січня 1937 років) [спр. 1741, оп. 1, ф. 2], Тарнавського Омеляна (8 травня 1929 – 5 серпня 1932 років) [спр. 1764, оп. 1, ф. 2], Чахура Василя (10 вересня 1931 – 23 квітня 1938 років) [спр. 1791, оп. 1, ф. 2]. Справа про звинувачення Євгуна Йоси[п]а в приналежності до УВО (3 жовтня – 5 грудня 1931 року) [спр. 26, оп. 1, ф. 90].

Листування з: Львівською повітовою [командою] поліції про розшук Івницького Івана, запідозреного в приналежності до УВО (22 грудня 1925 – 20 липня 1926 років) [спр. 79, оп. 2, ф. 68]; Стан[и]слав[ів]ською повітовою [командою] поліції про розшук Полотнюка Платона та інших запідозрених у приналежності до УВО (12 жовтня 1927 – 3 березня 1928 років) [спр. 108, оп. 2, ф. 68]; повітовими [командами] про розшук Телейка Івана та інших членів УВО (8 червня – 8 серпня 1929 року) [спр. 128, оп. 2, ф. 68]; Долинським староством про заборону перебування в прикордонній смузі Мельника Андрія, запідозреного в приналежності до ОУН (21 листопада 1931 – 15 жовтня 1933 років) [спр. 1220, оп. 1, ф. 2] тощо.

4. Про розповсюдження націоналістичної літератури, листівок, відозв, часопису УВО “Сурма”. [Окупаційні] постанови МВС і листування зі староствами про конфіскації революційної і націоналістичної літератури (6 жовтня 1921 – 6 грудня 1926 років) [спр. 312, оп. 1, ф. 2]. Розпорядження воєводського [п]равління про боротьбу з українською націоналістичною а[г]ітацією у воєводстві (12 листопада – 24 грудня 1921 року) [спр. 7, оп. 1, ф. 2]. Постанови МВС і листування зі староствами про вилучення революційної і націоналістичної літератури (15 лютого – 7 грудня 1926 року) [спр. 385, оп. 1, ф. 2], інформації староств про вилучення української націоналістичної літератури (11 травня 1926 – 3 липня 1929 років) [спр. 386, оп. 1, ф. 2]. Постанови воєводського [п]равління про вилучення літератури революційного й націоналістичного характеру (18 січня – 10 липня 1928 року) [спр. 578, оп. 1, ф. 2]. Розпорядження МВС про вилучення про[г]ресивних і націоналістичних газет і журналів, друкованих у Польщі й за кордоном (11 липня – 31 грудня 1928 року) [спр. 575, оп. 1, ф. 2].

Листування з МВС і [командами] поліції про виявлення розповсюджувачів революційних листівок у Стан[и]слав[ів]ському воєводстві (1 січня – 28 грудня 1925 року) [спр. 308, оп. 1, ф. 2], том II [спр. 308а, оп. 1, ф. 2]. Донесення староств про розповсюдження в повітах воєводства “Сурми”, органу УВО (19 березня – 26 жовтня 1927 року) [спр. 547, оп. 1, ф. 2]. Листування зі староствами про: вилучення націоналістичної літератури (14 жовтня 1930 – 5 січня 1931 років) [спр. 771, оп. 1, ф. 2], заборону цензурою української націоналістичної літератури (24 січня – 6 вересня 1931 року) [спр. 809, оп. 1, ф. 2] тощо.

Четвертий розділ ознайомлює з об'єднаннями, що діяли одночасно з УВО та були наближені до неї в осягненні поставлених завдань. Такі документи можна поділити на три підрозділи.

1. “Західно-Українська Національно-Революційна Організація” (ЗУНР). [Окупаційні] вказівки МВС і листування з воєводською [командою] поліції про вилучення газети “Український Революціонер”, органу ЗУНР (7 жовтня 1926 – 7 грудня 1927 років) [спр. 384, оп. 1, ф. 2]. Листування з: староствами про діяльність ЗУНР в Стан[и]слав[ів]ському повіті (11 вересня 1927 – 6 серпня 1928 років) [спр. 2307, оп. 1, ф. 2]; повітовими [командами] поліції про розслідування діяльності Стефанчина Петра (Саможний) [діяча] ЗУНР (20 серпня 1928 – 25 грудня 1929 років) [спр. 117, оп. 2, ф. 68] і Савчина Миколи [діяча] ЗУНР (9 жовтня – 30 листопада 1928 року) [спр. 118, оп. 2, ф. 68] тощо.

2. “Всеукраїнське Збройне Об'єднання”, “Карпати”, “Окружна Політична Рада Національної Оборони”, “Основа”, “Січові Стрільці”, “Союз Визволення України”, “Українська Між-

партійна Рада”. “Українське Національне Козацьке Товариство” (УНАКОТО), “Український Студентський Союз”, “Чорномор” та ін. “Листування з Стан[и]слав[ів]ською повітовою [командою] державної поліції і ліквідація українських диверсійних груп, діючих на території повіту” (31 травня 1924 – 16 червня 1925 років) [спр. 63, оп. 2, ф. 68]. [Окупаційні] листування з: воєводською [командою] поліції і староствами про діяльність “Української [М]іжпартійної [Р]ади”, “Окружних [П]олітичних [Р]ад [Н]аціональної [О]борони” й УНАКОТО у воєводстві (8 жовтня 1924 – 14 жовтня 1926 років) [спр. 340, оп. 1, ф. 2]; [командами] поліції про діяльність “Українського Студентського Союзу” та інших українських націоналістичних товариств у воєводстві [спр. 341, оп. 1, ф. 2]; староствами про виявлення в повітах відділень УНАКОТО (18 квітня 1925 – 29 січня 1926 років) [спр. 374, оп. 1, ф. 2]. “Листування з повітовими староствами і органами поліції про діяльність української націоналістичної диверсійної банди “Карпати” на території Станіславського воєводства” (14 вересня 1925 – 17 листопада 1927 років) [спр. 375, оп. 1, ф. 2]. Листування з: староствами про виявлення діяльності української націоналістичної організації “Всеукраїнське [З]бройне [О]б'єднання” у Стан[и]слав[ів]ському воєводстві (16 березня – 8 червня 1926 року) [спр. 452, оп. 1, ф. 2]; Тернопільським воєводським [п]равлінням про діяльність української націоналістичної воєнізованої організації в селі Цапівці Заліщицького повіту Тернопільського воєводства (17 червня – 15 липня 1926 року) [спр. 453, оп. 1, ф. 2]. Інформації староств про діяльність української націоналістичної організації “Січові Стрільці” в Стан[и]слав[ів]ському воєводстві (8 квітня – 5 грудня 1927 року) [спр. 527, оп. 1, ф. 2]. Доповідь керівника Волинського воєводського [п]равління про історичний розвиток, цілі, завдання й організаційну структуру УНАКОТО (20 травня – 19 листопада 1927 року) [спр. 481, оп. 1, ф. 2]. Листування з МВС і староствами про діяльність української студентської організації “Чорномор” (15 червня – 27 грудня 1927 року) [спр. 559, оп. 1, ф. 2]. Інформації староств про діяльність української націоналістичної партії “Союз визволення України” й розкол у лавах Польської Партії Соціалістів (ППС) (14 липня 1927 – 30 листопада 1928 років) [спр. 525, оп. 1, ф. 2]. Донесення староств і [команд] поліції про діяльність українських націоналістичних молодіжних організацій у Стан[и]слав[ів]ському воєводстві (10 листопада 1927 – 30 липня 1928 років) [спр. 548, оп. 1, ф. 2]. Записки розслідувань, протоколи допитів і листування з [воєводською] і Городенківською повітовою [командами] поліції про розслідування діяльності озброєної групи Чайковського, діючої в Стан[и]слав[ів]ському воєводстві (28 жовтня 1928 – 11 серпня 1933 років) [спр. 116, оп. 2, ф. 68]. Листування зі Стан[и]слав[ів]ським і Коломийським староствами про діяльність українських студентських організацій “Чорномор”, “Основа” в Польщі, 1928 рік [спр. 638, оп. 1, ф. 2]. Список командного складу підрозділів української націоналістичної армії “Західно-Української Народної Республіки” (25 липня – 23 вересня 1930 року) [спр. 774, оп. 1, ф. 2] тощо.

3. “Луг”, Пласт, “Просвіта”, “Рідна Хата”, “Сільський Господар”, “Січ”, “Сокіл”. [Окупаційні] листування з: староствами про діяльність української націоналістичної військово-спортивної організації Пласт (7 лютого 1922 – 2 грудня 1927 років) [спр. 319, оп. 1, ф. 2]; староствами про діяльність націоналістичних спортивно-військових організацій “Січ”, “Луг” у повітах Стан[и]слав[ів]ського воєводства (16 вересня 1922 – 25 січня 1927 років) [спр. 317, оп. 1, ф. 2]; шкільними [установами] й поліційними [командами] про ліквідацію української націоналістичної організації Пласт (4 січня – 12 березня 1923 року) [спр. 175, оп. 1, ф. 2]; МВС і староствами про кількісний склад, діяльність українського націоналістичного товариства “Просвіта” в повітах Стан[и]слав[ів]ського воєводства (24 січня – 26 липня 1924 року) [спр. 235, оп. 1, ф. 2]. Відомості староств про діяльність українських націоналістичних організацій “Просвіта”, списки управи та ін. (29 січня 1924 – 26 березня 1925 років) [спр. 209, оп. 1, ф. 2]. Листування з Калуським староством про ліквідацію українського воєнізованого об'єднання Пласт у місті Калуші (5 квітня – 14 серпня 1926 року) [спр. 458, оп. 1, ф. 2]. Особові списки військовослужбовців запасу української націоналістичної спортивно-військової організації “Луг” (25 січня – 28 листопада 1927 року) [спр. 569, оп. 1, ф. 2]. Листування з: староствами про діяльність української націоналістичної спортивно-військової організації “Луг” у воєводстві (16 квітня – 1 жовтня 1927 року) [спр. 562, оп. 1, ф. 2]; Стан[и]слав[ів]ським повітовим староством про розгляд інтерпеляції депутата польського парламенту Ільківа про ліквідацію української

націоналістичної організації “Луг” у Стан[и]слав[ів]ському повіті (14 жовтня – 30 грудня 1927 року) [спр. 557, оп. 1, ф. 2]. Відомості староств про діяльність українських націоналістичних організацій “Луг” і “Сокіл” у воєводстві (5 квітня – 5 вересня 1928 року) [спр. 622, оп. 1, ф. 2]. Листування зі староствами про діяльність українських націоналістичних організацій “Луг”, “Сокіл” у Польщі (21 вересня 1928 – 21 травня 1929 років) [спр. 639, оп. 1, ф. 2]. Інформації староств про діяльність українських націоналістичних організацій “Сільський [Г]осподар”, “Просвіта” та інших у Стан[и]слав[ів]ському воєводстві (4 січня – 7 вересня 1929 року) [спр. 681, оп. 1, ф. 2]. “Донесення повітових староств про діяльність українських буржуазно-націоналістичних організацій “Просвіта”, “Луг”, “Сокіл”, листування з судовими і поліційними органами про розслідування діяльності окремих осіб із додатком протоколів допитів” (22 січня – 17 жовтня 1929 року) [спр. 693, оп. 1, ф. 2]. Інформації – Любл[и]нського воєводського [п]равління про з’їзд української організації “Рідна [Х]ата” і список її відділень на території Любл[и]нського воєводства (17 червня – 22 жовтня 1929 року) [спр. 683, оп. 1, ф. 2]; староств про діяльність ОУН і товариств “Луг” і “Сокіл” [у Станіславівському воєводстві] (4 січня – 20 грудня 1933 року) [спр. 971, оп. 1, ф. 2] тощо.

П’ятий розділ проливає світло на роботу польської поліції, власне, як отримувалася інформація про Український визвольний рух, у тому числі УВО, і моделювалося їх поборення.

Виявлено [окупаційні] листування з МВС про реорганізацію [команд] поліції колишньої Галичини (24 вересня – 8 жовтня 1921 року) [спр. 42, оп. 1, ф. 2]. Інструкції про діяльність дефензиви в Польщі під час обміну військовополоненими згідно з Ризьким договором репатріації між РРФСР (УСРР) і Польщею (10 – 11 жовтня 1921 року) [спр. 10, оп. 1, ф. 2]. Інструкції МВС про завдання а[г]ентур політичної дефензиви, листування про дії окремих осіб, запідозрених у розвідувальній діяльності (14 жовтня 1921 – 25 листопада 1922 років) [спр. 9, оп. 1, ф. 2]. Відомості воєводського й повітових відділів дефензиви про витрати коштів із метою розвідки (25 жовтня 1921 – 22 липня 1924 років) [спр. 26, оп. 1, ф. 2]. Вказівки МВС про взаємодію поліційних слідчих органів із військовою розвідкою (1 липня – 3 грудня 1922 року) [спр. 29, оп. 2, ф. 68]. Листування зі староствами про витрати коштів на утримання конфідентів і провокаторів (21 липня 1924 – 8 січня 1925 років) [спр. 239, оп. 1, ф. 2]. Звіти староств про витрати коштів на утримання таємних донощиків поліції (8 січня – 30 грудня 1925 року) [спр. 272, оп. 1, ф. 2]. Інструкції і вказівки МВС про організацію політичної поліції при повітових [командах] поліції (31 січня 1925 – 17 жовтня 1926 років) [спр. 345, оп. 1, ф. 2]. Наказ МВС про організацію служби розвідки при штабах корпусів прикордонної охорони (26 березня 1925 – 27 березня 1927 років) [спр. 344, оп. 1, ф. 2]. Схеми дислокації поліційних [команд] у повітах Стан[и]слав[ів]ського воєводства (24 листопада 1925 – 31 січня 1927 років) [спр. 366, оп. 1, ф. 2]. Звіти староств про витрати коштів на утримання таємних донощиків поліції Стан[и]слав[ів]ського воєводства (22 грудня 1927 – 23 квітня 1928 років) [спр. 553, оп. 1, ф. 2]. Місячні звіти слідчого управління і відділів Стан[и]слав[ів]ської воєводської [команди] поліції про кількість коштів, витрачених на а[г]ентів (6 квітня 1929 – 5 січня 1930 років) [спр. 123, оп. 2, ф. 68]. Місячні відомості про виплати винагород конфідентам, інформаторам і донощикам поліції за дані про роботу політичних партій у повітах Стан[и]слав[ів]ського воєводства (22 вересня 1930 – 19 травня 1932 років) [спр. 775, оп. 1, ф. 2] тощо.

Окрему нечисленну збірку становлять власні документи УВО. Однак вони збережені в польськомовному перекладі.

Копії наказів, розпоряджень і інструкцій УВО (4 січня 1931 – 18 лютого 1932 років) [спр. 1а, оп. 1, ф. 71] тощо.

Отже, уперше впорядковуються документи противників про УВО й Український рух. Доповнюється джерельна основа тематики УВО–ОУН–УПА–УГВР, що сьогодні надмірно заполітизована. Започатковується друк узагальнюючих статей із матеріалами, які були недоступні десятиріччями.

This research begins the analysis of the preserved sources about Ukrainian Military Organization (UVO) as a subject of the National liberation motion in XX century. In particular, in the article the documents (sewn together in the archived folders), which were led on the Ukrainian lands (Prykarpattya province) by

occupation regime The Second Rzeczpospolita Polish are examined and settled in the entity. At the same time the discovered units, which were contained in the soviet “special departments”, are entered to the scientific circulation.

Key words: prohibitions, verification, obstacle, movement, liberation, detection, confidants, agency, informers, denunciator, agent provocateur, arrest, withdrawal, investigation, pacification; complains, protests, appeal, boycott, expansion, fight, prisoners, dead, rebellion.

УДК 94(477.8):930.1

ББК 63.3 (4 Укр)6

Михайло СИГИДИН, Юлія ЗАЯЧУК

“ЛІТОПИС УПА” ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ СТЕПАНА БАНДЕРИ

У статті аналізуються документальні матеріали, опубліковані на сторінках багатотомного археографічного видання “Літопис УПА”, де вміщена інформація про життя та діяльність Провідника ОУН С.Бандери. Вони допомагають з’ясувати найважливіші аспекти його громадсько-політичної та революційно-ідеологічної праці, окремі сторони особистого життя, дослідити його вплив на характер, особливості та перебіг збройної боротьби УПА за Українську державу в 40-х роках ХХ ст.

Ключові слова: С.Бандера, УПА, Провідник ОУН, “Літопис УПА”, джерела.

До проголошення незалежності України стан наукового вивчення національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття перебував у досить занедбаному стані. Проблеми генези українського національно-визвольного руху, його мети й завдань, які в радянський період відверто замовчувались або спотворювались, отримали в умовах відродження Української держави можливість бути об’єктивно проаналізованими в площині національних інтересів самого народу. Неупереджене дослідження цієї проблеми допоможе виробити правильну оцінку діяльності ОУН та УПА й надасть можливість поглянути на Степана Бандеру – лідера українського національного руху – дещо з нового боку.

Саме невизначеність місця й ролі постаті С.Бандери в процесі боротьби українського народу за національну державу в середині ХХ століття, робить дану проблематику малодослідженою та недостатньо вивченою. Тому археографічні джерела, які відображають національну боротьбу українського народу, мають велике значення при вивченні та дослідженні історії ХХ століття оскільки вони є “свідками і учасниками” тогочасних подій. Серед таких джерел особливе місце посідає багатотомне видання “Літопису УПА”, у якому публікуються документи й матеріали з історії УПА та збройного підпілля ОУН. У той період, коли в Радянській Україні не було можливості досліджувати “білі плями” нашої історії, у Канаді в 1977 році побачив світ перший том “Літопису УПА”. У ньому були вміщені переважно підпільні документи, переправлені з України на Захід. З огляду на це, опрацьоване нами джерело є одним із перших повних і комплексних опублікованих видань, що висвітлює національно-визвольний рух 40–50-х років ХХ ст. в Україні з позицій його учасників, а не ворогів.

Ще й до сьогодні дня проблеми діяльності ОУН і УПА в більшості випадків обходяться стороною в дослідженнях істориків, оскільки немає єдиного бачення щодо діяльності цих організацій. Для одних ОУН і УПА – борці за волю та незалежність України, для інших – “вороги народу”, зрадники, виконавці розпоряджень Гітлера. Тому ми на основі аналізу комплексного й системного вивчення матеріалів “Літопису УПА” спробували дослідити й охарактеризувати життя та громадсько-політичну діяльність Провідника ОУН, керівника національно-визвольного руху Степана Бандери.

“Літопис УПА”, як одне з основних джерел до вивчення діяльності Української повстанської армії, чимало уваги приділяє постаті Провідника ОУН Степану Бандері. На сторінках “Літопису” він постає як символ безкомпромісної та наполегливої боротьби українського народу за своє політичне й національне визволення й самоутвердження, а його героїзм, проявлений

у цій боротьбі, служить зразком і прикладом для наслідування наступним поколінням борців за Українську державу.

Завдяки даному джерелу дослідник може дізнатися про численні маловідомі факти з життя керівника ОУН, прослідкувати нелегкий шлях його становлення як національного лідера: від сина сільського священика до керівника найвпливовішої політичної організації, чия постать не лише в Україні стала уособленням усього українського народу.

На жаль, “Літопис УПА” дуже скупо й фрагментарно висвітлює дитячі та юнацькі роки Бандери, не надає інформації про те, що саме визначальним чином вплинуло на його активну діяльність на ниві політичного життя. Очевидно, що ця обставина зумовлена насамперед тим, що Українська повстанська армія, з якою пов’язані події, відображені в “Літописі”, була створена лише в жовтні 1942 р., і тому історичні події викладені тут, в основному, починаючи із 40-х років ХХ століття.

Відомо, що народився С.Бандера 1 січня 1909 року в селі Старий Угринів Калуського повіту, тепер Івано-Франківської області, у сім’ї греко-католицького священика. Закінчив гімназію в місті Стрий і навчався у Львівській політехніці на агрономічному відділі (1928–1934). Був членом Української військової організації (далі – УВО) та Організації українських націоналістів (далі – ОУН). З кінця 1932 р. виконував обов’язки керівника Крайової екікутиви ОУН на західноукраїнських землях і крайового коменданта УВО, а з 1933 стає Провідником ОУН на західноукраїнських землях, що підтверджено в “Літописі”¹.

Життєвий шлях майбутнього Провідника був типовим для більшості представників національно-свідомої молоді Західної України. Дитячі роки пройшли під впливом національно-визвольних змагань 1917–1920 років і діяльності УВО. Боротьба за українську державність, яка завершилася невдачею, залишила глибокий слід у свідомості юного Степана Бандери, стала стимулом для роздумів про причини невдачі, пошуків шляхів реалізації прагнення українців до незалежності. Тому поява покоління Бандери була історичною закономірністю².

З 1919 р. середню освіту Бандера здобував у Стрийській гімназії. Значний вплив на формування його характеру справила діяльність у “Пласті”. “Навчаючись у гімназії, я належав до “Пласту”, до V куреня ім. Осьмомисла. Завданням “Пласту” було плекати дух братерства серед своїх членів і виховувати їх за своєю програмою скаутингу. Склавши іспит зрілості (у 1927 р.), я записався до II куреня ім. Червоної калини, до якого належав і Степан Охримович. Я ходив з цим куренем на панахиди, що відбувалися щороку в першу неділю серпня на гробах Січових Стрільців на Маківці від імені націоналістичної молоді”, – згадував Бандера на допиті 26 вересня 1934 р.³

Політична діяльність молодого Бандери розпочалася з 1929 року, із часу створення Організації українських націоналістів, членом якої він одразу ж і став⁴. “Літопис УПА” зазначає, що в ОУН С.Бандера зарекомендував себе як талановитий стратег, організатор і конспіратор. Під псевдонімом “Лис” він став одним із тих, хто долучився до вироблення тактики, яка оформилася в концепцію “перманентної революції”. Згідно з нею, український народ в умовах жорстокої окупації зможе здобути собі свободу лише шляхом силового натиску на ворога. Тому ОУН повинна взяти на себе підготовку суспільства до всенародного повстання. Провідник ОУН вважав, що національну армію необхідно творити на західноукраїнських землях, опираючись на власні сили. Створення власної армії і справді могло б забезпечити досягнення основної мети – відновлення Української держави. Адже жодна людина не стане проливати свою кров, віддавати своє життя за чужі інтереси й чужу державу⁵.

У період, коли Крайовим Провідником ОУН був Степан Бандера, важливим аспектом діяльності організації стали агітаційно-пропагандистські та бойові акції, на чому акцентують увагу документи “Літопису”. Ці акції мали на меті привернути увагу світової громадськості до нестерпного становища українців під зверхністю Польщі та СРСР. Так, 21 жовтня 1933 р. за наказом Крайового Провідника ОУН М.Лемик на знак протесту проти штучно організованого радянською владою голодомору в Східній Україні в 1932–1933 рр. вчинив “напад на советське консульство – атентат” на начальника канцелярії консульства СРСР у Львові А.Майлова⁶. 14 червня 1934 р. у Варшаві було вбито польського міністра внутрішніх справ Б.Перацького – го-

ловного пацифікатора Волині й Галичини. У зв’язку із цим поліція заарештувала багатьох членів ОУН, серед яких були Бандера, Стецько, Лебець, Янів, Зарицька, Шухевич, Підгайний⁷.

“Літопис УПА” багато уваги приділяє судовим процесам над членами ОУН, які були арештовані по справі Перацького. Відомо, зокрема, що Бандеру звинувачено в тому, що саме він за дорученням Є.Коновальця дав ініціативу й наказ убити Перацького, а оборонцем його став доктор В.Старосольський⁸. Спершу, як відомо, суд відбувався у Варшаві й увійшов в історію як “Варшавський судовий процес”, у результаті якого Бандера був засуджений до смертної кари.

Продовження тієї справи відбувалося у Львові, її було названо “Справою Бандери і товаришів”, у травні-червні 1936 р.⁹. Була це в дійсності справа проти цілого Крайового Проводу ОУН, бо увесь провід заарештовано. Степана Бандеру було звинувачено у виконанні всіх терористичних актів, які були здійснені тоді¹⁰.

Звертає увагу “Літопис УПА” на цікавий випадок, який трапився під час Львівського судового процесу. Під час одного засідання, коли вже весь зал був переповнений публікою, а підсудні, крім С.Бандери, сиділи на своїх місцях, усі очікували на суддю й прокурора. Нараз двері судової зали відчинилися й туди увійшов Степан Бандера, а за ним два поліцаї. Раптом усі підсудні встали, щоб мовчки віддати честь своєму провідникові на його привітання. За підсудними підвелися всі присутні: присяжні, поліцейні функціонери різного рангу й усі адвокати. Вони якось механічно піднімалися в переконанні, що до зали увійшов суд або якийсь високий польський чиновник. У такий спосіб увесь зал, піднявся, щоб вшанувати молодого Степана Бандеру, коли той входив. Опісля до польських чиновників було багато запитань на зразок: “Ви дивуєтесь, що український народ слухає Бандеру, коли самі віддаєте йому такі гонори – всі встаете, коли він входить до зали судової розправи?”¹¹. Цей випадок свідчить про те, наскільки величним був авторитет і сам дух Степана Бандери, коли навіть несвідомо йому віддавали честь ті, хто ненавидів його.

Результатом судових процесів стало засудження Степана Бандери до смертної кари, яка була замінена довічним ув’язненням¹². Тож поки світ відчував запах наближення нової війни, український патріот відбував покарання у в’язниці. Там він пробув порівняно недовго, і у вересні 1939 р. був звільнений у зв’язку з падінням Польщі. До середини жовтня 1939 р. Бандера мешкав у Львові, а потім разом із братом Василем перейшов до контрольованої німцями Генеральної Губернії й у Кракові активно включився в діяльність ОУН, що підтверджується на сторінках “Літопису УПА”¹³. Краків на той час став центром громадсько-політичного життя на території, окупованій Німеччиною, оскільки тут знаходилося багато членів ОУН, звільнених із польських в’язниць унаслідок війни. Коли з окупацією Західної України Народний Комісаріат Внутрішніх Справ СРСР (далі – НКВС) посилив терор проти членів Організації українських націоналістів, багато заангажованої в ОУН молоді подалося в еміграцію. Пізніше ця молодь поверталася на батьківщину, але вже поділена на два фронти: один, як і раніше, очолював Андрій Мельник, інший – Степан Бандера, який після повернення з в’язниці очолив опозицію до А.Мельника. “Розкол на дві фракції порізніло раніше єдине і зсолідаризоване членство, – згадує Марія Савчин, одна з активних членів ОУН, – навіть кілька моїх односельців, що повернулися з еміграції належали тепер до різних таборів. Саме від них я вперше почула про “мельниківців” і “бандерівців”. “Літопис УПА” пояснює різницю між цими частинами ОУН. Різниця полягала у поглядах на тактику боротьби проти нових нацистських окупантів. Молодша група націоналістів на чолі з С. Бандерою обстоювала радикальнішу, революційнішу тактику боротьби, тоді як старша за віком частина проводу ОУН стояла на поміркованих позиціях до Німеччини”¹⁴. Крайові націоналісти, очолювані Степаном Бандерою, вважали, що за самостійність і державність треба боротися. Тому вони були проти пасивної тактики ОУН у західних областях України й виступали за активні дії націоналістів проти “советської” влади. В одному з томів “Літопису УПА” міститься згадка про переговори С.Бандери з А.Мельником у січні 1940 р. у Римі. “Мельник відкинув нашу вимогу, щоб планування революційно-визвольної протибольшевицької боротьби не зв’язувати з Німеччиною, не узалежнювати її від німецько-воєнних планів”, – писав Бандера. Крім того, Голова ПУН відмовився поповнити Провід новими членами із числа Крайового націоналістичного активу¹⁵. Така позиція старшої частини Проводу при-

звела до того, що 10 лютого в Кракові було створено Револьюційний Провід ОУН під керівництвом Степана Бандери¹⁶. Це стало новою сторінкою в історії національно-визвольного руху українців і відіграло велику роль у подіях Другої світової війни.

Провідні кадри ОУН-Б, як зазначає “Літопис”, майже поголовно вийшли із “Степанівського” Союзу Української Націоналістичної Молоді (СУНМ – “Степанівського” тому, що в цій організації значну роль відігравали три Степани: Степан Охримович, Степан Ленкавський, Степан Бандера) і були “непоправними романтичними ідеалістами й життєвими оптимістами, а до вироблення таких прикмет характеру причинилася в значній мірі їхня довголітня приналежність до Пласту”¹⁷.

У квітні 1941 р. у Кракові був скликаний Другий великий збір ОУН, який підтвердив повноваження Степана Бандери як Провідника ОУН і спрямував дії організації на боротьбу за Українську Самостійну Соборну Державу, незалежно від впливу міжнародних чинників. Отримання допомоги із зовні розглядалося лише як тактичний фактор, а не генеральна лінія ОУН¹⁸. Таку тезу підтверджують матеріали з 26 тому “Літопису УПА”. Так, на думку провідного діяча ОУН Л.Шанковського, коли почалася війна між Німеччиною й СРСР, ОУН під проводом С.Бандери готова була до співпраці з гітлерівською Німеччиною для спільної боротьби проти Москви за національну й соціальну волю всіх народів. Але ця орієнтація поневолених Москвою народів на Німеччину як союзника проти Москви ніскільки не була орієнтацією на нацистську ідеологію чи практику¹⁹.

Завдяки спогадам учасників тогочасних подій, відомо, що переговори між німцями й українськими націоналістами мали місце весною 1941 року. З протоколу допиту дружини В.Горбового Г.Таньчаківської “Про переговори керівників ОУН з німцями” від 29 грудня 1949 р., який уміщений у 10 томі “Літопису УПА” Нової серії, відомо, що такі переговори мали місце весною 1941 року і їх ініціаторами були Бандера й Горбовий: “В начале 1941 г. немцы сменили свое отношение к бандеровцам и начали их привлекать к сотрудничеству, используя последних как свою агентуру на Востоке”²⁰. Згідно із цим документом перша зустріч, яка відбулася в лютому 1941 р., мала на меті зближення ОУН із німцями. Питання збройного вторгнення німецьких військ у межі СРСР обговорювалося на третій зустрічі керівників ОУН з німецькими представниками. Вона відбулася за декілька днів до нападу Німеччини на Радянський Союз. На ній були присутні Бандера, Стецько та Горбовий. Під час сніданку представник Гітлера в східних областях Фегль, звертаючись до керівників ОУН і піднявши тост, заявив, що настав час активно діяти націоналістам, бо вже “чути звуки воєнних труб і стукіт коней”²¹.

Заручившись підтримкою Німеччини у створенні військової формації, керівники ОУН розпочали реалізацію основної мети українського народу. Так, 30 червня 1941 року С.Бандера проголосив у Львові відновлення української державності. “Літопис УПА” зазначає, що звістку про цю подію подавало Львівське радіо, пастирське благословення виявили найвищі в краї духовні наставники – митрополит Андрей Шептицький у Львові, єпископ Платон у Луцьку²². Але відомо, що німці не схвалили такого кроку. За революційну самостійницьку діяльність Бандеру арештували. На початку липня 1941 р. він був депортований із Кракова до Берліна з групою своїх однодумців, а 15 вересня 1941 р. заарештований гестапо. Від середини 1942 р. до жовтня 1944 р. утримувався в концтаборі Заксенгаузен²³. Таким чином, Провідник ОУН увесь період Другої світової війни перебував поза межами України й був позбавлений можливості керувати організацією та провадити проукраїнську політику на Батьківщині.

Тим часом німці, бачачи постійну й наполегливу боротьбу українських партизанів, вдавалися до різних провокаційних акцій, у яких неодноразово використовували ім’я Бандери. Німецька пропаганда видавала провокативні газети “Український доброволець” і “Клич”, замасковані тризубами, листівки на російській мові, намагаючись переконати всіх, що УПА – це частина червоної партизанської армії, і що радянський уряд готовий ввести Степана Бандеру до свого складу як провідника й керівника, переконували, що Бандера – це сердечний приятель Сталіна²⁴. Приклади таких провокацій у “Літописі УПА” зустрічаються дуже часто.

Не залишаються осторонь “Літопису” різні свідчення щодо відносин С.Бандери з Р.Шухевичем у цей період. З діалогу П.Содоля з М.Лебедем відомо, що до 1942 р. Шухевич старався

вдержати контакт із Бандерою, що жив у Берліні до 15 вересня під домашнім арештом. Чи продовжувалися ці зв’язки й далі, Лебедь не знає, оскільки його контакт із Шухевичем у 1942 р. припинився²⁵.

Як відомо, 1943 р. відбувся III Надзвичайний великий збір ОУН. С.Бандера та його найближче оточення в еміграції критично ставилося до постанов збору стосовно демократизації деяких організаційних, політичних та ідеологічних засад діяльності ОУН. Це, зокрема, співпраця ОУН в Україні з іншими політичними групами самостійницького спрямування, які не сприймали націоналістичної ідеології, але стояли на ґрунті української державності та соборності²⁶.

У “Літописі УПА” задокументовано, що після III Надзвичайного збору ОУН С.Бандера втратив реальний вплив на керівництво визвольно-революційним рухом в Україні²⁷. А вже через рік його було звільнено з тюрми. У “Літописі” знаходимо свідчення члена ОУН О.Луцького, що німці звільнили Бандеру та ще десяток націоналістів для того, щоб він створив український уряд пронимецького характеру, а вся діяльність ОУН і УПА мала бути спрямована проти Радянської влади. Бандера, за словами Луцького, від такої пропозиції спершу відмовився, і відповідь обіцяв дати тільки після консультації з керівництвом ОУН²⁸. Із цією метою Бандера мав зустрітися із Шухевичем і Лебедем, але як відомо з інших матеріалів “Літопису”, така зустріч не відбулася.

У 10-му томі “Літопису УПА” знаходимо також інформацію, що звільнення С. Бандери – це не результат переговорів, а військово-політичний наслідок. Звільнення восени 1944 р. нацистами Бандери та інших членів ОУН було, головним чином, результатом відступу німецьких військ з України й прагненням німецького керівництва використати всі антикомуністичні сили українства для припинення просування Червоної армії на захід²⁹.

Оскільки, в силу різних обставин, після звільнення з німецького концтабору Бандера не зміг повернутися в Україну, то джерельна база “Літопису УПА” недостатньо відображає цей період його діяльності. “Літопис” лише побічно торкається окремих сторін життя й діяльності Провідника в повоєнний період.

Вийшовши з тюрми, Степан Бандера й далі продовжував свою активну політичну діяльність. За визначенням “Літопису УПА” у розділі “Чужинці про Україну”, “він наново міг пробувати творити терня в московському м’ясі”³⁰. У нових умовах його діяльність набувала нового значення. Бандера з організатора поступово перетворюється на теоретика й ідеолога. Можливо, і раніше Степан Бандера міг би стати на цей шлях, проте в тюрмах і таборах йому заборонено було писати, тож він міг, у кращому разі обмірковувати свої концепції боротьби. Унаслідок обставин, йому доводилося займатись еміграційними справами, де ситуація в колах самостійників кардинально відрізнялася від крайової. У тій політичній боротьбі він відстоював правомірність ідеї національної революції. Аналізуючи сталінський режим, Бандера прийшов до висновку, що “знищити большевизм можна не еволюційним шляхом, а тільки тотальною революційною розправою, в якій організована революційна сила, з безпосередньою активною участю найширших народних мас, у могутньому зриві розтрощить і з корінням вирве головні елементи большевизму – режим, партію, систему і доктрину...” Еволюційний підхід, на його думку, безглуздий, “... бо большевизм базується не на вартості і стійкості своїх засад, доктрин і метод організування життя, а на насильстві і терорі, що його він плекає і постійно зміцнює та яким він завжди послуговується, як своїм аргументом”³¹.

А представники радянського чиновництва не тільки зброєю, але й на словах продовжували виявляти свою ненависть до ОУН і до Степана Бандери. Щоб скомпрометувати найвизначнішого представника українського націоналістичного руху перед українським населенням, комісар закордонних справ УРСР Мануїльський у березні 1945 р. у Львові на Міжобласній нараді вчителів виголосив промову, у котрій сказав, що Бандеру “німці заарештували, порозумівшись з ним”, тобто на його власне бажання³², “за згодою з ним, щоб створити довкола нього ореол мученика”³³. Окрім того, більшовики стверджували, що після звільнення з німецького концтабору Бандера втік до Америки й там шукає захисту для себе та своїх найближчих³⁴.

Що ж стосується самого Бандери, то, як зазначають джерела, цей період його життя був надзвичайно складний. Перебуваючи за кордоном, Провідник ОУН знаходив можливості для переговорів і пошуків компромісу між еміграційними українськими частинами з метою створення суспільного координаційного кордону. Розробка плану такого компромісу знайшла своє втілення в праці “До проблеми політичної консолідації”³⁵. “Після звільнення з тюрми, – задокументовано в “Літописі”, – Бандера не очолював ОУН і не був її керівником, тому, що в 1943 р. керівником був обраний Роман Шухевич. Степан Бандера, зібрав збори із числа представників ОУН, що знаходилися за кордоном, і з їх допомогою оформив керівництво так званими Закордонними Частинами ОУН”³⁶. Таким чином, була створена нова організація, діяльністю якої й займався С.Бандера.

З витягу з протоколу члена Центрального проводу ОУН П.Дужого, вміщеного в “Літописі УПА”, відомо, що на одному із засідань проводу було прийнято рішення в січні 1945 року провести широку конференцію активу ОУН, на якій винести постанову про створення Народно-визвольної революційної організації (НВРО. – *Авт.*). Однак така конференція не відбулася, оскільки, за свідченням Р.Шухевича, основні керівні члени проводу (С.Бандера, Я.Стецько, які тоді вже були випущені німцями на волю, а також М.Рубан) знаходилися за кордоном і “проводити конференцію без їх участі”, а тим більше приймати рішення про перегрупування політичних сил ОУН і створення нової організації було би несправедливо й не лояльно стосовно вказаних членів проводу³⁷. Цей факт беззаперечно вказує на те, що Головний провід ОУН сподівався на повернення Бандери до України й на його включення в роботу ОУН саме тут, на Батьківщині. Тому неможливість повернення Провідника призвела в майбутньому до серйозних змін в організації й керівництві ОУН.

За даними “Літопису”, на допиті в МДБ В.Кук повідомив, що Р.Шухевич ще в 1945 р. висловив думку про доцільність визначитися з тим, як налагодити зв'язки керівникам визвольного-революційного руху в Україні зі Степаном Бандерою, котрий перебував в англо-американській зоні окупації Німеччини. “Тур” говорив, що йому важко “керувати ОУН і УПА одночасно, а тому він бажав би всю увагу зосередити на керівництві УПА, а С.Бандері запропонувати очолити всю організацію”, тобто ОУН. За словами В.Кука, з такою пропозицією Р.Шухевич наприкінці 1945 р. направив до С.Бандери представників Проводу ОУН в Україні – Д.Маївського й Д.Грица, котрі загинули при спробі перетнути кордон між Чехословаччиною й Західною Німеччиною³⁸. Після цього Шухевич послав кур'єра з аналогічною пропозицією до Бандери. Отримавши таку пропозицію, Бандера зібрав конференцію ЗЧ ОУН, яка, урахувавши пропозицію, що надійшла від Проводу ОУН, вибрала Бандеру керівником організації, хоча таке рішення було незаконне, оскільки члени Проводу ОУН, які були за кордоном, були повідомлені Бандерою і їхньої думки він не питав³⁹. Діяльність ЗЧ ОУН головним чином була спрямована на боротьбу проти більшовизму. Реалізацію цього завдання Бандера вбачав у проведенні національно-визвольної революції. Провід ОУН в Україні теж усю свою боротьбу спрямовував проти СРСР, тож мета обох частин ОУН була ідентичною. Але, за твердженням Кука, ситуація у відносинах Проводу ОУН в Україні із С.Бандерою до кінця так і не прояснилася й “Бандера вже не признавався Проводом в якості керівника Організації”⁴⁰. Цю ситуацію може прояснити уривок із листа Степана Бандери до членів ОУН із лютого 1953, у якому він справді визнавав свій відступ із посади Провідника на користь Романа Шухевича, але це не мало великого значення. “З актом мого уступлення, – писав Бандера, – не пов'язується жодна зміна у визвольній боротьбі і самостійницькій політичній діяльності ОУН; ні щодо її напрямку і змісту, ані щодо методики і тактики. Я уступив з найвищого посту в Організації, але тим не зменшується моя всеціла праця в ОУН та участь в її визвольній боротьбі, якій я віддаю свої сили тепер так само, як попередньо. Уступлення з посту не є відходом від активної праці в Організації, ані від відповідальності за її дальший розвиток та за її політику і визвольну боротьбу”⁴¹. Таким чином, Степан Бандера тільки формально зняв із себе обов'язки керівника Проводу ОУН, оскільки вважав, що без огляду на пост, треба керуватися одним правилом: віддати цілого себе, усі свої сили і здібності на службу Організації, її визвольній боротьбі, і своїми силами робити все можливе, щоб справа стояла якнайкраще⁴². Після цього діяльність та ідеї Бандери не припиняли поширюватися як за кордоном, так і на території України. Із членами Крайового проводу ОУН

він і надалі підтримував тісні контакти, про що свідчить велика кількість офіційних документів і листів, уміщених у документальних збірниках.

Відомо також, що наприкінці 1947 р. С.Бандера посилав свого емісара В.Дишканта на зустріч із Р.Шухевичем і просив передати йому: “...про необхідність “демобілізації” УПА і зведення до мінімуму бойових виступів, які приносять більше шкоди, ніж користі”⁴³.

Наприкінці 1948 р. керівництво ЗЧ ОУН у Німеччині зробило інтенсивний крок щодо зв'язків з Україною. Провідник Бандера (“Бийлихо”) з причин незадовільного виконання обов'язків зняв із поста референта крайових зв'язків (КЗ) Мирона Матвієйка (“Усміха”). На його місце призначив Богдана Підгайного (“Аскольда”). Він був приятелем Шухевича та мав із ним особистий листовий контакт⁴⁴.

Кінець 40-х–50-ті роки ХХ ст. – важкий період у діяльності ОУН і ЗЧ ОУН. Наростали суперечки та непорозуміння, викристалізувалися різні погляди серед чільників ОУН щодо того чи іншого питання. Це було зумовлено як постійною зовнішньою загрозою, так і тривалою внутрішньою нестабільністю. Однак із листа Л. – провідника Закерзонського Краю й ОУН на території Польщі – відомо таке: “В Польщі серед нашої організації жодної опозиції немає. Ціле українське населення є тож з нами. Тому я заявляю, що ми були все і є сьогодні підпорядковані Проводу ОУН, що очолює Провідник Степан Бандера. Так само думає українське населення в Польщі”⁴⁵.

Радянський уряд тим часом не залишав чинити тиск і зусилля на ліквідацію націоналістичного руху та продовжував вдаватися до найрізноманітніших дій. Після смерті Сталіна керівництво МВД СРСР, яке очолював Л.Берія, почало здійснювати заходи з ліквідації українського збройного підпілля за допомогою створення псевдо-Проводу. Було вирішено використати людей, імена яких, як зазначалося в одному з документів, були відомі в Україні та світі, “з метою оперативної обробки і вивчення можливості використання у заходах по розкладанню націоналістичного підпілля на Україні та оунівських центрів, що знаходяться за кордоном...”. Для цього в Москву привезли Кирила Осьмака, із Сибіру – сестер Бандери та митрополита Йосипа Сліпого, але ніхто з них не погодився на співробітництво з МВД⁴⁶.

Не зважаючи на такі обставини, Бандера й надалі залишався авторитетом і беззаперечним Провідником визвольного руху українського народу. З протоколу допиту А.Балочкіна (БРСР) від 24 квітня 1947 р., який сидів у тюрмі в Дрогобичі, відомо, як його товариш по камері І.Коваль (Кирило Осьмак) серед арештованих проводив антирадянську пропаганду, у якій говорив, “что русское государство, оно не имеет своей истории [...], что Степан Бандера – это вождь украинского народа, это украинский революционер, который избавит украинский народ от угнетения и неволи русского рабства и большевизма. Бандеровцы – это не бандиты, как это считают русские, а это украинские партизаны, которые хотят освободить украинские земли”⁴⁷.

Отже, “Літопис УПА” виступає важливим джерелом у дослідженні історії українського національно-визвольного руху середини ХХ століття та діяльності його керівників. На основі комплексного аналізу документів і матеріалів багатотомного “Літопису УПА” нами було досліджено питання громадсько-політичної діяльності С.Бандери, починаючи з 30-х років ХХ століття. На жаль, дане джерело майже зовсім не висвітлює проблему формування світогляду майбутнього Провідника. Це зумовлено насамперед тим, що “Літопис” основну увагу приділяє національному рухові вже після створення УПА, тобто з 1942 року, а становлення особистості С.Бандери, його характеру та самосвідомості відбувалося ще у 20-х роках ХХ століття. Багато уваги у вивченому нами джерелі присвячено Бандері як учаснику Другої світової війни. Дії Провідника під час німецької окупації України подаються на сторінках “Літопису” як дуже виважені та продумані. Бандера постає з документальних свідчень як захисник державних інтересів та інтересів свого народу, а невідповідність політики Бандери сподіванням нацистів призвела до арешту активних членів ОУН, у тому числі й Провідника. Перебуваючи в німецьких концентраційних таборах, поза межами Вітчизни, Бандера не міг брати активної участі у військових чи організаційних діях ОУН і УПА, але навіть попри його відсутність “Літопис” присвячує багато уваги питанням ставлення до нього Проводу, українського народу, а також висвітлює негативне й вороже ставлення до нього більшовиків. Стосовно періоду Другої світової війни в дослідженні даної теми велике значення має епістолярна спадщина, мемуари, а

також матеріали судових слідств і допитів. Після звільнення в 1945 році з німецького концетраційного табору Бандера не мав можливості повернутися в Україну, яка була окупована радянською владою, але продовжив свою активну політичну діяльність за кордоном. Знайшли своє детальне висвітлення в опублікованих документах “Літопису” й суперечки та протистояння ЗЧ ОУН і ОУН в Україні, “Літопис” звертає увагу на негативний вплив цих протистоянь на процес національно-визвольного руху в цілому. На жаль, “Літопис” фрагментарно та побічно відображає революційну діяльність Бандери за кордоном після 1945 року, зовсім не зачіпає питань, пов’язаних із його загибеллю та впливів його політичної діяльності на процес становлення Української держави.

“Літопис УПА” є дуже цінним і важливим, хоч і недостатньо повним, джерелом для вивчення життя й діяльності Провідника ОУН Степана Бандери. У той самий час мало не щодня з’являється інформація про зняття грифів “цілком таємно” з архівних документів із фондів колишнього КДБ, які зберігаються в архівах СБУ. У міру їх виявлення й опрацювання створюються сприятливі умови для залучення в науковий обіг нових документальних свідчень щодо життя й діяльності Степана Бандери та інших керівників національно-визвольного руху. Ці матеріали в основному публікуються на сторінках Нової серії “Літопису УПА” й суттєво доповнюють наші знання про боротьбу Провідника ОУН. Маємо надію, що вже незабаром “Літопис УПА”, який є хронічно незавершеним у позитивному сенсі виданням, завдяки новим розсекреченим документам зможе відобразити й висвітлити всі сторони суспільно-політичної, громадської та революційної діяльності символу української нації – Степана Бандери.

1. Літопис УПА. Нова серія. – К. ; Торонто : [б. в.], 2007. – Т. 10: Життя і боротьба генерала “Тараса Чупринки” (1907–1950) : документи і матеріали. – С. 716.
2. Сватко Я. Місія Бандери / Я. Сватко. – Львів : Галицька видавнича спілка, 2008. – С. 5.
3. Життя і діяльність Степана Бандери : документи і матеріали / [ред. і упоряд. М. Посівнич]. – Тернопіль : Астон, 2008. – С. 225–226.
4. Сватко Я. Місія Бандери... – С. 8.
5. Літопис УПА / [ред. П. Й. Потічний, М. Посівнич]. – Торонто ; Львів : Вид-во “Літопис УПА”, 2007. – Т. 45 : Генерал Роман Шухевич – “Тарас Чупринка” Головний командир УПА. – С. 11.
6. Там само. – С. 123.
7. Там само. – С. 502.
8. Там само. – С. 174.
9. Там само. – С. 126.
10. Там само. – С. 187.
11. Там само. – С. 199.
12. Літопис УПА. Нова серія... – Т. 10. – С. 716.
13. Там само.
14. Літопис УПА... – Торонто ; Львів : Літопис УПА, 1995. – Т. 28; Савчин М. Тисяча доріг. Спогади / М. Савчин. – С. 34.
15. Літопис УПА. Нова серія... – Т. 10. – С. 18–19.
16. Літопис УПА... – Т. 45. – С. 509.
17. Літопис УПА... – Торонто ; Львів : Літопис УПА, 1995. – Т. 26; Українська Головна Визвольна Рада: документи, офіційні публікації, матеріали. Кн. 4 : документи і спогади / [ред. П. Потічний]. – С. 57.
18. Літопис УПА. Нова серія... – Т. 10. – С. 716.
19. Літопис УПА... – Т. 26. – С. 37.
20. Літопис УПА. Нова серія... – Т. 10. – С. 494.
21. Там само. – С. 496.
22. Літопис УПА... – Торонто ; Львів : Літопис УПА, 1995. – Т. 27 : За Україну, за її волю. Роман Петренко (“Юрко”, “Омелько”) : спогади. – С. 32.
23. Літопис УПА. Нова серія... – Т. 10. – С. 716.
24. Літопис УПА. Нова серія... – К. ; Торонто, 1999. – Т. 2; Волинь і Полісся: УПА та Запілля 1943–1944: документи і матеріали. – С. 63.
25. Літопис УПА... – Т. 45. – С. 289.
26. Літопис УПА. Нова серія... – Т. 10. – С. 722.
27. Там само. – С. 73.

28. Літопис УПА. Нова серія. – К. ; Торонто : Літопис УПА, 2007. – Т. 9 : Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля : протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944–1945 рр. – С. 379.
29. Літопис УПА. Нова серія... – Т. 10. – С. 731.
30. Літопис УПА. – Торонто ; Львів : Літопис УПА, 1991. – Т. 21 : УПА в світлі німецьких документів. Кн. 3 : Червень 1941 р. – травень 1943 р. – С. 267.
31. Сватко Я. Місія Бандери... – С. 45.
32. Літопис УПА. – Торонто : Літопис УПА, 1982. – Т. 9 : Українська Головна Визвольна Рада : документи, офіційні публікації, матеріали. Кн. 2 : 1946–1948. – С. 155.
33. Літопис УПА. – Торонто : Літопис УПА, 1977. – Т. 2. Кн. 2 : Волинь і Полісся: німецька окупація : документи і матеріали / [ред. Е. Тендер]. – С. 301.
34. Літопис УПА. – Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2006. – Т. 43. Кн. 1 : Боротьба з агентурою : протоколи допитів Служби безпеки ОУН в Тернопільщині. 1946–1948 / [ред. П. Потічний]. – С. 35.
35. Мудрик-Мечник С. Спогади про Степана Бандеру / С. Мудрик-Мечник. – Львів : Галицька видавнича спілка, 1999. – С. 45.
36. Літопис УПА. Нова серія... – Т. 10. – С. 533.
37. Там само. – Т. 9. – С. 497.
38. Там само. – Т. 10. – С. 49, 533.
39. Там само. – С. 533.
40. Там само. – С. 49.
41. Життя і діяльність Степана Бандери... – С. 303.
42. Дем’ян Г. Хто знав Степана Бандеру? / Г. Дем’ян // Визвольний шлях. – 1998. – Кн. 11.
43. Літопис УПА. Нова серія. – К. ; Торонто, 2007. – Т. 10 : Життя і боротьба генерала “Тараса Чупринки” (1907–1950). – С. 65.
44. Літопис УПА. – Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2003. – Т. 39 : Тактичний відтинок УПА “Данилів”: Холмщина і Підляшшя : документи і матеріали / [ред. П. Потічний]. – С. 902.
45. Там само. – С. 910.
46. Літопис УПА. – Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2004. – Т. 41: Кирило Осьмак – Президент УГВР : документи і матеріали / [ред. Н. Осьмак, П. Потічний]. – С. 27.
47. Літопис УПА. – Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2003. – Т. 39. – С. 215.

The article analyzes documentary materials published on pages of voluminous archeographical edition “The Chronicle of the UPA” where the information about the life and activity of the Guide of OUN Stepan Bandera is contained. They are helpful for finding out the most important aspects of his socio-political and revolutionary-ideological work, separate sides of his private life, exploring his influence on the nature, features and course of the armed struggle of UPA for the Ukrainian state in the forties of 20th century.

Key words: Stepan Bandera, the UPA, the Guide of the OUN, the Chronicle of the UPA, resources.

УДК 930.25.09 (477.83) “ХХ”

ББК 63.3 (4 Укр 3) 6-8

Роман ПАСТУХ

РОДИННИЙ АРХІВ СТЕПАНА БАНДЕРИ

За документами, спогадами, авторськими пошуками висвітлено історію віднайдення в 1997 р. у с. Тростянець Долинського району Івано-Франківської області унікального родинного архіву Степана Бандери. Подано стислий опис документів і матеріалів цього архіву та його подальшої долі, а також короткий життєпис його власників. Цією статтею архівні матеріали вперше подано в науковий обіг.

Ключові слова: тростянецький архів, ОУН, документ.

З плином часу все більше віддаляється від нащадків постать видатного політичного діяча, національного героя України, Провідника революційної ОУН Степана Бандери (1909–1959). Через різні обставини, а головню через потребу суворої конспірації, переслідування та репресії членів його родини, сподвижників по боротьбі, близьких друзів і знайомих безповоротно втрачено велику кількість документів і світлин, котрі могли суттєво доповнити, уточ-

нити, поглибити наші знання про нього та його епоху. Тому нині має важливе, неоціненне значення кожен нововіднайдений документ, записаний спогад, факт.

Донедавна вважалося, ніби особисті документи про шкільні та студентські роки, більшість світлин із молодих років тощо Степана Бандери, його братів і сестер були кимось цілковито вилучені, знищені або втрачені до Другої світової війни, у вирі воєнного лихоліття та в післявоєнний період. Але життя вкотре підтвердило правдивість крилатого вислову про те, що рукописи не горять. Так сталося і цього разу.

Якось у церкві с. Тростянець Долинського району Івано-Франківської області, в якій протягом 1935–1941 рр. служив парохом тато Степана Бандери о. Андрій Бандера, люди відчули специфічний запах. Дяк Михайло Мазяк і паламар Йосип Штень вирішили з'ясувати причину його появи. 9 травня 1997 р. за згодою сільського пароха о. Ігоря Дутчака вони оглянули стрих над ризницею. Там знаходилося гніздо куниці, звідки й поширювався той запах. Подальший огляд церковного горища привів їх до пакунок в цупкому пергаментному папері з написом “Воля Задеревацька”, перев'язаного шнурком. У ньому зберігався цілий жмут документів родини Степана Бандери. Найімовірніше, їх там заховав о. Андрій Бандера до свого арешту в травні 1941 р., інакше їх би забрали й знищили енкаведисти, як вони вчинили з іншими матеріалами, вилученими під час його арешту.

Коли пакунок оглянули ретельніше, то нарахували близько 60 шкільних і гімназійних свідоцтв о. Андрія Бандери, його синів Степана, Олександра, Василя, Богдана, доньки Оксани, заповнених польською, а деякі українською мовами; метрики латинською та українською мовами про хрещення кількох священникових дітей, де вказані дати хрещення, прізвища кровних і хресних батьків; студентські квитки й залікові книжки польською мовою Степана Бандери та декого з його братів; посвідки Степана і Василя Бандерів про членство в громадських організаціях – товариствах; близько 10 листів українською мовою з конвертами і поштівок Олександра Бандери з Італії до тата, датовані 1932–1939 рр.; 6–8 робочих записників (господарських книжечок кишенькового формату) українською мовою о. Андрія Бандери про доходи-витрати тростянецької церкви в 1935–1939 рр., особистої господарки сім'ї Бандерів протягом 1925–1941 рр.; кілька світлин Василя Бандери, молодої жінки з розплетеним волоссям, невідомого чоловіка в окулярах, який сидить біля ліжка хворого; світлини Степана і Василя Бандерів, наклеєні на студентські документи; квитанції поштових переказів тощо. Загалом – близько 130 або більше одиниць зберігання. Поза сумнівом, тростянецький архів родини Бандерів становить загальнонаціональну цінність.

Після початкового огляду всю знахідку передали сільському пароху о. Ігореві Дутчаку, цілком покладаючись на авторитет його духовного сану і церковної посади. Про неї заговорило село, дізналися в м. Долина, м. Івано-Франківськ і поза їх межами. На жаль, обов'язкового в таких випадках акта не склали, і нині ніхто не знає, скільки саме документів знаходилося в архіві.

Ще більш дивує те, що від травня 1997 р. до часу написання цієї статті, як мене поінформували обізнані люди в селах Тростянець й Угринів Старий, містах Долина та Івано-Франківськ, про тростянецький архів не з'явилося жодної(!) публікації ні в долинських, ні в івано-франківських ЗМІ, здається, так охочих до всіляких сенсацій. Чомусь ним серйозно не цікавились і місцеві та обласні музейники, науковці, краєзнавці, бо якби цікавились, то щось би й опублікували.

Тому за станом на грудень 2008 р. єдиними публікаціями у пресі про тростянецький архів залишалися статті дрогобицького історика і краєзнавця, заслуженого вчителя України Петра Сов'яка: “Пам'ять незборима. Унікальні документи про родину Бандерів”¹, “Майбутній провідник нації вивчав у гімназії п'ять мов”², “Майбутній лідер нації не старався стати ватажком студентів”³. Що стосується окремих видань, то коротеньку інформацію про унікальну знахідку вмістив житель с. Тростянець Микола Глюз у книзі “Нескорена Долинщина. Літопис визвольних змагань”⁴. Наразі це все.

Через якийсь час жителька Тростянця Параска Стефанишин, нині світлої пам'яті, звернулася до священника з пропозицією віддати знахідку до музею. Позаяк ніхто не знав і не описав загальної кількості документів родини Степана Бандери, їх було пересортовано, і менш цінні

вручено їй. 3 жовтня 2000 р. Параска Стефанишин через добродія Володимира Крицуна передала їх актом, в якому фігурують прізвища приймача в особі першого директора Долинського музею “Бойківщина” Тетяни і Омеляна Антоновичів (музейне приміщення будувалося) Олексія Фрищина і передавача Володимира Крицуна⁵.

Відтоді й упродовж наступних восьми років, аж до вересня 2008 р., ці документи залишалися фактично закритими для дослідників, незважаючи на спроби наукових працівників Староугринівського меморіального музею Степана Бандери, інших зацікавлених осіб отримати до них доступ хоча б задля пересвідчення в їх наявності. Це породило різні чутки та розмови. Лише 3 вересня 2008 р., після телефонного дзвінка начальника управління культури і туризму Івано-Франківської облдержадміністрації Володимира Федорака директору музею “Бойківщина” Тетяні Сенів, мені показали окрему папку з частиною документів родинного архіву Степана Бандери (далі умовно називатиму їх аббревіатурою від назви музею – МБ). Утрюх із директором і головною хранителькою фондів музею ми нарахували 71 оригінальний документ. Принаймні візуальний огляд переконував у цьому. Щоправда, достатнього часу, можливостей для ретельнішого підрахунку, зіставлення із ксерокопіями, глибшого вивчення документів МБ в автора не було⁶.

Але спершу поверну увагу читача трошки назад... Улітку 2006 р. дрогобицький знавець і цінитель старожитностей Володимир Садовий, як офіційно уповноважений представник музею “Дрогобиччина” у справі виявлення, вивчення та опису творів українського сакрального мистецтва з метою їх збереження, перебував у Долинському районі. Там-то він дізнався про тростянецьку знахідку й принагідно зустрівся з парохом о. Ігорем Дутчаком. З огляду на його посвідчення від державного музейного закладу, священник на певних умовах позичив Володимирові Садовому на кілька днів для ознайомлення ту частину документів, котра все ще залишалась у нього, а нині – невідомо де (далі умовно так і називатиму її аббревіатурою – НД). Дрогобичанин передбачливо зробив із них кольорові ксерокопії натуральної величини й повернув документи зберігачеві, тобто парохам церкви у Тростянці о. Ігорю Дутчакові. Стосовно ж чорно-білих ксерокопій документів МБ, то їх, ще до передачі в музей “Бойківщина”, тобто до 3 жовтня 2000 р., виготовив добродій Микола Глюз і надав у користування автору цієї статті⁷.

Про подальшу долю оригінальних документів НД ітиметься нижче. А в роботі над книгою й цією статтею я користувався ксерокопіями документів як МБ, так і НД зі свого домашнього архіву, адже іншого варіанта не мав.

Стисло опишу тростянецький архів у цілому (детальніше див. книгу: Роман Пастух. Родинний архів Степана Бандери. – Дрогобич : Сурма, 2008).

1. Відповідно до “старшинства” власників документів спочатку розповім про ті з них, котрі стосуються тата Провідника ОУН Степана Бандери, греко-католицького священника о. Андрія Бандери. Шкільні свідоцтва о. Андрія Бандери за 1882–1897 рр. зі Стрийської вищої цісарсько-королівської гімназії⁸ (МЗ) засвідчують, що в гімназії викладали релігію, латинську, грецьку, польську, руську (українську) та німецьку мови, загальну історію, натуральну історію (природознавство), історію рідного краю, географію, математику, фізику, пропедевтику (вступ до) філософії, гімнастику, спів. Протягом усіх шкільних років він мав відмінні та добрі оцінки й лише в кількох випадках – задовільні.

У чернетці листа-відгуку без дати⁹, ймовірно, о. Андрія Бандери з приводу обговорення статті в часописі “Мета”, зроблено закид адресатові за несолідарність в обороні прав української мови. На жаль, прочитати чернетку, написану олівцем, дуже важко.

Три машинописні листи-відповіді (українською мовою) в одній справі до о. Андрія Бандери від 15 вересня 1934 р., 27 листопада 1937 р.¹⁰ торкаються його юридичного спору за частину майна, залишеного у с. Воля Задеревацька і не повернутого йому навіть після звернень до консисторії у Львові.

Напрошується думка про формальні перепони у владнанні цього питання, бо священник удався до долинського адвоката Володимира Горбового. Далі можна говорити про незадовільне для о. Андрія Бандери рішення Долинського суду, на яке він подав апеляційну скаргу. Адвокат

повідомив отця пароха листом без дати, що невдовзі апеляцію розгляне Стрийський окружний суд...

Настав час розповісти про долю о. Андрія Бандери (1882–1941). Він був найстаршим сином у сім'ї господарів-передміщан із передмістя Стрийських Ланів або просто Ланів – дяка Благовіщенської церкви Михайла Бандери і Розалії (Єфросинії) з Білецьких, які мешкали в передмісті Лани, нинішній вул. Львівській, у м. Стрий, і в яких були два сини та дві доньки. Закінчив Стрийську гімназію, богословський факультет Львівського університету. Душпастирську діяльність почав у 1906 р. як сотрудник пароха Володимира Глодзінського на парафії в селах Бережниця Шляхоцькій та Угринові Старому. За дружину взяв доньку цього пароха Мирославу Глодзінську. Через сім років, після смерті попередника і тестя в 1913 р., о. Андрій Бандера перебрав парафію під свою руку.

З вибухом Першої світової війни в 1914 р. через с. Угринів Старий кілька разів переходив фронт, велися запеклі бої. Від вибухів постраждала хата сім'ї священника. Унаслідок воєнної поразки восени 1918 р. Австро-Угорська імперія розпалася. Отець Андрій Бандера разом із групою організаторів проголосили й зміцнювали українську владу в м. Калуш. Його обрали послом до парламенту ЗУНР, що працював у м. Станіслав.

При відступі УГА на схід у травні–червні 1919 р. сім'я священника покинула с. Угринів Старий і опинилася аж у с. Ягольниці біля м. Чорткова на Тернопільщині. Там у сім'ї братового (Осипового) тєста о. Володимира Антоновича він залишив дружину з дітьми і став капеланом 9-го полку 3-ї бригади 2-го корпусу УГА. У липні 1919 р. українська армія вимушено покинула Галичину й відійшла за р. Збруч на Велику Україну. Невдовзі серед вояків спалахнула епідемія тифу, що викосив більшу частину цвіту їх захисників. Від хвороби ледве не помер і капелан.

Лише влітку 1920 р. о. Андрій Бандера повернувся в Галичину. Кілька місяців він переховувався від польської окупаційної влади, після чого знову обійняв свою парафію. Невдовзі немовлям померла наймолодша донька Мирослава. А навесні 1922 р. від туберкульозу горла не стало і їмості Мирослави Бандери. На руках у священника залишились діти – Марта, Степан, Олександр, Володимира, Василь, Оксана, Богдан. Найстаршій Марті було 15, наймолодшому Богданові – півтора року. Усі турботи з утримання, навчання й виховання дітей узяв на себе тато. Щоправда, довелося найняти служницю. Доньку Володимиру Бандеру взяли на утримання, виховання й навчання мамина сестра Катерина з Глодзінських із чоловіком, сільським парохом с. Ягольниці на Тернопільщині о. Володимиром Антоновичем, доньку Оксану Бандеру – друга мамина сестра Любов із Глодзінських із чоловіком, парохом с. Кобиловолки на Тернопільщині о. Іваном Чорторійським.

До квітня 1933 р. о. Андрій Бандера служив на парафії в с. Угринів Старий. Головно через діяльність в ОУН сина Степана польська поліція встановила таємне стеження, робила в нього вдома несподівані обшуки, під час яких розбила сімейне піаніно, поводитася грубо і брутально. Парох був заарештований. Крім того, через ініційовані ззовні провокації частини дрібної української, але спольщеної, шляхти серед парафіян почалися незгоди й певне протистояння.

З огляду на ситуацію священник обійняв парафію в с. Воля Задеревацька на Стрийщині, де служив до 1935 р. Відтак у 1935 р. його перевели у с. Тростянець Долинського району. Там священник прослужив до травня 1941 р. Під час першої комуно-російської окупації (вересень 1939 – червень 1941 р.) Степан Бандера, який перебував у Кракові (Польща), пропонував татові виїхати з підсоветської України на Захід. Проте о. Андрій Бандера відповів синові і його посланцям з-за кордону: “Я священник і не можу покинути свою паству”.

А 22 травня 1941 р., на свято “теплого Миколая”, коли в селі відзначають храмовий празник, з Долини до Тростянця легковою і вантажною машинами приїхали енкаведисти й арештували священника, його дітей Марту і Оксану. З плебанії забрали велику кількість книг, журналів, газет, поштівків, фотоальбомів, сімейних світлин. У Києві їх знищили “путьом сожження как особо вредниє, контрреволюціонніє і націоналістическіє”. Можна лише припускати, яку історичну й меморіальну вартість вони мали б нині.

Спочатку о. Андрія Бандеру тримали й допитували в Долинській та Станіславській в'язницях, далі в Лук'янівській тюрмі в Києві. Він поведився гідно, до кінця відстоював право

кожного народу на власну державу, а також на захист від чужоземних окупантів, звідки б вони не нападали. Тому священник ідейно підтримував боротьбу ОУН на чолі з його сином Степаном Бандерою, хоча членом цієї організації не був. На порозі вічності душпастир ні в чому не покався і не просив у московських катів помилування.

8 липня 1941 р. трибунал Київського військового округу на закритому засіданні без участі прокурора, адвоката і свідків засудив о. Андрія Бандеру до розстрілу. 10 липня 1941 р. вирок виконали. Так не стало українського патріота, людини з чистою і щирою християнською душею, єдиною “провиною” якого була любов до Бога, України і батьківство для Степана Бандери.

2. Наступну частину тростянецького архіву складають документи Степана Бандери (1909–1959). Латиномовне “Testimonium baptismi” (свідоцтво уродин і хрещення) за №209, видане на підставі парафіяльної книги народжень Бережниця-Шляхоцької парафії УГКЦ, до якої належала дочірня церква в Угринові Старому, датоване 27 вересня 1928 р., підтверджує факт народження Степана Бандери у с. Угринів Старий 1 січня 1909 р. і хрещення 5 січня 1909 р. підписом о. Андрія Бандери і церковною печаткою з написом: “Греко-католицький уряд парохіальний в Бережниця Шляхоцькій” (НД)¹¹.

У 1919 р., після переїзду до діда Михайла і баби Розалії (Єфросинії) Бандерів у м. Стрий, Степан Бандера пішов до Стрийської української гімназії, а після її приєднання до гімназії класичного типу навчався в останній. Протягом шкільних років він мешкав у баби й діда, а на зимових і літніх вакаціях – з татом на парафії в Угринові Старому.

Серед документів нараховується 16 шкільних і гімназійних свідоцтв (польською і частково українською мовами) від першого класу народної школи до восьмого класу Стрийської гімназії класичного типу за 1919–1927 рр., атестат зрілості про закінчення цієї гімназії 27 травня 1927 р., посвідка про місце проживання від 4 серпня 1928 р., залікова книжка Львівської політехніки від 1928 р., стандартний бланк криміналістичного опису від грудня 1928 р., заповнений під час його першого арешту в Калуші (НД, частково – МБ)¹².

З життєписів багатьох великих, видатних і відомих людей знаємо, що в середній і вищій школах вони були “твердими середняками”, а деякі й нижче того. Саме таким “твердим середняком” вважався й Степан Бандера. А зріст у майже 20-річному віці мав нижче середнього – лише 159 сантиметрів, хоча член Проводу ЗЧ ОУН Степан Мудрик–“Мечник” у своїх спогадах подає зріст Степана Бандери як 166–167 сантиметрів. Але він стрімко, навіть не за одне десятиліття, виріс у політичний символ України, що боролася за свою волю й самостійну державу, національного велета могутнього революційного духу. Уже з другої половини 30 рр. його прибічників почали називати бандерівцями, а згодом цей термін перейшов на всіх українських патріотів, які збройно чи іншим способом боролися за УССД.

За інформацією київського письменника, президента історичного клубу “Холодний Яр” Романа Ковалю, у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління (ЦДАВОУ) зберігається власноручна заява Степана Бандери на адресу Української господарської академії в м. Подебради (тодішня Чехословаччина) з проханням зарахувати його студентом. Позаяк у той час чехословацький уряд зменшив і невдовзі взагалі припинив фінансування академії з державного бюджету, Степанові Бандері було відмовлено. Деякі дослідники називають іншу причину: відмову польської влади видати йому закордонний паспорт. Рік пропав намарно. А в 1928 р. він подав документи до дуже престижного серед усіх західноукраїнських вузів – Львівської політехніки – і став студентом рільничо-лісового відділу (факультету)¹³.

Вища школа знаходилась у Львові на вулиці, званій тоді Новим Світом, а нині носить ім'я Бандери. Два роки він студював у головному корпусі політехніки, відтак у приміщенні факультету у с. Дубляни біля Львова. У тростянецькому архіві збереглася легітиміційна (по-сучасному залікова чи студентська) книжка Степана Бандери за №1004. Щоб отримати дозвіл студіювати у Львівській політехніці, треба було заплатити 17 злотих за медичний огляд, неоднакове для всіх студентів “вписове” (декотрі студенти зверталися за пільгами або дозволом на зменшення “вписового” до самого ректора). Перші піврічні студії Степана Бандери в політехніці коштували його батькові 93 злотих (ціна доброї корови), другі піврічні – 43 злоті. У

1930 р. треба було заплатити 64,5 злотого, у 1931 р. – 89 злотих, у 1932 р. – 76 злотих. Продовжувало існувати “вписове”.

Сім’ї о. Андрія Бандери жилося суцужно, бо назбиралося багато боргів за студії в школах інших дітей. Тому лише в 1932 р. Степан Бандера зміг заплатити за один раз 228 злотих боргу. Крім того, додатково довелося заплатити цього року і 30 злотих “вписового”.

За спогадами його однокурсника й одногрупника родом із с. Волощанці біля Рудок на Самбірщині, згодом дрогобиччанина Богдана Кульчицького (1907–1994), студент Степан Бандера “нічим не відрізнявся серед нас. Як і більшість студентів, вчився посередньо... Тут ми всі жили в гуртожитку, і це сильно сприяло нашому спілкуванню. Жили ми по 1–2 студенти в кімнаті. Я жив з Юрком Левицьким, а в сусідній кімнаті сам жив Степан Бандера. Всі студенти харчувалися в студентській їдальні...”¹⁴.

Оскільки в дослідницькій та мемуарній літературі відомості про студентські будні Степана Бандери в Дублянах надто скупі, вдаямся до ширшого цитування спогадів Богдана Кульчицького. Далі він розповів, що “студентство було поділене на поляків і українців, що одночасно означало на багатих і бідних. Якщо студенти-українці були діти небагатої української інтелігенції, то студенти-поляки, в більшості, були діти дуже заможних родичів. Наприклад, якщо наш товариш (на жаль, я прізвище забув) не міг навіть самостійно оплатити навчання, і ми частково його утримували, то студент-поляк Стефанус продав один з своїх фільварків і купив собі літак. Літак він тримав в Скнилові на літовищі і часто літав над Дублянками, показуючи різні штуки над нашим гуртожитком. Крім цього, студентів-поляків дуже підтримувала влада і професура, де майже всі були поляки і жида. Відчуваючи це, поляки і жида дивилися на нас зверхньо, як на неповноцінних людей. Дійшло навіть до того, що вони перестали пускати нас в студентську їдальню, заявивши, що не будуть з бидлом їсти з одного начиння.

В протест на це ми, попередивши професуру, перестали відвідувати лекції, заявивши, що не будемо сидіти в одному приміщенні з хамами. Одночасно ми заклали свою їдальню для студентів-українців. Справа набула розголосу, і в конфлікт вмішалось вище начальство. Поляків таки заставили вибачитися перед нами за їдальню, і нестійкий мир між українцями і поляками ніби встановився. Ця боротьба з студентами-поляками здружила нас, українців. Ми організували своє, українське студентське товариство, першою заповіддю якого було протистояти полякам, а також не вживати алкоголю і тютюну...

Степан Бандера не виділявся між нами ні успішністю, ні здібностями. Один тільки раз, коли ми мали практичну роботу з мірництва, професор призначив його старшим групи, і ми робили роботу під його керівництвом. Але то була звична річ, ми всі через таке переходили і всі робили визначену роботу на совість...

Я, як і більшість моїх товаришів, працював в Тов. “Просвіта” і підпорядкованому “Просвіті” Товаристві “Основа”. Рільничий гурток Тов. “Основа” зі мною відвідував молодший брат С.Бандери, здається, Олександр. Сам С.Бандера в цих товариствах не працював, в нього були свої інтереси (активна діяльність в УВО і ОУН. – *Р.Л.*). Він почав гірше вчитися, пропускав заняття і часто їздив до Львова. Це, правда, не позначилося на його характері, а характер він мав веселий. Любив жарти, мав звичку строїти різні міни і як заходив в кімнату, то казав: “Щось прийшло”. Відповідно і ми любили пожартувати з ним.

Раз зателефонував до мене Степан зі Львова, що для нього на пошті є посилка з продуктами, які можуть зіпсуватися. Він просив нас вибрати посилку, зужити ті продукти, які можуть зіпсуватися, а йому залишити продукти, які постоять довше. Приїхати він пообіцяв через 2–3 дні. Ми вибрали посилку, в якій було печиво, дві копчені курки і ковбаса. Печиво ми колективно з’їли. Кури за ноги зв’язали шнурком, перекинули його через гак в стелі і прив’язали до дверей. Вийшло так, що коли рухати дверми, то кури їздили вгору і вниз. З шафи витягли Степанів костюм і набили його різними лахами, зробивши опудало, а ковбасу причепили в відповідне місце. Степан приїхав на другий день і мав «гарну» несподіванку, а ми гарну втіху...”¹⁵.

У наступній частині спогадів Богдана Кульчицького є інформація зі слів його тітки Слави Совган з Гарабачів про життя Степана Бандери та його сім’ї в Західній Німеччині після

Другої світової війни. Ось що згадувала вона: “Перебували ми в таборі Міттенвальд... Це був табір для осіб, які думали залишитися в Німеччині... В таборі для переміщених осіб я з чоловіком і братом Геніком (Гарабачем. – *Р.Л.*) жили в одній кімнаті з Бандерами. Бандери були записані під прізвищем Карп’як. Степана жінка називалася Ярослава... Генік був провідний член ОУН, референт крайового проводу земель Австрії і перша особа, з яким скотактувався Бандера по виході на волю (з гітлерівського концтабору Заксенгауз у вересні 1944 р. – *Р.Л.*)...Все ж ми далше жили в таборі, щоб допомогти Бандерам, які були в дуже скрутному становищі.

Степан Бандера був переслідуваний совітською і американською розвідками і вимушений був покинути табір, не дивлячись на те, що проживав там під чужим прізвищем. До жінки в табір він навідувався тільки по вечорах. Не дивлячись на це, він завжди був в веселому настрої, грав на губній гармошці і веселив товариство. З часом Ярослава мусіла покинути табір, бо боялася арешту. Так вони обоє залишилися без засобів до існування. По цій причині ми далше жили в таборі і на реєстрації представлялися як Карп’яки. Відповідно брали їхні пайки і через Геніка передавали Бандерам.

Українська організація ОЧУС постійно збирала гроші на сім’ю Бандерів, але гроші не доходили до них, і агенти по збиранню грошей навіть не знали, де є Бандера з сім’єю. Не виключено, що іноземні розвідки таким чином хотіли “нащупати” (вийти на слід. – *Р.Л.*) Бандерів. Невдовзі Генік оженився, а в Бандерів збільшилася сім’я. В них народилася перша дитина, і хресною мамою була я. Тільки на хрестинах Степан представився мені, хто вони є насправді. Ми з Бандерами жили дуже дружно, і коли в Геніка народився перший син, то хресним батьком був Степан, а я хресною мамою. Генік назвав сина Степаном, по імені хресного батька.

Бандери надалі були в великій скруті, бо Степан не міг влаштуватися на роботу через переслідування. В такому положенні вони були весь час і навіть не змогли дати дітям вищої освіти...”¹⁶.

Зрозуміло, що “за кадром” спогадів Богдана Кульчицького залишилася вся підпільна діяльність Степана Бандери в УВО і ОУН кінця 20 – початку 30 рр. Нині про це достатньо написано, тому обмежуся лише найголовнішими фактами.

Під час гімназійних студій Степан Бандера брав активну участь у Пласті. Тоді ж вступив до підпільної Організації середньошкільників – фактично молодіжної філії Української Військової Організації. Ставши студентом Львівської політехніки, увійшов до осередків чи не всіх українських товариств і гуртків, які тоді існували в інституті, – “Основи”, “Сільського господаря”, Пластунського куреня, спортивного клубу, “Сокола-Батька”, “Лугу”, “Просвіти” тощо. Проте головну увагу Степан Бандера зосередив на роботі в УВО, членом якої став у 1928 р., а після створення в 1929 р. ОУН займався організаційними, а далі й пропагандистськими питаннями організації. Уже в 1931 р. він очолив референтуру пропаганди крайової езекутиви (КЕ) ОУН, став заступником крайового провідника, а в середині 1933 р. – крайовим провідником ОУН на західноукраїнських землях (ЗУЗ), крайовим командантом УВО.

Під його керівництвом КЕ ОУН на ЗУЗ покрила їх густою мережею своїх клітин, активно й успішно гуртувала свідому частину молоді й усього населення через легальні організації навколо ідеї визволення й створення власної держави, здійснювала сміливі, героїчні акції проти польської влади, включно з експропріаторськими (“ексами”) і терористичними. За співучасть групи членів ОУН у керівництві та вбивстві міністра внутрішніх справ Польщі Б.Перацького польський суд у Варшаві в січні 1936 р. засудив Степана Бандеру і двох інших членів Організації до страти. Через півроку над ними відбувся другий суд у Львові з вирокм для Степана Бандери на довічне ув’язнення, бо саме тоді в Польщі засудженим до страти оголосили амністію.

Під час двох голосних судових процесів у Варшаві та Львові крайовий провідник ОУН і крайовий командант УВО продемонстрував винятково тверду, послідовну, переконливу й мужню поведінку, зрештою, перетворившись на символ національно-визвольних змагань 1930–1950 рр., давши їм своє ім’я. Відтоді всіх прихильників і учасників боротьби за волю України почали називати бандерівцями.

З польського ув'язнення в м. Брест Степана Бандеру визволив напад Німеччини на Польщу й швидка поразка Польщі у вересні 1939 р. Він прибув до Кракова й невдовзі став речником і лідером розходжень між революційним крилом ОУН і прихильниками консервативніших дій, котрі уособлював Голова Проводу ОУН Андрій Мельник. У лютому 1940 р. перші з них зібралися на свій збір, проголосивши створення революційної ОУН на чолі зі Степаном Бандерою. Так виникли ОУН(Б) і ОУН(М), по-іншому – бандерівці та мельниківці.

З вибухом німецько-радянської війни Провід ОУН(Б) скликав у Львові 30 червня 1941 р. збори, які проголосили відновлення Української держави. Це викликало лють керівництва гітлерівської Німеччини. Через кілька днів за таємним наказом з Берліна більшу частину провідних діячів, велику групу низових провідників і членів ОУН(Б) було арештовано, у тому числі й Степана Бандеру. Оскільки він категорично відмовився відкликати документ від 30 червня 1941 р., то протягом наступних трьох років став в'язнем берлінської гестапівської тюрми і німецького концтабору Заксенхаузен.

У вересні 1944 р. гітлерівці звільнили його з концтабору й запропонували співпрацю з ними, але він знову відхилив їх пропозицію. На початку 1945 р. Степан Бандера зумів утекти з-під поліцейного нагляду й повернувся до безпосереднього керівництва ОУН(Б). Про його життя після закінчення Другої світової війни можна судити принаймні з наведених вище спогадів. Як фактичний керівник збройної боротьби проти німецько-фашистських і комуністичних окупантів, він став найнебезпечнішим політичним противником Москви. Вона доклала великих багаторічних зусиль і коштів для його виявлення та знищення. Нараховують до десяти спроб замахів таємних агентів НКВД–МГБ–КГБ на життя Провідника ОУН(Б)¹⁷. 15 жовтня 1959 р. у Мюнхені (Німеччина) Москві таки вдалося убити Степана Бандеру за допомогою ціаністого калію, випущеного йому в обличчя зі спеціально сконструйованого в лабораторії КГБ пістолета, який навів на нього завербований кагебістами агент.

Прах національного героя України спочиває на цвинтарі Вальдфрідгоф у Мюнхені (Німеччина). Час живого Бандери минув. Час триумфу його ідей настав. Час повернення його імені всій незалежній Україні наближається.

3. Друга значна частина документів тростянецького архіву належить молодшому братові Степана Бандери – членові ОУН Олександрові Бандері (1911–1942) (більшість НД, деякі – МБ).

Спочатку надамо слово документам.

Латиномовне “*Testimonium baptismi*” (свідчення уродин і хрещення) за №46 на підставі парафіяльної книги народжень Бережниця-Шляхоцької парафії УГКЦ, видане о. Андрієм Бандерою 25 лютого 1929 р., підтверджує факт народження Олександра Бандери 25 березня 1911 р. та охрещення 26 березня 1911 р. Налічується 15 шкільних і гімназійних свідочств Олександра Бандери за перший–восьмий класи Стрийської гімназії класичного типу польською й частіше українською мовами, шість листів і поштівок (один без дати) Олександра Бандери з Рима від 21 квітня 1932 р., 3 грудня 1932 р., 15 вересня 1933 р., 13 лютого 1934 р., 24 червня 1939 р. до тата о. Андрія Бандери і, можливо, до когось із братів¹⁸.

У першому, написаному нашвидкуруч, листі від 21 квітня 1932 р. він повідомляв “найдорожчого Татка” про триденне перебування в дорозі зі Львова до Рима. Як видно з листа, він поселився ще з одним студентом із Берліна в новій частині Рима. Гарно умебльоване, з обслугою, помешкання плюс харчування, прання і т. ін. коштувало 150 злотих на місяць. Харчі дуже добрі: “рано кава (кілько хочемо) і булка. 1-ша год. велике снідання з трьох доль. Обіди на оливі. Дуже смачні”. Йому пощастило, бо найбідніше помешкання коштувало 200 злотих на місяць. Як студент, він розраховував на щорічну стипендію в сумі 4 тис. лір.

Далі в листі від 3 грудня 1932 р. він переповів таткові про свої покупки, як подорожував зі Львова через Чехословаччину, Відень, Венецію, Верону, Болонью до Рима. При цьому був обережний проти злодіїв і вночі не спав, тоді як “другі оберталися на десять боків”. Після перетину польсько-чеського кордону він почувався “дуже свobodно”. У Відні хлопця вразили великий рух, дуже чесні й чемні кондуктори, непривітні Альпи, тунелі, чудові дороги, зелені долини. Це все, ділився Олександр, “робить велике вражіння... Наліво і направо – море, а посередині мчить потяг. У Венеції – двірць, далі уліця вузьенька, а там вода, по ній вчашають трамваї, човни” і т. д.

У Римі хлопець постарався оглянути старий “поганський” Рим, щоправда, у руїні, і новий. Оглядав також вулиці, які недавно відкрив Муссоліні. Треба, писав далі, один день для огляду величавого Колізею. Нарешті – два слова про італійців: вони “дуже добрі, привітні, услужливі”. Закінчується лист словами: “Цілую руки Татка. Здоровлю всіх. Олесь”.

Другий лист Олександра Бандери, теж від 3 грудня 1932 р., написаний акуратним почерком і читається легко. У ньому студент повідомляв батька про отримані з дому гроші, курс американського долара до італійської ліри (1:19,5), зроблені видатки на помешкання, котре оплачувалося на початку місяця або за кожний тиждень, борги тощо. Маючи гроші, на переконання хлопця, і мову можна вивчити, і зав'язати стосунки з італійцями. На той час в Італії легко обмінювали долари США і з трудом – польські злоті. Навчання у вищій школі “виносило” 1 тис. лір на рік. Задля економії грошей він мусив ходити на студії щодня по п'ять кілометрів. Як добре опанує італійську мову і стане студентом, то матиме знижки (залізниця, трамвай, театр, кіно і т. д.). Щодо іноземців, то через неможливість оплачувати університет вони могли безкоштовно складати іспити, але не могли “робити диплом”.

Через сильний дощ чи з ностальгічних поривів пополудні того ж 3 грудня 1932 р. Олександр Бандера написав додому ще одного листа, мабуть, до когось із братів. У ньому він “не подаватиме своїх рефлексій із нічних прогулянок по римських взнесіннях (мабуть, сімох пагорбах. – Р. П.) та із чудових фонтан, що виприскують століттями зі себе воду, яка прибирає різні краски у місячному сяйві ночі. Ані про церкви, ні стару архітектуру, ні про палати, вілли, сади, парки, солов'їв, ні про театри, кіна, ані про буйних, повних віри і запалу фашистів – натхненних горячою любов'ю до батьківщини – я не писатиму Вам, бо не стане мені ні місця, ні часу... Про італійки, їх відносини і звичаї напишу”¹⁹.

Процитую другу частину цього листа дослівно й без літературної правки: “Римські дівчата зовсім відмінні від всіх інших італійок. Причин багацько. Одна і найголовніша – це із-за інтернаціонального характеру міста. У Римі жили різні народи, були різні раси. Це все дуже перемішалось, тому і дівчата інші, як деінде, де завжди менше-більше було і жило те саме населення.

Римлянки діляться на дві категорії. Вищого росту – стрункі, поставні, із гарними, неначе точеними ногами та страшно палким характером. Їх вдача вічно гнена до любовощів, кохання аж до меж божевільного. Не знають вони жадного обмеження, лиш ціле єство вкладають в любов. Очі їх горять вічним огнем, що просверлюють скрізь чоловіка та очаровують його. Це велика небезпека для молодих, а головню студентів. Бо коли увійти у ближчі зносини та заприязнитись із такою дівчиною, то часто біда може бути. Бо кого вона раз полюбить, держиться до кінця. В тім случаю вони дуже вірні й не гонять з вітром. Отже, такого щасливця дівчина тягне під вінець, а згодом після шлюбу молода пара їде до св.(ого. – Р. П.) вітця у відвідини, по благословенство. Такий тут звичай.

Другий тип – це низькі ростом, більше ширші, як високі, менше палкі, зрівноважені. Загально люблять гарно вбиратися і вмють підобрати собі одіж після моди і вподоби. У вечірніх годинах повно їх в парках та на прохідних площах. Роблять дуже гарне вражіння і звичайно чужинцям подобаються. У поведінці дуже легкі, свobodні, однак придержуються старих, традиційних, доволі гострих римських обичаїв...”²⁰.

Олександр Бандера закінчив Стрийську класичну гімназію, теж належачи до “твердих середняків”, і рільничо-лісовий факультет Львівської політехніки. ОУН скерувала його в 1932 р. до Рима опанувати італійську мову й студіювати журналістику та суспільні науки. Після закінчення Римської вищої школи економічно-політичних наук він захистив докторську дисертацію, працював у місцевій станиці ОУН. За дружину взяв італійку Марію, за розповідями, близьку родичку міністра закордонних справ Італії Чіано. На жаль, про італійський період життя Олександра Бандери майже нічого невідомо, хоча в родині дружини могли залишитися цікаві документи та світліни.

Улітку 1941 р., після окупації німецькою армією Львова, Олександр Бандера за завданням ОУН прибув туди й зайнявся робітничими справами. Його арештувало гестапо і після допитів 22 липня 1942 р. доправило до концтабору Освенцим (по-німецьки Аушвіц). На допоміжних посадах вислужувалися перед гітлерівцями переважно польські політв'язні та

кримінальні злочинці, які з особливою люттю знущалися над українськими політичними в'язнями, котрими найчастіше були члени ОУН.

Гестапівський офіцер Грабнер наказав польським наглядачам – капо – без зволікань розправитися з Олександром Бандерою. Виконавцями злочину стали поляки з Перемишля Юзеф Краль, Болек і Сташек Подкульські. Вони тяжко побили його і відправили будувати концтабірний блок. Кожен його крок кати супроводжували лайками, знущаннями, жорстокими побоями, заставляли місити босими ногами цементно-вапняний розчин, що роз'їв їх до кісток. Наостанок кати вхопили нещасну і вже ледь живу жертву за ноги, занурили головою в бочку з водою, довго тримали в ній і витягнули майже бездиханного. Всуціль скатований і до краю виснажений, Олександр Бандера опинився в табірній лікарні, де наприкінці липня 1942 р. помер. Тіло політв'язня спалили в крематорію.

4. Третя значна частина документів тростянецького архіву належить другому з братів Степана Бандери, членові ОУН Василеві Бандері (1915–1942) (НД, частково – МБ). Передусім ідеться про свідоцтво уродин і хрещення українською і латинською мовами від 15 вересня 1937 р., 10 шкільних свідоцтв (польською мовою) за одне з півріч або за весь навчальний рік Стрийської приватної загальної семикласної школи ім. М.Шашкевича, Стрийської гімназії класичного типу за 1927–1935 рр., атестат зрілості про закінчення Стрийської гімназії від 29 травня 1937 р., страхову медичну картку з його фотографією гуманістичного факультету Університету ім. Яна Казимира за № 3311 на 1937/1938 академічний рік²¹.

За прикладом старшого брата Степана Бандери, Василь Бандера закінчив агрономічні студії у Львівській політехніці. Був одружений із Марією Возняк, старшою сестрою Любові Возняк, котра була дружиною Миколи Лемика – виконавця атентату на секретаря радянського консульства у Львові А.Майлова в 1933 р. на знак протесту проти голодомору в Україні. Чотири роки Василь Бандера провів у польському концтаборі в Березі Картузькій, звідки вийшов після розгрому Німеччиною Польщі у вересні 1939 р.

На початку німецько-радянської війни Василь Бандера прибув до Львова і включився в українське громадсько-політичне життя. У 1942 р. гестапо вислідило й арештувало його, певний час тримало в краківській тюрмі, а 20 липня 1942 р. доправило в концтабір Освенцим. Доки там опинився його брат Олександр Бандера, ті самі польські капо за кілька днів перетворили Василя в напівживого трупа. Вони жорстоко били його кулаками, довбеньками, патицями, копали ногами, зламали йому кілька ребер, вибили зуби, розбили обличчя. Каткування супроводжувалися лютими вигуками: “То ви хцелісьце Польскен валіць?”, “Ви мордерци Перацкего!”, “Ктури то ест тен Бандера, цо забіл міністра?” і т. ін.

Далі вони послали Василя Бандеру, як і Олександра, будувати той самий концтабірний блок, давши йому залізну тачку, щоб возити на другий поверх цемент. Сили в нього майже не залишилось, і в'язень спіткнувся. Один із бандитів сильно вдарив його, і Василь упав. Тоді новими ударами і лайкою капо підняли жертву на ноги, обсипали лице цементом і занурили в бочку з водою. Відтак садисти взялися “рижовою” щіткою шосили шурувати обличчя й голову жертви. Такі знущання повторювалися кілька разів. На додачу капо з усієї сили жбурляли Василя Бандеру плечима до бетонної підлоги, копали ногами, рвали на ньому волосся. Проте він мужньо й мовчки терпів наругу, страшні муки і пощади в катів не просив. Тільки своїм друзям сказав: “Вони мене вб'ють, я це знаю...”

Через два-три дні Василь Бандера зі здорового перетворився на ледве живого і теж опинився в табірній лікарні. Там йому дали отруйний укол, і він помер. Тіло в'язня теж спалили в крематорію.

Коли в 1965 р. у Федеративній Республіці Німеччини судили групу нацистських злочинців із колишнього концтабору Освенцим, капо С.Подкульського вже не було на світі: його знищили самі ж гестапівці невдовзі після загибелі братів Олександра і Василя Бандерів. А ось Ю.Краль проживав у Варшаві. Однак тодішній комуністичний режим Польщі за вказівкою і на догоду Москві відмовився видати злочинця в руки правосуддя.

Так демократичний світ ще раз переконався, що в боротьбі з українським національно-визвольним рухом під керівництвом ОУН(Б) німецько-фашистський і комуністичний окупаційні режими завжди діяли як кровні “блізнеці-братя”. І не мало значення, що

на той час перший наказав довго жити, його верховодів повісили за вироком Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі (ФРН) у 1946 р., а другий проіснував до 1991 р.

5. Наймолодшим із братів Бандерів був член ОУН Богдан Бандера (1919–1942). Серед документів тростянецького архіву нам відомо лише одне його шкільне свідоцтво за 1 клас Стрийської гімназії класичного типу від 28 червня 1930 р.²²

Доля Богдана Бандери склалася не менш трагічно, ніж братів. Стрийської гімназії хлопець не закінчив. Приводом до його виключення послужив характерний випадок. Клас писав твір на тему: “Яких ми знаємо героїв?”. Очевидно, діти повинні були назвати передусім польських чи будь-чийх інших героїв, тільки не українських. Богдан же назвав Василя Біласа і Дмитра Данилишина. За це учня й відрахували з гімназії.

Продовжувати навчання довелось у Рогатинській гімназії. Після вересня 1939 р. Богдан Бандера повернувся до Стрия й навчався в середній школі, на яку перетворили гімназію. Щоб уникнути арешту як активний член ОУН, він перейшов у підпілля й кілька місяців переховувався в с. Конюхів біля Стрия, в с. Бережниця Шляхоцька біля с. Угринів Старий. У листопаді 1940 р. Богдан таємно відвідав тата у Тростянці. Звідти хлопець нелегально перейшов радянсько-німецький кордон. Матуру (іспит за середню освіту) склав аж у Холмській гімназії.

На початку німецько-радянської війни Богдан Бандера разом із коханою дівчиною, донькою колишнього пароха у с. Далява біля Дрогобича і внучкою відомого етнографа й фольклориста о. Михайла Зубрицького Іванною Левицькою пішли у складі похідної групи ОУН на Велику Україну. Побутує версія про їх загибель від рук гестапо, ймовірно, в 1942 чи 1943 р. (за іншими даними – в 1944 р.) у м. Миколаїв. Нині на підставі свідчень уже світлої пам'яті Володимири Давидюк-Бандери (1913–2001) і другої сестри Оксани Бандери (нар. у 1917 р.) можна говорити про загибель Богдана Бандери та Іванни Левицької від рук таємних агентів НКВД.

Ось яку історію я записав від них. У 1942 р. чи, можливо, у 1943 р. Богдан Бандера мав іти на Східну Україну. А що його старі черевики геть зносилися, то швагер по сестрі Володимирі о. Федір Давидюк, який служив тоді на парафії, здається, у с. Голинь поблизу Калуша на Івано-Франківщині, дав Богданові свої черевики.

Тривалий час ніяких вісток від нього не було. Аж ось до отця на парафію прибув з Херсона невідомий чоловік і стверджував, ніби його скерував Богдан Бандера. На доказ правдивості своїх слів гість показав ті самі черевики й листа, написаного начебто Богданом. На Калущині незнайомиць хотів зустрітися з тоді ще повітовим провідником ОУН Ярославом Мельником–“Робертом” із с. Бережниця Шляхоцька, у майбутньому крайовим провідником ОУН Станіславської області.

Поки о. Федір розмовляв у світлиці з незнайомцем, їмость Володимира вийшла на кухню накрити на стіл. Через хвилину-дві вона повернулася до світлиці й побачила наставлений гостем пістолет у груди свого чоловіка. Незнайомиць немовби розгубився й промимрив щось на кшталт того, що, мовляв, з пістолетом він пожартував, аби переконатися, як вестиме себе священик. Подружжя вдало, ніби повірило, але обоє відчували недовіру до гостя.

Після перекуски отець вийшов доручити слугі провести незнайомця за потрібною адресою. Іншому ж довіреному односельцю шепнув, аби випередив їх і порадив Я.Мельникові добряче пересвідчитись у правдивості тверджень прибульця. Тільки-но той зайшов до провідника додому, як йому скрутили руки. Під час обшуку в його одежі знайшли занятий документ, котрий свідчив не на користь придуманої ним версії. На допиті незнайомиць признався, ким і для чого був посланий на Прикарпаття. За висновком сестер, він був таємним агентом НКВД. Зрозуміло, що його ліквідували.

Ще тривала німецько-радянська війна. Оксана і Марта Бандери (1907–1982), арештовані НКВД у травні 1941 р., відбували заслання під наглядом енкаведистів у с. Березовці Красноярського краю Росії. Позаяк Марта серйозно хворіла, її не виганяли примусово на роботу, тоді як Оксана працювала токарем на ремонтному заводі. Одного дня Марту покликали до комендатури.

– Коли ви дістали листа від брата Богдана? – тоном, що не терпів зволікання з відповіддю, гостро запитав “опер”.

– Ніякого листа ми з сестрою не діставали, – спокійно заперечила Марта.

- Ні, ми добре знаємо, що отримували. Нам лише потрібно знати, коли.
- Якщо не вірите мені, то запитайте на пошті, там знають.
- Не можемо, бо є таємниця листування.
- Що-що? Для вас нема ніякої таємниці!..

Минуло кілька десятиліть, перш ніж Оксана повернулася в рідний край і поділилася цією інформацією із сестрою Володимирою, з якою проживали в с. Козаківці поблизу Болехова на Івано-Франківщині, відтак у м. Стрий.

До речі, Марти вже не було на світі. Свого часу вона закінчила Стрийську вчительську семінарію, вступила в ОУН, брала участь у громадській і культурній роботі. Перед арештом у травні 1941 р. виконувала обов'язки районного провідника ОУН Долинського району на Івано-Франківщині. Більшу частину сибірської неволі відбувала в Красноярському краї Росії. Померла в 1982 р. Спочатку її поховали в районному центрі – селищі Сухобузимо Красноярського краю, а через вісім років, у 1990 р., прах Марти Бандери перевезли в Україну і перепоховали на Староутринівському цвинтарі Калуського району Івано-Франківської області.

Зі свого боку, Володимира Давидюк-Бандера розповіла сестрі Оксані Бандері про того давнього незнайомця із Херсона. За переконанням сестер, НКВД розшукував свого зниклого на Калушині агента, сподіваючись натрапити на його слід через сестер Бандерів. Логіка енкаведистів зрозуміла. Якби Богдан Бандера справді потрапив у руки гестапо, то наприкінці війни його нишпорки вже не мали б ніякої потреби і, тим паче, можливості славно-явно “вийти” через комендатуру НКВД, та ще й у сибірській глушині, на сестер Бандерів. Отже, Богдан Бандера найімовірніше загинув таки від рук агентів російського НКВД, а не німецького гестапо. Чи вдасться колись отримати достовірні факти про час, місце й обставини загибелі наймолодшого з братів – Богдана Бандери, надії мало²³.

6. Крім гімназійних свідоцтв тата і синів Бандерів, у тростянецькому архіві збереглися також три шкільні свідоцтва однієї із сестер Бандерів – Оксани (нар. у 1917 р.). Йдеться про свідоцтва за 4, 5, 6 класи Кобиловолоцької школи Тербовлянського району Тернопільської області від 28 червня 1928 р., 28 червня 1929 р. і 28 червня 1930 р.²⁴.

Нагадаю, що у с. Кобиловолоках вона проживала протягом 1922–1933 рр. у маминої сестри, тобто тітки Любові Чортгорийської із Глодзінських та вуйка, пароха Кобиловолоцької сільської церкви о. Івана Чортгорийського.

Після закінчення школи у с. Кобиловолоки Оксана Бандера переїхала до тата в с. Воля Задеревацька на Стрийщині й вступила до Стрийської гімназії класичного типу, яку на підставі нового закону про освіту перетворили на реальну гімназію. Перші два роки дівчина добиралася возом до Лисовичів, де пересідала на потяг до Стрия. У наступних класах і до закінчення гімназії мешкала в м. Стрий у бабусі. Щоб легше знайти роботу, Оксана Бандера закінчила також однорічні курси шиття й однорічні бухгалтерські курси. За “перших совітів” учителювала у с. Тростянець, але через болі в горлі залишила школу.

Як уже згадувалося, 22 травня 1941 р. енкаведисти арештували дівчину разом із татом і сестрою Мартою. Після виснажливих допитів сестер відправили в Сибір. Там Оксана мусила важко працювати й відбула понад 48 років неволі. Навіть після звільнення всіх радянських політв'язнів горбачовське керівництво СРСР не хотіло дати дозвіл на повернення Оксани Бандери в Україну і змилося над нею лише влітку 1989 р.

Перші роки на волі Оксана із сестрою Володимирою Давидюк-Бандерою проживали в її доньки Мирослави в с. Козаківці поблизу Болехова Івано-Франківської області. Відтак Стрийська міська рада виділила їм квартиру в новому будинку в м. Стрий. Там їй судилося провести останню частину свого стражденного життя²⁵.

Замість післямови

Повернемось до долі частини тростянецького архіву НД, котра залишалася в о. Ігоря Дутчака.

Маючи кольорові ксерокопії з документів НД, дрогобиччанин Володимир Садовий спочатку звернувся з ними до давно знайомого йому Петра Сов'яка, аби той посприяв їхньому поширенню. Краєзнавець опублікував згадані вище три статті. Оголошення 2008 р. роком Сте-

пана Бандери у зв'язку зі 100-річчям від дня його народження, що припало на 1 січня 2009 р., спонукало Володимира Садового “вийти” через Петра Сов'яка на мене із пропозицією видати книгу про тростянецький архів.

Спочатку так вона й писалася. Але завдяки моєму знайомству у с. Тростянець із Миколою Глюзом, який 3 вересня 2008 р. надав мені чорно-білі ксерокопії документів МБ, у процесі опрацювання всіх наданих мені ксерокопій архіву довелося вносити значні корективи у творчий процес.

Водночас викладене вище навело на серйозні роздуми, породило зрозумілу потребу побачити оригінали документів НД для зіставлення із ксерокопіями, викликало низку запитань до отця. Дві спроби Володимира Садового і моя влітку 2008 р. домовитися про зустріч із тримачем цих документів останній відхилив. Залишалось діяти згідно з арабським прислів'ям: “Якщо гора не йде до Магомета, то Магомет іде до гори”.

Отож 3 жовтня 2008 р. автор цих рядків, а також Володимир Садовий і голова Дрогобицької міської організації КУН Тарас Гентош зустрілися у с. Тростянець з о. Ігорем Дутчаком. Розмова виявилася складною. Урешті-решт він признався нам трьом, що до осені 2006 р. частина документів НД тростянецького архіву справді зберігалася в нього вдома, але там їх уже нема. Ми залишили йому свої контактні телефони й попросили надати якісь відомості щодо місця їх знаходження або про тих, у кого вони можуть бути.

Проте ніхто на зв'язок з нами не вийшов...

Доки тривала робота над книгою “Родинний архів Степана Бандери” і цією статтею, поширилися чутки, ніби документи НД із тростянецького архіву двічі перепродані за значну і вдсятеро більшу суму, і вони опинились у приватних руках за межами Івано-Франківщини, а можливо, й України. Напевно, ці чутки під силу підтвердити або спростувати лише правоохоронним органам.

Перефразовуючи крилатий вислів, слід сказати: воістину, документи не горять. Однак вони ж мають небажану для музейників і дослідників властивість пропадати на певний час або навечно. А може, документи НД із родинного архіву Степана Бандери ще повернуться в державний архів або музей України?

1. Сов'як П. Пам'ять незборима. Унікальні документи про родину Бандерів / П. Сов'як // Літопис Бойківщини. – 2007. – Ч. 4 2/73(84).
2. Сов'як П. Майбутній провідник нації вивчав у гімназії п'ять мов / П. Сов'як // Вільне слово. – Дрогобич, 2007. – 25–31 січня.
3. Сов'як П. Майбутній лідер нації не старався стати ватажком студентів / П. Сов'як // Вільне слово. – Дрогобич, 2007. – 30 березня–4 квітня.
4. Нескорена Долинщина. Літопис вільних змагань / упоряд. Михайло Борис. – Івано-Франківськ : [б. в.], 2002. – С. 290.
5. Ксерокопії абсолютної більшості документів родинного архіву Степана Бандери зберігаються в домашньому архіві автора (далі – ДАА).
6. ДАА.
7. ДАА.
8. ДАА.
9. ДАА.
10. ДАА.
11. ДАА.
12. ДАА.
13. ДАА.
14. Кульчицький Б. Спогади. 1991. [Рукопис] / Б. Кульчицький // Домашній архів Юрія Кульчицького в м. Дрогобичі.
15. Там само.
16. Там само.
17. Життя і діяльність Степана Бандери: документи і матеріали / ред. і упоряд. Микола Посівнич. – Тернопіль : Астон, 2008. – С. 147.
18. ДАА.
19. ДАА.

- ²⁰ ДАА.
²¹ ДАА.
²² ДАА.
²³ Пастух Р. Не гестапо, а НКВД?.. Де обірвалася життєва стежка Богдана Бандери? / Р. Пастух // За вільну Україну плюс. – Львів, 2008. – 31 липня.
²⁴ ДАА.
²⁵ Пастух Р. Корона Данила Галицького / Р. Пастух. – Дрогобич : Коло, 2005. – С. 105–106.

According to documents, memoirs and author's researches there is described the history of discovery the unique family archive of Stephan Bandera in 1997, in village Trostyanets', Dolyna district, Ivano-Frankivsk'k region. There is short description of the documents and the materials of this archive and its further destiny, as well as short biographies of its owners. This article introduces these archive materials to scientific circulation for the first time.

Key words: Trostyanets' Archive, the OUN, document,

УДК 929 : 94 (477.8)
 ББК 63.3 (4 Укр)

Богдан ЯНЕВИЧ, Василь ТИМКІВ, Василь ГУК

МАТЕРІАЛИ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ І ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ ПРО СТЕПАНА БАНДЕРУ ТА ЙОГО РОДИНУ

У статті висвітлюються дослідження архівних документів, які розкривають цікаві відомості з життя й діяльності родини Бандерів, указуються проблеми, пов'язані з виявленням ще невідомих документів з метою введення в науковий обіг. На підставі спогадів подано короткі факти про представників роду Бандерів.

Ключові слова: родина Бандерів, громадсько-суспільний і кооперативний рух у Стрию та Калушині першої половини ХХ ст., національно-визвольна боротьба, ОУН, УПА, переслідування, репресії, Історико-меморіальний музей Степана Бандери.

Із часу приєднання Історико-меморіального музею Степана Бандери до Музею визвольних змагань Прикарпатського краю (лютий 2008 р.) тривають напружені підготування до відзначення 100-річчя з дня народження Провідника ОУН. Основними завданнями наукових працівників є створення нової експозиції, відбудова хати-плебанії, де народився Степан Бандера, відтворення садиби парохіальної резиденції о. Андрія Бандери.

Оскільки комуністичний режим від 1939 до 1991 рр. старався сплюндрувати українську національну пам'ять, то й не дивно, що впродовж 18 років української незалежності дослідникам украї важко віднайти автентичні світлини, документи, особисті речі сім'ї Бандерів, які під час арештів членів родини знищувалися представниками каральних органів або ж конфісковувались і засекречувалися. У часи гонінь націоналістичної ідеології навіть односельчани, які володіли інформацією про родину Провідника ОУН, змушені були її приховувати – світлини, листи, речі, як правило, закопували в землю. З плином часу сховані речі ставали непридатними для використання або ж їх неможливо віднайти й досі.

Усе ж крупинку за крупинкою нам вдалося відшукати необхідні матеріали для відтворення побуту сім'ї Бандерів у Старому Угринові, щоб відвідувачі музею змогли відчути середовище, у якому виростав і вишколював лідерські здібності Степан Бандера. Хоч більшість знахідок виявлено в сімейних колекціях родичів С.Бандери, в односельчан і сподвижників по боротьбі, *особливе місце у новій експозиції посідатимуть архівні джерела.*

У державних архівах різних рівнів (від районних до республіканських) зберігається величезна кількість недосліджених документів зі свідченнями про національно-визвольні змагання під проводом Степана Бандери. Значна частина цих документів є недоступними для

дослідників. Так, Калуський міськрайонний відділ РАЦСу не дозволяє вивчати метричні записи свого архіву ні місцевим краєзнавцям, ні іменитим науковцям, наприклад Г.Дем'яну та Р.Гораку¹. Із цією ж проблемою зіткнувся й наш музей, коли постала необхідність виявити точні дати народження й смерті членів родини Бандерів та інших провідних діячів національно-визвольної боротьби Калушини.

Віднайти в Центральному державному історичному архіві Львова (ЦДАЛ) документи, у яких уперше згадуються предки С.Бандери, допомогла стаття Р.Дзюбана “Звідки рід Степана Бандери”². Ці документи знаходяться в справах 5418, 5419, 5420, 5421, 5422 (фонд 201, опис 4). Генеалогію роду Бандерів Р.Дзюбан прослідкував за Йосифінською метрикою від 1785 року, де серед списку лановецьких передміщан натрапив на запис про земельний наділ Гриня Бандери (прапрадід Степана Бандери), що був одружений із Теодозією Дибою³. Вони мешкали на Долішніх Ланах у Стрию, мали 6 моргів поля, вирощували пшеницю, жито, ячмінь, овес, косили сіножать. У документі є запис, що 9 листопада 1839 р. на 68-му році життя померла Євдокія Бандера, яка (за припущеннями Р.Дзюбана) могла бути мамою Григорія та (можливо) Якова-Гіацинта (помер 8 жовтня 1869 р., проживши 70 літ). Батько Григорія міг називатись Іваном, оскільки своїх синів-первістків Григорій і Яків називали цим ім'ям⁴. Іван, син Григорія (прадід Степана Бандери), був шанованою людиною на передмісті, бо його ім'я згадане в тексті присяги, яку склали й підписали 1 червня 1847 р. мужі, обрані гміною для запровадження податку ґрунтового. Одружився Іван з Юстиною Холошник (померла від водянки 12 січня 1864 р., проживши 55 років; її батьками були Михайло та Марія з дому Чабанів) і проживав на Ланах у домі під № 134, працював на ріллі, помер на 54-му році життя 2 лютого 1861 р. Мав семеро дітей: Пилипа, Михайла, Анастасію, Олену, Катерину, Євфросину й Анну⁵.

БАНДЕРА МИХАЙЛО ІВАНОВИЧ (дід провідника ОУН) народився в Стрию 20 липня 1853 р.⁶. Пологи приймала “баба” Анна Сабат. Того ж дня немовля охрестили. Хресними батьками стали Андрій Косс і Тетяна (дружина Івана Зербінського). Одружився Михайло 20 листопада 1877 року⁷ з Євфросиною-Розалією Михайлівною Білецькою (1859 – ?). Батьки нареченої Білецькі Михайло та Марія (донька Петра Чабана) мешкали неподалік, у будинку під № 311. Шлюбний обряд відслужив о. Іван Білявський, а свідками, що поставили на метриці свої хрестики поряд із хрестиком батька нареченої, були Антоній Хіровський і Николай Сольман⁸. Проживало подружжя в помешканні батьків Михайла Бандери. На прожиття заробляли рільництвом (володіли 5 га поля). Народила Євфросина семеро дітей⁹ (троє з них померли в ранньому віці): Андрія (1882–1941), Марію (1885–1889), Івана (1888–1889), Климентину (1890–1980), Юліану (1892–1893), Софію (1894–1982), Йосифа-Осипа (1897–1981)¹⁰.

Михайло вів активне громадське життя, зокрема, брав участь у заснуванні читальні товариства “Просвіти” в Стрию (3 жовтня 1897 р.)¹¹, яке очолили священник і письменник о. Олекса Бобикевич (1865–1902; парох с. Конюхів; був у дружніх стосунках з І.Франком) та Євген Олесницький (1860–1917; адвокат, журналіст, видавець, перекладач). На зламі ХІХ і ХХ ст. разом із відомими громадськими діячами священником Остапом Нижанківським (діяч “Масло-союзу”, композитор, диригент), Єронімом Калитовським (адвокат, письменник), Ілярієм і Левом Бачинськими, Андрієм Берником (1850–?; селянин із Лисятич)¹², Андроником Могильницьким (адвокат, народовець), священником Василем Давидяком (1850–1922; журналіст часопису “Друг”, рекомендував 1874 р. до друку перші твори І.Франка), Левом Левицьким бере активну участь у започаткуванні в Стрию просвітницьких організацій та української школи, у заходах обрання українців до сейму. Ці події описані І.Франком у поезії “Мандрівка русина з бідою”. Духовним покликанням Михайла Бандери було виконання обов'язків дяка в церкві Благовіщення Пренепорочної Діви Марії.

Михайло і Євфросина Бандери померли за панування Польщі та поховані на старому стрийському цвинтарі в гробівці доньки Климентини й о. Михайла Білецького. Через побоювання вчинення окупантами наруги, прізвища на могилі не були вказані до початку 1990-х. Відомості про точні дати смерті слід шукати в архіві Стрийського відділу РАЦСу.

АНДРІЙ БАНДЕРА (батько Провідника ОУН) народився в м. Стрий 11 (у деяких документах – 12) грудня 1882 року¹³. 13 грудня немовля охрестив о. Адам Каленюк. Кумами на хрестинах були Микола Сольман і дружина Улицького Івана – Марія¹⁴. Закінчивши 1902 р.

польську гімназію в Стрию, Андрій продовжив навчання на богословському факультеті Львівського університету. Вивчаючи теологічні дисципліни, водночас відвідував лекції старослов'янської мови й української літератури на філософському факультеті, духовну семінарію, виклади (лекції) з різних галузей сільського господарства й кооперації. Є відомості його співпраці з журналом “Молода Україна”¹⁵, що був друкованим органом Академічної громади (студентське товариство у Львові 1896–1921 років). Документально неспітввердженим фактом є членство Андрія Бандери в Національно-Демократичній Партії.

Після закінчення богословських студій 1906 р. одружився з Мирославою, донькою о. Володимира Глодзінського та був призначений коадьютором (помічником) пароха в Бережницю Шляхоцьку й Угринів Старий. Після смерті тестя в 1913 р. зайняв його посаг. Сім'я Бандерів мешкала в резиденції, збудованій у 1890-х роках (за шематизмом 1914 р. священникові належало 36 моргів орного поля, майже три морги городу, 20 моргів сінокосів, понад вісім моргів пасовища; за шематизмом 1931–1932 рр. до резиденції належало 35 га поля, з них 18 га ріллі¹⁶). Селяни толокою допомагали священникові обробляти поле.

Маючи добре утримання тестя, о. Андрій зумів зібрати фахову бібліотеку богословської, історичної, економічної та класичної літератури – придбав видання Наукового товариства ім. Шевченка, “Видавничої спілки”, “Літературного вісника”, передплачував періодику “Сільського господаря”, газету “Діло”. Більшість книг пропала в часи австрійської (у помешкання влучив артилерійський снаряд) і польсько-української війни. Решту знищили енкаведисти 22 травня 1941 р. у с. Тростянець під час арешту сім'ї Бандерів. Відомості про свою бібліотеку о. Андрій записав у зізнаннях на більшовицьких допитах у Києві¹⁷.

Священик Андрій займався суспільно-політичною діяльністю, проводив роз'яснювальну роботу серед селян у період виборів до австрійського парламенту та галицького сейму. Активно працював у Калуській філії “Сільського господаря” (голова філії від 1914), відстоював інтереси українських виробників сільськогосподарської продукції, урегульовуючи надмірні поставки товарів польських поміщиків, працював у молочарнях і кооперативах¹⁸. Після війни потерпіло багато сіл, тому священик часто ходив пішки до повітового староства, долаючи відстань 24 кілометри щоденно, щоб добути будівельні матеріали для погорільців¹⁹.

1918 року став одним з організаторів державного становлення ЗУНР у Калуському повіті²⁰. Ранком 2 листопада, забезпечивши селян довколишніх сіл зброєю, що була захована 1917 року, брав участь у поваленні австрійської влади в м. Калуш. 28 жовтня 1918 р. обраний до складу повітового Народного Комітету²¹ для налагодження постачання харчів до міста, зокрема робітникам фабрик і заводів, щоб не допустити страйку та запобігати продажу товарів за спекулятивними цінами поза межами повіту. На початку 1919 р. отримав повноваження Калуської філії “Сільського господаря” бути її представником у Національній Раді в м. Станіслав й опікуватися земельною реформою, що передбачала наділення малоземельних селян поміщицькими, церковними й монастирськими землями²². У час наступу польських військ, підсилених у травні 1919 р. французькою армією, о. Бандера перевозить свою сім'ю та майно двома возами до Ягольниці²³. Залишивши дружину з дітьми на опіку свого швагра о. Володимира Антоновича, отримує призначення від секретаріату військових справ бути духівником (капеланом) у п'ятому полку третьої бригади другого корпусу Української Галицької Армії²⁴. Сповідуючи у Вінниці воїнів, хворих на тиф, сам заразився цією хворобою й ледве вижив. Лікувався в Одесі. Після злуки УГА з більшовиками капелани були направлені до Києва, де о. Андрій з кількома іншими священиками проживав на приватній квартирі. Зайнявши Київ у травні 1920 р., поляки видали галичанам перепустки для виїзду додому.

Улітку 1920 р. отець Бандера повернувся на Калушину та був змушений переховуватися в селян Угринова й Бережниці. Польська поліція спіймала його й заарештувала, але завдяки парафіянам, які підписали заручилися за священика, вийшов на волю й восени зайняв місце пароха. Протягом наступного року говинен був щосуботи з'являтися до поліції.

Незважаючи на тяжкі випробування та смерть у 1921 році дружини Мирослави, о. Андрій стає в центрі громадсько-суспільного життя: відроджує споживчі кооперативи, товариство “Сільський господар”²⁵. Архівні документи свідчать про визначальну роль священика у відновленні 1925 року в Угринові Старому діяльності просвітянської читальні²⁶, заснованої

1904 р. під назвою “Читальня братства Св. Андрея” (записано в Шематизмі)²⁷, позичкової громадської каси, яка діяла в селі від 1911 р. Син священика Степан у 1927 р. створив філію “Молокосоюзу” та в наступному році кооператив “Єдність і сила”, який налічував 74 члени²⁸. У сусідньому селі Бережниці Шляхоцькій 18 грудня 1925 р. зареєстровано кооператив “Єдність”²⁹, що налічував 79 членів. Його статутом передбачено господарський характер діяльності.

На початку листопада 1928 р. Галичина відзначала 10-ті роковини створення ЗУНР. У Калушині їх організував Степан Бандера³⁰. У ніч із 3 на 4 листопада на церковній брамі с. Бережниця були розклеєні листівки-звернення про звільнення Галичини від поляків. 4 листопада 1928 р. після панахиди на могилах бережницьких борців за волю відбулося віче, яке завершилося сутичкою українців і поляків. 7 листопада проти о. Бандери, як головного винуватця цих подій, і його сина Степана була заведена кримінальна справа, у донесеннях якої записано, що вони є членами УВО, які проводять на теренах повіту антипольську пропаганду, залучаючи членів “Сільського господаря”, “Просвіти” та “Лугу”. Поліція провела численні обшуки. Допитано бережницьких активістів Мельника Миколу, Манелюка Прокопа, Прокопіва Степана, Канія Андрія, Бережницького Михайла, свідків Берложецького Михайла, мешканців с. Угринів Старий – Галія Василя та інших. Кримінальну справу припинили в липні 1929 р. за недостатністю доказів. Допитані одностайно свідчили, що політичних виступів не було, а панахида відбувалась у пам'ять полеглих на війні³¹.

Детальніше про ці документи. У протоколах справи³² (написані польською мовою) можна прочитати, що о. Андрій допустився збурення громадського спокою. Маючи в містах і селах конфідентів, польська поліція володіла інформацією про структуру УВО, а згодом й ОУН³³. Тому, у зв'язку з антипольськими подіями, підозрюючи активістів УВО у володінні зброєю, повітова команда польської поліції 9 листопада провела 35 обшуків, про що донесено повітовому судові 13 листопада 1928 р. У документі виписано найменування поселень, належність громадських будівель, прізвища й імена господарів ревізованих помешкань. Слід звернути особливу увагу на те, що в цьому документі вказані найдієвіші громадські осередки повіту, а також житла осіб, із чийх родин походять відомі громадські діячі та борці за незалежність України. Тільки в п'ятьох приміщеннях під час обшуку виявлено й описано компрометуючі знахідки. Як приклад, наведемо результати кількох обшуків, зазначених у протоколі під відповідними номерами: 1) Калуш – приміщення “Сільського господаря”, помешкання Петра Миговича (безрезультатно); 2) Підгірки – помешкання Михайла Франка, Йосафата Смольського, приміщення кооперативу “Будучність” і читальні “Просвіти” (безрезультатно); 3) Верхня – помешкання Дмитра Філіповича (безрезультатно), Василя Гнатіва (знайдено 2 пари старих військових позицій для перетинання дроту), Олекси Хом'яка (безрезультатно); 4) Гуменів – помешкання Олекси Шевчука (безрезультатно); 5) Негівці – помешкання Андрія Тимчишина (безрезультатно); 6) Войнилів – приміщення кооперативу “Поміч” і читальні “Просвіти”, помешкання вчителя Івана Самотовки, священика Володимира Зарицького, Петронелії Поповичової, Яця Белея (безрезультатно); 7) Сьолок – помешкання Ілька Мухи (безрезультатно); 8) Середне – помешкання Марка Федюшки, Михайла Рижика, Дмитра Мацьківка (безрезультатно); 9) Мошківці – помешкання Євгена Самойловича (безрезультатно); ... 24) Голинь – помешкання Федора Мазурика (знайдено 1 шаблю російську, 1 багнет австрійський, 1 меч), приміщення кооперативу “Сила” (знайдено 2 мечі австрійські), помешкання Михайла Бережницького, Юрка Гладенького, Василя Масловського (безрезультатно); 25) Тужилів – помешкання Івана Струтинського (знайдено 3 листівки “Сурми”), Василя Притули, Михайла Фітяка, приміщення читальні “Просвіти” (безрезультатно); ... 27) Бережниця Шляхоцька – помешкання Василя Даніва, Степана Мельничука, приміщення кооперативу та читальні “Просвіти” (безрезультатно); ... 29) Угринів Старий – помешкання священика Андрія Бандери (в кімнаті сина Степана в печі знайдено спалені листівки УВО, з яких прочитано частини тексту, заклеєно під скло й віддано як свідчення повітовому судові).

З протоколу, написаного 12 листопада в постерунку с. Новиця, можна дізнатися детальніше про ревізію 9 листопада 1928 р. у приміщенні староугринівської організації “Єдність і визвольний шлях”, у бережницькій церкві, на дверях якої була наклеєна листівка, і в домі Степана Мельника із с. Бережниця. Найцікавішим є опис обшуку в домі о. Бандери, де в

присутності постерункових Яна Боцаня і Яна Кензьора, начальника гміни Миколи Небиловича з Угринова Старого в кімнаті Стєпана в печі було знайдено велику кількість антипольських листівок УВО. Подальші дослідження показали, що 3 листопада Степан Бандера прибув зі Львова з незнаною особою, яка була безпосередньо задіяна в розклеюванні листівок.

Арештовуючи Степана Бандеру, 20 грудня о 8 годині постерунковий Владислав Рухлевич із с. Новиця в присутності свідка Антонія Васютяка (заступник начальника староугринівської гміни) провів повторний обшук у парохіальній резиденції, під час якого вилучено сімейну кореспонденцію й документи, про що повідомив повітовому судові комендант калуської поліції П.Санецький.

В одному з протоколів допиту, де йдеться про джерела доказів, записано, що 1 листопада в усіх церквах Калущини мали відбутися відправи за українцями, полеглими в польсько-українській війні, але священник Бандера відправу в Бережниці відклав на 4 листопада. На сільський цвинтар прибули близько 300 членів товариства “Луг” із сусідніх сіл. Під час паняхиди на могилі Миколи Суслика о. Андрій виголосив промову, у якій сказав, що окупована поляками Галичина є невід’ємною частиною України, яка мусить відновити свою незалежність: “... Ми повинні ... за всяку ціну не допустити колонізації землі української. Пам’ятаймо посвяту полеглих у боях за свободу України і тих, які в тюрмах томляться, страждають від ляхів”. Маніфестація закінчилася розгортанням трьох українських прапорів, а четвертий прапор прикріплено до церковної брами.

У протоколі “Свідчення обвинуваченого в калуському суді повітовому” від 14.12.1928 р., записаному Дідошаком у присутності судді Рабнера, о. Бандера визнав, що у своїй промові використав історичну правду про визвольну боротьбу нашого народу й указав на причини недоведення цієї боротьби до повного визволення. Цікаві свідчення є й у донесенні коменданта постерунку Кнаузера – о. Андрій зізнався начальнику староугринівської гміни, що почав співати “Не пора, не пора ляхам служити”, бо не вважає це злочином, адже за часів австрійської влади поляки на цвинтарі співали “Боже, що Польщу...” і ніхто їх не карав. Суддя зробив висновок, що священник під прикриттям церковних відправ організував політичну маніфестацію й за допомогою своїх однодумців вербував людей до участі в зборах, що призвело до занепокоєння мешканців-поляків.

22 листопада 1929 та 24 січня 1930 рр. калуський повітовий староста Костоловський подає до відділу громадської безпеки обласного уряду вимогу про припинення діяльності пожежного товариства “Луг” через невиконання його членами функцій, передбачених статутом.

Удруге польська поліція заарештувала пароха і його сина 1930 року в Калуші за організацію зустрічі митрополита А.Шептицького. За спогадами В.Щербія, Степан створив кінну “бандерію”, у якій були й мешканці Бережниці. Вони прорвали поліцейську заставу й з’явилися до трибуни для привітання глави української церкви³⁴. На жаль, архівних документів про цей арешт не знайдено.

Період життя Бандерів 1929–1941 рр. мало досліджений. Переїзд сім’ї до Волі Задеревацької у квітні 1933, а згодом до с. Тростянець (1935–1936 рр.) мусить бути відображений у церковних книгах. Весною 1997 р. у тростянецькій церкві знайдено сімейний архів Бандерів (більше сотні документів, світлин, листів). Є цікавий лист із повідомленням про судові рішення з приводу майна в с. Бережниця Шляхоцька, яке перейшло Бандерам у спадок від Глодзінських, а також збереглася церковна господарська книга, у якій о. Андрій записував використання коштів.

Маловивченим є проживання Бандерів у Волі Задеревецькій і Тростянці. Весілля Володимири Бандери зі священником Ф.Давидюком у квітні 1933 р. мусить бути зареєстроване в метричних книгах, що зберігаються в Стрию.

Віднайдено документи про виключення восени 1933 р. Богдана Бандери зі Стрийської гімназії³⁵ за те, що він написав твір з описом героїчної діяльності члена ОУН Д.Данилишина, страченого поляками 1932 р.³⁶. Отець Андрій змушений був перевести сина до Рогатинської гімназії й тільки наступного року домігся відновлення навчання в Стрию.

Відомості про наукову діяльність Олександра Бандери та його навчання й отримання вченого ступеня в Римі описані в листуванні між сином і батьком, а документи слід шукати серед архівних колекцій Львівського університету.

Арешт і судові процеси 1935–1936 років над Степаном Бандерою та представниками Крайового Проводу ОУН теж створили немало клопотів його батькові. Певно, були здійснені обшуки, проведені допити членів родини.

Зовсім невідомі науковцям документи арешту та перебування в польських тюрмах Василя Бандери 1938–1939 рр. Такий самий стан із відомостями про переслідування польською поліцією та радянською владою сім’ї Володимири Бандери-Давидюк.

Надзвичайно цікавими документами кримінальної справи № 61112, що знаходиться в Центральному архіві СБУ, є протоколи допитів о. Андрія Бандери та його автобіографічний рукопис “Мої особисті зізнання” (на 7 аркушах автор подає свій детальний життєпис на тлі суспільно-політичних подій у Галичині, оригінально трактує політичні переконання своїх дітей). Впадають в очі контрастні відмінності – стилістика запротокольованих відповідей о. Андрія на допитах суттєво відрізняється від стилю зізнань, написаних ним власноруч. Тож складається враження, що оперуповноважені самовільно вписували в протокол відомі їм факти. Звинувачення А.М.Бандери побудоване на його особистих ніким неперевіраних свідченнях. Ніхто з тих, хто проходив за справою, крім Д.В.Стефанишина, не був допитаний.

Нагадаємо, що отця А.Бандеру і двох його доньок Марту й Оксану заарештували 22 травня 1941 р. у с. Тростянець, зробивши перед цим о 3-й годині ночі обшук, усіх повезли до Долини, але утримували в різних камерах. Незабаром перевели до Станіслава, завели кримінальну справу, допитували, вибивали зізнання. Мотив арешту – переховування члена ОУН В.Д.Стефанишина, у якого при затриманні вилучили револьвер системи “наган” і п’ять бойових патронів. Речовими доказами послужили 235 книжок і журналів, 17 світлин, 5 альбомів зі світлинами, 4 групові світлин, 179 поштових листівок-привітань із святами. До переліку книжок, журналів, які “уничтожены путём сожжения как особо вредные, контр-революционные и националистические”, увійшли видання “Історія України-Руси”, “Повість временных лет”, “Крізь пустині Азії”, “Про бджільництво”, журнал “Нива”, “Науково-літературний вісник”, “Золоті дзвони” та інші. Розстріляли о. Андрія Бандеру 10 липня 1941 року.

Доступ до цієї справи обмежений, тому ми не маємо змоги отримати якісні копії документів для музейної експозиції, хоча публікації за згаданими матеріалами друкувалися десятки разів й імена слідчих, суддів і свідків давно відомі.

Зіставляючи з архівними документами цікаві факти, опубліковані авторитетними дослідниками, місцевими краєзнавцями, і спогади краян, отримано нові відомості про родину Глодзінських. Зокрема, Роман Горак у романі-есе “Кинути каменем” подає життєпис прообразів героїв роману Ірини Вільде “Сестри Річипські”³⁷.

МАТИ СТЕПАНА БАНДЕРИ – МИРОСЛАВА (02.08.1987 р., с. Бережниця Шляхоцька – 22.04.1921 р., с. Угринів Старий) народилась у сім’ї греко-католицького священника Володимира Глодзінського й Катерини з родини Кушликів. У 1906 році вийшла заміж за Андрія Бандеру й народила восьмеро дітей: Марту, Степана, Олександра, Василя, Володимиру, Оксану, Богдана й Мирославу (нар. 14 квітня – пом. 29 квітня 1921 р.; похована біля матері). Де навчалася Мирослава – невідомо. Збереглися спогади односельців, що вона вчителювала в Бережницькій школі та добре володіла грою на фортепіано, тому своїх дітей навчала дома самостійно. Свідчень про її освіту нема, але в похоронній прощі блаженної пам’яті Мирослави отець Теодор Богачевський 25 квітня 1921 року звернувся до присутніх школярів із вдячністю, що вони прийшли вшанувати свою вчительку³⁸.

Володимир Глодзінський (дід Степана Бандери) народився 27 липня 1836 р. у с. Плав’є на Львівщині. Невдовзі сім’я Глодзінських переїхала в Мізунь. Нам відомо лише про його чотирьох братів: Іван – нар. 1797 р., парох с. Хотинь біля Калуша, де й пом. 04.04.1869 р.; Антон – нар. 1802 р., висвячений 1827 р., парох с. Лисковці Болахівського деканату, де й пом. 14.09.1873 р.; Микола – нар. 1805 р., одруж. із Розалією Белявською, висвячений 1829 р., парох с. Плав’є (метричні записи про народження його сина Йосифа³⁹), а від 1840 в с. Мізунь,

де й помер від туберкульозу 04.12.1851 р.; Гілярій – нар. 1813 р., висвячений 1842 р., парох с. Голозіїв Болахівського деканату, від 1851 р. переведений у с. Журів Журавенського деканату, де й пом. 24.12.1887 р.

Отець Володимир закінчив Львівську духовну семінарію. Одружився з Катериною, донькою пароха із с. Вістова (біля Калуша) о. Павла Кушлика та Анни Недзвіцької, батько якої теж був священником. Висвячений 1960 р. і направлений у с. Завій Калуського повіту на допомогу о. Миколі Вагилевичу (батько відомого українського письменника, науковця й громадського діяча Іван Вагилевича), донька якого Павлина була одружена із сином о. П.Кушлика⁴⁰.

Священик В.Глодзінський першим у Калуському деканаті почав виголошувати казання проти пияцтва селян, особливо після 1867 р., коли австрійський уряд скасував заборону на продаж селянських земельних наділів, а лихварі за безцінь скуповували землю в очманілих від горілки селян. За активної підтримки парафіян, о. Глодзінський збирав на богослужіння до церкви всіх, хто зловживав алкоголем і був схильним до пиятики, змушував їх складати на Євангелії спеціально написану присягу. Хто присягав, отримував пам'ятну "Грамоту Братства воздержаности" й відмовлявся до кінця свого життя вживати алкоголь, зобов'язувався боротися з алкоголем у колі своєї родини й близьких⁴¹.

Сім'я о. Глодзінського в січні 1883 р. переїхала до Бережниць Шляхоцької. Згодом о. Володимир стає парохом ще й в Угринові Старім. Завдяки його старанням парохія набула великого розквіту. Купив за власні кошти двір для бережницької школи, у якій учителювали його діти. Проводив культурно-освітню діяльність, не вдаючись до політики, щоб не загострювати відносини з владою, місцевими поляками й українсько-польськими сім'ями (шляхтою), які проживали в Бережниці. Дбав про патріотичне виховання своїх дітей. Помер о. В.Глодзінський 22 січня 1913 р. Подружжя Глодзінських поховано на цвинтарі Старого Угринова.

У Шематизмі 1911 р. записано, що Глодзінські володіли 190 га орного поля (у т. ч. церковне – 33 га), 36 га сіножатей, державна дотація становила 60 м³ дров⁴².

Сестри й брати Мирослави Бандери (Глодзінської)

Олена (Ольга), за інформацією Р.Горака⁴³, народилася 8 квітня 1865 р. у с. Завій Калуського повіту. Одружилася 1882 р. з о. Петром Яцишиним (нар. 1854 р.; закінч. семінарію 1881 р., висвячений 1882 р., працював у Стрию, а від 1883 р. у с. Олексичі Стрийського деканату, 1905 р. переведений до Ріп'янки Калуського деканату, де й пом. 03.10.1926 р.⁴⁴; у селі заснував товариство "Тверезість", філію "Сільський господар", церковний хор⁴⁵; діяч педагогічного товариства "Просвіта" – газета "Голос Калуша", ч. 8–9 від 08.03.1919 р., повідомляла, що 15.02.1919 р. він провадив загальними зборами калуської філії та був обраний до контрольної комісії⁴⁶), брат якого Михайло (нар. 1855 р.) був священником у м. Щирець і с. Вороців на Львівщині, згодом очолював Городоцький деканат; помер 15.08.1912 р.

У Яцишиних було дві доньки: Олена працювала вчителькою музики в Стрию, виховувала сина Люби Лемик (Возняк), згодом прийняла монаший чин; Теодора вийшла заміж за о. Євгена Турулу й виховала доньок Дарію (народила дітей Павла та Мотрю) і Теодору (вийшла заміж за ірландця), синів Петра (розстріляли більшовики) і Павла (нар. 11.05.1909 р. у с. Ріп'янка Калуського повіту; закінчив гімназію у Львові; належав до "Пласту", літом 1931 р. разом із С.Бандерою брав участь у транспортуванні підпільної літератури, здійснюючи його під виглядом гірського спортивного походу прикордонною смугою Чорногори; часто переїжджаючи, щоб уникнути арешту, студіював медицину в Данцігу, Берліні, Цюриху; член ОУН; 1939 р. у Мюнхені захистив докторат з хімії; працював у харчовій фірмі м. Руриштайн; у 1942–1944 рр. – професор хімії фармацевтичного інституту у Львові; разом із дружиною керував хімічною лабораторією у Львові на вул. Академічній; співпрацював з ОУН й УПА під псевдо "Яворівський", виготовляючи та закупаючи лікарські препарати; один із засновників УГВР та учасник 1-го Великого збору УГВР у липні 1944 р.⁴⁷; 1945–1949 рр. – професор харчової хімії Українського фармацевтичного інституту в Мюнхені; від 1949 р. проживав у США (Чикаго); учасник Конференції середовища УГВР 10–11 жовтня 1987 р., що проходила в Нью-Йорку; активний член Українського лікарського т-ва Північної Америки; переїхав у Канаду; помер 18.08.1999 р. у Норд-Порті, що у Флориді, США)⁴⁸.

Люба одружилася з о. Іваном Чарторийським (парох у Кобиловолоках на Тернопільщині). Народила синів – Володимир за (вийхав до Канади) та Юліана (замордований більшовиками в 1941 р.), доньок – Марію та Анну⁴⁹.

Юлія одружилася з урядовцем Чепілем, який згодом став священником, тяжко хворів і помер у молодих літах. Після смерті чоловіка жила в єдиній доньки Ольги, яка вийшла заміж за о. Євгена Возняка (нар. 07.06.1885 р.⁵⁰; парох на Лемківщині та Львівщині, у с. Поршна на Миколаївщині, 1935 р. переїхав у Розділ; 1947 р. репресований до Кемеровської області в Росію, звільнений 1958 р.; помер 5 вересня 1968 р., похований в Івано-Франківську). Возняки мали двох доньок: Марію (дружина Василя Бандери) та Любу (нар. 30.09.1915 р.; закінчила педагогічну семінарію; член "Пласту" й ОУН; дружина Миколи Лемика, що виконав атентат на працівника НКВС Майлова в 1933 р.; у 1947 р. схоплена енкаведистами в Дашаві й вислана до Сибіру; виховала сина Мирослава; померла в грудні 2008 р.)⁵¹.

Катерина одружилася з о. Володимиром Антоновичем (нар. 25.07.1877 р. у м. Долина на Станіславщині; 1901 р. закінчив Львівську духовну семінарію; 1901 р. скерований у с. Тисменичани, 1902 р. – у с. Ляхівці Богородчанського деканату; парох церкви Введення Пречистої Діви Марії в с. Боднарів (тепер Калуського р-ну), де працював до 1914 р. й ініціював створення укр. кооперації, молочарні й осередку "Сільський господар"; переїхав у с. Ягольниця Чортківського повіту на Тернопільщині; активіст товариств "Просвіта", "Відродження"; переслідувався польською й радянською владою; від 1929 р. – парох с. Вовківці біля Борщева на Тернопіллі та с. Увисло біля Хоросткова на Львівщині⁵²; помер 28.02.1947 р. у с. Поршна біля Львова). Померла Катерина 16.12.1947 р.

В Антоновичів було п'ятеро дітей⁵³. Антін – нар. 1900 р.; вояк УСС-УГА; закінчив агрономічний факультет у Дублянах; діяч товариств "Сільський господар" і "Луг"; помер у 1930 р.; похований у Львові на Янівському цвинтарі. Петро – нар. 20.07.1911 р.; навчався в Стрию, а 1938 р. закінчив рільничо-лісовий відділ Львівської політехніки, деякий час жив із С.Бандерою на одній квартирі; працював в Ягольниці; активіст товариства "Сільський господар"; заарештований 1945 р. і висланий до Архангельська, згодом в Іркутську область до вересня 1959 р.; працював в Івано-Франківську до 1979 р. і був під постійним наглядом КДБ; помер 07.01.1992 р. в Івано-Франківську. Володимир – нар. 1906 р.; працював у Борщеві на Тернопіллі; репресований 1945 р.; помер 1950 р. Марія – нар. 1902 р.; вийшла заміж за інженера Йосифа Бандеру; померла в США 1993 р. Мирослава – нар. 8.05.1913 р.; навчалася в Ягольниці; у 1933 р. закінчила гімназію в Стрию й учителювала в с. Цигани, а з 1939 р. – у Копичинцях, Хоросткові, Увислі Гусятинського району; член жіночої сітки ОУН, зв'язкова УПА; заарештована 1 січня 1945 р., засуджена до розстрілу з конфіскацією майна, вирок замінено на 20 років каторжних робіт, які відбувала в Норильську, Іркутську, Мордовії, Кемеровській області, звільнена 12 липня 1960 р. (знайти житло в Івано-Франківську допомогла письменниця Ірина Вільде); померла 14.02.2000 р.

Антін (3.02.1868 – 1913) вивчав теологію й закінчив сільськогосподарський інститут у Дублянах. Писав статті на рільничу тематику, був деякий час інспектором шкіл рільничих. Рукоположений (висвячений) 1893 р. Був парохом у с. Ослави 1912–1913 рр., де й помер.

Павло був одним із засновників "Маслосоюзу" та "Сільського господаря", кооперативним діячем.

Олександр працював директором шкіл у селах Бережниці та Підмихайлі біля Калуша. У 1918 р. увійшов до складу повітового Народного Комітету, очолюваного Миколою Желехівським⁵⁴. У 1919 р. у складі УГА пішов за Збруч. Подальша доля невідома.

Перед науковими працівниками музею С. Бандери стоїть нелегке завдання – віднайти документальні підтвердження життєдіяльності родини Провідника ОУН. Польські та московські окупанти документували свої злочини, тому ми маємо можливість прослідкувати за ходом тогочасних подій і, у раніше засекречених кримінальних справах, знайти приховану правду боротьби. Родина Бандерів є зразком патріотизму й жертвності за національні ідеали української спільноти, а вцілілі документальні докази – яскраве підтвердження самовідданого служіння своєму народові.

1. Горак Р. Кинути каменем / Р. Горак // Дзвін. – 2004. – Ч. 3. – С. 38.
2. Дзюбан Р. Звідки рід Степана Бандери / Р. Дзюбан // Народознавчі зошити. – Львів : Ін-т народознавства Національної академії наук України, 1999. – Зош. 1 (25). – С. 11–17.
3. Там само. – С. 11.
4. Там само. – С. 13.
5. Там само. – С. 15.
6. Центральний державний історичний архів Львова (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 201, оп. 4, спр. 5420, арк. 3.
7. ЦДІАЛ. – Ф. 201, оп. 4, спр. 7209, арк. 170.
8. Дзюбан Р. Звідки рід Степана Бандери / Р. Дзюбан // Народознавчі зошити. – Львів : Ін-т народознавства Національної академії наук України, 1999. – Зош. 1 (25). – С. 17.
9. ЦДІАЛ. – Ф. 201, оп. 4, спр. 7212; Спр. 7213; Спр. 7214.
10. Дзюбан Р. Звідки рід Степана Бандери / Р. Дзюбан // Народознавчі зошити. – Львів : Ін-т народознавства Національної академії наук України, 1999. – Зош. 1 (25). – С. 18–19.
11. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 2, оп. 3, спр. 105.
12. Пастух Р. І. Франко і Стрийщина / Р. Пастух // Історико-культурна спадщина Прикарпаття. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2006. – С. 668.
13. ЦДІАЛ. – Ф. 201, оп. 4, спр. 7212, арк. 51.
14. Дзюбан Р. Звідки рід Степана Бандери / Р. Дзюбан // Народознавчі зошити. – Львів : Ін-т народознавства Національної академії наук України, 1999. – Зош. 1 (25). – С. 18.
15. Посівнич М. Степан Бандера: документи і матеріали (1920–1930 рр.) / М. Посівнич. – Львів : Афіша, 2006. – С. 206.
16. Шематизм гр.-к. дух. Львівської Архієпархії на рік 1931/32. – Львів, 1931.
17. Лесів С. Зізнання отця Андрія Бандери / С. Лесів // П. Арсенич, Г. Бурнашов, Б. Яневич. Степан Бандера та його родина. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2008. – С. 32.
18. Там само. – С. 31.
19. Там само. – С. 32.
20. Базюк О. Угринів Старий / О. Базюк // Альманах Станіславівської землі. – Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1975. – Т. 1. – С. 796.
21. Грабовецький В. Історія Калуша / В. Грабовецький. – Дрогобич : Відродження, 1997. – С. 143–144.
22. Лесів С. Зізнання отця Андрія Бандери / С. Лесів // П. Арсенич, Г. Бурнашов, Б. Яневич. Степан Бандера та його родина. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2008. – С. 32–33.
23. Бандера О. Відійшов як справжній революціонер / Осип Бандера // Вісник Історико-меморіального музею Степана Бандери. – Івано-Франківськ : Вид.-дизайн. відділ ЦІТ, 2006. – Ч. 1. – С. 117.
24. Лесів С. Зізнання отця Андрія Бандери / С. Лесів // П. Арсенич, Г. Бурнашов, Б. Яневич. Степан Бандера та його родина. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2008. – С. 33.
25. ДАІФО. – Ф. 2, оп. 3, спр. 244, ст. 94.; Батьківщина Степана Бандери. Пам'ятні місця Старого Угринова / [Б. Яневич, З. Федунків, С. Лесів, М. Базюк]. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2008. – С. 6–7.
26. ДАІФО. – Ф. 2, оп. 3, спр. 105, арк. 138.
27. Коломиєць М. Просвіта Калушини: далеке і близьке / М. Коломиєць. – Калуш : [б. в.], 2003. – С. 9.
28. ДАІФО. – Ф. 2, оп. 3, арк. 313.
29. Там само. – С. 5.
30. Яневич Б. Історичні перекази про Бережницю / Б. Яневич // Альманах “Бандерівський край”. – Калуш : Артєкс, 2007. – Ч. 9. – С. 6, 37–43.
31. Арсенич П. Степан Бандера та його родина / П. Арсенич, Г. Бурнашов, Б. Яневич. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2008. – С. 13–15.
32. ДАІФО. – Ф. 67, оп. 1, спр. 257.
33. ДАІФО. – Ф. 69, оп. 1, спр. 227; Спр. 315; Оп. 2, спр. 443.
34. Щербій В. Батько й сини / В. Щербій // Альманах Станіславівської землі. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто : Видання Центрального Комітету Станіславщини. 1985. – Т. 2. – С. 390.
35. ЦДІАЛ. – Ф. 179, оп. 3, спр. 2209.
36. Муравський В. Документи до біографії Богдана Бандери / В. Муравський // Народознавчі зошити. – Львів : Ін-т народознавства Національної академії наук України, 1999. – Ч. 1. – С. 48–51.
37. Горак Р. Кинути каменем / Р. Горак // Дзвін. – 2004. – Ч. 3. – С. 31–39.
38. Богачевський Т. (парох с. Голинь). Слово виголошене над гробом блаж. п. Мирослави Бандерової жени пароха Угринова старого дня 25 Цвітня 1921 / Т. Богачевський // Похоронні проповіді. – Львів : Друкарня оо. Василян в Жовкві, 1932. – С. 235–240.
39. ЦДІАЛ. – Ф. 201, оп. 4а, спр. 378, арк. 4.
40. Горак Р. Кинути каменем / Р. Горак // Дзвін. – 2004. – Ч. 3. – С. 37–38.

41. Кашишин Й. Завій над Луквою-рікою / Й. Кашишин. – Івано-Франківськ : Нова зоря, 2005. – С. 192, 417.
42. Данів В. Бережниця / В. Данів. – Івано-Франківськ : Нова зоря, 2008. – С. 175.
43. ЦДІАЛ. – Ф. 201, оп. 4а, спр. 2046, арк. 94.
44. Горак Р. Кинути каменем / Р. Горак // Дзвін. – 2004. – Ч. 3. – С. 38.
45. Когут М. Калушина: люди і долі / М. Когут. – Калуш : Калуська друкарня, 2006. – С. 232–233.
46. Коломиєць М. Просвіта Калушини: далеке і близьке / М. Коломиєць. – Калуш : [б. в.], 2003. – С. 26.
47. Посівнич М. Степан Бандера: документи і матеріали (1920–1930 рр.) / М. Посівнич. – Львів : Афіша, 2006. – С. 224.
48. Когут М. Калушина: люди і долі / М. Когут. – Калуш : Калуська друкарня, 2006. – С. 206.
49. Перепічка Є. Феномен Степана Бан. ери / Є. Перепічка. – Львів : Сполом, 2006. – С. 12.
50. Горак Р. Кинути каменем / Р. Горак // Дзвін. – 2004. – Ч. 3. – С. 38.
51. Арсенич П. Степан Бандера та його родина / П. Арсенич, Г. Бурнашов, Б. Яневич. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2008. – С. 120–124, 159.
52. Когут М. Калушина: люди і долі / М. Когут. – Калуш : Калуська друкарня, 2006. – С. 10.
53. Арсенич П. Степан Бандера та його родина / П. Арсенич, Г. Бурнашов, Б. Яневич. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2008. – С. 154–158.
54. Грабовецький В. Історія Калуша / В. Грабовецький. – Дрогобич : Відродження, 1997. – С. 144; Лучаковський Б. Калуш і Калушина в листопадові дні 1918 р. / Б. Лучаковський // Альманах Станіславівської землі. – Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен : Наукове товариство ім. Т. Шевченка. 1975. – Т. 1. – С. 779.

The article highlights the investigation of the archives documents, that reveal interesting facts from life and activity of Banderas family, indicates the problems connected with the detection of still unknown documents in order to bring them to scientific circulation. The most important information about the representatives of Banderas family is given on the basis of memories.

Key words: *Banderas family, public-social and cooperative movement in Stryj and Kalush district of the first half of the XX century, national-liberating struggle, Ukrainian Nationalists Organization, Ukrainian Rebellious Army, prosecutions, repressions, Historical-Memorial Museum of Stepan Banderas.*

УДК 94(477)+069.51

ББК 79.1

Степан КОСТЮК

ФОНД СТЕПАНА БАНДЕРИ В ТЕРНОПІЛЬСЬКОМУ ОБЛАСНОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕЇ

У запропонованій розвідці вперше обнародуються матеріали, призначені пропагувати на теренах Тернопілля подвижницьке життя ідеолога українського націоналізму. Зроблено спробу аналізу тематичної музейної мережі. Охарактеризовано доробок у царині пам'яткового мистецтва.

Ключові слова: *борня, доробок, достойник, згромадження, ідейний здви́г, очільник, парохія, плебанія, поступ, провідник.*

Упродовж багатьох століть, відколи почали послуговуватися терміном “Україна”, вільнолюбна нація породжувала непересічних очільників утвердження Національної ідеї. Серед незборимих духом достойників першої половини ХХ ст. постає Степан Бандера¹.

Фонд безкомпромісного провідника ОУН у Тернопільському обласному краєзнавчому музеї відкриває матеріали каталожної шухлядки “ОУН-УПА: персоналії. Дивізія “Галичина”. Зібрання нараховує 68 позицій. Це зокрема, “Рідкісні документи” – 9, “Фотографії” – 7, “Плакати, листівки” – 5, “Рідкісні книги” – 25, “Науково-допоміжні матеріали” – 20, “Нумізматики” – 2 (певну умовність цифрового підтвердження вносить наявність окремих експонатів кількома примірниками. – С.К.)⁵.

Зацікавлює насиченістю тематичного викладу Бюлетень Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів “Документи і проблеми” (Мюнхен, 1954, № 1; ТКМРД–12647).

Пізнавально-пропагандистський характер зберігають буклети: “Всеукраїнська організація «Тризуб» імені Степана Бандери” (Київ, 2000; ТКМРД–12530) та подібне видання “тернопільського взірця” (ТКМРД–12617). Спостерігаючи затягну пасивність молодіжного згуртування щодо реагування відносно політично-економічної кризи України, напрошується висновок: об’єднання “вчора” виконало призначення?..

Рухомість зібраного щодо періодичності облаштування тематичних оглядів засвідчує афіша виставки “Лицар ідеї і чину” (ТКМРД–14680; експонування – Тернопільський обласний краєзнавчий музей, 2–17 січня 2007 року).

Проведення наукової конференції “Організація Українських Націоналістів: історія, сьогодення, перспективи (до 70-річчя створення та 90-річчя Степана Бандери)” підтверджує програма (Тернопіль, 1990; ТОКМРД–12896).

Навчання Степана Бандери (1929–1933) у Дублянах – найвагоміший, очевидно, аргумент – спричинило спорудження та відкриття 2003 року пам’ятника. Фрагмент урочистостей зафіксовано на кольоровій світлині (ТКМФ–9754). Повноту скульптурно-архітектурного сприйняття мистецького витвору “зблизька” передає інша фотографія (ТКМФ–9898). Збагнути естетично-художні особливості авторських утілень дозволить роздрукований любительський фотокадр Богдана Головина із зображенням пам’ятного знаку (скульптор Ігор Вільгушинський, 1999) Голові Проводу ОУН у Тербовлі – однойменному районному центрі Тернопільщини.

Добротні дизайн і поліграфія забезпечать “довге життя” ілюстрованому настінному календарю, присвяченому Степанові Бандері (ТКМПл–5023 /2/).

Аналітичні обміркування життєвого шляху й оцінку ситуативності років борні С.Бандери, розуміння очільником-ідеологом подальших передумов щодо правильності поступу до Самостійності пропонують: “Бандерівець” (ТКМНД–19394), “Визвольний шлях” (ТКМРК–4609), “Державність” (ТКМРК–7698), “Дзвін” (ТКМРК–4713), “Екран” (ТКМРК–5638, 5665), “ABN-correspondence” (ТКМРК – 8824), “Сурма” (ТКМРК – 8832), “За віру і волю” (ТКМНД – 14357 /1/), “Подільські вісті” (ТКМНД–21115), “Свобода” (ТКМНД – 19581), “Україна” (ТКМРК–6161).

Загалом доступну сьогодні пересічному читачеві літературу представлено книжками: “Степан Бандера – символ революційної безкомпромісовості” (ТОКМРК – 5281), “Перспективи української революції” (ТОКМРК–6109), “Пам’яті Степана Бандери” (ТКМРК–6828), “Слово до Українських Націоналістів-Революціонерів за кордоном” (ТКМРК–6971), “Український родовід” (ТКМРК–9392), “Степан Бандера: людина і міф” (ТКМРК–8373), “Хто і як убив Степана Бандеру” (ТКМРК–9062), “Місія Бандери” (ТКМРК – 10466) та іншими.

1991 року видавництво “Такі справи” (Івано-Франківськ) розтиражувало художню поштову листівку “Сестра Степана Бандери біля його могили”, що суттєво розширило тематику української філокартії (ТКМПл–2614).

Осібні сприймаються “Вісті Музею Степана Бандери в Дублянах” (ТКМНД–19950 /1–6/). Університетське видання детально й послідовно висвітлює діяльність навчального закладу щодо утвердження історичної правди, уособленої іменем Великого Українця.

Візуально споглянути Музей Української визвольної боротьби ім. Степана Бандери в Лондоні допоможе кольорова листівка (ТКМПл – 3279), а Музей-будинок Степана Бандери (с. Старий Угринів, Івано-Франківщина) – кольорова фотографія (ТКМФ–8724).

Уродженець села Ягільниці Чортківського району Тернопільщини Михайло Скрипка ініціював облаштування однокімнатної експозиції музею Степана Бандери, оскільки в цьому приміщенні (відремонтоване. – С.К.) колишньої плебанії (дотепер збереглися тогочасні меблі. – С.К.). 1919 року (червень–вересень) у рідного брата матері С.Бандери о. В.Антоновича перебувала родина з десятирічним Степаном також...³. На кінець грудня 2008 р. заплановано відкриття нового музею.

Побутування “музейного чотирипятих” засвідчує усвідомлення сучасників нарешті шанувати національного достойника гідно.

Нумізматичну частину фонду заповнено нагрудними значками: “С.Бандера” (ТКМНум–2647), “Старий Угринів. Степан Бандера. 1909–1959” (ТКМНум–2795, 2806).

Документальним засвідченням ідейного здвигу краян початку 90-х років постає касетний відеофільм (1992) Василя Балюха “Відкриття пам’ятника С. Бандері в с. Козівка Тернопільського р-ну” (збережено запис каталожної карточки: ТКМНД–13798). Доцільно перенести документальний сюжет на цифрові носії для подальшого демонстрування, відзначаючи, насамперед, 100-річчя Героя.

Поміж рідкісних експонатів Історико-меморіального музею політичних в’язнів відділу Тернопільського обласного краєзнавчого музею вартісним щодо якості реалізації авторського задуму видається гіпсове погруддя Степана Бандери (скульптор П.Мусійчук)⁴. Останнім часом добротна робота зустрічає відвідувачів у відремонтованому й експозиційно оновленому “вестибюлі” приміщення.

Після проведеного 14 жовтня 2008 року інформаційно-краєзнавчого рейду “Місцями Степана Бандери на Тернопільщині” за участю керівництва обласної ради, депутатів, науковців, краєзнавців, громадськості фонд Великої Особистості поповнено “робочими” документами, десятками кольорових світлин (матеріали опрацьовуються. – С.К.).

Періодично С.Бандера відвідував с. Кобиловолоки на Тербовлянщині. Сільчани планують встановити на будинку колишньої парохії пам’ятну таблицю².

Протягом 12 грудня 2008 року – 2 січня 2009 року в Тернопільському обласному краєзнавчому музеї експонувалася виставка за матеріалами Братства вояків ОУН–УПА “Лисоня” Подільського краю імені полковника Омеляна Польового: “Українські національно-визвольні змагання ХХ століття”, присвячена 100-річчю від народження Степана Бандери.

¹ В. Я. Бандера // Енциклопедія українознавства [Перевидання в Україні]. – Львів : [б. в.], 1993. – Т. 1. – С. 87.

² Дідура О. Степан Бандера і Кобиловолоки [Рукопис] / О. Дідура. – Кобиловолоки : [б. в.], 2008.

³ Мельничук Б. Бандера Степан Андрійович / Б. Мельничук // Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль : Збруч, 2004. – Т. 1 : А–Й.

⁴ Тернопільський історико-меморіальний музей політичних в’язнів. – Тернопіль : [б. в.], 2007.

⁵ Фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею.

With the given exhibition materials, which are to be use for advocacy on the territory of Ternopil Region of life of the ideologist of Ukrainian nationalism, are presented for the first time. The attempt of the analysis of the museum network was made. Achievements in the area of the memo-art were characterized.

Key words: struggle, achievement, worth, accumulation, ideological shift, leader, parokh area, plebs, tread, guide.

УДК 94 (477.8): 329.271

ББК 63.3 (4 Укр) 628

Сергій АДАМОВИЧ

ІДЕЯ СОБОРНІСТІ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ С.БАНДЕРИ ТА ЇЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ У ПРОГРАМАХ І ДІЯЛЬНОСТІ СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

У статті аналізується роль ідеологічної спадщини С.Бандери в процесі становлення програмових засад сучасних українських правих партій. Автор обґрунтовує значний вплив творчості С.Бандери на соборницьку діяльність українських політичних партій у кінці ХХ – на поч. ХХІ ст.

Ключові слова: націоналізм, українські праві партії, соборність, незалежна Україна, сепаратизм, унітарність, федералізація, місцеве самоврядування, ідеологія.

Національно-визвольні рухи та розпад компартійно-радянської системи, що охопив Україну в кінці 80-х р. ХХ ст. – на початку ХХІ ст., призвели до появи численних українських політичних партій. Їх діяльність базується на історичній спадщині, значне місце в якій зай-

мають ідейно-політичні напрацювання й практична діяльність Організації українських націоналістів (ОУН) та її лідера С.Бандери.

Відзначимо, що до сучасних досліджень у галузі ідеолого-політичних основ українського націоналізму можна віднести праці П.Дужого, Ю.Киричука, Д.Мирона, С.Квіта, В.Косика, Я.Сватка, О.Сича, В.Ходака. Дослідження ролі українських політичних партій у період становлення незалежної Української держави започатковано в працях В.Литвина, А.Білоуса, О.Гараня, О.Майбороди, С.Телешуна, О.Шановської.

Автор ставить перед собою завдання проаналізувати, яке значення мала ідеологія ОУН та творча спадщина С.Бандери на становлення сучасних правих українських політичних партій та їх боротьбу за єднання українських земель і формування української політичної нації.

Організуючись у 20-х роках ХХ ст., український націоналістичний рух взяв за мету національне визволення українства й розпочав безкомпромісне змагання за здобуття Української Самостійної Соборної Держави. У тривалих пошуках було вирішено найнеобхідніші для того часу завдання: напрацьовано ідеологію українського націоналізму, програму націоналістичного руху й створено політичний механізм для втілення цієї мети – Організацію українських націоналістів¹.

Незважаючи на деякі ускладнення внутрішнього характеру, на початку 30-х років ОУН стала монолітною організацією з чітко визначеною метою – боротьба за незалежну соборну українську державу². Уже під час утворення у 1929 р. ОУН задекларувала у своїх програмових засадах, що “основою адміністративного устрою Української держави буде місцеве самоврядування; зокрема кожний край буде мати свій представницький законодавчий орган, покликаний місцевими організованими суспільними верствами, та свою виконавчу владу”³.

Фактично, цей пункт програми свідчив про бачення націоналістами України федеративною державою, що певною мірою позначилося на подальших програмових засадах націоналістичних організацій. Проте зі становленням Української незалежності в кінці ХХ ст. українські націоналісти рішуче виступили за унітарний статус держави.

Відзначимо, що С.Бандера був освіченим інтелектуалом. Знав кілька європейських мов, мав великі здібності організатора, теоретика, політика й ідеолога, і попри те, що в польських та німецьких тюрмах і концтаборах йому було заборонено писати, він залишив після себе багату духовну й теоретичну спадщину⁴.

Як зазначає Я.Грицак, генерацію С.Бандери сформувала гіркота поразки й захоплення духом великої степової України. Під час революції 1917–1920 років селянські маси чинили надзвичайні речі, пройняті природним, вродженим духом українськості. На думку історика, С.Бандера хотів саме такого націоналізму: з одного боку – ксенофобського, агресивного, радикального, а з другого – романтичного й героїчного. Його головною ідеєю була національна революція, національний здвиг⁵.

Завершенням національно-визвольної революції, на думку С.Бандери, мала стати відбудова й закріплення Самостійної Соборної Української держави. Передумовою для відновлення самостійного державного життя було б “знищення на українських землях советської влади, її органів і силових інструментів, знищення комуністичної теорії і системи, усунення з України всіх сил, які захищають російський імперіалізм і протиставляються самостійницьким змаганням”⁶.

Опортуністичній орієнтації на чужу силу й ласку революційна ОУН під проводом С.Бандери протиставила боротьбу проти всякого імперіалізму власними силами у спільному фронті всіх поневолених народів. Уже як голова Революційного Проводу ОУН і потім як провідник ОУН, С.Бандера присвячує багато уваги організації фронту боротьби українського народу спільно з усіма іншими поневоленими Москвою народами під бойовим кличем: “За свободу народів і людини!”⁷.

Крім того, у своїй статті “До засад нашої визвольної політики”, поміщеної під псевдонімом С.А.Сірий у “Визвольній політиці” в 1946 р., він проголошує ідею толерантності “супроти чужих і відмінних культурних та соціальних вартостей і систем, поряд із прив’язанням до свого та плекання своїх вартостей...”⁸.

В інтерв’ю німецькій радіостанції в м. Кельн у 1954 р. лідер ОУН деталізує бачення майбутнього країни його організацією – “відновлення Самостійної Української держави в національних етнографічних кордонах з демократичною системою урядування, яка гарантувала б всім громадянам України демократичні свободи в ділянці духовного, культурного, політичного і соціального буття”⁹.

Натомість, що в умовах невизначеності щодо подальшого перебування України у складі СРСР більшість політичних партій, які утворювалися в 1990–1991 рр., уникали відповіді на питання про майбутній державний устрій або пропонували ввести самоврядування для різних територіальних рівнів. Тільки правоцентристські і праві політичні структури виступали за унітарний устрій України.

ОУН не була при владі в Українській державі й не мала змоги проводити необхідні зміни в державному житті, але підтримувала чи критикувала відповідно до свого бачення подій окремі групи чи владні структури. Уже в липні 1988 р. націоналісти висловили критичну оцінку програми Української Гельсінської групи, в якій кінцевою метою була конфедерація через федерацію. Критиці також було піддано програми Народного Руху України за перебудову з його федерацією і Декларацію Верховної Ради УРСР про державний суверенітет УРСР¹⁰.

Восени 1990 р. розпочинається структурування неформальних політичних організацій у політичні партії, відбуваються установчі партійні з’їзди. Новоутворювані партії ухвалюють програмні документи, декларують бачення майбутнього країни, у тому числі погляди на державний устрій і місцеве самоврядування.

Так, ураховуючи наявність автономії Криму, Народний рух України (НРУ) розглядав Україну як унітарну державу з адміністративно-територіальним самоврядуванням – способом здійснення децентралізації функцій державного управління. Рух однозначно заявив, що єдиною державною мовою в Україні має бути українська мова, тому виступив за поширення української мови в усі сфери життя, відродження й розвитку української національної культури, а також за створення умов для культурно-національного задоволення інтересів усіх етнічних спільнот, що живуть в Україні¹¹.

Однак у НРУ в першій половині 90-х рр. ХХ ст. були розбіжності в політичних поглядах на унітарний чи федеративний устрій України. Вони виявилися на установчому з’їзді НРУ, а в подальшому посилювалися. Голова Руху В.Чорновіл спочатку відстоював ідею федеративного устрою України. Федеративний устрій він бачив як ширше місцеве самоврядування з підпорядкуванням центру, центральному уряду та як легалізацію історичних країв¹². У підсумку в новій редакції Програми НРУ 1996 р. було зазначено, що Україну слід розглядати як унітарну державу з адміністративно-територіальним самоврядуванням¹³.

У свою чергу, лідер правої Української республіканської партії Л.Лук’яненко виступав як категоричний противник федеративного устрою України й двомовності в окремих районах. Він вважав, що в результаті “нашої нещасної долі, ми потрапили під чотири окупації... Це приводило до роз’єднання великої української нації. Сьогодні нам потрібен період національної консолідації”. Що стосується росіян, євреїв, білорусів та інших національностей, то їм політик надавав право на культурно-національну автономію¹⁴. Проте лідери УРП визнавали, що “проблеми Східної України мають стати центральними в нашій діяльності”¹⁵.

У прийнятій програмі УРП чітко висловилася за створення Української незалежної соборної держави як неодмінної умови політичного, економічного й культурного відродження, консолідації та самопоступу народу України, піднесення його добробуту, утвердження демократичного ладу й розвитку громадянського суспільства, виведення з міжнародної ізоляції на гідне місце серед вільних народів світу¹⁶.

У початковий період побудови держави ряд партій задекларували прагнення будувати національну державу корінної нації (тобто “націю-державу” українців), яка здійснюватиме патерналістську політику щодо інших етнічних груп. До таких груп можна було віднести, у першу чергу, Українську національну партію, яка “відстоювала право українського народу на незалежне державне існування і проголошувала своєю метою відновлення Української Народної Республіки в етнічних кордонах”. Близькою була позиція Всеукраїнського політичного об’єднання “Державна самостійність України”, у програмі якого зроблено наголос на само-

стійному державному існуванню саме української нації¹⁷. Члени нової політичної структури оголосили себе продовжувачами справи М.Міхновського, Д.Донцова, С.Коновальця, С.Бандери, Р.Шухевича, Я.Стецька. Основною метою партії було проголошено “становлення Української Самостійної Соборної Держави”¹⁸.

Утворена 1 липня 1990 р. Українська міжпартійна асамблея* (Українська національна партія, Українська народно-демократична партія, Українська націоналістична спілка та ін.) закликала до безкомпромісної боротьби до того часу, поки під червоно-чорний прапор не стане “вся Україна від Сяну по Кавказ”. Одночасно партійне об’єднання проявляло ксенофобське ставлення до російського населення. Так, один із лідерів Української націоналістичної спілки О.Вітович у червні 1991 р. заявляв: “З москалями нема спільної мови застерігав С.Бандера. І ми живемо за його заповітом... Тих, для кого сучасні демократи-москалі стали друзями... сприймаємо за сміття. Вони не українці...”¹⁹.

Окремі радикальні українські націоналістичні політичні угруповання відмовлялися визнавати національні меншини в Україні, оскільки “культури цих груп насправді є культурами етносів, ойкумени яких лежать поза межами України, а тому є чужими для українців і їхньої держави”. На їх думку, в Україні була лише одна національна меншина – кримські татари, але й про них “можемо говорити поки що в перспективі, оскільки кримські татари оселились в Криму лише 1240 р. і становлять переважну меншість усієї чисельності їхнього етносу сьогодні”. Крайні праві відстоювали необхідність асиміляції українським етносом іншоетнічних осіб, а державну підтримку культур інших націй розцінювали як “виштовхування іншоетнічних осіб з українського етносу”²⁰.

Утворений 31 березня 1992 р. Конгрес українських націоналістів (КУН) задекларував у політичних резолюціях підтримку національної рівноправності, але виступив за скасування існуючої територіальної автономії Криму та право кримських татар на національне самовизначення. Дотримуючись засади, що кожен народ має незаперечне право на самовизначення, українські націоналісти визнавали право кримських татар поруч з українським народом як автохтонів на федеративну автономію Криму в рамках державної суверенності України, як повноцінних громадян української держави.

Формування статусу Криму як федеративної автономії, та й ще в рамках державної суверенності України, не дозволяє чітко визначити уявлення українських націоналістів про майбутнє півострова (автономія чи федерація). Проте визнання права за кримськими татарами на національне самовизначення свідчило про прагнення українських націоналістів побудувати демократичну децентралізовану державу.

Натомість українські націоналісти гостро засуджували спроби російських імперіалістів провести референдум за незалежність Криму. Вони трактували півострів як “історичну землю двох дружніх народів – українців та кримських татар, спільним ворогом для яких завжди була імперіалістична Росія”. У зв’язку з діями росіян за представниками всіх національностей, які проживали в Україні, визнавалися повні права і привілеї громадян України, але “лише при умові, що їхня лояльність буде насамперед до новоствореної української держави”²¹.

Одночасно новостворений КУН виступав за встановлення повної рівноправності українців усіх регіонів держави, припинення дискримінації українського громадсько-політичного життя в Криму, Донецько-Криворізькому басейні, на півдні України²².

20–22 травня 1993 р. в Ірпені поблизу Києва відбувся XII Великий Збір Українських націоналістів. У зв’язку зі здобуттям Україною незалежності в 1991 р. на Великому Зборі було прийнято рішення “перейти від визвольного націоналізму до державного” та утверджено нову програму ОУН²³.

У розділі програми, присвяченому державній владі та державному устрою, було визначено, що адміністративний устрій України повинен урахувати етнічні та інші особливості регіонів, але “мусить бути побудований так, щоб насамперед забезпечувати єдність та унітар-

* Після прийняття 24 серпня 1991 р. Акта про незалежність України Українська міжпартійна асамблея перейменувалася на Українську Національну Асамблею.

ність Української держави”²⁴. ОУН категорично відкидала будь-яку федералізацію України, нав’язування їй політичних автономій, вважаючи це неприхованою антидержавною діяльністю²⁵.

Одночасно українські націоналісти погоджувалися, що основою адміністративного устрою мусить бути місцеве самоврядування, яке має свої “традиційні форми з усіх часів української державності”, а землі та регіони повинні бути представлені у вищих законодавчих органах влади²⁶. Доцільними визнавалися прямі вибори мера, районного та сільського голів, а вищу посадову особу області, крім виборів, мав затверджувати на посаді Президент України²⁷. Задля зменшення “федералістичних тенденцій” ОУН навіть пропонувала вирівнювати соціальне становище різних регіонів України²⁸.

Українські націоналісти визнавали відповідальність за долю інших народів, що проживають на теренах України, і проголошували гасло: “Україна – спільне добро всіх її громадян”²⁹. Будуючи унітарну державу з домінуючою українською культурою, вони обіцяли забезпечити можливості для збереження й розвитку культур національних меншин³⁰. Натомість надання статусу державної російській мові, на думку українських націоналістів, могло б посилити сепаратистські настрої й фактично узаконило б меншовартість і безперспективність української мови³¹.

Усвідомлення України соборною державою українські націоналісти підтвердили історичною соборністю. Так, 22 серпня 1992 р. на розширеній сесії Верховної Ради України президент Української Народної Республіки в екзилі, лідер ОУН М.Плав’юк склав свої повноваження всенародно обраному Президенту України Л.Кравчуку³².

Напередодні прийняття Конституції України принцип унітарності відстоювала більшість правих політичних партій та об’єднань, зокрема Українська республіканська партія на чолі з М.Горинем, Українська селянсько-демократична партія на чолі з М.Шкарбаном, Українська християнсько-демократична партія на чолі з В.Січком та інші. Осередки товариства “Прогрес” на чолі з П.Мовчаном наполягали, щоб у Конституції був дотриманий принцип унітарності при існуванні двопалатного парламенту й перетворення Криму в звичайну область³³.

Прийняття Конституції України 1996 року визначило статус України як унітарної держави, і в “умовах контрольованої демократії” Л.Кучми питання про перегляд форми державного устрою порушували тільки маргіналізовані проросійські політичні структури.

На парламентських виборах 1998 р. був утворений державницький націоналістичний і націонал-демократичний виборчий блок “Національний фронт”, який складався з Конгресу Українських націоналістів, Української консервативної республіканської партії, Української республіканської партії. У своїй передвиборчій програмі блок одночасно задекларував потребу проведення адміністративної реформи й прагнення “змінити структуру” та скоротити “чисельність управлінського апарату на всіх щаблях влади”³⁴. Натомість у рамках парламентських виборчих кампаній 2002 і 2006 рр. праві політичні сили в тій чи іншій формі співпрацювали з виборчим блоком “Наша Україна” й підтримували соборницькі позиції В.Ющенка.

Значну увагу пробудженню в українців почуття гордості за власну історію, глибинного усвідомлення ними ідеї соборності всіх українських земель, роз’ясненню ідеї європейського вибору України, сприянню розвитку місцевого самоврядування приділяла утворена 1999 р. правохристиянська партія “Собор” (пізніше – Українська республіканська партія “Собор”) на чолі з А.Матвієнком. Партія в літні місяці протягом п’яти років популяризувала соборність України через спортивний туризм (Велопробіг гетьманськими столицями (1999 р.); Вітрильна регата “Собор-2000”; Історико-екологічна експедиція на Говерлу (2000 р.); Просвітницько-спортивна експедиція “Соборна Україна” (2001 р.); Просвітницько-спортивна експедиція “Соборна Україна-2002”; Культурно-спортивна експедиція “Соборна Україна-2003”; “Соборна Україна-2004”)³⁵.

Президентські вибори 2004 р., які загострили увагу на питанні статусу російської мови, а також спроби оточення В.Януковича розіграти сепаратистську карту під час Помаранчевої революції, призвели до реанімації федералістських ідей. У цих умовах керівники ОУН (М.Плав’юк), ОУН (революційної) (А.Гайдамаха), виборчого об’єднання “Свобода” (О.Тягнибок) 5 грудня 2004 р. виступили на підтримку єдності країни³⁶. Президія Проводу ОУН

чітко сказала: “Ні – сепаратизму”, засудила будь-які зазіхання на суверенітет України і заявила: “Українські націоналісти готові виступити на захист територіальної цілісності держави, захистити її національний суверенітет. Для нас незалежність і соборність України – понад усе!”³⁷. У заяві Секретаріату ООН “Заколот проти державності України” вибори і сепаратистські тенденції на Сході і Півдні країни трактувалися як “давно і таємно спланований план ліквідації державності України... яку очолюють не тільки Кучма–Янукович–Медведчук, а їхній духовний і організаційний натхненник – путінський Кремль”³⁸. Одночасно представники правих політичних партій становили кістяк протестного Майдану і своїми діями активно захищали соборність України.

Праворадикальні позиції зайняла утворена 22 грудня 2004 р. Українська консервативна партія (далі – УКП). Програма УКП стверджує, що тільки сильна соборна національна держава здатна захистити життєвий простір нації, забезпечити демократичний лад, високий рівень життя. Для реалізації цієї моделі партія вважає “необхідним повернення в суспільно-політичне життя ідеології українського консерватизму на основі традицій та морально-правових засад українського козацтва, пріоритетності засад української культури”³⁹.

Партія обстоює принцип недоторканності та неподільності території України, її унітарності, виступає проти дезінтеграції української нації за регіональними, конфесійними, мовними та іншими ознаками. Крім того, у програмі УКП спеціально задекларовано, що партія проти федералізму України за жодних обставин. Водночас консерватори виступають за розширення повноважень громад, місцевого самоврядування, у тому числі козацького (залишається незрозумілим статус “козацького самоврядування”. – С.А.)⁴⁰.

У постпомаранчевий період окремі політичні сили спробували законодавчо закріпити статус російської мови як державної. Подібні законопроекти викликали жорстку критику з боку української націонал-демократії. Так, лідер Соцпартії О.Мороз вніс у парламент проект нового закону про мови, в якому передбачалося надати національним мовам статус офіційних у межах окремих територій і по всій Україні за рішенням Верховної Ради. Натомість голова Київського благодійного фонду ім. Олекси Гірника “Українським дітям – українське слово” і міської організації УРП “Собор” Ю.Гнаткевич розцінив законопроект як спробу позбавити “українців бажання і потреби в своєму національно-мовному відродженні”⁴¹.

У зв’язку з діяльністю влітку 2006 р. екстремістських проросійських організацій у Криму, “антиукраїнської спрямованості і націленості на руйнування суверенітету та цілісності Української держави” парламенту Автономної республіки Крим свою позицію щодо державного устрою країни висловило праворадикальне виборче об’єднання “Свобода” на чолі з О.Тягнибоком. Зокрема, у заяві від 11 червня 2006 р. партійне утворення виступило за ліквідацію автономії Криму та переформування її в Кримську область, щоб “позбавити іноземних окупантів можливості проводити PR-кампанії за сценарієм Кремля”⁴².

Результати парламентських виборів 2006 р. загострили політичну напругу й поділ країни по лінії Схід–Захід. Відзначимо, що в умовах довготривалого процесу формування парламентської коаліції після виборів 2006 р. КУН акцентував увагу на небезпеці існування демократичної соборної держави й закликав Президента України в разі необхідності ввести пряме президентське правління для збереження конституційного ладу, суверенітету й цілісності України та продовження демократичних перетворень у нашій державі⁴³.

Організація українських націоналістів також виступила 17 червня 2006 р. із заявою щодо небезпеки “територіального розчленування держави та підпорядкування її Російській федерації”. Крім того, це політичне об’єднання ще раніше публічно засудило російськомовний сепаратизм на Півдні і Сході України та автономістські заяви русинів Закарпаття⁴⁴.

Політична нестабільність у країні, яка не зникла після формування демократичної парламентської коаліції в грудні 2007 р., активізувала сепаратистські сили. У зв’язку із цим 27 червня 2008 р. XIX з’їзд Всеукраїнського об’єднання “Свобода”, демонструючи послідовність у політичних поглядах, звернувся до Президента України та Верховної Ради України щодо зміни автономного статусу Криму на обласний та щодо скасування спеціального статусу м. Севастополь.

Після початку російсько-грузинської війни на початку серпня 2008 р. ВО “Свобода” надіслала телеграму до Голови Верховної Ради України А.Яценюка та голів фракції коаліції демократичних сил у Верховній Раді України VI скликання з вимогою внести в порядок денний 3-ї сесії Верховної Ради України та поставити на поіменне голосування питання про призначення всеукраїнського референдуму щодо зміни автономного статусу Криму на обласний та щодо скасування спеціального статусу м. Севастополь.

У разі відмови внесення цього питання в порядок денний сесії або негативного результату голосування ВО “Свобода” зобов’язувалася організувати збір підписів під вимогою призначити всеукраїнський референдум за народною ініціативою⁴⁵. Для підтримки власної ініціативи ВО “Свобода” у вересні 2008 р. провела пікетування Верховної Ради України з вимогою змінити автономний статус Криму на обласний та скасувати спеціальний статус м. Севастополь⁴⁶.

Отже, більшість українських правих партій в умовах становлення незалежності України, дотримуючись засад спадщини С.Бандери та націоналістичної ідеології, підтримували унітарний статус України. Розбіжності в їх середовищі проявлялися в ставленні до повноважень Автономної Республіки Крим і можливості надання самоврядування різним територіальним рівням. Водночас націоналістичні політичні структури (УРП (УРП-“Собор”), Конгрес українських націоналістів, ОУН(р), ОУН і т. д.) своєю практичною діяльністю активно сприяли втіленню в життя ідеї соборної України. Перспективи подальших досліджень ролі українських політичних партій у процесі єднання країни й формування політичної нації полягають у комплексному аналізі їх програмових засад і практичної діяльності.

- 1 Жижко С. Мета і завдання українського націоналістичного руху / С. Жижко // Матеріали Першого Збору конгресу Українських націоналістів. – К. : Головний Провід Конгресу Українських націоналістів, 1995. – С. 31.
- 2 Ходак В. Проблеми організаційно-політичного становлення ОУН / В. Ходак // Галичина. – 2001. – № 7. – С. 82.
- 3 Книш З. Становлення ОУН / З. Книш. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1994. – С. 105.
- 4 Кузьмінець О. Степан Бандера як теоретик та ідеолог визвольної боротьби українського народу / О. Кузьмінець // Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історія, уроки, сучасність : матеріали наук. конф. Всеукраїнського Братства вояків УПА. – Стрий : Увіс, 1993. – С. 111.
- 5 Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності / Я. Грицак. – К. : Грані-Т, 2008. – С. 102.
- 6 Бандера С. Перспективи української революції / С. Бандера. – Мюнхен : Вид. Організації українських націоналістів, 1978. – С. 594.
- 7 Мірчук П. Степан Бандера. Символ революційної безкомпромісовості / П. Мірчук. – Хмельницький : Поділля, 1992. – С. 77.
- 8 Мірчук П. Назв. праця – С. 102–103.
- 9 Бандера С. Перспективи української революції / С. Бандера. – Мюнхен : Вид. Організації українських націоналістів, 1978. – С. 615.
- 10 Олесків В. Діяльність Організації Українських націоналістів (1945–1993) / В. Олесків // Матеріали Першого Збору конгресу Українських націоналістів. – К. : Головний Провід Конгресу Українських націоналістів, 1995. – С. 51.
- 11 Шановська О. А. Діяльність Народного Руху України з розробки національної програми та практичного втілення її в процесі державотворення (1989–1996 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. історичних наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / О. А. Шановська. – Одеса : [б. в.], 2003. – С. 11.
- 12 Чорновіл В. Компартія фактично існує / В. Чорновіл // Літературна Україна. – 1991. – 19 вересня. – С. 3.
- 13 Шановська О. А. Назв. праця. – С. 11.
- 14 Лук’яненко Л. Не злоба, а любов рухає мною вперед / Л. Лук’яненко // Молода Галичина. – 1991. – 12 листопада. – С. 1.
- 15 Гарань О. В. Убити дракона. (З історії Руху та нових партій України) / О. В. Гарань. – К. : Либідь, 1993. – С. 99.
- 16 Бойко О. Д. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку : монографія / О. Д. Бойко. – К. : ІПіЕНД, 2002. – С. 175.

- ¹⁷ Майборода О. М. Про підходи до розв'язання національного питання в Україні за умов багатопартійності / О. М. Майборода // Україна ХХ ст. Проблеми національного відродження : зб. наук. праць. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 156.
- ¹⁸ Бойко О. Д. Назв. праця. – С. 174.
- ¹⁹ Гарань О. В. Назв. праця. – С. 182.
- ²⁰ Приходько Г. Українці в Україні: проблема теорії. Хто суверен в Україні: українці чи етнічні групи? / Г. Приходько // Державність. – 1996. – № 2. – С. 8–9.
- ²¹ Конференція Українських Націоналістів : матеріали й документи. – К. : Вид. Конгресу Українських Націоналістів (КУН), 1992. – С. 204, 221.
- ²² Там само. – С. 204.
- ²³ Декларація // ОУН: минуле і майбуття. – К. : Фондація ім. О. Ольжича, 1993. – С. 281.
- ²⁴ Програма Організації Українських Націоналістів // ОУН: минуле і майбуття. – К. : Фондація ім. О. Ольжича, 1993. – С. 286.
- ²⁵ Резолюції XII Великого збору Українських Націоналістів // ОУН: минуле і майбуття. – К. : Фондація ім. О. Ольжича, 1993. – С. 297.
- ²⁶ Програма Організації Українських Націоналістів. – С. 287.
- ²⁷ Болтарович Є. Екстраполяція українського націоналізму на державотворчі процеси в Україні / Є. Болтарович // ОУН: минуле і майбуття. – К. : Фондація ім. О. Ольжича, 1993. – С. 267.
- ²⁸ Програма Організації Українських Націоналістів. – С. 291.
- ²⁹ Свідзинський А. Це складне національне питання / А. Свідзинський // ОУН: минуле і майбуття. – К. : Фондація ім. О. Ольжича, 1993. – С. 259.
- ³⁰ Резолюції XII Великого збору Українських Націоналістів // ОУН: минуле і майбуття. – К. : Фондація ім. О. Ольжича, 1993. – С. 299.
- ³¹ Програма Організації Українських Націоналістів. – С. 292.
- ³² Таран С. Власною працею і власним серцем / С. Таран // ОУН: минуле і майбуття. – К. : Фондація ім. О. Ольжича, 1993. – С. 98.
- ³³ Телешун С. Державний устрій України: проблеми політики теорії і практики / С. Телешун. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. – С. 77.
- ³⁴ Право вибору: політичні партії та виборчі блоки / упоряд. М. Томенко, О. Проценко. – К. : Заповіт, 1998. – С. 76.
- ³⁵ Закревський М. Україна соборна / М. Закревський // Без цензури. – 2004. – 8–15 липня. – С. 13.
- ³⁶ Заява ОУН, ОУН(р) та ВО “Свобода”. – http://www.tiahnybok.info/dokumenty_zayava/dokument000080.html.
- ³⁷ Заява “Ні – сепаратизму!” // Українське слово. – 2004. – 1–7 грудня. – С. 3.
- ³⁸ Заява Секретаріату ОУН “Заколот проти державності України” // Українське слово. – 2004. – 1–7 грудня. – С. 3.
- ³⁹ Програма Української Консервативної партії. – <http://www.ukrvybir.com/prma.php>.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Равноправие языков может консолидировать страну и примирить регионы // Вечерние Вести. – 2005. – 11–17 февраля. – С. 4.
- ⁴² ВО “Свобода” стурбовано ситуацією в Криму. – http://www.tiahnybok.info/dokumenty_zayava/dokument000469.html.
- ⁴³ Партії заявляють // Шлях перемоги. – 2006. – 19 липня. – С. 2.
- ⁴⁴ <http://www.mplawiuuk.kiev.ua>.
- ⁴⁵ УНІАН. Автономія Криму – загроза національній безпеці України. – http://www.tiahnybok.info/diylnist_podia/dokument_004670.html (перегляд 13 вересня 2008 р.).
- ⁴⁶ ВО “Свобода” вимагає від Верховної Ради України скасувати автономію Криму. – http://www.tiahnybok.info/diylnist_podia/dokument_004692.html (перегляд 13 вересня 2008 р.).

The role of the ideological inheritance by S. Bandera in the process of the establishment of the program foundations of the modern Ukrainian rightwing parties is being analyzed in this article. The author grounds down the considerable influence of S. Bandera's creative work upon the consoliaristic activity of Ukrainian political parties at the end of the 20th century to the beginning of the 21st century.

Key words: *nationalism, Ukrainian right-wing parties, consoliarism, independant Ukraine, separatism, unitary, federalism, local self-government, ideology.*

УДК 323.22: 94(477)
ББК 63.3 (4 Укр) 63

Степан КОБУТА

“БАНДЕРИЗАЦІЯ” УКРАЇНИ: ЗАГРОЗИ УЯВНІ Й РЕАЛЬНІ

У статті розглянута дієвість українського націоналізму як фактора ідейного та політичного впливу на процеси постання й розвитку незалежної української держави. З'ясовано проблеми формування національної ідентичності українського суспільства в контексті сучасних трансформаційних процесів.

Ключові слова: демократична трансформація, націоналізм, національна ідентичність, українська держава.

У вересні 2008 року в Івано-Франківську лідери громадської організації “Поклик нації” провели прес-конференцію для місцевих мас-медіа, на якій заявили про заплановану акцію публічного спалення ряду книжкових видань, що, на думку членів організації, “ганьблять і паплюжать Україну і українське”. У переліку “ворожих” публікацій була названа видана в Москві книга з промовистою назвою “Бандеризация Украины – главная угроза для России”¹.

Згадана книга за своєю суттю є переспівом її авторами тривіального ідеологічного багажу комуністичних часів, спрямованого на “розвінчування” основ “українського буржуазного націоналізму”, доповненого фрагментами “викриття антиросійського курсу” представників державної та політичної верхівки України за період незалежності. Хоч лєвова частка обсягу книги присвячена оцінці історії українського націоналістичного руху, діяльності Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА) в роки Другої світової війни й повоєнний період, висновки авторів постійно екстраполюються на сучасний стан політичного життя України та стосунків з іншими країнами.

Зміст спрямованості книги окреслений рядом положень, викладених у її передмові. Наводимо їх прямою мовою, щоб читачу був зрозумілий не тільки загальний ідейний сюжет, але й лексика цього видання: “Стратегічна сутність галицьких (залишаємо в перекладі саме такий формат слова “галицький”. – С.К.) націоналістів зводиться до спроби бандеризувати Україну. У зовнішній політиці бандеризація України виражена в основному в наступному:

- Верховна рада по поданню Л.Кучми і В.Ющенка прийняла антиросійську військову доктрину;
- Верховна рада дозволила розташувати на території України війська швидкого реагування США;
- У внутрішній політиці спроби бандеризації в основному спрямовані:
- на тотальну фальсифікацію історичних подій;
- на реабілітацію есесівсько-бандерівських формувань;
- на перетворення більшості населення країни в націоналістів з есесівсько-бандерівським способом мислення і поведінки;
- на ліквідацію в найближчі роки церков Московського патріархату, згодом ліквідацію православ'я загалом і повне окатоличення усього народу;
- на викорінення російської мови і культури”².

Для пересічного мешканця нинішньої України такий набір внутрішніх “загроз” викличе тільки посмішку, але якщо врахувати те, що видання зорієнтоване саме на російського читача, то стає зрозумілою упередженість його назви й змісту. Та все ж перебільшеною видається увага молодих людей саме до цієї книги, адже в Україні за останнє десятиліття вийшла серія однотипних публікацій, більшість з яких залишилася практично непоміченою³. Зрештою, у тенденційності й односторонності підбору матеріалів про український націоналістичний рух у таких публікаціях можна перекоонатися, ознайомившись із рядом сучасних наукових монографічних видань на дану тематику⁴.

Тож питання доцільності й корисності (чи шкідливості) подібної літератури в умовах відкритого інформаційного простору (тим більше, що в ряді російськомовних періодичних ви-

дань України систематично популяризується означена в книзі проблематика) визначається в першу чергу загальним рівнем знань читача (як споживача), його здатністю об'єктивно оцінити сутність старань авторів схожих творів і відповідно реагувати на них своєю поведінкою в суспільному житті. Радикалізм намірів молодих людей цієї, за їхнім визначенням, патріотичної громадської організації волею-неволею нагадав спосіб боротьби з друкованим інакодумством у нацистській Німеччині чи в тій же тоталітарній сталінській (постсталінській) радянській комуністичній державі (в першій відкрито й помпезно, в другій по-тихому, але масштабно й послідовно).

Можна було б розцінити розповсюджене засобами масової інформації повідомлення про факт розправи над “чужою літературою” як один із численних інформаційних приводів самопіару конкретної організації, якщо б не одне але... Мова йде не про внутрішній зміст конкретного друкованого видання, до якого мимоволі була привернута увага громадськості, а про тенденції й підходи до способу формування української національної ідентичності в контексті сучасного розвитку української держави, що з боку його непримиренних критиків отримав назву “бандеризація”.

Для частини українських політиків і населення постання в 1991 році незалежної України тісно пов'язане з наслідками тривалих національно-визвольних змагань українців, одним із найбільш динамічних і трагічних етапів якого став період діяльності ОУН та УПА. Тож повернення в політичний обіг його синонімічного поняття “бандерівщина” сприймається як закономірний крок до відновлення спадкоємності досвіду боротьби та послідовності зв'язку між різними поколіннями “борців за волю України”. З усього комплексу дилемних із точки зору суспільного сприйняття оцінок українського націоналізму як історичного явища загалом, у даній статті зроблена спроба розглянути його як фактор ідейного та політичного впливу на процеси постання й розвитку незалежної української держави.

Слід наголосити, що сучасне розуміння змісту націоналістичної концепції серед її прихильників не обмежується виключно партійно-політичною ідеологією й практикою колишньої ОУН, а має достатньо широкий спектр сучасних варіантів: радикальний націоналізм ультраправих, консервативний або демократичний націоналізм, націонал-демократія й навіть ліберальний націоналізм. Для супротивників націоналістичної концепції відхід від усталеної радянською ідеологією моделі існування й можливість сприйняття націоналізму як об'єктивної потреби самоідентифікації сучасного українського суспільства означає не тільки крах попередніх світоглядних орієнтирів, але й підірив методологічних основ власної позиції. При цьому не суть важливою є ідеологічна репрезентація опонентів сучасного українського націоналізму: комуністів, лівоцентристів, лібералів. Для них найважливішим чинником поведінки в цьому питанні залишається неприйняття будь-якої об'єднавчої моделі з виразним національним его.

Багатомірність терміна “націоналізм” у сучасних наукових теоріях настільки широка, що єдине універсальне тлумачення, яке б задовольнило вибагливого читача, сформулювати складно. У сучасних українських реаліях його асоціюють як патріотизм або ж як національну агресивність і нетерпимість до інших націй; як політичну ідеологію, що має певне світоглядне начало, і як політичну практику, пов'язану з проявами політичного екстремізму; як фундаментальну основу, що має стати базисом поняття національна держава, і як ідеологічний ярлик-релікт, яким “нагороджують” кожного, хто проявляє ознаки національної самобутності та пріоритету. Тож для означення поняття націоналізму (в тому числі націоналізму українського) послуговуємося підходами вітчизняного дослідника Г.Касьянова, за якими націоналізм – світогляд, центральним елементом якого є визнання незаперечності, природності права на існування та легітимності будь-якої нації. Реалізація цього права найповніше виявляється в рамках існування національної держави (держави-нації). Відповідно, сучасний український націоналізм може проявлятися в різних формах: як колективна свідомість, що виступає національним ідентифікатором; як політична доктрина (ідеологія), що стає домінантою для значної частини населення; як політичний рух, що об'єднує й організовує прихильників даної доктрини⁵.

Сьогодні сповідування національного пріоритету розвитку держави як світоглядного базису найбільш притаманне політичними силами, які географічно мають відповідну широку масову опору й електоральну підтримку в Західній і частково Центральній Україні. Популярність націоналістичної ідеології в західноукраїнських землях, особливо в Галичині й Волині, має свою історичну основу, пов'язану з діяльністю в 30–50-х роках ХХ століття на цих землях ОУН, пам'яттю багатьох людей про збройну боротьбу УПА за українську державу. Радянська комуністична влада так і не змогла переплавити суспільну свідомість західноукраїнського населення в загальносоюзному казані творення нового квазінаціонального типу “homo soveticus”. У рамках горбачовської політики “перебудови” декларовані гасла “демократизації” і “гласності” в умовах західноукраїнського суспільного сприйняття швидко трансформувалися в радикальні незалежницькі ідеї, що стали виразним атрибутом суспільних вимог новітніх громадсько-політичних організацій (об'єднаних умовною назвою національно-демократичні сили) і знайшли належний рівень масової підтримки місцевого населення. Відверто опозиційні до тогочасної КПРС–КПУ лідери націонал-демократії: Українська Гельсінська спілка, місцеві структури Народного руху України, Товариства української мови імені Т.Г.Шевченка, Меморіалу та інші вже чітко заявляли про необхідність здобуття політичної незалежності України.

Своєрідним кроком у цьому напрямі стала перемога представників новітніх організацій на виборах 1990 року до місцевих рад у Галичині, формування їхніх виконавчих органів без участі та впливів комуністичних партійних комітетів. Більшість обраних до Верховної Ради УРСР депутатів від західноукраїнських областей увійшли до складу демократичної фракції Народна Рада, що взяла на себе місію просування самостійницької думки у вищому законодавчому органі та її популяризації на загальноукраїнському рівні.

Політична боротьба між комуністичними та національно-демократичними силами в 1990–1991 роках засвідчила зростання в республіці антикомуністичних настроїв і критичного ставлення мільйонів українців до спроб трансформувати СРСР в “оновлену федерацію”. Суспільною альтернативою політиці правлячої компартії ставала ідея незалежної української держави, яка об'єднала доволі широкий спектр новоутворених політичних партій і громадських організацій із різними ідеологічними уподобаннями та партійними програмами. При цьому вимоги національно-державного суверенітету, утвердження державного (офіційного) статусу української мови, національно-культурного відродження тісно пов'язувалися з гаслами розширення загальнодемократичних прав і свобод, у тому числі й стосовно представників різних національних груп. На відміну від багатьох союзних республік, де процеси національного піднесення супроводжувалися зростанням напруженості в міжнаціональних відносинах (Прибалтика), проявами національної нетерпимості радикального характеру (погроми із численними людськими жертвами в Закавказзі та Середній Азії), Україна залишалася регіоном із відносно стабільною ситуацією саме у сфері національних стосунків. Імовірність поширення на її теренах гасел радикального націоналізму була невисокою через стійкий негативний стереотип цього явища в тогочасному суспільстві.

В умовах кризи комуністичного режиму, після невдалої спроби консервативних сил у серпні 1991 року повернутися до імперського способу управління саме націонал-демократичні ідеї отримали пріоритет широкого суспільного сприйняття й підтримки, виявилися допустимими для представників інших національностей, у тому числі й мільйонів етнічних росіян, які проживали в республіці й теж підтримали незалежність. Для останніх мотивом підтримки українського суверенітету були, у першу чергу, сподівання на перспективи швидкої соціально-економічної перебудови, що забезпечили б кращі умови життя та стабільність суспільного розвитку в порівнянні з тією ж Росією.

Об'єктивно здобуття незалежності стало можливим при злитті зусиль двох факторів української політики – національно-визвольного руху, політичним авангардом якого виступали національно-демократичні сили, і радянської партдержгоспменклатури, яка, змінивши кольори й перейнявши гасла самостійності, долучилася до проголошення незалежності від Москви (як для себе, так і для українського загалу). Те, що Україна незалежна виросла з України радянської, мало свої позитивні моменти, пов'язані з державно-політичною легітимацією на міжнародному рівні, у стосунках із сусідами, з внутрішньополітичними перетвореннями. Одночасно

збереження радянської тягlosti у формі громiздкої централізованої державної системи, колишнього кадрового управлінського складу, радянського (“совкового”) менталітету в багатьох мешканців республіки було серйозною перешкодою для руху вперед.

Націонал-демократи змогли привести українців до незалежності, але їм так і не вдалося прийти в Україні до влади. Навіть у момент найвищого національного піднесення (осінь 1991 року) їхні мобілізаційні можливості обмежувалися Західною та частиною Центральної України. Сукупна кількість тих, хто підтримав націонал-демократичних висуванців на перших президентських виборах, ледь сягнула 30-відсоткової позначки, їхній представник В. Чорновіл набрав неповних 24 відсотки, поступившись Л. Кравчуку.

Допущені до окремих посад у виконавчих структурах влади представники націонал-демократії так і не стали реальною впливовою силою, не забезпечили динаміки оновлення, їхній політичний авторитет був використаний “колишніми” для прикриття своїх корпоративних дій у справі розподілу та перерозподілу суспільної власності під гучними гаслами приватизації та проведення ринкових реформ. Фактично завдання відродження та розбудови нового українського суспільства було підмінене прагматичною, прибутковою для основних виконавців, політикою збереження неререформованої системи державного управління.

Декларування Президентом Л. Кравчуком курсу на утвердження незалежності української державності справило враження на частину представників національно-патріотичного табору, що сповідували концепцію національно-державницького будівництва. Тож імідж “державника” швидко став ключовим у їхніх публічних оцінках Л. Кравчука, незважаючи на його “вчорашнє” минуле. Цю ж ідеологему підхопила й наблизена до президента частина посадовців, яка, зберігши у своїх руках адміністративні й економічні важелі впливу, розпочала пошук нових політичних платформ для забезпечення безболісного переходу в посткомуністичне майбутнє. Чиновники центральних органів і на місцях, декларативно підхопивши ідею української самостійності, шляхом підтримки етатистських і партикулярних настроїв у громадян, установлювали своєрідну монополію на український патріотизм, діючи за формулою “опозиція діючій владі – це опозиція державі”.

Новопостала українська держава опинилася перед необхідністю трансформаційного переходу від колишнього стану підневільної республіки з командно-адміністративними методами управління й планово-директивною економікою до відкритої демократичної держави із соціально-орієнтованою ринковою інфраструктурою. Наскільки складно цей шлях осмислити навіть на теоретичному рівні, указують численні дискусії науковців і спеціалістів із питань демократичного переходу (транзиту). Якщо класична схема транзиту передбачає два ключових компоненти перетворень – демократизацію суспільного життя та ринкову модернізацію економічних відносин, то Україна змушена була проходити через чотирикомпонентну модель. Ці дві складові доповнилися ще двома, специфічними саме для України та ряду інших пострадянських республік – потребою державно-інституційного й громадянсько-національного будівництва. При цьому в українських реаліях два останні на перших порах мали чи не найпріоритетніше значення⁶.

Процес інституційного становлення держави (“розбудови держави”) був тісно пов’язаний у часі й просторі з потребами й проблемами соціально-економічних перетворень на шляху до ринку, а розвиток політичної системи – із завданнями національно-політичного становлення українського суспільства як суспільства громадянського. І тут постало питання, наскільки перспективи демократичних перетворень і економічної модернізації пов’язуються з вимогами національно-політичного й національно-культурного відродження. Тобто наскільки свободи й цінності ліберальної демократії відповідають завданням і потребам українського націоналізму. На теоретичному рівні цілком допускається узгодження дій двох різноформатних за своєю гносеологією ідеологій у вигляді своєрідного ліберального націоналізму, де фундаментальні цінності ліберальної демократії можуть синтезуватися з націоналістичними підставами розбудови демократичної державності. Більше того, висловлюється переконаність, що демократичний націоналізм як рушійна сила розбудови демократичної держави цілком може сприяти піднесенню свободи й рівності громадян на індивідуальному та колективному рівнях⁷. Водночас подібна можливість тісно пов’язується з немаловажною умовою практичного характеру,

щоб у реальному житті гасла захисту та підтримки національних прав однієї нації не набули радикального націоналістичного забарвлення з виразною неприязню (чи ворожнечею) до інших націй або народів. Наскільки серйозне це застереження показало реальне життя. Після розпаду колишнього соціалістичного табору й СРСР, появи більше двох десятків національних держав гостро постало питання впливу національного (націоналістичного) фактора на здійснення державної політики у сфері захисту інтересів саме титульних націй, що в багатьох випадках спровокувало серйозні міжнаціональні й міжетнічні, у тому числі й збройні, конфлікти. Тож імовірність відновлення проявів радикального націоналізму за умов ідеологічного вакууму в посткомуністичний період була достатньо серйозною загрозою для суспільного миру й спокою багатьох нових держав.

Серед прихильників націоналізму побутувало переконання, що національна держава, утворена на підставі колективного права нації на самовизначення, першочерговим завданням мала визначити забезпечення прав та інтересів титульної нації щонайменше в рамках території існуючих державних кордонів. Наскільки ці території відповідають етнічному ареалу проживання представників цієї чи інших національних груп, яким чином вони формувалися – для представників державної нації подібні питання були другорядними. Частина дослідників даної проблеми пояснювала таку позицію націоналістів прагненням забезпечити переваги власного права як своєрідну захисну реакцію перед загрозою (реальною чи уявною) асиміляційних чи міграційних процесів у минулому або й у майбутньому, непевність у власних силах у конкурентній боротьбі з представниками інших національних груп (меншин) за економічні, освітні, культурницькі ресурси. Звідси зростання бажання використати державний чинник як спосіб убезпечити політичний пріоритет своєї нації. Політичний курс держави на реалізацію такого бажання, який часто ставав відгуком правлячих еліт на тиск, що чинили на них політичні й громадські націоналістичні формації, вів до формату, за яким багатоетнічна за своїм складом країна могла ототожнити себе з державою однієї нації і діяти як мононаціональна. За визначенням американського політолога Р. Брубейкера, подібний процес отримав назву “націоналізації” держави. Спокуса “націоналізації” не оминула й Україну, хоча було б великим перебільшенням стверджувати, що вона стала доконаним фактом⁸.

У 90-х роках, в умовах зростання партійної та політичної багатоманітності, політична концепція націоналізму стала надбанням програми багатьох українських партій і громадсько-політичних формувань правого спрямування. Більшість із них так чи інакше виступала за політичну трансформацію й економічну модернізацію на основі ринкових перетворень, просування країни в напрямку європейської інтеграції. Їхні опоненти – ліві партії інтернаціональної або проросійської орієнтації сповідували ідеї відновлення СРСР або ж збереження радянського укладу та зв’язків із Росією, віддавали пріоритет соціальній риториці й жорсткій критиці болючих для населення наслідків повільних, непослідовних і, за великим рахунком, квазіринкових економічних трансформацій. Фактично сформувалися два полюси української політики, які у сфері національно-державного розвитку мали протилежні дискурси.

Політична слабкість реформаторських сил на початку 90-х років зумовила диференціацію в правому партійному спектрі, радикалізацію націоналістичних настроїв і сподівань частини політичних сил та їхнього потенційного електорату. За повернення українського національно-політичного руху до засад ОУН виступали Спілка незалежної української молоді, політичне об’єднання “Державна самостійність України” (ДСУ), Українська національна асамблея (УНА), Соціал-національна партія України (СНПУ). Радикальні ДСУ й УНА навіть ініціювали створення власних воєнізованих формувань. Факти учасності членів військово-спортивної організації УНА – Української народної самооборони (УНСО) у військових конфліктах за межами України (в Абхазії, Придністров’ї, Чечні) вказували на ступінь радикальності засобів, якими вони сподівалися досягти політичної мети. Навіть після відміни Міністерством юстиції України в 1993 році реєстрації УНА та заборони діяльності УНСО ці структури продовжували свою активну політичну й організаційну діяльність. Це, у свою чергу, використали представники лівих сил для ідеологічної аргументації потреби відродження широкого комуністичного руху як протипаги радикальному націоналізму.

Використовуючи політичну свободу в Україні, сформувалися структури діаспорних бандерівської й мельниківської ОУН. Перша заснувала політичну партію Конгрес українських націоналістів (КУН), що одразу задекларувала прагнення активної участі в українській політиці, друга обмежилася громадсько-політичною організацією ОУН(м), частина якої була трансформована ще в одну політичну силу – ОУН в Україні. На Першому зборі КУН улітку 1993 року його лідер С.Стецько патетично наголошувала, що “ОУН і її ідеологія є авангардовою силою України”, сам КУН будує партійну “державну програму на ідеології українського націоналізму” й ставить собі за мету “консолідацію здорових національних сил України для здобуття законодавчої влади – влади, що діятиме в інтересах Нації і Держави”⁹. Однак на схід від Збруча здобути нових прихильників КУН практично не зумів. Дві інші ОУН узагалі обмежилися декларативними виступами й заявами своїх лідерів, так і не сформувавши мережі місцевих осередків.

На позиціях демократичного націоналізму стояла одна з найвпливовіших у правому середовищі Українська республіканська партія (УРП). Її лідери ініціювали створення Конгресу національно-демократичних сил (КНДС), на який покладалася місія ідейно-теоретичного обґрунтування державницької лінії відповідно до основних націоналістичних цінностей. Визначальним критерієм об’єднання політичних сил у рамках КНДС ставилося визнання пріоритету національних цінностей у політиці й економіці, здатність стати над тимчасовими розбіжностями заради національних інтересів¹⁰. Це була чи не єдина в новітній політичній історії України спроба створити політичний блок з організацій, що сповідували фундаментальні національно-патріотичні цінності, який мав стати політичною опорою тогочасного президента Л.Кравчука. Щоправда, така наймасовіша національно-демократична структура, як НРУ, дистанціювалася від декларованих націоналістичних ідей КНДС, не приховуючи критичного ставлення до політики діючого президента.

Готовність націонал-патріотів забезпечити певну політико-ідеологічну, організаційну й кадрово-ресурсну підтримку курсу розбудови національної держави не отримала практичної реалізації. На рівні державних органів, особливо в структурах центральної виконавчої влади, націоналісти представлені практично не були. Невдачею завершилися й усі їхні громадські ініціативи щодо проведення різноманітних акцій антикомуністичного характеру, які, окрім ідеологічної складової, мали виразне мобілізаційне спрямування: Антиімперського антикомуністичного фронту, суду над компартією (Нюрнберг-2), люстрації і т. п. Тож основне зусилля прихильники “націоналізації” держави спрямовували на пропаганду й ідейно-політичне обґрунтування необхідності розвитку України саме шляхом утвердження національної домінанти в усіх сферах державного й суспільного життя.

За офіційне надання українській нації як державотворчій домінуючого статусу виступали політики й народні депутати з національно-патріотичного табору, україномовні представники літературної, наукової, творчої інтелігенції. Центральна (київська) та західноукраїнська регіональна преса активно популяризувала потреби новітньої українізації в різних сферах державного й суспільного життя, преса південно-східних регіонів була модератором ностальгії за радянським минулим і підтримувала в місцевого населення проросійські настрої. Найгостріші політичні дискусії викликали два питання – мовна політика (проблема двомовності) та стосунки з Росією. Концентрований виклад цього політичного дискурсу значною мірою переключався з традиційним діаспорним поглядом на проблему, що механічно переносився в новітні українські реалії:

1. Оскільки етнічні українці є титульною нацією, то саме українська мова й культура повинні мати закріплені державний статус і пріоритет розвитку. Відповідно російська мова, яка одна з мов національних меншин (навіть незважаючи на те, що ця меншина складала п’яту частину всього населення України, близько 11 млн), мала бути витіснена із сфери офіційного використання й залишитися виключно мовою побутового вжитку.

2. Перебування українських земель у складі російської/радянської (“совіцької”) імперії було означене як період повної колоніальної політичної й економічної залежності й визиску з відповідними ідеологічними та культурологічними наслідками у вигляді денаціоналізації і русифікації, тобто як період утрачених можливостей (у першу чергу з перспектив їхньої “євро-

пеїзації”). Інакше кажучи, українці впродовж понад трьох з половиною століть були такими собі паріями й жертвами агресивного російського й особливо радянського комуністичного імперіалізму, тож новітній курс України – це однозначний розрив із російською колоніальною спадщиною, вихід із СНД і “шлях в Європу”.

3. Історія взаємин України й Росії (і держав, і народів, і світоглядів) – це історія взаємної боротьби. Щоб позбутися наслідків “обіймів” нелюбої сусідки, Україна повинна національно переродитися, переплавити у своєму культурному казані власних “безбатченків” і “людей без роду і племені” (мова йшла про мільйони російськомовних українців), позбутися “п’ятої колони”, тобто русофілів, і, сформувавши монолітну націю з високою національною свідомістю, забезпечити гарантію національного й державного суверенітету.

Така постановка питання та спроби її реалізації через державні структури (в основному в царині освіти, культури) неминуче вели до критики та спротиву з боку лівих політиків і значної частини російськомовного населення Сходу й Півдня України¹¹. Як наслідок, в Україні серед значної частини населення посилювалися проросійські настрої, відносна єдність українського суспільства щодо питань незалежності, зафіксована в підсумкових результатах референдуму 1991 року, була порушена, а саме суспільство поділилося за політичними симпатіями.

Дострокові парламентські й президентські вибори 1994 року показали, що українці виявилися розчарованими наслідками діяльності владних державних інститутів, декларована політика яких дивним чином асоціювалася більшістю громадян із поняттям ринкових перетворень. Оскільки гасла розбудови незалежної держави серед пересічних громадян в основному ідентифікувалися з діяльністю націонал-демократів, то ступінь симпатій і підтримки їхнього курсу на забезпечення формування держави на національних пріоритетах суттєво знизився. Важка соціально-економічна криза, різке зuboжіння населення сприяли поверненню на політичну арену лівих сил, які особливо активно вели себе в законодавчому органі, і перемозі на президентських виборах виразника настроїв населення Східної і Південної України Л.Кучми.

Потенційна ймовірність виконання ним декларованих передвиборних обіцянок (надання російській мові офіційного статусу, ідея тісної економічної інтеграції з Росією та іншими країнами СНД тощо) створювала загрозу серйозного внутрішнього поділу країни на різнополюсні Схід і Захід. Існуючі стереотипи в окресленні політичної поведінки, ментальності та психології східних і західних мешканців України дали підстави не тільки політикам, але й науковцям, культурологам говорити про глибокий розкол та антагонізм українського суспільства¹². Озвучена вже президентом Л.Кучмою теза, що при розбудові незалежної держави “національна ідея не спрацювала”, викликала в багатьох представників правих політичних сил і національно-патріотичної інтелігенції серйозне занепокоєння. Досить промовистим у цьому плані було відображення позицій останніх на сторінках провідного журналу національно-патріотичного спрямування “Розбудова держави” (незалежного журналу державницької думки). Так, його редактор І.Бурковський стверджував, що корінні проблеми вже незалежної України за своїм характером мали важкий спадок колоніальної політики Москви, тож залишалися, у першу чергу, проблемами національними. Звідси й рецепт: “Кардинальне вирішення національних проблем – тобто повна й остаточна перемога українського національно-визвольного руху, належне забезпечення інтересів української нації – є запорукою вирішення всіх головних проблем сучасної України”¹³.

Професор А.Свідзинський серед допущених помилок пострадянського розвитку України вказував на прорахунки в національному питанні, наголошуючи, “що в Україні немає іншої державотворчої сили, крім національно свідомого ядра української нації, не конче українського за етнічним походженням, але неодмінно переконаного у необхідності творення національної української держави за кращими зразками європейських держав-націй і з врахуванням історичних завдань української нації. ... в Україні може і повинна домінувати саме українська культура з її потужним формотворчим потенціалом”¹⁴.

Друга половина 90-х пройшла під знаком інституційної боротьби між законодавчою гілкою влади (де численна перевага залишалася за представниками лівого табору) і президентською (виконавчою) вертикаллю, уособленою президентом Л.Кучмою. Для правих політичних сил він залишався виразником і представником проросійського напрямку, більшість партій на-

ціоналістичного спрямування заявляли про відверту опозицію до здійснюваного ним курсу, постійно звинувачуючи в антиукраїнській політиці. Однак у площині практичної роботи, яку проводила президентська команда в різних сферах державного життя: приватизація й реформування промислових підприємств та агропромислового сектора; прийняття нової Конституції України; установа на двосторонньому договірному рівні партнерських міждержавних стосунків із багатьма сусідніми державами, націонал-патріотичні партії залишалися у фарватері здійснюваних трансформацій, критикуючи не стільки курс, скільки методи та результати.

Зосередивши увагу на економічних перетвореннях, у внутрішньополітичному житті Л.Кучма обрав варіант розвитку, за яким держава уникала однозначної відповіді на питання, що залишалися дратівливими для різних її частин: статусу та можливостей російської мови, офіційного політичного чи економічного союзу з Росією, відвертої ревізії історії радянського періоду, зрівняння учасників боротьби ОУН і УПА в правах із радянськими ветеранами. Унаслідок дій офіційної влади було розв'язано ряд потенційно конфліктних питань, що загрожували стабільності та цілісності держави. Завершилася багаторічна епопея українсько-російського поділу Чорноморського флоту, було вирішено питання кримського сепаратизму, конституційно зафіксовано унітарний устрій країни та державний статус української мови, розпочато діалог з європейськими структурами щодо перспектив зближення з НАТО. Відбулися суттєві зрушення й у сфері освітнього та національно-культурного розвитку, коли переважна більшість освітніх закладів, у тому числі й вищих, перейшли на викладання українською мовою.

У стратегічному плані така лінія розвитку держави переключалася з програмними засадами багатьох партій національно-патріотичного спрямування, щоправда, у тактиці більшість із них традиційно закидала правлячому режиму антиукраїнський характер, брак національної свідомості та патріотизму в його очільників. Наприклад, у ході парламентських виборів 1998 року, коли половина складу Верховної Ради вперше обиралася на пропорційній основі, виборчий блок націоналістичних партій “Національний фронт” (увійшли УРП, КУН та Українська консервативна республіканська партія) виступив за усунення від влади “сил, причетних до зради національних інтересів та грабунку народного добра” і їх заміни на “справжніх патріотів, готових жертвувати на благо українського народу”. Учасники блоку обіцяли забезпечити такий розвиток України, за яким “всі українці будуть пишатися своєю Державою і з гордістю промовляти: “Я – громадянин України”¹⁵. Незважаючи на виключно “патріотичну” позицію, щедри обіцянки зростання зарплатні та в соціальній сфері, об'єднані в блок політичні сили набрали всього 2,8 відсотка голосів, залишившись поза межами парламенту. Ще гірший результат здобули ультрарадикали: УНА – 0,4 % і виборчий блок ДСУ й СНПУ “Менше слів” – 0,1 %. Основна частка виборців, які сповідували націонал-демократичні цінності, проголосували за НРУ – 9,4 % голосів, що позиціонував себе як національна центристська сила й протиставляв свою політичну програму як лівим, так і правим радикальним силам. Таким чином, ті політичні сили, що найбільше декларували відданість націоналістичним постулатам, навіть в умовах західного регіону країни не отримали достатньої підтримки для власної парламентської репрезентації й перспектив поширення свого впливу на східні терени.

Натомість для лівих сил, особливо після прийняття Конституції 1996 року, технологічної президентської кампанії 1999 року й “оксамитової революції” в парламенті в січні 2000 року, Л.Кучма став “націоналістом”, провідником виразної антилівої політики, спрямованої на зближення із Заходом. Зрештою, західноукраїнський регіон під час президентських перегонів 1999 року підтримав саме Л.Кучму на другий термін через сформований тут місцевими органами державної влади, ЗМІ, пропрезидентськими політичними й громадськими організаціями імідж “державника”. Цьому сприяли й часті робочі візити глави держави в західноукраїнські області, які завжди мали пропагандистський характер, а його участь у відзначенні національних історичних і релігійних свят суттєво впливала на чуттєве сприймання подібних заходів місцевим населенням.

З президентом Л.Кучмою частина націоналістів навіть пов'язала можливість вирішення питання визнання УПА на державному рівні, про що він натякав західноукраїнським виборцям у ході передвиборних поїздок. На місцях обласні ради й державні адміністрації надавали

підтримку ветеранським організаціям упівців, у західноукраїнських населених пунктах масово перейменовувалися вулиці на честь провідників і учасників українського визвольного руху, відкривалися музеї визвольних змагань, установлювалися пам'ятники активним діячам і провідникам ОУН. Хоч Л.Кучма публічно утримувався від підтримки чи заперечення цих дій, при тогочасній жорсткій системі державного управління навряд чи місцеві керівники допускали б розвиток подібних процесів усупереч волі й бажанню патрона. На загальноукраїнському рівні проблема визнання ОУН і УПА набула надзвичайно гострого політичного характеру, однак, незважаючи на достатню активну підтримку цієї ідеї з боку практично всіх політичних сил національно-демократичного й націоналістичного спрямування, вона залишилася невирішеною¹⁶. Л.Кучма залишився вірний обраній лінії мінімальних поступок у питаннях соціально-гуманітарного характеру, за яким на Заході активно популяризувалися традиції національно-визвольного руху, а Схід залишався під впливом традиційної радянської субкультури.

Діяльність і вплив націоналістичних партій усе більше скочувалися на маргінес практичної української політики. Серед причин, що зумовили “затухання” націоналістичної парадигми, були її низький мобілізаційний потенціал, слабкий політичний вплив на тогочасні владні органи, особливо для потенційних фінансових донорів, які б могли через відповідні партійно-політичні структури відстоювати свої бізнес-інтереси. У 1999 році розколовся найбільш авторитетний у правому середовищі Народний рух України, після смерті В.Чорновола ця політична сила так і не змогла відновити не тільки партійну єдність, але й політичну вагу. Не маючи серйозної матеріальної та фінансової підтримки, лідери правих партій змушені були або йти на конформізм із владою або ж перебувати в жорсткій опозиції, що максимально звужувала їхні політичні можливості.

Основну роль політичних гравців перебрали на себе так звані центристські політичні партії, що в основному були політичним прикриттям потужних фінансово-промислових груп. У системі тогочасної влади сформувалася хитка, хоч достатньо проста й ситуативно ефективна система взаємодії між владою, великим бізнесом і суспільством, суть якої Г.Касьянов означив як олігархію. Декілька найпотужніших бізнес-груп, які представляли великий капітал (донецький, дніпропетровський, київський, харківський), і найвищі державні посадовці утворили вертикальну ієрархію взаємодії й взаємовпливів, пов'язаних із лобюванням і захистом власних бізнес-інтересів. У цій ієрархії діяла система стримувань і противаг, у центрі якої перебував президент Л.Кучма. Реальна політика фактично формувалася як результат взаємодії цих найбільших груп інтересу та впливу, що монополізували владу й власність, перетворивши першу на спосіб здобуття власності, а власність – на спосіб впливу на владу¹⁷.

Основний капітал знаходився в руках людей, байдужих або ж мінімально зацікавлених проблемами національного розвитку України. То ж у політичній перспективі це питання залишалося виключною прерогативою опозиції. З 2001 року роль опозиційного лідера з виразним національно-патріотичним світоглядом узяв на себе відставлений прем'єр-міністр України В.Ющенко. Саме на нього була зорієнтована увага більшості партій правого спрямування, що стали засновниками міжпартійного, а згодом політичного блоку “Наша Україна”. Його перемога за партійними списками на парламентських виборах 2002 року дала новий імпульс зростанню популярності в суспільстві національних цінностей і підвищила шанси В.Ющенка на майбутніх президентських виборах.

Однак географічно електоральна підтримка лідера “Нашої України” залишалася в рамках традиційних західноукраїнських областей і частини Центральної України. Його політичні опоненти намагалися всіляко зберегти в суспільній свідомості мешканців південно-східних регіонів сприйняття образу В.Ющенка як “націоналіста”, “ставленника Заходу” та “противника Москви”. Зростання політичних впливів правлячої Партії регіонів сприяло формуванню ідеї регіонального патріотизму, що штучно протиставлялася патріотизму національному. Навпаки, у західному регіоні, з активізацією діяльності правих політичних сил, знову посилювалася політична риторика, спрямована проти “проросійського” курсу Л.Кучми та прем'єр-міністра В.Януковича, постійних “загроз української державності” у зв'язку з ініційованою конституційною реформою, намірами поглиблення економічної співпраці в рамках Єдиного економічного простору, інцидентом навколо острова Тузла, “здаванням” українських прав Росії.

Діяльність президента та парламентсько-урядової більшості подавалася соратниками В.Ющенка як постійна зрада національних інтересів. Розпалюванню протистояння сприяла жорстка президентська виборча кампанія 2004 року. Інформаційними, пропагандистськими та іншими методами супротивні сторони нагнітали не тільки політичне, але й соціокультурне протиставлення різних частин країни, що особливо загострилося в кульмінаційний момент виборчих перегонів. Тоді країна поділилася на “помаранчевих” і “синьо-білих”, і ступінь цього поділу за своїми наслідками наблизив країну до межі загрозового для неї територіального розколу.

П'ятиріччя перебування на вищій посаді президента В.Ющенка настільки контроверсійне за своїми оцінками, що потребує окремого дослідження. З точки зору ціннісних орієнтирів розвитку української державності, президент зробив ставку на безальтернативний для нього вибір у напрямі європейської та євроатлантичної інтеграції. За іронією долі результат реалізації цієї політики можна означити відомою фразою з лексики колишнього російського посла в Україні: “Хотіли, як краще, вийшло, як завжди”. У внутрішньополітичній сфері було дано “друге дихання” процесам “націоналізації”, що більше мали не стільки націоналістичний, скільки декоративно-етнографічний характер. Влада так і не змогла запропонувати суспільству ціннісні ідеї, які б об'єднали й політичні сили й саме суспільство. Перманентна та цинічна боротьба за владу, постійні політичні скандали й кризи стали синонімами діяльності як переможців “помаранчевої революції”, так і їхніх опонентів. Наскільки діючий глава держави зумів реалізувати саме ту політику національного будівництва, яку декларував ще в ролі кандидата в президенти й на підтримку якої виступили, сподіваючись на кардинальні зміни в житті країни, мільйони людей у 2004 р., указує його нинішній політичний рейтинг довіри, який за оцінками різних соціологічних служб, перебуває в межах статистичної похибки.

Відповідно, сьогодні народ України продовжує перебувати в стані невизначеності спільних соціо- та націокультурних цінностей, а постійні політичні кризи, зумовлені гострим протистоянням провідних політичних сил, не дають змоги сформуватися цілісній громадянській національній ідентичності. Тривалий пошук інтелектуальною елітою формули власної національної ідеї як стержня національно-державного розвитку України, що бере свій початок від моменту здобуття незалежності і якому присвячено десятки книг, сотні наукових праць, так і залишається малозрозумілим теоретичним баластом для багатотисячної армії українського чиновництва. Науково-теоретичне осмислення трансформаційних процесів в Україні поки що не має ніякого впливу на практичний бік діяльності державних органів і політичних сил. Як результат, у країні досі не сформовано чіткого та достатньо обґрунтованого алгоритму розуміння національних інтересів і пріоритетів.

Залишається відкритим риторичне питання, яку державу й на якому ідейному (ідеологічному) фундаменті будувати? Якщо відсутність відповіді на це питання в 90-х роках можна пояснити драматичністю самого процесу “розбудови держави”, спрямованого на вирішення масштабних невідкладних практичних завдань з інституційного утвердження поняття “незалежна Україна”, то нині пошук відповіді на нього значною мірою залежить від політичних симпатій і вподобань представників тих політичних сил, які отримали вищу державну владу у свої руки. Зрештою, слід погодитися із цинічною, але доволі точною оцінкою такого стану речей відомим знавцем вітчизняного політичного ринку Г.Почепцовим, який відзначав: “Сьогодні під національними інтересами маються на увазі лише інтереси еліти, які вона успішно видає за ідеї нації. Тобто всі сьогоднішні “національні ідеї”, поза сумнівом, не зовсім чисті речі. Але якою може бути ця ідея? Навіть боюся порушувати таке питання, бо коли сьогодні, приміром, узяти і запропонувати цю глобальну тему вченим, то вже наступного дня після закінчення їхньої роботи з легкої руки чиновника національну ідею почнуть вивчати в школі, де вона, так і не народившись, благополучно помре. Ідею нав'язати неможливо. Вона повинна сама прорости та пройти фільтрацію масовою культурою, яка нині в нас, на жаль, відсутня”¹⁸.

Тож залишається чекати того часу, коли рівень відповідної культури так званої державної й політичної еліти країни доросте до усвідомлення нагальних, але від цього аж ніяк не другорядних проблем тієї сукупності людей, яку вона (ця “еліта”) вважає електоратом.

- ¹ Бандеризация Украины – главная угроза для России / [авт.-состав. Ю. К. Козлов]. – М. : Яуза-Пресс, 2008. – 480 с. – (Угрозы России).
- ² Там само. – С. 5.
- ³ Див.: Без срока давности : кол. монография / [под ред. А. А. Войцеховского, Г. С. Ткаченко]. – Харьков : Изд. дом “Фактор”, 2001. – 242 с.; Войцеховский А. А. Украинский фашизм : теория и практика украинского интегрального национализма в документах и фактах / А. А. Войцеховский, Г. С. Ткаченко ; Киевское историческое общество, Организация ветеранов Украины. – К. : Сомокс, 2004. – 178 с.; Документы изобличают : сб. документов и материалов о сотрудничестве украинских националистов со спецслужбами фашистской Германии / Г. С. Ткаченко и др. – 2 изд., доп. и испр. – К. : [б. и.], 2004. – 317 с.
- ⁴ Див.: Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ ст. : ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Львів : [б. в.], 2007. – 463 с.; Організація Українських націоналістів і Українська повстанська армія : історичні нариси. – К. : Наукова думка, 2005. – 495 с.; Організація Українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – 3-тє стер. вид. – К. : Наукова думка, 2005; Протистояння : звернення, заяви, листи громадських організацій, політичних партій, громадян України до Комісії з вивчення діяльності ОУН–УПА. 1996–1998 рр. / [авт. передмови та упоряд. Л. В. Гриневич]. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – 406 с.
- ⁵ Касьянов Г. В. Теорія нації та націоналізму : монографія / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – С. 306–307.
- ⁶ Кузьо Т. Пострадянські перетворення в Україні : теоретико-порівняльний аспект / Т. Кузьо // Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / [за ред. В. Ісаїва] ; пер. з англ. А. Ішенка. – К. : Вид. дім “Академія”, 2004. – С. 46–50.
- ⁷ Валіцький А. Чи можливий ліберальний націоналізм? / А. Валіцький // Націоналізм : антологія / [упоряд. В. Лісовий, О. Проценко]. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 537–551; Колодій А. Демократичний націоналізм і лібералізм про права нації і права особи / Антоніна Колодій // Українські варіанти. – 1999. – № 2. – С. 46–60.
- ⁸ Див.: Арель Д. Спокуса “націоналізації” української держави / Домінік Арель // Сучасність. – 1995. – № 12. – С. 84–85.
- ⁹ На новому етапі : вибрані матеріали Першого збору Конгресу Українських Націоналістів. – Стрий, 1993. – С. 9.
- ¹⁰ Болтарович Є. Погляд на Конгрес національно-демократичних сил через призму формування політичної структури суспільства / Є. Болтарович // Розбудова держави. – 1993. – № 1. – С. 35; Бадзьо Ю. Влада – Опозиція – Держава в Україні сьогодні. Думки проти течії / Ю. Бадзьо. – К. : Смолоскип, 1997. – 27 с.
- ¹¹ Аналіз вихідних позицій і практичних дій тогочасної владної і культурницької еліти країни досить об'єктивно здійснив у своїй статті західний політолог Д. Арель: Арель Д. Спокуса “націоналізації” української держави / Домінік Арель // Сучасність. – 1995. – № 12. – С. 84–107.
- ¹² Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення / М. Рябчук – К. : Критика, 2000. – 304 с.; Його ж. Дві України : реальні межі, віртуальні війни. – К. : Критика, 2003. – 336 с.
- ¹³ Бурковський І. Національні процеси в СРСР післясталінської епохи / Ігор Бурковський // Розбудова держави. – 1997. – № 4. – С. 4.
- ¹⁴ Свідзинський А. Проблеми формування нації та держави в сучасній Україні / Анатолій Свідзинський // Розбудова держави. – 1997. – № 10. – С. 19.
- ¹⁵ Право вибору: політичні партії та виборчі блоки / [упоряд. М. Томенко, О. Проценко]. – К. : Вибори до Верховної Ради, 1998. – С. 76–77.
- ¹⁶ Див., наприклад: Кугутяк М. Політико-правові підстави визнання ОУН та УПА воюючою стороною у Другій світовій війні / Микола Кугутяк, Степан Кобута // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2008. – № 14. – С. 58–67.
- ¹⁷ Касьянов Г. В. Система владних відносин у сучасній Україні : групи, інтереси, клани та олігархія / Г. В. Касьянов // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 171–172.
- ¹⁸ Махун С. Психологія вибору / Сергій Махун, Алла Котляр, Інна Ведерникова // <http://www.zn.kiev.ua/ie/show/587/52729> / Переглянуто 4.03.2006.

In this article the efficacy of the Ukrainian nationalism as a factor of the ideological and political influence on the process of appearance and development of the independent Ukrainian country is observed. Problems of the formation of the national identity of the Ukrainian society in the context of modern transformational processes are elucidated.

Key words: democratic transformation, nationalism, national identity, Ukrainian country.

УДК 94(477.83.86).
ББК 63.3(4 Укр)6.

Богдан ГАВРИЛІВ

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ПРОВІДНИКА ОУН СТЕПАНА БАНДЕРИ

У статті на основі опублікованих матеріалів у пресі та особистих спостережень хронологічно висвітлюються етапи вшанування пам'яті Степана Бандери на Прикарпатті та в Галичині, зокрема, в його родинному селі Старий Угринів, що стало можливим лише в умовах Незалежної України.

Ключові слова: меморіальне вшанування, Провідник ОУН, музеї, пам'ятники.

Як відомо, за радянських часів і комуністичного режиму в Україні будь-яка інформація про життя і діяльність Провідника ОУН Степана Бандери та його сподвижників перебувала під цілковитою забороною. Тому заслуговує на увагу патріотичний вчинок української еміграції в Німеччині та Великобританії, які в Мюнхені, де було підступно вбито С.Бандеру агентом Москви, встановили нагробний пам'ятник, а в Лондоні у 1962 році відкрили Музей української визвольної боротьби імені Степана Бандери. Очолив його Василь Олесків, який в інтерв'ю лондонському радіо Бі-Бі-Сі 1 січня 2002 року повідомив, що після того, як сім'я С.Бандери виїхала з Мюнхена до Канади і виникла небезпека для втрати особистих і родинних речей Провідника ОУН, Провід української еміграції ухвалив створити в Англії Музей для збереження приватної колекції Степана Бандери, тобто його бібліотеку, робочий кабінет, ікони, квітки, одяг, у якому був лідер українських націоналістів у день трагічної загибелі 15 жовтня 1959 року. В експозиції музею є посмертна маска, деякі меблі з його квартири, а також запис голосу самого Бандери, який більше ніде не зберігся, та бюст Провідника ОУН роботи скульптора родом із Прикарпаття Михайла Черешньовського (1948).

Аналогічне вшанування пам'яті С.Бандери стало можливим в Україні, зокрема в Галичині, лише наприкінці 80-х років в умовах краху радянського тоталітарного режиму та народження національного відродження. Так, 14 жовтня 1990 року з ініціативи Спілки націоналістичної української молоді (СНУМ) у рідному селі Провідника ОУН Старому Угринові на Івано-Франківщині відкрито перший в Україні пам'ятник Степанові Бандері на подвір'ї родинного обійстя. Його автором був скульптор і архітектор Віктор Рожик із Житомирщини. Урочисте відкриття бюсту, обрамленого тризубом та національними синьо-жовтими прапорами, не залишилося поза увагою засобів масової інформації ще існуючого СРСР, особливо Росії. Центральні московські газети на замовлення опублікували низку статей "радянських патріотів" із приводу встановлення пам'ятників С.Бандери в Старому Угринові на Калушині, Є.Коновальцю в Зашкові та вояка дивізії "Галичина" під Бродами на Львівщині. На жаль, від проголошення свого обурення антиукраїнські сили перейшли до справи. 30 грудня 1990 року вибухівкою було знищено перший пам'ятник Степанові Бандері в с.Старий Угринів. З нагоди 50-річчя проголошення у Львові акта відновлення Української держави прикарпатці знову відкрили, майже без змін, 30 червня 1991 року новий пам'ятник Провідникові ОУН. Але 10 липня пролунав другий вибух, який не тільки зруйнував пам'ятник, але й важко поранив 21-річного члена СНУМу з Калуша – Василя Максимчука, який оберігав його. Поранення ніг отримав ще один охоронець – місцевий житель села. За свідченнями очевидців, злочин здійснили шестеро військових у маскувальних халатах. Мабуть, така ж доля чекала на третій пам'ятник С.Бандері, якби не проголошення Акта Незалежності України та грудневий референдум 1991 року.

Разом із тим на Прикарпатті прокотилася хвиля багатолюдних зборів на знак протесту проти руйнування пам'ятників лідерам національно-визвольної боротьби. Так, на зборах демократичних сил Коломиї було прийнято ухвалу присвоїти одній із вулиць міста ім'я Степана Бандери і встановити йому пам'ятник, який було урочисто відкрито 18 серпня 1998 року.

Це була точна копія пам'ятника, двічі зруйнованого у рідному селі С.Бандери – Старому Угринові. У 1999 році на честь 90-річчя від дня народження С.Бандери вдячні коломияни замінити його погруддя, встановлене раніше, на вилите з бронзи (автор В.Рожик). Його освятили отці УГКЦ та УПЦ Київського патр'архату владики Василик та о.Іоан.

17 серпня 1992 року під час Всеукраїнського свята "Гомін Чорного лісу", що проводилося на Калушині з нагоди відзначення 50-річчя створення УПА, у присутності великої кількості людей і представників громадськості урочисто відкрито третій скульптурний пам'ятник Провіднику ОУН – Степанові Бандері в його рідному селі Старий Угринів. Його автори – скульптори М.Посікіра, Л.Яремчук та архітектор З.Давидюк.

Наступного дня, 18 серпня 1992 року, в Калуші також відбулося урочисте відкриття та освячення художньо-меморіальної дошки С.Бандері на одному з будинків вулиці, названої на його честь (скульптор В.Добенюк, архітектор П.Пострельоний).

Одночасно в тому ж році в с. Старий Угринів у єдиній кімнаті уцілілого будинку (плекбанії) Пароха Андрія Бандери, в якому 1 січня 1909 року народився його син Степан, місцевими краєзнавцями і патріотами був створений перший музей Степана Бандери. До речі, вищеназвані пам'ятні місця в с. Старий Угринів уперше відвідав онук Степана Бандери – теж Степан Бандера з Канади, який звернув особливу увагу на один із фотостендів у місцевому музеї "Історія перших пам'ятників Степану Бандері".

У 1996 році Івано-Франківська облдержадміністрація прийняла безпрецедентне рішення про створення в с. Старий Угринів Калуського району історико-меморіального комплексу Степана Бандери. Відповідно було розроблено архітектурний проект, і 1 січня 1998 року закладено й освячено наріжний камінь під будівництво музею. В наріжний камінь було урочисто вкладено капсулу з текстом-повідомленням до майбутніх поколінь, який прочитав онук Степан Бандера-молодший. У наступні роки на подвір'ї родинної садиби, неподалік пам'ятника С.Бандери, було збудоване величне архітектурне приміщення нового музею. Меморіальний комплекс урочисто відкрито й освячено 30 грудня 2000 року. Але експозиція музею вимагала значного поповнення і розширення. У січні 2002 року Івано-Франківська обласна рада прийняла рішення про передачу історико-меморіального комплексу музею С.Бандери в управління та на баланс Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Науково-методична рада тоді історичного факультету при безпосередній участі автора цих рядків спільно з колективом працівників музею розробили нову концепцію музею, реалізація якої вимагає як значних фінансових затрат на художньо-дизайнерське оформлення експозиції залів, так і виявлення нових речових і документальних експонатів, які мають переважати в історико-меморіальному музеї.

У цьому році вищеназваний музей у с. Старий Угринів знов увійшов у структуру обласного управління культури та став філією Музею визвольних змагань Прикарпатського краю, який створений у м. Івано-Франківськ у 1997 році. Разом із тим, на сьогоднішній день, не зважаючи на велику пророблену роботу в справі вшанування пам'яті родини Бандерів, є ще чимало проблемних завдань щодо завершення створення історико-меморіального комплексу, на яких необхідно зупинитися детальніше.

Через кілька років після відкриття першої експозиції Історико-меморіального музею Степана Бандери в новозбудованому сучасному приміщенні колектив музею при допомозі істориків-краєзнавців із Прикарпатського національного університету почав розробляти концепцію створення на території садиби родини Бандерів меморіального комплексу під відкритим небом. До пам'яток історії і культури було віднесено уцілілу частину хати, де народився Степан Бандера (меморіальна частина діючого музею), каплицю св. Покрови, кам'яну криницю, залишки зруйнованих пам'ятників С.Бандері і новозбудований (утрете) скульптурний бронзовий пам'ятник та, власне, сучасну архітектурну споруду музею.

Разом із тим практично всі наведені об'єкти комплексу вимагають часткової реконструкції і капітального ремонту, який, сподіваємося, буде здійснений до 100-річчя з дня народження Степана Бандери. Перш за все необхідно відбудувати приміщення сім'ї Бандерів (відновлене до 100-річчя С.Бандери у 2009 р.) та відновити пам'ятник Провіднику ОУН, які є центром уваги відвідувачів музею та учасників масових заходів на відзначення подій національно-

визвольної боротьби. До речі, у 1993 році пам'ятник і хату, в якій народився Степан Бандера, взято під охорону держави як пам'ятник історії та культури.

Доповненням до екскурсійних об'єктів садиби може бути погріб на подвір'ї для зберігання продуктів, де за потаємними дверима була криївка, в якій місцевий священник о. Д.Березовський переховував повстанців. Наразі до належного стану в комплексі приведена лише каплиця св. Покрови, яка була зруйнована у радянські часи, але відбудована на початку 90-х рр. і кілька років тому художньо облаштована силами колективу Інституту мистецтв Прикарпатського національного університету, та відновлено криницю.

Більш детально про трагічну долю нищення родинної оселі Бандерів можна прочитати на сторінках культурно-просвітнього краєзнавчого альманаху "Бандерівський край", засновником якого з 1999 року є Історико-меморіальний музей Степана Бандери.

Чимало зроблено для вшанування пам'яті С.Бандери та його сподвижників у м. Івано-Франківськ. Крім експозицій музеїв, назв вулиць, 17 жовтня 1999 року на фасаді висотного будинку на вул. С.Бандери, 1, урочисто відкрито бронзову художньо-меморіальну дошку С.Бандері. Барельєф Провідникові ОУН був освячений владикою Іринеем, а колишній барельєф-триптих, що символізував ілюстративно національно-визвольну боротьбу, було передано музеєві С.Бандери в Старий Угринів.

27 грудня 2007 року Івано-Франківська обласна рада ухвалила 2008 рік Роком С.Бандери. Відповідно депутати Івано-Франківської міської ради прийняли рішення до 100-річчя з дня народження С.Бандери спорудити йому пам'ятник на Європейській частині міста, яка об'єднує вулиці С.Бандери, Є.Коновальця і Л.Рибета, який урочисто відкрито 1 січня 2009 р.

30 червня 2007 року в центрі цієї площі було встановлено камінь із таким текстом: "На цьому місці буде споруджено пам'ятник Степану Бандері. Закладено до річниці відновлення української державності у місті Львові". У зверненні міського голови Віктора Анушкевичуса до громадськості краю з приводу дискусії, чому визначено для пам'ятника саме цю площу, зазначається: "Постать Степана Бандери заслуговує значної уваги, тому пам'ятник повинен бути встановлений на площі, де в майбутньому можлива присутність великої кількості людей. Адже це має бути пам'ятник не лише для міста, а для всієї України".

Восени 2007 року неподалік Івано-Франківська в с. Узин Тисменицького району з нагоди ювілею та 65-річчя УПА встановлено пам'ятник С.Бандері (скульптор – лауреат Державної премії України імені Т.Г.Шевченка Василь Вільшук). У відкритті пам'ятника брав участь односельчанин, колишній член ОУН, Григорій Устинський, який сприяв матеріально його спорудженню та приїхав на свято з Канади.

За роки незалежності також чимало зроблено для увічнення пам'яті С.Бандери на Львівщині, де в молоді роки він здобував середню та вищу освіту, а також проживали його батьки. В селі Воля Задерживацька Стрийського району зберігся будинок, у якому в 1933–1938 рр. проживав із сім'єю батько С.Бандери отець Андрій.

14 жовтня 1990 року тут відбулося урочисте відкриття музею-садиби С.Бандери та його славетної родини. Неподалік у 1997 році на тритонній глибі карпатської скелі встановлено бронзове погруддя Степана Бандери. Влітку 1992 року в м. Стрий на подвір'ї перед колишнім приміщенням гімназії, в якій навчався С.Бандера, піднявся майже на повний зріст бронзовий монумент Провідникові ОУН. Бронзова скульптура молодого Бандери увінчала також пам'ятник п'ятиметрової висоти в м. Дрогобич. Постамент символізує залізний лицарський Хрест часів УНР, що свідчить про спадкоємність поколінь борців за незалежність України. У відкритті цього пам'ятника 14 жовтня 2001 року брали участь онуки Степана Бандери.

Гідно шанує пам'ять свого колишнього студента С.Бандери колектив Львівського державного аграрного університету в Дублянах, де на рільничо-лісовому факультеті Львівської політехніки з 1928 по 1933 рр. він навчався. Степан Бандера вчився на "відмінно", але перед самим захистом диплома за революційну діяльність потрапив до тюрми. Спочатку тут було відкрито один із перших в Україні музей С.Бандери, де зібрано майже тисячу документів і матеріалів із життя й боротьби. А також про вшанування пам'яті на батьківщині та в українській діаспорі. 5 жовтня 2002 року на території цього вузу відбулася урочиста Академія профе-

сорсько-викладацького та студентського колективів за участю учасників національно-визвольної боротьби з нагоди відкриття шостого на Львівщині пам'ятника Степанові Бандері.

Але найбільший і найвеличніший пам'ятник С.Бандері споруджено у Львові методом народної будови на однойменній вулиці. Перший етап відкриття бронзового монумента заввишки понад сім метрів відбувся 13 жовтня 2007 року (скульптор Микола Посікіра). Статуя Степана Бандери встановлена перед чотирма тридцятиметровими колонами, які будуть оздоблені червоним, чорним, блакитним і жовтим кольорами. Тріумфальну арку буде завершено на другому етапі відкриття монумента до 100-річного ювілею Провідника ОУН Степана Бандери.

Такою далеко не повною є хронологія вшанування пам'яті видатного українця Степана Бандери, який був і залишився назавжди вірним сином України, став прикладом до згуртування національно-патріотичних сил у боротьбі з ворогами української державності.

Сподіваємося, що наша розповідь про увічнення пам'яті Провідника ОУН Степана Бандери в Галичині та за її межами послужить добрим прикладом визнання національно-визвольної боротьби всього українського народу, який такою дорогою ціною здобув Незалежність.

In the article, based on the published materials in the media and personal observations, the chronological stages of the honouring of the memory of Stepan Bandera in Precarpathia and in Galicia, particularly in his family village of Old Uhryniv that was possible only in conditions of independent Ukraine.

Key words: memorial honouring, the leader of the OUN, museums and monuments.

УДК 37.09: 94 (477.83)

ББК 74.03 (4 Укр 3) 6

Микола ГАЛІВ

ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ СТЕПАНА БАНДЕРИ

У статті автор на основі аналізу теоретичної спадщини Провідника революційної Організації українських націоналістів Степана Бандери характеризує його погляди на філософсько-ідеологічні засади виховання українців, завдання виховання молоді в рамках ОУН, практичні механізми реалізації цих завдань, а також його критику більшовицької освітньо-виховної системи.

Ключові слова: засади, цілі, засоби, методи виховання української молоді, Степан Бандера, формування революційних кадрів.

Питання педагогічних поглядів Провідника революційної ОУН досі не досліджувалося в історико-педагогічній науці. Степана Бандеру розглядали як теоретика національної революції, публіциста й ідеолога українського націоналізму¹, але аж ніяк не педагога. Він і справді не був педагогом ні за освітою, ні за професією й ніколи спеціально не розробляв проблематику педагогічної науки. Проте кожній людині притаманні певні погляди на освіту та виховання молодого покоління. Безумовно, були вони й у С.Бандери, і не лише тому, що він у дитинстві та юності отримав родинне й суспільне виховання та освіту, був батьком і виховував власних дітей, а й з огляду на здійснювану ним у молоді роки певну педагогічну діяльність. У своїх життєписних даних С.Бандера згадує, що від четвертого класу гімназії підробляв репетиторством ("давав лекції іншим учням"), а також у рамках товариства "Просвіта" виступав із доповідями перед мешканцями галицьких сіл. Крім того, як керівник Красвої ексективи ОУН, він передовсім організовував "систематичну кадрову вишкільну працю на всіх організаційних щаблях"².

Тож метою статті є аналіз поглядів Степана Бандери на завдання, зміст, засоби, методи і проблеми виховання молодого покоління українців.

Зуважимо, однак, що педагогічні ідеї С.Бандери були тісно пов'язані з теоретичним обґрунтуванням необхідності, мети, шляхів і засобів боротьби українського народу в цілому та ОУН зокрема за утворення Української самостійної соборної держави. Аналізуючи теоретичну спадщину Провідника ОУН-Р, можемо виокремити такі тематичні центри педагогічного

гатурку: 1) філософсько-ідеологічні засади виховання українців; 2) завдання виховання молоді в рамках ОУН; 3) практичні механізми реалізації цих завдань; 4) критика більшовицької освітньо-виховної системи.

Філософсько-ідеологічні засади виховання українця, сформульовані С.Бандерою, були тісно пов'язані з ідеологією українського визвольного руху, як інтегрально-націоналістичною, так і демократичною. Зауважимо, що для ідеологів українського визвольного руху характерним було прагнення уникнути однозначного вибору між ідеалізмом і матеріалізмом. Зокрема, О.Дяків-Горновий стверджував, що “ми (ОУН. – *Авт.*) не надаємо монопольного права жодній філософській течії...”³. Подібний підхід спостерігаємо і в С.Бандери, який підкреслював необхідність рівноваги між духовними і матеріальними елементами в житті людства⁴. Проте Провідник визнавав вирішальну роль у житті українського суспільства власне “українського світогляду”, під яким розумів “не створений одним мислителем чи якимсь науковим напрямком, не вкладений науково у філософську систему”, а дійсну в житті і творчості української нації етноаксіологічну структуру – “упорядковану, гармонійну і завершену систему вартостей, яка виросла (сформувалася. – *Авт.*) органічно”⁵. При цьому С.Бандера підкреслював: “Український світогляд є християнський”⁶. Таким чином, саме ідеалістичному за своєю суттю українському християнському світогляду Провідник відводив роль філософсько-ідеологічної, ціннісно-орієнтаційної основи не лише для українського визвольного руху, а й усього суспільства, яке житиме в самостійній Українській державі. Тож її суспільний лад, а отже, і засади, ідеали, принципи освіти і виховання, С.Бандера прагнув оперти на українських народних християнських цінностях: “на вартості і засади, що їх витворив український народ у свобідному своєму розвитку”⁷. Свої думки мислитель підкріплює й нищівною критикою матеріалізму, який перетворився на “засіб ворога, щоб знищити душу, істоту, самобутність української нації”⁸. Зауважимо, що ці твердження перегукуються з поглядами відомого українського педагога національно-демократичного спрямування Г.Ващенко, який, засуджуючи руйнівну дію матеріалістичної ідеології на душу людини, підкреслював природність і педагогічну необхідність виховання української молоді на засадах християнського ідеалістичного світогляду⁹.

Світоглядний ідеалізм Степана Бандери (а отже, його гуманітарних, у тому числі й педагогічних, поглядів) проглядається в теїстичному трактуванні людської душі, переконанні в її надприродному походженні: “... Людська душа походить від Того, Хто споконвіку був перед життям і буде після життя, вічно...”¹⁰. У контексті висвітлення антигуманної політики більшовизму, Провідник висуває низку тез, які пояснюють його розуміння сутності людини і вроджених (даних Богом) основ людської душі. Для душі людини, на його думку, притаманні: 1) прагнення Бога (“тугу за Богом і шукання Божества” знищити неможливо); 2) свобода волі, яку не можна викоринити, але можна придушити (“прагнення до волі... притаманне кожній людині...; завжди живе і спонукає до змагання, бо свобідна воля – це дар, даний Богом”); 3) прагнення правди (“Бо правда – це дорога, якою людська душа прямує до Бога. А від цього прямування ніхто й ніщо не відверне людства”); 4) прагнення захищати закладені Богом правди, навіть ціною життя тіла (“оборона великих правд більше наближає людську душу до Бога, ніж життя”); 5) любов до ближнього, прагнення справедливості і сумління (“це основні Божі закони... які голосом совісти завжди відзиваються в душі”); 6) національний етос (“національні почуття й прикмети... органічно притаманні людській душі”)¹¹. Ці “незнищенні первні людської душі” С.Бандера вважав спонуками, які неодмінно треба виховувати, розвивати. “Сили душі кожної людини і цілого народу, – писав він, – теж потребують плекання й насаження...”¹².

Тож ідеал природності прагнення людини до Бога, любові, правди, справедливості, свободи та потреба їх розвитку є визначальним педагогічним принципом, на якому слід будувати виховний процес. Крім цього, у творах С.Бандери можна виокремити й низку інших взаємопов'язаних педагогічних принципів, яким він, щоправда, надавав значення базових засад визвольної боротьби українського народу: 1) ідея гідності людини, її вільного розвитку; 2) ідея свободи, творчої ініціативи і вільної діяльності; 3) ідея свободи сумління, думки і слова; 4) віра в людину, її шляхетні прикмети й пориви (принцип Й.Г.Песталоцці)¹³. Зауважимо, що висловлені С.Бандерою ідеї співзвучні думкам видатних мислителів (Платон, Аристотель, Тома

Аквінський, Я.-А.Коменський, Ж.-Ж.Руссо, К.Ушинський та ін.) про наявність у людини “вроджених ідей”, які несуть у собі потенціал Добра. Звідси й закономірна теза про необхідність “плекання і піднесення тих добрих сторінок людської природи”¹⁴.

Ці філософсько-світоглядні ідеї, а також тогочасне “соціальне замовлення” (боротьба за свободу нації) детермінували й бачення ним виховного ідеалу української людини, головним стрижнем якого є положення про свободу особистості. Людина, як наділене свободою волі творіння Боже, повинна реалізувати закладені в ній задатки й прагнення, розвинути себе як особистість (у цьому сенс її життя). При цьому вона, будучи представником певної нації (а отже, і “продуктом” національного філогенезу) та носієм національного світогляду, характеру і культури, має здійснювати себе як людина нації (українська людина). Тож самореалізація себе як індивідуально-неповторної особистості-українця (а в будь-якій людині особистісне тісно переплітається з етнонаціональним) є тією властивістю, якою повинен характеризуватися кожен українець. А це потребує постійної, наполегливої й цілеспрямованої боротьби із собою та обставинами. С.Бандера, услід за Д.Донцовим та З.Коссаком¹⁵, особливо підкреслює значення боротьби в житті людини і народу. Боротьба є формою активної діяльності людини, постійним подоланням труднощів і перешкод (за К.Ушинським)¹⁶. Відтак вважаємо, що С.Бандера підносив значення діяльнісного начала – ентелехії в характері людини, а отже, і в її виховному ідеалі.

Проте діяльність-боротьба повинна мати високу мету-ідею. Такою метою провідники національно-визвольного руху, у тому числі й С.Бандера, вважали “велику і чисту української нації” – “змагання за волю України й за Божу Правду”¹⁷. Звісно, українська людина може мати й інші цілі та завдання, однак усі вони повинні складати чітку ієрархічну систему, на вершині якої стоїть найвища мета – Бог і Україна. “У своєму змаганні ми мусимо йти до великої мети крок за кроком, від осягу до осягу, від етапу до етапу. І весь наш похід здійснюється постійним здобуванням і реалізуванням часткових цілей. Але щоб при цьому не заблудити, треба мати ясно упорядковану їх систему-уклад, що є вищою ціллю, якій підпорядковується, а коли треба, і жертвується іншу часткову ціль нижчого порядку”¹⁸. Зауважимо, що подібні думки про значення ієрархії цілей у житті людини висловлював дещо пізніше Г.Ващенко¹⁹.

Тож накреслений Степаном Бандерою ідеал української людини полягає в ідеї діяльної людини-борця, свобода (самореалізація) якої спрямована на досягнення високої мети – служіння Божій Правді та Україні. Слід зазначити, що в українській філософії і педагогіці виховний ідеал найчастіше характеризують переліком рис характеру особистості. Провідник ОУН-Р теж виділяє ідеальні риси українця. Зокрема, характеризуючи Романа Шухевича, він називав такі прикмети: динамічна активність, бойовий розмах, безкомпромісність, ідеологічна чистота, правдивість, однозгідність слова з ділом, рішучість вдачі, якості провідника тощо²⁰.

Варто підкреслити, що С.Бандера бачив виховання української молоді крізь призму практичних потреб визвольного руху. У його творчості не знайдеться характеристики навчання й виховання школярів. Однак багато уваги мислитель приділяв необхідності ідейно-політичного та військового вишколу юнаків, молоді та зрілих чоловіків і жінок, які могли стати активними революціонерами. Як Провідник ОУН-Р, С.Бандера виділяв два завдання організації, що несуть певний педагогічний зміст: 1) формування кадрового потенціалу визвольного руху; 2) активізація народних мас до боротьби.

Кожна організаційна система (передовсім держава), наголошував Степан Бандера, намагається властивими їй методами, “але з найбільшою увагою і натиском виховувати й організувати якнайсильніші, найчисленніші кадри”²¹. Перед ОУН, як чільною силою визвольного руху, Провідник ставить завдання формування кадрів “активних борців визвольної революції”, підкреслюючи: не потрібно шукати готових кадрів (бо таких ніколи немає), “а виховувати їх, мобілізувати й організувати з таких людей, які до цього надаються своєю настановою і харак-

* Як відомо, особистостей-космополітів не буває: існують космополіти за переконанням, але не за ментальністю.

тером”²². До необхідних потенційному кадровому революціонеру “настанов” С.Бандера зараховував патріотичні почуття й прагнення свободи, до рис характеру – активність і рішучість.

Зазначимо, що в проблемі підготовки кадрів визвольного руху Степан Бандера першорядного значення надавав питанню “провідних кадрів”. “Вони добираються з ширших дійових кадрів з-поміж таких людей, в яких найкраще визріє усвідомлення ідейного змісту і пляну національної революції, і які своїми особистими прикметами – характером, здібностями і вмінням надаються до провідних функцій”²³, – писав він. Зразками провідників він вважав Євгена Коновальця та Романа Шухевича.

Визначальними чинниками виховання кадрів Провідник ОУН-Р називав: 1) революційну ідею; 2) революційну організацію, яка сповідує цю ідею; 3) революційну боротьбу. Лише “революційна ідея, революційна організація, яка цю ідею несе і поширює, та її революційна дія, активна боротьба з ворогом”²⁴ може сформувати широке коло борців за визволення. Особливу увагу С.Бандера присвячував революційній ідеї, виділяючи в ній дві властивості. По-перше, зміст ідеї повинен відповідати духові, природі, життєвим прагненням і потребам народу – тільки тоді вона мобілізуватиме “шляхетні, динамічні, героїчні елементи нації”, а по-друге, за формою ідея “мусить бути чинником сталим, незмінним”²⁵.

Людина повинна не просто прийняти, усвідомити ідею, але й жити нею, перетворити її на мету, керівну силу всієї життєдіяльності. “Найкращі ідеї й програми не спроможні формувати життя й розвитку, доки не знайдуться їх апостоли і борці, люди сильних характерів, віри, запалу, посвяти і чину. Так само й спільнота сильних, ділових і бойових людей мусить мати якісь більші ідеї, цілі, щоб створити триваліші вартості, щоб на довший час змогти формувати життя й розвиток народу...”²⁶, – писав Провідник.

Водночас діяльність у рамках і під проводом революційної організації привчає до самодисципліни, уміння підкорятися, жертвності, формуючи таким чином ті риси, яких бракує українському національному характеру. “Чим тяжча боротьба, – зауважував Степан Бандера, – тим... вищі вимоги вона ставить до якості кожного її учасника, зокрема до його ідейно-моральних вартостей, прикмет характеру, відданості справі та до його всебічної підготовки”²⁷. Напружена боротьба за високі ідеї в рамках революційної організації змушує виховувати себе, гартує людину, робить її морально чистою, твердою і непохитною. Крім того, революційна організація у справі виховання кадрового революціонера, на думку С.Бандери, повинна користуватися такими засобами: ідеологічно-політичний вишкіл, військово-бойовий вишкіл і вишкіл підпільної практики (конспірація, розвідка, зв’язок тощо)²⁸. Основними методами в реалізації таких засобів є повчання, переконання, приклад і практичне вправління.

До проблеми виховання широких верств населення Степан Бандера теж підходив з огляду на цілі національно-визвольного руху, наголошуючи на потребі залучити до боротьби “найбільшу і найвартіснішу її (нації. – *Авт.*) частину”, привчити її до “ролі активного чинника в нашій політичній боротьбі”²⁹. Він наполягав на “охопленні” всієї “маси” народу: “В ній живуть і з неї виростають найцінніші своєю ідейністю, бойовістю і здібностями одиниці тоді, як відповідна акція їх розбудить, дасть їм нагоду і відкрисе дорогу, щоб вони виявили себе”³⁰. Під цією спонукальною акцією С.Бандера розумів революційне повстання проти більшовицького режиму.

Проте мислитель визнавав це доволі важким завданням, оскільки революційній організації доведеться мати справу з “підсоветською людиною”, тим її “психо-волевым станом”, який підтримується більшовицькими терором і пропагандою та характеризується “пасивізмом”. Цього стану, зауважує Степан Бандера, не можна проломити “одним помахом”, лише довгою, глибокою й послідовною революційною діяльністю³¹. Конкретизуючи, він окреслює два механізми активізації особистості і маси: повчаюча пропаганда і “жива дія-боротьба” як приклад³². “Боротьба за душу людини, за ідейний вплив на цілий нарід” повинна вестися вишколеними революційними кадрами за допомогою поширення націоналістичних ідей та програми, концепції національної революції, революційної акції й організаційної праці³³. Завдяки цим засобам, міркував С.Бандера, можна спонукати “підсоветську людину” до “внутрішнього переродження”, сформувати тверду віру в можливість повалення більшовизму, переконання про “остаточну перемогу правди на злом”, “бажання активної боротьби”, готовність до неї³⁴.

Зауважимо, що в процесі формування і кадрового революціонера, і рядового активного учасника визвольної боротьби Степан Бандера вважав необхідним виховувати три духовно-психічні складові особистості. По-перше, виховувати віру в Бога, українську націю та її правду, що надає “непохитну певність”³⁵. “Віра, – підкреслював Провідник, – найбільше скріплює сили душі. “Через правдиву й глибоку віру в Бога, Спасителя, кожна людина й цілий народ мають змогу безупинно черпати з вічно живого джерела стільки сили, скільки їхня душа спроможна сприйняти”³⁶. По-друге, виховувати характер особистості. С.Бандера повсякчас підкреслював значення вольового й цілеспрямованого характеру, зауважуючи, що найбільша шкода для визвольних змагань походить від “хиб характеру”³⁷. У його структурі мислитель надавав вагу як формальним (вольовість, активність), так і змістовим (життєві принципи християнина і патріота) сторонам. Звідси випливає наступне, третє, завдання: виховувати життєві максими. Найкращі сини і доньки українського народу, наголошував С.Бандера, присвячують життя Правді – жити у свободі й справедливості згідно з Божими заповідями³⁸.

Окремо варто розглянути критику радянської освітньо-виховної системи, якою просякнута значна кількість творів С.Бандери. Мислитель зазначає, що більшовики, знищуючи одних людей, наполегливо прагнуть “виховати, переробити на свій лад інших”³⁹. Мета таких дій – через перетворення людини в “самотню одиницю” (шляхом “знищення родини і нації” – викорінення родинних і національних вартостей), позбавлення її “всякої можливості прожитку” (перетворення на утриманця, який постійно живе “на пайці від держави”) – створити покірну, “ідеологічно правильну” масу рабів. “... Через нищення релігії і всяких небольшевицьких вартостей і накинена матеріалістична доктрина, і ціла большевицька система виховання мають допомогти режимові звести людину до ролі невільника, який, опанований лише журбою, як би то не втратити мінімальних засобів прожитку, що їх він може одержати тільки через підкорення режимові, – буде в усьому слухняним зняряддям”⁴⁰. Провідник трактує “комуністичне виховання, формування думки і характеру людини” як продовження “системи насильства й терору”, спрямоване на розкладання “всього спротиву” і, що найважливіше, протидію “формуванню небажаних і ворожих комунізму світогляду, концепцій, течій”⁴¹. Безумовно, С.Бандера влучно охарактеризував основну мету більшовицької системи у сфері освіти та виховання дітей і молоді. До речі, подібні думки висловлювали й російський філософ М.Бердяєв, й українські педагоги Г.Ващенко та О.Вишневський.

Водночас Степан Бандера наголошував, що більшовикам не вдалося “виховати покоління отарних людей”⁴². З погляду сьогодення такий висновок звучить доволі оптимістично, адже наслідки комуністичного виховання (соціальна пасивність, невміння реалізувати свою свободу, моральна охлялість, безхарактерність, соціальне утриманство тощо) відчутні й досі в “пострадянській людині”. Однак, аргументуючи причини невдачі “більшовицької інженерії в духовній сфері”, С.Бандера слушно підкреслював неможливість змінити чи знищити глибинні “первні душі людини”, витравити з неї прагнення Бога, свободи, правди, справедливості, любові, а також національні почування. Відтак, “природжені ціхи” не дозволяють людині стати абсолютно безвольним і слухняним зняряддям, сповненим “ненависти до Бога, нації і людини”, спонукають її до спротиву і боротьби⁴³. Проте існування таких рушіїв ще не є запорукою перетворення (перевиховання) людської істоти у вільну людину, “людину свободи”, це завдання покладається власне на “провідників”, здатних виховати особистість, пробудити й підтримувати в ній прагнення до самоздійснення. А це, як відомо, завдання педагогіки.

Отже, теоретична (здебільшого публіцистична) спадщина Степана Бандери містить певні педагогічні ідеї виховання підостаючого покоління української молоді. Вони стосуються філософсько-світоглядних засад виховання (християнських і національних за змістом), завдань виховання молоді – виховного ідеалу (вільна, діяльна людина-борець із твердим характером і високою ідеєю-метою), практичні механізми виховання (переконання ідеєю, приклад, дисципліна, вправа тощо), критику комуністичного виховання. Для сучасної української педагогіки, яка й досі перебуває в пошуках твердої світоглядно-методологічної основи для реалізації виховання дітей та молоді, першорядне значення мають сформульовані С.Бандерою засади виховання і виховний ідеал з огляду на їх природо- та культуровідповідність, тобто відповідність українському національному світогляду, характеру й сучасним потребам суспільства в існу-

ванні “людини свободи” – цілеспрямованої, діяльної, наполегливої, моральної. На нашу думку, для української педагогіки на сучасному етапі корисним буде дослідження педагогічних поглядів і таких теоретиків та учасників національно-визвольної боротьби 1920–1950-х років, як Степан Ленкавський, Петро Федун, Ярослав Стецько, Володимир Янів, Осип Дяків-Горновий та ін.

- ¹ Гнатюк В. Уроки Степана Бандери / В. Гнатюк // *Визвольний шлях*. – 2000. – Кн. 10. – С. 24–31; Гринів О. Степан Бандера – теоретик національного визволення / О. Гринів // *Шлях Перемоги*. – 1998. – 30 грудня. – С. 3–4; Дем’ян Г. Голосний ідейно-політичний і організаційний натхненник творення і боротьби УПА / Г. Дем’ян // *Визвольний шлях*. – 1999. – Кн. 10. – С. 1241–1245; Кізко П. Степан Бандера як публіцист / П. Кізко // *Визвольний шлях*. – 1960. – Кн. 5. – С. 579–581; Патриляк І. Теоретична спадщина Степана Бандери та сьогодні / І. Патриляк // *Визвольний шлях*. – 2005. – Кн. 1. – С. 94–98; Рог В. Теорія української революції в творчості С. Бандери / В. Рог // *Українські проблеми*. – 1998. – № 2. – С. 133–137; Стецько Я. Твори Степана Бандери / Я. Стецько // *Визвольний шлях*. – 1978. – Кн. 10. – С. 1091–1096.
- ² Бандера С. Мої життєписні дані / С. Бандера // *Перспективи Української революції* / С. Бандера. – К. : Ін-т нац. державознавства, 1999. – С. 17–18, 20.
- ³ Дяків-Горновий О. Яка ідеологія – ідеалістична чи матеріалістична – обов’язує члена ОУН? / О. Дяків-Горновий // *Ідея і Чин. Повна збірка творів* / О. Дяків-Горновий. – Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1969. – С. 150.
- ⁴ Бандера С. До засад нашої визвольної політики / С. Бандера // *Визвольний шлях*. – 1984. – Кн. 10. – С. 1176; Бандера С. *Перспективи...* – С. 57.
- ⁵ Бандера С. Українська національна революція, а не тільки протирежимний резистанс // Бандера С. *Перспективи...* – С. 142.
- ⁶ Там само.
- ⁷ Там само. – С. 145.
- ⁸ Там само. – С. 142.
- ⁹ Ващенко Г. Виховний ідеал / Г. Ващенко // *Полтавський вісник*. – 1994. – С. 18; Його ж. Виховання волі і характеру. – К. : Школяр, 1999. – С. 189–192, 278.
- ¹⁰ Бандера С. З невичерпного джерела / С. Бандера // Бандера С. *Перспективи...* – С. 389.
- ¹¹ Там само.
- ¹² Там само. – С. 389–390.
- ¹³ Бандера С. До засад нашої визвольної політики / С. Бандера // *Визвольний шлях*. – 1984. – Кн. 10. – С. 1176; Бандера С. *Перспективи...* – С. 56–57.
- ¹⁴ Там само. – С. 57.
- ¹⁵ Див. напр.: Донцов Д. Про характер / Д. Донцов // *Крила*. – 1952. – Ч. 2 (6). – С. 6–7; Його ж. Психологічне обличчя провідної верстви / Д. Донцов // *Дух нашої давнини* / Д. Донцов. – 2-е вид. – Дрогобич : Відродження, 1991. – С. 133–238; Коссак З. Плекаймо силу / З. Коссак // *Вічна актуальність націоналізму : зб. статей* / З. Коссак. – Дрогобич : Відродження, 2007. – С. 12–13.
- ¹⁶ Ушинський К. Д. Твори : в 6 т. / К. Д. Ушинський. – К. : Рад. шк., 1955. – Т. 6. – С. 347, 362.
- ¹⁷ Бандера С. Українська національна революція, а не тільки протирежимний резистанс / С. Бандера // Бандера С. *Перспективи...* – С. 133.
- ¹⁸ Бандера С. Слово до українських націоналістів-революціонерів за кордоном / С. Бандера // Бандера С. *Перспективи...* – С. 123.
- ¹⁹ Ващенко Г. Мета життя як стрижень характеру / Г. Ващенко // *Практична психологія та соціальна робота*. – 2003. – № 2–3. – С. 155.
- ²⁰ Бандера С. Командир-провідник : слідами сл. пам. Романа Шухевича / С. Бандера // *Визвольний шлях*. – 1965. – Кн. 3. – С. 249–251, 257; Бандера С. *Перспективи...* – С. 284–285, 293.
- ²¹ Бандера С. До питання основних кадрів національно-визвольної революції / С. Бандера // *Визвольний шлях*. – 1953. – Ч. 5. – С. 4; Бандера С. *Перспективи...* – С. 275.
- ²² Там само. – С. 4; Там само. – С. 276; Див. також: Бандера С. Найістотніше в житті та розвитку нації / С. Бандера // *Визвольний шлях*. – 1969. – Кн. 10. – С. 1159–1160.
- ²³ Там само. – С. 6; Там само. – С. 278.
- ²⁴ Там само. – С. 4; Там само. – С. 275. Зауважимо, що ці думки перегукуються з міркуваннями С. Ленкавського (Див.: Ленкавський С. Поглиблення ідеологічного виховання і зміцнення організації / С. Ленкавський // *Український націоналізм. Твори* / С. Ленкавський. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2002. – Т. 1. – С. 234–236).

- ²⁵ Там само. – С. 5; Там само. – С. 276.
- ²⁶ Бандера С. Ідея і людина в ідеологічному русі / С. Бандера // *Визвольний шлях*. – 1977. – Кн. 9. – С. 963; Бандера С. *Перспективи...* – С. 299.
- ²⁷ Там само. – С. 964; Там само. – С. 300.
- ²⁸ Бандера С. Мої життєписні дані // Бандера С. *Перспективи...* – С. 20.
- ²⁹ Бандера С. Значення широких мас та їх охоплення / С. Бандера // *Визвольний шлях*. – 1969. – Кн. 10. – С. 1138, 1140; Бандера С. *Перспективи...* – С. 27, 29.
- ³⁰ Там само. – С. 1138; Там само. – С. 27.
- ³¹ Бандера С. Пляновість революційної боротьби в краю // Бандера С. *Перспективи...* – С. 71.
- ³² Там само. – С. 72.
- ³³ Бандера С. До питання основних кадрів національно-визвольної революції // *Визвольний шлях*. – 1953. – Ч. 5. – С. 5–6; Бандера С. *Перспективи...* – С. 276, 278.
- ³⁴ Бандера С. Пляновість революційної боротьби в краю / С. Бандера // Бандера С. *Перспективи...* – С. 71.
- ³⁵ Бандера С. Українська національна революція, а не тільки протирежимний резистанс / С. Бандера // Бандера С. *Перспективи...* – С. 170.
- ³⁶ Бандера С. З невичерпного джерела / С. Бандера // Бандера С. *Перспективи...* – С. 389. Подібну думку С. Бандера висловлював у промові з приводу 20-річчя смерті Є. Коновальця: “Невичерпне джерело сили наших душ – християнська віра в Бога. Його справедливість і безмежна доброту, віра в безсмертність людської душі...” (див.: Бандера С. Над могилою Євгена Коновальця // *Перспективи...* – С. 590).
- ³⁷ Бандера С. Українська національна революція, а не тільки протирежимний резистанс / С. Бандера // Бандера С. *Перспективи...* – С. 142.
- ³⁸ Там само. – С. 169.
- ³⁹ Бандера С. Хоч які великі жертви – боротьба конечна / С. Бандера // Бандера С. *Перспективи...* – С. 341.
- ⁴⁰ Бандера С. До засад нашої визвольної політики / С. Бандера // *Визвольний шлях*. – 1984. – Кн. 10. – С. 1178–1179; Бандера С. *Перспективи...* – С. 59.
- ⁴¹ Бандера С. З невичерпного джерела / С. Бандера // Бандера С. *Перспективи...* – С. 388.
- ⁴² Бандера С. Більшовицька тактика й визвольна боротьба / С. Бандера // Бандера С. *Перспективи...* – С. 364.
- ⁴³ Бандера С. З невичерпного джерела / С. Бандера // Бандера С. *Перспективи...* – С. 389.

In this article an author on base of analysis the theoretical inheritance of leader of revolutionary Organization of Ukrainian nationalists Stepan Bandera characterize his views on philosophic-ideological principles of Ukrainians education, the aims of youth education in frame of OUN, practically mechanisms of realization of this aims, also his criticism of the communistic educational system.

Key words: *the principles, aims, means, methods of education of Ukrainian youth, Stepan Bandera, forming of revolutionary staff.*

УДК 398.8; 314.743.

ББК 8234 (Укр) + 85.31.

Ганна КАРАСЬ

МІСІЯ ДІЯЧІВ МУЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ДІАСПОРИ У ЗБЕРЕЖЕННІ, ДОСЛІДЖЕННІ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ПОВСТАНСЬКОЇ ПІСНІ

У статті розкрита особлива місія діячів музичної культури зарубіжжя (фольклористів, музикологів, композиторів, диригентів) у збереженні, дослідженні та популяризації повстанської пісні. Здійснено спробу проаналізувати нотографічні збірки повстанських пісень, що видані в діаспорі – “Співаник УПА” (1950), “Пісні УПА” (1996), показано актуалізацію артефактів діаспори в наукових дослідженнях в Україні.

Ключові слова: *музична культура, західна діаспора, повстанська пісня, дослідження, музична збірка, популяризація.*

Національно-визвольні змагання в Західній Україні в ХХ столітті (січовий рух, рух Опору УПА) спонукали до народження новотворів усно-писемної культури – стрілецьких та повстанських пісень, які в радянські часи були під забороною, а тому до 1990-х років залишалися білою плямою для музикознавців та виконавців в Україні. Саме з цієї причини особливу місію фіксації, збереження, наукового обґрунтування, видавництва та популяризації багатой фольклорної спадщини, до якої належить повстанська пісня (стрілецька пісня не розглядається в даній статті), узяла на себе українська західна діаспора. Завдяки діячам музичної культури зарубіжжя найбільш повно були зібрані, зредаговані та видані ці твори.

У наукових дослідженнях українських учених Г.Дем'яна, О.Кузьменко, Р.Крамара, С.Луно та інших, які присвячені повстанській пісні, роль діаспори в її збереженні та пропагуванні висвітлена фрагментарно.

Та обставина, що повстанські пісні залишаються “історичним щоденником новітньої народної творчості” (за А.Іваницьким), а висвітлення особливої ролі діаспори у збереженні цього найновішого її пласту є вкрай недостатнім, актуалізує дослідження в цій царині.

Мета даної статті – розкрити особливу роль діячів музичної культури зарубіжжя у збереженні, дослідженні та популяризації повстанської пісні. У зв'язку з цим необхідно вирішити наступні завдання: проаналізувати нотографічні збірки повстанських пісень, що видані в діаспорі; показати роль окремих діячів музичної культури у збереженні, вивченні та популяризації цих творів.

Однією з перших і найбільш повних до 1990-х років була збірка пісень УПА, видана у Регенсбурзі 1950 року закордонними частинами ОУН і Братства б. вояків УПА ім. св. Юрія Переможця¹. Пісні подані в авторському аранжуванні на чоловічий хор із супроводом фортепіано та а саррелла композитора й піаніста Остапа Бобикевича (1889 – 1970 рр.), співака Юрія Лаврівського (1909 р. н.), хорового диригента Омеляна Плешкевича (1897–1960 рр.), композитора-аматора та скрипаля Івана Повалячека. Записи не були паспортизовані, проте З.Лавришин стверджує, що видання значною мірою базується на машинописному співанику 1947 року Степана Голяша, який містив виключно поетичні тексти². Таким чином, автори-упорядники виступали тут і як фольклористи, і як композитори-аранжувальники. Погоджуючись із думкою відомого вченого А.Іваницького про те, що ці обробки не завжди були вдалими³, треба зважати на ряд обставин: побутування у таборах “ДП”, відсутність умов для глибших студій, недостатньо високий рівень композиторської освіти упорядників.

Вихід співаника у світ привернув увагу політичного діяча, філософа, засновника теорії інтегрального націоналізму Дмитра Донцова, який подає одну з перших рецензій і дає йому високу оцінку⁴. Як стверджує автор, не захоплюючись хором співом, він спершу не звернув увагу на видання, яке випадково попало до нього. Проте, почавши читати, не зміг зупинитися, поки не дочитав до кінця. Що ж захопило Д.Донцова? Це – “зроджені серед крові пісні – це голосний крик нової України, яка сповіщає світові, що вона прийшла на світ: що **вона живе, жити хоче і жити буде**, хоч би всі сили зла заповзялися на неї” (тут і далі виділення автора. – Д.Донцова). Найголовніше – “в цих піснях я знайшов **універсал** цієї нової України – ясний, чіткий, твердий і певний себе. Воскреслий дух утоптаного в землю справжньої, **прадавньої, нової, вічної України**”. Д.Донцов відзначає ще кілька важливих рис цих новотворів: “ідея Бога в'яжеться в піснях тісно з ідеєю національної місії України”, “є в них велика пошана й віддання історичній традиції нашої землі”, “повний **етичний** кодекс, кодекс **чести** нового лицарства”, “свідомість нового “дружества” й покликання... здійснити велику місію України”⁵.

У статті П.Кізка, присвяченій 20-річчю співаника, підкреслено, що впродовж цього періоду він “був і є святою книгою не тільки для українських співаків, а й для всієї національно-патріотичної громадськості”, а пісні УПА “ніколи не старіють, не давніють. Вони й сьогодні актуальні, звучать небуденною піднесеністю духу і віри в остаточну перемогу України”⁶. Збірник був актуальним і на початку 1990-х, тому серед перших видань незалежної України було здійснено його перевидання репринтним способом у Львові 1992 року⁷. Він залишається актуальним і сьогодні, про що свідчать багаточисельні посилання в наукових дослідженнях та популярних статтях.

Ряд повстанських пісень друкувалися у емігрантській періодиці (“Визвольний шлях”, “Шлях перемоги” та інші), мемуарах, окремих виданнях, зокрема у Літописі Української Повстанської Армії (Т.36)⁸.

Найбагатшим із наявних до сьогодні видань повстанських пісень є збірка під редакцією З.Лавришина⁹. Історик, етнограф, фольклорист, найбільш авторитетний дослідник цього питання Григорій Дем'ян, проаналізувавши близько трьох десятків друківаних в Україні та за її межами збірок (книжкових видань)¹⁰, у рецензії пише: “жоден з них за своїм обсягом та сумлінністю нагромадження, вивчення та упорядкування не може зрівнятися з працею Зеновія Лавришина”, вона “є визначною подією в історії національної пісенної культури”, “такого багатющого скарбу з цієї тематики не дарував українському музикознавству ще ніхто”¹¹.

Багата джерельна база, накопичена за межами України, дала можливість здійснити значне за обсягом (понад 650 мелодій) і науковим рівнем видання. Серед джерел праці – друківаних видання, рукописи, фотодокументи, аудіо та грамзаписи з приватних архівів, громадських організацій, мистецьких колективів в Україні та діаспорі¹², а найбільшим із них слід вважати збірку повстанських пісень (понад 150) Романа Шанківського (Івана Невмирущого), підпільно записаних ним у 1950–1990 роках. Важливо, що велику роль у доборі матеріалу, ідентифікації й описі пісень до Співаника 1950 р. і до збірника З.Лавришина зіграв Степан Голяш (1919 – 2003 рр.) – член Комісії “Літопису УПА”, провідний член ОУН, безпосередній учасник національно-визвольних змагань¹³.

Зенон Лавришин класифікує та групує пісні у чотирнадцяти розділах: гимни й марші; історичні пісні; доля народу; повстанський світогляд; доля повстанця; доля дівчини, мами, рідні; тюрми й табори; любовні; військовий побут; розважливі; жартівливі; коляди; післяповстанські пісні; післяповстанські авторські пісні, а також подає додатки, які групують пісні за поданими критеріями. Збірник має багаті розділи “Примітки”, “Бібліографію” та “Показчик”. Кожен основний розділ упорядник поділив ще на підгрупи. Погоджуючись із думкою Г.Дем'яна про те, що групування пісень З.Лавришиним не відповідає науковим засадам, які виробилися і практикуються в українській фольклористиці, а тому “структурно-композиційна схема книги далека від досконалості”¹⁴, слід зауважити, що упорядник як науковець і музикант вихований і працює в Канаді, керується іншими науковими критеріями, а для створення доведеної, досконалої за всіма науковими параметрами антології повстанської пісні необхідна робота наукових інституцій і колективів учених (істориків, фольклористів, музикологів і т. п.).

Упорядник свідомо вводить до збірника третину неповстанських пісень, які побутували в середовищі ОУН і УПА, оскільки вважає, що вони підготовляли шлях повстанському рухові. Це пісні Українських Січових Стрільців, військових формувань УНР і ЗУНР, УВО і ОУН 1920–1930 років, Карпато-Української Держави. Ця обставина спонукала Г.Дем'яна запропонувати до вживання загальнопоширену між творцями, виконавцями і в наукових колах назву – повстанські пісні, оскільки пісні УПА є вужчим поняттям і за своїм арсалом охоплює значно менше творів¹⁵.

Важливо, що поряд із творами узагальнюючого змісту у томі вміщено чимало персоніфікованих, які присвячені таким проповідникам і героям національно-визвольних змагань, як Степан Бандера (про нього безпосередньо згадано у двадцяти п'яти піснях), Роман Шухевич, Дмитро Клячківський, Василь Андрусак та багато інших¹⁶.

Особливо виділяється останній чотирнадцятий розділ, присвячений авторській пісні післяповстанського періоду. Із тридцяти вміщених тут творів, десять написані для чотириголосого однорідного хору, інші для одно-, дво- та триголосого. Це твори композиторів діаспори – Зенона Лавришина, Андрія Гнатишина, Григорія Китастого та інших, які написані на традиційні повстанські тексти або на слова Івана Хміля, Василя Гренджи-Донського, Івана Багряного, Лесі Храпливої, Марка Боєслава, Ярослава Курдидика та інших. Широкою є тематика авторських творів, яка зберігає коло образів, накреслених в усталених повстанських піснях.

З.Лавришин провів велику дослідницьку роботу: встановив авторство багатьох творів, які вважалися до того безіменними; подав сотні зразків і варіантів, що значно збагатило видання; зафіксував текстові відмінності в багатьох варіантах одних і тих же творів. Окрім того, він представлений у збірнику і як талановитий композитор.

Поява цього унікального видання не тільки в Канаді, а й в Україні, дає можливість історикам, лінгвістам, літературознавцям, філософам, політологам, музикологам, композиторам, диригентам, викладачам освітніх закладів, усім небайдужим до історії своєї нації і держави, проводити наукові студії, використовувати цей пласт пісенної культури у творчій і виховній діяльності, а жертвна праця З.Лавришина слугує прикладом для українських учених.

Якщо повстанську пісню трактувати широко, то до цього жанру примикають і пісні вояків 1-ї Української дивізії Української національної армії (далі будемо вживати термін “пісні дивізійників”, оскільки в науковій літературі він поки-що не усталений). У зв'язку з цим нашу увагу привертає нове видання, яке побачило світ у Нью-Йорку (США) у 2003 році в музичній редакції видатного українського композитора Мирослава Скорика¹⁷. Хоч більшість із уміщених тут двадцяти дев'яти творів є власне повстанськими та народними, певну частку складають пісні дивізійників. Це оригінальний “Марш дивізії “Галичина” Євгена Пасіки на слова Б.Стефанишина, його ж “Під шум лісів” на слова Р.Солтиса, “Дивізії, гей рідна мати” М.Музички на сл. М.Угриня-Безгрішного, “Машерують добровольці” Романа Купчинського, яка була спеціально написана для куреня Р.Шухевича-Чупринки¹⁸ та три ліричні твори хорунжого Степана Гуніловича¹⁹ на слова Юрія Форися. Усі твори подані для сольного співу в супроводі фортепіано, хоч упорядник твердить про те, що М.Скорик здійснив їх аранжування для хору й оркестру.

Тільки на основі зібрання і опублікування великого масиву повстанських пісень можна приступати до його глибокого наукового осмислення. Цей період відбувається в Україні з кінця 1990-х років. Перше наукове дослідження, присвячене повстанському фольклору, привертає увагу видатного вченого діаспори, академіка Миколи Мушинки із Словаччини. У відгуку на автореферат кандидатської дисертації Р.Крамара рецензент, відзначивши певні прогалини роботи, рекомендує видати її, оскільки це “не лише вагомий внесок в українську та загальнослов'янську фольклористику, але й важливий засіб патріотичного виховання, головним чином молодого покоління”, а ще така монографія “сприяла б зміні поглядів на УПА в східних областях України, де “бандерівщина” ще й зараз часто ототожнюється з фашизмом”²⁰.

У дослідженнях, присвячених фольклоризації стрілецьких пісень у повстанському середовищі, учена-фольклорист Оксана Кузьменко актуалізує публікації діячів музичної культури діаспори²¹.

Фундаментальне історико-фольклористичне дослідження повстанських пісень Григорія Дем'яна²² засвідчує велику увагу вченого до корпусу джерел, сформованого в зарубіжжі, а також об'єктивну оцінку внеску діаспори у збереження цього пласту нашої культури.

Популяризація повстанської пісні за межами України насамперед пов'язана з діяльністю мистецьких колективів у таборах для переміщених осіб (“ДП”). У західних зонах Німеччини, Австрії, Італії після завершення Другої світової війни були створені скупчення-табори, де проживали численні згуртування українців (в окремих таборах до 15 тисяч осіб), офіційно званих “переміщеними особами”. Найпопулярнішими й найчисельнішими були хорові колективи. Так, хоровий диригент Омелян Плешкевич, який є серед упорядників співаника УПА 1950 р., організував у Регенсбурзі 1945 року чоловічий хор “Сурма” й давав концерти в багатьох містах, зокрема для біженців з України.

Частина воїнів Першої Української дивізії Української національної армії (близько 1200 осіб) опинилась в американських таборах в Ауербаху, Дармштадті й Регенсбурзі. У першому з них хорунжий Юрій Гнатюк організував хор “Бандурист”, з яким виступив на міжнародному конкурсі в Дармштадті й завоював перше місце²³. Більша частина Дивізії (понад 10 тисяч воїнів) потрапила до англійської зони в Ріміні (Італія), де також вирувало активне мистецьке життя. Тут було зорганізовано декілька хорів, у тому числі і церковних. Найбільш популярними були хор “А”, знаний під назвою “Бурлака”, спершу під керуванням хорунжого Степана Гуміновича, а пізніше Євгена Пасіки та хор “Б” із назвою “Славута” під керуванням Осипа Головацького. Хор “Бурлака” проводив активну концертну діяльність (167 виступів), виконуючи авторські твори, народні та повстанські пісні, про що згадує Я.Паньків²⁴.

Поширення й популяризація повстанської пісні представниками третьої післявоєнної еміграційної хвилі відбувалася в країнах їхнього поселення. Насамперед, це – Австралія, Ве-

лика Британія, Канада, США, Німеччина. Тут діяли мистецькі колективи (хори, ансамблі, оркестри), які були безпосередньо організовані колишніми воїнами УПА чи Дивізії. Так, рідні хор “Бурлака” був відновлений його засновником С.Гуміновичем у Канаді (1957 р.), а його репертуар концертної програми в Україні 1993 року засвідчує збереження повстанської тематики і нині²⁵. Ще два колишні дивізійники Євген Пасіка та Ярослав Бабуняк засновують 1949 року й керують українським чоловічим хором “Гомін” у Манчестері (Велика Британія), з яким гастролюють у країнах Європи та Америки, в Україні (1995 р.). Напередодні двадцятип'ятиріччя та тридцятиріччя свого існування, з нагоди першої та другої концертних подорожей до США і Канади хор випускає у видавництві “Хвилі Дністра” (Клівленд, США) дві довгограючі платівки, на яких уміщено повстанські пісні²⁶.

Повстанська пісня була і в репертуарі інших мистецьких колективів західної діаспори, зокрема в одному з провідних – хорі “Думка” в Нью-Йорку²⁷. Не оминали її й капели бандуристів. Так, за свідченням газети “Свобода” (США), капела бандуристок Осередку СУМА ім. гетьмана П.Орлика з Детройта під керівництвом П.Потапенка в 1969 році наспівала довгограючу платівку під назвою “Лети, наша пісне”, де вміщено народні, повстанські й ліричні пісні²⁸. Українські бандуристи у США (солісти, тріо, квартети, ансамблі бандуристів під керівництвом С.Ганушевського та Г.Китастого, капела бандуристів ім. Г.Хоткевича з Нью-Йорка) випускають альбом “U.P.A. songs by Ukrainian Bandurists”, на якому записано 24 твори²⁹. Тут – народні (козацькі) пісні, стрілецькі, повстанські й пісні дивізійників. Чотири з них подані в аранжуванні Романа Левицького. Авторські твори представлені композиціями “Повстанська” (муз. Миколи Фоменка, сл. Яра Славутича), “Вставай, народе!” Григорія Китастого.

Підсумовуючи, відзначаємо, що повстанська пісня, яка представляє широкий пласт новотворів, записаних від учасників національно-визвольних змагань, завдяки публікаціям в українській західній діаспорі залишається важливим джерелом для подальших глибоких досліджень у різних галузях науки; активна участь у процесі творення, збереження й популяризації повстанської пісні провідних діячів музичної культури зарубіжжя (композиторів, диригентів, музикологів, фольклористів) засвідчує її високу мистецьку вартість; постійна присутність цього жанру творчості в діючому репертуарі різних мистецьких колективів діаспори впродовж більше шістдесяти років є ознакою творчої й виховної потенції цього ще недостатньо вивченого феномену сучасності.

¹ Співаник УПА / Музика й гармонізація: Остап Бобикевич, Юрій Лаврівський, Омелян Плешкевич, Іван Повалячек; літ. редакція: Богдан Кравців, Богдан Нижанківський, Василь Шульга; мист. оформлення: Мирон Білинський. – Регенсбург : Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів і Братства б. Вояків УПА ім. св. Юрія Переможця, 1950.

² Лавришин З. Передмова / З. Лавришин // Пісні УПА / зібрав і зредагував Зеновій Лавришин. Передмова українською та англійською мовами: Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто : Літопис УПА, 1996; Львів : Літопис УПА, 1997. – Т. 25.

³ Іваницький А. І. Український музичний фольклор : підручник для вищ. навч. закл. – Вінниця : НОВА КНИГА, 2004. – С. 252.

⁴ Донцов Д. “Співаник УПА” – універсал нової України / Д. Донцов // Визвольний шлях. – 1951. – Ч. 8 (47). – С. 33–34. [рец. на кн.: Співаник УПА. – Регенсбург, 1950].

⁵ Там само. – С. 33, 34.

⁶ Кізко Петро. Безсмертя повстанської пісні: (До 20-річчя “Співаника УПА”) / Петро. Кізко // Визвольний шлях. – 1971. – Кн. 5 (278). – С. 540–541.

⁷ Борці за волю України: Співаник з нотами / О. Бобикевич, Ю. Лаврівський, О. Плешкевич та ін. ; післямова Є. Гринів. – Львів : Меморіал, 1992.

⁸ Детальнішу бібліографію див.: Український повстанський фольклор : матеріали до бібліографічного покажчика / зібрав і впорядкував Григорій Дем'ян. – Львів : Афіша, 2005.

⁹ Зенон Лавришин (1943 р. н.) – український композитор, піаніст, диригент, музиколог, фольклорист, педагог у Канаді. Малим хлопчиком прибув до Канади. Закінчив Королівську музичну академію в Торонто по класу фортепіано, Торонтонський університет по класу композиції. Фортепіанну гру вивчав у видатної української піаністки Любки Колесси, композицію – у А. Жоліве в Парижі. Від 1963 р. – диригент церковних та світських хорів у Торонто, збірних колективів на урочистостях, один із фундаторів (із В. Колесником) і хормейстер Товариства української опери в Канаді, викладач

- історії музики на курсах українознавства, семінарах хороших диригентів. Виступав як піаніст. Зарубіжний член НСКУ.
10. Дем'ян Г. Книжкові видання українських повстанських пісень / Г. Дем'ян // Благосвітник праці: наук. зб. на пошану академіка Миколи Мушинки, д-ра філ. наук / уклад., редакція та передмова проф. Миколи Зимомря. – Ужгород–Пряшів: Міжнародна асоціація україністів – Асоціація україністів Словаччини та Пряшівський університет; вид-во “Карпатський край” [серія “Поличка “Карпатського краю”], № 7 (69), 1998. – С. 111–126.
  11. Дем'ян Г. Найбагатше видання повстанських пісень: рецензія / Г. Дем'ян // “Пісні УПА” / зібрав і зредагував Зеновій Лавришин. Передмова англійською мовою // Літопис Української Повстанської Армії. Т. 25. – Торонто: Літопис УПА, 1996; Львів: Літопис УПА, 1997. – 554 с. // Визвольний шлях (Лондон). – 1999. – кн. 1 (610). – С. 115, 116, 121.
  12. Див.: Пісні УПА / зібрав і зредагував Зеновій Лавришин... – С. 499–505.
  13. Стефан Голяш-“МАР”. [Некролог] // Визвольний шлях. – 2003. – Кн. 6 (663). – С. 123–124.
  14. Дем'ян Г. Найбагатше видання повстанських пісень. [Рецензія]... – С. 117.
  15. Там само. – С. 120.
  16. Питанню змалювання постаті Провідника ОУН Степана Бандери в пісенно-поетичній творчості присвячені дослідження українських учених Г. Дем'яна, Є. Луцького.
  17. Пісні, що Дивізія співала / муз. ред. і форт. супровід Мирослав Скорик; підгот. збірки і мист. оформлення Орест “Гого” Слупчинський. – Нью-Йорк: Братство кол. Вояків 1 Української Дивізії Української Національної Армії. Крайова Управа в США, 2003.
  18. На цю обставину звертає увагу композитор і музиколог Ігор Соневицький із США у виданні: “Ми йдемо в бій”. Повний Збірник Пісень Романа Купчинського, записав і зредагував Ігор Соневицький. – Нью-Йорк: Українська Видавнича Кооператива “Червона Калина”, 1977. Про це йдеться і у статті за електронною адресою: http://providne.com/pisni/МАШЕРУЮТЬ_ВЖЕ_ПОВСТАНЦІ_.html.
  19. Гумінілович Степан (1917, с. Топорівці, Городенківщина на Івано-Франківщині – 1984, м. Торонто, Канада) – диригент, організатор хорів, композитор легкого жанру, хорунжий 1-ої Дивізії УНА. Закінчив Вищий музичний інституту ім.М.Лисенка у Львові (1939 р.). 1943 р. вступив до дивізії “Галичина”, у складі якої воював до 07 травня 1945 р., після чого опинився у таборі для полонених у м. Ріміні в Італії. Тут організував хор укр. вояків “Бурлака”. 1946 р. виїхав до Зальцбурга, 1948 – емігрував до Чилі. Згодом переїхав до Буенос-Айреса (Аргентина), де брав активну участь в українському житті “Просвіти” та хору “Трембіта”. Тут була поставлено його музично-вокальне рев'ю “В мелодії ритму”, випущено дві платівки його музики. 1957 р. переїжджас до Торонто (Канада). Знаний диригент українських хорів в Італії, Австрії, Аргентині, а від 1957 р. – в Канаді. В Торонто відновив хор “Бурлака”. Диригував хором в Ошаві, а від 1961 р. – в Торонто. Диригент чоловічого хору СУМ “Прометей”, хору “Боян” при філії УНО, з яким виступав на різних концертах та на міжнародному фестивалі “О Кіфф Центрі”.
  20. Мушинка М. Перша монографія про повстанський фольклор: відгук на автореферат канд. дисертації / М. Мушинка // Р. Крамар. Фольклор національно-визвольної боротьби українського народу 1940–1950 рр. (за матеріалами Західного Поділля). Львів, 1996. – 24 с. // Визвольний шлях. – 1997. – Кн. 3 (588). – С. 368.
  21. Кузьменко Оксана. Фольклоризація стрілецьких пісень / Оксана Кузьменко // Записки НТШ. – Львів: [б. в.], 2001. – Т. ССХІІ: Праці Секції етнографії і фольклористики. – С. 338–364; Стрілецькі пісні / упоряд., запис, вступ. ст., комент. та додат. О. М. Кузьменко. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2005.
  22. Дем'ян Григорій. Українські повстанські пісні 1940–2000 років: історико-фольклористичне дослідження / Григорій Дем'ян. – Львів: Галицька Видавнича Спілка; К.: Українська Видавнича Спілка, 2003.
  23. Репертуар Хору кол. Вояків 1-ої Української Дивізії Української Дивізії Національної Армії “Бандурист” під мистецьким керівництвом хор. Юрія Гнатюка в таборах військовополонених АУЕРБАХ–РЕГЕНСБУРГ–ДАРМШТАДТ в роках 04.08.1945–30.11.1946.
  24. Паньків Я. Рімінський ансамбль “Бурлака” в моїй пам'яті: Белярія – Ріміні (Італія) 1945–1947, Англія 1947–1949: спомини / Я. Паньків. – Монреаль. – Вид-во Братства кол. Вояків 1-й Укр.Дивізії УНА, 1998.
  25. Чоловічий хор “Бурлака” при станиці Братства Кол. Вояків 1-ої Дивізії УНА в Торонто. Збірка партитур концертної програми в Україні: 1993 року. Рукописи та ксерокопії. У т. ч.: Гумінілович С. (обр.). Розпрощався стрілець. Для сол. хору, дуету з супроводом. – 3 с.; Гумінілович С. (обр.). Там на горі, на Маківці. Для сол. хору, соло. Партитура. – 4 с.; Китасти Г. Марш “Україна”. Слова І. Багряного для сол. хору з супроводом. – 1 с.; Музичка М. (о.). Дивізіє. Сл. Миколи Угрин-Безгрішного. Для сол. хору

- з супроводом. Партитура. – 1 с.; Пасіка Є. Віє буря. Для сол. хору а cappella. Партитура. – 1 с. – (Особистий архів автора статті Г. Карась).
26. “Гомін”. Чоловічий хор. – Stereo recording: Cleveland, Ohio: Chwyli Dnistra. – 6052 № 9: “Машерують вже повстанці” (муз. обр. О. Бобикевича); “Гомін”. Чоловічий хор. – Stereo recording: Cleveland, Ohio: Chwyli Dnistra. – 8092P14: “Геть вороги з України” (сл. і муз. А. Гнатишина).
  27. Серія “Підручна бібліотека хору “Думка” в Нью Йорку [партитури]: Ч. 68. Віє буря (пісня створена в Дивізії) [сол. хор без супроводу]. – 1 с.; Ч. 69. Під Бродами зацвіли маки, сл. і муз. С. Михайлова [сол. хор без супроводу]. – 1 с. [Рукопис]. – (Фонд О. Пицка). Івано-Франківський краєзнавчий музей. (Фонд не описаний).
  28. Цит. за: Максим'юк С. З історії українського звукозапису та дискографії / С. Максим'юк; наук. ред. Р. Савицький, Ю. Ясіновський // [Історія укр. музики (Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), 12: дослідження]. – Львів; Вашингтон: Вид-во Українського Католицького університету, 2003. – С. 91.
  29. “U.P.A. songs by Ukrainian Bandurists”, Пісні УПА. – ARKA RECORDS, NEW YORK: ARC 834 A; REG. № 450436.

Special mission of west Diaspora's Ukrainian musical culture workers (specialists of folklore, musicologists, composers and conductors) in conservation, research and popularization of insurgent song was elucidated in the article. An attempt to analyze music collections of insurgent songs such as: “Spivanyk UPA” (1950), “Songs of the UPA” (1996) that were edited in the west Diaspora was made, actuality of west Diaspora artifacts in the scientific research of Ukraine were shown.

Key words: musical culture, west Diaspora, insurgent song, research, music collection, popularization.

УДК 37.035.6

ББК 74.560.050.4

Богдан МИСАК

ФОРМУВАННЯ ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНОЇ ГОТОВНОСТІ МОЛОДІ ДО ЗАХИСТУ ВІТЧИЗНИ В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ІДЕЇ

У статті описано формування військово-патріотичної готовності учнівської молоді до захисту Вітчизни в контексті національно-визвольної ідеї.

Ключові слова: Батьківщина, військово-патріотичне виховання, героїзм, культура, фізична підготовка, незборимий дух.

Епоха відродження Української держави багато в чому поєднана з розв'язанням завдань, що вже їх ставила історія перед українським народом. А це вимагає уважного осмислення її уроків. І над усе – усвідомлення причин того, чому попередні державницькі потуги не увінчалися успіхом.

Історія військового мистецтва та народна педагогіка вчать, що перемоги здобуваються не кількістю й навіть не якістю зброї, а перевагою суто людських особливостей, рис характеру, патріотизму й переконань.

Тому в основу статті ми брали формування військово-патріотичної готовності молоді до захисту Вітчизни в контексті національно-визвольної ідеї.

З потребою формування нової людини – активного будівника й захисника Української держави зростає насага підвищення в молоді рівня патріотичного світогляду, розуміння необхідності незалежності України, почуття любові до Батьківщини, до свого народу, його традицій, мови, культури й святинь, формування здатності молоді боронити Вітчизну. У зв'язку із цим перед науковцями й практиками постає необхідність визначення можливостей використання героїчних військово-патріотичних традицій українського народу у формуванні військово-патріотичної готовності молоді до захисту Вітчизни.

За допомогою засвоєння національних традицій минулого формуються в молоді такі риси характеру, як стійкість, мужність, безстрашність, любов до Батьківщини, гордість за свій

народ. У цьому плані багато варті імена відомих українців, які виявляли велику військово-громадянську мужність і героїзм (Т.Трясило, С.Наливайко, І.Богун, С.Петлюра, Є.Коновалець, Р.Шухевич, С.Бандера та ін.)¹.

Вивченню теорії й практики формування особистості громадянина-патріота присвятили свої праці І.Бех, М.Боришевський, В.Гонський, Б.Кобзар, В.Костів, В.Кузь, В.Маслов, П.Онищук, Р.Петронговський, Р.Скульський, М.Сметанський, О.Сухомлинська, В.Сухомлинський, М.Чепіль, В.Шевченко.

У період розбудови самостійної Української держави проблему патріотичного виховання в національній школі досліджували І.Андрухів, В.Борисов, О.Вишневецький, М.Євтух, І.Зязюн, П.Ігнатенко, Б.Ковбас, В.Кононенко, П.Кононенко, І.Курляк, Н.Лисенко, Г.Мігін, О.Рега, В.Сагарда, М.Стельмахович, Б.Ступарик, О.Сухомлинська, М.Фіцула, В.Хрущ.

Формування військово-патріотичної готовності молоді до захисту Вітчизни вивчали В.Івашковський, Г.П'янковський, М.Томчук, В.Ягупов; підготовку юнаків до служби в Збройних силах України в процесі вивчення предмета "Захист Вітчизни" досліджували А.Бахтін, В.Заболотний, Г.Єдинак, О.Кириченко, Я.Конотопенко, Ю.Крамаренко, М.Нещадим, В.Палагеша, В.Третяков, А.Шевченко; розвиток прикладної фізичної підготовки юнаків, здорового способу життя розкрили в наукових роботах Б.Ведмеденко, О.Дубогай, М.Зубалій, С.Кондратюк, М.Козленко, С.Корнієнко, О.Мазурчук, В.Оржеховська, Д.Солопчук, А.Цьось, Б.Шиян; формування військово-патріотичних якостей в учнівській молоді висвітлили у своїх працях О.Аксьонова, А.Артюшенко, М.Варій, А.Злотніков, В.Ягупов та ін.

До молоді доводимо, що, беручи за приклад героїчні традиції наших дідів і батьків, українські патріоти ОУН, вояки УПА не зганьбили слави українського захисника землі, а примножили її.

Боротьба ОУН і УПА врятувала честь нації завдяки С.Бандері та його найближчих сподобників – Р.Шухевича і Я.Стецька. ОУН і УПА боролися за здобуття Української самостійної соборної держави на етнографічних землях, за новий державний порядок у ній і справедливий соціальний лад².

ОУН вела широку пропагандистсько-роз'яснювальну роботу серед населення, у першу чергу, серед молоді. Вона закликала плекати духовні й фізичні сили для майбутньої боротьби: "... хай ні один юнак чи юначка не омине нагоду використання приналежності до якого-небудь товариства (тільки не ворожого) для збільшення своєї фізичної вправності й розвою. Бо спортове виховання є необхідним засобом у революційній праці, що в ній приходиться у першу чергу юнацтву здати іспит не тільки духовних, але й фізичних здобутків. А кожна хвиля, втрачена для нашого духовного й фізичного самообразовання, є заразом втраченою для української революції"³.

Аналіз архівних джерел показав, що вимоги до юнацтва ставилися надзвичайно серйозні та правильні. Відмічаємо, що в цей період зверталася велика увага на посилення психологічного й фізичного загартовування молоді. Це й не дивно, адже боротьба очікувалася виснажлива, тривала. Узяти участь у ній могли тільки морально загартовані, фізично міцні й витривалі та добре вишколені бійці.

У двадцятьох прикметах характеру українського націоналіста, які розробила ОУН, наголошувалися постійні вимоги до рівня військово-фізичної підготовленості: "Витривалий – це значить, що він завжди бореться завзято і витривало. Він знає, що без витривалості, доведеної до впертості, немає Перемоги. Здоровий – це значить, що він хоче бути здоровим. Україна потребує сильних і здорових духом синів. В українського націоналіста велика ідея в серці, вогонь революційного духу в грудях, міцні й гнучкі м'язи, сталеві нерви, бистрий соколиний зір і слух та твердий п'ястук"⁴.

Вивчаючи педагогічний досвід військово-патріотичного вишколу, ми помітили, що з політичних акцій ОУН дуже успішна була масова виховно-пропагандистська робота, що складалася з організації ідеологічно-вишкільних курсів, пропагування культу героїв України, святкування релігійних свят, висипання могил січовим стрільцям. "Християнин має любити всіх людей – однаке це зовсім не перешкоджує йому найпершою любов'ю любити свою родину і свою Батьківщину"⁵. Довготривала боротьба української зброї, помножена стократно на бойо-

вий дух українського борця, за висловами народної мудрості "за честь, за славу, за народ", "або здобудеш незалежність, або загинеш а боротьбі за неї", зобов'язувала кожного юнака бути хоробрим, сміливим, із честю захищати Батьківщину.

Тільки енергія молодих захисників, переконаних у святості свого діла, могла так мужньо й довгий час стримувати ворога.

Здійснений нами аналіз військово-патріотичної роботи дав підстави стверджувати, що вишкільна програма ОУН і УПА мала чітко окреслені ознаки вискоєфективної педагогічної системи, яка за своїми ідеями, спрямуванням, змістом належала до найкращих педагогічних систем військового вишколу середини ХХ століття.

Можна сказати, що багато елементів із цієї системи впроваджуються й використовуються в організації навчально-виховної роботи в школі, у Збройних силах України.

Кожен молодий юнак повинен глибоко усвідомити, що без подвигів, які творили наші предки, неможливе було творення сьогоденної незалежної Української держави. "Українські мечі перекуються на орала тільки тоді, коли гасло – незалежна Українська держава перетвориться в дійсність... Отже: не забувайте про меч; учімося міцніше тримати його в руках, а одночасно дбаймо про підвищення нацією моральних елементів її буття – творчої любові до Батьківщини"⁵ – вчитуємося в заповіт Симона Петлюри.

Треба признати, що в Збройних силах України нині багато молодих людей мають низьку фізичну підготовку, слабе здоров'я, недостатній інтелектуальний рівень, соціопатичні нахили. Так, 87,9% призовників під час проведення приписки й призову в Збройні сили України скаржаться на здоров'я⁶.

Тому основними напрямками для підвищення в учнівській молоді тілесно-фізичної, громадянсько-патріотичної, психологічно-вольової й професійної готовності до захисту Вітчизни мають стати:

- прийняття Державної програми військово-патріотичного виховання;
- введення системи підготовки учнівської молоді до захисту Вітчизни з використанням досягнень сучасної педагогічної теорії й народно-педагогічного досвіду;
- застосування структурно-функціональної моделі формування інтегративних військово-патріотичних якостей учнівської молоді – складових готовності майбутніх захисників Вітчизни;
- єдність виховних зусиль сім'ї та школи;
- робота державних і громадських організацій та установ із військово-патріотичного виховання;
- формування в учнівській молоді навичок регулярно займатися спортом; поліпшення роботи з молоддю з масово-фізичного виховання; розробка методів протидії СНІДу, курінню, алкоголізму; формування уявлення щодо необхідності вести здоровий спосіб життя;
- застосування педагогами механізму функціонування ціннісно-нормативної регуляції військово-патріотичної культури особистості.

Виховна робота в навчальних закладах України значно підвищує роль формування військово-патріотичної готовності до захисту Вітчизни на засадах національно-визвольної боротьби ОУН і УПА саме учнівської молоді, оскільки основна діяльність з військової професійної орієнтації проводиться під час здобуття молоддю загальної середньої освіти.

"Без власної держави, без визволення, отже і без визвольної боротьби, Україна не може мати ані свободи, ані добробуту, ані якої небудь тіні демократії"⁷. Отже, державу Україна необхідно не тільки любити, але й уміти її захищати.

¹ Виховання громадянина: [психолого-педагогічний і народознавчий аспекти] / П. Ігнатенко, В. Поплужний, Н. Косарева, Л. Крицька – К. : ІЗМН, 1997. – 252 с.
² Літопис Української Повстанської Армії : у 25 т. – Торонто : Літопис УПА, 1977. – Т. 2 : Волинь і Полісся. Німецька окупація. – Кн. 2. – 256 с.
³ Йти за мною. – Стрий, 1992. – 98 с.
⁴ Шептицький А. Пастирські листи служби божої Митрополита Андрея Шептицького / Андрей Шептицький. – Торонто, 1965. – 277 с.
⁵ Петлюра С. Московська воша / Симон Петлюра. – К. : ПБП "Фотовідеосервіс", 1993. – 80 с.

⁶ Величко О. Існуюча система фізичної підготовки у Збройних силах України потребує корекції / О. Величко // Військо України. – 2006. – № 3. – С. 42–43.

⁷ Бандера С. Національна революція / Степан Бандера // Життя Степана Бандери ; за ред. Л. Полтави. – Нью-Йорк, 1987. – 67 с.

In the article is described formation military-patriotic readiness of young people to defence of Fatherland contextually to national-liberaty idea.

Key words: Motherland, military-patriotic education, heroism, culture, physical preparation, irresistible spirit.

УДК: 821.161.2

ББК: 83.3 (4 Укр)

Галина СОКОЛ

ПОВІСТЬ ГАЛИНИ ЖУРБИ “РЕВОЛЮЦІЯ ІДЕ” ЯК ХУДОЖНЯ ХРОНІКА ПРОБУДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА

Стаття присвячена аналізу проблем пробудження національної свідомості та утвердження національної ідентичності серед волинського селянства в 20–30 роки ХХ століття. Через призму специфіки побудови художнього світу прози письменниці простежено резонансність виявів особистісно-психологічної домінанти письменниці та стильової домінанти її прози.

Ключові слова: національна ідентичність, стиль, стильова домінанта, особистісно-психологічна домінанта.

Тема цього дослідження вмотивована необхідністю прочитання творчості Галини Журби, яскравої і несправедливо забутої письменниці, проза якої й досі залишається явищем маловивченим. Літературознавчі дослідження цієї прози нечисленні: розділ із монографії С. Андрусів¹, статті Ф. Погребенника та В. Шевчука. У дослідженні С. Андрусів заявлені й реалізовані підходи до вивчення принципів художньої реалізації національної ідентичності, однак основна увага сконцентрована переважно на першій повісті – “Зорі світ заповідають”. Найновішим дослідженням творчості Галини Журби наразі є розділ монографії Н. Мафтин “Західноукраїнська та еміграційна проза 20–30-х років ХХ століття: парадигма рєконкісти”². Мета нашого дослідження – прослідкувати специфіку художньої реалізації проблеми утвердження національної свідомості серед волинського селянства 20–30 років у повісті Галини Журби “Революція іде” та вияскравити чільні риси художнього мислення письменниці.

Проблема художнього мислення письменника – одна із центральних у літературознавстві, адже вона є головним системотворчим і стилетворчим чинником. Ще в запропонованій свого часу В. Виноградим концепції “образу автора”, яка знайшла органічне продовження і в праці французького дослідника Е. Геннекена, реалізувалась ідея про те, що особистість автора обов’язково знаходить своє відображення в його творах. Наукові ідеї В. Виноградова, пов’язані з проблемою образу автора, знайшли розвиток у працях багатьох літературознавців другої половини ХХ століття й оформились у концепцію “художнього мислення автора” (О. Семенець, Г. Клочек). Літературознавець Г. Клочек вибрав систему категорій аналізу “художнього мислення”, серед яких і “спрямованість художнього мислення”. Дослідник підкреслює: “Спрямованість художнього мислення прямо співвідноситься зі спрямованістю особистості письменника”³. Спрямованість особистості, що, у свою чергу, пов’язана з таким рядом важливих психологічних понять, як інтерес, потреба, мотивація, домінанта, ідея, виконує роль головного системотворчого чинника. Таким чином, художньо-образна система літературного твору також є реалізацією мотивів творчої діяльності автора: “Виразальна система письменника – це матриця, у якій відображено всі домінанти і моменти письменницької спрямованості, його цільові настанови”⁴.

Хоча Галина Журба не прагнула долучитися до будь-яких літературних угруповань, проте твори цієї авторки “цілком відповідали загальній меті західноукраїнського письменства, меті, що об’єднувала митців різних ідейних скерувань: утверджувати духовний образ України, національний Космос, сакральні українські міфологеми, а відтак зводити міцні підмурівки “держави слова, держави духу”⁵. Саме мотиваційною настановою утверджувати українську національну ідентичність зумовлений вибір письменницею й нарративної стратегії, й епічного розлогого мислення, й усієї композиційної та образної системи її повістєвої діалогії.

Уже на першій сторінці повісті письменниця змальовує традиційне українське село, але робить це своєрідно, використовуючи персоніфікацію: “Село спочиває. Кожухом білим накрилося, приплющило вії, покурює люльку. [...] Село покурює люльку, дримає. Ніщо його не штовхне з дрімоти. [...] Село байдуже здвигнуло плечима, розплющило ліниво око. [...] Село розплющилося, стрепенулося, насторожило вуха. Ніздрі ловлять дух з простору”⁶. Таке “активне використання метафори, зокрема її різновиду – персоніфікації” Н. Мафтин вважає однією з особливостей авторського стилю Галини Журби. Адже творячи символічний образ волинського села, що прокидається з зимового сну, письменниця “проектуює” образну заданість паралельного символічного ряду: національна революція, покликана розбудити свідомість українського селянства, знівельовану в імперській системі буття, асоціюється з весною.

Персональний світ повісті деталізується дещо пізніше – на перших же сторінках твору письменниця змальовує схвильовану юрбу. Галина Журба глибоко передає емоційний та психологічний стан натовпу, його розгубленість, напругу, прагнення та сподівання – “Щось тремтить у повітрі, мов електрика”⁷. У поліфонії голосів з юрби виразно звучать окремі репліки персонажів, що переростають у промови. Багатьох переповнювало бажання висловитись, серед них і Сопрон. Спочатку його не слухали, та коли прозвучали такі зрозумілі кожному селянину слова: “А як тепер кажуть, вийшла якась слобода, то най наділять землі”⁸, почала прокидатися свідомість народу, свідомість тих самих людей, які ще вчора мовчки терпіли будь-яку наругу та знущання. Одне-єдине слово – Україна – якимось дивним чином пробудило їх, стрепенуло, сповнило вірою в себе, викликало давнє бажання – висловити все, що накопало на серці: “Важке, як оливо, слово, що висіло у всіх на думці й збиралося над площею, мов залізна крапля, – капнуло”⁹. Вдало знайдений письменницею мікрообраз – слово, мов залізна крапля, сконденсовує в собі чільну проблему твору. Закладений у семантиці цього образу потенціал як енергія стилю й енергія архітекτονіки твору вказує й на початок чогось важливого й грандіозного, що так довго було незворушним, і яке тепер спинити буде неможливо: початок самоусвідомлення. Недаремно “земля” й “Україна” лунає чітко над багатоголоссям юрби.

Галина Журба змальовує персонажів, які по-різному сприйняли історичні зміни в країні та в селі, по-своєму переживають їх відповідно до власних поглядів і переконань. Вирізняється епізодично згаданий персонаж – Ігор Славутич. Прізвище, яким наділила його авторка, свідчить про її власну симпатію. Гемень одразу вгледів у ньому однодумця, хоча й дивувався, бо вперше бачив “українця студента”: “Була в ньому дивна простота, сполучена з панською вибагливістю. Говорив весь час виключно по-українськи, зі спокійною гідністю, і якимось непомітно присилував усіх майже перейти на цю мову”¹⁰. Молодий телеграфіст, дивлячись на цього юнака, зрозумів, що перед ним яскравий представник раси, “яку не встигли з’їсти москалі ні поляки і яка ще залишилася нам”¹¹. Такі риси свідчать про глибоке козацьке коріння, адже саме в “українському козацтві знаходять віртуозний вираз і національна вдача, і буяння вільної індивідуальності”¹². Молода людина без комплексу раба, сповнена власної гідності, – такими хотіла бачити письменниця справжніх українців.

Зміни відбуваються й у світогляді родини Паліїв: Григорій збирається до Києва на Всеукраїнський Національний Конгрес – його делегували однополчани, а його донька Дарка знає, що батько поїхав “Україну вибирати”. Дитина також сповнена світлих мрій – хоче ходити до школи та навчатися рідною мовою.

Персональний світ повісті – поляризований: адже не всім до вподоби зміни, принесені весною й революцією. На фоні свідомого національного піднесення письменниця показує й таких “перешиванців”, як Праскева Миколаєвна Рудікова і Муся Мамалиженко, яка нізащо не визнає себе україночку. Були й такі, кого слово “Україна” дратувало й обурювало: “Я пятьдесят

ського ідеалу людина”³⁹. Гемень – молода людина, яка не тільки чудово орієнтується у вирі політичних подій, а й свідомо займає активну позицію, веде роз’яснювальну роботу серед неграмотних земляків і всім своїм єством вітає державність України. Схожий шлях “процес національного самоусвідомлення” – пройшла в Києві (1912–1913 рр.) і Галина Журба: вона чітко визначила своє майбутнє.

Наративна й композиційна стратегія художнього мислення Галини Журби визначається й широтою охоплення подій: авторка зосереджує увагу не тільки на житті українського села. Перипетії пов’язані з долею головного персонажа – Григорія Палія – дають змогу показати “час і простір” української національної революції багатовимірно.

Відбуваються зміни у війську, де служив Палій, – полковник пояснює старшинам, що Україна – це образливе слово, тільки “злочинний зброд” може себе називати українцями, “адже на “юг Расії” засилалося завше всяке шумовиння, ще за часів Римської імперії. Потім всякі бандити самі сюди тікали”⁴⁰. На ці принизливі слова відреагував один із поручників: “... коли ми всі потомки бандитів, то як-же нам бути старшинами “великої російської армії?” Адже усі ми родом з юга Расії” і то включно з вами”⁴¹. Сміливець запропонував прийняти постанову про українізацію їхнього батальйону – такого розвитку подій офіцерська верхівка аж ніяк не сподівалася. Та були й полковники, як Простапчук, що підписав “декрет про українізацію” і не соромився визнати: “В дійсності, я-ж також малорос, панове. Мій прадід запорожцем був, разом з Гонтою згинув”⁴².

Щоб показати, що основну масу війська становлять селяни, самооцінка яких значно зросла, Галина Журба використовує метафору, закорінену в архетипних підвалинах мислення українців: “Чорнозем у шинелях вибухнув раптом жагучою силою живла”⁴³. Обізнані й послідовні у своїх діях, солдати полку імені гетьмана Павла Полуботка намагалися “змусити Центральну Раду стати на державницький шлях”⁴⁴. Такі виступи поставили один напроти одного два українські полки – уряд наказав полкові імені Хмельницького протистояти цьому виступу. Та навіть у такій напруженій ситуації українське селянство, зодягнуте в шинелі, проявило витримку та мудрість: “Так простояли напроти себе обидва полки два дні і дві ночі”⁴⁵. Коли згодом їх відправили на фронт боронити “ворожу державу”, “серця вояків стиснуло важке почуття”: вони воліли б охороняти власний уряд. У дорозі на Богданівський полк підступно напали “донці” та “кірасіри”. Жорстоко розправляючись із беззбройними “богданівцями”, нападники ревли: “Ми вам покажемо автономію. Ми вам дамо Україну”⁴⁶. Це був глибокий урок для українських селян без зброї, що тимчасово стали солдатами і “нічого не знали про ненависть рас, про ворожість крові”⁴⁷. Вогнем такої ненависті хотів запалити своїх земляків ранений у цій сутичці Палій.

Цілком закономірно, що промова колишнього санітара Комарьова про єдину пролетарську державу на світі, повну відсутність кордонів та про “передовий рускій” народ викликає в Палія обурення: “Стиснув зуби аж зацеміло в рані”⁴⁸. Коли ж у Незабитівку на запрошення графа ввійшли “донці”, Григорій відчував шалену ненависть. Почуття персонажа Галина Журба передає через градацію, реалізовану в експресивних дієсловах – присудках: “Від счавлених зубів на Палієвих щоках набігають м’язи. Лице корчиться дивно. Десь із середини підводиться щось нагороджене, злобне і таїться до скоку. Ось-ось і кинеться на червонопикого парня, зажме його хижими смертельними обіймами, вгризеться в горлянку й торошитиме пастуками пику”⁴⁹.

У створеній Галиною Журбою мозаїчній картині часопростору національної революції, що включає, як координатну пряму, глухе волинське село Незабитівку, де пульсує відлуння київських та всеукраїнських подій, значну роль зіграла зорієнтованість письменниці на епічне зображення дійсності. При цьому картина світу, створена Галиною Журбою, є поліфонічною й стереофонічною: знахідкою авторки стала і наративна стратегія, і мовно-стильове забарвлення поліголосся її персонажного світу, і майстерно віднайдені ключові образи-метафори, що допомагають глибинно розкрити процес національного самоусвідомлення волинського селянства. Вважаємо, що повість Галини Журби “Революція іде” – це художній літопис великих випробувань народу, відродження його національного духу, утвердження національної ідентичності. Письменниці вдалося дати цілісну картину цього процесу завдяки резонансності власної осо-

бистісно-психологічної домінанти та домінанти художнього мислення, що полягає якраз в етнопсихологічному закоріненні художнього мислення письменниці.

1. Андрусів С. Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років ХХ ст. : монографія / С. Андрусів. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка. – Тернопіль : Джура, 2000. – С. 8–14.
2. Мафтин Н. Західноукраїнська та еміграційна проза 20–30-х років ХХ століття: парадигма реконксти : монографія / Наталія Мафтин. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2008. – С. 277–302.
3. Ключек Григорій. Художнє мислення письменника як формотворчий чинник / Григорій Ключек // Енергія художнього слова : збірник статей. – Кіровоград : Редакційно-видавничий відділ Кіровоградського державного пед. ун-ту імені Володимира Винниченка, 2007. – С. 69.
4. Там само. – С. 72.
5. Мафтин Н. Західноукраїнська та еміграційна проза 20–30-х років ХХ століття: парадигма реконксти : монографія / Наталія Мафтин. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2008. – С. 278.
6. Журба Г. Революція іде / Г. Журба. – Львів : Батьківщина, 1937. – (Хроніка одного села ; Ч. II). Т. 1. – С. 5–6.
7. Там само. – С. 17.
8. Там само. – С. 18.
9. Там само. – С. 19.
10. Там само. – С. 76.
11. Там само. – С. 77.
12. Мафтин Н. Західноукраїнська та еміграційна проза 20–30-х років ХХ століття: парадигма реконксти : монографія / Наталія Мафтин. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2008. – С. 82.
13. Журба Г. Революція іде / Г. Журба. – Т. 1 – С. 81.
14. Там само. – С. 84.
15. Там само. – С. 88.
16. Там само. – С. 87–88.
17. Андрусів С. Ім’я гелленів. Про національний характер українців / С. Андрусів // Дзвін. – 1993. – № 10–12. – С. 114.
18. Журба Г. Революція іде / Г. Журба. – Т. 1. – С. 89.
19. Там само. – С. 91.
20. Там само. – С. 63.
21. Там само. – С. 91–92.
22. Фашенко В. У глибинах людського буття : Літературознавчі студії / В. Фашенко. – Одеса : Маяк, 2005. – С. 42.
23. Журба Г. Революція іде / Г. Журба. – Т. 1. – С. 79.
24. Фашенко В. У глибинах людського буття: Літературознавчі студії / В. Фашенко. – С. 33.
25. Журба Г. Революція іде / Г. Журба. – Т. 1. – С. 103.
26. Журба Г. Революція іде / Г. Журба. – Львів : Батьківщина, 1937. – (Хроніка одного села ; Ч. II). Т. 2. – С. 34.
27. Журба Г. Революція іде / Г. Журба. – Т. 1. – С. 104.
28. Там само. – С. 104.
29. Кузнецов Ю. Б. Імпресіонізм в українській прозі кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Проблеми естетики і поетики / Ю. Б. Кузнецов. – К. : Зодіак-ЕКО, 1995. – С. 82.
30. Лосев А. Ф. Матеріали для постростення современной теории художественного стиля / А. Ф. Лосев // Контекст. 1975. Літературно-теоретические исследования. – М. : Наука, 1977. – С. 240.
31. Журба Г. Революція іде / Г. Журба. – Т. 1. – С. 137.
32. Кузнецов Ю. Б. Імпресіонізм в українській прозі кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Проблем естетики і поетики. – С. 236.
33. Журба Г. Революція іде / Г. Журба. – Т. 1. – С. 149.
34. Там само. – С. 159.
35. Кузнецов Ю. Б. Імпресіонізм в українській прозі кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Проблеми естетики і поетики / Кузнецов Ю. Б. – С. 258.
36. Журба Г. Революція іде / Г. Журба. – Т. 1. – С. 5–6.
37. Там само. – С. 180.

- ³⁸ Там само. – С. 181.
³⁹ Фашенко В. У глибинах людського буття : Літературознавчі студії / В. Фашенко. – С. 43.
⁴⁰ Журба Г. Революція іде / Г. Журба. – Т. 1. – С. 209.
⁴¹ Там само. – С. 208.
⁴² Там само. – С. 210.
⁴³ Там само. – С. 216.
⁴⁴ Там само. – С. 222.
⁴⁵ Там само. – С. 225.
⁴⁶ Там само. – С. 226.
⁴⁷ Там само. – С. 227.
⁴⁸ Журба Г. Революція іде / Г. Журба. – Т. 2. – С. 10.
⁴⁹ Журба Г. Революція іде / Г. Журба. – Т. 2. – С. 76.

The article is dedicated to the problem of national consciousness awakening and national identity confirmation among Volynsky peasants in the 20–30 s. of the XX-th century. Some writer's peculiar resonance of personal-psychological dominant and her prose genre dominant is revealed through the prism of specific modeling of the writer's prose artistic world.

Key words: national identity, genre, genre dominant and personal-psychological dominant.

ББК 81. 2Ук.
 УДК 82...А/ЯІ/7.08:821.161.2

Микола ЛЕСЮК, Наталя ДОРОГОВИЧ

ВЕРБАЛЬНІ ЗАСОБИ СТВОРЕННЯ ОБРАЗУ ВОРОГА В ЛІТЕРАТУРІ ПРО УПА

У статті розглядається комплекс образних найменувань ворогів українського народу – гітлерівських і сталінських загарбників, відзначається багатство і різноманітність лексичних засобів, за допомогою яких народ висловлював своє ставлення до окупантів української землі.

Ключові слова: експресивні словесні засоби мови; емоційна напруга художніх та публіцистичних творів; література резистансу; образ ворога; експресивність адгерентна, експресивність інгерентна.

Українська література резистансу 40–50-х рр. ХХ ст., зокрема поезія – не просто один із виявів культури Опору, а потужний пласт національної культури, цілий поетичний космос, творений за неписаними законами стилета й стилоса національно-визвольної боротьби українського народу. Цей “літописний епос священної боротьби Української Повстанської Армії”¹ заразом є продовженням найкращих поетичних традицій минулих віків, втіленням духу волелюбності українського народу, зосередженням ідеалів боротьби козацтва та січового стрілецтва. Зрештою, це – поетичний світ, підпорядкований життєвому імперативу, який утілюється в гаслі національно-визвольних змагань: “Здобудемо Українську державу або загинемо в боротьбі за неї!”

Визначення “література резистансу 40–50-х років ХХ століття” розглядає поезію і прозу, що супроводжували рух Опору антифашистського й антирадянського спрямування під егідою ОУН і УПА. Література резистансу має не стільки індивідуальний, скільки всеукраїнський характер, як і власне рух Опору. УПА – це армія героїв, чин якої залишив безсмертний слід на пекторалі історії, однак імена в багатьох випадках і досі приховані за пеленою псевд. Чимало повстанських поетів загинуло безпосередньо в бою, у таборах смерті, тому збереглося дуже мало відомостей про них. Часто твори поширювалися у вигляді листівок, прокламацій, поетичних зішитків, друкувалися в підпільних альманахах і газетах, а то й передавалися з уст в уста, зазнавали народної обробки, набували інколи кількох різних варіантів. Звідси й виникають труднощі щодо встановлення авторства деяких поетичних творів. Тому розглядатимемо вірші не лише зі збірок відомих авторів, але й невідомого авторства, зафіксовані в антологіях повстанської поезії² та партизанській періодиці.

Предмет дослідження пов'язаний зі специфікою самого явища української національно-визвольної боротьби, що спиралася на ідеологію українського націоналізму, а отже, була спрямована проти всіх опонентів української національної ідеї. Література українського резистансу 40–50-х років (зокрема поезія) – це література, що віддзеркалює героїчні дії Української Повстанської Армії, її боротьбу проти агресорів-окупантів –німецького фашизму та сталінського тоталітаризму. Тому закономірно, що образів ворога, його номінаціям у літературі про УПА відведено одне з центральних місць. Зрештою, саме поняття “ворог”, яке базується на протиставленні “свій – чужий”, займає одне з чільних місць у концептуальній картині світу будь-якого народу.

Образ ворога в літературі представників ідеології УПА твориться передусім засобами експресивізації мовлення й відповідно реалізується в експресивній лексиці – “особливому національно специфічному лексичному шарі, представленому повнозначними словами, значеннєвий зміст яких містить емоційно-суб'єктивну гаму оцінок і висновків про об'єкти мовлення та слугує для характеристики нестандартних, неординарних фрагментів картин світу”³. Важливо зазначити, що експресивність “потенційно властива всім повнозначним словам”⁴, однак необхідні умови для її актуалізації. Власне такі умови виникають безпосередньо в емоційно напруженому контексті, тому Н.Бойко розрізняє експресивність адгерентну/контекстуальну (індивідуально-авторське вживання нейтральних лексем) та інгерентну/загальнономовну. Експресивні словесні засоби мови, зафіксовані в літературі резистансу та політичних прокламаціях, зверненнях до різних категорій людей (радянських солдатів, представників різних національностей, до населення України тощо) дають потужний матеріал для дослідження прийомів, за допомогою яких досягається ефект експресії мовлення, емоційної напруги цих творів. Це дослідження якоюсь мірою дасть змогу краще пізнати глибину мислення творців повстанських художніх та публіцистичних творів, їх уміння підібрати влучний вислів для образної, експресивної номінації ворога, майстерність використання узуальних та творення своїх власних експресивів.

З-поміж експресивних лексичних одиниць, що окреслюють сигніфікат “ворог” у літературі резистансу, можна виокремити кілька лексико-семантичних груп. Це, зокрема, слова-етноніми (назви осіб за національністю) з негативною конотацією: *кацап*, *москаль*, *москвин* – росіянин, *лях* – поляк, *мадяр* – угорець, *німота*, *німак*, *шваб* – німець, *жид* – єврей. Наприклад:

*Гей, повстанці українські,
 як це вам здається,
 прийшов москвин в вашу хату,
 та й ще з вас сміється.*
 (“Гей, повстанці українські”)⁵;

*Проти тих, що не питавши,
 йшли від хліба визволять:
 Як брунатних, так і “старших” –
 Ляха, шваба, москаля.*

(Іван Хміль “З-понад Прип'яті та Бугу”)⁶.

Ці назви-експресиви передають зневагу, іронію, невдоволення, ненависть, тому сприймаються як образливі, пейоративні (з лат. *péjor* – поганий, гірший), але можуть декодуватися як такі лише в українському національно-культурному середовищі на основі пресупозиції, знань, соціального досвіду мовців. Адже деякі з вищеназваних етнонімів сприймалися в певний історичний період як цілком нормативні або й досі сприймаються як такі в інших мовах. Наприклад, польське *Żyd* – єдиний етнонім на означення єврея. Слово *лях*, як і *мадяр*, походить від назви давнього племені. Про ляхів, а також про їхні міста Перемишль та Червен згадується зокрема в “Повісті минулих літ” під 981 роком⁷. Етнонім *шваб* виводиться від Швабії – назви історичного регіону на південному заході Німеччини, де поширений швабський діалект. Швабами німців зневажливо називають також чехи та поляки.

Слово *москаль* (в історичних джерелах часто виступає *москвин*) колись мало нейтральне значення і вказувало на територіальну приналежність особи до Великого князівства Московсь-

кого, пізніше – Московського царства (можна порівняти численні російські, українські, білоруські, польські прізвиська: *Москаль, Москалюк, Москальчук, Москальов, Москалець, Москаленко, Москалик, Москалько, Москалевич, Москвін, Промоскаль* та ін.). Однак під впливом історичних умов, що викликали ворожість до представників Російської імперії, ці назви поступово набули негативного відтінку на українських, білоруських, литовських та польських землях. У XVIII–XIX ст. москалями називали солдатів російської армії (можна порівняти використання назви *москаль* у поемі “Катерина” Тараса Шевченка).

У поезії “Прийшла сотня Грузинова”⁸ (*Грузин* – сотенний УПА) виступають такі варіанти лексеми *москаль*: *москалота, москалі, москалики, москалюта*.

Невелику групу становлять слова-топоніми та словосполучення з головним словом, вираженим топонімом, що ототожнюється з ворожим керівництвом, а також уособлює центр поширення зла, недолі, влади чужинців (які в поезії передаються за допомогою таких метафор: *кайдани, комуна* (режим), *неволя, панщина, терор* (червоний, германський), *тюрма* (червона, московська), *ярмо, тюрми недолі, загарбницький світ* тощо): *ворожий Берлін, Кремль, кривавий Кремль, Московщина* (так колись називали Московське царство українці та білоруси), *несита Москва, проклята Москва, більшовицька Москва, імперіялістична більшовицька Москва, червона Москва, червоне царство СРСР, червоний Кремль як організатор і керівник грандіозної тотальної імперіялістичної машини* тощо:

*Аж тепер ти, Москво клята,
мусиш дати звіт
за той цвіток України,
що топтала триста літ.
 (“Стогне в ярмі Україна”)⁹;*

*Так виглядає Україна
в червоному царстві ССРСР:
нужда, неволя і руїна,
і зойк братів, і плач сестер.
З могил, із крові, із руїни
ростуть герої молоді,
які не хочуть покоритись
катам червоним у Кремлі.
 (“Горять вогні, моя Україно”)¹⁰;*

*А ми не знали, що то зрадник,
Зрадник з червоної Москви* (власн. запис пісні. – Авт.);

*Немає в них жаху – міцні і хоробрі,
А спереду гордий син мести – Різун.
Співають “Осанна” діброви та обрії...
О, чуєш, ворожий Берлін, їх грозу!
 (Марко Боеслав (Михайло Дяченко) “Бій на Лопаті”)¹¹.*

Москва, більшовицький Кремль у художніх та публіцистичних творах того часу, у свідомості людей асоціювалися з тюрмою народів, з віковичним ярмом, з кайданами, якими був скований український народ упродовж століть. Тому й зустрічаємо такі образні, експресивні вислови на позначення московської комуністичної держави, як: *сталінсько-більшовицька тюрма народів, більшовицьке ярмо, більшовицько-московські кайдани, антинародний, реакційний сталінський імперіялістичний центр, московське ярмо, московський більшовизм як вірний пересмець і продовжувач великодержавницьких заповітів і традицій старої “російської тюрми народів”, совєтський імперіялізм, сталінський кривавий режим, сталінська банда*, (про соратників Сталіна), *московські держиморди* (те саме), *правляча кліка провокаторів і спекулянтів* тощо:

“На фронті гине тільки наш брат українець. За таємним наказом Сталіна 12 січня 1944 р. СП №0047 – трудящих України гонять тільки в першу лінію фронту, стріляють їх

сотнями тисяч, щоб пізніше легше було кувати Україну в більшовицько-московські кайдани. І ніхто мерців не закопує, ніхто важко ранених не підбирає” (із прокламації “До раненого бійця”¹²; “...український і російський народ рука об руку... розтрощать і сталінський кривавий режим”¹³; “Російський й український народ не зацікавлені в обопільному поневоленні, в цьому була зацікавлена *правляча кліка провокаторів і спекулянтів, що прагнули своєї світової диктатури ціною народної крові*”¹⁴.

Багато метафоричних словосполучень на означення ворога побудовано на основі компонентів, які асоціюються з реаліями московсько-більшовицької репресивної системи. Це такі компоненти, як *більшовик, більшовицький, більшовицькі імперіялістичні прихвостні, більшовицькі кати, більшовицькі людолови, більшовицькі окупанти, більшовицько-московський загарбник, великодержавницька шушваль, гітлерівсько-сталінські загарбники, гітлерівсько-сталінські окупанти, енкаведівська босячня, заволоки; загони червоних харцизів, п'яних кров'ю і людською кривдою; інтернаціональна наволоч, звірі НКВД, зіркаті, імперіялісти-загарбники, інтернаціональна банда, інтернаціональна наволоч сталінського типу, клятий комунар, кубло червоних тиранів, лакеї-комісари, лапотники, московські орди, московсько-більшовицькі імперіялісти, московсько-сталінські висланники, наємні горлорізи, НКВД, нові “визволителі”, одвічний північний ворог, озвірілі більшовицькі міліціанти, окупанти української землі, парашутні зайди, партійні шури, посіпаки Сталіна, проклята большевія, сексот, совєтська комуна, совєтський режим, сталінська згря, сталінський шуру, сталінські брехуни й кровосмоки, сталінські гади, сталінські гайдуки, сталінські діти, червоні погромники, сталінські гончаки, сталінські імперіялісти, сталінські наганячі, сталінські наймані слуги, сталінсько-більшовицькі загарбники, чека більшовиків, чекісти, чекісти прокляті, червоний кат, червоні сатрапи, червоні шури і подібні.*

Наведені назви мають емотивно-символічний тип лексичного значення, виступають репрезентантами тоталітарної епохи, відображають явища, осмислені через призму історичного досвіду:

*За смерть і руїни, та сльози кругом
помсту носи ти червоним катом.
 (“Сльози скотились з її очей”)¹⁵;*

*Криваво вранці сонце сходить,
і в місті гомін ожива –
тоді чекісти починають
свої пекельні жнива¹⁶;*

*Ми українські революціонери,
червоному кату не здамось!
Знає кожний з нас, за що він б'ється,
щоб рабами жити не довелось!
 (“Там у Пеньках, на хуторі, під лісом”)¹⁷;*

“...загони червоних харцизів, п'яних кров'ю і людською кривдою, сотки “сталінських дітей” і хмари “істребительних атрадів” з продажних душ кидаються на ліс”¹⁸; “Лише тепер народи СРСР переконалися, що той світ (Європа. – М. Л., Н. Д.) зовсім не потребував їхньої самопожертви. Що її потребував лише Сталін і його інтернаціональна банда... Що життєві інтереси цілого покоління потоптані сталінськими брехунами й кровосмоками, які самі хотіли жити й розкошувати за рахунок народних жертв”¹⁹; “Сталінські гади тероризують українське населення нечуваними методами”²⁰; “2. IX. 1944 р. банда енкаведівських грабіжників, йдучи на людоловку, натрапила... на заставу самооборонного відділу”²¹.

Ще “крутіші” найменування ненависного ворога зустрічаються в усному мовленні людей, які пережили енкаведистський терор, облави, обшуки, примусові виселення на Сибір тощо. Це, зокрема: *сталінські сатрапи, московські холуї, вбивці, мародери, живодери, енкаведисти, енкаведешники, садисти, громили, людолови* та інші. Особливо поширеним серед на-

селення західних регіонів України був оказіоналізм *пайдьошники*, який своєю яскравою внутрішньою формою вказує на твірне російське слово “пайдьом”. Цього слова з острахом чекали й боялися, як грому, приречені на арешт, муки, тортури та каторгу люди, що були зв’язані з УПА, хоча часто забирали й зовсім безневинних людей, які не мали ніякого стосунку до УПА.

У повстанських піснях дещо рідше трапляються аналогічні компоненти, пов’язані з нацистськими ворогами. Це пояснюється значно коротшим періодом німецької окупації на українських землях порівняно з комуністично-радянським поневоленням. Зокрема, у вже згаданій пісні “З-понад Прип’яті та Бугу” нацистів названо словом *брунатні*, що виводиться з брунатного (брудно-коричневого) кольору їхніх партійних мундирів. У пісні “Над Берліном вітер віє, розвіває град” німців названо іберменшами (з німецької *Übermensch* – надлюдина). Уживається така назва нацистів і в партизанських листівках-прокламаціях. Це термін (іберменш) із нацистської ідеології, який німці використовували для позначення своєї нібито расової вишості стосовно інших націй. У поезії ця лексема передає не просто зневагу до гітлерівських загарбників, а засудження антилюдської нацистської ідеології (ворожої й незрозумілої для українського світогляду), представники якої рано чи пізно будуть відповідати за скоєне зло:

Іберменшам круки кричуть – березуть хрести...²².

Менше таких образних, експресивних найменувань гітлерівських загарбників у порівнянні зі сталінськими зустрічається і в прокламаціях, листівках та різного роду відозвах керівництва УПА до населення. Тут зустрічаються, зокрема, такі: *гітлерівські вішателі, гітлерівські недобитки, гітлерівсько-сталінські загарбники, гітлерівсько-сталінські окупанти, німецький гад Гітлер, фашисти* тощо: “У першу чергу *гітлерівські недобитки* почали масово виселювати цілі українські села, грабуючи при тому полишене майно”²³; “При «мобілізації» (до червоної армії. – М. Л., Н. Д.) майже ніколи не обходилося без розстрілів зовсім неповинних громадян, шибениць або підпалів. Щодо цього нові “*визволителі*” аж ніяк не відстали від своїх горезвісних попередників – *гітлерівських вішателів*”²⁴.

У різноманітних офіційних документах про УПА можна зустріти й ставлення упівських ідеологів і командирів до польських вояків з Армії Крайової, які виступали проти українського визвольного руху й чинили немало звірств в українських селах: “За більшовицькими дорученнями т. зв. *міліція обивательська*, на спілку з деякими *більшовицькими імперіялістичними прихвостнями* – польськими шовіністами, старається терором дошкулити українцям і таким чином змусити їх покинути рідні землі. Озвірілі *більшовицькі міліціанти* разом з *дикунськими польськими шовіністичними виродками* в деяких селах Холмищини... помордували і повкидали в криниці неповинних українських чоловік, жінок і дітей”²⁵.

Однією з найчастіше вживаних експресивних лексем є слово *кат*. Негативна конотація цієї лексеми зумовлена її внутрішньою формою (той, хто катує, мучить, умертвляє) і часто підсилена контекстуально:

*Рідні святі чорноземи
Соромом вкрили кати.
В месті і гніві ростемо –
Отче, Ти їх освяти!*

(Марко Боеслав “Молитва повстанця”)²⁶;

*Не нам вже нести покірно окови,
терпіти знуцання жахливих катів, –
до рідного краю моря в нас любови,
завзяття й відвага орлів!*

(Петро Гетьманець – Петро Василенко “Лав наших залізних”)²⁷;

*Не питайте, **вражі кати**, не буду казати.
Незадовго, **вражі кати**, будете конати!*

(Степан Когут (уродженець с. Конюхи. – Авт.) “Сонце сходить і заходить, хмара наступає”)²⁸.

Іноді ця лексема зустрічається в згрубілій формі, утвореній за допомогою аугментативного суфікса -уґ (порівн. негативне емоційне навантаження слів *бандюґа, волоцюґа, злодюґа* тощо):

*Ви ж за нашу смерть невчасну,
мили браття-друзі,
приготуйте пімсту страшну
лютому катюзі!
 (“Там за зрубом”)²⁹;*

*Чатуй, катюґо, на заставах –
Ми йдемо назустріч вже тобі!
Готові друзі. Слава! Слава! –
Лунає гомін, – клекоче бій.*

(Марко Боеслав “Марш Чорного лісу”)³⁰.

Цікаво, що лексема *кат* у більшості випадків означає представників саме радянської влади. Яскравим прикладом є такі рядки з вірша “Війна, війна – весь світ воює”:

*На нашу неньку Україну прийшло чотири вороги:
Ляхи прокляті і мадяри, німецькі шваби і кати³¹.*

Ката, як бачимо, тут ототожнено з радянською владою, з москалем.

Особливо потужне емоційне навантаження несуть у собі народнопоетичні метафори та слова-образи: *вороги неситі, ворожі полки орд чужих, загарбники, злий дух, лютий ворог, наїзник неситий, орда шакалів, прокляті вороги, сила вража, яничари, людолови* та деякі інші, наведені вище. Отже, цей ряд можна продовжувати, він концентрує в собі багатоглибкий зневагу й ненависть до загарбників, починаючи від хозарських, печенізьких, половецьких, монгольських, татарських, турецьких, московських... Власне народнопоетичні метафори, підкріплені іноді кількасотлітнім досвідом народу, усталеними асоціаціями, виступають потужним засобом підсилення емоційності, оцінності, образності, свідчать про неабиякий ліризм автора, уміння тонко відчувати загальнонародний біль, горе і відтворювати їх через призму концептуальної картини світу власної нації:

Зажурився ворог лютий –

“Кармелів” (“Кармелюк” – командир боївки, родом з Будзанова Тернопільської області. – Авт.) не вбити...

*Батька вб’єш – а на його місце
Стають його діти.*

(“За Сибіром сонце сходить”)³².

Але поети апелювали до історичної пам’яті нації не лише з поетичних міркувань, а для того, щоб підняти український народ на боротьбу проти загарбників, показати підлість, ницість, ганебність ворога й на такому тлі підкреслити героїзм УПА, вояки якої (причому це було єдине військо, що боролось за Українську державу під синьо-жовтим стягом) ішли в бій за власні переконання, за волю всієї Батьківщини та кожного краянину зокрема у той час, як ворог просто намагався загарбати те, що йому не належало:

*А як на яру Україну
орду шакалів нанесе,
то ми на хижасах святим вогнем
наш заповіт випишимо мечем:
“Гей, Україна понад все!”*

(“Вже громом грянув гнів народу” (“Гей, Україна понад все”)³³; “Закінчувався сорок четвертий рік. Московські орди шаліли...”³⁴.

Деякі повстанські вірші стилізовані під народні пісні. Такий ефект досягається не лише завдяки використанню тропів, стилістичних фігур, що містять експресивні компоненти, характерні для фольклору, а також завдяки переспівам народних пісень, зокрема жартівливих. У жартівливих творах лексеми та словосполучення на означення ворога часто мають глузливий, іронічний відтінок, комічний ефект: *Кремля блазні* (“Гей у Москві”) – презирлива назва людей без власної думки, без честі та совісті, підлабузників, якими, на жаль, нерідко були й самі українці – прислужники Москви; *москалі-голодранці* (“Зголосився комар до повстанців”) – яскрава внутрішня форма зумовлює загальномовний тип експресивності лексеми *голодранці*, яка, крім того, у контексті означає людей, що, не маючи свого, прийшли загарбати чуже (порівняйте велику кількість синонімів, у тому числі контекстуальних, до *голодранець*, що виступають у поезії резистансу: *босярі, голота, жеброта, шмірота*); *старший братік* (“Ходить, ходить батько Сталін бережком”) – тут іронічний ефект досягається завдяки обігруванню міфу про “спільну колиску трьох східнослов’янських народів”; *сталінські козолупи* – себто здири (саркастичне), *шмірак* – походить від діалектизму *шмір* – ‘мастило’, контекстуальний синонім до *голодранець* (“Вислав Сталін свої діти”. Автор цієї пісні – сотенний “Тараско”, родом зі Старосамбірщини. Пісня має понад двадцять варіантів. – Авт.):

*А сталінських козолупів всі звірята знають –
Навіть кури і качки криївок шукають!
 (“Вислав Сталін свої діти”)³⁵.*

Різко висміюється в літературі через дошкульні експресивні назви українське партійне та державне керівництво. Оскільки в той час в Україні найвищу партійно-урядову владу представляли Хрущов, Гречуха та Коротченко, народ їх називав зневажливо-іронічно *гречухові хрущі*: “Ну і дурні ж ті *гречухові хрущі*. Бог би їм простив”³⁶. Самого ж Хрущова називали *хрущик сталінський*, а вже за інерцією – і всіх представників партійної української влади: “Мой небоже, та тебе, *хрущику сталінський*, ще й на світі не було, як наші тати так робили! А він нас хоче вчити!”³⁷.

У поезії повстанців нерідко в ролі художніх експресивів виступають зооніми: *вовки, шакали, хижаци, гади, щури, хрущі* – люті вороги; *сарання* (сарана) – велика кількість людей як уособлення зажерливої та руйнівної сили; *собаки, пси* – лайлива для українців (так склалося історично) назва ворогів; *горилля* – okazіоналізм (як і *сарання*), утворений за механізмом творення збірних іменників від *горила*:

*О ти, московська горилля:
встає усюди вже народ –
не сунуть більше тобі ршля
в чужий для тебе огород!
 (“Мордує Сталін люд голодний”)³⁸.*

Цікаво, що Марко Боеслав для номінації ворожої сили використовує міфологеми – назви фантастичних істот – *гади-дракони, упирі*:

*О, дрозить, люті гади-дракони!
 (“Їх наказ”)³⁹.*

Закономірно, що в поезії резистансу виступає чимало експресивів із семою ‘той, хто чинить насильство, розбій’: *бандити, громили, людолови, розбишаки, садисти, харцизи*:

*Встелили шлях нам трупи ката,
Садист наново скаженів.
Скріпи серця, Вкраїно-Мати!
Вперед! Вперед до слави днів!
 (Марко Боеслав “Ревіли вихри дні і ночі”)⁴⁰;
 “В бою впало 97 більшовицьких людоловів і було багато ранених”⁴¹.*

Окремо слід розглянути образні найменування Йосипа Сталіна – генерального секретаря ЦК КПРС. Сталін був найлютішим ворогом в очах повстанців, концентрував на собі ненависть поневолених народів, тож не дивно, що асоціювався із втіленням абсолютного зла. Тому в поезії він виступає то як *Люципер* (“У горах Карпатах”), то як *Ірод кремлівський* (“Гей, що нам, браття, нині робити?”). Крім зневажливих перифраз, сильне негативне навантаження мають контекстуальні експресиви, що характеризуються іронічністю – *батько Сталін* (“Ходить, ходить батько Сталін бережком”, “Зродились ми не з крові”), *Йосиф* (“Над Берліном вітер віє, розвіває град”):

*Над Москвою хтось голосить, грозить і гуде,
Україну свата Йосиф, а вона не йде.
 (“Над Берліном вітер віє, розвіває град”)⁴².*

Зустрічається й іронічна гіпокористична форма цього імені – *Йосько*, звичайно, із негативною конотацією: “Та вчителька, то добра жінка, дай їй Боже здоров’я, – завважує сусідка. – Дітей вчить по-нашому, а не по-більшовицьки, вчить історії України, не якогось там *Йоська*”⁴³.

У прозових художніх та публіцистичних творах, у листівках, прокламаціях, різноманітних зверненнях до населення чи радянських солдатів знаходимо ще гостріші означення та епітети, які використані для характеристики “вождя всіх народів” Сталіна. Це *деспот-диктатор Сталін, дурний Сталін, кат Сталін, кремлівський дракон, кремлівський людоджер Сталін і його банда, кремлівський тиран, кремлівський цар Сталін, кривавий деспот Сталін, кривавий Сталін, молочний гітлерівський брат Йосиф Сталін і його інтернаціонально-імперіалістична кліка, мракобіс Сталін, народний кат Сталін* тощо. Ось приклади з текстів:

“Демаскуйте і бийте молочного гітлерівського брата Йосифа Сталіна і його інтернаціонально-імперіалістичну кліку”⁴⁴; “Брати! Кривавий деспот Сталін по українських кістках хоче зайти якнайдалше на Захід, щоб запрягти в московське ярмо нові народи. Не вийде! Хай московські держиморди самі воюють за плани мракобіса Сталіна... Брати! Ми прогнали Гітлера з України. Тепер пора голови зняти кремлівському цареві Сталіну, його соратникам хрущовим і терористичному апаратові – НКВД”. (Із відозви “До раненого бійця”)⁴⁵; “Бийте німецького гада – Гітлера, а після того з усім народом вдаримо на кремлівського людоджера Сталіна і його банду!” (Із відозви до Братів червоноармійців)⁴⁶.

Отже, можна узагальнити, що в художньому мовленні поетів доби резистансу функціонують три типи експресивів на означення ворога:

1. Експресиви, в яких емоційно-оцінний компонент значення (конотація) закріплений у первинному значенні (інгерентна експресивність): *ворог, садист, бандит, кат, загарбник* тощо.

2. Експресиви, побудовані на основі метафоричних лексико-семантичних варіантів слів (інгерентна експресивність), тобто слова з переносним значенням, закріпленням у мовній системі (зафіксованим у словниках): *шакал, собака, наїзник, упир* та інші.

Такі експресивні одиниці найбільш повно розкривають своє емотивно-оцінне забарвлення у складі іменникових словосполучень. Вони часто підсилюються різноманітними епітетами.

3. Експресиви з okazіональним значенням, зумовленим контекстуально, що є наслідком суб’єктивного авторського бачення та оцінки фрагментів концептуальної картини світу (адгерентна експресивність). Дуже часто експресиви цього типу виражаються лексичним словосполученням, яке виступає перифразою означуваного поняття: *червоне царство* (СРСР), *старший братік* (російський народ), *Ірод кремлівський* (Сталін). Вони створюють бажаний емоційний ефект у сполученні із залежними словами (іменниками, прикметниками). Ця умовна група є найчисленнішою, вона свідчить про те, що поети-повстанці не просто вмילו використовували усталені в мові лексеми, народнопоетичні словосполучення, а й прагнули створити нові образні характеристики ворога на тлі конкретної історичної ситуації.

Образові ворога в поезії резистансу відведено важливе місце. Майстерне зображення ворога не просто передає почуття, ставлення та оцінку загарбника автором, який у цьому випадку виступає виразником ідей національно-патріотичної частини українського суспільства, а

й пробуджує в читача (слухача) дух боротьби, безкомпромісність щодо загарбників рідної землі. Література резистансу, зокрема його поезія, увібрала в себе найкращі національні, філософські та культурні світоглядні елементи й витворила за допомогою різноманітних засобів експресії цілу галерею образів, зокрема образ ворога, на фоні якого повною мірою проявляється героїзм борців УПА.

1. Див.: За волю України: Антологія пісень національно-визвольних змагань / упоряд. Є. Гіщинський. – Вид. 2-ге, доп. – Луцьк : Волинська книга, 2007. – С. 8.
2. Див., наприклад: За волю України : антологія пісень національно-визвольних змагань / упоряд. Є. Гіщинський. – Вид. 2-ге, доп. – Луцьк : Волинська книга, 2007 (Далі – За волю України); Пісні УПА / упоряд. З. Лавришин // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто : Літопис УПА, 1996 ; Львів : Спільне українсько-канадське підприємство “Літопис УПА”, 1997 (Далі – Пісні УПА).
3. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти / Н. І. Бойко. – Ніжин : Аспект-поліграф, 2005. – С. 77.
4. Там само. – С. 45.
5. За волю України. – С. 87.
6. Пісні УПА. – С. 47.
7. Літопис руський. За Іпатським списком / пер. з давньорус. Л. Махновець ; за ред. О. Мишанича. – К. : Дніпро, 1989. – С. 49.
8. За волю України. – С. 60.
9. Пісні УПА. – С. 109.
10. Там само. – С. 110.
11. Гушак І. Марко Боеслав – сурмач УПА / І. Гушак. – Львів : Світ. – 2002. – С. 62.
12. Приклади вибрані з книги Українська Головна Визвольна Рада : документи, офіційні публікації, матеріали. – Львів: Літопис, 1992. – Кн. 1 : 1944–1945. – С. 131 (Далі – УГВР : Документи...).
13. УГВР, Документи... С. 233.
14. Там само.
15. Пісні УПА. – С. 208.
16. Там само. – С. 219.
17. Там само. – С. 285.
18. УГВР, Документи... С. 140.
19. Там само. – С. 233.
20. Там само. – С. 169.
21. Там само. – С. 73.
22. Пісні УПА. – С. 352.
23. УГВР, Документи... С. 127.
24. Там само. – С. 166–167.
25. Там само. – С. 169.
26. Див. Боеслав М. Непокірні слова. Поезії / Марко Боеслав. – Богородчани : [б. в.], 2002. – С. 23.
27. Пісні УПА. – С. 42.
28. Там само. – С. 301.
29. Там само. – С. 197.
30. Гушак І. Марко Боеслав – сурмач УПА / І. Гушак. – [Б. м.: б. в.]. – С. 57.
31. Пісні УПА. – С. 105.
32. Там само. – С. 309.
33. Там само. – С. 428.
34. Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942–1952 : документи і матеріали / Петро Мірчук. – Львів : [б. в.], 1991. – С. 90.
35. Пісні УПА. – С. 351.
36. УГВР, Документи... С. 139.
37. Там само. – С. 138.
38. Пісні УПА. – С. 359.
39. Боеслав Марко. Непокірні слова. – С. 54.
40. Пісні УПА. – С. 410.
41. Літопис української Повстанської Армії. Група УПА “Говерля”. – Торонто : Літопис УПА, 1992 ; Львів : Спільне українсько-канадське підприємство “Літопис УПА”, 1993. – Кн. 2. – С. 83.
42. Пісні УПА. – С. 352.

⁴³ УГВР, Документи... С. 139.

⁴⁴ Там само. – С. 146.

⁴⁵ Лебедь М. УПА. Українська Повстанська Армія, її генеза і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. [Репринтне видання]. – Дрогобич : Відродження, 1993. – Ч. 1. – С. 180.

⁴⁶ Там само. – С. 181.

The article reveals a complex of figurative naming for the Ukrainian people enemies – hitler and stalin invaders as well as the gorgeousness and variety of lexical means used to state the people's attitude towards the invaders of the Ukrainian land.

Key words: expressive verbal means of the language; emotional tense of artistic and publicistic pieces; literature of resistance; image of the enemy; adherent expressiveness; inherent expressiveness.

УДК 81'42=161.2

ББК 81.2 Укр

Оксана ЦИПЕРДЮК

МОВОСТИЛЬ СТЕПАНА БАНДЕРИ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У статті розглянуто мовостиль С.Бандери з погляду сучасних мовних норм. Досліджено, що публіцистичне мовлення С.Бандери базується на українському “соборному” правописі 1929 р. Зроблено висновок, що тексти публіцистики, створені автором у діаспорі, зберігають самобутні мовні риси, які в контексті сучасних проблем правописного нормування української мови є актуальними. Проаналізовано також окремі мовностилістичні риси публіцистики С.Бандери.

Ключові слова: мовостиль, публіцистичне мовлення, сучасна українська літературна мова, мовна норма, Степан Бандера.

На Західній Україні навіть за радянських часів із розповідей старших, фольклору чи не кожна дитина знала про Степана Бандеру як про націоналіста-революціонера. Інтерес до постаті С.Бандери посилювався ще й тим, що в той час усіх західняків не лише великодержавники-імперіалісти, але й східняки називали “бандерівцями”. С.Бандера став символом. Правда, сприймався цей символ по-різному: антиукраїнськими силами – негативно, а для всіх національно-свідомих українців С.Бандера був і залишається “символом боротьби проти нацистських та комуністичних окупантів”¹. Професор Володимир Косик передмову до книги спогадів, документів і матеріалів про С.Бандеру назвав “Книжка про людину, яка стала символом”. В.Косик, зокрема, пише: “Вороги України не люблять героїв визвольних змагань, тому свідомо знищують пам’ять про них. Символами цих змагань стали у свій час Іван Мазепа та Симон Петлюра (звідси назви самостійників “мазепинці”, “петлюрівці”, “бандерівці”)². Тавро “бандерівської” отримала й українська мова (“етот бандеровській язык” – нерідко чуємо з уст ворогів українства й нині, на 18-му році незалежності). Ставлення до постаті С.Бандери навіть у незалежній Україні неоднозначне, але, на наш погляд, і сьогодні воно є тим лакмусом, який безпомилково перевіряє на українськість.

Глибше пізнати особистість С.Бандери дозволяє його публіцистика, яка відкриває Бандеру як теоретика й ідеолога українського націоналізму, оратора й полеміста. Цілком погоджуючись із думкою науковців-істориків про те, що “постать Степана Бандери вже давно повинна бути об’єктом фундаментальних досліджень, необхідною умовою яких є публікація документів та матеріалів, котрі б висвітлювали його життя і діяльність”³, вважаємо, що ґрунтовного наукового вивчення – і то не лише з боку істориків, але й мовознавців – потребує й творча спадщина С.Бандери, зокрема публіцистика й епістолярій.

Публіцистику С.Бандера написав за кордоном у 50–60-ті роки ХХ ст., там її вперше зібрано й видано 1978 р. під назвою “Перспективи Української Революції”. На материковій

Україні цей збірник перевидано репринтним способом лише 1999 р. Ярослав Стецько, автор передмови до першого діаспорного видання, зазначає: “Коротке було творче життя Степана Бандери. В концтаборах і у підвалах найгірших тюрем – предовгі роки – йому було заборонено писати. Він міг тільки передумувати в постійній непевності, чи будь-коли його думи й ідеї, концепції й пляни зможуть здійснюватися”⁴. Хоча творча спадщина С.Бандери не дуже велика за обсягом, але й нині вона має велике значення для зміцнення та розбудови Української держави.

Перспективи нового перевидання творів С.Бандери й ознайомлення з ними ширшого українського загалу, а не лише науковців, закономірно ставлять перед нами питання, наскільки мова С.Бандери є зрозумілою сьогодні й відповідає нормам сучасної української літературної мови (далі – СУЛМ). Мета нашої статті – розглянути публіцистичне мовлення С.Бандери з погляду сучасних мовних норм, зокрема, проаналізувати ті мовні одиниці, які не вживаються в СУЛМ, не кодифіковані чинним правописом, з’ясувати особливості їх сприймання сучасним реципієнтом і можливість реактуалізації (повернення до активного вжитку).

Актуальність нашого дослідження зумовлена посиленою увагою сучасного українського мовознавства до проблем історії української мови, зокрема процесу нормування СУЛМ⁵, а також аналізу внеску окремих регіонів і конкретних особистостей у формування літературної мови⁶. З’явилися наукові праці, де розглянуто мовостиль письменників у контексті сучасних мовних норм⁷. В українській мовознавчій науці започатковано новий напрям – соціолінгвістику, яка вивчає “мовні проблеми у їх зв’язку із суспільними”, розкриває “соціальну зумовленість мовних явищ”⁸, “підступне втручання у внутрішній розвиток української мови, спрямоване на штучне зближення її з російською і знищення як незалежного мовного утворення”⁹ тощо. У контексті названих проблем ми й будемо розглядати публіцистичне мовлення С.Бандери, яке не було об’єктом детального мовознавчого аналізу.

Мовна свідомість С.Бандери формувалася на початку ХХ століття, коли ще не були усталені загальноукраїнські мовні норми, а їх формування ускладнювалося через історичні умови (бездержавність, розподіл України між різними державами) і відповідно наявність двох варіантів української літературної мови: західноукраїнського й східноукраїнського. На практиці, як пише Ю.Шевельов, було “співжиття цих двох варіантів української літературної мови і змагання між ними”¹⁰. Але 1928 р. на Всеукраїнській правописній конференції в Харкові вченим-мовознавцям з усіх теренів України вдалося виробити “компромісний галицько-великоукраїнський правопис”¹¹, який 1929 р. було видано й він використовувався на практиці. І нині українські мовознавці визнають, що це “єдиний науковий та соборний Правопис”¹², “орфографія [якого] будувалася на компромісі: українські з походження слова писалися згідно зі східноукраїнськими правописними традиціями, а запозичені – згідно з західноукраїнськими”¹³. Цим правописом “користувалися до 1939 року в Західній Україні; до сьогодні ним послуговується значна частина української еміграції”¹⁴. Публіцистичне мовлення С.Бандери, як підтверджує мовознавчий аналіз, відзеркалює всі ці мовні тенденції його історичної доби.

Якщо ж розглядати публіцистику С.Бандери в сучасному українському мовному контексті, передовсім мусимо враховувати, що в Україні сьогодні фактично існують два правописи, дві українські літературні мови: одна – офіційна, яка відповідає чинному правописові, що зберігає багато ознак “колоніального правопису-33”¹⁵, друга – неофіційна, ініційована “знизу”, яка ґрунтується на правописних нормах 1929 р., відроджує їх на теренах України й використовується в усному мовленні, в окремих періодичних виданнях, у деяких творах художньої літератури, у сучасній видавничій практиці. “Розходження між правописами – це тема спеціальних досліджень, – зазначає Л.Коць-Григорчук у післямові до “Правописного словника” Г. Голоскевича 1994 р. видання. – Тут досить ствердити, що вони існують, бо існують сьогодні дві різні живі українські правописні системи: одна – в Україні, а друга – в діаспорі. Одна спрямована на русифікацію мови, а друга – на її європеїзацію”¹⁶.

Процес відродження самобутніх норм в українській мові, на думку С.Караванського, гальмують “зашкарублі в русифікаторських поглядах “кадри”. З іншого боку, “важко знайти правильний орієнтир у тій мішанині, в тому суржику, що став панівним у мовній практиці України”: “знавців нескаліченої української мови стає дедалі менше”, “орієнтуватися на живе

мовлення сьогодні можна лише вибірково, бо в живомовній стихії змішано кілька мовних течій”. Тому “треба орієнтуватися на народню творчість у неспотворених записах, на мову клясиків, на лексикографічні джерела, видані до погрому українства або у вільному світі”¹⁷.

Цінність і актуальність лінгвістичного осмислення творчого доробку С.Бандери в тому й полягають, що він зберігає самобутні риси української мови, багатий пласт оригінальної української лексики. Але все ж таки слід критично ставитися до його мови: є в публіцистичному мовленні й окремі застарілі мовні явища, які не можна беззастережно наслідувати й пропагувати в сучасній мовленнєвій практиці.

Публіцистика С.Бандери сягає кращих зразків стилю, що зумовлено, на нашу думку, з одного боку, публіцистичною майстерністю самого автора, з іншого, – об’єктивними факторами, зокрема вже достатньо високим рівнем розвитку публіцистичного стилю на Галичині в першій половині ХХ століття. Соціокультурні чинники розвитку західноукраїнського регіону стимулювали формування тут поліфункціональної літературної мови, зокрема започаткування й розвиток таких книжних стилів, як офіційно-діловий, науковий і публіцистичний¹⁸.

Як блискучий оратор С.Бандера виявив себе ще на Варшавському судовому процесі 1935 р., привернувши увагу польської громадськості та преси до українського питання. Разом із тим він продемонстрував свою непохитність, відмовився відповідати польською мовою¹⁹. Не дивно, що питання мови було принциповим для націоналіста С.Бандери, адже мова – основна ознака нації.

Які ж головні мовні риси публіцистики С.Бандери?

Передовсім привертає увагу синонімія (часто з градацією семантики, використанням експресивного потенціалу розмовного мовлення), стилістичний ефект якої нерідко підсилений повторами та фразеологізмами: “Тільки поставивши перед українським народом цілком **ясні, чисті, безкомпромісові** цілі визвольної національної революції, можна повести його на **найтяжчу боротьбу**, яка вимагає **незмірних жертв** і яка єдина може принести волю нації” [136] (тут і далі цифра у квадратних дужках після прикладів позначає сторінку за виданням 1999 р.²⁰); “...то це, замість мобілізувати, лише вносило б **баламутство, розгублення**” [137]; “...це часто збільшує ту шкідливість і покривається з головною тенденцією большевицької Москви – **атакувати, підривати й нищити самостійний націоналістичний рух з нібито українських позицій, українськими руками, впрягти до того й використовувати українські сили**” [132]. Нерідко автор послуговується прийомом антитези, використовуючи різні типи антонімів: “Хто протиставиться чи вагається, той сам стає в таку позицію, що всі **здобутки** визвольної справи будуть його **невдачами**, її **тріюмфи** – його **поразками**, її **перемоги** – його **падінням**, а її **слава** – його **неславою**” [43–44]; “Необхідним є глибинно простежувати те, що живе й пуртос в народі, не тільки на **поверхні**, **вже виявлене**, але не менш те, що часто є **приховане, в підґрунті**” [135].

Майстерністю автора позначені й образні метафоричні вислови, наприклад: “Немає тут [на еміграції] **безпосередньої боротьби з ворогом**, а політичне життя значною мірою виповнюється **яловою партійщиною**, дрібними міжпартійними розграми і спорами та відірваним від життя й актуальної дійсності програмістичним теоретизуванням” [29]; “Так тісно, що не можна протовпитися, може бути тільки при **політичному** чи **суспільно-громадському “жолобі”**” [40]; “**строїтися в демократичні пера**” [156]; “...скапітулюють перед московським імперіалізмом, який виступає перед **американським омофором, московський імперіалізм** уже має у своїх **кігтях** Україну й інші народи” [273].

Уміло використовує С.Бандера фразеологізми (в останньому прикладі маємо навіть трансформацію фразеологічної одиниці), пор.: “У такому ж пляні мусимо... **розшифровувати справжній, глибоко прихований сенс усього того, до чого большевики прикладають руки**...” [132]; “Компартія приготувала українській революції великого **“троянського коня”**, щоб його ввести в середину національного табору. Але цим разом відомо, що в ньому заховане...” [407]; “**По овочах пізнається дерево**, а чинники політичного життя – по ділах” [125]; “Бог **благословить і спомагає боротьбу за правду, проти червоного царства сатани**” [131].

Коли авторові не вистачає влучних слів із загальнонародної скарбниці, він творить їх сам: “Тоді **партійне собіпанство** виходить з берегів, а в міжгрупових взаєминах та в спільних

діях панує засада “рівняти до найнижчого” [495] (в основі новотвору *собіпанство* – фразеологізм *сам собі пан*); “Як у 1917-20 рр., так само теперішній явний і *закаптурений* соціалізм хоче виконати у визвольному таборі ролю політичного проводу...” [144] (споріднення дієприкметника *закаптурений* з діалектним *каптур* “1) клобукъ, капюшонъ монашескій; 2) капюшонъ у верхней одежды; 3) женській головній уборъ съ круглымъ дномъ изъ цвѣтной матеріи, разновидность очіпка”²¹, а також контекстне протиставлення з прикметником *явний* прояснюють значення новотвору – “прихований, замаскований; прикрашений”); “Але державних традицій не можна трактувати *по-музейницьки*. Кожний, хто хоче стояти на сторожі їхнього збереження, має не так права, як обов’язок передусім докласти всіх можливих старань, щоб найістотніший зміст державности не зійшов до ролі тільки історичного порядку, ... щоб він був живою реальністю... не зводити її поза справжнє життя до музеїв” [37]. До новотворів С.Бандери зараховуємо ще й інші лексеми, не виявлені нами в словниках, зокрема правописному словнику Г.Голоскевича: *відвзаємнювати* [272], *двоподіл* [124], *одноцілий* [403], *однозгідно* [29], *уодностійнення* [19], *безгрунтя* [139], *тоталітарно-енкаведівський* [34], *великодержава* [34], *деправування* [407], *російщина* [131], *кожночасно* [403], *монопартійно-тоталітарний* [125], *середньошкільник* [4, 5], *чвертьстоліття* [140], *доцьогочасний* [581], *визвольно-самостійницький* [482], *передпарламент* [485], *анормалії* [495]. Разом із тим припускаємо, що деякі із цих слів можуть уживатися в мовленні діаспори.

Експресія публіцистичного мовлення С.Бандери, нерідко іронія, простежується й у назвах статей, наприклад: “*Призабута наука*” [400]; “*Первородний гріх проросійської концепції*” [272].

Проаналізований арсенал мовних засобів і прийомів Бандери-публіциста сприймається цілком актуально й нині.

Лінгвістичний аналіз публіцистичних текстів С.Бандери виявив багато орфографічних, орфоепічних, лексичних і граматичних мовних рис, які не відповідають сучасним мовним нормам.

Так, усі слова в багатослівних власних назвах у текстах написано з великої літери: *Антибольшевицький Блок Народів* [73], *Головна Виборча Комісія* [490], *Закордонний Національно-Визвольний Центр* [484], *Національна Рада* [110], *Організація Українських Націоналістів* [10], *Українська Держава* [21], *Український Студентський Спортивний Клуб* [5]. Таке написання відповідає правопису 1929 р.²². Вважаємо, що такі норми щодо вживання великої букви є раціональніші, ніж сучасні. Як вияв пошани, особливої уваги, що можливе за всіма правописами, з великої букви в С. Бандери подано такі номінації: *Українська Національна Революція* [133], *Самостійна Українська Держава* [21], *Самостійна Соборна Українська Держава* [147], *Суверенна Соборна Українська Держава* [79], *Західньо-Українські Землі* [6], *Край* [23], *Українські Землі* [485], *Рідні Землі* [116].

Не збігається із сучасними орфографічними нормами й написання слів разом, окремо, через дефіс, правопис окремих префіксів і суфіксів: *бож* [479], *західньо-український* [9], *нібито* [461], *щождо* [43], *поперше*, *подруге*, *потрете* [20], *з-зовні* [579], *якоюнебудь* [21], *зформоване* [14], *мариво* [141].

Найбільше відмінностей пов’язано з вимовою й правописом слів іншомовного походження. Привертають увагу запозичення з російської мови: *большевизм* [410], *большевики* [3], *большевицьке (ярмо)* [410], *знам’я* [274], *протибольшевицький* [7], *совети* [411], *советський* [402], *советофільський* [400], *советофільство* [400]. Ці слова в публіцистичних текстах С.Бандери, попри певне стилістичне навантаження, передовсім відображають тодішню мовленнєву практику галичан. На наш погляд, закріплення цих форм (наприклад, *большевики* замість фонетично адаптованого *більшовики*, *советський* замість *радянський*) спричинене, по-перше, тенденцією, яка існувала в західноукраїнському варіанті літературної мови, у запозиченнях зберігати риси мови-джерела, наприклад, вимову, рід (пор. *кляса* з нім. *die Klasse*). По-друге, оскільки ці слова позначали реалії окупаційної влади, то саме таке чуже мовне оформлення передавало конотації чужорідного.

Функціонують у публіцистичних текстах С.Бандери як нейтральні, без стилістичних нашарувань, і застарілі нині в значенні “росіяни”, “російський” слова *москалі*, *московський*, хо-

ча зрідка трапляється *російський*. Пор.: “...і *москалі*, і *українці*, і інші національності...” [274], *московська нація*, *московський імперіалізм* [276]; *російської імперії* [276], *проросійської концепції* [272].

Відповідно до правопису 1929 р. ужито: *м’яке* л у запозиченнях із західноєвропейських мов (напр.: *бьок* [609], *бацяля* [141], *декларативно* [21], *капелян* [2], *клясовий ворог* [411], *консулят* [402], *клуб* [5], *парламент* [2], *пьяновість* [583], *пьяльформа* [19], *шабльоново* [22]); приголосний *-й-* між голосними (напр.: *дифференціяція* [20], *діаметральну* [132], *діяпозон* [137], *імперіалізм* [24], *ініціатива* [7], *матеріалістичний* [411], *мініятюра* [144], *проект* [19], *спеціальний* [402], *соціальний* [583], *територіальний* [276], *тріумф* [44]); звукосполучення *-ой-*, *-ай-* на місці дифтонгів вітповідно до вимови (напр.: *сойм* [8]); початковий *е* в запозиченнях (напр.: *Европа* [35], *європейський* [22]).

Послідовно передається *г* у запозиченнях і питомих словах, напр.: *агентура* [7], *астрономічний* [5], *аргумент* [412], *гарантії* [34], *гітара* [5], *грунт* [16], *грунтовний* [42], *деградація* [408], *еміграція* [10], *енергія* [35], *гарантований* [24], *категорія* [31], *конгломерат* [19], *конгрес* [6], *легітимність* [34], *нетативний* [22], *нелегальний* [8], *обгрунтовування* [38], *пропаганда* [6], *реагувати* [34], *сугестивно* [275], *урегулювання* [40]. Вплив польської мови спостерігаємо в словах *гімназія* [3], *гімназійний* [5] (це давнє запозичення з грецької мови, тому має вживатися з *г*).

Не збігаються за фонетичним оформленням із сучасними відповідниками такі слова: *нарід* [33], *ріжниця* [2], *Олександр* [1], *жадний* [404].

Публіцистика С.Бандери зберігає оригінальні словотвірні, морфологічні та синтаксичні риси української мови, які намагалися знищити в радянський період цілеспрямованою політикою русифікації, замінивши її тизькими до російських.

Багато слів відрізняються від сучасних словотвірними засобами, хоча здебільшого утворені на базі тих самих коренів, пор.: *вичуття* “відчуття” [19], *відтяжати* “відтягти” [17], *доростаючий* “підростаючий” [410], *дostosований* “пристосований” [11], *доцінюючи* “оцінюючи” [37], *збірнота* “сукупність” [14], *знешкідливити* “знешкодити” [400], *конечно* “обов’язково” [22], *кошиківка* “баскетбол” [5], *лицетарство* “лижі” [5], *передше* [5], *молодечий* “молодіжний” [5], *навідворіт* “навиворіт” [406], *осідок* “місце проживання” [34], *получені* “з’єднані” [409], *прогріхи* [43], *умовини* “умови” [403], *стрільнами* “пострілами” [2], *урухомити* “зробити рухомим” [482], *час-до-часу* “час від часу” [611]. Хоча деякі з них, імовірно, виникли не без польського впливу, але їх використання в СУЛМ значно розширило б лексичну синонімію. До СУЛМ нині повернулися й активно вживаються лексеми *відтинок* “відрізок” [137], *військовик*, *головно* [7], *довершитися* “завершитися” [28], *займанщина* “окупація” [401], *запілля* “підпілля” [58], *засновок* “засада” [20], *злучити* “з’єднати” [6], *зродилися* “народилися” [28], *кермувати* [16], *летунство* “азіація” [608], *лічниця* “лікарня” [4], *наставляння* “спрямування” [482], *радше* [402], *руханка* “фізкультура” [5], *себто* [25].

Мовлення С.Бандери відображає й інші мовні тенденції, які були характерні для першої половини ХХ ст. і пропагувалися українськими мовознавчими працями, зокрема: ширше вживання віддієслівних іменників із нульовим суфіксом (напр.: *вислід* [10], *вишкіл* [612], *достава* [6], *ставиться під знак запиту* [136], *зрив* [139], *зріст сили революції* [139], *підготовка* [583], *поправа* “покращення” [401], *постава* (“ставлення”) *до тих тенденцій* [38], *поціл* [608], *почин* [136], *провід* [486], *політичних утворів* [24]); функціонування прикметників із суфіксами *-ов-*, *-н-*, *-єч-*, *-ч-*, на місці яких у СУЛМ – інші словотвірні засоби (напр.: *атомова війна* [445], *безкомпромісовий* [24], *вирішну роллю* [580], *догідний* [479], *духова культура* [133], *лябораторійний* [5], *молодечих організацій* [4], *імперіальний* [272], *повстанчий* [138], *світоглядний* [139], *семінарійний* [5], *спортивий* [5]).

У публіцистиці С.Бандери є багато аббревіатур: окрім *ОУН* [139], *УПА* [138], і такі, які нині не вживаються. Але оскільки автор пояснює їх перед використанням, то вони легко сприймаються читачем: *АКВБ* (*Американський Комітет Визволення від Большевизму*) [409], *ЗУЗ* (*Західньо-Українські Землі*) [7], *ОСУЗ* (*Осередні і Східні Українські Землі*) [7], *ПУН* (*Провід Українських Націоналістів*) [10], *УЗ* (*Українські Землі*) [10], *УЗНВЦ* (*Український Закор-*

донний Національно-Визвольний Центр) [494], УНКА (Українська Національно-Комуністична Армія) [163].

З морфологічних рис, не закріплених сучасним правописом, але усталених у правописі 1929 р., виявлено такі: закінчення **-и** в родовому відмінку однини іменників III відміни, а також IV відміни із суфіксом **-ен-** (напр.: *активности* [16], *вартости* [28], *готовости* [15], *державности* [36], *єдности* [19], *зрілости* [16], *людности* [614], *місцевости* [10], *незалежности* [34], *неясности* [41], *певности* [16], *смерти* [8], *соборности* [21], *совісти* [412], *суверенности* [24], *участі* [134], *цілості* [22], *чуйности* [409], *щирости* [401], *любови* [412]; *імени* [409]); жіночий рід запозичених іменників замість сучасного чоловічого (напр.: *аналіза* [32], *діагноза* [134], *керма* [44], *кляса* [4], *контроля* [4], *кооператива* [4], *метода* [579], *резерва* [608], *рецидива* [400], *синтеза* [40], *туберкульоза* [3], *шанса* [606]); паралельне вживання двоїни та звичайних форм множини іменників (пор.: *рамці* [14, 16], у *рамцях* [28, 30], *організаційні рамці* [31]; *загальні структурні рамки* [482]); відмінювання іншомовних іменників, які в СУЛМ не відмінюються (*бюра* [1, 9]); більше прикметників м'якої групи (напр.: *на західніх землях* [11], *міжнародньо-правне значення* [108], *народню масу* [14], *усенароднього революційного руху* [27], *сухопутньої війни* [607]); пасивні дієприкметники, які тепер майже не вживаються (напр.: *устійнений* “усталений” [39], *загрозений*, “який перебуває під загрозою” [273], *наставлений* “спрямований” [134]).

Публіцистичне мовлення С.Бандери засвідчує відмінні від сучасних синтаксичні конструкції: “*вразливість на атомове атакування*” [606], “*обмежитися лише на них*” [137], “*по боці західніх держав*” [607], “*вирішують про те*” [136], “*привертає увагу зовнішнього світу на українську справу*” [138], “*властивий для цього шляху*” [479], “*вести свою діяльність за будь-яких ... умов*” [480], “*це стосується однаково до внутрішньої і зовнішньої політики*” [479], “*у своїх студентських роках*” [5], “*укривався перед польськими офіційними органами з уваги на переслідування українських польських діячів*” [3]. Виділені дієслова в СУЛМ мають таке керування, як у російській, що зумовлене асиміляційними процесами.

Окрім проаналізованих мовних явищ, що є самобутніми українськими, у публіцистиці С.Бандери є й такі, які не рекомендуємо вживати. Це, зокрема, лексеми старослов'янського або російського походження на зразок *взаємоділення* [479], *вспіти* “встигнути” [5], *відмічати* (“відзначати”) *здобутки* [405], *заведення* “заклади” [5], *пішком* “пішки” [9], *настоювати* “наполягати” [9], *клевета* “наклеп” [406], *приходиться* (“доводиться”) *робити* [15], *дозволити* “дозволити” [15], *типичний* (“типовий”) *зразок* [461], *прихильному до нього відношенні* (“ставленні”) [132], активні дієприкметники на зразок *подавляюча більшість* [133], *розстроюючі ферменти* [314], окремі синтаксичні звороти – кальки з інших мов, зокрема польської, як-от: *йде про те* “йдеться” [480, 481].

Поза межами СУЛМ перебувають уживані С. Бандерою лексичні діалектизми *кревні*, *вуйки* [1], діалектні форми займенників *на своєму терені* [33], *на своєму місці* [36], *над всіми силами* [402], однак вони є лише окремими вкрапленнями.

Привертає увагу в публіцистиці іншомовна лексика, передовсім суспільно-політична термінологія, що зумовлено жанрово-стильовою характеристикою текстів. Загалом цей пласт лексики актуальний і нині, але окремі слова все ж потребують пояснень і фахових коментарів мовознавців та істориків, оскільки більшість сучасних енциклопедичних і лінгвістичних словників цих лексем не фіксує. Значення слів *аспірація* “1) відсмоктування пилу із забруднених виробничих приміщень; 2) проникнення сторонніх речовин у дихальні шляхи під час вдиху” [614], *дефензива* “відступ”, *дефетист* “той, хто не вірить в успіх справи, передірає поразку” [606], *експозитура* “представництво” [34], *резистанс* “протидія, спротив” [130], *елімінувати* “вилучати” [41], а також запозичень із німецької мови *шпик* “кістковий мозок” [406], *ферії* “канікули” [3], *пашпорт* [4] переважно з приміткою “західне” (рідше – застаріле) подає тільки один із найбільших тлумачних словників СУЛМ²³, але загалом це засвідчує позитивну тенденцію реактуалізації західноукраїнського пласту книжної лексики.

Семантику окремих слів нам так і не вдалося з'ясувати, напр.: *атути* [34], *ривалізувати* [273].

Мовознавчий аналіз публіцистичного мовлення С.Бандери дозволяє зробити такі висновки:

1. Публіцистика С.Бандери є не лише окремою сторінкою в історії української публіцистичної думки, але й становить неабияку цікавість для сучасних публіцистів. Стилїстична майстерність С.Бандери виявляється у використанні синонімічного мовного багатства, прийому антитези, образних метафоричних висловів, фразеологізмів, новотворів тощо.

2. Публіцистичне мовлення С.Бандери базується на українському “соборному” правописі 1929 р. і загалом є літературним із погляду тих правописних літературних мовних норм, які діяли за його життя; галичанізми, які не стали надбанням загальноукраїнської літературної мови й відображають західноукраїнський варіант літературної мови, є лише окремими вкрапленнями.

3. Аналіз мовлення С.Бандери, з погляду СУЛМ, засвідчує динаміку мовних норм, яка зчаста, зокрема на орфографічному, орфоепічному, словотвірному, морфологічному та синтаксичному рівнях, є наслідком асиміляційних процесів (русифікації).

4. Розглянувши публіцистичне мовлення С.Бандери в контексті СУЛМ, ми виділили чотири групи мовних рис: а) мовні явища, які всі мовознавці (й адепти чинного правопису, і прихильники проекту нової редакції українського правопису²⁴, і вчені діаспори) вважають застарілими, ненормативними й не рекомендують вживати в СУЛМ (це, наприклад, російізми, полонізми, форми активних дієприкметників, двоїни); припускаємо, що їх уживання в публіцистиці С.Бандери зумовлене різними причинами: залишками “язичія”, незнанням російської мови, впливом західноукраїнського варіанта літературної мови (таких мовних одиниць небагато); б) мовні риси, які не кодифіковані чинним українським правописом, але є власне українськими, відображають правописні норми 1929 р. і мають перспективу стати нормативними в разі запровадження проекту нової редакції українського правопису (таких мовних рис більшість); в) мовні явища, передовсім лексичні одиниці, які повертаються до СУЛМ, фіксуються сучасними тлумачними словниками; г) авторські новотвори, які насамперед виконують стилїстичну функцію в публіцистичному тексті й рідко виходять за межі авторського мовлення.

5. У контексті сучасних проблем правописного нормування СУЛМ і наявності двох правописних практик актуальність мовлення С.Бандери потрактовується неоднозначно: з погляду чинного українського правопису аналізовані публіцистичні тексти містять багато застарілих мовних рис, а з погляду проекту нової редакції українського правопису 1999 р. й альтернативної мовної практики, які пропагують правописні норми 1929 р., більшість цих рис є питомо українськими, актуальними й мають перспективи стати нормативними.

6. Публікуючи та перевидуючи публіцистику С.Бандери (це стосується також творів інших історичних діячів, письменників і науковців діаспори), обов'язково слід зберігати автентичність мови й таким чином пропагувати “компромісний галицько-великоукраїнський” правопис 1929 р., призвичаювати до нього сучасних українців і готувати підґрунтя для запровадження нової редакції українського правопису.

7. Публіцистичне мовлення С.Бандери загалом добре сприймається сучасним читачем і не потребує адаптації. Виняток становлять окремі слова іншомовного походження, які потребують тлумачення й фахових коментарів.

8. Творча спадщина С.Бандери, зокрема мовностилїстична організація публіцистичного мовлення, має всі підстави стати об'єктом ґрунтовних лінгвістичних студій. Разом із тим багатий лексичний матеріал публіцистичних текстів С.Бандери потребує лексикографічного опрацювання для використання в практиці укладання словників української мови, передовсім тлумачних і синонімічних.

Творчий доробок Степана Бандери своїм змістом і мовою є глибоко національним і тому актуальним і в сучасній Україні.

¹ Життя і діяльність Степана Бандери : документи й матеріали / [ред. і упоряд. М. Посівнич]. – Тернопіль : Астон, 2008. – С. 3.

² Там само.

- ³ Там само.
- ⁴ Бандера С. Перспективи Української Революції / Степан Бандера. – [Друге репринтне вид.] – Дрогобич : Видавнича фірма “Відродження”, 1999. – С. XIII.
- ⁵ Див. праці: Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941) : стан і статус / Юрій Шевельов. – Чернівці : Рута, 1998. – 208 с.; Лушпинська Л. П. Проблема нормалізації української літературної мови в епістолярії другої половини XIX – початку XX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10. 02. 01 “Українська мова” / Л. П. Лушпинська. – Івано-Франківськ, 2000. – 18 с.; Трифонов Р. А. Роль мовної дискусії початку XX ст. у процесі формування літературних норм української мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10. 02. 01 “Українська мова” / Р. А. Трифонов ; Харк. нац. ун-т ім. В. Каразіна. – Х., 2000. – 20 с.; Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм в українській лексикографії XX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10. 02. 01 “Українська мова” / Л. В. Струганець ; НАН України, Ін-т укр. мови. – К., 2002. – 36 с.
- ⁶ Див. праці: Матвіяс І. Г. Варіанти української літературної мови : монографія / Іван Матвіяс ; [відп. ред. В. Г. Склярєнко] . – К., 1998. – 162 с.; Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови / Юрій Шевельов. – К. : Вид. дім “КМ Академія”, 2003. – 160 с.; Бурківська Л. Ю. Лексика історичної прози Богдана Лепкого в контексті загальнолітературної та стилістичної норми : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10. 02. 01 “Українська мова” / Л. Ю. Бурківська ; НАН України, Ін-т укр. мови. – К., 2003. – 23 с.; Фаріон І. Отець Маркіян Шашкевич – мовотворець: [лінгвістичний феномен на тлі світового романтизму] / Ірина Фаріон. – Львів : Свічадо, 2007. – 136 с.
- ⁷ Січкач С. А. Ідіолект Тараса Шевченка і сучасні мовні норми : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10. 02. 01 “Українська мова” / С. А. Січкач ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т філології. – К., 2003. – 19 с.
- ⁸ Масенко Л. Мова і суспільство : постколоніальний вимір / Лариса Масенко. – К. : Вид. дім “КМ Академія; Всеукраїнське т-во “Просвіта” ім. Тараса Шевченка, 2004. – С. 2.
- ⁹ Українська мова у XX сторіччі : історія лінгвоциду : [док. і матеріали / упоряд. Л. Масенко та ін.]. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2005. – С. 2.
- ¹⁰ Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. – С. 10.
- ¹¹ Там само. – С. 91.
- ¹² Фаріон І. Правопис – корсет мови? Український правопис як культурно-політичний вибір / Ірина Фаріон. – Львів : Свічадо, 2004. – С. 5.
- ¹³ Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2008. – С. 5.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Караванський С. Пошук українського слова, або боротьба за національне “я” / Святослав Караванський. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2001. – С. 212.
- ¹⁶ Голоскевич Г. Правописний словник (за нормами Українського правопису Всеукраїнської академії наук, Харків, 1929 р.) / Г. Голоскевич. – 12-те вид. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто ; Львів, 1994. – 460, [2] с. – (Наукове товариство ім. Шевченка ; серія “Матеріали української мови”. Т. XI). – С. 457.
- ¹⁷ Караванський С. Секрети української мови : науково-популярна розвідка з додатком словничків репресованої та забутої лексики / Святослав Караванський. – К. : УКСП “Кобза”, 1994. – С. 7–8.
- ¹⁸ Масенко Л. Мова і суспільство : постколоніальний вимір. – С. 13.
- ¹⁹ Життя і діяльність Степана Бандери : документи й матеріали. – С. 31.
- ²⁰ Бандера С. Перспективи Української Революції / Степан Бандера. – [Друге репринтне вид.] – Дрогобич : Видавнича фірма “Відродження”, 1999. – 656 с.
- ²¹ Словарь української мови : [у 4 т. / зібрала редакція журналу “Кієвская Старина” ; упоряд., з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. – К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. – С. 218.
- ²² Підтвердженням того, що ті чи інші мовні явища відповідають правопису 1929 р., слугувала, окрім словника Г. Голоскевича, ще й наукова праця О. Синявського, яка також базується на загальноукраїнських правописних нормах 1929 р.: Синявський О. Норми української літературної мови / Олекса Синявський. – Львів : Українське видавництво, 1941. – 360 с.
- ²³ Великий тлумачний словник сучасної української мови [(з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. : [б. в.] ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
- ²⁴ Український правопис (проект найновішої редакції). – К. : Наук. думка, 1999. – 340 с.

The article deals with the language style of S. Bandera from the point of view of the modern language norms. It has been investigated that the publicistic language of S. Bandera is based on the Ukrainian “synodic”

orthography 1929. It has been concluded that the publicistic texts created by the author in diaspora retain the original language features which are actual in the context of the modern problems of the spelling setting norms of the Ukrainian language. Certain language-stylistic features of S. Bandera's publicism have also been analysed.

Key words: *the language style, the publicistic language, the modern Ukrainian literary language, the language norm, Stepan Bandera.*

УХВАЛА МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ “СТЕПАН БАНДЕРА В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ ХХ СТОЛІТТЯ”

Визвольна боротьба у ХХ столітті є однією з найбільш величних і трагічних сторінок в історії українського народу. Серед її натхненників і борців вагоме місце посідає ідеолог і багаторічний керівник Організації українських націоналістів Степан Бандера.

Доленосні події великої доби визвольних змагань засвідчили непохитну волю нації до відродження Української Самостійної Соборної Держави. У боротьбі за незалежність Вітчизни віддали своє життя кращі сини й доньки України.

Формування історичної пам'яті нашого народу вимагає визнання на державному рівні вагомості ролі одного з лідерів українського національно-визвольного руху – Степана Бандери. Видатний громадський і політичний діяч, ідеолог Степан Бандера впродовж трьох десятиліть вів боротьбу за реалізацію права українського народу на власну суверенну державність. На цьому шляху траплялися здобутки й невдачі. Та попри всі труднощі С.Бандера виявив незламну волю, самопожертву й вірність своєму народові, віддавши за нього власне життя.

Учасники Міжнародної наукової конференції “Степан Бандера в українському національно-визвольному русі ХХ століття”, присвяченої 100-річчю від дня народження Провідника ОУН Степана Бандери, виробили низку рекомендацій і пропозицій:

1. Звернутися до Президента України Віктора Ющенка з проханням присвоїти Провіднику Організації українських націоналістів Степану Бандері звання Героя України (посмертно).

2. Звернутися до Верховної Ради України з проханням визнати на державному рівні воїнів ОУН і УПА учасниками Другої світової війни.

3. Звернутися до Верховної Ради України й Українського інституту національної пам'яті з проханням створити єдиний державний реєстр пам'яток, пов'язаних з історією українських національно-визвольних змагань, життям і діяльністю видатних борців за незалежність України; некрополів, поодиноких поховань членів ОУН і УПА з наданням їм відповідного державного статусу й захисту, встановлення відповідальності за акти вандалізму, спрямовані проти них.

4. Звернутися до Президента України Віктора Ющенка, Кабінету Міністрів України, Верховної Ради України з пропозицією створити державний фонд імені Степана Бандери, кошти з якого направляти на підтримку наукових досліджень з історії українського національно-визвольного руху.

5. Звернутися до Інституту історії України НАН України, Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, інших наукових установ України, що займаються вивченням вітчизняної історії, з проханням започаткувати серію біографічних наукових видань, присвячених життю та діяльності видатних діячів українського національно-визвольного руху, видань їхньої археографічної спадщини, а також розробити державну програму наукових досліджень і діяльності пошукових груп, популяризації історії боротьби українського народу за власну державу.

6. Звернутися до керівництва Державного комітету архівів України, Служби безпеки України й Міністерства внутрішніх справ із проханням спростити доступ до архівних матеріалів Галузевого державного архіву СБУ, Галузевого державного архіву МВС та їхніх регіональних підрозділів для науковців, що займаються вивченням українського національно-визвольного руху.

7. Звернутися до Служби безпеки України з проханням розсекретити й оприлюднити документи Тростянецького архіву родини Бандери, матеріали про арешти родини Провідника ОУН, а також дані щодо актів вандалізму, спрямованих проти пам'ятника Степану Бандері в Старому Угринові.

8. Звернутися до Українського інституту національної пам'яті з пропозицією створити бібліотеку, електронний Інтернет-каталог книг, статей, публікацій, присвячених Степану Бандері та його родині.

Учасники Міжнародної наукової конференції “Степан Бандера в українському національно-визвольному русі ХХ століття”

11 грудня 2008 р.

м. Івано-Франківськ

РЕЦЕНЗІЇ

Тамара ГАЛИЦЬКА-ДИДУХ

ВАРТІСНЕ АРХЕОГРАФІЧНЕ ВИДАННЯ

Петро Федун-“Полтава”. Концепція Самостійної України. Т. 1. Твори / упоряд. і відп. ред. М. В. Романюк; НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Львів, 2008. – 720 с.: 16 с. іл.

Останніми роками історична наука поповнилася чималою кількістю збірників документів, присвячених висвітленню українського національно-визвольного руху в період Другої світової війни. Проте все ще відчувається брак публікацій творів провідних діячів ОУН і УПА. З-поміж малодосліджених ідеологів Організації українських націоналістів вирізняється постать Петра Федун-“Полтави”. Рецензована книга є результатом наукових пошуків авторського колективу, опрацювання статей і матеріалів теоретичного та публіцистичного характеру, значної епістолярної спадщини. Зібраний матеріал дає нагоду під новим кутом зору подивитися на політико-пропагандивну діяльність українського націоналістичного підпілля у період Другої світової війни.

Видання містить передмову, підготовлену упорядником і відповідальним редактором Михайлом Романюком, публікацію творів Петра Федун-“Полтави” та приміток.

У передмові висвітлено життєвий і творчий шлях Петра Федун – керівника Головного осередку пропаганди Проводу ОУН; заступника Голови Генерального Секретаріату Української Головної Визвольної Ради, начальника політвиховного відділу Головного військового штабу УПА, редактора та автора багатьох підпільних публікацій. Значимість публікації творів П.Федун-“Полтави” полягає у тому, що він був причетним до розробки програмових положень українського національно-визвольного руху, формування його стратегічних засад.

У передмові обґрунтовано необхідність публікації творів П.Полтави. Однією з причин побутування цілого ряду стереотипів щодо націоналістичного руху Опору є недостатнє використання широкого комплексу джерел, зокрема творів П.Полтави, об'єктивне опрацювання яких, на переконання М.Романюка, дасть можливість проаналізувати еволюцію програмових засад ОУН.

Упорядник цілком справедливо зауважує про популярність творів П.Полтави серед українських дисидентів. Зокрема, у програмових документах Українського національного фронту цілий ряд положень перегукуються із поглядами публіциста.

Упорядником охарактеризовано специфіку публікації та розповсюдження серед учасників націоналістичного підпілля матеріалів П.Полтави, що створювалися у складних умовах військово-політичної конфронтації й нестабільності внутрішнього становища. У передмові також проаналізовано стан наукового опрацювання спадщини Полтави в еміграції та в незалежній Україні.

Загалом авторами атрибутовано 34 статті, розміщені до першого тому, визначено особливості відтворення документів. В основу компонування документів покладено хронологічний принцип. Рецензована праця як публікація наукового класу супроводжується відповідними студіями над видаваними джерелами, які включають історію пам'ятки, археографічний опис, текстологічне дослідження, коментарі, різного роду покажчики (іменний і географічний тощо), словник рідковживаних та іншомовних слів, список скорочень, біографічні довідки. У потрібних випадках у текстологічному дослідженні викладаються студії про місце й час написання джерела, робиться атрибуція (встановлення авторства). Додаткові матеріали у примітках доповнюють зміст видання. Загалом публікація творів П.Федун-“Полтави” виконана згідно з прийнятими в українській історичній науці археографічними нормами.

Твори П.Федун-“Полтави” не втратили суспільної значимості й через шістьдесят років після написання. Зокрема, у праці “Концепція Самостійної України і основна тенденція ідейно-

політичного розвитку сучасного світу” проаналізовано європейську історію XIX ст. через призму становлення національно-визвольних рухів, творення колоніальних систем, бачення місця України у світовій історії. “Визвольна боротьба українського народу є органічною частиною того великого історичного процесу, який проходить у цілому світі, що ця боротьба з точки зору цього процесу є цілком закономірним явищем, викликаним могутніми діючими у всесвітньому масштабі, непереможними силами”, – писав Полтава. “Смерть тисяч борців за Самостійну Україну сьогодні, хоч це звучить парадоксально, означає, що наша повна перемога буде вже завтра”, – сповнені надією його слова.

Значне місце у своїх працях П.Федун присвятив ідеї встановлення демократичної форми правління парламентського типу, пропагував відхід від однопартійного суспільства. У своїх творах Полтава виступав різким критиком комуністичної системи, яка визначалася “не лише політичним поневоленням – цілковитим політичним узалежненням... від Москви, всесоюзного імперіального центру, не лише культурним поневоленням-русифікацією всіх ділянок українського життя та здушення усіх самостійних його проявів, – але й виразною господарською грабівкою України, колоніально-однорічним характером її господарства, жадливою експлуатацією працюючих українських мас”.

У міжнароднополітичній концепції ОУН Полтава наголошував, що у можливій Третій світовій війні український народ повинен покладатися виключно на власні сили. Цінними є визначені Полтавою перспективи подальшої боротьби, насамперед продовження збройного протистояння більшовицькій владі.

Збірник містить інформацію про принципи усупільнення основних засобів виробництва, а також бачення Полтавою вирішення земельного питання.

Видання щедро ілюструється світлинами, частина яких публікується вперше. Варто відзначити високу поліграфічну якість рецензованого видання.

Відаючи належне значущості виконаної праці та позитивно оцінюючи її в цілому, вважаємо за потрібне висловити ряд побажань. Зокрема, доцільним було б подати списки численних фотографій та ілюстрацій. У передмові можна було подати більш докладну інформацію про учасників видання та їх внесок у його підготовку до публікації.

Безперечно, вихід у світ збірника матеріалів є помітним явищем української історіографії, археографії та джерелознавства. Редактори видання залучили до наукового обігу значну кількість невідомих раніше джерел. Саме тому рецензований збірник матеріалів заслуговує на увагу читацької аудиторії. Він підготовлений на належному фаховому рівні та стане у нагоді не тільки фахівцям-історикам, а й викладачам, студентам і всім, хто цікавиться історією українського національно-визвольного руху. Рецензоване видання – це гідна данина пам’яті Петру Федуну-“Полтаві”, творчість якого займає помітне місце в європейській суспільно-політичній думці XX століття.

НАШІ АВТОРИ

АДАМОВИЧ Сергій Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Сфера наукових інтересів – діяльність політичних партій і організацій в Україні на сучасному етапі.

АНДРУХІВ Ігор Олексійович – доктор історичних наук, професор кафедри теорії та історії держави і права Прикарпатського юридичного інституту Львівського державного університету внутрішніх справ (м. Івано-Франківськ). Вивчає суспільно-політичні процеси в західному регіоні України в 40–50-х рр. XX ст.

БАРАН Ігор Володимирович – здобувач Інституту українознавства імені Івана Крип’якевича НАН України (м. Львів). Вивчає російську окупаційну політику в Галичині й Буковині в роки Першої світової війни.

БІЛИЙ Дмитро Дмитрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Донецького юридичного інституту (м. Донецьк). Сфера наукових інтересів – український повстанський рух на Кубані в 1918–1920 рр.

БОРЧУК Степан Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Сфера наукових інтересів – історіографія, біографістика, український студентський рух першої половини XX ст.

БОРЩЕВИЧ Володимир Трохимович – кандидат історичних наук, доцент, докторант Волинського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк). Досліджує українське православ’я в роки Другої світової війни й повоєнний час.

БУЛАЧЕК Володимир Васильович – здобувач відділу новітньої історії Інституту українознавства імені Івана Крип’якевича НАН України (м. Львів). Вивчає громадсько-політичну діяльність Юліана Романчука.

БУРАЧОК Лілія Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Займається вивченням громадсько-політичної діяльності Осипа Назарука.

БУРДУЛАНЮК Василь Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Досліджує історію науки і культури Галичини у XIX – першій половині XX ст.

БУТКО Сергій Володимирович – представник Українського інституту національної пам’яті в Чернігівській області (м. Чернігів). Сфера наукових інтересів – ОУН та українсько-російські відносини в 30–40-х рр. XX ст.

ВАХУЛІА Мар’ян Євгенович – здобувач кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів). Вивчає життєвий шлях, громадсько-політичну і військову діяльність Романа Шухевича.

ВЕЛИКОЧИЙ Володимир Степанович – кандидат історичних наук, доцент, директор Інституту туризму Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Досліджує проблеми джерелознавства й історіографії ЗУНР, українських національно-визвольних змагань першої третини XX ст.

ВЕДЕНЄЄВ Дмитро Валерійович – доктор історичних наук, професор, начальник кафедри оперативного мистецтва та історії спеціальних служб Національної Академії Служби безпеки України (м. Київ). Сфера наукових зацікавлень – історія української дипломатії, національно-визвольного руху 20–50-х рр. XX ст., діяльність спецпідрозділів і спецслужб ОУН і УПА.

ВІДНЯНСЬКИЙ Степан Васильович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України (м. Київ). Досліджує історію зовнішньої політики і дипломатії України у XX ст.

ВІНЦКОВСЬКИЙ Тарас Степанович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова (м. Одеса). Сфера наукових інтересів – німецький окупаційний режим, діяльність ОУН і УПА на Півдні України в роки Другої світової війни.

ВІТЕНКО Микола Дмитрович – кандидат історичних наук, доцент, директор Наукового центру дослідження українського національно-визвольного руху Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України (м. Івано-Франківськ). Займається вивченням українсько-польських відносин у Галичині в останній третині XIX – на початку XX ст.

ВОХМЯНИН Валерій Костянтинович – історик, музеєзнавець (м. Харків). Наукові зацікавлення – діяльність ОУН(б) на Сході України в роки Другої світової війни.

ГАВРИЛІВ Богдан Михайлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Досліджує історичне краєзнавство і пам'яткознавство Галичини.

ГАВРИЛІВ Ігор Омелянович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, теорії та практики культури Національного університету “Львівська політехніка” (м. Львів). Вивчає історію українського національно-визвольного руху в міжвоєнний період.

ГАЛИЦЬКА-Дідух Тамара В'ячеславівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Досліджує політичну історію України першої половини ХХ ст.

ГАЛІВ Микола Дмитрович – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (м. Дрогобич). Сфера наукових зацікавлень – педагогічні погляди Степана Бандери.

ГЕНИК Микола Антонович – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Займається дослідженням українсько-польських відносин у ХХ – на початку ХХІ ст.

ГНИП Ігор Ярославович – здобувач Інституту історії України НАН України (м. Івано-Франківськ). Вивчає виховну діяльність греко-католицької церкви в Галичині у 20–30-х рр. ХХ ст.

ГОЛОВАТА Лариса Володимирівна – кандидат філологічних наук, керівник відділення “Наукова бібліографія і книгознавство” Львівської національної бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України (м. Львів). Досліджує діяльність “Українського видавництва” у Кракові–Львові у 1939–1945 рр.

ГОНЧАРЕНКО Олексій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, декан педагогічно-індустріального факультету Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди (м. Переяслав-Хмельницький). Сфера наукових зацікавлень – діяльність українських націоналістів у Наддніпрянській Україні в роки Другої світової війни.

ГУК Василь Юрійович – старший науковий працівник Музею визвольних змагань Прикарпатського краю (м. Івано-Франківськ). Займається дослідженнями національно-визвольної боротьби українського народу, автор книг та публікацій з історичного краєзнавства.

ГУМЕНЮК Тетяна Іванівна – кандидат історичних наук, викладач кафедри історії та теорії держави і права Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького (м. Івано-Франківськ). Вивчає історіографічні аспекти інкорпорації Західної України до складу СРСР у 1939 р.

ДАВИДЮК Руслана Петрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне). Сфера наукових інтересів – історія політичних партій на західноукраїнських землях у міжвоєнний період.

ДЕЛЯТИНСЬКИЙ Руслан Іванович – викладач кафедри загальноекономічних та гуманітарних дисциплін Івано-Франківського інституту менеджменту Тернопільського національного економічного університету (м. Івано-Франківськ). Вивчає діяльність Української греко-католицької церкви в роки Другої світової війни.

ДЕМ'ЯНЧУК Тетяна Дмитрівна – здобувач кафедри теорії та історії держави і права Прикарпатського юридичного інституту Львівського державного університету внутрішніх справ (м. Івано-Франківськ). Досліджує діяльність кримінально-виконавчої системи та органів НКВС у західних областях УРСР у 1939–1941 рр.

ДМИТРУК Ірина Федорівна – здобувач кафедри етнології і археології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Сфера наукових інтересів – історія етнографічного дослідження Гуцульщини ХІХ–ХХ ст.

ДОРОГОВИЧ Наталя Омелянівна – магістрант Інституту філології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Досліджує літературознавчі аспекти історії українського повстанського руху 40–50-х рр. ХХ ст.

ДРОГОБИЦЬКА Оксана Ярославівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології і археології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Займається вивченням культури й побуту української сільської інтелігенції Галичини (кінець ХІХ ст. – 1939 р.).

ДРОГОМИРЕЦЬКА Людмила Романівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Вивчає український кооперативний рух у Західній Україні в міжвоєнний період.

ДУТЧАК Олена Іванівна – аспірант кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Досліджує становлення й розвиток галицького краєзнавства у ХІХ–ХХ ст.

ЄГРЕШІЙ Олег Ігорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Фахівець з історії Української греко-католицької церкви у ХХ ст.

ЖИВ'ЮК Андрій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Міжнародного економіко-гуманітарного університету ім. С.Дем'янчука (м. Рівне). Тематика наукових зацікавлень – політичні репресії комуністичного режиму на західноукраїнських землях.

ЗАБАВСЬКА Ольга Ігорівна – аспірант кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Вивчає громадсько-політичне життя українських емігрантів у Великій Британії в 40–50-х рр. ХХ ст.

ЗАРІЧНЯК Андрій Петрович – аспірант кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Сфера наукових інтересів – розвиток лісової та деревообробної промисловості на Прикарпатті після Другої світової війни.

ЗАЯЧУК Юлія Миколаївна – студентка ІV курсу Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Досліджує історіографію українського національно-визвольного руху 1930–1950-х рр.

ІВАНЦЕВ Ігор Денисович – кандидат історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Тематика наукових праць – громадсько-політична діяльність С.Бандери, національно-визвольна боротьба українського народу під проводом ОУН і УПА.

ІДЗЬО Віктор Святославович – доктор історичних наук, професор, ректор Українського Університету в Москві, академік Міжнародної Академії наук Євразії, академік Академії наук вищої школи України, лауреат премії імені академіка Івана Крип'якевича (м. Москва). Досліджує український національно-визвольний рух у роки Другої світової війни, діяльність ОУН і УПА.

ІЛЬНИЦЬКИЙ Василь Іванович – аспірант кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (м. Дрогобич). Займається вивченням українського визвольного руху часів Другої світової війни та повоєнної доби на теренах Дрогобиччини.

ІЛЬЮШИН Ігор Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин Київського славистичного університету (м. Київ). Наукові зацікавлення – українсько-польські відносини в роки Другої світової війни, діяльність ОУН, УПА, Армії Крайової.

КАРАСЬ Ганна Василівна – кандидат педагогічних наук, доцент, докторант Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв (м. Івано-Франківськ). Досліджує проблеми музичної культури західної української діаспори у ХХ ст.

КІНДРАЧУК (Д'яченко) Надія Мирославівна – аспірант кафедри історії та етнографії України Одеського національного політехнічного університету (м. Одеса). Вивчає історію Народного Руху України.

КІСЬ Назар Данилович – молодший науковий співробітник Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України (м. Львів). Займається вивченням історії Української греко-католицької церкви в міжвоєнний період.

КЛАПЧУК Володимир Михайлович – кандидат географічних наук, доцент кафедри екології та рекреації Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Автор наукових праць із палеографії, екології, краєзнавства.

КЛЕБАН Леся Богданівна – здобувач відділу новітньої історії Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України (м. Львів). Досліджує громадсько-політичну діяльність Михайла Возняка і національний рух українців в Австро-Угорщині.

КЛЮНЬ Роман Іванович – аспірант кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Вивчає історіографію діяльності Української греко-католицької церкви в роки Другої світової війни.

КОБИЛЬНИК Роман Васильович – старший викладач кафедри історії слов'ян Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Сфера наукових зацікавлень – українсько-польські відносини у Другій Речі Посполитій.

КОБУТА Лариса Петрівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Вивчає громадсько-політичну діяльність Володимира Левинського.

КОБУТА Степан Йосипович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Досліджує суспільно-політичні процеси в західному регіоні України в 90-х роках ХХ ст.

КОВАЛЬЧУК Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу джерел із новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, науковий консультант Галузевого державного архіву Служби безпеки України (м. Київ). Сфера наукових зацікавлень – джерелознавчі аспекти українського національно-визвольного руху 30–50-х рр. ХХ ст.

КОКОШКО Федір Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського (м. Миколаїв). Автор наукових публікацій з історичної персоналістики й біографістики.

КОЛЬ Наталія Михайлівна – молодший науковий співробітник Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України (м. Львів). Тематика наукових праць – національно-просвітницька і культурна діяльність греко-католицького парафіяльного духовенства Східної Галичини в 90-х рр. ХІХ ст.

КОМАР Володимир Леонівич – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії слов'ян Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Займається дослідженням міжнародних взаємин у Другій Речі Посполитій.

КОРОЛЬКО Андрій Зіновійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Вивчає розвиток історичної науки в Галичині в другій половині ХІХ – першій половині ХХ ст.

КОСАР Ірина Мирославівна – аспірант кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Тематика наукових зацікавлень – громадсько-політична діяльність та державницька концепція Володимира Охримовича.

КОСТЮК Степан Володимирович – директор Тернопільського обласного краєзнавчого музею, член Наукового товариства імені Шевченка, голова Тернопільської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (м. Тернопіль). Автор наукових праць із краєзнавства, музеєзнавства.

КРОЙТОР Володимир Костянтинович – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Вивчає політику Румунії в українському питанні в міжвоєнний період, українсько-румунські відносини у ХХ ст.

КУГУТЯК Микола Васильович – доктор історичних наук, доктор філософії, професор, академік АН Вищої школи України, завідувач кафедри етнології і археології, директор Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, директор науково-дослідного Інституту історії, етнології і археології Карпат (м. Івано-Франківськ). Досліджує проблеми національно-політичного руху в Галичині ХІХ–ХХ ст. та етнокультурні процеси в Карпатському регіоні від найдавніших часів до сьогодення.

КУПЧИК Олег Романович – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ). Вивчає зовнішню політику уряду УСРР на початку 20-х рр. ХХ ст.

КУПЧИНСЬКИЙ Богдан Іванович – історик-краєзнавець (м. Івано-Франківськ). Автор публікацій про керівників і учасників українського національно-визвольного руху 40–50-х рр. ХХ ст.

ЛЕВИК Богдан Степанович – здобувач Національного університету “Львівська політехніка” (м. Львів). Автор наукових праць із проблем національної безпеки України в сучасних умовах.

ЛЕСЮК Микола Петрович – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри слов'янських мов Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Сфера наукових зацікавлень – діалектологія, стилістика, історія української мови.

ЛЕЩИШИН Ростислав Сергійович – аспірант кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Досліджує українську пресу на Прикарпатті в міжвоєнний період.

ЛИСЕНКО Олександр Євгенович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України (м. Київ). Сфера наукових інтересів – методологія й історіографія Другої світової війни, український національно-визвольний рух 30–50-х рр. ХХ ст.

ЛИТВИН Сергій Едуардович – аспірант кафедри історії України Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (м. Київ). Досліджує діяльність підпілля ОУН на Луганщині в роки німецько-радянської війни 1941–1945 рр.

ЛУТЧИН Тарас Михайлович – аспірант кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Сфера наукових інтересів – ідейно-політична платформа й стратегія ОУН у другій половині 40-х рр. ХХ ст.

ЛЮБЧИК Ігор Дмитрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Прикарпатського юридичного інституту Львівського державного університету внутрішніх справ (м. Івано-Франківськ). Вивчає етнополітичні процеси на Лемківщині у 90-х рр. ХІХ – 30-х рр. ХХ ст.

МАЗУРОК Валентин Петрович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії та економічної теорії Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту імені Тараса Шевченка (м. Кременець). Досліджує український самостійницький рух на Тернопільщині в роки Другої світової війни.

МАЛЕЦЬ Олександр Омелянович – кандидат історичних наук, Ужгородський національний університет (м. Ужгород). Займається вивченням українського партійно-політичного життя в Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

МАЛКОШ Володимир Михайлович – голова управи Івано-Франківської Станиці Галицького Братства колишніх вояків Першої Української Дивізії “Галичина” Української Національної Армії (м. Івано-Франківськ). Автор публікацій про дивізію “Галичина”.

МАЛЬОВАНА Марія Зіновіївна – аспірант кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Досліджує історіографію суспільно-політичних процесів в Україні в 1953–1964 рр.

МАЛЯРЧУК Олег Михайлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальноекономічних та гуманітарних дисциплін Івано-Франківського інституту менеджменту Тернопільського національного економічного університету (м. Івано-Франківськ). Вивчає становище західноукраїнського села в період тоталітаризму у другій половині ХХ ст.

МАРУЩЕНКО Олександр Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Тематика наукових праць – історіографія історії України періоду Другої світової війни.

МАРЧУК Василь Васильович – доктор історичних наук, доктор філософії, професор, завідувач кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Досліджує історію української церкви, національно-демократичні процеси в Україні на сучасному етапі.

МИСАК Богдан Павлович – підполковник запасу Збройних сил України, здобувач Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, викладач-методист вищої категорії професійного політехнічного ліцею (м. Івано-Франківськ). Сфера наукових зацікавлень – військово-патріотичне виховання учнівської молоді в сучасних умовах.

МИХАЙЛУЦА Микола Іванович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства Одеського національного морського університету (м. Одеса). Вивчає церковне життя на Півдні України в період окупації (1941–1944 рр.)

МОСКАЛЮК Михайло Федорович – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології, заступник директора Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Фахівець з історії християнсько-суспільного руху в Західній Україні в міжвоєнний період.

НАДУРАК Наталія Миколаївна – аспірант кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Досліджує історіографію українського національно-визвольного руху 30-х рр. ХХ ст.

НАКОНЕЧНА Ольга Мирославівна – аспірантка кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Вивчає історіографію суспільних процесів в Україні в другій половині 80-х рр. ХХ ст.

НАУМОВ Сергій Олександрович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна (м. Харків). Сфера наукових інтересів – український націоналізм початку ХХ ст.

ОРЛЕВИЧ Ірина Василівна – кандидат історичних наук, доцент, науковий співробітник Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України (м. Львів). Досліджує українське національно-культурне життя в Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

ПАНЬКІВ Михайло Ілліч – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології і археології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Вивчає побут і повсякденне життя українських повстанців 40–50-х рр. ХХ ст.

ПАСТУХ Роман Іванович – член Національної спілки письменників України та Національної спілки журналістів України, красзнавець (м. Дрогобич). Автор публікацій із проблем українського національно-визвольного руху у ХХ ст.

ПАТРИЛЯК Іван Казимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ). Сфера наукових інтересів – український національно-визвольний рух у роки Другої світової війни, військова діяльність ОУН(б).

ПИЛИПІВ Ігор Васильович – кандидат історичних наук, доцент, директор Івано-Франківського інституту менеджменту Тернопільського національного економічного університету (м. Івано-Франківськ). Досліджує історію Української греко-католицької церкви у ХХ столітті.

ПИСЦЬО Віталіна Романівна – аспірант кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне). Тематика наукових досліджень – українські оstarбайтери 1942–1947 рр. (на прикладі Рівненщини).

ПОСІВНИЧ Микола Романович – молодший науковий співробітник Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, президент благодійного громадського фонду “Літопис УПА” ім. В.Макара (м. Львів). Сфера наукових зацікавлень – біографістика, життя й громадсько-політична діяльність Романа Шухевича.

ПТАЩЕНКО Олександр Олександрович – доктор фізико-математичних наук, професор, завідувач кафедри фізики твердого тіла та твердотільної електроніки Одеського національного університету імені І.І.Мечникова (м. Одеса). Автор публікацій з українознавства, національно-патріотичного виховання.

РАЙКІВСЬКИЙ Ігор Ярославович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Фахівець з історії українського національного руху в Галичині ХІХ – першої половини ХХ ст.

РЕЄНТ Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України НАН України (м. Київ). Наукові зацікавлення – методологія й історіографія історії України, український національно-визвольний рух ХІХ–ХХ ст., біографістика, проблеми історичної пам'яті.

РЕМАРЧУК Тарас Ігорович – аспірант кафедри історії України Національного університету “Острозька академія” (м. Острог). Сфера наукових інтересів – збройна боротьба ОУН і УПА з комуністичним режимом у 40–50-х рр. ХХ ст.

РОМАНЬКО Олег Валентинович – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Кримського державного медичного університету імені С.І.Георгієвського (м. Сімферополь). Вивчає національну політику нацистської Німеччини на окупованих територіях у роки Другої світової війни.

РОМАНЮК Михайло Васильович – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу новітньої історії Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України (м. Львів). Сфера наукових зацікавлень – український національно-визвольний рух 40–50-х рр. ХХ ст., життя, діяльність і творча спадщина Петра Федуну – “Полтави”.

САВЧУК Борис Петрович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри туризму і краєзнавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Досліджує проблеми української етнології, усної історії, діяльності громадських організацій у Західній Україні в міжвоєнний період.

САГАНЮК Володимир Федорович – аспірант кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Вивчає соціально-економічні процеси в Західній Україні в 20–30-х рр. ХХ ст.

САЦЬКИЙ Павло Вікторович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри політичної історії Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана (м. Київ). Сфера наукових інтересів – українське питання в європейській системі міжнародних відносин першої половини 20-х рр. ХХ ст.

СИГИДИН Михайло Васильович – доцент, заступник директора Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Досліджує історію українського козацтва, проблеми джерелознавства й історіографії історії України.

СИЧ Олександр Максимович – кандидат історичних наук, доцент кафедри державного управління Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, директор Міжнародної благодійної установи “Центр національного відродження ім. С.Бандери” (м. Київ). Сфера наукових інтересів – життя, громадсько-політична діяльність і теоретична спадщина Степана Ленкавського.

СЛИВКА Любов Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Івано-Франківського національного медичного університету (м. Івано-Франківськ. Фахівець із проблем етнонаціонального розвитку дрібної шляхти в Галичині в кінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.

СЛИВКА Микола Анатолійович – магістрант історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський). Досліджує міжнародно-політичні аспекти діяльності українського національно-визвольного руху в повоєнний період (друга половина 40-х – 50-ті рр. ХХ ст.).

СОВА Андрій Олегович – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії і політології Львівської комерційної академії (м. Львів). Сфера наукових інтересів: історія й символіка українських молодіжних організацій та українського визвольного руху першої половини ХХ ст.

СОКОЛ Галина Романівна – викладач кафедри німецької і французької мов Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, аспірант кафедри української літератури Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Тематика наукових зацікавлень – українська історична романістика, літературознавство.

СОЛЯР Ігор Ярославович – кандидат історичних наук, доцент, науковий співробітник Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України (м. Львів). Фахівець у галузі політичної історії Західної України першої половини ХХ ст.

СТАРОДУБЕЦЬ Володимир Олексійович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Житомирського державного університету імені І.Франка (м. Житомир). Вивчає історіософські аспекти українського національно-визвольного руху 30–50-х рр. ХХ ст.

СТАРОДУБЕЦЬ Галина Миколаївна – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та правознавства Житомирського державного університету імені І.Франка (м. Житомир). Сфера наукових інтересів – український національно-визвольний рух, організація та функціонування повстанського заплілля в роки Другої світової війни.

СТЕФАНІВ Василь Володимирович – аспірант кафедри історії, теорії та практики культури Національного університету “Львівська політехніка” (м. Львів). Досліджує історію українського національно-визвольного руху в міжвоєнний період, взаємовідносини УГКЦ та ОУН.

СТЕФАНЮК Галина Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Займається дослідженням культурного життя Західної України в період Другої світової війни.

СУШКО Валентина Анатоліївна – кандидат історичних наук, методист красназничого відділу Харківської обласної станції юних туристів (м. Харків). Наукові зацікавлення – діяльність ОУН(б) на Сході України в роки Другої світової війни.

ТИМКІВ Василь Васильович – старший науковий працівник Музею визвольних змагань Прикарпатського краю (м. Івано-Франківськ). Вивчає джерела національно-визвольної боротьби українського народу у ХХ ст.

ТОМИН Юрій Михайлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Автор наукових публікацій з історії національно-визвольного руху під проводом ОУН і УПА 30–50-х рр. ХХ ст.

ТРОФИМОВИЧ Володимир Васильович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Національного університету “Острозька академія” (м. Острог). Тематика наукових праць – українсько-польські відносини в роки Другої світової війни, діяльність ОУН і УПА в 40–50-х рр. ХХ ст.

УДОД Олександр Андрійович – доктор історичних наук, професор, директор Інституту інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки України (м. Київ). Наукові зацікавлення – методологія, джерелознавство й історіографія історії України, біографістика й персоналістика, проблеми історичної освіти.

ФЕДОРАК Нестор Дмитрзич – аспірант кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Вивчає роль громадських організацій у соціально-правовому захисті українців Галичини в 20–30-х рр. ХХ ст.

ФЕДОРІВ Тарас Федорович – магістр історії, голова громадської організації “Бандерівське земляцтво”, Староугринівський сільський голова (с. Старий Угринів Калуського району Івано-Франківської області). Досліджує біографію й громадсько-політичну діяльність Степана Бандери, історію національно-визвольного руху на Прикарпатті.

ФЕДУНИШИН Любомира Любомирівна – аспірант кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Вивчає громадсько-політичну діяльність Івана Кривецького.

ФУТАЛА Василь Петрович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (м. Дрогобич). Досліджує українську й польську історіографії діяльності ОУН у міжвоєнний період.

ЦИПЕРДЮК Оксана Дмитрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Наукові зацікавлення – стилістика тексту, словотвір сучасної української мови.

ШАЙКАН Валентина Олексіївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Криворізького державного педагогічного університету (м. Кривий Ріг). Досліджує суспільно-політичні процеси і настрої в Україні в роки Другої світової війни.

ШАЙКАН Валерій Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, декан обліково-економічного факультету, завідувач кафедри політичної історії, філософії та політології Криворізького економічного інституту Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана (м. Кривий Ріг). Вивчає ідеологічну боротьбу в Україні в роки Другої світової війни.

ШАНОВСЬКА Олена Андріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та права, докторант кафедри історії та етнографії України Одеського національного політехнічного університету (м. Одеса). Сфера наукових інтересів – історіографія ОУН, УПА, діячів українського національно-визвольного руху 30–50-х рр. ХХ ст.

ШВЕД Ольга Петрівна – здобувач відділу новітньої історії Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України (м. Львів). Досліджує громадсько-політичну діяльність Степана Вітвицького, його роль і місце в українському національно-визвольному русі першої половини ХХ ст.

ШИППІ Натан – доктор соціологічних наук (університет штату Індіана, США), учасник програми академічних обмінів імені Фулбрайта в Україні. Вивчає місце та роль ОУН і УПА в історії України 30–50-х рр. ХХ ст.

ШЛЯХТИЧ Роман Петрович – аспірант кафедри історії України Криворізького державного педагогічного університету (м. Кривий Ріг). Сфера наукових зацікавлень – агітаційно-пропагандистська діяльність ОУН в 40–50-х рр. ХХ ст.

ШОЛОГОН Лілія Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії та джерелознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Займається дослідженням джерел з історії національно-культурного руху українців Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

ШТОКАЛО Василь Омелянович – викладач кафедри документознавства та інформаційної діяльності й українознавства Тернопільського національного економічного університету (м. Тернопіль). Досліджує джерелознавчі аспекти українського національно-визвольного руху 20–50-х рр. ХХ ст.

ШУЛЬГАТА Наталія Петрівна – здобувач Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України (м. Львів). Вивчає громадсько-політичну діяльність і державницькі погляди Андрія Жука.

ЯВОРСЬКИЙ Юрій Юрійович – бакалавр історії (м. Івано-Франківськ). Сфера наукових зацікавлень – діяльність УПА на Яремчанщині в роки Другої світової війни та в повоєнний час.

ЯНЕВИЧ Богдан Йосипович – старший науковий працівник Музею визвольних змагань Прикарпатського краю, відповідальний секретар Калуської районної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (м. Калус). Досліджує біографії та громадську діяльність родини С.Бандери. Автор публікацій з історичного краєзнавства, пам'яткознавства.

Вимоги

до подання статей у Вісниках Прикарпатського університету, журналах, збірниках наукових праць, матеріалах конференцій

1. Обсяг оригінальної статті – 6–12 сторінок тексту, оглядових – до 12 сторінок, коротких повідомлень – до 3 сторінок.

2. Статті подаються у форматі Microsoft Word. Назва файлу латинськими буквами повинна відповідати прізвищу першого автора. Увесь матеріал статті повинен міститись в одному файлі.

3. Текст статті повинен бути набраним через 1,5 інтервалу, шрифт “Times New Roman Cyr”, кегль 14. Поля: верхнє, нижнє, ліве – 2,5 см, праве – 1 см (30 рядків по 60–64 символи).

4. Малюнки повинні подаватись в окремих файлах у форматі *.tif, *.eps, Corel Draw або Adobe Photo Shop.

5. Таблиці мають мати вертикальну орієнтацію і мають бути побудовані за допомогою майстра таблиць редактора Microsoft Word. Формули підготовлені в редакторі формул MS Equation. Статті, що містять значну кількість формул, подаються у форматі LaTeX.

6. Текст статті має бути оформлений відповідно до постанови ВАК №7-05/1 від 15 січня 2003 року “Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України” (див. Бюлетень ВАК України. – 2003. – №1).

Статті пишуться за схемою:

- УДК і ББК (у лівому верхньому куті аркуша);
- автор(и) (ім'я, прізвище; жирним шрифтом, курсивом у правому куті);
- назва статті (заголовними буквами, жирним шрифтом);
- резюме й ключові слова українською мовою;
- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми й на які спирається автор, виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням подальших розвідок у цьому напрямі;
- список використаних джерел подавати згідно з новим стандартом з бібліографічного опису ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. Основні відмінності від ГОСТ 7.1.–84, який набув чинності з 1 липня 2007 року;
- резюме й ключові слова англійською мовою;
- резюме й ключові слова російською мовою.

7. Стаття повинна бути написана українською мовою, вчитана й підписана автором(ами).

8. У цілому до “Вісника” необхідно подати дві рецензії провідних учених у даній галузі.

Наукове видання

ГАЛИЧИНА

Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис

До 100-річчя від дня народження Степана Бандери

Число 15–16
2009

GALICIA

All-Ukrainian Scientific, Cultural and Educative, Local Lore Periodical

To Stepan Bandera's 100th Anniversary

№ 15–16
2009

Старший редактор: *Василь Головчак*
Літературне редагування: *Олександра Ленів, Руслана Боднар, Надія Гриців*
Комп'ютерна верстка: *Лідія Курівчак*
Комп'ютерна правка: *Віра Яремко, Лідія Курівчак, Оксана Клименко*
Коректура: *Надія Гриців, Тетяна Бойко, Олександра Ленів*
Дизайн обкладинки: *Дмитро Радіонов.*

Підп. до друку 4. 11. 2009 р.

Формат 60x84/8. Папір офсетний. Гарнітура "Times New Roman".

Друк на ризографі. Ум. друк. арк. 90,0. Зам. № 108.

Наклад 200 пр.

Видавець

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

76000, м. Івано-Франківськ,

вул. С.Бандери, 1, тел. 71-56-22

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 2718 від 12.12.2006.